İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ
TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA
VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
A. ADIVAR, R. ARAT, A. ATEŞ, İ. KAFESOĞLU, T. YAZICI
TARAFINDAN
LEYDEN TAB'I ESAS TUTULARAK
TELİF, TÂDİL, İKMÂL ve TERCÜME SÛRETİ İLE
NEŞREDİLMİŞTİR

3. CİLT

CABALA — DVIN

M.E.B.

İSTANBUL
MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ
1977

C.

CABALA. [Bk. CEBELE.]
CAʿBAR. [Bk. CÂBER.]
CABARÎYA. [Bk. CEBERİYE.]
CABART. [Bk. CEBERT.]
CABARTÎ. [Bk. CEBERTÎ.]
CABARŪT. [Bk. CEBERÛT.]
CABBĀR. [Bk. CEBBÂR.]
CABBUL. [Bk. CEBBÛL.]
CABBŪL. [Bk. CEBBÛL.]

CÂBER. CAʿBAR veya CAʿBAR-KALESİ şimâlî Suriye'de fırat nehrinin orta mecrasının sol sâhilinde, Ṣiffīn'in hemen-hemen karşısında bir kale harâbesidir. İslâmiyetten evvel ve islâmiyetin ilk zamanlarında, bu mahalle Davsara (bk. Pauly-Wissowa, IV, 2234) deniliyordu. Arap coğrafyacıları Davsar dedikleri bu mahallin, Raḳḳa'dan Bālis'e giden (krş. İbn Ḫurdāẕbeh, s. 74; Ṭabarī, III, 220) yol üzerinde, konak yeri olduğunu kaydederler. Memlûkler devrinde Ḥumṣ'tan, Salamya, Buġaydid ve Suriye ('İsrīya) tarikı ile, Raʾs al-ʿAyn'a giden posta yolu Fırat'ı Caʿbar mevkiinde kesmekte idi.

Tarihî esasa istinat etmeyen bir arap an'anesi bu eski ismi al-Nuʿmān b. al-Munẕir'in kölesi Davsar'in isminden iştikak ettirir. [Uzun zamanlar Numayr kabîlesi elinde kalan bu ḳale 1040 tarihlerine doğru Mısır Fâtımî halifelerinin Suriye kumandanı Anūştigīn Ildız-Böri'nin eline geçmiş ise de, onun ölümünden sonra, bu kabîlenin reisleri olan ʿUṭayr âilesi tarafından geri alınmış ve daha sonra Ḳuşayr kabîlesinin eline geçmiştir]. Caʿbar ismine gelince, kale Selçuklular devrinde burasını alan Ḳuşayrīlerden Sābiḳ al-Dīn Caʿbar'den geldiği söylenir. Bu zat ve oğulları Malikşāh b. Alp-Arslan kaleyi alıp da Halep ʿUḳaylīlerinin sonuncusu olan Sālim'e, eski ülkesine karşılık olmak üzere, terkedinceye kadar (479 = 1086/1087), bu civarda yol kesicilik ettiler ve sultan Malikşāh tarafından öldürldüler. Frenklerin muvakkat süren işgâli hâric olmak üüzere, burası Sālim (ölm. 519 = 1125)'in ahfadı elinde kaldı. [Sālim'den sonra ʿİzz al-Dīn Sayf al-Davla Abu 'l-Ḥasan ʿAlī zamanında 1146 (541) senesinde Musul ve Halep emîri atabeg Zengī burasını şiddetli bir muhasara altına aldı, fakat 15 eylûlde kölelerinden biri tarafından öldürülmesi üzerine, ordusu dağıldığından, kale yine eski sâhibinin elinde kaldı]. Nihâyet 564 (1168/1169)'te bu Şihāb al-Dīn Mālik b. ʿAlī kaleyi Nūr al-Dīn Maḥmūd b. Zengi'ye, Surūc şehrini almak mukabilinde, teslim etti. [ʿUḳayl-oğullarının bu kaledeki hâkimiyetleri tam 83 sene sürmüştür. 589 (1193)'da Câber'i yeğeni Malik al-Ẓāhir al-Ġāzī'nin elinden almağa muvaffak olan Malik al-ʿĀdil Abū Bakr b. Ayyūb burasının tahkimatını arttırmış ve hazinesini burada saklamıştır. Malik al-Ḥāfiẓ Nūr al-Dīn Arslan Şāh (598 = 1202)'ın emâreti uzun sürmüş ve onun zamanında Ḫvārizmliler Caʿbar havâlisini yağma etmişlerdir. Malik al-Ḥāfiẓ ile oğlu Taḳi al-Dīn Masʿūd'un arası açılmış ve Masʿūd, Caʿbar kalesinde servet ve emvâlin çokluğunu Ḫvārizmlilere haber vererek, onları bu kalenin zaptına teşvika başlamıştı. Malik al-Ḥāfiẓ safer 638 (eylûl 1240)'de Halep hükümdarı olan hemşiresi Safiye Hatun ile yeğeni al-Malik al-Nāṣir Ṣalāḥ al-Dīn Yūsuf'a haber göndererek, muayyen tahsisat mukabilinde, Caʿbar'i ona teslim eylemiştir. 1260'ta Caʿbar Hulagu'ya teslim olmuş ve kale tahrip edilmiştir. Gitgide büsbütün harap olan bu kale arap aşîretlerine yaylak ve türkmen oymaklarına da kışlak olmağa başlamıştır.

Âṣık Paşa-zâde (İstanbul, 1332, s. 3) başta olmak üzere, eski osmanlı vak'anüvislerinin bir kısmı tarafından nakledilen bir hikâye ve yine onlar tarafından „türk mezarı" tesmiye edilen mezar, emîr Zengī'nin burədaki meşhedinin türkmenler arasında bırakmış olduğu hâtıra ile Anadolu türk devletinin kurucusu Süleyman Şah b. Kutulmuş'un 5 haziran 1086 tarihinde

Halep civarındaki şehâdetinin hâtırasının karıştırılmış olmasından teşekkül eden bir rivâyete zemin olmuştur. Bu rivâyete göre, „türk mezarı“ osmanlı devletinin müessisi Osman Bey'in büyük babası (?) Süleyman Şah'ın Fırat'ı geçerken, boğulup, defnolunduğu yer sayılmaktadır. Hattâ bu mezar Abdülhamid II. tarafından, mükemmel bir surette, yeniden yaptırılmıştır].

Abu 'l-Fidâ'nın anlattığına göre, kendi zamanında kale harâbe hâlinde idi; Muḥammed al-Nāṣir b. Ḳalā'ūn'un hâkimiyeti sonlarına doğru tâmir görmüştür. [Memlûkler zamanında Halep nâipliğine bağlanan Ca'bar'i, türkmen Döger ulusunun bir boyu işgâl etmiş, bu boyun reisleri tarafından bir emâret kurulmuş ve Dögerli beyleri, gerek Memlûk saltanatının ve gerekse Osmanlı imparatorluğunun devamı müddetince, buraya hâkim olmuşlardır.

Zamanımızda Çapar, Bekmeşli, İlbegli, Karaşeyhli, Çadırlı, Güllü, Güvenç ve Saygül gibi, Döger ulusunun muhtelif oymakları Ca'bar etrafını kışlak ittihaz ettikleri gibi, Vilde adındaki arap bedevî aşîreti de yazın bu kale harâbesi civarında konaklar. Osmanlı devleti zamanında Ca'bar Raḳḳa kazasına bağlı bir nâhiye merkezi idi. 1918 senesi son baharında bu havâli ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl edilmiş ve müteakiben comiyet-i akvam tarafından, Fransa'nın mandası altına konularak, Suriye'nin hudutları içinde kalmıştı. 20 teşrin I. 1921 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara itilâfnâmesinin müzakereleri sırasında, „türk mezarı“ âbidesinin orada bulunması dolayısı ile, bu muahedenin 9. maddesi hükmüne göre, Türkiye hududundan 100 km. kadar uzakta, Suriye arazisi dâhilinde olmasına rağmen, orası türk toprağı sayılmış ve burada muhafızlar bulundurmak ve bayrak çekmek hakkı Türkiye'ye verilmiştir. Bugün bu mevkide, Fırat nehri vâdisine hâkim bir tepe çıkıntısı üzerinde bir çok kısımları henüz sağlam duran Ca'bar kalesi ile etekte „türk mezarı“ nı ihtiva eden bir kümbet ve Türkiye cümhuriyeti hükûmeti tarafından yapılmış bir jandarma karakolu bulunmaktadır].

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 84; Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reinaud), s. 269 ve 276 v.d.; İbn Faḍl Allāh al-'Omarī, *Ta'rīf* (Kahire, 1312), s. 176 ve 180; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā* (Kahire, 1324 = 1906), s. 300; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 417; ayn. mll., *Eastern Caliphate*, s. 102; Ritter, *Erdkunde*, X, 1074—1080; M. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum pers. Golf*, II, 67; M. Hartmann, (*ZDPV*, XXII, 167); G. L. Bell, *Amurath to Amurath*, s. 48—51; 'İzz al-Dīn b. Şaddād, *al-Aʿlāḳ al-ḫaṭīra fī umarāʾ al-Šām wa 'l-Ǧazīra*, II (Berlin kütüp., arap. yazm., nr. 9800, mad. CA'BAR, var. 20—22); Maḳrīzī, *al-Sulūk* (Mısır, 1934). (M. HARTMANN.)

Bu makale Mükrimin Halil Yınanç tarafından tevsî edilmiştir.

CĀBİR. [Bk. CÂBİR.]

CÂBİR. CĀBİR B. AFLAḤ, ABŪ MUḤAMMED, orta çağda garpta Geber adı ile tanınmış bir heyetşinastır. Bu zatı, tam ismi Abū 'Abd Allāh Cābir b. Ḥayyān al-Ṣūfī olan elkimyacı Geber ile, ekseriya karıştırırlar. Cābir b. Aflaḥ Sevilla'da doğmuştur; yaşadığı tarih kat'î olarak bilinmiyor. Bununla beraber XII. asır ortasında vefat etmiş olacağı, oğlunun yahudi feylesof İbn Maymūn (ölm. 1204)'u şahsan tanımış olması keyfiyetinden çıkarılabilir. Ayrı iki isimle hâlâ mevcut olan bir hey'et eseri yazmıştır; *Kitāb al-hayʾa* namında biri — Escurial'de ve *Iṣlāḥ al-mocisṭī* ismi ile diğeri de — Berlin'dedir; müellif Batlamyus'un bâzı görüşlerini şiddetle tenkit ediyor; bilhassa güneşe takriben 3' 'lık bir „ihtilâf-ı manzar“ (sath-ı arz üzerinde duran bir müşâhidin gözünden her hangi bir yıldıza giden hat ile arzın merkezinden o yıldıza giden hat arasındaki zâviye) atfettiği hâlde, arza güneşten daha yakın olan Zühre ve Utarid seyyârelerinde hissolunacak kadar ihtilâf-ı manzar bulunmadığı hakkındaki iddiasını, haklı olarak, cerhediyor. Bundan başka bu eser, hey'et kısmından evvel, müsellesata dâir, hususî bir faslı ihtivâ etmekle temeyyüz eder (bk. mad. ABU 'L-VAFĀ'). Kürevî müsellesata dâir düstûrlarından netice ihracı için, esas olarak „4 bu'ut kaidesini“ kullanıyor ve ilk defa olarak zâviye-i kaimeli müselles için, beşinci esas düstûru vazediyor (kos A = kos a. sin B.). Müstevî müsellesâtta da Batlamyus usûlüne göre hareket eder, yâni sinus ve kosinus müsellesât tâbilerini kullanacak yerde, voterlerin yardımı ile meselelerini hâlleder. — Bu eser, Gerardi de Cremona tarafından, lâtinceye tercüme edilmiş ve bu tercüme *Gebri ftili Affla Hispalensis de astronomia libri IX, in quibus Ptolemaeum, alioqui doctissimum, emendavit* v.s. adı ile, Petrus Apianus tarafından, 1534'te Nürenberg'de neşr olunmuştur. Ulûm-i gaybiyeden bâhis, *Sefer ha-tamar* adlı, ibrânîce bir eserin Cābir b. Aflaḥ'a âit bir eserden tercüme olup-olmadığı belli değildir; bu eserin müellifi de İbn Aflaḥ değil, Abū Aflaḥ al-Sarakosṭī adını taşımaktadır.

Bibliyografya: İbn al-Ḳifṭī (nşr. Lippert), s. 319, 393; Kâtib Çelebi, VI, 506;

M. Steinschneider, *Zur pseudepigraphischen Litteratur* (Berlin, 1862), s. 14 v.dd. v. 70 v.dd.; v. Braunmühl, *Vorlesgn. über Gesch. der Trigonom.* (Leipzig, 1900), I, 81 v.dd.; H. Suter, *Abhandlungen zur Gesch. der mathem. Wiss.*, X, 119, XIV, 174; Sâlih Zeki, *Âsâr-ı bâkiye* (İstanbul, 1326), I. (H. SUTER.)

CÂBİR. CÂBİR B. ḤAYYÂN AL-AZDÎ AL-KŪFÎ, şi'î imamlarının altıncısı Ca'far al-Ṣâdiḳ (ölm. 148 = 765)'ın talebesi olup, arap müellefâtı arasında kendisine atfedilen eserler mevsûk değildir. Bunların mevcudiyeti hakkında en eski deliller, bir taraftan elkimyacı İbn Umayl (350 = 960 yıllarında) ve İbn Vaḥşîya (350 = 960 yıllarında)'nin eserlerinde, diğer taraftan İbn Nadîm [b. bk.]'in *Fihrist*'inde bulunmaktadır. *Fihrist*'te mevcut yazmalar ile tamamlanan mâlûmat ve bizzat Câbir'in eserlerindeki kitabiyat bahisleri, Câbir'in corpusunu (külliyat) hemen-hemen tamamiyle, yeniden tesbit etmeğe kâfidir. Corpus bir kaç kolleksiyona ayrılmıştır ki, en mühimleri şunlardır: 112 k i t a p, elkimyaya dâir (Zosimus, Demokrites, Hermes, Agathodâmon v.b.) bir çok mâlûmat ile birlikte, elkimya tatbikatı hakkında insicamsız risâleler; 70 k i t a p, Câbir'in elkimya nazariyesinin sistemli tafsili; 144 k i t a p veya *kutup al-mavāzîn*, elkimya ile bütün ulûm-i gaybiyenin nazarî ve hassaten felsefî esaslarına dâir; 500 k i t a p, *kutup al-mavāzîn*'in bâzı meselelerini derinleştiren münferit risâlelerden ibarettir. Bu 4 kolleksiyon, Câbir'in nazariyesinin tekâmülünde ve külliyatın terkibinde, müteâkip 4 merhaleyi gösterir. Buna elkimyadan bahseden diğer küçük kolleksiyonları, Aristo ve Eflâtun'un eserlerinin tefsirlerini, sonra felsefe, astronomi (ilm-i hey'et) ve astroloji (ilm-i nücûm), riyaziyât ve musiki, tıp ve sihir hakkında tetkikleri ve nihâyet dinî yazıları ilâve edebiliriz.

İslâmın iktibas ettiği kadîm ilimlerin bütününü ihtivâ eden bu geniş müellefât, bir tek müellifin eseri olamaz ve hicrelin II. (VII.) asrının ilk yarısına da aslâ âit değildir. Birbirini tutan bütün vak'alar, corpusun III. (IX.) asrın nihâyetinde veya IV. (X.) asrın başlangıcında yazıldığını gösteriyor.

Câbir'in yazıları, evvelâ, bir din tarihi meselesi vaz'eder. Nasıl bizim bildiğimiz elkimyacılar, hiristiyanî bilgiye teveccüh etmişlerse, Câbir de aynı şekilde, ilimler sistemine müslüman bilgisini idhâl etmiştir. Bu bilgi itizâle dâir eserlerin söylediği gibi, I. ve II. asır şi'î mahfillerinde teşekkül eden iptidaî bilgi değildir; daha ziyâde, III. asrın nihâyetinde, müfrit şi'îler (*ġulāt*) arasında yayılan ve ihtilâlci siyasî temâyüller ile birleşen ve islâmın mevcudiyetini bile tehlikeye sokan bilgi ve itikat sinkretism'i mevzuubahstir. Câbir, şeriati feshedecek ve *Kur'an*'ın vahiy yerine yunan felsefe ve ilminin ışıklarını koyacak bir yeni imamın yakında zuhûr edeceğini ilân eder. Corpusun umdeleri, mümessilleri alevî imamlar olan bu tamamen saf vahiy ve ilhâmın izahıdır.

Dinî ıstılahlar bakımından, Câbir Ḳarmaṭîlere çok yakındır (260'tan sonra faâliyete geçen Ḳarmaṭîlerin Câbir'de bahsi geçer). İmama, *şāmit*'e zıt olarak, *nāṭiḳ* denir; sülûk mertebeleri Ḳarmaṭî ve Fâtımî İsmâ'îlîlerde kullanılan tâbirler ile gösterilmiştir (*bāb, ḥucca, dā'î muṭlaḳ, sābiḳ, tālî, lāḥiḳ* v.b.). İmama muhâlif olanların akîdesi dahi tafsil edilmiştir. Dünya tarihi, müteâkip ilhamlara göre, 7 merhaleye ayrılır; bunlardan Câbirî imamın ilhâmı sonuncusudur. Keza 'Alî'den, yeni imam Ḳā'im'e kadar teâkup eden müslüman imamlar yedidir: Ḥasan, Ḥusayn, Muḥammed b. al-Ḥanafîya (böyle!), 'Alî b. Ḥusayn, Muḥammed al-Bāḳir, Ca'far al-Ṣâdiḳ, İsmâ'îl (= Muḥammed b. İsmâ'îl = yeni Ḳā'im). Ḳarmaṭîya ve İsmâ'îlîya'nın aksine, 'Alî 7 imamdan biri sayılmamıştır; o *nāṭiḳ*'ın fevkinde, gizli bir ülûhiyet, bir *şāmit*'tir ve 7 imam, onun yer yüzünde tecessüdüdür. Bu hususta Câbir'in mezhebi Nuṣayrî [b. bk.] mezhebine benzer. Keza onda da, Nuṣayrîler ile müşterek olarak, *'ayn* (='Alî), *mîm* (=Muḥammed), *sîn* (=Salmān)'den ibâret, 3 ilâhî uknûm vardır; *sîn*, Câbir'de, *mîm*'in fevkindedir. Bu sistemde, Câbir tarafından ilân edilen ve *Mūcid* yahut *Yatîm* adını alan imam, *'ayn*'ın doğrudan-doğruya bir sudûru olup, *mîm* ve *sîn*'e tekaddüm eder. Bütün şi'î *ġulāt*'ta ve bilhassa Nuṣayrîlerde olduğu üzere, burada da tenâsuh (tâbirleri: *tanāsuḫ, advār, akvār, nasḫ, faṣḫ, raṣḫ, maṣḫ*) kabûl olunmuştur.

Diğer cihetten Câbir'in yazıları, islâmda ilimlerin tarihine temas eden meseleler vaz'eder. Corpus şu ilim şûbelerinin tetkikine hasrolunmuştur: elkimya (dâimâ ilk plândadır), tıp, ilm-i nücûm, sihir (telesmologie), eşyanın husûsî hassaları nazariyesi (*ḫavāṣṣ*) ve canlı varlıkların, sun'î olarak, meydana getirilmesi (*takvîn*). Kadîm ilimde bunlara karşılık olan şûbeler hakkında bizim ekseriyâ yanlış mâlûmatımız olduğundan, Câbir'in yazıları, yunan ilminde kaybolmuş telâkki edilen, enteresan tarafları te'sise müsaittir. Câbir'in elkimyası, eski elkimyadan bize kalan her şeyden esaslı surette ayrılır. Câbir'in elkimyası ilk çağda Zosimus'un ve diğerlerinin yazıları ile temsil edilen ve islâmiyette İbn Umayl, *Turba Philosophorum*, Ṭuġrā'î, Cildakî v.b. gibi, elkimyacılardan bir çoğu tarafından tekrar ele alınan, Hermes (Mısır)'e atfolunan remizlerden bile-bile ictinap eder.

Cābir 'in elkimyası, felsefî bir nazariyeye müstenit tecrübî bir ilimdir.

Bu felsefî nazariyenin büyük bir kısmı, Aristo fiziğinden çıkar. Cābir (ekseriya Ḥunayn b. İsḥāḳ ve yeğeninin tercümelerine göre) Aristo 'nun eserlerinin bütün kısımlarını ve Aphrodisiaslı Alexandre, Themistius, Simplicius, Porphyrius ve diğerlerinin tefsirlerini bilir ve zikreder. Bundan başka Eflâtun, Theophrast, Calinus, Euclidis, Batlamyus ve Archimides'in v.b. yazılarının adı geçer. Bu yazılar arasında yunanca asılları kaybolmuş bir çokları vardır. Hiç bir islâm elkimya kitabı, ilk çağ eserleri hakkında, Cābir 'in yazıları kadar geniş bir bilgiye şehâdet etmez ve bu kadar ansiklopedik değildir. Bu hususta bunlar, zâten yine aynı kaynaktan gelen, *Rasā'il iḫvān al-ṣafā* 'ya yaklaşır.

Cābir 'in kullandığı ilmî istilahlar Ḥunayn b. İsḥāḳ tarafından konulan tâbiratın aynıdır ki, bu da corpusun III. asır nihâyetinden evvel terkip edilmiş olamayacağını bir kere daha isbat eder. Cābir 'in ilminin aslî prensibi, *mīzān* 'dır. Bu tâbir pek muhtelif nazarî fikirleri ihtivâ eder ve Cābir 'in ilmî sinkretismini çok iyi gösterir: 1. kesâfet (Archimedis 'e göre); 2. kadîm elkimyacılar, maddelerin karışmasında ölçüyü ifâde için kullandıkları στᾶθμός; 3. dört aslî hassa (sıcak, soğuk, yaş, kuru) ile münasebetdar kılınan arap alfabesi harfleri hakkında bir nazarî fikir. Bu *mīzān al-ḥurūf*, yalnız ay altı âleminde bulunan bütün şeylere tatbik olunmakla kalmaz, fakat zekâ, âlemin rûhu, madde, mekân ve zaman gibi, metafizik varlıklara da tatbik olunur. Cābir bu sistemi bir taraftan yeni-fisagoreculuktan ve diğer taraftan şi'î *cafr* nazariyelerinden almıştır; 4. keza *mīzān*, tam mânası ile, metafizik prensiptir; Cābir 'in ilmi monizmin remzidir. Bu mânada o, Mânî mezhebinin dualist prensibine zıttır. Bir hakkında yeni-eflâtuncu nazariyelerin burada hiç te'sirsiz kalmadıkları görülüyor; 5. nihâyet *mīzān*, rûz-i ceza mizanı hakkında *Kur'an* 'da mevcut işâretlerin remzî bir izahından (*ta'vīl*) neş'et eder. Bu nazariye islâm irfâniye mezhebinde mevcuttur ve Cābir ilmî sistemini bununla dinî umdesine bağlar.

Cābir 'in yazılarının, Ḥarrān muhitinin âlim paganizmi ile sıkı münâsebette bulunmuş olması muhtemeldir. Cābir, bâzı metafizik meseleler üzerinde, *ṣābi'a* 'nın münakaşalarını tekrar ederek, açıkça onlara istinat eder. İlmî sisteminin doğrudan-doğruya kaynağı olan yazılar, Muḥammed b. Zakarīyā al-Rāzī 'nin bir kaydına göre, al-Ma'mūn devrinde te'lif edilen ve Ḥarrān müellefâtını öğrenmek için, en kıymetli kaynak olan Tyanalı Ps. Apollonius (Balīnās) 'un (*Kitāb sirr al-ḫalīḳa* v.b.) gayr-i mevsûk eserleridir.

Cābir, ilminin kendisine, hocası Ca'far al-Ṣādiḳ tarafından, ilham edildiğini beyan eder; bütün mâlûmatı bu „hikmet kaynağından" gelmektedir. Kendisi sâdece yazıları toplamakla iktifa etmiştir. Dinî mertebeler silsilesinde, imamdan hemen sonra gelir. Bundan başka Cābir, hocaları olarak, Ḥarbī adlı bir Ḥimyarī 'yi, bir râhip ve Uẓn al-Ḥimār namında, bir adamı zikreder. Ca'far 'in muasırları arasında, Cābir 'in kendilerine kitaplarından bir çoğunu ithaf ettiği Bermekîlerden Ḫālid, Yaḥyā ve Ca'far ve şi'î Yaḳtin âilesinin mensûpları vardır.

Bütün bu ifâdeler efsâne sâhasına dâhildir ve yazılardaki iç deliller ile tenakuz hâlindedir. Esasen şi'î müellefatının hiç bir yerinde, Ca'far 'in, Cābir b. Ḥayyān adlı bir talebesi görülmemiştir ve bu sırf bir uydurmadan ibâret görünüyor. Asıl müellifin yazılarını, şi'î edebiyatında ekseriya yunan ilminin ve bilhassa ulûm-i gaybiyenin mümessili telâkki edilen Ca'far 'in bir talebesine niçin isnat ettiği çok iyi anlaşılıyor. Bundan başka Ca'far, mezhep kitaplarında zuhûru ilân edilen 7. imam İsmā'īl 'in babası idi.

Al-Nadīm, *Fihrist* 'inde, kendi zamanında bu yazıların mevsûkiyetinden şüphe eden şi'îler bulunduğunu söylüyor. Feylesof ve âlim Abū Sulaymān al-Manṭiḳī (ölm. 370), *Ta'līḳāt* 'ndaki bir kayıtla, Cābir 'e isnat olunan yazılarının müellifini şahsen tanımış olduğunu söyler ki, bunun adı al-Ḥasan b. al-Nakad al-Mavṣilī imiş. Cābir 'in yazılarının, bir tek müellifin eseri olmadığı ve hattâ corpusun, bugünkü şekline girinceye kadar, uzun bir tekâmülden geçmiş olduğu kat'iyetle anlaşılsa bile, bu mâlûmatın mevsûkiyetinden şüphe etmeğe hiç bir hakkımız yoktur. Yazıların en eski tarihi aş. yk. 330 (941/942) olacaktır.

Cābir 'in yazıları muahhar arap elkimyasının inkişafına kuvvetle te'sir etmiştir. Sonraki bütün müellifler onları zikrederler ve bir çoğu onlara dâir şerhler te'lif etmişlerdir. Corpusa dâhil bir çok kitaplar latinceye çevrilmiştir. Bununla beraber *Geber rex Arabum* 'a isnat olunan meşhur yazılar, XIII. asırda yaşayan bir lâtin müellifinin muahhar bir tâdil ve tashihinden başka bir şey değildir.

Bibliyografya: Cābir 'in neşredilen kitapları için bk. O. Houdas (M. Berthelot, *La Chimie au Moyen Âge*, Paris, 1893, III) ve E. J. Holmyard, *The Arabic Works of Jâbir ibn Ḥayyân*, I/1 (Paris, 1928). — 1927 tarihine kadar tam bir bibliyografya için bk. G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, I, 532. — Krş. bir de J. Ruska, *Die*

siebzig Bücher des Gābir ibn Ḥajjān (*Studien zur Geschichte der Chemie, Festgabe für Edm. O. v. Lippmann*, Berlin, 1927); ayn. mll., *Zahl und Null bei Gābir ibn Ḥajjān* (*Arch. f. Gesch. der Math., der Naturwiss.* u. *d. Technik*, II (1929), 256 v.dd.); J. Ruska ve P. Kraus, *Der Zusammenbruch der Dschābir-Legende* (*Dritter Jahresbericht d. Forschungs-Instituts f. Geschichte der Naturwissenschaften*, Berlin, 1930); P. Kraus, *Studien zu Gâbir ibn Hayyân* (*Isis*, VIII, v.dd.). [P. Kraus, *Muḫtar rasâ'il Cābir b. Ḥayyān* adı ile, Cābir'e atfolunan eserlerden alarak, 1354 (1935)'te Kahire'de bir eser neşretmiştir; Cābir İbn Ḥayyān, *Kitāb al-Sab'in* (Bursa, Sultan Orhan kütüp., Hüseyin Çelebi, ur. 15]. (P. KRAUS.)

CĀBİYA. [Bk. CÂBİYE.]

CÂBİYE. CĀBİYA, Şam'ın cenûb-i garbîsinde bir günlük mesâfede bulunan Cavlān'da Ġassānlı Cafnî emîrlerinin makarrı olup, bu sebepten „emîrler Câbiyesi" tesmiye edilmiştir. Kelimenin etimoloji bakımından „hazine" yâni semâhat mânasına telmih mâhiyetinde olan şâirâne cemi şekli *cavābi* (krş. Miskīn al-Dārimī, *Kitāb al-Aġānī*, XVIII, 72, 5), burasının bir çok tepeler üzerine kurulmuş olması ile alâkadar olsa gerektir. Geniş konak yeri, yarı yerleşik, yarı göçebe halkın yaşadığı yer, aralarında bir hıristiyan manastırı bulunan binalar ile çadırların karışık bir toplanışı olan burası eski bedevî *Ḥira* (*Ḥirthā*)'nin, *bādiya*'nin tam bir nümûnesi idi. Orada gür bir kaynak ve civarında, hâlâ Suriye çölü bedevîlerinin uğradığı, bol otlu mer'alar vardır. Şam'da oraya müteveccih kapıya Bāb al-Cābiya tesmiye olunuyordu. İdrisi, Cābiya'yi Şam'ın eski isimlerinden biri zannetmiştir.

Arap istilâsı, Cābiya'nin ehemmiyetini daha ziyâde arttırdı. Daha ilk zamanlarda orada bütün Suriye'nin en belli-başlı ordugâhı kuruldu ve Cābiya uzun zaman Şam *cund*'ünün umumî karargâhı oldu. Sufyānî devrinde, askerî merkez olarak, Şam'ı bile geride bıraktı. Cābiya adı Yarmük muharebesi ile alâkalıdır; bu mahâlde. bizanslılar ile bir müsademe vukû bulmuştur. Hicretin 17. senesiude, yeni fethedilen ülkelerin durumunu tanzim için, halife 'Omar'in, 'Alī'den maada, ashâb ile birlikte buraya gelmiş olması da, Cābiya'nin ehemmiyetini gösterir. Bu, arap fütuhatının ilk büyük nümâyişi, muzafferâne bir seyahat olmuştur. O vakit orada bir meclis kuruldu vo bu meclise Suriye ordusunun bütün ümerası iştirāk etti. Bu ictima, „Cābiya günü" adı ile meşhur olmuştur. 'Omar tarafından söylenen nutuka da *ḫuṭba Cābiya* derler. Hadis ilminde bu hutbeye sık-sık, müheim bir vesika gibi, müracaat olunur. Bu ictimâda hâzır bulunmuş olmak bir şeref sayılırdı. Bu ictimaın ehemmiyeti, hadis ilminin izâfe ettiği ehemmiyeti bile geçmiştir; çünkü bu mecliste *divān*'ın, yâni muntazam tahsisat müessesesinin, temeli atılmıştır. Havası çok sağlam olan Cābiya, 'Amvās vebası zamanında, Filistin'de Şeri'a (Ürdün) Ötesi'nde ordunun hastalıktan kurtulan bakiyesine, bir nevi nekabat yeri olmuştur. Daha ilk zamanlarda burada bir câmi ile minber vardı ki, bunlar Cābiya'yi, *miṣr*, yâni *cund* merkezi mertebesine çıkarıyordu.

İbn Zubayr, kendiui halife ilân ettirip, Emevîleri Hicaz'dan koğduğu vakit, Mu'āviya II.'ye bir halef tâyini için, suriyeliler Cābiya'de toplanmışlardır. İctimaa İbn Baḥdal riyâset etmiş (684) ve Banī Cuẕām'ların reisi Ravḥ b. Zinbā'ın müdâhâlesi üzerine, Marvān b. al-Ḥakam'in hilâfeti ilân edilmiştir. Cābiya, Marvān sülâlesinin büyüdüğü yer olmuştur. Marc Rāhiṭ zaferi, Cābiye'de kabûl edilen kararların tatbikını te'min etmiştir.

Halife 'Abd al-Malik'in iki büyük oğlunun veliahd olarak tanılması, Cābiya'de vukû bulan son büyük siyâsî hâdisedir. Sulaymān'ın devr-i saltanatından itibâren, İstanbul'a karşı yapılan seferler, Cābiya büyük askerî merkezini Halep şimâlindeki Dābiḳ'a naklettirdi. Cābiya, Şam'a merbut bir bölge merkezi olarak, kaldı. Emevîlere düşman olan Abbâsîler zamanında bilhassa ve araplar şehirlerde ikamete alıştıkça, ehemmiyeti tedricen azaldı ise de, ismi hadis ilminde devam etmiştir. İbn 'Abbās'a göre, mü'minlerin ruhları Cābiya'de ve kâfirlerin ruhları ise, Ḥaẓramut'ta haşrolacaktır.

Bibliyografya: İbn 'Asākir, *Tārīḫ Dimaşḳ* (Şam, yazm.), I, 136 a; VI, Ravḥ b. Zinbā'ın hâşiyesi; Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 3 v.d.; Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), s. 227; İbn al-Faḳīh (nşr. de Goeje), s. 105; İbn Ḫurdāẕbeh (nşr. de Goeje), s. 77; Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard), V, 198; ayn. mll., *Tanbīh* (nşr. de Goeje), s. 308; Ṭabarī, *Annales*, II, 475 v.d.; Ya'ḳūbī, *Historia* (nşr. Houtsma), II, 304 v.d.; Balāẕorī, *Futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 112, 129, 139, 151; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, IV, 1. kısım, s. 124; V, 28 v.d.; *Fragm. histor. Arab.* (nşr. de Goeje), s. 140; Dussaud, *Mission dans les régions désertigues de la Syrie moyenne*, s. 444—450; Lammens, *Etudes sur le règne du calife Omaiyade Mo'āwia I*, s. 61, 253, 380; ayn. mil., *La Bādia et la Ḥira sous les Omaiyades* (*Mél. Fac. Or. de Beyrouth*, IV, 91—112); Ḥassān b Ṯābit, *Dīvān* (nşr. Hirschfeld), V, 7; XIII, 1, XXV, 3; Farazdaḳ, *Dīvān* (nşr. Boucher), s. 25, 8; *Kitāb al-*

Aġānī, IX, 146; XVII, 112; Nöldeke, *Ghassān. Fürsten*, s. 47 v.d.; Caetani, *Annali*, II, 1129 ve 1131; III, 927; *ZDMG*, XXIX, 79 v.d., 470; LV, 687. (H. LAMMENS.)

CABR. [Bk. CEBİR.]

CABRĀ'İL. [Bk. CEBRĀ'İL.]

CA'DA. [Bk. CÂDE.]

CÂDE. CA'DA ('ĀMİR), cenup araplarının bir kabîlesi. Yaşadıkları yer bugün de 'Āmirler memleketi yahut Şafel tesmiye olunan, Yāfi'a (Yemen-Aden hududu yakınında) memleketinin garbında kâin ve kıam-ı âzamı dağlık bir memlekettir. Şimâlde memleket mahsûldar olup, hurma, bir az kahve ve tütün yetiştirir. En büyük suyu Nūra vâdisinden akar ki, Żabāb deresi buna dökülür. Bu derenin yakınında, üzerinde üç eski himyerî kalesi yükselen, Cebel Arż Şavba bulunur. Merkezi, takriben 1000 nüfuslu (bunun takriben 100'ü yahudi) ve büyük bir çarşı ile müteaddit kaleleri hâvî Żala' (diğer adı Blad Şafel)'dır.

Ca'daler kadîm bir kabîledir. Daha Hamdānī'nin *Cazira* adlı eserinde bile bu kabîleden bahsedilir. Hamdānī bu kabîlenin bozuk bir arapça konuştuğunu söylüyor.

Coğrafyacı al-Bakrī, Necrān eyâleti dâhilinde yerleşmiş Ca'da mensûplarının bulunduğundan bahseder.

Hamdānī'ye göre, cenûbî Arabistan'ın Ca'daleri esasen 'Aya al-Kabr adlı küçük bir kabîle idi; fakat Arabistan küçük kabîlelerinin kendilerine büyük bir kabîlenin ismini vermek ve sonra menşelerini o kabîleye ulaştırmak âdetine tevfikan, bunlar kendilerine Ca'da adını vermek suretiyle, şimâldeki büyük Ca'da b. Ka'b kabîlesine mensûp olmak iddiasındadırlar. Bununla beraber, kadîm bir devirde Ca'da b. Ka'b'lerden bir kısmının Yamāma'den oldukça yakın elan Yemen'e hicret etmiş ve orada cenûbî Arabistan unsurları ile karışarak, büyümüş olmaları ve bu suretle Yemen Ca'dalerinin hakikaten şimâlî Arabistan Ca'daleri neslindeo gelmiş bulunmaları da aynı veçhile çok muhtemeldir (Sprenger'in de zannettiği gibi; bk. *Die alte Geographie Arabiens*, s. 272, not. 1).

Bibliyografya: Hamdānī, *Cazira* (nşr. D. H. Müller), 78, 9—10, 89, 14—90, 16, 134, 21—22; Bakrī, *Geographisches Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 85, 120, 129, 266, 287, 574, 790; F. Wüstenfeld, *Register zu den genealogischen Tabellen* (Göttingen, 1853), s. 175; v. Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig, 1873), s. 353—360, buradaki yer isimleri yanlıştır, doğrusu için bk. Müller tab., s. 89; A. Sprenger, *Die alte geographie Arabiens*, s. 73 (§ 84), 270 (§ 411). (J. SCHLEIFER.)

CÂDE. CA'DA B. KA'B, Ma'addī (İsmā'īlī) grubuna mensûp arap kabîlesidir. Şeceresi şudur: Ca'da b. Ka'b b. Rabī'a b. 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a b. Mu'āviya b. Bakr b. Havāzin. Ḳuşayrler ile 'Uḳayller Ca'daler ile kardeş kabîle idiler. Şâir Nābiġa (al-Ca'dī) aslını Ca'da b. Ka'b kabîlesine götürmektedir.

Ca'da b. Ka'blar, Yamāma diyarındaki Falac arazisinde yaşarlardı. Kendilerine âit mevkiler içinde bilhassa, Ukma, Ġulġul, Malaḥ, al-Şidāra ve al-Ṣucca (?) vâdileri ile kaynak ve kuyuları meyanında, Aṭluḥā, al-Ġayl, 'Inān, al-Aṭlas ve al-Ruḳāda isminde iki dere zikrolunur. Kaleleri arasında Murġim ile Ḳaṣr 'Ādī'nin adı geçer.

Al-'Aḳīḳ suyu yüzünden, Carmler ile müna zaa hâlinde bulunan Ca'daler, gûya Peygambere müracaat etmişler ise de, Peygamber Carmlere hak vermiştir. 126 (744) senesinde K'ab b. Rabī'a, 'Uḳayller ve Ḳuşayrler ile birlik olarak, al-Falac emîri hanîfîlerden al-Mundalif b. İdrīs'i öldürdüler (bu hâdiseye al-Falac'in ilk günü denilir); bunun üzerine hanîfîler, 'Abd Allāh b. al-Nu'mān'ın kumanda ettiği 1000 kişilik bir kuvvet ile, Ca'daler ile müttefikleri üzerine yürüdüler ve onları büyük bir hezimete uğrattılar (al-Falac'in ikinci günü). Diğer muharebeler (*Yavm 'Alḳama, Yavm Raḥraḥān ve Yavm Şarāḥīl*) hakkında krş. *Aġānī*, IV, 134—137, 139 v.d.

Bibliyografya: Hamdānī, *Cazira* (nşr. D. H. Müller), s. 90, 3—11, 150, 8, 17—18, 159, 2, 26, 160, 24; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 311, 340, 344; II, 260, 433; III, 374, 701, 734, 830, 908 v.d.; IV, 631; al-Bakrī, *Geographisches Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 536; *Aġānī*, I, 167, 168, 172; II, 7, 15; XVII, 151; XX, 142; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), V, 226 v.d.; F. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen der arabischen Stämme und Familien* (Göttingen, 1852), 2. kısım: *Ismā'ilitische Stämme*, tablo D. 17; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 233—235 (§ 363—365), 272 (§ 407). (J. SCHLEIFER.)

CADİD. [Bk. CEDİD.]

CADİS. [Bk. CEDİS.]

CADİZ. [Bk. KADİZ.]

CADVAL. [Bk. CEDVEL.]

CADY. [Bk. CEDİY.]

CA'FAR. [Bk. CÂFER.]

CÂFER. CA'FAR yahut MİR CA'FAR, ZATALİ adı ile mâruftur. Dehli ahâlisinden, bâzıları farsça, bâzıları da fars ve ordu dilleri karışık olarak kullanılmak suretiyle yazılmış manzûm ve mensûr mizâhî eserler ile fâlnâmelerin meşhur müellifidir. Eçdadı, hükümdar Humāyūn

zamanında, Hindistan'a gelmiş ve ordudaki sâdıkane hizmetlerine mükâfaten, kendilerine arazi verilmiş ve vergiden muaf tutulmuşlardır. Mîr Ca'far Avrengzēb'in cülûsundan bir az sonra doğmuştur (1638). Hükümdar 'Âlamgīr'in en küçük oğlu Kām-Baḫş'ın hizmetine girmiş ve hükümdarın kızı Zeb al-Nisā Begim'den Zatalī („müzip") lâkabını almıştır. Vefatı tarihi meçhûldür; fakat 60 yaşından fazla yaşamış olduğu zannolunuyor. Tercüme-i hâli, Muḥammed Kāmil tarafından, *Zar-i Ca'farī* (Lahor, 1890) isimli bir eserde, „Hindustani Speculator" müstear adı ile, yazılmıştır. Külliyatı bir çok defa tabolunmuştur. (J. F. BLUMHARDT.)

CÂFER. CA'FAR B. ABĪ ṬĀLIB (? — 629), lâkabı AL-ṬAYYĀR olup, Peygamberin amcazâdesidir. Ca'far, islâmiyeti ilk kabûl edenlerden biri olmuş ve Habeşistan'a ikinci kafile ile giden müslümanlar arasında bulunmuştur. Rivâyete göre, muhacirlerin reisi imiş ve habeş necaşisinin huzûruna çıkarak, kendisi ile görüşmüştür. Bâzıları Badr muharebesine de iştirâk etmiş olduğunu söylerler ise de, Ca'far o zaman hâlâ Habeşistan'da bulunuyordu. Ancak 7 (628) senesinde Ḫaybar muharebesinin hemen sonunda Arabistan'a dönmüştür. Ertesi sene Peygamber bizanslılara karşı, Zayd b. Ḥārişa kumandasında, 3.000 kişilik bir ordu gönderdiği zaman, Zayd'in ölümü takdirinde yerini almak üzere, Ca'far'i ve Ca'far'in de ölümü vukuunda onun yerine geçmek üzere, 'Abd Allāh İbn Ravāḥa'yı kumandan nasbetmişti. Lūṭ gölüne yakın Mu'ta civarında düşmanla karşılaşıldı; Zayd, Ca'far ve İbn Ravāḥa birbirini tâkiben şehit düştüler ve Ḫālid b. al-Walīd firar hâlindeki müslümanları ancak güçlükle durdurup, Medine'ye götürmeğe muvaffak oldu (8 = 629). Ca'far al-Ṭayyār'ın, yalnız müslümanlarca değil, hıristiyanlarca da ziyâretgâh olan kabri Mu'ta civarında, bugün hâlâ mevcuttur. Bu mevkideki câmi Eyyûbîlerden al Malik al-Mu'aẓẓam 'Īsā tarafından inşa ettirilmiştir.

Bibliyografya: İbn Sa'd, IV, 1. kısım, s. 22 v.dd.; Ṭabarī (nşr. de Goeje), *tür. yer.*; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), II, 42, 59 v.dd., 163, 178 v.dd.; ayn. mll., *Usd al-ġāba*, I, 286 v.dd.; İbn Ḥacar, *İṣāba*, I, 485 v.dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 150; Caetani, *Annali dell' Islam*, bk. İndex; Brünnov ve v. Domaszewski, *Die provincia Arabia*, I, 105; Musil, *Arabia Petraea*, I, 61, 152; III, 287, 330; Curtiss, *Ursemit. Religion*, s. 240 v.d.; *JA*, 9. seri, IV, 280. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

CÂFER. CA'FAR B. AL-FAḌL. [Bk. İBN AL-FURĀT.]

CÂFER. CA'FAR B. MUḤAMMED. [Bk. EBÛ MÂŞER.]

CÂFER. CA'FAR B. MUḤAMMED (700—765), lâkabı AL-ṢĀDIḲ olup, 12 imamın altıncısıdır. Ca'far 80 (699/700) yahut 83 (702/703) senesinde doğmuş ve babası Muḥammed al-Bāḳir'in yerine, imâmete geçmiştir. Siyâsette hiç bir rolü yoktur; fakat hadîste derin bilgisi ile şöhret kazanmıştır. Söylendiğine göre, astroloji, elkimya ve diğer ulûm-i gaybiye ile de meşgûl olmuş ise de, kendisine izâfe edilen eserler sonradan yazılmıştır. 148 (765)'de Medine'de vefat etmiştir. İmâmiye mezhebinden olanlar, Ca'fer'e kadar gelen imamlar silsilesini kabûlde müttefiktirler; fakat Ca'far'in halefi hususunda fikirleri birbirinden ayrılır; çünkü Ca'far'in müteaddit oğulları vardı ve aralarından en az dördü, Muḥammed, 'Abd Allāh, Mūsā ve İsmā'īl, imâmet dâvasında idiler. Bununla beraber oğlu Mūsā al-Kāẓim, an'anelerin bir çoğuna göre, imam olarak tanınmıştır.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, 2509 v.d.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 130 (trc. de Slane, I, 300 v.d.); Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 16, 124; trc. Haarbrücker, 24, 187). (K. V. ZETTERSTÉEN.)

CÂFER. CA'FAR B. YAḤYĀ BARMAKĪ (? —803). Ca'far, âilesinin vaziyeti dolayısiyle, hilâfet hânedanı ile münasebet te'min etmiş bulunuyordu; çünkü babası Yaḥyā b. Ḫālid b. Barmak bir müddet, vezir ve nâzır olarak, hilâfetin hakikî hâkimi olmuş ve kardeşi al-Faḍl b. Yaḥyā, halife Hārūn'un süt kardeşi olması dolayısiyle, halifenin itibarını kazanmıştı. Ca'far, şahsî meziyetleri sâyesinde, yükselmiş ve kudretli Abbâsî halifesinin gözdesi olarak, pek büyük bir nufuz ve iktidara sâhip olmuştur. 176 (792/793)'da Mısır vâlisi tâyin edildi ise de, ertesi sene azlolundu. Müteâkiben Suriye'de karışıklıklar çıkınca, oraya gönderildi (180 = 796/797) ve âsâyişi iâde etti. Aynı sene Horasan ve Sicistan vâlisi oldu; fakat 20 gün sonra, yerine 'Īsā b. Ca'far geçirildi. Ca'far bir müddet vezâret mevkiini de işgâl etmiştir. Bununla beraber, siyâsî hayatta mühim bir rol oynamamıştır; bilhassa Hārūn üzerindeki şahsî nufuzu ile ehemmiyet kazanmıştır. Hārūn bu zeki ve münevver dostu ile ülfetten vazgeçmiyordu ve oğlu al-Ma'mūn'un terbiyesini de ona tevdi etmişti. Hārūn'un genç Barmakī'ye karşı olan ve bâzı kötü tefsirlere bile sebebiyet veren bu fazla merbûtiyeti, en çok sevdiği hemşiresi 'Abbāsa'yı ona sûrî bir surette tezvic ettirecek dereceye varmıştı. Bu izdivac, Hārūn'un emri hilâfına, alelâde bir izdivac şeklini alınca, 187 senesi muharreminin sondan bir evvelki gününde (27 kânun II. 803) halifenin emri ile, Ca'fer'in

boynu vuruldu [bk. mad. ABBÂSE]. Diğer Barmakîler de tevkif ve malları müsâdere edildi. Halifenin nedîmine karşı bu ânî gazabının hakikî sebebinin Ca'far ile 'Abbâsa arasındaki münasebetler olup olmadığı meselesi tetkike muhtaçdır. Bu vezir âilesinin gittikçe kendi başına buyruk olması nihâyet Hârûn'un tahammülünü taşırmış olsa gerektir. Barmakîlerin bu aşırı nufuz ve kudretleri karşısında iki çıkar yol vardı: ya halifenin işlerden elini çekmesi yahut Barmakîlerin toptan izâle edilmesi. Bu hususta başka izahlar da görülmektedir. Msl. rivâyet ediliyor ki, Ca'far, Hârûn'un müsaadesi olmaksızın, âsî Yaḥyā b. 'Abd Allāh'ı tahliye etmiş ve bu suretle halifenin gazabını tahrik eylemiştir. Her hâlde halife, Ca'far'e, şahsî bir sebepten gücenmiş olacaktır; yoksa, husûmeti âilenin reisi olan babasına teveccüh ederdi. Nihâyet Faḍl b. al-Rabī' 'ın entrikaları da bu işte bir rol oynamamış değildir. Her hâlde Hârûn'u Barmakîlerin itibarını izâle etmeğe sevkeden bir çok âmiller bulunsa gerektir. Krş. madd. BERMEKİLER ve ABBÂSE.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, bk. İndex; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VI, 82—161; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 131 (trc. de Slane, I, 301 v.dd.); Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 135 v.d.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 479 v.d.; Bouvat, *Les Barmécides d'apreès les historiens arabes et Persans*, Paris, 1912.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

CÂFER ÇELEBİ (?—1515), Bayezid II. ve Selim I. devirlerinde, nişancılık ve kazaskerlik vazifelerini ifâ etmiş ve eserleri ile tanınmış bir şahsiyet olup, Tâcî-zâde (Tâcî Bey-zâde) lâkabı ile mârûftur. Babası Amasya'da, Bayezid'in şehzâdeliği zamanında, „müdir-i umûr, yânî hassa emini, namında bir mukarrebi" (krş. 'Ālī, *Kunh al-aḫbār*, Üniversite kütüp., nr. 2290/32, var. 204) olan ve Bayezid'in tahta cülûsundan sonra da bir müddet (887 = 1482 'den sonra) defterdar veya nişancı bulunan şâir ve hattât Tâcî Bey'dir (bâzı kaynaklara göre, Tâc Bey'dir; krş. 'Ālī, *ayn. esr.*; Lâtifî, *Tezkire*, İstanbul, 1914, s. 117. Câfer Çelebi'ye, Tâcî-zâde, Tâcî Bey-zâde denildiği gibi, Tâc Bey-zâde, Tâc Bey-oğlu, Tâc-oğlu lâkapları da verilmektedir). Âşık Çelebi'ye göre (krş. *Tezkire-i şu'arâ*, Üniversite kütüp., T. Y., nr. 2406, var. 74), „Tâcî beyliler Rûm'da şeref ve câh ile mârûf hânedan" idi. Filhakika bunların Amasya'da Hacı Bey-zâde adı ile mârûf mühim yerli bir âileye mensûp bulunmaları (krş. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya tarihi*, İstanbul, 1927, III, 225—235) bunu isbat eder. Câfer Çelebi, Amasya'da doğdu ve babasının yanında yetişti. Hoca-zâde Muslihiddin (ölm. 893 = 1488) Hatib-zâde Muhiddin (ölm. 901 = 1496), kazasker Kestelî Muslihiddin Muṣṭafā (ölm. 901 = 1496) ve bilhassa kazasker Hacı Hüseyin-zâde Muhiddin Mehmed Câmî (ölm. 911 = 1505) gibi, devrin en meşhur ilim adamlarından tahsil gördü ve bu sonuncudan mülâzemet rü'ûsu aldı. Bâzı medreselerde ders vermek suretiyle ilim ve iktidarını her kese tanıttıktan sonra, Bayezid II. onu, günde 50 akçe ile, Mahmud Paşa medresesine müderris tâyin etti ve bir müddet sonra da, birden divan-ı humayuna nişancı yaptı (904 = 1498/1499). 'Ālī'ye göre (*ayn. esr.*), padişah, ulemâdan irfan sâhibi ve münşi bir zatın, tuğra hizmetine (tevkii ve nişancı) getirilmesini devlet erkânına emretmiş, onlar da ittifakla Câfer Çelebi'yi seçmişlerdi. Bundan sonra Câfer Çelebi, zekâ ve iktidarı ile, Bayezid'in teveccühünü kazanmış, „âyânın görür gözü ve selâtin-i arap ve acem müraselâtında nevk-i kalemi erkânın tutar eli" olmuştu (krş. Âşık Çelebi, *ayn. esr.*). Bu esnada kendisine paşalık unvanı da tevcih edildi ve teşrifatta sağ tarafta ve defterdara takdim edilerek, oturmasına ve seferde, vezirler gibi, otağ kurmasına müsâade edildi. Câfer Çelebi, Bayezid'in saltanatının sonlarına kadar, bu vazifede kaldı. Ancak şehzâdeler vak'asında şehzâde Ahmed tarafını iltizam edeceğini hissettirdiği için, Selim'in tahta geçmesini arzû ve bu yüzden isyan eden yeniçerilerin, bir gece, diğer erkân arasında Tâcî-zâde'nin de evine hücum ederek, mallarını yağma etmeleri ve ertesi gün diğerleri ile birlikte azil ve tardını istemeleri üzerine, Câfer Çelebi azil (918 = 1512) ve kendisine, tekaüdiye olarak, yevmî 100 akçe ('Ālī'ye göre, 200 akçe) ulûfe tâyin olundu (krş. 'Ālī, *ayn. esr.*, var. 158; Taşköprüzâde, *Şaḳā'iḳ al-nu'māniya*, İstanbul, 1269, s. 335; Sâdeddin, *Tāc al-tavārīḫ*, II, 190 v.d.). Câfer Çelebi, bu parayı kabûlden istinkâf etmiş ise de, ilim erbabı hakkında büyük bir teveccüh besleyen ve Câfer Çelebi'yi çok takdir eden Selim I., tahta geçtikten sonra, evvelâ İstanbul civarındaki bâzı kasabaların kadılığını da mansıbına zammederek, kendisini memnûn etmeğe çalıştı ve sonra tekrar nişancılığa aldı.

Padişah, hazarda Câfer Çelebi'yi dâimâ meclisinde bulundurur ve seferde de onun fikir ve mutalâasına müracaat ederdi. Nitekim Çaldıran gâlibiyeti ile neticelenen İran seferinde, Selim I. ekseriyâ vaktini İdris Bitlisî, Halimî ve Câfer Çelebi'ler ile geçirmişti (krş. Âşık Çelebi, *ayn. esr.*). Bu sefere çıkıldığı esnada Şah İsmail'e gönderilen farsça mektuplardan bâzıları (İzmit'ten, safer 920) Câfer Çelebi'nin kalemi ile yazıldığı gibi, Çaldıran muzafferiyetini mü-

teâkîp her tarafa gönderilen (recep, 920) fetihnâmeleri de o yazmıştır (krş. Feridun Bey, *Münşa'ât al-selâtîn*, I, 379, 403; Bayezid II. devrinde Motoṇ, Koron ve İnebahtı zafernâmelerini de o yazmıştı; bk. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, trk. trc., IV, 149). Çaldıran harbinde Şah İsmail'in zevcelerinden Taclı Hanım da esirler arasında idi. Diğer kadınlar serbest bırakılıp, kocalarına iâde edildikleri hâlde, yalnız bu hanım, orduy-u humayunda alıkonulmuştur. Sonra kendisi, iranlıların nikâhlarının ehl-i sünnetçe sahih ve makbûl olmayan bir usûle dayandığı göz önünde tutularak, ulemânın tecvizi ve padişahın müsaadesi ile, henüz tevkii bulunan Câfer Çelebi'ye tezvic edilmiştir (Feridun Bey, *ayn. esr.*; Mehmed Mazhar Fevzi, *Haber-i sahîh*, İstanbul, 1291, IV, 275). Ordunun, padişahın arzusu hilâfına, Karabağ'da kışlamayarak, avdeti esnasında Pasinler ovasında devlet erkânı arasında bâzı tebeddülât yapılarak, bu meyanda defterdar Pirî Çelebi'ye de vezaret tevcih edilirken, tevkii Câfer Çelebi de, Rumeli kazaskerliğine tâyin edilen Zeyrek zâde Rükneddin'in yerine, Anadolu kazaskerliğine terfi ettirildi (23 şâban 920 = 13 teşrin I. 1514). Bundan sonra da padişah nezdinde itibarını muhafaza eden kazasker Câfer Çelebi, kışı onunla ve ordu ile birlikte Amasya'da geçirdi; fakat bu esnada vukû bulan bir hâdise, daha sonra Câfer Çelebi'nin sukutuna ve idamına sebep oldu. Padişahın çok alâkadar olduğu ve İstanbul'a döndükten sonra da tahkikından geri durmadığı bu vak'a şöyle olmuştu: Bayezid II. zamanında yalnız saraylı devşirmelere has olduğu bir fermanla bildirilen vezâretin Pirî Mehmed Çelebi'ye tevcihini usûl ve teamüle aykırı gören ve bundan müteessir olan yeniçeriler ile ocaklılar, evvelâ müracaat ettikleri yeniçeri ağası İskender Ağa (Paşa), Câfer ve Halimi Çelebi'lerden padişahın emirlerine karşı itiraz etmemeleri yolunda nasihat almalarına rağmen (krş. Hüseyin Hüsâmeddin, *ayn. esr.*, s. 275 v.d.), 28 muharrem 921'de Pirî Paşa ile Holimî ve Câfer Çelebi'lerin evlerini yağma ve adamlarından bâzılarını katletmişlerdi. Derhâl yapılan bir tahkikatta yeniçerilerin, Dukakîn-zâde Ahmed Paşa tarafından tahrik edildiği anlaşılınca, Selim I., kethüdası Hasan Ağa ile birlikte, onu astırmış (Dukakînzâde'nin Dulkadır-oğlu Alâüddevle ile olan gizli muhaberesinden dolayı idamı hakkında bk. *Haber-i sahîh*, IV, 278), fakat İstanbul'a avdetinden (14 cemaziyelevvel, 921) sonra da ocak zâbitlerini sıkıştırarak, gerek Karabağ'da, gerek Amasya'da askerin gösterdiği uygunsuz hareketin sebebini öğrenmek istemişti. Kapı kethüdası Ahmed Ağa (Hâin Ahmed Paşa, ölm. rebiülâhır 930), ihtimâl hem kendini kurtarmak, hem de göze girmek için, İskender Paşa ve sekban-başı Bulyemez Osman Ağa ile birlikte, Tâcî-zâde'ye de iftira ve bu hususta bir kaç yeniçeriyi işhad edince, padişah, İskender Paşa ve sekban-başıyı derhâl, fakat Câfer Çelebi'yi, kendisine: — „İslâm askerini isyana sevkeden adamın cezası nedir?" tarzında sorduğu suale: — „Sâbit olursa, katildir" — cevabını aldıktan ve bu suretle devrin bu büyük ilim ve devlet adamını, kendi sözleri ile mahkûm ettikten sonra, idam ettirdi. Bu hâdise hakkında bütün tarihî kaynakların ittifakla verdikleri bu mâlûmata mukabil, 'Âlî (*ayn. esr.*) daha zayıf ve ihtiyatla kaydedilmesi lâzım gelen başka bir sebep göstermektedir. Nişancı Celâl-zâde'den kendisine nakledildiğini işâret ettiği bu kayda göre, Selim I.'in, şehzâde iken, Çorlu civarında (Karıştıran sahrasında) babası ile vukû bulan karşılaşması ve askerî ile firarı münasebeti ile yazılan bir hicviyeyi, sonradan bâzı garezkârlar Câfer Çelebi'ye isnat ettikleri için, onun „meclis-i humayunda bulunmasının nâmûs-u devlete" uygun düşmemesi, idamının başlıca sebebini teşkil etmiştir. Mamafih Âşık Çelebi, Âlî, Sâdeddin ile diğerlerinin ifâdeleri karşılaştırılırsa, her iki rivâyette de bir az hakikat bulunduğu anlaşılır. Vefat tarihi hakkında şuara tezkirelerinde ve onlardan naklen bâzı tetkiklerde gösterilen kayda (راه کیتدی بر جهانلدن جعفر = 920) rağmen, idamı 8 recep 921 (18 ağustos 1515)'dedir. Kardeşi Sâdi Çelebi, cesedini evvelce Balat'ta inşa ettirdiği mescid hazîresine defnettirdi. Şehâdetinin kendisine önceden mâlûm olduğu hakkında, şuarâ tezkireleri bâzı fıkralar naklederler.

Selim I., Câfer Çelebi'nin idamından sonra, pişman olmuş ve bir kaç gün sonra (25 ağustos 1515) Çenberlitaş civarında (Bezzazistan, Tavuk-Pazarı çarşısı) Atik Ali Paşa evkafından bâzı ev ve dükkânların yandığı esnada, yangın yerinde rastladığı sadrâzam Sinan Paşa'ya: — „Bu yanıp yakılmaklar Câfer Çelebi'nin şerâre-i âteş-i âh-ı bî-günahıdır" — diye teessürünü bildirmiştir. Yine onun, cülûsu esnasında devlette iki kişi bulunduğunu, bunlardan birinin o zaman ihtiyar olan Müeyyedzâde, diğerinin de hiddetine kurban giden Câfer Çelebi olduğunu, her fırsatla söylediği rivâyet olunur.

Devrinde kuvvetli bir münşi olarak tanınmış olan Câfer Çelebi'nin bütün tezkireciler nesrini nazmına, kasîdelerini gazellerine tercih eder ve farsça yazılarının da türkçe yazılarından daha iyi olduğunu söylerler. Ancak Müeyyed-zâde'nin, Câfer Çelebi'nin farsçasını beğenmeyip: —„Tâcî-zâde'nin fârisîsi engûrî fârisîsidir" — dediğini de ilâve ederler. Bu-

nunla beraber, lisana hâkim ve kuvvetli bir muhayyileye sâhip bulunan Câfer Çelebi'yi, güzel kasîde ve gazelleri ile ve bilhassa orijinal bir eser olan *Heves-nâme*'si ile, zamanın değerli şâirleri arasında zikretmek lâzımdır. Bir çok nazîre mecmualarında şiirlerinin kayıtlı bulunması, Mesîhî ve Makalî gibi, bâzı şâirlerin onun hakkında kasîdeler yazmış olmaları bunu isbat edecek mâhiyettedir. Yalnız Âlî onu beğenmez, şiirlerini değersiz bulur ve Câfer Çelebi'yi, „namı zâtına gâlip bir devletlü" addederek: — „Tezkire müelliflerinin şiir ve inşası hususunda mübalâga ettiklerini" söyler ve hattâ *Heves-nâme*'yi „nazm-ı bî-nemek" olarak vasıflandırır (krş. Âlî, *ayn. esr.*). Diğer taraftan Âşık Çelebi de, şiirlerinde aşk mefhumundan eser olmadığına ve buna delil olarak, Selim I. ile bu mevzû üzerinde aralarında geçen bir münakaşaya işâret etmektedir. Kardeşi Sâdî Çelebi'nin san'atta ağabeyinden daha kudretli olduğu kabûl edilmekle beraber (krş. Hasan Çelebi, *ayn. esr.*) fârisî gazelleri ve arapça kasîdeleri emsâlsiz olan (*Şaḳā'iḳ al-nu'māniya*, göst. yer.) Câfer Çelebi'nin, devrinin münşîleri arasında, en büyük mevkii işgâl eden değerli bir şahsiyet olduğu da dâimâ tekrar olunur.

Heves-nâme, Câfer Çelebi'nin mesnevî tarzında yazdığı en meşhur eseridir. Mevzû itibarı ile tamamiyle orijinal, tertip, uslûp ve nazım tekniği bakımından da, çok güzel olan bu eserde (yazılışı 899 = 1493) Tâci-zâde bir çok şâirleri tenkit eder. Eser münacaat ve na'at ile başlar, sonra Ayasofya, kasırlar, Fatih câmii, darüşşifa, Yedikule, imâretler ve Kâğıthâne gibi, İstanbul'un muhtelif yerlerini tasvir eden kısımlar gelir; daha sonra bâzı hasb-i hâller, hitaplar, cevaplar ve şâirin sergüzeştleri vardır. Arada tercî-i bend ve gazeller de görülmektedir (Nuruosmaniye kütüp., nr. 4373; krş. Fuad Köprülü, *Divan edebiyatı antolojisi*; Sâdeddin Nüzhet Ergun, *ayn. esr.*). Bundan başka 3.382 beyit ihtiva eden bir d i v a n ı, zamanın mühim vukuatını bildiren münşeatı (krş. Hâlis, *TOEM*, ilâve), *Maḥrûsa-i İstanbul fetihnâmesi*, farsçadan yapılan *Anîs al-'ārifîn tercümesi* (Süleymaniye kütüp., Esad Efendi kısmı, nr. 1825 ve Üniversite kütüp., T.Y., nr. 834) ve mizahî bir eser olan *Kûs-nâme* (bugün nushalarına tesadüf edilmemektedir; krş. Sâdeddin Nüzhet Ergun, *ayn. esr.*) vardır.

Diğer taraftan Câfer Çelebi, meşhur bir hattât idi ve bu sâhada gösterdiği iktidarı, münşîliği derecesinde bulanlar da vardır. Hattı Şeyh Hamdullah Âgâh'tan öğrenmişti (krş. Müstakim-zâde, *Taḥfat al-ḫaṭṭāṭîn*, İstanbul, 1928, s. 149 v.d.). Câfer Çelebi'nin İstanbul'da bir mescid, bir medrese, Bursa'da bir mescid ve Simav kazasında (Kütahya vilâyetinde) bir mescidi vardır. (M. Tayyib Gökbilgin.)

CAFR. [Bk. CEFR.]

CAĞBÛB. [Bk. CAGBÛB.]

CAGBÛB. CAĞBÛB, Senûsî tarikatinin z â v i y e s i olup, Trablusgarp ve Mısır hududunda, Bingazi'nin cenûbunda, Akdeniz kıyısındaki Bardia limanına 200 km. mesâfede ve vâdi-i Sîva'nin şimâl-i garbîsinde 2 günlük yolda bulunan Faredğa vâdisinde kâindir. Coğrafî mevkii 29° 45′ şimâl arzı, 24° 31′ şark tûlü olup, deniz seviyesinden olan irtifaı 20 m. 'ye kadar düşer. Senûsî tarikati müessisi Şeyh Sîdî Muḥammed b. 'Alî al-Senûsî, Mekke ve Kahire'de ikamet ettikten sonra, 1855'te, yerleşmek üzere, geldiği zaman, burası meskûn değildi. Şeyh, vâhaya hâkim kayalık üzerinde bir zâviye inşa ettirdi, kaya içinde sarnıçlar kazdırdı, bahçeler ve bir hurmalık vücuda getirdi. 1859'da vefat edince, oraya gömüldü. Oğullarından, 27 ramazan 1313 (12 mart 1896)'te vefat eden Sîdî Muḥammed Şarîf de oraya defnedilmiştir. Zâviyenin önce oldukça yavaş inkişaf etmiş olduğu anlaşılıyor. 1874'te orada bir kaç talebe ile bir kaç köleden başka hiç kimse yoktu. Fakat bu tarihten sonra zâviye sür'atle inkişaf etti. Duveyrier'ye göre, burada 1881'de 750 talebe ile 2.000 köle bulunuyordu. Zâviyede dinî binalardan başka, çeşit-çeşit tezgâhlar ile bir silâhhâne vardı. Burası, tarikat müessisinin oğlu ve halefi Şeyh Sîdî Muḥammed al-Mahdî'nin idaresi altında bir propaganda merkezi oldu; islâmiyeti ve Senusî akîdelerini neşretmek için, oradan bütün merkezî Afrika'ya ve bilhassa Vadây'a dâ'îler giderdi. Belki bu memlekete yaklaşmak ve aynı zamanda müntesiplerini Avrupa te'sirlerinden ve türk nufuzundan uzak tutmak için, şeyh, 1895'te Caġbûb'u terketti ve Kufra vâdisinde Bilâd al-Cûf'a yerleşti. Caġbûb, Senûsî tarikati zâviyelerinin en mühimi olarak kaldı. Burası bir ziyaretgâh, 300 ile 400 talebenin devam ettiği bir tahsil merkezi idi ve şeyh al-Haşā'işî'ye göre, takriben 8.000 cildlik bir kütüphânesi de vardı. [Caġbûb Avrupa kaynaklarında Carabub, Cerebub, italyanlarca Giarabub, ancak 1926 senesinde, yâni Bingazi sâhillerine çıktıklarından 15 sene sonra, italyan kuvvetleri tarafından işgâl edilerek, ikinci cihan harbine kadar onların elinde kaldı. Vâhanın senûsî halkı, İtalya işgâli sırasında dağılmış olduğundan, bu sırada burada ancak bir kaç yüz yerli nüfus kalmıştı].

B i b l i y o g r a f y a: Rohlfs, *Von Tripolis nach Alexandrien* (Bremen, 1885), s. 81 v.d.; H. Duveyrier, *La Confrérie musulmane de*

Sidi Ali es-Senoûsi .... en l'année 1300 de l'hégire (*1883 J. C.*; *Bulletin de la Soc. de Géogr. de Paris*, 1884); al-Hachaïchi (Şeyh Muḥammed ben Otsmane), *Voyage au pays des Senoussia* (trc. V. Serres ve Lasram), Paris, 1905, 2 tab., Paris, 1912; *Resultati scientifici della missione alla oasi di Giarabub 1926—1927* (*Rome. R. Soc. Geogr. Ital.*, 1928—1931). (G. YVER.)

CĀGİR. [Bk. CĀGİR.]

CÂGİR. CĀGİR (F.), „yer tutan"; Hindistan'da arapça *iḳṭāʿ* kelimesi ile aynı mânada olup, bir kimseye müebbeden ve yahut kayd-ı hayat şartı ile, nafaka ve maaş olmak üzere, verilen bir mülk veya araziye ıtlak olunur. Bu nevi bir irad ve maaşa sâhip olan kimseye *cāgîrdār* denilir.

CAĞMİNÎ. [Bk. ÇAGMİNÎ.]

CAHĀNĀRĀ BEGAM. [Bk. CİHÂN-ÂRÂ BEGİM.]

CAHĀNDĀR ŞĀH. [Bk. CİHANDAR ŞAH.]

CAHĀNGİR. [Bk. CİHANGİR.]

CAHANNAM. [Bk. CEHENNEM.]

CAHĀNSŌZ. [Bk. CİHANSÛZ.]

CAHĀN-ŞĀH. [Bk. CİHAN-ŞÂH.]

CĀHİL. [Bk. CÂHİL.]

CÂHİL. CĀHİL (A.) „bilmez, bilmeyen"; krş. CĀHİLİYA. Dürzîlerde *cāhil*, ıstılah olarak, mezhebe henüz kabûl edilmemiş olanları gösterir; zıddı *ʿāḳil* [b. bk.].

CĀHİLİYA. [Bk. CÂHİLİYE.]

CÂHİLİYE. CĀHİLİYA, Arabistan'da, islâmiyetin yayılmasından evvel yahut daha dar bir mâna ile, ʿİsā'dan Peygambere kadar geçen devre verilen isimdir [bk. FAṬRA]. Topluluk ismi olan *cāhilîya* kelimesinin müfredi *cāhilî*, zaman itibarı ile 4 tabakaya ayrılan şâirlerin ilk tabakasını ifâde eder. İkinci tabakaya mensûp olanlara *muḫażram* ismi verilir ki, bu tâbir müşriklik devrinde doğup da, islâmiyetin zuhûrundan sonra ölen şâirler için kullanılır.

Cāhilîya kelimesinin tam mânasına gelince, bu hususta J. D. Michaelis ile diğerleri tarafından ortaya atılan ve umumiyetle kabûl edilen kanaate göre, kelime „câhillik devri"ni ifâde eder. Nitekim hıristiyanlıktan evvelki devre de (Âmâl-i rüsül, 17, 30) bu ad verilmişti. Çünkü islâm, nûr ve bilgi devri olarak telâkki edilmiştir. *Gahila* („câhil olmak"), eski lisanda pek çok kullanıldığı gibi, sonraları da *ʿalima* („bilmek")'nin zıddı olarak kullanılmıştır. Krş. msl. ʿAntara, *Muʿallaḳa*, 43: *in kunti cāhilatan bimā lam taʿlami*. Fakat Goldziher, *cahila*'nin bu mânasının ikinci derecede olduğunu ve asıl mânası olarak bu fi'lin *ʿalima*'nin değil, fakat *ḥaluma* („sâkin, saburlu ve halîm olmak")'nin zıddı olduğunu ve binaenaleyh „sert, kaba yahut pek hoyrat ve nobran olmak" mânasına geldiğini ileri sürer ve bu iki kökten gelenlerin zıd olduğunu gösteren bâzı şiirler zikreder. Msl. Şanfarā, *Lāmîyat al-ʿarab*, 53: *valā tazdahi 'l-achalu ḥilmî*. Bundan dolayı Goldziher (*Muḥammedanische Studien*, III, 219 v.d.), *al-cāhilîya*'yi „barbarlık" diye tercüme eder. Bu kelimeye *Kur'an*'da da rastgelinir: III, 148; V, 55; XXXIII, 33; XLVIII, 26.

Câhilîya devrinin siyâsî ve dinî tarihinden Arabistan makalesinde bahsedilmiştir. Goldziher, cenup arapları ile orta Arabistan arasında gâyet bâriz bir fark tesbit eder. Cenup araplarının ruhunda dine karşı daha kuvvetli bir meyil vardı. Fakat cenuptan şimâle mühim muhâceretler vâki olduğu nazar-ı itibara alınırsa, bu hükmü tâdil etmek icap eder. Bu keyfiyet, bilhassa Yeṯrib (Medine) için vârittir. Bundan başka, Margoliouth'un işâret ettiği vecihle, şimâlî ve cenûbî Arabistan'da bulunan kitâbeler sâyesinde, buralarının eski dinleri hakkında hayli mâlûmat elde edilmiş olduğu gibi, ileride orta Arabistan'da da bulunabilecek bu kabil eserler ile, vaziyetin daha ziyâde tavazuh edeceği âşikârdır. Fakat şimdiye kadar bildiklerimize göre, orta Arabistan ahâlisi o devirden kalma şiir ve diğer eserlere nazaran, dine fazla bir alâka göstermemiştir. Olsa-olsa müphem bir ilâhîlik (*deismus*) yahut da kader (*manāyā, manūn*) fikrine varabilmişlerdir. *Kur'an*'da müşrik kavimler hakkındaki tasvirler, daha ziyâde pek eski devirlere, bir kaçı da Peygamberin muasırlarına âittir. Bu muasır müşrik kabîlelerin Peygambere karşı tavır ve hareketleri de, kendi putlarına pek derinden bağlı olmadıklarını gösterir. Müşrik araplar için dinden daha mühim olan şey, kabîle münâsebetleri idi. Klan, bütün cemiyetin mesnedi olan birlik idi [bk. mad. ARABİSTAN]. Onların kabîlelerine karşı olan bağlılıklarını islâmiyet bile ortadan kaldıramamış ve kabîleler arasındaki kavgalar, Peygamberden evvel olduğu gibi, sonra da, eskisi kadar olmasa bile, devam etmiştir. Şimâl ile cenup arasındaki rekabet, hicretin II. asrında (Mas'ûdî, VI, 36 v.d.) Horasan'da dâhilî boğuşmalarda da kendini göstermiştir. Bugün bile her hangi bir bölge ahâlisi, Ḳaysîler ve Yamanîler diye ayrılıklarını muhafaza ederler (Finn, *Stirring Times*, I, 226 v.d.). Câhiliyet devri şiirinin büyük bir kısmı medhiyeler ile hicviyelerden ibârettir; şâirler mensûp oldukları kabîleleri göklere çıkarırlar ve diğer kabîleleri ise, hicv ederler. Bâzan kabîle meſhumu da hayli geniş tutulur.

Ahlâk fikri müşrik arapta *murūva* („mertlik") kelimesi ile ifâde edilirdi ki, bu kelime

felcden ölmüş ve yerine geçen oğlu, 237 'de azledilmiştir. Hilâfet ülkesinde ise, ehl-i sünnetin lehinde ve mûtezile aleyhinde bir aksülamel kendini göstermeğe başladı. Câḥiẓ, van Vloten 'in neşrettiği Nâbita 'ye dâir eserinde (bk. *Actes du XI e Congrès International des Orientalistes*, 3. kısım, s. 315 v. d.), bunların *kelâm* 'ı tetkik edip, bunu kendilerine karşı kullandıklarından şikâyet eder. Mûtezile mezhebi, sarayda o zamana kadar işgâl etmiş olduğu parlak mevkii yavaş-yavaş kaybetti. Bu aksülamelin Câḥiẓ 'in şöhretine zarar verdiği pek mâlûm değildir; bildiğimiz, sâdece, tek taraflı felcden muztarip olan Câḥiẓ 'in Basra 'ya çekilmiş alup, orada 255 (= 869; bâzılarına göre 250 = 864) ölmüş olduğudur. O zaman Câḥiẓ 90 yaşını geçmiş bulunuyordu. Muasırı Balâẕori gibi, Câḥiẓ 'in de muayyen bir vazifesi yoktu. iyi bir üslubu olmasına rağmen dağınık tabiatı devamlı bir memuriyete elverişli değildi. Yazılarını ithaf ettiği adamlardan aldığı câizeler ile geçinmiş olması icap eder. Hayatının sonuna doğru büyük bir şöhret temin etti.

Câḥiẓ 'in müteaddit eserlerini târif ve tavsif etmek için, onun her şeyden evvel, edîp olduğunu söylemek lâzımdır. Kitapları, hattâ ilâhiyat mevzûlarına müteallik olanları bile, ilmî olmaktan ziyade, edebî bir damga taşır. Bunlar günün meselelerini mevzuubahs eden musahabelerdir. Hocası Abû İsḥâḳ İbrâhîm İbn Sayyâr al-Naẓẓâm gibi, Câḥiẓ de yunan feylesoflarını ve bilhassa yunan tabiiyatçılarını (Aristo) tetkik eden ilk mûtezileden biri olmuştur. İlâhiyata taallûk eden eserlerinde, *Kitâb al-ḥucac fi 'l-nubûva*, *Kitâb al-maʿrifa*, *Kitâb ḫalḳ al-Ḳurʾân*, *Kitâb al-radd ʿala 'l-muşabbiha*, *Kitâb al-radd ʿala 'l-naşârâ* gibi, elimizde kalan parçalarını göz önünde tutacak olursak, Câḥiẓ 'in delâilini, tecrübe ve tarihe istinat ettirdiğine ve kuru, sırf nazarî istidlâllerden hoşlanmadığına hükmedebiliriz. Halk inanışına itibar etmeyerek yılanların sadef otu (ruta chalepensis) kokusundan kaçmadıklarını ve kesilen bir devenin tenasül cihazının ortadan kaybolmadığını şahsen yaptığı tecrübeler ile tesbit etmiştir. Bu eserlerden kendisinin oldukça iyi bir psikolog olduğu da meydana çıkar. Bu hususiyeti müteaddit tarikat ve mezheplerin görüşlerini, dikkate değer bir bitaraflıkla, izah ettiği imâmet hakkındaki eserlerinde nazar-ı dikkate çarpar (Masʿûdî, *Murûc*, VI, 55 v. d.). Araplar ile mevâliye (*Kitâb al-ʿarab va 'l-mavâlî*) ve araplar ile iranlılara dâir bir eserinde (*Kitâb al-ʿarab va 'l-acam*), Câḥiẓ, hilâfetin belli-başlı iki unsurunun mevkilerini tâyin etmek istemiştir. Bu eserler, maalesef, kaybolmuştur; bununla beraber, müellifin Abbâsî hilâfetinin temsil ettiği arap medeniyetinin hararetli bir müdafiî olduğunu biliyoruz (bk. Goldziher, *Muh. Studien*, I, 169 v. d.). Mamafih al-Bağdâdî, mevâlinin araplara üstün olduğunu tebarüz ettirmiş olmasından dolayı, Câḥiẓ 'i muahaze eder (*al-Farḳ bayna 'l-firâḳ*, s. 162). Araplar ile mevâliden (horasanlılar) sonra Câḥiẓ, türkleri de, hilâfetin bir üçüncü rüknü veya mesnedi olarak kabûl ettirmek istemiştir. Türklerin meziyetleri hakkında olan risâlesi (*Risâla fî faẓâʾil al-atrâk*, nşr. van Vloten, Leyden, 1903, *Tria opuscula auct. al-Câḥiẓ*) [M. Şerefeddin Yaltkaya tarafından, kısmen türkçeye çevrilmiştir (*Türk yurdu*, 1329, V, 894 v. dd.)], türk mevâlisinin islâm ordusuna alınmalarını medh ve takdir için yazılmıştır. Memleketlere dâir (*Kitâb al-buldân*) eserinde ise, Mekke, Medine, Mısır, Kûfe, Basra ve Şam gibi, büyük şehirlerin evsafından bahseder. Meslek itibariyle coğrafyacı olmadığı için (krş. Masʿûdî, I, 206), müşâhedeleri, eserin elimizdeki parçalarından hükmedilebildiği kadar, memleketlerin tabiî ahvâl ve şeraitinden ziyâde, bunların ahâlisine müteallliktir.

Câḥiẓ bir antropoloji ve tabiiyat âlimidir; yalnız şu var ki, eserleri sâdece ilim yapmak gâyesi ile değil de, okuyucuyu eğlendirmek suretiyle mâlûmat sâhibi etmek maksadını güder. İşte buğday ve hurma ağacına (*Kitâb al-zarʿ va 'l-naḫl*), nesebi asîl olan ve olmayanlara dâir (*Kitâb al-şuraḥâ va 'l-ḥucanâ*), beyaz ve siyah ırklara dâir (*Kitâb al-Sûdân va 'l-biżân*), katıra dâir (*Kitâb al-baġl*) ve mâdenlere dâir (*Kitâb al-maʿâdin*) eserlerini bu zümreye dâhil edebiliriz. Kadınlara dâir yazdığı eserde (*Kitâb al-nisâ*) kadınla erkek arasındaki farklar meselesini, her iki cinsin kendine has olan kabiliyetleri ve her biri için münasip hayat tarzını, daha ziyâde psikolojik bakımdan, tetkik eder. *Kitâb al-masâʾil* 'de şu gibi noktalar vardır: kibir (*anafa*) ve haysiyet hissinden (*ḥamîya*) ayırt edilmesi lâzım gelen kıskançlık (*ġîra*), insanın tab'ında mı mündemicdir, yoksa medeniyetin sun'î bir mahsulümüdür? — Hayvanlara dâir kitap (*Kitâb al-ḥayavân*, Kahire 1323/1324), şüphesiz ki, Câḥiẓ 'in eserlerinden elimizde kalmış olanların en alâka uyandırıcısıdır. Bu eser de, Abû Ḥanîfa 'nin nebatat ilmine dâir eseri gibi, araplarda yeni uyanan tabiat tetkikinin verdiği ilk mahsûllerden biridir. Burada Aristo 'dan alınma ibârelerin bulunmasına rağmen, yunan te'sirinin izleri azdır. Şâirlerden alınma parçalarda, müellifin müşahedelerinin işgâl ettiği yer nisbetinde bir mevki işgâl etmektedir. Eserde görülen bu işhad bolluğu, kitaba âdetâ bir

bilhassa, yeğitlik ve cömerdliği tazammun ederdi. Müşrik arabın yiğitliği, kendi kabîlesini müdafaa yolunda öldürdüğü düşmanın sayısı ile belli olduğu gibi, orta çağ şövalyelerininkine pek benzeyen, düşmanına karşı merdâne muamelesi ile ölçülür ve cömertliği ise, ganimetleri paylaşmakta değil, harbe atılmakta, misafirlerini i'zaz ve ikrâm için, develer kesmekte yahut fakir ve âcize yardım etmekte ve umumiyetle almaktan ziyâde, vermekten hoşlanmakta tezahür ederdi.

Arap misâfirperverliğinin, bir asır evvel Avrupa'da olduğu gibi, ifrat derecede yiyip-içmelere meydan verdiği ve müslüman olmak için, arapların şarap kullanmaktan pek zorlukla vazgeçebildikleri muhakkaktır. Bu devirde araplar bâzan bir meyhânede, bütün şarabı içip bitirecek kadar, kalmağı şeref sayarlardı. Diğer cihetten ayyaşlık ve sulu sarhoşluğa da cevaz yoktu. Barrāż b. Ḳays, bir çok kabîleden, bu şekildeki sarhoşluğu yüzünden, koğulmuştur. İslâmiyet şarap içilmesini men'ettikten bir çok zamanlar sonra dahi şaraba dâir kasîdeler yazılmasına devam olunması din ile şiir arasında garip bir tezat arzeder. Fakat araplar şaraba o kadar müptelâ idiler ki, Emevîler devrinde şarap içilmesine bile müsaade edilmiştir. Abbâsîler zamanında şarap resmen yeniden men'edilmiştir.

Müşrik araplarda kadının vaziyeti, bâzı bakımlardan, islâmiyettekinden daha serbest idi [bk. mad. ARABİSTAN]. İki kız kardeş ile evlenmek ve *nikāḥ al-maḳt* câiz olduğu gibi, tesettür de mechûl idi. Boşanma, şeriattekinden daha kolay değildi; fakat bu hususta kadınlar da, erkekler gibi, hak sâhibi idiler. Kadın ile erkek arasındaki münâsebetler, bâzı bakımlardan, hiç de fena değildi. Hattâ daha da düzelebilirdi. Fakat şeriat tatbik edilince, böyle bir islâhın düşünülmesi bile imkânsız oldu. Şeriatin nikâh meselesinde en kötü hükümlerinden biri olan hulle, câhiliyet devrinde bilinmiyordu.

Arabistan'ın toprak mahsûlü, öteden beri ahâlisini geçindirmeğe yetişmiyordu. Yemen gibi, toprağı müsait mıntakalar ile vâhalar halkı, yiyeceğini bol-bol bulabiliyordu. Mekke ahâlisi Yemen ile Suriye arasında kervancılık yaparak geçiniyordu; buna her yıl beldelerini ziyârete gelen hacı kafilelerinden te'min ettikleri istifâdeler de ekleniyordu. Fakat çöl kabîleleri dâimî bir yoksulluk içinde yaşarlardı. Yeni doğan kız çocuklarını gömmek âdeti kısmen bu yüzdendir. Develerin eti ile sütünden maada, kendilerine lâzım olan şeyleri civar kabîlelere akın etmek suretiyle tedarik ederlerdi. Bu akınlar eldeki erzakın mikdarını arttırmıyor, fakat beslenecek adam sayısını azaltmağa yarıyordu [bk. mad. ARABİSTAN]. Ticareti korumak, uzaklardaki kabîlelerin bütün araplar için mukaddes makamları ziyâret ve büyük panayırlara iştirâk etmelerine imkân vermek için, senenin 4 ayı mubârek sayılır ve bu müddet zarfında akın yapılmazdı. Her sene ziyâret edilen makamlar arasında en mühimi Mekke ve panayırların en meşhûru da 'Ukāż panayırı idi. Bu 4 ay içinde kervanlar bütün memleketten, hemen-hemen silâhsız olarak, geçebilirlerdi.

Peygamber zamanında arap senesi kamerî olmuş ve böylece panayırlar ortadan kalkmıştır. Hacc âdeti araplarda o kadar kuvvetle yerleşmişti ki, bunun ilgası mümkün olamamıştır. Peygamber bütün makamları kaldırıp, yalnız bir tânesini, beytullah olarak, muhafaza etmiştir.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 1073 v.d.; İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd al-farid* (Kahire, 1304), I, 34, 81; III, 48 v.d.; Mas'ūdī, III, 78 v.d.; Abşihi, *Mustaṭraf* (Bulak, 1268), kısım 59; Caussin de Perceval, *Essai sur l'hist. des Arab.* (Paris, 1847). (T. H. WEIR.)

CĀḤİŻ. [Bk. CÂHİZ.]

CÂḤİZ. AL-CĀḤİŻ, ABŪ 'OṢMĀN 'AMR B. BAḤR (766 ?—869), bir zencinin torunudur. Kinâna'lerin mevlâsı olup, patlak gözlü olduğundan dolayı. kendisine al-Cāḥiż lâkabı verilmişti. Meşhur bir nâsir ve Basra mûtezile kelâmcılarının ileri gelenlerindendir. Cāḥiż, Basra'nın büyük câmiinde toplandıklarından dolayı kendilerine *mescidiyûn* denilen edebiyat, felsefe ve ilim müntesiplerinin te'siri altında yetişti (*Bayān*, I, 98; II, 164). Halife al-Ma'mūn Cāḥiż'in imamlık hakkındaki eserlerini okuyup, takdir ettiğinden, onu sarayına dâvet etti (*ayn. esr.*, II, 157). Cāḥiż'in ikbali, halife al-Mu'taṣim ile al-Vāṣiḳ'ın 220 (835)'den beri veziri olan İbn al-Zayyāt [b. bk.] ile tanışmasından itibaren başlar. Münevver bir zat olan vezir, esâsen şöhrete ermiş olan Cāḥiż'i himaye etti ve onu refah içinde yaşattı O tarihte Cāḥiż sık-sık Bağdad da ve al-Askar (halifelerin Sāmarrā'daki yazlık sarayları)'de otururdu. Şam ve Antakya'yı da ziyaret etti. Al-Mutavakkil'in hilâfeti başlangıcında Cāḥiż de, İbn al-Zayyāt'ın idbarı ile sürüklenerek, az kalsın hâmisinin âkibetine uğrayacaktı (233 = 847/848). Edebiyat ve siyâsette İbn al-Zayyāt'ın rakîbi olan Aḥmed b. Abi Doād adındaki çok nufuzlu büyük kadı'nın gözüne giren Cāḥiż, eserlerini, bu tarihten sonra kadı ile oğlu Abu'l-Vaḥid Muḥammed'e ithaf etmiştir. Cāḥiż'i oğullarına mürebbi tâyin etmek isteyen halife Mutavakkil, onun son derece çirkin olmasından dolayı, bu arzusundan vazgeçmek mecburiyetinde kalmıştır. 234'te kadı Aḥmed

gramer etüdü manzarasını vermektedir. Bu eser müellifin, tabiatın vahdetini ve müşâhid nazarında, tabiatı teşkil eden unsurların hâiz oldukları müsavi değeri isbat yolunda sarfettiği cehit itibariyle, ilâhiyata bağlanır. Müellif eserinde sâdece büyük hayvanlardan bahsetmekle kalmayıp, aynı zamanda, böceklere ve en küçük mahlûklara hususî bir alâka göstermiştir. Bu eserde, rüşeym hâlinde olmak üzere, tekâmül, intibak ve hayvan psikolojisi gibi, nazariyelere tesadüf edilmektedir ki, bu nazariyelerin nihâî inkişafları ancak XIX. asırda mümkün olmuştur.

Bu son sınıfa Câḥiz 'in diğer bir takım eserlerini idhâl etmek kabildir. Câḥiz, bunlarda cemiyetin muhtelif tabakalarını mevzuubahs etmiştir. Bu kitapların ahlâkî ve hicvî bir tarafı vardır ve bu itibarla da Câḥiz 'in çığrını açmış olduğu *ahlâk* [b. bk.] ilmine âittir. Hırsızlar kitabı, zanaatlerin hilelerine dâir kitap (*Kitāb ġaṣṣ al-ṣanā'āt*), delikanlıların kitabı (*Kitāb al-fityān*), kâhyalar, mektep hocaları, kâtipler ve hânendeler kitabı, hep bu meyandadır. Tam olarak elde bulunan kitapları şunlardır: köle ve câriyeler kitabı (*Kitāb al-cavārī va 'l-ġilmān*) ve muganniyeler kitabı (*Kitāb al-ḳiyān*)'dır. Hasisler kitabı (*Kitāb al-buḫalā*, nşr. van Vloten, Leyden, 1900), bize Basra hasislerinin hususî hayatını izah eder. Vüzera ve ekâbirin huylarını mevzuubahs eden ve esasen sıhhati şüpheli bulunan eser ise (*Kitāb aḫlāḳ al-mulūk*), iranlı hükümdarlar ile halifelerin saraylarındaki teşrifat hakkında bir çok alâka verici tafsilâtla doludur.

Belâgatte Câḥiz, İbn al-Muḳaffa', Ṣabl b. Hārūn, al-Attābī v.s. 'nin mektebine mensûptur; zîrâ üslûbunu bunlarınkine benzettiği gibi, kendi eserlerinden bâzılarını da bunların namı altında ortaya çıkarmıştır. Yine onlar gibi hâmilerine ithaf etmek üzere, türlü mevzûlar hakkında bir takım risâleler kaleme almıştır. Bu neviden vucuda getirdiği en iyi eserler de (*Risāla fi 'l-ma'ād va 'l-ma'āṣ, fi 'l-'adāva va 'l-ḥasad, fi 'l-tarbī' va 'l-tadvīr*) arap dili, kudret ve derinliğinden kaybetmeksizin ulaşamayacağı bir ifâde zenginliğine kavuşmuştur. Beyân ve isbat kitabı (*Kitāb al-bayān va 'l-tabyīn*, Bulak, 1313), Câḥiz 'in en son eserlerinden biridir. Bu eser, arap fasahatinin bir nevi antolojisi olup, şâir ve hatiplerin müntehap parçaları, müellifin ekseriya çok orijinal olan görüşlerini misâllendirmeğe yaramaktadır.

Câḥiz 'in hemen hütün eserlerindeki müşterek kusur, mevzû veya mâlzemenin tanzim ve kaleme alınışındaki intizamsızlık, saded hâricine çıkmalar ve kıssalara karşı gösterilen fazla düşkünlüktür. Hâsılı Câḥiz, mütefekkirden ziyâde, müşahid ve feylesoftan ziyâde ediptir. Zekâsına, müşâhedelerinde ekseriya görülen şâyân-ı hayret isabete rağmen, Câḥiz 'in eserini ancak edebiyatın ibret verici ve eğlendirici nevine idhâl edebiliriz. Bizim telâkkimize göre, Câḥiz 'in eserlerindeki asıl değer, edebiyat ve gramer bakımından hâiz olduğu kıymetten başka, bilhassa, gerek zamanının, gerekse zamanından evvelki devirlerde yaşayan arapların âdât ve düşünüş tarzları ile hususî ve umumî hayatları hakkında verdiği ehemmiyetli vesikalardadır.

Câḥiz 'in arap edebiyatı üzerindeki te'siri oldukça büyük ve şumûllüdür. Mukallitleri arasında *Kāmil* müellifi olan talebesi al-Mubarrad, İbn al-Faḳīh ismindeki coğrafyacıyı ve Ṣa'ālibī adındaki müellifi sayabiliriz. Bayḥaḳī 'nin iyi ve kötü şeyler kitabı (*Kitāb al-maḥāsin va 'l-masāvī*) ile güzellikler ve zıtlar kitabı (Leyden, 1898), doğrudan doğruya Câḥiz tarzının mahsûlüdür. Mas'ūdī Câḥiz 'e hayrandır ve ondan sık-sık iktibaslarda bulunur. Hayvanlar hakkındaki kitabının *Iḫvān al-ṣafā* risâleleri (*Rasā'il*) üzerindeki te'siri tetkike değer bir mevzudur. Ḳazvīnī ile Damīrī gibi, hayvanat mutahassısları ile Brit. Museum 'da müellifi mechûl eserin (Add. 21, 102) sâhibi Câḥiz 'den bol-bol istifâde etmişlerdir.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, I, 152 v.dd. (notlar haric 3, 5, 7, 9); *Suppl.*, I, 239,421; Arnold, *al-Mu'tazilah*, s. 38 v. d.; al-Baġdādī, *al-Farḳ bayna 'l-firaḳ*, s. 160 v. dd.; Horten, *Die philos. Systeme der spekulat. Theologen im Islam*, s. 320 v.dd.

CAHLĀVĀN. [Bk. CEHLÂVÂN.]

CAHM. [Bk. CEHM.]

CAHVAR. [Bk. CEHVER.]

CĀ'İZ. [Bk. CâİZ.]

CÂİZ. CĀ'İZ („g e ç e r"), islâmın muamelâta taalluk eden 5 ahkâmından biri olup, *mubāḥ* ile mürâdif sayılır (*al-Aḥkām al-ḫamsa* hakkında bk. Goldziher, *Ẓāhiriten*, s. 66. v.dd.). *Mubāḥ* („yapılmasına müsaade edilen") kelimesi, şer'an işlenip-işlenmemesi müsâvî olan, ne men', ne emir ve ne de tavsiye edilen, işlenmesi mükâfatı, işlenmemesi mücazatı mûcip olmayan demektir; hâlbuki *cā'iz* 'in mânası daha geniştir, „müsaade olunabilir" mânasına gelen bu kelimenin medlûlüne yalnız *mubāḥ* değil, *vācib*, *mandāb* ve *makrūh* gibi, şer'an memnû olmayan her fiil girer. *Cā'iz* tâbiri, yalnız şer'î işlerde değil, mantıkta da kullanılır ve „muhtemel, gayr-i muhtemel veya mümkün" gibi, akla aykırı gelmeyen her şeyi ifâde eder.

CAKAT. [Bk. ZEKÂT.]

CALĀL. [Bk. CELÂL.]

CALATRAVA. [Bk. ḲAL'AT RABĀḤ.]

CALĀYIR. [Bk. CELÂYİR.]

CALCUTTA. [Bk. KALKÜTE.]

CALÎCUT. [Bk. KALİKUT.]

CALİLİ. [Bk. CELİLİ.]

CALÛLÂ. [Bk. CELÛLÂ.]

CÂLÛT. [Bk. CÂLÛT.]

CÂLÛT. CÂLÛT. Kitab-ı Mukaddes'teki Câlût, islâm an'anesinde bir az mübalagalandırılmıştır. Filhakika islâm an'anesi, bu ismin etrafında Câlût ile Dâvûd'un çarpışmasından başka, Kitab-ı Mukaddes'in muhtelif yerlerinden alınmış Benî İsrâ'îl'in medyanîler ve filistîlere karşı olan mücâdelelerine müteallik bir çok fıkraları da toplamıştır.

Kur'an, Ṭâlût (Saul)'a saldıran Câlût'un Dâvûd tarafından öldürüldüğünü kısaca nakleder (II, 250 v.dd.). Yine *Kur'an*'da buna, bir dereden geçerken, su içen askerlerin, su içişlerine göre, tıynetlerini anlamak fıkrasını da ilâve eder ki, bu hâdise, Kitab-ı Mukaddes (*Hâkimler*, XII)'e göre, Ced'un (Cedeun)'un medyanîlere karşı açtığı seferde vâki olmuştur.

Mas'ûdî (*Murûc*, III, 241)'ye nazaran, Filistin aslında berberîler ile meskûn bulunuyordu; Câlût adı da, Dâvûd tarafından öldürülen kırala gelinceye kadar, Filistin berberî kırallarına verilen bir unvandı. Mas'ûdî, bu sonuncu kıralın, Mâlûd b. Dabâl b. Ḥattân b. Fâris'in oğlu olduğunu ve müteaddit berber kabilelerinin başında olarak, Benî İsrâ'îl'e âit vâdileri istilâ ettiğini söyler. Dereden askerlerin geçişi fıkrasını *Kur'an*'daki gibi anlatır ve Dâvûd'un Câlût'u „sapanı ile" öldürmüş olduğunu tasrih eder ki, *Kur'an*'da bundan bahsedilmemiştir.

Yine aynı müellife göre, bu hâdise Ġōr'da, yâni Ürdün'ün aşağı ovasındaki Baysân'da cereyan etmiştir. Filhakika Baysân civarında bir menbâ ve bir de ova vardır ki, bunlara hâlâ Câlût menbaı ve Câlût ovası adı verilir (bk. mad. AYN CÂLÛT).

Muḫtaṣar al-'acā'ib (tre. Carra de Vaux, s. 101) adlı eserin müellifi, Câlût'u, hanın oğlu Kana'ân'ın ahfadından olan Ken'ânîlerden sayar ve *Kur'an*'ın şu sûresini bu kavme âit telâkki eder: „bu toprakta bir dev kabîlesi vardır" (V, 25). Ṭabarî (farsça hulâsa, tre. Zotenberg)'ye göre, Câlût, 'Âd ve Şamûd kavimlerinin ahfadındandır; boyu, 500 *mann* idi. İsmâ'îl'den evvel bir müddet Benî İsrâ'îl'e hükümdar oldu ve onlara zulmetti; bu Cedeun'dan evvelki devreye, ibranîlerin medyanîler tarafından tazyik gördükleri zamana tekabül etse gerektir (*Hâkimler*, VI). Daha sonraları Câlût, Eli (Âlî, *Kitab-ı Mukaddes*, türk. tre.)'nin oğullarını öldürdü ve *tābût al-'ahd*'i ellerinden aldı (*Mulūk*, I, IV). Hikâyenin alt tarafı, Ṭâlût'un filistîlere karşı yaptığı seferi, Câlût'un meydan okumalarını, Dâvûd'un karşı çıkacak muharip olarak intihabını ve muharebesini Kitab-ı Mukaddes'in anlattığını, olduqça uygun tafsilâtla nakleder (*Malūk*, I, XVIII).

(B. CARRA DE VAUX.)

CÂLÛT. [Bk. AYN CÂLÛT.]

CAMĀ'A. [Bk. CEMÂAT.]

CAMĀL. [Bk. CEMĀL.]

CAMBAY. [Bk. KEMBÂYE.]

CAMBİ, Sumatra [b. bk.]'da bir **ş e h i r.**

CAMDĀR. [Bk. CEMDÂR.]

CĀMÎ. [Bk. CÂMİ.]

CÂMÎ. CĀMÎ, AḤMED (1049—1142), İran şâirlerindendir. Asıl adı Abū Naṣr Aḥmed b. Abî Ḥasan Nāmaḳī'dir, lâkabı Zhanda-Pīl olup, devrinde şeyhülislâm unvanı ile tanınmıştır. Horasan'da, Nāmaḳ köyünde 441 (1049)'de doğmuş ve 536 (1142 mart)'da recep ayında vefat etmiştir. 22 yaşında dinî işlerle uğraşmağa başlamış ve 60.000 kişiyi ihtida ettirmiş olduğu rivâyet edilir. Ümmî olduğu söylenirse de, tasavvufa dâir 4 risâle kendisine atfolunur; Lucknow'da taş basma ile basılmış bir *Dīvān*'ı British Museum'da bulunmaktadır. Humayun Şah'ın annesi, Mâhim Begim ile Şah Ekber'in annesi Ḥamîda Bānū Begim şecerelerini Aḥmed Cāmî'ye bağlamışlardır. Ekber'in saltanatı ibtidasında bu hükümdarın yakınları arasında bulunan Bānū Āġa — ki, Şihâb al-Dīn Aḥmed Ḫān Nîşāpūrî'nin karısı ve Ḥamîda Bānū'nun akrabası idi — dahi, aynı tarzda hareket etmiştir. Ethé (*Grundriss der Iran. Phil.*, II, 284)'ye göre, Aḥmed Cāmî, biri kalenderler hakkında olmak üzere, iki tasavvufî mesnevî ve *Sirāc al-sā'irīn*, *Anīs al-ṭā'ibīn*, *Miftāḥ al-nacāt*, *Biḥar al-ḥaḳīḳa* gibi, bir kaç mensûr risâle te'lif etmiştir. *Miṣbāḥ al-arvāḥ* isminde bir risâlesi İstanbul, Riza Paşa kütüp., nr. 3009 yazmada (vr. 114b — 145a) mevcuttur].

Aḥmed Cāmî Meşhed ve Herat arasındaki yolun tam ortasında, Turbat-i Cāmî'de medfundur. 1544'te Humayun, onun mezarını ziyâret etmiştir.

Bibliyografya: Ethé, *Grundriss der iran. Philol.*, II, 284; [Dāra Şikūh, *Safīnat al-avliyā*, nr. 308 (bk. Ethé *Catologue of Persian Manuscripts in the Library of the Indian Office*, I, 305); Aḥmed Rāzî, *Haft iḳlīm*, nr. 667 (bk. Ethé, *Catalogue...*, I, 426); Ḥusaya Bayḳara, *Macālis al-'Uşşāḳ* (12. meclis); Ḫvāndemîr, *Ḥabīb al-siyar* (Tahran, 1271), II, 3, s. 117; Lāmi'î *Tarcūma-i nafaḥāt al-uns* (İstanbul, 1289), s. 392; Nâfiz Paşa kütüp., nr. 399'da bulunan mufassal tercüme-i hâlinden şimdiye kadar istifâde edilmemiştir]. (A. S. BEVERIDGE.)

CÂMÎ. CĀMÎ, NŪR AL-DĪN 'ABD AL-RAḤMĀN B. AḤMED (1414—1492), XV. asırda Ti-

murlular devrinde yetişmiş, İran'ın büyük şâir ve âlimlerinden biridir. 8 teşrin II. 1414 (22 şaban 817)'te, Herat ile Ḫavâf arasındaki Ḫarcird kasabasında doğmuş ve 1492'de Herat'ta vefat etmiş ve üstadı Şeyḫ Sa'd al-Dîn Kāšġarî'nin yanına gömülmüştür. Şâir, Ḫarcird'in tâbi bulunduğu Cām şehrine nisbetle, Cāmî mahlâsını almıştır. Câmî, hanefi imamlarından Muḥammed Şaybānî neslinden ve 'Alî Şîr'in dediğine göre, „arapların Banî Şaybān kabîlesi eşrafının" halife 'Omar zamanında islâmiyeti kabûl edenlerin soyundan gelmektedir. Câmî büyüyünce, ecdadı gibi, ulemadan olan babası Niẓām al-Dîn Aḥmed b. Muḥammed'in, daha 1420'de, Şāhruḫ'un Azerbaycan seferi esnasında, Ḫarcird'den Herat'a giderek „Niẓāmîya medresesinde müderris olmuş, oğlu 'Abd al-Raḥmān da bu medresede tahsil edip, Sayyid Şarîf Curcānî'nin halefi olan Hoca 'Alî Samarḳandî'nin ve Taftazānî'nin halefferinden Şihāb al-Dîn Cācarmî'nin derslerine devam etmiştir. Câmî arap dil ve edebiyatına ehemmiyet vererek, bilhassa Mavlānā Cunayd Uṣūlî'den feyz almıştır. Alâkası skolastik ilimler çerçivesini aşan Câmî, Uluğ Bey zamanında Semerkand'a giderek, bu hükümdarın medresesine girmiş ve Bursalı Ḳāżî-zāde Rūmî'nin riyaziyat derslerine devam etmiştir. Câmî'nin muahheren Herat'a gelen Ali Kuşçu ile de riyâzî meseleler üzerinde çalıştığı ve bu âlim tarafından çalışmaları takdir edildiğine dâir bir rivâyet vardır. Câmi'nin Uluğ Bey medresesinde ikamet ettiği oda, bugün dahi gezenlere hürmetle gösterilmektedir. Câmî, daha genç iken, Herat muhitinin güzide âlimleri sırasına girdi; daha Şāhruḫ ve Abū Sa'îd zamanında Herat'ın „5 allâmesi"nden biri sayılmıştır.

Müderris olduktan sonra, geçirdiği bir aşk macerası neticesinde, Câmî tasavvufa kapıldı ve bundan hayatının sonuna kadar ayrılmadı. Daha gençliğinde nakşbendî şeyhleri ile temasa gelmiştir. Semerkand'da tahsilini ikmâl ederek, Herat'a dönünce, büyük nakşbendî şeyhi Sa'd al-Dîn'e intisap etti. Kāšġarlı bu şeyhin Câmî üzerindeki te'siri gittikçe artmış ve nihâyet şeyhin kızı ile evlenmiştir. Câmî, Abū Sa'îd Mîrzâ zamanında, Hoca 'Ubayd Allāh Aḥrār ile temasa geçti ve 1465'te Semerkand'a giderek, bu şeyhe intisap ve bu sâyede hükümdara takarrüp etti. 1469'da Herat Ḥusayn Bayḳara'nın eline geçince, bu şehirden Semerkand'a kaçmış olan çagatay emîrleri için, 'Ubayd Allāh Aḥrār namına, bu sultanın nezdinde tavassutta bulundu ('Abd al-Razzāḳ Samarḳandî, *Maṭla' al-sa'dayn*). Neticede Ḥusayn Bayḳara'nın ve onun mukarreblerinden 'Alî Şîr Navā'î ve Şeyḫîm Aḥmed Suhaylî gibi beyler ile dost oldu. 1479'da Câmî bir daha 'Ubayd Allāh Aḥrār'ın nezdine Semerkand'a gitmiş ve onun tarafından Fārāb (Otrar)'a gönderilmiş, sonra her ikisi bir müddet şeyhin vatanı olan Taşkend'de kalmışlardır. Bu seyahatler, Câmî ile şeyh arasındaki dostluğun samimileşmesine, aynı zamanda, Câmî'nin Mâverâünnehr Timurluları arasında da itibar ve nufuzunun artmasına sebep olmuştur. Câmî eserlerinde, şeyhlerden en çok sevdiği şahsiyetler olarak, 'Abd Allāh Anṣārî, Sa'd al-Dîn Kāšġarî ve 'Ubayd Allāh Aḥrār'ı zikretmiş, fakat kendisi bir tekkeye şeyh olmamıştır. 'Abd al-Ġafūr al-Lārî, onun bu hareketini, hayatını ilme ve tedrise hasretmek azmine ve kendisini mürşidliğe lâyık görmeyecek kadar tevazuma hamletmektedir. Fakat sûfîlerin, bilhassa nakşbendî şeyhlerinin, hayat ve fikirlerini toplu olarak anlatmak fikri ile yazıp, 1478'de itmam ettiği *Nafaḥāt al-uns* adlı eseri ve onun 'Alî Şîr tarafından tâdil ve tevsî edilerek, yapılan türkçe tercümesi ile, nakşbendîliğin, nazariyat ve an'aneleri belli bir tarikat şeklini almasına ve aünnî türk münevver yapılan ver aristokrasisi arasında yayılmasına hizmet etmiştir. Eserin Câmî'nin vefatından ancak 39 sene sonra Bursalı Lāmi'î Çelebi tarafından garp türkçesine tercümesi de, nakşbendîliğin osmanlı türkleri arasında intişarında mühim âmil olmuştur. Muḥy al-Dîn al-'Arabî'nin fikirlerinin izahı, sûfîler ile kelâmcıların ve feylesofların münakaşası, Celâl al-Dîn Rūmî, 'Abd Allāh Anṣārî ve Hoca Muḥammed Pārsā gibi, büyük sûfilerin hayatı da Câmî'nin tasavvufa âit diğer eserlerinin mevzuunu teşkil etmiş ise de, *Nafaḥāt*'ının mukaddimesi, nakşbendiliğin ana kitabı gibi, onun başlıca tasavvufî eseridir.

Câmî zevk ve neş'e sâhibi bakikî bir sûfî idi. Daha gençliğinde şiir ile meşgûl olmuş ve başından geçen aşk maceraları ona pek canlı ve hayattan alınma garâmî eserler ilham etmiştir. Bilâhare kendisini Niẓāmî ve Ḫusrav Dihlavi çapında ve klâsik iran edebiyatını yeniden canlandıracak iktidarda bir şâir sayarak, bunlar tipinde *Yūsuf va Zulayḫā*, *Laylā va Majnūn* ve *İskandar* kıssası gibi mevzûlar üzerinde ve Sa'dî'nin *Gulistān*'ı tarzında eserler vucuda getirmiştir. Bu eserlerde fazla bir orijinallik yok ise de, mevzûları kendine has parlak bir uslûp, tâze bir şekil ve zamanının, bilhassa Timurlular devri Horasan ve Mâverâünnehr münevver tabakasının ruhuna uygun, mükemmel bir şekilde işlemiş olduğundan, bu nevi eserleri de Câmî'nin büyük bir şöhret kazanmasını te'min etmiştir. Ḥusayn Bayḳara zamanında Câmi, Herat'ta şeyhülislâm pâyesini hâiz idi ise de, kendisi resmî vazifede bulunmamıştır.

1472 'de Câmî hacca gitmiştir. Giderken Hemedan ve Bagdad yolunu tâkip eden şâir, Şam, Halep ve Tebriz yolu ile, 1474 'ün başında Herat 'a döndü. Akkoyunlu beylerinden Bagdad 'da — Maksud Bey, Diyarbekir 'de — Mehmed Bey, Tebriz 'de — Yâkub Bey şâire fevkalâde ihtiram gösterdiler. Fatih Mehmed II. de, Câmî 'yi yakından tanıyan Hoca Aṭā'ullāh Kirmānî 'yi, 5.000 altın hediye ile, ona Halep 'e göndererek, İstanbul 'a dâvet etti ise de, bu zat geldiği zaman, Câmî Halep 'ten Diyarbekir 'e geçmiş bulunuyordu. *Manāḳib-i Ak-Şemseddîn* 'de Câmî 'nin mütenekkiren İstanbul 'a gelmiş olduğu söyleniyorsa da, ne Câmî 'nin *Manāsik-i ḥacc* 'ında ve ne de 'Alî b. Ḥusayn Vā'iẓ al-Şüfî 'nin *Raşaḥāt* 'ında böyle bir şey zikredilmiyor. Zâten bu hace seferinde, Câmî kendisi ile beraber bulunan arkadaşlarından da hiç ayrılmamıştır. Bu sefer esnasında, bilhassa gidişinde, Bagdad 'da 3 ay kadar kalarak, oradaki Akkoyunlu beyleri ve bütün ulema huzurunda, *Silsilat al-ẕahab* isimindeki eserinde sünnîlik gayreti ile yazdığı sözleri dolayısı ile, şi'î ulemanın taarruzuna mârûz kalınca, fikirlerini muvaffakiyetle müdafaa edip, muarızlarını susturmuş olması, kendisini sünnî islâm âlim ve emîrleri nazarında bir kat daha yükseltmiştir.

Ḥusayn Bayḳara, Câmî için, ayrı bir medrese inşa ettirmişti. Câmî hacdan gelince, kendisini bu medresede tedrisata hasretti. Câmî 'nin muavini sıfatı ile bu medresede tedris ile meşgûl olan âlimlerden Mavlānā Calāl al-Dîn 'i, „mülâzemet" edenlerden de Mavlānā Mîr 'Alî ve Mavlānā Ḥâcî 'yi şâirler meyanında 'Alî Şîr ayrıca zikreder. Tedrisatında Câmî, bilhassa arap dil ve edebiyatına, hadis ve tefsire ehemmiyet vermiş ve oğlu Ziyā' al-Dîn Yūsuf namına bir arapça gramer kitabı (*al-Favā'id al-Ziyā'iya fî şarḥ 'l-kāfiya*) yazmıştır ki, daha müellifin hayatında bütün türk dünyasında, ders kitabı olarak, kabûl edilmiştir. Başlıca edebî eserlerini farsça yazan ve İran klâsik şâirlerinin sonuncusu sayılan Câmî, arap dilini dahi sevmiş ve o dilde hem şiirler ve hem de tefsir, kelâm ve felsefeye dâir eserler yazmıştır.

Câmî samimî bir mutasavvıf ve mutlaki bir zat olmakla beraber, cemiyet hayatında oldukça rind-meşrep ve musikişinas idi. Zamanının zarif bir eğlencesi sayılan muammacılığı çok severdi. 'Alî Şîr 'in terbiye ettiği bir türk genci için en iyi didaktik musiki kitabını yazmıştı ki, eser Rauf Yektâ Bey tarafından tetkik olunmuştur. Ḥusayn Bayḳara, şehzâdeler ve 'Alî Şîr, Câmî 'yi nimetlere garketmişlerse de, o mütevâziyâne yaşamıştır. Câmî ile 'Alî Şîr, Timurlular zamanında, Herat 'ta inkişaf eden şarkî İran ile Türkistan kültürünü temsil etmişlerdir. Kāşgarlı şeyhin damadı olması ve mensûp olduğu türk muhiti itibariyle Câmî türkler ile çok sıkı münasebette bulunmuştur. Câmî 'Alî Şîr 'in eserlerini candan bir alâka ile okuyup, takdir etmiş ve *Ḫamsa* 'sini Niẓāmî 'nin *Ḫamsa* 'sinden daha orijinal bulmuş (bk. *Ḫiradnāme-i İskandarî*; yine bk. mad. ALÎ ŞÎR, *İA*, I, 353) ve onun türkçe şiirlerine farsça nazîre ve cevaplar yazmıştır. 'Alî Şîr de *Ḫamsa* 'sini teşkil eden 5 eserinden her birine Niẓāmî 'den sonra ve sultan Ḥusayn Bayḳara 'dan önce, Câmî 'yi medheden kasîdeler dercetmiştir. 'Alî Şîr, Câmî 'yi *Nasā'im* 'inde mutasavvıf ve *Macālis* 'inde şâir olarak çok senâ etmiş ve ona âit hâtıralarını da Câmî 'nin vefatından sonra, *Ḫamsat al-mutaḥayyirîn* isminde, ayrı bir eserinde toplamıştır. Bayḳara ile 'Alî Şîr, Câmî 'nin eserlerini yazdırmak için, ayrıca hattatlar tutmuşlar ('Alî Ḳaynî, Mavlānā 'Abd al-Şamad Maşhadî) ve bunların resimler ile tezyini için de Bihzād ve Ḳāsim 'Alî gibi ressamları memûr etmişlerdir.

Hayatının sonuna doğru Câmî 'nin mânevî nufuzu çok yükseldi; islâm, bilhassa türk âleminin her tarafından âlimler ve hükümdarlar, kendisi ile münâsebet te'sis etmekten mahzuz olurlardı. Câmî 'nin Hindistan âlimleri, Buhara şeyhülislâmı Hoca Sadād al-Dîn Hâşimî, hükümdarlardan Fatih Mehmed II., Bayezid II., Akkoyunlu Uzun Ḥasan ve Yâkub ile muhabereleri vardır (Fatih ve Bayezid II. ile olan muhabereleri için bk. Feridun Bey, *Münşeât*, tab. 1274, I, 361, 365; Ziya Paşa, *Ḫarābāt*, III, 225 ve müteaddit münşaat mecmuaları).

Câmî hayatının sonuna kadar dinçliğini muhafaza etti ve ileri yaşına rağmen, tedris ile meşgûl oldu. 1492 teşrin II. başında hafifçe hastalanarak, yatağa düştü ve aynı ayın 9 'unda, başında toplanan arkadaşlarından 'Alî Şîr, 'Abd al-'Azîz Câmî, Ḥâfiẓ Ġiyāṯ al-Dîn Dihdār v. s. ile konuşup, okunan *Kur'an* ve evradı dinleye dinleye ruhunu teslim etti. Câmî 'nin cenaze merasiminde sultan ve şehzâdeler hazır bulundular. Câmî 'nin eserlerinde sünnî akîde mütebâriz olduğu için, kitapları Safevîler devrinde İran 'da okunmamış, hattâ Herat bunlar tarafından işgâl edilirken, tahkir edilmemesi için, kemikleri, oğlu Ziyā' al-Dîn tarafından, bir müddet başka bir tarafa götürülerek, gizlenmiştir. Bahā' al-Dîn Naḳşband ve Hoca Aḥrār gibi, Câmî de bilhassa sünnî türk âleminde tebcil edilen bir şahsiyettir; osmanlı edebiyatı üzerindeki te'siri E. J. W. Gibb tarafından (*History of Ottoman Poetry*, II, 7—11) anlatılmıştır.

Bibliyografya: 'Alî b. Ḥusayn al-Şâfî, *Raşaḥāt* (tab. Cawnpore, 1912), s. 133—

163; 'Abd al-Lārī, *Takmīla-i nafaḥāt* (Veliyeddin Efendi kütüp., nr. 1654, var. 249—271; Âşir Ef., nr. 177); 'Alī Şīr, *Ḫamsat al-mutaḥayyirīn* (Fatih, nr. 4056, var. 692 b — 706 b); Zayn al-Dīn Vāşifī, *Badā'i' al-vaḳāyi'* (Leningrad, Asya müzesi yazm., nr. 568); Ḥaydar Mīrzā Duğlat, *Tārīḫ-i Raşīdī* (Kâbil kütüp., yazm.); Ḫᵛāndmīr, *Ḥabīb al-siyar* (tab. Bombay), III³, 337; Taşköprü-zâde, *Şaḳā'iḳ al-nu'māniya*, I, 389; Nassau Lees, *Bibliographical Sketch of the mystic, Philosopher and Poet Jami* (Calcutta, 1859); v. Rosen, *Collection scientifiques de l'Institut des langues orientales* (Petersburg, 1895), s. 215—259; E. Browne, *A History of Persian Literature under Tatar Dominion* (Cambridge, 1920), s. 507—548.

(Z. VELİDİ TOGAN.)

Eserleri. Cāmī 'nin eserleri manzûm ve mensûr edebiyat, edebî ilimler, gramer, dinî ilimler ve tasavvuf mevzûlarını ihtivâ eder. Fakat eserleri, ne muhteva ve ne de şekil bakımından, büyük bir orijinallik göstermez. Bilakis eserlerinin her birinde mâzinin büyük örneklerinin te'sirini görmek mümkündür. Cāmī kendi şahsında Safevîlerden önceki İran edebî kültürünü toplamış ve bunu yalnız kendi vatanının ve devrinin türk âlemine değil, osmanlı türklerine de nakletmekte mühim bir rol oynamıştır. Böyle bir nakil vazifesine basit, akıcı, kolay anlaşılır, dil ve belâgat güçlüklerinden uzak üslûbu bilhassa uygun düşmüştür. Onun arapça ve farsça şiirleri bugün Türkiye 'nin münevver muhitlerine ve hattâ türkçe Karagöz sahnesine kadar girmiştir (msl. *Aḥinnu şavḳan ilā diyārin laḳitu fīhā camāla Salmā ...*; H. Ritter, *Karagös*, İstanbul, 1941, s. 6).

Cāmī 'nin asıl şahsiyeti, ihtimâl en doğru olarak, divanında ve mûtakidi bulunduğu İbn al-'Arabī 'nin vahdet-i vücûd sistemini popüler bir tarzda izah için, çok selis ve güzel bir uslûbda yazdığı küçük eserlerinde aksettirilmiştir. Vâkıa burada da eski örneklere göre tertip edilmiş manzûmeler vardır; fakat bir çok yerlerinde şâirin nâzik ve hassas ruhunun aksini görmek mümkündür Bu nevi eserleri 'Alī Şīr Navā'ī 'nin *Ḫamsat al-mutaḥayyirīn* 'inde şâiri tavsif eden sözlerini hatırlatır: — „Vahdet-i vücûd kendisi için bir meşrep olduğundan ve hakikatin cemâlini mecaz hâlinde görüp, ihtiyarı elden giderek, mânayı nazım libasında edâ etmekten kendini alamamış ve bu suretle kalbindeki ateşi teskin ve huzûru te'min etmiştir. Bundan dolayı şiir söylemekten bir ân fârig olmamıştır".

Cāmī padişahlara kasîdeler yazmamıştır. Cemiyetteki yüksek mevkii ve gördüğü hürmet dolayısiyle (Timur şehzâdeleri ile, arkadaş gibi, münasebette bulunurdu) mûtad kasîdeleri nazmetmeğe ihtiyacı yoktu. Esasen tasavvuf tarikatinin müntesibi ve şeyhi olmak dolayısiyle, bu gibi medihler yazmağı kendisine yakıştıramazdı. Şâirin bize kadar intikal eden eserlerinin en mühimleri şunlardır:

Manzûm eserleri. Cāmī şiirlerini üç divan hâlinde toplamıştır. Gazellerinin çoğu Sa'dī ve Ḥāfiẓ taklidi âşikaoe manzûmelerdir. Mamafih bâzıları ve bilhassa firak mevzuu üzerindekiler şahsî tecrübelerden husûle gelmiş intibaını verirler. Bunların yanında mensûp olduğu vahdet-i vücût akîdesi hakkında şâirâne gazelleri vardır. Bundan başka, divanında mûtad olduğu üzere, rubâîler, mukattaât ve Şaraf al-Dīn Yazdī tarafından tedvin edildiğinden beri Herat 'ta pek makbûl edebî bir nevi olan muammâlar da vardır. Bir çok gazelleri hem arapça hem farsça yazılmıştır (*mulamma'āt*). Üç divanının isimleri şunlardır: — 1. *Fātiḥat al-şabāb* (telifi 884 = 1479/1480). — 2. *Vāsiṭat al-'iḳd* (telifi 894 = 1489). — 3. *Ḫātimat al-ḥayāt* (telifi 896 = 1490/1491); tabıları: İstanbul, 1284 (birinci divan), Lucknow, 1293, 1298, Cawnpore, 1890, Lahore, 1933, Tahran, 1317, H. Pejmān tarafından bir mukaddime ile. Bu tabıda üç divan bölümünü görmek mümkün değildir; tabı eksik olarak kabûl etmek lâzım olsa gerektir. — Tercümeleri: almanca Rosenzweig, *Biographische Notizen über Mewlana Abdurrahman Dschami nebst Übersetzungsproben aus seinen Diwanen*, Wien, 1840; Rückert (*Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* ve *ZDMG* 'deki makaleler; bk. *Literary History of Persia*, Browne, III, 542); Moriz Wickerhauser, *Liebe, Wein und Mancherlei. Persische Lieder nach Dschami's Text zum ersten Mal deutsch gegeben*, Leipzig, 1855; ayn. mll., *Blütenkranz aus Dschamis zweitem Diwan*, Wien, 1858 (bu tercümeler oldukça eksiktir). — **Mesnevîler.** Cāmī 'nin 7 mesnevîsi *Heft Avrang* adı altında, bir araya toplanmıştır. Bu mecmua şu kısımlardan terekküp eder: 4. *Silsilat al-ẕahab* (te'lifi 890=1485). Muhtelif ahlâkî, dinî ve felsefî meseleler hakkında bir çok fıkralar ile tezyin edilmiş bir mesnevîdir; 3 defterden mürekkeptir. Birinci defterin sonunda Cāmī 'nin sünnî akîdeleri vardır, ikinci defter mecâzî ve hakikî aşk hakkındadır, üçüncü defter hükümdar ve tabiplere âit fıkralar ihtivâ eder (nümûne için bk. Browne, *LHP*, II, 517—521); tab. Bombay, 1289, *Nafaḥāt al-uns* sonunda. Bu eserden dolayı Cāmī Bagdad 'da şi'ilerin taarruzlarına uğramıştır. — 5. *Salāmānuu Absāl*. Belki aslen hermetik edebiyatın mahsûlü olup, yunanca te'lif edilen ve rivâyete göre, Ḥunayn b. Isḥāḳ tarafından

arapçaya tercüme edilmiş bulunan alegorik bir hikâyenin nazmen nakli (krş. Ritter, *Der Islam*, 1938, XXV, 47 v.d.). Akkoyunlu Yâkub Bey (883—896) 'e ithaf edilmiştir; tab. Ed. F. Falconer, London 1859; Tarhan, 1306 (Raşîd Yâsimî 'nin mukaddimesi ile); ingil. tre. F. Falconer, London, 1856 ve E. Fitzgerald, London, 1879; frans. tre. Auguste Brieteux, *Djami, Salâmân et Absâl, Poème allégorique persan*, Paris, 1911; krş. Garcin de Tassy, *JA*, 1850, II, 539 v.dd.). — 6. *Tuḥfat al-aḥrār*, (te'lif 886 = 1481). Niẓâmî 'nin *Maḫzan al-asrār* 'ına ve Amîr Ḫusrav Dihlavî 'nin *Maṭla' al-anvār* 'ına bir nazîre olup, 20 makale hâlindedir. Son makale, 4 yaşında oğlu Yûsuf Ziyâ' al-Dîn için, bir „pend" ihtivâ eder; tab. F. Falconer, London, 1848; Lucknow, 1286; Lahore, 1285, 1332, 1929. — 7. *Ṣubḥat al-abrār*. Mümâsil muhtevada. Tabıları: Calcuta, 1811, 1818, 1878; Lucknow, 1300. — 8. *Yûsuf va Zaliha* (te'lifi 888 = 1483). Niẓâmî 'nin *Ḫusrav va Şîrîn* 'i vezninde te'lif ve Sultan Ḥusaya Bayḳara 'ya ithaf edilmiş olan kıssa-ı Yûsuf mevzuu üzerindeki bu mesnevî Câmî 'nin en mârûf mesnevîsidir; tab. *Joseph und Suleicha, aus dem persischen des Mawlana Abdurrahman Dsehami übersetzt von Vincenz von Rosenzweig*, Wien, 1824 (metin ve tercüme). Bir çok da Hind tabıları vardır. Bunlar kısmen şerhli veya Ordu tercümesi iledir (bk. Arberry, *Catalogue of the Library of the India Office*, II, 6, Persian Books, 562—564). İngl. tre. Ralph T.H. Griffith, London, 1881 ve A. Rogers, London, 1892. — 9. *Laylâ va Macnûn* (te'lif 889 = 1484); Niẓâmî ve Amîr Ḫusrav Dihlavî 'nin bu isimdeki eserinin örnek ittihaz edilmesi ile vücuda getirilmiştir. Frns. tre. Chézy, Paris, 1805; alm. tre. Hartmann, Leipzig, 1807. — 10. *Ḫiradnâme-i İskandarî*. Niẓâmî 'nin *Sikandarnâme-i baḥrî* 'sine benzer bir eserdir; Sultan Ḥusayn Bayḳara için nazmedilmiştir.

Mensûr veya kısmen mensûr edebî eserleri. 11. *Bahâristân*; 892 (1487) senesinde, Sa'dî 'nin *Gulistân* 'ı örnek ittihaz edilerek vücuda getirilmiştir. Ancak eser bu örnekten diğer bâzı hususlarda da olduğu gibi, arapça edebî eserlerden alınma fıkralar ihtivâ etmek bakımından da ayrılır; tab. Ottocar Maria v. Sclechta-Wssebrd, *Der Frühlingsgarten von Mawlana Abdurrahman Dsehami*, Wien, 1846; İstanbul, 1294, 1295; Lucknow; türk. şerh, Seyyid Mehmed Şakir, İstanbul, 1252. Şam'î şerhinin yazması mevcuttur. İngl. tre. E. Rehatsek, *Kama Shastra Society*, Benares, 1887. Altıncı „ravża" 'sı, *Persian Wit and Humour* adı ile, E. C. Wilson tarafından, tercüme edilmiştir (daha fazla kitabiyat için bk. A. J. Arberry, *Catalogue of the Library of the India Office*, II, 6. kısım, Persian Books, s. 65 v.d.). — 12. *Risâla-i tarcama-i kalimât-i ḳudsîya mavsûma ba naṯr al-la'âlî*. Hazret-i 'Alî 'nin bâzı sözlerinin manzûm tercümesidir. Eser anlaşılan Raşîd al-Dîn Vaṭvâṭ 'ın *Şad kalima-i 'Alî* tercümesinden mülhem olmuştur. — 13. *Risâla-i munşa'ât* veya *Ruḳa'ât-i Câmî* veya *Dîvân al-rasâ'il*; tab. *Selections for the Use of the Students of the Persian Class*, Calcutta, 1811, VI, Lucknow, 1264, Cawnpore, 1873

Edebî ilimlere dâir eserleri. Muammâ san'atına dâir 4 eser yazmıştır: — 14. *Risâla-i muḫtaṣar dar bayân-i a'mâl-i mu'ammâ*. — 15 *Risâla dar bayân-ı a'mâl-i mu'ammâ*. — 16 *Risâla dar bayân-ı ḳavâ'id-i mu'ammâ*. — 17. *Ḥilya-i ḥulal*. Şaraf al-Dîn Yazdî 'nin *Ḥulal al-muṭarraz* adlı eserinin şerhi. Bu risâlelerin biri için, Şabḥâ'î tarafından, bir şerh de vücuda getirilmiştir (Lucknow, *Kulliyât-i Şabḥâ'î*). — 18. *Risâla fi 'l-'arûż*. — 19. *Risâla dar 'ilm-i ḳâfiya*; tab H. Blochmann, *The prosody of the Persians according to Saifi, Jami and other Writers*, Calcutta, 1872. — 20. *Tacnîs al-luġât*, Calcutta, 1818. — 21. *Risâla fi 'l-mûsîḳî*.

Nazım şerhleri. — 22. *Şarḥ ḳaşîda-i mîmîya-i ḫamrîya*. 'Omar b. al-Fâriż (ölm. 632 = 1235) 'in meşhûr tasavvufî kasîdesinin şerhi. Bu eserin mukaddimesinde şarabın aşkın sembolü olduğu izah edilir ve vahdet-i vücûd sistemine uygun bir mistik aşk nazariyesi verilir; tab. *Macmû'a-i Munlâ Câmî*, İstanbul, 1309 (üçüncü risâle). — 23. *Şarḥ-i ḳaşîda-i tâ'îya-i fârizîya*. Aynı şâirin *Tâ'îya* 'sinin şerhi. — 24. *Risâla dar şarḥ-i rubâ'iyât ki ḫod farmâda and*. Vahdet-i vücûd hakkındaki rubaîlerinin şerhi; tab. *Macmu'a*, İstanbul, 1309 (ikinci risâle). — 25. *Risâla-i şarḥ-i baytayn-i masnavî-i Mavlavî*. Calâl al-Dîn Rûmî 'nin mesnevîsi başlangıcındaki iki beyitin şerhi neyin tasavvufî mânası hakkında. — 26. *Risâla-i şarḥ-i bayt-i Ḫusrav-i Dihlavî*. Ḫusrav Dihlavî (ölm. 725 = 1324/1325) 'nin bir beytinin şerhi.

Gramere dâir eserleri. — 27. İbn al-Ḥâcib (ölm. 646 = 1249, Brockelmann, *Suppl.*, I, 531) 'in meşhûr *Kâfiya* 'sinin şerhi; oğlu Ziyâ' al-Dîn Yûsuf için, 897 (1492) senesinde kaleme alınmış olduğundan, *al-Favâ'id al-Ziyâ'iya* adını taşır. Bu şerh çok makbûl sayılmış olup, Molla Câmî adı ile bütün türk dünyasında ve bilhassa Türkiye medreselerinde son zamana kadar okunmuştur. Bu şerhe dâir yazılmış olan hâşiyeler için krş. Brockelmann, *Suppl.*, I, 533 v.d. — 28. *Ṣarf-i manẓûm va manşûr*.

Dinî ilimlere dâir eserleri. — 29. *Tafsîr.* Bakara sûresinin 22. âyetine kadar; krş. H. Ritter, *Ayasofya kütüphânesinde tefsir ilmine âit arapça yazmalar* (*Türkiyat mecm.*, VI — VII, 65 v.d.) — 30. *Şavâhid al-nubûva* (tab. Lucknow, 1293). — 31. *Risâla-i tarcama-i arba'în ḥadîş-i manẓûm* (te'lifi 886 = 1481). Kırk hadisin manzûm tercümesidir. — 32. *Risâla-i şarḥ-i ḥadîş.* Abû Ẕarr al-'Uḳaylî'nin rivâyet ettiği bir hadisin şerhi. — 33. *Risâla dar manâsik-i ḥacc.* — 34. *Risâla-i tahlîliya. Lâ ilâha illa'llâh* hakkında bir risâle (tab. Lahore, 1297, Madras, 1274, 1272, 1290).

Tasavvufa dâir eserleri. — 35. *Nafaḥât al-uns min ḥażarât al-ḳuds*; 883 (1478)'te de kaleme alınmıştır. Anṣârî Haravî (ölm. 481; krş. H. Ritter, *Philologika* VIII; *Der Islam*, XX, 1934, 93)'nin *Ṭabaḳât al-ṣûfiya* adlı eserinin tâdil ve tevsiidir. Bu eser Câmî'nin en mühim ve en meşhûr eserlerinden biridir (tab. De Sacy, *Notices et Extraits*, XII, 287—436; Nassau Lees, Calcutta, 1895, Bombay, 1289, Lucknow, 1323). Şark türkçesine Mîr 'Alî Şîr tarafından ve Türkiye türkçesine ilâveler ile Lâmi'î tarafından (İstanbul, 1289) tercüme edilmiştir. Zeyil ve tercüme-i hâli Câmî'nin talebelerinden 'Abd al-Ġafûr al-Lârî tarafından yazılmıştır. — 36. *Suḥanân-i Ḫᵛâca Muḥammed Pârsâ* (ölm. 822=1419). Meşhûr nakşbendî şeyhinin bâzı eserlerinden iktibas edilmiş bâzı sözler. — 37. *Risâla-i ṭarîḳ-i tavaccuh-i ḫᵛâcagân* yahut *Risâla dar şarâ'iṭ-i ẕikr* veya *Risâla dar ṭarîḳa-i naḳşbandiya.* Nakşbendî tarikati hakkında bir risâle. — 38. *Risâlat al-durra al-fâḫira* yahut *R. fî taḥḳîḳ maẕhab al-ṣûfiya* (bk. Brockelmann, *Supplement*, II, 285 v.d.). — 39. *Lavâ'iḥ*, İbn al-'Arabî'nin *Fuṣûṣ* ve Ṣadr al-Dîn Ḳonavî'nin *Fuṣûṣ*'undaki vahdet-i vücûd sisteminin halk için yazılmış bir şekli (tab. bir yazmanın faksimilesi ve E. H. Whinfield ile Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî'nin ingilizce tercümesi, *Lavâ'iḥ, Treatise of Ṣûfism, Oriental Translation Fund*, New series, XVI, London, 1928, *Macmu'a-i Munlâ Câmî*, İstanbul, 1309, birinci risâle. Türk. trc. İstanbul, 1291, Muḥammed b. Faẓl Allâh ve Molla 'Imâd'ın da hâşiyeleri vardır (bk. Ethé, *Catalogue India Office*, nr. 1372/1373).—40. *Risâla fi 'l-vucûd* veya *Risâla-i vaciza dar taḥḳîḳ* ve *işhât-i vâcib al-vucûd.* — 41. *Şarḥ fuṣûṣ al-ḥikam*, 863 (1458/1459)'te kaleme alınmıştır. İbn al-'Arabî (ölm. 638 = 1240)'nin meşhûr kitabının şerhidir. — 42. *Naḳd al-nuṣûṣ fî şarḥ naḳş al-fuṣûṣ. Naḳş al-fuṣûṣ*, İbn 'Arabî'nin kendi eseri *Fuṣûṣ al-ḥikam* hakkında yazdığı bir muhtasardır. *Naḳd* onun şerhidir. — 43. *Aşi"at al-lama'ât*, 886 (1481)'da yazılmıştır. Şâir Irâḳî'nin aşka dâir *Muammât*'ının şerhidir; bk. H. Ritter, *Der Islam*, 21 (1933), s. 95—98; tab. Hindistan, 1143 h.

Leningrad Asya müzesinde şâir tarafından bizzat yazılmış olan bir külliyat vardır. Bu nusha Baron Victor Rosen (*Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales. Les manuscrits persans*, 1886, s. 215 — 259) tarafından mufassalan tavsif edilmiştir. Son sahifesi (colophon) Browne, *LHP*, III, 508'de dercedilmiştir. Ayasofya kütüphânesinde 405 numarada kayıtlı bir *Kur'an* tefsirinde Yâkub Bey'e ithaf edilmiş kendi el yazısı ile bir manzûmesi vardır. Kayseri'de, Râşit Ef. kütüphânesinde (Edebiyat 118) *Subḥat al-abrâr, Tuḥfat al-aḥrâr, Yûsuf ve Zaliḫâ, Laylâ ve Macnûn* ve *Ḫiradnâma-i İskandarî*'yi ihtiva eden ve 889 h.'de şâir tarafından yazılmış bir nusha vardır. 898'de Bayezid II. için yazılmış bir yazma külliyatı Fatih kütüphânesinde 4045 numarada mahfuzdur. 890'da yazılmış *Tuḥfat al-aḥrâr, Subḥat al-abrâr, Yûsuf va Zaliḫa, Laylâ-u Macnûn, Ḫiradnâme-i İskandarî* bir arada toplamış bir yazma Ayasofya kütüphânesinde 3853 numara ile mahfuzdur. Baharistan'da 899 'da istinsah edilmiş bir yazması Ayasofya'da 3811 numarada mahfuzdur.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Sâm Mîrzâ, *Tuḥfa-i Sâmî* (Tahran, 1314), 85—90; Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyar* (Tahran, 1271), III, 337; Rizâ Ḳulî Ḫân Hidâyat, *Macma' al-fuṣaḥâ*, II, 11; ayn. mll., *Riyâż al-'ârifîn* (Tahran, 1316), s. 79—84; Raşîd Yâsimî, *Salâmân-u Absâl* tabına mukaddime; H. Pejmân, Divanı mukaddimesi (Tahran, 1317); Ouseley, *Biographical Notices of Persian Poets* (London, 1846), s. 131—138; Sachau ve Ethé, *Catalogue of the Persian . . . Manuscripts in the Bodleian Library* (Oxford, 1889), nr. 894—976; Hermann Ethé, *Catalogue of persian Manuscripts in the Library of the India Office* (London, 1903), süt. 743—773; *Catalogue of the Arabian and Persian Manascripts in the Oriental Public Library at Bankipore* (Calcutta, 1910), nr. 180—212. (H. RITTER.)

CÂMÎ'. [Bk. CÂMÎ.]

CÂMÎ. CÂMÎ' (A.), „bir yere toplayıcı ve bir araya getirici" mânasında olarak, *Kur'an*'ın II, 7 ve IV, 139. âyetinde kullanıldığı gibi, Allahın isimlerinden biridir. — *al-Câmi'* yahut asıl tam şekli ile *al-Mascid al-câmi'* bir beldenin, içinde cuma namazı kılınan, büyük câmii demektir. Krş. mad. AL-MASCID.

CÂMİD. [Bk. CÂMİD.]

CÂMİD. CÂMİD (A.), arap grameri ıstılahlarındandır. „Donmuş" demek olan *câmid* keli-

mesi gramerde „gayr-i munsarif" mânasında kullanılır. *al-İsm al-cāmid*, „bir masdardan i ş t i k a k etmediği gibi, kendisi de bir m a s d a r, yâni mücerret hâlde bir ism-i fiil olmayan" kelime demektir (Fleischer, *Kleinere Schriften*, I, 167, III, 540 v.dd.); *racul* „erkek" ve *batta* „ördek" v.b. (Wright, *Arabic Grammar*, 3 tab., I, 106 v.d.). Arap gramercileri bu bahiste masdarın mevkiini tâyin hususunda müttefik değildirler; krş. Fleischer, *ayn. esr.*, I, 167 ve Muḥammed A'lā, *Dictionary of technical terms*, I, 196. — *Al-fi'l al-cāmid*, yalnız mâzi sigası olup, başka sigaları bulunmayan fiildir; *laysa* ve *'asā* v.b.

CAMIENIEC. [Bk. KAMENİÇE.]

CAMİL. [Bk. CEMİL.]

CAMİLA. [Bk. CEMİLE.]

CAMRA. [Bk. CEMRE.]

CĀN. [Bk. CĀN.]

CÂN. CĀN (F.; *Veda* metinlerinde, *dyāna*), can, hayat ve hayat unsuru mânasında r û h (*anima*) demektir.

CANĀB. [Bk. CENĀB.]

CANĀBA. [Bk. CENĀBET.]

CANĀḤİYA. [Bk. CENĀHİYE.]

CĀNBĀLĀṬ. [Bk. CANBULAT.]

CĀNBĀZĀN. [Bk. CÂNBÂZÂN.]

CÂNBÂZÂN. CĀNBĀZĀN („cânbâzlar"), fars. *cān-bāz* („canı ile oynayan") kelimesinin cemi olup, osmanlı imparatorluğunda bir nevî a s k e r î t e ş k i l â t ı n adıdır. Tarihi kat'îyetle tesbit edilemeyen bir devirde, ihtimâl Orhan Gazi zamanında veya daha sonra osmanlı ordusunda, azeb, garib ve cerehor isimleri ile olduğu gibi, cânbâzân namı ile de, ancak harp zamanında faâliyet gösteren, bir teşkilât kurulmuştu. Mamafih cânbâzânın, meşhur macar kumandanı Hunyady János'un Balkanlara ilk akını esnasında, Murad II. tarafından teşkil olunduğunu (1440) ve Varna harbine de iştirâk ettiklerini Grzegorjewski (*Z Sidjyllatów Rumelijskich Epoki Wyprawy Wiedenskiej*, Lwow, 1912, s. 53 v.d.) söyler. Cânbâzân, muharebe başladığı zaman, öncülük ederler ve en ziyâde cesarete mütevakkıf, tehlikeli işlere girişirlerdi. Bu sebepten Hammer (*Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Wien, 1815, I—II, b' index), bu askerî sınıfı, yine aynı mâhiyette olan „serden-geçti", „gönüllü" ve „deli" gibi, orduda zaman-zaman hizmet ve vazife gören sınıflar ile münasebetdar görmektedir. Buna mukabil Grzegorjewski'nin ve ondan naklen Barbar (*Zur wirtschaftlichen Grandlage des Feldzuges der Türken gegen Wien im Jahre 1683*, Wien u. Leipzig, 1916, s. 29 v.dd.)'ın, cânbâzânı, beylerbeyi veya sancak beyinin muhafız kıt'ası addederek ç â n d â r [b. bk.]'a benzetmeleri, diğer taraftan D'Ohsson (*Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1824, VII, 309)'un da bunların, garibân denilenler ile birlikte, Anadolu sâhilindeki kuvvetlerden olduğunu bildirmesi doğru olmasa gerektir.

Bilâbare, osmanlı ordusunun ilk muvazzaf kuvvetlerini teşkil eden yaya ve müsellemler esas vazifelerini yeniçerilere bırakarak, ordunun geri hizmetlerinde istihdam edildikleri gibi, bunlara Rumeli'deki diğer askerî sınıflardan yürükler ve tatarlar ile birlikte, cânbâzân da iltihak etmiş (krş. Celâl-zâde Nişancı, *Ṭabaḳāt al-mamālik fi daracāt al-masālik*, Fâtih kütüp., yazm., nr. 4467, var. 8) ve bu suretle ordunun bu nevî hizmetleri geniş ve daha esaslı bir hâle konmuştu (krş. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtında kapı kulu ocakları*, Ankara, 1943, s. 2).

C â n b â z â n - i v i l â y e t - i R u m e l i adını alan bu askerî sınıfın, XVI. asır ortasında, kendine has bir kanunnâmes imevcuttu ve teşkilâtı ise, tesbit edilmişti. Buna göre, 10 cânbâz bir ocak teşkil etmekte ve sefer vukuunda bunlardan biri nöbetle gitmekte (sefer eşmekte), diğer dokuzu da buna, yürük ve müsellem yamaklarında olduğu gibi, avâriz-i divâniye karşılığı olarak, 50'şer akçe harclık vermekte idi. Kanunnâmede bunların „lâ-mekân cinsinden" bulundukları ve bâd-i hava rüsûmunu, ötekilerde olduğu gibi, kendi su başılarına ödeyecekleri ve sancak beyleri ile âmillerden hiç birinin bunlara karışamayacağı tasrih edilmiştir. Cânbâzın akrabası ve azadlıları yine cânbâzdır ve haricden gelip, aralarında evlenmek suretiyle bunlara karışanlar ve ihtida edenler de cânbâz addedilirlerdi. Kanunnâmedeki bu son kayıtlar cânbâzların, bâzılarının iddia ettiği gibi (krş. Barbar, *ayn. esr.*), münhasıran 20—25 yaşında, muayyen bedenî evsafı hâiz hıristiyan reayadan teşkil edilmediğini ve bilâkis yürüklerin mensûp olduğu etnik menşe'den geldiklerini ve içlerinde yabancılar ile mühtedîlerin de bulunduğunu göstermektedir. Zâten Vize yürükleri zeametine dâhil olmaları ve onlar ile birlikte tahrir edilmeleri de, bunun bir delili sayılabilir. Cânbâzların cürüm işledikleri takdirde cezalandırılmaları, alil ve marizler hakkında tatbik edilecek usûl, bir köye yerleştikleri zaman, timar sâhibine ödeyecekleri çift resmi, öşürlerini nakil şekli v. s. tamamen yürüklerde olduğu gibidir. Yalnız bunların muaf tutuldukları avâriz-i divâniye, yürüklerdekinden daha çeşitlidir ve kanunnâmede denildiği gibi, „ulaktan ve cerehordan ve doğancıdan ve seğbandan ve arpa ve saman ve otluk salgınından ve nüzûl tahılından, hisar yapmasından ve kürekçiden ve azebden" ibâret idi

(krş. *Kanunnâme-i cânbâzân*, Başvekâlet arşivi, tapu defterleri, nr. 226). Diğer taraftan *Kanunnâme-i âl-i Osman* (bk. *TOEM*)'ın bir kaydına göre, bunlardan sefere gidenler, asker addedilmekte ve resm-i kısmetlerini, 100 akçeden ziyâde olduğu takdirde, kazasker, aksi takdirde, vilâyet kadısı almakta; yamakların (harclıkçı) ise, diğer halktan sayılarak, rüsûm-i kısmet ve nikâh ve hüccetleri tamamen vilâyet kadılarına bırakılmaktadır. Mamafih bu kayıt da sonradan kaldırılmış ve hepsi asker addedilerek, bunların bu kabîl resimleri tamamiyle Rumeli kazaskerine terk olunmuştur (krş. *1015 tarihli bir hükmü ihtivâ eden kanunnâme-i livâ-i Bosna*, Millet kütüp., Ali Emîrî kısmı, nr. 76, var. 25).

Cânbâzân tâifesi 1543'te 39 ve 1557'de 41 ocaktır. Aynî Ali (*Ḳavânîn-i âl-i 'Oşmân der ḫulâṣa-i mezâmîn-i defter-i dîvân*, s. 45) ise, bunları, azebler ile birlikte, 1280 nefer göstermekte ve 1/10'inin nöbetle sefere gittiğini bildirmektedir. 1543'te cânbâzların bulundukları yerler zeametine dâhil oldukları Vize yürüklerinden daha geniş bir sâhaya yayılmakta, fakat Kırk-Kilise, Dimetoka, Malkara, Hayre-Bolu, Eski Zagra ve Varna gibi, daha mahdut yerlere inhisar etmektedir. Bu askerî sınıf, XVI. asırın sonlarına doğru (D'Ohsson'a göre, Selim II. zamanında), bu kabil askerî teşkilâttan olan yaya ve müsellemler gibi, lağvedilerek, çiftlikleri timara ve kendileri deryaya memur reâyâ kaydolunmuşlardır (krş. *Ḳavânîn-i âl-i 'Oşmân*, Millet kütüp., nr. 77, var. 14)

Cânbâzların, müsellemler gibi, süvarilerden müteşekkil bir sınıf olması, hazar zamanlarında ordu için at beslemeleri veya at satın almaları keyfiyeti, teşkilât kalktıktan sonra, bu tâbirin bugüne kadar „at dellâlı" mânasına, „at cânbâzı" suretinde yaşamasına sebep olmuştur. Bu kelime aynı zamanda tehlikeli marifetler gösteren san'at erbabı için de kullanılır. Evliya Çelebi (*Seyahat-nâme*, I, 625 v.d.)'nin „esnaf-ı bâzbâzân-i cânbâzân-i pehlivânân" diye isimlendirdiği bu sınıf, bilhassa saray düğünlerinde, İstanbul'da türlü-türlü mârifet göstermek suretiyle, herkesin dikkatini çekmekte idi. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

CÂNBULÂṬ. [Bk. CANBULAT.]

CANBULAT. CÂNBULÂṬ, Kilis ve Halep taraflarında yerleşmiş büyük bir türk veya kürt-dürzi âilesi olup, ismini Canbulat b. Ḳâsim al-Kurdî'den almıştır. Suriye'de Cânbulâdiya denilen bu âilenin menşe'i, rivâyete göre, Eyyûbîlere kadar çıkar (bk. Şeyḫ Ṭanûs b. Yûsuf al-Şadyâḳ, *Aḫbâr al-a'yân fî Cabal-i Ḳubnân*, Beyrut, 1859, s. 130).

1. Cânbulât b. Ḳâsim al-Kurdî. Kaynaklarda İbn 'Arabî ve İbn 'Arabû künyesi ile de yâdedilen bu zatın çocukluğunda bir müddet osmanlı sarayında bulunduğu ve sonra Kilis emâretine tâyin edildiği görülüyor (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, 1311, II, 61; al-Şadyâḳ, *ayn. esr.*, s. 130). Canbulat, Halep civarını eşkıyadan temizlediği için büyük bir şöhret kazanmış, Selim II. zamanında yapılan Kıbrıs seferine iştirâk ettikten sonra, 1572'de Kilis'te vefat etmiştir.

2. Hüseyin Paşa. Canbulat'tan sonra, âilenin başına geçen oğlu Hüseyin'e de, Osmanlı hükûmeti tarafından, ocaklık olarak, Kilis sancağının verildiği, daha sonra kendisinin muhtelif beylerbeyiliklerde bulunduğu ve nihâyet uhdesine vezâret tevcih edildiği anlaşılmaktadır. Hüseyin Paşa, Kilis'te bulunan kardeşi emîr Ḥabîb ile epeyce mücâdeleden sonra, o taraflara hâkim olmuş, vezâretini müteâkip de Halep civarına yerleşmiştir. Suriye'de çıkan isyanlarda hükûmete hizmet eden Hüseyin Paşa, 1599'da Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'ya yardım ettiği gibi, Halep'te vâli Nasuh Paşa'yı muhasaraya kalkışan Şam mütegallibesine karşı, kardeşinin oğlu emîr 'Alî kumandasında, bir kuvvet göndermiş ve bu suretle Şam askerinin inhizama uğramasını te'min eylemiştir. Bundan sonra Nasuh Paşa ile bozuşup, onunla mücadeleye girişen Hüseyin Paşa, serdar Cağala-zâde Sinan Paşa'nın himâyesi ile, Halep eyâletine tâyin olunmuşsa da, Nasuh Paşa, ocaklık sâhiplerine eyâlet tevcihini usûlsüz bularak, İstanbul'dan ferman gelinceye kadar, Halep'i terk etmemiş, Hüseyin Paşa da serdarın emri ile Nasuh Paşa'yı tazyika kalkışarak, Halep'i 4 ay muhasara etmiş ve nihâyet Halep kadısının tavassutu ile kaleyi elde etmeğe muvaffak olmuştur (Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul, 1286, I, 291; Şadyâḳ, *ayn. esr.*, s. 132; Muḥammed al Muḥibbî, *Ḫulâṣat al-aṯar fî a'yân al-ḳarn al-ḥâdî 'aṯar*, Mısır, 1284, II, 85). Bir müddet sonra Hüseyin Paşa, Çağala-zâde'nin, İran seferine iştirâk etmesi için, verdiği emre icâbet hususunda çok ağır davrandığından, Van'da idam olunmuştur (1604).

3. Ali Paşa. Osmanlı tarihlerinde Canbulat-oğlu (arapça tarihlerde al-Amîr al-'Alî) namı ile yâd edilen ve Celâlî reislerinden biri olarak gösterilen Ali Paşa, Halep'te vekili bulunduğu amcası Hüseyin Paşa'nın idamını müteâkip, derhâl başına 20.000 kişi kadar bir kuvvet toplayıp, bükûmete karşı vaziyet alan ve hükümeti epeyce uğraştıran bir âsîdir. Hükûmet, o sıralarda avusturyalılar ile harp hâlinde bulunduğundan, dâhilî gâilelerin artmasından çekinmiş ve Halep eyâletini tevcih

etmek suretiyle, Ali Paşa'yı oyalamak istemişti (*Fezleke*, I, 291). Canbulat-oğlu, Trablusşam hâkimi emîr Yūsuf b. Sayfā (osmanlı kaynaklarında Seyf-oğlu Emîr Yusuf)'yı müşterek hareket ettiği hükümet kuvvetleri ile birlikte, Hama'da mağlûp ettikten sonra, Lübnan'da dürzi reisi Ma'n-oğlu Faḫr al-Dīn ile birleşmiş ve emîr Yūsuf'a karşı harekete geçmekle kalmayarak, Şam havâlisine hücum edip, yağma ve tahrip etmiş ve vâli Yūsuf Paşa'nın bulunduğu Şam kalesini bir müddet muhasaradan sonra, Helep'e dönmüştür. Emîr Yūsuf ile akrabalık râbıtası te'sis etmek suretiyle barışan Ali Paşa'nın hemen-hemen müstakil bir hükümdar tavrını takındığı, nufuzunun Hama'nın şimâlinden Adana civarına kadar uzadığı, hattâ buralarda namına para bastırıp hutbe okuttuğu, emîr Faḫr al-Dīn'in te'siri ile, bâzı Avrupa devletleri ile, ezcümle Toskana ile münasebete girişerek, bir muahede bile akdettiği görülüyor (bk. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, tre. Mehmed Ata, İstanbul, 1333, VIII, 86). Canbulat-oğlu, bu arada Halep vergisinin İstanbul'a gitmesini menettiği gibi, yeniçeri usûlü üzere, 162 bölükten mürekkep, 17.400 kişilik bir kuvvet vücuda getirmiş ve ayrıca 6 bölükten mürekkep, 14.000 kişilik bir süvari teşkilâtı yapmıştı (*Fezleke*, I, 291). Memleketin bir çok yerlerinde zuhûr eden Celâlî isyanlarının tenkili sırasında, sadrâzam Kuyucu Murad Paşa'nın harekete geçtiği ve 24 teşrin I. 1607 tarihinde Ma'n-oğlu Faḫr al-Dīn ile Canbulat-oğlu Ali Paşa'yı Oruç ovasında fena hâlde hezimete uğrattığı mâlûmdur (bk. AHMED I.). Canbulat-oğlu bu vak'adan sonra Halep'e kaçmış; fakat barınamayarak, Eskişehir'e kadar gitmiştir. Canbulat-oğlu, ihtiyar amcası Haydar Bey ile kethüdası Hüseyin'i İstanbul'a gönderip, padişahtan af talebinde bulundu. Ahmed I.'in emri ile İstanbul'a gelip, „bir hafta kadar bahçe-i hassada kaldı. Her gün huzûr-i humayuna varıp, nice suale cevap verirdi" (*Fezleke*, I, 299). Genç padişahın alâkasını celbeden bu sergüzeştçi adam, Temeşvar beylerbeyiliği ile, hududa gönderildi ise de, orada yeniçerilerle geçinemeyerek Belgrad'a kaçmağa mecbur oldu ve nihâyet sadrâzam Kuyucu Murad Paşa'nın emri ile, Belgrad'da idam edildi (1611). Ali Paşa'nın kardeşinin oğlu olup, saraya alınan Mustafa, Bilâbare Murad IV. devrinde padişahın mukarreblerinden olup, Rumeli beylerbeyiliğine kadar yükselmiştir (Şadyāḳ, *ayn. esr.*, s. 136).

Bu hâdiselerden sonra Canbulatların Kilis ve Halep'te saklanmağa mecbur kaldıklarını ve 1630'da Canbulat b. Sa'îd ile oğlu Ribāḥ'ın, emîr Faḫr al-Dīn tarafından vâki olan dâvet üzerine, Lübnan'a giderek Şuf'ta yerleştiklerini görüyoruz. Canbulat'ın ölümü üzerine, yerine oğlu Ribāḥ, onu müteâkip de âilenin başına 'Alī b. Ribāḥ geçmiştir. 'Alī, Lübnan'daki Tanūḫ âilesinden „Şayḫ Kaplan al-Ḳāżī al-Tanūḫī"'nin kızı ile evlenmiş ve kayın babasının ölümünden sonra, meşâyihinin re'yi ile, onun yerine Şuf'ta „şeyhulmeşayih" olmuştur (Şadyāḳ, *ayn. esr.*, 136). Canbulatların parlak bir devrini açan 'Alī b. Ribāḥ, inşa ettirdiği al-Muḫtāra kalesinde ikamet ederdi. Zamanında katolik râhipleri bugün Dayr al-Muḫalliṣ adı ile mârûf bir manastır inşa ettirmişlerdir. Canbulatlar 1777'de, Canbuladî ve Yazbakî nâmı ile, iki kola ayrılmıştır. Canbulat kolundan Ribāḥ'ın oğlu Ḳāsim zamanında Şihāb oğulları ile çıkan ihtilâfa, Cezzâr Ahmed Paşa'nın da karıştığı görülüyor. Ḳāsim'dan sonra âilenin başına geçen Başīr, kardeşi Ḥasan ile uzun müddet Cezzâr'ın Akkâ'daki mahbesinde kalmış, nihâyet kurtularak Lübnan'a dönmüştür. Canbulatların mühim simalarından biri olan Başīr'in 1814'te al-Muḫtāra'de, Cezzâr'ın Akkâ'daki câmiine benzer bir câmi yaptırdığını biliyoruz. Sultan Abdülmecid zamanında Canbulatlardan Said Bey isminde bir zâtın mevcudiyetine tesadüf edilmektedir (Şadyāḳ, *ayn. esr.*, s. 160).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Peçevî, *Tarih* (İstanbul 1283), II, 330—334; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1297), s. 695; Muḥammed b. Muḥammed, *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār* (İstanbul, 1276), s. 334 v.dd.; Naimâ, *Tarih* (İstanbul, 1280), II, 22—25; Amīr Ḥaydar Aḥmed al-Şihābī, *Tārīḫ* (Mısır, 1900/1901), s. 623 v. d.; Abu 'l-Abbās Aḥmed al-Dimaşḳī, *Aḫbār al-duval va āṯār al-uval* (Nuruosmaniye kütüp., arap. yazm., nr. 3042, var. 190 v.d.); Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Gotha, 1912), III, 435 v. d.; F. Wüstenfeld, *Fachr ed-din der Drusenfürst and seine Zeitgenossen* (Göttingen, 1886), 110 v. d., 114 v. d., 123 v. d.; G. Mariti, *Geschichte Fakkardin's Gross-Emir's der Drusen* (Gotha, 1790), s. 101 v. d.; H. Lammens, *La Syrie* (Beyrouth, 1921), II, 71 v. d.; N. Bouron, *Les Druzes* (Paris, 1930), s. 108 v. d.; M. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Pers. Golf*, I, 150 v. d., 1042 v. d. (M. C. ŞAHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

CANBULAT. CĀNBULĀṬ AL-NĀṢIRĪ (?—1501), MALİK AL-AŞRAF ABU 'L-NAṢR adı ile meşhûr, Mısır sultanıdır. Büyük devaldar Yaşbek'in kölesi idi. Bu sebeple Canbulat min Yaşbek diye de anılırdı. [İki has isim arasına *min* kelimesi konulduğu takdirde, birinci isim dâimâ köleyi ve ikinci isim de efendisini gösterir. Bundan dolayıdır ki, İbn İyās, Emîr

Cakam 'ı, bâzan Cakam al-'İvaẓī ve bâzan Cakam mia 'İvaẓ şeklinde yazar. Yazma kitapları istinsah edenler bu mânayı ara-sıra unuttuklarından, kölemenler devrinden bahseden bütün Avrupa eserlerinde *min* yerine *ibn* kelimesi kullanıldığı görülüyor. Meselâ babası meçhûl olduğu için, İbn 'Abd Allāh diye anılan bir memlûkün aynı zamanda Yaşbek 'in oğlu olarak gösterilmesi mümkün olamaz. Memlûkler zamanından kalıp da, olduğu gibi saklanan yazmalarda *min* kelimesi dâimâ yerinde kullanılmıştır (krş. Sobernheim, *Memoires de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire*, XXV, fas. 1: *Inscriptions de Tripoli*, s. 64). Yaşbek, Canbulat 'ı, sultan Ḳayıtbay 'a sattı ve Ḳayıtbay onu muhafız alayına aldı. Canbulat, devatdar tâyin edilerek, bir çok defalar Mekke 'ye giden hacı kafilesine refakat etti. Sonra Bayezid II. 'in nezdine, elçi olarak, gönderildi. Daha sonra kendisine, köle satın almak gibi (*tācir al-mamālik*), mühim bir memuriyet verildi. Ḳayıtbay 'ın oğlu olan al-Malik al-Naṣr Muḥammed, kendisini 902 (1497) 'de büyük devatdarlığa nasbetti. Canbulat ertesi sene Halep ve sonra Şam vâlisi oldu; 904 (1499) 'te sultan Ḳānṣū I. onu atabeg tâyin etti ve aynı senenin temmūzunda, ordunun isyanı üzerine, Ḳānṣū firar ettiğinden, ordu tarafından sultan ilân edildi. Sultan Canbulat kudretli Şam vâlisi Ḳānṣū tarafından tanınmadı; Kahire 'nin ileri gelenleri de kendisine isyan etti. Bizzat memlûkler dahi ihânette gecikmediklerinden, cemâziyelâhır 906 (kânun II. 1501) 'da düşmanlarına esir düştü, İskenderiye 'ye götürülerek, hapsedildi ve öldürüldü. Canbulat aneak 6 ay sultanlık etmiştir.

Bibliyografya: Weil, *Gesch. der Chalifen*, V, 377—380; İbn Iyās, II, bk. mad. Cānbalāṭ İbn Yaşbek. (M. SOBERNHEIM.)

CANCİRA. [Bk. CENCİRE.]

CÂNDÂR. [Bk. CÂNDÂR.]

CÂNDÂR. CÂNDÂR, fars. *cān* („silâh") ile *dār* („taşıyan") sözlerinden mürekkep bir isim olup, türkçe, farsça ve arapçada „hassa askeri, kılıçlı asker ve idam hükümlerini infaz eden kimse" mânalarına gelir (bk. Redhouse, *Türkçeden ingilizceye lûgat kitabı*, İstanbul, 1921, s. 637, 639; Steingass, *Persian-English Dictionary*, London, 1930, s. 352, 253; R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Leyden, 1881, I, 168).

Orta zaman türk-islâm devletlerinin, hiç değilse, bir kısmında ve bu türk devletleri örneği üzerine kurulmuş olan gayrı türk devletlerde cāndār tâbir olunan askerler vardı. Cândârların vazife ve mâhiyetlerine dâir eldeki mâlûmat bir birine eklendiği takdirde, bu sınıf asker hakkında oldukça sarih bir fikir edinilebilir: 1. büyük Selçuklular devletinde cāndārlar Selçuklu hükümdarlarının ḥassa askeri olup, sarayın muhafazasına memur idi. Bunlar diğer Selçuklu saray mensûpları gibi, muhtelif milletlerden ve bilhassa türklerden alınıp, yetiştirilen kölelerdi. Âmirlerine Amīr Cândār denilirdi. Cândārlar arasında atabegliğe kadar yükselenler vardı (bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhāl*, İstanbul, 1941, s. 35, 37). 2. Anadolu Selçuklularında da cāndārlar, müfredler ile beraber, hükümdarın muhafızı idiler. Anadolu Selçuklularında cândārlar hakkında edindiğimiz mâlûmat şu şekilde hulâsa edilebilir: bunlar suvari olup, bellerinde altın işlemeli hamayile asılı kılıç taşırlardı. Çok iyi binici idiler. Bir kısmı divan muhafızı olarak da istihdam edilirdi. Hükümdarın idam emirlerini bunlar infaz ederlerdi. Harp esnasında ve konaklamalarda da cândārlar, müfredler ile birlikte, hükümdarın etrafında, yine muhafaza hizmeti görürlerdi. Bâzı menbâlara göre, cândārlar, yay, kalkan ve nacak ile de mücehhezdiler (bk. *ayn. esr.*, s. 85, 86 v.d., 93, 111). 3. Germiyan ve Erzurum beylikleri sarayında da, hassa muhafızı olarak, cândārların bulunduğunu biliyoruz (*ayn. esr.*, s. 80, 147). 4. Mısır Memlûklerinde de cândārlar aynı vazifeleri görmektedirler. Bunlar huzûra girmek isteyen emîrleri sultanın yanına çıkarırlar, sultan namına gelen postayı devaddâr ve ser kâtipleri ile birlikte alır ve icap eden postacıları gönderirler, tevkif edilecek kimseleri tutarlar, maznunları işkenceye koyarlar ve idam ederlerdi. Mısır Memlûklerinde bunların teşkilâtı alay idi ve Amīr Cândār, miralay rütbesini hâizdi. Divanda sultanın arkasında bulunurdu. *Ra's nawba al-nawwāb al-cāndāriya* unvanı ile tanınan amīr cândār maiyetinde muzika takımı bulundurmak imtiyazına mâlikti. 40 kölemen emîri arsından seçilirdi; sonraları 20 emîr arasından seçilmeğe başlandı. Cândārlar *nawba* („bölük") 'lere ayrılırdı. Her bölüğün başında, mülâzım rütbesinde, bir *ra's nawba* bulunurdu. Miralay (*amīr cāndār*) 'ın emrinde 4 veya 5, bâzı menbâlara göre, 10 mülâzım ile saray perdedarları (*bardāriya*) ve bedevîlerden mürekkep suvari muhafız kıt'aları (*al-ṭawā'if al-rikābiya*) bulunurdu (bk. *ayn. esr.*, s. 390—397; Quatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks*, I•, 14; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, tab. Bulak, II, 224). 5. Magrib devletlerinden Banī Marīn 'de de, şüphesiz Mısır Memlûklerinden intikalen, cāndār namı verilen saray muhafızları vardı. Bunlar Memlüklerde gördüğümüz mâhiyette idiler (bk. Quatremère, *ayn. esr.*; Maḳrīzī, *ayn. esr.*).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de *Tarcuma-i Burhān-i*

ḳāfī (İstanbul. 1287), I, bab 2, s. 83; J. T. Denker, *Dict. turc-arabe-persan* (Leipzig, 1866), I, 345; Cl. Huart, *Encycl. de l'Islam*, mad. CÂNDÂR. (MECDUD MANSUROĞLU.)

CANGAL. [Bk. CENGEL.]

CANİK. CÂNİK, Anadolu'nun Karadeniz sâhilinde, Kızıl ve Yeşil ırmaklar arasında ve daha şarkta Ordu nısfünneharına kadar uzanan sâhaya verilen isimdir. Kelimenin menşe'i mâlûm olmamakla beraber, gürcü lehcesinin bir kelimesi ile münâsebeti tasavvur edilebilir (bk. J. Macdonald Kinneir, *Journey*, s. 282). Karadeniz kıyısının bu kısmında, yerli halk tarafından, Cenik şeklinde söylenen bu kelime, „sürülerin kışın barındıkları çukur yer, kışlak" mânasında ve ancak yazın sürüler ile gidilip, iskân edilen yüksek yerlerin (oba, yayla) aksi olarak kullanılmaktadır. Canik adı bir idârî coğrafya mefhumu olarak kullanılmış, ilk önce Sıvas eyâletine, sonra Trabzon'a bağlanan bir sancağa (liva) verilmiştir. Buranın halkını „âsi ve vahşi" bir kavim olarak tavsif eden Kâtib Çelebi, „nefs-i Canik" adı ile dağlar arasında bir kaç parça köyden müteşekkil olan ve Karayaylağı garbında, Abdal köyü şarkında bir kazanın mevcûdiyetini kaydeder. Canik adı, son asırda, merkezi Samsun olan sancağın ismi olarak kullanılmış ve Türkiye cümhuriyetinin teessüsünden az evvel, bu sancak müstakil mutasarrıflık hâline ve cümhuriyet idaresi altında da vilâyet şekline konulmuş ve adı da Samsun [b. bk.]'a çevrilmiştir. Bugün Canik adı Türkiye'nin Karadeniz mıntakasının orta kısmına ve bu kısımdaki dağlara verilen coğrafî bir tâbir olmuştur. Canik dağları orta yükseklikte olup, ılık ve bol yağışlı bir iklim altında, kesif ormanlar ihtivâ etmekte ise de, öteden beri kalabalık bir nüfus ile meskûn olan bu bölgede, bir taraftan sâhilden itibâren zeriyat sâhalarının inkişafı ve diğer taraftan da yüksek kısımlarda hayvancılığın büyük yer tutması, ormanın eski çehresini çok değiştirmiş, bâzı yerlerini tarla ve fındıklık, bâzı yerlerini de otlak hâline koymuştur. Yalı bölgesinde yapılan ziraatin başlıca unsurları mısır, fındık, tütün ve fasulyedir. Yükseklere çıkıldıkça mısırın yerini patates alır ve Canik dağlarının geniş düzlükler ihtivâ eden sırtları, daha şarktaki yüksek Trabzon ve Rize dağlarının aksine, yalnız yazlık iskân yeri hâlinde kalmayarak, devamlı iskân sâhaları teşkil eder. Bütün bu havâlide iskânın en bâriz husûsiyeti, meskenlerin köy ve kasabalar meydana getirmek üzere bir araya toplanacak yerde, pek dağınık bir surette yayılmasıdır. Evler birbirinden yüzlerce metre uzak dizilmiş olduğundan, bâzı köylerin sâhaşı kilometrelerle ifâde edilecek kadar uzar. Sâhil yakınında, sıtma hastalığının müntaşir bulunduğu bataklık ovalar hâricinde, nüfus çok kesiftir; kilometre murabbaına 50—100 kişi düşen yerler vardır. Bu kesâfet, yükseklere doğru gidildikçe, ancak tedricî surette azalır. Bu nüfus kıyı civarında bilhassa çeşitli ziraat ve yüksek kısımlarda ise, daha ziyâde hayvancılık ile geçinmekle beraber, yalı halkının bir kısmı denizcidir. Vaktiyle daha ehemmiyetli olan yelkenli gemi inşasında mâhir oldukları gibi, Türkiye'nin ticaret ve harp filolarında iş gören gemiciler ve kayıkçılar arasında da bu yalı halkının nisbeti büyüktür. Balıkçılık (havyar istihsâli) bilhassa Kızıl- ve Yeşil-Irmak ağızlarında ehemmiyetlidir. Eski ve orta çağlarda, Canik dağlarının bir çok yerlerinde, yakın ormanların odununu kullanarak, işletilen mâdenler, bilhassa demir vardı ki, bunlar bugün terk edilmiş vaziyettedir. Xenephon'un Anabasis'te bahsettiği mâdenci Chalyb'ler burada yaşarlardı. Dağların iç Anadolu'ya doğru bakan yamaçlarına gelince, burada manzara hemen değişir; ormanlar çok azalır ve yazın kuruyan otluklar git-gide daha geniş yer tutar. Bu değişiklikle beraber, buğday, ziraatin başlıca unsuru olarak, meydana çıktığı gibi, iskân tarzı, denize bakan yamaçlar üzerinde görüldüğü şekilde, dağınık olmayıp, burada iç Anadolu'da olduğu vecihle, evleri bir araya toplanmış köylere rastlanır ve nüfus kesâfeti de azalır.

İdarî bakımdan, bugün bu bölgenin garp kısmı — Samsun, şark kısmı da — Ordu vilâyetlerini meydana getirmektedir. Başlıca şehirler, biri Kızıl-Irmak'ın, öteki Yeşil-Irmak'ın denize dökülmeden evvel geçtikleri ova kenarında Bafra (10.947 nüfus) ve Çarşamba (7.414 nüfus), bu ikisinin arasında, bugün Türkiye'nin Karadeniz kıyılarında başlıca iskelesi olan Samsun (37.216 nufus), daha şarkta Ünye (6.635 nüfus) ve Fatsa (3.242 nüfus) ile yeni kurulmuş bir belde olan Ordu (10.192 nüfus)'dur. Tarihî, iktisadî mâlûmat için bk. mad. SAMSUN.

Bibliyografya: Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika); Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (nşr. A. Cevdet); *Trabzon vilâyeti sâlnâmesi*; E. Banse, *Die Türkei*, s. 87—89; R. Blanchard, *Géogr. Universelle*, VIII, *Asie occidentale*, s. 60 v.d., *Birinci coğrafya kongresi* (Ankara, 1941), tür. yer. (BESİM DARKOT.)

CANNA. [Bk. CENNET.]

CANNÂBA. [Bk. CENNÂBE.]

CANNÂBÎ. [Bk. CENNÂBÎ.]

CANNANORE. [Bk. KANNANOR.]

CAORÂ. [Bk. CAORA.]

CAORA. CAORÂ, orta Hindistan'da, Mâlvâ eyâletinde meşahası 568 mil² (= 1.476 km².)

ve nüfusu 64.202 olan bir devlettir. Nüfusunun 19 % 'u müslüman olup, bunlar bilhassa merkezde otururlar. Bu devlet 1817 'de, İngiltere himâyesi altında, efganlı Ġafūr Ḫān tarafından te'sis edilmiştir. Ġafūr Ḫān, Hōlkar sarayında Amīr Ḫān 'ın mûtemedi idi ve el'an, tahta yeni bir hükümdar çıktıkça, Caora tarafından, Hōlkar 'a 13.000 lira mikdarında bir hediye (*nazarāna*) te'diye edilmektedir.

Bibliyografya: Cantral India Gazetteer (Bombay, 1908), V, 180—219; C. U. Aitchison, *Collection of Treaties* (Calcutta, 1909), IV, 373 v. d. (J. S. COTTON.)

CĀR. [Bk. CÂR.]

CÂR. AL-CĀR, Ayla 'nin 10 konak cenûbunda, al-Cuḥfa 'den 3 (yahut 2) ve Medine 'den 1 gecelik mesafede (bâzılarına göre, 3 konak), Kızıl denizde eski bir arap limanıdır. İçecek suyu olmamasına ve Yalyal 'den tedarik etmek mecburiyetine rağmen şehir, karşısında bulunan Ḳarāf adası ile (gâlibâ bu isim, Batlamyus 'ta geçen Κοπαρ νώμη ile ilgilidir) birlikte, Mısır, Habeşistan, cenûbî Arabistan, Hindistan ve Çin 'den gelen gemilerin uğrağı olduktan maada, Medine 'nin de zahîre deposu idi (krş. Ṭabarī, III, 1941). Bu hâl, görünüşe göre, orta çağ sonlarından itibâren değişmiş ve Yanbū', Cār 'ın yerini tutmuştur. 1800 'e kadar zikredilen Cār adı yerine, sonradan Cār 'ın liman kısmını ifâde eden *Burayka*, *Burēka* ismi geçmiş olsa gerektir. Limanı ihâta eden yarım adada mühim harâbeler bulunmaktadır.

Bibliyografya: Bibl. Geogr. Arab. (nşr. de Goeje), I, 19 ve 27; II, 27 ve 34; III, 12, 83, 107; VI, 153 ve 191; Hamdānī (nşr. D. H. Müller), s. 47, 17, 182, 9, 218, 20; Balāẕorī (nşr. de Goeje), s. 216; Yāḳūt, II, 5; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 82; Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 216; Wüstenfeld, *Das Gebiet von Medina*, s. 12 v. dd.; A. Sprenger, *Geogr. des alten Arab.*, s. 38; Ritter, *Erdkande*, XII, 181 v.d. (R. HARTMANN.)

CARABÛB. [Bk. CAGBÛB.]

CARĀCİMA. [Bk. CERÂCİME.]

CARĀD. [Bk. CERÂD.]

CARAŞ. [Bk. CEREŞ.]

CARBĀ. [Bk. CERBÂ.]

CĀRĪ. [Bk. CÂRÎ.]

CÂRÎ. CĀRĪ, *divāni* 'nin mâil şekilde ve kelimeler birbiri üzerine bindirilerek, çabuk ve ekseriya noktasız olarak, yazılan şekline verilen isimdir. Eski ferman müsveddelerinde ve tapu defterlerinde tesadüf edilir.

CARĪB. [Bk. CERÎB.]

CARĪD. [Bk. CERÎD.]

CARĪDA. [Bk. MATBUAT.]

CARĪR. [Bk. CERÎR.]

CĀRİYA. [Bk. CÂRİYE.]

CÂRİYE. CĀRİYA (A.) „genç kız, câriye" [krş. 'ABD].

CARMONA. [Bk. KARMONA.]

CARNATIC. [Bk. KARNATAK.]

CARR. [Bk. CERR.]

CARRĀḤ. [Bk. CERRÂH.]

CASA BLANCA. [Bk. DĀR AL-BAYḌĀ.]

CASAD. [Bk. CİSİM.]

CĀSAK. [Bk. CÂSEK.]

CÂSEK. CĀSAK (CĀSEK, bir de CĀŞAK), Basra körfezinde bir adadır. Bunu arap coğrafyacılarından yalnız Yāḳūt ve Ḳazvīnī zikredeler. Onların târiflerine bakılırsa, bunun büyük Kişm adası (G. le Strange 'in kaydettiği gibi) değil, Bender-Abbas [b. bk.] 'ın cenûbundaki boğazda bulunan küçük Lārek adası olması daha muhtemeldir. Bu iki muellifin zamanında Cāsak, Kīs (bugün Ḳays denilen Kīş, 54° şark tûlünde bulunan küçük bir adadır) emîrine tâbi idi. Bu emîr adada, muhafız olarak, denizciliği ile ün almış askerler bulunduruyordu. Bugün Cāsk (Cāsak) ismi 'Ummān körfezinde, Basra körfezinin ağzına yakın bir yerde uzanan bir burunа (24° 40' şimâl arzı) ve balıkçılardan mürekkep 200 nüfuslu bir köye verilmektedir. Sevkülceyş bakımından, oldukça ehemmiyetli olan bu yer, hâlen ingilizlerin elindedir. [Son yıllarda Cāsak çok faâl olan Avrupa ile cenûb-i şarkî Asya hava yolu üzerinde, mühim bir uğrak olarak, inkişaf etmiş ve burada büyük bir hava istasyonu inşa olunmuştur].

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 9; Ḳazvīnī, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), s. 115; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (*Lexic. Geographicum*, nşr. Juynboll), I, 235; G. le Strange, *The lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 261; Tomaschek, *Die Küstenfahrt Nearchs* (*Sitz.-Ber. der Wien. Akad.*, 121, nr. VIII, s. 37, 48); P. Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arab. Geogr.*, II, 89. — Cāsek, köy ve burun hakkında krş. Ritter, *Erdkunde*, XII, 428—430; Tomaschek, *ayn. esr.*, s. 37; Pauly-Wissowa, *Realencykl. der klass. Altert.-Wiss.*, I, 901 (bk. AGRIS); Preece, *Journey from Shiraz to Jashk* (*Supplem. Papers of Roy. Geogr. Societ.*, 1885, I, 403 v. dd.). (M. STRECK.)

CĀṢİYA. [Bk. CÂSİYE.]

CÂSİYE. AL-CĀṢİYA (A.) „diz çökmüş (cemaat)"; *Kur'an* 'da 45. sûrenin adıdır.

CASK. [Bk. CÂSEK.]

CASSAVR. [Bk. CESSORE.]

CÂT. [Bk. CÂT.]

CÂT. CĀT yahut CAṬ, Hindistan 'ın şimâl-i garbîsinde yaşayan, menşe'i mâlûm olmayan ve

ırk itibarı ile karışık olan bir kabîledir. Tarihî bakımdan, bu kabîle, XVIII. asırda türk-hind imparatorluğunun iohilâli sıralarında, mühim bir rol oynamıştır. Bu kabîlenin reisleri, o zaman Agra civarında Bharatpûr ve Dhûlpûr devletlerini kurmuşlar ve daha sonra, askerî bir devlet olan Sikbler ittihadını vücuda getirmişlerdir. Bugün dahi bu devletler dâhilinde Câṭlar, çiftçiler ile yerli orduya mensûp askerler arasında, en mûteber unsuru teşkil ederler. Fakat dul kadınlar ile evlenmeği câiz gördükleri için, Rāçpūtlar sınıfına idhâl edilmişlerdir. Penc âb'ın garbında ve cenûbunda, Sind'de ve bilhassa Belûcistan [b. bk.]'da Cāṭ ismi, islâm dinine mensûp farzolunan, fakat müslüman olarak tanınmış kabîlelere dâhil olmayan ve ekseriyetle hayvan yetiştirmekle iştigâl eden hindûlara verilir. Caṭkī denilen lisan, mahallî bir lehceden başka bir şey değildir. Câṭların nüfusu 7.000.000 olup, hemen hepsi, Penc âb'da oturuyorlardı. Bunların 48 % 'i hindû, 20 % 'si sikh ve 32 % 'si müslüman idi.

Bibliyografya: *Census of India*, 1901, I, *Ethnographic Appendices*; W. Crooke, *Tribes of the N. W. P. and Oudh*, III, 25 v.d. (J. S. COTTON.)

CATĀ. [Bk. CETE.]

CĀVA. [Bk. CAVA.]

CAVA, Malay adalarının en mühimi olup, mesahası 127.186 km². 'dir. 6° ve 9° cenup arzları ile 105° ve 115° şark tûlleri arasında, garp-şark istikametinde uzanan Cava adası, Sumatra ve küçük Sunda adaları ile birlikte, cenûb-i şarkî Asya adalarının cenup iltiva hattı üzerinde bulunmaktadır. Cava'nın büyük kısmı 3. zamanın rüsûbî ve indifaî arazisi ile daha yeni indifaî teşekkül ve alüvyonlardan mürekkeptir. 3. zamandan daha eski olarak, ancak dâhilde tebeşir devrine âit rüsûbî teşekküller görülür. Yeni lavlar, adada bulunan ve içlerinde 13 'ü bugün hâlâ faâliyette olan 109 yanar dağdan gelmektedir. Bunlardan bâzılarının irtifaı 3.000 m. 'yi geçer (Semeru, 3.676 m.). Düz araziye bilhassa şimâl sâhili boyunca tesadüf edilmekle beraber, adanın şark tarafında bu türlü düzlükler yüksek dağ kütleleri arasında bile göze çarpmaktadır. Sayısı pek çok olan nehirlerin en büyük kısmı şimâle doğru akar, pirinç tarlalarını sulamak için icap eden suyu verir ve binnetice iktisadî bakımdan mühimdir.

Adanın, Borneo gibi, kütlevî olmayıp, iç kısımların deniz ile irtibatını kolaylaştıracak surette uzun bir şekilde olması, volkanik menşeli arazinin tecezzisi ile husûle gelmiş bulunan toprakların fazla münbitliği ve iklimin müsâidliği, Cava'nın iktisadî inkişafında çok büyük ölçüde âmil olmuştur. Daha XIX. asrın başlangıcında, umumî vâli Daendels, askerî bir maksatla, şimâl sâhili boyunca bir yol yaptırdı. Bundan sonra dâhilde bulunan başlıca şehirler arasında yol şebekesi inkişaf etti ve geçen asrın son rubunda demir yolları ile tamamlandı. 1917 sonunda devlet demir yollarının uzunluğu, garpta 1.240 ve şarkta da 989 km. 'yi bulmuştu; ayrıca şirkete âit 262 km. uzunluğunda bir demir yolu ile 2.135 km. 'lik tramvay hattı de mevcuttu. Şimâl sâhilinde Batavia ve Surabaya civarında, Tandjong Priok 'ta, cenup sâhilinde Tjilatjap civarında, limanlar inşa edilmiştir.

Cava adasının sene zarfında pek az değişen, fakat ifrat derecede yüksek olmayan sühûneti ve uzun kurak devrelerin inkıtaa uğratmadığı yağışları ile çok müsâit bir medârî iklimi vardır. Kıyılarda vasatî sühûnet 26°—27° arasındadır; günlük ve senelik sühûnet farkları 5° 'yi geçmez. Muson rüzgârlarının te'siri zayıf olmakla beraber, yine hissedilir. Cava'nın garp kısmı, şark kısmından ziyâde, muntazam yağmurlardan istifâde eder; şark kısmına gelince, senenin bir kısmında ovalara az yağmur yağar. Senelik yağmur mikdarı, Batavia gibi alçak yerlerde, asgarî 2 m. olduğu hâlde, deniz seviyesinden 265 m. yükseklikte bulunan Buitenzorg'da 4,5 m. 'ye kadar varır; Cava'nın merkezinde bulunan şimâl dağlarının bâzı çiftliklerinde ise, yağmurların 9 m. 'ye vardığı kaydedilmiştir. İklimi ve toprağının münbit oluşu sâyesinde, Cava adasında nebatî hayat pek gür olup, garpta râtıp medârî ormanlar görülür. Şarka doğru ise, *Tectona Grandis* (teak) gibi ağaçlar ve nisbeten serin yerlerde de *Casuarina* gibi iğneli ağaçlar ile, muson iklimi ormanlarını hatırlatır. Nüfusun kalabalık oluşu ve avrupaî ziraatin yayılması yüzünden, bu ormanlar, cenûb-i garbî ve şark tarafları hâric olmak üzere, hemen tamamiyle ortadan kalkmıştır ki, bu hâl yağmur mevsiminde, şiddetli su basmalarına sebep olmaktadır. İrtifâ mıntakaları, çok kesif bir ziraat için, icap eden şartları arzeder: garpta 650 m. 'ye kadar çıkar ve sühûneti 27° ile 23° arasında bulunan medârî mıntakada pirinç, şeker kamışı, tütün, kahve, çivit, kauçuk ve tatlı patates yetiştiği gibi, hurma ağaçları, pandanuslar, medârî kıyı ormanlarının nebatları (mangrove) da bulunur. 1500 m. 'ye kadar çıkan ve sühûneti 23° ile 18° arasında bulunan yarı-medârî mıntakada, çay, kahve, kınakına, patates ve Avrupa sebzeleri yetişir; yüksekliği 2.500 m. 'ye varan ve sühûneti 18° ile 13° arasında bulunan serin mıntakada ise, yine kahve ağaçları, meşe ormanları ve mûtedil iklimlerde yetişen diğer orman nevîleri mevcuttur. 2.500 m. 'den sonra yosun sâhası başlar. Cava'nın hayvanlar âlemi,

Asya 'nın Hind [b. bk.] mıntakasına dâhildir. Büyük hayvanlar arasında maymun, kaplan, pars, gergedan, yaban öküzü, geyik ve yaban domuzu bulunur.

Cava adının geçtiği en eski eser, Korn 'in takriben 150 senesine âit olduğunu söylediği, *Rāmāyaṇa* 'dır. Burada Yavadvīpa, altın adası olarak geçer. Takriben aynı devirde Batlamyus (VII, 2, 29) gâyet münbit olan ve çok altın istihsâl edilen İabadiu adasından bahseder. Ona göre, adanın ismi „arpa adası" mânasınadır ki, doğrudur. Fakat arpa Cava adasında yetişmediğinden, aynı surette tercümesi mümkün olan „darı adası" mânası daha yerinde olsa gerektir. Bu tâbirlerin bugünkü coğrafî isme ne dereceye kadar tevafuk ettiği kat'îyetle mâlûm değildir. Şüphesiz Cava ile Sumatra veya bu adanın bir kısmı, bir küll telâkki ediliyordu (krş. H. Kern, *Java en het Goudeiland volgens de oudste berichten* (*De naamsoorsprong van Java*), *Verspreide Geschriften*, Haag, 1916, V, 303—321). Kıral Erlaṅga 'nın eski Cava dilinde yazılmış 1041 senesine âit kitâbesinde adanın ismi Yava 'dır. Keza, Kavi dilinde yazılmış *Nagarakṛĕtagama* adlı manzûmede (1365), Java (yâni Djava) ile Yava kelimeleri, adanın ismi olarak, nöbetleşe geçmektedir.

Cava ismine tesadüf ettiğimiz en eski arap menbâının Yāḳūt (ölm. 626 = 1229) 'un *Mu'cam* adlı eseri olması muhtemeldir; fakat gerek burada, gerek diğer bâzı kaynaklarda, bunun hangi mânaya geldiği açıkça anlaşılmıyor; çünkü bu eserlerde daha ziyâde Sumatra 'ya has bir ihracat maddesi olan k â f û r mevzuubahstır. İbn Sa'īd (VII. = XIII.) 'den itibaren Cava adı umumiyetle Sumatra 'ya delâlet eder (Raşīd al-Dīn, Abu 'l-Fidā', İbn Baṭṭūṭa); fakat Saydī 'Alī Ra'īs 'in eserinde de (1554) *Cāva* kelimesi bugünkü mânasında kullanılmıştır. Mamafih, İbn Ḫurdāẕbeh (272 = 885/886) Cava adasına Cāba demektedir ki (nşr. De Goeje,trc. s. 46), bu isme bir çok muahhar eserlerde de tesadüf edilir (İbn Vāṣif Şāh, İdrīsī, Ḳazvīnī, İbn al-Vardī, İbn Ḫaldūn). Cāva adına ayrıca Zābac 'in eserinde de rast geliniyor ki, şüphesiz Cāvaga (Jāvaga) 'den müştaktır ve „c a v a l ı (malay)" mânasına gelir (bk. H. Kern, *Verspr. Geschriften* (Haag, 1915), III, 283 v.d. ve *Iabadioe, Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederl-Indië*, 7. seri, IV (1905), 365 v.d., krş. bu hususta, C. Snouck Hurgronje, *Een miskende Arabische palataal, Tijdschr. voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, XLVIII (1906), 85 v.dd.). Fakat al-Zābac kâh Sumatra 'nın merkezî kısmını ve cenûbunu, kâh Cava 'yı, bâzan da bütün adalık sâhayı kasdetmektedir. Bu izahat hakkında krş. *Relations de Voyages et Textes Géographiques arabes, persans et turcs relatifs à l'Extrême-Orient du VIIIe au XVIIIe siècles*, tre. G. Ferrand, I, II, Paris, 1913/1914; G. P. Rouffaer, *Art. Tochten* (*Oudste Ontdekkings-*), *Encycl. van Ned.-Indië*, 1. tab., IV, 363 v.dd.).

Hind tüccarlarının, Malay takım adalarındaki seyâhatleri, kıyı boyunca ve muson ruzgârlarına tâbi olarak, yapılmış seferlerdir. Bu tâcirler, Baharat adalarına giderken, bu adaya da uğrarlardı ve şüphesiz arazisinin münbit oluşu ve şimâl sâhillerinin mahfuz bulunuşu sâyesinde, ada az zamanda bunların en mühim müstâmereleri hâline geldi. İç taraflara sokulmanın kolaylığı, Hind kavimlerine de burada yerleşmek imkânını verdi ve böylece hind kültürü pek erkenden bu Malay adasında yayıldı. Bir çin kaynağı, Cava 'da 132 senesinde hindûların bulunduğunu kaydeder (krş. G. Ferrand, *Le K'ouen-Louen ...*, *JA*, 11. seri, XIII, 155 v.d.). Daha sonra çinli budist râhibi Fa Hian, Ya-va-di tesmiye eylediği bu adada, 414 senesinde bir çok hindûya mukabil pek az budiste tesadüf ettiğini söyler. Bu hindû devri, portekizliler zamanına kadar devam eder; fakat yazılı ve sözlü an'anenin, hayâlî ilâveler ile, tanınmayacak bir derecede tagyir edilmiş olması, tarihî telkikleri güçleştirmektedir. Cava 'nın bilhassa merkez ve şark taraflarında bulunan müteaddit mâbed harâbeleri, heykeller, bakır levhalar (bunlar ekseriya vakıf kitâbeleridir) ve üzerlerinde yazı ve tarihler bulunan bronz eşya bu hususta istifâde edebileceğimiz başlıca nîrengi noktalarıdır. Bunlar bizim daha şimdiden bu hindû devrinin siyâsî hâdiseleri hakkında bir fikir edinmemizi mümkün kılmaktadır. 760 senesinden evveline âit kitâbeleri ihtivâ eden ve Cava 'nın merkez ve şark kısımlarından gelen ancak bir kaç taş ile bakır levha mevcuttur. Cava 'nın merkezî kısmında bulunup, 732 senesine âit olan bir ve yine Cava 'nın şark kısmında bulunup, 760 senesine âit bulunan diğer bir kitâbe bunların en eskisidir.

Bir çok kitâbeler 760 senesinden sonraki zamana âittir; bunlar Cava 'nın merkezinde hindû kültürünün parlak vaziyetini göstermektedir ki, bu vaziyet 860 senesine kadar devam etmiştir. O tarihte Cava 'nın şark kısmı ön safta geliyordu. Burada X., XI. ve XII. asırlarda Siodok, Erlanga ve Câyâ-Bâyâ gibi meşhur hükümdarların ülkeler kurduklarını görmekteyiz. 1222 'de, Pasuruan 'da Sinhasāri 'nin ülkesi, Kĕdiri 'deki Daha ülkesine tefevvuk etmişti. 1294 'te Surabaya 'da, bilâbare takım adaları üzerinde büyük bir hâkimiyet te'sis etmiş olan Mâcâpahit devleti teşekkül etti ve XVI. asır başlangıcına kadar yaşadı,

Mâbed harâbeleri, vaziyetleri ve mimarî tarzları ile, bu kronolojik mâlûmatın ehemmiyetini belirtmektedir. Filhakika bunlar 2 grupa taksim edilebilir: bunların daha eski olanları, Cava 'nın merkezinde ve daha yeni olan diğerleri ise, Cava 'nın şarkındadır. Bu iki grupta, nefis fakat muhtelif üslûplarda inşa edilmiş bir çok binalar mevcuttur. Merkezî Cava 'da bunlar, yumuşak bir nevi süngер taşı (tüf) ile yapılmış olup, asıl Hindistan 'ın hindû binalarına pek benzerler. Şarkî Cava 'da mâbedler bilhassa tuğla ile inşa edilmiştir ve burada, üzerinde çin te'sirleri bâriz olan, daha husûsî Cava mimarisi inkişaf etmiştir. Bu te'sir hakkında esasen bütün mâlûmatımız, Çin hükümdarı Kubılay 'ın, 1293 'te, şarkî Cava 'ya, ancak kısmen muvaffak olmuş bir seferde bulunduğudur. — Garbî Cava 'ya gelince, burada bir çok eski eserler görmekteyiz.

Merkezî Cava 'da, Bârâ Budur, Tjandi Mëndut, Tjandi Kalasan, Tjandi Sari, Tjandi Sëvu gibi, Buddha mâbedlerinin harâbeleri ile, Tjandi Prambanan v. s. gibi Siva mâbedleri bulunur. Şarkî Cava 'da en mühimleri Tjandi Panataran, Tjandi Singâsari ve Tjandi Tumpang veya Djâgo harâbeleridir.

Bârâ Budur harâbeleri, en güzel Buddha harâbelerindendir. Bunlarda bulunan sayısız ilâh heykelleri ile dinî veya gayr-i dinî mevzûlarda bir çok kabartmaların muhtelit mâhiyeti, bugün Bali [b. bk.] adasında da olduğu gibi, bir zamanlar Cava adasında da brahmanizm ile budizmin, birbirine sıkıca bağlı olarak, yan-yana yaşamış olduklarını gösterir. Cavalıların budizmi bu devirde mahayanizme bağlanıyordu.

Bu taş bakiyelerinin yanı-sıra, arazide hâlâ ilâh heykelcikleri, mâbed çanları, tabakalar v. s. gibi, bir çok bronz,- altın ve gümüş eşya bulunmaktadır. Gayr-i dinî binaların ve hattâ hükümdar saraylarının bile harâbelerine pek az tesadüf edilmektedir; hiç şüphesiz bunlar ahşap olarak veya diğer çabuk yıpranır mâlzeme ile inşa edilmiş olmalıdırlar (arkeoloji ve epigrafi hususunda bk. Cohen Stuart, H. Kern, J. Brandes ve N. J. Krom 'un eserleri).

Buraya kadar verdiğimiz izahat bize, bu derece kıymetli bina ve âbidelerin inşa edilebilmesi için, kültürün ne nisbette inkişaf etmiş bulunduğunu ve iktisadî vaziyetin o zamanlar ne kadar parlak olduğunu gösterir. Hindûların kurmuş oldukları devletlerin Cava 'da uzun müddet devam etmiş olması göz önünde tutulacak olursa, bunların Cava medeniyeti üzerinde değiştirici bir te'sir icra etmiş olmalarına şaşılmaz. Hindû devri başlangıcında cavalıların, aşağı-yukarı bugün Dayakların veya Toracaların bulunduğu kültür seviyesinde olduklarını farz etmekle pek hata etmiş olmayız. Bir tek nokta tesbit edilmiş gibidir ki, bu da onların pirinci sulama usûlü ile yetiştirmeyi bildikleridir; çünkü buna tekabül eden teknik tâbirler, sanskrit menşeinden olmayıp, İndonezya menşeinden gelmektedir. Fakat bu çeşit ziraatin hindûlar tarafından, geniş mikyasta, ıslâh edilmiş olması çok muhtemeldir.

Pederşâhî nizama göre taazzî etmiş olan İndonezya kabîlelerinin arazisi üzerinde müstebit hindû devletlerinin teşekkülü, iktisadî bir ehemmiyeti de hâiz olmuştur. Çünkü bu bir cihetten başlangıçta görülen âşâyişsizliğe ve kabîleler arasındaki tecerrüde nihâyet vermiş ve diğer cihetten de, halk kütlesini kendi hükümdar ve asîlzâdelerinin hâkimiyeti altına koymuştur. Bunun neticesi olarak da, tezyinat motifleri bugün hâlâ hindû karakterini muhafaza eden yerli san'atlerini inkişaf ettirmiştir. Mimarînin ve heykeltraşlığın terakkisi mâbedler ve heykeller gibi eserlerde görülmektedir ki, islâmiyetin buralarda intişarından sonra bunlar kaybolmuştur. Ticaret, hâric ile olan münâsebetler sâyesinde ve bilhassa garpta, inkişaf etti ve Cava, büyük mikyasta baharat, kıymetli mâdenler, orman mahsulâtı, reçine v. s. ticaretinin merkezi oldu. Cavalılar bugün hâlâ hindû yazısını kullanmaktadırlar ve dillerinde de bir çok hindû kelime ve tâbirleri mevcuttur. Hindû yazısının kabûlü Cava kültürünün inkişafında pek mühim bir âmil olmuştur ve bugün cavalıların edebî tekâmülleri de buna istinat etmektedir.

Brahma mezhebine mensûp cemaatler, Cava 'da nihâyet tefevvuk ettiklerinden, her yerde, bugün hâlâ Bali adasında tesadüf edilen kast sistemini te'sis ettiler. İslâmiyetin buraya nufuzu, bu sınıf taksimatını ortadan kaldırdı; cavalılar da, avam ile asîlzâdeler ve başta hükümdar olmak üzere, devlet memurları arasındaki ayrılık ve avamın inkiyadı, kast sisteminin neticeleri addedilmelidir. Asıl indonezyalılarda kast sistemi mevcut değildir.

İslâmiyet Cava 'ya Malaka 'dan gelmiş olup, buraya da Hindistan tüccarları (iranlılar ve guceratlar) tarafından yayılmıştı ve XV. asır başlangıcında hâkim bir vaziyette bulunuyordu. Malaka 'nın inkişafından sonra, Hindistan tüccarları yanında, Cava 'da ikametleri ile islâmiyetin bu adaya nufuzunu kolaylaştırmış olan Malay tüccarları da vardı. Ticaret merkezlerinde bu tüccarların kurdukları âilelerin etrafında yavaş-yavaş yerli dindaşlardan müteşekkil cemaatler teşekkül etti ve bunlar nihâyet küçük devletler teşkil edecek bir dereceye vardılar. Hiç şüphesiz nufuzlu tüccarlar da, evlenme yolu ile, sâhil mıntakasındaki hükümdarlar

ile sıkı münasebetler te'sisine muvaffak oldular ve bu da islâmiyetin yüksek muhitlerde gelişmesine imkân verdi. Mâdjâpahit devleti ile buna tâbi olan devletler arasındaki münasebetler de islâmiyetin nufuz ve intişarına fırsat hazırladı: Mâdjâpahit prenslerinin kendilerine tâbi veya dost olan devletlerdeki müslüman prensesleri ile evlendikleri sık-sık görülmüştür. Bundan başka, Cava ile bu adaya tâbi devletler (Pasei) arasındaki ticarî münasebetler ve Malaka gibi çok mühim bir ticaret şehri, islâmiyetin intişarına geniş mikyasta yardım etti. Malaka'da 1500 senelerine doğru, cavalılardan müteşekkil büyük bir cemaat mevcuttu ki, Portekiz seyahatnâmelerine göre, büyük bir kısmı müslümandı. Bu cemaat hiç şüphesiz, ana vatanın dini üzerinde de müessir olmuştur. — Bu çeşit te'sirler, Mâdjâpahit devletinde kuvvetli bir merkezî idarenin mevcut olmadığı bir devirde daha kuvvetli bir rol oynamıştır.

İslâmiyet, ticaret yolunun istikametini takip ederek, önce şarkî Cava sâhillerine girdi. Burada, XIV. asırda Tuban, Mâdjâpahit'in en mühim limanı ve müteâkip asırda Grĕsik ile beraber, en ehemmiyetli bir ticaret şehri idi. Cava'da islâm dininin mevcûdiyetinin en eski nişânesi, 475 veya 495 (1082/1083 veya 1101/1102) senesinde Lĕran'da ölmüş Fāṭima bint Maymūn adlı bir kadının mezar taşıdır. Mahallî rivâyete göre, bir tüccar olan Mālik İbrāhīm'in Grĕsik'te bulunan mezarı 822 (1419) senesine âittir. Bir müslüman çinlinin rivâyetine göre, 1416 senesinde henüz yerli müslüman yoktu; fakat garptan gelmiş bir islâm cemaati ile kısmen islâmiyeti kabûl etmiş bir mikdar çinli vardı. 1450'ye doğru islâmiyetin Moluk adalarındaki vaziyeti ile münasebetdar olarak, takriben aynı devirde müslümanların da, „Surabaya'da Capara (?) sâhil mıntakasında ve bilhassa Tuban ile Grĕsik'te, Cava hükûmeti üzerinde nufuz sâhibi olmağa başlamış bulunmaları hakikate çok yakındır".

Rivâyete göre, Cava'nın islâmlaşması, 8 veya 9 velînin müşterek faâliyeti sâyesinde olmuştur. Bir şeref unvanı olan *sunan* (*susuhunan*) ismini taşıyan ve ekseriya faâliyette bulunmuş oldukları yere ve yahut mezarlarının bulunduğu mahalle göre anılan bu evliya şunlardır: 1. Mālik İbrāhīm (Mavlānā Maġrabī adı ile de anılır; ölm. 1419); 2 Sunan Ngampel (Raden Raḥmat; ölm. 1470); mezarı Ngampel (Surabaya)'de bulunmaktadır; 3. Sunan Bonang (ölm. 1525); 4. Sunan Giri (Raden Paku); 5. Sunan Gunung Cati (ölm. 1570); 6. Sunan Kudus; 7. Sunan Muria; 8. Sunan Dracat; 9. Sunan Kali Djaga. Diğer cihetten an'ane ve rivâyetler, bu dokuz isimden bâzılarını başka isimler ile de göstermektedir (krş. *Encycl. van Nederlandsch-Indië*², II, mad. HEILINGEN ile orada da gösterilen bibliyografya).

Takriben 1520 senesinde, Dĕmak prensi Raden Patah'ın idaresi altında, sâhil müslüman devletlerinin ittifakı, Mâdjâpahit'teki hindû-Cava devletini ortadan kaldırdı. 1546 senelerinde, Pasuruan'ı ele geçirmek için, yapılan bir teşebbüs akîm kaldı. Bundan başka Dĕmak devletinin Padjang devleti tarafından yıkıldığı (± 1568) ve bu sonuncusunun da Mataram devleti tarafından ortadan kaldırıldığı (± 1586) muhakkak gibidir; bu değişmelerden, merkezî Cava'nın bugünkü „Vorstenlanden" 'leri vücuda gelmiştir.

Mataram, hiç şüphesiz, XVII. ve XVIII. asırlarda cavalılar arasında siyasî ve fikrî müesseselerin inkişafı bakımından, en mühim sultanlık olmuştur. Bu sultanlık 1641'den itibaren, Sultan Agung adı ile de anılan Tjâkrâ Kusumâ (1613—1646) sâyesinde, refah ve ikbâle kavuşmuştur; bu zat hemen bütün Cava üzerinde hâkimiyet te'sis etmişti. Kendisinin hükümdarlığı zamanında garpta (1631'den itibaren) müstakil Bantĕn sultanlığı ile buna tâbi Tjirĕbon mevcuttu. O zamanlar Giri-Grĕsik prenslerinin dinî büyük bir nufuz ve itibarları vardı.

Şimâlde bulunan limanlardan Lasĕm (1616), Tuban (1618), Grĕsik (1622), Surabaya (1625) ve Madura (1627)'nın Agung tarafından işgâl ve tahribi, Cava'nın hâricî ticaretine ve deniz münakalâtına büyük bir darbe indirdi; millî Djapara limanının te'sisi bu kayıbı telâfi edemedi. Holandalılar, ingilizler, danimarkalılar v.b.'ın yaptıkları rekabet bu vaziyetten pek istifâde etti. Holandalılar 1619'da, eski Sunda Kalapa veya Djakatra'nın bulunduğu yerde Batavya'nın te'sisi ile, Mataram hâkiminin arazisinde ticarî ve idarî bir merkez elde etmiş oluyorlardı ki, bu tarihten sonra ne Mataram hâkimi, ne de garptaki Bantan'lar kendilerini oradan artık atamamışlardır.

Cava'daki Mataram, Tjirĕbon ve Bantĕn devletlerinin tarihi, bunların hâkim ve maiyetlerinin taşkın hırsları yüzünden vukû bulan çöküntüye klâsik birer misâl teşkil eder. Agung devleti, fethettiği yerlerden bir kısmını kaybetmişti; mumaileyhin halefleri ve bunların akrabaları artık yalnız kendi varidatlarını arttırmak ve zevklerini tatmin etmek için, hükümdarlık ettiler. Bizzat hanedân arasındaki geçimsizlikler ve bunların neticesi olarak, hâricdeki düşmanlarla yapılan bir çok muharebeler, devleti gittikçe daha ziyâde zaafa düşürdü.

Bütün bu hâdiseler munhasıran ticarî bir gâye ile te'sis edilmiş olup, Holanda'dan idare edilen „Nederlandsche Generale Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie" kumpanyası istifâde

etti. Gerek bu sebeplerle ve gerek kendisinin inhisar emelleri ile bu kumpanya fütühat siyâsetine atıldı ve bu da XIX. asrın sonunda, sukutunun en mühim sebeplerinden biri oldu. Kumpanya 1646 'da Sultan Agung 'un ölümü üzerine, halefi Amangkurat I. ile karşılıklı bir yardım muahedesi akdetmişti. Maduralılar ile Makasarların tazyiki karşısında bu hükümdar, 1677 'de kumpanyadan yardım istemek mecbûriyetinde kaldı. Bu zat kaçarken öldü ve oğlu Amangkurat II., ancak Holanda ticaret kumpanyasının yardımı ile, tahta çıkabildi. Bilâhare devlet, taht için yapılan iki harp yüzünden, yine sarsıldı (1704—1706 ve 1746—1755). Bu muharebelerin sonuncusunda, tahtı ele geçirmeğe uğraşan üç taraf da askerî vaziyetlerini muhafaza ettiklerinden, kumpanya, 1755 'te Mataram devletini bunların ikisi arasında taksim etmek mecburiyetinde kaldı. Böylece Surakarta 'da Susuhunan prensliği ile Djokyakarta [b. bk.] sultanlığı teşekkül etti. 1758 'de üçüncü âsîyi de tatmin etmek lâzım geldi ve buna da yarı müstakil Mangku Negoro prensliği verildi. Bu tarihte şarkî Hindistan kumpanyası, Mataram devletinin şimâl sâhili ile garpta, cenup sâhiline kadar, merkezî kısmı elinde bulunduruyordu. XVIII. asrın sonuna kadar bu ticaret şirketinin mahallî ziraat üzerindeki te'siri nisbeten zayıf oldu; çünkü şirket memurları yerliler ile ancak, prenslerin hesabına ziraî mahsûllerin teslimi ve kendi inhisarları altında bulunan elbise, afyon v. b. idhalâtı için kâfi gelecek nisbette temas ediliyorlardı.

XIX. asır esnasında, Holanda kırallığı, şarkî Hindistan kumpanyası elinden Hindistan 'ı aldığı zaman, Cava halkının hayat şartları hayli değişti. İngiliz idaresi esnasında (1811—1816) garpta Bantën ve Tjirëbon sultanlıkları ile merkezî ve şarkî Cava 'da mühim mıntakalar tamamiyle Felemenk Hindistanı arazisine ilhak edilmişti. Bundan başka müstakil Paku Alam prensliğinin te'sisi ile (1813) Djokya sultanlığının mukavemeti kırıldı. 1825—1830 isyanından sonra, bugünkü Banyumas, Bagëlën, Madiun ve Kédiri vâliliklerinin büyük bir kısmı, harp tazminatı olarak, Felemenk hükûmeti tarafından ilhak edildiği zaman, yerli prenslere bu adanın ancak 7% 'si kaldı. Son yıllarda Holanda idaresi Cava 'da bir takım ıslâhat yaptı. 1918 'de âzaları kısmen hükûmet, kısmen de yerli devletler tarafından seçilen bir meclis te'sis edilmiştir ki, bunun istikbâlde bir parlamento hâlini alması bekleniyordu. 1925 'te Isdar edilen Felemenk Hindistanı kanunu, yerlilerin siyâsî durumlarını bir dereceye kadar takviye etmiştir. Adanın nüfusu, 1920 'de 35.000.000 iken, 1930 'da (idareten kendisine bağlı Madura adası ile) 42.264.626 olmuştur ki, bunun 40,9 milyonu yerli, 583.000 'i çinli, 193.618 'i avrupalı idi. Kilometre murabbaına 315 kişi isabet etmektedir ki, bu, dünyanın en kalabalık yerlerinden birini teşkil eder. XIX. asrın ilk 20 senesinde umûmî vâlilerden Daendels ile Raffles 'in yerli halkın 4 veya 5 milyondan ibaret olduğunu tahmin ettikleri ve bu muazzam nüfus artmasının muhaceretsiz vukû bulduğu göz önünde tutulmağa değer.

Cava 'da kısa bir müddet için kalanlar hâric olmak üzere, adanın yabancı halkı, büyük bir kısmı yerli kadınlar ile yapılan evlenmelerden doğmuş melezlerdir. Japonlar da avrupalılardan sayılmaktadır. Âileleri asırlardan beri Cava 'da oturmakta olan çinliler, cenûbî Çin 'de Kvau-Tung eyâletinden, araplar cenûbî Arabistan (Haźramûd) 'dan ve diğer yabancılar da ingiliz Hindistanı 'ndan gelmişlerdir. Bâzı nâdir istisnalar hâric olmak üzere, bütün bu halk hayatlarını ticaret veya sanayide kazanmak arzusu ile buraya yerleşmiştir ve bu işlerde ekseriya çok muvaffak olmuştur. Yine bâzı istisnalar (garpta — Baduylar, şakta — Tënggëresenlerin büyük bir kısmı ve hıristiyan cavalılar) hâric olarak, yerlilerin hepsi müslümandır. Bunlar, dilleri, âdetleri ve bedenî karakterleri bakımından, 3 gruba ayrılırlar: garpta — Sundanlılar, merkezde — Cavalılar ve şarkta — Maduralılar. Aralarındaki farklar, menşe'lerinden ziyâde, muhitleri ile ecnebilerin te'sirlerinden husûle gelmiştir. Bunların hepsi malaylardandır; fakat merkezde ve şarka nisbeten garpta, bu te'sirlere çok daha az mârûz kalmışlardır; binnetice Sundanlılar daha iptidaî ve islâmiyetin nufuz ve intişarına daha müsait olmuşlardır. Nisbeten daha az münbit olan Madura adasında yaşayan Maduralılar, ziraatten ziyâde, hayvan yetiştirmek ve balıkçılık, ticaret ve bir zamanlar korsanlıkla meşgûl olmuşlardır ve bu sebeple, hindlileşmiş cavalılardan daha faâl, daha kuvvetli ve daha kabadırlar. Garbî Cava 'da bu sonuncular, ancak şimâl ve şark sâhilleri boyunca yayılmışlardır; hâlbuki şarkî Cava 'da Maduralılar, Besuki, şimâlî Pasuruan ve şarkî Surabaya eyâletlerinde de yayılmışlardır. Bundan başka son 3 asır zarfında doğmuş olan Batavia, Sëmarang ve Surabaya gibi büyük şehirlerde, holandalıların te'sis ettikleri bu ticarî ve idarî merkezlerde bulunan yerli halkı, menşe'leri pek muhtelif olan siyasî sürgünler, tüccarlar, köleler ve askerler kütlesini zikretmek lâzımdır. Buralarda teşekkül etmiş olan dil (malay dili) bütün bu adalarda avrupalılar ile yerliler arasında câri bir lisan hâlini almış olduğundan, bu keyfiyet hususî bir ehemmiyet kesbetmiştir.

Yerliler ziraat ile iştigâl eden zeki, ihtiyatkâr, kanaatkâr ve an'aneye bağlı bir millettir. Şenliklere, kumara ve bâzan ihtiras hâline gelen afyon kullanmağa pek düşkündürler. Despotların uzun müddet devam eden idaresi halkı, bir tarafta prensler, asîlzâdeler ve memurlar, diğer tarafta da halk kütlesi olmak üzere, iki kısma ayrılmıştır; bu suretle bütün âdetler de sağlamca kökleşmiş olup, dilde de görülen geniş bir teşrifatçılık ortaya çıkmıştır. Mamafih bugün şarkî Asya'da görülen uyanış Cava'da da tezahür etmektedir.

Despot toprağın mâliki idi; toprağı, mahsûlün yarısı mukabilinde, köylülere bırakırdı ve tabealarından, angariye ve erzak teahhüdü şekillerinde muntazam ve gayr-i muntazam vergiler de alırdı. Akrabalarına ve memurlarına bir nevi arpalık verirlerdi ve bu sistemin hâlâ cârî olduğu „Vorstenlanden" 'lerde bu arpalıklar, XIX. asır başlangıcından itibaren, gittikçe daha ziyâde, avrupalı çiftlik sâhiplerine tefviz olunmağa başlandı. Bu prenslikler hâricinde, toprak, Maduralılar ve Sundanlılarda şahsî, Cavalılarda ise, kısmen köye âit bir mülktür. Sulanmış tarlalarda pirinç zeriyatı başta gelir ve bunun yanı-başında, patates, fasulye, baharat meyva ve ihracat için de tütün, Hindistan cevizi (coprah), pamuk ve nebatî kıl (capot) yetiştirilir. Bütün bu mahsûllerin bir çok cinsleri vardır. Hayvanlar (sığır ve manda), ancak ziraat için lâzım olacak bir derecede yetiştirilir; at binek ve yük hayvanı olarak kullanılır; fakat koyun ve keçi gibi de eti yenir; sığırdan maada bütün bu hayvanlar Asya'dan gelmiştir. Maişet vasıtası olarak avcılık, dere ve deniz balıkçılığı ehemmiyetsizdir. Tatlı suda veya deniz kenarında sun'î olarak kurulan havuzlarda çok mikdarda balık yetiştirilir. Adanın büyük ticareti avrupalılar ile çinlilerin elindedir; transit ticareti de çinliler ile bâzı yerliler tarafından yapılır; çarşılarda perâkende ticaret, ekseriya yerli kadınların elinde bulunmaktadır.

Cava sanayii hemen-hemen münhasıran memleket ihtiyacını karşılamak için çalışan küçük bir endüstridir. Dokumacılık ve demircilik gibi sanayi, kumaş, ham demir ve demirden mâmûl eşya üzerinde yapılan büyük mikyasta ithalât neticesinde, pek inhitat etmiştir. Bugün hâlâ yaşayan sanayi meyanında ancak, hançer, bakırdan yapılmış çalgılar, ağaç üzerine oymalar, işlenmiş bakırdan süslü küçük eşyalar, bal-mumu, pamuk boyası ve batik gibi, Cava'ya has san'atlar kalmıştır. Bu sanayi mâmûlâtından yalnız, bakır gonklar ile batik kumaşları gibi, bâzıları ihrac edilmektedir. Bunlar cavalıların bu sâhadaki kabiliyetlerini gösterir.

Cavalıların d i l i, Mâdjâpahit'ten evvelki devirde kullanılmış olan eski Cava dili (Kavi) ile yeni Mataram devletine kadar yaşamış olan orta zaman Cava dilinden hareket ile inkişaf etmiştir. Hindû prenslerinin saraylarında yerli dili, ekseriya Hindistan'a âit masallar ile yerli masalların adapte edilmesinde kullanılmıştır. Müslüman Mataram devletinde şâirler ve edipler aynı işe devam ettikleri zaman, bu san'at eserlerinin mevzuu değişti, fakat dil, bu hindû ve islâm te'sirleri arasında, İndonezya dili olarak kaldı. Kelime ve mevzû bakımından, çok zengin olan Cava edebiyatı yukarıda adı geçen milletlerden çok şeyler almıştır. Cava edebiyatı üç devrin mahsûllerinin modern Cava diline adaptasyonlarını ihtivâ eder. *Ardjuna Viwâha*, *Nagarakrĕtagama*, *Bhârata-Yuddha* (*Mahâbhârata* 'nın değişik şekli) ve *Râmâyana* gibi, k a v i manzûmeleri ile tanrıların yaratılışı ve menkıbeleri hakkındaki *Manik Maya* ile eski Cava'nın mistik tarihini ihtivâ eden *Bandung* ve *Adji Saka* birinci devreye âittir. Bu devrenin mensûr eserleri *Mahâbhârata* adaptasyonlarıdır. Cavalı prens Pandji'nin prenses Angreni'ye karşı duyduğu kahramanâne ve içli aşktan ve bu prensin sergüzeştlerinden bahseden *Pandji* silsilesi ikinci devreye girer (bu hususta bk. W. H. Rossers, *De Pandji-Roman*, Leiden, tez, Anvers, 1922). Üçüncü devrede, menşe'i müslüman malaylı olan *Menak-Hamzah* adlı eser vücuda gelmiştir; bunda fevkattabia bir kuvvete mâlik olan ve sâdece Allaha imanı sâyesinde, hayrete şâyân bir çok mâceralara karışan bir müslüman kahramanı vardır. *Badad* denilen Cava vakayinâmeleri, şiir bakımından, bir kıymeti hâiz olmayan manzûm eserler olup, bunlarda ancak muharrirlerin bizzat şâhit oldukları hâdiselere hakikat gözü ile bakılabilir. *Anbiya* adlı eser, peygamberlere âit islâmî kıssaların Cava diline yapılan tercümesini ihtivâ eder. Musa kıssası, *Radja pirangon* tesmiye edilen mensûr bir eserde hikâye edilmiştir. Bu epik şiirlerin yanında cavalıların bir de didaktik şiiri vardır (*Wulang Reh*; başlıca kahramanı cüce bir geyik olan *Kantjil* adlı hayvan masalı da böyledir). Şâirlik daha ziyâde Cava prenslerinin sarayına mahsustur; fakat bunun hâricinde de bir çok kimseler bu işle meşgûl olurlardı. Cava diline mensûr eserlerin azlığı hayret edilecek bir derecededir (krş. HİNDİSTAN (FELEMENK) ve MALEZYA).

Adanın garbında — Sundan dili ve şarkında — Madura dili konuşulur ki, bunlar Cava diline çok yakındır ve onunkine benzeyen bir edebiyatları vardır; fakat Maduralıların ve Sundanlıların tabiatlarının daha az ince olması dolayısı ile, şekil ve mâlzeme itibariyle, daha

basittir. Hâiz olduğu umumî ehemmiyet dolayısı ile, Batavya ve civarında konuşulan dil bilhassa zikre değer.

Cemiyetin en yüksek sınıflarına varıncaya kadar yerlilerin hayatında dinin hâiz olduğu ehemmiyet pek büyük olduğundan, iktisadî ve siyâsî vaziyet, ancak din unsuru dâimâ göz önünde bulundurulduğu takdirde, anlaşılabilir. Binaenaleyh islâmiyet bir çok hindû şekillerinde görünen animizm üzerine aşılanmıştır; krş. mad. HİNDİSTAN (FELEMENK).

İktisadî bakımdan, ehemmiyet itibariyle diğer şeylere fâik olan ziraat, yerlilerin animist fikirlerinin ne kadar büyük bir kudretle tezahür ettiğini en karakteristik bir surette gösterir. Nebatatın hakikî mâhiyetinin bilinmemesi sebebiyle, bu animizm bugün hâlâ toprağın fena bir surette işlenmesine, ağaç ve ekin cinslerinin rasyonel bir şekilde ıslâh edilmiş olmasına, bunların inkişafları zamanında iyi muhafaza edilmemelerine ve mahsûlâtın, icap ettiği gibi, dikkat ve ihtimam görmemesine sebebiyet vermektedir. Bundan başka ziraat da, bir hocanın duaları ile, Allahın rahmetini dilemesi dolayısiyle, halk için, islâmî bir mâhiyette olan bir çok animist şekillerini, kurbanların ve merasimin şâyân-ı teessüf neticelerine mârûz kalmaktadır. Yerli ziraat oldukça zayıftır. Bilhassa ziraat usûllerinde dinin hâiz olduğu ehemmiyet, avrupalılar tarafından bu usûllerin ıslâhını güçleştirmektedir. Hiot hükûmeti bu meseleleri büyük bir dikkatle ve ciddiyetle tetkike ve daha rasyonel usûller hazırlamağa koyulmuştur. Hayvan yetiştirilmesi meselesi de aynı vaziyettedir; vâlilerin ve diğer yerli reislerin yardımı ile merkezî Cava'da sığır cinsinin ıslâhı ve bakımının mükemmelleştirilmesi hususunda çok cesâret verici neticeler elde edilmiştir.

Siyâsî bakımdan, yerlilerin islâmlığı şu mânada mühimdir ki, bu dinin gayr-i müslim idareler hususundaki mâlûm görüşlerine, menşe'i iktisadî veya siyâsî olan bütün igtişaşlarda tesadüf edilir. Bundan başka, kadir-i mutlakın ve evliyalarının şahsî yardımlarına, muskalara ve kurşun işlemezliğe olan itikat, mahallî kargaşalıklar zamanında, avrupalıların anlayamadıkları bir hâdiseye sevkeder ki, bu da, bâzan, ekseriya bir *guru*'nun idaresi altında küçük bir halk kütlesinin, devlet makamlarına kuvvetle karşı koymalarıdır.

Adanın çok kesif olan nüfusu yalnız kendi tarlalarının mahsûlleri ile ve diğer menbâları ile gıdasını te'min edemez; fakat bu mahsûllerin yanında, avrupalılar tarafından tropik mahsûllerin zeriyatı yapılmaktadır ki, bunlar da yerliler için gittikçe artan menbâlardır. En ziyâde inkişaf etmiş endüstri olan şeker sanayiinin, ücret ve arazi icarı bedeli olarak, her sene yerlilere verdiği para, bu hususta ne kadar büyük servetler sarfedildiğini gösterir.

Bu iktisadî âmiller ile birlikte, Cava halkının pek erken evlenme itiyadı ada nüfusunun hızla artmasına sebep olmuştur.

İdarî bakımdan, Cava ile Madura adaları beraber ve bunların hâricinde diğer adalar bir arada toplu bulunuyorlar (Buitenbezittingen); bu sebeple mülkî memurlar iki gruba ayrılmış bulunmaktadır. Cava ile Madura'da 17 eyâlet mevcuttur ki, bunlar da ayrıca idare bölümlerine ayrılırlar; bunların başında avrupalı vâliler ve vâli muavinleri bulunur ve emirleri altında da mürakipler mevcuttur. Bunların yanında, başlarında nâipler bulunan yerli memurlar, halk kütlesi ile irtibat unsurlarını teşkil ederler. Sayısı 32.000 olan köyler ile bunların kendilerine has olan teşkilâtı, mümkün olduğu nisbette, olduğu gibi muhafaza edilmiştir.

Yerli prenslerin başlı-başına bir mevkileri vardır. Bunların 4 devleti, yukarıda ana hatlarında izah edildiği vecihle, Mataram devletinden çıkmıştır. Solo veya Surakarta vâliliği dâhilinde Surakarta'nın Susuhunen devleti ve cenupta Pangeran Adipati Aryâ Mangku Nagârâ devleti mevcuttur; Djokyakarta vâliliği dâhilinde de Djokya veya Djokyakarta sultanının devletleri ve cenûb-i garbîde de Pangeran Adipati Aryâ Paku Âlam devleti bulunur.

Adlî işler, pek az istisnalar hâric olarak, gerek bu yerli devletlerde gerekse Cava ve Madura'nın mütebâki kısımlarında, Holanda'da yetişmiş hukukçular tarafından görülür.

Maarif, bu asır zarfında, hükûmetin ve hususî şahısların gayreti ile, devamlı bir surette inkişaf etmiştir. Şehirlerde felemenk dili ekseriya tedrisat dilidir (1917 sonunda avrupalı hocalar tarafından idare edilen 5 erkek ve 2 kız orta tahsil mektebinde ve 198 ilk mektepte tedrisat bu dilde yapılıyordu). Yerliler için te'sis edilmiş olup, felemenk dili de tedris edilen 7 sınıflı 130 mektep ile 4 sınıflı 991 mektep mevcuttu. Üç sınıflı 4.185 köy mektebi ve ayrıca çinliler için 183 ve araplar için de 30 mektep vardır.

Bibliyografya: Makalede zikredilen eserlerden başka bk. bir de P. J. Veth, *Java, geographisch, ethnologisch, historisch*, 2. tab. (J. F. Snelleman ve J. F. Niermeyer tarafından yeniden gözden geçirilmiştir, 4 cild, Haarlem, 1896—1907); W. Fruin-Mees, *Geschiedenis van Java* (Batavia, 1918—1922), 3 cild; Fr. Junghuhn, *Java, zijne gedaante, zijn plantengroei en inwendige bouw*, 4 cild (birinci cildinin 2. tabı yapılmıştır) ve atlas, Haag—

Amsterdam, 1853 (alm. tre., Leipzig, 1852/1853); L. Th. Mayer, *Een Blik in het Javaansche volksleven* (Leyden, 1897), 2 cild; D. M. Campbell, *Java, Past and Present. A Description of the most beautiful Country in the World, its ancient History, People, Antiquities, and Products* (London, 1915), 2 cild; J. Chailley Bert, *Java et ses habitants* (Paris, 1914), 4. tab.,; J. Leclercq, *Un séjour dans l'île de Java* (Paris, 1898), 2. tab.; Cl. Day, *The Policy and Administration of the Dutch in Java* (New-York, 1904); N. J. Krom ve T. v. Erp, *Beschrijving van Barabudur* (Lahey, 1920), I; ayn. mll., *Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst* (Lahey, 1920), 2 cild. — İslâmiyet hakkında: G. K. Niemann, *Inleiding tot de kennis van den Islam ook met betrekking tot den Indischen Archipel* (Rotterdam, 1861); C. Snouck Hurgronje, *De beteekenis van den Islam voor zijne belijders in Oost-Indië* (Leyden, 1883); ayn. mll., *Mekka* (Lahey, 1888/1889), II, 295 v. dd.; ayn. mll., *The Achehnese* (Lahey, 1906), 2 cild; ayn. mll., *Arabië en Oost-Indië* (Leyden, 1907); frans. trc., *L'Arabie et les Indes Néerlandaises* (*Rev. de l'Hist. des Religions*, 1908, LVII); ayn. mil., *Over Panislamisme* (*Arch. du Musée Teyler*, 3. seri, I, 1911); ayn. mll., *Nederland en de Islam* (Leyden, 1915), 2. tab.; frans. trc., *Politique musulmane de la Hollande* (Paris, 1911); ayn. mll., *De Islam in Nederlandsch-Indië* (Baarn, 1913); C. Poensen, *Brieven over den Islam uit de binnenlanden van Java* (Leyden, 1886).— Ayrıca krş. mad. HİNDİSTAN (FELEMENK) bibliyografya. — Bundan başka krş. *Encycl. van Nederlandsch-Indië*², mad. JAVA ve ISLAM. (A. W. NIEUWENHUIS.)

CAVĀD. [Bk. CEVÂD.]

CAVĀLİḲÎ. [Bk. CEVÂLİKİ.]

CAVĀN. [Bk. CEVÂN.]

CAVBARÎ. [Bk. CEVBERÎ.]

CAVF. [Bk. CEVF.]

CAVHAR. [Bk. CEVHER.]

CAVHARÎ. [Bk. CEVHERİ.]

CAVLĀN. [Bk. CEVLÂN.]

CAVNPŪR. [Bk. CAVNPÛR.]

CAVNPÛR. CAVNPŪR, Hindistan'ın Birleşik eyâletlerinde, Benares'in şimâl-i garbîsinde, Gumti nehri kenarında bir **şehirdir.** Aynı adı taşıyan bölge ise, 25° 24′ ve 26° 12′ şimâl arzı ile 82° 7′ ve 85° 5′ şark tûlü arasında bulunup, nüfusu 1.250.000'dir ve bu nüfusun 9 %'u müslümandır. Şihâb al-Dîn Ġūrî, Kanûc Rāṯhōr'un kıralını mağlûp ettikten sonra, islâmlar, Benares'i yağma için, Cavnpūr'dan geçtiler. Ġiyāṣ al-Dîn Tuġluḳ, 1321'de, oğlunu memlekete vâli yaptı ve 38 sene sonra, Fîrūz Şāh Tuġluḳ yeni şehri kurdu. 35 sene sonra, vâli Ḫvāca i Cāhān, kendisini Sulṭān al-Şarḳ ilân etti ve halefleri Cavnpūr'u bir asra yakın idare ettiler. Bunlardan en mühimleri Mubārak Şāh, İbrāhîm Şāh (1401—1440), Maḥmūd Şāh (1440—1459) ve Ḥusayn Şāh (1460—1476) olup, zaman-zaman Dehli'deki merkezî hükûmet ve Mālva hükümdarları ile mücâdele ettiler ve Bundelkhand ve Orissa'ya muvaffakiyetli akınlar yaptılar. Babur'un Agra'yı zaptından sonra, Humāyūn Cavnpūr'u aldı ve bilâhare burası Şîr Şāh'ın eline geçti. Bölge, 1559'da Ekber'in cülûsundan sonra, türk-hind imparatorluğuna tekrar ilhak edildi ve inhitata başlayınca, eyâletin mezkezi Allāhābād oldu. Sonradan Oudh nevvâblarının eline geçen Cavnpūr 1775'te ingilizler tarafından zaptedildi. Cavnpūr'un mimarî eserleri arasında Ekber zamanında Gumti üzerinde, Mun'im Ḫān tarafından, 1564'te inşa edilen taş köprü, İbrāhîm Şāh tarafından inşa edilmiş Atala ve Canchrî câmileri ve zamanının eşrafından 2 kişi tarafından yaptırılan Dārîba câmii, Maḥmūd Şāh'ın karısı tarafından bina ettirilen Lāl Darvāza câmii ile 1438 ve 1478 seneleri arasında inşa edilen Cāmi' Mascid zikre değer. Cāmi' Mascid yanında hükümdarların türbeleri vardır. **Şarkî** üslûbunun husûsiyetleri Dehli'de Paṯhān üslûbundan alınmıştır. Bu husûsiyetler binaların yüksek bir platform üzerine oturtulmuş olması ve orta avlu etrafında iki katlı sütûnlu cenahları ihtivâ etmesi ve şark tarafında da, önde propile şeklinde kubbeli ve sütûnlu bir geçit bulunan panolar, kornişler ve diğer tezyinat ile bezenmiş bir yüksek kapı bulunmasıdır.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India*; Fergusson, *History of India Architectur*; A. Führer, *The Sharqi Architecture of Jaunpur* (*Archaeological Survey of India*, N. S., I, 1889). (H. C. FANSHAWE.)

CAVZAHAR. [Bk. CEVZEHER.]

CAYDŪR. [Bk. CEYDÛR.]

CAYḤĀN. [Bk. CEYHAN.]

CAYḤŪN. [Bk. CEYHÛN.]

CAYPÛR, Hindistan'da Rācpūtāna devletlerinden biri olup, mesahası 40.505 km²., nüfusu 1921'de 2.338.802 kişiden ibaret idi ki, bunların 7 %'si müslüman idi. Bu devletin başında, 1150 senesine doğru, Ambēr'i payitaht yapmış olan Rācpūt klânlarından Kaçhvāhā âilesi bulunur. Bu âile, gerek izdivac ve gerekse askerî ittifakları yolu ile, öteden beri türk-hind imparatorları ile sıkı münasebet hâlinde idi. Ekber ve Cihāngîr gibi mârûf padişahlar bu sülâleden olan prensesler ile evlenmişlerdi. Rācā Mān Singh, Ekber'in en ziyâde itimadını ka-

zanmış bir hindū generali olduğu gibi, Mîrzā Rācā adı ile tanınan Rācā Cay Singh I. de, Avrangzēb'in Dekhan seferlerinde mümtaz bir rol oynamıştır. Mamafih bu âilenin en meşhur mümessili Savā'ī („bir ve çeyrek") nāmı ile mârūf olan Cay Singh II. (1699—1743)'tir. Cay Singh'in Savā'ī lâkabını alması, boyunun zamanındaki insanların kâffesini bir çeyrek boy aşması dolayısı iledir. Bu lâkap kendisinden sonra gelen bütün evlât ve ahfadına intikal etmiştir. Riyaziye ve hey'et ilimlerine vâkıf olan Cay Singh II. bugün hâlâ Dehli, Benares, Ucayn ve Muttra'da mevcut olan rasadhâneleri inşa ettirdi. Bundan maada, o devrin türk padişahının adına nisbetle, *Zīc Muḥammed Şāhī* tesmiye edilen hey'et cedvelleri tertip ve tensik etmiştir. Keza payitahtı Ambēr'den Caypûr'a nakleden ve bu şehri kendi plânlarına göre, 1728'de yeniden inşa ettiren yine odur. Bu şehrin, 1931'deki nüfusu 144.362 olup, bunun 25 % 'i müslüman idi.

Bibliyografya: *Rajputana District Gazetteers*, bk. mad.; T. H. Hendley, *Memorials of the Jeypore Exhibition, 1883*; C. U Aitchison, *Collection of Treatles*, III, 89 v.dd. (Calcutta, 1909). (J. S. COTTON.)

CAYṬĀLÎ. [Bk. CEYTÂLÎ.]

CAZĪMA. [Bk. CEZÎME.]

CAZĪRA. [Bk. CEZÎRE.]

CAZĪRAT İBN 'OMAR. [Bk. CEZÎRE İBN ÖMER.]

CAZM. [Bk. CEZM.]

CAZŪLÎ. [Bk. CEZÛLÎ.]

CEBBÂR. AL-CABBĀR, „dev", yunan mitolojisinde heybetli bir avcı ve dev şeklinde tasvir edilmiş olan Orion burcuna, arap astronomları tarafından verilen isimdir. Yunan astronomisini öğrenmeden evvel, araplar bu burca *al-Cavzā'* derlerdi ki, önceleri bu adın yalnız kuşaktaki 3 parlak yıldıza verilmiş olması muhtemeldir (*cavz* „çekirdek, fındık, merkez"). Bütün burca al-Cabbār adını vermelerine rağmen, arap astronomlarının ekserisi Orion'un en parlak 2 yıldızına *Mankib* veya *Yad al-cavzā'* (Betelgeuze, b. bk.) ve *Ricl al-Cavzā'* adını vermişlerdir.

Bibliyografya: al-Battānī, *Opus astronomicum* (nşr. Nallino), II, 168 v.d., 179; III, 267 v.d.; Ḳazvīnī, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), I, 38; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1800), s. 212—227. (H. SUTER.)

CEBBÛL. CABBŪL, eski GABBULA, Halep'in cenûb-i şarkîsinde, Nahr al-Ẓahab ile sulanan *mallāḥa* („tuzla") veya *sabḫa* („yosunluk yer")'sı ile meşhûrdur. Buradaki tuzlalar, orta zamanlarda olduğu gibi, yeni devirlerde de, Cabbūl'e büyük bir iktisadî ehemmiyet vermekte olup, bu ehemmiyetten dolayı Memlûk saltanatının siyâsî taksimatında bir idare merkezi olmuştu. [Osmanlı hâkimiyeti sırasında Halep vilâyetinin Bāb kazasına bağlı olan Cabbūl'de sayısı 20'ye yakın tuzla vardı ve buradan senede 7.000.000 kilo kadar tuz elde edilmekte idi].

Bibliyografya: M. Streck, *Keilinschrift tl. Beiträge zur Geogr. Vorderasiens*, s. 20; Schiffer, *Die Aramäer*, s. 131 v. d.; Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 29; Ḳalḳaşandī, *Ṣav' al-ṣubḥ* (Kahire, 1324=1906), s. 295; von Kremer, *Beiträge z. Geogr. des nördl. Syrien*, s. 18; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 460; Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1694 v.dd.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 140. (R. HARTMANN.)

CEBBÜL. CABBUL, orta Babylonya (Bâbil)'da Dicle'nin şark kenarında Kūt al-'Amāra'nın bir kaç saat şimâlinde, Nu'māniya (yeni Teli Na'mān)'nin 5 fersah (28 km. kadar) cenûb-i şarkîsinde vaktiyle mevcut olan bir şehirdir. Arap coğrafyacıları burayı çok mâmûr bir yer olarak târif ederlerse de, Yāḳūt'un zamanında (VII.= XIII. asrın başında) hayli inhitat etmişti. Daha sonraki zamanlarda büs-bütün harâbe hâline geldi (inhitatın sebebi ve oluşu hakkında tafsilât yoktur). Bu şehir çok eski bir devre âit olsa gerektir; milâttan evvelki ilk 1.000 sene içinde dâimâ bahisleri geçen ârâmî kabîlelerinin en mühimmi olan Gambūlu ismi Cabbul kelimesinde hâlâ yaşamakta olmalıdır. Bu kabileler başka bir çok yerlerde de şimdiki topografi üzerindeki te'sirlerini belirten alâmetlerini bırakmışlardır. Seyyah Rich, Chesney ve Jones'a göre, XIX. asrın yarısına kadar Cumbul, Canbal veya Cenbil isimleri ile anılan Cabbul harâbeleri, zelzelelerden dolayı, şimdi büs-bütün kaybolmuştur. 1833'te Chesney'nin büyük bir şehir harâbesi gördüğü mevkide, 1848'de Jones geçtiği zaman hiç bir iz kalmamıştı. Dicle bu zaman zarfında şehrin bakiyesini tamamen silip götürmüştür.

Bibliyografya: *Biblioth. Geograph. Arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 23; G. le Strange, *JRAS* (1895), s. 43; ayn. mil., *The Lands of The Eastern Caliphate* (1905), s. 38; Streck, *Babylonien nach den arab. Geograph.* (1901), II, 307—309 ve *Mitt. VAG* (1906), XI, 222; Ritter, *Erdkunde*, X, 232; XI, 934; H. Kiepert (*ZGErdk*, Berlin, 1883, s. 16). (M. STRECK.)

CEBECİ. CABACĪ, *cebe* kelimesi çok vakit, *cevşen* ile müteradif olarak, *cebe ve cevşen* diye

kullanılır; her iki kelime de zırh mânasına gelmektedir: *cebe* kelimesinin sonradan osmanlılarda şümûlü genişlemiştir; Memlûk devletinde cebeciye *zeredkâş* denildiği gibi (bk. *Osmanlı devleti teşkilâtına medhâl*, s. 359, 447), XV. asır sonu ile XVI. asır başlarında cebeye *bekter* ismi verilmekte olduğunu osmanlı vesikalarında (bk. *Kapı kulu ocakları*, II, 3) görmekteyiz. Bugün tüfek ve top mermilerine verdiğimiz cephâne (cebehâne) ismi eski tarihî yadigârlardandır.

Cebeciler, osmanlı ordusunda kapı-kulu ocaklarının piyade kısmına mensup olup, yeniçerilerin ok, yay, tüfek, kurşun, barut, kılıç, harbi, tulga, zırh v. b. gibi silâhlarını ve kazma, kürek, balta, nacak (küçük el baltası) nevinden siper levazımını te'min ve tedarik, imâl, muhafaza ve tâmir etmek vazifesi ile mükellef, müstakil bir ocak idi ve yeniçeri ocağı ile beraber veya ondan bir az sonra ihdas edilmişti. Cebecilerin, hazerde ve seferde olmak üzere, iki türlü hizmetleri vardı. Muharebe olmadığı zamanlar ocaklarındaki harp levazımatını muhafaza, tâmir ve yenilerini tedarik ile meşgûl olurlardı; bu hizmetleri sebebiyle, bir kısmı tüfekçi ustası vazifesini görürdü; muharebe zamanında ise, yeniçeriler ile birlikte hareket ederler ve yeniçerilere lâzım olacak bütün harp ve siper âletlerini develere yükleterek cepheye götürürlerdi; bu levâzım arasında harp esnasında icap eden pamuk ipliği, keser, destere, burgu, çekiç, bıçkı, küskü, külünk, her cinsten çivi ile güyümler içinde neft, zeytin- ve bezir-yağı gibi şeyler de vardı. Muharebe zamanında yeniçerilere verilmesi lâzım gelen silâh ve siper âletleri hududa gelince tevzi edilir ve harpten sonra tekrar toplanarak, tâmire muhtac olanları elden geçirilir, zâyi' olanların, usûlü dairesinde, kayıtları defterden çıkarılır ve diğerleri de cebeci ocağında muhafaza olunurdu. Cebeciler savaş esnasında, siperlere kadar sokularak, yeniçerilere kurşun v.s. yetiştirmekle de mükellef olduklarından, vazifeleri kolay değildi.

Cebeciler, penç-yek (devlet hesabına beşte bir olarak alınan esir efrat) ve devşirme teşkilâtı devam ettiği müddetçe, acemi oğlanları arasından seçilirdi; sonraları, yeniçeriler gibi, bunların da evlenmelerine müsaade edildiğinden, yetişen çocukları da cebeci olurdu. Cebeci ocağına alınacak efrat iptida, şakirt sıfatı ile, kaydedilir, sonra asıl cebeci sınıfına geçerdi. Bu teşkilât bozulduktan sonra, cebeci ocağına hâricden mülâzım, yâni cebeciliğe nâmzet, olarak efrat alınır oldu. Muharebe zamanında „cebeci serden geçtisi" ismi ile yazılan namzetler cebeci ocağına kaydedilirdi. Cebeciler, diğer kapı-kulu ocakları gibi, orta denilen 38 bölüğe ayrılmıştı. Bunlardan birinci cebeci ortası ayrıca 59 bölük idi; cebeci ortaları silâh yapan, tâmir eden, barutları ıslah eyleyen, harp levâzımatını tedarik ve ihzar eden ve humbara yapan ayrı ayrı sınıflardan teşekkül ediyordu; bunlar da başlıca tüfengî, kaynagî, burgûî, tâhir („temizleyici"), perdahî, tirger, kundakçı, merametçi, rezeger ve terzi gibi, san'at zümreleri idi.

Cebecilerin en büyük zâbitine cebeci-başı denilirdi; bundan başka ocağın, biri baş-kethüda olmak üzere, 4 kethüdası ve bir de, büyük zâbitlerden sayılan, cebehâne baş-çavuşu vardı. Cebeci-başılık münhal olursa, baş-kethüda cebeci-başı olurdu; bâzan cebehâne baş-çavuşu veya hâricden de (son devirlerde) cebeci-başı tâyin edilirdi. Cebeci ortalarından her birinin, bölük-başı ismi ile, orta kumandanı ile oda başı ve usta denilen bölük zâbitleri vardı; ustalar muhtelif san'at sınıflarının şefleri idiler.

Cebecilerin İstanbul 'da Ayasofya câmii karşısında, son yıllarda yanmış olan, adliye binasının bulunduğu yerde kışlaları vardı; Ayasofya, Hocapaşa, Ahırkapı taraflarının inzibatından cebeci-başılar mes'ûldü. Cebecilerin hudut kalelerinde kaledeki cebehânede nöbetle muhafızlık ve ustalık eden efradı vardı ve hangi hudut kalesinde yeniçeri varsa, orada bir de cebeci takımı bulunurdu. Bu cebecilerden başka, kalelerin ayrıca yerli cebecileri de vardı.

Cebeci ocağı mevcudu, aralarındaki münasebet dolayısı ile, yeniçerilerin çoğalıp-azalmasına göre, artar veya eksilirdi. XVI. asır ortalarında yeniçeri mevcudu 12.000 iken, cebeciler 500 kadardı. XVIII. asırda mevcutları 2.500 ile 5.000 arasında idi. Cebeci ocağı, yeniçeri ocağının kaldırılması ile beraber, ilga edilmiş ve pek az sonra, asakir-i mansûre teşkilâtı ile, yeni bir şekilde tekrar te'sis olunmuştur.

Bibliyografya: İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapı kulu ocakları* (İstanbul, 1944), II, ve vesikalar. (İ. HAKKI UZUNÇARŞILI.)

CEBEL ṬĀRİḲ. [Bk. CEBEL-I TÂRIK.]

CEBELE. CABALA. 1. Suriye sâhilinde Lāzḳīya 'nin, yâni eskilerin Gabala dedikleri şehrin, cenûbunda bir şehirdir. Tahkim edilmiş olan bu şehir 17 (638) senesinde, müslümanların sâhil şehirlerini fethetmesi üzerine, ahâlisi tarafından terkedildi; fakat Mu'âviya onu tekrar iskân ettirip, eski sûrların dışına bir yeni kale inşa ettirdi. Şehir 245 (859)'te bir zelzele ile hayli harâp oldu. X. asırda bizanslılar kuvvetlenince, Hamdānîlerden Sayf al-Davla 'nin ölümü üzerine, Cabala 'yi 357 (968) 'de, diğer civar şehirler ile beraber, tekrar ele geçirdiler; bu münasebetle 35.000

erkek, kadın ve çocuğun alıp götürüldüğü söylenir. 473 (1080)'te Cabala kadısı 'Abd Allāh b. Manşūr bizanslıları çıkartmağa muvaffak oldu ve şehir 502 (1108)'de haçlı orduları tarafından alınıncaya kadar, müslümanların elinde kaldı. İdrīsī, hıristiyanlar devrinde onu, küçük, güzel ve mâmûr bir şehir olarak, tasvir eder. 584 (1189)'te Ṣalāḥ al-Dīn'e teslim olan bu şehri sonradan oğlu al-Afżal kardeşi al-Ẓāhir'e verdi. XV. asırda Ḫalīl bu beldeyi, güzel bir şehir olarak, tarif eder. Bu devirdeki seyyahların en ziyâde dikkatini çeken şey, Cabala'nin iftihar ettiği meşhûr velî İbrāhīm b. Adham'in mezarı idi; aslında bir kilise olan bu câmi onun namı ile hâlâ mevcuttur. Esasen Cabala şimdi ehemmiyetsiz bir köydür, fakat âbidelerin bakiyelerine hâlâ rastgelinir.

Bibliyografya: *Bibliotheca Geogr. Arab.*, II, 118; III, 54, 154; V, 111; VI, 76, 98, 255; İdrīsī, *ZDPV*, VIII, 23; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 25; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 255; İbn Baṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), I, 172 ve 176; R. Hartmann, *Die geogr. Nachrichten in Ḫalīl al-Ẓāhirīs Zubda*, s. 58; al-Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 133; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), II, 383; X, 211 v.d., 284, 317; XII, 3, 71; Bahā' al-Dīn, *Vita Saladini* (nşr. Schultens), s. 81.

2. Merkezî Arabistan'ın ortasında kırmızımtrak renkte uzun bir dağ kütlesinin adıdır. Buraya ancak büyük bir geçit (*şi'b*) 'ten çıkılır.

Doughty'nin haritasında bu kütle Gabilly adı ile gösterilmiştir. Arap coğrafyacılarına nazaran, şarkında — suları Banū Numayr'e âit Şurayf ile garbında — suları Banī Kilāb'a âit olan al-Şaraf bu kütleden çıkmıştır. Geçitte Baḥīla'nin bir kolu olan 'Urayna'ler otururdu. Dağ, Yamāma'deki Ḥaer'den 5 günlük mesâfede idi. Bu geçitte islâmiyetten evvel arapların, Kulāb ve Ẕū Ḳār ile beraber, en büyük muharebeler arasında saydıkları bir muharebe cereyan etmiştir. Hakikaten arap kabilelerinin büyük bir kısmı bu muharebeye iştirâk etmiştir. Bir tarafta Banī 'Āmir [b. bk.] ile müttefiklerinden 'Absī'ler ve karşı tarafta ise, Laḳīṭ b. Zurāra kumandasında hemen bütün Tamīmîler ile Ẕubyān ve Asadīler bulunuyordu. Bunlardan başka Ḥīra melikinin üvey kardeşi kumandasında Ḥīra yardımcı kuvvetleri ile, o zaman Baḥrayn'de saltanat süren kendi hânedânından iki kişinin (Cavna) kumandasında bir mikdar Kindī de bulunmakta idi. Tamīmîler ile müttefikleri, sayılarının haylı üstün olmasına rağmen, şâir Labīd'in söylediği gibi, birbirlerine fazla güvendikleri için, tamamen mağlûp oldular. Prens Laḳīṭ telef oldu ve kardeşlerinden biri olan Ḥācib esir olup, sonradan mühim bir fidye mukabilinde kurtuldu. Bu mağlûbiyet, şeflerinden biri telef olan Kindîlerin merkezî Arabistan'daki son nufuzlarını da ortadan kaldırdı. Bu muharebenin tarihi hakkındaki ifâdeler, her vakit olduğu gibi, birbirine muğayir ve müphemdir. Bâzılarına nazaran, muharebe Peygamberin doğumundan 17 veya 19 sene evvel cereyan etmiştir; bâzıları ise, doğduğu sene vukû bulduğunu söylerler. Caussin de Perceval bu tarihi bir kaç sene daha sonraya atar; eğer imdat askeri gönderen Ḥīra kıralı Nu'mān b. Munẕir ise, bu tarih doğru olmalıdır, çünkü bu hükümdarın saltanatı ancak 580'den itibaren başlar.

Bibliyografya: Bakrī, *Geogr. Wörterbach* (nşr. Wüstenfeld), s. 229; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 24 v. d.; Ahlwardt, *Anonyme arab. Chronik*, s. 127, 5; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 966; *Kitāb al-Aġānī*, X, 34—47; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd*, III, 46 v. d.; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), I, 435—438; Mas'ūdī, *Biblioth. Geogr. Arab.*, VIII, 204 v. d.; *Kāmil* (nşr. Wright), s. 129 v. d., 273, 349, 659; Caussin de Perceval, *Essai de l'histoire des Arabes*, II, 475—484; Sprenger, *Alte Geographie Arabiens*, s. 216 ve *ZDMG*, XLII, 337; Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 20; Rothstein, *Die Laḫmiden*, s. 108 v. d.; Huber-Brockelmann, *Die Gedichte des Lebîd*, s. 2. (FR. BUHL.)

CEBEL-İ TÂRIK (Gibraltar), İberik yarım adasında, Akdeniz'i Atlas okyanusuna birleştiren Cebel-i Târık veya Septe boğazının şark medhâlinde, 1704'ten beri İngiltere'ye âit bulunan bir yarım ada olup, ismi, buradaki, 425 m. irtifaa kadar yükselen, bir dağdan gelmekte ve dağ eteğinde bulunan şehre de aynı ad verilmektedir (Cebel-i Târık arazisinin mesahası 5 km², nüfusu 1931'de 20.783). Yarım ada, La Linea şehrinin bulunduğu İspanya topraklarından, 500 m. genişliğinde bitaraf bir arazi ile, ayrılır. Cenupta Avrupa burnu (Europa Point) ile sona erer; garbında ise, Algeciras körfezi vardır. Cebel-i Târık şehri ve limanı yarım adanın bu körfez kıyısı üzerinde kurulmuş ve bütün yarım ada ingilizler tarafından fevkalâde tahkim edilmiştir. Bu koyun içinde, eski çağda Herkül sütunu bulunmakta idi. Calpe yahut Alyba Mons adı da verilen bu sütunun, karşısında, Afrika topraklarında, Columna Abyla yahut Abenna (bugünkü Céuta = Septe) vardı (23 km.). Cebel-i Târık körfezinin şimâl müntehasında kâin olan pek eski Carteia (Calathe) şehri, kartacalılar devrinde,

limaa olarak, mühim bir rol oynamıştı; buraya, araplar zamanında Ḳarṭācenna (Carthogo Nova = Cartagena) adı veriliyordu. XVII. asırda bu şehrin harâbeleri üzerine bina edilmiş olan bir kuleye Cartejana yahut Cartagena deniliyordu. Bugün burada El Rocadillo çiftliği üzerinde, etrafında küçük harâbo yığınları bulunan, Torre del Rocadillo vardır. Cebel-i Târık 'a ve onun adını alan boğaza bugün hemen bütün Avrupa dillerinde Gibraltar (italyancası Gebiltarre) denilmektedir. Genişliği en dar yerinde 14,2 km. olan bu boğaza ilk çağda Γαδείτιδες Πύλαι, Fretum Gaditanum (Gades, Cadix kelimesinden geliyor) yahut Herculeum, arapça (Ḥalîc) *al-Zoḳāḳ* „yol (kanalı)" (bk. AKDENİZ) tesmiye olunur idi. Cebel-i Târık, islâm serdarı Târiḳ 'ın ilk asker çıkarmış ve kendisine bir istinat noktası olarak takviye etmiş olduğu mahal olmak itibariyle, araplar tarafından Cebel-i Ṭāriḳ (keza *Cabal al-fatḥ*, „zafer dağı") tesmiye edilmiştir. Fakat araplar, şimdi ekseriya tesadüf olunduğu ve yanlış yazıldığı vecihle, hiç bir zaman harf-i târif koyarak, Cabal al-Ṭārik dememişlerdir. İspanyol lisanı fonetiğe riayet ile bir *r* harfi ilâve ederek kelimeyi, Gibaltar yerine, Gibraltar yapmıştır (krş. doğru olarak teşkil edilmiş italyanca GIBILTERRA). Bütün arap devri esnasında Cebel-i Târık kayasının şimâl-i garbî kıyısındaki liman, şehir ve hisar („The Moorish Castle") gemiler için emin bir mersa rolünü ifa etmekte devam ederken, karşısında bulunan Algésiras daha ziyâde inkişaf ediyor ve mâmûr bir merkez hâlini alıyordu. Bilhassa Muvahhidlerden 'Abd al-Mu'min 1160 'ta Cebel-i Târık 'taki kayayı bir kat daha tahkim etti. 1309 'da, Gibraltar, Alonso Pérez Guzman el Bueno tarafından Ferdinand de Castille IV. namına zaptolunmuş ise de, 1333 'te Fas merinîlerinin eline geçti, onlardan da Granata Naṣrîlerinden Yūsuf III. Abu '-l Ḥaceāe aldı; 1410 'dan 20 ağustos 1462 'ye kadar burası Naṣrîlerin elinde kaldı ve o gün, Henri de Castille IV. namına, duc Guzman de Medina Sidonia tarafından kat'î surette zaptolundu. Ondan sonra 1462 'den 1502 senesine kadar, civarı ile beraber, Guzman de Medina Sidonia âilesinin irsî timarı oldu ve o tarihten sonra, ülkeye ilhak edildi. 1540 'ta Gibraltar Barbaros Hayreddin Paşa tarafından yağma edildi; fakat, 1552 senesine kadar Karl V. tarafından kuvvetli bir surette tahkim olundu. İspanya 'dan kovulmuş olan arapları, Afrika 'ya iade etmek için, amiral Don Juan de Mendoza 1610 'da buradan gemilere bindirmiştir. İspanya verâset harbi esnasında, Gibraltar 1704 'te ingilizlerin eline düştü. O tarihten beri bir çok müşkül muhasaralara, bilhassa general Elliot zamanında, 1779—1783 muhasaralarında ispanyol ve fransızlara karşı göğüs germiştir.

Bibliyografya: İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, s. 117, tre. s 213; *Geographie d'Aboulfeda*, s. 68, tre. 85; *Marāṣid al-iṭṭilā'*, V, 23 v. d.; İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (Slane), IV, İndex; *Encyclopedie arabe* (*Dā'irat al-ma'ārif*), VI, 383—386; Seybold, *Zur spanisch-arabische Geographie: die Provinz Cadiz* (Halle, 1906; bk. Cadiz); Baedeker, *Spanien und Portugal*[4] (plân ile); Gayangos, *History of the Mahammedan Dynasties in Spain*, II, 355 *„Gibraltar was afterwards taken from the Beni Merin by Muḥammed, surnamed al-Ghani billah"* ve index, Jebel-Tārik kelimesi, „recovered by Moḥammed IV" Al-Maḳḳarî 'nin metni yanlış anlaşılmış, I, 295; 1369 'da Algesiras 'ın Muḥammed V. (IV. değil) tarafından alındığına dâir. Otto Jessen, *Die Strasse von Gibraltar* (Berlin, 1927), (Boğaz ve kıyılarının coğrafya ve tarihine dâir büyük monografya, içinde ek olarak: A. Schubten, *Die „Säulen des Herakles"*).

(C. F. SEYBOLD.)

CEBERİYE. CABARİYA, hâdiselerin insanın iradesine tâbi olmayıp, Allah tarafından önceden, değişmez bir şekilde, tesbit edildiğine kail olan bir mezheptir. Her şey Allahın emrine tâbi olduğundan, beşerin irâdesi ile değiştirilemez. Allah istikbâli bildiği cihetle, gelecek günlerdeki hâdisat da tamamen ve şimdiden, Allahın irâdesine göre, tesbit edilmiştir. Bu mezhebe göre, kulların fiilleri kendi irâdelerine tâbi olmayıp, ister-istemez bu ilâhî irâdeye bağlı kalır, yâni kullardan sâdir olan fiiller doğrudan-doğruya Allahın fiilidir. Cabarîya mezhebi (fatalism), kulları fiillerinin hâlikı olarak kabûl eden Ḳadarîya mezhebi ile taban-tabana zıttır (ekseriyâ fatalism, ḳadarîya olarak tercüme ediliyorsa da, bu doğru değildir).

Ehl-i sünnet mezhebi ise, kulların ihtiyârî ve gayr-i ihtiyârî bütün fiillerinin, Allah tarafından yaratıldığını kabûl etmekle beraber, Allahın verdiği irâde-i cüz'iyeyi, her hangi bir işte sarfedebileceklerine kaildir ki, bu suretle Cabarîya 'ye muhaliftir. Cabarîya 'nin bir kısmı ise, tamamiyle cebre kaildirler. Bunlarca insan ile cemâd arasında hiç bir fark yoktur. Cabarîya-i ḫālişa denilen bu zümrenin mümessili, Cehm b. Ṣafvān [b. bk.] 'dır. Bunların Cabarîya-i mutavassiṭa denilen ikinci zümresine mensûp olanlar, kulda bir kudret kabûl ederlerse de, bu kudretin fiil üzerinde bir te'siri bulunduğunu red ederler. Yalnız bir *kasb* isbat ederlerse de, bu *kasb* mânasında cebre aykırı

gelen bir mefhum bulunmadığından, bunlar da cebirden kurtulamamışlardır.

Aş'arîya başta olmak üzere, Naccârîya, Ẓirârîya ve Kullâbîya bunlardan sayılırlar.

Bibliyografya: Şahrastânî, *al-Milal va 'l-niḥal* (Mısır, 1317, *Kitâb al-fiṣal* kenarında), I, 80; Abu 'l-Baḳā al-'Ukbarî, *Kulliyāt*; al-Sayyid al-Şarîf, *al-Ta'rîfāt* ve *al-Mavāḳif*. (M. ŞEREFEDDİN YALTKAYA.)

CEBERT. CABART, aslında **İfāt** (Schoa'da) 'taki müslüman **a h â l i y e** ve sonra bütün **H a b e ş i s t a n m ü s l ü m a n l a r ı n a** verilen **i s i m d i r.** Müfred olarak **c a b a r t î** denilir. Bu nisbe Suyûṭî (*Lubb al-lubāb*, nşr. Veth, Leyden, 1840)'de yoktur. Habeş an'anesine nazaran, bu isim habeşçedeki *agbêrt* (*gabr*'ın cemi; „Allahın kulu") kelimesinden gelir. Habeşistan hıristiyanları, şimdi müslümanlara amarina lisanında *ĕslām* (cemi *ĕslāmōç*) derler. — Cabartîler, ne görünüş ve ne de dil bakımından, habeşlerden farklı değildir. Mahallî lehcelerini konuşurlar; fakat *Kur'an*'ı ve dinî edebiyatı anlamak için, lâzım olduğu kadar, mekteplerinde dâimâ arapça öğrenirler. Kahire'de al-Azhar'de Cabartîlerin ayrı bir revakları vardır. Eski devre âit aslen Cabartî olup da, bu nisbeyi taşıyan bir çok arap âlimlerinin adları Cabartî'nin *Târîḫ* (Bulak, 1297, I, 385 v.dd.)'inde mevcuttur.

Bibliyografya: M. Th. V. Heuglin, *Reise nach Abessinien, den Gala-Ländern, Ost-Sudān und Chartûm in den Jahren 1861 und 1862* (Jena, 1868), s. 253; J. Marquart, *Benin*, s. CCCXXIII, CCCXXVII, not 1; Mittwoch, *Exzerpte aus dem Koran in amharischer Sprache* (*MSOS*, 1906), IX, III (= 1 ayrı basım). (E. MITTWOCH.)

CEBERTÎ. AL-CABARTÎ, 'ABD AL-RAḤMĀN B. ḤASAN, AL-ḤANAFÎ (1754—1822), habeşlerden olup, yedi nesilden beri Kahire'de yerleşmiş bir âiledendir ve 1168 (1754) senesinde Kahire'de dünyaya gelmiştir. Bu âile, al-Azhar câmiinin Cabartî-Rivāḳ'ına bir çok şeyhler yetiştirmiş bir ulemâ âilesi idi. Bu şeyhlerin en mühimi, burada bahis mevzuu olan Cabartî'nin babası olsa gerektir. Bu zat Azhar câmiinde hey'et tedris edenlerin sonuncusu olmakla temâyüz eder. Âilesinin tercüme-i hâli için bk. Cabartî, *'Acā'ib* (1188; I, 386—408, tab. 1297) ve *Ḫiṭaṭ cadîda*, VIII, 7—13; Cabartî-Rivāḳ hakkında bk. *Ḫiṭaṭ cadîda*, VI, 23. 'Abd al-Raḥmān âilesinin yolunu tâkip etmiştir. Son Memlûk beylerinin muasırı olan bu zat Kahire âlimleri arasında mümtaz bir mevki kazanmış ve fransız işgâline şâhit olmuştur. Mehmed Ali idaresinin ilk 17 senesini, nâfiz bir şekilde, tenkit etmiştir. Napoleon Mısır'ın idaresinde vâsıta olarak kullandığı âyân ve eşraf divanına onu âza tâyin etmiştir. Cabartî, son senelerinde, Mehmed Ali'nin saray muvakkitliğine getirilmiştir. 27 ramazan 1237 (22 haziran 1822) gecesi, Kahire'ye dönerken, Şubrā yolunda katledilmiştir. Cabartî'nin te'lifine iştirâk ettiği XII.—XIII. (XVII.—XIX.) asırlara âit büyük Mısır tarihinde (*'Acā'ib al-āṯār fî tarācim va 'l-aḫbār*) kabûl ettiği nokta-i nazardan kuşkulanmış olan Mehmed Ali'nin bu cinâyette parmağı olduğu kanaati hâsıl olmuştur. Bu eserin tabı uzun müddet men'edilmiş ve ancak 1297 (1879/1880)'de neşredilebilmiştir. Daha evvelki bir tabı müsâdere ve imha edilmiştir. Mısır ulemâsı tarafından hazırlanan fransızcasının tabı da yarı kalmıştır (Kahire, 1888—1894); 1221'den zilhicce 1236'ya kadar ve Mehmed Ali devrinden bahseden IV. cildin yalnız arapçası elimizdedir. Eser aynı zamanda tarihî vak'aları ve vefeyâtı hâvîdir; şarklıların yaşayışlarına dâir tam bir tasvir olarak, sosyolojik değeri pek yüksektir. Lane (*Arabian Nights*) kendi hâşiyelerinde bundan, bu hususta, istifâde etmiştir. Eser bir medhâl ve 1099'dan 1170 senesine kadar olan vekayii ihtivâ eder. Müellif bu eserinde ihtiyarların hâtıralarına, devlet vesikalarına ve mezar kitâbelerine baş vurmuştur. 1170'ten itibâren şahsî hâtıralarına dayanmış olduğunu söyler ve 1190'dan itibâren vak'aları teferruatı ile kaydetmeğe başlar. Böylece eser, naklettiği vekayi için, muasır bir hâtırat mâhiyetini alır. Müverrihin hükümlerindeki istiklâlden şüphe edilemez. Fransızlar ile ve daha sonra Mehmed Ali ile, fakat tenkidi elden bırakmaksızın, iş birliği etmiştir. Fransız işgâli hakkında diğer hâtıratı (*Muẓhir al-taḳdîs*) henüz, arapça olarak, tab'edilmemiştir; fakat türkçe ve fransızca tercümeleri intişar etmiştir (Paris, 1838). — Cardin tarafından yapılan fransızcası, von Kremer (*Egypten*, II, 326)'in dediğine göre, hayli kusurludur. Murâdi'nin *Silk al-durar*'inin (Brockelmann, II, 294) arapçaya tercümesini ve Dā'ûd al-Anṭākî'nin *Taẕkira*'sının bir hulâsasını da al-Cabartî'ye medyunuz (Brockelmann, II, 364); Murâdi'nin eseri, Cabartî'ye *'Acā'ib*'inin vefeyât bahsini ilham etmiş olabilir. Bütün bu eserler hakkında daha tafsilâtlı mâlûmat için bk. Brockelmann, II, 480 ve *Suppl.*, II, 730; Lane (*Arabian Nights*, fasl. 1, not. 19)'in anlattığına göre, Cabartî, vakit geçirmek için, *1001 gece*'ye, bugün gâliba zâyî olan, bir tenkit yazmış idi. Babası dahi halk hikâye ve şarkılarına merak etmiştir (*Ḫiṭaṭ cadîda*, VIII, 11,3 v. dd.).

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. bir de *Merveilles biog-*

raph. et hist. du Shaikh ... el-Djabarti (Kahire, 1888) — *Notice sur la vie ... de-l'auteur*; Lane, *Modern Egyptians*, bk. mad. 'ABD ER-RAḤMĀN; von Kremer, *Beiträge zur arab. Lexicographie* (Wien, 1883/1884), mad. 'ACĀ'IB. (D. B. MACDONALD.)

CEBERÛT. CABARŪT, yeni-eflâtuncu feylesoflar ile, daha hususî olarak, *işrāḳ* felsefesine sâlik mutasavvıflara âit bir ıstılâhtır. Kelime şeklen arapça değildir; hemen aynı ahvâlde kullanıldığı görülen ve ibrânice olan *malakūt* kelimesine benzer. *Cabarūt*, ibrânî dilinde *gebūrah* („kudret") mânasındadır. Cabarût âlemi (*'ālam al-cabarūt*), ilâhî kudret âlemidir; bu âlem, *malakūt* âlemi gibi, dünyevî şeyler ile cüz'iyâtın fevkinde bir mıntaka olup, hemen-hemen Eflâtun'un *idea*'lar âlemine tekabül eder. Mamafih kelimenin mânası, müellife göre, bâzı değişikliklere uğramıştır. Bir çok müellifler, *cabarūt* âlemini, „orta âlem", yâni üstte olan *lāhūt* âlemi ile altta bulunan *malakūt* âlemi arasındaki âlem olarak târif ederler; krş. Curcānî, *Ta'rīfāt* (ilâve olarak *Iṣṭilāḥāt al-ṣūfiya al-vārida fi 'l-futūḥāt al-Makkiya*).

Ehl-i sünnete mugayir fikirlerinden dolayı, 587 (1191)'de idam edilen yeni-eflâtuncu feylesof Suhravardî Maḳtūl'e göre, *cabarūt* âlemi hakîmlerin cezbe hâlinde gördükleri âlemdir. „İhtimâl ki, onlar kudret âleminde münteşir nûru, keza Hermes ile Eflâtun'un görmüş oldukları malakût âleminin cevherlerini görürler".

Türkçe *Ma'rifat-nāme*'de, bütün âlemleri gösteren bir şekilde, *cabarūt* âleminin altında *kursî* ve üstünde ise, *'arş* bulunur. *Kursî*'nin altında *malakūt* âlem uzanır; bu iki âlemin altında ise, cennetler de dâhil olduğu hâlde, beşerî âlemler mevcuttur.

Kader hakkında dikkate şâyân bir risâle sâhibi olan sûfî 'Abd al-Razzāḳ al-Ḳāşānî (ölm. 730 = 1329/1330)'ye göre, *cabarūt* âlemi *ḳażā'*, yâni takdir-i ilâhinin, bulunduğu yerdir. Burası rûh âlemine üstün olan sâf rûh âlemidir. Müellif burada *cabarūt* kelimesine „cebir" mânası veriyor; eşyanın bu âlemde mevcut küllî suretleri daha altındaki âlemlerde cüz'iyâtı vücut sâhasına çıkmağa mecbur eder ve kendi kemâlini kısmen onlara verir. Kemâllerinden onları kısmen nasîbedar kılar. Bu cebir fikri, işrāḳî felsefede dahi görülür. Bu felsefede „muzaffer nurlar zulmetleri bastırır" denir. İbn Cebirol'un felsefesi de buna benzer (krş. S. Karppe, *Etude sur les origines et la nature du zohar*, Paris, 1911, s. 177—179).

Bibliyografya: Carra de Vaux, *La Philosophie illuminative d'après Suhraverdi Meqtoul*, *JA*, 1092, s. 16 (78); ayn. mll., *Fragments d'eschatologie musulmane* (Bruxelles, 1895), s. 27 v. d. (*Ma'rifat-nāme*'deki resmin târifi); Stanislas Guyard, *Traité du décret et de l'arrêt divins par le Dr. soufi Abd er-Razzaq*, 1879, metin, s. 3 v.d.

(B. CARRA de VAUX.)

CEBİR. AL-CABR VA 'L-MUḲĀBALA; bu tâbir arapların eski matematik kitaplarında, birinci ve ikinci derece muâdeleler teorisine ve daha ziyâde de muâdelelerin hall usûlüne verilen isimdir. Arap müelliflerinin kendileri dahi bu ıstılahların mânası üzerinde tamamen anlaşmış değildirler; mamafih bunların ekserisi Bahā' al-Dīn 'Āmilī [b. bk.]'nin *Ḫalāṣat al-ḥisāb* (nşr. Nesselmann, Berlin 1843,; arapça metin, s. 41 v.d. ve tercüme, s. 41) adlı kitabında verdiği şu veciz târif üzerinde müttefiktirler: „*cabr*, bir müsâvâtın bir tarafında bulunan bir menfi haddi, müsâvâtın her iki tarafına, ona müsâvî, bir müsbet hadd ilâve etmek suretiyle ifna ederek, yapılan ıslah ameliyesi ve *muḳābala*, bir müsâvâtın her iki tarafındaki müsâvî veya mütecânis haddleri tayyetme tarzı". Msl.

$$5x^2 - 6x + 2 = 4x^2 + 7$$

müsâvâtından, *cabr* usûlü ile,

$$5x^2 + 2 = 4x^2 + 6x + 7$$

elde edilir ve bundan, *al-muḳābala* usûlü ile,

$$x^2 = 6x + 5$$

neticesine varılır.

İkinci ameliye bizim için bedihîdir; birincinin anlaşılabilmesi için, araplarıu, hindlilerden farklı olarak, bir muâdelede menfi haddler bulunmasına cevaz vermediklerini hatırlamak lâzımdır; menfi mefhûmu o zaman araplara henüz yabancı idi; bundan dolayı menfi haddleri ihtivâ eden muâdeleler, tam değil, nâkıs ve tertipsiz sayılırdı; bu sebeple ilkin onların tertibe sokulması ve ıslah edilmesi (*cabara*) lâzımdı. Fakat en yüksek haddinin emsâli kesir olan muâdeleler de tertipsiz addolunduğu için, bunların dahi kesirden kurtarılması gerekti;

$$\tfrac{1}{2}x^2 + 2x = 9$$

muâdelesi birinci haddi x^2 şeklinde kalabilmek için, 3 ile zarbedilmek icap ediyordu ki, böylece, bu muâdele

$$x^2 + 6x = 27$$

şeklini alır.

Abū Bakr al-Karḫī (aş. yk. 1000) bu ameliyeyi de, haklı olarak, *cabr* addetmektedir (krş. Abū Bakr Muḥammed b. al-Ḥusayn al-Karḫī, *Kāfi fi 'l-ḥisāb*, trc. A. Hochheim, Halle a/S., 1878—1880, III. kısım, s. 10). Daha sonraki eserlerde, msl. Abū Zakariyā al-Ḥaṣṣār 'ın aritmetik kitabında (1200'den evvel; krş. Suter, *Bibl. mathem.*, II, 3. seri, 1901, s. 12—40) ve Taḳī al-Dīn al-Ḥanbalī (1410'dan evvel) ile İbn al-Hā'im (ölm. 1412)'in eserlerinde yukarıki mâ-

nada kullanılan *al-cabr* tâbirine ilâveten, *al-ḫaṭṭ* („irca") tâbirini de buluyoruz; msl.

$$3x^2 + 2x = 5$$

muâdelesi, *al-ḫaṭṭ* usûlü tatbik edilirse, yâni 3 ile taksim olunursa,

$$x^2 + \tfrac{2}{3}x = \tfrac{5}{3}$$

muâdelesini verir. Bununla beraber Carra de Vaux (*Bibl. mathem.*, II, 2. seri, 1897, s. 1 v.d.), *al-ḫaṭṭ*'ın, ikinci ameliyenin eski ismi olup, sonraları bunun yerine *al-muḳābala* tâbirinin konulduğunu düşünmekle yanılmıştır; *al-ḫaṭṭ*'ın *al-maḳābala* ile bir münâsebeti yoktur; bu tâbir sadece *al-cabr* mefhûmunu daha şümûllü bir surette ifâde eden ve ayrıca kullanılması pek lüzumlu olmayan bir ıstılahtır.

Muḳābala tâbiri gittikçe kullanılmaz olmuştur; Nesselmann (*Algebra der Griechen*, Berlin, 1842, s. 45)'ın mutalâasına muhalif olarak, arap matematikçileri tarafından kullanılmıştır: Abū Zakarīyā al-Ḥaṣṣār, aritmetiğe âit kitabında, her yerde, yalnız *al-cabr* kelimesini kullanmaktadır. Bu isim araplardan garba geçmiştir: Leonardo di Pisa'nın *Liber abaci* (1202)'sinde *algebra* ve *almucabala* kelimeleri aynen kullanılmış ise de, hemen arkalarında tercümeleri de görülür (*restauratio* et *oppositio*). Floranceli Canacci (XIV. asır) *algebra* kelimesini yalnız olarak kullanan ilk garplı müelliftir. *Al-mucabala* kelimesine en son olarak Gosselin'in *Algebra*'sında tesadüf edilmektedir. *Algebra*'nın arap âlimi Geber (Cābir)'in adından müştak olduğu iddiasını ilk defa ileri sürenin de Gosselin olduğu söylenmekte ise de, bu ad ile elkimyacı Geber'i mi, yoksa aynı isimdeki Endülüslü astronomu mu kasdetmiş olduğu bugün kat'îyetle tâyin edilemiyor; Michael Stifel, *Arithmetica integra*'da *regula Gebri* tâbirini kullanmaktadır.

Fakat avrupalı âlimler bu ilme yeni isimler de vermişlerdir; İtalya'da *ars magna*, *ars rei et census* (*şay'* (x) ve *māl* (x^2) kelimelerinin tercümesi) ortaya çıkmış ve bilâhare italyancada, bunların mukabili olarak, *arte maggiore* ve *arte* (veya *regola*) *della cosa* tâbiri kullanılmağa başlanmıştır. Bu son isim almancaya da geçmiştir; XVI. ve XVII. asırlarda *algebra* hemen dâimâ Regel Coss veya sâdece die Coss adı ile anılmakta idi.

Cebire dâir bizce bilinen en eski arap eseri, halife al-Ma'mūn zamanında Muḥammed b. Mūsā al-Ḫvārizmī (nşr. Rosen, arap. ve ingl., London, 1831) tarafından yazılmıştır; bunda *al-cabr* ve *al-muḳābala* tâbirleri izah edilmemiş bulunduğuna göre, mânalarının o zaman mâlûm olması ve binaenaleyh daha eski cebir kitaplarının da bulunması icap eder; bu tâbirlerin arap matematikçileri tarafından mı icat edildiği, yoksa grek veya hind eserlerinden mi alınmış olduğu şimdiye kadar tâyin edilmemiştir; Diophant'ın aritmetik kitabında, muâdelenin hallinde bu ameliyelerin her ikisini kullandığı ve bunları aynı suretle târif ettiği, fakat ne birine ve ne diğerine ayrıca hususî bir isim vermediği bilinmektedir; şurası muhakkaktır ki, Diophant'ın al-Ma'mūn zamanında arapçaya tercüme edilmiş olması ihtimâli yok gibidir; arap müelliflerince ilk mütercimin Ḳoṣṭā b. Lūḳā (ölm. aş. yk. 910) olduğu söylenmektedir.

Bibliyografya: Arapların *cabr*'ine dâir, yukarıda söylenen eserlere ilâveten, bk. bir de Woepcke, *Extrait du Fakhrī, traité d'Algèbre par Abou Bekr Mohammed b. Alhaçan Alkarkhī*, F. (Paris 1853); ayn. mll., *L'Algèbre d'Omar Alkhayyāmī, publiée, traduite et accompagnée d'extraits de manuscrits inédits*, 1851; ayn. mll., *Traduction du traité d'arithmétique d'Aboul Haçan Ali b. Mohammed Alkalçādī* (*Atti dell' accad. Pontif. de'Nuovi Lincei*, T. XII 185 ve hülâsa, Roma, 1859). — B. Boncompagni, *Della vita e delle opere die Gherardo Cremonese...* (*Atti dell' accad. Pontif. de'Nuovi Lincei*, T. IV, 1851 ve Estratto, Roma, 1851). — Cantor, *Vorlesungen über Geschichte d. Mathem.*, (2. tab.), 1894, I, 676—768.

(H. SUTER.)

CEBRÂ'İL. CABRĀ'İL, CABRA'İL, CİBRİL, ibrâniee „Allahın kulu" mânasında yahut arap-ibrânîcede „az-çok zorla olgunlaştırmak" mânasına gelen *cibr* ile (Rāġib Iṣfahānī, *Mufradāt al-Ḳur'ān*, Reşid Efendi kütüp., var. 36, nr. 117), ilâh isimlerinden *îl*'den mürekkep olan bu kelime, *muḳarrab* ve *mursal* meleklerden birinin adıdır. *Kur'an*'da *Cabra'îl*, *Cabrîl* ve *Cibrîl* şekillerinde kıraati vardır. Allah ile peygamberleri arasında elçilik ifâ etmesi ve Allahın emir ve vahiylerini tebliğe memur bulunması itibarı ile müslümanlıkta salât ve selâma lâyık pâk (mukaddes) bir şahsiyet sayılır.

Kendisini, her kes gibi, bir beşer, okuyup yazması olmayan, kitabı ve imanı bilmeyen bir ümmî (XXI, 48, XLII, 52) olduğu hâlde, şahsiyetine mucizevî bir fevkalâdelik veren vahiylerin bu melek vâsıtası ile geldiğine inanan Peygamber, Mekke yanındaki Ḥirā' dağı mağarasında yalnız başına tefekkür ve ibâdetle meşgûl iken, ilk defa olarak, ondan: — „Oku!" — emirlerini telâkki etmiş ve şu ilk vahiy almış idi (XCVI, 1—5): — „Oku, rabbinin adı ile; O, insanı bir kan pıhtısından yarattı. Oku, o keremine son olmayan rabbindir. Kalem ile öğreten odur. İnsana bilmediğini bildiren odur". — Rivâyete göre, bu vak'adan sonra vahiy kesildi; lakat

Peygamber onu derin bir iştiyakla bekliyordu (Buḫārī, VI, 88 v. d.). Peygamber bir gün yine Ḥirā' 'daki i'tikâfından dönüşünde, yukarıdan bir ses duydu; başını kaldırarak bakınca, evvelce Ḥirā' 'da karşılaştığı meleği yer ile gök arasında ufukta ve kürsü üzerinde buldu; korktu. Evine dönünce, örtünerek, yatmıştı. Bu esnâda LXXIV. sûre indi (Buḫārī, İstanbul tab., I, 4; VI, 74,). Rivâyete göre, melek asıl yaratıldığı sûret ile idi. Peygamber onu böyle iki defa görmüştür (*ayn. esr.*, VI, 50 v. d.). Bu melek çok defa bir insan suretinde gelirdi.

Mekke devrinin 5. senelerine doğru indiği ve Peygamberin ilk defa olarak Kâbe 'nin harem [b. bk.] 'iade ve müşriklerin önünde okuyup, ilân ettiği kuvvetle rivâyet edilen (Buḫārī, Muslim, Abū Dāvūd ve Nasa'ī 'den naklen M. Hamdi, *Tafsir*, LIII. sûre, tab. İstanbul) LIII. sûrenin başında 4—11. âyetlerinde bu görünüşün tasvir edildiğine hükmolunabilir: — „... Onun sözü, ancak kendisine verilen vahiydir. Ona kuvvetleri şedîd ve kudret sâhibi olan öğretti. O da hemen kemâle erdi ve o en yüksek ufukta idi. Sonra o yanaştı ve sarktı. Araları iki yay boyu veya daha az kaldı. O da Allahın vahyettiğini, kuluna vahyetti. Kalbi (Peygamberin), gözünün gördüğünü tekzip etmedi. Şimdi siz onun gördüğünü münakaşa mı ediyorsunuz? Muhakkak onu, bir kere daha inişinde, Sidrat al-muntahā [b. bk.] yanında görmüş idi...". Burada kuvvetleri şedîd, kudret sâhibi ve kemâle eriştiricilik vasıfları ile bildirilen zâtın vahiy meleği olduğu anlaşılıyor. Mekke devrinin başlarında inen LXXXI, 19—22. âyetlerde: — *Kur'an* 'ın kuvvetli ve arş sâhibinin önünde mekânetli, aynı zamanda mutâ ve emin olan resûl-i kerimin sözüdür deniliyor. Bu devrenin ortalarına doğru inen XXXI, 193. âyetinde, Rabb al-'ālamīn 'in vahyini Peygamberin kalbine indiren bu meleğin *rūḥ al-amin* olduğu bildiriliyor. Mekke devresinin son sûrelerinden biri sayılan XVI. (102) 'da bu meleğe ayrıca *rūḥ al-ḳuds* sıfatı da veriliyor. *Kur'an* 'da arapçanın nefis, hayat ve hareket menşelerini ifâde eden *rūḥ* kelimesi, bâzan saygı mânası tazmin edilmek üzere de kullanılır. Bu itibarla *Kur'an* 'a ve meleklerin ileri gelenlerine de *rūḥ* denilmiştir (XLI, LXXVI, 28). Mânevî temizlik mânasına gelen *ḳuds* kelimesine izâfe edilerek, istimâli de muhataba bir saygı telkini içindir (Rāġib İşfahānī, *Mufradāt*, Reşid Efendi kütüp., var. 97, 194, nr. 117, yazm.). Hazret-i Peygambere Allahın vahyini getiren meleğe *rūḥ al-ḳuds* sıfatının verilmesi de bu istimâle göre olacaktır. II, 87. âyetinde İsa 'nın kendisi ile te'yit olunduğu bildirilen *rūḥ al-ḳuds* 'ten de bu melek kasdolunduğu anlaşılıyor. Hicretin ilk senelerinde inen II, 97—98. âyetlerinde Peygamberin, Allah ile olan münâsebetindeki mütavassıtın, su'al dolayısiyle adlandırılması lüzumu karşısında (al-Suyūṭī, *Kitāb asbāb al-nuzūl*, tab. Mısır, s. 6 v. d.), *Cibrîl* ismi iki defa tasrih edilmiştir. Hicretin 9. yıllarında gelen LXVI, 4. âyetinde de bu meleğe, üçüncü defa olarak, *Cibrîl* adı verilmektedir. Şu hâle göre Mekke 'de vahy meleğinin adı ile değil de, vasıfları ile ifâde edilirken, Medine 'de muhataplardan bâzılarının sevmedikleri, fakat bildikleri adı ile söylenmekte ısrar edilmiş olmasının kısmen bu melek hakkındaki hurâfelerin reddine mâtûf olduğu düşünülebilir. Hakikaten sonraları bu hurafelerden bâzıları islâm edebiyatına da sokulmuştur.

(HALİM SABİT ŞİBAY.)

CEDÎD. CADÎD (asıl mânası „yeni" 'dir), araplarca mâlûm olmayan ve sonraları iranlılar tarafından icat olunan bir v e z n i n adıdır. İlk şekli *fā'ilātun fā'ilātun mustaf'ilun* (2 defa) 'dür. Bundan maada, kısaltılmış şu şekli de vardır: *fa'ilātun fa'ilātun mafā'ilun* (2 defa).

B i b l i y o g r a f y a: Muḥammed A'lā, *Dictionary of technical terms* (nşr. Sprenger v. b.), I, 193. (A. SCHAADE.)

CEDÎS. CADÎS, Arabistan 'ın yerli k a b î l e l e r i n d e n biridir; Ṭasm ve Cadîs, Nūḥ 'un oğlu Şam 'in oğlu Aram 'ın oğlu Lud 'un oğulları idi (*Kitāb al-ma'ārif*); fakat diğer bir rivâyete göre, Cadîs, Ṣamūd 'un kardeşi ve Aram 'in oğlu 'Āṣir 'in oğlu idi; hâlbuki Ṭasm, Amalek 'in kardeşi ve Şam 'in oğlu Lud 'un oğlu idi (İbn Hişām). Cadîs kabîlesinin arazisi Tubba' İbn al-Akran tarafından istilâ edilmiş, fakat bu kabîleyi imha eden Tubba' Ḥassān imiş. Cadîler kendilerine zulüm etmekte olan Ṭasmîlere karşı kıyam etmişler; katl-i âmdan kurtulan bir Ṭasmî, Ḥassān 'dan yardım istemiş ve o da Cadîleri imha eylemiştir (*Kitāb al-ma'ārif*, s. 308 v.d.). İki kabîle bu suretle ortadan kalkmıştır. Caussin de Perceval (*Essai*, I, 100 v.d.). bu vak'aların takriben 250 (m. s.) senesinde cereyan ettiğini söyler. Darb-ı mesel nevinden iki tâbir bu hikâyeyi hatırlatır: „Zarḳā 'dan daha nâfiz nazarlı" ve „Ḳēşir 'den daha uğursuz". Zarḳā, düşmanın yaklaştığını Cadîlere haber vermiş olan bir kadın ve Ḳāşir de Tubba' 'ın yardımını istirhama gitmiş olan Ṭasmî (Maydānī, *Arab. Prov.*, I, 192; II, 690) idi. Ḥassān 'ın seferinden evvel bile, Caẓima al-Abraş, Ṭasmîler ile Cadîlere taarruz etmiş olacaktır (Caussin de Perceval, *Essai*, II, 26). Cadîler Batlamyus 'taki Ἰοδυσῖται yahut Ἰοδυσῖται ile bir tutulabilecek gibi görünüyor; bu keyfiyet onların 125—130 senelerinde henüz mevcut olduklarını gösterir. Laḫm

b. 'Adî kabîlesinin hakikî ismi Ḥadîs veya Ḥadas olan bir koluna da, yanlış olarak, Cadîs ismi verilmiştir (*Ḳāmūs*, bk. mad.).

Bibliyografya: Ṭabarî, I, 771 v.d.; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 14; Ptolémée, *Geogr.* (nşr. Wilberg), s. 406; Caussin de Perceval, *Essai*, I, 28 v.d.; D. H Müller, *Südarabische Studien*, s. 57—69. (T. H. Weir.)

CEDÎY, teke veya oğlak. Ḳazvînî 'de *ma'z* ("keçi") maddesinde pek kısa mâlûmat vardır. Eskilere göre, koyunlar ince derili ve kaba postlu oldukları hâlde, keçiler kalın derili ve seyrek kıllıdır. Teke bir arslan yavrusu görünce, ona yavaşça yaklaşır; fakat kokusunu alır-almaz baygın düşer ve arslan uzaklaşıncaya kadar, ölü gibi, serilip kalır. Teke büyük örümcekleri yer ve bunlardan zarar görmedikten maada, semirir. Teke vücudunun bir çok kısımları tıpta bir çok yerlerde kullanılır. Ḳazvînî bu hususta en iyi kaynak olmak üzere, Balînās'ın *Kitāb al-ḫavāṣṣ*'ını gösterir.

Astronomide, *al-Cady* 1. kutup yıldızının (α Ursae minoris; "bunun vasıtası ile kıble tâyin edilir") ve 2. mıntakatülbürûcun 10. burcu olan ve 28 yıldızdan müteşekkil bulunan Capricornus'un adıdır.

Bibliyografya: Ḳazvînî, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 384, 29, 37; Damîrî, *Ḥayāt al-ḥayavān* (tab. Kahire), I, 155. (J. Ruska.)

CEDVEL. CADVAL (cem. *cadāvil*), eskiden "dere, akar su" demek idi. Bundan başka "cedvel ve plân" (bu mâna da *schedula*?) mânasına da gelir. Böylece, *ḫātim* müradifi olarak, bir sihir tâbiri olur; bu takdirde 4 köşeli, yahut çok köşeli, bâzan da müdevver bir takım şekillere ıtlak olunur ki, içlerine, muhtelif tarzlarda, sihir hassasını hâiz isimler yahut işâretler yazılır. Bunlar ekseriya bir takım anlaşılmaz yazılar ve hattâ arapça harfler ve rakamlar, sihirli kelimeler, Allahın, meleklerin, şeytanların ve seyyârelerin, hafta günlerinin ve unsurlarının adları ile nihâyet *Fātiḥa*, *Yāsîn* sûresi, *Āyat al-kursî* gibi, *Kur'an*'dan bâzı ibareler v.s.'dir. Bütün bu unsurlar çok mütenevvî tarzlarda kullanılır; ekseriya dumanları ile, bir kimseyi tütsülemek için, bu yazıları ihtivâ eden kâğıdı yakarlar yahut yazıyı su içinde eritip, o suyu içerler; ekseri hâllerde de dualar ile birlikte, *cadval*, bir *ḥirz* ("muska mahfazası") 'a konur. Bu kabîlden olarak, msl. pek ziyâde münteşir olan *da'vat al-şams*'e âit cedvel, şu tarzda tertip edilmiştir: uzunluğuna ve genişliğine 7 hâneye taksim edilmiş olan bir murabbâ: 1. *sab'a ḫavātim*, yâni "Süleyman'ın mühürleri" ve başka garip şekiller. 2. 7 *savāḳiṭ* yahut ilk sûrede bulunmayan sâmitler. 3. *Fard*, *Cabbār*, *Ṣakūr*, *Ṣābit*, *Ḳahîr*, *Ḥabîr* ve *Zakî* gibi ilâh isimleri. 4. *Rūḳiyā'il*, *Cabriyā'il*, *Samsamā'il*, *Mikā'il*, *Ṣarfiyā'il*, *'Aniyā'il*, *Kasfiyā'il* gibi, 7 cin ismi. 5. *Muḳhib*, *Marra*, *Aḥmar*, *Barḳān*, *Şamhūraş*, *Abyaż* ve *Mlmūm* gibi, 7 cin padişahının ismi. 6. Hafta günlerinin isimleri. 7. Seyyârelerin isimleri. Bu muhtelif unsurlar arasında sır ve hikmeti bilinmeyen münâsebetler olduğuna inanılır ve *cadval* de, bilhassa bir araya toplanmış bulunan gayr-i mütecânis unsurlardan bâzı te'sirler elde etmek için hazırlanır. Böylece hususî maksatlar ile başka başka cedveller de tertip olunur. Nitekim yukarıda sözü geçen 7 mühürün istimâli ile de aynı neticeye varılır. Ekseriya cedvel, arap harflerinin adedî kıymetine taallûk eden ve fevkalâde inkişaf etmiş olan hurûfîliğe yarar. Cedvellerin hususî bir nev'i, *vifḳ* denilen murabbâlardan teşkil olunur; bunların gerek şakulî, gerek ufkî ve gerek kutrî hânelerine yekdiğeri dâimâ bir-birine denk olacak rakamlar (msl. 34 yahut 15) sıralanır. Meşhûr *bedûh* [b. bk.] murabbaı işte bu tarzda meydana gelmiştir.

Cedvelin başka mânaları için krş. Dozy, *Supplément* ve Redhouse, *Turkish and English Lexicon*.

Bibliyografya: Arap kaynakları arasında birinci derecede al-Būnî, *Şams al-ma'ārif va laṭā'if al-'avārif* ve avrupa kaynakları arasında E. Doutté, *Magie et religion dans l'Afrique du Nord* (bilhassa s. 150 v.dd.) zikre değer; bu eserde daha başka bibliyografya mâlûmatı vardır. Diğer bâzı tafsilât için bk. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*; Herklots, *Qanoon-e-Islam*, s. 231 v.dd. ve Seligmann, *Der Böse Blick*, II, 263 v.dd. (E. Graefe.)

CEFR. CAFR. Şî'îler arasında 'Alî ahfadının gizli bir an'aneye ve dünyanın sonuna kadar her şeyi kavrayan bâtınî, dinî ve siyâsî bir bilgi mecmuasına sâhip oldukları itikadı, çok erkenden, inkişaf etmiştir. Umûmiyetle müslümanların Peygamber âilesine karşı gösterdikleri saygı, şî'îler arasında, imamların günah ve hatâdan münezzeh oldukları itikadına müncer olmuştu. Bu suretledir ki, 'Alî'ye, İbn 'Abbās'ın tefsirine açıkça muhalif, *Kur'an*'ın bâtınî mânasını ifâde eden bir kitap atfederler (İbn Sa'd, II, 101, 19). Hâricîler bile 'Alî ahfadının inandıkları gizli ilim ile istihza ederler (*Aġānî*, XX, 107, 16 v.dd.) ve III. asırda, mûtezileden Bişr b. al-Mu'tamir, 'Alî ahfadının aldanmasına sebep olan bir kitabı, yâni *Cafr*'i zikreder (Câḥiẓ, *Ḥayavān*, VI, 94, 1).

İbn Ḳutayba (ölm. 276) de bu kitaptan bahsetmiştir. Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān* (tab. 1313, bk. *Cafr*, I, 171) adlı eserinde ve İbn Ḳutayba'nın *Adab al-kātib*'inden naklen zikrettiği bir fıkrada, *Cafr*'in, Ca'far b. Muḥammed al-Ṣādiḳ (6. imam, ölm. 168) tarafından, Peygamber âilesinden olan kimselerin tâlimi maksadı ile, bir *cafr*, yâni sütten kesilmiş bir oğlak veya kuzu derisi üzerine yazılmış bir kitap, olduğu söylenir. Aynı fıkraya göre, bu kitap kıyamete kadar vâki olacak bütün hâller hakkında Peygamber ahfadınca bilinmesi lâzım gelen mâlûmatı ihtivâ etmekte imiş. Bu fıkra Grünert metninde görünmüyor ve Damīrī kitap isminde aldanmış olabilir. Filhakika İbn Ḫallikān'a göre, İbn Ḳutayba, *Muḫtalif al-ḥadīṯ* adlı eserine, bu mealde bir fıkra koymuş ve buna Zaydīlerin başı Hārūn b. Sa'd (yahut Sa'īd) al-İclī'nin bu iddia ile istihza eyleyen bir kaç satırını da ilâve etmiştir (İbn Ḫallikān, nşr. de Slane, s. 432 ve trc. de Slane, II, 184; nşr. Wüstenfeld, nr. 419; Goldziher, *ZDMG*, XLI, 123; Friedländer, *Journ. Am. Or. Soc.*, XXIX. 106). İbn Ḳutayba'nın izahı hemen-hemen hiç bir esasa dayanmaz. Görülüyor ki, *cafr* kelimesinin „tirşe" (parşömen) mânasına geldiğine dâir hiç bir iz yoktur. Van Vloten (*Chiitisme*, s. 56, not. 6) kelimenin γραφή, Goldziher (*Beitr. zur Lit. der Shī'a*, s. 20, not. 5) de *ca'far* kelimesi ile bir münâsebeti olduğunu ileri sürer. Fakat daha garibi şudur ki, *Fihrist*'te Ca'far al-Ṣādiḳ'tan bir çok defalar (s. 178, 13; 198, 7; 224, 20 v. dd.; 317, 20; 355, 1 v. dd.) bahsedildiği ve hattâ onun elkimyacı Cābir b. Ḥayyān ile münâsebeti bulunduğunun zikrinde (s. 355) tereddüt edilmediği ve red maksadı ile olmakla beraber, Ca'far al-Ṣādiḳ'ın kara-halile (*myrobalanum*) hakkındaki tıbbî kitabın (s. 317, 26) müellifi olduğu meselesi de geçtiği hâlde, onun *Cafr* adında bir eseri bulunduğu aslâ bahis mevzuu olmamıştır. 'Alī b. Yaḳṭīn'in *Kitāb al-malāḥim*'i Ca'far al-Ṣādiḳ'a irca ediliyor (s. 224, 24). Bedihî bir şey varsa, o da bu nevi kitapların Ca'far'in muhitinde revacda olduğudur (diğer bir *Kitāb al-malāḥim* için bk. *ayn. esr.* s. 223, 20 ve *Kitāb al-kaşf* için bk. s. 222, 17). *Cafr*'in muhakkak *malāḥim* kitapları zümresinden olması icap eder. Bununla beraber, bu ortada bulunmayan ve hiç hata etmez kitabın mevcûdiyeti, bütün şi'îler tarafından, tasdik edilmekte idi. Şi'î bir müellif, Ma'mūn'un 'Alī ahfadından 'Alī b. Mūsā al-Riżā (8. imam, ölm. 202)'yı kendisine halef tâyin edildiğini (msl. al-Faḫrī, s. 198, tab. Kahire, 1317) hikâye ederken, şunu ilâve eder: 'Alī, halifenin bu tâyinini, „her ne kadar *Cafr* ve *Cāmi'a* aksini gösterirse de" kaydı ile, kabûl etmiştir. *Cāmi'a* da bu kabîleden diğer bir kitap olup, ekseriya *Cafr* ile birlikte zikredilir. Bu hususta bk. Goldziher, *Beitr. z. Liter. d. Şī'a*, s. 55 ve not. Keza kitabın menşeine ve *Iḫvān al-ṣafā* risâili ile olan râbıtasına dâir, dikkate değer bir faraziye için bk. Casanova, *JA*, 9. seri, XI, 151 v. d. *Muṣḥaf Fāṭima* da buna benzer bir kitaptır (Goldziher, *göst. yer.*). *Cafr*'den dâimâ bahse vesile olan diğer bir tarihî vak'a da, İbn Tūmart'in Magrib'de zuhûrudur. Aralarındaki bir an'aneye göre, bu muvahhidîn mehdisi, o devirde *Cafr*'in muhafızı olan Ġazālī'nin gözde talebesinden biri idi ve Ġazālī, İbn Tūmart'in mukadder olan yüksek mevkiini *Cafr*'den öğrenmiş ve onun vefatında kitap İbn Tūmart'e intikal etmişti (bk. D. B. Macdonald, *Life of al-Ġazzālī*, *Journ. Am. Or. Soc.*, XX, 113 ve bilhassa *Ḳirṭās*, s. 116 v. dd. pseudographische Schrift; *Sirr al-'ālamīn*, s. 2 eserini de ilâve ediniz (tab. Bombay, 1315). Fakat daha sâlim ve tenkitkâr fikirleri İbn Ḫaldūn'da buluyoruz. Bīrūnī Ca'far al-Ṣādiḳ'tan büyük hürmetle bahseder (*Chronology*, trc. Sachau, s. 76, 182); fakat takvime taallûk edip de kendisine, yanlış olarak, atfedilen kararlar hakkında hiç bir musamaha göstermez ve *Cafr* bahsini açmaz. İbn Ḫaldūn *Cafr*'den, *malāḥim* kitapları münasebeti ile, bahseder (nşr. Quatremère, II, 184, 191; tab. Bulak, 1274, s 162 ve 164; trc. de Slane, II, s. 214, 244). Ona göre, Peygamber sülâlesi, bütün evliya gibi, istikbâli bilmek kerâmetine sâhip idi. O hâlde Ca'far al-Ṣādiḳ'ın böyle bir kitap te'lif etmiş olması mümkündür. Ancak bunu isbat edecek elde hiç bir delil yoktur. İbn Ḫaldūn'un fikrince, elde dolaşan parçalar Hārūn b. Sa'īd al-İclī'nin tasarrufunda olup, ona da Ca'far al-Ṣādiḳ'tan intikal etmiş olduğu söylenen *al-Cafr* adlı bir kitaba âit olabilir. Fakat bu hususta da hiç bir delil yoktur. İbn Ḫaldūn'a göre, Hārūn al-Raşīd'in münecimi Ya'ḳūb b. İsḥāḳ al-Kindī'nin te'lif ettiği *Cafr* unvanlı diğer bir kitabın dahi izleri mevcut idi; bu kitap, ilm-i nücûma nazaran, hilâfetin mukadderatını mevzuubahs ediyordu. Ancak bu kitap kaybolmuştur. Buraya kadar istikbâle âit keşifler ile ilm-i nücûm hesaplarından bâhis *Cafr*'i gözden geçirdik (bk. de Goeje, *Mémoire sur les Carmathes*, s. 115 v. dd.). Fakat zamanla bu kitapta ayrı-ayrı harflerin remiz gibi kullanılarak, bunlardan ahkâm çıkarma itikadı doğdu ve bu suretle *'ilm al-cafr* tâbiri, *'ilm al-ḥurūf* mânasına kullanılır oldu. Bu da, harflere adedî kıymetler (ebced hesabı) atfetmek suretiyle, istikbalden haber vermek usûlüdür (Kâtib Çelebi, II, 603 v. d.).

Bu ilme (*al-sīmyā'*) İbn Ḫaldūn ayrıca bir kısım tahsis eder (Quatremère, III, 137 v. d., de Slane, III, s. 188 v. d.; tab. Bulak, s. 245 v. d.); fakat bununla Ca'far veya *Cafr* arasında biç bir münasebet göstermez. İbn Ḫaldūn 'un izahatında *sīmyā'*, nominalismin bir nevî abese ircaı gibi görünüyor. Şüphesiz, harflerin bizzat hakikî eşyayı temsil ettiği fikri, arapçanın müslüman akaidini nakle yaraması dolayısı ile, mukaddes sayılması kanaati ile birleşerek, bu tekâmülü vücuda getirmiş olacaktır (*Dict. of techn. terms*, I, 202 v. dd. ve s. 127—131). Bu suretle *cafr* kelimesi „istikbâli keşif" mânasına kullanılır oldu. Bu adı taşıyan eserler ve parçalar hakkında daha geniş tafsilât, mehaz ve misâller için bk. Brockelmann, *Arab. Litt.*, I, 44, 11, 220, not. 446 (İbn 'Arabī, nr. 77, 78, 80), 464 (nr. 5,6); Murādī, *Silk al-Durar*, I, 51 (Cafr al-Aḳyāci 'nin türkçe tercümesi İstanbul 'dadır). Ahlwardt, *Berl. Katalog*, III, 551 v. dd.; Rieu, *Suppl. to the Cat. of Ar. MSS. in Br. Mus.*, nr. 828. Kelimenin halk edebiyatındaki kullanışı hakkında bk. Burton 'da *Story of 'Aṭṭāf*, *Arabian Nights*, nşr. Library XII, 114 v. d; bu kitap Hārūn al-Raşīd 'in kütüphânesinde idi ve Hārūn ikide birde bu kitaba müracaat ederdi.

Bibliyografya: Goldziher, *Vorlesungen*, s. 224 v. d., 263 v. d. (mühim); E. Doutté, *Magie et religion*, s. 177 v. dd. (trc. *'İlm al-ḥarūf*); Reinaud, *Monumens musulmans*, I, 346 v. dd., 370 v. dd.

(D. B. MACDONALD.)

CEHENNEM. CAHANNAM, âhirette azap yerinin adı; ibrânîce *gēḥinnōm* (*gihinnām*) 'dan geldiği söylenmektedir (Camāl al-Dīn İfrīḳī, *Lisān al-'arab*, XIV, 378; Rāġib, *Mafradāt al-Ḳur'ān*, Reşid Ef. kütüp., nr. 117, var. 47). Bâzı müsteşrikler bunun Kudüs 'ün yanında eski çağlarda Moloch adına yapılan kurbanların yakıldığı kuyunun adından (Hinnōm vâdisi, bk. *Kitab-ı Mukaddes*, Yeşû XV, 8) alındığına kaildirler. — *Cihinnām*, eski metinlerde *bi'r* kelimesine sıfat olarak, „çok derin" mânasına kullanılmaktadır.

İnsanlar ölünce, rûhlarının Barzaḫ [b. bk.] 'ta toplanması itikadı çok eskidir. Ölümden sonra mücâzât ve mükâfât fikri, milâttan XX asır evvellerinden beri, Akkad ve Sumerlerde, eski Mısır ve Yunanlılarda, Âsûrî ve Hititlerde artık yerleşmiş idi. Brahman, Budda ve Zerdüşt gibi, an'ane dinleri de bu akîdeye yabancı değil idi. Semâvî dinlerde de bu akîde te'yid edilmiştir. Fakat bugün ellerde bulunan mukaddes kitapların bu hususdaki ifâdeleri müphem ve kısadır. Yalnız müslümanlık, âhireti ve âhirette mükâfât ve ukûbât akîdesini, pürüssüz ve gâyet açık olarak, imanın tcmellerinden biri sayar. *Kur'an*, Peygamberin *başīr* ve *naẕīr* olarak gönderilmiş olduğunu def'alarla tekrarlamaktadır. *Kur'an* 'da cennet için olduğu kadar, cehennem için de çok canlı tasvirler görülür. Cehennem *Kur'an* 'da, cennet mukabili olarak, imansız ölenler ile suçları bağışlanmayan günahlıların uğrağı olmak üzere, zikredilmektedir. Cehennemin en bâriz vasfı âteştir. Hattâ bâzan sâdece âteş mânasına gelen *nār* kelimesi de cehennem yerine kullanılmıştır (*Ḳur'ān*, LXXXIII, 12; CI, 11; CXI, 3; IV, 144 v.s). *Kur'an* 'da cehenneme verilen sıfatlardan hemen çoğu âteşin vasıflarıdır. Mekke devrinin baş ve ortalarında indiği anlaşılan sûre ve âyetlerde bu azap yeri, bâzan *laẓā* (LXX, 15 „hâlis alev"), *sa'īr* (LXVII, 5 „yanan âteş") ve *saḳar* (LXXIV, 27 „kırmızı âteş"), *hāviya* (CI, 9—11; „Ġayyā kuyusu"), *ḥuṭama* („kalpleri saran âteşli kaygı" CIV, 6—7) ile de tâbir olunur. *Kur'an* 'da cehennemin sırf sıfatları gibi görünen bu isimler, bâzı müfessirler tarafından, belki zayıf birer an'aneye dayanarak, en üstte *cahannam* ve en altta *hāviya* olmak üzere, birbiri üstünde kurulan 7 tabaka veya derecenin adları gibi telâkkî edilmiştir. Cehennemi, korkunçluğu ve azabının acılığı ile, tasvir eden âyetler, ekseriyâ Mekke sûrelerindedir. — „İnsanın dünyada neler için çalışıp, neler yapmış olduğunu bütün tafsilâtı ile hatırladığı" ve *„caḥīm* 'in her görene apaçık göründüğü" (LXXIX, 36), „Rabbin emri ile melekler saf saf dizildiği vakit (kıyamette), cehennem de artık getirilmiş, yânî hazırlanmıştır" (IXC, 22—23). *„İġvā* 'ya kapılan çok ve türlü-türlü azgınların (menfi derece ve hâllerine göre) girebilecekleri 7 kapısı olduğu" da belirtiliyor (XV, 44). *„Mīzān* 'da iyilikleri kötülüklerinden hafif gelenlerin, ateşi yüzlerini yalayan bu cehennemin acı azabında uzun zamanlar kalacakları" (XXIII, 103), „zâlimlerin, kökü cehennemin dibinde olan ve meyvesi şeytan (yılan) başlarına benzeyen *zaḳḳum* 'lar yiyip, üzerine kaynar sular (*ḥamīm*) içerek, azap edilecekleri" (XXXVII, 62—68), „bu bedbahtların inleyip soluk soluğa çırpınacakları âteşle, Allahın diledikleri müstesnâ gökler ve yer durdukça, kalacakları" (XI, 107—108) beyan ediliyor. Sulh ve harp hukukunun artık başlamış olduğu Medine 'de gelen sûrenin bir âyetinde „dünyada harp esirleri için olduğu gibi, âhirette kurulmuş mukabilinde bir fidye de alınmayacağı" belirtiliyor (LVII, 15).

Cehennem hakkında müteaddit hadisler de rivâyet edilmektedir. Fakat bu hadislerin çoğu, belki hemen hepsi *haber-i vâhid* derecesini aşmaz. Yukarıda geçenlerin ve diğer âyetlerin

zâhirlerinden mülhem olduğu anlaşılan bu hadislerde, cehennemin, bu işe memûr olan büyük bir kalabalık (melekler) tarafından çekilip, mahşere getirileceği ve „ondan gözleri gören, kulakları işiten ve dili söyleyen bir kafanın uzanarak, Allaha şirk koşanlar ve Allahı sûretlendirenler ile cebir ve zulümde ısrar edenlere hitap edip, onları çağıracağı“ ve bunun derinliğini anlatmak için de atılan bir kaya parçasının 70 yılda dibine varamayacağı, zakkumdan bir parçanın bütün dünya insanlarını zehirlemeğe yeteceği v. b. gibi, tavsifleri görünmektedir (krş. Muslim Ḳuşayrī, *Ṣaḥīḥ*, tab. İstanbul VIII, 151 v.d.; Tirmizī, *Ṣaḥīḥ*, II, var 66—69, Umûmî kütüp., yazm, nr. 1025).

Bu mevzû, her devirde vâizler, müellifler, san'atkâr ve edipler tarafından, bâzan az çok şu yukarıda geçenlere ve diğer rivâyetlere istinat ettirilerek, fakat ekseriyâ bunlardan mülhem olmak üzere, geniş bayâl ile işlenerek, tasvir edilmiştir. İbrahim Hakkı 'nın *Ma'rifat-nāma* 'si ile Yazıcı-zâde 'nin *Muḥammediya* 'si ve şark türkçesi ile yazılmış olan *Mi'rāc-nāma* v.b. daki tasvirler bu kabildendir (bu eserlerden birinci ve ikincisi İstanbul 'da müteaddit defalar, üçüncüsü Paris 'te 1882 senesinde basılmıştır). *Kur'an* ve hadisin cehennem hakkındaki bütün tasvirleri, dünyada yapılan fena işlerin, bu hayatın bir aynası demek olan âhirette, derecelerine göre, acı cezalar ve pişmanlıklar ile karşılanacağının canlandırılması içindir. Dünya lisanı ile belirtilen bu tasvirlerde cezalar çok maddî görünmekle beraber, bunların şimdiki tabiat âleminin dışında cereyan etmeleri itibarı ile, her hâlde mâhiyetlerinin de oraya göre olacağını düşünmek için, kuvvetli sâikler vardır. Cehennem azabının dünyanda âcil terbiyevî gâyesinden başka, imanlı insan da, dünyada yaptığı insanlığa yakışmayan cürüm ve fenalıklar ile henüz kemâle ermemiş olduğu için, *ġafrān* 'a mazhar olamaz ise, günahlarının mâhiyetine göre, kendiliğinden taayyün eden müddet sürecek azap ile temizlenerek, kâmilleşip, kurtulacaktır. Bu azap, âhiret âleminin cismânî veya rûhânî olmasına göre, cismânî veya rûhânî olacaktır *Bi'ṣat* 'in ilk devirlerinde inen sûrenin (LXXVIII) 21. âyetinde azgınların cehennemde „seksen yıldan fazla bir devre“ veyahut „çok uzun yıllar“ mânasında olan *ḥuḳub* kelimesinin cemi olan *aḥḳāb* kadar kalacakları zikrolunduğuna binâen, bu azapların mahdut bir devreye âit olacağı muhakkak görülüyor. Cehennme girenlerin bir daha çıkmayacaklarına inanan mûtezile [b. bk.] ve hâricîler [b. bk.] 'den başka, bütün eş'arî [b. bk.] ve mâtürîdîler [b. bk.] ile diğer islâm mezheplerinin ve eslâfın bu hususta hemen-hemen ittifakları vardır (krş. İbn Ḳayyim al-Cavzīya, *Ḥādī al-arvāḥ*, II, 167—235, tab. Mısır). Medine sûrelerinden birinin (IV) 114. âyetinde: — „Allah kendisine şerik koşulmasını asla affetmez. Bundan başkalarından dilediğini affeder“ — denildiğine bakarak, imanı olanların cehennemde ebedî kalmayacaklarının kat'î olmasından başka, Allahın dilediklerinin oraya hiç uğramadan kurtulabileceğine de inanılır.

Âhirette insanlar ile müesseselerin beka ve ebediyeti hakkındaki deliller kat'î göründüğü hâlde, cehennem azabının ebedîliği meselesi islâm âlimleri arasında ihtilâf mevzuu olmuştur. Küfür ve şirk gibi affolunmayacakları kat'î sayılan cürümler için azabın sonsuz olarak devam edeceğine inananlar bulunduğu gibi, bunun sonu geleceğini kuvvetle müdafaa edenler de vardır. Mekke devrinin başlarında inen bir sûrede (LXXXVII, 9—14) Peygambere hitap edilerek: — „Öğüt fayda verecek ise, öğüt ver; korkan öğüt alır. Bozukların bozuğu olan ise, öğüt almaktan kaçınır. Böylesi de büyük âteşe yaslanacaktır. Artık orada (âteşte) ne yaşar ve ne de ölür“ — deniliyor. Mekke devrinin sonlarına doğru inen (XX, 74) âyette: — „Her kim Rabbine suçlu olarak gelirse, onun için cehennem vardır. Oraya (cehennem) giren ne ölür, ne de yaşar“ — deniliyor. Bu naslara bakarak, affedilmeyeceği kat'î olan suçluların muayyen bir azap devresi geçirdikten sonra, ölüm ile dirilik arasında, rahmetin azaba galebesi neticesi olarak, fakat yine cehennemde, rüyaya benzeyen muhayyel nimetler ile, ebediyen kalacakları da ileri sürülmektedir. Tasavvuf imamlarının büyüklerinden Muḥy al-Dīn İbn 'Arabī (ölm. 638) bu tezi kuvvetli bir itimat ile müdafaa etmiştir (bk. *Futūḥāt-i Mekkiye*, I, 395, Mısır tab.).

Aynı zamanda cehennem azabının nihâyet günün birinde, her kes için kesileceği fikrinin, halife 'Omar İbn al-Ḫaṭṭāb, 'Abd Allāh İbn 'Omar, 'Abd Allāh İbn Mas'ūd gibi islâmın en yüksek şahsiyetlerine kadar izâfe edildiği de görülüyor. Bu fikri te'yit eden başka hadisler de vardır (bk. Ḳuşayrī Muslim, *Ṣaḥīḥ*, VIII, 151, İstanbul; İbn Ḳayyim al-Cavzīya, *Ḥādī al-arvāḥ*, II, 171, 177, 179, Mısır tab.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenden başka bk. bir de Tirmizī, *Sunan* (var. 66—69; Umûmî kütüp., nr. 1035); Abū Ḥāmid Ġazālī, *Al-Durrat al-fāḫira fī 'ulūm al-āḫira* (Fatih kütüp., nr. 2617, var. 30—44); Abū Dāvūd al-Sicistānī, *Muşkilāt al-Ḳur'ān* (Fatih kütüp., nr. 646); İbn Ḫayyān, *al-Baḥr al-muḥīṭ* (Feyzullah kütüp., nr. 827); Abū Manṣūr Māturīdī, *Ta'vilāt ahl al-sunna* (Feyzullah kütüp., nr. 47); 'Omar Nasafī, *'Aḳā'id* (İstanbul, 1326), s. 138; Suyūṭī, *al-Itḳān* (Mısır;

Meta, IV, 17; CCLII, 41); Muzaffar Ramazan-oğlu, *Gilgameş destanı* (İstanbul), s. 100 v.d. (HALİM SABİT ŞİBAY.)

CEHLÂVÂN. CAHLĀVĀN (< belûc. *cahl* „altında". veya „cenûbunda"); Saravān'ın altında veya cenûbunda bulunup, ismini Brahōîlerin 2 büyük kolundan birine veren bir Belûcistan eyâletidir [bk. BELÛCİSTAN]. Mesahası 54.932 km². olup, nüfusu 224.073 kişidir. Bu nüfusun büyük bir kısmını Brahōîler teşkil eder ve şurada burada pek az Belûc ve Lōrî'ye de tesadüf edilir. Eyâletin merkezi Ḫuzdār'dır. Bu eyâlet, daha ziyâde, mebzûl keçi ve koyun sürüleri ile az mikdarda deve ve at beslemeğe yarayan bir mer'a memleketidir.

Bibliyografya: *Baluchistan Gazetteer* (Bombay, 1907), VI. (J. S. COTTON.)

CEHM. CAHM B. ŞAFVĀN ABŪ MUḤRİZ (?—746), Banī Rāsib'in mevlâsı olup, bâzılarınca TİRMİZÎ ve bâzılarınca da SAMARḲANDÎ tesmiye edilen bir islâm k e l â m c ı s ı d ı r. Emevîler devrinin sonuna doğru Horasan'da çıkan karışıklıklar esnasında, „Kara bayraklı adam" denilen Ḫāriş b. Surayc'e iltihak etmiş ve bu yüzden, 128 (745/746)'de Salm b. Aḥvaz tarafından idam olunmuştur. Cahm, kelâmcı olmak itibariyle, müstakil bir vaziyet alır: bir taraftan, Murcîler ile birlikte, imanın kalpten geldiğine inanır ve mûtezile ile beraber, ulûhiyete isnat edilen bütün beşerî evsafı reddeder; diğer taraftan da *cabr*'in en hararetli müdâfilerinden biri idi [bk. CEBERİYE]. Cahm, bundan maada, Allahın ḳadir-i mutlak ve hâlik olduğunu ileri sürerdi; zîra bunların hiç bir mahlûka atfedilmeyecek şeyler olduğuna inanırdı. Cennet ve cehennemin ebediyetini de inkâr ederdi. Kendisine izâfeten *Cahmîya* tesmiye edilen tilmizleri, XI. asra kadar, Tirmiz civarında kaldılar. Fakat bilâhare Aş'arîya mezhebine sülûk ettiler.

Bibliyografya: Ṭabarī (tab. Leyden), II, 1918 v.dd.; Şahrastānī, *Milal* (nşr. Cureton), s. 60 v.dd.; Horten, *Die Philosophischen Systeme der spekulativen Theologen im Islâm*, s. 135 (burada diğer bibliyografik mâlûmat bulunur).

CEHVER. CAHVAR. Banī Cahvar eskiden beri Kurtuba'da yerleşmiş ve bir çok âlim, fakih ve bilhassa vezir yetiştirmiş mârûf bir a r a p â i l e s i d i r (Dozy, *Histoire*, III, 260; *Bayān*, tre. II, 451). Emevîlerin sukutundan sonra, bu âilenin son mümessili olan kurnaz vezir Abu 'l-Ḥazm Cahvar b. Muḥammed b. Cahvar kendisini Kurtuba nâibi (*re'īs*) ilân etmiştir (422—435 = 1031—1043). Dozy (*Histoire*, IV, 298)'ye göre, Cahvar'in oğlu Abu 'l-Valīd Muḥammed b. Cahvar, 1043'ten 1064'e kadar, iktidar mevkiinde kalmıştır. Hâlbuki Stanley-Lane Poole (*The Mohammadan Dynasties*), bu devrin tarihini 435—450 (1043—1058), oğlu 'Abd al-Malik'in hükümranlık devresini ise, 1058—1068 (450—461) veya 1064—1070 arasında olmak üzere, kaydeder. Diğer taraftan İbn Başkuvāl (ölm. 578 = 1183) *Ṣila* ismindeki eserinde (Cahvar, nr. 297), Muḥammed b. Cahvar (nr. 1068)'i 462 senesinin şevvâl ayının ortasında (28 haziran 1070) Saltes (Salṭīş; bu şehirde Abbâdî sülâlesinden işbiliyeli Mu'tamid tarafından hapsedilmiş bulunuyordu)'te ölmüş olarak gösterir ve oğlu 'Abd al-Malik'ten hiç bahsetmez. Vives y Escudero'nun *Monedas de las dinastias arabigo-españolas* (s. 227), adlı eserinde Kurtuba'da 400 (1048/1049) senesinde basılmış 2 sikkeden bahsediliyor. Eserde bunların da Cahvarîler devrine âit olduğu kaydedilmiştir. Al-Maḳḳarī'nin kitabında (I, 192—194) bize pek az mâlûmat veren kısa kayıtlardan başka, al-Fatḥ b. Ḫāḳān'ın *al-Maṭmaḥ* (İstanbul, 1302, 14 v d.)'ından nakledilmiş uzun bir parça da vardır. Bu parçayı, İbn Ḫaldūn'un *Kitāb al-'ibar* (Bulak, 1284 = 1867, IV, 159)'inde Cahvarîlerin (3 Cahvarī'nin) tarihini ihtivâ eden kısmı ile mukayese etmek mümkündür. (C. F. SEYBOLD.)

CELÂL BUHARÎ. CALĀL BUḤĀRĪ (1307—1383), umumiyetle ŞAYḤ CALĀL veya MAḤDŪM-I CİHÂNİYÂN adı ile tanınmıştır. Bu zat Sayyid Aḥmed b. Sayyid Calāl al-Dīn Buḫārī'nin oğlu olup, 707 (1307)'de doğmuştur. Fikir terbiyesini babasından ve Bahā' al-Dīn Zakarīyā [b. bk.]'nın torunu Şayḫ Rukn al-Dīn'den almıştır. Evvelâ Suhravardī ve sonra da Çiştī tarikatlerinde *ḫalīfa* olmuştur. 785 (1383)'te ölmüş ve Üçh'te defnedilmiştir. Kabri orada hâlâ bir ziyaretgâhtır. Kendilerine Calālī ismini veren müridleri, yerleri yurtları olmayan seyyar dervişlerdir. Bunlar namaza ehemmiyet vermezler, *bheng* („esrar") içerler; yılan ve akrep yerler; sakallarını, bıyıklarını ve kaşlarını traş ederler. Kollarına cam bilezikler, boyunlarına yünden bir kordon takarlar. Şimâlî Hindistan'da, dağınık gruplar hâlinde, bulunurlar. Orta Asya'da bunlara her tarafta tesadüf edildiği söylenir.

Bibliyografya: Dārā Şikōh, *Safīnat al-avliyā'*; Ḥāmid Camālī, *Siyar al-'ārifīn*, bk. mad.; Abu 'l-Faẓl, *Ā'īn-i Akbarī* (nşr. Blochmann), II, 218 v.d.; *Census of India*, 1891, XIX, 195 v.d.

CELÂL SÂHİR. CALĀL SĀHİR, soy adı: EROZAN (1883—1935), türk şâirlerindendir; 29 eylûl 1883'te İstanbul'da doğmuştur. Babası, vâli ve kumandan sıfatı ile bulunduğu Yemen'de ölen, Podgoriçeli ferik İsmail Hakkı Paşa

'dır. Celâl Sâhir rüştiye ve idâdiye tahsilini bitirdikten sonra, iki sene hukuka devam etmiştir. Daha idâdiye sınıflarına geçmeden, henüz çocukluk çağında yazdığı bâzı manzûmelerde gösterdiği his ve fikir kabiliyeti ile, etrafının dikkatini çekmişti. Kendisinin pek erken beliren bu şâirlik istidadında her hâlde annesinin büyük bir te'siri olsa gerektir; çünkü annesi, Fehime Nüzhet Hanım, eski tarzda şiirler yazardı ve içlerinde haylı güzelleri bulunan, bir çok şarkı ve gazelleri vardı. Asıl yazı faâliyetine 1898/1899 'da başlamış olan Celâl Sâhir, ilkin, türlü müstear adlar ile imzaladığı manzûm ve mensûr yazılarını bâzı mecmualarda neşretmiş ve bir iki küçük hikâyesi de günlük *Sabah* gazetesinde çıkmıştır. O zamanlar genç heveskârın en büyük emeli E d e b i y a t - ı c e d i d e y i temsil eden *Servet-i fünûn* mecmuasında yazılarına yer bulmaktı. Bir gün bu emeline kavuştu; daha 17 yaşında, Vefa idâdisinde talebe iken bu mecmuada ilk şiiri çıktı. S â h i r müstearını bu sırada aldı ve ondan sonra artık hep Celâl Sâhir ismi ile tanındı. Celâl Sâhir *Servet-i fünûn* 'da, mecmua 1901 'de hükûmet tarafından kapatılıncaya kadar, yazılarını neşretti; fakat hep kadın ve aşk mevzûları etrafında dönen, temiz lisanı ve kusursuz nazmı ile ince ve hassas bir mizacın samimiyetini aksettiren şiirleri, *Servet-i fünûn* 'da, Tevfik Fikret ve Cenâb Şihâbeddin gibi, büyük san'atkârların eserleri yanında ikinci derecede kalıyordu.

1908 meşrutiyet inkılâbından sonra Celâl Sâhir, kısa bir müddet, *Demet* adında bir kadın mecmuası çıkardı ve feminizm dâvasını müdafaa etti. Bu sıralarda onu, artık devrini tamamlamış sayılan, Edebiyat-ı cedide 'den ayrılmış, yeni doğan F e c r - i Â t î cemiyetinin genç şâir ve edipleri arasına girmiş, hattâ bunların başına geçmiş görürüz. F e c r - i Â t i, Servet-i Fünun zümresinin anladıklarından tamamiyle farklı bir san'at ve estetik telâkkisi ile değil, sâdece edebiyat sâhasına artık genç neslin hâkim olacağı iddiası ile ortaya çıkmıştı; bu sebeple ömrü kısa ve te'siri de pek belirsiz oldu. Hareketin başlıca mümessilleri çar-çabuk dağıldılar, içlerinden hakikî ve şahsî kudret sâhibi olanlar (Ahmed Haşim, Yâkub Kadri ve Refik Hâlid gibi), ayrılarak, kendi başlarına temayüz ettiler; bâzıları da, şiir ve edebiyat ile alâkalarını keserek, başka yollar tuttu. Fecr-i Âti 'den sonra, Celâl Sâhir 1910 'da, Selânik 'te, Ziya Gök Alp 'ın etrafında toplanan bir kısım gençlerin çıkardığı *Genç kalemler* mecmuasında „yeni lisan" adı ile başlayan ve ilk zamanlarda, İstanbul 'daki başlıca edip ve şâirlerden, şiddetle muhâlefet gören sâde türkçe hareketine katıldı; Selânik 'e giderek, Ziya Gök Alp ve arkadaşları ile görüştü ve dönüşünde, bir müddet için, İstanbul 'da bu cereyanın yegâne müdafii oldu. Daha 1909 'da *Türk derneği* mecmuası ile belirmeğe başlayan ve Türk Ocağı 'nın kurulmasından sonra hızlanan türkçülük hareketinde de Celâl Sâhir faâl bir rol oynamıştır; bu hareketin organı gibi sayılan *Türk yurdu* mecmuasında yazılar neşretti ve 1914—1918 harbi içinde bir aralık, Yusuf Akçura 'nın yerine, mecmuanın müdürlüğünde de bulundu. Bu devirde onu, eski arûz veznine karşı, millî vezin sayılan hece vezninin müdâfii görürüz. Artık şiirlerini de hece vezni ile yazıyordu, fakat bunlar arûz vezni ile yazdıkları ile mukayese edilecek kıymette değildir. Celâl Sâhir, türk ocaklarının 1932 'de ilgasına kadar, bu millî harekette dâimâ faâl bir unsur olarak çalıştı.

Bu faâliyetleri arasında bâzı mekteplerde edebiyat ve fransızca muallimliği etmeğe de imkân bulan Celâl Sâhir, 1917/1918 'de bir aralık ticaretle de meşgûl olmuştur.

Celâl Sâhir, Büyük Millet Meclisinin üçüncü ictimâ devresi sonlarında, Zonguldak mebusu oldu. Bu sırada harf inkılâbı hareketi başlamış bulunuyordu. Yeni türk alfabesinin tesbiti için kurulan heyete o da alındı; daha sonra teşkil edilen Türk Dili Tetkik Cemiyeti (sonraki ismi Türk Dil Kurumu) 'ne girdi ve burada, edebî dilde İstanbul şivesinin ve konuşulan canlı türkçenin hâkimiyeti tezinin en kuvvetli müdâfii olarak çalıştı. İnce yapılı ve nahif bünyeli olan Celâl Sâhir 'in 1933 'ten sonraki hayatı, ak ciğerlerini saran sarkom sebebinden, sık-sık sarsıntılar ve iztiraplar ile geçmiştir. 16 teşrin II. 1935 'te öldü ve İstanbul 'da Bakırköyü 'nde âile kabristanına gömüldü Celâl Sâhir pek terbiyeli, nâzik, memleket işlerine yakından alâkalı ve her kese karşı hayırhah bir insandı; kendisini tanıyanların sevgisini kazanmıştı.

Bıraktığı eserler şunlardır: *Beyaz gölgeler* (1909), 1898 'den 1909 'a kadar yazdığı şiirleri ihtivâ eder; *Buhran* (1909), manzûm ve mensûr 38 parçadan mürekkeptir; *Siyah kitap* (1912), manzûm ve mensûr parçalar (Fecr-i âtî devrinde yazdığı şiirler); Hakkı Nâşir müstear adı ile neşrettiği *İstanbul için meb'us nâmzetlerim* (1919) adlı küçük bir kitabı daha vardır ki, manzûm bir siyasî satirdir; fakat gerek nazmı ve gerek nükteleri bakımından, hayli zayıftır.

B i b l i y o g r a f y a: İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son asır türk şâirleri* (1930), s. 221—223; Sâdeddin Nüzhet, *Türk şâirleri*, II, nr. 59, s. 930—936; Mecdi Sadreddin, *Sevdiklerimiz* (1929), s. 33 v. d.

(AVNİ BAŞMAN.)

CELÂLÂBÂD. CALĀLĀBĀD, Efganistao 'da Peşâver ile Kâbil arasındaki ana yolun hemen yarısında, Kâbil nehri yanında bir şehir olup, aynı ismi taşıyan geniş bir idare bölgesinin merkezidir; şehrin yerleşmiş ahâlisi 2.000 kadardır; ancak emîr ekseriyâ kışları, 1892 'de inşa edilen, güzel sarayında geçirmeği itiyat ettiği için, onun orada bulunduğu zaman nüfus mikdarı 10 misline varır. Şehir 1570 senesinde hind-türk padişahı Calāl al-Dīn Akbar tarafından te'sis edildiği için, Calālābād adını almıştır. Burada 1841/1842 senesinde, ingilizler ile yerliler arasında mühim bir muharebe olmuştur.

Bibliyografya: W. Broadfoot, *The Career of Major George Broadfoot* (1888), s. 47—109; *Imperial Gazetteer of India*: *Afġānistān* (Calcutta, 1908), s. 66 v.d.

(J. S. COTTON.)

CELÂLEDDİN HARZEMŞAH. CALĀL AL-DĪN ḪᵛĀRİZMŞĀH (?—1231); bu hükümdarın adı, bütün yazmalarda, منكبرنى şeklinde geçmektedir.[1] [Ḫᵛārizmşāhların sonuncusu olup, Muḥammed 'in büyük oğludur. Annesi hindli bir câriye olan Ay-Çiçek Hatun 'dur. Babası ona, kendisi tarafından fethedilen ve idare merkezi Gazne olan, Ġūrîlerin memâlikini tevdî etmişti. Calāl al-Dīn, bütün seferlerinde babasının yanında bulunarak, onun muvaffakiyetlerinde belli başlı bir âmil olmuş, bilhassa Cengiz 'in oğlu Cuci kumandasındaki moğul ordusu ile vukû bulan muharebede (1216) sağ cenah kumandanlığını yapmış ve bozulmağa yüz tutan türk ordusuna zaferi kazandırmıştı. Eski tarihler, Calāl al-Dīn 'in, Cengiz 'in hücumuna karşı Mâverâünehr şehirlerinin ayrı-ayrı müdafaa etmenin fâidesizliğini ileriye sürerek, bütün kuvvetlerle moğul ordusunu karşılamağı teklif ettiği hâlde, fikrini babasına kabûl ettiremediğini ve Cengiz 'in Mâverâünnehr şehirlerine dağılmış olan türk kuvvetlerini ayrı-ayrı imha ettiğini söylemek sureti ile, Calāl al-Dīn 'in haklı olduğunu ifâde ederler.

Sultan Muḥammed 'in annesi olup, devlet işlerinde oğlundan daha ziyâde nufuz ve iktidara mâlik olan Terken Hatun, hiç sevmediği torunu Calāl al-Dīn 'in veliahd gösterilmesine râzı olmamış ve onun arzusu ile, kendisi gibi Ḳañlı türklerinden olan bir kadından doğan Uzlag-Şah adlı diğer torunu, oğlu tarafından veliahd tâyin edilmişti. Fakat Cengiz Han 'ın kumandasındaki moğul istilâsı bu plânları alt-üst etti; zîra Muḥammed daha 617 (1220 kânun I. yahut 1221 kânun II.) 'de kendi ölümünden evvel, o zaman devletin bulunduğu ağır şartlar içinde ancak Calāl al-Dīn gibi cesur bir cengâverin icrâ-i hükûmete kâdir olduğunu takdir ederek, onun kendi yerine geçmesini vasiyet etmiştir. Fakat bundan hoşlanmayan bâzı türk emîrleri her iki kardeşi Uzlag-Şāh ve Aḳ-Şāh ile beraber, babasının Abaskūn [b. bk.] 'e yakın bir adadaki ölüm yatağından ayrılıp, Mangışlak 'a ve oradan da Ürgenç (yahut Gürgenç) şehrine geldiği vakit, Calāl al-Dīn 'i tutup öldürmek için, aralarında gizlice sözleştiler. Calāl al-Dīn, Ḫᵛārizm 'den Horasan 'a kaçmak suretiyle, bu tehlikeden kurtulabildi. Kardeşleri de onu tâkip ettiler; çünkü moğullar yüzünden, Ḫᵛārizm 'de daha fazla kalmak, imkânsız olmuştu. Fakat bunlar, yolda moğullar tarafından yakalanıp, öldürüldükleri hâlde, Calāl al-Dīn yolda moğul tâkip kuvvetlerini bozguna uğratarak, bir çok tehlikeler atlattıktan sonra, Nişapūr, Züzān ve Bust üzerinden, Gazne 'ye ulaşmağa muvaffak oldu. Burada tekrar kuvvet toplayarak, moğulların bir kıt'asını Parvān civarında hezimete uğrattı ise de, yanındaki kuvvetlerin ehemmiyetli bir kısmı kendinden ayrılıp, moğulların devamlı tâkibine uğrayınca, Hindistan 'a gitmeğe karar verdi. Fakat bizzat Cengiz Han 'ın kumandasında olan moğul kuvvetleri İndus sâhilinde kendisine yetiştiler. Calāl al-Dīn, kahramanca bir müdafaadan sonra, atını nehre sürerek, öteki sâhile geçmek suretiyle kurtuldu (teşrin II. 1221).

Calāl al-Dīn 3 sene kadar Hindistan 'da kaldı. Bu müddet zarfında Hindistan prenslerinden Şams al-Dīn İltutmış [b. bk.] ve Kubaca ile muhtelif mücâdelelerde bulunup, sergüzeşt-ler geçirdikten sonra, 621 (1224) 'de Barak Ḥācib [b. bk.] 'in hükümdarlığını eline geçirmiş bulunduğu Kirman 'a gitti. Barak Ḥācib, Calāl al-Dīn 'e tebaiyet etti ve bu eyâletin vâlisi olarak kalması tasvib olundu. Calāl al-Dīn ise, 1224 'te Fars 'a gitti. Oranın hükümdarı Atabeg Sa'd b. Zangī kendisine itaat ederek, kızını tezvic etti. Calāl al-Dīn bundan sonra İsfahan 'a ve İrak-ı Acem 'e ilerledi. Burada bulunan kardeşi Ġiyāṯ al-Dīn Pīr-Şāh kendisine itaat etmek zorunda kaldı. 1224 kışını Hūzistan 'da geçiren ve Lūr reislerini kendine bağlamağa muvaffak olan Calāl al-Dīn, moğullar ile mücâdele etmek için, halife al-Nāṣir 'e elçi gönderip, yardım istedi ise de, halife onun İrak-ı Arab 'a inmesinden kuşkulanarak, karşısına kuvvetler gönderdi. Fakat Calāl al-Dīn bunları bozarak, İrak-ı Arab 'a girdi ve Bagdad civarına kadar gelip, bütün havâlisini yağmaladıktan sonra, Meraga 'ya geldi. Bu sırada biraderinin ümerasından Yugan Tayısı 'nın Hemedan 'ı zaptettiğini duyunca, üzerine yürüyüp,

1 Houdas, *Sīra Sulṭān Calāl al-Dīn* 'i tercümo ederken, bu kelimeyi Mankoubirti ve diğer müstoşrikler Manguberti şeklinde, *n* 'yi *t* okumuşlardır.

kendine itaate mecbur etti. Azerbaycan atabeği Özbek [b. bk.] Calāl al-Dīn'in geldiğini duyunca, Tebriz'i terk ederek, Gence'ye çekilmiş ve Azerbaycan'ı zevcesi ve sultan Tuğrul III. 'un kızı olan Hatunun elinde bırakmıştı. Calāl al-Dīn 1225 temmūzunda Tebriz'i aldı ve karargâhını bu şehirde kurdu. Anadolu sultanı 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. ile Mısır ve Suriye'de hâkimiyet süren Eyyûbî meliklerine elçiler göndererek, yardımlarını istedi. Diğer taraftan bir asırdan beri Arran, Azerbaycan ve şarkî Anadolu'daki islâm emâret ve hükûmetlerine karşı gâlip ve tehditkâr bir vaziyette bulunan gürcüleri ezmeğe karar vererek, Aras'ı geçip, Düveyn ve Beylakan şehirlerini işgâl ettikten sonra, Gökçe-Göl cenûbunda Garni mevkiinde, gürcü kıraliçesi Rusudana'nın kumandanları olan İvani vo Şalve adlı kardeşlerin kumandaları altında bulunan gürcüleri hezimete uğrattı. Fakat bu sırada Tebriz'de atabeg Özbek tarafdarlarının kıyamını duyarak, oraya dönmeğe mecbûr kaldı. Tebriz'i tekrar itaati altına alan ve Hatun'u, Özbek'ten boşattırarak, kendine nikâhlayan Sultan Calāl al-Dīn tekrar Aras'ı geçerek, Arran kıt'asının merkezi olan Gence'yi aldı. Atabeg Özbek, Alıncak kalesine çekilip, orada öldü. Calāl al-Dīn tekrar Gürcüstan'a girerek, Tiflis'i kuşattı ve bir asırdan beri islâmların elinden çıkmış olan bu meşhur şehri zaptetti (10 mart 1226). Fakat Kirman'da bulunan Barak Ḥācib'in isyan etmiş olduğu haberi onun yine Gürcistan'a karşı olan bu ikinci teşebbüsünü ileri götürmesine mânî oldu. Veziri Şaraf al-Mulk'ü ordusunun başına bırakarak, bir kaç yüz atlı ile, sür'atle Kirman'a gidip, âsî emîri itaat altına aldı ve oradan İsfahan'a gitti. Sultanın gaybûbeti esnasında Şaraf al-Mulk [b. bk.] bir taraftan Gürcistan'a, diğer taraftan Selçuklu prensi Rukn al-Dīn Cihanşāh'ın hâkimiyetinde bulunan Erzurum ve diğer taraftan da Eyyûbîlerden Malik al-Aşraf elinde bulunan Ahlat bölgelerine akıncılar gönderip, gâretler yaptırmıştı. 1226 eylûlünde Irak'tan Arran'a dönen Calāl al-Dīn Tiflis'e giderek, Gürcistan ve Abazalar içerilerine akınlar yaptı. Bu esnâda Şam hükümdarı Malik al-Mu'aẓẓām 'Īsā, Sultan Calāl al-Dīn'i metbûu tanıyor ve onu kardeşleri aleyhine mütemâdiyen teşvik ediyordu. Sultan Calāl al-Dīn bu teşvik neticesi olarak, Gürcistan'dan dönerdönmez Ahlat'ı kuşattı ise de, Rumiye ve Hoy taraflarında dolaşmakta olan Türkmen uluslarından Yıva (Yıvak, Iva) ulusunun Azerbaycan'da karışıklıklar çıkardığını duyunca, 1226 kânun I.'da Ahlat önünden hareketle Azerbaycan'a döndü ve türkmenleri darmadağın etti. Kış mevsimini Tebriz'de geçirdiği esnada gürcülerin tekrar Tiflis'i aldıklarını ve oradaki Ḫvārizm askerlerini öldürdüklerini duyan Calāl al-Dīn, 1227 ilk baharında bir kere daha Tiflis'e geldi ise de, gürcülerin şehri yakarak, çekilmiş olduklarını gördü. Bu sırada İsmailîler sultanın Gence vâlisi olan emîr Orhan'ı öldürdüler. Bunun üzerine Calāl al-Dīn İsmâilîlerin memleketine girerek, Alamut ve Kumis havâlisini te'dip etti. Bu esnada moğulların Ceyhun'u geçtiklerini öğrendi ve onların Damgan civarına yaklaşmış olan bir kıt'asını bozguna uğrattı. Moğulların yeniden tecavüzü ihtimâline karşı hazırlıklar yapmakla meşgûl iken, zevcesi Hatun'un Ahlat'ta Malik al-Aşraf'in kumandanı olan Ḥācib 'Alī ile ittifak ettiğini, Ḥācib'in Azerbaycan'a girerek, Hoy, Merend ve Nahçıvan'ı yağmaladığını öğrenip, Azerbaycan'a döndü. Artık sultan, Eyyûbîlere karşı yeni bir sefer hazırlığına başladı. 1228 senesinde Ahlat'a yürüyüşe hazırlanırken, moğulların muhtelif noyanlar kumandasında olarak mühimce kuvvetler ile Ceyhun'u geçip, İrak-ı Acem'e yürüdüklerini haber aldı ve bütün ordusu ile onları karşılamağa gitti. 26 ağustos 1228'de moğullar ile türkler arasında İsfahan önünde vukua gelen muharebede sultan Calāl al-Dīn, kardeşi ve sağ cenah kumandanı Ġiyāṯ al-Dīn'in, hiyânet ederek, kaçmış olmasına rağmen, moğulları bozguna uğrattı ise de, tâkip esnasında moğullar pusuya koydukları kuvvetler ile saldırarak, onun sol cenahını bozdular. Bizzat sultan, müşkilâtla kurtulup, Lûristan'a kaçtı. Fakat moğullar da pek çok telefat verdiklerinden, bu muzafferiyetlerinden istifâde edemeyerek, geri çekildiler ve Mâverâünnehr'e döndüler. İsfahan'da her kes sultanın öldüğünü sanıyor ve bir hükümdar seçmek hususunda müşâvere yapılıyordu. Fakat bir hafta sonra ramazan bayramında sultan, İsfahan'a geldi ve dağılmış olan ordusunu toplamağa çalıştı. Sultanın kardeşi Ġiyāṯ al-Dīn, evvelâ Hûzistan'a ve sonra Alamut'a giderek, İsmâilîlere iltica etmişti. Sultan Calāl al-Dīn, İsmâilîlerin reisi ve hükümdarı olan 'Alā' al-Dīn Muḥammed'den onun kendine teslimini istedi ise de, alamadı. Ġiyāṯ al-Dīn aynı sene Kirman'a gitti, fakat orada Barak Ḥācib tarafından öldürüldü. Calāl al-Dīn'in İrak-ı Acem'de bulunmasından istifâde eden Atabeg devleti ümerası Azerbaycan'da eski devleti yeniden te'sis için faâliyete geçtikleri gibi, Ahlat kumandanı Ḥācib 'Alī de, tekrar Azerbaycan'a girmişti. Efendisine vekâleten Azerbaycan'da bulunan vezir Şaraf al-Mulk bütün isyanları bastırdığı gibi, Ḥācib 'Alī'yi de bozguna uğratarak, Bargiri'de kapanmağa mecbûr etti.

Sultan Calāl al-Dīn Azerbaycan'a döndükten sonra, bu memleketin bozulmuş olan durumunu düzeltmeğe uğraştı. Bir taraftan Kıpçak türklerine elçiler gönderip, onları Kafkas derbendinden inmeğe ve yanına toplanmağa, müşterek düşman olan moğullar ile mücâdeleye teşvik ve dâvet ederken, diğer taraftan gürcüler elinde bulunan Lori şehrini zaptetti. Gürcü kıraliçesi ve onun baş kumandanı olan İvani, gürcüler ile diğer Kafkas akvamı ve aynı zamanda Kıpçak türklerinden mühim kuvvetler toplamışlar ve Calāl al-Dīn ile muharebeye hazırlanmışlardı. Türk sultanı, mevsimin kış olmasına bakmaksızın, 1229 senesi başında düşmanlara karşı yürüdü. Kıpçaklara tuz ve ekmek göndererek, onları düşman sınıfından ayırdı ve sonra taarruza geçerek, onları tarumār etti. Bu muharebede de, diğer muharebelerinde olduğu gibi, şahsen çok şecaat gösteren sultan, İvani'yi ve gürcü beylerinden (*aznavur*) bir çoğunu telef etmişti. Tekrar Tiflis'i alan sultan Şekan, Gag ve Kakızvan (Kağızman) başta olmak üzere, gürcülerin elinde bulunan bâzı müstahkem kaleleri ele geçirdi ve sonra Aras'ın şimālinde bulunan Beçni mevkiinde güreülleri tekrar perişan etti.

Gürcülerin bu suretle birbiri arkasına ezilmiş olması, sultan Calāl al-Dīn'in şöhretini büsbütün arttırmıştı. Fakat harpte pek şeef olan bu zatın devlet idaresinde ve bilhassa hāricî siyâsette müdebbir ve maharetli olamaması yüzünden, bütün bu muvaffakiyetler az zamanda hiçe müncer oldu. Sultan Calāl al-Dīn, Gürcistan işini bitirdikten sonra, 1229 ağustos sonlarında Ahlat'ı kuşattı. Malik al-Aşraf, Ḥācib 'Alī'nin yerine, 'İzz al-Dīn Aybeg'i bu şehre kumandan olarak göndermiş ve bu yeni kumandan selefini öldürmüştü. Sultan Calāl al-Dīn Ahlat sûrlarının etrafına mancınıklar kurdurarak, şehri döğmeğe başladı; fakat sûrları pek dayanıklı olan ve ahâlisi tarafından fedakârane müdafaa edilen şehir bütün hücumlara mukavemet etti. Bu muhasara esnasında o zamana kadar Calāl al-Dīn'e karşı muhasım bir vaziyet almış olan Erzurum emîri Rukn al-Dīn Cihanşāh b. Tuğrul Şāh, Calāl al-Dīn'in bu muvaffakiyetleri üzerine endişeye düştüğünden ve amcasının oğlu olan Anadolu Selçuk sultanı 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I.'ın Erzurum emāretini kaldırmak emeline mâni olmak istediğinden, karargâha gelerek, kendisine inkiyat ettiği gibi, memleketine dönüşünde bir çok zahîre ve muhasara âletleri de gönderdi. Āmid ve Ḥişn Kayfā emîri Artukoğlu Malik Mas'ūd ile Mardin emîri Artukoğlu Malik al-Manṣūr da, elçile. göndererek, tâbiiyetlerini bildirdiler. Bunlar da Anadolu sultanı ile Mısır ve Suriye'deki Eyyûbî prenslerinin tahakküm ve tegallüplerine karşı Calāl al-Dīn'e dayanmak istiyorlardı. O zamana kadar, bütün istek ve ısrarlarına rağmen, Bağdad halifeleri Calāl al-Dīn'e saltanat hil'ati göndermekten istinkâf etmişler ve yazdıkları mektuplarda b a k a n veya ş â h i n ş â h unvanını kullanmışlardı. Ahlat muhasarası sırasında halife al-Mustanṣir bi 'llāh saltanat hil'ati de gönderdi. Calāl al-Dīn, babası zamanından beri İran kıt'asında hutbelerde adı zikr edilmeyen halifeye dua edilmesine müsaade etti. O zamana kadar Calāl al-Dīn ile dostluk te'sis ve hattâ ona moğul taarruzuna karşı yardım vaad etmiş olan sultan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I., onun Erzurum emîri olan amcazâdesini himâyesinden ve bir de Ahlat muhasarasından kuşkulanmağa başlamış ve tedarikâta girişmişti. 'Alā' al-Dīn Kayḳubād, emîr Kamāl al-Dīn Kāmyār'ı, tedâfü'î ve tecavüzî bir ittifak akdi için, Mısır sultanı Malik al-Kāmil nezdine gönderdi; Malik al-Kāmil ittifakı kabûl etti. Ahlat şehrinde zahîre yokluğundan dolayı ahâlinin mühim bir kısmı açlıktan ölmüştü. Buna rağmen halk ve askerler sabır ve metânetle müdafaada bulunuyorlardı. Nihâyet burc müdafîlerinden birinin hiyaneti ile, 14 mayıs 1230'da şehir Ḫvārizmlilerin eline geçti. Şarkî Anadolu'da türklüğün büyük merkezi olup, sadr-ı islâmdan beri dâimâ müslümanlar elinde kalmış ve büyük ticaret, yolu üzerinde olmak dolayısiyle, servet ve mamuriyet kazanmış olan, evvelce Ermenşahlar denilen Sukman-oğullarının emâret merkezi bulunan ve büyük ilim ve kültür ocağı olan Ahlat bu suretle harap olmuştur. Calāl al-Dīn şehrin tekrar imārını arzu etmiş ve o yolda emir vermiş ise de, şehir onun elinde ancak 3 ay kadar kalmıştır. Calāl al-Dīn Ahlat'ı aldığı zaman, Malik al-Aşraf'in iki kardeşini, Erzen emîri Tuğrul'u, Malik al-Aşraf'in zevcesi olan gürcü prensesi Tamtam'ı, şehir kumandanı Aybeg ile birlikte, esir etti. Ahlat faciası, o zamana kadar müslümanlığın kahramanı sayılan Calāl al-Dīn'den her kesi nefret ettirmişti. Anadolu ve Mısır sultanları, Calāl al-Dīn'in kendi ülkelerine yürümesi ihtimāli karşısında, kuvvetlerini toplamışlardı. Bunların ittifaklarını duyan Calāl al-Dīn Suriye ve Anadolu kuvvetlerinin birleşmesine māni olmak için, Harput'a kadar ilerlemiş ise de, iş işten geçmiştir. Harran'a gelen sultan Malik al-Kāmil, orada tevakkuf ederek, Suriye ve Cezire askerlerini kardeşi Malik al-Aşraf'in kumandasına vererek, Anadolu'ya göndermiştir. Malik al-Aşraf Sıvas'a gelmiş ve orada kendini bekleyen 'Alā' al-Dīn Kayḳubād ile buluşmuş-

tur. Sultan Calāl al-Dīn bunu haber alınca, Erzurum'a gitmiş, Arran ve Azerbaycan'a dağıtmış olduğu askerlerini çağırmağa lüzum görmeden, maiyetindeki kuvvet ile Cihanşāh'ı da yanına alarak, taarruza kalkmıştır. Fakat Erzincan mülhakatından Yassı-Çimen'de 28 ramazan 627 (10 ağustos 1230)'de vukû bulan şiddetli muharebede bozguna uğradı; askerlerinin bir kısmı uçurumlara düştü ve Cihanşāh da esir oldu. Sultan 'Alā' al-Dīn Erzurum'u aldığı gibi, Malik al-Aşraf de Ahlat'ı istirdat etti. Bundan sonra Calāl al-Dīn ile Malik al-Aşraf arasında sulh müzakeratı başladı. Calāl al-Dīn Eyyûbîler ile sulh yapmağa râzı oluyorsa da, 'Alā' al-Dīn Kayḳubād ile barışmak istemiyordu. Fakat Malik al-Aşraf bunun şart olduğunu ileri sürünce, müsaleha akdolundu. Calāl al-Dīn'i bu müsalehayı kabûle mecbur eden sebep, daha ziyâde moğulların Mâverâünnehr'de büyük kuvvet yığdıkları ve kendine taarruza hazırlandıkları haberi idi.

Filhakika moğullar büyük kurultaylarında Cengiz'in oğlu Ügedey'i kağan ilân ettikten sonra şimâlî Çin (Kin) devleti ile Ḫvārizmşāh saltanatının ilgasına karar verilmişti. Kağan, babası Cengiz'in büyük ümerasından Çermagun Noyan'ı Calāl al-Dīn ile harbetmek üzere, mühim kuvvetler ile Mâverâünnehr'e göndermişti. Calāl al-Dīn 1230 senesi kışında Hoy'da bulunduğu esnada, moğulların mühim kuvvetleri ile Ceyhun'u geçip, İrak-ı Acem'e girdiklerini duyunca, Mukan kışlağındaki askerlerini toplamak üzere, alelacele hareket etti. Diğer taraftan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād ile Malik al-Aşraf başta olmak üzere, bütün civar hükümdarlara haber göndererek, moğul âfetine karşı kendisinin bir sed olduğunu, şâyet kendisi ortadan kalkarsa, bu âfetin İrak, Elcezire, Anadolu ve Suriye'yi, tıpkı Mâverâünnehr ve Horasan gibi, mahvedeceğini bildiriyor ve bütün kuvvetleri ile kendisine yardıma gelmelerini rica ediyordu. Fakat bu hükümdarlar Calāl al-Dīn'i de, tıpkı moğullar gibi zâlim, tahripkâr, sözünde durmaz bir adam olarak tanıdıklarından, onun tekrar kendi üzerlerine yürüyeceğine kani olduklarından ve bir de moğul tehlikesinin kendi ülkelerini saracak kadar genişleyeceğini zannetmediklerinden, bu rica ve istimdatlara aldırış etmediler.

Sultan Calāl al-Dīn Mugan'da askerlerini toplamakla meşgûl iken, Şirkabût kalesi önünde moğulların baskınına uğradı ve maiyeti dağıldı. Kendisi kurtulup Aras kenarına geldi ve Mahan ovasına gelerek, dağılan askerlerini toplamağa çalıştı ve kışı orada geçirdi. Yanında hâlâ esir tutmakta olduğu Mucīr al-Dīn Ya'ḳūb'u kardeşi Malik al Aşraf'in yanına gönderip, yardımını istedi. Bu esnada veziri Şaraf al-Mulk'ün hiyanetine vâkıf olarak, onu öldürdü. 1231 ilk baharında moğulların Ocan'dan hareketle kendisini tâkibe çıktıklarını duyarak, Gence'ye gitti ise de, orada kalmağı muvafık görmediğinden, Elcezire'ye inmeğe karar verdi. Calāl al-Dīn, Malik al-Aşraf'in kendine yardıma geleceğini zannediyor ve Elcezire'de onunla buluşacağını umuyordu. Aras-Alaşkirt-Malazgirt-Hani yolunu tâkip ederek, Āmid önüne geldi. Sultanın Elcezire'ye doğru hareket ettiğini duyan moğullar da onu tâkibe başladılar; Bargiri-Ahlat yolundan inerek, 1231 ağustosunda Diele köprüsü kenarında sabaha karşı bir baskın yaptılar. Calāl al-Dīn'in bütün maiyeti öldü veyahut öteye beriye dağıldı. Kendisi Mayyāfārikīn tarafına kaçtı ve, moğulların tâkibine uğramamak için, dağlara saptı. Sarp geçitlerde kürtler kendisini yakaladılar. Sultan, onların reisine kendi hüviyetini bildirerek, Mayyāfārikīn ve Elcezire hükümdarı Malik al-Muẓaffar Ġāzi'yi haberdar ettiği takdirde, büyük mükâfata nâil olacağını söyledi. Kürtlerin reisi, aşîretini toplamak üzere, ikametgâhından ayrıldığı esnada gelmiş olan diğer bir kürt, bu yabancının kim olduğunu öğrenir-öğrenmez, Ahlat'ta telef olan kardeşinin intikamını almak üzere, sultanı öldürdü. Bundan haberdar olan Malik al-Muẓaffar Ġāzi, Calāl al-Dīn'in cesedini Mayyāfārikīn'e getirip, defnettirmiş ise de, burada yatmakta olan bir çok büyükler gibi, onun da kabrini tesbit edebilmek mümkün olamamıştır.

Esmer, kısa boylu ve ana dilinden başka farsçayı da bilen, mizac itibariyle terbiyeli gözüken bu hükümdar, islâm ve türk tarihinin en bahadır ve şeci şahsiyetlerinden biridir. Bütün hayatını mücâdele ile geçiren, en tehlikeli şerait içinde azim ve iradesini kaybetmeyen bu zat, gerek devlet idaresinde, gerek siyâsette zayif olması ve şecaatten başka bir şeye kıymet vermemesi yüzünden, muvaffak olamamış, mensûp olduğu hânedanın hükümdarlarının çoğu gibi, zâlim olduğundan, hem tebeasının nefretini, hem de komşularının adavetini celbetmişti. İşrete ve sefahate inhimaki, bâzı kötü huyları, hele son zamanlarında, en yakınlarını bile kendinden soğutmuştu. Buna rağmen moğul savletine ve gürcülere karşı mücâdele edebilen yegâne zat olması, ona gerek halk arasında ve gerek bütün şark edebiyatında büyük bir şöhret kazandırmıştır. Moğullar yakın şarkı kâmilen istilâ ettikten sonra, Calāl al-Dīn'in bütün fena tarafları unutulmuş ve kendisi islâmiyetin müdafii olan büyük kahramanlar arasına sokulmuştur. Namık Kemâl de Calāl al-Dīn'i böyle anlamış ve meşhûr piyesini bu görüşle yazmıştır. Halk Calāl al-Dīn'in

ölümüne hiç inanmamış; hakkında bir çok şâyia ve efsâneler çıkmış ve bir çok sergüzeştçiler kendilerinin Calâl al-Dîn olduğunu ileri sürerek, gâilelere ve moğullar arasında endişe uyanmasına sebep olmuşlardı.

Sultan Calâl al-Dîn 'in öteye-beriyo dağılan maiyet ve ümerâsının bir kısmı, Anadolu 'ya iltica ederek, Selçuklu devletinin hizmetine girmişler ve bir kısmı da Suriye ve Elezire 'ye gidip, orada bir çok karışıklıklar çıkarmışlar ve bu arada Kudüs 'ü de haçlılar elinden almışlardır. Âl-i Osman ecdadının Sultan Calâl al-Dîn 'in maiyetindeki ümerâdan biri olduğu ve Anadolu 'ya, diğer Ḫvârizm ümerâsı ile birlikte, geldiği eskiden beri bir çok müverrihler tarafından iddia edilmiştir. Bugün Anadolu 'da gezen Horzumlu oymağı, Anadolu 'ya gelen Ḫvârizmlilerin bakiyesidir. Muhtelif yürük boy ve oymakları, bilhassa şi'îler, kâmilen, kendilerinin Calâl al-Dîn Ḫvârizmşāh 'ın maiyeti olduklarını iddia ettikleri gibi, şark vilâyetlerinde ve bilhassa Dersim 'deki aşiretler de aynı iddiada bulunmaktadırlar.

Bibliyografya: Muḥammed al-Munşî al-Nasavî, *Sîrat al-Sulṭān Calāl al-Dîn* (frns. trc. Paris, 1891; Necib Âsım tarafından türkçeye tercümesi hem kısa, hem de yanlışlar ile doludur. Paris 'te Bibl. Nat. 'da mevcut olup, tab'a esas ittihaz edilen nushada pek çok müstensih yanlışlıkları vardır. Bu eser daha te'lif edildiği XIII. asırda farsçaya çevrilmiş olup, o zamanki yegâne nushadan bu yanlışları düzeltmek kabil olabilir); İbn al-Aşir, *al-Kāmil* (Bulak, 1290), XII, 162—206; Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mir'āt al-zamān* (Topkapısarayı, Sultan Ahmed kütüp., nr. 2907); İbn Vāṣil, *Mufarrac al-kurūb fî aḫbār Banî Ayyūb* (Molla Çelebi kütüp.); Cuzcānî, *Ṭabaḳāt-ı Nāṣirî* (ingl. trc. Raverty), Calcutta, 1864; 'Alâ' al-Dîn Cuvaynî, *Târîḫ-i cihāngušāy* (Leyden, 1916), II, 126, 192; İbn Bîbî, *Selçuknâme* (nşr. Houtsma), Leyden, 1902, s. 154—191; Zahabî, *Târîḫ al-islām* (Ayasofya kütüp., nr. 3015); Brosset, *Hist. de la Géorgie* (Petersburg, 1849), I, 497—511; Raşîd al-Dîn, *Cāmi' al-tavārîḫ*, I (Topkapısarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1518, II, Sultan Ahmed III. kütüp., nr. 2935); Abu 'l-Farac İbn al-'İbrî, *Muḫtaṣar al-duval* (Beyrut, 1890), s. 411—433 (son kısımları Şerefeddin Yaltkaya tarafından türkçeye çevrilmiştir; İstanbul, 1941); ayn. mll. süryânîce eserinin ingl. trc. Budge (Oxford-London, 1932), s. 383—426; Mîrḫvând, *Ravżat al-ṣafā* (Bombay, 1263), IV, 175—187; Ḫvandmîr, *Ḥabîb al-siyar* (Tahran, 1271), II, 235—238.

(MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

CELÂLEDDİN RÛMÎ. CALĀL AL-DİN RŪMİ (1207—1273), Mavlānā Muḥammed, mutasavvıf bir şâir ve mevlevî tarikatinin müessisidir; 6 rebiülevvel 604 (30 eylûl 1207) 'te Belh 'te doğmuş ve 5 cemâziyelâhır 672 (16 teşrin I. 1273) 'de Konya 'da ölmüştür. Şâirin hayatı için oğlu Sultan Veled 'in *İbtidānāme* 'si itimad edilir bir menbâdır. Ancak bu menbâ, hâdiseleri ekseriya muhtasaran kaydettiği gibi, diğer kaynaklarda bahsi geçen bir takım vak'alardan da bahsetmez. Calāl al-Dîn Rūmî 'nin en mârûf tercüme-i hâlini ihtivâ eden eser Aḥmed Aflākî 'nin *Manāḳib al-'ārifîn* 'idir. Mamafih bu eser de bir çok hususlarda, gerek tarihçiler tarafından ve gerek arkeolojik mutâlar ile te'yit edilmekle beraber, kronolojik batâ ve mubalâgalardan ârî değildir ve, menâkibnâmelerde mûtad olduğu üzere, inanılması güç bir çok kerâmetlerden bahseder.

Calāl al-Dîn 'in babası Bahā' al-Dîn Valad b. Ḥusayn b. Ḫaṭîbî, *sulṭān al-'ulamā'* unvanını hâiz idi ve eskiden beri Belb 'te yerleşmiş bulunan bir ulemâ âilesine mensûptu. Kendi rivâyetine göre, şeceresi halife Ebû Bekr al-Ṣiddîḳ 'a çıkar. Aflākî, Bahā' al-Dîn Valad 'in annesinin Ḫvārizmşāhlardan 'Alā' al-Dîn Muḥammed 'in kızlarından biri olduğunu söyler. Ancak burada kronolojik müşkilâtla karşılaşmaktayız (Firūzān Far, *Mavlānā Calāl al-Dîn Muḥammed*, Tahran, 1315, s. 5—7). Yine Aflākî ve müstensihlerine göre, Bahā' al-Dîn Valad 'in, kelâmcı ve feylesof Faḫr al-Dîn Rāzî 'nin fesadcılığı yüzünden, Ḫvārizmşāhlardan Muḥammed Tekiş ile arası açılmış ve kendisi, bu sebeple, oğlu Calāl al-Dîn Muḥammed 5 yaşında iken (609 veya 610 = 1212 veya 1213), Belh 'ten ayrılmıştır. Fakat Faḫr al-Dîn Rāzî 'nin Belh 'te bulunduğu ve Ḫvārizmşāh 'ın bu şehirde uzun zaman kaldığı hakkında menbâlarda hiç bir kayıt yoktur. Bundan başka Rāzî, 606 'da, yâni rivâyet edildiği gibi, Belh 'ten göç hâdisesinden 3 sene önce, ölmüştür. Bu rivâyet Bahā' al-Dîn Valad 'in sık-sık zikredilen bir vaazına istinat etmektedir (*Kitāb al-ma'ārif*). Bu kitapta Bahā' al-Dîn, Faḫr al-Dîn Rāzî ve hâmisi Ḫvārizmşāh 'ı, felsefeye inanmalarından dolayı, şiddetle muahaze eder. Sûfî halk vâizlarının felsefe ve her nevi rasyonel bilgiyi muahaze etmeleri, o zaman pek çok görülen bir keyfiyet idi. Bu kabîl vâizlar bu suretle avamın sempatisini celbetmek yolunu bulurlardı. Bahā' al-Dîn Valad 'in, Ḫvārizmşāh 'ı, bu hükümdar daha Belh 'te iken, muahaze etmek cesaretinde bulunacağı şüphelidir. Sultan Veled, *İbtidānāme* 'de, sâdece, Bahā' al-Dîn 'in Belh halkı ve Ḫvārizmşāh 'a hiddetlenerek, bu şehirden ayrıldığını söylemekle, bu münazaaya

telmihte bulunur. Bundan sonra da büyük babası yolda iken (*dar raftan*), Belh'in moğullar tarafından zaptı haberi geldiğini kaydeder. Belh moğullar tarafından 617'de zaptedildiğine göre, bu muhaceret her hâlde bu tarihten önce vukû bulmuş olmalıdır. Bahâ' al-Dîn'in Belh'i terketmesinin hakikî sebebi, ihtimâl, moğul istilâsı korkusudur. Mamafih menbâlarda böyle bir kayıt yoktur. Bahâ' al-Dîn Valad, evvelâ hacca gitmiş ve seyahati esnasında oğlu Celâl al-Dîn ile birlikte, Nişapûr'da, mârûf şâir 'Aṭṭâr ile buluşarak, şâirin çocuğa *Asrârnâme*'sini verdiği rivâyet olunmuştur. Davlatşâh'ın *Tazkirat al-şu'arâ*' (s. 193)'sında bulunan bu mâlûmat, *İbtidânâme* ve Aflâkî'de yoktur. Esasen o zamanlar 'Aṭṭâr'ın henüz hayatta olması ihtimâli pek zayıftır (krş. ATTÂR). Bahâ' al-Dîn Valad'in Bagdad'da 'Omar Suhravardî tarafından karşılandığı, halifenin bir hediyesini reddettiği ve medrese-i Mustanşiriya'de konakladığı söylenir. Aynı zamanda Abbâsî hilâfetinin sukutunu önceden haber verdiği rivâyet olunur ise de, Mustanşiriya'nin inşası 631'de, yâni Bahâ' al-Dîn Valad'in ölümünden sonra, tamamlandığına göre, Aflâkî'nin bu hususla verdiği mâlûmat kronolojiye uymamaktadır. Bahâ' al-Dîn Valad Hicaz'dan, Şam yolu ile, Anadolu'ya geçmiş ise de, hangi şehre gittiği mâlûm değildir. *İbtidânâme*, vak'aları telhis ile, mevki ismi olarak, yalnız Rûm ve Konya'dan bahseder; bundan önce oturdukları başka bir Anadolu şehrinden bahsetmez.

Bahâ' al-Dîn Valad Konya'da yavaş-yavaş büyük bir şöhret kazandı. Emîrler ve hattâ bizzat Sultan 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd, onun vaazlarına devam ederlerdi. Nihâyet Konya'da 2 sene bulunduktan sonra, öldü. 18 rebiülâhır 628 (1220)'de öldüğüne göre, Bahâ' al-Dîn Valad Konya'ya 626 (1228)'da gelmiş olmalıdır.

Risâla-i sipahsâlâr ise, Celâl al-Dîn'in, babası ile birlikte, Konya'ya geldiği zaman, 14 yaşında olduğunu kaydeder. Bu takdirde Bahâ' al-Dîn'in 618'de Konya'ya gelmiş olması lâzımdır. Aynı menbâ bundan önce Bahâ' al-Dîn Valad'in Suriye'den Erzincan'a geçtiğini söyler. Erzincan'da o zaman Mengüçek sülâlesinden Faḫr al-Dîn Bahrâm Şâh (ölm. 622 = 1225) hâkim idi. Bahâ' al-Dîn, burada kalmayarak, civardaki Akşehir'e gitmiş, orada Faḫr al-Dîn'in zevcesi 'İşmatî Hatun tarafından yaptırılan hankahta bir sene kadar oturmuş ve buradan Konya'ya geçmiştir (*Risâla-i sipahsâlâr*, taş basması, Cawnpore, 1319, s. 9).

Aflâkî'ye göre, Bahâ' al-Dîn Valad 614 (1217)'te Malatya'ya gelmiş, oradan Erzincan'a gitmiş, 4 sene Akşehir'de kalmış ve Akşehir'den gittiği Lârende'de 7 sene veya bir az daha fazla kaldıktan sonra, 623'te artık 18 yaşında olan oğlunu Şaraf al-Dîn Lâlâ Samarḳandî'nin kızı Gavhar Hatun ile evlendirmiştir. Lârende'de, yâni bugün Karaman tâbir olunan yerde, Sultan Veled doğmuştu. Celâl al-Dîn'in annesi de bu şehirde medfûn idi. Bu tarihler, *İbtidânâme*'de Bahâ' al-Dîn Valad'in 626 (1228) senesine doğru, Konya'ya geldiğini bildiren kayıtlara aşağı-yukarı uymaktadır. Konya'da 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd'ın lalası Badr al-Dîn Gavhartaş Dizdâr, Bahâ' al-Dîn Valad için, bir medrese (Madrasa-i Ḫudâvandigâr) inşa ettirdi. Aflâkî, Bahâ' al-Dîn Valad'in ölümünden bahsederken, Mav'ânâ'nın o zaman, yâni 628 (1230)'de, 24 yaşında ve evlendiği zaman (623=1226) ise, 17 yaşında olduğunu söyler (trc. Huart, I, 38) ki, bu imkânsızdır.

628'de Bahâ' al-Dîn Valad'in ölümünden sonra, Celâl al-Dîn gûya babasının yolunda vaaz ve fetva vermeğe devam etti. Bir sene sonra Bahâ' al-Dîn'in eski bir şâkirdi olan Tirmizli Sayyid Burhân al-Dîn Muḥaḳḳiḳ, hocasını ziyâret etmek maksadı ile, Konya'ya gelir ve hocasının bir sene önce öldüğünü, yerine oğlunun geçtiğini ve Celâl al-Dîn'in zâhirî ilimlerde tamamen babasının mertebesine ulaştığını haber alınca, bunu takdir etmekle beraber, Celâl al-Dîn'e, babasının zâhirî ahvâl yanında diğer bir hâle de sâhip olduğunu ve bunun tahsil ile değil, duymakla iktisap edilebileceğini, dış ile anlaşılamayacağını, ancak içle duyulabileceğini söyler (*Valadnâme*, s. 193 v.d.). Bunun üzerine Celâl al-Dîn, Sayyid Burhân al-Dîn'in müridi olmuş ve 9 sene, yâni Burhân al-Dîn'in ölümüne kadar, sohbetinde kalmıştır (*ayn. esr.*, s. 195 v.d.). Buna nazaran, Burhân al-Dîn 638'de ölmüş olsa gerektir. Aflâkî'ye göre, Burhân al-Dîn, Celâl al-Dîn ile bir müddet beraber bulunduktan sonra, Kayseri'ye gitmiş ve orada ölmüştür. Filhakika bu zâtın türbesi Kayseri'de gösterilir. Sultan Veled'de böyle bir şeyden bahsedilmez. Bundan başka *İbtidânâme*'de, Sayyid Burhân al-Dîn Konya'ya geldikten sonra, Celâl al-Dîn'in, tahsilini ikmâl maksadı ile, Halep ve Şam'a gittiğine dâir mâlûmat yoktur. Menbâlar arasında yalnız Aflâkî, bir çok mübalâğalı keramet nakilleri ile, Celâl al-Dîn'in bu iki Suriye şehrindeki ikametinden bahseder.

Sayyid Burhân al-Dîn'in ölümünden sonra, Celâl al-Dîn 5 sene yalnız kalmıştır (*Valadnâme*, s. 196). Nihâyet 26 cemâziyelâhır 642 (1244)'de seyyah derviş Şams al-Dîn Muḥammed Tabrizî Konya'ya gelmiş, şeker tâcirleri (*şakar furûşân*) hanına inmiş ve Celâl al-Dîn ile görüşmüştür. Çoktan beri böyle bir refika mula-

hassir olan Mavlânâ bu dervişe tasavvufî mânada, âşık olmuş ve onu evine götürmüştür. *Maḳālāt-i Şams-i Tabrîzî*'deki bir kayıttan anlaşıldığına göre, Şams, Mavlânâ ile görüşmesinde kendisine Bâyazîd al-Bisṭâmî'ye âit bir sözün mânasını sormuştur (Fîrûzân Far, s. 65). Ancak bu meşhûr muhaverenin tıpkı Aflâkî'de anlatıldığı şekilde cereyan edip-etmediğini tâyin etmek güçtür. Bundan başka bunun Şams al-Dîn ile Calâl al-Dîn'in ilk tanışmaları olmadığı da söylenebilir. Aflâkî, Mavlânâ'nın Şams'i daha önce Şam'da da bir kere görmüş olduğunu söyler. Şams'in *Maḳālāt*'ında bulunan bir ibâre de bu mâlûmatı te'yit eder gibi görünmektedir. Burada Şams, 16 sene önce Mavlânâ'dan işittiği bir sözü hatırladığını kaydeder (Fîrûzân Far, s. 65). Burada Şams'in, Mavlânâ ile tanışmasından önceki hayatı hakkında mâlûmat verilecek değildir. Çünkü bu zâtın şahsiyeti için kat'î bir söz söylemek, ancak *Maḳālāt-i Şams-i Tabrîzî*'nin tenkidli bir tab'ının neşrine bağlıdır. Şams'in her zaman siyah bir keçe giydiği, dâimâ yer değiştirdiği (bu yüzden kendisine *paranda* lâkabı takılmıştı) ve kitâbî ilimlerin düşmanı olduğu söylenir. Mavlânâ'yı kitap okumaktan alıkoymak gayretlerini tasvir eden bir çok fıkralar vardır. Ancak kendisinin tahsil görmüş olduğunu ve zamanının dinî ilimlerine yabancı kalmadığını *Maḳālāt* açıkça göstermektedir.

Sultan Veled'in Şams-i Tabrîzî'nin *maḳām*'ı hakkında verdiği mâlûmat, bu dervişin babası ile olan münasebetlerine dâir şahsî telâkkisi bakımından, dikkate değer mâhiyettedir. *Valadnāme* (s. 197)'de Mavlânâ'nın Burhân al-Dîn-i Muḥaḳḳiḳ yanındaki müridliğinden bahsedildikten sonra, yeni bir fasıl gelmektedir. Âdem zamanından beri cihanda „evliyây-i kâmil" ve bundan başka „âşıkân-ı vâsil" bulunmuştur. Bunlar halk tarafından tanınıp takdir edilmekle beraber, „ilm-i zâhir" erbabı bunu hiç bir zaman farkedememişler, hattâ bilgisizlikleri yüzünden, Ḥallâc gibi kimseleri dar ağacına çekmişlerdir. Fakat bu „evliyâ" âleminin üstünde başka bir âlem daha vardır ki, burası „mâşûk" makamıdır. Bunun hakkında Şams-i Tabrîzî meydana çıkmadan önce kimse bir şey duymamıştı. Alelâde kimselerin gözünden ve bittabi „âşıklar" zümresinden daha mestûr olan bu zümrenin mümessillerinden biri Şams al-Dîn'dir. Onun (s. 198) Mavlânâ'ya bu yüksek yolu göstердiği ve Mavlânâ'nın onun yanında yeniden öğrenmek mecbûriyetinde kaldığı (*ġazl navāmūz*, s. 198, 11. beyit) v.s. kaydedilir. „Sulṭân al ma'şūḳîn" olan Şams-i Tabrîzî için duyduğu bu tasavvufî aşk, Mavlânâ'yı şâir etmiş ve böylece, kendisi işlâm âleminin en büyük şâirlerinden biri olmuştur. Şams ile tanıştıktan sonra, Mavlânâ müridlerini ihmâl etmiş ve artık Şams'ten başka, hiç kimse ile meşgûl olmamıştır. Müridleri memnuniyetsizliklerini açığa vurarak, bu türedinin nereden geldiğini ve hangi soydan olduğunu bilmediklerini, kendilerinin bu ne idüğü belirsiz dervişten daha kıymetli olduklarını, üstad ile temas nizamının tamamiyle bozulduğunu v.b. iddia ettiler (*Valadnāme*, s. 43). Hattâ Şams'in ölüm ile tehdit edildiği anlaşılıyor. İşte bu gibi hâdiselerden pek muġber olan Şams al-Dîn, 21 şevval 643 (1245; *Valadnāme*, mukaddime, s. 52, not)'te Konya'dan Şam'a kaçtı. Fakat ayrılması müridlerce istenen neticeyi vermedi; Mavlânâ bütün-bütün perişan bir hâle geldi ve kendi müridleri ile, eskisi kadar bile, temas etmez oldu. Sultan Veled, nihâyet âsî müridlerin af dilediklerini ve Şams'i alıp getirmek üzere, kendisinin babası tarafından Şam'a gönderildiğini söyler (*ayn. esr.*, s. 47 v.d.). Şams al-Dîn, Mavlânâ'nın yazılı ve oğlunun şifahî ricalarına dayanamayarak, Konya'ya döndü. Sultan Veled kendini bütün yol boyunca, yaya olarak, tâkip etmişti (*ayn. esr.*, s. 52). Fakat Konya'ya geldikten az sonra, müridler tekrar mırıldanmağa ve dervişi Mavlânâ'dan uzak tutmağa çalıştılar. Şams'in sabrı tükendi ve, bir kaç kere, Sultan Veled'e, bu sefer izi bulunmayacak şekilde, kaybolacağını ve öldüğü şâyiasının ortaya yayılacağını söyledi. Nihâyet bir gün kayboldu; kimse nereye gittiğini bilemedi. Sultan Veled'e göre, kardeşi 'Alâ' al-Dîn'in Şams'i öldürdüğü doğru değildir. Şams-i Tabrîzî'nin ortadan kaybolduğu sene, Sultan Veled tarafından kaydedilmemekle beraber, başka rivâyetlere göre 645 (1247)'tir.

Şams'in ortadan kaybolması üzerine, Mavlânâ'da hâsıl olan rûh hâletini Sultan Veled, çok müessir beyitler ile, tasvir etmiştir (bk. *ayn. esr.*, mukaddime, s. 55 v. d., metin, s. 56 v. d.). Mavlânâ şâir oluyor — Sultan Veled burada bir istitrat ile mutasavvıf şâiri (âşıkı) alelâde şâirlerden kat'î olarak ayırır — ve kendisini, anlaşılan oğlu tarafından da mubalâğalı sayılacak derecede, semaa veriyor. Mavlânâ, iki kere Şams'i aramak için, Şam'a gitmiş, fakat bulamamıştır. Heyecanlı hâl ve tavrının şamlılara alışılmamış ve görülmemiş bir şey gibi geldiği, Sultan Veled'in tasvirinden anlaşılmaktadır (s. 58). İki seyahat arasında bir kaç senelik bir fasıla vardır (s. 9, 61); Mavlânâ ikincisinde Şam'da bir kaç ay kalmıştır (s. 13, 61).

Kaybolan Şams al-Dîn'i Mavlânâ kendinde bulmuştur. Mavlânâ'da da, İran mutasavvıflarında sık-sık görüldüğü gibi, kendişini sevgili

ile bir görmek hâleti başlar. Bunun neticesi olarak, Mavlânâ bâzı gazellerinin mahlâsında, kendi adı yerine, mâşukunun adını zikreder.

Mamafih Şams al-Dîn, cismânî bir halel de bulmuştur. 647 (1249) veya 652 (1254)'de Mavlânâ, Şams al-Dîn'in kendisine müridlerinden Konyalı Şalâḥ al-Dîn Zarküb („kuyumcu") şeklinde tezâhür ettiğini söyler. Bu ümmî, fakat anlaşılan güzelliği, mûnis ve uysal tabiatı ile temâyüz etmiş olan kuyumcuyu kendine halife ve diğer müridlerine baş yaptı. Müridlerinin bundan sonra onu şeyh tanımalarını ve kendisinin şeyhlikten çekilmek istediğini söyledi (*Valadnâme*, s. 64 v. d.). Her zaman babasına büyük bir sadakat gösteren Sultan Veled'in bile bu intihaba, kemâl-i tevâzû ile, bâzı itirazlarda bulunduğu anlaşılıyor. Diğer müridler ise, tebrizli Şams al-Dîn'i, küçük yaştan beri tanıdıkları bu câhil konyalı kuyumcu çırağına nazaran, daha ziyâde kabil-i tahammül buluyorlar (*ayn. esr.*, s. 71) ve üstadın ona gösterdiği hayranlığı anlayamıyorlardı. Bu sebeple kendisini öldürmeğe karar verdiler; fakat bu sûikasd haber alındı. Bunu işiten Zarküb, gülümseyerek (*ayn. esr.*, s. 74), çok güzel ve mütevâzî bir cevap verdi: — „Hayatım Allahın elinde dururken, beni her hangi bir kimse nasıl öldürebilir? (75, 2—3) Mavlânâ'nın aramızdan beni seçtiğini ve benim ise, bir aynadan başka bir şey olmadığımı bilmeden, hiddetlenmeyiniz... O bende kendini görüyor; naşıl olur da kendisini seçmez? (bende) sâdece kendi yüksek güzelliğini seviyor" (75, 15—18). Nihâyet fırtına duruldu. Sultan Veled'in anlattığına göre, müridler Mavlânâ'nın kendilerinden tamamen yüz çevirdiğini anlayarak, nedâmetle af dilediler (74—87). Bu ikinci buhranın atlatılmasında Sultan Veled'in sâdıkâne hareketi ile Şalâḥ al-Dîn'in mütavazi ve uysal şahsiyetinin de âmil olduğunu kabûl edebiliriz.

Şalâḥ al-Dîn Zarküb 10 yıl Mavlânâ'ya nâiplik ve halifelik ettikten sonra, hastalanarak, ölmüştür. Sultan Veled'in ifâdesine göre, ölümünden 3 gün önce, Mavlânâ'dan, ayrılmak için müsaade istemiştir. Mavlânâ bunun üzerine hastayı ziyâretlerine nihâyet verdi. Şalâḥ al-Dîn bunun ne demek olduğunu anladı ve öldü (I, 109). Şalâḥ al-Dîn'den sonra, *Maṣnavî-i mavlavî*'yi ilham eden Urmiyeli Çelebi Ḥusâm al-Dîn Ḥasan b. Muḥammed b. 'Alî Türk halife oldu. Bu da 5 cemaziyelâhır 672, yâni Mavlânâ'nın ölümüne kadar, 10 yıl (*ayn. esr.*, s. 120,3 v. d.) Mavlânâ'nın yanında kaldı. Buna göre, Şalâḥ al-Dîn Zarküb'un ölümü 662 (1263) ve halifeliğe tâyini ise, 652 (1254) olmalıdır. Mavlânâ'nın ölümünden sonra, Ḥusâm al-Dîn, üstadın oğlu Sultan Veled'e halifelik teklifinde bulunmuş, fakat Sultan Veled bu teklifi reddetmiştir (s. 122 v.d.). 12 sene sonra (s. 123), yâni 684 (1285)'te, daha kuvvetli bir ihtimâlle 683 (1284)'te, Ḥusâm al-Dîn de ölmüştür. Sultan Veled yalnızlıktan sıkılmaktadır (s. 123). Ḥusâm al-Dîn rüyasında görünür ve kendisinin her kâmil şeyhte yaşadığını söyler: — „Biz insan kılığında Allah ışığıyız; Allah ışığı, hangi ata binerse binsin, dâimâ aynı kalan hükümdardır." — der (12. beyit; buna benzer akîdeler için bk. s. 62, 172, 242). Nihâyet halkın ısrarı üzerine, Sultan Veled şeyhliği kabûl etmiş (s. 129) ve 712 olan ölüm tarihine kadar, yâni hemen-hemen 30 sene, şeyhlikte kalmıştır.

Asıl tarikat tarihi Sultan Veled ile başlar. Sultan Veled sistemli bir teşkitât yapmış ve tarikati yaymağa başlamıştır. Babasının aşk ile karışık tasavvufuna düşman olan bir çok kimseleri dost yapmağa, tenkitleri susturmağa ve tarikati yeni bir buhrandan korumağa muvaffak olmuştur (s. 130). Mavlânâ'nın kendiliğinden, hâricî hiç bir nizama tâbi olmaksızın, yaptığı semâ' (bk. Aflâkî, *tür. yer.*; *Valadnâme*, metin, s. 57), Sultan Veled tarafından, kaideleri tâyin ve tesbit edilmiş bir âyin hâline konmuştur. Sultan Veled'den önce, Mevlânâ henüz hayatta iken, mevcut semâ 1925'te mevlevî tekkelerinin kapanmasına kadar gördüğümüz mevlevî dervişleri semâından farklı idi. O zamanlar semâ, zikr merasimleri gibi muayyen günlerde ve namazdan sonra bu maksada tahsis edilmiş semâhânelerde muntazaman icra olunan dar mânada dinî bir merasim olmayıp, bir nevi yüksek rûhânî zevk idi. *„Ruḫṣa"* olarak dinî bir mecburiyet değildi ve ekseriya bir ziyâfet ile müterafikti. Mavlânâ ekseriyâ müridleri ile birlikte, tarikat muhipleri tarafından, ziyâfetlere dâvet edilirdi; bu ziyâfetler semâ' ile başlar veya nihâyetlenirdi. Deveran, yâni mevlevî raksı, gecenin geç vaktine kadar devam ederdi. Mavlânâ'nın en mârûf muhibbi Mu'în al-Dîn Parvâne idi; tertip ettiği semâlı ziyâfetlere Konya'nın büyükleri ve eşrafı da dâvet edilirdi. Daha sonra mevlevîlerin *âyîn* adını verdikleri bu merasim çok daha mazbut bir mâhiyet almıştır.

Eserleri. 1. Mavlânâ'nın divanı gazel ve rubâîlerden müteşekkildir. Gazellerin ekserisinde, mahlâs yerinde, Şams-i Tabrîz ismi vardır. Bu sebeple divanına *Dîvân-i Şams-i Tabrîz* dahi denir. Bâzı gazellerinde, mahlâs olarak Şalâḥ al-Dîn (yâni Şalâḥ al-Dîn Zarküb) ismi görülür. Mavlânâ'nın mahlâsı anlaşılan *Ḫamâş* idi; bu kelimeye bir çok gazellerde, tahallus yerinde, tesadüf edilir. Divanı, her hâlde, hakikî şevk ve heyecanın en şaf ifâdesi olmak ve edebî

örneklere uyularak vücuda getirilmekten ziyâde, his ve şahsî sergüzeştlerin makesi bulunmak itibariyle mühimdir. Bunda mûtad edebî san'atlar yoktur. Buna mukabil bir beyit içinde çok defa s e c î bulunur. Bu suretle beyit *a a a b* kafiyelerini ihtivâ eden küçük bir kıt'a hâlini alır. Mavlânâ divanının kütüphânelerde bulunan eski yazmalara istinaden vücuda getirilmiş tenkitli bir tab'ı yoktur. Şark taş basmaları arasında, muhtevâ itibariyle, en zengini, Neval Kişor tarafından 1302 (1885)'de Lucknow'da basılanıdır. Bu kitap 2 cild hâlinde, 1036 büyük sahifeyi ihtivâ eder. Ancak bu tab'ı, eski yazmalar ile karşılaştırıldığı takdirde, ne gibi bir netice elde edileceği şimdiden kestirilemez. Divandan tercümeleri ile birlikte yapılan müntehap neşirler şunlardır: V. von Rosenzweig, *Auswahl aus den Diwanen des... Dichters... Aus dem Persischen mit beigefügtem Original-Texte und erläuternden Anmerkungen* (Wien, 1838) ve R. A. Nicholson, *Selected Poems from the Divāni Shamsi Tabriz edited and translated with an introduction, notes and appendices* (Cambridge, 1898). Divanın Türkiye'deki yazmaları için bk. H. Ritter, *Der Islam* (1940), XXVI, 144—156. Mavlânâ'nın rubâîleri, bir kaç kere ceste-ceste, basılmıştır (İstanbul, 1312—1314). Bu tab'ı ve divanın bâzı hind yazmaları için bk. S. Bogdanov, *The Quatrains of Jalālu-d-dīn Rumi and two hitherto unknown Manuscripts*, *JAS*, Bengal, 1935, I, 65—80; macarca tercümesi de vardır: Alexander Kegel, *Abh. der Ung. Ak. Wiss.*, sınıf 1, XIX, nr. 10 (Budapest, 1907); Hasan Âli (Yücel), *Mevlânâ'nın rubâîleri* (İstanbul, 1932); Âsaf Hâlet Çelebi, *Mevlânâ'nın rubâîleri* (İstanbul, 1939).

Mavlânâ'nın *dūş vaḳt-i ṣubḥdam...* diye başlayan anlaşılması haylı güç bir rubâîsi bir kaç yerde münferiden şerhedilmiştir; meselâ Yûsuf b. Ḥamza al-Malaṭî'nin Selim I. için yaptığı şerh ve Ṣalâḥî 'Abdî (ölm. 1196, krş. H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 157 v. d.) şerhi.

2. *Maṯnavî-i ma'navî*. Bu büyük mistik ve didaktik mesnevî 6 defterden mürekkep olup, 25.700 beyiti ihtivâ eder. Mesnevî şârihi ankaralı Rüsûhî İsmail Dede, 7. defterini de bulmuş ve şerbetmiş ise de, bu defterin hakikatle Mavlânâ'ya âit olmadığı mâlûmdur. Mesnevî, Ḥusâm al-Dîn Çelebi'nin teşvik ve arzusu üzerine kaleme alınmıştır. Birinci defterin ne zaman vücuda getirildiği tâyin edilememektedir. 'Abbâs hakkında olan 2795 numaralı beyitten (*ḳaṣta dînrā tā ḳiyāmat puṣturū — dar ḫilāfat-i u farzandān-i u*; krş. Abdülbâki Gölpınarlı, tre. I, 435 v. d.), o zamanlar Abbâsîlerin henüz Bagdad hükümdarı oldukları ve binaenaleyh bu defterin Bagdad'ın moğullar tarafından zaptından önce yazıldığı neticesi çıkarılmak istenmiştir. Ancak şâirin, 'Abbâs'ı medheden bu beyiti yazarken, Abbâsî halifeliğinin sukutunu hatırlamamış olması pek muhtemeldir. Nicholson (*Commentary on Book*, I, s. 174), aynı beyiti mevzuubahs ederken, Aflâkî'nin söylediği gibi, birinci ve ikinci defter arasında 2 senelik bir fâsıla bulunduğu neticesine varır. Aflâkî (tre. Huart, 2, 228)'ye göre, bu uzun fasılanın sebebi, Ḥusâm al-Dîn'in zevcesinin ölümüdür. İkinci defterde, şâirin kendi ifâdesine göre (defter II, beyit 7), 662 senesinde başlanmıştır. Altıncı defterin 667'de tamamlandığı söylenirse de, bu tarih şüphelidir (Abdülbâki Gölpınarlı, *ayn. esr.*, s. B, I). Mesnevînin ilk 18 beytini bizzat Mavlânâ yazmış, diğer kısımlarını Çelebi Ḥusâm al-Dîn'e söyleyerek yazdırmıştır. Bütün ahvâlde (semâ esnasında, hamamda, ayakta, otururken, yürürken ve bâzau geceleyin sabaha kadar) vukû bulan bu yazdırma esnasında, Ḥusâm al-Dîn yazdığını yüksek sesle okumuş ve lüzum görülen tashihler bu esnada yapılmıştır (*ayn. esr.*, s. 228). Mesnevînin üslûbu tekellüfsüzdür; beyitler büyük bir sür'at ve heyecan içinde yazılmış olup, lafzla özenilmiş ve işlenmiş değildir. Muahhar müstensihler, bâzı üslûp ve bilhassa, vezin uygunsuzluklarını düzeltmişlerdir. Eser, hey'et-i mecmuası itibariyle, muayyen bir plâna göre yazılmış olmaktan ziyâde, tedâî suretiyle vücut bulmuştur. Şâir bir mevzûdan diğer mevzûa intikal eder ve başladığı bir hikâyenin arasına uzun tasavvufî öğütler sokuşturur. Bu tedâîli üslûp 'Aṭṭâr'ın son eserlerini andırır (Mavlânâ'nın üslûp husûsiyetleri için bk. nşr. Nicholson, I, ön söz, s. 8—13; tre. Abdülbâki Gölpınarlı, I, C—V). Kitaba örnek olan eserler, Mavlânâ'nın *Ilâhînâme* dediği Sanâî'nin *Ḥadîḳa* adlı mesnevîsi ile 'Aṭṭâr'ın mesnevîsidir [bk. ATTÂR]. Esâsen Ḥusâm al-Dîn bu iki mesnevîyi okuduktan sonra, Mavlânâ'ya bunlara benzer bir eser yazması için ricada bulunmuştur (Aflâkî, tre. Huart, 2, 225). 'Aṭṭâr'ın diğer eserleri de, mesnevîdeki bir çok hikâyelere menbâ olmuştur (krş Abdülbâki Gölpınarlı, I, V; Nicholson şerhi ve H. Ritter, *OLZ*, 1941, s. 250). Mesnevînin 18 medhâl mısrâında görülen şikâyetçi ney 'Aṭṭâr'ın *Cavhar al-ẕāt*'ında, çok daha mufassal olarak, mevcuttur (H. Ritter, *Das Prooemium des maṯnawi-i mawlawī*, *ZDMG*, 1939, 93, 169—196).

Mesnevînin, uzun senelerin çalışma mahsûlü olarak, en eski yazmalara istinaden vücuda getirilmiş tenkitli bir tab'ı ve şerhi vardır (R. A. Nicholson, *The Mathnawī of Jelālu'd-*

dîn Rûmî, edited from the oldest manuscripts available: with ciritical notes, translations and commentary; E. J. Gibb Memorial, New Series, London, 1924—1940, VI, 1—8). En son türkçe tercümesi için bk. Mavlânâ, *Mesnevî* (Dünya edebiyatından tercümeler, şark islâm klâsikleri I, İstanbul, 1942 'den itibâren intişar hâlindedir; trc. Veled İzbudak — Abdülbâki Gölpınarlı tarafından muhtelif şerhler ile karşılaştırılmış ve esere bir izahnâme ilâve edilmiştir). Avrupa dillerine daha önce yapılmış olan tercümeleri şunlardır: Georg Rosen, Leipzig, 1849; F. Rosen tarafından bir mukaddime ile, München, 1913; James W. Redhouse, London, 1881; E. H. Whinfield, London, 1887, 1898; C. E. Wilson, London, 1910 (daha mufassal bibliyografik tenkidî mâlûmat için bk. Nicholson, II, XIII — XV). Ordu dilinde tercümeleri için bk. *Catalogue of the Library of the India Office*, II, kısım VI, Persian Books by A. J. Arberry, London, 1937, s. 301—304. Türkiye 'de yapılan en mârûf tercüme ve şerhler şunlardır: Ankaralı İsmail Rüsûhî (ölm. 1041 = 1631), *Fâtiḥ al-abyât*, İstanbul, 1289, 6 cild; Bursalı İsmail Hakkı, *Rûḥ al-maṣnavî* (birinci defterinin bir kısmının şerhi ile), İstanbul, 1287; Sarı Abdullah Efendi (1. defter), İstanbul, 1288, 5 cild; Nahifî, nazmen tercüme, Kahire, 1268 (1851); Âbidin Paşa, İstanbul, 1887/1888 6 cild. İran ve Hind 'de vücuda getirilen ve basılan şerh ve tercümeler ile en eski şark basmaları için bk. Nicholson, *Introduction*, I, 16—18, VII, Introduction, XI-XII ve Arberry, *göst. yer.*, s. 301—304. Kütüphânelerde Yûsuf Sineçûk (ölm. 953) tarafından tertip edilmiş *Cazîra-i maṣnavî* adlı mesnevî telhislerine sıksık tesadüf edilir.

3. *Fîhi mâ Fîh*, Mavlânâ 'nın sözlerini câmi bir eser olup, hayatı bakımından bâzı mühim mâlûmatı ihtivâ eder. Krş. R. A. Nicholson, *The Table talk of Jalalu'ddin Rumi*, Centenary Supplement to the *JRAS*, 1924, s. 1—8. Tahran taş basması, nşr. 1333. Abdülmecid, Ordu dilinde bir ön sözle, A'şamgarh, 1929. Yazmalar hakkında bk. H. Ritter, *göst. yer.*, s. 221—224.

4. *Mavâ'iẓ macâlis sab'a*. Mavlânâ 'nın 7 öğüdüdür. Düzelten Ahmed Remzi Akyürek, mütercimi Rizeli Hasan Efendi-oğlu, İstanbul, 1937 (Anadolu Selçukîleri mevlevî bitikleri, I). Yazmalar için bk. H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 224.

5. *Maktûbât*. Mavlânâ 'nın mektupları. Düzelten Ahmed Remzi Akyürek, İstanbul, 1937 (*Anadolu Selçukluları gününde mevlevî bitikleri*, II). Buna dâir mühim bir icmal için bk. Şereffeddin Yaltkaya, *TM*, 1939, VI, 323—345. Krş. bir de Fuad Köprülü, *Belleten*, 1943, 7, 416.

Bibliyografya: Mavlânâ 'nın hayatı hakkında en mühim meabâlar, türk kütüphânelerinde bulunan yazma eserleri ile birlikte, H. Ritter tarafından bir araya toplanmıştır. *Philologika*, XI, *Mavlânâ Galâladdîn Rûmî und sein Kreis, Der Islam*, 1940, s. 127—135; bunun muhtasar şekli için bk. *TM*, 1940—1942, VII—VIII, 278 v. dd.); Sultan Veled 'in *İbtidânâma* 'si, Calâl Humâ'î 'nin bir mukaddimesi ile basılmıştır: *Valadnâma, Maṣnavî-i Valadî bâ taṣḥîḥ va muḳaddima* (Tahran, 1315), Macd al-Dîn Faridûn b. Ahmed Sipahsâlâr, *Risâla-i sipahsâlâr*, taş basması, Cawnpore, 1319 (İstanbul, 1331), trc. Ahmed Avni; Ahmed Aflâkî (ölm. 761), *Manâḳib al-'ârifîn* (gayr-i matbu). İlim âleminde bu eserin Clément Huart tercümesinden istifâde edilir: *Les saints des derviches tourneurs, Récits traduits du persan et annotés* (Paris, 1918 ve 1922), 2 cild (eser için bk. Fuad Köprülü, *TM*, I, 291 v.dd.). Eserin tarihî kıymeti için krş. Cl. Huart, *De la valeur historique des mémoires des derviches tourneurs, JA* (1922), s. 19, 308—317; Fuad Köprülü, *Belleten* (1943), 7, s. 422 v.d.; telhisler ve tercümeler için bk. H. Ritter, *göst. yer.*; muahhar tercüme-i hâllerin hepsinin (Câmî, Davlatşâh v. b.) mehazları bu eserlerdir.

Tetkikler. Badî' al-Zaman Firûzân Far, *Mavlânâ Calâl ul-Dîn Muḥammed maşhûr ba-Mavlavî* (Tahran, 1315—1317); eser, bugüne kadar, emsâline pek üstün tenkidî bir tetkik olmak hassasını muhafaza etmiştir. H. Ritter, *Philologika*, XI, *Mavlânâ Galâl al-Dîn Rûmî und sein Kreis, Der Islam* (1940), XXVI. 116—158, 221—249; türk. trc. *Mavlânâ Calâl al-Dîn Rûmî ve etrafındakiler, TM*, VII — VIII, 268—281; bu hususta eski bibliyografya için bk. Mavlavî 'Abd al-Muḳtadir, *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Pablic Library at Bankipore* (Calcutta, 1908), I, 94; Ethé, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of the India Office* (Oxford, 1903), I, 630; Sâdeddin Nüzhet, *Mavlânâ* (Millî kütüp., Edebiyat serisi, 13), İstanbul, 1932; *Konya halkevi kültür dergisi*, Mavlânâ özel sayısı (İstanbul, 1943)

Resimleri. Şâirin en güzel portresi yeni mevlevîhânede bulunan bir minyatürden renkli olarak vücuda getirilmiş olup, *Güzel san'atlar mecmuası*, nr. 2, s. 50 'de neşredilmiştir. Süheyl Ünver, *Konya Halkevi kültür dergisi*, s. 77—80'de diğer bâzı resimleri hakkında mâlûmat verir. Mavlânâ'nın resimleri hakkında Konya 'daki türbesi ve Konya müzesinde maḥfuz eşya için bk. Meh-

med Yusuf, *Konya âsâr-ı atîka müzesi rehberi* (İstanbul, 1930); M. Yusuf Akyürek, *Konya âsâr-ı atîka müzesinde Mevlânâ Calâl al-Dîn Rûmî 'nin sandukası* (İstanbul, 1936); yukarıda zikredilen Badî' al-Zamân Fîrûzân Far'în eserinde de Mevlânâ'ya âit resimler vardır. Bunlardan başka bk. *Konia, la ville des derviches tourneurs* (Paris, 1879); Fr. Sarre, *Reise in Kleinasien* (Berlin, 1896); âyînde çalınan musiki için bk. *İstanbul konservatuarı neşriyatı*, türk klâsiklerinden VI. XV. cild, *Mevlevî âyînleri*, I, XXXVIII, 1933—1939 ve *Zeitschrift für vergl. Musikwissenschaft*, I, *Notenbeilage*. (H. RITTER.)

CELÂLÎ. CALĀLÎ takvimi, *al-Tārīḫ al-Calālī*, fars. *Tārīḫ-i Calālī* veya Selçuk sultanı Calāl al-Dīn Malik Şāh b. Alp Arslan'a nisbetle, *Tārīḫ-i Malikī*. Bu sultan yeni inşa ettirdiği rasadhâneye (yeri kat'î olarak mâlûm değildir; İsfahan, Rey ve Nişapûr arasında tereddüt edilmektedir) 467 (1074/1075) tarihinde, bir çok hey'etşinasları toplamıştı ki, meşhûr riyâziyeci ve şâir 'Omar b. İbrâhîm al-Ḫayyāmî [b. bk.] bunlar arasında bulunuyordu. Sultan bu âlimleri eski İran takvimini, bey'et rasad ve hesapları neticelerine göre, ıslah ve tanzim etmeğe memur kıldı. O zamanki (Yezdigird'den başlayan) İran takvimi şu esaslara dayanıyordu: 1 sene, her biri 30 gün sayılan, 12 ay idi; yıldan artan 5 gün (*al-mustaraḳa*, fars. *andargāh*) *ābān* denilen 8. aya ilâve edilirdi. Fakat sene takriben 365 1/4 günden ibâret olduğu için, 4 senede bir günlük ve binaenaleyh 120 senede bir aylık hatâ husûle gelmiş oluyordu. Bu itibarla her 120. yıla bir ay ilâve edilirdi; böylece her 120 senede 13 aylık olan bir sene gelirdi (*kebîs* denilen bu gün veya ay ilâvesi usûlü hakkındaki türlü fikirler için aşağıda zikredilen menbâlara müracaat edilmelidir). Arap fütûhatı ile, islâm takviminin kullanılmağa başlaması sebebinden, itibardan düşmüş olan bu takvimdeki hatâ Julien takviminkinin aynı idi; fakat İran takviminde kebise tâdilinin, 4 senede bir değil, ancak 120 senede bir yapılması sebebinden, bu takvim Julien takvimi kadar kullanışlı değildi. — Calāl al-Dīn'in dâvet ettiği hey'et âlimlerinin bu sistemde yaptıkları tâdilâtın neden ibâret olduğu, kat'î olarak, mâlûm değildir. Yalnız şu nokta üzerinde ittifak edilmiştir ki, bu âlimler, hem 30'ar günlük 12 ayı, eski adları ile, hem de seneye 5 gün ilâvesi usûlünü muhafaza etmişler; fakat bu günleri 12. ayın sonuna ilâve eylemişlerdir (*Aspendārmuz*, arap. *Isfendārmaz*); diğer taraftan her 4 senelik bir devreye bir 6. ara günü ilâve olunmuştur (bunun nereye ilâve olunduğu tam olarak bilinmemekle beraber, senelik 5 ara gününden sonraya konuldukları tahmin edilmektedir). Takvimin tâdil ve hakikî zamana tevfiki için, te'sis olunan devir müddeti, pek vazih olmamak üzere, iki türlü anlatılmaktadır. Ulug Bey (ölm. 1449)'e göre, bu devre (her 4 senede bir ilâve edilmek sureti ile yapılan) araya gün ilâvesi usûlü, 6 veya 7 defa tatbik edilince, 5. sene sonunda (4. sene sonunda değil) tamam olur; hâlbuki Ḳuṭb al-Dīn al-Şīrāzī (ölm. 1311)'ye göre ise, bu devre ancak 4'er senelik kebiselerin 7 veya 8 kerre tekerrüründen sonra tamam olur. Bu ifâdeyi Ideler ile diğer âlimlerin izah ettikleri şekilden başka türlü anlamak ḳâbil değildir; şöyle ki, yeni takvimin mebdeinden itibâren, 4., 8., 12., 16., 20. ve 24. (al-Şīrāzī'ye göre, 28. de dâhildir) seneler, 336 'şar günlük kebise yılları olup, ancak bunlardan sonraki 29. (al-Şīrāzī'ye göre, 33.) seneler tekrar kebise olmağa başlar; sonra 33., 37., 41., 45., 49., 53. ve 57. seneler, bundan sonra da ancak 62. (al-Şīrāzī'ye göre, 37., 41., 45., 49., 53., 57., 61., 65. ve sonra 70.) sene gelip, devir de dâimâ aynı suretle tekerrür edip durur. Nazariyesi sahih gibi görünen Ulug Bey'e göre, her 62 senede bir, 15 kebise günü bulunması lâzımdır ki, bu suretle sene, vasatî olarak, 365,241,935 gün olur (asıl hakikî müddet ise, 365,2422 gündür); binaenaleyh 3770 senede bir günlük bir hatâ vâkî olur ki, Gregoire takviminde bu hatâ 3330 senede bir gündür. Binaenaleyh Calālî takvimi, Ideler'in iddia ettiği gibi, garplılarınkinden daha az sahîh değil, bilakis daha ziyâde sahîhtir. Ideler'in iddiası, onun medârî senenin vasatî müddetini, $2''$ kadar fazla kabûl etmiş olmasından ileri gelmektedir. Bununla beraber Ideler, bu takvim sistemini pek karışık bulmakta haklıdır; diğer taraftan bu takvimde hakikî zamana göre tâdil ameliyesi, Gregoire takvimine nisbetle, daha kısa devirlerde, yâni 400 senede değil, 62 senede olmak üzere, yapılır. — Eğer Ḳuṭb al-Dīn Şīrāzī'nin nazariyesi doğru olsa idi, 70 senede 17 kebise günü olurdu ki, bu hâlde vasatî sene müddeti 365,24285 gün tutar, yâni 1540 senede bir günlük bir hatâ vâkî olurdu. — L. A. Sédillot, Ulug Bey zîclerinin mukaddimesi tercümesinde (*Les Prolégomènes*), Calālî takvimine daha da büyük bir sıhhat atfetmiş ise de, bu hükmü yanlıştır; çünkü bu zat kebise gününü ihtivâ eden 161 senelik bir devreyi esas almıştır ki, bu suretle vasatî sene 365,242235 gün tutar, yâni takriben 28.000 senede yalnız bir günlük bir hatâya düşülür. İran takviminin 161 senede 39 kebise gününü ihtivâ ettiği doğrudur; fakat bu sene adedi, tam bir devir teşkil etmez;

devir ancak 3×62, yâni 186 senede tamamlanır ve 101. yıldan sonra gelen 25 sene de, 6 kebise günleri ile birlikte, hatâyı arttırır. — 1851 'de çıkan *L'Annuaire da Bureau des longitudes* ve buna istinâden de, bir çok muasır hey'etşinaslar, İran takvîminin 8 ara günü ihtivâ eden 33 senelik bir devirden ibâret olduğunu sanmışlardır ki, bu suretle bu takvim, takriben 5000 senede yalnız b i r günlük bir batâ ibtivâ etmek sureti ile, şimdiye kadar tesbit edilmiş bulunan takvimlerin en sahîbi olmuş oluyor. Bu devreyi bulmak için, birbiri ardı-sıra gelen her 4 seneye 7 defa birer kebise günü ilâve edildiği, 8. defa ilâve edilen kebise gününün 5. sene nihâyetine konulmuş olduğunu kabûl etmek icap eder; fakat ne Ulug Bey 'in ve ne de Ḳuṭb al-Dīn 'in ifâdelerinden, bizce mâlûm şekillerine bakılınca, böyle bir neticeye varmak mümkün değildir. Ancak bu ifâdelere bir hatâ karışmış olması ve iki nazariyedeki „6 ilâ 7 defa" ve „7 ilâ 8 defa" yerine, bu kebis tarzının her ikisinde de „6 ilâ 8 defa" şeklinde okunması lâzım geleceği de imkânsız değildir. Filhakika nasıl ki arapçada 6 ve 7 (*vāv* ve *zāy* harfleri) rakamları birbirlerine karıştırılabilirlerse, farsça *heft* (7) ve *heşt* (8) adedlerini de kolayca birbirine karıştırmak mümkündür. Bu suretle 66 senede 16 kebise günü veya aynı mânada olmak üzere, 33 senede 8 gün neticesine varılır. Yalnız aynı dakikliği daha basit bir usûlle elde etmek mümkün iken, hey'et âlimlerinin daha karışık ve güç olan usûlü tercih etmiş olmaları mâkul görünmemektedir. Fakat diğer taraftan Ulug Bey zîcinin mukaddimesine ekli, birinci yıldan 1000. yıla kadar olan günlerin mecmuunu gösteren, cedvelin 62 senede 15 kebise telâkkisinden ziyâde, 33 senede 8 kebise telâkkisine uygun düştüğünü kabûl etmemiz lâzımdır. — Ginzel, Matzka (*Die Chronologie in ihrem ganzen Umfange*, Wien, 1844) tarafından kurulan diğer bir faraziyeyi ortaya sürüyor: bu faraziyeye göre, her bir devrede 8 kebise günü bulunmak üzere, 33 'er yıllık 7 devre vardır ve bu devreler 9 kebise gününü ihtivâ eden 37 yıllık bir devre ile birleşir; böylece 268 senede 65 kebise bulunur ve yıl vasatîsi 365,242537 gün olur ki, bunun virgülden sonraki 5 âşarî rakkamı Ulug Bey 'in verdiği rakkama tevâfuk etmektedir. İran hey'etşinasları senenin ilk günü, yâni yeni takvim başı olarak, hicrî 471 senesi ramazanının 10. gününü, yâni güneşin Hamel burcuna girdiği 15 mart 1079 gününü kabûl etmişlerdi. Bu takvim sisteminin islâmî takvimle yan-yana kullanılıp-kullanılmadığını ve ne zamana kadar tatbik edildiğini eldeki kaynaklardan bulup çıkarmağa imkân yoktur; bununla beraber Ideler, bize şâir Sa'dī (ölm. 1263) 'nin *Gulistān* 'ında, Ardibehişt Calālī ayını, yâni Calālī yılının 2. ayını (ki, nisanın yarısından mayısın yarısına kadar sürer), senenin en güzel mevsimi diye övdüğünü söyler.

B i b l i y o g r a f y a: *Prolégomènes des tables astron. d'Oloug Beg* (nşr. L. A. Sédillot, Paris, 1853), s. 27—31 ve 235, fars. metin, s. 309—313; Alfraganus, *Elementa astronomica* (nşr. J. Golius), not, s. 32—35; L. Ideler, *Handbuch der mathemat. u. techn. Chronologie* (Berlin, 1826), II, 512—558; F. K. Ginzel, *Handbuch der mathemat. u. techn. Chronologie* (Leipzig, 1906), I, 300—305. (H. SUTER.)

CELÂLÜDDEVLE. CALĀL AL-DAVLA, bir çok emîrlerin, meselâ aşağıdaki maddeye mevzû olan Buvaybī sülâlesine mensûp zat ile Ġaznavī Muḥammed [b. bk.] 'in ve Mirdâs sülâlesinden Naṣr [b. bk.] 'ın unvanlarıdır.

CELÂLÜDDEVLE. CALĀL AL-DAVLA ABŪ ṬĀHİR B. BAHĀ' AL-DAVLA (993—1044), Büveyhîlerden olup, 383 (993/994) 'te doğmuştur. Babası Bahā' al-Davla 'nin 403 (1012) 'te ölümü üzerine, emîrülümeralığa nasbedilen Sulṭān al-Davla, kardeşi Calāl al-Davla 'yi Basra vâliliğine tâyin etmişti. Buvayhîlerin kavgalarına karışmaksızın, senelerce bu mevkide kaldı. Sulṭān al-Davla 415 (1024/1025) 'te ve kardeşi Muşarrif al-Davla de ertesi sene öldü. O zaman Calāl al-Davla e m î r ü l ü m e r a ilân edildi; fakat yeni mevkiine geçmek için Bagdad 'a gelmekte geciktiğinden dolayı, Sulṭān al-Davla 'nin oğlu Abū Kālīcār 'a müracaat olundu ise de, o da bu makamı kabûl etmedi. Calāl al-Davla artık hutbelerde adının söylenmediğini öğrenince, bir ordunun başına geçerek, Bagdad üzerine yürüdü. Fakat mağlûp olarak, Basra 'ya kadar geri çekilmeğe mecbûr kaldı. Mamafih 418 (teşrin I. 1027) ramazanında, Bagdad halkı ile anlaşamayan ve arapların nufuzundan kuşkulanan türkler tarafından dâvet edilince, tekrar payitahta döndü. Lâkin türkler ile olan dostâne münâsebeti çok sürmedi. Hemen ertesi sene Bagdad 'da bir isyan çıktı. Calāl al-Davla âsâyişi güçlükle te'sis edebildi. Bu esnada Abū Kālīcār Basra 'yı, muharebe etmeksizin, ele geçirmişti. 420 (1029) 'de Vāsiṭ 'ı zaptetmeğe muvaffak oldu. O sırada Calāl al-Davla Ahvāz 'a karşı bir sefere çıkmak üzere bulunduğundan, Abū Kālīcār sulh müzâkerelerine girişmek istedi; fakat Calāl al-Davla Ahvāz 'ı yağma etmeği tercih etti ve Abū Kālīcār âilesinin kadınlarını esir aldı. Rebiülevvel 421 (nisan 1030) sonunda, Abū Kālīcār da, Calāl al-Davla 'ye karşı yürüdü; fakat 3 gün süren bir muḥaşaradan sonra, mağlûp olarak, kaçma-

ğa mecbur oldu. Bu sırada Calāl al-Davla, evvelâ Vāsiṭ'ı zaptediyor, sonra da Bagdad'a giriyordu. Bu meyanda Basra da ele geçirildi; fakat Abū Kālīcār'ın askerleri, sonra burasını tekrar işgâl ettiler. Aynı senenin şevvâlinde (teşrin I.) bu ordu, al-Mazār'ın yakınında yeni bir mağlûbiyete uğradı. Bu mahâl düşman eline geçti; fakat Abū Kālīcār buraya takviye kıt'aları gönderdiği zaman, Calāl al-Davla'nin tarafdarları al-Mazār'dan tardedilmiş bulunuyorlardı. Bagdad'da ücretlî türk askerlerinin serkeşliği gittikçe artıyor, artık emîrülümera nufuzu büs-bütün kayboluyordu. 423 (1032)'te Calāl al-Davla'nin sarayı yağma edildi; kendisi de şehri terkedip, 'Ukbarā'ya kaçmaktan başka çare bulamadı; bu esnada Abū Kālīcār, Bagdad'daki türkler tarafından, emîrülümera ilân edildi. Abū Kālīcār o tarihte Ahvāz'da bulunuyordu ve emîrülümeralığı pek arzu etmediği için, Calāl al-Davla, takriben 6 hafta sonra, vaziyeti gittikçe fenalaşan payitahta dönebildi. Ertesi sene sarayı yeniden zaptedilerek, yağmaya uğradı ve artık tamamiyle âcze düşmüş bulunan Calāl al-Davla de, ikinci defa olarak, firara mecbûr oldu. Bu defa şi'iler tarafından himâye gördüğü al-Karḫ'a gitti ve isyancılar kendisini Bagdad'a çağırıncaya kadar, orada kaldı. Aynı sene Basra vâlisi Abul'l-Ḳāsim, kendisini azletmek niyetini besleyen Abū Kālīcār'a karşı isyan ederek, Calāl al-Davla'nin oğlu al-'Azīz'i Basra'ya çağırdı. Fakat al-'Azīz, daha 425 (1033/1034)'te koğuldu ve Basra ahâlisi yeniden Abū Kālīcār'a sadakat yemini etti. Bu aralık Bagdad'da tam bir kargaşalık hüküm sürüyordu. 427 (1035/1036)'de orduda yeni bir isyan çıktı, Mamalik bu isyan, halifenin müdâhalesi sâyesinde, bastırıldı. 428 (1036/1037)'de Bagdad'ın en kudretli türk şeflerinden biri olan Bars-Toğan, vaziyeti sarsıldığı için, imdadına Abū Kālīcār'ı çağırdı; Calāl al-Davla yeniden Bagdad'dan koğuldu, fakat Bagdad'da Deylemîler Bagdad türklerinden ayrılmışlardı ve Calāl al-Davla Musul'daki Hilla'deki Dubays b. 'Alī'den yardım gördü. Böylece Bars-Toğan'ı koğup, Bagdad'a girmeğe muvaffak oldu. Bars-Toğan, esir edilerek, öldürüldü. Abū Kālīcār da Calāl al-Davla ile nihâyet musalâha akdetti. Kat'î barışma da, Calāl'in bir kızının Abū Kālīcār'ın oğlu Abū Manṣūr ile evlenmesi sâyesinde vukû buldu. Calāl al-Davla o tarihte eski iranlıların şehinşah unvanını aldı ise de, bu unvan, hakikatte, ne kendi iktidarsızlığı, ne de ortada hüküm süren umumî anarşiye uygun düşmüyordu. Nitekim daha 431 (1039/1040; bâzılarına göre, 432 = 1040/1041)'de türklerin payitaht içerisinde çıkardıkları yeni bir isyanla mücâdeleye mecbûr oldu. Calāl al-Davla, Buvayhī'ler devletini son derece inhitatta bırakarak, 6 şâban 435 (9 mart 1044)'te vefat etti.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tronb.), IX, 169—395; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, IV, 470 v. dd.; Wilken, *Mirkhond's Gesch. der Sultane aus d. Geschl. Bujeh*, fasıl XVI—XVII; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 52 v. dd.; *The last Buwayhids* (*JRAS*, 1929, s. 225—245). (K. V. ZETTERSTÉEN.)

CELÂL-ZÂDE. CALĀL-ZĀDE. Selim I. ve Kanunî Süleyman devrinin mârûf ulemasından Tosyalı Kadı Calāl (ölm. 935 = 1529)'in oğullarının lâkabıdır.

1. Mustafa Çelebi (900?—975), Küçük Nişancı diye tanınan Ramazan-zâde Mehmed Çelebi (Yeşilce lâkabı ile de anılan Nişancı Mehmed Paşa)'den tefrik için, ekseriya sâdece Koca Nişancı namı ile mârûf idi. Tosya'da doğdu. Evvelâ memleketinde başladığı tahsile İstanbul'da devam etti. Daha gençliğinde devlet hizmetine girdi ve Pîrî Paşa'ya intisap ile, 922 (1516)'de divan kâtibi oldu. İktidarı ve divanî yazıdaki mahareti, mesleğinde çabuk terakkisine yardım ettiği gibi, Selim I.'in de dikkatini çekti. Pîrî Paşa'dan sonra, İbrahim Paşa da Mustafa Çelebi'yi takdir etti ve Mısır'a hareketi esnasında (1524), diğerleri ile birlikte, Mustafa Çelebi'yi de kâtib-i divan (kâtib-i sırr) olarak, beraberinde götürdü (Calāl-zāde Mustafa, *Ṭabaḳāt al-mamālik fī daraḳāt al-masālik*, Fatih kütüp., nr. 4423, var. 95). Mustafa Çelebi Mısır'da Hâin Ahmed Paşa'nın sabep olduğu karışıklıklardan sonra, âsâyişin temini ile yeni nizamlar vaz'ında, sadrâzamın yanında, büyük bir liyakat gösterdi ve İstanbul'a dönüşünde (931 = 1525), reisülküttâb tâyin edildi. Bu vazifede de temayüz eden Mustafa Çelebi'nin inşasının kudreti bilindiğinden, daha nişancı olmadan evvel, ehemmiyetli bâzı nâme-i humayunlar ve fermanlar ile beratlar kendisine yazdırılırdı. Mustafa Çelebi 941 (1534/1535)'deki Irakayn seferinde Nişancı Seydi Bey'in vefatı (3 camâziyelevvel 941 = 10 teşrin II. 1534) üzerine, nişancılığa getirildi (28 cemâziyelevvel 941 = 5 kânun I. 1534; Âlî, *Kunh al-aḫbār*, var. 235); bu mansıp kendisine, selefleri arasından farklı olarak, 180.000 akçelik haslar ile tevcih edildi ve sonra bu mikdar tedricen 300.000 akçeye çıkarıldı (Aṭā'ī, *Şaḳā'iḳ zeyli*, İstanbul, 1268, I, 113). Mustafa Çelebi (kendisine bey ve paşa da denmiştir) 941'den 964 (1557)'e kadar fasılasız 23 sene bu makamı işgâl etti ve bu müddet zarfında, kauun ve nizamların vaz'ında bulunduğu gibi, ecnebiler ile mühim müzakerelerin icrasında da (Hammer, *Gesch. d. Os. R.*, III, 137, 159; Corneaille

de Schepper, *Missions dipl.*, s. 137; Gevay, *Urkunden*, II, 20) müstesna değerde bir devlet adamı olduğunu gösterdi. Kendisi divan-ı humayunda âdetâ bir vâzı-ı kanun gibi idi ve verilen hükümler, o devirde ve muahharen tedvin edilen bir çok yazma kanunnâmelerdeki „kanun-i der zaman-i Celâl-zâde-i tevkii", „kanun-i Celâl-zâde", „merhum Celâl-zâde böyle hüküm vermiştir" kayıtlar ile de görüldüğü gibi (Millet kütüphanesindeki yazma kanunnâmeler, nr. 76, var. 32, 65; nr. 80, var. 11, 28, 30, 35, 39, 41), bu kanunlara istinat ederdi. Mustafa Çelebi'nin nişancılıktan çekilmesine Rüstem Paşa'nın entrikası (Âlî, *ayn. esr.*; Peçevi, *Tarih*, I, 43) sebep olduğu rivâyet edilirse de, muasırı bulunan Âşık Çelebi ve bilâhare Atâ'î, bizzat kendisinin nişancılıktan istifa ederek, tekaütlüğü ihtiyar ettiğini kaydederler ki, Mustafa Çelebi de bir eserinde bunu te'yit eder. Mustafa Çelebi nişancılıktan ayrılırken, Kanunî Süleyman büyük bir kadirşinaslık göstererek, nişancılık haslarının, tekaüt maaşı gibi, kendisine verilmesini emretmiştir (Peçevî, *ayn. esr.*). Diğer taraftan Mustafa Çelebi, devlet hizmetinden tamamen ayrılmış da değildi. İkinci defa nişancılığa tâyinine (974 = 1566) kadar, müteferrika-başı olarak kaldı. Szigetvâr seferine müteferrika-başılık ile iştirâk eden Mustafa Çelebi, Nişancı Mehmed Bey (Eğri Abdî-zâde)'in Peçoy (Pécs)'da vefatı üzerine (safer 974 = eylûl 1566), Sokullu'nun delâleti ile, tekrar nişancılığa getirildi. Bu tevecciihün padişahın ölümüne müsadif günde (22 safer = 8 eylûl) vukû bulduğu görülür ki, 14 rebiülevvelde (29 eylûl) akdedilen büyük divanda, Mustafa Çelebi'yi, artık yeni vazifesinde görmekteyiz (Selânikî Mustafa, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 51). Mustafa Çelebi bundan sonra, vefatına kadar (rebiülâhır 975 = teşrin I. 1567) bu vazifede kaldı. Selim II.'in Açe padişahı Sultan Alâeddin'e gönderdiği ve bilâhare başkasının tamamladığı nâme-i humayunu yazmağa başladıktan sonra, hastalandı ve bir daha iyi olmadı (Saffet, *Bir osmanlı filosunun Sumatra seferi*, *TOEM*, nr. 10, 1327, s. 606). Vefat tarihi 975 'tir. Eyyûb'da inşa ettirdiği nişancılar câmii yakınında medfundur. Nişancılıktan çekildiği vakit yaptırarak oturduğu ve dâimâ ilim ve edebiyat muhiblerine ve meclislerine tahsis ettiği evi ve güzel bir bahçesinin bulunduğu bu civarda, ayrıca bir hamam ve mensûp olduğu halvetiye tarikati için bir tekke yaptırmıştır.

Mustafa Çelebi inşada ve resmî muharreratta büyük bir şöhret ve muvaffakiyet kazanmış olduğu gibi, şiirleri de hoşa giden bir şâirdi. Padişaha takdim ettiği kasîdelerden aldığı câizeler, Sarhoş Abdî Çelebi'nin Atâ'î'ye naklettiğine göre, 27 yük akçeye bâlig olmuştu. Çok cömert ve müşfik, ilim erbabına karşı kapısı açık olan Mustafa Çelebi, yalnız şiir ve inşa ile meşgûl olmamış, bir çok kıymetli te'lif ve tercümeler yapmak suretiyle, büyük bir ilmî faâliyet de göstermişti. Eserlerinin başında *Ṭabaḳāt al-mamālik fi daracāt al-masālik* adlı çok mühim tarihi zikretmek lâzımdır. Âlî başta olmak üzere, muahhar kroniklere ve tarihî eserlere kaynak teşkil etmiştir. Eserin mukaddimesinde, müellif (Fâtih kütüp., nr. 4423, var. 6) diğer tarih müelliflerinin ne devlet ve cemiyet, ne de millet ve memleket hakkında hiç bir mâlûmat vermediklerini düşünerek, bu boşluğu doldurmak, o devirdeki devlet ve ordu teşkilâtı, vilâyet ve sancaklar, kaleler, memleketin zenginliği, mahsûl ve mâdenleri v. s. tavsif eylemek için, bu eseri kaleme aldığını söyler. Diğer taraftan müellif, Kanunî Süleyman'ın fütuhatı ve o devir hâdiseleri hakkında o zamana kadar yazılan risâle ve kitapları ciddî bir tenkide tâbi tutmaktadır. 962 senesine kadar olan ve Kanunî Süleyman devri hâdisatını mufassalan anlatan en sonuncu tabakadan maadası, maalesef, mevcut değildir ki, bâzılarına göre, mukaddimesinde tabaka ve dereceleri ayrı-ayrı gösterilen bu muazzam ve çok ehemmiyetli kısım, her nedense, müellif tarafından, hattâ yazılmamıştır. Mustafa Çelebi, bu eseri çok süslü bir üslûp ile yazmış, yer-yer şiirler dercetmiş ve kalelerin tavsifinde, resm-i geçitlerin ve muharebelerin parlak ve renkli tasvirlerinde, bâzan hakikati ve hâdiselerin cereyanını örtecek kadar mübalâgalı bir şekilde, edebî bir san'at göstermeğe çalışmıştır. Peçevî'ye göre ise, bunu, „nazım ve nesirle *şehnâme* deyü yazmıştır" (Kınalı-zâde Hasan Çelebi, *Tezkire*, Üniversite kütüp., T. Y., nr. 1628, var., 227). Mamafih bu cihet, eserin kıymet ve ehemmiyetini küçültemez.

Yine birinci nişancılığı esnasında Horasanlı Mu'în al-Miskîn (Molla Miskin namı ile tanınan Mu'în al-Ḥācc Muḥammed al-Favāhi)'in enbiyaların tarihine ve siyer-i nebeviye âit *Ma'āric al-nubūva fi madāric al-futūva* unvanlı eserini farsçadan *Dalā'il al-nubūva al-Muḥammadi va şamā'il al-futūva al-Aḥmadi* adı ile türkçeye tercüme etmiştir (Fâtih kütüp., nr. 4289). Bu eser, sonradan XVII. asır ulemasından Üsküblü Altıparmak Mehmed Efendi (ölm. 1033) tarafından asıl adı ile tercüme ve bilâhare tabolunmuştur. Mustafa Çelebi tekaüt olduğu ve Eyyûb'daki bahçesine çekildiği sırada, *Mavāhib al-ḫallāḳ fi marātib al-aḫlāḳ* adlı, kıymetli bir eser te'lif etti. Müellif bilâhare *Anis al-salāṭin va calis al-ḫavāḳin* adı verilen bu eserini 54 bâba taksim ederek,

her birinde din ve ahlâk meselelerini ele almış, bir çok âyetler, hadisler, fıkra ve hikâyeler ile, okuyanların ahlâkî hislerini kuvvetlendirmek istemiştir. Mustafa Çelebi, tekaütlüğü senelerinde arap müelliflerinden Abū Ḥafṣ 'Omar b. İbrāhīm al-Ansārī 'nin, *Kur'an* 'da ki kıssa-i Yūsuf 'a âit, *Zahr al-kamām* 'ını arapçadan *Cavâhir al-aḫbār fī ḫaṣā'il al-aḫyār* adı ile, türkçeye çevirmiştir (1190 'da istinsah edilen bir nushası için bk. Üniversite kütüp., nr. 787, 3).

Mustafa Çelebi 'nin Yavuz Sultan Selim 'in harplerini anlatan *Selîmnâme* adlı bir eseri ile, aşk ve hikmet mevzûlu şiirlerinden mürekkep, N i ş â n î mahlâslı bir divanı ve ayrıca münşaatı vardır. Bunlardan başka *Tarih-i kale-i İstanbul ve mâbed-i Ayasofya* adlı bir eseri ile bir mensûr *Şehnâme* tercümesi de ona izâfe edilmektedir (Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1342, III).

2. S â l i h Ç e l e b i (905? —973). Mustafa Çelebi 'nin küçük kardeşidir. Babası kadı iken, Rumeli 'de Vulçitrin 'de doğdu. İlk tahsilini yaptıktan sonra, Kemâl Paşa-zâde 'nin dersine devam etti ve onun en ileri ve yakın talebesi olduğu gibi, tarihini ve diğer müellefâtı ile mektuplarını da tebyiz ederdi (krş. Âşık Çelebi, *Taẕkirat al-şu'arā'*, Üniversite kütüp., nr. 2406, T. Y., var. 267). Kanunî Süleyman tahta geçtiği sıralarda, Ḫvāca-i Sultanî Hayreddin Efendi 'den mülâzim olup, Edirne 'de Serâciye medresesine tâyin edildi. Burada iken, padişahın seferleri hakkında yazdığı münşiyâne yazılar ve İbrahim Paşa hakkındaki medhiyeleri sâyesinde, İstanbul 'da Murad Paşa medresesi müderrisliğine nakledildi. 943 senesinde, Muṣliḥ al-Dīn 'in yerine, sahn-ı semân medresesi müderrisliğine yükseltildi. Bu sırada, padişah tarafından, kendisine farsçadan Fīrūz Şāh hikâyesinin tercümesi emredildi. Sâlih Çelebi, kısa bir zamanda vâzıh bir şekilde ve fasih bir üslûpla, 8 cild olarak, bu tercümeyi yaptıktan sonra, Kanunî Süleyman 'ın takdir ve taltifini kazandı. 949 (1542/1543) 'da, Vâsi Alisi yerine, Edirne 'de Bayezid medresesine tâyin edildi. Ağabeği Mustafa Çelebi 'nin hilâfına, mevki ve mansıbda gözü yoktu. Mamafih bu vazifede fazla kalamadı ve 951 (1544) senesinde Halep kadılığına tâyin edildi. Aynı sene içinde Mısır beylerbeyi Hadım Davud Paşa (ölm. 951) 'nın ahvâlini ve oradaki evkafı teftiş etmek üzere, Mısır 'a gönderildi (krş. 'Aṭā'ī, *Şaḳā'iḳ zeyli*, İstanbul, 1268, I, s. 47) ve *Tārīḫ-i Mışr* adlı eserini bu seyahati esnasında yazmıştır. Bu eserin tamamlanması 953 'tedir ve müellifin el yazısı ile yazılmış nusha Topkapısarayı Revan köşkü yazmaları arasında nr. 1405 'tedir (ispanyolcaya tercümesi için krş. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, s. 100 v. d.).

953 'te avdet eden ve belki takdim ettiği bu eseri dolayısiyle de, Kanunî 'nin teveccühüne mazhar olan Sâlih Çelebi, Şam 'a ve bir sene sonra Mısır 'a kadı tâyin edildi ve ancak 957 'de tekaüt olarak, İstanbul 'a döndü. Bundan sonra öteden beri arzu ettiği ve tabiatının da müsait ve mütemâyil bulunduğu, inzivayı tercih etti ve kardeşinin Eyyûb 'de yaptırdığı câmi civarında bir ev ve bahçe inşa ettirerek, buraya çekildi. Bu esnada, şehzâde Bayezid 'in emri üzerine, Camāl al-Dīn Muḥammed 'Avfī 'nin Niẓām al-Mulk namına yazdığı, *Cāmi' al-ḥikāyāt va lāmi' al-rivāyāt* adlı eserini farsçadan tercüme etti (tamamlanması 964, krş. *Cāmi' al-ḥikāyāt tercümesi*, Râif Yelkenci nushası). Bu tercümeyi çok beğenen şehzâdeden Eyyûb medresesi müderrisliğinin kendisine verilmesine tavassutunu rica etti ve bu vazifeye tâyin olundu. Sâlih Çelebi ihtiyarlık senelerini artık tamamen talebelerine vakfettikten sonra, gözlerine zaaf ârız olduğu ve vazifesini ifâ edemediği için, padişahtan tekaütlüğünü istedi. Sâlih Çelebi, bundan sonra, fazla yaşamadı ve rebiülevvel 973 (teşrin I. 1565) 'te Eyyûb 'daki ikametgâhında vefat etti. Ağabeyinin bu semtte inşa ettirdiği Nişancılar câmii kurbünde medfundur. 10 yaşında ölen çocuğunun acısı ile hazin bir *Leylâ ve Mecnun* manzûmesi kaleme aldı. Onun iztırapla geçen son ihtiyarlık ve hastalık senelerinin edebiyat tarihine kazandırdığı diğer bir eser de *Dürer-i nesâyih* 'tir. Sâlih Çelebi 'nin diğer mühim eseri, daha birinci defa Edirne 'de bulunduğu esnada yazdığı ve bir nushasının Üniversite kütüphânesi yazmaları arasında *Tarih-i Budin* olarak kayıtlı olduğu hâlde, eserin başında *Sultan Süleyman merhum tarihi* diye adlandırılan mensûr bir eserdir. Bir de Topkapı Revan köşkü yazmaları arasında (nr. 1280) müellifin el yazısı ile yazılı bulunan *Tarih-i feth-i Budin* adlı bir eseri ile, *Tarih-i Sultan Süleyman* adlı diğer eserin aynı olup-olmadığı henüz kat'î surette mâlûm değildir. Bizim görebildiğimiz eserde, müellif, muharrem 935 'te Kanunî Süleyman 'ın Vize 'de avlandıktan sonra İstanbul 'a avdetine kadarki vukuâtı anlatır. Bu neviden diğer iki eseri, *Fetihnâme-i Rodos* (içinde müellifin münşeâtından bir kısmı da bulunan bir yazma Viyana, Bibl. Nat., nr. 993, krş Babinger, *ayn. esr.*) ile *Muhacnâme* 'dir. Muhac harbini manzûm olarak ve münşiyâne bir tarzda yazmıştır. Bunlardan başka *Şerh-i miftah*, *Şerh-i mevâkif*, *Sadr-i şeria* ve *İslâh ve izah* gibi, dinî eserlere de birer hâşiye yazmıştır.

Münşeat ve divanını da tedvin ederek, birer eser hâlinde ortaya çıkardığı zikredilir. Ağabeyi gibi, belki ondan daha fazla bir derecede, cömert ve fukaraya karşı merhametli idi. Civarındaki fakir ve yoksullara kendi evinden muntazaman yemek tâyin ve tahsis ettiği için, muhitinde kendisine „fakirler babası" denilirdi.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

CELÂYİR. CALÂYR, CALAYIR, moğul kavminin büyük bir şûbesi olup, bir çok kabîlelere inkısam etmekte idi. Hâlis moğul olan bu Calâyirlerin bir kısmı Moğulistan'ın şarkında Onan (Onon) ırmağının kenarlarında ve bir kısmı da Moğulistan'ın merkezinde Karakorum etrafında göçebe hayatı geçiriyorlardı. Hıtaylar tarafından fena hâlde ezilen ve bir kısmı esir edilen Celâyirler X. ve XI. asırlarda perişan bir vaziyette bulunuyorlardı. X. asırda Cengiz'in kabîlesi olan Kiyat kabîlesine taarruz ederek, bir çok telefat verdirmişlerse de, bilâhare Cengiz'in ecdadından olan Kaydu tarafından te'dip edilmişler ve bundan sonra mezkûr Kiyat kabîlesi ile dâimâ dost ve müttefik kalmışlar ve onların başka kabîleler ile olan muharebelerinde yardımcı olmuşlardı. Cengiz'in ilk mücâdelelerinden itibâren, Celâyir kabîleleri onunla birlikte hareket etmişler ve onun muvaffakiyetinde mühim âmil olmuşlardı. Cengiz'in ordusunun sol cenah kumandanı olup, şimâlî Çin'in fethinde en büyük rol oynayan ve onun Çin'den ayrılarak, Türkistan ve Mâverâünnehr seferlerine başladığı esnada, ona vekâleten, Çin fütuhatına devam eden en büyük moğul serdarı Muḳalı (Muḥalı) Noyan Celâyirlerin Cat kabîlesi reislerindendi. Muḳalı evlât ve ahfadı, Çin fütuhatında, babaları gibi, hizmetlerde bulundular ve Cengiz'in oğul ve torunları zamanlarında aynı mevkii muhafaza ettiler. Çin-Moğul imparatorluğunun birinci derecede devlet adamları olan Muḳalı'nın sülâlesi, moğulların Çin'deki hâkimiyetlerinin zevâline kadar, ikbâl mevkiinde kalmıştı.

Cengiz Han, idaresi altına toplamış olduğu bütün göçebe moğul, türk, maneu ve Tibet kavimlerinin il ve uluslarını, boy ve oymaklarını dağıtarak, teşkil ettiği ordu ve tümenler arasına tevzî ettiği esnada, Celâyirlere de aynı şeyi yapmış idi. Bu sebepten dolayı bunların bir kısmı Çin'e gitmiş, bir kısmı Moğulistan'da kalmış, bir kısmı Türkistan'a ve Mâverâünnehr'e, bir kısmı Kıpçak sâhasına ve bir kısmı da, İlhanlıların maiyetinde, İran ve İrak'a gelmişlerdir.

Çin'de çinlileşen, kendi yurdunda yine moğul kalan Calâyirler, tıpkı diğer moğullar gibi, Türkistan ve Kıpçak ülkelerinde türkleşmişler, İran'da ve İrak'ta ise türkleşmekle beraber, fârisîyi de öğrenmişlerdir. Çağatay hanlarının ve Timur'un ve sülâlesinin ümerâsı içinde Celâyir soyundan mühim şahsiyetler mevcut olduğu gibi, İlhanlıların ümerâsı arasında yine ehemmiyetli kimseler vardı. Hulagu'nun büyük ümerâsından olup, kendisi ile birlikte İran'a gönderilen Calâyirlerin reisi İlken Noyan onun Bagdad fethine ve Suriye seferine iştirâk ettiği gibi, bunun oğlu Ak-Boga da, Keyhatu Han zamanında, beylerbeyilik mansıbında ve bunun oğlu emîr Hüseyin Gazan ve Ulcaytu Han'lar zamanında vâliliklerde bulunmuştur. Emîr Hüseyin'in oğlu Emîr Hasan, büyük babasına nisbetle, İlkenliler veya kabîlesine nisbetle, Celâyirliler devletini kurmuştur. Esasen İlhanların damadı ve devletin istinat ettiği birinci derecedeki zâdegân âilelerden biri olan bu âile İran moğulları ve türkleri arasında çok hürmet ve itibar kazanmış bulunmakta idi. Sultan Ebû Said Han'ın son senelerinde Anadolu vâlisi olan ve bilâhare emîr Çoban'ın torunu olup, aynı isim ve lâkabı taşıyan Şeyh Hasan'dan ayrılmak için, kendisine „büyük" lâkabı verilen Şeyh Hasan, Ebû Said'in ölümünü müteâkip, İlhanlı devletinde vukû bulan saltanat dâvalarına karışmış ve şehzâdelerden Muḥammed'i ilhan ilân ederek, devleti eline almağa çalışmış ve kendisi gibi aynı şeyi yapan diğer emîrler ile mücâdeleye girişmiş, bilhassa Emîr Çoban'ın torunları ile uzun-uzadıya uğraşmış, Muḥammed'den sonra başka şehzâdeleri hükümdar nasbetmiş ve nihâyet Bagdad'da, müstakil olarak, devlet kurmağa muvaffak olmuştur (1340). Hasan'a 757 (1356)'de vâris olan oğlu Şeyh Üveys [b. bk.] 759'da Azerbaycan ile Tebriz'i Altın-Ordu'dan aldı ve 766 (1364)'da Musul ve Diyarbekir'i memleketine ilhak etti. Şeyh Üveys'in halefi Hüseyin b. Üveys, bir taraftan şarkî İran'daki komşuları olan Muzafferîler, diğer taraftan da Ermeniye ile Van gölü cenûbundaki memleketlere hâkim olan Karakoyunlu türkmenleri ile muharebeye tutuşmuş idi. Fakat Karakoyunlular 779 (1377)'da Celâyirlilerin müttefikleri olmağı kabûl etmeleri üzerine, bu mücâdeleler nihâyet bulmuştu. Hüseyin'in 784 (1382)'te vefatı ile devlet-i Celâyiriye iki oğlu arasında taksim olunup, Azerbaycan ile İrak Sultan Ahmed [b. bk.]'e ve Kürdistan'ın bir kısmı da, Irak-ı Acem'e evvelden sâhip olan biraderi Bayezid'e bir sene müddetle intikâl etti. Bayezid 785 yahut 786 senesinde biraderi Ahmed tarafından esir edilerek, gözlerine mil çekilmiştir. Timur 786—789 (1384—1387) senelerinde şimâlî İran'ı ve Ermeniye'yi istilâ ve 795 (1393)'te, Bagdad ile beraber, Elcezire'yi ve Diyarbekir kıt'asını ve Van'ı teshir etmekle Sultan Ahmed Celâyir Mı-

sır'a firar ve Mısır Memlûklerinden Sultan Berkuk'a iltica edip, ancak Timur'un Semerkand'a avdetinden sonra, Berkuk'un muaveneti ile, Bagdad'ı istirdat etmeğe muvaffak oldu. Hâlbuki 802 (1393)'de Timur'un Sivas üzerine hareketi haberi tahakkuk edince, Sultan Ahmed, müttefiki olan Karakoyunlu Kara-Yusuf ile tekrar Suriye'ye firar etmek istemişlerse de, bu defa orada iyi kabûl görmediklerinden, Yıldırım Bayezid'e iltica etmişlerdi.

İşte Sultan Ahmed Celâyir, Timur'un ölüm tarihi olan 807 (1405) senesine kadar, bir kaç defa memleketini kayıp ve yine istirdat etmek suretiyle, hayat sürüp, 808 senesinde bir kere daha bilfiil Bagdad'a hâkim olduktan sonra, Karakoyunlu Kara-Yusuf ile münasebetlerini kesip, Azerbeycan'ı istilâ eylemiştir. Fakat bu muharebede Ahmed mağlûp ve esir düşerek, oğlu Alâüddevle dahi birlikte olmak üzere, diğer bir kaç evlâdı ile beraber Karakoyunlular tarafından 813 (1410) senesinde katledilmiştir. Ahmed'in vefatı ile artık Celâyirliler devletinin ehemmiyeti kalmamış addolunabilir. Gerçi mumaileyhten sonra Celâyir hânedanından bâzıları şurada burada münferiden hükûmet sürmüşlerse de, aralarında hüküm süren rekabet ve münâferet sebebi ile, artık bunların idaresi hakikî bir devlet mefhumunu ifâde edememiştir. Celâyirlilerin bu fetret devrine âit vekayiini müverrihler pek muhtelif surette hikâye ederler. Ahmed'in vefatı üzerine, henüz çocuk olan Şah Mahmud b. Şah Veled tahta geçirilip, Karakoyunluların 814 (1411)'te Bagdad'a girmesine kadar, orada hükûmet sürmüş olduğundan, Celâyirlilerin inkıraz tarihi, bu sene itibar olunmuştur. Şah Veled'in dul zevcesi Tandu Hatun bint Celâleddin Hüseyin —ki, evvelce Mısır Memlûklerinden Berkuk ile evli bulunuyordu— Timurlulardan Şahruh'a itaat etmek şartı ile, ölüm tarihi olan 819 (1416) senesine kadar Vâsıt, Basra ve Şüster'de hükümran oldu. Bundan sonra Şah Veled'in diğer oğulları Üveys ve Muhammed tahta geçtiler. Nihâyet Sultan Ahmed'in torunu Hüseyin b. Alâüddevle, Bagdad müstesnâ olmak üzere, Irak-ı Arab'ın büyük bir kısmına sâhip oldu; fakat Karakoyunlu Şah Muhammed b. Kara-Yusuf'un hücumuna mârûz kaldığından, Hille'ye kapanmağa mecbûr oldu. 7 ay muhasaradan sonra Karakoyunlular 835 (1431)'te Hille'yi zapt ve Hüseyin'i katlettiler. İşte bu suretle Celâyirliler sülâlesi sona erdi.

XIII. asrın ikinci yarısında tahribata uğramış olan Irak havâlisi, Celâyir hânedanı zamanında mâmûriyet kesbetmeğe başlamış ve bilhassa Bagdad şehri, bu devletin payitahtı olduktan sonra, ehemmiyet kesbetmiş, mühim binalar ile süslenmiş ve tekrar bir ilim merkezi olmağa başlamıştır. Bu sülâle hükümdarları, İran şiirlerine meftûn olduklarından, İran şâirlerini etraflarına toplamışlardı. Celâyirliler zamanında türk unsuru Irak'ta daha fazla yerleşmiş ve türk dili onlar zamanında Irak'ta arapçadan sonra ikinci derecede konuşulan bir lisan hâline gelmiştir.

Celâyirliler devleti, İlhanlı devletinden doğan tavâif-i mülûkten birisi olduğu için, idare sisteminde onun gibi feodal bir devlet olarak kalmış, merkez ve vilâyet teşkilâtında aynı ile onu ipka ve taklit etmiştir.

Bibliyografya: Raşîd al-Dîn, *Câmi' al-tavârîḫ* (Topkapısarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1518, var. 14 v. d.); Ḥâfiẓ Abrû, *Mecmua* (Damad İbrahim Paşa kütüp., nr. 919, Âl-i Celâyir faslı); ayn. mil., *Zubdat al-tavârîḫ* (Fatih kütüp., nr. 4371); Mîrḫvând, *Ravżat al-ṣafâ* (Bombay, 1263), V, 218—241; Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyar* (Tahran, 1271), III, 78—85; 'Abbâs al-'Azzâvî, *Târîḫ al-'Irâḳ* (Bagdad, 1936), II; Müneccim Başı Derviş Ahmed, *Câmi' al-duval* (Umûmî kütüp., nr. 5020); Şams al-Dîn Naḫçivânî, *Dustûr al-kâtib* (Ayasofya kütüp., nr. 3869/3870; devlet teşkilâtı hakkında yazılan bu eserden, bu devletin teşkilâtı, usûl-i kitâbet ve inşası hakkında mükemmel mâlûmat elde edilebilir; eser Sultan İdris namına yazılmıştır); diğer kaynaklar için bk. mad. AKKOYUNLULAR.

(MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

CELEBES. [Bk. SELEBES.]

CELÎ. CALÎ, eski türk yazısının çeşitleri arasında başlıca *sülüs*, *nesih* ve *tâlik*'in en ziyâde büyük levha ve kitâbelerde kullanılan *kalın* ve *iri* şekillerine denilir. Tâlik celîsinden başka celî şekilleri, asıl yazılardan, yalnız irilik bakımından değil, bâzı harflerinin yazılış bakımından da, bir az farklıdır. Münhasıran türklerin inkişaf ettirdiği bir hat şekli olan ve *ferman* ve *berat* gibi, resmî vesikalarda kullanılan *divan* nevinin de celî şekli vardır. Nesîhin celî şekli az kullanılır. Bu izahtan anlaşılacağı gibi, celî bir yazı nevi değil, bir yazı üslûbudur; bu sebeple dâimâ „sülüs celîsi" ve „divan celîsi" şeklinde terkiber içinde bir hattın muayyen bir üslûbunu belirtmek için kullanılır; en ziyâde revâc bulmuş olan yazı şekillerinden biri „sülüs celîsi" olduğu için, *celî* kelimesi yalnız kullanılınca, ekseriya *sülüs celîsine* delâlet eder.

Bibliyografya: Mahmud Yazır, *Eski yazı okuma anahtarı* (Vakıflar umum müdürlüğü nşr., İstanbul, 1942, seri B, nr. IV, 114 v.d. (A. SÜHEYL ÜNVER.)

CELÎLÎ. CALÎLÎ, türk edebiyatında Celîlî ismi ile tanınan 3 şâir vardır (bk. 'Abd al-Laṭîfî, *Taẕkirat al-şu'arâ*). İsim iltibası dolayısiyle, eserleri ve tarihî şahsiyetleri bir birine karışmış olan bu üç şâir hakkında şu mâlûmat mevcuttur:

1. İ z n i k l i C e l î l î. Yalnız Sehî tezkiresinde iznikli olduğu bildirilen bu şâir, XV. asır sonlarında Niẓâmî 'nin *Ḫamsa* tercümesi ile tanınmıştır. Örnekleri acem mesnevîlerinden alınan aşk ve macera şiirlerinin XV. asır türk divan edebiyatında büyük bir inkişaf gösterdiği ve bunlardan bâzılarının müteâkip asırlarda da kıymetlerini muhafaza ettikleri mâlûmdur. Bunlar arasında Celîlî 'nin *Ḫamsa* tercümesi de, zamanında ve muahhar münekkitler tarafından, kendi vâdisinde bir şâheser sayılmıştır. Celîlî 'nin gazelleri de vardır (bk. M. Fuad Köprülü, *Anadolu 'da türk dil ve edebiyatının tekâmülüne umumî bir bakış*, İstanbul, 1933, II, XV. asır, *Yeni Türk*, sayı 5, s. 389; ayn. mll., *Eski şâirlerimizin divan edebiyatı antolojisi*, İstanbul, 1934, s. 74; Sâdeddin Nüzbet, *Türk şâirleri*, III, 955 v. dd.).

2. H â m i d î - z â d e C e l î l î, XV.—XVI. asırlar arasında yaşamış bursalı bir şâirdir. Babası, İran 'dan geldiği için, A c e m lâkabı ile tanınmış, farsça ve türkçe manzûmeler yazan Hâmidî 'dir. Celîlî tahsilini Bursa 'da tamamladıktan sonra, İstanbul 'a gelmiştir. Şâir Âhî ile aralarında rekabet vardı. Bir aralık ortadan kaybolduğundan, yakınları öldüğüne zâhip olmuşlardı. Gaybubetinden sonra Bursa 'ya dönmüş ve artık burada münzevî bir hayat yaşamıştır.

Celîlî 'nin *Leylâ-u Macnûn*, *Ḫusrav-u Şîrîn* mesnevîleri ile *Gul-i ṣadbark* adı altında topladığı, oldukça çok sayıda, gazelleri vardır. Firdavsî 'nin *Şahnâme* 'sini de nazmen türkçeye çevirdiği rivâyet edilir. Eserlerinin zamanında haylı şöhret kazandığı anlaşılmaktadır (bk. Sâdeddin Nüzhet, *Türk şâirleri*, II, 948; III, 955 v. dd.; Şemseddin Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm*, İstanbul, 1308, III, 1829).

3. E d i r n e l i C e l î l î, XVI. asır türk divan şâirlerindendir. Selim II. zamanında ölmüştür. Laṭîfî tezkiresinde bu şâir namına 3 beyit, Kaf-zâde 'de ise, 1 beyit kayıtlıdır. Eğirdirli Hacı Kemâl 'in *Cāmi' al-naẓâ'ir* 'inde de Laṭîfî 'de görülen 3 beyitin muhtevî bulunduğu bir gazel ile ayrıca iki gazel (cem'an 3 gazel) vardır. Tezkirelere göre, eserleri lirik ve musannâdır. Filhakika bugün mâlûmumuz olan manzûmeleri bu hükmü te'yit eder mâhiyettedir (bk. Sâddedin Nüzhet, *Türk şâirleri*, II, 948)

B i b l i y o g r a f y a: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Hammer, *Geschichte der osm. Dichtkunst*, II, 398; Gibb, *History of Ottoman Poetry*, III, 159 (bu iki eserde yalnız bir Celîlî 'den bahsedilmiştir); W.Pertsch, *Die Handschriften-Verzeichnis der königl. Bibliothek zu Berlin, Türk. Handschr.*, VI, 309. (MECDUD MANSUROĞLU.)

CELLÂB. [Bk. ÇELLÂB.]

CELLÂB. CELLĀB, ayrı ayrı lehcelere göre, *cellāba* veya *cellābiya* şeklinde de telâffuz edilen bu kelime „Magrib 'in bâzı yerlerinde giyilen ve torba gibi geniş bir bedenle bir kukulete ve iki kısa koldan teşekkül eden bir üst libasıdır". *Cellāb*, esas itibariyle, boyu eninden çok fazla, mustatil şeklinde bir kumaştan ibârettir; mütenasip eb'adda hususî şekilde îmâl edilmiş bir tek kumaş parçasından yapılır. Cellāb 'ın dikişleri sırma veya kılaptanlarla örtülür ve çok defa saçaklar, püsküller ve rozetler ile süslenir. Bu libas Fas 'ın büyük bir kısmında ve Cezayir 'in garbında *cellāb* (*cellāba*, *cellābiya*) adını taşır; Magrib 'in başka noktalarında da, meselâ Cezayir 'in cenûbunda, Mzāb 'da kullanılır; fakat başka isimler alır. Diğer taraftan *cellābiya* kelimesi Endülüs müslümanları arasında da bir elbiseye alem idi; fakat bu elbisenin şekli ve nasıl, nerede kullanıldığı hakkında mâlûmata sâhip değiliz. Mısırda 'da da, bu kelimenin karşılığı, fonetik bir fark ile (*c* > *g*) *gellābiya* vardır, fakat bu Magrib 'deki *cellāba* 'den farklı bir elbisenin adıdır. — Bu kelimenin etimolojisi münakaşa mevzuu olmuştur. Dozy, *cellābiya* şeklini i l k şekil, *cellāb* ve *cellāba* şekillerini ise, bundan muharref şekiller diye telâkki ediyor ve neticede kelimeye „*cellāb*, yâni köle tâciri elbisesi" mânasını veriyor. Bu fikir, lisânî bakımdan, kabil-i müdafaa görünmüyor. *Cellāb* kelimesini, eski arapçada „bürünülen bir üst elbisesi" mânasına gelen *cilbāb* kelimesine ircâ etmek hakikate çok daha yakın görünüyor.

B i b l i y o g r a f y a: Dozy, *Dictionnaire détaillé des noms des vêtements ches les Arabes*, s. 122 v.dd.; ayn. mil., *Supplément aux Dictionnaires arabes*, I, 204 v.d. (bir çok notlar); Budgett Meakin, *The Moors*, s. 58 v.d. (bir resim); Mouliéras, *Le Maroc inconnu*, II, 16 v.d.; *Archives marocaines*, XVII, 122 v.d.; Bel, *La population musulmane de Tlemcen*, levha XIX, şekil 17; Bel und Ricard, *Les industries et le travail de la laine à Tlemcen*. (W. MARÇAIS.)

CELÛLÂ. CALŪLĀ ve CALŪLĀ', Irak 'ta bir ş e h i r adıdır. Irak 'ın orta çağdaki idarî taksimatında, Şāẕ-Ḳubāẕ 'a bağlı olup, Dicle 'nin şarkında kâin bir bölge (*tassūc*) 'nin merkezi bulunuyordu. Calūlā Babilonya ile İran 'ı birbirine bağlayan Horasan-Yolu denilen büyük yol

üzerindeki merhalelerden birini teşkil ediyordu. Cenûb-i şarkîsinde bulunan Dastacird [b. bk.] 'den ve şimâl-i garbîsinde kâin Ḥāniḳîn 'den aşağı yukarı aynı mesâfede idi (7 fersaḫ = 39 km.). Calûlā 'nın yakınından Diyālā 'ya dökülen, Nahr Calûlā isminde, bir nehir akıyordu. Bu nehir, Diyālā 'ya dökülen asıl kol ile, Calûlā'nın yukarısında ve Bācisrā [b. bk.] 'ya yakın bir mahalde birleşiyordu. Calûlā 'nın mühim bir şehir olmadığını kaydeden arap coğrafyacılarına göre, araplar 16 (637) 'da Sâsânî hükümdarının ordusunu bu şehrin civarında bir kaç defa hezimete uğratmışlardır.

Eserini 740 (1340) senesine doğru yazmış olan Mustavfî 'ye göre, Selçuklulardan Sultan Malikşāh (465—485 = 1073—1092) tarafından Calûlā 'da, belki aynı zamanda kervansaray olarak da kullanılmak üzere, bir kışla (*ribāṭ*, halk lisanında *rubāṭ*) inşa edilmiş ve bu tarihten itibâren bu şehire Ribāṭ Calûlā demek âdet olmuştur. Bu Mâlûmat, bize Calûlā 'nın mevkiini de kat'î olarak tespit etmeğe yardım etmektedir. Filhakika Ribāṭ Calûlā 'nın bugünkü Ḳızıl-Robāṭ 'ın aynı olduğunda hemen-hemen şüphe yok gibidir ; bilhassa arap coğrafyacılarının Calûlā için gösterdikleri mesâfeler Ḳızıl-Robāṭ 'a tamamiyle uygun düşmektedir. Calûlā şehri 34° 10' şimâl arzı, 45° şark tûlünde (Greenw.), Cebel Ḥamrîn üzerinden geçen boğazın şark müntehasında dağlık arazide bulunuyor. Diyālā nehri bu şehrin şarkından ve çok yakınından geçmektedir. Halk lisanında Ḳazilābāẕ ve Ḳazrābāẕ şekillerini alarak (krş. Petermann, *Reisen im Orient*, II, 274), bozulmuş veya Ḳizrebāṭ (krş. Herzfeld, *Petermanns Geogr. Miti.*, 1907, s. 51) şeklinde kısaltılmış olan Ḳızıl-Robāṭ kelimesinin mânası „kızıl kervansaray" 'dır. Orta çağdaki Calûlā gibi, bugünkü Ḳızıl-Robāṭ da ehemmiyetsiz bir şehirdir. Kervanların çok geçtikleri bir yol üzerinde bir durak ve menzil olmaktan başka bir rolü yoktur.

Bibliyografya: Ba'ḳūbā 'da gösterilen eserlerden başka bk. bir de Streck, *Babylonien nach den arab. Geograph.*, I, 8, 15 ; G. le Strange, *The lands of the East. Caliphate* (1905), s. 62 ve Ḳızıl-Robāṭ hakkında krş. Ritter, *Erdkunde*, IX, 418, 489 ; Ker Porter, *Reisen in Georgien, Persien und Armenien* ... (Weimar, 1833), II, 234 v.dd.

(M. Streck.)

CELVETİYE. CALVATİYA, Üsküdarlı Şeyh 'Azîz Maḥmūd Hudāyî 'nin kurduğu tarikatin adıdır. *Calvat* („yerini, yurdunu terketmek") tasavvuf ıstılâhı olarak, kulun, Tanrı sıfatları ile, halvetten çıkışına ve Tanrı varlığında fânî oluşuna denilir (Sayyid Şarîf, *Ta'rîfât*, s. 3). Bursalı İsmail Hakkı, *Silsilanâme-i calvatiya* (s. 63) adlı kitabında, ilk önce Tanrının 7 adı ile zikr vermenin, meşhûr Şeyh Abū İsḥāḳ Şafî al-Dîn Ardabîlî (735 = 1334/1335) 'nin şeyhi, İbrāhîm Zāhid Gîlānî (690=1291) 'den kaldığını ve halvete karşılık, celvet meşrebinin de yine bu zattan zuhûr ettiğini söyler. İbrāhîm Zāhid Gîlānî 'de zuhûr eden bu meşrep, 'Azîz Maḥmūd Hudāyî 'de kemâlini bulmuş bu münâsebetle Muḥmūd Hudāyî, celvetîye denen tarikati kurmuştur (*ayn. esr.*, s. 87). Yine İsmail Hakkı, bir sâlikin, yâni hakikat yolcusunun, tarikat bakımından. celvetî bile olsa, halvette kaldıkça, halvetî sayılacağını fakat tarikati halvetî olan birisinin, halvetten geçmiş ve bu meşrebe, bu neş'eye sâhip olmuşsa, hakikatte celvetî olduğunu da ayrıca söyler (s. 64).

Celvetîlik, bayramîyeden ayrılan bir tarikattir (bk. BAYRAMİYE). Bütün kaynaklarca Maḥmūd Hudāyî 'nin şeyhi Üftâde 'dir. Kendisinin *Vāḳi'āt* adı kitabı da bunu açıkça gösteriyor. Yalnız Üftâde ile Hacı Bayram arasındaki silsile bir az karışıktır. Bâzan bir müezzinin vazifesini görüp, karşılığında para istemeksizin ezan okurken bir müddet sonra kendisine aylık tâyin edilmesi üzerine gördüğü bir rüyada „makamından üftâde oldun" sözü ile azarlanması yüzünden, asıl adı olan Muḥy al-Dîn 'i bırakıp, ilâhilerinde Üftâde mahlâsını kullanan ve 998 (1580/1581) 'de Bursa 'da vefat eden Muḥy al-Dîn Üftâde, İsmail Hakkı 'ya göre, Bursa 'da Ulu câmide eski minâre dibinde oturan Kötürüm Hızır Dede 'nin halifesidir. Hızır Dede, evvelce çobanmış ; sonra kötürüm olup, çobanlıktan kalmış ve bu minâre dibinde ibâdete dalmışken, Hacı Bayram Ankara 'ya gelince, Hacı Bayram 'a bi'at ediyor (s. 76). *Tibyān*, Üftâde 'nin Ḥamd Allāh Çelebi 'den. onun. babası Ak Şemseddin 'den, onun da Hacı Bayram 'dan feyiz aldığını ayrı bir rivâyet olarak kaydediyorsa da, bu silsile. hiç bir yerde görülmediği gibi, celvetîleree de rivâyet edilmemiştir.

'Azîz Maḥmūd Hudāyî, *Şaḳā'iḳ zeyli* 'ne göre, Seferî-Hisar 'lıdır. Gülşen Efendi, *Külliyât-ı hazret-i Hudâyî* 'de Sivrihisarlı olduğunu söylüyor. *Silsilanâme-i calvatiya*, şeyhi Konya Koç-Hisarı 'nda göstermede, *Tibyān* da bu ikinci rivâyeti kabûl etmekte ve 948 (1541/1542) 'de doğduğunu ilâve etmektedir. Gülşen Efendi, doğum tarihini, 950 (1543/1544) olarak kaydediyor. İstanbul 'da okuyan, Edirne 'de Sultan Selim medresesinde muidlik, Şam ve Mısır 'da nâiplik eden, Mısır 'da Karîm al-Dîn Ḫalvatî adlı birisine intisap edip, halvetî olan Maḥmūd Hudāyî, nihâyet Bursa 'da Farhâdiya medresesine müderris ve Câmi'-i 'atîḳ mahkemesine nâib oluyor. Bu sırada, an'aneye göre, bir gece

rüyasında cennetlik sandığı bir çok kimseleri — cehennemde, cehennemlik sandıklarını — cennette görüyor. Bunun üzerine ertesi sabah derhâl Üftâde'ye gidip, t e s l i m oluyor. *Tibyān* ve *Külliyât*, bu teslim oluşun tarihini 1 zilkâde 984 cumartesi (1577) olarak kaydediyor ki, an'ane ile böyle rivâyet edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. *Külliyât* (s. 4 v. d.)'ta, Üftâde'ye intisabına sebep olarak, başka bir rivâyet daha kaydedilmektedir. Maḥmûd Hudâyî, Üftâde'ye 3 yıl kadar hizmet ettikten sonra, kendisine halifelik verilip, Sivri-Hisar'a gönderilmiştir. Bir müddet sonra İstanbul'a gelip, Çamlıca'da Musalla meseidine bitişik iki taş oda yaptırıp, bir vakit orada oturmuş, oradan Rum Mehmed Paşa câmii yanındaki bir odaya göçmüş, 997 (1588/1589)'de şimdiki tekke ve câmiin yerini almış, 1003 (1594/1595)'te tekkenin ve câmiin yapılması bitmiş ve oraya taşınmıştır. Naimâ tekke ve câmiin, Rüstem Paşa'nın kızı Ayşe Hanım tarafından yaptırıldığını kaydetmektedir (I, 112 v. d.). 1002 cemâziyelâhirinde (1594) Fâtih câmiinin cuma vâizliği ile müfessir ve muhaddisliği kendisine verilmiş, tekkedeki câmi yapılınca câmiin hatipliğini alıp, Fâtih camiindeki vazifesini bırakmış ve buna karşılık Üsküdar'daki, İskele câmii de denen, Mihrimah Sultan câmiinin perşembe vâizliğini almıştır. Ayrıca Sultanahmed câmiinin vâizliği de kendisine verilmişse de, özür dilemiş ve yalnız her ramazan ayının ilk pazartesi günü Sultanahmed'de vaaz etmeği kabûl etmiştir.

Maḥmûd Hudâyî zamanında büyük bir hürmete mazhar olmuştur. *Silsilanāme-i calvatiya* şeyhin bu teveccühe uğrayışına Ahmed I.'in bir rüyasını kerametle tâbir etmesini, sebep olarak, gösteriyor. Peçevî, Rumeli kazaskeri Şun' Allāh'ın te'siri ile vezir Ferhad Paşa tarafından Fâtih câmiine vâiz tâyin edildiğini kaydetmekte ve şöhretinin bu suretle başladığına işâret etmektedir (II, 36). Naimâ, şeyhülislâmın şeyhi sevmediğini söylemektedir (I, 112 v. d.) Fakat Ahmed I.'in ölümünde padişahı yıkamak üzere dâvet edildildiği, ihtiyarlığından bu hizmette bulunamayıp, padişahı halifelerinden Şâban Dede'nin yıkadığı düşünülecek olursa (Naimâ, II, 154), Ahmed I.'in Hudâyî abdest alırken su döktüğü, vâlide Sultan'ın havlu tuttuğu, padişahın şeyhin ardında yaya yürüdüğü gibi, bâzı hikâyelerin, dağru olmasa bile (*Külliyât*, s. 9 v.dd.), bir aslı bulunduğu ve Ahmed I.'in şeyhe ziyâdesi ile saygı gösterdiği anlaşılır. Zâten Peçevî, Naimâ ve diğer bütün kaynakların, şeyh hakkında haddinden fazla hürmetkâr bir dil kullanmaları da buna delildir.

Maḥmûd Hudâyî, üç kere haccetmiştir. Mihrimah Sultan'ın kızı Ayşe Sultan'ı aldığı da rivâyet edilmektedir. Şeyhin tatlı dilli ve güzel söz söyler bir zat olduğu (Naimâ), seyrek sakallı ve orta boylu bulunduğu (İsmail Hakkı) söylenir. Akbıyık'ın âdetini tâzelediğini ve saç koyuverdiğini, dervişlerine de saç koyverdirttiğini *Şaḳā'iḳ zeyli*'nden anlıyoruz (I, 64). İsmail Hakkı: — „Cüneyd Bagdâdî soyundan olduğu kendisinden duyulmuştur" — diyor. Maḥmûd Hudâyî, 1038 (1628) yılı saferinin ikinci salı gecesi vefat etmiştir. Ölümüne bir çok tarihler düşürülmüştür. Fakat kimin olduğunu bilmediğimiz شيخ محمود هدايى tarihi cidden pek güzel bir tesâdüftür.

Maḥmûd Hudâyî'nin 18 arapça ve 12 türkçe eseri vardır ki, bunlar Üsküdar'da Selim Ağa kütüphânesinde Hudâyî kitapları arasındadır. Başka eserleri de belki vardır (bu eserlerin adları için bk. *Külliyât*, s. 607, not). Eserlerinin çoğu, bir kaç sahifelik risâleciklerdir. Arapça *Macālis*, tefsirlere müracaat edilmeden yazılan ve tamamlanmamış bir tefsirdir. *Risāla fi 'l-ṭarīḳat al-Muḥammedîya* adlı arapça risâlesi ile türkçe *Ṭarīḳatnāme*'si ve yine türkçe manzûm *Nacāt al-ġarīḳ* adlı risâlesi, *Külliyât* adı altında divanı ile bir arada basılmıştır. En mühim ve büyük eseri, Üftâde'nin tasavvufî sözlerinin zaptından meydana gelen *Vāḳi'āt* adlı kitaptır. Üftâde'nin türkçe konuştuğu muhakkak olmakla beraber, 'Azîz Maḥmûd Hudâyî bu kitabı arapça yazmıştır. Kendi elyazısı ile yazılmış ve iki cüzden meydana gelmiş olan aslî nusha, Selim Ağa kütüphânesinde Hudâyî kitapları arasında 574 numarada kayıtlıdır. Üstündeki vakfiyeden, şeyhin babasının Maḥmûdoğlu Faẓl Allāh adlı birisi olduğunu da anlıyoruz. Bu eser, yalnız celvetîlik ve tasavvuf bakımından değil, türlü münâsebetler ile zamanındaki adamlardan ve vak'alardan da bahsetmesi dolayısiyle, tarih bakımından da değerlidir. Gülşen Efendi merhum, divanına pek fâideli notlar ilâve etmiştir. Bâzı şiirlerin tarihini, hemen çoğunun bestelenmiş olduğunu ve bestekârlarını, bu arada şeyhin de besteleri olduğunu (s. 112, 137) ve bir ilâhînin Murad III.'ın ölümü münasebetiyle söylendiğini (s. 79) bu notlardan öğreniyoruz. İlâhîlerinin bir kısmı, hece iledir ve bilhassa bunlarda Yunus te'siri görülür ve bir kısmı da zâten Yunus'a nazîredir. Hemen bütün şiirleri zühdî-tasavvufî olup, şiir bakımından, pek değerli değildir. Hattâ bunlarda tasavvufun vecd ve aşkını, coşkunluk ve taşkınlığını bile bulamayız. Esasen Maḥmûd Hudâyî, vahdet-i vücudu, şeriat hudutlarını taşmamak üzere, kabûl eden ve her hususta şeriatin zâhidlik yolunu tutan tam sünnî bir şeyh-

tir. Hattâ o, tasavvufta taşkınlık gösteren yahut bir az serbest fikirli sûfîlere bile muarızdır. Simavnakadısı-oğlu Bedreddin'in ve Bedreddin sûfîlerinin aleyhine padişaha bir arîza bile vermiştir (M. Şerefeddin, *Simavnakadısı-oğlu Şeyh Bedreddin*, s. 72—74). Yalnız gariptir ki, bu arîzada kendisinin Balkanlardaki „Simavna tâifesi" arasında b a b a olduğunu da kaydeder. Anlaşılıyor ki, Rumeli'de de bulunmuş ve belki merak yüzünden, bunların arasına karışmıştır. Bir aralık, kendini bunlara kaptırmış olması da ihtimâl dâhilindedir (s. 74).

Celvetîlik tamamiyle sünnî bir tarikattir. Bu tarikate sülûk, esmâ iledir. Esma-i seb'a, yâni Tanrının 7 adı, „usûl-i esmâ" adını alır. Celvetîlikte bunlardan başka beş ad daha kabûl edilmiştir ki, bunlara da „furû'-i esmâ" denilir (وهاب ، فتاح ، واحد ، احد ، صمد). Şeyh tarafından bu adlar, dervişe sırası ile ve muayyen mıkdarda verilir. Derviş, rüya gördükçe şeyhine söyler ve şeyhi de bu rüyayı yorarak, dervişin zikir mikdarını çoğaltır yahut zikrettiği adı değiştirir. Derviş, sabah namazından sonra güneş 1—2 mızrak boyu yükselinceye kadar, zikir ile uğraşır; sonra 2 yahut 4 rik'at i ş r a k namazı, bir az sonra da 6 rik'at k u ş l u k namazı kılar. A k ş a m namazından sonra, 6 rik'at e v v â b i n namazı denilen bir namaz vardır. Gecenin son kısmında da t e h e c c ü t namazı kılması lâzımdır. Pazartesi ve perşenbe günleri, zilhicce ve muharremin ilk 10 günü, recep ve şâban ayları ile ramazan bayramından sonra 6 gün oruç tutar ve her hususta takva yolunu güder. Celvetîlerin tacları y e ş i l çuhadandır ve 13 dilimlidir. İsmail Hakkı, bu 13 terekin, yâni dilimin, 12 esma ile bu adların birliğine delâlet ettiğini söylüyor (s. 87). Celvetîliğin pîr makamı, Üsküdar'da Mahmûd Hudâyî'nin gömülü olduğu tekkedir. Pîr makamı kadar meşhûr olan ikinci merkez, Bursa'da *Silsilalanâme-i calvatiye* ve *Rûh al-bayân* adlı türkçe tefsiri yazan ve daha bir çok risâleleri bulunan İsmail Hakkı tekkesidir.

Üsküdar'da İnadiye'de Bandırmalı tekkesi şeyhi Hâşim Baba, celvetîlikten „Hâşimiye" adlı bir kol ayırmıştır. Hâşim Baba, celvetî şeyhi olmakla beraber, melâmiliğe de girmiş ve 1170 (1756/1757)'te misafir olduğu Bandırmalı tekkesinde ölen ve tekkenin karşısına gömülen Mısır'da Ḳaṣr al-'Ayn bektaşi tekkesi şeyhi Hasan Baba'dan da bektaşi olmuştur. Bir aralık Dimetokalı Seyyid Kara Ali Baba (1198 = 1783/1784)'nın dede-babalığı zamanında Hacı Bektaş'a gitmiş, Çelebi ile uyuşup, 4 yıl kadar dede-babalık etmiş, 1177 (1763/1764)'de mütevellî ve şeyh olan 'Abd al-Laṭîf Çelebi'ye bektaşilikten hilâfet vermiş, İstanbul'a gelince de, 'Abd al-Laṭîf Çelebi tarafından, orada bulunan şeyh, derviş ve muhiplerce Hâşim Baba'nın reis ve dede-baba tanıması için bir emirnâme gönderilmiştir. Hulâsa melâmîlere melâmî olarak görülen, hattâ bir melâmî erkânı kurmağa çalışıp, kutupluğunu iddia eden, bektaşilerin bir kısmınca dede-baba tanınan, aynı zamanda celveti olan ve celvetîlikten „Hâşimiye" kolunu ayıran, nihâyet 1197 (1773)'de ölen Hâşim Baba'yı ve kurduğu kolu pîr makamı ve asıl celvetîler kabûl etmemişlerdir. Hattâ cenâze namazı kılınmak üzere, tabutu pîr makamına götürülmüşse de, dergâhın cümle kapısı açılmamış, bunun üzerine cenâzeyi götürenler dergâhın alt tarafındaki yolda, dergâh duvarına bitişik bir musalla taşı kuruvermişler ve cenaze namazı, yol üstünde kılınmıştır (bu musalla taşı hâlâ durmaktadır). Hâşim Baba'nın ayrı bir erkânnâme yazarak, bektaşilik âyinini tâdile çalıştığını ve bu suretle bektaşilikten bir kol ayırmak istediğini de kaydedelim.

B i b l i y o g r a f y a: Sayyid Şarîf, *Ta'rîfât*; İsmail Hakkı, *Silsila-nâme-i calvatîya* (1291), s. 63—66, 75—89, 108—144; Taşköprü-zâde Meedi, *Şaḳâ'iḳ-i nu'mâniya tercümesi* (1269), s. 126 v.d.; 'Aṭâ'î, *Şaḳâ'iḳ-i nu'mâniya zeyli*, s. 64 v.d., 358, v.d., 760 v.dd.; Mehmed Gülşen, *Kulliyât-i ḥażrat-i Hudâyî* (1338—1340); Harîrî-zâde Kemâleddin, *Tibyân vasâ'il al-ḥaḳâ'iḳ fî bayân salâsil al-ṭarâ'iḳ* (I, 227 b, 246 a, Fâtih külüp., İbrahim Efendi kitapları, nr. 430, 431, 432); Naimâ, *Ravżat al-Ḥusayn fî ḥulâṣat aḫbâr al-ḫâfiḳayn* (1280), I, 112 v.d., 357; II, 154, 158; Peçevî, *Tarih* (1283), II, s. 36, 357; M. Şerefeddin, *Simavnakadısı-oğlu Şeyh Bedreddin* (İstanbul, 1340 = 1924), s. 72 v.dd.; Hâşim Baba, *Divan* (1217'de üsküdarlı Abdurrahman tarafından yazılmış); Abdülbâkî Gölpınarlı, *Yunus Emre, hayatı* (İkbâl kütüphânesi yayınlarından), 1936, s. 43 v.d., not.

(ABDÜLBÂKİ GÖLPINARLI.)

CEM. CAM. CEM SULTAN (1459—1495), Fâtih Sultan Mehmed'in küçük oğlu olup, 23 kânun I. 1459 (27/28 safer 864) pazar günü sabaha karşı Edirne sarayında dünyaya gelmiştir. Annesi Çiçek Halun saray-i humayundaki esirelerden biridir (İbn İyâs, *Badâ'i' al-zuhûr fî vaḳâyi' al-duhûr*, İstanbul, 1936, III, 380). Ali Bey isminde bir de kardeşine tesadüf edilen bu kadının sırp kıral hânedanlarından birine mensûp olduğu söyleniyorsa da (L. Thuasne, *Djem Sultan*, Paris, 1892, s. 2, not 2), bu hususta kat'î bir mâlûmata mâlik olmadığımız gibi, onun venedikli, fransız veya rum olduğu hakkındaki rivâyetleri de tevsik etmek şimdi-

lik mümkün değildir. İlk terbiyesini sarayda alan Cem Sultan 'ın, 5 yaşına basınca, bir hocaya verildiği ve recep 873 (kânun II. 1469)'te Kastamonu sancak beyliğine gönderilerek, tahsiline orada da devam ettiği mâlûmdur. Fâtih 1473 'te. Cem 'i Edirne 'de bırakıp, Uzun Hasan 'a karşı sefere çıktığı zaman, ordudan bir müddet haber alınmaması osmanlıların hezimete uğradıkları şâyiasının çıkmasına sebep olmuş ve Angiolello 'ya göre (Thuasne, 7 v. d.), Cem de, etrafındakilerin teşviki üzerine, bâzı ümeradan sadakat yemini almağa kalkışmışsa da, padişah, Otluk-Beli (Baş-Kent) muharebesinden muzaffer olarak dönünce, müşevvikleri idam ettirmiştir. Büyük oğlu Mustafa 'nın vefatı (1474) üzerine, Fâtih tarafından Karaman eyâletine tâyin edilen ve Konya 'da kaldığı müddet zarfında, tahsile devam etmekle beraber, ata binmekte ve her türlü silâhları kullanmakta büyük bir mahâret elde edip, sağlam yapılı bir genç hâline gelen şehzâdenin gâyet iyi gürz kullandığı ve „Sultan Alâeddin 'in Konya 'da ve Lârende 'de olan gürzlerine nice vakiyye halkalar zammeylediği" söylenmektedir (*Vâḳi'āt-i Sulṭān Cem*, *TOEM*, ilâve, İstanbul, 1330, s. 2). Karaman eyâletinde halkın muhabbet ve teveccühünü kazanan Cem, Şikârî tarihine (*Konya*, X, 603) göre, ıssız hir harâbe hâlindeki Lârende 'de saray, hedestan ve çarşı yaptırmak suretiyle imâr işlerinde bulunmuş ve „zulmü ref'edip adâlet" gösterdiğinden, ahâli yurdlarına dönmüştür.

Filhakika Cem Sultan, bilâhare isyanını müteakip, Konya 'dan ayrılırken, halkın onu göz yaşları ile teşyi etmesi, konyalıların şehzâdeyi çok sevdiğine delildir. Aynı eserde Karamanoğlu Kasım Bey ile muhaberede bulunan şehzâdenin bir av esnasında, o sırada Bulgar-Dağı 'na sığınarak yaşayan Kasım Bey 'e tesadüf edip, bir müddet birlikte eğlenecek kadar dost oldukları rivâyeti bir tarafa bırakılsa bile, her hâlde bu iki zât arasında sonraları iş birliği şeklinde tecellî eden münasebetin daha o zaman başladığına hükmolunabilir. Cem Sultan 'ın muhitinde, lalalığa tâyin edilen Gedik Ahmed Paşa 'dan başka, Frenk Süleyman, Hatib-zâde Nasûh, Deftardar Ahmed, Sofu Hüseyin, Çeşnigir-başı İlyas Şirmerd Ağa gibi şahsiyetler ile bâzı rûm ve italyan âlimler de mevcuttu. Mehmed II., Rodos seferinden 2 sene kadar evvel (1478) Cem ile Teke sancak beyi Çelebi Sultan 'ı Osmanlı-Rodos münasebâtını tanzime memur ettiğini ve bu iki zât tarafından, Demetrius Sophian adında bir rûm elçi vasıtası ile, şövalyelerin reisi Pierre d'Aubusson (Grand-Maître) 'a bir nâme gönderildiğini, daha sonra Cem Sultan ile Çelebi Sultan 'ın cenûbî Anadolu 'da Meyis adası karşı taraflarında bulunan Patera 'ya giderek, d'Aubusson ile muhaberede bulundukları hâlde, bundan bir netice çıkmadığını (Thuasne, s. 12 v. d.) ve bu vesile ile Cem Sultan 'ın, ilk defa olarak, Rodos şövalyeleri ile münasebetlere girişti̇ğini görüyoruz. Mesih Paşa kumandasında yapılan Rodos muhasarasının akîm kalması üzerine, padişah, Cem Sultan 'ı, bir mikdar kuvvetle, Suriye tarafına göndermiştir. Fâtih 'in son zamanlarında büyük şehzâde Bayezid ile Cem arasında, saltanat meselesi yüzünden, gizli bir rekabetin hüküm sürdüğü ve Karaman 'da bulunan bütün şeyhlerin Cem 'e tarafdar olmasından telâşa düşen Bayezid 'in Şeyh Mehmed Cemâlî-i Halvetî 'den yardım istediği anlaşılıyor. Rivâyete göre (*Şaḳāyiḳ tercümesi*, İstanbul, 1269, s. 285 v. d.), Şeyh Cemâlî, İbn Vafâ 'dan maada, bütün şeyhleri, evkaf-i müslimini iptal ettiğini ileri sürmek suretiyle, Cem tarafdarı sadrâzam Karamânî Mehmed Paşa 'dan soğutarak, Bayezid 'e imâle etmeğe muvaffak olmuş ve şehzâdeye 33 gün içinde saltanatın kendisine tevecciih edeceğine dâir zuhûr eden „işâret-i gaybiyeyi" haber vermiştir. Mehmed II. 'in sefer hazırlıkları esnasında Gebze civarında vukû bulan vefatı (1481) Cem Sultan 'ın hayatında mâcera safhasının başlangıcıdır. Bu tarihe kadar alelâde bir osmanlı şehzâdesi gibi yaşıyan Cem, artık bir saltanat müddeisi olarak, ortaya çıkacaktır.

Cem Sultan 'ın, saltanat makamını elde etmek için, giriştiği teşebbüs tetkik edilmesi lâzım gelen sebeplere dayanıyor. Daha Fâtih 'in sağlığında devlet erkânı arasında her iki şehzâdenin tarafdarları bulunduğu ve başta Karamânî Mehmed Paşa olduğu hâlde, bunlardan bir kısmının Bayezid 'den daha meziyetli, daha cesûr ve faâl bir zat olan Cem 'i saltanata lâyık gördüğü muhakkaktır. Karaman eyâletinde beraber bulundukları zamandan beri Cem 'i takdir eden Gedik Ahmed Paşa 'nın hiç sevmediği Bayezid 'i padişah görmek istemediği gibi, şehzâde Mustafa 'nın ölümünden sonra, Mehmed II. 'in de Cem 'i Bayezid 'e tercih ettiğini gösteren delillere tesadüf ediliyor. Bilhassa *Kanunnâme-i âl-i Osman* (*TOEM*, ilâve, İstanbul, 1330, s. 32) 'da şehzâdelere yazılacak hükümlerin elkabı bahsinde yalnız Cem isminin zikredilmesi ve yazılarda ona: — „ ... vâris-i mülk-i Süleymanî ... oğlum Cem ... " — diye hitap edileceğinin tasrihi bir tesadüf eseri olmasa gerektir. Gerçi buna istinaden Cem 'in veliahd ilân edildiğini iddia mümkün değilse de, ibareyi mânasız saymak doğru olmayacağına göre, onu bir işâret telâkki etmek zarurî görünüyor.

Bir karışıklık zuhûruna mâni olmak için, padişahın ölümünü saklayan ve yeniçerileri İstanbul'a sokmadığı gibi, Acemi-oğlanları da payitahttan çıkaran sadrâzam Karamânî Mehmed Paşa, cenazeyi gizlice İstanbul'a nakletirirken, her iki şehzâdeye birer haberci göndermiş idi. Anadolu beylerbeyi Sinan Paşa ise, Cem'e bu haberi getiren adamı yakalatıp öldürttüğünden, şehzâde vaziyeti vaktinde haber alamadı ve sadrâzamın öldürülmesi ile, plân büs-bütün bozuldu. Cem Sultan, babasının padişahlığı esnasında doğduğu cihetle, Fâtih'in şehzâdeliğinde dünyaya gelen Bayezid'den ziyâde, gûya osmanlı tahtında hakkı bulunduğuna dâir kanaati vardı. Thuasne (a. 32) ona bu fikri, tarihten misâl göstermek suretiyle, nezdindeki rûmlar ile italyanların verdiğini ileri sürer. Şehzâde vaziyetin kendi aleyhine bir cereyan almasından müteessir olmakla beraber, saltanat arzusundan vaz geçmemiş, emr-i vâki şeklinde tahta çıkamayınca, onu cebren ele geçirmek üzere, isyan etmiştir. Bâzı müellifler, *Kanunnâme-i âl-i Osman* (s. 27)'ın, mâhud fıkrasını göz önünde tutarak, Cem'in, Bayezid tarafından öldürüleceği korkusundan dolayı, isyan eylediğini kabûl ederlerse de, şehzâdenin hayatı tetkik edilince, isyanına âmil olan keyfiyetin, bu endişeden ziyâde, saltanat hırsı olduğu açıkça görülür. Cem Sultan'ın Konya'da topladığı kuvvet İnegöl'e, oradan da 27 mayıs (28 rebiülevvel)'ta hareket ederek, Bursa civarına yürümüş ve Gedik Nasuh Bey kumandasında 4.000 kişiden mürekkep olan bu kuvvet, Yıldırım Bayezid emâreti önündeki sahrâya konduğu sırada, Bayezid II. [b. bk]'in, Bursa'yı muhafaza için, Ayas Paşa kumandasında gönderdiği 2.000 yeniçeri Kaplıca civarına varmıştı. Şehri bir an evvel ele geçirmek isteyen iki kumandan arasında 28 mayıs (29 rebiülevvel) günü vukû bulan ve Cem Sultan tarafının galebesi ile neticelenen muharebede, yeniçerilerin kısm-ı âzamı esir düştüğü gibi, Bursa ahâlisi, yeniçerilerin son zamanda İstanbul'da çıkardıkları karışıklıktan nefret ederek, Cem'e tarafdarlık göstermiştir. Şehzâdenin rebiülâhır bidâyetinde Bursa'ya girdiğini, namına hutbe okutup, sikke bastırdığını (krş. İsmail Gâlib, *Takvîm-i meskûkât-i Osmaniye*, İstanbul, 1307 s. 61, levha 1 (b), sikke nr. 126; Halil Edhem, *Meskûkât-ı osmaniye*, İstanbul, 1334, s. 134 v.d., levha IV, sikke nr. 447) ve 18 gün süren saltanatı esnasında bütün civar halkına hükümranlığını tanıtarak, etrafında oldukça mühim bir kuvvet topladığını biliyoruz (Âşık Paşa-zâde, *Târîḫ-i âl-i 'Oṣmân*, İstanbul, 1332, s. 221; Hoca Sa'd al-Dîn Efendi, *Tâc al-tavârîḫ*, İstanbul, 1279, II, 9).

Eline geçirdiği saltanat makamını muhafazaya azmeden ve Anadolu yakasında hazırlıklara başlayan Bayezid II., Cem'in adamlarından Âstin-oğlu Yâkub Bey'e mektup yazıp, onu bir çok vaidler ile kendi tarafına çekmeğe çalışırken, Cem kendini Anadolu'ya hâkim sayarak, kardeşine bu vaziyeti kabûl ettirmek istemiş ve ona Çelebi Mehmed'in kızı Selçuk Hatun ve zamanın mûteber ulemasından Mevlânâ İyas ile Şükrullah-oğlu Ahmed Çelebi'den mürekkep, bir hey'et göndermişti. Padişah, Selçuk Hatun'un iki kardeş arasında kan dökülmemesi ve kendisinin Rumeli ile iktifa edip, Anadolu'yu Cem'e bırakması, aksi hâlde „iki şâh-ı âlî-câh arasında" vukû bulacak muharebede ahâlinin çok zarar göreceği ve saltanat kavgaları yüzünden, Cem gibi bir insanı mahvetmenin mürüvvete uymayacağı yollu sözlerini: — *„Lâ arḥâm bayn al-mulûk"* — cevabı ile, reddetti (*Tâc al-tavârîḫ*, İstanbul, 1280, II, 10). Cem Sultan bu teşebbüsten netice çıkmadığını görünce, kuvvetlerini ikiye ayırarak, Gedik Nasuh kumandasındaki kısmını İznik'e yolladı. Kendisi de mütebâki kuvvetlerin başına geçip, Karaman'a çekilecek yerde, Âstin-oğlu'nun tavsiyesi ile, Bayezid tarafdarı bulunan Yenişehir'e çekildi. Gedik Nasuh, Anadolu beylerbeyi Sinan Paşa'nın yaklaştığını görerek, Azvad derbendini tutunca, çarpışmağa mecbûr oldu ise de, bu sırada padişahın da muharebe sâhasına yaklaşması üzerine, Yenişehir'e kaçarak, Cem'in yanına geldi. Ertesi gün Bayezid de Yenişehir civarında Otranto seferinden dönen Gedik Ahmed Paşa [b. bk.]'yı kabûl etmiştir. Gedik Ahmed Paşa, Bayezid'i sevmemekle beraber, seferden avdetinde onu tahta çıkmış bulduğundan, Cem dâvasına iştirâkle âsî vaziyetine düşmek istemeyerek, Bayezid ordusunun başına geçmişti. Yenişehir ovasında, Gök-Su çayının sağ sâhilinde, 20 haziran (22 rebiülâhır) şafak vakti başlayıp, öğleye kadar süren muharebe esnasında, Cem, kendine tarafdar olacağını zannettiği Gedik Ahmed Paşa'yı düşman vaziyetinde görmekle, zaferden ümidini kesti. Şehzâde Âstin-oğlu'nun hiylesine kapılarak, kendisine, düşmanın sudan geçmesini menetmek için, istediği kuvvetleri vermişti. Âstin-oğlu, emrindeki askerle Bayezid'e iltihak edince, şehzâde büs-bütün zayıf bir vaziyete düştüğü gibi, bu sırada Bursa muharebesinde esir olup, Yenişehir'de mahbus tutulan yeniçerilerin, kurtularak, Bayezid ordusuna katılmaları, Karaman-oğlu'nun muharebe meydanından çekilmesi ve hükûmet kuvvetlerinin her taraftan hücuma geçmesi üzerine, Cem, Eskişehir üzerinden, Konya'ya doğru kaçmaktan başka çare bulamadı.

Cem Sultan, hezimetin verdiği teessürden başka, at tepmesinden ('Âlî, *Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısım, Üniversite kütüp., nr. 5959, 131 a'da Ermeni derbendinde, eşkiya tarafından, okla yaralandığını söyler) yaralı olan sol bacağının istirabı içinde yol alırken, Ermeni derbendinde eşkiya taarruzuna uğramış ve elbiselerine varıncaya kadar, bütün eşyasını kaybettiğinden, geceleri kendini soğuktan koruyamayacak bir perişanlık içinde kalmıştı. Ara-sıra tâkipçiler yetişip, çarpışmalar vukû buldukça, Cem de mücâdeleye atılmaktan geri durmuyor ve maiyetindekiler onu bin müşkilâtla bundan menediyordu. Nihâyet 25 haziranda (27 rebiülâhır) Konya'ya varan şehzâde, „divan etmeğe, yorgan ile dört kişi" tarafından götürülecek kadar rahatsız olmasına rağmen, annesi, âilesi, iki kızı, oğlu Murad (büyük oğlu Oğuz Han İstanbul'da idi) ve sâdık adamlarını yanına alarak, 28 haziran 1481 (1 cemâziyelevvel) günü 40 kişi ile yola çıktı. Çok sevilen Cem'in bu hazin ayrılışı, Karaman'da büyük bir teessürü mûcip olmuştu. „Konya'nın ve diğer Karaman memleketinin kavim ve kabîle" 'sinin feryat ve figanlarını „işiten kıyamet koptu sanırdı" (*Vâḳi'ât*, s. 3). Torosları geçen şehzâde, Tarsus beyi tarafından hürmetle karşılanarak, ona müsafir oldu. Bayezid II., Yenişehir muzafferiyetinden sonra kardeşini tâkip ettirmekle beraber, Dulkadır beyi Alâüddevle'ye bir nâme yazarak, Cem'in tevkifini istemiş, Alâüddevle de Cem eğer kendi topraklarında görünürse, onu yakalatacağı cevabını vermişti (Feridun Bey, *Munşa'āt al-salāṭîn*, İstanbul, 1274, I, 290 v.d.).

Tarsus (veya Adana)'ta Ramazan-oğlu Halil Bey ile görüştükten ve iltihak eden adamları ile maiyeti 300'ü bulduktan sonra, Mısır hükûmetinin müsaadesini alan Cem, Antakya tariki ile, Halep'e geldiği zaman (19 temmûz) kendisi ile maiyetinin hemen hepsi hasta idi. Şam'da Ḳaṣr Ablaḳ'ta müsafir edilen ve Mısır'da ise, Marc va 'l-Ziyât mevkiinde, büyük merasimle karşılanarak (25 ağustos), hükümdarlara mahsus alayla Kahire'ye girip, Sultan Kayıtbay ile mülâkat eden ve kātib al-mamâlik İbn Calūd'un konağına indirilen şehzâdeye burada çok hürmet gösterildiğini, şerefine ziyâfetler ve eğlentiler tertip edildiğini ve onun sultan tarafından iftara dâvet olunduğunu görüyoruz. Bu sırada Cem, Bayezid II.'e, hâlinden bahseden bir mektup göndermişti. Padişahın verdiği cevap, Cem'in hükümdarlık emellerinden vazgeçmesi lâzım geldiği ve buna mukabil kendisine „on kere yüz bin akçe sâliyâne tâyin" edileceği yolundadır (Feridun Bey, *Munşa'āt al-salāṭîn*, I, 291 v.d.). Cem Sultan, Kayıtbay'ın müsaadesi ile, annesini ve zevcesini alarak, o sene daha ihtişamlı bir surette hazırlanan hacılar kafilesi ile, Mekke ve Medine'ye gidip, haccederek, Kahire'ye dönmüştür. Bu sırada Karaman-oğlu Kasım Bey boş durmuyor, Ankara beyi Mehmed Bey ile birlikte, şehzâdeyi Anadolu'da yeni bir mâceraya sürüklemek üzere, teşviklerde bulunuyor, hattâ rivâyete göre, Karaman-oğlu, Lârende'de bulunan Gedik Ahmed Paşa'nın ağzından mektup suretiyle, Cem'i iknâ etmeğe çalışıyordu. Mısır'da âlıl bir hâlde yaşamağa tahammül edemeyen ve Anadolu'daki tarafdarlarının yardımı ile saltanatı ele geçirmeğe muvaffak olacağı zannına düşen Cem Sultan, vatanına dönmek için, Sultan Kayıtbay'dan müsaade istediği vakit, Mısır hükümdarı ümerâsını toplayarak, Cem'in de hâzır bulunduğu bir meclis akdetti. Uzun münakaşalar esnasında, şehzâdenin Anadolu'ya salıverilmesini doğru bulmayan Emîr Özbek ile Cem arasında sert sözler teâti edildi. Meclis dağıldıktan sonra, Sultan Kayıtbay, şehzâdeye vatanına dönmek müsaadesini verdi. Cem, âilesini Mısır'da bırakarak, 27 mart 1482 salı günü (5 safer) Kahire'den hareketle, 6 mayısta (17 rebiülevvel) Halep'e gitti. Bu şehirde, beraberinde züamâdan ve aş-başılardan mürekkep bir çok kimse ile, Gedik Ahmed Paşa'dan kaçan Ankara beyi Trabzonlu Mehmed Bey, şehzâdenin uezdine gelmiş, Cem Sultan'a Anadolu'nun vaziyeti hakkında mâlûmat verip, yol göstermiştir. Cem Sultan Adana'da Karaman oğlu Kasım Bey ile buluşarak, ikisi arasında, muvafakat hâsıl olunca, bütün Karaman ülkesinin Kasım Bey'e bırakılacağı ve onun da ömrü oldukça Cem Sultan'a itaat üzere bulunacağı esasına göre, bir anlaşma yapılmıştır (*Tāc al-tavārîḫ*, II, 20).

Cem'in tekrar Anadolu'ya geçmesini, Bayezid, öteden beri şüphelendiği Gedik Ahmed Paşa'ya atfederek, onu yanına çağırmış ve kendi de Bursa tarafına geçerek, hazırlıklara başlamıştı. Rebiülevvelin son günü (19 mayıs pazar) Osmanlı ülkesine giren Cem Sultan'ın kapıcı-başı Sinan Bey'i, bir anlaşmaya varmak üzere, Gedik Ahmed Paşa nezdine göndermesi, onu gâfil avlamak için yapılmış bir hareket sayılmaktadır (*Tāc al-tavārîḫ*, II, 20). Bu teşebbüsten netice alamayan Cem, Ereğli'ye doğru yürürken, 1.000 kadar adamla ileriye gönderdiği Mehmed Bey Konya civarında Çukur-Çimen yaylağında henüz kuvvetleri ile orada bulunan Gedik Ahmed Paşa'ya mağlûp oldu ve şehzâde ile Kasım Bey'in Konya'ya taarruzları akîm kaldı. Ankara yakınında Çubuk ovasında Mehmed Bey'in, Süleyman Paşa ile yaptığı muharebede, maktûl düşmesi üzerine, Cem Sul-

lan, Ankara'ya yürüyerek, kaleyi muhasaraya kalktı ise de, Bayezid'in sür'atle ilerlediğini görünce geri çekilmekten başka çâre bulamadı. İskender Paşa kumandasındaki 5.000 suvari tarafından tâkip edilerek, güç hâl ile, Akşehir'e varan Cem, askerlerinin dağıldığını görmüş; Aksaray önüne geldiği vakit şehir kendisini kabûl etmemiş ve Kasım Bey'in Aksaray'ı bir-iki günlük muhasarası, boşuna telefatı mûcip olmaktan başka, bir işe yaramamıştır; nihâyet Cem Sultan'ın Ereğli'ye uğrayıp, 17 haziran (29 rebiülâhır) pazartesi günü Taş-İli'ne geçmeğe mecbur olduğunu ve Ereğli civarında sazlığa gelen İskender Paşa'nın, o gece ordugâhta atların ürkmesinden mütevellit karışıklık yüzünden, şehzâdeyi tâkip edemediği cihetle, Cem'in dağlara sığındığını biliyoruz. Bayezid, Ereğli'ye varınca, derhâl seğban-başıyı Cem'e gönderip, müzâkere yolunu açtı ise de, şehzâdenin padişah nezdine birbirini müteâkip yolladığı kapıcı başı Sinan Bey ile defterdar Ahmed Bey'in konuşmalarından netice çıkmadı. Nihâyet Bayezid, Bahşâyiş-oğlu İlyas Bey ile İmam Ali'yi Cem'e gönderip, şehzâdenin evlât ve ayâli ile Kudüs'te oturmasını ve senevî varidatını yine almakta devam etmesini mutazammın teklifini bildirdi (*Tāc al-tavārīḫ*, II, 22; *Vāḳi'āt*, s. 7).

Cem, „milk-i mevrustan hisse talebinde musırr" olarak, Türkiye'de istiklâl üzere hâkim olacağı bir yer ayrılmasını istemek suretiyle, eski iddialarına nazaran daha mütevâzî bir saltanata rıza gösteriyordu. Küçük de olsa, bir saltanat hissesi koparamayan ve bütün muvaffakiyetsizliklerine rağmen, hâlâ bir köşeye çekilmeği nefsine yediremeyen Cem Sultan, Hersek-zâde Ahmed Paşa kumandasındaki osmanlı kuvvetlerinin ileri hareketi karşısında, sür'atle karar vermek mecbûriyetinde idi. Kasım Bey şehzâdeye, Yıldırım Bayezid'in oğlunu misâl göstererek, Rumeli'ye geçerse, orada muvaffak olabileceğini söyledi. Bu suretle yabancı bir devletten, meselâ Macaristan'dan istifâde kabil olabilirdi. Kasım Bey, Bayezid'in, Cem ile uğraşırken, kendisine bâzı taviz'lerde bulunacağını düşünüyordu. Filvâki Cem Sultan Rodos'a iltica ettikten sonra, padişahın Karaman-oğlu'na İçel ve Lârende taraflarını verdiği ve bu suretle Kasım Bey'in az-çok menfaatle, işin içinden çıktığı mâlûmdur (*Tāc al-tavārīḫ*, II, 24). Cem. Rodos şövalyelerinin kendisine yardım edebileceğini düşünerek, evvelâ reisleri Pierre d'Aubusson (Grand Maître)'a bir elçi yolladı ve cevap alamayınca, Frenk Süleyman Bey ile Duan (Doğan?)'ı gönderdikten sonra, kendisi, Kasım Bey'in delâleti ile, sâhile Korycos (Kerküs) limanına indi. Şehzâdenin Rodos'a müracaatı telkik edilirken, Mısır'a iltica tasavvurunda bulunduğu ileri sürülebilirse de, bu cihet vârid görülemez. Zîra saltanat emelinden feragat şartı ile, Mısır'a çekilmek isteyen şehzâdenin, kardeşi tarafından vâki olan teklife muvafakat göstereceği ve tekrar harekete geçmek üzere, bu memlekete sığınmak istediği takdirde, evvelce yaptığı gibi, daha müsait olan kara yolundan gideceği söylenebilir. Mamafih Kayıtbay'ın, Osmanlı hükûmetini gücendirmeksizin, bu âsî şehzâdeyi bir kere daha kabûl edeceğini zannetmek de pek doğru olmaz. Roma'da Innocent VIII. ile görüşürken, „Rumeli'ye geçmeğe Rodos kavminden yol" istediğini açıkça söylediği gibi, Nice'te de şövalyelere, Rumeli'ye geçtikten sonra, Üngürüs (Macaristan)'e gitmek tedarikinden bahsetmiştir (*Vāḳi'āt*, s. 10, 22).

Cem, 30 kadar adamı ile, Kerküs limanından bir gemiye binerek (15 temmûz 1482), Anamur'a gittiği sırada, şövalyeler de, onun Rodos'a serbestçe girip-çıkmak üzere, istediği ruhsatnâmeyi hazırlamışlar ve Don Alvaro de Zuniga kumandasında, 3 gemiden mürekkep filoyu Anadolu sâhiline göndermişlerdi. Cem, Süleyman Bey'in Rodos'a iltica etmemesi tavsiyesine karşılık, frenklerin „ahidlerinde müstakim" olduklarını söyleyerek, 18 temmûzda bir Rodos gemisine bindi. Rodos'ta hükümdar gibi karşılanıp, sokaklara dökülen ahâlinin arasından, d'Aubusson ile yan-yana at üzerinde geçerek, şatoya giden Cem, gördüğü hürmete rağmen, artık St. Jean şövalyelerinin menfaatine âlet olarak kullanılacak kıymetli bir esirden başka bir şey değildi. D'Aubusson, verdiği ruhsatnâmeye ehemmiyet vermiyor ve Cem'i ele geçirdiğini papa Sixte IV. ile Avrupa hükümdarlarına bildiriyordu. Şövalyelerin reisi, papaya yazdığı mektupta, Cem'den istifâde edilerek, hıristiyan devletlerinin hepsini birlikte islâmiyet aleyhine harekete geçirilebileceğini ve türklerin Avrupa'dan çıkarılmak zamanının geldiğini tebarüz ettiriyordu. Cem Sultan d'Aubusson ile mülâkatında, Osmanlı saltanatının vârisi sıfatı ile, yardım istemiş ve onlardan alınan adalar ile diğer toprakları iâde edeceği vâdinde bulunmuştu. Cem'in hangi memlekette muhafaza edileceği hususunda tereddüde düşen şövalyeler, kendi aralarında uzun müzakerelerden sonra, nihâyet onu Fransa'ya nakletmeğe karar verdiler. Şehzâde uğradığı felâketin ehemmiyetini anlamış ve Bayezid'e yazdığı mektupta kendini „küffâr elinde" bırakmamasını rica etmiştir (Feridun Bey, I, 292). Cem 31 ağustosta, veda ziyâfetini müteâkip, d'Aubusson'a, eğer hükümdar olursa, Rodos ile dâimî sulh hâlinde yaşayacağını

hıristiyan gemilerine türk limanlarında ticaret serbestisi ve şövalyelere her sene Türkiye'den 300 hıristiyan esiri satın almak hakkını bahşedeceğini, onları gümrük ve tuz resimlerinden muaf tutacağını ve kendisi için yapılan masrafa karşılık 150.000 altın *écu* vereceğini mutazammın bir ahidnâme tevdî etti (Thuasne, 77, not 1). 1 eylûl (17 recep) pazar günü, merasimle teşyî olunarak, gemiye bindi.

Cem Fransa'ya sevkolunduğunu biliyor ve hâlâ Louis XI. ve Korvin Mâtyâs'ın muâveneti ile, oradan Macaristan üzerinden Osmanlı hududuna varacağını ümit ediyordu. Maiyetinde 30 adamından başka, Rodos'ta satın aldığı 20 kadar müslüman esiri de vardı. Anadolu'da kalan diğer adamlarını getirtmek üzere, dayısı Ali Bey'i bir Rodos gemisi ile göndermiş; fakat ondan daha bir haber çıkmadan, Cem Fransa'ya doğru yola çıkarılmıştır. Cem Sultan'a bu seyahati esnasında, maiyetinden başka, 300 asker ile frère Merlo de Piojasco, frère Guy de Blanchefort ve frère Ch. Allemand refakat ediyordu. Diğer taraftan, kardeşinin Rodos'a gitmesinden dolayı, telâşa düşen Bayezid, Gedik Ahmed Paşa'yı şövalyeler ile musâleha akdine memûr etmiş ve padişahın müşkil bir vaziyette bulunduğunu anlayan d'Aubusson, kat'î bir cevap vermeden evvel, Teke sancak beyi tarafından esir edilen hıristiyanların serbest bırakılmasını te'min ettikten sonra, Gedik Ahmed Paşa'nın talebi ve papanın müsaadesi ile, Bayezid'e iki elçi göndermişti. Evvelâ Gedik Ahmed Paşa, sonra Mesîh Paşa ile yapılan müzâkereler neticesinde, Osmanlı devleti ile Rodos arasında bir sulh muahedesi akdedildiği gibi, bir türk elçisi de, Cem'in masrafına karşılık olmak üzere, her sene ağustos başında şövalyelere 45.000 Venedik dukası verileceğini bildirmiş ve buna mukabil d'Aubusson, padişahın her türlü endişesini bertaraf edecek kuvvette, Cem'i muhafaza etmek taahhüdünde bulunmuştu. Bu taahhüt şehzâdeye verilen ruhsatnâmeye mugayirdi. Rodos'tan hareketi müteâkip, çıkan fırtına yüzünden, gemisi ancak 9 günde İstanköy'e varabilen şehzâde, deniz seyâhati esnasında, yalnız bu adada bir gün için karaya çıkarılmıştır. İstanköy'den Siracusa'ya ve Mesina'ya uğrayarak, yoluna devam eden gemi, evvelâ bir Venedik sefinesine rast gelerek, muharebeye hazırlanmış ve gerek bu tehlikeyi, gerek tutulduğu fırtınayı atlattıktan ve bir Napoli filosuna rast geldikten sonra, 3 ramazan (16 teşrin I.) çarşamba günü bugün Fransa'nın cenup sâhilindeki Villefranche'a varmıştır. Fakat bu şehirde veba hüküm sürdüğü için, Cem Sultan'ın Savoie dukalığına âit Nice'e çıkarıldığını ve burada 4 ay alıkonulduğunu biliyoruz. O zamana kadar görmediği serbest bir muhitte, esâret acısına rağmen, haylı eğlenip, hattâ „bir gâyet mabbûbeye taallûk" eden türk şehzâdesi, hayretini, *„acâyip şehr imiş bu şehr-i Nitse — ki kalur yanına her kişi nitse"* beyti ile ifâdeye çalışırken, şövalyeler onu Fransa toprağına geçirmek için, Louis XI.'den müsaade almağa uğraşıyorlar, fakat kırala gönderdiği Hatîb-zâde Nasuh Çelebi'yi Nice civarında bir köyde hapsederek, Cem'in kıral ile muhaberesine mânî oluyorlardı.

Cem Sultan'ın Rodos şövalyelerinin eline geçmesi, Avrupa'da büyük bir siyâsî faâliyete yol açmıştı. Papa açıktan açığa memnuniyetini ilân ederken, macar kıralı Korvin Mâtyâs, d'Aubusson'a her türlü yardım vaadinde bulunarak, bütün hıristiyan devletlerinin Osmanlılar aleyhine bir sefer açmasını istiyordu. Bu sırada Bayezid'in Venedik'e müracaat ile, kardeşinin şövalyelerden alınıp, muhafaza edilmesine karşılık, Mora'yı vereceğini bildirdiği söyleniyor (Lamansky, *Secret d'Etat de Venise*, St. Petersburg, 1882, s. 202 v.d.'dan naklen Thuasne, 106); fakat ihtiyatkâr Venedik siyâseti, vukuatın inkişafını beklemeği menfaatine daha uygun bulmuştur. Padişah, memleket dâhilinde de Cem tarafdarlığını izâleye başlamıştı. Kardeşine olan muhabbetini bildiği Gedik Ahmed Paşa'yı öldürttükten sonra, İskender Paşa'ya gönderdiği mahrem emirde: — „Gedük'i depeledim, gerekdir ki sen de Cem'in oğlunu mecâl vermeyüp, boğdurasın" (*Arşiv kılavuzu*, Topkapısarayı, İstanbul, 1938, I, vesika, XII) dediğine bakılırsa, Gedik Ahmed Paşa'nın sağlığında ondan çekinerek, Cem'in oğlu Oğuz Han'a dokunmadığı ve küçük şehzâdenin paşa tarafından himâye edildiği anlaşılır. Filvâki Yenişehir muharebesinden sonra perişan bir hâlde kaçan Cem'i yakalamaması, Oğuz Han meselesi ile birlikte düşünülecek olursa, Bayezid'in Gedik Ahmed Paşa'dan şüphelenmekte haksız olmadığı görülür.

Nice'te veba zuhûru üzerine, bu şehirde kalmağı doğru bulmayan şövalyeler, Cem'i yola çıkarıp (27 zilhicce 887 = 5 şubat 1483), Breil, Lumone, Coni, Susa, St. Jean de Maurienne ve Aiguebelle tariki ile, Savoie dukalığının merkezi olan Chambèry'ye ve oradan da Rumilly'ye getirdiler (13 muharrem 888 = 21 şubat 1483 cuma). Bu şehirde 15 yaşında bir çocuk olan Savoie dukası Charles I., Cem Sultan ile görüşmüş ve onun uğradığı felâketten müteessir olarak, Lorraine dukası René'nin yardımı ile, şehzâdeyi kurtarmak tasavvurunda bulunarak, daha sonra bu hususta Venedik hükûmetinin de yardımını talep eylemiştir. Cem'in, frenk kıyafetine sokarak, macar kıralının nezdine müteveccihen

yola çıkardığı Mustafa ve Ahmed Bey'leri ortadan kaldıran şövalyeler, Savoie dukasının teşebbüsünü sezince, Cem'i Rumilly'den uzaklaştırmağa mecbur oldular. Türk şehzâdesi, kendisine karşı samimiyet gösteren dukadan pek ziyâde hoşlanmış ve ona verecek başka şeyi olmadığından, „âdet sâkit olmasın deyü, Şam'da elli altına alınmış bir dimeşkî çomak" hediye etmiştir. Cem Sultan 20 temmûzda hareket ettiği Rumilly'den, Isère ve Rhône nehirleri yolu ile, Dauphiné'de Le Pouët şatosuna götürüldü. Bu sırada Bayezid II.'in Louis XI.'ye gönderdiği elçi Hüseyin Bey, Savoie'a gelmiş, Cem Sultan ile görüşmek istemiş ve şövalyeler bu mülâkata mâni olmakla beraber, Bayezid'in mektûbu Cem'in eline varmıştır. Bu mektupta padişah kardeşine, şövalyelerden kurtulursa, eski teklifi vechile hareket edeceğini bildiriyordu (Feridun Bey, I, 293). Elçi, Fransa kıralına Türkiye'de bulunan ve hıristiyanlarca mukaddes sayılan ve verilmesi vaad edilen eşyanın listesini getirip, Cem'in Fransa'da muhafazasına karşılık, büyükçe bir para teklif etmişse de, hurafa-perest ve mutaassıp bir adam olan Louis XI., müslümanlardan bir şey kabûl etmemek için, teklifleri reddettiği gibi, elçiyi de kabûlden imtina eylemiştir. Kıralın 30 ağustosta vefatı üzerine, Fransa'da çıkacak bir karışıklık neticesinde Cem'i elden çıkarmamak için, daha sıkı tedbirler almak lüzûmunu gören şövalyeler, şehzâdenin maiyetinden 29 kişiyi cebren ayırıp (29 recep = eylûl pazartesi), Rodos'a gönderdiler (içlerinden Sinan ve Ayas Beyler bilâhare Cem'in yanına iâde edilmiştir).

Bu hâdiseden sonra daha iki ay Le Pouët'do kalan Cem, evvelâ Rochechinard ve müteâkiben Sassenage şatolarına nakledilerek, ikişer ay ikamet ettirildi. Bu müddet zarfında Cem'in Baron Jacques de Sassenage'ın kızı Philippine-Hélène ile tanıştığını, bu „mahbûbe ve lâ-nazîr duhter" ile kendi arasında karşılıklı bir sevginin baş gösterip, muhabere cereyan ettiğini ve çok şâyi olan bu mâceraya dâir, Guy Allard tarafından, mahallî rivâyetlerden alınma bir roman yazıldığını biliyoruz (Zizimi, *Prince Ottoman, amoureux de Philippine-Hélène de Sassenage*, Thuasne, XI, 116). Cem Sultan bu sırada Paolo di Colle ve Nicosia (Lefkoşe)'lı Nicolas'yı istihdam ederek, Kahire'deki annesi ile muhaberede bulunmakta ve kurtuluş çâresi aramakta idi. Aynı zamanda Bayezid'in, Napoli kırallığına karşı, bir donanma hâzırladığı haberi yayılınca, d'Aubusson böyle bir hareketin Cem'den istifâde ile osmanlılar aleyhine büyük bir seferin açılmasına sebebiyet vereceğini ileri sürmüş ve padişahı fikrinden vaz geçirmekle, Avrupa'daki şöhretini arttırmıştır. Bayezid, bu vesile ile, ona hazine-i humayunda mahfuz olup, St. Jean-Baptiste'e âit olduğu söylenen eli göndermişti. Bir müddet sonra, Sassenage'yi Savoie dukasına karşı emniyetli bir yer saymayan şövalyeler, Cem'i daha müsait bir yere nakletmek istediler. *Vâḳi'ât*'a göre, bu yeni seyâhat 1484 şubatının sonlarında yapılmış olmak icap ediyorsa da, Thuasne şehzâdeyi, o aralık zâdegânın Fransa kıralı Charles VIII.'a niyâbet eden Anne de Beaujeu ile ihtilâf hâlinde olması dolayısiyle, karışıklık içinde bulunan Fransa'nın iç mıntakalarına götürmelerini muhtemel görmüyor ve seyâhat tarihini aynı senenin teşrin I.'i olarak gösteriyor (G. Allard'a istinaden, Thuasne, s. 121). St. Etienne, Vienne ve Clermont yolu ile Auvergne'de Bourganeuf'e götürülen Cem Sultan, bu şatonun en yüksek burcu olan Lastic'te bir müddet oturduktan sonra, Monteil-le-Vicomte ve Morterolles şatolarına ve nihâyet Boislamy'ye nakledilmiş ve burada 2 sene kalmıştır (*Vâḳi'ât*'tan edilen istihraca göre, bu şatoya muvasalat tarihi temmûz 1484; Thuasne'e göre, mayıs 1486, bk. s. 122, not 4).

Osmanlı devletine karşı tehdit vasıtası olan Cem Sultan, hemen bütün Avrupa devletlerinin ele geçirmek istedikleri bir rehine idi. Papa Innocent VIII., Napoli kıralı Ferrand, macar kıralı Korvin Mátyás onu d'Aubusson'dan istediği hâlde, şövalyelerin reisi, Bayezid'den aldığı paradan başka, Cem'in ağızından sahte mektuplar yazdırarak, annesinden de para çekmenin yolunu bulmuş ve Rodos'un emniyeti için, şehzâdeyi elde tutmağı elzem saymıştı. Bayezid Rodos'a karşı taarruza kalkıştığı takdirde, kendisi papaya hıristiyan devletlerin hep birden osmanlılara hücumunu teklif ediyordu. Bu sırada Bayezid de Kayıtbay'dan Cem'in âilesini istemiş, fakat red ile karşılanınca, bunu bahâne edip, esasen muhtelif sebepler ile ihtilâf hâlinde bulunduğu Mısır devletine harp açmıştı. Venedik, osmanlılar ile mesele çıkarmaktan çekindiği için, Cem dolayısiyle mâhirâne bir siyâset kullanmakta, el altından papaya onu şövalyelerden almağı tavsiye ederken, Avrupa'da olup-biteni de Bayezid'e bildirmekte idi. Bir az sonra Charles VIII. da işe müdâhale ettiğinden, Paris mühim bir siyâsî faâliyete sahne olmuştu. Macar elçisi, Cem'i elde etmeğe uğraşırken, Venedik sefirinin bu teşebbüsü akîm bırakılmağa ve işe Floransa'yı da karıştırmağa çalıştığını, fakat gerek Osmanlı devleti, gerek Fransa ile dost kalmak isteyen Lorenzo de Medici'nin müstenkif bir vaziyet aldığını görüyoruz. „Canından bizar olan" Cem Sultan ise, „Sofu Hüseyin Bey'i kâfir kisvetine koyup, yer tedarik etmek

için", Madame de Beaujeu 'ye aleyhdar olduğundan, şatosu muhaliflerin toplanma yerine dönen Duc de Bourbon 'un nezdine göndermişti. Uzun müddet bu zâtın yanında kalan Hüseyin Bey 'den başka, Cem 'in adamlarından Celâl Bey de firar hususunda faâliyet gösteriyordu (*Vāḳi'āt*, s. 15). Buna karşı bir tedbir olmak üzere, şövalyeler 1484 senesinde Bourganeuf şatosunda, 3.500 altın sarfı ile, Grosse Tour ve Tour de Zizim denilen 7 katlı bir kule yaptırtıp, dördüncü katını Cem 'e tahsis ettiler. Şatonun etrafında bulunan ve sûr ile muhat olan Bourganeuf kasabası, Guy de Blanchefort 'un sâdık tâbi'i (vassal) olduğundan, Cem Sultan artık emniyette demekti. Şehzâdenin buraya nakli 1487 senesindedir.

Bu esnada Napoli kıralliğına hâkim olmak tasavvurunda bulunan Lorraine dukasının, Cem 'i ele geçirmek üzere, 28 asker ile 2 asîlzâdeyi Fransa 'ya gönderdiği (mart 1487), fakat bunların fransız askerleri tarafından yakalandığı görülüyor. Bu vak'adan bir az sonra Sofu Hüseyin, Ayas, Celâl, Sinan ve Sofu Şâdî Bey 'ler ile Şirmerd Ağa şehzâdeyi, her gün yaptığı gezinti esnasında, muhafızları öldürüp, Bourbon dukasının hazırlattığı atlar ile kaçırmak istemişler, fakat bu plân, Cem 'e mensûp biri tarafından ifşa edilmekle, akîm kalmıştır. Hâdiseyi mütcakip büs-bütün göz altında tutulan Cem Sultan, Grosse Tour 'da kaldığı 2 sene zarfında istırabını zindancılara sezdirmeyerek, gururunu muhafaza etmiş, ancak „vasf-ı hâline müteallik nice sûznâk gazeller" yazmak, bir maymuna şatranç oynamağı (!) ve bir papağana söz söylemeği öğretmekle kendini avutmuştur (*Tāc al-tavārīḫ*, II, 32; Thuasne, s. 163). Bu esnada papanın mümessili Chieregato ile macar elçisi, her biri kendi metbûu hesabına Cem 'i elde etmek için uğraşıyor, Sultan Kaytbay da, Floransa 'nın tavassutu ile, papalığa müzaharet ediyor ve bu iş için hararetli bir pazarlık oluyordu. Macar teşebbüsü Venedik sefirinin entrikası ile akîm kaldığı sırada, papanın Cem 'i Maximilian (romalılar kıralı, bilâhare imparator) 'a tevdiinden çekinen Charles VIII., bu yolda hareket edilmeyeceğine dâir verilen te'minat üzerine, şehzâdenin İtalya 'ya gitmesine rıza göstermiş ve şövalyeler de bu hâl çâresini kabûl ettiklerinden, 5 teşrin I. 1488 'de bir ahidnâme imzalanmıştır.

Cem Sultan, Bourganeuf 'ten 11 teşrin I. 1488 (5 zilhicce 893) günü hareket ettikten epey sonra, Bayezid 'in Paris 'e gönderdiği rum elçi Rericho, Cem 'in Fransa 'da kalmasına mukabil, senevî 50.000 duka verileceğini, Filistin işgâl edilince, Kamame kilisesinin hıristiyanlara bırakılacağı ve Türkiye 'deki hıristiyan azizleri yadigârlarının kırala gönderileceğini bildirmiş; Anne de Beaujeu elçinin hediyeleri ile yumuşadığı hâlde, Fransız ricâli arasında tekliflerin reddi veya kabûlü hususunda ihtilâf çıkmıştı. Cem ve maiyeti, Felletin, Montferrand, Courpière 'den geçip, Lyon 'a varmış (18 teşrin I. = 12 zilhicce) ve bir müddet kaldığı bu şehirden 1 muharrem 894 (5 kânun I. 1488) 'te kalkarak, Rhône nehri tariki ile, Pont St. Esprit 'ye, oradan Marsilya 'ya ve nihâyet Toulon 'a muvasalat ettiği sırada, hareketinin tehiri emri yola çıkarılmıştı. Fakat müsait hava beklemek üzere, bir kaç gün alıkonulduğu Toulon 'dan kıralın tehir emrine rağmen, acele gemiye bindirilip yola çıkarılan Cem Sultan, Chieregato 'nun mahareti sâyesinde âdetâ Fransa 'dan kaçırılmış oluyordu (*Vāḳi'āt*, s. 20 'ye göre, Toulon 'da 5 gün kalındıktan sonra, 11 rebiülevvel 894 (12 şubat 1489) perşembe günü hareket edilmiştir. Thuasne (222) 'a göre, Toulon 'a muvasalat tarihi 11 şubat 1489, ikamet müddeti 10 gün ve hareket tarihi 25 şubattır). Cem Sultan 'ın Fransa 'da Charles VIII. ile görüşmemesine sebep, şövalyelerin hiylesi idi. Cem, kırala vahşi bir adam olarak tanıtıldığı gibi, Paris 'e gitmek isteyen şehzâdeye de kıralın payitahtına türk ayağı bastırmadığı söylenmiştir. İtalya seyâhati esnasında beraberinde bulunan bir fransız asîlzâdesi işin aslını Cem 'den öğrenmiş ve bilâhare kıralı haberdar ederek, şövalyelerin hiylesini meydana çıkarmıştır. Cem 'in, diğer iki gemi refakatinde hareket eden sefinesi, yolda bir fırtınaya uğrayarak, Elba adasını tutmuşsa da orada da barınamayarak, Nice önüne dönmüş, nihâyet güç hâlle Civita Vecchia (*Vāḳi'āt* 'a göre, 2 ve Thuasne 'e göre, 6 mart) ve 13 martta da sâhili tâkip ederek, Ostia 'ya ve Tiber nehrini tâkiben Roma 'ya varıp, Porta Portese 'de, papa ve kardinaller müstesna, bütün Roma ekâbiri ve askerî kıt'alar tarafından karşılanmıştır. Cem Sultan at üzerinde, yanında papanın oğlu Francesco Cybo olduğu hâlde, muhteşem bir alayla Roma sokaklarından geçerek, Vatikan 'da hükümdarlara mahsus dâireye yerleştirildikten sonra, ertesi gün (14 mart) Innocent VIII. tarafından resmen kabûl edilmiştir.

Papa ile müteaddit defalar hususî surette görüşen Cem, bu mülâkatlarından birinde, Avrupa 'ya ne maksatla geldiğini hikâye edip, artık Mısır 'a giderek, âilesine kavuşmaktan başka bir emeli kalmadığını büyük bir teessürle söylemiş, hattâ papa ile karşılıklı göz yaşı dökmüştür. Fakat Innocent VIII., Cem 'i âlet ederek, osmanlılar üzerine bir haçlı seferi açmak tasavvurunda idi. Başka bir mülâkat esnasında, şehzâdeye Macaritsan 'a gitmek tavsiyesinde bulunduğu za-

man, Cem böyle bir hareketin islâm dünyasında lânetle karşılanacağını idrâk etmiş göründ üğünden, teklifi red edilince, papa ağır bir cümle kullanmış ve „efrenc dilini ve yazmasını fesih" bildiği rivâyet olunan Cem, verdiği cevapla papayı mahcûp etmiştir (*Vâḳi'āt*, s. 23). Mamafih Roma'da, haçlı seferi hazırlıkları ve Cem Sultan hakkında büyük bir siyâsî faâliyet hüküm sürüyor: Mâtyâs ile Kayıtbay, Cem'i talepte devam ediyorlardı. Innocent VIII., bu seferin tertiplenmesi için, 25 mart 1490'da bir kongra toplamış ve osmanlılar üzerine 3 ordu ile yürümek plânı hazırlanmış ise de, macar kıralının ölümü, bu tasavvuru akim bıraktırmıştır.

O tarihlerdeki hâlet-i ruhiyesi ressam Mantegna'nın bir mektubundan (bk. Thuasne, 245) anlaşılan ve papadan da haber gelmeyeceğini görüp asabileşerek, artık esarete dayanamayacak hâle gelen Cem Sultan'a Roma'da bir kaç defa zehir ile suikast yapılmak istenildiğini ve bâzılarında Bayezid'in de parmağı olduğu söylenen bu teşebbüslere papa tarafından mâni olunduğunu görüyoruz. Cem'in Roma'da bulunması Bayezid II. ile papa arasındaki münasebetin takviyesine sebep olduğundan, teşrin II. 1490'da Roma'ya gelen kapıcı-başı Mustafa Bey (sadrâzam Koca Mustafa Paşa), 3 senelik tahsisatını birden getirdiği şehzâdenin, papa tarafından muhafazasına karşılık her sene 40.000 altın verileceğini vaad etmiş ve Innocent VIII.'in osmanlı padişahına bir nâme gönderip, bu teklifi kabûl etmesi üzerine de, Bayezid ertesi sene, İsa'nın böğrünü deldiği rivâyet olunan mızrağı yollamıştır. Elçi Mustafa Bey'in Vatikan'da Cem Sultan tarafından nasıl şâhâne merasimle kabûl edildiği ve padişahın nâmesi ile hediyelerini nasıl verdiği hakkında epey tafsilât vardır (*Vâḳi'āt*, s. 24; *Infessura*'dan naklen Thuasne, s. 279). Bir aralık, Roma'da fukaraya sık-sık sadaka vermesi yüzünden, Cem'in hıristiyanlığa meyli şâyî olunca, papanın şehzâdeyi bu dine dâvet ettiği ve şehzâdenin de dünya saltanatını verseler yine müslümanlıktan vaz geçmeyeceği mukabelesinde bulunduğu meşhûrdur. 1492 ağustosunda Innocent VIII.'in vefatı üzerine, Alexandre VI. adı ile papalığa intihap edilen Roderic Borgia zamanında, Cem Sultan'ın bir az daha serbest bir hayat geçirdiğini, papanın oğullarından Gandia dukası Don Juan ile dostâne bir râbıta te'sis ederek, at ile gezintilere çıktığını, hattâ papanın diğer oğlu Cesar Borgia ve kardinaller ile birlikte, bu tenezzühlere iştirâk ettiğini ve Vatikan'da ara-sıra verilen ziyâfetlerde Cem'in de hâzır bulunduğunu biliyoruz.

Papanın değişmesi ile haçlı tasavvuru suya düşmediği gibi, Cem hakkındaki faâliyet de durmuş değildi. Venedik cumhuriyeti, Avrupa'daki türk akınlarına endişe ile bakarak, Cem'i öne sürmek suretiyle Bayezid'i yıldırmak için, papa nezdinde teşebbüste bulunuyor, Charles VIII. Napoli seferine hazırlanırken, Almanya imparatoru Maximillian, Fransa ile Napoli'nin arasını bulmak ve Mısır sultanının da müzaharetini te'mîn suretiyle, papanın riyaseti altında bir haçlı seferine girişmek istiyordu. Charles VIII.'ın 1494 eylûlünde büyük bir ordu ile İtalya'ya yürüdüğü ve Napoli kıralığını elde ettikten sonra, Cem'i beraberine alıp, Kudüs'e doğru bir haçlı seferi yapmak arzusunda bulunduğu mâlûmdur. Roma'da muhâliflerinin, türk şehzâdesini ele geçirmek tasavvurunda olduklarını haber alan papa, o tarihe kadar Cem'in muhafızı vaziyetinde bulunan şövalyeleri, bir müddetten beri ikametgâhı olan S. Angelo şatosundan uzaklaştırdığı zaman, iyi kalpli şehzâde kendini o kadar tazyik etmiş olan bu adamlardan yine teessürle ayrıldı. Bu sırada (teşrin I.) papaya senelik parayı getiren türk elçisi ile birlikte gelen papanın İstanbul'daki sefiri Georgio Buzardo, İtalya'da bir kale muhafızının taarruzuna uğradı ve üzerinde bir takım evrak ile Bayezid'in papaya gönderdiği lâtince bir nâme zuhûr etti. Bu nâmede padişah, Cem Sultan'ın papa tarafından öldürülmesi mukabilinde ona 300.000 altın vermeği taahhüt ediyordu (Thuasne, s. 339 v.d.; mektubun lâtincesi ile fransızcaya tercümesi için bk. G. Apollinaire, *La Rome des Borgia*, Paris, 1914, s. 230 v.d.). Bu mektubu ele geçiren Charles VIII., Floransa yolu ile kânun II. 1495 bidayetinde Roma'ya girip, S. Angelo şatosunda bulunan papadan Sultan Cem'in teslimini de istemiş ve uzun müzakerelerden sonra nihâyet bir anlaşmaya varılmıştır. Anlaşma mucibince, Cem Terracine'de veya papalığa tâbi kalelerden birinde kalacak ve kıralın Fransa'ya avdetinde yine papalığa iâde edilecekti. 21 kânun II. günü Alexandre VI., S. Angelo şatosunda kıral ile Cem'i tanıştırmış ve ayın 26'sında Vatikan'da teslim muamelesi icra edilmiştir. Ertesi gün kıralın ikamet ettiği San Marco sarayına nakledilen şehzâde 28 kânun II.'da fransız ordusu ile Roma'dan ayrılıyor ve fransızların Napoli seferine iştirâk ediyordu. Cem, 9 şubat günü Monte San Giovanni kalesinin zaptolunduğunu görmüş ve kıral Cem'in ikametgâhı olarak kararlaştırılan Terracine'i elde ettiği hâlde, papanın muhtemel bir ihanetini düşünerek, onu yanında tutmağı daha muvafık bulmuştu.

Napoli kırallığının mukavemeti kırıldığından, fransız ordusu kolaylıkla yürürken, 21 cemâziyelevvel 900 (16 şubat 1495) pazar-

tesi günü San Germano'ya varıldığı zaman, Cem Sultan'da hastalık ârâzı belirdi (*Vâḳi'āt*, s. 30: „ol gün gözü üstüne nâzile zâhir oldu"). Ertesi gün Thiano'da hastalık sür'atle ilerleyerek, yüzü, gözü ve boynu şişti. Artık ata binecek hâlde olmadığından, Capua'ya sedye veya araba ile naklolundu. Cem ağırlaştığını hissedince, kardeşinin, annesini ve bütün müteallukatı ile adamlarını görüp gözetmesini ve cenazesinin osmanlı ülkesine gönderilmesini vasiyet ederek: — „Mebâdâ ki küffâr benim adıma müslümanlar üzerine hurûc eyleye" — dedi (*Vâḳi'āt*, s. 31). Averso'da büs-bütün fenalaşan Cem ara-sıra kendini kaybedip sayıklıyordu. Mamafih 22 şubat günü fransız ordusu Napoli'ye girerken, son bir gayretle ata bindi ise de, bundan sonra bir daha kalkmamak üzere, yatağa düştü. Hastalık esnasında Cem'i sık sık ziyâret eden Charles VIII., kendisini Napoli'de ikamet ettiği Capua şatosuna getirtmiş ve tedavisi için hekim tâyin etmişti. 26 şubat günü kıralın, artık serbest olduğunu bildirmesi üzerine: — „Elhamdülillah azâd ve halâs sözü kulağımıza girdi" — diye şükreden şehzâde, baygınlıkla müterafık şiddetli bir hummadan istırap çekiyor ve ilâe alamıyordu. O sırada annesinden gelen mektubu okuyamamış, okunduğu zaman da anlayamamıştı. Nihâyet Cem Sultan 25 şubat 1495 çarşamba günü sabaha karşı (29 cemâziyelevvel 900 salı gününün gecesi seher vaktinde) hayata gözlerini kapadı. Dinî merasim Celâl ve Sinan Bey'ler tarafından yapıldıktan sonra, kıralın emri ile tahnit edilen ceset, bu iki zâtın muhafazasına terk olunduğu gibi, ahşâ kısmı da Napoli'de kıral Ferrand'ın bahçesine defnedildi. Cem Sultan'ın vefatını Venedik hükûmetinden haber alan padişah, osmanlı ülkesinde, kardeşi için, gâip namazı kılınmasını (Feridun Bey, I, 294) ve 3 gün mâtem tutulmasını emretmiş; bu müddet zarfında İstanbul'da ve Galata'da çarşılar kapatılmış ve fıkaraya 100.000 akçe sadaka dağıtılmıştır (Cem'in vefatına söylenen tarihler için bak. *Tāc al-tavārīḫ*, II, 40).

Cem'in, hastalık veya zehirlenme neticesinde öldüğüne dâir iki rivâyet vardır. Osmanlı tarihçilerinden bir kısmı (msl. Âşık Paşa-zâde, *Tavārīḫ-i āl-i 'Oṣmān*, İstanbul, 1332, s. 251 v. d.; *Tāc al-tavārīḫ*, II, 38) papa tarafından gönderilen bir berberin zehirli ustura ile Cem'i traş ederek, ölümüne sebep olduğunu, bir kısmı da (msl. Bursalı Belîg, *Güldeste-i riyāz-i irfān*, Hüdavendigâr, 1302, s. 50) berberin, Bayezid tarafından gönderilen kapıcı-başı Mustafa Bey olduğunu söylerler. Hakikatle alâkası olmayan ustura hikâyesini bir tarafa bırakacak olursak, osmanlı müverrihlerinin zehirlenme faraziyesini kabûl ettiklerini görürüz. O devrin italyan ve fransız vekayinâmeciler (msl. Malipiero, R. Maffei, P. Giovo, Ph. de Commines ve R. Gaguin) Cem Sultan'ı papanın, zehirledikten sonra, Charles VIII.'a teslim ettiğine kanidirler. Roma'da baş teşrifatçı Burchard da şehzâdenin, mizacına uygun olmayan bir gıda veya içkiden öldüğünü söylemek gibi, imâlı bir ifâde kullanmıştır. Diğer taraftan Venedik hükûmetinin, Cem'i hastalık neticesinde ölmüş göstermekte ısrar ettiğini (msl. Bayezid'i haberdar etmek için, İstanbul'da tâcir Andrea Gritti'ye yazdığı tahriratta göğüse inmiş nezleden bahsedilmekte ve kan almalara rağmen, hastalığın önüne geçilemediği söylenmektedir) ve Floransa elçilerinin de memleketlerine yazdıkları raporun bu meâlde bulunduğunu görüyoruz, Cem'de zuhûr eden arâz göz önünde tutularak, hastalığın yılancık olduğuna hükmedenler vardır. Diğer taraftan *Vāḳi'āt*'ta zehirleme hâdisesinden bahsedilmemesi Cem'in eceli ile öldüğünü takviye eder gibi görünmektedir. Muahhar müverrihlerden Hammer, Thuasne ve Giuseppe Portigliotti (*Les Borgia*, Paris, 1929, s. 90 v. d.) gibi, tesmime ve R. Sabatini gibi, verildikten epeyce sonra te'sir gösteren bir zehirin mevcut olmadığını ve papanın da Cem'i öldürmekle hiç bir şey kazanmayacağını ileri sürüp, onun tabiî ölümle öldüğüne inananlar vardır. Fakat XV. asırda toxicologienin inkişafı ve bilhassa Borgia'larıa *cantarella* denilen ve terkibinde *acide arsénieax* bulunduğu tahmin edilen bir zehirden maada, te'sirini muayyen bir zaman içinde gösteren başka bir zehir (*venenum atterminatum*) kullandıklarını da biliyoruz. Cem Sultan'ın cesedinde otopsi yapılmamış olması ve tesmim hâdisesini isbat eden bir vesika bulunmaması, bu vak'a hakkında, ancak karinelere göre, hüküm vermek zarûretini tevlit etmiştir. Te'siri 2—3 hafta içinde kendini gösteren bir zehirin mevcudiyeti kabûl olunduktan sonra, papanın Fransa kıralı ile yaptığı anlaşmaya pek itimat etmeyerek, elinden kaçırdığı Cem'i zehirletip, padişahtan mev'ûd parayı almak istemesi gayr-i vârit değildir. Thuasne (*ayn. esr.*), Alexandre VI.'ın Bayezid II.'e tekrar Buzardo'yu gönderip, para istemesini mânidar bulduğu gibi, Portigliotti (*ayn. esr.*, s. 88, not 3) Floransa'nın Roma mümessili N. Machiavelli'nin 4 teşrin II. 1503 tarihli tahriratına istinâden Borgia'ların, şark ile münâsebeti mâlûm olan Cenova tâcirlerinde 200.000 dukaları bulunduğunu ve bu para ile Bayezid'in vaad ettiği meblâğ arasında bir münasebet düşünülebileceğini ve hakikaten Cenova devlet arşivi ile San Giorgio bankası kuyudatında yapılacak bir

araştırma neticesinde ortaya çıkacağını ileri sürüyor.

Cem Sultan'ın cesedi de hayli mühim bir mesele olmuş ve devletler arasında rekabet mevzuu teşkil etmiştir. Bayezid II.'den başka papanın da talep ettiği tabut, bir müddet Napoli'de kaldıktan sonra, gemi ile Gaeta'ya sevkedilmiş ve Charles VIII.'ın Fransa'ya avdetini müteâkip, şehir ile beraber, cenaze de Napoli kıralı Frédéric'e geçerek, Castella deli 'Ovo'ya naklolunmuştur (1496 sonu). İki sene sonra Fransa kıralı Louis XII. Napoli seferine çıktığı zaman, papalıkla Fransa arasında beliren dostluğa endişe ile bakan ve Bayezid ile münasebatını takviye etmek ihtiyacını duyan Frédéric, 1499 bidâyetinde, padişahın talebi üzerine, tabutu yola çıkarıp, Lecce'ye göndermiş ve nihâyet, şehzâdenin ölüsünden de bir menfaat koparmak ümidinde bulunan papanın itirazlarına rağmen, Giacomo Pignatelli vasıtası ile, osmanlı ülkesine sevkettirmiştir. Cem Sultan'ın cenazesi, Mudanya tarîki ile, Bursa'ya götürülerek, Muradiye'de Fâtih'in büyük oğlu Mustafa'nın yanına ve bugün Mustafa-i Atik künbedi denilen türbeye defnedilmiştir. Şehzâdenin kitapları, atları, mücevheratı ve papağanı ile maymunu Bayezid'e teslim olunmuştur.

G. Caoursin, Rodos'ta gördüğü Cem Sultan'ı, tıknaz, uzunca boylu, yanık çehreli, eğri burunlu, hafif sakallı, şaşıca (bunun için bak. İbn Kemâl, *Osmanlı tarih ve edebiyat mecm.*, İstanbul, 1335, sayı 22, s. 528 v.d.), bir kaşını dâimâ yarı kapalı tuttuğu sağ gözünün üstüne indiren vakur ve çevik bir genç olarak târif eder. Cem'i görenlerden Merlo de Piozasco'nun târifi de Caoursin'inkine uyduğu gibi, Matte Bassi onu Fâtih'in meşhur madalyasındaki resme benzetir (bu resim için bk. Thuasne, s. 426). Şehzâdenin Fransa kıralı ile ilk mülâkatında hâzır bulunan Sanuto, Cem'de müthiş bir muharip evsafı görmüş ve türkler tarafından sevilen bu zâtın hükümdarlığa geçmemesini, hıristiyanlık için, Allah'ın bir lütfu addetmiştir. O tarihlerde Vatikan'da çalışan ressam Mantegna bir mektubunda, papanın ziyâfetlerinde bulunduğunu söylediği Cem'i, bir az karikatüre kaçmakla beraber, diğer müşahitlerin ifadesine yaklaşacak surette târif etmiştir (Thuasne, s. 66, not 2; 78, not 2; 231, 245, 255; Appendice, 11 ve 12; Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1836, IV, 3). Sükûnet hâlinde ağır ve ölçülü olan, fakat hiddete gelince müthiş bir hâl kesbeden Cem'in, Rodos şövalyelerinin yanında şarap içmekten istinkâf etmekle beraber, işret ve sefahate düşkün bir adam olduğunu ve bu âlemlere Konya'da olduğu gibi, Fransa ve İtalya'da da devam ettiğini biliyoruz (Âlî, *ayn. esr.*, var. 137; Âşık Çelebi, *Tezkire*, Üniversite kütüp., nr. 171, var. 94). Cem Sultan, Cevval, azimkâr ve cesur bir adam olmakla beraber, entrikadan anlamaz, kendine verilen söze kayıtsız, şartsız inanır ve düşmanlarına bile muhabbet gösterecek kadar safderunluk izhar ederdi. Mamafih isyanı ve esâreti, türklerin ileri hareketine hayli sekte vermiş ve esasen gevşek bir hükümdar olan Bayezid II.'i Avrupa'ya karşı zebûn düşürmüştü.

Cem'in Topkapısarayı müzesindeki minyatüründen başka, o devrin bâzı italyan tablolarında görülen türk kıyafetindeki şahısların da Cem Sultan olduğu ileri sürülür. Meselâ Pinturichio'nun Vatikan'da Borgia dâiresinde bulunan La querelle de Sainte Catberine adlı tabloda bulunan ve Cem olduğu zannedilen resmin fotografisi, Pertigliotti'nin adı geçen eserinde vardır (Cem Sultan'a âit olmak üzere gösterilen muhtelif resimler hakkında bk. Josef von Karabaceh, *Abendländische Künstler zu Konstantinopel im XV. und XVI. Jahrhundert, I. Italienische Künstler am Hofe Muhammeds II. des Eroberers*, Wien, 1918, s. 59 v.d. ve levhalar).

Cem Sultan'ın, Bayezid tarafından öldürülen oğlu Oğuz Han'dan başka Murad ismindeki diğer oğlu Mısır'dan Rodos'a gidip, orada ihtimâl tanassur ederek, şövalyelerin kendisine tahsis ettikleri Fondo şatosunda yaşamış ve Rodos'un fethini müteakip, oğlu ile (Spandugnino'ya göre, iki oğlu ile; Thuasne, s. 389, not 6) birlikte öldürtülmüş ve iki kızı ile zevcesi de İstanbul'a götürülmüştü (Feridun Bey, I; *Rodos seferi vekayii*, s. 539). Bu sefer esnasında padişahın bir kaç defa ziyâret ettiği Cem bahçesini, Ziver Bey (*Rodos tarihi*, Rodos, 1312, s. 129), yerlilerin Villanova'da kale karşısındaki bahçe olarak gösterdiklerini kaydeder. Cem'in Kahire'de bulunan ve oğlunu kurtarmak için senelerce gayret sarfeden annesi Çiçek Hatun, ramazan 903 (mayıs 1498)'te veba salgını esnasında vefat etmiştir. Cem Sultan'ın Fransa'da da bir oğlu dünyaya geldiği ve Limoges'te 14 yaşında bulunduğu rivâyet edilmiş ve d'Aubusson ile Venedik hükümeti tarafından Fransa'dan talep olunmuşsa da bunun aslı çıkmamıştır (Sanuto, Diarii, III, st. 1544'ten naklen Thuasne, 388). Gurbette Cem Sultan ile beraber bulunanlardan kapıcı başı Sinan Bey, şehzâdenin vefatını müteâkip, bin zahmetle Bayezid'in nezdine gelmeğe muvaffak olmuş, daha sonra, Hatib zâde Nasuh Bey de, Mısır'a gitmek isterken, fırsat bulamayıp, vatana dönmüştür. Padişah, kardeşinin bütün

adamlarına, hâllerine göre, birer mansıp vermiş, yalnız Cem Sâdisi, daha şehzâdenin sağlığında İstanbul'a geldiği vakıt, fesat çıkarmak töhmeti ile öldürülmüştür.

Cem Sultan'ı türkçe ve farsça 2 divan sâhibi bir şâir sıfatı ile de tetkik etmek lâzım gelir. İlim ve san'ata çok ehemmiyet veren Fâtih Sultan Mehmed'in kendi oğullarını iyi yetiştirmeğe ve tahsil ettirmeğe çalıştığı ve bu itibarla Cem'in de büyük bir itina gördüğü muhakkaktır. Daha kastamonu sancak beyliğinde genç bir çocuk iken, edebiyatla uğraşarak farsça öğrenen şehzâde, daha sonra eski bir irfan merkezi olan Konya'da tahsilini ilerletmiş, defterdar ve nişancı gibi, memurlarını edebiyat ile meşgûl kimselerden seçip muhitinde, Sâdî (Cem Sâdisi), Haydar, Sehâ'î, La'lî, Kandî ve Şâhidî gibi, şâirleri toplamıştır. Bir kısmı, gurbet hayatında da Cem'den ayrılmayan bu zatlara „Cem şâirleri" denilmektedir. Sehî Bey (*Tezkire*, İstanbul, 1325), devrin „tefsire kadir ve ilm-i zâhirde mâhir" şâirlerden Mevlânâ Türâbî'nin şehzâdeye hoca olduğunu kaydeder. Babası gibi, ecnebî âlimlerine de kıymet veren Cem Sultan'ın, yanında bulundurduğu rûm ve italyan âlimler sâyesinde tarihe ve felsefeye âit mâlûmat edindiğini ve ilme merakı Avrupa'da yayıldığından, Fransa'da bulunduğu sırada, kendi namına bir coğrafya kitabının te'lif olunduğunu (*Liber Geographia di Francesco Berlenghieri Fiorentino allo Illustrissimo Gemma Sultan* adlı olan bu kitap için bk. Thuasne, 117, not 2; keza, not 1,32), bundan başka, hacc esnasında rast geldiği Ḥasan b. Maḥmûd Bayātî tarafından osmanlı hânedanının silsilenâmesinin (*Câm-i Cem âyîn*. İstanbul, 1331) yazıldığını görüyoruz.

Cem Sultan, şiirde Bursalı Ahmed Paşa'yı üstat tanımış ve devrin bütün şâirleri gibi, bu büyük edibin te'siri altında kalarak, kasîde, gazel ve murabbâlarında onun tarzını taklit etmiştir. Şehzâde için yazılmış iki kasîdesini gördüğümüz Ahmed Paşa „Sultan Cem-i Sâni, Husrev-i Sultan Nişan" vasıfları ile tebcil ettiği Cem'in, gazel vâdisinde muvaffak olduğunu imâ eder. Cem ekseriya taklitçi bir şâir olarak görünmekle beraber, istıraplı zamanlarında ve bilhassa gurbet senelerinde, müessir şiirler yazmağa muvaffak olmuştur. Bâzı eserlerinin pek kuru ve yalnız şekilden ibâret bulunmasına mukabil, bâzılarının lirizmden mahrum olmayan bir samimiyet ve olgunluk göstermesi ilk yazıları ile son te'lifleri arasındaki tekâmül farkından ileri gelse gerektir. Cem'in gazellerinde gezdiği memleketlere âit izlerden başka, hacca dâir sık-sık imâlar, hacc ıstılahları ile yapılmış mazmunlar göze çarpar. Mısır'ı gördüğünü anlatan mısrâları içinde, „Mısır'da Nil kenarında dizdiler kandil" gibi, tasvirlere tesadüf edilir. Âşıkâne şiirlerinden bir kısmının Fransa'da geçirdiği gönül mâcerasına taallûk ettiğini söyleyen bâzı tarihçilerin iddiası, Cem'in hemen her zaman aşk mevzularını ele aldığı göz önünde tutulursa, hiç bir esasa dayanmadığı anlaşılır. Buna mukabil bütün gayretlerinin boşa gittiğini, kadere boyun eğmek lâzım geldiğini ve meselâ Ahmed Paşa'ya nazîre olan *Sefer* redifli gazelinde olduğu gibi, zorla çıkılmış seferlerin acılığını ifâde eden şiirleri ile, hasb-ı hâl suretinde *Cem* redifi ile yazdığı gazeli, gurbet senelerinde vücuda getirdiği âşikârdır. Cem Sultan, Ahmed Paşa'nın belli başlı gazellerine nazîre söylemekle kalmamış, onun bâzı mazmunlarını bir az değiştirerek, almaktan da geri durmamıştır. Şehzâdenin Avrupa'dan, Bayezid II.'e dehâlet ile af talebinde bulunmak üzere, gönderdiği *Kerem* redifli kasîde, Ahmed Paşa'nın meşhûr kasîdesinden kopya olmakla beraber, nihâyet bütün iddialarından vazgeçerek, kardeşine ilticadan başka çâre bulamadığını göstermesi itibariyle, yine kıymeti hâizdir. Oğlu Oğuz Han'ın Bayezid tarafından öldürülmesi münasabeti ile yazdığı birde *Felek* kasîdesi vardır. Âşık Çelebi (vr. 94 v. d.) Cem'in edebiyata olan muhabbetini anlatırken „bir divan yanında bin divandan yeğdi" dedikten sonra, kendi divanını Sultan Mehmed (Fâtih) namına tertip ettiğini söyler. Cem divanı dikkatle gözden geçirilirse, şehzâdenin Şeyhî ve Necâtî ve hattâ Nizâmî'den de az-çok te'sir aldığı ve babası Fâtih Sultan Mehmed'e nazîre yazdığı görülür.

Farsçaya hakkı ile vâkıf olan Cem Sultan'ın bu dilde yazdığı şiirlere bakılınca, onun Osmanlı hânedanı âzası içinde fârisî dilini en iyi bilenlerden biri olduğuna hükmedilir. Zamanına kadar yetişmiş büyük İran şâirlerini pek iyi tanıyan Cem, bunlardan çok istifâde ederek, bir hayli nazîreler yazmış ve kendisinin türkçe gibi, farsçada da orta derece bir şâir olduğunu isbat eylemiştir. Ahmed Paşa üzerindeki te'siri mâlûm olan Hâfız Şirâzî'nin Cem'e de müessir olacağı tabiî bulunduğundan, onun eserlerinde bu büyük İran şâirinin izleri açıkça görülmektedir. Cem Sultan'da meselâ Câmî, Selmân Savcı gibi şâirlerin de izlerine tesadüf olunmaktadır.

Bibliyografya: Eserleri. Cem'in eserleri, türkçe ve farsça, iki divan hâlinde toplanmış şiirlerden ibârettir. Hususî ellerde ve İstanbul kütüphânelerinde yazma nushalarına tesadüf ettiğimiz bu divanlar basılmış değildir. Atâ (*Tarih*, IV, 89—93) ile divanın muhtelif nushaları hakkında mâlûmat

veren Sâdeddin Nüzhet Ergun (*Türk şâirleri*, III, 960—963), Cem'in şiirlerinden mahdut bir kısmı neşretmişlerdir. Bâzı tarih, tezkire ve antolojilerde de ondan seçilmiş gazeller veya beyitler vardır. Şehzâdenin, Selman'dan tercüme ederek, babası Fâtih'e ithaf ettiği söylenen *Cemşid ve Hurşid* adlı mesnevîyi görmediğimiz için, bu hususta bir şey söylemeğe imkân yoktur. Bursalı Belîğ (*ayn. esr.*, s. 51) bu eserden bir beyit nakletmiş ve Sehî Bey de, tercümeden bahsetmeyerek, Cem'in *Hurşid ve Ferahşâd* adlı bir eser te'lif ettiğini kaydeylemiştir. Münşaat kitaplarında Cem'in bâzı mektuplarına tesadüf ediyoruz Feridun Bey (I, 291 v.d.)'deki 2 farsça metin buna misâldir. Cem'in Fransa'daki hayatına âit bir hasb-ı hâl mâhiyetinde olup, *Câm-ı cem nûş eyle ey Cem bu Frengistandır* mısrâı ile başlayan meşhûr kasîdeyi umumiyetle Cem'in yazdığı söyleniyorsa da, Latifî (*Tezkire*, İstanbul, 1314, s. 188 v.d.) onu Cem Sâdîsi'ne izâfe etmektedir. Baştan aşağı şehzâdeye hitap şeklinde yazılan ve üslûbu Cem'in ifâdesine pek benzemeyen bu eser, Âşık Çelebi'ye göre, Cem divanı ve *Kerem* kasîdesi ile beraber, Sâdî tarafından Avrupa'dan getirilerek, Bayezid II.'e takdim edilmiştir. Sâdî'nin olması muhtemel bulunan bu eserin Cem'in eserleri ile birlikte İstanbul'a getirilmesi yüzünden, Cem'e atfedilmesi mümkün görünüyor. Fâik Reşad (*Tarih-i edebiyât-ı osmaniye*, I, 207) kasîdenin yalnız iki beyitini Sâdî'ye mâletmiştir. Cem'in annesine son mektûbu olmak üzere, *Câm-i cem âyîn*'in sonuna, Ḥasan b. Maḥmûd Bayātī'nin tahmisi ile beraber, dercedilen ve şehzâdenin tercüme i hâli için, mühim bir vesika olmak istidadını gösteren manzûmenin Cem'e âit olmadığını bildiren deliller vardır. Bu eser, Cem'in Fransa kıralına teslimi hâdisesinden, biç olmazsa, bir kaç gün sonrası ile Cem'de hastalık ârâzının zuhûra geldiği tarih arasında geçen kısa zaman içinde yazılmış olmak iktiza eder. Fakat düşman memleketinde hareket hâlindeki bir orduda bulunan bir insanın, sonunu da îmâ etmek üzere, hemen bütün hayatını nazmen ifâdeye kalkmasına güç ihtimâl verilir. Kaldı ki, manzûme, Cem'in iyi tanıdığımız üslûbundan ziyâde, tahmis sâhibinin ifâdesine uymakta ve bu itibarla Bayātī tarafından yazıldığı kanaati uyanmaktatır. Bu üslûp meselesi Şehâbeddin Süleyman (*Sultan Cem, İctihâd*, nr. 113, 3 temmûz 1330)'ın dikkatini çekmiş ve kendisi bundan bahsederken, „esaret, Cem'i öldürmeden evvel, maneviyatını, şahsiyet-i edebiyesini öldürdüğünü" söylemekle beraber, müellifi hakkında şüpheye düşmemiştir.

Me'hazlar. Cem'in tercüme-i hâli için başlıca kaynak olup, Cem'in adamlarından ismi mechûl biri (ihtimâl Haydar Bey) tarafından yazılan *Vāḳi'āt Sulṭān Cem* ile bu eserden istifâde etmekle beraber, onda olmayan bâzı vak'aları ilâve eden hoca Sâdeddin Efendi'nin *Tāc al-tavārīḫ*'i diğer mehazlar ile birlikte, metinde gösterilmiştir. Bu hususta Gedik Ahmed Paşa maddesinin bibliyoğrafyasına da bakılabilir. Muhtelif tarih ve terâcim kitaplarında Cem'e âit mâlûmata tesadüf edilmektedir. Topkapı sarayında Cem'e âit henüz işlenmeyen mühim vesikalar için bk. *Arşiv kılavuzu* (İstanbul, 1938), I, 95 v.d.; garp kaynaklarından Cem hakkında en iyi monografi olan Thuasne'nin *Djem Sultan* adlı eserindeki mukaddime ve hâşiyeler mühimdir; bk. bir de Hammer, *ayn. esr.*, III, mehazlar.

Tetkikler. Bizde şimdiye kadar Cem Sultan için epey kitap, risâle ve makaleler neşredilmişse de, daha ziyâde populer mâhiyette olan bu eserler kâfi birer tetkik sayılmaz. Ahmed Refik bu mevzua dâir kitabında (*Sultan Cem*, İstanbul, 1924) bilhassa Thuasne ile *Vāḳi'āt*'ı esas tutmuş, lâkin farklı rivâyetler üzerinde durmadığından, tenakuza düştüğü yerler olmuştur. Cem'in mâceralı hayatı edebî kıymeti hâiz olmamakla beraber, türkçe bir kaç tiyatro piyesi ile romana da mevzû teşkil etmiştir.

(M. Cavid Baysun.)

CEMÂAT. CAMĀ'A (A.; asıl mânası „topluluk, cemâat"), „mürtedler cemâatinden ayrı olarak, müslüman ekseriyetine denilir ki, küfür ve dalâlete sapmış olanların zıddıdır". Bu kelimeyi, muayyen bir devirde müslüman âlimlerinin bir hükümde ittifak etmeleri mânasına olan *icmā'* ile karıştırmamalıdır.

CEMÂLEDDİN. CAMĀL AL-DİN, şeref unvanı olup, Börilerden Muḥammed (bk. Lane-Poole, *Moh. Dynasties*, s. 161) ve bir de AL-CAVĀD AL-İŞFAHĀNİ [b. bk.] tarafından kullanılmıştır.

CEMÂLEDDİN EFGÂNÎ. CAMĀL AL-DİN AL-AFĠĀNİ, AL-SAYYİD MUḤAMMED B. ŞAFDAR (? —1897), XIX. asır islâm âleminde dikkate değer simalardan biridir. G. Browne'a göre, Camāl al-Dīn Afġānī hem feylesof hem muharrir hem hatip hem gazeteci idi; fakat her şeyden evvel, kendisini sevenlerce, büyük bir islâmcı ve düşmanları nazarında da tehlikeli bir tahrikçi sayılan bir politikacı idi. XX. asır iptidalarında islâm ülkelerinde husûle gelen hürriyetçi ve meşrûtiyetçi cereyanlarda Camāl al-Dīn Afġānī'nin haylı te'siri olmuştur.

İslâm âleminde yaptığı propagandaların gâyesi müslüman memleketlerini avrupalıların siyâsî nüfuz ve iktisadî istismarından kurtararak, bu ülkelerde liberal siyâsî idareler kurmak suretiyle, onların dâhilî inkişaflarını te'min etmek ve böylece, şi'î İran da dâhil olarak, bütün islâm âlemini bir tek halifenin riyâseti altında toplayıp, Avrupa 'nın müdâhalesine mukavemet edecek kuvvetli bir islâm devleti vücuda getirmek idi. Camâl al-Dîn, hem kalemi hem sohbetleri ile, islâm ittihadı fikrine pek ziyâde hizmet etmiş ve bu cereyanın en şuurlu mümessillerinden biri olmuştur.

Âilesi, muhaddisînden meşhur 'Alî al-Tirmizî vasıtası ile, Ḥusayn b. 'Alî âilesine varıyor ve bu menşe ona „sayyid" unvanını taşımak hakkını veriyordu [bu mâlûmat *Radd 'alâ 'l-dahriyîn* adlı eserine Şeyh Muḥammed 'Abduh tarafından yazılan mukaddimeden alınmıştır]. Camâl al-Dîn Afġânî, kendi rivâyetine göre, Kâbil havâlisinde Küner civarında bulunan As'adâbâd 'da, hanefî mezhebine sâlik bir âile içinde doğmuştur. Fakat diğer menbâlar, Camâl al-Dîn 'in doğum yeri olarak, İran 'daki Asadâbâd (Hemedan civarında) 'ı gösteriyor [Niẓâm al-İslâm Kirmânî (*Târîḫ-i bîdâri-i İrâniyân*), bu zâtın henüz 8 yaşında, Hemedan civarındaki As'adâbâd 'da iken, türkçe konuştuğunu söyler] ve Camâl al-Dîn 'in, İran hükûmetinin keyfî hareketlerine mârûz olmamak için, kendisini Efganistan tabiiyetinde göstermiş olduğunu ilâve ediyorlar. [Bir rivâyete göre de, İran tebeasının o vakitler Avrupa 'da uğradığı güçlüklerden dolayı, Efganistan tabiiyetini kabûl etmiştir].

Camâl al-Dîn 'in çocukluğunu ve gençliğinin ilk senelerini Efganistan 'da geçirdiği muhakkaktır. [*Türk Yurdu*, I, 201 'de, Ahmed Agayef imzalı makalede, şeyhin Azerî türkü ve meragalı bir âileden olup, Hemedan civarında doğduğu ve süt emer bir çocuk iken, Efgan 'a hicret ettiklerini bizzat kendisinin makale muharririne söylediği yazılıdır. En toplu tercüme-i hâli ve bibliyografya mâlûmatı Kalküte 'de çıkan *The Mussalman* mecmuasının 1936 hususî bayram numarası ile 5 şubat 1937 tarihli nushasında bulunur. Bu makalelerde şeyhin türk, iranlı, efganlı ve hindli olduğu iddia olunmaktadır]. Camâl al-Dîn Afġânî, islâmî ilimlerin en yüksek derecelerine kadar, tahsilinin bütün safhalarını Kâbil medresesinde ikmâl etmiş, ayrıca islâm-şark âleminde câri olan an'anevî tarzda, felsefe ve müsbet ilimlerle de alâkalanmıştır. Bir sene Hindistan 'da kaldıktan sonra, hacca gitmiş ve avdetinde tekrar Efganistan 'a giderek, Amîr Dôst Muḥammed Ḫân 'ın hizmetine girmiştir. Herat 'a karşı yapılan seferde Camâl al-Dîn emîrin maiyetinde bulunmuştur.

Camâl al-Dîn Afġânî, Amîr Dôst Muḥammad Ḫân 'ın vefatı üzerine, yeni emîr Şîr 'Alî 'nin biraderi Muḥammed A'ẓam ile olan sıkı dostluğu yüzünden, memlekette, Şîr 'Alî 'nin tahta cülûsu dolayısiyle, zuhûr eden sülâle kavgalarına karışmış bulundu. Muḥammed A'ẓam 'ın kısa süren emîrliği esnasında ona vezirlik etmiş olan Camâl al-Dîn, hâmisinin tahttan iskatı üzerine, Efganistan 'dan ayrılmağa karar verdi. Camâl al-Dîn, tekrar hacca gitmek bahânesi ile, Hindistan 'a geçmiş ve orada bir müddet kaldıktan sonra, Kahire 'ye hareket etmiştir. Kahire 'de kaldığı 40 gün zarfında Azhar mahâfili ile münasebet ve dostluklar peyda etmiş ve hususî ikametgâhında vaazlar vermiştir. Camâl al-Dîn Mısır 'dan sonra İstanbul 'a geldi (1287 = 1870). Şeyh Camâl al-Dîn, bu devirde islâm âleminde hayli büyük bir şöhret kazanmış olduğundan, türk payitahtının yüksek tabakaları tarafından pek samimî bir kabûle mazhar olmuştur. Çok geçmeden kendisine Meclis-i kebir-i maarif (ve Encümen-i dâniş) âzalığı verilmiş ve Ayasofya ile Sultan-Ahmed câmiinde vaaz etmeğe dâvet edilmiştir. Camâl al-Dîn 'in verdiği bir konferans, şeyhin gittikçe artan nufuzunu çekemeyen şeyhülislâm [Kezzûbî] Ḥasan Fehmî Efendi 'nin onu muzır fikirler neşretmekle itham [ve jurnal] etmesine vesile olmuştur. Güzide bir dinleyici kütlesi huzûrunda Darülfünûn talebesine verilen ve san'atların faidesine dâir olan bu konferansta Camâl al-Dîn Afġânî peygamberliği de ictimaî san'at ve meslekler meyanında zikretmişti. [Bu konferans üzerine Camâl al-Dîn İstanbul 'da istiskale uğramış ve bir rivâyete göre, bu hâdise dolayısiyle Darülfünûn da kapatılmıştır]. Bunun üzerine tekrar Kahire 'ye dönen Camâl al-Dîn 'i Mısır hükûmeti ricâli ile münevverleri çok samimî bir surette karşıladıkları gibi, Mısır hükûmeti ona senevî 12.000 kuruş maaş bağladı.

Camâl al-Dîn Afġânî, etrafına toplanan ilme susamış gençlere hususî müsâhabeler ile felsefe ve ilm-i kelâmın yüksek esaslarından bahs ve onları neşriyat faâliyetine teşvik etmiştir. Bundan başka Camâl al-Dîn etrafındakilere millî kalkınma fikrini telkin ve onlarda meşrûtî idare ve müesseselere karşı rağbet uyandırmak suretiyle, siyâsî sâhada da te'sir icra etmiştir. 1882 senesinde İskenderiye 'nin bombardımanına ve Teli al-Kabîr muharebesine sebep olan ve nihâyet ingiliz işgâline yol açan millî harekette de Camâl al-Dîn Afġânî 'nin faâliyetlerinin te'siri vardır. Bir taraftan siyâsî faâliyeti ve ateşli mücadelesi ile ingiliz fevkalâde komiserini sık-

tığı gibi, diğer taraftan islâm felsefesi sâhasında yapmak istediği teceddüd ile de Azhar mahâfilindeki muhafazakârların hiddetini mûcip olduğundan, Camāl al-Dīn Afġānī 1879 eylûlünde, İngiltere'nin talebi üzerine, Mısır'dan tard edilmiştir. Mısır'dan Hindistan'a giden Camāl al-Dīn orada (evvelâ Haydarâbâd, sonra Kalküte'de) uzun müddet mahpus kalmış ve ancak Mısır'da 'Arābī tarafından idare olunan isyan hareketi tenkil edildikten sonra, Hindistan'dan çıkabilmiştir. Camāl al-Dīn Afġānī Haydarâbâd'da geçirdiği zaman zarfında maddiyeciler aleyhindeki (bk. mad. DAHRİYA) eserini kaleme almıştır.

Camāl al-Dīn Afġānī'nin tercüme-i hâlini yazmış olan başka müellifler bahsetmediği hâlde, Mısır'ın siyâsî ahvâli ile yakından alâkadar olmuş olan Wilfrid Scawen Blunt'ın bir eserinde (Browne, s. 401) görülen kayda göre, Camāl al-Dīn Hindistan'dan ayrıldıktan sonra, Amerikan tâbiiyetine geçmek maksadı ile, Amerika'ya gitmiş, fakat anlaşılan orada bu fikrinden vaz geçmiş imiş. 1883'te Londra'da bulunan Afġānī, orada da çok kalmayarak, bilâhare Mısır müftisi olacak olan sâdık dostu ve tilmizi Muḥammad 'Abduh ile birlikte, Paris'e geçmiştir. Paris'te siyâsî fikirlerini neşretmek hususunda büyük bir faâliyet sarfetmiştir. İngiltere'nin islâm milletlerinin mukadderatına müdâhalesini takbih eden kuvvetli makalelerine ve Rusya ile İngiltere'nin şarktaki siyâsetleri, Türkiye ve Mısır'ın siyâsî ve dâhilî vaziyetleri ve Sudan'da Mahdî tarafından ayaklandırılan hareketin ehemmiyet ve şümûlüne dâir, resmî mahâfilde alâka uyandıran yazılarına en mühim gazete ve mecmualar sütûnlarını açmakta idiler. Ernest Renan'ın Sorbonne'da „islâm ve ilim" mevzuu üzerine yaptığı bir konferans dolayısile, Camāl al-Dīn'in bu âlim ile giriştiği münakaşa da bu tarihlerde olmuştur. Camāl al-Dīn Afġānī, *Journal des Débats* (bu makale alman lisanında da neşredilmiştir) gazetesinde neşrettiği bir makalede, Renan'ın islâmın ilim sâhasındaki kısırlığına dâir iddialarını redd ve cerhetmeğe çalışmıştır. Burada Renan'ın konferansının, çok geçmeden, Ḥasan Efendi 'Āṣim tarafından yazılan reddiyesi ile birlikte, arapçaya tercümesinin de neşredilmiş olduğunu kaydedebiliriz. Fakat Camāl āl-Dīn Afġānī'nin Paris'teki siyâsî neşriyat ve faâliyeti bilhassa Muḥammed 'Abduh ile birlikte ve onun baş muharrirliği altında arap lisanında ve bir hind-müslüman cemiyetinin parası ile çıkardığı *al-'Urvat al-vuṯḳā* („çözülmez bağ") ismindeki mecmua çok müessir olmuştur. Mecmuanın gâyesi islâm memleketlerinde (ve hususiyle Mısır ve Hindistan'da) İngiltere'nin siyâsî nufuz ve müdâhalesi ile amansız bir surette mücâdele etmek idi. İlk nushası 15 cemâziyelevvel 1301 (13 mart 1884)'de intişar eden bu mecmua ingiliz nufuzuna mârûz şark memleketlerinde, ingiliz resmî makamları tarafından, şiddetle tâkip ve Mısır ile Hindistan'a girmesi men'edilmiş idi. 8 ay çıkan bu mecmua ancak 18 nusha neşredilmiştir. Bu mecmua İngiltere'ye tâbi islâm ülkelerinde bilâhare şümûlü gittikçe artmış olan millî hareketlerin ilk yazılı tezâhürü sayılabilir. Mecmuanın yeniden neşrine, ancak 25 sene sonra *Abābīl* mecmuası (Nasīb Efendi Ṣabra mat.) sâhibi Ḥusayn Muḥyī al-Dīn al-Ḥabbāl tarafından müsaade alınabilmiştir.

İngiltere aleyhinde yaptığı propagandalara rağmen, 1885'te, W. S. Blunt'ın telkin ve ısrarı üzerine, ingiliz hükûmet adamları Camāl al-Dīn Afġānī ile şahsen görüşerek, Sudan'daki Mahdî isyanını tenkil çâreleri hakkında müzakerelerde bulunmuşlar, fakat bu müzakereler müsbet bir neticeye varmamıştır. İslâm âleminde bir intibâh husûle getirmeğe mâtuf faâliyeti gittikçe genişleyen Camāl al-Dīn 1886'da, Şāh Nāṣir al-Dīn tarafından, sarayında yaşamak üzere, Tahran'a telegraf ile dâvet ediliyor ve oraya muvasalatında kendisine en yüksek vazife ve mansıplar teklif ediliyor. Fakat çok geçmeden, misafirinin gittikçe artan şöhret ve nufuzundan kuşkulanmağa başlayan şah ona istiskalini hissettirdiği için, Camāl al-Dīn, sıhhî sebeplerden dolayı, İran'dan ayrılıyor. İran'dan Rusya'ya geçerek, orada da mühim siyâsî şahsiyetler ile dostluk ve münasebetler peyda eden Afġānī, bir müddet sonra oradan da ayrılıyor. 1889'da Camāl al-Dīn Afġānī, Münih'te, Paris beynelmilel sergisi münasebeti ile Avrupa'da bulunan şaha mülâki olmuş, şah da kendisini, İran'a beraber dönmek için, ikna etmiştir. Fakat Camāl al-Dīn İran'daki bu ikinci ikameti esnasında, bu hükümdarın dostluk hususundaki kararsızlığına bir kerre daha şâhid olmuştur. Zîra Camāl al-Dīn bidâyette şahın hudutsuz itimad ve lûtuflarına mazhar iken, Tahran'da şöhreti gittikçe artan bu ecnebi âliminin şahsında kendisine bir rakip gören sadrâzam Mīrzā 'Alī Aṣġar Ḫān Amīn al-Sulṭān, aleyhinde entrikalar çevirerek, onu şahın gözünden düşürmeğe çalışmış ve yapmak istediği adlî ıslâhat tasavvurunu vesile ederek, bunda muvaffak da olmuştur. Camāl al-Dīn, mârûz bulunduğu tehlikeyi hissedince, Tahran civarında bulunan ve tecavüzden masun bir melce' sayılan Şah 'Abd al-'Aẓīm türbesine sığınıyor. Orada istibdat altında ezilmekte olan âcem milletinin yapabileceği siyâsî inkılâba dâir fikir ve irşatlarını huşû ile dinleyen

dost ve hayranları arasında 7 ay yaşıyor. Başka çâre bulamayan şah, vezir-i âzamın telkinatına uyarak, nihâyet 500 süvari gönderiyor ve sığınmış olduğu melcein kudsiyetine dahi riâyet etmeyerek, Camāl al-Dīn'i oradan çıkmağa mecbur ediyor. Camāl al-Dīn, hasta olduğu hâlde, zincire vurulmuş olarak, Türkiye-İran hududunda Ḫāniḳīn'e kadar, sürüklenircesine götürülüyor (1891 başında). Bu şerait içinde hudut hârici edilen Afġānī, Basra tariki ile, İngiltere'ye hareket ediyor.

Camāl al-Dīn İngiltere'ye varır-varmaz, makale ve konferansları ile, İran'da hükûm süren dehşet rejimi aleyhine büyük bir mücâdele açıyor. Zâten Camāl al-Dīn'in İran'dan gayr-i insanî bir tarzda tardedilişi, İran'da bile bütün ıslâbat tarafdarlarının fikirlerini onun lehine çevirmiş ve açıktan-açığa harekete geçmelerine sebep olmuştu. Camāl al-Dīn kendisi de, İngiltere'den nufuzlu şahıslara yazdığı mektuplar ile, bu hareketin tevsiine çalışmakta idi. 1890'da, İran hükûmetinin tütün inhisarlarını bir ingiliz mâlî grupuna terketmesi ve bu suretle memleketin en mühim gelir menbâlarından birini bir ecnebi teşebbüsü lehine feda etmesi, Camāl al-Dīn ve tarafdarlarının İran şah ve hükûmetine hücûm etmelerine yeni bir vesile olmuştur. Camāl al-Dīn, bu inhisar işi dolayısı ile, Basra'dan, Sâmerrâ'nın birinci müctehidi, Mīrzā Ḥasan Şīrāzī'ye devlet hazinesinin islâm düşmanları lehine israf edildiğini ihbar ve isbat eden ve İran hükûmetine karşı âdetâ bir ithamnâme teşkil eden bir mektup göndermişti. Mektubun ilk neticesi, mezkûr müctehidin, hükûmet tarafından imtiyaz mukavelesi feshedilinceye kadar, müslümanlara tütünün istimâlini yasak eden bir fetva neşretmesi oldu. Bu fetvaya derhâl uyan ahâlinin mukavemeti karşısında İran hükûmeti dahi, mukaveleyi feshetmeğe ve imtiyaz sâhiplerine tazminat vermeğe mecbur kalmıştır.

Camāl al-Dīn'in siyâsî faâliyetinin neticelerinden biri de, İran'daki ıslâhat cereyanının kuvvetlenmesi olmuştur. Bu hareket rûhânî sınıfın da yardımı ile patlak vermekte gecikmemiş ve Camāl al-Dīn'in tarafdarlarından Mīrzā Muḥammed Rīżā tarafından şahın katledilmesi ile neticelenmiştir (11 mart 1896). 1892'de Londra'da, kesîf bir siyâsî faâliyete hasrettiği kısa ikameti esnasında, Camāl al-Dīn Afġānī Abdülhamid II. tarafından, Londra'daki türk sefiri vasıtası ile Türkiye'ye gelmek ve kendisinin misafiri olarak, İstanbul'da yerleşmek üzere, dâvet edilmişti. Bir az tereddütten sonra Sultan'ın teklifini kabûl eden Camāl al-Dīn'e, İstanbul'a gelir-gelmez, ayda 75 lira maaş tahsis ediliyor ve ikametgâh olarak, Beşiktaş semtinde güzel bir ev veriliyor. Camāl al-Dīn'in vaziyeti, bilhassa Nāṣir al-Dīn Şāh'ın katlinden sonra, gittikçe müşkilleşti. Zîra İran'daki düşmanları şah aleyhindeki suikasdı, İstanbul'dan gönderdiği tâlimatlar ile Camāl al-Dīn'in idare ve en sâdık tarafdarlarından biri olan katili cinâyeti işlemeğe bizzat teşvik etmiş olduğunu iddia ettiler. Sultan kendisini İran hükûmetine teslim etmek istememiş ise de, düşmanlarının iftiraları gittikçe kuvvet kesbediyordu. Fakat Camāl al-Dīn Afġānī, çenesinden başlayarak, gittikçe büyüyen bir kanser neticesinde, 9 mart 1897'de vefat etmiştir. [Abdülhamid II.'in meşhur şeyhlerinden Ebülhüda'nın onu, kıskanarak, zehirletmiş olduğundan bahsedilmiş ise de, uğradığı hastalığın zehri esasen ölümü için kâfi gelmiştir]. Camāl al-Dīn, Nişantaşı mezarlığına defnedilmiş [ve mezarı, Amerika zenginlerinden *İslâm ansiklopedisi*'nin Leyden tabının neşrine büyük muavenetler eden Mr. Charles Crane tarafından, geçen büyük harpten sonra yaptırılmıştır].

Camāl al-Dīn, ilâhiyat ve islâm felsefesine vukufuna rağmen, bu ilimlere dâir çok eser bırakmamıştır Yazmış olduğu eserler meyanında, üç lisanda intişar etmiş olan maddiyecilik aleyhindeki eseri zikredilebilir [bk. DAHRİYA]. Bundan başka, *Tatimmat al-bayān* ismi ile, muhtasar bir Efganistan tarihi de yazmıştır (taş basm., Kahire, ts., s. 45). Buṭrus al-Bustānī'nin *Dā'irat al-ma'ārif*'indeki BĀBİ maddesi de onun kalemi mahsûlüdür. Fakat Camāl al-Dīn Afġānī kendisini, siyâsî makaleleri ve polemik mâhiyetinde yazıları ile, bilhassa siyâsî muharrir olarak tanıtmıştır. *Al-'Urvat al-vuṯḳā*'dan başka, *Żiyā' al-ḫāfiḳayn* („iki nısıf kürenin ziyası") ismi ile, arapça ve ingilizce intişar eden mecmuanın müessislerinden (1892) ve en faâl muharrirlerinden olmuştur. Camāl al-Dīn Afġānī bu mecmuada, „al-Sayyid" veya „al-Sayyid al-Ḥusaynī" imzası ile, mütemadiyen iskatını talep ettiği İran şahı, şahın nazırları ve hükûmeti aleyhi..de şiddetli yazılar yazmıştır.

Bibliyografya: Tercüme-i hâli için bk. Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905—1909* (Cambridge, University Press, 1910; eserin sonunda bir bibliyografya ve bir resim de vardır); Muḥammed Raşīd Riżā, *Tārīḫ al-ustād al-imām* (Kahire, 1325 = 1907), I; Vollers, *ZDMG*, XLIII, 108; L. Massignon, *Revue du Monde musulman* (1910), XII, 561 v. dd.; Camāl al-Dīn'in akrabasından olduğunu iddia eden Mīrzā Luṭf Allāh, *Şarḥ-i ḥāl va āṯār-i Sayyid Camāl al-Dīn Afġānī* (mubalâgalar ile doludur), Berlin, 1932 (?); Niẓām al-İslām Kirmānī, *Tārīḫ-i bīdārī-i İrāniyān*; Curcī Zaydān,

Maşâhir al-şarḳ (*Vatan* gazetesi, ağustos, 1924, İstanbul); 'Îsâ Ḫân A'ẓamî, *Macalla-i Kābil* (makaleler); *Vaḳâyiʾnâme-i Afġânî* (Ordu dilinde), Kalküte, 1937 (?).

(İ. GOLDZIHER.)

[Bu makale T. H. tarafından tâdil edilmiştir].

CEMÂLÎ. CAMĀLÎ, MAVLĀNĀ 'ALĀ' AL-DĪN 'ALÎ B. AḤMED B. MUḤAMMED AL-CAMĀLÎ (Ali Cemâlî Çelebi, Zanbilli Ali Efendi; ? — 1525), osmanlı şeyhülislâm ve müftilenâmlarının en meşhûrlarından biridir. Tercüme-i hâlini yazanlar onun Karamanlı olduğunu söylerler. Hüseyin Hüsâmeddin Efendi'ye göre (*Amasya tarihi*, İstanbul, 1330, I, 105, 321), Ali Cemâlî Çelebi'nin babası (Kemâleddin) Ahmed Çelebi, Cemâlî Mehmed Çelebi ile hattat Şeyh Hamdullah'ın halası Eslem Hatun'un oğludur. Ali Cemâlî Çelebi, Amasya'da mescid, mektep ve çeşme yaptıran bu kadının namına izâfetle, Eslem Hatun denildiği hâlde, sonraları tahrîf edilerek, İslâm mahallesi adı verilen mahalleden zuhûr etmiştir. Torunu Abdülbâkî Efendi hattı ile yazılı münşaat mecmuasında (Millet kütüp., Ali Emîrî Efendi kitapları, türkçe edebiyat kısmı, nr. 481) bulunan şecerede Ali Cemâlî Çelebi, doğrudan doğruya Cemâleddin Aksarayî neslinden gösterilmekte ise de, bu zâtın Cemâleddin İbrahim Aksarayî olduğu anlaşılmaktadır (Şeyh Hulvî Efendi, *Lamaʿāt*, Üniversite kütüp., T. Y., 1894, var. 154 a v.d.; *Amasya tarihi*, II, 279, III, 17). *Şaḳāʾiḳ* tercümesinde kendisinin tercüme-i hâlinde bu nisbetten bahsedilmiyorsa da, büyük babasının biraderzâdesi Şeyh Mehmed Cemâlî (Çelebi Halife)'nin tercüme i hâlinde sarâhat vardır (Edirneli Meclî Efendi, *Şaḳāʾiḳ* tercümesi, İstanbul, 1269, s. 284). Doğum tarihini bilmediğimiz Ali Cemâlî Efendi'nin 932'de, epeyce yaşlı olarak, öldüğüne bakılır ve tabsili ile hizmet müddetleri göz önünde tutulursa, Fâtih Sultan Mehmed'in ilk zamanlarında doğmuş olduğu tahmin olunabilir.

Ali Cemâlî Çelebi, ilk önce Karamanlı Mevlânâ Hamza'dan okuduktan sonra, İstanbul'a Molla Husrev'in dersine gelmiş, fakat müftilikle müderrisliği birleştirmek istemediğini ileri sürerek, ders vermekten imtina eden bu zâtın tavsiyesi üzerine, Bursa'da ilmi, zâhitliği ve tasavvufa meyli ile mârûf bulunan Ḫusâmzâde Mevlânâ Muşliḥ al-Dîn'in dersine devam ile, „ulûm-i şer'iye ve fünûn-i akliyeyi" ondan tahsil edip, hocasının teveccühünü kazanarak, mu'îdi ve damadı olmuştur. Ali Cemâlî Efendi'nin tahsilini ikmâlden sonra, Fâtih Sultan Mehmed zamanında, günde 30 akçe maaş ile, Edirne'de Taşlık (Ali Bey) medresesine müderris tâyin edildiğini ve padişah tarafından fakir olduğu öğrenilen genç müderrise „bir mikdar elbise i lâtife" ile 5.000 akçe atiye verildiğini görüyoruz. Mevlânâ Sinan Paşa ile arası iyi olmayan Karamanî Mehmed Paşa, Sinan Paşa ile sıkı râbıtasını bildiği için, ona karşı aleyhdar bir tavır takınmış ve sadarete geçince (882=1477), Ali Efendi'yi, maaşından günde 5 akçe kesmek şartı ile, Edirne'deki Beylerbeyi medresesine, bununla da iktifa etmeyerek, 5 akçe daha kesip, yine Edirne'de Serâciye (İsmail Ağa) medresesine nakleylemiştir (Nav'î-zâde 'Aṭâ'î, *Şaḳāʾiḳ* zeyli, İstanbul, 1268, s. 277). Sinan Paşa ile alâkasına nihâyet vermeyen Ali Efendi bu garezkârâne muamele üzerine, müderrislikte devamı nefsine yediremediğinden, istifa etmiş ve bir rivâyete göre (*Şaḳāʾiḳ* tercümesi, s. 303; 'Âlî, *Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısım, Üniversite kütüp., T. Y., nr. 5959, var. 163 a), Şeyh Muşliḥ al-Dîn İbn al-Vafâ'ya, diğer rivâyete göre de (*Şaḳāʾiḳ* zeyli, göst. yer.), halvetiyeden Şeyh Mas'ûd Edirnevî'ye intisap etmiştir.

Fâtih Sultan Mehmed'in vefatında İstanbul'da çıkan yeniçeri isyanını ve Karamanî Mehmed Paşa'nın katlini müteâkip cülûs eden (886 = 1481) Bayezid II. büyük bir kıymet verdiği Ali Efendi'yi nezdine dâvet ettiği hâlde: — „Salâṭîn ile mulâḳāt abğaż-i mubaḥâtır" — diyerek (*Şaḳāʾiḳ* tercümesi, s. 303), bu dâveti red eden Cemâlî Efendi'nin, bilâhare padişah tarafından tevcih edilen, müderrislik ve müftilik gibi, hizmetleri, arzusu hilâfına, kabûl ettiği anlaşılıyor. Kendisinin 886—908 (1481—1502/1503) arasında deruhde ettiği vazifeler mâlûm ise de, tâyinlerinin sıra ve tarihlerini, kat'î olarak, kestirmek şimdilik mümkün değildir. Âlî, Hoca Sâdeddin Efendi, Nev'î-zâde Atâ'î ve Mustakim-zâde (*Devḥa-i maşâyiḥ-i kibār*, elimizdeki yazma nusha), Ali Cemâlî Efendi'nin Bayezid II. tarafından, günde 30 akçe ile, Amasya müftiliğine tâyin edildiğini söyledikleri hâlde, *Şaḳāʾiḳ* tercümesi ve Rifat Efendi (*Devḥat al-maşāʾiḫ* İstanbul, s. 15), onun Bayezid II. devrindeki ilk memuriyetini Bursa'da Kaplıca medresesi olarak göstermişlerdir. Hüseyin Hüsâmeddin Efendi, Ali Cemâlî Efendi'nin 888 (1483)'de Bursa müderrisliğinden Amasya müftiliğine nakledildiğini ve padişahın bu şehirde inşası tamamlanıp, müderrisliği Amasya müftilerine meşrût kılınan medresesine 891 (1486)'de tâyin olunduğunu söyler (*ayn. esr.*, I, 292; III, 235 v.d.) ve ifâdesinden Ali Cemâlî Çelebi'nin bu hizmetleri 896 (1490) senesine kadar ifa eylediği anlaşılır. Eldeki mehazlara nazaran, Amasya müftiliğinde ne kadar kaldığı mâlûm olmayan bu zâtın, bilâhare tekrar Kaplıca medresesi, bir müddet sonra İznik'te Orhan Gâzî

ve müteâkiben Bursa'da Murad Han Gâzî medresesi müderrisliklerine getirildiğini görüyoruz. Ali Cemâlî Efendi, daha sonra bu medreseyi bırakıp, Amasya'da akrabası Şeyh Mehmed Cemâlî'yi ziyârete gitmiş ve *Şaḳā'iḳ* tercümesine nazaran, orada, ikinci defa olarak, Bayezid II. medresesine ve müftiliğe tâyin edilmiştir. Bu esnada Amasya beyi bulunan şehzâde Ahmed'in oğulları Murad ve Alâeddin Çelebi'lere 896 (1491)'da yaptığı sünnet düğününde çıkan bir hâdise yüzünden, Ali Cemâlî Efendi'nin müftilikten ayrıldığı anlaşılıyor. *Amasya tarihi* bu hâdiseyi efendinin birinci, *Şaḳā'iḳ* tercümesi ise, ikinci müftiliği zamanında gösterir. Düğünde şehzâdenin nisbeten genç bir zât olan hocası Birgili-oğlu Mustafa Efendi'nin bütün ulemaya, ezcümle Mavlânā 'Abdî Amāsī'nin önüne geçirilmesinden müteessir olanlar cemiyeti terk ettikleri gibi, müfti efendi bu kadarla da kalmayarak, İstanbul'a dönmüştür. Bayezid II., kendi medresesini bıraktığından dolayı hiddetlenerek, onu azletmiş ve bu mâzûliyet 6 ay sürmüştür. Bu sırada, rivâyete göre, padişahın bir kere de cülûsunu müteâkip vuku bulduğu gibi, Ali Cemâlî Efendi'yi rüyada gördüğü ve bu defa onun „sûret-i celâlden arz-i cemâl" eylediği cihetle, hükümdara „havf ve haşyet" geldiği göz önünde tutulursa, bu mütteki ve zâhid âlimin Bayezid II. üzerindeki mânevî te'siri anlaşılır (*Şaḳā'iḳ* tercümesi, s. 303). Derhâl Bursa'da Sultaniye medresesine tâyin edilen Ali Cemâlî Efendi yeni memûriyetini, Amasya müftiliğinden aşağı derecede olması dolayısiyle, istemeyerek kabûl etmiş ve bunu haber alan padişah da efendiyi Fâtih Semâniye medreselerinden birine tâyin eylemiştir ki, Nav'izâde 'Aṭā'ī (*ayn. esr.*, 277) bu tâyinin 900 (1494/1495)'de yapıldığını ve Ali Cemâlî Efendi'nin sahn-i semân müderrisliğinde uzun müddet kaldığını söyler (bk. Âlî, *ayn. esr.*).

Kendisinin müftiyülenâm olması ile alâkalı bulunan hacca gidişinde, Mekke'de Şarîf Barakāt ile kardeşi Aḥmed al-Cāzānī arasında, emâret hırsı yüzünden, şiddetli muharebeler cereyan ettiği cihetle (Aḥmed b. Zaynī Dahlan, *Ḫulāṣat al-kalām fī bayān umarā' balad al-ḥarām*, Mısır, 1305, s. 46 v. d.), o sene hacc edemeyerek, bir sene Mısır'da kaldıktan sonra, ancak ertesi sene bu dinî vazifeyi ifâ edip, İstanbul'a dönmüştür. Ali Cemâlî Efendi Mısır'da iken, Efdal-zâde'nin vefat ettiği ve yerine kendisinin müftilenâm tâyin olunduğu ve İstanbul'a dönünceye kadar, fetva vermek vazifesinin sahn-ı semân müderrislerine bırakıldığı mâlûmdur. (Efḍal-zâde'nin vefatı tarihi, *Şaḳā'iḳ* zeylinde, Fuzayl Efendi'nin tercüme-i hâlinde, 909 (1502/1503), Kâtib Çelebi, *Taḳvim al-tavārīḫ*, İstanbul, 1146, var. 182 a'da, aynı senenin cemâziyelâhırında, yâni kânun I. 1502, kânun II. 1503 olarak kayıtlıdır). Âlî'nin, Ali Cemâlî Efendi'yi Mısır'da 2 sene kalmış göstermesinin sebebi, onun 908'de yola çıkıp, her hâlde haccdan sonra, 910 (1504)'da dönmüş olmasından ileri gelse gerektir. Taşköprüzâde (*al-Şaḳā'iḳ al-nu'māniya fī 'ulamā' al-dawlat al-'Oṯmāniya*), İbn Ḫallikān'ın *Vafayāt al-a'yān* adlı eserinin kenarında (Bulak, 1299, s. 269), Efdal-zâde'nin vefat tarihini 908 kabûl ettiği hâlde, bu eserin tercümesinde, yanlış olarak, 903 (1497/1498) gösterilmektedir.

Ali Cemâlî Efendi, müftilik makamını işgâlden bir az sonra, Bayezid II.'in İstanbul'da yaptırdığı medreseye müderris tâyin olunmuş ve padişah tarafından bu müderrislik müftilere meşrût kılınmıştır. Osmanlı imparatorluğunun son günlerinde meşihatte medrese işleri ve talebenin imtihanları ile meşgûl olan ders vekâletinin menşe'i bu olduğu gibi, aynı hükümdar muhtelif yerlerde te'sis etliği hayrata âit vakıfların nezâretine (912 = 1506/1507) müftilenâmı memûr eylediğinden, şeyhülislâmların bu evkaf üzerindeki nezâreti mezkûr tarihten başlamıştır (Ayvânsarāyī Ḥusayn, *Ḥadīḳat al-cavāmi'*, İstanbul, 1281, I, 14; *Evkaf-ı humayun nezâretinin tarihçe-i teşkilâtı* [Hüseyin Hüsâmeddin], İstanbul, 1335, s. 13). Müftinin bu kadar büyük bir ikbâle ermesi ulemanın hasedini celbetmiş ve içlerinden Mavlânâ Hamidî Kara Seydî, onun bâzı fetvalarını hatalı bulup, divan-ı humayuna göndermiştir. Vezirler tarafından bu hususdaki fikri sorulan Ali Cemâlî Efendi, hatâ zannolunan meselelerden her birini ayrı ayrı izah etmekle, husûle gelen şüpheleri bertaraf eylemiştir.

Bayezid II.'in yerine geçen oğlu Selim I.'in, bütün saltanatı boyunca makamında bırakıp, kıymet verdiği ve sözünden çıkmadığı müfti, hareketleri bâzan zulme kadar varan sert mizaclı padişahın yolsuz icraatına karşı, büyük bir ahlâkî metânetle, sed çekmeğe çalışmış, hattâ huzurunda *innallāh la yuḥibb al-ẓālimin* âyetini okuyacak kadar, cesâret göstediği rivâyet edilmiştir. Mehazlar, kanaatini müdafaa hususunda aslâ perva etmeyen bu müteeellit müftinin, „bir fi'l-i münkeri işittikte, bilâ izn ve dâvet" padişah huzuruna çıkmaktan ve haksız bulduğu hareketlerin önünü almaktan geri durmadığını kaydederler (krş. Âlî, *ayn. esr.*). Bu kabilden o'mak üzere zikredilen vak'alardan biri, hazine-i âmire hademesinden olup, Yavuz Sultan Selim'in bir gazep anında katlettirmek istediği 150 kişiyi kurtarmasıdır. Padişah Ali Cemâlî Efendi'nin işe karışmasını devlet umuruna müdâhale sayınca, müfti hükümdarın âhi-

retini korumak vazifesi ile mükellef bulunduğunu ileri sürmüş ve mahkûmları ölümden kurtardıktan başka, Selim I.'in mürüvvetine müracaatla, onları vazifelerine iâde ettirmeğe muvaffak olmuştur (*Tāc al-tavārīḫ*, II, 551 v.d.; *Şaḳā'iḳ* tercümesi, s. 306; müftinin, hademeleri yerlerine iâde ettiremediğini söyler). Buna benzer ikinci vak'a Edirne yolunda cereyan etmiştir. At üstünde padişahın yanında gidecek kadar itibar sâhibi olan müfti, memnuiyete rağmen ipek ticareti yapmak suçu ile, 400 kişinin idama sevkedildiğini görmüş ve bu cezayı nisbetsiz bulduktan başka, bir harîr emininin mevcudiyetini ipek ticaretine zımnî ruhsat sayarak, tâcirlerin salıverilmesini istemişse de, padişahın gazabı karşısında, selâm vermeden, atını sürüp gitmişti. Edirne'ye varıncaya kadar hiddeti geçip müftisinin haklı olduğuna kanaat eden Yavuz Sultan Selim de tâcirleri affetmek insafını göstermiş, hattâ bununla da kalmayarak, Ali Cemâlî Efendi'ye, müftilik uhdesinde kalmak şartı ile, Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerini tevcih etmek istemiştir. Ali Cemâlî Efendi, kendisinden *ḥakamtu* kelimesi sâdır olmamak üzere, Allah ile ahdettiğini ileri sürerek, vicdânî mes'ûliyetinden korktuğu kazaskerliği kabûlden imtina etmiş ve bu hareketine karşı Sultan Selim, 500 florin ihsanda bulunmak suretiyle, onu taltif eylemiştir. O sıralarda payitaht müftisi demek olan şeyhülislâmın kazaskerlere hemen-hemen müsâvî tutulduğunu ve müftinin ancak lüzum hasıl oldukça gittiği divan-ı humayuna kazaskerlerin dâimâ iştirâk ettiğini biliyoruz. Fakat kendisine Bayezid medresesinin tevcihi ile mevkii bir az daha yükselen müfti, git-gide, kazaskerlerin intihabında rey sâhibi olmağa başlamış, gerek onlara ve gerek vüzeraya tekaddüm etmişti. Selim I.'in Ali Cemâlî Efendi'ye iki kazaskerliği aynı zamanda tevcih etmesi ve bilhassa kazasker tâyininde rey sâhibi olması, meşihati en büyük devlet makamlarından biri olmak yoluna koymuştur. Mamafih bu makamın, son şeklini alarak, bütün ilmiye tarikinin riyaseti hâline gelişi daha sonradır. Hammer (*Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1836, IV, 360 v.d.), Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinde, biri „mülhidlere yardım eden de mülhiddir" meâlinde olan 3 fetvayı Ali Cemâlî Efendi'nin verdiğini yazar ise de, elimizdeki mehazlar, gerek İran, gerek Mısır seferlerine âit fetvaların „bütün ulema ve meşayihten" alındığını kaydederler (bk. Feridun Bey, *Munşa'āt al-salāṭīn*, İstanbul, 1274, II, 386, 388, 433; *Tāc al-tavārīḫ*, II, 220; Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Tarih*, İstanbul, 1298, s. 431). Hammer (IV, 364), me'haz göstermeden, Selim I.'in bir emrine karşı Ali Cemâlî Efendi'nin osmanlı topraklarındaki hıristiyanları kurtardığını söyler. Bu müellife göre, padişahın, bir gün durup-dururken, dünyayı fethetmekle, bütün milletlere müslümanlığı kabûl ettirmekten hangisinin daha muvafık olacağı suâline, müfti tarafından ikinci şıkın tercih olunması üzerine, hükümdar, topraklarında hıristiyanlığın men'ini ve müslüman olmak istemeyenlerin idamını emredince, bu ümit etmediği netice karşısında Ali Cemâlî Efendi, sadrâzam Pîrî Mehmed Paşa ile anlaşarak, rûm patriğinin, maiyeti ile birlikte, Edirne'de huzûra çıkmasını te'min etmiş, patrik Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinde hıristiyanlığa serbesti verdiğini ve hiç bir kimsenin cebren müslüman edilmeyeceği teahhüdünde bulunduğunu ileri sürmüş, fakat bu müsaade ve taahhüdü muhtevi ferman bir yangında yandığından, fetihte hâzır bulunmuş olan 3 ihtiyar yeniçerinin şehâdetine müracaat edildikten sonra, Selim I. emrini geriye almıştır.

Kanunî Sultan Süleyman devrinde mevkiini muhafaza ederek, hürmet gördüğünü bildiğimiz Ali Cemâlî Efendi Rodos seferinde bulunmuş ve fethi müteakip ilk cuma namazında imâmet ve hitâbet ettiği gibi, padişahın emri ile Rodos'ta kurulacak dinî müesseselerin teşkilâtını tanzim eylemiştir (bk. Celâl-zâde, *Fetihnâme-i Rodos*; Feridun Bey, *Munşa'āt al-salāṭīn*, I, 539). Son zamanlarda, ihtiyarlığı ve hastalığı yüzünden, çalışamayacak hâle gelen müfti vazifesinden alınmamış, yalnız Mevlânâ Şeyh Muhiddin Muhammed b. Bahaeddin ile Şeyh Abdülkerim Kadirî (Müfti Şeyh)'yi fetva vermeğe mezun etmekle iktifa eylemiştir ki, bu da Sultan Süleyman'ın ona karşı duyduğu hürmetin diğer bir nişânesidir (*Şaḳā'iḳ* tercümesi, s. 307, 428,517; Müstakîm-zâde, *oyn. esr.*).

Şeyhülislâm Ali Cemâlî Efendi'nin vefatı 932 (1525) senesindedir. Şimdilik bunun ayını ve gününü tesbit mümkün olmadığı gibi, bâzı muahhar müellifler 931 (eylûl 1525) olmak üzere kabûl ediyorlarsa da, Ali Cemâlî Efendi'nin vefatı için söylenen وفات عالم ربانی مفتاه , کم فتواه ve مات زبدة الاهالی cümlelerinin her biri, ebced hesabı ile, 932 senesini gösterir.

Ali Cemâlî Efendi, Osmanlı tarihinde, fikrini cesâretle müdafaadan çekinmeyen ve bilhassa Yavuz Sultan Selim gibi, gazaplı bir hükümdara karşı mukavemet gösteren bir şeyhülislâm olarak iştihar etmiştir. Halk arasında kerâmeti şuyû bulacak kadar, zühd ve tekva sâhibi olan ve bütün ömrünü ilim, ibadet, ders ve fetvaya hasreden, hattâ beş vakit namazını cemaatle kıldığı söylenen bu zâtın, iyi ahlâk sâhibi, kanaatkâr, cömert, mütevâzi, kü-

çüğe ve büyüğe aynı tatlı muameleyi gösterir ve her kesi hoş tutar bir insan olduğuna bütün mehazlar şehâdet etmektedir. Tasavvufa meyli bulunan Ali Cemâlî Efendi 'nin sufiyyeye mensûp zatlar ile yakından temas ettiği görülüyor. Hocası ve kayın babası Hüsâm-zâde, amcazâdesi şeyh Muḥammed Camâlî-i Ḥalvatî, şeyh Muṣliḥ al-Dîn İbn al-Vafâ, şeyh Mas'ûd Edirnevî gibi, âlim ve mutasavvıflar ile münâsebeti ve „zikrullahın" cevâzı hakkındaki fetvası bu ciheti isbat etmektedir. Kendisi sağlığında kazandığı şöhreti öldükten sonra da muhafaza etmiş ve ağızdan ağıza dolaşan menkıbeler onu velî derecesine çıkarmıştır. Ali Cemâlî Efendi 'nin müftiliğinde, evinin penceresinden iple aşağı sarkıttığı zenbil vasıtası ile, fetva istemeğe gelenlerin suallerini yukarıya alıp, cevaplarını da bu vâsıta ile verdiği için, halk arasında Zenbilli müfti ve Zenbilli Ali Efendi diye tanındığı ve bâzan ona Mevlânâ Sûfî Ali Cemâlî dahi denildiği mâlûmdur (Nişancı Mehmed Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1279, s. 216).

Ali Cemâlî Efendi, İstanbul 'da Zeyrek yokuşunun başında mescid ve mektep yaptırmış ve bunların masrafına müfti hamamının gelirini tahsis etmişti (*Şaḳā'iḳ* zeyli). Kitâbesi sonradan hakkedildiği görülen kendi mezarı, etrafı duvarla çevrilen bakımsız hazîrededir (*Şaḳā'iḳ* tercümesi, s. 308; *Ḥadîḳat al-cavâmi'*, I, 119).

Ali Cemâlî Efendi 'nin 5 oğlundan, Molla Çelebi lâkabı ile mârûf, müderris Muhiddin Mehmed Çelebi bir *Tavârîḫ-i âl-i 'Oşmân* yazmış, diğer oğlu Fużayl Çelebi, kendisine teklif edilen kazaskerliği kabûl etmemiş ve yine oğullarından olup, Mısır 'da vefat eden Cemâleddin Çelebi 'nin torunu Abdülbâkî Efendi, Maḳrîzî 'nin *Ḫiṭaṭ*'ını türkçeye çevirmiştir. Sadrâzam Pîrî Mehmed Paşa, Ali Cemâlî Efendi 'nin biraderinin oğludur (krş. *Münşeât mecmuası*, millet kütüp., nr. 487, şerere).

Ali Cemâlî Efendi 'nin eserleri. 1. *Al-Muḫtārāt al-fatavî*, hanefî fıkhından olup, nushalarına İstanbul kütüphânelerinde tesâdüf edilmektedir. 'Aṭā'î bu eserin, müellifi tarafından yapılan ve aslı kadar şöhret bulmayan bir şerhinden bahseder (*al-Muḫtārāt* hakkında bk. Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn*, İstanbul, 1943, II, st. 1624); 2. *Muḫtaṣar al-hidāya*; 3. *Adab al-avṣiyā'*, C. Brockelmann (*Geschichte der arabischen Litteratur*, Leyden, 1938, II, 641), Ali Cemâlî Efendi 'ye mâl edilen bu kitabın oğlu Fużayl Efendi 'ye âit olduğunu göstermektedir (bk. bir de *Kaşf al-ẓunūn*, I, 45; *Adab al-avṣiyā' fi 'l-furū'*; *Şaḳā'iḳ* zeyli, s. 276); 4. *Risāla fî ḥaḳḳ al-davarān*; Âlî (*Kunh al-aḫbār*, var. 163 b) 'nin söylediği „zikrullahın cevazına müteallik" risâle olması muhtemeldir. Bursalı Tâhir Bey, Ali Cemâlî 'nin, bu meseleye dâir, biri mensûr diğeri manzûm iki risâlesinden bahseder ve Bayezid II. namına bir ahlâk kitabı yazdığını da rivâyet eyler. Ali Efendi 'nin fetvaları için bk. *Kaşf al-ẓunūn*, II, 1219, *Fatāvāy-i Abu 'l-Su'ūd*; el yazısını hâvî 3 fetvanın faksimileri için bk. *İlmiye sâlnâmesi*, İstanbul, 1334, s. 344 v.dd..

(M. Cavid Baysun.)

CEMÂLÜLHÜSEYNÎ. CAMĀL AL-ḤUSAYNĪ, 'AṬĀ' ALLĀH B. FAŻL ALLĀH AL-ŞĪRĀZĪ adındaki iranlı tarihçinin unvanıdır; bâzılarına göre, 917 (1511) 'de ve diğerlerine göre de, 926 (1520) 'da ölmüştür. 888—900 (1484—1495) 'e kadar olmak üzere, Peygamber, âl ve eshabına dâir, bir tarih kaleme alarak, bunu *Ravżat al-aḥbāb fî siyar al-nabî va 'l-āl va 'l-aṣḥāb* namı ile, Mir 'Alî Şîr 'e ithaf etmiştir (eserin yazma nushaları Londra, Berlin, Viyana ve Paris 'te mevcuttur; türkçe tercümesi İstanbul 'da basılmıştır). Camāl al-Ḥusaynî, aynı zamanda *Takmîl al-ṣinā'a fi 'l-ḳavāfî* adında muhtasar bir eserin müellifidir; bk. *Kaşf al-ẓunūn*.

Bibliyografya: Rieu, Morley, Pertsch, Flügel ve Blochet 'nin katalogları ile Ethé, *Grundriss der iranischen Philologie*, II, 358.

CEMÂZİYELÂHIR. CAMĀZĪ AL-ĀḪİR (arap. CUMĀDĀ AL-'ĀḪİRA), hicrî yılın 6. ayı.

CEMÂZİYELEVVEL. CAMĀZĪ AL-AVVAL (arap. CUMĀDĀ AL-'ŪLĀ), hicrî yılın 5. ayı.

CEMDÂR. CAMDĀR (< *cāmeh-dār* „elbise muhafızı, esbapçı-başı", bk. Dozy, *Supplément*; Vullers 'te, yanlış olarak, *cam'adār* yazılmıştır), Mısır sarayında sultanın şahsî hizmetinde bulunmuş olmaları muhtemel ve sultanın muhafız alayına mensûp kölemenlerden teşekkül eden bir zümreye delâlet eder. Bunlar 7 bölüğe (*nöba*) ayrılmışlardı (bk. Ḫalîl al-Ẓāhirî, *Zubda*, nşr. Ravaisse, s. 116). Bu kelime Hindistan, Belûcistan ve Maskaṭ 'ta yüksek bir askerî rütbeye delâlet eder.

Bibliyografya: S. de Sacy, *Chrestomathie*, I, 135; II, 185 v.d.; Quatremère (Maḳrîzî), *Histoire des sultans mamlouks*, I², 11.

CEMÎ. CAM' (A.), gramer ıstılâhı olup, çokluk ifâde eder.

CEMÎL. CAMĪL B. 'ABD ALLĀH B. MA'MAR künyesi Abū 'Amr. I. (VII.) asırda yaşamış meşhûr bir arap şâiridir. Hayatı hakkında fazla mâlûmatımız yoktur; kabîlesi Banî 'Uẕra ile beraber, göçebe hayatı yaşamıştır. Kendi kabîlesinden Bagna yahut Bugayna isimli, hiç olmazsa muvakkaten, Vâdi 'l-Ḳurā 'da yaşamış bir kadına karşı olan aşkı meşhûrdur.

Daha delikanlı iken, onunla evlenmek istemiş ise de, kızın babası tarafından reddedilmişti. Buna rağmen, Buṣayna'nin Nubayh adındaki birisi ile evlenmesinden sonra dahi, bu kadınla gizli râbıtasını idâme ettirmişti. Bunun üzerine, Baṣna âilesi erkekleri Banu 'l-Aḥabb, Vâdi 'l-Ḳurâ, diğer bir rivâyete göre, Medine vâlisini aleyhine tahrik ettiler ve Camîl firar etmek mecbûriyetinde kaldı. Bir çok uzun seyahatlerden sonra, o zamanın şâirlerinin âdeti vechi ile, vâli 'Abd al-'Azîz b. Marvân'ı medheden şiirler yazmak üzere geldiği Mısır'da, 82 (701) senesinde öldüğü rivâyet edilir. Baṣna ise, daha sonra ölmüştür.

Camîl daha evvelce de, kasîdeci bir şâir olarak, tanınmıştı. Nitekim annesinin mensûp olduğu Cuẕām kabîlesi için yazdığı bir kasîde sâyesinde, büyük bir mükâfata mazhar olmuştu. Diğer taraftan hicviyelerinden de çekinilirdi. Banu 'l-Aḥabb ile uzun münazaası bilhassa meşhûrdur. Fakat muahhar nesillerin hâtırasında, hassaten âşıkane şiirler (*nasîb*) şâiri olarak yaşamaktadır. Filhakika Camîl'in hepsi Baṣna'den mülhem olan bu şiirleri, acem şiirinin te'siri altında kalmasından evvel, arap şiirinin verdiği en güzel ve en içli şiirlerden sayılır. Muasırları arasında bu noktadan belki ancak 'Omar b. Abî Rabî'a kendisine tercih olunabilir. Arap muharrirlerinin tebarüz ettirdikleri gibi, Camîl'in şiirlerini yaşadığı ve âşıkane hislerinde samimî olduğu hakikate tamamiyle uygun görülmektedir. Şiirlerinin bunca arap musikişinası tarafından bestelenip, terennüm olunması, her hâlde estetik kıymetlerinden başka, dilinin sâdeliği ve hislerinin samimîliği ile temâyüz etmesindendir.

Camîl'in yalnız şiir yazmakla kalmayıp, Hudba b. Ḫaṣram'in şiirlerini de bize naklettiğini ilâve edelim. Kendi şiirleri ise, bize şâir Kuṣayyir [b. bk.] tarafından nakledilmiştir.

Bibliyografya: *Aġānî* (1. tab.), I, 58; VII, 77—110; VIII, 40; XIX, 112; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 260—268; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 141 (trc. von de Slane, I, 331—337); Brockelmann, *GAL*, I, 48; bk. Nöldeke, *Delectus*, s. 9—13, 54. (A. SCHAADE.)

CEMÎLE. CAMÎLA, ilk Emevîler devrinde yaşamış meşhûr arap muganniyesidir. Banî Sulaym'lere mensûp idi ve Bani 'l-Ḥāriṣ b. al-Ḫazrac mevlâsından biri ile evlendi. Onunla Medine civarında al-Sunḥ'ta oturdu. Gençliğinde, muganni Sā'ib Ḫāṣir'in usûllerini öğrenerek, musiki ve teganni san'atına bihakkın vâkıf olduğu söylenir. Zamanını tesbit etmek için, sırası gelmişken, şunu da kaydedelim ki, meşhûr muganniye 'Azza al-Maylā' [b. bk.]'ı da yetiştiren bu Sā'ib Ḫāṣir, 63 (682/683)'te Ḥarra muharebesinde ölmüştür (*Aġānî*, VII, 188). Yüksek teganni üslûbunu öğreten Camîla mektebinden pek çok muganni ve muganniye yetişmiştir. En tanınmışları şunlardır: Ma'bad, İbn 'Â'işa, Ḥabbāba, Salāma v. b. Camîla'nin şâir Camîl [b. bk.]'in mâşukası Baṣna'nin dostu olduğu söylenir. 'Omar b. Abî Rabî'a ve al-Aḥvaṣ gibi, meşhûr şâirler de Camîla'ye gidip-gelirlerdi. Tevsike muhtac bir rivâyete nazaran, kendisinin Mekke'yi ziyâreti bir zafer alayı şeklini almıştır.

Bibliyografya: *Aġānî* (1. tab.), s. 124—148; *Aġānî* (nşr. Kosegarten), s. 16 v. dd., mukaddime.

CEMRE. AL-CAMRA, asıl mânası „küçük taş parçası" demektir; hususiyle Minâ vâdisinde 'Arafat'tan gelen hacılar tarafından atılan taşlar ile meydana gelmiş yığınlara denilir. Birbirinden birer ok atımı uzakta 3 taş yığını vardır; şarkta — *al-camra al-ūlā* (veya *al-dunyā*), al-Ḫayf câmii yakınındadır; ortada — *al-camra al-vusṭā*; garp mahrecinde — *camrat-* (*ẕāt-*) *al-'Aḳaba*; ilk ikisi yontulmamış taştan sütûnlar ile ve üçüncüsü ise, bir duvarla çevrilmiştir. Al-Camra'ye al-Muḥaṣṣab da denilir. Fakat bu kelime Mekke ile Minâ arasındaki bir ovanın da adıdır. Üçüncü, yâni garptaki taş yığını üzerine 10 zilhicce günü, kurban kesmeden evvel, 7 taş atılır. Fakat Mekke'yi ziyâretten sonra, tekrar Minâ'ya gidilir ve *taşrîḳ* günlerinin her üçünde de, güneş batmağa başladığı anda, 3 yığının her birine 7 taş atılır; her taş atılırken de: — „Bismillâh! Allahuekber" — denilir. Hacılar evvelden taş tedarik etmek mecburiyetindedirler; mamafih taşları istedikleri yerden alırlar, hattâ başkaları tarafından atılmış taşları dahi kullanırlar. Bu taş atma merasimi, Emevîye devri garâmî şâirlerinin çok kullandıkları bir mazmundur; zîra kadınlar, taşlarını atarken, yüzlerini bir az açarlardı (msl. bk. *Kitāb al-Aġānî*, VI, 30; Yāḳūt, IV, 427; Mubarrad, *Kāmil*, nşr. Wright, s. 166, 13, krş. 370, 8 v. dd.).

Kur'an'da doğrudan doğruya emredilmeyen, fakat siyer kitapları ile hadiste (msl. bk. İbn Hişām, 970; Vāḳidî, Wellhausen, s. 417, 428 v. d.; İbn Sa'd, II, 1, s. 125; VIII, 224 v. d.) zikrolunan bu âdet, islâmiyete câhiliye devrinden geçmiştir. İbn Hişām (534, 17)'a göre (buradaki *muġrî* kelimesini, Wellhausen gibi, *maġrî* okumak doğrudur), câhiliye devrinde, küçük taş parçalarının teşkil ettikleri yığınların yanında, kurban kesmeğe yarayan ve kana bulaşmış taşlar bulunmakta idi. Bundan başka al-Farazdaḳ'ın bir şiirinde (nşr. Boucher, s. 30) al-Muḥaṣṣab adındaki yerde bulunan taş putlar

hakkında verilen mâlûmata müracaat edilebilir. Bu merasimin mânasına gelince, Burckhardt 'a göre, müslümanlar bunu, kendilerini şeytandan korumak için, yapmaktadırlar. Bu nokta-i nazar, şüphesiz, doğrudur; zîra burada olduğu gibi, başka hâllerde de taş atma aslında tel'în ifâde eden bir merasimdir. Fakat burada tel'în edilmesi mevzuubahs olanın kim olduğu vâzıh değildir. Van Vloten, bu mahallî şeytanın tel'în edilmek istenildiği kanaatindedir ve bu münasebetle İbn Hişām (300, 8)'ın fıkrasını hatırlatır. Haccın ibtidada son bahar bayramı olduğu telâkkisinden hareket eden Houtsma ise, burada tel'în edilen ve koğulan şeyin araplar arasında bâzan Şayṭān diye anılan (Goldziher, *Abhandl. z. arab. Philol.*, I, 113) g ü n e ş olduğunu ileri sürer. Mesele, şüphesiz, hacc meselesinin heyet-i umumiyesine bulunacak izah tarzına göre, kat'î şekilde aydınlatılabilecektir. 'Aḳaba 'deki yığına asıl bayram günü, hâlbuki diğer iki yığına ise, bayramın pek mühim olmayan diğer günlerinde taş atılması vak'ası, bu son iki yığının daha az ehemmiyetli olduğunu tahmin ettiriyor; Vāḳidī (Wellhausen, 417) tarafından Abū Bakr 'in haccına dâir anlatılan şeyler, bu düşünceyi takviye edecek mâhiyettedir. Bununla beraber şunu da dâimâ hatırda tutmak lâzımdır ki, İbn Hişām 'ın yukarıda bahsolunan şiirinde, kurbanlarda kullanılan taşların yanında müteaddit yığınların bulunduğu zikredildiği gibi, Ḥassān b. Ṣābit de, Peygambere yazdığı bir mersiyede (İbn Hişām, s. 1023, 17), 'Aḳaba 'deki yığından bahsederken, onu *al-camra al-kubrā* diye anar ki, bu da diğer yığınların mevcûdiyetini tahmin ettirir.

B i b l i y o g r a f y a: Lane, *Arab. Lex.*, I, 453°; Maḳdasī, *Bibl. Geogr. Arab.*, III, 76; Bakrī, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 245; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 426 v.d., 508; Buḫārī, *Kitāb al-ḥacc*, (*Ramy al-cimār* faslı); Tirmiẕī, *Cāmi'* (tab. Dehli, 1315), I, 109 v.d.; Azraḳī (nşr. Wüstenfeld: *Chroniken der Stadt Mekka*, I), s. 402—405; Burckhardt, *Reisen in Arabien*, s. 414 v.d.; Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, s. 159—161, 171 v.d.; v. Vloten, *Feestbundel aan de Goeje* (1891), 33 v.dd.; *Wiener Zeitschr. f. d. kunde des Morgenlandes*, VII, 176; Houtsma, *Verslagen en Mededeelingen d. Kon. Akad. v. Wetensch.*, 1904, edebiyat bölümü, 4. seri, VI, 154 v.d.; Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*, 2. tab., s. 111; Juynboll, *Handbach des islamischen Gesetzes* (Leiden, 1910), s. 155—157. (FR. BUHL)

CENÂB. CANĀB; asılında „y a n" mânasına gelen bu kelime, bir saygı tâbiri olarak, „cenâb-ı hakk" şeklinde Allah ismi ile kullanıldığı gibi, Türkiye 'de cumhuriyet devrine kadar müslüman olmayan ecnebi sefirler ve ecnebi devlet erkânı için *cenâbları* tâbirinde de kullanılırdı.

CENÂBET. CANĀBA, ibâdette „b ü y ü k" *ḥadaṯ*, tahâretsizlik. Bu hâlde bulunan kimseye *cunub* denir ve bu kimsenin tekrar pâk olması, ancak ahkâmına uygun büyük bir temizlik (*ġusl*) yapması ile kabildir. Hâlbuki ancak „k ü ç ü k" *ḥadaṯ* hâlinde bulunan bir müslümana dinin emri, sâdece *vuẓū'* [bk. ABDEST] 'dur. Bu iki türlü tahâret, Kur'an 'ın V. sûresinin 8. ve 9. âyetlerindeki farka müstenittir. *Canāba*, IX. sûrede işâret edilen *ḥadaṯ* hâlidir.

Şeriate göre, *cunub* 'ün kıldığı namazın hiç bir kıymeti yoktur. Keza *cunub*, Kâbe 'yi tevaf edemeyeceği gibi, pek muztar vaziyette kalmadıkça, câmiye de giremez. Keza *cunub* 'ün bu hades hâli devam ettiği müddetçe, mushafa el-sürmesi veya Kur'an okuması da memnûdur.

B i b l i y o g r a f y a: İbâdete dâir fıkıh kitapları.

CENÂHİYE. AL-CANĀḤİYA, Mu'ta seferinde şehit olduktan sonra, Paygamber tarafından kendisine Ẕu 'l-Canāḥayn lâkabı verilmiş olan Ca'far b. Abī Ṭālib [b. bk.] 'in âilesine mensûp olması itibariyle, 'A b d A l l ā h b. M u ' ā v i y a 'nin tilmizlerine verilmiş bir isimdir. *Mafātiḥ al-'ulūm* 'da bahsi geçen al-Ṭayyārīya (*al-Ṭayyār fi 'l-canna*) isminin mânası da aynı suretle izah edilir. 'Abd Allāh b. Mu'āviya 'nin oğlu 'Abd Allāh 'ın fazîlet ve cömertliğinden bir çok yazılarda sitayişle bahsolunmaktadır. Torunu Mu'āviye de şi'î muhitlerinde büyük nufuz ve itibara sâhip idi (krş. şâir al-Kuṣayyir 'in kullandığı tâbirler; *Aġānī*, s. 8, 34). Onun içindir ki, oğlu Ca'far, imamlık mevkiine geçmek istediği zaman, baylı muvaffakiyet kazanmıştır. Mu'āviya 'nin şi'î muhitlerindeki nufuzu, Canāḥiya 'lerin islâmın ilk devirlerinde Ca'far b. Abī Ṭālib 'in âilesine mensûp adamlardan olduklarını ve şi'îlerin hususî bir zümresini teşkil ettiklerini de göstermektedir. Canāḥiya 'lerin mezhebinin hususiyetleri, tecessüd, tenâsuh ve Kur'an 'ın bâtınî tefsiri gibi, diğer şi'î zümrelerinde de makbûl olan esaslardır.

B i b l i y o g r a f y a: al-Baġdādī, *al-Farḳ bayna 'l-firaḳ* (nşr. Muh. Badr), s. 235 v.dd.; Friedländer, *Journal of the Amer. Orient. Society*, XXIX, 44 v.d. (bu mecmuada bu mevzû üzerine başka eserler de gösterilmiştir). İbn Nubāte de, İbn Zaydūn hakkındaki eserinde, 'Abd Allāh 'a bir makale hasretmiştir.

CENCİRE. CANCİRA, Hindistan 'ın garp sâhilinde, Bombay 'ın 80 km. kadar cenûbunda yerli bir d e v l e t t i r. Sâhası — 842 km², nüfusu — 85.414 olup, 17 % 'si müslümandır;

vâridâtı takriben 40.000 ingiliz lirasıdır. Cancira ismi, XV. asrın sonuna doğru, Aḥmednagar Niẓâm Şâhî'lerinden Aḥmed Şâh'ın hizmetinde bulunan Yâḳût adında bir habeş tarafından işgâl edilen kayalık bir adadan gelir. Bunun ahfadına Sîdî (seyyid)'ler ve arazilerine ise, bâzan Ḥabsān denir. Bunlar, Avrangzēb zamanında, hind-türk imparatorluğunun denizcileri idi. Marāṭha'lar tarafından aslâ mağlûp edilmemiş olmaları ile öğünürler. İngiltere hükûmeti ile ancak 1870'te münasebete girişmişlerdir. XVII. asrın sonlarına doğru donanmaları, kâh dost, kâh düşman sıfatı ile, kışları Bombay limanında geçirirdi. Sonraları âileden biri Sürat kasrına yerleşmişti ki. oradan ingilizler tarafından 1759'da kovulmuştur. Bu zat Kāthiāvār'ın karşı sâhilinde bir liman olan ve el'an Caneira nevvâblarının mülkiyetinde bulunan Ca'farābād'ı işgâl etti.

Bibliyografya: *Gazetteer of the Bombay Presidency*, XI, 401 v. dd.; C. U. Aitchison, *Collection of Treaties*, VI, 217 v. d., VII, 130 v. d. (Calcutta, 1909).

(J. S. COTTON.)

CENDERELİ. [Bk. ÇANDARLI.]

CENGEL. CANGAL, şimâlî Hindistan dillerinin bir çoğunda orman yahut çalılıklar ile örtülü büyük sâha mânasında kullanılan bir kelime olup, Avrupa dillerinde *jungle* ve şark dillerinde *cengelistan* şeklinde geçer.

CENGİZ HAN. ÇİNGİZ ḤĀN (1167—1227), ÇİNGİZ veya ÇİNGGİS ḤĀN yazılır. Moğul imparatorluğunun müessisidir. 1155 (hayvan takvimine göre, domuz senesinde, 549/550 h.)'te Onon (Onan) ırmağının sağ kıyısında kâin Dülün-Boldaḳ (Greenw. 115° şark tûlünde)'ta doğmuştur. Asıl ismi Timüçin'dir. Rivâyete göre, bu ismi kendisine o tarihte babası Yesügey-Bahadır tarafından mağlûp edilen bir kabîle reisi vermiştir. Ecdadı ve gençliği hakkında bütün bildiklerimiz, sonraki icraatının te'siri altında yazılmış şeylerdir. Moğul an'anesinin en eski şeklinde dahi bulunan bir rivâyet, müstakbel cihan fâtihinin avucunda bir kan pıhtısı olduğu hâlde dünyaya geldiğini bildirir.

XIII. asrın ilk yarısında, Çin'den Adriyatik denîzine kadar, seferleri ile bütün ülkeleri titretmiş olan moğul kavmine, bu devre âit bütün Çin, islâm, rus ve garbî Avrupa menbâlarında „tatar" denilir. Hakîkaten Cengiz Han'dan önce moğulların kendilerine „tatar" dedikleri anlaşılmaktadır (*tatar* sözüne, kavim ismi olarak, daha VIII. asra âit Orhun kitâbelerinde tesâdüf edilir). Çinliler tatarları 3 zümreye ayırırlar: ak, kara ve „yabanî" tatarlar. Bu tasnif, şüphesiz, bu 3 guruptan her birinin menşe'i ve siyâsî teşekkülüne değil, medeniyet seviyesine istinat eder. Çin seddi civarında yaşayan Ak-Tatarlar Çin medeniyeti te'siri altında idiler. Gobi çölü şimâlinde yaşayan Kara-Tatarlar, göçebe idiler. Moğul an'anesinin „orman halkı" diye andığı tatarlar ise, bugünkü Moğulistan'ın şimâl kısmında ve Baykal ötesinde sâkindiler. Avcılıkla geçinen bu kabîlelere, hayvan beslemek bile, göçebelerin toprağa bağlı çiftçi olması kadar, güç geliyordu. Çinlilere göre, Timüçin Kara-Tatarlardandır. Moğul an'anesinde kabîle arkadaşları olan Tayciyut'lar orman halkından sayılır. Bunların Onon ve Kerülen kenarında bulunan yurtları Kara-Tatar ile Orman-Tatarlarının arasındaki sâhada bulunuyordu. Bunlar hıristiyan Kerayitler (aynı nehirle Tola'nın yukarı mecrâsında) gibi, Kara-Tatarların bâzı kabîlelerine nisbetle, şüphesiz geri kalmış, fakat şimâl komşularınınkine nazaran, üstün bir seviyeye varmış bulunuyorlardı. Hiç şüphesiz, geri olmakla beraber, şimâldeki komşularına nazaran, daha mütemeddin idiler.

İslâm kaynaklarında *moġol* veya *moġol* şeklinde gördüğümüz moğul kelimesinin, devlet ve sülâle ismi olarak, kullanılması Cengiz Han zamanına ve kavim ismi olarak kullanılması ise, daha sonraki devirlere âittir. Bu ismin menşe'i XII. asırda şimâlî Çin'de hüküm süren Kin sülâlesine karşı kıyam etmiş olan beylerin idaresi altındaki küçük bir ülke olsa gerektir. Kin (*Kin-şi*) vekayinâmelerinde 1147'de bu moğullar ile sulh yapıldığı ve 1161'de ise, Meng-ku-ta-ta (moğul tatarları)'ya karşı sefer edildiği kaydedilmiştir. Moğul an'anesinin Kinlere ve Buyir-Nor gölü tatarlarına mağlûp olduklarını ve bilâhare Cengiz Han tarafından intikamları alındığını bildirdiği prensler, anlaşılan, bu ülkenin hükümdarları idi. Bunların sonuncusu olarak, Ḳutula-Ḳaān (< türkçe *ḳağan*) zikredilir; oğlu Altan'ın Timüçin'in tarafdarları arasında adı geçer. Altan daha sonra, diğer bir çok kimseler ile birlikte, Timüçin aleyhine kıyam etmiş ve cereyan eden muharebede maktûl düşmüştür.

Moğul an'anesine göre, Ḳıyat soyundan olan Yesügey de bu hânedana mensûp idi. Mamafih bu akrabalık belki de sonradan uydurulmuştur. Yine moğul an'anesinden öğrendiğimiz Yesügey'in ömrünün son yıllarında kalabalık bir kabîlenin reisi olması keyfiyeti de şüphelidir. Yesügey 1167'de, oğlu Timüçin henüz 12 yaşında iken, öldü. Ölür-ölmez reisi bulunduğu kabîle câmiası dağılmış olsa gerektir. Her kesin terkettiği Timüçin ile annesi ve kardeşleri avculuk ve balıkçılık ile yaşamak mecburiyetinde kaldılar. Demek oluyor ki, Cengiz Han babasından hiç bir şey tevârüs etmemiş ve

müstakbel ülkesinin temellerini kendi başına atmıştır. İşte bu sebeple büyük icraatına, diğer bütün fâtihlere nazaran, çok daha geç girişebildi. Her hâlde 50 yaşına kadar ismini, Moğulistan hâricinde, kimse bilmiyordu.

Cihan tarihinde en büyük imparatorluğun müessisi olan Timüçin, tarihte ilk defa, bir kısmını asilzâdelerin teşkil ettiği bir sergüzeştçiler grupu tarafından „h a n“ ilân edilmiş olarak görülür. Cengiz Han'ın hayatının bu kısmı hakkında mâlûmat kifayetsiz olup, itimada lâyık değildir. Buna rağmen, Han ile tebeasının karşılıklı vazifelerini ne şekilde tesbit ettikleri noktasından, bu mâlûmat dikkate değer mâhiyettedir. Tebea, hanın tahta çıkması sırasında, şöyle demişlermiş: — „Sen hükümdarımız olacak olursan, biz her muharebede sayısız düşmanlara karşı ön saflarda savaşacağız; güzel kadın veya kız ve cins atlar ele geçirecek olursak, bunları sana bırakacağız. Sürek avına her kesten önce çıkacağız ve yakaladığımız hayvanları sana vereceğiz“. Musibet günlerinde tevabii tarafından terkedilen han da buna benzer bir şekilde söz söyler ve tebeasına karşı vazifesini yaptığını iddia eder: — „Sürü-sürü atlar ile koyunlar, kadın ve çocuklar ele geçirip, sizlere dağıttım. Boz kırlarda avlandığımız zaman, sizin için sürek avları tertip ettim ve avu dağlardan önünüze sürdüm“. Cengiz Han ikbâl zamanlarında bile bu kabil telâkkilerden pek ayrılmamıştır; kendisi için dâimâ en büyük saadet, yendiği düşmanlarının atlarına binmek ve karılarını öpmek idi (krş. Raşîd al-Dîn'in farsça metni, nşr. Berezin, *Trudı vost. otd. arḫ. obşç.*, XV, 194). Hiç bir yerde, meselâ VIII. asrın Orhun kitâbelerindeki türk hükümdarı gibi, fütuhatını kavminin menfaati için yaptığını, nüfusu arttırdığını, fakir halkı zenginleştirdiğini ve çıplakları giydirdiğini iddia etmez.

XII. asrın ikinci yarısında, mahallî sebepler istisna edilirse, Moğulistan'da cereyan eden hâdiselere, Çin hükümetinin siyâseti âmil olmuştur. Bir çok diğer Çin sülâlelerinde olduğu gibi, Kin sülâlesinin esas siyâseti de Çin boyunduruğu altına girmeyen göçebe kabîle reislerini aynı soydan diğer kabîlelere ezdirmekti. Çinlilerin moğul prenslerini imha ettirmiş oldukları Buyir-Nor tatarları, bu sefer Çin için tehlikeli bir vaziyet almışlardı. Timüçin'i, hıristiyan Kerayitlerin reisi ile birlikte, bunlara karşı çinlilerin müttefiki olarak görüyoruz. Hâlbuki kendisinin moğul prenslerinin akrabası olduğu ve bilâhare Kin sülâlesine karşı giriştiği harp ile bunların intikamını aldığı rivâyet edilir. 1194 (kaplan) yılında muharebe müttefikler lehine neticelendi. Yardımına mükâfat olmak üzere, çin kumandanı (*çing-siang*) Kerayit reisine hükümdarlık (çince *wang*, moğulca ve VIII. asır türkçesinde *ung* veya *ong*) unvanı, oğluna da *tsiang-kün* (moğulca *sengün*) askerî rütbesini tevcih etti. Bu iki prensin asıl isimleri, anlaşılan bu çince unvanlar yüzünden, tamamiyle ortadan kalkmıştır. Timüçin'e de bu neviden bir unvan tevcih edilmiş ise de, bu diğerleri kadar tanınmamıştır.

Müteâkip 10 sene Moğulistan'da dâhilî mücâdeleler ile geçmiştir. Muhtelif prens ve kabîleler arasında cereyan eden bir çok muharebelere Timüçin, dâimâ Kerayit hükümdarının sâdık bir müttefiki olarak, iştirâk etmiş ve rivâyete göre, ona o zaman „baba“ diye hitap etmiştir. Bu hâdiseler arasında daha büyük ölçüde bir hareket de görülür: 1201 (tavuk) yılında bir çok kabîleler Timüçin'in eski kan kardeşi (*anda*) Camuḳa (Camuḫa) etrafında birleşerek, onu, g ü r ḫ ā n unvanı ile, hükümdar ilân ettiler. Bu hareketi halk kütlelerinin asîlzâdelere karşı mücâdelesi olarak kabûl etmek icap etse gerektir. Timüçin ve müttefiklerinin aksine olarak, Camuḳa'nın, „at sürülerine sahip“ olan itibarlı kimselerin değil, fakir ve hakir „koyun çobanlarının“ müdafii olduğu bildirilir. Fakat topladığı ordu az zamanda mağlûp edildi ve dağıtıldı. Mamafih Camuḳa daha sonra Sengün ve babasının itimadını kazanmağa ve bunları eski müttefiklerinden ayırmağa muvaffak oldu. Timüçin için müttefikleri ile arasının açılması pek vahim neticeler verdi. Hemen bütün müttefikleri tarafından terkedilmiş olduğu hâlde, kendisine sâdık kalan bir kaç kişi ile, küçük bir göl olan Balciyuna kıyısına çekilmek ve bu gölün pis suyunu içmek mecburiyetinde kaldı. Fakat her şeye rağmen, düşmanlarını desise ile aldatmak ve bir baskın ile ezmek imkânını buldu. Ung Ḫān ve oğlu Sengün selâmeti firarda aradılar ise de, uzak diyarlarda tutulup, öldürüldüler; Ung Ḫān Moğulistan batısındaki bölgede, oğlu da Kâşgar ile Hotan arasında telef oldu. Moğulistan'ın doğusunda bulunan bütün kabîleler Timüçin'i hükümdar tanıdılar (1203, domuz yılı).

Balciyuna'da, hattâ en kara günlerde bile, Timüçin'e sâdık kalmış olan küçük bir zümre Cengiz Han'ın kurduğu devlette, „Balciyuntu“ sıfatı ile, büyük imtiyazlara sâhip oldular. Bunlar arasında Ca'far Ḫoca, Ḫasan ve Dânişmend Ḫâcib isminde 3 müslümanın bulunması dikkate değer. Bunların son ikisi, bir çok seneler sonra, Ḫvârizmşâh ülkesine karşı açtığı seferde hükümdarlarına refakat ettiler ve bu memleketler ahâlisi ile fâtihler arasında mutavassıt rolünü oynamak suretiyle, kendisine büyük hizmetlerde bulundular. Dânişmend Timüçin'den

çok daha genç olması lâzım gelir; çünkü onun ölümünden en az 25 sene sonra ölmüş ve torunu Melik (Ügedey'in oğullarından biridir) 'in hocası olarak, adı geçer. Anlaşılan bu müslümanlar buralara tâcir sıfatı ile gelmişlerdi. Filhakika o devirde yaşayan çinli Meng-Hung Moğulistan ile Çin arasındaki ticaretin garptan gelmiş müslüman tâcirler elinde olduğunu kaydeder. Moğullar tarafından türkçe *ortaḳ* („mutavassıt") adı ile anılan bu tâcirler daha sonraları Cengiz-Han'ın teveccühünü kazandılar. Kendisine izâfe edilen bir söze göre, Cengiz, ümerasına, oğullarına bütün harp fenlerini gâyet iyi öğreterek, onları, elindeki malların değerinden emin ticaret seyahatine çıkan bir tâcir gibi, nefsine itimat ile seferlere girişecek bir kabiliyette yetiştirmelerini tavsiye etmiştir. Tecrübe ve bilgi itibariyle moğullardan çok üstün olan bu müslüman tâcirlerin reylerinin, Cengiz Han'ın gerek siyâsetinde ve gerek devlet teşkilâtında azçok te'siri olduğu kabûl edilebilirse de, bu husûsta kat'î mâlûmat sâhibi değiliz.

Moğulistan'ın garp yarısının teshiri ancak 1206 (kaplan) yılında, kudretli Nayman kabîlesinin mağlûp edilmesi ile, tamamlanabilmiştir. Çinlilerce Cengiz „imparator" unvanını aynı yılda almıştır. Hakikatte ise, ne Timüçin, ne de ilk halefleri, Kin sülâlesinin ortadan kaldırılmasından sonra bile, kendilerini hiç bir zaman „Çin imparatoru" saymayarak, dâimâ göçebeler devleti hükümdarları kalmışlardır. Kendisinden önceki bir çok göçebe dere-beyler gibi, Timüçin de, hükümdar olduktan sonra, yeni bir isim aldı (halefleri bu an'aneye sâdık kalmadılar). Kendisine, ilk olarak, ne zaman „Cengiz Han" dendiğini ve *cengiz* (*çiñgiz*) sözünün ne mâna ifâde ettiğini moğul an'anesinden, sarih olarak, öğrenmek kabil olamamaktadır. Bâzılarına göre, Timüçin bu unvanı daha küçük bir sergüzeştçiler grupunun reisi iken, bir kısmına göre, 1203'te Kerayitler üzerinde kazandığı muzafferiyetten ve diğer bir kısmına göre ise, 1206'da Naymanlar üzerinde elde ettiği zaferden sonra almıştır. Muasırı olan çinli Meng-Hung'a göre, *cengiz* çince *t'ien-tze* („semaların oğlu") karşılığıdır. Diğer bir çin etimolojisi de Douglas tarafından verilir (*The life of Jenghis Khan*, London, 1877, s. 54): *ching-sze* „the perfect warrior". Raşîd al-Dîn'in verdiği moğulca etimolojiye göre ise (krş. Berezin nşr. metni, *Trudı vost. otd. arḫ. obşç.*, XV, s. 12), *cengiz*, *çink* „kuvvetli" sıfatının eemi şeklidir. Timüçin'e hükümdarlık unvanı bir şaman tarafından tevcih edildiğine göre, *cengiz* sözü moğulların, henüz kâfi derecede tetkik edilmemiş olan, dinî tasavvurları ile alâkalı olmalıdır.

Menbâlar Cengiz Han'ın 1206'da bütün Moğulistan'ı hâkimiyeti altında birleştirdikten sonra, ilk devlet meclisini (kurultay) topladığı, hâkimiyetinin hâricî alâmetlerini tesbit ettiği ve devlet teşkilâtına son şeklini verdiği hususlarında müttefiktirler. Hanlık kudretinin alâmeti olmak üzere, karargâhına 9 kır at kuyruğundan vücuda getirilmiş bir sancak dikildi. Çin kaynaklarınca, bu sancağın üzerinde siyah bir at resmi de bulunuyordu.

Rivâyete göre, Cengiz Han şu sözleri söylemiştir: — „Evinde intizamı te'min edebilen bir kimse, bir devlette de intizam te'min edebilir. 10 kişiye icap ettiği şekilde kumanda etmesini bilene, 1000 veya 10.000 kişinin de kumandası tevdi edilebilir". Her zaman için, şüphesiz, doğru olmayan bu sözün, Cengiz Han, belki her kesten fazla eri olduğunu hayatı boyunca göstermiştir. Akıncı çetesi reisi iken olduğu gibi, imparator olduğu zaman da tebeası arasında hemen hemen kendi nefsine olduğu kadar itimat edebileceği mahrem ve sâdık bir muhit te'min etmeğe muvaffak olmuş ve bu sâyede eseri, tarihte (kavim muhaceretleri ile münasebetdar olmayan bütün bu türlü istilâların aksine olarak), ölümünden sonra da aynı muvaffakiyetle devam etmiştir. Moğulların askerî muvaffakiyetinin bir sırrı da vücuda getirmiş oldukları ve son şeklini 1206'da alan, kalabalık bir muhafaza kıt'ası teşkilâtıdır. 10.000 kişiden müteşekkil olan bu hassa birliklerinin hanın karargâhında görecekleri vazifeleri, en ufak teferruatına kadar, tesbit edilmişti. Disipline fevkalâde riayet edilirdi. Bunlar devlette imtiyazlı bir askerî aristokrasi mevkiinde idiler. Teşkilâtta hizmet eden bir nefer diğer kıt'alardaki 1000 kişilik kuvvetler kumandanından yüksek mevkie sâhip idi. Hiç bir kumandan emri altında bulunanlardan hiç birini, hanın haberi ve izni olmaksızın, idam edemezdi. Bu hassa kıt'asının içinde de, ayrıca, doğrudan-doğruya bana tâbi olan 1000 kişilik bir alay vardı. Bu alay ancak hükümdar bizzat ordunun başında bulunduğu zaman harbe girerdi. Orduda disiplinin muhafazası, askeri harbe alıştırmak ve efradın harp kabiliyetini denemek için mühim bir vâsıta da, mükemmel bir şekilde tertip edilen sürek avları idi. Bunlarda, hakikî muharebelerde olduğu gibi, askerî disipline mutlak surette ve harfi-harfine riayet edilirdi. Moğul ordusunda disiplin hissinin ne kadar kuvvetli olduğunu bize 1240'ta vücuda getirilmiş olan moğulca bir eser çok açık bir surette gösterir. Mechûl müellif hükümdar ve hânedan âilesi prenslerinin, çekinmeksizin, bütün hata ve kabahatlerini sayar. Uzak ülkelerin fethi hakkında müellifin

mâlûmatı azdır; fütuhat savaşlarına dâir fazla bir şey bildirmez. Buna mukabil, islâm kaynaklarında da zikredilen Horasan'da vukû bulan ufak bir disiplinsizlik (bir ordu grupu, hanın emrine rağmen, bir tarlanın yağmasına girişmişti) bilhassa zikredilmeğe ve üzerinde durulmağa değer.

Cengiz Han'ın „dâhilî siyaseti" (eğer böyle bir tâbir yerinde ise) için dikkate değer bir cihet de, kendisine izâfe edilen sözlere göre, onun Orhun kitâbelerindeki „fakir ve çıplakların" yardımcısı hanın aksine olarak, sâdece ordusu ve kavmi arasında nizam ve disiplinin te'sisine yarayan hizmetlere kıymet vermesidir. Cengiz'e göre, kendisinden önce oğul babaya, küçük kardeş ağabeğine, gelin kain vâldesine, memurlar âmirlerine itaat etmiyorlar ve âmirler de, emirleri altında bulunanlara karşı vazifelerini ifa etmiyorlardı. Hükümdarlığı zamanında, idaresi altında her yerde, intizam te'min ve her kesin mevkii tâyin edilmişti.

Söylendiğine göre, Cengiz Han mühür ve yazı kullanıldığını, ilk olarak, Naymanlar ülkesinde görmüştür. Emrindeki müslüman tâcirler, bugünkü şarklı tâcirler gibi, çok uzak ülkeler ile ticarî münasebetlerde bulundukları hâlde, yazı yazmak bilmezlerdi. Nayman hanlarının hizmetinde bir uygur mühürdar vardı. Cengiz Han onu kendi hizmetine aldı, imparatorluğunda uygur yazısının kullanılmasını tâmim etti ve bu yazının oğullarına ve diğer asîl genç moğullara öğretilmesini emretti. Moğul imparatorluğunun daha o sıralarda doğrudan doğruya çin memuriyet sistemi te'siri altında kaldığına hükmetmemize bir sebep yoktur. Göçebeler nazarında Çin imparatorluğunun pek büyük tutulduğu muhakkaktır. Peking'in zaptından az sonra, Cengiz Han'ın karısı olup, kocasından sonra 30 küsûr sene daha yaşayan Kin sülâlesine mensûp prenses güzel değildi ve dünyaya hiç bir çocuk getirmemişti. Buna rağmen, „büyük bir imparatorun kızı" sıfatı ile, sülâlesinin izmihlâlinden sonra da, bütün hayatı boyunca, vatandaşlarından hürmet görmüştür (krş. Raşîd al-Dîn, *Trudı vost. otd. arḫ. obşç.*, XIII, 131). Mamafih Cengiz Han'ın sarayında devletinin kuruluşundan uzun zaman sonra da Çin medeniyetinin hiç bir mümessili yoktu. Meng-Hung'un bildirdiğine göre, çin yazısı moğullar tarafından, Çin ile münasebetlerinde bile, ancak 1219'dan sonra kullanılmıştır. Bundan önce Çin'e gönderilen tahrirat yalnız uygur yazısı ile yazılıyordu. İranlı memurların da Cengiz Han'ın hizmetine ancak Mâverâünnehr'in fethinden sonra girdiği anlaşılıyor (krş. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I, 413 v. d., Raşîd al-Dîn tarafından bildirilen fıkra). Daba Cengiz Han hayatta iken, mağlûpların medeniyetini, hiç değilse, hâricen tamamen benimseyen ve bir kaç dil konuşabilen genç moğullar vardı. Ancak han mağlûp milletlerin medeniyetlerine dâimâ yabancı kalmıştır; ana dili olan moğulcadan başka hiç, bir dile âşina değildi.

Cengiz Han'ın, daha Moğulistan'da iken, geniş fetih plânları ile hareket ettiğine dâir elimizde hiç bir delil yoktur. Komşu medenî ülkelere yaptığı ilk seferlerde talan maksadı güdülüyordu; dâimî moğul hâkimiyeti buralarda çok daba sonradır. Batıya ilk sefer, bu istikamette kaçan düşmanların tâkibi için yapılmıştır. Daha sonra, hâdiselerin inkişafı ile, bu seferler plânlı bir fetih harbine inkılâp etti.

1205 yılında, Cengiz Han, ilk defa, medenî bir ülke olan Tangut (çinlilerin Hsia yahut Hsi-Hsia tâbir ettikleri devlet)'a sefer etti ve bol ganimetle döndü. Hsia'ya karşı harp daha sonra müteaddit defalar tekrarlandı. 1210'da Hsia imparatoru Cengiz Han'a kızını, zevce olarak, vermeğe mecbur oldu. Muhasamata, bu tarihten çok sonra, yeniden başlandı ve imparatorun ölümünden bir sene önce, Hsia devletine nihâyet verildi.

Şimâlî Çin'de Kin sülâlesi ile 1211'de başlamış olan harp de uzun sürmüştür. Bu harpte, başladığı andan itibaren, bütün kuvvetlerden istifâde edilmiştir; Mogulistan'da yalnız 2.000 asker bırakıldı; han ve 4 oğlu da, ordu ile birlikte, bu harbe iştirâk ettiler. Müteaddit muzafferiyetlerden sonra, moğul ordu grupları, Raşîd al-Dîn'e göre, 1213'te ve Çin resmî anallerine göre ise, 1214'te Peking önünde buluştular. Burada sulh yapıldı ve Cengiz Han çin prenseslerinden biri ile evlendi. Fakat 5 ay sonra harp yeniden başladı. 1215'te Peking, uzun bir muhasaradan sonra, gâliplere teslim oldu ve 1216'da Cengiz Han Moğulistan'a döndü. Fakat Cengiz Han buradan ayrılır-ayrılmaz, Kin imparatorluğunun mühim bir kısmı geri alındı. Daha sonra bu harbe devam vazifesini kumandanlardan Muḳuli üstüne aldı. Fakat uğradığı bütün mağlûbiyetlere rağmen, Kin imparatorluğu devam etti ve ancak Cengiz Han'ın halefi tarafından ortadan kaldırılabildi.

1211—1216 yıllarında, moğulların bütün kuvvetleri Çin'de meşgûl iken, batıya kaçan düşmanların tâkibine fâsıla verilmek mecburiyeti hâsıl olmuştur. Bu sebeple, moğul silâhlarının batıdaki bütün muvaffakıyetleri ya 1211'e kadar veya 1216'dan sonra elde edilmiştir.

Moğulistan ve Çin'in hemen batısında Kara-Hıtay gûrhanlarının ülkesi bulunuyordu. Bu ülke uygur memleketinden (krş. BİŞBALIK) Aral gölüne kadar uzanan bütün sâhayı ihtivâ

ediyordu. Kara-Hıtay devleti, ilk olarak, Moğulistan'dan kaçan insan kalabalığının ve bunları takip edenlerin istilâsına uğradı. Esasen muhtelif müslüman hükümdarlarının ve bilhassa Ḫvârizmşâh Muḥammed'in taarruzları ile zayıflamış olan Gûrhan hâkimiyeti bu suretle tamamen ortadan kalktı. 1209'da uygur hükümdarı (İdikut), 1211'de bugünkü Yedi-Su şimâlinde bulunan Karluk hükümdarı Arslan Han (moğullara ilk tâbi olan müslüman hükümdardır), 1216'dan sonra da İli vâdisindeki Almalık hükümdarı moğullara boyun eğdiler. Mâverâünnehr Ḫvârizmşâh tarafından zaptedildi. Kara-Hıtay devletinin diğer kısımlarını da Nayman hükümdarı Küçlük ele geçirdi. Müteâkip senelerde Küçlük, hiç bir engele rastlamadan, hâkimiyetini bu sâhalarda sağlamlaştırdı. Kendisi, kabîlesinin ekser mensûpları gibi, aslen hıristiyan idi; Kara-Hıtay ülkesinde „putperestliği" (gâlibâ budizmi) kabûl etti. Bugünkü Çin-Türkistanı'ndaki müslümanları, uzun mukavemetlerden sonra, hâkimiyeti altına almağa muvaffak oldu ve aleyhlerinde şiddetli tâkibata girişti. Alenî ibâdet yasak edildi ve halk Hıtay libası giymeğe mecbur kaldı. Serkeş veya şüpheli şahısların evlerine asker yerleştirildi ki, bu usûl, XVII. asırda Louis XIV. tarafından, Fransa'da protestanlara da tatbik olunmuştur.

Cengiz Han'ın yeniden batıya teveccühü 1216'da kabil olabildi. Bu tarafta düşmanların tâkibine bu sefer büyük oğlu Cuci'yi memur etti. Cuci ilkin, Naymanların değil, Merkitlerin üzerine yürüdü. Moğullar tarafından Baykal doğusundaki sâhaya sürülmüş olan Merkitler bugünkü Kırgız bozkırlarına sığınmışlardı. Çarpışma bu bozkırın batı kısmında, şimdiki Turgay mıntakasında vukû buldu ve Merkitler hemen tamamen yok edildiler. Fakat hemen sonra moğul ordusu Ḫvârizmşâh'ın kalabalık bir ordusunun taarruzuna uğradı. Bu ordu aşağı Sır-Derya vâdisinden hareketle mıntakanın hâkimi Kıpçaklara karşı sefer etmişti. Muharebe sâhası ve coğrafî şerâit hakkında yegâne sahih mâlûmat veren Nasavî, diğer menbâların aksine olarak, bu muharebenin Otrar katl-i âmından sonra değil, daha önce 612 (1215/1216)'de vukû bulduğunu sarahaten kaydeder. Muharebede hiç bir taraf netice alamadı. Müteâkip gece moğullar ordugâhlarını boşalttılar ve düşmanı aldatmak maksadı ile, nöbetçi ateşlerini söndürmeksizin, uzaklaştılar ve böylece, aradaki mesafeyi açarak, tâkip edilmekten kurtuldular. Cuci'nin bu muharebeyi istemediği sarahatle kaydedilir. Ḫvârizmşâh'ın bütün kâfirlere düşman nazarı ile baktığını söylediği rivâyet edilmekle beraber, her hâlde onun da böyle bir muharebeye girişmek tasavvuru yoktu. Cengiz Han'ın bu muharebeden haberdar olup-olmadığı, haberdar idi ise, nerede ve ne zaman haber aldığı mâlûm değildir. Ancak bu muharebenin iki devletin münasebetleri üzerinde hiç bir te'siri olmamıştır. Gâlibâ bu çarpışma her iki tarafça esef edilecek bir anlaşamamazlık diye kabûl edilmiştir. Cengiz Han'ın bir kaç sene sonra, bütün islâm âlemi için felâketle neticelenen, Ḫvârizmşâh devletine karşı büyük seferinin bu hâdise ile hiç bir alâkası yoktur.

Bu seferin sebepleri, fakat ekseriyâ vesikaları lâyıkı ile bilinmeden, sık-sık bahis mevzuu olmuştur. En yeni ilmî tetkiklerde bile halife Nâṣir lidîn Allâh'ın moğullara bir sefaret heyeti göndererek, düşmanı Ḫvârizmşâh'a karşı, onlardan yardım istediği rivâyeti hakikat gibi gösterilir. Hâlbuki Mirḫvand (*Vie de Djenghiz Khan*, nşr. Jaubert, s. 102 v. d.)'da buna dâir verilen mufassal mâlûmat kat'iyen efsânevî mâhiyettedir. İlk kaynaklarda halifenin böyle bir hareketinden, islâm âlemine yayılmış müphem bir rivâyet olarak, bahsedilir; âdetâ bu tarihten 20 sene sonra papa taraftarlarının Friedrich II.'e karşı ve onun taraftarlarının da papaya karşı olan aynı şekildeki ithamları gibi (krş. L. Cahun, *Introduction à l'histoire de l'Asie*, Paris, 1896, s. 356 v. d.). Vâkıa Cengiz Han 1215 veya 1216'da, Peking'de müslüman bir sefaret hey'eti kabûl etmiştir. Fakat bu hey'et halife tarafından değil, Ḫvârizmşâh tarafından gönderilmişti. Çin'deki moğul muvaffakiyetleri orta Asya'ya kadar duyulmuştu. Ḫvârizmşâh da bunları işitmişti ve gönderdiği sefaret hey'eti vasıtası ile, yeni fâtihin kuvveti hakkında daha sarih bir fikir edinmek istiyordu. Bu sefaret heyeti hakkında mâlûmat veren yegâne müverrih (Cüzcânî, *Ṭabaḳât-ı Nâṣirî*, tre. Raverty, s. 270 v. d., 963 v. d.), mâlûmatını bizzat gönderilen sefirden (Bahā al-Dīn Rāzī) almıştır.

Cuvaynî'de zikredilen ticaret kervanı (krş. Schefer'deki metin, *Chrestomathie persane*, II, 106 v. d.) bu sıralarda gelmiş olsa gerektir. Tâcirlerin, hanı, Moğulistan'da veya Çin'de gördükleri, bu menbâda bildirilmez. Demek oluyor ki, iki devlet arasında ticarî münasebetlerin te'sisi için ilk teşebbüs Ḫvârizmşâh devletinden gelmiştir. Moğulistan'dan orta Asya'ya bir sefaret hey'eti ve ticaret kervanı gönderilmesi, ona bir mukabele olarak, kabûl edilmelidir. Daha 1203'ten önce müslüman tâcirlerin Cengiz Han'a gelenleri, bu ticaret münasebetlerinin her iki taraf için, alelûmum kabûl edildiğinden fazla bir ehemmiyeti hâiz olduğunu gösterir.

1218 'de Mâverâünnebr 'de moğul hanının elçisi olarak Ḫᵛārizmli, Buharalı ve Otrarlı 3 müslüman görmekteyiz. Bunlar Ḫᵛārizmşāh 'a kıymetli hediyeler getirmişler ve hanın kendisine „en sevgili oğullarından birisi" nazarı ile baktığını tebliğ etmişlerdir. „Oğul" tâbiri Muḥammed 'i rencîde etmiş olmalıdır; zîra bu söz ile şarkî Asya 'da ve islâm âleminde hükümdarlar vasallerine hitap ederlerdi. Bununla beraber, Cengiz Han 'ın, iddia edildiği gibi, Ḫᵛārizmşāh 'ı bu suretle kasden tahrik etmek istediği şüpheli olsa gerektir. Muhakkak olan cihet, iki hükümdar arasının bu hâdise yüzünden açılmadığıdır. Muḥammed 'in memnuniyetsizliğini, sefaret hey'etini kabûl ettiği zaman değil, müteâkip gece elçilerden biri ile konuşurken, izhar etmiş olduğu ve muhatabından aldığı tatminkâr cevap üzerine, sefaret hey'etini müsait cevap ile memleketine gönderdiği bildirilir.

Ticaret kervanı hepsi müslüman olan 450 kişilik bir kafileden mürekkep idi. Başlarında 4 tâcir bulunuyordu: Otrarlı 'Omar Ḫōcā, Marâgalı (Azerbeycan) Ḥammāl, Buharalı Faḫr al-Dīn Dīzaki ve Heratlı Amīn al-Dīn. Bütün bu tâcirler hudut şehri Ortar 'da katledildiler ve malları yağma edildi. Bu katillerin şehrin kumandanının şahsî tama'ı veya sultanın emri ile mi yapıldığı mâlûm değildir. Yalnız biç bir menbâda tâcirlerin casusluk veya tahrik edici bir hareketle bu âkibete uğradıklarına dâir bir kayda tesadüf edilmez. Cengiz Han 'ın, diğer bir sefaret hey'eti vasıtası ile, tarziye istediği bildirilir. Muḥammed bu hey'eti, veya içlerinden birini de öldürttü.

Bu hâdiseler Ḫᵛārizm devletine karşı seferi artık bir zarûret hâline getirmişti. İslâm kaynaklarına göre, Cengiz Han 'ın bu seferi 600.000 veya 700.000 kişi ile yaptığı söylenir. Bu sayılar, şüphesiz, pek mubalâgalıdır; fakat moğulların bu kuvvetli düşmana karşı mümkün olduğu kadar büyük bir ordu ile harekete geçmiş olacakları da pek tabi'îdir. Buna hükmettirecek diğer bir cihet de, 1211 'de olduğu gibi, bu seferde de han ve 4 oğlunun ordunun başında bulunmalarıdır. Bununla beraber doğu ülkeleri de tamamen askersiz bırakılmadı; Çin 'deki harp bu seneler içinde de devam etmiştir. Kumandan Muḳalı (Muḫalı) 'nın emrinde, 129.000 mevcudlu moğul ordusunun hemen yarısı bulunuyordu. Çin 'deki bu ordudan her hâlde biç veya pek az kuvvetler çekilmiştir; yoksa Kinler bu fırsattan, daha iyi bir şekilde, istifâde edebilirlerdi. Buna göre, Ḫᵛārizmşāh ile muharebeye sevkedilen moğul ordusunun asıl muharip kısmı 70.000 kişiden pek fazla olmasa gerektir; tâbi kavimlerden bu sefer için gönderilen asker moğul ordusundan bir az daha fazla sayıda olabilir. Bunlar arasında 2 müslüman hükümdar da vardı. Ḳarluḳ hükümdarı Arslan Han ve Almalık hükümdarı Sugnak-Tigin, orduları ile, dindaşlarına karşı, moğulların safında harbe iştirâk etmek mecburiyetinde kaldılar. Mâverâünnehr ve diğer ülkelerdeki muharebelerde moğul ordusunun birlikleri hakkında sâhip olduğumuz mâlûmat bizi moğullar ve müttefiklerinin ordu mevcudunun 200.000 kişiyi tecavüz etmediğine hükmettirmektedir. Ḫᵛārizmşāh ordusunun sayıca moğullara üstün olduğu muhakkaktır. Ancak bu ordunun muhtelif birlikleri, aralarında anlaşamamış olduklarından, Cengiz Han ve kumandanlarının idaresi altında sevkedilen orduya karşı koyamadılar.

Moğul ordularının islâm ülkelerinde elde ettikleri zaferler neticesinde, bizzat Cengiz Han 'ın batı istikametinde Buhara 'ya, cenup istikametinde Sind kıyısında Peşâver havâlisine ve ordularının Azak denizine kadar ilerledikleri şimdiye kadar, bir çok defalar, tafsilâtı ile anlatılmıştır. D'Ohsson (*Histoire des Mongols*, I, 216 v.d.) 'un etraflı surette naklettiklerine ilâve edilecek yeni bir şey pek azdır. Yukarıda söylendiği gibi, hâdiselerin bu şekilde inkişafında 1218 'de Küçlük devletinin Cengiz Han 'ın kumandanlarından Cebe tarafından ortadan kaldırılmasının te'siri olduğu kabûl edilebilir. Kâşgar ve diğer şehirlerde halk, başlarındaki müstebitlere karşı kıyam ile, moğulları kurtarıcı gibi karşıladı. Küçlük idaresi altında müslümanların mârûz kaldıkları dinî tâkibatın aksine olarak, moğul kumandanı her kesin atalarının dinine sâdık kalmakta serbest olduğunu ilân etti. Bu hâdiselere dâir haberler, hiç şüphesiz, Mâverâünnehr 'e de ulaştı. Otrar 'da öldürülenlerin hepsinin müslüman olması, Ḫᵛārizmşāh 'ı, tebeasını moğullara karşı mücâdelenin bir cihad olduğuna kandırmakta zâten güçlüklere uğratmıştı. Bu kere mesele kendisi için bütün-bütün müşkül bir hâl aldı.

Moğul stratejisi bütün medenî memleketlerde (Çin 'de, ön Asya 'da ve bilâhare Rusya 'da) aynı idi. Her yerde silâhsız köy ahâlisi kütle hâlinde toplanıyor ve müstahkem mevkilerin muhasarasında istihdam ediliyordu. Kalelere taarruzda moğullar bu zavallıları öne sürerek, ilk ok yağmurunda bunları telef ettiriyorlar ve bu suretle tâkip eden asıl orduya yol açılmış bulunuyordu. Hattâ bâzı hâllerde bunlara bayraklar verilerek, düşmanlarda kalabalık bir ordu karşısında bulunduğu zehabı uyandırılıyordu. Hocend muhasarasında moğulların sayısı 20.000 'i geçmediği hâlde, beraberlerinde getirdikleri esirlerin 50.000 'e yaklaşığı anlaşılmaktadır.

Mâverâünnehr ve Ḫvārizm'de moğul hâkimiyeti daha Cengiz Han zamanında, kat'î olarak, teessüs etmişti. Ḫvārizmşāh'ın diğer ülkelerini bir kere daha fethetmek zarureti hâsıl oldu. Muḥammed, şahsen, hemen-hemen hiç bir yerde düşman ordusuna karşı harekete geçmedi. Kaçışı ve ölümü hakkında bildirilen şeyleri, tâkip edenlerin izini kaybettikleri şeklinde tefsir etmek yerinde olsa gerektir. Aksi hâlde kıt'aya o kadar yakın olan Hazer denizindeki adada ele geçirilmesi güç olmazdı. 1240 yılına âit anonim bir moğul tarihi Muḥammed'in haleli Calāl al-Dīn'in moğul elçilerinin öldürülmesini emreden şahıs olduğunu vatandaşlarına isbat etmektedir. İbn Baṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, III, 23 v.d.), 100 sene sonra, orta Asya'da buna benzer rivâyetleri bizzat işitmiştir. Cengiz Han ve yakınlarının bu hususta her hâlde daha iyi mâlûmat sâhibi olduklarını kabûl etmek zarureti olsa gerektir.

Bizzat Cengiz Han tarafından kumanda edilen ordu, bütün harb boyunca, tek bir mağlûbiyete dahi uğramadı. İslâm kumandanları ancak küçük moğul birliklerine karşı bâzı geçici muvaffakiyetler elde ettiler. Harbin umumî cereyanı hakkında itimat edilebilir mâlûmata sâhibiz. Mamafih bu malûmatın çoğu 658 (1260)'de yazılmış olan tek bir menbâdan (Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihān-guşāy*) alındığı cihetle, teferruatta her zaman sahîh değildir. Eser ile vak'alar arasında geçen 40 sene, bilhassa hanın sözleri ve icraatı hakkında, bir takım efsânelerin türemesine kifâyet etmiştir. Çok defa, en son ilmî eserlerde bile, ana dili olan moğulcadan başka bir lisan bilmeyen Cengiz Han'ın, Buhara'yı zaptettiği zaman, mescidin (*muṣallā*) minberinden halka hitapla, insanları, işledikleri günahlardan dolayı, cezalandırmak üzere, Allah tarafından gönderildiğini söylediği rivâyeti yer bulmuştur (bk. msl. Schefer, *Chrest. persane*, II, 124). Bu hususta şunu ilâve etmek kâfidir: Buhara'nın zaptı hakkında, Cuvaynī'den önce, 3 müverrih mâlûmat verir; bunların hiç birinde böyle bir kayıt yoktur.

Hanın arzusu üzerine Çin'den Hindükuş'a seyahat eden tao dini sâliklerinden çinli râhip Çang-Çun bize, han ve oğullarının emri üzerine ve Cengiz'in Hindükuş'tan Mâverâünnehr'e avdetinde, tahrip edilen arazi hakkında bâzı mâlûmat vermektedir. Cengiz Han'ın bu mezhebin ebedî hayata ulaşmak yollarına âşina olduğu anlaşılmaktadır. Çang-Çun'a tevcih ettiği bir sual üzerine ondan aldığı: — „Hayatı muhafaza etmenin çâreleri vardır, ama ölmezliğe kavuşmanın çâresi yoktur" — cevabı Cengiz'de bir haylı kırgınlığa sebep olmuş olabilir; buna rağmen, o nefsine hâkim kalmış ve çinli râhibe karşı teveccühünü azaltmadığı gibi, onun hulûs ve samimiyetini öğmüş ve sonraları, her zaman tatbik etmemekle beraber, öğüt ve tavsiyelerini bile büyük bir hürmetle karşılamıştır. Mart 1223'te bir av esnasında Cengiz Han'ın hayatı tehlikeye girmişti. Attan düşmüş ve azgın bir yabanî domuzun taarruzuna uğramıştı. Râhip, Cengiz Han'a, yaşı ilerlemiş olduğu cihetle, artık bu eğlenceden vazgeçmesi lâzım geleceğini söyledi. Han bir daha avlanmayacağını vaad etti; fakat vaadini ancak 2 ay tutabildi.

Cengiz Han 1223 yazını Ḳulan-Başı bozkırında (bugünkü Sır-Derya doğusunda ve İskender silsilesi şimâlinde), 1224 yazını da Irtış kıyısında geçirdi. Vatanına 1225'te döndü. Aynı senede buradan Hsia devletine sefer etti; bu kendisinin son seferidir. Burada Çin'in bugünkü Kan-Su eyâletinde, Tsin-Çou şehrinden uzak olmayan bir yerde ve Hsia merkez şehrinin kat'î olarak teslîminden bir kaç gün önce, 624 ramazanının ilk yarısında (ağustos 1227) vefat etti (ölüm tarihi ihtilâflıdır). Cesedi Moğulistan'a getirildi ve Onon ve Kerülen menbâları civarında, Burḫan-Ḫaldun dağlarında bir yere defnedildi. Gömüldüğü yer, moğul âdeti üzere, gizli tutuldu. Daha sonra, o dağlara haleflerinden bâzıları da gömülerek, heykelleri dikildi. Bu sâhanın çok daha cenûbunda bulunan Ordos'ta, büyük sed ile Hoang-Ho arasında Camḫak ırmağı üzerinde, bugün 2 keçe çadır vardır. Bunlarda, bazılarına göre, bakır, bir kısmına göre de gümüş bir sandık içerisinde Cengiz Han'ın kemikleri, eyeri, fincanı ve çubuğu (!) mahfuzdur; muayyen günlerde ziyaret edilir ve kurban kesilir. Bu yadigârların muahhar bir devre âit olduğu ve kurban âyîninin de sonradan yapılmağa başladığından bittabi şüphe edilemez. Buna dâir verilen ilk mâlûmatın hangi zamana âit olduğu bugüne kadar araştırılmış değildir.

Büyük fâtihin hayatının son 10 yılındaki hâricî görünüşüne dâir, çinli Meng-Hung ve iranlı Cūzcānī vasıtası ile, bâzı mâlûmata sâhibiz. Uzun boyu, geniş alnı ve uzun sakalı ile, ırkdaşlarından ayrılıyordu. Cūzcānī ayrıca, iri vücutlu ve yeşil-elâ gözlü olduğunu bildirir. Tepesinde yalnız bir kaç tel ak saçı vardı.

Cengiz Han hayatta iken, 3. oğlu Ügedey'i de kendine halef tâyin etmişti. Her göçebe devlette olduğu gibi, Cengiz Han'ın kurduğu devlette de, devletin hükümdara değil, hükümdar âilesine âit olduğu, bu âilenin her rüknünün bir u l u s u (kabîle), bir y u r t (arazi) ve bir i n c ü (saray ve askeri için lüzumu kadar vâridat)'ye sâhip olmak esası hâkimdi. Bu esasa Cengiz Han da riâyetle,

moğul an'anesi icabı, babasının „e v l a i", yâni aslen sâhip olduğu araziyi (Moğulistan'ın doğu kısmı), tevârüs eden küçük oğlu Tuli hâriç olmak üzere, oğullarından her biri daba Cengiz Han hayatta iken, muayyen arazi parçalarının sâhibi olarak tanındılar. Cengiz Han hâkim bulunduğu müddetçe, bu şartlar altında dahi, devletin birliğine halel gelmediği anlaşılmaktadır. Oğulları muhtelif mıntakalarıa hükümdarları olmaktan ziyâde, babalarının refikleri ve sâdık yardımcıları olarak görülürler. Her birinin devlet idaresinde hususî vazifeleri vardır: Cuci — avcı başı, Çagatay — moğul örf hukuku (yasa) tatbikçisi ve Tuli — harp nâzırı idi. Babalarının ölümünden ancak az önce, Tuli ile büyük oğlu Cuci'nin arası açıldı; Cuci, batı ülkelerinin fethinden sonra, âilenin Moğulistan'a dönmeyen yegâne rüknüdür. Cuci'nin babasına karşı isyan edip-etmediği veya moğul an'anesinin iddia ettiği gibi, bütün bunların iftira olduğu tâyin edilememektedir. Bilinen bir şey varsa, o da Cengiz Han'ın oğluna karşı sefere hazırlandığı sırada Moğulistan'a bunun ölüm haberinin geldiğidir. Muahhar menbâlara göre ise, Cuci babasından sonra 6 ay daha yaşamıştır.

B i b l i y o g r a f y a: d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, I'de zikr ve istifâde edilen menbâlardan başka bk. bilhassa Cüzcânî, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî* (metin *Bibliotheca Indica*, Calcutta, 1864 ve trc. Raverty, London, 1881); 1221 senesine âid çinli Meng-Hung'un verdiği mâlûmat için bk. V. Vasil-ev (*Trudı vost. otd. arḫ. obşç.*, IV); çinli râhip Çang-Çun'un seyahatine dâir olan mâlûmat, Palladius (*Trudı rossiyskoy duḫovnoy missii v Pekine*, IV) ve E. Bretschneider (*Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, I, 35 v. d.) tarafından tercüme edilmiştir; bir moğul tarafından kaleme alınmış olan 1240 senesine âit *Yüan-çao-mişi* („Yüan sülâlesinin gizli tarihi") adlı anonim eserin elde mevcud çin yazısına nakledilmiş şekli ile çince tercümesi, Palladius tarafından, rusçaya çevrilmiştir (*Trudı rossiyskoy duḫovnoy missii*, IV). Bütün bu membâlardan istifâde sureti ile W. Barthold, Cengiz'in şahsiyeti ve faâliyeti hakkında, bir deneme vücuda getirmiştir; krş. *Zapiski vost. otd. arḫ. obşç.*, X, 105 v. d.; *Turkestan v epoḫu mongol'skago naşestviya*, II, 409 v. d.; mezkûr esere âit müellif tarafından verilen mâlûmat için bk. *MSOS*, I; *Ostas. Stud.*, s. 196 v. d.; cild IV, *Westas. Stud.*, s. 179 ve Hartmann tarafından buna dâir yapılan icmâl için bk. *OLZ*, VI, 246 v. d.; diğer icmâller için bk. Skrine ve Ross, *The Heart of Asia* (London, 1899), s. 149 v. d. ve R. Stübe, *Tschinghiz-Chan, seine Staatsbildung und seine Persönlichkeit* (*Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* v. b., 1908, s. 532 v. d.). Ordos'taki kült için krş. G. N. Potanin, *Pominki po Çingis-Ḫane* (*İzv. imp. russk. geogr. obşç.*, XXI.).

(W. BARTHOLD.)

Bu makalenin yazıldığı zamandan beri moğullara ve bilhassa Cengiz devrine âit bâzı mühim kaynaklar neşir ve garp dillerine tercüme edilmiş olduğu gibi, ayrıca Cengiz'e âit bir takım monografiler çıkarılmış, moğul tarihine âit neşredilen bâzı umûmî eserlerde ona uzun sahifeler ayrılmış ve bunlardan başka, bâzı yeni ve ehemmiyetli tetkikler sâyesinde, onun hayatına, içinde yetiştiği muhitin ictimaî ve iktisâdî şartlarına ve kurmuş olduğu hukukî müesseselere âit bilgilerimizin bâzıları tashih veya ikmâl olunmuştur. Burada bunlar hakkında kısa, fakat tenkidî mâhiyette mâlûmat vererek, W. Barthold'un makalesindeki bâzı yanlışlıkları düzeltmek, onun „Cengiz devletinin kuruluşunu XII. asırda Moğulistan'da aristokrat ve demokrat sınıflar arasındaki mücâdelenin bir neticesi" gibi gösteren meşhûr nazariyesi hakkındaki bâzı tenkitlere kısaca işâret etmek ve nihâyet vermiş olduğu bibliyografyayı, aradan geçen 35 yıllık uzun zaman zarfındaki başlıca neşriyat hakkında mâlûmat vererek, tamamlamak istiyoruz.

a. K a y n a k l a r. *Yüan-Ch'ao pi-shi* (yahut *Yüan-çao bi-şi*, yâni moğulların gizli tarihi) hakkında şu son yıllarda çok mühim neşriyat yapılarak, bu hususta evvelce yapılmış olan tetkikler büyük nisbette tashih ve ikmâl edildi. Alman mongolist-sinologu E. Haenisch, 1937'de bir moğulca metnin çin hiyeroglifleri ile yazılmış bir nushasını, 1939'da bunun lûgatçesini ve 1941'de de almanca tercümesini çıkardı. Rus mongolisti S. A. Kozin de 1940'ta bu metin hakkındaki çok etraflı tetkiklerinin birinci cildini neşretti ki, burada eserin mâhiyeti hakkında geniş mâlûmattan başka, moğulca metnin rusça tercümesi de mevcuttur (birbirinden oldukça farklı olan bu tercümeler ve bu mesainin mâhiyeti hakkında mâlûmat almak için bk. Ahmed Temir, *TM*, 1942, VII—VIII, 349—351; Abdülkadir İnan, *Belleten*, 1942, sayı 21, 22, s. 121—126; Akdes Nimet Kurat, *Ankara üniversitesi dil, tarih-coğrafya fakültesi dergisi*, 1944, II, sayı 3, s. 469—474).

Bu devre âit ehemmiyetli birer kaynak olan çinli seyyahlardan Çang-Çun'un seyahatnâmesi 1931'de, Arthur Walez tarafından, ingilizceye tercüme ve neşrolunmuştur: *The travels of an Alchemist. The journey of the Taoist Ch'ang-Ch'un from China to Hindakush at the*

summons of Chingiz Khan. Recorded by his disciple Li Chih-Ch'ang, London, 1931 (*The Broadway Travellers*); ayrıca bk. Wu Lien-the, *Early Chinese travellers and their successors* (*Journal of the North China Branch of the R. As. Soc.*), LXIV (1933), s. 1—23.

b. Monografiler. Birinci cihan harbinden sonra, ilim âleminde moğul tarihine ve hususiyle Cengiz 'in şahsiyetine karşı büyük bir alâka gösterilmiş, ona âit oldukça mühim monografiler neşredilmiştir. Rus mongolisti B. İ. Vladimirtsov 'un 1922 'de *Çinghiz Han* adlı rusça eseri (ingilizce trc. D. S. Mirsky, *The life of Chingis Khan*, London, 1930) çok güzel bir monografi olup, müellif, Cengiz devletinin kuruluşu hakkında Barthold 'un nazariyesine sâdık kalmıştır. E. Chara-Davan 'ın *Cingiz Han* (Belgrad, 1929) adlı rusça eseri, daha ziyâde askerî tarih bakımından, dikkate lâyıktır. Joachim Barckhausen 'in *L'Empire jaune de Genghis Khan* (Paris, 1935) adlı kitabı kabîlinden bir takım eserler, hattâ zikre bile lâyık değildir. Fernand Grenard 'ın *Gengis-Khan* (Paris, 1935) adlı monografisi, dar mânası ile, bir ihtisas eseri olmamak ve bir takım teferruat yanlışlıklarından kurtulmamakla beraber, güzel ve anlayışlı bir terkip tecrübesi ve ilmî kıymete mâlik bir vulgarisation tecrübesi gibi kabûl olunabilir; müellif sâdece Cengiz 'in hayatına âit rivâyetleri sıralamakla iktifa etmeyerek, moğul devletinin kuruluşunu ve bir dünya imparatorluğu şeklinde inkişafını, geniş bir tarihî kadro içinde, tetkike çalışmıştır ki, ihtivâ ettiği bâzı acele hükümlere ve yanlış tâmimlere rağmen, usûl ve görüş bakımlarından, dikkate lâyıktır. Müellifin bu eserdeki ana fikirlerini daha iyi anlamak için, onun şu küçük makalesi de unutulmamalıdır: *Nomades d'Asie, les raisons de la puissance mongole* (*Annales d'histoire économique et sociale*), 1931, III, 563—567.

c. Umumî eserler. Cengiz hakkında en mühim tetkiklerden biri olmak sıfatını hâlâ muhafaza eden W. Barthold 'un rusça büyük eseri, H. A. R. Gibb tarafından, müellifin bâzı ilâveleri ile beraber, ingilizceye tercüme edilmiştir: *Turkestan down to the Mongol Invasion*, (1928, *GMNS*, V); P. Pelliot tarafından bu esere yapılan bâzı mühim tashihler ve ilâveler hakkında bk. *Notes sur le Turkestan de M. W. Barthold* (*T'oung Pao*, 1930, XXVII, nr. 1, s. 12—56). W. Barthold, Cengiz devletinin Moğulistan 'daki sınıf mücadelesinden doğmuş olduğu hakkındaki nazariyesini, sonradan, türk ve moğullarda ictimaî hayat ile iktisadî sistem arasındaki râbıtalar hakkında bir tebliğinde de müdafaa etmiştir (Kazan Lenin üniversitesi muhtıraları, XXX, cüz 3/4). Bu hususta ayrıca bk. W. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927), s. 138 v.d.

René Grousset 'nin *L'Empire des Steppes* (Paris, 1939) adlı eserinde, Cengiz hakkında, oldukça iyi ve toplu bir hulâsa mevcut olduğu gibi (s. 242—316), yine aynı müellif, G. Glotz tarafından neşredilen *Histoire générale* külliyatının orta çağa âit kısmının X. cildini teşkil eden *L'Asie orientale des origines au XVe siècle* (Paris, 1941)'de aynı mevzuu daha basit bir şekilde tekrarlamış (s. 274—310) ve E. Cavaignac tarafından çıkarılan *Histoire du Monde* külliyatının VIIIe. cildinde de (*L'Empire mongol*, 1er phase, Paris, 1941) bu hususta daha geniş mâlûmat vermiştir (s. 55—287); mamafih bu son eser, daha ziyâde, rivâyetlerin sıralanmasından ibaret olup, oldukça vuzuhsuz, hâkim fikirlerden ve tarihî görüşlerden mahrum, basit bir vekayinâme mâhiyetindedir.

d. Başka tetkikler. Cengiz 'in nasıl bir muhit içinde yetiştiğini ve kurduğu büyük siyâsî eserin mâhiyetini lâyıkı ile anlamak için, moğulların ictimaî hayat ve teşkilâtı hakkında B. İ. Vladimirtsov 'un, ölümünden sonra zevcesi tarafından tanzim ve neşrolunan ve moğulların ictimaî teşkilâtı, moğul göçebe feodalizmi (Leningrad, 1934) hakkında yazdığı eseri, birinci derecede mühimdir. R. Grousset yukarıda adı geçen *L'Empire de Steppes* adlı kitabında bundan pek az istifâde edebilmiş ve müellifin bu yeni eserinde, Cengiz devletinin kuruluşu hakkındaki Barthold nazariyesinden ayrıldığını dahi farkedememiştir. Vladimirtsov son eserinde, XII. asır sonunda göçebe moğul feodalleri ile moğul halkı arasında artık hiç bir mücâdele kalmamış olduğunu, bunu isbat edecek hiç bir delile tesadüf etmediğini iddia ederek, Cengiz-Camuka mücâdelesini sâdece „feodal reisler arasındaki bir tefevvuk mücadelesi" şeklinde kabûl etmektedir. Hâlbuki Barthold 'e göre, XII. asır sonları ile XIII. asır başları, bu mücâdelenin en büyük bir şiddet kazandığı bir devirdir ve moğul feodalizminin galebesi, yâni Moğulistan 'da Cengiz devletinin kuruluşu, bu devirde olmuştur. Bu iki rus âlimi arasındaki bu görüş farkları hakkında daha fazla mâlûmat almak için bk. B. Grekov ve A. Yakoubovski, *La Horde d'Or* (Paris, 1939, s. 39—60); bu kısmı yazan Yakoubovski, Barthold 'un fikrini şiddetle müdafaa etmektedir.

Cengiz 'in büyük eserini lâyıkı ile anlayabilmek için, Cengiz yasasını, yâni onun hukukî müesseselerini, öğrenmek de birinci derecede mühimdir. Bu maksat için yapılması icap eden bir çok işlerin henüz yapılmamış olduğunu itiraf etmekle beraber, şu son yıllarda bu hususta ol-

dukça mühim gayretler sarfolunduğunu da söyleyelim ve başlıca şu eserleri tavsiye edelim: Curt Alinge, *Mongolische Gesetze* (Leipzig, 1934); V. A. Riasanovsky, *Fundamental Principles of Mongol Law* (Tientsin, 1937); Georg Vernadsky, *The Scope and Contents of Chingis Khan's Jâsa* (*Harvard Journal of Asiatic Studies*, V, III, nr. 3/4, 1938, s. 37—537).

Bunlara ilâve olarak, Cengiz'in portresi ve umumiyetle bu sülâleye mensup hükümdarların ikonografisi hakkında Mostaert'in makalesine (*Asia Major*, 1927, IV, 147—156, fas. 1) ve Cengiz kelimesinin mâna ve mâhiyeti hakkındaki muhtelif faraziyeler hakkında Osman Turan'ın yazısına (*Belleten*, 1941, sayı 19, s. 267—276) müracaat edilebilir. Bu devir hakkında tarihî tetkiklerde bulunmak isteyenler, bilhassa şu mühim tarihî atlasa müracaat etmelidirler: A. Hermann, *Atlas of China* (Harvard, 1935).

Son olarak, Cengiz'in doğum yılı olmak üzere, Barthold tarafından, İran müverrihlerine istinaden, gösterilen 1155 yılının da 1167 olarak tashihi icap ettiğini söyleyelim; mâlûm olduğu üzere, Yüan sülâlesinin resmî vekayinâmelerinde Cengiz'in doğum yılı olarak, 1162 tarihi gösterilir; P. Pelliot, 9 kânun I. 1938'de Paris Asya cemiyetinde yaptığı bir tebliğde, XIV. asır çin kaynakları üzerinde icra ettiği yeni araştırmalar neticesinde 1167 yılının kabûlü icap ettiğini bildirmiş ve Timuçin adının moğulca „demirci" mânasında tefsirinin, fonetik bakımından, doğruluğunu müdafaa etmiştir (bk. *L'Empire des Steppes*, s. 638 v.d.).

(M. Fuad Köprülü.)

CENNÂBE. CANNĀBA (bir de Cannābā, Cunnāba), orta çağlarda Arracān vilâyetine bağlı olan ve Basra körfezinin en mühim limanlarından biri olmak itibariyle, o zaman oldukça ehemmiyetli rol oynayan bir İran şehridir. Şehir sâhilde olmayıp, denizden takriben 4 km. mesâfede (29½° şimâl arzı ve 50° 40' şark tûlünde, Greenw.), kendini açık denize bağlayan küçük bir körfezin (Ḫārak adasının şimâl-i şarkîsinde) müntehasında idi. Cannāba'de büyük bir sınaî faâliyet mevcuttu; burada yapılan mensucat bilhassa en mühim ihracat maddelerinden birini teşkil ediyordu. Şehir bugün harâbe hâlindedir; evvelce işgâl ettiği sâhanın yakınında, Cenavur isminde, bir köy vardır. İhtimâl bu isim ingilizlerin kelimeyi yanlış anlamalarından ileri gelmiştir.

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 122; Tuch, *De Nino Urbe* (Lipsiae, 1845), s. 10; G. le Strange, *The Lands of the East. Caliph.* (1905), s. 273 v.d., 296; P. Schwarz, *Iran im Mittelalter n. den Arab. Geogr.*, II, 61, 63, 86; III (1912), s. 125 v.dd.; Monteilh, *JRGS* (1857), s. 108; Tomaschek, *Die Küstenfahrt Nearchs* = *SBAk. Wien*, CXXI, 67, nr. VIII.

(M. Streck.)

CENNABÎ. AL-CANNĀBĪ, Abū Muḥammed Muṣṭafā b. Ḥasan b. Sinān b. Aḥmed al-Ḥusaynî al-Hāşimî al-Cannābî al-Amāsî (?—1590), Amasya'da Emîr Hüseyin'in oğlu olup, Bursa'da yaşamıştır. İstanbul'da Ebüssu'ûd Efendi'den ders almış, sonra Bursa ve Edirne'de tahsilini ikmâl etmiştir. Halep'te kadılığa tâyin ve hastalık sebebi ile, azlolunduktan sonra, 999 (1590)'da ölmüştür. *Al-'Aylam al-zāhir fî aḥvāl al-avā'il va 'l-avāḫir* adında ve umumiyetle *Tārīḫ al-Cannābî* denilen 82 müslüman hânedanı tarihini, 82 bâblık bir eser hâlindo, müzeyyen bir üslûp ile yazmıştır. Bu kitap müteaddit yazmalar hâlinde vardır (bk. Topkapı sarayı kütüp., nr. 2958 ve Râgıb Paşa kütüp., nr. 983; Âşır Efendi kütüp., nr. 608/609; *Islamica*, XX, 200). Bu eserin türkçe bir telhisi kaleme alınmış olup, 60 bâb üzerine tertip edilmiştir. Bu eserlerden *Mustaphae filii Husein Algenabii de gestis Timurlenkii seu Tamerlanis opusculum Turc. Arab. Pers. Latine redditum a. Jo. Bapt. Podesta, Viennae Austriae 1860*, hulâsa edilmiştir. Bundan başka müellifin, *Tuḥfat al-adîb va hadîyat al-arîb* adında, bir umumî tarihi vardır.

Bibliyografya: Borockelmann, *GAL, Suppl.*, s. 411 v.d.; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, bk. mad.; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 39.

CENNÂBÎ. CANNĀBĪ, Abū Sa'îd (?—913), meşhûr Ḳarmaṭ reislerinden olup, evvelce un tüccarı idi. Hamdān Ḳarmaṭ kendisini eenûbî İran'a *dā'î* [b. bk.] tâyin etti; ilk önce orada, arapların zararına, iranlılara dalkavukluk ederek, oldukça büyük muvaffakiyetler kazandı; müridleri arasında sosyalizmi te'sis ederek, bunların mallarını müştereken idâre etti; fakat halife'nin siyâseti bu harekete son verdi.

Bunun üzerine Hamdān Ḳarmaṭ Abū Sa'îd'i Baḥrayn'e gönderdi. Az zaman evvel bu vilâyette bir köle isyanı çıkmıştı. *Dā'î* burada müsait bir zemin buldu; bir çok kimseleri etrafına topladı ve nufuzlu bir zâtın kızı ile evlendi. Abū Sa'îd'in hangi tarihte *dā'î* tâyin edildiği kat'îyetle bilinmemekle beraber, 286 (899)'da Baḥrayn'in büyük bir kısmını hükmü altına aldığı ve Ḳaṭîf'i zaptettiği anlaşılıyor. 287'de tarafdarları Baḥrayn'iu payitahtı olan Hacar civarını yağma ediyorlar ve Basra'ya yaklaşıyorlardı. Halife Mu'taẓid onlara karşı, bir çok gönüllü ile de takviye edilmiş, 2.000 kişilik

bir ordu gönderdi. Bu ordu Ḳarmaṭ reisi tarafından bozguna uğratılarak, kumandanı esir alındı ve sonra serbest bırakıldı; diğer esirler de katledildi.

290 (903)'a doğru Abū Sa'īd payitaht Hacer'i, uzun bir muhasaradan sonra, suları keserek, ele geçirdi; sonra Yamāma'yı inkiyat ettirdi ve 'Omān'a taarruz etti. Bu en muvaffakiyetli zamanında, zabitlerinin bir çoğu ile beraber, Laḥsā [bk. AHSÂ] sarayında katledildi (301 = 913). Bu cinâyetin, kendisini *mahdî* ilân eden ve Abū Sa'īd'den şüphelemekte haklı görünen büyük reis 'Ubayd Allāh tarafından tertip olunduğu zannedilmektedir.

Abū Sa'īd ölümünden sonra evliya sayıldı. Tarafdarları döneceğini umduklarından, eyeri vurulmuş bir at dâimâ mezarının kapısında beklerdi. Baḥrayn'deki Ḳarmaṭlar, ona izafeten, Abū Sa'īdī tesmiye olunurlar. Yedi çocuk bıraktı; en küçükleri Sulaymān Abū Ṭāhir, ağabeyini mağlûp ettikten sonra, babasının yerine geçti.

Bibliyografya: M. J. de Goeje, *Mémoire sur les Carmathes du Bahréïn et les Fatimides* (Leyden, 1886); Mas'ūdī, *Tanbih* (trc. Carra de Vaux), s. 498—501.

(B. CARRA DE VAUX.)

CENNE, fransız Sudanı'nda bir şehir olup, Timbuktu'nun cenûb-i şarkîsinde, 300 km. mesâfede ve Segu Sikoro'nun 160 km. şimâl-i şarkîsinde, 13° 35′ şimâl arzı ve 6° 40′ şark tûlü (Paris) üzerindedir. XVI. asırda portekizliler tarafından garbî Afrika'ya verilmiş olan Guinea adının, Cinni veya Ginni telâffuz edilen bu *Cenne* kelimesinden gelmiş olması muhtemeldir. Cenne'ye kadar giden ilk avrupalı, fransız René Caillié olmuştur (11 mart 1828).

Cenne, Nijer (Niger)'e akan Bani ırmağının sol sâhilinde, yağmur mevsiminde su ile örtülen geniş bir ovanın ortasında ve kayalık bir yayla üzerindedir. Leo Africanus (VII. kitap; nşr. Schefer, III, 288) Cenne'nin bu hususiyetini kaydeder. „Senede 3 ay (temmûz, ağustos ve eylûl) bu köy bir ada manzarası alır; zîra bu aylarda Nijer, tıpkı Nil gibi, taşıp, sâhillerini basar". Esasen Cenne her mevsimde etrafındaki yerlerden bir bataklık kordonu ile ayrılmıştır; bu keyfiyet, çok defa, düşman hücumlarının te'sirsiz kalmasına sebeb olmuştur. 14 kapılı olup, kerpiç bir duvarla çevrelenmiştir ve şehrin eb'adı, boylamasına 1 km. ve enlemesine de 700 m. kadardır; aşağı yukarı 6.000 nüfusu (Bozo, Bambara ve Fulbe) vardır. Bunlardan bâzıları, yanlış olarak, arap neslinden geldiklerini iftiharla söylerler. En çok kullanılan dil, bir Bozo lehcesidir. Songay dilini bilenler çok ise de, bu dil yanlız ticârî münasebetlerde kullanılır.

Cenne uzun müddet, iktisâdî bakımdan, büyük bir ehemmiyete sâhip olmuştur. XVII. asırda, *Tārīḫ al-Sūdān* (trc. Houdas, V, 22) müellifi şöyle yazar: — „Burası, müslüman pazar yerlerinin en mühimlerinden biridir. Taġāzza (Taodeni'nin şimâlinde 2 günlük mesâfede) mâdenlerinden gelen tuz tâcirleri ile Biṭu (Binger'e göre, Bukuku) mâdenlerinden gelen altın tâcirleri burada buluşurlar... Bu bereketli şehir sâyesindedir ki, ufkun her noktasından kervanlar Timbuktu'ya akın ederler...". Bundan başka burada harâretli bir esir ticareti de vardı. Cenne, aynı zamanda, bir nevi ilim ve tahsil merkezi idi ve bu cihetten Timbuktu'ya rekabet ederdi. Kelâm ve fıkıh tedrisatı burada inkişaf hâlinde idi. Cenne, fransızlar tarafından işgâl olunduğundan beri, gerçi en yakın civar için pazar yeri olmak itibariyle, bir dereceye kadar ehemmiyetini muhafaza etmiş ise de, esir ticaretinin menedilmesi, ehemmiyetini azaltmıştır. Tahsil hayatı da çok gerilemiştir. Din dersi Kur'an okumağa ve ilm-i hâl öğrenmeğe inhisar etmektedir. Esâsen din hayatı burada oldukça sönüktür.

Cenne'nin te'sis tarihi, görünüşe göre, hicretin III. asrına kadar geri gitmektedir. O zamanlarda Cenne'nin bulunduğu havâlide sâkin olan Nonolar, Bozoları hâkimiyetleri altına almışlardır. Şimâlde Masina'dan gelmiş olan Nonolar, çok geçmeden Bozolar ile iyice karışmışlardır. Nonoların payitahtı olan Cenne Ceno (eski Cenne) mevkii, fâtihlere çok dar geldiğinden, ikamet yerlerini boş bir yaylaya nakledercek, orada şimdiki Cenne şehrini inşa etmişlerdir. Bunlar o zamanlar putperest idiler; fakat islâm dinini memnuniyetle kabûl etmişlerdir. Yalnız kabîle reisleri, bir kaç asır, eski dini muhafaza etmişlerdir. Nihâyet VI. (XII.) asır etrafında, bunlardan Konboro (Rohlf'ta Kanbara) müslüman olmuştur. *Tārīḫ al-Sūdān*'a nazaran, kendi sarayını yıkmış ve yerine, XIX. asrın başına kadar sağlam kalmış ve bakiyeleri bugün de mevcut olan, bir câmi yaptırmıştır. Bu yapının inşası, an'anece, Malūm İdris adında bir fashya atfolunmaktadır. Rivâyet olunduğuna göre, bu adam şehrin ahâlisine, evlerini, Cenne ve civarında hâlâ mûtat olan tarzda, inşa ve tezyin etmeği öğretmiş. Konboro sülâlesi (Manalar bânedanı) XV. asrın sonuna kadar Cenne'ye bâkim olmuş ve sonra bunların yerine Songaylar geçmiştir. Filhakika 1480'de Sonni 'Alī, 7 senelik bir muhasaradan sonra, şehri zaptedip, ahâlisine yıllık bir cizye yüklemiştir. Esasen Songay hâkimiyeti cenneliler için faydalı idi; zîra bu sâyede bütün bu civarda emniyet hüküm sürdüğünden, bunlar ticârî münasebetlerini Tim-

buktu, Gao ve Nijer 'in kavsine kadar yayabiliyorlardı. Songayları faslılar istihlâî etmişlerdir. Şarîf Aḥmed al-Manṣūr al-Ẕahabî tarafından Sudan 'ın fethine memûr edilmiş olan Paşa Cuder 1596 senesinde Cenne 'yi işgâl etmiştir. Fas hâkimiyeti XIX. asrın başına kadar devam edebilmiş ve Cenne de, evvelâ bir *paşa* tarafından, sonra yanında muavin olarak, bir *amîn* (bazinedar) ve bir *ḳā'id* (askerî âmir) bulunan bir *ḥākim* tarafından temsil olunmuştur. Bu memurlar, Cenne-Koy adında, yerli bir kabîle reisinin elinde bulunan mahallî idareyi murakabeleri altında tutuyorlardı. Fas hâkimiyeti Cenne için hayırlı olmamıştır. Ahâliden bir çoğu, faslıların irtikâp ve itisaflarından bezerek, hicret etmişlerdir; diğer taraftan, XVIII. asırdan itibaren, Bambaralar şehre gittikçe daha sık baskınlar yapmışlardır. Hattâ bunların reislerinden biri olan Ngolo [bk. BAMBARA], XVIII. asrın ikinci yarısında, baş şehir hârie olmak üzere, bütün Cenne havâiisini tahakkümü altına almağa muvaffak olmuştur.

Fulbelerin baskını, Fas hâkimiyetini sona erdirmiştir. O zamanki efendilerinden bîzar olan cenneliler, 1810 'da Marabut Aḥmadu Şayḫu 'ya, kendi arzuları ile, teslim olmuşlardır. Fakat faslılar tarafından tertip olunan bir kıyam, Cenne 'de yerleşmiş Fulbelerin katli ile neticelenmiş ve Aḥmadu 'yu şehri kuşatmağa mecbur kılmıştır. Şehir ancak tam bir muhasaradan sonra düşmüştür. Bundan sonra faslılar öldürülerek, gayr-ı menkûl malları Fulbeler arasında taksim olunmuştur. Aḥmadu mahallî idâreyi yerli bir reise bırakmış, fakat bunu memurlarından birinin murakabesi altına koymuş ve Cenne 'yi, *amiru mangal* 'a, yâni ordu baş-kumandanına, karargâh ittihaz etmiştir. XIX. asırda Cenne, Fulbe devletinin kararsız mukadderatına iştirâk etmiştir. 1863 'te al-Ḥâcc 'Omar tarafından zaptolunan bu şehir, 1893 'e kadar bu fâtihin halefinin hâkimiyeti altında kalmış ve bu tarihte, Archinard 'ın kumanda ettiği fransız kıtaatı tarafından, işgâl olunmuştur.

Bibliyografya: *Tārīḫ al-Sūdān* (trc. Houdas, *Publications de l'Ecole des Langues orientales vivantes*, Paris, 1900), fasıl V; H. Barth, *Reisen und Entdeckungen*, IV, 604 v. dd.; R. Caillié, *Journal d'un voyage à Tîmbouctou et à Djenné dans l'Afrique centrale* (Paris, 1830), II, fasıl XVIII; Dubois, *Tombouctou la mystérieuse* (Paris, 1897), fasıl V—VI; Ch. Monteil, *Monographie de Cenné, cercle et ville* (Tulle, 1903).

(G. YVER.)

CENNET. CANNA (A.) „bahçe" mânasına olup, dinde, âhiretin nimetler yurduna alem olmuştur. Sętir mânasına olan *cann* kökünden, sık dal ve yaprakları ile zemînini gölgelendiren hurmalık ve bağlık mânasına gelen bu kelime, *Kur'an* 'da ve müslümanlarca iyiler ve takva sâhipleri için âhirette hazırlanmış olan ferah ve huzûr yerinin ismi olarak kullanılmaktadır (LXXX, 13, 14; L, 31; XIX, 60, 63; LXXVI, 12; VII, 41; IX, 112). Bi'setin ilk devirlerinde inen ilk sûrelerin ihbarî mâhiyetteki bâzı âyetlerinde cemi sigası ile, *cannāt* şeklinde vârid olmuştur. Cenneti müjdeleyen haberlerin birincisi olması muhtemel LXVIII, 34 'te: — „Takva sâhipleri için rabblerinin önünde nimet cennetleri vardır" — ve nüzûl tarihi buna yakın olan LXXIV, 38, 39 'da: — „Eshâb-ı yemînden başka, her kes kendi kazancına bağlıdır; bunların makamları cennetlerdir" — deniliyor. Bu ve bunlardan sonra inen başka âyetlerde cennet ile cennete girecceklerin karşılıklı cemi sigaları ile ifâde edilmiş olmalarına bakılarak, her kesin, hiç olmazsa, bu gibi âyetlerin şümûlünde olanların, ayrı-ayrı hususî cennetleri olacağına inanılır. Bunu te'yit eden mûteber an'aneler de vardır. Yukarıda geçen birinci âyette olduğu gibi, cennete dâir olan ilk âyetlerde cennetlerin cins ve nevîlerine işâret edilmeğe başlandığı ve sonraları derece ve isimleri ile vasıfları üzerinde de durulduğu görülüyor. „Nimet cennetleri" demek olan *cannāt al-naʿīm* ile „*ʿadn* cennetleri" mânasına gelen *cannāt ʿadn* bu isimlerin başında gelir (LVI, 12; XX, 76). Kur'an 'ın muhtelif yerlerinde geçen ve bâzan tekrarlanan sıfat ve isimler cennetlerin dereceleri ile ilgili görülmektedir. Selâmet yurdu (*dār al-salām*, X, 25, 26), sonsuzluk yurdu (*dār al-ḫuld*, XV, 48), oturma yurdu (*dār al-muḳāma*, XXXV, 32), sığınılacak cennet (*cannāt al-maʾvā*, XXXII, 19), hayat yurdu (*dār al-ḥayavān*, XXIX, 64), bağ-bahçe (*al-firdavs*, XVIII, 107; XXIII, 11) ve emin yer (*al-maḳām al-amîn*, XXXIV, 51) gibi, adları vardır. Cennetin, bu dünyada yapılan iyiliklerin âhiretteki karşılığı (XX, 76; XIX, 63; XXXII, 17) olduğuna bakılır ve insanların fiil ve amellerindeki çeşitlilik düşünülürse, Kur'an 'da cennet hakkındaki türlü-türlü isim ve tavsifî kelime ve tâbirlerin, o iyiliklerin âhiretteki karşılıklarının da, vasıf ve derece itibariyle, farklı olacaklarına delâlet etmek üzere kullanıldığına hükmedilebilir (XLVI, 19; IV, 94). Yalnız her derece ve nev'in, yaradılış ve muhtevaları bakımından, çift oluşları üzerinde bilhassa durulmaktadır (LV, 46—75). Cennetlerin çift olmalarından, bu ikiliğin cismânî ve rûhânî veya maddî ve mânevî sıfatlarına delâlet edeceği mânasını çıkaranlar varsa da, bu hususta büyük müfessirler kat'î bir hüküm beyanından çekinmişlerdir.

Cennetin Kur'an ve hadislerde geçen ve maddî gibi görünen vasıfları bilhassa şöyle hulâsa edilebilir:

a. Altın ve gümüşten, inci ve ipekten birbirinin üstünde, icabında içinden dışı, dışından içi görülen çeşitli ev, oda, kasr ve çadırlar (XXXIX, 20, 37; IX, 73; XXIX, 58; LXVI, 11).

b. Çok dal ve yaprağı, geniş gölgeleri olan ve türlü meyvalar ile süslü, çok güzel kokulu ve bâzılarının budakları kıymetli mâden ve taşlardan ve eşleri dünyada görülmeyen çeşit ağaçlar (LVI, 29, 30; LV, 48).

c. Görünüş ve kokusu güzel, isteyenlerin yanına kadar sarktığından, koparılması kolay, türlü bol meyvalar (LV, 52; LII, 18; II, 25; VII, 42; LVI, 20; XXVI, 57; XXXVIII, 51).

d. Zemînlerinden ırmaklar akan ve pınarlar fışkıran bağ, bahçe ve bostanlar (VII, 42; XX, 75, 76; X, 9; XV, 45; XXXIX, 20; IV, 12, 56, 121; LXV, 11; IX, 72, 101).

e. Gönlün çekeceği her türlü yemek ve etler, türlü koku ve lezzette şerbetler, pâk şarap ve nevi-nevi tükenmez nimetler (LII, 21; XLIII, 70; LVI, 18; XXVI, 56; XIX, 62; XXXVIII, 51, 69, 24; XLIII, 72; XIII, 37; LII, 19; LXXXIII, 25) v.b.

Cennet ehli için hastalık, sakatlık, ihtiyarlık, sinirlenme, huysuzluk v.b. yoktur ve olgunluk çağı, değişmeden, devam eder.

Cennet ehlinin, dünyada güzel niyet ve ihlâs ile yaptıkları her türlü iyiliklerin âhirette kat kat karşılıklarını bulmaktan ve nihâyet kemâlin zirvelerine yükselerek, vicdanları önünde Allah'ın rızası ile ebedî felâh ve saadete ermekten, gönülleri sevinçler ile dolup, taşacak ve onlar: — „İşte dünyada iken peygamberlerin söyledikleri doğru çıktı; Allah vaadini yerine getirdi, ne mutlu bize" — diyeceklerdir.

Kur'an, cennet ehlinin hâllerini şöyle tavsif eder: — „Bu gün cennet ehli lezzetler içinde cûşândır. Kendileri ve eşleri de gölgelerde uzanmışlardır. Orada meyveler ve onların istedikleri her şey vardır. Onlara, bağışlayan rabb tarafından, hep selâm gelir" (XXVI, 55, 57); — „Her kim ona (Allaha) imanlı olarak gelir ve düzgün işler (dünya ve âhirete âit) de işlemiş ise, işte onlara en yüksek dereceler vardır. Onlar dâimâ alt tarafından ırmaklar akan *'adn* cennetlerinde kalacaklardır. Nefslerini saf tutmuş olanların mükâfatları budur" (XX, 75, 76); — „... Meğer ki, tövbe ve iman edip, işlerini düzgün işleyeler... İşte bunlar cennete girer ve hiç bir haksızlığa uğramazlar. Rahmânın kullarına verileceğini vaad ettiği *'adn* cennetleridir. Onun vaadi muhakkak yerine getirilir..." (XIX, 60—63); — „İman edip, işlerini düzgün yapanları, rabbleri, imanları ile hideyete, alt tarafından ırmaklar akan na'îm cennetlerine iletir. Orada onların ilk dualarî, „Allahım, seni tenzih ederiz" ve son dualarî da: „bütün âlemleri yoktan var edip, yetiştiren Allaha hamd olsun„ 'dur (X, 9, 10).

Görülüyor ki, Kur'an'ın tâliminde cennet, peygamberlerin dâvetlerine uyarak, iman edip, dünya ve âhirete âit işleri, elden gelen bütün kudretle ve özenerek yapmış olmanın âhiretteki bir karşılığıdır. Allaha ve kullarına karşı gerekli vazifelerin iyi ve düzgün olarak icra edilmesi ile, fertler arasında ve cemiyette vicdan huzûru ve maddî refah şeklinde daha dünyada başlayan bu saadet, âhirette umumî bir kardeşlik havası içinde ebedî bir hakikat hâline gelir. Mekke devrinin son çağlarına doğru inen âyetlerde deniliyor ki: — „Takva sâhipleri cennetlerde, pınarlardadır. Oraya selâmetle emîn olarak girin. Biz onların göğüslerindeki her türlü kîni söktük. Artık onlar tahtlar üzerinde, kardeş olarak, karşılaşacaklardır" (XV, 45, 47). Dünyada iken bir türlü bulunamayan mutlak saadet ve umumî kardeşlik, âhirette tahakkuk ediyor demektir. Kur'an'da ebedî cennet saadetine erecekler şu 4 zümre içinde hulâsa edilir (IV, 68): 1. peygamberler, 2. peygamberlerin yolundan hiç ayrılmayanlar (sıddıklar), 3. şehitler ve 4. dünya ve âhiret işlerini düzgün yapanlar (sâlihler).

Cennet ve nimetleri dünyadaki iman ile iyi işlerin, tabiat üstü âlemin hakikî aksi olduğuna göre, bütün bunların da âhiret âlemine uygun olarak tecellî edeceklerini düşünmek münasip olur. O âlemdeki tezahürlerin, dünya lisanı ile izah ve tavsiflerinde, dünyadaki hayatın bir çok mefhum ve müesseselerine âit kelime ve tâbirlerin istiâre edilmesindeki mecburiyetten şüphe edilemez. Esasen yukarıda görüldüğü üzere, Peygamberin cennet hakkındaki ilk tebliğleri çok kısa birer ihbardan ibâret iken, sonraları tedricen muhit ve muhatapların ve bilhassa meraklı ve saf bâdiye araplarının ısrarlı sualleri üzerine (*Hâdi al-arvâḥ*, Mısır, I, 263), âyet veya hadisler ile tekrar izahlar yapılmış, fakat bu izahların, tabiat üstü bir âleme âit olduğundan, yine eksik kalacağına veyahut büs-bütün başka türlü olacağına da işâret edilmekte bulunmuştur. Kur'an (XXXII, 17)'da: — „... İşlediklerine karşılık olarak, gözlerin fer ve tâbı (*ḳarrat a'yun*) olmak üzere, kendileri için neler gizlendiğini biç kimse bilemez" — deniliyor. Peygamber Allahtan naklen: — „Sâlih kullarıma, cennette gözün görmediği, kulağın işitmediği ve beşerin gönlünden bile geçmediği şeyleri hazırladım" — der (Buḫârî, *Ṣaḥîḥ* (İstanbul), VI, 21; Tirmîzî, *Sunan*,

II, var. 198, Fatih kütüp., yazm. nr. 1191). 'Abd Allāh b. 'Abbās: — „Dünyada bulunanlar ile cennettekiler arasında, yalnız târifleri için kullanılan kelimelerde benzeyiş vardır" — derdi (İbn Ḳayyīm, *Ḥādī al-arvāḥ*, Mısır, I, 295, 305).

Dünyada başı-boş bırakılmış olmadığını bilen (LXXX, 26), dağların kaldıramayacağı ağır mükellefiyet yükü altında olduğunu anlayan insan (XXXIII, 72) tasavvur ettiği mutlak saadetin dünyada kurulamayacağına kanaat getirmiş bulunuyor; aynı zamanda imanla yapılan iyiliklerden zerresinin zâyi olmayacağına da emin bulunmaktadır; bunun için, yüklendiği ağır mükellefiyetlerin cefası ile dolu geçen birinci hayat kapanınca, bunun mâkesi ve sonu olan ikinci hayatta nihâyet bu saâdete kavuşulacağına dâir, ilâhî vaadlere candan inanmak tamamiyle tabiî gelir. İşte bu inanış, ebedî kurtuluş ve mutlak saadetin başlangıcıdır. Allah ile mü'minler arasındaki bu anlaşma Kur'an'da bir nevi ticârî mübâdeleye benzetilmekte ve bu ilâhî vaadlerin tahakkuku da kat'iyetle müjdelenmektedir (IX, 112). Kur'an, inmeğe başladığından sonuna kadar, cennetin ebedî bir rahat ve mutlak bir saâdet yurdu olduğunu tekrar eder. Cennete dâir âyetler ekseriyâ bunun ebedî bir fevz ve felâh olduğunu bildirmekle biter. Peygamberin irtihâline doğru inen en son sûrede (*Tevba*), bu hususta bildirilen ilâhî vaadlerin tahakkuk edeceği ve bunun da mutlak bir kurtuluş olacağı son defa tekrar ve te'kit ediliyor (IX, 21, 22, 72, 89). Fakat saâdetin mutlak olması için, insanın insan olalıdan beri aradığı ve ancak eserlerine bakarak, belki bir az aklında yahut doğrudan doğruya bir az da kalbinde bulabildiği hâlde, dünya gözü ile bir türlü göremediği bu varlık hakikatinin, gizli tarafı kalmayan âhiret âleminde ayân görülüp, bilinmesini dileyeceği de şüphesizdir. Ufak bir muhâlefete rağmen, müslümanlığın bütün ehl-i sünnet âlimleri, müttefikan bu son dileğin de tahakkuk edeceğine kat'iyetle inanır ve bu inanı kuvvetli delillere istinat ettirirler.

Bibliyografya: Suyūṭī, *İtḳān* (Mısır), I, 12 v. d.; Abū Manṣūr Māturīdī, *Ta'vīlāt ahl al-sunna* (Cârullah Veli kütüp., nr. 47); Abū Ḥayyān Andulusī, *al-Baḥr al-muḥīṭ* (Feyzullah kütüp., nr. 27); Zamaḫşarī, *Kaşşāf* (Mısır), Buḫārī, *Ṣaḥīḥ* (İstanbul, tefsir kısmı); Muslim, *Ṣaḥīḥ* (İstanbul, 1333), VIII, 144—149; Tirmiẕī, *Sunan* (Fâtih kütüp., nr. 1151), II, var. 72—90; Abū Dāvūd al-Sicistānī, *Sunan* (Mısır, 1280), II, 180; İbn Mācah al-Ḳazvīnī, *Sunan* (Mısır), II, 305—308; Muḥy al-Dīn İbn 'Arabī, *Futūḥāt-i Makkiya* (Mısır), I, 413—430; İbn Ḳayyīm al-Cavzīya, *Ḥādī al-arvāḥ* (Mısır), I, 151 v. dd.; II, 52 v.dd.; 'Alī al-Ḳārī, *Fıkh-ı ekber şerhi* (Mısır, 1327), s. 87, 110; 'Omar Nasafī, *'Aḳā'id* (İstanbul, 1326), s. 103 v. d., 138 v. d.; Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arī, *Maḳālāt al-islāmiyīn* (nşr. H. Ritter), I, 207 v.d., 256; II, 274 v. d.; Camāl al-Dīn Afrīḳī, *Lisān al-'arab*, VIII, 47; XVI, 244 v.d.; XVII, 150; Rāġib İşfahānī, *Mufradāt* (Reşid Efendi kütüp., nr. 117), var. 45, 159

(HALİM SABİT ŞİBAY.)

CERÂCİME. CARĀCİMA, Curcuma'nin cemidir; buna, hatalı olarak, CURĀCİMA de denilir. Yāḳūt (II, 55)'a göre, Bayās [b. bk.] ile Būḳā [b. bk.] arasında, bakır-sülfatı havzasının civarında Lukkām (Amanus) tepesinde kâin bir şehrin ismi idi. Bu kelimenin cem'i bu şehrin sâkinlerine verilen isimdir; fakat bu şekil, daha ziyâde, Panammu kitâbesinde evvelce kullanılmış olan eski Gurgum kelimesinin cemidir. Bu kelime, gerek o kitâbede, gerek başka yerlerde bir eyâlet veya bir devlete delâlet etmekte ise de, sonraları bu eyâletin eski sâkinlerine de aynı isim verilmiştir. Belki bu eski isim Yāḳūt tarafından zikredilen şehire bağlı kalmıştır ve eski Gurgum'un merkezini, daha ziyâde, Maraş'ta aramak icap eder. Carācima arap fütuhatında ve Emevîler devrinde büyük bir rol oynamışlardır; ondan sonra isimleri tarihten silinmiştir. Lammens (*Étude sur le règne du calife Omaiyade Mo'āviya I*, 17)'e göre, Carācimaliler, Mardayt [b. bk.]'lılar ile karışmışlardır.

Bibliyografya: Balāẕorī (nşr. de Goeje), s. 159 v. dd.; Sachau, *Zur historischen Geographie von Nordsyrien* (*Sitzungsber. der Preuss. Akad.*, 1892), s. 320; Schiffer, *Die Aramäer*, s. 92 v. d.

CERÂD. AL-CARĀD, çekirgeler. Çekirgelerin, ânî olarak, kitleler hâlinde zuhûr etmeleri, eskiden bunların denizden geldikleri zannını doğurduğundan, kıyamet günü yeniden dirilenlerin cemaatleri de çekirgelere benzetilmektedir (*Ḳur'ān*, LIV, 7). Çekirgeleri her vâsıta ile öldürmek câizdir. — Kansız et olmak itibariyle, balıklar gibi, yenilmelerine her zaman ve her şekilde, cevaz vardır; fakat „hurma çekirgeden iyidir". „Çekirgeleri koruyan adamdan daha konuk sever" tâbiri, bahçesi çekirgelerin istilâsına uğramış bir bedevî hakkındadır. Bu bedevî çekirgeleri toplayacak olanları ölümle tehdit etmiş ve güneş sıcağı basıp, uçacak hâle gelinceye kadar, çekirgelere bekçilik ettikten sonra: — „Şimdi onlara istediğinizi yapabilirsiniz, çünkü benim elimin altından çıkmışlardır" — demiştir.

Bibliyografya: *Iḫvān al-ṣafā* (tab. Bombay), s. 202; Dieterici, *Tier und Mensch*, s. 84; Ḳazvīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), s. 430; Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān* (tab. Kahire), s. 156; Dimaşḳī, *Cosmographie* (nşr. Mehren), s. 216.

CERBA. [Bk. CERBE.]

CERBÂ. CARBĀ veya CARBĀ', Azruḥ 'un şimâlinde, bir saat mesâfede, Boşrā 'yı Kızıl deniz 'e bağlayan eski romalılardan kalma yolun üstündedir. Peygamber Tabūk seferinde, senevî bir cizye mukabilinde, şehir sâkinlerinin emniyeti ve serbest ticaret yapabilmeleri için, Carbā murahhasları ile bir muahede akdetmiştir. Yāḳūt 'un iddia ettiğinin aksine olarak, buranın halkı yahudi değil, hıristiyan idi. Carbā ismi, Peygamber havuzunun (*ḥavż al-nabî*) eb'adını tasvir için, hadislerde sık-sık zikredilmiştir. Bu havuz, Azruḥ ile Carbā arası kadar geniştir. Bu tâbir ilk devrelerde bu şekilde istimâl edilmişti. Muahhar rivâyetlerde ise, „Azruḥ ile Carbā arasında 3 gecelik mesâfe" tâbiri ilâve edilmiştir. O vakitten beri „Azruḥ ile Carbā arası" tâbiri, büyük bir mesâfenin müteradifi olarak kullanılmıştır. Bu mübalâğanın hadis mecmualarına girmiş bulunması, Carbā 'nın haylı zamandan beri ortadan kalktığını gösterir [krş. AZRUḤ].

Bununla beraber bu mevki, haçlı seferlerinde yeniden rol oynamıştır. Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī 1182 'de, düşman karşısında, burada bir müddet ordugâh kurmuştur (bk. Clermont-Ganneau, *Revue Biblique*, N. S. III, 469).

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 48; İbn Ḥanbal, *Musnad*, II, 21; Bakrī, *Mu'cam*, s. 83 v.d.; Muslim, *Ṣaḥīḥ*, II, 209; Balāẕorī, *Futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 59; Ṭabarī, *Annales*, I, 1702.

(H. LAMMENS.)

CERBE. CERBA, Leo Africanus 'un GERBO, Marmol 'un GELVE dediği bu ada, Akdeniz 'in Küçük-Sirt körfezinde bulunur; şark-garp istikametinde boyu 39 km. ve şimâl-cenup istikametinde eni 16—39 km. olup, mesahası 540 km². 'dır. Gabes körfezini teşkil eden 60 km. 'lik bir deniz kolu adayı garpta cenûbî Tunus kıyılarından ayırdığı hâlde, cenupta Cerbe ile kıt'a arasında, iki dar boğaz vasıtası ile denize birleşen ve „Bugrara denizi" adı verilen bir nevi göl vardır. Boğazlardan garpta, Acim karşısında olanı ancak 2 km. genişlikte olup, su kesimleri 3—4 metreyi aşmayan gemilerin geçmesine elverişlidir; şarkta al-Ḳanṭara karşısında olan öteki boğaz, her ne kadar 3—6 km. genişlikte ise de, develer cezir sırasında kazıklar ile işâretlenmiş sığ bir geçitten (*ṭarīḳ al-camal*) geçebilir. Romalılar devrinde bakiyesi el'an mevcut olan bir yüksek şose bu geçidi tamamiyle kapatmıştı. Adanın kıyıları, cenuptaki girinti ve çıkıntılardan sarfınazar edilirse, düz, sığ ve kumluk yahut bataklıktır ve bu hâl, gemilerin sokulmasını güçleştirir. Bu sularda med ve cezir çok hissedilir.

Cerbe 'nin zemini killi kum taşı ve kireç taşından mürekkep olup, şimâl-i şarkî taraflarını kumlar ile örtülüdür. Adanın avârızı fazla olmayıp, en yüksek yeri ancak 52 m. irtifaındadır. Adanın iklimi, sühûnet bakımından, yeknesak ve mutedil olup, en soğuk ayın vasatisi 13,6°, en sıcak ayınki ise, 26° 'dir. Yağmurları seyrek olduğu kadar, dâimî akar suları, hattâ menbâları besleyemeyecek derecede azdır. Yer altı suları sulama işlerinde kullanılabilirse de, tuzluca olduklarından, içme için, yerliler sarnıç suyu kullanırlar.

Cerbe 'nin toprakları umumiyetle münbittir. Hurmalıklar, zeytinlikler ve bağlar çoktur. Az yetişen hububat halkın ihtiyacına yetmez. Halkın geçimi yalnız ziraatten olmayıp, zeytin-yağı istihsâli, dokumacılık ve çömlekçilik gibi, mahallî san'atlar ile uğraşanlar da vardır. Bu son iki san'at eski olup, halkın nisbeten büyük bir kısmını meşgûl eder. Ada halkının 700 kadarı yün, pamuk veya ipekli dokuyarak, örtü ve bütün Tunus 'ta çok rağbet gören „haik" yahut hırka yaparak geçinir. Guellala çömlekleri, beyaz ve sırlı çanak ve çömlekler yaparak, Tunus 'a ve Trablus 'a gönderirler. Kıyı halkı hayatını denizden kazanır; gemicilik ve balıkçılık ile geçinir. Cerbeliler çalışkan, becerikli, iyi iş adamları olup, bir çokları Tunus şehirlerinde dükkâncılık eder. Sfax, Sussa ve Tunus 'ta cemaatleri, teşkilâtları ve reisleri bulunup, diğer islâm tüccarları arasına karışmazlar. Dişarıda çalışan cerbeliler, epey bir para topladıktan sonra, tekrar adalarına dönerler.

Adanın nüfusu 46.600 olup, km. murabbaına 72 kişi düşer. Bu nüfus çok kalabalık olmakla beraber, ada üzerine dağınık bir şekilde yerleşmiştir. Şehir ve kasabalarda bile evler sıkışık tertipte değildir. En çok rastlanan mesken tarzı *menzel* (*manzil*) denilen çiftlikler olup, bunlar, müştemilâtları ile beraber, komşu evlerden tarlalar, çayırlar ve kerpiç duvarlar ile ayrılmış bulunurlar. Daha XVI. asırda Leo Africanus 'un ada hakkında yaptığı tasvir, bu bakımdan, şimdi bile doğrudur. Bu çiftlik evlerinin duvarlarına mazgallar ve delikler açılmış olması, cerbelilerin birbirine düşman saflara ayrılarak, gerek kendi aralarından, gerek karadan çıkıp gelecek hasımlara karşı korunmak mecburiyetinde olduklarını gösterir. Her biri bir şeyh tarafından idâre edilen 16 *ḫoms* 'a ve bu *ḫoms* 'lardan her biri tekrar *ḫūmet* 'lere veya ma-

halleye ayrılır. *Ḥūmet* 'lerin sayısı 97 'dir. En mühim *ḥūmet* 'ler şimâldedir; *Ḥūmt-Sūḳ* (7.500 nüfuslu) Cerbe 'nin idâre merkezidir.

Yerli ahâli muhtelif unsurlardan mürekkeptir; büyük bir ekseriyeti berberîler teşkil etmekle beraber, arap ve musevîler de vardır. İbn Ḫaldūn (*Hist. des Berbères*, tre. Slane, I, 173) 'a nazaran, Cerbe berberîleri ekseriyetle Lamāya aşîretine mensûptur. Bu aşîret daha 144 (761/762) senesinde, İbn Rustam 'in Abbâsî vâlisi Muḥammed b. al-Aş'at tarafından Kayravan 'dan koğulduğu sırada, Abāżī ilhadına tarafdar bulunuyordu. Bu hâdise üzerine İbn Rustam, orta Magrib 'e çekilip, Lamāya ve Abāżī Lovāta aşîretlerini hükmü altında birleştirerek, Tāhert davletini te'sis etmişti. Rustamî devleti Fâtımîler tarafından yıkıldıktan sonra, Lamāya 'lerin bir kısmı gâliplerin akîdesini kabûl ettilerse de, geri kalanları ecdatlarının mezhebine sâdık kaldılar. Murabıtlardan İbn Ġāniya (605 = 1208) tarafından tahrip edilmesi, Lamāya 'leri dağılmağa mecbur etti. Bunların bâzıları Tlemcen 'de yerleşti; diğerleri bir Ketāmî aşîroti olan Sedvîkeşlerin yerleştiği Cerbe 'ye gittiler ve burada al-Bakrî 'nin bir çok fıkralarda gösterdiği gibi, hâricî akîdelerini muhafaza eden bir berberî kavmi buldular. Al-Bakrî cerbelileri fena ve hâin adamlar diye tavsif eder (tre. de Slane, *Descr. de l'Afrique*, s. 48, 198).

Cerbeliler, din ve dil bakımından, Tunus 'un diğer halkından farklıdır. Bunlar Şelḥa dedikleri berberî lehcesini muhafaza etmişlerdir. R. Basset (*Notes de lexicographie berbère*, 2. seri, Paris, 1883, s. 24) 'ye nazaran, bu lehcenin kelimeleri Rîf, Zvāva ve Mzāb lehcelerine benzer. Sayısı 284 'e varan câmileri bâzı mimarî hususiyetler arzeder. Bunlardan başlıcası, üstlerinde dik bir mahrut şeklinde taş bulunan alçak ve 4 köşe minârelerdir. Her ne kadar cerbeliler fikir hayatı ile pek az alâkadar olagelmişler ise de, içlerinden oldukça tanınmış bir kaç abāżī âlimi çıkmıştır. Meselâ Bū Mesṣevār (ölm. XI. asır başlarında), İsmā'îl al-Caytālî (ölm. 1330) (XVII. asırda yaşamış), Slimān al-Ceblatî, Turgut 'un emri ile idam olunan İbrāhîm al-Tlatî, Aḥmed b. Abî Setta (ölm. 1651) ve İbrāhîm al-Camenî (1627—1722) bunlardendır.

Araplar Gabes 'in cenûbunda yerleşmiş bir kabîle olan Hazem 'in bir kolu ve Ajim civarına, yakın zamanlarda hicret eden Ūlēd Metabeul 'den ibârettir. Musevîler Ḥūmt-Sūḳ cenûbunda Ḥāra Kebîra (25000 nüfuslu) ve Ḥāra Ṣeġîra (500) olmak üzere, iki yerde yerleşmişlerdir.

Umûmiyetle Odise 'deki lotus-yiyiciler adası olduğu kabûl edilen Cerbe, eski zamanlarda Meninx adı ile tanınmıştı. Fenikeliler burada ticarethâneler kurmuşlar, kartacalılar ve daha sonra romalılar adayı hâkimiyetleri altına almışlardır. İmparatorluk devrinde Cerbe 'nin gâyet kalabalık ve ma'mûr olduğu anlaşılıyor. Burada Meninx (al-Ḳanṭara), Tipaza (Ajim civarında), Haribus (Guellala 'ya yakın), yeni Ḥūmt-Sūḳ yakınında, adaya ismini veren Gerba veya Girba gibi, bir çok şehir vardı. Vandal 'lara ve onlardan sonra bizanslılara âit olan ada, takriben 43 (665) 'te, Ruvayfa İbn Ṣābit al-Anṣārî 'nin kumandasındaki araplar tarafından zaptedildi. İslâm işgâlinin ilk asırları hakkında hemen hemen hiç mâlûmatımız yoktur. Bakrî (*Descr. de l'Afrique*, tür. yer), kendi devrinde, Cerba 'nin kara-yağız berberîler ile meskûn olduğunu, bunların yalnız berberî lisanı konuşup, hâricî akîdelerine sâlik bulunduklarını, şekavet ve korsanlık ile geçindiklerini bildirir. İdrîsî (*Descr. de l'Afrique*, tre. de Goeje, s. 151) de, cerbelilerin „kötü huylu, iki yüzlü olup, dâimâ isyana hâzır ve kimseye boyun eğmeyen insanlar olduğunu" söyler. Gerçekten adalarının arzettiği coğrafî vaziyetten istifâde eden cerbelilerin, İfrikîya müslüman hükümdarları karşısında, hemen-hemen müstakil durumda bulundukları farz edilebilir.

Buna mukabil cerbeliler hıristiyanlar ile çok çetin savaşlarda bulunmağa mecbur kaldılar. Sicilya Normanları adayı alarak, korsanlığa bir nihâyet vermeğe çalıştılar. Milâttan sonra 1135 'te, Roger II. 'in amirali antakyalı Georg, Cerbe 'yi işgâl etti. Kadınlar ve çocuklar esir alınarak, Sicilya 'ya götürüldü ve ada kırallığa ilhak olundu. 1153 'te çıkan bir isyan şiddetle bastırıldı ve adayı Norman hâkimiyeti kurtaramadı. 'Abd al-Mu'min, Mahdiya 'yi ve bütün Tunus sâhilini ele geçirdikten sonra (1159/1160), hıristiyanları Cerbe 'den kovdu. Bunlar 1284 'te tekrar buraya geldiler. Bu devirde, Sicilya kıralı Pierre d'Aragon 'un amirali Roger Doria, Ḥafṣî ülkesini zaafa düşüren dâhilî kargaşalıklardan istifâde ederek, Cerbe 'ye hücûm etti. Adaya iki defa asker çıkardı (1284/1285) ve her yeri tahrip ve yağma ederek, ahâliden 2.000 kişiyi Avrupa 'ya gönderip, sattırdı ve nihâyet Cerbe 'yi temamiyle ele geçirdi. Adayı papalığa takdim etti; papalık da burasını, evlâdına intikal etmek şartı ile, kendisine mâlikâne olarak verdi. Ada Roger Doria 'nın vârisleri elinde, 1310 senesine kadar, kaldı. Bu sırada ahâlisi iki fırkaya ayrılmış bulunuyordu: Mu'āviya kolu hıristiyanlara tarafdar bulunurken, Mestuna kolu husûmet göstermekte idi. Bunlar Ḥafṣî sultanından imdat istediler; sultan iki kere hıristiyanları adadan

çıkarmağa teşebbüs etti ise de, muvaffak olamadı. Bu iki fırka arasındaki rekabet devam ederek, kargaşalığın uzamasına sebep oldu. Roger Doria hânedanının son erkek ferdinin vasîsi elinden Cerbe 'yi, rehine olarak, alan Frederik d'Aragon, adaya Katalonyalı macerâperest Ramón Muntanér 'i gönderdi. Bu adam kanlı icraatı ile adada sükûnu te'min etti ve 3 sene müddetle idâreyi eline aldı (1311—1314). Bunu müteâkip ada, doğrudan doğruya Sicilya kıralların hâkimiyeti altına geçti. Vâlilerin kötü idâresi ve zulmü yüzünden, 1334 'te çıkan bir isyan neticesinde, Sicilya kıt'aları adadan kovuldu. Evvelce Roger Doria tarafından inşa edilmiş olan Câchetil (Borc Ḳaştîl) hisarı hücum ile alındı ve katl-i âmdan kurtulan askerler, köle gibi, satıldı. Bununla beraber Sicilya kıralları Cerbe üzerinde hükümranlık iddiasından vaz geçmediler. 1383 'te cenevizlilerin yardımı ile adaya ayak bastılar ve 1392 'ye kadar Cerbe 'de bir garnizon bulundurdular. Fakat kıral Alphons V. 'un, adayı ele geçirmek için, müteâkip asırda girişliği teşebbüsler (1424 ve 1432) muvaffakıyetsizliğe uğradı.

Hıristiyan hâkimiyetinden kurtulan cerbeliler Ḥafṣîlerin idâresinden sıyrılmakta da gecikmediler. Leo Africanus 'a göre, Sultan Abū 'Omar 'Oṯmān 'ın ölümünde (1480) cerbeliler müstakil oldular ve karadan gelecek kabîle hücumlarından kendilerini korumak için, adanın cenup sâhilini kıt'aya bağlayan şoseyi bozdular. O sıralarda, adada iktidarı ele geçirmek için, birbiri ile kavgaya tutuşan iki „şof" 'tan birinin reisi, rakibini öldürdü ve emâret te'sis etti. Bu değişiklikler kanlı karışıklıklar ile vukû buldu. Leo Africanus 'a göre, 10 sene içinde 10 şeyh öldürülmüştür. Bu anarşiye rağmen ticârî faâliyet hayli gelişmişti. Cerbe emîrlerinin hazinesine, gümrük ve tuz rüsûmu olarak, 80.000 altın giriyordu. Bâzı italyan tüccarları adanın limanlarına sık-sık uğruyorlar ve buralarda tunuslu, türk ve mısırlı tâcirler ile karşılaşıyorlardı. Ada ahâlisi Mısır 'a ihrâc edilen kumaşlar ve bilhassa hıristiyan memleketlerine yaptıkları korsanlık sâyesinde, haylı; zengin olmuştu.

XV. asrın ikinci yarısında, Cerbe, Berberî korsanlarının üslerinden biri olmuştur. [Daha bu asrın sonunda ve XVI. asır başında Oruç Reis ve kardeşi Hızır Reis (sonradan Barbaros Hayreddin Paşa) sık-sık Cerbe 'ye geldiler ve burasını garbî Akdeniz havzasındaki hareketleri için, bir üs olarak kullandılar. Cerbe bilâhare Turgut Reis için de aynı hizmeti gördü. Adanın suları, bu mârûf denizcinin gemileri için, ispanyol donanmasının tecavüzüne karşı emin bir sığınak teşkil ediyordu. Mamâlih bir gün 7—8 pare gemi ile Bū-Grara limanında yatarken, Venedik kaptanı Andrea Doria, Kâtib Çelebi 'nin ifâdesine göre, 150 gemiden mürekkep bir donanma tarafından abluka edildi. Düşman onun üzerine hücum etmeyerek, erzak ve mühimmatının tükenmesi ile teslim olmasını beklerken, Turgut Reis bir gece gemilerini al-Ḳanṭara yarım adası üzerinden aşırarak, ablokadan kurtuldu (1541) ki, bu hâdise türk tarihlerinde Cerbe vak'ası adı ile mârûftur]. Turgut Reis adayı idâre eden şeyhin iktidarda kalmasına müsaade etti, fakat bir asır evvel Ḥafṣîler tarafından inşa edilen Burc Ḥümt-Sūḳ (Burc al-Kabīr) 'un yeniden inşasını da ihmâl etmedi. İnşa işi 1557 'de bitince, buraya hâlâ mevcut olan bir kitâbe konuldu (krş. R. Basset ve Houdas, *Epigraphie tunisienne*, *Bulletin de Correspondance africaine*, 1882, s. 196). Üç sene sonra, Medina-Coeli dükünün kumandasında, Trablus 'a karşı gönderilen bir ispanyol seferî kuvveti Cerbe önünde göründü. İspanyollar hiç zahmet çekmeden adayı alıp, oraya (şubat—mart 1560) bir garnizon koydular. Fakat 15 martta Piyâle Paşa tarafından mağlûp edilen Medina-Coeli, garnizonunu türklerin hücumuna terk ederek, Sicilya 'ya çekilmeğe mecbur oldu. Don Alvar de Sande kumandasında olan ispanyollar, 80 gün kadar dayandıktan sonra, teslim olmak zorunda kaldılar.

Osmanlı türkleri Tunus 'a yerleşince, cerbeliler, mahallî şeyhler tarafından idâre edilmekle beraber, türklere inkiyad ettiler. XVI. asırda iktidar mevkiinde bulunan Semumeni âilesinin yerine Calūdīyīn âilesi kaim oldu. Bu âile, Turgut Reis tarafından bu makama getirilen Mūsā b. Calūd 'un soyundandır. Âilenin son ferdi XVIII. asırda Tunus beyi 'Alī b. Ḥusayn b. 'Alī tarafından azledilmiştir. Bu âileden çıkan şeyhler, 1599, 1600 ve 1601 'de çıkan isyanların da gösterdiği vecihle, türk paşalarına karşı pek müstakil davranıyorlardı. Adanın sükûnu, hâricden gelen düşmanların taarruzları ile de bozuldu. 1603 'te Trablusgarplılar Cerbe 'yi istilâya teşebbüs etmişlerse de, taarruzları defedildi ve kendileri denize dökülerek, imha olundu. XVIII. asırda Ali Paşa 'nın emri ile idam edilen babasının intikamını almak arzusu ile, Aḥmed b. Mūsā tarafından dâvet edilen Urğammalar ile Akkaralar gelip, şeyh Mūsā b. Ṣālaḥ 'a hücum ettiler ve kendisini karaya kaçmak zorunda bıraktılar. Yūnus Bey 'in gönderdiği kıt'alar ile takviye edilen şeyh, Mūsā Aḥmed 'in tarafdarlarını bozguna uğrattı ve büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi. 1792 'de korsan 'Alī Bulgur, Trabulus 'tan Karamanlı 'Alī Paşa 'yı koğduktan sonra, Cerbe 'yi ele geçirmek istedi. Muavini Ḳara Mehmed adaya asker çıkardı ve

tunuslu vâli Ḥamûda 'yi kaçmağa mecbur etti ise de, Tunus beyinin gönderdiği kıt'alar yetişince, 58 gün süren bir işgâlden sonra, adayı tahliye etmek zorunda kaldı. XIX. asırda, gerek veba salgınları, gerek köleliğin ilgası yüzünden, çok sarsılmış olan Cerbe, 1864 'te, uydurma bir mehdinin vaazları neticesinde, patlak veren bir isyanın bastırılmasından da pek zarar gördü. O zamandan sonra ada tam sükûn ve âsâyişe kavuştu. Fransız himâyesinin te'sisi Cerbe 'de hiç bir karışıklığa sebep olmadı. 28 temmûz 1881 'de fransız kıt'aları, hiç bir mukavemet ile karşılaşmadan, Burc al-Kabīr 'e girdiler. Adanın askerî işgâli esasen pek kısa sürdü.

Bibliyografya: Bakrī, *Descr. de l'Afrique* (trc. de Slane), s. 48, 198; İdrīsī, (trc. de Goeje), s. 151; Leo Africanus, kitap V (nşr. Schefer), II, 176; Tieānī, *Voyage du grand cheikh al-Lihyani dans la régence de Tunis en 1306* (trc. Rousseau, *JA*, 1852/1853); Muḥammed Abū Rās b. Aḥmed al-Nāṣir, *Descr. et hist. de Djerba* (trc. Exiga, lâkabı Kayser, Tunus, 1884); H. Barth, *Wanderungen durch die Küstenländer des Mittelmeeres* (Berlin, 1849), I, fasıl X; V. Guerin, *Voyage archéologique dans la régence de Tunis* (1860); Ch. Tissot, *Exploration scientifique de la Tunisie, géographie comparée de la province romaine d'Afrique* (Paris, 1866); Mas-Latrie, *Traités de paix et de commerce...*, *Introd. hist.*, s. 158 v.d.; A. Brulart, *Monographie de l'île de Djerba* (1885); Laffitte et Servonnet, *Le golfe de Gabès en 1888* (Tunus, 1888); Bertholon, *Exploration anthropologique de l'île de Djerba* (Tunus, 1897); Bossoutrot, *Documents pour servir à une histoire de Djerba* (*Revue Tunisienne*, 1903); Gendre, *L'île de Djerba* (*Rev. Tunisienne*, 1907 ve 1908); *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-bihār*, (nşr. İbrahim müteferrika, 1411, tür. yer.); Ch. A. Juline, *Histoire de l'Afrique du Nord* (Paris, 1931), tür. yer.

[Bu makale tahrir heyeti tarafından tâdil edilmiştir]. (G. YVER.)

CEREŞ. CARAŞ, eski GERASA, 'Aclūn dağlarının cenûb-i şarkî eteğinde ve suları Vādi 'l-Zarḳā 'ya akan Vādi 'l-Dēr veya Vādī Caraş (yunanlılarca Chrysorroas) adında küçük bir vâdi içinde bir **şehirdir**. Adı, ilk defa olarak, Makkabeler devrinde geçen bu beldenin büyük İskender 'den sonra kurulan yunan şehirlerinden biri olduğu zannolunuyor. Caraş, Alexandre Jannäus tarafından, yahudi ülkesine ilhak edildikten sonra, Pompeus 'un himmeti ile, istiklâline kavuşarak, gâlibâ Dekapolis 'e dâhil olmuş ve Trajan devrinden itibâren de, Roma 'nın Suriye eyâletine ve 160 senesine doğru Arabistan eyâletine ilâve edilmiş ve nihâyet Palaestina Secunda 'ya ilhak olunmuştur. Bu devirde Gerasa büyük bir ehemmiyet kazanmıştır ve harâbeleri seyyahları hayran bırakan binalar bu devre âittir. Fakat ne yazık ki, bunlar hâlen orada oturanların dâimî tahriplerine mârûzdur. Evvelce birer mâbed iken, sonraları kiliseye tahvil edilmiş bulunan harâbelerin de delâlet ettiği vecihle, Gerasa hıristiyanlık devrinde bir piskoposluk merkezi idi. Şehrin hâkim vaziyeti dolayısiyle olan ehemmiyeti Hieronymus devrinde eski Gilead 'ın da Gerasa tesmiye edilmesi keyfiyetinden istidlâl olunabilir. Talmudî eserlerde bu vak'aya dâir izler bulunmaktadır.

Arapların al-Urdunu vilâyeti ismini verdikleri ve coğrafyacıların bu bölgenin şehirleri arasında saydıkları Gerasa, Palaestina Secunda şehirlerinin çoğu gibi, Şuraḥbīl tarafından fethedilmiştir. Ya'ḳūbī 'ye göre, civar şehirlerde olduğu gibi, bu şehirde de nüfusun ancak yarısı arap idi. Muḳaddasī 'nin Cabal 'Aclūn 'u Cabal Caraş ismi altında göstermesi, şehrin yukarıda kaydedilen hâkim vaziyetine delâlet eder. Fakat harâbeler arasında arap âbideleri bulunmamasından anlaşıldığı gibi, şehir sonraları hiç bir rol oynamamıştır. Şam atabeyi Tuğtigin (1103—1128) 'e âit olduğu ve kıral Baudouin 'in 1121 'de zapt ve tahrip ettiği bir hisardan yalnız bir yerde bahsedilirse de, buna âit sarih bir iz bulunamamıştır. Yāḳūt, bizzat gören bir şâhidin mâlûmatına istinâden, şehrin XIII. asrın birinci yarısına âit bir tasvirini veriyor. Caraş o zamanlar tamamen harâbe hâlinde bulunuyordu. Bir kaç değirmen çeviren bir su şehri kat'etmekte idi; buna mukabil civar dağlarda (Cabal Caraş), bir çok köy ve çiftlik vardı. Yāḳūt Emevîler zamanında yazılmış bir şiirden de bahseder ki, bunda Caraş 'teki bir *ḥimā* („hususî otlak") 'nın zikri geçmektedir (bk. Nöldeke, *Delectus Veterum carminam arab.*, 49,3).

Vaktiyle o kadar muhteşem olan bu şehir o zamandan beri şimdiki harâp hâlinde kalmıştır. Ancak 1878 'den itibârendir ki, çerkesler buraya gelerek. Vādī 'nin şark sâhilinde, eski şehrin ufak bir kısmını kaplayan büçük bir köy kurmuşlardır.

Bibliyografya: Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, II (4. tab.), 177 v.d. (burada başka bibliyografik mâlûmat bulunur); Thomsen, *Loca Sacra*, s. 51 v.d.; Balāẕorī (nşr. de Goeje), s. 116; Muḳaddasī, *Bibl. Geogr. Arab.*, III, 162; İbn al-Fakīh, *ayn. esr.*, V, 116; İbn Ḫurdāẕbeh, *ayn. esr.*, VI, 78; Ya'ḳūbī, *ayn. esr.*, VII, 327 v.d.; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 61; Wilken,

Gesch. der Kreuzzüge, II, 469 v. d.; Merrill, *East of the Jordan*, s. 281—290; *Revue Biblique*, 1895, s. 374 v. dd.; Schumacher, *Zeitschr. des deutschen Palästina-Vereins*, XVIII, 126 v. d.; XXV, 111 v dd.; Brünnow ve Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, II, 233—239; Dalman, *Palästina-Jahrbuch*, 1908, s. 16. İsmin şekli hakkında bk. *Mitteilungen und Nachrichten d. Deutsch. Palästina-Vereins*, 1898, s. 57 v. d. kitâbeler hakkında bk. *ayn. esr.*, 1900, s. 10 v.dd., 18 v.dd., 41 v.dd.; 1901, s. 33 v.dd.; *Zeitschr. des Deutsch. Pal.-Vereins*, XXXII 222 v. d.; XXXIII, 12, 165; Prince Robert de Baviere, *Zeitschr. des Münchener Altertumsvereins*, 1898; *Revue Bibl.*, 1899 ve 1909, s. 448 v. d.

(FR. BUHL.)

CERÎB. CARÎB (A.), hususiyle hububat için kullanılan bir ölçüdür. Bu tâbir, bir cerîb dolusu tohum ekilebilen arazinin mesâhasına delâlet etmek üzere, mesâha ölçüsü olarak da kullanılır. Bu ölçünün kıymeti, devrine ve yerine göre, değişir. Krş. Sauvaire, *JA*, 8. seri, VII (1886), 158—161 ve VIII (1887), 485—488. Krş. mad. BATMAN

CERÎD. CARÎD, aslında „yaprakları sıyrılmış hurma dalı" mânasına olup, at üzerinde oynanılan bir nevî oyunda hasma atılan ucu demirsiz çomağa ve oyunun kendisine verilen isimdir. Bu cerîd (cirit) oyunu, bir zamanlar türk süvarilerinde çok makbûl idi ve padişahlar oyunu seyretmek suretiyle, buna teşvik ederlerdi. Cindî (cundî)'ler cirit atmakta çok mâhir süvariler idi. Anadolu'nun bâzı yerlerinde gençler hâlâ ilk baharda, şehrin dışına çıkarak, cirit oynarlar (tafsilât için bk. zeyl).

Bibliyografya: A. Cévad-Beg, *Etat militaire Ottoman*, I, 201; Volney, *Voyage en Syrie*, I, 152.

CERÎDE. [Bk. MATBUAT.]

CERÎR. CARÎR B. 'AṬİYA B. AL-ḤAṬAFĀ (? —733 ?), Muzarî Tamîm kabîlesinin bir kolu olan Banî Kulayb b. Yarbū' aşîretine mensûptur. Emevîler devrinin en büyük arap hicviyecisi olan Carîr, şâir olarak, halife Mu'âviya zamanında şöhret kazanmıştır. Carîr hiciv kabiliyetini evvelâ ikinci derecedeki şahsiyetler üzerinde tecrübe etti. Sonra, Banî Yarbū'un kolu Banî Ẕuhayl ile yine onlar gibi Tamîm neslinden olan Mucâşi'ler arasındaki nizâ üzerine, Mucâşi'lerin en ileri gelen şâiri Farazdaḳ [b. bk.] ile uğraşmak mecburiyetinde kaldı. Carîr'in bütün hayatınca devam eden bu kavga 64 (683—684) senesinde başlamış olsa gerektir. Mücâdelenin başladığı Basra'da o derece şiddetli hâdiseler vukû buldu ki, mahallî makamlar müdâhaleye mecbur kaldılar; fakat bu da, her hâlde, devamlı bir netice te'min edemedi. Ḥaccâc'ın Irak vâliliğine tâyini Carîr'in bundan sonraki hayatına kat'î bir istikamet verdi. Filhakika al-Ḥaccâc şâiri halife 'Abd al-Malik'in sarayına soktu. Halifenin teveccühüne mazhar olmağa çalışan Carîr, Taġlibîlerden al-Aḫṭal [b. bk.] ve bilhassa al-Walîd zamanında, rakiplerini gözden düşürmeğe muvaffak olan şamlı 'Adî b. al-Riḳā' [b. bk.] ile edebî bir rekabete girişti. Carîr sofu halife 'Omar II.'in tam bir teveccühüne mazhar oldu. Buna sebep, kendisinin dindârâne hâl ve hareketi ile iffet ve istikamet hususundaki şöhreti idi. Divanında muahhar halifelerden Yazîd II. ve Hişâm'ı medheden bir çok kasîdeler de vardır. Carîr'in Yamâma'de, başlıca rakibi Farazdaḳ'tan pek az sonra, 110 (728/729)'da, bâzılarına göre de, 114 (732/733)'te öldüğü zannedilmektedir.

Carîr şiirlerinde hakikî bir bedevî gibi görünür. Her ne kadar babasına karşı aslında evlâtlık hürmetine pek uygun düşmeyen bir tavır takınır ise de, hakikatın zıddına olsa dahi, âile adının verdiği gurur ile, soyunun şerefini müdafaa etmek lâzım geldiğine kani bulunuyordu. Ne olursa olsun, Carîr, diğer bâzı şâirler gibi, hicviyeleri ile değil, büyüklere yazdığı kasîdeler sâyesinde yaşamıştır. Hicviyeleri ile medhiyelerinden başka, güzel mersiyeleri de vardır.

Farazdaḳ ile olan müşaaresine âit şiirleri, 1905—1909'da Bevan tarafından neşredilen *Naḳā'id* isimli eserdedir; al-Aḫṭal ile teâti ettiği hicviyeler, yazmalar hâlinde, toplanmıştır (İstanbul, Umumî kütüp., nr. 5471). Divanı 1313'te Kahire'de tabedilmiştir; bundan başka *Kitāb al-Aġānī*'de bir çok şiirleri vardır.

Bibliyografya: Yāḳūt (nşr. Wüstenfeld), bk. mad., UṢAYFİYA; Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, bk. fihrist, mad. GARİR; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 283—289; Caussin de Perceval, *Notice sur les trois poètes Akhtal, Firazdaḳ et Djerir*, *JA*, 1834; Brockelmann, *GAL*, I, 56 v.dd.; A. Schaade, *Carîr*.

CERR. CARR (A.), arap dili gramerinin 2 büyük mektebinden biri olan Basra gramercilerince (*baṣriyūn*) kullanılan bir ıstılah olup, muzâfünileyh (genitif) hâline delâlet eder. Kûfe gramercileri (*kūfiyūn*) buna *ḫafż* derler. *Carr* (aslında „çekmek" mânasına gelen *carra*'nın mastarıdır) tâbiri Sîbavayh tarafından da, *kasr(a)* tâbirinin mürâdifi olarak, kullanılmış olup, bir kelimenin son hecesinde bulunan ve muzâfünileyh (genitif) hâlini belirten *i* sâitiue delâlet eder. *Carr* kelimesinin

bu mânaya no suretle gelmiş olduğu lâyıkı ile belli değildir [bk. madd. ḤARAKA ve I'RĀB]. Bu keyfiyeti sonra gelen gramercilerin, artık tâbirin fonetik mânasına aldırmayarak, *carr* kelimesini ve bunun Kûfe gramercilerinde mukabili olan *ḫafż* tâbirini, kelimelerin münteha şekillerine bakmaksızın, umûmiyetle izâfet ifâde eden bir ıstılah gibi kullanmış olmaları ile izah ederler; krş. msl. al-Şanhācī, *Acurrūmlya* (Brünnow, *Chrestomathie*, 1. tab., s. 140) adlı eserinde, *ḫafż* 'ın 3 hususiyeti olmak üzere, *kasra*, *yā'* ve *fatḥa* 'yı bildirir.

Zamaḫşarī 'nin *Mufaṣṣal* 'ına ve bunun şârihi olan İbn Ya'īş 'e bakılırsa, *carr*, isimlerin hassalarından (*ḫavāṣṣ al-ism*) biridir ve bu sebeple ne fiillerde ve ne de edatlarda görülür. İsmin diğer 2 mef'ûliyet hâli gibi, bu da bir *'alam 'alā ma'nā* 'dır ve *iżāfa* [b. bk.] denilen hâlin ifâdesi, yâni kendisine bir şey izâfe edilen şeyi belirten bir alâmettir. Bu *iżāfa* 'ler ise, *fā'il* veya *maf'ūl* ile mâlik olanı birbirine karıştırmamak için, yalnız *carr* 'i zarûrî kılmaktadır; bu maksatla *ḥarf al-carr* denilen edat kullanılır ki, bu edat iltihak ettiği kelimeyi *carr* ettirir. Bir muzâfünileyhin başka bir isme tâbi olduğu hâllerde bile bu edat kullanılır; çünkü „her iki isim de aynı kuvvette olduğundan, birbirlerini *carr* edemezler" ve bunun içindir ki, *ġulāmu Zaydin* ibâresini *ġulāmun li-Zaydin* 'den ve *ḫātamu fiżżatin* ibâresini *ḫātamun min fiżżatin* 'den ihtisar edilmiş gibi telâkki etmeğe mecburuz. Bu telâkkinin yanlışlığı için krş. Fleischer, *Kleinere Schriften*, II, 89.

Bibliyografya: Sîbavayhi (nşr. Derenbourg), I, 1, 10—2, 10; İbn Ya'îş (nşr. Jahn), I, 28, 21, 58, 1—2, 80, 23, 86, 5, 87, 5—7, 19—20, 303, 10 v. dd.; Muḥammed A'lā, *Dictionary of technical terms* (nşr. Sprenger), I, 202; Fleischer, *Kleinere Schriften*, I, 306; II, 82, 89. (A. SCHAADE.)

CERRAH. AL-CARRĀḤ (pek nâdir olarak da AL-CIRĀḤĪ ve AL-CARĀ'IḤĪ); bu tâbire ilk zamanların arap müelliflerinde az tesadüf olunur. Onlarda bunun yerine *al-āsī* tâbiri kullanılır; fakat bu kelime tabip mânasına da gelir. Cerrah tâbirine arap telifatında, ilk defa olarak, III. (IX.) asra âit arapça tercümelerde tesadüf olunmaktadır ve arapça tıp kitaplarına bunlardan geçmiştir. Cerrah kelimesine, tanınmış bir âilenin ismi olarak, IV. (X.) asırda rast geliriz. [Bk. IBN AL-CARRĀḤ]. Yunan-Roma devrindeki âdete muhalif olarak, cerrahlar, islâm âleminde, orta zaman Avrupa 'sında olduğu gibi, el emeği ile geçinen âdî esnaftan sayılırdı. Bu telâkki, belki de, insan, hattâ hayvan vücudunun yapısını tetkik etmenin menfur sayılmasındandır (canlı hayvanlara eza etmek memnuiyeti). Malûmdur ki, islâmın, İbn Sînā ve İbn Zuhr gibi, meşhûr hekimleri her türlü cerrahlık ameliyatından şiddetle ictinap ederler ve bu işleri cerrahlar ile *mucabbir* („kırıkçı, çıkıkçı") 'lere bırakırlardı. Buna rağmen, İbn Sînā *Ḳānūn* 'unun büyük bir kısmını cerrahlık san'atına (*'ilm al-cirāḥa*) tahsis etmiştir ve onun mübeşşiri 'Alī b. al-'Abbās al-Maeūsī (ölm. 384 = 994), *Kāmil al-ṣinā'a* adlı eserinin 9. kitabında, cerrahlıktan pek mufassal suretle bahsetmiştir. Kitabının 110. faslını buna tahsis etmiştir. 10. kitabına da, cerrahî tedâviye dâir, ayrıca bir kısım ilâve etmiştir.

İslâmın tıp te'lifatı içinde cerrahî hakkında oldukça mühim yegâne kitap İbn al-Ḳuff (Suriye, VII. = XIII. asır) 'un eseri olup, son zamanlarda Ḥaydarābād 'da neşredilmiştir. Garp Kurtube'li üzerinde pek büyük bir te'sir icra eden eser de, Abu 'l-Ḳāsim al-Zahrāvī (IV. = X. asır) 'nin *Kitāb al-taṣrīf* 'inin cerrahlığa hasredilen XXX. kısmıdır. Bu kısım pek erkenden lâtinceye tercüme olunmuş ve garpta büyük bir iştiyakla mutalâa ve tetkik edilmiştir. Mamafih bu eserde Aiginalı Paulos 'un cerrahîsinden alınmış yerler bulunduğu anlaşılmıştır. Ḳāsim 'in eserinde cerrahlık âletlerinin resimleri vardır. Çarşı ve pazarlar ile umumî ahlâkın murakabesinden bahseden ve *ḥisba* [b. bk.] adı verilen eserlerde, msl. al-Şayzarī 'nin basılmamış eserinde olduğu gibi, çok defa tabiplere, göz hekimlerine ve cerrahlara âit yazılar bulunur; nitekim Şayzarī 'nin eserinde cerrahların teşrih hakkında mâlûmat sâhibi olmaları, Galien 'in tedavi üsûlünü bilmeleri istenmekte ve cerrahlığa âit âletlerin kendisinde tamamen mevcut bulunması ve akan kanı durdurmak için, gereği kadarmâlzemeye sâhip olması lâzım olduğu da bildirilmektedir. Şayzarī çıkıkçılardan (*mucabbir*) ayrıca bahseder ve bunların da, bütün kemiklerin sayılarını, şekillerini iyice bilmekle beraber, Aiginalı Paulos 'un kemik kırıkları ve burkulmaları hakkındaki faslını öğrenmiş olmalarını lüzumlu göstermektedir.

Bibliyografya: İbn Abī Uṣaybi'a, *'Uyūn al-anbā'* (Kahire, 1882), I; Harold Bowen, *The Life and Times of 'Alī b. 'Īsā* (Cambridge, 1928), s. 33—36; 'Alī b. al-'Abbās al-Macūsī, *Kāmil al-ṣinā'a* (Bulak, 1294), II, 454, 607; İbn Sînā, *Ḳānūn fi 'l-ṭibb* (Bulak, 1294), III, 146—217; 'Abd al-Raḥmān b. Naṣr 'Abd Allāh al-Şayzarī, *Nihāyat al-rutba fī ṭalab al-ḥisba*, las. 18, 20, yazm.; *'Ulūm ma'āṣīya* (Kahire, Mısır kitap sarayı); İbn al-Ḳuff, *İbn Abī Uṣaybi'a*, II, 273; Leclerc, *Hist. de la méd. arabe* (Paris, 1876), II, 203; ayn. mll., *La chirurgie d'Abulcasis* (Paris, 1861), G. Sarton, *Introduction*

to the History of Science (Baltimore, 1927—31), I, 681; II, 1098. (MAX MEYERHOF.)

CESED. [Bk. CİSİM.]

CESSORE, Bengâle eyâletinde bir idâre bölgesi olup, Kalküte'nin 60 mil şark ve şimâl-i şarkîsinde Hughlî deltasında, 22° 47′ ve 23° 47′ şimâl arzları ile 88° 40′ ve 89° 50′ şark tûlleri arasında bulunur; nüfusu 1.800.000 kadardır. Bunun 61% 'i müslümandır. Bölgenin toprakları Hughlî ve Meghnâ nehirlerinin vücuda getirdiği lâhkî araziden ibaret olduğu için, pirinç mahsûlü meşhûrdur. Memleketi, XV. asrın ortalarında, Ḫan Cahân 'Alî isminde müslüman bir vâli ve bunu tâkiben de, Bengâle islâm hükümdarlarına tâbi, hindû reisler idare etti. Dhâkā nevvâbı XVIII. asır başında bu mıntakaya da müdâhale etti. 1765 'te, Bengâle 'nin diğer kısımları ile beraber, idare Şarkî Hindistan Kumpanyası 'nın eline geçti. Bölgenin islâm ahâlisi, başlıca, müslüman olmuş yerli Namasudraslardır.

Bibliyografya: *Imperial Gazet. of India*; W. W. Hunter, *Statistical Account of Bengal*, II. (H. C. FANSHAWE.)

CETE. CATĀ, CETĀ, moğulların [b. bk.] bir ismidir.

CEUTA. [Bk. SEPTE.]

CEVAD İSFAHÂNÎ. AL-CAVĀD AL-İṢFAHĀNĪ, ABŪ CA'FAR MUḤAMMED B. 'ALĪ (? — 1164); CAMĀL AL-DĪN unvanını da taşımışolup, Zengîlerin veziri idi. Babasından itinalı bir terbiye ve tahsil görmüştü; pek erkenden Selçuk sultanı Maḥmūd 'un Dīvān al-'arż 'ında bir makama getirildi. Bunu müteâkip, kendisine Naṣībīn ve al-Raḳḳa vâliliklerini veren ve bütün ülkesinin yüksek nezâretini tevdî eden Zengī 'nin en samîmî dostlarından biri oldu. Zengī 'nin katlinden sonra, kendisinin de aynı akibete uğramasına ramak kaldı ise de, orduları Musul 'a sevketmeğe muvaffak oldu. Bunun üzerine, Zengī 'nin oğlu Sayf al-Dīn Ġāzī, kendisini eski hizmetlerinde ibka etti. Camāl al-Dīn, âlicenaplık ile şöhret kazandığından, *al-Cavād* („cömert") lâkabı ile anılır oldu. Bilhassa Mekke ve Medine 'de parası ile vücuda getirdiği hayrât ve hasenât sâyesinde, her kesin minnetdarlığını kazandı. Bununla beraber, kardeşinin yerine geçen Ḳutb al-Dīn Mavdūd tarafından, Musul 'da hapsedildi (558 = 1163) ve ertesi yıl mahpesinde öldü. Cesedi Mekke 'ye götürüldü, mübârek makamlarda dolaştırıldı ve oradan Medine 'ye getirilerek, gömüldü. Ḥayṣa-Bayṣa ile İmād al-Dīn, kendisini medh-u senâ edenler arasındadır.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (nşr. Wüstenfeld), nr. 714 (de Slane, III, 295 v. dd.); *Recueil de textes relatifs à l'hist. des Seldjouc.*, II, 209 v. dd.; İbn Cubayr, *Travels* (nşr. de Goeje), s. 124; Usāma b. Munḳiẕ (Dernbourg, *Vie d'Ousâma*, s. 298 v. dd.); *Kitāb al-ravżatayn*, I, 134 v. dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), XI, 202 v. dd.; *Hist. Orient. des Croisades*, I, 455, 473, 542; II, 147, 226 v. dd.

CEVAD PAŞA. CAVĀD PAŞA, AḤMED (1851—1900), Osmanlı devletinin XIX. asır kumandan ve sadrâzamlarındandır. Afyonkarahisar 'dan olup, Kaba-Ağaçlı-zâde namı ile mârûf olan babası, şuray-i askerî âzasından miralay Mustafa Âsım Bey idi ki, kendisi de bilâhare mühürlerinde bu künyeyi (Kaba-Ağaçlı-zâde Mustafa Âsım-oğlu Ahmed Cevad) kullanmıştır. Şam 'da doğdu ve ilk tahsilini Bursa ve İstanbul mekteplerinde yaptıktan sonra, harbiyeye girdi. 19 yaşında (30 teşrin II. 1869), harbiyeyi bitirince, erkân-i harbiyeye alındı ve buradan da birincilikle mezun oldu (17 kânun II. 1871). Kısa bir zamanda terfi görerek, evvelâ kol-ağası (29 haziran 1871) ve o aralık yazdığı, *Ma'lūmāt al-kāfiya fī mamālik al-'Oṯmāniya* adlı, yarı coğrafî yarı tarihî eserini yâverliğinde bulunduğu padişaha takdimden sonra, bin-başı oldu ve türk-rus harbinde Tuna ordusuna nakledildi. Evvelâ baş-kumandan Süleyman Paşa 'nın yaverliğinde, sonra (19 teşrin II. 1877) kaymakamlıkla Necib Paşa fırkasının erkân-i harbiye reisliğinde bulundu. Ertesi sene (14 safer 1295 = 17 şubat 1878), henüz 27 yaşında, miralaylığa terfi etti ve Peyker Paşa kol-ordusunun erkân-ı harbiye reisliğine getirildi ki, Davud-Paşa ve Rami taraflarındaki istihkâmların inşası onun bu vazifesi esnasında başardığı işlerdendir. Harp bittikten sonra Berlin muahedesi hükümlerinin tatbiki işlerinde vazife aldı. 1884 (22 rebiülâhır 1301) 'te Çetine sefâretine tâyin ve rütbesi mirlivalığa terfi olundu. İki sene kadar kaldığı bu vazifede iken, rahatsızlığı dolayısiyle, tedâvi için Viyana 'ya gitmek hususunda istediği izin verilmeyerek ve belki de bu hareketi şüpheyi dâvet ederek, İstanbul 'a celbedildi.

Mamafih daha evvel te'lif ve tabettirdiği *Tārīḫ-i 'askarī-i 'Oṯmānī* (İstanbul, 1297) adlı eseri ile (fr. trc. C. Macrides, *Etat militaire Ottoman depuis la fondation de l'Empire jusqu'à nos jours*, *Le Corps des janissaires depuis sa création jusqu'à sa suppression*, Paris, 1882), Abdülhamid II. 'in dikkatini çekmiş ve takdirini kazanmış idi. Avdetinden sonra, bir müddet (1888) İstanbul 'da teftiş-i askerî komisyonu âzalığında bulundu. Bundan sonra Cevad Paşa 'nın devlet işlerinde daha ehemmiyetli vazifeleri başlamıştır: Girit 'teki karışıklıklardan sonra, âsâyişi te'min etmek üzere, fevkalâde selâhiyetle kumandan ve vâli olarak, oraya gön-

derilen eski Petersburg sefiri müşir Şâkir Paşa 'nın erkân-ı harbiyesi reisliğinde, ferik rütbesi ile (1 zilhicce 1306 = 29 temmûz 1889), bir müddet vazife gören Cevad Paşa, Şâkir Paşa 'nın meclis-i vükelâ kararı ile İstanbul 'da alıkonulması üzerine, iktidar ve dirâyeti Bâbıâlice ve padişah tarafından takdir edilerek, Girit fevkalâde kumandanlık ve vâli vekilliğine getirildi (12 zilkâde 1307 = 30 haziran 1890). Adadaki islâm ve hıristiyan ahâliye iyi idaresi ile kendini sevdirerek, aralarında bir anlaşma ve âhenk te'sis eden, katil ve şakiler hakkında kısasa kadar varan en müessir tedbirleri alan (krş. Başvekâlet arşivi, irâde defterleri, dâhiliye, şâban 908, nr. 43) Cevad Paşa 'ya, hizmetine mükâfat olarak, daha 40 yaşında iken, müşirlik tevcih edildi (24 cemâziyelâhır 308 = 4 şubat 1891) ve kendisine müşirlik maaş ve tâyininden başka, teftiş-i askerî komisyonu âzalığı ve Girit vâli vekilliği için de, eihet-i mülkiyeden, ayrıca maaş ve tahsisat bağlandı. Cevad Paşa 'nın değerini gittikçe daha fazla takdir eden padişah, bu devlet adamından daha mühim mevkilerde istifâde etmeği düşünerek, birden bire sadrâzamlığa getirdi.

Cevad Paşa 'nın 3 seneyi geçen sadâreti esnasında tâkip ettiği siyâset, dâhilde ve hâricde sulh ve müsalemetin muhafazası idi. Bâzan bu uğurda, istemeyerek, fedakârlıklarda bulunduğu da olurdu. Ermeni meseleleri onun sadâreti zamanını işgâl eden en mühim ve müzmin meselelerden biri idi. Bu hususta tâkip ettiği dâhilî siyâsetin bâzı ecnebi devletlerce şu veya bu şekilde tenkit edildiği ve bâzan da te'sir veya tazyık yapılmak istendiği vâkidir. Ancak bu gibi ahvâlde de Cevad Paşa, meselenin en ince teferruatına vâkıf ve memleketin hayatî menfaatlerini müdrik bir devlet adamı sıfatı ile, sert ve cezrî, fakat âdilâne kararlar alırdı. Sadâretinin sonlarına doğru, Cevad Paşa 'nın artık padişahın teveccühünü kaybettiği görülmektedir. Cevad Paşa, nihâyet, sadâretten infisâli esnasında, devletin vaziyetini ve memleketin hâlini padişaha iyice anlatarak, onu ikaz etmek istemiş, hattâ, ıslâhat tekliflerini hâvî bir lâyiha takdim etmiş ve Anadolu, Yemen ve Rumeli 'deki karışıklıkların fena idareden neş'et ettiğini, buna karşı tedbir alınması lâzım olduğunu ve bu tedbirlerin başında da saray memurlarının hükûmet ve politika üzerindeki te'sir ve nüfuzlarının azaltılarak, sadâret ve Bâbıâli otoritesinin kuvvetlendirilmesi lâzım geldiğini söylemiştir. Cevad Paşa 'nın evvelden beri bilinen bu fikir ve mutalâası, bütün kuvveti saraydan Bâbıâliye almakla, sarayın nufuzunu hiçe indirmek zannını padişaha telkin ettiği için, azil (15 zilhicce 1312 = 9 haziran 1895) ve Nişantaşı 'ndaki evinde ikamete memur edildi. Ancak Girit ahvâli tekrar karıştığı vakit, padişahın hatırına geldi ve Girid fırka-i askeriye kumandanlığına tâyin edilerek (13 safer 1315=14 temmûz 1897), Girit 'e gönderildi. Girit 'in Avrupa devletleri tarafından, hususî bir şekilde, idare edileceği anlaşılıp, alman imparatorunun da Suriye taraflarına bir seyahat yapacağı tahakkuk edince, Cevad Paşa, mihmandarlık vazifesi ile, Girit 'ten Beyrut 'a hareket emrini aldı; fakat her nedense, saray kendisinin imparator ile temasa gelmesinden çekindi ve buna mâni oldu. Cevad Paşa bu vazifeyi müteâkip, İstanbul 'a avdeti için, saraydan müsaade istemişse de, saraskerlik merkezi Şam 'da bulunan V. ordu kumandanlığına tâyin edildiği haberini aldı; buradan ancak, hastalığının ağırlaştığına dâir, doktorlar tarafından tanzim olunan rapor üzerine, İstanbul 'a dönebildi ve çok geçmeden de öldü (rebiülâhır 1318 = temmûz 1900). Fâtih civarında Emîr Buharî türbesi karşısında inşa olunan hususî bir türbede medfundur. Cevad Paşa münevver, mâlûmatlı ve tetebbuu seven bir devlet adamı idi. Pek ziyâde kadirşinas bir zat idi. Arapça ve farsçadan başka, fransızca bilirdi; rumca ve italyancaya da vâkıf idi. Yukarıda zikredilen eserleri, zamanına göre, oldukça esaslı birer tetkik mahsûlüdür. Bilhassa *Tarih-i askerî* 'si, kitabın baş tarafında o zamanki maarif nezâreti encümeninin de tebârüz ettirdiği gibi, o vakite göre, emsâli türkçede görülmeyen değerli bir eserdir. Kitabın başında sıralanan zengin bibliyografya zâten eserin müstesna kıymetini belirtecek mâhiyettedir. Eser 20 kitap ve 10 cild üzerine tertip edilmiş ve imparatorlukta eskiden beri mevcut muhtelif askerî teşekkül ve müesseseler, 1241 tarihine kadarki meşhûr harpler ve muhasaralar ve Girit, Cebel-i Lübnan, Kozan, Sırp ve Bulgar ihtilâlleri tetkik olunmuştur. Fakat yalnız yeniçerilere âit birinci kısım tabedilebilmiştir (basılmamış kısmı ile birlikte bir nushası için bk. Üniversite kütüp., T. Y., nr. 4178). Bunlardan başka, *Riyaziyenin mebâhis-i dakikası*, *Kimyanın sanayia tatbiki*, *Sema* ve *Telefon* gibi, fennî eserleri de vardır. 24 nusha intişar ettikten sonra kapanan *Yâdigâr* isimli bir gazete de çıkartmıştır (1296 = 1879). Sadâreti esnasında Bâbıâli bahçesi içinde bir kütüphâne inşa ettirmiştir ki, bugün de Cevad Paşa kütüphânesi adı ile anılan bu bina başvekâlet arşivinin bir deposudur.

Bibliyografya: Başvekâlet arşivi, sadrâzamlar dosyası, nr. 44, 45; Sicill-i ahvâl defteri, nr. 2/1006; İrâde defterleri, dâhiliye, şâban 308, nr. 43; zilkâde 307, nr. 432, 440; Divan-ı humayun, şevvâl, 308, nr. 416; receb

308, nr. 1629; safer, 309, nr. 1331; Bâbıâli kütüp., sadâret evrakı, nr. 15639; Memdûh, *Asvât-ı sudûr* (İzmir, 1328), s. 43 v. dd.; Osman Nuri, *Abdülhamid-i sânî ve devr-i saltanatı* (İstanbul, 1327), s. 598 v. dd.; Mehmed Esad, *Mir'ât-ı mekteb-i harbiye* (İstanbul, 1310), s. 422; Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 43. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

CEVÂLÎKÎ. AL-CAVĀLİḲÎ, ABŪ MANṢŪR MAVHŪB B. AḤMED B. MUḤAMMED B. AL-ḪİḍR (1073—1144), eski bir bagdadlı âileye mensûp olup, Niẓāmiya medresesinde arap dili müderrisliğinde al-Tabrizî [b. bk.]'nin talebesi ve halefidir; 466 (1073) yılında doğmuş ve 15 muharrem 539 (19 temmûz 1144) tarihinde Bagdad'da vefat etmiştir. Nahve dâir yazdığı muhtasar bir kitap, İbn Ḳutayba'nın *Adab al-kātib* adlı eserine bir şerh, Cavharî'nin *Ṣaḥāḥ*'ına bir telhis ve bir de *Kitāb asmā' ḫayl al-'arab va fursānihā* (krş. Aumer, *Die arab. Hdss. der k. Hof- und Staatsbiblicthek in München*, nr. 103, 2; H. Derenbourg, *Les manuscrits arabes de l'Escurial*, nr. 270, 5) adında bir te'lifinden başka, *Kitāb al-mu'arrab min al-kalām al-'acamî 'alā ḥurūf al-mu'cam* adı ile, arapçada yabancı kelimelere dâir, bir izah (E. Sachau tarafından, 1867 tarihinde Leipzig'de neşredilmiştir) kaleme almıştır. Bu eserdeki bir noksanı Spitta (*ZDMG*, XXXIII, 208 v. dd.), Kahire yazmasına göre, tamamlamıştır. Eserin hâşiyesinde 'Abd Allāh b. Barrî (ölm. 582=1186)'nin şerhleri görülür; bu eserin Eseurial kütüphânesinde bulunan bir yazmasında da aynı hâşiyeler vardır (Derenbourg, *agn. esr.*, s. 772, 5). Nihâyet Ḥarîrî'nin *Durrat al-ġavvāṣ* adlı eserine, *Kitāb al-takmila fî mā yalḥana fihi 'l-'āmma* adı ile, bir zeyil daha yazmıştır ki, H. Derenbourg bu eseri, *Morgenländ. Forsch.* (Leipzig, 1875. s. 107—166)'da neşretmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Bulak, 1299), nr. 722; al-Anbārî, *Nuzhat al-alibbā'* (Kahire, 1294), s. 473—478; Suyūṭî, *Baġyat al-va'āt* (Kahire, 1326), s. 401; İbn Taġribirdî, *al-Nucūm al-zāhira* (nşr. Popper), s. 777; Brockelmann, *GAL*, I, 280. (C. BROCKELMANN.)

CEVÂN. CAVĀN, Dehlili şâir KĀẒİM 'ALÎ'nin mahlâsıdır. Cavān, 1800'de, miralay Scott tarafından Lucknow'dan Kalküte'ye gönderilmiş ve Fort-William kollejinde münşîliğe tâyin edilmiştir. Orada, hükümdar Farruḫsiyar (saltanatı 1713—1719)'in kumandanlarından Fidā' Ḫān'ın oğlu Müle Ḫān'ın emri üzerine, Navāz Kavisvar tarafından yapılmış olan brajbhāshā tercümesini esas tutarak, Kālidāsa'nın sanskrit lisanında yazılmış Sakuntalā ismindeki dramını 1215 (1801)'te hindustanî lisanına tercüme etmiştir. Bu hindustanî tercümenin bir kısmı, ilk defa olarak, 1802'de, devanāgarî harfleri ile, Dr. Gilchrist'in *Hindee Manual*'inde intişar etmiş ve bilâhare latin harfleri ile yeniden neşredilmiştir (Calcutta, 1804). Daha sonra, eserin hind tabının Dr. Gilchrist tarafından yapılan transkripsiyonu, seçme bir kaç masal ile birlikte, *An Appendix to the English and Hindostanee Dialogues* (London, 1826) ismi ile, neşredilmiştir. Eserin hindustanî metni Price'in *Hindee and Hindoostanee Selections*'inde de, müellifin mukaddimesi olmaksızın, Kalküte'de 1830'da intişar etmiştir. Bir taş basma tab'ı da 1875'te Lucknow'da Neval Kishor matbaasında tab'edilmiştir.

Kāẓim 'Alî'nin, *bārahmāsa* yahut *maṣnavî* tarzında, senenin 12 ayını tavsif eden ve Kalküte'de 1812'de basılan manzûm bir eseri daha vardır. Şâirin vefat tarihi mâlûm değildir. Fakat Banî Narāyan tarafından 1227 (1812)'de Ordu şâirlerine dâir yazılmış olan *Dīvān-i cahān* adlı tezkirede, kitabın yazıldığı sırada, onun hayatta olduğuna işâret edilmektedir.

(J. F. BLUMHARDT.)

CEVBERÎ. AL-CAVBARÎ, 'ABD AL-RAḤMĀN B. 'OMAR ZAYN AL-DİN AL-DİMAŞḲÎ, tabiî ilimlerdeki derin bilgisi ile mârûf arap müelliﬁdir; islâm memleketlerini, tâ Hindistan'a kadar, gezip görmüş, 613 (1216)'te Ḥarrān'ı, 616 (1219)'da Konya'yı ziyâret etmiş ve daha sonra da, 618 (1221) veya 619 (1222)'da tahte çıkmış olan Âmid ve Ḥişn-Kayfā emîri al-Malik al-Mas'ūd'un sarayına gitmiştir. Bu hükümdar için, seyâhatleri esnasında rast gelmiş olduğu adamların, mutatabbiblerin ve elkimyacıların türlü hiyle ve hud'alarını tasvir ve izah eden ve zamanının örfleri bakımından, çok kıymetli olan bir eser yazmıştır. *Kitāb al-muḫtār fî kaşf al-asrār va hatk al-astār* adında olan bu kitap, Şam (1885), İstanbul (tarihsiz olarak) ve Kahire (1316 ve bir de tarihsiz, aş. yk. 1908)'de, aynı zatın *Kitāb al-ḥalāl fi 'l-al'āb al-sim'āviya va ba'ż favā'id şan'iya mucarraba* unvanlı eseri ile birlikte, basılmıştır.

Bibliyografya: Steinschneider (*ZDMG*, XIX, 562); ayn. mll., *Polemische und apologetische Litteratur*, s. 189; de Goeje (*ZDMG*, XX, 485; bunun hakkında bk. Fleischer, *ZDMG*, XXI, 274); E. Wiedemann, *Beiträge zur Geschichte der Notarwissenschaften*, IV; ayn. mll., *Über Wagen bei den Arabern* (*Sitzungsber. der Phys. Med. Sozietät in Erlangen*, XXXVII, 1905, 388—391); ayn. mll., *Über das Goldmachen und die Verfälschung der Perlen nach al-Gaubari* (*Beitr. z. Kenntnis des Orients*, V, 77—96);

ayn. mil., *Zur Alchemie bei den Arabern* (*Journal für praktische Chemie*, N. F., LXXVI (1907), s. 82—86). (C. BROCKELMANN.)

CEVDET PAŞA (1822—1895), XIX. asır Türkiye'sinin büyük âlim ve devlet adamlarından olup, 26/27 mart gecesi 1822'de Lofça (Lovets, Bulgaristan)'da doğdu. Asıl adı Ahmed olup, Cevdet mahlâsını sonradan almıştır. Babası Lofça idare meclisi âzasından ve istabl-i âmire pâyelilerinden İsmail Ağa, annesi kasabada Topuz-oğlu adı ile tanınmış bir âileden olan Ayşe Sünbül Hanım'dır.

Cevdet Paşa'nın bilinen en eski ceddi, Yularkıran Ahmed Ağa adında, Kırklarelili bir sergerdedir. Ahmed Ağa, Prut harbine iştirâk ettikten sonra, Kırklareli'ne dönmeyerek, Lofça'da yerleşmişti. Bundan sonra gelen cedlerinin hepsi Lofça'da kalmış ve kasabanın ileri gelenlerinden olmuştur. Yularkıran Ahmed Ağa'nın oğlu İsmail Efendi Lofça'nın müftisi idi.

Cevdet Paşa'nın büyük babası olan Ali Efendi ise, uzun müddet Lofça âyanlarının bâzan muhasebe kâtipliğini, bâzan kâhyalığını yapmış, hacca gitmiş, memleketinin okur yazarlarından, münevver bir zattı. Ali Efendi Cevdet Paşa'nın yetişmesinde çok müessir olmuştur. Küçük Ahmed ilk tahsilini doğduğu kasabada yaptı. Bir taraftan Lofça'da yeni kurulan mektebe devam ediyor, diğer taraftan şehrin ulemasından ders alıyordu. Fevkalâde zeki ve çalışkan idi; 17 yaşına gelince, Lofça'da tahsile devam edebilecek bir müessese olmadığı için, dedesi Ali Efendi, anne ve babasını ikna ederek, küçük Ahmedi, 1255 (1839) senesi başlarında, medrese tahsilini tamamlamak için, İstanbul'a göndertti.

Cevdet Paşa'nın İstanbul'daki 7—8 senelik tahsil hayatı onun ne yüksek bir zekâ ve istidat sâhibi olduğunu gösterir; *Cevdet Paşa ve zamanı* ve *Tezâkir-i Cevdet*'te tafsilâtı ile anlatıldığına göre, Cevdet Paşa'nın yalnız medrese tahsili ile kaldığını iddia etmek, eserlerine bakılırsa, mümkün değildir. O vakitler medreseden kaldırılmış bulunan eski tarzda hesap, hendese, cebir ve hey'et kitaplarını okuduğu gibi, Müneccim-başı Osman Sâib'den ve bilhassa hendesehâne-i berrî muallimi miralay Nuri Bey'den yeni tarz riyâziye dersleri almıştır. Tâtil günlerinde dinlenmek için gittiği Murad Molla tekkesinde, bizzat Murad Molla'dan mesnevî okuyarak, farsça öğrendi ve mesnevi-i şerif icâzeti aldı. Ayrıca devrin ekseri ricâl ve kibarı, âlim ve şâirleri dergâhı ziyâret ettikleri için, orada bir çok kimseler ile tanıştı, mubâhase ve münakaşalar yaptı. „Eskileri takliden şiir yazmak havesine" orada kapıldığını söyler. Mamalih ilk şiirini *Safînat al-şu'arâ*' sâhibi Fehîm'in konağında „bezm-i üdebâ" 'ya takdim etmiştir. Önceleri farsça hocası, sonraları arkadaşı olan Fehîm'in ve konağındaki edebî toplantıların Cevdet Paşa'da güzel hâtıraları kalmıştır. İsminin sonuna eklenen Cevdet mahlâsını ona Fehîm verdiği gibi, *Divançe*'sini teşkil eden şiirlerin de çoğu bu zamanların mahsûlüdür.

Cevdet Paşa'nın tarihî görüşlerinin doğuşunda İbn Ḫaldûn'un te'siri bâriz görünmekle beraber, garp tarihçilerinden bilhassa Michelet, A. Taine, *Osmanlı tarihi* müellifi J. v. Hammer, meşhur ingiliz medeniyet tarihi müellifi Buckle ve ingiliz müverrihi Macaulay'den istifâde ettiğini Selim Sâbit Efendi merhumdan nakledeler. Cevdet Paşa'nın fransızcayı anlayacak kadar öğrendiği söylendiği gibi, pek çok himâyesine mazhar olmuş ve evlâtlarına hocalık etmiş olan hukuk-u düvel muallimi Ali Şahbaz Efendi vasıtası ile, garp tarih ve hukukundan da müstefit olduğu muhakkaktır.

Cevdet Paşa'nın hangi tarihte icâzet aldığı belli değildir. Yalnız, tarik-i kazaya intisap ile Rumeli kaleminde, Çanat pâyesi (Csanád Cenubî Macaristan'da bir şehir olup, Osmanlı hâkimiyeti devrinde bu mahal en küçük kadılıklardan biri addolunmuş ve bu pâye Macaristan'ın ziyaından sonra da devam etmiştir) ile Premedi kazası tevcih edilerek, bir kaç aya mahsus olan 150 kuruş maaşı 1260 (1844/1845)'ta almağa başladığına ve 23 cemâziyelâhır 1261 (2 haziran 1845)'de İstanbul ruûsu alarak, müderris olduğuna göre, 1261'den evvel icâzet almış olacağı tahmin edilebilir.

Cevdet Paşa'nın idare ve siyâset hayatı ile teması da bu tarihlerde başlar. Reşid Paşa, ilk sadârete geldiği zaman, tasarladığı yeni kanun ve nizamnâmeler için lâzım olan şer'î mâlûmatı almak üzere, meşihatten, ulemadan açık fikirli bir zat istemiş ve ona Ahmed Cevdet Efendi'yi göndermişlerdi. Bu tanışmadan sonra Cevdet Efendi Reşid Paşa'dan hiç ayrılmadı; hattâ çocuklarına muallim olarak, onun konağına yerleşti. Tanzimatın iki mühim rüknü olan Âli ve Fuad Paşa'lar ile orada tanışarak, arkadaş oldu. Denilebilir ki, Reşid Paşa'nın yanında geçirdiği 15 sene onun için ikinci, fakat çok daha mühim bir yetişme devresi olmuştur. Asıl maksadı „kendi tarikinde derece-i kâfiyede maaşa erişerek, neşr-i ulûm" olduğu hâlde, Reşid Paşa'nın te'siri ile, yavaş yavaş bu gâyeden uzaklaştı; bir takım idarî ve siyâsî vazifeleri de kabûle mecbur oldu. Memleketeyn'de çıkan 1848 karışıklığı üzerine, Bükreş'e gitmiş olan Fuad Efendi (Paşa)'ye, sadrâzamın yeni şifâhî tâlimatını o götürdü; bir ay kadar Bükreş'te kalarak, Fuad Efendi'nin ceva-

bını alıp, İstanbul'a döndü. Aradan bir sene bile geçmeden, ilk memuriyeti olan meclis-i maarif âzalığı ile dârülmuallimîn müdürlüğüne tâyin edildi (5 şevvâl 1266 = 13 ağustos 1850). Fakat vazifesine başlamadan Fuad Paşa ile birlikte, Bursa'ya gitti. *Kavâid-i osmaniye* kitabı ile, şirket-i hayriyenin kuruluşuna âit projeler, bu bir ay süren bu seyahatin mahsûlüdür.

Cevdet Efendi, dârülmuallimîn müdürlüğüne büyük bir gayretle başladı. Denilebilir ki, dârülmuallimînin ilk ıslahı onun zamanında yapılmıştır. Müessese yeni kurulmuştu (10 rebiülâhır 1264 = 16 mart 1848) ve tam medrese sisteminde idi. Cevdet Efendi önce talebenin tahsisatını arttırmağa muvaffak olarak, ders zamanını hemen yarı yarıya azaltan cerre çıkmak usûlünü kaldırdı. Bir nizamnâme ile mektebe alınacak talebenin kabûl şartlarını, imtihan usûllerini tesbit etti. Cevdet Efendi'nin Dârülmuallimîn müdürlüğünden ayrılış tarihi ve sebebi belli değildir; muallim Cevdet, Darülmuallimînin 70. kuruluş yıldönümü konferansında (*Tedrisat mecmuası*, VIII, 185), bu tarihi 1267 (1851) olarak tesbit etmektedir.

Cevdet Efendi'nin, bu sıralarda meşgûl olduğu ikinci iş de, meclis-i maarif toplantı ve kararlarıdır. Meclisin baş kâtibi o idi; bu yüzden encümen-i dânişin teşekkülüne âit esbab-ı mucibe mazbatası, *Takvim-i vekayi*'deki beyannâme (nr. 449, gurre-i şâban, 1267) ve bu encümenin açılış merasiminde Hayrullah Efendi'nin söylediği nutuk onun kaleminden çıkmıştır (19 ramazan 1267 = 18 temmûz 1851). Bu merasimde, padişah, kendisine takdim edilen *Kavâid-i osmaniye*'nin, encümenin ilk eseri olarak, basılmasını irâde ettiği gibi, Cevdet Efendi'nin ruûs derecesini, h a r e k e t - i a l t m ı ş l ı y a yükseltti. Mısır vâlisi Abbas Paşa ile Mehmed Ali Paşa âilesi arasında çıkan ihtilâfın halli için, Fuad Paşa Mısır'a gönderildiği zaman, Cevdet Efendi de ona refakat etti (3 cemâziyelâhır 1268 = 26 mart 1852). 2 ay sonra dönünce, kendisini encümen-i dâniş çalışmalarına verdi. Encümen osmanlı tarihini 3 kısma ayırarak, âzalara taksim etmişti. Cevdet Efendi hissesine düşen kısmı (1181—1241 = 1767/1768—1825/1826 arası) yazmağa başladı. Kırım harbi sırasında ilk 3 cildi tamamlayarak, padişaha takdim edince, ruûs derecesi s ü l e y m a n i y e y e yükseltildi (1270=1854) ve bir müddet sonra da, vak'anüvis nasbedildi (14 cemâziyelâhır 1271 = 2 şubat 1855).

Cevdet Efendi vak'anüvis olunca, bir taraftan *Tarih-i Cevdet*'in diğer cildlerini tamamlamağa çalışırken, diğer taraftan da, âdet olduğu vecihle, zamanının siyâsî vak'alarını kaydederek, *Tezâkir-i Cevdet*'i meydana getirdi. Mamafih o yalnız vak'anüvis olarak kalmadı; Kırım harbi sırasında Avrupa ile münâsebetler çoğaldığı için, ticârî muameleleri tanzim etmek kastı ile, muamelât-i hukukiyeye dâir, *Metn-i metîn* adlı, bir kitap yazmak üzere kurulan komisyona âza oldu. Bu komisyon fıkhın muamelât kısmından *Kitâb al-bayû'*'u hulâsaten yazdı ise de, *Metn-i metîn*'i tamamlayamadan, dağıldı. Fakat Cevdet Efendi, esasen bir çok fıkıh kitaplarını okumuş idi ise de, ayrıca âzaların bilgilerinden de çok istifâde etmişti. 1272 cemâziyelâhır başlarında (şubat 1856) bilfiil Galeta mollası oldu, 1278 recebinde (şubat 1857) Mekke pâyesi aldı. Nihâyet yaşının ve rütbesinin küçüklüğüne rağmen, meclis-i âlî-i tanzimat âzası olduktan sonra, Cevdet Efendi'yi devletin yeni kanun ve nizamnâmelerinin tanziminde en mühim vazifeleri almış görüyoruz. Meclisin hazırlamakta olduğu ceza kanunnâmesinin tamamlanmasında mühim bir rolü olduğu gibi, arâzi kanunnâmesinin yazılması için, ayrıca kurulan „arâzi-i seniye komisyonu" reisliğine de onu geçirdiler. Haftada iki gün de buraya devam ederek, önce bu mühim kanunun ve müteâkiben *„Tapu nizamnâmesi ve tâlimat-i muvakkatesi ve târifnâmesi"* (bk. *Düstûr*, 1. tab., s. 165—224) gibi, kanunların tedvininde mühim hizmeti oldu. Bütün bu resmî işler arasında bir taraftan *Tarih-i Cevdet*'i yazarken, diğer taraftan da, tarih görüşünün kuvvetlenmesine doğrudan-doğruya müessir olan, İbn Haldûn'u telkik ediyordu. Pîrî-zâde Sâhib [b. bk.]'in yarıda bıraktığı mukaddime tercümesini bu sırada bitirerek, neşr etti (1277 = 1860). Artık devletin mühim ricâli arasına karışan Cevdet Efendi'ye, Reşid Paşa'nın ölümünden sonra (1274 = 1858), Âli ve Fuad Paşa'lar vezâretle Vidin vâlilîğini teklif ettiler. Meslek değiştirmek istemediği için, reddetti. Gâyesi hâlâ, „münasip bir maaşa eriştikten sonra, medreseye çekilerek, neşr-i ulûm ile iştigâl" etmek idi. Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Rumeli teftişinde yanında bulunarak, sadrâzamı fevkalâde memnun etmesi, kendi mesleğinde yükselmesini te'min etti. Sadrâzam dönüşünde, rütbesini İ s t a n b u l pâyesine terfi ettirdi (5 recep 1277 = 17 kânun II. 1861). Fakat Cevdet Efendi yine medreseye çekilmedi ve bir az sonra *Takvim-i vekayi*'i islâh için kurulan komisyona âza oldu. 1278 muharreminde (temmûz 1861) meclis-i âlî-i tanzimat, meclis-i vâlây-i ahkâm-ı adliye ile birleştirilince, yeni teşkil edilen meclis-i vâlânın nizamnâmesini o yazdı ve o meclise âza tâyin edildi. Fakat Cevdet Efendi yalnız bu âzalıkla kalmamıştır. Daha iki ay geçmeden, zuhûr eden İşkodra hâdisesi üzerine, idârî. mülkî ve askerî geniş salâhiyetler ve fevkalâde komiser sıfatı

ile, İşkodra'ya gönderildi (21 rebiülevvel 1278 = 26 eylûl 1861). Onun idarecilik ve teşkilâtçılıktaki kabiliyetini meydana çıkaran bu geniş mes'ûliyetli vazifesi hakkında *Tezâkir-i Cevdet* (tezkire 18)'te uzun malûmat vardır. İki ay kadar süren bu memuriyetinde kazandığı muvaffakiyet, 1279 (1862) kabine istifâsında onun şeyhülislâm olacağı rivâyetlerini çıkardı ise de, bu defa ancak Bosna-Hersek müfettişliğine, Anadolu kazaskerliği pâyesi ile, tâyin olunarak (3 muharrem 1280 = 23 mayıs 1863), Bosna'ya gönderdi. Bir buçuk sene kadar süren memuriyetinde Cevdet Efendi bilhassa ecnebi devletlerin, türlü maksatlar ile, alâkalarını çeken bu mıntakanın nizam altına alınmasında büyük bir muvaffakiyet göstermiştir.

Cevdet Efendi İstanbul'a döndüğü zaman, kendisine mükâfat olarak, osmanî nişanı tevcih ve Bosna askerlerinin tüfenklerinden bir tâne, hâtıra gibi, hediye edildi. Cevdet Efendi İstanbul'da bir müddet meclis-i vâlânın işleri ile meşgûl oldu; askerî ceza kanunnâmesinin hazırlanmasında vazife aldı. Nihâyet Kozan ve havâlisinde isyan hâlinde bulunan halkı itaat altına almak ve buraları ıslâh etmek bahis mezuu olunca, *Fırka-i ıslâhiye* adı ile, bir fırka teşkil edildi ve kumandanlığına Derviş Paşa ve mülkî ıslâhata da, fevkalâde komiserlikle, Cevdet Efendi memur edildiler (24 zilhicce 1281 = 20 mayıs 1865). Cevdet Efendi, gerek *Tezâkir-i Cevdet* (tezkire, 26—30), gerek *Mârûzât*'ta (*TOEM*, nr. 10—12, 14), bu memuriyetinde yaptıklarını ve muvaffakiyetlerini tafsilâtı ile anlatır. Fakat, kışı geçirmek için, vakitsiz İstanbul'a dönmeleri (cemâziyelâhır 1282 = teşrin II. 1865), hükûmet merkezinde iyi karşılanmadı. Cevdet Efendi, 25 şâban 1282 (13 kânun II. 1866)'de, meslek değiştirmeğe râzı olarak, hâiz olduğu ilmiye rütbesi vezarete kalbolundu; bu arada vak'anüvislikten de çekildi. Kendisi, yeni vilâyetler nizamnâmesine göre, Halep ve Adana eyâletleri ile Kozan, Maraş, Urfa, Zor sancakları birleştirilerek teşkil edilen Halep vilâyetine tâyin edildi. Fakat 1284 (1868)'te meclis-i vâlây-ı ahkâm-ı adliye ikiye ayrılarak, şuray-i devlet ve divan-ı ahkâm-ı adliye teşkili kararlaştırıldığı zaman, Cevdet Paşa divan-ı ahkâm-ı adliye reisliği ile İstanbul'a çağırıldı (zilkâde 1284 = şubat 1868). Cevdet Paşa İstanbul'a gelince, uzun çalışma ve tecrübeler ile nizâmî mahkemelerin ve divanın teşkilât ve salâhiyetlerini tesbit eden bir dâhilî nizamnâme yaptı. Bu nizamnâmeye göre, divan-ı ahkâm-ı adliye, biri mahkeme-i temyiz, diğeri, sonradan istinaf mahkemesi hâline getirilen, geniş salâhiyetli yüksek bir mahkeme olmak üzere, iki kısma ayrılıyor ve divan reisliği de nezârete tahavvül ediyordu. Bu teşkilâtı tamamlayan bir çok nizamnâmeler de hep Cevdet Paşa'nın nâzırlığı zamanında yapılmıştır (*Düstûr*, 1. tab., I, 364—374). Hâkimlerin mâlûmatını arttırmak ve usûl-i muhakemeyi tanzim etmek için, mekteb-i hukuka mukaddime olmak üzere, adliye dâiresinde hukuk dersleri açtırdı.

Fakat bu senelerin en mühim işini, bir medenî kanun tanzimi üzerindeki münakaşalar neticesinde, mecellenin te'lifine başlanması teşkil eder. Bu münakaşada Cevdet Paşa, Şirvânî-zâde Rüşdî Paşa ile birlikte ve Fuad Paşa'nın da müzahareti ile, Âlî Paşa'nın tâ Girit isyanından beri tasavvur ettiği fransız medeni kanununun (*code civil*) tercümesi teklifine ve fransız elçisinin de tedris için fransız muallimlerinin celbi ve muhakim-i nizâmiyede tamamen mer'iülicrâ olması hususunda israr göstermesine (krş. *Tezâkir-i Cevdet*, defter 16, s. 35) karşı, hanefî fıkhına göre, bir mecelle tanzimi fikrini müdafaa ve kabûl ettirdi. Cevdet Paşa'nın reisliğinde bir ilmî cemiyet kuruldu; devrin en ileri gelen fakihlerinin iştirâk ettiği bu cemiyet, bir esbâb-ı mûcibe mazbatası hâzırlayarak, çalışmağa başladı ve 2 sene zarfında ilk 4 kitabı tamamlayıp, neşretti. 5. kitabın hazırlığı bittiği sırada Cevdet Paşa azledilerek (24 muharrem 1287 = 26 nisan 1870), Bursa vâliliğine tâyin olundu ise de, bir kaç gün sonra ondan da affedildi. Cevdet Paşa bir müddet mutalâa ve te'lif ile meşgûl oldu. *Tarih-i Cevdet*'in 7. ve 8. cildleri ile *Takvîm al-advâr*'ın yazılması bu sıralardadır. Cevdet Paşa ayrılınca, mecelle cemiyeti Bâb-ı fetvaya nakledilmiş ve hâzır olan 5. kitaptan sonra, 6. kitap tamamlanıp, neşredilmişti. Fakat 6. kitap şiddetli tenkitlere uğradı. Bunun üzerine, bu mühim teşebbüsün başarılabilmesi Cevdet Paşa'nın yardım ve idaresine bağlı olduğu anlaşıldı ve Cevdet Paşa, 8 cemâziyelâhır 1288 (24 ağustos 1871)'de şuray-i devlet tanzimat dâiresi reisliği ile birlikte, mecelle cemiyeti reisliğine tâyin edildi. Cevdet Paşa vazifesine başlayınca, ilk işi 6. kitabı toplatıp, ortadan kaldırarak, bunu yeniden yazdırmak oldu; artık bundan sonra, mecelle tamamlanıncaya kadar, bâzı İstanbul hâricindeki memuriyetler müstesna, Cevdet Paşa cemiyetle alâkasını kesmedi. Meselâ sadrâzam Mahmud Nedim Paşa'nın teşkil ettiği ıslâhat komisyonuna âza olması ve bir az sonra, İstanbul'dan uzaklaştırılmak kasdı ile, Maraş vâliliğine tâyin ettirilmesi bile, 6. ve 7. kitapların yazılıp, neşredilmesine mâni teşkil etmedi. Midhat Paşa, sadârete geçince, aralarının bozuk olmasına rağmen, onu tekrar mecelle cemiyeti reisliği ile beraber, divan-ı ahkâm-ı adliye âzalığına tâyin ettirdi (1 cemâziyelâhır, 1289 = 6

ağustos 1872); 8. kitap neşredilip, 9. hâzırlandığı sırada, şuray-i devlet âzası oldu (8 zilkâde 1289 = 27 kânun II. 1873). Az sonra evkaf-ı hümayun nezâretine tâyin edilince (18 zilhicce 1289 = 26 şubat 1873), cemiyetle eskisi kadar meşgûl olamadı. Hele memuriyeti maarif-i umumiye nezâretine tebdil edilince (25 safer 1290 = 15 nisan 1873), tamamlanmış olan 9. kitabı neşretmekle beraber, nezâretin işleri onu cemiyetten daha ziyâde uzaklaştırdı. Cevdet Paşa maarif nâzırlığında oldukça mühim işler görmüştür. Önce, 1286 maarif-i umumiye nizamnâmesinin o zamana kadar tatbik edilemeyen hükümlerini yerine getirmek için, bir komisyon kurdu. Bu komisyon, sıbyan mekteplerini ıslâha başladığı gibi, rüştiyelerde ve te'sis olunacak idâdîyelerde okutulacak derslerin programını yaptı; dersler için lüzumlu kitapların te'lifini âzalara taksim etti. Komisyonun ricası üzerine, Cevdet Paşa da *Kavâid-i türkiye*, *Âdâb-ı sedâd*, *Mi'yâr-i sedâd* adlı eserlerini yazdı. Nuruosmaniye câmiinde, İptidaiye adı ile, ilk nümûne mektebinin açılması da Cevdet Paşa'nın maarif nâzırlığı zamanındadır. Ayrıca dârülmuallimîn teşkilâtı ıslâh edildi. Bu müessese, sıbyan, rüştiye ve idâdiye olmak üzere 3 dereceye ayrıldı. Divan-ı ahkâm-ı adliye nâzırı iken, adliye dâiresinde açtırdığı hukuk dersleri yalnız memurlar için idi. Bunun serbest dersler şekline sokulması (*Tarihçe-i teşkilât-ı maarif ve nuzzârın terâcim-i ahvâli*, s. 128 v.d.) bu sıralarda olduğu gibi, Galatasaray sultanîsinin son sınıflarında mecelle okunması onun tensibi ile olmuştur (*Dârülfünûn tarihi*, s. 29).

Bütün bu meşgûliyetlerden fırsat buldukça, yine mecelle cemiyetine gidiyordu. Nitekim 17 safer 1291 (4 nisan 1874)'de şura-i devlet reis muavinliğine tâyin edildiği sıralarda, mecellenin 10. kitabı tab'edildi ve 11. ile 12. kitapların hazırlanması bitti; fakat ansızın Yanya vâliliğine tâyin edilmesi (23 ramazan 1291 = 2 teşrin II. 1874) tabı'larını geri bıraktı. Cevdet Paşa bu tâyini, Abdülaziz'in ilk hal'i teşebbüsü ile alâkalı bulmaktadır (*TOEM*, nr. 46, s. 222—224; *Mârûzât*, 5. cüzdana ilâve, s. 35). Sadrâzam Hüseyin Avni Paşa ona itimat edemediği için, bir müddet İstanbul'dan uzaklaştırmağı uygun görmüştü. Nitekim Hüseyin Avni Paşa azledilip, yerine Esad Paşa sadrâzam olunca, Cevdet Paşa, yine maarif nâzırlığı ile, İstanbul'a çağırıldı (8 cemâziyelevvel 1292 = 11 haziran 1875). Fakat 2 zilkâde 1292 (29 teşrin II. 1875)'den sonra vazifesi adliye nâzırlığına tahvil edildi. O zamana kadar ticaret nezâretine bağlı bulunan ticaret mahkemelerinin adliye nezâretine bağlanması, onun bu nâzırlığı zamanındadır. Mamafih adliye nâzırlığında fazla kalmadı; Esad Paşa'dan sonra sadrâzam olan Mahmud Nedim Paşa'ya gümrükler vâridâtının ecnebi sermâyedarlar tarafından iltizamına müsaade edilmesine şiddetle itiraz edince, önce Rumeli teftişine gönderildi (8 safer 1293 = 5 mart 1876); dönüşünde adliye nâzırlığından azledilerek, Suriye vâliliğine tâyin edildi. Fakat yol hazırlığını bitirmeden, Mahmud Nedim Paşa'nın azli ile teşekkül eden yeni kabinede, üçüncü defa olarak, maarif nâzırlığına getirildi (13 rebiülâhır 1293 = 8 mayıs 1876); Abdülâziz'in hal'i ve ölümü onun bu nâzırlığı zamanına tesadüf eder. Mamafih Cevdet Paşa'nın bu hâdiselerde bir rolü olmamıştır. Hattâ gerek *Tezâkir-i Cevdet* (tezkire, 17, s. 12—22; *TOEM*, nr. 46, s. 223—237, nr. 47, s. 266—282) ve gerekse *Mârûzât* (5. cüzdana ilâve, s. 29, 63)'ında kullandığı dil buna muhalif olduğunu göstermektedir. Abdülhamid II.'in cülûsunu müteâkip, adliye nâzırı olarak (27 ramazan 1293 = 16 teşrin II. 1876), iştirâke başladığı kanun-i esâsî müzakerelerinde de müfritleri temsil eden Midhat Paşa ile aralarında şiddetli münakaşa ve mücâdele zuhûr ettiğini ve bu yüzden aralarının tamamen açıldığını söyler (aynı tezkire, s. 36). Buna rağmen, Midhat Paşa sadrâzam olduktan sonra da, adliye nâzırlığında kaldı. Hattâ mecellenin tamamlanması o sıralardadır. Edhem Paşa sadrâzam olunca, yeniden te'sis edilen dâhiliye nâzırlığına Cevdet Paşa tâyin edildi; bu suretle Cevdet Paşa 1877 rus harbinde memleketi idâre eden kabineye girmiş oluyordu. Cevdet Paşa bu harbin aleyhinde idi. *Tezâkir-i Cevdet* (s. 38—42)'te, bilhassa ordunun ve kumandanların vaziyeti hakkında, çok enteresan görüşleri ve acı tenkitleri vardır. Harbe mâni olamayınca, harp içinde üzerine düşen vazifeleri yapmağa başladı. Mamafih harbin felâketli neticelerini görmeden, İstanbul'dan ayrıldı; 3 zilhicce 1294 (9 kânun I. 1877)'te evkaf nezâretine nakledildi ve aradan bir ay geçmeden, Suriye vâliliğine tâyini iradesi çıktı (1 safer 1295 = 4 şubat 1878).

Suriye'de 9 ay kadar vâlilik etti. Bu vazifesinin en ehemmiyetli hâdisesi, Kozan'da çıkan ihtilâldir. Cevdet Paşa bu mıntakayı iyi tanıdığı için, tenkil vazifesi kendisine verilmişti; vazifesinde muvaffak oldu ve isyanı bastırdı. Şam'a döndükten bir müddet sonra, yerine Midhat Paşa'nın tâyin edilmesi üzerine, açıkta kaldı ve İstanbul'a hareket etti; yolda ticaret nâzırlığına tâyini haberini aldı (9 zilhicce 1295 = 4 kânun I. 1878). İstanbul'a varınca vazifesine başladı. Bir taraftan da haftada bir gün mecelle cemiyetine giderek, cemiyete havâle olunan meseleler ile meşgûl oluyordu. Sadrâ-

zam Hayreddin Paşa'nın istifâsı üzerine, 10 gün kadar, vekâleten, meclis-i vükelâya reislik etti. Nihâyet Said Paşa başvekil olunca, adliye nâzırlığına tâyin edildi (3 zilkâde 1296 = 19 teşrin I. 1879).

Cevdet Paşa'nın bu seferki adliye nâzırlığı 3 sene kadar sürmüştür ve mühim hâdiseler ile doludur. Hâzırlıkları Cevdet Paşa'dan evvelki adliye nâzırı Said Paşa zamanında başlayan mekteb-i hukuk için adliye nezâreti dâiresinde inşa edilmekte olan bina tamamlanınca, mektep, Cevdet Paşa'nın bir nutku ile, açıldı (18 recep 1297 = 26 haziran 1880). Paşa açılış gününde ilk dersi verdiği gibi (*Hukuk müessesesi tarihi*, s. 78 v. dd.), sonradan usûl-i muhakeme-i hukukiye hocalığı yapmış ve ertesi sene ikinci sınıfta belâgat-i osmaniye ile tâlim-i hitâbet okutmuştur (*Tezâkir-i Cevdet*, cüz 19, s. 34). İkinci mühim hâdise Midhat Paşa'nın muhakemesidir. Cevdet Paşa, gerek *Tezâkir-i Cevdet*'te ve gerekse *Mârûzât*'ta muhakemeden pek az bahseder.

Bu muhakemeden bahsedip-etmemesinden ziyâde, Cevdet Paşa'nın, tâ kanûn-i esasî müzakerelerinden beri, meşrutiyete tarafdar olmadığı anlaşılmış olması mühimdir. Bu hususta Midhat Paşa'dan nakledilen bir fıkrada: — „Kanûn-i esasî komisyonunda Cevdet Paşa Midhat Paşa'ya muarız olan tarafın başında bulunuyor ve hattâ sadrâzam Reşid Paşa bile onun fikrine iltihak etti" — deniliyor (bk. İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son sadrâzamlar*, İstanbul, 1940, s. 345). Belki bu fikir ayrılığından ileri gelse gerektir ki, Cevdet Paşa'yı bundan sonra dâimâ Midhat Paşa'ya muarız tarafta görüyoruz. Meselâ Abdülhamid II.'in 28 mayıs 1898 tarihi ile Paris sefâretine yazdırdığı bir telgrafta, Cevdet Paşa'dan naklen, Midhat Paşa'nın: — „Devlet-i aliye pâyidâr olmaz; mektepler ıslâh edilip, bir hıristiyan hükûmeti gelmelidir" — dediği iş'ar edildiği gibi (bk. İbnülemin Mahmud Kemâl, *ayn. esr.*, s. 356), Midhat Paşa'nın, Suriye vâliliğinde bulunduğu zaman, ecnebiler ile temas ve iş birliği yaptığına dâir, yine Cevdet Paşa'nın yazısı ile bir varaka sûreti vardır ki, aynı eserin 380. sahifesinde görülür. Bundan başka, Cevdet Paşa Midhat Paşa muhakemesinde paşayı İzmir'den alıp, İstanbul'a getirmek üzere, oraya gönderilen İstanbul vapurunda kendisini tevkif ve sonra da istintaka memur olan heyetin başında, İzmir'e gidecek kadar faâl bir rol oynamış ise de, esasen yukarıda söylediğimiz gibi, Midhat Paşa'nın eseri olan meşrutiyete aslâ tarafdar olmamış ve belki de memlekete muzir görmüş olan Cevdet Paşa, bu hususta Midhat Paşa'ya garazına veyahut Abdülhamid'e hoş görünmek arzusuna değil, kendisinin muhafazakâr kanaatine itbâ etmiş olabilir. Diğer taraftan Cevdet Paşa'nın bütün Midhat Paşa ve kanûn-i esasiye muhalefetine rağmen, Abdülhamid'in onun dikkatsiz bir sözünden şüphe ederek: — „Bu da onlardan (yâni meşrutiyetçilerden) 'dir" — dediği ve binaenaleyh padişaha tamamen emniyet ilka edemediği muhakkaktır (bk. İbnülemin Mahmud Kemal, *ayn. esr.*, s. 387). Fakat maksadı ve hedefi ne olursa olsun, Cevdet Paşa gibi, Tanzimat adliyesini kuran büyük teşkilâtçı bir ilim adamının hayatında bu fasıl, kötü bir sahife olarak, kalacaktır (bk. madd. ABDÜLAZİZ, ABDÜLHAMİD II. ve MİDHAT PAŞA).

Cevdet Paşa, Ahmed Vefik Paşa'nın baş vekil olması üzerine, adliye nâzırlığından ayrıldı (19 muharrem 1300 = 30 teşrin II. 1882) ve bir kaç sene mâzûl kaldı. Bu müddet içinde, bir taraftan o zamanlar pek nâdir görülen bir alâka ile kızları Fatma Aliye ve Emine Seniye hanımların modern bir terbiye ile yetişmesi ile yakından uğraşırken, bir taraftan da memleketinin maarif ve ilim hayatını takip ediyor ve tetebbû ile meşgûl oluyordu; *Tarih-i Cevdet* bu senelerde tamamlandığı gibi, *Kısas-ı enbiyâ*'nın 4. ve 5. cüzlerinin yazılması, *Kavâid-i osmaniye*'nin noksanlarının ikmâli ile yeniden tabı da aynı senelere tesadüf eder. Ayrıca gerek tarihinin tamamlanması üzerine yapılan tenkitler, gerek o sıralarda neşredilen bir çok ilmî ve edebî eserlere âit mutalâa ve münakaşaları *Tezâkir-i Cevdet* (cüz 19, 20)'e alınmıştır ve bunlar, onun, devletin fikir hayatı ile ne kadar alâkalı olduğunu, bilmek ve öğrenmek hırsının derecesini göstermeğe yeter.

6 ramazan 1303 (8 haziran 1886)'te beşinci defa adliye nâzırlığına getirildi. Ayrıca padişahın hususî encümenlerine devama başladı; umûr-i mâliye komisyonuna ve siyâsî meseleleri müzakere için teşekkül eden 3 kişilik hususî bir encümene âza oldu. Girit ihtilâlinin bastırılması üzerine, oradaki muvakkat idare için, bâzı tâdilâtı hâvî bir ferman-ı âlî yazmak üzere, kurulan komisyona reislik etti. *Kısas-ı enbiyâ*'nın 6. ve 7. cüzlerinin yazılması ve tabı, *Ḫulâṣat al-bayān fī ta'līf al-Ḳur'ān* ve *Ḥilya-i sa'ādat* isimli kitaplarının neşri bu sıralardadır. Ayrıca muhtelif vesileler ile yazdığı tenkit, münakaşa ve takrizlerini de *Tezâkir-i Cevdet*'te toplamıştır (cüz 20).

Cevdet Paşa bu sonucu adliye nâzırlığından, sadrâzam Kâmil Paşa ile aralarında bir ihtilâf çıkması üzerine, ayrıldı. Fakat bir az sonra Abdülhamid II. onu meclis-i âliyeye memur etti (21 ramazan 1307 = 10 mayıs 1890) ve Cevdet Paşa bundan sonraki senelerini ilmî çalışmalara ve çocuklarına hasrederek geçirdi. Nihâyet 2 zilhicce 1312 (25 mayıs

1895)'de resmî ve hususî hayatında rolünü bitirmiş bir insan huzûr ve sekîneti ile, kısa bir hastalığı müteâkip, Bebek'teki yalısında öldü ve Fâtih Sultan Mehmed türbesi hazîresine gömüldü. Hayatının sonlarında beyaz ve gür sakallı olup, mâvî gözlerinin nâfız bakışları, kendisini görenlerin hâlâ hâtırındadır.

Şahsiyeti ve eserleri. Cevdet Paşa'nın eserleri, memleketin siyâsî, ictimâî ve kültür hayatında bir yenilik ve hareket yaratmağa çalışan tanzimat devrinin ihtiyac ve temâyüllerine uygun olarak, çok mütenevvidir. Terbiyenin esasını teşkil eden medrese ve şark zihniyeti, Cevdet Paşa'nın eserlerinde bir muhafazakâr koku bırakmış olsa bile, dâimâ kendisinin terakkiyi ve medeniyeti istemesine mâni olmamıştır. Öyle ki, en basit bir eserinde bile, küçük bir bahâne ile, devlet idaresinin çürük taraflarını, câhil, mutaassıp, yalnız kendi menfaatlerini düşünen ricâli ve halkın bâtıl itikatlarını acı-acı tenkit ederdi. En ufak bir terakki hamlesi, ilmin küçük bir zaferi, yeni ehemmiyetli bir kitap, kendisine gönderilmiş bir mektup, sahifeler dolduran parlak ve samimî cümleler ile müsbet ilmi ve medeniyeti methetmesine vesile olurdu. Mamafih hayatının sonlarına doğru yazdıklarında, ilk eserlerindeki, meselâ *Tarih-i Cevdet*'teki, ümitli tenkit yerine, âdetâ tanzimata düşman acı bir görüş hâkim bulunmaktadır. *Tezâkir-i Cevdet*'in ve bilhassa *Mâruzât*'ın bir çok sahifeleri bu çeşit tenkitler ile doludur. Cevdet Paşa'nın eserlerini 5 grupta toplayabiliriz.

1. Tarihî eserleri. Bu grupa girecek eserlerinin başında 12 ciltlik *Tarih-i Cevdet* (*Tarih-i vekayi-i devlet-i aliyye*) gelir. Osmanlı devletinin, Kaynarca muahedesinden (1186 = 1774) vak'ay-i hayriyeye (1241 = 1825) kadar, tarihini ihtivâ etmekte olan bu büyük eser, 30 senelik devamlı bir çalışmanın mahsûlüdür. İmparatorluğun siyasî, ictimaî ve kültürel değişmeleri ile dolu buhranlı bir devrine rastlayan bu 30 sene, *Tarih-i Cevdet*'in muhtelif cildleri ve tabıları üzerinde zarûrî bir takım farklar meydana getirmiştir. İlk 8 sene içinde çıkan 5 cild, tertip ve tanzim bakımından, birbirinin aynıdır; fakat 5. ile 6. cildlerin neşri arasındaki fasılada (1278—1286) Cevdet Paşa, ilk 5 cildin de tertiplerini değiştirmiş, yeni tabılara bir takım faydalı gördüğü kısımlar ilâve etmiştir. 6. ve müteâkip cildler ve arada çıkan muhtelif tabılar, dâimâ bir az tekâmül etmekle beraber, aynı tertibe göre neşredilmiştir. 1302/1303'te yapılan ve asıl 1309'da tamamlanmış olan *tertîb-i cedîd*'de çok büyük düzeltme ve değiştirme vardır. Bu tertîbin ilk cildi sâdece medbâl hâline gelmiştir; mehazlar, *tertîb-i cedîd*'de son 3 cildin mehazları, buraya ilâve edilerek, ilk cildin başına konmuştur (F. Babinger, *GOW*, s. 379—380'de *Tarih-i Cevdet*'in muhtelif tertip ve tab'ıları için, noksan bir cedvel yapmıştır; daha tam ve mukayeseli tab'ılar cedveli için bk. Âli Ölmezoğlu, *Cevdet Paşa'nın hayatı ve eserleri*, Türkiyat enst., nr. 9).

Cevdet Paşa'nın istifâde ettiği kaynaklar, ekseriyetle, vak'anüvis tarihleri, hususî tarihçilerin eserleri veya resmî vesikalardır. Osmanlı vak'anüvis ve tarihçilerinin eserleri, notları, aefaretnâmeler, hususî tarihler, lâyihalar, hâtıralar, hazine-i evrak kayıtları, resmî tezkireler ve mecmualar gibi mehazleri, Cevdet Paşa, çok büyük ve dikkatli bir tenkitten geçirir. Muhtelif ve meşhur arap tarihçilerinin eserleri, farsça yazılmış tarihleri de tetkik eden Cevdet Paşa nedense bilhassa farsça tarih ve tarihçilerin isimlerini söylememektedir. Cevdet Paşa, Avrupa eseri olarak, filhakika bir kaç tarih, tetkik, lâyiha, hâtıra, muhabere ve jurnal ismi zikretmekte, Napoleon'dan sonra Avrupa ile münasebet arttığı için, yabancı dil ile yazılmış tarihlere de çok müracaat ettiğini söylemektedir. Fakat müracaat ettiği kitapların isimlerini kaydetmemiştir. Cevdet Paşa'nın cemiyet ve tarih telâkkisini tesbit eden mukaddimesinde en bâriz te'sirin İbn Haldûn'dan geldiği vuzuhla görülmekle beraber, yukarıda söylendiği gibi, efkârının teşekkülünde Michelet ve Taine ile İbn Taymiya ve *Nakd al-ricâl* sâhibi Hâfız Zahabî müessir olmuşlardır. Alman müsteşriki Hammer ile ingiliz müverrihi Buckle ve Macaulay ve fransız âlimi Montesqieu'den de çok istifâde ettiği rivâyet olunur. *Cevdet Paşa ve zamanı*'nda onun „fransızcadan tevârihe ve kavânine müteallik kitapları anladığı" kayıtlı (s. 34) olduğuna göre, bu rivâyet pek şüpheli sayılamaz. Esasen, Cevdet Paşa'nın tarihin lüzum ve faydası üzerindeki düşüncelerinde bu sözleri te'yit edecek görüşler de vardır; ona göre tarih, bilhassa terbiye ve telkin bakımından, büyük bir ehemmiyet kazanmaktadır. Müverrih, bu gâyeye hizmet edebilmek için, son derecede bitaraf olmalı, tarihî hâdiselerin doğrularını yanlışlarından ve lüzumlularını lüzumsuzlarından ayırmalıdır. Vak'aların hakikî sebeplerini bulmak, birbiri ile mukayese etmek ve bilhassa eserini çok sâde ve selis yazmak onun vazifesidir. Filhakika Cevdet Paşa eserinde bu esaslara fazlası ile riâyet etmektedir. Sayısız hâdiselerin içinden lüzumlularını ayırmakta büyük bir mahâret göstermiştir. Kaynakları kuvvetli bir mantık ve muhakeme ile tenkit eder, hâdiseleri birbirleri ile karşılaştırır, bundan netice ve dersler çı-

karır. Bütün bunları yaparken, yine telkinî gâyeler yüzünden, zaman-zaman bitaraflıktan ayrılması, bâzı ehemmiyetsiz hâdiselere, vahdeti bozacak derecede, kıymet vermesi, büyük bir kusur sayılamaz. Cevdet Paşa eserini „selis ve münakkah" yazmağa da çok dikkat etmiştir. Ancak ilk 5 cildde lisan „rûz-u merre tâbirât ile her kesin istifâde edebileceği meslek-i ifâdeye gidilerek" yazılmasına rağmen, eski tarihçileri epeyce hatırlatır. 6. eildden itibaren, üslûbu çok sâdeleşmiştir.

Tezâkir-i Cevdet. Cevdet Paşa, vak'anüvisliği zamanındaki mühim hâdiselere dâir, tuttuğu notları bir nizam ve tertibe sokarak, halefi Lûtfi Efendi'ye göndermişti. Bu notlar, muhtelif tarihlerde ve tezkireler hâlinde gönderildiği için, Cevdet Paşa bu notlara *Tezâkir-i Cevdet* adını vermiştir (Bursalı Tâhir, *Mârûzât*'ı ve kızına verdiği müteaddit dersleri toplayan mecmuaları, yanlış olarak, *Tezâkir-i Cevdet* adı altında zikretmektedir; bk. *Osmanlı müellifleri*, II, 131).

Cevdet Paşa'nın kendisine alıkoyduğu *Tezâkir-i Cevdet* müsveddeleri İstanbul şehir ve inkılâp müze ve kütüphânesindedir. Vak'anüvis Lûtfi'ye gönderilen tezkireler meydanda yoktur; bunlardan yalnız 1. (*TOEM*, nr. 44, s. 93 v.d.) ve 8. (*Kafkasya'ya dâir bir lâyiha*; *Yeni mecmua*, II, s. 454) tezkireler ile, 40. tezkirenin 19. cüzü (*TOEM*, nr. 44, 47) neşredilmiştir. Bugün elimizde bulunan nusha, Cevdet Paşa'nın el yazısı iledir, 21 defter tutar ve muhtelif tarihlerde kaleme alınmış 40 tezkireyi ihtivâ etmektedir. İlk 5 tezkire, vazifeten toplayıp, muhafaza ettiği vesikaları ve evrakı Lûtfi Efendi'ye göndermesi münasebeti ile yazılmış kısa mektuplardan ibârettir. 6.—39. tezkireler — ki, 11 defter tutmaktadır — vak'anüvislik vazifesini tamamlamak için zaptettiği hâdiselerin yazılmasından vücuda gelmiştir. Mamafih tezkirelerine, vazifeye başladığı seneyi değil, 1255 (1839) tarihini başlangıç olarak seçmiştir ve vak'anüvislikten 1282 (1866)'de ayrılmasına rağmen, 39. tezkire 1289 (1872) hâdiseleri ile biter. Son 9. defterde kendi biyografisini vermektedir. Bununla beraber, burada, onun alâkalı bulunduğu siyâsî hâdiseler hakkında da geniş ve mühim mâlûmat vardır. Bilhassa 1289'dan sonraki hâdiseler, Abdülaziz'in hal'i, ölümü ve ilk meşrutiyetin ilânı hakkındaki notları çok mühimdir.

Tezkirelerin başında veya sonunda ekseriyâ Lûtfi Efendi'ye yapılan hitaplara ve yazılmış tarihlere nazaran, Cevdet Paşa bu tezkireleri 1288—1299 (1871—1881) yılları sırasında göndermiştir. Son 3 defterde hitap ve tarih yoktur. Bâzı kitaplar ve yazılar bakkındaki düşüncelerini, takrizlerini, ilmî münakaşalarını ve hemen sâdece kendi memuriyetlerine âit pek kısa mâlûmatı ihtivâ eden bu defterler, her hâlde yalnız tercüme-i hâlini tamamlamak için tutulmuş ve Lûtfi Efendi'ye gönderilmemiştir. 21. defterin son yazısı 5 şâban 1312 (1 şubat 1895) tarihlidir. Cevdet Paşa, hem bu devrin en mühim işlerinde dâimâ kendisine baş vurulan büyük ve tecrübeli devlet ricâli arasında bulunduğu, hem de geniş bir tarihî ve ictimaî kültür sâhibi olduğu için, bu hâtıralar basit ve nâtamam bir müşahede olmaktan çıkmış ve çok mühim ve karışık hâdiseler ile dolu olan bu devir hakkında, kıymetli bir tarihî vesika hâline gelmiştir. Hele kendisinin esaslı rol oynadığı, Bosna-Hersek teftişi ve Kozan ıslâhâtı gibi, mühim hâdiseler hakkında tezkireleri (tezkire, 20—30), bu meseleler için en kıymetli vesikaları teşkil etmektedir. Lûtfi Efendi selefinin bu notlarından çok istifâde ettiği gibi (krş. *Tarih-i Lûtfi*, VIII, 168 v.d. ile tezkire, VI, 17, 18), kızı Fatma Aliye Hanım da *Cevdet Paşa ve zamanı* adlı eserini yalnız *Tezâkir-i Cevdet* müsveddelerini pek cüz'î düzeltmeler ile, bir başka tertibe sokarak, meydana getirmiştir.

Bununla beraber *Tezâkir-i Cevdet*, tanzimatın siyâsî çehresini göstermekten ziyâde, bu devrin ictimâî ve ahlâkî cephesini aksettiren sahifeler ile doludur. Bu tezkirelerde bilhassa o zamanki İstanbul'un mânevî siması, bütün hususiyetleri ile çizilmiştir; devlet ve saray adamlarının, ricâl ve kibârın hususiyetleri, birbirleri ile ve saray ile olan münasebetleri, çeşitli menfaat ve post kavgaları, Abdülmecid ve Abdülaziz devrinin büyük iktisadî buhranlarını doğuran ictimaî sebepler, ahlâkî sukût, karakteristik tasvirler ile ve fevkalâde samimî ve sâde bir dil ile anlatılmıştır. Cevdet Paşa burada da, *Tarih-i Cevdet*'te olduğu gibi, vakit-vakit devlet ricâlini, mutaassıp softaları, acı istihzalar ile, tenkit eder. Bu yüzden, bir çok tezkirelerinde Lûtfi Efendi'ye yazdıklarının çok gizli tutulmasını ihtar etmiştir.

Ayrıca çeşitli vazifeler ile dolaştığı imparatorluğun, birbirinden çok farklı, muhtelif mıntakalarındaki halkın örf ve âdetleri hakkında da *Tezâkir-i Cevdet*'te fevkalâde enteresan müşahadeler vardır. Sonra *Tezâkir-i Cevdet*, bilhassa Cevdet Paşa'nın hayatına âit en geniş ve ince teferruatlı mâlûmatı ihtivâ ettiği gibi, orada maarif tarihimiz için de çok faydalı ve mühim kayıtlar mevcuttur.

Mârûzât, Cevdet Paşa'nın Abdülhamid II.'e takdim etliği tarihî ve uzun arîzasının ismidir. Pâdişahın şifahî irâdesi ile yazılmış olup, 5 cüzdandan mürekkeptir. 1255—1293 (1839—1876) yılları arasındaki tarihî ve siyâsî hâdiselerden

bahseder; mamafih 5. cüzdanın takdimi münasebeti ile padişaha hitâben yazdığı bir tezkirede (İstanbul şehir ve inkılâp müze ve kütüphânesi, Cevdet Paşa 'nın evrakı, nr. 25) Cevdet Paşa asıl vazifesinin bu cüzdanda bahsedilen 1283—1293 (1866—1876) yılları arasındaki vak'aların izahı olduğunu ve diğer cüzdanları, sırf bu hâdiselerin daha iyi anlaşılması için, kaleme aldığını söyler.

Mârûzât 'ın 3 ayrı nushası olmak icap ediyor: 1. Pâdişaha takdim edilen nushadır ki, Abdülhamid 'in hal'inden sonra, muhtelif ellere geçmiş ve nihâyet 3 cüzdan (2., 3. ve 4. cüzdanlar), tarih-i osmanî encümenine tevdi edilerek, encümen mecmuasında neşredilmiştir (nr. 1 (78) — 16 (93)). 2. nusha Mahmud Kemâl İnal 'ın bâzı eserlerinde (*Evkaf-ı humâyûn nezâreti tarihçe-i teşkilâtı ve nuzzârın terâcim-i ahvâli*, s. 161; *Kâmil Paşa 'nın sadâreti ve konak meselesi*, s. 14 v.dd.; *Son asır türk şâirleri*) istifâde ettiği nushadır ki, kendisi bu nushanın kaybolduğunu söylemektedir. 3. nusha Fatma Aliye Hanım 'ın terekesinden İstanbul inkılâp müze ve kütüphânesine intikâl etmiştir. 4 defter tutan bu nusha, 4. ve 5. cüzdanlardan mürekkeptir (Cevdet Paşa 'nın evrakı, nr. 22—25). Şu hâle göre, bugün *Mârûzât* 'ın yalnız 1. cüzdanı noksan bulunmaktadır. Mamafih ilk 4 cüzdanın muhteviyâtı *Tezâkir-i Cevdet* 'ten hemen-hemen hiç farklı olmadığı için, bu ziyâın pek ehemmiyeti yoktur. Bugüne kadar neşredilmemiş olan 5. cüzdanda, bilhassa Abdülaziz 'in hal'i, ölümü ve o zamanki ricâlin bu hâdiseler karşısındaki vaziyetleri en ince ve şüpheli teferruatına kadar anlatılmıştır. O kadar ki, Cevdet Paşa gördüklerini kaydettikten başka, en ehemmiyetsiz rivâyetleri, kadınlar arasındaki dedi-koduları, bir çok şahsî kanaat ve hâtıraları bile arîzasına sokmakta tereddüt etmez. Bununla beraber *Mârûzât*, bir çok noktalarda, bilhassa Cevdet Paşa 'nın biyografisini alâkadar eden kısımlar ile 1866—1876 arasındaki hâdiselerden bahsederken, *Tezâkir-i Cevdet* 'i tamamlamaktadır.

Kısas-ı enbiya ve tavârih-i hulefâ, hayatının son yıllarında yazdığı terbiyevî mâhiyetteki eserlerinden biridir. 12 cüzden ibâret olan eserin ilk 6 cüzü Cevdet Paşa tarafından bastırılmış, son 6 cüz 1908 'den sonra, kızı Fatma Aliye Hanım tarafından, neşredilmiştir. Bu eser, Âdem 'den Muhammed 'e kadar gelen, peygamberler hakkındaki menkıbeleri hulâsa ettikten sonra, Peygamberin hayatını, hulefâ-i râşidîni, onları tâkip eden Emevî ve Abbâsîleri ve levâif-i mülûkü anlatır. Oradan osmanlıların zuhûruna geçerek, Murad II. 'ın saltanatının son senelerinde kalır. Cevdet Paşa, gerek matbû nushanın son cüzünde, gerek eserinin müsveddelerinde (İstanbul inkılâp müze ve kütüphânesi, Cevdet Paşa 'nın evrakı, nr. 53/1—53/28, 55), *Kısas-ı enbiyâ* 'nın bittiğine dâir hir kayıt koymamıştır. İhtimâl eserine osmanlı tarihini tamamen ilâve edecekti.

Mamafih Cevdet Paşa, *Kısas-ı enbiyâ* 'da, ilmî olmaktan ziyâde, tâlimî ve telkinî bir gâye gözetmektedir. Bu sebeple eserini okuma yazması olan her kesin, bilhassa yeni nesillerin, zevkle okuyup, kolaylıkla anlayacağı derecede sâde ve güzel yazmağa çalıştı. Bunda fevkalâde muvaffak olduğu meydandadır. *Kısas-ı enbiyâ* 'nın lisanı, devrinde, pek az eserin yetişebileceği derecede sâde ve temiz olduğu gibi, üslûbu da fevkalâde bir tabiîlik ve akıcılık kazanmıştır. Ayrıca eserin gördüğü rağbet de, Cevdet Paşa 'nın gâyesine ne kadar eriştiğini göstermektedir; gerek kendi sağlığında basılan ilk 6 cüz ve gerek Fatma Aliye Hanım 'ın neşrettiği cüzler, müteaddit matbaalar tarafından, bir çok defalar basılmıştır. Hattâ *Kısas-ı enbiyâ* 'nın şöhreti Türkiye hudutlarını aşarak, Kazan türkçesine çevrilmiştir (1. *Ḳışaṣ-ı anbiyā 'alayh al-salām*, Kazan, 1900, Kazan üniversitesi; 2. *Ḳiṣaṣ-ı anbiyā va tārīḫ-i ḫulafā*, Kazan, 1911, Matbaa-i Kerimiye).

Cevdet Paşa 'nın bundan başka, Kırım müelliflerinde Halim Giray 'ın *Gülbün-i hânân* (İstanbul, 1287) adlı eserinden istifâde ederek, meydana getirdiği *Kırım ve Kafkas tarihçesi* (İstanbul, 1307, Matbaa-i Ebüzziya) ile İnkılâp müze ve kütüphânesinde tarihî bir çok evrakı bulunmaktadır: 1. Anapa kalesine v. s. dâir *Fıkarât-ı tarihiye* (nr. 65), 2. İşkodra 'ya dâir mutalâanâmeler (nr. 26), 3. Kozan ve Gâvurdağı ahvâline dâir bir makale (nr. 59), 4. Halep vilâyetine dâir bâzı kayıtlar (nr. 67), 5. Rumeli teftişine âit vesikaları muhtevi 6 büyük defter (nr. 57/58—5) ve 6. Bosna-Hersek teftişine âit, 7 büyük defter (nr. 27—30 ve 57, 59).

2. **Hukukî eserleri.** Cevdet Paşa, 1272 (1856) 'de kurulan *Meclis-i meclis* komisyonuna âza seçilince, fıkıh ile ciddi bir surette iştigâle başladı ve bir kaç sene soura, meclis-i tanzimâta âza olunca, bu temas ve meşgûliyet semerelerini vermeğe başladı; tanzimat devrinin bütün hukukî hareketlerinde Cevdet Paşa 'nın mühim rolü olduğunu yukarıda gördük. *Düstûr* adı ile bütün kanunları bir cildde toplamak fikrini kendisi ortaya attığı gibi, bunu ilk defa tatbik eden de yine kendisi oldu. *Düstûr* 'un ilk tabı Cevdet Paşa 'nın nezâreti altında yapılmıştır (Matbaa-i âmire, 1279). Fakat Cevdet Paşa 'nın bu sâhadaki en büyük eseri, şüphesiz ki, tanzimâtın bir âbidesi olan te'lif tarzı ve tarihi yukarıda tafsil edilen *Mecelle-i ahkâm-ı adliye* 'dir.

Bundan başka Yanya vâlisi iken, yazıp, mecelle cemiyetine gönderdiği *Risâlat al-vafâ* (Cevdet Paşa'nın elyazısı ile yazılmış bir nushası Veliyüddin Efendi kütüp., Cevdet Paşa vakfı, nr. 40) adlı bir eseri ile mecelleyi şerheden *Şarḥ-i kitâb al-amânat* (İstanbul, 1306) isimli, bir kitabı vardır. Ayrıca İnkılâp müze ve kütüphânesinde Cevdet Paşa'nın el yazısı ile yazılmış 3 müsvedde bulunmaktadır: *Mecmaa-i Ahmed Cevdet* (Cevdet Paşa'nın evrakı, nr. 32), *Mahkeme-i temyizin vazifesine dâir* (aynı kısım, nr. 63), *İcâr-ı akar nizamnâmesi* (aynı kısım, nr. 62).

3. Edebî ve filolojik eserleri. Cevdet Paşa'nın edebî eserleri çok olmadığı gibi, fazla bir kıymet de arzetmez. Esasen o edebiyatın san'at cephesi ile ancak medresede iken, meşgûl olmuştu; divançesini teşkil eden manzûmelerin çoğu, bu talebelik zamanlarının mahsûlüdür. Cevdet Paşa, kendisi de pek kıymet vermediği için, manzûmelerini ancak Abdülhamid II.'in isteği ile ve hayatının sonlarına doğru, bir divançe hâlinde toplamıştır. Mamafih pâdişaha takdim edilen divançe meydanda yoktur. Fakat İnkılâp müze ve kütüphânesinde (Cevdet Paşa'nın evrakı, nr. 37) Cevdet Paşa'nın el yazısı ile yazılmış 2 nushası mevcuttur. Bir az tertipsiz olan bu nushalar arasında, muhteviyât bakımından, fark yoktur. Ekserisi kasîde ve gazellerden ibaret olan divançede az mikdarda şarkı, rubâî, tarih ve müfret vardır. Kuvvetli bir lisan bilgisi ve teknik ile parlak bir zekâdan kuvvet alan bu manzûmeleri, Cevdet Paşa gençliğinin ve muhitinin verdiği bir heyecanla ve zamanının âdetlerine uymak için yazmıştır. Lisanı umumiyetle temiz ve sâde olmakla beraber, hayâlleri sathîdir ve lirizmden mahrumdur. Zaten çoğu devrin ikinci derece deki şâirlerine nazîre olarak yazılmıştır. Bu grupta sayılabilecek olan *Dîvân-ı Sâ'ib* şerhinin *Tetimme*'si, onun farsça bilgisini ve fars edebiyatına nufuz derecesini gösterir.

Fakat *Kavâid-i osmaniye* ile *Belâgat-i osmaniye* gibi eserleri, ayrı bakımlardan, ehemmiyetlidir. Fuad Paşa ile birlikte yazdıkları *Kavâid-i osmaniye*, osmanlıcanın 3 dilden mürekkep olduğu fikrini ortaya atan ve bu fikre uyularak, yazılmış ilk türkçe gramerdir. *Kavâid-i osmaniye*, H. Kellgran tarafından, almancaya çevrilmiştir (*Crammatik der Osmanischen Sprache*, Helsingfors, 1855). Bu kitap sonradan yalnız Cevdet Paşa'nın adı ile ve kısmen tâdil edilmiş bir şekilde, bir çok defa tabedildiği gibi, ilk mektep talebelerini *Kavâid-i osmaniye*'ye hazırlamak için yazılan *Medhal-i kavâid* de onun eseridir. *Medhal-i kavâid* sonradan daha çok sâdeleştirilerek, *Kavâid-i türkiye* (İstanbul, 1292) adı ile neşrolunmuş ve mekteplere kabûl edilmiştir. *Belâgat-i osmaniye* (1. tab., İstanbul, 1298) Cevdet Paşa'nın Mekteb-i hukuk belâgat hocalığının mahsûlüdür. *Mutavvel* ve Sa'd al-Dîn Taftazânî'nin *Ma'ânî-i muḫtaṣara şerhi* gibi, şark menbâlarına istinat eden bu kitap ile, Cevdet Paşa, zamanında Recâî-zâde M. Ekrem [b. bk.]'in temsil ettiği garpçılığa karşı cephe almaktadır. Cevdet Paşa'nın *Tezâkir-i Cevdet*'te bahsettiği (*Vak'anüvis Cevdet Paşa'nın evrakı, TOEM*, nr. 46, s. 215 v. d.) *Ta'dîl-i mabânî al-inşâ'* adlı eseri de, Süleyman Paşa [b. bk.]'nın meşhûr eseriui tenkit eden aynı mâhiyette bir eserdir.

4. Müteferrik eserleri. Cevdet Paşa'nın saydığımız eserler hâricinde pek o kadar ehemmiyetli olmayan bir çok kitapları daha vardır. Ekserisi medrese talebeliği esnasındaki çalışmalarının mahsûlü olan bu eserler (msl. *Tâlikat*), fazla bir kıymet arzetmez. Mamafih *Taḳvîm al-advâr* (1. tab., İstanbul, 1287), bizde takvim ıslâhı meselesinin ilk münakaşa mevzuu olması bakımından, ehemmiyetlidir. *Mi'yâr-ı Sadâd*, Cevdet Paşa'nın oğlu Sedad Bey'e izâfetle idâdîlerde okutulmak üzere yazdığı kitaptır ki, eski mantık kitapları arasında gâyet vâzıh ve didaktik bir tarzda yazılmış bir eserdir (İstanbul, 1293). Bir de *Âdâb-i sadâd fî 'ilm al-âdâb* (İstanbul, 1294) adı ile, münazara usûlünden bâhis, küçük bir eseri daha vardır. Cevdet Paşa'nın tasnifçi ve tasfiyeci zekâsı islâmî ilimlerdeki muvaffakiyetini gösterir. *Ḫulâṣat al-bayân fî ta'lîf al-Ḳur'ân*, *Aṣar-i ahd-i Ḥamîdî* ve *Ḥilya-i sa'âdat* muhtelif vesileler ile yazılmış küçük kitaplardır. Bu grupu tamamlamak için, Cevdet Paşa'nın bâzan *Tezâkir-i Cevdet*'e alınmış ve bâzan da Muallim Cevdet kütüphânesinden ve Fatma Aliye Hanım terekesinden İnkılâp müze ve kütüphânesine intikal etmiş defterler ve evrak içinde bulunan (Cevdet Paşa'nın evrakı, nr. 31—36, 45, 46, 64, 66) lâyiha, mazbata, tenkit ve mektuplarından da bahsetmek lâzımdır. İçlerinde ıslâhat lâyihası (*TOEM*, nr. 44, s. 97—105) ve sosyalistlere dâir bir makale gibi, siyâsî ve ictimâî, *Mesnevî-i şerîf* hakkında Âbidin Paşa'ya, *Mufaṣṣal* münasebeti ile Ahmed Midhat Efendi'ye ve *Tarih-i Cevdet*'in bilişi dolayısiyle Sadullah Paşa'ya yazdığı mektuplar gibi, ilmî olanları bulunan bu çeşit yazıları, her hâlde, esaslı bir tetkik isteyen ve Cevdet Paşa'nın şahsiyet ve bilgisindeki genişliği gösteren yazılardır.

5. Tercümeleri. *Muḳaddima-i İbn Ḫaldûn* (İstanbul, 1277), Pîrî-zâde Mehmed Sâib'in tercüme edemediği 6. faslın tercümesinden meydana

gelmiştir. Cevdet Paşa bunu, Pîrî-zâde 'ninki ile birlikte ve üçüncü cild olarak, neşretmiştir. Bunlardan başka İnkılâp müze ve kütüphânesinde *Tarih-i Juvanen* adlı, yazma bir müsvedde vardır (Cevdet Paşa 'nın evrakı, nr. 54). M. J. M. Jouannin 'in *Turquie* (Paris) adlı kitabından ilk 93 sahifenin tercümesi ile meydana gelen bu müsveddenin yazısı *Tezâkir-i Cevdet* ve *Mârûzât* 'ın yazısından farklıdır. İhtimâl Cevdet Paşa bunu *Tarih-i Cevdet* için başkasına (belki Ali Şahbaz Efendi 'ye) tercüme ettirmişti. Meşhur şâir Sürûrî kendi tarihlerini selefleri-nin ve muasırlarının meşhûr ve kıymetli tarihleri ile birlikte, bir mecmuada toplamıştı. Vak'anüvis Esad Efendi vasıtası ile ve daha çok zenginleşmiş bir şekilde kendisine geçen bu mecmuayı, Cevdet Paşa aynen neşretmiştir (*Sürûrî mecmuası*, İstanbul, 1299).

Birde Ahmed Cevdet imzası altında ve Reşid Paşa 'nın emri ile ermeniceden tercüme edilmiş *Tâlimatnâme-i harîr* (1269) adlı bir kitaba tesadüf edilirse de, Cevdet Paşa 'nın bu tercümenin yalnız türkçesini tashih etmiş olması melhuzdur.

Bibliyografya: Cevdet Paşa 'nın hayatı hakkında en geniş ve en tafsilâtlı mâlûmat *Tezâkir-i Cevdet* (bilhassa 40. tezkire) ile *Mârûzât* ve İstanbul şehir ve İnkılâp müze ve kütüphânesinde bulunan çeşitli evrakında bulunabilir (bunlar kütüphânede, Cevdet Paşa 'nın evrakı adı ile, bir araya toplanmıştır). Kütüphâneye Fatma Aliye Hanım 'ın terekesi ile Muallim Cevdet 'in hususî kütüphânesinden intikâl etmiş olan bu evraktan ilk defa biz istifâde etmiştik (Türkiyat enstitüsü, Mezuniyet tezleri nr. 9). Neşredilmesi büyük faydalar doğuracak olan bu evraktan başka, *Tezâkir-i Cevdet* 'in hemen aynı olması yüzünden, Fatma Aliye Hanım 'ın *Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı* (İstanbul, 1332) ile Mahmud Kemâl İnal (*Son asır türk şâirleri*, cüz 2, s. 236 v.d.) ve Bursalı Mehmed Tâhir (*Osmanlı müellifleri*, II) 'in verdikleri mâlûmat ve Muallim Cevdet 'in metinde zikredilenlerden başka bir makalesi (*Tedrisat mecmuası*, VIII, 429 v.d.) istifâdelidir. Şu eserlerde de Cevdet Paşa 'nın hayatı hakkında, çok eksik ve bâzan yanlış da olsa, toplu bir mâlûmat bulunabilir: F. Babinger, *GOW*, s. 376 v.d. (Cevdet Paşa 'nın bilhassa tarihî eserleri hakkında toplu ve bibliyografik malûmat vardır); Cemâleddin ve Ahmed Cevdet, *Âyîne-i zürefâ* (İstanbul, 1314); Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 48 v.d.; İsmail Hakkı, *XIV. asrın türk muharrirleri* (İstanbul, 1308), 3. cüz; Mahmud Kemâl ve Hüseyin Hüsâmeddin, *Evkaf-ı humâyûn nezâreti tarihçe-i teşkilâtı ve nuzzârın terâcim-i ahvâli* (İstanbul, 1335), s. 163 v.d.; Ahmed Midhat, *Fatma Aliye Hanım yahut bir muharrire-i osmaniyenin doğuşu* (İstanbul, 1311); Curcî Zaydân, *Maşâhir al-şarḳ* (Mısır, 1902), II, 153 v.d. Cevdet Paşa 'nın şahsiyeti ve eserinin kıymeti hakkında bir de bk. Hammer (*Sitzb. d. Akad. d. Wiss. Wien, phil.- hist. Kl.*, XVIII, 1855, s. 3—16 (*Tarih-i Cevdet* 'in ilk 2 cildi hakkında) ve XXI (3. cild hakkında; tercümesi için bk. *Tezâkir-i Cevdet*, 16, s. 2)

(ÂLI ÖLMEZOĞLU.)

CEVF. AL-CAVF (AL-CŌF), cenûbî Arabistan 'da Nacrân ve Ḥaẓramavt bölgeleri arasında bir m e m l e k e t t i r. Niebuhr 'un Yemen 'de ikameti esnasında topladığı mâlûmata göre, kısm-ı âzamı büyük kum ovalarından ibâret olan bu havâli, o kadar çok at ve deve yetiştirir ki, bunların bir kısmı ihrac edilmektedir. Arâzinin büyük bir kısmı ziraate de müsaittir. Bu mıntakanın sâkinleri mâdenî miğfer ve zırh giyen muharip bedevilerdir. Memleketin idare merkezi Ma'rib 'dir.

Hamdânî, *Cazîra* 'sinde, al-Cavf 'ten bahsederken, burayı Vâdi 'l-Ḥârid, Vâdi Ḥabaş ve Vâdi Nacrân gibi, bir çok büyük ırmaklar ile sulanan vâsî ovalar olarak tasvir ediyor. Hamdânî, başlıca mevki olarak, Arż al-Razm, Ḥubâşa, Raḥamât, al-Sabî', Şuvâba, Şavlân, al-'Abîla, al-Kā' ve Hirrān 'ı dağlardan Varvar ve Nihm 'i zikreder ve Ma'rib 'i Cavf 'in aksamından addetmez. Hamdânî bu memleket ahâlisini, birbirleri ile düşman yaşayan Hamdân ve Madḥiç olmak üzere, zikreder. İşte coğrafyacılarda rastladığımız Cavf Hamdân ve Cavf Murâd (Madḥiç) isimlerinin bununla münasebeti vardır.

Bibliyografya: Hamdânî, *Cazîra* (nşr. D. H. Müller), s. 27, 7, 81, 19—84, 93, 16, 108, 22, 110, 3—25, 125, 135, 21, 167, 8—20, 183, 22, 200, 24, 26 ve fihrist; Yâḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 157 v.d.; *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), III, 89; VI, 137, 249; Ritter, *Erdkunde*, XII, 78, 712 v.d.; 842, 845.

(J. SCHLEIFER.)

CEVF SİRHÂN. CAVF AL-SİRḤĀN, Arabistan 'da bir b ö l g e d i r. Need 'in şimâlinde Vâdi Sirḥān üzerinde ve Suriye toprakları karşısında, Tayma ile birlikte, şimâlî Arabistan 'ın büyük vâhasını teşkil eder. Cavf al-Sirḥān 'ın en mühim şehri Mârid kalesi ile beraber, Dūmat al-Candal (Ptolemäus 'ta Δουμαίθα) 'dir. İsmini İsmâ'îl 'in bir oğlundan almış olan bu yeri, Peygamber zamanından bahseden tarihlerde görmekteyiz. Peygamber, 9 (630) senesinde Tabūk üzerine yürüdüğü vakit, Kinda hânedanına mensûp hıristiyan prensi Ukaydir 'in idaresi altında bulunan Dūmat al-Candal 'i

zaptetmek üzere, Ḫâlid b. Valîd 'i göndermiştir. Ukaydir müslümanlığı kabûl ederek, teslim olmuş ise de, Peygamberin ölümünden sonra, irtidat etmiştir. Şiffîn (37 = 657) muharebesinden sonra 'Alî ile Mu'âviya murahhaslarının buluştuğu yer, Dûmat al-Candal olmuştur (diğer bir rivâyete göre, bu mülâkat Azrûḥ 'ta vukû bulmuştur).

Dûmat al-Candal bugün ehemmiyetsiz ufak bir köyden ibârettir. Burckhardt 1812 'de Cavf al-Sirḥân 'a da uğramış ve ondan 70 sene sonra J. Euting burayı ziyâret etmiştir. Burası, bugün Sûḳ (çarşı) tesmiye edilen, bahçe ve hurmalıklar ile çevrili ve her biri takriben 80—120 hânelik büyücek bir takım köylerden teşekkül etmektedir. Nüfusu 12.000 'dir. Her köyün ayrı bir şeyhi vardır. Burckhardt 'ın Cavf 'te bulunduğu sıralarda ahâlinin büyük bir kısmı, kunduracı, demirci ve doğramacı gibi, zanaat sâhibleri ile küçük esnaftan mürekkep idi. Mallarını araplar ile deve mukabilinde mübâdele ederlerdi. Son zamanlarda sanayi ve ticaret Cavf 'te tam bir inhitat hâlinde idi. Ahâlisi evvelce vahhâbî olup, memleketleri de Vahhâbî devletinin 7 vilâyetinden biri idi. Burası Vahhâbî devletinin zevâlinden sonra uzun müddet müstakil kaldı ve 1855 'te Ḥâyl 'deki Şammarîlerin hükmü altına girdi. Coğrafyacılar burada kaydetliğimiz iki Cavf 'ten maada, daha bir çoklarını zikrederler ki, bunlardan biri, Mekke ile Medine arasındaki sâhil boyundadır.

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 825; II, 157 v.d., 625—629; IV, 32, 76, 389 ve fihrist; İbn Hişâm, *Sîra* (nşr. Wüstenfeld), s. 668, 903, 991; Ritter, *Erdkunde*, XII, 71, 713, 842; XIII, 343 362, 377 v.d., 389—395, 467; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland* (Berlin, 1885), I, 324 y.d.; J. Euting, *Tagebuch einer Reise in Inner-Arabien*, I, 123—140.

(J. SCHLEIFER.)

CEVHER. CAVHAR mefhûmu şark skolastiğinde, garp skolastiğinde olduğu kadar, hâkim değildi. İslâm mütefekkirlerine göre cevher, yunan tefekkürüne uygun olarak, bizatihi kaim olan, hiç olmazsa mantıkan, mevcut olmak için başka bir şeye muhtac olmayan şeydir; cevher, dâimâ başka bir şey ile kaim olan arazın zıddıdır. Nitekim cisim mantıkan renkten evvel gelir ve ona nisbetle, cevher telâkki edilmiştir ve renk ise, cisme nisbetle, bir araz sayılmıştır. Fakat cevher fikri yalnız mantıkta değil, metafizikte de ehemmiyetlidir. Yalnız mevcutları teşkil eden unsurların ne derecede bir birlerine istinat ettiklerini veya hangilerinin diğerlerine tâbi olduklarını bilmek mevzuubahs değildir; aynı zamanda hepsinin esasında, sağlam ve devamlı olarak, neyin bulunduğunu araştırmak lâzımdır. İşte eşyanın bu nevi devamlı esası (temeli), metafizik mânası ile, cevherdir.

Bu son mânada islâm mütefekkirleri, bilhassa cüzlere mâlik olmayan ve binnetice gayr-i kabil-i fesad olan „basit cevher" araştırmakla pek ziyâde meşgûl olmuşlardır. Nitekim İbn Sînâ nefsin (rûhun) ölmezliğini isbat için, evvelâ onun „basit cevher" olduğunu isbat eder ve bundan rûhun fena bulmayacağı neticesini çıkarıverir. Bu telâkki, cevher fikrinden ziyâde, „basitlik" fikri üzerinde durmaktadır.

Ta'rîfât müellifine göre, bütün şe'niyetlerin esasında 5 nevi cevher vardır: madde-i ûlâ, suret, cisim, nefis ve akıl. İlk madde (madde-i ûlâ), ittisâl ve infisâle (mütemâdîlik ve gayr-i mütemâdîliğe) müsait olan ve cismânî ve nev'î sûretler kabûl eden cevherdir. Cismânî sûret, evvel-i emirde hassalarımız tarafından kavranan cevherdir. Cisim, 3 bu'ud alabilen, yâni mütehayyiz cevherdir. Nefs veya hayvanî ruh, hayatî kuvvete, hassasiyete ve irâdî harekiyete mesned olan seyyâl bir cevherdir ve cisim ile müteşâriklik. Akıl (veya nefs-i nâtıka) maddeden musaffâ ve idare ettiği cisme merbût bir cevherdir. Bu târifler (hadler) feylesofların nokta-i nazarını temsil eder.

Mütekelliminin basit cevher fikrine şâyân-ı dikkat bir mahall-i tatbik teşkil eden başka bir nazariyeleri vardır. Bu kelâmcıların ekserisi cüz-i ferdei (atomiste) 'dirler; onlara göre, basit cevher atomdan başka bir şey değildir ve basit bir cevher olan nefis bile, bir nevi atom, hakikî bir *monade* gibi tasavvur edilmiştir. Bilgi kuvveti, tecezzî kabûl etmeyen atomda mütemekkindir.

İmâm Faḫr al-Dîn Râzî ve Ġazâlî atomculuğa taraftar değildirler; fakat *'Aḳâ'id* müellifi Nasafî ve onun şârihi Taftazânî atomcudurlar. Nasafî: — „Âlem, bütün eczası ile beraber, hâdistir" — der. Âlem, cevher (*a'yân*) ile araz lardan mürekkeptir. Cevherler (mantıkan) kendi zâtı ile kaim olan şeylerdir; bunlar ya mürekkeptir ki, bu takdirde cisim olurlar veya gayr-i kabil-i taksim cüz (*al-cuz lâ yatacazzâ* = atom) gibi, gayr-i mürekkeptirler. Taftazânî, kelâm nokta-i nazarından, atomculuğu kabûl etmekle fayda olduğunu izah eder. Bu suretle feylesofların âlemin madde ile sûretten mürekkep olduğunu kabûl eden ve âlemin ezeliyetini ve bâsübâdelmevtin (başr-i ecsâdın) inkârını müncip olan dâvaları reddedilmiş olur. Filhakika maddenin ezelî olması icap eder; zîra her hâdis olan şey, bu

sisteme göre, ona tekaddüm eden bir maddede hâdistir ve maddenin ezeliyeti kendisinde ayrılmayan sûretin ezeliyetini de mûcip olduğundan, bundan cisimlerin ezeliyeti neticesi çıkar. Bundan maada feylesoflar feleklerin hareketinden ibâret olan hareket-i devraniyenin ezelî olduğunu ve buna mukabil müstakim hareketin ezelî olmadığını kabûl ederler; fakat bütün cisimlerin, felekler de dâhil olduğu hâlde, atomlardan mürekkep olduğu kabûl edilince, devrânî hareketler atomların ezelî olmayan küçük müstakim hareketlerinden teşekkül etmişlerdir. İslâm kelâmcıları cevher ismini Allah hakkında kullanmazlar. Asıl feylesoflara gelince, bunlar cevheri, varlığı evvelce mevcut olan bir şeyde bulunmayan, yâni varlığı mantıkan yalnız kendisi ile kaim olan, tamamiyle muayyen bir mâhiyet-i mümkine olarak telâkki ederler; diğer bir tâbirle eşyanın cevherleri, varlıkları mümkün olan mâhiyetlerdir. Allah ise, böyle değildir; çünkü onun varlığı ile cevheri aynıdır.

Aş'arî'ye göre, eşyanın cevherleri her an halkolunur ve kendi tabiat ve mâhiyetleri ile devam etmezler; eğer Allah onları muhafazadan bir an fâriğ olsa idi, bütün arazları ile beraber, mahvolurlardı.

Bibliyografya: Curcānī, *Ta'rîfât* (Kahire, 1282 ve nşr. Flügel, Leipzig, 1845); Nasafī, *'Akā'id* (Taftazānī'nin şerhi ile beraber; İstanbul, 1313), s. 47, 52, 70.

(B. CARRA DE VAUX.)

CEVHER. CAVHAR (? — 992), tam ismi ABU 'L-ḤASAN (ḤUSAYN) CAVHAR B. 'ABD ALLĀH olup, AL-KĀTIB namı ile mârûf bir Fâtımî serdarıdır. Aslen Rûm diyarından gelmedir ve bundan dolayı kendisine al-Rūmī lâkabı verilmiştir. Ḳayravān'a köle olarak getirilmiş, elden ele geçtikten sonra, Ḥafîf adındaki hadıma satılmış ve o da kendisini halife al-Manṣūr'a takdim etmiştir. Halife Cavhar'i kendi hizmetine almıştır. Manṣūr'un oğlu ve halefi al-Mu'izz tarafından azad edilen Cavhar, evvelâ divan kâtibi tâyin olunmuş, pek az sonra da vezâret ve serdarlık makamına yükselmiştir. Memuriyetlerinin ifasında gösterdiği yüksek evsaf, Cavhar'i en büyük Fâtımî rüesası sırasına geçirdi. İlk askerî muvaffakiyeti, 347 (958)'de Magrib'e karşı giriştiği harpte göstermiştir. Kendine Emîrülmü'minin unvanını veren ve namına sikke bastıran Sicilmâse emîri Muḥammed İbn Vāsūl'ü esir etmeğe muvaffak olmuş, Fas alınmış ve müteâkiben, Tance (Tanger ve Septe = Ceuta)'ye kadar, bütün Magrib inkiyat ettirilmiştir. Cavhar'in bundan takriben 9 sene sonra giriştiği ikinci sefer de aynı derecede parlak oldu. Kāfūr'un ölümünden sonra dâhilen inhilâle doğru sürüklenen Mısır hakkında Fâtımîlerin eskiden beri besledikleri emelleri tahakkuk ettirmek imkânı artık hâsıl olmuştu. Cavhar 14 rebiülevvel 358 (5 şubat 969)'de, 100.000 kişilik bir ordu ile, Raḳḳada'den ansızın yürüdü. İskenderiye'ye yakın bir yerde mısırlı bir murahhas heyeti, memleketin inkiyadını arz için, nezdine gelmişti. Murahhasların Cavhar tarafından büsn-ü kabûl edilmelerine rağmen, avdetlerinde harbe taraftar olanların te'siri gâlip geldiğinden, 11 şâban (30 haziran)'da Cîza civarında bir muharebe başladı. Fakat Cavhar, büyük külfete girmeksizin, düşmanın mukavemetini kırmağa muvaffak oldu; 17 şâban'da hükümet merkezine muzafferâne girdi ve derhâl şehrin yeni bir mahallesinin (bugünkü Kahire) plânını yaptı [bk. madd. EZHER ve KAHİRE]. Suriye'nin fethini Ca'far İbn Fallāḥ'a tevdi etti. O da 359 (969/970)'da Şam'ı işgâl eyledi. Lâkin Ca'far 360 (971)'tan sonra, Ḥasan al-A'ṣam tarafından kumanda edilen Karmatîlerin taarruzu karşısında, çekilmeğe mecbûr oldu; Cavhar'in Suriye'ye gönderdiği imdat ordusu da Yafa'da mahsur kaldığından, düşman az zaman içinde Kahire önüne geldi. Cavhar düşman serdarlarından bâzıları ile münasebet tes'isine çâre aradı ve muvaffak da oldu; bunu müteâkip, neticesiz bir çarpışmadan sonra, nihâyet 3 rebiülevvel 361 (24 kânun I. 971)'de şehrin kapıları önünde tam bir muzafferiyet kazandı. Yafa da muhasaradan kurtuldu. Fakat Karmatîlerin yeni bir tecâvüz için bâzırlık yaptıklarını haber alan Cavhar, bizzat Mısır'a gelmesini halifeden sûret-i mahsusada rica etmiş, halife de 362 ramazanında (haziran 973) Mısır'a gelmiştir O zamana kadar yegâne kudret sâhibi olan Cavhar tabiatiyle ikinci plâna geçti. Serdarının fevkalâde halkın mergûbu olması, halifeyi kuşkulandırmış olacak ki, 364 (974) senesinde bütün rütbe ve mansıplarından mahrum edildi. Cavhar ancak al-Mu'izz'in vefatından (356 = 975) sonra ve onu istihlâf eden al-'Azīz [b. bk.]'in devrinde eski mevkiini elde edebildi. Al-'Azīz, 976'da Cavhar'i bir müddet evvel Şam'ı zaptetmiş olan türk serdarı Aftigin üzerine yolladı. Zilkâde 365 (temmûz 976)'te Cavhar şehri muhasaraya başlamış, fakat Ḥasan al-A'ṣam imdada koştuğundan, muhsarayı bırakmağa mecbur olarak, çekildiği Askalon'da düşmanlarının muhasarasına düşmüştür. Endişesizce çekilebilmek için, Av-Tigin ile uyuşmağa muvaffak olan Cavhar, Mısır'a avdet ederek, halifeye mülâki olmuş ve harekâtın idaresi halife tarafından deruhte olunmuştur. Av-Tigin'e karşı kazanılan muharebede Cavhar pişdar kumandanlığı yapmışsa da, bundan sonra askerî

faâliyetinden bahsedildiğini görmüyoruz. Ömrünün mütebâki kısmını inzivada geçirmiş olduğu anlaşılıyor. Fakat cömertliği ile, halkın sevgisini kazanmıştır. 20 zilkâde 381 (28 kânun II. 992) 'de, haylı yaşlı olarak, ölmüştür.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), fas. VIII; IX, 64; İbn Ḫallikān (tab. Bulak, 1299), I, 147 v.dd.; II, 133 v.dd. (trc. de Slane, I, 340; III, 577); Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ*, II, 115, 118, 121; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 352 v.dd.; 377 v.dd.; İbn Taġrībirdī, *al-Nucūm al-zāhira* (nşr. Juynboll), II, 404 v.dd. (nşr. Popper, s. 1); Wüstenfeld, *Gesch. d. Fatimidenchalifen*, s. 100 v. dd.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 618, v. dd.; St. Lane Poole, *A History of Egypt in te Middle Ages*, s. 99 v. dd.

(E. GRAEFE.)

CEVHERÎ. AL-CAVHARÎ, ABŪ NAṢR İSMĀ'ĪL (B. NAṢR?) B. ḤAMMĀD (? — 1010?), türk aslından olup, meşhûr bir lûgatçidir. Abu 'l-Fidā' ve Yāḳūt devrinde, Sır-Derya 'nın şarkında Otrar veya Oṭrar ismini taşıyan Fārāb eyâlet veya şehrinde doğmuştur.

Memleketinde, dayısı *Divān al-adab* müellifi Abū İbrāhīm İsḥāḳ al-Fārābī 'nin nezâreti altında, tahsil ettikten sonra, Bagdad 'a gitmiş, orada Abū Sa'īd al-Ḥasan b. 'Abd Allāh b. al-Marzubān al-Sīrāfī ve Abū 'Alī al-Ḥasan b. Aḥmed b. 'Abd al-Ġaffār al-Fārisī 'nin derslerine devam etmiştir. Arapçasını kuvvetlendirmek ve bilhassa Rabī'a ve Muḍar lehcesini öğrenmek için, Elcezire, Suriye ve hattâ Hicaz 'a seyahat etti. Sonra yine şarka dönerek, Rey 'den Nīşābūr 'a giden yol üzerindeki küçük Damaġān (veya Dāmaġān) şehrinde Abū 'Alī al-Ḥasan b. 'Alī nezdinde bir müddet kalıp, *Ṣiḥāḥ* üzerinde çalışmıştır. Daha sonra şarka doğru yoluna devam ederek, Horasan 'ın merkezinde kalmış ve burada kendini lisan, sarf ve tahsisen hüsnühat tahsiline vermiş ve bunda o derece ilerlemiştir ki, yazısı meşhûr İbn Muḳla 'nın yazısından farkedilmez olmuştur. Yazdığı bir Kur'an nushası 100 dinara satılıyordu. Şu hâdise Nīşābūr 'da ölümüne sebep olmuştur: rivâyete göre, iki kapı kanadını kendine kanat yaparak, uçmağı tecrübe kasdı ile, evinin, bir rivâyete göre de, eski câmiin damından yere düşerek, ölmüştür.

Ölüm tarihi, bir rivâyete göre, 393 (1003), bâzılarınca 398 (17 eylûl 1007/4 eylûl 1008), diğerlerince de 400 senesine doğrudur (25 ağustos 1009/14 ağustos 1010). Yāḳūt, kendi eli ile yazılmış 396 tarihli bir *Ṣiḥāḥ* nushasını gördüğünü söylediğine nazaran, birinci tarihin doğru olmaması lâzım gelir. Bu şehadet, bir cihetten de gûya Cavharī 'nin lûgatini ancak *żād* harfinin başına kadar tebyiz ettikten sonra öldüğüne ve bakiyesinin de şakirtlerinden İbrāhīm İbn al-Sahl (veya Ṣāliḥ) al-Varrāḳ veya *Ustāẕ* Abū Manṣūr 'Abd al-Raḥīm (veya Raḥmān) b. Muḥammed al-Baykasī 'den birisi tarafından, müelliften kalan müsveddeye göre, ikmâl edildiğine dâir rivâyeti de nakleder.

Şâkirdleri arasında İsmā'īl b. Muḥammed b. 'Abdūs al-Dahhān al-Nīşābūri, Abū Sahl Muḥammed b. 'Alī b. Muḥammed al-Haravī v.s. zikredilir.

Cavharī 'nin bir az şâirliği de vardı. Al-Ṣa'ālibī ve Yāḳūt ondan bir çok beyitler naklederler. Cavharī şu eserleri te'lif etmiştir: 1. kaybolduğu zannolunan *Muḳaddima* namında küçük bir gramer. 2. *'Arūż al-varaḳa*, arûz kitabı; müellif bu eserinde Ḫalil b. Aḥmed Farāhīdī 'nin mesleğini tâkip etmemiştir. Bu kitap bize yalnız arûzcuların iktibasları ile mâlûmdur; 3. *Tāc al-luġa va ṣiḥāḥ al-'arabīya* (*Ṣaḥāḥ* demek de doğrudur) ismindeki büyük kamus; bu kitap, kelimelerin madde-i asliyelerinin son harflerine ve son harfleri müşterek olanları da birinci ve ikinci harflerine göre, tertip ve tanzim edilmiştir. Tesâdüf edilen bâzı ufak yanlışlara rağmen, *Ṣiḥāḥ*, Fīrūzābādī *Ḳāmūs* 'undan daha doğru sayılır. 1270 'te Tebriz 'de (harekeli olarak taş basması), 1282 'de Bulak 'ta ve nihâyet 1292 'de İsmā'īl b. Muḥammed b. 'Abdūs al-Dahhān al-Nīşābūrī mukabelesi ve 'Abd al-Raḥmān b. al-'Azīz 'in *al-Vişāḥ va taḥḳīḳ al-rimāḥ fī radd tavhīm al-ṣiḥāḥ* 'ı ile, hâşiyeli olarak, tab ve neşrolunmuştur.

Bibliyografya: Naṣr al-Hūrīnī, *Muḳaddima* (*Ṣiḥāḥ* 'ın Bulak tabının başında), 1292; van Dyck, *İktifā' al-ḳanū' bimā huva maṭbū'* (Kahire, 1897), s. 322; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1286), II, 145; Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt fī ṭabaḳāt al-luġavīyīn va 'l-nuḥāt* (Kahire, 1326), s. 195; Diyārbakrī, *Tārīḫ al-ḫamīs fī anfasi nafīs* (Kahire, 1283), II, 356; al-Ṣa'ālibī, *Yatīmat al-dahr fī şu'arā' ahl al-'aṣr* (Damaskus, 1302), IV, 289; Yāḳūt al-Rūmī, *İrşād al-arīb ilā ma'rifat al-adīb* (nşr. Margoliouth, Leyden, 1909), II, 266; Abu 'l-Barakāt 'Abd al Raḥmān b. Muḥammed al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbā' fī ṭabaḳāt al-udabā'* (Kahire, 1294), s. 418; Brockelmann, *GAL* (Weimar, 1898), I, 128; Cl. Huart, *Littérature arabe* (Paris, 1902), s. 157; ayn. mll., *Les calligraphes et les miniaturistes de l'Orient musulman* (Paris, 1908), s. 78.

(MOH. BEN CHENEB.)

CEVLÂN. AL-CAVLĀN, şarkî Erdün'ün şimâl kısmında bir m e m l e k e t. Şimdiki Cōlān, garpta — Şarī'a nehri, şimâlde — Hermon tekleri, şarkta — Nahr al-'Allān ve cenûpta — Yar-

mük ile çevrilmiştir. Şimâl yarısı oldukça yüksek, cenûp yarısı epeyi münbat olmak üzere, iki kısma ayrılır. Şimâl kısmı, lav yığınları ile örtülmüş vahşi ve ârızalı araziden ibâret olup, eski zamanlarda sım-sıkı ormanlıktı, bilhassa muhteşem meşe ağaçlarına tesadüf edilirdi; fakat şimdi bu ormanlar çok azalmıştır. Buna mukabil yağmur mevsimini müteâkip her tarafı, mebzul bir ot kaplar. Cenûp kısmının nisbeten daha düzgün ve daha münbit arazisi vardır; Ḥavrān 'ın en büyük kısmı gibi, koyu kahve renkte dağılmış bir lav tabakası ile örtülüdür.

Bu memleketin ismi kadîm yunan devrinde kısmen Şarî'a 'ya kadar yayılan Gaulanitis eyâletini hatırlatmaktadır (Josephus, *Bell. Jud.*, III, 3, 1). Bu eyâletin ismi de, Ahd-ı atik (Tevrat) 'te zikri geçen ve Josephus ile Eusebius 'un Batanāa 'nin bir köyü olarak tanıttıkları Gaulane veya Gaulon ismini taşıyan Golan şehrinden gelmektedir. Eğer Schumacher 'in farzettiği gibi, bu şehrin yerini hakikaten şimdiki Saḥm al-Gōlān (Sahmelcolan) 'da bulmak mümkün olsa idi, asıl Gaulanitis eyâletinin merkezî noktasının bidâyeten Nahr 'Allān 'ın şarkında bulunması ve bu suretle bu ismin o nehrin garp taraflarındaki araziye sonradan geçmiş olması icap ederdi. Her hâlde muhakkak olan şudur ki, Golan ülkesi, eski zamanlarda bile, şimdiki hududun şarkında bulunan havâliye şâmildi. Nitekim Ḥassan b. Ṯābit ile diğer eski şâirler (msl. *Ḥamāsa*, 658, V, 2) al-Cābiya [b. bk.] şehrini Cābiyat al-Cavlān namı ile yâdederler. Schumacher 'in yukarıda bahsi geçen Saḥm al-Cōlān 'ın hududu faraziyesi sahih olmasa bile, ondan da bu neticeye varılabilir. Al-Cābiya 'nin bulunduğu ülkeye Cavlān 'dan tamamen ayrı bir memleket olmak üzere, Caydūr (Cēdūr) adı verilmesi yalnız Yāḳūt 'ta görülür; Bununla beraber Yāḳūt, bâzılarının bu iki memleketi bir ve aynı yer olarak telâkki ettiklerini de kaydeder. Cēdūr bölgesini Cōlān 'dan ayrı olarak gösteren şimdiki taksim Yāḳūt 'un yukarıda zikredilen taksimine uygun düşmektedir.

Araplar Suriye 'yi fethettikleri zaman Gaulanitis, Palaestina Secunda 'ya tâbi bulunuyordu; bunun içindir ki Surahbîl, al-Urdunn 'un fethini anlatırken, Gaulanitis şehrine mensûp olan şehirlerin adlarını zikrediyor. Al-Cavlān, Ġassānî sülâlesinin hâkimiyetleri müddetince onların başlıca karargâhlarından biri olmuştur (krş. Nābiġa, 2, 4; 21, 25; 29; Ḥassān b. Ṯābit, Tunus, 89, 91, 100; Kahire, 99, 102, 110 v. d.). Fakat araplar eski taksim tarzını terkederek, Cavlān 'ı Şam eyâletine bağlamışlardır. Bunun içindir ki, Ṭabarî (*Annales*, III, 84) Cavlān 'ı al-Ġūṭa ve Ḥavrān ile birlikte al-Urdunn 'un yanında gösteriyor. Al-Muḳaddasî de bunu, al-Ġūṭa, Ḥavrān, al-Baṯaniya, al-Biḳā' ve al-Ḥūla ile beraber, Şam eyâletini teşkil eden 6 bölgeden biri addediyor. Yā'ḳūbî 'ye göre, Cavlān 'ın merkezi Bāniyās [b. bk.] şehri idi ve ahâlisinin en mühim kısmını, ekseriyetle Ḳaysî soyundan olan Banî Murraler teşkil ediyordu.

Son derece münbit ve mahsûldar olan bu mıntaka Şam 'ın iaşesini te'min ediyordu. Bir arap şâiri (*Ḥamāsa*, 763, V, 1) orada tuğla imâline yarayan killi toprak mevcut olduğunu da söylüyor.

Bibliyografya: Balāẕorî (nşr. de Goeje), s. 116; Ya'ḳūbî, *Bibl Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), VII, 362; Muḳaddasî, *ayn. esr.*, III, 154, 160, not, 188; İbn al-Faḳîh, *ayn. esr.* V, 105; İbn Ḫurdāẕbeh, *ayn. esr.*, VII, 77; Yāḳūt, *al-Mu'cam*, II, 159, 183; İdrîsî, *Zeitschr. d. Deutsch. Palästina-Vereins*, VIII, 139; Schumacher, *Across the Jordan* (1886), s. 91—99; ayn. mll., *Zeitschr. d. Deutsch. Pal.-Vereins*, IX, 167—363; XXII, 178—188; Nöldeke, *ZDMG*, XXIX, 428. (Fr. Buhl.)

CEVZEHER. CAVZAHAR, arapça ve acemce hey'et kitaplarında (izâfetsiz, yâni mücerret bir tâbir olarak) ayın mahreki veya, daha sahih bir ifâde ile, dâire-i husûf ile müşterek merkezli olan ve kamer medarının cazibe merkezinin hareketinden doğan dâire mânasında kullanılır; cavzahar-i kamer şeklinde izâfetle kullanılınca, kamerin ukde noktalarına, yâni ayın medarının güneşin medarını (dâire-i husûfu) kattettiği noktalara, delâlet eder; kamerin, hareketinde, oradan itibaren dâire-i husûfun şimâl cihetine geçtiği ukde noktasına *ra's al-cavzahar* (yılanın başı), dâire-i husûfun cenup cihetine geçtiği ukde noktasına, *ẕanab al-cavzahar* (yılanın kuyruğu), her ikisine birden de, *cavzahrānî* adı verilir. Cavzahar kelimesi, hangi asıldan geldiği iyice belli olmayan farsça *gavzahar* isminin arapçalaşmış şeklidir. Ben burada, bu kelimenin aslı olmak üzere ortaya sürülen iki mutalâayı zikredeceğim: Spiegel-Nallino 'ya göre *gavzahr* kelimesinin zend dilinde „boğa tohumu" (nu ihtivâ eden) demek olan *gaocithra* 'dan gelmiş olması ihtimâli vardır ve bu tâbir Avesta 'da kamerin bir sıfatı olarak kullanılmıştır; *Dictionary of the technical terms* ile *Mafātīḥ al-'ulūm* ise, *gavzahar* 'in farsça, *gawzçihr* kelimesinden arapçalaştırılmış olduğunu söyler ki, bu acemce kelime (tam karşılığı yumru veya ceviz), düğüm şeklinde veya biçiminde mânasına gelir. Daha ziyâde mâlûmat için bibliyografyada gösterilen kaynaklara bakılmalıdır. Arapça hey'et kitaplarının çoğunda, *al-'uḳda-*

tānī (= 2 ukde) veya *ra's al-tinnīn* (yılanın başı) ve *ẕanab al-tinnīn* (yılanın kuyruğu) tâbirleri de bulunur.

Bibliyografya: al-Battānī, *Opus astronomicum* (nşr. Nallino), I, 250; *Mafātīḥ al-'ulūm* (nşr. van Vloten), s. 220; *Dictionary of the technical terms*, v.b. (nşr. Sprenger), bk. mad. CAVZAHAR ve ẒANAB; *Tabulae Long. ac latit. stellar. fixar. ex observat. Ulugh Beighi* (nşr. Th. Hyde, Oxon. 1665), şerh s. 14; F. Spiegel, *Erānische Alterthumskunde* (Leipzig, 1871—1878), II, 70. (H. SUTER.)

CEYDÛR. CAYDŪR veya CĒDŪR, bugün şimâlî Cōlān [bk. mad. CAVLĀN] 'ın şarkında bulunan arâziye verilen isimdir. Bu arâzi Cōlān 'dan, Nahr al-Ruḳḳād 'ın yukarı mecrası ile ayrılmıştır. Caydûr ismi verilen sâha cenupta al-Nuḳra ismi ile devam etmektedir. Bu havâliden arap muharrirleri nâdir olarak bahsederler. Yāḳūt bunu Cavlān 'dan ayrı gösterirse de, başkalarının bu iki bölgeyi bir saydıklarını ilâve eder. Yāḳūt 'a göre Caydūr, al-Cābiya [b. bk.] 'nin bulunduğu arâzinin ismi idi. Mamafih Yāḳūt 'un, umumiyetle bu havâli hakkındaki sözlerine itimat edilemez, çünkü yine kendisi al-Cābiya 'nin şimâlinde bulunan Şaramān şehri ile, bu şehrin cenûb-i şarkîsinde ve yakınında bulunan Navā şehrini Ḥavrān 'a âit gösterir. Abu 'l-Fidā' ise, Navā 'yı Caydūr 'da bir şehir olarak zikrediyor. Bu bölge Şam eyâleti dâhilinde idi.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 3, 173, 429; IV, 715; Abu 'l-Fidā', *Géographie* (nşr. Reinaud ve Slane), s. 253; Nöldeke, *ZDMG*, XXIX, 428; Schumacher, *Zeitschr. d. Deutsch. Palästina-Vereins*, IX, 202.

CEYHAN. CAYḤĀN (CIḤĀN ve CĀḤĀN), cenûbî Anadolu 'da Toros dağlarının iç sıralarından doğan ve Adana ovasının şark kısmından geçerek, Akdeniz 'e dökülen eskilerin Pyramus dedikleri nehirdir. Büyük bir ovanın cenup kenarında deniz seviyesinden 1150 m. irtifâda olan Elbistan kasabasının 4 km. kadar şarkında suyu bol bir kaynak umumiyetle Ceyhan 'ın menbaı telâkki edilirse de, Elbistan 'ı sulayan bu mecrâ, daha ovadan çıkmadan evvel, biri Nuruhak dağlarının şimâl eteğinden doğarak, kendisine şarktan karışan Söğütlü suyu, diğeri Tahtalı dağlarından çıkarak, şimâlden iltihak eden Hurma (Hurman veya Kırma) suyu gibi, 2 büyük kol alır. Nehir bundan sonra Antitoros dağlarının 2.500—3.000 metrelik zirveleri (şarkta—Nuruhak, Engizek, Ahir-dağları ve garpta—Berit dağları) arasında geçilmesi güç dağlık ve ormanlık bir sâhada cenûp—cenûb i garbî istikametinde akar. Burada vâdisi, Elbistan ile Maraş arasındaki patika yolları tarafından tâkip edilemeyecek kadar dar ve derin, mecrası, bâzan şelâleler ile inkıtaa uğrayacak kadar, meyillidir. Nehrin bu kısımda, kendisine iltihak eden dere ve çaylar ile, suyu artar (soldan aldığı Nargile suyu, sağdan aldığı ve Binboğa dağlarından gelen Göksun çayı ile Zeytin suyu). Daha cenupta Ceyhan vâdisi, Ahır dağı ile Gâvur (Amanus) dağlarının şimâl müntehası arasına yerleşmiş bulunan Maraş ovasının garp ucuna ulaşarak, bir az genişler ve bu noktada, mezkûr ovanın sularını toplayan mühim bir kolu olan Aksu 'yu alır ki, bu akar su Engizek dağının cenûb-i şarkî yamaçlarından doğmakta, sonra Malatya 'yı şimâlî Suriye ve Adana 'ya bağlayan yolların ve demir yolunun geçtiği tabiî oluğa girerek, bu oluğun şimâl tarafındaki Üç-Göller 'den, cenup tarafındaki Gâvur gölünün ve Maraş ovasını sulayan Ergenez deresinin sularını almaktadır. Bundan sonra Ceyhan yeniden dağlar arasına girerek, cenûb-i garbî istikametinde i'vicaclı ve derin bir vâdi içinde akar ve müteaddit tâbiler alır. Kesif çalılıklar ve kısmen ormanlar ile kaplı olan bu kısımdaki dağlar fazla yüksek değilse de, arazinin dar ve derin vâdiler ile çok yarılmış bulunması, bütün bu havâliyi, yukarı mecradaki yüksek sâha kadar, geçilmesi güç bir hâle koyar. Nihâyet Ceyhan nehri Araplı mevkii yakınında Adana ovasının bugün kendi adını verdiğimiz şimâl-i şarkî kısmına varır; keskin bir dirsekle şimâl-i garbî istikametine bükülür ve hemen burada soldan Bulanık (Bahçe) suyunu alır ki, Amanus dağlarını aşan yol ve Bahçe ile Fevzipaşa arasındaki büyük tünelden geçen demir yolu, bu vâdiyi tâkip etmektedir. Ceyhan 'ın ova dâhilindeki kıvrımlı ve keskin dirsekli mecrası, ilk önce simâldeki tepelerin eteğini yakından boylar, sonra cenûba dönerek, Yarsuvat köyünün yerinde Hamidiye adı ile kurularak, bugün 10.000 nüfuslu bir şehir ve mühim bir ticaret merkezi hâlini almış bulunan Ceyhan beldesi yanından, daha sonra büyük demir yolu köprüsünün altından ve nihâyet bugün ehemmiyetini kaybetmiş kadîm Misis (al-Maṣīṣa, Mopsuestia) 'ten geçerek, bu sefer de Misis tepelerinin garp eteğini tâkip ile cenûba doğru akar. Bu istikamette Karataş-Burnu 'na varmadan, birden bire şarka dönerek, İskenderun körfezinin garp kıyısında denize dökülür ve burada meydana getirdiği geniş delta, şimâl kenarında kadîm Ayas [b. bk.] 'ın bulunduğu Yumurtalık koyunu cenuptan kapatır. Ceyhan nehrinin mecrası, komşusu olan Seyhan 'ınkinden bir az daha kısadır (516 km.; 1: 200.000 mikyaslı istikşaf haritaları üzerinde yapılan ölçülere göre, 476 km.).

Ceyhan havzası henüz esaslı bir şekilde tetkik edilmediği gibi, nehrin su sarfiyatı da muntazam surette ölçümüş değilse de, bu sarfiyatın sene zarfında büyük farklar gösterdiği, bölgede umumiyetle kurak geçen yazlar esnasında sularının azaldığı, buna mukabil son bahardan itibâren yağmurların artması ve bilhassa kış sonunda yukarı mecrâ dağlarındaki karların erimesi ile, mühim kabartılar vukua geldiği mâlûmdur. Nehrin yukarı mecrâda çok meyilli ve kayalık bir yataktan akmasına bedel, aşağı mecrâda kum ve çamur yığınları ile tıkalı bulunması, seyr-ü sefer bakımından, esaslı engeller yaratır. Kadîm çağlarda gemilerin munsaptan Mopsuestia (Misis) 'ya kadar geldikleri kaydedilirse de, bugünkü vaziyette, bilhassa munsap civarındaki sığ ve sâbit kumsalların mevcudiyeti, eski çağ gemileri eb'adında küçük nakil vasıtalarının bile sokulmasına elverişli bulunmamakta, vaktiyle Ainsworth 'un tasavvur ettiği şekilde, aşağı mecrâda Misis 'e değil, hattâ Ayazarba [b. bk.] yakınlarına kadar küçük buharlı gemiler işletilmesi imkânsız görülmektedir. Her ne kadar şimendifer köprüsünün aşağısında küçük gemi ve kayıkların işletilmesi mümkün ise de, munsabın geçilmeğe az müsait oluşu, bu türlü nakliyatı ortadan kaldırmış ve münakale faâliyeti bugün demir yoluna geçmiştir. Netice itibariyle, bugün Ceyhan 'ın münakale bakımından rolü, gemi adı verilen salların bulunduğu yerlerde iki kıyı arasındaki gidiş-gelişten ibârettir. Misis 'te Ceyhan üzerinden bir kârgir köprü ile geçilmektedir.

Ceyhan nehrinin ova dâhilindeki aşağı mecrası ile munsabının tarih devirleri zarfında büyük değişikliklere uğradığı biliniyor. P. de Tchihatcheff, eski ve orta çağ müelliflerinin ifâdelerini karşılaştırarak, Ceyhan ile Seyhan 'ın bâzan birleşmiş, bâzan de ayrı-ayrı denize döküldükleri ve son 22 asır zarfında bu değişikliklerin en az 6 defa tekerrür etmiş bulunduğu neticesine varmaktadır. Her ne kadar feyezan sırasında ovanın geniş sâhalarının sular ile kaplandığına ve bugün terkedilmiş bâzı mecrâ parçalarının yer-yer göze çarptığına bakılırsa, bu türlü değişiklikler imkânsız görülmezse de, Ceyhan mecrâsının oldukça eski bir zamandan beri şimdiki yerinde bulunduğunu gösterir bir takım emâreler vardır. Diğer taraftan Karataş-Burnu 'nun garbında denize kavuşan bir vâdi parçası Ceyhan nehrinin eski munsabı olarak telâkki edilmekte ve buna göre, nehrin sonradan şarka dönüp, İskenderun körfezine dökülmüş bulunması icap etmekte ise de, yukarıda adı geçen vâdi parçasının, Scheffer tarafından söylendiği gibi, feyezan sularını boşaltan yardımcı bir mecrâ olması ihtimâl dışında değildir.

Menşe'i Tevrat olan Seyhan ve Ceyhan adları, araplar tarafından, orta Asya 'nın ikiz nehirlerinden cenûbî Anadolu 'nun diğer ikiz nehrine Sarus ve Pyramus 'a verilmiş olmalıdır. Ceyhan 'ın geçtiği arâzi daha Emevîler devrinden itibaren, şarkî Roma imparatorluğu hudut bölgesini teşkil ediyordu. Bilâhare Memlûkler devrinde al-Nāṣir Muḥammed b. Ḳalā'ūn 'un ermeni kırallığına karşı kazandığı zaferde elde ettiği ve merkezi Ayas olan bir kısım araziye al-Futūḥāt al-Cayḥāniya adı verildi ki, Ceyhan nehri, bu araziyi Bilād al-Durūb 'dan ayırmakta idi [bk. DARB].

Selim I. 'in fütuhâtı sırasında Osmanlı ülkesine katılmakla beraber, bilhassa yukarı kısımlarında arâzinin sarplığı yüzünden, devlet nufuzunun güçlükle sokulduğu bir bölge içinde küçük müstakil hücreler hâlinde yaşamış olan Ceyhan nehri havzası, şimdi, esas itibarı ile, Adana (Seyhan) ve Maraş vilâyetleri hudutları dâhilinde bulunmaktadır.

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), I, 63 v. d.; II, 122, 246; VI, 177; VII, 91; VIII, 58; Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 170; Abul 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 50, 63; Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 107; İbn Faẓl Allāh al-'Omarī, *Ta'rīf* (Kahire, 1312), s. 56, 183; v. Kremer, *Geogr. des nördl. Syrien*, s. 19; G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 131, 132 (bilhassa not 1); Quatremère (Maḳrīzī), *Sultans Mamlouks*, II, 260; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ* (tab. İstanbul), s. 598, 601; Ritter, *Erdkunde*, XIX, 6—119; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure*, I, 298 v. d.; Russegger, *Reisen in Europa, Asia ...*, I, 2, 528; W. Ramsay, *The Historical geography of Asia Minor*, tür. yer.; Oberhummer, Zimmerer, *Durch Syrien and Kleinasien*; F. Chaffer, *Cilicio*, s. 18 v. d.

(BESİM DARKOT.)

CEYHÛN. CAYḤŪN, Amu-Derya [b. bk.] 'ya arap ve farslarca verilmiş olan addır.

CEYŞ. CİŞ, klâsik arapçada *cayş* „ordu" (bk. Fränkel, *Aram. Fremdwörter*, s. 238). — Kelimenin bundan maada, şimâl-i garbî Afrika 'da 2 mânası daha vardır:

1. *Ciş* (cem. *ayūş* yahut *ciyūş*), Cezayir ve Fas 'ın cenûbunda, bir kervan yahut bir askerî kıt'aya karşı *ġazv* („yağma yahut mukaddes bir cihad maksadı ile yapılan baskın") 'e çıkan silâhlı çete demektir. *Ciş* bir kaç yüz kişiden mürekkep olursa, *ḥarka* denilir. *Ciyūş*, şimâlî Sudan 'dan yahut Niger vâdisinden başlayarak, bütün Sahrây-i Kebir 'de ve cenûbî Cezayir ile Fas 'a kadar olan memleket-

lerde faâliyette bulunur ve Tuâreglerden başka, bilhassa yüksek Atlas silsilesinin cenup yamaçlarında berberîler tarafından teşkil edilir. Berberîlerin toplanma yerleri Vēd Ġeris 'in al-Mayder yaylasıdır.

Bir *cîş* teşkili kararlaşınca, buna iştirâk edecek olan Tuâregler, harekete geçmeden önce, bir yemin ile birbirlerine bağlanırlar. Cezâyir Fas hududu üzerinde Ūlād Carîrde, ata binmiş s murabıt karşı karşıya vaziyet alır. Savaşa girecekler, birer *retem* (Sahra katır tırnağı) dalı ellerinde olduğu hâlde, bu dindar şahsiyetlerin arasından koşarak geçer ve dalı havaya atarlar. Her *cîş* kendisine uğur getirecek bir şahsiyeti birlikte götürür; bu ekseriyâ böyle akınlara bir kaç defa muvaffakiyetle iştirâk etmiş olan bir murâbıttır.

Cîş'e iştirâk eden adamlar Sahrâ 'nın kumlu ovalarında veya kum tepelerinde arka-arkaya yürürler; bu tarzda yürümekten maksat, ayak izlerinden düşmanın onların sayısını bulup çıkaramamasıdır. Bundan maada çok kere de dolaşık yollardan giderler. Baskın yapılacak yere gelince, pusuya yatarlar. Baskına gece leyin yahut da sabah, ortalık ağarırken, girişirler. Mühacimin bütün gayretleri ilk darbe üzerinde temerküz eder. Fransız askerî makamları bilhassa *ciyūş* ile mücâdele etmek için, Sahrâ hecin süvari kıt'aları teşkil etmişlerdir.

Bibliyografya: D. Albert, *Une Razzia aa Sahel* (*Bull. Soc. Géogr. d'Alger*, 1900, s. 129 v. dd.); M. Benhazera, *Six mois chez les Touaregs du Hoggar* (Algier, 1908), s. 55 v. dd.; Augustin Bernard, *Les confins algéro-marocains* (Paris, 1911), s. 95 v. d.; M. Bernard, *Notes sur l'Oued Gheris* (*Bull. Soc. Géogr. d'Oran*, XXX, 373); Deschamps, *Le Méhariste saharien* (*Bull. Soc. Géogr. d'Oran*, XXIX ve bilhassa s. 283 v. dd.); A. Durand, *Notes sur les Touaregs* (*Bull. Soc. Géogr. d'Alger*, 1904, s. 691 v. dd. v. b.).

2. *Cîş* yahut, garbî Fas telâffuzuna göre, *gîş* Fas ordusunda bir nevi feodal t e ş k i l â t.

T a r i h. Şimdiki *cîş* tahtta bulunan sülâle ile başlar. Evvelce şimâlî Afrika 'nın muhtelif hânedanları, halk gruplarının yardımı ile, hâkimiyete erişir ve bu grupların siyâsî ve dinî mümessilleri olurlardı. Kıyamlar yalnız hâkim kabîlelerin birbirini istihlâf etmelerine ve silâh kuvveti ile müdafaaya ve kanlarını bir çok muharebe meydanlarında akıtmağa icbar ederdi. İlk hükümdara refakat etmiş olan âile, kabîle ve tâli kabîleler böylece kuvvetten düşmüşlerdi. Kendilerince başa getirilmemiş hânedana şöyle-böyle sadakat gösteren berberî klânlarının hükmü altına girmemek için, sultanlar Atlas havâlisinde hiç bir ilişiği olmayan yabancı askerlerden mürekkep kıt'alar teşkil etmişlerdi. Şimâlî Afrika 'daki eski hânedanlar hıristiyan, kürt, iranlı ve zencilerden asker toplarlardı. Banī Vaṭṭās 'ın zamanında kürt, hıristiyan ve zenci muhafızlar ortadan kalktı ve bunların yerine, yalnız araplardan müteşekkil, bir arap muhafaza kıt'ası (*al-ṣurṭa*) kaim oldu. Bu muhafızlar, başlıca, Muvahhidîn hükümdarlarından Ya'ḳūb al-Manṣūr 'un garbî Fas 'a getirdiği unsurlardan (Dui Ḥassan, Ṣabanat, Ḫoloṭ v. s.) yahut da, Tlemsen civarında Ma'ḳil araplarından (Svīd, Banī 'Amir, Sbā'iḥ, Riyāḥ v. b.) mürekkep idi. Fas şehrinin civarına yerleşmiş olan Ma'ḳil arapları Şerāḳa („şarklılar") grupunu teşkil ettiler. Hıristiyanların XV. asırda yaptıkları hücumlar, Fas hükümdarını sâhilde müstahkem mevkilere askerler yerleştirmek zorunda bıraktı. Bunlar o zamandan beri *maḫzen* (kale garnizonu) adını taşırlar; *maḫzen* kelimesi sonra Fas 'ın bütün feodal teşkilâtına girmiştir. Fakat bu *maḫzen*, portekiz ve ispanyol hıristiyanlarının, âsî berberîlerin ve Sūs 'taki Sa'dî şerifleri tarafından teşkil olunan Ma'ḳil *maḫzen* 'inin darbeleri karşısında, dağıldı.

Sa'dîler Fas devletine hâkim olunca, kendi *cîş* 'lerinde bulunan arapları, *Ahl Sūs* adı ile, evvelâ Fas ve sonra, eski Merīnî *cîş* 'inin Ḫoloṭ araplarına karşı olmak üzere, garp garnizonlarına yerleştirdiler. Sonraları da Banī Vaṭṭās (Ṣabana, Zirara, Ūlād Mta'a ve Ūlād Cerar) *cîş* 'inin bakiyesini kendi *cîş* 'lerine katarak, Tadla ve Merâkeş garnizonlarına koydular. Şerāḳalar da bu kıt'adan alınarak, Fas civarında bulundurulduldar. Böylece Sa'dîlerin ordusu (*cîş*) teşekkül etmiş oluyordu. *Cîş*, Banī Vaṭṭās zamanında olduğu gibi, *maḫzen* 'e mensup ve hayatları müddetince hükümdarın emrine âmâde bulunan bir takım kimselerden mürekkep, askerî kolonilerden ibâret idi. Bunlar vergiden muaf ve bir nevi tımar demek olan, arazide yaşarlardı. En mühim devlet memurları bunların arasından çıkardı.

Fakat türklerin komşuluğu, Sa'dîler üzerine müessir oldu. Şerîfler, *cîş* kıtaatının yanında, türk muallimler tarafından yetiştirilmiş ve Avrupa tarzında kıt'alar istiyorlardı. Bu ordunun Endülüs muhâcirleri, dönmeler ve bilhassa Sudan zencilerinden mürekkep nüvesi, al-Manṣūr lâkabını taşıyan Sultan Aḥmed al-Ẕahabī devrinde hakikî bir kıymet kazandı. Bu hânedan, taht kavgalarının sebebiyet verdiği dâhilî mücâdeleler neticesinde, inhilâl edince, Sultan 'Abd Allāh b. Şayḫ itimada lâyık bir askerî kıt'ayı kendine bendetmek istedi ve Şerāḳa 'ya gelirlerinden müstefid oldukları arazinin ekserisini, mülk olarak, bahşetti.

Mülāy al-Raşīd, 1665 'te tahtı ele geçirip, Ucda havâlisindeki arap berberîlerin yardımı ile, şimdiki alevî şerifleri hânedanını kurduğu zaman, yardımcılarını Fas Şerāḳa 'sına idhâl etti. Fas 'ın en büyük hükümdarı olan halefi Mülāy İsmā'īl *ciş* 'e bugüne kadar muhafaza ettiği şeklini verdi. Annesi, Udaya 'nın bir kolu olan, Mgafra arap kabîlesine mensûp idi. Mülāy İsmā'īl bu kabîleyi Sūs 'un en uzak yerinden getirdi, Fas Şerāḳa 'sı arazinin yanına, *maḫzen* olarak, yerleştirdi ve Sa'dī sultanı Aḥmed al-Manşūr 'un kayıt defterleri vasıtası ile toplayıp bir araya getirdiği zenciler kıt'asını ıslâh etti. Bunlara, İmām al-Buḫārī 'nin kitabı üzerine sadakat yemini ettikleri için, *'Abīd Buḫārī* (Buḫārī 'nin kulları; cemi *Buāḫir*) adı verilmiştir. Böylece *ciş*, Şerāḳa (Ūlād Cama', Havāra, Banī 'Amir, Banī Snūs, Secā'a, Aḫlāf, Suīd v.b.), Şerarda (Şabana, Żirara, Ūlād Carar, Ahl Sūs, Ūlād Mta'a v.b.), Udaya (asıl Udaya, Mgafra v.b.) ve Buāḫir efradından terekküp etmiştir. *Ciş* 'i teşkil eden 4 büyük *maḫzen* aşîret bunlardır. Bu andan itibâren *ciş* aşîretlerinin tarihi, Fas 'ın dâhilî tarihine karışır. Hattâ denebilir ki, *ciş* 'in tarihi Fas kıyamlarının tarihidir. Mülāy İsmā'īl 'in halefleri zamanında, hükümdarların mukadderatı *ciş* 'e bağlı idi. 4 büyük aşîretin her biri kendi menfaatlerinin icap ettiği şekilde hareket ederlerdi. 1726 'dan 1757 'ye kadar, aldıkları ulûfeye (*munā*) nazaran, 31 senelik kısa bir zaman içinde 14 sultan nasp, hal' yahut katletmişlerdir. 1757 'de 7 defa hal' ve tekrar nasbedilmiş olan Sultan 'Abd Allāh b. İsmā'īl 'in ölümünde, oğlu Muḥammed tahta çıktı. Muḥammed 'in demir eli altında, *ciş* aşîretleri kendisine inkiyat ettiler. Muḥammed Buāḫirleri dağıtıp, muhtelif liman garnizonlarına göndermek suretiyle, kuvvetini kırdı. Tedla ve Merâkeş ovasındaki Şerardaların nufuzuna karşı koymak için, bu ova aşîretlerinden (Mnabeha, Rehamna, 'Abda, Aḥmar ve Harbil) kıt'alar alıp, *maḫzen* 'e idhâl etti. Bu aşîretlerin her biri *ciş* 'e 2 *ḳā'id* ile bir mikdar asker vermeğe mecbur idi. Bu kıt'alar aşîretin içinden, kur'a çekmek suretiyle, seçilir, Merâkeş *maḫzen* 'ine girer, diğer kıtaat gibi maaş alır ve vergiden (*nayba*) muaf tutulurlardı.

Muḥammed 'in oğlu Sultan Yazīd 'in zamanında itaatsizlik yeniden baş gösterdi ve bunu hükümdarın pek ciddî olmayan karakteri kolaylaştırıyordu. Sultan bir cinâyete kurban gitti ve Fas, tahta hak iddia edenler arasında kopan dâhilî kavgalara yeniden sahne olarak, *ciş* aşîretlerinin oyuncağı hâline geldi. Nihâyet 1791 yılında Mülāy Slīmān sultanlığını kabûl ettirebildi ve Merâkeş 'te sultan ilân edilmiş olan rakibi Mülāy Hişām 'ı uzaklaştırmağa muvaffak oldu. Kendisi cenûb-i şarkîde Berberîlere karşı sefere çıktığı vakit, Şerardalar aleyhine müthiş bir isyan hazırladılar. Bu esnada Udayalar, bu hükümdarı muarızlarına karşı iltizam edip, bundan bilistifâde Fas 'ı yağmaladılar. Galebe Mülāy Slīmān 'da kaldı. Fakat ölümünden sonra, halefi Mülāy 'Abd al-Raḥmān 1822 'de, Udayalar tarafından, sultan ilân olundu. Bu sultan Şerardaların bir isyanı dolayısiyle, az kalsın, devrilecek idi. Aşîretleri daha kolay zaptedebilmek için, Merâkeş 'te ikamete mecbur oldu. Fakat devletinin şimâlinde vukua gelen hâdiseler, Udayaların bir isyanı, Cezayir 'in fransızlar tarafından zaptı ve adamı olan 'Abd al-Ḳādir 'in fransızlara karşı mücadelesi kendisini Fas bölgesine avdete mecbur etti. Kendisi bizzat fransızlar aleyhine sefere çıkmak istiyordu. Fakat kaybettiği İsly muharebesinden sonra, *ciş* 'in Avrupa orduları karşısındaki kifâyetsizliğini takdir etti ve Avrupa biçiminde bir ordu kurmağa karar verdi. Halefi Muḥammed bu plânı, 22 recep 1277 (18 temmūz 1861) tarihli irâde ile, tatbik mevkiine koydu. Yeni ordunun tâlim ve terbiyesi uzun tereddütlerden sonra, bir fransız askerî heyetine tevdi olundu.

Şimdiki *ciş* hâlâ Şerāḳa, Şerarda, Udaya ve Buāḫir ile bunlardan maada Merâkeş ovasının yarım *maḫzen* aşîretlerinden ('Abda v.b.) mürekkeptir. Bugün dahi bu aşîretler, işgâl etmekte oldukları arazi üzerinde, intifâ hakkına mâliktirler. Yalnız Şerāḳalar arazilerinin büyük bir kısmına sâhip olmuşlar ve Buāḫirlerin hemen-hemen hepsi de Mekinez (Miknāsa) civarında mülk edinmişlerdir. İdarî bakımdan. *ciş* aşîretleri 500 'er kişilik bölüklere (*raha* [*ra'ā*]) ayrılmışlardır. *Raha* 'nın başında, bir nevi tabur kumandanı olan, *ḳā'id raha* bulunur. Maiyetinde, 100 kişiye kumanda eden, 5 *ḳā'id al-mi'a* bulunur. Bunların da maiyetinde 5 *muḳaddem* vardır ki, bu 20 kişiye kumanda eden küçük zabitlerdir. *Ciş* 'in neferine *moḫāznī* denilir.

Ciş efradı, *maḫzen* 'de en yüksek mansıplara erişebilirler. Buāḫirlerin bu hususta ayrıca bir imtiyazları vardır. Sultanın sarayında dâhilî hizmetlerde istihdam olunan Şuirdetler (bir nevi iç-oğlanı) bunlar arasından seçilir. Buna mukabil Udayalar, kendilerini „sultanın amcaları" tesmiye etmek hakkına mâliktirler. Garnizonlara taksim edilmiş olmak dolayısı ile, başlarında bir çok *ḳā'id* bulunan Şerarda ve Udayalar müstesna olmak üzere, *ciş* 'e mensûp aşîretlerin her birinin başında bir paşa bulunur. Buāḫirlerin paşası, aynı zamanda Miknāsa paşasıdır; Ahl Sūsların paşası da Fās Cadid paşasıdır. Bütün zabitler garnizon şehirlerinde kalmakla mükelleftirler; fakat bunu sulh za-

manlarında pek yapamazlar. Askerî vazifeler umumiyetle fazla ciddiye alınmaz; ekserisi mâlikânelerinde yaşar. Aşîret, bilhassa *ḳā'id raha*'ların kıdemlisi olan *şayḫ* tarafından idare olunur.

Sultanın askere ihtiyacı olduğu vakit, her *maḫzen* aşîreti, rabalarının adedi ile mütenasip, bir askerî kıt'a gönderir. Bu bilhassa Şerāḳa, Şerarda ve Udaya için vârittir. Bunlar, hepsi *čiş*'e mensûp olmayacak kadar kalabalık âilelerden mürekkep birer aşîrettir. Askere çağrılacak âileler kur'a ile seçilirler. Diğerleri serbesttirler; fakat vergiden muaf olmadıkları gibi, bir müddet için kendilerine verilen araziyi ekip biçerler. Bunlar *čiş*'in ihtiyatını teşkil ederler ve sultan, asker (muntazam ordu) ve topçu için lâzım olan *msaḫarin* (katırcılar, nakliyeciler) kıtaatını bunlar arasından seçer. Askere alınmış ve *čiş* mensûbu olanlar garnizonunda erzak (*munā*) ve aylık (*raṭeb*) alırlar.

Bugün ancak 4.000 kişiden ibâret olan Buāḫirler ile Ahl Sūsların hepsi askerdir. Bunlar hakkında ayrıca bir defter tutulur. Hepsi *munā* ve *raṭeb* alır; dul kalan karıları da aylık alırlar. *Čiş*'te rütbeler ekseriya babadan oğula intikal eder ve bunlar *maḫzen* içinde hususî bir sınıfın devamlı unsurlarından biri olur.

„Askerin", yâni Avrupa örneğine göre teşkil olunmuş dâimî ordunun, zuhûru vâkıa *čiş*'in en belli-başlı şahsiyetlerinin siyâsî nufuz ve itibarını azaltmış, fakat *čiş*'in askerî kıymetine hiç nakise getirmemiştir. *Čiş* mensûplarının usta oldukları *la'b al-barūd* („barut oyunu") sâyesinde, emsâlsiz biniciler yetişir. Dâimî ordunun topçusu bunlar ile ikmâl ve itmam olunur. Dâimî ordu, mevcudu değişilebilen ve yanında bir halife ile münâsip miktarda *ḳā'id* bulunan bir *ḳā'id raha*'nın kumanda ettiği taburlardan terekkūp eder.

Čiş efradı Fas, Mekinez, Rabāṭ ve Merākeş şehirleri ile Tanger ve Laraş limanlarına ve Fas'ın garp, şark ve cenûbunda bir—iki küçük garnizona, gayr-i müsâvî olarak, dağılmıştır. Bu yerlerde *čiş* efradı kendi başlarına yaşar ve kendilerinden korkan mahallî ahâliye pek karışmazlar.

Bibliyografya: al-Salāvī, *Kitāb al-istiḳṣā* (Kahire, 1312), tür. yer., bilhassa cild III ve IV; Cour, *Etablissement des dynasties des Cherifs* (Paris, 1904), tür. yer.; E. Aubin, *Le Maroc d'aujourd'hui* (Paris, 1905), s. 172 v. dd.; Weisgerber, *Trois mois de campagne au Maroc* (Paris, 1904), s. 82 v. dd.; Massignon, *Le Maroc dans les premières années du XVIe siècle* (Algier, 1906), s. 172 v. dd.; Houdas, *Le Maroc de 1631 à 1812* (Paris, 1886), tür. yer. (A. COUR.)

CEYTÂLÎ. AL-CAYṬĀLĪ (diğer şekli AL-CAṬĀLĪ), ABŪ ṬAHİR İSMA'İL B. MŪSĀ (?—1329/1330?), Cebel Nefūsa'de Ḳşar İcayṭāl ahalisinden hâfızasının kuvveti ile meşhur bir Abāżî âlimidir. Mazġūra'de fıkıh, edebiyat ve şiir tedris etmiştir. Bir çok eserler yazmış olup, bunlardan *Ḳavā'id al-islām* adlı kitabı, Abū 'Abd Allāh Muḥammed al-Kusbī'nin şerhleri ile birlikte, Kahire'de basılmıştır; *'Aḳida* ismi ile meşhur olan bu kitap hâlâ Cebel Nefūsa'de Abāżî'lerin akîde ve amelde en mühim mercileridir.

YineK ahire'de neşredilen *Ḳanāṭir* isminde bir kaç cildden mürekkep dinî ansiklopedisi, bir çok menkıbeleri, darb-ı meselleri ve iktibasları ihtiva etmektedir. Al-Cayṭālī bâzı şiddetli sözleri sebebinden, Trablus emîri tarafından hapsedilmiş ise de, yazıp kendisine gönderdiği medhiyeler sâyesinde, Gabes vâlisi İbn Makkī'nin şefaatini te'min ederek, hapisten kurtuldu. Fakat sonra bu kasideleri kendisinin yazmadığını ve bunların kendisine âit olmadığını söylemiştir. Gûyâ Cayṭālī Trablus'tan çıkarken, oraya beddua etmiş ve şehir de hıristiyanlar eline düşmüştür (795=1294) ki, bu hâdise onun bedduasının te'sirine atfedildi. Cayṭālī Cerbe'ye çekildi ve orada, al-Şammāḫī'ye göre, 750 (1349/1350) ve Abū Rās'a göre de, 730 (1329/1330)'da vefat ederek, büyük câmide defnolundu.

Bibliyografya: al-Şammāḫī, *Kitāb al-siyar* (Kahire, ts.), s. 556 v. dd.; Abū Rās, *Tārīḫ cazīrat Cerba* (trc. ve nşr. Exiga; Tunus, 1884), metin s. 8; de Motylinski, *Le Cebel Nefousa* (Paris, 1898/1899), s. 94 v.d., not 8; R. Basset, *Les sanctuaires du Cebel Nefousa* (Paris, 1899), s. 93 v.d.

(R. BASSET.)

CEZAYİR. CAZĀ'İR ülkesi, Berberistan veya Magrib diyarının orta kısmı olup, Akdeniz, Tunus, Büyük-Sahra ve Fas ile çevrilmiş bir memlekettir.

a. COĞRAFYA.

Burası, deniz tarafından Tell Atlasları, Sahra tarafında da Sahra Atlasları adı verilen dağ sıraları ile ayrılmış, yüksek araziden müteşekkildir. Ülkenin garp kısmında birbirinden 400 km. kadar uzakta olan ve aralarında yüksek Cezayir yaylaları bulunan dağlar şarka doğru birbirlerine yaklaşır ve karışırlar. Tell Atlasları, çok yerde, dik yamaçlar ile sâhil üzerine iner ve iç memleketi denizden tecrid eder. Sahra Atlasları ise, çöle doğru geniş gedikler ile yarılmış bulunur. Bir taraftan ılık bir deniz, diğer taraftan büyük bir çöl arasında bulunan Cezayir ülkesinin iklimi, denize yakınlık,

irtifâ, dağların mevcudiyeti ve mârûfiyet gibi şartlara göre, yer-yer büyük değişiklikler gösterir. Bu iklimin umumî denilebilecek vasıfları, yazların kurak, kışların yağmurlu geçmesi, yağış rejiminin intizamsızlığı ve yağmurların cenûba doğru azalmasıdır. Gerek satıh şekillerinin, gerek iklimin te'siri ile, bu ülkede uzun ve suyu bol nehirler yoktur. Vâdilerin çoğu, senenin büyük bir kısmında kuruyan çakıllı ve kumlu geniş yataklar manzarasını gösterir ve ancak yağmur mevsimlerinde, bâzan pek şiddetli ve geçici kabarmalara sahne olur. Başlıcaları, garptan şarka, Tafna, Sig ve Habra'nın vücuda getirdiği Makta, Şelif, Sebav, Vâdi 'l-Kebir, Seybouse, Mecerda (munsabı Tunus ülkesinde) 'dır.

Avârızın sıralanış tarzına göre, memleket sâhile muvâzi bir takım bölgelere ayrılabilir ki, bunlardan her birisi, birbirinden farklı vasıflar arzeder:

1. Teli yahut sâhil bölgesinde, birbirinden vâdiler veya ovalar ile ayrılmış iki dağ sırası vardır ki, bunlardan hâriede olanı, irtifâı 400—2.000 m. arasında değişen dağ kütlelerini meydana getirir; garptan şarka doğru başlıcaları Traralar kütlesi (1.157 m.), Oran ve Mostaganem „Sahel" 'i, Zakkar'lar (1.580 m.), Blida Atlası (1.629 m.), büyük Kabiliye ve Curcura kütlesi (Lalla Hadica zirvesi, 2.308 m.), Baborlar (2.004 m.), Colla Sahelni tarafından meydana gelen bu dağ kütleleri, yanaşılması güç bir kıyı üzerine dik inerler. Burada hilâl şeklinde geniş kavisler teşkil eden bir takım koylar, hiç değilse bâzı rüzgârlara karşı, melce' hizmetini görürler (Mars al-Kabîr (Oran), Arzen, Alger (Cezayir), Bougie, Philippeville, Bone koyları). — Dağların dâhilî sırasına gelince, bunlar arasında Tlemsen dağları, Tessala ve Banî Şugran dağları, Duarsenis kütlesi (1.995 m.), Cezayir-Constantine yolunun Portes de Fer („demir kapı") buğazında geçtiği Bibânlar, Constantine dağları, Maadid ve Rigā'lar sayılabilir. Dağların hâricî ve dâhilî dizileri arasında vâdiler, deniz kıyısına kadar inen ve bâzan bataklık (Cezayir şehrinin cenûbundaki Mitidja ovası) yahut yüksek ve umumîyetle havası daha iyi ovalar (Tlemcen, Maskara ve Setif ovaları) bulunur. Tell bölgesi ılık ve yağışlı iklimi ile sebze ve ağaç zeriyatına elverişlidir; geniş ovalarda da hububat ekilir. Dağ kütleleri, çok yerde çıplak olmakla beraber, bâzan sık çalılıklar, hattâ ormanlar ile kaplıdır (Kabiliye'de mantar meşesi ve yeşil meşe ormanları, Berida Atlasında ve Sanîyat al-Aḥad'da sedir korulukları). Nüfus kesâfeti epeyce fazla olduğu gibi, Cezayir ülkesinin başlıca şehirleri de, yine bu bölgede bulunur. Kabiliye istisna edilecek olursa, avrupalı nüfusun başlıca yerleşme sâhası bu bölgededir.

2. Dâhildeki yüksek ovalar (Cezayir yüksek yaylaları): Tell ve Sahra Atlasları arasındaki sâha, vasatî irtifâı garptan şarka doğru azalan (Oran yaylalarında — 1.000 m., Zahrezlerde — 800 ve Hodna havâlisinde — 400 m.) ve daha şarkta bir takım küçük dağ sıraları ile katedilen düzlükler ile işgâl edilmiştir. İklimi sert, yağışları az olan bu düzlükler ağaçsız, hemen-hemen vâdisiz, hafif dalgalı araziden müteşekkildir. Ovaların çukur yerlerinde hârice cereyansız ve yazın tamemiyle kuruyan tuzlu su birikintileri (Chott = Şaṭṭ. Sebḫa, Gueraa = Ḳerā'a) bulunur (en mühimi Hodna). Yüksek ovalarda hububat ziraati yapılabilirse de, avrupalılara yerleşme sâhası teşkil etmeyen, hattâ mütemekkin yerlilerin devamlı ikametine de pek müsait olmayan buraları, daha ziyâde, kuru step manzarasındaki otlukları (taşlık kısımlarda — halfa otu, çukurlarda — armoise yahut şih ve kumsal yerlerde — drin) ile daha çok göçebe çobanlığa elverişlidir. Buraları, tarihin en eski devirlerinden beri, bedevilerin sürüleri ile dolaştıkları otlaklardır.

3. Sahra Atlası. Umumiyetle civarındaki araziden bir kaç yüz metre daha yüksek sırtlar, hattâ Avras [b. bk.] gibi en yüksek kısımlarında bile, geniş yaylalar manzarası gösterir. Burada garptan şarka bilhassa şu dağ kütleleri seçilir: Cebel Ḳuşûr, Cebel 'Amûr, Cebel Ūlād Nāil ve Avras. Dağ kütleleri arasındaki geniş gedikler yalnız yüksek ovalar ile Sahra arasında münakaleyi kolaylaştırmakla kalmayıp, çöl ruzgârlarının yüksek ovalara kadar varmasına da hizmet ederler; öyle ki, burada bâzı yerler (Bū Saada havâlisi gibi) eksibeleri ve vâhaları ile tamamiyle bir çöl manzarası gösterir. Dağların bâzı kısımlarında ardıç, mazı, Halep çamı hattâ sedir (Avras'ta) ormanları bulunursa da, yamaçlar, ekseriyetle, eteklerdeki düzlükler gibi çıplaktır.

4. Sahra. Atlas dağlarının son dâhilî sıralarının cenûbunda büyük Sahra başlar ki, bunun Cezayir ülkesine komşu olan geniş bir kısmı, cenup arazisi adı altında, hususî bir idare ile Cezayir'e bağlanmıştır [bk. SAHRA].

b. Tarih.

Hicretin ilk 9 asrında (VII.—XVI.) Cezayir ülkesinin tarihi şimâlî Afrika tarihinden, bâzan da İspanya'nınkinden güçlükle ayrılır. İslâmlar VII. asrın ikinci yarısında, İfrīḳiya'de yerleştikleri sırada, burada da göründüler. Bunların ilk seferleri hakkındaki mâlûmat ancak masal nevindendir. Yalnız şunu hatırlatalım ki, 'Uḳba 50 (670) tarihinde Ḳayravān'ı te'sis et-

tikten sonra, garp berberîlerini islâmlaştırmağa teşebbüs etti. Rakibi Abu 'l-Muhâcir onu Afrika vâliliğinden uzaklaştırdıktan sonra, denildiğine göre, Tlemsen civarına kadar ilerledi. Avrabalar birliğini harbe mecbur ve reisleri Ḳusayla 'yi esir etti. Tekrar teveccüh kazanarak yeniden Afrika vâlisi olan 'Oḳba ise, Atlas okyanusuna kadar ilerlemiş ise de, Avras 'a gitmeğe ve o zaman bizanslıların işgâli altında bulunan sâhil şehirlerine ilişmeğe cesaret edememiş, dönüşte Tehûda 'da baskına uğrayarak, öldürülmüştür (65 = 685; bk. 'UḲBA B. NĀFI'). Bu felâket, berberîlere istiklâllerini tekrar elde etmek ve kabûle mecbur edildikleri islâmiyeti bırakmak fırsatını verdi. Bununla beraber Ḳusayla tarafından te'sis olunan devletin ömrü az oldu. Mamafih Avras dağlarında Kāhina [b. bk.] 'nin idaresi altında mukavemet devam etti. Bir kere mağlûp olarak Barca diyarına atılmış olan arap serdarı Ḥassān b. al-Nu'mān, Kāhina 'yi mağlûp etmek için, 5 sene uğraştı. Bu esnada Bizans 'a âit kaleler de alınmış ve VIII. asır başlarında bütün merkezî Magrib 'de arap hâkimiyetine boyun eğilmişti. Hıristiyan ve yahudi berberler islâmiyeti kabûl ettiler. Arap istilâsı, yerli ahâlinin hayatında derin bir değişiklik yapmayarak, sâdece mahdut bir askerî aristokrasi te'sis ve yeni bir din neşretti. Arap hâkimiyeti islâmlaşmış berberîlerin eline kalmıştı. Bunlar VIII. asrın ikinci yarısında bu hâkimiyete şiddetli bir hücum yaptılar. Kendilerini, gayr-i müslimler gibi, haraca bağlamak isteyen vâlilerin muamelesine köpüren ve arap rüesasının gururunu çekemeyen berberîler, şarktan gelmiş olan hâricî mezhebini candan kabûl ettiler. Bu mezhep onların demokrat duygularını ve intikam arzularını okşuyordu. Nihâyet araplara karşı kıyam ettiler. İsyan 123 (740) 'te Tanca civarında, Maysara 'nin idaresi altında başladı ve bütün Magrib 'e yayılmak suretiyle, VIII. asrın son senelerine kadar uzadı. Arap serdarı Külṯūm 'un Bagdurā 'da mağlûbiyeti üzerine, berberîler bütün küçük Afrika 'ya hâkim oldular. İsyan, şarkta Abbâsîlerin iş başına gelmeleri ile birlikte vukû bulan karışıklıklar yüzünden, vaktinde tenkil edilemedi. Halife al-Manṣūr tarafından gönderilmiş olan Yazīd b. Ḥātim, Ḳayravān ve İfrīḳiya 'de arap hâkimiyetini te'sis etti ise de, berber devletlerinin teşekkül etmiş olduğu orta ve uzak Magrib 'e nufuz edemedi. Sufrî mezhebi sâlikleri olan Banī İfren Tlemsen 'de bir devlet kurmuştu; Abâdîler tarafından imam ilân olunan 'Abd al-Raḥmān b. Rustem, bugünkü Tiaret (Tāhert) şehri civarında Tağdemt şehrini, az zamanda Tuggurt ve Vargla 'ya, hattâ Gabes ve Nefzāva 'ye kadar yayılan bir devlete merkez yapmıştır. Nihâyet VIII. asrın son senelerinde 'Alī ahfadından İdrīs b. 'Abd Allāh, Avrabaların yardımı ile, Tlemsen 'i zapt etti; 193 (808/809) 'te oğlu İdrīs II. Fas şehrini te'sis ve uzak Magrib 'i itaati altına aldı. Bu muhtelif devletlerin serî inhitatına rağmen, halife Hārūn al-Raşīd 'in Afrika 'ya vâli tâyin ettiği İbrāhīm b. al-Aġlab 'in sülâlesinden olan Aġlabîler, Magrib 'in orta ve garp kısımlarını zapta muvaffak olamadılar; bu kısımlar berberîlerin hükmü altında kaldı. Aġlabîlere inkiyat eden yerler, İfrīḳiya ile Constantine eyâletinden ibaretti.

Aġlabîler X. asırda, Fāṭimîlere mağlûp olarak, çekildiler. Fāṭimîler Ketāma berberîleri sâyesinde muzaffer olmuşlardı. Bu berberîler Dā'ī Abū 'Abd Allāh tarafından neşrolunan şi'î mezhebini kabûl etmiş ve Mahdī 'Ubayd Allāh 'ı reis olarak tanımışlardı [bk. madd. FĀṬIMÎ ve 'UBAYD ALLĀH]. Aġlabîlerin sonuncusu Raḳḳāda 'dan atıldı, Tiaret ve Sicilmâsa devletleri imha edildi ve İdrīsîler tebea hâline geldi. Abâdî aşîretleri bakayası Cerba 'ya sürgün edildiler, yahut cenup tarafına hicret ettiler [bk. madd. CERBE, VARGLA ve MZĀB]. „Eşekli adam" diye tanınmış olan Abū Yazīd 'in idaresi altında ayaklanan nekkârî Abâdîler imha olundu (321—335 = 942—957). Kurtuba Emevîleri bu ihtilâflardan istifâde ederek, Tlemsen ve Tiaret 'e kendilerine tâbi emîrler nasbetmişlerdi. Muvaffakiyetli seferler neticesinde, Fâtımîler bütün bu havâliyi tekrar elde ederek, Atlas okyanusuna kadar Magrib 'i itaatleri altına aldılar. Orta Magrib 'i bizzat idare edemeyen Fâtımî halifesi al-Manṣūr bunların idaresini Ṣanhācaler reisi Zīrī b. Menād 'a tevdi etti. Zīrī b. Menād 'ın oğlu Boluggīn 'de, Cezayir, Medea ve Milyāna şehirlerini te'sis etti. Fakat 358 (969) 'de Mısır 'ı fethettikten sonra, Kahire 'de ikamete başlayan halifelerin buralardan uzak bulunmaları, yeniden karışıklıklar zuhûruna sebep oldu. Magrib 'de bırakılan vâliler, Fâtımîlerin otoritesinden kurtularak, istiklâle kavuştular. Bunlardan Ḥammād, denizden Zībān 'a ve Hodna 'dan Tiaret 'e kadar uzayan bir devlet kurdu. Msila ile Bore Bū Arreric arasında kendine, Banī Ḥammād Ḳal'ası namı ile, bir hükûmet merkezi yaptırdı. Burası Afrika 'nın en mâmur beldelerinden biri oldu. Bu zattan sonra devleti idare edenler, Zīrîler, Hilâlî arapları, murabıtlar dâimî bir mücadele hâlinde kaldılar. İçlerinde al-Nāṣir gibi büyük emîrler de vardı. Bu zat, hükûmet merkezini Ḳal'a 'dan Bicāya 'ye naklettiği gibi, papa Grégoire VII. ve İtalya 'nın sâhil şehirleri ile dostça münasebetlerde bulundu. Onun oğlu al-Manṣūr (481—498 = 1088—1105) da Cezayir çivarına

kadar ilerlemiş olan murabıtları garba püskürtmeğe muvaffak oldu [bk. HAMMÂDİLER].

XI. asrın başlarında bütün Cezayir ülkesi böylece berberî hükümdarları arasında parçalanmıştı. Fakat İfrikiya'deki Zîrî sultanları ile Kahire'deki Fâtımîler arasındaki münazaalar hilâlî istilâsına meydan verdi [bk. HİLÂL]. İfrikiye'yi yağma ettikten sonra, arap çeteleri Magrib'e girdiler. Müstevliler, dağlık arazi ile Tell şehirleri gibi, berberîlerin elinden alınamayacak bir hâlde olan mıntakaları bir tarafa bırakarak, dâhildeki yayla ve ovalara yayıldılar. Bunlar sürülerini de beraberlerinde götürdüklerinden, ekinleri harap etmek suretiyle, yerleşik hayat yerine, göçebeliği ikame ettiler. Aşbeciler, şarkî Zâb ile Avras'ın yan taraflarını elde ederek, Cebel 'Amûr'a kadar nufuz ettiler; Ğorbâlar şarkî Zâb ve Hodna havâlisinde ve Ma'killer Cezayir eyâleti steplerinde ileriliediler. Berberîler, kısmen, Kabiliye ve Avras gibi dağlık yerlere, vâhalara ve Sahra'ya çekildiler. Mzâb, Vêd, Ğîr ve Sûf gibi yerlerde dillerini ve âdetlerini muhafazaya muvaffak oldular. Bozkırlarda ve ovalarda ise, bilâkis, arap ve berberî unsurları birbirlerine karışıp kaynaşarak, yeni zümreler vücuda getirdiler. Asıl istilâ XII. asrın sonunda nihâyet bulmuştu; fakat bunun aksülameli olan ahâli hareketleri XIV. asra kadar sürdü. Cezayir'in etnografyası bu sebepten o kadar esaslı surette tâdile uğradı ki, Hilâlî istilâsı Cezayir tarihinin, maalesef henüz teferruatı iyi bilinmeyen, en ehemmiyetli hâdisesi gibi telâkki olunabilir.

Yeni bir şey yaratmağa kabiliyeti olmayan Hilâliler haydutlukları ile ve memleketi aralarında poylaşamayan emîrlere ve bilhassa Zîrîler ile Ḥammâdîlere yaptıkları yardımlar ile, mevcut karışıklıkları arttırmaktan başka bir şey yapmadılar. Bu anarşi orta Magrib'i batıdan gelen yeni müstevlilere açık tutmakta idi. Murabıtlar, Fas'ı baştan-başa hükümleri altına aldıktan sonra, Mulûya'yı geçtiler. Yûsuf b. Tâşfîn ve Agâdîr (eski Tlemsen)'i zaptetti, Tagrart (şimdiki Tlemsen)'ı kurdu ve bir müddet için, Cezayir şehrine kadar bütün memlekete hâkim oldu. Lâkin bu hâkimiyeti idameye muvaffak olamadı [bk. mad. MURABITLAR]. Muvahhidîn daha talihli çıktı. 'Abd al-Mu'mîn, harpsiz, Cezayir ve Bicâya şehirlerini ele geçirdi (547=1152), Banî Ḥammâd kalesini tahrip etti ve buranın ahâlisi dağıtıldı. Setif civarında Hilâlîler ile vukua gelen dört günlük bir muharebede onları bozguna uğrattı. Sicilya hıristiyanları tarafından, karışıklıktan bilistifâde, işgâl edilen limanları istirdat etti. Bir kere İfrikiya'ye hâkim olduktan sonra, Gabes körfezinden Atlas okyanusuna kadar, bütün Berberistan'ı itaati altına aldı [bk. madd. MUVAHHİDÎN ve 'ABD AL-MU'MİN]. Halefleri zamanında sıhriyet dolayısiyle murabıt sülâlesinden sayılan Banî Ğâniya'nin tecavüzü ile sulh ve âsâyiş bozuldu. Kardeşlerin büyüğü olan 'Alî, Bicâya ile Milyâna arasındaki bütün memleketi zapta muvaffak oldu (580—583 = 1184 — 1186). Kendisi ölünce, kardeşi Yaḥyâ, Hilâlî çetelerinin yardımı ile, 633 (1236) yılına kadar muhasamayı uzattı. Bu yorulmaz mâcerâperest, kâh gâlip, kâh mağlûp olarak, fakat hiç bir vakit ye'se düşmeden, sâhilden Sahra'ya kadar, baştan-başa Magrib'i dolaştı. Cezayir, Bicâya, Tiaret ve hattâ Biskra zapt ve yağma edildi.

Aynı zamanda Muvahhidler devleti parçalanıyordu. İfrikiya vâlisi, muvahhidlerden Abû Zakarîyâ b. Ḥafş Tunus'ta istiklâlini ilân ediyor (634 = 1236, 1237) ve Hafsîler sülâlesini kuruyordu. Hilâlîler tarafından Sahra'dan şimâle doğru sürülen 'Abdalvâdî berberîleri Tlemsen'e yerleşiyorlardı, reisleri Yağmurasan b. Zayyân'ın orada elde ettiği hâkimiyet, sonraları kendi sülâlesine, yânî Zayyânîlere, intikal etti. Nihâyet Banî Marîn, Mulûya vâdisini işgâl edip, garba doğru ilerliyor ve 1269 tarihinde Fas'ta Murabıtların yerine geçiyordu. Bu üç hânedan, orta Magrib'i ele geçirmek için, birbirleri ile mücâdele ettiler. İptidâ Hafsîler, Abû Zakarîyâ zamanında Tlemsen'e kadar bütün Magrib'i itaat altına almağa muvaffak oldular; fakat bu emîrin halefleri Setif ve Bicâya'den ötesini hâkimiyetleri altında tutamadılar. Cezayir ülkesinin şarkı da Hafsî âilesi emîrlerinin rekabeti yüzünden karışıklığa uğradı. Bunlar bir kaç defa Constantin ve Bicâya'de az ömürlü emaretler te'sis ederek, Tunus melîkinin hâkimiyetinden kurtuldular. Bütün XIV. asırda Hafsî, Marînî ve Zayyân sülâleleri, orta Magrib'de kat'î surette üstünlük elde etmeğe muktedir olmaksızın, birbirleri ile uğraştılar. Telmsen'in iki kere muhasarası (698 — 706 = 1299 — 1307 ve 736 — 738 = 1335 — 1337) ve bu beldenin Marînîler tarafından işgâli, Zayyânîler ile Marînîler arasındaki mücâdelelerin belli başlı vak'alarıdır. Zayyânî devletinin muvakkaten ortadan kalkması, Marînîlerin bütün orta Magrib'de muzafferâne ilerlemelerine ve Bicâya, Constantin ve hattâ Tunus'u işgâl etmelerine imkân verdi. Marînîlerden Abû 'İnan'ın araplar tarafından Ḳayravân civarında mağlûp edilmesinden sonra ihya edilen Tlemsen devleti, Abû Ḥammû II. zamanında (1359 — 1389) bir ikbâl ve refah devri idrâk etti. Bu emîrden sonra, filhakika inhitat serî ve tam oldu. Hâricî ve dahilî muharebeler devleti zaafa düşürdü. Ḥafsîlerden Abû Fâriş

Tlemsen 'i üç kere ele geçirdi. Bir Zayyānī emîri Abū Zayn Muḥammed, Tenes, Milyāna ve Cezayir şehri ile Metica 'yi ihtivâ eden bir devlet teşkil etmişti; oğlu al-Mutavakkil, Tenes ile Chelif vâdisini elde tutmağa muvaffak oldu. Korsanlık sayesinde zenginleşen sâbil şehirleri müstakil cümhuriyetler şeklini alıyordu. Nihâyet ispanyollar yarım adada henüz bitirdikleri ehl-i salip seferine, Ximenes 'in teşviki ile, Afrika 'da da devam ederek, Cezayir 'e çıktılar. Mars al-Kabīr (1505), Oran (1509) ve Bicāya (1512) 'yi zaptettiler. Peñon 'daki toplarının tehdidi altında bulundurdukları Cezayir şehri ile Dellys ve Tenes inkiyat ederek, kendilerine haraç verdi. Tlemsen devleti de aynı âkıbete uğradı. İspanyollar Tlemsen 'i de hâkimiyetleri altına aldılar.

Türklerin gelişi, hıristiyanların ilerlemelerini durdurup, Afrika 'da islâmiyeti kurtardı. Uzun bir anarşi yüzünden zayıflamış olan küçük berberî devletlerinin harâbeleri üzerinde, türkler, silâh kuvveti ile, bütün orta Magrib 'i ihtivâ eden bir müslüman devleti kurdular. Bu devletin müessisleri Oruç [b. bk.] ve Hayreddin [b. bk.] 'dir Oruç, Cezayir şehrini zaptederek (1516), türk hâkimiyetinin temellerini atmış, fakat geçici muvaffakiyetlerden sonra, çok geçmeden, ortadan çekilmiş idi. Hayreddin daha tâlihli çıktı. Paşa ve beylerbeyi unvanlarını kabûl etmek suretiyle, memleketlerini Osmanlı hâkimiyeti altına koyması, giriştiği işlerde muvaffakiyet kazanmak için lâzım olan mânevî istinat ve maddî vesaiti te'min etti. Hayreddin, 1518 'den 1536 'ya kadar sâhil ve Tell şehirlerinin ekserisini ele geçirdi (Bona, Collo, Chechell ve Constantine). Kabiliye 'nin bir kısmını haraç vermeğe mecbur etti ve nihâyet Peñon 'u zapt ve tahrip ederek, Cezayir şehrine kat'î olarak yerleşti (1529). Hayreddin 'den sonra gelen beylerbeyleri onun eserine devam ettiler. Tekrar taarruza geçmeğe kalkışan ispanyolların hücumlarını tard eylediler (Karl V. 'ın Cezayir önünde bozulması, 1541) ve Oran 'dan başka, ellerindeki bütün mevkileri aldılar. Oran şehri ise, 1707 'ye kadar ispanyollar elinde kaldı. 1732 'de yine ispanyollar tarafından zaptedilmiş ise de, 1792 'de, kat'î olarak, müslümanlara terk olunmuştur. Hayreddin 'in halefleri garpta Tlemsen devletini fethettiler ve bu mıntakayı ele geçirmek için uğraşan Sa'dī şerîf 'lerine karşı muzafferane harp ettiler. Sâlih Reis de Fas 'ı işgâl etti (1553) ve Marīnī sülâlesinden birini tahta geçirdi; Hüseyin Paşa, sonra Uluç Alī, Fas merkezinin yakınlarına kadar muvaffakiyetle ilerlediler. Şarkta türk hâkimiyeti bütün Constantine eyâletinde teessüs etti. XVI. asrın sonunda Cezayir beyliği, 1830 'a kadar muhafaza ettiği hudutlara erişmiş bulunuyordu. Mamafih garptaki hudut, türkler ile faslılar arasında, çok çetin muharebelere sahne oldu. Mūlāy İsmā'īl, 2 kere Tlemsen mıntakasını türklerden almağa teşebbüs etti ise de, muvaffak olamadı (1691 ve 1703); halefleri, basımlarını zayıflatmak için, hîle ve diplomasiye müracaat ettiler; türklere düşman olan murabıt ve tarikatleri (Derḳāva ve Ticānīya), para vermek suretiyle, tahrik ve teşvik ettiler. XVIII. asrın sonu ile XIX. asrın başında garbî Cezayir 'i karıştıran isyanlarda onların parmağı vardır. XVIII. asırda Cezayir türkleri, şark tarafında, tunuslular ile mücâdele hâlinde idiler. Cezayirliler, Ḥusaynī âilesi arasındaki nifaktan istifâde ederek, Tunus 'u zapt (1756) ve şehri yağma ederek, Tunus beylerini cizyeye bağladılar. XIX. asrın başlangıcında iki beylik arasında yeniden başlayan muhasamalar, ancak 1821 'de nihâyet buldu. Bununla beraber türkler, deniz ile Sahra ve Tunus ile Fas arasındaki topraklar üzerinde devamlı ve fi'lî bir hâkimiyet te'sis etmemişlerdir. Rinn 'e göre, doğrudan doğruya idare ettikleri mıntakaların mesahası ihtimâl 75.000 km.² bile geçmemekte idi. Memleketin geri kalan kısmı, ya müstakil veya az-çok sıkı bir tâbiiyet rabıtası ile türklere bağlı olan ahâliye âit bulunuyordu. Hakikî bir cumhuriyetler ittihadı olan Kabilîler ile Traraların meydana getirmiş oldukları birlikler, yaylaların ve cenûbun göçebe kabîleleri (Şaḥārī, Banu 'l-Aġvāṭ, Ṣa'ān(i)ba), Tuggurt yahut 'Ayn Mahdī gibi, muharip yahut murabıt emâretleri bu zümrelerden birincisine idhâl edilebilir. Türkler bu zümreleri inkiyat ettiremedikleri yahut itaat altında tutamadıkları için, onların kendilerine komşu bulunmalarına katlanıyorlardı. İkinci zümreye dâhil olanlar, hemen-hemen tam bir muhtariyet muhafaza etmiş, fakat türkler ile münasebetleri her iki tarafın rîâyette menfaatdar oldukları muâbedeler ile tanzim edilmiş olan halk grupları idi. Ūlād Sīdī, Şayḫ Ḥarrār, Ḥanenşa, 'Amūrlar ve diğer bâzıları bu meyanda idiler. Bundan başka türk siyâseti memleketin başında bulunanlar için tehlikeli olabilecek her uyuşmayı menedecek ve her grup içinde, kendilerine sâdık tarafdarlar bulunduracak şekilde, kabîleler arasında anlaşamamazlığın, eşraf âileleri arasında nifakın, cümhuriyetlerde *ṣaff* kavgalarının idâmesine de dikkat etmekle idi. Bu sistem türk hâkimiyetine doğrudan doğruya tâbi ahâliye de tatbik edilmişti. Bunlar iki sınıfa ayrılmışlardı: tâbi kabîleler yahut *ra'āyā* ve mutî kabîleler yahut *maḫzen*. Ra'āyā, haraç, öşür ve zekât vermeğe ve daha başka aynî yahut nakdî mükellefiyetlere (*lezma* = *lāzima*) tâbi

idiler. Şer'an muayyen vergilerden başka, bütün vergilerden istisna edilen *maḫzen*, hükûmetin hizmetinde idiler ve ilk işârette harekete hâzır bulunurlardı. Bunlar, hükûmete muharip kervan muhafızı ve deveci tedarik ile, vergilerin tahsilini te'min ederler ve memleketin emniyet ve âsâyişini korurlardı. Muhalif yahut âsî kabîleleri yağma ederlerdi. Yeniçeri ocaklarından aldığı kuvvetten çok daha te'sirli olan bu kuvvetin yardımı iledir ki, türk hükûmeti otoritesini idame ettiriyordu. İstismar ettikleri halkın menfûru olan bu *maḫzen* kabîleleri, vaziyet icabı türklere sâdık kalıyorlardı. Bundan başka sevkülceyşî ehemmiyeti hâiz her noktaya, *zmūl* (cem. < *zmāla*) denilen, askerî koloniler yerleştirilmişti. Nihâyet ıssız arazi şeritleri belli-başlı yerli ahâli gruplarını birbirlerinden ayırıyordu. Bütün bu emniyet tedbirlerine rağmen, ekseriyâ vergi tahsilinden ileri gelen ayaklanmalar sık-sık vukû bulmakta idi. Kabilîler XVIII. asrın devamınca ve XIX. asrın ilk yıllarında hemen dâimî surette isyan hâlinde idiler. Türk idaresinin son senelerinde Oran eyâleti, Fas ajanlarının entrikaları, Derḳāva ve Ticāniyelerin teşvikleri ile, esaslı surette karıştı. En korkuncu Ben Şerîf (1805) 'inki olan isyanlar, ancak büyük müşkilâtla bastırıldı. Şehirler ahâlisine yahut *baladî*'lere gelince, siyâsî hürriyetten mahrum olan bu insanlar, bulundukları vaziyetten kurtulmağa teşebbüs bile etmediler. Yalnız türkler ile yerli kadınların melezi olan kul-oğulları, türklerin endişesini mucip olduğundan XVII. asırda yüksek memuriyetlerden uzaklaştırıldılar.

Memleketin idaresi ve bunun te'min ettiği menfaatler *ocak*'a mensup olan türklere münhasır idi. Hayreddin'i nufuz te'sisine muvaffak eden bu milis, mevcudu hiç bir zaman 15.000 kişiyi geçmeyen dar bir askerî aristokrasi teşkil ediyordu. Bu milis Anadolu halkından, aynı zamanda, hiç olmazsa XVI. ve XVII. asırlarda, sergüzeştler ile dolu bir hayat ümit eden veya menfaat düşüncesi ile Cezayir'e gelen avrupalı dönmelerden mürekkepti. Yoldaşlar ocağa kaydedildikten sonra, ya karada yahut gemilerde hizmete tâyin olunurlardı; gittikçe artan bir maaşa nâil olurlar, yalnız kendi zabitlerine tâbi bulunurlar, kıdem sırası ile ağalığa kadar terfi ederler ve sonra en yüksek devlet makamlarına göz dikerlerdi. İçlerinden asıl orduyu teşkil edenler münâvebe ile bir sene şehir veya en ehemmiyetli mevkilerdeki (Cezayir, Bicāya, Bore Sebasu, Constantine, Medea, Miyāna, Mazouna, Mascara ve Tlemsen) kışla yahut *nūbas* (*navbas*)'larda, bir sene vergi tahsil etmek için, devriye kollarında (*maḥalla*) hizmet ederler, sonra bir sene de mezun sayılırlardı. Küstahlık ve azgınlıkları ile, yalnız yerli ahâli için değil (ulûfe ve ihsanlar ile gönüllerini almağa çalışan) hükümet için de tehlikeli oluyorlardı. Cezayir şehrini kana boyayan saray ihtilâlleri bunların eseri idi. Bununla beraber reisler tâifesinin (*ṭāifat al-ru'asā'*) nufûzu XVII. asırda bunlarınkine karşı çıkmıştır.

Cezayir devletinin teşkilâtı, esas itibariyle, Hayreddin tarafından kurulduğu gibi kalmakla beraber, 3 asır türk hâkimiyeti esnasında oldukça mühim tadilâta uğradı. Bunun içindir ki, bu zamanı 4 devreye ayırmak muvafık olur. Beylerbeyiler devri (1518—1587); 3 sene müddetli paşalar devri (1587—1659); ağalar devri (1659—1671) ve nihâyet dayılar devri (1671—1830).

Osmanlı devletinin mümessilleri olan beylerbeyileri, meselâ Barbaros Hayreddin, onun oğlu Ḥasan, Uluç Ali ve Uluç Ḥasan (Veneziano) Paşa'lar, bâzan bizzat vazife görmüşler, bâzan da nâipleri yahut, halifeleri vasıtası ile, kendilerini temsil ettirmişlerdir. Bunlar, padişahın hükümranlık hakkını tanımakla beraber, müstakil hükümdarlar gibi hareket ettiler. Haëdo bunlara „Cezayir kralları" demekte haksız değildir. Filhakika hepsi kendi hesaplarına bütün Berberistan'a şâmil bir devlet kurmağı tasavvur etmişler, hattâ, Kabilî'den toplanan askere (*zvāva*) dayanarak, yeniçerilerin kudretini kırmağı bile istemişlerdir. Padişahlar, bunların şahsan saltanat sürmek hırslarından kuşkulanarak, kendilerini Afrika'da temsil etmek üzere 3 senede bir değiştirilen paşalar göndermeğe karar verdiler. Bu paşalar, her şeyden evvel, servet toplamağa bakıyorlar idi. Bütün bu devirde korsanlık çok arttı. XVII. asrın ortasına doğru vukua gelen bir askerî isyan ağaları, yâni milis reislerini, iktidar mevkiine getirdi. Paşaların elinde artık resmî sıfattan başka bir şey kalmadı. Ağalar devri bir karışıklık ve anarşi devri oldu. Yeniçeriler ile denizci reislerin rekabeti, kanlı kargaşalıklara sebep oldu; ağalardan hiç biri rahat döşeğinde ölmedi. 12 sene sonra reisler iktidar mevkiini ele geçirip, bir dayı tâyin ettiler. Bu dayının ilk 3 halefini de yine korsanlar intihap etmişti. Fakat diğerleri, nufuzunu tekrar istirdat ve idame etmeğe muvaffak olan ocak tarafından, seçildi. Bu devirde paşalar ortadan kalkmış ve Cezayir'in kudreti çabuk zaafa düşmüştür. Artık osmanlı hükümranlığı ancak yeni dayılara hil'at ve ferman göndermekten ibâret kalmıştı. Fakat diğer cihetten, geçen asırda cezayirlileri zengin ettikten sonra, büyük Avrupa devletlerinin devriye gemileri ve bahrî nümâyişleri sâyesinde, bayli gevşeyen korsanlık, artık hazineyi beslemeğe kifayet etmiyordu. Dayılar

yerli ahâliyi, isyana tahrik etmek bahasına, git-gide ağır vergiler ile ezmeğe yahut yahudilerden yardım istemeğe mecbur oldular. XVIII. asrın sonunda Nephtali Busnach'ın ve „yahudiler kıralı" Joseph Bacri'nin nâil oldukları teveccüh ve itibar 1805 kanlı isyan hareketine sebebiyet verdi. Mikdarca çok azalmış ve git-gide askerî kudretini kaybetmiş olan ocak, gün geçtikçe gemi azıya alıyor ve keyfine göre, dayıları nasp ve azil ediyordu. 1671 'den 1830'a kadar arka-arkaya gelen 28 dayıdan 14'ü katledilmiştir. Yalnız 1816'da Ali Hoca, yakayı kurtarmak için, hazeneai ve muhafızları ile birlikte, aşağı şehirdeki Cenîna sarayından çıkıp, Ḳaṣba'ye kapanmağı akıl etmişti.

Milis tarafından seçilen dayının mutlak bir salâhiyeti vardı. Maiyetinde 5 nâzırdan mürekkep bir meclis yahut *divan* bulunuyordu. Bu nâzırlar, mâliye işleri ile mükellef *ḫazneci*, ordunun reisi olan ordugâh a ğ a s ı, bahriye nâzırı olan *vakîl al-ḥarc* (mîrî emlâki idare eden), *beyt al-mâlci* ve vergi tahsiline memur *ḫocat al-ḫavl* idi. *Şayḫ al-Madîna*, hükûmet merkezinde zabıta ve adliye vazifeleri ile mükellef idi. Dayı, dâr al-sulṭân'ı teşkil eden Cezayir vilâyetini 4 türk *ḳâ'id* vasıtası ile idare ediyordu. Memleketin geri kalan kısmı 3 eyâlet yahut beyliğe taksim edilmişti: garp beyliği ki, idare merkezi sırası ile Mazouna (1710 'dan itibaren), Mascara (1792 'den sonra) ve Oran olmuştur; merkezi Constantine olan şark beyliği; merkezi Medea olan merkez yahut Tîṭarî beyliği. Beylikler de, bir çok kabîlelerin arazisini çadır toplantıları yahut *douar*'lardan müteşekkil kabîleleri ihtivâ eden *vaṭan*'lara taksim edilmişti. Her b e y l i ğ e bir b e y, her *vaṭan*'a türk yahut arap bir *ḳâ'id* ve her *douar*'a bir ş e y ḫ memur edilmişti. Beyler, ekseriya para mukabilinde, dayılar tarafından tâyin edilirler, onlar da emirleri altında bulunan muhtelif memurları, aynı şeraitle, intihap eylerler idi. Beyler kendi mıntakalarında çok şeniş salâhiyete mâlik idiler, fakat âsâyişi muhafazaya ve *maḫzen* kabîlelerinin yardımı ile, vergilerin tahsilini te'mine mecbur idiler. Her sene, ilk ve son baharlarda, vergi hâsılatını, halifeleri vasıtasi ile, Cezayir şehrine gönderirlerdi. Her 3 senede bir bizzat gelip, vergilerin (*'avâ'id*) tutarını vermek mecburiyetinde idiler; buna *dennûş* denilirdi. Bu seyahatler bâzan kendileri için pek teklikeli olurdu. Dâyiler bunların topladıklarını ellerinden almak ve kuşkulandıkları beylerden büs-bütün kurtulmak için, onların Cezayir'de bulunmalarından istifâde ederlerdi. Filhakika bir orduya ve kontrolsuz bir salâhiyete şâhip olan beyler, iştedikleri gibi hüküm sürmeğe teşebbüs edebilirlerdi. Nitekim içlerinden bâzıları, meselâ Oran'da Muḥammed al-Kabîr gibi, müstakil hükümdar tarzında hareket etmişlerdir. XVIII. ve XIX. asırlarda Constantine beyleri Cezayir hükûmetini pek sıkıntılı vaziyetlere düşürmüştü.

Vergilerin toplanması beylik mümessillerinin belli-başlı meşgûliyeti olmakla beraber, korsanlık, 3 asır müddetle, Cezayir hazinesinin başlıca menbaı oldu. Esasında mukaddes cihad şekillerinden biri iken, XVI. asrın son senelerinden itiberen, hükûmeti ve bütün ahâliyi zengin eden bir meslek hâline geldi. Gemilerin techizi için lâzım olan sermâyeyi ahâli ile memurlar te'min ederlerdi. Esir edilen insan ve ele geçirilen malların satışı üzerinden hükûmetçe muayyen bir vergi alınır ve hâsılatın bakiyesi gemi techiz edenler ile gemiciler arasında taksim olunurdu. Esirler, bilhassa zengin âilelere mensup olanları, kârlı bir alış-verişe mevzû oluyordu. Korsanlık XVII. asrın ilk yarısında son haddine varmış, Avrupa'nın garbî Akdeniz kıyıları akınlara mârûz kalmıştı; asrın ikinci yarısında İngiltere ve Fransa'nın bahrî nümâyişlerine (Blake seferi, 1659; Beaufort'un Cizelli'ye seferi, 1664; 1682 ve 1683'te Duquesne ve 1688'de d'Estrees tarafından Cezayir şehrinin bombardıman edilmesi) rağmen, korsanlık yine gâyet tehlikeli olmakta devam ediyordu. Fakat XVIII. asırda korsanlık gerilemeğe başladı. Büyük denizci devletler, Fransa ve İngiltere, kendi bayraklarını taşıyan gemilerin tecavüzden masun kalmasını te'mine muvaffak oldular. İkinci derecedeki devletler ise (İsveç, Danimarka, Hollanda, Napoli v. b.), kendi tebealarına az-çok bir selâmet te'mini için, nakten veya uzaklaştıran, senevî bir vergi vermeği taahhüde mecbur oldular. Umumun dikkatini Akdeniz'den uzaklaştıran Napoleon muharebeleri, korsanlığın artmasına sebebiyet verdi; sulhün teessüsünden sonra diplomatlar, Sydney Smith ve Châteaubriand gibi muharrirlerin dâvetine uyarak, bu hâle bir nihâyet vermek çârelerini aradılar. Fakat cezayirliler Aix-la-Chapelle kongresinin kararlarını icradan imtina ettiler ve korsanlık, 1830'da fransız işgâline kadar devam etti. 1827'de Fransa hükûmetinden alacağını talep ettiği sırada konsolos Deval'in ağır sözlerinden asabileşerek şiddetle mukabele eden dayı Ḥusayn tarziye vermediğinden, Charles X. hükûmeti 3 senelik bir abluka ve semeresiz kalan uzlaşma teşebbüslerinden sonra, o sırada müşkül bir vaziyette bulunan osmanlı devletinin Cezayir üzerindeki haklarına ehemmiyet vermeksizin, daha esaslı bir harekete geçmeğe karar verdi: İngiltere'nin muhalefetine rağmen, başvekil Polignac Cezayir şehrine karşı bir sefer tertip etti. 5 temmûzda

dayı teslim oldu ve şehir işgâl edildi. Bununla beraber, Fransa'nın Cezayir ülkesini işgâli hususunda muayyen bir politikası yoktu. Polignac, Cezayir limanlarının Fransa elinde kalmasını tasavvur ediyor, fakat memleketin âtideki durumunu tanzim işini bir kongreye tevdie karar vermiş bulunuyordu. Mamafih daha diplomatların toplanmasına vakit kalmadan, 1830 ihtilâli, Bourbonları Fransa tahtından iskat etti. Louis Philippe'in kırallık hükûmeti Cezayir'i „sıkıntılı bir miras" telâkki ediyor, iş başına gelenler Cezayir'in işgâlini tamamlayıp, bir müstemleke hâline getirilmesini isteyenler ile böyle külfetli fütuhattan vaz geçmeğe taraftar olanlardan hangisine hak vermek lâzım geldiği hususunda müteredditt bulunuyordu. Ancak 1834'te hükûmet birinci nokta-i nazara olan temâyülünü izhar ederek, o zamana kadar askerî idareye tâbi bulunan müstemlekenin, bir umumî vâlilik tarzında kurulacak, teşkilâtını tanzime teşebbüs etti. Bununla beraber meclis ile umumî efkârın bir kısmı yalnız sâhil şehirleri ve civarının işgâli ile kanaat edilmesine taraftar görünüyordu. Osmanlı devletinin bir parçası demek olan Cezayir'in iadesi için Bâbıâlinin Fransa hükûmeti nezdinde yaptığı teşebbüs netice vermemişti. Bu sırada memleketin iç kısımları kendi hâline terk edilmişti; eski Constantine beyi Ahmed, şark vilâyetini elinde tutuyor ve Abdülkadir ise, garpta hâkim bulunuyordu. Bu sebeple, memleketin işgâli, 1830 ile 1840 arasında sür'atli olmadı. 1837'de Constantine ile beraber memleketin Sahra'ya kadar şark kısmı ele geçti ve 1844'te Biskra'ya varıldı ve Avras dağ kütlesine nufuz edildi. Abdülkadir'e karşı olan mücâdele daha güç oldu; Bugeaud'nun faâliyeti 1841 ile 1897 arasında Teli ve yaylalardaki başlıca şehir ve kasabaların işgâli ile neticelendi. [Bu işgâl esnasında fransızların Cezayir halkına karşı irtikâp ettikleri mezâlimi burada zikretmeden geçmek doğru olamaz. Bu mezâlimin vesikaları Başvekâlet arşivinde mevcuttur.] Fransızlar ile Fas arasındaki harp, 1844'te Tanca muahedesi ile sona erdi ve 1845 mukavelesi Cezayir-Fas hududunu tesbit etti. Çöl istikametinde ise, Bū Ziyān'ın idâre ettiği hareketin tenkili ve Zaateha'nın zaptı (1849) ile Zībān vâhaları ele geçti, Şerîf Muḥammed b. 'Abd Allāh'ın idâresi altındaki kuvvetlerin mağlûbiyeti üzerine, Lagvāṭ zaptedilerek, Vargla vâhasına kadar gidildi (1852—1854). Bugeaud (1844 ve 1847) Saint Arnaud ve Randon (1851—1854) seferlerine rağmen, henüz bu sırada büs-bütün fransız nufuzu altına girmemiş olan Kabiliye'nin işgâli, 1857'de Randon'un Cureura seferi ile tamamlandı. Kabiliye'nin inkiyadı ile, Cezayir ülkesinin fethi denilen hareketler sona ermiş bulundu. Bundan sonra, hiç biri umumî bir mahiyet arzetmeyen, fakat mahallî mânada bâzan haylı şiddetli isyan hareketleri oldu. Garp hududundaki Fas kabîlelerinin ayaklanması ve general Martinprey'in Banū Snassen'e karşı seferi (1859), Oran eyâleti cenûbunda Ūlād Sīdī Şayḫ'in, Fas kabîlelerinden yardım görerek, isyan etmeleri (1864—1867) ve general Wimpfen'in seferi gibi. Bu hareketler, yatıştırılmaları bâzan uzun sürdü ve güç oldu ise de, fransız müstemlekesini ciddî bir tehlikeye mârûz bırakmamıştı. Fakat 1871'de vaziyet böyle olmadı. Mağlûp Fransa'nın nufuzu azalmış ve yerliler, vaziyetten istifâde için, ümide kapılmışlardı. Bunlar, sivil rejimin kurulmasına menfaatleri dolayısiyle, muhalif bulunan yerli eşrafı temsil eden sabık Mecâna ağası Moḳrāni ile taassubu körükleyerek, Ḫovan ve Raḥmāniya'leri silâh başına çağıran Şayḫ Ḥaddād ve bilhassa onun oğlu Sī 'Azīz adlı iki murabıt idi. Kıyam her iki Kabiliye'de umumî oldu ve Constantine eyâletinin cenûbuna ve Cezayir eyâletinin bir kısmına yayılarak, başlangıçta endişe verecek bir şekil aldı ise de, Aumale civarında yapılan bir müsâdemede Moḳrāni'nin maktûl düşmesi ve yerine geçen kardeşi Bū Mezrūg'un 1872 sonunda esir edilmesi üzerine, yerliler mağlûp edildiler. Kabilîler, evvelce kendilerine verilmiş olan beledî muhtariyetlerin ilgası, harp tazminatı ödetilmesi ve 450.000 hektardan fazla arâzinin müsaderesi suretiyle, cezalandırıldılar. Daha sonra al-Amrī (1876) ve Avras (1879) isyanları vukua geldi ise de, çabuk yatıştırıldı. Murabıt Bū Amāma'nin cenûbî Oran'da idâre ettiği isyan (1881) neticesinde, yüksek yaylaların cenup kenarında dâimî karakollar te'sis edildi ki, bunlar bilâhare Sahra'da yapılan askerî hareketlere üss olarak kullanılmışlardır.

XIX. asır ortalarından itibaren Cezayir ülkesinde askerî hareketlerin gittikçe daha tâli bir mevki işgâl etmesine mukabil, idarî ve iktisadî meselelerin ehemmiyeti tedricen artmıştır. Memleketin idarî teşkilâtı zamanla bir çok tâdillere uğradı. 1848 teşkilât kanunu ile fransız topraklarının bir cüzü olarak ilân edilen Cezayir'in idaresinde, ilk zamanlarda askerî makamların nufuzunu takviye etmek taraftarları ile sivil idare te'sis etmek isteyenlerin fikirleri arasında, büyük çarpışmalar olmuş ve bu sonuncu fikrin tefevvuk etmesi ancak Napoleon III. imparatorluğunun sukutundan sonra mümkün olabilmiştir. 1871'den itibaren umumî vâliler, asker bile olsalar, mülkiye memuru sayılmağa başlanmışlar ve daha sonra, hemen dâimâ, sivillerarasından seçilmişlerdir.

Diğer taraftan Cezayir ülkesini Fransa'nın bir temadisi gibi sayarak, onun siyasî, idarî ve iktisadî rejimlerini buraya da teşmil etmek isteyen temsilciler ile memleketin idare mekanizmasını yerli halkın âdet ve ihtiyaclarına uygun olarak kurmak yahut hiç değilse fransız teşkilâtını mahallî icaplara göre tâdil etmek tarafdarı bulunan muhtariyetçiler arasında da uzun fikir çarpışmaları olmuş, kâh bir tarafın, kâh diğerinin temâyülü kısmen galebe çalmış olmakla beraber, bu mesele, son senelere kadar bile, tamamiyle halledilememiştir. Bütün ülkenin yüksek idaresi, Fransa cümhuriyetini temsil eden çok geniş salâhiyetli bir umumî vâli'ye tevdi olunmuştur. Umumî vâliye bir umumî kâtip ile dâire şeflerinden müteşekkil ve vazifesi tamamiyle istişarî bir vilâyet meclisi (conseil de gouvernemet), bir de yüksek memurlar ile mâlî murahhaslardan mürekkep ve bütçe hazırlıkları ile meşgûl olan yüksek meclis (conseil superieur) yardım eder. Ayrıca vergi mükelleflerinin mümessillerinden müteşekkil ve salâhiyetleri mâlî ve iktisadî sâhalara şâmil bulunan mâlî delegasyonlar vardır ki, müstâmirlerin (24 âza), gayr-i müstâmirlerin (24 âza) yerlilerin (7 'si Kabilî olmak üzere, 21 âza) murahhaslarından mürekkeptir. Bundan başka ülkenin 3 vilâyetinde yaşayan fransız vatandaşları, kendilerini Fransa parlementosunda birer âyan âzası ve ikişer mebus ile temsil ederler.

Cezayir ülkesi arazisi önceleri, mülkî ve askerî idareye tâbi olmak üzere, iki kısma ayrılmış iken, zamanla askerî idareye tâbi arazinin sâhası küçülerek, son yıllarda asıl Cezayir arazisinde hemen tamamiyle ortadan kalkmıştır. 24 kânun I. 1902 kanunu, Cezayir ülkesinin umumî vâlinin murakabesi altında bulunan araziyi asıl Cezayir veya şimâl arazisi (Territoire du Nord) ve cenup arazisi (Territoire du Sud) diye, ikiye ayırmıştır. Asıl Cezayir ülkesi, Cezayir (Alger), Constantine ve Oran vilâyetlerinden mürekkep olup, bugün sâhil (Tell) bölgesinin tamamını, yüksek ovalar ile Sahra atlaslarının büyük bir kısmını ihtivâ etmektedir. Cenup arazisi ise, bilhassa şimâl-i garbîde Sahra Atlaslarını aşarak, yüksek ovaların sâhasına taşmakta, cenûba doğru ise, Sahra ortalarına kadar uzanmaktadır. Sâhasının ekseriyeti itibariyle, daha ziyâde Sahra'ya âit sayılmak icap eden bu cenup arazisi mülkî ve askerî makamlar tarafından idare edilmekle beraber, iktisadî hususlarda, şimâldeki vilâyetlere bağlı bulunmaktadır. Asıl Cezayir ülkesindeki vilâyetlerin idâresi, esas itibariyle Fransa'dakilere benzer. Birer vâli (prefet) tarafından idare edilen bu vilâyetlerin birer umumî meclisi olup, her birinde 30 fransız âza (Oran'da 27), sayısı âza mecmuunun dörtte birine muadil müslüman âza bulunur. Memlekette iki türlü nâhiye (commune) teşkilâtı vardır: nüfusunun ekseriyeti avrupalılardan mürekkep, yahut avrupalıların menfaati hâkim olan ve tam salâhiyetli nâhiyelerde (Commune de plein exercice) belediye meclisleri vardır ki, burada müslüman âzanın sayısı 12'yi veya mecmu âza sayısının üçte birini geçemez. Nüfusu bilhassa yerlilerden mürekkep olan muhtelit nâhiyelere (Communes mixtes) gelince, resmen „administrateur" denilen ve yerliler tarafından da umumiyetle *ḥākim* adı verilen müdürler tarafından idare edilirler ve kısmen müntehap bir belediye komisyonu ve yerli muavinler bunlar ile teşrik-i mesaî ederler. Vâli tarafından tâyin edilen yerli muavinler (araplarda — ḳā'id ve Kabilîler nezdinde — presidant) fransız idâresi ile yerliler arasında mutavassıtlık vazifesini görürler. Sâhası çok küçülmüş olan askerî araziye gelince, bunlar 3 vilâyetin fırka kumandanları idâresi altına konulmuş olup, yerli işleri (affaires indigenes) servisinin yüksek rütbeli zabitleri idaresindeki dâireler (cercle) ile idaresi küçük rütbeli zabitlere verilmiş mülhakat (annexes) ve postalara ayrılmıştır. Yerli işleri servisi, bâzı küçük tâdiller ile beraber, eski Arap Bürolarının yerine kaim olmuştur. Buralarda halk, zâbitlerin kontrolü altında, başağa, ağa, ḳā'id ve şeyḫ gibi, yerli rüesa tarafından idare olunur.

c. NÜFUS.

8 mart 1936 sayımına göre, Cezayir umumî vâliliğini meydana getiren arazinin mesahası ve nüfusu şudur: asıl Cezayir şimâl arazisinin mesahası 209.636 km². ve nüfusu 6.592.033 (müslüman 5.531.356, fransız vatandaş 813.377 ve yabancılar 164.905), cenup arazisi mesahası 1.995.223 km². ve nüfusu 642.651 (müslüman 629.360, fransız vatandaş 6.078 ve yabancılar 2.081) ve bütün cezayir ülkesi arazisi mesahası 2.204.864 km². ve nüfusu 7.234.684 (müslüman 6.160.716, fransız vatandaş 819.455 ve yabancılar 166.986).

Bu yekûna nüfus dışında sayılan 87.527 nüfus da ithâl olunmuştur. 1876'dan beri her 5 yılda bir yapılan sayımlar, Cezayir ülkesinde nüfusun epeyce sür'atle arttığını göstermektedir: 1872'de 2.400.000, 1881'de 3.310.000, 1901'de 4.739.000, 1921'de 5.804.000, 1931'de 6 553.000, 1937'de 7.234.684. Bu artış bilhassa yerli nüfusun çoğalmasından ileri gelmiştir. Bunlar 1926 ile 1931 sayımları arasında 432.000, 1931 ile 1936 arasında ise, 613.000 artmıştır. İstatistiklerde fransız vatandaşı adı altında toplanan nüfus: 1.

Fransa 'dan bu ülkeye geçmiş olanları ve bunların neslini, 2. ecnebilerden fransız vatandaşlığına geçmiş bulunanları ve 3. 23 teşrin 1870 kararnâmesi ile, fransız vatandaşlığına kabûl edilen yahudilerin neslini (100.000 kadar) ihtivâ etmektedir. Son sayımlar arasında bu nüfusun artış sayısı 86—96.000 kadar olup, bu da hâricden yeni fransız göçmenleri gelmesi ile değil, fakat Cezayir 'de mütemekkin olanların çoğalması ve bilhassa ecnebilerin fransız vatandaşlığına alınması neticesinde olmuştur. — Ecnebilere gelince, bunları hıristiyanlar ve müslümanlar diye, 2 zümreye ayırmak mümkündür. Hıristiyan ecnebiler arasında ekseriyeti bilhassa garpta toplu bulunan ispanyollar (92.000) teşkil eder. Bunlardan başka italyanlar (21.000), maltızlar v.s. (14.000) vardır. Sayımların ecnebi nüfusu arasında kaydettiği müslümanlara gelince, bunlar faslılar (37.000) ve tunuslulardan (2.500) mürekkeptir. Ekseriyeti teşkil eden müslümanlar mütecanis olmayıp, şu zümrelere ayrılırlar: 1. berberîler, islâmiyetin bu memleketlere girdiği tarihte şimâlî Afrika 'da sâkin bulunan ahâlinin nesilleri; 2. araplar, VII. asır fâtihlerinin ve bilhassa XI. asırdaki Hilâlî müstevlilerinin evvelce mevcut ahâli ile karışmasından türeyen nesillerdir; 3. muhtelif Afrika ahâlisinden olup, şehirlerde ikamet eden magribîler yahut Hoẓarlar ki, bunlara XV., XVI. ve XVII. asırlarda, İspanya (Endülüs) dönmeleri gibi, yabancı unsurlar da karışmıştır; 4. türkler ile yerli kadınların evlenmesinden doğmuş melez kul-oğulları; 5. 1830 'dan sonra memlekette kalmış türkler; 6. Berberistan 'a esir olarak gelmiş olan zencilerin nesli. Fakat bu tasnif hakikate uymaz. Bütün bu unsurlar, ayırt edilmeleri ekseriya mümkün olmayacak kadar, birbirlerine karışmışlardır. En mühim iki grup olan berberîler ile arapları birbirinden ayırt etmek için, ne lisan ve ne de yaşayış tarzı kâfi bir miyar teşkil eder. Filhakika araplaşmış berberîler lisanlarının, âdetlerinin ve asıllarının hâtırasına varıncaya kadar her şeyi unutmuşlardır. Bâzı arap kabîleleri araplaşmış berber unsurlarının hulûlü neticesinde tamamiyle değişmiş olduklarından, bunların yalnız isimleri kalmıştır. Bu araplaşma her yerden ziyâde Oran vilâyetinde umumî olmuştur. Her iki grup içinde aynı hayat tarzılarına rast gelinir. Göçebelik araplara has olmadığı gibi, berberîler de münhasıran yerleşik değildirler. Biribirine karışma hâdisesi umumî olmakla beraber, müstevlilerin erişemedikleri dağlara çekilmiş olan bâzı berberî grupları lisan ve âdetlerini muhafaza etmişlerdir. Bunlar Kabilîler, Avras 'ın Şâviyaları Traralar, Bani Snûs, Banî Menâşer, Blida Atlasının bâzı kabîleleri ve nihâyet Mzâblar [bk. madd.] dır. Lisan guruplarından her birine mensup nüfusun sayısını tahmin etmek henüz pek mümkün değilse de, berberî lehceleri konuşanların, mevcuda nazaran, 1/6 olduğu söylenebilir. Esasen berberî ırkının mümeyyiz vasıflarından bâzılarını az-çok muhafaza etmiş guruplara, pek nâdir olarak, tesadüf olunur. Bunun dışında araplar, dinleri ile beraber, âdetlerini ve dillerini de kabûl ettirmişlerdir. Bâzı arap unsurlarının yaşama tarzları kendilerininkine benzeyen (meselâ göçebe) kadîm yerlilerin te'siri altında kalmış oldukları farzedilse bile, bunların, Afrika yerlileri üzerine temsil edici bir te'sir yaptıkları inkâr edilemez. Hulâsa, cezayirlilere, mûtad olarak, arap denmesi boşuna değildir.

Yaşayış bakımından yerli Cezayir halkı, yerleşik yerliler ile göçebeler diye 2 zümreye ithâl olunabilir. Yerleşikler arasında da bâzı ayırmalar yapmak zarurîdir. Şehirliler ile Kabilî köyleri halkı, Ḳṣûr 'lular ve Tell fellahları birbirlerine benzemezler; şehirliler asırlardan beri sâhil ve Tell şehirlerinde otararak, oralarda tüccar ve esnaf ile münevverlerden mürekkep, sâkin ve kayıtsız bir burjuvazi teşkil etmişlerdir. Fransız işgâlinden sonra, şehirliler arasına, gündelikçi ve rençber gibi, bir işçi zümresi de katılmıştır. Ayrı-ayrı âiler hâlinde yaşarlar ve avrupalılar ile temas neticesinde, bâzı garp âdetlerini kabûle meyyâl görünürler. Kabilîler vâdileri ayıran sırtlar üzerinde sıralanmış büyücek köylerde otururlar. Cenup dağlarında (Figuig, Ḳṣûr ve Cebel 'Amur) halkın mütemekkin kısmı, kerpiçten inşa edilmiş, aynı zamanda erzak deposu, pazar yeri ve kale olarak kullanılan müstahkem köylerde (*ḳṣûr*) ikamet eder [bk. madd. SAHRÂ, AMÛR]. Teli ovalarındaki fellah yahut çiftçilerin meskenleri *garbî* denilen kulubelerdir, kulubeler ağaç dallarından yapılmış, *dîs* (saz) ile örtülü olup, bir az aralıkla, dikenli bir çit yahut *zerîba* ile çevrilidir; müteaddit *gurbî* 'ler dâire şeklinde bir araya gelince, bir *duar* meydana gelmiş olur. Başka yerlerde çiftçi *gurbî* 'lerinin şekil ve eb'adıua benzer taştan evler yahut *maştā* (kış konağı) 'lar inşa edilir. Bunların etrafında harman yerleri ve hububat anbarları vardır. Bununla beraber fellah, şehirler sekenesi gibi, toprağa devamlı surette bağlı değildir; *gurbî* 'de oturduğu kadar çadırda da oturmaktan hoşlanır ve kolaylıkla yer değiştirir. Bâzıları kışın *gurbî* 'de, yazın çadır altında yaşarlar; bir kısmı, muhtelif yerlerdeki tarlalarında çalışmak için, çok kere yer değiştirirler. Fellahların ziraat âlet ve usûlleri, henüz iptidaîdir. Elde ettikleri mahsûl, her şeyden evvel, yağmura tâbidir. İklim şartları,

Teli 'den uzaklaşıldığı nisbette, ziraate aykırı gelir ve nihâyet ziraat yerine çobanlık kaim olur. Böylece hissolunmaz intikaller ile, Tell 'de hâkim olan yerleşik hayat şeklinden yaylalarda hâkim olan göçebeliğe geçilir.

Afrika ahâlisinin büyük kısmı „az-çok göçebe ve az-çok mütemekkin" olduğundan, göçebelerin doğru bir listesini tesbit etmek çok güçtür. Villot 'ya göre, umumî olarak, arap denilen ahâliyi 2 zümreye ayırmak muvafıktır: dolaşma sâhası mahdut araplar ve asıl bedevî olan *R(i)ha* (< *raḥla* „göçme") arapları Hayvan otlatma münasebetiyle yapılan göçlere *raḥla* ismi verilir; göçler, şeyhlerin idaresi altında, muayyen güzergâhlar tâkip ederek, yolculuk eden kafileler hâlinde yapılır. Evvelce bu göçler, Teli 'in ve yaylaların hududundaki şehirlerde, çok faâl mubâdelelere vesile olurdu. Nitekim göçebelerden, *'Ossa* adı ile, bir vergi almak isteyen türkler bu verginin cibâyetini icabında zorla te'mine memur olan *maḫzen* kabîlelerini pazar yerleri civarına yerleştirmeğe itina etmişlerdi. Hububatla mübâdele edilen yün ve hurma, evvelce başlıca ticaret maddeleri idi. Buna, göçebelerin artık mahrumiyetine katlanamayacakları bâzı mâmul Avrupa eşyasını da ilâve etmek yerinde olur. Filhakika sanayi bunlarda pek iptidaîdir; bununla bilhassa kadınlar meşgûl olur. Bu san'at, bir araya getirilip dikilerek, çadır yapılan ve *flîc* adı verilen ensiz yün ve deve tüyü dokumaları, yünden elbise, kilim ve bâzı ev eşyası meydana getirmekten ibârettir. Coğrafî ve iklimî şeraitle sıkı münasebette olan göçebelik ve yerleşik hayat, tarihî hâdiselerin veya iktisadî değişikliklerin dahi te'sirine uğramaktadır. Muhtelif mıntakalarda, bilhassa Tell 'in ve yaylaların sınırında, yerlilerin kışlaklar inşasına ve yerleşik hayata temâyül ettikleri görülüyor. Buna mukabil, diğer bâzı mıntakalarda evvelce sefalet ve emniyetsizliğin dâimî ikametgâhlarda toplanmağa mecbur ettiği bir kısım halkın yerleşik hayattan vazgeçerek, çadırda oturmak üzere, evi bırakıp, tekrar çoban ve göçebe hayatına döndüğü müşâhede olunuyor. Kṣûr mıntakası için de hâlin böyle olduğu anlaşılıyor.

Yerlilerin ictimaî teşkilâtı henüz tamamiyle patriyarkal mâhiyettedir. Cemiyetin esası olmakta devam eden âile içinde babanın mutlak bir hâkimiyetl vardır. Bâlig olmayanların evlenmesini menetmek için yapılan gayretlere rağmen, ekseriya çok genç yaşta evlenen kadın, en güç hizmetleri görmekle mükelleftir. Bununla beraber, birden fazla kadın almak, nâdir olur. 1891 'de yapılan bir istatistik çok karılıların sayısını 1/6 olarak tesbit etmişti (950.000 âile arasında 149.000). Âilenin muhtariyeti hemen-hemen tamdır. Menkul ve gayr-i menkul emvâline istediği gibi tasarruf eder ve başka bir kabîleye intisap etmek için, mensup olduğu kabîleyi terkedebilir. Âileler kabîle hâlinde toplanırlar; kabîleler ceddin, sülâlesini ve müessisin âilesine mevlalık bağları ile merbut âileleri ihtivâ eder. Arasına yabancı unsurlar karışmadan, doğrudan doğruya arap veya berberî ecdada çıkan kabîleler pek nâdirdir. Türk devrinde asker ocakları etrafında yaşayan muhtelif asıllara mensup şahısların karışması ile, hakikî kabileler teşekkül etmiştir. Buna benzer bir hâdise de, çok saygı gösterilen *zâviye* 'ler civarında vukû bulmuş, oralarda murabıtî denilen kabîleler teşekkül etmiştir ki, bunların efradı, kendilerini evliyanın ahfadı sayar, onun ismi ile (*Ûlâd Sîdî*) yadolunur ve bir nevi dinî asâlet iddiasında bulunurlar. Bunlardan müşterek ve feragı gayr-i kabil emlâk ellerinde bulunduranlar, ancak intifa hakkına mâliktirler. Fransız işgâlinden evvel *'Arş* arazisinin rekabesi, bu arazi üzerinde yüksek bir tasarruf ve tesahup hakkı mahfuz bulunan beyliğe âit sayılıyordu. Kabîlenin her ferdi, istimsar edebildiği şeyden şahsan intifa etmek hakkına mâlik idi. 1863 tarihli istişâre meclisi kararı, yerlilerin *'Arş* arazisi üzerindeki intifâ hakkını kabîleler menfaatine olarak müşterek tasarruf hakkına tahvil etti. Bunun neticesinde kabîlelere âit arazi sınırlandı ve arazi meselelerinde ahâli namına mukavele yapmağa salâhiyetdar ihtiyar heyetleri yahut *Cuma* teşkilâtı bulunan yerli nâhiye yahut *duar* 'lar teşkil edildi. Fakat ümit edilen neticeler elde edilemedi. Ferdî mülkiyetin yanında müşterek mülkiyet de devam etti. Fakat ferdî mülkiyet senetlerinin te'sisi lüzumu hükûmeti yerlilerin nüfus sicillini tanzime mecbur etti. Bu 1883 'te kabûl edilip, bütün mülkî idare arazisi dâhilinde tatbik edilmiş olan bir kanunun mevzuu olmuştur (1896 nihâyetinde bu arazide 3.069.368 yerli ahali yazılmış ve bunların âile ismi tesbit edilmiş idi).

Dinî cemaat da Cezayir yerlilerinin bâriz vasıflarından biridir. VII. asırda fâtihlerin getirdikleri islâmiyet, fetih esnasında berberî ahâlinin sâlik bulunduğu hıristiyanlığı ve yahudiliği hemen tamamiyle ortadan kaldırarak, bütün küçük Afrika 'ya yavaş-yavaş hâkim oldu. Önceleri mezhepleri mu'tezilenin (hâricî, sufrî ve şi'î) hücumuna uğrayan ehl-i sünnet mezhebi nihâyet galebe çaldı. Yalnız abâdîlik, Mzâb 'da pâyidar oldu. Yerlilerin büyük ekseriyeti bugün mâlikî mezhebine mensupturlar. XI. asra kadar Magrib 'de hâkim olan hanefî mezhebine, o asırdan itibaren, mâlikîliğin kat'î surette galebe ettiği anlaşılıyor. Yalnız XVI. asırda hanefî mezhebi-

ni Cezayir'e tekrar sokmuş olan türklerin ahfadı arasında hâlâ bu mezhebe sâlik bulunanlar vardır. Mamafih şimâlî Afrika ahâlisi bu mezhep tebdilinde, kazanmaktan ziyâde, zarar etmiştir. René Basset der ki: — „Mâlikî mezhebinin galebesi İspanya'nın ve Magrib'in edebî ve ilmî tedennîsinin başlıca sebebi değilse bile, belli başlı sebeplerinden biri olmuştur". Mâlikî fıkhı, Ḫalîl b. İsḥāḳ (Sîdî Ḫalîl)'ın *Muḫtaṣar*'ında tetkik edilmiştir. Bu eser Cezayir müslüman hukukunun esaslı bir kaynağıdır. Kabilîlere gelince, onlar kendi kanunlarından ayrılmamışlardır. Mamafih islâmiyetin şimâlî Afrika'da yayılması bâtıl itikat âdet ve âyinlerinin devamını men'edememiştir. Bunların güneşe, ağaçlara, menbâlara ve yüksek yerlere tapma gibi, kadîm itikat ve dinlerden kalma şeyler olduğu muhakkaktır. Yerliler arasında büyücülük ve sihir itibardadır. Berberîlerin bir aralık şi'îliğe intisabı mehdîlik akîdesinin yerleşmesine sebep olmuştur. Bu itikat, halk zihniyetinin hıristiyanları koğmak üzere, zuhûr edecek olan zamanın hâkimi *Mavlā 'l-Sā'a*'ya intizar şeklinde, tecelli eder. 1830 senesinden beri karışıklıklar vukua getirmeğe çalışan tahrikçilerin çoğu bu itikattan istifâde etmeğe uğraşmışlardır. Bu kıyam teşebbüslerinin mütemâdiyen uğradığı muvaffakiyetsizlikler bu kanaati, ortadan kaldırmak şöyle dursun, sarsmamıştır bile. Murabıtlık şekli altında evliyaya hürmetin tuttuğu mevki de Cezayir müslümanlığının bâriz vasıflarındandır. Bu hürmet, Cezayir'de, Magrib'in diğer bütün kısmında olduğu gibi, inkişafına müsait bir zemin bulmuştur; çünkü ilk çağdan beri bu ülkeler ahâlisinin insanlara tapmağa çok bâriz bir meyli vardı. Magrib evliyası, „murabıt" namını alırlar. Kadın, erkek, âlim veya şarlatan, zahid yahut deli, faziletleri yahut şöhretleri ile kendilerini balka tanıtıp, te'sir yapınca, umumun tâzimine mazhar olurlar. Kendilerinde bulunan mübareklik (*baraka*) evlâtlarına intikal eder. Öldükten sonra türbeleri (*ḳubba, marabaut*) ölünün âile veya kabîlesi tarafından istismar edilen bir ziyâret yeri olur. Murabıt akîdesinde dinî ziyâfetler (*va'da, ṭa'ām*), yapılan senelik bayramlar, avam tarafından hacca muadil tutulan toplu ziyâretler, bâzı âyinler ile kesilen kurbanlar ve münferit ziyâretler (*zayāra*) vardır. Bu ziyâretler sırasında türbedarlara, nakden veya aynen, adaklar verilir. Umumî musibetler, kuraklık yahut salgın hastalıklar dahi, mecburî adaklar ile birlikte ziyâretlere vesile olur. Murabıtların devre çıktıkları zaman topladıkları sadaka ve hediyeler (*ṣadaḳa, hadiya, ġifāra*) de başkaca gelir kaynaklarını teşkil eder. Murabıtların nufuzu çok büyüktür. Binaenaleyh türklerin bu mubarek şahsiyetlerin teveccühlerini kazanmağa ve onlara saygı göstermekle beraber, hediyeler ve vergi muafiyetleri bahşetmeğe gayret göstermiş bulunmaları kolay izah edilebilir.

Murabıtların nufuzu bilhassa mahallîdir. Dinî tarikatlerin te'siri daha geniş mıntakalara yayılır. Depont ve Coppolani'ye göre, Cezayir'de 349 tekkesi (*zāviya*) ve 295.189 müridi bulunan 23 tarikat vardır. Bunlar 57 şeyh ve her sınıftan (*muḳaddam, vakil, nā'ib* v.b.) 6.000 tekke mensubu tarafından idare edilir ve müridlerden (*ḫvān*) senede 7.000.000 kadar bir para tahsil olunur. İşleri en yolunda giden tarikat, 13.000'i kadın olmak üzere, 156.000 müridi bulunan Raḥmāniya [b. bk.]'dir. Bu tarikatten sonra aşağıdakiler gelir: reisi 'Ayn Mahdî'de oturan ve 26.000 müridi Sahra'da ve Oran cenûbunda yaşayan Ticāniya; Ḳadiriya (24.000); büyük şeyhleri Fas'ta Vazzan şerifi olan Ṭā'ibiya (22.000); dinî olmaktan ziyâde siyasî bir cemaat olan Şayḫiya (Ūlād Sîdî Şayḫ; 10.000); 1,5 asırdan beri türklere ve fransızlara karşı yapılan isyanların hepsine iştirâk eden, mutaassıp ve akîdelerine pek sadık olan Derḳāva (9.000); bedenî hareketleri ve hokkabazlıkları ile meşhûr 'Ammārîya (6.000) ve Aïssaoua'lar ('Îāviya, 3.500); Şāẕilîya'lerin bir kolu olup, Constantine vilâyetine yayılmış bulunan mikdarında Ḫanṣālîya (4.000); Ziyānîya (3.000); Zervāḳîya (2.700); Kerzēşiya; Şabîbîya; Madanîya, Yūsufîya (Miliana velîsi Sî Aḥmed b. Yūsuf'a merbut; nihâyet, ancak 1.000 kadar ihvanı bulunan Senūsîya tarikatleri.

Murabıtlar ve tarikatler, Cezayir ülkesinin bütün halkı arasında pek köklü bulunan bâtıl kanaatlerin ve taassubun idâmesinde mühim mesâldardırlar. Bu bakımdan, arapları mutaassıp ve dar düşünceli ve berberîleri de itikatları geniş ve reybî olarak, ayırt etmeğe kalkışmak, hakikate uygun bir iş olmuyor. Mzâblar, berberî olmakla beraber, taassupta bütün diğer müslümanları geçerler. Kabilîlerin murabıtlara körü-körüne itikat ve itimatları vardır. Murabıtların mazhar olduğu itibara nisbetle, resmî müslüman ruhanîlerinin nufuzu pek azdır. Bunlar câmi müstahdemleri, müftiler (biri hanefî olmak üzere, 25), müderrislerden, Kur'an hâfızlarından (*ḥuzzāb*) v.b. mürekkep bir zümre teşkil ederler ve Cezayir, Constantine ve Tlemsen medreselerinde yetişirler.

Yerli müslümanların tâbi oldukları **hukukî şartlar.** Müslüman yerliler, fransız tebaası olmakla beraber, fransız vatandaşı değildir. 14 temmûz 1865 tarihli istişâre meclisi kararnâmesi bunların fransız olduklarını beyan etti; fakat „şahsî ahkâm, âile ve verâset rejimi bakı-

mından ve bir fransız tapu senedi ile mülkiyeti tesbit edilmemiş gayr-i menkuller hususunda" şeriatle idare edilmekte devam olunacağını kararlaştırdı. Bununla beraber yerliler, şeriat ahkâmına dâhil vak'alarda, isterlerse, kendi kazaî durumlarından vaz geçebilirler. Orduda hizmete kabûl edilirler; bir ihtisas mektebinden çıkmamışlarsa, „yerli zâbit" rütbesini ihraz edebilirler. Bâzı mülkî memuriyet veya hizmetlerde bulunmağa hakları vardır. Nihâyet talepleri üzerine fransız vatandaşı olabilirler; fakat bu takdirde, şahsî statülerinden vazgeçip, fransız kanununa tâbi olmaları lâzımdır. Bu mecburiyet, yerli halk tarafından bir nevi din tebdili gibi telâkki olunduğundan, vatandaşlığa girme teşebbüsleri az oluyor. Vatandaşlığa girmemiş olan yerliler siyasî haklardan mutlak surette mahrum değildirler; fakat bu hakların hepsine sâhip bulunmazlar. Meselâ siyasî intihap hâricinde bırakılan yerliler, esasen müntehiplerin sayısını çok azaltan bâzı kayıtlar altında, belediye intihaplarına iştirâk ederler. Mâlî delegasyonlarda, umumî meclislerde; belediye meclislerinde mümessilleri vardır. Bunlar bâzan idare tarafından tâyin, bâzan da dindaşlarınca, fakat hiç bir zaman re'y-i âm şeklinde olmayarak, intihap edilirler.

Vergi cibayeti hususunda yerliler Avrupalılara tatbik edilenden ayrı bir usûle tâbidirler. Mecmuu araplara mahsus vergiyi teşkil eden muhtelif rusumu tediye etmekle mükelleftirler. Bu vergilerden ikisi umumî mâhiyeti hâizdir ve bütün Cezayir 'de hemen-hemen aynı usûller ile tahsil edilir. Bunların birincisi *'uşur* olup, toprak mahsûllerine tatbik olunur ve esas itibariyle, mahsûlün 1/10 'ine muadildir; ikincisi hayvan sürülerinden alınan *zakat*'tır. Umumî bir mâhiyette olan bu vergilerin yanında bâzı mıntakalara mahsus olan diğerleri de vardır ve umumiyetle türk devrinde tahsil edilen vergilerden başka bir şey değildir. Bu vergiler bütün dinî mâhiyetini kaybetmiş olup, hükûmet sandıkalarına yatırılmaktadır.

Adliye teşkilâtı da bâzı hususiyetler arzeder. Cezaya müteallik işler münhasıran fransız mahkemelerine âittir. Yalnız yerlilere âit olan cürümlerde, onların tabiat ve âdetlerine, zihniyetlerine daha uygun, daha az masraflı, daha müessir ve seri bir adalet te'mine yarayan hususî mahkemeler vardır. Hafif suçlara bakmak üzere, sulh mahkemesinin bulunduğu yerde sulh hâkiminin riyâseti altında kurulan bu ceza mahkemelerinde biri fransız ve diğeri yerli iki aza vardır. Cinayetler için de, ağır ceza mahkemeleri vardır ki, bunlar her adlî dairenin merkezinde iş görürler ve 3 hâkim ile 4 kişilik (2 fransız 2 yerli) jüri azasından müteşekkildir. Sivil ve askerî idare âmirleri, menşeleri dolayısiyle, hususî mükellefiyetlere tâbi olan yerlilere hâs cürümleri tâkip etmek üzere, oldukça geniş bir inzibat salâhiyetine mâliktirler. Meselâ yerliler memleket dâhilinde dolaşmak, silâh taşımak, hac için Mekke 'ye gitmek, dinî âyinler tertip etmek v. s. için izin almağa mecburdurlar. Fransa aleyhinde söz söylemek, tapu ve nüfus sicilli te'sisine müteallik emirleri yerine getirmemek ve idare tarafından emredilen angaryaları yapmaktan imtina etmek, idare âmirlerinin talebi üzerine, takibata sebebiyet verir. Hukukî işler kadı mahkemelerine (*maḥkama*) bırakılmıştır, fakat bunların salâhiyetleri, mahduttur. Cezayir 'de bir hanefî *ḳāżî* ve üç vilâyete yayılmış Mzâblar için de abâdî mahkemeleri vardır.

Maarif, Fransa 'da ne ise, Cezayir 'de oturan avrupalılar için de odur. Yüksek tedrisat, avrupalılara olduğu gibi, müslümanlara da açık olan Cezayir üniversitesinde yapılmaktadır. İslâm hukuku ve yerli örfler hukuk fakültesinde tedris edilir, arap lisan ve edebiyatı, halk arapçası, berberî lehceleri, islâm sosyolojisi, şimâlî Afrika tarih ve coğrafyası dersleri edebiyat fakültesinde verilir. Oran ve Constantine 'de, üniversiteye merbut, arabiyat kürsüleri vardır. Orta tahsil, yerlilerin de girebileceği lise ve kollejlerde yapılmaktadır. Müslümanların ilk tahsilleri, uzun müddet ihmâl edildikten sonra, 1881 'den beri, hükûmeti yakından alâkadar etmiştir. 9 kânun I. 1887 tarihli bir kararnâme ile yerli çocuklarının ilk tahsillerini, müslümanlara has mektepler ile birlikte, her milletten çocukların devam ettiği ilk mekteplerde yapabilecekleri esası kabûl edilmiştir. Tahsil mecburiyeti, esası yalnız erkek çocuklar için ve umumî vâlinin tesbit ettiği yerlerde câridir. Asıl islâmî tedrisat, medreselerde (*mesîd*) ve en mühim câmilerde müderrisler tarafından yapılmaktadır. Nihâyet medreseler, 1895 'te ıslâh edilmiş ve müslüman mahkemeleri ile dinî makamları işgâl edecek olanları yetiştirmek üzere, programa islâm fıkhı ve kelâmı ile birlikte fransız hukuku, tarih, coğrafya, edebiyat ve ilme dâir mâlûmat da konmuştur.

Bibliyografya.— Coğrafya: İbn Ḥawḳal (*Extraits relatifs à la Berbérie*, trc. v. de Slane, *JA*, 3. ser., XIII); al-Bakrī, *al-Masālik* (*Descr. de l'Afrique septentr.*, trc. de Slane, Paris, 1859); İdrīsī, *Ṣifat al-Maġrib*; Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), III; Marmol Caravajal, *Descripcion de Africa* (Granada, 1573—1599), II, 214b v. dd.; Shaw, *Travels and observa-*

tions (Oxford, 1738); Schaler, *L'Etat d'Alger* (Paris, 1830); R. Basset, *Documents géographiques sur l'Afrique septentrionale* (Paris, 1898); E. Reclus, *Nouv. géogr. universelle*, XI; Wahl, *L'Algérie* (5. tab.; Paris, 1908); Battandier ve Trabut, *L'Algérie, le sol, les habitants* (Paris, 1898); A. Bernard ve Ficheur, *Les régions naturelles de l'Algérie* (*Annales de géographie*, année 1902).; A. Bernard, *l'Algérie* (Paris, 1929); ayn. mll., *Enquête sur l'habitat rural des indigènes de l'Algérie* (Alger, 1921); A. Bernard, *Afrique septentrionale et occidentale, Géographie universelle*, XI, 1 (Paris, 1937; Cezayir ülkesine dâir başlıca toplu yeni eser); *Statistique générale de l'Algérie et Annaaire Statistique de l'Algérie* (Alger, 1936; ikinci cihan harbinden evvel yapılan son nüfus sayımı neticeleri).

T a r i h: İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (trc. Slane, *Histoire des Berberes*, Paris, 1852—1856, 4 cild); İbn Abī Zar', *al-Ḳarṭās*; İbn 'Aẓārī, *al-Bayān al-maġrib* (trc. v. Fagnan, Algier, 1901/1902); al-Zarkaşī, *Tārīḫ al-dawlatayn* (Tunus, 1283; trc. Fagnan, Constantine, 1895); al-Marrākuşī al-*Mu'cib* (Leyden, 1847; trc. v. Fagnan, Algir, 1903); İbn Abī Dīnār al-Ḳayravānī, *al-Mu'nis fī Aḫbār Ifrīḳiya va Tunis* (Tunus 1283; trc. Pelissier ve Remusat, *Exploration scientifique de l'Algérie* (Paris, 1845), VIII; al-Vafrānī, *Nuzhat al-Ḥādī* (nşr. Houdas; Paris, 1889); al-Salāvī, *Kitāb al-istiḳṣā'* (Kahire, 1312); Sander-Rang ve Denis, *Fondation de la régence d'Alger* (Paris, 1837); Bū Ra's, *Ġarā'ib al-asfār* (bk. *Revue africaine*, XXII—XXVII); *Chronique du beylik d'Oran* (trc. Rousseau, Algier, 1857); Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale* (Paris, 1888—1891); Faure Biguet, *Histoire de l'Afrique septentrionale* (Paris, 1905); Masqueray, *Les révolutions de l'Afrique du Nord* (Lavisse ve Rambaud *Histoire générale*, IV, XX); Fournel, *Les Berbers* (Paris, 1875—1888); A. Bel, *Les Benou Ghânya* (Paris, 1903); A. Cour, *L'établissement des dynasties des chérifs au Maroc et leur rivalité avec les Turcs de la Régence d'Alger* (Paris, 1904); de Grammont, *Histoire d'Alger sous la domination turque* (Paris, 1886), ayn. mll., *Études algériennes: la course, l'esclavage, la rédemption* (*Revue historique*, 1884/1885); Haëdo, *Topografia e historia general de Arel* (Valladolid, 1612; frns. trc. *Rev. Africaine*, XIV ve XV); ayn. mll., *Epitome de los reyes de Argel* (frns. trc. Grammont, *Rev. Africaine*, XXIV, XXV); Dan, *Histoire de la barbarie et de ses corsaires* (Paris, 1637); Walzin Esterhazy, *De la domination turque dans l'ancienne régence d'Alger* (Paris, 1840); Playfair, *Relations de la Grande Breiagne avec les Etats barbaresques* (*Rev. Africaine*, XXI—XXV); Gramaye, *Africae illustratae libri decem* (Tournay, 1662); E. de la Primaudaie, *Docoaments sur l'histoire de l'occapotion espagnole* (*Rev. Africaine*, XIX—XXI); Cat, *Mission bibliographique en Espagne* (Paris, 1891); Ruff, *La domination espagnole à Oran sous le gouvernement du comte d'Alcaudete* (Paris, 1900); Masson, *Hist. des établissements et du commerce français dans l'Afrique barbaresque* (Paris, 1903); Nettement, *Hist. de la conquête d'Alger* (Paris, 1879); Pellissier de Raynaud, *Annales Algeriennes* (2. tab. Paris, 1854); C. Rousset, *L'Algérie de 1830 à 1840* (Paris, 1887); ayn. mll., *La conquête de l'Algérie 1841—1857* (1889); Fillias, *Hist. de la conquête de l'Algérie 1830—1860* (Paris, 1860); Rinn, *Hist. de l'insurrection de 1871* (Algier, 1891); Lamartiniére ve Lacroix, *Documents sur le nord-ouest africain* (Lille, ts.); Jules Ferry, *Le gouvernement de l'Algérie* (Paris, 1891); Burdeau, *L'Algérie en 1891* (Paris, 1892); Baudicour, *La colonisation de l'Algérie, ses éléments* (Paris, 1856); ayn. mll., *L'hist. de la colonisation de l'Algérie* (Paris, 1860); *Gouvernement général de l'Algérie*; *Enquête sur les résultats de la colonisation officielle de 1871 à 1895* (Algier, 1906); Ch. A. Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord* (Paris, 1931); S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord* (Paris, 1913—1928); G. Yver, G. Marçais, *Histoire de l'Algérie* (Paris, 1927); G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie du XIe au XIVe siecle* (Paris, 1913).

Â d e t l e r, d i n müesseseler. Villot, Moeurs, *coutumes et institutions des indigènes de l'Algérie* (Alger, 1888); E. Doutte, *L'Islam algérien en 1900* (Algier, 1900); Trumelet, *Les saints de l'Islam* (Paris, 1881); ayn. mll., *L'Algérie légendaire* (Algier, 1892); Rinn, *Marabouts et Khouans* (Algier, 1884); Depont ve Coppolani, *Les confréries religieuses musulmanes* (Algier, 1897); Mohammed ben Cheneb, *Proverbes arabes de l'Algérie et da Maghreb* (Paris, 1905—1907); A. Bernard ve N. Lacroix, *L'évolution du nomadisme* (Algier, Paris, 1906); Pouyanne, *La propriété foncière en Algérie* (Algier, 1903); Larcher, *Traité élementaire de législation algérienne* (Alger, 1903); Ismaël Hamet, *Les musalmans du Nord de l'Afrique* (Paris, 1906); V. Demontes, *Le peuple algérien* (Alger, 1906); Brunel, *La question*

indigène en Algérie (Paris, 1906); Marçais, *L'Art en Algérie* (Algier, 1906); Richard, *De la civilisation du peuple arabe* (Alger, 1850); ayn. mll., *Les mystères du peuple arabe* (Paris, 1860). — Bk. bir de R. L. Playfair, *A bibliography of Algeria, Papers of the Roy. Geogr. Soc.*; *Annales de géographie*'nin yıllık bibliyografyalarında, section II, *Géographie régionale, Afrique-Berberie*; *Bulletin de la Société de géographie d'Alger et de l'Afrique du Nord* (her yılın 4. trimestriti); *Les tables de la Revue des deux mondes et de la Revue africaine*: G. Colin, *Corpus des inscription arabes et turques de l'Algérie* (*Bibliothèque d'archéologie africaine*); Mercier, *Corpus des inscriptions arabes et turques de l'Algérie* (ayn. esr.); de Mas Latrie, *Traités de paix et de commerce entre Chretiens et Arabes au moyen âge* (Paris, 1866); Plantet, *Correspondance des deys d'Alger avec la Cour de France*, 1579—1883 (Paris, 1900); de Grammont, *Correspondance des consuls de France* (Alger, 1898); *Explorations scientifique de l'Algérie* (Paris, 1844); *Tableau des établissement français de l'Algérie* (Jahrg. 1838—1866); *Statistique générale de l'Algérie* (1866'dan itibâren) *Moniteur universel journal officiel* kolleksiyonları. (G. YVER.)

[Bu madde tahrir heyeti tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

CEZAYİR. CEZĀ'İR, Avrupa dillerinde Alger (frns.), Algeri (ital.), Algier (alm.), Algiers (ingl.), Afrika'nın şimâl sâhilinde Cezayir ülkesinin (Algérie) ve vilâyetinin (département d'Alger) merkezidir. Nüfusu, 1936 sayımına göre, 264.232'dir.

Romalıların yerleşmesinden önce burada, Finike yahut Kartacalıların, ticaret mevkii olarak, kullandıkları İcosium'un bulunduğu biliniyor. Bu şehir Vespasien zamanında lâtin müstemlekesi oldu, 371 veya 372'de berberî prensi Firmus tarafından zaptedildi ve bir müddet sonra, yine onun tarafından, Romalılara iade olundu. Burası, sonraları, bir piskoposluk merkezi olmuştur. V. asırdan sonra artık tarihte İcosium'dan bahsolunmaz. Sâhası türkler zamanındaki Cezayir'inkine hemen-hemen müsavi olan bu şehir, VII. asırda arap istilâsı sırasında harap olarak, ahalisi tarafından terkedilmiş olsa gerektir. XI. asırda bâzı tarihî inşaatın izleri henüz bâki idi. Bakrī (*al-Masālik* frns. tre. Slane. *Desc. de l'Afrique septentr.*, s. 156) de filhakika Banī Mazġannā'ların al Cazā'ir'inde eski âbidelerin, kadim kemerlerin, zemini mozaikli bir tiyatronun ve nihâyet *ibside* tarzında bir kilise duvarının mevcudiyetini kaydeder. Diğer inşaat ve bâzı kitâbeler 1830'dan beri meydana çıkarılmıştır (krş. *Corpas inscript. Latin.*, VIII b; XV ve *Supplement*; Gsell, *Atlas archéologique de l'Algérie*, fas. I, var. V, not).

Her ne kadar tâyini kâbil olmayan bir tarihte Şauhâcaler grupundan bir berberî kabîlesi olan Banī Mazġannālar gelip civara yerleşmişlerse de, İcosium'un bulunduğu mahâl X. asrın ortasına kadar boş kalmıştır. Zīrī b. Menād'ın saltanatı esnasında (945—971), bu emîrin oğlu Boluggīn bu sâhada bir şehir kurmak müsaadesini elde etmişti. Sahilden az bir mesâfede bulunan kayalık küçük adalar tabiî bir dalgakıran teşkil ettiği için, bu şehir Cazā'ir Banī Mazġannā ismini almıştır (İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, trc. Slane, *Hist. des Berb.*, II, 6). X. asrın sonundan itibaren, İbn Ḥavḳal'in tasvirinde görüldüğü gibi, bu yeni şehir, oldukça refaha kavuşmuştu. Bu seyyah der ki: „Cezayir bir körfezde kurulmuş ve sûrlarla çevrilmiştir; bir çok pazarları ve denize yakın tatlı su menbaları vardır... Bu şehrin etrafında pek geniş ovalar ve, bir çok berberî kabîleler ile meskûn, dağlar bulunur. Ahalinin başlıca servetini dağlarda otlayan öküz ve koyun sürüleri teşkil eder. Cezayir'den, ihrac maddesi olacak kadar bol bal çıkar; tereyağ, incir ve hububat hususunda da o kadar zengindir ki, Kayravān'a ve başka yerlere ihracat yapar. Denizde, şehrin karşısında bir ada mevcuttur, ahali, düşmanları tarafından tehdit edildikleri vakit buraya sığınır (İbn Ḥavḳal, frans. tre. de Slane, *JA*, şubat 1842, s. 183). Bakrī, Afrika'yı tasvirinde (*göst. yer.*), Cezayir'i „ispanyol, ifrīḳīyeli ve diğer gemicilerin sık sık uğradıkları" mahfuz bir liman olarak, zikreder.

Cezayir'in tarihi orta Magrib'inkine sıkı surette bağlıdır. XI. asırdan XVI. asra kadar Cezayir, bu memleket için çarpışan bütün fâtih ve müddeilerin hâkimiyetine boyun eğdi. Ḥammādīlerin emâretine dâhil olduktan sonra Murabıtların hükmü altına girdi, sonra 1152'de muvaḥḥidinin nufuzuna geçti. Banī Ġāniyaler Afrika'da tekrar Murabıt saltanatını kurmağa teşebbüs edince, 'Alī b. Ġāniya, Cezayir'i zaptetti (1185); burasını pek kısa bir müddet elinde tutabildi. Ahali kendisine karşı ayaklandı ve al-Manṣūr'a tâbi oldu. Bununla beraber Cezayir 623 (1226)'te Yaḥyā b. Ġāniya tarafından işgâl edildi. Al-Ma'mūn tarafından tekrar zaptedilen (628 = 1230) Cezayir'e, Ḥafṣīlerden bir vâli geldi (632 = 1234/1235). Fakat 664 (1255/1256)'ten itibaren Cezayirliler Tunus sultanının mümessilini kovarak, bir nevi cümhuriyet kurdular ve 676 (1277)'ya kadar müstakil kaldılar. Bu tarihte iki neticesiz teşeb-

büsü müteakip, Bicâye 'nin Ḥafṣî vâlisi, âsileri mağlûp etmeğe muvaffak oldu. Ḥafṣîlerdeu Abū Zakarîyā'. Bicâye 'de müstakil bir devlet kurduğu sırada, Bicâyeliler bu emîrin hâkimiyetini tanıdılar (684 = 1285) ise de, kendisine karşı tam bir sadakat beslemediler. İbn 'Allān isminde biri iktidarı eline geçirerek (1307), Bicâye emîrinin mümessillerini kovdu ve 14 sene müddetle, mâruz kaldığı bütün hücumları defetti. Bununla beraber, Cezayir 'i muhasara etmeğe gelen Tlemsen emîri, Abū Ḥammū I. 'ya mağlûp o'du (712 = 1312/1313). Bu defa Marînîler, Abdalvādîlere karşı yaptıkları muharebeler sırasında, bir çok kerre Cezayir 'e hâkim olmağa muvaffak oldular: Abu 'l-Ḥasan 'ın muvaffakiyetleri devrinde 1347 'den 1351 'e kadar ve daha sonra 1360 'ta ve 1393 'te. Abū Ḥammū II. 'ya gelince, şehri iki defa istirdat etti ise de, kat'î olarak elinde tutamadı. Maiyetinin zulmünden bizar olan halk, ilk önce Bicâye emîri Abū Zayyān 'a, sonra Marînîlerden 'Abd al-'Azîz 'e inkıyat ettiler. O sırada bu anarşiden istifâde ederek, Cezayir 'in hakikî hâkimleri, Mitîcalı arap kabîlesi Ṣa'āliba oldu. Bunlar Şanḥacaleri ovadan kovmuşlar ve Atlas dağlarına sürmüş'erdi. Reislerinden biri olan Sālim b. İbrāhîm, Zayyānîlere, Ḥafṣîlere, Marînîlere sadakat yemini edip, her birine sırası ile ihanet ederek, nihâyet kendisini bir çok defalar alfeden Abū Ḥammū II. tarafından öldürülünceye kadar (1378), Cezayir 'i istediği gibi, idare etti. Oğlu Abū Taşfîn 'in entrikalarından korkan Zayyānî emîri Abū Ḥammū hükûmet merkezini Tlemsen 'den Cezayir 'e nakletmeği düşünmüş, fakat bu projeyi tatbik edememişti. XV. asırda yeniden bir çok karışıklıklar zuhûr etti. 1438 'de Zayyānî'lerden Abū Zayyān Muḥammed, Tlemsen hükümdarına karşı ayaklandı; Cezayir 'i uzun bir muhasaradan sonra zaptetti ve şehri Mitîca, Medea, Miliana ve Tenes (Tanas) 'i ihtiva eden bir devletin merkezi yaptı. Emâret alâmetlerini ve al-Mustaʿîn bi-'llāh ismini aldı. Fakat idaresinin sertliğinden sıkı'an cezayirliler, aynı senenin eylûlünde kendisini katlettiler. Bu tarihten itibaren, türklerin istilâsına kadar, Cezayir 'de bir nevi küçük belde cümhuriyeti kuruldu. Bu cümhuriyet, Ṣa'āliba 'nin menfaat güden himâyesi altında, bir burjuva oligarşisi tarafından idâre edildi. Tarihî bir tasla ğını yaptığımız berberî Cezayir, hakikatte orta büyüklükte bir kasaba idi. Yalnız müslüman gemicilerin değil, aynı zamanda hıristiyan tâcirlerin de uğradığı limana ancak Mitîca 'nin komşuluğu bir az ehemmiyet verdirmekte idi. XV. asırda Venedik ve Floransa donanmaları buraya her sene uğrarlardı (Mas-Latrie, *Traités entre Chrétiens et Arabes...*, mukaddime, s. 330, 333). Ahalisi ne fikrî kabiliyetleri, ne de san'at zevkleri ile temâyüz etmişti. Okumuşları pek azdı. — Fakat bununla beraber zühd ve tekvası ile, kelâma âit mâlûmatı ile şöhret kazanmış murabıt Sîdî 'Abd al-Raḥmān al-Ṯa'ālibî (789—873 = 1387—1468) 'yi zikretmek icap eder; sonraları Cezayir 'in pîri addedilmiş olan bu mütedeyyin zatın hâtırası, orada hâlâ büyük bir hürmetle anılmaktadır. Câmilere gelince, ekserisi tezyinattan âri, cemaat yerleri gayr-i muntazam, damları kırmızı kiremitle örtülmüş, kaba binalardan ibaretti. Bunlardan bâzıları el'an mevcuttur: Sîdî Heddi, Sîdî-Ramażān ve bilhassa büyük câmi.

XV. asrın son ve XVI. asrın ilk senelerinde Cazayir, diğer Afrika sâhil şehirleri gibi, Endülüs 'ün hıristiyanlar tarafından zaptı hâdisesinin aksülameline uğradı; Endülüs 'ten gelen mülteciler (yahudiler, Endülüs arapları) ile nüfusu çoğaldı, fakat hıristiyan haçlı seferlerine karşı kendini müdafaaya mecbur kaldı. Filhakika katolik kıralar Afrika 'nın şimâl sâhilindeki bütün kaleleri hâkimiyetleri altına almak istiyorlardı. Oran 'ın, Pedro Nayarro ve Ximenes tarafından, zaptı (1509), Bicâye 'nin işgâli (1510), cezayirlilere tehlikenin yakınlığını ihtar etti. Cezayirliler, ispanyolların kuvvetine mukavemet edemeyeceklerinden, boyun eğdiler; katolik kıralını metbû tanımağı, kendisine her sene vergi vermeği, hıristiyan esirlerini azad etmeği, korsanlık etmemeği ve nihâyet limanlarını ispanyolların hasımlarına kapamağı teahhüt ettiler (31 kânun II. 1510). Şeyḫ Sālim al-Tūmî, mûteberandan bir heyetle bi'at ve Ferdinand 'a hediyeler takdim etmek üzere, bizzat İspanya 'ya gitti. Pedro Navaro, muahedenin korsanlığa âit maddelerinin icrasını te'min ve cezayirlilere nezâret etmek için, şehirden bir top menzili mesâfede bulunan Peñon adasına yerleşerek, orada bir kale inşa etti ve içine 200 kişilik bir kuvvet koydu. Korsanlığın ilgasından pek zarar gören Cezayir şehir ahâlisi, çok geçmeden bu vaziyetten bıkıp, usandılar ve İspanyol boyunduruğundan kurtulmağa çalıştılar. Katolik Ferdinand 'ın ölümü ile bütün Berberistan 'da hâsıl olan karışıklıktan istifâde eden cezayirliler, 1513 'ten beri Cicelli 'nin hâkimi bulunan türk denizcisi Oruç Reis 'ten yardım istemek üzere, bir hey'et göndermeğe, Sālim al-Tūmî 'yi ikna ettiler. Oruç, Cezayir 'e gitti ve bir halâskar gibi karşılandı ise de, Pennon 'a karşı bir şey yapamadı. Sālim al-Tūmî 'yi öldürterek, bertaraf ettikten sonra, kendini askerlerine sultan ilân ettirdi. Bunun üzerine Cezayir şehir ahâlisi, türkleri tardetmek üzere, ispanyollar ve Ṣa'ālibeler ile anlaştılar; fakat bu

isyan teşebbüsü meydana çıktı; fesatçı şeyhler yakalanıp başları kesildi, şüphe altında olanlar ve gayr-i memnunlar hapsedildi ve öldürüldü. Böylece Oruç Cezayir 'in hâkimi oldu. İspanyollar burayı onun elinden almak için boşuna uğraştılar. 1516 'da Don Diego de Vera ve 1519 'da Don Ugo de Moncada tarafından Cezayir 'e yapılan seferlerin ikisi de hezimetle neticelendi. Fakat Peñon, hıristiyanların elinde kaldığı müddetçe türk hâkimiyeti, kat'î olarak, yerleşmiş sayılamazdı. Oruç 'un vefatı, kardeşi ve halefi olan Hayreddin 'in idaresinin ilk zamanlarında mârûz kaldığı güçlükler İspanyol kalesinin düşmesini uzun zaman geciktirdi. Hasımlarına gâlip gelen Hayreddin, 1529 'da, 5 sene evvel Kabilîlerin kendisini koğdukları Cezayir 'e girince, bu işi sonuna erdirmek kararını verdi. 1529 mayıs başında Peñon 'a hücum etti. Vâli Don Martin de Vargas 22 gün top ateşine mukavemet etti. Nihâyet 27 mayıs 1529 'da, son 25 kişi ile birlikte, teslim olan Vargas, gâlibin emri ile, idam edildi. Peñon temelinden yıkılarak, enkazının bir kısmı adacıkları birbirine bağlamak için kullanıldı ve böylece bugün dahi Hayreddin ismi ile anılan bir mendirek vücuda geldi. Kendi istikametine amûd bir rıhtım ile tamamlanan bu mendirek, limanı şimâl ve şimâl-i garbî rüzgârlarından korurdu. Cezayir gemileri böylece kışı fırtınadan ve hıristiyan hücumlarından korkmaksızın geçirebilecekleri bir sığınak buldular. Deniz tarafına yerleştirilen bataryalar ile kara tarafına çekilen sûr, Cezayir 'i hemen-hemen zaptolunmaz bir hâle getirdi. Bütün bu tahkim işlerine Hayreddin 'in başladı ve halefleri olan beylerbeyleri tarafından devam edildi.

Türklerin Cezayir 'e yerleşmesi, hıristiyanlık için, dâimî bir tehlike teşkil ediyordu. Bu sebeple Charles Quint türk hâkimiyetini söküp atmağa teşebbüs etti. Daha 1535 'te Tunus 'u zaptetmiş ve oraya İspanya 'ya tâbi bir hükümdar yerleştirmişti. Cezayir 'i zaptetmek ile bu işi halledeceğini düşünmüştü. Charles Quint bâzı yerli şefler ile, hattâ bizzat Hayreddin ile yaptığı uzun müzakerelerden sonra, 1541 eylûlünde Afrika 'ya hareket etti. İmparatorun bizzat idâre ettiği sefer, Andre Doria 'nın kumandası altında, 12.330 gemici taşıyan bir donanma ile 24.000 kişilik bir ordudan mürekkep bulunuyordu. Charles Quint de, Vera ve Moncada 'dan daha talihli çıkmadı. İmparator 23 teşrin I. 'de Harrach (Ḥarrāš) suyunun munsabında karaya çıktı ve şehre hâkim Kudyat al-Ṣabūn tepesinde mevki almağa muvaffak oldu ise de, mahsurların şiddetli hücumları karşısında dayanamadı, perişan oldu. Malta şövalyelerinin cesareti olmasa idi, ihtimâl bozgunluk son derecesine varacaktı; bu şövalyeler mutaarrızları şehre kadar püskürttüler. Bunu gören Hasan Ağa kapıları derhâl kapattırdı. Aynı gece kopan ve 140 gemiyi harâp eden bir fırtına orduyu erzak ve mühimmatlan mahrum bırakarak, ric'ate mecbur etti. İmparator, güç halle ve katlanılmaz yorgunluklar pahasına, Matifou burnuna varabildi ve ordudan kalmış olan dökünüler tekrar gemilere bindiler. Büyük mikdarda ganimet elde eden cezayirliler artık mağlûp edilemeyeceklerini zannettiler.

Bu tarihten itibaren cezayirliler rahatça korsanlığa koyularak, 1830 'a kadar buna devam ettiler. Mamafih korsanlık yavaş-yavaş şekil ve vasfını değiştiriyordu. İlk zamanlar kâfirlere karşı bir harp iken, sonraları cezayirlilere kâr getiren bir iş oldu. Kazancının bir kısmını alan hükûmeti ve gemileri techiz için birleşen ferdleri, hattâ macerâlarında muvaffak olan korsanların ve gemi sâhiplerinin ihsanlarından faydalanan halkı da zenginleştirdi. Bu kazançlar bütün memleketlerden, ekseriyâ asılları hıristiyan olan sergüzeştçileri de cezbediyordu. 1688 'de Estrees 'nin idaresindeki fransız filosu şehri topa tuttu ve epeyce büyük zararlara sebep olarak, cezayirlileri sulh teklifine mecbur etti; 1773 'te Cezayir dayısı Muḥammed b. 'Oṡmān 'ın İspanya 'ya harp ilân etmesi üzerine, bu devlet tarafından Cezayir 'e, bir filo ile, 25.000 kişilik bir ordu gönderildi. 8 temmûz 1775 'te bu kuvvetler, Cezayir ordusu tarafından, mağlûp edildi. 1815 'ten sonra, Avrupa devletleri bu vaziyete nihâyet vermeğe karar vermiş görünüyorlardı. Esâretin ilgası hususunda Viyana kongrasının mukarreratını dayıya bildirmek üzere, 16 mayıs 1816 'da Cezayir 'e giden Lord Exmouth hakarete uğradığından, bir filo Cezayir 'in önüne kadar geldi ve şehre ateş açtı. Fakat cezayirliler büyük bir azimle kendilerini müdafaa ettiler (27 ağustos 1816). İngiltere ile dayı Hüseyin arasındaki bir ihtilâfı müteâkip şehir, amiral Neal tarafından, 1825 haziranında tekrar topa tutuldu ise de, bundan büyük bir zarar görmedi. Fransız ordusu 14 haziran 1830 'da, Cezayir 'in 23 km. garbında, Sīdī Ferruş 'te karaya çıktı ve 19 'unda dayının ordusunu Staweli ovasında mağlûp ederek, 29 haziranda Fort l'Empereur 'ün önüne geldi. Müdafileri tarafından tahliye edilmiş olan istihkâm işgâl edildi. Ertesi gün Hüseyin teslim şartnâmesini imzaladı.

Türk hâkimiyetinin teessüsü ve devamı. Cezayir 'i Akdeniz âleminin en orijinal şehirlerinden biri yapmıştı. Küçük berberî kasabası mâmur ve kalabalık bir şehir olmuştu. Türk Cezayir 'i Ḳaṣba (kale içindeki kısım) 'dan sâhile kadar uzanan kayalık yamaç üzerinde yayılmıştı. Cezayir hakkında etraflı bir tasvir bırakan Haëdo,

sûrları gerilmiş bir yaya benzetir. Bu tasvire göre, sûrlar yayı ve sâhil de, kirişi teşkil ediyordu. Sûrlar takriben 3.100 m. 'yi buluyordu. Hayreddin tarafından başlanan ve halefleri tarafından devam olunan istihkâmlar, şehrin muhafazasını te'min ediyordu. Müdafaa sistemi, Ḳaṣba 'nın sûru ile bir kaç istihkâm bataryasından müteşekkildi. 11—13 m. yüksekliğinde olan sûr, burçlar ile techiz edilmişti ve ön tarafında bir hendek vardı. Sûrun 5 kapısı vardı: liman cihetindeki Yalı (la Marine) ve Balıkhâne (Pêcherie) kapıları, cenupta, civarında idam hükümlerinin icra edildiği Bāb-'Azūn, şimâlde Bāb al-Vēd, cenûb-i garbîde Sultan kalesine giden yolun geçtiği Yeni-Kapı (Porte Neuve). Şehrin en yüksek yerinde inşa edilen Ḳaṣba, 1556 tarihinden itibâren, bir az daha alçakta olan eski berberî hisarının yerini işgâl etti. 1816'da 'Ali Ḫoca aşağı şehirde seleflerinin ikametgâhı olan ve mevkii icabı yeniçerilerin tecavüzüne mârûz bulunan Cenîna 'yi terkedince, Ḳaṣba, dayıların ikametgâhı oldu. Kışlaları, askerî depoları, bunlardan maada hükümdarın hazinesini ve hususî dâirelerini ihtivâ ediyordu. Şehrin hâricinde bizzat Ḳaṣba 'ya hâkim bir tepe üzerinde, Charles-Quint 'in ordugâhı yerinde, Ḥasan Ağa 'nın inşa ettiği Sulṭān Ḳal'a 'si (Fort l'Empereur, Burc al-Ṭāvūs) yükseliyordu.

Sûrların dâhilinde şehir, bir tepenin sırtına kat-kat kurulmuştu. Yerlilerin el'an „Cebel" dedikleri yüksek kısımda, ağaç destekleri istinat ettirilmiş, üst katları birbirine değecek kadar yakın, beyaz badanalı evler vardı. Merdiven basamakları ile kesilmiş, kemerlerin mevcudiyeti ile boş bir hâl almış ve ekseriya karşılaşan iki kişinin yan-yana geçemeyeceği kadar dar olan yokuşlu sokaklar, tepeye doğru yükseliyordu. Aşağı şehir, XVI. asrın son senelerinde reislerin oturmak için tercih ettikleri yer olmuştu. „Limanın ve mendireğin muhafazası onlara âit idi. Bundan dolayı bütün bu mahalle onlar için bir müstahkem mevki teşkil ediyor ve orada kendilerini baskınlara karşı emniyette hissediyorlardı" (de Grammont, *Hist. d'Alger sous la domination turque*, X, 127). Mâmi Arnavut, Süleyman Reis, Murad Reis, Arabacı Ali Biçenîn gibi, XVII. asırda yaşamış meşhur reislerinin sarayları ve câmileri de burada idi. Daha XVI. asrın son senelerinde 100 câmi, mescid ve zâviye vardı. Fransızların işgâli arifesinde 13 büyük, 109 küçük câmi, 32 mescid ve 5 zâviye mevcuttu. Bu binaların çoğu orta cesamette ve san'at kıymetleri az binalar idi. İçlerinde en ziyâde dikkati çekenleri, berberî devrine âit büyük câmiden maada, 1660 'ta hanefî mezhebine mensûp türkler için inşa olunan yeni câmi, bir çok renkler ile tezyin edilmiş Keçāva câmii, Sîda câmii, Ali Biçenîn câmii, Mezzo Morto câmii, 1623 'te İspanya 'dan iltica eden müslümanlar tarafından inşa edilen Endülüs câmii, 1709 'da dayı Muḥammed Bektaş zamanında inşa edilen Şurafā' 'zaviyesi v. b... (Diğer tarihî binalar için bk. G. Marçais, *L'exposition d'art musulman, la Revue Africaine*, Trimestre, 1905, 3. cü).

Cezayir 'in n ü f u s u, türk hâkimiyetinin devam ettiği 3 asır zarfında hissedilecek derecede değişti. 1612 'de şehirde 12.000 ev ve 60.000 nüfus bulunduğu hâlde, 1830 'da ancak 30.000 kişi kalmıştı. Bu nüfus 3 grupa ayrılabilecek, muhtelif unsurlardan (türk, magribî ve yahudi) müteşekkildi. Türkler çok mütesânit bir eşraf zümresi teşkil ediyorlardı. Ekseriyetinin menşe'i Anadolu olan bu adamlar buraya, milis saflarına „yoldaş" olmak üzere, gelmişlerdi. Milis nizamları, kendilerinin hükümetin en yüksek mevkii olan „ağalık" makamına erişmek emellerini beslemeğe müsait bulunuyordu. Halkça kendilerine e f e n d i ve a ğ a unvanları verilen türkler, basit bir yeniçeri de olsalar, Cezayir 'de üst tabakadan addedilirlerdi. Milis teşkilât mensûpları, bu teşkilât siyasî ehemmiyetini kaybettikten sonra bile, azametlerini biç bırakmamışlardı. Bir çokları yerli kadınlar ile evleniyorsa da, bunlardan doğan çocuklar, yâni kul-oğulları, ayrı bir sınıf telâkki ediliyordu. XVI. asrın son senelerinden sonra bunlar memuriyetlere tâyin edilmek hakkından mahrum edildiler ve en şiddetlisi 1663 'te kopan isyanlara rağmen, bu yasağı kaldırtamadılar. Türkler, bütün memlekette olduğu gibi, payitahtta da dâimâ bir ekalliyet olarak kalıyordu. Sayıları Hayreddin zamanında 10.000, beylerbeyler zamanında 30.000, 1634 'te 22.000 ve 1789 'da 5.000 olarak tahmin ediliyordu. 1830 'da bu sayı 4.000 'e inmişti. Şehrin fransızlar tarafından zaptının ferdasında bekâr yeniçerilerin memleketten çıkarılıp, Türkiye 'ye iadelerine karar verildi ve bu karar az sonra bütün milis âzasına teşmil olundu. Türkler ile beraber, Cezayir bahriyesine mühendis, amele, kılavuz yetiştirmiş ve içlerinden bâzı en meşhûr korsanlar da çıkmış olan, aslen avrupalı dönmeleri zikretmek icap eder. Seferlerin, Avrupa donanmalarının müdâhalesi ile, gittikçe güçleşmesi ve o kadar kâr getirmemesi, bunların sayılarını azaltti. Haëdo 'nun zamanında 20.000 kadar iken, XVIII. asrın sonlarında 200—300 'e düştüler.

Magribîler şehir halkının (balacī) ekseriyetini teşkil ediyordu. Bir kısmı eski Cezayir yerlilerinin ahfadı idi. Diğer kısmı da türkler zamanından beri gelmiş ve şehirlere yerleşmiş ecnebiler idi (hıristiyan zulmü ile İspan-

ya 'dan kovulan endülüslüler, avrupalı mâcerâperestler, kul-oğulları v. b.). Bunlar, umumî işlere her bangi bir şekilde iştirâkten memnû ve askerlikten müstesna olarak, türk hâkimiyetini mukavemetsiz kabûl ediyor ve Cezayir 'in sahne olduğu facialara alâkasız bir seyirci olarak kalıyorlardı. Memleketin iç taraflarından gelen bâzı yerliler de Cezayir 'e yerleşmişlerdi. Türk idaresi tarafından sıkı nezaret altında tutulan köylüler, rençber ve gündelikçi olarak çalışırlardı. Biskrîler hamallık ve Mzâblar ekmekçilik ederlerdi. Bütün bu *berrani* gruplarından her biri, işlerin gidişinden mes'ul bir *amîn* tarafından idare edilen küçük bir cemaat meydana getiriyordu. Magribîler (kul-oğulları ile birlikte) 1830 'da 18.000 kişi idi; zenciler 2.000, yerli berberîler de 1.000 kişi kadardı.

Yahudiler Cezayir şehrinin hayatında git gide daha ehemmiyetli bir mevkii işgâl ettiler. Sayıları az olan yerli musevilere, 1391 'de gelen ilk kafileyi müteâkip XV. ve bilhassa XVI. asırlarda gelen İspanya yahudileri katıldı. Hayreddin yahudilerin, muayyen bir sayıyı geçmeyecek hadde, dükkân açmak ve cizye vermek şartı ile, Cezayir 'de yerleşmelerine müsaade etti. Bunlardan beyler ile Avrupa hükûmetleri arasında âdetâ resmî bir mutavassıt vaziyetinde bulunan Soliman Jaekete (ölm. 1725), bilhassa Bacrîler ve Busnachler memleket işlerinde bir aralık pek büyük bir nufuz kazandılar. Nephtali Busnach, 25 sene (1780–1805) müddetle, beyleri ve dayıları keyfine göre azil ve nasbetti, memleketin bütün kaynaklarını elinde tutarak eyâleti kendi menfaatine göre idâre etti. Fakat bu taşkın tahakküm, şiddetli bir aksülamel ile neticelendi. Cezayir kıralı lâkabını almış olan Nephtali bir yeniçeri tarafından katledilince (1806), kanlı bir ayaklanma oldu; zengin yahudilerin mağazaları yağma edildi, bir çokları öldürüldü veya sürüldü. Bu hâl yahudiler için ağır bir darbe oldu. Sayıları, Rozet 'e göre, 4.000 'e inmişti. Yahudiler, kendilerini türklerden çok eziyet çekmiş gibi göstererek, fransız hâkimiyetini memnuniyetle karşıladılar. 1870 kararnâmesi, bunlara fransız vatandaşlığı hakkını da verdi.

Cezayir 'deki avrupalılar kısmen esirlerden, kısmen de hür tâcirlerden teşekkül ediyordu. Esirler, denizde korsanlar tarafından yakalanan yahut Akdeniz kıyılarına, bilhassa İspanya, İtalya, Korsika ve Sardunya sâhillerine yapılan akınlarda ele geçirilen hıristiyanlar idi. Bunların bir kısmı „beylik" hissesine ayrılır ve kalanlar bedestende müzâyede ile satılırdı. Serbest avrupalılara gelince, bunlar umumiyetle az sayıda idiler. Çünkü Cezayir, Berberistan 'ın diğer şehirlerinin ve bilhassa şark iskeleleri ile mukayese edilebilecek kadar, büyük bir ticarî ehemmiyeti haiz değildi. Konsoloslar ve bunların arasında üstünlüğü paylaşamayan fransız ve ingiliz konsolosları, konsolosluk memurları ve bâzı tâcirler mevcudu hiç bir zaman 100 'ü geçmeyen küçük bir koloni meydana getiriyordu. Türkler zamanında Cezayir şehri, mâliye nâzırının *hazinaci* nezâreti altında hususî bir idareye tâbi idi. Muhtelif kavim zümreleri (zenci, mzâblar v.b.) ve küçük san'at erbabı *amîn* 'lere tâbi loncalar teşkil ettikleri gibi, yahudiler de müntehap bir şefe tâbi „millet" meydana getiriyordu. Sayḫ al-balâd 'ın bütün *amîn* 'ler üzerinde nufuzu vardı Pazarların nezâreti *mukâtib* 'e, sokaklarınki, gündüzleri kâhyaya (ket-huda), geceleri, dâimâ türk olması icap eden, ağa al-ḳulla' 'a, hamamların, umumî evlerin inzibatı *mezvâr* 'a, çeşmelerin bakımı ve bunlara tahsis edilmiş vakıfların idaresi de, *amîn al-'uyûn* 'a âitti. Bu idare, memnuniyeti mucip bir tarzda devam ediyordu. Türk Cezayir 'ini ziyâret eden bütün seyyahlar burada tam bir âsâyişin mevcudiyetine şehadat ederlerdi. Bu idare cihazı, türk hâkimiyeti ile beraber ortadan kalktı.

1830 'dan sonra Cezayir büyük değişikliklere uğramış, eski türk-magribî şehri yerine yavaş yavaş büyük bir Avrupa şehri kaim olmuştur. Şehir fransızlar tarafından işgal edildikten sonra, halkın 10.000 'e varan büyük bir kütlesi Cezayir 'den ayrılmıştı. Bundan sonra, bir taraftan yerlilerin, diğer taraftan avrupalıların gelmesi ile, nüfusu sür'atle arttı. Birinci cihan harbine takaddüm eden son sayımda (1911) bu nüfus 162.000, 10 sene sonra 207.000, nihâyet 1936 'da 264.232 oldu (yakın eivarı ile beraber 364 000). Bu nüfusun 70 % 'ni avrupalılar (bunun takriben yarısı Fransa 'dan gelenlerin nesli, kalanı fransız vatandaşlığına geçmiş diğer avrupalılar ve ecnebi tabiyetinde bulunan ispanyollar, italyanlar ve sayısı 20.000 'i aşan yahudiler), 30 % kadarını da müslüman yerliler teşkil ediyordu. Bu artışa muvazi olarak şehrin sâhası da çok büyüdü. Cezayir, eski şehrin nüvesi etrafında, bilhassa deniz kıyısını tâkip eden 14 km. bir şerit gibi uzadı. Şehrin böyle uzunlama inkişafı, mevkiinin topoğrafyası icabı olmuş ve bu inkişaf şehre, kendi adını taşıyan koy kenarında, güzel bir amfiteatr manzarasını vermiştir. Ticâret faâliyetinin artması üzerine eski liman, ilk önce, Hayreddin mendirekinin uzatılması ve Bâb 'Azûn istihkâmına dayanan yeni bir rıhtım inşası ile genişletilmiş, daha sonra 1897—1912 seneleri arasında yeni bir liman (Ağa limanı) inşa olunmuş, bunun da kâfi gelmiyeceği anlaşılarak, daha yeni inşaata girişilmiştir. Limana girip çıkan

gemilerin tutarı XX. asır başında 2,5 milyon, birinci cihan harbine tekaddüm eden yıllarda 8 milyon iken, bu kemiyet 1935 'te 16,2 milyona çıkmıştır.

1830 'da Cezayir 'de mevcut 176 dinî binadan 1862 'de ancak 48 tanesi kalmıştır (9 büyük câmi, 19 küçük câmi, 20 mescid ve zâviye). El'an mevcut islâm binaları arasında bilhassa üçünün arkeolojik ve artistik değeri vardır: al-Saydiya câmiinden getirilen sütûnlar ile inşa edilen bir revakın tezyin ettiği büyük câmi, İstanbul 'daki bizans mâbedlerini hatırlatan salîp şeklinde bir plâna göre, 1660 'ta inşa edilmiş olan Balıkhâne câmii ve 1696 'da dayı al-Ḥâcci Aḥmed tarafından, daha eski bir binanın yerine kurulan Sîdî 'Abd al-Raḥmân al-Ṯa'âlibî câmii. Türkler tarafından yapılan sûrların büyük bir kısmı yıkılmış ve yerine şimdi ortadan kaldırılmağa başlanan yeni bir sûr inşa edilmişti. Eski Ḳaṣba 'nın ancak bir kaç bakiyesi kalmıştır. Yerliler şehrinin aşağı kısmı hemen tamamiyle modernleşti. Avrupavârî sokaklar açılmış ve yukarı kısmı ise, arzânî yollar ile kesilmek suretiyle orijinalliğini kaybetmiştir. Bu vandallık, işgâlin başlangıcında, avrupalılara, müstahkem sûr dâhilinde mesken tedariki bahanesi ile, yapılmış olsa bile, şehrin şimâl ve cenûba doğru tevessua meylinden sonra mâzûr görülemezdi. Avrupa hayat ve muaşereti git-gide bu yeni mahallelere de geçmektedir. Buna mukabil yukarı şehir müslüman hayatının merkezi kalmıştır. Yerli halk bu dar ve karanlık sokaklarda toplanır, yerli san'atların temerküz yeri burasıdır ve küçük esnaf da burada yerleşmiştir. Anlaşılıyor ki, fransızlar bir az geç olmakla beraber, şehrin bu kısmının muhafazası ve tam bir harâbîden korunması lüzumuna kani olmuşlardır. Bu maksatla 1905 'te „Societé du vieil Alger" adlı bir cemiyet teessüs etmiş ve müslüman Cezayir 'den kalan şeyleri aramağı ve korumağı kendine vazife edinmiştir.

Cezayir vilâyetinin merkezi olan Cezayir, bir kaç seneden beri fikrî hayatın ve islâmiyet tetkiklerinin de merkezi olmağa başlamıştır. 20 kânun I. 1879 kanunu ile 4 yüksek mektep (hukuk, tıp, fen ve edebiyat) te'sis edilmiş ve bu müessese 1909 'da Cezayir üniversitesi adını almıştır (talebe sayısı 1936/1937 ders yılı sonunda 2.227). Ayrıca Cezayir şehrinde bir millî kütüphâne, bir güzel san'atlar mektebi ve müteaddit müzeler (bilhassa islâm san'atları müzesi) bulunmaktadır. Müteaddit ilim cemiyetleri 1830 'dan beri şimâlî Afrika 'nın mazisi ve hâl-i hâzırı hakkında tetkiklere yardımlarda bulunmuşlar ve ezcümle ilk sırada gelen Societé historique in neşir vasıtası olan *Revue Africaine* 1856 'dan beri Afrika tarihi hakkında kıymetli eser ve vesikalar neşretmiştir. İslâmî ilimler Sîdî 'Abd al-Raḥmân al-Ṯa'âlibîya medresesinde tedris olunur. Burada, kelâm ve fıkıh ile beraber, modern ilimlerin mukaddematı öğretilir ve buradan hâkimler ile dinî memurlar (ḳâżî, 'udûl, imâm v.b.) yetişir. Millî kütüphânede arap, türk ve berberî yazmaları vardır.

Bibliyografya: *Corpus inscript. latin.*, VIII[b], XV (Icosium) ve zeyil.; G. Colin, *Corpus des inseriptions arabes et turques de l'Algérie*; I. *Département d'Alger* (Paris, 1901); Haede, *Topografia e hsitoria general de Argel* (Vâlladolid, 1612), frns. trc. Berbrugger et Monnereau (*Rev. Africaine*, XIV, XV); Venture de Paradis, *Alger au XVIIIe siècle* (nşr. E. Fagnan, Alger, 1898); Berbrugger et Devoulx, *Les casernes des Janissaires à Alger* (*Rev. Africaine*, III); A. Devoulx, *Les édifices religieux d'Alger* (*Rev. Africaine*, VI—XIII); ayn. mll., *Notes historiques sur les mosquées d'Alger* (*ayn. esr.*, IV, V); ayn. mll., *Alger, Etude aux époques romaine, arabe, turque* (*ayn. esr.*, XX, XXI); Rozet, *Voyage dans la Régence d'Alger* (Algier, 1833); E. Feydeau, *Alger, étude* (yeni tab., Paris, 1884); Olth, *Esquisses africaines dessinées pendant un voyage à Alger* (Bern, 1839); Guiauchain, *Alger* (Algier, 1905); Boutin, *Reconnaissane de la ville, des forts et batteries d'Alger* (1867, nşr. Nettement, *Histoire de la conquete d'Alger*; *Pièces justificatives*, nr. 5, s. 574—599; krş. bir de mad. CEZAYİR, bibliyografya); R. Lespes, *Alger. Etude de géographie et d'histoire* (Paris, 1930); ayn. mll., *L'origine du nom français d' „Alger"* (*Revue Africaine*, 1926, s. 326 v.d.).

(G. YVER.)

[Bu makale tahrir heyeti tarafından tâdil edilmiştir].

CEZAYİR-İ BAHR-İ SEFİD. CAZĀ'IR-I BAḤR-İ SAFİD, Ege denizi şark kıyısındaki adalardan mürekkep, evvelce osmanlı devletine tâbi bir vilâyetin adıdır. Bu vilâyet, merkezi Rodos olmak üzere, Rodos, Sakız, Midilli ve Limni sancaklarına ayrılıyordu. Sisam (Samos) adası ise, 1832 'den beri muhtar bir idareye sâhip bulunuyordu. Ege denizinde osmanlı hâkimiyeti altındaki adalardan Rodos ve On-İki-Ada 1911/1912 harbinde italyanların eline geçti; diğerleri ise, 1912/1913 Balkan harbi sırasında yunanlılar tarafından işgâl olundu. Lausanne muahedesi (24 temmûz 1923) ile, bu adaların siyâsî vaziyetleri tesbit edilerek, Çanakkale boğazı medhali civarındaki İmroz ve Bozca-Ada Türkiye 'ye iâde edilmiştir.

CEZAYİRLİ GÂZİ HASAN PAŞA. [Bk. HASAN PAŞA, CEZAYİRLİ, GÂZİ.]

CEZİME. CAZĪMA, AL-ABRAŞ yabut AL-VAŻŻĀḤ („cüzamlı"), efsânevî arap hükümdarı olup, aşağı Fırat mıntakasında, Laḫmī sülâlesinin buralara yerleşmesinden evvel, al-Ḥīra, al-Anbār v.s. şehirleri muhtevî büyük bir devlet te'sis eylemiş imiş. Laḫmīlerden evvelki devirde isimleri sayılan diğer emîrler ile münasebetleri hakkında türlü rivâyetler vardır. Şimâlî Arabistan an'aneleri ise, onu Azdī sülâlesinden göstermekle iktifa ediyorlar. Cazīma 'ye dâir hikâyeler halk arasında çok revacda olduğu gibi, bu isim ile münasebeti olan darb-ı meseller de vardır. Pek azametli olan Cazīma, kendisine işret ve sefâhat arkadaşı olarak, iki yıldız veya puttan (*al-farḳadāni* yahut *al-żayzanāni* veya *al-żarībāni*) başka, kimseyi istemezdi. Bununla beraber, sonra bu şerefi Mālik ve 'Aḳīl isminde iki adama tevcih etti. Bunlar Cazīma 'nin kaybolan hemşirezâdesi 'Amr b. 'Adī 'yi bulup getirmişlerdi. Cazīma hemşiresinin Laḫmīlerden 'Adī ile evlenmesine ancak sarhoş olduktan sonra izin verdi. Pek ziyâde hazz ile dinlenen bu menkıbe Peygamberin siretlerinde bile yer almıştır. Nihâyet kendini melike al-Zabbā' (Zenobia) 'ın aşkına kaptırarak, onun yanına gitti; o da Cazīma 'yi öldürttü.

Bu masallardan tarihî bir hakikat esası bulup çıkarmak, tabiî, mümkün değildir. Olsa-olsa Cazīma 'nin al-Zabbā' ile muasır olduğu vâkıası sâbit olur ki, bu da, yukarıda bahsi geçen 'Amr b. 'Adī 'nin oğlu olduğu rivâyet edilen İmrulḳays b. 'Amr için, al-Namāra kitâbesinin 328 tarihi ile mutabık düşmesi keyfiyeti ile teeyyüt etmektedir.

Bibliyografya: Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 746—761; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 53, 274; Ya'ḳūbī, *Historia* (nşr. Houtsma), I, 237; Dīnavarī (nşr. Guirgas), s. 56; İbn al-Faḳīh, *Bibl. Geogr. Arab.*, V, 181; İbn Rusteh (*ayn. esr.*, VII, 192); Mas'ūdī (*ayn. esr.*, VIII, 187, 202); ayn. mll., *Prairies d'or* (nşr. Barbier de Meynard), III, 181—194; *Kitāb al-Aġānī*, XIV, 72—76; Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 377; Caussin de Perceval, *Essai de l'histoire des Arabes*, II, 16—34; Rothstein, *Die Dynastie der Laḫmiden*, s. 38—40 (diğer bibliyografyada gösterilmiştir); G. Jacob, *Altarabische Beduinenleben*, s. 105. (FR. BUHL.)

CEZİME. CAZĪMA B. 'ADĪ, 'ADĪ B. AL-DU'İL B. BAKR B. 'ABD MANĀT B. KINĀNA 'nin oğludur; böyle olmakla beraber, umumiyetle, CAZĪMA B. 'ĀMİR B. 'ABD MANĀT B. KINĀNA adı ile tanınmıştır. Adını bu zâtın isminden alan ve Mekke 'ye yakın al-Ġumayṣā 'da yerleşmiş bulunan küçük kabîle, 8 (629) senesinde Ḫālid b. al-Walīd tarafından mârûz kaldığı hâinâne darbe dolayısiyle, mârûf olmuştur. Vak'adan 20 sene evvvel Ḫālid 'in amcası al-Fāḳih b. al-Muġīra, Kinâna âilesinden bâzı kimseler tarafından soyulmuş ve öldürülmüş, lâkin sonra ihtilâf hallolunmuş ve bu arada Cazīma 'ler islâmiyeti kabûl eylemişlerdi. Bu hâle rağmen, Cazīma 'ler kabîlesine, hasmâne bir maksatla değil, sâdece bir dâî gibi gönderilmiş olan Ḫālid, ilk iş olarak, silâhlarını terke ikna etti; sonra amcasının intikamını almak için, onları, soğuk kanlılıkla kılıçtan geçirtti. Vak'ayı Peygamber haber alınca, son derece müteessir olarak, öldürülenler için diyet verdirdi ve gasbedilen malları da tazmin ettirdi.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 1649/1650; İbn Hişām, s. 833 v.d.; Caussin de Perceval, *Essai*, III, 242—244; Müller, *Islam*, I, 155; Caetani, *Annali dell' Islam*, II, s. 148—152. (T. H. WEIR.)

CEZİRE. CAZĪRA (cem. CAZĀ'IR), „ada, yarım ada".—AL-CAZĪRA AL-ḪAŻRĀ. İspanya 'da bir şehir. Bk. mad. ELCEZİRE.—Al Cazā'ir=Cezayir [b. bk.].

Cazīrat Aḳūr yahut İḳlīm Aḳūr veyahut sâdece al-Cazīra, arap coğrafyacılarınca Fırat ile Dicle arasındaki arazinin (Mezopotamya) şimâl kısmına verilen addır. Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud, s. 273) 'ya nazaran, bu ülke şimâlde — Malatya ve Âmid 'de başlar ve cenûpta — Anbār 'dan Tekrīd 'e uzanan bir hat ile, Irak 'tan ayrılır. Krş. G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 24 v. d., 86—114.

CEZİRE. [Bk. KAHİRE.]

CEZİRE-İ İBN ÖMER. CAZĪRAT İBN 'OMAR (kısaca CAZĪRE, yâni „ada"; türkçe telâffuzu ve yazılışı Cizre), cenûb-i şarkî Anadolu 'da Dicle nehrinin garp kıyısında, 42° 5′ şark tûlü ve 37° 15′ şimâl arzında, deniz seviyesinden 400 m. irtifâda bulunan bir kasabadır. Arap coğrafyacıları bu beldeyi Dicle nehrinin, sun'î bir kanal vasıtası ile, kesilmiş bir büklümü içinde olarak târif ederlerse de, şimdi şehrin şarkından geçen nehir yatağı, Hartmann 'ın zannettiği gibi, sun'î bir mecra olmayıp, bir nehir büklümünün (Menderes) akar su tarafından kaidesinden aşındırılıp kesilmesi neticesinde meydana geldiğinde şüphe yoktur. Dicle 'nin şehir garbından geçen ve sûrların etrafını kuşatan „eski mecrası", şimdi çok defa kuru bir çukur sâha olarak, kavis şekli ile göze çarpmaktadır. Kâtib Çelebi, *Cihannümā* 'sında (s. 439 v.d.), nehrin feyezanı sırasında suların ikiye ayrılıp, şehri ve kalesini ihâta ettiğini ve bu suların kaleye zarar vermemesi için, taş

lan sedler yapılmış olduğunu ve halkın şehre girip-çıkması dâimâ köprüler vasıtası ile vukua geldiğinden, buraya Cezîre denildiğini ve adının da Emevî halifesi 'Omar b. 'Abd al-'Azîz 'e izâfe edildiğini kaydeder.

Kadîm zamanlarda bile, şimdiki Cazîrat İbn 'Omar civarında Bâzabdâ kalesinin bulunduğu yerde, Dicle üzerinde bir geçit vardı. Bunun yerini, o havâli hakkında Sachau tarafından verilen mâlûmata göre, M. Hartmann sıhhatle taayyün etmiştir (*Bohtân*, s. 98 v.d.). Şimdiki şehrin cenûbunda, eski Dicle köprüsü harâbesinin garbında, Zabdicene havâlisinin mevkii, yâni nehrin şarkında mı, yoksa garbında mı (şarkında olması ihtimâlinin daha ziyâda vârid olduğuna keldânî patrikliği ruhânî dâiresinin nehrin şark tarafında bulunması delâlet edebilir) olduğu, hâlâ halledilememiştir. Bâzabdâ ile Sapphe 'nin aynı mevki olduğuna dâir olan rivâyet, kat'îyetten uzak olduğu için, kabûl edilemez. Bu nokta için bk. Nöldeke, *Beiträge zur alten Geschichte* (*Festschrift für Kiepert*, s. 76 v. dd.); Chapot, *La frontière de l'Euphrate*, s. 319; Herzfeld, *Memnon*, I, 225; M. Streck, Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, *Suppl.*, s. 250.

Bâzabdâ mıntakasından arap coğrafyacıları dâimâ bahsederler. Burası, 'Omar 'in hilâfeti zamanında, Ġanam 'İyâż tarafından fethedilmiştir. Aynı isimdeki şehir hakkında ise, bildiklerimiz daha azdır. Dicle üstünde Cazîrat b. 'Omar 'in şimâlindeki bir köprü harâbesi, asıl meskûn olan semtin oraya pek yakın bir yerde bulunduğu zamandan kalmadır. Umumiyetle köprünün Sâsânîler devrine âit olduğu farzedilmektedir. Cazîrat b. 'Omar 'in yerlisi olan İbn al-Aşîr (XI, 204) VI. (XII) asırda orada bir köprünün inşasından bahsetmektedir ki, eğer kasdettiği bu köprü ise, bu iş sâdece tâmirden ibâret olacaktır. İbn al-Aşîr (Yâḳût, IV, 56) o vakit Bâzabdâ 'yı Cazîre 'nin karşısında, nehrin öte tarafında, garpta bir köy olarak tanıyordu.

Arap müellifleri, 250 'de ölen al-Ḥasan b. 'Omar b. Ḫaṭṭâb al-Taġlibî 'nin, Cazîrat b. 'Omar 'i bina edip, ismini veren zat olduğunu söylüyorlar. Şehrin en parlak devri IV. (X.) asır idi. Muḳaddasî (s. 139) onu, ahâlisi çok, iyi inşa edilmiş bir şehir, etrafı münbit bir arazi ile muhat ve Dicle üzerinde işleyen kayıklar ile Musul 'a bal, tereyağı, ceviz, badem, şam fıstığı v. b. ihrâc eden, bir liman diye târif eder. V. (XI.) asırda Emevîlerin [b. bk.] ve ondan sonra da Zangilerin [b. bk.] elinde idi. Daha sonraları Cazîra 'nin hükümdarı olarak, 'Azîzân ismi ile, bir kürt hânedanına rastlıyoruz. Bunlar Emevîlerden Hâlid b. al-Valîd neslinden olduklarını iddia ederlerse de, yazîdî oldukları anlaşılmıştır (krş. M. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 19). XIV. asırda İbn Baṭûṭa (II, 139) şehrin büyük bir kısmını harâbe hâlinde bulmuştur. Uzun Ḥasan tarafından memleketten sürülen eski hânedan bir müddet sonra tekrar kuvvet bulmuş ve şehir de Safevîlerden korunmak için, Selim I. 'in itaati altına girmiştir. O zamana kadar memleketin fi'len müstakil sâhipleri olan kürtler, osmanlı idaresi altında da aynı mevkii muhafaza etmişlerdir. Hattâ XIX. asırda hükümet zorlu tedbirler alarak, şehri hücum ile tekrar zaptetmiş ise de (1836), bir az sonra her şey yine eski hâlini almıştır. 1899 'da Lehmann-Haupt (*Armenien*, I, 363 v. dd.) orada kürt bamidiye alaylarını Cazîra 'nin asıl sâhipleri olarak bulmuştur.

XIX. asır sonuna doğru Cazîra 'de, Müller-Simonis 'e göre, 800 ev (120 'si hıristiyan), Sachau 'a göre, 600—800 ev vardı ve burada en ziyâde kürtçe konuşuluyordu. V. Cuinet, Cazîra 'nin 9.560 nüfusu olduğunu, bunun 4.460 'ının müslümanlardan, 5.100 kadarının da hıristiyanlardan (bilhassa gregoryen, katolik ve protestan ermeni ve az sayıda keldânî ve yâkûbî) terekküp ettiğini bildirir.

Bugün Mardin vilâyetine bağlı bir kaza merkezi olan Cazîra 'nin, 1940 sayımına göre, 5.575 nüfusu, kazanın da 1.675 km². arazisi üzerinde ve 86 muhtarlık (köy) ile beraber, 21.163 nüfusu vardır. Şimdiki kasaba eski şehrin bazalt sûrları ile çevrilmiş sâhanın ancak küçük bir kısmını işgâl etmekte, geri kalan yerler ya boş yahut harâbe yığınları ve mezarlıklar hâlinde bulunmaktadır.

XIX. asırın son yıllarında Cazîra 'nin dolambaçlı sokaklarında bir kaç eski kilise ve bir büyük câmi bulunuyor idi (Cuinet, Cazira 'de 5 câmi, bir çok mescid, 15 türbe, 5 han, 8 türk hamamı, 100 dükkân, hemen hemen boş bir kubbeli pazar, kışla ve askerî hastahâne bulunduğunu kaydeder). Şimâl köşesinde kâin kalenin bir kaç dâiresi hâlâ işgâl ediliyordu; kalan kısmı harâbe hâlinde idi. Cenupta adayı Dicle 'nin garbındaki araziye bağlayan orta çağ köprüsü, fevkalâde tâmire muhtâc bir hâlde, yakın zamanlara kadar kullanıldı ise de, şimdi tamamen terkedilmiştir. Kalenin yanında şimâl tarafta şark sâhili ile muvasala te'min eden sallardan bir köprü vardır. Şimdi buradan ancak sal ile geçiliyor. Birinci cihan harbinden sonra Cazîra, Dicle 'nin akış tarafında kasabanın hemen-hemen yakınında başlayan Suriye arâzisi ve 35 km. kadar cenupta başlayan Irak toprak'ları yanı başında, bir hudut beldesi olmuş, Musul istikametinde sevkeltiği mazı, hububat v. b. nakliyatı da hemen hemen durmuştur.

Bibliyografya: Arap coğrafyacılarının verdikleri mâlûmât için bk. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 93 v.d., 124 v.d.; M. Hartmann, *Bohtān*, s. 19 v.d., 33 v.dd., 98 v.dd.; Barb, *Sitzungsber. der Wiener Akad.*, XXVIII (1858), s. 5 v.d.; XXX (1859), s. 117—140; Petermann, *Reisen im Orient*, II, 45 v.dd.; Müller-Simonis, *L'Armenie*, s. 358—368; Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 512 v.d.; G. L. Bell, *Amurath to Amurath*, s. 296 v.d.; Preusser, *Nordmesopotamische Baudenkmäler*, s. 24 v.dd.; Müller-Simonis, *Von Kaukasus zum Persichen Meerbusen* (1897); R. Sachau, *Am Euphrat und Tigris* (1900); R. Blanchard, *Asie Occidentale, Geographie universelle*, VIII, s. 215; E. Banse, *Die Türkei*, s. 258 v.d.; *Diyarbekir vilâyeti sâlnâmeleri*.

(M. HARTMANN.)

[Bu makale tahrir heyeti tarafından tâdil edilmiştir].

CEZM. CAZM (A.; „kesmek"), arap gramer ıstılâhıdır (Apokopatus); muarîin 3 hâlinden birine, yânî kendinden evvel câzim bulunan sâlim bir muzari sigasına, fi'lin sonundaki sükûn ile mûtellerde yine fi'lin sonuna ârız olan hafif bir sesli harfe (hareke) verilen isimdir (*yaf'al*: *yaf'alu*; *yağzu*: *yağzū*). Cazm (sâlim fi'illere) şeklen mebni kelimelerin nihâyetlerindeki sükûna (Sibavayhi buna *vakf* da demektedir) tekabül eder; araplara göre, isimlerdeki *carr* [b. bk.]'e de benzer (ihbâriye sigasında — hâle ve inşâiye sigasında — mef'ûlün bihe kıyas edildiği gibi). Fakat ancak fiillerde bulunduğundan, *ḫaṣā'iṣ al-fi'l*'den mâduttur. Cazm bâzı isim ve ek nihâyetlerinde de görülür (bk. *Mufaṣṣal*, s. 112, 18). — Vakıf dolayısiyle, kelimelerin nihâyetlerinde kısa sadalı harflerin hazfı ile uzun sadalı harflerin kısaltılması ise, vurgu ile alâkalı olacaktır.

CEZÛLÎ. AL-CAZŪLĪ, ABŪ MŪSĀ 'ĪSĀ B. 'ABD AL-'AZĪZ B. YALALBAḤT B. 'ĪSĀ B. YŪMARĪLĪ (?—616?), berberî kabîlesine mensûptur. Cazûla (İbn Ḫallikān'ın yazdığı gibi, Cuzûla değil) yahut daha doğrusu Gazûla (bugünkü ismi Gazzûla), cenûbî Merâkeş'teki Yazdaktan'ın bir kısmıdır. Cazûlî, bilhassa arap gramerine dâir *Ḳanūn* adı ile yazdığı küçük bir mukaddimesi ile mârûftur.

Cazûlî Merâkeş'te tahsil ettikten sonra, Mekke ve Medine'yi ziyâret etmek üzere, şarka gitti. Kahire'de lûgat âlimlerinden meşhûr Abū Muḥammed 'Abd Allāh b. Barrī'nin derslerioe devam etti. Yazmış olduğu *Muḳaddima*'nin, hocası al-Zaccāci'nin *al-Cumal*'e dâir verdiği derslerin te'lîfinden ibâret olduğu, hattâ eserin müellifi kendisi olmadığını bizzat Cazûlî'nin de itiraf ettiği iddia olunmaktadır. Cazûlî Kahire'de, Abū Muḥammed İbn 'Ubayd Allāh ile birlikte, *Ṣaḥīḥ al-Buḫārī* tahsil etmiştir. Kahire'de iken, büyük bir muzayaka içinde idi. Tahsilini ikmâl edebilmek için, ihtiyaçlarını karşılayacak parayı tedarik maksadı ile, medreseye devamdan yazgeçerek, şehrin civar köylerinden birinin câmiinde imâmlık etmiştir.

Şarktan avdetinde bir müddet Bicâya şehrinde, yine darlık içinde, vaktini gramer tahsiline hasretmiştir. 543 (1148/1149)'te Cezayir şehrinde bulunduğu sırada, aslen Âşirli olan gramerci Abū 'Abd Allāh b. Muḥammed b. Ḳāsim b. Mandās'a kendi *Ḳanūn*'undan ders vermiştir. Endülüs'e geçerek, bir müddet Almeria'da gramer tedris etmiş ve İbn Barrī'den okuduğu ve onun tâlikatını ihtivâ eden İbn Sarrāc'ın *Uṣūl*'ünün bir nushasını bu şehirde terhin etmiştir. Borç mukabilinde eser kendisine terhin edilen adam, Cazûlî'nin hâlini mahallin en büyük zâdihi olan Abu 'l-'Abbās al-Maġribi'ye bildirmiş ve bu zat da Cazûlî için zamanın muvahhidîn sultanının himâyesini dilemiştir. Sultan, Cazûlî'yi Merâkeş büyük câmiinin hatipliğine tâyin etmiştir. Cazûlî bu şehir civarında Azammūr'da 606, 607 veya 610 yahut da, İbn Ḳunfuz'un *Vafayāt*'ına göre, 616 senesinde ölmüştür.

Talebesi arasında hassaten *Alfiyya* müellifi ilk gramerci Zayn al-Dīn Abu 'l-Ḥusayn Yaḥyā b. 'Abd al-Mu'ṭī (veya kısaca İbn Mu'ṭī) b. 'Abd al-Raḥmān Zavāvī ile hocasının *Ḳanūn*'u hakkında, bâzı nushaları Escorial (Kat. Derenbourg, nr. 2, 36, 190)'da bulunan bir şerh yazan Abū 'Alī 'Omar İbn Muḥammed b. 'Omar b. 'Abd Allāh al-Azdī al-Şalūbīnī'yi zikrederler.

Cazûlî aşağıdaki eserleri te'lîf etmiştir: 1. Ka'b b Zuhayr'in *Bānat Su'ād* isimli eserine bir şerh (nşr. M. R. Basset, Cezayir, 1910); 2. *al-Ḳanūn* (*al-Maḳaddima al-Cazūliyya* dahi tesmiye edilmektedir); 3. mezkûr eserin şerhi; 4. *Amālī fi 'l-naḥv*; 5. Abu 'l-Fatḥ 'Oṯmān İbn Cinnī'nin al Mutanabbī'nin divanı şerhinin ihtisarı; 6. *Uṣūl İbn Sarrāc*'ın şerhi (gramer).

Bibliyografya: İbn al-Abbār, *Takmila* (nşr. Codera, Madrid, 1889), nr. 1932; İbn Ḫallikān (nşr. de Slane), s. 486 (Kahire, 1310, I, 394); Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt fī ṭabaḳāt al-luġaviyīn va 'l-nuḥāt* (Kahire, 1326), s. 369; al-Ġubrinī, *'Unvān al-dirāya fī man 'urifa min al-'ulamā fī 'l-mi'at al-sābi'a bi-Bicāya* (Cezayir, 1911), s. 231; İbn Ḳunfuz, *Vafayāt* (husus. kütüp.); Aḥmed b. 'Alī al-Dalac, *al-Falāka va 'l-maflūkūn* (Kahire, 1322), s. 91; Brockelmann, *GAL*, I, 308.

(MOH. BEN CHENEB.)

CEZÛLÎ. AL-CAZŪLĪ, ABŪ 'ABD AL-LĀH MUḤAMMED B. SULAYMĀN B. ABĪ BAKR AL-CAZŪLĪ (GAZŪLĪ) AL-SIMLĀLĪ (?—1470?), babasının ve büyük babasının isimlerinde ittifak bulunmamasına rağmen, tercüme-i hâlini yazanların ve tarikâtine mensûp olanların söylediklerine göre, bütün tarikat müessisleri gibi, Peygamber neslinden gelmiştir. Cazūlī, aslen Atlas okyanusu ve Sahra Atlasları ile Vād Drā (Dar'a'dan bozma) arasında bulunan Fas Sūs Gazūla berberî kabîlesinden olup, Sūs'ta doğmuştur.

Memleketinde az-çok tahsil gördükten sonra, Fas şehrine giderek, *Madrasat al-ṣaffārīn*'e girmiştir. Medresede ikamet etmiş olduğu odayı hâlâ ziyâretçilere gösterirler. Cazūlī, kabîlesine döner-dönmez, yine şimâlî Fas'a gitmeğe mecbur oldu ki, sebebi şu şekilde izah edilmektedir: iki kabîle arasında geçen kanlı bir çarpışmadan sonra, kavga esnasında ölen bir adamın kendileri tarafından öldürülmediğini her iki kabîle de iddia etmişlerdi. İkî taraf bu meseleyi öyle şiddetle münâkaşa ediyorlardı ki, aralarında yeni bir çarpışma başlamak üzere idi. Bu sırada oraya gelen Cazūlī yeniden kan dökülmesini önlemek için, o adamı kendinin öldürdüğünü söyledi. Bu gibi hâllerde katilin kabîle hududundan dışarı atılması âdet olduğu için, Cazūlī'yi aralarından çıkardılar. O da Tanca'ya gitti ve oradan şarka geçerek, kâh Mekke ve Medine'de, kâh Kudüs'te 40 sene (?) kaldı. Sonra yine Fas'a döndü. Fas'taki bu ikinci ikameti esnasındadır ki, *al-Ḳaraviyīn* kütüphânesindeki kitapların yardımı ile, *Dalā'il al-ḫayrāt*'ı yazmıştır. Bu sırada da Mazagan şehrinin bir kaç km. cenûb-i garbîsinde Tīṭanfaṭṭar (bugünkü Tīṭ) şehrinde ikamet eden Şerîf (?) Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Âmġār'ın irşadı ile Şāẕilîya tarikatine girdi. Bunu müteâkip, aşk-ı hakikiye ermek için, 14 sene müddetle halvete çekildi. İnzivasından çıktıktan sonra yerleştiği Asfī (Safī)'de kısa bir zamanda tarikatinin sâliki o kadar çoğaldı ki, mahallin vâlisi nihâyet onu nefye mecbur oldu. Cazūlī Asfī şehri üzerine Allahın gazabını dâvet etmiş ve bunu müteâkip şehir 40 sene hıristiyânların (portekizliler) elinde kalmıştır. Hattâ vâli, bir gün Fâtımîlerden zuhûr edeceği beklenilen Mahdî'nin bu adam olduğuna hükmederek, onu zehirletmiş ve şeyh Cazūlī Abūġāl şehrinde zilkâde 869 veya 16 rebiülevvel 870, 872 veyahut da 16 rebiülevvel 875 tarihine müsadif çarşanba (dikkat!) günü ibâdetle meşgûl iken, vefat etmiştir (25 haziran—24 temmûz 1465; 7 teşrin II. 1465; 2 ağustos 1467—21 temmûz 1468, 13 eylûl 1470).

Müridlerinden biri olup, al-Sayyāf namı ile mârûf bulunan ve kendisini âdetâ bir peygamber saydıran 'Amr b. Sulaymān al-Şayẕamî Cazūlī'nin intikamını almağa kalktı. Mürşidinin cesedini bir tabuta koyarak, kıyam bayrağını açtı. Tam 20 sene, mürşidinin cesedini yanında gezdirerek, Sūs havâlisini ateşe verdi ve kana boyadı. Cesedi, her akşam *al-ribāṭ* adını verdiği bir yere koyardı; buranın etrafını muhafızlar sarar, içi zeytin yağı dolu bir fıçıya batırılmış insan gövdesi kalınlığında bir fitil sabaha kadar yanarak, orayı tenvir ederdi. 'Amr al-Sayyāf 890 (18 kânun II. 1485—6 kânun II. 1486) senesinde öldürülmüştür. Bunun üzerine Cazūlī'nin cesedi Ḥāḥa diyarında Āfġāl veya Āfūġāl adı ile tanınan yere gömüldü. 77 sene sonra, al-A'rac („topal") lâkabı ile mârûf sultan Abū 'Abbās Aḥmed'in Merâkeş'e girdiği esnada, siyasî bir maksada mâtuf olması muhtemel olan bir emir ile, Cazūlī'nin cesedi, yanında medfun bulunan sultanın babasının cesedi ile beraber, kabirlerinden çıkarılarak, tabutlara konulmuş ve Merâkeş'e nakledilerek, orada bir türbeye defnedilmiştir.

Rivâyete göre, şeyhin cesedi mezarından çıkarıldığı vakit, daha yeni ölmüş gibi imiş.

Tasavvuftaki gâyet vâsî mâlûmatından başka, Cazūlī fıkıhta da âlim idi ve İbn al-Ḥācib'in *Mudawwana*'sı ile *al-Muḫtaṣar al-far'ī*'sini ezbere bilirdi.

Tasavvufa müteallik bir çok kitaplarından ancak şunlar biliniyor: 1. *Dalā'il al-ḫayrāt wa ṣawārik al-anwār fī ẕikr al-ṣalāt 'ala 'l-nabī al-muḫtār* (Peygamberi tebcil için yazılmıştır). Bu eser müteaddit tabılar ile Mısır (Kahire)'da, İstanbul'da ve 1842'de Petersburg'da neşr-olunmuştur. 2. *Ḥizb al-falāḥ* (yazmaları, Berlin, 3886, Gotha, 820 ve Leyden, 2200[3]) ve 3. *Ḥizb subḥān al-dā'im lā yazūl* adı da verilen ve şâzilîlerde bulunan *Ḥizb al-Cazūlī*, halk dili ile yazılmıştır.

Cazūlī Şāẕilîyanin Cazūlîya kolu denilen bir tarikat te'sis etmiştir ki, bunun sâlikleri gündüzleri 14.000 defa *besmele*, 2 defa *dalā'il al-ḫayrāt* ve geceleri de bir defa *dalā'il al-ḫayrāt* ile *Kur'an*'ın 1/4'ini okumakla mükelleftirler.

Bibliyagrafya: İbn al-Ḳāḍī, *Cazwat al-iḳtibās fī man ḥalla min al-a'lām madinat Fās* (Fas, 1309), s. 135; Aḥmad Bābū, *Nayl al-ibtihāc bi taṭrīz al-dībāc* (Fas, 1317), s. 339; ayn. mll., *Kifāyat al-muḥtāc* (Cazayir medresesi, yazma, 174, v°); Muḥammed al-Mahdī al-Fāsī, *Mumti' al-asmā' fī ẕikr al-Cazūlī va 'l-tubbā' va mā laḥum min al-atbā'* (Fas, 1313), s. 2—33; al-Ḳādirī, *al-İşrāf 'alā nasab al-aḳṭāb al-arba'at al-aşrāf* (Fas, 1309); Abū Ḥāmid, *Mir'at al-maḥāsin min aḫbār Abī 'l-maḥāsin* (Cezayir millî kütüphânesi nezdinde mevcut yazma, 141, r°-).

al-Vafrānī, *Nuzhat al-hādī* (nşr. Houdas, Paris, 1888, metin s. 18); Aḥmed b. Ḫālid al-Nāṣirī al-Salāvī, *al-Istiḳṣā li aḫbār duval al-maġrib al-aḳṣā* (Kahire, 1312), II, 161; III, 7; Brockelmann, *GAL*, II, 252 v.d.

(MOH. BEN CHENEB.)

CEZZÂR AHMED PAŞA. CAZZÂR AḤMED PAŞA (?—1804), Osmanlı vâlilerinden olup, bosnalıdır. Doğum tarihini kat'î olarak tesbit etmek mümkün değildir. Kendisi gençliğinde İstanbul'a gelerek, berberlik etmiş ve bu san'atı dolayısiyle Hekim-oğlu Ali Paşa'nın hizmetine girerek, Ali Paşa'nın ikinci Mısır vâliliğinde maiyetinde bulunmuştur. Ali Paşa infisal ettikten sonra, Mısır'da kalarak, meşhûr Ali Bey ('Alī Bey al-Kabīr, 1177—1187)'in kölelerinden Abdullah Bey'e intisap eylemiştir. Abdullah Bey Bahire urbanı ile mücâdelede maktûl düşünce, Ahmed bir müddet yine Ali Bey'in kölelerinden Zülfikar'a intisap etmiş, onun tarafından Bahîre kâşifliğine (sancak beyliğine) tâyin edilmiş ve orada, Abdullah Bey'in intikamını almak için, urbandan yetmiş kadarını öldürüp, başlarını Mısır'a göndердiğinden, kendisine Ali Bey tarafından „deve kasabı" mânasına gelen Cezzâr lâkabı verilmiştir (*Mines de l'orient*, Wien, 1818, VI; *Siret Ahmed Cezzâr Paşa*, 289; 'Abd al-Raḥmān Cabartī, *'Acā'ib al-āsār fi 't-tarācim va 'l-aḫbār*, Mısır, 1297, III, 321; Cevdet, *Tarih*, III, 10). Ali Bey'in 18 memlûkünden biri bulunan Cezzâr, bunlardan Muḥammed Abu 'l-Ẕahab ile geçinememiş, aynı zamanda Mısır'da nufuzunu arttırmak ve bu arada rakiplerini de izâle etmek gâyesini tâkip eden Ali Bey, bu işlerde Cezzâr'ı kullanmak istcyince, Cazzâr, cezayirli kıyafetinde Özbek al-Yūsufī câmii yakınındaki evinden İskenderiye'ye kaçmış, orada da duramayarak, İstanbul'a gelmiş ise de, daha sonra tekrar Bahîre'ye dönmüş ve bir müddet Hunādī urbanı arasında yaşayarak, onlardan bir kızla evlenmiştir.

Ali Bey'in tazyiki karşısında tekrar Suriye'ye geçen Cezzâr, bir müddet, Beyrut ve Saydā havâlisine hâkim olup, Dayr al-Ḳamer'de oturan Şihāb âilesinden Amīr Manṣūr'a kapulandı ise de, daha sonra Şam muhafızı Osman Paşa'ya intisap ederek, onunla birlikte Akkâ, Ḥavrān ve Ṣafd hâkimi Zaydān âilesinden Ṭāhir 'Omar ile mücâdelelerde bulundu (Said Efendi, *Vasf-i Cezzâr Ahmed Paşa*, Üniversite kütüp., yazm., nr. 6206, var. 5 v.d.). Cezzâr, Osman Paşa'nın Kudüs vâlisi Halil Paşa ve Şihāb âilesi ile Zaydān âilesine karşı giriştiği harekâta da iştirâk etmiş (1771), bütün bu teşebbüslere karşı o esnada Akdeniz'de bulunan rus donanmasının muavenetini talep eden Ṭāhir 'Omar, Beyrut'u bu donanmaya şiddetle bombardıman ettirerek, Şihāb âilesini bu ittifaktan ayırınca, Beyrut Osman Paşa tarafından muhasara altına alınmıştır. Hisar önünde boynundan yaralanan Cezzâr, Amīr Yūsuf tarafından, Beyrut'a mütesellim tâyin edilmiş ise de, Şihāb âilesinin tarafdarlığını gütmediğinden, Kıbrıs'ta bulunan rus donanması, Amīr Yūsuf al-Şihābī'nin dâveti üzerine, ikinci defa Beyrut'a gelerek, denizden muhasaraya başlamış ve Şihāb âilesi, dürzi ve marūnî askeri ile, karadan muhasaraya iştirâk eylemiştir (1773; al-Şayḫ b. Yūsuf al-Şadyāḳ, *Iḫbār al-a'yān fī cabal al-Lubnān*, Beyrut, 1859, 395; *Sīrat Ahmed Cezzār Paşa*, s. 291; Said Efendi, *ayn. esr.*, var., 8). Fakat bir müddet sonra mütâreke akdolunduğu cihetle rus donanmasının Beyrut önünden çekilmesi üzerine, dürzi kuvveti şehre girmiş, Cezzâr da 4 aylık bir muhasaraya şiddetle mukavemetten sonra, mütareke mucibince, bayraklarını açıp, mehterhânesini çaldırarak, Şam'a avdet eylemiştir. Cezzâr'ın Beyrut müdafaasındaki yararlığı Osman Paşa tarafından takdir edildiği gibi, Ṭāhir 'Omar isyanının da bastırılması (1775), bu harekâta iştirâk için Akkâ önüne gelen kapudan-ı derya Cezayirli Hasan Paşa'nın memnuniyetini mueip olmuş ve Cezzâr, onun delâleti ile, evvelâ Akkâ muhafızlığına ve bir az sonra da vezaretle Saydā eyâletine tâyin edilmiştir. Cezzâr'ın bu memuriyette en büyük faâliyeti, Ṭāhir 'Omar'in oğullarından 'Alī, 'Oşmān ve Sa'īd ile olan muharebeleridir. Cezzâr bu âsîlerin en kuvvetlisi olan ve Ṣafd ile, Dayr Ḥannā'ya hâkim bulunan 'Alī Ṭāhir'e karşı, Osman Paşa ve Cezayirli Ḥasan Paşa ile müştereken harp etmiş, bu muharebeler neticesinde 'Alī Ṭāhir'i mağlûp ederek, elindeki kaleleri aldığı gibi, aynı zamanda bu havâlideki Şaḳr, 'Anaza, Banī Şaḫr ve Sardīya gibi kabîlelerin ve bâzı alevî şeyhlerinin isyanını bastırmış ve Osmanlı devleti için çok fâideli olan bütün bu hareketler sonunda Bilād Başşāra devletin nufuzu altına girerek, Cebel Durūz'daki Dayr al-Ḳamar zaptedilmiştir (1775). Cezzâr Ahmed Paşa 1780'de emîrülhaclık ile Şam eyâletine tâyin olunmuş, gerek Saydā, gerek Şam vâliliği zamanlarında dâimâ Akkâ kalesinde oturmağı tercih eylemiştir. Kendisini bir aralık kuşkulandıran kölelerini şiddetle te'dip ettiğini ve bu kölelerden 1000 kadarının Mısır'a kaçtığını biliyoruz. Bu yüzden Akkâ kalesinin zayıf kaldığını anlayan Cezzâr'ın memlûklerinden Süleyman ve Selim Paşa'lar, dürzîlerin de yardımı ile, kaleyi muhasaraya gelmişlerse de, gördükleri mukavemetten dolayı Süleyman Paşa Dayr al-Ḳamar'e çekilmek mecburiyetinde kalmıştır (Şidyāḳ, *ayn. esr.*,

s. 417; Cabartî, *ayn. esr.*, III, 321). Esasen Suriye'de büyük bir nufuzu olan Cezzâr, bu muvaffakiyetle daha ziyâde şöhret kazanmış, boşnaklar, arnavutlar ve magriblilerden mürekkep bir ordu kurduktan maada, bir de küçük donanma vücuda getirmiştir (H. Lammens, *ayn. esr.*, II, 115). Akkâ'da mevkiini kuvvetlendiren Cezzâr, civardaki Şihâb-oğullarını, Şûf ve al-Muḥtâr'da şayḫ al-maşâyiḫ olan Canbulâdîya âilesi ile, Nakdîya, Talḥuḳîya, Mulkîya, Ḥammâdîya, Ṣa'bîya, Cayṣîya, Banî Şadyâḳ ve Arslânîya âileleri nezdinde büyük bir nufuz ve itibar kazanıp, onlardan maktû bir vergi almağa başlamış, hattâ bâzılarına vâlilik tevcühü gibi cür'etkârâne teşebbüslere girişmiştir ki, bütün bunlar kendisinin, o havâlide istiklâle doğru gitmek arzusuna bir delildir. Akkâ'nın meşhûr hapishânesinde ora meşayihinden ezcümle Canbulâdîya ve Nakdîya âilesinden bir çok kimseler uzun müddet mevkuf tutulmuşlardır (Cabartî, III, 322; Şidyâḳ, *ayn. esr.*, s. 141).

1798 senesinde Napoléon Bonaparte'ın, Mısır'ı işgâli sırasında, Cezzâr ile anlaşmağa çalıştığını ve bir netice elde edemediğini biliyoruz. Osmanlı devleti Mısır'ı kurtarmağa hazırlanır ve Cezzâr da Akkâ'yı takviye edip kuvvetlerini al-'Ariş'e kadar sevk ederken, Bonaparte tecavüze geçerek, al-'Ariş, Ḫân-Yûnus, Gazza ve Yâfa'yı zaptedip, Akkâ önüne geldi (18 mart 1799). Bonaparte 24 saatte zaptetmek ümidinde bulunduğu söylenen Akkâ önünde ilk mağlûbiyetine uğradı. Filvâki Ahmed Paşa, kalenin müdafaa esbabı hazırladığı ve amiral Sidney-Smith kumandasındaki bir kaç ingiliz gemisi ile müştereken hareket eden osmanlı donanmasından yardım gördüğü için, Bonaparte'a karşı Akkâ'yı müdafaaya girişmiş ve fransızların şiddetli bombardımanlarına ve birbiri ardı sıra kalkıştıkları hücumlara muvaffakiyetle karşı koymuştu. Bu muharebeler vukû bulurken, ingiliz gemilerinden karaya 200 asker çıkarılmış ve aynı zamanda Bonaparte'ın mektep arkadaşı olup, bilâhare aleyhdarı kesilen topçu zabiti Philippeaux ile bir fransız istiḥkâm zabiti olan Tromelin de kalenin müdafaasına yardım etmiş ve muhasaranın 52. günü (7 mayıs) Hasan Kaptan kumandasında nizâm-ı cedid askeri ile boğaz kaleleri muhafızlarından mürekkep 3.000 türk askeri Akkâ'ya gelerek, muharebelere iştirâk eylemiştir (*Bonaparte'ın Akkâ muhasarasına dâir bir vekayiname*, nşr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Tarih semineri dergisi*, İstanbul, 1938, II, var. 6). Gerek Cezzâr'ın müdafaada gösterdiği azim ve mahâret, gerek kalenin yardım görmesi, Bonaparte'ın ümidini kırmış, 64 günlük muhasara esnasında bilhassa kalenin „Burc 'Alî" kısmına yaptığı 8 şiddetli hücum akamete uğramış ve nihâyet Akkâ önünde daha fazla kalmanın tehlikesini anlayarak, 21 mayıs akşamı muhasarayı ref'a mecbur kalmıştır.

Bu tehlikeyi de cesurâne önleyen Cezzâr, muhasara esnasında kendisine yardım etmeyen Cabal Lubnân hâkimi emîr Başîr al-Şihâbî ile uğraşmış ve bu yüzden de Şihâb âilesine tarafdarlık eden ingiliz amirali ile arası açılmıştır. Aynı zamanda, Mısır işleri için, kendisine büyük salâhiyetler verileceğini ümit etmiş, lâkin serdar Yusuf Ziya Paşa'nın Mısır'a gönderilmesine gücenerek, osmanlı ordusuna yardımda bulunmamış ve Yusuf Ziya Paşa'nın öldürtmek istediği arnavut İsmail Paşa'yı himâyesi altına almıştır. Bu hareketler üzerine Yusuf Ziya Paşa Cezzâr'ı tenkile karar vermişse de, İstanbul'a dönmeğe mecbur kaldığından, ona göz dağı vermek için, Yâfa'da Ebû Merak Mehmed Paşa'yı bırakmıştır. Buna mukabil Cezzâr da, arnavut İsmail Paşa'yı bir mıkdar kuvvetle göndererek, Mehmed Paşa'yı tazyika kalkışmış ve nihâyet İsmail Paşa'nın Mehmed Paşa ile anlaşacağını hissedince, onu Akkâ'da hapsetmiştir. Cezzâr'ın 1802'de Yafa'yı ele geçirmesi ve Nablus emîri ile mücâdele etmesi hükûmetçe isyan telâkki olunduğu hâlde, o aralık Vahhâbî isyanının tehlikeli bir hâl alması üzerine, Cezzâr'ın, affolunarak, uhdesine Hicaz seraskerliği ile Şam eyâleti tevcih edildiğini ve Mısır işlerini tasfiye vazifesinin de kerhen ona bırakıldığını görüyoruz. Fakat Cezzâr artık pek ihtiyarlamış, emîrülhâec vazifesini bile kendi yapamadığından, yerine kölelerinden Süleyman Paşa'yı göndermişti. Hükûmet, Cezzâr'ın son günlerini yaşamakta olduğunu anlayınca, ölümünden sonra Suriye ahvâlinin karışmaması ve senelerden beri topladığı hazinelerin şuna buna geçmemesi için tedbirler almaktan geri durmamış ve Cezzâr Ahmed Paşa da bu sırada Akkâ'da vefat etmiştir (23 nisan 1804).

Kaynaklar Cezzâr Ahmed Paşa'nın zeki, dirâyetli ve anlayışlı bir adam olup, pek çok meseleleri önceden keşfetmek hususunda büyük bir kabiliyet gösterdiğini söyler. Hattâ bu yüzden halk onun kerâmetine veya ilm-i cefirde mahâretine kani olmuştur. Mamafih gaddarlığı da iştihar eden Cezzâr, Osmanlı devletinin mütegallip vâlilerinden biri olup, merkezin emirlerine pek aldırış etmez ve buna mukabil, mevkiini muhafaza için, büyük ricâli hoşnut etmesinin yolunu bilir ve kıymetli hediyeler ile tarafdar kazanmağa dikkat ederdi. Cezzâr idare ettiği yerlerde âsâyişi te'min, Akkâ ile Şaydâ ve Beyrut'u tahkim ettiği gibi, Akkâ'da mükemmel bir câmi, bir çarşı ve bir çok çeşmeler ile

sebiller yaptırmak suretiyle, imâr faâliyeti göstermekten de hâlî kalmamıştır.

Bibliyografya: *Târîḫ fî aḥvâl-i Cezzâr Aḥmed Paşa* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 68); Muḥammed Ṭâbir b. 'Oṣmân, *Menâḳib va ġazavât-ı Ġâzi Ḥasan Paşa* (Süleymaniye kütüp., Esad Efendi yazm., nr. 2419, var. 80 v.d.); Muallim Nikola, *Kitâb-i fî şarḥi ḳıṣṣa Aḥmed Paşa al-Cezzâr* (Süleymaniye kütüp., Esad Efendi, nr. 2393); Baron de Tott, *Mémoires* (Amsterdam, 1784), IV, 114 v.d.; J. Minot, *Mémoires par servir à l'Histoire des expéditions en Egypte et en Syrie* (Paris, 1814), s. 121 v.d.; Amîr Ḥaydar Aḥmed al-Şihâbî, *Târîḫ* (Mısır, 1901), s. 800, 810 v.d.; Capitaine N. Bouron, *Les Druzes* (Paris, 1930), s. 138 v.d.; H. Lammens, *La Syrie* (Beyrut, 1921), II, 112—132; La Baron de Testa, *Recueil des traites de la Porte ottomane* (Paris, 1884), I, 547, 572, 573, 575 v.d.; E. Ziya Karal, *Fransa, Mısır ve Osmanlı imparatorluğu* (İstanbul, 1938), s. 112 v.d.; von Oppenheim, *Von Mittelmeer zum persischen Golf* (Berlin, 1900), I, 152 v.d.; Baring-Gould, *The Life of Napoleon Bonaparte* (London, 1897), 201—214; *Relation de la Campagne de Syrie* (par un officier d'artillerie de l'armée d'orient), Paris, 1839; J. de St. Denys, *Histoire de l'Empire ottomane* (Paris, 1884), II, 72—85.

(M. C. ŞAHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

CİBÂL. [Bk. CİBÂL.]

CİBÂL. CİBÂL (cem. < *cabal* „dağ"), araplarca eski Medya 'ya, yânî Irak-ı Acem 'e verilen addır. Cibâl Kufa ve Basra (İṣṭaḫrî, s. 195, İbn Ḥavḳal, s. 255) *Mâh* (*Mâda*, Medya: Nöldeke, *Gesch. der Araber*, s. 103, not 1) 'ı, yânî şarkta — Horasan çölü ile Fars eyâleti, garpta — Azerbaycan, şimâlde — Elbürz dağ silsilesi ve cenupta — Irak-ı Arap ve Hûzistan ile hudutlanmış olan eyâlettir. Bu isim, Hemedan 'dan Tahran civarında Ray 'e kadar uzanan ova ile Ḳumm 'a doğru giden ova müstesnâ, eyâletin tamamen dağlık olmasından ileri gelmektedir; burada seyr-i sefere elverişli nehirler bulunmaz. İsfahan civarında antimuan mâdenleri vardır (İṣṭaḫrî, s. 203; İbn Ḥavḳal, s. 267).— İklim umumiyetle soğuktur; kışın çok bol kar yağar. „Dağların pîri" (*senior, senex, vetulus de monte*) tâbiri ki, bununla Ḥaşşâşîn şeyhini ifâde ederler, arapça *şayḫ al-cibâl* 'in harfi harfine, fakat mânası yanlış bir tercümesidir ve „Medya İsmâilîlerinin şeyhi" demektir; bu şeyhin makarrı Ḳazvîn civarında Alamut [b. bk.] kalesi idi.

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam*, II, 15 (Barbier de Meynard, *Dict. de la Perse*, s. 151) A. F. Mehren, *Manuel de la Cosmographie*, s. 248; Muḳaddasî (nşr. de Goeje), s. 384; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 185 v.d. (CL. HUART.)

CİBÂL. AL-CİBÂL, Suriye 'nin cenup müntehasında, yüksek arazide, 'Araba [b. bk.] 'nin şarkında, şimâlde Sêl al-Ḳerâḥî ile cenupta Vâdî Abu 'l-Ḥamâm arasında bulunan bir bölgenin adıdır (bk. Musil, *Arabia Petroea*, II, i, 1). Bu isme ilk defa mezamirde (83, 8) rast gelinir. Yunanca Γεβαλην-ı kelimesi kısmen pek gayr-i muayyen bir mânada kullanılmıştır. Eski arap coğrafyacılarında al-Cibâl Sahra civarında Dimaşḳ (krş. msl. Ya'ḳûbî, s. 114, nşr. de Goeje), veya Filistin cenûbunun (İṣṭaḫrî, s. 58; İbn Ḥavḳal, s. 113) bir bölgesi gibi geçer. Ya'ḳûbî, al-Cibâl 'in merkezi olmak üzere, Ġarandal (eski Arindela) 'i gösterirse de, İṣṭaḫrî bu merkezin Ruvâş olduğunu söyler (bk. Musil, *ayn. esr.*, II, 2, s. 240) ki, burası şüphesiz eski çağların Robatha 'sıdır. Krş. İdrîsî (*Zeitschr. des Deutschen Pal.-Vereins*, VIII, 123) ve G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 32, 35, 395. (R. HARTMANN.)

CİBÛTÎ. [Bk. CİBÛTÎ.]

CİBÛTÎ. CİBÛTÎ, fransızların 'Aden körfezinden Bâb al-Mandab 'e geçilecek yerde bulunan Somali kıyıları müstemlekesinin merkezi olup, Tacurra körfezinin cenup sâhilinde 1888 'de, vâli Lagardo tarafından, te'sis edilmiş, bilâhare cenûbî Habeşistan 'a giden demir yolunun inşası ile ehemmiyet kazanmıştır. Nüfusu 1936 'da 15.000 olup, bunun ekseriyetini somalililer, gerisini avrupalılar (fransız, rum ve italyan) teşkil eder.

Bibliyografya: S. Vignéras, *Une mission française en Abyssinie* (Paris, 1897); Angoulvant ve Vignéras, *Djiboati, Mer Rouge, Abyssinie* (Paris, 1902); Michel, *Vers Fachoda* (Paris, ts.), fasıl II; Bernard Dutreuil, *Djibouti* (Paris, 1900); Peroz, *Le chemin de fer éthiopien et le port de Djibouti* (Paris, 1907). (RENÉ BASSET.)

CİCELLİ. CİJELLİ (Leo Africanus 'ta GEGEL ve eski garp müelliflerinde ZİZERİ, ZİGERY-GİGERRY, GİGERİ), şarkî Cezayir 'in Kabîliye bölgesinde ve Akdeniz kıyısında bulunan bir kasabadır. Düz ve yüksek bir sâhilde gemilerin karaya sokulup, fırtınadan barınmalarına elverişli 2 koy arasında uzanan kayalık bir yarım odanın tahkime müsait vaziyeti, pek eskiden beri dikkati çekmiş, fenikeliler burada, İdgil adını verdikleri, bir ticaret yeri kurmuşlar, bilâhare burası kartacalıların, daha sonra romalıların eline geçerek, İdgilgili adını almış, daha sonra ismen Vandal ve Bizans hâkimiyetine girmiş, arapların Magrib 'e gelmelerini müteâkip bir müddet hemen

hemen müstakil yaşamıştır. İbn Ḫaldūn (*Hist. des Berbères*, trc. de Slane, I, 198) Cicelli'nin ilk hicret asırlarında civar dağlarda yaşayan Ketāma berberî kabîlesine âit bulunduğunu kaydeder. Bakrî'nin ifâdesine bakılırsa (*Descr. de l'Afrique Septentrionale*, trc. de Slane, s. 193), kasaba tecâvüze uğrayıp, nüfusu azalmış olmalıdır. İdrîsî (trc. de Goeje, s. 114 'ye göre, Ḥammadî'ler burayı kendi arazilerine katarak, Cicelli'de bir burc inşa etmişlerdir. XII. asırda Cicelli hıristiyanların taarruzuna uğramıştır: 1143'te Sicilya kıralı Roger II.'in amiralı antakyalı Georges Cicelli'yi zaptetmiş ise de, dağlara kaçan halk, kışın hıristiyan donanmasının Sicilya'ya dönmesini müteâkip, tekrar şehre avdet eylemiştir. Aynı hâl ertesi sene de vâki olmuş ve 1152'de Ḥammadî hânedanını iskat edip, hıristiyanları şehri tahliyeye icbar eden 'Abd al-Mu'min'in teşebbüsüne kadar, böyle devam etmiştir. Muvahhidîn devletinin sukutundan sonra, Cicelli Hafsîlerin eline geçmiş, Tunus ve Bicāya emîrleri arasında didişme mevzuu olmuş ve bu esnada hemen-hemen müstakil yaşamıştır. Arpa, keten, kenevir, ceviz, incir gibi maddeler ihrâc etmek, Napoli, Pizza, Katalonya ve Ceneviz gemilerine limanlarını açmak suretiyle, ticarette bulunmuştur (Leo Africanus, V. kitap, nşr. Schefer, II, 83). Bu ticaret, XV. asırda korsanlığın artması üzerine, tedenniye uğramıştır.

XVI. asır başında cenevizler, Andrea Doria'nın kumandasında, Cicelli'yi işgâl etmişlerse de, ertesi yıl Oruç [b. bk.] halkın dâveti ve Kabiliye reisi Aḥmed b. al-Kâzî'nin yardımı ile, kaleyi zapt ve kendisine merkez ittihaz eylemiştir. Daha sonra 1520 ile 1527 arasında Barbaros Hayreddin Cicelli'ye yerleşmiş, hattâ burayı kendine devamlı merkez kurmağı da düşünmüş ise de, Cezayir'deki Peñon'un zaptından sonra bundan vaz geçmiş; fakat sadakatlerine mükâfat olmak üzere, şekir halkını vergiden müaf tutmuştur. XV. asır ile XVI. asrın ilk yarısında Cicelli gemicilerinin faaliyet ile devam ettikleri korsanlık, hıristiyan devletlerinin bâzı mukabelelerini celbetmiş, 1611'de bir ispanyol filosu şehri yakmış, 1664'te, duc de Beaufort'un kumandasında ve bir fransız donanması, burada korsanlara karşı devamlı bir üs te'sis etmek maksadı ile, Comte de Gadagne kumandasında 8.000 kişilik bir kuvveti karaya çıkarmıştır. Bu kuvvet her ne kadar şehri zapt etmiş ise de, kumandanlar arasında ihtilâf çıkması ve cezayirlilerin serî hareketleri, bu teşebbüsü bir felâketle neticelendirmiş ve istilâ kuvvetleri mevcudundan 2.000 kişiyi kaybederek, çekilmek zorunda kalmıştır. Bu sırada Cezayir'e hâkim olan türkler Cicelli'de küçük bir garnizon bulunduruyorlardı. Dayılar, Moḳrānî âilesine mensup murabıtların yardımı ile, yerlilerden gemi inşasına lüzumlu keresteyi temin edebiliyorlardı. Bu murabıtlardan al-Ḥācc 'Abd al-Ḳādir, 1168 (1775)'de kendisini babadan oğula intikal eden Cicelli emîrliğine tâyin ettirmeğe muvaffak olmuştur. Bu sırada Cicelli kabîlelerin getirdikleri bal-mumu, deri ve yün gibi maddeleri şimâlî Afrika'nın diğer limanlarına sevkeden oldukça faâl bir ihrâc iskelesi idi. Ticaretin te'min ettiği nisbî refah 1803'te Kabilî isyanı yüzünden tehlikeye düşmüş, Bū Dali (al-Ḥācc Muḥammed b. al-Ḥarş) şehri işgâl ederek, muhafız kuvvetleri tard eylemiş, sonra kendisini sultan ilân ederek, Cicelli'nin idaresini, *ağa* unvanı ile, kendi tevâbiinden birine vermiştir. Cezayir dayısının Reis Hamidu kumandasında gönderdiği filo, şehri topa tutmaktan başka, bir şey yapamamış (1805), fakat az sonra, Kabilîlerin fena muamelesinden rahatsız olan şehir halkı, kendiliklerinden dayıya mutavaat ettiklerinden Cicelli yeniden türk hâkimiyetine geçmiştir.

Cezayir'in 1830'da fransızlar tarafından istilâsı üzerine, Cicelli 1839'a kadar hemen-hemen müstakil yaşamış ve o sene mayısında fransızlar tarafından işgâl olunmuş ise de, işgâl kuvvetleri Kabililer tarafından ihata edildiğinden, uzun müddet şehirden çıkamamışlar ve ancak 1851'de Saint-Arnaud'nun seferi neticesinde, bu bölgede kat'î hâkimiyet te'sis edebilmişlerdir. Cicelli şimdi 9.500 kadar (1/3 avrupalı) nüfusu olan ve Kabiliye ormanlarının meşe mantarlarını ihrâe eden bir şehirdir. Bugünkü Cicelli 1856'da bir zelzele neticesinde harap olmuş bulunan eski türk şehri yerine inşa olunmuştur.

Bibliyografya: Metinde adı geçenlerden başka bk. Kâtib Çelebi, *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār*; Féraud, *Histoire des villes de la province de Constantine-Gigelli* (Constantine, 1870); Watbled, *Expédition du duc de Beaufort contre Gigelli* (*Revue Africaine*, 1873); Montchicourt, *l'expédition de Djidjelli en 1664* (*Revue Maritime*, 1898). (G. YVER.)

CİDDA. [Bk. CİDDE.]

CİDDE. CİDDA, arap müelliflerince CUDDA telâffuz olunur. Arabistan'ın Hicaz bölgesinde, Kızıl-Deniz kenarında bir limandır. Civarı çöl hâlinde olan bu mevki, her ne kadar iklimi elverişsiz ve suyu fena ise de, muhtemel olarak, islâmiyetten evvel de mevcut idi (krş. Sprenger, *Alte Geogr. Arabiens*, s. 39). Fakat halife 'Oṯmān zamanında, Mekke'nin limanı hâline konulmak suretiyle, ehemmiyet kazandı. Mek-

ke 'nin iaşesi Mısır 'dan, Cidde vasıtası ile, te'min edildiğinden, Cidde bir bakımdan Mısır 'a tâbi bulunuyordu; İṣṭaḫrī 'nin mâmur ve müreffeh bir ticaret şehri olarak tasvir ettiği Cidde 'nin gümrüğü (bk. Muḳaddasī, s. 79 ve 104) Hicaz 'a hâkim olanlara dâimâ mühim bir varidat kaynağı teşkil etmiştir. Buna hacılardan alınan aidat da inzimam ederdi. Denizden gelenler ve bilhassa 'Ayzāb [b. bk.] 'dan gemiye binen afrikalı hacılar, Arabistan toprağına burada ayak basarlardı. Nāṣir-i Ḫusrav (nşr. Schefer, s. 65, trc. s. 181 v. dd.), V. (XI.) asırda şehrin sūr ile muhat olduğunu, erkek nüfusunu 5.000 olarak tahmin ettiğini ve beldenin o zamanki Mekke şerifinin bir kölesi tarafından idare edildiğini kaydeder. İdrīsī 'ye göre (trc. Jaubert, I, 134, 136), şehrin kuvveti, malî bakımdan, Cidde 'nin liman varidatına dayanıyordu. Şehir yavaş-yavaş büyüyüp, gerek Mısır, gerek Hindistan ve gerek şarkî Afrika gemilerinin karşılaşmasına sahne olan mühim bir ticaret mevkii hâline geldi.

İbn Cubayr (nşr. de Coeje, s. 75 v. dd.), şehrin 579 (1183) yılındaki manzarası, kamıştan kulubeleri ve taş hanları, 'Omar ve Hārūn al-Raşīd 'den kalma oldukları söylenen sūr bakiyeleri ve câmileri, Şerif soyundan olan ahâlisi hakkında bir fikir vermekte ve şerifler tarafından alınan aidatı kaldırdığından dolayı, Ṣalāḥ al-Dīn 'i methetmektedir.

Cidde limanının vergi hâsılâtı, Mısır Memlûklerinin hırsını öteden beri tahrik ederdi Bunlar 1452 'den itibaren, bir kısmını şeriflere vermek üzere, bu aidatı bizzat cibâyete başlamışlar (bk. Snouck-Hurgronje, *Mekka*, I, 92 v. d., 99), 1511 'de ise, sultan Ḳānṣū Ġūrī devrinde buraya bir vâli göndermişlerdir. Bu vâli, şehri bedevîlere karşı müdafaa etmek üzere, bir sūr ile kuşatmış ve burayı portekizlilere karşı bir deniz üssü hâline koymuştur (krş. *ayn. esr.*, I, 102). Türk hâkimiyeti devrinde 1541 'de portekizlerin yaptığı bir hücum, bu tahkimâtın lüzumsuz olmadığını meydana çıkarmıştır. Osmanlılar zamanında Cidde bir sancak olmuş, daha sonra Habeş eyâletine merkez ittihaz edilmiş ve yakın zamanlarda ise, merkezi Mekke olan Hicaz vilâyetinin bir sancağı olmuştu. Sinan Paşa 'nın Yemen seferinden (966 = 1558/1559) sonra Cidde gümrüğü hasılâtının yarısı Cidde sancak beyine, yarısı da Mekke şerifine tahsis edilmiştir. Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, IX, 794 v. d.) şehir hakkında mâlûmat verdiği gibi, Kâtib Çelebi de şehirde susuzluktan, sıkıntı çekilirken, Mehmed IV. 'in vezir-i âzamı Kara Mustafa Paşa 'nın uzak yerlerden Cidde 'ye su getirttiğini, han, hamam ve câmi yaptırdığını kaydeder (*Cihannümâ*, s. 519).

1803 'te Vahhâbîler şerif Ġālib 'i, müstahkem Cidde 'de beyhûde yere muhasara etmişler; mamafih Mısır vâlisi Mehmed Ali türk hâkimiyetini yeniden ihya edinceye kadar, şerif bunlara boyun eğmeğe mecbur olmuştur. Burckhardt, 1814 'te Cidde 'yi, 12.000—15.000 nüfuslu, yeni inşa edilmiş sūrları, Mısır hâkimiyeti devrinden kalma kârgir evler ile kamıştan çürük-çarık kulübeleri geniş bir saha kaplayan bir şehir olarak tasvir eder. Cidde 'deki muhtelif ırktan insanlar içinde asıl yerlilerin azlığı, buna mukabil Yemen ve Hadramavtlıların çok kalabalık oluşu müellifin dikkatini çekmiştir. 1840 'ta Mısır hâkimiyeti yerine Osmanlı devletinin hâkimiyeti kaim olmuştur. 1860 'ta hacca giden Maltzan, Cidde 'yi Burckhardt 'ınkine çok benzer bir tarzda tasvir etmiş ve şehrin nüfusunu 15.000 olarak tahmin eylemiştir (Heuglin, bu nüfusu 1864 'te 40.000 tahmin eder). Süveyş kanalının açılması, Cidde 'nin dünya ticaretinde çoktan beri gerilemiş olan mevkiini hemen tamamiyle ortadan kaldırmıştır (krş. Snouck Hurgronje, *Verhandl. der Gesellsch. für Erdkunde*, XIV, 141), fakat Cidde, Hicaz 'ın iaşe kapısı ve hacıların iskelesi olarak kalmıştır. Her yıl gemiler ile hacc için Cidde 'ye gelenlerin sayısı, XX. asrın ilk senelerinde 100.000 'e yaklaşıyordu (1907 'de 108.000); bunlar Cidde ile Mekke arasında 90 km. mesafeyi kervanlar ile katederlerdi. 1908 'de Medine 'ye varmış olan Hicaz demir yolunu Mekke 'den sonra Cidde 'ye kadar temdit etmek projesi, birinci cihan harbi yüzünden tatbik edilememiştir. Cidde 'nin 17 kânun I. 1925 tarihinde Vahhâbî hükümdarı İbn Su'üd tarafından zaptı üzerine, Hicaz kıralı Ḥusayn 'in hükûmeti sona ermiştir. 1927 senesinde hacc maksadı ile Cidde 'ye gelenlerin sayısı 130.000 'i bulmuştu. Mekke ile Cidde arasında yolcu nakliyatı şimdi daha ziyâde motorlu vasıtalar ile yapılmaktadır. Son senelerde olduğu gibi, XX. asrın başlarında da 30.000 nüfusu (bilhassa Takrūrîler ile karışmış araplardan ibârettir; takriben 50 hıristiyan vardır) olan şehrin beyaz kireç taşından yapılmış, müteaddit katlı, hâricen zarif oyma tahtalar ile süslenmiş evleri alçak bir tepenin yamacında, büyücek gemilerin girmesine mâni olan sığ koy boyunca uzanmaktadır. 3 m. yüksekliğindeki sūrun 3 kapısı vardır; bunlar garpta — gümrük binasının yanında Bāb al-Şarīf, şarkta — Bāb Makka ve şimâlde — Bāb al-Cadīd yahut Bād al-Madīna 'dir ki, Avrupa konsoloslukları bu kapının yanında bulunurlar ve bunun önünde de Havva 'nın kızı diye anılan ve çok ziyâret edilen mârûf bir türbe vardır.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen kaynaklardan başka, bilhassa krş. Ritter,

DÜZELTMELER

CELÂLEDDİN RÛMİ mad. ilâve Mevlânâ 'nın divanında türkçe-farsça mülemmâ manzûmelere ve diğer eserlerinde de Türkçe kelimelere tesadüf edilir. Bu manzûmeler, bugüne kadar mâlûm olan, Anadolu sâhasında yazılmış ilk türkçe eserlardir. Bu manzûme ve kelimelerin, bâzı okunuş, transkripsiyon ve mâna yanlışlıkları bulunmakla beraber, oldukça tam toplaması M. Şerefeddin Yaltkaya (*Mevlânâ 'daki türkçe kelimeler ve türkçe şiirler*, *TM*, 1934, IV, 1:1—168) tarafından vücuda getirilmiştir.

Mevlânâ divanının tenkitli bir tabı bulunmaması, hakikatta kendi sine âit olmadığı hâlde divanının muahhar istinsahlarına girmiş bâzı türkçe veya türkçe-farsça manzûmelerin ona âit olduğu zehâbını uyandırmıştır. Meselâ M. Şerefeddin 'in yukarıda bahsi geçen tetkikinde 1 numara ile derecedilen manzûme Şayhî divanında mevcuttur. Esasen mezkûr makaledeki manzûmelerin bir kısmı lisenî husûsiyetler itibariyle, tekâmül bakımından elde mevcut XIII. asır Anadolu türkçe metinlerinden daha önceye âit olması lâzım gelen şakiller (sarih mef 'ûl eki *-nı, nî*, müfret 1 şahıs muzârî tasrifi *-r-men*, istikbâl eki *-ğay, gey* ve küçültme eki *-kına, -kine* gibi) ve XIII. asır Anadolu türkçesinde hattâ pek ez veya hiç görülmeyen kelimeler (*bayraş-* „sevinç halinde olmak", *bol* -„olmak", *kemiş* -„atmak", „*kökçek*", "güzel, *kığur-* „çağırmak, davet etmek", *ökäş* „*çok*" ve *tiyiş* „manzum söz deyiş" gibi) ihtivâ eder. Buna mekabil diğer bir kısmının (nr. I. II. V. VII.) dili XIV. ve hattâ XV. asır Anadolu türkçesidir.

Muhtelif tarikî devirlerde, türklerle temas netlecesinde, İran müelliflerince bâzı türkçe kelimelerin kullanıldığı mâlûmdur (Bu mecele hakkında umûmî bir fikir için bk. M. Fuat Köprülü, *Yeni fârisîde türk ansarları*, *TM*, 1942 VII—VIII, cüz 1, 1—16). Mevlânâ 'da da bu kabil türkçeden farsçaya mel adilmiş kelimeler vardır. Fakat onde rastlanan türkçe kelimelerin mühim bir kısmı muhitte konuşulan türkçe ile türklere bitaplar veya türklerin eğzından nakillerdir. Onda meselâ *ol* zamîri, *üzüm* kelimesi ve hatta *-yori* gibi türkçe emr-i hazır vardır. Bu bakımdan bu gibi sözleri ihtiva eden mısralar da türkçe-farsça mülemmâler addedilebilir.

Mevlânâ 'daki türkçe kelimeler üzerinde, M. Şerefeddin 'den önce Salemann, (*Noch einmal die Seldschukischen Verse*, *Melanges Asiatiques*, X. ilâve, 222—237) bir lûgatçe tanzim etmişti. M. Şerefeddin 'de buna nazaran daha fazla türkçe lûgat vardır. Mamafih bununla da Mevlânâ'daki bütün türkçe kelimeler derlenmiş değildir.

CELÂL-ZÂDE mad., s. 63 b. str. 14: *Niẓâm- al-Mulk namına* çıkarılacaktır

CELÂYİR mad. s. 65 b. str. 30: *Sultan İdris* yerine *Sultan Üveys* olacaktır.

CEM mad., s. 72 b. str. 11: *mektup* yerine *mektup yazmak*; s. 73 b. str. 12: *Roma* 'da yerine *Cem Roma* 'da; s. 74 a. str. 21; *Piojasco* yerine *Piozasco*; s. 78 b. str. 26; *R. Sabatini* yerine *R. Sabatini* (*Cesar Borgia*, *Paris*, *1937*, *s*, *88*); 79 a, str. 38: *Matta* yerine *Matteo*; s. 79 b. str. 16: *Pinturichio* yerine *Pinturicchio*; s. 79 b. str. 23: *Karabacch* yerine *Karabacek*; s. 80 a, str. 30: *Berlenghieri* yerine *Berlinghieri*; s. 80 b. str. 49; *Selmân Savci* yerine *Salmân Sâvaci* olacaktır.

Erdkunde, XIII, 6—33; von Maltzan, *Wallfahrt nach Mekka*, I, 216—323; ayn. mll., *Reise nach Südarabien*, s. 46 v.dd.; Hollanda ticaret mecmuası, nr. 272 (30 mayıs, 1912).

(R. HARTMANN.)

[Bu makale tahrir hey'eti tarafından ikmâl edilmiştir].

CİĞALA-ZÂDE (halk arasında CAĞALOĞLU), SİNAN (YUSUF SİNAN) PAŞA (1547 ? — 1605), türk devlet adamlarındandır. XVI. asrın ikinci yarısında ve XVII. asrın başlarında adı bir çok harplere ve zaferlere karışmış ve imparatorluk orduları ile donanmasını idare etmiş olan Ciğala-zâde, Kanunî Süleyman devrinde, enderûn-i humayundan yetişmiştir. Küçük adı Seipione olup, Messina'da doğmuştur ve Ciğala (ital. Cigala, Cicala) âilesine mensuptur. Cenova'da asîl bir Ciğala âilesinin mevcudiyeti, bunların, aslen Ceneviz oldukları hâlde, korsanlıkla Messina'da yerleştiklerini göstermektedir (krş. Iorga, *Geschichte d. Osm. Reich.*, Gotha, 1910, III, 183). Babası, türk tarihlerinde „Anapoli kapudanı" ve „Frenk kapudanı" diye anılan Ciğala (Visconti di Cicala), hayatını Charles Quint'in hizmetinde korsanlıkla geçirmiş ve anası ise, Novobrdo (Üsküp ile Priştina arasında bir kale) hisarı dizdarının kızı iken, esir edilmiştir (*Enctclop. Ital.*, X, 158, mad. CICALA). Kapudan Piyâle Paşa'nın Cerbe muzafferiyetinde (zilkâde 967 = temmûz 1561) aldığı esirler arasında bulunan bu baba oğul da, diğerleri ile birlikte, İstanbul'a getirildi ve esirlerin divana sevkedildiği sırada, genç Ciğala, padişahın dikkatini çekerek, iltifatına mazhar oldu. Dinini değiştirdikten sonra, kendisine Yusuf Sinan adı verildi. Babası, kısmen oğlunun ve kısmen de o sırada bâzı esirlerin, fidye-i necât vererek, tahlisini te'min eden Avusturya elçisi Busbecq'in nufuzu ile, tahlis olundu ve bir müddet Beyoğlu'nda yaşadıktan sonra, 1564'te Messina'da öldü.

Enderûn-i humayunda terbiye gören ve Kanunî Süleyman'ın teveccühünü kazanan Ciğala-zâde, evvelâ silâhdar ve sonra kapıcı-başı oldu. Bu vazifesi esnasında (1574) onun, o sırada isyan eden İvan (Joan cel-Cumplit)'ın yerine, Eflâk beyinin oğlu Petro (Petru Schiopul)'yu geçirdiğini görüyoruz. Çok geçmeden, yeniçerilerin uygunsuz hareketleri neticesinde azledilen yeniçeri ağasının yerine, Ciğala-zâde getirildi (982=1575). Mihrimah Sultan'ın, birinin ölümünden sonra diğerini almak suretiyle, iki torunu ile, 1573 ve 1576 senelerinde evlendi. Bu suretle hânedana intisap ettikten sonra, Ciğala-zâde Sinan Ağa, gerek mevkii ve gerek bu sıhriyeti dolayısiyle, büyük bir nufuz sâhibi oldu. Fakat bir müddetten beri intizamı bozulan yeniçerileri tam bir disiplin altına alamadığı görülünce, 2 sene sonra azledildi (muharrem 986=1578).

Ciğala-zâde'nin idare ve askerlik hayatında daha büyük vazifeler alması, 1577 (985)'de açılan İran harpleri sırasında vukû bulmuştur. Kendisini 1583 (991)'te Van beylerbeyi olarak görüyoruz. Yeni serdar Ferhad Paşa, Lala Mustafa Paşa zamanındaki Gürcüstan seferinde zaptedilen, fakat istihkâmları tamamen harap olan Revan kalesini kısa bir zamanda tâmir ettirmiş ve muhafazasını, vezâret payesi ile, Diyarbekir beylerbeyiliği uhdesinde kalmak suretiyle, o sırada Van beylerbeyi bulunan Ciğala-zâde Sinan Paşa'ya tevdî etmişti (10 ramazan 991= 28 eylûl 1583). Ciğala-zâde bu vazifede 2 sene kadar kaldı. 1584 tarihli bir hüküm, onun Revan'daki faâliyetini ve muvaffakiyetlerinin Bâbıâlide nasıl takdîr ve memnuniyetle karşılandığını göstermektedir (krş. Başvekâlet arşivi, mühimme defteri, nr. 53, s. 5). Ciğala-zâde 1585 (rebiülevvel 993) senesi iptidalarında ikinci defa Van beylerbeyiliğine tâyin edildi ve aynı zamanda, sadrâzam ve serdar Özdemir-oğlu Osman Paşa'ya, emri altındaki kuvvetlerle, mülâki olması bildirildi. Ciğala-zâde, bir müddet, bir taraftan Van havâlisinde âsâyişin te'mini, timarlılar ile yurtluk ve ocaklık sâhiplerinin sefere iştirâk ettirilmeleri gibi işler ile uğraştı, diğer taraftan Van gölünde işlemek üzere gemi tedariki ile meşgûl oldu. Sonra da, yaz ortasında, Çaldıran sahrasında serdara iltihak etti. Tebriz'in zaptını hedef tutan bu harekette öncülük yapan Ciğala-zâde, evvelâ Sûfiyân köyü civarında ve sonra, Diyarbekir beylerbeyi Mehmed Paşa ile birlikte, Uçan yaylasında büyük bir kuvvetle hücum eden Hamza Mirza kumandasındaki iranlılara karşı, muvaffakiyet kazandı. Tebriz'in zaptından sonra vukû bulan muharebelerin hepsine iştirâk eden Ciğala-zâde'nin tamamen muvaffak olduğu ve her zaman şeciâne çarpıştığı söylenemez. Bilâkis Hamza Mirza'nın Gence ve Karabağ hâkimi İmam-Kulı Han, Mürşid-Kulı Han ve diğer ümerâ ile, baskın şeklinde yapacağı haber alınan taarruzunu karşılamağa serdar tarafından memur edildiği vakit, bu hareket esnasında en büyük rol, Hikmetî Çelebi'nin Âlî'ye anlattığına göre, Ciğala-zâde ile birlikte bulunan kürd ümerâsından Mahmudî Hasan Bey tarafından oynanmıştır. İranlıların 3 şevvâldeki (28 eylûl 1585) hücumlarında da, Ciğala-zâde'nin, vaktinden evvel harp sâhasını terk etmek suretiyle, ordunun bozguna uğramasına ve Diyarbekir beylerbeyi Mehmed Paşa'nın şehid düşmesine sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Tebriz kalesinin inşası bitlikten ve muhafazası için kuvvet tefrik edildikten sonra, serdar, Ciğala-zâde'ye: — „Bu kalede ya sen kalmak gereksin, ya ben" — demişse de, kendisi bu hususta taallül etmiş ve zâten hasta olan Özdemir-oğlu da bu yüzden bir kat daha kuvvetten düşmüştür. Mamafih bir vesika, Tebriz hükûmetinin bir müddet için Sinan Paşa'ya tevcih edilmiş olduğunu ve „müşarünileyhin yanında hıfz ve harâset-i memleket için, bir yarar nâmdar ümerâya" ihtiyac hissedilmekle, Bitlis hâkimi Şeref Han'a bu yolda bir emir gönderildiğini bize göstermektedir (Başvekâlet arşivi, mühimme defteri, nr. 59 (993), s. 75).

Özdemir-oğlu'nun vefatını müteâkip (24 teşrin I. 1585) daha evvel emri İstanbul'dan gelen Ciğala-zâde, serdar kaimmakamlığına geçti ve Tebriz'e Trablusşam beylerbeyi Cafer Paşa'yı bırakarak, orduyu Van'a sevkederken, Hamza Mirza kuvvetlerini Acı-Su mevkiinde büyük bir mağlûbiyete uğratmağa muvaffak oldu (7 zilkâde 993 = 1585).

Mesih Paşa'nın sadâreti esnasında bir müddet serdar kalan Ciğala-zâde, o kış yeni bir hareket yapmamakla beraber, son hezimeti müteakip Tebriz'i muhasara eden Hamza Mirza'ya ve Tiflis'i almağa çalışan Gürcüstan hâkimi Simon'a karşı siyasî tertipler icrâsından geri durmadı; filhakika İran ordusundaki türkmen beyleri ile muhabere ederek, onları, iranlıların hiyaneti ile mahvettikleri Emirhan'dan dolayı, intikam almağa teşvik etti ve bu suretle Tebriz ile Tiflis'i muhasaradan kurtarmağa muvaffak oldu. Ferhad Paşa 994 (1586) senesi baharında şark seferine serdar tâyin edildiği sırada, Ciğala-zâde'ye de Bagdad eyâleti ile o bavâlideki beylerbeyiler üzerine serdarlık tevcih olundu. Ciğala-zâde'nin Bagdad'da kaldığı 5 sene dâimî harp ile geçti. İlk sene Pilur ve Nevar kalelerini zaptetti. 995'te iranlılar sulha tâlip oldukları için, Ciğala-zâde'ye, Hemedan tarafına ve o havâlideki İran kalelerine sefer olunmayarak, yalnız Hûzistan memleketlerinden Dizfûl (Peçevî'de Despûl)'a karşı bir hareket yapması emredilmişti. Bu seferi de zaferle başaran Ciğala-zâde, ertesi sene, İstanbul'dan gönderilenler ve o havâlinin kuvvetleri ile birlikte, evvelâ bâzı küçük kaleleri, sonra da Nihavend'i zapt ve burayı kethüdası Mehmed Ağa (Paşa)'ya tevcih etti. Bu mühim kaleyi kaybeden ve Ciğala-zâde'nin Hemedan fethine de teşebbüs edeceğini sanan iranlılardan Hemedan vâlisi Korkmaz Han ile Lûristan vâlisi Şahverdi Han, bütün kuvvetleri ile, Ciğala-zâde üzerine geldilerse de, vukû bulan bir muharebede (zilhicce 996) bozguna uğradılar. Korkmaz Han esir düştü. Şahverdi Han güçlükle kaçıp kurtuldu ise de, bilâhare itaat ve inkıyadını arzetti. Bu gibi başarılı hareketlerde bulunan ve Safevîler İran'ının Hûzistan ve Erdelân vilâyetlerinde bir çok fütuhatta bulunmak suretiyle harbin seyrini osmanlılar lehine çevirmekte büyük bir rol oynayan Ciğala-zâde, bir taraftan, İran iç işleri hakkında padişaha mufassal arizalar gönderirken, diğer taraftan da beylerbeyi bulunduğu Bagdad'ın terakki ve inkişafı yolunda bâzı tedbirler almakta idi. Ezcümle Bagdad'dan müstakil bir hacılar kafilesi çıkarılmasını ve bir emirülhacc tâyin edilmesini teklif ettiği gibi, halife 'Alî'nin mezarının bulunduğu Necef'e su getirmeği de istemişti. Ciğala-zâde'ye göre, evvelce buna benzer bir hâlde iken, Kanunî Süleyman'ın himmeti ile suya ve hayata kavuşan Kerbelâ gibi, Necef de, Fırat'tan bir kol alınarak, kurtarılmak ve imar edilmek ihtiyacında bulunuyordu. Bu zarûreti duyan beylerbeyi, bu sahada tetkiklerde de bulunmuş, „ilm-i mesâhat ve hendeseden haberdar mimarları" getirterek, projeler yaptırtmış ve bunun gâyet kolayca ve 120.000 filori ile yapılması mümkün olduğunu meydana çıkarmıştır. Şüphesiz büyük faydalar te'min edecek olan bu tasavvurlar, az sonra Bagdad'dan ayrılan Ciğala-zâde zamanında tahakkuk etmemekle beraber, onun aynı zamanda imarcı bir idareci olduğunu, samimî bir sünnî olmasına rağmen, şî'ilere karşı müsamahakârlığını göstermektedir. Diğer taraftan Ciğala-zâde, Bagdad'da daha XVIII. asırda bile Ciğala-zâde hanı denmekle meşhur olan, han ve kahvehâneyi bina ile etrafında mevcut sokakları imâr etmişti ki, zamanının şâirleri bu han ve kahvehâneyi medhetmişlerdir. Ciğala-zâde 1590'da, kısmen de İran ile sulh akdedilmesi yüzünden, Bagdad'dan ayrıldı. Nihâvend kalesini muhasaraya teşebbüs eden iranlılara karşı İstanbul'dan mütemadiyen asker talebinde bulunan Ciğala-zâde, İran ile akdedilecek sulha âdetâ engel telâkki olunduğu için, aleyhinde İstanbul'da oldukça kuvvetli bir cereyan vardı. Onun mütemâdi istekleri, sulhün aleyhinde bulunduğu zehabını hâsıl etmiş ve hakkında itimatsızlık uyandırmıştı. Hâlbuki Ciğala-zâde, iranlıların sulh istemekte samimî olmadıklarını, mütemadiyen hiyle ve fesat yaparak, fırsat kolladıklarını, şâyet sulha râzı olmak hayırlı ve faydalı ise, iki taraftan hudut tesbit edilmedikçe ve tamamiyle sulh hâli teessüs etmedikçe, hududu askersiz bırakmanın ve düşmana inanıp, ihmâl göstermenin câiz olamayacağı kanaatinde idi ve bunu aulatmağa çalışıyordu; diğer taraftan da, bu vazifesinden affedilerek, ehliyet ve mehâretini iddia ile kapudan-ı der-

yalığa, vezir-i sâlis basları ile, tâyinini istiyordu. Ciğala-zâde sulh akdedildikten sonra, evvelâ Erzurum beylerbeyiliğine tâyin edildi. 999 senesi ramazanında Kapudan Hasan Paşa'nın vefatıoda da arzusu yerine getirilerek, kapudan-ı derya oldu (25 ramazan = 17 temmûz 1591). Ciğala-zâde, donanma ocağının mâhir ve emekdar kaptanlarını (Frenk Câfer Paşa, Arnavut Memi Paşa gibi) tanımış ve takdir ederek dâimâ bunları istihdam etmiş olduğu için, bu ilk kaptanlığı oldukça muvaffakiyetli geçti. 1592 (1000/1001)'de Akdeniz'de donanmayı iyi bir şekilde sevk ve idare ettiği gibi, ertesi sene sadrâzam Sinan Paşa'nın Yanık-Kale'yi fethettiği esnada, o da Messina havâlisini vurarak düşmanın bâzı gemilerini İstanbul'a getirmişti (muharrem 1003 = teşrin I. 1594). Bu ganimetler arasında İspanya, Malta ve Floransa'ya âit gemiler bulunduğu için, esasen padişahın teveccühüne mazhar olan kapudan-ı deryaya karşı, İstanbul'da umumî bir muhabbet uyandı. Ciğala-zâde, Koca Sinan Paşa'nın üçüncü sadâreti sırasında, aynı zamanda dördüncü vezir idi. Hâiz olduğu nufuza güvenerek, o sırada kendisini Napoli'den ziyârete gelen kardeşi Carolo Cicala için evvelâ Boğdan voyvodalığını, sonra Naxos dukalığını talep etti. Annesini ve kız kardeşini beraberce Messina'dan getirterek, İstanbul'da yerleştirdi.

Bundan sonra Ciğala-zâde, 1595'teki saltanat tebeddülünde (cemâziyelevvel 1003 = kânun II.) devlet erkânı arasında yapılan değişiklikler sırasında azledilerek, yerine Halil Paşa getirildi. Nisanda Ferhad Paşa'ya karşı vukû bulan yeniçeri isyanında ise, muharrik sıfatı ile, Karahisar-ı Şarkî'ye sürgün edilmesi emrolundu. Mamafih hakkında verilen bu kararın kuvvede kaldığı görülmektedir. Çünkü bir kaç gün sonra Ferhad Paşa aleyhinde İbrahim Paşa ile birlikte padişaha mâruzatta bulunanlar arasında o da vardı. Çok geçmeden Ferhad Paşa'nın katlini müteakip, Avusturya seferine çıkması kendisine tebliğ olundu. Ciğala-zâde'nin hayatında mühim bir safha da Eğri seferidir. Vezir-i sâlis olarak bu sefere iştirâk eden Ciğala-zâde, bidâyette yapılan harp meclisinde hareketin Komârom'a karşı yapılmasını teklif etmişse de, bu teklifi kabûl edilmemiş ve bir müddet sonra Şam kuvvetleri ile birlikte, Hatvan'ın imdadına gönderilmiştir. Fakat bu hususta yavaşlık ve ihmâl göstermesi, bu kalenin ziyaına sebep olmuştur ki, Peçevî ve Naimâ, paşanın bu kabahatinden dolayı muahaze olunması beklenirken, hiç bir cezaya çarptırılmamasına hayret ederler. Ciğala-zâde Eğri'nin fethine iştirâk ettikten sonra, Haç-Ova (Keresztesmező) meydan muharebesinde (26 teşrin I. 1596) gizlenmiş olduğu pusudan pişdar suvarileri ile çıkıp, düşmanın arkasından şiddetle hücum etmek suretiyle, kat'î bir rol oynadı. Bu sebeple Ciğala-zâde muharebeyi müteâkip, sadrâzam İbrahim Paşa'dan önce, padişahın huzuruna gelerek: — „Bu yüz aklığına ben sebep oldum" — dedi ve Hoca Sâdeddin Efendi ve o sırada büyük bir nufûz sâhibi bulunan kapu-ağası Gazanfer Ağa'nın da iltimasları ile, sadâret mührü kendisine verildi. Bu devir vekayiinin içinde yaşayan ve bu muharebede bizzat bulunan müverrih Peçevî (II, 205): — „Müşârünileyhin vezâreti cemi âleme bir belâ ve musibet oldu nice yıllar def' olmadı" — diyerek, 40 gün devam eden sadrâzamlığında devletin başına bir çok gâileler çıkardığını ifâde ve makûl olmayan şiddetli ve zararlı bir takım tedbirler aldığına işâret eder. Bunlardan biri, muharebenin hemen ferdasında orduya geçit resmi yaptırarak, timar ve zeâmet sâhiplerinden, ulûfeli askerden mevcut bulunmayan 30.000 kişinin tahsisatını kesmesi ve bunları ağır cezaya ve idama mahkûm etmesi, orduya eski nizam ve disiplini iâde etmek gâyesini güden bir tedbir olmakla beraber, zararlı olmuş ve bu gibilerin, Anadolu'ya geçerek, isyan etmelerini ve devletin başına Celâlî hareketleri denilen gâilelerin açılmasını intac etmiştir. İkinci şiddetli tedbir de Kırım hanını azlettirmesidir. Ciğala-zâde, Eğri'ye bizzat gelmeyen ve istenildiğinden daha az bir kuvvetle yalnız kardeşi Feth-Giray'ı gönderen Kırım hanını azl ve yerine Feth-Giray'ı han nasbetmiş ve bir de bu yüzden Kırım'da isyan çıkmasına sebep olmuştur. Padişahın ordu ile birlikte avdeti ve Harmanlı'ya muvasalatı esnasında, Vâlide Sultan'dan aldığı bir mektup üzerine, Ciğala-zâde'nin azl ve Akşehir'e nefyini irâde etti. Onun sadâretine sebep olanlar, bu mayanda Hoca Sâdeddin ile Gazanfer Ağa, baş-imrahor Ahmed Ağa, Belgrad muhafızı Sokullu-zâde Hasan Paşa ve Haç-Ova zafernâmesini Ciğala-zâde'nin medhi ile dolduran nişancı Lâm Ali Çelebi, ya azledildiler veya gözden düştüler.

Bundan sonra Ciğala-zâde (cemâziyelevvel 1006), Şam vâlisi ve müteâkiben, sadâret kaymakamlığı Halil Paşa'ya tevcih olunduğu zaman, ikinci defa kapudan-ı derya tâyin edildi (27 şevvâl 1007 = 23 mayıs 1599). Bu defa da İnebahtı'da muhafız vazifesini görmek, Messina'ya sefer etmek ve Mısır'dan hazine getirmek üzere, İskenderiye'ye gitmek gibi, Akdeniz'de bâzı vazifeler alan ve donanmayı iyi idare ederek, Turgut Reis zamanından kalma Koca Hacı Reis gibi, tecrübeli denizcilerin tavsiyeleri ile hareket eden Ciğala-zâde, 1064 (muharrem 1013)'te, uhdesinde kapudanlık bu

lunmak suretiyle, şark seferi serdarlığına getirildi. Mamafih onun bu defa bu vazifesinde muvaffak olamadığını ve ümerâ ve asker arasında bir ahenk te'min edemediğini görüyoruz. Nitekim, Revan'a muvasalatından sonra, oğlu Mahmud Paşa'nın beylerbeyiliğinde bulunduğu Şirvan'a gitmek istediği vakit, asker kendisine karşı gelmiş: — „Deryâya sefer etsen, anani görmeğe gidersin; karaya serdar olsau, oğlunu getürmeğe rey edersin" — diyerek (Peçevî, II, 261), otağına hücum etmişlerdir. Diğer taraftan mağlûben avdet etliği Van'da eyâlet kuvvetleri ile kendisine intizar eden Halep beylerbeyi Canbulat-zâde Hüseyin Paşa'yı, vaktiyle sefere gelmediğini bahâne ederek, katletmesi de, yine devletin başına büyük bir gâile çıkmasına sebep oldu. Van'dan Diyarbekir'e gelen Ciğala-zâde recep 1014 (teşrin II. 1605)'te, bir rivâyete göre, kahrından zehir içmek suretiyle, bâzılarına göre de, teessür ve ıstırabından, vefat etti (Peçevî, II, 266).

Ciğala-zâde cesûr ve çok harp görmüş olmakla beraber, bütün müverrihler, onun mağrur, her kesi rencîde edecek derecede sert ve idaresiz bir adam olduğunda birleşirler. Ölümünden çok sonra, Sinan Paşa'nın gûyâ oğlu olan birisinin, hıristiyanlığı kabûl ederek, Avrupa'yı dolaştığı ve hürmetle karşılandığı hakkında yanlış bir rivâyet vardır (krş. Hammer, tre. Mehmed Atâ, VIII, 289; Iorga, *ayn. esr.*). İstanbul'da iki, Beşiktaş'ta bir mescid, bir medrese ve bir mektebi vardır. Ciğala-oğlu'nun sarayı ve hamamının bulunduğu semt bugün Cağaloğlu adını muhafaza etmekte ve bu suretle tanınmaktadır.

Bibliyografya: Başvekâlet arşivi, mühimme defterleri, nr. 34 (986), s. 11, 12; ur. 35; nr. 36, 38; nr. 44 (990), s. 123; nr. 52 (991), s. 37, 61; nr. 53 (992/993), s. 280, 298 v.dd.; nr. 56, 59 (993); nr. 74 (1011/1013), s. 101, 250, 259; Sarı Abdullah Efendi, *Dustūr al-inşâ'* (Üniversite kütüp., T. Y., nr. 3110); Azmî-zâde Hâletî, *Munşa'āt* (Üniversite kütüp., T. Y., nr. 1916, var. 22); 'Âlî, *Kunh al-aḫbār* (basılmamış kısımlar, Üniversite kütüp., T. Y., nr. 5959, var. 541, 545, 548, 550, 551 ve 5961, var. 466); *Tarih-i feth-i Eğri* (Hâlet Efendi kütüp., nr. 623 ve Esad Efendi kütüp., nr. 2151); Abdülkadir Efendi, *Topçular kâtibi tarihi* (bk. Ali İlhan. Edebiyat fakültesi, tarih tezi, 1933/1934, nr. XIV/41); Selânikî, *Târîḫ* (İstanbul, 1281), s. 198, 200, 292; Müneccim-Başı, *Şaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285), II, 550, 556; *Nuḫbat al-tavārīḫ* (İstanbul, 1276), s. 158, 160, 184; Peçevî, *Târîḫ* (İstanbul, 1283), II, fihrist; Naimâ, *Târîḫ*, I, fihrist; Kâtib Çelebi, *Fezleke* (İstanbul, 1286), I, 79, 88; Cevrî Çelebi, *Târîḫ* (İstanbul, 1297), II, 34, 38, 42; Nazmî-zâde Murtaza, *Gülşen-i hulefâ* (İstanbul, 1143), s. 65 v.d.; Atâ, *Târîḫ*, II, 42, 43; Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarā'* (İstanbul, 1271), s. 47 v.d.; *Harita-i kapudanān-ı derya*, s. 35 v.d.; Baronyai Decsi János, *Magyar Historiája, 1592—1598* (Pest, 1866), s. 266, 279; Gerlach, *Türkisches Tagebuch* (Frankfurt, 1674); Cl. Huart, *Histoire de Bagdad dans les temps modèrnes* (Paris, 1904), s. 46; Chalcondyl, *Continuation de l'histoire des Turcs*, II, 1029, 1034, 1079. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

CİHÂD. [Bk. CİHÂD.]

CİHÂD. CİHÂD, bir araya getirilen maddî ve mânevî bütün kuvvetleri, yüksek gâyeye ermek için, iyi niyet ile Allah yolunda kullanmaktır. Arapçada „takat, meşakkat ve zahmet" mânasındaki *cahd* aslından gelen bu kelime, bu ıstılâhî mefhumu, hâdiseler ile dolu geçen uzun zamanlar esnasında, tedricen bulmuştur. Bu bakımdan cihâdın da, devrelere ayrılarak, gözden geçirilmesi münasip olur.

I. Bi'setten asıl maksat olan yüksek gâyeye ermek için, bizzat Peygamber tarafından ve sahâbesinin de yardımı ile yapılmış olan mânevî cihâd (cihâd-ı kebîr). Kuvvetle muhtemel olduğuna göre, Mekke devrinin ortalarına doğru inen sûrede (krş. Suyūṭi, *İtḳān*, I, 12 v. d.) *cihâd* ile bu kökten müştak emir sigasının istimâl edilmiş olduğu görülüyor; XXV, 52'de: — „... Öyle ise, sen kâfirlere boyun eğme; bütün kuvvetini kullanarak, *Kur'an* ile onlara karşı mücâdele edip, büyük bir cihâd (*cihādan kabîran*) aç". — Bu âyette Peygamberin memur olduğu cihâdın, *Kur'an* ile yapılacağı emir olduğuna göre, harp şeklinde değil de, mânevî bir mücâhede ile olacağı âşikârdır. Zâten bi'setten sonra ikinci olarak inen sûrenin âyetlerinde, Allahı inkâr ve kendini tekzip edenlere uymaktan men'olunan Peygamber (LXVIII, 4, 8), üçüncü olarak inen sûrenin hemen başında, 1. ibâdet için çok müsâit bir zaman olduğundan, her gece yarısı veya bir az evvel yahut bir az sonra uyanarak, kalkmak, 2. *Kur'an*'ı tertil (*Kur'an*'ın kelimelerini tâne-tâne açık ve hususî bir ses ve edâ) ile tilâvet etmek, 3. Allahın adını anmak, 4. kendinden başka tapacak olmayan Allahı her işte vekil tutmak, 5. müşriklerin dediklerine karşı sabırlı olmak ve 6. müşriklerden tatlılıkla, fakat tamamen ayrılmak ile emrolunmuştu (LXXIII, 1—11). Peygamber ve bir kaç sahâbesi tarafından bu emirlerin yerine getirilmeğe başlanması, putperest müşriklere karşı büyük mânevî bir cihâd açmak demek idi. Çok geçmeden Peygamber müşrikleri doğrudan doğruya bilfiil tevhide dâvet ve *inẕār* (istik-

bâldeki tehlike ile korkutmak) ile memur edildi (LXXIV, 1—8); bu vazifenin ifâsına da hemen başlandı. Puta tapanlara karşı amansız ve çeşitli inzarı ihtivâ eden ve müslümanlığın esaslarını türlü ve mükerrer vecizeler ile bildiren *Kur'an*'ın Peygamber ve sahâbesi tarafından, gece yarılarından başlayarak, sabahlara kadar tertil ile okunması, göz yaşları ile yapılan zikir ve duaların semâlara yükselen hazin sesleri, böylo hâdiselere ilk defa şâhit olan Mekke muhitinde infiâl ve hayret ile karışık derin bir heyecan uyandırdıktan başka, bu haber bütün Arabistan'a da sür'atle yayılıyordu. Eşhür-i burûm (receb, zilkâde, zilhicce ve muharrem) ve hacc ayları dolayısiyle, Arabistan'ın her tarafından Mekke'ye gelen hacı, şâir, kâhin ve tâcirleri de bu hâdise yakından ilgilendirmeğe başladı. Bir müddet sonra, şirk ve câhiliyet hayatını çok sertçe tenkit eden ve yeni iman ve müslüman hayatını öğreten sûre ve âyetlerin inişi çok sıklaşmış idi. Peygamber de tatlılıkla, fakat hamlelerinin kuvvetini eksiltmeden, dâvetine ve sahâbesi de sadâkat ile ona yardımlarına devam ediyorlardı. Müşriklerin tazyikları gittikçe arttı. Bi'setin 5. yılı Peygamber evini değiştirmeğe ve 6. yılı da müslümanlardan bâzıları Mekke'yi bırakarak, Habeşistan'a hicrete mecbur kaldılar. İşte tahminen bu devirlerde Peygamber yine dâvetlerinde tatlılıktan ayrılmaması ve sabırlı olması emrini aldı. Bütün bu müddet zarfında sûre ve âyetlerin inişi, müslümanlığın kendi tâbirine göre, *inzâr* ve *tabşîr* devam ediyor, hacc ve mevsimler dolayısiyle, Kâbe'nin ziyâretine gelenler ile gizli temaslar yapılıyordu. Bütün engellere, yapılan bütün eza ve cefalara rağmen, Peygamber ve sahâbesi, *Kur'an*'ın tahakkukunu te'yid ettiği zafere inanıyorlardı. Peygamber Mekke'de kaldığı 13 senede, arasız cibadlar ile, müslümanlığın bütün esaslarını bildiren 85—87 kadar sûreyi tebliğ ettikten sonra, gizlice Medine yolunu tutmuştu. *Kur'an*'da „cihâd-ı kebir" diye bildirilen mânevî büyük cihâdın birinci ve en mühim faslı da, bu hicret ile kapanmış oluyordu (XXV, 52).

II. **Mânevî cihâd** ile varılan yüksek gâyenin müdafaası için, Peygamberin ve sahâbenin de iştirâki ile, ilk **ümmet devrinde yapılan savaşlar** (cihâd-ı sagîr). Hicret, umum müslümanlığın olduğu gibi, cihâd tarihinin de bir dönüm noktası olmuştu. Peygamber, Yaşrib'e gelir-gelmez, göç eden mekkeli müslümanlardan bâzıları ile yerlilerden münasip gördükleri arasında kardeşlik (*muvâḫāt*) te'sis etti. Müslümanlık zuhûrunda, hattâ bütün Mekke devrinde hususî bir ümmet nüvesi hâlini almakla beraber, mensûp olduğu kabîlenin *'âḳila* himâyesine sığınarak, varlığını saklayabildiği hâlde, bu defa, nesep ve kabîle bağlarından uzaklaşan tam bir ümmet hâline geçmek üzere bulunuyordu. Vâdinin bütün iktisadî münâsebetleri ile ilgili Mekke müşrikleri, Kâbe ve haremi bozmağa karar vermiş aşırı iddialı ve bütün bunları yıkmak için, binlerce vecizelerden ibâret *Kur'an*'ı yayan Peygamber ve arkadaşlarının, Şam ticaret yolları üzerinde birleşmelerine müsâhele ile bakamazlardı. Bu tehlikeli kimseler yok edilmeli ve cemiyetleri bir an evvel dağıtılmalı idi. Çok geçmeden, bu tehlikenin emareleri de artık belirmiş idi (Buḫārī, İstanbul, V, 3). Mekke'de fi'lî savaş hazırlığı başladı. Müslümanların bundan haberi vardı. Fakat Peygamber, yukarıda görüldüğü üzere, cihâdı *ḳitâl* şekline dökmekten ısrar ile men'edilmekte idi. Yalnız Mekke müşriklerinin Peygamber ve müslümanlara karşı revâ gördükleri eza ve cefalardan başka, bu sefer de canlarına kasd ile hicrete mecbur etmeleri, Peygamber ve müslümanlara çok ağır gelmişti. Bâzıları, Mekke'nin zengin tâcirlerinden iken, Yaşrib'e gelince, sermâyesiz kalmışlardı. Çünkü müşrikler muhâcirlerin Mekke'de kalan mal ve mülklerine el koymuşlardı. Mekke muhâcirlerini karşılayan Yaşribli ensar da, islâmı kabûl etmek ve müslümanları himâyelerine almak suretiyle, mekkelilerin düşmanları sırasına girmiş bulunuyorlardı. Artık mekkeliler tarafından üzerlerine gelmesi muhakkak olan kanlı savaşa el birliği ile karşı koymaları icap edecekti. Ensar ve mühacirîn, bütün müslümanlar, kitali muhakkak sayıyor ve buna hazırlanmanın lüzumuna inanıyorlardı. Medine'nin ilk devirlerinde inen sûrenin (XLVII, 4, 7) âyetlerinde: — „Kâfirlere karşı geldiğinizde boyunlarını vurun; onları yenince sağlam bağlayın; harp durunca, onları (esirleri) bir ihsan olarak salıverir veya bir fidye alarak, bırakırsınız. Hüküm budur" — deniliyor. Bu âyet, kâfirler ile olan cihâdın, nihâyet manevî mücâdele şeklinden çıkarak, kanlı savaş hâline geçmesini emrederken, zaferin müslümanlarda kalacağına da işâret ediyordu. Müslümanlar bunu anladılar ve ümide düştüler. Artık savaş emrinin kat'îleşmesini temennî ediyorlardı. Zâten hicreti müteâkip, müslümanlar mekkelilerin Şam'a giden kervan yollarını kontrolleri altına almağa çalışıyor, belki bu suretle Mekke'de kalan mallarının kurtarılabileceğini umuyorlardı. Mühacirlerden müteşekkil müfrezeler (*sariya*) Kurayş kervanları ile karşılaşıyor ve bâzan da çarpışıyorlardı. Bu hâle nazaran, günün birinde Medine'nin baskına uğrayacağı da muhakkak idi.

Mevsûk rivâyetlere göre, *ḳitâl*'in tedricen bâzı mühim şartlara bağlı olarak ibâhesini,

buna izin verildiğini ve nihâyet vucubunu ilk defa bildiren âyetler şunlardır: 1. „sizin ile kıtâl edenler (vuruşanlar) ile Allah yolunda kıtâl edin, fakat haksız taarruz etmeyin (*valā ta'tadū*). Allah haksız taarruz edenleri sevmez" (II, 190). — Bâzı müdekkiklere göre, kıtâlin ibahesini ilk defa bildiren âyet budur (bk. Al-Caṣṣāṣ, *Aḥkām al-Ḳur'ān*, İstanbul, I, 257). Bu anlayışa göre, buradaki emir ibâhe için oluyor, demektir. Aynı zamanda ilk tecâvüz edilemeyeceği ve yahut bilfiil harbe iştirâk etmeyen veya edemeyenlere dokunulmayacağı da anlaşılıyor. — 2. „Sizce hoş görülmediği hâlde, kital üzerinize farz kılındı. Hoş görmediğiniz şey bâzan sizin için hayırlı olur; Sevdiğiniz şey de bâzan sizin için şer olur. Allah bilir fakat siz bilmezsiniz" (II, 216). — 3. „Sana *şehr-i harām* 'dan ve o ayda kıtâlden soruyorlar. De ki: — şehr-i harâmda kıtâl büyük günahtır, Allah yolundan alıkoymaktır, Allaha karşı küfürdür; Mescid-i Harâm 'dan alıkoymak ve ehlini ondan çıkarmak ise, Allah indinde daha büyüktür; fitne çıkarmak, katilden de büyüktür. Yapabilseler, dininizden çevirinceye kadar durmadan, sizinle kıtâlden fârig olmayacaklar" (II, 216). Bu âyette, araplarda barış ayları olan eşhür-i hurüm [b. bk.]'de ve Mescid-i Harâm'da kıtâl memnu olduğu ve müslümanlık da bu hürmeti kabûl ettiği hâlde, düşmanın bunu bilfiil ihlâl ettiği ve niyetlerinin de tamamiyle bozuk olduğu, madde gösterilerek ve delilleri ile izah ediliyor. Bunun için harâm olan zaman (eşhür-i hurüm), haram olan mahal (Mescid-i Harâm) farkı gözetmeksizin müşrikler ile müslümanlar arasında harp hâli var, tıpkı onların yaptıkları ile misilleme yapılabilecek, demektir; şu hâlde, 4. „onları nerede bulursanız öldürün; sizi nasıl çıkardılarsa siz de onları çıkarın. Fitne, katilden daha zorludur. Mescid-i Harâm önünde sizinle kıtâl edinceye kadar, onlarla orada kıtâl yapmayın. Sizinle kıtâl edince, siz de onları katledin. Kâfirin cezası böyledir. Onlar vazgeçerlerse, Allah *ġafūr* ve *raḥīm* 'dir. Fitne tamamiyle bitinceye, ancak Allahın dini tekarrür edinceye kadar, onlar ile vuruşun. Vaz geçerlerse artık düşmanlık ancak zâlimlere karşıdır. Harâm aylar karşılıklıdır. Bütün hürmetlerde misli ile mukabele vardır. Size tecâvüz edene, siz de tecâvüz edersiniz. Allahtan sakının. Biliniz ki, Allah sakınanlar iledir" (II, 192, 3, 4, 5).

Bu izin ve emir âyetlerinin bâzılarında bunun sakınılması mümkün olmayan bir mecburiyet olduğu, din için olmadığı, çünkü müslümanlığın cebre dayanmadan yürüyebilecek tabiî bir din olduğu ayrıca tasrih edilmektedir. Zâten Peygamberin bi'setinden sonra, Allah indinde yegâne fıtrî din olduğu bildirilen müslümanlıkta ve dinde hiç bir vecihle zor kullanılmayacağı da, ayrıca bir umde olarak, tebârüz ettirilmektedir (III, 19; II, 256). *Kur'an* 'a göre, ahdi bozmak, hiyânet, siyâsette iki yüzlülük, arkadan vurmak teşebbüsü ve el altından düşmanlar ile anlaşmak, kıtâlin mühim sebeplerinden sayılır. Bununla beraber hicretin orta devirlerinde inen sûrenin bâzı âyetlerinde, kıtâl meselelerinde müşriklerin de zarar ikâ etmiş olanları ile olmayanlarının bir tutulmaması tavsiye ediliyordu. Fakat git-gide şirk, kıtâli mûcip sebeplerin başlıcalarından sayılmağa başladı. Bütün müşriklerin, kıtâli mûcip sebepler üzerinde ittifak ettikleri müteaddit müşâhede ve tecrübeler ile sâbit olmuştu. Bunun için müşriklerin hepsi birden düşman sayıldı (IX, 36; VIII, 57, 58, 59; IV, 88, 90; krş. al-Caṣṣāṣ, *Aḥkām al-Ḳur'ān*, I, 258). Tecâvüz ve istilâ zihniyeti taşıyanları toptan müşriklere ilhak edenler de vardır. Müslümanlık, Medine hayatında, önce kendilerine karşı bâzı tashih mâhiyetinde ve hayırhahâne tenkitleri olmakla beraber, binnisbe yakın tuttuğu ehl-i kitaptan yahudilerin adavetine uğradı. Yahudilerin, çok geçmeden, müşrikler ile el altından haberleştikleri ve iş birliği ettikleri anlaşıldı ve mukabele gördüler. Müslümanlığı kabûl etmiş gibi görünenlerden çoğunun da münâfıklığı meydana çıktı. Hicret devrinin ortalarına doğru inen sûrenin bir âyetinde (V, 14) bunların, az istisna ile, ahit ve misaklarını bozmaları tel'în, hiyânet ve fenalıkları takbih edilmekle beraber, Peygambere yine onlara karşı aff ile muamelede bulunmasını tavsiye edilmektedir. Fakat zaman geçtikçe, bütün müşrikler gibi, yahudi ve münâfıkların da yola gelmeyecekleri artık anlaşılmış idi. Bu sebepten oralardaki yahudi ve münâfıklar da müslümanların düşmanlarından sayıldı. Medine devresinin sonlarına doğru inen LXVI. sûrenin 9. âyetinde kâfir ve münâfıklara karşı şiddet gösterilmesi emir edilmektedir. Bu âyette kendilerine karşı şiddet gösterilmesi emredilenlerin, münâfıklardan başka, bir de k â f i r l e r tâbir edilen bir zümre olduğuna bakılırsa, *Kur'an* 'ın, akîdeleri itibariyle öteden beri tashih mâhiyetindeki tenkitlerine uğrayan, fakat aralarında sâlih ve iyileri bulunduğu kabûl edilen n a s a r a y a karşı da vaziyet almanın sırası geldiğine işâret sezilmektedir. Hakikaten Medine devrinin sonlarına doğru, Şam taraflarındaki hıristiyan âleminden gelen haberler, Peygamber ve sahâbelerini endişeye düşürmeğe başlamıştı. Ümmet, İsa 'nın öğrettiği ilâhî dini Roma ve Yunan putperestlik efsâneleri ile karıştıran şarkî Roma devletinin, arap cezîresine ve burada zuhûr eden müslümanlığa karşı düşmanca va-

ziyetler takınmış olduklarını öğrenmişti. Neticesiz kalan, fakat burasının müdafaa edileceğini bildiren Mûta ve Tabûk gazveleri, bunun fi'lî bir neticesi idi. İşte bu sıralarda inen bir âyette: — „Kendilerine kitap verilip de Allaha, âhiret gününe iman etmeyen, Allah ve resûlünün harâm ettiğini harâm saymayan, hak dinini kabûl etmeyenlere karşı, boyun eğerek, c i z y e y i verinceye kadar mukatele edin. Yahudiler — Üzeyir Allahın oğludur, nasranîler de — Mesih Allahın oğludur, dediler. Bunlar onların ağızlarında dolaşan sözlerdir ki, daha evvelce kâfir olanların (romalıların ve yunanlıların olacak) sözlerinin benzeridir..." (IX, 29, 30) — denilmektedir. Buradaki ikinci âyet ile daha sonra gelen bir kaç âyet, ehl-i kitabın da, müşrikler gibi, dalâlette olduklarını ve bundan dolayı tevhitçi müslümanlara karşı koyabileceklerini ve binâenaleyh kendileri ile müdâfaa savaşının câiz olacağını bildirmek üzere, vârit olmuştur. Sonraları cereyan eden vak'alar da bunu te'yid etmektedir.

Peygamber, hayatının sonlarına doğru, mânevî cihâdın icabı olarak, komşu devlet reislerine birer sefâret hey'eti göndermiş, onları müslümanlık ve selâmete dâvet ile, tebliğ vazifesini yapmış idi. İran'ın kisrâsı, Rûm'un kayseri ve Habeşistan'ın necaşisi bunların arasındadır (krş. Buḫārī, İstanbul, V, 136).

Hicretten Peygamberin irtihâline kadar, yukarıdan beri zikrolunan âyetlerin delâletleri ile, müslümanlık siyâsî tarihinin ilk 10 senesi boyunca, Peygamberin bizzat iştirâk ettiği ve etmediği müteaddit „seriyyeler" ile bir çok „gazveler" cereyan etmiştir. Seriyyelerin 35 veya 48, gazvelerin sayısı da, 19 veya 26, 27 olduğu rivâyet edilmektedir (bk. Buḫārī, İstanbul, V, 2; İbn Mâca, Mısır, II, 99; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, Mısır, II, 127). Yukarıda geçen ve başka âyetler cihâdın teşekkül safhalarını gösterdiği gibi, bu vak'aları ayrıca tanzim de etmiştir. Bu sebepten âyetler ile vak'alar arasında gerçek bir bağlılık olacağı şüphesizdir.

Cihâdın bu şekli islâm müesseseleri arasına girince, bunun gönül arzûsu ile yapılabilmesi için, emek sarfetmek lâzım gelir. Münâfıklar ile, *Kur'an*'ın tâbirine göre, kalpleri bozuk olanlar, bu işten hoşlanmıyor ve aleyhinde çalışıyorlardı (LXI, 20). Fakat hâli iyi takdir eden ve *Kur'an*'ın emir ve sözlerine kayıtsız ve şartsız inanan müslümanlar, bu hususta biç bir münâkaşaya girmeden boyun eğmiş, bunun, Allah tarafından, mücâhidleri ve sabredenleri ayırt etmek için bir imtihan olduğuna inanmış bulunuyorlardı (LXI, 31). Medine'nin ilk devirlerinde inen sûrelerde yurtlarından çıkarılıp, hicret eden ve Allahın yolunda eziyet görüp öldüren ve öldürülenlerin, fenalıkları affedilip cennete girecekleri, cenk meydanında yüz çevirenlerin Allahın gazabına uğrayacakları ve cehenneme girecekleri bildiriliyordu (VIII, 15, 16; III, 195; LXI, 11, 12). Müslümanlar ile müşrikler arasındaki münâferetin kıtâle müncer olduğu görülünce, doğrudan doğruya Peygambere hitaben: — „Artık Allah yolunda kıtâl yap; Bununla ancak sen kendin mükellefsin; müminleri teşvik et. Umulur ki, Allah kâfirlerin saldırmalarını durdurur. Allahın be'si, şiddetli ve tenkili daha şiddetlidir" (IV, 84) — buyurulurken, mü'minlere de: — „Ey iman edenler, sabredin, sebat gösterin, düşmana karşı koyun ve Allahtan da sakının ki, felâh bulasınız" (III, 200) ve „Allah yolunda ölenlere *ölüler* demeyin, belki onlar dirilerdir; lâkin siz farkına varamıyorsunuz" (II, 155) — deniliyordu. Hadislerde ise, cihâd-i sagîrin fazîleti, bâzan icra tarzı hakkında mâlûmat verildiği gibi, bâzan bunun çok uzak diyârlara kadar yayılacağı ve bu yolda kimler ile karşılaşılacağı, fakat her hâlde zafer ile ileri yürünüleceği ve büyük fetihler elde edileceği müjdelenmektedir. Bir hadiste türkler ile karşılaşılacağı, fakat türkler karşı koymazlarsa, onlara silâh çekilmeyeceği emredilmektedir (krş. Abū 'Abd al-Raḥmān Aḥmed al-Nasā'ī, *Sunan*, tab. Mısır, II, 65). Bu hadis, münekkidlerden Nūr al-Dīn 'Alī b. Muḥammed tarafından incelenmekte ve bunun müteaddit kollardan Peygambere dayandığı ve İbn al-Cavzī gibi, bir zâtın da senetlerinde kusur görülmediği tebarüz ettirilmektedir (*Tanzīh al-şarī'a al-marfū'a 'an al-aḫbār al-şanī'a al-mawḍū'a*, Veliyeddin Cârulleh kütüp., nr. 267, yazm.).

İlk kıtâl âyetleri müslümanlar arasında az-çok korku ile karşılandığı hâlde, sonraları buna yalnız alışılmış değil, sahâbenin birbirine rekâbet edercesine can ve malları ile iştirâk ederek, bundan geri kalmamağa gayret ettikleri görülüyor. Hattâ Peygamber, seferlerinden bâzılarında merkezde bırakılacak kaymakamın tâyininde az-çok güçlüğe uğruyor. Şehâdet ve gâzilik islâmın en yüksek bir rütbesi telâkki olunmağa başlıyor.

Bi'setle başlayan mânevî cihâdı devam ettirmek üzere her merkezden ilim yolunda çalışacak mârûf ile emredip münkerden nehi edecek olan kimselerin ayrılıp, seferlere iştirâk ettirilmemeleri lüzumu da ayrı bir âyet ile emrediliyor (IX, 122; III, 104) ki, bu islâmda iş bölümünün ilk mühim tezahürlerindendir.

İslâm müesseseleri arasında ibâdet ve amel-i sâlih olarak yer alan cihâdın da, diğerleri gibi, bir takım mûcip sebepleri, adap, şerait ve erkânı ve bilhassa neticeler hâlinde buna terettüp eden ve islâm hukukunda mühim

mevkii olan hükümleri vardır. Allah uğrunda yapılması lâzım gelen cihâd (krş. İbn Mâca, *Sunan*, tab. Mısır, II, 93, 94), Medine devresinin ortalarından sonra, bilhassa şu iki cephede cereyan etmeğe başlamıştı: *a.* şirkte ısrar ile barışa yanaşmayacakları sâbit olan arap müşrikleri cephesi. Bunlar ile, tevhidi kabûl edinceye kadar, mukatele edilecekti (IX, 1 — 15); *b.* Mûta ve Tabûk vak'alarında görüldüğü üzere, fitne ve fesadı bırakmadıktan başka, hâricdeki istilâcı dindaşları ile münâsebette bulunarak, müslümanlık için dâimî bir tehlike teşkil eden kitap ehline karşı cephe. Bunlar ile de, ümmet devleti himâyesini kabûl edip, cizye denilen vergilerin verilmesini taahhüt edinceye kadar, savaş yapılacaktı (IX, 30).

Peygamberin irtihâline doğru ümmet devleti şu iki büyük zümre ile karşı karşıya gelmiş bulunuyordu:

1. Tebliğ ve dâveti haber aldıkları hâlde, ümmet devletinin himâyesine girmeği kabûl etmeyenler. Azı müstesnâ olmak üzere, bütün kitap ehli, mecûsîler, sâbi'îler v.b. Arada emniyet ve anlaşma misakı olmadığına göre, bunlar ile dâimî harp hâli var demekti. Bunların memleketi *dâr al-ḥarb* ve kendileri düşman ve muhârip sayıldı. Fakat aradaki insanî münâsebet bâki olduğuna göre, bunlara karşı yürünülürken, Peygamberin kumandanlarına verdiği emirlere ve müslümanlığın tâlimine göre, silâh kullanmadan önce, müslümanlığı veya himâyeyi kabûl etmeleri teklif edilmek şart idi. Aynı zamanda bunlardan savaşa iştirâk edemeyecek olan çocuk, kadın, din erbabı ve ihtiyarlara karşı silâh çekilmeyecek (*Ḳur'ān*, II, 191; krş. al-Caṣṣāṣ, *Aḥkām al-Ḳur'ān*, tab. İstanbul, I, 257 v.d.; Burhān al-Dīn Marġīnānī, *Bidāyat al-mubtadī*, tab. İstanbul, II, 116 v.d.) ve o zamanlar harp meydanlarında mûtad olan ve *muṯla* denilen göz çıkarmak, kulak ve burun kesmek gibi vahşetler icra edilmeyecekti (Nasā'ī, *Sunan*, Mısır, II, 169). Bunlar ile arada bir ahid var ise, yahut kıtâl neticesi bir misak akdedilmiş ise, buna riâyet etmek de mecburî idi (VIII, 62, 72; XII, 21; XVI, 91; XXIII, 8 ve 9). Aynı zamanda *amān* ve *istīmān* meseleleri ve hükümleri de bu cümledendir. İşte *dār al-ḥarb* ve muharipler ile olan münâsebetleri tâyin eden bu umdeler, islâmın milletler arası hukukunun bir başlangıcı oluyordu. *Kur'an*'ın bu kısa âyetleri, Peygamberin hadis ve sünnetleri ile bir çok defalar izâh edilerek, genişletilmiştir.

2. Ümmet devletinin himâyesine girmeği kabûl edenler. Bunlar canları için cizye [b. bk.] vergisini kabûl ettikten sonra, can, mal ve bütün hukuklarının muhafazası, devlet teşkilâtı ve bütün müslümanların riâyet etmesi zarurî (farz) bir hizmet oluyor. Bu sebepten bunlar da müslümanlara nazaran *ẕimmī* adını alarak, vatandaşların ikinci bir zümresini teşkil etmiş oluyorlar demektir. Arap müşrikleri müstesnâ, mecusî, sâbi'îler ve başkaları da zimmet meselesinde ehl-i kitap muamelesine tâbi tutuluyorlar. Bu suretle ümmet devletinin, biri müslümanlara ve diğeri zimmetindeki zimmîlere karşı olan salâhiyetlerini tahdit ve vazifelerini tâyin eden ve „amme hukuku" mânasına gelen „vilâyet-i amme" hükümlerinin esasları kurulmuş oldu.

III. Peygamberin irtihâlinden sonra cihâd. Cihâd, ilk devirlerden gelen hamlenin hızı ile bu üçüncü safhanın ilk asırlarında da her iki cephesi itibariyle, çok yüksek tekâmüle mazhar olmuştur. Yukarıda geçtiği üzere *Kur'an* (IX, 122)'ın emrine göre ayrılan büyük mânevî cihâd (cihâd-i kebîr) cephesinin tedricen, *iftâ*, *ictihad*, *fıkıh* ve *ilim* unvanları altına girerek, ayrı bir yol teşkil ettiği ve çok geçmeden bunun da ayrı-ayrı ihtisas şûbelerine göre ayrı-ayrı isim ve unvanlar aldığı ve mezheplere ayrıldığı görülüyor. *Kıtâl* da tedricen *cihâd* adı altında bütün müslümanların iştirâk edebileceği bir ordunun yapacağı ictimaî bir ibâdet hâlini almıştır. Fütûhat ilerleyerek, hudutlar genişleyince, muhtelif merkezlerde muayyen kadrolara tâbi dâimî ordugâhlar kurulmuştur. Cihâd kelimesi, artık yalnız kıtâl ve savaş mânasında kullanılmıştır.

Bütün bu devirlerde, mânevî cihâd cephesine ayrılan bir kısım ilim ehli tarafından, Peygamberin hadis ve sünnetleri toplanırken, cihâd (kıtâl) ve ordularını ilgilendiren hadis ve sünnetler de bir araya getirilmeğe uğraşılıyor ve diğer bir kısım tarafından da bütün islâmî müessese ve menâsikin hükümleri araştırılarak, tesbit edilirken, cihâd ve neticeleri ile ilgili hükümler de bir araya getirilmeğe çalışılıyordu. Bu yolda meydana getirilen kitaplar ekseriyâ *kitāb al-cihād* ve *kitāb al-siyar* veya *kitāb al-cihād va 'l-siyar* unvanları altında cem edilmiştir. *Kitāb* unvanı verilen bu bablar da, cihâdın türlü hükümleri ile ilgili, bir çok fasıllara ayrılmıştır. Peygamberin hayatı esnasında bizzat iştirâk ettiği ve etmediği seriyye ve gazâlar, yerleri, iştirâk edenleri ve cereyan eden vak'aları ile tarih bakımından bahis mevzuu edilmektedir. Bunlar da çokluk *kitāb al-maġāzī* veya *faḍl al-cihād va 'l-hurūc fī sabīl 'llāh* veya *kitāb al-siyar va 'l-maġāzī* gibi, unvanlar altında zikrolunur. *Ṣiḥāḥ* tâbir edilen ve ümmet arasında en doğru sayılan hadîs ve sünnet kitaplarında bu bahisler vardır. Bu husûsta toplanan sünnetler ile, Peygamberin cihâd

hakkındaki siyeri tamamiyle canlanmış bulunuyordu. Bu siyer halifeler tarafından da, hemen aynen, tâkip olunmuştur.

Fakihlerin ictihatlarına göre, cihâd ve neticeleri dolayısı ile meydana gelen hükümler 5 nev'e ayrılabilir:

1. Müslümanlara nazaran, cihâd ve hükümleri. Cihâd, bedenî ve malî olmak üzere, ictimaî bir ibâdettir; mütecâviz kâfirlere, mürtedlere ve bâgîlere karşı yapılır. Müslümanların müslümanlara silâh çekmesi, küfre yakın en büyük günahlardandır. Cihâdın ilânı, idâresi, ümmeti temsil eden reislerinin bilistişâre vereceği karara bağlıdır. Meşrû olarak ilân edilen cihâd, bütün müslümanların üzerine *'ala 'l-kifâya* farz olur. Müslümanlardan bir takımı tarafından îfa olunduğuna göre, kalanlardan borç düşer. Bu vazife tamamiyle ihmâl edilirse, hepsi birden günahkâr olurlar. Fakihlere göre, yukarıda geçen naslardaki kat'î emirler icabı, farziyeti kat'î olmakla beraber, cihâd, mâhiyeti itibariyle, kan dökme ve tahrip olduğundan, meselâ namaz, oruç gibi, aslında iyilik (*ḥusn*) bulunduğu düşünülemez. Bundaki iyilik, düşmanın fenalığını def'ederek, müslümanlığın yükselme vesilesi olmasından ileri gelmektedir. Şu hâlde bu vazifenin bâzıları tarafından yapılması kâfî sayılır. Kalanlar da iş ve güçleri ile meşgûl olurlar. Fakat düşman tehlikesi istilâ hâlini alırsa, *nafîr* umumî olacağından, cihâd istisnâsız, erkek ve kadın, bütün müslümanlar için ayrı ayrı *farż 'ayn* olur. Aceze dahi, kudretine göre, müdafaaya iştirâk etmek mecburiyetindedir. Müslümanlık ile esâret bir arada toplanamaz.

Peygamberin ölümünü müteâkip, ilk dört halifeler çağı, hattâ belki Emevîlerden sonra, Abbâsîlerin de bâzı seferleri müstesnâ, padişahlar (*mulûk*) devrinde ve ümmet camiası içinde cereyan eden dahilî savaşlardan bir çoğunun, fetvalara dayanmakla beraber, meşrû cihâd oldukları hakkında şüphe etmek yanlış sayılamaz. Fakat ekseriyâ mevâlîden gelen müftü, müctehid ve âlimlerin çalışmaları ile, hukuk ve hükümleri bakımından, o çağa göre tekâmülünün en yüksek derecelerine ulaşarak, velûd hamlesini bitirmiş olan cihâd, tatbikatı cihetinden artık gerilemişti. İmâmî ümmet devrinin ortalarına doğru ilim (mânevî cihâd) cephesi de skolastik, şekilci ve taklitçi düşünüş ile bozulmuş idi. Bu çağlarda yapılan iç ve dış savaşlardan hemen hepsine, siyer ve fıkıhla beyan olunan cihâd süsü verilmek istendiği ve ekseriyâ fetvâlar ile te'yit edildiği muhakkaktır. Abbâsîler, yükselme devirlerini geçirdikten sonra, mülûk ve islâm dünyası üzerindeki nufuzları kırılmış olduğundan, fetva ve emirnâmelerinin te'sir sâhası da çok daralmış idi. Halifeler, makam ve mevkilerini moğullara karşı bile müdafaa edemediler. Müslümanlığın iktidar mevkii, batı türklerine geçinceye kadar cihâd fetvâlarının te'siri görülemedi. Haçlılara karşı yapılan müdafaalar ile Selçuklu ve Osmanlıların yaptıkları savaşların hemen hepsinde millî müdafaa hedefi güdülmekle berâber, bir cihâd çeşnisi duyulabilir.

Osmanlı imparatorluğunun son padişahlarından Mehmed V., hükümet tarafından iştirâk edilmesine karar verilen birinci büyük harbin, bütün müslümanlar tarafından umumî bir cihâd olarak telâkki edilmesini te'min fikri ile, 22 zilhicce 1332 (29 teşrin I. 1330) tarihinde, cihâd beyannâmesi neşretmiş ve bu beyannâme de fetvâlar ile te'yid edilmişti (*İslâm mecmuası*, II, 438 v. d.). Osmanlı devleti sınırlarının ötesinde hiç bir teşkilâtı bulunmayan, Osmanlı hilâfet makâmı beyannâme ve fetvalarının, benlik ve istiklâlleri kalmayan uzak islâm dünyasında nasıl karşılanmış olduğu bilinememiş ise de, asıl imparatorluğun mühim bir parçası olan arap ülkeleri ile osmanlıların nimetleri içinde beslenen mekkeliler ve Peygamber sülâlesinden geldiklerini iddia eden emirleri, yabancıların söz ve vaidlerine kapılarak, sadakatten ayrılmış ve bâgî olmuşlardı.

2. Cihâdın icrası hakkındaki hükümler. Aleyhine cihâd açılan dâr-ı harbe yaklaşınca veya muhasara edilince, dövüşme başlamadan önce, düşman tevhîde çağırılır, bu kabûl edilmezse, itaat ve cizye teklif edilir. Bu teklifler yapılmadan dövüşmek haramdır. Bunlar kabûl edilmediğine göre, Allahtan yardım dileyerek, *Besmele* ile saldırılır. Yakmak, yıkmak ve öldürmek için, yalan, hile, hud'a dâhil, eldeki bütün vasıtalara müracaat edilebilirdi. Düşman, müslüman esir ve çocuklarının arkalarına saklanmak ister veya yurdlarında bulunan müslüman tâcirleri öne sürerse dahi, ok atmaktan geri kalınmazdı. Kadınlar ile mushafların seriyyelerde beraber bulundurulması mekrûh sayıldığı hâlde, bozulmayacağı belli olan büyük ordulara kadınların iştirâk ettirilmesi câiz görülürdü. Yalnız cihâd farz-ı ayn hâlinde olmadığına göre, kadınların savaşa iştirâki ancak kocalarının müsaadesi ile olabilirdi. Düşman tarafının kadın, çocuk (krş. Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*, İstanbul, IV, 21), düşkün, ihtiyar, yatalak, mecnun, çolak, kör, aksak v.b. gibi, harp edemeyenleri öldürülmezdi.

3. İrtidat hakkındaki hükümler. İrtidat, aradaki ahdin bozulması telâkki edildiğinden (zimmî ve harbî gibi, ahdî de olamayacağından), tekrar ihtidayı kabûl etmediğine göre, fert ise, yakalanarak öldürülür ve cemaat ise, cihâd açılarak tenkil edilir (krş. Muham-

med b. Ḥasan Şaybānī, *al-Aṣl*, Feyzullah kütüp., nr. 669, yazm., VI, var. 87 v.dd.).

4. Kendi dinlerinde kalmak üzere ümmet devletinin himâyesine giren **zimmîler hakkındaki hükümler**. Bunlar hakkındaki hükümleri, dördüncü halife 'Alī şöyle vecize hâline getirmiş idi: — „Kanları kanımız, malları malımız gibidir". — Bununla beraber zimmîlerin verecekleri cizyelerin miktarı, dinî durumları, müslümanlar ile olan münasebetleri, ticâretleri, seyahatleri hakkında bir çok hususî hükümler vardır. Bu hükümler, imâmî ümmet devrinin, müslüman olmayan yurddaşlara karşı telâkki ve görüşünü göstermeleri bakımından, çok mühimdir.

5. İslâma ve zimmetine girmeyerek, ümmet devleti sınırlarının dışında kalan bütün **insanlık dünyası hakkındaki hükümler**. Bu yurdlar dâr-ı harp ve ahalisi de mânen muhârip sayılır. Böyle olmakla beraber, aradaki karşılıklı münâsebetler ve bu münâsebetlerin dayandığı esaslar **imâmî devlet fıkhında**, *siyer*'in rehberliği altında, mücmel şeriat olan ve o zaman ve devreye âit *örfler* bakımından halledilmiş bulunmaktadır. Bu münâsebetler şu esaslar dâhilinde hulâsa edilebilir: istîmân ve emân meseleleri, muahede, bunun sebep ve şartları, âmân ve ahdin ne gibi sebep ve şartlar dâhilinde bozulabileceği ve bozulamayacağı, dâr-ı harpten ele geçmiş mallar meselesi, esirlerin mübadelesi ve hükümleri, mal ve bedel mukabilinde anlaşmanın câiz olan ve olmayan nevileri, ahidnâmelerin nasıl yazılacağı, dâr-ı harpteki müslümanlar, dâr-ı islâmdaki harbîler ile câiz olan ve olmayan muameleler, ehl-i islâm ve ehl-i harbin dostları ile olan karşılıklı muamele ve hükümleri, bâgîlere karşı olan muameleler, dâr-ı islâmdakilere karşı harbîler ile birlikte savaşan müslümanların hâli, aradaki ticaret ve harbîlere nelerin satılıp-satılamayacağı meseleleri, müste'mînin dâr-ı islâmdaki emlâki, harbînin yurduna gidip-gelmesi işleri, dar-i islâm ve harpte mâden işletmeleri, müste'mînin vergileri, müste'mînin metrûkâtı, müste'mînin dâr-ı islâmda kazandıkları ve beraberinde getirdikleri mallar, ehl-i harp ile evlenme v.b.

İmâmî cemiyet tipindeki islâm devleti fıkhının, **milletler arası hukukuna** âit olan bu görüşleri (ictihad), Peygamberin gâza, cihâd ve buna terettüp eden neticeler hakkındaki yolları mânasına gelen *siyer* (Marġīnānī, *Hidāya*, İstanbul, II, 115) kitaplarında toplanmıştır.

Bibliyografya: Abū Manṣūr al-Māturīdī, *Ta'vīlāt ahl al-sunna* (makalede geçen âyetlerin tefsirleri, Veliyüddin Carullah kütüp., nr. 47); Abū Ḥayyān al-Andalūsī, *al-Baḥr al-muḥīṭ* (Feyzullah kütüp., nr. 27); Rāġib al-İṣfahānī, *Tafsīr* (makalede geçen âyetlerin tefsirleri, Feyzullah kütüp., nr. 62), *Mufradāt* (bk. mad. CAHD); Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf*; Camāl al-Dīn al-İfrīḳī, *Lisān al-'arab*, IV, 107—110; al-Buḫārī, *Ṣaḥīḥ* (İstanbul), IV, 43—55; V, 139—200; Abū 'Abd al-Raḥmān al-Nasā'ī, *Sunan* (Mısır), II, 52—67; Abū Dāvūd al-Sicistānī, *Sunan* (Mısır), I, 246—279; İbn Māca, *Sunan* (Mısır), II, 88—107; Tirmiẕī, *al-Cāmi'* (Fatih kütüp, nr. 1150, I, var. 146—253); Mālik b. Anas, *al-Muvaṭṭā'*, II, 285—330 (Zurkānī şerhi ile); Muḥammed b. Ḥasan al-Şaybānī, *al-Aṣl* (*al-Mabsūṭ*; Feyzullah kütüp., nr. 669 VI, var. 87—117); ayn. mll., *al-Cāmi' al-ṣaġīr* (Mısır), s. 73 v.dd. (hâmiş, 1302); Muḥammed b. Aḥmed al-Saraḫsī, *al-Siyar al-kabīr* (Umumî kütüp., nr. 5335); Aḥmed b. Muḥammed al-'Aṭṭābī, *Şarḥ al-ziyādāt* (Feyzullah Efendi kütüp., nr. 763); Abū Yūsuf, *Kitāb al-ḫarāc* (Mısır); Bazdavī, *Şarḥ al-ziyādāt* (Fatih kütüp., nr. 1665, var. 158—160); Navāvī, *Kitāb al-minhāc* (Fatih kütüp., nr. 2184, var. 146 v.d.); Ṭabarī, *Tārīḫ al-umam*, II, 259; III, 107—110, 142 v.dd., 171—174; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, II, 44 v.dd., 127. — Bk. bir de Māvardī, *Aḥkām al-sulṭānīya* (Kahire, 1298), s. 54 v. dd.; Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes*, s. 57, 336 v. dd.; Hughes, *Dictionary of Islam*; Wensinck, *CTM*; ayn. mll., *HEMT*.

(HALİM SABİT ŞİBAY.)

Hicrî II. asrın ortalarından sonra, Abū Ḥanīfa (ölm. 150) ve Abū Yūsuf Ya'ḳūb (ölm. 182)'un tilmiz ve râvilerinden ve hanefî mezhebinin başlıca müellif imamlarından Muḥammed b. Ḥasan al-Şaybānī (ölm. 187 veya 189) tarafından adları geçen üstadları ile kendisinin re'yi ve ictihadlarını câmi ve belki de islâmda ilk fıkıh eseri olmak üzere, te'lif edilmiş olan *al-Aṣl* (*al-Mabsūṭ*)'da bu meseleler, *Abvāb al-siyar fī arż al-ḫarb* başlığı altında, 40 küsûr bâbda taplanmış ve müellifin bu hususlaki ayrı görüşleri de bunlara ilâve edilmiştir. Cihâd aynı imâmın bundan sonra yazdığı anlaşılan *al-Cāmi' al-ṣaġīr*'inde ve daha sonra yazdığı *al-Ziyādāt*'ın Aḥmed b. Muḥammed 'Aṭṭābī tarafından şerhedilen nushasında da *Kitāb al-siyar* unvanı altında zikredilmiş ve Faḫr al-İslām Pazdavī tarafından şerhedilen nushada ise, bahsın ancak bir kısmı *Bāb al-sabāyā* başlığı altında toplanmıştır. Muḥammed b. Ḥasan, bulunduğu cihâd ve genişleme devri için çok mühim olan bu meselelerin adı geçen metinlerde bahis mevzuu edilmeleri ile kanaat etmeyerek, bunları *al-Siyar*

al-ṣaġīr adlı müstakil bir kitapta toplamış ve bu kitap muasırları ve hattâ rakipleri arasında da takdire mazhar olmuştu. Fakat bugün, şerhli ve şerhsiz olarak, nushaları mevcut değildir. İmam bu eserinden sonra, kuvvetli bir ihtimâle göre, hayatının sonlarına doğru, belki de son eserlerinden biri olarak, aynı mevzua dâir *al-Siyar al-kabīr* adlı eserini meydana getirmiştir. Bu eser (Sarahsī'nin şerhettiği nusha) Sultan Mahmud zamanında Ayıntablı Ahmed Münib Efendi tarafından türkçeye tercüme edilerek, İstanbul'da basılmıştır. Hanefî mezhebinin ilk ve esaslı kitaplarından sayılarak, *Ẓāhir al-rivāyāt* adı verilen ve diğer mezheplere de örnek olan bu kitaplar, mezhebin ilk yüksek âlim ve fakihlerinden bir çokları tarafından, şerh ve ihtisar edilmiş ve diğer fıkıh kitaplarına esas olmuştur. Aynı zamanda Abū Ḥanīfa'nin baş tilmizi Abū Yūsuf Ya'ḳūb'un, Ḳāżī al-ḳużāt'ı bulunduğu halife Hārūn al-Raşīd'in dileği üzerine, te'lif ettiği *Kitāb al-ḫarāc* da, amme velâyetini hâiz halifelik makamı ile memurlarının, bilhassa cizye ve harac gibi, vergilerin tarh ve cibâyeti gibi vazife ve salâhiyetlerini ve kısmen dâr-ı harp ahâlisi ile olan münâsebetlerini tahdid ve tâyin eder. Bu kitap, halife Hārūn al-Raşīd devrinin ana yasası gibi idi. Abū 'Ubayd Ḳudāma b. Sallām al-Haravī (ölm. 223)'nin *Kitāb al-amvāl*'i ile daha sonraları te'lif edilen *Kitāb al-ḫarāc*'lar da aşağı-yukarı böyle eserlerdendir. Bu eserler, bu devrin amme ve milletler arası hukuku için, zamanımıza kadar kalan birer örnek sayılabilir.

Abū Ḥanīfa'nin muasırı, Muḥammed b. Ḥasan'ın da üstadlarından biri olup, adına mensûp mezhebin imâmı bulunan Abū 'Abd Allāh Mālik b. Anas (ölm. 179=795)'in, yukarıda adları geçen *Ẓāhir al-rivāyāt* metinlerinden bâzıları ile aynı devirde meydana getirdiği *al-Muvaṭṭa'* adlı eserinde siyer bahisleri *Kitāb al-cihād* adı altında yazılmaktadır. Hanefî ve mâlikî mezhebinden sonra zuhûr eden fıkıh mezheplerinin kitaplarında da aşağı-yukarı aynı yol tâkip edilerek, cihâd, fıkıh metinlerinde islâm ibâdet ve menâsikinden olarak, zikredilmektedir. (H. S. Ş.)

CİHÂN-ÂRÂ BEGİM. CAHĀN-ĀRĀ BĒGAM (1614—1681), umumiyetle Bēgam Ṣāḥib ismi ile tanınmış olan Cahānārā Bēgam, bâzan da Pādşāh Bēgam diye tesmiye olunur. Şāh-Cihān'ın sağ kalan çocuklarının büyüğü idi ve 1614'te Acmīr'de doğmuş olsa gerektir. Annesi, Āṣaf Ḫān [b. bk.]'ın kızı ve Nūr-Cihān'ın yeğeni olup, Mumtāz Maḥal veya Mumtāz al-Zamānī adlarını da taşıyan Arcumand Bānū idi ki, Tāc Maḥall kendisi için inşa edilmiştir. Cihān-Ārā hiç evlenmemiştir. Gâyet güzel ve zarif olan bu kadının babası ve kardeşine karşı olduğu kadar, mürşidi Dārā Şikōh'a karşı büyük bir sevgisi vardı. Bernier ve Manucci, Cihān-Ārā hakkında bir çok kötü rivâyetler naklederler. Her ne kadar Manucci böyle korkunç bir ithamın vârid olmadığını söylerse de, Bernier'nin Cihān-Ārā'yı saray nâzırını zehirleyerek öldürmekle itham ettiğini kaydetmek suretiyle, hem Cihān-Ārā'ya, hem de Bernier'ye karşı haksızlık eder. Cihān-Ārā'nın hatâlar işlemiş olması mümkündür. Zoraki bekârlığı da, ahlâkına zarar vermiş olabilir; fakat bu kadın gâyet rahîm ve âlicenaptı; ihtiyarlığında hapsedilmiş olan babasına karşı fedakâr bir evlât olmuştur. Nitekim Dr. Keene Cihān-Ārā'ya, gâyet haklı olarak, moğul Cordelia'sı demiştir. Cihān-Ārā gâyet dindardı. En sevdiği velî Acmīrli Mu'īn al-Dīn Çiştī'nin menakıbini yazmıştır (Rieu, *Catalogue of the B. M. Persian Mss.*, I, 357). Cihān-Ārā 1644 martında, az kalsın, yanarak ölecekti. Agra'da doğumunun yıl dönümü tes'it edilmekte idi. Cihān-Ārā, babasına iyi geceler temenni ettikten sonra kendi dâiresine gireceği sırada Dhākā muslininden elbisesi, ateşe sürünerek, alev aldı ve böylece göğüsünden ve kollarından ağır surette yandı. Kendisini kurtarmak isteyen hizmetçilerinden iki veya üçünün yanarak öldüğü anlaşılıyor. Agra'daki büyük câmi kendisi tarafından veya kendi namına, muhtemel olarak, kazayı atlatmasından dolayı, cenab-ı hakka şükran olmak üzere, 1644—1648'de inşa edilmiştir. Dehli hâricinde, Çiştī tarikatinin meşhûr velîsi Niẓām al-Dīn Avliyā'nın hazîresinde kendisine bir türbe yaptırmıştır. Bu türbede bizzat kendisinin yazdığı müessir bir kitâbe de vardır ki, asıl metni Sayyid Aḥmed'in *Āṯār al-ṣanādīd* (Lucknow, 1895, s. 39)'inde bulunur. Eastwick ve Keene bunu tercüme etmişlerdir (bk. Keene, *Handboek to Delhi*, Calcutta, 1882, s. 37). Cihān-Ārā Begim 6 eylûl 1681'de Dehli'de ölmüştür. *Oriental Biographical Dictionary*'nin Keene neşrinde Cihān-Ārā'nın mufassal bir hâl tercümesi vardır ve *Pādşāhnāma* ile Ḫāfī Ḫān'da da hakkında mâlûmat vardır.

(H. BEVERIDGE.)

CİHANDÂR ŞAH. CAHĀNDĀR ŞĀH, MUḤAMMED MU'IZZ AL-DĪN (1661—1713), Dehli türk-hind imparatorlarının 13. olup, Şāh 'Ālam Bahādur'un büyük oğludur ve 1661'de doğmuştur. Tahta çıkmadan evvel Multān eyâletinde vâlilik etmiş ve 1712'de Lāhor'da babasının vefatı üzerine, tahtı kendisine te'min için, üç kardeşi 'Aẓīm al-Ṣa'n, Rafī' al-Ḳadr ve Cihān Şāh'ı memleketten koğmuş olan Ẕu 'l-Fiḳār Ḫān tarafından tahta çıkarılmıştır. Cahāndār Şāh

nefsine düşkün, iradesi zayıf, korkak bir adamdı. Aşırı derecede sefihâne yaşamak ve metresi olan hindû dansözü Lâl Kunvar'e âdetâ kul köle olmak suretiyle, tebeası nazarında itibarını düşürdü. Tahta çıkalı bir sene olmamış idi ki, kardeşi 'Aẓīm al-Şa'n'ın büyük oğlu Farruḫsiyar, Bārha'deki iki seyid kardeşi, yâni İlâhâbâd vâlisi 'Abd Allāh Ḫān ile Bihār vâlisi Ḥusayn 'Alī Ḫān'ı kendine tarafdar kazanmağa muvaffak olup, seyidler ile birlikte, Paṭna'dan Agra üzerine yürüdü ve Cahāndār'ın, daha kuvvetli bir ordunun başında olmasına rağmen, korkusundan harp etmeksizin kaçan oğlu A'azz al-Dīn'i firara mecbur etti. Oğlunun firarını öğrenen Cahāndār Şāh, Dehlī'den hareketle, beraberinde Ẕu 'l-Fiḳār Ḫān olduğu hâlde, 80.000 süvariden mürekkep bir ordu ile Agra üzerine yürüdü. İki taraf orduları Agra civarında Samūgarh'ta karşılaştılar. Şiddetli bir muharebe esnâsında Cahāndār Şāh ile oğlu A'azz al-Dīn, Ẕu 'l-Fiḳār'ı, âsîler ile yalnız bırakarak, kaçtılar. Ẕu 'l-Fiḳār da, kaçanları bulamayınca, geri çekilmeğe mecbur oldu ve Farruḫsiyar Dehlī üzerine yürüdü. 12 şubat 1713'te Cahāndār Şāh, halefi Farruḫsiyar'ın emri ile, boğduruldu.

Bibliyografya: *Siyar al-muta'aḫḫirīn*.

(T. W. HAIG.)

CİHANGİR. CAHĀNGĪR (1569—1627), türk-hind padişahı Ekber'in büyük oğludur. 31 ağustos 1569'da Fatḥpūr'da doğmuştur. Râcâ Bihārī Mal Kaçhulāhī'nin kızı olan annesi, rācputlardan idi; kendisine sonradan Miryam al-zamānī („zamanın Meryem'i") lâkabı verilmiştir. Cahāngīr'in derviş Salīm Çiştī'nin hücresinde ve onun duaları bereketi ile, doğmuş olduğuna inanıldığı için, babası, kendisine Sulṭān Salīm ismini vermiş ise de, ona dâimâ Şayḫū Bābā diye hitap ederdi. Cahāngīr, 24 teşrin I. 1605'te tahta çıkınca, Nūr al-Dīn Cahāngīr Pādşāh unvanını aldı. Cahāngīr 22 sene hükûmet sürmüş ve Racavr'dan ayrılarak, Keşmîr'den Lahor'a giderken, 28 teşrin I. 1627'de vefat etmiştir. Lahor civarında, Rāvī nehrinin sağ sâhili üzerinde bulunan Şāh-Dara mevkiinde defnedilmiştir. Karısı Nūr-Cahān'ın mezarı da kendi mezarının yanındadır.

Cahāngīr'in bir çok meziyetleri vardı. Hakikî bir tabiat âşıkı idi; edâlet ve ha kaniyeti severdi. Fakat içki ve afyona fazla düşkünlüğü yüzünden, devrinde hiç bir askerî muvaffakiyet kaydedilmediği gibi, Agra ile Lahor arasında vücuda getirilen ağaçlı, geniş yol müstesna olmak üzere, hiç bir müsbet eseri de zikredilmemektedir. Saltanatının 17. senesinde (1622), Kandahar şehri iranlıların eline geçti. Henüz veliaht iken, babasının vezirlerinden Abu 'l-Faẓl'ı öldürmüş ve o derece sefahata dalmış ki, babası Ekber kendisini tahttan uzaklaştırarak, yerine oğlu Ḫusrav'i veliaht ilân etmeği bile düşünmüştü. Fakat Cahāngīr babasına karşı isyan edince, Ekber bu tasavvurundan vazgeçmiştir ki, buna sebep, evlât sevgisinden ziyâde, Ekber'in kararsızlık ve korkaklığıdır. Cahāngīr ahlâk ve seciyece mükemmel bir insan sayılamaz; tahsil ve terbiyesi de yüksek değildi. Başlıca merakı ilim ve av idi. İrâdesi zayıf olduğundan, etrafındakilerin te'siri altında kalıyordu. Sâfdil bir hâli vardı. Bir hususiyeti de tütüne karşı olan düşmanlığıdır. Gençliğinde Nūr-Cahān ile evlenmesine müsaade edilmemiş olması, belki de yazık olmuştur. Çünkü bu kadının Cahāngīr üzerinde iyi bir te'siri olabileceğine hükmetmek mümkündür. Gerçi Cahārgīr, hükümdar olduktan sonra, Nūr-Cahān ile evlenmiş ise de, bunun için kadının ilk zevcini öldürmek mecburiyetinde kalmıştır. Cahāngīr'in artık yaşlanmış olan Nūr-Cahān'dan çocuğu olmadı. Nūr-Cahān'ın ilk kocasından bir kızı vardı; damadı ve Cahāngīr'in en küçük oğlu Şahriyār'ı tercih etmesi ve Nūr-Cahān ile Şāh-Cahān arasındaki kavgalar Hindistan için felâketli neticeler tevlit etmiştir. Bu vak'alardan *Ma'āṯir al-umarā'* (I, 133)'da Nūr-Cahān'ın babası Ġiyāṯ Beg'in tercüme-i hâli münasebeti ile, mufassal surette bahsedilmektedir. Cahāngīr devrine âit en mühim vakayi, kendisinin tahttan indirilmesine sebep olan hâdiselerdir. Cahāngīr 1626'da, Mahābat Ḫān tarafından esir edilmek suretiyle, fi'len tahtından iskat edilmiş ve bir müddet sonra da, zevcesi tarafından, esâretten kurtarılmıştır. Cahāngīr'in 5 oğlu, 2 kızı olmuştur. Büyük oğlu Sulṭān Ḫusrav, babasının saltanatı devrinin başlarında, ona isyan etmiş ise de, yakalanarak, hapse atılmış ve çok uzun süren bir esâret hayatından sonra, Dakhan'da vefat etmiştir. İkinci oğlu Sulṭān Parvēz sevimli bir prens idi; fakat, babası gibi, içkiye düşkün idi; babasının sağlığında ölmüştür. Sonraları Şāh-Cahān ismini almış olan Sulṭān Ḫurram babasına isyan etmiş ise de, itaat ve inkiyat etmeğe mecbur olmuştur. Cahāngīr vefat edince, yerine Şāh-Cahān geçti. Cahāngīr'in tahta cülûsu sıralarında doğmuş ve kendisine bu sebeple Sulṭān Taḫt ismi verilmiş olan Sulṭān Cahāndār'ın doğuştan ebleh olduğu anlaşılıyor. Sultan Şahriyār şahsiyetsiz bir prens idi ve kendisine „hayırsız" mânasına gelen bir lakap verilmişti. Babasının vefatından sonra, tahtı zaptetmeğe kalkışmış, fakat yakalanarak, idam edilmiştir.

Cahāngīr tarafından, *Tüzük-i Cahāngīrī* ismi ile, yazılan hâtırât kıymetli bir eserdir. Birinci cildi ingilizceye tercüme edilmiş ve Roy. As.

Soc. tarafından neşredilmiştir (London, 1909). *Tüzük*'ün diğer bir yazma nushası mevcut ise de, bunun kısmen sahte olduğu anlaşılıyor. Bunun Major Price tarafından yapılan tercümesi 1829'da, yine Roy. As. Soc. tarafından, neşredilmiştir. *Tüzük*'ün fârisî metni, aligarhlı Sayyid Aḥmed tarafından Ġāzīpür (1863) ve Aligarḥ (1864)'ta neşredilmiştir. Bu tabı bir çok hataları ihtivâ etmektedir. Bu hâtırâtın mühim parçaları Elliot'un *History of India* adlı eserinin 6. cildinde tercüme edilmiştir. Sir Thomas Roe'nün *Journal*'ı ile Edward Terry'nin kitabı, Cahāngīr hakkında, bir çok dikkate değer mâlûmat ihtivâ etmektedir. Bu eserlerden başka, Cahāngīr devrine âit olarak, Cahāngīr'in kâtibi Mu'tamad Ḫān tarafından farsça yazılmış bir vekayinâme de vardır ki, *Bibl. Ind.* 'de 1865'te neşrolunmuştur. (H. BEVERIDGE.)

CİHANSÛZ. CAHĀNSŌZ (? —1156), „cihan yakan", Gaznelilerden Bahrām Şāh'ı mağlûp edip, Ġaznīn ve Bust şehirlerini, bu lâkaba lâyık bir gaddarlık ve vahşetle tahrip eden Ġūrīlerden 'Alā' al-Dīn Ḥusayn'e verilen bir addır (545 = 1150). 'Alā' al-Dīn Ḥusayn, bilâhare Selçuklu hükümdarı Sancar'a saldırmak için, Ġuzzlara ve Haleîlere iltihak etti; fakat mağlûp olarak, esir düştü. Az zaman sonra tekrar Ġūr'daki ülkesini istirdat ederek, hâkimiyetini Murġāb ovasına kadar yaydı. Ġūri hânedanını çok kuvvetli bir vaziyette bırakarak, Herat'ta 551 (1156)'de öldü (bk. madd. EFGANİSTAN ve BAHRÂM ŞAH). (M. LONGWORTH DAMES.)

CİHAN-ŞAH. CİHĀN-ŞĀH, MUẒAFFAR AL-DİN (1405? —1467), Kara-Koyunlu padişahlarındandır. Kara-Yusuf'un oğullarından olup, doğum senesi kat'î şekilde belli değildir. Zamanında yaşayan müelliflerden Saḫāvī (*al-Żū' al-lāmi'*, Mısır, 1354, III, 80), IX. (XV.) asrın başlarında ve İbn Taġriberdī 810 (1407/1408) senesinde veya bundan sonra doğmuş olması ihtimâlini ileri sürerse de (*al-Minhal al-ṣāfī*, mad. CİHAN-ŞAH), Timur'un ölümü üzerine, Anadolu'nun şarkında ve Azerbaycan'da bulunan ülkelerini geri almak maksadı ile, Suriye'den hareket eden Kara-Yusuf Mardin'de hükümdar Artuk-oğlu Macd al-Dīn 'Īsā'ya misâfir olmuş ve bu esnada Cihan-Şah dünyaya gelmiş olmasına nazaran, kendisinin 1405 senesinde doğduğu anlaşılmaktadır. Adı evvelâ Mardin-Şah konmuş ise de, babası şehir adlarının kadınlara verilmekte olduğunu söyleyerek, Cihan-Şah'a çevirmiştir. Az zamanda Azerbaycan ve bütün Irak-ı Arap'ı ele geçiren Kara Yusuf, oğullarının her birini ülkesinin bir tarafına vâli tâyin ederken, 1415'te Sultaniye'yi aldıktan sonra, Cihan-Şah'ı, yaşı küçük olmasına rağmen, buraya vâli nasbeylemişti.

1420'de Kara-Koyunlulara karşı birinci yürüyüşünü yapan Şahruh, Ray civarına geldiği esnâda, ümerâsından Yusuf Hoca'yı Kazvin'i almağa memur etmiş ve bu şehirde Kara-Yusuf adına hâkim olan Kör-Haydar-oğlu Kasım, mukavemet edemeyerek, Cihan-Şah nezdine çekilmişti. Şahruh'un yaklaşmakta olduğunu gören Cihan-Şah Sultaniye kalesinde mukavemete hâzırlanmış ve bunun için şehir halkını kaleye sığınmağa mecbur etmiş ve bütün zahîreyi kaleye taşımış ise de, türkmenleri etrafına toplayarak, çağataylar ile savaşmağa ve Şahruh ile boy ölçüşmeğe giden babasının 13 teşrin II. 1420'de Ucan yaylağında vukû bulan ölümünü duyar-duymaz, kaleyi ve şehri tahliye ederek, çekilmiş ve bir az sonra bu mevki Şahruh tarafından işgâl olunmuştur. Babasının payitahtı olan Tebriz'de tutunamayacağını ve türkmen ümerâsının kendisinin büyük kardeşleri olan İskender [b. bk.] ile İspan'ın etrafında toplanmakta olduklarını gören bu şehzâde diğer büyük kardeşi o'an Bagdad vâlisi Şah-Mehmed [b. bk.]'in yanına gidip, onun maiyetine girmek mecburiyetinde kalmış ve bundan dolayı ilk iki ağabeyisi ile Şahruh arasında 29 ve 30 temmûz 1421'de vukua gelen Alaşkirt'teki büyük savaşa iştirâk etmemişti. Bagdad'da bulunduğu esnâda, Celâyirli hânedanından olup, Basra, Vâsıt ve Şüşter havâlisinde hükümdar bulunan Sultan Üveys [b. bk.]'i mağlûp ve telef ederek, ağabeyisine yardım eden Cihan-Şah, Celâyirlilerden alınan yerlerin kendisine verilmediğini görünce, müteessir olmuş ve bir müddet sonra Şah Mehmed'den ayrılıp, büyük ağabeyisi İskender'in yanına çekilmiş, o da buna Kara-Koyunlu hânedanının ana yurdu olan Van gölü havzasında bâzı kaleler vermiştir. Fakat bir müddet sonra Cihan-Şah bu ağabeyisinden de daha bâzı bölgelerin hâkimiyetini istemiş ise de, alamamış ve muğber olarak, isyan edip, bir kalede tahassun eylemiş ve ağabeyisinin muhasara ve tazyiki karşısında kaleden çıkarak, Şahruh'a iltica etmek üzere firar etmiş ise de, tâkipçiler tarafından Ray civarında yakalanıp, getirilmiştir. İskender onu öldürmek istemiş ise de, annesinin müdâhale ve şefaati ile affeylemiş, yanında alıkoyup, bilâhare ona Van gölü havzasındaki bütün şehir ve kasabaların idaresini tevcih etmiştir. Buna rağmen ağabeyisinin tahakkümünden usanan Cihan-Şah, bir müddet Bagdad'a gidip, diğer ağabeyisi ile tekrar birleşmiş ise de, sonra ondan da ayrılarak, kendi bölgesine dönmüş, İskender ile barışmış ve ona yardımlarda bulunmuş, maiyetinde olarak, muharebelerin çoğuna iştirâk etmiş ve hattâ 1428'de Şahruh'un Kara-Koyunlular üzerine

ikinci yürüyüşü esnasında, Selmâs ovasında 27 ve 28 temmûzda onlar ile yapmış olduğu büyük muharebede Kara-Koyunlu ordusunun sol cenahına kumanda etmiştir.

Kazanmış olduğu muzafferiyetlere rağmen, Kara-Koyunlu ulusunu dağıtamayacağını ve Kara-Koyunlu prenslerini ortadan kaldıramayacağını gören Şahruh bu prensler arasındaki rekabet ve münazaadan istifâdeye çalışmış ve İskender'in diğer kardeşleri ile muharebeye girişip, kendisini metbû tanımaları şartı ile, bulundukları memleketlerde hükümran olabileceklerini onlara bildirmiş ve bu arada türkmenlerin Busat temiye ettikleri Abû Sa'îd b. Kara-Yusuf'a Azerbaycan ve Arran bölgelerinin hükümdarlık menşûrunu vererek, Azerbaycan'a dönmüştü. Şahruh bu hareketinden sonra, Kara-Yusuf'un diğer oğulları içinde evvelâ İspan Şahruh'a inkiyat etmiş ve hattâ 1433 nisanında Bagdad'ı kardeşi Şah-Mehmed'in elinden aldıktan ve 1434'te onu telef ettikten sonra, karşısına çıkan Cihan-Şah'ı da bozguna uğratmıştı. Bu tarihlerde Cihan-Şah da, bundan evvel 1433'te Abû Sa'îd'i mağlûp ve telef ederek, Azerbaycan'ı tekrar ele geçiren İskender ile münazaa ve mücâdeleye girişmiş ve Şahruh'u metbû tanımıştı.

İskender ile uğraşmak üzere, üçüncü defa Azerbaycan yürüyüşüne çıkmış olan Şahruh 1435'te, Ray'de bulunduğu esnâda, Kara-Koyunlu ümerâsından olup, kendine iltica etmiş olan Aka-Pîr'i ve diğerlerini Van'da bulunmakta olan Cihan-Şah'ın yanına gönderip, çağırtması üzerine, bu sene temmûzun ortasında Cihan-Şah'ın yeğeni Şah Ali b. Şah Mehmed ile Kara-Koyunlu ulusuna mülhak Aynallu boyunun reislerinden Bayezid Bey ile beraber, Ray'e gelmişti.

Şahruh, Azerbaycan'a bizzat yürümeden evvel, Cihan-Şah'a mühimce kuvvetler vererek, İskender'in elindeki memleketleri işgâle memur ederken, bir taraftan oğlu Mehmed Cûkî ile Şirvan hükümdarı Ḫalîl Allâh [b. bk.]'ı onun üzerine göndermişti. Tarafdarı olan beylerin çoğunun kendinden ayrılıp, kardeşine iltihak ettiğini gören ve çağatay ordusuna karşı mukavemet edemeyeceğini anlayan İskender kaçmağa ve osmanlı padişahı sultan Murad II.'a ilticaya mecbur olmuştu. Şahruh 1436 senesi başında, Karabağ kışlağında iken, yanına gelen Cihan-Şah'ı, onun maiyetine toplanmış olan türkmen askerlerine çağatay ordusundan bir mikdar kuvvet ilâve suretiyle takviye edip, İskender'in âilesinin bulunduğu kaleyi muhasaraya gönderdi. Bu kalede muhafız bulunan Şah-Ali Bey Bayramlu ile Seydi Mahmud Bey teslim oldular.

1436'da Horasan'a dönen Şahruh Azerbaycan ve Arran kıt'alarının hükümdarlığını Cihan-Şah'a bırakarak, „al damgalı" nişan (şureti için bk. Ḥâfiẓ Abrû, *Zubdat al-tavârîḫ*'a zeyl edilen 'Abd al-Razzâḳ Samarḳandî'nin *Maṭla' al-sa'dayn*, 839 vukuatı kenarında, Fatih kütüp., nr. 4371) vermiş ve adâletle hareket ederek, uzun zamandan beri mütevali harpler ile harap olan memleketini imâr etmesini ve zulüm ve fesattan sakınmasını tavsiye etmiştir. Şahruh, hiç bir suretle itaat altına alınması mümkün olmayan ve yalnız Ahlat, Azerbaycan, Arran ve Irak-ı Arap kıt'alarını almakla kalmayarak ikide-birde Irak-ı Acem'i zapta kıyam eden Kara-Koyunlu türkmenlerini bu şekilde tatmin ediyor ve onların başbuğları olan Kara-Yusuf-oğullarını kendi namına bu bölgeleri idareye memur birer vekil ve hükümdar tanımış olmakla, hem kendi şerefini kurtarıyor ve hem de imparatorluğunun zâhirî birliğini muhafaza ediyor ve bunu yapmakla yarım asırdan beri türkmen denilen garp, yâni Anadolu, Azerbaycan, Arran ve Irak-ı Arap türkleri ile orta Asya türkleri arasında mütemâdiyen devam ederek, korkunç safhalar geçirmiş ve İran ile Irak-ı Arap'ın ve Anadolu'nun harâbisine sebebiyet vermiş olan kanlı mücâdeleleri sona erdirmiş bulunuyordu.

1438 senesi ilk baharında İskender — Tebrîz'de ve Cihan-Şah — Erdebil'de bulunuyorlardı. Cihan-Şah, yanında Çâkirlu boyunun reisi, Bistâm Bey oğlu Bayezid Bey ile diğer Kara-Koyunlu beyleri ve Şirvan ümerâsı da bulunduğu hâlde Merend'e gelmiş ve orada Tebriz'den hareketle Sûfîyân çeşmesi yakınına bulunan ağabeyisi İskender ile karşılaşmıştır. Muharebeden evvel İskender'in ümerâsından mühim bir kısmı, başlarında Karamanlı boyunun reisi Pîrî Bey olduğu hâlde, bozguna uğrayan İskender'in bütün ordusu Cihan-Şah tarafına geçti. Kendisi az bir maiyeti ile hazinesinin ve âilesinden bâzılarının bulunduğu Alıncak kalesine kaçabildi ise de, Cihan-Şah kuvvetleri tarafından kuşatıldı. Fakat orada oğlu Şah-Kubad ile birleşmiş olan türkmen beyleri tarafından uyku esnasında öldürüldü. Onun ümerâsından Şahsuvar Bey Bayramlu ile Ağaçeri boyu reislerinden Hüseyin Bey başta olmak üzere, diğer bütün beyler Şah-Kubâd'ı hükümdar ilân ettiler. Şah-Kubâd, amcasına vaziyeti bildirerek, onun tâbiiyetinde olmağı kabûl ettiğini beyan etti ise de, Cihan-Şah kalenin teslîminde ısrar etti. Şah-Kubâd ise buranın Şahruh'a âit olduğunu söyleyip, anahtarlarını ona gönderdi ise de, Şahruh, Cihan-Şah'ın ricasını kırmayarak, anahtarları ona iâde etmiş ve bunun üzerine musâleha akdolunmuştur. Musâleha mucibince Cihan-Şah yeğenine Avnik kalesi ile Pa-

sin bölgesini verecekti. Cihan-Şah kaleden inmiş olan Şah-Kubâd'a babasının hazinesinin yarısını da vererek, yeni mâlikânesine göndermiş ise de, bilâhare ağabeyisinin katilleri hakkında tahkikata başlamış ve Şah-Kubâd'ı tevkif ve onu baba katili sıfatı ile, muhakeme ve kısas ettirmiş, katle iştirâk eden ümerâdan bâzılarını da öldürtmüştür. Diğer taraftan düşmanı ve saltanat rakibi olan Cânî Bey Sûfî'nin müşevviki, Mısır devletine büyük gaileler çıkaran Dulkadır-oğlu Mehmed Bey ile Ak-Koyunlu prenslerinin mahmisi bulunması dolayısiyle, Şahruh ile ihtilâf ve husûmet hâlinde bulunan ve İskender'in tabiî dostu ve müttefiki bulunan Mısır sultanı Barsbay, devletinin ümerâsından bir kısmını mühimce bir kuvvetle yola çıkarıp, Cihan-Şah tarafından kuşatılmış olan bu hükümdarı kurtarmağa memur etmişti. Bunlar Erzincan'a ve hattâ Erzurum önüne kadar gelmişlerse de, İskender'in ölümünü haber alarak, geri dönmüşlerdi. Bu gâileyi bitiren Cihan-Şah bu sene, ta'um dolayısiyle, Tebriz'de oturamamış ve kışı Barda'da geçirmişti.

Bir kısım menbâlarda 843, fakat çoğunda 844 (1440) senesinde Cihan-Şah'ın Gürcüstan'a sefer yaptığından bahsedilmiştir. Bu zamanda yaşayan ve eserinin son faslını bu sefere tahsis eden ermeni müverrihi Thomas de Medzof (frns. trc. s. 146, 151) bize uzun uzadıya tafsilât vermektedir. Cihan-Şah gürcü kıralı Alexandr'a, itaat edip, vergi vermesini teklif etmiş ve red cevabı alınca, büyük ordusunu toplayarak, Gürcüstan'a yürümüştür. Cihan-Şah, bu seferini bir cihâd şekline çevirmek için, âlimleri ve şeyhleri ve bu meyanda Erdebil'de postnişîn olan Safevî tarikati baş şeyhi olup, Şeyh-Şah namı ile mârûf olan zâtı da berâberine almıştır. Cihan-Şah Gürcüstan'ın muhtelif bölgelerine akıncılar gönderip, talanlar yaptırdıktan sonra, Tiflis'e yürüyüp, burasını harben almış ve ahâlisini esir ettikten sonra, Tebriz'e dönmüştür.

1441'de Fażl Allāh Astarābādî müridleri olan hurûfîleri toplatarak, Tebriz'de öldürten Cihan-Şah, 1444'te Gürcüstan'a ikinci bir sefer yaparak, Ahalçık'a ve Samçkhe'ye taarruz etmiş ve kıral Vaḫtang ile muharebeye tutuşmuştur. Gürcü menbâlarının rivâyetine göre, muharebenin neticesi belli olmamış ve Cihan-Şah çekilmiştir (Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, 683).

1445 senesi başında ölen Bagdad hükümdarı İspan'ın yeğeni ve veliahdı iken yerine geçirilmeyen Elvend Bagdad'a yürüdü ise de, bu şehrin önünde bozguna uğrayınca, Elvend'in yanındaki beylerden bâzıları Cihan-Şah'a iltica ederek, onu Bagdad'ı zapta teşvik ettiler. Cihan-Şah, bütün kuvvetlerini toplayarak, Bagdad'a yürüdü ve kânun I. 'da muhasaraya başladı. Elvend de kendisine iltihak etti. Bagdad sûrları önünde ve Dicle üzerinde bir çok muharebeler oldu. Nihâyet Rüstem Tarhan başta olmak üzere, içerideki ümerâdan bâzılarının Cihan-Şah tarafına geçmeleri ve gizlice kapıları açmaları neticesinde, 1446 haziranında, Bagdad şehri, kanlı sokak muharebeleri vukua gelmek suretiyle, zaptedildi. Cihan-Şah Bagdad'ı 3 gün yağma ettirmiş ve Bagdad ümerâsını, Şeyhî Bey başta olmak üzere, katletmiştir. Cihan-Şah Bagdad'a küçük oğlu Mehmed Mirza'yı vâli tâyin etmişti. Bu şehzâde küçük yaşta olduğu için, atabeği olan Abdullah hükûmet işlerini idareye memur olmuştu.

Cihan-Şah İspan'ın oğlu ve Bagdad hükümdarı olan Fulad'ı hapsetmiştir. Bâzı tarihler bu şehzâdenin hapiste öldüğünü yazmışlardır. Hâlbuki, aşağıda görüleceği üzere, bu zamanki vukuatı yazan iki Mısır müverrihi (İbn Taġriberdî ve Saḫāvî) eserlerinde safer 855 (mart 1451)'te Cihan-Şah'ın elçilerinin Kahire'ye geldiklerini ve İspan'ın 10 yaşında bulunan oğlunu da beraber getirip, sultana emânet ettiklerini ve sultan Çakmak'ın bu şehzâdenin, kendi oğlu ile beraber, büyütülmesini emrettiğini yazmışlardır (İbn Taġriberdî, *Ḥawādiṯ al-duhūr*, s. 103; Saḫāvî, *al-Tibr al-masbūk*, s. 345).

Bagdad'da pek az müddet kaldıktan sonra, Tebriz'e dönen Cihan-Şah, Şahruh'un Irak-ı Acem vâlisi olan torunu, Baysungur oğlu Mehmed Sultan'ı te'dip etmek üzere, Herat'tan hareketle Nîşâpûr'a geldiğini haber alarak, ona ağır hediyeleri hâmil bir elçi göndermiş ve bu elçi de „evvelce tek bir atlı iken, bugün onun sâyesinde 100.000 atlıya kumanda ettiğini ve bu nimetin şükranını her zaman edaya hazır olduğunu" bildirmiştir. 1447 senesi başında Cihan-Şah büyük ümerâsından Ali Şükür Bey'i, ağır hediyeler ile, Ray'de kışlamakta olan Şahruh nezdine gönderdi. Fakat bu emîr Sultaniye'ye geldiği zaman hükümdarın 13 martta ölmüş olduğunu haber alıp, geriye döndü. Bunu duyan Cihan-Şah tamamiyle müstakil bir hükümdar olmuş ve **sultan ve hakan** unvanlarını almış ve aynı zamanda büyük hükümdarın ölümü akabinde imparatorluğun şehzâdeler arasında mücâdele sahnesi olduğunu görerek, bundan istifâdeye karar vermiştir ki, bunun üzerine Ali Şükür Bey ile İsfendiyâr Bey'i gönderip, Sultaniye ve Kazvin şehirlerini zapt ettirdi. Ondan sonra bütün kuvvetlerini toplayarak, bizzat Irak-ı Acem'e yürüdü. Fars'ta bulunan Mehmed Sultan'ın Isfahan vâlisi Hüseyin Târimî, hiyânet ederek, Cihan-Şah tarafına geçti. Kendini Şaruh'un halefi addeden

Mehmed Sultan da kuvvetlerini toplayarak, muharebeye hazırlandı ise de, onun karargâhında bulunan ve vaktiyle Şahruh'un yanına geldiği zaman, Cihan-Şah'ı oğulluğa kabûl etmiş olan Şaruh'un haremi büyük hatun Gevherşâd Begim'in tavassutu sâyesinde sulh akdedildi: Cihan-Şah kızını Mehmed Sultan'a tezvic ediyor, fakat buna mukabil zapt etmiş olduğu şehirleri resm-i şerbet, yâni ağırlık, olarak alıyordu. *Târîḫ-i Sulṭân Muḥammed Ḳuṭubşâhî* (Paris, Bibl. Nat. Supp. pers., 174, var. 13)'ye nazaran, Cihan-Şah bu sene içinde evvelâ Gürcüstan'a ve sonra çerkesler diyarına gaza yapmıştır.

1448'de Cihan-Şah Musul vâlisi olan yeğenini yanına çağırmış ise de, amcasının kötü niyetlerinden şüphelenen bu şehzâde gitmemiş ve Musul'dan çıkarak, uğradığı Fulad kalesini Pîr-Kulı Bey'in elinden almış ve isyan ederek, Erbil ve Şehrizor taraflarını ele geçirmiştir. Bunu duyan Cihan-Şah, onun üzerine, kuvvetler sevketmiş, o da bunlara mukavemet edemeyerek, bundan bir az evvel, eski karmatîlerin faâliyette bulundukları ve mezheplerini yaydıkları bölgelerde (Basra, Huveyze ve Hûzistan) o mezhebin bir başka şekli hâlinde tekrar faâliyete geçip, bu bölgeleri ele geçirmiş olan ve kurucularının ve başlarının lâkabı olan *muṣa'ṣa'* sıfatına izâfetle, kendilerine ad verilen 'Alî İlâhî [b. bk.]'ler ile birleşmek üzere, cenûba kaçmış ve kendini takip eden şehzâde Pîr-Budak'ın elinden kurtulmuştur. Cihan-Şah tarafından Bagdad ve Irak vâlisi tâyin edilen Pîr-Budak 1449'da hem *muṣa'ṣa'î*'leri ve hem de amcazâdesini te'dip için yürüdü ise de, muvaffakıyet kazanamadı. Elvend'in iltibakı ile, bunlar daha ziyâde kuvvet kesbetmişlerdi. Fakat bir az sonra Elvend, bu müfrit şi'îler ile uyuşamadığından, onlardan ayrılıp, tekrar eski ülkesini almağa kıyam etti ise de, Cihan-Şah tarafından gönderilen Rüstem Tarhan'a mağlûp olarak, Ak-Koyunlu şehzâdelerinin başı ve Âmid hükümdarı Karayülük'ün torunu, Ali oğlu Cihangir'e iltica etti. Cihan-Şah bir kaç defa Cihangir'e haber gönderip, mültecinin teslimini istedi ise de, talebi reddedildiğinden, Ak-Koyunlulara şiddetli bir darbe vurmağa karar verdi. Gence kışlağında bulunduğu esnada, 1450 baharında bütün kuvvetlerinin gelmesi zımnında emirler gönderdi. Cihan-Şah bu sene baharında Arabşah Bey Ayınlu ile Kılıç Arslan Bey'i Erzincan'ın zaptına memur etti. Bu şehir Karayülük Osman Bey'in oğlu Mahmud Bey'in elinde bulunmakta idi. Ak-Koyunlu şehzâdelerinden Musa Bey ile diğer bâzı beyler, Cihangir ile kardeşi Uzun Hasan Bey'e adâvetlerinden dolayı, Cihan-Şah'a iltica etmişler ve maiyetleri ile, Kara-Koyunlu ordusuna verilmişlerdi. Muhasara edilen Erzincan teslim oldu. Fakat Cihan-Şah ahde riâyet etmeyerek, Ak-Koyunlu esirlerini hapsetti ve Cihangir Mirza'ya haber gönderip, Elvend'in teslim olunmadığı takdirde, esirleri öldüreceğini bildirdi ise de, Cihangir'in bu talebi red etmesi üzerine, pek fazla hiddetlenen Cihan-Şah bizzat hareket ederek, Murad çayı vâdisini tâkiben ilerlemeğe başladı. Diğer taraftan Rüstem Tarhan'ı da yukarı Fırat vâdisinden mühim bir ordu ile gönderdi. Rüstem Tarhan Malatya'ya geldiği zaman, o bölgedeki Ak-Koyunlu ulusuna mensup boyların beylerinden Mehmed Bektaşlı, Mehmed Koca Hacılu, Ali Bey Pürnâklü onun maiyetinde bulunan Şeyh Hasan Bey'e iltihak ettiler. Cihangir'in kardeşi olan Urfa emîri Üveys Bey şehri bırakarak kaçtığından, burası kolaylıkla alındı. Rüstem Tarhan son bahar sonlarında Mardin'i kuşattı ise de, bu sırada Cihangir'in Âmid'den şehri kurtarmağa geldiğini duyup, onu karşılamağa gitti ve bozguna uğratıp, kaçırttıktan sonra Mardin önüne gelerek, muhasara ve tazyiki şiddetlendirdi. Şehir teslim oldu ise de, Ak-Koyunlular kaleye çekilerek, mukavemette devam ettiler. Mısır sultanı Çakmak, Cihan-Şah'ın hareketini duyar-duymaz, işin iç yüzünü anlamak üzere, bu 1450 senesi ağustosunda 'Alî al-Zardakâş al-Bunduḳdârî'yi elçilik ile onun yanına göndermiş ve teşrin I. 'de dönen elçi Kahire'ye gelerek, Cihan-Şah'ın mısırlılara karşı hiç bir kötü niyeti olmadığını ve maksadının sâdece Cihangir'i te'dipten ibâret olduğunu bildirmişti. Fakat teşrin II. başlarında Cihangir'in, Cihan-Şah önünden kaçarak, Suriye'ye iltica edeceği hakkında havadisler gelmiş ve Mısır sultanı tarafından Elbistan emîri ve Dulkadırlı hükümdarı Süleyman Bey'e, Cihangir'in yolunu kesmesi ve Suriye'ye bırakmaması yolunda, mektup gönderilmişti. Fakat bu ayın sonunda Cihan-Şah'ın Diyarbekir bölgesine inmekte olduğu haberleri gelmişti. Cihan-Şah'ın tazyiki karşısında müşkil bir vaziyette kalan Cihangir, yardım istemek veya, hiç olmazsa, sulha tavassut etmesini rica etmek üzere, annesi Sara Hatun'u Mısır sultanına göndermiş ve bu hatun Kahire'ye gelip (kânun II. 1451), sultan ile görüşmüştü. Bundan bir az sonra (şubat ortasında) Cihangir'in küçük bir yaşta olan oğlu Kahire'ye gelmiş ve babasının teveccüh ve yardım talep eden mektubunu sultana sunmuştur. Mart ortasında da Cihan-Şah'ın elçileri Kahire'ye gelip, efendilerinin mektubunu sultana getirmişlerdir. Farsça yazılan bu mektupta sultana olan hürmet ve itaatinden bahsediyor, Erzincan ve Mardin şehirlerini aldığını ve Diyarbekir

bölgesine gelmiş olduğunu bildiriyor ve bu seferi, sultana olan bağlılığı sebebiyle, onun itaatinden inhiraf etmiş olan Cihangir 'i to'dip maksadı ile yapmış idüğünü, maksadının tebeasını ve memleketini pek fena idâre eden bu şahsı kovup, yerine amcası Şeyh Hasan Bey 'i geçirmek olduğunu ve bunun sultana mutî olacağını zikrediyordu. Elçiler bundan başka Cihan-Şah 'ın 10 yaşında olan birâderzâdesini, yâni İspan 'ın oğlunu, takdim ederek, Cihan-Şah 'ın, sultanın nezâreti altında büyümesi arzusu ile, bu şehzâdeyi göndermiş olduğunu söylediler. Bunlar 27 martta Kahire 'den çıktılar. Sultan evvelce osmanlı padişahı Murad II. nezdine elçilikle gönderilmiş olan Kanem 'i, bu elçilere terfikan, Cihan-Şah 'a gönderdi. Bu 1451 senesi başında ve kış içinde Üveys Bey Urfa 'ya girmiş ve Kara-Koyunluları çıkarmıştı. Mardin kalesini kuşatmakta olan Rüstem Tarhan, Şeyh Hasan Bey ile diğer iki zâbitinin maiyetine kuvvet vererek, Urfa 'yı kuşattırdı. Bu muharebenin başlangıcında Çermik 'te bulunan ve daha sonra Ergani 'ye gelen ve burada kuvvetler toplayarak, Cihan-Şah 'ı tarassut etmekte olan Uzun Hasan Bey, yanında güzide Ak-Koyunlu beyleri ve fedaîleri bulunduğu hâlde, birden bire Urfa 'ya geldi ve Kara-Koyunluları bozguna uğrattı. Amcası Şeyh Hasan Bey 'i ve oğlunu ve Kara-Koyunlu beylerinden bir çoğunu esir etti. Ak-Koyunlu şehzâdeleri bu amcalarını, oğlu ile birlikte, öldürdüler. Uzun Hasan 'ın muzafferiyeti ve Şeyh Hasan Bey 'in katli haberi, nisan ayı içinde, Kahire 'ye gelmişti. Ak-Koyunluların bu muvaffakiyetini duyan Rüstem Tarhan, Mardin kalesi muhasarasında bir mikdar kuvvet bırakıp, Uzun Hasan 'ın tâkibine çıktı. Rüstem esaslı bir muvaffakiyet kazanamadı. Bütün bahar ve yaz mevsimi neticesiz müsâdemeler ile geçti. Bu işin uzadığını gören Cihan-Şah, meseleye son vermek üzere, oğlu Muamhmedî Mirza kumandasında olmak üzere, mühimce bir kuvveti Rüstem 'e yardıma gönderdi. Buna mukavemet edemeyeceğini gören Cihangir Âmid sûrlarının içine kapandı ve bu şehir Kara-Koyunlular tarafından şiddetle muhasara edildi. Cihan-Şah diğer taraftan Mardin kalesini hâlâ muhasara ve bütün Diyarbekir bölgesi kalelerini birer-birer tazyik ettiriyordu. Âmid sûrlarının metâneti ve müdâfîlerinin şiddetli mukavemeti, Rüstem 'in ve diğer Kara-Koyunlu beylerinin gayretlerini neticesiz bıraktı. Bu muhasara esnasında Uzun Hasan Bey, kardeşinin yardımına gelerek, muhasırlara hücum etti; fakat muhasarayı kaldırmağa muvaffak olamadı. Bütün yaz mevsimi Diyarbekir bölgesinin muhtelif kesimlerinde Ak-Koyunlular ile Kara-Koyunluların muharebeleri ile geçti. Diğer taraftan Ak-Koyunlu şehzâdeleri ile pek ziyâde dost olan Dulkadıroğlu Süleyman Bey ve Mısır devletinin hudut nâipleri onlara yardım ediyorlardı. Cihan-Şah, basımlarına yapılan yardıma mâni olmak üzere, Harput civarına geldi ve öncü kuvvetlerini Malatya 'ya doğru sevke başladı. Kânun I. 1451 ortasında Kara-Koyunlu hükümdarının Dulkadırlılara taarruz edeceği haberi Kahire 'ye gelince, Mısır sultanı, kendisinin mahmisi ve dostu olan Dulkadırlılara yardım edilmesi zımnında, bütün Suriye naiplerine emir gönderdi. Mısırlılar ile bozuşmak istemeyen Cihan-Şah, bu taarruzdan feragat ederek, yalnız Ak-Koyunlular ile uğraşmakla iktifa etti.

Cihan-Şah, daha 1450 senesinde Diyarbekir yürüyüşüne çıkarken, payitahtı olan Tebriz 'i ve bütün Azerbaycan 'ı çağatayların taarruzuna karşı koruyabilmek için, orada kâfi mikdarda kuvvet bırakmıştı. Tebriz 'de kalan Cihan-Şah 'ın zevcesi Can Begim Bagdad 'da bulunan oğlu Pîr-Budak 'a haber gönderip, yanına çağırmış ve o da gelerek, bir sene kadar babasına vekâlet etmiştir. Cesâret ve şecaati çok fazla olduğu derecede insafsız ve zâlim olan bu şehzâde, Tebriz 'de müsâderelerde ve zulümlerde bulunmuş idi. Babasına şikâyetler vukû bulması üzerine, 1451 senesi yazında müşa'şaîler gâilesi bahâne edilerek, tekrar Bagdad 'a gitmesi zımnında emir gönderildi. Eski vâliliğine dönen bu şehzâde müstakil bir hükümdar şeklinde hareket ediyor ve Mısır sultanına elçiler gönderiyordu. Bir az evvel kardeşi Mehmed Sultan 'ı katlederek, Irak-ı Acem ve Fars bölgelerini Horasan 'a ilâve etmek suretiyle, kuvvetini arttırmış olan Baysunkur oğlu Sultan Bâbur 'un, kendi ülkesine saldırmak üzere, 1452 baharı iptidasında Ray 'e geldiğini duyan Cihan-Şah Ak-Koyunlular ile olan mücâdeleyi durdurmağa ve onlar ile barışmağa karar verdi ve ümerâya haber gönderip, geri dönmelerini emretti. Diğer taraftan Cihangir 'e haber gönderip, kendini metbû tanımasını teklif eyledi. Cihangir bu teklifi kabûl edince, Cihan-Şah, onu bütün-bütün kendine bağlamak ve şarka hareket icra ederken, garp cihetinden iyice emin olmak maksadı ile, onun kızını kendi oğlu Muhammedî Mirza 'ya istedi. Cihangir bu talebi de memnûniyetle kabûl etti. Bu suretle bir asra yakın bir zamandan beri türkmenlerin iki kardeş ulusu ile iki hânedan arasında mütemâdiyen ve gittikçe şiddetini arttırmak üzere devam eden husûmet, muvakkat bir zaman için, durmuş oluyordu.

Diğer taraftan Mehmed Sultan 'ın maiyeti olup da, Babur ile birleşmek istemeyen çağatay ümerâsının bir kısmı Cihan-Şah 'a iltica edip,

Mehmed Sultan da kuvvetlerini toplayarak, muharebeye hazırlandı ise de, onun karargâhında bulunan ve vaktiyle Şahruh'un yanına geldiği zaman, Cihan-Şah'ı oğulluğa kabûl etmiş olan Şaruh'un haremi büyük hatun Gevherşâd Begim'in tavassutu sâyesinde sulh akdedildi: Cihan-Şah kızını Mehmed Sultan'a tezvic ediyor, fakat buna mukabil zapt etmiş olduğu şehirleri resm-i şerbet, yâni ağırlık, olarak alıyordu. *Târîḫ-i Sulṭân Muḥammed Ḳuṭbşāhî* (Paris, Bibl. Nat. Supp. pers., 174, var. 13)'ye nazaran, Cihan-Şah bu sene içinde evvelâ Gürcüstan'a ve sonra çerkesler diyarına gaza yapmıştır.

1448'de Cihan-Şah Musul vâlisi olan yeğenini yanına çağırmış ise de, amcasının kötü niyetlerinden şüphelenen bu şehzâde gitmemiş ve Musul'dan çıkarak, uğradığı Fulad kalesini Pîr-Kulı Bey'in elinden almış ve isyan ederek, Erbil ve Şehrizor taraflarını ele geçirmiştir. Bunu duyan Cihan-Şah, onun üzerine, kuvvetler sevketmiş, o da bunlara mukavemet edemeyerek, bundan bir az evvel, eski karmatîlerin faâliyette bulundukları ve mezheplerini yaydıkları bölgelerde (Basra, Huveyze ve Hûzistan) o mezhebin bir başka şekli hâlinde tekrar faâliyete geçip, bu bölgeleri ele geçirmiş olan ve kurucularının ve başlarının lâkabı olan *muṣa'ṣa'* sıfatına izâfetle, kendilerine ad verilen 'Alî İlâhî [b. bk.]'ler ile birleşmek üzere, cenûba kaçmış ve kendini tâkip eden şehzâde Pîr-Budak'ın elinden kurtulmuştur. Cihan-Şah tarafından Bagdad ve Irak vâlisi tâyin edilen Pîr-Budak 1449'da hem *muṣa'ṣa'î*'leri ve hem de amcazâdesini te'dip için yürüdü ise de, muvaffakıyet kazanamadı. Elvend'in iltihakı ile, bunlar daha ziyâde kuvvet kesbetmişlerdi. Fakat bir az sonra Elvend, bu müfrit şi'îler ile uyuşamadığından, onlardan ayrılıp, tekrar eski ülkesini almağa kıyam etti ise de, Cihan-Şah tarafından gönderilen Rüstem Tarhan'a mağlûp olarak, Ak-Koyunlu şehzâdelerinin başı ve Âmid hükümdarı Karayülük'ün torunu, Ali oğlu Cihangir'e iltica etti. Cihan-Şah bir kaç defa Cihangir'e haber gönderip, mültecinin teslimini istedi ise de, talebi reddedildiğinden, Ak-Koyunlulara şiddetli bir darbe vurmağa karar verdi. Gence kışlağında bulunduğu esnada, 1450 baharında bütün kuvvetlerinin gelmesi zımnında emirler gönderdi. Cihan-Şah bu sene baharında Arabşah Bey Ayınlu ile Kılıç Arslan Bey'i Erzincan'ın zaptına memur etti. Bu şehir Karayülük Osman Bey'in oğlu Mahmud Bey'in elinde bulunmakta idi. Ak-Koyunlu şehzâdelerinden Musa Bey ile diğer bâzı beyler, Cihangir ile kardeşi Uzun Hasan Bey'e adâvetlerinden dolayı, Cihan-Şah'a iltica etmişler ve maiyetleri ile, Kara-Koyunlu ordusuna verilmişlerdi. Muhasara edilen Erzincan teslim oldu. Fakat Cihan-Şah ahde riâyet etmeyerek, Ak-Koyunlu esirlerini hapsetti ve Cihangir Mirza'ya haber gönderip, Elvend'in teslim olunmadığı takdirde, esirleri öldüreceğini bildirdi ise de, Cihangir'in bu talebi red etmesi üzerine, pek fazla hiddetlenen Cihan-Şah bizzat hareket ederek, Murad çayı vâdisini tâkiben ilerlemeğe başladı. Diğer taraftan Rüstem Tarhan'ı da yukarı Fırat vâdisinden mühim bir ordu ile gönderdi. Rüstem Tarhan Malatya'ya geldiği zaman, o bölgedeki Ak-Koyunlu ulusuna mensup boyların beylerinden Mehmed Bektaşlı, Mehmed Koca Hacılu, Ali Bey Pürnâklü onun maiyetinde bulunan Şeyh Hasan Bey'e iltihak ettiler. Cihangir'in kardeşi olan Urfa emîri Üveys Bey şehri bırakarak kaçtığından, burası kolaylıkla alındı. Rüstem Tarhan son bahar sonlarında Mardin'i kuşattı ise de, bu sırada Cihangir'in Âmid'den şehri kurtarmağa geldiğini duyup, onu karşılamağa gitti ve bozguna uğratıp, kaçırttıktan sonra Mardin önüne gelerek, muhasara ve tazyiki şiddetlendirdi. Şehir teslim oldu ise de, Ak-Koyunlular kaleye çekilerek, mukavemette devam ettiler. Mısır sultanı Çakmak, Cihan-Şah'ın hareketini duyar-duymaz, işin iç yüzünü anlamak üzere, bu 1450 senesi ağustosunda 'Alî al-Zardakâş al-Bunduḳdârî'yi elçilik ile onun yanına göndermiş ve teşrin I. 'de dönen elçi Kahire'ye gelerek, Cihan-Şah'ın mısırlılara karşı hiç bir kötü niyeti olmadığını ve maksadının sâdece Cihangir'i te'dipten ibâret olduğunu bildirmişti. Fakat teşrin II. başlarında Cihangir'in, Cihan-Şah önünden kaçarak, Suriye'ye iltica edeceği hakkında havadisler gelmiş ve Mısır sultanı tarafından Elbistan emîri ve Dulkadırlı hükümdarı Süleyman Bey'e, Cihangir'in yolunu kesmesi ve Suriye'ye bırakmaması yolunda, mektup gönderilmişti. Fakat bu ayın sonunda Cihan-Şah'ın Diyarbekir bölgesine inmekte olduğu haberleri gelmişti. Cihan-Şah'ın tazyiki karşısında müşkil bir vaziyette kalan Cihangir, yardım istemek veya, hiç olmazsa, sulha tavassut etmesini rica etmek üzere, annesi Sara Hatun'u Mısır sultanına göndermiş ve bu hatun Kahire'ye gelip (kânun II. 1451), sultan ile görüşmüştü. Bundan bir az sonra (şubat ortasında) Cihangir'in küçük bir yaşta olan oğlu Kahire'ye gelmiş ve babasının teveccüh ve yardım talep eden mektubunu sultana sunmuştur. Mart ortasında da Cihan-Şah'ın elçileri Kahire'ye gelip, efendilerinin mektubunu sultana getirmişlerdir. Farsça yazılan bu mektupta sultana olan hürmet ve itaatinden bahsediyor, Erzincan ve Mardin şehirlerini aldığını ve Diyarbekir

bölgesine gelmiş olduğunu bildiriyor ve bu seferi, sultana olan bağlılığı sebebiyle, onun itaatinden inhiraf etmiş olan Cihangir'i te'dip maksadı ile yapmış idüğünü, maksadının tebeasını ve memleketini pek fena idâre eden bu şahsı kovup, yerine amcası Şeyh Hasan Bey'i geçirmek olduğunu ve bunun sultana mutî olacağını zikrediyordu. Elçiler bundan başka Cihan-Şah'ın 10 yaşında olan birâderzâdesini, yâni İspan'ın oğlunu, takdim ederek, Cihan-Şah'ın, sultanın nezâreti altında büyümesi arzusu ile, bu şehzâdeyi göndermiş olduğunu söylediler. Bunlar 27 martta Kahire'den çıktılar. Sultan evvelce osmanlı padişahı Murad II. nezdine elçilikle gönderilmiş olan Kanem'i, bu elçilere terfikan, Cihan-Şah'a gönderdi. Bu 1451 senesi başında ve kış içinde Üveys Bey Urfa'ya girmiş ve Kara-Koyunluları çıkarmıştı. Mardin kalesini kuşatmakta olan Rüstem Tarhan, Şeyh Hasan Bey ile diğer iki zâbitinin maiyetine kuvvet vererek, Urfa'yı kuşatlırdı. Bu muharebenin başlangıcında Çermik'te bulunan ve daha sonra Ergani'ye gelen ve burada kuvvetler toplayarak, Cihan-Şah'ı tarassut etmekte olan Uzun Hasan Bey, yanında güzide Ak-Koyunlu beyleri ve fedaîleri bulunduğu hâlde, birden bire Urfa'ya geldi ve Kara-Koyunluları bozguna uğrattı. Amcası Şeyh Hasan Bey'i ve oğlunu ve Kara-Koyunlu beylerinden bir çoğunu esir etti. Ak-Koyunlu şehzâdeleri bu amcalarını, oğlu ile birlikte, öldürdüler. Uzun Hasan'ın muzafferiyeti ve Şeyh Hasan Bey'in katli haberi, nisan ayı içinde, Kahire'ye gelmişti. Ak-Koyunluların bu muvaffakiyetini duyan Rüstem Tarhan, Mardin kalesi muhasarasında bir mikdar kuvvet bırakıp, Uzun Hasan'ın tâkibine çıktı. Rüstem esaslı bir muvaffakiyet kazanamadı. Bütün bahar ve yaz mevsimi neticesiz müsâdemeler ile geçti. Bu işin uzadığını gören Cihan-Şah, meseleye son vermek üzere, oğlu Muamhmedî Mirza kumandasında olmak üzere, mühimce bir kuvveti Rüstem'e yardıma gönderdi. Buna mukavemet edemeyeceğini gören Cihangir Âmid sûrlarının içine kapandı ve bu şehir Kara-Koyunlular tarafından şiddetle muhasara edildi. Cihan-Şah diğer taraftan Mardin kalesini hâlâ muhasara ve bütün Diyarbekir bölgesi kalelerini birer-birer tazyik ettiriyordu. Âmid sûrlarının metâneti ve müdâfilerinin şiddetli mukavemeti, Rüstem'in ve diğer Kara-Koyunlu beylerinin gayretlerini neticesiz bıraktı. Bu muhasara esnasında Uzun Hasan Bey, kardeşinin yardımına gelerek, muhasırlara hücum etti; fakat muhasarayı kaldırmağa muvaffak olamadı. Bütün yaz mevsimi Diyarbekir bölgesinin muhtelif kesimlerinde Ak-Koyunlular ile Kara-Koyunluların muharebeleri ile geçti. Diğer taraftan Ak-Koyunlu şehzâdeleri ile pek ziyâde dost olan Dulkadıroğlu Süleyman Bey ve Mısır devletinin hudut nâipleri onlara yardım ediyorlardı. Cihan-Şah, hasımlarına yapılan yardıma mâni olmak üzere, Harput civarına geldi ve öncü kuvvetlerini Malatya'ya doğru sevke başladı. Kânun I. 1451 ortasında Kara-Koyunlu hükümdarının Dulkadırlılara taarruz edeceği haberi Kahire'ye gelince, Mısır sultanı, kendisinin mahmisi ve dostu olan Dulkadırlılara yardım edilmesi zımnında, bütün Suriye naiplerine emir gönderdi. Mısırlılar ile bozuşmak istemeyen Cihan-Şah, bu taarruzdan feragat ederek, yalnız Ak-Koyunlular ile uğraşmakla iktifa etti.

Cihan-Şah, daha 1450 senesinde Diyarbekir yürüyüşüne çıkarken, payitahtı olan Tebriz'i ve bütün Azerbaycan'ı çağatayların taarruzuna karşı koruyabilmek için, orada kâfi mikdarda kuvvet bırakmıştı. Tebriz'de kalan Cihan-Şah'ın zevcesi Can Begim Bagdad'da bulunan oğlu Pîr-Budak'a haber gönderip, yanına çağırmış ve o da gelerek, bir sene kadar babasına vekâlet etmiştir. Cesâret ve şecaati çok fazla olduğu derecede insafsız ve zâlim olan bu şehzâde, Tebriz'de müsâderelerde ve zulümlerde bulunmuş idi. Babasına şikâyetler vukû bulması üzerine, 1451 senesi yazında müşa'şaîler gâilesi bahâne edilerek, tekrar Bagdad'a gitmesi zımnında emir gönderildi. Eski vâliliğine dönen bu şehzâde müstakil bir hükümdar şeklinde hareket ediyor ve Mısır sultanına elçiler gönderiyordu. Bir az evvel kardeşi Mehmed Sultan'ı katlederek, Irak-ı Acem ve Fars bölgelerini Horasan'a ilâve etmek suretiyle, kuvvetini arttırmış olan Baysunkur oğlu Sultan Bâbur'un, kendi ülkesine saldırmak üzere, 1452 baharı iptidasında Ray'e geldiğini duyan Cihan-Şah Ak-Koyunlular ile olan mücâdeleyi durdurmağa ve onlar ile barışmağa karar verdi ve ümerâya haber gönderip, geri dönmelerini emretti. Diğer taraftan Cihangir'e haber gönderip, kendini metbû tanımasını teklif eyledi. Cihangir bu teklifi kabûl edince, Cihan-Şah, onu bütün-bütün kendine bağlamak ve şarka hareket icra ederken, garp cihetinden iyice emin olmak maksadı ile, onun kızını kendi oğlu Muhammedî Mirza'ya istedi. Cihangir bu talebi de memnûniyetle kabûl etti. Bu suretle bir asra yakın bir zamandan beri türkmenlerin iki kardeş ulusu ile iki hânedan arasında mütemâdiyen ve gittikçe şiddetini arttırmak üzere devam eden husûmet, muvakkat bir zaman için, durmuş oluyordu.

Diğer taraftan Mehmed Sultan'ın maiyeti olup da, Babur ile birleşmek istemeyen çağatay ümerâsının bir kısmı Cihan-Şah'a iltica edip,

onu Irak-ı Acem ve Fars 'ın zaptına teşvik ediyorlardı. Mehmed Sultan 'ın 1451 'de katlini müteâkip, onun Dizfûl ve Şüşter vâlisi olan Ali Mamaş, Pîr-Budak ile Elvend Bey 'lerden her ikisine de haber gönderip, ülkesini teslim edeceğini bildirmişti. Pîr-Budak, daha evvel davranarak, burasını işgâl edince, Elvend, kendine bir emâret bulmaktan ümit keserek, çağataylara illica edip, onlar ile iş birliği yapmıştır.

Baysunkur oğlu Babur ise, Şahruh 'un halefi tavrunu takınarak, Ray 'den Cihan-Şah 'a âmirâne bir mektup gönderip, Şahruh gibi, kendini de metbû tanımasını ve onun zamanında göndermekte olduğu vergiyi yollamasını teklif etmişti. Kendini ondan daha kuvvetli gören ve çağatayların içten bozukluğunu iyi bilen Cihan-Şah, Ak-Koyunlular ile barış yaptıktan sonra, baharın ortasında Tebriz 'e gelmiş ve bütün kuvvetlerini toplamıştır. Bagdad 'dan gelmiş olan Pîr-Budak 'ı, bir çok kumandanlara baş nasbederek, Irak-ı Acem 'in fethine memur etmiştir. Kumandanlardan Aydın Bey Sâve 'yi zapt ve kumandanı Şeyh Ali Bahadır 'ı esir etmiş ve Pîr-Budak da Kum şehrini almıştır. Bu esnâda Isfahan 'da bulunan ve Cihan-Şah ile muharebeye hazırlanan Babur 'un kardeşi Alâüddevle 'nin Horasan 'da kendini saltan ilân ettiğini duyunca, alelacele oraya dönmüş ve Irak-ı Acem 'in müdafaasını bırakmıştır. Bu yüzden türkmenler muvaffakiyetler kazandılar. Pîr-Budak Cirabadkan kalesini harben aldı. Ondan sonra Isfahan 'a yürüdü. Bu şehrin ahâlisi vaktiyle babalarını katl-i âm etmiş olan çağatayların devam etmekte olan zâlimâne idâresinden müteneffir olup, adâlet ve mürüvvetiyle şöhret alan Cihan-Şah 'ın idâresine girmek arzusunda bulunduklarından, şehrin reisi Muhammed Dârâkî 'yi gönderip, teslim olacaklarını bildirdiler. Bu esnâda 10.000 kadar çağatay askeri, Isfahan 'ı müdafaa etmek üzere, Zinde-Rûd çayının kenarına gelmişlerdi. Fakat ısfahanlılar bunlara karşı şehirlerini müdafaaya hazırlandıktan maada, sür'atle yetişmesi zımnında, Cirabadkan 'da bulunan Pîr-Budak 'a haber gönderdiler. Türkmenlerin gelmekte olduğunu duyan çağataylar, geceleyin çekilerek, Şiraz yolunu tuttular. Türkmenler Isfahan 'a girdiler. Pîr-Budak ondan sonra, şehrin büyüklerinden bir kısmını da yanına alarak, bütün ordusu ile Şiraz 'a yürüdü. Babur 'un Şiraz 'da vekil bıraktığı Mirza Sencer Kirman 'a kaçtığı gibi, onun yerine geçen Mirza Halil de, tutunamayarak, Horasan 'a kaçmış ve Şiraz şehri ve daha sonra bütün Fars bölgesi, Pîr-Budak tarafından, işgâl edilmiştir ki, bunun üzerine Cihan-Şah, Mısır 'a elçiler göndererek, muzafferiyet ve fütûhâtını sultana bildirmiştir.

Horasan 'da kardeşi Alâüddevle ile mücâdele hâlinde olmak dolayısiyle, Irak-ı Acem ve Fars işleri ile uğraşamayan Babur, nihâyet rakibini mağlûp etmiş ve o da, 1453 senesinde Ray 'e gelerek, Cihan-Şah 'a iltica etmişti.

Isfahan 'ın zaptından sonra, Kâşân başta olmak üzere, bütün Irak-ı Acem şehirleri Cihan-Şah 'ın eline geçmiştir. Cihan-Şah Fars bölgesini, Irak-ı Arap 'a ilâve olarak, Pîr-Budak 'a verdiği gibi, Irak-ı Acem vâliliğini de küçük oğlu Muhammedî Mirza 'ya vermiştir. İsfahan 'a gelen Muhammedî Mirza küçük yaşta olduğu için, bütün işleri onun atabeği Saferşah idâre ediyordu. Aç gözlü ve zâlim olan bu adam Isfahan büyüklerini ve zenginlerini, Babur ile muhabere etmek ve onu tekrar Isfahan 'a çağırmak töhmeti ile, hapsedip, Cihan-Şah 'ı haberdar etti. Ḫvâca Ḥasan Māzî mevkiinde bulunan Cihan-Şah, bu habere inanıp, şehrin sûrlarının yıkılmasına Hasan Tokçu 'yu memur etti. Bir az sonra 1453 baharında Isfahan 'a gelen Cihan-Şah mahpus olan Isfahan büyüklerini ümerâsına tevzi ederken, onların âilelerinin de Azerbaycan kalelerine nefy ve hapsedilmeleri hakkında emir verdi ve bu şehre 3.000 tümen, eman malı olmak üzere, ceza tertip etti. Fakat tahsildarlar gâyet zâlimâne hareket ederek, 10.000 tümen kadar para alıp, şehri soydular. Yaz mevsiminde Cihan-Şah 'ın Savuç-Bulag yaylasına gitmesini fırsat bilen ve bu son hareketten dolayı, Kara-Koyunlulardan çok nefret duyan ısfahanlılar, Babur Mirza 'ya haber gönderip, teslim olmağı teklif ve sür'atle gelmesini rica ettiler. Isfahan 'a gelmek üzere yola çıkan Babur, Sultan Ebû Sa'îd 'in Mâverâünnehr 'den kendi ülkesine yürüdüğünü duyup, geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Diğer taraftan Isfahan 'ın isyanını duyan Cihan-Şah, yanında bulunan oğlu Muhammedî Mirza 'yı askerlerinin başına koyup, şehir ahalisinin te'dibi için emir verdi.

Diğer taraftan Pîr-Budak 'ın İran 'da bulunmasını ve Bagdad şehrinde pek az kuvvet kalmış olmasını fırsat bilen müşa'şa' Sayyid Muhammed-oğlu Seyid Ali 'yi Irak 'ın zaptına memur etmişti. Seyid Ali, muhtelif arap kabîlelerinden topladığı kuvvetlerle Vâsıt 'ı zapt etti. Sonra Kerbelâ ile Necef 'i zapt ve meşhedlerde asırlardan beri toplanmış olan kıymetdar eşyayı gasp ederek, Basra 'ya gönderdi. Irak 'tan hareket eden hacc kafilesini dağıtıp, yağmaladı. Bagdad 'dan Deve Bey kumandasında gelen kuvvetleri bozguna uğratan Seyid Ali Hille 'ye hücum ederek, burayı zapt ettikten sonra, babasının yanına döndü (1453).

1454 'te Babur tarafından gönderilen Mirza Sencer Kirman bölgesini işgâle muvaffak el-

muşa da, Şiraz 'da bulunan şehzâde Pîr-Budak süratle gelerek, onu bozguna uğratıp, bu bölgeyi kâmilen zaptetti. Pîr-Budak, o sırada Yezd 'de bulunmakta olan annesinin tavsiyesi ile Kirman 'ı küçük kardeşi Yusuf 'a bırakıp, Şiraz 'a döndü. Fakat orada bırakmış olduğu maiyeti zâbitanından Pîr-Kulı Kökeltaş ile Merdin Ali, Kirman 'ın eşraf ve âyânını Şiraz 'a sürdüler. Bunu duyan Cihan-Şah bu hâle rıza göstermediğini bildirdi ve sürgünleri geri getirttikten maada, Kirman 'a para ve zahîre göndermek suretiyle, yapılan zararı telâfiye ve halkın muhabbetini kazanmağa çalıştı. Fakat bundan bir az sonra, kardeşi Kasım ile birlikte Babur 'un maiyetine girmiş olan şehzâde Elvend Kirman 'a gelerek, bâzı kaleleri işgâle muvaffak oldu ve amcazâdesi Pîr-Budak tarafından üzerine gönderilen kuvvetleri bozguna uğrattı ise de, bizzat gelen Pîr-Budak 'a karşı mukavemet edemeyip, Sîstan 'a kaçtı ve bilâhare yakalanarak, öldürüldü (1457).

Diğer taraftan 1454 'te, geçen seneki muvaffakiyetten dolayı, daha fazla ümide düşen muşa'şa' Muḥammed, oğlunu Hûzistan 'a taarruza memur etmiş ve Seyid Ali, Dizfûl ve Şüşter de dâhil olmak üzere, bütün Ehvâz (Hûzistan bölgesi) 'ı zapta muvaffak olmuştur. Muşa'şaîlerin gâilesine nihâyet vermek isteyen Cihan-Şah, en büyük ümerâsından olan Ali Şükür Bey 'i, mühim kuvvetlerin başına koyarak, bunların üzerine gönderdi. Fakat şiddetli müdafaaları ve kalelerin metâneti yüzünden, muşa'şaî-karmatîlerin te'dipleri mümkün olamadı. Bir müddet sonra Cihan-Şah bu Ali Şükür Bey 'i Uzun Hasan üzerine sevketmiş ve müşa'şaîlerin te'dibini, Fars 'tan başka, Irak-ı Arap vâliliğini de elinde tutan oğlu Pîr-Budak 'a havâle eylemişti. Cenup memleketlerinde araplar arasında Ali İlâhî şi'ilerinin faâliyeti devam ettiği sırada şimâlde (Azerbaycan ve Arran 'da) de râfızî şi'iliği propagandası devam ediyordu. Sultan Cihan-Şah, bir kısım türkmen boy ve oymakları arasında bu propagandanın gittikçe yayılmakta ve kendinin öz tebeası ve devletinin istinatgâhı olan bu türkmenlerin bu propaganda te'siri altında râfızîleşip, resmen sünnî olan kendi devletine düşman olmağa başladıklarını görüp, endişeye düşmüş ve onları, reisleri ve şeyhleri olan Cüneyd b. İbrahim Safevî [b. bk.] ile birlikte, ülkesinden tardetmişti. Şeyh Cüneyd, mikdarı 10.000 'e kadar yaklaşan bu türkmenler ile birlikte, Ak-Koyunlular ülkesine hicret etmiş ve 1452 senesi sonlarında Âmid şehrini zapt ettikten sonra, Ak-Koyunlu ulusunun ekserisini etrafında toplamağa ve dedesi Kara-Yülük 'ün ülkesinin büyük bir kısmını eline geçirmeğe muvaffak olan Uzun Hasan Bey 'in yanına gidip, kardeşi Cihangir ile mücâdele hâlinde bulunan bu beye yardımlarda bulunmağa başlamıştır (1455).

Diğer taraftan muşa'şaîler gâilesini bertaraf etmeğe memur olan Pîr-Budak, 1455 'te ümerâsına Fırat sâhilindeki şehirleri işgâl ettirmiş ve tahrip edilen Hille 'nin imârına başlatmıştır. 1456 'da muşa'şaîlerin kumandanı, cür'etini daha fazla arttırarak, Dicle boyunca taarruza geçmiş ve Diyale ırmağı bölgesini tahribe başlamış ve Mihrûz, Ba'ḳûba ve Salmân Fârisî kasabalarını tahrip eylemiş, fakat Bagdad 'da üzerine asker gönderildiğini görünce, Basra 'ya doğru çekilmeğe mecbur olmuştur. Bu sene temmûzu sonlarında Pîr-Budak 'ın bir elçisi, Kahire 'ye vararak, Sultan Melik Eşref İnal 'a efendisinin mektubunu vermiştir.

Aynı senenin teşrin II. ortalarında Cihan-Şah 'ın elçisi de Kahire 'ye vararak sultana efendisinin mektubunu sunmuştur. Bu mektupta Cihan-Şah 'Aclûn nâibi olan Sâlim oğlu Hasan Bey Dögerî 'nin gönderilmesini ve mektubunun sonunda ise, Uzun Hasan 'ın, kendi ülkesi bududundaki âmilleri ve beyleri hakkında, sultana güvenerek, yaptığı fena hareketleri şikâyet ediyordu. Sultan ise, yazdığı cevapta Dögerî 'nin gönderilmesinin ancak muhatabının ümerâsından Arabşah 'ın irsâli mukabilinde mümkün olabileceğini söyledikten sonra, Uzun Hasan 'ın ehemmiyete ve şikâyete değer bir şahsiyet olmadığını ve Suriye 'deki her hangi bir vâlinin onun hakkından gelmeğe muktedir olduğunu zikrediyordu.

1457 'de muşa'şaîlilerin kumandanı Seyid Ali, Lîkûya dağlarına gidip, Bahbahân kalesini muhasara etti ise de, bir ok isabeti ile yaralanıp, telef olmuş ve maiyeti geri çekilmeğe mecbur kalmıştır. Fakat bunlar dönerlerken, Şiraz 'dan gelmekte olan Pîr-Budak 'ın hücumuna uğrayarak, Ḥuvayza 'ye doğru çekildiler. Yaralı olan kumandanları Seyid Ali, yakalanıp, katledildi. Bundan sonra mülhidlere bir darbe daha vurmak üzere, Bagdad 'dan Basra 'ya doğru ikinci bir ordu gönderildi ise de, maktûl Seyid Ali 'nin babası ve mezhebin kurucusu olan Seyid Muhammed, bu orduyu perişan ederek, Vâsıt 'a kadar tâkip ve ekserisini telef veya esir eylemiş ve bu ordunun kumandanı, tek başına denilecek bir vaziyette, Bagdad 'a kaçabilmiştir.

Kardeşi Uzun Hasan 'ın tegallübünden şikâyet etmek ve eski memleketlerini ondan geri alabilmek üzere, yardım dilemek maksadı ile, kızının kayın-babası olan Cihan-Şah 'ın nezdine giden Cihangir Bey bu hükümdar tarafından mühim yardım görüyordu. 1457 senesi baharın-

da Cihan-Şah, büyük kumandanların idaresinde olmak üzere, 20.000'den fazla atlı askeri, ona terfik ederek, göndermişti. Şeyh Cüneyd'in müridleri olan râfızî türkmenleri de maiyetine almış olan Uzun Hasan ile Mardin civarında vukua gelen çok şiddetli bir savaş neticesinde, Cihangîr mağlûp oldu ve Cihan-Şah askerlerinin bir kısmı, kumandanları ile beraber, Uzun Hasan Bey'e esir düştüler. (Uzun Hasan'ın bu muzafferiyetini Fâtih Sultan Mehmed'e bildiren bir mektubu için bk. Esad Efendi kütüp., mecmua nr. 3369, s. 281 v.dd.). Uzun Hasan Bey bu beyler arasında amansız düşmanı olarak bildiği Rüstem Tarhan'ı öldürtmüş ve diğerlerini hapsetmişti; bir sene sonra, Cihan-Şah ile barıştığı zaman, esirleri geriye göndermiştir.

Cihan-Şah bu sırada Horasan'da Timur evlâtları arasında zuhûr eden münazaa ve teşettütleri duymuş ve Horasan'ı istilâ etmeğe karar verdiğinden, Ak-Koyunlular işini ihmâl etmiştir. Filhakika 1457'de Horasan hükümdarı Sultan Babur ölmüş ve yerine geçen oğlu Şah Mahmud ile bunun amcazâdesi, Alâüddevle oğlu İbrahim ve Mâverâünnehr hükümdarı Sultan Abü Sa'îd aralarında mücâdelelere başlamışlardı. Bu mücâdeleyi fırsat bilen Cihan-Şah, Ray'e gelerek, bu senenin son baharında oğlu Muhammedî Mirza ile emîr Bayezid b. Bistâm Çâkirlü'yü Damgan'ın fethine memur etti. Mâzenderan, Rüstemdâr ve Hezârcerîb emîrleri de şehzâdenin maiyetinde idiler. Bu şehrin vâlisi Nuşrat al-Dîn Samnân, mukavemete imkân göremediğinden, beldeyi teslim ederek, Herat'a çekildi.

1458 senesi baharında Ray'de kuvvetlerini cem ve tensik etmiş olan Cihan-Şah, Timur'un oğulları namına Cürcân vâlisi olan Baba Hasan Garkîn'in teşviki ile, bu bölgenin zaptına hazırlandı. Oğlu Muhammedî ile emîr Ebülfeth Bey Çâkirlü'yü, öncü kuvvetlerinin başında olarak, ileriye gönderdi ve arkadan büyük ordusu ile bizzat gelerek, Cürcân'ı işgâl etti. Sultan Alâüddevle oğlu İbrahim ile yaptığı bir muharebede gâlip geldi. Bu muzafferiyet üzerine Ḫvârizm ve Mangışlak türkmenleri ile bu bölgelerde dolaşan celâyirliler Cihan-Şah'a itaat ettiler. Cihan-Şah bundan sonra oğlu Muhammedî Mirza'yı ileri göndererek, Meşhed, Nişâpûr'u ve garbî Horasan'ı işgâl ettirdi. Bu sırada kendisinden evvelce ayrılıp, Horasan'a kaçmış olduğunu gördüğümüz yeğeni İskender oğlu Kasım Sîstân hükümdarı Halil ile birleşmiş idi. Cihan-Şah Meşhed'e geldikten sonra, timurluların baş şehri olan Herat'ı almağa hazırlandı. Öncü kumandanı Pîrzâd Bey Buhârî'yi gönderdi. Bu kumandan şehre yaklaşınca, Sultan İbrahim ile babası Alüddevle başta olmak üzere, Herat'taki ümerâ ve eşrafın bir kısmı kaçmak mecburiyetinde kaldı. Fakat kalanlar, bütün halk ile birlikte, istikbâle çıktılar. Bundan sonra 28 haziranda Cihan-Şah tantana ile Herat'a girdi ve adına hutbe okuttu. Ulema ile eşrafa iltifatta bulundu ve halka hüsn-ü muamele etti. Bilhassa Kara-Koyunlu devletinin divan beyi olan emîr Bayezid Çâkirlü her kesi tatmine çalışıyor ve kaçanların geri dönmesi için uğraşıyordu. Cihan-Şah Horasan'ı zaptetti. Kendini Şahruh'un halefi telâkki etmeğe başladı. Kendinin velinimeti olan bu büyük hükümdarın hâtırasına çok hürmet duyduğundan dolayı, onun usûl ve kaidesi üzere hareket edeceğini, onun gerek türkçe ve gerekse farsça neşretmiş olduğu misâllere ve hükümlere, meallerini sormaksızın, imza koyacağını ilâve ediyordu. Cihan-Şah'ın, her kesin memûlü hilâfına olarak, Herat'ta yapmış olduğu âdilâne ve kibar hareketleri etrafa şâyi olunca, öteye beriye kaçmış olanlar geri dönmeğe başladılar. Cihan-Şah bir az sonra fetihnâme göndermiş olduğu hükümdarların hepsinden ve hattâ Mirza Sencer de dâhil olmak üzere, Timur evlâdından bâzı şehzâdelerden de tebrik mektupları aldı. Alâüddevle, bizzat Herat'a gelerek, Cihan-Şah'ın tabiiyetini kabûl etti. Cihan-Şah artık yalnız Mâverâünnehr hükümdarı Sultan Abû Sa'îd'den endişe duymakta idi. Son baharda, bütün kuvvetlerinin başında olarak, Belh'e gelen ve Murgâb çayı kenarında karargâh kuran bu hükümdar, yabancı bir memlekette, Timuroğullarına bağlı olan çağataylar arasında ordusu ile mahsûr bir vaziyete düşmeğe doğru giden Cihan-Şah ile harbe hazırlanıyordu. Cihan-Şah ordusunda çağatayların kuvvetleri hakkında mubalâgalı şayiâlar dolaşmakta idi. Bundan dolayı Cihan-Şah Kirman'da vâli bulunan oğlu Yusuf ile Fars ve Irak-ı Arap vâlisi olan Pîr-Budak'ı, bütün kuvvetleri ile, Horasan'a çağırdı. Bilhassa şecaati ve cür'eti ile şöhret kazanmış olan Pîr-Budak'ın 18.000 kadar atlı ile gelmiş olması, babasının ve ordusunun kırılmış olan kuvve-i mâneviyesini düzeltmişti. Ramazan (temmûz-ağustos) ayında İḫtiyâr al-Dîn kalesini teslim alan Cihan-Şah Herat-Rûd ve Kerûh vilâyetlerine gittikten ve buraları aldıktan sonra, ordusunun karargâh kurduğu Destan çayırına gelip, 20 teşrin I.'de kurban bayramı münasebeti ile şehzâdeleri, ümerâ ve elçileri kabûl etmiş ve bu meyanda Sultan Abû Sa'îd'in elçileri ile görüşmüş ve veziri Nizâmeddin Âşûr'u, dönen elçiler ile birlikte, onun yanına göndermiştir. Bu zât Abû Sa'îd ile görüşerek, sulh hususunda mutabık kaldıktan sonra, ge-

riye dönmüştür. Bu sulh haberini alınca, karargâhtan hareketle, kışı geçirmek maksadı ile, Herat'a doğru ilerlemeğe başlayan Cihan-Şah, bu şehrin şimâlindeki Muhtar dağına geldiği esnada, Abū Sa'îd'in Murgâb kenarından Herat-Rûd'da doğru ilerlemekte olduğunu duyunca, hayrete düştü; onunla harp etmek üzere, derhâl hareket ederek, Yahyâ-Âbâd civarında karargâh kurdu ve oğlu Pîr-Budak'ı, ordusunun bir kısmı ile, ileriye gönderdi. Bu şehzâdenin öncü kuvvetleri, çagataylar tarafından, bozguna uğratıldı. Pîr-Budak babasına haber gönderip, çagatay ordusuna karşı taarruza geçmesine müsaade istedi ise de, o bilâkis Ebülfeth Bey Çâkirlü'yü göndererek, muharebe etmesine izin vermedi. Cihan-Şah isyan cürmünden dolayı Mâkû kalesinde hapsetmiş olduğu oğlu Hasan Ali [b. bk.]'nin bu kaleden kaçtığını ve Tebriz'i zaptederek, saltanat ilân ettiğini duymuş ve Horasan'da kalmanın fâidesizliğini görerek, Abū Sa'îd ile barışmağa ve Azerbaycan'a dönmeğe karar vermişti. Zâten şimdiye kadar ses çıkarmayan ve sulhten bahseden Abū Sa'îd'in göstermiş olduğu son cür'etkârane hareketin sebebi de, bu isyan havâdisinin daha evvel onun tarafından haber alınması idi. Cihan-Şah, Seyid Âşûr'u Abū Sa'îd nezdine müsâlaha için gönderdi ve Cihan-Şah'ın Horasan'ı tahliye etmesi, fakat sonradan ele geçirmiş olduğu Irak-ı Acem, Fars ve Kirman bölgelerini elinde tutması tekarrür etti.

1458 senesinin sonunda akdedilen bu sulh muahedesini müteâkip, Cihan-Şah Herat'ı tahliye etmiş ve bütün ordusu ile birlikte, Nişâpûr yolunu tutmuştur. Cihan-Şah Nişâpûr'a geldiği zaman, oğullarına, kendi vilâyetlerine dönmeleri hususunda, izin ve emir verdi. Yusuf Kirman'a döndü ise de, Pîr-Budak babasının öteki oğlu Muhammedî'yi dâimâ yanından ayırmamasını ve bir arada bulundukları zamanlarda, küçük olmasına rağmen, merasimde kendisine dâimâ takdim etmesini kıskanıyor, babasının kendisine Sultan Abū Sa'îd'e taarruza izin vermemesini de, sû-i niyete atfediyordu. Cihan-Şah'ın saltanat tahtına hakikî vâris olması lâzım gelen ve devletin inkişaf ve tevessüunda, orduların muzafferiyet kazanmalarında bu kadar büyük âmil olan ve ümerâ ve askerler arasında efsânevî kahramanlar gibi, şecâatine kıymet verilen Pîr-Budak yerine, kardeşi Muhammedî'yi veliahd yapmak için, onu ihmâl suretiyle unutturmak yolunu tuttuğunu zannediyordu. Bundan dolayı münâsip bir zaman ve fırsat bulur-bulmaz, isyana karar vermiş idi. Hattâ babasından ayrılıp, Şiraz'a giderken, yol uğrağı olan şehirleri, Yezd ve Isfahan başta olmak üzere, ağır teklifler ile ezmek serkeşliğinde bulunmuştu.

Babası Cihan-Şah'ın Horasan'da bulunduğu esnada Mâkû kalesinden kaçan Hasan Ali kendisi gibi, mevkuf bulunan Karayülük oğlu Mahmud Bey ile ümerâdan Arabşah Aynallu'yu da bırakmış ve etrafına kuvvetler topladıktan sonra, Tebriz'e girip, kendini **sultan** ilân etmiş ve bir taraftan da Ak-Koyunlu şehzâdelerinden adları geçen Mahmud Bey ile Kılıç Arslan'ı Erdebil'in zaptına memur etmişti. Fakat Bunlar, Hasan Ali'den ayrılarak, henüz Irak-ı Acem'e gelmiş olan Cihan-Şah'a iltihak ettiler. 1459 senesi başında Verâmîn'e gelmiş bulunan Cihan-Şah, ümerâsından bâzı beyleri, ılgar ile, Tebriz'e göndermiştir. Bunu duyan Hasan Ali kendi ümerâsından Hassûn-oğlu'nu bu şehrin müdafaasında bırakarak, Mâkû kalesine çekilmiştir. Fakat Hassûn-oğlu Şûr suyu kenarında mağlûp ve telef olduğundan, beyler kolayca Tebriz'e girmişlerdir; bundan bir az sonra Cihan-Şah da Tebriz'e gelmiş ve Hasan Ali'den ayrılarak, kendine iltihak eden Arabşah'ı divan beyliğine geçirmiş, oğlunun maiyetine girmiş olan ümerâsından bir kısmını öldürtmüş ve diğer taraftan Mâkû'de mahsûr bulunan oğluna nişan gönderip, şâyet fitnenin müsebbibi olan vezirini ve ümerâsını öldürecek olursa, affa uğrayacağını bildirmiş ve bunun üzerine Hasan Ali de veziri Şemseddin ile diğer ümerâsını öldürüp, başlarını babasına göndermiştir. Cihan-Şah bundan sonra gelmekten korkan oğluna, kızını göndermek suretiyle, emniyet vermiş ve yanına getirmeğe muvaffak olmuştur. Bir müddet sonra bahar mevsiminde Sehend yaylasına çıkan ve oğlunu da beraberinde götüren Cihan-Şah av esnâsında oğlunun yakalanıp, öldürülmesini emretmiş. Emîrler tarafından tâkip edilen Hasan Ali, tâkipten müşkülâtla canını kurtarıp, hareme iltica etmiş ve hükümdarın zevcesi ve kendi üvey annesi olan Can Begim'in tavassutu sâyesinde, ölümden affedilmiştir. Cihan-Şah, o sırada kendisi ile büs-bütün alâkesini kesmiş ve isyankâr bir vaziyet takınmış olan diğer oğlu Pîr-Budak'a karşı rakip çıkarmak üzere, onun idâresi altında bulunan Irak-ı Arap vâliliğini Hasan Ali'ye tevcih etmiş ve Can Begim ile birlikte, Bagdad'a göndermiş ise de, Şiraz'da bulunan Pîr-Budak'ın Bagdad'ı muhafazaya memur ettiği ümerâsı onu şehre sokmamıştır. O da Suriye'ye gitmek mecbûriyetinde kalmıştır. Can Begim ise, geriye dönerken, Irak'ta dolaşan Pîr-Budak'a tâbi bulunan ve 50.000 çadırlık Kara-Ulus tesmiye edilen türkmen ve diğer türk boyları birliğini de Azerbaycan'a göç ettirmeğe muvaffak olmuştur.

Cihan-Şah Azerbaycan'da meşgûl iken o esnada Esterâbâd havâlisine hâkim bulunan Ebülgâzî Hüseyin Baykara, topladığı kuvvetler ile, Cürcân'a yürümüş ve Cihan-Şah'ın orada vâlisi ve Kara-Koyunlu ulusunu teşkil eden türkmen boylarının en büyüklerinden biri olan Sa'dli boyunun reisi bulunan Hüseyin Bey'i bozguna uğratıp, katletmiş ve türkmenleri bu bölgeden kaçırmağa muvaffak olmuştu (1459). Bir taraftan amcazâdeleri ile ve bilhassa Hüseyin Baykara ile mücâdele hâlinde bulunan Sultan Abū Sa'îd, diğer taraftan oğullarının isyankâr hareketlerini teskin etmekle ve gittikçe kuvvetlenmekte olan Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in muhtemel tecâvüzüne karşı tertibat almakla meşgûl olan Cihan-Şah, birbirleri ile uğraşacak bir vaziyette olmadıklarından dolayı, istersistemez aralarında dostluk teessüs etmiş ve elçiler gelip-gitmiştir. 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandî 865 (1461), 867 (1463), 869 (1465) ve 871 (1466) senelerinde Cihan-Şah elçilerinin Herat'a gelip, hürmet gördüklerini zikretmiştir. Cihan-Şah'ın diğer vilâyetlerde vâlilik eden oğulları da Sultan Abū Sa'îd'e elçiler göndermekte idiler.

Bu zamanın vak'anüvislerinden olan 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandî, Cihan-Şah'ın adâlet ve iyi idâresi sâyesinde, Azerbaycan'ın ve bilhassa Tebriz'in çok mâmuriyet kesbettiğinden uzun-uzadıya bahsettikten sonra, onun oğlu olup, Irak-ı Aeem vâlisi bulunan ve Isfahan'da oturan Muhammedî Mirza'nın bilakis gâyet zâlim ve merhametsiz, tebeasını ilisaf altında inleten ve bundan başka bütün vakitlerini fısk-ı fücûr içinde geçiren bir kimse olduğunu zikretmektedir. Yine bu zamanda yazılan *Tārīḫ al-Ġiyāṯī* ise, 866 (1462) senesinde Isfahan halkının isyanından ve Cihan-Şah'ın bu şehir halkını te'dip eylediğinden bahsetmektedir. Muhammedî Mirza'nın mezâliminin bu isyana sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan uzun zamandan beri babası ile alâkasını kesen şehzâde Pîr-Budak muharebe hâzırlığı yapıyordu. Kendisi Şiraz'da şiir ve şarap içinde vakit geçiriyor ve tamamiyle müstakil bir hükümdar gibi, hareket ediyordu. Oğlunun bu hareketlerinden bîzar olan ve endişe duymağa başlayan Cihan-Şah, tâbii ve oğlu sıfatı ile, onu resmen yanına çağırdığı hâlde, gelmemesini ve Fars veya Irak ülkelerinden birinden vaz geçerek, yalnız birinin vâliliği ile kanaat etmesi teklifine cevap vermemesini, açıktan açığa isyan telâkki etti. Azerbaycan ve Isfahan'dan Fars'a giden yollardaki derbendler kapalı olduğu için, o esnâda Isfahan'da bulunmakta olan Cihan-Şah, bütün kuvvetlerini toplayarak, Yezd'o gelmiş ve buradan, Abarḳūb ve Bavvānāt yolu ile, Şiraz'a yürümüştür. Ḳaṣr-i Zard yakınında Pîr-Budak'ın gönderdiği kuvvetler, şehzâde Muhammedî Mirza'nın kumandası altında, Cihan-Şah kuvvetlerine mağlûp oldu. Bu vak'adan sonra, Şâdî Bey'in oğlu İbrahim Bey başta olmak üzere, Pîr-Budak'ın ümerâsından bir kısmı ondan ayrılıp, babasına ilticaya başladı. Bu sebepten dolayı ümitsizliğe düşen Pîr-Budak sulha yanaştı. Annesi Can Begim, Şiraz'a giderek, onunla görüştü; Fars'ı bırakmağa ve Bagdad'a çekilmeğe ikna etti. Māhîn girîvesinde ve Teng-i Birāḳ'ta müdafaaya hâzırlanan Pîr-Budak, mukavemetten vaz geçerek, Şüşter'e çekildi ve oradan Bagdad'a gitti. Giderken, Şiraz'ın âlim, şâir ve güzel san'atlar erbabından bir çoğunu, isteyerek veya istemeyerek, beraberinde götürmüştü. Bunlardan Calāl al-İslām Şā'idī kaçmağa muvaffak olmuş ise de, kaçarken yakalanan Ṣadr al-Dīn 'Abd al-Raḥmān Kirmānī, Pîr-Budak tarafından, Dicle'ye attırılarak, boğdurulmuştu.

1462 (867) senesi son baharının ortalarına doğru Şiraz'a giren Cihan-Şah'a bu şehrin ekâbiri, „rasm-i ḳudūm" yaparak, hediye olmak üzere, oğlu Pîr-Budak'ın zamanında edinmiş oldukları itiyada tevfikan, edebiyat ve şiir kitapları takdim etmişlerdi. Cihan-Şah, o zaman hakikaten bir ilim ve edebiyat merkezi olan Şiraz'ın âlim ve şâirlerine çok iltifat ve hürmet etmiş ve Selçuklu devri Fars bölgesi vâlisi olan zâtın adına nisbetle, Taḫt-i Ḳarāca denilen Taḫt-i Firdavs'te bu şehrin bütün büyüklerine mükellef bir ziyâfet vermiş ve hâzır bulunan ulemâ içinde Şāh Nür al-Dīn Ni'mat Allāh Sāni, Camāl al-Dīn Muḥammed Tarka-i İṣfahānī ve Şaraf al-Dīn Ḥasan-Şāh nazar-ı dikkati celp eden zevât arasında bulunmuşlardır. Cihan-Şah, kendine intikâl eden Şahruh hazinesinden 50.000 „tenkenin", âlimlerin ve seyidlerin ihtiyacları için, vakf edilmesini emrettikten sonra, bir müddet bu şehirde kalıp, âlimler ve şâirler ile mübâhase ve samimiyetle vakit geçirmiş, Fars bölgesini, merkezi Şiraz olmak üzere, Kirman vâlisi olan oğlu Yusuf (lâkabı Żiyā' al-Dīn)'a vermiş ve onun yerini de, Bavvānāt'ı ilâve etmek sureti ile, en küçük oğlu Ebülkasım'a tevcih eylemiş ve Irak-ı Acem vâlisi olan oğlu Muhammedî Mirza'ya da, bu seferdeki hizmetine mükâfat olarak, Kāzrūn ve havâlisini iktâ etmiştir. Bu bölgedeki kale ve şehirler, Pîr-Budak'ın ümerâsı elinden alınarak, Şah-Ali Bey, Şahsüvar Bey ve Lala Safer-Şah başta olmak üzere, hükümdarın yanında bulunan büyük emîrlere tevcih ve iktâ olunmuştur. Cihan-

Şah bundan sonra, Fars bölgesini bırakarak, Irak-ı Acem'e dönmüş, Kum şehrine gelip, kışı orada geçirmiş ve o sırada Şâhruhiya (Fanâkat) kalesini kuşatmakta olan Sultan Abû Sa'îd'in nezdine elçiler gönderip, vaziyeti bildirmiştir (1463).

Hükümdarın oğulları içinde en ahlâklısı sayılabilecek olan Yusuf Mirza ise, kibarlığı, merhamet ve adâleti, âlim ve şâirlere hürmeti sâyesinde, idâre etmekte olduğu Fars bölgesi halkını memnun etmiştir. Bu sırada Suriye'de bulunmakta olan Hasan Ali, oradan gelerek, Uzun Hasan Bey'e iltica etmiş ve bir müddet onun yanında kaldıktan sonra, babası Cihan-Şah'ın yanına gidip, kendini affettirmek üzere yola çıkmış ise de, kabûl edilmediğinden, geri dönüp, tekrar Ak-Koyunlu hükümdarının yanına gitmek istemişti. Fakat Uzun Hasan Bey, Ciban-Şah'tan çekindiğinden ve onun kötü huylarından nefret ettiğinden, ülkesine girmesine müsâade etmemiş, o da, muztar kalarak, Bagdad'a gitmiş ve kardeşi Pîr-Budak tarafından hürmetle kabûl edilmiştir. Bunun Pir-Budak tarafından kabûl edilmesi hükümdarın oğlu hakkındaki itimatsızlığını ve nefretini daha ziyâde arttırmış ve kendine muhalif olan iki şehzâdesinin birleşmesinden büs-bütün kuşkulanan Cihan-Şah'ı kat'î tedbirler almağa sevketmiştir.

1464'te Ciban-Şah, Kara-Koyunlu ulusunu teşkil eden boylardan biri olan Doharlu cemaatinin eline geçmiş olan Bayburt kalesinin kendine teslimi zımnında, kale muhafızlarına haber gönderdi ise de, onlar her taraftan Uzun Hasan Bey'in ülkesi ile çevrilmiş olduklarını ve bu hükümdarın taarruzundan korktuklarını ileri sürerek, bu emri ifâya cesâret edemeyeceklerini bildirdiler ve bir az sonra kendilerini tehdit ve tazyik eden Hasan Bey'e haber gönderip, teslim teklifinde bulundular. Fakat Hasan Bey kaleyi ancak büyük hükümdar olan Cihan-Şah'ın emir ve rızası ile alacağını bildirdi. Müşkül bir vaziyette kalan Cihan-Şah ise, oğlu Pîr-Budak'ın kendi aleyhinde tedârikâtta bulunduğu ve yabancı devletler ile kendi aleyhine haberleştiği şu sırada Ak-Koyunlular ile bozuşmak ve savaşmak istemediğinden, şerefini kurtarmak üzere, bu kalenin Hasan Bey'e tevcih edildiğine dâir bir ferman (nişan) göndermiş ve bunun üzerine Ak-Koyunlular Bayburt'u tesellüm etmişlerdir. Cihan-Şah, bu suretle, hem bir harbi önlemiş ve hem de Ak-Koyunlular üzerine, gûyâ metbû oluyor ve bu suretle kendinin büyük hükümdar olduğunu etrafa tanıtmış bulunuyordu. Diğer taraftan Pîr-Budak aleyhinde şikâyetler gittikçe artmakta idi. Filhakika bu şehzâde Bagdad'a vardıktan sonra, ora halkına 1.800 tuman vergi tarhetmiş ve vermeyenleri işkencelere tâbi tutarak, pek çok zulümler yapmıştı. Cihan-Şah'ın gönderdiği haberlere rağmen, zâlimâne hareketlere devam eden, amcaları Şah Mehmed ve Ispan Mirza'lar gibi, zâlim, sefih, garip ve gayr-i tabiî hareketlere meclûp olan bu oğlunun, tıpkı amcaları gibi, fısk ve fücûr içinde vakit geçirdiğini duyunca, Cihan-Şah ona nasihatler göndermiş ve fakat bu müşfikane tavsiyelerin Pîr-Budak'ın cür'etini ve küstahlığını arttırmaktan başka netice vermediğini görünce, komşu hükümdarlara ve bilhassa Sultan Abü Sa'îd'e müracaat ederek, harekâtını düzeltmesi zımnında tavsiye mektupları göndertmiş, fakat bunlardan hiç bir netice çıkmamıştı. Bunun üzerine zâhiren Irak-ı Arap'ta kışlamak ve hakikatte ise oğlunu te'dip etmek üzere, 1464 yılı son baharında Harkan yaylağından hareket eden Cihan-Şah Hemedan'a geldiği zaman, onun öncü kuvvetleri olan bir takım türkmen oymakları, dağları geçip, Irak-ı Arap'a indiler. Kara-Koyunluların mezâlimine dayanamayan göçebe araplar ile Ray halkından bir kısmı Horasan'a hicret etmek mecburiyetinde kalmışlardır. 1465'te Horasan'a gelen bu mubâcirleri Sultan Abü Sa'îd hüsn-i kabûl ederek, yurtlar vermiştir.

Cihan-Şah Hemedan'da iken, oğlu Muhammedî, Yusuf ve Ebülkasım Mirza'lar bütün kuvvetleri ile ona iltihak ettiler. 1465 yılının başında Muhammedî Mirza Kara-Koyunlu ulusunu vücuda getiren belli-başlı boylardan biri bulunan Zaferlü türkmenlerinin başında olarak Dicle'yi geçip, Bagdad'ın garp kısmını kuşatırken, hükümdar da bizzat ordusu ile gelerek, şark kısmını muhasaraya başladı. Cihan-Şah bir taraftan Uzun Hasan Bey'e mektup gönderip, öteden beri dostu olduğu ve muhaberelerde bulunduğu âsî oğluna yardım etmemesini ve firarı takdirinde ülkesine sokmamasını istemiş ve böyle yaptığı takdirde Sincar, Musul ve Erbil şehirlerini, bütün mülhakatı ile, ona vereceğini bildirmişti. Bu sebepten dolayı, Pîr-Budak Hasan Bey'den hiç bir yardım alamamıştır. Fakat Pîr-Budak bu büyük şehri son derece tahkim etmiş ve adam akıllı müdafaaya hâzırlanmış olduğu için, yapılan bütün teşebbüsler ve taarruzlar hiç bir netice vermedi. Kışın başlayan muhasara bütün sene devam etti. Ciban-Şah şehre iki defa büyük ve umumî taarruz yaptırdı ise de, zapt edemedi. Nihâyet tekrar kış geldi. Fakat Bagdad'ın yiyeceği kalmamıştı. Şehirde dehşetli bir sefâlet başlamış idi. Pek çok kimseler açlıktan ölüyordu. Mukavemet ve müdafaanın fâidesizliğini gören şehzâde Hasan Ali ile

ümerâdan bir kısmı nehir yolu ile veya sûrlardan iple inmek suretiyle, kaçmışlar ve hükümdarın nezdine gelerek, af ve emân ve iltifata nâil olmuşlardı. Fakat Pîr-Budak, firarın önüne geçmek için, kaçanların âilelerini Dicle'de boğduruyordu. Bütün bu şiddetlere rağmen, firar ve iltihak gittikçe fazlalaşıyordu. Pîr-Budak babasının muhasaradan vazgeçmediğini ve şehir ahâlisi ile askerlerinin açlıktan öldüklerini veya kaçtıklarını ve tarafdarlarının gittikçe azaldığını görünce mukavemetin sonu gelmeyeceğini anladı. Maiyetindeki ümerânın büyüklerinden olup, o sırada babasının divan beyi bulunmakta olan Pîrzâd Bey'in kardeşi bulunan 'Abd al-Raḥmēn Buḫārī'yi babasının yanına göndererek, serbestçe çıkıp, istediği yere gitmesi şartı ile, aman verilmesini istedi. Bir buçuk yıldan beri devam eden uzun muhasaradan usanmış olan Cihan-Şah bu teklifi kabûl ile yemin etti. Bunun üzerine Pîr-Budak hazinesini ve toplamış olduğu mücevheratı babasına gönderip, şehrin kapılarını açtırdı. İçeriye giren Cihan-Şah askerleri şehri, evvelce Ispan Mirza'nın oğlunun elinden alındığı zaman yapılan şiddetli muameleye benzer bir dehşetle, yağma ve tahrip ettiler. Esir edilen Pîr-Budak'ın askerleri merhametsizce öldürüldü. Babasına muhalefete başladığı zamandan beri müşa'-şaîler ile dostluğa başlayan ve onların mezhebini kabûl etmiş gibi görünen Pîr-Budak onlardan da epeyce yardım almıştı. Bilhassa bunlara hiç aman verilmemişti. Pîr-Budak 150 atlı kadar kalan maiyeti ile Bagdad'dan çıkmak ve Elbistan'a giderek, eski dostu olan Dulkadırlı hükümdarı Şahsüvar Bey'e iltica etmek niyetinde idi. Fakat Cihan-Şah'ın yanına kaçmış olan Pîr-Budak ümerâsından Dündar Bey (Hüseyin Tarhan'ın amcası oğlu) hükümdara oğlunun fenalıklarını ve babasının hakkındaki kötü niyetlerini iyice anlattığı gibi, diğer ümerâ da Pîr-Budak'ın zâlim, hunhâr ve aynı zamanda evlâtsızlığa mahkûm olduğunu ve pederinin ölümü akabinde derhâl gelip, onun tahtını ele geçireceğini ve diğer kardeşlerini merhametsizce öldürüp, padişahın neslini kurutacağını anlattılar ve padişahı oğlunun katline ikna ettiler. Cihan-Şah'ın ümerâsı kendi âkıbetlerinden daha ziyâde endişe ettiklerinden, Pîr-Budak'ı öldürtmek istemişlerdi. Bunun üzerine padişah oğlu Muhammedî ile ümerâdan Pîr-Mehmed Tavacı'yı göndererek, Pîr-Budak'ın öldürülmesini emretti. Bunlar, Pîr-Budak'ın sarayına gidip, emri icra ettiler (17 haziran 1466). Rivâyete göre, Pîr-Budak kendisinin ancak ana ve baba bir kardeşi olan Muhammedî tarafından öldürülmesini istemiş ise de, ricası is'af edilmemiş ve Pîr-Mehmed ile maiyetindeki adamlar tarafından öldürülmüştü. Pîr-Budak'ın, babasının bu emrini duyarduymaz, kendini zehirleyip öldürdüğü ve kardeşi tarafından başının kesilerek babasına götürülmüş olduğu hakkında da rivâyetler vardır. Pîr-Budak'ın maiyetinde kalan kimseler ve bu arada evvelce adı geçen, Ali Şükür Bey oğlu Mehmed Bey de öldürülmüştü. Bu zamanda yaşayan müellifler, ahd ve amandan sonra yapılan bu katilden dolayı, Cihan-Şah'ı tenkit ettikleri gibi, şecâat ve cesâreti ile babasının muvaffakiyetlerinin belli-başlı âmili olan bu kahraman şehzâdenin ölmesinin Kara-Koyunlu hânedanını zaafa uğrattığını ve binaenaleyh Cihan-Şah'ın bundan sonra kuvvetli düşmanlar ile mücâdeleye muktedir olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Hattâ Pîr-Budak'ın şiddetinden ürkmekte olan Uzun Hasan Bey, onun katlini işitince, çok memnun olmuş ve düşmanları olan Pîr-Budak ile Cihan-Şah'ı kast ederek: — „İki idi bir oldu, igit idi pîr oldu" — demiştir (Ḥaydar Rāzī, *Macma' al-tavārīḫ*, I, var. 227; Paris, Bibl. Nat. Suppl. Pers., nr. 1330).

Bagdad muhasarası devam ettiği esnâda Uzun Hasan Mısır sultanı Malik al-Ẓāhir Ḫōş-Ḳadam'e elçiler gönderip, Cihan-Şah'ın bu işi bitirdikten sonra kendi üzerine yürümesi muhtemel olduğunu ve bu takdirde sultanın muavenetine muhtac bulunduğunu bildirmişti. Pîr-Budak gâilesi kalktıktan sonra, Cihan-Şah'ın, Uzun Hasan Bey üzerine yürümek üzere, hazırlıklarda bulunduğu Mısır'da şâyi olmuş ise de, Mısır sultanının himâyesi altında bulunan Ak-Koyunlu hükümdarının üzerine yürüyebilmesi için Cihan-Şah'ın Mısır sultanının muvafakat ve müsaadesini alması icap edeceği ve binaenaleyh bunun yanlış bir haberden ibâret olduğu ileriye sürülmüştür.

Cihan-Şah Irak-ı Arap ülkesini de Irak-ı Acem ve Fars bölgelerine ilâveten, oğlu Muhammedî'ye tevcih ve bu şehzâdeyi muşa'şaîlerin te'dibine memur eylemiş ve Bagdad muhafızlığına tâyin ettiği Pîr-Mehmed Tavacı'ya da bu şehrin tekrar imârını emretmiştir. Cihan-Şah Bagdad'dan Tebriz'e dönerken, oğlu Hasan Ali'yi de beraberinde götürmüş ve onu tekrar Mâkû kalesine gönderip, hapsettirmiştir. Diğer taraftan oğlu Pîr-Budak'ın inhizamını bildirmek için, Sultan Abū Sa'īd başta gelmek üzere, komşu devletler hükümdarlarına ve bu arada Uzun Hasan'a elçiler göndermişti. Uzun Hasan ise, bilmukâbele emîr Hasan Hacı'yı, tazimlerini bildirmek üzere, kıymetli atlar ve hediyeler ile göndermiştir.

Kışı Tebriz'de geçiren Cihan-Şah 1467 senesi ilk baharında Şirvan bölgesine yürüyerek, bu bölgeyi Derbend'e kadar akınlara mârûz

kılmış ve 868 (1463/1464) 'de babası Halilullah 'ın ölümünü müteâkip onun yerine geçen, fakat kendisine kâfi derecede tâbiiyet ve merbutiyet göstermeyen Ferruh Yesâr 'ı itaate mecbur etmiş ve diğer taraftan da kendisinin Bagdad 'ı muhasara ettiği esnada Gürcüstan 'a muvaffakiyetli gazalar yapmış olan Uzun Hasan Bey 'i tebrik etmiş ve bir kılıç göndermiştir. Hasan Bey merasimle bu kılıcı kuşanmış ve elçiye hitâben bunun bir hükümdarlık tevcihi demek olduğunu söyleyerek, büyük hükümdara dâimâ sâdık kalacağına söz vermiştir.

Bu suretle Cihan-Şah Azerbaycan, Arran, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Fars ve Kirman ülkelerine hâkim olmuş, kendini Ak-Koyunlulara, gürcü kırallarına, Şirvanşahlara, Gîlân ve Mâzenderân havâlisi hükümdarlarına metbû tanıtmış, Timur evlâtlarına karşı an'anevi düşmanlığı dolayısiyle, Osmanlı ve Mısır devletlerinin tabiî dostu olup, o devletler hükümdarları ile dâimâ müsâvî bir şekilde muhaberelerde ve münasebetlerde bulunmuştur. Hattâ Fatih Sultan Mehmed II. 'e her zaman „oğlum" hitabı ile mektup yazan ve ondan „pederim" tâbiri ile hürmetkâr cevaplar alırdı. Cihan-Şah bihakkın asrındaki islâm devletlerinin en büyüklerinden birinin başına geçmişti. Şahruh 'un ölümünden sonra onun ülkelerinin mühim bir kısmını ele geçiren, kendini eski İlhanlı hükümdarlarının hakikî halefi addeden ve onların hükümran oldukları kıt'aları kâmilen eline geçirmek emeline düşen Cihan-Şah, kendi ulusunun düşmanı olup, Diyarbekir ve yukarı Fırat bölgelerine hâkim olan Ak-Koyunlu ulusunu ezmek ve onların reisi olup, kendine her hususta engel olmağa başlayan Uzun Hasan Bey 'i ortadan kaldırmak ve eski muvaffakiyetsizliklerinin intikamını almak emelini besliyordu. Bilhassa maktûl Rüstem Tarhan ile Arabşah 'ın oğulları, akrabaları ve dostları kendisini bu hususta çok teşvik ediyorlardı.

Herat 'tan dönerken, himâye ve terbiye etmek üzere yanına almış olduğu şehzâde Şahruh 'un torununun oğlu Yâdigâr Mehmed de beraberinde olduğu hâlde, 16 mayıs 1467 'de, ümerâsının ve ordusunun bir kısmı ile Tebriz 'den hareketle, zâhiren ecdadının ve ulusunun eski yurdu olan Van bölgesinde yaylak yapmak ve hakikatte ise, Ak-Koyunlulara taarruz için bahaneler aramak üzere, Van gölü kurbünde Sukmanâbâd 'a gelen bu hükümdar orada bir müddet tevakkuf ederek, mûtadı olan eğlencelerine başladığı esnada, 'Âd al-Cavâz 'daki kumandanı Mahmud Mihmandâr 'ın kasdı gelip, Hasan Bey 'in 12.000 atlı ile ılgara çıktığı haberini getirmişti. Bir gün sonra büyük ümerâ toplanarak padişahın nedimi ve mahremi olan Kadı Abdullah vasıtası ile huzûra gelip, meseleyi bildirdiler. Bu haberden hiddetlenen ve bunu bir harp vesilesi telâkki eden padişah, ümerâ ile meşveretten sonra, Uzun Hasan üzerine yürümeğe karar verdi ve ordunun ağırlığını bulunduğu mevkie 3 fersah mesâfede olan Noyan kalesi civarına naklettirdi. Bu haber bütün-bütün yanlış olmamakla beraber, mubalâgalı idi. Cihan-Şah 'ın öteden beri kendi aleyhine sefer yapmak niyetinde olduğundan şüphelenen ve bunu Mısır sultanına bildirmekte olan Hasan Bey, onun Tebriz 'den hareketini duyar-duymaz, Âmid 'den çıkarak, Harput 'a gelmiş, Ak-Koyunlu ulusundan doğrudan doğruya kendine bağlı bulunan boy ve oymakları yanına çağırarak, zâhiren yaz mevsimini geçirmek ve hakikatte ise, Kara-Koyunluların hareketini tarassut etmek üzere, Kabes yaylağında toplamış ve diğer taraftan Ak-Koyunluların ana yurdu olan Diyarbekir bölgesi ile Kara-Koyunluların ana yurdu olan Van—Ahlat bölgelerini birbirinden ayıran ve Murad suyunun son kısmında bu nehrin soldan gelen tâbileri ile Dicle 'yi ve onun tâbileri olan Batman, Erzen ve Bohtan sularını doğuran yüksek dağlar arasındaki yolları ve geçitleri tamamiyle tutturmuştu. Ereiş 'e doğru ilerlemekte olan Cihan-Şah yolda Hasan Bey 'in elçisi Hızır Bey Tarhan ile görüştü. Bu elçi Hasan Bey 'in, padişaha sâdık ve mutî olduğunu, ılgar haberinin tamamen yanlış olup, Hasan Bey 'in Harput 'ta yaylakta bulunmakta idüğünü ve bu yanlış haberin Ak-Koyunlu ümerâsından Halil Tavaei 'nın maiyetindeki türkmenler ile ava çıkmasından neş'et ettiğini söylemiş ise de, Cihan-Şah 'ın gazap ve tehevvürü gittikçe artmış ve ağır sözler ile elçiyi geri göndermişti. Buna mukabil Cihan-Şah Mehmed Sofracı 'yı tahkirâmiz ve tehditkâr haberler ile Uzun Hasan nezdine elçilik ile gönderip, şâyet muhalefete geçmemiş ve ılgara çıkmamış ise ve eğer hakikaten itaat ve sadakatten bahsediyorsa, bizzat arz-ı tâzimat etmesini ve şâyet gelemezse, oğullarından birini kendi yerine göndermesini, bunu da yapmadığı takdirde, üzerine kuvvet göndereceğini bildirdi. Mehmed Sofracı bu tehdit haberlerine ilâveten Cihan-Şah 'ın 150.000 cebeli suvari askere mâlik olduğunu söylemiş idi. Uzun Hasan tehditkâr sözleri soğuk kanlılıkla karşılayarak, Cihan-Şah 'ın işe yarar hakikî kuvvetinin 30.000 'i geçmeyeceğini ve ihtiyarlığı ve kabiliyetsizliği dolayısiyle, bu kuvveti de sevk ve idâreden âciz ve bir muzafferiyet kazanmaktan mahrum olacağını ve sefâhate ve eğlenceye alışkın ve düşkün olan şehzâdelerinio ise, hiç bir işe yaramayacaklarını cevaben söylemiş ve

bunun üzerine Kara-Koyunlu elçisi sert ve dürüst konuşmağa başlamıştır. Elçi Hasan Bey'e oğullarından birini kendi yerine göndermesini söylediği zaman, o şimdiye kadar muhafaza etmekte olduğu soğuk kanlılığını kaybederek, hiddetlenmiş ve yaşının ihtiyarlığına ve bu kadar geniş ülkelere hâkim ve saltanat sıfat ve şerefini hâiz olmasına rağmen, bütün ömrünü fısk ve fücûr içinde geçirdiğini, Osmanlı padişahı Sultan Mehmed II.'in, geceleri zevk ve safa ile geçirdiğinden kinâye olarak, ona yarasa diye ad takmış idüğünü söylemiş ve oğullarından biç birini göndermeyeceğini bildirmiştir. Mamafih Cihan-Şah'ın elçisi döndükten sonra, Uzun Hasan Bey kadısı ve mütemedi olan Rükneddin Ali'yi tâzimkârane bir mektupla ve kıymetli hediyeler ile elçilikle göndermiştir. Ak-Koyunlu hükümdarı bu mektubunda kendisinin Cihan-Şah'a sâdık bir emîr olduğunu, şâyet maksadı ülke almak ise, istediği kalelerin anahtarlarını derhâl göndermeğe hâzır bulunduğunu ve eğer para ve mal istiyorsa, bütün varını ve yoğunu vermeğe amâde idüğünü bildirmişti. [aş. bk.]. Fakat padişah, hem Mehmed Sofracı'nın getirdiği menfi cevaplardan çok mustarip olduğundan ve hem de Hasan Bey'in sulh ve müsâlemet taleplerini onun aczine hamlettiğinden, elçiyi ve hediyeleri kabûl etmemiş ve musaleha akdolunabilmesi için, ya onun bizzat gelmesi veya oğullarından birini göndermesi hususunda ısrar etmiştir. Ümerâsından bir kısmının sulh tavsiyesine rağmen, Ak-Koyunluları ezmek tarafdarı olan ümerâsı ile hemfikir Kara-Koyunlu sultanı maiyetinde bulunan Azerbaycan, Arran ve Van bölgeleri kıtaatını az gördüğünden, ülkesinin her tarafındaki kuvvetlerini, Kirman vâlisi şehzâde Ebülkasım müstesna olmak üzere, maiyetine çağırmıştır. Erciş'e gelen Cihan-Şah burada uzun müddet beklemiş ve oğulları ile ümerâsı tedricen kendisine iltihak etmişlerdir. Mîrḫvând'ın rivâyetine nazaran, Kara-Koyunlu padişahının maiyetinde 100.000 kişi toplanmıştır. Bâz rivâyetlere göre, Cihan-Şah, Erciş, Âdilcevâz ve Ahlat'ı tâkip ederek, Bitlis'e gelmiştir. Oradan Murad suyu vâdisinden tâkip ederek, Harput'a inmeği kararlaştırmış ve bu maksatla Bitlis'ten hareketle Muş ovasına gelmiştir. Ağustos sonlarında bu sahraya gelen Kara-Koyunlu ordusunun kulakçıları (bir nevi keşif müfrezeleri) bu ovadaki kasaba ve köyleri yağmalamağa başlamışlır. Diğer bir rivâyete göre, Cihan-Şah Muş sahrasında karargâh te'sis ettiği sırada, Uzun Hasan'ın elçisi kadı Ali gelmiş ve Kara-Koyunlu ordusundaki intizamsızlığı ve itaatsizliği görerek, yanındaki hediyeleri vermeden ve padişahla mülâkata lüzum görmeden, geri dönüp, efendisinin yanına gitmiş ve gördüklerini anlatmıştır [yk. bk.].

Diğer taraftan Cihan-Şah'ın kendi üzerine yürümek üzere, bütün ordularını toplamakta olduğunu duyan Hasan Bey, boy ve oymakların beylerine haber göndererek, Kara-Koyunluların bütün Ak-Koyunluları imhâ edeceklerini bildirmiş ve hepsini birleşmeğe dâvet etmiştir. Müşterek tehlike karşısında bunların kâffesi Hasan Bey'in maiyetinde toplanmıştır. Evvelce mücâdele hâlinde iken, bu sıralarda dostu olan kardeşi Mardin emîri Cihangir Bey, iki oğlu Murad ve İbrahim Bey'ler ile birlikte, en evvel onun yanına koşmuştur. Bu esnada onun haber ve esir almaya memur ettiği amcazâdesi Pilten Bey oğlu İskender Bey Şeyh-İdris mevkiinde Ak-Koyunluların ileri karakoluna baskın yapmış ve esirler almıştır. Bu esirlerden, Cihan-Şah'ın bütün ordularını toplamış ve Erciş'ten yola çıkmış olduğu öğrenilmiştir. Harput'tan hareketle Palu'ya ve oradan Çapakçur yolu istikametinde ilerleyerek, Tekye-Melgısı mevkiine gelen Hasan Bey burada kuvvetlerini sarp dağlar ile çevrilmiş vâdilere yerleştirmiş ve öncü kuvvetlerini Çapakçur'a göndermiştir. Bir müddet sonra Cihan-Şah'ın Muş sahrasına geldiğini ve büyük ümerâsından İbrahim-Şah'ı Çapakçur'a gönderdiğini duyan Hasan Bey, ilerleyerek, bu civara yaklaşmıştır. İbrahim-Şah, Murad suyunu geçerek, bu kaleyi almış, muhafız kuvvetler bırakmış ve geri dönmüştür. Kara-Koyunluların büyük ümerâsından olup, Yezd vâlisi bulunan Pervâneci Kasım Bey Tarımlu ile Şüşter vâlisi Cihangir Bey Gâvrûdî'nin 5.000'den fazla kuvvetle Çapakçur ovasında pişdarlık nöbetinde bulundukları esnada, Uzun Hasan Bey, mikdarı 3.000'i geçmeyen öncü kuvvetini bunlara karşı göndermiş ve vâki olan şiddetli bir çarpışmada Kara-Koyunlular bozguna uğramışlardır; Kasım Bey müşkülâtla kaçabilmiştir. Bunun üzerine Hasan Bey Çapakçur ovasına hâkim olmuş ve oradan ilerleyerek, Muş ovasını garptan çeviren büyük dağların gerisinde mevzi almış ve Cihan-Şah'ın büyük ordusunu tarassuda başlamıştır. Eylül ortasında vukû bulan bu müsâdeme Ak-Koyunluların cür'etini arttırdığı nisbette düşmanlarının gözünü korkutmuş ve bundan sonra sarp dağların eteklerinde ve geçitlerinde devam eden savaşlarda dâimâ Ak-Koyunlular gâlip gelmişlerdir. Bundan sonra Cihan-Şah'ın muhtelif müfrezeleri sarp dağlara taarruz ettilerse de, telefatla geriye döndüler. Cihan-Şah ümerâsının bir kısmı divan ictimaında, mevsimin ilerlemekte ve kışın yaklaşmakta olduğunu ve kışın yolların kapanacağını ileriye sürerek, şimdilik kışlaklara dönmek ve gelecek sene baharında tekrar

Hasan Bey'in üzerine yürümek teklifinde bulundularsa da, Cihan-Şah, bu teklifi kabûl etmeyerek, bütün eylûl ve teşrin I. aylarını Muş sahrasında geçirmek hatasında bulundu. Teşrin I. ayı içinde Ak-Koyunlularla çete müsademeleri devam etmiş, fakat muvaffakiyetsizlikten başka bir netice çıkmamıştı. Yaz elbiseleri ile gelen askerler kışın soğuktan ıstırap çekmeğe ve şikâyet etmeğe başladılar ve nihâyet bizzat padişaha müracaat ederek, kışlağa dönmesini istediler. Muş sahrasında Ankar mevkiinde bulunan padişah, bir karışıklık çıkmasından endişelenerek, teşrin I. son haftasında bütün ordusuna kışlaklara gitmek emrini verdi. Büyük bir kısmı Âdilcevâz, Erciş ve Van kışlağına, diğer bir kısmı da, Malazgirt yolu ile, Aras kışlağına müteveccihen hareket ettiler. Kendisi de 30 teşrin I.'de Muş'tan hareket ederek, Kigı istikametini tutturdu. Maksadı, Tercan ve Erzurum tariki ile, Pasinlere gitmek ve o civarda kışlamaktı. Kacerci yolunu takip ederek, Cemcâl mevkiine geldi. 11 gün zarfında pek az mesâfe katedilmişti. Diğer taraftan Uzun Hasan Bey, Cihan-Şah'ın ordusunu dağıtıp, kışlaklara göndermiş olduğunu ve kendisinin de Kigı istikametine çekilmekte olduğunu duyarak, onun Harput istikametinde yürüyüşten âciz kaldığını ve yolunu şimâle çevirerek, Kigı, Erzincan ve Kemah şehirlerini zaptetmek üzere, harekete geçtiğini zannediyordu. O, Cihan-Şah'ın ve ümerâsının mağrûr, gâfil ve gece-gündüz sarhoş kimseler olduklarını ve onların kuvvetinin çokluğuna bakmadan taarruz etmenin zamanı gelmiş olduğunu ileri sürüp, hepsini taarruz lüzumuna ikna etti ve dağların arkasından Cihan-Şah'ı tarassut ve tâkibe başladı.

10 teşrin II. akşamı Cihan-Şah sancak mevkiinde karargâh kurmuştur. Hasan Bey tarafından geceleyin gönderilen bir casus, ordu içine girerek: — „Şu şekilde ve vasıfta bir at kaybettim, bulana ve bana getirene mükâfat vereceğim" — diye bağırarak, bütün gece çadırlar arasında dolaşmış ve ümerânın, padişahın eğlence ile meşgûl olduklarını, diğer zabitanın da sarhoş, gâfil ve bütün askerin başıboş bir hâlde bulunduklarını görerek, dönmüş ve taarruz etmek için tam fırsat olduğunu Hasan Bey'e bildirmişti. Yanına 6.000 kadar güzide atlı alan Hasan Bey sabahın erken vaktinde hareketle, bu ayın 11. çarşamba günü kuşluk vakti Cihan-Şah ordusunu birden bire bastırmıştır. Kara-Koyunlu ordusunun karakolları dolu-dizgin gelen bu türkmenleri uzaktan görerek, evvelâ kendi mensupları zannetmişlerse de, Ak-Koyunlular olduğunu görünce, dehşet içinde kalmışlar ve mukabele edemeyerek, kaçmağa başlamışlardır. Sızmış bulunan Cihan-Şah ümerâsı ve şehzâdeleri uyanmağa ve askerlerinin başına geçerek muhacimler ile çarpışmağa mecbur oldularsa da, bozguna uğradılar. Sermest bir hâlde uyuyan ve vukuattan gâfil olan padişahı kimse uyandırmağa cesâret edememişti. Ak-Koyunluların gâlibiyetini gören şehzâde Muhammedî (bir rivâyete göre şehzâde Yusuf) saltanat otağına gelerek, Cihan-Şah'ı uyandırmış ve iş işten geçmiş olduğunu söyleyerek, kaçmasını tavsiye etmiştir. Cihan-Şah alelacele cebesini giymeğe çalışmış ise de, düşman baskınının kendi yakınına gelmesinden dolayı, ancak dizliklerinden birini ayağına takabilmiş ve alelacele bir ata binerek, kaçmıştır. Padişahın kaçması bütün ordunun kuvve-i mâneviyesini kırmış ve inhizama sebebiyet vermiştir. Hükümdarın kaçabilmesini te'min etmek üzere, mutaarrızlarla mücâdeleye tutuşmakta olan şehzâdelerin her ikisi de bozguna uğrayıp, esir oldukları gibi, erkân ve büyük ümerâ maktûl veya esir olmuşlardı.

Cihan-Şah'ın otağına gelen ve bütün hazinesini ele geçiren Uzun Hasan Bey onun kaçtığını duymuş ve ölü veya dirisini yakalamak ve ondan haber almak üzere, her tarafa adamlar çıkarmıştı. Getirilen başlar arasında birisi Cihan-Şah'ınki zannedildi ise de, şehzâdeleri onun padişaha pek benzeyen emîr Kurmışşî'ye âit olduğunu söylediler. Hâlbuki Cihan-Şah kaçarken, bir dereye sapmış ve kendisini tâkip eden İskender (evvelce ahçılık yaparken sonra sipahi olmuş olan bir Ak-Koyunlu neferi) tarafından, yaralanmış ve atlan düşürülmüştür. Cihan-Şah bu adama kendisinin hüviyetini bildirmiş ve diri olarak Hasan Bey'e götürülmesini rica etmişse de, o adam, bir rivâyete göre, elbisesine temaan öldürmüş ve diğer rivâyete göre ise, yaralı hükümdarı atına bindirmeğe uğraşmış ise de, muvaffak olamamış ve başını kesmiştir. Bir rivâyete göre, maktûlün başını getirene veya cesedinin nerede olduğunu haber verene mükâfat verileceği ilân edilince, katil başı getirmiş ve cesedi göstermiş ve çok kıllı olan cesedi de oğulları tarafından teşhis edilmiştir. Diğer bir rivâyete göre, katil kimseye söylememiş ve fakat ordu pazarında iğtinam ettiği atı ve eşyayı satarken, bunların maktûl padişaha âit olduğu tesbit edilerek, baş ve ceset meydana çıkarılmıştır. *Maṭla' al-sa'dayn* müellifi ise, Cihan-Şah'ın kaçarken attan düştüğünü, bir kaç gün sonra aranırken, bir ağacın altında, soğuktan donarak, ölmüş bir hâlde cesedinin ele geçmiş olduğunu ve başının kesildiğini yazar. Hasan Bey bundan sonra maktûl padişahın oğlu ve veliahdı Muhammedî'yi öldürtmüş ve Yusuf'un gözlerini kör etmiştir. Fatih Sultan Mehmed'e

göndermiş olduğu bir mektupla (Feridun, *Münşa'āt*, I, 274) bu vak'a hakkında az-çok tafsilât veren Uzun Hasan, Cihan-Şah'ın başını Sultan Abū Sa'îd'e, Muhammedî Mirza ile Pîrzâd ve Rüstem Bey'lerin başlarını da İstanbul'a göndermiş olduğunu bildirmektedir (krş. bir de *Tārīḫ al-Ċiyāṣī*; İbn Tağriberdî, *Ḥavādiṣ al-duhūr*, s. 663 ve Sahāvî (*al-Żū' al-lāmi'*, III, 80). Cihan-Şah'ın cesedi Tebriz'e nakledilmiş ve lâkabına nisbetle, Muzafferiye tesmiye edilmekte olan imâretindeki türbesine gömülmüştür.

Uzun Hasan, yanlışlıkla ölüm kazasına uğrayan Cihan-Şah'ın ölümüne zâhiren teessür göstermekte ve fakat onun oğlu Muhammedî'yi, Pîr-Budak'ın kısâsı olmak üzere, öldürtmüş idüğünü söylemekte idi. İlhanî devletinin yıkılışından beri bir asrı mütecâviz bir zaman içinde dâimî bir anarşiye ve muhtelif hükümdarların ve mütegallibelerin birbirleri ile mücâdeleleri yüzünden, hemen her zaman âsâyişsizlik içinde kalan orta ve garbî İran tekrar mâmuriyete yüz tutmuş ve ticaret yolları yeniden açılmıştı. Onun ölümünden, eski hâlin aydet edeceğinden korkarak, me'yus olanlar bu vak'aya خرابی جهان ve حسن یبك یکتك (872 = 1467) terkiplerini tarih düşürmüşlerdi.

Kendisine İlhan unvanını veren ve zamanındaki hükümdarların her bakımdan en büyüğü olduğunu söyleyen İbn Tağriberdî başta gelmek üzere, bütün arap tarihçileri bir taraftan bütün âilesi efradı hükümdarları gibi, dine karşı mübâlâtsız ve dâimâ fısk ve fücûr içinde ömür geçiren bir kimse olduğunu ve kendisinin az-çok zâlim ve kötülüklerinin iyiliklerini kat-kat geçmiş bulunduğunu söylemektedirler. 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandî (*Maṭla' al-sa'dayn*, 867 vukuatı) ise, Cihan-Şah'ın adâletini ve imarcılığını, uzun-uzadıya zikr ve medhetmekte ve ancak oğullarının sefîh olduklarını söylemektedir. Bitaraf olmayan Ak-Koyunlu müverrihi Abū Bakr Ṭahrānî ile onun kayıtlarını nakl ve kabûl eden diğer müellifler ise, bu hükümdarı zâlim ve müstebit olmak üzere târif etmektedirler. XVII. asır ermeni tarihçilerinden Zakarya eserinin 4. bâbını Cihan-Şah'a tahsis etmiştir (Brosset, *Collection d'hist. arméniens*, Petersburg, 1876, II, 3—5).

XIII. asırdan beri gittikçe çökmeğe başlayan ve XIV. asırda şerhçiliğe ve hâşiyeciliğe dökülerek, büs-bütün skolastikleşen ve XV. asırda daha ziyâde inhitat eden islâm ilimlerinin aklî bilgiler şûbelerinin son mümessilleri sayılabilecek olan ve çoğu Sayyid Şarîf Curcānî'nin talebelerinin şâkirtleri bulunan Ali Kuşçu, Uluğ Bey, Muiniddin, Kadı-zâde, Gıyâseddin Cemşid, Sâdeddin Devvânî ile Bunun oğlu Celâleddin, Sadreddin Şirâzî ve nihâyet Hocazâde gibi zevatın yaşadığı bu devirde Cihan-Şah da aklî bilgilere merak sardırıp, bir çok şeyler öğrenmiş ve ilim erbabını himâye etmiş ve medreseler yaptırmıştı. Tebriz'deki medresesinde meşhûr âlimler ders okutmuşlardır. Tebriz'de muhteşem ve müzeyyen bir câmi yaptıran ve memleketinin muhtelif yerlerini âbideler ile süsleyen bu hükümdar arap şiirinin bütün bütün çöktüğü ve İran şiirinin de inhitata başladığı bu asırda şâirleri himâye etmiş ve kendisi de Ḥaḳîḳî mahlâsı ile farisî ve türkçe şiirler yazmış ve bir divan vücuda getirmişti (bk. mad. AZERÎ).

XVI. asır sonunda eserlerini yazmış olan Kadı Nūr-Allah al-Mar'aşî (*Maċālis al-mu'minīn*, Paris, Bibl. Nat. Suppl. Pers., nr. 190 ve 301; Esad Efendi kütüp., nr. 1280), bu sülâlenin bütün hükümdarlarını şî'î addetmekte ve Cihan-Şah'ı da onlar arasında saymaktadır. Fakat kardeşi ve Bagdad hükümdarı İspan hakkında mevcut olan ve doğruluğu tesbit edilemeyen bir isnadın Cihan-Şah'a da teşmil edilmesi hiç bir esasa dayanmamaktadır. Bu hükümdara atfedilen zulümler, dinî ahlâk, akîde ve amellere karşı lâkayıtlıklar ve lâubâlilikler ile muhtelif reziletler, kısmen doğrudur. Mamafih bu hususta, diğer kardeşlerine nazaran, daha mûtedildi. Ancak XIII. asrın ortasından beri dinî, ahlâkî ve hukukî kontrolun kalktığı ve şehirli unsûrun ezilerek, göçebe unsûrun üstünde hâkimiyet te'sis etmiş oldukları islâm dünyasının, Osmanlı ve Mısır sultanlarının ülkeleri müstesna olmak üzere, hemen her tarafında kurulmuş olan devletlerin idâre tarzının tegallüp ve tethişten başka bir esasa dayanmadığı, ülkelerinin muhtelif taraflarına vâli tâyin etmiş oldukları boy ve oymak reislerini ellerinden kaçırmamak isteyen hükümdarların onların dâhili icraatına müdâhale edememeleri zarûretinin bu zâlimâne idâre sistemini meydana getirdiği nazar-ı dikkate alındıktan ve XIII., XIV. ve XV. asırlardaki bu cins hükümdarlar ve mütegallibeler göz önünde tutularak, onlar ile mukayese edildikten sonra, Cihan-Şah hakkında daha hafif bir hüküm verilebilir. Mamafih onun bâzan „timurleştiği" de inkâr edilmemelidir. Uzun Hasan tarafından kör edilen Yusuf'tan başka, Cihan-Şah'ın ölümünde oğullarından Hasan Ali, Ebülkasım ve Ferruhzâd sağ bulunuyorlardı. Tebriz'de bulunan erkân ve ümerâ bunların birincisini, hapisten çıkararak, hükümdar ilân etmişlerdi.

Bibliyografya: Ahmed Tevhîd, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*

(İstanbul, 1321), s. 454—459; bu sikkelerde Cihan-Şah'ın *Sulṭān* unvanına *al-A'ẓām*, *al-Ġāzī* ve *al-'Ādil* sıfatlarının izâfe olunduğu ve bâzan Timur oğullarının kullandıkları *Bahādar* lakabının da yazıldığı görülmektedir. — Mektuplar. Cihan-Şah'ın ve oğlu Pîr-Budak'ın Mısır sultanları ile olan mektuplarından 5 tânesinin sûreti Paris, Bibl. Nat.'da bulunmaktadır (arapça büyük münşaâtın içinde, var. 161—171, 208—209; bu mektupların biri 859, diğer ikisi 861 tarihinde yazılmıştır; kalanları tarihsizdir). Sultan Abū Sa'îd Gürgân'ın Cihan-Şah'a gönderdiği 2 mektubun sureti aynı kütüphânededir (Suppl. pers., 1815, münşaat içindedir, var. 78 v.d.; 163—165). — Cihan-Şah'ın osmanlılar ile muhaberatı hakkında bk. *Arşiv kılavuzu*, fasikül 2, s. 99; *Münşaāt* (Esad Efendi kütüp., nr. 333, var. 43—45); Feridun, *Münşaāt* (İstanbul, 1274), I, 166 v.d., 170—173, 223 v.d., 245, 248, 251, 255, 273; Nuruosmaniye kütüp., nr. 4981 'deki mecmuada Cihan-Şah'a âit mektupların suretleri mevcut olduğu gibi, Esad Efendi kütüp., nr. 3340'taki mecmuada müşârünileyhin Tebriz hayratına âit vakfiyelerinin sureti mevcuttur. *Arşiv kılavuzu* içinde de bir vakfiyesinin fotografisi bulunmaktadır. Cihan-Şah'ın uzun cevabının sureti için bk. Husâmeddin-zâde mecmuası (Esad Efendi kütüp., nr. 3673, var. 59 v.d.) ve bunun muhtasarı için bk. Feridun, *Münşaāt* (I, 173). Ahmed Tevhid tarafından, İstanbul'da Bahçekapı semtinde, bâzı Kara-Koyunlu ümerâsının mezar taşları meydana çıkarılmıştır ki, bunların Sultan Mehmed II.'e gönderilmiş yardımcı kuvvetlere veya memleketlerini terkeden firarîlere âit olması muhtemeldir. — Vekayinâmeler. Cihan-Şah'ın münşisi ve kadısı olup, bilâhare Uzun Hasan'ın maiyetine giren Abū Bakr Ṭahrānī, *Kitāb-i Diyarbakrīya*'sinde, Ak-Koyunlular ile Kara-Koyunluların tarihini yazarken, bu hükümdarın zamanını da mufassal yazmıştır (müstensah bir sureti hususî kütüp. mevcuttur). Ḥāfiẓ Abrū, *Zubdat al-tavārīḫ* (Fatih kütüp., nr. 4371, 823/824 seneleri vukuatı); 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandī, *Maṭla' al-sa'dayn* (Paris, Bibl. Nat. Suppl. pers., s. 221; Edirne Sultan Selim kütüp., nr. 1492 ve Esad Efendi kütüp., nr. 2125; 823 senesinden 872 senesine kadar); Mīrḫvānd, *Ravżat al-ṣafā* (Bombay, 1293), VI, 333—400; Devletşah, *Taẕkirat al-şu'arā'* (Leyden, 1901), s. 554. Cihan-Şah ile bir zamanda yaşayan bu müelliflerin eserlerinden istifâde ve onları telfik eden Hasan Bey Rumlu, *Aḥsan al-tavārīḫ* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3317)'in birinci cildinin en mühim kısımları bu padişaha tahsis etmiştir. Cihan-Şah ile bir zamanda yaşayan arap tarihçilerinin eserleri içinde *Tārīḫ al-Ġiyāṣī* başta gelir. Bu kitapta mevcut olan bütün mâlûmat ayniyle 'Abbās al-'Azzāvī'nin *Tārīḫ al-'Irāḳ* (Bagdad, 1939, III, 407)'ına geçmiştir. Abu 'l-Muḥāsin Yūsuf b. Taġriberdī, *Ḥavādiṣ al-duhūr* (tab. Kali- fornia, 1932); ayn. mil., *al-Nucūm al-zāhira* (VII, Ayasofya kütüp., nr. 3499); ayn. mll., *al-Minhal al-ṣāfī* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3428, mad. CİHAN-ŞAH); Şams al-Dīn Muḥammed al-Saḫāvī, *al-Tibr al-masbūḳ* (Bulak, 1869); ayn. mll., *al-Żā' al-lāmi'* (Mısır, 1354), III, 80. — Bk. bir de mad. AK-KOYUNLULAR.

Bu makalede bu hükümdarın zamanına âit vukuatın suret, mahall ve zamanı cereyanları hakkında İran müelliflerinde mevcut bulunan tenakuslar ve yanlışlıklar, birbiriyle mukayese ve tenkit edildikten sonra, daha çok mevsûk olan ve vak'aları yalnız sene değil, ay ve günleri ile kaydeden Mısır tarihçilerinin verdikleri mâlûmat ile karşılaştırılmış, telfik ve tashih edilmiştir.

(MÜKRİMİN H. YINANÇ.)

CİJELLİ. [Bk. CİCELLİ.]

CİLDEKÎ. AL-GİLDAKÎ (CİLDAKÎ), 'ALÎ B. AYDEMİR B. 'ALÎ (? —1342 ?), başka kaynaklara göre 'İzz al-Dīn Aydemir b. 'Ali, ulûm i hafiyyeye ve hususiyle elkimyaya dâir, bir çok eserlerin müellifidir. Brockelmann (*GAL*, II, 139)'ın saydığı bu eserler arasında, basma olarak, şunlar gösteriliyor: *al-Miṣbāḥ fī asrār 'ilm al-miftāḥ* (Bombay, 1302) ve *Natā'ic al-fikar fī aḥvāl al-ḥacar* (Bulak, ts.). Hayatı hakkında hemen hiç bir şey bilinmiyor; muhakkak olan bir şey varsa, o da, eserlerinden birini 740 (1339)'ta Şam'da ve bir diğerini ise, 742 (Kâtib Çelebi tarafından gösterilen tarihtir; 743 değil)'de Kahire'de yazmış olduğudur. Ölüm senesi olarak, umumiyetle 743 (1342) tarihi gösterilir; Brockelmann pek farklı olan 762 (1361) tarihini kaydeder.

CİLLİK. CİLLİḲ, Suriye'de garp coğrafyacılarının pek eskiden beri izini kaybettikleri bir mevkidir. Arap coğrafyacıları burasının bâzan Ġūṭa dâhilinde bulunduğunu, bâzan da bizzat Ġūṭa ve hattâ Şam olduğunu söylemişlerdir. Nihâyet Ṭabarī'nin kötü bir hâşiyesi, burasının garbî Filistin'de Cinîn olduğu — ki, de Goeje bu fikirdedir — zannını uyandırdı. Cilliḳ Ġassān'daki Cefnî emîrlerinin ikamet ettiği yerlerden biri ve Cābiya [b. bk.]'den sonra en mühim ve en çok zikri geçen bir mevki idi. Bu emîrlerin âile türbesi orada bulunuyordu ve düşmanları Ḥīra Lahmîleri tarafından orada bir

hezimete uğratılmışlardı. Bu kayıt, mevkiin Şam civarında bulunması ihtimâlini ortadan kaldırdığı gibi, diğer tahminlere de uygun düşmemektedir. Mevkiin ehemmiyetli olduğu ve bir çok kiliseleri ihtivâ ettiği anlaşılmaktadır. Bahçeleri, bilhassa zeytinlikleri ile meşhûrdur. Sularının bolluğu darb-ı mesel hâline gelmiştir. Cillik 'ın mevkii eski şiirlerde, hepsi de Ḥavrān veya Cavlān 'ın cenûbunda bulunan bir çok mahallin zikredilmesi ile taayyün etmiştir: Ḥārib (henüz yeri belli değildir), Şaydā (*Ḥizānat al-adab*, II, 10 'da burası sâhilde aynı ismi taşıyan mahal ile karıştırılmıştır). Cillik Hermon 'un cenûb-i şarkîsinde bulunuyordu; daha doğrusu Arabistan 'dan gelirken „arkasında karlı dağ" görülüyordu. Boṣrā 'dan pek uzak değildi ve Balḳā' 'a da haylı yakındı. Kapılarından bakılınca, bu bölgeye giden yol görülürdü. Yine hemen civârında bir başka yol Şam 'dan Mısır 'a giderdi. Yakınında kendi adını taşıyan bir geçit (*ṣanīya*) bulunurdu. Bütün bu topografik tafsilât, cenûbî Ḥavrān 'da bugün mevcut bir tek mevkie, yâni Cillik 'a, uygun düşmektedir. Son harfin değişmesi, izahı icap eden filolojik bir güçlük teşkil eder.

Hicretin 12. senesinde, ilk arap istilâsının başlangıcında Filistin ile şarkî Erdün cenûbunun harâbiye uğradığını haber alan bizanslılar, Erdün hufresinin yamaçlarından birine çıkmağa niyet ettikleri takdirde müstevlilerin önünü kesmek üzere, Cillik 'ta muvakkat bir ordu te'sis ettiler. Burası, Balḳā' veya Samarin 'dir. 15 senesinde Heraclius 'un gönderdiği takviye kıt'aları yaklaşınca, araplar, Şam 'ı tahliye ederek, Ḥavrān cenûbuna, Aẕri'āt civarında çöl hududuna çekilip, yerleştiler. Şam eyâleti ile Arabistan arasındaki münâkale yollarına hâkim oldukları bu mevki sâyesinde düşmanın hareketlerini gözetleyebiliyorlar ve Medine 'den istedikleri takviyelerin gelmesine intizar ediyorlardı. Bizanslılar Cillik 'taki eski ordugâhlarını işgâl ettiler. Araplar evvelâ, mükemmel bir ihata hareketi ile, Şam yolunu kesmeğe muvaffak oldular ve sonra bizanslıları Yarmük ile tâbileri 'Allān ve Ruḳḳād vâdisine doğru sürdüler. Nihâyet son bir hücum ile onları Cavlān ile 'Aclūn arasındaki ırmakların kazdığı hufrelere tıktılar. Bu manevralar ile Yarmük zaferi kazanılmış oldu. Cillik 'ın Yazīd I. 'in „bâdiyelerinden" biri olduğu anlaşılıyor. Emevîler Suriye 'den koğulunca, Cillik adını Saragos civarında sularının bolluğu ile meşhûr bir mevkie verdiler. O zamandan itibaren Suriye Cillik 'ının adı geçmez oldu. Burası, Ḥassān b. Ṯābit 'te Cillik adını gören şamlı şâirler sâyesinde, büs-bütün unutulmaktan kurtulmuştu. Aynı manzûmede Baradā 'nın da zikredildiğini görerek, bunlar ve kendilerinden sonra bir çok arap ansiklopedicileri Cillik 'a Şam 'ın adlarından biri nazarı ile bakmışlardır.

Bibliyografya: Ḥassān İbn Ṯābit, *Divan* (nşr. Hirschfeld), XIII, 4; CXXXVIII, 1, 4, 5; Nābiġa (*The Divans of the six ancient Arabic Poets*, Ahlwardt, 1, 6); Labīd, *Divan* (Huber), XLI, 49; Aġānī, XIV, 2; Aḫṭal, *Dīvān* (Salhani), 93, 3; 389, 10; Cāḥiẓ, *Ḥayavān*, IV, 4; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 482; II, 104 v.dd., IV, 395; Caetani, *Annali*, II, 1224 v.dd.; III, 517 v. b.; Nöldeke, *Ghassān. Fürsten*, 47; al-Maşrik, III, 658; Lammens, *Etudes sur le règne du calife omaiyade Mo'āvia*, I, 379 v. d., 419, 442; Dussaud, *Mission dans les régions désertiques de la Syrie moyenne*, S.-A. *aus Nouv. archives des missions scientif.*, 1903, s. 441 v. dd.; Schumacher, *Across the Jordan*, s. 154 v. d.; de Goeje, *Mémoire sur la conquête de la Syrie* (2. tab.), s. 55; E. Quatremère, *Sultans mamlouks*, 112, 161, n. 19; Ṭabarī, *Annales*, I, 2086, 2107; Bakrī, *Mu'cam*, s. 242, 614.

(H. LAMMENS.)

CİLVA. [Bk. CİLVE.]

CİLVATĪ. [Bk. CELVETİYE.]

CİLVE. CİLVA (A.), yeni gelin duvağının kaldırılması merasiminin ve bu münâsebetle güveyin geline verdiği h e d i y e n i n (türk. *yüz görümlüğü*) adıdır.

Curcānī (*Ta'rifāt*) ve Muḥy 'l-Dīn al-'Arabī 'ye göre, *cilva*, sûfînin, *ḥalva* 'den çıkışta bulunduğu hâli ifâde eder; sûfî, sıfat-ı ilâhiyede mahvolarak, şahsiyetini kaybeder ve zât-ı ilâhiyeye karışır.

Yazīdîlerin 2 mukaddes kitabından birinin adı *Kitāb al-cilva* olup, Şayḫ 'Adī b. Musāfir 'e izâfe edilir ve 558 (1163) 'de te'lif edildiği rivâyet olunur (R. Frank, *Scheich 'Adī*, Erlangen, Kirchhain 'in tetkikli mubahasesi, 1911, s. 40).

Bibliyografya: Guys, *Un derviche algérien*, s. 203.

CİM. [Bk. CİM.]

CİM. CİM, arap alfâbesinde 5. harfin adıdır; sayı kıymeti 3 'tür. *Cim* harfi, lehcelere göre, mahrec sâhası yumuşak damaktan sert damağın ön tarafına kadar imtidat eden ve hissolunur derecede farklı seslere delâlet eder.

Cīm 'in delâlet ettiği sesin aslında *g* olduğu, yâni art damakta husûle gelen bir tınlar (ibrânî *gīmal*, ârâmî *gāmal*, habeş. *gaml*) ses olduğu umumiyetle kabûl edilmiştir. Fakat bu sesin hayli eski bir devirde s ü r e k s i z iken, sonra y a r ı s ü r e k l i ve nihâyet t a m s ü r e k l i bir ses hâline gelmiş olması muhte-

meldir; bu temayül, ilkin, *cîm* 'in damak mahrecli bir sesli harf ile temasa geldiği hâllerde görünmeğe başlamış olsa gerektir. Her hâlde *Kur'an* okuyucuların an'anevî telâffuzlarından, eski gramer âlimlerinin *cîm* 'in mahrecini, bir az karışık surette olsa da, târiflerinden ve başka sesler ile birlikte gelince, benzeşme ve değişme neticesi olarak, bu telâffuzda hâsıl olan farklılıklardan emniyetle istidlâl edilebilir ki, klâsik devrin başlangıcından beri *cîm* 'in süreksiz *g* mahrecinden talâffuzu, hiç olmazsa bâzı lehcelerde, mahrecinin damağın ön tarafına doğru kayması (yarı sürekli), dil ile damak arasındaki geçidin daralması ile, nefesin hızla sürtünerek geçmesi suretiyle açılarak, nihâyet tam sürekli bir hâl almıştır. Eski lehcelerde de *cîm* 'in telâffuzunda yeni lehcelerdekilere benzeyen farklar bulunmuş olması tabiîdir. Bu farklardan bâzılarının sürekliye doğru, diğerlerinden daha ileri, gitmiş oldukları tahmin olunabilir. Zâten bu tekâmül bâzı lehcelerde bugün bile devam etmektedir. Meselâ Kudüs 'te, bir avrupalının müşâhede ettiğine göre, *cîm* 'in çocukluğunda işitmeğe alışmış bulunduğu sürüntülü *dzh* telâffuzu, alelâde konuşmalarda *zh* şeklini almıştır (krş. Littmann, *Neuarabische Volkspoesie*, s. 3, not 1). Bugün *cîm* 'in daha ziyâde *zh* gibi telâffuz edildiği bâzı lehcelerdeki *d* yahut *g* değişiklikleri, bu sessizin daha evvelki, fakat az eski bir tekâmül merhalesinin bakiyeleri imiş gibi izah olunamaz (Brockelmann, *Grundriss*, I, 235 v.d.).

Binaenaleyh *cîm* 'in modern lehcelerdeki başlıca telâffuzlarını şöyle sıralıyabiliriz:

1. *g* 'nin, damağın arka tarafındaki yumuşak kısımdan tasavvut eden süreksiz bir art damak sesi gibi, telâffuzu, orta çağlarda Aden 'de henüz bâki idi (krş. Muḳaddasî, s. 96, 14). Bu bugün Maskat 'ta ve merkezî Arabistan 'ın muhtelif bedevî lehcelerinde el'an vardır. Aşağı Mısır 'da, hususiyle Kahire 'de, *cîm* bu suretle telâffuz edilmektedir. Żofâr (Arabistan 'ın cenûb-i şarkîsinde) 'da artık bu telâffuz kalmamıştır; yalnız şiir inşâdında duyulur ki, bu da onun metrûk ve âdetâ sun'î mâhiyetini isbat eder. Dağına (Arabistan 'ın cenûb-i şarkîsinde) 'de ilk sesi *cîm* olan fiiller, ön-eklerle bir hece teşkil ederek, tasrif edildiği vakit duyulur. Nihâyet şimâlî Fas lehcelerinin çoğunda ve Nedroma (Cezayir) 'da, arkasından (*s* yahut *ş* gibi) ıslıklı bir ses gelince, *cîm* değişerek, *g* gibi telâffuz olunur.

2. Muhtelif lehcelerde asıl *g*, mahrecinin orta damağa doğru ilerlemesi ile, dilin orta kısmı yükselerek, damağın orta tarafından telâffuz edilen *gi* yahut *di* 'ye pek yakın bir sese inkilâp etmiştir; şimâlî Arabistan 'ın orta tarafında ve cenûbî Arabistan 'da bedevî lehcelerinin çoğunda *cîm* böyle telâffuz edilir. Yukarı Mısır fellahlarının ve bedevîlerinin telâffuzu da böyledir, bâzan Żofâr 'da da bu telâffuza rastlanır.

3. Süreksiz olan asıl *g*, mahreci damağın ortasına doğru kayarak, *gi* yahut *di* 'ye inkılâp ettiği vakit tekâmülün son merhalesi, orta damak mahrecli sürekli *y* 'dir ki, yarım sesli *y* 'ye yaklaşan bu ses ekseriyâ onunla karıştırılır. *Cîm* 'in bu *y* telâffuzunun lehcelerde mevcut bulunduğu eski gramer ve lûgat âlimlerinin şahâdetleri ile sâbittir. Bugün aşağı Fırat mıntakasında bu telâffuz umumîdir; Żofâr 'da mûtad olan telâffuz da budur. Arabistan 'ın cenûb-i garbîsinde muhtelif lehcelerde sık-sık rastlanırsa da, umumî değildir. Şimâlî Arabistan lehceleri ile başka arap lehcelerinde, ancak münferit olarak, tesadüf edilir.

4. Asıl *g*, bir çok lehcelerde, nefesin dar bir geçitte sürtünmesi ile hemen tamamiyle, dil ucundan telâffuz edilen damak-önü *dzh* sesine inkilâp etmiştir, Irak 'ta edebiyatın parlak devrinde mevcut olduğuna elimizde deliller bulunan (krş. *Zeitschr. für Assyriologie*, XIII, 126) bu telâffuza şimdi merkezî Arabistan 'ın bâzı yerlerinde rastlanır. Mekke 'de, Irak 'ta, Kudüs müslümanları arasında, Halep ve civarındaki yerlerde mûtad olan telâffuz budur. Şimâlî Afrika 'da, Cezayir 'in şimâl taraflarındaki şehir ve köylerin lehcelerinde, umumî gibidir. Tanca 'da ve ihtimâl şimâlî Fas 'ın başka yerlerinde bu sesin çift olarak geldiği hâllerde, hâlâ kalmıştır (msl. *ḳudzhzha*, „saç perçemi", fakat cemi şekli *ḳuzhezh* 'dir).

5. Süreksiz asıl *g*, damağın ilerisinde sürtünme ile, *dzh* olduğu vakit, tekâmülün son merhalesi damak-önü mahrecli *zh* 'dir. Suriye sâhilinde, Lübnan 'ın bâzı kısımlarında, Şam 'da, Mezopotamya 'da ve Kudüs hıristiyanları arasında şimdi en çok duyulan telâffuz budur. Şimâlî Afrika 'da Tunus, Trablusgarp, Fas ve cenûbî Cezâyir lehcelerinde tesadüf edilmektedir. Hattâ Cezâyir 'in şimâlinde bâzı yerlerde de rastlanmaktadır. Granada arapçasında da *cîm* 'in telâffuzu, gâlibâ, böyle idi.

6. Nihâyet şimâlî Afrika şehirlerinde *zh* 'in hemen tamamiyle *z* gibi, bu sesin mümeyyiz vasfı olan ihtizaz ile, telâffuz edilmesine doğru bir temayül görülmekte bulunduğunu kaydetmek lâzımdır. Bu temâyül bâzı cemaatlere (yahudiler) yahut cemiyetin bâzı sınıflarına (şimâlî Fas 'ta aşağı halk tabakalarına) inhisar eder gibi görünmekte ve münferit bir hususiyetten ibâret olup, umumî değildir.

Bibliyografya: Vollers, *The Arabic Sounds*; ayn. mll., *Volkssprache and Schriftsprache im alten Arabien*; Brockelmann, *Grundriss*, I, 122 v.d. (burada bibliyografya verilmiştir); Krımskiy, *Machriq* (1898), s. 492; Schaade, *Sibavayhi's Lautlehre*, s. 72 v.dd.; Landberg, *Etudes sur les Dialectes de l'Arabie méridionale*, I, 539; II, 353, not 4, 806, not 1; Socin, *Diwân aus Centralarabien*, III, 161; Rhodokanakis, *Der vulgärarabische Dialekt im Żofâr*, I, VIII; II, 78 v.d. (W. MARÇAIS.)

CİMAT (malayca), muska ve bilhassa yazılı muska. Bu kelimenin menşe'i arapça *'azîma* 'dir. [Bk. ḤAMĀ'İL].

CİN. CİNN, müslümanların telâkkilerine göre, cinler cisimleri hava veya ateşten teşekkül etmiş akıl ile muttasıf ve göze görünmez varlıklardır ki, kendilerini muhtelif şekillerde gösterebilirler ve yapılamayacak işleri yapabilirler (bk. Bayżāvî, LXXII, 1; Damîrî, *Ḥayât al-ḥayavân*, mad. CİNN). Cinler ateşten halkedilmişlerdir (*Ḳur'ān*, LV, 14). Hâlbuki yine akıllı mahlûklar olan insanlar balçıktan ve melekler ise, nûrdan yaratılmışlardır. Cinler iman ve necâta erebilirler. Peygamber insanlara olduğu gibi, cinlere de gönderilmiş idi. Bunların bir kısmı cennete gireceklerdir. Affa mazhar olmayan diğer bir kısmı da günahları kadar cehennem âteşinde yanacaklardır. Bunların İblis, ve umumiyetle şeytanlar ile olan münasebetleri pek belli değildir. Lûgat müellifleri *cinn* kelimesini „gizlenmek" mânasına gelen *ictinān* kelimesinden iştikak ettirmeğe çalışırlar (krş. Lane, mad. *cinn* ve Bayżāvi, nşr. Fleischer; sûre II, 7). Fakat kelimenin bu suretle iştikak ettirilmesi hayli güçtür ve bunun lâtince *genius* kelimesinden alınmış bulunması ihtimâli yok değildir. „Naturalem deum uniuscuiusque loci" (Serv. Verg. G., I, 302) cümlesi cinlerin Arabistan'daki yeri (krş. Nöldeke, *Mo'allaḳāt*, I, 64, 78; II, 65, 89 (ve bunların ilâhi mevkiine işâret etmektedir (krş. Robertson Smith, *Rel. of Semites*, s. 121, alm. tre. Stübe, s. 84 v.dd.). Cinlerin bir tek ferdine *cinnî* denir, *cānn* kelimesi *cinn* ile müteradiftir (Lane, *Lexicon*, s. 492c). *Ġūl*, *'Ifrît* ve *Si'lāt*'lar cinlerin muhtelif nevileridir. *Cānn* kelimesinin habeşçe ile olan vegâne temas noktası için bk. Nöldeke, *Neue Beiträge*, s. 63.

Cinler hakkında yapılacak bir tetkik, tabiî olarak, 3 kısma ayrılır ve bu kısımlar da azçok birbirinin içine girer:

I. İslâmdan evvelki Arabistan'da cinler, çölün *satyr* ve *nymph*'leri idi; tabiat hayatının insanların hükmü altına girmemiş ve düşman kalmış tarafını temsîl ediyorlardı. Bu telâkki hakkında krş. Robertson Smith, *göst. yer.*; Nöldeke (Hastings, *Encycl. of Rel. and Ethics*, I, 699 v.dd.); Wellhausen, *Reste* ve van Vloten, *Dämonen... bei d. alt. Arabern* (*WZKM*, VII, VIII; müellif burada Câḥiz'in *Kitāb al-ḥayavān* adlı eserinden istifâde etmiştir). Lâkin Peygamberin bi'seti esnasında cinler müphem ve gayr-i muşahhas ilâhlar sırasına girmekte idiler. Mekke arapları cinler ile Allah arasında bir nesep karabeti bulunduğunu söylerler (*Kur'an*, XXXVII, 158) ve onları Allahın şerikleri mertebesine çıkarırlardı (VI, 100). Cinlere adaklar adarlar, kurbanlar keserler (VI, 128) ve onlardan yardım dilerler idi (LXXII, 6). Krş. mad. ALLAH.

II. İslâm dini cinlerin varlığını tanır ve bu tanımanın icap ettirdiği her türlü hükümleri de ihtivâ eder. Evliya ile cinlerin münasebetlerine dâir de bir çok hikâyeler vardır (krş. D. B. Macdonald, *Religions attitude and life in Islâm*, s. 144 v.dd.; Badr al-Dîn Şiblî (ölm. 769), *Ākām al-marcān fî aḥkām al-cānn*, Kahire, 1326; krş. Nöldeke, *ZDMG*, LXIV, 439 v.dd.). Mûtezile arasında bile cinlerin mevcudiyetinden şüpheye cesâret edenler az idi. Fakat onlar cinlerin mâhiyeti ve maddî dünya üzerindeki te'sirleri hakkında muhtelif nazariyeler serdetmekle iktifa etmişlerdir. İlk feylesoflar, hattâ bizzat Fārābî, meseleyi şüphe götüren târif'ler ile başlarından atmağa çalışmışlardır; İbn Sînā ise, *cinn* kelimesini târif etmekle beraber, bunun hiç bir hakikate tekabül etmediğini söylemiştir. Sonradan gelen kelâmcılar da bu hususta kısmen tefsire ve kısmen de metafiziğe âit izahlara tevessül ettiler. Meselâ İbn Ḫaldūn *Kur'an*'daki cinlere âit bütün îmaları, *mutaşābih* denilip, asıl mânasını kimsenin bilmediğine itikat edilen âyetler zümresine idhâl ediyordu (*Kur'an*, III, 5). Bu muhtelif durumlar, *Diction. of techn. Terms* (I, 261 v.dd.)'te ve Rāzî'nin *Mafātiḥ* adlı tefsirinde (sûre LXXII), gâyet mükemmel bir surette, tetkik edilmiştir.

III. Folklorda cin bahsi. Bu kısımda tabiî olarak ilk akla gelen şey cinlerin sihir ve büyüde tuttukları yerdir. İslâm şeriatı sihir ve büyüde cinlerin te'sirini kabûl etmekle beraber, bu te'sirden istifâde etmenin câiz olup-olmaması hakkında verilen hükümler birbirine uymaz. *Fihrist* bunların câiz olan ve olmayan tarzlarını pek eski zamanlara kadar götürür ve bu hususta yunan, ḥarrānî, keldânî ve hind menbâları gösterir. Bugün cinleri tılısım işlerinde kullanmak çârelerinden bahseden eserler halk edebiyatının büyük bir kısmını teşkil etmektedir. Bu çâreleri her kes bilir; o derecede ki, büyücülerde halk için sır sayılacak hiç bir şey kalmamıştır. Halk masallarında cinler büyük

rol oynamaktadır. *Bin bir gece* masallarında ve bilhassa dinî halk efsânelerinde de hâl böyledir. Weil tercümelerinde Balıkçı Cüdar'in ikinci rivâyet şekli ile şamlı 'Alī ve Ẓāhir hikâyelerinde bize iki örnek vermiştir. Artin, Oestrup, Spitta, Stumme v. b. ağızdan topladıkları masallar halk zihniyetine daha yakındır. Bunlarda muhtelif kavimlere âit folklor unsurları, müşterek islâm unsurlarına gâliptir. Bu masallar, ruhları itibarı ile, arap ve islâm olmaktan ziyâde, magripli ile mısırlı, suriyeli, acem veya türktür. Bu efsânelerde şimdiye kadar pek eksik olarak toplanabilmiş olan halk âdet ve itikatları tecelli etmekle beraber, bunların resmî islâm telâkkileri ile de temas noktaları bulunmaktadır. Meselâ Mısır halk itikadına göre, katledilmek suretiyle ölen insan hortlak ('ifrīt) olur ve öldüğü yere sık-sık gelir (Willmore, *Spoken Arabic of Egypt*[2], s. 371 ve 374). Cenûbî Arabistan için bk. „Abdullāh Mansûr", *The Land of Uz*, s. 22, 26, 203, 316—320; krş. R. C. Thomson (*Proceed. of the Soc. of Bibl. Arch.*, XXVIII, 83 v.dd.); Sayce (*Folklore*, 1900, II, 388 v.dd.); Lydia Einssler (*ZDPV*, X, 170 v.dd.); H. H. Spoer (*Folklore*, XVIII, 54 v.dd.) ve D. B. Macdonald, *Aspects of Islam*, s. 326 v.dd.

Bibliyografya: Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān*, mad. *cinn*, *sī'lāt*, *'ifrīt* ve *ġūl* (krş. tre. Jayakar, London, Bombay, 1906—1908); Ḳazvīnī, *'Acā'ib* (nşr. Wüstenfeld), s. 368 v.dd.; Lane, *Modern Egyptians*, bk. *ginn*; aynı mll., *Arabian Nights*, medhâl, not 21, fasıl I, not 15 ve 24; Goldziher, *Arabische Philologie*, I; aynı mll., *Vorlesungen*, s. 68, 78 v.dd.; Doutté, *Magie et Religion*; D. B. Macdonald, *Religious Attitude and Life in Islam*, fasıl V, X, krş. fihrist; A. J. Wensinck, *The Ethymologie of Djinn* (*Versl. Med. Kon. Ak. Wet. Amst.*, V. ser., 4).

(D. B. MACDONALD.)

CİNĀS. [Bk. CİNAS.]

CİNĀS. CİNĀS (A.). Yazılış ve telâffuzları bir, fakat mânaları ayrı olan iki kelimenin bir arada kullanılmasına *cinâs* veya *tecnîs* adı verilir. Arap belâgatçıları *cinâs*'ı, tam ile gayr-i tam olmak üzere, iki grupa ve bu grupları da kelimelerin imlâ, harf adedi ve telâffuzlarına göre, bir çok nevîlere ayırırlar (krş. İbn Mu'taz, *Kitāb al-badī'*, *GMNS*, nr. X, 25 v.d.; İbn Raşīḳ al-Ḳayravānī, *al-'Umda*, Mısır, 1907, I, 220 v.d.; al-'Askarī, *Kitāb al-ṣina'atayn*, İstanbul, 1319, s. 249 v.d.; İbn al-Aṯīr, *al-Maṯal al-sā'ir*, Mısır, 1282, s. 153 v.d.; İbn Ḥicca al-Ḥamavī, *Ḥizānat al-adab*, Bulak, 1291, s. 35 v.d.; Taftazānī, *al-Muṭavval*, İstanbul, 1310, s. 445 v.d.; al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, nşr. Sprenger, Calcutta, 1862, I, 226 v.d.; İstanbul, 1317, 248 v.d.).

İran ve türk belâgatçıları da cinâsı yukarıdaki gibi, 2 grupa ayırmakla beraber, bâzen da, tam, nâkıs, zâid, mükerrer, mürekkep, mutarraf ve hattî gibi, kısımlara ve bunları da bâzı nevîlere bölerler (krş. Şams b. Ḳeys, *al-Mu'cam*, *GMS*, X, 309 v.d.; Anḳaravī, *Miftāḥ al-balāġa*, İstanbul, 1284, s. 134 v.d.; Ahmed Hamdî, *Tashîl al-'arūż*, İstanbul, 1289, 3. kısm., s. 8 v.d.; 'Alī Camāl al Dīn, *'Arūż-i türkī*, İstanbul, 1291, 121 v.d.; Süleyman Hüsnî, *Meḥānī al-inşā'*, İstanbul, 1289, I, 230 v.d.; Ahmed Cevdet, *Ḳalāġat-i 'oşmāniya*, İstanbul; Muallim Nâcî, *İştilāḥāt-i adabîya*, İstanbul, 1307, s. 241 v.d.).

CİNN. [Bk. CİN.]

CİNS. şumûl itibariyle, *nav'*'e üstün olan kollektif bir mefhumdur. Mantıkın, cins, nevî, fasıl, araz ve hassadan ibâret, 5 umumî haddinin birincisidir. Cins mehtelif nevîleri ihtivâ eder. Cinsler ve neviler meratibinde yukarıya doğru çıkıldıkça, artık kendi fevkinde başka bir cins bulunmayan bir cinse varılır; ona „cinslerin cinsi" denir ki, en küllîsidir. Aşağı doğru inildikçe, artık altında başka nevî bulunmayan bir nev'e ulaşılır. Bu da „nevîlerin oev'i" 'dir ki, cüz'îye en çok yaklaşanıdır.

İslâm feylesofları Aristo'nun *maḳūlāt*'ına da *cins* adını vererek, hepsine birden „ecnâs-ı aşere" derler; islâm mantığında cins ve nev'e dâir her ne varsa, Porphyrius 'un *İsāgūci* (*Isagoge*) 'sinden alınmıştır.

Metafizikte nevî fikri, bu mefhumun gerçek varlığı olup-olmamasıdır. Bu mesele hakikiye (realizm) ve ismiye (nominalizm) 'den ibâret olup, islâm feylesofları tarafından ayrıca metodlu bir surette tetkik edilmemişti. Fakat eserlerinin bir çok bahislerinde buna temas edilmiştir. Fārābī nevî ve ferdden hangisinin daha hakikî olduğu sualini ortaya atmış ve ikisinden hangisinin cevher namına daha fazla lâyık olduğunu düşünmüştür. Cevap, nokta-i nazara göre, değişir. Bir mânada — ferddir, çünkü o fi'lîdir ve ancak bilkuvve mevcut olmak ve tahakkuk etmek için, ferde muhtac olan cins ve nevîden daha ziyâde hakikî cevherdir. Fakat diğer bir tarzda, nevîler ve cinsler ilk cevherlerdir; çünkü ferdler mahv olabildikleri hâlde, onlar sâbit, devamlı ve kaimdirler.

İslâm felsefesinde *muṯul falāṭūnîya* (Eflâtun 'un ideaları) bizatihi nevî olmak üzere, tasavvur edilmemiştir; bunlar ancak ferdlerde mevcut olan nev'e zıt olarak ve hemen cinler ve melekler ile kıyas edilecek bir tarzda, hakikaten bizatihi mevcut mânevî nevî tipleridir. İçinde ideaların kâin olduğu bir âlem vardır; hâlbuki nevîler için böyle bir âlem yoktur [krş. SÜRET].

Bibliyografya: İbn Sînâ, *Nacât* (Rom, 1593), s. 2 v.d., 19 v.d.; Carra de Vaux, *Avicenne* (Paris, 1900), s. 97; M. Horten, *Buch der Ringsteine Alfârâbîs* (Münster, 1904). (B. CARRA DE VAUX.)

CİRCÎ ZEYDÂN. CİRCÎ ZAYDÂN (1861—1914), bugün arap. ZİDÂN, arap âlim, edip ve gazetecisi. 14 teşrin II. 1861'de Beyrut'ta doğmuş ve 21 ağustos 1914'te Kahire'de ölmüştür. Fakir bir hıristiyan âilenin çocuğu idi. Muntazam bir tahsil görememiş ve kendi kendini yetiştirmişti. Bir müddet protestan kollejine devam ederek, eczacı şehâdetnâmesi aldı. Bir az sonra da Mısır'a giderek, orada bir sene kadar *al-Zamân* muharrirleri arasında bulundu. 1884 senesinde, general Gordon'u kurtarmak üzere, Sudan'a gönderilen askerî kıt'alara, tercüman sıfatı ile, iltihak etti ve sonra Beyrut'a döndü. Kısa bir müddet Londra'da (1886) kaldıktan sonra, Kahire'de yerleşti. Burada tedriste bulundu; aynı zamanda da *al-Muktataf* gazetesinin tahrir heyetine dâhil idi. Avrupa'ya iki seyahati (1886 ve 1912) müstesna, bütün fikrî faâliyetleri Kahire'de geçmiştir. Siyâsî sebeplerden dolayı Türkiye'ye ancak meşrutiyetten sonra gelebilmiştir (İstanbul, 1908, Filistin, 1913).

İlk eseri lisaniyata dâirdir (*al-Alfâz al-'arabîya va 'l-falsafa al-luğavîya*, 2. tab., 1904). Kitap, bâzı sâfdilâne mutalâaları ihtivâ etmekle beraber, mukayeseli filoloji kaidelerinin arap diline tatbik cehdinin mahsûlü olduğu için, değerlidir. *Târîḫ al-luğa al-'arabîya* (1904) isimli eserinde de aynı mevzua tekrar döner. Tarihe dâir eserler ile ders kitapları telifine de başlayarak, *Târîḫ Miṣr al-ḥadîṯ* (2 cild, 1889), *Târîḫ al-mâsûnîya al-'âmm* (1889), *al-Târîḫ al-'amm* (1890), *Târîḫ al-Yânân va 'l-Rûmân*, *Târîḫ İngilterra*, *Ansâb al-'arab al-ḳudamâ'*, *Muḫtaṣar coğrâfîya Miṣr* isimli eserler yazmış ise de, bunlar o kadar büyük muvaffakiyete ermemiştir. — 1891'de ilk tarihî romanı *Rivâyat al-mamlâk al-ṣârid* (alm. tre. Martin Thilo, Barmen, 1917) çıktı. 1892'de edebî *al-Hilâl* mecmuasını neşretmeğe başladı. Bu tarihten ölümüne kadar, kendini tamamen bu işe vermişti. Hummalı bir faâliyetle çalışırdı. Mecmuadaki makalelerin en çoğunu kendisi yazdığı, gibi, her sene yeni bir roman ve halkın fikrî terbiyesine yarayacak bir cild kitap da meydana getiriyordu (makalelerinin en mühim olanları, oğulları tarafından, 3 cild hâlinde, ayrıca neşredilmiştir; *Muḫtârât*, 1919—1921; bizzat kendisi de hâl tercümesi mâhiyetinde olan makalelerini toplamış ve 2 cild hâlinde basılmıştır, 1902—1923; 2. tab., 1910; 3. tab., 1922). *Al-Hilâl* tedricen arap mecmuaları arasında en çok okunan bir mevkıte hâline geldi. Zeydân'ın ismi de, romancı ve tarihçi olarak, yalnız arap memleketlerinde değil, bütün müslüman şark memleketlerine yayıldı.

Romanlarının (22 aded) çoğu (17) arap istilâsından Memlûkiere (XIII. asır) kadar islâm tarihinin ilk devrelerine temas eder. Diğer üçünün vukuatı da XVIII. ve XIX. asırda ve birisi de, XIX. asrın son 10 yılı içinde Mısır'da ve meşrutiyet yıllarında Türkiye'de cereyan eder; defalarca tab'edilmiştir. Romanları fars, türk ve ordu lisanlarına tercüme olunmuştur (frns. tre. *La Soeur de Khalife*; Claude Farrère'in mukaddemesi ile, Paris, 1912 ve *Allah Veuille*, Paris, 1924). Bu eserlerin başlıca hususiyeti tarihi halk seviyesine indirmelerindedir. Açık ve akıcı bir uslûp ile yazılmış olan bu eserler zevk ve merakla okunmuştur. Uslûbu eski tarza çalmakta ve santimantalizme kaçmaktadır.

Bütün tarihî eserlerinin en mühimi *Târîḫ al-tamaddun al-islâmî* (5 cild, 1902, 1906) olup, Sédillot, Kremer, Goldziher ve diğer avrupalıların eserleri esas tutularak, arap menbâlarından yapılan bir çok tezyilât ve muharririn modern şark hayatına dâir mâlûmatının ilâvesi ile meydana gelmiştir. Müslüman memleketleri için birinci derecede bir başarı olan bu eser, şark lisanlarına (türk. tre. Zeki Magâmiz, *Medeniyet-i islâmiye tarihi*, 5 cild, İstanbul, 1329) tercüme edilmiştir (krş. Bouvat, *JA*, 1912, ser. X, XIX, 401 v.d.). Avrupalı bir âlim bile başka yerlerde göremeyeceği tafsilâtı bunda bol-bol bulur (krş. de Goeje, *JA*, 1904, seri 10, III, 356—359). IV. cildi, D. S. Margoliouth tarafından, ingilizceye tercüme edilmiştir (*GMS*, IV, Leyden, 1907). Circî Zaydân bu eserine *al-'Arab ḳabl al-islâm* (1908) isimli nâtamam bir zeyil yazmıştır ki, büyük eserin bütün meziyet ve noksanları bunda da görülür.

Son eseri olan *Târîḫ al-âdâb al-'arabîya* (4 cild; 1911—1914 ve 1922; hulâsası, 1924), ehemmiyetçe diğerlerinden aşağı olmayıp, garp usûllerine göre tedvin edilen arapça eserdir. Kitabını Brockelmann, ve başkalarının eserlerini örnek alarak te'lif eden Zaydân, Mısır yazmalarından da istifâde ederek, bir çok yeni mâlûmat elde etmek suretiyle, Avrupa ilim âlemine yeni mâlzeme te'min etmiştir. Arap menbâlarından istifâde tarzı Şayḫô (*al-Maşrik*, 1911, XIV, 582—595; 1912, XV, 597—610; 1913, XVI, 792—794) ve P. Anastasi (*Luğat al-'arab*, 1912, I, 392—397; 1912, II, 52—62, 139—146, 205—209; 1914, IV, 82—90)'nin işâret ettikleri gibi, bâzı yerlerden tenkitten azâde kalacak derecede mükemmel olmamıştır (bk. bir de M. H. Haikal, *Fî avḳât al-farâġ*, Kahire, 1925, s. 221—

247). IV. cildi garp âlimlerî için pek mühimdir. XIX. asır arap edebiyatını toptan kavrayan mükemmel mutalâa ve müşâhedeleri ihtivâ ettiği için, Şayḫō'nun ve Ṭarrāzî'nin muasır eserleri ile birlikte, bu asrın tetkiki için müracaat edilen yegâne eserdir. Diğer eserleri arasında aşağıdaki kitaplar zikredilebilir: *'Ilm al-firāsa al-ḥadîṯ, Ṭabaḳāt al-umām, 'Aca'ib al-ḫalḳ* ve kendisinin Avrupa seyahatlerine dâir eserinde (*al-Hilāl*'de neşredilmiş ve sonraları da basılmıştır, 1923) bıraktığı hâtıralar menak ve istifâde ile okunacak bahisleri ihtivâ eder.

Zeydân orijinal bir müdekkik olmamakla beraber, arap memleketleri için garp usûllerini kullanmış bir muharrirdir. Çok ve muhtelif mevzuları, her kes için kabil-i istifâde bir hâle getirerek, her arabın yalnız garp ilim ve tekniği ile değil, kendi tarih ve edebiyatı ile de alâkadar olması lâzım geldiğini izah eder. Zaydân necip ve ince ruhlu idi. Kültür sâhasında ihtilâl taraftarı değildi. Eserlerinin mârûz kaldığı şiddetli tenkitler umumiyetle sathîdir (krş. msl. Amîn al-Madanî, *Nabḏ al-ḥaḍayān min tārîḫ Circî Zaydān*, Bombay, 1307 veya Yûsuf Ṭabşî, *al-Burhān fî intiḳād rivāyat 'aḍrā Ḳurayş*, Kahire, 1900 ve bilhassa Şiblî al-Nu'mānî, *İntiḳād kitāb tārîḫ al-tamaddun al-islāmî*, Kahire, 1330). Müfrit fesahatçılar da (İbrâhîm al-Yāzicî gibi) Zaydân'ın, kılı kırk yararcasına, lisan ve üslûbunu tenkit etmişlerdir. XX. asrın ilk rub'u, Circî Zaydân'ın ne kadar mühim bir rol oynadığını meydana çıkarmıştır. Circî Zaydân'ın ismi modern edebiyat tarihinde ve âleminde dâimâ anılacaktır.

Bibliyografya: Zaydân'dan bahseden Avrupa menbâları için bk. Brockelmann, *GAL*, II, 483[a]; *Suppl.*, III, 186; Hartmann, *The arabic Press of Egypt* (London, 1899), s. 35 v.d., 72; ayn. mll., *Die arabische Frage* (Leipzig, 1909), s. 586 v.dd.; Margoliouth, *JRAS*, XXXVI (1904), 582—586; Desormeaux, *RMM*, 1908, IV, 838—845; H. A. R. Gibb, *Studies in contemporary Arabic Literature* (*BSOS*, IV, 759 v.d.); G. Kampffmeyer, *Index zur neueren arabischen Literatur* (*MSOS As.*, XXXI, 1928, s. 205. Krş. bir de Şayḫō, *Tārîḫ al-ādāb al-'arabiya fî 'l-rub' al-awval min al-ḳarn al-'işrîn* (Beyrut, 1926), s. 71; J. Sarkis, *Dictionnaire eneyclopédique de bibliographie arabe* (Kahire, 1929), s. 958—987. Şahsî temaslara dayanan bir tahlil ve tercüme-i hâli, romanlarına dâir hususî mutalâalarla birlikte, Ign. Kratschkovsky tarafından *Der historische Roman in der neueren arabischen Litteratur* adlı makalede verilmiştir (Leipzig, 1930 = *WI*, XII, 69—79); arapça tercüme-i hâli, resmi ile birlikte, İlyâs Zaḫûra, *Mir'āt al-'aṣr fî tārîḫ va rusām akābir al-ricāl bi-Miṣr* (Kahire, 1897), s. 457—464; ve *History of Arabic Literature* (Kahire, 1914), s. 323 v.dd. (bu kitapta eserlerinin bir listesi de vardır) isimli eserinin dördüncü cildinin ingilizce tercümesine lahika hâlinde dercedilmiştir. *Muḫtārāt* (Kahire, 1919), s. 7—16 (tercüme-i hâli bu esere mukaddime olarak tekrar basılmış ve tevsi edilmiştir; burada ayrıca ş resmi de vardır); ayrıca krş. *al-Hilāl fî arba'în sana* (Kahire, 1932), s. 9—40; şahsiyetinin, sistematik bir monografi ile, tetkike lâyık olduğunda şüphe yoktur.

(IGN. KRATSCHKOVSKY.)

CİRCİS. [Bk. CİRCİS.]

CİRCİS. CİRCİS veya CİRCİS, nebîlerden biridir. Vahhāb b. Munabbih'ten gelen rivâyete göre, filistinli olup, ḥavârîler devrinde yaşamış ve, ticaretle iştigâl ettiği esnada, Musul hükümdarını tevhide dâvete memur edilmiştir. Zamanına dâir sarih mâlûmatımız yoktur. Ancak hıristiyanlarca St. Georges namı ile anılan Circîs'in, kilise tarihlerine göre, III. asrın nihâyetlerinde Ramla'de doğduğu zannedilmekte ve 23 nisan 303'te Nikomedya'da öldüğü söylenilmektedir. Eğer bu rivâyet doğru ise, Circîs'in ḥavârîler devrinde yaşamış olmasına imkân yoktur. Ṭabarî ve Ṣa'labî'ye göre, musul hükümdarı Dâdân tarafından müteaddit işkenceler ile 4 defa öldürüldüğü hâlde, tekrar dirilen Circîs, nihâyet hükümdarın karısını ihtida ettirmeğe muvaffak olmuş, fakat kadının hükümdar tarafından idam ettirilmesi üzerine, Allahtan hayatına son vermesini dilemek suretiyle, şehâdete ermişti.

Bâzı eserlerde Circîs, Hızır ve İlyas ile karıştırılırsa da, bunların bir birleri ile hiç bir alâkası yoktur (bk. mdd. ḪIZIR).

Bibliyografya: Ṭabarî, *Tārîḫ al-umam* (tab. al-Ḥusayniya), II, 48 v.d.; *Ṭabarî-i kabîr tercümesi* (İstanbul, 1327), II, 145 v.d.; Ṣa'labî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1282), s. 646 v.d.; Zabîdî, *Tāc al-'arûs*, V, 118 (İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif*'ten naklen, Mısır, 1300, s. 18); Bustânî, *Dā'irat al-ma'ārif* (Hızır ile karıştırmaktadır); Ş. Sâmî, *Ḳāmûs al-a'lâm*. (KASIM KUFRALI.)

CİRİT. [Bk. CERİD.]

CİRM. [Bk. CİSİM.]

CİSİM. CİSM (A.). Felsefe lisanında cisim (σῶμα) Allah, ruh, nefs v.b. gibi, gayr-i cismânî'den (ἀσώματον) tefrik edilmiştir. Müslümanlarda felsefî tefekkür yeni-eflâtunî felsefenin te'siri altında kaldığı müddetçe, cisim ve

gayr-i cismânî mefhumları arasındaki ayrılık, iki nazardan mutalâa edilerek, iki formül ile ifâde edilmiştir: 1. gayr-i cismânî, mâhiyeti itibariyle, basittir ve inkısam kabûl etmez; cisim ise, mürekkeptir ve inkısam kabûl eder; 2. gayr-i cismânî, selbî vasfı hâiz olmasına rağmen, asıldır ve illî prensiptir; cisim ise, gayr-i cismânînin bir mahsûlünden ibârettir.

Eski islâmın az-çok sâfdilâne müşebbihe (anthropomorphisme) yolu ile insan şeklinde tasavvur edilen Allah telâkkisi bahsimizden hâricdir (bu mevzû hakkında bk. I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islām*, 1910, s. 107 v.d., 120 v.d. ve A. J. Wensinck, *The Muslim Creed*, 1932, s. 66 v.d.). Fakat bâzı kelâmcıların Allaha cisim isnat etmelerini mâlûm olan *tacsîd* ve *taşbîh* ile bir tutmamak lâzımdır; çünkü bu, bir dereceye kadar, bir ıstılâh meselesidir. Aş'arî (*Maḳālāt*, nşr. Ritter, I, 31 v.d., 44 v.d., 59 v.d., 207 v.d.; II, 301 v.d.)'ye göre, şî'î kelâmcısı Hişām b. al-Ḥakam (IX. asrın ilk yarısı) her şeyden evvel Allahın bir cisim olduğu akîdesini ileri sürenlerin pişvasıdır. Fakat o da (krş. s. 208 ve 304) bu hususta remzî bir lisan kullanıyor ve Allahı, dünyevî cisimlerle kıyas etmeyerek, lizatihi mevcut ve kaim bir varlık olarak tavsif ediyordu. Bunun içindir ki, Hişām'ın Allah hakkındaki tavsifi şu yolda tefsir edilmelidir (s. 207): Allahın makamı mekânlar fevkinde bir mekândır. Cisminin eb'adı öylesinedir ki, genişliği derinliğinden farklı değildir; nitekim rengi de lezzet ve rayihasına benzer. O bir nûr, kıvılcımlar saçan bir nûr ve toparlak bir inci gibi, her tarafı parıldayan sâf bir mâdendir. Bir de Hişām'ın ve onunla beraber diğer bâzılarının cisimlerin vasıflarına da yine cisim dediklerini ilâve edecek olursak, S. Horovitz (*Über den Einfluss der griechischen Philosophie*, 1909, s. 38 v.d.) ile beraber, bütün bunların esasında revakî ıstılâhlarını, fakat yabancı unsurlarla karışmış olarak, buluruz. Allahın nûr telâkki edilmesi revakî bir doktrin değildir.

Muhtelif kelâm meslekleri arasında, uzun bir mücâdeleden sonra, Allahın gayr-i cismâniliği, islâm âlimleri tarafından, tasdik edildi. Yalnız bir çok kelâmcıların, bilhassa Ġazālî'nin, temsil ettiği insan nefsinin ruhânî mâhiyeti telâkkisi umumiyetle kabûl edilmedi (krş. NEFS). Meselâ İbn Ḥazm (*Kitāb al-faṣl*, s. 80 v.dd.), ferdî nefse, diğer ferdlerin nefsinden ayrıldığı, başkasının bilmediği bir çok şeyler hakkında bilgisi olduğu için, ve başka sebeplerden dolayı cisim demektedir.

Cisimler hakkında dikkate değer bir akîde de Aş'arî'den evvel zuhûr edip, sonra onun mesleğinde yer tutmuş olan kelâm atomculuğudur [bk. BÂKİLLÂNÎ]. Felsefî bakımdan, atomcular ve muarızları hiç olmazsa, müşterek bir faraziyede birleşirler: cisim gayr-i cismânîlerin birleşmesinden vücuda gelir; fakat nasıl? Atomcu mütekellîminin telâkisine göre, cisim artık inkısam kabûl etmez, lizatihi gayr-i cismânî ve idrâk ile kavranamaz, son derece küçük cüzlerden (atom) mürekkeptir. Fakat bu hâlde bir cisim teşkil etmek için ne kadar atom lâzım olduğu meselesi çıkar ve bu da bir yığın kumda kaç kum tânesi bulunduğu hakkındaki eski skolastik meseleyi andırır. D. B. Macdonald (*Continuous Recreation and atomic Time in Muslim scholastic Theology*, *Isis*, nr. 30, IX/2, 1927, s. 326 v.dd.) menşe'leri henüz tamamiyle aydınlanmamış olan bu felsefî atom nazariyelerini icmâl etmektedir.

Buna mukabil feylesoflar, Aristo ve Aristo mesleği tarafdarları ile beraber, cismin madde ve sûretten teşekkül etmiş olduğuna kaildirler (*hayūlā* yahut *mādda* ve *ṣūra*). Bunların ikisi de bizatihi gayr-i cismânî, inkısam kabûl etmez ve idrâke sığmaz şeyler olduğu hâlde, bunların birleşmesinden hâsıl olan cisim, dâimâ inkısam kabûl eder; çünkü cisim muttasıl (sürekli) bir kemiyettir. Bu ise, hakikatte, felsefî bir kisve içinde asıl rengini kaybetmiş kozmogonik bir tasavvura varır ki, o da cismin erkek (fâil) bir mebde' (sûret) ile dişi (âhiz) bir mebde'in (madde) birleşmesinden husûle geldiği telâkkisidir. Kâinatı, Allahtan gelen bir nizam üzere, nâmütenahi telâkki eden Aristo'ya göre, bu telâkkinin artık pek ehemmiyeti kalmamıştı; hele madde ve sûretin şe'niyette dâimâ birleşik olduklarını ve ancak zihinde (*fi 'l-ẕihn*, *fi 'l-vahm*) ayrılabileceklerini tâlim eden Revakî mektebine göre ise, hiç ehemmiyeti kalmamıştı. Fakat Yeni-eflatunculuk mesleği için, maddî âlemi gayr-i cismânîden çıkarmak azîm bir mesele oldu; hususiyle onu mutlak hilkat akîdesi ile uzlaştırmak mecburiyetinde kalan islâm feylesofları için, bu meselenin halli daha müşkül idi.

Aristo şu târifi veriyor (krş. *De coelo*, I, 1, 268ª, 7 v.d. ve *Metaph.*, V, 13, 1020ª, 7): cisim, 3 bu'udlu (D. = διάστασις, διάστημα, *bu'd*, *imtidād*) mutlasıl, binaenaleyh dâimâ kabil-i inkısam olan bir kemiyettir (ποσὸν συνεχές, *kam muttaṣil*). Bu mesele üzerinde bir takım lâfzî münazaalar zuhûr etti: mesele *bu'd* ve *kamîyat*'ten hangisinin daha esaslı olduğunu ve kemiyeti (gayr-i cismânî sûret olmak itibariyle) nasıl tasavvur etmek lâzım geldiğini tâyin etmekti. Yeni-eflâtuncular bir şeyi izah etmek isteyince, müşahhası mücerret hâline sokarlar; böylece ποσὸν — ποσότης, *kam* — *kamîya*; mikdar — kemiyet ve *cism* — *cismîya*

(cisimlik) olur. Bir cismin nasıl doğabildiği sualine, cismâniyetin (= sûretin gayr-i cismânî ideası) madde tarafından (târif yönünden bir de gayr-i cismânî) ahzedilmesi sâyesinde doğduğu şeklinde cevap verirler. Mutlak cisim veya tâlî madde bu suretle vücuda gelince, müşabbas cisimlerin diğer bu'udları ve diğer keyfiyetleri de sonra ondan doğar ve gayr-i cismânî ile cismi ayıran berzah bu suretle aşılmış olur.

Bu nazariye, muhteva bakımından, Plotinus'un συνεύδος (II, 4)'inden çıkar. Cismâniyetin cismin ilk sûreti gibi telâkkisi (σωματικὸν εἶδος) Yeni-eflâtuncu şârih Simplikios'un Aristo *fiziği* (nşr. Diels, s. 227 v. dd.) hakkındaki şerhinde bulunmaktadır. Arapçanın *ṣūra cismiya* tâbiri ile lâtincenin *forma corporeitatis* tâbiri buradan gelir. Çünkü cisim, Aristo'ya göre, 5 muttasıl *kam*'den (hat, satıh, mekân ve zaman gibi) biridir ve *ittiṣāl*, cismin sûreti addedilir.

Iḫvān al-ṣafā', İbn Sînā ve Ġazālī bu nâzik telâkkileri, muhtelif nisbetlerde olarak, benimsediler. Iḫvān al-ṣafā' cismâniyeti veya cism-i mutlakı, sudûr ve feyezan silsilesinde son mertebeye koyar [bk. mad. FEYZ.].

İbn Sînā, maddenin yunancadaki *hayūlā* (ὕλη) kelimesinin tercümesi olduğunu bildiği ve bunları dâimâ müteradif olarak kullandığı hâlde, 2 nevi *mādda*'yi birbirinden ayırır ve cismin varlığının ilk sûreti muttasıl bir kemiyet olduğuna, bu'udların bu surette, bir kuvvet olarak (yâni vasıf ve araz olmak üzere), inzimam ettiğine kaildir (krş. *Ḥudūd, Tis' rasā'il*'den, s. 58, 60 [bu madde bakkına bk. Ġazālī, *Mi'yār al-'ilm*, s. 180]; *İşārāt*, nşr. Forget, s. 90 v. dd.).

İbn Ruşd (*Talḫīṣ kitāb mā ba'd al-ṭabī'a*, tab. Kahire, s. 37 v. dd.), her vakit olduğu gibi, mesele lâyıkı ile aydınlanmadan, selefinin nazariyelerini reddediyor ise de, kendisinin, mevzuu ve muarızının fikirlerini anlamış olduğundan bile şüphe edilebilir.

Yeni-eflâtuncu feylesof ve kelâmcılar cisimden bahsedince, dâimâ bu kelimeden ne kasdettikleri anlaşılmalıdır: acabâ ilâhî enmûzec i aslî (= cismin ideası) yahut onun eflâk ve yıldızlardaki en saf ve değişmez örnekleri mi, yahut yer yüzünde bulunan ve vasfı ve terkipleri dâimâ değişen unsurlar mı bahis mevzuudur? Bu meseleleri, eğer kavramak mümkünse, kavrayabilmek için, atılacak ilk adım işte budur. O zamanların felsefî fizik ilminde semâvî cisimler ile onların te'siri altında bulunan arzî cisimler arasındaki fark pek büyük bir ehemmiyeti hâizdi. Arzî cisimler nisbî basit olan 4 unsurdan mürekkeptir (Aristo'da ἁπλᾶ σώματα, arap. *al-basā'iṭ*). Daha yüksek bir mânada semâvî cisimler ise, basit olup, onlar için ekseriya *cirm* (cem. *acrām*) tâbiri kullanılırdı; Bu kelime de *cism*'in müteradifi idi. Bu münasebetle işâret edelim ki, „Aristo'nun ilâhiyat"'ında (nşr. Dieterici, s. 32, 40 v. d.), *cirmiyūn* kelimesi ile, Fisagor tarikatçileri gibi, ruhu, vücudun bir ahengi olarak, tâlim eden feylesoflar kasdedilmektedir. Bu bilhassa tabipler arasında münteşir olan bir akîde idi.

Fizikî cisim ile riyazî cisim (*cism ṭabī'ī, cism ta'limī* = *cism handasī*) arasında, yine Aristo tarafından ele alınan umumî olarak bir fark gözetilmektedir. Riyaziyecilerin bu'udları, fizikçilerin meşgûl oldukları tabiî cisimlerin bir çok keyfiyetlerinden tecrit suretiyle çıkarılmış tasavvurlar (idea) gibi telâkki edilmiş olmaları lâzım gelir.

Cismin müteradifi olmak üzere, *cirm*'den maada, *badan* ve *casad* kelimeleri de vardır; her ikisi de dâimâ insan vücudu için ve *badan* ekseriya yalnız gövdeye delâlet etmek üzere, kullanılır. *Badan* aynı zamanda hayvanlar için de kullanıldığı hâlde, *casad*, tercihan, en yüksek mertebeden mânevî mevcutların (melekler v. b.) cismi için istimâl edilmiştir. *Camad* — gayr-i uzvî cisimlere delâlet eder ve mâdenler için ise — hasseten *acsād* tâbiri kullanılır. Bir de *haykal* (cem. *hayākil*) kelimesinin irfaniyeciler ve mutasavvıflarca, bir bütün hâlinde olarak, âlemin cismi ile seyyârelerin cisimlerine delâlet ettiğini, çünkü insanın nefsi kendi bedeninde kâin olduğu gibi, *nafs al-'ālam*'in ve nufûs-i felekiyenin de dış âlemde ve yıldızlarda kâin olduğuna itikat edildiğini zikredelim (bk. mad. AL-ṢĀBI'A; Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism*, s. 110; krş. „Theol. d. Arist.", s. 167).

Bibliyografya: P. Duhem, *Le Système du Monde*, IV, 541 v. dd.; S. v.d. Bergh, *Die Epitome des Averroes* (Leyden, 1924), s. 63 v. dd.; H. A. Wolfson, *Crescas' Critique of Aristotle*, s. 278 v. dd.; bk. mad. MĀDDA ve 'ĀLAM. (TJ. DE BOER.)

Cisimler ilmi, fiziğin mevzuunu teşkil eder. İbn Sînā fiziğin cisim mefhumuna *Necāt*'ının 2. kısmını tahsis eder ki, orada meşşâî akîdesinin tâlim edildiği görülür. Tabiatın bütün cisimleri, mahâll veya mesned olan bir maddede ile bu maddede kâin olan bir sûretten mürekkeptir. Heykelin sûreti tunçla kâindir; sûretlerin de 3 bu'udu vardır, yâni onlar kaim zaviyeler ile birbirlerini kat'eden 3 istikamette mütehayyizdirler. Madde, zâtı itibariyle, bu 3 bu'uda mâlik değildir; fakat onları almağa müstaittir. Fizikî cisimlerin maddesinde, cismânî sûretlerden başka, sûretler de

vardır; bunlar *maḳūlāt*'a, tavra ve bulundu̇ğu yere v.b. âit olan sûretlerdir. Cisimlerin aslî keyfiyetleri (aslî kemâlleri) vardır ki, onlar bulunmadıkça, cisim mevcut olamaz; bir de tâlî keyfiyetleri (tâlî kemâlleri) vardır ki, onların yokluğu ile, cisim yok olmaz; yalnız tamlığı bozulur. Cisimler kendiliklerinden hareket etmezler, ancak kendilerine munzam olan kuvvetler vasıtası ile hareket ede.ler. Bunlar, ya sıklet gibi, onları hâllerine ve yerlerine getiren kuvvetlerdir, ya nebâtî nefs gibi, onları inkişâf ettiren kuvvettir veya yıldızlarda olduğu gibi, melekleri canlı kılan nefslerdir. Cisimler ya basittir veya mürekkeptir; basit olanların fi'len cüzâsı yoktur, fakat zihnen nihâyetsiz derecede inkısam kabûl eder. Cisim mefhumuna sıkı bir surette merbût bir çok mefhumlar vardır: hareket ve sükûn, zaman ve mahâll, halâ, mütenâhîlik ve nâmütenâhîlik, iltisak ve temas, deymûmet (ittisâl), yâni süreklilik mefhumlarıdır. Bu muhtelif mefhumlar felsefede meşhûr münâkaşalara kapı açmıştır. Cisimlerin ateş, su, hava ve topraktan ibâret olan dördü basit ve geri kalanı mürekkeptir; bundan başka cisimler vasıfça, hâr — yâbis, râtib — bârit, râtib — hâr veya yâbis — bârittir. Semâvî cisimler (feleklere âit cisimler) gayr-i kabil-i fesat olup, diğerleri kevn ve fesâda müsaittirler.

Ekserisi atomcu olan kelâm âlimleri, feylesoflar gibi, cisimlerin madde ve sûretten mürekkep olduklarını kabûl etmezler; gayr-i mütehayyiz atomlardan mürekkep olduklarına kaildirler ki, bu atomların birleşmeleri ile hayyizler teşekkül eder. Kelâm âlimlerine göre, cisimler, aslen ne muttasıldır, ne de nihâyetsiz derecede inkısam kabûl eder; yıldızların (ecrâmın) da, mâhiyetçe arzî cisimlerden hiç bir farkı yoktur [bk. CEVHER].

Cisim mefhûmu kelâmda Allah meselesi dolayısiyle ortaya çıkar; filhakika *Kur'an*, Allahın gördüğünü, işittiğini, konuştuğunu ve bir taht üzerinde oturduğunu ekseriyâ zikretmek suretiyle, ondan, gûya bir cismi varmış gibi, bahseder. Bûzı müctehidler, bu noktaya dayanarak, cisim isminin Allah için de kullanılabileceğine kail olmuşlardır [bk. KARMATİLER]. Fakat Aş'ari gibi ehl-i sünnet kelâmcıları bu müşebbihe (*teşbîh*) telâkkisi ile mücâdele ederek, ifâde tarzlarının, tavsifi her zaman mümkün olmayan Allahın zâtına âit sıfatlara delâlet eylediğini tâlim ederler.

Mebde' ve mi'ad bahsinin mevzûları arasında da bu kabil meseleler vardır; sırat köprüsü ve kıyâmet gününde mîzan veya sûr, cismânî şeyler midir? Ehl-i sünnet kelâmının buna cevabı şudur ki, bu şeyler hakikaten mevcuttur; fakat ke'imenin alelâde mânası ile, cisim değildirler [krş. AKÎDE].

Bibliyografya: İbn Sînâ, *Necât* (Roma, 1593), s. 36 v.dd. (B. CARRA DE VAUX.)

CİSİM. [Bk. CİSİM.]

CİSR, cem. *cusûr* (A.; krş. Fränkel, *Aram. Fremdwörter im Arabischen*, s. 285), köprü, bilhassa, dubalı köprü demektir; taş köprüye ise, *al-ḳanṭara* denilir.

Arap müverrihleri Bâbil fethi tarihinin meşhur bir vak'asına *Yawm al-cisr* ("köprü günü") ismini vermişlerdir. 13 (634) senesinde, Abū 'Ubayd al-Ṣaḳafī, Fırat nehri üzerindeki köprülerden birinin yanında, Ḥira'ye yakın bir mevkide, İranlılara mağlûp olmuş ve muharebede maktûl düşmüştür (krş. *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 68 v. d., 73; Caetani, *Annali dell' Islam*, III, 145 v. dd.).

CİSR BANÂT YA'ḲŪB. [Bk. CİSR BENÂT YÂKÛB.]

CİSR BENÂT YÂKÛB. CİSR BANÂT YA'ḲŪB, "Yakûb'un kızları köprüsü", Şam'dan Şafed ve 'Akkā'ya giden (Deniz-yolu)'nun nehri katettiği Baḥrat al-Ḥūle'nin cenûbunda, Şeri'a üzerinde bir köprüdür.

Bu yol haçlı seferleri zamanında büyük bir ehemmiyet kazanmağa başlamıştır; nitekim o zamanlar nehrin geçit yeri içiu kanlı muharebeler cereyan etmiştir. 552 (1157)'de frenkler, Nūr al-Dīn tarafından, Ya'ḳūb geçidinin yanında mağlûp edildiler. 573 (1178)'te Baldouin IV. nehrin sağ kıyısında *Bayt Ya'ḳūb* civarında, Ya'ḳūb'un kendi oğlu Yūsuf'un ölümüne ağladığı için, Yāḳūt (I, 775)'a göre, *Maḫāżat al-aḥzān* ("hıçkırıklar geçidi") denilen geçit yakınında bir hisar inşa ettirdi. Fakat hisar 575 (1179)'te, Ṣalāḥ al-Dīn tarafından tahrip edilmiş ve bundan sonra tekrar *Maşhad al-Ya'ḳūbī*'yi ziyârete gitmek mümkün olmuştur (krş. İbn al-Aşīr, nşr. Tornberg, XI, 301; Abū Şāma, *Recueil des Hist. des Crois.*, Or. IV, 194 ve 203 v. dd.; krş. bir de Rey, *Les colonies franques de la Syrie*, s. 438).

Dimaşḳī (nşr. Mehren, s. 107), burada Şeri'a üzerinden geçen Ya'ḳūb köprüsünden (*Cisr Ya'ḳūb*) bahseder. IX. (XV.) asırda, şamlı bir tâcir burada bir han yaptırmıştır (krş. *JA*, 9. ser., VI, 262). Bu yol, müteâkip asırlarda da garptan Şam'a giden başlıca yol olarak kalmıştır. Nitekim gerek garp gerek şark kaynaklarında bu köprü, "Ya'ḳūb köprüsü" veya "Ya'ḳūb'un kızları köprüsü" adı ile, dâimâ zikrolunmuştur (Cisr Banāt Ya'ḳūb, Cisr Ya'ḳūb, pons Jacob, Ya'ḳūb köprüsü; krş. *ZDMG*, LXIV, 694—700).

Şimdiki köprünün, Bädeker (*Palästina*⁷, s. 247)'e nazaran, XV. asırdan kalma olması

muhteme'dir. Buraya yakın bir yerde, Ya'ḳûb 'un kızlarının kabri ziyâret edilmektedir ve bir az ötede, cenupta haçlılar hisarının bâzı bakiyeleri mevcuttur.

Bibliyografya: Yukarıda zikrolunan kaynaklardan başka bk. bir de Ritter, *Erdkande*, XV, 256 v.dd.; *Pal. Explor. Fund, Quart. Statements*, 1898, s. 29 v.d.; *Palästina-Jahrbuch*, I, 82; V, 19.

CİSR AL-ḤADİD. [Bk. CİSRÜLHADİD.]

CİSR AL-ŞUĠR. [Bk. CİSRÜŞŞUGR.]

CİSRÜLHADİD. CİSR AL-ḤADİD („demir köprü"), Türkiye'nin Hatay vilâyeti dâhilinde, Ḥârim'den geçerek, Halep'ten Antakya'ya giden yolda, Âsî nehri üzerindeki köprüdür. Bir zamanlar, askerî bakımdan, büyük ehemmiyeti olan bu köprü, haçlı muharebeleri zamanında a kuvvetli kale tarafından müdafaa edilmiş olarak gösterilir. Bu kaleler Antakya etrafındaki haçlı muharebelerinden asrımıza kadar bir çok müsâdemelere sahne olmuştur. Köprü civarında küçük bir kasaba teşekkül etmiştir. Bugün Antakya-Halep ana yolu daha şimâlden, Amik gölü kenarından, geçmekte olup, Cisr al-Ḥadîd (bugünkü Cesir-Hadîd) yolu eski ehemmiyetini kaybetmiş bulunmaktadır.

Bibliyografya: Rey, *Colonies franques de la Syrie*, s. 339; Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reinaud), s. 42; Ritter, *Erkunde*, XVII, 1641; Petermann, *Reisen*, II, 365; Sachau, *Reise in Syrien*, s. 461; M. Hartmann (*Zeitschr. der Gesell. für Erdk.*, XXIX, 504).

CİSRÜŞŞUGR. CİSR AL-ŞUĠR, Halep sancağında bir kaza merkezi olup, haçlı seferleri zamanında sık-sık anılan al-Şuġr ve Bakâs namındaki ikiz hisarların cenûb-i garbîsinde kâindir. Bu hisarlar da Oronte üzerinde, Halep yolunun Lazikiye'de bu nehri katettiği yerde bulunurlar. Bu isme arap coğrafyacılarında rast gelinmez; buna mukabil Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reinaud, s. 261), al-Şuġr'un şarkında bulunan Kaşfahân köprüsünü zikreder ki, civarında her hafta bir pazar kurulurmuş. Martin Hartmann'a uyarak, belki de Cisr al-Şuġr'un Tell Kaşfahân (krş. Yâḳût, I, 869) ile bir olduğunu kabûl etmek lâzım gelecektir. Şalâḥ al-Dîn 584 (1188)'te, civar hisarları ele geçirmeden evvel, burada konaklamıştı. Takriben 600 hâneden mürekkep olan bu mevkiin hâlâ her ay muntazaman kurulmakta olan bir pazarı vardır. Bundan dolayı buraya, yanlış olarak, Bâzâr adı da verilmektedir.

Bibliyografya: Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1099 v.dd.; M. Hartmann, *Zeit. d. Ges. für Erdk.*, XXIX, 162 ve 495. (R. HARTMANN.)

CİŞ. [Bk. CEYŞ.]

CİVAN. [Bk. CİVEN.]

CİVEN. CİVAN, MULLÂ (? —1130), asıl adı AḤMED B. ABÎ SA'ÎD B. 'ABD ALLÂH olup, Lucknow (Lakhnau) civarında, Amaithî'de doğmuştur. Zühd ve tekvası ile bilgisi, 'Âlamgîr Şâh (1069—1118 = 1659—1707)'ın ṇazar-ı dikkatini celbetmiş ve kendisinin, hocası sıfatı ile, ölümüne kadar iltifatına nâil olmuştur. 'Âlamgîr'in oğlu Şâh 'Âlam (1119—1124 = 1707—1712) Civan'e büyük bir saygı göstermiştir. Civan H.caz'a gitmiş ve Medine ulemasına Nasafî'nin *Minâr al-anvâr*'ını okutmuştur. Medineli âlimlerin kendisinden bu kitaba bir şerh yazmasını rica etmeleri üzerine, aşağıda adı geçen meşhûr eserini kaleme almıştır. Haccdan dönüşünde bütün hayatını tedrise hasretmiş ve Dehli'de 1130 (1717)'da ölmüştür.

Civan'in şu eserleri vardır:

1. *Al-Tafsîrât al-Aḥmadiya fî bayân al-âyât al-şar'iya* (Rampur kütüp., s. 24; tab. Calcutta, 1263).

2. *Nûr al-anvâr*, fıkhın esaslarına dâir Nasafî'nin yazdığı eserin, hanefî mezhebine göre, şerhidir (Bankipur kütüp., s. 826; Rampur kütüp., s. 280; Loth, *India Office*, nr. 316; tabıları: Calcutta, 1818; Lucknow, 1266, 1279; Cawnpore, 1299).

Bibliyografya: Âzâd Bilgrâmî, *Subḥat al-marcân*, s. 79; Şiddîḳ Ḥasan, *Abcad al-'ulûm*, s. 907; Navâz Ḫân, *Ma'âṯir al-umarâ'*, III, 794; Faḳîr Muḥammed al-Lâhûrî, *Ḥadâ'iḳ al-ḥanafiyya*, s. 436; 'Abd al-Avval, *Mufîd al-muftî*, s. 133.

(M. HİDAYET HUSAYN.)

CİZE. [Bk. KÂHİRE.]

CİZYA. [Bk. CİZYE.]

CİZYE. CİZYA (A.), vergi, ferd başına şahsî mükellefiyet; islâm şeriatında *ahl al-ẕimma* üzerine tarh edilen himâyet ve emniyet vergisinin ismidir.

1. Fıkıhta cizye nazariyesi. Fıkıh kitaplarında cizyeden, *cihâd* [b. bk.] münasebeti ile, bahsedilir. Müşrikler islâmı kabûl etmek veya ölmek şıklarından birini tercih etmekte muhayyer oldukları hâlde, ehl-i kitap olanlar, cizye vermek suretiyle, kendileri, âileleri ve malları için emniyet ve himâye istihsâl edebilirler. Bu ahkâm *Kur'an*'ın IX, 29. âyetine dayanır ki, meâli şöyledir: — „Kendilerine kitap verilmiş olanlardan, Allaha ve âhiret gününe inanmayanlar ile, Allahın ve resûlünün harâm ettiği şeyleri harâm tutmayanları ile, hak olan dine iman ve ahkâmını icra etmeyenler ile, şahsen inkiyad edip, cizye verinceye kadar barbedin". — Fıkıh, bu âyete istinâden, cizyeyi, hıristiyanlar, yahudiler, mecusîler ve sâbi'îler (sâmirîler) tarafından ödenmek üzere, „ferd başına tarh edilmiş şahsî bir vergi" olarak

telâkki eder. Bunu ödeyen mükellefler, islâm cemaati ile, yalnız iman ve âyinlerine müsamaha değil, hattâ himâye istemek hakkını da kendilerine bahşeden bir mukavele akdetmiş olurlar. Banî Tağlib gibi, bâzı hıristiyan grupları ve Necrân hıristiyanları, hususî bir mevki işgâl ettiklerinden, cizye vermezler. Vergi ile mükellef tutulanlar, yalnız bedence ve zihince sağlam ve ödemek kudretini hâiz ve reşid olan erkeklerdir. Kadın ve çocuklar ile ihtiyar erkekler, harp etmekle mükellef olmadıkları için, cizyeden muaf tutulurlar. Körler ile sakat ve mâlûl olanlardan ancak servet sâhipleri mükelleftirler; fakirler ile dilenciler, tabiî, mükellef olamazlar. Râhipler, fakir ise, muaftır; fakat mensup oldukları manastırlar zengin ise, onların vergilerini reisleri ödemeğe mecbur tutulur. Esirler de muaftır. Fakir ve zayıflar böyle mûtedil ve mülâyim muamele tatbik edildiği hâlde, zenginler için şiddet gösterilir ve vergi ile mükellef zenginlerden hiç birinin ödemekten kurtulmamasına dikkat olunur. Bunun için vergi tahsildarlarına, cemaatlerin ferd adedlerine bakarak toptan maktû vergi tarh etmemeleri hassaten tenbih edilir. Bir *ẕimmî* [b. bk.] 'nin müslüman olması veya mâlî sene içinde ölmesi hâlinde, vergisi için yapılacak muamele hakkında i h t i l â f edilmiştir.

Cizyenin nakden ödenmesi lâzımdır; fakat elbise, mevâşi ve hattâ her türlü ayniyat ile de ödenebilir; şarap ve mevt-i tabiî ile ölmüş (*mayta*) mevâşi ile cizye vermek câiz değildir; fakat bunların satış bedeli cizye olarak verilebilir. Cizye iptida 1 dinar idi. Sonraları bu, asgarî hadd oldu. Râici gümüş olan memleketlerde, dinarın muâdili 12 dirhem idi. Hâl ve vakti daha iyi olan *ẕimmî*'ler için vergi 2 dinar yahut 24 dirhem ve zenginler için 4 dinar yahut 48 dirhem olarak, tâyin edildi. Abû Yûsuf'a göre (ki, buraya alınan hükümlerin çoğu onun eserlerinden alınmıştır), sarraflar, kumaş tâcirleri, emlâk sahipleri, tüccarlar ve tabipler zengin, terziler, kumaş boyacıları, eskiciler ve kunduracılar gibi, san'at erbabı ise, fakir sayılırlardı. Abû Yûsuf orta hâlli tabaka hakkında hiç bir tafsilât vermemiştir. Bir mükellef, cizyesini ödeyemediği hâlde, bedenî ukûbet (dayak atmak, güneşte bırakmak ve üzerine yağ sürmek) ile değil, ancak hapis ile ödemeğe icbar edilebilirdi. Cizye vazʿeden âyete göre, bu verginin inkıyad ile (*va hum ṣāġirūn*) ödenmesi lâzım gelirdi. Şâfiʿî, şüphesiz doğru olarak, bunu *ẕimmî*'lerin tâbi bulundukları islâmın hükmüne inkıyad olmak üzere tefsir etmiştir. Başkaları bu âyetin hükmünü verginin son derece zelilâne ödenmesi icap edeceği mânasında almışlardır ki, elbise ve kıyâfet v. b. cizye olarak alınması gibi muhill-i şeref olan ahkâmın ancak âyetin bu suretle tefsirinden ileri gelmiş olması da pek muhtemeldir. Cizye hasılâtı devlet hazinesine (*bayt al-māl*) teslim edilir ve *ḫarâc* [b. bk.] denilen emlâk vergisi vâridâtı ile birlikte, bütün cemaate âit olan *faʾy* [b. bk.] varidatını teşkil ederdi.

2. C i z y e n i n t a r i h i. Cizye aslında fethedilen arazi üzerine tarh edilen k o l l e k t i f vergi mânasına gelir. Girdikleri yerlerde idare sistemini değiştirmeyerek, buldukları şekilde bırakan araplar vilâyetlerin vergi hâsılâtını onların cizyeleri addederlerdi. Ferd başına kafa vergisi olan cizye ile mülk vergisi olan *ḫarâc* arasında sonraları teessüs eden ayrılık ipdidâ mevcut değildi; nitekim kaynaklarda ferd başına vergiden *ḫarâc* ve emlâk vergisinden *cizya* diye bahsedildiği çok defa görülmektedir. Hattâ *faʾy* vâridâtına bile, yukarıda zikredilen âyete istinat ile, umumiyetle cizye adı verilir. Meselâ I. (VII.) asra âit Mısır papirüslerinde altın ile ödenen asıl vergi için, cizyeden (yun. δημόσια) başka olarak, münhasıran ayniyat ile ödenen bir vergi de görülmektedir; bu ikincisi burada bahsimizden hâricdir. Arapların telâkkisine göre, bu cizye şahsî bir vergi idi; çünkü fethi tahkim için muahede akdedilirken, alınacak vergi mikdarını tâyin için ekilir toprakların satıh ölçüleri değil, farazî olarak kabûl edilen nüfus mikdarı esas tutulurdu. Diğer cihetten, gerek Sâsânî ve gerek Bizans ülkesinden zaptedilen memleketlerde, fetihten evvel de ferd başına kafa vergisi (yun. ἐπικεφάλιον, ἀνδρισμός) mevcut idi; fakat vâridâtın ve binnetice verginin en mühim kısmını, ârâmî dilinde *ḫarāǧa* adı ile tesmiye edilen, emlâk vergisi teşkil ederdi. Bu kelime *ḫarc* yahut *ḫarâc* şeklinde arapçalaştı (*Kurʾan*, XVIII, 93; XXIII, 74) ve bilhassa Abbâsîlerin devrinden beri ârâmî olmayan vilâyetlerde de umûmiyetle kullanılır oldu. Mevcut en eski tarihî vesikalarda *ḫarâc* ve *cizya* kelimeleri bâzan „vâridât", bâzan da „emlâk vergisi vâridâtı" mânalarında olarak, fark sız kullanılmıştır. „Vergi hâsılâtı" mânası kasdedilince, *ḫarâc*, islâma inkıyad etmiş olan nüfusun vergisinden bahsedilince, *Kurʾan*'da geçen *cizya* tâbiri kullanılırdı. Daha sonra arap nufuz ve hâkimiyeti kuvvetlendikçe, *ḫarâc* kelimesi yavaş-yavaş sâdece „emlâk vergisi" mânasında kullanıldı; mağlûpların tedricen islâm olmaları ve arap unsûrunun genişleyip, yayılması üzerine, bu vergi müslümanlardan dahi cibâyet edilir oldu ve bu suretle vergi, hususî mânası ile, cizye olmaktan çıktı. *Kurʾan*'da geçen cizyenin yerine, islâmın, fethedilen

memlekette esasen mevcut olan ve bittabi yalnız gayr-i müslimlerden alınan ferd başına kafa vergisi kaim oldu. Bu şahsî vergi hakkında eski kitaplarda ve Mısır'da aynı vergi mukabilinde verilmiş olan makbuz varakalarında *cāliya* (çem. *cavāli*) tâbiri kullanılırdı. Bilâhare bu kelime cizyenin mürâdifi o'du. Bu *cāliya* veya *cizya*'ler, falan veya filan yılın *ḫarāc*'ı olarak, *li-ḫarāc* kaydedilirdi; çünkü *fay'* hâsılâtı yekûnuna da *ḫarāc* [b. bk.] adı veriliyordu. Fıkıhta iptidadan beri mevcut gibi telâkki edilen *cizya* ve *ḫarāc* tesmiyeleri işte bu suretle bir buçuk asırlık bir zaman içinde yerleşebildi.

İlk zamanlarda cizyenin nasıl tatbik edildiğine dâir elimizde, ihtiyaca sâlih olarak, yalnız Mısır'da cârî olan muamele hakkında mâlûmat vardır; orada vergiyi ödeyenlere bir kurşun mühür verilirdi ve mükellef bunu boynuna takardı; fakat sonraları halife Hişâm, *barā'a* namı ile, muntazam makbuz vermek usûlünü te'sis etti. Bu makbuzlardan bir çoğu mahfuz kalmış ise de, henüz üzerlerinde lâyıkı ile tetkikat yapılmamıştır. Mısır'ın fethinde adam başına 2 dinar raddesinde bir vergi tarh edildiği rivâyet edilir. Filhakika I. (VII.) asrın sonuna âit Bizans vergi tarh cedvellerinde vasatî vergi mikdarının bu rakama tekâbül ettiği görülmektedir; fakat bundan daha aşağı rakamlar da bulunmuştur. Fıkıh ahkâmınca, hadd-i asgarî olarak, tâyin edilmiş olan 1 dinar yerine, sonraki asırlarda bile ekseriya daha aşağı nisbette cizye alınmış olduğuna delâlet eden makbuzlar vardır. Bundan başka I. (VII.) asırda pek çok kimseler vergiden muaf tutulmuştur; fakat bu muamelenin sebebi bizce mechûldür. Bundan maada henüz izah edilememiş diğer cihetler de vardır. Her ne kadar bidâyette râhipler saraholen vergiden muaf tutulmuşlarsa da, Mısır'da, 'Abd al-Malik'in kardeşi 'Abd al-'Azîz devrinden itibaren, gittikçe artan sert tedbirler ile onlar da vergi vermeğe mecbur edilmişlerdir.

İslâmı kabûl edenlerin çoğalması ile mütenâsip olarak, cizye dahi ferd başına kafa vergisi mâhiyetini kaybetti ve Mısır'da, Şalâḥ al-Dîn'in devrinden itibaren, bu verginin senelik hâsılâtı ancak 130.000 dinardan ibâret kaldı (Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 107,23; 108,27). Memalik bu tâbiiyet vergisi ikinci sınıf gayr-i müslim tebea için, dâimî olarak, mer'iyyette kaldı. Bu hususta elimizde en doğru ve tam olarak mevcut olan mâlûmat, Heidborn'un *Les Finances ottomanes* (Viyana ve Leipzig, 1912, s. 23 vd.) adlı eserinde, v. Hammer'den ve başka kaynaklardan istifâde edilerek, Türkiye hakkında verilmiş olan tafsilâttır (türk cizye makbuzunun resmi için bk. Karabacek, *Führer durch die Ausstellung der papyrus Erzherzog Rainer*, s. 176). Türkiye'de cizye, Kırım muharebesi devrine kadar mer'î kaldı. 10 mayıs 1855 tarihli kanun ile, dinî vergi olan cizye yerine, askerlik hizmetinden muafiyet vergisi ikame edildi. Fakat bu vergi ancak hıristiyanların da bilfiil askerlik hizmetine tâbi tutuldukları tarihten (meşrutiyet inkılâbından) itibâren, tamamen lâğvedildi.

Bibliyografya: Bütün fıkıh kitaplarında mad. *cihâd* ve bilhassa bk. Abū Yūsuf, *Kitāb al-ḫarāc*, s. 69 v. dd.; al-Şāfi'ī, *Kitāb al-umm*, IV, 82 v. dd.; Māvardī, *al-Aḥkām al-sulṭāniya*, *tür. yer.*; d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, III, 9 v.d.; Welihauseo, *Das arabische Reich*, s. 172 v. dd.; Becker, *Beiträge*, s. 81 v. dd.; *Papyri Schott-Reinhardt*, I. 37 v. dd.; H. I. Bell, *Greek Papyri in the Brit. Mus. Catalogue*, IV, s. XXV v. dd.; 160 v. dd.; Caetani, *Annali dell' Islam*, IV, h. 21, § 235 v. dd.; V, h. 23, § 562 v. dd. (C. H. BECKER.)

CÖDHPÛR. [Bk. CÖDHPÛR.]

CÖDHPÛR. CÖDHPÛR, şarkî Hindistan'da Rācpūtāna'nın en büyük devleti olup (91.000 km²), kumluk ve çöl olmasına ve pek az yağmur almasına rağmen, bol mikdarda dârı yetiştirir. Bu devleti 1194'te, Muḥammed Gūrî tarafından Kanauc da bozguna uğratıldıktan soura, Rāṭhōr Rācpūtları te'sis etmişlerdi. Cödhpūr şehri ancak 1459'da kurulmuştur. Humāyūn'a istemeyerek yardım eden Cödhpūr hükümdarı Rao Māldeo, 1544'te Şîr Şāh ve sonra Ekber tarafından taarruza uğramış ve mağlûp edilmiştir. Oğlu Uday Singh, kız kardeşini Ekber'e, kızını da bilâhare şah olunca Cehāngīr adını alan Salîm ile evlendirmiştir; bu suretle Rāṭhōrlar, Dehli şahları ile sıkı münasebetler te'sis etmişlerdir. Casvant Singh (1638—1678), Şahcahān'ın hal'i dolayısiyle vukû bulan harplere iştirak etmiş, Gucarāt ve Dekkan nâibi olmuş ve Peşāvar civarında Camrūd'da ölmüştür. Oğlu Ac t Singh'in rüşdünden evvel Evrengzeb, Cödhpūr'a hücum etmiş ve şehri yağmalamıştır. Ac t Singh bilâhare şehri kurtarmış, fakat şehir Sayyidler tarafından muhasara edilmiş ve hükümdar, Farruḫsiyar Şah (1713—1719)'a kızlarından birini vermek mecburiyetinde kalmıştır. Amîr Ḫān adında bir mâceraperest 2 yıl müddetle (1815'ten itibaren) Cödhpūr'u işgâl altında bulundurduktan sonra, devlet ingiliz hükûmetinin himâyesi altına girmiştir. Bu devlet dâhilinde yaşayan müslümanlar 150.000 kadar olup, nüfusun 8 %'ini teşkil etmektedir. Hükümdarın sarayını çevreleyen ve şehre hâkim

bir tepenin üstünde bulunan kale, Hindistan'ın büyük kalelerinden biridir.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India.* (H. C. FANSHAWE.)

COFRA, büyük Sirt sâhilinde takriben 200 km. cenupta ve Trablus'un 450 km. cenûb-i şarkîsinde bulunan bir vâhadır. Şarktan garba doğru uzanan vâha, irtifâları 200 m. bulan tepelerle çevrilmiştir. Şimâl-i garbîde — Cebel Maşrik, şimâl-i şarkîde — Cebel Hōn ve Cebel Vaddān, garpta — Cebel Miutr ve cenupta — Cebel al-Soda bulunur. Şimâlden cenûba uzanan bir tepeler silsilesi bu vâdiyi, hemen-hemen birbirine müsâvi, 2 parçaya ayırır. Mesâhası takriben 2.000 km². olan bu çöküntü sathının ancak 1/20'i ziraate elverişlidir; geri kalan bütün arâzi kil ve alçı taşı ile karışık kireçli kumlar ve sebhalar (tuz çukurları) ile örtülüdür.

Cofra'nın 6.000 kişiden ibâret olan nüfusu, Sokna, Hōn ve Vaddān adlı mevkiler arasında taksim olmuştur.

Sokna, vâhanın ortasındadır ve haylı tedennî etmiş olmasına rağmen, yine 3.000 nüfusa mâliktir. Bu yeri çevreleyen ve 33 burcu olan sûrun 7 kapısı vardır. Harâbe hâlinde bir Kaşba sûra hâkim bir vaziyette bulunmaktadır. Evler sâhil şehirlerinde olduğu gibi, kısmen taştan ve Fezzān'da olduğu gibi, kısmen de kerpiçten yapılmıştır. Şehrin etrafında çepeçevre, itina ile sulanan bahçeler vardır. Âhâlinin en büyük kısmı, bugün bir berberî lehçesi kullanır.

Sokna'nın şimâl-i şarkîsinde, aşağı-yukarı 15 mil mesâfede bulunan Hōn, ehemmiyetsiz bir kasabadan ibârettir.

Sokna'nın 15 mil cenûb-i şarkîsinde bulunan Vaddān, evvelce vâhanın en mühim şehri idi ve vâhaya adını da vermişti. Bir Roma şehrinin (Lyon bu şehrin sûrlarını teşhis ettiğini iddia etmektedir) yerine bina edilmiş olan bu kasabayı araplar, Mısır'a yerleşir-yerloşmez, ele geçirmişlerdir. İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, s. 44 v. d.; *Descr. de l'Afrique*, tre. de Slane; *JA*, 1842, s 164), kendi zamanında Vaddān'ı mücâvir mıntakanın Sirt eyâletine tâbi olduğunu kaydeder. Bu seyyah, bilâhare İdrîsî'nin tasvir ettiği gibi, toprağın münbitliğini, ağaç ve nebatların zenginliğini, meyva'ların ve bilhassa nefâset bakımından, Avcila hurmalarına çok üstün olan hurma'ların bolluğunu medheder. Zenciler diyarına giden yol üzerinde konak yeri olmak itibariyle, Vaddān hareketli bir ticâret merkezi idi. Bugünkü ahâli Mocāyr kabilesine mensup araplardır; Nachtigol'e nazaran, bunların arasında pek çok Şurfā' da vardır.

XIX. asrın başında, Fezzān (Fizan)'da yerli bir sultan hüküm sürerken, Vaddān ile diğer iki komşu kasaba, istiklâllerini muhafaza etmişti. Bir nevi cumhuriyetle idare olunan bu kasabalar, Trablus ve Murzuk'taki gayr-i memnunlara melce teşkil ediyordu. Fezzān'ın türkler tarafından işgâlinden sonra, Cofra vâdisi, Akdeniz mıntakasına tâbi olmasına rağmen, Fezzān sancağına raptedilmiş ve Murzuk mutasarrıflığına bağlı bir kaymakamlık olmuştur. Burası ancak 13 şubat 1928'de italyan hâkimiyetine girmiştir.

Bibliyografya: Lyon, *Travels in North Africa* (London, 1821, Irns. tre., Paris, 1822), s. 75 v. dd.; H. Barth, *Reisen und Entdeckungen*, V, 447 v. dd.; Nachtigal, *Sahara und Sudan*, fasıl 2; Rohlfs, *Die Oase Djofra im Jahre 1879* (*Westermanns Monatsbericht*, III, 13, s. 80); aynı mll., *Kufra* (Leipzig, 1881), s. 122—176; El-Hachaïchi, *Voyage au pays des Senoussia* (tre. v. Serres ve Lasram, Paris, 1903; 2. tab. 1912). (G. YVER.)

COĞRAFYA. CUĞRĀFİYĀ (< yun. Γεωγραφία), „arz tavsifi" mânasınadır. Klâsik yunan devrinde olduğu gibi, orta çağda islâm âleminde de, bidâyetten beri coğrafya eserlerinde, birbirinin yanında ve biri diğerini tamamlayan iki istikamet görülmektedir: biri — arzı, semâvî bir cisim gibi telkik eden riyâzî istikamet ve diğeri — daha ziyâde insanlar ile memleketleri mevzû olarak alan tarihî istikamet. İşte bu sebepten Batlamyus'un ve Sûr (Tyrus)'lu Marinos'un coğrafya eserleri için, *Ṣūrat al-arż* (İbn Nadīm, *Fihrist al-'ulūm*, s. 268), *Ḳaṭ' al-arż* (Mas'ūdī, *Tanbīh*, s. 33), *Rasm al-rub' al-ma'mūr*, *Ṣūrat ma'mūr al-arż*, *Rasm al-arż* (Reinaud, *Géogr. d'Eboulfeda*, II. s. XLV ve not) tarzında, hep arzın şeklini hâtırlatır tâbirler kullanmış olduğu gibi, mevziî coğrafya ile uğraşanlar da, bu ilme *'ilm al-masālik wa 'l-mamālik* („yollar ve memleketler ilmi") ve *'ilm al-burūd* („posta ilmi") v. b. (Reinaud, *ayn. esr.*, s. XLII ve not 1, 2, 3) adlarını vermişlerdir.

Coğrafya (*'ilm al-cuğrāfiyā*) tâbirine islâm eserlerinde, ilk olarak, X. asır ortalarında *Iḫwān al ṣafā* risâlelerinde (tab. Kahire, 1347, s. 111) tesâdüf edilmektedir. Fakat burada da bu kelimeye daha ziyâde *ṣūrat al-arż* mânası verilmek istenilmiş ve bütün orta çağ boyunca coğrafyadan bu mâna anlaşılmıştır. Ancak oldukça yeni zamanlarda bu kelimenin, bugünkü mefhûmu ile, coğrafî ilimlere alem olduğunu görüyoruz (krş. Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn*, mad. CUĞRĀFİYĀ, kış. levha I).

Garp türkleri eserlerinde bu kelimeye, ilk defa, Dāvūd Anṭākī'nin *Tezkire*'sinde (krş. *İslâm ansiklopedisi*, mad. ANṬĀKĪ) tesâdüf edil-

mektedir. Bizde bu kelimenin *coğrafya* ve *coğrafya* ve hattâ *yeografya* ('Oṯmân b. 'Abd al-Raḥmân, *Risāla-i coğrāfiyā*, 1165, Köprülü Fâzıl Ahmed kütüp., nr. 175) şekillerini de görüyoruz.

İslâmiyet Arabistan yarım adasının çöl, vâha ve step sâhalarından çıkarak, az zamanda, her üç kıt'aya yayılmış ve bu suretle, fizikî ve beşerî bakımdan, bir çok karışık coğrafî vahdetler ile temasa gelmiştir. Dinin emirlerini yerine getirmek mecburiyeti (mescid ve câmilerde kıblenin, oruc ve namaz için vaktin tâyini ve hacc etmek için, islâm âleminin her köşesinden gelen muhtelif kavimlerin Mekke 'yi ziyâret etmeleri...), coğrafyanın inkişafında büyük rol oynamıştır. Fi hakika islâm coğrafyasının, islâm astronomisi gibi, Batlamyus 'un eserleri üzerine kurulmuş olduğunda hiç şüphe yoktur. Orta çağlarda şarkta evvelâ hıristiyanlar ve sonra müslümanlar tarafından tetebbû edilmiş, hâlbuki garpta XV. asra kadar bu eserler unutulmuştur.

İslâmda coğrafî eserler, aşağı yukarı 800 tarihlerinden itibâren ve bidâyette eski arap şiirlerinde akislerini gördüğümüz Arabistan 'ın hususiyetlerine âit malûmat şeklinde, ortaya çıkmağa başlamış, fütûhat devrinde arap âlemi hâricinde kalan memleketlere dâir daha müşahhas malûmat ile zenginleşmiş ve bilhassa ilk islâm kültür ocağı olan Bagdad şehri etrafında, islâm medeniyetinin artık şeklini almış olduğu devirde, bir taraftan iran hind, diğer taraftan eski yunan kaynaklarına el uzatıldığı zamanlarda büyük inkişafa mazhar olarak, IV. (X.) ve V. (XI.) asırlarda en yüksek mertebesini bulmuştur.

Su kıtlığı umumiyetle çöl ve step kavimlerinde, pek erkenden, kuyular, kaynaklar, vâha ve otlaklar gibi coğrafî mevkilerin yerlerini öğrenmek ihtiyacını doğurmuştur. Bu sebepten bu kavimlerde, intifâî bir gâye ile, ezberleyip, hafızalarında sakladıkları manzûmeler hâlinde, coğrafî bilgilere pek eski devirlerde tesâdüf ediyoruz (câhiliyet devri). Bir bedevî, ezberinde olan şiirler yardımı ile, gideceği yeri ve çok defa, son derece yeknasak çöller içinde (bilhassa hemen dâimâ yıldızlı sema altında) istikametleri bulabiliyordu. İşte bu suretle kabîlelerin hâfızalarında bulunan bu mâlzeme, tedvin edilerek, ilk defa coğrafya, lûgatlerde coğrafî isimlerin izahı şeklinde, ortaya çıkmıştır. II. (VIII.) asır lûgatçilerinden al-Aṣma'î (*Kitāb miyāh al-'arab* ve *Kitāb cazīrat al-'arab*) ve daha bir çok zevat Arabistan 'ın coğrafyasını öğrenmekle meşgûl olmuşlardır. Bu şekilde başlayan coğrafya te'lifatı, asırlarca devam ederek, daha yeni zamanlarda, elifbe sırası ile tertip edilmiş (*mu'cam*), şiirlerde bulunan mevki isimlerinin imlâlarını istihdaf eden ve bunlar hakkında başka malûmat da veren eserler meydana getirilmiştir. Şiirde tesâdüf edilen coğrafî isimler hakkında imlâ v. b. malûmatı vermek gâyesini güden Bakrî 'nin *Mu'cam* 'i, Zamaḫşarî 'nin *Kitāb al-amkina* 'si ve aynı isimde Abu 'l-Fatḥ Naṣr al-İskandarî (ölm. 560 = 1165; krş. Yâḳût, I, 8) 'nin eseri — pek çok coğrafî malzeme ihtivâ eden *Tāc al-'arūs* gibi, muahhar lûgat eserleri hâric tutulursa bile — hep aynı neviden mahsûllerdir. Fakat islâmiyetin ilk asırlarında arap coğrafyası Hişâm Abu 'l-Munẕir İbn al-Kalbî (ölm. takriben 205 = 820) gibi âlimlerin hamleleri ile, daha müstakil bir yolda yürümüş bulunuyordu. Bu müellif, *Fihrist* 'e göre (s. 97), coğrafya mevzuu üzerine en az 10 kitap yazmış ise de, bunların hiç biri elimize geçmemiştir. Bu sebepledir ki, bu zâtın *Kitāb al-buldān al-kabīr* ile *Kitāb al-buldān al-ṣaġīr* adlı eserlerinde Arabistan 'dan gayrı memleketler hakkında malûmat olup olmadığı bilinmemektedir. Eğer İdrîsî 'nin sık-sık bahsettiği İbn al-Munẕir in *Kitāb al-'acā'ib* 'i, Hişâm 'ın *Kitāb al-'acā'ib al-arba'a* 'sının aynı ise (*Fihrist*, göst. yer.), Hişâm islâm bibliyografyasında, umumî coğrafyaya âit eserler vücuda getiren ilk müellif olmuş oluyor. Sırf arap coğrafya an'anesi ile alâkalı olmak üzere, Hamdâni [b. bk.] tarafından yazılmış *Cazirat al-'arab* adlı büyük bir eser de vardır.

Coğrafyaya âit, menbaı hâlis arap olmayan malûmatı hâvî en eski vesika, *Kur'an* 'dır. *Kur'an* 'da coğrafî mefhumlar pek o kadar bol değildir. *Kur'an* 'daki malûmat arzın düz bir satha mâlik olduğu ve sathın üzerinde dağların, kazık gibi, çakılı bulunduğu tasavvuruna dayanmaktadır (LXXVIII, 6, 7). İslâm müellifleri (msl. İdrîsî) kitaplarına başlarken, *ḥamdala* ve *ṣalvala* 'de ekseriyâ bu âyetleri istişhad ederler veya bizzat nazariyelerini *Kur'an* ile tevsik etmeğe çalışırlar. Nitekim „aralarında bir berzah bulunan iki deniz" tâliminde dahi böyledir (XXV, 53; XXVII, 67; LV, 19; krş. al-Meḳdisî, s. 16). IV. (X.) asırda bu tâlim, bir nevî coğrafya ve kartografya akîdesi olmuştu (bunun muhtemel menşe'ine dâir krş. W. Barthold, *Der Koran und das Meer*, *ZDMG*, N. F., 1929, VIII, 37 v. dd.). Bununla beraber *Kur'an* 'ın bir yerinde 7 denizden do bahis vardır (XXI, 26).

Peygamber zamanında, belki de daha evvel, bâzı iptidâî coğrafya mefhumlarının araplara hâricden girmiş olması ihtimâli vardır. Kökleri pek eski bir mâziye dayanan bu malûmat yehudi ve hıristiyan muhitinden islâmiyete inti-

kâl etmiş olup, ekserisi şark menşe'lidir. Bu mâlûmat ekseriyâ, coğrafî olmaktan ziyâde, kozmografyaya müteallik idi. Meselâ yüzlerce sene gidildiği hâlde, nihâyeti bulunamayacak olan arza (krş. İbn Ḫurdāẕbeh, s. 93) ve karaları çevreleyen okyanuslara (*al-baḥr al-muḥîṭ*), kaynaklarını cennetten alan bâzı nehirlere, deniz ve göllerin derinliklerine, dağların ve sıra dağların tabiatlarına, yekdiğerleri ile münasebet ve irtibatlarına âit mâlûmat, bu cümledendir (bunlar hakkında çok defa Vahb b. Munabbih'in salâhiyetine istinat edilerek, fikirler serd edilmiştir; bk. bir de AL-MUḲAṬṬAM). Kosmolojiye âit bu görüşler A. J. Wensinck (*The Ideas of the Western Semites concerning the Navel of the Earth, Verh. Ak. Amsterdam*, 1916) tarafından tetkik edilmiştir. Aynı zamanda, burada, arzın aslî taksimi ve şekli hakkında rivâyetler ile mülâhazalar ve 'Abd Allāh b. 'Amr b. al-'Āṣ'a göre, bunun kuş şeklinde olduğu da kaydedilmiştir (İbn 'Abd al-Ḥakam, *Futūḥ Miṣr*, nrş. Torrey, s. 1; İbn Ḥavḳal'in bir yazma eserinde, İstanbul, Topkapı sarayı kütüp., nr. 3346, s. 121, bu teşbihin ancak Arabistan yarım adası için doğru olabileceğine işâret edilmiştir). Nihâyet bu mâlûmat arasında kavimlerin yer yüzünde yayılışlarına âit görüşler de vardır. Bu fikirlerin *Tevrat*'tan geldiği pek âşikârdır. *Kur'an*'da da zikredilmiş olan Yâcûc ve Mâcûc [bk. madd.] kavimlerinin bulundukları yerin şimâl-i şarkî müntehası olmak üzere tesbiti ve muhtelif kavimlerin şecerelerinin Nūḥ oğullarına kadar çıkarılması bu kabilden olup, *Tevrat*'tan alındığına delildir. İslâmda arap olmayan unsurların yavaş-yavaş artması üzerine, İran, Mısır ve Yunan kaynaklarından da bu nevî iptidâî görüşler geldi ve bunların bâzıları asırlarca coğrafî eserleri te'sirleri altında bırakan bir görüş hâlinde devam etti. Arzı ihata eden Kaf dağının mevcudiyetine inanmak gibi, menşe'leri pek eski olduğunda şüphe bulunmayan bâzı telâkkiler de coğrafya eserlerine daha çok sonra girmiştir.

Arap olmayan âlem hakkında müşahhas coğrafî mâlûmatın artması büyük fütûhat esnasında olup, bu mâlûmat fütûhat hakkındaki kayıtlarda mevcuttur. Hadislerin fütûhata dâir olanları, istilâ devrine âit vekayiin akislerini taşır; fakat esas itibariyle, bunlarda coğrafî mâlûmattan ziyâde, muhtelif şehir ve memleketlerin (Medine, Kudüs, Suriye, Mısır, Yemen; Abū Dāvūd'un *Malāḥim*'inde bâb 10, Basra şehrinin daha tafsilâtlı tasviri vardır. Hadis hakkındaki bu mâlûmat A. J. Wensinck'ten alınmıştır) evsafına (*faḍā'il*) rast gelinir. Mamafih bu sahih hadislerden başka, bunlara benzer rivâyetler de vardı; msl. İbn 'Abd al-Ḥakam'de ve Mısır'ın daha sonraki *Faḍā'il*'e dâir eserlerinde tesâdüf edilen ve Mısır ile kıptîlerden (kopt) sitâyişle bahseden eserler. Astronom al-Fazārî (II. = VIII. asrın ikinci yarısı)'nin *Kitāb al-zîc*'inden muktebes ve Mas'ūdî (*Murūc al-ẕahab*, IV, 37 v.dd.)'nin eserinde mevcut o zamana kadar mâlûm olan dünyanın tâsvirine dâir olan bir parçada, iptidâî siyâsî coğrafya ilmi ile bir diğer münasebet bulmak mümkündür. Burada eski vak'anüvislik ile coğrafya arasında, hakikatte hiç bir vakit tamamiyle inkıtaa uğramamış olan bir irtibat mevcuttur. Daha sonraki asırlarda, Ya'ḳūbî, Balḫî ve Mas'ūdî gibi, bir çok coğrafyacılar aynı zamanda tarihçi idiler; diğer taraftan bir çok tarihî eserlerde mühim coğrafya bahisleri bulunmaktadır. Mamafih 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşî'nin *Kitāb al-mu'cib* (nşr. Dozy, s. 252)'inin faydalı mâlûmatı muhtevî bir yerinde, bu iki edebiyat şûbesine âit eserler arasında farkın sarahaten hissolunduğu anlaşılmaktadır. Bu irtibat daha sonra da devam etti; hattâ coğrafî ve tarihî faâliyetin muayyen memleketlere inhisar ettiği zamanlar (msl. Mısır *ḫiṭaṭ* edebiyatı tâbir olunan eserlerde ve bir çok mahall ve eyâlet vekayinâmelerinde) daha ziyâde kuvvetlendi.

Coğrafya ilminin islâmda klâsik bir şekil alması, VIII. ve IX. asırlarda Abbâsî halîfelerinin yabancı kaynaklardan heyete ve coğrafyaya âit eserler tercüme edilmesini teşvik etmeleri ile başlar. Filhakika maddî âleme dâir mütenevvî mâlûmat, bu asırlarda Bagdad mektebinde müsbet eserler şekline girmiştir. Başlangıçta hemen-hemen yabancı eserleri çevirmekle iktifa eden islâm astronom ve coğrafyacıları, sonraları, şahsî tetkikleri ile, coğrafya ilmini haylı inkişaf ettirmişlerdir. Astronomik coğrafya diyebileceğimiz kısma âit ilk mûtaların büyük bir ihtimâlle halîfe Manṣûr zamanında Cündişâpûr mektebi yolu ile Bagdad'a vâsıl olan, *Siddhanta* (islâmlar bu kelimeyi Sind-Hind'e çevirmişlerdir)[1] gibi, hind astronomi eserleri vasıtası ile, şarktan geldiğini gösteren bir çok emâreler vardır. Bir defa yedi iklim sisteminin bidâyette bu yoldan islâm âlemine girmiş olması lâzımdır (belki bu görüşte, iran-

1 Bir rivâyete göre, Ya'ḳūb b. Ṭārik, halîfe Manṣûr'un sarayında, takriben 767 tarihlerinde *Siddhanta*'yı, onu Bagdad'a getiren bir hindli astronom (Kaokah?) vasıtası ile tanıyor. Astronom Fazārî'nin oğlu Muḥammed al-Fazārî de 772/773 senelerinde, halîfe Manṣûr tarafından, bu kitabı arapçaya çevirmeğe memur ediliyor. Bîrûnî de *Siddhanta*'nın 770/771 tarihlerinde tercümesi tamam olduğunu kaydeder ki, bunun bu tercüme olması ihtimâli vardır (H. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber*, 1900, s. 4. I, H. A.).

lılar tarafından arzın yedi kişvere taksim edilmiş olmasının da te'siri olmuştur). Bunun bir delilini yedi iklimin en eski tasvirlerinde (al-Farġānī, nşr. Golius, s. 32 v.dd.; krş. E. Honigmann, *Die Sieben Klimata*, Heidelberg, 1929, s. 135 v.dd.), her iklime âit memleketin şarktan itibâren sayılmağa başlaması teşkil etmektedir. Diğer bir delil ise, tûl derecelerinin şarkî bir nısfınnehâra göre sayıldığını gösterir bakiyelerin mevcudiyetidir (Hamdānī, *Cazīrat al-'arab*, s. 44 v.dd.; krş. Honigmann, *göst. yer.*, s. 139 v.dd.). Bundan başka bir „arz kubbesinin" (*ḳubbat al-arż*) mevcudiyetine ilikat hind menşe'lidir; esâsen bu kubbeye içinde bir rasadhâne bulunan Ujjiaini adındaki hind şehrinin yanlış okunması ile *Arīn* adı verilmesi de bunu isbat etmektedir. Bilindiği gibi, arzın kubbesi telâkkisi, orta çağ garp coğrafyasına islâm yolu ile geçmiştir. Nihâyet astronomi ve coğrafyada tûl ve arz cedvellerine verilen *zīc* tâbiri, bu iran-hind ilminin bir yadigârı olsa gerektir (krş. al-Fazārī, *Kitāb al-zīc*).

Mamafih bundan daha mühim olan hâdise, ilk Abbâsî halifeleri saraylarındaki tercüme faâliyetleri ile, yunanın hey'et-coğrafya ilminin islâm âlimlerinin iştigâl sâhalarına girmiş olmasıdır. İslâmlar Batlamyus'un eserlerine evvelâ süryânî veya ibrânî tercümelerinden vukuf peyda ettiler ve daha sonra asıllarından bunları arapçaya çevirdiler. Bu yunan âliminin ana eseri, bir astronomi kitabı olan ἡ μαθηματικη σύνταξις veya μεγαλη σύνταξις τῆ ς αστρωνομίας veya bunlara ilk iki kelimenin idgam edilmiş şekilleri ile *almagest*'tir. Batlamyus'un ikinci büyük kitabı da coğrafyasıdır (Γηωγραφικὴ ὑφιγησις). *Kitāb al-macasṭī* adı ile arapçaya nakledilmiş olan bu ilk eser, bir çok islâm âlimleri tarafından, müteaddit defalar tekrar tercüme ve şerh edilmiştir.

Batlamyus'un coğrafyaya âit ikinci eserine gelince, bu da bir çok defa arapçaya nakledilmiştir; tercümelerden bir tânesi İbn Ḫurdāẕbeh tarafından yapılmıştır (*BGA*, VI, 3); eksik bir tercüme de Abū Yūsuf b. Ya'ḳūb al-Kindī tarafından (ölm. 874; krş. *Fihrist*, s. 268; İbn al-Ḳifṭī, s. 98); bir üçüncüsü de Ṣābit b. Ḳurra (b. bk.; ölm. 901) tarafından vücuda getirilmiştir. Fakat bunlardan bugün elde mevcut olanı 816/817—826/827 seneleri arasında ve Ma'mūn'un zamanında yazılmış olan Muḥammed b. Mūsā al-Ḫvārizmī'nin *Kitāb ṣūrat al-arż* (nşr. H. von Mžik, *Bibl. arab. hist. geogr.*, III, 1926)'ıdır. Ḫvārizmī astronom idi ve eserinin büyük bir kısmı c e d v e l (*zīc*) şeklindedir. *Kitāb ṣūrat al-arż*'da Batlamyus'un büs-bütün başka bir şeklini buluyoruz ki, eser kısmen tashih ve itmam edilmiş ve kısmen de değiştirilmiştir. Nallino'ya göre, bu eser hiç bir Avrupa milletinin ilmî faâliyetinin ilk devrinde vücuda getiremediği bir eserdir. Ḫvārizmī'nin bu eserinin tarihi ve tersim edildiği söylenen haritaya ve kullandığı dereceleme sistemi için bk. C. A. Nallino, *al-Ḫuwārizmī e il suo rifacimento della Geografia di Tolomeo*, *Atti R. Acc. dei Lincei*, seri 5, II, 1894; H. von Mžik, *Ptolomaeus und die Karten der arabischen Geographen* (*MGG Wien*, 1912, LVIII, s. 152, v. dd.) ve E. Honigmann, *ayn. esr.*, s. 122 v. dd. Burada iki mühim nokta kaydedilmeğe değer. Bir defa *Kitāb ṣūrat al-arż*'ın cedvelleri, yukarıda söylendiği gibi, yedi iklim sistemine göre tertip edilmiştir; zâten Batlamyus'un coğrafyası islâm âlimleri tarafından bir sistem olarak kabûl edilmeden önce de bunların bu sisteme vukufları olduğu anlaşılmaktadır. Bu suretle klâsik coğrafyada tâli derecede tatbik sâhası bulan bu sistem, müslümanlarda bey'ete âit eserler ile bir çok coğrafya kitaplarında umumî bir prensip hâlini aldı. Bu eserlerin ekserisi bu sistemin hendesî esasının istimâlden kalktığını gösterir; iklim hudutlarındaki (krş. IKLĪM) arz dereceleri hakkında pek muhtelif rakamlar ve meselâ Mas'ūdī'ye göre, aynı iklimde bulunan şehirlerin aynı coğrafî arz üzerinde bulunmaları bu cihetî isbat eder (*Tanbīh*, s. 44); yalnız Bīrūnī'nin *Kitāb al-taftīm* 'indeki (krş. E. Wiedemann, *SBPMS Erlg.*, XLIV, 16 v. dd.) titiz ve dakik hesapları, bu hususun nâdir istisnalarından birini teşkil eder. Bundan başka *Kitāb ṣūrat al-arż*'ın Strasbourg yazma nushasında bulunan 4 harita, bize bâzı coğrafî hutûtu gösterecek mâhiyettedir; bunların en mühimi, üzerinde iklimlerin hudut çizgileri resmedilmiş olan, Nil [b. bk.] mecrâsının haritasıdır. Eserde bir cihan haritası yoktur; fakat tûl ve arz mûtaları bize böyle bir haritayı tersim etmek için lâzım gelen mâlzemeyi vermektedir; mamafih Afrika haritasının H. von Mžik (*Denkschr. der phil.-hist. Kl. der Kais. Ak. Wiss. Wien*, LIX, 4) tarafından, bu mûtalara göre, tersimi, böyle bir teşebbüsün, bir haylı tashihler ile, mümkün olabileceğini göstermiştir. *Ṣūrat al-arż* içindeki yer isimleri, dâimâ eski isimler ile karşılaştırılmış olmak itibariyle, çok fâidelidir. Al-Kindī'nin talebesinden Aḥmed b. Muḥammed İbn al-Ṭayyib al-Sarakẖsī de, arapça coğrafyalara çok verilen *Kitāb al-masālik wa 'l-mamālik* ismi ile, bir eser yazmıştır. Aynı zamanda Ṣābit b. Ḳurra tarafından yapılan Batlamyus tercümesi daha düzgündür ve müellifin *ṣābi'a*'dan olması kendisinin putperest an'anesine daha ziyâde meclûp olarak, Ḫvāriz-

mî 'den ziyâde, Batlamyus 'un mâlûmatına ehemmiyet vermiş olduğu muhakkaktır. Nitekim kendisinden sonra tercümeler yapan yine Şâbi'a 'dan Battânî de aynı yolu tutmuş, yânî Batlamyus an'anesine dönmüştür.

Ḫvârizmî 'nin *Kitâb ṣûrat al-arż* 'ından başka, Battânî (nşr. Nallino, III, 234 v. dd.) 'nin eserlerindeki cedveller ile Yâḳût tarafından Batlamyus 'a âit olduğu zikredilen *Kitâb al-malḥama* 'den alınan cedvel şeklinde coğrafî eserler gibi, aynı menbâdan mülhem coğrafya cedvelleri vardı. Bir çok astronomi eserlerinin zîclerinde, dâimâ yedi iklim sistemine göre verilmiş olan tûl ve arzlar hakkındaki mûtalar, aynı ilmî an'ane tes'iri iledir. Misâl olarak, İbn Yûnus (ölm. 399 = 1008; *al-Ḳânûn al-Mas'ûdî*), sık sık Abu 'l-Fidâ' 'da zikri geçen ve müellifi bilinmeyen *Kitâb al-aḳvâl*, ve Marrâkuşî (ölm. 660 = 1262; *Câmi' al-mabâdi'*) ile diğer bir çok eserler zikredilebilir. Bu zîclere dayanarak, kartografik bir tersim vücuda getirilemez ve bizzat astronomlar bile bunu derpiş etmiş olmasalar gerektir, hattâ asıl coğrafyacıların, astronomlar tarafından vücuda getirilen bu mûtaları, lâyıkı ile kavradıkları bile şüphelidir. IV. (X.) asır ortalarında Suhrâb tarafından ve Ḫvârizmî 'nin eseri şeklinde tertip edilmiş olan *Kitâb ṣuvar al-aḳâlîm* (nşr. H. von Mžik, *Bibl. arab. hist. u. geogr.*, V) pek çok islâmî mâlzeme vermiş olmasına rağmen, bu nev'in güzel bir istisnasını teşkil eder.

Eski yunan astronomik coğrafyasının müslümanlara intikalinde, bir çok âlimleri hey'et rasadları ile vazifelendiren halife Ma'mûn (198 —218 = 813—833) 'a nisbet edilen ilmî faâliyetlerin mühim bir rolü olmuştur. Bu rasadlar esnasında, bir derecelik nısfınnehar kavsi ölçülmüş (krş. ARŻ) ve elde edilen neticelerden biri de, *al-Zîc al-Ma'mûnî al-mumtaḥan* adlı astronomik cedvellerin tertibi olmuştur ki, bunlar bugün, aslî şekilleri ile, mevcut değildir (krş. Hon'gmann, *ayn. esr.*, s. 143 v.dd.). Elde edilen diğer bir netice de, büyük bir ihtimâlle, Mas'ûdî (*Tanbîh*, s. 33, 44) 'nin *al-Ṣûra al-Ma'mûnîya* adını verdiği bir nevi cihan haritasının vücuda getirilmiş olmasıdır. Mas'ûdî 'ye göre, bu haritada arz, Batlamyus sistemi üzerine, tersim edilmiş bulunmaktadır; fakat endülüslü coğrafyacı Zuh.î (VI. = XII. asır, aş. bk.) 'nin *Kitâb al-cuġrâfiyâ* adlı eserinin mukaddimesinde bildirildiği gibi, hakikaten Ma'mûn 'un haritasını tasvir etmiştir. Bu haritada yedi iklime ayrılmış, altıncı *iklim* merkezde bulunan yedinci *iklimi* çevirmiş ve hepsi çevreleyen bir okyanus ile kuşatılmıştır. Bu taksimin, Bîrûnî (*Kitâb al-tafhîm*, krş. *SBPMS Erlg.*, XLIV) 'nin tasvir ettiği, iranlıların *kişver* taksimine tekabül etmesi pek mümkündür. Bundan başka Ma'mûn için bir cihan haritasının vücuda getirilmiş olmasına, İran an'anesinde olduğu gibi, halifenin cihan hâkimiyetinin bir remzi nazarı ile bakılabilir. Bu nevî eserlerin Sâsânî hükümdarları için de meydana getirilmiş olduğu mâlûmdur (Ardaşîr I. için—Yâḳût 'a göre, I, 16; Dimaşḳî, s. 18; Maḳrîzî, *MIFAO*, XXX, 33; al-Ḳubâż için—Aḥmed al-Ṭûsî 'ye göre, *'Acâ'ib maḫlûḳât*, Gotha, farsça yazm., ur. 35, var. 27b). Daha sonraki devirlerde, Horasan 'da Sâmânîler ve Sicilya norman kralları gibi kudretli hükümdarların teşviki ile de kartografya sâhasında büyük faâliyetler görülmüştür. Aynı zamanda riyâziyeci ve astronom olan Ḫvârizmî, Kindî, Sâbit b. Ḳurra ve Battânî gibi müelliflerden sonra yazılan ve *Kitâb al-masâlik va 'l-mamâlik* adı ile anılan eserlerde, tabiî ve riyâzî mâlûmattan ziyâde, beşerî ve iktisadî mâlûmata yer verilmiştir.

Filhakika III. (IX.) asırda Abbâsîlerin kültür merkezinde intişar eden ilk tavsifî coğrafya eserlerinin vücuda getirilmesi için lâzım gelen hamle, amelî bir ihtiyaçdan doğmuş bulunuyordu. İlk önce islâm devletinin vilâyetlerini birbirine bağlayan büyük yolları bilmek lâzımdı. Bu mâlûmata idarî ve dinî bakımdan da lüzum vardı; zîra Mekke 'ye giden hacc yolları üzerindeki mevkileri tesbit etmek icap ediyordu. Bu nevi güzergâh yollarının tasvirleri için lâzım gelen mâlzeme, kısmen hükûmetin *dîvân* 'larında bulunuyordu ve bunlar seyyah ve tüccarlar tarafından ikmâl ediliyordu. Seyyahlar arasında, denizcilerin hususî bir mevkii vardı; bunlar bilhassa Hind okyanusunun kıyıları ile sayısız adalarında bulunan uzak memleketler hakkında mâlûmat getiriyorlardı.

III. (IX.) asırda bu seyyah hikâyeleri, nâdiren, ayrıca kitap şeklinde tedvin edilmiştir. Bununla beraber tâcir Sulaymân 'ın IX. asır ortasında Hind ve Çin 'e yaptığı seyahatleri nakleden bir kitap mevcuttur (Paris Bibl. Nat., nr. 2281; 1811 'de Reinaud tarafından, *Silsilat al-tavârîḫ* adı ile, tabedilmiştir). Umumiyetle seyyahların hikâyelerinin, Sallâm 'ın şimâl-i şarkî seyahatinde olduğu gibi, az veya çok vâzıh bir surette daha umumî tasvirlerle mezcedilmiş olduğunu görüyoruz (İbn Ḫurdâẕbeh, s. 162 v.dd.). Ancak müteâkip asırlardadır ki, bu seyyah kitapları bol mikdarda havârik ve acâibi ihtivâ eden başlı başına bir sınıf teşkil edecek ve bu acâip rivâyat da daha sonraları kosmografya eserlerine girecektir. Bu rivâyetler de *Bin bir gece* masallarındaki Sindbad seyahatlerinden farklı mâhiyette şeyler değildir. Diğer taraftan bu seyahatnâmelerin X. (XVI.) asırdan itibaren ortaya çıkan

deniz kılavuzları (bahrî eserler) ile de münasebetleri vardır.

Güzergâh tasvirlerinin ve diğer müsbet coğrafî mûtaların derlenmesi ile „yollar ve memleketler" (*al-masālik va 'l-mamālik*) üzerine muhtelif eserler vücuda getirilmiştir. *Fihrist* (s. 150)'e göre, bu adı taşıyan en eski eser, Abu 'l-'Abbās Ca'far b. Aḥmed al-Marvazī (ölm. 274 = 887) tarafından kaleme alınandır. Bu iddia doğru değildir; çünkü İbn Ḫurdāẕbeh [b.bk.]'in *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik* adlı eserinin ilk kaleme alınması 846 tarihlerindedir (Goeje de bu fikirdedir; krş., J. Marquar, *Osteuropäische und asiatische Streifzüge*, s. 390). Mamafih bugün elimizde yalnız İbn Ḫurdāẕbeh'in eseri vardır. Yine *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik* adını taşıyan bu eserin tarihi (846/847?) ve müellifin tercüme-i hâli hakkında, eserin metnini neşreden de Goeje'nin yazdığı mukaddimede, tafsilât vardır. Bu mâlûmata nazaran, eserin ilk metni Marvazī'nin eserinden evvel yazılmış olması lâzım geliyorsa da, Marquart bunu kabûl etmemektedir. Çünkü Marquart, Ḫurdāẕbeh'in arapların Toḫuzoğuz (Dokuz-Oğuz) dedikleri uygurlar hakkında, onların memleketine 866 senesinde seyahat eden Tamīm b. Baḥr al-Maṭavvī'den mâlûmat aldığını ileri sürüyorsa da, bu da sağlam bir delil değildir. Eserde, bir çok güzergâh haritalarından başka, hey'et coğrafyasına (Batlamyus coğrafyasına) âit bilgiler, muhtelif vilâyetlerin vergileri (tekâlifi) üzerine istatistik mâlûmat, seyahat haberleri, islâmiyetten evvelki tarihe âit iran kaynaklarından alınmış tarihî mâlûmat ve umumî mâhiyette bâzı basit coğrafî bilgiler vardır. Metinde pek sistemli bir tertip yoktur; bu da şüphesiz mevcut nushanın, as'ından yapılmış hulâsadan ibâret olmasından ileri gelmektedir. Mamafih şu nokta üzerine dikkati çekmek faydadan hâli olmayacaktır: bu devirde yukarıda saydığımız muhtelif kaynakların hemen hepsinden alınmış coğrafî mâlzemeye tesâdüf edilir. Derlenen mâlzeme sâdece müellif zamanındaki islâm âlemine inhisar etmiş olmayıp, bu âlem hâricinde, mâlûmat alınması mümkün olan bütün bölgeleri de ihtivâ etmektedir. Bu âlemşümûl vaziyet şüphesiz Batlamyus coğrafyasının te'sirinden ileri gelir; bir de bu hâl, Batlamyus âleminin büyük kısmı o zamanki islâm âlemine tekabül etmesinden dolayıdır. Zâten Abbâsî devleti artık o devirde, siyâsî olmaktan ziyâde, harsî bir vahdet vücuda getirmek üzere idi. İbn Ḫurdāẕbeh'in kitabından başka aynı neviden eserler zümresine, İbn Vaḍiḥ al-Ya'ḳūbī (ölm. 284 = 897)'nin *Kitāb al-buldān*'ı, aynı unvanı taşıyan İbn al-Faḳīh al-Hamaẕānī'nin eseri (bu eserin daha tam bir yazması son zamanlarda P. Kahle tarafından târif edilmiştir: *ZDMG*, 1934, XIII, 43 v.dd.), İbn Rusta (b. bk.; IV. (X.) asrın başı)'nin *Kitāb al-a'lāḳ al-nafisa*'si, Ḳudāma (IV. = X. asrın ilk yarısında) tarafından kaleme alınan *Kitāb al-ḫarāc* ve Cāḥiẓ (ölm. 250 = 864)'in zâyi olmuş *Kitāb al-amṣār va 'acā'ib al-buldān* adlı coğrafya eseri sokulabilir. Nihâyet, şüpheli olarak, IV. (X.) asrın ilk yarısında Sâmânîler veziri bulunan Cayhānī'nin *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik*'ini aynı zümreye idhâl etmek mümkündür. Eser kaybolmuştur (krş. E. Herzfeld, *Ephemerides Orientales*, Leipzig, 1926, nr. 28); Mamafih, Muḳaddasī (s. 241)'ye göre, bu kitap İbn Ḫurdāẕbeh'in eserinden pek az farklı idi. Hulâsa, bu nevi tasvirî coğrafya eserleri o zamanki cemiyetin münevver sınıfını alâkadar eden bilcümle mevzulara âit zengin mâlûmat kaynağı idi (krş. Muḳaddasī tarafından, Cayhānī'nin eserini tebârüz ettiren satırlar, s. 3, 4). Bu nevi yazıların dinî ve an'anevî eserlerde yer bulamayan dünya işlerine âit bütün mâlzemenin derlenmesi için kullanılmış olduğu zannedilmektedir.

Bu eserlerin hemen hepsinde Ḫurdāẕbeh'in eserinden geniş mikyasta istifâde edilmiştir. Zâten Ḫurdāẕbeh, *Kitāb al-masālik* mukaddimesinde, bu eseri, Batlamyus'un coğrafyasını bir ecnebi dilden (yunanca, süryânîce?) tercüme ederek, vücuda getirdiğini söyler. Mamafih bunun sâdık bir tercüme olmadığı muhakkaktır. Meselâ 4.500 şehir bulunduğuna dâir, Batlamyus'a, isnad olunan mâlûmata Batlamyus coğrafyasında tesâdüf olunmaz. Diğer taraftan İbn Ḫurdāẕbeh eserini yazarken, astronomiye âit, Batlamyus'un verdiği izahatı tamamen terkederek, „*masâlik*"'e yâni şehirleri birbirine bağlayan yollara ehemmiyet vermiştir. Hattâ bundan dolayıdır ki, Mas'ūdī coğrafyayı „yollar ve postalar ilmi" diye, istihfaf ile yâdetmiştir. Fakat yine bu eserler arap coğrafya eserlerinin en mühim bir parçası olup, bunlar sâyesinde islâm yakın şarkı eski çağlar dünyasından daha iyi mâlûm olmuştur.

Bir de Kindī'nin talebesinden Abū Zayd Aḥmed b. Sahl al-Balḫī Horasan'dan Irak'a gelmiş ve memleketine avdetinde, *Ṣuvar al-aḳālim* adlı, çok işe yarayan bir coğrafya eseri yazmıştır ki, sonradan *Ḥudūd al-'ālam* adlı anonim eserde bundan istifâde olunmuştur. Balḫī (ölm. 934), memleketine avdetinde, vezir Cayhānī ve ismi yukarıda geçen Ḥusayn İbn 'Alī al-Marvazī ile sıkı münâsebetlere girmiş idi ve onlardan maddî menfaatler te'min ederdi. Eseri bugün *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*'un ilk cildini teşkil etmektedir. Mamafih bu eserin müellifi

hakkında, iptidada, kat'î mâlûmat yoktu. Meselâ Muḳaddasî eserin, biri Ray, diğeri Nişâpûr ve üçüncüsü Buḫârâ'da olmak üzere, 3 nushasını gördüğünü söyler. İlk nushada, müellif olarak Balḫî, ikincide al-Karḫî (ölm. 921) ve üçüncüde Abû İsḥâḳ İbrâhîm b. Muḥammed al-Fârisî al-İṣṭaḫrî gösterilmiştir. De Goeje'nin fikrine göre, İṣṭaḫrî'nin eseri de Balḫî'nin eserinin genişletilmiş bir diğer nushası gibi telâkki olunabilir.

Gâlip bir ihtimâl ile, bu eser, yanına kısa bir metin ilâve edilmiş, bir atlastan başka bir şey değildi (Muḳaddasî, s. 4). Balḫî'nin asıl metni mevcut olmamakla beraber, İṣṭaḫrî (IV. = X. asır ortalarında) ile İbn Ḥavḳal (365=975)'in eserlerine ilhak edilmiştir, her ikisi de *Kitâb al-masâlik wa 'l-mamâlik* adını taşımaktadır. Balḫî'nin metni İṣṭaḫrî'nin ilk tercümesini teşkil eden bir takım farsça yazmalarda da bulunmaktadır. Bu iki eserin yazmalarındaki haritalar Balḫî'nin atlası hakkında bize kâfi derecede bir fikir vermektedir. Bu atlasa, *Mappae Arabicae* adlı eserinde, K. Miller pek yerinde olarak „İslâm atlası" adını vermiştir. Bu atlas muayyen bir tertip dâhilinde bir cihan haritası ile, Arabistan ve Hind okyanusu haritalarını (*Baḥr Fâris*), Magrib, Mısır ve Suriye haritalarını, Akdeniz (*Baḥr al-Rûm*) haritasını ve nihâyet islâm âleminin merkezî ve şarkî kısımlarına âit 14 haritayı ihtivâ etmektedir. İran'ın muhtelif kısımları ayrı haritalar şeklinde temsil edilmiş olduğu hâlde, garp âlemindeki haritalarda, memleketlerin tamamı gösterilmiş olması, bunların iranî bir menşe'den gelmiş olduklarını gösteriyor. Bu keyfiyet metnin bâzı kısımlarında da te'yit edilmiş bulunmaktadır. Fakat bu haritalarda, IV. (X.) asırda mûtat olan şekil ve tertip hususiyetine göre, ilk safta islâm âlemi (*mamâlik al-islâm*) gelmektedir. Bunlara ilâve edilen metinlerde de, bu nokta üzerinde hassaten durulmaktadır (İṣṭaḫrî, s. 2; İbn Ḥavḳal, s. 4). Bundan başka sırf islâmî olan bu memleketler coğrafyasının hey'î coğrafya ile münâsebeti yoktur. Filhakika haritalarda *iḳlîm*'in, coğrafî arzlara göre, taksimini gösterir bir alâmete tesâdüf edilmiyor; *iḳlîm* tâbiri haritaları çizilmiş bölgelere verilir.

„İslâm atlasının" nasıl vücuda getirildiği meselesi hâlâ telkike muhtac bir mevzûdur. A. Sprenger (*Die Post- und Reiserouten*, ön söz, s. XIV v.dd.), *Fihrist* (s. 138)'in bir fıkrasına istinat ederek, bu nevi haritaların ressamı olmak üzere, astronom Abû Ca'far al-Ḫâzin'i gösteriyor (mamafih Suter, *Die Mathem. u. Astron. der Araber*, s. 58'e göre, bu zâtın 961 ile 962 arasında ölmüş olduğu düşünülürse, Balḫî'den daha yakın devre âit bulunduğu anlaşılır). Bunlara bir küll nazarı ile bakılamaz. Bunların Ḫvârizmî'nin yazmalarındaki haritalar ile de bir münâsebeti yoktur. Bununla beraber bu haritaların, başlangıçta güzergâh haritalarını teşkil etmek üzere, vücuda getirilmiş oldukları faraziyesini ortadan kaldıracak bir delil de bulamıyoruz. Esasen daha eski devirlere âit kartografya hakkındaki mâlûmatımız pek azdır; İbn al-Faḳîh (s. 283), Daylam'in al-Ḥaccâc için yapılmış olan bir haritasından bahsetmektedir ve Belâẕurî (s. 371) de, halife Manṣûr'a verilen bir raporu te'yit maksadı ile, Basra şehrinin kanallarını gösteren bir haritayı zikrediyor. Böyle bir „islâm atlasının" tertibi bize vaktiyle daha eski bir „İran atlası" mevcut olup, tashih ve tatbik edilerek, islâm âleminde kullanılabilecek bir hâle getirilmiş olduğu faraziyesini telkin etmektedir. Bu atlasta, cihan haritası ile „iki denizin" haritası sırf iranî olan bölgelerin başına alınmıştır. Buradaki cihan haritasının Ma'mûn haritası ile bir münâsebeti olduğu görülmektedir. Bu haritalarda bölge taksimi Belâẕurî (*Kitâb al-futûḥ al-buldân*)'nin eserinde fetihleri nakil ve hikâye edilen bölgelerin taksimatına benzemekte olduğu ayrıca kayda değer.

Haritalar hâricinde Balḫî mektebi eserlerinin (bu tâbir eski oldığu için, Goeje yanlış olarak, bu eserlere *masâlik* eserleri adını vermektedir) muhtelif metinleri bizi bir çok filolojik meseleler karşısında bulundurmaktadır; bu hususta daha fazla mâlûmat almak için bk. de Goeje, *Die Istachri-Balchi-Frage* (*ZDMG*, XXV, 42 v.dd.) ve J. H. Kramers, *La question Balḫî-Iṣṭaḫrî-Ibn Ḥavḳal et l'Atlas de l'Islam* (*Acta Orient.*, X, 9 v.dd.). Coğrafî mâlzemenin tertipleri tamamen haritalara tâbidir; her bölge için sırası ile şehirlerden, nehirlerden, dağlardan ve ahâliden ve nihâyet güzergâhlardan bahsedildiğini görüyoruz. Bu tertip, seyahatler, resmî vesikalar, tarih bilgisindeki terakkiler ile diğer kaynaklardan elde edilen bir takım yeni mâlzemenin katılmasına imkân vermektedir Hususiyle İbn Ḥavḳal'in metni, Afrika ile İspanya hakkında, mühim ilâveleri ihtivâ etmekte ve bu ilâveler bölgelerin çok tashih edilmiş olan haritalarında da görülmektedir.

Coğrafî eserlerde, tahsisan islâmî olan Balḫî mektebi, an'ane bakımından Bagdad'a bağlanmakla beraber, asıl kuvvetini, Abbâsî sarayı etrafında değil, yeni bir iranî kültür merkezi olan Sâmânîler sarayının etrafında topladı. Mamafih eseri eski bir an'anenin temâdisinden ibâret olmakla beraber, Cayhânî'nin coğrafyada ehemmiyeti ve te'siri büyük oldu.

Fakat Balḫī mektebinin muakkipleri horasanlı değildiler. İṣṭaḫrī — Fārs'ta ve İbn Ḥavḳal — Naṣîbîn'de doğmuştur. Hattâ bu müellife âit metnin en son şeklinde Fâtımîlere taraftarlık görülmektedir; hâlbuki İṣṭaḫrī'nin metni ile İbn Ḥavḳal'in ilk metninde şiddetli bir Sâmânî taraftarlığı vardır. Bu mektebin en son büyük muakkibi olan ve A. Sprenger'in bütün devirlerin en büyük islâm coğrafyacısı olarak kabûl ettiği Muḳaddasî (Maḳdisî; ölm. 390 = 1000) kudüslü idi. *Aḥsan al-taḳāsîm fî ma'rifat al-aḳālîm* adlı eserinin de 2 ayrı metni mevcut olup, biri Sâmânîler ve diğeri Fâtımîler lehindedir. Muḳaddasî „islâm atlası" sisteminin de hâricine çıkmıştır. Yazma eserindeki haritalarında eski İṣṭaḫrî haritalarının iptidâî çizgileri belirmektedir. Mıntaka taksimleri ise, atlastakilerden başkadır. Muḳaddasî'nin eserinde, çok kusurlu olmakla beraber, hey'î coğrafyadan da bahsedilmektedir. Muḳaddasî'ye, tamamen islâmî olan coğrafya mektebinin son mümessili nazarı ile bakılabilir. Her ne kadar bu mektep müteâkip asırlarda bir çok eserlerde izler bırakmış ise de, coğrafya, esas itibariyle, bundan böyle az-çok ihmâlci olan müstensihlerin ellerinde kalmıştır. tır. Bu mektebin haritalarından coğrafya eserlerinde uzun müddet yaşamış olanı cihan haritasıdır. Ḳazvînî ve İbn al-Vardî'nin cihan haritalarında bu cihan haritasının hususiyetleri bâriz olarak görülür; fakat bu hususiyetler İdrîsî'nin dâirevî dünya haritasında daha az âşikârdır. Maḥmûd Kāşḳarî (*Dîvān lūġāt al-turk*, İstanbul, 1333/1335)'nin mühim dâirevî dünya haritasının esasını da belki bu harita teşkil etmektedir.

Balḫî mektebinden başka IV. (X.) asırda coğrafî mâlûmâtın intişarına yardım eden bir çok müellifler gelmiştir. Bu coğrafyacıların eserlerini aşağı-yukarı 2 kategoriye ayırabiliriz: biri — o zaman mâlûm olan cihanın hey'et-i umûmiyesi ile meşgûl bulunan zümre ve diğeri — husûsî surette memleketleri ve bölgeleri tasvir eden zümre. Yukarıda adları geçen Cayḥānî ile Suhrāb'ın eserleri birinci grupa âittir. Daha sonra bu grupa İsḥāḳ b. al-Ḥusayn tarafından yazılan ve belki de İdrîsî'nin zikrettiği kaynaklardan birini teşkil eden *Kitāb ākām al-marcān*'ı idhâl etmek lâzımdır. 340 (951) tarihlerinde yazılmış ve A. Codazzi (*RRAL*, 1926) tarafından neşredilmiş olan bu eserde şehirlerin adlarını sıra ile dizmekten ibâret olan eski tarz göze çarpmaktadır. Aynı neviden olmak üzere, *Rasā'il iḫvān al-ṣafā*'nın 4. kitabının 1. kısmında coğrafyaya âit bir icmâl vardır. Bu icmâlde bundan evvelki asırda kabûl edilmiş Batlamyus sistemine âit mâlûmat bulunmaktadır. Aynı icmâle 386 (996) tarihinde al-Muṭahhar b. Ṭāhir al-Muḳaddasî tarafından yazılmış *Kitāb al-bad' va 'l-tārîḫ*'te tesâdüf edilir (nşr. Cl. Huart, *PELOV*, Paris, 1899—1917).

Daha mühim olan bir eser de müellifi mechûl *Ḥudūd al-'ālam*'dir. Bu eser 373 (983)'te farsça yazılmıştır (W. Bartbold tarafından, faksimile olarak, basılmıştır, Leningrad, 1930; ingl. trc. V. Minorsky; *Ḥudūd al-'ālam, The Regions of the world, GM. NS*, XI, London, 1937; burada W. Barthold'un bu esere yazdığı mühim bir mukaddime vardır). Bu eserin tanzim ve tertibinde, Batlamyus'un te'siri henüz şiddetini kaybetmemiş olmakla beraber, arz ve tûl rakamları ihmâl edilmiştir. Barthold, Cayhānî'nin kitabı ile bu eser arasında, üslûp bakımından, bir münâsebet bulunduğuna kaildir ve Gardîzî'nin *Zayn al-aḫbār* (440 = 1050 tarihinde yazılmış) adlı eseri ile de münâsebeti olduğunu kabûl etmektedir. Nihâyet aynı asırda, Fâtımîlerden al-'Azîz (365—386 = 975—996) için, al-Muhallabî tarafından, *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik* adında, bir eser yazılmıştır; Yāḳūt ve Abu 'l-Fidā' 'da ise, sâdece adı geçmektedir.

IV. (X.) asrın en orijinal coğrafya müellifi Mas'ūdî'dir. Bu büyük seyyah, *Murūc al-ẕahab* adlı hacimli eserinde ve *Kitāb al-tanbîh*'inde dolaştığı memleketleri, bir az tertipsiz ve intizamsız olarak, tasvir etmektedir. Müellif aynı zamanda eserine tarihî hâşiyeler de ilâve ve daha evvelki devrin coğrafyacılarında rast geldiği bütün coğrafî meseleleri münakaşa etmiştir. Diğer bir seyyah da İbn Faḍlān [b. bk.]'dır. Bu zat 309/310 (921/922) tarihlerinde halife Muḳtadir Bi'llāh (908—932) tarafından Volga (İdil) bulgarları nezdine elçi olarak gönderilmişti. Yāḳūt ve İbn al-Faḳîh (krş. P. Kahle, *ZDMG*, 1934, s. 44)'in vasıtası ile mâlûm olan bu *Risalā*'nin son zamanlarda tamamı, Zeki Velidi tarafından bulunmuş ve almanca tercümesi ile birlikte, neşredilmiştir (*İbn Faḍlān's Reisebericht, Abh. f. d. Kunde. d. Morgenlands*, XXIV, Leipzig, 1939). Abū Dulaf Mis'ār b. al-Muhalhil (bk. mad. MİS'ĀR)'in 331 (942) tarihinde Asya'ya yaptığı uzun bir seyahat neticesinde kaleme almış olduğu seyahatnâmesini de zikretmek lâzımdır; bu *Risāla*'nin sahih bir metni İbn Faḍlān'ın yazma nushasının bulunduğu mecmuada mevcuttur (Zeki Velidi, *göst. yer.*). Nihâyet İbrâhîm b. Ya'ḳūb adında, diğer bir seyyah bize Avrupa'ya yaptığı bir seyahatin hâtıralarını yazmıştır (Ḳazvînî ve Bakrî bu seyahat hatıralarından bahsetmişlerdir); 365 (975) tarihinde İbn Sulaym al-Usvānî Nubye'de yukarı Nil'de bir seyahat yapmıştır; seyahat hâtıraları *Kitāb aḫbār al-Nūba* adlı eserin-

de toplanmıştır (Maḳrīzī'de bundan bâzı parçalar vardır).

Seyahatnâmeler bizi, yukarıda bahsettiğimiz, coğrafî eserlerin ikinci kategorisine, yânî aynı zamanda vak'anüvislik vasfını taşıyan mevzîî coğrafya eserlerine götürür. Bunlar arasında ön safta *Ḫiṭaṭ* adı altında, Mısır bibliyografyasının başlangıç eserleri gelmektedir; bunların birinci mümessili, Maḳrīzī'ye göre, Muḥammed b. Yūsuf al-Kindī (ölm. 350 = 961)'dir; mamafih bu topografik tasvirlerin ilk izlerini İbn 'Abd al-Ḥakam (ölm. 257 = 871)'in *Futūḥ Miṣr* adlı eserinde görmekteyiz. Kindī'nin oğlu 'Omar b. Muḥammed al-Kindī'nin *Faḍā'il Miṣr* (nşr. J. Oestrup, *Kong. Danske Vidensk. Selsk. Forh.*, 1896, nr. 4)'ı ile İbn Zūlāḳ'ın aynı adı taşıyan eseri bu kategoriye girebilir; fakat bunların, aynı zamanda, hadislerde görülen *faḍā'il* fıkraları ile de münasebetleri vardır. XI. (V.) asırda bu tarzın devamı, Yāḳūt ve Maḳ- rīzī tarafından ehemmiyetle bahsedilen *al-Muḫtār fī ẕikr al-ḫiṭaṭ va'l-āṯār* müellifi Muḥammed b. Salāma al-Ḳuḍā'ī (ölm. 454 = 1062)'de görülmektedir. XII. asırda da bu tarz, yine aynı müelliflerin zikrettiği Abu'l-Ṣalt Umayya b. 'Abd al-'Azīz (ölm. 529 = 1134)'in *al-Risāla al-Miṣrīya*'sinde göze çarpmaktadır. Magrib'in coğrafî tasvirleri Muḥammed b. Yūsuf al-Varrāḳ (ölm. 363 = 973; krş. Maḳḳarī, *Analectes*, II, 112 v.dd.)'ın *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik* adlı eserinde görülmektedir. Bu eser bugün zâyi ise de, müteâkip asırda Bakrī bundan büyük mikyasta iktibaslar yapmıştır. İspanya hakkında da buna benzer bir tasvir, Aḥmed b. Muḥammed al-Rāzī al-Tārīḫī (ölm. 344 = 955; nrş. İbn al-'İẕārī, Dozy, medhal, I, 23) tarafından vücuda getirilmiştir. Kaybolan bu eserin eski ispanyol müellefâtında izleri bulunmaktadır. Yukarıda söylendiği gibi, Arabistan, Hamdānī'nin *Cazīrat al-'arab* adlı eserinde, pek muhteşem bir şekilde, tasvir edilmiştir. Tetkik edilmesi lâzım gelen cihet, bu mevzîî tasvirlerin umumî eserlere ne derece mâlzeme te'min ettiğidir. Bir tek şehre inhisar eden ve mevzîî tasvirlerden tamamen ayrılmayan tarihî-topografik bir çok eserler de böyledir. Şehirlerin tasvirlerinde en büyük yer işgâl eden şey, tarih ve çok defa da biyografya mâlûmatıdır. İşte bunun için, şehir tasvirlerinin *tārīḫ* unvanını almaları nâdir bir keyfiyet değildir. Bu zümreden olmak üzere, eski eserler arasında, al-Azraḳī (ölm. 244=858)'nin Mekke vekayiînâmeleri ile yine o asra âit İbn Abī Ṭāhir (ölm. 280 = 893) tarafından kaleme alınmış *Tārīḫ Baġdād*'ın bir kısmı vardır. Bu zat aynı unvanla bir eser yazmış olan al-Ḫaṭīb al-Baġdādī (ölm. 463 = 1070)'nin müteşşiridir. Daha şarktaki şehirler hakkında da buna benzer eserler yazılmıştır. Meselâ Narşaḫī (ölm. 348 = 959)'nin *Tārīḫ Buḫārā*'sı bunlar dandır. Şarkın ve garbın bir çok şehirleri hakkında aynı şekilde tarihî-topografik tasvirler yapılmıştır. Bunların sayısı pek çok olduğundan, burada hepsini zikretmeğe imkân yoktur. Şimdiye kadar zikrettiğimiz bu tasvirlere karşılık olmak üzere, arap, iranlı ve türk unsurlarından mürekkep bütün islâm âleminde, halka mahsus, bir takım eserler de meydana getirilmiştir.

V. (XI.) asırda islâm âleminde, şüphesiz, siyâsî inbitatın bir neticesi olmak üzere, umumî ehemmiyeti hâiz yeni coğrafî eserlerin tedvini giittikçe azalmaktadır. Hattâ, daha ileri gidilerek, iddia edilebilir ki, edebî ve amelî gâyeye tekabül eden güzergâh ve memleketlerin tasvirine âit ne varsa, hepsi daha evvelki asırlarda vücuda gelmiştir. Mâlûm olan cihan, islâm fütûhâtı bakımından, bir daha istikşaf edilmiş ve zâten onlar için mechûl kalan bölgeler de Afrika'nın yalnız bir kaç kısmına inhisar etmiş bulunuyordu. Bu sâhadaki araştırmalar daha ileri götürülmüştür. III. (IX.) ve IV. (X.) asır eserlerinde, bilhassa Asya memleketlerine dâir, klâsik hellenistik kaynaklarınkine üstün mâlûmat bulunmaktadır. Bununla beraber V. (XI.) asırda birinci derecede mühim 2 esere tesâdüf edilmektedir. Bunlardan biri — Bīrūnī (1030'da yazılmış)'nin Hindistan'ı tasvir eden *Taḥḳīḳ mā li 'l-Hind* adlı eseri ile *al-Ḳānūn al-Mas'ūdī*'si, astronomi nevinden bir eser olmakla beraber, coğrafî mûtaların açık bir tarzda yazılmış olması itibariyle, ayrıca zikredilmeğe değer. 5 yazma nushası mâlûm olan *Kitāb al-tafhīm*'de denizlerin mevkilerini tesbit etmek için tersim edilmiş dâirevî bir cihan haritası bulunmaktadır (4 yazma nushanın haritaları, Yusuf Kemâl tarafından, istinsah ettirilmiştir, bk. *Monumenta Cartographica Africae et Aegypti*, 713). Nihâyet *Āṯār al-bāḳiya 'an ḳurūn al-ḫāliya*'sinde Bīrūnī, arz haritalarının projeksiyonları için, bir takım hendesî usûller târif etmektedir. Bu büyük âlimin, diğer mâhirâne keşifleri gibi, bunların da amelî tatbikat sâhasına girmedikleri zannedilmektedir. [Bīrūnī'nin tatbikî geodezi adını verebileceğimiz ilimden bahseden mühim bir eseri de *Taḥdīd nihāyat al-amākin*'dir; bk. mad. BĪRŪNĪ].

V. (XI.) asrın diğer mühim bir coğrafî eseri de 1067'de endülüslü Abū 'Ubayd al-Bakrī [b. bk.] tarafından yazılmış olan *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik*'tir. Bir *mu'cam*'in müellifi olarak, bu coğrafyacıdan yukarıda bahsedilmiş idi. Biz her ne kadar Bakrī'nin şimâlî Afrika tasvirini (nşr. de Slane) ve cenûb-i şar-

kî Avrupa hakkındaki mâlûmâtını (Kunik ve Rosen neşriyatı sâyesinde) pek iyi biliyorsak da, bu hacımlı eserin hey'et-i umûmiyesinin mâhiyeti hakkında bir fikir edinemiyoruz (krş. H. Ritter *Isl.*, XIX, 43); Bakrî'nin Balḫî mektebine tâbi olmadığı zannedilmektedir; çünkü eserinde harita yoktur. Her hâlde bu kitap müellifin şahsî tetkiklerine dayanmakta ve zamanına âit bir çok mâlûmatı ihtivâ etmektedir.

V. (XI.) asra âit seyahatnâmeler arasında Nâṣir-i Ḫusrav [b. bk.]'in 1045 tarihlerinde yazdığı meşhûr farsça s e f e r n â m e ile Fransa ve Almanya'da seyahat eden İbrâhîm Ṭarṭûşî (ölm. 1085)'nin verdiği mâlûmat (Ḳazvînî tarafından zikredilmektedir) göze çarpar.

V. (XI.) asırdan sonra bir çok kaynaklar, bilhassa tarihî eserler, coğrafî mâlûmat vermekte devam eder; sırf coğrafyaya âit eserler ise, artık daha eski devirlerden kalma mâlzemenin toplanması ile vücut bulmağa başlamıştır. Bu toplama neticesinde âdeta büyük bir yük altında kalınmıştır. Eski nesillerin muhtelif vâsıtalarla derlemiş oldukları mâlûmat, karma-karışık bir hâlde, mezcedilerek, onlara edebî bir çeşni verilmiştir. Aynı zamanda tarihin inkişafı, islâm âleminin coğrafî vahdet hissini bozmağa başladı. Fazla olarak, bozuk lâtince ile yazılmış coğrafî eserlerde olduğu gibi, acâyip ve tabiat üstü şeylere doğru pek bâriz bir temâyül kendini gösterdi.

En mühim hâdise tavsîfî coğrafya ile hey'î coğrafyanın birbirine yaklaşması olmuştur. Bunun bir misâlini İdrîsî'nin *Nuzhat al-muštāḳ fî iḫtirāḳ al-āfāḳ* adlı eseri teşkil eder. Bu eser 70 haritası ile şöhret kazanmıştır. Her harita 7 iklimden birinin 1/10 parçasını gösterir; o şekilde ki, bu haritaları yan-yana koyacak olursak — bu, islâm kartografyasında yepyeni bir keyfiyettir — Batlamyus'a göre, meskûn âlemin tam bir haritasını elde etmiş oluruz. Eserin başında da eski bir kartografya an'anesini hatırlatan dâirevî bir cihan haritası vardır [yk. bk.]. Bu cihan haritasının veya daha fazla bir ihtimâl ile iklimlere göre tertip edilen büyük haritanın, İdrîsî'nin mukaddimesine bakılırsa, hâmisi Sicilya kıralı Roger için yapılmış olan gümüş *ṣūrat al-arż*'dan iktibas edilip-edilmediğini tesbit etmek güçtür. Mukaddimede hey'î coğrafya hakkında bâzı umumî noktalar bulunmasına rağmen, haritaların tersimi için kullanılan usûle dâir bir şey söylenmemesi gariptir. Bu da bizi hey'et usûllerinin kat'îyen bahis mevzuu olmadığı ve İdrîsî'nin yaptığı haritaya eski bir Batlamyus haritasının esas teşkil ettiği gibi, garip bir neticeye götürür (krş. H. von Mžik, *MGG Wien*, LVIII, 1912, s. 152 v.dd.). İslâm memleketlerine âit olan metinde İdrîsî, büyük mikyasta, eski müelliflerden ve bilhassa İbn Ḥavḳal'den iktibaslar yapar; mamafih burada ekseriyâ eski müelliflerin tefsiri ile iktifa olunmuştur (krş. J. Marquardt, *Ērānšahr*, s. 261). Avrupa memleketleri hakkında, seyyahlar ve tüccarlar tarafından, kıral Roger için derlenmiş olan mâlûmat, İdrîsî'nin eli altında bulunmakta idi. Eskilikleri göz önünde tutulacak olursa, bu mâlûmatın ehemmiyeti pek büyüktür. Fakat yavaş-yavaş bunların, gerek eserde ve gerek haritalarda, tenkit fikrinden ârî bir surette kullanıldıkları görülünce (krş. R. Ekblom, *Idrīsī und die Orisnamen der Ostseeländer, Namn och Bygd*, Stockholm, 1931), bu mâlûmatın pek büyük bir ihtiyatla kabûlu icap ettiği anlaşılmıştır. İdrîsî metninin 1192 (588) senesinde kaleme alınmış bir muhtasarı vardır (İstanbul, Hekimoğlu kütüp., nr. 688); buna haritalar da ilâve edilmiştir ki, hatt-ı üstüvanın cenûbundaki „iklim" de ihtivâ etmektedir. Astronomik mâlûmât hususunda mukaddime bir az daha zengin olmakla beraber, kartografya esaslarını göstermemektedir. İdrîsî'nin şöhreti islâm âleminin yalnız garp kısmına inhisar etmiş gibi görünmektedir. Aynı tipten yegâne bildiğimiz eser İbn Sa'îd (ölm. 673 = 1274)'in *Kitāb cuġrāfiyā fi 'l-aḳālīm al-sab'* (Paris, Ms. arabe, nr. 2234; Londra, British Museum, Or. 1524)'ıdır ki, bundan elimizde bir hulâsa bulunmaktadır. Bu eserde iklimlerin, her biri iki kısma ayrılmak üzere, aynı suretle yediye taksim edilmiş olduğunu görüyoruz; mamafih burada coğrafî mevkilerin tesbiti için lüzumlu olan tûl ve arz verilmiştir ki, bu da bize tam bir harita çizmek imkânını bahşetmektedir. Bu kitap yazılırken, bir çok yeni kaynaklardan, meselâ Afrika kıt'ası sâhillerini gezmiş olan İbn Fāṭima'nın seyahatnâmesinden, istifâde edilmiş olduğu gibi, Muvahhidînin zuhûrundan sonra, şimâlî Afrika'da meydana gelen yeni kabîle mevkileri de gözden kaçırılmamıştır. Bu eserin daha eksik diğer bir hulâsası da *Kitāb baṣṭ al-arż fī ṭūlihā wa 'l-'arż* adı altında, Oxford'un Bodleiana kütüphânesinde, yazma hâlinde bulunmaktadır.

VI. (XII.) asırda tasvirî coğrafya ile hey'î coğrafya arasındaki yaklaşma İbn Ḥavḳal'in eserinin 545 (1150) tarihlerinde endülüslü bir müellif tarafından yapılmış telhisinde sezilmektedir (Paris, yazma, nr. 2214; İstanbul, Topkapı, nr. 3347; Ayasofya, nr. 2934); bu eserde telhis eden zâtın devrine âit bir çok ilâveler de bulunmaktadır ve fazla olarak, İbn Ḥavḳal'in bilinen haritaları ile Ḫvârizmî'nin *Kitāb ṣūrat al-arż*'ında görülen Nil nehrinin haritasının bir eşi vardır; bu haritaya dâir metinde

ayrıca bir ilâve de bulunmaktadır [bk. NİL]. Astronomi bakımından, Ḥarakī'nin *Muntaha 'l-idrāk* (Merv'de yazılmıştır; ölm. 533=1138/1139) adlı eseri tasvirî coğrafyaya doğru bir hareket şeklinde telâkki edilebilir.

VI. (XII.) asrın ortalarına âit bir eser de endülüslü al-Zuhrī adlı bir müellifin *Kitāb al-cuġrāfiyā*'sıdır. Bu eser Ma'mūn'un cihan haritasının (*cuġrāfiyā*) tasviri olduğu bildirilmekle beraber [yk. bk.], cihanı, mûtad olmayan bir şekilde, yedi iklime taksim ettiği göze çarpmaktadır; Altı iklim, İran *kişver*'i gibi, merkezdeki iklimin etrafında dizilmiş bulunmaktadır. Her iklim de tekrar 3 kısma ayrılmıştır. Bu taksim tarzının pek eski coğrafî telâkkilerden ileri geldiğinde hiç şüphe yoktur ve bu bakımdan, hususî bir telkike lâyıktır. Eserin muhtevâsı, coğrafya mâlûmatı bakımından, mûtattan çok farklı olup, hârika ve hayâllere fazla meyletmiştir; en mufassal bahisler İspanya'ya âit bulunmaktadır.

İdrīsī'den sonraki devirlerde, islâm âleminin arzettiği ictimâî manzaralar pek farklı ve birbirine aykırı olduğu için, muhtelif coğrafî te'lifâtın siyâset muhitlerindeki yerlerini tâyin etmek güçtür. Coğrafya bilgisi gittikçe naklî bir mâhiyet alıyordu. O devirlerin hükümdar saraylarında umumî coğrafya eserleri te'lifine lüzum duyulmuyordu; daha önce yazılmış kitapların mebzûlen istinsah edilmesi saray ihtiyacını fazlası ile tatmin ediyordu. Balḫī mektebi eserlerinin, Mısır Memlûkleri ve daha sonra osmanlı padişahları kütüphâneleri için, istinsah ettirilen müteaddit nushaları bunun bir delilini teşkil eder. Aynı şekilde artık coğrafya müellifleri de, daha ziyâde, gâyet geniş bibliyografya mâlûmatı ile mücehhez müstakil âlimler zümresine dâhil oldular. Bu sebepledir ki, bunların eserleri geniş mikyasta tedvinler olup, bâzıları elifbe sırası ile veya başka bir tertip üzerine vücuda getirilmiş mahsûllerdir ve mâlûm mâlzemenin sayılmasından başlayarak, bunların yeni ve pek orijinal bir tertip ve te'lifine kadar, muhtelif mâhiyetler arzeder. Bu vaziyet, içinde ekseriya şaşılacak masalların mühim yer aldığı kosmografyaya âit eserlerin kaleme alınmalarını intac etmiştir. Bu devirde, islâmların yerleşmiş oldukları memleketlerin genişliği nispetinde, çoğalan yeni coğrafî mâlûmat, nakil ve rivâyet mahsûlü mâlzeme arasında, lâyık olduğu mevkii alamıyordu. Asıl mânası ile coğrafya te'lifâtı, bundan sonra, Suriye ve Mısır'da meydana getirilmeğe başladı. İran'ın ve diğer şark memleketlerinin siyâsî vaziyeti bu nevî eserlerin vücuda getirilmelerine artık müsait değildi; eski an'ane burada, bilhassa Naṣīr al-Dīn Ṭūsī (ölm. 672=1274) ve hemen-hemen muasırı olan büyük âlim Ḳuṭb al-Dīn al-Şīrāzī (ölm. 710=1311) gibi, astronomlar tarafından devam ettirilmiştir. Ḳuṭb al-Dīn al-Şīrāzī'nin *Nihāyat al-idrāk* ve *al-taḥfa al-şāhiya* gibi eserleri hey'î coğrafyaya mühim mûtalar te'min ettiği gibi, cihan haritasının vücuda getirilmesi için lüzûmlu mâlzemeyi vermiştir. Şarkta astronomik coğrafyanın en son mümessili Ulug Bey (853=1449)'dir. Bu arada, bilhassa Mısır'a âit, mevzî coğrafya eserleri gittikçe ehemmiyet kazanıyordu; bunlarda, bâzan medhâl şeklinde, umumî coğrafya mevzûlarından da bahsedilmekte idi. Nihâyet ekserisi garplı olan seyyahların gittikçe artan sayısı ile, bu son asırların coğrafya eserlerinde yeni bir safha açıldı.

Asıl kosmografya tipinde ilk eser Abū Ḥāmid al-Andalusī adında bir müellifin 557 (1162) tarihinde yazdığı *Tuḥfat al-albāb* (nşr. G. Ferrand, *JA*, 1925)'dır. Burada coğrafî mâlûmat az ve tertip sistemsizdir; içinde acâyip ve garâyip tasvirine şiddetli bir temâyül görülür. Bu neviden fakat muhtevâ itibariyle çok daha zengin diğer bir eser de Aḥmed al-Ṭūsī (ölm. 589=1193)'nin yazmış olduğu *'Acā'ib al-maḫlūḳāt*'tır ve Ḳazvīnī'nin kosmografyası ile büyük bir müşâbehet arzeder.

Bu devre âit mevzî tasvirleri, müellifi bilinmeyen *Kitāb al-istibṣār* adlı eserde görmekteyiz. Kitap, esas itibariyle, Bakrī'nin Mısır ve şimâlî Afrika'ya dâir yazmış olduğu coğrafî maddelerin yeni bir tertibe sokulmuş şeklidir. Burada bu maddeler, muayyen bir coğrafî sisteme göre, şehir târiflerini dizmekten ibâret bir tertip üzerine yazılmış ve muasırlarının verdiği yeni mâlûmât ile zenginleştirilmiştir. VI. (XII.) asrın ilk yarısında bu mevzî tasvir tarzının şarktaki karşılığını Balḫī'nin farsça yazılmış *Fārsnāma* (nşr. G. le Strange ve R. A. Nicholson, *GMNS*, 1921, I) adlı eseri teşkil eder. Bunun coğrafî kısmındaki mâlûmât, esas itibariyle, İbn Ḥavḳal'den iktibas edilmiştir. Eser İran Selçukluları devrine âit ender kitaplardan biridir. Bu arada Muḥammed b. Naǧīb Bakrān tarafından, Muḥammed Ḫvārizmşāh (596—617=1200—1220) için, farsça olarak kaleme alınan *Cihān-nāma* (krş. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, s. 36) adlı eseri de zikretmek lâzımdır.

Yāḳūt'un meşhûr *Mu'cam al-buldān*'ı 625 (1228)'te, Abbâsî halifeleri zamanında, islâmın siyasî vahdeti kemâlini bulduktan sonra, tamamlandı. Alfabe sırasına göre tertip edilmiş olan bu muazzam eser, daha evvelki nesillerin tasvirî coğrafya, astronomi, filoloji ve seyahatlere dâir topladıkları mâlzemeyi tam bir surette ihtivâ eder. Hattâ *Kitāb al-ansāb* müellifi al-

Sam'ānī (ölm. 562 = 1167)'nin ve seleflerinin tarzlarına göre, *nisba*'ler de gösterdiği için, Yāḳūt'un kitabı biyografya ile meşgûl olanları da tatmin edebilir. Müellif kitabını her ihtiyaca cevap vermek gâyesi ile yazmıştır. Bu sebeple bugünkü şarkiyatçılara da, geniş ölçüde, faydalı olmaktadır. Yāḳūt, devrinin islâm coğrafya eserleri ve bu meyanda sonradan kaybolan bir çok me'bazlar hakkında, geniş bir bilgiye sâhip idi (krş. F. J. Heer, *Die historischen und geographischen Quellen in Jāqūt's geographischen Wörterbuch*, Strassburg, 1898). Eserinin mukaddimesinde Bīrūnī'den pek geniş iktibasların bulunmuş olması da ayrıca sitâyişe lâyıktır. Birden fazla yer için kullanılan coğrafî isimler hakkındaki *Kitāb al-muštarik* adlı eseri, *Mu'cam*'dan çıkarılmış mâlûmatı ihtivâ eder. Buna mukabil kendisinden bir asır sonra kaleme alınmış olan *Marāṣid al-iṭṭilā'*, *Mu'cam*'in yalnız coğrafî mâlûmatını hâvî, bir hulâsasıdır. Bundan başka Yāḳūt, baklı olarak, zamanının en büyük seyyah âlimlerinden sayılabilir. Abu 'l-Fidā' (ölm. 732 = 1331)'nın 1321'de tamamladığı *Taḳvīm al-buldān*, Yāḳūt'un kitabından aşağı kalmayan ilmî bir eserdir. Bir çok daha eski eserlerin mûtalarını sistematik bir tarzda işlemiş olmak itibariyle, Abu 'l-Fidā'ya da bir müellif nazarı ile bakılabilir. Fakat bu zât islâm olmayan memleketler hakkında da bir çok mâlûmat ilâve etmiştir. *Rub' maskūn*'un 28 mıntakaya (*iḳlīm*) taksimi Balḫī mektebinin aslî iklim tasnifine istinat etmekle beraber, kendisinin müstakil bir sisteme mâlik olduğunu gösterir. Abu 'l-Fidā'nın eseri yeni nesillerin ve onu ilk önce tanıyan şarkiyatçıların (Golius ve Reiske) kendisine verdikleri kıymet tamamen yerindedir.

Bu devrin kosmografya nevinden olan kitapları Ḳazvīnī (ölm. 682 = 1283), Ḥarrānī (ölm. 700 = 1300), Dimaşḳī (ölm. 727 = 1327), İbn al-Vardī (ölm. 749 = 1349) ve al-Bākuvī (ölm. 813 = 1410)'nin eserleridir. Ḳazvīnī, daha fazla kosmografik mâhiyette olan *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* adlı eseri ile *'Acā'ib al-buldān* (daha sonraki nushalarında *Āṯār al-bilād* adını almıştır) adındaki coğrafî eseri için, muhtelif kaynaklardan istifâde etmiştir; bilhassa birinci eser bütün islâm âleminde şöhret kazanmış olup, farsçaya ve muhtelif türk şivelerine çevrilmiş olması bunun delilidir. İslâm bibliyoğrafyasında bu, ilk klâsik kosmografya kitabıdır ve arz dışındaki âleme âit bahislerde garp ve şark hıristiyan âleminin muâsır eserleri ile bir çok müşterek noktalara mâliktir; msl. *'Ellaş kul 'Ellān* (nşr. C. Kayser, Leipzig, 1889) adlı süryânîce eser bunlardandır. Müellifin yedi iklime göre tertip edilmiş olan coğrafya eserinde şehirler, Abu 'l-Fidā'nın kitabında olduğu gibi, ekseriyâ alfabe sırası iledir. Bu eserde Yāḳūt'unkiler ve bu nevideki diğer eserlerde görülen, te'lif bakımından bir benzerlik, içinde serpilmiş bir çok biyografyaya âit mâlûmatın bulunmasıdır. Hem kosmografya hem de coğrafya kitabı olan Dimaşḳī'nin *Nuḫbat al-dahr*'i zamanının zevkine pek uymamakla beraber, daha kıymetli bir eserdir. Ḥarrānī'nin *Kitāb cāmi' al-funūn va salvat al-maḥzūn* (Gotha, arap. yaz., nr. 1513) adlı eseri daha az mârûftur; bu eser, coğrafî sistemi farklı olmakla beraber, Dimaşḳī'nin şemasına göre kaleme alınmıştır. İbn al-Vardī'nin *Ḥarīdat al-'acā'ib*'i, esas itibariyle, Ḥarrānī'nin eserinin yeni bir tertibinden başka bir şey olmadığı söylenir. Ayni sûretle Bākuvī'nin *Talḫīṣ al-āṯār va 'acā'ib al-malik al-ḳahhār* adındaki eseri de Ḳazvīnī'den muktebes parçalardan müteşekkildir. Ḳazvīnī, Ḥarrānī ve İbn al-Vardī'nin yazma eserleri dâirevî cihan haritalarını ihtivâ ederler ki, bunlar açıkça İṣṭaḫrī tipini göstermektedir.

Bu devrin kosmografyadan ziyâde bir ansiklopedi ismi ile anılması doğru olan hacımlı iki eseri Nuvayrī (ölm. 732 = 1332)'nin *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab*'i ile İbn Faḍl Allāh al-'Umarī (ölm. 748 = 1348)'nin *Masālik al-abṣār fī aḫbār mulūk al-amṣār*'ıdır. Edebiyat tarihi bakımından, bunlar Memlûk devrinin âlimleri ile devlet erkânı tarafından yazılan, bilhassa Mısır'a âit, tasvirî eserler zümresine mensûptur. Suriye ve Mısır'ın idaresine ve coğrafyasına dâir ileride bahsedeceğimiz bir takım eserler de bu nevidendir. Her iki eserde de pek çok yeni coğrafî mâlzeme vardır. İbn Faḍl Allāh (nşr. F. Taeschner, Leipzig, 1929)'ın Anadolu tasviri ayrıca zikredilmeğe değer.

Bu devrin seyahat eserleri 581 (1185)'de yazılmış İbn Cubayr'in meşhûr *Riḥla*'si ile başlatılabilir; bundan sonra sıra ile Haravī (ölm. 611 = 1214)'nin *İṣāra 'alā ma'rifat al-ziyāra*'si, İbn al-Mucāvir tarafından kaleme alınmış olan ve cenubî Arabistan hakkında mühim topografik tasvirler ihtivâ eden *Tārīḫ al-mustanṣir* (krş. A. Sprenger, *Post- u. Reiserouten*, s. XXI v.dd.), al-Nabātī (ölm. 637 = 1239) ve al-'Abdarī (ölm. 688 = 1289)'nin *Kitāb al-riḥla*'leri, al-Ṭayyibī (699 = 1299)'nin seyahatnâmesi, al-Tīcānī (708 = 1308)'nin *Kitāb al-riḥla*'si, Muḥammed b. Ruṣayd'in *Riḥlatān*'ı ve nihâyet İbn Baṭūṭa (ölm. 779 = 1377)'nın *Tuḥfat al-nuẓẓār*'ı gelir. Muhtevâ itibariyle çok zengin olan son zikredilen eserde, Asya ve Avrupa'da islâm ülkeleri hudutları dışında kalan pek uzak yerler hakkında mâlûmat vardır. Diğer seyyahların eserleri bize kadar gelme-

miştir; mamafih bunlar başka umumî coğrafî eserlere mâlzeme teşkil etmiştir; meselâ İbn Fâṭima'nın Afrika kıyılarına yaptığı seyahatlerden İbn Sa'îd ve Abu 'l-Rabî' Sulaymân al-Multânî'nin Afrika içine yaptığı seyahatlerden de Ḳazvînî istifâde etmiştir.

VII. ve VIII. (XIII. ve XIV.) asırların kosmografya eserleri ile, islâm âleminin umumî coğrafyaya âit eserler serisi nihâyet bulmuş sayılabilir. Bundan böyle muhtelif islâm memleketlerindeki coğrafî te'lifat mevzîî ve bir bakımdan da millî edebiyat mahsûlleri sırasına girdi.

Mısır'da *Ḫiṭaṭ* adı ile anılan eserler, Eyyûbîlerin ve Memlûklerin hâkimiyetleri zamanında daha geniş ve parlak bir şekilde devam etmiştir. Mısır ve Suriye'ye âit çok kıymetli coğrafî tasvirler ile istatistik mâlûmatı bu faâliyete borçluyuz; msl. İbn Mammâtî (ölm. 606 = 1209), *Ḳavânîn al-davâvîn*, 'Abd al-Laṭîf (ölm. 629 = 1231) tarafından yazılmış eskiden beri mârûf Mısır tasviri, al-Nâbulusî (ölm. 641 = 1243)'nin Fayyûm tasviri, al-Ṣaladî (ölm. 763 = 1361), *Kitâb faḍâ'il Miṣr*, İbn al-Mutavvac tarafından kaleme alınan (725=1325) *Kitâb ikâẓ al-mutaġaffil va 'tti'âẓ al-muta'ammil*, İbn Ci'ân, *Kitâb al-tuḥfa al-saniya bi-asmâ' al-bilâd al-Miṣriya* (777=1375), İbn Duḳmâḳ (ölm. 809 = 1406), *Kitâb al-intiṣâr*, Ḳalḳaşandî (ölm. 821 = 1418), hacımlı *Ṣubḥ al-a'şâ* ve nihâyet Maḳrîzî (ölm. 845 = 1442)'nin iktitaf mahsûlü olan ve kaynakları kaybolmuş bir çok mâlûmatı bize veren pek mârûf *Kitâb al-mavâ'iẓ va 'l-i'tibâr* adlı eseri. Maḳrîzî'den sonra bu neviden coğrafî eserlerin en mârûf örneklerinden Ḫalîl al-Ẓâhirî, *Zubdat kaşf al-mamâlik*, Suyûṭî (ölm. 911 = 1505), *Ḥusn al-muḥâḍara* ve diğer eserler ile nihâyet İbn İyâs (ölm. 928 = 1522)'ın kısmen kosmografya kitabı olan *Naşḳ al-azhâr fî 'acâ'ib al-aḳṭâr*'ına tesâdüf edilmektedir.

Şimâlî Afrika ile İspanya'nın müslümanlar elinde bulunan kısmı, mevzîî tasvirler bakımından, daha az verimli olmuştur. Mamafih astronom al-Ḥasan b. 'Alî al-Marrâkuşî (ölm. 660 = 1262), bu hususta bir istisna teşkil eder. Bu zâtın *Câmi' al-mabâdî va 'l-ġâyât* adlı eserinde, kısmen bizzat kontrol ettiği, tûl ve arz cedvelleri bulunmaktadır. 621 (1224) senesinde 'Abd al-Vâḥid al-Marrâkuşî tarafından kaleme alınmış *Kitâb al-mu'cib*'in son kısmı tasvirî coğrafya nev'ine dâhildir. İbn Ḫaldûn (ölm. 801 = 1406)'un *Kitâb al-'ibar*'i de mühim coğrafî bir kaynaktır; *Muḳaddima* adlı eserinin birinci bâbında da müslümanlarda coğrafî ilimler hakkında tafsilât vardır. Buna benzer tarihî-coğrafî bir kaynak da Ḳayravânî (850 = 1446)'nin *Kitâb al-mu'nis*'idir. İslâm coğrafyasının bu bölgelerde son mârûf mümessili, Afrika'ya âit eserini italyancaya çeviren Leo Africanus'tur.

Şarkta, Irak ile Mezopotamya, geçirdiği bâdireler yüzünden, coğrafî te'lifatın devamına pek müsait bir zemin olamamıştır. Irak âlimleri ve yukarıda bahsettiğimiz 'Abd al-Laṭîf al-Bağdâdî, faâliyet sâhası olmak üzere, daha müsâit siyâsî merkezler aradılar. Mamafih Barhebraeus (ölm. 1286)'un *Mḕnâraş Ḳudşḕ* adlı eserindeki coğrafî tetkiklerini zikretmek lâzımdır. Müellif burada, islâm an'anesine uyarak, büyük mıkyasta mâlzeme derlemiştir; msl. yarım dâire şeklinde bir dünya haritasının bu eserde bulunması buna delâlet eder (krş. R. Gottheil, *Proc. Am. Or. Soc.*, mayıs, 1888).

Farsçanın edebî bir dil olarak kullanıldığı geniş mıntakalar, coğrafî te'lifat bakımından, baylı fakirdir. Balḫî mektebine âit eserlerden *Ḥudûd al-'âlam*, Nâṣir-i Ḫusrav'in *Safarnâme*'si, Aḥmed al-Ṭûsî'nin *'Acâ'ib al-maḫlûḳât*'ı ve Bakrân'ın *Cihân-nâme*'sinin farsçaya tercümelerinden yukarıda bahsetmiştik. Ḳazvînî'nin *'Acâ'ib al-buldân*'ı da farsçaya tercüme edilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz vecihle, 1300 tarihlerinde Naṣîr al-Dîn al-Ṭûsî ve Ḳuṭb al-Dîn al-Şîrâzî gibi, büyük astronomlar zuhûr etmiştir. Bunların eserlerini, daha ziyâde, müslümanlığın umumî mâhiyetteki islâm te'lifatına bağlayabiliriz. Bilhassa türk ve moğul memleketleri hakkında mühim coğrafî mâlûmat Cuvaynî (ölm. 682 = 1283)'nin *Cihân-numâ*'sında bulunmaktadır. Ḳazvînî'nin *'Acâ'ib al-maḫlûḳât* adlı eseri Cuvaynî'ye ithaf edilmiştir. Raşîd al-Dîn (ölm. 718 = 1318)'in *Câmi' al-tavârîḫ*'inde de bu memleketlere âit mâlûmat vardır. *Câmi' al-tavârîḫ*'in III. cildi coğrafyaya hasredileceği söylenmiş olduğu hâlde, bu eser belki de hiç kaleme alınmamıştır (krş. Browne, *A Lit. Hist. of Persia*, III, 72). Hakikaten coğrafî olan ve aynı zamanda, bir dereceye kadar seyahatnâme şeklinde, farsça yazılmış bulunan bir kitap da Ḥamd Allâh Mustavfî al-Ḳazvînî (ölm. 741 = 1340)'nin *Nuzhat al-ḳulûb* adlı eseridir. O devre âit bir eser de Muḥammed b. Yaḥyâ'nın 1347 tarihinde kaleme almış olduğu *Ṣavar al-aḳâlîm*'idir (krş. Salemman, *Mélanges Asiatiques*, X, 493 v.dd.). Bunu takip eden asırda 'Abd al-Razzâḳ al-Samarḳandî (ölm. 887 = 1482)'nin, Asya memleketleri hakkında bol mâlûmat veren, *Maṭla' al-sa'dayn* adında bir eseri vardır. Farsça yazılmış eserler arasında, Çin'i tasvir eden mühim ve garip seyahat hâtıraları ile dolu bir kitap da, 1516'da Selim I. namına 'Alî Akbar tarafından kaleme alınan *Ḫiṭây-nâma* (krş. P. Kahle, *AO*, XII, 91 v.dd.)'dir. Amîn Aḥmed

Rāzī 'nin 1003 (1594) 'te yazılması tamamlanmış olan *Haft iḳlīm* adlı kitabının büyük bir kısmı bibliyografyadır. İslâm dünyasının bu kısmında yetişmiş büyük astronomlar arasında, yukarıda söylediğimiz, Ulug Bey ile mesaî arkadaşı 'Alī b. Muḥammed Ḳuşçı (ölm. 879=1474) bulunmaktadır. Bu zât osmanlı türklerinde de hey'et coğrafyasının yayılmasına yardım etmiştir.

XV. asırda Avrupa âlimlerinin, denizci milletlerin keşifleri ile, hız alan coğrafî tetkikleri, kendilerini orta çağ coğrafya telâkkilerinden büyük bir sür'at ile kurtarmağa başladılar. Bu telâkkilerden ayrılmakta XII. asırdan itibâren hey'et ve coğrafî islâm eserlerinden (msl. al-Farġānī ve Battānī) yapılan tercümelerin de mühim rolü olmuştur (krş. A. C. Beazly, *The Dawn of Modern Geography*, 3 cild, London ve Oxford, 1897—1906). Bu devir ispanyol ve italyan deniz harita ve „portulane" 'larının meydana çıktığı asırdır. Avrupa 'da coğrafî görüşlerde husûle gelen inkılâp, gerek garp ve gerek şark âleminin orta çağ coğrafî eserlerinin artık hükmü kalmamış mâlzemeden ibâret olduğunu göstermiştir. İşte bunun üzerine şarkta, eski an'aneye göre, hey'et ve umumî coğrafyaya âit eserler artık yazılmamıştır.

Mamafih tam bu devirde deniz ile alâkalı islâmî coğrafya eserleri dikkate değer bâzı nümûneler vermiştir. Bu asırda deniz seyahatlerinin revaeda olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, buna hayret etmemek lâzımdır. Bununla beraber bu deniz coğrafyasına âit eserlerin kendilerine mahsus eski bir an'anesi vardı. Klâsik islâm eserlerinden ziyâde mellâhların eski seyahat hâtıralarına dayanan bu an'anenin ilk unsurları III. (IX.) asırda tüccar Sulaymān 'ın mâceralarında ve IV. (X.) asır başlarında Abū Zayd al-Sīrāfī 'nin *Silsilat al-tavārīḫ* (krş. *Relation de voyages*, nşr. Reinaud, Paris, 1846) adlı yazma eserinde bulunmaktadır. Pek eski zamanlardan beri Basra körfezi, cenûbî Arabistan ve Kızıl-Deniz kıyıları boyunca seyahat eden gemiciler arasında, gemicilik ve denizciliğe dâir, geniş ölçüde mâlûmat edinilmiş ve hattâ bu bâzan *Rahnāmac* adı altında tedvin edilmiş bulunuyordu; Abbâsîler devrinde, İbn Mācid 'e göre, üç müellif, gemiciler arasından toplanmış bilgiler ile, eserler tedvin ettiler. Bunların klâsik coğrafya eserlerinde sezilir bir iz bırakmamış olmasını, bu mâlûmâtın âlim tanınan müelliflerin eskiden beri bağlandıkları fikirlere uygun gelmemesi ile izah etmek mümkündür. Hiç olmazsa bu keyfiyet, Mas'ūdī (*Murūc*, I, 281 v.dd.) ile Muḳaddasī (s. 10 v.d.) 'nin bâzı istifâdeyi mûcip fıkralarında Hind okyanusunun şekli hakkındaki mâlûmât için doğrudur. Daha sonra kosmografya kitapları yazanlar, gemiciliğe dâir eserlere daha büyük vüs'at vermek imkânını buldular. Fakat gemiciliğe dâir bu nevî eserlerde ve deniz yollarının tasvirine âit kitaplarda bizce mâlûm olan nokta, bu sâhada da ilk müellifin *Mu'allim* İbn Mācid (bk. mad. ŞİHĀB AL-DĪN; ölm. aş. yk. 1500) olmasıdır. Hattâ bu zât, 1498 'de Afrika kıyılarından Hindistan 'a kadar Vasco de Gama 'ya rehberlik etmiştir. İbn Mācid 'in başlıca eseri *Kitāb al-favā'id* 'dir. Bu zâtın muâsırı Sulaymān al-Mahrī [b. bk.] idi; bunun da gemiciliğe dâir bir kaç eseri vardır ve bunlar arasında *al-'Umda al-mahrīya* 'sı, coğrafya bakımından, en mühimidir. Bu iki arap müellifini bize tanıtan G. Ferrand 'ın tetkikleri olmuştur.

Mısır 'da 'Alī Paşa Mubārak (ölm. 1893) 'in *al-Ḫiṭaṭ al-tavfīḳīya* 'sı vardır ki, bu eserin adı eski *al-Ḫiṭaṭ* bibliyoğrafyası ile bir münasebetin mevcudiyetini hatırlatmaktadır. İran için Muḥammed Ḥasan Ḫān I'timād al-Salṭanat (ölm. 1896) 'ın tamamlanmamış *Mir'āt al-buldān* (4 cild, taş basma, Tahran, 1294—1297 = 1878—1888) adlı eseri ile Horasan 'ın tavsifinden bahseden *Maṭla' al-şams* (3 cild, Tahran, taş basma, 1301—1303 = 1884—1886; krş. E. Browne, *A literary Hist. of Persia*, IV, 454) ve şirazlı al-Ḥace Mīrzā Ṭabīb 'in *Fārsnāme-i Nāṣirī* (Tahran, taş basması, 1313=1895; krş le Strange, *JRAS*, 1912, s. 16) 'si bunlardandır. Son zamanlarda Mas'ūd Kayhan tarafından *Cuġrāfyāy-i mufaṣṣal-i Īrān* (3 cild, Tahran, 1351 = 1933) tabedilmiştir. Şimālî Afrika 'da eski an'anenin bugün yaşadığını yukarıda zikredilen Zayyānī 'nin kitabı ile son zamanlarda 'Abd al-Raḥmān b. Zaydān tarafından kaleme alınmış olan *Itḥāf a'lām al-nās* (Rabat, 1929—1931, III) adlı Meknes 'in tarihî tasvirinden bahseden eser, bize göstermektedir.

OSMANLI TÜRKLERİNDE COĞRAFYA.

Ḳazvīnī 'nin *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* 'ı ve buna benzer ansiklopedi mâhiyetinde bir kaç eser istisnâ edilirse, osmanlı türklerine mekân bilgisi, matematik yolundan ve Samerkand mektebinin te'sîri ile, astronomi ve hey'î coğrafya şeklinde girmeğe başlamıştır.

Ḳazvīnī 'yi türkçeye çevirerek, Çelebi Sultan Mehmed 'e takdim eden Rukn al-Dīn Aḥmed vasıtası ile, belki ilk defa olarak, arzın yuvarlaklığı mefhumunun osmanlı-türk eserlerine geçtiğini görüyoruz (Bibl. Nat., Cat. manuscr.. turcs, suppl., Paris, 1339). Daha sonra Yazıcızâde Aḥmed Bīcān [b. bk.], *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* ve *Durr-i maknūn* adı ile, kosmografyayı andırır eserler yazmıştır.

Osmanlı türklerinde hey'î coğrafya esasları, Semerkand rasadhânesi müdürlüğünde ve Semerkand medresesi baş müderrisliğinde bulunan bursalı Ḳāżī-zāde Rūmī (1337—1412) lâkabı ile anılan Müsā Paşa b. Maḥmūd b. Muḥammed Ṣalāḥ al-Dīn 'in talebelerinden Fatḥ Allāh Şirvānī (ki, Murad II. zamanında Semerkand 'dan Kastamonu 'ya gelerek, Fâtih 'in ilk senelerine kadar orada yaşamış ve son zamanlara kadar medreselerde okunan Maḥmūd b. 'Omar al-Çaġmīnī (ölm. 1221) 'nin *al-Mulaḫḫaṣ fi 'l-hay'a* adlı eserine bir şerh yazmıştır) ile bilhassa Mâverâünnebr 'den İstanbul 'a gelen ve Ulug Bey zîcinin (İstanbul Umumî kütüp., nr. 4612), Ḳāżī-zāde Rūmī gibi, te'lifinde hizmeti sebk etmiş bulunan 'Alā' al-Dīn 'Alī b. Muḥammed Kuşçı (b. bk. ölm. 1474) 'nın eserleri ile başlar. Ḳāżī-zāde ile 'Alī Kuşçı 'nın torunu Mīrim Çelebî (ölm. 1525) lâkabı ile mârûf Maḥmūd b. Muḥammed de, Ulug Bey 'in zîcine farsça bir şerh yazmıştır (bk. *Dustūr al-'amal va taṣḥīḥ al-cadval*).

Diğer taraftan, Fâtih Mehmed, Batlamyus 'un klâsik coğrafyası gibi, bâzı eserleri aslından tercüme ettirmişti (G. Amyrutses tarafından, yunanca aslından arapçaya çevrilen bu eserin iki yazma nushası Ayasofya kütüp., nr. 2596 ve 2610; bu son nushada Batlamyus 'a atfedilen harita da bulunmaktadır; krş. Yusuf Kemal, *Monumenta cartographica africae et egyptii*, Leyden, V, fas. II, 1). Fâtih 'in İstanbul şehrinin bugün zâyi olmuş bir plânını yaptırmış olduğu da iddia edilmektedir (Üniversite kütüp., nr. 902/6, 496, II, 2).

Osmanlı imparatorluğunun büyümesi, hem denizden, hem karadan, bir çok devletler ve milletler ile teması ve iktisadî menfaatler ile diplomasi münasebetleri çoğalması dolayısiyle osmanlılarda da amelî ve intifaî coğrafya, deniz coğrafyacılığı şeklinde, inkişafa başlamıştır.

Bu devirde türk-osmanlı korsanları bir taraftan Atlas denizine ve diğer taraftan Hind sularına kadar uzanmışlardı. İşte bu seyahatlerin neticesi olmak üzere, iki türk amiralı, Pîrî Reis (1470?—1554) adı ile mârûf Pîrî Muḥy al-Dīn ile Seydî Alî Reis veya Kâtib-i Rûmî lâkabı ile anılan Seydî Alî b. Hüseyin (ölm. 1562), deniz coğrafyası hakkında mühim eserler meydana getirdiler.

Bunlardan Pîrî Reis, Akdeniz için, mühim bir portulan meydana getirmiştir. Onun bir taraftan portekiz ve italyan portulanlarından ve zamanının coğrafî eserlerinden istifâde ile, diğer taraftan da türk deniz ocağının an'anevî bilgilerini göz önünde bulundurarak, bunlara uzun müddet deniz seyahatlerinde ve gemicilikte edindiği derin müşâhedelerini de katarak te'lif ettiği (1. te'lif 1521 'de ve manzûm kısmın ilâvesi ile, 2. te'lif 1525 'de Kanunî Süleyman 'a takdim edilmiştir) *Kitāb-i baḥrīya*, zamanının hemen-hemen eşsiz bir deniz kılavuzu idi. Bu eserin Ayasofya kütüphânesinde bulunan nushası (nr. 2612) faksimile olarak basılmıştır (*Kitāb-i baḥrīya*, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 1935). Eserin 1. te'lifinden bir kısmı almancaya (P. Kahle, *Bahriyye, das türkische Segelhandbuch für das Mittelländischen Meer von Jahre 1520*, Berlin, Leipzig, 1933; Herzog, *Ein türkisches Werk über das Aegäische Meer aus dem Jahre 1520*, Wien) ve hulâsa olarak, 1756 senesinde fransızcaya (D. D. Cardonne, *La flambeau de la Méditerranée*, Paris, Bibl. Nat., fars. yazma, F. F. 22279) tercüme edilmiştir.

Denilebilir ki, osmanlı türklerinde haritacılık Pîrî Reis ile başlar. Filhakika Akdeniz portulanlarını çizmekte meleke sâhibi olan bu türk amirali, *Kitāb-ı baḥrīya* 'dan evvel Christoph Colomb tarafından çizilen ve 1498 senesine âit olup, kaybolmuş bulunan cihan haritasının bir kopyasını meydana getirmiş ve Selim I. 'e takdim etmiştir (1517). Bu haritanın bugün elde Pîrî Reis tarafında ayrı tarihlerde yapıldığı anlaşılan ve her ikisi de yeni dünyaya âit bulunan ancak iki parçası (bk. levha 9) bulunmaktadır (krş. Yusuf Akçura, *Pîrî Reis haritası hakkında izahnâme*, İstanbul, 1935 ve Hâmid Sâdi Selen, *Pîrî Reis 'in şimâlî Amerika haritası*, *Belleten*, II, 515; *Kitab-ı bahriye*, İstanbul, 1935, mukaddime, s. XXXV). Tunuslu Hacı Mehmed tarafından, 1559 'da, yabancı kaynaklardan alınmak suretiyle, çizilmiş ve izahatı türkçe olarak tertip edilmiş müsattah bir haritayı (Venedik 'te San Morco kütüp.) da burada zikretmek münasip olur (D'Avezac, *Note sur une Mappemonde turk de 1559*, *Acad. Inscr. Belles-Letters*, Paris, 1865; krş. Adnan-Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim*, İstanbul, 1944, s. 73). Bundan başka yine Topkapı müze kütüphânesinde türk kartografyasına âit, ceylan derisi üzerine yapılmış renkli 7 haritadan ibâret bir kolleksiyon vardır (nr. 1577/3594). Bunların bir kısmı (batı Akdeniz ve Ege denizi) türk gemicisi Alî (Macar ?) Reis 'e (1567) atfedilmektedir (krş. A. Adnan-Adıvar, *ayn. esr.*, s. 74 v.dd.).

Hind okyanusunda portekizliler ile deniz muharebelerine tutuşarak, mağlûbiyeti üzerine, karaya çıkıp, Gücerât, Sind, Horasan, Irak-ı Acem, Mâverâünehr ve İran yolu ile, 3 senede Türkiye 'ye dönen Seydî Alî Reis, hâtıralarını *Mir'āt al-mamālik* (nşr. İkdam, İstanbul, 1313 = 1897) 'inde anlatmaktadır. Eser

الجغميني صفة نسبية لصاحب الملخص
في الهيئة غلبت على اسم هذا التأليف كصدر الشريعة
ونحوه فصار لا يعرف الا به وسيأتي في
حرف الميم وانما اوردته هنا تنبيها على تلك
الغلبة

علم جغرافيا وهو كلمة يونانية بمعنى
صورة الارض وهو علم يتعرف منه صور
احوال الاقاليم السبعة الواقعة في الربع
المسكون من كرة الارض وعروض البلدان
الواقعة فيها واطوالها وعدد مدنها و
جبالها وبراريها وبحارها وانهارها الى غير
ذلك من احوال الربع وغيره قال الشيخ
داود في تذكرته جغرافيا علم باحوال الارض
من حيث تقسيمها الى الاقاليم والجبال والانهار
وما يختلف حال السكان باختلافه انتهى وهو
الصواب لشموله على غير السبعة وجغرافيا علم
لم ينقل له في العربية لفظ مخصوص واول
من صنف فيه بطلميوس القلوذي فانه صنف
كتابه المعروف بجغرافيا ايضا بعدما صنف

ويقال جغرافيا [illegible] الواو على الاصل صح

كذا في مفتاح السعادة صح

1. Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn*.
(Topkapı-Sarayı müzesi, Revân-Köşkü, nr. 2059; müellif hattı)

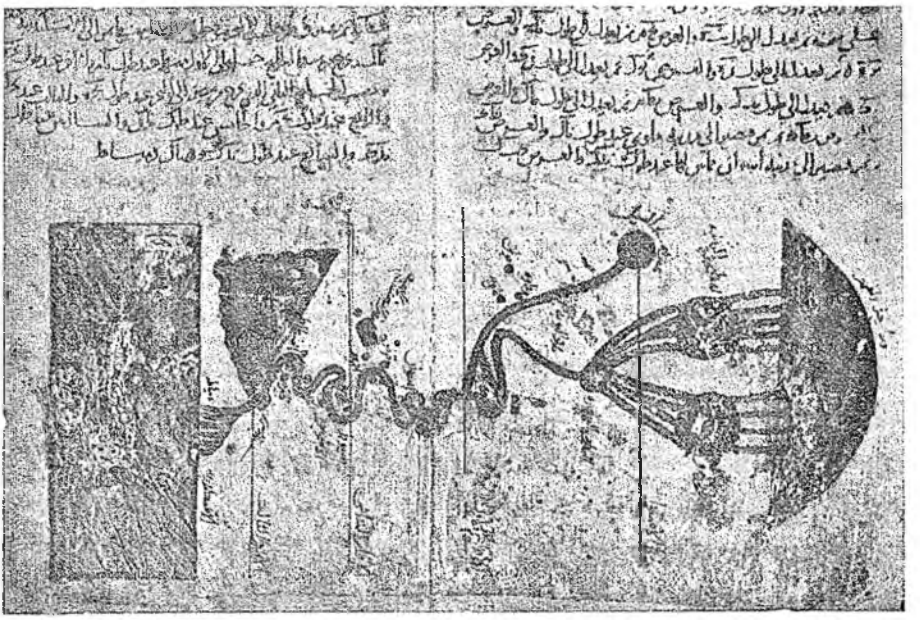

2. ḪᵛĀRİZMİ. Nil nehri haritası.
(Bibl. de l'Univ et Rég. Strasbourg. Cod 4247; tarih 428=1037)

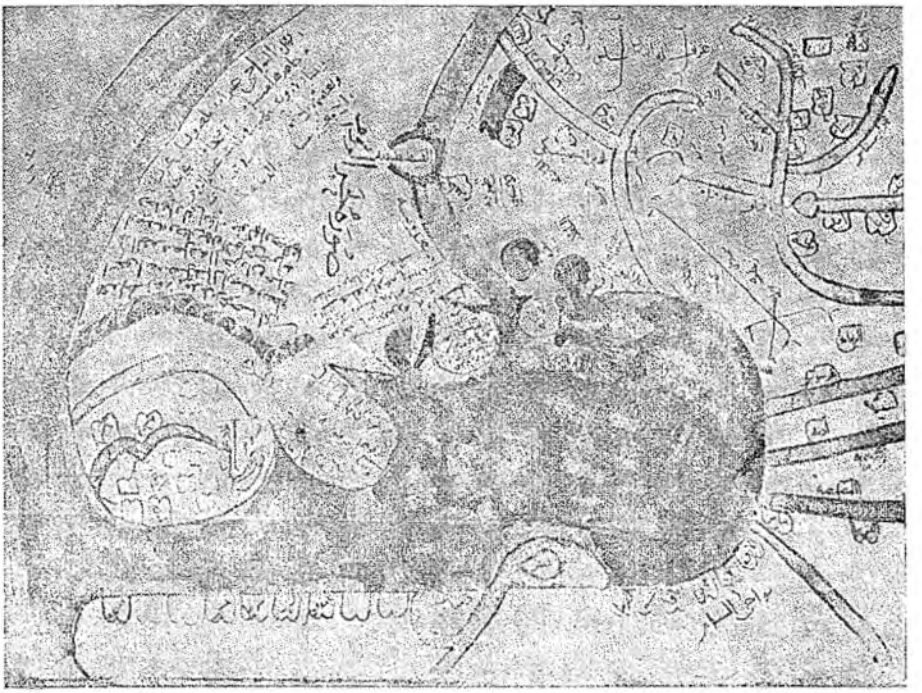

3. İBN ḤAVKAL. Ak-Deniz (Bahr al-Rūm) haritası.
(Topkapı-Sarayı ,Ahmed III. kütüp. nr. 3346; tarih 479=1086)

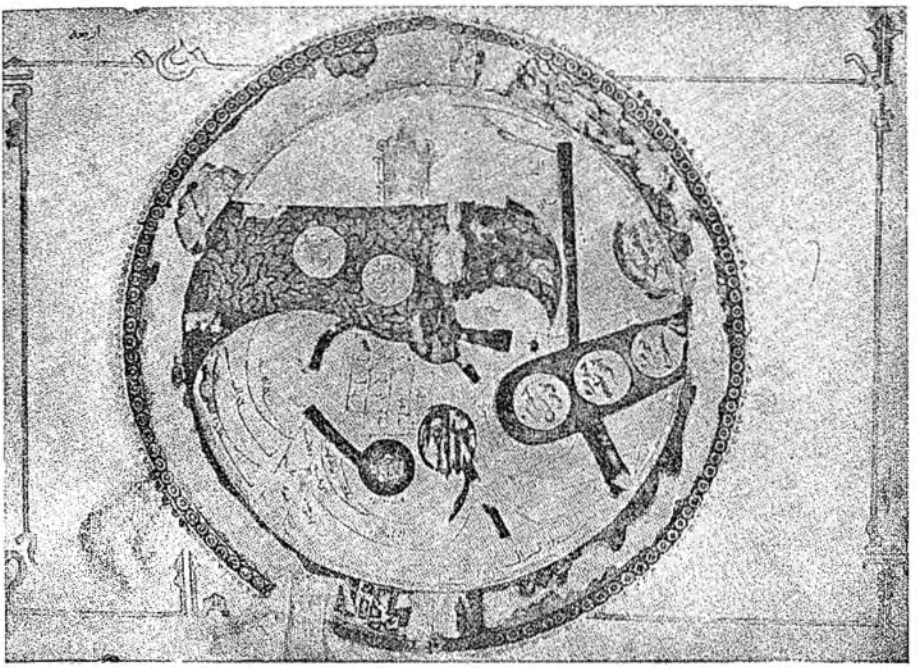

4. İŞTAHKI. Cihan haritası.
(Leyden kütüp. Legatum Warnerianum. nr 1702; tarih 589=1193)

5. BIRUNI. Denizler haritası.
(Berlin. Devlet kütüp. nr. 5666=Landberg 63; tarih 635=1238)

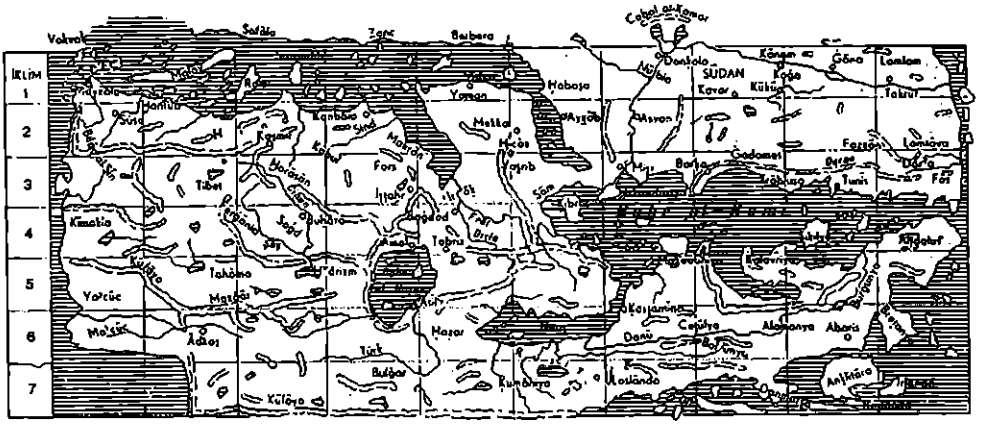

6. İDRİSİ. Cihan haritası, 1154
(The Encycl. Brit., XVII, 640)

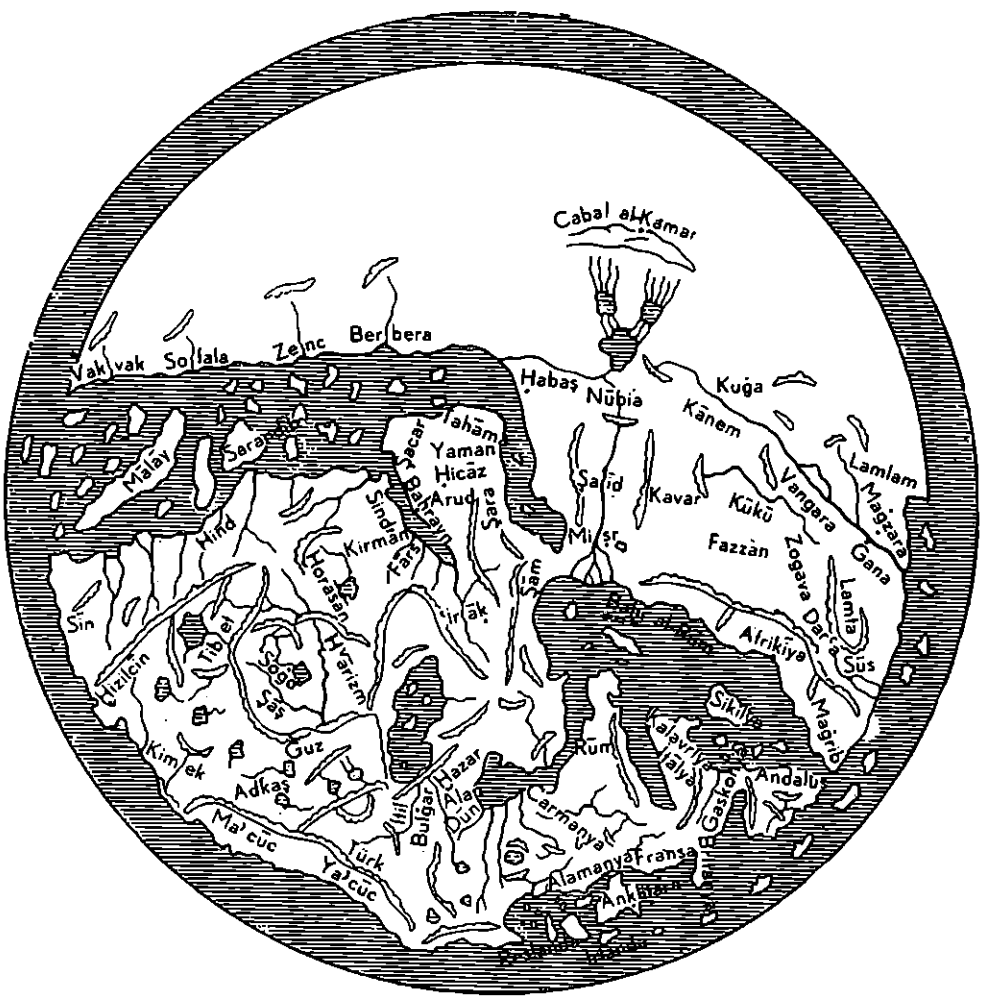

7. İDRİSİ. Dâirevî cihan haritası. 1154
(The Encycl. Brit., XVII, 640)

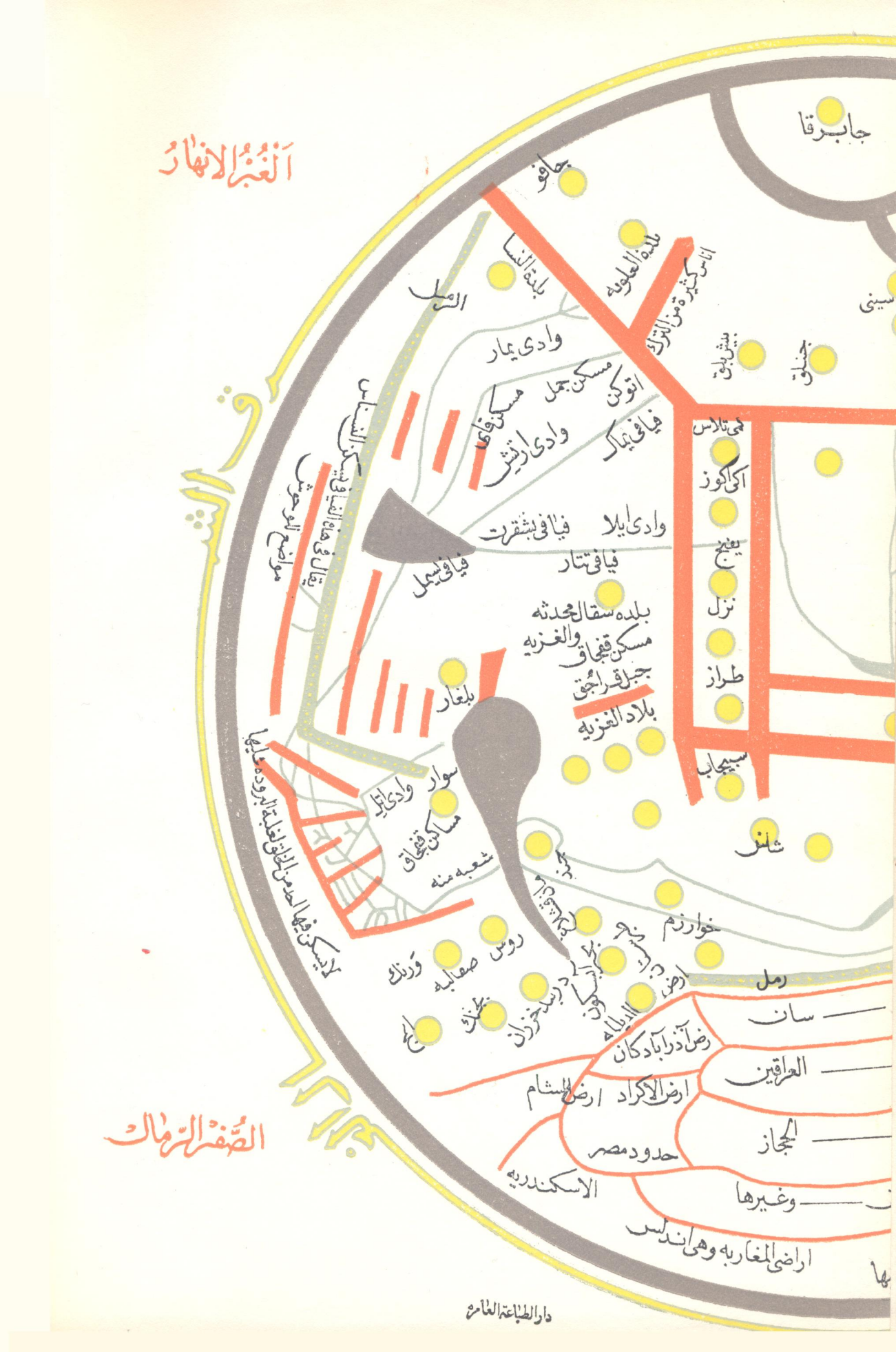
الغبر الانهار
الصفر الرمال
جابرقا
جافو
بلدة النسا
بلدة العلويه
الناس كثيرة من الترك
الرمل
وادى يمار
مسكن جمل
مسكن فاس
وادى ارتش
اتوكن
فيافى تاكر
بيش بيش
جنبق
سينى
فيافى تلاس
اكى اكوز
يغنج
نزل
طراز
سيجاب
شلنز
وادى ايلا
فيافى بشقرت
فيافى تتار
فيافى يسمل
بلده سقال محدثه
مسكن قبجاق والغزيه
جبل قراجوق
بلاد الغزيه
بلغار
مواضع الوحوش
يقال فى هاء الفيافى بيت الناس
سوار
وادى ايتل
مساكن قبجاق
شعبه منه
لا يسكن فيها احد من الخلق لغلبة البرودة عليها
خوارزم
رمل
ساف
العراقين
الحجاز
وغيرها
اراضى المغاربه وهى اندلس
ارض آذربادكان
ارض الاكراد
ارض الشام
حدود مصر
الاسكندريه
دار الطباعة العامرة

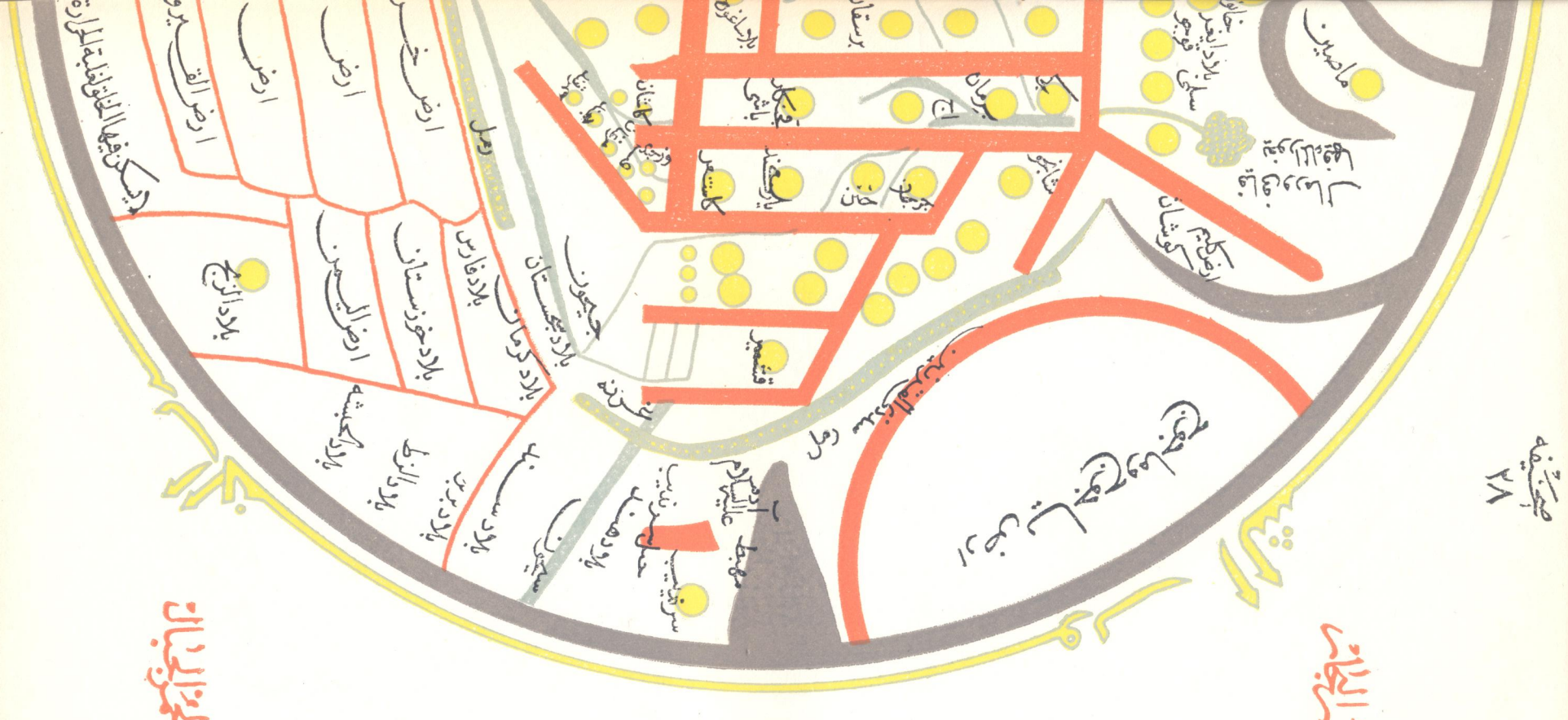

8. MAḤMŪD KĀŞĠARĪ. Dairevî cihan haritası.

(*Dīvān luġāt al-turk*, İstanbul, Millet kütüp, Emirî kısmı)

Renkler: yeşil – deniz, kurşunî – nehir, kırmızı – dağ, sarı – kumlukları gösterir.

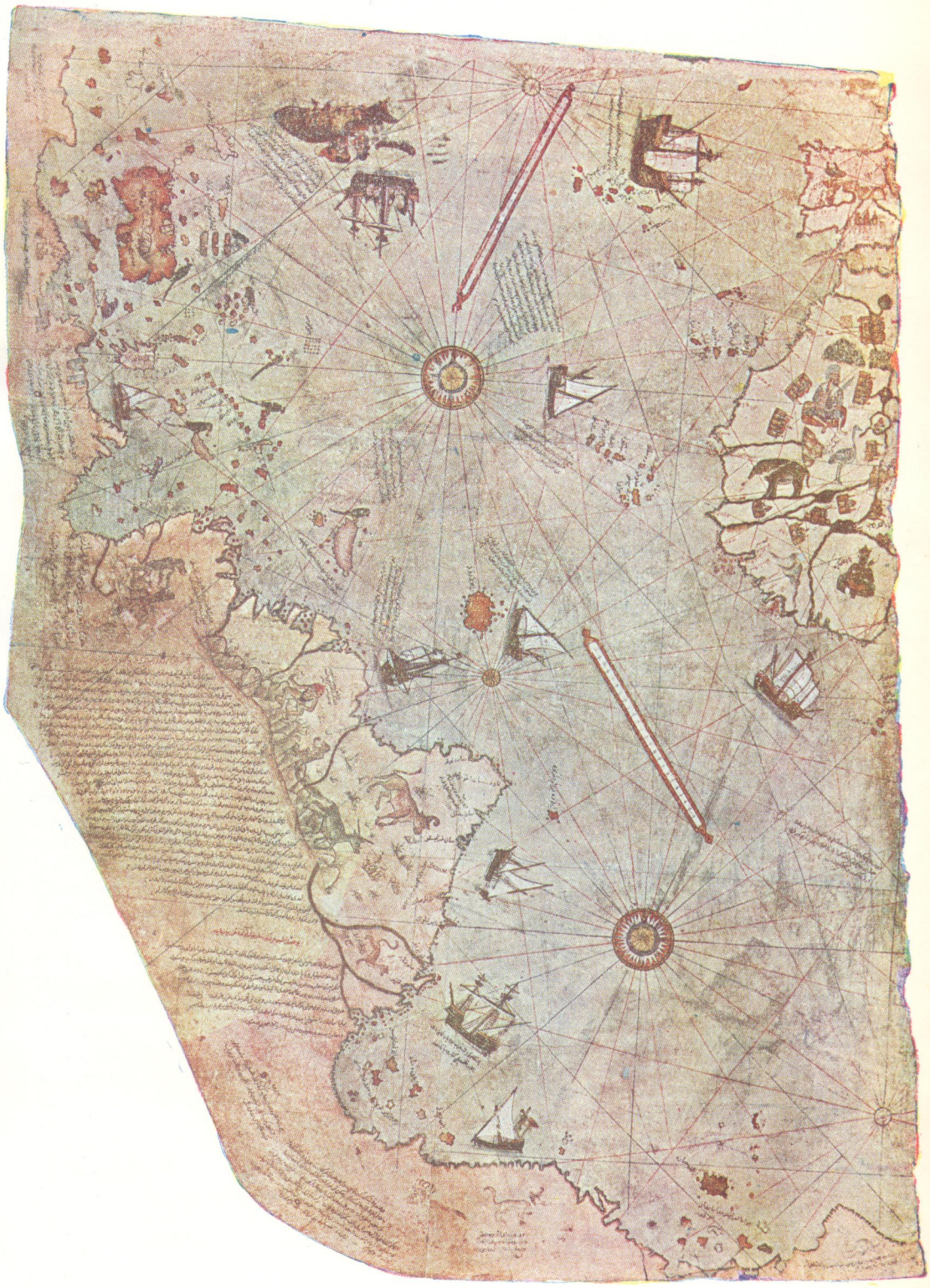

9. PİRİ REİS. Atlantik sahilleri haritası.
Chr. Colomb'un 1489 tarihli haritasına göre, Piri Reis tarafından yapılmıştır. (1513)
(Topkapı-Sarayı. Yeni kütüp,, nr, 1633)

almanca, fransızca ve ingilizceye tercüme edilmiştir. Fakat Seydî Ali Reis'in astronomiye ve deniz coğrafyasına âit en mühim eseri, hiç şüphesiz, 1554 senesinde derleme şeklinde te'lif ettiği *Muḥîṭ* daha doğrusu *Kitāb al-muḥīṭ fī 'ilm al-aflāk wa 'l-abḥār* (Topkapı, Revân-Köşkü kütüp., nr. 34942) adlı eserdir. Müellif bu eseri, *Ḳilādat al-ṣumūs, Minhāc, Tuḥfat al-fuḥūl, Favā'id* ve *Ḥāvîya* gibi eserleri tetkik neticesinde elde ettiğini ve gemi reislerinin, kılavuz almadan, Hind denizlerinde gemilerini yürütmeğe muvaffak kılacak bir kitap te'lif etmek istediğini mukaddimesinde yazmaktadır. Müellif bu eserinde Amerika'nın keşfi hakkında da bir kaç satırlık mâlûmat vermeği de unutmamıştır. Tam mânası ile bir Portulan mâhiyetinde olan bu eserin mühim fasılları ingilizce (J. von Hammer-Purgstall, *Extract from the Mohit, J. and Procced. of the As. Soe. of Bengal*, 1834—1838, III, V, VI ve VII), italyanca (Luigi Bonelli, eserin topografik kısımları, bâb IV, IV ve VII; *Rendiconti della reole academia dei Lincei*, Roma, 1894?) ve almancaya (W. Tomascheck, *Die topographischen Capitel des indischen Seespiegels, Mohit*, Wien, 1897) tercüme edilmiştir.

Yine bu inkişaf asrında (XVI. asır), deniz coğrafyası ile birlikte, uzak memleketler hakkında tafsilâtlı mâlûmat ihtivâ eden bir çok coğrafî müdevvenat meydana getirilmiştir. Yukarıda zikredilen ve 'Alî Akbar tarafından farsça yazılarak, Selim I.'e takdim edilmiş olan *Ḫiṭāy-nāme* ile Kanunî Süleyman'a takdim edilen ve Çin'den Fas'a kadar mühim islâm şehirlerinin İstanbul'dan uzaklıklarını gösteren *I'lām al-'ibād fī a'lām al-bilād* adlı eseri bunlardandır. Yine bu zümreden olmak üzere, Ali Sipâhî (ölm. 1588)'nin *Ḳanūn al-Mas'ūdî, Kitāb al-aṭvāl wa 'l-urūż* ve *Marāṣid al-iṭṭilā'* v.s.'den derlenerek (evvelâ arapça yazılıp, sonra türkçeye tercüme edilmiştir), Sokullu Mehmed Paşa'ya takdim ettiği *Avżaḥ al-masālik ilā ma'rifat al-mamālik* (Topkapı, Revân köşkü kütüp., nr. 1642)'i, nihâyet pek mütevazi bir şekilde, İbn Ḫurdāẕbeh, Yāḳūt Ḥamavî, Ḳazvînî, İbn al-Vardi, İbn al-Cavzî ve Abu 'l-Fidā' gibi müelliflerin eserlerinden toplandığı müellif tarafından söylenen bir eser de Muḥammed b. 'Omar Bāyazîd b. 'Āşiḳ (1555?—1600?)'ın *Manāẓir al-'avālim*'idir (Topkapı, Revân köşkü kütüp., nr. 1667). Yine bu devirde, 1583 senesinde, bâzılarına göre frenkçeden nakledilip, Murad III.'a takdim olunmuş ve sonradan isimsiz olarak, İbrahim Müteferrika tarafından, XVIII. asırda resimli bir şekilde basılmış ve büyük bir ihtimâl ile Muḥammed b. Amir al-Ḥasan al-Su'ūdî tarafından kaleme alınmış olan *Tarih-i Hind-i garbî*'nin zikri lâzımdır (krş. İ. Hakkı Akyol, *Tanzimat*, İstanbul, 1940, I, 518 v.d.). Bu eser, Feon Baptiste Fienne tarafından, 1732'de fransızcaya tercüme edilmiştir (bk. Paris, Bibl. Nat., Cat. des manuser. tures, suppl., nr. 901).

Coğrafya ilmi bakımından, Kâtib Çelebi asrı diyebileceğimiz XVII. asrın ilk yarısında mekân bilgisine âit eserlerde Avrupa'nın modern ilminin osmanlı türklerinde de te'siri görülmeğe başlamıştı. Bunda hiç şüphesiz Kâtib Çelebi (1608—1656) veya Hacı Halife lâkabı ile mârûf Mustafa b. Abdullah'ın büyük bir hissesi vardır. Pek çok yazmış ve her şeyden bahsetmiş olan Kâtib Çelebi, coğrafya ve kosmografyaya âit, 1648'de te'lifine başladığı *Cihannümâ*'sının bütün arzdan ve kıt'alardan bahseden umumî coğrafya olacağını eserin mukaddimesinde söylemiş ise de, bu eser, bir medhâl ile, Asya kıt'asında o zamanki Osmanlı imparatorluğunun şark hudutlarına (şimâlde Erzurum vilâyetine ve cenupta Irak — Mezopotamya'ya) kadar, her beş kıt'ada (Avrupa, Asya, Afrika, Amerika. Macellanica=Avusturalya ve cenup kutbu karaları) bulunan memleketleri ihtivâ etmekte olup, eksik kalmıştır (10 rebiüllevvel 1145 senesinde basılmış *Cihannümâ*'da, „tezyîl-î tâbî" kaydı ile, İbrahim Müteferrika tarafından orijinal metin içine, o zamana göre, bir takım ilâve mâlûmat sıkıştırılmış olduğu gibi, Anadolu coğrafyasına âit kısımlar da, Abū Bakr Dimaşḳî'nin eserinden aynen alınmıştır). Kâtib Çelebi tarafından iki şekilde kaleme alınan *Cihannümâ*'nın birinci şeklini ihtivâ eden nusha, ortada mevcut değildir. (Eserleri hakkında mâlûmat için bk. mad. KÂTİB ÇELEBİ). *Cihannümâ* kısmen veya tam olarak, yahut hulâsa şeklinde, bir çok yabancı dillere tercüme edilmiştir (lâtin. trc. O. Henfels-Geschwind, Val. Hussard ve D. Sturmer, *Liber mundum ostendensis*, 5 cild ve hulâsa olarak, Matthaus Norberg, Kat. Flügel, II, 434; Anadolu'ya âit kısımların frans. trc. Armain, *Description de l'Asie Mineure, extraite de la géographie turque de Hadji Khalfa, surnommé Katib Tchélébi;* bâzı parçaların alm. trc. için bk. J. v. Hammer, *Über die geographie der asiatischen Türkei; Jahrbücher des Litt.*, Wien, 1831, XIII ve XIV).

Kâtib Çelebi'nin *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār* adlı eserinde Adriyatik denizi ve diğer Avrupa sâhilleri hakkında kısa coğrafî mâlûmat vardır. Yine XVII. asırda yaşamış olan, Evliya Çelebî (1611—1678) lâkabı ile mârûf, Hâfız Mehmet Zillî b. Derviş, *Seyahatnâme* veya *Tarih-i seyyâh* adı ile anılan 10 cildlik büyük bir seyahatnâme (I—VI, İkdam mat.,

İstanbul, 1314=1898; VII—VIII, 1928; IX, 1935; X, 1944) bırakmıştır. Okumaktan ziyâde gördüklerini ve duyduklarını yazmağa ve yazarken de mübalâga etmeğe mütemâyil bulunan Evliya Çelebî'nin eseri, şehir ve memleketlerin tarihî coğrafya, topografya ve etnografyası bakımından, mühim sayılabilir. Yine bu asrın ikinci yarısında, coğrafyada Avrupa'nın te'sirini Abū Bakr b. Bahrām (al-Dimaşḳī; ölm. 1691)'ın lâtince *Atlas major*'un tercümesinde görüyoruz (tamaml. 1635). Daha ziyâde derleme suretiyle tercüme edilmiş olan *Nuṣrat al-islām va 'l-surūr fī taḥrīr aṭlas-i mayūr* (Topkapı Bagdad köşkü kütüp., nr. 1634/34934, 9 cild)'dur ki, bundan başka *Coğrafya-i kebīr* (*Umumî coğrafya*) ve *Tercüme-i atlas-ı mayur* adları ile anılır. Türkiye ve Arabistan coğrafyası, şark me'hazlarına göre yazılarak, bu tercüme esere ilâve edilmiştir. Bunun bir kısmı, İbrahim Müteferrika tarafından basılan *Cihannümâ*'ya konmuştur. Türkiye'de, ilk defa olarak, Copernic sisteminden bu eserde bahsedilmiştir. Eflâk, Boğdan ve Kırım coğrafyasına dâir bir yazma parçası da vardır ki, *Cihannümâ*'yı tamamlamak üzere, yazıldığı anlaşılmaktadır (bk. Flügel, *Kat.*, nr. 1285).

XVII. asırda, Bayezid b. Âşık gibi, sırf şarkın te'siri altında veya Kâtib Çelebî ve Abū Bakr b. Bahrām gibi, az-çok garp kaynaklarından istifâde etmek suretiyle ve nihâyet Evliya Çelebî gibi, bir az mubalâgalı ve efsânevî olmakla beraber, memleket ve cemiyetlerin müşahhas tasvirlerini yapmak suretiyle, hemen tamamen müstakil bir tarzda kitaplar yazan müellifler, umumî ve mevzîî coğrafya hakkında değerli eserler vücuda getirerek, bu ilme karşı oldukça büyük bir alâka uyandırmışlardır. Damad İbrahim Paşa devrinde, garp eserlerinin tercümesine ehemmiyet verildi. Zamanın hem ilmi, hem de harita tekniği bakımından, mahlâs edindiği „al-Coğrafi" lâkabına hak kazanmış olan İbrahim Müteferrika, evvelâ „tezyîl-i tâbî" dediği, ilâveleri ve mevzîî coğrafya kısmının mütemmimi olmak üzere, Abū Bekr Bahrām'ın Anadolu ve Arabistan coğrafyasını katarak, Kâtib Çelebî'nin *Cihannümâ*'sını basmıştır (10 rebiülevvel, 1145). Tâbi, eserin başına hendeseye âit basit bâzı mâlûmat sıkıştırdıktan sonra, kâinat sistemine âit muhtelif nazariyeleri anlatırken, Copernic nazariyesi hakkında oldukça ihtiyatlı bir lisan kullanmış ve zamanının müsbet ilimlerine âit bir çok nazarî bilgiler vermeği de unutmamıştır. Hakikaten metin arasına sıkıştırılan bu ilâveler ile, *Cihannümâ*, Kâtib Çelebî tarafından kaleme alındığı zamana nisbetle haylı yenileşmiştir. Basılmış *Cihannümâ*'da ilâve haritalar ve şekiller de vardır. Bundan başka İbrahim Müteferrika, bize hey'et coğrafyası ve kosmografyaya âit bir yazma eser de bırakmıştır.

XVIII. asırda da Kâtib Çelebî eserlerinin ve *Atlas major* tercümesinin yer bilgisi hakkında uyandırdığı alâka devam etmiş ve bunlardan hulâsa olarak, bir takım eserler yazılmıştır. *Cihannümâ*'dan mülhem olarak, eski usûl üzere, kaleme alınmış bir eser de Erzurumlu (Hasankaleli) Şeyh İbrahim Hakkı [b. bk.]'nın 1170 (1756)'te telif ettiği *Mârifetnâme*'dir. Ansiklopedi mâhiyetinde olan bu eserde coğrafya mâlûmatı *Cihannümâ*'dan hemen-hemen aynen alınmıştır. Elhac Mehmed Edib imzasını taşıyan ve bir güzergâh coğrafyası olan *Manāsik al-ḥāc* adlı bir eser vardır ki, bunun bir kısmı fransızcaya (M. Bianchi, *Itinéraire de Constantinople à la Mecque*, *Publ. Soc. Géogr.*, Paris, 1825, II) tercüme edilmiştir. Buna mukabil, avrupalılaşma hareketlerinin belirmeğe başladığı bu asırda, bâzı garp kaynaklarından çevrilmiş coğrafya eserlerine de tesâdüf edilmektedir. Hollandalı Bernhart Varenius'un fizikî coğrafya (*Geographie generalis in que affectionnes generales telluris explicantur*) kitabı, 1165 senesinde, Köprülü Hâfız Ahmed Paşa'nın teşviki ile, o zaman Belgrad'da ikinci tercüman bulunan 'Oşmān b. 'Abd al-Mannān tarafından, almancadan türkçeye tercüme edilmiştir (*Coğrafya*, Köprülü kütüp., nr. 175). Petros Baronian tarafından Jacques Robb'un *La méthode pour apprendre facilement la géographie* (Paris, 1733) adlı fizikî coğrafyadan bâhis eseri *Risāle-i coğrāfya* veya *Fennümāy-i cām-i cem ez fenn-i cugrafya* adı ile tercüme edilmiştir.

Garbın te'sirini gösterir başka neviden diğer vesikalar da, Bâbıâlinin, XVII. asrın 2. yarısından itibâren XIX. asrın başlarına kadar, muhtelif vesileler ile Avrupa'nın hükûmet merkezlerine gönderdiği sefâret heyetlerine âit sefaretnâmelerdir (bunların bir kısmı için bk. Fr. Taeschner, *ZDMG*, 1923, s. 75 ve *Tarih vesikaları* mecm.).

XIX. asrın başlarında, Londra sefâreti kâtipliğinde iken, derleme ve toplama suretiyle, fransızca olarak, Mahmud Raif Efendi tarafından kaleme alınmış olan bir coğrafya kitabı, Viyana maslahatgüzarı Yakovaki Efendi tarafından, türkçeye çevrilmiş ve *'Icālat al-cuğrafya* adı ile tab'edilerek (Üsküdar, 1804), sonuna, bir sene evvel basılmış *Cedīd atlas* tercümesi raptedilmiştir. Eserin kosmografyaya âit kısmı, XVI. asırda, Batlamyus sistemine göre, yazılmış eski bir kaynaktan alınmıştır. Bundan başka atlastaki harita'ara bir çok mevki isimleri

yanlış olarak geçmiş olduğu gibi, haritalar da pek eski atlaslardan alınmıştır.

Tanzimat devrinde tercüme ve te'lif suretiyle intişar eden coğrafya eserlerinden hey'et coğrafyasına âit bâzı eserler istisna edilecek olursa, hemen hepsi garp kaynaklarından alınmıştır. Bir taraftan yüksek tahsil teknik mekteplerinin (mühendishâneler) açılması, diğer taraftan Mahmud II. devrinde ilk tahsil mecburiyetinin tatbik edilmeğe başlanması ve daha sonra orta tahsilin inkişafı üzerine, bu eserler daha ziyâde mektep kitapları şeklini almıştır. Coğrafî ıstılâhların târiflerine ve isim coğrafyasına dayanan ekseriyâ taş basması ve beş kıt'a haritaları ile ilk tahsil için hazırlanmış, *Muhtasar*, *Mülahhas* ve *Mebâdî-i coğrafya* gibi, adlar ile basit coğrafya kitapları ile yüksek asker mekteplerinde okutulan eserler bunlardandır (msl. Muḥammed al-Anvarî, *Coğrafya*, taşbasma, İstanbul, 1856). XIX. asrın 2. yarısında fransız liseleri için hazırlanmış coğrafya serilerinden çevrilmiş eserler meydana çıkmağa başlamıştır (Sâmî Paşa-zâde Abdülhalîm, *Beyân-i nakş-i cihan*, İstanbul, 1871, 610 s.). Bütün devletleri ihtivâ eden ve Beyrut külliyesi hocalarından Cornelius van Dyck'in arapça *Kitâb al-mir'āt al-vaz'iya fi 'l-kurat al-arżiya*'sinden Şirvanlı Ahmed Hamdî tarafından çevrilmiş ve içine indî bir çok mâlûmat sıkıştırılmış bulunan *Nuzhat al-buldān li tanşiṭ al-iḫvān* (İstanbul, 1875, s. 664) yine bu ayarda bir eserdir. Bu eserlerde Türkiye coğrafyasına âit mâlûmat pek azdır. Bidâyette bu mâlûmat eski türk coğrafya eserlerinden (*Cihannümâ*) ve gittikçe sayısı artan vilâyet sâlnâmelerinden alınıyordu. Daha sonra bu husus için, Ami Boue, A. Viquesnel, P. Tchiebatcheff, Ch. Texier ve Cuinet gibi, yabancıların eserlerinden istifâde edilmiştir. Binbaşı Ahmed Cevad (Paşa)'ın *Ma'lūmāt al-kāfiya fi mamālik al-'Oṣmāniya* (İstanbul, 1872, 142 s.) adlı eseri ile binbaşı Hüseyin Bey'in *Mamâlik-i osmaniya ziraat coğrafyası* (İstanbul, 1887, 175 s.) ve Mehmed Hikmet Bey'in *Coğrafya-i umrânî* (İstanbul, 1896)'si bu nevî eserlerdendir. Bu devirde fizikî coğrafyaya âit kısımlar daha ziyâde ingilizce eserlerden toplanmış veya çevrilmiştir. Ömer Suphî Bey'in *Coğrafya-i hikemî* (İstanbul, 1883, 181 s.) adı ile J. Geikie'den ve amerikan mektep kitabından tercüme edilen *Coğrafya-i tabiî ilmine esas-i muhtasar* (İstanbul, 1884) vardır. Atlaslar arasında. Hâfız Şeref'in hazırladığı *Yeni atlas* (Paris, 1868, 21 harita, 1 levha) ile Matbaa-i Âmirede basılan *Yeni coğrafya atlası* (nşr. Hasan Ferid, 40 harita, 1891) başlıcalarıdır. Bu asırda meydana getirilen başlıca coğrafya lûgatlerine gelince, Ahmed Rifat Efendi'nin şark ve garp kaynaklarından alınmış *Lûgât-i tarihiye ve coğrafiya* (İstanbul, 1882, 7 cild, 2129 s.)'si ile, Şemseddin Sâmî Bey'in pek kıymetli bir eser olan *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1889—1899, 6 cild, 4830 s.)'ı vardır. Nihâyet sırf osmanlı devleti içindeki coğrafî mevkiler hakkında mâlûmat veren, kol-ağası Ali Cevad tarafından te'lif edilmiş, *Memâlik-i osmaniyenin musavver tarih ve coğrafya lûgati*'ni zikredebiliriz.

Bibliyografya: Nadîm, *Kitāb al-fihrist*; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*; İbn al-Ḳıfṭī, *Tārīḫ al-ḥukamā'*; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* ve Yāḳūt, *İrşād al-arîb*.

Coğrafya eserleri tarihi için bk. C. Brockelmann, R. Nicholson, Cl. Huart ve H. A. R. Gibb'in arap edebiyatına dâir umumî eserleri. Asıl mevzua âit hususî tetkikler için bk. F. Wüstenfeld, *Die Literatur der Erdbeschreibung bei den Arabern* (*Zeitsch. f. vergl. Erd.*, Magdeburg, 1842, I); L. A. Sédillot, *Mémoire sur les systèmes géographiques des Grecs et des Arabes* (Paris, 1842); M. Reinaud, *Introduction générale à la Géographie des orientaux* (*Géographie d'Aboulféda*, I, Paris, 1848); J. Lelewel, *Géographie du Moyen-âge* (Bruxelles, 1850—1857), 4 cild; A. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients* (*Abh. KM*, III/3, Leipzig, 1864); M. J. de Goeje, *Eenige mededeelingen over de Arabische geographen* (*Tijdschr. Aardr. Gen.*, 1874, I, 190—199); P. Schwarz, *Die ältere geogrophische Literatur der Araber* (*Hettner's geogr. Zeitsch.*, 1897, III); A. Mez, *Die Renaissance des Islâms* (Heidelberg, 1922), s. 264 v. dd.; F. Taeschner, *Die geographische Literatur der Osmanen* (*ZDMG*, 1923, s. 31 v. dd.); A. Adnan-Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim* (İstanbul, 1943); İ. Hakkı Akyol, *Tanzimat devrinde bizde coğrafya ve jeoloji* (*Tanzimat*, İstanbul, 1940); ayn. mll., *Son yarım asırda Türkiye'de coğrafya* (*Türk coğrafya dergisi*, I, II, III—IV; Ankara, 1943); G. Sarton, *Introduction to the History of Sciences* (*Carnegie Institute of Washington*, Baltimore, 1927—1931, 2 cild); G. Ferrand, *Introduction à l'Astronomie nautique arabe* (Paris, 1928); W. Barthold, *Ḥudūd al-'ālam* mukaddime (Leningrad, 1930); J. H. Kramers, *Geography and Commerce* (*The Legacy of Islam*, Oxford, 1931); V. Minorsky, *Études historiques et géographiques sur la Perse* (*AO*, 1932, X, 290 v. dd.); G. Ferrand, *Géographie et cartographie musulmanes* (*Archeion*, 1932, XIV, 445 v. dd.); Ahmed Zeki Velidi, *Der Islam und die geographische*

Wissenschaft (*Geogr. Zeitschr.*, 1934, s. 361 v. dd.); *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* (nşr. M. J. de Goeje); *Bibliothèque des géographes arabes* (nrş. G. Ferrand) ile H. v. Mžik, *Bibliothek arabischer Historiker und Geographen.* —Muhtelif metin külliyatı: M. *und* J. de Goeje, *Selections from Arabic geographical Literature* (Leyden); G. Ferrand, *Relations de voyages et textes géographiques arabes, persans et turcs relatifs à l'Extrême-Orient du VIIIème au XVIIIème siècles*, 2 cild (Paris, 1914); Youssouf Kamal, *Monumenta Geographica Africae et Aegypti* (Leyden, 1928 v. dd.), III.— Haritalar için bk. A. Miller, *Mappae Arabicae. Arabische Welt- u. Länderkarten des 9.—13. Jahrhunderts* (Stuttgart, 1926—1930), I—V (bu neşriyatta A. Miller haritaların yanlarında bulunan metinleri nazar-ı itibaraalmamıştır, zâten bu haritalarda bir çok yanlışlıklar vardır. Şark haritalarının en faydalı mecmuası tabiî buutları ile, yukarıda söylenildiği gibi, Youssouf Kamal tarafından, kopye şeklinde, *Monumenta Géographica Africae et Aegypti* adı ile basılan harita mecmuasıdır).

İslâm eserlerinde bulunan coğrafî mûtalar bir çok kitap ve tetkiklerde yer almıştır; bir çok müellifelerin yaptıkları, coğrafî tetkikler arasında Asya'nın büyük bir kısmı için bk. C. Ritter, *Erdkunde* (1848); A. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten* (1864); W. Tomaschek, *S B Ak. Wien* (1877 ve 1883) ile G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905). — İran coğrafyası için bk. C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse* (Paris, 1861); P. Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen* (Leipzig, 1896—1934), I—VIII; W. Barthold, *Istoriko-geograficeskiy obzor Irana* (Petersburg, 1903); J. Marquardt, *Ērānšahr* (*Abh. G W Göti.*, 1901); ayn. mll., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903). — Orta Asya için bk. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* (*GMNS*, London, 1927, fasıl I). — Şimâl memleketleri için bk. G. Jacob, *Studien in arabischen Geographen* (Berlin, 1892), I—IV. — Mısır için bk. E. Reitemeier, *Beschreibung Ägyptens im Mittelalter* (Leipzig, 1903); J. Maspero ve G. Wiet, *Matériaux pour servir à la géographie de l'Egypte* (*MIFAO*, XXXVI). — Afrika için bk. Ch. de la Roncière, *La découverte de l'Afrique au Moyen-âge* (Kahire 1925—1927), 3 cild; J. Marquardt, *Die Benin-Sammlung des Reichsmuseums für Völkerkunde in Leiden* (medhâl, Leyden, 1913). — İspanya için krş. mad. ANDALUS, bibliyografya ve E. Lévy-Provençal, *L'Espagne musulmane au Xème siècle* (Paris, 1932). — Sicilya için bk. *Bibliotheca Sicula.* (nşr. Amari). (J. H. KRAMERS.)

[Bu makale İbrahim Hakkı Akyol tarafından tevsî edilmiştir].

COİL. [Bk. ALİGAR.]

COKYAKARTA. COKJÂKARTÂ, Cokya yahut Yogyakarta (resmî Hollanda imlâsı ile: Jogjâkartâ). Cava adasının orta kısmında bulunan bir sultanlığın ve aynı zamanda burada te'sis edilmiş Hollanda idaresinin merkezinin ismidir. Şehrin nüfusu 1930'da 136.649 (1905'te 79.567) idi. Sultanlık, 1905'te 56,5 mil² arâzi üzerinde, 1.110.814 müslüman cavalı, 5.366 çinli, 2.342 avrupalı ve 97 arap nüfusa sâhip bulunuyordu. Cokyakarta eski ve mühim Mataram Cava devletinin bakayasından birini teşkil eder. 1755'te bu devlet Cokyakarta ve Surâkartâ sultanlıklarına ayrılmıştı.

Hollanda hükûmeti ile akdedilmiş anlaşmalar mûcibince, sultanın siyâsî nufuz ve kuvveti hollandalıların eline geçmiştir. 1831'de yüksek bir mahkeme ihdas edilerek, reisliği Hollanda hükûmetinin buradaki umumî vâlisine ve âzalıkları da hükûmet nâibine ve diğer bâzı cavalı yüksek memurlara tevdi edildi. Bu mahkemeye *surambi* (şer'iye mahkemesi) ve *pradâtâ* gibi, o zamana kadar çok mühim olan eski yerli mahkemelerin salâhiyet ve vazifeleri verildi. Avrupalılar için aynı sene, Hollanda umumî vâlisinin reisliği altında, avrupalı âzadan müteşekkil bir mahkeme ihdas edildi.

Cokyakarta'da tipik cavalılar ile onların kendilerine has ictimâî yaşayışlarına tesâdüf edilir: bir cihetten yüksek bir inkişaf derecesine varmış olup, kendileriain soy itibariyle mensup oldukları, fakat idare memûrları sınıfını teşkil etmeleri dolayısiyle, hâlâ bugün de tâbi bulundukları hükümdar âilesi etrafında toplanmış aşîlzâdeler ve diğer cihetten kendisini istismar eden bu yukarı sınıfa hürmetkâr bir itaat ile bağlı olan ve ictimâî seviyenin en aşağı derecesinde bulunan fakir köylü ve çiftçi kütlesi. Cokyakarta'da, adanın diğer yerlerinde olduğu gibi, din, yerli halk arasında, tamamiyle hâkim bulunmaktadır. Fakat cavalının günlük hayatını sevk ve idare eden bu inanç, hindû ve müslüman mezheplerinin hâricî şekillerinin alınması ile, tâdil edilmiş animist bir itikattır. Mamafih bu bölgede şâfi'î mezhebinin tatbikatı şu vasıfları gösterir: cavalılarda halk umumiyetle namaz kılmaz; hattâ cumâ günleri bile, yalnız *santri* (sofu)'ler ile ulemâ câmiye gider. Halkı na-

maza dâvet için mütat olan ezan ila iktifa edilmez; ayrıca câmiin son cemaat mahâlline konulmuş büyük bir davul (*bĕdug*) da kullanılır; Çokyakarta'da minâre yoktur. Bu sultanlığın bulunduğu mıntakalarda *ṣadaḳa* ve *fiṭra*, ancak pek ender olarak ve pek gayr-ı muntazam bir şekilde, verilir. Oruç da halk tarafından ciddiyetle telâkki edilmez ve yalnız sofular ile ulemâ oruç tutar. Fakat hacc onları şiddetle cezbeder ve bir çok kimseler, âilelerinin maişetini kâfi derecede düşünmeden, Mekke'ye giderler.

Çocukların aünneti de Çokyakarta'da bir müslümanın ilk vazifesi telâkki edilmektedir. Mevlûd, 'Îd al-fiṭr ve 'Îd al-ḳurbân bayramları, *garĕbĕg mulud*, *garĕbĕg puâsâ* ve *garĕbĕg bĕsar* adları altında, adanın diğer mıntakalarından ziyâde, merasim ve şenlikler ile tes'it edilir. Bu bayramların ilk ikisi, sultanın, tahsisat ve maaş sâhiplerinin, arâzi vergisini (*padjĕg*) o günlerde toplamaları dolayısiyle, hâlâ hususî bir ehemmiyeti hâizdir. *Garĕbĕg mulud*'a tekaddüm eden 6 gün zarfında *gamĕlan* üzerinde çalgılar çalınır ve *sĕdĕkah* denilen dinî ziyâfetler verilir. *Garĕbĕg puâsâ* avrupalılarca müslümanların sene başlangıcı telâkki edilir ve bu münasebetle ziyâretler teâti olunur.

Ramazanın 21, 23, 25, 27 ve 29. gecelerinde, en küçük köylere varıncaya kadar, *malĕman* denilen ziyâfetler verilir, *Kur'an* okunur ve büyük şenlikler yapılır.

Bibliyografya: *Encycl. von Nederl. Indië*, mad. *Vorstenlanden*; bk. bir de P. J. Veth, *Java* (1. tab., 1875—1882; 2. tab., 1896—1907); J. W. Yzerman, *Beschrijving der Oudheden nabij de grenzen der residenties Soerakarta en Djogdjakarta* (1891); P. J. F. Louw ve C. S. de Klerck, *De Java-Oorlog van 1825—1830* (1894—1909); P. J. F. Louw, *De derde Javaansche Successie-Oorlog* (*1746—1755*), 1889.

COLOF (DIOLOF), garbî Afrika'da, Senegâl nehrinin aşağı havzasında, bugünkü Colof, Valo, Cayor, Baol, Sine, Salum, Dimar ve Bambuk eyâletinin bir kısmını içine almış olan eski bir yerli devletin adıdır.

Diğer taraftan, bu havâlide yaşayan zenci grupuna Volof adı verilmektedir ki, bunların lehcesi şimdi hemen bütün Senegâl diyârının ticaret dili olmuştur.

Mârûf bir menkıbeye göre, Peygamberin neslinden ve bâzan Abū Darday denilen Bübakar (Abū Bakr) b. 'Omar 1200 yılına doğru buralara gelerek, islâm dinini yaymağa başlamış ve *lam-toro*'nun kızı Fatimata Sal'dan dünyaya gelen oğlu Aḥmadu, bilâhare 1212—1256 senelerinde büyük Colof devletinde hüküm sürmüştür. Söylendiğine göre, bu devlet 1366'da inkıraz bulmuştur. Fakat avrupalıların Voloflar ile temâsı çok daha evvel başlamış idi. 1446'da Diniz Fernandez, Senegâl nehrini keşfederek, Voloflardan ele geçirilen 4 kişiyi Lizbon'a getirmişti. 1455'te „Giloflara" gelen Ca da Mosto, Senegâl kıralı *Zucholin* (*Bur ba* Tiukli?)'den, zencilerin dinlerinden, örf ve âdetlerinden, memleket mahsûllerinden uzun-uzadıya bahseder.

Fransızların Senegâl nehri munsabına gelişlerinden, ilk defa, 1558'de bahsedilmekte ise de, bunların buraya yerleşme teşebbüsleri 1638'de olmuş, 1677'den itibaren, sâhilde ve tedricen dâhile doğru, kabîle reisleri ile, Fransa'ya ticaret inhisarı te'min eden mukaveleler yapılmış ve fransız nufuzu bilhassa 1854—1861 arasında, Faidherbe'in vâliliği sırasında, genişlemiştir. Daha sonra (1862—1886) bu havâlide kabîle reislerinden Lat-Dior, murâbıtlardan Maba, Ticânî reisi Aḥmadu Şayḫo ve Samba Laobe'nin isyanlarını tenkil ile uğraşmak lâzım gelmiş, 1890'da fransız hâkimiyeti kat'îleşmiş ve memleket bugünkü idarî taksimata ayrılmıştır.

Bugünkü Voloflar, 500.000'e yaklaşan nüfusları ile, Senegâl'in en kalabalık unsurudur. Bunlar şimâlde Dimar'da „Toucouleur" ile komşudurlar ve buralarda ahâlinin hemen-hemen yarısını teşkil ederler. Bunlar, toplu olarak, mütecânis gruplar hâlinde, Valo ve Colof ile inkıraz bulmuş eski Cayor devletinin ülkelerinde ve Dakar'dan Gambia'ya kadar sâhilde yaşarlar. Senegâl ve Niger nehirleri boyundaki iskelelerin çoğunda Volof tüccarlarının bir mahallesi bulunur.

Voloflar uzun boyludurlar (vasatî olarak, 1,70 m.); derilerinin rengi mavimtıraka kaçan kuzgunî siyahtır. Voloflar dolikosefaldirler, çeneleri pek az fırlaktır. Saçları yün gibi ve sık, dudakları kalın, kesici dişleri şâkûliye yakındır. Kolları adaleli, parmakları uzun, fakat bacakları ince, baldırları zayıf ve tabanları yassıdır. Volof kadını da boylu (vasatî olarak 1,62 m.) olup, dudakları daha kalın, burnu daha yassı ve alt çenesi ileriye doğru çıkıktır.

Voloflar arasında muskaya pek itibar vardır. Bu muskalar, meşinden bir kılıf içinde bulunan *Kur'an* âyetleri veya üzerine efsûn okunup, üflenmiş ve bir dişi geyiğin boynuzu içine konmuş kumaş parçaları yahut deniz hayvanları kabukları, kemik v.b. gibi şeylerdir. Bunları üstünde taşıyanlar, sihirbazlardan gelecek zararlara, yılan ısırmasına, nazara, kazalara ve kurşuna karşı korunmuş olurlar. Voloflar arı kovanına benzer kulubelerde otururlar; kulubenin üstüvâne şeklinde olan alt kısmı Colof-

larda kamıştan ve Valolarda ise, topraktan olup, mahrûtî damı kamıştan yapılmıştır. Kulubenin yalnız kapısı vardır, penceresi yoktur. Mamafih bâzılarında gözetleme delikleri bulunur. Kulubenin içi, topraktan bir duvar yahut kamıştan bir bölme ile 2 kısma ayrılmıştır; bu kısımlardan birincisi, oda olarak kullanılır; ikincisi ise, kiler ve yağmur mevsiminde, mutfak gibi kullanılır. Bâzan bir tek âilenin bir kaç kulubesi vardır. Bunlar grup hâlinde, dal, kamış ve kazıklarla, intizamsız bir şekilde, yapılmış bir çit (*kerr*) 'in içinde bulunur. Bunların yanında oldukça küçük bir kulube, kümes hizmetini görür. Volofların çitleri, mûtat olarak, gelişi-güzel yan-yana gelmiş olup, sâkinlerinin sınıfına göre muhtelif mahallelere ayrılmış değildir. Köyün medhâlinde yahut ortasında bulunan bir ağaç-altı, toplanma yeri hizmetini görür. Ev eşyası muhtelif şekilde yataklar, tahta sandıklar, içlerinde elbise ve kıymetli eşyanın saklandığı dolaplardan ibârettir. Bir rafın üstünde süt koymağa mahsus kabaklar durur; silâhlar duvarlara asılıdır. Evin ikinci odasında, darı dövmeğe mahsus, agaçtan havan, kabaklar, pişmiş topraktan bir kaç kap ve hasırlar bulunur. Voloflar bilhassa darı ile geçinirler. Darı ya suda pişirilir (*gusi*) yahut ezilip, kadınlar tarafından kuskus ve yahut da bulamaç hâline konur. Bu yemekler mısır yahut pirinç ile de yapılır. Voloflar balık da yemektedirler. Başlıca ihracat maddesi yer fıstığıdır. Burası, Niayes civarında çıkan az mikdarda kauçuk ve bir az da zamk ihrâc eder. Voloflar, pek hayvan yetiştirmezler. Demircilik, ayak-kabıcılık ve dokumacılık zenaatlarını oldukça mahâretle yaparlar. Çocuklar nisbeten genç yaşta (10—12 yaşlarında) sünnet edilir.

Nesep, baba tarafından olduğu kadar, ana tarafından da sayılır. Ana tarafından gelen nesebin de adı vardır, fakat birbirlerini babadan intikal eden klan adı ile çağırır ve selâmlarlar. Âile taksimatının üstünde kast taksimatı vardır. Bunların birincisi ve en kalabalığı hürler (*dyambar*) sınıfıdır. Bunlar, siyâsî bakımdan, asîl olanlar ile olmayanlara ayrılırlar. Sonra, *nienio* sınıfı gelir ki, bu sınıf, her şeyden evvel, zenaat erbabını, demircileri, kuyumcuları, debbağları, ayak-kabıcıları, çalgıcıları, dokumacıları, ağaçtan sandal ve tahtadan âlat ve edevat yapanları ibtivâ eder; nihâyet, en hakir görülen *griot* 'lar gelir. Cemiyetin en aşağı tabakasını köleler teşkil eder.

Eşraf âileleri arasında da mertebeler vardır. *Brak* 'lığa seçilebilmek için, baba tarafından kıral âilesine, ana tarafından 3 prens âilesinden birisine mensup olmak lâzımdır. Colof ülkesinde hukukî imtiyazlar yalnız babadan intikâl ederdi. Hâlbuki Sine ve Salum'da hâkimiyet kadın şecereli bir sülâlenin elinde bulunuyordu.

Volof dili, Colof, Valo, Cayor, Baol ve Sine-Salum 'da konuşulur. Bütün Senegambia ülkesinde ticarette bu dil kullanılır. Colof 'ta Fulbeler, Valo 'da magribîler, Sine 'de Sererliler ve Laobelerin bir çoğu bu dili bilirler.

Volof dilinde *ş* ve *z* sesleri yoktur, Serer ve Fulbe dillerine has çatlak *t* ve *d* sesleri umumiyetle damaktan telâffuz edilir; *b*, *d*, *g*, *d*^{l} genizleşebilir; *y* 'li *t* ve *d* sesleri de mevcuttur.

Tasrifte, hâl, mâzi ve istikbâl gibi, esas zamanlar mevcut ise de, tâlî zamanlar mevcut değildir. Muhtelif sigaların kullanılması, isim ve fiilde pek büyük bir rol oynayan iştikak, Volof diline oldukça zengin bir ifâde kabiliyeti ve oldukça büyük bir kuvvet bahşetmektedir.

Voloflar 5 esasına göre sayı sayarlar. Kültürü olanlar, arapça konuşmaktan hoşlanır ve az-çok saf bir yazı arapçası ile meramlarını ifâde ederler.

Volofların, hiç olmazsa bir kısmının, berberîler tarafından çok erkenden islâmlaştırılmış olmaları pek muhtemeldir. XV. asırda, Ca da Mosto bunların reislerinin müslüman olduğunu ve bu dini, hıristiyanlar ile temasın neticesi olarak, az zaman sonra kaybettiklerini görmüştür. Bununla beraber, putperest kalmış olan halk kütlesi arasında, *yolla* dedikleri, tek tanrı itikadı vardı. Putperest Voloflar münhasıran kendi ecdât ruhlarına (*ntambe*) bir dine tapar gibi taparlar ve bu ruhları, kendileri ile *yalla* arasında bir mutavassıt telâkki ederlerdi.

Her ne kadar bunlar putperest olmuşlarsa da, Senegâl ülkelerinin hükümdarları, görünüşe göre, müslümanlara karşı her vakit müsait bir siyâset tâkip etmişlerdir; hattâ bunlar murabıtlara toprak bahşetmişlerdi. Bunlar buralarda yerleşip, gruplar teşkil ederler ve mezkûr yerler de onların adlarını taşırdı. Cengâver putperest Tiedoslar tarafından istismar olunan hürler kitlesi, putperestliği, asîlzâdelerden evvel, terketmiştir. Voloflar arasında aşağı-yukarı 3.000 katolik vardır; bunlar bilhassa Gorée, Dakar ve St. Louis 'de bulunurlar. Bugün Volofların ekserisi islâmdır. Her köyde bir câmi ile, mûtat olarak, aslen Volof yahut Toucouleur 'lerden olan bir iki murabıt bulunur. Müslüman Voloflar namaz ve oruçlarına çok dikkat ederler. *Tabaski* (kurban) ve *kori* (şeker) bayramlarını tes'it ederler; putperest törenlerinin yerlerine geçmiş olan bu bayramlara putperestliğe âit âdetler de karışmıştır. Müslüman Voloflar tarikatlere girerler; Toucouleur 'ler, daha ziyâde ticârî oldukları hâlde, Voloflar ekse-

yetle ḳādirî 'dirler. Yeni te'sis edilmiş bir rikatin başı olan Aḥmadu Bamba'nın müridi ekseriyetle Cayor, Baol, Colof ve Sine-Salum Volofларındandır.

Bibliyografya: Labat, *Noavelle relation de l'Afrique occidentale* (Paris, 1728); Alvise de Ca da Mosto, *Relation des voyages à la côte occidentale d'Afrique* (nşr. Schefer, Paris, 1895); Walckenaer, *Recherches sur l'Afrique* (Paris, 1821); Beranger-Féraud, *Les peuplades de la Sénégambie* (Paris, 1879), fasıl I; Berlioux, *André Brue ou l'origine de la colonie française du Sénégal* (Paris, 1874); P. D. Boilat, *Esquisses sénégalaises* (Paris, 1893); Lamartiny, *Le Diolof et sa dynastie* (*Bull. Soc. Géogr. comm. de Paris*, VII; Paris, 1825, s. 21); Cultru, *Histoire du Sénégal du XVe siècle à 1870* (Paris, 1910); Faidherbe, *Le Sénégal* (Paris, 1889); Carrère ve Paul Holle, *De la Sénégambie française* (Paris, 1855); Henri Gaden, *Légendes et coutumes sénégalaises* (*Revue d'ethnographie et de sociologie*, 1912, nr. 3 vo 4); Hovelacque, *Les nègres de l'Afrique susèquatoriale* (Paris, 1889); *Annales Sénégalaises de 1845 à 1885* (Paris, 1885); *Annuaire du Gouvernement Général de l'Afrique occid. française* (Paris, 1911); D. Lasnet, A. Chevalier, A. Cligny, P. Rambaud, *Une mission au Sénégal* (Paris, 1900); A. Kobès, *Grammaire de la langue Wolofe* (St. Joseph de Ngasobil, 1869); J. Dard, *Dictionnaire français-wolof* (Paris, 1829); ayn. mll., *Grammaire wolofe* (Paris, 1826); Boilat, *Grammaire de la langue wolofe* (Paris, 1898); Les Missionnaires du S. Esprit, *Dictionnaire wolof-français* (St. Joseph de Ngasobil, 1879); ayn. mll., *Dict. français-wolof* (Dakar, 1899); Speisser, *Grammaire de la langue wolofe* (St. Joseph de Ngasobil, 1888); Clozel, *Bibliographie des ouvrages relatifs à la Sénégambie* (*Revue de Géogr.*, 1890/1891, krş. Chauvin, *Centralblatt für Bibliothekswesen*, 1892). (E. DESTAING.)

CONSTANTİNE. [Bk. KOSTANTİN.]

CORCİ ZAYDĀN. [Bk. CİRCİ ZEYDÂN.]

CORDOBA. [Bk. KURTUBA.]

COROMANDEL. [Bk. KOROMANDEL.]

CUBAYL. [Bk. CÛBEYL.]

CUBBĀ'Î. [Bk. CÜBBÂ'Î.]

CUÇİ. [Bk. ÇAGATAY HAN, CENGİZ HAN.]

CUDDĀLA. [Bk. CÜDDÂLE.]

CŪDÎ. [Bk. CÛDÎ.]

CÛDÎ. CEBEL CŪDÎ veya CŪDÎ-DAĞI. Dicle kenarındaki Cizre'nin 32 km. şimâl-i arkîsinde, Şırnak kasabasının 17 km. cenûb-i arkîsinde, Mardin ve Siirt vilâyetleri bududu üzerinde, Türkiye-Irak hududundan 15 km. mesâfede, 37° 24′ şimâl arzı ve 42° 32′ şark tûlü üzerinde mârûf bir dağdır. Yakın vakte kadar, bütün civar bölge gibi, Cûdî dağının irtifâı bile mâlûm değildi. Yalnız Tûfan efsânesine göre, sular çekildikten sonra, Nūḥ'un gemisinin üzerine oturduğu bu dağa, şöhreti ile mütenasip, bir yükseklik izâfe edilmekte idi. Nitekim M. Streck, Cûdî dağından, „gâyet mürtefî bir dağ kütlesi" olarak bahsetmekte ve en yüksek tepesinin takriben 4.000 m. vardığını söylemektedir. Bununla beraber, birinci cihan harbine tekaddüm eden senelerde toplanan mâlûmat ile meydana getirilmiş 1: 250.000 mikyaslı *Eastern Turkey in Asia* haritasında dağın irtifâı çok daha az (8.200 kadem = 2.500 m.) olarak gösterilmiş, bu rakam Banse (*Die Türkei*, 1915, s. 235) tarafından da tekrarlanmıştır. Lynch'in haritasında ise, hakikattekinden daha aşağı olarak 5.000 kadem (1.525 m.) kaydı görülüyor. Dağın irtifâı, ilk defa olarak, mahâllinde, birinci cihan harbinin ilk yıllarında, 1: 200.000 mikyaslı istikşâfî haritasını alan türk kartografları tarafından tesbit edilmiştir. Bu menbâdan verilen mâlûmata göre, Cûdî dağının irtifâı 2.100 metredir. Diğer taraftan son senelerde dağın esas itibariyle mermerleşmiş kireç taşından müteşekkil bünyesi hakkında da oldukça geniş mâlûmat elde edilmiştir].

Cûdî dağı şöhretini, Nūḥ'un gemisinin bu dağ üzerine oturmuş olduğuna dâir mârûf Mezopotamya efsânesine medyundur. Filvâki X. asra kadar, bir çok ermeni müelliflerinin ve daha başkalarının eserlerine dayanarak, Ağrı (Ararat) dağının Tûfan ile münasebeti olmadığını, oldukça büyük bir ka'îyetle, tesbit etmek kabildir. Eski ermeni rivâyetlerinde, Nūḥ'un gemisinin bir dağ üzerine oturması hakkında, hiç bir mâlûmat yoktur. Daha sonraki ermenice te'lifatta böyle bir dağın zikredilmiş bulunması, Nūḥ sefinesini Ağrı diyarının dağları (yahut bir dağı) üzerine oturtmuş olan Kitab ı Mukaddes'in te'siri neticesi olarak izah olunur. Bu havâlinin en yüksek ve en meşhûr dağı Masik (Masis)'tir; şu hâlde Nūḥ'un gemisi de bu zirveye oturmuş olabilirdi. Ermeni efsânesinin bundan sonraki intişar safhası, avrupalıların, *Tekvin* (VIII, 4)'in yalnış bir tefsiri neticesi olarak, bir ülke adı olan Ararat (ermen. Airaraṭ) ismini Masik dağına vermiş olmalarından ileri gelmiştir.

Nūḥ'un gemisinin Masik dağı zirvesine oturmasına dâir olan rivâyet, ancak XI. ve XII. asırlarda, ermeni edebiyatında yer tutmağa başladı. Bundan daha eski olan tefsire göre, Cebel Cûdî yahut hıristiyan müelliflerince,

Gordyene (sûryân. *Ḳardū*, ermen. *Kordukh*) denilen dağların Nūḥ'un gemisinin karaya oturma mahâlli olduğu kabûl edilmiştir. Geminin bu dağ üzerine oturmuş olduğu, *Targumlar* (Tevrat'ın ârâmî dilinde eski tefsirleri)'da bile görülmekte olup, bunun da bir Bâbil rivâyetine dayandığı ve bâbilli Berossus'un taribinden çıktığı muhakkaktır. Bundan başka Tûfan efsânesinden bahseden çivi-yazılı kitâbelerde görülen Niṣir dağı da, en geniş şümûlü ile alınmak suretiyle, Gordyene'ye götürülebilir. Kadîm yahudi-Bâbil an'anesi sonraları hıristiyanlar tarafından kabûl edilmiş idi; araplar Bobtān'ı fethettikleri zaman, bu efsâneyi hıristiyanlardan öğrendiler. Nöldeke (*Festschr. für Kiepert*, 1898, s. 77), şöyle der: — „Araplar *Kur'an* (sûre XI, 46)'da Nūḥ'un gemisinin oturma yeri olarak, zikredilen Cūdî adını, en eski bir devirden beri o geminin karaya oturma yeri sayılmakta olan Ḳardū dağına vermişlerdi. Hâlbuki Peygamber Arabistan'da Cūdî adı verilen dağı kasdetmiştir ve bu dağı bütün dağların en yükseği saymıştır (krş. *Ḥamāsa*, 564 = Yāḳūt, II, 270, 11 = *Muṣṭarik*, s. 111)". — *Kur'an*'da Nūḥ'un gemisinin karaya oturma yeri Arabistan'da intişar etmiş olan daha eski bir rivâyete uygun surette, gösterilmiş olabilir. Bu fikri te'yit için, hıristiyanlık hakkında müdafaa yazanlardan Tbeophylus (*ad autolycum*, III, 19)'un bir fıkrasını kaydedebiliriz. Theophylus, kendi zamanında bile, Nūḥ'un gemisine âit bâzı bakiyelerin Arabistan dağları üzerinde görülmekte olduğunu beyan ediyor. Cūdî adının Arabistan'dan Elcezire'ye nakli, yukarıda gösterdiğimiz gibi, her hâlde arap istilâsı zamanında vukua gelmiş olmalıdır; daha eski arap şâirlerinden, msl. İbn Ḳays al-Ruḳayyāt (nşr. Rhodokanakis, izahı için bk. Nöldeke, *WZKM*, XVII, 91) ile Umayya b. Abî Ṣalt (nşr. Schulthess, *Beitr. z. Assyriol.*, VIII, nr. 3, 5)'ın şiirlerinde geçen Cebel Cūdî'den artık Arabistan'da değil, Elcezire'de bulunan dağ anlaşılmalıdır. Cūdî adının bu suretle Ḳardū dağlarına verilmesi ve bu yeni tesmiyenin derhâl kabûl edilmiş olması, şu sebebe atfolunabilir. Âsûrîler devrinde Bohtān ülkesi cenûbunda bulunan memleket ekseriyetle Gutî (Ḳutū) göçebe aşîretlerin arâzisi olan Gutium vilâyetinin bir kısmı sayılmakta idi ve bu bölge ve aşîretin adı, islâmiyetin ilk senelerinde, o havâlide henüz unutulmamış idi. Kadîm Bâbil devrinde bile mevcut bulunduğu bilinen Gutium tâbiri hakkında krş. Scheil, *Compt.-rendus de l'Académic des Inscript. et Bell. Lettr.*, 1911, s. 378 v. dd., 606 v.dd.

Eğer, zâten âşikâr olduğu gibi, Ararat (âsûr. Urarṭu) adının, Van gölü cenûbunda kâin bir arâzi parçasını da ihtivâ ettiği farzedilebilirse (krş. Gordyene'de mevcut çivi-yazılı kitâbelerde dağ adı olan Ararṭi ve Şanda, *göst. yer.*), Nūḥ'un gemisinin 2 an'anevî karaya oturma yeri olan Masik (Büyük-Ararat) dağı ile Cebel Cūdî'nin her ikisine de, Tevrat'ın yazdığına uygun olarak, Ararat adı verilebilir. Bütün Ararat havâlisi gibi, Cūdî dağı havâlisi de bugün bile Tûfan'a ve gemisinden çıktıktan sonra Nūḥ'un hayatına dâir hâtıralar ve efsâneler ile doludur. Nitekim dağın eteğinde kâin bulunan Ḳaryat Ṣamānīn (80'ler kariyesi, sûryân. *Ṣ'mānīn*; ermen. *t'mān* = „sekiz"), nakledilen efsâneye göre, Nūḥ'un gemisinden çıkmış olanlar tarafından kurulmuş ilk-kasaba imiş; krş. Hübschmann, *ayn. esr.*, XVI, 333 v.d. Arap coğrafyacıları kendi zamanlarında Cūdî üzerinde mevcut bulunmuş olan ve Dayr al-Cūdî denilen bir manastırdan da bahsederler. Bu hususta bk. Şābuştî, *Kitāb al-diyārāt* (J. Heer, *Die hist. u. geogr. Quellen in Yāḳūt's geograph. wörterbuche*, 1898, s. 96) = Yāḳūt II, 653.

Şunu da kaydedelim ki, Layard gibi, 40 sene kadar evvel (1904) L. King dahi Cūdî dağı havâlisinde, kayalara yontulmuş kabartmalar ve Sanherib kitâbeleri keşfetmiştir; binaenaleyh King, bu dağın Sanherib metinlerinde zikredilen Nipur olduğunu iddia etmek istemiştir. Krş. Layard, *Niniveh u. Babylon*, s. 621; King (*Journ. of Hellenic Stud*, 1911, XXX, 328[2]).

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 653; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Wüstenfeld), V, 111; İbn Baṭūṭa (Paris), II, 139; Ḳazvînî, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), I, 156; G. le Strange, *The Lands of the East. Caliphate* (1905), s. 94; Tuch (*ZDMG*, I, 59 v. dd.); G. Hoffmann, *Auszüge aus syr. Akten persischen Märtyrer*, s. 174 v. dd.; 213 v. dd.; M. Hartmann, *Bohtan* (*Mitt. der Vorderas. Ges.*, I, 121 v. dd.; II, 27, 67 ve trc. bk. fihrist); H. Hübschmann (*Indogerm. Forsch.*, XVI, 316, 334, 371, 384[1]); Ritter, *Erdkunde*, XI, 156, 449; Petermann, *Reisen im Orient* (1886), II, 47; G. Smith, *Assyr. Discoveries* (1875), s. 106 v. dd.; G. L. Bell, *Amurath to Amurath*, s. 291—295. — Nūḥ sefinesi ve onun Ararat ve Cūdî ile münasebetlerine dâir, islâm ve hıristiyan efsâneleri hakkında krş. bilhassa G. Weil, *Bibl. Legenden der Müselmänner* (1845), s. 45; Grünbaum (*ZDMG*, XXXI, 301 v. dd.); M. Streck (*Zeitschr. f. Assyriol*, XV, 272 v. dd.); Fr. Murad, *Ararat u. Masis* (Heidelberg, 1901); S. Weber (*Tübinger Theolog. Quartalschr.*, 83 (1901), s. 321 v. dd.); A. Şanda (*Mitt. der Vorderas. Ges.*, VII (1902),

s. 30 v. dd.); Döller (*Bibl. Zeitschr.*, 1903, I 349 v. dd.; buna muhalif bir tez için bk. bir de Şanda, *ayn. esr.*, II, 113 v. dd.); J. Marquart *Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge* (1903), s. 286 v. dd.; H. Hübschmann, *göst. yer.*, XVI, 206, 278—283, 364, 370, 398, 451; H. Hilprecht, *The earliest Version of the Deluge story* (Philadelphia, 1910), s. 30 v. dd.

(M. STRECK.)

CUĞRĀFİYĀ. [Bk. COĞRAFYA.]

CUHAYNA. [Bk COHEYNE.]

CULĀHĀ. [Bk. CULÂHÂ.]

CULÂHÂ. CULĀHĀ, COLĀHA (hindi), şimâlî Hindistan'da âdetâ bir esnaf kastı teşkil eden müslüman dokumacılarına verilen isimdir. Bunların bir kısmı Bombay'daki dokuma fabrikalarına da girmiştir. 1901 nüfus sayımında bunların adedi 3.000.000'a, yâni müslüman nüfusun 3 %'ne varmış bulunuyordu ki, bu adedin yarısı Birleşik eyâletlere âiltir.

Bibliyografya: Risley, *Tribes and Castes of Bengal* (Calcutta, 1892), I, 348 v. d.; W. Crooke, *Tribes and Castes of the N. W. P. and Oadh* (Calcutta, 1896), III, 69 v. d.

(J. S. COTTON.)

CULAMERİK, CULAMERG. [Bk. ÇÖLEMERİK.]

CULFA. CŪLFA, biri Azerbaycan'da ve diğeri cenûbî İran'ın Isfahan bölgesinde olmak üzere, bu adı taşıyan 2 kasabadan birincisine — Azerbaycan Culfa'sı ve ikincisine — Isfahan Culfa'sı denilmektedir (Mas'ûd Kayhân, *Cuğrāfyā-i mufaṣṣal-i Irān*).

1. Azerbaycan Culfa'sı. 39° şimâl arz dâiresinin bir az altında, Alınca-Çay'ın Aras'a döküldüğü yerde, bir türk kasabası olup, Aras'ın şimâl ve cenup kenarlarında olmak üzere, 2 mahalleye ayrılmaktadır. Cenupta İran hâkimiyeti altında bulunan mahalle, garnizon, gümrük ve istasyon binaları ile bir hanı ihtivâ eden küçük bir köyden ibâret iken, Nahçıvan'a bağlı bir nâhiye merkezi olan şimâldeki mahalle 1936'da, istasyon, gümrük ve kışladan başka, 2.100 kişilik nüfusu ihtivâ eden şehir evsafını hâiz bir kasaba idi.

Timur tarihlerinde adı Culāha (krş. *IA*, I, 555) şeklinde geçen ve Türkistan'daki Marv-i Şāhcān bölgesinin Culfar veya Culfer (Gülfer) kasabası (krş. Yâkût, III, 126) ile hemen-hemen aynı adı taşıyan ve bu itibarla, Azerbaycan'ın Türkistan'da da tesadüf ettiğimiz coğrafî adlar ile adlandırılan bir çok mahalleri gibi, türkler tarafından kurulduğu kanaatini telkin eden Culfa'nın te'sis tarihi hakkında, biri türklere ve diğeri ermenilere âit olmak üzere, iki efsânevî rivâyet vardır. Nahçıvan'ın Turan hakanı Efrâsyâb tarafından te'sis olunduğunu ileri süren birinci rivâyetin (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 236), aynı beldeye bağlı Culfa'nın dahi aynı hükümdar tarafından kurulduğunu zımnen kabûl etmesine mukabil, ikinci rivâyet, Culfa'nın ermeni kırallarından Tigran I. tarafından inşâ ve buraya eniştesi bulunduğu Medya kıralı Astyag'ın gönderdiği esirleri iskân eylediğini iddia etmektedir (*Ents. slov.*, bk. mad.).

Gerek bu efsânevî rivâyetleri ve gerekse Efrâsyâb ile Medya kıralı Astyag'ın aynı şahsiyet oldukları hakkındaki kanaatleri (krş. Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, I, 1000) bir tarafa bırakarak, hafriyat neticesinde elde edilen, VIII. (m. ö.) asra âit, vesikalara müracaat edilirse, ermenilerin Van havzasında görülmesinden asırlarca evvel, Gökçe havzası ile etrafında bir çok muntazam şehir bulunduğunu ve buraların, bind-avrupâî veya sâmî değil, Sümer-Elam dilleri ile akraba bir dil konuşan medenî bir kavim ile meskûn bulunduğu görülür (İ. İ. Meşçaninov, *Do-istorieeskiy Azerbaydjan i urartskaya kultura*, Bakû, 1925).

Culfa'da, son zamanlara âit oldukça şüphe olmayan „20 kadar kilise harâbesine" bakılırsa bu kasabanın tarihî bir ermeni şehri olduğuna hükmediliyorsa da, hıristiyanlığın Ermenistan'da, İberya (Gürcüstan) ve Aguvanya (şimâlî Azerbaycan)'da hemen-hemen aynı zamanda intişar ettiği mâlûm olduğu gibi, ermeniler ile aynı kiliseye merbut bulunan doğu Kafkasya yerlilerinden bir çoğunun sonraları, müşterek din te'siri altında, ermenileşmiş oldukları da anlaşılmıştır (krş. A. P. Fituni, *Istor. posled. stolitsı Şirvana*, Bakû, 1927).

Ermeniler hıristiyanlığı IV. asırda kabûl etmişlerdi. Aynı asırda (387), Sâsânî İran ve Bizans arasında bir anlaşma ile, bu bölge İran'a geçmiştir. VII. asırda, İran, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcüstan ile birlikte, Culfa'nın bulunduğu havâli dahi arap hâkimiyetine geçmiş, XI. asırda Selçuklulara intikal etmiş ve zamanımıza kadar bir türk kasabası olarak kalmıştır. Selçuk imparatorluğunun çökmesinden sonra kurulan Azerbaycan atabeyliğinin mühim kısımlarından biri olan Nahçıvan ülkesi Culfa'yı da ihtivâ ettiği gibi, İl-Deñiz sülâlesine mensup şehzadelerin sığındığı Alıncak kalesi de bu civarda bulunuyordu. Osmanlı-Safevî savaşları devrinde defalarca elden ele geçen Nahçıvan ülkesi ile beraber, Culfa dahi bir müddet için osmanlı hâkimiyeti altında kaldıktan sonra, yine Safevîlere intikal etmiş ve XVIII. asrın başlarında, Azerbaycan ile birlikte, yeniden osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Nâdir Şâh'ın ölümünü müteâkip, Azerbay-

can 'da kurulan türk derebeylikleri devrinde Nahçıvan hanlığı hissesine isâbet eden bu kasaba son Rusya-İran savaşından sonra (1826 — 1828), Türkmen-Çay muahedesi ile, Rusya 'ya geçerek, 1917 yılına kadar, Nahçıvan ile birlikte, Erivan vilâyetine bağlanmıştı. Birinci cihan harbinin sonlarına doğru osmanlı kuvvetleri tarafından işgâl edilmiş olan Culfa, Mondros mütârekesi üzerine, osmanlı kuvvetlerinin çekilmesini muteâkip, ermenilerin 'ın taarruzlarına karşı tek başına muvaffakiyetle müdafaada bulunan Nahçıvan ile beraber, o günlerde teşekkül eden Aras-Türk cümhuriyeti [b. bk.] hududu içine alınmış ve bilâhare Azerbaycan 'ın bir vilâyeti hâline gelen bu cümhuriyet, Azerbaycan 'da sovet idaresi kurulunca, Ermenistan 'a terk edilmek istenmişse de, Türkiye cümhuriyetinin müdâhalesi ve 1921 'de akdolunan Moskova muâhedesi ile, Azerbaycan 'ın himâyesi altında kurulan muhtar Nahçıvan türk cümhuriyetinin bir nâhiye merkezi ve transit noktası olarak kalmıştır (krş. Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye devletinin dış siyasası*, s. 66 ve 71).

Culfa 'nın, ön Asya ile Kafkasya arasında cereyan eden ticarî münâsebetlerde, daha milâddan evvelki devirlerde, mühim bir rol oynadığı ve Aras ırmağını kat'eden en kolay kervan yolunun buradan geçtiği, Menşe'i Roma devrine çıkarılan ve enkazı hâlâ mevcut olan tarihî köprüden anlaşılmaktadır. Vergilius, *Pontem Indignatus Araxes* (*Aeneis*, VIII, 728), mısraı ile bu köprülerden birini kast etmiş olduğuna kuvvetle ihtimâl verilmiştir (*Ents. slov.*, bk. mad.).

Culfa ve havâlisinin türkler devrinde de ehemmiyetini muhafaza ettiği Selçukluların bu havâlide yaptırdıkları, hâlâ duran, taş köprüden anlaşılmaktadır. Tarihî devirlerde olduğu gibi, bugün dahi Culfa, ticaret ve transit bakımlarından, ehemmiyetini muhafaza etmektedir. Tiflis civarındaki Neftlug istasyonunda Bakû-Batum demir yolundan ayrılan ve Gümrü-Kamerlû-Nahçıvan üzerinden Culfa 'ya dayanan bir kol, birinci cihan harbi içinde, Rusya tarafından, Tebriz 'e ve Urmiye gölü sâhilindeki Şerefhâne 'ye kadar uzatılmış olduğu gibi, yine o sıralarda tasarlanıp, 1919 'da millî Azerbaycan hükûmeti tarafından inşasına başlanan Bakû-Culfa demir yolu da, Aras boyunu tâkip ederek, bugün bu kasabaya yaklaşmış bulunuyor.

Cenûbî Azerbaycan 'ı, Culfa tariki ile, Batum limanına bağlayan bu yollardan maada, Culfa 'dan Tebriz 'e ve yine Culfa 'dan Hoy, Selmas ve Urmiye taraflarına giden muntazam şose yolları bu kasabanın transit ehemmiyetini bir kat daha yükseltmiştir. Daha 1891 'de, Culfa tarikı ile, 251.264 rublelik mal idhâl ve 1.114.427 rublelik mal ihrâc edilmişti. İran istatistik idaresinin mâlûmatına göre, birinci dünya harbi arifesinde Culfa tariki ile yapılan ticaret bilânçosu, İran lehinde olarak, 6,5 milyon kıran fazlalık gösteriyordu. 1927/1928 yıllarında ise, Culfa tarikı ile, 20.880 ton mal idhâl ve 37.820 ton mal ihrâc edilmiştir.

Culfa, civarındaki zengin ocaklardan çıkarılıp, imâl edilen değirmen taşları ile de mârûftur.

2. Isfahan Culfa 'sı yahut „yeni" Culfa, cenûbî İran 'ın Isfahan bölgesinde, Zâyanda-Rûd suyu üzerinde, vaktiyle büyükçe ve mâmûr iken, bugün bir kaç bin nüfusu ihtivâ eden bir ermeni kasabasıdır. Bu kasabayı, Osmanlı-Safevî savaşları esnasında, türklere karşı İran tarafını iltizam ettiklerinden, o tarihlerde Azerbaycan 'ın Osmanlı imparatorluğuna eklenmesi üzerine, Şâh 'Abbâs I. (1587—1628) tarafından Azerbaycan Culfa 'sı havâlisinden İran 'a sürülmüş olan 2.000 âilelik ermeni muhacirlerinden, Isfahan taraflarına sevkedilenlerin kurduğu ve Şâh 'Abbâs 'ın bunu ermenileri himâye maksadı ile yaptığı iddia edilmektedir (bk. Mas'ûd Kayhân). Bunun aksine olarak, Şâh 'Abbâs I. 'ın Culfa 'yı tahrip ve bu havâlideki 50.000 ermeniyi, ceza olarak, esir ve Isfahan 'a sevkeylediği hakkında bir iddia daha vardır. Azerbaycan Culfa 'sının Safevîler idaresine geçmesinden sonra, ermenilerin eski yerlerine gönderilmemiş olması, bu son iddiaya delil gibi gösterilebilir.

Kasabanın nüfusu hakkındaki mâlûmat dahi mütenakıstır. Chardin 'in 30.000 nüfuslu bir şehir gibi gösterdiği bu kasaba, Curzon (II, 53) 'a göre, 80 % nisbeti ermeni olmak üzere, 2.500 nüfusa mâlikti.

Isfahan Culfa 'sı, takriben bir asır süren refah devrinden sonra, sukuta yüz tutmuş ve nihâyet tamamiyle sönmüştür.

Bibliyografya: Yâḳût Ḥamavî, *Mu'cam al-buldân* (Mısır), III, 126; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 236; *Entsiklopediçeskiy slovar* (Petersburg, 1893), X[a], 557; Hikmet Bayur, *Türkiye devletinin dış siyasası* (İstanbul, 1938), s. 66, 71; *Bol'şaya sov. entsiklopediya*, XXI, 830 v.d.; XLI, 831, 838; Mas'ûd Kayhân, *Cuğrâfiyây-i mufaṣṣal-i Îrân* (Tahran, 1310/1311), I, 21, 66, 89; II, 53, 152, 161, 422, 425; III, 267, 431, 435, 438; *Azerbaycan'ı tetkik ve tetebbû cemiyetinin ahbârı* (Bakû, 1926), nr. 1, 2, 3; *Azerbaycan arkeoloji komitesi ahbârı* (Bakû, 1925—1927); G. Jäschke, *Karabag, Zengezur und Nahçivan* (*Die Welt des Islam*, 1936, XVII, 111);

Sowiet Russia (New-York, 1931), IV, 242; Klüçnikov ve Sabanin, *Mejdunarodnaya politika noveyşego vremeni* (Moskova, 1925), III; W. Barthold, *İstor.-geogr. obzor İrana* (Petersburg, 1903), s. 117 v.d.

(MİRZA BALA.)

CUM'A. [Bk. CUMA.]

CUMA. CUM'A (A.), umumiyetle fasih olarak, *cumu'a* şeklinde telâffuz edilir. Fayyümî, *yavm*'e muzâfünileyh olduğu zaman, *cumu'a* ve eğer kelime ile muayyen gün kastedilecek olursa, *cum'a* şeklinde telâffuz edildiğini kaydediyor (krş. *al-Miṣbāḥ al-munîr*). Câhiliyede bu güne *yavm al-'arūba* (nebatîce *arūbā* veya süryânîce *'arubtā*'nın muarrebi; bk *Akrab al-mavārid*) adı verilirdi. Sonraları topluluk ile ibâdet edilen gün olması hasebiyle, *cum'a* adını aldı (krş. *Tāc al-'arās*). Muḥammed b. Sîrîn'in rivâyetine göre, Peygamberin hicretinden evvel medineliler, birlikte ibâdet edilecek gün olarak, *yavm al-'arūba*'yı intihap etmişler ve As'ad b. Zurâra de, öğle namazını iki rek'at olarak edâ ettirmek suretiyle, onlara ilk cum'a namazını kıldırmıştı (krş. 'Asḳalânî, *al-İṣāba*, Bibliotheca Indica, Kalkūta, 1856, I, 62; İbn al-Aṯîr, *Usd al-ġāba*, Mısır, 1280, I, 71). İbn Sîrîn'in tâbiînden olması dolayısiyle, bu doğrudan doğruya bir rivâyet değilse de, diğer rivâyetler de bunu te'yit etmektedir. Cuma namazının, bundan sonra Medine'de nâzil olan *Cumu'a* sûresindeki „cuma günü namaz için nidâ edildiği zaman, alış-verişi terk ederek, Allahın zikrine koşunuz" âyeti (*Kur'an*, LXII, 9) ile farz kılındığı kabûl edilirse de, Abū Ḥāmid, Mekke'de iken farz edildiğine kanîdir (krş. al-Zurḳānî, *Şarḥ al-mavāhib*, Mısır, 1325, VII, 378). Allahın ve dolayısiyle resûlünün emri olmadan, farz kılınmış bir ibâdeti kimsenin tâdil edemeyeceği göz önünde tutulacak olursa, öğleyi iki rek'at olarak kıldıran As'ad b. Zurâra'nin, cuma namazının mekke'de iki rek'at olarak farz kılınmış olduğunu, fakat Peygamberin bu namazı alenen kılamadığını bildiği anlaşılır. Esâsen daha Peygamber Mekke'de iken, Medine'ye hicret eden sahâbenin bu şekilde toplu namaz kılan ensâra iltihak ettiklerine bakılacak olursa, bunun doğruluğu meydana çıkar. Peygamber Medine'ye gelince, haftanın cumaya kadar olan günlerinde, namazlarını Banî 'Amr kabîlesi arasında Ḳubā'da kılmış ve mescidlerini te'sis etmişti. İlk cuma namazını da Banî Sâlim arasında edâ etmiştir ki, sonraları burada yapılan mescide Mascîd al-Cumu'a adı verilmiştir (krş. İbn Hişām, *Sîrat al-nabî*, nşr. M. Muḥy 'l-Dîn 'Abd al-Ḥamîd, Mısır, 1937, II, 111 v.d.; Ṭabarî, *Târîḫ al-umam*, tab. Mısır, al-Ḥusaynîya, II, 255 v.d.). Peygamberin bu cuma namazında cemaati 40 veya 100 kişi idi. Kendisi mescidin çatısını teşkil eden hurma direklerinden birinin üzerine çıkıp, bir ok yayına veya asâya dayanarak, hutbelerini irâd ederdi. Bilâhare, cuma hutbelerini irâd için, kendisine üç basamaktan ibâret bir minber yapılmıştır (krş. *Ṣaḥîḥ al-Buḫārî*, İstanbul, 1315, I, 220).

Peygamber câmiye girince, cemaate selâm verir; minbere çıkınca, onlara döner ve ikinci bir selâmdan sonra, otururdu (*calsat al-istirāḥa*). Bilâl ezan okumağa başlar; bitirince, Peygamber kalkarak, hamd ve senadan sonra (*ammā ba'd*), vaaz ve nasihatı câmi bir hutbe irâd ederdi. Bir müddet oturduktan sonra, tekrar kalkıp, ikinci hutbeyi de okur ve minberden inerdi ve kamet getirildikten sonra iki rek'at olarak, cuma namazını kıldırırdı. Cuma namazının ilk rek'atında ekseriyetle *Cumu'a* sûresini ve ikinci rek'atta da *Munāfiḳîn* sûresini yüksek sesle okurdu. Cemaat en fazla cuma namazında toplandığı için, *Cumu'a* sûresini kıraatle, onlara cumanın âdâb ve erkânını tâlim ve *munāfiḳîn* sûresini okumakla da, münâfıklardan sakınmaları lüzûmunu ihtar ediyordu. Sonraları ilk rek'atta *al-A'lā* ve ikincide de *Ġāşiya* sûrelerini okuduğu da rivâyet edilir (Tirmizî, *Ṣaḥîḥ*, Bulak, 1292, I, 103; Nasâ'î, *Sunan*, Mısır 1930, III, 111 v.d.).

Halife Abū Bekr ve sonra 'Omar zamanında bu şekilde cuma namazı kılındı ise de, halife 'Oṯmān zamanında şehrin nüfusunun arttığı ve halkın câmiden uzak yerlerde ikamet ettiği göz önünde tutularak, namaz vaktinin geldiğini ilân için, mescidin dışında bir ezan okutturulmağa başlandı. Bu ezan Zavrā'da okunuyordu. Halife 'Oṯmān'ın bu dış ezanı diğer memleketlerde de okunmağa başlandı. Kendisinden 80 sene sonra Hişām b. 'Abd al-Malik de bu ezanın hâricde ve meselâ Medine'nin Zavrā'sı gibi vasat-ı umranda okunacak yerde, câmiin minâresinde okunmasını emretti.

Cuma namazının farz-ı ayn olduğunda ihtilâf yoktur. *Cumu'a* sûresindeki (LXII, 9) âyet ile bu namaz esnasında alış veriş men'edilmiştir; Mubah ancak farz olan şey sebeyiyle terkedilebilir. Binâenaleyh cuma namazı farzdır ve öğle namazının yerini tutar ki, müteahhir şâfi'îlerin de re'yi budur.

Cuma namazının sahih olabilmesi, diğer namazların şartları ile birlikte, 5 şarta bağlıdır. i. V a k i t. Namazın öğle vaktinde kılınması lâzımdır. Eğer bu vakit geçirilecek olursa, cuma namazı kılınmayıp, imam Abū Ḥanîfa ve Mālik'e göre — cemaatsiz, imam Şâfi'î ve Aḥmed b. Ḥanbal'e göre — istenirse, cemaat

hâlinde, yalnız öğle namazı olarak kılınır. 2. Mekân. Hanefîlere göre, bu namaz ancak şehirde kılınabilir. İmâm Şâfi'î 'ye göre ise, cuma namazı ancak vasat-ı umranda kılınır. Zîra Peygamber ve hulafa-i râşidîn zamanında ikamet edilen yerlerde kılınırdı. Ancak mukimleri 40 kişi kadar olan köyde, ister bina olsun ister olmasın, cuma namazı kılınabilir. İmâm Aḥmed b. Ḥanbal de bu fikirdedir. İmâm Mâlik ise, her büyük ve kalabalık köyde, eğer imam olmazsa, hutbe okuyan kimse tarafından mescidde cuma namazı kıldırılabileceğine kanidir. 3. Cemaat. Kadın, müsafir (bir yerde 15 günden fazla oturmağa niyet etmemiş olan yolcu) ve kullar müstesnâ, mukim olan ve hasta bulunmayan her hür erkek üzerine cuma namazı farzdır. Abû Ḥanîfa körleri istisna ederse de, Abû Yûsuf körün kendisini câmiye götürecek kimse bulduğu takdirde, cuma namazını kılması lâzım geldiğini beyân etmektedir (bk. al-Caṣṣâṣ, *Aḥkâm al-Ḳur'ân*, İstanbul, 1335, III, 446). İmâm Şâfi'î 'ye göre, cuma namazının kılınması için, yukarıda beyan edilen mükelleflerden 40 kişinin imam hutbe okumağa başladığından, namazı bitirdiği ana kadar hâzır bulunması şarttır. Cuma namazında hâzır bulunacak cemaatin adedinde ihtilâf vardır. İbn Ḥazm: — „Bir kişi ile kılınabilir, çünkü bir kimsenin kendi nefsine vaaz ve nasihat etmesi mümkündür"— demektedir. İbrâhîm b. Yazîd al-Naḫa'î ve Dâvûd al-Ẓâhirî — 2 kişi, Abû Yûsuf, imam ile birlikte — 2 kişi ve Abû Ḥanîfa de, imamdan başka — 2 kişi ile kılınabileceği kanaatindedirler. Aḥmed İbn Ḥanbal indinde ise, bir rivâyete göre, 50 kişi olmalıdır (krş. Al-Zurḳânî, *ayn. esr.*, VII, 395). 4. Şehirde nüfus çok olmadıkça, aynı günde müteaddid câmilerde cuma namazı kılınmaması. 5. Namazdan evvel iki hutbe [b. bk.] irâdı. Hutbenin minber üzerinde okunması ve minberin de mihrabın sağında bulunması sünnettir. Peygamberin minberi *mustarâḥ* denilen basamakla diğer 3 basamaktan ibâretti. Mu'âviya zamanında Marvân b. al-Ḥakam, bu 3 basamağın altına 6 basamak ilâve ederek, minberi 9 basamağa çıkardı. Halifeler yedinci basamakta durur ve böylece ilk minberin birinci basamağında bulunmuş olurlardı (Zurḳânî, *ayn. esr.*, VII, 135).

Hutbe okunurken, işitebilenin söz söylemesi haram ise de, işitemeyenin konuşması, Abû Ḥanîfa 'ye göre, yine haram olduğu hâlde, imam Mâlik 'e göre, dinlemesi vâcip, imam Şâfi'î 'ye ve Aḥmed b. Ḥanbal 'e göre ise, müstahaptır. Cuma namazının ilk rek'atına yetişemeyen kimsenin imama tâbi olarak, namazı ikmâl edebileceğinde ihtilâf yoktur (bk. Caṣṣâṣ, *ayn. esr.*, III, 446). İkinci rek'atına ulaşırsa, öğle namazı olarak kılar. İmam teşehhüdde iken yetişirse, Abû Ḥanîfa 'ye göre, cuma namazını ikmâl eder; diğer imamlara göre, 4 rek'at olarak kılması lâzım gelir.

İmamın cuma namazında *Cumu'a* ve *Munâfiḳîn* veya *A'lâ* ve *Ġâşiya* sûrelerini okuması sünnettir. Cuma bayram gününe rast gelecek olursa, Abû Ḥanîfa 'ye göre, cuma namazının kılınması farz değil, vâciptir. Şâfi'î indinde ise bayram namazını kılmakla, cuma namazı sakit olmaz, ancak hâzır bulunan köylüler bayram namazını kıldıktan sonra, cumayı kılmadan dağılabilirler. Aḥmed b. Ḥanbal ise, bayram namazı kılındıktan sonra cumanın sâkit olacağına kanidir.

Cuma namazında hâzır bulunacakların gusl etmeleri, hoş koku sürünerek, yeni elbise giymeleri sünnettir. Bu guslün, mümkünse, namaza yakın yapılması daha iyidir. Böylece nezâfete riâyet ederek, temiz vucutla câmiye gidenler, pis kokular ile cemaati müteezzi etmemiş olurlar. Cuma namazından evvel ve sonra dörder rek'at namaz (*râtiba*) kılmak da sünnettir.

Cuma namazının ictimaî ehemmiyeti pek büyüktür. Senenin en şerefli günü arefe ve gecesi de kadirdir; haftanın ise, cuma günü ve gecesidir. Hatta kurban bayramının arefesi cuma gününe rastlayacak olursa o seneki hacca al hacc al-akbar ismi verildiği gibi, sevabı da iki misli olur. Bu gün, tâtil günü addedilerek, halkın tamamiyle câmiye gelmesi te'min edilmiş ve irâd edilen hutbeler de âdetâ haftanın siyâsî, ictimaî ve dinî birer icmâli olagelmiştir. Peygamber ve hulafâ-i râşidin zamanında mü'minler hâdiselerden cuma hutbeleri ile haberdar edilirlerdi. Bu bakımdan cuma namazında bulunmanın ehemmiyetle üzerinde durulmuştur. Emevîler zamanında ise, merkezde halifeler halkı mümkün olduğu kadar bir câmiye toplamağa gayret ederek, bizzat imamette bulunmuşlar ve hutbeleri teblig vâsıtası ittihaz etmişlerdir. Câmilerde halifelerin adları hutbelerde zikrolunur ve kendilerine dua edilirdi. Bilâhare hükümdarlık davasında bulunanların kendi adlarına hutbe okutmaları, hâkimiyetlerinin tevsiki gibi telâkkî edilmesi, cuma namazının sultanın izni olmadan, kılınmaması keyfiyetini doğurmuş ise de, üç imam indinde bu izin şart değildir (krş. Mâvardî, *al-Aḥkâm al-sulṭâniya*, Mısır, 1298, s. 99; Dimaşḳî, *Raḥmat al-umma* (*al-Mîzân* kenarında), Mısır, 1306, I, 70.

1 haziran 1935 'te çıkan bir kanun (nr. 2736) ile, Türkiye 'de hafta tâtili cuma gününden pazar gününe alınmıştır.

Bibliyografya: Ṭabarî, *Tafsîr* (Mısır, 1321, al-Maymaniya), XXVIII, 57—63;

Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf* (Bulak, 1329), III, 186; İbn al-'Arabī al-Ma'āfirī, *Aḥkām al-Ḳur'ān* (Mısır, 1331), II, 255—258; Bayżāvī, *Anvār ol-tanzīl* ve Ḥāzin, *Lubāb al-ta'vīl* (diğer iki tefsirle bir arada), İstanbul, 1317, III, 260 v.d.; İbn Kaşīr, *Tafsīr* (Mısır, 1937), IV, 362—368; Zurḳānī, *Şarḥ al-muvaṭṭā'* (Mısır 1310), I, 25 v.d., 184—209; 'Asḳalānī, *Fatḥ al-bārī* (Bulak, 1300), II, 291—357; 'Aynī, *'Umdat al-ḳārī* (İstanbul, 1308), III, 232—338; Ḳastallānī, *İrşād al-sārī* (Bulak, 1267), II, 128—161; İmām Muslim, *Ṣaḥīḥ* (Navāvī şerhi ile) (Mısır 1929), VI, 130—171; İbn Māca, *Sunan* (Dehlī, ts.), s. 77—81; Şevkānī, *Nayl al-avṭār* (Mısır, 1344), III, 271—348. — İmām Şāfi'ī, *al-Umm* (bk. *ṣalāt al-cumu'a*); Şirbīnī, *Muġnī al-muḥtāc* (Mısır, 1933), I, 276—300; Bakrī, *I'ānat al-ṭālibīn*, bk. *Bāb ṣalāt al-cumu'a*; Abū Ṭālib al Makkī, *Ḳūt al-ḳulūb* (Mısır 1310), I, 63—73; Ġazālī, *İḥyā' al-'ulūm* (Bulak, 1296), I, 172—181; Zabīdī, *İtḥāf al-sāda* (*İḥyā'* şerhi; Mısır, 1315), III, 212—303; Şa'rānī, *al-Mīzān* (Mısır, 1306), I, 168—175; İmām Muḥammed, *al-Cāmi' al-ṣaġīr* (Lucknow, 1328), 19; Saraḫsī, *al-Mabsūṭ* (Mısır, 1324), II, 21—37; İbn Ruşd, *Bidāyat al-muctahid* (İstanbul, 1333), I, 122—130; Marġīnānī, *al-Hidāya* (Mısır, 1326), I, 62 v.dd.; 'Aynī, *al-Bināya fī şarḥ al-hidāya* (Lucknow, 1293), II, 979—1017; Zayla'ī, *Naṣb al-rāyat* (Mısır, 1938), II, 195—206; Kāsānī, *Badā'i' al-ṣanā'i'* (Mısır, 1327), I, 256—270; Zayla'ī, *Tabyīn al-ḥaḳā'iḳ* (Bulak, 1313), I, 217—223; İbn Nucaym, *Şarḥ kanz al-daḳā'iḳ* (Mısır, 1311), II, 150—170; İbn al-Ḳayyim, *Zad al-ma'ād* (*Şarḥ al-mavāhib* kenarında; Mısır, 1315), I, 358—452; III, 323, 331; *al-Fiḳh 'ala 'l-maẕāhib al-arba'a* (Mısır, 1936), I, 278—301. (KASIM KUFRALI.)

CUMĀDĀ. [Bk. CEMĀZİYELEVVEL VE CEMĀZİYELÂHIR.]

CUMĀḲDĀR. [Bk. ÇOMAKDAR.]

CUMBLĀT. [Bk. CANBULAT.]

CUMLA. [Bk. CÖMLE.]

CŪNĀGARḤ. [Bk. CÛNÂGERH.]

CÛNÂGERH. CŪNĀGARH (hind. „eski kale"), garbî Hindistan'da Kāthiāvār yarım adası üzerinde bir yerli devlet olup, mesâhası 8.538 km². ve nüfusu (1901) 395.428'dir; bunun 22 % 'si müslümandır. Senelik vâridâtı takriben 180.000 ingiliz lirasıdır. Devletin adı, *Uparkōṭ* (hind. „yüksek kale") dahi tesmiye olunan ve buddhist mağara mâbedlerini ve bir câmii ihtivâ eden, eski kaleden gelir. Câmi, XV. asrın sonlarında, Sultan Maḥmūd Bēgāra tarafından, inşa edilmiştir. Bu sultan, bir medrese ile diğer güzel binaları bulunan şehre, Muṣṭafābād adını vermişti. Bu devlet 1735 senesine doğru, büyük türk-hind imparatorluğunun inkırazından sonra, Paṭhān prensi Şēr Ḫān Bābī tarafından, te'sis olunmuştur. Bugün Hindistan'ın içinde arslan bulunan biricik ormanı (Gir) Cayn'lere âit Girnār tepesi, bugün harâbe hâlinde bulunan Sūmnāth hindû mâbedi ile Gucarāt sultanları devrinde hacıların gemilere bindikleri başlıca liman olan Vērāval bu devletin hudutları içindedir. Bu devlet, ingiliz Hindistanı'nda sikke basma hakkına mâlik bulunan bir-iki devletlerden biridir.

Bibliyografya: *Gazetteer of the Bombay Presidency* (Bombay, 1884), VIII, 462 v. dd.; C. U. Aitchison, *Collection of Treaties*, VI, 90 v. d., 168 v. d.; J. Burgess, *Report on the Antiquities of Kāṭhiāvār and Kachh* (*Archaeological Survey of Western India*, II, London, 1876); *Archaeological Survey of India. New Imperial Series* (Bombay, 1897), XVI, 242 v. d. (J. S. COTTON.)

CUNAYD. [Bk. CÜNEYD.]

CUND. [Bk. CÛND.]

CUNDAY-SĀBŪR. [Bk. CÛNDİŞÂPÛR.]

CUNNAR (Junnar), garbî Hindistan'da bir şehir olup, Poona'nın 89 km. şimâlindedir; 9.675 nüfusu olup, civarında bir çok budist mağara mâbedleri bulunduğu gibi, dağda Sivacî'nin doğduğu Şivnēr hisarı bulunur. Şehir, 1436'da, Bahmanîlerden Malik al-Tuccār tarafından, islâm hâkimiyetine sokuldu ve uzun zaman bir müslüman eyâletinin merkezi olarak kaldı. Şehrin kurulduğu tarihte inşâ edilmiş olan câmi-mescid ile 2 güzel türbe, Cunnar'ın başlıca âbidelerindendir. Bir çok eski büyük islâm merkezlerinde olduğu gibi, burada da bir kâğıd imalâthânesi mevcuttur.

Bibliyografya: *Gazetteer of the Bombay Presidency*, XVIII (3. kısım), s. 149 v. dd. (J. S. COTTON.)

CŪR. [Bk. FİRÛZÂBÂD.]

CURĀCİMA. [Bk. CERÂCİME.]

CUR'AT. [Bk. CÛR'ET.]

CURAYC. [Bk. CÛREYC.]

CURCĀN. [Bk. CÛRCÂN.]

CURCĀNĪ. [Bk. CÛRCÂNÎ.]

CURCĀNĪYA. [Bk. GÛRGÂNC.]

CURHUM. [Bk. CÛRHÛM.]

CUVAYN. [Bk. CÛVEYN.]

CUVAYNĪ. [Bk. CÛVEYNÎ.]

CUZ'. [Bk. CÛZ.]

CUZĀM. [Bk. CÛZÂM.]

CŪZCĀN. [Bk. CÛZCÂN.]

CÛZCÂN. CŪZCĀN (fars. Gūzgān), Efgan Türkistanı'nın Murġāb ile Amu-Derya arasındaki bir bölgesinin ismidir. Hudutları, hususiyle garp taraflarında, pek belli değilse de,

yeni çağlarda kurulmuş olan Maymana, Andḫūy, Şibergān ve Sar-i Pul şehirlerinin, bu bölgenin hudutları içinde bulundukları muhakkaktır. İran yaylasının kenarında şimâl steplerinin başladığı havâlide bulunan Cūzcān mahsûldar vâdilerinde yerleşmiş olan asıl ahâlisinden başka, bugün olduğu gibi, gâlibâ her devirde bir takım göçebe kavimlerin de konup göçtüğü yer olmuştur (krş. İbn Ḥavḳal, *s.* 322, 9 v.d.; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, tab. 1145, s. 316). Memleketin başlıca servetini hayvan sürüleri teşkil eder (develer: İbn Ḥavḳal, *tür. yer.*; Vámbéry, *ayn. esr.*, s. 213; atlar: Marquart, *Ērānşahr*, s. 138, 31, 147, not 22; Vámbéry, *ayn. esr.*, s. 222; koyunlar: Vámbéry s. 213; Yate, *ayn. esr.*, s. 344; krş. İṣṭaḫrī, s. 271, 5; İbn Ḥavḳal, s. 322, 10). İran yaylalarından Mâverâünnehr'e giden yol Cūzcān'dan geçerse de, bir sulh güzergâhı olmaktan ziyâde, askerî hareketler için işe yarıyordu. Steplere yakınlığı ve bu sebepten sık sık baskınlara uğraması yüzünden, devamlı bir sükûn ve âsâyişe eremeyen Cūzcān ülkesinin tarihî rolü, eski kavimlerin serhadleri üzerinde, şimâl-i şarkî ve şimâl-i garbîdeki büyük devletler arasında bir tanpon-devlet hizmeti görmek olmuştur.

Cūzcān bölgesi I. (VII.) asrın iptidasında siyâseten Tuharistan'a bağlı idi (bk. Marquart, *ayn. esr.*, s. 67). 33 (65/654) senesinde Aḥnaf b. Ḳays'in seferleri sırasında Amîr al-Aḳra' tarafından zaptolunmuştur. Ülkenin hudut havâlisi yalnız türkler ile edilen muharebelerden dolayı değil, islâm fırkaları arasındaki dâhilî mücâdeleler sebebi ile de bir çok karı şıklıklara mâruz kaldı. 119 (737)'da hakan, Cūzcān'ın merkezi olan Şubūrḳān civarında, Asad b. 'Abd Allāh al-Ḳasrī tarafından, mağlûp edildi. Aynı mahalde 125 (743)'te Emevîlere karşı girişilen bir muharebede maktûl düşen Ali evlâdından Yaḥyā b. Zayd'in kabri uzun müddet bir ziyâretgâh oldu (krş. Wellhausen, *Arab. Reich*, s. 311); Abbâsîler devrinde vâli, Anbār'da ikamet etmekle beraber, (bu gâlibâ Nāṣir-i Ḫusrev'in, s. 2, Cūzcānān'ı, belki, şimdiki Sar-i Pul'dür), Gōzgān-Ḫuzā adı verilen yerli hükümdar âilesinden Afrīgūn hânedanı da saltanatına devam ediyor ve Kundurm'da oturuyordu (krş. İṣṭaḫrī, s. 270; İbn Ḥavḳal, s. 321 v.d.; Ya'ḳūbī, s. 287). Şubūrḳān (Şibergān) şehrinin de zaman zaman Cūzcān'ın siyâsî merkezi olduğu vâkidir. Muḳaddasī ise (s. 297 ve Yāḳūt, II, 149 v.d.), al-Yahūdiya=Maymana [b. bk.]'yi idare merkezi olarak gösteriyor. Eski Cūzcān isminin yavaş-yavaş kullanılmaz hâle geldiği anlaşılıyor ise de, eserlerde daha bir müddet mevkiini muhafaza etmiştir. Şehirleri uzun müddet düşman akınlarına sahne olmuştur ki, burada yalnız Cengiz Han ile Timur'un istilâlarını zikretmekle iktifa edeceğiz. Bu bölgenin ehemmiyetini, şehirlerinden bir çoğunun tâlihin darbelerine karşı ayakta kalmış olmalarından daha iyi ispat edecek bir şey yoktur.

Yeni çağda eski Cūzcān'da, bir takım küçük Özbek hanlıkları yerleşmişti (Akçe, Andẓūy, Şibergān, Sar-i Pul ve Maymana), fakat bunlar dâimî surette kuvvetli komşularının, msl. türkmenlerin akınlarına uğruyorlardı. Dōst Muḥammed [b. bk.] devrinden beri bu hanlıklar yavaş-yavaş Efganistan'ın Türkistan eyâletine ilhak edildi; yalnız Maymana, efgan hâkimiyeti altında, kısmî bir istiklâl muhafaza edebildi.

Bibliyografya: Marquart, *Ērānşahr*, s. 78, 80 v.d., 86 v.d.; S. de Sacy (*Annales des Voyages*, (1813) XX, s. 172 v.dd.); G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 423 v.dd.; Vámbéry, *Reise im Mittelasien*[2], s. 211 v.dd.; C. E. Yate, *Northern Afghanistan*, s. 334—352. (R. HARTMANN.)

CŪZCĀNÎ. [Bk. CŌZCĀNÎ.]

CÛZCÂNÎ. CŪZCĀNÎ (1193—1262 ?), KADI MINHĀC AL-DÍN ABŪ 'OMAR 'OṠMĀN B. SIRĀC AL-DÍN MUḤAMMED B. MINHĀC AL-DÍN 'OṠMĀN B. İBRĀHÎM B. İMĀM 'ABD AL-ḤĀLIḲ CŪZCĀNÎ, XIII. asrın ilk yarısında Dehli türk sultanlığında en yüksek dinî-kazaî mevkilere kadar yükselmiş ve *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* adlı eseri ile hind-iran tarihçileri arasında mühim yer tutmuş meşhûr bir âlim ve ediptir. 658'de tamamlanmış olan bu eser, bilhassa Gûrlular ve Dehli sultanları hakkında değerli bir kaynak olduğu gibi, Cengiz'in garp seferleri ve moğul istilâsı hakkında da — bir takım muasır şehadetleri ihtivâ etmesi bakımından — ilk mühim kaynaklardan sayılır.

Esasen Cuzcanlı olan bu âile, büyük dedeleri İmām 'Abd al-Ḥālik'ın Gazne'ye gelip yerleşmesinden sonra bir daha Cuzcân'a dönmemişlerse de bu lâkabı muhafaza etmişlerdir. Gaznevî sultan İbrāhîm b. Mas'ūd'un (ölm. 492) kırk kızından birini alarak Gazne'de yerleşen bu imamın İbrāhîm adlı bir oğlu olmuştur ki (*Ṭabaḳāt*, s. 21), bunun oğlu Minhāc al-Dīn 'OṠmān, müellifimizin büyük babasıdır. Haccdan dönüşünde, Sîstān'da yerleşmişti; bunun oğlu Sirāc al-Dīn Muḥammed'in, ilim ve san'at adamı olarak devrinde büyük bir şöhret kazanmış olduğu, müellifimizin onun hakkında kullandığı „afsaḥ al-'acem, u'cūbat al-zamān" sıfatlarından anlaşılıyor. Gazneliler sülâlesi zamanında mümtaz bir mevkî sâhibi olan bu âilenin, orta çağ şark dünyasının umumî an'anesine göre, Gûrlular devrinde de ikbâlden düşmediğini,

Sirâc al-Dîn 'in hayatı hakkında müellifimizin verdiği mâlûmattan öğreniyoruz: Mu'îzz al-Dîn Muḥammed b. Sâm, Lâhür 'u zaptederek, gaznelilerin hind hâkimiyetine son verdiği sırada, onu Hindistan *ḳāżī-i laşkar* 'liğine tâyin ediyor (582). Sonradan Firüzküh 'a dönerek, Giyâṣ al-Dîn Muḥammed 'in hizmetinde bulunduğu sırada, kendisini vaktiyle tanımış ve çok takdir etmiş olan sultan Bahâ' al-Dîn Sâm b. Muḥammed, 587 (1191) 'de Bâmiyan tahtına geçince, onu kendi yanına çağırtıyor. Sultanın vaidlerine ve ısrarlarına dayanamayan Sirâc al-Dîn, Ġiyâṣ al-Dîn 'den izin almadan, kalkıp Bâmiyan 'a geliyor; memleketin baş kadılığı, ordu kadılığı, hatiplik, ihtisap işleri ve iki medrese, bu vazifelere âit zengin ıkta'lar ile birlikte, kendisine veriliyor. Müellifimiz bu sırada 3 yaşında bulunduğuna göre, bu hâdisenin 592 'de olduğu anlaşılmaktadır (*Ṭabaḳāt*, s. 106, 107, 117). Sirâc al-Dîn 'in sonradan sultan Ġiyâṣ al-Dîn 'in tekrar tevecciihünü kazandığını ve hizmetine girdiğini görüyoruz: Abbâsî halifesi al-Nâṣir li-Dîn Allâh tarafından sefâretle gönderilen İbn al-Ḫaṭîb ile birlikte Bagdad 'a Ġiyâṣ al-Dîn 'in elçisi sıfatı ile izamı bunu gösteriyor (*Ṭabaḳāt*, s. 76). Bu seyahat esnasında yolda haydutlar tarafından öldürüldüğü hakkında — *Ṭabaḳāt* 'ın basılmamış kısmında mevcut olan — rivâyete göre, bu ölümün Ġiyâṣ al-Dîn 'in vefat tarihi olan 599 (1202/1203) 'dan evvel olması icap eder. Onun daha evvel, Sistân memliklerinden Tâc al-Dîn Ḥarb tarafından yine aynı halifeye sefâretle gönderildiği de kitabın Sistân meliklerine âit basılmamış kısmında mevcuttur (*Ṭabaḳāt*, tre. Raverty, XIV. tabaka, s. 192). Sirâc al-Dîn, Gûrlular sarayındaki mühim mevkii sâyesinde, yine bu hânedan etrafında toplanmış aristokrat bir âilenin kızını almıştı ki, esasen tulekli olan bu kız, sultan Ġiyâṣ al-Dîn 'in kızı Mâh-ı Mülk Hatun 'un süt kardeşi ve mektep arkadaşı idi. İşte, gerek müellifimiz gerek kardeşleri bu anadan doğmuşlardır (*Ṭabaḳāt*, s. 82, 118).

589 'da Lâhür 'de doğan Minhâc al-Dîn daha 7 yaşında iken, muallim İmâm 'Alî Ġaznavî 'den *Kur'an* okuyup hıfza çalışıyordu (*Ṭabaḳāt*, s. 395). Kendisi, daha çocukluğundan beri Mâh-ı Mülk Hatun 'un sarayında, onun lûtufları ile yetiştiğini, büluğ yaşına kadar gece gündüz haremde onun terbiyesini gördüğünü söylüyor ki, bundan, çocukluk yıllarından bir kısmının Firüzküh 'ta geçtiğini anlayabiliriz: 602 (1205/1206) 'de 13 yaşında iken bu hatunun huzurunda Faḫr al-Dîn Mubârakşâh 'ın bir eserini gördüğünü anlatan müellifimiz, 607 'de yâni 18 yaşında hâlâ Firüzküh 'ta bulunduğunu ifâde eylemektedir (*Ṭabaḳāt*, s. 29, 88). Melik 'Alâ' al-Dîn 'in nikâhında bulunan bu kadının 607—611 yılları arasındaki karışık hâdiseler te'siri ile Ḫvârizm 'e gittiğini ve 612 'de Ḫvârizm 'de yaşamakta olduğunu biliyoruz (*Ṭabaḳāt*, s. 100). Onun himâyesinden mahrum kalan Minhâc al-Dîn 'i 613 (1216) 'te Sîstân 'da (*Ṭabaḳāt*, tre. Raverty XIV. tabaka, 4. 188—194), 617 (1220) senesinde de Tulek kalesinde görüyoruz. Öyle anlaşılıyor ki, Firüzküh 'u belki de Mâh-i Mülk ile beraber terkeden anneleri, çocuklarını alarak, âilesinin vatanı olan bu kaleye gelmiştir. Ġûr ile Ġarşistân arasındaki bu kuvvetli kalede yaşayan Minhâc al-Dîn, 618 (1221) 'deki bir seyahati esnasında gûrlu prenslerinden Melik Nâṣir al-Dîn Abû Bakr 'in hizmetinde bulunup, lûtuflarını gördüğünü ve onun akrabasından bir kızla evlendiğini söylemektedir (*Ṭabaḳāt*, s. 52, 335). 617 'de Ceyhun 'u geçerek Ġûr ve Gazne taraflarını da yağma eden moğul istilâcılarına karşı Tulek kalesini şiddetle müdafaa eden gaziler arasında müellifimiz de mevcut idi. Bu kalede cereyan eden bir takım dâhilî hâdiseler hakkında etraflı mâlûmat veren Minhâc al-Dîn, 617—620 (1220—1223) seneleri arasında yâni 4 yıl kalenin moğul hücumlarına mukavemet ettiğini ve kendisinin de bütün bu harplere iştirâk eylediğini anlatıyor (*Ṭabaḳāt*, s. 335, 344, 345, 361, 363). Melik Tâc al-Dîn Ḥasan tarafından Minhâc al-Dîn, 621 ve 622 yıllarında iki defa Gûrlular tarafından Ḳühistân 'a sefâretle gönderildi; memur edildiği ilk sefâretinde Ḳühistân bâtınîlerinin *muhteşem* yâni reisi Abu 'l-Fatḥ Şihâb ile mülâkatını ve onun müslümanlara karşı gösterdiği yardımları anlatmaktadır. 622 'de Melik Rukn al-Dîn Muḥammed onu tekrar Ḳuhistân *muhteşem* 'ine sefâretle yolladı ki, bu sırada bu mevkide Şams al-Dîn bulunuyordu. Bu vazifeyi yaptıktan sonra, Minhâc al-Dîn Hindistan 'a hicret etmeğe karar verdi. Moğulların mütemadi artan tehdit.eri karşısında dâhilî vaziyetleri her gün daha karışan bu sâhalara nisbetle, Hindistan, şüphesiz daha emniyetli bir sâha idi. Bu maksatla hazırlıklarda bulunduğu sırada, o aralık Sîstan 'da hükümet süren Ḫvârizmşâhlar âilesine mensup — Melik Tâc al-Dîn İnal Tigin tarafından çağırtılarak, kendisi ile *muhteşem* Şams al-Dîn arasında bir musalâha akdi için sefâretle üçüncü defa gönderilerek, bu vazifeyi de yaptı (623 = 1226). İnal Tigin onu dördüncü defa tekrar göndermek istedi ise de, Hindistan 'a gitmek için acele eden Minhâc al-Dîn bu teklifi kabûl etmedi. Hiddetlenen hükümdar onu 43 gün bir kalede hapsettirdi; lâkin Melik Rukn al-Dîn 'in iltiması ile salıverdi (*Ṭabaḳāt*, s. 352, 364, 414—418).

Minhāc al-Dīn, Horasan'dan Gazne yolu ile Hindistan'a hareket ederek, 26 cemaziyelevvel 624'te Uca'ya geldi ve zilhiccede buradaki Mederse-i Fîrüzî müderrisliğine tâyin edildi. 27 cemaziyelevvel 625'te Sultan Şams al-Dīn İltutmış burayı zaptedince, daha muhasara esnasında hükümdarın karargâhına gelmiş olan müellifimiz o senenin ramazanında hükümdar ile beraber Dehli'ye geldi (*Ṭabaḳāt*, s. 144, 172, 173, 231). 629 (1232) şabanında Gvalyor'u muhasara etmekte olan İltutmuş'un ordusuna gelen müellif, ordu vaızlığına tâyin edilerek, haftada 3 defa ve ramazan esnasında her gün vaazlarda bulundu. 26 safer 630'da kale fethedilince buranın „kadılık, hatiplik, imamlık, muhtesiplik" gibi bütün şer'î işleri ona verilerek hil'atler ve atıyeler ile taltif olundu (*Ṭabaḳāt*, s. 174, 175, 249). Müellif bu vazifede 6 yıl kaldı; 631'de Kıpçak'tan gelen ve hepsi de müslüman olan moğul elçilerinin yıllarca burada tevkif edildiklerini yine ondan öğreniyoruz. 635'te, İltutmış'ın kızı Sultan Raẓiyya zamanında, bâzı dâhilî işlerin tanzimi için, bir heyetle beraber, Dehli'ye gelen müellifimize, ilâve olarak Nāṣiriya medresesi müderrisliği de verildi. Bu seyahat esnasında büyük emîrlerden Melik Tāc al-Dīn Sancar Kutluğ'un lûtuflarını gördüğünü minnetle zikretmektedir (*Ṭabaḳāt*, s. 175, 249, 447, 118, 256). Yeni vazifesi sebebiyle Dehli'de kalan müellif, 637'de Mu'izz al-Dīn Bahramşāh'ın cülûsu münasebetiyle bir kasîde yazarak, bi'at merasiminden sonra yeni hükümdara takdim etti. 10 cemaziyelevvel 639 (1241)'da Dehli kadılığı ile birlikte bütün memleket baş kadılığı vazifesi kendisine verildi; 16 cemaziyelahırda Lâhūr'un moğullar tarafından zaptı haberi gelince, hükümdarın emri ile Ḳaṣr-i Safîd'de toplanan Dehli halkına vaaz ve nasihatte bulundu. Lâkin dâhilî vaziyet çok karışıktı ve tecrübesiz hükümdarı nihâyet tahttan indirecek türlü entrikalar çevriliyordu. Türk emîrlerinin isyan teşebbüslerinin yatıştırmak için çalışanlar arasında bulunan müellifimiz, Dehli'nin âsîler tarafından muhasarası esnasında, bir gün büyük câmide bâzı fesatçıların hücumuna uğradı ise de, canını kurtarabildi. Lâkin şehrin zaptı ve hükümdarın katli ile tahta Sultan 'Alā' al-Dīn Mas'ūd'un geçmesi üzerine, bu hâdiseden 4 gün sonra istifâya mecbur oldu (11 zilkade 639). Bu hâdisede büyük bir rol oynamış olan vezir Muhazzib al-Dīn'in türk emîrleri tarafından öldürülmesi üzerine, Minhāc al-Dīn artık Dehli'de oturmayarak, Luknov'a gitmek kararını verdi (*Ṭabaḳāt*, s. 195, 198).

9 recep 640 (1242)'ta Dehli'den çıkan müellifimiz, kendi hareketinden 5 ay evvel Bedâvun'a göndermiş olduğu çocukları ile buluşmak üzere oraya gitti. Bedâvun'da hükûmet süren Melik Tāc al-Dīn Sancar Kutluğ'un, evvelce olduğu gibi bu defa da, kendisine büyük lûtuflarda bulunduğunu, orada kalması için ısrarlarda ve vaadlerde bulunduğunu şükranla anlatıyor. Bedâ'ûn'dan Ûd'a gelen müellifimiz, o sırada askerî hareketler icabı o civara gelmiş olan Luknov meliki Toğan Han Tuğrul'a iltihak ederek, 7 zilhicce 640'ta buraya geldi ve Ûd'da bırakmış olduğu çocuklarını ve adamlarını buraya getirtti. Burada kaldığı iki yıl zarfında ondan gördüğü lûtuf ve inâyetleri, müellifimiz, âdeti üzere, şükranla kaydetmektedir. 642 şevvalinde moğul ordularının Luknov kapılarına kadar gelmesi ve hindlilerin isyan hareketleri üzerine, Sultan 'Alā' al-Dīn, Ûd meliki Temir Han Kıran'ı mühim bir askerî kuvvetle buraya gönderdi; Toğan Han, mağlûbiyetle neticelenen bir mücâdeleden sonra, müellifimizin vesateti ile şehri ona teslim ederek, Dehli'ye gitmek üzere, yola çıktı; Minhāc al-Dīn de onunla beraber bulunuyordu; son zamanlarda hükümdarın yanında büyük bir nufuz kazanmış olan Uluğ Han—sonradan sultan olan Balaban [b. bk.]—onun Dehli'ye gelmesi için hükümdardan emir almıştı (*Ṭabaḳāt*, s. 147, 162, 199, 243 v. dd.).

14 safer 643 (1245)'te tekrar Dehli'ye gelen Minhāc al-Dīn, Uluğ Ḫān'ın kudretli himâyesi sâyesinde tekrar Mederse-i Nāṣiriya müderris ve mütevelliliği ile Gvalyor kadılığına ve Dehli büyük câmiinin muzakkirliğine (yâni vâizlığına) tâyin ve taltif edildi ve Uca'yı muhasara etmekte olan moğul ordusuna karşı Uluğ Ḫan'ın yaptığı muvaffakiyetli harekette onun maiyetinde bulundu. 23 muharrem 643'te Nāṣir al-Dīn Maḥmūd'un tahta geçmesi üzerine ona bir takım kasîdeler takdim eden müellifimizin mevkii, hâmisi Uluğ Ḫān'ın mütemâdi artan nüfuzu sâyesinde, gittikçe kuvvetleniyordu. 644'te Kurban bayramında kıymetli hil'at ve hediyeler ile taltif edildi. 645'te Talsanda kalesinin Uluğ Ḫan Balaban tarafından fethi münasebeti ile *Nāṣirī-nāme* adlı manzûm bir eser yazarak, hükümdarın ve Balaban'ın büyük ihsanlarına mazhar oldu. 647'de hükümdar ile Uluğ Ḫān arasında sıhriyet teessüsü ve Uluğ Ḫān'a bu unvan ile birlikte saltanat nâipliği ve ordu baş kumandanlığı gibi en büyük vazifeler verilmesi Minhāc al-Dīn'in mevkiini de kuvvetlendirdi. Balaban yine 647 şabanında sefere çıktığı sırada, müellifimiz, Horasan'daki hemşiresinin müşkil bir vaziyette bulunduğunu haber aldı ve derhâl Balaban'ın karargâhına giderek, yardım istedi. Balaban, bir çok ihsanlarda bulunduktan başka, vaziyeti hükümdara

da arzederek, onun da bir takım ihsanlarda bulunmasını te'min etti. Minhâc al-Dîn, Horasan'a göndereceği şeylerin irsâli çâresini te'min maksadı ile, 9 zilhiccede karargâhtan ayrılarak Multan'a hareket etti; 6 rebiülevvel 648'de oraya vararak işlerini tanzim için 9 ay kaldıktan sonra, tekrar hükümdarın yanına döndü ve yine Balaban'ın lûtfu sâyesinde 10 cemaziyelevvel 649'da, ikinci defa *ḳāżî al-ḳużāt* oldu (*Ṭabaḳāt*, s. 200, 248, 210, 214, 215, 271, 294, 296, 401).

Sultan Nâṣir al-Dîn 650'de Uca ve Multân seferine çıktığı esnada onu teşyi eden Minhâc al-Dîn, veda esnasında hükümdarın iltifat ve ihsanına mazhar oldu. Lâkin, Balaban'ın düşmanları ve bilhassa hindli 'Imâd al-Dîn Rayḥân, bu büyük kumandan aleyhinde türlü-türlü tezvirlerde ve iftiralarda bulunarak hükümdarı kandırdılar: 651 (1253) muharreminde, Sivalik ve Hansi'deki ıkta'larına gidip orada oturması emredildi ve merkezî idârede bulunan bütün tarafdarları azledilerek, muhalifleri iş başına getirildi. Şimdi hükümdarın yanında en çok nufuz sâhibi, Reyḥân'dı. Bu şartlar içinde, Balaban'ın en yakın adamlarından olan Minhâc al-Dîn de 651 recebinde azledildi. Hindli bir dönme olan Rayḥân'ın kazandığı bu nufuz, bir kısım müslümanları ve türk emirlerini fena hâlde hiddetlendiriyordu. Mütemâdi entrikalar ve propagandalar, Balaban'ın iş başından çekilmesi ile esasen çok zayıflamış olan idare makinesini günden-güne daha bozuk bir vaziyete soktu. Her tarafta yüz gösteren anarşiden, sultanlığın baş şehri olan Dehli de kurtulamadı. Minhâc al-Dîn, bu anarşi sebebiyle 6 ny cuma namazları için câmiye gidemediğini kaydediyor. Sultan Nâṣir al-Dîn 652 (1254) rebiyülevvelinde ona *ṣadr-ı cihân* lâkabını vermek suretiyle iltifatta bulundu ise de, Rayḥân'ın ve tarafdarlarının tahakkümü altında Dehli'de oturmak Minhâc al-Dîn'e çok ağır geliyordu. Nihâyet, Balaban başta olmak üzere, bir çok nufuzlu türk emîrleri birleştiler ve, Rayḥân'ın tahakkümüne son vermek üzere, orduları ile, Dehli üzerine yürüdüler. Rayḥân'ın teşviki ile mukavemete karar veren sultan, ordusu ile, Balaban'a karşı çıktı ise de, Tabarhinda civarındaki karşılaşmada, bu ordu, daha mağlûbiyete uğramadan bir bozgun şeklinde Hansi'ye doğru rîc'at etti; çünkü sultanın ordusundaki türk emîrleri, Rayḥân hesabına arkadaşları ile bir harbe girişmek istemiyorlardı. Nihâyet, iki taraf emîrleri arasında yapılan bir anlaşma neticesinde, vazifesinden azledilen Rayḥân Bedâ'ûn'a gönderildi; bu müzakereler esnasında, Rayḥân'ın Balaban'a muhalif bir kaç türk emîri ile birleşerek, işi bozmak için, bâzı hazırlıklarda bulunduğunu, lâkin bunu tatbike muvaffak olamadığını müellifimiz anlatmakta ve bu anlaşmada kendisinin bir rolü olduğunu ihsas etmektedir. 9 zilhicce 652 (1254)'de Dehli'ye muzafferâne giren ve bütün idâreyi kuvvetli eline alan Balaban'ın himâyesi sâyesinde, Minhâc al-Dîn 7 rebiülevvel 653'te üçüncü defa olarak ḳāżî al-ḳużāt oldu (*Ṭabaḳāt*, s. 216 v. dd., 220, 297, 301 v. dd.).

Minhâc al-Dîn, eserini tamamladığı 658 recebine kadar, bu vazifede kaldı; Balaban'ın her gün artan nufuzu, onun mevkiini de sağlamlaştırıyordu. Yalnız kendisi değil, çocukları ve adamları da hükümdarın, Balaban'ın ve bütün devlet ricâlinin lûtuflarından istifâde ediyorlardı ki, müellif bunu her vesile ile tekrarlamaktan geri durmamıştır. Bu 5 yıllık zaman zarfında, moğulların Sind kıt'asına hücumlarına karşı Dehli dışında büyük bir ordu hazırlandığı sırada, müellifimizin müslümanları gaza ve cihâda teşvik maksadı ile büyük bir hitâbede bulunduğunu (muharrem 656 = 1258) ve bundan 2 yıl sonra Hulagu tarafından gönderilen sefirlerin kabûlü münasebetiyle sultanın huzuru ile yapılan büyük ve haşmetli merasim esnasında ona bir kasîde takdim ettiğini biliyoruz (*Ṭabaḳāt*, s. 310, 319). Müellifimizin bundan sonra neler yaptığı, hattâ ne zaman öldüğü hakkında hiç bir mâlûmatımız yoktur. H. A. R. Gibb onun 664'ten sonra öldüğünü tasrih ediyorsa da, bu hususta hiç bir mehaz göstermiyor (*EI*, bk. mad. TARİH). Onun ölümünü 660'ta gösteren Kâtib Çelebi'nin de nasıl bir vesikaya dayandığı mâlûm değildir (*Kaşf al-ẓunūn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya ve Rifat Bilge, İstanbul, 1943, II).

Hususî ve resmî hayatı hakkında yalnız kendi eserine dayanarak verdiğimiz bu mâlûmattan sonra, Minhâc al-Dîn'in şahsiyeti ve bilhassa *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî*'sinin mâhiyet ve kıymetini izaha çalışalım. Nesillerden beri ilim ve edebiyatla meşgûl aristokrat bir âileye mensup olan ve çocukluğunu saraylarda geçiren Minhâc al-Dîn, âile an'anesinin de te'siri ile, kuvvetli bir tahsil görmüş, islâmî ilimlerden başka arap ve bilhassa acem edebiyatı ile de ciddî surette uğraşmıştır. *Ṭabaḳāt*'ta, fırsat düştükçe zikrettiği bir takım manzûmeleri bunu açıkça gösterdiği gibi, bugün elde bulunmayan *Nāṣirī-nāme* adlı mesnevisi de, buna ayrıca bir delildir. Kendi ifâdesine göre babasının da büyük bir edip olduğunu göz önüne alırsak, bu hususta verasetin de te'sirini kabûl edebiliriz. Mamafih onun İran edebiyatındaki asıl ehemmiyeti, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî*'si sâyesindedir. Minhâc al-Dîn'in, ömrünün sonlarına doğru yazdığı bu eser, güzel ve sağlam bir üslûp

ile yazılmıştır ki, bu bakımdan XIII. asır İran tarihî eserleri arasında mümtaz bir yer tutar. Üslûp ve tasvir kudreti, meselâ Bayhakī [b. bk.] ile mukayese edilebilecek bir seviyede olmamakla beraber, lisanı oldukça külfetsiz ve temizdir.

Tarihî kaynak olarak ehemmiyet ve kıymeti meselesine gelince, bunu doğru olarak tesbit edebilmek için, eserin ayrılmış olduğu bölümleri ayrı ayrı gözden geçirmek icap eder. Bir mukaddime ve 23 tabaka (yâni bölüm)'dan mürekkep olan bu eser, islâm edebiyatlarında emsâline çok tesâdüf edilen umumî bir islâm tarihidir. Müellif, mukaddimesinde, bu eseri nasıl ve ne maksatla yazdığını kısaca anlatmaktadır; bir gün mezalim divanında baş kadılık vazifesini gördüğü sırada, Gazneliler zamanında yazılmış — gâlibâ sâdece ensab cedvellerinden mürekkep — bir eser eline geçmiş; yalnız peygamberler ile Emevî ve Abbâsîlerin ve acem hükümdarları ile Gaznelilerin cedvellerini ihtivâ eden bu eseri tamamlamak arzusuna düşmüş; bu maksatla Yemen hükümdarlarını, Büveyhîleri, Tâhirîleri, Saffârîleri, Sâmânîleri, Selçukluları Şensebânîleri (yâni Gûr, Gazne ve hind hükümdarlarını), Hʷârizm-şâhları, Eyyûbîleri, Gazne ve Dehli'deki gûrlu ve türk sultanlarını da buna ilâve etmiş ve böylece eserine Nâṣir al-Dīn Maḥmūd devri vak'alarını da koyarak, ona ithaf ettiği cihetle *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* ismini vermiş. Eserin muhteviyatı, şu suretle hulâsa olunabilir: Gaznelilere kadar islâm tarihini ihtivâ eden 10 tabakadan sonra, sırasiyle, XI. Gazneliler, XII. Selçuklular, XIII. Sancarîler, XIV. Nîmrûz ve Sicistan melikleri, XV. Eyyûbîler, XVI. Hʷârizmşâhlar, XVII. Şensebânîler ve Gûr melikleri, XVIII. Tuḫaristan Şensebânîleri, XIX. Gazne sultanları, XX. Hindistan'da Mu'izzī sultanları, XXI. Hindistan'daki Şemsî sultanları (yâni Sams al-Dīn İltutmış ve halefleri), XXII. bu sultanlık devrindeki melikler (büyük emîrler), XXIII. islâm vak'aları ve kâfirlerin (Kara-Hıtaylar ve moğullar) hurûcu.

Ṭabaḳāt-i Nāṣirī metninin 1864'te Kalküte'de Nassau Lees tarafından yapılan neşrinde ilk 10 tabaka ile XII.—XVII. tabakalar, hind tarihi ile alâkalı olmadığı bahanesi ile, metne alınmadığından, bu eserin kıymeti hakkında yürüteceğimiz mutalâaların, sâdece, basılmış kısma inhisar edeceğini söylemek mecburiyetindeyiz. Eser, mâhiyeti itibariyle, başlıca iki kısma ayrılabilir: 1. müellifin, başka kaynaklardan istifâde ederek vücuda getirdiği kendisinden evvelki zamanlara âit kısım; 2. Doğrudan doğruya kendisinin şâhit olduğu veya başkalarından duyup işittiği muasır zamanlara âit kısım. Birinci kısmı, yâni müellifin doğmasından evvelki asırlara âit tabakaları tetkik edince görürüz ki, bunlar arasında en ehemmiyetlisi, şüphesiz Şensebânîlere yâni gûrlulara âit olanlardır. Bunun başlıca iki sebebi vardır; biri, müellifin bunlara muhtelif âmiller dolayısiyle fazla ehemmiyet vermesi, ikincisi de, bu hususta — sonraları ortadan kaybolmuş — muhtelif kıymetli kaynaklara mâlik bulunmasıdır. Müellifimiz Gûrlular hakkında başlıca şu kaynakları zikrediyor: 1. Faḫr al-Dīn Mubārakşāh'ın Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed Sām zamanında tamamladığı *Nasab-nāme* adlı manzûm Gûrlular tarihi ki, müellif bunun bir nushasını 602'de Mâh-ı Mülk sultanın yanında görmüşse de, eserini yazarken bu nushanın elinde olmadığı anlaşılıyor (bu müellif ve eserleri hakkında bk. Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 123—154). 2. Müellifin bir zamanlar Gûr memleketlerinde gördüğü ve müellifinin adını zikretmediği diğer bir tarih. *Ṭabaḳāt* yazılırken, moğul istilâsı Hindistan'ın bu sâhaları ile alâkasını kestiğinden, bu esere müracaat etmek, müellif için, kabil olmamıştır. 3. Gazne büyüklerinden birinin Sultan Mu'izz al-Dīn Muḥammed Sām namına yazdığı *Muntaḫab-i tārīḫ-i Nāṣirī* adlı eser. 4. *Tārīḫ Abu 'l-Ḥasan Hayṣam b. Muḥammed.* Bu eserin muhtelif cildleri olduğu, müellifimizin bir yerde bunun dördüncü cildinden nakilde bulunmasından anlaşılıyor ki, bu nakle göre, bu eser, Maḥmūd Ġaznavī devrinden sonra, XI. veya XII. asırda yazılmış olmalıdır. Müellifimiz, bu kaynaklardan başka, bâzı ihtiyarların şifâhî rivâyetlerinden de istifâde ettiğini zikrediyor. W. Barthold'un *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*'yi „Gûrlular hakkında en mühim kaynak" olarak göstermesi, bu bakımdan tamamiyle doğrudur. Hâlbuki peygamberler tarihinden başlayarak, XIII. asra kadar diğer islâm devletlerine âit kısımlar, hem çok muhtasar, hem de — pek mahdut kaynaklardan alındığı için — kıymetsizdir. Basılmış olan metinde adı geçen sâir kaynaklar Bayhakī'nin *Tārīḫ-i Nāṣirī*'si ile Muḳaddasī'nin *Kitāb al-bad' va 'l-tārīḫ* (Cl. Huart tarafından neşr ve fransızcaya tercüme edilmiştir.)'inden ve bir de Abū 'Abd Allāh b. 'Abd al-Raḥmān al-Şaybānī'nin *Aḥdāṯ al-zamān* adlı eserinden ibârettir. Mukaddimede bahsedilen cedvelli islâm tarihinin de İmām Muḥammed 'Alī Abu 'l-Ḳāsim Ḥammādī adlı bir müellife âit olduğu, Gaznelilere âit kısmın baş tarafında zikrolunmaktadır. Yine XII. asra âit olan Kara-Hıtaylar hakkındaki fasla gelince, çok kısa ve yanlışlar ile dolu bulunan bu fasıl, şifâhî rivâyetlere dayanmakta olup, ehem-

miyetsizdir. Selçuklular Ḫvârizmşâhlar ve Eyyûbîlere âit tabakalar hem muhtasar, hem de yanlışlıklarla dolu olup, yalnız Sîstân ve Nîmrûz meliklerine âit kısım oldukça ehemmiyetlidir (bk. SİSTÂN).

Ṭabaḳāt-i Nāṣirî'nin, tarihî kaynak olmak bakımından, en orijinal kısmı, müellifin içinde yaşadığı devire, yâni XIII. asrın ilk yarısına ve bilhassa şimâlî Hind ve Efganistan sâhalarına âit bulunan fasıllardır. Dehli memlûk sultanlığının tarihi için bunun birinci derecede mühim bir kaynak olduğu söylenebilir. İctimaî mevkii itibariyle bir çok hâdiseleri yakından bilen, devrinin en büyük şahsiyetleri ile sıkı temasları olan müellifimiz, böyle bir eser vücuda getirmek için, çok müsait bir vaziyette idi. Ancak, bir çok sahifeleri kendi hayatına âit bir nevi *hâtırat* mâhiyetinde olan bu eseri yazarken, müellifin aslâ tarafsız kalmadığını, iyiliklerini gördüğü bir çok emîrler ve meselâ hâmisi Balaban hakkında âdetâ bir medhiye, bir müdafaanâme yazdığını unutmamalıdır. Mamafih bu mâhiyeti gözden kaçırılmayarak, tenkitli bir surette kullanılmak şartı ile, ehemmiyeti aslâ inkâr olunamaz. Eser dikkatle okunduğu zaman, bütün o medihler ve dualar arasında, Dehli türk sultanlığının iç hayatını, kuvvet ve zaaf âmillerini, hükümdarların ve büyük emîrlerin psikolojilerini anlatan parçalara sıksık tesâdüf olunmaktadır.

Faḫr al-Dîn Mobârakşâh ile *Tāc al-ma'āṣir* sâhibi Ḥasan Niẓâmî [b. bk.]'den sonra bind müslümanları tarihçiliğinin en mühim mümessili olan Minhâc al-Dîn'in eseri, onlarınkinden çok daha geniş ve devamlı bir şöhret kazandı. Bunun başlıca sebebi, *Ṭabaḳāt*'ın yalnız Gûrlulara ve Dehli türk sultanlarına âit mahallî bir vekayinâme mâhiyetinde kalmayarak, moğul istilâsı gibi bütün islâm dünyasını, hattâ, cihan tarihini alâkalandıran bir hâdiseye de bu eserde geniş bir yer verilmiş olmasıdır. Hakikaten, eserin en büyük faslını teşkil eden XXIII. tabaka, Kara-Hıtaylara âit bir kaç sahifeden sonra, umumiyetle moğul istilâsına âittir. Dinî an'anelere şiddetle bağlı bulunan müellifimiz, kıyamete yakın, şark tarafından türklerin zuhûr edeceği hakkındaki bir takım hadisleri muhtelif kaynaklardan naklettikten sonra, bunların moğullar olduğunu söylüyor ve Kara-Hıtayları da bunların habercisi gibi gösteriyor. Cengiz'in zuhûru, moğul kervanının Otrar'da haksız yere zaptı üzerine çıkan ihtilâf ve harp, Cengiz ordularının Mâverâünnehr ve Horasan'a hücumları, Calâl al-Dîn Ḫvârizmşâh'ın Gazne'ye gelişi, moğulların Tuḫaristan ve Bâmiyân'a, Gûr memleketlerine hücumları, Cengiz'in ölümü, onun halefleri zamanındaki hâdiseler, moğulların Gazne ve Lâhûr'u istilâları, Alamut ve Kuhistân bâtınîlerinin imhası, Bagdad'ın zaptı, Berke Han'ın müslümanlığı kabûlü gibi vak'alardan oldukça etraflı bir şekilde bahseden müellifimiz, bu hususta en ziyâde şifâhî rivâyetlere dayanmaktadır. Çok defa nerede ve kimden duyduğunu da tasrih ettiği bu rivâyetlerden bir kısmı az-çok bir masal mâhiyetinde olmakla beraber, o devrin psikolojisini göstermek bakımından, faydasız değildir; lâkin bâzı rivâyetler, meselâ Muḥammed Ḫvârizmşâh'ın şark memleketleri ve Cengiz hakkında mâlûmat edinmek maksadı ile yolladığı Sayyid Bahâ' al-Dîn'den naklen Tâe al-Dîn Cāmî'den ve daha bu gibi mûteber şâhitlerden nakledilen hâdiselerin ehemmiyeti ve doğruluğu, hiç şüphe götürmeyecek bir mâhiyettedir. Bu rivâyetçilerden bir çoğu, söyledikleri vâkıaya ya doğrudan-doğruya şâhit olmuşlar, yahut şâhit olanlardan nakillerde bulunmuşlardır. Moğul istilâsının bâzı safhalarına şâhit olmuş ve onlar ile daha gençliğinde harp etmiş olan Minhâc al-Dîn, bu istilânın Efganistan ve şimâlî Hindistan'daki safhaları hakkında geniş mâlûmat sâhibi olduğu cihetle, eserinin başka yerlerinde de, münasebet düştükçe, mâlûmat vermekten geri durmamıştır. Moğulların âdetleri ve an'aneleri hakkında az-çok bilgisi olduğu anlaşılan müellifimizin, Cengiz ve haleflerinin mizac ve tabiatları hakkında verdiği mâlûmat, umumî çizgileri ile, diğer kaynaklardan edindiğimiz fikirlere çok defa yabancı düşmemektedir. Bilhassa Berke ve Hulagu taraflarından Dehli sultanlarına gönderilen sefâret heyetleri hakkındaki mâlûmat ile moğulların Efganistan ve şimâlî Hindistan'daki askerî hareketleri hakkındaki tafsilâtı, tarihî bakımdan büyük ehemmiyeti hâizdir. Hulâsa, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî*'nin, moğul devri ile uğraşan bir tarihçi için, birinci derecede mühim bir kaynak olduğunu söylemek hiç de yanlış değildir; bu eseri sâdece bir mahallî vekayinâme addeden H. A. R. Gibb tamamiyle aldanmıştır. Bu eserdeki bâzı rivâyetlerin, moğul tarihi bakımından, çok ehemmiyetli ve itimada lâyık olduğunu söyleyen Barthold (*Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 143) bu mutalâasında çok haklı olduğu gibi, „üslûbunun selâset ve metâneti ve muhteviyatının ehemmiyeti itibarı ile devrinin edebî şâheseri sayılabileceği" hakkında iranlı âlim 'Abbâs İḳbâl'in mutalâası da (*Târîḫ-i mufaṣṣal-i Îrân*, Tahran, 1312, I, 484) fazla mubalâgalı addedilemez.

İşte bütün bu meziyetlerinden dolayı, Minhâc al-Dîn'in eseri hind ve İran tarihçileri arasında ehemmiyet ve kıymetini dâimâ muhafaza

etti. XIV. asır hind müverrihi Baranî [b. bk.], Dehli sultanlarına âit *Târîḫ-i Fîrûzşâhî*'sini doğrudan-doğruya ona bir zeyil olarak yazdığı gibi (*Bibl. Indica*, N. S., nr. 23, Calcutta, 1862, s. 20 v. dd.), XV. asırda Hindistan'da yazılan *Târîḫ-i Muḥammedî* adlı umûmî islâm tarihinin me'hazları arasında da bu esere tesâdüf edilmektedir (Rieu, *Catal. of Persian MSS in the British Museum*, 1879, I, 85). Daha sonra, *Ravżat al-ṣafâ'* (IV, 276), *Ḥabîb al-siyar* (II, cüz 4, 162, 164, 166, 167), Devletşâh tezkiresi (nşr. Browne, s. 153), *Nigâristân-ı Ġaffârî* (Bombay taş basması, 1275, s. 5) gibi bir takım eserlerde de ondan iktibaslarda bulunduğunu görüyoruz. Mîr Ḫvând, Nîmrûz ve Sîstân meliklerine âit kısmında da ondan istifâde etmiştir ki, bunu bir yerde sarih olarak da söylüyor (*Ravżat al-ṣafâ'*, IV, 278). 1864'te W. Nassau Lees tarafından, *Bibl. Indica* külliyatı arasında, bâzı kısımları terk edilerek bozuk ve tenkitsiz bir tarzda neşredilen bu eser 1873—1876'da Raverty tarafından, hiç bir tabaka terkedilmeyerek, ingilizceye tercüme olunmuştur. Elliot-Dowson (*The History of India*, II, 259—383)'da da geniş bir hulâsa mevcuttur. Mamafih, bu iki tercüme arasında bâzı farklar olup, muhtelif yazma nushalara dayanan Raverty tercümesinin daha itimada lâyık olduğunu Ishwari Prasad söylemektedir (*L'Inde du VIIe au XVIe siècle*, Paris, 1930, s. 152). Eski osmanlı tarihçileri arasında Müneccim-Başı'nın hind-müslüman devletleri hakkında bu eserden istifâde etmiş olduğunu görüyoruz (Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, İstanbul, 1927, s. 463, not 3'te verilen mâlûmat eğer doğru ise, Müneccim-Başı'nın *Ṭabaḳât-i Nâṣirî*'yi görmediğine hükmetmek icap eder).

Bibliyografya: *a.* Kaynaklar. Cuzcânî'nin hayatı hakkında başlıca kaynak, onun *Ṭabaḳât-i Nâṣirî* adlı eseridir. Tabı ve tercümeleri hakkında yukarıda mâlûmat verdiğimiz bu eserin yazmaları hakkında Rieu, *Cat. of the Persian MSS in the British Museum*, I, 72—74'te tafsilât verilmiş ve başka kütüphânelerdeki nushalar hakkındaki mehazlar da gösterilmiştir. Buna ilâve olarak, Ethe, *Cat. of Persian Mss. in the India Office library*, I, 5 v.d. ve bilhassa C. A. Storey, *Persian litterature* (London, 1935), 2. tab., fas. 1, s. 68—70. Bu eserin, yukarıda bahsettiğimiz Kalkûta tabından başka, yalnız moğullara âit olan XXIII. tabakasının bir litografya basması vardır ki, *Kitâb siyâsat al-amṣâr fî tacribat al-a'ṣâr dar târîḫ-i âl-i Cangîz* ismini taşımaktadır (Bombay, 1890). Eski tab'a nazaran, bunun mukaddimesi fazla ve sonu bir az eksiktir. Cuzcânî hakkında mâlûmat veren biyografi kitapları pek mahdut olup, bunlar da 'Abd al-Ḥaḳḳ Dahlavî'nin *Aḫbâr al-aḫyâr* adlı ve mutasavvıflara âit eseri ile (krş. Rieu, *ayn. esr.*, s. 354), Emîn Râzî'nin *Heft iklîm*'idir (bu kitabın *Bibliotheca Indica* külliyatı arasında tabına başlanmış ise de, neşredilen birinci cild Cuzcânî hakkındaki parçayı ihtivâ etmemektedir); mamafih bunlardaki mâlûmatın çok az ve ehemmiyetsiz olduğunu unutmamalıdır.

b. Cuzcânî hakkında şimdiye kadar yapılmış en etraflı tetkik, Nayyir mahlâslı Ziyâ' al-Dîn Aḥmed adlı bir hindli âlimin 1849'da ingiliz müsteşriki H. Elliot'un talebi üzerine yazılmış küçük risâlesidir ki, British Museum'da bulunmaktadır (Rieu, *ayn. esr.*, III, 881, nr. 1887). Bu risâle, doğrudan doğruya *Ṭabaḳât-i Nâṣirî*'den çıkarılan mâlûmata dayanılarak, yazılmış ve buna *Aḫbâr al-aḫyâr* ile Baranî'nin *Târîḫ-i Fîrûzşâhî* adlı eserindeki küçük kayıtlar da ilâve olunmuştur (bk. Elliot-Dowson, *The History of India as told by its own Historians*, 1869, II, 259—384). Başında bu eser ve müellifi hakkında verilen kısa ve kifâyetsiz mâlûmatın esasını her hâlde bu risâle teşkil etmiş olmalıdır. H. G. Raverty'nin, *Ṭabaḳât*'ın basma metninde eksik olan tabakaları da ihtivâ eden tam tercümesinin mukaddimesinde (Kalküta, 1873—1881, s. XIX—XXXI) Cuzcânî hakkında verilen mâlûmat da kifayetsizdir. H. Harworth, *History of the Mongols* (3 cild, 1876—1882)'un ilk cildinde ve Carra de Vaux, *Les penseurs de l'islam* (5 cild, 1921—1926)'da tarihçiler kısmında bu hususta verilen mâlûmatın hiç bir ehemmiyeti olmadığı gibi, *EI*'de ve 'Abbâs İḳbâl'in yukarıda adı geçen eserindeki mâlûmat da çok kifayetsizdir. W. Barthold (*Turkestan*, *GMNS*, V, 31) bu eser ve müellifi ve ingilizce tercümesi hakkında çok az mâlûmat vermiş, hattâ moğul tarihi bakımından ehemmiyetini de hiç tebârüz ettirmemiştir; hâlbuki ayn. mll., *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927, s. 143) ve daha sâir bâzı yazılarında bu eserin ehemmiyetini belirtmektedir.

Biz yukarıki makalemizde, doğrudan doğruya *Ṭabaḳât-i Nâṣirî*'nin basılmış metninden istifâde suretiyle, Cuzcânî'nin biyografisini te'sise çalıştık. Metnin basılmamış kısımlarında onun hayatına âit mevcut bâzı mâlûmatı Raverty'nin tercümesinden tamamlamak kabildi (msl. s. 192'de babasının Bagdad seyahati; s. 188, 194'te müellifimizin 613'te Sîstân'a gelmedsi gibi). Lâ-

kin bu ingilizce tercüme tamamiyle itimada lâyık olmadığı cihetle, her hangi bir yanlışlıktan kaçınmak için, esâsen pek o kadar da ehemmiyetli olmayan o kısımları bir tarafa bırakmağı ve sâdece metne istinat etmeği doğru bulduk. Mamafih bu metnin tam ve tenkitli bir tabı vücuda getirilecek olursa, verdiğimiz mâlûmatın bâzı cihetlerce tashih ve ikmâl olunacağı tabiîdir; babası hakkında kısa mâlûmat için bk. 'Avfî, *Lubâb al-albâb* (nşr. Browne), I, 284.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

CÜBBÂÎ. AL-CUBBĀ'Î, ABŪ 'ALÎ MUḤAMMED B. 'ABD AL-VAHHĀB (?—916), Cubbā (Hüzistan)'da doğmuş mûtezile reislerinden biridir. Basra mûtezile reisi Abū Ya'ḳūb Yūsuf al-Şaḥḥām'dan ders gördü ve bu mektebin başlıca mümessillerinden biri oldu; ölünceye kadar (303 = 915/916) mûtezile akîdesini tedris etti. *Uṣūl*'e dâir bir eser te'lif etti ve diğer muhtelif eserlerinde al-Rāvandî [b. bk.], al-Naẓẓām [b. bk.] ve başkaları ile münakaşada bulundu. Talebesinden olan al-Aş'arî ile sıksık münakaşalara girişirdi. Aş'arî, mûtezile mesleğini bıraktıktan sonra, eski hocasının tedrisatını bir çok eserlerinde (bk. Spitta, *Zur Geschichte Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî*) tenkit etmişti; hususiyle Cubbā'î'nin usûl hakkındaki kitabına bir reddiye kaleme almıştır. Lâkin bu eserlerden bize bir şey kalmamıştır; nitekim Cubbā'î'nin Cubbā lehcesi ile yazdığı *Kur'an* tefsiri de elimize geçmemiştir. Eserin kaybolması, dil tetkikleri bakımından, pek teessüfe şâyândır.

Oğlu Abū Hāşim 'Abd al-Salām Cubbā'î (ölm. 321 = 933) babasından daha meşhûr oldu. Mensupları Bahşamiya adı ile tanınmıştır. Baġdādî'nin bunlar hakkında kullandığı Ẕammîya [b. bk.] isminin hakaret mânasına geldiği ve esâsen pek nâdir olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buvayhîlerin meşhûr veziri İbn 'Abbād [b. bk.] onun mensuplarından idi. Bu suretle hemen bütün mûtezile Abū Hāşim'e şeyh nazarı ile bakıp, çok saygı göstermişlerdir. Her ne kadar bu zâtın kitaplarının yalnız adları bize erişmiş ise de, fikirlerini muârızlarının eserlerinden, oldukça kat'î bir surette, çıkarabilmekteyiz. Abū Hāşim'in şöhretini, bilhassa *aḥvāl* nazariyesi te'min etmiştir. Baba ile oğlun itikat ve fikirlerini burada tafsil eylemekten vaz geçerek, okuyucuya bu hususdaki bibliyografyaya müracaati tavsiye ederiz. Yalnız şununla iktifa edelim ki, Cubbā'î: — „Allahın sıfatları zatının aynıdır" — der. Bu sıfatların mevcudiyetini inkâr eder. Fakat Abū Hāşim bu sıfatları, *aḥvāl* sayarak, sünnî telâkkisi ile bu nazariyeyi te'life çalışmıştır. Abū Hāşim bununla şunu kasdediyordu: *aḥvāl*, eşyanın cevherinden az-çok kabil-i tefrik olan arazlardan ziyâde, cevhere yakın bulunan sıfatlardır ve böylece yalnız Allah fikrinde değil, külliyât sâhasında da rol oynarlar. Bu suretle gerek ilâhî cevherin vahdetini, gerek Allahın sıfatları mefhumunun meşrûiyetini şüpheden kurtarmış olduğuna zâhip olmuştu. Çünkü Allahın sıfatlarını, *aḥvāl* olmak bakımından, esaslı bir şey değil, fakat sâdece bir nevî görünüş telâkki etmekte idi. Bununla beraber, varlık ile yokluk arasındaki bu zoraki te'vil muarızlarını pek tatmin etmedi.

Bibliyografya: Houtsma, *Zum Kitāb al-fihrist* (*WZKM*, IV, 224); İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (nşr. Wüstenfeld), nr. 393, 618; Arnold, *al-Mu'tazilah*, s. 45 v. dd.; Şahrastānî, *Milal* (nşr. Cureton), s. 54 v. dd.; Baġdādî, *al-Farḳ bayna 'l-firaḳ*, s. 167 v. dd.; Steiner, *Die Mu'taziliten*, s. 82 v. dd.; Horten, *Die Moduslheorie des Abū Hāşim* (*ZDMG*, LXIII, 308 v. dd.); ayn. mil., *Die philosoph. Systeme der spekulativ. Theologen im Islām*, s. 352 v. dd., 403 v. dd. (burada diğer bibliyografya da gösterilmiştir).

CÜBEYL. CUBAYL, Suriye sâhilinde Beyrut ile Batrūn arasında bulunan bir şehirdir. Adonis'in mukaddes şehri sayılan bu şehir, Abū Sufyān'ın oğulları Yazîd ile Mu'āviya tarafından zaptedildiği zaman, haylı inhitat etmiş bulunuyordu. Şehir Şam cündüne bağlandı ve bütün sâhil şehirleri gibi, Fâtımîler devrine kadar, içinde bir garnizon bulundurulduğu. Bu şehirden bir çok islâm âlimi de çıkmıştır. Cubayl 469 (1103)'da, haçlılar tarafından zaptedildikten sonra, ehemmiyet kazanmış ve Kudüs lâtin kırallığına bağlı küçük bir baronluğun merkezini teşkil etmiştir. O zaman şehrin limanı yeniden yaptırılmış ve bugün bile muhteşem harâbesi ile hayranlığı celbeden müstahkem kalesi inşa edilmiştir. Cubayl, Ṣalāḥ al-Dīn tarafından, istirdat edilmiş ise de, kürtler tarafından, 6.000 dinar mukabilinde, haçlılara teslim olunmuştur. Bu kısa fâsıladan sonra, kayda şâyân bir ciheti olmayan ve gittikçe ehemmiyetini kaybeden bir şehir hâlinde, müslümanların elinde kalmıştır. XV. asrın sonundan XVIII. asra kadar yukarı Lübnan'da hâkim olan Mulavâlî âilesinden Banî Ḥamāda'nin eline geçmiştir. O zamanlar burası harap bir köyden başka bir şey değildi. 1860'tan beri, muhtar Lübnan hükûmetine mensup bir Mudirîya'nin merkezi olmak itibariyle, bir az canlanır gibi olmuştur. Fakat limanı bulunmadığı ve civarı da dar ve verimsiz olduğu için, Cubayl'in daha ziyâde inkişaf etmesine imkân yoktur. Bu kasabada, bir kaç müslüman âilesi

müstesnâ olmak üzere, bepsi marunîlerden ibâret, 2.000 nüfus vardır.

Bibliyografya: Yâḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 32 v.d.; İbn Şaddâd (Leyden, yazm.), s. 196; İdrîsî (nşr. Gildemeister), s. 17; Balâzurî, *Futūḥ*, s. 126; Renan, *Mission de Phénicie*, s. 164; Ṭannūs al-Şidyāḳ, *Aḫbār al-a'yān fî tārîḫ Cabal Lubnān*, s. 166 v.d.

CÜDDÂLE. CUDDĀLA. Banî Cuddāla, nikap taşıyan 70 Şanhâca kabîlesinden biridir. Lemtūna'lerin batısında, garbî Sahra'da, Atlas okyanusu kıyılarında, Arguin ile Beyaz-Burun'a yakın bölgede otururlardı. Yaḥyā b. İbrāhîm adında bir Cuddāla'li, haccdan dönüşünde, mezhep müceddidi Yā-Sîn'i o havâlide yerleşmeğe râzı etti. İslâmiyet tâdil edilerek, Lemtūna kabîlelerine ve bilhassa Cuddāla'lere zorla kabûl ettirildi (safer 432=teşrin I. teşrin II. 1040). Fakat Yaḥyā b. İbrāhîm'in ölümünden sonra, Cuddāla'liler Yā-Sîn'in dinî otoritesini hiçe saydılar. Yā-Sîn de komşu Lemtūna'lerin yanına çekilmeğe mecbur oldu. Hattâ Cuddāla'liler 448 maḥarreminde (mart/nisan 1096) 30.000 kişi ile, Cabal Lemtūna'de murâbıtların kumandanlarından Yaḥyā b. 'Omar'i muhasara ettiler ve yine aynı sene bir çok maiyeti ile beraber, kendisini Talivîn ile Cabal Lemtūna arasında Tabfarilla (?)'de öldürdüler. Cuddāla'liler Yaḥyā'nın halefi Abû Bakr b. 'Omar tarafından, 493 (1062) senelerinde itaat altına alınmış ve nikap taşıyan bütün Şanhâca kabîleleri ile birlikte, ilk murâbıt emîrlerinden Yūsuf b. Tāşfîn'in emri altına girmiş olsalar gerektir. Yine Cuddāla'liler mükadderatlarını bu hânedana bağlamış oldukları için o tarihten itibaren tarihte adları geçmez olmuştur; kadîm müelliflerin zikrettiği Gaetuli'lerin bunlar olduğu zannedilmiştir.

Bibliyografya: al-Bakrî, *l'Afrique* (nşr. de Slane, Algier, 1897), s. 164 ve 172; Vivien de S. Martin, *Le nord de l'Afrique dans l'antiquite* (Paris, 1863), s. 124—130; İbn Abî Zar', *Ravż al-ḳirṭās* (nşr. Tornberg, Upsala, 1843—1846), I, 76—80; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar* (Bulak, 1284), VI, 182 v.d.; *al-Ḥulal al-mavşîya* (Tunus, 1329), s. 8 v.d.; Desborough-Cooley, *The Negrolands of the Arabs* (London, 1841), s. 21—28. (RENÉ BASSET.)

CÜFRE. [Bk. COFRA.]

CÜHEYNE. CUHAYNA, arap kabîlesidir. Bu kabîle, Balî, Bahrā, Kalb ve Tanūḫ'ların yakın akrabasıdır ve bunlarla berâber cenûbî Arabistan'ın büyük Ḳużā'a grupuna mensuptur. İslâmdan evvelki devirde bunları evvelâ Neǵd'de, sonra Medine civarında Kızıl-Deniz ile Vādi 'l-Ḳurā arasında görmekteyiz (harita için krş. Caetani, *Annali*, II, 376). Peygamberin nufuz ve hâkimiyeti yayılmağa başladığı sıralarda, orada oturmakta idiler. İslâm dinini ve idaresini mukavemetsiz kabûl ettiler. Mürtedlere iştirâk etmediler ve halîfelere müzâhir oldular. Bunların bir kısmı eski yerlerinde kaldılar. Nitekim bugün bile adı geçen bölgede Cüheynelere rast gelinir. Fakat kabîlenin büyük kısmı, bilhassa Mısır tarafına, göç etti. Elimizdeki mâlûmat ancak Mısır'a âittir. Fütuhât başlayınca Cühayneleri ve bunların yakın akrabası olan diğer Ḳużā'a kollarını Mısır'da buluyoruz. Sonra aşağı Mısır'dan — orada küçük Davār Cuhayna mevkii, hâlâ Cuhayna adını taşıyan bedeviler ile meskûndur (Boinet Bey, *Dictionnaire Géographique*, s. 164) — yukarı Mısır'a doğru yavaş-yavaş ilerlediler ve orada Fâtımîler devrinde mühim bir rol oynadılar. Aḫmîm civârında, başka arap kabîleleri ile şiddetli münazaalardan sonra, yerleşmeğe muvaffak oldular. Daha evvel, yânî III. (IX.) asırda, bu kabîle mensuplarının Assuan yakınlarına kadar geldiği kaydedilir. Bu hâdiseyi teferruatı ile tesbit etmek mümkün değilse de, bunların Nubya memleketi hududunda eski hıristiyan ülkesinin kudretini tedricen çökerten kabîlelerden olduğu muhakkaktır. VIII. (XIV.) asrın başlangıcında bu devletin tamamiyle çökmesine ve islâmiyeti kabûl etmesine müessir olan ve bu ülkeyi bir takım göçebe kabîleler hâline getirenler her hâlde Cüheynelerdir (İbn Ḫaldūn, V, 429 19,). Böylece Nil'in yukarı havzasını müslüman arap istilâsına karşı koruyan sed yıkılmıştır. Sonraları, asırlarca Cüheynelerden bahsedilmemiştir. Lâkin bugün bir çok Baggāra kabîleleri, yânî Dār-Fūr ve Vadā'î'nin yarı arapları, vaktiyle Cuhayna adı ile bir kül teşkil etmiş olduklarının hâtırasını muhafaza etmektedirler. Bu ehemmiyetli mâlûmatı Nachtigal'e borçluyuz. Bu bilgi bize, şarkî Sudan'daki kabîle karışmalarını anlamağa ve mevcudiyeti putperestlik devrinden beri, tesbit edilmiş olan bir kabîlenin tarihini zamanımıza kadar tâkip etmeğe elverişli bir ip ucu vermektedir.

Bibliyografya: Kaynaklar için bk. *Zur Geschichte des östlichen Sūdān* (*Der Islam*, I. 155 v.dd.). (C. H. BECKER.)

CÜMLE. CUMLA (A.; asıl mânası „toplanma, hey'et-i mecmua, yekûn"), arap gramerinin teknik tâbiridir ve *kalām*'a muadildir. Al-Zamaḫşarî (*Mufaṣṣal*, s. 4, 15—17) şöyle diyor: — „*kalām*, en aşağı 2 kelimeden mürekkeptir. Bu kelimelerden biri, müsned ve diğeri ise, msnedünileyh'tir. Filhakika bir tek kelime, meselâ *ḳum* (kalk!) emr-i hazırı da bir bütün cümle olabilir. Fakat fâil

burada (sen) „tahtında müstetirdir". — Cümle nevileri (isim, fiil, zarf, tasdik, istihfam cümleleri v.b.) için bk. Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (İstanbul) ve nşr. Sprenger *Dictionary of technical terms*, I, 245—250; İbrahim Efendi, *Nahiv tercümesi* (İstanbul); Es'ad Efendi, *Ḫulāṣa al-şurūḥ* (İstanbul).

CÜND. CUND (A.; muntazam askerî kat'a; krş. Fränkel, *Aram. Fremdwörter*, s. 238), Kur'an'da, İncil'deki legion λεγεών kelimesi ile ifâde olunan mefhûmun mukabili olarak, kullanılmıştır. İslâm fütûhâtını müteâkip, Suriye'de vücuda getirilen 5 askerî bölgeye (bunlar, her birinde bir legion esas tutulmak üzere, Bizans temaları teşkilâtını takliden te'sis edilmiştir) de bu isim verilmişti. Bunlar Filistin, Ürdün, Şam, Humṣ, Ḳinnasrīn (Mezopotamya da buraya tâbi idi ve 'Abd al-Malik b. Marvān tarafından, Cund'den ayrılmıştır) cündleri idi. Ḳinnasrīn, Mu'āviya'nın oğlu Yazīd I.'e kadar, Humṣ'a merbût kalmıştı. Yazīd bu şehri, Antakya ve Menbic ile ayrı bir *cund* olarak teşkilatlandırmıştır. Hārūn al-Raşīd ise, Ḳinnasrīn'i tekrar diğer şehirlerden ayırmış ve bu vilâyeti Kilikya (al-'Avāṣim; b. bk.) ile birleştirerek, ayrı bir cünd teşkil etmiştir.

Bibliyografya: Yūḳūt, *Mu'cam*, I, 136.

CÜNDİŞÂPÛR. CUNDAY-SĀBUR, Hûzistan'da, Sâsânî hükümdarı Şāpūr I. tarafından te'sis edilmiş, bir şehirdir. *Vandēv Sāpūr* „Şāpūr tarafından alınmış" adı bundan gelmektedir (krş. Nöldeke, *Sasaniden*, s. 41, not 2). Şāpūr buraya yunan esirlerini iskân etmişti. Süryânî dilinde buraya Bēth-Lāpāt denmiş olup, Şāhābād harâbelerindeki *nīlāb*, *nīlāṭ* transkripsiyonunda görülen muharref Bēl-Ābāṭ şekli buna irca edilebilir (krş. Rawlinson, *Journ. R. Geogr. Soc.*, IX, 72; de Bode, *Travels in Luristan*, II, 167). Şehir, müslümanlar tarafından, 'Omar'in halifeliği esnasında, Mūsā al-Aş'arī eli ile ve Tustar'in işgâlini müteâkip, zaptedilmiştir. Burası müslümanlara kendiliğinden teslim olmuştur (Balāẕorī, s. 382). Sayf b. 'Omar'in, Ṭabarī'de şehrin teslim olmasını köle Mukāṯil'in bir hilesi ile izah eden hikâyesi tamamen bir uydurmaya benzemektedir (Ṭabarī, I, 2567; İbn al-Aṯīr II, s. 432) Râfızîlerin başı Mani'nin derisi bu şehrin bir kapısına asılmıştır. Burası, Ḫusrev I. tarafından te'sis edilmiş olup, helenistik devre âit bilgilerin ârâmî dili ile tedris edildiği bir tıp mektebi (bk. mad. BAḤTİŞŪ') ve felsefe tedrisatı ile meşhûr idi. Bu mektep Abbâsîlerin hilâfetine kadar devam etti. Şehir Yā'ḳūb b. Layṯ al-Ṣaffār (262/263 = 875—877)'ın payitahtı olmuş ve kendisi 265 (878)'te burada ölmüştür. Yāḳūt'un zamanında burada, bâzı harâbelerden başka bir şey kalmamıştı.

Bibliyografya: Marquart, *Ērānşahr*, s. 145; al-Bīrūnī, *Ghronology*, s. 191; C. Brockelmann, *GAL*, I, 201; İbn al-Aṯīr, VII, 201, 213, 231; Wüstenfeld, *Jācūts Reise* (*ZDMG*, XVIII, 245); G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 238. (CL. HUART.)

CÜNEYD. CUNAYD, gûya Aydın-oğullarından bir İzmir beyi olup, cesûr ve kurnaz bir sergüzeştçidir (krş. Leunclavius, *Hist. Mus.*, 531; Âşık Paşa-zâde, s. 78). Babasının adı, Cüneyd'in bastırdığı sikkelere göre, İbrahim olup, Bayezid I. tarafından kara-şubaşı nasbolunduğu İzmir'de oğlu Cüneyd doğmuştur. Timur Anadolu'yu terk ettikten sonra, Cüneyd Timur tarafından tekrar eski beyliklerine yerleştirilmiş olan Aydın-oğlu İsa ve Ömer Bey'ler aleyhine kıyam etti ve Edirne'de ikamet etmekte bulunan Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebî'nin yardımı ile, onları devirdi (1405 ve 1406). Türk vekayinâmelerine nazaran (Leunclavius, *ayn. esr.*, s. 413—416; Âlî, *Kunh al-aḫbār*, s. 156; Sa'd al-Dīn, I, 283 v.d.), Cüneyd, Süleyman'ın da yardımına mazhar olan İsa Çelebî'ye, kardeşi Mehmed Çelebî'ye karşı muavenet etti Mehmed Çelebî tarafından mağlûp edildi ise de, hükûmette bırakıldı. Bilâhare Süleyman Çelebî ile arası açıldı ve bu şehzâde bir ordu ile Cüneyd'in üzerine yürüdü. Müttefikleri Karaman-oğlu ile Germeyan-oğlu tarafından terkedilen Cüneyd, padişaha inkiyad etti. Padişah, ülkesini elinden aldı ve Cüneyd'i beraberinde Rumeli'ye götürerek, orada Ohri vâliliğine tâyin etti.

Cüneyd, dâhilî karışıklıklardan istifâde ederek, Anadolu'ya döndü. İzmir ve Tire'den gelen bir avuç eski tarafdarı ile, Süleyman'ın nasbetmiş olduğu Ayasuluk vâlisini kovdu ve az zaman içinde eski ülkesini ele geçirdi. 816 (1413) tarihinde Musa Çelebî'yi deviren Mehmed Çelebî, Rumeli işlerini tanzim ettikten sonra, Cüneyd'e karşı cephe aldı ve onun elinde bulunan Kıyma, Kayacık ve Nif kalelerini zaptetti; İzmir üzerine yürüyerek, 10 günlük muhasaradan sonra, şehri ele geçirdi. Meydan muharebesine girmeğe cesâret edemeyen Cüneyd padişaha inkıyad etti. Ülkesi elinden alındı; fakat Niğebolu vâliliğine tâyin edilmek suretiyle, kendisine bir tâviz verildi.

818 (1415) senesinde vukuu muhtemel olan bu muharebe ile ona tekaddüm eden muharebeden bahsetmeyen türk menbâları 814 (1411/1412)'te padişahın, Cüneyd'i kendisine bi'at etmeğe, namına hutbe okutmağa ve sikke bastırmağa mecbur ettiğini nakletmektedir (Leunclavius, *ayn. esr.*, s. 449—451; Âlî, *ayn. esr.*, s.

167; Sa'd al-Dīn, I, 261). 822 (1419) tarihinde Eflâk'te, Bayezid I.'in Ankara muharebesinde kaybolan oğlu Mustafa olduğunu iddia eden bir sahte şehzâde türedi. Cüneyd buna iltihak etti ve Mehmed I. tarafından tâkip edildiğinden, Düzme Mustafa ile birlikte, Selânik'e kaçtı. Bu şehrin Bizans'a tâbi vâlisi de firarîleri himâye etti. Padişahın talebi üzerine, Düzme Mustafa Bizans imparatoru tarafından Limni adasında ve Cüneyd de İstanbul'da bir manastırda hapsedildi. Mehmed I.'in vefatından sonra, imparator Mustafa'yı, Murad II.'a karşı osmanlı tahtına namzet olarak, ortaya çıkardı. Cüneyd'i kendisine vezir tâyin eylemiş olan Mustafa, Amasya'dan koşup gelerek, düşmanlarını Uluâbâd (Lopadion) yakınlarında beklemekte olan Sultan Murad'ın üzerine yürüdü. Burada padişah, Mustafa ile birleşmiş olan Rumeli beylerini ondan ayırmağa muvaffak oldu. Bunun üzerine Cüneyd de Mustafa'yı terketti (1422) ve bir kaç tarafdarı ile birlikte, İzmir'e gitti. Halk kendisini gâyet iyi karşıladı. Urla yarım adasından toplanmış ve şöyle-böyle teslih edilmiş bir kuvvetle, Aydın-oğlu Mustafa'yı mağlûp etti ve öldürdü. Çok geçmeden, evvelce sâhip olduğu ülkeyi tekrar ele geçirdi. Her ihtimâle karşı sâhilde, Sisam (Samos) adasının karşısında İpsili kalesinde kendisine sığınacak bir yer hazırladı. Filhakika vaziyet müsaade eder-etmez, padişah bu tehlikeli zorbayı ortadan kaldırmak çârelerine baş vurdu; türk ordusu İzmir havâlisine girdi. Cüneyd'in oğlu Kurd Hasan Akhisar civarında mağlûp ve esir edildi. Cüneyd, İpsili'ye çekildi ve orada Karaman-oğlu'ndan gelecek yardımı boş yere bekledi. Uzun bir muhasaradan sonra ve şehri deniz cihetinden abluka eden Ceneviz gemilerinin tehdidi altında, Cüneyd teslim oldu ve âilesinin bütün efradı ile birlikte, idam edildi. Çanakkale hapishânesinde mevkuf bulunan oğlu Kurd Hasan ile kardeşi Hamza Bey de aynı zamanda idam edildiler. Türk menbâlarına nazaran, Cüneyd'e karşı iki sefer yapılmıştır. Bunun birincisi, Verantius'a göre, 827 (1424) yılında ve ikinci sefer ise, bundan bir iki sene sonra vâki olmuştur (Leunclavius, *ayn. esr.*, s. 506 v.d., 531 v.dd.; Âşık Paşa-zâde, s. 78; Âlî, *ayn. esr.*, V, 203; Sa'd al-Dīn, I, 324 v.dd.).

Bibliyografya: Esas kaynak için bk. Ducas vakayinâmesi, s. 79 v.d., 96 v.d., 103—121, 134, 139—156, 165—176, 190—196; Chalcondyle 204, 223; yukarıda zikredilmiş olan muhtelif türk vekayinâmelerinden başka bk. bir de Feridun Bey, *Münşeât*, I, 139 v.dd., 161. Cüneyd, Ducas'ta — Τζυνεΐτ, Chalcondyle'de — Ζουναΐτης ve Schiltberger'de — *Zineyd* ve osmanlılar tarafından — İzmir-oğlu ve bâzan da Kara-Cüneyd diye anılır. Üzerlerinde aynı zamanda Bayezid'in oğlu Sultan Mehmed'in ismi de görünen ve 813 tarihinde basılmış olması gereken gâyet nâdir sikkelerde Ġāzī Cunayd şeklinde yazılıdır (neşredilmemiş kolleksiyonumda mevcuttur). En son defa beyliği ele geçirdiği devirde bastırdığı ve 825 tarihini taşıyan pek nâdir sikkeler üzerinde de adı, tuğra şeklinde olmak üzere, „Cunayd b. İbrāhīm" olarak görülmektedir.

(J. H. MORDTMANN.)

CÜNEYD. AL-CUNAYD B. 'ABD AL-RAḤMĀN AL-MURRĪ, bir Emevî vâlisidir. Şam eşrafından ve Ḳays kabîlesinin bir kolu olan Ġaṭafān kollarından Murra batnının reislerinden bulunan bu zâta, halife Yazīd II. tarafından, Hindistan'da müslümanların eline geçen ülkenin idaresi verilmiş ise de, çok geçmeden, vazifesinden azledilmiştir. 107 (725/726)'de o zamanki Irak ve şark umum vâlisi Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳasrī, kendisini yeniden Hindistan'a göndermiştir. Cunayd İndus'a vâsıl olunca, çoktan beri islâm dinini kabûl etmiş ve 'Omar II. tarafından bu havâlinin hükümdarı olarak, tanınmış olan hindli İbn Ẕāhir'e taarruz etmiş ve onu öldürmüştür. Bâzıları Cunayd'i İbn Ẕāhir'e karşı hâinâne hareket etmiş olmakla itham ediyorlar. Bu vak'anın teferruatı hakkında sarih mâlûmatımız yoktur; mamafih şu cihet kat'î olarak tesbit edilmiştir ki, Cunayd, İbn Ẕāhir'in, kendisinin aleyhinde şikâyette bulunmak üzere, Irak'a gitmeğe teşebbüs eden kardeşi Sasa'yı da, hiyle ile, öldürtmüştür. Cunayd, Hindistan'da ikameti esnasında yaptığı bir kaç muvaffakiyetli seferi neticesinde, eline külliyetli mıkdarda ganimet geçirmiştir. 111 (729/730)'de sogdlular ve türkler ile mücâdeleye girişmiş olan Horasan vâlisi Aḫras b. 'Abd Allāh al-Sulamī azledildikten sonra, halife Hişām tarafından, Horasan vâliliğine Cunayd tâyin edilmiştir. Cunayd Aḫras'in imdadına koşmuş ve iki ordu Buhara'da birleşmiştir. Türkler Semerkand'ın yakınında bulunan Zarmān'da mağlûp edilmişler ve arap ordusu da Horasan'a dönmüştür. Estesi sene Cunayd yeniden Tuharistan'a hücuma karar vermiştir Cunayd muhtelif istikametlere iki-üç fırka göndermiş iken, Semerkand vâlisi Savra b. al-Ḥurr, kendisine türklerin Semerkand'ı tehdit ettiklerini ve yardım kuvveti gönderilmediği takdirde, düşmanı geri püskürtebilecek vaziyette olmadığını bildirmiştir. Cunayd hemen yola çıkmış, Amu Derya'yı geçmiş ve Keş şehrine gelmiştir. Oradan Semerkand'a, biri çölden ve diğeri dağdan olmak üzere, iki yol vardı. Sıcakların şiddetini ve türkler tarafından çöl

yolundaki kuyuların kapatılmış olduğunu nazar-ı itibara alan Cunayd dağ yolunu tercih etti Fakat Semerkand'a yakın bir geçitte türk hakanının âni bir hücumuna uğrayacak, Savra'yi imdadına çağırmak mecbûriyetinde kaldı. Savra hemen berekete geçti ise de, yolda kendisine düşman tarafından hücum edilerek, ordusunun bir kısmı ile birlikte, telef oldu. Cunayd, buna rağmen, yürüyüşüne devam etti ve Semerkand'a girdi. Bunun üzerine türk hakanı Buhara istikametine döndü ve bu şehri muhasara etti. Fakat 112 veya 113 senesi ramazan (teşrin II. 731) ayında al-Ṭavāwīs civarında türkler mağlûp oldular ve Cunayd Buhara'ya girdi. Fakat bunun için halife Hişām kendisine yeniden Basra ve Kûfe'den 20.000 kişilik bir ordu göndermeğe mecbur olmuştu. Bu ordu yolda Cunayd'in ordusu ile birleşmiş, bilâhare Semerkand'a gönderilmişti. 116 senesi iptidâsında (734 ilk baharında) vaktiyle halife Yazīd b. 'Abd al-Malik'e isyan etmiş ve mağlûp edilmiş olan Yazīd b. Muhallab'in kızı al-Fāżila ile evlenmesi neticesinde halifenin gazabına uğradığı için, Cunayd vazifesinden azledilmiş ve yerine 'Āṣim b. 'Abd Allāh al-Ḥilālī tâyin edilmiştir. Fakat yerine tâyin olunan vâli Horasān'a varmadan, Cunayd Merv'de, bir kalb krizi neticesinde vefat etmiştir. [Vaktiyle Anadolu eşraf odalarında ve balkın sohbet için toplandığı yerlerde okunmakta olan muhtelif destanlar arasında bir de Cüneyd Gâzî destanı mevcuttur (bir nushası için bk. Paris, Bibl. Nat., Katal. Blochet, *Suppl. turc*, nr. 236). Battal Gâzî, Kerb Gâzî v.s. destanlarının müsnedünileyhleri gibi, Emevî ve Abbâsî hilâfetleri devrinde Bizans serhaddi kumandanları olan zevat hakkında, araplar arasında teşekkül eden ve Anadolu'nun fethinden sonra türklere intikal etmiş olan destanlardan biri olduğu ve bundan Cunayd b. 'Abd al-Raḥmān'ın Rum serhadlerinde bir vakitler gazalar yaptığı anlaşılabilir].

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), II, bk. fihrist; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IV, 466; V, 93—139; Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 429, 442, 443; Weil, *Geschichte der Chalifen*, I, 620—633; Wellhausen, *Das arabische Reich*, s. 286; İbn 'Asākir, *Tārīḫ-i Dimaşḳ* (bk. mad.). (K. V. ZETTERSTÉEN.)

CÜNEYD. CUNAYD, ABU 'L-ḲĀSIM B. AL-CUNAYD AL-ḤAZZĀZ AL-ḲAVĀRĪRĪ (? — 910), Bagdadlı meşhûr mutasavvıf olup, aslen Nihâvendli bir âileye mensuptur ve Sarī al-Saḳaṭī'nin yeğenidir. 297 yahut 298 (909/910)'de Bagdad'da ölmüş ve Şūnīzīya kabristanında, dayısının türbesi yanına, defnedilmiştir. Cunayd Bagdad'da büyümüştür. Babası camcı idi. Kendisinin kumaşçı (*ḥazzāz*) olduğu söyleniyor. Fakat dükkânında alış veriş ederken, mütemādiyen ibâdet ile meşgûl olurdu.

Cunayd, İmām Şāfi'ī'nin talebesi Abū Şawr İbrāhīm b. Ḫālid'den, fıkıh okudu ve 20 yaşında iken, onun huzûrunda fetva verdi. Tasavvufu, dayısı Sarī al-Saḳaṭī ve Ḥāriṯ al-Muḥāsibī ile zühd ve tevekkülü ile tanınmış Abū Ca'far al-Ḥaddād'dan öğrendi. Rivâyete göre, daha çocukluğunda dayısı Sarī al-Saḳaṭī'nin önünde oynarken: — „Ey çocuk şükür nedir?" — sualine karşı, meşhûr: — „Tanrının nimetleri ile yine o Tanrıya âsî olmamaktır" — cevabını vermiştir. Yine anlattıklarına göre, Ḥāriṯ al-Muḥāsibī Cunayd'i, evinden alarak, gezmeğe götürür ve kendisinden bâzı sualler sormasını istermiş; bu suallere irtiçâlen verdiği cevapları, sonradan kitap hâline getirmiştir.

Cunayd ilim ve tasavvufu şahsında toplamıştı. Belli-başlı müridlerinden olan ve mürşidinin sözlerini ve hâllerini bir kitap hâlinde toplayan Ca'far b. Muḥammed al-Ḫuldī, şeyhleri arasında yalnız Cunayd'in nefsinde hâl ve ilmi aynı derecede cem'etmiş olduğunu söylüyor. Cunayd müridlerin ümmî olmalarını tercih etmekle beraber, mürşid için *Kur'an*, ḥadîs ve fıkıh bilmenin zarûrî olduğu fikrindedir. Hattâ veecdin ilim içinde müstağrak olması keyfiyetinin, ilmin veed içinde müstağrak olmasından daha hayırlı olduğunu söylerdi. Cunayd tasavvuftan, bir ilim olarak, bahsetmektedir. Ona göre, tasavvuf mertebelerine (makamlarına) götüren yol, ancak zühd ve ibâdettir. Kendisi mütemâdiyen evrâd ve ibâdet ile meşgûl idi. Hattâ ölüm döşeğinde, vücudu hareket edemez bir hâle geldiği vakit bile, evrâdını bırakmadığını kendisini ziyârete gelenler hayretle görmüşlerdi. Cunayd ibâdetin terki fikrinde bulunan sûfîlerin aleyhinde idi.

İrşâd hususunda fevkalâde bir istidâda sâhip bulunduğundan, zamanının bütün mutasavvıfları tarafından sûfîlerin reisi (*sayyid al-ṭā'ifa*) olarak tanınmıştır. Basralı sûfîlerin reisi olan Sahl al-Tustarī ölünce (283 = 869), Basralı sûfîlerin bir kısmı Bagdad'a gelip, Cunayd'e iltihak etti. *Maḥabba* ve *uns* makamlarını kabûl etmeyen Ġulām Ḫalīl'in, halifenin yanında sûfîler aleyhinde çalışması neticesinde yapılan tâkibattan (*miḥna*), kendisini fakir göstererek, kurtulmuştur. Cunayd, bâzı sûfîlerin kullandıkları mübalâgalı sözlerlerden (*şaṭḥiyāt*) ve hâllerden uzak kalmakla beraber, bu gibi sözler söyleyen ve hâller gösterenleri müdafaa eder ve bu söz ve hâllere iyi mânalar vermeğe çalışır. Cunayd, Bāyazīd Bisṭāmī'nin *Şaṭḥiyāt*'ı için bir şerh

yazmıştır. Sarrāc'ın *Kitāb al-luma'*'ında bundan bâzı iktibaslar vardır (s. 380 v.d.).

Cunayd'in sözleri kısmen Ca'far al-Ḫuldī tarafından toplanmış ise de, tasavvuf kitaplarında da, dağınık bir hâlde, bulunmaktadır. Kendi eserlerinden bize pek az bir şey kalmıştır. Bunlar, toplu olarak, bir mecmua içinde bulunmaktadır (Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 1374). Hepsi de gâyet küçük hacimde olan risâleler (I. *Davā' al-arvāḥ*, II. *Risāla fi 'l-suhr*, III. *Kitāb al-fanā'*, IV. *Kitāb al-miṣāḳ*, V. *Kitāb fi 'l-ulāhiyat*, VI. *Kitāb al-faḫr bayn al-iḫlāṣ va 'l-ṣidḳ*, VII. *Kitāb al-tavḥīd*, VIII. *Kitāb al-ādāb muftakir ilā Allāh*) ile arkadaşlarına yazdığı bâzı isimsiz risâleleri de vardır.

Cunayd'in bu eserlerindeki üslûp fevkalâde mücerret ve muğlâktır. Eserleri ayrı bir tetkike mevzû olmadan evvel, Cunayd'in akîdeleri hakkında müsbet bir şey söylemek haylı güçtür. Cunayd'e göre, tasavvufun gâyesi, kulun Tanrının tedbir ve takdirine bağlı olması ve bütün hareket ve sükûnun Tanrıya âit olduğunu bilmesidir. Öyle ki, kul yaradılışından evvelki hâlinde gibidir. Bu hâlin meydana getirilmesine: — *„İṯbāt al-ḳadam va isḳāṭ al-ḥadaṯ“* — der.

Cunayd, *samā'*'a iştirâk etmiş ise de, *tevâcüd*'ü kabûl etmemiştir. Ne için *tevâcüd*'e gelmediği sorulduğu vakit, *Namal* sûresinin şu âyeti ile, meşhûr cevabını vermiştir: — „Dağları câmid görüyorsun; lâkin onlar, bulutların seyrânı gibi, seyrederler“ — (XXVII, 88). Ahlâka âit güzel sözlerinden biri de şudur: — „İnsan, yaradılışında olan şeyden dolayı, ayıplanmaz; fakat onlar ile amel ettiği zaman, ayıplanır.“ —.

Bibliyografya: Sulamī, *Ṭabaḳāt al-ṣūfiya* (2. tab.); Abū Nu'aym al-İṣfahānī, *Ḥilyat al-avliyā'* (Kahire, 1938), X, 255—287; Abū Bekr al-Ḫaṭīb al-Baġdādī, *Tārīḫ Baġdād* (Kahire, 1931), VII, 241—249, nr. 3739; Cullābī Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb* (nşr. V. Jukovskiy), Leningrad, 1926, s. 161—164 (tre. Nicholson), Leiden, 1911, s. 129 v.d.; Ḳuşayrī, *Risāla* (Kahire, 1330), s. 18 v.d.; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, nr. 143; Anṣārī Haravī, *Ṭabaḳāt al-ṣūfiya* (Nâfız Paşa kütüp., nr. 426, var. 71 b v.d.); Subkī, *al-Ṭabaḳāt al-kubrā*, II, 28—37; Farīd al-Dīn 'Aṭṭār, *Taẕkirat al-avliyā'* (nşr. Nicholson), II, 5. v.d.; Cāmī, *Nafaḥāt al-uns* (tre. Lāmi'i, s. 131—135); L. Massignon, *Recueil de Textes inedits concermant l'histoire de la Myotique en Poys d'Islam* (Paris, 1929), s. 19—51: ayn. mll., *Essai sur Les Origines du Lexique Technique de la Mystique Muşulmane* (Paris, 1922), s. 270 v.d.; Arberry, *al-Djunaid* (*Handwörterbuch des Islam*, Leyden, 1941, s. 116); Brockelmann, *GAL* (2. tab.), I, 214 v.d.; *Suppl.*, 354 v.d.

(H. RITTER.)

CÜNEYD. CUNAYD B. İBRĀHĪM (?—1460), lâkabına nisbetle s a f e v î y e [b. bk.] adı verilen tarikatın başı ve kurucusu olan Şeyh Şafī al-Dīn Erdebilī oğlu Şadr al-Dīn Mūsā oğlu 'Alā' al-Dīn 'Alī'nin oğlu Şeyh Şāh lâkabı ile meşhûr Şeyh İbrāhīm'in altı oğlunun en büyüğüdür.

Zamanında hakikaten islâm dünyasında velî addedilen, pek büyük bir şöhret kazanan ve hükümdarlar tarafından ziyâret edilen Şeyh 'Alā' al-Dīn 'Alī'nin Kudüs'te vefatından sonra, onun müridleri tarafından tarikatın baş şeyhliğine geçirilen oğlu İbrāhīm de, babası gibi, pek büyük hürmet ve itibar kazanmış ve gerek İran'da, gerekse Anadolu'da, yayılmış olan tarikatı daha ziyâde ileriletmeğe ve kuvvetlendirmeğe muvaffak olmuştu. Şeyh İbrāhīm'in 851 (1447) senesinde ölümü üzerine, onun müridleri, merhumun kardeşi olup, ilim, fazl, salâh ve kemâli ile şöhret bulan şeyh Câfer'i şeyh yapmışlardı. Fakat bir müddet sonra İbrāhīm'in oğullarından Cüneyd şi'îlik ve râfızîlik fikirlerini ortaya atmış ve bu yüzden amcası ile arası açılmıştır. Erdebil'de tutunamayacağını anlayan Cüneyd, babasının müridlerinden bir kısmını yanına alarak, Arran, Azerbaycan ve şarkî Anadolu bölgelerinde yaylak ve kışlak kuran türkmen oymak ve boyları arasında dolaşmağa, gerek Anadolu ve gerekse İran'ın her tarafında bulunan safevîye tarikatının hânkah ve zâviyelerine müridler göndererek, tarikatın sâlikleri arasına şi'îlik ve râfızîlik fikirlerini sokmağa çalışmış ve mücerret bir dinin ulvî itikatlarından ziyâde, müşahhas, efsânevî ve hâilevî itikatlara ve hikâyelere daha ziyâde mütemâyil olan göçebeler ile köylüler arasında telkinler yaptırmıştır. Irak-ı Arap ve Hûzistan'daki arap kabîlelerinin müşa'şa'îye denilen müfrit şi'îlik mezhebine girerek, bu bölgede ihtilâller çıkardıkları ve devletin başına büyük gâileler açtıkları bu sıralarda imparatorluğunun istinatgâhı bulunan türkmenlerin şi'îleşmelerini ve râfızîleşmelerini ve kendini İmam Ḥusayn'den inen bir âilenin başı addeden bir adamın, yâni Cüneyd'in, etrafında toplanmalarını iyi nazarla görmemeğe başlayan Cihan-Şah, bilâhare bunların da, müşa'şa'îler gibi, büyük bir tehlike teşkil edeceğini ve Cüneyd'in de, Muḥammed Fallāḥ gibi, imamet ve hükûmet dâiyesi ile faâliyete geçeceğini teyakkun ederek, ümerâsının ve Şeyh Câfer'in teşvikleri ile Şeyh Cüneyd'i tazyika başlamış ve Kara-Koyunlu ülkesini terke mecbur etmiştir

Bir kısım müridlerini ve dervişlerini yanına alıp, Sıvas eyâletine gelmeğe mecbur olan Şeyh Cüneyd orada tevakkuf ederek, dervişlerinden bir kaçını, hediyelerle, bir seccâde, tesbih ve mushafla birlikte, Sultan Murad II. 'a göndermiş ve mesken edinmek üzere, Kurd-Beli 'ni kendisine temlik etmesini rica etmiş ve bu takdirde orada oturup, ona dua edeceğini bildirmiş ise de, bu şeyhin memleket halkı arasında intişar etmekte olan şi'îlik hareket ve fikirlerini daha fazla yaymağa sebep olacağını ve milletin birliği için büyük bir tehlike teşkil edeceğini düşünerek: — „Bir tahtla iki padişah sığmaz" — hitabı ile, onun isteğine red cevabı vermiştir.

Bunun üzerine Şeyh Cüneyd Osmanlı toprağını terke mecbur olmuş ve Karamanlı ülkesine gidip, Karaman-oğlu İbrahim Bey 'e iltica etmeğe ve ondan yurd istemeğe karar vermiş ve Konya 'ya gidip, Anadolu 'nun en büyük tekyesi olan Şeyh Sadreddin Konevî zâviyesine misafir olmuştur. O esnada zeyniye tarikatının müessisi olan Şeyh Zeyneddin Hâfî 'nin halifesi ve bu tarikatin Anadolu 'da yayıcısı olan 'Abd al-Laṭîf Maḳdîsî Konya 'da ikamet etmekte ve bu zâviyenin şeyhi bulunmakta idi. 'Abd al-Laṭîf fikir ve kanaatlerini iyi bildiği Cüneyd ile görüşmekten istinkâf etmiş ve ancak onun müridi olan Ḫayr al-Dîn (Hızır Bey 'in şâkirdi olup, bilâhare Fâtih Sultan Mehmed 'in muallimi olmuştur) vasıtası ile, onun suallerine cevap vermiştir. Aralarında vukû bulan bir mülâkattan sonra, Cüneyd zâviye kütüphânesinde mahfuz olan Muḥyiddîn Arabî ile Sadreddin Konevî 'nin eserlerini istinsah ettirmiştir. İkinci bir defa iki şeyh arasında sohbet vukua gelmiş ve bu sohbet esnasında Cüneyd kendi mezhep ve kanaatini müdafaaya başlamış ve münakaşada mağlûp olduğunu gören Cüneyd, *Kur'an* 'ı tezyif eder bir tarzda, tecavüzkâr bir lisan kullanmış ve başta hazret-i 'Alî olmak üzere, ehl-i beytin medhini ihtivâ eden âyetlerin *Kur'an* 'dan kasdan çıkarılmış olduğunu ve sahâbeler hakkındaki âyetlerin Allah kelâmı olmayıp, onların sonradan uydurularak *Kur'an* 'ın içine konulmuş olduğu hakkındaki müfrit şi'îlerin eskiden beri mevcut olan iddia ve kanaatini izhar etmiştir. Bu mecliste hâzır bulunan ve 'Abd al-Laṭîf 'in müridi müverrih Âşık Paşa-zâde, maatteessüf, bize bu münakaşanın gün, ay ve hattâ senesini bile bildirmemekte ve yalnız münakaşanın hitamında Hoca Hayreddin 'in Cüneyd 'in koltuğuna girip, kendi odasına götürdüğünü, kendisinin de 'Abd al-Laṭîf 'in koltuğuna girip, odasına isâl ettiğini nakletmektedir.

Bu münakaşadan sonra Konya 'da ve Karamanlı ülkesinde oturamayacağını anlayan Cüneyd, ertesi gün şehri terkederek, o sıralarda Varsak ülkesi diye de anılan Taş-Eli (İçel) 'ne müteveccihen hareket etmiş ve oradaki boy ve oymakları kendine bağlamağa çalışmıştır. Diğer taraftan Şeyh 'Abd al-Laṭîf o sırada Lârende 'de bulunmakta olan Karaman-oğlu İbrahim Bey 'e mektup yazıp, Şeyh Cüneyd in maksadının sûfilik olmadığını ve asıl teşebbüs ve hareketlerinin gâyesi şeriatı bozmak ve evlâd-ı resûllük dâvası ile, emârete geçmek olduğunu bildirmiştir. Bunun üzerine Karaman-oğlu, Şeyh Cüneyd 'in yakalanması zımnında, Varsak beylerine emirler göndermiş ise de, bundan haberdar olan Cüneyd, orada kazanabildiği adamları maiyetine alarak, sür'atle savuşmuş ve Ramazan-oğlu 'nun tâkibatına uğramaksızın, Adana bölgesinden geçmeğe ve Amanus bölgesine gitmeğe muvaffak olmuştur. Bu bölgeye hâkim olan Bilâl-oğlu ile münasebata girişen Cüneyd Ersuz dağında bulunan bir ıssız kaleyi ondan almış ve tâmir ederek, orada yerleştikten sonra, Antakya, Kilis, Ayıntab, Maraş ve Hârım bölgelerinde, bilhassa Amık ovasında, bulunan türkmenler arasına adamlar göndererek, onları kendine kazanmağa çalışmış ve ekserisi Dulkadırlı ulusuna mensûp olan türkmenlerin bir kısmı ile bu bölgede oturan diğer boyların ve oymakların bir kısmını kazanmağa muvaffak olmuştur. Bu esnada Rumeli ve Anadolu 'da bulunan Simavna Kadısı-oğlu müridleri ile, bir çok işsiz ve sergüzeştçi kimseler de giderek, onun yanında toplandılar. O esnada Bozdoğan-oğlu, İnal-oğlu, Özer-oğlu v.b. boy beylerinin emri altında bulunan Antakya, Hârım, Amık, Kilis ve Ayıntab havâlisi türkmenleri arasında bizzat gezmeğe ve boy-boy, oymak-oymak dolaşarak, bunları kendine bağlamağa çalışan Şeyh Cüneyd 'in hareketi Mısır devletinin nazar-ı dikkatinden kaçmadı. Zâten Şeyh Cüneyd 'in mâhiyetini bilen Halep meşâyihinden ve Zeyneddin Hâfî müridlerinden Ahmed Bekrî ile Abdülkerim Halife, Mısır sultanı Çakmak 'a mektup yazarak, onun hareketlerinden ve teşebbüslerinden bahsetmişlerdir. Sultan Çakmak Halep vâlisi Ḳanbay al-Ḥamzavî al-Nāṣirî 'ye, onun te'dip ve tenkîli için, emir gönderdi. Ḳanbay, hasta olduğu için, bizzat gidemeyerek, Halep ulu hâcibini, asker ile, Cüneyd 'in üzerine gönderdi. Cüneyd tâkip olunarak, adamlarından bir kısmı telef edildi. Kendisi türkmenler arasına kaçtı ise de, bu sefer Özer-oğlu tarafından tâkibe başlandı; bütün mal ve servetini ona vermek suretiyle, yakalanmaktan kurtuldu. Cüneyd, hemen tamamiyle müstakil denecek derecede serbest yaşayan ve Mısır devletine ismen bağlı olan Halep şimâlinde ve garbındaki bölgelerdeki türkmen-

leri elde etmek ve burada bir emâret te'sis eylemek fikrine düşmüştü. Bu maksadının hâsıl olamayacağını görünce, buradan Kelkit havzasına ve Canik bölgesine giderek, Trabzon'u zaptetmeğe ve pek zayıf olan buradaki rum devletini kaldırarak, orada bir devlet te'sis etmeği kararlaştırdı. Maiyetindeki adamlar ile birlikte, Dulkadırlı ülkesinden geçmeğe muvaffak olarak, Kelkit havzasına gitti ve Niksar emîri bulunan Tâceddin-oğlu Mehmed Bey ile buluştu ve haber gönderip, müridlerini maiyetine çağırdı. Anadolu'nun her tarafından gelen müsellâh müridler Cüneyd'in etrafına toplandılar. Cüneyd, Mehmed Bey ile birlikte, Trabzon'a yürüdü. Trabzon imparatoru Yuanis IV. Komninos deniz ve kara kuvvetlerini ve imparatorluğun bütün zadegânını topladı. Al-Çakal denilen Aya-Fokas manatırı mevkiine kadar ileriledi. Şeyh Cüneyd ise, o zaman Kapanyon da tesmiye edilen Meliares boğazına gelip, yerleşmişti. Cüneyd taarruza geçerek, ordusunu perişan etti. Cüneyd'in askerleri Aya-Fokas'taki imparatorun karargâhını işgâl ve askerlerin bir kısmını esir ettiler. Şeyh Cüneyd Trabzon'u kuşattı ve taarruz etti; fakat alamadı. 3 gün kadar muhasaradan sonra, karargâhını kaldırdı ve tekrar Kelkit bölgesine döndü. Chalcondyl'in vekâyiânâmesinde uzun-uzadıya yazıldığı hâlde, senesi zikredilmeyen bu vak'anın İstanbul fethi veya onu takip eden 1454 senesi içinde vukua geldiği anlaşılmaktadır. İstanbul fethinden sonra Sultan Mehmed II Trabzon imparatoruna haber gönderip, kendine haraegüzar olmağı kabûl ettirmişti. Babası zamanından beri mâcerası mâlûm olan Şeyh Cüneyd'in devletine tâbi ve haracgüzâr olan bir hükümete taarruz ettiğini duyan padişah onun te'dip ve tenkiline Sivas beylerbeyi Hızır Bey'i memur etti. Hızır Bey şark hududunda kuvvetler toplamakla meşgûl olan şeyhin üzerine yürüdü. Mukavemet edemeyeceğini gören Cüneyd kaçmış ve o sırada Hısn-Kifa (Hasan Keyf)'da kışlamakta olan Uzun Hasan Bey'in yanına iltica etmiştir. Bu sergüzeştçi ve ihtilâlci şeyhi pek tehlikeli gören Ak-Koyunlular reisi, evvelâ onu yakalayıp, tevkif etti ise de, onun, Cihan-Şah gibi büyük bir düşman karşısında 20.000 silâhlı sûfî müride mâlik olan kendisini ihmâl etmeyerek, dost edinmesi lâzım geleceğini ihtar etmesi üzerine, hürriyetini iâde etmiş ve onun muhibbi olmuş ve bunu daha ileriye götürerek, kız kardeşi Hadice Begim'i ona tezvic etmiştir ki, bu izdivacdan Şah İsmail'in babası olan Şeyh Haydar [b. bk.] dünyaya gelmiştir. Cüneyd'in müsellâh müridleri onun emri üzerine, Uzun Hasan'ın yardımına gelmişler ve bir çok muharebelerine iştirâk ile muvaffakiyetlerinde âmil olmuşlardır. 4 sene kadar Diyarbekir bölgesinde oturan ve dervişlerini muhtelif bölgelere göndererek, serbestçe propaganda yapan ve müridleri çoğalan ve her tarafa halife unvanlı vekiller gönderip, silâhlı dervişler ordusu vücuda getiren Cüneyd bilâhare 1459 senesinde Hasan Bey'den ayrılıp, Erdebil'e dönerek, propaganda merkezini ecdadının merkadleriai ihtivâ etmesi sebebi ile, Safevî tarikatı müntesipleri tarafından mukaddes bir şehir sayılan bu beldeye nakletmek istemiştir. Fakat onu kendine rakip add ve aynı zamanda, müfrit kanaatlerinden dolayı, ondan nefret eden amcası Şeyh Câfer kendinin çok dostu ve oğlu Seyid Kasım'ın kayın pederi olan Cihan-Şah'ı tahrik etmiş ve o da Uzun Hasan ile akrabalık te'sis eden Cüneyd'i büs-bütün tehlikeli görerek, orasını terke mecbur eylemiştir. 1459 (863) senesi son baharında Erdebil hâricinde tevekkuf ederek her tarafa dervişlerini gönderen ve sufîlerini çağıran Cüneyd, pek az zaman zarfında 12.000 silâhlı mürid toplamış ve bunların başına geçerek, Gürcüstan'a ve çerkeslere karşı gazaya çıkmıştır. Bu seferi yaparken, geçmeğe mecbur olduğu Şirvan ülkesine girdiği zaman bu bölgenin hükümdarı olan Ḫalîl Allâh ona adam göndererek, kendisine haraegüzâr olan gürcüler ve çerkesler üzerine gaza yapması şer'an doğru olamayacağını bildirmiş ise de, Cüneyd bu ihtara ehemmiyet vermeyerek, yoluna devam etmiş ve Gürcüstan'a girerek, muhtelif kasaba ve köyleri yağmalayıp, ganimet toplamış ve bunları maiyetine tevzi ettikten sonra, kışı geçirmek üzere, Şirvan'a dönmüştür. Kendi ihtarı hilâfına hareket eden Cüneyd'in bu kadar müsellâh bir kuvvetle kendi memleketi içinde karargâh te'sis etmesini tehlikeli bulan ve o zamandeki selâtin ve mülûk ve ümerânın ekserisi gibi, Safevî tarikatine hürmetkâr olan Ḫalîl Allâh, Erdebil şeyhi Câfer'den „Cüneyd'in hilâfet (baş şeyhlik) ve irşad iddiasının doğru olmadığı ve bir hâricî olan bu adamın te'dibi lâzım olduğu yolunda" bir mektup almış ve kuvvetlerini cemederek, onun üzerine yürümeğe hazırlanmış; fakat bundan evvel beylerbeyini göndererek, onu Şirvan ülkesini terk ederek, başka bir yere gitmeğe dâvet etmiştir. Şeyh Cüneyd'in bu adamı öldürmesi üzerine, Şirvan hükümdarı, fâik bir kuvvetle, onun üzerine yürüdü. 3 mart 1460 senesinde vukû bulan şiddetli bir muharebede Cüneyd'in bir ok isabeti ile telef olması üzerine, maiyeti, perişan olarak, dağıldı. Cenazesi Kuruyal mevkiinde gömülmüş ve müridlerine ziyaretgâh olan bu kabir bilâhare torunu Şah İsmail tarafından muhteşem bir

türbe hâline getirilmiştir. Onun müridleri, vasiyeti mucibince, büyük oğlu Hoca Mehmed'i bertaraf ederek, annesi Ak-Koyunlulardan olan küçük oğlu Haydar'ı kendilerine muktedâ addedip, onun etrafında toplanmışlardır.

Anadolu'da bulunan ve Cüneyd'in ölümüne inanmayan müridlerinden bir kısmı onâ benzeyen ve Tokat'ta böyle bir iddia ile ortaya çıkan bir adamın etrafında toplanmışlarsa da, bu adam yakalanarak, İstanbul'a getirilmiş ve padişahın hocası bulunan ve evvelce Cüneyd'in hocalığını yaptığı zikredilen Hayreddin'e gösterilmiş ve aslı olmadığı ve celâliye tarikatinin başı olan Celâl olduğu anlaşılarak, geri gönderilmişti. Kurdukları veya intisap ettikleri tarikatlere istinat ederek, Arabistan'da ve şimâlî Afrika'da devletler te'sis eden ve ekserisi şeriflik veya seyidlik iddia eden şeyhler gibi, faâliyet gösteren ve fakat muvaffak olamayan Cüneyd'in hareketi oğlu Haydar ile bunun oğulları Ali ve İsmail taraflarından tekrarlanmıştır. Haydar ile Ali de Cüneyd'in âkıbetine uğramışlardır. İsmail ise, muvaffak olarak, Safevî devletini kurmuştur.

Bibliyografya: Âşık Paşa-zâde, *Tarih-i âl-i Osman* (İstanbul, 1332), s. 264—267; Hasan Bey Rumlu, *Aḥsan al-tavārīḫ* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3317); Mirḫond, *Ḥabīb al-siyar* (Tahran, 1271), III, 328 v.d.; Mirza Hüseyin Cenâbedî, *Ravżat al-ṣafaviya* (Lala İsmail Efendi kütüp., nr. 346); Hüseyin Zâhidî, *Silsila al-nasab Ṣafaviya* (Berlin, 1343), s. 67; Chalcondyle, *Hist. de la décadence de l'empire Grec* (trns. trc. Vigenere Bourbonnois, Paris, 1612), s. 262 v.d.; William Miller, *Trebizond, the last Greek Empire* (London, 1926), s. 83 v.d.

(MÖKRİMİN H. YINANÇ.)

CÜRCÂN. CURCĀN, eski fars. VṚKĀNA, yeni fars. GURGĀN (bizanslılarca Γόργα) olup, kadîm Hyrcania eyâletidir ki, Hazer denizinin cenûb-i şarkî köşesinde kâindir. Hattâ bu deniz, ikinci ismi olan *Baḥr Curcān* („mare Hyrcanum") adını bundan almıştır.

Merkezi Astarābād [b. bk.] eyâletini teşkil eden bu kadîm mıntaka, coğrafya bakımından olduğu gibi, iklim itibarı ile de âdetâ tropiğin sıcak ve râtıp bir bölgesi olan Māzandarān ile şimâlde Dehistān stepleri arasında bir intikal sâhasıdır. Atrek [b. bk.] ile Curcānrūd nehirleri, toprağı bereketli bir hâle getirmekle beraber, vücuda getirdikleri feyezanlar ve bunların mucip olduğu sıtmalar yüzünden, memleket için bir âfet olmaktadır.

Curcān, şimâlden gelen göçebelere karşı bir hudut memleketi olarak, Sâsânî devrinde mühim bir rol oynamıştır. Memleketi Dehistān steplerinde (*şūl, çōl*; krş. Hoffmann, *Auszüge aus syr. Akt. pers. Mārt.*, s. 277 v.dd.) oturan göçebelere karşı müdafaa için, Şahristān-i Yezdgird ve Şahr-i Pērōz kaleleri bina edilmişti (bk. Marquart, *Ērānšahr*, s. 51 ve 56). Hattâ hudut üzerinde yapılmış olan uzun bir duvar memleketi şimâle karşı korumakta idi (krş. *Bibl. Geogr. Ar.*, VI, 261 v.dd.; Vâmbéry, *Reise in Mittelasien*², s. 43 v.dd.).

Daha 30 (651) yılında Sa'îd b. al-'Âṣ'ın Curcān „melikini" vergiye bağlamış olduğu söylenir. Fakat memleket, kat'î olarak, Yazîd b. al-Muhallab (98 = 716) zamanında işgâl edilmiştir. O tarihte Curcān hükümdarı Merzbān'lardan biri idi. Hakikî iktidar Şūl adında bir türk beyinin elinde bulunuyordu (bk. Wellhausen, *Arab. Reich*, s. 278 v.dd.).

Gemi işlemesine elverişli olan Andarhāz (bugünkü Curcān-Rūd) nehrinin vâdisinde oturan serkeş ahâliyi te'dîp ettikten sonra, Yazîd, Curcān şehrini yeniden bina ettirdi ve şehir bundan sonra eyâletin merkezi oldu (Yâḳūt, II, 48 v.dd.). III. (IX.) ve IV. (X.) asırlarda Curcān'ın pek mâmûr bir şehir olması icap eder. Yalnız nehrin suları ile münbitleşen ve başlıca mahsûlü ipek olan civar bahçeleri ile değil, şimâlden gelen ticaret kervanlarının durağı olmakla da şöhret kazanmıştı (*Bibl. Geogr. Ar.*, VI, 154). Şehri nehir ikiye bölmüştü. Şarkta Şahrastān adı verilen ve Muḳaddasî'nin 9 kapısını saydığı asıl kısım ile garpta Bakrābād (bu arap kabilelerinin iskânından dolayı böyle bir ad almıştır) mahallesi birbirine bir köprü ile bağlanmıştı (krş. *ayn. esr.*, I, 212 v.dd.; II, 272 v.d.; III, 357 v.d.). Mamafih dâhilî nizâ ve ihtilâfların şehrin refah ve umrânını, çok geçmeden, ciddî bir şekilde tehdide başladığı da anlaşılmaktadır. 'Alî evlâdı propagandası da Hazer denizi memleketlerinde müsâit bir sâha bulmuştu. Taberistan'daki 'Alî hânedanının hâkimiyeti Curcān eyâletine kadar yayılmış ve Muḥammed b. Ca'far al-Ṣādiḳ'ın Curcān'da bulunan mezarı ziyâretgâh olmuştu (Ḳazvînî, II, 378). Bu mıntıkalarda dâimî surette hüküm süren kargaşalıklar, Mardāvīc b. Ziyār'ın, 316 (928)'da, Daylamîlerin yardımları ile, Curcān'da bir devlet kurmasına yol açtı. Bu devlet, Sâmânîlere ve sonraları Gaznelilere tâbi vaziyetinde bulunmakla beraber, bir asırdan fazla devam etti [bk. mad. ZİYĀRİ]. Melik Ḳābūs b. Vaşmgîr (366—403 = 976—1012)'in mezarının kubbesi o devri hatırlatır.

Şehrin, moğol istilâsı yüzünden, harâp olduğu anlaşılıyor. Mustavfî (krş. *JRAS*, 1902, s. 743 v.d.), VIII. (XIV.) asırda burasını bir harâbe yığını olarak tasvir eder. Timur'un 795 (1393)

tarihinde nehir sâhilinde bina ettirdiği sarayın inşasından sonra bile (Ḥâfiẓ Abrū, bk. G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 378), Curcān eski umranına hiç bir zaman kavuşamamıştır. Kâtib Çelebi (*Cihānnümā*, İstanbul, 1145, s. 339) ise, Curcān 'dan; moğul devrinden sonra tekrar kurulmuş ve hâlis şî'îler ile meskûn bir şehir olarak, bahseder.

Curcānrūd ile Sumbar 'in birbirine karışırken vücuda getirdikleri köşede bulunan ve henüz tetkik edilmemiş olan bir harâbe yığınından başka, Curcān şehrinin mevkiini gösteren hiç bir alâmet yoktur. Yalnız takriben 3 km. şimâl-i şarkîde ve nehrin ancak 1 km. cenûbunda bulunan Gumbad-i Ḳābūs, zamanın ve insanların tahripkârlığına rağmen, bugüne kadar dayanmış bulunmaktadır.

Bibliyografya: Ḥamza b. Yūsuf al-Sahmī (ölm. 427 = 1036), *Kitāb ma'rifat 'ulamā' Gurcān* (mebzûl mâlzemeyi ihtivâ edebilir; Oxford, *Bibl. Bodl. Cod. Cat.*, I, 746). — ASTARĀBĀD maddesinde mezkûr bibliyografyadan başka, bk. bir de Marquart, *Ērānşahr*, s. 72 v. dd.; G. le Strange, *Eastern Calipahte*, s. 376 v. dd.; C. E. Yate, *Ḫurasan and Sistan*, s. 239 v.dd. (krş. Gumbaz-i Ḳābūs, trc. s. 231 ile Doru, *Caspia*, s. 91); W. Barthold, *Iran*, s. 80 ve *Turkestan*, I, 63.

(R. HARTMANN.)

CÜRCÂNÎ. CURCĀNÎ, 'ALĪ B. MUḤAMMED AL-SAYYID AL-ŞARĪF (1340—1413), Astarābād (Gurcān) civarında Tācü 'da 24 şâban 740 (1340) 'ta doğmuştur. 766 (1365) 'da Herat 'a giderek, Abū 'Abd Allāh Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed b. Muḥammed al-Rāzī 'nin, mantığa dâir, *Şamsiyya* 'ye yazdığı şerhini kendisinden okumak istemiş ise de, Ḳuṭb al-Dīn ihtiyarlığını ileri sürerek, Mısır 'da bulunan talebesi Mubārak Şāh 'a gitmesini tavsiye etmiştir. Fakat Curcānī, evvelâ Herat 'ta kaldıktan sonra, Kirmān 'a giderek, Niksārī 'den ders görmek istemişse de, bu son zât da Sayyid Şarīf 'in oraya vusûlünden evvel ölmüştür. Şams al-Dīn Muḥammed al-Fanārī ile Karaman 'da buluştuktan sonra, Mısır 'a giderek, orada Akmal al-Dīn M. Maḥmūd al-Bābartī 'den ders okumuştur. Dara şerikleri arasında, Simavna Kadısı-oğlu, şâir Aḥmedī ve Hekim Hacı Paşa gibi, meşhûr zâtlar vardır. 1374 'te İstanbul 'u ziyâret etmiş ve oradan şarka dönmüştür. Taftāzānī kendisini Ḳaşr-i Zard 'de Şāh Şucā' 'a takdim etmiş ve şah da kendisine Şiraz 'da bir medrese müderrisliği vermiştir. 1387 'de Timur, Şīraz 'ı zapt ettiği zaman, onu Semerkand 'a yollamış ve orada, *Kur'an*, II, 5. âyetindeki istiâreler üzerine, Taftāzānī ile cereyan eden mubâhasede kazanarak, Timur 'un nazarında Taftāzānī 'ye tefevvuk etmiştir (771 = 1389). Timur 'un ölümünden sonra, Şiraz 'a dönmüş ve orada 6 rebiülâhır 816 (1413) 'da ölmüştür. İslâm uleması bir müddet, Sa'd al-Dīn Taftāzānī ve Sayyid Şarīf Curcānī tarafdarı olarak, ikiye ayrılmışlarsa da meselenin hakikati şudur ki, Sa'd al-Dīn ile kapanan mütekaddimin devrinden sonra açılan müteahhirin-i ulema devrinin birincisi bu Sayyid Şarīf Curcānī 'dir. Türkiye, İran, Hind ve Türkistan ulemasının icazetnâme silsilelerinin bir kısmı Sa'd al-Dīn Taftāzānī yolu ile ve diğer kısmı da Sayyid Şarīf yolu ile Fāḫr al-Dīn Rāzī 'ye müntehi olur.

Curcānī 'nin eserleri hakkında mâlûmat almak için bk. *GAL*, G II, 216; *Suppl.*, I, 504, 515; II, 305 ve Mükrimin Halil Yınanç, *Seyid Şerif Cürcânî* (*Tarihten sesler* mecm., nr. 15, 19, 22.)

Bibliyografya: Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar* (Bombay, 1857), III, 3, 89; Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 351; Mecdi Efendi, *Tercüme-i şakayık* (İstanbul, 1269), s. 41, 42; Taşköprü-zâde Kemâleddin Mehmed, *Mavżū'āt al-'ulūm* (İstanbul, 1313), I, 236 v. d.; *Kaşf al-ẓunūn*; Sergis, *Mu'cam al-maṭbū'āt*,; S. de Sacy, *Notices et extraits des Mss.*, X, 4 v.d.

CÜRCÂNÎ. CURCĀNÎ, FAḪR AL-DĪN AS'AD CURCĀNÎ, İran şâiri olup, *Vîs u ramîn* isimli mesnevinin müellifidir. Hayâtına dâir mâlûmatımız hemen yok gibidir. 'Avfī (*Lubāb al-albāb*, II, 240), bu mesneviden başka, şâirin ancak 5 mısrâ kadar şiirine tesâdüf edebildiğini kaydediyor. İktibas ettiği bu satırlarda şâir hâmisi Sīḳat al-Mulk Şahriyār 'ın, yazdığı bir çok şiirlere rağmen, kendisini takdir etmemesinden mütevellit kederini ifâde etmektedir.

Pehlevî aslı esas tutularak, nazmedildiği söylenilen *Vîs u ramîn* mesnevisi, Davlatşāh tarafından, bir yerde — Niẓāmī 'Arūżī Samarḳandī 'ye ve diğer bir yerde de — Niẓāmī Gancavī 'ye isnat edilmektedir (bk. *Taẕkirat al-şu'arā'*, nşr. Browne, s. 60 ve 130). Bu eser takriben 434—447 (1042—1055) senelerinde Selçuk sultanı Tugrul Bey 'in bizanslılara galebe çaldığı sıralarda te'lif edilerek, veziri 'Amīd al-Dīn Abu 'l-Fatḥ Muẓaffar Nişābūri 'ye ithaf edilmiştir. XVI. asır türk şâirlerinden Lāmi'i Çelebi 'nin türkçeye naklettiği bu mesnevinin (krş. Gibb, *A History of ottoman Poetry*, III, 22 ve 360) ehemmiyeti Browne ve Ethé 'ye göre, mesnevilerdeki romantik hususiyetler ile kahramanlığa âit vasıfların bu eserde tefrik edilmiş olmasındadır. Eser 1865 'te Nassau Lees (*Bibliotheca Indica*, Calcutta) tarafından, nakıs bir yazmadan, tabedilmiştir.

Bibliyografya: 'Avfī, *Lubāb al-albāb* (nşr. Browne), II, 240; Graf (*ZDMG*,

XXIII, 375 v. dd.); Ethé, *Grundriss der iran. philologie*, II, 240; Browne, *A literary history of persia*, II, 274 v.d.; C. Rieu, *Catalogue of the Persian Mss. of the British Museum* (IX, 822ª); H. Ethé, *Catal. of Persian Mss. in the Library of the India office, Catt. of the Mss. in the Bodleian Library* (nr. 522). (KASIM KUFRALI.)

CÜRCÂNÎ. AL-CURCĀNĪ, NŪR AL-DĪN MUḤAMMED (?—1434), 'ALĪ AL-CURCĀNĪ [yk. bk.]'nin oğludur. 838 (1434)'de Şiraz'da ölmüştür. Babası tarafından kendisi için farsça yazılmış olan, mantıka dâir, bir eseri tercüme ve yine babasının *Risāla fi 'l-aşūl*'ü ile Taftāzānī-zāde'nin *İrşād al-hādi* adlı gramerini de şerh etmiştir. Kendisi de *al-Ġurra fi 'l-mantıḳ*'ı yazdı. Bu eser, Şafavī (ölm. 953 = 1546) tarafından, şerh edilmiştir (bk. de Slane, *Catal. des Mss. ar. de la Bibl. Nat.*, nşr. 2397).

Bibliyografya: Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar*, III, 3,147; Brockelmann, *GAL*, II, 210; *Suppl.*, II, 294. (C. BROCKELMANN.)

CÜRCÂNÎ. AL-CURCĀNI, ZAYN AL-DĪN ABU 'L-FAZĀ'IL, İSMĀ'ĪL B. AL-ḤUSAYN AL-CURCĀNĪ AL-ḤVĀRİZMŞĀHĪ (?—1136), arap tabibi olup, 530 (1136)'da ölmüştür. Bir çok küçük eserlerinden başka tıbba dâir 2 kitabı vardır. Bunlardan biri 'Alā' al-Dīn 'Alī Arslān için yazılmış olan *Muḫtaṣar-i 'Alā'ī*'nin, *al-Taẕkira al-aşrafiya fi 'l-ṣinā'a al-ṭibbīya* (bk. de Slane, *Catalogue des Mss. ar. de la Bibliotheque Nationale*, nr. 29, 29955) adı ile, arapça tercümesi ve diğeri Ḫvārizmşāh için yazılmış olup, adı *Ẕaḫīra-i Ḫvārizmşāhī* (Yeni Cami kütüp., nr. 915, 916)'dir; bk. Wüstenfeld, *Arab. Ärzte*, nr. 165; Brockelmann, *GAL*, I, 487; *Suppl.*, s. 889 v.d. (C. BROCKELMANN.)

CÜR'ET. CUR'AT (?—1810), Dehli'nin mümtaz bir şâiri olan ŞAYḪ ḲALANDAR BAḪŞ'ın mahlâsıdır. Asıl adı Yaḥyā Amān olup, Ḥāfiẓ Amān'ın oğludur. Ecdadına Ekber tarafından Amān unvanı verilmişti. Bunlardan biri, Rā'e Amān, Dehli'nin Nādir Şāh tarafından yağma ve tahribi esnasında (1739) öldürülmüştür. İkamet etmiş olduğu sokak hâlâ Cur'at adını taşır. Cur'at evvelâ, Bareilly nevvâbı Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān'ın oğlu nevvâb Maḥabbat Ḫān'ın nezdinde vazife almış iken, 1215 (1800)'te Şāh 'Alam'in oğlu Mīrzā Sulaymān Şikūh'ün himâyesine mazhar olarak, Lucknow'da yerleşmiştir. Cur'at 1225 (1810)'te bu şehirde vefat etmiştir. Şiir yazma san'atını Mīrzā Ca'far 'Alī Ḥasrat'in rehberliği ile öğrenmişti. Musiki ve hey'et ilmine de âşina idi. Nassāḫ'ın rivâyetine göre[1] (*Suḫan-i şu'arā'*, s. 102), Cur'at, geçirdiği çiçek hastalığı neticesinde, 19 yaşında kör olmuştu. Divanından bâzı parçalar Agra'da Sayyid Ḥusayn Bilgrēmī tarafından çıkarılan *Muḫtār-i aş'ār* (1897) ismindeki mecmuada intişar etmiştir. Külliyâtının bir nushası British Museum kütüphânesinde mevcuttur. (J. F. BLUMHARDT.)

CÜREYC. CURAYC, Benī İsrā'īl arasında yaşamış bir zâhittir. İslâm menbâları Cüreyc'in, aşağıda görüleceği gibi, manastıra çekilip, orada yaşamış olması dolayısiyle, İsa ile Peygamber arasındaki zamanda yetişmiş bir hıristiyan zâhidi olması lâzım geldiğini[2] ileri sürmektedirler.

Abū Salama'nin rivâyet ettiği hadise göre, önceleri ticaretle meşgûlken, hayırlı kazancın ancak ibadetle te'min edilebileceğine kâni olmuş ve çekildiği *ṣavma'a*'da ibâdete koyulmuştur. Bir gün, kendisini görmek için, savmaasının kapısına gelen annesinin dâvetine aldırış etmeyerek, ibâdetine devam etmiş ve böylece annesinin bedduasına uğramıştır. Kötü kadınların şerrine uğramasını temenni eden bu beddua üzerine, kendisini baştan çıkarmağa çalışan bir kadının arzusuna ehemmiyet vermeyerek, dâvetini tamamiyle reddedince, kadın Cüreyc'in, Şuhayb isimli bir çobandan edindiği çocuğunun gayr-ı meşrū babası olduğunu ilân eder. Halk âbid ve zâhid tanıdığı Cüreyc'in böyle bir fiili irtikâp etmiş olmasını hazmedemeyerek, savmaasını yıkıp kendisine eza ve cefa edince Cüreyc, çocuğa babasının kim olduğunu sorar. Çocuğun, babasının bir çoban olduğunu açıkça her kese bildirmesi üzerine, ahâli yaptığına pişman olarak, Cüreyc'in savmaasını yeniden yapıp, kendisinden af diler. — Bu kıssa, nâfile namazı kılan bir kimseyi, namazda iken, annesi çağırırsa, cevap vermesinin vacip olduğuna delîl olarak, hadis kitaplarında zikredilir. Mamafih Buḫārī, kıssayı hâvî hadisi bir de „Bir kimsenin yıktığı bir duvarı aynı şekilde yeniden yapması lâzımdır" kaziyesine şâhid olarak, irad etmektedir (bk. *Ṣaḥīḥ al-Buḫārī*, İstanbul, 1315, III, 108). Tasavvuf kitaplarında da velîlerin kerâmetine delil olarak zikredildiği vâkidir (krş. msl. Kuşayrī, *al-Risāla*, Bulak, 1284, s. 209; 'Arūsī, *Natā'ic al-afkār*, Bulak, 1290, IV, 161).

Bibliyografya: Buḫārī, *Ṣaḥīḥ* (İstanbul, 1315), II, 60 v.d.; IV, 140; 'Asḳalānī, *Fatḥ al-bārī* (Bulak, 1301), II, 344; V, 91; VI, 344, 373; 'Aynī, *'Umdat al-ḳārī'* (İstanbul, 1309), III, 714; VI, 159; VII, 242, 466; Ḳasṭallānī, *İrşād al-sārī* (Bulak, 1267), II, 291; IV, 226; V, 331; Muslim, *Ṣaḥīḥ* (Mısır, 1290), II, 276; Navāvī, *Şarḥ ṣaḥīḥ Muslim* (Ḳasṭallānī şerhi kenarında; Bulak, 1293), IX, 549; İbn Kaṯīr, *al-Bidāya* (Mısır, 1932), II, 134; Balḫī, *al-Ibtidā' va 'l-tārīḫ* (nşr. Huart),

s. 135; Samarḳandī, *al-Tanbīh* (Kahire, 1309), s. 221. (KASIM KUFRALI.)

CÜRHÜM. CURHUM yahut CURHAM (bizanslı Stephanus'ta Γορραμα), kadîm arap kabîlesidir. Rivâyete göre, eskiden Mekke'de yerleşmişler ve oraya da Yemen'den hicret etmişlerdi. Bu kabîle daha ilk zamanlarda, bir âfet sebebinden, mahvolmuş olacaktır. Çünkü Peygamberin muasırı olan bir şâir (İbn Hişām, s. 468, 3; krş. Kāmil, nşr. Wright, s. 445,2) bu kabîleyi Kurayşîlere, 'Ād kavmi ile beraber, âkibetlerinden ibret alınacak bir misal olmak üzere gösteriyor. Bu sebepledir ki, sonraki ensab mütahassısları Curhumleri, 'Amaleḳa ile 'Ād ve Ṯamūd v.b. birlikte, en eski arap âileleri (*'arab al-'āriba*) sırasına koyarlar ve bunların 'Ābar ('Eber) neslinden geldiğini söylerler. Bu kabîleler arasında Ḳaḥtānîlerden—ki bunları da bâzıları ismailîlerden addederler— başkaşı zevâl bulmuştur. Bununla beraber Curhum nesli büs-bütün ortadan kalkmamıştır. Çünkü Ḥassān b. Ṯābit bunların izlerini biliyor (*Dīvān*, Kahire, 131, İbn Hişām, s. 251). Bunların ahfadından bâzıları II. (VIII.) asırda Mekke havâlisinin sâhil boylarında sâkin bulunuyorlardı. Diğer taraftan Banī Liḥyān'ın, Curhum soyundan geldiğine dâir olan rivâyet (Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 749) ensabcıların hayal mahsullerinden biridir.

Arap an'anesine göre, İsmā'īl âilesine mensûp olan Curhumler eskiden Mekke'de hâkim bir mevkide bulunuyorlardı. Dine karşı hürmetsizlikleri sebebinden, Ḫuzā'alar tarafından Mekke'den koğuluncaya kadar, Kâbe'yi idare etmişlerdir. Bu hususta yayılmış olan bütün masallar tabiî kıymetsiz şeyler olmakla beraber, bu rivâyetin esasında bir hakikat vardır. Şâir Zuhayr (*Mu'allaḳa*, V, 16) Kureyşîler ile Curhumlerin inşâ ettikleri ve etrafında tavaf eyledikleri ev adına yemin eder. Başka bir şâir (A'şā) de Ḳuṣayy ile İbn Curhum'ün inşâ ettikleri mukaddes makam üzerine yemin etmektedir. Bu suretle Curhumlerin Kâbe'nin inşâsına iştirâk ettikleri tasdik edilmiş oluyorsa da, bu keyfiyet Kâbe muhafızlığının, nihâyet Kureyşîlere intikal edinceye kadar, devamlı olarak, onların uhdesinde bulunduğu hakkındaki rivâyete uygun düşmüyor.

Bibliyagrafya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), 4, 71—74; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 219, 283, 749, 768, 904, 1088, 1096, 1131—1134; Azraḳī (*Chroniken von Mekka*, nşr. Wüstenfeld, I), 44—56; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), 313; *Kitāb al-Aġānī*, XIII, 110; Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. B. de Meynard ve Courtelle), III, 95—103; aynı mll., *Tanbīh* (*Bibl. geogr. arab.*, nşr. de Goeje, VIII, 82, 185. 202); İbn al-Faḳīh (*ayn esr.*, V), 27; İbn Rusteh (*ayn esr.*, VII), 29, 60; Bekrī, *Geogr. Wörterbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 489; Kāmil (nşr. Wright), s. 265; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd*, II, 60; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 33 v.dd., 168, 177, 194—201, 218; Nöldeke (*ZDMG*, XLI, 717 ve *Fünf Mo'allaqāt*, III, 26 v.d.). (FR. BUHL.)

CÜVEYN. CUVAYN, İran'da bir çok mevkiin adıdır.

1. Ardaşīr Ḫurra'de Şiraz'dan 5 fersah mesâfede Arracān yolu üzerinde, umumiyetle Cuvayn adı verilen, bugünkü Goyum köyüdür (bk. G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 253; P. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, s. 44, 173, 179). Dārābcird eyâletinde, bugün Juvun denilen, Cuvaym Abī Aḥmed adını taşıyan yer ile karıştırılmamalıdır (bk. G. le Strange, *ayn. esr.*, s. 254; P. Schwarz, *ayn. esr.*, s. 102 ve 201).

2. Cuvayn (Güyān da yazılır), Nişâpûr memleketinde, Bayhaḳ ile Cācarm arasında, bir bölge olup, Bisṭām'dan gelen kervan yolu buradan geçer. Merkezine eskiden Āzādvār, sonraları Fariyūmad (bk. *JRAS*, 1902, 735) adı verilen bu bölgede Yāḳūt (II, 164 v.dd.)'un, Abu 'l-Ḳāsim al-Bayhaḳī'ye atfen, verdiği mâlûmata göre, 189 köy vardı. Bu köylerin hepsi bölgenin şimâl yarısında bulunuyordu; cenup yarısı meskûn değildi (krş. G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 391 v.dd.). Şimâlde ve cenupta sıra-sıra tepeler ile çevrilmiş olan Cuvayn ovası, Cuvayn nehri boyunca sıralanan 65 kasabası ile, hâlâ Sabzvār'ın bir bölgesini teşkil eder. Vâdinin ortasında Āzādvār köyüne yakın bir yerde eski idare merkezinin harâbeleri hâlâ durmaktadır. Yeni merkez cenuptaki tepelerin eteğinde ve bu harâbelerin cenûb-i şarkîsinde kurulan Jagatay (Çaġatāy) kasabasıdır (krş. Mac Gregor, *Khorasan*, II, 145 ve 225; C. E. Yate, *Khurasan and Sistan*, s. 389 v.dd.).

3. Cuvayn yahut Guvayn, Sicistan'da müstahkem bir mevki. Farāhrūd üzerinde ve Lāş kasabasından 2—3 mil şimâl-i şarkîdedir. Kadîm devre (bk. Marquart, *Ērānšahr*, s. 198: Γυβηνὴ πόλις, *Emendation on Isidorus of Charax*) ve orta çağın ilk zamanlarına âit seyahatnâmelerde de bugünkü ismi ile görülür (İṣṭaḫrī, s. 248; İbn Ḥavḳal, s. 304). Lāş ile Cuvayn, bu iki komşu kasaba, Efganistan tarafından Ḳandahār ve Herāt'tan gelen yollar ile, İran tarafından Meşhed, Yazd ve Nāşirābād'dan gelen yolların kavuşağı üzerinde bulunduklarından, hâlâ ehemmiyetlerini muhafaza etmektedir-

ler. Arap coğrafyacılarınca Cuvayn, Herât'tan Zarancˈe giden yol üzerinde, bir hâricî kalesidir (Muḳaddasî, s. 306; İbn Rusteh, s. 174).

Harâbeler ile dolu münbit bir ovanın ortasına hafîf bir yükseklik üzerine kurulmuş ve dört tarafı kerpiç duvarlarla çevrilmiş olan Cuvayn, kayalıklar üzerine inşa edilmiş olan Lâş kalesinin yanında, bâriz bir tezat teşkil eder. Cuvaya'in son asrın ikinci yarısında hayli inhitat etmiş olduğu görülmektedir. Lâş, Efganistan emîri namına, bir garnizon tarafından işgâl edildiği hâlde, Cuvayn Efgan Sakzay (Işḥâḳzay)'lerinden bir reisin işgâli altındadır. Kasabada kızılbaş da vardır; krş. G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 341 v.d.; Euan Smith (*Eastern Persia*, I, 319 v.dd.); A. C. Yate, *England and Russia face to face in Asia*, s. 99 v.dd. (R. HARTMANN.)

CÜVEYNÎ. AL-CUVAYNÎ, 'ABD ALLÂH B. YÛSUF (? — 1043), şâfiî fakihi olup, İmamülharemeyn 'Abd al-Malik [aş. bk.]'in babasıdır. Babasının nezâreti altında Cuvayn'de, sonra Nişâpûr ve Merv'de tahsilde bulunmuş ve daha sonra 407 (1016)'de Nişâpûr'da yerleşmiştir. Bu şehirde müderris olmuş ve o kadar itibar kazanmıştır ki, sonradan Ġazâlî hakkında söylendiği gibi, „Muḥammed'den sonra peygamber gelse idi, Cuvaynî peygamber olur idi" denilmiştir. Eserleri arasında yalnız şunlar muhafaza edilebilmiştir: *Kitâb al-camʿ va 'l-farḳ* (bk. Ahlwardt, *Verzeichnis der ar. Hdss. der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, nr. 4811; *Fihrist al-kutubḫâna al-ḫidîvîgâ*, III, 215).

Bibliyografya: İbn Ḫallikân, *Vafayât al-aʿyân* (Bulak, 1299), nr. 308; Subkî, *Ṭabaḳât*, III, 208—219; Wüstenfeld, *Schafiʿiten*, nr. 365ª; Brockelmann, *GAL*, I, 386; *Suppl.*, I, 667; Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-aʿlâm*, III, 1855. (C. BROCKELMANN.)

CÜVEYNÎ. AL-CUVAYNÎ, ABU 'L-MAʿÂLÎ 'ABD AL-MALIK (1028—1085), İmâm al-Ḥaramayn unvanı ile mârûftur; 18 muharrem 419 (12 şubat 1028)'da Nişâpûr civarında, Buştanikân köyünde doğmuştur. Babasının ölümü üzerine, daha 20 yaşına varmadığı hâlde, onun tedris faâliyetini devam ettirdi. Nassî telâkkileri ile Aşʿarî'nin akîdelerine bağlanıyordu; fakat Selçuklulardan Tuğrul'un veziri 'Amîd al-Mulk al-Kundurî, bu nassî teceddüde karşı tedbirler alıp, medrese kürsülerinde bu hareketin mümessillerini ravâfiż (râfızîler) diye tel'în ettirince, Cuvaynî de, Abu 'l-Ḳâsim al-Ḳuşayrî gibi, memleketini terketti (1053) ve evvelâ Bagdad'a ve oradan da 450 (1058)'de Hicaz'a gidip, Mekke ve Medine'de 4 sene tedriste bulundu. Kendisinin *imâm al-ḥaramayn* unvanı buradan gelir. Fakat vezir Niẓâm al-Mulk, Selçuklular devletinde iktidar mevkiine geçince, aşʿarîlere karşı tevecc̈üh gösterdi ve kaçanları memlekete çağırdı. Cuvaynî de bu sırada Nişâpûr'a dönenler arasında bulunuyordu (*ZDMG*, XLI, 63, bu hususta verilen mâlûmat tamamen sahih değildir) ve hattâ Niẓâm al-Mulk, onun için, Nişâpûr'da bir medrese teʾsis etti. Bu medrese, Bagdad'da kurulan medrese gibi, Niẓâmîya adını aldı. Cuvaynî, ömrünün sonuna kadar, burada tedris ile meşgûl oldu. Hastalığından şifâ bulmak ümidi ile gittiği köyünde, 25 rebiülâhır 478 (20 ağustos 1085)'de öldü. Teʾlif ettiği eserler o kadar çoktu ki, Subkî (*Ṭabaḳât*, II, 77, 20) bu bolluğun ancak bir mûcize ile izah edilebileceğini söyler. Bununla berâber, nâil olduğu itibara rağmen, eserlerinin hiç biri halk arasında şöhret kazanmamıştır. *Kitâb al-burhân fî uṣûl al-fiḳh* adlı eseri, yep-yeni bir plâna göre teʾlif edilmişti ve o kadar çok müşkilâtı ihtivâ ediyordu ki, Subkî (*Ṭabaḳât*, III, 264) buna *laḡz al-umma* adını vermekten kendini alamamıştır. Gerçi başlıca eseri olan *Kitâb al-varaḳât fî uṣûl al-fiḳh*, bir çok kimseler tarafından, şerhedilmişse de, henüz tabedilmemiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikân (Kahire), nr. 351; Subkî, *Ṭabaḳât*, II, 70 v.d.; III, 249—282; İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg), X, 77 (485); İbn Taġriberdî, s. 771; Wüstenfeld, *Die Akademien der Araber*, nr. 38; ayn. mll., *Schafiʿiten*, nr. 365ª; Sebreiner, *Crätz' Monatsschrift*, XXV, 314 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 388; *Suppl.*, I, 671 v.d.; Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-aʿlâm*, III, 1855. (C. BROCKELMANN.)

CÜVEYNÎ. CUVAYNÎ, 'ALÂ' AL-DÎN 'AṬÂ' MALIK B. MUḤAMMED (1226—1282), İlhanlıların büyük idare adamlarından ve devrinin en değerli münşi ve tarihçilerindendir. Horasan'ın Cuvayn şehri mülhakâtından Âzâdvâr kasabasından yetişmiş eski ve meşhûr bir âileye mensup olup, kendi rivâyetine göre, silsilesi 13. batında Abbâsîlerin meşhûr hâcibi Faḍl b. al-Rabîʿ'a çıkıyordu. Bunu iptidâ, onun adamlarından İbn al-Fuvaṭî'den nakleden Ẕahabî'nin büyük tarihinde gördüğümüz gibi, onun düşmanlarından olan İbn al-Ṭiḳṭaḳâ'nın da *al-Faḫrî* adlı meşhûr eserinde bunu bir târiz vesilesi yaptığını biliyoruz. Bu silsile bir az şüpheli olsa bile, bu âile efradının büyük Selçuklular ve bilhassa Ḫvârizmşâhlar ile moğullar devirlerinde mühim vazifelerde bulundukları muhakkaktır. Bundan dolayı, moğul devrinde, bunlardan bir çoğu, hattâ başka vazifelerde bulunmuş olsalar bile ekseriyetle sâhib-i dîvân unvanı ile şöhret kazanmışlardır.

'Alā' al-Dīn 'in dedelerinden Bahā' al-Dīn Muḥammed b. 'Alī 'nin kuvvetli bir edebî kültür ve mühim bir idârî mevkî sâhibi olduğunu bildiğimiz gibi, büyük babası Şams al-Dīn Muḥammed 'in de Muḥammed Ḫvārizmşāh ve Calāl al-Dīn zamanlarında müstevfî-i divan (şimdiki mâliye nâzırlığı) vazifesinde bulunduğu mâlûmdur. 'Alā' al-Dīn 'in babası Bahā' al-Dīn Muḥammed, ilk moğul istilâsı ile Hulagu 'nun İran 'a gelişine kadar geçen hemen-hemen 35 yıllık zaman içinde, buradaki büyük moğul emîrlerinin hizmetinde bulunarak, iptidâ Horasan ve Mâzenderân sâhib-i divanlığı vazifesini gördü; 633 (1235) 'te Ögedey Kagan nezdine giderek, bütün İran 'ın sâhib-i divanlığına tâyin edildi. Bir kaç defa İran 'daki moğul umûmî vâlilerine vekâlet vazifesini gören Bahā' al-Dīn, 651 (1253) 'de Irak ve Yezd vâliliğine tâyin edildi ise de, Isfahan 'a muvasalatından bir az sonra öldü. Arapça ve farsça bir takım şiirleri olan Bahā' al-Dīn, devrinin mümtaz fâzılları arasında sayılıyordu.

Oğlu 'Alā' al-Dīn, 623 (1226) 'te doğdu. Daha 17/18 yaşlarında iken, babasının yüksek mevkii sâyesinde, emîr Arğun 'un divanında, onun hususî kâtipleri arasında mühim bir yer almıştı. 641—654 (1243—1256) yılları arasında, Ceyhun garbındaki bütün memleketlerde moğul kaganları nâmına hükûmet süren emîr Arğun, moğul baş şehri olan Karakorum 'a beş altı defa muhtelif vesîleler ile gidişlerinde 'Alā' al-Dīn 'i de beraber götürdü. 654 (1256) 'te Hulagu İran 'a gelince, 'Alā' al-Dīn onun hizmetine girdi ve daha ilk günden itimat ve tevecchünü kazandı. Onun İran 'daki İsmā'īlīleri temizlemek için yaptığı hareketlerde Hulagu 'nun maiyetinde bütün seferlere iştirâk etti; daha ilk moğul istilâsında harap olmuş olan Ḫabūşān (sonraki adı ile Kuçan) şehrinin yeniden kurulması hususunda, Hulagu üzerinde müessir olduğu gibi, İsmā'īlîlerin merkezi olan Alamut [b. bk.] 'un zaptında da bulunarak, buranın meşhûr kütüphânesini ve rasad âletlerini mahvolmaktan kurtardı; ancak dinî taassuptan kurtulamayarak, bâtınî akîdelerine âit bütün eserleri yakmış ve yalnız Ḥasan Ṣabbāḥ [b. bk.] 'ın hayatına âit bir eseri muhafaza ederek, bunun bir hulâsasını tarihine nakl ile iktifa etmiştir ki, bunun daha geniş bir hulâsası Raşīd al-Dīn 'in *Cāmi' al-tavārīḫ* 'inin 2. cildinde mevcuttur.

Hulagu 655 (1257) 'te Bagdad üzerine yürüdüğü zaman, 'Alā' al-Dīn de maiyetinde bulunuyordu; kendi ifâdesine göre, 657 (1258) 'de bütün Irak-ı Arap ve Hûzistan sâhalarının idâresi ona verildi ki, Raşīd al-Dīn 'in bu hâdiseyi 661 (1262/1263) 'de göstermesi şüphesiz yanlıştır. Kardeşi Şams al-Dīn Muḥammed Cuvaynī [b. bk.] 'nin Hulagu 'nun vezirliğine tâyin edilmesi, nufuzunu bir kat daha çoğaltttı. Hulagu 'nun ölümüne kadar bu vazifede kalan 'Alā' al-Dīn, onun oğlu Abaḳa zamanında da (663—680 = 1264—1281), bâzan büyük moğul emîrlerinden birinin nâibi sıfatı ile, fakat hakikatte tamamiyle müstakil olarak, bütün Irak-ı Arap 'ı idare etti. 'Alā' al-Dīn 'in bu vazifede büyük bir muvaffakiyet gösterdiği, bütün muasır kaynakların şahâdetinden anlaşılıyor; köylülerin ve toprak sâhiplerinin sırtından ağır vergileri kaldırmış, sulama işlerini tanzim ederek, Anbār 'dan Kūfe ve Necef 'e kadar uzanan bir kanal vücuda getirmek için, 100.000 altın dinardan fazla bir para sarfetmiş ve bunun kenarında 150 yeni köy kurmağa muvaffak olmuştu. Vücuda getirdiği bir çok hayır müesseseleri arasında, Necef 'te 'Alī b. Abī Ṭālib meşhedinde yaptırmış olduğu bir rıbat pek meşhûrdur. Hulagu istilâsının Bagdad ve Irak 'ta mûcip olduğu tahriplerin, onun idâresi sâyesinde, sür'atle telâfi edilerek, nüfusun arttığı, umumî refah seviyesinin yükseldiği, devlet vâridatının çoğaldığı, hattâ Bagdad 'ın halifeler devrinden daha mâmûr olduğu, İbn al-Fuvaṭī ve Ẕahabī gibi, tarihçiler tarafından itiraf edilmektedir.

681 (1282/1283) 'den ölümüne kadar, hemenhemen 24 yıl devam eden bu memuriyeti zamanında, bir kaç defa düşmanlarının iftira ve tezvirleri ile, müşkil zamanlar geçirdi; msl. Abaḳa devrinde Bagdad şahnesi (askerî kumandanı) Kara Buḳa onun Mısır Memlûkleri ile münâsebette bulunduğunu iddia etmişse de, yapılan tahkikat neticesinde, bunun bir iftiradan ibâret olduğu anlaşılarak, müfteriler cezalandırılmıştı. Bir defa da Irak 'ın meşhûr zenginlerinden olup, *naḳīb al-nuḳabā'* 'lık vazifesinde bulunan Tāc al-Dīn 'Alī (*Kitāb al-faḫrī* müellifinin babası), Abaḳa nezdindeki nufuzuna güvenerek, 'Alā' al-Dīn 'in Bagdad hükûmetinden azli için, hükümdara hususî müracaatta bulunmuşsa da, 'Alā' al-Dīn 'in kardeşi ve Abaḳa 'nın veziri bulunan Şams al-Dīn Muḥammed bu mektubu hemen kardeşine göndermiş, 'Alā' al-Dīn de onu bir hiyle ile öldürterek, katillerini yakalayıp, cezalandırmış ve fakat bütün servetini müsadereden de geri durmamıştı. *Kitāb al-faḫrī* müellifinin ona düşmanlığının sebebi işte budur.

'Alā' al-Dīn 'in, daha doğrusu bütün Cuvaynī âilesinin, uğradığı en büyük felâket, Macd al-Mulk Yazdī 'nin Abaḳa nezdinde kardeşi Şams al-Dīn Muḥammed Cuvaynī aleyhindeki tezvirlerinden ileri gelmiştir (tafsilât için bk. CUVAYNĪ, ŞAMS AL-DĪN). 'Alā' al-Dīn 680 (1281)

rebiülevvelinde Bagdad 'dan Abaḳa 'nın yanına Tebriz 'e geldiği zaman, o sırada çok büyük nufuz kazanmış olan Macd al-Mulk 'ün teşviki ile, onun aleyhinde bir çok isnatlarda bulunuldu ve devlete âit büyük servetleri kendi hesabına gasbetmiş olmakla itham edildi. Kendisinin en yakın adamlarından olan nâibi Macd al-Dīn İbn al-Aṯīr başta olduğu hâlde, eski tarafdarlarından bir çoğu aleyhinde şahâdette bulundular. Bunu neticesi, bütün serveti elinden alınarak, hapsolundu ise de, bâzı hatunların ve şehzâdelerin şefaati ile 4 ramazan 680 (1281) 'de serbest bırakıldı. 'Alā' al-Dīn bu hâdiseyi *Tasliyat al-iḫwān* adlı risâlesinde, uzun-uzun anlatmaktadır.

Bundan sonra başına gelenleri ise, ismi mâlûm olmayan diğer bir risâlesinde izah ediyor: mâlî suiistimâller isnadı ile ona bir şey yapamayacaklarını gören düşmanları, bu defa da siyâsî bir hiyânet ile onu lekelemek istediler ve Mısır Memlûkleri ile gizli münasebetlerde bulunduğunu iddia ettiler. Irak 'ta âdetâ bir hükümdar salâḥiyeti ile idare başında bulunan ve *melik* (yâni küçük hükümdar, hidiv) unvanını taşıyan 'Alā' al-Dīn, vazifesi icâbı olarak, siyâsî faâliyetlerde bulunmağa ve bilhassa Memlûk devletinin bütün hareket ve faâliyetlerini dikkatle tâkibe mecburdu. Bu maksatla arap emîrleri ve şeyhleri ile dâimî münâsebetlerde bulunuyor, onlara haberciler yolluyordu. Bagdad 'daki moğul askerî ricâlinin ve bilhassa Bagdad şahnesinin muvafakatleri ve iştirâkleri ile yapılan bu faâliyetlerden en sonu, 680 (1281) yılı başlarında, bâzı Memlûk emîrleri ile Şam araplarının emîri 'Īsā b. Muhannā 'yı İlhanlılar tarafına çevirmek maksadı ile olmuştu. Abaḳa 'Alā' al-Dīn 'e, dâimâ himâye eden bâzı moğul büyüklerinin de ikazı ile, bu ağır isnadın tahkikını emretti. Bagdad 'da yapılan tahkikat müsbet bir netice vermeyince, 'Alā' al-Dīn, tahkik hey'eti ile beraber, hükümdarın yanına gitmek üzere, hareket etti. Asadābād 'ı geçtiği sırada, Abaḳa 'nın kendisi aleyhindeki isnatların tamamiyle bir iftiradan ibâret olduğunu anlamış bulunduğu haberini aldı. Lâkin Hemedan 'a gelir-gelmez, hakanın ölüm haberini alarak, müteessir oldu. Düşmanlarının tezviri ile orduya gitmekten menedilerek, Hemedan 'da bırakılan 'Alā' al-Dīn, bir az sonra, yeni hükümdar Sultan Aḥmed 'in fermanı ile, haps ve tazyıktan kurtularak, Aladağ 'da toplanacak büyük kurultayda bulunmak üzere, 5 safer 681 (1283) 'de hareket etti. Cülûs şenlikleri bittikten sonra, Sultan Aḥmed Şams al-Dīn Cuvaynī 'ye ve oğlu Hārūn 'a büyük iltifatlarda ve yeni-yeni tevcihlerde bulunduğu gibi, 'Alā' al-Dīn 'i de yeniden eski vazifesine iâde etti ve bütün servetini tekrar kendisine bağışladı. Bu suretle Cuvaynī âilesinin son zamanlarda sarsılmış olan nufuzu, eskisinden daha kuvvetli ve daha parlak bir şekilde, teessüs etmiş oluyordu. Bu âilenin himâyesi sâyesinde yükseldiği hâlde, sonradan şehzâde Arġun ile birleşerek, onların mahvine çalışan Macd al-Mulk Yazdī, bu sırada mâlî suiistimâller ile itham edilerek, tevkif edildi; yapılan araştırmalar esnasında kemer kesesinden sihirbazlıkla uğraştığını gösteren bâzı şeyler çıkması üzerine, yasa hükmüne göre idam edilmesi için, 'Alā' al-Dīn 'e teslim edildi. 'Alā' al-Dīn bir an için, 20 yıldan fazla Cuvaynī âilesinden gördüğü iyiliklere mukabil, türlü mel'anetlerde bulunan bu adamı kurtarmak düşüncesine kapıldığını, lâkin müslüman ve moğul her kesin, hattâ onun kardeş ve akrabalarının bile bundan müteessir olacaklarını düşünerek, vazgeçtiğini, adı geçen risâlesinde, anlatıyor. Vücudu parça parça edilmek suretiyle, memleketin her tarafına gönderilen Macd al-Mulk 'ün bu korkunç âkıbetinden sonra, onun — aralarında bir çok hıristiyan bulunan — adamlarının Bagdad 'a gönderilerek, halk tarafından taşa tutulup, sonra katledildiklerini ve cesetlerinin de yakıldığını yine aynı risâleden öğreniyoruz.

Irak hükûmetini ve eski servet ve nufuzunu tekrar elde eden 'Alā' al-Dīn, şehzâde Arġun 'un Horasan 'dan Bagdad 'a hareketi haberini alınca, hükümdarın yanında kalmakla beraber, Bagdad 'a iki oğlu ile birlike, kendi nâiplerini gönderdi. Macd al-Mulk 'ün kesilmiş başını da beraber getiren bu nâipler, idareyi tekrar ellerine aldılar; halifeler câmiinde 'Alā' al-Dīn 'in Bagdad halkına göndermiş olduğu bir beyannâme okundu. Yıllardan beri 'Alā' al-Dīn 'in idâresinden hoşnut olan bagdadlıların, bu hâdiselerden çok memnun olduklarını tarihî kaynaklar anlatıyor. Mamafih bu sevinç uzun sürmedi, şehzâde Arġun, Horasan 'dan Bagdad 'a gelerek, 'Alā' al-Dīn 'in Abaḳa zamanına âit borçlarından kendi hissesine düşeni tahsil etmek bahânesi ile, 'Alā' al-Dīn 'in adamlarını yakalattı. Arġun 'un kendisine ve kardeşine karşı çok fena niyetler beslediğini bilen ve umumî vaziyetin de pek emniyet verici olmadığını görerek, endişe içinde bulunan 'Alā' al-Dīn, bu haberden çok müteessir olup, hastalandı ve 4 zilhicce 681 (1283) 'de Mugan 'da öldü. Naaşı Tebriz 'e getirilerek, Çarandâb mezarlığına defnedildi.

'Alā' al-Dīn 'in âile hayatı hakkında pek az mâlûmatımız vardır. Son halife Musta'şim 'in oğlu Abu 'l-'Abbās Aḥmed 'in dul zevcesini aldığını ve bu kadının 678 (1279) 'de Bagdad 'da ölerek, Maşhad-'Ubayd Allāh 'ta kendi

tarafından yaptırılmış olan 'İṣmaṭîya medresesi civarındaki türbesine gömüldüğünü biliyoruz ki, bu kadının ilk kocasından olan kızı Rābi'a 670 (1271)'te Ṣāḥib Şams al-Dīn'in oğlu Hārūn ile evlenmiş ve 685 (1286)'te Bagdad'da ölerek, annesinin türbesine gömülmüştür. 'Alā' al-Dīn'in Manṣūr ve Muẓaffar al-Dīn 'Alī adlı iki oğlu ile bir kızı kalmıştır; bunlardan Manṣūr recep 688 (1289)'de Bagdad'da katledilmiş ve naaşı Tebriz'e götürülerek, babasının yanına gömülmüştür. Muẓaffar al-Dīn 'Alī, Tebriz'den Bagdad'a gelerek, babasının bâzı emlâkine tasarruf etmekte iken, 690 (1291)'da, Ġazan Han'ın emri ile, önce hapis ve sonra katledilerek, annesinin türbesine defnedilmiştir. Kızı 671 (1272)'de meşhûr sûfîlerden Şayḫ Ṣadr al-Dīn Ḥammūya ile evlenmiştir ki, 694 (1294)'te Ġazan Han'ın islâmiyeti kabûlünde bu şeyhin oynadığı rol ve Ġazan devrinde kazanmış olduğu nufuz çok büyüktür.

İlhanlılar devrinin büyük şahsiyetleri arasında mümtaz bir mevki sâhibi olan 'Alā' al-Dīn, siyâset ve idare bakımlarından olduğu kadar, fikir ve san'at tarihi bakımından da tetkike lâyıktır. İlhanlılar devrinin korkunç saray entrikaları, nufuzlu moğul emîrlerinin, şehzâdelerin ve saray kadınlarının birbirleri ile çarpışan menfaatleri ve ihtirasları arasında, kardeşi Şams al-Dīn ile beraber, mevkiini ve nufuzunu muhafaza edebilmesi, çok keskin ve uyanık bir zekâya mâlik olduğunu açıkça göstermektedir. Zaman-zaman aleyhine çevrilen entrikalara karşı dâimâ muvaffakiyetle mukabele edebilmesi, hükümdarların ve onların etrafındaki nufuzlu şahsiyetlerin teveccüh ve himâyelerini devam ettirmek için, maddî ve mânevî her vâsıtayı kullandığını anlatıyor. Merkezi Bagdad olmak üzere, bütün Irak havâlisinde, âdetâ bir hükümdar gibi, hükûmet süren, melik (yâni küçük hükümdar, prens) unvanını taşıyan 'Alā' al-Dīn'in debdebe ve azametini anlamak için, muasırları tarafından kendisine takdim olunan eserlerde ne gibi unvanlar ile tebcil olunduğunu göz önünde bulundurmak lâzımdır: *İbn Bibî Selçuknâmesi* diye mârûf olan *al-Avāmir al-'Alā'iya fi 'l-umūr al-'alāniya* adlı eserin müellifi Ḥusayn b. Muḥammed al-Munşî al-Ca'farî, onun hakkında *Ḫidiv-i a'ẓam*, *Dārā-i 'ālam* ve *Ẓill Allāh* gibi, unvanlardan başka, daha islâmiyetten evvelki türk devletlerinden başlayarak, Anadolu Selçuklularına kadar bütün müslüman türk devletlerinde devam eden, *uluġ*, *kutluġ* ve *inanç* gibi, unvanlar da kullanmaktadır. İlhan Aḥmed zamanında 'Alā' al-Dīn'e, hükümdarlar gibi, başında *çetr* taşımak imtiyazının verildiğini de biliyoruz.

'Alā' al-Dīn'in Irak'taki idaresinin yerli halk için çok faydalı olduğunu ve kuvvetli bir imâr faâliyeti gösterdiğini yukarıda söylemiştik. Bir takım tarihî kayıtlar, verimsiz yıllarda halka kolaylıklar gösterildiğini ve zaman zaman şikâyetlere sebep olan bâzı vergilerin hafifletildiğini de anlatıyor. Ġazan'ın islâmiyeti kabûlünden evvel moğul hükümdarlarının tâkip ettikleri dinî siyâsete uygun olarak, 'Alā' al-Dīn'in hıristiyanlara ve sair dinler mensuplarına karşı iyi muamele etmekle beraber, bilhassa islâmî bir siyâset tâkip ettiği göze çarpmaktadır. İbn al-Fuwaṭī'nin verdiği oldukça geniş mâlûmat sâyesinde, Bagdad'ın o devirdeki iç hayatını ve 'Alā' al-Dīn'in idârî faâliyetini yakından tetkik edebildiğimiz için, bunu kat'îyetle söyleyebilmek kâbil oluyor. Esâsen kendisi, adı geçen risâlelerinde bunu itiraf ettiği gibi, ona takdim edilen eserlerden, kasîdelerden v.s. her türlü tarihî kaynaklardan da bu hakikat anlaşılıyor. 'Alā' al-Dīn Irak'ta yaşayan muhtelif dinlere ve mezheplere mensup cemaatler arasında bir âhenk te'minine gayret etmekle beraber, kendi şahsî akîdelerine ve ekseriyeti teşkil eden sünnî müslümanların temâyüllerine uygun bir siyâset tâkip ediyordu. 668 (1289)'de bir İsmā'îlî fedaîsinin kendisine yaptığı suikast teşebbüsü ve aleyhinde çevrilen entrikalara bilhassa hıristiyanların iştirâk etmeleri, bunu açıkça anlatmaktadır. Mamafih 'Alā' al-Dīn'in idaresi, moğul an'anelerine uygun olarak, sert ve şiddetli olmuş, ictimâî ve iktisadî nizamı bozmak isteyenlere ve düşmanlarına karşı merhametsizce hareket etmiştir. Buna mukabil, âlimlere, san'atkârlara, sûfîlere ve umumiyetle halka karşı lûtufkâr davranmış ve te'sis ettiği vakıflar ile, müslüman halkın sevgisini kazanmıştır.

Büyük bir idare ve siyâset adamı olan 'Alā' al-Dīn, devrinin büyük bir münşî ve edibi olarak da, ehemmiyetle tetkike lâyıktır. *Tasliyat al-iḫvān* adlı risâlesi ile onu tamamlayan diğer bir risâlesi, hayatının son yıllarında uğradığı felâketleri tasvir eden iki edebî eserdir ki, onların birer nushası Paris Millî kütüphânesinde (1. *Suppl. pers.*, 1550, v. 220 b — 231 a; 2. *Suppl. pers.*, 206, v. 1 b — 41 b) mevcuttur. Bu son risâle, müellifin ölümünden 6 ay evvel yazılması dolayısiyle, son eseri olarak kabûl edilebilir. Bunlardan başka 'Alā' al-Dīn'in kaleminden çıkmış bâzı mektuplar, fermanlar ve risâleler de mevcuttur (v. Rosen, *Les Manuscrits persans de l'Institut des langues orientales*, Petersburg, 1885, s. 158).

Kuvvetli bir edebî kültüre sâhip olduğu bütün eserlerinden anlaşılan müellif, yalnız hayatında değil, ölümünden sonra da, devrinin

büyük münşilerinden biri olarak tanınmışsa da, onun, gerek münşî ve gerek tarihçi olarak, şöhretini devam ettiren başlıca eseri, *Tārīḫ-i Cihān-guşāy* adlı büyük tarihidir. Yalnız üslûp bakımından değil, bilhassa ihtivâ ettiği zengin mâlûmat itibariyle moğul tarihinin birinci derecede mühim kaynaklarından olmak bakımından, bu eser, XIII. asırdan zamanımıza kadar, kıymet ve ehemmiyetini muhafaza etmiş, onu tâkip eden bir çok arap ve acem müellifleri tarafından, kaynak olarak, kullanılmış, XIX. asırdan beri de garp müsteşrik ve tarihçilerinin dikkatini çekerek, nihâyet 1912 — 1937 yılları arasında Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī tarafından, mükemmel bir mukaddime, âlimâne hâşiyeler, fihristler ilâvesi ile, tenkitli bir tab'ı neşr olunmuştur (*GMS*, XVI, 1, 2, 3). Bu türlü neşirler için her bakımdan emsâlsiz bir örnek sayılabilecek olan bu tabı sâyesinde, kitabın mâhiyet ve ehemmiyeti hakkında tam bir fikir edinmek ve ondan istifâde etmek artık kolaylıkla kabildir. Şimdi eserin muhteviyatı ve muhtelif kısımlarının tarihî kıymet dereceleri hakkında kısaca mâlûmat vererek, *Cihān-guşāy*'ın mâhiyetini anlatalım.

Üç cilde ayrılmış olan eserin ilk cildinde, uzun bir mukaddimeden sonra, moğulların eski âdet ve an'aneleri ve Cengiz yasası hakkında iki fasıl vardır. Bundan sonra Cengiz'in zuhûru ve uygur memleketlerindeki fütuhatı anlatılmakta ve bu münasebetle uygurların dinleri, âdetleri ve efsâneleri hakkında, çok mühim mâlûmat verilmektedir. Yasa hakkında en mühim kaynak olan bu parça, son zamanlarda, v. Minorsky tarafından tercüme edilerek, G. Vernadsky'nin yasaya dâir, 1938'de *Harvard Journal of Asiatic Studies* (III, nr. 3/4)'de neşredilen makalesinde (türk. tre. *Türk hukuk tarihi dergisi*, 1944, I, 107 — 132) bundan istifâde olunduğu gibi, uygurlar hakkındaki kısım da, en son Marquart tarafından olmak üzere (*Ğuwaini's Bericht ü. d. Bekehrung der Uiguren*, *SBBA*, 1912, I, Halbjahr, s. 486 — 502) bir çok tetkiklere mevzû teşkil etmiştir. Bundan sonra, Cengiz'in ölümüne kadar, moğulların Mâverâünnehr ve İran'daki fütuhâtı (615 — 624 = 1218 — 1226) ve Güyük Han'ın ölümüne kadar (644 = 1246) vukua gelen hâdiseler, geniş ve etraflı bir surette, anlatılmakta ve Cuci ile Çagatay'dan kısaca bahsedilmektedir. Barthold'un işâret ettiği gibi, Cengiz'in ilk fütuhâtı hakkında bu kadar geniş ve toplu mâlûmata yalnız burada tesâdüf ediliyor. Seyhun civarındaki harplere ve Hocend muhasarasına âit bilgiler yalnız bu esere dayanmaktadır; mamafih, yine onun işâret ettiği gibi, bu mâlûmatın bir kısmı pek de itimada lâyık görülmemekte ve bilhassa asker sayısı hakkında verilen rakamların çok mübalâgalı olduğu anlaşılmaktadır; msl. Buhara iç kalesinin müdafileri burada 30.000 olarak gösterildiği hâlde, bu vak'anın şâhidi olan birine dayanan İbn al-Aṯīr bu miktarı ancak 400 olarak göstermektedir.

İkinci cildde Ḫvārizmşāhlar tarihinden bahsedilmekte ve bilhassa son hükümdarlar devrindeki hâdiseler hakkında uzun tafsilât verilmektedir. İbn Funduḳ al-Bayhaḳī [b. bk.]'nin *Maşārib al-tacārib*'i başta gelmek üzere, muhtelif kaynaklardan istifâde edilerek yazılan bu cildde, Kara-Hıtaylar hakkında da mâlûmat verilmektedir ki, bu kısım, tarihî bakımdan, çok ehemmiyetlidir. Bu cildin sonunda, Ögedey zamanından başlayarak, Hulagu'nun İran'a gelişine kadar, İran ve civarında hüküm süren moğul hâkimlerinden de bahsolunmaktadır. Yine Barthold'un dikkat etmiş olduğu vecihle, Mâverâünnehr'de moğul fütuhâtından evvel cereyan etmiş olan bir takım hâdiseler ve msl. Ḫvārizmşāh Muḥammed ile Kara-Hıtaylar arasındaki mücâdeleler, eserin muhtelif yerlerinde, birbirinden oldukça farklı bir surette, hikâye edilmiştir ki, bu ayrılığı, müellifimizin bu hususta, yazılı yahut şifâhî, ayrı ayrı kaynaklardan istifâde etmiş olmasına isnat etmek lâzımdır. Mīr Ḫvāad gibi, sonraki iltikatçıların bu farklı rivâyetleri, tabiî bugünkü tarihî tenkit esaslarına tamamiyle aykırı bir şekilde, telif etmeleri, asıl metinden istifâde edemeyen garp tarihçilerini de yanlışlıklara sevketmiştir. Mamafih bu cildin muhteviyatı, muhtelif bakımlardan, çok mühim olduğu gibi, moğul hâkimlerinden bahseden son fasılların ehemmiyeti de müellifin bu hususlarda, msl. bu hâkimlerden, Emîr Argun'un maiyetinde hizmetlerde bulunan babasından ve doğrudan-doğruya kendi müşahedelerinden istifâde etmiş olduğu düşünülünce kolayca anlaşılır.

Üçüncü cild Mönke Han'ın cülûsu merasimini (649 = 1251) tasvir ile başlayarak, onun ilk zamanlarındaki hâdiseler hakkında bir az mâlûmat verildikten sonra, Hulagu'nun İran'a hareketi ve İsmā'īlî kalelerinin zapt ve tahribi hakkında izahat verilmekte ve bunu tâkiben de Alamut İsmā'īlîleri ve bunların mezhepleri hakkında uzun tafsilâta girişilmektedir. Burada bu uzun tafsilâtı bittabi bir tarafa bırakmak mecburiyetindeyiz. Müellifimizin bütün bu hareketlere iştirâk ettiği ve ayrıca Alamut kütüphânesinden de geniş istifâdelerde bulunduğu göz önüne alınırsa, bu cildin ehemmiyeti tebârüz eder. İşte böylece 655 (1257) yılına kadar moğullar tarihini ve ayrıca Ḫvārizmşāhlar, Kara Hıtaylar ve Alamut İsmā'īlîleri tarih-

lerini ihtivâ eden bu eserin bâzı yazmalarının sonunda, Bagdad'ın Hulagu tarafından zaptını anlatan mühim bir ilâve daha mevcuttur ki, bu, meşhûr Naṣîr al-Dîn Ṭûsî [b. bk.] tarafından yazılmış olup, asıl eserle alâkalı değildir. Mamafih *Cihân-guşây* nâşiri, ehemmiyetini ve âdetâ bu esere bir zeyil teşkil ettiğini göz önünde tutarak, neşrine bunu da ilâve etmiştir.

Daha pek genç yaşında moğulların divan hizmetine girerek, hayatının sonuna kadar idâre hayatından ayrılmayan 'Alâ' al-Dîn, eserini 650 (1252) veyahut 651 (1253) senesinde yazmağa başlamış ve 658 (1259)'de tamamlamıştır. Kendisinin de itiraf ettiği gibi, bir taraftan idârî işler, diğer taraftan, yine vazife icabı olarak, yaptığı mütemâdî seyahatler, muntazam ve devamlı surette çalışmasına mâni olmuştur. Müellifimizin tarihine 655 (1257) yılında nihâyet vermesi ve 681 (1282) yılında vefatına kadar, uzun müddet İlhanlılar devletinin en yüksek makamlarından birini işgâl etmiş olmasına rağmen, eserini daha sonraki zamanlara kadar uzatmaması hayretle karşılanacak bir hâdisedir. Bagdad'daki uzun hâkimiyet yılları esnasında bunu yapabilecek bir zaman bulamamasına imkân yoktu.

Onun daha gençliğinde tarihe karşı gösterdiği derin alâkanın sonradan da devam ettiğini gösteren sarih bir delilini, *İbn Bibî Selçuknâmesi*'nin mukaddimesinde açıkça görüyoruz. Müellif, 'Alâ' al-Dîn'in Irak, Horasan, Fars ve Kirman sâhalarındaki hayırlı işlerini saydıktan sonra: — „Hakanlardan, halifelerden, sultanlardan, meliklerden ve vezirlerden şimdiye kadar gelip-geçmiş olanların hâtıralarını yaşatmak maksadı ile, tarih kitapları te'lifine başladığını ve bunların, üslûp bakımından, Ṣâḥib b. 'Abbâd ve Hilâl al-Ṣâbî [bk. mdd.] gibi, münşî ve müverrihleri hayrette bırakacak kıymette olduğunu ve bu eserlerin bütün dünyada şöhret kazandığını anlattıktan sonra, onun sonuna Anadolu Selçuklularının tarihini ilâve etmek istediğini ve bu işi de kendisine emir ve havâle eylediğini" — söylüyor. Bu mukaddimede Şams al-Dîn Cuvaynî'nin ve oğlu Hârûn'un isimlerini büyük bir hürmetle zikreden ve eserini 680 (1281)'de tamamlayan Ḥusayn b. Muḥammed al-Munşî al-Ca'farî (İbn Bîbî lâkabı ile mârûftur)'nin bu ifâdesi, çok dikkate lâyıktır. Burada 'Alâ' al-Dîn'in yazdığından bahsolunan tarih, her hâlde *Cihân-guşây* olacaktır. Öyle anlaşılıyor ki, 'Alâ' al-Dîn eserini tamamlamak niyetine düşmüş ve İlhanlılar tarihinin Anadolu Selçukluları tarihi ile olan sıkı alâkaşını ve o zamana kadar bu hânedana mahsus hususî bir tarih yazılmadığını göz önüne alarak, tamamlayacağı eserine bir bazırlık olmak üzere, önce böyle bir Anadolu Selçukluları vekayinâmesi yazdırmak istemiştir. Bu *Selçuknâme*'nin tamamlanmasından pek az sonra öldüğü için bu niyetini icraya vakit bulamadığı muhakkak olmakla beraber, böyle bir niyet beslemiş olduğu ve bu maksatla her hâlde bir takım hazırlıklarda bulunduğu kat'iyetle söylenebilir.

Cihân-guşây, gerek edebî kıymeti ve gerek ihtivâ ettiği mâlûmatın ehemmiyeti itibariyle, sonraki müellifler tarafından en mühim kaynaklardan biri olarak kullanıldı. *Târîḫ-i Vaṣṣâf* müellifi, onu baştan-başa ihtisar ederek, eserine aldı ve 655—728 (1257—1327) yılları arasındaki vak'aları da, zeyil olarak, buna ilâve etti. Raşîd al-Dîn, *Câmi' al-tavârîḫ*'ini yazarken, 'Alâ' al-Dîn'den geniş mikyasta istifâde etti, bâzı kısımları (Horasan ve İran'daki moğul hâkimleri ve Ḫvârizmşâhlar) hulâsa ederek, bâzılarını (Cengiz'in zuhûru ve garp memleketlerindeki fütûhâtı, İsmâ'îlîlerin tarihi, Cengiz'in çocukları ve torunları) genişleterek, bâzı kısımları da (Cengiz'in İran'da ve Ḫvârizmşâhlar memleketindeki fütûhâtı ve Ögedey'in yaptığı işler) olduğu gibi aldı. Abu 'l-Farac, gerek *Chronicon Syriacum* adlı umumî tarihinde, gerek onun küçük hulâsası olan *Târîḫ muḫtaṣar al-duval*'inde, Ḫvârizmşâhlara, İsmâ'îlîlere ve 655 yılına kadar moğullara âit bütün mâlûmatı ondan aldığını itiraf etmektedir. Şihâb al-Dîn Aḥmed Dimaşḳî, *Masâlik al-abṣâr fî mamâlik al-amṣâr* adlı, büyük eserinde moğullara âit 3 faslı, 'Alâ' al-Dîn'den, hulâsa suretiyle, tercüme ve iktibas etmiştir (Cengiz'in zuhûru, Cengiz yasası ve Cengiz'in çocukları). XIII.—XVI. asırlarda iltikat suretiyle vücuda getirilen, *Târîḫ-i guzîda*, *Târîḫ-i Banâkatî*, *Târîḫ-i Nikbî*, *Ravżat al-ṣafâ'* ve *Ḥabîb al-siyar* gibi, umumî İran ve islâm tarihlerinin de bu eserden geniş nisbette istifâde edilerek, vücuda getirilmiş olduğu muhakkaktır.

Târîḫ-i Cihân-guşây, XIX. asırdan başlıyarak, garp müsteşriklerinin dikkatini üzerine çekmiş ve iptidâ Quatremère'in bu hususdaki tetkiklerinden sonra, d'Ohsson (*Histoire des Mongols*, I, 249, 441 v.dd.), Elliot-Dowson (*History of India*, II, 386 v.d.) ve Elias ve Ross (*Târîḫ-i Raşîdî*, s. 288 v.d.) ondan bâzı parçaları tercüme ederek, eserlerine dercetmişlerdir. Eserin metninden bâzı parçalar da Defrémy (*JA*, 4. seri, XX, 372 v.d.), Schefer (*Chrestomathie persane*, II, 106 v.d.), Houtsma (*Recueil de textes relatifs a l'hist. d. Selcoucides*, I, XXII, v.d.), Salemaon (W. Rodloff, *Kudatka Bilik*, giriş, XLI v.d.) ve Barthold (*Turkestan* rusça, I, metinler, s. 103 v.d.) taraflarından

neşredilmiştir. E. G. Browne neşrettiği bir makalede (*JRAS*, kânun II.), Avrupa kütüphânelerinde mevcut *Cihân-guşây* nushalarının oldukça etraflı bir tavsifini ortaya koydu ve nihâyet eserin tamamı, Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî tarafından, neşredildi. Bunlara ilâve olarak, 3. cildin, 690 (1291)'da istinsah edilmiş bir nushasının 1931'de Denison Ross'un küçük bir mukaddimesini ihtivâ eden bir faksimilesinin neşredildiğini (*James G. Forlong Fund*, X) ve şu son yıllarda Tahran'da Ḫâver kütüphânesi tarafından, Mîrzâ Muḥammed tabı esas tutulmak üzere, basît bir metnin çıkarılmış olduğunu da ilâve edelim.

Kendi devirlerinde âlimlerin ve san'atkârların hâmisi olan Cuvaynî âilesi namına yazılmış eserler arasında, Kemâl al-Dîn Maysam b. 'Alî'nin 679 (1280)'da yazdığı *Şarḥ-i Nahc al-balâġa* ve yukarıda adı geçen *İbn Bîbî Selçuḳnâmesi* 'Alâ' al-Dîn namına ithaf olunmuştur. Humâm Tabrîzî, Sa'dî Şîrâzî [bk. mad.] ve daha bu gibi bir çok acem ve arap şâirlerinin ona takdim ettikleri bir çok kasîdeler ve manzûmeler de mevcuttur. Vaṣṣâf tarihinde (I, 101) bu hususta verilen izahat, 'Alâ' al-Dîn'in büyük ve cömert bir ilim ve san'at hâmisi olduğunu açıkça göstermekte ve moğullar devrinin medenî tarihi hakkında umumiyetle ileri sürülen menfi fikirlerin pek de hakikate uygun olmadığını isbat etmektedir.

Bibliyografya: *a*. Kaynaklar. 'Alâ' al-Dîn Cuvaynî'nin hayatı hakkındaki en mühim kaynaklar, *Cihân-guşây*'ı ile, adı geçen iki risâlesidir. Bunların dışında İbn al-Fuvaṭî'nin *al-Ḥavâdiṯ al-câmi'a* (Bagdad, 1932, s. 339—494.)'sı onun Bagdad'daki idâresi ve âilesi hakkında en etraflı mâlûmatı ihtivâ etmektedir. Arap müelliflerinden Nuvayrî'nin *Nihâyat al-arab*'inde, Ẕahabî'nin *Târîḫ al-islâm*'ında, al-Saḳa'î'nin *İbn Ḫallikân zeyli*'inde, al-Kutubî'nin *Favât al-vafayât*'ında ve Abî 'l-Maḥâsin İbn Taġriberdî'nin *al-Manhal al-ṣâfî*'sinde ona âit verilen mâlûmat Muḥammed Ḳazvînî'nin mukaddimesine aynen dercolunmuştur. Moğul devrinin acem müverrihleri arasında bilhassa Vaṣṣâf'ın *Taczîyat al-amṣâr va tazcîyat al-a'ṣâr* (Bombay, taş basması, 1269, I, 59 v.d.; 97—120)'ı ile Abu 'l-Farac'in süryânîce tarihi (metni ve tercümesi A. W. Budge tarafından, 2 cild olarak, neşredilmiştir, Oxford, 1932), Raşîd al-Dîn'in *Camî' al-tavârîḫ*'i, bâzı yanlışlıkları ihtivâ etmekle beraber, ehemmiyetlidirler. Moğul tarihine âit yukarıda adı geçen daha muahhar eserlerden de, sıkı bir tenkide tâbi tutulmak şartı ile, istifâde olunabilir.

b. Tetkikler. Müellifimize âit yapılan ilk esaslı tetkik, Quatremère'in *Mines de l'Orient* (1809, I, 220—234)'taki makalesidir; bir çok yanlışları, eksiklikleri ihtivâ etmekle beraber, zamanına göre ehemmiyeti inkâr olunamaz. Yine aynı müellif (*l'Histoire des Mongols de la Perse*, Paris, 1836, 169—171, *Câmi' al-tavârîḫ*'in İran moğullarına âjit kısmını neşir ve tercüme ederken, küçük bir hâşiyede, onların mensup olduğu Âzâdvâr kasabasına ve 'Alâ' al-Dîn'in âilesine âit kısa mâlûmat vermiştir. Bundan sonra d'Ohsson (*Histoire des Mongols*, I, XVII v.d.; III, 470, 511 v.d., 536 v.d., 582), Elliot ve Dowson (*History of India*, II, 384 v.d.) ve nihâyet Schefer (*Chrestomathie persane*, II, 134—154.) aynı mevzua temas etmişlerse de, bu son iki müllif Quatremère ile d'Ohsson'u kopye etmekten başka bir şey yapmamışlar ve hattâ onların yanlışlarına yeni bir takım yanlışlıklar daha ilâve etmişlerdir. Yalnız Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane* adlı eserinde d'Ohsson'un bâzı yanlışlıklarını tashihe muvaffak olmuştur. Bunlardan sonra W. Barthold, *EI*'a yazdığı 'Alâ' al-Dîn Cuvaynî maddesinde, bu hususta oldukça etraflı mâlûmat vermiş ise de, *Târîḫ-i Cihân-guşây*. o sırada henüz neşredilmiş olmadığı cihetle, bir takım yanlışlıklardan kurtulamamıştır. 'Alâ' al-Dîn Cuvaynî ve eseri hakkında en son ve mükemmel tetkik, Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî'nin *Cihân-guşây*'ın 1. cildinin başında bulunan 126 sahifelik büyük monografisidir. Mevzu ile uzaktan ve yakından alâkalı hemen bütün kaynakların büyük bir dikkatle gözden geçirilmesi sâyesinde, büyük bir muvaffakiyetle yazılmış olan bu monografi, bu makaleyi yazarken, bizim en mühim mehazımız oldu. Ona ilâve olarak, Barthold'un makalesinden ve bilhassa İbn Bîbî tarihinin mufassal nushası ile (Ayasofya kütüp., yazm., nr. 2985) İbn al-Fuvaṭî'nin çok mühim kayıtlarından istifâde ettiğimizi söyleyelim.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ).

CÜVEYNÎ. CUVAYNÎ, ŞAMS AL-DÎN MUḤAMMED B. MUḤAMMED (? — 1284), yukarıda adı geçen 'Alâ' al-Dîn'in kardeşi olup, yalnız büyük bir idâre ve siyâset adamı değil, arap ve acem dillerinde kudretli bir münşî ve şâir ve ayrıca ilim ve san'at hâmisi sıfatları ile de, İlhanlılar devrinde bütün yakın şarkta geniş bir şöhret kazanmıştır. 661 (1262/1263)'de Hulagu tarafından imparatorluğun en yüksek mevkii olan sâhib-i dîvanlığa tâyin edilerek, 1284'te ilhan Ahmed Teküder'in ölümüne kadar, 3 hükümdar zamanında bu mevkii fâ-

sılasız muhafaza etti. Yaşça kardeşinden büyük veya küçük olduğu hakkında sarih bir şey bilinmemekle beraber, oğulları Bahâ' al-Dîn ve Hârûn'un daha kendi hayatında, mühim idâre mevkilerine geçecek yeşla oldukları göz önüne alınınca, Şams al-Dîn'in daha yaşlı olduğu tahmiu edilebilir.

661 (1262/1263)'de sâhib i dîvanlığa tâyin edilinceye kadar neler yaptığına ve ne gibi idare hizmetlerinde bulunduğuna dâir hemeu hiç bir şey bilinmiyor. Hulagu'nun halefi Abaka zamanında vazifesinde bırakılan ve nufuz ve kudreti büs bütün artan Şams al-Dîn, 667 (1268)'de o sırada çok karışık bir hâl almış olan Anadolu işlerini yoluna koymak için, hükümdar tarafından büyük salâhiyetler ile ve maiyetine mühim bir askerî kuvvet verilerek, buraya gönderildi. Karaman-oğlu Mehmed Bey'in çıkarmış olduğu geniş isyan harcketini, Selçuklu kuvvetleri ile birlikte, te'dip ve merkezî idarenin salâhiyetini ekseriyetle tanımayan ue memleketlerinin itaatini te'min ettikten sonra, memleketin mâlî idaresini ve vergi işlerini oldukça yoluna koydu ve Selçukluların İlhanlı hazinesine olan eski borçlarını tasfiye etti ve oğlu Şaraf al-Dîn Hârûn'u, Anadolu işlerinin idâre ve murakabesi için kendi yerine *nâ'ib*, yâni vekil, bırakarak, vazifesine döndü (İbn Bibî, *al-Avâmir al-'alâ'iya fi amûr al-'alâniya*, Ayasofya yazmaları, nr. 2985, s. 701—723; bu eserin Houtsma tarafından neşredilen muhtasarı, s. 329—332). Merkezi Isfahan olmak üzere, Irak-ı Acem ve Yazd memleketlerini — moğulların idarî teşkilâtına göre, *tümen* — idâre eden oğlu Bahâ' al-Din Muhammed'in daha 30 yaşına gelmeden ölüvermesi (şâban 678 = 1297), Şams al-Dîn için ilk felâket oldu. Cerçi bundan evvel düşmanları tarafından gerek doğrudan doğruya kendisine, gerek kardeşi 'Alâ' al-Din [b. bk.]'e karşı yapılan bâzı iftiralar ve tezvirler onu üzmemiş değildi; fakat, nufuzu az-çok sarsılmakla beraber, mevkiini tutmağa muvaffak olmuştu. Lâkin düşmanları, sâhib-i dîvanın ilk fırsatta kendilerinden intikam alacağını bildikleri için, teşebbüslerinde ısrarla devam ediyorlardı. Bunların en korkulusu olan ve şehzâde Arğun b. Abaka'nın himâyesi altına sığınan Macd al-Mulk Yazdî'nin Cuvaynî âilesini mahvetmek için yaptığı teşebbüslerden 'Alâ' al-Dîn maddesinde bahsettiğimiz için, burada yeniden izahata girişecek değiliz. Şams al-Dîn, ince zekâsı ve Ulcay Hatun'un şefaati sâyesinde bu büyük fırtınayı atlatmıştı. Lâkin 679 (1280) baharında Macd al-Mulk'ün *muşrif-i mamâlik* yâni devletin bütün işlerini teftiş vazifesine tâyini ve sâhib-i divana âit bütün salâhiyetlere onun da teşriki hakkındaki yarlığ (ferman), Şams al-Dîn'in nufuzunu tamamiyle kırdı. Bu yarlığ hükmüne göre, Macd al-Mulk tarafından tâyin edilecek memurlar (yâni onun nâipleri, vekilleri) memleketin her tarafında, Şams al-Dîn tarafından tâyin edilmiş idare ve mâliye memurlarının işlerini murakabe salâhiyetine mâlik olacaklardı ve İlhanlı divanından — yâni merkezî idareden — çıkan emirnâmelerde yalnız Şams al-Dîn'in değil, Macd al-Mulk'ün mührü de bulunacaktı. Eski vezirine karşı itimadını kaybetmiş olan Abaka, her vesile ile, Macd al-Mulk'e teveccüh ve itimadını gösteriyor, Şams al-Dîn ise, ağır ve haysiyet kırıcı muamelelere mârûz kalıyordu. Bunu gören her kes, hattâ doğrudan doğruya kendi yetiştirmesi olan adamlar bile, Şams al-Dîn'den yüz çevirmekte idiler. Sâhib-i divan, mevkiini ve unvanını şeklen de olsa muhafaza ile kanaat etmekte idi. 1282'de — evvelce islâm dinini kabûl etmiş olan — Aḥmed'in tahta çıkışı, Şams al-Dîn'in ve Cuvaynî âilesinin mevkiini birden bire çok kuvvetlendirdi. Şams al-Dîn şimdi Abaka devrindeki en parlak zamanlarından daha büyük bir nufuz kazanmıştı. Macd al-Mulk'ün azil ve idamı (Raşîd al-Dîn'e göre 8, Ḥamd Allâh Mustavfî'ye göre 20 cemâziyelevvel = 26 ağustos 1282) bunu açıkça gösteriyordu. Bütün Cuvaynî âilesi, bu devirde tekrar parladılar. Lâkin, Ahmed'in saltanatı ile beraber, bu ikbâl devresi de sona erdi. Aḥmed'in islâmiyetçi siyâsetine karşı moğul an'anelerini muhafazaya çalışan şehzâde Arğun'un isyan hareketi iptida mağlûbiyetle neticelendiği hâlde, büyük emîr Buka'nın tertip ettiği muvaffakiyetli bir plân sâyesinde, Arğun, hapisten kurtularak, tahta çıktı. Ahmed'in Arğun'a karşı mücâdelesinde büyük yararlıklar göstermiş olan Şams al-Dîn, vaziyetin birden bire tersine dönmesi üzerine, Isfahan'a kaçmıştı. Kendisinin eski düşmanı Arğun'un tahta çıkması, şüphesiz, büyük bir felâketti. Bundan kurtulabilmek için bir aralık Hindistan'a gitmeği düşündü; lâkin bu teşebbüsünde muvaffak olsa bile, bütün âilesini ilhanın intikamına mârûz bırakmış olacaktı. Bunuu üzerine, doğrudan doğruya hükümdarın merhametine sığınmağa karar verdi. Esasen Argun da, Şams al-Dîn'i yanına getirtmek için, adamlar göndermişti. Onlar ile beraber 10 recep 683 (1284)'te ordugâha muvâsalat eden eski vezir, emîr Buka'ya misafir oldu ve iptidâ çok iyi bir muâmele gördü; hattâ eski vazifesine tekrar tâyin edileceği bile vaad edildi. Şams al-Dîn, o aralık devletin en nufuzlu adamı olan Buka'nın maiyetinde bir yardımcı gibi çalışarak, hayatını ve âilesini kurtarmaktan başka bir şey düşünmüyordu. Lâkin, gerek bu moğul emîri, gerek onun maiyetindekiler, bu

büyük devlet adamının tekrar eski nüfuzunu kazanacağından korktular ve onu Abaka'yı zehirlemek ve devlet mallarını çalmak suçları ile itham ettiler. Şams al-Dîn zehirlemek isnadını şiddetle red etti. Nihâyet, 20 milyon dinar ödemek suretiyle, hayatını kurtarması teklif edildi. Servetinin en büyük kısmını arâzi ve emlâke yatırmış olan Şams al-Dîn, verilmiş olan mühlet zarfında 400.000 dinardan fazla para tedârik edemedi. Bunun üzerine, kendisine karşı eskiden beri şiddetli bir kin besleyen Arğun'un emri ile, çok feci bir şekilde öldürüldü (4 şâban pazartesi 683 = 16 teşrin I. 1284). Bu fâcia Azerbaycan'da Ahr (veya Ahar) kasabası civarında olmuştur (Barthold, *EI*'deki makalesinde, her hâlde d'Ohsson'a uyarak, bu ismi Abhar olarak gösterirse de, yanlıştır; Vaṣṣâf'ta ve Ḥamd Allâh Mustavfî'deki manzûm ölüm tarihlerinde bu isim kat'iyetle tesbit edilmiştir. Bu kasaba hakkında bk. *Nuzhat al-ḳulûb*, *GMS*, XXIII, I, 83). Bu hâdise hakkında Vaṣṣâf, Abu 'l-Farac ve Raşîd al-Dîn uzun tafsilât vermektedirler. Çocuklarına nasihatnâmesini ve bâzı dostlarına vedâ mektuplarını yazdıktan sonra, tam bir tevekkül ve metanetle âkıbetine katlanan Şams al-Dîn'in düşmanları, şimdi izah edeceğimiz gibi, bütün Cuvaynî âilesini ortadan kaldırmak suretiyle tam ve korkunç bir intikam almışlardır.

Şams al-Dîn'in çocukları hakkında oldukça mâlûmatımız vardır: gâlibâ büyük oğlu olup, 678'de ölen Bahâ' al-Dîn Muḥammed'in Isfahan'daki hükûmeti esnasında, çok şiddetli bir idare kurarak, en ufak vesileler ile en büyük cezalar vermekten çekinmediğini, sert ve haşîn mizaclı olup, babasının nasihatlerine rağmen, çok adam öldürdüğünü, muâsır kaynaklardan öğreniyoruz. Mamafih bu sâyede, eskiden beri hırsızları ve haydutları ile meşhûr olan bu büyük şehirde öyle bir âsâyiş ve emniyet teessüs etmişti ki, rivâyete göre, dükkânları geceleyin açık ve bekçisiz bırakmak kabil oluyordu (Vaṣṣâf, *Tarih*, Bombay, taş bosması, I, 60—66). D'Ohsson (*Histoire des Mongols*, IV, 11 v.dd.), Bahâ' al-Dîn'e âit olarak, Vaṣṣâf tarafından verilen mâlûmatı, garip bir yanlışlıkla, kardeşi Hârûn'a isnat etmektedir. Bahâ' al-Dîn'in oğlu 'Alî'nin 688 (1289)'de Kâşan'da katledilip medfeninin bir ziyâret yeri olduğunu ve bu hâdiseden korkan kardeşi Maḥmûd'un da hafakan illetine tutularak, Keyhatu devri (1291—1295) sonlarında öldüğünü Raşid al-Dîn bildiriyor.

Gâlibâ ikinci oğlu olan Şaraf al-Dîn Hârûn'a gelince, ilme, şiire ve musikîye karşı derin bir alâka besleyen, ilim ve irfanı ile olduğu kadar, fikir ve san'at adamlarına karşı gösterdiği lûtufları ve iyi ahlâkı ile de temeyyüz eden bu genç, Şams al-Dîn'in çocukları arasında en mümtazı ve devriode en çok sevilenidir. 667 (1268)'den sonra Anadolu'da babasının nâipliği vazifesinde bulunmuş, amcasının ölümünden sonra da Bagdad ve Irak-ı Arap idaresi ona verilmişti. 670 (1271)'te Bagdad'da son halife al-Musta'şim'in torunu Râbi'a Hatun'u almıştır ki, nikâh mukavelesi İbn al-Fuvaṭî'de ayniyle mevcuttur. 671 (1272)'de Nizâmîya medresesinde, amcasının ve bütün Bagdad âlimlerinin huzurunda ders verdiğini yine aynı kaynaktan öğreniyoruz. Babasının katlinden sonra, Bagdad'da emîr Buḳa'nın kardeşi Aruḳ'un nâibi sıfatı ile, bir müddet daha hizmette bulunmuşsa da, düşmanlarının teşviki ile azl ve hapsedilerek cemaziyelâhır 685 (1286)'te katlolunmuştur. *Al-Manhal al-ṣâfî*'de karısı ile kendisinin aynı günde öldük'eri ve birbirlerinin ölümünden haber almedıkları zikredilmekte ise de, İbn al-Fuvaṭî 7 gün fark ile öldüklerini söyler ki, daha doğrudur. Onun al-Ma'mûn 'Abd Allâh, al-Amîn Aḥmed ve Zubayda adlı 3 çocuğu olduğu biliniyorsa da, bunların âkıbetleri mâlûm değildir.

Şams al-Dîn'in katlinden sonra, Yaḥyâ, Farac Allâh, Mas'ûd ve Atabeg adlı diğer dört küçük oğlunun da Tebriz'de idam edildiklerini ve bunun Hârûn'un katlinden evvel olduğunu Vaṣṣâf yazmaktadır. Lâkin İbn al-Fuvaṭî, Mas'ûd ve Farac Allâh'ın 689 (1290)'da Tebriz'de öldürüldüklerini tasrih eylemekte ve diğer iki çocuktan hiç bahsetmeyerek, yalnız o sırada Rum'da, yâni Anadolu'da, bulunan Navrûz adlı diğer bir çocuğunun, oraya elçiler gönderilerek, katledildiğini ilâve eylemektedir. Vaṣṣâf ve Raşîd al-Dîn'de adı geçmeyen Navrûz'un, sultan Aḥmed'in cülûsundan bir müddet sonra —Anadolu idaresi Selçuklu sultanları ile müştereken doğrudan doğruya kendi idaresine verilen— babasının nâibi sıfatı ile, Rum emâretine gönderildiğini Aḳsarâyî kaydediyor (*Müsâmarat al-aḫyâr ve musâyarat al-aḫbâr*, nşr. Osman Turan, Ankara, 1944, s. 140) ki, bu kayıt İbn al-Fuvaṭî'nin ifâdesini te'yit etmektedir. Babasının katlinden sonra tablatiyle vazifesini kaybetmiş olan Navrûz'un, 869'a kadar Anadolu'nun her hangi bir köşesinde kendisini unutturmağa çalıştığı tahmin olunabilir. Raşîd al-Dîn (I, 143), sâhib-i dîvanın Zakarîyâ adlı diğer bir oğlunun Abḫaz'da bulunması dolayısiyle canını kurtardığını yazmaktadır. Şams al-Dîn'in bir de kızı vardır ki onu son zamanlarda, 688 (1289)'de katledilen Lür atabegi Yûsuf Şâh'a vermişti. 692 (1292)'de Cuvaynî âilesinin Tebriz civarında Çarandâl'daki kabirleriui ziyâret eden Vaṣṣâf, buradaiki kardeşi ile, çocuklarından yedisinin ('Alî

al-Dîn 'in 1, Şams al-Dîn 'in 6 oğlu) kabirleri bulunduğunu ve isimlerinin mezar taşlarında yazılı olduğunu söyleyerek, bu muhteşem âilenin fecî âkıbeti hakkında söylenmiş arapça bir mersiyeden bâzı parçalar naklediyor.

661 — 683 (1262 — 1284) yılları arasında İlhanlılar imparatorluğunun en yüksek idare mevkiinde bulunan Şams al-Dîn, bilhassa Abaka devrinde, son yılları müstesna olarak, çok büyük bir nufuz kazanmış ve hükümdardan sonra devletin en kudretli şahsiyeti hâline gelmişti. Yalnız kardeşi değil, henüz çocukluk yaşında bulunan oğulları bile, en büyük vazifelerde bulunuyorlar, âdeta birer küçük hükümdar hayatı sürüyorlardı. Hükümdar âilesine mensup prensler ve askerî kuvvetlerin başında bulunan büyük moğul emîrleri bile onunla ölçüşebilecek bir nufuza mâlik değillerdi. Memleketin her tarafına tâyin etmiş olduğu memurları vasıtası ile idare ve mâliye işlerini tamamiyle kendi elinde toplayan Şams al-Dîn 'in, imparatorluğun dış siyâsetine âit meselelerde Abaka üzerinde ne dereceye kadar te'sir icra ettiğini bilmek müşküldür. Abaka 'nın, Altın-Ordu ile müttefik bulunan Mısır ve Suriye Memlûk imparatorluğuna karşı garp hıristiyan âlemini harekete getirmek hususundaki siyâsetine, koyu bir müslüman olan Şams al-Dîn 'in samimiyetle tarafdar olabilmesi, kolay kolay kabûl edilemez. Fakat Aḥmed Tekûder zamanında Memlûk—İlhanlı münasebetlerini düzeltmek hususunda sarfedilen gayretlerde onun da mühim rolü olduğu muhakkaktır. Dâhilî idareye gelince, yerli ahâlisinin en büyük kısmı müslümanlardan mürekkep olan İlhanlı memleketlerini Şams al-Dîn çok büyük bir zekâ ve dirayetle idare etmiş, buddhist veya Samânî moğul emîrlerinin ve askerî kıt'alarının zulûm ve husûmetlerini kabil olduğu kadar tâdile çalışmış, hıristiyan ve yahudilerin moğullar ile beraber müslümanlar aleyhine çevirmek istedikleri entrikalara mâni olmuş, müslüman unsurların menfaatlerini dâimâ korumuş ve böylece onları moğul idâresine ısındırmağa çalışmıştır. Onun yıllarca süren vezirliği zamanında, İlhanlı memleketlerinde nizam ve emniyet kurulmuş, iktisâdî vaziyet düzelmiş, halkın refah seviyesi, ilk istilâ devirlerine nisbetle, oldukça yükselmişti. Onun katlinden sonra imparatorluğun idârî ve mâlî işlerinde yüz gösteren bozukluklar, bu büyük idare adamının yokluğunu çabucak hissettirmişti.

Tâkip ettikleri müslümanlık siyâseti ve kurdukları hayır müesseseleri sâyesinde, halkın büyük bir ekseriyeti tarafından sevilen Cuvaynî âilesi ve Şams al-Dîn, âdetâ hükümdarlar gibi, haşmetli ve debdebeli bir hayat sürüyorlardı. Bilhassa Şams al-Dîn 'in, uzun memuriyet yılları esnasında çok büyük bir servet sâhibi olduğunu ve bunu en ziyâde, arâzi ve emlâk gibi, irad getirecek yerlere yatırdığını biliyoruz. Keyhatu devrindeki mâlî kayıtlara göre (693 yılına âit), ondan zaptedilerek hükümdarın hassa emlâkine (*incü*) ilâve olunan arâzi ve emlâkin yıllık varidatı 360 tümen yâni günde 10.000 dinar tutuyordu (Vaṣṣâf 'a göre; Raşîd al-Dîn, bunun günde 1.000 dinar olduğunu söylüyor). Şams al-Dîn 'e düşman bir âileye mensup olmakla beraber, Ḥamd Allâh Ḳazvînî, günde bin tümen irad getiren bu muazzam servetin sırf „hüsn-ü tedbir ile" toplandığını ve onun memlekette faydalı hizmetler gördüğünü itiraf ediyor (*Târîḫ-i guzîda*, *GMS*, XIV, I, s. 584). Mamafih bu kadar ikbâl ve servetin, etrafta hırs ve haset dalgaları uyandıracağı ve bu âileye bir çok düşmanlar peyda edeceği pek tabiî idi. Bütün bunlara rağmen, Şams al-Dîn 'in mevki ve nufuzunu o kadar uzun müddet devam ettirebilmesi, ince zekâsının en açık bir delilidir.

Tıpkı kardeşi gibi âlimleri, şâirleri, san'atkârları ve sûfîleri himâye eden Şams al-Dîn ve çocukları namına bir takım mühim eserler yazılmış, muasır arap ve acem şâirleri tarafından onlara bir çok kasîdeler söylenmiştir. Bu eserler arasında Naşîr-i Ṭûsî [b. bk.]'nin *Avṣâf al-aşrâf* (Şams al-Dîn namına)'ı ile, *Kitâb-i tarcama-i numûna-i Baṭlamyûs* (Bahâ' al-Dîn Muḥammed namına)'unu (Paris, Millî kütüp., yazma), Şafî al-Dîn 'Abd al-Mu'mîn Urmavî [b. bk.]'nin musikiye âit meşhûr *Risâla-i şarajîya* (Hârûn namına)'sini, şâir Humâm-i Tabrizî 'nin *Ṣuḥbat-nâma* (Hârûn namına) adlı mesnevisini, İbn al-Şaykal al-Cazarî 'nin *Maḳâma-i zaynabîya* 'sini (meydanda olmayan bu eserden yalnız Ẕahabî bahseder), şî'a mezhebinin müdafaasına âil, *Kâmil-i Bahâ'î* (Bahâ' al-Dîn namına; W. Ivanow, *Concise descriptive Catalogue of the Persian mss. in the Collection of the Asiatic Society of Bengal*, Calcutta, 1924, nr. 1102) adlı bir eseri zikredebiliriz. Kadı Niẓâm al-Dîn İṣfahânî 'nin *Şuraf al-ayvân al-bayân* adlı eseri (Paris, Millî kütüp., yazm.), müellifin Şams al-Dîn ve 'Alâ' al-Dîn ile babaları Bahâ' al-Dîn Muḥammed namına yazılmış kasîdeleri ve onların bâzı eserlerini ihtivâ eder. Sa'dî Şîrâzî [b. bk.]'nin Alâ' al-Dîn ve bilhassa Şams al-Dîn namına olan eserleri ve onlar ile münasebeti mârûftur. Humâm Tabrîzî, Badr al-Dîn Câcarmî, Pûr-i Bahâ' Cemî ve daha bir takım acem ve arap şâirleri, Şams al-Dîn ve çocukları hakkında medhiyeler tanzim etmişlerdir ki, Vaṣṣâf, İbn al-Fuvaṭî, İbn Bîbî gibi o devre âit tarihî kaynaklarda bunlardan bâzılarına tesâdüf olunur.

Şams al-Dîn'in çok kuvvetli bir edebî kültüre sâhip olduğu ve bilhassa arap dil ve edebiyatını kardeşinden daha iyi bildiği, gerek muasırlarının ifâdelerinden ve gerek zamanımıza kadar gelmiş arapça ve farsça manzûm ve mensûr eserlerinden anlaşılıyor. Umumiyetle Cuvaynî âilesine çok hayran olan Vaṣṣâf, onun emsâlsiz bir kâtip ve kudretli bir şâir olduğunu ve 'Alâ' al-Dîn Cuvaynî'nin onun münşaâtını dâimâ lezzetle okuduğunu anlatarak, Anadolu'ya giderken, yolda irticâlen söylediği arapça bir manzûmeyi kaydediyor. Mamafih, yine aynı müellifin ifâdesine göre, Bagdad'daki bâzı arap edipleri ve o arada meşhûr musikişinas Ṣafî al-Dîn 'Abd al-Mu'min Urmavî, sâhib-i dîvanın arapça şiirlerinin, pek güzel olmakla beraber, bâzı bâzı „acemiyet" yâni yabancılık sezildiğini iddia etmişlerdir (I, 56—59). Şams al-Dîn'in bütün idarî ve siyâsî meşgâliyetleri arasında, ilim ve san'at meseleleri ile dâimâ alâkalandığını, meclisinde dâimâ âlimler ve şâirler bulundurduğunu ve başka memleketlerdeki büyük fikir ve san'at adamları ile de mektuplaştığını biliyoruz. Bir gün meclisindeki bâzı san'at meraklıları ile beraber, müşterek bir manzûme yazarak, „Sa'dî ve İmâmî-i Haravî ile kendisinin şiirlerinden hangisinin daha makbûl olduğunu" meşhûr şâir Macd-i Hamgar'den istifsar etmişti (Devletşah, *Taẕkira* nşr. Browne, s. 166 v.d.). Onun ve umumiyetle Cuvaynî âilesinin hayranlarından olan İbn Bîbî, bâzı arapça şiirleri ile, Gürcüstan fütuhâtı münasebetiyle yazmış olduğu farsça mensûr *al-Burz fetihnâmesi*'ni eserine derc etmiş olduğu gibi, onunla Anadolu Selçuklularının büyük devlet adamı Şams al-Dîn İṣfahânî'nin dâimâ mektuplaştıklarını, birbirleri ile müşaarede bulunduklarını bildiriyor (mufassal nushada). Muhtelif kaynaklarda arapça ve farsça şiirlerine tesâdüf edilen Şams al-Dîn'in 3 mektubu son yıllarda Tahran'da çıkan *Armagan* mecmuasında neşredilmiştir (V, 284; XIII, 379). *Münşaât*'ından bâzı parçalara bir takım mecmualarda rastlanır (msl. İstanbul, Üniversite kütüp., fars. yazm., nr. 552; Mükrimin Halil Yınanç, hususî kütüp.). XIII. — XIV. asırlara âit bir takım yazma mecmualarda onun daha başka şiirlerine de tesâdüf edilmektedir (Mirzâ Muḥammed Ḳazvînî, *Bist maḳâla*, Tahran, 1313, II, 154; Badr al-Dîn Câcarmî'nin oğlu Muḥammed tarafından tertip edilmiş *Mûnis al-aḥrâr* adlı mühim mecmuada).

Bibliyografya: Şams al-Dîn'e ve çocuklarına âit başlıca kaynaklar, gerek 'Alâ' al-Dîn Cuvaynî maddesinde, gerek makale içinde gösterilmiştir. Ḫvândmîr'in *Dustûr al-vuzarâ'* (nşr. Sa'îd Nafîsî, Tahran, 1317, s. 267 — 295)'sında ona tahsis edilen uzun kısım, ilk kaynaklardan ve *Ravżat al-ṣafâ'* gibi sonraki iltikat eserlerinden tenkitsiz bir surette toplanmış olup, bir çok yanlışlıklar ile doludur; msl. Cuvaynî âilesinin İmâm al-Ḥaramayn Abu 'l-Ma'âlî 'Abd al-Malik Cuvaynî [b. bk.] neslinden geldiği iddiası gibi. *Macâlis al-mu'minîn* ve ona dayanan *Macma' al-fuṣaḥâ'* gibi eserlerde de tesâdüf edilen bu iddianın hiç bir esası yoktur. Şams al-Dîn hakkında d'Ohsson (*Histoire des Mongols*, III, 396, 500 v.d., 544 v.d.; IV, 4 v.d.)'un ve J. v. Hammer (*Geschichte der Ilchane*)'in verdikleri mâlûmat hem eksik, hem de yer yer yanlıştır. Barthold'un *EI*.'daki küçük makalesi de kısmen bu kaynaklara dayandığı için, eksik ve yanlıştır. Mirzâ Muḥammed Ḳazvînî, *Cihan-guşây-i Cuvaynî* mukaddimesinde Şams al-Dîn ve çocuklarından kısaca bahsetmekle beraber, İbn al-Fuvaṭî'den istifâde edemediği için, çocukları hakkındaki mâlûmatı eksik ve müphem kalmıştır. Biz yukarıki makalemizde bütün ilk kaynaklardan, daha sonraki iltikat eserlerinden ve yeni tetkiklerden istifâde etmekle beraber, ayrıca İbn al-Fuvaṭî, İbn Bîbî ve Aḳsarâyî gibi, müelliflerden de faydalandık. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

CÜZ. CUZ', cemi ACZÂ' (A.), „cüz, kısım"; *Kur'an*'ı ezberlemek için ayrılan 30 kısmın her birine de *cuz'* ismi verilir ve arûz ilminde bir beytin tef'ilesine denilir.

CÜZÂM. CUẒÂM. Banî Cuẕâm'a ismini veren ve onların ecdadı olan Cuẕâm'ın an'anevî şeceresine göre, babası 'Adî, onun babası al-Ḥâriṯ, onun babası Murra ve onun babası (?) Kahlân olup, 'Adî'nin 'Âmila ve Laḫm adında iki çocuğu daha vardır. Kendisinin asıl ismi 'Amr olup, Cuẕâm lâkabıdır. I. (VII.) asırda aralarında pek sıkı bir karabet bulunduğu inanışına göre Cuẕâm, 'Âmila ve Laḫm'ın kardeşi idi. Hakikatte ise, Banî Cuẕâm, Banî Laḫm'i kendi câmiası içinde eritmişti; Cuẕâmların aslen yemenli oldukları keyfiyeti ise, böyle kolayca tasdik edilmiyordu. Muẓar ve bilhassa Banî Asad b. Ḫuzayma kabîleleri Cuẕâmları vaktiyle yemenliler arasında kaybolmuş bir Muẓar kabîlesi olarak, kendilerine bağlamak istiyorlardı. İddialarını da eski şiirlere istinat ettiriyorlardı. Bu nevi arap şiirlerinin hususiyetlerinden olan tarafgîrliğe ehemmiyet vermesek bile, bu mısrâlardan nihâyet 2 kabile arasında dostâne münasebetler yahut bir *ḥilf* (ahid, sadâkat, dostluk) mevcut olduğu çıkarılabilir. Bu münâkaşalar Cuẕâmların ehemmiyetini te'yit eder. Cuẕâmların büyük bir ekseriyeti cenup araplarından olduklarını

iddia ediyorlardı; aksine olan iddialar daha sağlam olmamakla beraber, bu iddia Sufyānī devrindeki siyasî vaziyetlerine daha uygun düşmektedir.

Hakikatte bu devirde Cuẕāmlar Hicaz, Suriye ve Mısır arasındaki sahraları işgâl eden bir aşîret konfederasyonu teşkil ediyorlardı. Şimâlde Banī Kalb, Arabistan tarafında Medine arâzisi ile hemhudut idiler; Tabūk ve Ayla civarındaki Vādi 'l-Ḳurā'da yayılmışlardı. Mısır hududu civarında onların atlılarına rastgelinirdi; bu sâha, sahralar, stepler, ötlaklar ve tektük vâhalardan mürekkep, dalgalı araziden ibâret olup, 'Ammān, Ma'ān, Aẕruḥ, Madyan ve Ġazza şehirlerini ihtivâ ederdi. Cuẕāmlar Arabistan ile Suriye ve Mısır'ı birbirine bağlayan ticârî yollarda rehberlik ve Kervan muhafızlığı etmek suretiyle geçinirler ve hizmetleri mukabilinde, mürûriye ve harclar alırlardı. *Sīra*'de Ẕāt al-Salāsil isimli ve şimdiye kadar yeri tâyin edilemeyen bir su kaynağı ile Ayla'nin cenûb-i şarkîsinde Ḥismā isminde geniş mıntakanın bunlara âit olduğu zikredilmektedir. Bunlar Medyânîlerin ahfadı olarak gösterilirler. Nabatîlerin oturdukları sâhayı işgâl ettiklerine göre, bu nesilden oldukları hâtıra gelebilir. Medineli Banī Nāẓir kabîlesinin bunların neslinden geldiği ve mûsevî dinini kabûl ettiği rivâyet edimektedir. Bu hâl Medine arâzisi yakınındaki kabîleler araşında bu dinin nasıl olup da tarafdar kazanmış olduğunu izah edebilir. Suriye ve Mısır ile mütemâdi münasebetleri de, Banī Cuẕām arasında hıristiyan akidelerinin pek erkenden intişarını kolaylaştırmıştır. Hicretin iptidalarında bizanslıların müttefiki olan *Musta'riba*'lerin başında gelirler; bunların hıristiyanlığı, göçebe kabîlelerde olduğu gibi, pek sathî mâhiyette idi.

İslâmiyet ile ilk temasları hiç dostâne olmamıştır. Badr gazvesinden az evvel bunlardan biri Abū Sufyān'a, Peygamberin, kervanın avdetini gözlemekte olduğunu haber verdi. Ḥassān b. Ṯābit, Cuẕāmlıları sık-sık hiciv ve onları hiyânet ile itham etmiştir. Peygamberin siyâsî ve ticârî mümessili Diḥya b. Ḫalīfa [b. bk.]'nin kervanını müteaddit defalar soydular. Peygamber de onlara karşı çok sevdiği Zayd b. Ḥāriṯa kumandasında kuvvetler sevketti. Sonra da en muktedir muavinlerinden askerlikte ve siyâsette meşhûr 'Amr b. al-'Āṣ'ı gönderdi. Bu zâtın annesi aslen o havâliden olduğu için, tarafdarlar kazanacağını ümit ediyordu. 'Amr'i içine düştüğü müşkül vaziyetten kurtarmak için, Abū 'Ubayda b. al-Carrāḥ idâresinde, bir kıt'a asker seferber etmek icap etti. Bâzı Cuẕām şefleri ayrı ayrı Medine ile anlaşmışlardı. Bunlar Mu'ta'de müslümanlara şimâl yolunu yeniden kapadılar. Tabūk seferi, bunları te'dip maksadı ile, tertip edildi. Bunun içindir ki Suriye'de istilâ hareketi başlayınca, Cuẕāmlıların bizanslıların yanında yer almaları ve Yarmūk'te onlar ile birlikte harp etmeleri gâyet tabiî idi. Nihâyet müslümanların kat'î zaferinden sonra, araplar ile birleştiler ve Suriye'nin fethini ikmâl için, onlara mühim yardımlarda bulundular; muharebe ile veba salgını yüzünden hâsıl olan boşluğu doldurdular. — Cābiya [b bk.] ictimaında, 'Omar divanı te'sis ettiği zaman, yeni teşkilâttan istifâde ettirilmeleri talebinde bulundular. Kendi memleketlerinde bulunmaları dolayısiyle muhacir hak ve sıfatını hâiz bulunmadıkları öne sürülerek, bu teşkilât hâricinde bırakılmaları istenildi ise de, şiddetli itirazları neticesinde, taleplerine rıza göstermek mecbûriyeti hâsıl oldu. 'Alī ile Mu'āviya arasındaki mücâdelede, bütün Suriye arapları gibi, Mu'āviya'yi iltizam etmişlerdir. Bu arada, eski memleketlerinin hudutlarını aşarak, ileride arap unsurunun başlıca ekseriyetini teşkil edeceği Filistin cündü içerisine kadar ilerilediler. Bundan dolayı, o zamanlara âit şiirlerde Suriye'den ekseriya Banī Laḫm ve Banī Cuẕām'ın memleketi olarak bahsedilir. Başlıca reislerinden Ravḥ b. Zunbā' Emevî sarayına hulûl etmişti; Yazīd I. zamanındaki Hicaz seferine o kumanda etmiştir.

Ḳaysīler ile yemenliler arasındaki şiddetli ihtilâfın arifesinde Cuẕāmlıların menşe'i bakkındaki eski münakaşalar son defa olarak canlandı ve dava halifenin divanına götürüldü ise de, reislerinden birinin şiddetli müdâhalesi üzerine, mesele kapatıldı. İkinci Cābiya ictimaında Ravḥ İbn Zunbā', namzet gösterilen Marvān b. al-Ḥakam'in kazanmasını te'min etti. Bu suretle kendisi ve kabîlesi Marvānîlerin minnetdarlığını kazandı. Banī Kalb ile beraber Banī Cuẕām o zaman Suriye'deki yemenli kabîlelerin başında bulunuyorlardı. Mısır'ın fethinde kendisine yardım ettikleri 'Amr b. al-'Āṣ'tan o diyarda mühim arâzi imtiyazları elde etmişlerdi. IX. asırda bile İskenderiye havâlisinde Banī Cuẕām vardı. Başlıca şâirleri Valid I.'in nedîmlerinden 'Adī b. al-Riḳā' idi.

Marc Rāhiṭ muharebesinden sonra, Ḳaysīlerin büyük kıyamı Banī Cuẕām'ın cenûbî Arabistan menşe'li olduğu hakkındaki kanaatlerini kuvvetlendirdi. Eskiden beri olduğu gibi, ayrı bir grup hâlinde yaşamakta devam ettiler. Zaman ile Cuẕām ismi de kalkarak, yerine yeni isimler kullanılır oldu. IX. asırda Mısır'daki arâzilerinden başka ve en ziyâde Karak havâlisinde olmak üzere, Balḳā' arâzisi ile Şarī'a'nın

ve 'Araba'nın şarkındaki ecdatlarının arâzisi Banî Cuẕâm'a âit idi. Karak havâlisinin cevvâl bir aşîretini teşkil eden Banî Şaḫr'ın Banî Cuẕām'ın neslinden gelmiş olduğu söylenir.

Bibliyografya: Ḳalḳaşandî, *Nihāyat al-'arab* (yazm. Paris), 76, 119; İbn al-Aṯîr, *Usd al-ġāba*, II, 189, 190, 206; IV, 178; İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje), s. 104; İbn al-Faḳîh (nşr. de Goeje), s. 120; Hamdānî, *Cazîra* (nşr. Müller), s. 129; İbn Ḳutayba, *Ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld.), s. 50; Balāẕurî, *Futāḥ* (nşr. de Goeje), s. 59, 135; *Aġānî*, I, 15; VII, 100; VIII, 139; XI, 86; Mas'ūdî, *Prairies* (nşr. B. de Meynard), IV, 238. 353; *V*, 192; VI, 147; Ya'ḳūbî, *Hist.* (nşr. Houtsma), I, 229, 264, 298; II, 49, 299; Ṭabarî, *Annales*, I, 1102, 1555—1556, 1604—1605, 1611, 1740—1741, 2347, 2348; II, 468; İbn Hişām, *Sîra* (nşr. Wüstenfeld), s. 975; İbn Durayd, *Iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 225; İbn Sikkît, *Tahẕîb* (nşr. Cheikho), s. 543; Ḥassān İbn Ṯābit, *Dîvān* (nşr. Hirsehfeld), XXVI, 2; LXXXIX, 2; CXC, 2; Cāḥiẓ, *Ḥayavān*, VII, 66; Bakrî, *Mu'cam*, s. 779—780; *ZDMG*, XXIII, 572—573; Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, s. 186; Lammens, *Etudes sur le règne du calife omaiyade Mo'āvia I*, s. 126, 355; aynı mll., *Le califat de Yazid Ier*, fasıl XIX ve XX (*Mél. Fac. orientale de Beyrouth*, V², 589 v. dd.); İbn 'Abd al-Barr, *Isti'āb* (Ḥaydarābād), s. 188. (H. LAMMENS.)

Ç.

ÇAD, Sudan ile Büyük Sahra'nın hududunda bir g ö l olup, büyük kısmı senenin bâzı aylarında kuruyan bir bataklık teşkil etmektedir. Umumiyetle vâzıh ve sâbit olmayan sâhil hattı, gölü besleyen ırmakların, hattâ rüzgârın keyfine göre, büyük ölçüde gerileyip-ilerilediği ve içindeki su kütlesi mevsimden mevsime olduğu kadar, seneden seneye de çok değiştiği için. Çad'ın eb'adı hakkında kat'î bir fikir edinmek güçtür; bununla beraber Çad gölünün sâhası, takribî şekilde, 22—24.000 km². olarak ifâde edilebilir. Buna göre, gölün mesâhası hemen-hemen Marmara'nın iki mislinden fazla olduğu hâlde, derinliği pek azdır. Suları bol olduğu sırada en derin yeri 4 m. ve vasatî derinliği de 1,5 m.'yi ancak bulur. Kıyılarında geniş kamışlıklar, bataklık çayırlar ve bâzan da kum tepeleri uzanan Çad gölünde, bâzan kuruyan, bâzan su ile örtülen kanallar ile birbirinden ayrılmış yüzlerce ada (80 kadarı meskûn) bulunur. Çad gölü garptan Sokoto yaylalarından gelen Yobe (Ye-u) ve bilhassa cenûb-i şarkîden bol yağmurlu istiva bölgesi kenarlarından geçen Şari nehirleri ile beslenir. Gölün suyu nehir ağızlarında tatlı ve başka yerlerinde hafifçe tuzlu ve sodalıdır. Göl en alçak seviyesini temmûz ayında ve âzamî yükselmesini de kânun I.'da bulur. Bu iki seviye arasındaki fark, vasatî olarak, 60 cm. kadar ise de, kıyılarının ekseriyetle çok alçak olması yüzünden, gölün sâhası, suların bol zamanında, kurak mevsime nisbetle, hemen-hemen iki misli büyür. Bundan başka, bir kaç yıl fasıla ile yapılan müşâhedeler sâyesinde, Çad'ın seviyesinde uzun devreli değişiklikler kaydedilmiştir.

Bugünkü Çad, arzın dördüncü zamanında (Avrupa'da cümûdiyelerin genişlemiş bulunduğu safhaya tekabül eden, şimdikine nisbetle daha serin ve daha yağmurlu bir devrede) bu bölgede uzanmış olan büyük bir gölün bakiyesinden ibârettir. Şimdi Çad gölünün şark kıyılarından başlayan ve Bahr al-Ġazâl adı verilen, 500 km. uzunluğunda, kuru bir vâdi, hafif bir meyil ile, şimâl-i şarkîye doğru inerek, Sahra ortasındaki Tibesti dağları eteğinde Corab-Bodele (umumî adı ile, Borku) çukuruna kadar uzanmaktadır. Bugünkü şartlar içinde, Şari nehrinin sebep olduğu mevsimlik seviye kabartısının kuvvetine göre, Çad gölünün suları Bahr al-Ġazâl vâdisine girerek, azçok ilerilere kadar yayılıyor. Yerlilerin rivâyetine bakılırsa, XVIII. asırda kayıklar ile Bahr al-Ġazâl'den geçilebiliyordu ve XIX. asırda ise, Çad'ın suları, üç defa, Tibesti dağları eteğine kadar gelebilmişti. Meyil şartları bakımından, bugün de suların Çad gölünden (deniz seviyesinden irtifâı 243 m.) Borku'ya (irtifâı 160—200 m.) doğru akması mümkün ise de, Bahr al-Ġazêl vâdisi yer-yer kumlarla tıkanmış olduğundan, sular artık daha ötelere gidememektedir. Yakın bir zamana kadar mevcut olduğu tahmin edilen Borku göllerinin kuruması da bundan ileri gelmiş olacaktır. Bugün bunların yerinde, sodalı su ihtivâ eden ve senenin büyük kısmında kuruyan bataklıklardan başka bir şey kalmamıştır. İşte bu suretle, bugünkü Çad'ın dördüncü zamanda Bornu ile Tibesti arasında 300.000 km². sâha kaplamış olan büyük tatlı su göllerinden (Tilho'nun verdiği isimle, Paleoçad) arta kalmış olduğu kat'iyetle iddia olunabilir.

Çad gölü, cenupta bulunan ve ikliminde uzun bir kurak mevsimin mevcudiyetine rağmen, medârî yağmurlardan istifâde eden ağaçlık ve çayırlık Sudan diyarı ile şimâldeki büyük çöl arasında bir intikal sâhasına rastlar ve çevresindeki memleketler tabiî manzara, ziraî imkânlar, medeniyet seviyesi ve nüfus sıklığı bakımından, büyük çeşitlilik gösterirler ki, bunun başlıca âmili cenuptan şimâle doğru yağmurların azalması ve kurak mevsimin uzamasıdır. Çad'ın şimâl ve şimâ-li şarkîsinde, hemen-hemen ağaçsız stepler hâlinde, Kanem diyarı bu-

lunur; burada kum tepeleri arasında, vakit-vakit suların biriktiği çukurlara (soda istihsâl edilen gölcükler) ve vâhalarda hurmalıklara rastlanır. Buradaki nüfus, bilhassa, hayvan yetiştirmek ve darı ziraati ile geçinir. Bu manzara daha şimâldeki Borku memleketinde de devam eder. Gölün şarkında ve Kanem'in cenûbunda uzanan Vaday diyarında ziraat imkânları bir az daha genişler ve darı tarlaları yanında buğday, pamuk ve bâzı sebze tarlaları da görülür. Hayvancılık daha ileri gitmiştir. Bu memleketin cenûbunda daha râtıp ve zengin Bagirmi [b. bk.] diyarı uzanır. Çad gölünün şarkında bulunan memleketler, şiddetini XIX. asır içinde arttırmış olan esir ticâreti yüzünden, çok zarar gördükleri için, inkişafları gecikmiştir. Delta sâhası üzerinde pamuk ziraatinin genişlemiş olduğu Şari nehri vâdisi, Bagirmi'yi, daha garpta bulunan ve gölün cenup ve garp kıyılarına kadar uzanan Bornu [b. bk.] diyarından ayırır ki, bunun cenup tarafları ağaçlık çayırlar (savana) hâlinde olup, şimâle doğru kuru steplere geçilir. Bu otlaklarda bir çok gazallar ile, ot yiyen veya yırtıcı büyük hayvanlar sürü hâlinde yaşar.

Çad bölgesinde nüfusu teşkil eden unsurlar, ırk bakımından, çok çeşitli olup, bu hâl, muhtelif gruplar arasında uzun zamandan beri vukua gelmiş ihtilâtlar yüzünden, büs-bütün karışmıştır. Nüfusun büyük kısmı yerli veyahut sonradan gelme zencilere (Havsa, Fulbe v.b.), bâzıları şimâli Afrika'dan gelmiş araplara (Ulâd Sulaymān, Şoa), nihâyet bâzıları da berberîlere (Tubu) bağlanırsa da, bunların arasında her dereceden karışma ve melezleşme vardır. Bütün Çad havâlisinde, kahir bir ekseriyetle, islâm dini hâkim bulunur. Müslümanlık, ilk defa, XI. asır sonuna doğru Büyük-Sahra'nın şarkından Kanem'e gelmiş, XIV. asra doğru Bornu'ya yayılmış, bilhassa Vaday kuvvetle islâmlaşmış ve araplaşmıştır. Müslümanlar bu memleketlerde feodal teşkilâtlı ve kuvvetli devletler kurmuşlar ve akınları ile islâmiyeti ve arap kültürünü yaymışlardır. Fulbelerin Kirdi dedikleri gayr-i müslim zümreler, dağlık sâhalara ve batakliklara sürülmüşlerdir. Bugün bu havâlide belli-başlı olarak, yalnız Çad gölü adalarında ziraat yapan ve sığır sürüleri otlatan Budumalar ile Kurîlerden evvelkiler fetişist olup, onlar bile islâmiyetten bâzı âdet ve itikatlar almışlardır. Buna mukabil islâm akîdesine en sıkı bağlı olan gruplarda bile bâzı fetişist-animist an'anelerin izleri bâki kaldığı görülür.

Mevcûdiyetinden, klâsik kadîm çağda müphem hâtıralar akseden Çad gölü, Avrupa'ya XVI. asırda Leo Africanus tarafından, Afrika tasvirinde Bornu gölü adı ile tanıtılmıştır. Bununla beraber, Daha XI. ve XII. asırlardan itibâren, arap tarih ve coğrafyacıları arasından Bakrî ve İdrîsî bu havâli hakkında mâlûmat vermektedirler; daha sonra İbn Sa'îd, İbn Faḍl Allāh al-'Omarî, İbn Baṭūṭa, İbn Ḫaldūn ve Maḳrīzî'nin eserlerinde Sudan hakkında tasvirler bulunmaktadır. Leo Africanus'un verdiği mâlûmata istinaden, Gastaldi'nin Afrika haritasında (1564) Çad gölüne rastlanmaktadır. Bundan sonra Avrupa'da tabedilmiş haritaların Çad havâlisinde bir veya daha fazla gölü ihtivâ etliği görülüyor. *Cihannümâ*'nın İbrahim Müteferrika tabına ilâve edilmiş olan Afrika haritasında da, çok eski bir an'aneye uyarak, kısmen Niger ve kısmen de Senegal nehirlerine tekabül etmek üzere, fakat büyük kısmı hakikatte mevcut olmayıp, şarktan garba doğru aktığı tasavvur edilen ve Sudan Nili adı verilen bir nehrin geçtiği bölgede böyle göller görülmekte ve Çad gölünün ikinci bir adı olarak yakın vakte kadar zikredilen Uangara kelimesi, bu haritada وغارة şeklinde yazılı bulunmaktadır. Avrupa seyyahları arasında Çad gölü ilk defa 1823'te Denham, Oudney ve Clapperton tarafından görüldü. Daha sonra Barth (1851), Richardson (1853), Vogel (1854), Rohlfs (1866) ve Nachtigal (1871) bu havâliye geldiler; bilhassa Barth ve Nachtigal Çad gölü ile ona mücâvir olan memleketlerin coğrafya ve tarihine dâir kıymetli mâlûmat getirdiler. Çad'a âit bilgi, daha yakın zamanlarda Monteil (1892), Lamy-Foureau (1899) ve Tilho (1904—1907) tarafından çok genişletildi. 15 şubat 1908'de Sami (Çöl-Aşan) adında bir türk deniz zabiti Osmanlı hükûmeti zamanında sürgün çenberinden kurtulmak maksadı ile, Fizan'ın merkezi olan Murzuk'tan kaçarak, aşağı-yukarı şimâl-cenup istikametinde ve 3.000 km.'den fazla bir yol üzerinde bâzan deve üstünde ve bâzan da yaya olarak, Gatrun, Tecerri ve Bilma, Çad gölü garbında Nguigmi, aynı gölün cenup batısında Kuka, Benue ırmağı üzerinde Yola ve bu ırmağın Niger nehrine kavuştuğu yerde Lokoca'ya ve nihâyet 10 ağustos 1908'de Gine körfezi kıyısında Akassa'ya varmıştır (*Harîtacılar mecm.*, sene 4, sayı 13, s. 98—101). XIX. asrın sonunda Avrupa'nın başlıca müstemlekeci devletlerini, ilk önce yerleşmiş oldukları Guine körfezi sâhillerinden içerilere nufuz ederek, bir an evvel Çad gölü kıyılarına yetişmek üzere, şiddetli rekabet hâlinde görüyoruz. Bu rekabet XX. asrın ilk senelerine kadar devam etmiş, devletler arasında yapılan muhtelif anlaşmalar ile, Fransa, İngiltere ve Almanya, Çad gölü kıyılarında, birbirlerine komşu olmuşlardı. Birinci cihan harbi sonunda Versailles muahedesi

mucibince, almanların Kamerun müstemlekesi Fransa ve İngiltere arasında taksim edilmiş, göl çevresinin büyük kısmı Fransa (Fransa garbî Afrika ve istivaî Afrika müstemlekeleri), cenûb-i şarkî kıyıları ise, İngiltere (Nigeria) elinde kalmıştır. Fransa, Afrika'daki büyük müstemlekelerinin muhtelif parçalarını birbirine bağlayan bir düğüm noktası teşkil etmek bakımından, Çad'ın siyâsî ehemmiyetini takdir etmektedir. Son senelerde şimâlî Afrika kıyıları ile Çad memleketleri arasında muntazam otobüs ve kamyon nakliyatı başlamış ve göl üzerinde zencilerin an'anevî kayık nakliyatına motörlü gemi nakliyatı da inzimam etmiştir. İngilizlerin Nigeria müstemlekesinde inşa ettikleri demir yolu Nguru'ya varmak suretiyle, göle oldukça yaklaşmış ve burada bir çok otomobil yolları da inşa olunmuştur. Hava münakalesi ise, bilhassa ikinci cihan harbi yıllarında misli görülmedik bir derecede inkişaf etmiştir.

Bibliyografya: H. Barth, *Reisen und Entdeckangen im Nord- und Central-Afrika* (Gotha, 1857), 5 cild; G. Nachtigal, *Sahara und Sudan* (Leipzig, 1879—1889), 2 cild; Monteil, *De Paris à Tripoli par le Tchad* (Paris, 1894); F. Foureau, *Dacuments scientifiques de la Mission saharienne* (Paris, 1903), 3 cild; G. Destenave, *Le lac Tchad* (*Rev. générale des sciences*), 1903; H. Freydenberg, *Le Tchad et le bassin du Chari* (Paris, 1908); J. Tilho, *Exploraiion du Tchad, La Géographie* (1906), s. 195—214; ayn. mll., *Variations et disparition possible du Tchad* (*Annales de Géographie*, 1928, s. 238—260); ayn. mll., *Du lac Tcahd aux montagnes Tibesti* (Paris, 1926); *Documents scientifiques de la Mission Tilho* (Ministère des Colonies, Paris, 1910); Cornet, *Au Tchad* (Paris, 1910); H. Carbou, *La Région du Tchad et du Oudaï* (Paris, 1912); S. Passarge, *Kameran Das Deutsche Kolonialreich*, Leipzig, 1910 (I, 419—636); C. K. Meek, *The northern tribes of Nigeria* (London, 1925); C. G. Seligman, *Les races de l'Afrique* (tre. Montandon; Paris, 1935); Aug. Bernard, *Afrique septentrionale et occidentale*, II (*Géographie universelle*, XI, Paris, 1939); Richmond Pa'mer, *The Bornu, Sahara and Sudan* (London, 1936). (BESİM DARKOT.)

ÇAĞÂNİYÂN. [Bk. ÇAGÂNİYÂN.]

ÇAGÂNİYÂN. ÇAĞÂNİYÂN (arap. Şaġâniyân), Amu-Derya'nın yukarı meerâsında bulunan bir memlekettir. Bu havâlinin merkezi aynı ismi taşımakta olup, Çaġâniyânî yahut Çaġâni nisbesi bundan çıkmıştır. Şüphesiz Çaġân-Rûd (bugünkü Surḫan) nehrinin ismini de aynı köke irca etmek lâzım gelir. Kezâ bu memlekette hüküm süren hükümdarın unvanı da Çaġân-Ḫuẕât idi. Bu havâlinin coğrafyası için bk. AMU-DERYA. Çaġâniyân, Tirmiz'den 24 fersah tutan 4 günlük va bugün Kabadisn denilen Kuvâdiyân'dan da 3 günlük mesâfededir. Barthold (*Turkeston v epoḫu mongol'skago naşestviya*, II, 74), bu şehri, havâlinin şimdiki merkezi olan Denav (doğrusu *Dih-i nav* „yeni köy") ile aynı sayar. Le Strange (*The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 440), burasını bir az daha şimâlde bulunan Sar-i Asya şehri ile bir addeder. Barthold'un re'yini takviye zımnında, müverrih Maḥmûd b. Vali (XI.= XVII. asır)'nin şu sözleri zikrolunabilir: *ḥudûd-i Çaġâniyân ki imrûz ba-Dih-i nav maşhûr ast* (Cod. Ind. Off., nr. 575, var. 77b).

Yukarı Amu-Derya'nın sağında ve solunda bulunan dağlık memleketlerin medeniyeti gibi, Çaġâniyân medeniyeti de, Buhara ve Semerkand'dan ziyâde, Belh'ia te'siri altında kalmıştır. Arapların fethinden önce, Çaġâniyân'da buddhizm hüküm sürüyordu. Nitekim çinli seyyah Hüan-Tsang (m. 630'a doğru), bu noktayı kaydeder. O vakit Çaġâniyân'da, keşişlerin mikdarı mahdut olmakla beraber, yine 500'e yakın manastır vardı. Bu havâlinin ekseri hükümdarları gibi, Çaġâniyân hükümdarı (*malik*) da 86 (705)'da vâli Ḳutayba b. Muslim'e inkıyada mecbur oldu (Ṭabarî, II, 1180). 119 (737)'da Çaġân-Ḫuẕât'tan, arapların müttefiki olarak, bahsedilir. Aşağı Surḫan'ın suladığı bölge ile Tirmiz ve Tirmiz'den bir günlük mesâfede, yâni 6 fersah uzaklıkta, bir mahâl olan Çarmangân, Çaġâniyân'a tâbî değildi, Tirmiz-Şâh denilen ayrı bir hükümdara tâbî idi (İbn Ḫurdâẕbeb, nşr. de Goeje, s. 39). Daha sonraları da Tirmiz ve civarı, idâre bakımından, Çaġâniyân'dan ayrı kaldı. Buna mukabil IV (X.) asırda, yâni Sâmânîler zamanında, Tirmiz bölgesi, Çaġâniyân'ın şark tarafındaki Şümân ve Ḫarûn bölgeleri gibi, Çaġâniyân emîrleri ne tâbî oldu (Gardîzî) bk. Barthold, *Turkestan*, I, 9 v.d.).

Yine İbn Ḥavḳal tarafından *Âl-Muḥtâc* tesmiye edilen bu emîrler hânedanının Çaġân Ḫuẕât yahut diğer arap emîrleri sülâlelerinden gelip-gelmediğini bilmiyoruz. Bu sülâlenin en meşhur hükümdarı Aḥmed (Abû 'Alî) b. Abî Bekr Muḥammed [b. bk.] oldu.

Vaktiyle Çaġâniyân şehri, Tirmiz'den daha büyük idi; fakat ahâlisi, ne nüfusça ve ne de servetçe, Amu-Derya'nın ticâret merkezi ile boy ölçüşemezdi (İṣṭaḫrî, nşr. de Goeje, s. 298). Çarşı meydanındaki başlıca eâmi revakaız (*bilâ ṭîḳân*, Muḳaddasî, s. 283, 11), fakat pişmiş tuğladan yapılmış sütûnlar ile süslenmiş idi. Yine VI. (XII.) asırda, Sâmânîler zamanında

(Barthold, *Turkestan*, I, 62), Çaġāniyān câmil „güzel ve meşhur" (= *ḥasan maşhūr*) bir âbide idi. Mukaddasî, Çaġāniyān köylerinin adedini 16.000 tahmin eder. Tirmiz yolu üzerinde de, Çaġāniyān'dan 5 fersah mesâfede Bārangî ve buradan 7 fersah mesâfede bulunup, yalnız dokumacıların ikamet ettikleri Dārzangî şehirleri de zikredilir. Dārzangî'den 6 fersah mesâfede bulunan Çarmangān şehri, o zaman da Tirmiz'e tâbî bulunuyordu.

Çaġāniyān'ın sonraki tarihi hakkında pek az mâlûmat vardır. V. (XI.) asrın birinci yarısında Çaġāniyān hükümdarları Gazne'lilerin metbûluğunu tanıdılar; Sultan Mas'ûd'un kış seferi hakkında bk. BÖRİ-TİGİN. Be'h'in kat'î olarak Selçuklulara terkedilmiş olduğu 451 (1059) musalâhasından sonra, Amu-Derya'nın ötesinde bulunan memleketler de Selçuklulara itaat ettiler. 456 (1064)'da Sultan Alp Arslan, Çaġāniyān ve Ḫuttal'de patlak veren bir isyanı bastırdı. VI. (XII.) asırda Çaġāniyān, kâh Semerkand hanlarının eline düştü (Muḥammed al-Kātib al-Samarḳandî, Barthold, *Turkestan*, I, 72), kâh Bāmiyān [b. bk.] Gûrîleri ülkesinin bir parçası oldu. Moğul istilâsına dâir elimizde bulunan vesikalar Çaġāniyān'dan bahsetmez. Daha sonra, bu memleketi Çagatay ve ahfadının [bk. mad. BARAK-HAN] elinde görmekteyiz. Yalnız moğullar değil, diğer göçebe kavimler de, mer'alarından dolayı, Surḫan vâdisini pek beğeniyorlardı. Bugün özbekler, tamamiyle, ilk iran'lı ahâlinin yerini tutmuştur. İslâmdan önceki şehirler ile orta zaman arap şehirleri tamamiyle kaybolmuş ve bugün harâbeleri bile kalmamıştır. Son zamanlarda buraları gezen seyyahlar, eserlerinde sâdece, ancak ilk baharda suyu olan Band-i Ḫān üzerinde, bu selin Surḫan'a karıştığı mahâlden pek az mesâfede, tuğladan yapılmış eski bir köprüden bahsederler. Burası, Dārzangî şehrinin mevkii olsa gerektir. İhtimâl VIII. (XIV.) asırdan itibaren Çaġāniyān şehri artık mevcut değildi; Dih-i Nav, Şaraf al-Dîn Yazdî'nin *Ẓafarnāma* (Hindist. tab., I, 124)'sinde bile zikredilmiştir. Buna mukabil, Babur (*Babur-nāma*, nşr. Beveridge, bk. fihrist) o havâliyi ve merkezini tekrar Çaġāniyān adı ile gösterir. Bunu, şüphesiz, edebî an'anenin te'sirine atfetmek lâzımdır.

(W. BARTHOLD.)

ÇAĞĀN-RŪD. [Bk. ÇAGÂN-RÛD.]

ÇAGÂN-RÛD. ÇAĞĀN-RŪD, Amu-Derya'nın bir koludur. Bugün Surḫan adını taşımaktadır. Bu ismin menşe'i, şüphesiz, islâmiyetten öncedir [krş. ÇAĞĀNİYĀN] ve 372 (982/983)'de yazılmış olan *Ḥudūd al-'ālam*'de nehir, bu ad ile zikredilmiştir (Cod. Tumanskiy, var. 9a). Aynı ismin VIII. (XIV.) asırda hâlâ kullanılmakta olduğunu görüyoruz (*Ẓafar-nāma*, Hind. tab., I, 196). (W. BARTHOLD.)

ÇAGATAY. ÇAĞATĀY (? — 1242 ?), kendi ismine izâfe edilen kavim ve bölgenin hükümdarı. Cengiz Han ile zevcesi Börte-Ucin'in ikinci oğludur. Daha babasının sağlığında *yasa*, yâni Cengiz Han'ın tedvin ettiği millî hukuku en iyi bilen, örf ve âdet meselelerinde en yüksek salâhiyet sâhibi olarak tanınan bir şahsiyet idi. Kardeşleri gibi, o da babasının Çin'e (1211—1216) ve Ḫvārizmşāh devletine (1219—1224) karşı yaptığı seferlere iştirâk etti. Ḫvārizmşāh'ın payitahtı Gurgenç (bugünkü Küne-Ürgenç), 3 şehzâde, Cuci, Çagatay ve Ögedey (Ügedey) tarafından, muhasara edilmiş ve 618 saferinde (27 mart — 24 nisan 1221) zaptolunmuştu. Aynı yıl Bāmiyān [b. bk.]'da Çagatay'ın büyük oğlu Mütügen maktûl düşmüştü. Sind nehri kıyısında vukû bulan muharebeden (Nasavî'ye göre; nşr. Houdas, s. 83: 9 şevvâl 618 çarşanba günü = 24 teşrin II. 1221?) sonra, Çagatay'a Ḫvārizmşāh Calāl al-Dîn'i tâkip etmek vazifesi verildi ve kendisi, bu sebeple, 1221/1222 kışını Hindistan'da geçirdi. Cengiz Han son seferine giriştiği zaman (Tangutlara karşı, 1225—1227), Çagatay, memleketinde bırakılan kıt'aların kumandanı olarak, Moğulistan'da kalmıştı.

Babasının ölümünden sonra, Çagatay artık hiç bir sefere iştirâk etmedi. Ölen hükümdarın en büyük oğlu olmak sıfatı ile (kardeşi Cuci babasından önce ölmüştü), büyük bir itibar sâhibi bulunuyordu. Kendisini 1229'da amcası Ötçigin ile birlikte, Cengiz Han tarafından veliahd seçilen Ögedey'i hükümdar ilân eden beylerin başında görüyoruz. Çagatay, kanundan anladığı ve kanunu koruduğu için, bütün devlette Ögedey'in dahi boyun eğmesini icap ettiren bir nufuza sâhip bulunuyordu. O yıllarda Çagatay Han'ın kâh Moğulistan'da kardeşinin sarayında, kâh Cengiz Han tarafından kendisine verilen bölgede bulunduğu anlaşılmaktadır. Bütün moğul hükümdarları gibi, Çagatay'ın da, kışlık ve yazlık olmak üzere, iki ayrı makarrı vardı. Cuvaynî, kışlağının Marāvsîk-Ila'da ve yaylağının ise, Ḳuyaş'ta olduğunu kaydeder. Her iki makarr da İli vâdisinde ve Türkistan'ın bugünkü İli eyâletinde idi; burasının bugünkü merkezi Kulca, orta çağlardaki Almalığ'ın cenûb-i şarkîsindedir. Çinli seyyah Çang-Çun'un bahsettiği merkez, İli nehri cenûbunda bulunuyordu. Bu seyyah burayı 1223 mayısında ziyâret ettiğine göre (krş. Bretschneider, *Mediaeval Researches from eastern Asiatic Sources*, I, 98), burnun yaylak olması muhtemeldir. Çagatay halefleri-nin makarrları, Cuvaynî ve diğerleri tarafın-

dan, Uluğ-İv („büyük ev"; veya Uluğ-Iḳ?) olarak gösterilir.

Babası Çagatay'a şarkta — uygurlar memleketinden itibaren ve garpta — Buhara ve Semerkand'a kadar olan bütün bölgeleri vermişti. Ancak bu bölgeler mütecânis bir devlet teşkil edip, Çagatay tarafından İli vâdisindeki makarrlarından idâre edildiğini ve kagana yalnız dolayısiyle tâbî olduğunu kabûl etmek hakikate uymaz. Her yerde, hattâ İli vâdisinde, moğullar geldiği zaman hâkim bulunan yerli sülâleler devam etmiştir. Bu hânedanların moğul hükümdarları ile olan münâsebetleri hakkında kat'î bir şey bilmiyoruz. Yine Çagatay'ın, kagan ve mümessilleri karşısında, ne gibi hükümranlık haklarına sâhip olduğunu vâzıhan bilmiyoruz. Yalnız bilinen bir şey varsa, o da orta Asya'daki mâmûr ülkelerin Çagatay namına değil, kagan namına idâre edilmiş olduğudur. 636 (1238/1239)'da Buhara isyanının başlatılmasından bahsedilirken, Çagatay'ın ismi zikredilmez. Bu vazifeye büyük han tarafından o zamanlar makarrı Hocend olan Mâverâünnehr vâlisi Maḥmûd Yalavaç memur edilmişti. Mâverâünnehr'deki moğul kıt'alarının kumandanları bile kagan tarafından tâyin ediliyordu. Az sonra vâli Maḥmûd'un Çagatay tarafından azledilmesi üzerine, Çagatay'ı kardeşi sorguya çekmiş ve o da gayr-i kanunî hareketini itiraf etmek zorunda kalmıştır. Ögedey bununla iktifa etmiş ve memleketi kardeşine timar (*inçü*) olarak bağışlamıştır. Ancak bu suretle de bu mıntakaların siyâsî durumu değişmiş olmuyordu. Ögedey'in son yıllarında ve daha sonra Möngke'nin idâresi altında Çin hududundan Buhara'ya kadar uzanan bütün mâmûr eyâletler, kagan namına, Maḥmûd Yalavaç'ın oğlu Mas'ûd tarafından idâre edilmiştir.

Büyük hanın vâlisi yanında Çagatay'ın müslüman veziri Ḳuṭb al-Dîn Ḥabaş-'Amîd'in memleketin idâresine ne dereceye kadar müdâhale ettiği mâlûm değildir. Raşîd al-Dîn'e göre, bu vezir Otrarlı idi. Fakat Camâl al-Ḳuraşî kendisinin Kermine'den geldiğini kaydeder. Ne olursa olsun, bu zat, devrinin bir çok mûteber müslümanları gibi, moğullar arasında ticaret yaparak servet sâhibi olmuştu. Hanın o kadar gözünde idi ki, Çagatay'ın her oğluna Ḥabaş-'Amîd'in bir oğlu, arkadaş olarak, verilmişti. Çagatay, esas itibariyle, islâmiyete teveccühkâr değildi. Büyük bir titizlikle tatbik ettiği moğul yasası islâmiyetin esasları ile uyuşmuyordu. Moğullarda hayvanları islâmın emrettiği şekilde boğazlamak yasaktı. Müslümanlar gusûl abdesti için, yasağa rağmen, ekseriya akar suya giriyorlardı. Çagatay'ın bu gibi hareketlere cesâret edenleri öldürmesi, adının bütün müslümanlar arasında nefretle anılmasına sebep oldu. Ölümü üzerine şâir Sadîd A'var şöyle demiştir: — „Etrafa saldığı korkudan kimsenin suya giremediği adam, şimdi ölümün engin ummânında boğulmuş bulunuyor". — Çagatay'ın müslüman veziri de dindarlığı ile tanınmış bir adam değildi. Çagatay'ın 626 (1228/1229)'da şeyh Abû Ya'ḳûb Yûsuf al-Sakkâkî'yi, onun tahriki üzerine, öldürttüğü söylenir (krş. Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyar*, Tahrau, III, 28). Aynı zamanda Şeyh Sayf al-Dîn Bâḫarzî (ölm. 24 zilkâde 659=20 teşrîn I. 1261)'ye âit bir manzûmede (bk. Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya*, I, 104) Ḥabaş-'Amîd haylı muahaze edilmiştir. Çagatay, belki de yalnız islâmiyete olan düşmanlığı yüzünden, hıristiyan dostu telâkki ediliyordu. Marco Polo'da gördüğümüz, fakat başka menbâlardan te'yid edilmeyen bir kayda göre, kendisi vaftiz bile edilmişti.

Çagatay, 5 cemâziyelâhır 639 (11 kânun I. 1241)'da ölen kardeşi Ögedey'den sonra, ancak bir kaç ay daha yaşadı. Bu hesaba göre, 1242 senesinde ölmüş olmalıdır. Kendisini tedâvi eden tabipler (çinli bir vezir ve husûsî tabibi müslüman Macd al-Dîn) efendilerini yaşatamadıkları için, moğul âdeti üzere, idam edildiler. Ḥabaş-'Amîd, kendisinden çok sonra, 658 şâbanında (12 temmûz — 9 ağustos 1260) öldü.

Cengiz Han oğullarından yalnız Çagatay'ın ismi, sülâlesine ve bu sülâlenin kurduğu devlete alem olarak devam etmiştir. Altın-Ordu devletinde müslüman Özbeg Han'ın adı, diğer putperest hükümdarları tamamiyle unutturmuştur ve halka **özbek**, memlekete de Özbekistan denmiştir. Hâlbuki Mâverâünnehr'deki türk veya türkleşmiş göçebeler IX. (XV.) asırda, yâni artık Çagatay sülâlesinden hiç bir hükümdar kalmadığı bir zamanda da, **Çagatay** adı ile anılıyorlardı. Bu isim, Timurlular zamanında teşekkül eden şark türkçesi edebî dili için, son zamanlara kadar kullanılmıştır.

Çagatay'a izâfe olunan Moğul devleti, hakikatte bu zatın ölümünden ancak 20—30 sene sonra kurulmuştur. Önce Bâmiyân'da maktûl düşmüş Mütügen'in oğlu Ḳara-Hulagu, daha sonra, yeni kagan Güyük (1246—1248)'ün emri ile Çagatay'ın oğullarından Yisü Möngke sülâle reisi ve Çagatay „ulusuna" han tanındılar. 1251 hâdiseleri sebebi ile [krş. BATU HAN] Çagatay hânedanı, bir müddet için, ehemmiyetini tamamen kaybetti. Hânedanın bütün yetişmiş âzası ya öldürüldü veya sürüldü. Yeniden tahta geçirilen, fakat çok geçmeden ölen Ḳara-Hulagu'dan sonra, bunun dul kalan zevcesi Orğana, 10 sene müddetle, İli vâdisinde, henüz küçük olan oğlu Mubârak Şâh namına, nâiplik etti.

Ancak bu kadın komşu ülkeler üzerinde te'sir etmemişe benziyor. Rubruquis seyahatnâmesinden (1253—1255) de öğrendiğimiz gibi, o zamanlar moğul devleti 2 kısma ayrılmıştı. Garp kısmının hükümdarı olan Batu (sikkeler her yerde Möngke Kagan namına basılmakla beraber), kagan ile hemen-hemen aynı haklara sâhip bulunuyordu. Talas ve Çu ırmakları arasındaki sâha ise, doğrudan-doğruya kagana tâbi idi. Bişbalık'tan Ḫvârizm'e kadar uzanan mâmur eyâletlerin vâlisi her iki hükümdarın teveccühünü kazanmış bulunan Mas'ûd Bey idi.

Möngke Kagan'ın ölümünden sonra (1259), vaziyet değişti. Ölen hanın kardeşleri Ḳubilay ile Arıḳ-Buḳa taht için aralarında kavga ederlerken, Çagatay'ın torunu Alġu orta Asya'yı, Arıḳ-Buḳa namına, ele geçirmek ve oradan gelerek, Arıḳ-Buḳa'ya yardım etmek vazifesini almıştı. Alġu az zamanda orta Asya ülkelerini ve hattâ Ḫvârizm ve bugünkü Efganistan gibi, daha önce Çagatay hânedanı ile ismen dahi mensûbiyeti olmayan yerleri eline geçirdi. Fakat tabiatiyle bütün bu gayretleri Arıḳ-Buḳa için değil, kendi hesabına idi. Her yerde müstakil bir hükümdar gibi davranmış ve hukukunun tanınmasını isteyen ve bir kaç muvaffakiyetten sonra memleketi terk etmek zorunda kalan Arıḳ-Buḳa'nın bu âkıbetinden sonra, maksadını büs-bütün açığa vurmuştur. Mamafih Mas'ûd Bey mâmûr eyâletleri idâre etmekte devam ediyordu. Fakat artık kagan namına değil, Alġu namına vazife görüyordu.

Alġu orta Asya'da müstakil bir moğul devletinin müessisi sayılabilir. Fakat hükümdar da 664 (1265/1266)'te öldü. Ölümünden bir kaç sene sonra, Çagatay hânedanına mensup prensler bu devletin idâresini Ögedey'in torunu Ḳaydu'ya terk etmek mecburiyetinde kaldılar [bk. DARAK-HAN]. Ḳaydu hayatının sonuna kadar (ölm. 1301), hükümdarlıkta kaldı. Bu sefer de Mas'ûd Bey'in orta Asya mâmur eyâletlerini Ḳaydu namına idâre ettiğini görüyoruz. Mas'ûd Bey şevvâl 668 (teşrin I.-teşrin II. 1289)'de ölmüştür. Yerine birbiri ardınca 3 oğlu geçti: Abû Bakr (1289—1298), Satılmış Bey (1298—1303) ve bu tarihten itibâren, Süyünç. İlk ikisi salâhiyetlerini Ḳaydu'dan, üçüncüsü ise, Ḳaydu'nun halefi Çapar'dan almışlardı.

Çapar, babasının ölümünden sonra, ancak bir kaç sene hükümdarlıkta kalabildi; daha 706 (1306/1307) senesinde, Darak-Han'ın oğlu Duva tarafından istihlâf olundu. Çagatay devletinin asıl müessisi Duva sayılmalıdır. Bu devletin diğer devletler (Çin, İran ve Altın-Ordu devleti) ile hudutları 1331 senesinde yapılmış Çin haritalarında [krş. BIŞBALIK] gösterilmiştir.

Çagatay devleti, ancak sonraları müttehid bir teşkilâta sâhip oldu. Camâl al-Ḳuraşî'nin Çapar zamanında kaleme aldığı eser, Çin ve İran'da çoktan beri merkezî bir moğul idâresi kurulduğu hâlde, orta Asya'da vaziyet fethin ilk senelerindekinden farksız olduğunu anlatmaktadır. Eski vâli sülâleleri gibi, her yerde, hattâ İli vâdisinde, eski mahallî sülâleler devam etmiştir. Mahallî hânedanlar bulunmayan şehirlerde idâre bir *ṣadr* (müfti ?)'ın elinde idi.

Görünüşe göre islâmiyetin ve islâm medeniyetinin te'sirine daha az mârûz kalmış bulunan orta Asya moğulları, mağlûp ahâli karşısında kendi âdetlerini, İran'dakilerden daha uzun müddet, muhafaza edebilmişlerdir. Uygurlar diyarı müstesna olmak üzere, İli vâdisindekiler de dâhil olarak, bütün orta Asya devletleri moğul istilâsı zamanında islâmiyeti, resmî bir din olarak, kabûl etmiş bulunuyorlardı. Bununla beraber arap-fars medeniyeti bu havâliye pek az nufuz etmiştir. Rubruquis'in de gösterdiği gibi, moğul istilâsının neticesi olarak, orta Asya'da mer'alar, şehrin ve tarlaların zararına inkişaf etti. Hattâ daha sonraları moğul hâkimiyetinin te'siri ile, Mâverâünnehr ve şarkî Türkistan müstesna olmak üzere, bu havâlide şehir hayatı tamamiyle ortadan kalktı. Şüphesiz islâm medeniyeti, Mâverâünnehr'de yerleşmiş moğullar ve bilhassa bunların hükümdarları üzerinde az-çok te'sir icra etmekten hâlî kalmamıştır. Bununla beraber bu te'sir, halkın yaşayış tarzını değiştirecek kadar, kuvvetli değildi. Hükümdarlar Mâverâünnehr'de yerleşip, kendi milletlerinin örf ve âdetleri ile alâkayı kesmekle şark eyâletlerinin ayrılmasına sebep oldular.

Yisü-Möngke'nin kısa hükümdarlığı (1246—1251), anlaşılan, müslümanlar için müsâit olmuştur. Bu sırada hanın veziri, çocukluk arkadaşı ve Ḥabaş-'Amîd'in manevî evlâdı Bahâ' al-Dîn Marġînânî idi. Fergana sadrları neslinden olan bu zat, âlim ve şâirlere Ḥabaş-'Amîd'den daha teveccühkâr idi. Kendisini şahsen tanımış olan muasırı Cuvaynî, onu âlim ve şâir hâmisi olarak, medheder. Söylendiğine göre, evi zamanının bütün ilmî ve edebî çalışmalarına merkez olmuştu. Ḳara-Hulagu taraftarı olması yüzünden hanın sevmediği Ḥabaş 'Amîd hayatını ancak evlâtlığının tavassutuna borçludur. Bununla beraber, 1251 hâdiselerinden sonra, Bahâ' al-Dîn, hanı ile birlikte, Ḥabaş-'Amîd'e teslim edildiği zaman, bu zât onu merhametsizce idam ettirdi.

Orġana'nın hükümdarlığı esnasında, Ḥabaş-'Amîd Çagatay zamanındaki vazifesine avdet etti. Bununla beraber Orġana da islâmiyete teveccühkâr idi. Vaṣṣâf kendisine islâmiyetin

hâmîsi der; Camâl al-Ḳarşî müslüman olduğunu bile söyler. Muhakkak olan bir şey varsa, o da Mâverâünnehr tahtına oturan oğlu Mubârek Şâh'ın islâmiyeti kabûl ettiğidir. Bir kaç sene sonra, rakibi Barak-Han da aynı şekilde hareket etti. Alġu'nun hükümdarlığı zamanında durumun, müslümanlar için, daha az müsâit olduğu söylenebilir. Ḥabaş-'Amîd'in oğlu Süleyman Bey yeni efendisine intisap etmiş, buna mukabil Buhara'nın fethinde Şeyh Sayf al-Dîn Bâḫarzî'nin oğlu Şeyh Burhân al-Dîn katledilmiştir. Müteâkip senelerdeki hâdiseler, islâm medeniyetinin Mubârak Şâh ve Barak'ın müslüman olması ile açılan çığırda yürümesine bir müddet mâni oldu. Ḳaydu, Çapar, Duva ve Çagatay hânedanının diğer âzası müşrik kalmışlar ve şark eyâletlerinde oturmuşlardı. Duva'nın oğlu İsen-Buḳa zamanında Çin'den gelen büyük han orduları orta Asya içlerine kadar nufuz ederek, hanın yaylak ve kışlağını yağma ve tahrip ettiler. Raşîd al-Dîn'in *Câmi' al-tavârîḫ*'ine zeyil yazan zât, bu hâdiselerden bahsederken, hanın kışlağı olarak Ysık gölün havâlisini, yaylağı olarak da, Talas vâdisini gösteriyor.

Mâmûr Mâverâünnehr diyarı, ancak yine Duva'nın oğlu olan ve tarihçilere göre 8 sene hükümdarlık eden, fakat 726 (1326)'ya kadar sikkesi basılan Kebek zamanında yeniden dikkati çekebildi. Müslümanlığı kabûl etmediği hâlde, müslümanlarca bu hükümdarın adâleti pek medhedilir ve bâzı şehirler inşa veya ihya ettiği söylenir. Kendisi için Naḫşab veya Nasaf şehri civarında bir saray yaptırmıştır. Şehrin bugünkü ismi (Ḳarşı „saray") bu hisar dolayısı iledir. Muahharan „Kebekî" ismi ile tanınan gümüş sikkeleri tedavüle koyan da bu hükümdardır. Bunlara Çagatay devletinin ilk parası nazarı ile bakılabilir. Bundan önce orta Asya'da moğul fethinden beri şehir ve mahallî hânedanın sikkeleri vardır. Yalnız bu hâdiseden Kebek'in devlette o zamana kadar eksik olan sağlam bir birlik te'min ettiğini tahmin etmek mümkün olsa gerektir. Fakat bunu te'yit eden hiç bir kayda sâhip bulunmadığımızı ilâve etmek lâzımdır.

İki kişinin kısa süren hükümdarlıklarından sonra, gâlibâ daha 726'da Kebek'in kardeşi Tarmaşirin tahta oturdu ve islâmiyeti kabûl ile 'Alâ' al-Dîn adını aldı. Bu hükümdar şark eyâletlerini tamamen ihmâl etmiş ve bu yüzden bu mıntakanın göçebeleri, *yasa*'ya riâyetsizliğini ileri sürerek, kendisine isyan etmişlerdir. Kıyamın 734 (1333/1334)'te vukû bulduğu anlaşılmaktadır. Bu münâsebetle, cereyan eden hâdiseleri pek itimada değer olmayan tarihçilerin verdiği mâlûmat ile seyyah İbn Baṭûṭa'nın yine efsâneye kaçan kayıtları (ngr. Defrémery ve Sanguinetti, III, 39 v.d.) bir birleri ile uyuşmadıkları için, teferruatı ile tâkip etmek hemen-hemen imkânsızdır. Yalnız bu devrin katolik misyonerleri tarafından yazılan seyahatnâmelerden kısa bir zaman için, devletin merkez-i sıkletinin yeniden İli vâdisine intikal ettiğini ve burada Cengşi (takriben 1334—1338) devrinde hıristiyanların mezheplerini serbestçe yayabildiklerini ve kilise yapabildiklerini öğreniyoruz. Hanın 7 yaşında olan oğullarından birinin babasının rızası ile hıristiyanlığı kabûl ettiği ve Yoannes ismini aldığı söylenir. Mamafih az sonra aynı misyonerler bir müslüman kıyamının kurbanı olmuşlardır.

Bundan bir kaç sene sonra, Kāzān hanlarının makarrı olarak yine Nasaf (Ḳarşı) zikredilir. Fakat, bu han daha 747 (1346/1347)'de memleketinin türk askerî aristokrasisine karşı giriştiği mücâdelede mağlûp olmuş ve bu yüzden Mâverâünnehr'de hânedanının hâkimiyeti sona ermiştir. 1370'e kadar Çagatay neslinden bâzı prensler, türk emîrleri tarafından, birer kukla hükümdar gibi, tahta oturtulmuştur. Timur zamanında bile Ögedey sülâlesinden prenslerin bu şekilde hükümdarlık ettiğini görmekteyiz. Mamafih Timur ve muakkipleri zamanında da, harpçı sınıf olmak itibarı ile hâzı imtiyazlara sâhip olan Mâverâünnehr'in göçebe halkına (buna dâir mufassal mâlûmat için bk. Clavijo, 1403—1406), eskisi gibi, Çagatay deniliyordu. X. (XVI.) asırda Çagataylar, özbekler tarafından, tard edildikten sonra, Hindistan'a göçen Timurlular da Çagatay adı ile anıldılar. Bugünkü şarkî Türkistan'da (bu hükümdarlar ara-sıra ülkelerini Taūrı dağlarının şimâline kadar genişletebilmişler ve Mâverâünnehr, Tibet, Hindistan ve Efganistan'a kadar seferler yapmışlardır) XVII. asrın sonlarına kadar, Çagatay neslinden olduğunu iddia eden bir sülâle vardı. Mamafih bu hükümdarın tebeasının kendilerine ç a g a t a y değil, m o ğ u l dedikleri anlaşılmaktadır.

B i b l i y o g r a f y a: Çagatay ve ahfadı hakkında mâlûmat, İran ve Çin'deki moğul devleti hakkında mevcut mâlûmata nazaran, pek daha azdır ve bu az mâlûmat da bugüne kadar bir araya toplanmış ve işlenmiş değildir. Camâl al-Ḳarşî'nin *Mulḥiḳāt al-şarāḥ* (bunun iki yazması Petersburg Asya müzesindedir; bu eser bugüne kadar garbî Avrupa'da bilinmemekte idi; bundan iktibaslar için bk. Barthold, *Turkestan*, I, 128 v.d.)'i istisna edilecek olursa, moğul hâkimiyeti esnasında orta Asya'da yazılmış tarihî bir eser yoktur. İran müverrihlerinden Cuvaynî (*Tārīḫ-i cihān-guşāy*, bundan iktibaslar için

bk. *JA*, 4. seri, XX, 381 v.d.) ve Raşîd al-Dîn (*Cāmi' al-tavārīḫ*, bundan iktibaslar için bk. Barthold, *Turkestan*, I, 123 v.d.) Çagatay ve ilk muakkipleri hakkında, oldukça mufassal, mâlûmat verirler. Bir çok kronoloji hataları hâric tutulsa bile, Şaraf al-Dîn Yazdî 'nin *Ẓafar-nāma* mukaddimesinde Çagatay hânedanı hakkında verilen mâlûmat, d'Ohsson (*Histoire des Mongols*, II, 108 v.d.) tarafından da tesbit edildiği gibi, tarihî bir tahriftir. Kaydu 'nun ölümünden sonraki hâdiseler (bunlar arasında Duva ile Çapar arasında vukû bulan muharebe de vardır), en mufassal şekilde, *Tārīḫ-i Vaṣṣāf* 'ta mevcuttur. Katolik misyonerler için krş. Moshemii, *Historia tartarorum ecclesiastica* (Helmstadi, 1741), biihassa zeyl, nr. 78, 80, 84 ve 92; orta Asya vaziyeti hakkında, İbn Fażl Allāh al-'Omarî 'nin *Masālik al-abṣār* 'ın neşredilen kısmında mühim mâlûmat vardır (bk. Quatremère, *Notices et Extraits*, XIII). Clavijo 'nun seyahat notları, ispanyolca ve rusça olarak, *Sbornik otdeleniya russkago yazika i slovesnosti imp. academii nauk*, XXVIII (Petersburg, 1881) 'de neşredilmiştir. Bu eserde (s. 200 v.d.) Çagataylar hakkında da mâlûmat vardır. Şarkî Türkistan 'daki Çagatay sülâlesi için krş. bilhassa *Tārīḫ-i Raşîdî* (trc. E. D. Ross, London, 1895) ve Barthold, *Zapiski vost. otd. arḫ. obşç.*, XV, 236 v.d.; bundan naklen M. Hartmann, *Der islamische Orient*, I, 290 v.d.; krş. bir de Barthold, *Oçerk istorii Semireçya* (*Pamyatnaya knijka Semireçenskoi oblasti*, II, 74 v.d.). (W. BARTHOLD.)

ÇAGATAY EDEBİYATI. Cengiz 'in oğlu Çagatay [yk. bk.] 'ın adına nisbetle verilmiş olan bu işim, eski ve yeni şark ve garp müellifleri ve filologları tarafından, birbirinden oldukça farklı mânalarda kullanılmış, bununla ifâde edilmek istenilen mefhumun hudutları çizilmeyerek, hemen dâimâ müphem bırakılmıştır. Ali Şîr Nevâ'î [b. bk.] ile onu tâkip eden orta Asya şâirlerinin kullandıkları edebî türk lehcesine ve bunun mahsûllerine çagatay adını vermekle umumiyetle birleşiliyor. Lâkin bu tâbirin şumûlünü hangi asra kadar geriletmek icap ettiğini, hangi sâhalarda yazılan eserlere ve hangi zamana kadar bu adın verilebileceğini tâyin hususunda fikirler değişiyor ve başka başka müelliflerin değil, hattâ aynı müellifin bile bu tâbiri dâimâ aynı mânada kullandığına pek nâdir rastlanıyor. Bu vuzuhsuzluğun, türkoloji tetkiklerinin geriliğinden ve başlıca bu mesele hakkındaki araştırmaların iptidâîliğinden ileri geldiği meydandadır. Bir az aşağıda bu tarihî ve filolojik ıstılahın kısa bir tarihini vererek, bununla ifâde edilmek istenilen mefhumun çerçivesini tesbit hususunda şu son yıllarda ileri sürülen mutalâaları, tenkidî bir surette, izah edeceğiz. Lâkin bütün o mutalâa ve münakaşaların daha iyi anlaşılabilmesi için, önce bu hususdaki şahsî düşüncelerimizin küçük bir hulâsasını arzederek, bu karışık meselenin mâhiyetini ve türk kültürü tarihî bakımından, ehemmiyetini ana çizgileri ile tebârüz ettirelim.

Çagatayca, kelimenin en geniş mânası ile, „moğul istilâsından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çagatay, İlhanlı ve Altın-Ordu imparatorluklarının medenî merkezlerinde XIII. — XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa XV. asırda klâsik bir mâhiyet alarak, zengin bir edebiyat yaratan edebî orta Asya lehcesidir". XI. — XII. asırlarda bütün orta Asya türklerinin edebî dilinin (hakaniye), moğul istilâsından sonra, muhtelif sâhalarda muhtelif mahallî lehceler ile ve bilhassa oğuz-kıpçak unsurları ile karışmasından vücuda gelen ve bu sebeple bir takım ayrılıklar gösteren bu edebî lehce mahsûllerini, ilk çagatay devri eserleri olarak telâkki ediyoruz. İptidâ Türkistan, Horasan ve İran sâhalarında, Ḫvārizm 'de ve sonra da Altın-Ordu 'da meydana gelen bu inkişaf, XIV. asrın sonlarından başlayarak, XV. asrın ilk yarısında Timurlular devrinde Horasan ve Mâverâünnehr 'in Herat ve Semerkand gibi, medenî ve siyâsî merkezlerinde klâsik bir edebî dil mâhiyetini almağa başladı ki, bu ikinci devre de klâsik çagatay devrinin başlangıcı adını veriyoruz. XV. asrın ikinci yarısında Nevâ'î ile başlayan devre artık klâsik çagatay devridir. XVI. asırda Babur [b. bk.] ve çocukları zamanında hind saraylarında yüksek aristokrasi edebiyatı şeklinde devam eden ve Şeybanîler devrinde Türkistan 'da tekâmülünü tâkip eyleyen çagatay edebiyatı için, XVI. asır, klâsik devrin devamı asrıdır. XVII. asırdan XX. asra kadar, kültür dili olarak, bir çok mahsûller vermekle beraber, artık büyük şahsiyetler yetiştiremeyen çagatay edebiyatı, duraklama ve gerileme devrine girmiştir ki, bu hâl XX. asırda, ikti-sâdî ve medenî âmillerin te'siri ile, yeni özbek edebiyatının meydana gelmesine kadar devam eder.

Tarihî tekâmül safhalarını ana çizgileri ile gösterdiğimiz bu edebiyat, moğul istilâsından sonra teşekkül eden üç büyük türk edebî lehcesi (osmanlı, âzerî ve çagatay) edebiyatları arasında, osmanlı edebiyatından sonra, en ehemmiyetlisi ve en zenginidir. Âzerî ve osmanlı sâhaları dışında kalan hemen bütün türk ülkelerinde, Kansu 'dan İdil boylarına ve Kırım 'a, Horasan ve Hindistan 'a kadar, asırlarca umûmî bir kültür dili olarak kullanılan ça-

gataycа, bilhassa Nevâ'î 'den sonra, âzerî ve osmanlı sâhalarında bile yüksek edebî muhitlerde ehemmiyet ve kıymet kazanmış, Nevâ'î 'nin eserlerini okuyabilmek için, çagataycaya mahsus gramer ve lûgat kitapları vücuda getirilmiş, osmanlı şâirleri arasında, tanzimat devrine kadar, Nevâ'î 'ye çagataycа nazîre yazanlar eksik olmamıştır. Âzerî sâhasında ise, bu nufuz daha kuvvetli olmuş, devlet muhaberelerinde bâzan bu lehce kullanıldığı gibi, eserlerini bu lehce ile yazan müelliflere de tesâdüf edilmiştir. XIV.—XV. asırlarda Mısır—Suriye memlûk imparatorluğunda, XVI asırda hind saraylarında, yâni asıl türk memleketleri dışında da ehemmiyet kazanan çagataycanın, bir zamanlar Moskof çarlarının ve Lehistan hükümdarlarının türk hanları ile muhaberelerinde de kullandığını düşünürsek, kültür dili ve resmî dil olarak, asırlarca oynadığı rolü daha iyi anlatmış oluruz.

Çagatay edebiyatı, 7 asra yakın uzun hayatında muhtelif tekâmül safhaları geçirdikten sonra, Horasan, İdil boyları, Kırım, Türkistan, ve şarkî Türkistan gibi sâhalarda ve bir takım türk kabileleri arasındaki yerini yavaş-yavaş mahallî lehceler ile kurulmağa başlayan edebiyatlara bırakmış ve hâkimiyet sâhası gittikçe daralarak, nihâyet XX. asırdaki yenileşme hareketleri neticesinde, bu tarihî tâbir yerine, **özbek** ismi kullanılmağa başlanmıştır. Şöhret ve nufuzu Kâşgar 'dan Macaristan içerilerindeki osmanlı şehirlerine kadar bütün türk ülkelerinde yayılan Nevâ'î 'den sonra, bir daha o kudrette san'atkâr yetiştiremeyerek, XVII. asırdan beri mütemâdî gerilemekle beraber, bir taraftan kendi yerini tutan bir takım mahallî lehceler edebiyatlarının teşekkülü üzerinde derin izler bırakması, diğer taraftan da XI.—XII. asırlar hakaniye edebiyatının doğrudan doğruya vârisi olması osmanlı ve âzerî edebiyatları ile çok sıkı karşılıklı münâsebetlerde bulunması bakımlarından, bu edebiyatın, ilmî tetkik mevzuu olarak, türk edebiyatının umûmî tarihindeki yüksek ehemmiyeti, izaha lüzum göstermeyecek kadar, açıktır. Bir asırdan fazla bir zamandan beri şarkta ve bilhassa garpta bu edebiyat hakkında bâzı araştırmalar yapılmış ve bâzı metinler bastırılmış olmakla beraber, ya çok umûmî ve iptidâî bir mâhiyette yahut bâzı hususî meselelerin ve bâzı şahsiyetlerin tetkikine münhasır kalan bu yazılar, bu zengin edebiyatın umûmî tekâmülü hakkında, doğru ve sağlam bir fikir verebilmekten çok uzaktırlar. En son olarak 1931 'de Barthold (*EI*, mad. TÜRK) tarafından neşredilen küçük makale bunu açıkça göstermektedir.

Çagatay dil ve edebiyatının başlıca devirleri. Çagatay lehce ve edebiyatının tarihî tekâmülünü izaha girişmeden evvel, **çagatay** kelimesinin, eski ve yeni müellifler tarafından, ne gibi mânalarda kullanıldığını tesbit etmek, bu hususdaki vuzuhsuzlukları ortadan kaldırmak ve bir takım yanlış anlaşılmalara meydan vermemek bakımından, yalnız faydalı değil, hattâ zarurîdir. Bunu yapmakla, hem bu hususdaki araştırmaların tenkidî bir hulâsasını yapmış, hem de bizim bu kelimeye verdiğimiz mânanın ne gibi tarihî ve filolojik düşüncelere dayandığını kısaca izah etmiş olacağız.

Umumiyetle bilindiği gibi, Cengiz 'in oğlu Çagatay 'ın isminden alınan bu kelime şu mefhumları ifâde eder: 1. Çagatay 'ın siyâsî hâkimiyeti altına verilen türk ve moğul kabîleleri topluluğu, yâni moğulca tâbiri ile „çagatay ulusuna" (iline) mensup olanlar; 2. Çagatay ulusuna mensûp olan türklerin ve türkleşmiş moğulların konuşma dilleri olan türk lehcesi; 3. Çagatay ve çocuklarının ve daha sonra Timurluların hâkim oldukları memleketlerde inkişaf eden ve bir dereceye kadar Çagatay ulusunun konuşma diline de istinat eden edebî türk lehcesi. — Türk diline ve tarihine âit eserler yazmış olan eski şark müellifleri **çagatay** tâbiri ile, işte bu mefhumlardan birini kasdederler. Timur devrinden beri, hattâ ondan evvel, Mâverâünnehr ve Horasan türkleri hakkında kullanılan bu tâbirin, XVI. asır başlarında artık **moğul** tâbirinden tamamiyle ayrıldığını *Baburnâme* 'den anlıyoruz (nşr. İlminski, s. 255; nşr. Beveridge, s. 202). Son zamanlarda Semerkand özbekleri arasında ve Hindistan 'da hâlâ Çagatay adını taşıyan kabîleler (Aristov, *Zametki ob etniç. sost. turetsk. plemen* ..., Petersburg. 1897, s. 317, 423, 425), eski Çagatay ulusunun hâtırasını saklayan son bakiyeler gibi telâkki olunabilir.

Çagatay kelimesinin „muayyen bir türk edebî lehcesini" ifâde için kullanılması, daha sonradır. XIV. — XV. asırlarda eski Çagatay imparatorluğu memleketlerinde yahut, aynı lehce ile, başka türk memleketlerinde yazılan türkçe eserlerin müellifleri, bu tâbiri hiç kullanmayarak, umûmiyetle **türkî**, yâni **türkçe**, tâbirini kullanmakla iktifa etmişlerdir. Daha islâmlıktan evvelki uygur eserlerinde bile, hemen umûmiyetle, bunların türk dili ile yazıldıkları tasrih edildiği göz önüne alınırsa, bunun mâhiyeti daha iyi anlaşılır. *Dîvân lugât al-turk* 'te, mutlak olarak türkçe denildiği zaman, bununla, yine Mehmûd 'un hakaniye türkçesi dediği orta Asya edebî lehcesi kesdolunur ki, *Kutadgu bilig* ve *Hibat al-hakâyik* gibi, XI. — XII. asırlar edebî mahsûlleri bununla yazılmıştır ve bu müellifler kendi dillerine sâdece **türkçe** demekle iktifa etmişlerdir. İlk osmanlı yazıcılarının aynı suretle, kendi dillerine, **oğuzca** değil

türkçe dediklerini görüyoruz. Öyle anlaşılıyor ki, moğul istilâsından sonra Mâverâünnehr, Ḫvārizm, Altın-Ordu, Horasan ve garbî İran 'da yazılan türkçe eserlerde de aynı an'aneye riâyet edilmiştir. Çagatay edebiyatının en büyük klâsik şâiri Nevâ'î 'nin bile, kendi kullandığı dile, çagatayca değil, dâimâ türkçe dediğini unutmayalım.

Bir çok lehce ve şivelerin hepsini birden ifâde eden türkçe ıstılahından başka, bu ayrı lehce ve şiveleri etnik veya tarihî mâhiyette hususî isimler ile adlandırmak teşebbüsü, iptidâ islâm ve türk filologları tarafından yapılmıştır. Türk diyalektolojisinin kurucusu olan Kâşgarlı Maḥmūd 'dan sonra, Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh namına, bir Ḳanḳlı lûgati yazan Muḥammed b. Ḳays ve başkaları bu yolda yürüdüler. Moğul istilâsından sonra Mısır 'da ve İran 'da yazılmış türk lûgat ve gramerlerinde, müelliflerin muhtelif türk lehcelerini birbirinden ayırmak için, kıpçak, türkmen (Abū Ḥayyān v. b.), türkistanî ve türkmen (İbn Muḥannā) gibi tâbirler kullandıkları hâlde, çagatay tâbirine hiç müracaat etmiyorlar. Nevâ'î en mühim filolojik eseri olan *Muḥākamat al-luġatayn* 'de, bu tâbiri kullanmakta âdetâ ısrar etmiş gibidir. Fakat sonraki asırlarda yetişen türk ve fars müellifleri, Nevâ'î ile muakkiplerinin dili hakkında, „türkçe, moğulca, tatarca ve Nevâ'î dili" gibi tâbirlerden başka, „çagatay türkçesi" veya sâdece „çagatayca" tâbirini de kullanmağa başladılar. Görülüyor ki, bu adlandırma içeriden olmamış, dışarıdan gelerek, sonra yavaş-yavaş yerleşmiştir. Bu adlandırmanın iptidâ filologlar tarafından yapıldığı söylenebilir. Nevâ'î 'nin eserlerini okuyup, anlayabilmek isteyenler için, XVI. asırdan başlayarak, Osmanlı imparatorluğunda, İran 'da ve Hindistan 'da tertip edilen çagatayca-osmanlıca veya çagatayca-farsça bir takım lûgat ve gramer kitaplarında, Nevâ'î ve muakkiplerinin dili hakkında, bemen umumiyetle, çagatay sıfatı kullanılmakta ve buna mukabil olarak da, umumî surette türkmen lehcesinden bahsedilmektedir. Bu müellifler mutlak olarak türkçe dedikleri zaman, çagatayca'yı kasdediyorlar ve ona bâzan özbekçe adını da veriyorlar ki, Şeybanîlerden sonra bunu pek tabiî görmek lâzımdır (bilhassa XVII. — XIX. asırlar). Bundan ayrı olarak da, tnrânî veya kâşgarî lehcesi ile Rum türklerinin (osmanlı) ve İran türklerinin (âzerî) lehcelerinden bahsetmekte ve nâdir olarak, nogay ve türkmen (Ḫvārizm ve İran türkmenleri) lehcelerini de zikrederek, bütün bu lehceler arasında fonetik ve morfolojik mukayeselere de girişmektedirler.

Bu dilciler arasında, filolojik anlayış bakımından, şüphesiz en mühimi olan *Sanglāḫ* adlı büyük çagatay lûgati sâhibi Mirzā Mahdī Ḫān Astarābādī [b. bk.] 'nin *Mabānī al-luġa* adlı mühim eserinde, bu bakımdan, çok değerli mutalâalara tesâdüf olunur. XVIII. asrın bu kıymetli tarihçi ve filologu, türkçenin 3 büyük edebî lehcesini çok iyi kavramış bulunduğundan. Rum ve İran türkleri lehcelerinin dışında kalan orta Asya türk edebî lehcesine çagatay adını tahsis etmiştir (*Mabānī al-luġa*, nşr. D. Ross, Kalküte, 1910, *Bibl. Ind., NS*, nr. 1225). Abu 'l-Ġāzī Bahādır Ḫān [b. bk.], meşhûr *Şecere-i türkî* 'sinde, „her kesin kolayca anlaması için, çagatay türkçesinden, farsça ve arapçadan yabancı sözler almadığını" söylerken (nşr. Demaison, s. 37; trc. Riza Nur, s. 4), hiç şüphesiz, Nevâ'î ve muakkiplerinin kullandıkları ağır ve süslü dili kasdediyordu. Eski osmanlı müellifleri de çagatayca kelimesini bu mânada kullanmışlardır.

Çagatay tâbiri, müsteşrikler arasında, bilhassa Vambéry 'nin 1867 'de çıkan *Cagataische Sprachstudien* adlı esrinden sonra, büyük bir rağbet kazanarak, onu tâkip eden bir takım macar ve alman müsteşrikleri (Jozef Thúry, Martin Hartmann v. b.) tarafından kullanılmağa başlandı. Bunlar bu tâbir altında XIV. asırdan başlayarak, kendi zamanlarına kadar vücuda gelen bütün orta Asya edebî mahsûllerinin yazıldığı lehceyi veya lehceleri kasdediyorlardı. XIX. asrın ilk yarısından beri, Quatremère 'den Pavet de Courteille 'e kadar, bu lehce mahsûlleri ile uğraşan fransız müsteşriklerinin tercih ettikleri „şark türkçesi" tâbiri yerine, onunla müterâdif olarak, çagatay tâbirini kullanmakla, Vambéry ve muakkipleri, XVII. — XIX. asırlar türk ve fars filologlarının an'anesine dönmekten başka bir şey yapmamışlardı. Tanzimat devrinin, Ahmed Vefik Paşa, Ali Suâvî, Namık Kemâl ve Ahmed Midhat gibi, Avrupa türkolojisine büs-bütün yabancı kalmayan müellifleri de bu an'aneye sâdık kaldılar. Mamafih Nevâ'î hakkındaki tetkikleri ile tanılan fransız müsteşriki Bélin ile birlikte, Nevâ'î 'nin *Maḥbūb al-ḳulūb* 'unu bastırmış olan Vefik Paşa bir dereceye kadar istisna edilecek olursa, diğerlerinin çagatay lehcesi ve edebiyatı hakkındaki bilgileri, hemen yok denecek kadar, azdı. Hâlbuki XV.—XVIII. asırlarda, osmanlı fikir ve san'at muhitlerinde, çagatay dili ve edebiyatı hakkında, daha geniş ve sağlam bilgilere mâlik müellifler eksik olmamıştı.

XIX. asrın son yarısında ve XX. asır başlarında rus türkologları, bilhassa Radloff, Korş ve Melioranskiy, şark türkçesi ile çagatayca ıstılahlarını birbirinden ayırarak,

bu son tâbirin medlûlünü daha dar, fakat daha muayyen bir hâle getirmek istediler. Radloff ve Korş'un türk dili için yapmış oldukları tasnif tecrübesinde şark türkçesi veya şark lehceleri adını verdikleri lehceler zümresi, Samoyloviç'in tasnif tecrübesinde cenûb-i şarkî lehceleri adı verilen zümredir. Çagataycа tâbiri ise, onlara göre, Radloff'un uygur adını verdiği Karahanlılar türkçesinden sonraki orta Asya edebî dilidir. Samoyloviç'in, haklı olarak, işâret ettiği gibi, bu âlimlerin ileri sürdükleri bu mutalâa da vâzıb sayılamaz; çünkü ne coğrafî sâha ve ne de kronoloji bakımlarından, bu edebî lehcenin menşe'i ve hudutları meselesini sarahatle tesbit edememişlerdir. Fakat buna rağmen, Radloff'un bu hususdaki hizmeti inkâr edilemez. Babur, Nevâ'î'nin kullandığı edebî dilin Fergane'de Endican halkının konuşma dilinden başka bir şey olmadığını iddia etmişti; Radloff 1888'de, çagataycanın her hangi bir yerli lehce ile münâsebeti olmayıp, Karahanlılar devrinde de islâm küllürü te'siri altında tekâmülünü tâkip eden uygurcanın bir devamı olduğunu iddia etti. Moğul istilâsı devrinde uygurcanın ve uygur bahşılarının devlet teşkilâtındaki ehemmiyeti, uygur alfabesinin bu devirde tekrar canlanarak, XVI. asra kadar orta Asya, Horasan ve İran'da kullanılması, sonra, uygurcaya mahsus bir takım şekillere edebî çagatay lehcesinde de tesâdüf olunması, onu bu düşünceye sevketmişti. Muhtelif yerlerde ve muhtelif zamanlarda yazılmış çagatayca eserler arasında, filolojik bakımdan, bir takım farklar bulunmasına gelince, Radloff bunu şark türklerinin (msl. Osmanlı devletindeki İstanbul merkezi gibi) büyük ve devamlı bir siyâsî ve medenî merkeze mâlik olmamaları ile izah etmektedir; ona göre, muhtelif küçük merkezlerde yazılan eserlerde mahallî lehce te'sirlerinin az-çok kendini göstermesi pek tabiîdir.

Bu yıllardan sonra, Orhun kitâbelerinin meydana çıkarılıp, okunması, bir yığın uygur vesikalarının keşif ve hâlli, bir takım çagatay mealinlerinin neşri ve nihâyet İbn Muhannâ lûgati ve *Dîvân luğât al-turk* gibi eserlerin meydana çıkması türkoloji sâhasında yeni ufuklar açtı. Fakat buna rağmen, çagatay lehcesi tâbirinin medlûlü, bir türlü Radloff'un çizdiği çerçiveden çıkamadı. Samoyloviç 1919'da neşrettiği türk edebiyatı hakkındaki umûmî bir makalesinde (*Literatura Vostoka*, Petersburg), bu hususta aynı mutalâayı tekrar ediyordu.

Ben 1919'da çıkan *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (s. 163, 165)'da, çagataycа tâbirini, „Cengiz istilâsından sonra, islâm medeniyeti te'siri altında, teessüs ve tekarrür eden edebî şark türk lehcesi" olarak, târif etmiş ve XIV. asırdan başlayarak, bütün orta Asya türk eserlerini, aralarında filolojik farklar olmasına rağmen, bu tâbir altında toplamak icap edeceğini ileri sürmüştüm. Yine burada (s. 196—198), XIV. asırda Altın-Ordu sâhasında klâsik bir türk edebiyatının inkişaf ettiği iddia edilerek, bu edebiyat mahsûllerinin de çagatayca kadrosu içine alınması lüzumu müdafaa edilmişti. Barthold, 1926'daki İstanbul konferanslarında bu mevzua temas ederek, çagatay edebî lisanının moğul istilâsı neticesinde teşekkül etmiş olduğunu, fakat Türkistan'ın Altın-Ordu'ya değil, bilâkis Altın-Ordu ve Ḫvârizm sâhalarının Türkistan'a te'siri ile bu edebî dilin vücuda geldiğini söyledi (*Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 132 v.dd.). Bu hususta her ikimizin de başlıca delilimiz Ḫvârizmî'nin *Maḥabbatnāma* adlı mesnevîsi idi. Samoyloviç 1927'de (*ZKW*, II, 2) çagatay şâiri Atâyî hakkındaki bir makalesinde, orta Asya türk dilinin muhtelif devirleri hakkında bâzı fikirler ileri sürdü ise de, ertesi yıl çıkan *Orta Asya edebî türkçesinin tarihine dâir* adlı diğer bir yazısında (*'Alî Şîr Navā'î* mecmuası, rusça, Leningrad, 1628; trk. trc. Abdülkadir İnan, *Ankara dil ve tarih-coğrafya fakültesi yıllık çalışmaları*, I, 73—95), onları tâdil ederek, meydana yeni bir nazariye attı. 1928'de çıkan *Türk edebiyatı tarihi*'nde, çagatay dil ve edebiyatının ilk tekâmül safhaları hakkında uzun ve etraflı mâlûmat vererek, evvelce kısaca ileri sürdüğüm ana fikirleri, küçük tâdiller ile, tamamladım. Kültür ve edebiyat tarihlerinin umûmî çerçivesi içinde bir tasnif yapmağa çalışarak, XIV. asırda Türkistan, Horasan, Ḫvârizm ve Altın-Ordu'da yazılmış bütün eserleri çagatay kadrosu içine sokmakla beraber, bunlardan her birinin, bâzan oldukça bâriz, lehce farkları gösterdiklerini anlatıyor ve bunun mâhiyetini ve sebeplerini izaha çalışıyordum. Samoyloviç, yukarıda adı geçen makalesini benim kitabımın neşrinden evvel yazmış olduğu cihetle, benim çagatayca meselesi hakkındaki düşüncelerimi sâdece *İlk mutasavvıflar*'dan almıştır.

Samoyloviç bu makalesinde, sâdece filolojik esaslara bağlı kalarak, çagatay tâbirini yalnız XV. asır edebî diline hasretmek istemiştir. Ona göre, orta Asya müslüman türk devri için, umûmî olarak, bir tek edebî lehcenin mevcudiyeti kabûl olunabilir ve bu edebî dilin inkişaf tarihini başlıca 3 devreye ayırmak lâzımdır: 1. faâliyet merkezi Kâşgar olmak üzere, Karahanlılar devri; 2. Seyhun'un aşağı kıyıları ve Ḫvârizm merkez olmak üzere, oğuz ve kıpçak-

lar arasında müslümanlığın yerleşmesi ile başlayan oğuz-kıpçak devri; 3. Timur çocuklarının ülkelerinde kültür hayatının inkişafı neticesinde, eski Çagatay memleketlerinde başlayan devir ki, asıl çagatay devri budur. Görülüyor ki, Samoyloviç çagatay tâbirini sâdece bu devreye, yâni XV. asırdan başlayarak, XX. asırda özbek adını alıncaya kadar, 5 asır devam eden devreye tahsis etmek istiyor.

Bu makalenin başında ileri sürdüğümüz fikirler ile Samoyloviç'in bu mutalâaları karşılaştırılacak olursa, çagatay tâbirini onun daha dar, bizim ise, daha geniş bir mânada kullandığımız meydana çıkar. Samoyloviç XI. asır hakaniye türkçesi ile XV. asır çagataycasını birbirine bağlayan ikinci devre dilinin XII. — XIV. asırlarda aşağı Seyhun kıyıları ile Ḫvârizm'de ve XIII. asırdan başlayarak da, Altın-Ordu'da kullanıldığını söylerken, moğul istilâsının bunun tekâmülü üzerindeki te'sirini her nedense ihmâl ediyor. Hâlbuki Radloff'tan Barthold'a kadar, bu istilânın çagatay lehcesinin teşekkülü üzerindeki te'siri umûmiyetle kabûl edilmiş, hattâ aynı büyük âmilin osmanlı edebiyatının inkişafı üzerindeki te'siri ve âzerî lehce ve edebiyatının teşekkülündeki kat'î rolü de tarafımızdan izah olunmuştur. Bu hususdaki fikirlerimizi kabûl eden Samoyloviç'in, çagatay lehcesinin inkişafında moğul istilâsının çok bâriz olan rolünü dikkate almaması gariptir. Biz bu meseleyi, tarihin büyük âmillerini ve umûmiyetle türk kültürü tarihinin yürüyüşünü göz önünde bulundurarak, tetkik ettiğimiz için, XV. asır çagatay edebiyatını hazırlayan ve edebî karakterleri bakımından, ondan hemen tamamiyle farksız bulunan XIII. ve bilhassa XIV. asırlar edebî mahsûllerini de ilk çagatay devri eserleri olarak adlandırmağı tercih ettik ve XV. asrın ilk yarısını klâsik devrin başlangıcı, ikinci yarısını, yâni Nevâ'î devrini de, klâsik devir diye, ayırmağı zarûrî bulduk. Her tasnifin ve her adlandırmanın bir az indî ve itibârî olacağı muhakkaktır; fakat bunun, kabil olduğu kadar, akıl ve mantığa uygun olması ve tarihin umûmî şartlarına aykırı düşmeyerek, ayrıca da bir takım muayyen karakterler taşıması icap eder. Ayırıcı filolojik karakterleri ihmâl etmemek ne kadar lâzımsa, toplayıcı tarihî ve edebî karakterleri de gözden uzak tutmamak, dil ve edebiyat tarihini devrelere ayırırken, birinci şarttır. Samoyloviç çagatay tâbirini yalnız XV. asırdan beri yazılan orta Asya eserlerine tahsis etmekle, âdetâ, çagatay edebiyatının inkişafı hakkında, Nevâ'î'nin yanlış düşüncesine iştirâk etmiş oluyor: çünkü Nevâ'î, kendisinin en büyük bir kudretle temsil ettiği bu edebiyatın, ancak Timur çocukları zamanında, Sekkâkî ve Lûtfî gibi şâirler ile başladığını iddia eder (bk. *Muḥâkamat al-luġatayn*). Hâlbuki o, Ahmed Yesevî, Edib Ahmed (*Hibat al-ḥaḳâyiḳ*)'in ve daha bu gibi bir takım eski orta Asya şâirlerinin eserlerini, şüphesiz, bilirdi. Onun bu hareketi, her hangi filolojik bir düşünceye veya tarihî-edebî bir mülâhazaya değil, türk edebiyatının inkişafı şerefini Timurlulara ve bilhassa Sultan Hüseyin Baykara'ya vermek arzusuna dayanıyordu.

Bir az aşağıda çagatay dil ve edebiyatının tarihî tekâmülünden bahsederken, Samoyloviç tasnifinin zayıf ve yanlış taraflarını izah etmek ve kendi tasnifimizin dayandığı esasları daha etraflıca anlatmak imkânını bulacağız. Elde edebildiği mahdut dil ve edebiyat mahsûllerinin acele ve kifâyetsiz bir mukayeseye dayanarak, şüpheli ve müphem neticeler üzerine tasnifler yapmak gibi, büyük bir metodoloji hatâsına düşen Samoyloviç'e mukabil, biz daha zengin mâlzemeye dayanmak ve türklerin etnolojisine, kültür ve edebiyat tarihlerine âit bir takım tetkiklerimizin neticelerinden de faydalanarak, çagatay dil ve edebiyatının kökleri ve inkişafı meselelerini, türk medeniyeti ve edebiyat tarihinin umûmî çerçivesi içinde izaha çalışacağız. Mamafih bütün bu tenkitlere rağmen, Samoyloviç'in bu hususlaki mühim hizmetini inkâr etmek kabil değildir. Onun bu hususla fikirlerinden en çok istifâde etmiş olduğu, Barthold gibi, büyük bir tarihçinin bile, elindeki mahdut mâlzemenin gösterdiği yanlış manzaraya aldanarak, çagatay edebiyatının XIV. asırdaki ilk inkişafını „doğrudan-doğruya Ḫvârizm ve Altın-Ordu'da vukua gelmiş ve sonradan Horasan ve Mâverâünnehr'e te'sir etmiş" gibi telâkki ettiği düşünülürse, Samoyloviç'i bu husula daha çok mâzûr görmek icap eder. Çagatay edebiyatı hakkındaki ilk tetkiklerimizin neşrinden beri 30 seneden fazla bir zaman geçti; bu zaman içinde bu geniş mevzû üzerinde yaptığımız ve henüz neşre imkân bulamadığımız bir çok tetkiklerin neticelerini, burada kısaca vereceğiz. Şimdiye kadar üzerinde çok az çalışılmış 7 asırlık zengin bir edebiyatın bütün meselelerini böyle kuş bakışı bir tablo üzerinde, bütün teferruatı ile, göstermeğe imkân olamayacağı pek tabiîdir; lâkin buna mukabil, bu uzun tekâmülün ana çizgilerini ve umûmî karakterlerini, başlıca tarihî sebepler ile birlikte, tebârüz ettirdiğimizi umuyoruz.

Bibliyografya: Çagatay dil ve edebiyatı hakkındaki umûmî eserlerin ilki olarak, H. Vambéry'nin yukarıda adı geçen eserini zikredebiliriz. Burada küçük bir lûgat ve gramerden başka, çagatay ve türkmen lehceleri

ile yazılmış eserlerden seçme parçalar ve orta Asya türk dili ve kültürü hakkında küçük bir başlangıç vardır. Çok sathî ve bir çok yanlışlıklar ile dolu olan bu eserden sonra, 1909 yılına kadar Avrupa'da yapılmış tetkiklerin, bilhassa dil tetkiklerinin, oldukça etraflı bir hulâsası Jozef Thúry'nin *Orta Asya türkçesi üzerine tetkikler* (trk. trc *MTM*, II, 207—233) adlı makalesinde mevcuttur; burada Avrupa kütüphânelerinde bulunan yazma çagatayca gramer ve lûgat kitaplarının bir cedveli de tanzim olunmuştur. Bunlara Mirzâ Mahdî Ḫân'ın 1910'da Kalküte'de basılan *Mabânî al-luġa* adlı eserini de ilâve etmelidir. 1841'de kazvinli Feth Ali Kaçar tarafından te'lif edilen ve orta Asya'ya âit tarihî ve coğrafî mühim mâlûmatı da ihtivâ eden *Bahcat al-luġât* adlı mükemmel çagatay lûgati ve müellif hakkında, A. Ramaskeviç'in yeni bir çagatay-fars lûgati hakkındaki makalesi vardır (*'Alî Şir Navâ'î* mecmuası, Leningrad, 1928, s. 83—100; trk. trc. *TM*, IV, 281—293). Çagatay edebî dilinin teşekkül ve tekâmülü hakkında ve çagatay tâbirinin ifâde ettiği medlûlün tesbiti hususunda bk. V. Radloff, Toktamış ve Timur Kutlug yarlıkları (*ZOW*, III, 1—3); Korş, türk kavimlerinin en eski halk şiiri (*ZOW*, XIX, 140); Melioranskiy, Türk lehceleri ve edebiyatları (Brokhaus-Efron ansiklopedisi, rusça). Mamafih bu hususta en etraflı tetkik A. Samoyloviç'in yukarıda adı geçen orta Asya edebî türkçesinin tarihine dâir makalesidir; bunu tamamlayıcı mâhiyette olarak, yine aynı müellifin *Cuci ulusu veya Altın-Ordu edebî dili* (*Türk dili*, sayı 12, 1935, s. 34—49) adlı makalesi vardır. İlk çagatay devri ile alâkalı kıpçakça lûgat kitapları hakkında bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, 1928, s. 272 v.d.; 370 v.d. Bu lûgatlerden ikisi neşredilmiştir: A. Zajaczkovski, *Manuel arabe de la langue des turcs et des Kiptchaks* (Varşova, 1938); T. Halâsz Kun, *La Langue des Kiptchaks* (kısım 2, faksimile, *Bibliot. Orientalis Hungarica*, IV, Budapest, 1942). Çagatay dil ve edebiyatı hakkında Barthold, bizim yazılarımız ve daha sâir bâzı mühim kaynaklar makale içinde gösterilmiştir.

ÇAGATAY DİL VE EDEBİYATININ TARİHİ TEKÂMÜLÜ.

I. İlk çagatay devri. XIII.—XIV. asırlar.

Menşe'ler meselesi. Çagatayca adını verdiğimiz orta Asya edebî türk lehcesinin menşe'lerini, moğul istilâsından sonraki zamanlarda aramak lâzım geldiği bugün artık, umûmiyetle, kabûl edilmiş gibidir. Bu lehçenin, her hangi bir kültür merkezinin veya coğrafî sâhanın yahut her hangi büyük bir kabîle veya kabîleler topluluğunun konuşma diline dayanarak, XIII. asırda veya daha sonra meydana çıkmış bir teşekkül olmadığı ve bunun ilk şeklini daha moğul istilâsından evvelki orta Asya edebî türkçesinden aldığı, Radloff zamanından beri mâlûm bulunuyor. Buna göre, çagatay edebî lehcesinin menşe'lerini ve XV. asır başlarında Horasan ve Mâverâünnehr merkezlerinde inkişafına kadar geçirdiği safhaları lâyıkı ile tesbit edebilmek için, her şeyden evvel, şu suallerin cevabını vermek lâzımdır: 1. Moğul istilâsından evvelki orta Asya edebî lehcesinin mâhiyeti nedir. 2. Moğul istilâsından sonra, bu büyük hâdisenin, etnik ve kültürel bakımlardan, türk memleketlerinde sebep olduğu değişiklikler nelerden ibârettir. 3. Eskiden beri devam edegelen yahut bu istilâdan sonra meydana çıkan âmiller, XII. asır orta Asya edebî lehcesinin nasıl bir tekâmül geçirmesini icap ettirmiştir. 4. Fikir ve san'at bakımından, eski edebî telâkkilerde, yâni ideolojide ve edebî şekillerde, ne gibi değişmeler olmuştur.

Ortaya konulan bu karışık meselelerin, geniş bir anlayışla, yâni moğul istilâsından evvel ve sonra, bütün yakın ve orta çağ islâm dünyasının ictimâî ve medenî tarihî kadrosu içinde ve bilhassa bu asırlardaki İran edebiyatının inkişaf tarihi ile sıkı alâkası gözetilerek ve diğer büyük türk lehceleri ve edebiyatları ile münâsebetleri göz önünde tutularak, tetkiki birinci şarttır. Yoksa, şimdiye kadar yapıldığı gibi, tesâdüf eseri olarak ele geçmiş bir kaç mahdut dil yadigârının — en dar mânası ile — filolojik tahlili üzerine kurulacak farazîyeler, bu meseleleri hiç bir zaman anlatamayacaktır. Bu mühim metodolojik prensipi bu suretle bir defa daha tebârüz ettirdikten sonra, bu dört büyük suâlin cevaplarını, arzedilen esaslara kabil olduğu kadar riâyete çalışarak, kısaca anlatalım.

Moğul istilâsından evvel orta Asya'da Karahanlılar devrinden beri hâkim olan edebî türk lehcesinin mâhiyeti meselesi, *Dîvân luġât al-turk*'ün neşrinden ve XI.—XIII. asırlara âit bâzı nâdir metinlerin ve tarihî kayıtların meydana çıkmasından beri, oldukça aydınlanmış ve Radloff'un bu hususdaki eski düşünceleri düzeltilmiş bulunuyor. Başka bakımlardan olduğu gibi, diyalektoloji bakımından da yeni ve zengin mâlzeme veren bu eser sâyesinde, Karahanlılar devrinde, Maḥmûd Kâşġarî'nin hakaniye türkçesi dediği edebî lehcenin Kâşgar, Balasagun ve hattâ Semerkand'da hâkim oldu-

günü ve bilhassa şark Karahanlılarında, resmî dil olarak, devlet işlerinde de kullanıldığını biliyoruz. Tiyenşan şarkındaki sâhalarda daha canlı bulunan eski uygur medenî an'anelerinin, buralarda islâm kültür an'aneleri yanında yaşamakta devam ettiği, islâm ilimlerinin, arap ve acem edebiyatlarının buralardaki müslüman merkezlerinde kuvvetli bir inkişaf gösterdiği mâlûmdur. Bilhassa Semerkand Karahanlıları sâhasında acem te'sirleri daha kuvvetli idi. Şark Karahanlıları, buddhist Kara-Hıtaylar tarafından, ortadan kaldırıldıktan ve Semerkand hakanları da aynı siyâsî nufuz altına düştükten sonra, uygur an'anelerinin belki bir az daha kuvvetlendiği tahmin olunabilir. XI. asırda *Kutadğu bilig*'i, XII. asırda *Hibat al-ḥakāyik*'ı vücuda getiren bu edebî dili, eski uygur dilinin, kuvvetli islâm medeniyeti te'siri altında, Karluk ve Yağma gibi, kabîle lehcelerinin te'siri de karışmak suretiyle, meydana gelmiş yeni bir tekâmül safhası gibi telâkki edebiliriz (tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, 1928, s. 9).

XII. asırda türk dili ve edebiyatı. Moğul istilâsının, kültür tarihi ve etnoloji bakımlarından, sebep olduğu değişiklikler ve bunun hakaniye lehcesinin ve edebiyatının tekâmülü üzerinde yaptığı te'sirler hakkında sarih ve kat'î bir şey söylemek, şimdilik epeyce müşkildir. Fakat bundan evvel, yalnız bu meselelerin aydınlatılması için değil, türk kültürü ve edebiyat tarihine âit daha bir takım esasî problemleri anlayabilmek için de birinci derecede ehemmiyetli bir mevzû üzerinde bir az durmak mecburiyetindeyiz: Efganistan ve Horasan sâhaları ile Ḫvārizm'de, yâni Gazneliler, Gorlular, Selçuklular ve Ḫvārizmşâhların hâkim oldukları memleketlerde, türk dil ve edebiyatının XII. asırdaki vaziyeti meselesi. Daha XI. asır başlarında Gazneliler sarayı şâirlerinden Minūçihrî'nin türk ve oğuz şiirlerinin mevcudiyetinden bahsetmesi (Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 26—32), Selçuklular devri şâirlerinde farsça-türkçe mülemmâlara tesâdüf edilmesi (*ayn. esr.*, s. 120), XII. asır sonlarında Gorlular sarayında yaşayan Faḫr al-Dīn Mubārakşāh'ın hakaniye türkçesi ile yazılmış şiirlerden bahsederek, hattâ bir de örnek vermesi (*ayn. esr.*, s. 120) göz önüne alınırsa, klâsik türk şiirinin XII. asırda Ceyhun'un yalnız şarkındaki değil, garbındaki türk muhitlerinde de yaşadığı kolaylıkla kabûl edilebilir. XII. asırda Seyhun kıyılarında ve Ḫvārizm şimâlindeki bozkırlarda Kanklı-Kıpçakların kesîf surette yerleştiklerini, daha XI. asırdan beri etrafında türk kabîleleri yaşayan Ḫvārizm sâhasında, bilhassa Ḫvārizmşâhların son zamanında, bu kıpçakların büyük bir askerî ve siyâsî nufuz kazandıklarını, Ahmed Yesevî ve muakkiplerinin, yalnız Seyhun kıyılarında ve şimâl bozkırlarında değil, Ḫvārizm'de, Horasan'ın Belh gibi büyük merkezlerinde, hattâ İdil Bulgarları arasında dinî-sûfiyâne mâhiyette ve türk halk şiiri an'anelerine uygun şekiller altında, kuvvetli bir propaganda edebiyatı yarattıklarını unutmamalıyız. Kanklı-Kıpçak kabîlelerinin XII. asır boyunca devam eden islâmlaşma hareketlerinde yesevîliğin büyük rolü olduğu muhakkaktır. Yine bu asırda, Mâverâünnehr'de ve bilhassa Ḫvārizm'e komşu sâhalarda oğuz-türkmen boyları da yaşıyorlardı. Hayatının son yıllarında Sultan Sancar'a karşı müthiş bir isyan hareketi çıkaran Horasan oğuz kabîleleri, onun ölümünden sonra, yalnız Horasan'ı değil, Efganistan ve İran'ın bâzı sâhalarını da ellerine geçirmişlerdi. Bu sırada bâzı oğuz beyleri, Horasan'ın bâzı medenî merkezlerine yerleşerek, bir takım küçük beylikler kurmağa bile muvaffak oldular. Sonradan Ḫvārizmşâhlar imparatorluğunun hâkimiyetini tanıyan bu oğuz reislerinin saraylarında, XII. asırda, oğuz lehcesi ile, klâsik bir edebiyatın inkişafa başladığı, hattâ moğul istilâsından sonra bile, XIII. asırda Horasan'da oğuzca şiirler yazan klâsik şâirlerin mevcûdiyeti, bugün artık iyiden iyiye anlaşılmıştır (Fuad Köprülü, *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşe'i meseleleri*, *Belleten*, sayı 28, 1943, s. 280). Hakaniye lehcesi edebî mahsûlleri ile acem edebiyatının bu hususta örnek olduğu şüphesizdir.

Mamafih bu asrın son yarısında orta Asya türk edebiyatının en parlak merkezi olarak, Ḫvārizm'i kabûl etmek icap eder. XI. ve bilhassa XII. asırlarda kısmen türkmenler, fakat daha ziyâde muhtelif Kanklı-Kıpçak unsurları tarafından türkleştirilmiş olan Ḫvārizm sâhasında, Ḫvārizmşâhlar imparatorluğunun başındaki münevver hükümdarların yüksek himâyeleri altında, yalnız islâm ilimlerinin ve acem edebiyatının değil, türk dil ve edebiyatının da yeni bir inkişaf gösterdiğini tahmin etmek hiç de yanlış olmaz. Çok defa nufuzlu Kıpçak reislerinin kızları ile evlenen Ḫvārizmşâhların eski türkçe isim ve unvanlara kıymet vermeleri, son hükümdar Calāl al-Dīn namına meşhûr edebiyatçı Muḥammed b. Ḳays'in bir kanglı lügati yazması (Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 155—161), bu hususta kuvvetli birer delildir. Her hâlde hakaniye türkçesinin XII. asırda garbî Türkistan, Horasan ve Ḫvārizm'de ve oğuz ve bilhassa Kıpçak dil unsurları ile karışmış olduğu muhakkaktır. Selçuklular ve Ḫvārizmşâhlar za-

manındaki bu tekâmülün te'siri, XIII. asırda açıkça görünmektedir. XII. asırda Horasan ve Mâverâünnehr'de ve bilhassa bu asrın son yarısında Ḫvârizm'de yazıldığı muhakkak olan eserlerin, önce Sancar'a isyan eden oğuz kabîlelerinin Horasan merkezlerinde yaptıkları tahribat yüzünden ve sonra da moğul istilâsının kan ve âteş kasırgasından, mahvolup gittikleri emniyetle söylenebilir.

Moğul istilâsının te'sirleri. Çagatay edebî lehcesinin esasını teşkil eden hakaniye türkçesinin XII. asırdaki vaziyetini ve Ḫvârizm'in bu hususiaki büyük rolünü tebârüz ettirdikten sonra, moğul istilâsının bu tekâmül üzerindeki te'sirlerini araştırabiliriz. Orta Asya türk kültürünün Mâverâünnehr, Horasan ve Ḫvârizm'deki büyük merkezlerini ilk hamlede birer harâbeye çeviren moğul istilâsının, ilk mücâdele devrinde, islâm medeniyetinin bütün unsurları gibi, müslüman türk edebiyatının inkişafına da ağır bir darbe vurduğu muhakkaktır. Lâkin bu ilk âteş ve kan kasırgası geçerek, istilâya uğrayan yerlerde nizam ve idâre tekrar kurulduktan sonra, islâm medeniyetinin temsilci te'siri altında, sayıca esâsen az olan hâkim moğul-türk unsurlarının yavaş-yavaş islâmlaştığını, moğulların türkleştiğini, eski medenî merkezlerden bâzılarının yeniden kalkınıp, parlak bir inkişaf gösterdiklerini görüyoruz. Meselâ Ḫvârizm, şarkî Avrupa ile garbî Asya ve uzak şark arasındaki kervan yolları üzerinde başlıca bir merkez olduğu için, eski Ürgenç harâbeleri yanında kurulan yeni Ürgenç şehri, bir asır içinde tekrar bir medenî ve iktisâdî merkez hâlini alıyor; medenî ve iktisâdî bakımlardan, Ḫvârizm'e bağlı olan aşağı Seyhun şehirleri de eski ehemmiyetlerini muhafaza ediyorlar ve daha XIII. asrın son yarısında buralarda fikir ve san'at hareketleri tekrar göze çarpıyor.

Bununla beraber muhtelif moğul devletlerinde islâmlaşma hâdisesinin az-çok buhranlara, dâhilî çarpışmalara, bâzan oldukça kanlı mücâdelelere sebep olduğu görülmektedir. Bilhassa büyük hakanın âile üzerindeki nufuzu sarsılarak, moğul prensleri arasında rekabetler ve mücâdeleler başladıktan ve büyük Cengiz imparatorluğu daha küçük ve birbirine rakip devletlere ayrıldıktan sonra, yerli unsurların git-gide daha mühim bir mevki kazandıkları göze çarpıyor ki, bu vaziyet islâm dininin ve kültürünün başka din ve kültürlere karşı tam bir zafer ile neticelenmesini mûcip olmuş ve bunun neticesi olarak da, türk edebiyatı, ideoloji bakımından, XII. asırdaki tekâmül yolunu, kısa bir fasıladan sonra, tekrar tâkibe başlamıştır.

XIV. asır başlarında moğul prenslerinin hâkimiyeti altında bulunan islâm dünyasındaki başlıca kültür dillerinin vaziyetini gözden geçirince, arapçanın zararına olarak, farsçanın ve farsçanın zararına olarak da, türkçenin nufuz kazandığını görüyoruz. Yalnız edebî dil olarak değil, konuşma dili olarak da türkçenin coğrafî sâhası genişlemiş, askerî moğul aristokrasisi, hükümdar âileleri başta olarak, türkçe konuşmağa başlamıştı. Lâkin moğul istilâsının, dil bakımından, en mühim neticesi, sebep olduğu yeni göçler ve karışmalar yüzünden, yakın şarkın XII. asır etnik manzarasında bir takım değişikliklere sebep olmasıdır: Moğulistan'da ve Kara-Hıtaylara tâbi ülkelerden bir takım yeni türk unsurlarının garba, islâm memleketlerine gelmesi, Mâverâünnehr, Horasan ve Ḫvârizm'deki bir takım oğuz ve kıpçak kabîlelerinin kısmen garba, kısmen cenûba ve kısmen de şimâl-i garbîye doğru çekilmeleri, Anadolu, Azerbaycan ve Arran sâhalarında türk kesâfetinin artması, İran, Efganistan ve Anadolu'ya gelen bâzı zayıf moğul unsurlarının türkleşmesi gibi. İlk istilânın sebep olduğu oldukça büyük zayiata rağmen, göçebe türk unsurlarının zayıflamadığı ve yeni gelen türk zümreleri ile moğulların türkleşmesi sâyesinde, bilâkis kuvvetlendiği söylenebilir. Buna mukâbil şehirlerdeki türk ve fars unsurlarının büyük zayiata uğradıkları muhakkaktır. Bu etnik değişmelerin, dil bakımından, neticeleri, farsçaya olduğu gibi, türkçeye de bir takım moğul unsurlarının girmesi, muhtelif lehceler arasında karşılıklı mübâdelelere meydan vermesi, eski uygur edebî unsurlarının tekrar canlanması ve nihâyet, bütün bunlardan daha mühim olarak, âzerî edebiyat lehcesinin teşekkülü ve XII. asır hakaniye türkçesinin XV. asır klâsik çagatay casına doğru ilk adımlarını atmağa başlamasıdır.

Moğul idâresinin, daha ilk devirlerden başlayarak, buddhist uygur bahşılarını [b. bk. ve türkistanlı müslüman türkleri devlet işlerinde, kâtip sıfatı ile, kullanmaları, uygur alfabesinin moğulca ve türkçe resmî yazılarda kullanılması, moğul divanında imparatorluk içinde yaşayan bütün dillerin ve bilhassa türkçenin resmî dil — hattâ, Pelliot'nun fikrine göre, imparatorluğun muhtelif unsurları arasında başlıca resmî dil — olarak kabûl edilmesi, XII. asır orta Asya edebî dilinin ve uygur alfabesinin garbî İran ve Irak sâhalarına kadar yayılmasını mûcip oldu ki, bu te'sir yalnız XIV. asır ile XV. asırda Timurlular zamanında (Çagatay devletleri) değil, Kara-Koyunlular, Ak-Koyunlular ve Safevîler gibi, türkmen sülâlelerinin divan vesikalarında, bilhassa hükümdar yarlıklarında bile kendini göstermiştir. XV. asırda osmanlı divanında uygur alfabesini bilen kâtiplere te-

sâdûf edilmesi [bk. OSMANLI EDEBİYATI], Fâtih Mehmed 'in Uzun Hasan 'a galebesini şark memleketlerine bildirmek için yolladığı fetihnâmede çagatay dilini ve uygur yazısını kullanması da, bu te'sirin devamına bir delildir (Reşid Rahmeti Arat, *Fâtih Sultan Mehmed 'in yarlığı*, *TM*, 1938; frns. tre., *Un yarlıg de Mehmed II., le Conquerant*, *Annali*, *N. S.*, Roma, 1940, s. 25—68).

İlk inkişaf merkezleri. Şimdi bütün bu umûmî mülâhazaları göz önünde tutarak, orta Asya edebî türk dilinin XIII.—XIV. asırlar esnasında nerede ve ne zaman ilk inkişafını gösterdiğini tesbite çalışalım. Yukarıda söylediğimiz gibi, önce Barthold ve sonra Samoyloviç çagatay edebiyatını Karahanlılar devri edebiyatına bağlamak isteyen ve bunu „şarktan garba doğru bir te'sir" şeklinde izah eden Radloff 'un nazariyesini tenkit ederek, bu edebî inkişafın ilk önce bir buçuk asır aynı siyâsî hâkimiyet altında yaşayan Ḫvârizm, aşağı Seyhun ve Altın-Ordu merkezlerinde vücuda geldiğini ve çagatay devleti memleketlerine sonradan intikal ettiğini iddia ederek, bu devre oğuz-kıpçak adını vermişlerdi. Onları bu iddiaya sevk eden sebepler şunlardı: Seyhun 'un aşağı mecrâsında Barçkend şehrinde yaşayan şeyh Ḥüsâm al-Dîn Ḥâmid 'in türkçe şiirleri v. b. türkçe eserleri olduğu hakkında, 672 'de onunla görüşmüş olan, *Mulḥaḳāt al-ṣurāḥ* müellifinin ifâdesi, 1341 'de Altın-Ordu 'da, Ḳuṭb adlı bir şâir tarafından, türkçe *Ḫusrav ve Şirîn* mesnevîsinin yazılmış olması, 754 (1353) 'de Ḫvârizmî mahlâslı bir şâirin yine Altın-Ordu 'da yazdığı *Maḥabbatnāma* adlı türkçe bir mesnevînin mevcut bulunması. Bu eserler üzerinde dil bakımından bâzı tetkiklerde bulunan ve bunlar ile XII.—XV. asır orta Asya eserleri arasında mukayeseler yapan Samoyloviç, *Ḫusrav ve Şirîn* 'de eski hakaniye lehcesi unsurlarının *Maḥabbatnāma* 'dekinden daha fazla olduğunu iddia etmiş; XIII. asır başlarında (630) 'Alî adlı biri tarafından yazılmış *Yūsuf ve Zulayḫa* manzûmesi ile Rabġüzî 'nin XIV. asır başlarına âit, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* 'sının lehce bakımından Ḳutb 'ün ve Ḫvârizmî 'nin eserleri ile münâsebetlerini göstermeğe çalışmıştı. Bu eserin oğuz-kıpçak unsurları ile karışık olmaları ve umûmiyetle Ḫvârizm ve Altın-Ordu 'da yazılmış bulunmaları, onları bu iddiada haklı gibi gösteriyordu.

Türkistan ve İran 'da türkçe. XIII.—XIV. asırlarda Mâverâünnehr ve İran 'da orta Asya edebî türk dili ile eserler yazıldığı ve bu edebî inkişâfın bilhassa XIV. asırda büyük bir inkişaf kazandığı kakkında elimizde tarihî deliller bulunmasa idi, Barthold-Samoyloviç nazariyesi belki bir dereceye kadar müdafaa edilebilirdi. Biz Altın-Ordu ve Ḫvârizm 'deki edebî faâliyetin, onların zannettiklerinden daha geniş olduğunu, bu âlimlere mechûl kalmış bir takım eserleri ortaya koymak suretiyle, izah etmiştik. Fakat buna rağmen, moğul devrindeki ilk edebî inkişafın Ḫvârizm ve Altın-Ordu 'da meydana geldiği iddiası aslâ kabûl edilemez. Türk kültür ve edebiyat tarihinin umûmî gidişi ve bunu tâyin eden tarihî şartlar göz önüne alınmadan, nasılsa ele geçen bir iki eserden, böyle geniş neticeler çıkarmak çok yanlış bir yoldur; çünkü yarın meydana çıkacak her hangi yeni bir eser böyle bir faraziyeyi kökünden yıkabilir. Hâlbuki Barthold-Samoyloviç faraziyesinin yanlışlığını gösteren tarihî deliller, daha 1928 'de, *Türk edebiyatı tarihi* 'mizde ortaya konulmuştu. Şimdi bâzı yeni deliller daha ilâve ederek, bu meseleyi kısaca hulûsa edeceğiz. Elimizdeki tarihî kayıt'lardan, İlhanlılar devrinde İran 'ın garp sâhalarında bile, orta Asya edebî lehcesi ile bir takım eserler yazıldığını öğreniyoruz. Vassâf tarihinde ve Raşîd al-Dîn 'in bâzı eserlerinde tesâdüf ettiğimiz şiir parçaları bunu gösterdiği gibi, XIII. asır ricâlinden kazvinli İftiḫâr al-Dîn Muḥammed 'in *Sindbādnāma* tercümesinin (Ḥamd Allāh Mustavfî, *Tārîḫ-i guzîda*, I, *GMS*, XIV, s. 844) de orta Asya edebî dili ile yapıldığı muhakkaktır. XIV. asrın ilk yarısında Fars 'ta hüküm süren İncü hânedanının son hükümdarı Emîr şeyh Abū İsḥāḳ 'ın baş kumandanı Emîr Aydemir namına yazılmış bir mecmuada, *Hibat al-ḥaḳāyiḳ* 'tan bâzı parçalar ile bir takım türkçe şiirlere tesâdüf edilmesi, bu devirde türk emîrlerinin himâyesi altında İran 'de türk edebiyatının inkişaf ettiğini ve hakaniye lehcesi eserlerinin dahi hâlâ lezzetle okunduğunu açıkça göstermektedir (Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 74—83). İleride yapılacak araştırmalar sâyesinde bu husûsta daha bir takım yeni bilgiler elde edileceği kuvvetle ümit edilebilir. Biz Çagatay imparatorluğu memleketlerine dâhil eski türk kültür merkezlerinde de eski edebî faâliyetin devam ettiği veya, her hangi bir fasıladan sonra, tekrar başladığı kanaatindeyiz; Kâşgar, Balasagun, Hoten, Almalıg, Taşkent, Hocend ve Semerkand gibi merkezlerde ilmî ve edebî faâliyetin devam ettiğini, XIV. asırda Çagatay sülâlesine mensup Kâbil Şāh 'ın şâirlikle şöhret kazandığını bildiğimiz gibi, İbn Baṭūṭa gibi seyyahların ifâdeleri ve numismatik yadigârları sâyesinde, bu asırda müslüman Çagatay hanlarının artık türkçe konuştukları, divanlarında uygur alfabesi bilen bahşılar bulundurdukları, edebî orta Asya dilini, resmî dil ola-

rak, kullandıkları da mechûl değildir. Buhara gibi, fars unsurunun çokluk bulunduğu bir şehirde bile, meşhûr şeyh Sayf al-Dīn Bāḫarzī [bk.] 'ye mensup tekkede, türkçe ile beraber, türkçe şiirler (ilâhîler) terennüm edildiği hakkında, İbn Baṭūṭa'nın kaydı çok mânalıdır. Hulâsa gerek İlhanlılar, gerek Çagataylar sâbalarında, orta Asya edebî türkçesi ile eserler yazıldığı, kat'î olarak, söylenebilir. Barthold ve Samoyloviç bu zikrettiğimiz delillerden habersiz kalmasa idiler, tarihî vak'alara o kadar zıt bir faraziye ileri süremezlerdi.

Timur devrinde edebî inkişaf. Bu faraziye aleyhinde ileri sürdüğümüz bütün bu delillere ilâve olarak, orta Asya edebî dilinin Timur devrinde gösterdiği büyük inkişafı hatırlatmak isteriz. Çagatay edebiyatının XV. asırda Timur çocuklarının saraylarında gösterdiği büyük faâliyet, doğrudan-doğruya Timur devrindeki bu inkişafın bir devamından başka bir şey olmadığı için, bu çok ehemmiyetli devre (XIV. asrın ikinci yarısı) üzerinde durmak mecbûriyetindeyiz. Çagatay hanlarının medenî an'anelerini devam ettirdiği muhakkak olan Timur devrinde, resmî dil ve edebî dil olarak, orta Asya edebî türkçesinin kullanıldığı, uygur alfabesi ile yazan bahşıların divan hizmetinde kullanıldığı ve yarlıklar gibi, ehemmiyetli resmî vesikaların bunlar tarafından yazıldığı mâlûmdur. Geniş tarihî bilgisi ile İbn Ḫaldūn'u hayrete düşüren Timur, eski çin an'anesine riâyet ile, kendi devirlerine âit vak'aları resmî vekayinâmecilere zapt ettiren moğul prensleri gibi, zamanına âit muntazam kronikler tanzim ettiriyordu. Bunlar, bahşılar tarafından, uygur alfabesi ile ve orta Asya edebî türkçesi ile yazılıyordu. Hem manzûm hem mensûr ayrı nushaları bulunan, hattâ iranlı müellifler tarafından farsçaya da tercüme edilen bu eserlerden hiç biri bugün meydanda yoktur. Yalnız Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafar-nāma*'sını yazmak için, bunlardan ve o devirde yazılmış farsça ve türkçe sâir bir takım manzûm, mensûr eserlerden istifâde ettiğini söylemekte ve türkçe resmî vekayinâmenin manzûm olduğuna işâret ederek, Timur çocukları devrinde de divan hizmetinde bulunan bu bahşılar hakkında, *turkīdān*, yâni türkçe bilen, sıfatını kullanmaktadır (*Ẓafar-nāma*, Kalküte, I, 23 v.dd.; bu fena ve tenkitsiz tabıda bu sıfat yoktur; fakat bk. Ayasofya kütüp., nr. 3026). XVI. asırda yazmış olduğu *Zubdat al-āṡār* adlı tarihinin kaynakları arasında böyle bir eserden de istifâde etmiş olan 'Abd Allāh b. Muḥammed b. 'Alī, bunun *Tārīḫ-i ḫānī* adını taşıdığını ve „uygur bahşıları tarafından, uygur yazısı ve telâffuzu" ile yazıldığını söyler (Barthold, *ZWO*, XV, 188). Timurlulara âit olup, ilim âleminde *İskender anonimi* diye anılan kronik müellifinin de istifâde etmiş olduğu bu *Tārīḫ-i ḫānī*'nin yukarıda zikrettiğimiz diğer türkçe vekayinâmeler gibi, XIV. asır orta Asya edebî türkçesi ile yazıldığı muhakkaktır. *Zubdat al-āṡār* müellifinin bunu uygurca sayması, uygur alfabesi ile ve XIV. asır lehçesi ile yazıldığı içindir. Bu devir âlimlerinden Ṣafī al-Dīn Ḫuttalānī'nin yazmış olduğu türkçe bir Timur tarihinin (*Ḥabīb al-siyar*, III, 91) de aynı lehçe ile yazıldığı muhakkak ise de, bu da şimdiye kadar ele geçmemiştir. Timur'un türkçe resmî vekayinâmesini manzûm olarak yazdırmasında, eski İran şehnâmeciliğinin te'sirini görmek tabiî ise de, bunda türk-moğul göçebelerinin destan edebiyatı an'anelerinin de te'siri ihtimâli uzak değildir. Timur devri divan kalemi hakkındaki bu mâlûmat, bu hükümdarın Toktamış'a karşı sefere çıktığı sırada diktirmiş olup, şu son yıllarda Karasakpay (Kazakistan)'da bulunan 1391 tarihli bir kitâbe ile de te'yit etmiştir (Ermitaj müzesi şark şûbesi çalışmaları, II, Leningrad, 1940, s. 185—187). Uygur alfabesi ile yazıldıkları için, XIX. asırda müsteşriklerin dikkatini çekip, neşredilen ve haklarında oldukça neşriyat yapılan *Baḫtiyār-nāma* [b. bk.], *Mi'rac-nāma* ve *Taẕkirat al-avliyā'* adlı farsça eserden ilk ikisinin, eldeki yazmalar XV. asrın ilk yarısında yazılmış olmakla beraber, Timur devrine âit olmaları imkânı yok değildir. *Taẕkirat al-avliyā'*'ya gelince, bunun son zamanlarda elimize geçen arap harfleri ile yazılı bir nushasına göre, XV. asrın ilk yarısına âit olduğu meydana çıkmıştır. Ancak, dil bakımından, bunlar ile Timur devrinde yazılmış türkçe eserler arasında büyük bir fark olamayacağı emniyetle söylenebilir.

Timur devrine mensup türk muharrir ve şâirleri arasında, o devrin iki büyük devlet adamını da unutmamak lâzımdır: Amīr Sayf al-Dīn Barlas ve Arslan Ḫᵛāca Tarhan. *Taẕkirat al-şu'arā'* müellifi Devletşah, Timur'un büyük emîrlerinden Hacı Sayf al-Dīn'in, Seyfî mahlâsı ile, farsça ve türkçe güzel şiirler yazdığını kaydeder (nşr. Browne, s. 108). Timurlular devri kaynaklarında adına sık-sık tesâdüf edilen ve Şahruh zamanında ölen bu şâirin, yalnız, edip Ahmed'in *Hibat al-ḥaḳāyiḳ*'ı sonunda türkçe manzûm bir takrizi elimizde bulunuyor. Arslan Hoca Tarhan'a gelince, Timur ve çocukları zamanında devletin büyük ve nüfuzlu adamlarından olan ve Tarhan kabîlesine mensup olup, 830'da henüz hayatta bulunan bu emîrin siyâsî ve askerî hizmetleri arasında tarihî kaynaklarda epeyce tafsilât varsa da, şiir

ve san'at ile sıkı alâkası, meşhûr çagatay şâiri Sakkākī 'nin ona takdim ettiği muhtelif kasîdelerden anlaşılıyor (Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 98, 102). Onun ilim ve san'at adamlarını himâye ettiği ve türkçe eserler yazılması için, teşviklerde bulunduğu, 816 'da ona ithaf edilen bir *Şāṭibî* tercümesinden de istidlâl edilebilir (Lâleli kütüp., mecmua, nr. 3681, var. 74 — 103). Elimizde yalnız *Hibat al-ḥaḳāyiḳ* 'a yazdığı manzûm bir takrizi bulunan bu zatın da, Amîr Sayf al-Dîn gibi, türkçe başka şiirler de yazmış olduğu muhakkaktır. Bu takrizlerden anlaşılacağı gibi, türk edebiyatının eski mahsûllerine karşı da büyük bir alâka gösteren bu gibi nufuzlu devlet adamlarının ve hânedana mensûp prenslerin himâye ve teşvikleri ile, daha Timur zamanında, Mâverâünnehr ve Horasan 'da daha bir takım türk şâirlerinin yetiştiği, arapça ve farsçadan bir takım eserlerin türkçeye çevrildiği ve tarihî eserler yazıldığı bugün, kat'î olarak, söylenebilir.

Eserleri ya kaybolmuş yahut henüz aranıp, meydana çıkarılamamış olan bu gibi şâirler arasında, şimdilik *Laṭāfatnāma* adlı mesnevîsi elde bulunan Ḫocandi 'yi hâtırlatmakla iktifa edeceğiz. Tarhan kabîlesine mensup Emîr-zâde Maḥmûd Tarhan adlı büyük bir emîre takdim edilmiş olan bu güzel manzûme, fars ve türk edebiyatının bu cins mahsûlleri gibi, münâcât, na'at, sebeb-i nazm-ı kitap ve şâirin hâmisi Maḥmûd Tarhan 'ın medhi kısımlarından sonra, 10 nâmeyi ihtivâ etmektedir. *Mafā'īlun mafā'īlun fa'ūlun* vezni ile yazılan bu kıymetli manzûmenin sâhibi, eserini şâir Ḫvārizmī 'nin *Maḥabbatnāma* 'sine bir cevap olarak yazdığını söylemekte ve eğer bu manzûmeyi görse idi, Ḫvārizmī 'nin de kendini takdir edeceğini iftiharla anlatmaktadır (Ch. Rieu, *Catal. of the turk. Mss. in the British Museum*, s. 287 v.d.). Vezin, şekil, tertip ve mevzû bakımlarından, *Maḥabbatnāma* 'ye âdetâ bir nazîre sayılabilecek olan bu mesnevînin, XIV. asır sonlarında yahut XV. asır başlarında yazıldığını tahmin pek yanlış olmaz. Müellifin, „cihanın fahrı, zamanın şehinşahı" gibi, parlak unvanlar ile tavsif ederek, şiir ve edebiyattan anladığını ve şâirler hâmisi olduğunu tebârüz ettirdiği Maḥmûd Tarhan 'ın, tıpkı Arslan Hoca gibi, büyük Tarhan emîrlerinden olduğu anlaşılıyor. Nazım tekniğine tamamiyle vâkıf ve kudretli bir san'atkâr olan Ḫocandi 'nin, yalnız acem edebiyatını değil, kendisinden evvelki türk şâirlerinin eserlerini de pek iyi bildiği görülmektedir. Bunun XIII. asırda, büyük hanlar namına Türkistan 'ı idâre eden Maḥmûd Yalvac ve oğlu Mas'ūd 'un oturdukları ve müslüman-türk kültürü için mühim bir merkez olarak, inkişaf ettirdikleri Hocend şehrine mensûp olması da, yukarıdaki mutalâalarımızı kuvvetlendirecek mâhiyettedir. Timur devri âlimleri arasında, Ḫvārizmli 'Abd al-Cabbār b. 'Abd Allāh isimli bir fakîhin mûtezile fikirlerine taraftar bir âlim olup, arap, acem ve türk dillerini fasâhatle kullandığı, Ahmed b. Şams al-A'imma al-Sarāyī (*al-Żū' al-lāmi'*, II, 253) adlı bir vâizin da, 3 dildeki fasâhatinden dolayı, *malik al-kalām* diye şöhret kazandığı hakkında biyografik kaynaklarda mevcut bir takım kayıtlar, Timur devrinde türkçenin Mâverâünnehr, Ḫvārizm ve Horasan sâhalarında, kültür dili olarak, kazandığı ehemmiyeti belirtmektedir. Mamafih Timur ve çocukları zamanında, Çagataylar ve bilhassa İlhanlılar devrinden beri mütemâdî kuvvetlenip gelen bir cereyanın, yâni farsçanın, kazandığı ehemmiyetin de eksilmediği muhakkaktır. XIII. asrın sonlarında türk ve moğul cinsinden İlhanlı emîrlerinin farsçayı çok az bildiklerini Vaṣṣāf 'taki mühim bir kayıt bize anlatıyor. Lâkin Timur maiyetindeki bir takım emîrlerin ve şehzâdelerin, fars kültürüne lâyıkı ile hâkim ve sâhip olup, farsça şiirler yazdıklarını, şehzâde Mirânşāh 'ın İbn al-Aṯīr tarihini farsçaya tercüme ettirdiğini ve daha bu gibi bir çok mânalı hâdiseleri göz önüne alırsak, farsçanın Timurlular devrindeki ehemmiyetini lâyıkı ile anlayabiliriz. Türk diline ve edebiyatına verilen kıymet ve ehemmiyetle muvâzî giden bu tekâmül, çagataycanın arap ve acem unsurları ile, git-gide daha fazla karışmasına, fakat aynı zamanda acem örneklerine her gün daha fazla bir muvaffakiyetle yaklaşan ve erişen klâsik bir çagatay edebiyatının kuvvetle inkişafına sebep olmuştur. İşte bütün bu izahat, orta Asya edebî türk dilinin, XIII. ve bilhassa XIV. asırda, Barthold ve Samoyloviç 'in yanlış iddiaları gibi, yalnız Ḫvārizm 'de Altın-Ordu 'da değil, hattâ oralardakinden daha evvel İlhanlılar ve Çagataylılar memleketlerindeki kültür merkezlerinde mühim bir inkişaf gösterdiğini isbata kâfidir.

Altın-Ordu'da edebî inkişaf. Bir taraftan bu tarihî hakikati tesbit etmekle beraber, Ḫvārizm ve Altın-Ordu sâhalarını bilhassa XIV. asırda bu ilk çagatay devri edebî inkişafında çok mühim birer ocak vazifesi gördüğünü de tebârüz ettirmek lâzımdır. 150 yıl kadar Altın-Ordu 'ya tâbi olan Ḫvārizm 'in, büyük kervan yolları üzerinde bulunmak sebebiyle, iktisadî ve medenî bakımlardan, oldukça çabuk kalkınması, sonra gerek burasının ve gerek Altın-Ordu 'nun, Moğul imparatorluğunun sâir memleketlerine nisbetle, devamlı bir barış hayatı içinde inkişafları, bir çok âlimleri ve san'atkârları buralara çekmekte idi. Altın-

Ordu 'da islâm dininin ve kültürünün sür'atle hâkim olması, o asırda islâm kültürünün parlak bir sâhası olan Mısır-Suriye memlûk imparatorluğu memleketleri ile siyâsî münasebetlerin samimîliği, yesevîye tarikatine mensup olup, Ahmed Yesevî [b. bk.]'nin ve yasevîliğin yalnız tasavvufî değil, edebî an'anelerini de devam ettiren Ḫvârizmli türk dervişlerinin (Zengî Ata ve Seyid Ata) buradaki islâmlaşma hareketinde büyük rol oynamaları (*Şacarat al-atrāk*, Altın-Ordu metinleri, II, Moskova, 1941, s. 266) ve ayrıca eski Bulgar devri müslüman-türk kültürünün te'sirleri de bu edebî inkişafta ehemmiyetli birer âmil olmuştur. Ḫvârizmî mahlâslı bir türk şâirinin *Maḥabbatnāma* adlı mesnevîsini Altın-Ordu 'da yazmış olduğu, British Museum türkçe yazmalar katoloğunun neşrinden beri, ilim âlemince mâlûm olmakla beraber, Altın-Ordu sâhasının edebî bir faâliyet merkezi olduğu kimsenin hâtırından bile geçmiyordu. Müsteşrikler ve tarihçiler, Altın-Ordu 'yu, her türlü medenî tekâmüllere yabancı kalmış barbar bir memleket telâkki etmek hususunda birleşiyorlardı ve bu hususta en ileri giden de fransız müsteşriki E. Blochet olmuştu. Barthold, önce 1914 'te yaptığı bir tebliğde bu nushadan, 1924 'te yaptığı diğer bir tebliğde ise, uygur alfabesi ile yazılmış ikinci bir nushadan bahsederken, bunun o sâhada yazılmış belki biricik eser olduğunu söylemiş, yalnız bu eserin adına ithaf edilmiş olduğu Muhammed Hoca Bey 'in şahsiyeti hakkında Rieu tarafından ileri sürülen mutalâanın doğru olamayacağını iddia etmekle beraber, hüviyetini tâyine muvaffak olamamıştı.

1917 'de çıkan bir makalemde (*Yeni mecmua*, sayı 57), Barthold 'un makalesinden tamamiyle habersiz olarak, Rieu 'nün Muhammed Hoca Bey 'in hakkında mutalâasını tenkit etmiş ve bu zatın Berdi Bey Han (758—762) 'ın saltanatı zamanında Moskova 'ya kaçan Han-zâde Muhammed Hoca Bey olacağını söylemiştim. İlk çagatay devri edebî faâliyetleri arasında, Altın-Ordu 'da orta Asya edebî dili ile yazılmış klâsik acem modellerine uygun bir edebiyatın inkişaf ettiği, ilk defa 1919 'da *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* 'da ileri sürüldü (s. 196—198). 754 (1353) 'te yazılan *Maḥabbatnāma* ile Hüsam Kâtib 'in 770 'te yazmış olduğu *Cümcüme Sultan hikâyesi* 'ne ve daha başka bir takım tarihî delillere dayanarak, moğul istilâsı neticelerinden olmak üzere, Altın-Ordu hükümdarlarının sarayları etrafında acem örneklerine uygun ve yüksek sınıflara mahsus klâsik bir edebiyat inkişaf etmiş olduğunu ve bunun çagatayca, yâni orta Asya edebî dili, üzerine dayandığını iddia ettim. Bu mutalâa o zamanki umûmî kanaate tamamiyle zıt olmakla beraber, sonradan ele geçen yeni mâlzeme bu ilk tahmini tamamiyle te'yit etti ve 1928 'de çıkan *Türk edebiyatı tarihi* 'nde bu hususta etraflıca mâlûmat verdim. 1926 'da, eski fikrine tamamiyle zıt olarak, „XV. asır çagatay edebiyatının XIV. asırda Ḫvârizm ve Altın-Ordu edebiyatının te'siri altında inkişaf ettiğini" iddia eden Barthold 'un bu faraziyesi 1928 'de Samoyloviç tarafından yeni delillerle kuvvetlendirilmek istenildi ki, bunun yanlışlığını yukarıda bir çok delillerle gösterdik. Şimdi burada Altın-Ordu 'daki edebî inkişaf hakkında, *Türk edebiyatı tarihi* 'mizin neşrinden beri topladığımız yeni mâlûmatın da ilâvesi ile, vereceğimiz küçük hulâsada, Barthold — Samoyloviç faraziyesinin yanlışlığını gösteren yeni delillere de tesâdüf edilecektir.

XIV. asırda Altın-Ordu 'da yazılan ilk eser, bugünkü bilgilerimize göre, Ḳuṭub isimli bir şâirin 1341/1342 'de yazdığı *Husrev ve Şîrîn* mesnevîsidir ki, Paris Millî kütüphânesinde bulunmaktadır (bk. Blochet, I, 33, Kazan lehcesi ile yazıldığını söyler ve nushanın istinsah tarihi olarak, 685 yılını gösterir). Bundan evvel, Özbek Han (1312—1340) zamanında onun imamlığı hizmetinde bulunan Badr al-Dīn Ḳivāmī (veya Ḳavvāmī) 'ye âit olduğunu tahmin ettiğim türkçe-arapça mülemmâ bir rubâî elimizde bulunuyor ki, eğer bu tahmin doğru ise, Ḳuṭb 'un eseri birincilik şerefini kaybedecektir (Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 118). Ḳuṭb 'un bu manzûmesi, Altın-Ordu hükümdarı olup, şâirin ifâdesine göre, şiir ile de alâkası bulunan Tini Bey Han zamanında ve onun edebiyat meraklısı olan zevcesi namına yazılmıştır. Niẓāmī 'nin meşhûr mesnevîsi örnek tutularak yazılan bu eserde, şâir klâsik nazım kaidelerinden ayrılmamakla beraber, 4 halife hakkındaki medhiyeyi *Ḳutaḍğu bilig* vezni ile yazmıştır ki, acem ve türk mesnevîlerinde bunun başka bir misâline pek tesâdüf edilemez. Hikâyede umûmiyetle Niẓāmī 'nin metnini tâkiple beraber, bâzan onu kısaltan ve bâzan aynıyle tercüme eden Ḳuṭb 'un ara-sıra muhitinden de müteessir olduğu ve meselâ Husrev 'i âdetâ bir Altın-Ordu hanı gibi tasvir ettiği göze çarpıyor. Bu değerli san'atkârın „türlü-türlü zahmetlere katlanarak, uzak yerlerden geldiğini" söylemesinden ve dilinde edebî hakaniye lehcesi te'sirlerinin çokluğundan, Mâverâünnehr civarından geldiği anlaşılıyor.

İlk çagatay devrinin şüphesiz en kudretli ve en tanınmış şâiri olan Ḫvârizmî hakkındaki mâlûmatımızı, doğrudan-doğruya onun *Maḥabbatnāma* 'sinden alıyoruz. Gâlibâ hacc maksadı

ile Ḫvārizm 'den çıkarak, Muhammed Hoca Bey 'in yanına gelen ve onun arzusu üzerine, kışı orada geçirip, bu eseri yazan bu şâir, öyle anlaşılıyor ki, farsça ve türkçe şiirlerinin şöhreti yalnız Ḫvārizm 'de değil, Altın-Ordu 'da da yayılmış, yaşı her hâlde epey ilerlemiş bir adamdı. Mamafih bu manzûmedeki *ḳamuġın sır yaḳasıda bitidim* mısraı ile, eserini Seyhun kıyılarında yazdığını söylemesine bakılırsa, Muhammed Hoca Bey 'in o sırada Altın-Ordu hanları namına bu sâhayı idâre ettiği ve Sığınak 'ta oturduğu tahmin olunabilir ki, buna göre, bu eserin doğrudan-doğruya Ḫvārizm eserlerinden sayılması icap eder. Yukarıda adı geçen Ḫocandī 'nin bu eserden hürmetle bahsetmesi, aşağıda bahsedeceğimiz Sayf Sarāyī adlı şâirin onun türkçe bir gazelini mecmuasına alıp, ona nazîre söylemesi, *Maḥabbatnāma* 'nin bâzı parçalarına İstanbul 'da Millet kütüphânesindeki bir mecmuada rastlanması ve nihâyet Şahruh devrinin nufuzlu adamlarından, millî an'anelere, türk diline ve uygur harflerine bağlılığı ile tanınmış emîr Calāl al-Dīn Fīrūz Şāh namına 835 (1430) 'te, uygur harfleri ile, yazılmış bir mecmuada yine buna tesâdüf edilmesi (G. Chlauson, *A Hitherto Unknown Turkish Manuscript in Uighar characters*, *JRAS*, 1928, 99—130) ve nihâyet British Museum nushasının XVI. asra âit olması, şöhretinin genişliğini ve devamını anlatabilir. *Mafā'īlun mafā'īlun fa'ūlan* vezni ile yazılmış 11 nâmeden mürekkep olan bu mesnevîde, ara-sıra *ḳiṭ'a* ismi altında, gazellere tesâdüf olunduğu gibi, şâirin acem edebiyatı ile fazla meşgûl olmasından olacak, farsça bâzı parçalar da bulunuyor. Klâsik nazım tekniğini mükemmel bilen, güzel bir üslûba, zengin bir hayâle ve ince duygulara sâhip olan bu hakikî san'atkârın, şöhret derecesini anlatmak için, *Mīzān al-avzān* 'daki bir kaydı hatırlatalım. Nevâ'ī, türkler arasındaki nazım ve musiki şekillerinden bahsederken, *Maḥabbatnāma* adlı bir besteden bahsederek, bunun *mafā'īlun mafā'īlun fa'ūlun* veznindeki güfteler ile söylendiğini, lâkin o sıralarda artık terkedilmiş olduğunu kaydeder; bu izahat, bu bestenin Ḫvārizmī 'nin *Maḥabbatnāma* 'sine mahsus olduğunu açıkça anlatmaktadır (Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 237, 252). Nevâ'ī 'nin, türkçe yazan şâirler arasında, *Maḥākim al-nafā'is* 'te ve ne de sâir eserlerinde, Ḫvārizmī 'den hiç bahsetmemesi ve *Maḥabbatnāma* bestesi hakkında mâlûmat verirken bile, onun adını anmaması, bize, hususî bir maksatla yapılmış gibi görünmektedir. Yoksa şöhreti bu kadar devam etmiş bir türk şâirini Nevâ'ī 'nin bilmemesi, akla yakın bir ihtimâl sayılamaz.

Ḳuṭb 'un ve Ḫvārizmī 'nin eserleri, Altın-Ordu 'da yazılmış olmakla beraber, bunları doğrudan-doğruya o muhitin yetiştirdiği yerli mahsûller saymak doğru olamaz. Hâlbuki Hüsâm Kâtib 'in 770 (1368) 'te *Dâstân-ı Cümcüme Sultan* namı ile yazdığı 'İsā peygamber—Kesik-Baş hikâyesi, daha ziyâde, geniş halk kütlesine hitap eden yerli bir mahsûldür. İptidâ rus müsteşriki Salemann 'ın dikkatini çekerek, Farīd al-Dīn 'Aṭṭār 'a isnat edilen *Bī-sar-nāma* adlı farsça küçük mesnevîyi neşr ve tercüme eden Jukovskiy 'e haber verilen bu manzûm eserin mevcûdiyeti, onun makalesindeki bir kayda rağmen, kimsenin dikkatini çekmemişti. 995 'te Kırım 'da yapılmış osmanlıca mensûr bir tercümesi vasıtası ile mevcûdiyetini öğrendiğim bu eserden, iptidâ *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* 'da bahsettiğim gibi, Leningrad akademi kütüphânesindeki yazmalarını tetkikten sonra da, *Türk edebiyatı tarihi* 'nde bu hususta etraflıca mâlûmat vermiştim. Son yıllarda bâzı yazmaları daha bulunan (bk. Samoyloviç, *Cuci ulusu veya Altın-Ordu edebî dili*, *Türk dili bülteni*, İstanbul, 1935, s. 36) bu eser, vezin, şekil ve hikâyenin muhtevâsı bakımlarından, aralarında mevcut benzeyişlere bakılırsa, 'Aṭṭār 'ın eserinden tercüme edilmiş gibi görünüyor. Lâkin doğrudan-doğruya halka hitap eden ve san'at kaygısına tamamiyle yabancı kalan müellif, okuyup dinleyenlerin alâkasını arttırmak için, cennetler ve cehennemler hakkında uzun parçalar ilâve ederek, farsça hikâyedeki vahdeti bozmuştur. Eldeki nushalar çok bozuk olduğu için, dil ve edebî teknik bakımlarından, doğru bir fikir edinmek kabil olamıyor. Muhtelif basmaları da olan bu eserin, Altın-Ordu 'da dinî bir gâye ile yazılmış basit bir halk eseri olduğu ve Hüsâm Kâtib 'in aslâ bir san'atkâr sayılamayacağı muhakkaktır.

Altın-Ordu 'da, islâm kültürüne ve acem edebiyatına tamamiyle vâkıf yerli şâir ve müelliflerin yetişmesi, öyle görünüyor ki, XIV. asrın ikinci yarısında ve başlıca Saray şehri ile Kırım 'da olmuştur. Siyâsî ve ticârî bakımlardan olduğu gibi, kültür bakımından da inkişaf eden bu merkezlerde, hükümdarların, prenslerin, emîrlerin ve zengin müslüman tâcirlerinin himâyeleri altında, başka medenî türk sâhalarından gelenlerin dışında, yerli âlimler ve san'atkârlar da yetişmeğe başlamıştı. Bunlardan bâzılarının başka türk memleketlerine ve bilhassa Mısır-Suriye memlûk imparatorluğu merkezlerine gidip, yerleşenler de oluyordu. İşte 793 (1391) 'te Mısır emîrlerinden biri namına Sa'dī 'nin *Gulistān* 'ını türkçeye çeviren Sayf Sarāyī 'nin bu eserini muhtevî olup, Leyden kütüp-

hânesinde bulunan bir mecmua içinde meşhûr âzerî şâiri Hasan-oğlu [bk. mad. ÂZERÎ] ile Ḫvārizmī'nin ve ayrıca da İshak, İmâd Mevlevî, Kadı Muhsin, Tuğlu Hoca, Saraylı Ahmed Hoca ve Abdülmecid adlı şâirlerin türkçe gazelleri ile, Sayf Sarāyī'nin bunlara nazîreleri mevcut bulunmaktadır. Şahsiyetlerini bildiğimiz iki tanınmış şâir ile Sayf Sarāyī'yi bir tarafa bırakacak olursak, isimleri geçen bu şâirler acabâ Altın-Ordu'da mı yetişmişlerdir ve orada mı yaşamışlardır; bu hususta sarih bir şey söylemeğe şimdilik imkân yoktur. Yalnız, Ahmed Hoca'nın Saraylı olduğu ve elimizdeki bir gazeline bakılırsa, cidden kıymetli bir şâir sayılabileceği anlaşılıyor. Bunlardan ancak Abdülmecid hakkında başka kaynaklarda mâlûmata tesâdüf edebildik; 'Abdul mahlâsı ile yazdığı bir gazelinden yüksek san'at değeri anlaşılan bu şâirin kırımlı olup, *Mūnis al-'uṣṣāḳ* ismi ile bir *Yusuf ve Züleyha* hikâyesi yazdığı ve bunun bu mevzua dâir yazılan türkçe eserlerin en güzeli olduğu *Kaşf al-ẓunūn*'da tasrih edilmektedir. Meşhûr İbn 'Arabşāh [b. bk.]'ın Kırım'da onunla görüştüğünü söyleyen *al-Minhal al-ṣāfī* müellifinin bu ifâdesine göre (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3428, I, 71), bu şâirin 814'ten sonraki yıllarda henüz hayatta bulunduğu anlaşılıyor. Sayf Sarāyī'ye gelince, *Gulistān* tercümesi ile ilk çagatay devrinin belki en güzel edebî nesir örneğini vermiş olan bu adamın çok değerli ve kudretli bir şâir olduğunu, ilerideki başka manzûmeleri açıkça göstermektedir. Bunlara ilâve olarak, XIV. asırda Memlûklar sâhasında yaşamış Saraylı bâzı âlimlerin (msl. Maḥmūd b. 'Abd Allāh al-Sarāyī, İbrāhīm Sarāyī, Şayḫ Aḥmed Sarāyī v. b.) yalnız arapça ve farsça değil, türkçe de bir takım eserler yazdıklarını, yine Altın-Ordu'dan cihad maksadı ile buraya gelen Berke Fakih'in de türkçe basit şiirler yazdığını biliyoruz (*Türk edebiyatı tarihi*, bahis XIII; ayrıca Halasi Kun, *Die Mamluk-Kiptschakische Sprachstudien und die Handschriften in Stambul*, *Kōrōsi Csoma Archivum*, 1940, I, 77—83. Mamafih İstanbul kütüphânelerindeki bu cins eserlerin yalnız bunlardan ibâret olmadığı unutulmamalıdır). 736'da ölen Ötemiş Bahşı'nın moğulcayı ve moğul tarihini çok iyi bildiğini İbn Ḥacar söylemekte ise de (*al-Durar al-kāmina*, Hindistan tab., II, 423), bunun Altın-Ordu'dan değil, İlhanlılar sâhasına mensûp olduğu ve buradaki moğulca tâbirinin orta Asya edebî türk dili mânasında anlaşılması icap ettiği emniyetle ileri sürülebilir. İşte bütün bu izahlardan, kat'î surette, anlaşılıyor ki, Altın-Ordu'daki edebî inkişaf, İlhanlılar ve Çagataylılar sâhalarından daha sonra ve onların te'siri altında olmuş ve gerek dil ve gerek edebiyat hakımından, aynı umûmî tekâmül yolunu tâkip etmiştir. Bu inkişafta Ḫvārizm'in ne dereceye kadar te'sir ettiğini bir azdan göstereceğiz; lâkin yukarıda verilen mâlûmatın, Barthold-Samoyloviç faraziyesinin yanlışlığını, kat'î surette, meydana çıkardığını ve Ḫvārizm'in bu hususdaki rolünü anlatırken, buna âit başka tamamlayıcı deliller de verdiğimizi şimdiden söyleyelim. Son yıllarda Altın-Ordu tarihi hakkında güzel bir kitap çıkaran Yakubovskiy, Volga'nın sol kıyısında, Podgornoye köyünde keşfedilen bir mezar içinde, ağaç kabuğuna uygur harfleri ile „moğulca ve bir türk lehcesinde (?)" yazılmış XIII. asra âit edebî bir eser bulunduğunu söylüyorsa da, bunun mâhiyeti ve Altın-Ordu ile alâkası olup-olmadığı hakkında şimdilik bir şey söylenemez (krş. Fuad Köprülü, *Altın-Ordu'ya âit yeni araştırmalar*, *Belleten*, XIX, 1941, 397—436). Altın-Ordu'da islâm kültürünün kuvvetlenmesi, İran edebiyatının kuvvetli bir alâka uyandırması, sâir müslüman-türk merkezleri ile kuvvetli râbıtalar kurulması ve bütün bunların neticesi olarak, acem örnekleri te'sirinde, klâsik bir türk edebiyatının inkişafı, her hâlde Özbek Han zamanında (1312/1313—1340) olmak icap eder.

Ḫvārizm'de edebî inkişaf. İlk moğul istilâsından başlayarak, 1260'tan sonraki yıllarda Kongrat kabîlesine mensûp ve Sûfî lâkaplı bir âilenin eline geçinceye kadar, Altın-Ordu'ya tâbi bulunan Ḫvārizm sâhasındaki edebî inkişaf hakkında, bilhassa XIV. asır için, elimizde kâfî mâlzeme bulunmaktadır. İlk istilâdan sonra tekrar eski canlılığını kazanmağa başlayan bu sâha, etnik bakımdan, son Ḫvārizmşâhlar devrindeki vaziyeti hemen-hemen muhafaza ediyordu; tamamiyle türkleşmiş olan bu sâhada oğuz ve bilhassa kıpçak unsurları çok kuvvetli idi; köylerde ve göçebeler arasında yesevî dervişlerinin, şehirlerde Nacm al-Dīn Kubrā' [b. bk.] halifelerinin yaydıkları tasavvuf akîdeleri yanında, eski mûtezile an'aneleri devam ediyordu. Yesevî dervişlerinin halk için ve halk edebiyatı unsurlarını kullanarak, vücuda getirdikleri türkçe tasavvuf şiirlerinden başka, XIV. asırda burada yazılmış türkçe eserlerden bâzıları da elimizde bulunuyor. Bu asırda Ḫvārizm'de yetişip, muhtelif türk ve islâm sâhalarına hicret etmiş âlimlerden hepsinin iyi türkçe bildikleri ve türkçe eserler yazdıkları hakkında tarihî kaynaklarda mevcut kayıtlarda türkçenin burada, edebî dil olarak, ehemmiyetini te'yit eden kat'î delillerdir. Mamafih, şimdilik ele geçen eserlere göre, bu inkişafın XIV. asrın ilk yıllarından başladığını, yâni Barthold — Samoyloviç faraziyesi-

nin aksine olarak, Çagataylılar ve İlhanlılar sâhalarında edebî inkişafın Ḫvārizm'dekinden daha evvel olduğunu söylemek mümkündür. Ḫvārizm ile yakın alâkaları olan aşağı Seyhun sâhasındaki şehirlerde XIII. asırda bile türkçe yazan âlimlere tesâdüf edilmesi, bu mutalâayı kuvvetten düşüremez. Bundan başka, burada yazılan edebî eserlerin, edebî şekil ve ideoloji bakımlarından, XII. asır hakaniye türkçesi klâsik edebiyatına ve yesevîliğin edebî an'anelerine bağlı olduğunu da gözden kaçırmamak lâzımdır. Dil bakımından, bu XIV. asır eserlerinde, hakaniye lehcesinin ana unsurlarından başka, kuvvetli oğuz ve bilhassa kıpçak te'sirlerine tesâdüf edilmesi de, yukarıda anlattığımız gibi, daha Ḫvārizmşāhlar devrinde meydana gelmiş bir lisanî tekâmülün neticesi olup, bunu moğul istilâsının bir neticesi gibi telâkki etmemek lâzımdır. İşte, görülüyor ki, ilk çagatay devri edebî lehcesinin teşekkülü hakkındaki Barthold — Samoyloviç faraziyesi, bu bakımdan da, müdafaa edilebilecek hâlde değildir. Fakat bütün bunlara rağmen, Ḫvārizm'in bu hususta mühim bir merkez vazifesi gördüğü ve bilhassa Altın-Ordu üzerinde, maddî ve mânevî kültür bakımlarından, büyük bir te'sir icra ettiği aslâ inkâr edilemez.

XIV. asır Ḫvārizm eserleri hakkındaki küçük hulâsamıza başlamadan evvel, ehemmiyetli bir nokta üzerinde bir az durmak isterim. Ali adlı bir şâir tarafından, 630 (1232)'da yazılmış bir *Yusuf ve Züleyha* manzûmesi vardır ki, 1899'da Houtsma tarafından *ZDMG*'de neşredilmiş ve 1916'da C. Brockelmann (*'Ali's Qiṣṣa'i Jūsuf, Abh. Pr. Ak. W.*, Berlin, 1917) tarafından dil hususiyetleri tetkik olunarak, eski osmanlı lehcesi ile yakın alâkası tesbit olunmuştur. Bu meşhûr aşk hikâyesini, acem şâirleri tarafından, işlenip hâzırlanan kadro içinde değil de, tamamiyle *Kur'an* haberlerine uygun bir suretle tasvir eden bu eser, hem hakaniye türkçesine hem de oğuz ve kıpçak lehcelerine âit hususiyetleri ihtivâ ettiği gibi, edebî bakımdan da, yesevî an'anesine tamamiyle uygun olarak, hece vezninin 4+4+4=12 şekli ile ve baştan-başa dörtlükler ile yazıldığı için, biz bunun ḫvārizmli bir yesevî dervişi tarafından vücuda getirildiği kanaatindeyiz. Mamafih, dil ve edebiyat tarihi bakımlarından, bu eserin moğul istilâsından evvelki Ḫvārizm edebiyatı mahsûllerinden sayılması, şüphesiz, daha doğru olur. Nitekim bu eserden sonra hemen bir asır kadar Ḫvārizm'de yazılmış başka bir türkçe esere tesâdüf edilmemesi de, bu görüşün doğruluğunu isbata kâfidir.

XIV. asrın Ḫvārizm'deki ilk mahsûlü olarak, Rabġüzî (Rubġūzī)'nin *Ḳiṣaṣ al-anbiyā*'sı elimizde bulunuyor. Her hâlde Ḫvārizm civarında Rıbat-ı Oğuz kasabasında doğduğu için, bu mahlası alan Burhan-oğlu Kadı Nâsır'in Çagatay hanlarından Tarmaşirin'in büyük emîrlerinden Nāṣir al-Dīn Toḳ-Buġa'nın emri ile yazıp, 710 (1311)'da tamamladığı bu büyük eserin muhtelif yazma ve basmaları da varsa da, itimada lâyık en eski nusha British Museum'da bulunmakta olup, Rieu (*Cat.*, 1888, s. 269—273) tarafından oldukça etraflı bir surette tavsif edilmiştir. Nahiv hususiyetleri son yıllarda Schinkewitsch (*Rabghuzi's Syntax, MSOS*, 1926/1927, II) tarafından tetkik edilen bu eserin tenkitli bir neşri yapılmadıkça, filolojik bakımdan, kat'î neticelere varmak imkânı yoktur. Vaktiyle Melioranskiy (1897'de Rozen şerefine çıkarılan *al-Muẓaffarîya* adlı makaleler mecmuasında ve daha sonra Malov, *ZKV*, V, Leningrad, 1930, s. 507—527) bâzı kısımlar neşretmişlerse de, bütün bu teşebbüsler yarım kalmıştır. Hakaniye edebî lehcesi te'sirlerini büyük nisbette göstermekle beraber, oğuz hususiyetlerini de ihtivâ eden bu eserin, Ḫvārizm sâhasına âit olduğunu tahmin etmekteyiz. Her ne olursa olsun, ilk çagatay devri mahsûlleri arasında, hakaniye lehcesine yakınlığı ile, hususî bir yer alan bu eser, edebî bakımdan da aynı karakterleri gösterir: *Ḳutaḍġu bilig* ve *Hibat al-ḥaḳāyiḳ*'ta olduğu gibi, bunda da arûzun mutaḳārib vezni ile yazılmış dörtlükler vardır. Mensûr olmakla beraber, az-çok bir san'at gâyesi gözetilerek yazıldığı için, içinde muhtelif gazellere, arapça ve türkçe mülemmâlara da tesâdüf edilen bu eserdeki manzûmelerin çoğu *fā'ilātun fā'ilātun fā'ilātun fā'ilāt* vezni ile yazılmıştır. Rabġüzî'nin arap ve acem edebiyatlarına da vukufunu gösteren bu eserdeki manzûmeler, umûmiyetle, iptidaî, kuru ve lirizmden mahrum olmakla beraber, ara-sıra bâzı canlı tasvirler ve bâzı güzel dörtlükler de yok değildir. Bâzan süslü bir üslûp kullanmağa çalışan müellifin bu eseri, ilk çagatay devri eserleri arasında, birinci edebî nesir tecrübesi olarak, kabûl olunabilir.

Bundan sonraki ikinci mahsûl, İslâm adlı bir şâirin 713 (1313)'te yazmış olduğu *Mu'în al-murîd* adlı manzûm eserdir ki, Abu'l-Ġāzî Bahādır Ḫān zamanında, Ḫvārizm türk kabîleleri arasında, hâlâ şöhretini muhafaza ettiği, onun *Şacara-i tarākima*'sindeki bir kayıttan anlaşılıyor. Hakaniye lehcesinin oğuz-kıpçak unsurları ile karışık bir şekli ile yazılmış olan bu manzûme, edebî şekil ve ideoloji bakımlarından da, *Hibat al-ḥaḳāyiḳ* ile büyük bir yakınlık göstermektedir. Onun gibi, dörtlükler ile *mütakārib* vezinle yazılmış olan bu 800—

900 beyitlik eser, sırf didaktik mâhiyette, dinî-sûfiyâne bir manzûme olup, san'at ile hiç bir alâkası yoktur. Bundan bir az sonra yazıldığını tahmin ettiğimiz müellifi mechûl *Cavâhir al-asrâr* adlı eser de, şekil ve üslûp bakımından, ondan tamamiyle farksızdır. Bu iki eser, *Hibat al-ḥaḳḳâyiḳ* ile birlikte, edebî şekil bakımından, bütün türk edebiyatında hususî bir zümre teşkil etmektedir.

Bunlara ilâve olarak, Ḫvârizm civarında Kerder kasabasına mensup olup, sonradan Saray şehrine hicret eden ve 761 (1360)'de ölen Maḥmûd b. 'Alî adlı bir müellifin *Nahc al-farâdîs* adlı dinî-ahlâkî eserini zikredebiliriz. İslâm ilimlerine çok etraflı bir surette vâkıf olan ve bir çok islâm eserlerinden faydalandığı anlaşılan bu müellif, hiç bir san'at gâyesi tâkip etmemektedir. Meselâ Rabġūzī'nin eserini lezzetle okutmak istemesine mukabil, *Nahc al-farâdîs* müellifi böyle bir düşünceden tamamiyle uzaktır. Elde muhtelif nushaları bulunan bu eserin Yenicâmi kütüphânesinde 879 numaradaki nushası, daha müellifin sağlığında, ḫvârizmli bir kâtip tarafından istinsah edilerek, Ḫvârizm şivesine göre, harekelenmiş olduğundan, Ḫvârizm yerli şivesini öğrenmek için, büyük bir ehemmiyet arzetmektedir (*Mu'în al-murîd* ve *Nahc at-farâdîs* için bk. Zeki Velidi, *Ḫvârizm 'de yazılmış eski türkçe eserler*, *TM*, II, 315—345; Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi*, s. 340—347; Kıvâmeddin, *Nahc al-farâdîs 'ten derlenen türkçe sözler*, *TM*, IV, 169 v.dd.; bundan sonra Sovetler birliğinde meydana çıkan nushalar hakkında bk. Yakub Kemâl, *XIV. asır türk-tatar lisanı âbidesi Nahc al-farâdîs*, Yalta, 1930; Samoyloviç, *Cuci ulusu veya Altın-Ordu edebî dili*, *Türk dili*, sayı 12, İstanbul, 1935, s. 35).

N e t i c e. İşte moğul istilâsından başlayarak, Timur saltanatının son zamanlarına, yâni XIII. asrın ilk on yıllarından XV. asra kadar, Memlûkler imparatorluğu müstesnâ olmak üzere, Cengiz çocuklarının hâkimiyeti altına geçen yakın şark ve şarkî Avrupa sâhalarında eski orta Asya edebî türkçesinin geçirdiği tekâmül, ana çizgileri ile, bundan ibârettir ki, biz bütün bu uzun ve karışık devri, dil ve edebiyat bakımlarından, i l k ç a g a t a y d e v r i ismi altında toplamak istiyoruz. XII. asır hakaniye türkçesi ile XV. asrın klâsik çagataycasını birbirine bağlayan bu uzun devirde, önce Çagataylar ve İlhanlılar memleketlerinde, daha sonra Ḫvârizm ve Altın-Ordu sâhalarında edebî bir faâliyet başlamış ve bu inkişaf Timurlular devrinde, XV. asrın ilk yarısında, büs-bütün kuvvetlenerek, bu asrın son yarısında Nevâ'î ve arkadaşlarının himmeti ile, k l â s i k ç a g a t a y c a y ı vücuda getirmiştir.

İlk çagatay devri eserlerinin dilleri arasında, bâzan küçük ve bâzan da oldukça büyük, ayrılıklar görülmesi ve bunu doğuran âmiller göz önünde tutulduğu takdirde, pek tabiî telâkkisi icap eden bir hâdisedir; bu devirde siyâsî ve edebî muhtelif merkezler bulunması, şâir ve muharrirlerin, konuşma şiveleri birbirinden farklı etnik gruplara ve coğrafî sâhalara mensup olmaları, XIII. ve XIV. asırlarda edebî dilin aynı sâhada bile zarûrî bir tekâmüle uğraması, yazılan eserlerin bâzan geniş halk kütleleri bâzan da acem kültürüne çok bağlı yüksek muhitler için yazılmış bulunması, bu farkları izaha yarayacak başlıca ehemmiyetli âmillerdir.

Bunlardan başka, şâir ve müelliflerin kültür seviyeleri arasındaki zarûrî farklarî ve şahsî temâyül ve istidatları da aslâ unutmamak lâzımdır. Meselâ Ḫvârizmî veya Ḫocandî gibi, farsça şiirler de yazan İran edebiyatının bütün inceliklerini bilen ve san'at bakımından, acem modellerine erişmek gâyesini güden hakikî san'atkârların kullandığı dil ile yesevî dervişlerinin edebî an'anelerine, yâni tasavvufî halk edebiyatı usûllerine, sâdık kalanların yahut eski hakaniye lehcesi edebî eserlerinin çerçevesinden dışarı çıkmak istemeyen muhafazakâr yazıcıların dilleri, elbette birbirinden çok farklı olacaktı. Moğul divanlarında uygur alfabesi ile yarlığlar yazan bahşıların yetişme tarzları da, şüphesiz, ötekilerden büs-bütün başka bir tarzda idi. Aynı muhitte ve aynı zamanda yazan muharrir ve şâirlerin yalnız üslûpları değil, dilleri arasında bile ne büyük farklar bulunduğu, isbata muhtac olmayan bir hakikattir. İşte edebiyat tarihinin bu umûmî prensiplerini hiç düşünmeden, tenkitli neşirlerden mahrum ve kopyeci kâtipler elinde türlü-türlü değişikliklere uğramış bozuk metinlerden filolojik hükümler çıkarmağa çalışan dilcilerin ne kadar yanlış neticelere varacakları kolayca tahmin olunabilir. XI. asır hakaniye (Kâşgar) lehcesinin XII. asrın ikinci yarısında Ḫvârizm 'de kuvvetli oğuz-kıpçak te'siri altında bir takım farklar göstermesi nasıl tabiî ise, yine aynı lehcenin Mâverâünnehr ve Horasan merkezlerinde dahi, etnik ve tarihî âmiller te'siri ile, bâzı farklar göstermesi o kadar zarurî idi. Moğul istilâsı, daha XII. asırda bu gibi tahavvüllere uğrayan bu edebî lehcenin sâhasını bir taraftan eski Bulgar memleketlerine ve Kırım 'a, diğer taraftan da garbî İran sâhalarına kadar yaymakla, daha başka bir takım te'sirlere de yol açtı. Bütün bu ayırıcı şartlar altında, XIII.—XIV. asırlarda moğul hâkimiyeti altındaki geniş memleketlerde kullanılan resmî ve edebî türk dilinin tamamiyle mütecânis ve birbirinden farksız olmasına elbette imkân

yoktu. Bütün bu mülâhazalardan başka, bu asırlarda yazılan eserlerden büyük bir kısmının mahvolduğu ve bir kısmının da henüz ilim âlemince mechûl veya az tetkik edilmiş bulunduğu da göz önüne alınırsa, şüpheli ve indî bir takım tâlî tazyiklere kalkışmaktan ise, bütün bu devri ilk çagatay devri ismi altında toplamanın, ilmî ihtiyata daha uygun ve daha doğru olduğu kolaylıkla kabûl edilebilir.

İptidâ Çagataylılar ve İlhanlılar memleketlerinde, daha sonra da Ḫvârizm ve Altın-Ordu 'da göze çarpan edebî inkişaflar ile kendini gösteren bu ilk çagatay devrini, edebiyat ve kültür tarihi bakımlarından mutalâa edildiği takdirde, bir takım müşterek karakteristiklere mâlik bir devir saymakta haksız değiliz: islâm medeniyeti ve acem edebiyatı te'sirlerinin bütün türk sâhalarında durmadan arttığı, muhtelif türk merkezleri arasındaki kültür münâsebetlerinin genişlediği, osmanlı ve âzerî lehcelerinin de kendi nufuz sâhalarında büyük bir edebî faâliyet gösterdiği bu XIV. asır esnasında, orta Asya edebî lehcesi — bizim tâbirimize göre, ilk çagatay devri lehcesi — de, bir taraftan, resmî dil olarak, moğul divanlarında ehemmiyetini muhafaza etmekle beraber, diğer taraftan da acem örneklerine her gün daha fazla bir muvaffakiyetle yaklaşacak san'at mahsûlleri vermeğe ve mahallî lehce farklarını ve archaismeleri azaltmak suretiyle, XV. asırdaki asıl klâsik çagatay dil ve edebiyatına zemin hazırlamağa çalışmıştır. XV. asrın ilk yarısında, Sekkâkî, Mîr Haydar ve Lûtfî gibi, değerli san'atkâr ile hâzırlık devresini tamamlayacak olan bu lehce, bu asrın son yarısında Nevâ'î ile son tekemmül mertebesine varacaktır. Bu bakımdan, iki asra yakın süren bu ilk çagatay devrini, bir geçiş ve bir hâzırlık devresi gibi telâkki etmek, hiç de yanlış sayılamaz. Yalnız XIV. asrın son yarısında Timur imparatorluğunun çok hızlı ve kuvvetli gelişmesi, Ḫvârizm — Altın-Ordu merkezlerinin eski ehemmiyetlerini azaltarak, onların zararına, başta Semerkand ve Herat olmak üzere, Mâverâünnehr ve Horasan merkezlerinin inkişâflarını hâzırlamıştır ki, bu vaziyet, XV. asır çagatay edebiyatının, Timur devrindeki edebî faâliyetlerin doğrudan-doğruya bir devamı olarak, buralarda gelişmesi neticesini doğuracaktır.

II. Klâsik devrin başlangıcı (Nevâ'î 'ye kadar). XV. asrın ilk yarısı.

Şahruh imparatorluğu ve türkler. XIV. asrın son yarısında, Semerkand 'ın baş şehir olmak üzere, Timur 'un kurmuş olduğu büyük imparatorluk, bu kudretli hükümdarın ölümünden sonra, siyâsî ve askerî bakımlardan, yeni bir inkişaf göstermek şöyle dursun, tam aksine, bir sendeleme ve gerileme manzarası gösterdi. Timur 'un askerî kudreti karşısında boyun eğen geniş ülkeler, onu metbû tanımak zorunda kalmış büyük emîrler ve prensler, korkunç cihangirin ölümünden sonra, çagatay boyunduruğundan kurtulmak için fırsat bekliyorlardı. Timur 'un ortadan kaldırmış olduğu Muzafferîler, Kertler, Serbedârîler ve Ḫvârizm kongratları gibi sülâlelerin hâtıraları o ülkelerde daha unutulmamış, halk bu yeni hâkimiyete daha ısınamamıştı. Kıpçak sâhralarında ve İran 'daki moğul hanları ve türkmen beyleri de bu fırsat gözeticileri arasında bulunuyorlardı. Timur 'un çocukları ve torunları arasında daha ilk günden baş gösteren ayrılıklar ve çarpışmalar bu fırsatı çabuk hazırladı. Seyhun yukarısında göçebe moğul an'anelerini kıskançlıkla saklayan özbekler, Kâşgar ve Fergane taraflarında, yine moğul an'anelerine sâdık kalan ve kendilerini Timurlu ülkelerindeki çagataylardan ayırmak için, moğul diye adlandıran — yine Çagatay soyundan — prensler, garpta Celâyirlilerin yerine geçen göçebe Kara-Koyunlu türkmenlerinin, Kara-Yusuf gibi, kudretli hükümdarları, bilhassa bu sonuncular, Timurlular arasındaki kardeş kavgalarından muvaffakiyetle istifâde ettiler. Timur 'un ölümünden daha yarım asır geçmeden, Türkistan, Ḫvârizm, Horasan ve İran 'ın bâzı vilâyetleri müstesna olarak, imparatorluğun sâir ülkeleri bu sülâlenin elinden, fi'lî olarak, çıkmış bulunuyordu.

İmparatorluk hudutlarının bu daralışına mukabil, bilhassa Mâverâünnehr ve Horasan 'da az-çok devamlı bir sükûn ve âsâyiş devrinin açılması, medenî hayatın yükselmesi bakımından, daha faydalı olmuş, büyük ve devamlı harplerin halka yüklediği maddî ağırlıklar az-çok hafiflemiş, imâr ve sulama işlerine daha fazla bir ehemmiyet verilmiş ve bütün bunların neticesi olarak, Semerkand ve Herat gibi, büyük siyâset ve kültür merkezlerinde ilim ve edebiyata, musikiye, resme, hulâsa fikir ve san'atla alâkalı ve bütün medenî tezahürlere karşı büyük bir merak uyanmıştır. Mamafih ahâli tabakasının bu devirde daha fazla bir refaha kavuştuğunu tahmin etmek büyük bir hatâ olur. Herat 'ta daha Kertler sülâlesi zamanında konulmuş olan ağır vergilerin daha bu asrın sonunda bile hâlâ devam ettiğini, vergi memur ve mültezimlerinin az-çok imtiyazlı bir vaziyette bulunan türk balkına karşı bile zulümlerden çekinmediklerini ve göçebelerin yerleşik halka taarruzlardan geri kalmadıklarını o devir kaynaklarından öğreniyoruz,

Debdebeli saray hayatının, te'sis edilen ilim ve hayır müessəselerinin, saray etrafındaki büyük aristokratlar sınıfının muhtac olduğu para ancak ağır vergilerle te'min ediliyor, müsadereler ve para cezaları usûllerine dâimâ baş vuruluyordu. Mamafih Ulug Bey'in Semerkand'daki idâresi, vergiler bakımından, Horasan'a nisbetle, gâlibâ daha hafifti.

Çok sürmeyen mücâdele yıllarından sonra, imparatorluğun başına geçen Şahruh, bilhassa 1409—1447 yılları arasında, Herat'ta saltanat sürmüş, eski baş şehir olan Semerkand'ı ise, Mâverâünnehr'i idâreye memûr ettiği büyük oğlu Ulug Bey'e bırakmıştı. İmparatorluğun muhtelif yerlerinde âileye mensûp prensler hüküm sürmekle beraber, bunların hepsi Şahruh'un yüksek hâkimiyetini tanıyorlardı ve böylece imparatorluğun birliği muhafaza ediliyordu ve bâzı isyan teşebbüsleri kolaylıkla yatıştırılıyodu. İşte çagatay dil ve edebiyatının Timur devrinde göze çarpacak bir şekil alan inkişafı, başta Herat ve Semerkand sarayları olmak üzere, bu hânedana mensûp prenslerin ve büyük türk devlet adamlarının sarayları etrafında, büs-bütün bir parlak safhaya girdi; Timur devrinde atılan tohumlar artık yeni mahsûller vermeğe başlıyordu.

Türkçenin, edebî dil, şiir dili olarak, kazandığı bu ehemmiyetin, Semerkand ve bilhassa Herat gibi, halkının büyük bir kısmı türkçe bilmeyen tâciklerden mürekkep merkezlerde meydana gelmesi, belki birden bire garip görünebilir. Lâkin geniş halk tabakalarına değil, tahsil görmüş yüksek sınıflara, yâni İran kültürü ile iyiden iyiye yuğurulmuş, acem dilini ve edebiyatını lâyıkı ile öğrenmiş türk aristokratlarına hitap eden bu edebiyatın, klâsik acem örneklerine göre vücuda getirildiğini düşünürsek, bunu tabiî görürüz. Bununla beraber bu inkişafı, meselâ Mısır—Suriye memlûklerinin saraylarında gördüğümüz, tabiî, çok daha mahdut bir ölçüdeki inkişafa benzer bir şekilde, yâni sun'î ve sathî bir inkişaf zannetmek doğru olmaz. Hemen umûmiyetle yüksek bir tahsil gören, ilme, güzel san'atlere ve acem şiirine karşı büyük bir alâka gösteren Timurlu prenslerinin saraylarında ve ordularında türkçe konuşulduğunu (msl. *Rawżat al-ṣafā*, VI, 356, 361; Devletşah tezkiresi, nşr. Browne, s. 372), Herat ve Belh gibi, büyük Horasan merkezlerinde ve daha küçük kasabalarda türklerin oldukça kalabalık zümreler hâlinde ve bâzan hususî mahallelerde yaşadıklarını, Horasan'ın müsâit sâhalarında, meselâ Herat ve Bâdgîs civarlarında, bir çok türk kabîlelerinin bulunduklarını, Nimrûz ve Sicistan sâhalarında da bunlara teşâdüf edildiğini, Mâverâünnehr, Ḫvārizm ve Fergane gibi sâhaların ise, hemen umûmiyetle türklerle meskûn olduğunu göz önünde tutmak lâzımdır. Mamafih Semerkand, o sırada, Herat'tan daha koyu bir türk-çagatay şehri idi. Şahruh'un hayatta moğul yasasına karşı tamamiyle kayıtsız kalarak, daha çok islâmî an'anelere riâyet etmesine mukabil, Ulug Bey'in Semerkand'da Cengiz kanunlarına, hiç olmazsa şeklen olsun, bağlı kalması gibi görünmesinin sebeplerini yalnız onların şahsî temâyüllerinde değil, bir az da muhitin tazyikında aramak lâzımdır. Ḫvārizm'e gelince, bu koyu türk memleketi islâmî an'anelere her zaman taassupla bağlı kalmıştı. İşte bütün bu şartlar altında çagatay dil ve edebiyatının buralardaki inkişafını büs-bütün yabancı bir sâhada vukua gelen ve kökü olmayan yapma bir inkişaf saymanın doğru olacağı pek açıktır.

Türkler ve acem kültürü. Ancak millî dil ve edebiyatın Timurlular devrindeki bu canlanışına bakarak, bu devri „türk kültürünün acem kültürüne galebe çaldığı bir devir" gibi telâkki eden bâzı garp müsteşrik ve tarihçilerinin bu iddiaları, tek taraflı bir görüş mahsûlüdür ki, gâlibâ Léon Cahun'un bu devir hakkındaki romantik telâkkisinden doğmuştur. Hâlbuki Barbier de Meynard'ın, daha çok zaman evvel, pek haklı olarak, söylediği gibi, Timurlular devri, acem edebiyatı ve umûmiyetle müslüman İran kültürü için bir daralma ve gerileme değil, bilâkis genişleme ve ilerileme safhasıdır ve bugün bu hakikati isbat için frensız müsteşriğinin ileri sürdüklerinden çok daha kuvvetli delillere mâlikiz. Moğul devrinde olduğu gibi, Timurlular devrinde de farsça, ilim dili sıfatı ile, arapçanın ehemmiyetini azaltmış, resmî dil olarak, türkçenin yanında, birincilik mevkiini dâimâ muhafaza etmiş, edebî dil olarak da, yalnız farslar tarafından değil, türkler, hattâ bir çok prensler ve emîrler tarafından da türkçeden daha fazla kullanılmıştır. Farsçayı konuşma dili olarak bilmekle beraber, edebî kültürden mahrum olan Timur, vakıfnâmelerinde, kitâbelerinde ve saraylarının duvarlarına yazdırttığı şiirlerde acemceye kıymet vermiş, kendi tarihini yalnız türkçe değil, acemce olarak da yazdırmıştı. Yüksek kültür sâhibi olan Timurlu prenslerine gelince, bunlardan büyük bir kısmının farsça güzel şiirler yazdıklarını ve İran edebiyatına çok kuvvetli bir alâka göstererek, şâirleri himâye ettiklerini biliyoruz ve Baysungur Mirza ile Ulug Bey arasında, biri Husrev Diblevî'nin ve diğeri de Nizamî'nin *Hamse*'sini tereih ettiğinden dolayı, edebî münakaşalar olmuştu. Meşhûr şâir 'İsmat Allāh Buḫārī, Halil Sultan'ın hocası idi. Bu şehzâdelerden hepsinin zengin kütüphâneleri yardı

ki, bir takım hattatlar, müzehhipler, ressamlar nakkaşlar ve mücellitler, onları zenginleştirmek için, mütemâdî çalışıyorlardı. Prensler ve emîrler arasında kitap hediyesi usulü pek yayılmıştı. Hakikaten müslüman şarkta kitap san'atının tekemmülünü gösteren mükemmel nümûnelerden bir çoğu bu asra ve Timurlu saraylarına âittir. Güzel san'atlerin hemen her şûbesi ile uğraşmış olan Baysungur [b. bk.]'un, Firdavsî *Şahnāma* 'sinin tenkitli bir nushasını vücuda getirmek için, sarfettiği gayret „Baysungur mukaddimesi" diye meşhûr olan mukaddimeden anlaşılıyor ki, Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî 'nin bu hususdaki şüphesine rağmen (*Bist makale*, II, 2), biz bu eserin doğruluğuna inanıyoruz; çünkü bu asrın son yarısında şehzâde Şah Garib Mirza 'nın da Hâfız divanının tam bir nushasını vücuda getirmek maksadı ile, çalıştığını görmekteyiz. Bu devre âit edebî ve tarihî kaynaklar, hattâ sâdece Devletşah tezkiresi ile Nevâ'î 'nin *Macālis al-nafā'is'i* ve *Baburnāma* gözden geçirilecek olursa, fars edebiyatının Timurlu şehzâdeleri tarafından nasıl hararetle himâye edildiği ve onlardan pek çoğunun farsça şiirler söyledikleri anlaşılır. Bundan başka, bu asrın tanınmış fars şâir ve müelliflerinden bir kısmının (Şāhî-i Sabzvārî, Burunduḳ Samarḳandî, Davlatşāh v. b.) türkler arasından yetiştiği de unutulmamalıdır. Bu asırda yalnız edebiyatla değil, güzel san'atlerin her şûbesinde aynı tezâhürlere şâhit olduğumuzu söylemek yanlış olmaz.

Çagatay şiirinin tekâmülü. İşte XV. asırda klâsik çagatay edebiyatının ve bilhassa çagatay şiirinin inkişafı, XIV. asırdan beri her gün daha kuvvetlenen bu umumî şartlar altında ve Timurlular arasında şehir hayatının ve acem kültürünün her gün daha fazla yerleşmesi ile müterâfık olarak, vukua gelmiş, yâni acem dil ve kültürüne karşı millî dil ve kültürün mücâdelesi mahsûlü olarak değil, bilâkis İran kültürünün türkler arasında kuvvetle yerleşmesinin neticesi olarak, bu tekâmülü göstermiştir. Meselenin bu mâhiyeti lâyıkı ile anlaşıldıktan sonra, XV. asır çagatay edebiyatının nasıl bir tekâmül yolu tâkip ettiğini ve bunun tarihî sebeplerini izah etmek kolaylaşır. Türkistan ve İran 'ın Semerkand, Herat ve Şiraz gibi, kalabalık, zengin ve mâmûr şehirlerinde fikir ve zevk seviyeleri yükselmiş ve incelmiş aristokrat muhitlerinde, Firdavsî 'den Niẓāmî ve Salmān Sāvacî 'ye kadar, bütün acem şâirlerinin eserleri ile yetişip büyümüş, onların bütün inceliklerini öğrenmiş ve zevklerini tanımış olan türk şehzâdeleri ve aristokratları, kendi dilleri ile de ancak bu tarzda eserler yazılmasını istiyorlardı. İşte daha XIV. asırda Ḫvārizmî ve Ḫocandî gibi şâirler ile kendini gösteren bu temâyül, XIV. asır sonlarından başlayarak, bütün XV. asır boyunca her gün daha kuvvetlenmiş ve nihâyet Nevâ'î ile „klâsik acem örneklerinin mükemmelliğine erişmek" gâyesine varmıştır.

Aristokratların ve yüksek burjuvazinin himâyesi altında gelişen bu edebiyatın dışında, Ahmed Yesevî 'nin edebî ve tasavvufî an'anelerini devam ettiren ve doğrudan-doğruya geniş halk tabakalarına hitap eden derviş-şâirler yahut, dinî ve ahlâkî mâhiyette, mensûr ve manzûm didaktik eserler vücuda getiren müellif ve mütercimler de yok değildir. *Ḳutaḍġu bilig* ve bilhassa *Hibat al-ḥaḳāyiḳ* gibi, hakaniye edebiyatı mahsûlleri de henüz büs-bütün unutulmamıştı. Lâkin bunlar, XV. asırda Herat ve Semerkand yüksek edebî muhitlerinin yeni temâyüllerini değil, sâdece eski bir edebî an'aneyi yahut fakir sınıfların, köylü ve göçebelerin ideolojisini aksettiriyordu. Seyhun boylarında ve Ḫvārizm civarındaki bozkırlarda yaşayan köylü ve göçebeler arasında din ve tasavvuf akîdelerini basit efsâneler ve ahlâkî hikmetlerile yayan Ata unvanlı yesevî dervişleri, Horasan 'daki türk köylüleri ve göçebeleri arasında da faâliyetlerine devam etmekte idiler. Lâkin büyük şehir ve kasabalarda, müslüman İran kültür ve san'atının propaganda ocağı vazifesini gören tekkelerin ve hattâ medreselerin yaydığı tasavvuf fikirleri, yüksek zengin sınıflar arasında, zühdî mâhiyetini hemen tamamiyle kaybederek, bir takım ahlâkî mübalâtsızlıkları bile hoş gören ve maddî ihtirasları mistik aşk perdesi altında gizlemeğe çalışan, serbest bir panteizm felsefesi şeklini almıştı. XIV. asırda bilhassa Ḥāfiẓ Şirāzi ve muakkiplerinin, parlak bir tasavvuf cilâsı altında, büs-bütün câzip bir şekle soktukları aşk ve şarap şiirlerinden sonra, bütün acem şiirine hâkim olan bu çeşni, XV. asır çagatay şiirinde de dâimâ kendini göstererek, onun âdetâ iç nescini teşkil etmiş ve bu ideoloji, Ebülkasım Babur 'dan Sultan Hüseyin b. Baykara ve Nevâ'î 'ye kadar, bir çok yüksek şahsiyetlerin yalnız eserlerinde değil, hattâ günlük hayatları üzerinde bile müessir olmuştur. Mamafih klâsik çagatay şiiri, hemen pek az istisna ile, laik mâhiyetini muhafaza etmiş ve didaktik tasavvuf eserlerine bu asırda çok az yer vermiştir ki, bunu bu ihtiyacın acem edebiyatı mahsûlleri ile karşılaşması ile de izah etmek kabildir.

Herat ve Semerkand'da edebî inkişaf. XV. asır Timurlular dünyasının ictimaî şartlarını ve mânevî hayatını aydınlatabilecek olan bu umûmî mülâhazalardan sonra, bu asrın ilk yarısında çagatay dil ve edebiyatının

Timurlu ülkelerindeki inkişafından bahsedebiliriz. Edib Ahmed'in *Hibat al-ḥaḳāyiḳ*'ı gibi, hakaniye edebiyatı mahsûllerine ve yesevî dervişlerinin sûfiyâne eserlerine yabancı olmadığını, *Nasā'im al-maḥabba* adlı ilâveli *Nafaḥāt al-uns* tercümesi vasıtası ile, pek iyi bildiğimiz Nevâ'î, ilk çagatay edebiyatı inkişafının „Hulagu ve Timur zamanlarından başlayarak, Şahruh devri sonlarına kadar vücuda geldiğini söyler ve bu faâliyetin ilk simaları olarak, Sakkākî, Ḥaydar Ḫᵛārizmî, Luṭfî, Ātāyî, Muḳîmî, Yaḳînî, Amîrî ve Gadā'î gibi, şâirlerin isimlerini sayar (bk. *Maḥākamat al-luġatayn*). Arap hükümdarları devrinde arap, sart hükümdarları zamanında a c e m ve türk hükümdarları çağında da t ü r k edebiyatının terakki gösterdiğini söyleyen Nevâ'î'nin bu ifâdesi, Gazneliler ile Selçukluları ve Ḫᵛārizmşâhları s a r t [b. bk.] ve ancak moğullar ile Timurluları t ü r k saydığını, osmanlı ve âzerî edebiyatları hakkında ise, „rumî (osmanlı) ve türkmânî (âzerî) dil ile şiir söylediğinden" bahsettiği Nesimî hakkındaki fıkrası bir tarafa bırakılırsa, sarih bir fikri olmadığı anlaşılıyor. Mamafih isimlerini sıraladığı şâirlere bakılınca, klâsik çagatay şiirinin ilk inkişafına Timur ve Şahruh devirlerini başlangıç saydığı görülüyor ki, esas itibariyle, hiç de yanlış sayılamaz. Yukarıda izah ettiğimiz gibi, daha Timur'un sağlığında başlayan bu edebî faâliyet, Şahruh zamanında kuvvetlenerek, klâsik devrin başlangıcını teşkil etmiştir. Çagatay edebiyatının bu inkişafında en ehemmiyetli iki merkez olan Herat ve Semerkand'ın bu sırada ne gibi medenî faâliyetlere sahne olduklarını kısaca anlatmak, bu edebiyatın hüviyetini ve tekâmülündeki başlıca âmilleri izah için, birinci derecede mühimdir.

1381'de Timur tarafından zaptedildikten sonra, bir müddet Miranşah'ın ve 1397'den beri de Şahruh'un idâresine verilen Herat, imparatorluk onun eline geçtikten sonra, baş şehir olmak şerefini kazandı ve 1447'ye kadar süren uzun saltanatında, Ḳivām al-Dīn Şîrāzî gibi, büyük mimarların yaptıkları saraylar, medreseler, imâretler, türbeler, bağ ve bahçeler ile süslendi. Bir çok prens ve prensesler, büyük emîrler, kalabalık maiyetleri ile beraber, burada yerleştikleri gibi, onun ve bilhassa oğlu Baysungur'un lûtuflarına nâil olmak için, imparatorluğun her tarafından bir çok sûfîler, âlimler, şâirler ve san'atkârlar buraya geliyorlardı. Merv ve Belh gibi, eski büyük merkezlerin moğul istilâsından sonra bir daha eski ehemmiyetlerini bulamamaları, Herat'ın daha Kert sülâlesi zamanında garbî Asya ile Çin ve Hind ticaret yolu üzerinde başlıca merkez mâhiyetini almasına sebep olmuştu ki, bu vaziyet Şahruh devrinde de devam ediyordu. Siyâsî merkez olmak bakımından, imparatorluğun her tarafından gelen vâridatın da burada sarfedildiği düşünülürse, Herat'ın bu devirdeki gürültülü ve debdebeli hayatı hakkında daha kolay bir fikir edinilebilir. Hükümdarın, prenslerin ve büyük emîrlerin hayatları çok debdebeli idi. Bayramlarda, sefirlerin kabûl merasiminde ve zafer şenliklerinde umûmî eğlenceler, ziyâfetler tertip olunur, at yarışları, okçuluk ve pehlivanlık müsabakaları yapılırdı. Fakat Herat bu devirde büyük bir fikir ve san'at merkezi hâline gelmişti. Mısır sultanının istediği 5 nâdir dinî kitabın Şahruh kütüphânesinde bulunması ve bunlardan birer nusha yazdırılarak, sultana hediye edilmesi, bu şehrin ne büyük bir islâm medenî merkezi hâline geldiğini anlatabilir. Ḫalîl Muṣavvir ve Ġiyāṯ al-Dīn Naḳḳāş gibi ressamlar, Şams al-Dīn Hiravî ve Ca'far Tabrîzî gibi hattatlar, ʿAbd al-Ḳādir Marāġî, Yūsuf Andigānî gibi ses ve saz üstadları, Ni'mat Allāh Valî, Şāh Ḳāsim al-Anvār ve Zayn al-Dīn Ḫᵛāfî gibi büyük mutasavvıflar, Şaraf al-Dīn ʿAlî Yazdî ve Ḥāfiẓ Abrū gibi tarihçiler, Kātibî, Baba Savdā'î, Amîr Şāhî, ʿĀrifî, Fattāḥî Nişābūrî gibi şâirler bu devrin fikir ve san'at sâhasındaki parlak şahsiyetleridir. Mamafih her şehzâdenin maiyetinde, ya kütüphâne müdürlüğünde yahut divan hizmetinde veya sâdece nedîm sıfatı ile, muhtelif şâirler bulunuyordu. Bir âlimin „şeriat hükümlerine uygun olmadığını" sert bir ifâde ile söylemesi üzerine, sabun yapmak inhisarını te'sisten vazgeçen, muhtesiplerine emir vererek, meyhâneleri kapatan ve hattâ şehzâdelerin şaraphânelerindeki şarapları bile döktüren Şahruh, yasaya bağlı bir moğul hakanı değil, Allahın gölgesi ve halifesi sıfatlarını taşıyan sünnî bir islâm sultanı olmak istiyordu. Mamafih şeriat hükümlerine göre koymak istediği yasakların Herat'ta pek uzun sürmediğini, buradaki zevk, eğlence, şarap ve musiki âlemlerinin devam ettiği muhakkaktır. Gerek bu hususdaki şöhretinden ve gerek burada te'sis edilmiş olan vakıfları meşrû saymadıklarından dolayı, Mâverâünnehr'in bâzı zâhit şeyhleri müridlerini Herat'a gitmekten men'ediyorlardı. Şahruh ve çocuklarının samimî sünnî olmalarına rağmen, bu devirde Horasan ve İran'da şi'îlik cereyanının kuvvetlendiğini, Nizārî Ḳahistānî ve Pīr Tāc Tulamî gibi, bâtınî şâirlerin şöhret kazandığını, hattâ hurûfîlerin [b. bk.] Şahruh'a karşı Herat'ta bir suikast teşebbüsünde bulunduklarını biliyoruz. Lâkin gerek devlet, gerek sünnî tarikatler bunlarla mücâdeleden geri durmuyorlardı.

Ulug Bey'in 40 sene saltanat sürdüğü Semerkand'a gelince, buradaki hayatın debdebe ve ihtişamı da Herat'tan pek aşağı değildi. Baş şehrini büyük babasının yaptırmış olduklarından daha büyük ve daha sağlam binalar ile süsleyen Ulug Bey, yalnız şiir ve edebiyat ile değil, matematik ve astronomi ile de uğraşıyordu. Yaptırmış olduğu rasadhânede çalıştırmak üzere, etrafına 'Alā' Kāşī, Ġiyāş al-Dīn Camşīd, Ḳāżī-zāda Rūmī ve 'Alī Ḳuşçī [bk. mdd.] gibi çok değerli âlimleri Semerkand'da toplamıştır. Semerkand'da yaptırdığı medresede, bu asır sonlarında dahi 100'den fazla talebenin okumakta olduğunu Devletşah zikreder. Onun zamanında bu şehirde toplanmış olan şâirler arasında 'İsmat Allāh Buḫārī, Ḥayālī Buḫārī ve Badaḫşī gibi, şöhretli san'atkârlar da vardı. Çok kuvvetli bir hâfızaya mâlik olduğunu Devletşah'ın bâzı hikâyelerinden öğrendiğimiz Ulug Bey, türk ve moğul hükümdarlarının eski an'anesine uyarak, avcılığa da büyük alâka gösteriyordu. Semerkand'daki hayatın gâlibâ Herat'tan daha serbest olduğu bâzı hikâyelerden anlaşılmaktadır; buranın şeyhülislâmlığında bulunan 'İṣām al-Dīn'in yeni yaptırdığı hamamın tamamlanması münâsebeti ile verdiği ziyâfette türkü okuyan kadınlar da bulunmuştu. Eski moğul an'anelerinin burada hâlâ yaşadığını gösteren bu gibi hâdiselere rağmen, hükümdarı şiddetle tenkit eden müslüman âlim ve muhtesiplerinin de eksik olmadığı ve Ulug Bey'in bunlara tahammül mecbûriyetinde kaldığı da, aynı kaynaklardan anlaşılıyor. Nakşbendî tarikatinin Mâverâünnehr'de büyük bir ehemmiyet kazandığı bu sırada, muhaddislerin, yalan-yanlış hadis rivâyetlerine mâni olmak için, imtihana tâbî tutulduğunu, hattâ *Kitāb faṣl al-ḫiṭāb* müellifi meşhûr Hoca Muhammed Parsâ'nın bile bundan istisnâ edilmeyerek, imtihan neticesinde rakiplerini çok mahcûp bir vaziyette bıraktığını *Raşaḥāt*'tan öğreniyoruz. Semerkand şeyhülislâmlarının zengin bir âile kütükbânesine mâlik oldukları yine aynı kaynaktan anlaşılıyor. Ulug Bey de dâhil olmak üzere, bütün bu âlim ve şâirlerin eserlerini farsça yazmalarına rağmen, babasının ölümünden sonra, imparatorluğun başında bulunduğu iki yıl esnasında basılan paralarında Ulug Bey'in türkçe formüller kullanması, dikkati çeken bir hâdisedir. Esasen gerek Herat'ta ve gerek Semerkand'da, Timur devrinde olduğu gibi, divanda farsça yazan acem kâtipleri (*dabīr, munşī*) ile birlikte, uygur alfabesi ile türkçe yazan kâtipler (*baḫşı, bitigçi*) de bulunduğu ve an'aneye bâğlı bâzı büyük emîrler namına, uygur alfabesi ile eserler yazıldığı da mâlûmdur. Her hâlde çagatay edebiyatının inkişaf merkezi olmak üzere, daha Timur devrinde tebârüz eden Semerkand'ın, Ulug Bey zamanında da, Herat'ın kuvvetli rekabetine rağmen, aynı rolü oynamakta devam ettiği muhakkaktır.

Başlıca şahsiyetler. Sakkākī. XV. asır çagatay edebiyatının, kronoloji bakımından, ilk mühim şâiri olarak, Sakkākī'yi zikretmek lâzımdır. Halil Sultan (1405 — 1409)'a, Ulug Bey (1409 — 1440)'e emîr-i kebir Arslan Hoca Tarhan'a muhtelif kasîdeler söylemiş olan bu şâir hakkında, eldeki divanı ile (Rieu, *ayn. esr.*, nr. 2079), Nevâ'î'nin ona âit müphem ifâdelerinden başka bir şey bulunmuyor ve onun Mâverâünnehrli olup, Semerkand'da büyük bir şöhret kazandığını, lâkin orada yaptığı araştırmalara rağmen, eserlerinden mühim bir şey elde edemediğini, bâzılarının Sakkākī'yi „başkalarının şiirlerini aşırmakla" itham ettiklerini, fakat bu iddiaya inanılamayacağını söylüyor (bk. *Macālis al-nafā'is*). Türkçe bir divanın mukaddimesinde ise, onu—aşağıda adı geçen — Lûtfî ile birbikle, „uygur ibâresinin fasîhlerinden ve türkçenin belîğlerinden" diye medhederek, şiirlerinin Türkistan'da büyük şöhreti olduğunu kaydediyor. Mamafih son eseri olan *Muḥākamat al-luġatayn*'de ona Lûtfî derecesinde kıymet vermediği görülüyor ki, bu hususta haklı olduğu şüphesizdir. İlk şiirlerini daha Timur zamanında yazdığı anlaşılan Sakkākī'nin kasîde ve gazellerden mürekkep olan divanı, onun acem edebiyatını çok iyi bilen ve çagataycayı, o zamana göre, büyük bir muvaffakiyetle kullanan değerli bir şâir olduğunu göstermektedir. 822'de Medine'de ölen meşhûr Hoca Muhammed Parsâ'ya yazdığı medhiye, zamanının umûmî modasına uyarak, tasavvuf cereyanına da yabancı kalmadığını ve daha Halil Sultan zamanında Semerkand'da bir çok müridleri bulunan bu büyük şeyhe intisap ettiğini anlatmaktadır. Bununla beraber, çağdaşı olan bir çok acem şâirleri gibi, tasavvuf onda sâdece bir felsefî anlayıştan ibâret kalmış, şiirlerine sûfiyâne bir renk vermemiştir. Kasîde ve gazelleri, klâsik çağatay devrinin ilk mahsûlleri arasında hususî bir kıymeti hâizdir; ancak, bir kasîdesinde yazdığı gibi, „kendi kudretinde başka bir türk şâirinin yetişmesi için, uzun yıllara ihtiyac olduğu" iddiası, hiç hakikate uygun değildir. Çünkü Sakkākī bu iddiada bulunduğu sırada, Ḥaydar Ḫvārizmī ve Lûtfî gibi, ondan daha kudretli san'atkârlar meydana çıkmış bulunuyordu.

Ḥaydar Ḫvārizmī. Timur'un torunlarından olup, babasının ölümünden sonra 1414 (817) yılına kadar fars ve Irak-ı Acem'de hâkim olan ve Şiraz'da oturduğu için, bâzı

kaynaklarda Şîrâzî lâkabı ile anılan İskender b. 'Omar Şayḫ Mîrzâ namına yazmış olduğu *Maḫzan al-asrâr* adlı mesnevînin sâhibi olan Ḫaydar Ḫvârizmî, her hâlde daha XIV. asır sonlarında türkçe şiirler yazmış ve Turkî Güy diye şöhret kazanmış bir şâirdir. Niẓâmî 'nin aynı isimdeki meşhûr eserine nazîre olarak, taklit ve tercüme yolu ile, yazdığı bu güzel mesnevîsinde şiirlerinin şöhreti ile bütün dünyayı doldurduğundan bahsetmesi, türkçe şiirlerinin türk edebî mahfillerinde kazandığı haklı rağbet ve şöhreti gösterebilir. Şimdiye kadar bu şâirden bahseden bütün müsteşriklerin, *Macâlis al-nafâ'is* 'te adı geçen Mîr Ḫaydar Maczûb ile karıştırdıkları bu Ḫaydar Turkî-Güy 'un onunla hiç bir münâsebeti olmadığını, ilk defa E. Blochet (*Catal.*, Paris, 1933, II, 116) ortaya koymuştur. Nevâ'î 'nin şahsen tanımış olduğu, hattâ *Badâ'i' al-vasaṭ* adlı divanındaki bir kıt'asında „sırtına kaplan derisi" giydiğinden bahsettiği bu Maczûb veya Ḳalandar unvanlı adam ile, *Macâlis al-nafâ'is* 'te, İskender Mîrzâ 'dan bahsederken, zikrettiği ve *Muḥâkamat al-luġatayn* 'de ilk çağatay şâirleri sırasında saydığı Ḫaydar Turkî-Güy 'un birbirine karıştırılması, hakikaten büyük bir dikkatsizlik eseridir ki, Rieu ve Barthold gibi çok dikkatli âlimlerin de bu hataya düşmeleri cidden gariptir.

İptidâ Gotwald tarafından 1858 'de Kazan 'da bastırılan bu mesnevînin bâzı parçaları sonradan Pavet de Courteille 'in *Mi'râcnâma* cildinde de neşredilmiştir. Zamanında çok takdir edildiği anlaşılan bu eserin, İstanbul 'da Millet kütüphânesinde minyatürlü çok nefis bir nushası ve Ayasofyada 4757 numaralı, uygur alfabesi ile yazılmış mecmuada da bâzı parçaları bulunduğu gibi, Avrupa kütüphânelerinde de başka yazmalarına tesâdüf ediliyor (Blochet, *ayn. esr.*, nr. 978; Rieu, Add. 7914, var. 115—141). Eski çagatay lûgatlerinde dâimâ istifâde edildiği görülen bu mesnevîsinden başka şâirimizin bir takım kasîde ve gazeller de yazmış olduğu muhakkak ise de, şimdiye kadar bunlara tesâdüf edilmemiştir. *Muḥâkamat al-luġatayn* 'de Ḫvârizmli olduğu tasrih edilen bu türk şâirinin, mesnevîsindeki mârurâne fahriyelerine hak verdirecek kudretli bir san'atkâr olduğu *Maḫzan al-asrâr* 'ından anlaşılıyor. Lisanı düzgün ve nazım tekniği mükemmel olup, selîs ve âhenkli bir ifâdeye sâhiptir. Buna göre, acem edebiyatına tamamiyle vâkıf olduğuna kolayca hükmolunabilir. Şâirimizin „Şayḫ Niẓâmî 'den yarlıg ve ferman aldığını ve güzel yemeği onun çeşnisine göre pişirdiğini" söylemesi, birden bire, edebî an'anelere aykırı gibi görünüyorsa da, İskender Mirza 'ya beğendirmek maksadı ile yazılan bir eser için, bunu tabiî görmek lâzımdır. Yemekler hakkında meşhûr *Dîvân-ı aṭ'ima* 'sini yazan Buşḫâḳ Şîrâzî [b. bk.], bilindiği gibi, İskandar Mîrzâ 'nın nedimlerinden idi. Her hâlde Ḫaydar Ḫvârizmî 'nin, XV. asır başındaki çagatay şâirlerinin, Lûtfî 'den sonra, en kudretlisi olduğu emniyetle söylenebilir.

L u ṭ f î. Hem elde mevcut eserlerinden hem de Nevâ'î 'nin muhtelif vesileler ile izhar etmiş olduğu takdirlerden pek iyi anlaşıldığı gibi, bu asır başındaki en kudretli çagatay şâiri L u ṭ f î 'dir. Yalnız türkçe değil, farsça da bir çok şiirler yazmış olan Lûtfî 'nin bilhassa türkçe şiirleri ile, bütün XV. asırda büyük bir şöhret kazanmış olduğu görülüyor. Nevâ'î ona *Malik al-kalâm* lâkabını vererek, gazellerinin Irak ve Horasan 'da pek meşhûr olduğunu söylediği gibi, Devletşah da 892 'de yazmış olduğu *Taẕkirat al-şu'arâ* 'da onun türkçe şiirler yazmaktaki kudretini anlatır. Lûtfî 'nin bâzı şiirlerini tahmis etmek suretiyle de takdirini gösteren Nevâ'î 'nin ifâdesine göre, o devirde edebî zevkinin yüksekliği ile şöhret kazanan Sayyid Ḥasan Ardaşîr de onun şiirlerini çok beğeniyordu. *Macâlis al-nafâ'is* ve *Nasâ'im al-maḥabba* 'da verilen mâlûmata göre, Lûtfî, daha tahsil sıralarında, büyük sûfî Şayḫ Şihâb al-Dîn Ḫiyâbânî 'ye intisap etmiş ve ölünceye kadar, şâirlikle beraber, d e r v i ş l i ğ i de elden bırakmamıştır. 99 yaşında ölen bu şâirin kendisine büyük teveccühü olduğunu, nasihatlerde ve dualarda bulunduğunu Nevâ'î iftihar ile söylemektedir. Son yıllarında büyük şâir 'Abd al-Raḥmân Câmî [b. bk.] 'ye *Suḫan* redifli farsça bir kasîde ithaf ettiği gibi, farsça bir matlaını da gazel şeklinde tamamlayarak, divanına koymasını ondan rica etmiş ve Câmî de bu ricayı kabûl eylemişti.

Lûtfî 'nin bir asır süren uzun hayatında türkçe ve farsça bir çok şiirler yazdığı muhakkak ise de, bugün bunlardan yalnız türkçe divanı ile *Gül ve nerûz* adlı mesnevîsi ve bâzı farsça şiirleri elde bulunuyor. Nevâ'î onun *Ẓafarnâma* (belki Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî 'nin meşhûr tarihini) 'yi türkçeye, manzûm olarak, çevrildiğini, fakat 10.000 beyitten fazla olan bu eserin, gâlibâ müsvedde hâlinde kaldığı için, şöhret kazanmadığını söyler. Fakat bu hususta, daha ziyâde, aşk ve şarap şiirlerine, sûfiyâne gazellere ve kasîdelere kıymet veren o devir edebî modasının te'siri olduğu da düşünülebilir. Yalnız çagatay şâirleri arasında değil, *Ḫarâbât* sâhibi Ziya Paşa 'ya kadar, osmanlı şâirleri arasında da lezzetle okunan Lûtfî 'nin şiirlerine, hattâ yukarıda bahsi geçen uygur harfleri ile yazılmış Ayasofya ve British Mu-

seum nushaları da dâhil olmak üzere, muhtelif mecmualarda tesâdüf edildiği gibi, divanın da muhtelif nushaları mâlûmdur. Meselâ British Museum (Rieu, *Catal.*, Add. 7914, var. 158—227) 'daki nushadan başka Paris (Blochet, nr. 981), İstanbul (Üniversite yazmaları, mecmua, nr. 2753), Leningrad (Asya müzesi yazmaları, D. 297, başı eksik), Gotha (W. Pertsch, *Catal.*, nr. 211) ve hususî kütüphânemizdeki (başı eksik) nushaları zikredebiliriz. Onun bir takım şiirleri, Ahmed Zeki Velidi tarafından, neşredildiği gibi (*Çagatay şâiri Lûtfî ve anın divanı*, Kazan, 1914), Samoyloviç de bâzı cinaslı tuyuğlarını neşretmiştir (bk. *Comp. Rend. de l'Acad. des Sciences de l'URSS*, 1926, s. 78 v.d.). Bunlardan başka, çagatay lûgatlerinde de onun bir çok parçalarına tesâdüf edilir.

Birbirlerinden oldukça farklı olan bu nushaların tetkiki gösteriyor ki, Lûtfî, kasîde, gazel ve tuyug gibi, nazım nevilerinin hepsini muvaffakiyetle kullanmışsa da, asıl kudretini gazellerinde göstermiştir. Temiz bir dil ve kıvrak bir üslûpla yazılmış olan bu aşk şiirlerinde, güzel mazmûnlar ve ince hayâller eksik değildir; devrin umûmî temâyüllerine uygun olarak, zaman-zaman sûfiyâne telâkkilere de tesâdüf olunmakla beraber, bunun daha ziyâde bir dış cilâdan ibâret olduğu gözüküyor. Şahruh'a, bir hastalıktan iyileşmesi münâsebeti ile, takdim ettiği bir kasîdesinde, ona „Mu'în al-Dîn va 'l-dunyā şahinşāh Şāhruḫ Sulṭān" diye hitap etmekte ve „hilâfet tahtının hanı, Timur hânedanının parlak gözü" olduğunu söyleyerek, islâmî temâyüllerinden de bahsetmektedir. Yine bir manzûmesinde Ulug Bey'in edebî zevkinden bahsederek, Salmān Sāvacī'ninkilerden aşağı olmayan şiirlerini onun takdir ettiğini söyler. Bundan sonra meydana çıkarılacağını umduğumuz yeni nushaların da yardımı ile Lûtfî'nin tam bir divanı tertip edildiği takdirde, hayatına âit bâzı yeni mâlûmat daha elde edileceği ümit olunabilir.

Lûtfî'nin 814'te Fars hükümdarı „Calāl al-dunyā va 'l-dīn Abu 'l-Muẓaffar İskandar Sulṭān b. 'Omar Şayḫ Mīrzā" namına yazdığı *Gül ve nevrûz* adlı mesnevîsi de kıymetli bir san'at eseridir. Acemce örneklerdeki edebî teâmüle göre, *mafā'īlun mafā'īlun fa'ūlun* vezni ile yazılmış olan bu güzel manzûme, doğrudan-doğruya İskender Mirza'nın emri üzerine tertip edilmiştir ki, şâir bunu anlatırken, kendisini, „onun eski kulu" olarak, târif eder. Türk edebiyatının inkişafı için çalıştığı anlaşılan ve kendisi de türkçe şiirler yazan bu şehzâdenin, şâirimizi daha bu yıllardan evvel de himâye ettiği bu ifâdeden anlaşılıyor. İstanbul'da Millet ve Lâleli kütüphânelerindeki nushalardan başka, Budapeşte'de Akademi kütüphânesinde, Berlin, Viyana ve Paris kütüphâneleri ile British Museum (Rieu, Add. 7914, var. 50—114)'da güzel yazmalarına tesâdüf edilen bu eser, Lûtfî'nin mesnevîcilikte de büyük bir kudrete mâlik olduğunu göstermektedir.

E. Blochet, Bibl. Nat. 'da *Gül ve nevrûz*'u muhtevî 998 numaralı mecmua içinde *Sayf al-Mulūk va Badī' al-Camāl Parīzād* adlı ve yine aynı vezinle yazılmış bir mesnevî daha bulunduğunu söyleyerek, bunun da Lûtfî'ye âit olduğunu iddia etmekte ise de, 960'ta yazıldığı tasrih edilen ve ne şâirin ne de ithaf edildiği hükümdarın isimleri zikrolunmayan bu manzûmeyi şâirimize isnat etmeğe hiç bir suretle imkân yoktur. Şâir ile şehzâde Baysungur Mirza arasındaki bir lâtîfeye Ḥusayn Vā'iẓ'ın *Laṭā'if al-ṭavā'if* adlı meşhûr eserinde tesâdüf olunuyor (bk. Ch. Schefer, *Chrestomathie parsane*, I, 110) ki, buna nazaran, Lûtfî'nin, Şahruh'tan Sultan Ḥusayn b. Bayḳara'ya kadar, bir çok Timurlu prenslerinin teveccüh ve iltifatlarına mazhar olduğuna hükmedebiliriz. Ömrünün son yıllarını Herat civarında Dih-i Kenār'da geçiren Lûtfî'nin orada öldüğünü ve o köyde gömüldüğünü biliyorsak da, bunun hangi yıla tesâdüf ettiğinden haberimiz yoktur. Hayatının son demlerine kadar şiir yazmakta devam eden şâirimizin 99 yaşında yazdığı *Āftāb* redifli bir kasîdesinin matlaına hiç bir şâirin o kuvvette bir nazîre söylemediğini Nevâ'î bilhassa kaydetmektedir. Her hâlde edebî faâliyetinin genişliği ve devamlılığı ile mütenâsip, büyük bir şöhret kazanmış olan bu san'atkârı, çagatay edebiyatının, Nevâ'î'den evvel yetişen, en kudretli şâiri saymak hiç de yanlış değildir.

Yūsuf Amīrī. Şahruh devri şâirleri arasında türkçe gazel, kasîde ve mesnevîleri ile yer alan Amīrī'nin, bu asrın sonlarına doğru artık ehemmiyetini kaybetmiş olduğu, Nevâ'î'nin „türkçe şiirlerinin güzel olmakla beraber, şöhret kazanamadığı" tarzındaki ifâdesinden anlaşılıyor. İstanbul (Üniversite kütüp., nr. 2753)'daki *Divan*'ı ile British Museum'daki *Dihnāma* adlı mesnevîsi (Rieu, Add. 7914, var. 228—272) ve *Bang ve çāğir* münazarası (ayn. mecmua, var. 329—337) sâyesinde, edebî kudreti hakkında bir fikir edinmek kabil olan bu şâirin bâzı cinaslı tuyugları, Samoyloviç tarafından, neşredilmiştir (*Comp. Rend. de l'Acad. des Sciences de l'URSS*, 1926, s. 75—77). Bâzı mecmualarda ve eski çagatay lûgatlerinde de bâzı parçalarına tesâdüf olunuyor. Devletşah da, Şahruh devri şâirleri arasında ve Baysungur Mirza'nın nedimlerinden olarak,

zikrettiği ve bu sonuncuya takdim edilmiş farsça güzel bir kasîdesini eserine aldığı Yūsuf Amīrî 'nin bizim şâirimizden başka biri olmadığı muhakkaktır. Gerçi Devletşah onun türkçe şiirlerinden hiç bahsetmiyorsa da, Nevâ'î 'nin de söylediği gibi, onların artık unutulmuş olduğunu, hâlbuki farsça manzûmelerinin hâlâ lezzetle okunduğunu göstermekten başka bir surette tevil edilemez ve Nevâ'î 'nin mutalâasına hak kazandırır.

Amīrî 'nin 833 'te Baysungur Mirza namına yazdığı türkçe *Dihnāma* 'si, XIV. — XV. asırlarda acem edebiyatında âdetâ moda hükmüne geçmiş ve muhtelif şâirler tarafından yazılmış olan bu mevzû, şâirimizin de aynı modaya uyarak, ele aldığını gösteriyor. Farsçayı türkçeden daha muvaffakiyetle kullandığı hâlde o devir türk saraylarının, çagatay dili ile, klâsik bir edebiyat yaratmak hususundaki temâyüllerine uyan Amīrî 'nin, gerek gazel ve kasîdelerinde ve gerek bu mesnevîsinde muvaffak olamadığı iddia edilemez. *Dihnāma* 'yi acem örneklerine tamamiyle uygun olarak *mafā'īlun mafā'īlun fa'ūlun* vezni ile yazan şâirimiz bu hususta oldukça büyük bir muvaffakiyet göstermiştir. *Bang va çāğir* münazarasına gelince, nesir ve nazım karışık olarak yazılan bu eserde de yine o devir acem edebiyatının umûmî bir modasına uyulmuştur. „Fars üslûbu ile türk diline böyle bir eser yazmağa kendisinden evvel kimsenin muvaffak olamadığını" iftihar ile söyleyen bu şâir, öyle görünüyor ki, çagatay edebiyatının inkişafına büyük bir samimiyetle çalışmıştır. Farsça eserlerinde büyük mutasavvıf Şeyḫ Kamāl Ḫocandī 'yi taklit eden bu şâirin türkçe şiirlerinde de bu te'sir göze çarpıyor ki, bundan daha tabi'î bir şey olamaz. O sırada Mâverâünnehr 'de büyük bir şöhret kazanmış olan Ḫvāca 'İsmat Allāh Buḫārī ve şakirdlerinin şiirlerine mukabil, Horasan ve Irak 'ta Kamāl Ḫocandī tarafdarlarının daha kuvvetli olduğunu biliyoruz ki, işte Amīrî de bunlardandır. Lûtfî ve hattâ Ḫaydar Ḫvārizmī kudretinde bir şâir olamamakla beraber, klâsik çagatay edebiyatının ilk inkişafında āmīrî 'nin ehemmiyetli bir yeri olduğu muhakkaktır. Vefat yılını bilmediğimiz şâirimizin Bedahşan 'da Arhang-Sarāy 'da olduğunu Nevâ'î 'den öğreniyoruz.

Sayyid Aḥmed Mīrzā. Nevâ'î, Timurlular âilesinden Sayyid Aḥmed Mīrzā 'nın değerli bir şâir olup, türkçe ve farsça bir gazel ve mesnevîlerinin oldukça şöhret kazandığını ve divan tertip ettiğini söyler. Ayrıca da *Laṭāfatnāma* adlı türkçe bir mesnevîsi olduğundan bahseder. British Museum 'da (Rieu, Add. 7914, var. 273—289) bulunan *Ta'aşşuḳnāma* adlı mesnevîsi sâyesinde bu şâirin, gerek hüviyeti ve gerek edebî şahsiyeti hakkında bir fikir edinmek kabil olur. 839 'da Şahruh 'a takdim edilmiş olan bu mesnevî, Ḫvārizmī 'nin *Maḥabbatnāma* 'si ve Ḫocandī 'nin *Laṭāfatnāma* 'si gibi, *mafā'īlun mafā'īlun fa'ūlun* vezni ile ve şâirin ifâdesine göre, 7 günde yazılmış olup, gerek ifâde ve gerek nazım tekniği bakımından, mükemmel bir san'at eseridir. Acem edebiyatını çok iyi bilen ve farsça şiirler yazan şâirimizin çagataycayı da bu kadar muvaffakiyetle kullanmasına hayret etmemelidir. Miranşāh 'ın oğullarından olduğunu bu manzûmesinde tasrih eden Seyid Ahmed Mirza, çok zor ve sıkışık bir durumda olduğundan şikâyet ederek, Şahruh 'tan lûtuf ve inayet istemektedir ki, o zamanki tarihî şartlara göre, bunu tabiî görmek icap eder. Barthold, *Ẓafarnāma* 'de adı geçen bu şehzâdenin ismine 'Abd al-Razzaḳ Samarḳandī [b. bk.] 'nin *Maṭla' ul-sa'dayn* 'inde tesâdüf etmiştir (*Ulug Bey ve zamanı*, s. 70 v.d.). Orada adı geçen Sultan Aḥmed b. Sayyid Aḥmed b. Mīranşāh, şâirimizin oğludur ki, Nevâ'î *Macālis al-nafā'is* 'inde bundan da bahsederek, iyi huylu, derviş tabiatlı ve insaniyetli bir adam olup, babası gibi, ara-sıra türkçe şiirler de söylediğini bildirir. O devrin bütün acem ve türk şâirleri gibi, cinas modasına tâbi olan bu şâirin *Ta'aşşaḳnāma* 'deki 19 beyitlik bir parçası, Samoyloviç tarafından, neşredilmiştir (*Comp. Rend. de l'Acad. des Sciences de l'URSS*, 1927). Nevâ'î 'nin şâirimize isnat ettiği *Laṭāfatnāma* acabâ bu mudur, yoksa şâirimiz o isimde başka bir mesnevî daha yazmışmıdır; bu ihtimâllerden birini tercih etmek, bizce, kabil olamadı.

Gadā'ī. Türkçe şiirler yazmakla tanınmış olan bu şâirin, bilhassa Abu 'l-Ḳāsim Babur zamanında, yâni onun ölüm tarihi olan 961 'den evvelki yıllarda, büyük bir şöhret kazanmış olduğu ve 896 'da yaşı 90 'ı geçtiği hâlde, henüz hayatta bulunduğu Nevâ'î 'nin *Macālis al-nafā'is* 'inde yazılmıştır. Gazelleri ile bâzı ḳıt'alarını ihtivâ eden bir divanı Paris 'te bulunan (E. Blochet, *ayn. esr.*, nr. 981) bu şâirin uzun süren hayatı esnasında başka eserler yazdığı da tahmin olunabilir ki, bâzı eski çagatay lûgatlerinde de bir takım parçalarına tesâdüf edilmesi buna delâlet eder. Bu divanı telkik fırsatını bulamadığım için, şâirin edebî kudreti hakkında bir şey söylemeğe imkân yoksa da, kazandığı şöhret derecesi hakkında Nevâ'î 'nin ifâdesinden, onun bu devir şâirleri arasında ihmâl edilmeyecek bir şahsiyet olduğu anlaşılıyor. Şâirimizin Gadā'ī mahlâsını tercih etmesi onun sûfiyâne temâyüllerini göstermektedir

ki, bu Abu 'l-Ḳāsim Babur 'un saray muhitindeki umûmî temâyüle de uygun gelmektedir,

Ātāyî. Nevâ'î tarafından, XV. asrın en eski şâirleri arasında sayılan Ātāyî, Belh türklerinden olup, yesevî dervişlerinden meşhûr İsmail Ata 'nın torunlarındandır. Nevâ'î, türkler arasında büyük şöhret kazanmış olan bu sûfî ve çocukları hakkında *Nasā'im al-maḥabba* 'de epeyce mâlûmat vermektedir. XIV.—XV. asırlarda Belh ve Küh-i Şāf taraflarında *Ata*, *Bāb* veya *Baba* lâkaplı türk dervişlerinin çoğaldığını, hattâ Horasan 'daki türkmen ve çağatay kabîleleri arasında da bunların büyük bir nufuz kazandığını biliyoruz. İşte şâirimizin Ātāyî mahlâsı alması, İsmail Ata 'ya mensûp olduğunu anlatmak içindir. Türkçe şiirler söyleyen bu derviş mizaclı ve açık tabiatlı şâirin eserleri, Nevâ'î 'nin ifâdesine göre, o sırada türkler arasında pek yayılmıştı. Mezarının Belh civarında bir köyde olduğunu söyleyen Nevâ'î onun kafiyece kusurlu bir beyitini naklederek, „manzûmelerini çok türkâne söylediğini", yâni klâsik şiirin nazım kaidelerine pek ehemmiyet vermediğini anlatıyor. Mamafih şâirimizin eserleri bu tenkidin bir az mubalâgalı olduğunu açıkça göstermektedir. Ātāyî 'nin bâzı nanzûmeleri, Samoyloviç tarafından, neşredilmiştir (bk. *ZKW.*, 1927 II,).

Yaḳînî. Nevâ'î 'nin türk emîrleri içinden yetişmiş şâirler arasında sayılan Yāḳînî yine onun ifâdesine göre, yalnız türkçe değil, farsça şiirleri ile de tanınmıştır. Bu şâirin sert tabiatlı ve kötü huylu bir adam olup, sonradan tövbe ettiğini ve kabrinin Darra-i Dū-Birādarān 'da olduğunu Nevâ'î 'den öğrendiğimiz gibi, *Riyāż al-şu'arā'* ve *Şubḥ-i gulşan* gibi tezkirelerden de Heratlı olduğunu anlıyoruz. Yaḳînî 'nin, nazım ve nesir karışık olarak, yazdığı türkçe *Ok ve yay münazarası* 'nın British Museum (Rieu, Add. 7914, var. 314—341) 'daki bir nushası, bize bu şâir hakkında az-çok bir fikir vermektedir. Biz bu sâyede şâirimizin türk aristokratları arasında moda hükmünde olan okçulukla ve okçularla münâsebetini öğrendiğimiz gibi, o sırada acem ve türk şâirleri tarafından kullanılan münazara tarzına da kıymet verdiğini anlıyoruz. Belki de bu eserin, tanzimine onun çağdaşı olan Yūsuf Amîrî 'nin „o zamana kadar türkler arasında bir eşi daha olmadığını" söylediği *Bang va çāğir* münazarası tarzında bir eser vücuda getirmek ve bu yolda da başkalarından geri kalmadığını göstermek arzusu sebep olmuştur. Nevâ'î Sultan Hüseyin Baykara 'nın onun bir gazeline naziresini kaydetmektedir ki, bu da şöhretinin devamına bir delildir. Her hâlde XV. asrın ilk yarısında yetişen Herat türk şâirleri arasında yalnız türkçeyi değil, farsçayı da muvaffakiyetle kullandığı anlaşılan Yaḳînî 'nin mühim bir yeri olduğunu söyleyebiliriz.

Başka şâirler. Bahsettiğimiz bu başlıca şâirlerden başka, XV. asrın ilk yarısında türkçe şiirler yazmakla şöhret kazanmış bir takım şâirler daha vardır ki, eserleri ya kaybolmuş yahut daha meydana çıkarılmamış olduğu için, edebî şahsiyetleri ve kudret dereceleri hakkında bir fikir edinmeğe imkân bulunmuyor. Bunun aksine olarak, eserleri zamanımıza kadar kaldığı hâlde, edebî kaynaklarda isimlerine rastlanmayan bâzı nâdir san'atkârlar da yok değildir. Meselâ türlü sazlar arasında münazara yolunda yazdığı çok güzel bir mesnevîsi British Museum (Rieu, Add. 2914, var. 321—328) 'da bulunan Aḥmedî 'nin adına tezkire ve tarihlerde rast gelinmiyor. Hâlbuki o zaman musiki âletlerinde kullanılan ud, çenk, kopuz, rebâb, gıçek ve kingir adlı sazlardan bahseden bu güzel ve san'atkârane mesnevî, kısa mensûr mukaddimesi ile birlikte, Aḥmedî 'nin çok değerli bir nâsir ve nâzım olduğunu gösteriyor. 1928 'den evvel Türkistan 'da meydana çıkarılan ve *Yūsuf va Zalayḫā* mesnevîsi de Dürbeg adlı Belhli bir şâir tarafından Sultan Şahruh namına yazılmıştır ki, türk aristokrat sınıfına mensûp olduğu anlaşılan bu eski türk şâirinin adına da hiç bir yerde tesâdüf edilmemektedir.

Yukarıda adları geçen türk şâirleri bu devir için başlıca kaynak olan *Macālis al-nafā'is* 'te bahsedilenlerden başlıca şâirleri zikredebiliriz: Sultan Mas'ūd Mirza şâirlerinden olup, yalnız türkçe değil, farsça da çok güzel şiirler söyleyen ve eserlerine eski çagatay lûgatlerinde tesâdüf edilen Ḳuṭbî; onun akrabasından olup, bir aralık Sultan Ḥusayn b. Bayḳara 'nın sadâreti hizmetinde bulunan ve sultanın Herat 'ta yerleşmesinden evvel ölen Na'îmî; Semerkandlı Ḥarîmî Ḳalandar; Andaḫūd sipahilerinden Tarḫānî; Horasan beyzâdelerinden Darvîş Nāzikî; vahdet-i vücut felsefesine dâir türkçe bir terci-i bendi Nevâ'î zamanında bile şöhretini muhafaza eden ve Horasan 'daki Tarhan kabilesi arasında yaşayan heratlı Muḳîmî; Küh-i Şāf 'taki türkler arasında şiirler ile yayılmış olan belhli Kamālî; sultan Abū Sa'îd tarafından öldürülen Mîr Sa'îd; onun kardeşi olup, yine aynı âkıbete uğrayan ve şiirden başka musiki ve yazıda da mahâreti olan Ġaribî; Nevâ'î 'nin: — „türkte ve sartta ondan mükemmel adam görmedim" — diye medhettiği ve hakkında ayrıca bir risâle yazdığı Sayyid Ḥasan Ardaşîr. Nevâ'î 'nin âdetâ bahası yerinde tutacak kadar sevgi ve saygı gösterdiği bu adam hakkındaki küçük risâlesi o devir

aristokratları arasından yetişen bu gibi insanların ne kadar kuvvetli bir kültür sâhibi olduklarını ve gençliklerinde geçirdikleri rindlik hayatından sonra, yaşları ilerleyince, büyük şeyhlere intisap ederek, nasıl dervişlik yoluna saptıklarını, çok canlı bir surette, anlatmaktadır. Yalnız ferd psikolojisi bakımından değil, o devir cemiyetinin mümtaz bir tabakasının müşterek bir psikolojisini aydınlatmak bakımından da, bu risâlenin büyük bir ehemmiyeti vardır.

Büyük bir kısmı şehirlerde yerleşmiş türk aristokratları, yâni asker ve idâreci sınıfı, arasından yetişen bu şâirler, hemen umûmiyetle, Timurlular sülâlesine mensûp ve yüksek kültür sâhibi prensler tarafından, himâye ediliyorlardı. Fakat bu prenslerden bir çoğu yalnız ilim ve san'at hâmisi olmakla kalmayarak, farsça ve türkçe şiirler yazmakla da şöhret kazanmış'ar ve hattâ bâzıları mükemmel divanlar terlip etmişlerdir. Timur 'dan sonra bir müddet Semerkand tahtını işgâl etmiş olan Halil Sultan, işte bu divan terlip edenlerdendi. Sarayında her san'at şûbesine mensûp en büyük adamları toplamış olan Baysungur Mirza ile, Şiraz 'daki sarayı şâir ve san'atkârların bir merkezi olan İskender Mirza, yalnız farsça ve türkçe şiirler yazmakla kalmamış'ar, klâsik çagatay edebiyatını inkişaf ettirmişlerdir. Şahruh 'un oğlu Cûgî 'nin çocuğu Ebû Bekir Mirza, tasavvufa ve mutasavvıflara karşı büyük alâkasından dolayı Kalender lâkabı ile şöhret kazanan Abu 'l-Ḳâsim Babur türkçe ve farsça şiirler yazmakla da vakit geçiriyorlardı. Hulâsa çagatay edebiyatının bu ilk klâsik devri, doğrudan-doğruya Timurluların sarayları etrafında inkişaf etmiştir diyebiliriz.

N e t i c e. XV. asrın ilk yarısında, başlıca merkezlerini Herat ve Semerkand teşkil etmek üzere, Timurlular imparatorluğunun Horasan ve Mâverâünnehr ülkelerinde kuvvetli bir edebî inkişaf olduğu ve farsçanın yanında, çagataycanın da klâsik bir edebiyat vücuda getirmeğe başladığı, yukarıki izahlardan sonra, iyice anlaşılmıştır sanırız. Edebî kaynaklarda türkçe şiirler yazdıkları tasrih edilen san'atkârların dışında, daha bir takım şâirler yetiştiğini, hattâ yalnız farsça eserleri ile tanınmış bâzı mühim şahsiyetlerin (msl. büyük mutasavvıf ve şâir tebrizli Şâh Ḳâsim al-Anvâr ve *Ẓafarnâma* müellifi Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî) bile ara-sıra çagatayca küçük manzûmeler, rubâîler ve mülemmalar yazdıklarını da biliyoruz. Timur devrinde olduğu gibi, bu devirde de çagatay dili ve uygur alfabesi, yalnız Timurluların değil, hemen bütün türk sülâlelerinin, Celâyirlilerin, Kara-Koyonluların ve Altın-Ordu ile ondan ayrılan diğer hanlıkların divanlarında da kullanılmaktadır.

XIV. asrın edebî orta Asya (ilk çagatay devresi) lehcesi, XV. asrın ilk yarısında da eski tekâmül yolunu tâkip etmiştir. Acem dil ve edebiyatının kuvvetli te'siri altında arap ve acem unsurları dâimî surette çoğalıyor; acem gramerinin, hattâ sentaksının te'siri durmadan artıyor ve acem üslûpçuluğunun kalıplarına uygun olarak, çagatay nazım ve nesri için de, aynı mâhiyette, kalıplar vücude getirilmeğe başlıyor. Daha XI. asırda Ḫvârizmî 'nin *Maḥabbatnâma* 'sinde çok açık bir misâlini gördüğümüz bu cereyan, aynı istikameti tâkip ederek, Lûtfî ve Ḫaydar Ḫvârizmî gibi, değerli san'atkârların elinde büyük bir inkişaf gösteriyor. Şâirlerin, yetiştikleri sâhalara ve mensûp oldukları etnik zümrelere göre, dillerinde bâzı farklar mevcuttur; bâzılarında oğuz-türkmen dil unsurları daha açık görünür. Bunda meselâ Ḥasan-oğlu ve Nasîmî gibi, bir takım âzerî şâirlerinin te'siri de göz önünde tutulmalıdır. Âzerî ve çagatay edebî sâhalarının bir zamanlar Timurluların siyâsî hâkimiyetleri altında toplanmış olması ve hudutları esâsen birbirine karışan bu sâhalar arasındaki dâimî kültür münâsebetleri de bunda âmil olmuştur. Muhtelif türk devletlerinin divanlarından çıkan resmî vesikalarda, yarlıklarda da, mahallî şanseleri an'anelerine ve bahşıların şahsî kültür seviyelerine ve konuşma dillerine göre, bir takım şive ayrılıkları göze çarpmaktadır (Kazan hanlığı yarlıkları için bk. Halasi Kun, *Monuments de la langue tatare de Kazan, Bibliotheca orientalis Hungarica*, V, I, 138—155). Fakat bütün bu gibi farklara rağmen, Mâverâünnehr. Ḫvârizm ve Horasan merkezlerinde artık klâsik bir çagatay dilinin ve edebiyatının vücuda geldiği kat'iyetle söylenebilir.

XV. asır çagatay edebiyatını, bu asır İran edebiyatından ayrı olarak, tetkike aslâ imkân yoktur; çünkü ekseriyetle „iki dili de hemen aynı kuvvetle kullanan" şâirler tarafından yaratılan bu edebiyat, yine aynı kültür muhitlerinde tekâmülünü tâkip eden İran edebiyatına tamamiyle bağlı kalmış ve onu büyük bir sadakatle tâkip etmiştir ki, bu hususta âmil olan tarihî şartlar göz önünde tutulunca, başka türlü olmasına imkân bulunmadığı kendiliğinden anlaşılır. Gazel ve kasîde nevilerinden başka, eski ve yeni muhtelif mesnevî mevzûlarına, münazaralara, muammacılığa ve cinaslara rağbet ve bütün bunlarda umumî bir tasavvuf çeşnisinin hâkim olması, o devir acem şiirinde olduğu kadar, çagatay şiirinde de göze çarpar. Hakaniye lehcesi edebiyatının te'sirleri artık unutulmakta ve sâdece uzak bir hâtıra mâhiye-

tinde kalmaktadır. Eski halk edebiyatının ve halk musikîsinin bile yeni İran unsurları ile karıştığını ve yüksek sınıflar arasında ancak bu muhtelit, melez şekillerin (msl. t u y u k; tafsilât için bk. Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 204—256) rağbet kazandığını görüyoruz. Cinas merakının bu sırada bütün acem eebiyatına hâkim olduğu (msl. Kātibī) düşünülünce, türk şâirlerinin cinaslı t u y u k l a r yazmak hususundaki temâyüllerinin, *Ta'aşşuḳnāma* ve *Dihnāma* gibi, yukarıda adı geçen türkçe mesnevîlerdeki cinas merakının doğrudan-doğruya acem modellerinin taklidinden ileri geldiği daha iyi anlaşılır. Osmanlı şâirleri gibi çagatay şâirlerinin de halk edebiyatına ve hece veznine karşı tam bir alâkasızlık göstermeleri, yine acem modellerine karşı duyulan hayranlığın bir neticesidir. Bu sırada halk ve dervişler arasında yaşadığı muhakkak olan Yesevî an'anesine göre, hece vezni ile ve dörtlüklerle yazılmış sûfiyâne manzûmeler, klâsik çagatay şâirleri tarafından dâimâ edebiyat dışı mahsûller olarak telâkki edilmiştir.

Türkçeden daha çok farsça yazan adamlar tarafından, sırf yüksek sınıflar için, vücuda getirilen bu klâsik çağatay şiirinin dışında, türkçe çok muhdut bir dâirede kullanılıyor, ilim ve tasavvuf eserleri ve tarih kitapları, umûmiyetle, farsça yazılıyordu. XV. asrın ilk yarısında bu gibi eserlerden türkçeye çevrilmiş olanlar, *Sirāc al-mulūk*, *Taẕkirat al-avliyā'* ve eğer XIV. asra âit değiller ise, *Mi'rācnāma* ile *Baḫtiyārnāma* gibi, çok mahdut eserlerdir ki, bunların da iyi farsça bilmeyen bâzı türk büyükleri namına yapıldığı tahmin olunabilir. 1432 'de ölen ve tasavvufa âit muhtelif eserleri ile şöhret kazanmış olan Şeyḫ Ḥusayn Ḫvārizmī 'nin *Kaşf al-hudā* adlı türkçe *Ḳaṣīda-i burda* şerhini (Berlin kütüphânesinde, M. Hartmann yazmaları arasında) o devir çagataycasının Ḫvārizm şive hususiyetleri ile karışık bir şekli ile, bir aralık Ḫvārizm 'i istilâ etmiş olan özbeklerden Abu 'l-Ḫayr Han [b. bk.] namına yazması, bu gibi türkçe eserlerin, daha ziyâde, İran kültürü te'sirlerinden uzak kalmış türk muhitlerinde rağbet kazandığını göstermektedir. Timurlu şehzâdeleri müslüman İran kültürü ile öyle kuvvetli bir surette meşbû idiler ki, Baysungur Mirza, Ḥâfiẓ Abrū 'ya *Zubdat al-tavārīḫ* 'ini ve İbrahim Sultan da, Şaraf al-Dīn 'Alī Yazdī 'ye *Ẓafarnāma* 'sini yazdırmak için, büyük fedakârlıklara katlandıkları hâlde, bunları türkçeye çevirtmek ihtiyacını hiç duymamışlardı. Hâlbuki Timur devrinde bu ihtiyacın duyulduğunu yukarıda görmüştük. Şâir Lûtfî 'nin manzûm *Ẓafarnāma* tercümesinin Timurlu saraylarında hiç rağbet görmemesi de, bu bakımdan, oldukça mânalı bir hâdisedir. Şahruh 'un büyük emîri ve eski türk an'anelerinin mutaassıp tarafdarı Calāl al-Dīn Fīrūzşāh gibi adamlar yahut Arslan Hoca Tarhan gibi, hakaniye devri edebiyatının son tarafdarları, XV. asırda başlayan bu yeni cereyanın değil, artık son günlerini yaşayan eski bir an'anenin mümessilleridir. XV. asır Timurlu prens'erinin saraylarında ise, onlarınkinden tamamiyle farklı, yeni bir zihniyet, yeni bir hava hâkimdir ve müslüman İran kültürü, hayatın bütün tecellîlerinde kendini kuvvetle duyurmaktadır. Vaktiyle Timur Celâyirliler sülâlesini nasıl „sartlaşmış", yâni „tamamiyle İran medeniyetini temessül etmiş" addediyorsa, şimdi de Timurlu prensleri boz-kır mıntakalarında göçebe an'anelerine sâdık kalan amcazâdelerini „moğul barbarları" olarak telâkki ediyorlardı.

Fakat bütün bunlara rağmen, XV. asrın ilk yarısında kudretli türk san'atkârları tarafından, acem örneklerine göre, işlenen çagataycanın, Mâverâünnehr, Ḫvārizm ve Horasan türkleri içiu, klâsik bir edebî dil hâline geldiği ve bu dil ile oldukça zengin manzûm bir edebiyat teşekkül ettiği görülüyor ki, bu dil ve edebiyat bu asrın son yarısında, Nevâ'î ve arkadaşları ile, son tekâmül derecesine erişecektir.

III. K l â s i k ç a g a t a y d e v r i.
(Nevâ'î devri)
XV. asrın son yarısı.

İ m p a r a t o r l u ğ u n p a r ç a l a n m a s ı. Şahruh 'un ölümü, imparatorluğun esâsen epey zamandan beri gevşemiş olan iç bağlarının büsbütün bozulmasına ve bu muazzam binanın yıkılmasına sebep oldu. Devletin asıl askerî kudret kaynağını teşkil eden büyük kabîle teşekkülleri (msl. Barlaslar, Arlatlar, Tarhanlar ve Argunlar) başındaki emîrlerin elinde birer âlet olan şehzâdeler arasında, topraklarını genişletmek yahut imparatorluğun yüksek hâkimiyetini ele geçirmek için, zâten eksik olmayan iç çarpışmalar, Şahruh 'un ölümünden sonra, büs-bütün arttı. Bir aralık Abu 'l-Ḳāsim Babur Horasan 'da, Sultan Abū Sa'īd de Mâverâünnehr 'de oldukça devamlı ve kuvvetli birer idâre kurmağa muvaffak oldular. Babur 'un ölümünden sonra, Abū Sa'īd, Horasan ve İran 'ın şimâl vilâyetlerini ele geçirerek, Cihānşāh 'ı ve kendisine muhalif bâzı Timurlu prenslerini mağlûp etti ve Cihānşāh 'ın ölümü üzerine Irak-ı Acem ve Kirman taraflarını da zapt-ederek, Kâşgar 'dan Irak ve Azerbaycan 'a kadar uzanan bir imparatorluk kurdu; lâkin Azerbaycan 'ı Ak-Koyunlulardan almak için

yaptığı harpte, Tarhan emîrlerinin ihâneti yüzünden, bozguna uğrayıp, katledildi. Uzun Hasan'ın bu galebesinden sonra, Timurluların Irak, Fars ve Azerbaycan'daki hâkimiyetleri kat'î surette sona ermiş ve buraları Ak-Koyunluların idâresine geçmiştir. Timurlu şehzâdeleri arasındaki mütemâdî mücâdeleler Mâverâünnehr ve Horasan'ın bilhassa şebirli abâlisini fena hâlde bıktırmış ve türkmenler ile yapılan savaşlar ise, Çagataylıların askerî kudretini oldukça yıpratmıştı. Ulug Bey ile 'Alâ' al-Davla arasındaki harplerin Horasan'daki tahribatının eserlerine bu asrın sonlarında bile hâlâ tesâdüf olunmakta idi. Abū Sa'îd'in 8 yıl kadar süren hâkimiyeti zamanında bir az rahata kavuşan Horasan halkı ve çagatay askerleri, onun son yıllarındaki fütuhat teşebbüslerinden hiç memnun olmamışlardı (Devletşah tezkiresi, nşr. Browne, s. 363, 477). Nihâyet Horasan, Sicistan, Tuharistan, Cureân ve Astarâbâd sâhalarını ele geçirerek, merkezi Herat olmak üzere, Sultan Ḥusayn Baykara tarafından kurulan idâre, 40 yıl kadar buralarda nisbî bir sükûn ve âsûyiş te'minine muvaffak olarak, Timurlular tarihinin son parlak safhasını teşkil etti. Fakat bu parlaklık, siyâsî ve askerî zaferlerden değil, sâdece fikir ve san'at sâhasındaki kudretli inkişaftan ileri gelmiştir. Başlıca iki büyük şahsiyet, yâni eşsiz çagatay edibi Ali Şîr Nevâ'î ile onun kudretli hâmisi Sultan Ḥusayn Baykara, bu inkişafın başlıca âmili oldular ve baş şehir olan Herat'ta bunların etrafında çok canlı bir fikir ve san'at faâliyeti kendini gösterdi ki, türk medeniyeti tarihinde buna H e r a t d e v r i yahut B a y k a r a — N e v â ' î devri adını vermek yanlış olmaz.

Timur'un zaferleri ile son haddine çıkmış olan çagatay askerî kudretinin artık çökmek üzere bulunduğu bu devir, Timurlu hânedanı için, şüphe yok ki, çok şeametli olmuştur. İran'ın garbında Ak-Koyunlu ve daha sonra Safevî imparatorluklarının, Mâverâünnehr yukarısındaki bozkırlarda ise, Cuci Şeybanîlarının inkişafını hazırlayan bu devirden sonra, yâni XVI. asrın ilk yarısında, Mâverâünnehr ve Horasan'daki son çagatay ülkeleri Timurluların elinden, kat'î olarak, çıktı ve bu büyük hânedan, ancak Babur'un Hindistan'da kurduğu yeni imparatorluk sâyesinde, büs-bütün yok olmaktan kurtulabildi. Fakat buna mukabil, büyük dedesininkine nisbetle, çok küçük ve çok kuvvetsiz olan Ḥusayn Baykara (1469—1506) saltanatının orta Asya türk medeniyeti tarihinde çok parlak bir devir teşkil ettiği ve k l â s i k çagatay edebiyatının y ü k s e k inkişafını bu devirde gösterdiği muhakkaktır. Horasan tahtında hemen 40 yıl kadar hüküm süren bu talihli kükümdarın, Nevâ'î ve Câmî [bk. mdd.]'nin isimleri ile bağlı olan büyük adı, bu parlak devre kendi damgasını vurmuş ve Ḥusayn Baykara devri, yalnız orta Asya türkleri arasında değil, İran, Hindistan ve Türkiye'de de, her bakımdan, ideal bir devir, bir altın devir gibi telâkki edilerek, hasret ve hayranlıkla anılmıştır. Edebiyat tarihi bakımından N e v â ' î d e v r i diye adlandırılması daha doğru olan bu devirde çagatay dilinin ve klâsik çagatay edebiyatının parlak inkişafını, ancak, Baykara devri Herat'ının yüksek muhitlerinde tetkik ve takip etmek kabildir.

Ḥ u s a y n B a y k a r a d e v r i n d e H e r a t. Şahruh'un ölümünden sonraki ilk anarşi yılları, Herat için, bir kısım aristokratların başka taraflara hiceretini icap ettirecek derecede, ağır ve felâketli olmuştu. Lâkin Abu 'l-Ḳāsim Babur'un ve onun ölümünden sonra da Semerkand hükümdarı Sultan Abū Sa'îd'in Herat'ta yerleşmeleri Şahruh'un eski baş şehrine tekrar eski parlaklığını verdi. Babur zamanında İran ve Horasan'ın karışık akîdeli dervişleri ve kalenderleri ile dolan Herat'ta, diğer taraftan, Şahruh devri an'aneleri de devam ediyor, Pîr-i Herî, yâni Herat pîri, diye anılan 'Abd Allāh Anṣārî [b. bk.] kültü, zengin vakıfları ile beraber, halk arasında yaşıyordu. Horasan sûfilerinin panteist telâkkilerini epiküriyen bir hayat anlayışı ile birleştiren Babur'dan sonra, Herat'a hâkim olan Sultan Abū Sa'îd, siyâsî işlerde bile, nakşbendîlik [b. bk.] tarikatiuin o devirdeki en büyük mümessili semerkandlı Şeyh 'Ubayd Allāh Aḥrār'ın telkinlerine bağlı, koyu müslüman bir hükümdardı; büyük mâlî ihtiyaclar içinde bulunmasına rağmen, onun ısrarı ile, Semerkand ve Buhara'nın belediye vergilerini (damga) kaldırmaktan bile çekinmemişti (bk. *Rawżat al-ṣafā'*, VI, 391). Onun maiyetinde Semerkand'a gelen yeni ricâl ve bilhassa Argun emîrleri, Herat'ın Şahruh âilesine mensûp eski aristokratlarını ve tarhan emîrlerini ikinci plâna geçirerek, servet ve kudret kaynaklarını kendi hesaplarına işletmeğe çalıştılar. Hükümdarın taassubundan istifâde ederek, dinsizlik ve yahudilik töhmeti ile, bir çok zenginleri soyan, şehrin işsiz serserilerini etrafına toplayarak, şüpheli vasıtalar ile zengin olan büyük memurların bu devirde eksik olmadığını tarihî kaynaklardan öğreniyoruz. Mamafih Sultan Abū Sa'îd, bu gibi yolsuzlukları haber alır-almaz, suçluları derhâl en ağır cezalara çarptırıyor ve halkın zulme uğramaması için, elinden geleni yapıyordu. Çağdaş tarihçiler onun bu hususdaki itinasını ve adâletini kuvvetle belirt-

mektedirler. Eskiden beri büyük bir ticâret merkezi olan Herat'ta bu devirde büyük sermâye sâhibi zenginlerin mevcûdiyetini, hattâ Abū Sa'īd'in bâzan onlardan istikrazlarda bulunduğunu biliyoruz (*ayn. esr.*, s. 392). Bu devirde Semerkand'da da büyük sermâyelerin birikmiş olduğu, 'Ubayd Allāh Aḥrār hakkındaki menkıbelerden anlaşılmaktadır. O, geniş topraklarından aldığı ziraat mahsûlleri sâyesinde, kazandığı paraları tâcirlere vererek, işletiyordu ki, bunların bir taraftan Anadolu'ya ve diğer taraftan garbî Türkistan'a kervanlar yolladıkları yine aynı kaynaklardan anlaşılıyor (*Raşaḥāt tercümesi*, s. 263, 342).

Mamafih Herat, yalnız siyâsî ve ticarî merkez olarak değil, sanayi merkezi olarak da, büyük bir iktisâdî faâliyete sahne oluyordu. Abū Sa'īd devrinde burada yapılan bir takım düğünlere hususî loncaları ve pazarları olan Herat esnafının da parlak bir şekilde iştirâk ettikleri göze çarpmaktadır ki (*Rawżat al-ṣafā'*, IV, 397), bunu daha sonra Ḥusayn Baykara devrinde dahi görüyoruz (*ayn. esr.*, VII, 45). Herat pazarlarının bu ehemmiyeti, oraları teftiş ile mükellef olan muhtesiplik vazifesine, şer'î mâhiyeti itibarı ile, doğrulukları ile tanınmış bir takım âlimlerin ve seyidlerin tâyini ile de anlaşılıyor. Şehir halkının şeriat hükümlerine riâyet etmelerini, umûmî eğlence yerlerinin açılmamasını te'min gibi işlere de bakan bu memurların, Abū Sa'īd devrinde çok büyük bir nufuza mâlik oldukları görülmektedir ki, sonradan Ḥusayn Baykara devrinde de, halkı memnun etmek maksadı ile, aynı an'aneye riâyet olunmuştur. Ḥusayn Baykara'nın uzun saltanatı esnasında Herat'ın büs-bütün büyüyüp, zenginleştiğini, yeni yeni saraylar, bahçeler, câmiler, medreseler ve hastahâneler ile süslendiğini, şehir civarındaki imâr faâliyeti ve sulama te'sisatı sâyesinde, ziraatin ve bağcılığın büyük bir gelişme gösterdiğini biliyoruz. Bağ-ı sebz, Bağ-ı sefîd ve Bağ-ı zâgân gibi, eski saraylara ilâve olarak, Ḥusayn Baykara'nın yaptırdığı Bağ-ı cihan-ârâ başta olmak üzere, yeni devir adamlarının yaptırdıkları saraylar ve köşkler, şiirin, musikinin, resim ve yazı san'atlarının inkişaf merkezleri idi. Babur bütün bunları ve buradaki zengin hayat şekillerini çok canlı olarak tasvir etmektedir. Şehirde toplanan büyük servet her türlü iktisâdî faâliyetleri de arttırmış, eski çarşı ve pazarlar, yeni ilâveler ile, büyümüş ve esnaf teşkilâtı daha kuvvetlenmişti. Herat'a ulaşan büyük ticâret yolları üzerinde bu devirde yeni-yeni bir çok rıbatlar, yâni menzil hanları, yapılmış olması bunun en büyük delilidir. Daha saltanatının ilk yıllarında mâliye memurlarının yolsuzluklarına ve zulümlerine karşı isyan eden Herat halkını kendisine ısındırmak için, bâzı ıslahat tedbirleri alan Ḥusayn Baykara (*ayn. esr.*, VII, 23, 27 v.d.) Yâdigâr Muḥammed'i kovarak, baş şehrini tekrar ele geçirdiği zaman, daha âdil bir idâre kurmağa bilhassa çalışmış ve reâyâdan alınan bâzı vergilerin iki sene alınmamasını emretmişti. Mamafih bütün bu gibi tedbirlere rağmen, Kert [b. bk.] sülâlesi zamanından beri mevcut bir takım ağır vergilerin Baykara'nın son yıllarında bile hâlâ devam ettiğini ve mâliye memurlarının zulümlerini anlatan Devletşah (*Tezkire-i şu'arâ*, nşr. Browne, s. 269, 437)'ın ifâdesi ve Nevâ'î'nin bâzı eserlerindeki şikâyetler, Herat'taki fakir sınıfların ve umûmiyetle Horasan çiftçilerinin bu devirde de sıkıntıdan kurtulamadıklarını göstermektedir. Bu devrin servet ve debdebesinden faydalananlar, sâdece büyük toprak sâhipleri, zengin tâcirler ve dükkâncılar ile bilhassa, yüksek memurlardı.

Ancak islâm medeniyetinin en mükemmel insanî ve medenî müessesesi olan vakıflar sâyesinde, şahsî servetlerin büyük bir kısmı halkın menfaatine uygun bir şekilde kullanılıyor, yalnız maarif ve münakalât meseleleri (mektepler, medreseler, kütüphâneler, yollar, köprüler, kervansaraylar) değil, ictimaî yardım meselesi de (hastahâneler, imâretler, hamamlar ve eczahâneler) o vasıta ile hallediliyordu. Hükümdardan sonra devletin en nufuzlu ve en zengin adamlarından biri olan Ali Şîr Nevâ'î'nin Herat ve Horasan'da 370 hayır müessesesi yaptırarak, bunları idâre için, hususî bir vakıf idâresi kurduğunu ve bu işe, Devletşah'ın ifâdesine göre, 500 tümenlik büyük bir servet vakfettiğini göz önüne alırsak, bu hususta açık bir fikir edinebiliriz. Hükümdar başta olmak üzere, bütün devlet adamlarının ve yüksek burjuvaziye mensûp zenginlerin de buna benzer müesseseler kurduklarını unutmamalıdır. Ḥusayn Baykara devrinde vakıfların bu kadar geniş bir nisbette arttığı, bu müesseselere umûmî nezâret vazifesi ile mükellef olan sadâret memuriyetinin işlerini artık bir kişinin görmesine imkân olmadığından, bunun iki sadır tarafından görülmesi ile de anlaşılmaktadır (*ayn. esr.*, VII, 115). Herat'ın bu devirdeki meşhûr medreseleri arasında, eski Nizâmiye medresesi ve Gevherşâd Ağa'nın Madrasa-i 'Ulyâ' ile Ḥusayn Baykara'nın yaptırdığı Sultaniye ve Nevâ'î'nin İhlâsiye medreseleri ve Medrese-i Giyâsiye en mühim tedris müesseseleri sayılıyordu. İhlâsiye medresesinin iki müderrisinden her birine yılda 1.200 altın ve 24 yük zahîre, 22 talebeden her birine de, tahsil derecelerine göre, 24 altından 12 altına kadar aylık ve ayrıca

da zahire veriliyordu (*Nevâ'î vakfiyesi*, Bakû, 1926, s. 53). Paranın o devirdeki satın alma kıymetine göre, bu tahsisatın yüksekliği, ilim erbabına verilen kıymetin derecesini anlatmaktadır. Yine Nevâ'î'nin *Maḥbūb al-ḳulūb* adlı eseri sâyesinde, bu büyük şehirdeki muhtelif ictimaî tabakaları ve bunların tâbi oldukları iktisâdî ve ictimaî şartları da öğreniyoruz.

Bu zamana âit oldukça zengin edebî ve tarihî kaynaklar ve meselâ Vâṣifî'nin *Badâ'i' al-vaḳâ'i'* gibi, hâtırat kabîlinden canlı eserler vasıtası ile, Ḥusayn Baykara devri Herat'ında yaşayan aristokrat sınıfların günlük bayatlarını, yaz ve kış eğlencelerini, musikî ve şarap âlemlerini, vaaz ve tezkîr meclislerini, resmî günlerde yapılan büyük merasimi, umûmî eğlenceleri ve ziyâfetleri, av eğlencelerini, at yarışlarını, pehlivan güreşlerini, okçuluk müsabakalarını, mâtem âyinlerini, medrese ve tekke hayatını, muhtelif tabakalara mahsus kostümleri, evlerin döşeme ve süsleme tarzlarını, musikî âletlerini, her sınıfın muaşeret kaidelerini ve saray teşrifatını oldukça biliyoruz. İşte Ali Şîr Nevâ'î, büyük serveti, siyâsî nufuzu, yüksek kültürü, zarâfeti, tevazuu, inee zevki ve keskin zekâsı ile, Herat aristokrat cemiyetinin ve san'at âleminin en parlak bir mümessili, daha doğrusu başlıca kutbu ve ruhu idi. Fikir ve san'ata karşı çok samimî bir alâka gösteren bu yüksek ve nufuzlu muhit, edebiyat ve san'at hareketlerini maddî ve mânevî surette himâye ediyor, daha doğrusu bu hareketlerin istikametlerini tâyin ediyor ve onları istediği mecraya sevkediyordu. Yalnız Horasan ve Mâverâünnehr'in sâir medenî merkezleri ile değil, Fars ve Irak'ın, Tebriz ve İstanbul'un edebî muhitleri ile de sıkı temaslarda bulunan bu Herat cemiyetini içinden bilmedikçe, bu devir edebiyatının ve san'atının ruhunu anlamak ve bilhassa klâsik çagatay edebiyatının altın devrini vücuda getiren tarihî âmiller hakkında bir fikir edinmek kabil değildir. Tıpkı *Baburnâma* gibi, Vâṣifî'nin *Badâ'i' al-vaḳâ'i'*'i de, işte bu bakımdan, eşsiz bir kaynak mâhiyeti gösteriyor (bu eser ve müellifi hakkında oldukça geniş bir hulâsa için bk. A. Boldrev, Vâṣifî'nin hâtıraları, Ermitaj müzesi, şark şûbesi çalışmaları, II, 203—274). Buradaki fıkra, Herat'a yarım fersahlık bir mesâfedeki Çehârbağ'da 897 yılında Nevâ'î ile o sırada idâre başında bulunan Hoca Macd al-Dîn Muḥammed'in bir eğlence âlemini anlatmaktadır ki, fevkalâde mühimdir. Bu meeliste Ḥâfiẓ Başîr, Ḥâfiẓ Ḥasan 'Alî ve Şâh Muḥammed gibi, en tanınmış hânendeler, Ḥasan Nâyî, Ḳul Muḥammed 'Ûdî, Ḥasan Bâlâbânî, Aḥmed Ġicakî ve Küçük Aii Tanburî gibi, üstat sâzendeler ve Herat'ın güzellikleri ile tanınmış yedi sekiz genci mevcuttur. Diğer dâvetliler ise, Bannâ'î, Âṣafî, Amîr Suhaylî, Sayfî Buḫârî, Riyâzî Turbatî, Mîr Sar-Barahna, Burhân Kank, Mîrḫvând, Mu'în Aeîzârî, Ḥusayn Vâ'iẓ, Ḫalîl Ṣaḥḥâf, hattât Muḥammed Ḫvâfî ve 'Abd al-Vâsi' Munşî gibi, o devrin en tanınmış şâir ve san'atkârlarıdır; ziyâfette türlü-türlü şerbetler, mâcunlar, meyvalar ve pâlûzelerden başka, 40 türlü nefis yemek yeniyor. Bu meclisteki sohbetler ve latîfeler, bugünkü telâkkilerimize göre, oldukça açık ve lâubâlî mâhiyette olmakla beraber, o zaman için nükteler ve zarâfetler ile doludur. Hâlbuki Nevâ'î başta olmak üzere, bu dâvetlilerin hemen hepsi yaşları kemâle gelmiş, panteist akîdelere sâhip adamlardır (Hamidiye kütüp., Lala İsmail vakfı, 744 numaradaki bu parça, Vâṣifî'den alınmıştır; Leningrad, Asya müzesi nushası, var. 120). Bu devirdeki Herat cemiyetinin bu yüksek sınıflarının psikolojisini anlamak için, Vâṣifî ile Babur'un eserlerinden başka — Ḥusayn Baykara'ya mı, Amîr Kamâl al-Dîn Ḥusayn'e mi âit olduğu hâlâ kat'î surette halledilemeyen — *Macâlis al-'aşşâḳ*'ta da ehemmiyetli mâlûmata tesâdüf olunmaktadır. Fikir ve his itibariyle çok incelmiş olmakla beraber, kaba hurafelere inanmaktan kurtulamayan, samimî dindar ve mutasavvıf olmalarına rağmen, serbestçe eğlenceli bir hayat geçiren bu Herat aristokratlarının himâyeleri altında, sâir bütün güzel san'at şûbeleri gibi, acem edebiyatının ve klâsik çagatay şiirinin de kuvvetli bir inkişaf göstermesi pek tabiîdir.

Acem kültürünün inkişafı. Acem kültürünün XV. asrın ilk yarısında türk saraylarında inkişafı ve bunun başlıca âmilleri hakkında yukarıda izahat vermiştik. Bu âmiller bu asrın ikinci yarısında da hiç değişmediği için, acem kültürünün bu devirde dahi yine aynı istikametlerde inkişafına devam ettiğini görüyoruz. Bu dil ve kültür ile artık büs-bütün istinas etmiş olan Timurlu şehzâdeleri ve çagatay aristokratları değil, şehirlerde ve köylerde acemler ile beraber yaşayan türk halkı bile farsçaya ve fars kültürüne yabancı kalmıyorlardı. Nevâ'î, *Muḥâkamat al-luġatayn*'inde, okuyup-yazma bilmeyen türk halkının dahi, farslar ile ihtilat sebebiyle bu, dili öğrendiklerini, hâlbuki farslar arasında hattâ tahsil görmüş olanların bile türkçe bilmediklerini söyleyerek, bunu türklerin acemlerden daha anlayışlı olmalarına ve türkçenin de farsçadan daha geniş ve daha zengin bir dil oluşuna isnad eder. Hâlbuki bunun asıl sebebi, bilhassa Horasan şehirlerinde ve köylerinde,

farsların sayıca türklerden çok fazla olmasıdır. Yüksek sınıfların farsçayı çok iyi bilip, hattâ bunların arasından bu dili büyük muvaffakiyetle kullanan bir çok şâir ve müelliflerin yetişmesi ise, müslüman acem kültürünün türkler üzerindeki büyük nufuzundan dolayıdır. Ancak şurasını da gözden kaçırmamak lâzımdır ki, türk zekâsının acem kültür hayatına çok faâl bir şekilde karışması ve bu kültürün türk sarayları etrafında inkişaf etmesi neticesinde, bu iki kültür unsurları birbiri ile o kadar sıkı karışmış ve kaynaşmıştır ki, meselâ yazı ve minyatür gibi, san'at şûbelerinde bunları ayırmak imkânı kalmamıştır. İşte bu sebepledir ki, Herat mektebinin yazı ve nakış mahsûllerine türk veya fars etiketini yapıştıracak yerde, bunların müşterek türk-fars san'atı eserleri olarak, adlandırmak daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Dil meselesine gelince, asırlarca süren müşterek hayatın neticesi olarak, yalnız türkçe üzerinde farsçanın değil, farsça üzerinde de türkçenin bâriz izler bıraktığını unutmamalıdır (bk. Fuad Köprülü, *Yeni fârisîde türk unsurları*, *TM*, VII.—VIII, 1—16; ayrıca *Muḥâkamat al-luġatayn*'de Navâ'î'nin bu hususdaki mutalâaları). Ayrıca türk kültürünün acem edebî zevkinin tekâmülü üzerindeki te'siri meselesi de, bütün zor lûgatlerine rağmen tetkiki icap eden esaslı bir problem olarak, önümüzde durmaktadır.

XV. asrın son yarısında, farsçayı çok iyi bilen Timurlu prenslerinin divanlarında farsça, resmî dil olarak, ehemmiyetini muhafaza ediyordu. Farsça yazan tâcik kâtiplerinin yanında uygur bahşılarının da bulunması âdeti Ḥusayn Baykara devrinde de devam etmekle beraber, bunların ehemmiyeti, eski zamanlara nisbetle, azalmış ve uygur alfabesi ise, gâlibâ büs-bütün ehemmiyetini kaybetmişti. Nevâ'î'nin *Münşaât* (Bakû, 1926, s. 59)'ndaki bir fıkrası, uygur yazısının divan işlerinde kullanılmasına taraftar olmadığı tarzında tefsir olunabilir. Her hâlde muhakkak olan bir şey varsa, o da XV. asrın son yarısında, Timurlu saraylarında farsçanın, resmî dil ve kültür dili olarak, büs-bütün ehemmiyet kazandığıdır. Babur, Abū Sa'îd ve Ḥusayn Baykara devirlerinde yetişen bir çok acem şâir ve müelliflerinin mevcudiyeti bunu açıkça gösteriyor. Türkçenin en fazla kıymet kazandığı bu son devirde bile, türkçe yazanların sayısı, farsça yazanlarınkine nisbetle, pek azdır. Ḥusayn Baykara devri vukuatını şâir Riyāżî'nin farsça manzûm olarak yazması, Navâ'î'nin teşvik ve himâyesi ile yazılan *Ravżat al-ṣafā'* ve *Devletşah tezkiresi* gibi eserlerin farsça yazılması, bir takım arapça eserlerin bu devirde türkçeye değil de, farsçaya çevrilmesi, *Macālis al-nafā'is*'te adları geçen yüzlerce şâirden pek azının türkçe şiirler yazması, hattâ bu türk şâirlerinin bile türkçeden fazla farsçaya rağbet eylemeleri bunu açıkça gösteriyor. Millî dilin en âteşli tarafdarı olan Nevâ'î'nin bile, te'sis ettiği vakıflara âit resmî vesikaları, farsça yazarak, türkçe *Vakfiye*'sini sâdece edebî mâhiyette bir hulâsa şeklinde kaleme alması ve bu devirden kalan münşaat kitaplarında ve mecmualardaki resmî vesikaların hep farsça yazılması bu hakikati te'yit etmektedir.

İran edebiyatı XV. asrın son yarısından Simî Nişābūrî, Ṭūṭî Turşîzî, Şayḫ Kamāl Turbatî, Sayyid Kamāl Gaçgūlî, Hilālî, Bannā'î, Sayfî Buḫārî, İbn Ḥusām, Muḥammed Badaḫşî, Riyāżî ve Hātifî gibi, gazel, kasîde, mesnevî ve münazara nevilerinde şöhret kazanmış şâirler, Muḥammed Mu'ammā'î, Ḥasan Mu'ammā'î gibi, muammâcılıkta ve edebî san'atlarda mehâret gösteren san'atkârlar, 'Abd al-Ḥay Munşî, Şihāb al-Dîn Marvārîd gibi, kudretli münşiler, Davlatşāh Samarḳandî, Mu'în al-Dîn İsfizārî, Ḥusayn Vā'iż Kāşifî, Kamāl al-Dîn Ḥusayn, Mîrḫvānd ve 'Abd al-Razzaḳ Samarḳandî gibi, kıymetli müverrih ve müellifler yetiştirdiği gibi, İran'ın son büyük klâsik şâiri sayılan 'Abd al-Raḥmūn Cāmî de, daha bayatında ebedileşen şöhreti ile, Hüseyin Baykara — Nevâ'î devrinin en parlak edebî yıldızı olmuş ve Nevâ'î üzerindeki edebî te'siri ile çagatay şiirinin tekâmülünde de mühim bir rol oynamıştır. Emîr Suhaylî ve Ḫvāca Āşafî gibi, türkçe manzûmelerinden ziyâde, farsça şiirleri ile şöhret kazanmış mühim şahsiyetler de, Nevâ'î ile birlikte, Cāmî'nin açtığı edebî yolu tâkip edenler arasında sayılabilir. Herat sarayının, edebî merkez olarak, bu devirde bütün türk ve fars dünyasında büyük bir şöhret ve itibar kazanmasında, Tebriz ve İstanbul saraylarında bir yığın hayranları bulunan Cāmî'nin de, büyük nisbette, âmil olduğu unutulmamalıdır.

Çagatay edebiyatı ve Nevâ'î. XV. asrın ilk yarısında Semerkand ve Herat'ta Timurlu prenslerinin himâyesi sâyesinde inkişaf eden klâsik çagatay şiiri, bu asrın son yarısında da, yine aynı âmillerin te'siri ile ve aynı şartlar içinde, eski tekâmül yolunu tâkip etti. Lâkin bu defa bu faâliyetin başlıca merkezi, rakipsiz olarak, Herat idi. Baykara—Nevâ'î devri Herat'ının edebî muhitleri, şimdi, eski zamanlarla kıyas edilemeyecek kadar, parlak ve canlı bir manzara arzediyordu; kurduğu sağlam ve devamlı idârenin başında bulunan Sultan Ḥusayn Baykara'dan başka fikir ve san'at eserlerini her şeyden üstün tutan ve memleketin belki en nufuzlu adamı olan Ali

Şîr Nevâ'î gibi bir şahsiyet, millî dil ve edebiyat cereyanının başında bulunuyordu. Sâir Timurlu prensleri gibi, hattâ onların bir çoğundan daha fazla, edebiyat meraklısı ve değerli bir şâir olan Sultan Ḥusayn'in, klâsik çagatay şiirinin inkişafı hususunda büyük ve samimi bir alâka gösterdiğini bu maksatla daha çok türkçe şiirler yazıp, bunlardan bir divan tertip ettiğini Nevâ'î anlatır. Hattâ türk diline ve edebiyatına âit bir takım meselelerdeki şüphelerini onun hallettiğini söyler. Bunu bir hakikat gibi kabûl etsek bile, bu hususta ki en kudretli âmilin Nevâ'î olduğunu emniyetle söyleyebiliriz. Hayatının sonlarına doğru yazdığı *Muḥākamat al-luġatayn*'inde, kelime zenginliği ve mâna inceliklerini ifâde kabiliyeti bakımından, türkçenin farsçadan çok zengin olduğunu ilk defa söylemek cesâretini gösteren ve türk şâirlerini türkçe yazmağa teşvik eden odur. Türkçe şiirler yazan dayıları Mîr Sa'îd Kâbilî ile Muḥammed 'Alî Ġarîbî'nin ve hâmisi Abū 'l-Ḳāsim Babur'un teşvikleri ile daha çocukluğunda millî dile karşı kuvvetli bir alâka duyan Nevâ'î, bütün kudret ve kabiliyetini kullanarak, çagataycayı farsçadan geri kalmayan bir kültür dili hâline getirmeğe çalıştı. Klâsik nazım ve nesirin her nevinde ve her şeklinde bir çok eserler yazdı; Niẓāmî, Farîd al-Dîn 'Aṭṭār, Ḫusrav Dahlavî, Sa'dî ve Ḥâfiẓ gibi, İran edebiyatının en büyük üstadlarının muhtelif vâdilerdeki yüksek san'at mahsûlleri ile ölçüşebilecek eserler vücuda getirdi; hakkında büyük bir sevgi ve saygı beslediği Câmî'nin bâzı eserlerini, bâzan mühim ilâveler ile, türkçeye çevirdi; *Mîzān al-avzān* adlı küçük risâlesi ile, türklere mahsus nazım ve musiki şekilleri hakkında mâlûmat verdi; Davlatşāh'a yazdırdığı şâirler tezkiresini çagatayca yazdığı *Macālis al-nafā'is* ile tamamlayarak türkçe ilk *Taẕkira-i şu'arā*'yı vücuda getirdi. Sayyid Ḥasan ve Pehlivan Muḥammed ve Câmî gibi, çok takdir ettiği dostları hakkında gâyet mühim edebî hâtıralar yazdı. Hulâsa, ilk türkçe gazellerinden *Maḥbūb al-ḳulūb* ve *Maḥākamat al-luġatayn* gibi en son eserlerine kadar, devamlı ve müthiş bir edebî faâliyet sâyesinde, çagataycanın sâde bir klâsik şiir dili değil, nazım ve nesirin her nevini, her şeklini ifâde kudretine mâlik ve farsça ile her hususta rekabete muktedir bir kültür dili olduğunu, parlak misâller ile, gösterdi.

Tam bir şuurla ve plânlı bir surette yaptığı işin büyüklüğünü çok iyi bilen Nevâ'î'nin eserlerinde bundan duyduğu gururu gösteren ifâdelere tesâdüf olunur. Kılıcı ile değil, fakat ka'emi ile türk ve hattâ türkmen ülkelerini terkeden bir „sâhib kırau" olduğunu söyler; bununla da kalmayarak, bu ülkelerin Çin sınırlarından Tebriz'e kadar olan sâhalara şâmil olduğunu tasrih etmek suretiyle, edebî çagatay dilinin nufuz bölgelerini de az-çok vuzuh ile tesbit eder. Her hâlde türk dilini, edebî dil olarak, kıymetlendirmek hususunda Nevâ'î'nin büyük ve samimî gayretler sarfettiği ve bu hususta Sultan Ḥusayn'e isnat ettiği rolün asıl kendisine âit olduğu söylenebilir. Tahsil görmüş ve edebî istidada mâlik türk gençlerine, işin kolayına gidip, farsça yazacak yerde, bir az güçlüklere katlanıp, türkçe yazmalarını tavsiye etmesi çok mânalıdır. Ondan hemen bir asır sonra büyük şâir Fuzûlî de „türkçe güzel şiir yazmanın güçlüğünden" bahsetmişti. Klâsik şiir dili olarak, henüz farsça kadar islenmemiş bir dille yazılacak şiirlerde aynı âhengi ve güzelliği te'min etmenin zorluğundan bahsetmekle beraber, bu zorluğu yenen bu büyük şâirleri haksız görmemelidir.

Nevâ'î, işte bir taraftan bu vaziyeti, bir taraftan da fars dil ve edebiyatının o devir türkleri üzerindeki müthiş mânevî nufuzunu görmekle beraber, yapmak istediği işin büyüklüğünden ve zorluğundan korkmamış, her mevzua, her nev'e ve her şekle âit zengin ve kıymetli örnekler vermek suretiyle, çagataycanın farsça ile muvaffakiyetle rekabet edeceğini anlatmıştır. Nevâ'î, bu iki dili mukayese etmek için, kendisinin belki herkesten daha çok salâhiyeti olduğunu söylerken, haksız bir iddiada bulunmuyordu. Acem dil ve edebiyatına olan derin vukufu, Câmî gibi en büyük acem şâiri tarafından takdir edilen bu çagatay şâiri, o devir edebî muhitlerinde, acem edebiyatına âit meselelerde en salâhiyetli münekkit sayılıyordu. *Muḥākamat al-luġatayn*'inde buna âit olan ifâdeleri, o devre âit bütün edebî kaynakların şehâdeti ile, teeyyüt etmektedir. Müslüman İran kültürünün kuvvetle hâkim olduğu bir muhitte, o kültürün en mükemmel mümessili sayılabilecek kadar onu hazm ve temsil etmiş büyük bir fikir ve san'at adamının, çagataycayı klâsik bir kültür dili hâline getirmek için yaptığı bu mücâdeleyi tabiî görmek lâzımdır. Yukarıda izah edildiği gibi, Timur devrinde, hattâ daha evvel başlayarak, XV. asrın ilk yarısında oldukça parlak muvaffakiyetler gösteren bu cereyanı Nevâ'î kendisi yaratmamış, fakat onun başına geçerek, kudretli şahsiyeti ve eşsiz faâliyeti ile, bu cereyana parlak bir zafer kazandırmıştır.

Türkçe eserlerini, devrinin ve kendinin edebî ideolojisine tamamiyle uygun olarak, acem-türk klâsisizminin umûmî ve müşterek esasları dâiresinde yazmış olması, Blochet ve hattâ

Barthold gibi, bâzı garp âlimlerinin onu sâdece bir mütercim yahut az-çok meziyetli bir taklitçi saymalarına sebep olmuşsa da, bu görüşün sathîliği ve mânasızlığı günden güne daha iyi anlaşılıyor. Rus müsteşriki Berthels, Farîd al-Dîn 'Aṭṭâr'ın *Manṭik al-ṭayr*'ı ile Nevâ'î'nin *Lisân al-ṭayr*'ının mukayesesi neticesinde, bu iddiaların yanlışlığını meydana çıkarmıştır (Mîr 'Alî Şîr makaleler mecmuası, Leningrad, 1928, s. 24—82). Nevâ'î'nin diğer mesnevîleri hakkında da aynı tarzda mukayeseli tetkikler yapıldığı takdirde, onun orijinalliği ve yüksek san'at kudreti büsbütün anlaşılacaktır. Nevâ'î'nin mesnevîlerinde, Niẓâmî ve 'Aṭṭâr'dan ziyâde, Ḫusrav Dehlavî'nin ve Câmî'nin te'sirleri göze çarpar; fakat bu da, daha ziyâde, acem şiirinin XIII. —XV. asırlarda geçirmiş olduğu tekâmülün ve bilhassa Câmî'de son şeklini alan yeni temâyüllerin, Nevâ'î'nin edebî zevkinin teşekkülü üzerinde, müessir olmasından ileri gelmiştir. Câmî'nin, muhtelif eserlerinde Nevâ'î'den hürmetle bahsetmesi, *Ḫiradnâma-i İskandarî* adlı meşhûr mesnevîsinin sonunda onu en büyük acem mesnevîcileri ile müsâvî tutuşu (*Nevâ'î*, makaleler mecmuası, Bakû, 1926, s. 102—105), ayrıca *Baharistân*'da ona ayrılan takdirkâr satırlar, sâdece bir dostluk tezâhürü gibi telâkki edilemez. XVI.—XVII. asırlarda yetişen kudretli türk mesnevîcilerinin de aynı kanaate iştirâk etmeleri bu mutalâamızın kuvvetli bir delili olduğu gibi, bugünkü edebiyat tarihçisinin uzun mukayeselerden sonra varacağı netice de bundan başka türlü değildir. Çok ince hislere, zengin ve renkli hayâllere, san'atlı ve hattâ zaman-zaman fazla yapmacıklı olmakla beraber, selâsetli ve âhenkli bir üslûba mâlik olan Nevâ'î, mevzûlarına, nevi ve şekillerine göre, manzûm ve mensûr eserlerinde türlü üslûp ayrılıkları göstermiş, bâzan ağır ve süslü, bâzan açık ve sâde, fakat dâimâ canlı ve âhenkli bir ifâde kudretine mâlik olmuştur. Acem klâsisizminin bütün inceliklerini, bütün an'anelerini bilen ve yaşadığı devrin edebî zevkine ve modalarına da hiç yabancı kalmayan bu büyük san'atkârın eserlerinde, o devir türk cemiyetinin ve Herat muhitlerinin te'sirleri ve akisleri de göze çarpar ki, bunu bir çok misâller ile göstermek kabildir.

Hulâsa Nevâ'î, çok parlak ve azametli bir bütün teşkil eden eserleri ile, yalnız klâsik çağatay şiirini en yüksek derecesine çıkarmakla kalmamış, çağataycanın yüksek bir kültür dili olabileceğini de, mükemmel örnekler ile, isbat ederek, çağatay edebiyatının XVI. asırdaki inkişafında başlıca âmil olmuştur. Bir az aşağıda çağataycanın, klâsik bir edebî dil olarak, Nevâ'î'den sonra, bütün türk dünyasında kazandığı ehemmiyeti izah ederken, Nevâ'î'nin çağatay sâhası dışında, yânî başlıca âzerî ve osmanlı edebiyatları dâiresindeki te'sirleri meselesini de kısaca anlatmağa çalışacağız. Lâkin, daha evvel Nevâ'î ile çağdaş diğer çağatay şâirleri hakkında umûmî mâlûmat vererek, çağatay dil ve edebiyatının XV. asrın son yarısındaki umûmî tablosunu ana hatları ile tesbite çalışalım.

Diğer başlıca edebî simalar. Ara sıra güzel türkçe şiirler yazdığını ve türkçe yazan şâirleri himâye ve teşvik ettiğini yukarıda anlattığımız Abu 'l-Ḳâsim Babur'un, bir zamanlar, himâyesi altında bulundurduğu Ḥusayn Baykara ve Nevâ'î de dâhil olmak üzere, etrafındaki kabiliyetli genç türk aristokratlarını türkçe şiirler yazmağa teşvik ettiği anlaşılıyor. Onun devrinde, evvelce bahsettiğimiz Ḥaci Abu 'l-Ḥasan ve Gadâyî gibi şâirlerden başka, tezkireci meşhûr Davlatşâh Samarḳandi'nin kardeşi olup, Babur'un mâiyetinde bulunan emîr Riża al-Dîn 'Alî'nin de, yalnız farsça değil, türkçe de güzel şiirler söylediğini, kardeşinin eserinden öğreniyoruz (*Tezkire*, s. 454). Ḫvâca 'Ubayd Allâh Aḥrâr'a olan hürmetine rağmen, sikkeleri üzerine dedesi Timur'un armasını koyduran ve Aḥmed Yasavi an'anelerine bağlı kalan Sultan Abū Sa'îd'in şiir ile iştigâli hakkında bir şey bilmiyorsak da, torunu olup, babası Sultan Aḥmed Mirza'nın 899 (1494)'da ölümünden sonra, Semerkand tahtına geçen Baysungur Mirza'nın iyi hattat ve şâir olup, 'Âdil mahlâsı ile türkçe şiirler yazdığı *Baburnâma*'de zikredilir. Yine Abū Sa'îd devrinde Semerkand'ı idâreye memur olup, Nevâ'î'nin oradaki ikameti esnâsında ona büyük yardımlarda bulunan Mirza Ḥâcî Bey de, kıymetli bir türk şâiri idi; onun Semerkand beyzâdelerinden olup, orada yaptırmış olduğu medresede medfun bulunduğunu söyleyen Nevâ'î'den başka, Babur da çok takdirkâr davranır. Abū Sa'îd'in mu'asırları arasında, Çağatay sülâlesine mensûp olup, kendilerine moğul adını veren şarktaki göçebe Çağatayîlerin hanlığında bulunan ve mâceralar ile dolu bir hayat geçiren Yūnus Han'ın da kıymetli bir çağatay şâiri olduğu, heratlı Faḫrî'nin *Ravżat al-salâṭîn* adlı şâirler tezkiresinden anlaşılıyor. Siyâsî sebepler ile memleketinden uzaklaşmağa mecbur olarak, hattâ bir müddet Rum diyarında kaşıkçılık ile geçinen bu prensin, 866'da Sultan Abū Sa'îd'e iltica ettiğini ve onun askerî ve siyâsî yardımı sâyesinde, memleketine döndüğünü Mirḫvând anlatır (*Ravżat al-ṣafâ'*, VI, 396). Önce Sayram ve sonra Taşkent

'le yerleşmesi üzerine, göçebeliği bırakmak istemeyen bir kısım çagatay-moğullar, oğlu Aḥmed Ḫān ile beraber, kendisini terk etmişlerdi ki, yeğeni Babur, bu Aḥmed Han'ı, tam bir bozkır cengâveri olarak, 1502 'de görmüştür. Klâsik çagatay şiir dilinin bozkırlardaki göçebe hanlar arasında da yayıldığını göstermek bakımından, bu mâlûmatın hususî bir ehemmiyeti olduğu meydandadır.

Timurlu prensleri arasında, yalnız şiir ve san'at hâmisi olarak değil, en değerli çagatay şâirlerinden biri olmak bakımından da, Nevâ'î 'nin mektep arkadaşı ve büyük dost ve hâmisi Sultan Ḥusayn Baykara'yı zikretmektedir. 'Omar Şayḫ b. Timur oğlu Baykara Mirza 'nın torunu olan Sultan Ḥusayn, 842 muharreminde, yâni Nevâ'î 'den iki yıl evvel, Herat 'ta doğmuş ve 1469—1506 yılları arasında Horasan 'da saltanat sürmüştür. Herat 'taki bu uzun saltanat yılları esnâsında burasını islâm dünyasının en parlak bir kültür merkezi hâline koyan âsâyişi te'min ve su yollarını tanzim ederek, Horasan 'da ziraat ve ticâret hayatını canlandıran Cāmī ve Nevâ'î gibi, o devrin en büyük iki şahsiyetini sarayında bulundurmak bahtiyarlığına eren bu hükümdarın yüksek meziyetleri, o devre âit tarihî ve edebî kaynaklarda, hep bir ağızdan, tekrar edilmektedir. Babur gibi ince ve derin bir psikologun onu bütün hüviyeti ile tahlil ve tasvir eden canlı sahifeleri, bize yalnız haşmetli bir hükümdar ve değerli bir şâir değil, her mânası ile kâmil bir insan bulunduğumuzu açıkça anlatır.

Daha ilk gençlik yıllarından başlayarak, ömrünün son kederli senelerine kadar, fırsat buldukça Ḥusaynī mahlâsı ile yazdığı türkçe lirik gazelleri, kendi emri ile, küçük bir divan hâlinde toplanmıştır. O devrin en büyük hattatları tarafından yazılmış bâzı muhteşem nusbalar ile beraber sâir bâzı nushaları da Avrupa 'da ve Türkiye 'de mevcuttur (msl. Rieu, *Catalog*, ar. 3379; Blochet, *Catalog*, nr. 993 ve 1003; Paris 'teki bu ilk nusha, doğrudan-doğruya hükümdarın kütüphânesi için, 890 'da Sultan 'Ali Maşhadī tarafından yazılmıştır. Leningrad, Asya müzesi kütüp., nr. 292; İstanbul, Ayasofya kütüp., oyma nusha ve hususî kütüp.). 1926 'da Bakû 'da, iyi ve tam olmayan bir Türkistan yazmasına dayanılarak, yapılmış tenkitsiz bir neşri de vardır. Birbirinden oldukça farklı bulunan bütün nushaların karşılaştırılması suretiyle, yeni ve tam bir nushanın meydana konulması, çagatay edebiyatı tetkikleri için, zarûrîdir. Gazellerden, muhammeslerden ve dörtlüklerden mürekkep olan ve gazelleri hemen umûmiyetle *fā'ilātun fā'ilātun fā'ilātun fā'ilāt* vezni ile yazılmış bulunan bu divanın tetkiki, Sultan Ḥusayn 'in eski çagatay şâirlerinden Luṭfī ile Yaḳīnī 'ye, acem şâirlerinden Ḥāfiz Şirāzī 'ye, çağdaşlarından da Nevâ'î ve Cāmī 'ye kıymet verdiğini göstermektedir. Yazdığı gazelleri zaman zaman etrafındaki şâirlere ve bilhassa Nevâ'î 'ye vererek, o zamanki tâbir ile, „tetebbû edilmesini", yâni onlara nazîreler söylenmesini isteyen bu şâir hükümdarın, etrafındakilere ve kendisine âdetâ üstadlık ettiği hakkında Nevâ'î 'nin ifâdesi, şüphe yok ki, tamamiyle mubalâgalı ve hakikatten tamamiyle uzaktır. Sırf hükümdarın gururunu okşamak maksadı ile yazılan bu ifâdelere aldanarak, Sultan Ḥusayn 'i, Nevâ'î 'nin üstadı ve kıymetçe de ondan üstün şâir sayanlar (bk. Bakû 'da basılmış divanın mukaddimesi) akla sığmayacak bir saflık eseri göstermişlerdir. Bu küçük divanı Nevâ'î 'nin şiir külliyatı ile en sathî surette karşılaştırmak bile, aradaki farkın nisbetsizliğini anlamağa kâfidir.

Sultan Ḥusayn 'in gazellerini dâimâ aynı vezinde yazması ve bu veznin ise, arûzun en kolay kullanılanı olması, üzerinde durulacak bir noktadır. Buna bilhassa dikkat eden Nevâ'î ve Babur, arûza dâir yazdıkları eserlerde, şöyle bir izahta bulunuyorlar. Bu vezin, Cāmī ve Nevâ'î 'nin de bunu çok kullanmalarından anlaşılacağı vecihle, o devrin zevkine çok uygun geliyor; XV. asırda *fā'ilātun fā'ilun fā'ilātun fā'ilun* veznine göre yazılıp, Urguştak usûlüne göre, beslenen ve *koşuk* yahut *türkî* adı verilen güfteler, Sultan Ḥusayn devrinde, artık bu yeni modaya göre, hükümdarın çok sevdiği bu vezinle tanzim ediliyordu. Timurlu prenslerinin saraylarında eskiden beri sevilen bu türkçe koşukları terennüm edenlere *koşukçu* ve *türkigûy* adı verilmekte idi. *Baburnāma* 'de bu türkçe bestelerden ve koşukçulardan bahsedildiği gibi, eski çagatay şâirleri arasında da *türkī-gûy* lâkabını taşıyanlar mevcut olduğunu yukarıda görmüştük (klâsik çagatay şiirine mahsus nazım şekilleri hakkında bk. Fuad Köprülü, *Türk dili edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 204—256). Nevâ'î ve Babur 'un izahları bir dereceye kadar akla uygun olmakla beraber, bu hükümdarın sâir arûz vezinlerini kolaylıkla kullanamamasının bu hususta âmil olduğu da muhakkaktır. Arûzun her şeklini en büyük muvaffakiyetle kullanan Nevâ'î 'ye, gazellerini yalnız bir tek vezinle yazan Sultan Ḥusayn 'in üstadlık ettiğini söylemek, çok garip ve hakikate taban-tabana zıt bir iddiadır. Sultan Ḥusayn 'e, bilâkis, Nevâ'î üstadlık etmiştir, sâir bir takım muasırlarına da etmiş olduğu gibi. Bu böyle olmakla beraber, Sultan Ḥusayn 'in epey yüksek bir edebî kültüre, in-

ce bir zevke, hassas bir tabiata mâlik olduğu, duygu ve düşüncelerini güzel bir üslûp ile şekillendirebildiği de inkâr edilemez.

Ḥusayn Baykara'nın Cāmī ve Nevâ'î'ye karşı gösterdiği büyük sevgi ve saygı, yalnız tarihî ve edebî kaynaklardan ve bu şâirlerin eserlerindeki samimî şükran ifâdelerinden değil, onun şimdiye kadar ilim âlemince mâlûm olmayan küçücük bir türkçe risâlesinden de anlaşılmaktadır (husûsî kütüphanemizde yeni bir kopyesi vardır). Edebî bir nesir ile yazılmış olan bu risâlede, Sultan Ḥusayn, Tanrıya hamd-ü senayı müteâkip, kendi zamanında halka zulmedilmediğini, şeriat ve tarikate riâyet ve hürmet gösterildiğini anlattıktan sonra, kendi asrının kemâl sâhibi iki büyük insanla, yâni Cāmī ve Nevâ'î ile, şeref kazandığını söyler; sonra, Navâ'î'nin kurduğu hayır müesseselerinden ve edebî kudretinden bahsederek, „eski ve yeni bütün şâirlerin ona cevap vermekten âciz olduklarını" itiraf eder. Ḥusayn Baykara'nın âdetâ otobiyografi tarzında bir risâlesi olup, orada kendisi hakkında „mütekellim" ve „nazmın sâhib-kıranı" sıfatlarını kullandığını iftihar ile söyleyen Nevâ'î'nin bahsettiği risâle, her hâlde bizdekinden başka bir risâle olmalıdır. Muhakkak olan bir şey varsa, o da, bu kıymet bilir hükümdarın türkçe divan tertip etmek suretiyle, millî dile bağlılığını göstermesi, şiirlerini türkçe yazmaları için etrafındakileri teşvikten geri durmamış olmasıdır.

Ḥusayn Baykara'nın, babaları gibi şiir ve san'at meraklısı olan oğullarından Badī' al-Zamān Mirza'nın türkçe şiirler yazdığını bildiğimiz gibi, Şāh Ġarīb Mīrza'nın da Ġarībī mahlâsı ile (*Baburnāma, GMS*, I, 166'da Ġurbatī yazılması bir yanlışlık eseridir) farsça ve türkçe divanları olduğu (C. Brockelmann, Hamburg kütüp., yazm., nr. 183, 277) mâlûmdur. Ḥāfiẓ divanının tam bir nushasını tertip ettirdiğini yukarıda söylemiş olduğumuz bu san'atkâr şehzâdenin, meselâ Ẓiyā'ī gibi, bâzı şâirleri de himâye ettiğini biliyoruz. Bu devirde türkçe yazan sâir Timurlu şehzâdeleri arasında, Sultan Abū Sa'īd'in oğlu olup, kahramanlığı ile tanınan ve bir takım siyâsî mâceralardan ve askerî sergüzeştlerden sonra, nihâyet Baykara'nın emri ile 885 (1480)'te katledilen Abū Bakir Mirza ile, yukarıda adı geçen *Ta'aşşuḳ-nāma* sâhibinin oğlu ve Ḥusayn Bayḳara'nın samimî dostu Sultan Aḥmed Mirza'yı zikretmek lâzımdır. Nevâ'î, bunun hakkında çok dürüstçe mutalâalar yürüttüğü gibi, Abū Bakr Mirza'nın da kahramanlık hisleri ile dolu, cinaslı bir tuyuğunu nakleder.

Bu devrin tanınmış san'at adamlarından Hoca Āṣafī ile Amīr Niẓām al-Dīn Suhaylī'yi de, çagatay şâirleri arasında saymak icap eder. Timurlular hizmetinde bulunmuş eski bir âileye mensûp olup, farsça çok güzel şiirler yazan Āṣafī, arada bir türkçe şiirler de yazmak suretiyle, zamanının modasına uymak istemiştir (Macd al-saltanat Afşār, *Türk yurdu*'ndaki bir makalesinde, bunun türkçe divanının kendi kütüphânesinde bulunduğunu söyler). Çagatay beyzâdelerinden olup, hükümdarın ve Nevâ'î'nin büyük teveccühlerini kazanan ve mühim memuriyetlerde bulunan Amīr Suhaylī'nin farsça divanı ve *Leylâ ve Mecnûn* mesnevîsinden başka, bir de türkçe divanı olduğunu Davlatşāh söyler ve bir de gazelini kaydeder (s. 511). Nevâ'î de ondan büyük bir sevgi ve takdir ile bahsetmektedir. Türkçe divanına henüz tesâdüf edilmeyen bu değerli şâirin, çagatayca şiirleri ile çagatay edebiyatında da mühim bir yeri olduğu söylenebilir. Bilindiği gibi, Ḥusayn Vā'iẓ Kāşifī'nin *Anvār-i Suhaylī* adlı meşhûr eseri de onun namına yazılmıştır. Nevâ'î'nin bu devir türkçe şiir yazanları arasında zikretmemesine rağmen, meşhûr şuarâ tezkiresini onun namına tertip eden ve semerkandlı bir türk âilesine mensup olan Davlatşāh'ın da, kardeşi Raẓī al-Dīn 'Alī gibi, çagatayca güzel şiirler yazdığı, Ali Şîr Nevâ'î'ye takdim etmiş olduğu türkçe-farsça bir mülemmâ kasîdesinden anlaşılıyor (s. 506—508). Bunlara ilâve olarak, bu devirde şöhret kazanmış çagatay şâirleri arasında sayabileceklerimiz başlıca şunlardır: san'atlı şiirleri hakkında Nevâ'î'nin büyük bir takdir beslediği ve hattâ bir matlaını iktibas edip, kendi divanına koyduğu semerkandlı Mirza Bey, farsça ve türkçe güzel şiirleri olup, sonradan bir akıl hastalığına tutulan Çiçektülu Şavḳī, Belhli Macnūnī, Timurlular devrinde uzun zaman Nīmrūz taraflarında hükûmet süren Ḫalīl Bey'in oğlu İbrāhīm Muḥammed Ḫalīl, Horasan sipahîlerinden olup, türkçe ve farsça güzel şiirler yazan ve hattâ bir aralık Ḥusayn Baykara'nın da teveccühünü kazandığı hâlde, sonradan felâkete uğrayan Ca'far Bahşı-oğlu Sāḳī, Nevâ'î'nin dayısı ve türk şâiri Mīr Sa'īd Kābilī'nin oğlu Mīr Ḥaydar Şabūḥī, Heratlı Balā'ī, Baykara devrinde farsça ve türkçe şiirleri ile şöhret kazanan Sayyid Afẓal, Şihāb Ma'ammā'ī ve tabip sıfatı ile de şöhreti olan horasanlı şâir Yūsufī.

İşte bu devre âit başlıca edebî ve tarihî kaynaklara göre, XV. asrın ikinci yarısında, çagatayca şiir yazdığını bildiğimiz şâirler bunlardan ibâret gibidir. Bu devirde, yalnız farslar değil, hattâ türkler arasından yetişip farsça yazan yüzlerce şâir ve müellife mukabil, çagatayca yazanların bu kadar azlığı ve Nevâ'î'nin eserlerini bir tarafa bırakacak olursak, bilhassa ilmî ve edebî

mevzûlar için, çagatayca'nın hemen hiç kullanılmaması, ilk bakışta âdetâ hayreti mûcip olmaktadır. Yukarıda başlıca sebeplerini izah ettiğimiz bu vaziyet ve bunun psikolojik âmilleri, Nevâ'î 'nin *Muḥākamat al-luġatayn*'i dikkatle okunduğu zaman, daha iyi anlaşılıyor: farsçayı da türkçe kadar, hattâ ondan daha muvaffakiyetle kullanan türk sat'atkârları, eserlerini, yalnız türkler arasında değil, fars edebî muhitlerinde de okutabilmek için, farsça yazmayı tercih ediyorlardı ve esasen farsça, tahsil görmüş türkler arasında bile yabancı bir dil değildi. Ḥusayn Baykara ve Nevâ'î 'nin sarfettikleri maddî ve mânevî bütün gayretlere ve bilhassa Nevâ'î 'nin ortaya koyduğu çağatayca mükemmel örneklere rağmen, klâsik şiir dili olarak bile çağataycanın farsçaya galebe çalamaması, işte bundan dolayıdır. Nevâ'î 'nin *Muḥākamat al-luġatayn*'deki çok acı şikâyetleri de bundan ileri geliyordu.

Netice. XV. asrın son yarısında, çağatayca ile farsçanın şiir ve kültür dili olarak, karşılıklı vaziyetlerini bu suretle tesbit ve tâyin etmekle beraber, bu devirde, Nevâ'î ve arkadaşları tarafından, millî dilin galebesi için sarfedilen büyük gayretlerin aslâ neticesiz ve faydasız kalmadığını da hemen söyleyemeyiz. Tabiat kanunlarının üstüne çıkmak, insanlar için imkânsızdır. Ḥusayn Baykara ne kadar büyük bir siyâsî kudrete mâlik olursa-olsun, eşsiz san'atkâr Nevâ'î sarsılmaz irâdesi ile ne kadar geniş bir faâliyet gösterirse göstersin, asırlardan beri yerleşmiş bir vaziyeti bir sihirbaz değneği ile, birden bire değiştirmeğe muvaffak olamazlardı. Fakat tamamiyle şuurlu ve plânlı bir gayretle, çagataycayı farsçadan hiç bir suretle geri kalmayan, daha doğrusu, aynı kalıplara göre hazırlanmış bir klâsik şiir dili, bir kültür dili hâline getiren Nevâ'î 'nin büyük te'sirleri asıl bundan sonraki asırlarda kendini gösterecek, Nevâ'î devrinde türk dünyasına serpilen sağlam tohumlar, XVI. asırdan başlayarak, her tarafta feyizli mahsuller verecektir. İşte Nevâ'î 'nin başardığı en büyük iş, en tanınmış acem üstadlarının yanında yer almasını te'min eden geniş ve sarsılmaz şöhreti sâyesinde, çagataycaya, yalnız Timurlular sâhasında ve çagataylılar arasında değil, Kâşgar 'dan Kazan 'a, Kırım 'a Tebriz 'e ve İstanbul 'a kadar, bütün türk edebî muhitlerinde manevî bir itibar kazandırmış olmasıdır.

XVI. asırdan başlayarak, Mâverâünnehr ve Horasan 'da, Hindistan 'daki türk saraylarında Ḫvârizm 'de, Kazan 'da, Kırım 'da, hattâ İran 'da, yalnız çagataylılar değil, türkmenler arasında bile, Nevâ'î dili, yâni çagatayca, yüksek bir kültür dili telâkki edilmiş, „erişilmesi imkânsız ideal bir örnek" telâkki edilen Nevâ'î eserlerini tanımak, edebî kültürün tamamlanması için, zarurî sayılmış ve, işte bu maksatla, bir takım lûgatler, gramerler ve antolojiler tertip edilmiştir. Bunun neticesi olarak, Nevâ'î 'ye çagatayca nazîreler yazmak modasının, osmanlı ve azerî şâirleri arasında, XIX. asra kadar devam ettiğini görüyoruz. Âzerî sâhasında çagataycanın ve Nevâ'î 'nin asırlarca süren büyük nufuzu hakkında âzerî [b. bk.] makalesinde mâlûmat verdiğimiz için, burada fazla bir şey söylemeğe lüzûm görmüyoruz. Yalnız Nevâ'î 'nin osmanlı edebiyatı üzerindeki te'siri bakkında bir az mâlûmat vermek, çagatay edebiyatının diğer türk sâhalarındaki mevkiini ve nufuzunu aydınlatmak bakımından, zarurîdir. İstanbul sarayı ve osmanlı edebî muhitleri ile dâimî münâsebetlerde bulunan Nevâ'î 'nin eserleri, daha hayatında, meselâ bursalı Ahmed Paşa [b. bk.] gibi, nazîreciler bulmuş ve XVI. asırdan başlayarak, tanzimata kadar Türkiye 'de bir çok Nevâ'î hayranları, nazîrecileri yetişmiş, Nedîm ve Şeyh Gâlib [bk. mdd.] de dâhil olmak üzere, büyük-küçük bir çok osmanlı şâirleri tarafından Nevâ'î 'ye çagatayca nazîreler yazılmış, hattâ bâzı eserleri osmanlı türkçesine çevrilmiştir; Kırım hanlarından, meşhûr osmanlı şâiri Gâzî Giray 'ın da Nevâ'î hayranlarından olup, ona çagatayca nazîreler yazdığını, şarkî Anadolu ve Irak 'ta osmanlı hâkimiyeti devrinde yetişen şâirler arasında Nevâ'î modasının pek kuvvetli olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı mesnevîcileri, Nevâ'î 'yi, Niẓâmî, Ḫusrav ve Câmî gibi, büyük İran mesnevîcileri ile, aynı kudret ve şöhrette bir şâir saymak hususunda, âdetâ, müttefiktirler. Büyük kahraman ve şâir Selim I. 'in, Sa'd al-Dîn Hoca 'nın ifâdesine göre, çagatayca şiirler yazması, XVI. asırda portekizlilere karşı girişilen felâketli bir Hind seferinden kara yolu ile dönerken, Kâtibî mahlâslı şâir Seydî Ali Reis 'in Hind ve İran saraylarında çagatayca şiirler söylemesi, çagatay dil ve edebiyatının bütün türk memleketlerinde nasıl bir ehemmiyet kazandığını gösterir ki, bunun şerefi doğrudan doğruya Nevâ'î 'nin kudretli şahsiyetine âittir (bk. Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 257—267; ayn. mll., *Ali Şîr Nevâ'î*, İstanbul, 1941). Ḫvârizm ve İran türkmenleri arasında Nevâ'î te'sirinin asırlarca devam etmesi (tafsilât için bk. Samoyloviç, orta Asya türk edebiyatına âit mâlzeme, Arkeoloji cemiyeti şark şûbesi yazıları, XIX, 1—20, rusça), hattâ ona ve Ḥusayn Baykara 'ya âit rivâyetlerin, özbekler ve tâcikler arasında olduğu gibi, türkmenler arasında da son zamanlara kadar yaşaması, Nevâ'î tarafın-

dan saçılan tohumların, çagataycadan başka, edebî lehçelerin hâkim olduğu türk sâhalarında da mahsûller verdiğini anlatmaktadır. Nevâ'î devrinde çagataycayı büyük bir kültür dili hâline getirmek hususunda sarfedilen gayretlerin asıl çagatay sâhasında, yâni orta Asya türkleri arasındaki mühim neticelerini, XVI. asırda da devam eden klâsik devrin umûmî çerçivesi içinde daha açık göreceğiz.

IV. Klâsik devrin devamı. (Babur ve Şeybanlılar devri) XVI. asır.

Şeybanlılar devri. XVI. asır, Timurlular sülâlesi için, felâket ve inkıraz davri oldu. Batu'nun kardeşlerinden Şeyban'a mensûp prenslerin idâresi altındaki göçebe özbekler, bu asrın başında, önce Ḫvârizm ve Mâverâünnehr'i ve Ḥusayn Baykara'nın ölümünden sonra da, Horasan'ı zaptederek, Timurluların buralardaki hâkimiyetine son verdiler. Şah İsmail Safevî'nin 1510'da özbek fâtihi Muhammed Şeybânî Han'ı fena bir bozguna uğratıp, öldürmesinden istifâde eden kahraman ve cür'etli Babur'un bütün gayretlerine ve Safevîlerin müzaharetine rağmen, Mâverâünnehr ve Ḫvârizm'i özbek hâkimiyetinden kurtarmak kabil olamadı ve Timurlu sülâlesi, ancak Babur'un Hindistan'da kurduğu yeni imparatorluk sâyesinde, varlığını koruyabildi. Horasan, bundan sonra, sık-sık özbek istilâlarına uğramakla beraber, Safevî hâkimiyeti altında kalmış, Mâverâünnebr ve Ḫvârizm ile Belh havâlisi özbek hanları tarafından idâre edilmiştir. Esnây-i aşeriye şi'iliğini, devlet dini olarak, kabûl eden Safevî şahlarına karşı, özbekler, daha Şeybanî Han zamanından başlayarak, mutaassıp bir sünnîlik siyâseti tâkip etmişlerdir ki, daha ziyâde siyâsî sebeplere dayanan bu vaziyet, Horasan ve Mâverâünnehr'in bundan sonraki fikrî ve medenî hayatlarının birbirinden farklı bir tekâmül tâkip etmelerinde de te'sirsiz kalmamıştır.

XVI. asırdan başlayarak, orta Asya'da rus hâkimiyetinin yerleşmesine kadar, sünnî-şi'î mücâdelesi şeklinde devam eden ve XVI. asırda Horasan'ı büyük tahriplere uğratan bu kanlı mücâdele, XV. asırdaki çagatay-türkmen rekabetinin bir devamından başka bir şey değildir; aradaki fark, çağataylılar yâni Timurluların yerine, etnik bakımdan onlara yabancı olmayan özbeklerin, Kara ve Ak-Koyunluların yerine de, yine bir türkmen devleti olan Safevîlerin, daha sonra da Avşar ve Kaçarların geçmesinden ibâret kalmış ve ancak mezhep mücâdelesi ilk plâna geçmiştir. Hâlbuki XV. asırda, ne Horasan Timurluları ve ne de İran'ın türkmen hükümdarları, bu mezhep dâvasını, bir bayrak gibi, kullanmak lüzumunu hiç hissetmemişlerdi. Safevî devletinin tamamiyle dinî-mezhebî esaslar üzerine kurulmuş olması, yâni Şah İsmail'in ve çocuklarının yalnız cismânî bir şef değil, bir mürşit ve ruhanî bir reis sıfatını taşımaları, bunda başlıca âmil olmuş ve Şeybânî Han da, buna karşı, *imām al-zamān* ve *ḫalīfat al-raḥmān* lâkapları ile, sünnîlik dünyasının kahramanı rolünü oynamak zorunda kalmıştır.

Ḫvârizm ile Mâverâünnehr'de ve merkezi Belh olmak üzere, Ceyhun garbındaki bâzı sâhalarda XVI. asrın sonuna kadar süren Şeybanlılar hâkimiyetinin, buraların medenî hayatı için, ne gibi neticeler verdiği, bu devre âit sâir bir çok tarihî meseleler gibi, henüz lâyıkı ile tetkik edilmiş değildir. Mamafih Baykara zamanındaki zengin ve mâmûr Horasan'ın ve bilhassa büyük kültür merkezi Herat'ın, Timurlular ile Şeybanlılar ve daha ziyâde bu sonuncular ile Safevîler arasındaki mücâdelelerde büyük zararlara uğradığı ve Herat'ın eski ehemmiyetini pek çabuk kaybettiği tarihî kaynaklardan anlaşılıyor. Ḫvândmīr'in ifâdesine göre, Şeybanlılar devrinde, vakıflara yapılan zararlı müdâhaleler neticesinde, Horasan'daki hayır müesseseleri, ribatlar, köprüler ve su yolları harap ve bakımsız bir hâle gelmişti (*Ḥabīb al-siyar*, III, 3, 360 v. dd.). Özbeklerin yağmaları ve Şeybânî Han'ın şiddetli mâlî tedbirleri ve müsâdereleri ve para kıymetlerinin halkın zararına tesbiti Herat'ın eski zenginliğine büyük bir darbe vurmuş ve Safevî istilâsı ise, şehir için, ağır bir felâket olmuştur. Sâir Horasan merkezleri gibi, Herat'tan da cenûba, şarka ve garba doğru büyük ve devamlı mühâceretlerin vukuuna şâhit olmaktayız. Özbek idâresinden korkan ve şi'î temâyülleri besleyenler Safevî memleketlerine, şi'î idâresinde kalmak istemeyen sünnîler ve çagataylar da kısmen Mâverâünnehr'e, kısmen de Hindistan'a ve Hind şimâlinde Çagatay hâkimiyeti altındaki sâhalara, kalabalık kafileler hâlinde, hicret etmekte idiler. *Badā'i' al-vaḳā'i'* müellifi Vâṣifî, Horasan'ın Safevî vâlisinden izin alarak, Mâverâünnehr'e giden 500 kişilik bir kafile ile, Semerkand'a gelmişti ki, eserinde buna âit çok canlı tafsilâta tesâdüf olunmaktadır. Her hâlde daha Baykara'nın ölümünden 20—25 yıl geçmeden, Herat eski parlaklığını tamamiyle kaybetmiş, fikir ve san'at merkezi olarak, artık hiç bir ehemmiyeti kalmamıştı. Çagatay edebiyatı için, bundan böyle Horasan değil, asıl Mâverâünnehr bir inkişaf merkezi olacak ve Timurluların Herat'ına mukabil, Buhara ve Semerkand orta Asya türk kültürünün merkezleri hâlini alacaktır.

Mâverâünnehr'de kültür hareketleri. Umûmiyetle sanıldığının aksine olarak, XVI. asırda Şeybanlılar hâkimiyetindeki Mâverâünnehr ve Ḫvârizm sâhalarında, bilhassa Semerkand ve Buhara gibi merkezlerde, oldukça kuvvetli fikir ve san'at hareketlerine şâhit oluyoruz. Herat'ın sâir Horasan merkezlerinden kaçan bir takım sünnî âlimler, san'atkârlar, şâirler, hattatlar, nakkaşlar, musikî üstadları ve zengin çagatay beyzâdeleri, Mâverâünnehr'e gelip, yerleştiler ve Şeybanlılar sülâlesine mensûp hanların ve beylerin sarayları etrafında eski faâliyetlerini devam ettirmeğe koyuldular. İran kültür sâhalarından uzak bozkırlarda, Seyhun kıyılarında eski türk-moğul göçebe an'anelerine bağlı olarak yaşayan özbek hanları, XVI. asrın başında, yâni Timurluları yıktıkları sırada, bir çok tarihçilerin tasavvur ettikleri kadar, geri ve berbat değildi. Bunların maiyetlerindeki özbek kabîleleri, henüz müslüman İran medeniyetleri ile sıkı temaslarda bulunmuş olmamakla beraber, göçebe aristokratlar ve bilhassa hanlar, Timurlu devri medeniyetine hiç de yabancı bulunmuyorlardı. Farsçayı ve acem edebiyatının inceliklerini Timurlu prensleri kadar bilmemekle ve şehir medeniyetine bir az yabancı bulunmakla beraber, klâsik çagatay dil ve edebiyatına pek âlâ vâkıf idiler. İşte bu bakımdan, Barthold'un iddiası hilâfına olarak, Şeybanlılar sülâlesinin XV. asırdan ve hiç olmazsa Abu'l-Ḫayr Han zamanından beri, müslüman İran medeniyeti ile oldukça istinas etmiş olduklarını kabûl etmek daha doğru olur. Farsça şiirleri ile Horasan ve Mâverâünnehr'de büyük şöhret kazanan ve Nevâ'î ile iyi geçinemediği için, bir zamanlar Ak-Koyunlular sultanı Ya'ḳûb'a ve en sonra da Şeybanî Han'a intisap eden şâir Bannâ'î'nin onun büyük iltifatına mazhar olması ve vak'anüvisliğe tâyin edilerek, farsça bir *Şaybânî-nâma* yazması, 936'da Semerkand hanı Abū Sa'îd namına, *Dastūr al-'ilāc* adlı tıbbî bir eser ve Pîr Muḥammed Ḫân namına da, 963'te *Macma' al-ġarā'ib* adlı bir kozmografya kitabı takdim edilmesi (Rieu, *Catal., Pers. Mss.*, s. 426, 473), 'Ubayd Allāh Han namına, Yâr Muḥammed Samarḳandî'nin kıraat ilmine âit farsça bir eser yazması, yine aynı hükümdar adına farsça musikî risâleleri tanzim olunması ve Şeybânî Han başta olmak üzere, bir çok özbek hanlarının farsça şiirler tanzim etmeleri bunu isbata kâfidir. Kültür seviyeleri bunlardan pek farklı olmayan Fergana ve Kâşgar'daki çagatay-moğul hanları ile Muḥammed Amîn Han gibi, Kazan hükümdarlarının da fârisî edebiyatına yabancı kalmadıkları düşünülürse, daha XVI. asır başlarında bile müslüman İran kültürünün nufuz sâhası hakkında daha açık bir fikir edinilebilir.

Bununla beraber Mâverâünnehr ve Ḫvârizm şehirlerinde yerleşen özbek hanları zamanında, bunların şehir medeniyeti ile daha iyi istinas ettikleri, gerek İran edebiyatına ve gerek ona bağlı olan klâsik çagatay edebiyatına, daha kuvvetli bir alâka gösterdikleri, hulâsa Timurlu prenslerinin bu hususdaki an'anelerini çabucak benimsedikleri muhakkaktır. XVI. asırda Şeybanlıların himâyesi altında Mâverâünnehr'de inkişaf eden medenî hayatı iyice anlamak için, Buhârâ *naḳîb al-aşrāf*'ı Sayyid Ḥasan Ḫvâca'nin *Muẕakkir-i aḥbāb* adlı farsça şâirler tezkiresi (983'te istinsah edilmiş bir nushası Berlin kütüp.; diğer bir nushasına Kâbil'de tesâdüf ettiğini Zeki Velidi Togan yazmaktadır) çok mühim bir kaynaktır. Orta Asya'nın XVI. asır kültür tarihi için eşsiz bir kaynak olmasına rağmen, şimdiye kadar ilim âleminee hiç tetkik edilmemiş olan bu eser dikkatle okunacak olursa, Şeybanlılar devrinde Buhara, Semerkand ve Belh gibi merkezlerde şöhret kazanmış şâirler arasında farsça yazanların, türkçe yazanlardan çok fazla olduğu ve türkçe yazanların, hemen umûmiyetle, farsça şiirler de yazdıkları görülür. Çagacaycanın hanlar tarafından himâye görmesine rağmen, farsça yalnız ilim ve edebiyat dili olarak değil, resmî dil olarak da ehemmiyetini kaybetmişti. 929'da Yūsuf Munşî tarafından Teūribirdi Atalık namına tertip ettiği *Badā'i' al-inşā'* (*TM*, II, 600) adlı eserin hangi dilde vesikaları ihtivâ ettiğini bilmiyorsak da, bu devirden kalan bâzı vakfiyelerin farsça yazıldığı hakkında mâlûmatımız vardır (krş. *Vakıflar dergisi*, I, 147 v.dd.). Buna ilâve olarak, Şeybanlılar devrine âit, bâzı farsça vesikalar da umûmiyetle mâlûmdur.

İşte bütün bunlara dayanılarak, Şeybanlılar devrinin Mâverâünnehr ve Ḫvârizm'de eski Herat san'at an'anelerini devam ettirdiği, güzel san'atların her şûbesinde olduğu gibi, acem ve türk edebiyatlarında da Baykara — Nevâ'î devrindeki faâliyete bir fâsıla vermediği söylenebilir. Yalnız Şeybânî Han değil, Semerkand ve Buhârâ'da hüküm süren sâir hanlar da, fikir ve san'at hareketlerini himâyeden geri durmayan, yüksek tahsil görmüş ve zevkleri incelmiş insanlardı; hepsinin zengin kütüphâneleri, orada çalışan hattât ve nakkaşları ve saraylarında, ilim ve san'at erbabından mürekkep, bir muhitleri vardı. Mamafih Şeybânî Han'dan başlayarak, hepsi de koyu bir sünnîlik siyâseti tâkip etmişler, bilhassa şî'îlere karşı çok zâlim davranmışlardır. Safevîlerin en korkunç düşmanı olan 'Ubay Allāh

Han, 939 (1532)'da o devrin en değerli şâirlerinden ve Çagatay aslından meşhûr Hilâlî'yi, kendisine takdim etmiş olduğu güzel kasîdelere rağmen, şi'îlik töhmeti ile, öldürtmüştü. Yine bu sülâleye mensûp olup, Mâverâünnehr'den başka, bir zamanlar Ḫvârizm ve Horasan'ı da hâkimiyeti altında toplamağa muvaffak olan 'Abd Allâh Han da aynı siyâseti tâkip etmiştir. Uzunca süren saltanatı sırasında sükûn ve ûsâyişi muvaffakiyetle te'min eden, ticâret yolları üzerinde kervansaraylar ve köprüler kurduran, sulama te'sisleri ile ziraatı canlandıran ve yüksek ayarlı sikkeleri ile iktisadî faâliyeti tanzim eyleyen bu kudretli hükümdar da, selefleri gibi, Mâverâünnehr'in yerleşik halkını ve şehir medeniyetini göçebe kazak kabilelerinin akınlarından korumuş ve Mâverâünnehr'in müslüman medeniyetini inkişaf ettirmeğe çalışmıştır. İşte bütün bu sebeplerledir ki, kültür tarihi bakımından, Şeybanlılar devri medeniyetini, bir az göçebe türk an'aneleri ile karışmış olmakla beraber, umûmî çizgileri ile, Timurlular devri medeniyetinin bir devamı gibi telâkki etmek hiç de yanlış sayılamaz. Gerçi Semerkand ve Buhârâ hiç bir zaman Baykara devri Herat'ı ile boy ölçüşecek bir ehemmiyet kazanamadı; lâkin aradaki bu fark daha Timurlular devrinde de mevcuttu ve özbek hâkimiyeti, XVI. asırda, bu şehirler için, şüphesiz ki, çok hayırlı olmuş ve onları müslüman-türk kültürünün orta Asya'daki en mühim merkezleri hâline getirmiştir.

Çagatay dili ve edebiyatı. Hakikaten XV. asırdan beri müslüman İran kültürüne yabancı kalmamakla beraber, Şeybanlılar sülâlesinin, hiç olmazsa ilk zamanlarda, boz-kır an'anelerini de unutmadıkları muhakkaktır. Saraylardaki merasimde kabîle te'sirleri göze çarptığı gibi, hâkimiyet telâkkisinde ve idâre teşkilâtında da Cengiz yasasının nufuzu hissedilmektedir. 'Abd Allâh Han'ın cülûsu merasiminde şâmânî göçebe an'ancsinin müslümanlıkla ne suretle te'lif edildiği pek iyi görünüyor. İslâm nufuzu, aynı suretle, hutbe ve sikkenin yalnız büyük han namına olmasında da kendini göstermektedir. Timur ve hattâ Abû Sa'îd zamanlarında Timurluların büyük bağlılık gösterdikleri Ahmed Yesevî kültü, Horasan çagataylıları arasında ehemmiyetini çok kaybetmiş olduğu hâlde, Şeybanlılar devri ona yeniden büyük bir kıymet verdi; onun gümülü olduğu Yası şehrinin, âdetâ mukaddes bir şehir mâhiyeti alarak, Türkistan adı ile anılması çok mânalıdır. Bir zamanlar burasını kendilerine üs şehir yapmış olan özbeklerin Pîr-i Türkistan veya Şah-ı Türkistan diye andıkları Ahmed Yesevî'yi, millî bir koruyucu sıfatı ile, takdis etmeleri, yesevîlik tarikatinin Mâverâünnehr merkezlerinde tekrar kuvvetlenmesine ve ona bağlı olan eski edebî an'anelerin birden bire canlanmasına sebep oldu. Dörtlük şekli ve hece vezni gibi, eski halk edebiyatı unsurlarının çok basit dinî-sûfiyâne telâkkiler karışmasından hâsıl olan ve edebiyat tarihinde hikmet tarzı adını alan bu edebî an'ane, Timurlular devrinde, klâsik çagatay edebiyatının hâkim bulunduğu yüksek muhitlerde ehemmiyetini büs bütün kaybetmiş ve sâdece halk tabakasına mensûp derviş zümreleri arasında yaşamağa devam etmişti. Hâlbuki Şeybânî Han ve bilhassa 'Ubay Allâh Han tarafından, bu yolda şiirler yazılması, yüksek sınıflar arasında, hikmet tarzının moda olmasını intac etti ki, bunu boz-kır kültürünün bir te'siri olarak, kabûl etmek lâzımdır. Baykara — Nevâ'î devri medeniyetine ve onun mahsûlü olan tamamiyle bedi'î mâhiyetteki klâsik çagatay şiirine karşı büyük bir hayranlık besleyen özbek hanlarının yes evîliğinedebî an'anelerine karşı gösterdiği bu bağlılık, sırf dinî ve mistik âmillere dayanmakta idi. Horasan ve Mâverâünnehr mutasavvıf mekteplerinden tamamiyle farklı olan boz-kır tasavvufunun, yâni yesevîliğin, Şeybanlılar devrindeki bu yeni canlanışı, klâsik çağatay şiirinin tekâmülünde hiç bir te'sir göstermemiş, yalnız ona muvâzî o'arak, yeni bir edebî nev'in yüksek sınıflar arasında tekrar mevki kazanmasına sebep olmuştur ki, bunlara bedi'î bir kıymet isnadı aslâ kabil değildir. XV. asır Horasan muhitlerinde ve bu gibi eserler, kudsiyetleri teslim edilmekle beraber, tamamiyle edebiyat dışı addedildiği hâlde, XVI. asırda Mâverâünnehr türk muhitlerinde böyle bir hâdisenin vukua gelebilmesi, bu iki muhit arasındaki rûhî ve ictima'î farkları belirtmek bakımından, çok mânalıdır.

Bundan başka, Şeybanlılar devrinde, farsçadan çagataycaya çevirilen manzûm ve bilhassa mensûr eserlerin çokluğu ve eskiden farsça yazılan ilmî ve tarihî eserlerin de çagataca yazılmağa başlandığı göze çarpıyor ki, Barthold bunu, Mâverâünnehr'in „İran medeniyeti ile kat'iyen temas etmemiş" yeni bir türk kavmi, yâni özbekler, tarafından fethedilmesine isnat edilmektedir. Bir az evvel izah ettiğimiz gibi, biz bu görüşe iştirâk etmiyoruz ve çagataycanın, edebî dil olarak, kazandığı bu ehemmiyeti, daha ziyâde, Baykara — Nevâ'î devrinde başlayan bir hareketin devamı ve Nevâ'î tarafından saçılan tohumların mahsûl vermesi şeklinde telâkki ediyoruz. Millî dilin üstünlüğünü te'min için, Nevâ'î'nin sarfettiği büyük gayret-

ler, Seybanlı han'larınca mechûl değildi ve onlar kendi temâyüllerine de uygun gelen bu hareketi himâye ve teşvik etmek ile, Nevâ'î 'nin açtığı yolda belki bir az daha kuvvetle yürünmesini te'min etmiş oldular ki, Mâverâünnehr 'in etnik vaziyeti de buna yardım ediyordu. Her hâlde millî dillerine bağlı oldukları görülen özbek hanları devrinde, XVI. asırda, çagataycanın, yalnız klâsik şiir dili değil, kültür dili olarak da, kuvvetli bir inkişaf gösterdiği, bu dil ile divanlar tertip edenlerin çoğaldığı, Nevâ'î ve Yesevî tarzında şiirlerden başka, dini, ahlâkî ve tarihî mevzûlara âit, manzûm ve mensûr çagatay eserlerine daha çok tesâdüf edildiği ve farsçadan daha çok tercümeler yapıldığı görülüyor. Bir az evvel bahsettiğimiz Yesevî te'siri bir tarafa bırakılırsa, hâkim te'sir başlıca Nevâ'î te'siridir. Babur gibi bâzı mühim edebî simaların az-çok orijinal bir hüviyet göstermelerine rağmen, onların şahsiyetlerinin teşekkülünde dahi bu kuvvetli te'siri görmemek kabil değildir. İşte bu sebeplerden dolayıdır ki, XVI. asrı, umûmî çizgileri ile, Nevâ'î devrinin, yâni k l â s i k çagatay devrinin bir devamı olarak telâkki ediyoruz. Şeybanîler arasında bilhassa Muḥammed Şeybânî ve 'Ubayd Allāh Han 'ların millî dil ile yakından alâkalandıklarını görüyoruz. Sām Mirza, Şeybânî 'nin Firdevsî *Şahnāma* 'sini çagataycaya çevirtmek teşebbüsünde bulunduğunu söylerse de, bunun neticesi hakkında mâlûmatımız yoktur. Yalnız bir nushası British Museum 'da bulunan *Tavārīḫ-i guzīda-i Naṣratnāma* (Rieu, *Catal.*, nr. 3222; diğer bir nusha Leningrad 'da, Asya müzesi yazmaları, nr. 590), onun emri ile, 908 'de çagataca yazılmış bir Cengizliler tarihidir ki, bunun *Şaybānī-nāma* adlı bir hulâsası 1849 'da, Berezin tarafından, Kazan 'da neşredilmiştir. Son zamanlarda Türkistan 'da bulunan diğer bir *Şaybānī-nāma* (*TM*, II, 598) 'nin bu devirde mi, yoksa daha sonra mı yazıldığını bilmiyoruz. Yine onun namına Bannā'î b. Muḥammed Haravî 'nin çagataycaya çevirmiş olduğu bir *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* tercümesi de mevcuttur (Ḥaaikov tarafından Dorn 'a yazılan bir mektupta buna âit tafsilât vardır, bk. *Melanges asiatique*, 1854). Aşağıda bahsedeceğimiz Muḥammed Ṣāliḥ de onun zamanı vak'alarını çagataca olarak nazmetmek suretiyle, meşhûr *Şaybānī-nāma* 'sini vücuda getirmiştir. Yine bu sülâleden Köçgünçi Han (1510—1529) namına Muḥammed 'Alî b. Darvîş 'Alî Buḫārî namında biri Şaraf al-Dîn Yazdî 'nin *Ẓafarnāma* 'sini, tam olarak, tercüme etmiştir (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3268). Onun oğlu 'Abd al-Laṭîf Sultan namına, belbli kitabdar Vāḥidî, Ṭabarî tarihinin farsça nushasını çagataycaya çevirmiştir (Dorn, *Katal.*, Petersburg, 1852, DXIX). 'Abd Allāh Han namına yapılmış çagataca bir *Kalīla va Dimna* mukaddimesinde, Ḥusayn Baykara devrinde farsça pek yayılmış olduğundan, bu eserin farsça yazıldığı, lâkin 'Abd Allāh Han zamanında Mâverâünnehr hanları ve beyleri arasında türkçeye ehemmiyet verildiğinden, şimdi de farsçadan çagataycaya çevrildiği bildirilmektedir ki, Mîrzâ Mahdî Han 'ın *Mabānî al-luġāt* 'ında bahsedilmeyen tercüme, gâlibâ, bu olacaktır. Bu devirlerde devlet işlerinde de çagataycanın ehemmiyet kazanmış olduğu, zamanımıza kadar gelen yarlıklardan da anlaşılmaktadır (msl. *Tārīḫ-i Mūsā Sayrāmī*, Kazan, 1905, s. 286).

Medenî hayat bakımından, Buhârâ ve Semerkand 'dan hattâ Ḫvārizm 'den geri bulunan Fergana ve Kâşgar sâhalarında, yerli halkın hemen umûmiyetle türklerden mürekkep olması itibariyle, kültür dili olarak, çagataycanın birinci planda geldiği, buralarda yapılan bâzı tercümelerden anlaşılmaktadır; bu asır sonlarında Taşkent 'te Şeybanlı hükümdarı 'Abd Allāh Han 'ın himâyesi altında hükûmet süren Abu 'l-Muẓaffar Mu'în al-Dîn Ḫvārizmşāh Bahadır Sultan namına yapılmış bir *Durr al-macālis* tercümesi ile, aşağıda bahsedeceğimiz Kâşgar hükümdarı 'Abd al-Raşîd Han 'ın atalığı emîr Muḥammed Gurgēn namına, bir *Miftāḥ al-cānān* tercümesi (bu eserler Berlin kütüp., M. Hartmann yazmaları arasındadır; son eser hakkında bk. E. Blochet, Bibl. Nat. türkçe yazmalar kataloğu, II, 108), yine bu asra âit olarak, 1513 'te yapılmış bir *Miftāḥ al-ḳulūb* tercümesi ile 953 'te yazılmış bir *Siyar* tercümesinin (*ayn. esr.*, s. 120) hangi şehirlerde yazıldığını bilemiyoruz. Mamafih çagataycanın bütün bu inkişafına rağmen, hanlardan bir çoğunun farsça şiirler söylediklerini, fars şiirini ve şâirlerini himâye ettikleri de unutulmamalıdır. Şeybânî 'nin yeğeni olup, 1030 yıllarında Semerkand tahtında bulunan Abü Sa'îd b. Köçgünçi Han 'ın farsça bilmediği hakkında Vāṣifî 'nin ifâdesi, her hâlde bir istisna teşkil etse gerektir; hâlbuki bunun çocukları Sa'îd Han ile Cavānmard 'Alî Han 'ın farsça şiirler yazdıklarını görüyoruz ki, bu özbek hanlarının nasıl sür'atle fars kültürü te'sirine kapıldıklarını gösteren bir misâldir. Esasen Abü Sa'îd Han da, farsça bilmemesine rağmen, Vāṣifî 'nin kasîdesine, câize olarak, büyük bir para vermekten çekinmemişti.

Çagataca, edebî dil olarak, Safevî hâkimiyeti altına geçen Horasan 'ın türk muhitlerinde, hattâ İran türkmenleri içinden yetişmiş türk şâir ve müellifleri arasında da ehemmiyetini

kaybetmedi. Seydî Ali Reis'in *Mir'āt al-mamālik*'indeki mühim kayıtlardan başka, Sām Mirza'nın *Tuḥfa-i Sāmī* adlı farsça şâirler tezkiresinde Nāranci Sultan, Ḥayālī, aslen çagatay olan Yūfus Beg Tüşimel ve Āminī gibi bir takım türk şâirlerinin çagatayca yazmaları bunu açıkça gösteriyor. Şāh 'Abbās'ın kütüphânecisi Şādiḳī Afşār'ın bu asrın ikinci yarısında *Macma' al-ḥavāṣ* adlı şâirler tezkiresini, Nevâ'î'yi taklit ederek ve çagatayca yazması, bu te'sirin devamına delâlet etmekle beraber, burada türkçe yazdıkları tasrih edilen şâirlerin artık umûmiyetle âzerî lehcesini kullanmaları, bu te'sirin azalmakta olduğunu göstermek bakımından, mânalıdır [bk. ÂZERÎ]. Mamafih Şādiḳī'nin muasırlarından ve Şāh 'Abbās'ın emîrlerinden Amānî'nin, çagatayca güzel şiirleri hâvi, divanı elimizde olduğu gibi (Rieu, nr. 2872), Naṣāṭī mahlâslı Muhammed Kâtib'in Şayḫ Şafy al-Dīn Ardabīlī [b. bk.] menâkibi hakkında, yine bir az fazla âzerî unsurlarını muhtevî olmakla beraber, çagatayca bir eser yazdığını biliyoruz (Rieu, Add. 18,584). Bu son eserin, orta Asya türkleri arasında, Safevî propagandası yapmak ve kızıl-baş çagataylılar arasında okunmak maksadı ile vücuda getirildiği söylenebilir.

XVI. asırda Safevî istilâsı karşısında Türkiye'ye kaçan bâzı sünnî çagatay şâir ve müellifleri ile, sırf bir edebî moda olarak, Nevâ'î'ye çagatayca nazîreler yazan osmanlı şâirleri hakkında, bu asra âit osmanlı kaynaklarında oldukça bol mâlûmata tesâdüf ediliyor; lâkin bu hâl, pek tabiîdir ki, çagataycanın nufuz sâhasının genişlediğine bir misâl gibi telâkki edilemez. Nitekim daha sonraki asırlarda da, Türkiye'ye gelip, yerleşen yahut uzun veya kısa bir müddet burada oturan bir takım çagatay şâirlerine de rastlanmaktadır ki, bu, muhtelif türk medenî muhitleri arasındaki dâimî kültür münâsebetlerinin kuvvetini göstermekten başka, bir mâna ifâde etmez.

XVI. asırda, Hindistan şimâlindeki mıntakalarda ve Bedahşan'da hâkim olan çagatay han ve beylerinin saraylarında, çagatay edebiyatı yine eskisi gibi, rağbet görmekte devam ediyordu. Ancak bu asırda Babur'un kurduğu türk-hind imparatorluğunda çagataycanın da yeni bir sâha kazandığını söyleyebiliriz. İmparatorluk başındaki yüksek türk aristokrat muhitlerinden ibâret kalan bu küçük sâhadaki edebî inkişaftan bir az sonra bahsedeceğiz. Hiç bir etnik esasa dayanmayan bu sun'î inkişaf, XIII.—XV. asırlarda Mısır-Suriye türk-memlûk imparatorluğunda gördüğümüz aynı mâhiyette tezâhürden hattâ daha sun'î ve daha az sürekli olmakla berâber, türk kültür tarihi bakımından çok mânalı ve dikkate lâyıktır.

Hulâsa, siyâsî ve medenî bakımlardan, türklerin altın devri sayabileceğimiz bu XVI. asırda, çagatay dil ve edebiyatı, yalnız orta Asya'da hâkim bir mevki kazanmakla kalmamış, Nevâ'î'nin büyük nufuzu sâyesinde, osmanlı ve âzerî edebiyatları sâhasında da mânevî nufuzunu muhafaza etmiştir. Fakat buna mukabil, osmanlı ve âzerî edebiyatları da çagatay sâhaları üzerinde kuvvetle müessir olmakta idiler; Nasīmī'nin Horasan ve Mâverâünnehr'deki nufuzu devam ettiği gibi, Şeybânî Han da, seferleri esnâsında bile, Aḥmadī'nin *İskandar-nāma*'sini yanından ayırmıyordu. XVII. asırdan başlayarak, bilhassa Fuzûlî ile, bu te'sirin büs-bütün kuvvetlendiğini ve bu sıkı kültür münâsebetlerinin hemen hemen XX. asra kadar, devam ettiğini söyleyebiliriz.

Şeybânî Han. Mâverâünnehr fâtihi Abu 'l-Fatḥ Muḥammed Şaybānī (1451—1510) şiirlerinde kendi adını bir kaç defa Şāh-Baḫt diye zikrederse de, umûmiyetle Şeybânî mahlâsını kullanır [bk. ŞEYBÂNÎ]. Gerek tarafdarları ve gerek düşmanları tarafından yazılmış tarihî kaynaklar sâyesinde, siyâsî ve askerî faâliyetleri hakkında, geniş bilgilere sâhip olduğumuz bu hükümdarın edebî şahsiyeti hakkında bir fikir edinmek, eldeki eserleri vasıtası ile kolaylıkla kabildir. Topkapı müzesinde (Ahmed III. kütüp., nr. 2436'daki çagatayca divanından başka, British Museum'daki *Baḥr al-hudā* adlı manzûmesi, Rieu, ar. 2914, var. 1—22) ve hususî kütüphânemizdeki, fıkha âit, mensûr bir risâlesi, bu imkânı vermektedir. Bunlardan başka, onun büyük tevecc-cühünü kazanmış olan meşhûr âlim Hoca Faḍl Allāh Rūzbabān İṣfahānī (bir zamanlar Sultan Ya'ḳūb'un da müverrihi olan bu âlim, 927'de Buhara'da ölmüştür; *Ḥabīb al-siyar*, IV, III, 113; *Muẕakkir-i aḥbāb*'da da buna âit mâhim mâlûmat vardır)'nin 915 (1509)'te yazmış olduğu *Mihmān-nāma-i Buḫārā* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3431) adlı eserde de onun muhtelif vesileler ile söylemiş olduğu manzûmeler kaydedilmiştir. Şaybânî Han devrinin askerî hâdiseleri ve bilhassa göçebe kazak-özbeklere karşı seferlerini öğrenmek için, emsâlsiz bir kaynak olduğu hâlde ilim âleminee mechûl kalmış olan bu eser, o devrin kültür tarihini ve Şeybânî Han psikolojisini öğrenmek hususunda da mükemmel bir vâsıtadır. *Tuḥfa-i Sāmī*, *Ravżat al-salāṭīn* ve *Muẕakkir-i aḥbāb* gibi XVI. asır tezkireleri ile *Bubar-nāma* ve *Badā'i' al-vaḳā'i'* gibi, hâtıra mâhiyetinde edebî kaynakların Şeybânî ve muhiti hakkında verdikleri mâlûmat, sâir tarihî kaynakların ifâde-

leri ile karşılaştırılarak, doğrudan-doğruya eserleri de tetkik edilince onun psikolojisi ve edebî hüviyeti tamamiyle aydınlanıyor. Bir taraftan göçebe özbek an'anelerini temsil etmek ve cengiz yasasına bağlı olmakla beraber, Timurlular devri islâm kültürüne ve sathî de olsa, fıkıh meselelerine yabancı olmayan Şeybânî, farsça şiirler yazacak derecede, İran edebiyatına vâkıf olduğu gibi, islâm ilimlerini ve tasavvuf nazariyelerini az-çok bilen, musikiden, güzel yazıdan ve nakıştan anlayan san'atkâr ruhlu bir adamdı. Etrafına her türlü fikir ve san'at adamlarını toplayarak, türlü-türlü ilim ve san'at meseleleri hakkında onlar ile görüşür, fikir mübâdeleleri yapar ve bâzan münakaşalara bile girişirdi.

Sâm Mirza ve Babur gibi düşmanlarının onu, „kendisini en büyük şâir, en mâhir hattat ve en kudretli nakkaş" sanacak kadar budala ve çılgın saymaları, asla doğru değildir. *Mihmān-nāma-i Buḫārā* 'da etrafiyle anlatılan bir hâdise bunu pek iyi gösteriyr; 914 'te önce Herat 'ta ve sonra Buhara 'da topladığı ilmî heyetlerde, „babası ölmüş torunun büyük babanın mirasına girmesi„ hakkındaki moğul kaidesini müdafaa ederek, islâm fakihlerinin buna zıt hareket etmelerinin ne gibi delillere dayandığını sormuş ve bu hususta kitap ve sünnette kuvvetli delîl gösteremedikleri takdirde, moğul miras hukukunun o hükmünü bütün Mâverâünnehr 'de tatbik ettireceğini söylemişti; nihâyet *Ṣaḥīḥ al-Buḫārī* 'de bulunan bir hadis üzerine, bu arzusundan vazgeçti. Görülüyor ki, bu hükümdar çılgın ve budala değil, bilâkis şeriat hükümlerine samimî surette bağlı ve fıkıh meselelerine de, Horasan ve Mâverâünnehr âlimleri ile münakaşaya girişecek kadar, vâkıftı. Kazandığı büyük muvaffakiyetlerin te'siri, muhitindeki dalkavukların teşviki, onu kendi meziyetlerini olduğundan daha fazla sanmağa sevketmiş olabilir ki, bunu da bir az tabiî görmek lâzımdır. Mamafih islâm hukukçularının ona karşı mukavemetleri, dürüstlüğüne ve samimîliğine inandıklarını göstermek bakımından da, mânalıdır. Her hâlde büyük meziyetlere sâhip olan bu hükümdar, askerî ve siyâsî bir yığın işleri arasında, san'atın her şûbesine karşı fi'lî bir alâka göstermiş, fikir ve san'at adamlarını himâye etmiş, lâkin her şeyden çok çağatayca şiirler yazmayı bir emel edinerek, mühim bir divan vücuda getirmiştir (Zeki Velidi Togan, *Şeybânî Han 'ın şiirleri, Yeni Türkistan*, 1927).

Nevâ'î nufuzunun en kuvvetli bir devrinde yaşadığı, hattâ ona bir takım nazîreler yazdığı hâlde, Şeybânî 'nin edebî şahsiyeti o devir klâsik çağatay şiirlerininkinden büs bütün farklı bir mâhiyet arzeder. Arûzun 4 *mustaf ilun*, 4 *mafā'īlun*, 2 *maf'ūlu mafā'īlun* veya 2 *maf'ūlu fā'ilātun* ve yahut *fā'ilātun fā'ilātun fā'ilātun fa'ilun* gibi, en mütecânis, yâni en kolay, şekillerini oldukça bozuk bir tarzda kullanan, klâsik telâkkiye uygun kafiyelerden ziyâde, yarım kafiyelere müracaattan çekinmeyen bu şâirin, daha ziyâde Yesevî an'anelerine sâdık kalarak, hece veznini ve dörtlükleri kullandığını görmekteyiz ki, bu çağatay klâsisizmine tamamiyle aykırıdır. Dilinin sâde, mecazlarının çok basit, mahdut olması da, onu asıl çağatay klâsikleri arasında saymağa imkân bırakmaz. Mesnevî, gazel, rübâî, tuyug ve Yesevî an'anesine mahsus dörtlük şekilleri ile yazılan bu manzûmeler, san'at bakımından, yüksek bir kıymet taşımakla berâber, mevzûları bakımından, oldukça orijinaldir. Günlük hayatın türlü hâdiseleri karşısında duyup-düşündüklerini külfetsizce ve gâyet tabiî olarak, nazım şekline sokan Şeybânî, bu bakımdan, klâsik şâirlerden ziyâde, boz kır göçebelerinin halk şâirlerine daha yakındır. Şiirlerinde Ḥisām al-Dīn Siġnāḳī, Burhān al-Dīn Kılıç ve bilhassa Aḥmed Yesevî gibi, büyük türk şeyhlerinden hürmetle bahseder. Kâfir moğul ve kalmuklara karşı gazaya çıkacağını söyleyen Şeybânî, Mâverâünnehr 'den bid'at ehlini (yâni şi'îliğe tarafdar Timurluları) defettiğini, Horasan 'ı da onlardan temizleyeceğini söyleyerek, kızıl-börklere (yâni kızıl-başlar, Safevîler) karşı müslümanlığı korumak için çalıştığını iftiharla anlatır; Irak ve İran halkını kendisine itaate dâvet eder. Bir aralık isyan etmiş olan Ḫvārizm halkı (Ürgençliler) aleyhinde de şiirleri vardır. *Imām al-zamān* ve *ḫalīfat al-raḥmān* lâkaplarını taşımakla berâber, Cengiz soyundan olduğunu dâimâ gururla hâtırlayan Şeybânî, boz-kır an'anelerine sâdık kalarak, şaraptan, bal şarabından ve musikî âlemlerinden büyük bir zevk ile bahsettiği gibi, buna itiraz eden mollalara, sûfilere ve âlimlere de şiddetli hücumlarda bulunur. Hele Yesevî kültürünü hoş görmeyen acem âlimlerine ve şeyhlerine asla tahammül edemez. Hakikaten şeybanılılar, ilk zamanlarda, Mâverâünnehr nakşbendîliğini boş görmemişler ve onlara karşı bâzan şiddetli tedbirler almışlardır ki, bu tarikatın Timurlu sülâlesine tarafdar olması bunda, şüphesiz ki, müessir olmuştur. Herat 'ı hiç sevmediğini ve Buhârâ ile Semerkand 'ın güzelliklerini anlatan Şeybânî 'nin, özbeklerin mukaddes şehri Yası 'ya karşı derin bir sevgisi vardır. 914 muharreminde yazılmış olan *Baḥr al-ḥudā*, dinî-ahlâkî bir manzûmedir ki, edebî mâhiyeti itibariyle, şâirin diğer eserlerinden farksız didaktik bir mahsûldür. *Şaybānī-nāma*

sâhibi Muḥammed Şâliḥ gibi tarafdarlarının iddiaları derecesinde bir şâir olmadığı muhakkak olan Şeybânî, orijinal ve samimî manzûmeleri, bilhassa, Nevâ'î klâsisizminin yanında yasevîliğin edebî an'anelerine bir yer vermek hususundaki gayreti ile, çagatay edebiyatının tekâmülünde, ihmâl edilmeyecek bir simadır.

'Ubayd Allāh Han. Şeybânî Han'ın kardeşi Maḥmūd Han'ın oğlu olup, Buhârâ'da hükûmet süren 'Ubayd Allāh Han (1532—1539) bu sülâle içinde gâlibâ en yüksek kültür sâhibi bir prens olarak göze çarpar. 'Ubaydî veya Ḳul 'Ubaydî mahlası ile yazmış olduğu çagatayca şiirlerden mürekkep divanının iki nushası (Rieu, or. 7907; 913'te Sultan Ali Meşhedî tarafından yazılmış olan bu nusha, onun 16 yaşına kadar yazdığı şiirleri muhtevîdir; bk. Nuruosmaniye kütüp., mecmua, nr. 4904) elde bulunduğu cihetle, onun edebî şahsiyet hakkında doğru bir fikir edinmek kabil olduğu gibi, *Badā'i' al-vaḳā'i'* ve bilhassa *Muẕakkir-i aḥbāb*'da ona ve muhitine âit kıymetli kayıtlar sâyesinde de, bu hususta daha geniş mâlûmata sâhip bulunuyoruz. Kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh gibi, islâmî ilimlere esaslı surette vâkıf olan, arapça ve farsçayı, bu dillerde şiir yazacak kadar, iyi bilen 'Abd Allāh Han, güzel san'atlara karşı da büyük bir alâka gösteriyordu. Hattat, nakkaş ve musikişinas olmakla beraber, en ziyâde, şâirlikle şöhret kazanmıştır. Divanında, Nevâ'î tarzında yazılmış lirik parçalardan ziyâde, dinî ve ahlâkî mevzûlara âit manzûmelere, Yesevî hikmetleri tarzında hece vezni ile ve dörtlükler ile yazılmış sûfiyâne şiirlere tesâdüf olunur. Arûzu mehâretle kullandığı ve divanında muhtelif vezinler ile yazılmış, gazel, mesnevî, müseddes ve terci-i bend şekillerinde manzûmelere rastlandığı hâlde, en ziyâde Yesevî tarzında yazması ve hiç san'at gâyesi gözetmemesi, dindar ve zâhid mizacının eseridir. Şeybânî'ninkilerden tamamiyle farklı olarak, günlük hayatı hiç eksettirmeyen bu dinî-sûfiyâne eserlerin bedî'î kıymeti, yok denecek kadar, azdır. Divanın İstanbul nushasında *Ġayrat-nāma* ve *Ṣabr-nāma* adlı küçük mesnevîlerden başka, *Ṣalavāt-nāma* adlı bir müseddes ve bir de fıkıh meselelerine âit, mesnevî tarzında, uzunca bir manzûme mevcuttur. 'Ubayd Allāh Han'ın farsça ve bâzı arapça şiirlerinden başka, çagatayca bir tefsiri ve fıkha âit bâzı risâleleri olduğu ve *Nām-i ḥaḳ* adlı bir eseri de çagataycaya çevirdiği mâlûmdur (Blochet'nin Paris türkçe yazmaları kataloğunda 959 numarada kayıtlı eserin bu olduğunu tahmin ediyoruz; orada tercüme tarihinin 813 gösterilmesi, bir istinsah yanlışı olabilir). Buhârâ'da sarayında şâirler, âlimler ve san'atkârlar eksik olmayan, onlara şiirler vererek, nazîreler yazdıran, şeyhlere ve din âlimlerine karşı samimî râbıtası ve dindarlığı ile beraber, astronomları ve musikî üstadlarını da himâye eden 'Ubayd Allāh Han, her hâlde bu asrın mümtaz bir şahsiyetidir. Horasan'a yaptığı mütemadî akınlarda binlerce şî'îyi öldürmekten çekinmeyen bu hükümdar, Mâverâünnehr'de, su te'sisleri yaptırmak, Savran (Sabran)'da muazzam bir medrese kurmak (Medrese-i hânî) gibi, medenî teşebbüslerden de geri durmamış ve çagatay dilinin inkişafına hizmet etmiştir. Sām Mirza, onun kan dökücülüğünden şikâyet etmekle beraber, iyi bir şâir olduğunu teslim eder ki, o devrin sâir edebî kaynakları da bu hususta müttefiktirler. Çagatay edebiyatında onun başlıca rolü hikmet tarzını canlandırmak olmuş ve bu tarzdaki manzûmeleri — yanlışlıkla Aḥmed Yasavî'ye isnat olunan — *Dīvān-i ḥikmat* adlı antoloji mecmualarına girerek, orta Asya'da asırlardan beri okunmuştur (Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, bk. fihrist).

Muḥammed Şāliḥ. Bu asır çagatay şâirleri arasında, garp ilim âleminde, en çok tanınmış olanı, Şeybânî Han'ın zaferlerini tasvir için, yazdığı *Şaybānī-nāma* adlı manzûm kronik sâyesinde Muḥammed Şāliḥ'tir. Önce Vambéry (Viyana, 1885) tarafından almanca tercümesi ile, sonra da Melyoranskiy ve Samoyloviç tarafından (Petersburg, 1908) iki defa neşredilmiş olan bu büyük tarihî manzûme, *fa'ilātun fa'ilātun fa'ilun* vezni ile yazılmış mesnevî tarzında kuru ve tarafgirâne bir vekâyiânâmedir ki, Babur'un, haklı olarak, söylediği gibi, hiç bir bedîî kıymeti hâiz değildir. Hâlbuki gerek Nevâ'î, gerek Babur, Muḥammed Şāliḥ'in güzel şiirleri olduğunu söylerler. Hattâ Babur bir münâsebetle onun farsça bir beyitini hâtırladığını bile kaydeder (905 vak'aları sırasında). Nevâ'î onun türkçe şiirlerinden hiç bahsetmediği hâlde, Babur bunların fena olmadığını tasrih eder ki, bunlar belki de Şeybânî devrinde söylenmiştir.

Muḥammed Şāliḥ, Timur devrinin büyük emîrlerinden Şāh Malik'in torunu ve Sultan Abū Sa'îd zamanında Ḫvārizm vâliliğinde bulunan meşhûr Nūr Sa'îd Bey'in oğludur. Bir çok siyâsî işlere karışan Nūr Sa'îd hakkında tarihî kaynaklarda geniş mâlûmata tesâdüf edildiği gibi, Nevâ'î de onun farsça şiirler yazdığını ve çok kötü bir adam olduğunu, lâkin Muḥammed Şāliḥ'in, ahlâk itibariyle, babasına benzemediğini, lâkin sonradan fena teşviklere kapılarak, Ḥusayn Baykara hizmetinden ayrıldığını anlatır; Herat'ı bıraktıktan sonra, özbeklerin hiz-

metine girerek, Şeybânî Han zamanında — Vâṣifî 'nin ifâdesine göre — onun *amîr al-umarâ'* ve *malik al-şu'arâ'* 'sı olan Muḥammed Ṣâliḥ 'e, galibâ sonraki hareketleri münâsebetiyle, Babur „şerir, zâlim, merhametsiz" sıfatlarını vermekten çekinmemiştir (911 vak'aları sırasında). Şâir Bannâ'î ile çok dost olan Muḥammed Ṣâliḥ 'in Şeybânî Han devrinde Herat 'ta çok mühim bir mevkii olduğu, Vâṣifî 'den anlaşılıyor. *Ateşkede* müellifinin ifâdesine göre, 941 'de Buhârâ 'da — bâzı nushalarda yanlışlıkla Sancâr yazılmıştır — oldukça ileri bir yaşta ölen Muḥammed Ṣâliḥ 'in, Mirza Ulug Bey adlı bir oğlu olup, onun da farsça ve türkçe şiirler yazdığını, Şeybânî Han 'ın ona Nesâ vilâyetini verdiğini, lâkin kitabın te'lifi sırasında ölmüş bulunduğunu *Muẕakkir-i aḥbâb* 'dan öğreniyoruz. Şeybânî Han 'ın hoşuna gitmek için çagatayca yazıldığı muhakkak olan *Şaybânî-nâma*, bedîî bir kıymet taşımamakla berâber, son Timurlular idâresinin çürük taraflarını göstermek bakımından, tarihî bir vesika olarak, mühimdir. Muḥammed Ṣâliḥ 'in sâir türkçe şiirleri şimdiye kadar ele geçmemiştir.

Başka çagatay şâirleri. Bu zikredilen şahsiyetlerin dışında, XVI. asırda Şeybanîlar sâhasında yetişmiş bir takım çagatay şâirleri daha vardır ki, bunlardan bâzılarının elde pek mahdut eserleri bulunmakla beraber, devrin umûmî tablosunu tamamlamak ve çagatay edebiyatının inkişafı hakkında doğru bir fikir edinebilmek için, onların başlıcalarından kısaca bahsedeceğiz. Bundan evvelki devirlerde olduğu gibi, bu devirde de edebî inkişaf bilhassa aristokrat muhitlerde ve sülâleye mensûp prensler ile büyük emîrlerin teşvikleri sâyesinde vukua geldiği cihetle, ilk önce Şeybanlılar arasında türkçe şiir yazmakla şöhret kazanmış şâirlerden bahsedelim. 1532 'de ölen kardeşi Abū Sa'îd 'in yerine Semerkand tahtına çıkan 'Abd al-Laṭîf b. Köçgünçi Han, tarihe ve astronomi-astrolojiye meraklı olup, rasad işleri ile alâkalandığı gibi, ara-sıra türkçe şiirler de söylüyordu. Yine bu sülâleden Rüstem Bahadır Han b. Cânî Bey Sultan 'ın farsça ve türkçe şiirleri vardı. 1539 'da Buhara tahtına çıkan 'Abd al-Azîz b. 'Abd Allāh Han, babası gibi, edebiyat ve san'at meraklısı idi; kütüphânesinde en meşhûr hattatlar, musavvirler ve müzebhipler bulunduran bu hükümdar 'Azîzî mahlâsı ile farsça ve çagatayca güzel şiirler yazar, Molla Şaydâ ve Baḳā'î gibi tanınmış şâirler ile lâtifelerde, müşâarelerde bulunurdu. Babur 'un oğlu ve değerli şâir Kâmrân Mirza 'ya yazdığı bir nazîre, hind ve Mâverâünnehr sarayları arasındaki medenî münâsebetleri göstermek bakımından, mühimdir. Tezkireci Şâdiḳî, Şeybanlıların son büyük hükümdarı 'Abd Allāh Han (b. bk.) 'ın 'İvaż Ġāzî mahlâsı ile, çagatayca güzel şiirler yazdığını söyleyerek, cidden çok nefis bir gazelini kaydediyorsa da, bunda bir yanlışlık olduğu muhakkaktır; bu 'İvaż Ġāzî, Ḫvārizm hükümdarlarından ve Sultan Ġāzî-oğlu olup, *Muẕakkir-i aḥbâb* 'da türkçe şiirler söylediği tasrih edilen adamdan başka birisi olamaz; elimizdeki bir tek gazeli bile, onun hakikî bir şâir olduğunu isbat edecek kadar kıymetlidir. Bunların dışında, Semerkand hükümdarı Abū Sa'îd Han 'ın oğlu Kūhkan mahlâslı Sa'îd Han ile kardeşi Cavânmard 'Alî Han 'ın ve Navrūz Aḥmed 'in oğlu Dost Muḥammed Sultan 'ın oğlu farsça şiirlerinden bahsedilmekle berâber çagatayca yazdıkları tasrih olunmuyor ki, bunların da, devrin umûmî modasına tâbi olarak, çagatayca şiirler yazmış olmaları gâyet tabiîdir.

İşte ilim ve san'at hâmisi olan bu özbek prenslerinin sarayları etrafında bir çok şâir ve san'atkârlar yetişmiştir ki, bunların arasında çagatayca yazdıkları tasrih edilenler, başlıca şunlardır: Kermine kadısı Burhān al-Dîn, Sayyid Şāh Kasbî, şiirleri pek şöhret kazanamayan Vāḳifî, Türkî-Gûy lâkabı ile meşhûr olan Bāḳî, 'Ubayd Allāh Han 'ın vak'anüvisi Mavlānā Haravî, yine onun şâirlerinden olup, çagatayca şiir yazmakla kendini Nevâ'î 'nin ikincisi saydığı için, türkçede Ṣānî mahlâsını kullanan ve farsça şiirler de yazan Afsarî, 'Ubayd Allāh ve 'Abd al-'Azîz hanların meclislerinde bulunan ve güzel farsça şiirler de yazan şâir Baḳā'î ve oğlu Ḳażā'î; *Muẕakkir-i aḥbâb* müellifinin dostlarından olup, bir müddet sadaret vazifesinde bulunmuş olan Nazir Bey Ṣadr, Mavlānā Kamāl al-Dîn 'Abd al-Salām. Yine bu müellifin akrabasından türkçe ve farsça divan sâhibi Ḫvāca 'Abd al-Vahbāb; türkçe va farsça şiirlerden mürekkep bir divanı ve 1539 'da *Gulistān* tarzında yazdığı *Gulzār* adlı bir eseri ve Niẓāmî 'nin *Maḫzan al-asrār* 'ına nazîre olarak yazdığı *Maḳṣad al-aṭvār* adlı mesnevîsi olan Padişah Ḫvāca b. 'Abd al-Vahhāb, 967 'de ölmüş olan bu adamın mühim bir çagatay şâiri olduğu, Babur 'a bâzı şiirlerini göndermesinden ve osmanlı padişahlarına yazılacak mektupları yazmak vazifesi ile mükellef olmasından da anlaşılıyor. Bunun kardeşi Babacan Ḫvāca de zarif bir adam olup, çagatayca güzel şiirler yazardı. Bunlara *Muẕakkir-i aḥbâb* 'ın fâdıl müellifi Sayyid Ḥasan Ḫvāca ile babasını ve Belh vâlisi Mîrim Bey (*Ravżat al-salāṭîn*) 'i de ilâve edecek olursak, XVI. asırda çagatay edebiyatının Mâverâünnehr 'deki inkişafı hakkında, oldukça etraflı bir fikir edinmiş oluruz.

Çagataycanın, edebî dil olarak, kullanıldığı Fergana ve şarkî Türkistan sâhalarındaki bir takım prenslerin de Nevâ'î tarzında şiirler yazdıklarını tarihî kaynaklar göstermektedir. Kâşgar moğul-çagatay hükümdarı Aḥmed Han b. Yūnus Han'ın oğlu olup, 1533'te ölen Sa'îd Han ile oğlu Raşîd (veya 'Abd al-Raşîd) Han'ın farsça ve çagatayca güzel şiirler yazmakla şöhret kazandıklarını biliyoruz. Babası Yūnus Han gibi, güzel san'atlara büyük istidadı olan bu Sa'îd Han'ın, hattatlık ve musikişinaslıktaki maharetinden ve şâirliğinden başka, farsça ve çagatayca nesirde dahi büyük kudreti olduğunu Ḥaydar Mirza'nın *Târîḫ-i Raşîdî*'sinden öğreniyoruz. Babasının ölümünden sonra Kâşgar'da 33 yıl hükûmet süren 'Abd al-Raşîd Han'ın da yazıda, musikîde, farsça ve çagatayca nazım ve nesirde mahareti olduğu, gerek aynı kaynakta, gerek Heratlı Faḫrî'nin *Ravżat al-salāṭîn* adlı tezkiresinde tasrih edilir. Onun maiyetinde Ḫvâca Mu'în adlı meşhûr bir musikî üstadının bulunduğunu ve sâir türk sarayları ile medenî münâsebetlerini muhafaza ettiğini *Muẕakkir-i aḥbāb* müellifi söylemektedir. Mamafih, bu sâhadan yetişen en mühim şahsiyet olarak, farsça *Târîḫ-i Raşîdî*'si sâyesinde şarkta ve garpta uzun zamandan beri meşhûr olan ve eserinin çagatayca tercümeleri de bulunan Ḥaydar Mirza Duğlat [b. bk.]'ı zikretmek lâzımdır (1499/1500—1551). Çocukluğunda bir müddet Babur'un ve daha sonra da Sa'îd Han'ın maiyetinde bulunarak, siyâsî ve askerî çok mühim vazifeler ifâ eden ve 'Abd al-Raşîd'in cülûsu üzerine, tekrar Timurlulara iltica ile, Humayun'un yüksek himâyesi altında Kişmir'de hükûmet sürdüğü esnada (1541—1551) dâhilî bir isyan neticesinde öldürülen Ḥaydar Mirza, kuvvetli bir edebî kültür sâhibi olup, *Târîḫ*'inde „türkçe şiirler yazdığından" da bahseder. Berlin kütüphânesindeki M. Hartmann yazmaları arasında bulunan *Cihan-nāma* adlı çagatayca mesnevîsini, 1528—1533 yılları esnasında yazmıştır. *Şahnāma* vezninde nazmedilmiş olan bu eser, İran edebiyatının meşhûr mevzûlarından biri olan *Firūzşāh* romanıdır. Mukaddimede şâirin hayatına âit mühim tafsilâtı ihtivâ eden bu güzel eser, Ḥaydar Mirza'nın bu devir çagatay şâirleri arasında mühim bir mevki sâhibi olduğunu göstermektedir.

Bu asırda müslüman İran kültürünün ve klâsik çagatay edebiyatının, Mâverâünnehr ile medenî münâsebetleri eksik olmayan Kazan türklerinin yüksek aristokrasisi arasında da yayılmış olduğunu söylemek yanlış bir tahmin sayılmaz. Heratlı Faḫrî tezkiresinde farsça güzel şiirler söylediği kaydedilerek, hattâ Horasan musikî üstadlarından ikisinin, Şeybânî Han tarafından, kendisine gönderildiği tasrih olunan Kazan hanı Muhammed Emin Han'ın farsçadan başka klâsik çagatayca ile de şiirler söylemiş olması pek tabiîdir (Zeki Velidi Togan, *Türkistan ve İdil boyunun medenî münâsebetleri tarihinden, Yeni Türkistan*, 1927). Şeybânî Han'ın Emin Han ile münâsebeti, *Dîvân*'da, rusları büyük bozguna uğratması münasebeti ile, ona Gâzî diye hitap eden tebriknâme mâhiyetinde bir kıt'asından da anlaşılmaktadır. 1596'da Ḳâdir 'Alî tarafından yapılan bir *Câmi' al-tavārîḫ* tercümesi (E. Blochet, *Bibliothek national türkçe yazmalar katalogu*, II, nr. 758) ile, Ötemiş Hacı tarafından 1550'de Ḫvârizm'de yazılan ve Hacı 'Abd al-Ġaffâr'ın *'Umdat al-aḫbār*'ına mehaz olan — Altın-Ordu'ya âit *Târîḫ-i Dost Sulṭān* da bu sâha ile alâkalı mahsûllerdir.

Babur ve Hind saraylarında çagatayca. Daha Gazneliler zamanından başlayarak, sonradan Gorlular ve bilhassa Dehli türk memlûk sultanları devrinde, Hindistan'ın müslüman mıntakalarında bir askerî türk aristokrasisinin teşekkül ettiği ve bu aristokrasinin bâzı sâhalarda, Halaçlar ve Karluklar gibi, türk kabîlelerine dayandığı mâlûmdur. Moğul istilâlarının doğurduğu bir takım muhâceretler neticesinde XIII.—XIV. asırlarda daha kuvvetlenen bu askerî aristokrasi arasında türkçenin ehemmiyet kazanması pek tabiî idi. XV. asırda şimâlî Hindistan ile komşu mıntakalarda çagataycanın, edebî dil olarak, ehemmiyet kazanması ve XVI. asırda Babur'un Hindistan Timurluları imparatorluğunu kurması, çagatay edebiyatının Baburlular sarayında ve o devrin türk askerî aristokrasisi arasında rağbet kazanmasına sebep oldu. Argunlar gibi, bir takım çagatay zümrelerinin, hattâ Baharlular gibi bâzı türkmen unsurlarının Hindistan'a muhâceretleri de bu hususta âmil olmuştur. Orta ve garbî Asya'daki sâir türk devletleri ile siyâsî ve fikrî münâsebetlerde bulunan bu imparatorluğun başında, Babur ve çocukları gibi, türk diline ehemmiyet veren ve yüksek bir edebî kültür sâhibi olan insanların bulunduğu göz önüne alınırsa, bunu tabiî görmek icap eder.

Timurlular devrinin idâre au'anelerini mühim nisbette muhafaza eden bu imparatorlukta, XVI. asırda resmî dil olarak, farsçadan başka, çagatayca da kullanılıyordu. Bu vazifede bulunan türk bahşıları sınıfına katılmak üzere, bâzı türk yazıcılarının orta Asya'dan veya Safevî memleketlerinden Hindistan'a gittikleri hakkında, XVII. asra âit bâzı kayıtlara bile tesâdüf olunmaktadır (*Tazkira-i Naṣrābādî*

nşr. Vâḥid Dastgardî, 1317, s. 134). Baburlular devrinde Hindistan'da daha ziyâde İran edebiyatının inkişaf gösterdiği İran ve Türkistan'dan bir çok şâir, âlim ve san'atkârların buraya gelerek, bu hükümdarların himâyesi altında, büyük medenî faâliyetlerde bulundukları mâlûmdur. Bilhassa Ekber Şah devrinden başlayarak, XVII. asırda son haddine varan ve acem edebiyatında hir Hind mektebinin meydana gelmesine sebep olan bu faâliyet yanında, türklüklerini unutmayan hükümdarlar ve büyük emîrler muhitinde türkçeye ve bu dille yazılmış edebî eserlere karşı da bir alâka dâimâ mevcut olmuş, çagatayca lûgat ve gramer kitapları yazılmış ve burada kullanılan farsçaya oldukça fazla çagatay unsurları karışmıştır. En ziyâde XVI. asırda, yâni başta Babur olmak üzere, prenslerden ve büyük emîrlerden bâzılarının türkçe şiirler yazdıkları ve Nevâ'î an'anesinin çok kuvvetli bulunduğu bir devirde göze çarpan bu inkişaf hakkında bir fikir vermek ve klâsik çagatay edebiyatının bu asırdaki umûmî tablosunu tamamlamak için, bu şahsiyetlerden başlıcaları hakkında kısaca mâlûmat verelim.

Hindistan çagatay şâirleri arasında, başta Babur [b. bk.]'u zikretmek lâzımdır. Bu edebiyatın Nevâ'î'den sonra en mühim şahsiyeti olan Babur, onun te'siri altında kalmakla beraber, lirik şiirlerinde san'atkâr ruhunun inceliklerini çok samimî surette belirtmeğe muvaffak olmuş ve *Baburnâme*'si ile çagatay nesrinin en güzel örneğini meydana getirmiştir. Onunla samimî münâsebetleri olan ve Panâhî mahlâsı ile farsça ve çagatayca güzel şiirler yazan emîr Hoca Kalân ile, türkçe ve farsça divanı çağdaşları tarafından takdir edilen Kandehar vâlisi Mirîm Bey ve yine Babur'un emîrlerinden Mirza İbrâhîm Cânî do bu devir şâirlerindendir. Babur'un oğlu Humayun [b. bk.]'un farsça ve çagatayca şiirler yazdığı mâlûm ise de, çagatay şâiri sıfatı ile şöhret kazanan, ikinci oğlu Kâmran Mirza [b. bk.]'dır. 1509'da Kâbil'de doğan ve 1557'de Mekke'de ölen bu zeki, san'atkâr, fakat zâlim ve muhteris prens, şiir ve san'ata karşı büyük bir alâka göstermiştir ki, farsça ve çagatayca gazel, kıt'a ve rübâîlerden mürekkep divanı bunu isbata kâfidir. Divanının muhtelif yazmaları hakkında bk. W. İvanow, *Concise descriptive Catalogue of the Persian Mss. in Asiatic Soc. of Bengal*, 1924, nr. 668. Çagatayhlardan Bedahşan'da hükümet süren Abū Sa'îd torunlarından Süleyman Şah Mirza ile oğlu İbrahim Mirza'yı ve Sind hükümdarı Argun beylerinden Sultan Husayn Argun'u da Baburlulara mensûp çagatay şâirleri arasında saymak yanlış olmaz.

Yine bu devir şâirleri arasında, Humayun'un silâh arkadaşı ve Ekber devrinin — Han Baba unvanını taşıyacak derecede — nufuzlu şahsiyeti olan Bayram Han [b. bk.]'ı ehemmiyetle zikretmek lâzımdır. Gençliğini Bedahşan ve Kâbil'de geçiren Bayram Han, XV. asırda Hemedan ve civarında hüküm süren ve sonra Ak-Koyunlu hâkimiyeti zamanında bir kısmı Kandehar'a hicret eden Kara-Koyunlu türkmenlerinden Baharlû kabîlesi reisi meşhûr Ali Şeker Bey'in torunlarındandır. İnce bir san'at zevkine ve kuvvetli bir edebî kültüre mâlik olan Bayram Han'ın farsça ve çagatayca şiirlerden mürekkep divanı 2,000 beyitten fazla olup, 1910'da Denison Ross tarafından, *Bibl. Indica* külliyatı arasında bastırılmıştır (*The Persian and Turkî Divān of Bayram Khān*). Bütün âilesi gibi şi'î mezhebinde olan Bayram Han, farsça şiirlerinde olduğu kadar, çagatayca manzûmelerinde de nazım tekniğine tamamiyle sâhip, kudretli bir şâir olduğunu göstermekte, hattâ „başkaları gibi eski mazmunları taklit ve tekrar etmediğini" gurur ile söylemektedir. En ziyâde aşk ve şarap şiirleri yazan bu değerli şâirde bir az Nevâ'î ve Babur te'sirleri göze çarpmakla beraber, çagatay şiirinin mümtaz bir simâsı olduğu muhakkaktır.

Onun oğlu olup, babası gibi, Han-ı Hanan lâkabını taşıyan ve büyük nufuz ve servetini o devrin yüzlerce şâir ve san'atkârını himâyeye hasreden 'Abd al-Raḥîm Han'ın da ara-sıra çagatayca şiirler yazdığını, ona ithaf eylemiş olan *Ma'āṣir-i Raḥîmî* adlı büyük eserin müellifi 'Abd al-Bāḳî Nihāvandî söylemekte, hattâ çagatayca bir mektubunu da nakleylemektedir (*Bibl. Indica, New Series*, 181; II, 554, 561). Hindî, arabî ve bilhassa fârisî şiir ve kitâbete de muktedir olan 'Abd al-Raḥîm Han'ın yüksek bir kültür sâhibi olduğu ve yalnız çagatayca değil, rumî (osmanlı) ve kızılbaşî (âzerî) edebî lehcelerini de bildiği ve türk rivâyetlerine ve an'anelerine sâdık bulunduğu yine aynı kaynaktan anlaşılıyor (s. 591). Yüzlerce şâir ve san'atkârı himâye eden 'Abd al-Raḥîm Han'ın şâirleri arasında Kalb-i 'Alî Bey Bahârlu, hemedanlı Siyānî, Derviş Miglî gibi, âzerî ve osmanlı lehceleri ile yazanlara da tesâdüf ediliyor (*ayn. esr.*, II, 11, s. 653; III, 1361, 1391). Yine bu devirde, Ekber Şâh'ın büyük emîrlerinden ve Argun kabîlesinden Mîr Yūnus Muḥammed Han (ölm. 980)'ın da çagatayca şiirler yazmakla şöhret kazandığı, hattâ *Haft iḳlîm* sâhibinin rivâyetine göre, farsça ve çagatayca bir de divan tertip ettiğini biliyorsak da, bu divan henüz ele geçmediği cihetle, şâirlik kudreti hakkında bir mutalâa yürütmeğe

imkân yoktur (*ayn. esr.*, II, II, 337). Bütün bu tafsilât bize anlatıyor ki, XVI. asırda Baburlular sarayı etrafında gördüğümüz bu çagatay şâirleri, umûmiyetle Nevâ'î ve Babur te'siri altında yetişmiş prensler veya dışarıdan gelmiş bir takım mühâcırlardan ibârettir. Yoksa, Hindistan'da doğup büyüyen türkler, daha XVI. asırda bile, çagataycayı yavaş-yavaş unutuyorlardı. Ekber Şah'ın emri ile, *Baburnâme*'nin çagataycadan farsçaya çevrilmesi, bu vaziyeti açıkça göstermektedir (*ayn. esr.*, 591). Daha sonraki asırlarda da Hindistan saraylarına orta Asya'dan bâzı çagatay şâirlerinin geldiğini, burada çagatayca veya farsça-çagatayca mülemmâ tarzında şiirler yazıldığını, çagatay lügat ve gramerleri tertip edildiğini görüyoruz; fakat XVI. asırdan hattâ XVI. asrın ilk yarısından sonra, Baburlular sarayında çagatay edebiyatının varlığından bahsedilemez.

V. Gerileme ve çökme devri. XVII.—XIX. asırlar.

Siyâsî ve ictimâî durum. XVII.—XIX. asırlar, orta Asya türkleri için, yalnız siyâsî ve askerî değil, ictimâî ve iktisadî bakımlardan da, bir gerileme ve çökme devri olmuştur. Daha XVI. asrın son yarısında, Şeybanlılar zamanında, gittikçe ağırlaşan iktisâdî zorluklara karşı koymak için, bu sülâlenin büyük hükümdarları tarafından bâzı tedbirler alınmıştı: yeni sulama te'sisleri ile ziraate elverişli hâle getirilen yerlere özbek göçebeleri yerleştirilmiş, kervan yollarının emniyeti ve ticâretin teşviki için çalışılmış, hattâ 'Abd Allâh Han zamanında, siyâsî bir merkeziyet kurabilmek için, en kanlı usûllere müracaattan çekinilmemişti. Lâkin uzak şark ile Avrupa arasında Hind denizi ve şimâlî Rusya yollarının kullanılmasından ve Türkistan'a geçen eski yolların ehemmiyetini kaybetmesinden ileri gelen ve ağırlığını her gün daha fazla duyuran bu buhranı önlemek Şeybanlıların elinde değildi. XVII. asırda onların yerine geçen Astırbanlılar sülâlesi zamanında da bu gerileyiş, tabiatiyle, devam etti. Bu sülâlelerden Subḥân-Ḳulı Han (1680—1702)'ın nufuzu bir aralık Ḫvârizm, Fergana ve Kâşgar sâhalarına kadar yayılmakla berâber, özbek kabîle reislerine bile söz geçiremeyen bu hükümdarların orta Asya türklerini bir merkez etrafında toplayabilmelerine imkân yoktu. XVII. asırda, Kalmukların tazyiki altında, Ḫvârizm ve Mâverâünnehr'e kaçan Kazak kabîlelerinin sebep oldukları karışıklıklardan başka, Ceyhun ve Seyhun mecrâlarının değişmesi gibi, tabiî hâdiseler de iktisâdî ve ictimâî nizamı bozmuştu. Hanlar ile beyler, yâni kabîle aristokrasisi, arasındaki dâimî müçâdeleler, din âlimlerinin ve şeyhlerin umûmiyetle bu beyler tarafında olması, muhtelif kabîle başlarındaki beylerin zaman-zaman birbirleri ile çarpışmaları, şehirli—göçebe ve çiftçi—göçebe sınıflarının menfaat zıddiyetlerinden doğan hareketler, Türkistan'ın her tarafında fena bir anarşi yaratmıştı. XVIII. asır sonlarında Mangıtlara mensûp bir sülâlenin eline geçen Buhârâ hanlığında, özbek aristokrasisinin nufuzunu kırmağa oldukça muvaffak olan emîrler, bâzı medenî faâliyetlere de giriştiler; çok gerilemiş olan ziraati yeni sulama te'sisleri ile canlandırarak, Zerefşan'ın tekrar ziraate elverişli bir hâle gelen topraklarına göçebe özbekleri yerleştirdiler; idâre ve askerlik işlerinde bâzı ıslahat yaparak, nufuzlarını genişletmek hususunda, bâzı muvaffakiyetler de kazandılarsa da, Ḫvârizm ve Fergana'yı ellerine geçirmeğe muvaffak olamadılar: bir aralık sırf nazarî olarak, Buhârâ emîrlerinin hâkimiyetini tanıyan Hokand hanlığı gibi, Buhârâ hanlığı da aynı âkibetten kurtulamayarak, 1868'de emîr rus çarının tâbii oldu [bk. BUHÂRÂ].

Ḫvârizm'in tâlihi de Buhârâ'dan farklı olmadı; XVI. asırda, bâzı kısa fasılalar ile, burada hâkim olan Şeybanlı âilesinin Yâdigâr koluna mensup hükümdarlardan meşhûr tarihçi Abu 'l-Ġāzī Bahadır Han [b. bk.] XVII. asırda bâzı askerî muvaffakiyetler kazanmış olduğu gibi, onun oğlu olup, bir zamanlar Meşhed'i fethederek, şah unvanını alan Anuşa Han da, Şâhâbâd cedvelini açtırmak gibi, bâzı medenî faâliyetler de göstermişti. Bu sülâlenin son kudretli hükümdarı sayabileceğimiz Şîr Ġāzī Han'ın 1728'de öldürülmesinden sonra, nufuz ve kudret tamamiyle kabîle beylerinin eline geçmiş ve XVIII. asrın ikinci yarısında anarşi son haddine vardıktan sonra, nihâyet Ḳongrat kabîlesine mensûp bir sülâlenin hâkimiyeti eline alması ile, bir az refah ve sükûna kavuşmuştu. Zamanın icaplarına vâkıf ve oldukça ileri fikirli bir hükümdar olan Muḥammed Raḥîm Han'ın saltanatı zamanında (1806—1825) idâre ve mâliye işleri düzeltildiği gibi, civardaki göçebe kabîlelerin bir kısmı itaat altına alınmış ve Kazak-Kırgızların akınları men'edilerek, yeni sulama te'sisleri sâyesinde ziraat işleri yoluna konmuş, şehir hayatı oldukça inkişaf ettirilmiş, yeni kasabalar kurulmuş ve oldukça kıymetli bâzı mimarî eserler vücuda getirilmişti. Fakat bütün bu gayretlere rağmen, Hive hanlığı da 1873'te rus imparatorluğunun hâkimiyetini tanımağa mecbûr oldu [bk. Ḫvârizm].

1810—1813 yılları arasında, kardeşi 'Alîm Han'ın yerine geçerek, 1821'e kadar hükûmet süren ve *amîr al-muslimîn* lâkabını alan 'Omar

Han ve oğlu Muḥammed 'Alī Han zamanlarında (1821—1842) oldukça parlak bir inkişaf gösteren Hoḳand hanlığında şehir hayatının inkişafına şâhit oluyoruz. Siyâsî ve ticârî ehemmiyetleri sâyesinde, orta Asya'nın en zengin ve en kalabalık şehirleri hâline gelen Hoḳand ve Taşkend'de yeni medreseler kurulduğu gibi, açılan kanallar sâyesinde, ziraat bölgeleri genişletilerek, yeni köyler vücuda getirildi ve bir çok köyler büyükçe birer kasaba hâlini aldı. Muḥammed 'Alī Han zamanında şarkî Türkistan'daki 6 şehrin—Kâşgar, Yarkend, Hotan, Uş Turfan, Aksu ve Yengi-Şehir — Hoḳand hanlığı idâresine geçmesi, bu hanlığı daha kuvvetlendirdi. Buhârâ hanlığı ile bir çok harplerde bulunarak, bâzan onun hâkimiyetini kabûle mecbur kalmakla beraber, istiklâlini muhafaza eden bu hanlık nihâyet 1876'da, ruslar tarafından, ortadan kaldırıldı [bk. HOKAND]. Şarkî Türkistan'a gelince, XVII. asırda Kalmukların ve daha sonra çinlilerin hükimiyetine geçen bu sâha XIX. asırda Hoḳand hanlığı idâresine geçerek, Ya'ḳūb Bey zamanında (1867—1877) istiklâlini muhafaza etti ise de, sonradan tekrar Çin idâresine düştü [bk. KĀŞGAR]. İşte XVII.—XIX. asırlarda orta Asya türklerinin siyâsî ve ictimâî durumlarını anlatan bu satırlar gösteriyor ki, bu devir, her mânası ile, bir gerileme ve çökme devri olmuş ve sonunda iktisâdî ve siyâsî esaretle neticelenmiştir. İki asır süren bir anarşi ve gerileme devrinden sonra, garp medeniyetini temsil eden rus istilâsı karşısında, böyle bir âkibet tâbiî idi.

Kültür hayatı ve çagatayca. Ana çizgileri ile anlattığımız bu siyâsî ve ictimâî durumun, orta Asya'nın medenî hayatı üzerindeki te'sirleri, fikir ve san'at sâhalarında da açıkça görülmektedir. Şeybanlılar devrinin en büyük kültür merkezi olan Buhârâ'da, fars te'siri esâsen çok kuvvetli idi; lâkin XVII. asrın bilhassa son yarısından başlayarak, burasının korkunç bir taassup ocağı hâline geldiği, fikir ve ahlâk seviyeleri çok düşkün, din âlimleri ve şeyhler tarafından körüklenen taassup havasının bütün muhiti kapladığını görüyoruz ki, şehir tâciklerine ve beylere dayanan bu cereyan, aynı zamanda fars dilinin Buhârâ'da büyük bir ehemmiyet kazanmasına sebep olmuştur. XIX. asırda Mangıt sülâlesi, kendilerinden nefret eden özbeklere karşı tâcik kuvvetinden istifâde için, bütün devlet işlerinde farsçayı hâkim kıldılar ki, bunun neticesi olarak, buradaki türk âlimlerinin türk ata sözlerine farsça şerhler yazmaları gibi, tuhaflıklara tesâdüf ediliyor. XIX. asırda osmanlı çserlerinden istifâde etmiş bâzı Kazan ve Başkırt münevverleri, bir zamanlar islâm ilminin büyük merkezlerinden biri olan Buhârâ'daki cehalet ve taassubu şiddetle tenkit etmişlerdir. Mamafih bu asır başlarında burayı ziyâret etmiş olan hindistanlı Mīr 'İzzat Allāh'ın ve Buhârâ'dan bir sefaret heyeti ile İstanbul'a gelen 'Abd al-Karīm Buḫārī'nin ifâdelerine göre, Ḳāżī 'Abd al-Ḥay (ölm. 1827) ve oğlu Ḳāżī Abū Sa'īd (ölm. 1849) gibi münevver adamlar da yok değildi; bunun oğlu Abū Ṭāhir Hoca'nın *Samarrīya* adlı Semerkand tarihi 1904'te, Veselevskiy tarafından, rusça tercümesi ile beraber, bastırılmıştır (bk. *TM*, II, 613). Semerkand'daki bu küçük ilim muhitine mukabil, Buhârâ'da vaziyet daha fena idi; umûmiyet itibariyle büs-bütün unutulmuş olan müsbet ilimler şöyle dursun, tefsir, hadis ve fıkıh gibi, dinî ilimlerde de müthiş bir seviye düşüklüğü görünüyordu; hele felsefe ve kelâm pek çoktan beri unutulmuş tehlikeli mevzulardı.

Astırhanlılar zamanında fikir ve san'at faâliyetinin az-çok devam ettiği, Ḳāżī Badī' Samarḳandī ve Muḥammed Amīn Buḫārī'nin şuarâ tezkirelerinden anlaşılıyor. Bunlarda adı geçen şâirlerin çoğu farsça yazmakla beraber, içlerinde, farsça ile beraber, çagataycayı da kullananlar yok değildir. Sonra msl. Subḥān-Ḳulı Han (1681—1702) namına yazılmış çagatayca bir *'İlm-i taşrīḥ al-badan* kitabı (bk. *TM*, II, 599), bu hükümdarın yalnız din değil, dünya ilimlerine de ehemmiyet verdiğini anlatıyor. Bu vaziyet XVIII. asırda da devam etmiş, farsça ve çagatayca dinî, edebî ve tarihî bir takım eserler yazılmışsa da, bütün bunlar kültür seviyesinin her sâhada düştüğünü gösteren değersiz taklit mahsûlleri, tercümeler basit ve iptidaî eserlerdir. Yazı, nakış, musikî ve mimarî sâhalarında ve aynı gerilik ve durgunluk kendini gösterir. Hulâsa daha Şeybanlılar devrinde, XVI. asrın ikinci yarısında, kendini gösteren bu gerileme, Astırhanlılar zamanında hızlanmış, Hindistan, İran ve Türkiye'deki büyük merkezlerin, Buhârâ ve Semerkand ile kıyas edilemeyecek kadar, ileri olduğu açıkça anlaşılmıştır. Hindistan ile sıkı ticâret münâsebetlerinde bulunan Belh bile, kültür merkezi olmak bakımından, Buhârâ ve Semerkand'dan üstün idi. Mamafih Hive, Taşkend ve Kâşgar'daki fikir ve san'at faâliyeti de XVII.—XVIII. asırlarda, eskisi gibi, cansız olmakta devam ediyordu. Bu devirde Māverâünnehr'de vüeuda gelen eserler arasında yalnız Maḥmūd b. Vali'nin *Baḥr al-asrār fī manāḳib al-aḫyār* adlı umûmî tarihi, Raşīd al-Dīn ve Ḥāfiẓ Abrū [b. bk.]'nun hemen aynı mâhiyetteki eserlerinin üçüncüsü olarak, müş-

tesnâ bir kıymeti hâizdi. Yine XVII. asırda Mîrzâ Şâh Maḥmûd Çurâs'ın İsmâ'îl Han devrinde (1670—1682) bozuk bir farsça ile yazmış olduğu tarih, farsçanın, kültür dili olarak, bu uzak türk ülkelerinde de ehemmiyetini göstermekten başka bir şeye yaramaz. Mamafih gerek burada, gerek astırhanlılar divanında farsça ile beraber, çagataycanın da, resmî dil olarak, iç işlerde ve hattâ hâricî muhaberelerde kullanıldığı mâlûmdur; osmanlı padişahı Ahmed II.'in Subḥân-Ḳulı Han'a çagatayca yazılmış bir mektubu Berczin tarafından neşredilmiştir ki, bu ve bu gibi bir takım vesikalar, çagataycanın diplomatik münâsebetlerdeki ehemmiyetini muhafaza ettiğini gösterebilir.

Ahâlisinin umûmiyetle türkmen ve özbeklerden mürekkep bulunduğu Ḫvârizm'de, XVII. —XIX. asırlarda da, çagataycanın dâimâ farsçadan daha üstün tutulduğunu görmekteyiz. Abu 'l-Ġāzî Bahadır Han'ın meşhûr *Şacara-i turki*'sinden başka, *Şacara-i tarâkima* adı ile türkmenlere âit bir eser yazması, burada türkçeye verilen kıymeti anlatabilir. İlk eserinin mukaddimesinde onu „beş yaşındaki bir çocuğun bile anlayabileceği kadar sâde yazdığını" ve bunun için yalnız arapça ve farsça değil, eski çagatayca tâbirleri bile kullanmadığını söylemesine rağmen, Abu 'l-Ġāzî'nin eserlerini, çagatay edebiyatının buradaki en mühim mahsûlleri arasında sayabiliriz; lehcesinde bâzı yerli türkmen unsurlarına tesâdüf edilmesi buna bir engel teşkil etmez. Ḫvârizm hükümdarları resmî dil olarak da çagataycayı farsçadan daha çok kullanıyorlardı.

XVII. asırda Kâşgar'da ve Fergana şehirlerinde, çagataycanın, resmî dil ve kültür dili olarak, farsçadan daha fazla kullanıldığını görüyoruz. Abu 'l-Ġāzî Yulbars Bahadır Han namına 1078'de Kâşgar'da tanzim edilmiş olan bir vakfiye bunu gösterdiği gibi (G. Raquetto, *Eine kaschgarische Wakf-urkunde aus der Khodsha-zeit Ost-Turkestan*, Lund, 1930; tafsilât için bk. *Vakıflar dergisi*, I, 159—161), yine bu asırda, Muḥammed 'İvaż adlı biri tarafından, Kâşgar ḫanı 'Abd Allāh Han (1635—1667)'ın atabeği Mirza Şah Duğlat namına yazılmış *Macalla al-aḥkām* adlı bir yıldızname yâni astroloji kitabı da elimizde bulunuyor. XVIII. asra âit olarak, gerek Paris'te, gerek Berlin'de (Martin Hartmann kolleksiyonu), gerek Rusya'da (Asya müzesindeki Oldenburg kolleksiyonu) mevcut yazmalar, çagataycanın şarkî Türkistan'da, kültür dili olarak, birinci mevkii kazandığını açıkça göstermektedir. Basit dinî kitaplar, akaide ve fıkha âit tercümeler, tasavvuf ve ahlâka âit risâleler, menâkıp kitapları, halk hikâyeleri ve mahallî vekayinâmeler, çagatayca olarak telif veya farsçadan tercüme edilmiştir. Bunlar arasında meşhûr *Târîḫ-i Raşîdî*'nin, Muḥammed Niyāz tarafından, XIX. ve Muḥammed Şâdiḳ tarafından XVIII. asırda yapılmış iki tercümesi ile, yine aynı asra âit bir Danâkatî [b. bk.] tarihi tercümesi ve XIX. asırda yapılmış diğer bâzı tarih tercümeleri ve Ya'ḳûb Bey'e âit tarihler vardır (Hartmann kolleksiyonu). Bu Muḥammed Şâdiḳ'ın, kendi devrinde büyük bir telif ve tercüme faâliyeti gösterdiği anlaşılıyor. Yangı-Hisarlı olan bu adam, Yârkendli Muḥammed Şiddîḳ'ın *Macmu'at al-ḥaḳîḳatayn* adlı eserinden başka (*TM*, I, 344), Ṭabarî tarihini de tercüme etmiş, tercüme ettiği *Târîḫ-i Raşîdî*'ye zeyl olarak, 1182'de Kâşgar'ın hocalar devrine âit *Tazkira-i ḫvâcagān* adlı bir tarih yazmıştır (W. Smirnov, *Manuscrits turks de l'Enstitut des langues Orientales*, Petersburg, 1897, s. 56—160). Yine XVIII. asırda Molla Muḥammed Timur'un, Kâşgar halkının anlaması için, Muḥammed İmâm Bey namına, farsçadan çevirdiği *Anvâr-i Suhaylî tercümesi* (1738/1739) ile, XIX. asırda Sayyid Ma'şûm Han oğlu Ḥacı Muḥammed Ḥakîm'in *Muntaḫab al-tavârîḫ* adlı eserinin çagatayca tercümesi (*ayn. esr.*, s. 150 ve 175) ve Abū Sa'îd Ḳoçḳar Ata ve Bugra Han tezkireleri de zikre lâyıktır. Halk hikâyeleri *Rastem kıssası*, *Târir ile Zühre*, *Cümcüme Sultan*, *Ferhad-nâme* ve *Leylâ ve Mecnûn* gibi, iran ve türk halk edebiyatlarının umûmî mevzularına âittir ki, bunlar Türkistan ve Ḫvârizm'de özbekler ve türkmenler arasında da çok yayılmıştır.

İşte görülüyor ki, çagatay edebî dili, XIX. asır ortalarına kadar, Çin hudutlarından İran sınırlarına kadar bütün orta Asya memleketlerinde umûmî kültür dili, edebî dil ve devlet dili olarak kullanılıyor, hükümdarlar arasındaki mektuplar, vakfiyeler, her türlü edebî ve ilmî mevzûlar bu dille yazılıyor, yalnız mahdut aristokrat sınıflara değil, halka hitap eden eserlerde de bu dil kullanılıyordu. Osmanlı imparatorluğu ve Safevî devleti Türkistan hanlıkları ile muhaberelerinde bâzan çagatayca kullandıkları gibi, çarlık Rusyası da türk devletleri ile muhaberelerini bununla yapıyordu. Ḳâsim hanlığında ve hattâ osmanlı kültürünün kuvvetli te'siri altında bulunmasına rağmen, Kırım hanlığında da çagataycanın, resmî dil olarak, yaşadığını, boz kırlardaki Kazan sultanlarının da bunu kullandıklarını görüyoruz. Çagatay edebiyatı mahsûlleri, kâtipler elinde bâzı değişikliklere uğramakla beraber, türkmenler arasında da okunmakta idi. XIX. asırda, yeni hayatın zarûretleri ve garptan gelen yeni fi-

kirlerin te'sîri ile, yerli konuşma dillerine dayanan mahallî lehce edebiyatları (Kırım, Kazan ve Kırgız-Kazaklar arasında) teşekkül etmeğe başlayıncaya kadar, çagataycanın bu hâkimiyeti çok geniş bir sâhada devam etmiştir.

Çagatay edebiyatının bozulması. Çagataycanın bu kadar geniş sâhalarda, kültür dili olarak, kullanılmasına rağmen, çagatay edebiyatının XVII. — XIX. asırlar esnâsında hiç bir büyük şahsiyet yetiştiremediğini ve eski üstadları az-çok muvaffakiyetle taklitten ileri gidemeyen zayıf san'atkârlar elinde mütemâdî bir gerileme manzarası gösterdiği muhakkaktır. Gerçi XIX. asırda Hive ve Hokand hanlıklarında, siyâsî ve askerî kalkınma hareketleri ile birlikte, oldukça parlak bir edebî inkişaf göze çarpar; kendileri de şiirler yazan hanların etrafında takım-takım şâirler peyda olur. Fakat bunlar sâdece Nevâ'î ve Fuzûlî gibi, büyük üstadların nazîreci ve taklitçilerinden ibâret olup, içlerinde orijinal ve kudretli bir şâire, bâriz bir edebî şahsiyet sâhibine tesâdüf edilemez ve bu inkişaf manzarası, daha ziyâde, sönmek üzere bulunan bir âteşin son alevlerinden başka bir şey telâkki edilemez.

Klâsik çagatay edebiyatının XVII.—XIX. asırlardaki bu gerileme ve çökme hâdisesi, orta Asya hanlıklarının siyâsî ve dinî inhitatları ile alâkasız olmamakla beraber, bunun asıl âmillerini, umûmiyetle islâm-türk medeniyetinin bu asırlardaki düşkünlüğünü hazırlayan daha büyük ve daha esaslı hâdiselerde aramak icap eder. Şu son yıllarda tekrar, Barthold 'dan F. Grenard 'a kadar, bir takım tarihçilerin aydınlatmağa çalıştıkları bu âmillerden burada bahsedecek değiliz. Yalnız bu gerileme ve çökmenin fikir ve san'at sâhasındaki tezahürlerini kısaca tesbit ederek, bu tereddînin yalnız çagatay edebiyatına değil, âzerî edebiyatına ve hattâ bu ikisinden çok daha kuvvetli olan osmanlı edebiyatına da şâmil olduğunu ve klâsik İran edebiyatının dahi bu asırlarda aynı hastalık alâmetlerini gösterdiğini hâtırlatmakla iktifa edeceğiz. Bu kadar umûmî ve müşterek bir hâdiseyi, yalnız orta Asya 'daki tarihî hâdiseler ile yahut çagatay edebiyatının büyük bir san'atkâr yetiştirmemesi ile izaha kalkışmak büyük bir hatâ olur.

Asırlar boyunca büyük san'at dehâları yaratmış olan büyük türk ve fars cemiyetleri, XVII.—XIX. asırlarda da elbette kudretli ve kabiliyetli şahıslar yetiştirmiştir; lâkin bu türk-acem klasisizmi, asırlarca aynı sıkı kalıplar içinde ve aynı ideolojiye bağlı kalmak dolayısiyle, hayat, tabiat ve cemiyet ile râbıtalarını kaybetmiş ve bu eski kalıplar içinde yeni bir san'at ruhu ve san'at şekli yaratmak imkânı kalmamıştı. Âdetâ donmuş bir durgunluk ve bir ölüm manzarası gösteren islâm cemiyeti, yeni bir hamle ile eski ideolojisinden ve skolastikten kurtulmadıkça, fikir ve san'at sâhasında o eski kalıpları kırmak kudretini gösteremezdi. Yeni Avrupa medeniyetini yaratan tenkit fikri ve insan hürriyeti, ister hâricî ve ister dâhilî âmiller te'siri ile, türk-islâm cemiyetine girmedikçe, yeni bir san'at telâkkisinin ve yeni san'at şekillerinin meydana çıkmasına imkân yoktu. Bir kelime ile, son asırlarda eski osmanlı edebiyatını bozan âmiller ne ise, ona nisbetle çok zayıf ve bilhassa yeni medeniyet te'sirlerine karşı daha kapalı olan çagatay edebiyatı da, hemen aynı sebepler ile, o vaziyete düşmüştü.

XX. asırda, garp medeniyeti nufuzu altında, yeni özbek edebiyatı kuruluncaya kadar, çagatay edebiyatı, tam 4 asır başlıca iki büyük te'sir altında kalmıştır. İlk büyük te'sir, klâsik edebiyat te'siridir ki, Nevâ'î ile XVII. asırdan beri âdeta ona rakip bir hâl alan Fuzûlî 'nin şahsiyetleri burada ilk plânı işgâl eder. Nesîmî, Kamâl Ummî ve XVIII. asırda Bâkî ve Nâbî gibi, tanınmış osmanlı şâirlerinin mahdut te'sirleri ile, büyük İran şâirlerinin — sonraki asırlarda 'Urfî, Şavkat, Şā'ib ve Bîdil [b. bk.] 'in — derin nufuzlarını da buna katmak lâzımdır. Klâsik çagatay şiirinin bu te'sirler altında tâkip ettiği tekâmül yolu pek âlâ görülüyor ki, evvelki asırlardan pek de farklı değildir. İkinci büyük te'sire gelince, bu XVI. asırda özbek hâkimiyeti altında birdenbire canlandığını gördüğümüz Yesevî nufuzudur ki, hiç bir bedîî kıymeti olmamakla beraber, Aḥmed Yesevî 'nin eşsiz kutsî nufuzu sâyesinde, büyük bir cereyan hâlinde devam edip durmuştur. İctimâî muhitin XVI. asırdan beri mutaassıp ve zâhidâne bir dervişlik telâkkisine çok uygun bulunması, **hikmet tarzı** dediğimiz bu basit ve iptidâî mâhiyetteki eserlere hayatta mühim bir yer veriyordu. Yalnız yüksek sınıflar değil, bütün halk tabakaları arasında bunların yayılmış olduğunu ve dinî toplantılarda bu hikmetlerin hususî besteler ile okunduğunu, XVI. asırdan beri görüyoruz. XII. asır türk sûfîliğinin XV. asır Mâverâünnehr nakşbendîliği ile karışmasından vücuda gelen ve Şeybanlılar devrinde çok kuvvetlenen bu yeni **yesevîliğin** ifâdesi olan **hikmet** tarzı, bedîî gâyeler tâkip eden klâsik şâirler tarafından, ara-sıra kullanılmakla beraber, yalnız bu tarz şiirler yazan hususî bir derviş-şâirler zümresi de mevcut idi. Türkistan 'da, Kazaklar arasında ve İdil boylarında pek çok okunan *Dîvân-i ḥikmat* ve *Baḳirġān kitābı*, umûmiyetle Aḥmed Yesevî ile halifesi Sulaymān Baḳirġānî 'ye isnat

edilirse de, bunlar hakikatte, XVI.—XIX. asırlarda yetişmiş bir çok yesevî şâirlerinin eserlerini ihtivâ eden antolojilerden ibârettir ve bunlar arasında, klâsik edebiyat te'siri ile, arûz veznini kullananlara da tesâdüf olunur: Şams Özkendî, 'Ubaydî, Fakîrî, Bəyżâ', Bihbûdî, Şuhûdî, Şarîf, Gadâ, Ġazâlî, Ṭufaylî, Ḳâsim, Râcî, Maşrab ve Huvayda mahlâslarını taşıyan bu şâirler, XVI. — XIX. asırlarda yetişmişlerdir ki, bu makalemizde onlardan bir çoğu hakkında mâlûmat verilmiştir.

H a l k e d e b i y a t ı. Bedîî klâsik edebiyat ile didaktik mâhiyetteki tasavvufî edebiyatın ve h i k m e t tarzının dışında, özbek halkı arasında, b a h ş ı denilen halk çalgıcı-hikâyecileri tarafından, bilhassa kışın halk toplantılarında söylenen bir takım halk destan ve hikâyeleri vardır ki, basit bir dille ve çok defa hece vezni ile tertip edilmiş olan bu eserler, *Şehnâme* veya *Mesnevî* mevzûları gibi klâsik edebiyattan yahut, *Köroğlu* ve *Bozoğlan* rivâyetleri gibi, türk halk edebiyatı mevzûlarından alınmıştır. Âzerî ve osmanlı halk edebiyatı mahsûllerinden ziyâde, türkmen edebiyatındaki bu cins eserler ile alâkalı olan bu eserlerde, meselâ *Köroğlu* 'nda, özbek hususiyetleri göze çarpar. Osmanlı ve âzerî saz şâirlerinde olduğu gibi, bu bahşılar üzerinde klâsik edebiyatın büyük te'sirleri derhâl görünmekte ve bu mahsûllerin folklor sâhasına değil, edebiyat tarihi dâiresine âit olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Diğer bütün türk şûbelerinde olduğu gibi, özbeklerde de *aşûle*, *irtek*, *leper*, *destan* v. b. bir takım nevîler ve şekiller mevcuttur ki, gerek bunlar ve gerek tarancılar arasındaki *çin öleng*, *nahşı* ve *koşuk* gibi şekiller hakkında burada izahata girişmek kabil değildir (tafsilât için bk. ARÛZ ve şimdilik Fıtrat, *Edebiyat kaideleri*, s. 96—106; Abdurrahman Sa'dî, *Edebiyat dersleri*, s. 75—77 'de kâfi mâlûmat vardır. — Tarançıların halk şiirleri hakkında bk. Pantusov, *Tarançı şiirleri*, Petersburg, 1890). Özbekler arasında Anadolu türklerinin kukla ve karagöz oyunlarına benzeyen iptidaî bir halk tiyatrosunun mevcut olduğunu ve bunlara *kogurçak* ve *tamaşa* gibi isimler verildiğini de biliyoruz ki, muayyen tiplerin taklit ve tenkidine istinat eden bu oyunlar hakkında Samoyloviç ve Gulâm Ẓafarî bâzı tetkiklerde bulunmuşlardır (birincinin k u k l a hakkındaki makalesinin tercümesi Halk bilgisi dernegi tarafından neşredilmiştir: Abdülkadir İnan, *Türkistan san'atkârları*, İstanbul, 1929; t a m a ş a hakkında bk. *TM*, II, 607).

B a ş l ı c a ş â i r l e r. Umûmî karakterini en kalın çizgiler ile gösterdiğimiz bu inhitat devrinin edebî faâliyeti hakkında tam bir fikir verebilmek için, bu devirde yetişmiş başlıca şâirleri de kısaca tanıtmağa çalışalım. XVII. asırda Mâverâünnehr'de şöhret kazanmış şâirlerden en mühimleri şunlardır: 1699'da Hocend'de ölen ve tanınmış türkmen şâiri Maḫdûm Ḳulı (bk. *TM*, I, 343) ile de müşaarelerde bulunan Türdî (Abdülhamid Mecidî, *Ma'ârif ve oḳutġuçı* mecmuası, 1925, s. 9—10); 1711'de Abu 'l-Fayż Han zamanında Belh'te idam edilen ve sûfiyâne lirik şiirleri bütün Türkistan'da büyük bir şöhret kazandığı cihetle, divanı bir çok defalar tab'edilen kalenderî dervişi Nemengânlı Baba Raḫîm Maşrab (M. Hartmann, 1905'te Berlin'de buna âit bir tetkik neşrettiği gibi, şiirleri 1910'da, Levşin tarafından, rusçaya tercüme edilmiştir); *Murâd al-'Ârifîn*, *Maslak al-muttaḳîn* ve bilhassa *Şubât al-'âcizîn* adlı farsça ve çagatayca eserleri ile büyük şöhret kazanarak, kitapları İdil boylarında dahi okunan ve hakkında bir çok menkıbeler rivâyet edilen Şûfî Allâh Sâr b. Allâh Ḳulı (tafsilât için bk. Aziz-Rahim 'in *Tatar edebiyatı tarihi*); Buhârâ'da Medrese-i Zergerân civarında medfun olup, Kul-Şarîf mahlası ile yesevî tarzında çagatayca ve ayrıca farsça manzûmelerden mürekkep divanı *Ḥuccat al-ẕâkirîn* adlı bir eseri İstanbul'da Millet kütüphânesinde bulunan Şaiḫ Şarîf (*TM*, II, 329); XVIII asırdan da şunları zikredelim: divan sâhibi Navbatî ve 'Abd al-Macîd Ḫarâbâtî ile, 'Alim Han zamanında (1800—1809) farsça ve çagatayca kıymetli şiirleri ile şöret kazanan Ġâzî (bunların divanları Berlin'de Hartmann kolleksiyonunda ve Asya müzesi kütüphânesindedir). Bunlara ilâve olarak, *Mabda'-i nûr* adlı bir eseri de bulunan Maşrab Şânî (Buhârâ hanı Naṣr Allâh devrinde), *Râḥat-i dil* adlı eseri Kazan'da ve divanı Taşkend'de tabedilen Huvaydâ Çimyânî (M. Hartmann, *Der Çagataische Divân Hüveydâ's*, *MSOS*, As, V, 132; F. Gavrilov, Orta Asya sûfî şâiri Hüveydâ, Taşkend, 1927); Ḥusayn b. 'Alî ve Bahrâmgür hikâyeleri ile divanı Kazan'da basılmış olan Şayḳalî de, şöhret kazanmış şâirlerdendir. Bu asırlarda yetişen çagatay şâirlerinin eserleri, yalnız yetiştikleri muhitlere münhasır kalmayarak, bütün orta Asya memleketlerine yayılmakla beraber, Hive ve Hoḳand hanlıklarındaki edebî inkişâfı daha iyi gösterebilmek için, iptidâ oralarda yetişip, şöhret kazanmış şâirleri ayrı-ayrı zikredeceğiz.

H i v e ş â i r l e r i. XVIII. asır sonları ile, XIX. asırda fars kültürünün şiddetli nufuzu altında kalan Buhârâ hanlığında çagatay edebiyatının gittikçe ehemmiyetten düşmesine mukabil, Ḫvârizm (Hive) hanlığında bunun tam aksine şâhit oluyoruz. Burada daha XVI. asırdan beri mevcut olup, XVII. asırda Abu 'l-Ġâzî Bahadır Han ile canlanan bu faâliyet, bu asırda, mi-

marlık ve nakkaşlıkla da mârûf olan Vafâ'î (ölm. 1688 'den sonra) gibi şâirler yetiştirdikten sonra, XVIII. asırda Şîr Ġāzî Han 'ın parlak saltanatı esnasında da (1715—1728) Mavlânā Yaḥyā ve Sayyid Muḥammed Aḫūnd gibi şahsiyetler ile devam etti. 1726 'da ölen Yaḥyā 'nın bu hükümdar namına bir mesnevîsi olduğu gibi, Sayyid Muḥammed 'in de yine onun sülâlesine ve zaferlerine âit *Gulşan-i iḳbāl* adlı bir eseri mevcuttur. Bu sülâlenin son hükümdarlarından Abu 'l-Ġāzî II. (1742—1747) de, şâir ve âlimleri himâye ettiği gibi, Bayżā' mahlâsı ile, çagatayca şiirler de yazardı. Bu hânedanın sukutu ile yeni Kongrat sülâlesinin kuruluşuna kadar geçen anarşi zamanında bile, büyük Kongrat beylerinin mâiyetlerinde şâirlerin bulunduğunu görüyoruz. Meselâ Muḥammed Emin Inak 'ın adamlarından Ravnaḳ mahlâslı Pehlivan Ḳulı ile onun muhâlifi Can Murad Inak 'ın şâiri Naşāṭî mahlaslı Kadı Muḥammed bu arada sayılabilir. 1779 'da bu beyler arasındaki mücâdeleye, şâirler de, karşılıklı şiirleri ile, iştirâk ediyorlardı.

Kongratlar devri ve bilhassa bir şâir olan Muḥammed Raḥîm Han 'ın saltanatı (1806—1825), her hususta olduğu gibi, çagatay şiirinin inkişafı hususunda da iyi neticeler verdi. Şiir ve san'ata yabancı kalmayan bu zeki ve münevver hükümdarın himâyesi altında, divan münşilerinden olup, Munşî mahlâsı kullanan Molla Niyāz Muḥammed ile *Firdavs al-iḳbāl* adlı çagatayca büyük bir Hive tarihinin müellifi şâir Münis 'in ve isimlerini bilmediğimiz daha bir takım şâirlerin Hive 'de yaşadığını biliyoruz. Münis, Raḥîm Han 'ın 1812'de Kazak-Kırgızlar üzerine yaptığı muvaffakiyetli bir sefer münâsebetiyle, bir çok şâirlerin zafer kasîdeleri takdim ettiklerini söyleyerek, Munşî 'nin kasîdesini nakletmektedir ki, bu kasîde onun cidden kıymetli bir şâir olduğunu göstermektedir. Mamafih gerek *Firdavs al-iḳbāl* ve gerek divanı, Münis 'in bu devrin en mühim edebî şahsiyeti olduğunu anlatıyor (Vambéry, *WZKM*, 1892, VI, Necib Âsım, *Türk derneği*, nr. 1). Mîrâb'lık vazifesinde bulunduğu sırada 1829 'da ölen Şîr Muḥammed Münis 'in bıraktığı boşluk, yeğeni ve talebesi Āgahi mahlaslı Muḥammed Rizā tarafından doldurulduğu. Amcasının yerine tâyin edilen bu değerli şâir ve müellif kıymetli şiirlerden başka, mühim tarihî eserler de vücuda getirmiştir. *Firdavs al-iḳbāl* 'i tamamladıktan sonra, hanın emri ile, *Ravżat al-ṣafā* 'yı tercümeye başlamış, 1825 'te tahta geçen Allāh-Ḳulı Han namına *Riyāż al-davla* adlı bir eser yazmış, 1842 'de hükümdar olan Raḥîm-Ḳulı Han 'a *Zubdat al-tavārîḫ* 'ini takdim etmiştir.

Son eseri olan *Şāhid al-iḳbāl* rusların Türkistan 'ı istilâlarına kadar cereyan eden vak'aları hikâye etmektedir. Mensûr eserlerini, tıpkı Münis gibi, güzel ve itinalı bir üslûpla yazan Āgahî, onları sık-sık manzûm parçalar ile süslemekte amcasından daha ileri gitmiştir. Nazım tekniğine tamamiyle hâkim, kudretli bir şâir olan Āgahî 'nin aşk ve şarap şiirlerinden başka, *Şahnāma* tarzında cenk safhalarını tasvir eden şiirler yazmakta da mehâreti olduğu görülüyor. İstanbul üniversitesi kütüphânesinde bulunan kendi el yazısı ile yazılmış bir *Firdavs al-iḳbāl* nushasına göre, şâirimizin 1879 'da henüz hayatta bulunduğu anlaşılıyor ki, buna göre, Raḥîm Han II. (1865—1919) devrini idrâk ettiğine hükmolunabilir.

Fîrûz mahlası ile farsça ve çagatayca oldukça güzel şiirler yazan Raḥîm Han II. zamanında, onun teşvik ve himâyesi altında, Hive 'de çagatay edebiyatının son bir fâaliyetine şâhit olmaktayız. Hanın şiirleri ile onlara yazılan nazîreleri ihtivâ etmek üzere, hanın emri ile, saray hekimi Ahmed Tabibî tarafından tertip edilen bir mecmua, 1909 'da, 1638 sahifelik büyük bir cild hâlinde, Hive 'de sarayın litografya matbaasında basılmıştır ki, burada 30 'dan fazla hiveli şâirin şiirlerine tesâdüf edilir (Samoyloviç, *Zap.*, XIX, 0198 v.d.). Bunlar arasında Ürgenç müftisi 'Āciz, Ḥaḳîrî mahlasını kullanan Aḫūnd Maḥdūm, 'Āḳil mahlaslı Ḥasan Murād Bey, Sulṭānî, Sa'dî, Ġāzî, Şinâsî, Kamālî, Umîdî ve Rācî gibi, bir çok san'atkârlar vardır ki, bâzıları büyük divanlar tertip etmişler ve ayrıca farsça muhtelif eserleri çagatayca'ya çevirmişlerdir. Bu gibi eserlerden bâzılarının saray matbaasında, hususî olarak, basıldığını Samoyloviç söylüyor. Yine aynı müellif (*Comptes-Rendus de l'Acad. des Sciences de l'URSS*, 1927, I, 43—55) XIX. asır Hive şâirlerinden Kāmyāb 'ın bâzı tuyuglarını da neşretmiştir. Mamafih Raḥîm Han devrindeki bu edebî faâliyet, yeni bir cereyanın doğması değil, eski bir cereyanın son çabalayışı şeklinde telâkki olunmak lâzımdır. Çünkü, Samoyloviç 'in ifâdesine göre, mecmuayı tertip eden genç şâir Ṭabîbî bile, osmanlı edebiyatının t a n z i m a t devri eserlerine yabancı olmadığı cihetle, artık modası geçmiş olan bu Nevâ'î taklidi eserlere kıymet vermediğini anlatmıştı. Mamafih bunlar üzerinde, Nevâ'î 'den başka, Fużūlî 'nin de müessir olduğunu, hattâ bu şâirlerden Mîrzā mahlaslı Muḥammed Resūl 'ün sâir bir takım tercümeleri arasında Fużūlî 'nin *Sāḳînāma* tercümesinin de bulunduğunu biliyoruz. Hive 'de Āgahî 'den sonra yetişmiş tarihçiler arasında, *Tavārîḫ-i Ḫᵛārizm-şāhiya* adlı bir eser yazmış olan Molla Baba.

can 'ı da unutmamak lâzımdır (1864 'te yazılmış olan bu eserin tek nushası Berlin kütüphânesindedir). Nevâ'î mukallidi bu klâsik şâirlerden başka, bir takım bahşıların halk türkü ve destanlarını söyleyip, çalmak ile şöhret kazanmış halk şâir ve çalgıcılarının, yalnız halk arasında değil, hattâ sarayda bile son yıllara kadar mevcut olduğunu da ilâve edelim (Bigean-Muhammed Yusuf Divan, *Ḫᵛārizm musiki tarihçesi*, Moskova, 1925).

Hoḳand şâirleri. Hoḳand hanlığında, 'Omar Han ve oğlu Muhammed Ali Han zamanlarında oldukça kuvvetli bir edebî inkişaf göze çarpar. İkisi de şâir olan bu hükümdarların himâyeleri altında, Hoḳand hanlığındaki medenî ve siyâsî inkişaflar ile âhenkli bir surette meydana gelen bu edebî faâliyet, tıpkı Hive hanlığında olduğu gibi, Nevâ'î ve Fużūlī 'yi az-çok muvaffakiyetle taklit eden san'atkârların son bir gayretleri mahsûlüdür ki, çökmesi mukadder olan eski edebiyat bu suretle son bir yaşamak kudreti göstermek istemiş, fakat muvaffak olamamıştır. Mamafih çagatay edebiyatının XIX. asır başlarında, Hive 'de olduğu gibi, Hoḳand 'da gösterdiği bu son faâliyet her bakımdan dikkate lâyıktır. XIX. asırda Buhârâ hanlığında farsçanın rekabeti karşısında eski ehemmiyetini kaybeden çagataycanın yerli halkı millî kültürlerine bağlı kalmış olan Hive ve Hoḳand hanlıklarında, hükümdarların himâyesi altında, böyle bir inkişaf göstermesi pek tabiî idi. Mamafih bilhassa Hoḳand 'da, hükümdarların bu hususdaki rollerini küçümsememek icap eder.

Amîr mahlası ile farsça ve çagatayca güzel şiirler yazan 'Omar Han 'ın etrafında, Nemengânlı Fâżil, Ḥāẕiḳ, Şarîf, Faẓlî, Kulḫanî, Maḫmūr ve Mucrim gibi, bir çok şâirler bulunuyordu. Sayıları 70 'e varan bu san'atkârlar arasında, Uvaysî ve Maḫzūn gibi, bir takım kadınların da mevcûdiyeti, daha ziyâde dikkati çekecek bir hâdisedir. Bu şâirlerin 'Omar Han 'a söyledikleri nazîreleri ihtivâ etmek üzere, hanın emri ile tertip edilen *Macmu'a al-şu'arā'* adlı büyük eser, sonradan 1900 'de Taşkend 'te, taş basması olarak, neşredilmiştir (M. Hartmann, *MSOS*, 1904, VII). 'Omar Han 'ın divanı Şayḫ Sulaymān Efendi tarafından İstanbul (h. 1300) 'da basılmış olduğu gibi (*Dīvān-i amīr va macma' al-şu'arā-i Asyāy-i vusṭā*), 1900 ve 1901 'de iki defa Taşkend 'de basılmıştır. Bâzı şiirleri, almanca tercümeleri ile birlikte, Vambéry (*WZKM*, 1892, VI) tarafından neşredilmiş olan 'Omar Han 'ın, son çagatay şâirleri arasında mühim bir sima olduğu muhakkaktır. Onun etrafındaki şâirler arasında yüksek kültür sâhibi insanlar ile birlikte, az tahsil görmekle beraber san'atkâr yaratılmış Kulḫanî gibi, garip tipler de bulunuyordu ki, bunun *Żarb al-maṣal* adlı eseri Fergana 'da pek meşhûrdur. 'Omar Han bütün bu şâirleri himâye eder, onları dâimâ yanına toplar, lâtifelerde ve müşaarelerde bulunurdu. Onun bu yüksek alâkası, her taraftaki kabiliyet sâhiplerini Hokand sarayına çekmekte idi. Oldukça parlak olan bu edebî inkişafta, 'Omar Han 'ın zevcesi Nâdire 'nin mühim bir rolü olduğu söylenebilir. Endicanlı Raḥmān Ḳulı Bey Atalık 'ın kızı olup, yalnız güzelliği değil, yüksek kültürü ve şâirlik kudreti ile de büyük şöhret kazanan Nâdire 'nin çagatayca ve farsça bir divanı vardır ki, burada kocası ile aralarındaki bâzı garip ve ince müşaarelere de tesâdüf ediliyor. Eski modelleri muvaffakiyetle taklit etmekle beraber, günlük hayattan ilham alarak yazmış olduğu bâzı samimî parçalarda Nâdire 'nin ince ruhu ve san'at kudreti açıkça görülmektedir (bk. *TM*, II, 604 v. d.). Muḥammed 'Alî Han 'a gelince, zâlim bir hükümdar olmakla beraber, ilim ve san'atı himâye hususundaki gayreti ve şâirlik kudreti inkâr edilemez. Şiirlerinde, Nevâ'î kadar, Fużūlî te'siri de göze çarpar; *Laylā va Macnūn* mesnevîsini yazmağa başlamışsa da tamamlayamamıştır.

Bir az zayıflamakla beraber, bu edebî faâliyetin Hokand hanlığında rus istilâsına kadar ve hattâ daha sonraları devam ettiği söylenebilir. 'Aẕîm Hoca İşan Ḫoḳandî (ölm. 1847), Muḥammed Amîn Endicānî (ölm. 1882), *Cihannümā* adlı bir Hokand tarihi de yazmış olan Molla 'İvaż Ḫoḳandî (ölm. 1878), divanları Taşkend 'de basılan Maczūb mahlaslı Nemengânlı 'Abd al-'Azîz Hoca ile Ḫazînî, matbû divanları olan Muḥyî (ölm. 1908), Muḳîmî (ölm. 1905), Zavḳî ve bilhassa Firḳat (ölm. 1908) bu faâliyetin başlıca mümessilleridir. Yine bu faâliyetin mahsûllerinden olarak, *Tārīḫ-i Şāhruḫī* (Pantusov tarafından neşredilmiştir) ile yukarıda zikrettiğimiz *Muntaḫab al-tavārīḫ*, Ya'ḳūb Bey 'in gazalarından bahseden *Daftar-i amīr 'alī* (1863/1864 'te yazılmıştır), hattâ Sayramlı Molla Mūsā 'nın 1903 'te yazmış olduğu tarih (*Zap.*, XVII, 0188 v d.), gibi tarihî eserleri ve son devrin kıymetli şâirlerinden olup, muhtelif türk lehcelerini pek iyi bilen şâir Yârkendli Tacallî 'nin Kâşgar 'da basılan divanını da gösterebiliriz.

Hive 'de olduğu gibi, burada da bütün bu şâirler üzerinde Fużūlî ve bilhassa Nevâ'î te'sirleri derhâl göze çarpmaktadır. Haḳandlı Güldasta gibi, sırf Yesevî taklidi şiirler yazan bâzı derviş-şâirlere rağmen, büyük bir ekseriyet, Nevâ'î klasisizmine sâdık kalmış ve o çerçiveden dışarı çakmağı taşavvur bile etme-

miştir. Mamafih garp medeniyetinin tazyikı altında her gün daha kuvvetle duyulan yenilik ihtiyacı, Hive 'de olduğu gibi, burada da yavaş-yavaş kendini duyuracak, XX. asırda yeni osmanlı ve Kazan edebiyatları te'siri altında Nevâ'î klâsisizminin yeni ihtiyaclarını karşılamağa kâfi gelmediği anlaşılacak ve nihâyet osmanlı, âzerî ve tatar edebiyatlarından sonra orta Asya türk edebiyatı da avrupalılaşma, yenileşme yoluna girecektir (bâzı yerli müelliflerin öne sürmek istedikleri *yeni çağatay* tâbiri yerine, daha doğru olarak, *özbek edebiyatı* adı ile anılan bu yeni devre edebiyatı hakkında bk. ÖZBEK).

Bibliyografya: Türk edebiyatının muhtelif şûbeleri arasında, büyük ehemmiyetine rağmen, en az ve en fenn tetkik edilmiş olanı çagatay edebiyatıdır. Melioranskiy ve Samoyloviç gibi, bu edebiyat ile ciddî surette meşgûl olmuş müsteşrikler tarafından, bâzı ansiklopedik eserlerde türk edebiyatına âit yazılmış umûmî makalelerde, çagatay edebiyatı hakkında, çok sathî mâlûmat verilmiş olduğu gibi (bunlar yukarıda zikredilmiştir), son olarak 1931 'de islâm ansiklopedisinin Leyden neşrinde çagatay edebiyatı hakkında Barthold tarafından yazılmış iki sahifelik küçük ve basit hulâsa, ilim âleminin bu hususta ne kadar az bilgi sâhibi olduğunu, yâni bu mevzuun şarkta ve garpta hemen hiç tetkik edilmemiş bulunduğunu, pek iyi göstermektedir. 1917 inkılâbından sonra Özbekistan 'da bu hususta az-çok bir faâliyet gösterildiğini, Fitret başta olmak üzere, bâzı özbek muharrirleri tarafından, bâzı ehemmiyetli makaleler, hattâ bâzı antolojiler çıkarıldığını biliyorum. Fakat 1927 'den sonraki faâliyetler hakkında hiç bir bilgi sâhibi olmadığımı itiraf edeyim. Yalnız rusça edebiyat ansiklopedisinin 1939 'da çıkan XI. cildinde (s. 487—495) 'Âlim Şaraf al-Dîn tarafından yazılmış olan özbek edebiyatı maddesinin çok sathî ve zayıf bir mâhiyet arzetmesi, böyle bir makalenin bütün tetkiklerin neticelerini toplamış olması icap ettiği göz önüne alınırsa, Özbekistan 'da bu hususta henüz ehemmiyetli tetkikler yapılmadığını anlatabilir.

Çağatay edebiyatına âit Avrupa 'da yapılmış tetkikler, hemen sâdece Nevâ'î ile Babur 'un şahsiyet ve eserlerine münhasır kalmış gibidir. Bunun dışında bâzı çagatay şâirlerine veya eserlerine âit yapılan tetkikler gâyet az ve ekseriyetle çok sathî olup, bunlar da makale içinde gösterildiği cihetle, burada tekrarına lüzum görmüyoruz. Çagatay edebiyatı mahsûllerinden garp veya şarkta bastırılmış olanların ne kadar mahdut olduğu da yine makalemizde gösterilmiştir. Garp müsteşriklerinin makale içinde zikredilen tetkiklerine ilâve olarak, M. Hartmann (*Der islamische Orient*, I) 'ı da unutmamak lâzımdır.

Biz bu makaleyi yazarken, mevzû ile uzaktan veya yakından alâkalı her türlü edebî ve tarihî kaynaklardan ve bilhassa doğrudan-doğruya eserlerden, imkân nisbetinde faydalandık. XV.—XVI. asırlar için, şâir acem tezkirelerinden başka, *Macâlis al-nafâ'is*, *Ravżat al-salâṭîn*, *Tuḥfa-i Sâmî* ve *Muzakkir-i aḥbâb* başlıca kaynaklarımız oldu. Bu kaynaklardan bir çoğunun yazma olup, garp ve şarkın bir çok kütüphânelerine dağılmış olduğu düşünülürse, çekilen zorluklar daha iyi anlaşılır. Bâzı mühim kaynaklardan istifâde ederken, onun bir kaç yazmasını karşılaştırmak mecburiyetini duyduğumuzu da ilâve edelim. XVII.—XIX. asırlar için, evvelki asırlara âit tezkire-i şuarâlar gibi, toplu mâlûmat veren kaynaklar elde edemediğimiz, hattâ mevcudiyetlerini bildiğimiz bâzı eserlerden bile istifâde imkânını bulamadığımızı söylemek ve makalenin bu kısmının evvelki kısımlardan daha zayıf olduğunu itiraf etmek vazifemizdir. Mamafih bütün bu yanlışlıkları ve eksiklikleri ile beraber, bu mevzua âit ilk defa yazılan bu makalenin, çagatay edebiyatı üzerinde 1913 'ten beri yaptığımız devamlı araştırmaların, kabil olduğu kadar, açık ve toplu bir hulâsası olduğunu söyleyebiliriz. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ÇAGMÎNÎ. ÇAĞMĪNĪ (veya **CAĞMĪNĪ**), **MAḤMŪD B. MUḤAMMED B. 'OMAR AL-ḤᵛĀRIZMĪ** (? — 1221 ?), oldukça mârûf bir türk astronomudur. Ḥvārizm 'in Çağmīn kasabasında doğmuştur. Bu zâtın doğum tarihi, ekseri şark ulemâsınınki gibi, mâlûm değil ise de, vefatı tarihi de doğruca kolaylıkla tesbit edilmiş değildir. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* 'unda bu zâtın vefat tarihini vermiyorsa da, Kazan üniversitesi kütüphânesi katoloğunda Gottwaldt, aslâ mehaz göstermeksizin, 618 (1221) olarak göstermiş ve Brockelmann da bu seneyi kabûl etmiştir; hâlbuki arap riyaziyecileri, astronomları hakkında mühim bir eserin sâhibi olan Suter, Çağmīnī 'nin *Mulaḫḫaṣ* adlı eserine, Kamāl al-Dīn al-Turkmānī tarafından, yazılan şerhin 758 senesinden evvel yazıldığını ve 741 tarihinde yazılmış *Ḳānūnça* adlı tıbbî eserin Çağmīnī 'ye âit olduğunu göz önünde tutarak, bu astronomun 745 (1344/1345) senelerine kadar yaşamış olduğunu ileri sürmüş (bk. *ZDMG*, LIII, 539) ve Nallino ise (*ZDMG*, XLVIII, 120), Kahire kütüphânesi katoloğuna istinâden, Çağ-

mīnī 'nin VIII. (XIV.) asrın sonu ile IX. (XV.) asrın başında yaşamış olduğu fikrini müdafaa etmiştir. Brockelmann (*GAL*, *Suppl.*, I, 865) bu her iki fikri kabûl etmeyerek, Leyden kütüphânesindeki resâil mecmuasının (codex) şehâdeti ile Kazan kütüphânesi kataloğundaki kaydın ve bilhassa İstandul 'da Lâleli kütüphânesindeki bir yazma *Mulaḫḫaṣ fi 'l-hay'a* 'nin 644 tarihinde yazılmış olmasının kendi tahmini lehinde olduğunda ısrar etmiştir.

Çağmīnī 'nin şu eserleri vardır: 1. *Mulaḫḫaṣ fi 'l-hay'a* (bu eser çok yayılmış ve Ḳāżī-zāda Rūmī, Curcānī ve diğerleri tarafından şerhedilmiş olduğu gibi, şerhleri ile birlikte, Türkiye medreselerinde asırlarca ders kitabı olarak okutulmuştur; bu eserin Rudloff ve Hochheim tarafından yapılan almanca tercümesi için bk. *ZDMG*, XLVII, 213). Eserin bir çok yazmalarına hemen her yerde (İstanbul, Paris, Berlin, Gotha, British Museum, Leyden ve Oxford kütüphâneleri) tesâdüf olunur. 2. *Ḳiva 'l-kavākib va żaʿafuhā* (Paris, Bibl. Nat.). Suter, *Ḳānūnça* diye, tıbbî bir eserin de bu Çağmīnī 'ye âit olduğunu zannetmiş ise de, bu eserin tabip olan bir Çağmīnī 'ye âit olduğunu Brockelmann iddia etmektedir. Diğer eserleri ve şerhleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 473; *Suppl.*, I, 826, 865.

Türklük âleminde pek meşhur olmuş ve kitapları asırlarca okunmuş olan bu zâtın tercüme-i hâli için, şark ve garp mehazlarında daha fazla mâlûmata tesâdüf edilmemiştir.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, VI, 113; Nallino, *al-Battānī, Opus astronomicum*; Suter, *Abhandl. z. Gesch. d. mathem. Wissensch.*, X, 164; XIV, 177. (T. H.)

ÇAGRI BEY. ÇAĠRĪ B. MIKĀ'ĪL B. SALÇŪḲ (990—1060); künyesi Abū Sulaymān olup, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey 'in kardeşi ve Horasan melikidir. Kaynakların ekserisinde adı bu şekildedir. Yalnız Ṣadr al-Dīn Nīsābūrī ile emîr Baybars al-Davādār onu, türkçede aynı mânada olan, Çaḳır adı ile zikreder. O zaman âdet olduğu vecihle, bütün türk sultanları ve melikleri her hangi bir peygamberin veya sahâbeden birinin adını alırlardı. Çagrı Bey, Dâvud adını almıştı. Abu 'l-Faḍl Bayhaḳī ile Gardīzī onu dâimâ bu isim ile zikretmişlerdir. Diğer müellifler ise, her iki adı kullanmışlardır.

Oğuzların bir kısmını Māverâünnehr 'de etrafına toplamağa muvaffak olan Selçuk Bey 'in ölümünden sonra, maiyetindeki ili teşkil eden ulusları ve boyları onun oğulları arasında taksim edilmiş ve bunların büyük bir kısmı büyük oğlu Mikâil 'in maiyetine girmişti. Yabġu unvânını hâiz olan Mikâil, diğer kardeşleri tarafından, en büyükleri olmak sıfatı ile, bir reis vaziyetinde bulunuyordu. Bunun ölümünden sonra, iki oğlu, Dâvud Çagrı Bey ile Mehmed Tuğrul Bey, onun ulusunun başına geçerek, bir çok sergüzeştlere atılmışlar ve bu arada Māverâünnehr 'de ve Türkistan 'ın bir kısmında hüküm süren Karahanlı hakanı ile han ve tiginlerinin maiyetine girerek, onların gerek birbirleri ve gerek Gazneliler ile olan mücâdelelerinde harplere iştirâk etmişlerdi. Mamafih dedelerinin hâtırasına hürmet eden bu kardeşler, amcaları olup, ayrı bir ulusun başında bulunan İsrâil Arslan Yabgu (Anadolu Selçuklu sultanlarının ulu cedddidir) 'yu reis tanımakta idiler. 1016 senesinde Çagrı Bey Māverâünnehr 'den Bizans ülkesine, gazâ maksadı ile, hareket ederek, Horasan 'a geçmiş ve daha evvel orada yerleşmiş olan diğer türkmenlerden de yardım aldıktan sonra, Sultan Mahmud 'un Tûs vâlisi olan Aralan Câzib 'in mümanaatına rağmen, Irak-ı Acem 'i kat'ederek, Azerbaycan 'a gelmiş ve Bizans imparatoruna bağlı olan ermeni Vaspurakan ve Ani kırallıklarının ülkelerine taarruz etmiştir. XI. asırdaki türk fütuhat ve istilâsı tarihini yazmış, fakat eseri henüz elimize geçmemiş olan ermeni müverrihi Serkavak 'tan naklen, bu vak'a hakkında tafsilât veren ermeni müverrihleri Çagrı Bey 'i kardeşi Tuğrul Bey ile karıştırmışlardır. 1016 'dan 1021 senesine kadar Bizans hududunda ermeni kıralları ve gürcü kumandanları ile muharebe ve gazâlarda bulunan Çagrı Bey, bir çok muvaffakiyetlere nâil olduktan ve mühimce ganimetler topladıktan sonra, Horasan 'a dönmüş ve Arslan Câzib 'in tâkibatından kurtularak, Ceyhun nehrini geçmeğe ve kardeşi Tuğrul Bey 'e iltihaka muvaffak olmuştur. 1025 'te Māverâünnehr 'e geçen Sultan Mahmud 'un türkmenlerin ve Selçukluların hepsinin başı olan Arslan Yabgu 'yu tevkif ederek, Hindistan 'a göndermesini müteâkip, bu reisin ulusunu teşkil eden türkmen boylarının bir kısmı, Gazne devletinin tâbiyeti altına girmek üzere, Horasan 'a geçerken, bir kısmı da onun yeğenleri olan Tuğrul ve Çagrı Bey 'lerin maiyetlerine girmiş ve onların kuvvetlenmesine sebep olmuşlardır. Artık bu tarihten itibâren bu iki kardeş, amcaları Mûsa Yabgu (aslında bir unvan olup, artık bu devirlerde asıl mânasını kaybeden bu kelime bir çok müellifler tarafından yanlış yazılmaktadır; mes. İbn Findiḳ al-Bayhaḳī ve Ṣadr al-Dīn Nīsābūrī: *bayġu*; her ikisi de bunu üçüncü bir kardeş olarak zikretmişlerdir) ile birlikte, türkmenlerin birinci derecede gelen 3 reisi olmuşlardır. Abu 'l-Faḍl Bayhaḳī bunun amca veya kardeş olduğunu söylemez ise de, onu, 3 büyük türk-

men reisinden biri olarak, zikreder. Bunların Asya tarihi için ehemmiyetli olan ilk ortaya çıkışları 425 (1034)'te, Ali Tigin'in vefatından sonra kendilerinin, bu zât tarafından verilen arâzide, daha fazla kalmalarına muvafakat edilmemesi üzerine, vukû bulmuştur. Buhârâ tarafından Ḫvārizm'e hicret etmek mecburiyetinde kalan, fakat orada da tutunamayan ve şimâlî Horasan'a gelen bu reisler, mektup ile Horasan'daki gaznevî vâlisi Abu'l-Fetḥ Sūrî b. al-Mu'tazz'e müracaat ederek, onun tavassutunu rica edip, Horasan'a iltica etmiş olduklarını ve perişan bir vaziyette bulunduklarını bildirip, Sultan Mes'ûd nezdinde teşebbüste bulunmasını ve kendilerine, yaylak ve kışlak olmak üzere, bir mikdar ülke iktâ ettirmesini istediler. Diğer taraftan, evvelce Ḫvārizm veziri iken, kendilerini şahsan tanımış olan Gaznelilerin veziri Ahmed b. Muhammed b. Abdüssamed'in de sultan nezdinde iyi tavassutta bulunacağından emin olarak, müsâit bir cevap beklemekte idiler. Fakat vezirin nufuzu Mes'ûd'un bu arada Gaznelilerin arâzisi dâhiline girmiş olan Selçuklulara karşı, hâcib Beg-Togdı kumandasında, mühim kuvvetler sevketmesine mâni olmadı. Bey-Togdı Selçukluları kendisi ile çarpışmağa hâzır buldu ve 426 (1035) yazında Nisâ civarında Spendankan mevkiinde inhizama uğradı. Gardīzī, Selçuklulara „Dâvud Türkmen" dediği Çagrı Bey'in kumanda ettiğini zikr ve muhabereyi mufassalan hikâye etmektedir. Bu vak'a üzerine Mes'ûd Selçuklu reisleri ile müzakereye girişti ve onların taleplerini is'af ile kalmayıp, fazla olarak, Gazneli hükûmetinin memûru gibi, Dihkan unvânını alarak, rahat oturup, oğuzların hücumlarına mâni olmaları şartı ile, onlara resmen bâzı mıntakaları imtiyazla tahsis ve Dâvud Çağrı Bey'e bu arada Dehistan'ı iktâ etti. Fakat bunlar bu şartı ifâ etmediler; şikâyetler çok fazlalaştığı zaman, Mes'ûd, asker toplayarak, bu yağmacı gürûhunu koğmasını büyük hâcib Subaşı'ya emretti. Fakat Subaşı, fevkalâde seri bir surette hareket eden ve mütemâdiyen yeni imdat kuvvetleri alan bu göçebelerin önünde, hemen-hemen âciz kaldı ve muharebe uzayıp gitti. Bu muharebelerin kâffesinde türkmenlere kumanda eden Çagrı Bey, Gazne devletinin kuvvetlerini hezimete uğrattı ve bilhassa Merv şimâlinde Ezgâh ve Şavaşkan mıntakalarında, kendine taarruz eden Cûzcân vâlisini mağlûp etti. Hattâ Çagrı Bey 428 (haziran veya mart 1037)'de Merv'i işgâl etti ve ismini bu şehrin hükümdarı sıfatı ve malik al-mulūk unvânı ile, hutbede zikrettirdi. Bunun üzerine Subaşı, Selçuklulara taarruz için, kat'î emir aldı. Fakat Serahs civarında Ṭalḫ-Āb mevkiinde iki gün devam eden şiddetli bir muharebede (3 haziran 429 = 1038; bir rivâyete göre, 15 mayıs) bozguna uğratıldı. Maiyetindeki askeri dağılan ve filleri ile birlikte bir kısmı Selçuklular tarafından esir edilen ve hazinesi onların eline geçen Subaşı, yaralı olarak, müşkilât ile Herat'a kaçtı ve Çagrı Bey tarafından şiddetle tâkip olundu. Çagrı Bey bu şehri, hiç bir mukavemet görmeden, işgâl etti ve hâcib Subaşı Gazne'ye kaçmak mecburiyetinde kaldı. Selçukluların gittikçe daha fazla kuvvetlendiklerini gören ve bunları ezmek maksadı ile, bütün kuvvetlerini toplayan Sultan Mes'ûd, 1039 senesi son baharı ortasında, Gazne'den hareket etmiş ve Selçuklu tarafdarlarından birinin eline geçmiş olan Cûzcân'ı geri aldıktan sonra, Belh'e girmiş ve Selçukluların müttefiki olan Karahanlılar sülâlesi prenslerinden Böri-Tigin'i te'dip etmek üzere, Ceyhun'u geçerek, Mâverâünnehr'e girmiş ise de, Çagrı Bey'in Serahs'tan hareketle Cûzcân'a yürüdüğünü ve Ceyhan köprüsünü bozarak, kendi ric'at hattını kesmek azminde olduğunu öğrenip, çok şiddetli bir kışa rağmen, geri dönmeğe ve Belh'e gelmeğe mecbur olmuştur. Sultan Mes'ûd 1039 nisanında Belh'ten, bütün kuvveti ile, yürüyerek, 'Alī-Ābād sahrasında Çagrı Bey ile muharebeye tutuştu ve onu ric'ate mecbur etti. Sonra mayıs ayının ortasında, Belh'ten çıkarak, Çagrı Bey'in üzerine tekrar harekete geçti. Serahs'ta bulunan Çagrı Bey, amcası Mûsa Yabgu ile kardeşi Tuğrul Bey'e ve diğer amcazâdelerine haber gönderip, hepsini yardıma çağırdı. Yabgu Merv'den ve Tuğrul Bay de Nişâpûr'dan hareketle Serahs'a gelerek, onunla buluştular. Ṭalḫ-Āb ile Serahs arasında Gazne sultanı ile Selçuklu reisleri arasında 430 ramazanının son günlerinde ve bayram içinde vukua gelen muharebeler kat'î bir netice vermedi. Sultan Serahs'a girdi ise de, türkmenler şehrin bulunduğu büyük sahranın etrafında bekliyorlardı. Şehir etrafında günlerce muharebe devam etti. Sultan Mes'ûd türkmen reisleri ile mütârekeye mecbur oldu. Sultan 1040 başında Nişâpûr'a döndü; kışı orada geçirdikten sonra, Selçuklu prenslerinin tekrar şimâlî Horasan'daki şehirleri zaptettiklerini duyup, bunlara kat'î ve son bir darbe vurmak arzusu ile, hareket ederek, 15 mayısta Selçukluların henüz tahliye etmiş oldukları Serahs'a girdi ve 17 mayısta buradan hareket ile, Merv yolunu tuttu. Bundan evvelki muharebelerde olduğu gibi, bu sefer de Çagrı Bey, bir araya gelmiş olan diğer Selçuklu reislerinin, başta Tuğrul Bey olmak üzere, Sultan Mes'ûd'a karşı muharebe vermeksizin, Horasan'dan Cûzcân'a ve oradan Irak-ı Acem'e ve Azerbaycan'a geçip, o diyar-

larda talihini tecrübe etmek ve fütuhat ve sergüzeşte atılmak yolundaki tekliflerini reddederek, hepsini mukavemet ve muharebeye ikna ettiği gibi, toplanan türkmen kuvvetlerinin kumandanlığını da deruhte etti. Merv'den hareket eden Selçuklular Dendankan sahrasında sultan ordusunu karşıladılar. Çagrı Bey'in baş kumandanlık yaptığı ve kardeşi Tuğrul Bey ile Yabgu'nun ve diğer Selçuklu prenslerinin sevk ve idâre ettikleri türkmen ordusu Cazne sultanının ordusunu perişan etti (8 veya 9 ramazan 431= 1040) ve Sultan Mes'ûd, müşkilâtla canını kurtararak, Gazne'ye kaçabildi. Sultanın bütün hazinesini ve karargâhını ele geçiren başka türk illerine mensûp boy ve oymakların da kendilerine iltihak etmeleri neticesinde, kendilerini çok kuvvetlenmiş farzeden Selçuklu prensleri büyük mikyasta istilâ ve fütuhata kıyam etmişler ve daha evvel 1038'de Ṭalḥ-Āb muzafferiyetinden sonra, Çagrı Bey'in ısrar ve tavsiyesi ile, başbuğluğa seçip, kendisine s u l t a n unvânını verdikleri Tuğrul Bey [b. bk.]'in etrafında toplanarak, fethedilecek memleketleri aralarında taksim etmişlerdir. Nişâpûr'a tekrar giren Tuğrul Bey'e Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap kıt'aları, fütuhat mıntakası olarak, ayrılırken, büyük kardeş Çagrı Bey de Horasan'ın şimâl kısmı ile Gazneliler elinde bulunan ülkeleri kendine fütuhat bölgesi olarak seçmiş ve Mûsa Yabgu'ya da Herat şehri ile Sîstân kıt'ası düşmüştü. Filhakika Çagrı Bey Belh'e yürüyerek, 1040 senesi son baharında burasını muhasara altına almış ve Sultan Mes'ûd'un Gazne'den, oğlu Mevdûd kumandasında, gönderdiği yardım kuvvetlerini perişan ettikten sonra, bu şehri teslim almış ve şehrin kumandanı Altun-Tak (yahut Altun-Taş) Çagrı Bey'in hizmetine girmiş ve onun ümerâsı meyanına dâhil olmuştur. Belh'ten sonra Cûzcân, Bâdgîs, Hutlân ve diğer Tuharistan şehirlerini itaat altına alan ve Merv şehrini kendine hükûmet merkezi yapan Çagrı Bey'in 435 (1043/1044)'te hastalanmasını fırsat bilen Gazne sultanı Mevdûd, Belh'i ve Tuharistan'ı geri almak için, ordular sevk etmişti. Çagrı Bey, oğullarının en şecii olan Alp Arslan'ı, Gaznelileri karşılamağa göndermiş ve bu şehzâde büyük bir muzafferiyet kazanarak, Gazne osrdusunu perişan etmiştir. Bir az sonra iyileşen ve Tirmiz'e yürüyerek, burasını kolaylıkla almağa muvaffak olan Çagrı Bey, Belh, Tuharistan ve diğer şehir ve bölgelerinin idâresini Alp Arslan'a bırakarak, onu Gazne sultanlığı ile mücâdeleye memur ederken, diğer oğullarının her birini de idâresindeki memleketlerin birine göndermiştir.

Daha sonra elden çıkmış olan Ḫvârizm kıt'asını yeniden itaat altına alan ve Kıpçak ili reislerinden biri ile akrabalık te'sis ederek, kıpçakların bir kısmını da yanına çekmeğe muvaffak olan Çagrı Bey, Türkistan hâkanı Arslan Han ve Büveyhîler hükûmdarı Abû Kâlicâr ile ittifak ederek, müştereken kendisine taarruza hazırlanan Sultan Mevdûd'a karşı müdafaa tertibatı almıştır. 1047'de Abû Kâlicâr Kirman tarafından taarruza hazırlandı ise de, Irak-ı Acem bölgesini tamamiyle istilâya kalkmış olan Tuğrul Bey'den çekindiğinden, kat'î bir teşebbüse geçmemiş, diğer taraftan Gazne devleti tarafdarlarından emîr Ḫaşkā Ḫvârizm'i zapta kıyam etmiş ise de, Çagrı Bey'in gönderdiği kuvvetlere mukavemet edemeyerek, çekilmeğe mecbur olmuştur. Arslan Han, Tirmiz'e gelerek, burasını kuşatıp, almış ve Tuharistan ile Belh'i zapt etmek için, Ceyhun'u geçmiş ise de, kendisini karşılayan Alp Arslan'ın önünde mağlûp olmuştur. Bunu müteâkip hâkan ile Çagrı Bey arasında sulh müzâkeresi başlamış ve Karahan sülâlesi hükümdar ve emîrlerinin Horasan'a ve Selçuklular elinde bulunan bölgelere tecâvüz etmemeleri şartı ile, sulh akdolunmuştur.

Hükümdar Abû Kâlicâr'ın 1084'te ölümüüü fırsat bilen Çagrı Bey, oğullarından Kavurt Bey'e mühim kuvvetler koşarak, Kirman kıt'asını zapta göndermiş ve bu kıt'a 1055'te tamamiyle alınmıştır. Aynı zamanda amcası Mûsa Yabgu ile onun oğlu Böri'nin müteadddit teşebbüslerine rağmen, bir türlü itaat altına alınamayan Sîstân bölgesine diğer oğlu Yâkutî'yi gönderdi. Teşrin I. 1054'te buraya gelen Yâkutî, Sîstân emîri Abu 'l-Faẓl tarafından, hürmetle kabûl edildi. Yâkutî bundan sonra Mekrân bölgesine giderek, orasını itaat altına aldı. Gerek Sîstân ve gerek Mekrân'da Çagrı Bey'in adına hutbe okundu. Fakat çok geçmeden, Sîstân'da çıkan bir isyan üzerine, Yâkutî burasını tekrar ve cebren itaat altına aldı. 1056'da Çagrı Bey'in elçisi gelerek, Sîstân'ı resmen onun hâkimiyeti altına sokup, onun adına hutbe okutmuştur. Mûsa Yabgu ise, daha evvelden beri kendisine fütuhat mıntakası olarak ayrılmış olan bu bölgenin Çağrı Bey'in idâresine geçmesine râzı olmadığından, Selçukluların reisi bulunan Irak hükümdarı Sultan Tuğrul Bey'e şikâyette bulundu. O da ağabeyisine mektup gönderip, Sîstân'dan elini çekmesini tavsiye ettiği gibi, bir taraftan da bu eyâletin hâkimiyet menşûrunu amcasının adına yazıp gönderdi. Bunun üzerine Çagrı Bey kuvvetlerini geriye çağırdı ve burası Mûsa Yabgu'nun hâkimiyeti altına girdi.

Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap, Azerbaycan ve Arran bölgelerini zapt etmeğe uğraşan, Bizans imparatorluğuna, gerek bizzat ve gerek mai-

yetinde bulunan amcazâdeleri İbrahim Yınal ve Kutulmuş gibi prensleri gazâya gönderen, kendisi de gazâya giden Tuğrul Bey, bu iki amcazâdesinin isyan ve muhalefetlerinden kuşkulanıyor ve ağabeyisine haber gönderip, şehzâdelerini yardımına göndermesini istiyordu. Çagrı Bey, bunun üzerine, 1055 'te oğlu Yâkutî 'yi onun yanına göndermiş ve bu tarihten itibâren, bu şehzâde Anadolu gazâlarının baş kumandanlığını yapmış ve Tuğrul Bey tarafından, Azerbaycan vâlisi tâyin edilmiştir ki, gerek kendisi ve gerek oğlu ve torunu, birbirini tâkiben, bu bölgenin emîri olmuşlardır.

1052 'de Gazne sultanı 'Abd al-Raşîd 'i öldürerek, saltanatı ele geçiren hâcib Tuğrul (İran tarihlerinde Kâfir-i Ni'met lakabı ile anılır) 'un kendini melbûl tanıdığını öğrenen Çagrı Bey, onun dâveti üzerine, Gazne 'yi doğrudan-doğruya ele geçirmek üzere, yola çıktı ise de, hâcib Tuğrul 'un bir suikast neticesinde telef olması üzerine, bu teşebbüs hiç bir netice vermedi. Çagrı Bey 'in kuvvetleri Gaznelilerin Hindistan vâlisi hâcib Hayırhız tarafından bozguna uğratıldı ve Çagrı Bey Horasan 'a dönmeğe mecbur kaldı. Bunun üzerine Gazne hükûmdarı olan Sultan Ferruhzâd Horasan 'a büyük kuvvetler gönderdi. Bu kuvvetler Alp Arslan 'ın atabeyi ve Belh kumandanı olan Ḳuṭb al-Dīn Ḳul-Sarıġ emri altında bulunan kuvvetleri bozguna uğrattılar ve bu emîri esir alarak, Gazne 'ye götürdüler. Bunun üzerine Çagrı Bey, oğlu Alp Arslan 'ı Gazne ordusunun karşısına gönderdi. Şehzâde bu defa da Gazne ordusunu perişan ve emîrlerinden bir çoğunu esir etmiştir. Selçuklular ile Gazneliler arasında devam eden bu uzun mücâdele nihâyet 1059 'da Sultan Ferruhzâd 'ın katli ve onun yerine geçen kardeşi Sultan İbrahim 'in cülûsu üzerine, sona ermiş ve birbirini kat'î şekilde mağlûp edemeyen her iki taraf arasında cereyan etmekte olan harplere nihâyet verilmesine Çagrı Bey râzı olmuş ve iki devlet arasında musâlaha akdedilmiştir. Musâlaha ahkâmı mûcibince, her iki tarf ellerindeki ülkeleri muhafaza ediyor ve birbirine tecâvüz etmemeği taahhüt eyliyordu. Her iki tarafın arâzisini Hindugûh dağları birbirinden ayırıyordu. Abu 'l-Faẓl Bayhaḳî tarafından kaleme alınan bu muahedenâme yarım asır kadar mer'î olmuştur.

Çagrı Bey diğer taraftan da her zaman kardeşi Tuğrul Bey 'e yardımlarını esirgememiş ve 1058 senesi sonunda ona karşı isyan ederek, saltanat dâvasına kalkmış ve hattâ onu Hemedan 'da kuşatmış olan İbrahim Yınal 'a karşı, Alp Arslan ile Kavurt başta olmak üzere, oğullarını yardıma göndermişti. Bu şehzâdeler İbrahim Yınal 'ı bozguna uğratmışlar ve amcalarını tehlikeden kurtarmışlardır (1059). Bu vukuattan sonra hastalanan Çagrı Bey 70 yaşında Serahs şehrinde vefat ederek, muvakkaten orada gömülmüş ve bilâhare cesedi, oğlu Alp Arslan tarafından, Merv 'de yaptırılan türbesine nakledilmiştir. Vefatı safer 452 (mart 1060) 'dedir. İbn al-Aṯīr bu vefatın recep 451 (ağustos 1059) 'de vukua geldiğini kaydetmekte ise de, birinci rivâyet daha doğru olsa gerektir. Çagrı Bey 'in oğlu ve veliahdı olup, Horasan kırallığına geçen Alp Arslan ile Kirman hükümdarı olan Ahmed Kavurt ve Azerbaycan vâlisi olan Yâkutî 'den başka, Osman, Behramşah ve Süleyman adlarında olan oğulları onun ülkesinin muhtelif bölgelerinde emârette bulunuyorlardı. İbn Findiḳ al-Bayhaḳî (*Târîḫ-i Bayhaḳ*, Tahran, 1317 h. ş., s. 72), ayrıca onun, Kara-Arslan ve Mûsa adlı, iki oğlunun adını zikretmektedir. Fakat müverrihlerin ekserisi Kirman hükümdarı olan Kavurt 'un diğer adının Kara-Arslan olduğunu söylerler. Çagrı Bey 'in kızlarından Hadice Arslan Hatun halife al-Ḳā'im bi Amr Allāh 'ın zevcesi olmuş, diğer biri Büveyhî hükümdarlarından Abū Manṣūr 'b. Abü Kālicār 'a tezvic edilmiş, biri Tavgaç Han 'ın oğluna nikâhlanmış ve dördüncüsüde Kutulmuş 'a namzet kılınmıştı.

Çagrı Bey 'in ölümünden sonra, oğullarından Süleyman 'ın annesi olan hatun, Sultan Tuğrul Bey tarfından tezevvüc edilmiş ve bu hatun, ihtiyar sultanın üzerinde pek büyük bir nufuz kazanarak, hastalığı sırasında, çocuksuz olan zevcine, berâberinde getirmiş olduğu oğlunu, kardeşlerinin en küçüğü olmasına ve Horasan hükümdarı olan Alp Arslan 'ı saltanat veliahdi yaptırmak isteyen Irak ümerâsının çoğunun arzusuna rağmen, sultanlığa namzet yaptırmıştı. Ölüm hastalığı esnasında ve hatun ile vezir 'Amîd al-Mulk 'ün te'sir ve telkinleri altında yapılan bu vasiyet, yerine getirilmiş ise de, Süleyman saltanatta tutunamamış ve hâkimiyeti Horasan 'dan Irak 'a yürüyen ağabeyisi Alp Arslan 'a terke mecbur olarak, onun maiyetine girmiş ve onun emri altında kalmak üzere, muhtelif bölgelerde ve bu meyanda Belh 'te, melik unvânı ile, vâlilikte bulunmuştur. İbn Findiḳ, bu Süleyman 'ı Anadolu fâtihi olan Kutulmuş-oğlu Süleyman zannederek, hatâ etmiştir.

Çagrı Bey, kardeşi Tuğrul Bey ile birlikte, bütün İran ve yakın şarkı zapt etmiş ve şimdiye kadar Ceyhun 'un cenûbundan itibâren islâm ülkelerine ancak ücretli asker veya memlûk sıfatı ile gelebilen türkleri fâtih bir kavim olarak getirip, onları bütün müslüman kavimlere ve ülkelere hâkim kılan ve bu itibarla

islâm ve türk tarihinin ikinci safhasını açan büyük bir şahsiyet olmuştur.

İslâmın üçüncü imparatorluk hânedanı olan Selçuklu âilesinin ulu sultanları ile, Anadolu hâric olmak üzere, islâm memleketlerinin muhtelif bölgelerinde sultan ve melik lakapları ile hüküm süren bu âilenin hükümdarları onun neslidir. Yeni kurulan türk imparatorluğunun şark kısmını müstakil bir tarzda idâre edip, hutbelerde ancak melik lakabı kullanan ve Tuğrul Bey'in sultan lakabı ile ismini kendine takdim etmek suretiyle onu metbû tanıyan Çagrı Bey, halife ile olan muhaberelerinde, kendi türkçe adını değil, dinî adını kullanır ve Dâvüd b. Mikâ'il diye yazardı. Nitekim Tuğrul Bey de kendinden Muḥammed b. Mikâ'il diye bahsederdi. Eski vak'anüvisler ile menâkib ve tabakat kitapları yazan müellifler Çagrı Bey'in çok âdil, halîm, halûk ve faziletkâr, dindar ve merhametli bir zât olduğunu müttefikan zikretmişlerdir.

Bibliyografya: Nâşir Ḫusrav, *Safarnāma* (Berlin, 1341), s. 2, 4, 143; Abu 'l-Faḍl Bayhaḳī, *Tārīḫ-i Sulṭān Mas'ūd Ġaznavī* (Tahran, 1307; eserin büyük kısmı Çagrı Bey ile Gazne devleti arasındaki münâsebet ve mücâdelelerden bahseder); Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (Berlin, 1928), s. 101, 102, 105; Ṣadr al-Dīn Nīsābūrī, *Aḫbār al-davlat al-salçūḳīya* (Lâhûr, 1933), s. 205 (türk. trc. Necatî Lûgal, Ankara, 1943, s. 141); İbn Fındıḳ al-Bayhaḳī, *Tārīḫ* (Tahran, 1317 h.ş.), s. 72, 273; Abu 'l-Farac ibn al-Cavzī, *al-Muntaẓam fī tārīḫ al-mulūk va 'l-umam* (Ayasofya kütüp., nr. 3097), s. 85, 168; 'İmād al-Dīn al-Kātib al-İṣfahānī, *Nuṣrat al-fatrat va 'uṣrat al-fiṭrat* (Paris, Bibl. Nat., arap. yazm., nr. 2145, var. 4 v.d.; bunun muhtasarı Bundārī, *Zubdat al-nuṣrat*, nşr. Houtsma Leyden, 1889, s. 309; bu muhtasarın türk. trc. Kıvameddin Burslan, İstanbul, 1943, s. 275, 297); Faḫr al-Dīn al-Rāzī, *Cāmi' al-'alūm* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3760, var. 75 v.d.); Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr* (*GMNS*, II, 1921, s. 526); İbn al-Aṣīr, *al-Kāmil* (Bulak, 1290), IX, 170, 172, 176 — 180, 199, 218, 241; X, 2 v.d.; *Tārīḫ-i Sistān* (Tahran, 1315), s. 430; Cüzeānī, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (Paris, Bibl. Nat., fars. yazm., nr. 182), var. 179 v.d.; Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ*, II, (Topkapısarayı kütüp., nr. 2935; Selçuklular kısmı); Ẕahabī, *Siyar a'lām al-nubalā'* (Topkapısarayı kütüp., nr. 3910), XI, 340; ayn. mil., *Tārīḫ al-islām* (Topkapısarayı kütüp., nr. 1917); Muḥammed b. 'Alī al-Şubankārī, *Macma' al-anẓāb* (Yenicâmi kütüp., nr. 909); Ḥasan Yazdī, *Cāmi' al-tavārīḫ* (Fâtih kütüp., nr. 4307); Mirḫvānd, *Ravżat al-ṣafā'* (Bombay, 1263), IV, 95 — 104; A. Biberstein Kazimirski, (Minüçihrī dîvanı mukaddimesi); Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolskago naşestviya*.

(MÖKRİMİN H. YINANÇ.)

ÇAKMAK. ÇAḲMAḲ, AL-MALİK AL-ẒĀHİR SAYF AL-DĪN (? — 1453), Mısır sultanı olup, önceleri, Sultan Barḳūḳ'un memlûkleri arasında bulunuyordu. Yavaş-yavaş yükseldi ve Sultan Barsbey devrinde baş-mâbeyinci, baş-silâhtar ve nihâyet atabey oldu. Barsbay ölürken, onu henüz küçük yaşta olan oğlu al-Malik al-'Azīz Yūsuf'a nâib tâyin etti. Barḳūḳ, Nâşir, Farae, Mu'ayyad Şayḫ ve Barsbay gibi, sultanların hassa alayı olarak teşekkül etmiş bulunan muhtelif memlûk müfrezeleri, aralarında rekabete başlayarak, kabil olduğu kadar, fazla para ve nufuz kazanmağa bakıyorlardı. Çakmak bu kargaşalıkta, iktidarı ele almaktan başka, çâre bulamadı. Sultan Yūsuf hal'edilip, iç kaleye kapatıldı; kaçmağa kalkıştı ise de, tekrar yakalandı ve nihâyet İskenderiye'ye getirilerek, müsamahakâr bir nezârete tâbi tutuldu. Daha sonraları, şahsî menfaatlerini korumak için, sultan Yūsuf'un tarafını iltizam etmiş olan Şam ve Halep vâlilerinin mukavemeti de kırıldı. Suriye âsîleri mağlûp ve reisleri idam edildi. 843 (1439) senesinden itibâren artık Çakmak'ın hâkimiyeti kuvvetlendi. Selefi Barsbay [b. bk.] gibi, Çakmak da, Mısır'ın şimâl sâhilindeki korsanlığın önünü almak bahânesi ile, hıristiyanlar ile mücâdele etmek istedi ve bu maksat ile Kıbrıs ve Rodos'a gemiler yolladı. Fakat mısırlılar, mücâdeleye çok iyi hazırlanmış olan Saint-Jean şövalyelerinin mukavemeti karşısında, ric'ate mecbur oldular 846 (1442). 848 (1444)'de mısırlılar Rodos'u zaptetmeğe uğraştılarsa da, hiç bir netice alamadan, şövalyeler ile sulh aktettiler. Çakmak'ın hâricî siyâseti muvaffakiyetli oldu, müslüman hükümdarlarla iyi geçindi ve, Barsbay gibi, acemîce ve miskince çekişmelere meydan vermedi.

Kâbeye örtü göndermek Mısır sultanlarına mahsus bir imtiyaz olduğu hâlde, emîrlerinin tavsiyelerine rağmen, Timur'un oğlu Şahruh'a bu hususta izin verdi. Halk moğullara karşı henüz o kadar kin beslemekte idi ki, Timur'un dul zevcelerinden birinin de bulunduğu bir sefâret hey'etine taarruz etti. Çakmak aynı zamanda osmanlı padişahı ve Anadolu beyleri ile de iyi münâsebetler idâme etti. Dâhilde ve bilhassa Mısır'da devlet inhisarlarının tevlit ettiği sûiistimâlleri tamamiyle ortadan kaldırmağa muvaffak olamadı. Hıristiyanlar ile yahudiler, ağır fermanlar ile, tazyık edildiler. Çakmak memlûklerin küstahlık ve cür'etinin önünü alamadı. Kadınları bayramlarda dışarı çıkmaktan

men'etmekle, ancak memlûklerin tecâvüzünden kurtarabiliyordu. Kendisi, şahsen, son derece dindar ve muktesitti; ancak âlimlere karşı cömertti ve güzel kitaplara baha biçilemeyeceğini söylerdi. Ölümünde pek az malı kalmıştır. Kendi hâli ile muhitinin ahlâkı üzerinde müessir oldu. 80 yaşını geçmiş olduğu hâlde, 857 (1453) senesinde, ölümün yaklaştığını hissedince halkı, halifenin de sultanlığını tasdik ettiği oğlu 'Oşmān'a bi'at ettirdi. Cenazesine emîrler, memurlar ve ahâlinin büyük bir kısmı, zamanın âdetleri hilâfına, hakikî bir teessür içinde iştirâk ettiler.

Bibliyografya: Weil, *Geschichte der Chalifen*, V, 215—248; *Manhal al-Ṣāfī* (Kahire, 1113), I, var. 474b—490b; İbn İyās (Bulak). (M. SOBERNHEİM.)

ÇALDIRAN MUHAREBESİ, İran Azerbaycanı'nda, Mâkû'nun cenûbunda ve bu şehir ile Hoy ve Çors şehirleri arasında, büyük bir ovanın ve bir de doğu Anadolu'da Van vilâyeti dâhilinde, Muradiye (Bargiri) kazasında, merkezi Bayezid-Ağa mevkiinde olan bir nâhiyenin adıdır. Kezâ bugün Hakkâri vilâyetinin Başkale kazasında Çaldıran adında bir köy ile Kağızman'ın cenup batısında yine Çaldıran denilen mevkiler bulunmaktadır. Bu mevkilerin adlarını sonradan aldığı kabûl olunabilir. İran Azerbaycanı'ndaki Çaldıran XVIII. asır başlarında bile bir nâhiye itibar olunarak, Çors'a tâbi bulunmakta ve idâresi ekseriyâ Tebriz tarafına memur seraskerlere havâle edilmekte idi (krş. Başvekâlet arşivi, Cevdet, dâhiliye, nr. 1427, 1136 = 1724 tarihli vesika). Kâtib Çelebî, Çaldıran sahrasını, garban „ülke-i Abaka" (bugünkü Abağu düzü) ile şarkan Süleyman-Saray ve daha sonra, Hoy'a yakın bir nâhiye olarak zikrettiği Sekman-Âbâd mevkileri arasında gösterirken, buraları osmanlıların, kürt aşîretlerinden Dünbülî veya Dünbül-Yahya aşîretine verdiğini kayt ve sonradan, yine osmanlılar tarafından, bunlardan bâzılarına, Çaldıran nâhiyesinin sancak olarak gösterildiğini ilâve eder. Ayni Çaldıran nâhiyesini, XIX. asırda, Mâkû'ya tâbi Bebeeik mevkii olarak görüyoruz (krş. Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, İstanbul, 1145, s. 417 v.d.; Mehmed Hurşid (Abdülmecid devrinde Derviş Paşa teftiş heyetinde), *Seyahatnâme-i hudûd*, a. 32e 328).

Muhtelif türk kaynaklarında Çaldıran, Çeldiren ve Çeldüren şeklinde de yazılan bu isim, bâzı garp eserlerinde, Tschalder, Evliya Çelebî (X, 102)'de Çıldır olarak, görülmekte ve diğer bâzılarında da Zalderan, Calderan ve Kaldıran şekillerinde yazılı bulunmaktadır (krş. Chalcondyle, *Continuation de L'Histoire des Turcs*, II, 282 v.dd. ve J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, türk. trc., IV, 303). Çaldıran sahrası, Osmanlı pādişahı Selim I. ile Safevî hükümdarı Şah İsmail arasında, 23 ağustos 1514 (2 recep 920, çarşamba)'te vukû bulan kat'î neticeli büyük bir meydan muharebesine sahne olmak ile, meşhur olmuştur. Bu isim Osmanlı-İran münâsebetlerinde hemen-hemen bir dönüm noktası teşkil eden bu muharebeyi ve bu meydan muharebesi ile nihâyet bulan seferi hatırlatmaktadır (seferin sebep ve cereyanı için bk. mad. SELİM I.).

Osmanlı ordusu Üç-Kilise ve Bâzirgân-Suyu (Diyadin ile Bayezid arasında) konaklarından sonra 27 cemâziyelâhırda (19 ağustos) Dana-Sazı mevkiinden geçerken, küsûf vâki oldu ve müneccimler bu hâdiseyi, iranlıların senbolünün güneş olması sebebiyle, fâl-i hayr addettiler. Ertesi günü Ağrı dağı karşısında Kara-Köy (Bayezid'in 12 km. kadar cenûb-i garbîsindeki Kara-Kend) konağında Bayezid kalesi halkı gelerek, padişaha itaatlerini bildirdi. 21 ağustosta ordu Ovacık sahrasında konaklayacak iken, düşmanın Çaldıran'da bulunduğu haber alındı ve o tarafa teveccüh edildi. Selim I. 1 recep (22 ağustos) salı günü akşamı Şah İsmail ordusunun şark taraflarını işgâl ettiği Çaldıran ovasının şimâl-i garbîsindeki tepelerde ordusunu yerleştirdi. Dîvanda askere 24 saat istirahat verip-vermemek meselesi müzâkere edildiği vakit, bütün vezirlerin hilâfına, Rumeli defterdarı Pîrî Çelebî (Celâl-zâde Mustafa Çelebî, *Selimnâme*, Topkapı, Revan köşkü, nr. 1274, var. 105 v.d.), akıncıların büyük bir kısmının şi'î bulunması ve verilecek istirahat müddeti içinde düşmanla anlaşmaları ihtimâlini ileri sürerek, ertesi günü erkenden muharebeye başlanması fikrinde bulundu ve bu mutalâası ile padişahın takdirini kazandı. 23 ağustos sabahleyin Selim I. harp nizamını aldıktan sonra, düşmana hücum etmek üzere, orduyu bulunduğu tepelerden ovaya indirdi.

Selim I. orduya mûtad nizamı verdi: Anadolu beylerbeyi Sinan Paşa kumandasında Anadolu ve Zeynel Paşa'nın Karaman kuvvetleri — sağ cenahta ve Rumeli beylerbeyisi Hasan Paşa kumandasında Rumeli askeri — sol cenahta idi. Padişah sipah, silâhdar, ulûfeci ve guraba bölükleri ile, yanında sadrâzam Hersekzâde Ahmed, vezir Dukakin-zâde Ahmed ve vezir Mustafa Paşa'lar ve kazaskerler bulunduğu hâlde, yeniçerilerin arkasında merkezde durdu. Yeniçerilerin önünde arabalar ile develer bir siper hâlinde bulunuyor; iki cenahın nihâyetinde biri 10.000 ve diğeri 8.000 olan Anadolu ve Rumeli azapları arkalarındaki birbirine zincir ile raptedilmiş, 500 topu (darbzen arabası) gizli-

yordu. Pişdar Dulkadırlı türkmen suvarileri ile, Şahsüvar-zâde Ali Bey ve dümdar da Şâdî Paşa idi (*Tāc al-tavārīḫ*, II, 263). Padişah topçulara, ancak, azaplar sağa sola açıldıktan sonra âteş etmek emrini vermişti. 100.000 kişiyi bulan Osmanlı ordusunun büyük bir kısmını suvari kuvvetleri teşkil ediyorsa da, bilhassa Rumeli askerinin atları çok yorgun idi. Buna mukabil, Şah İsmail 'in suvari kuvveti sayıca müsâvî olduğu gibi (bâzı iran tarihlerine göre, 80.000), atları hiç yorulmamış vaziyette bulunuyordu. Piyâdesi ve bilhassa topçusu hiç yoktu. Osmanlı ordusunun muharebe nizamı hakkında kâfi derecede mâlûmat sâhibi olduktan sonra, şah, askerini ikiye ayırarak, Anadolu kuvvetleri karşısındaki sol cenahını çok güvendiği ve harpçı bir kumandan olan Ustaçlu (Ustacalu; İbn Kemâl, *Selimnâme*, Topkapı, Revan köşkü kütüp., nr. 1277 m., var. 15) oğlu Mehmed Han kumandasına verdi (İbn Kemal, var. 14 'e göre, Ustaclu-oğlu 'nun kardeşi Kara Han da 15.000 kişi ile bu cenahta berâber döğüşmüştür). Kendisi 20.000 kişilik bir kuvvetle Rumeli askeri karşısında sağ cenaha kumanda etti. Kumandanları arasında Bagdad, Horasan, Hemedan, Mugan, Damgan vâlileri ve Irak-ı Acem serdarı bulunduğu gibi, şarif al-şadr ve vakil al-saltana olup, Necm-i Sânî denmekle meşhûr Nimetullah-oğlu Mîr Abdülbâkî, kazasker Seyid Haydar ve Meşhed Ali nakîb al-aşrâfı Muḥammed Kamûna gibi, şöhretli ulema da vardı. Şah İsmail sol cenah kumandanı ile aynı zamanda yapacağı şiddetli bir hücumla azapları yarmak ve onları saflarını açmağa mecbur ettikten sonra, yanlardan sarkarak, yeniçerileri arkadan çevirmek istiyordu. Filhakika kuşluk vaktinde kendi tarafından 40.000 kadar suvari ile, Rumeli kuvvetleri üzerine hücuma kalkınca, ilk hamlede muvaffak oldu. Kemâl Paşa-zâde 'nin de kaydettiği gibi, Rumeli askerinin, uzun mesâfe kat'ederek, yorgun ve zırhsız olmaları sebebi ile, cepheleri bozuldu. Bir çok sancakları devrilerek, başta Hasan Paşa olmak üzere, bâzı kumandanları şehit oldu. Bu cephede harp evvelâ şöyle olmuştu: Malkoç-oğlu Ali Bey, kardeşi Tur Ali Bey ile, Rumeli alayının ucunda duruyor ve müsâit bir anda meydana çıkarak, düşmanı gafil avlamak istiyorlardı. Fakat, Şah İsmail, belki onların bu maksadını sezerek, daha evvel üzerlerine yürüdü ve şehit edinceye kadar bunlar ile çarpıştı. Bundan sonra, meydana atılan Hasan Paşa da aynı âkibete uğrayınca, vaziyet ciddî bir hâl aldı. Buna mukabil, diğer cenahta Ustaclu-oğlu aynı muvaffakiyeti gösterememişti. Sinan Paşa askerin, saflarını muhafaza ederek, intizamla ve sür'atle toplara doğru çekilmesini te'min etti ve bunlar aradan çıkınca, Ustaclu-oğlu kuvvetleri bu topların âteşine mârûz bir duruma düştü. Osmanlı sağ cenahında mevzie giren topların hepsinin birden âteşi vaziyeti derhâl osmanlılar lehine çevirdi. Bu suretle, büyük bir şaşkınlığa uğrayan Ustaclu-oğlu 'nun da, cesûr bir sipahinin eli ile, öldürüldüğü iranlılar arasında anlaşılınca, düşman sol cenahının bozgunluğu bir hezimete inkılâp etti. Bir kısmı kaçarak, şahın alayına katıldı. Bu esnâda osmanlı sol cenahının bozulduğunu, artçı kuvvetlere doğru perişan bir hâlde kaçtığını gören ve ümerâdan Karaçin-oğlu Ahmed Bey vasıtası ile, Hasan Paşa 'nın evvelâ mecruh, sonra şehit olduğuna da vâkıf olan padişah, hemen tedbir aldı ve „yeniçeri askerinin tüfekendâz serbazlarından bir koşun asker Rumeli leşkerine imdat etmesini" emretti (İbn Kemâl, var. 16). Filhakika, yeniçerinin kesif âteşi az zamanda te'sirini gösterdi. Onlar, yeniçerinin arkasını çevirmek isterken, önündeki ağırlıklardan mürekkep mânilere çarptılar. Bunların arasında yol bulmağa çalışırken, şiddetli bir âteş ve ok yağmuruna mârûz kalmaları da bozulmalarını intac etti ve İran ordusunda umumî bir çözülme baş gösterdi. Padişahın bulunduğu yerde sâbit ve orduya hâkim kalmasına mukabil, Şah İsmail, vaziyeti düzeltmek ve askerinin bozulan mâneviyatını iâde etmek için, her tarafa koşuyor, fakat her şeye rağmen, ordusunun gittikçe eridiğini görüyordu. Bir kaç defa at değiştirdi. Bir aralık atından yuvarlandığı esnâda, bir osmanlı süvarisi şahın üzerine yürüdü ise de, yakınlarından olup, techizatı ve geyinişi itibariyle, kendisine benzeyen, Mirza Sultan Ali 'nin, metbuunu kurtarmak için, şah benim diyerek, esareti göze alması (*Tāc al-tavārīḫ*, II, 270), sonradan At-Çeken lâkabını alan Hızır isminde birisinin de, atını vererek, kendini fedâ etmesi sâyesinde, kurtuldu; fakat akşama doğru, artık hiç bir zafer ümidi kalmadığını gören şah, karanlıktan istifâde ederek, büyük bir sür'atle Tebriz 'e doğru kaçtı ve kendisini orada da emin hissedemeyerek, Sultaniye 'ye gitti (İbn Kemâl, var. 16).

Selim I. geç vakte kadar yerinde kaldı ve her tarafta cereyan eden düşman bakiyesinin tâkip ve imhası hareketlerini idâre etti. Şahın kaçtığını gören bir kısım asker de kaçmıştı. Fakat büyük kısım, ya esir veya maktûldü (Safevîlerin verdikleri büyük zayiattan dolayı bundan sonra Çaldıran 'a, osmanlılarca, „Sûfî-kıran" adı verildiği hakkında bk. Âlî, *Kunh al-aḫbār*; Lûtfi Paşa ve Solak-zâde). Mamafih iki tarafın da zayiatı ağırdı. İranlılardan 14 han, osmanlılardan 10 sancak beyi ve beylerbeyi

harp meydanında kalmıştı. Ölenler arasında iranlılardan, İbn Kemâl'in naklettiğine göre, şunlar vardı: Mîr Abdülbâkî, kazasker Seyid Haydar, Bagdad hâkimi ve Şah İsmail'in kayınpederi Hulefâ Bey, Horasan hâkimi Lala Bey, Hemedan hâkimi Tekelü Yegân Bey, Damgan hâkimi Sultan Ali Bey v.b. ile osmanlılardan da Rumeli beylerbeyinden başka, Rumeli beylerinden Mora beyi Hasan Ağa, Sofya sancağı beyi Malkoç-oğlu Ali Bey ve kardeşi Silistire beyi Tur Ali Bey v.b. Diğer taraftan düşman ordugâhı ve hazineleri, şahın ve ümerânın zevcelerini teşkil eden kadınlar osmanlıların eline geçti. İbn Kemâl (var. 16)'in ifâdesi ile, „ordusu kurulu kaldı ve bohçalarda rengîn kubaları dürülü kaldı, leşker gâret-i sim-ü zer ile gönlü gözü doydu ve doldu, her birisi gereği gibi doyum oldu". Esir edilen kadınlardan biri Bagdad vâlisi Hulefâ Bey'in kızı ve Şah İsmail'in zevcesi Taclu Hanım idi. Vidin sancağı beyi Mesih Bey'in adamlarının (İbn Kemâl, var. 17) tutup, padişaha getirdiği bu kadın padişahın emri ve „ashâb-ı müt'ada nikâh olmadığına" (Âlî, *ayn. esr.*) hükmeden ulemânın tensibi ile kazasker Cafer Çelebî'ye tezvic edildi (Taclı Hanım'ın „ümerâdan Mesih Paşa-zâde'nin" misafiri olduktan sonra tatlı dili ve verdiği mücevherat sâyesinde kurtularak, Hoy'a ve oradan Tebriz'e gittiği, Câfer Çelebî'ye tezvic edilen kadının Şah İsmail'in diğer bir zevcesi olduğu hakkındaki rivâyet için bk. Sâdeddin ve Âlî *ayn. esr.*).

Savaş bitlikten sonra, düşman ordusunun bulunduğu yerde, padişah için, muazzam bir otağ kuruldu. Ertesi günü padişah muharebe sâhasını gezdi, vüzerâ ve ümerânın tebriklerini kabûl ile, şehidlerin cenâzelerini defnettirdi. Bu sırada kurulan divana, muharebeden sonra firârî düşmanı tâkibe giden Şebsüvar-zâde Ali Bey'in tutup getirdiği bir kaç bin kişi arzedildi. Diğer taraftan askere de esir saklamalarını yasak ve her kesin tuttuğu esiri divana getirmesi emredilmişti. Esirlerden yalnız birisine, Kadı-zâde Erdebilî Mevlânâ Emrî'ye, İdris Bitlisî: — „Şâkirdim ve oğlumdur" — diye şefaat etti ve kendisine, on sekizinci esir olduğu için, 18 akçe ulûfe tâyin edildi (İbn Kemâl, *göst. yer.*). Bundan sonra savaşla yoldaşlık eden vezirlere terakkîler emredilerek, süvari, piyâde ve bütün kapı halkına, timar erbabına ihsanlar dağıtıldı. Sinan Paşa Rumeli, Zeynel Paşa Anadolu beylerbeyliğine ve Ferhad Bey Karaman'a tâyin edildi. Şehzâde Süleyman'a, Mısır sultanına, İstanbul, Edirne ve Bursa kadılarına, serhad beylerinden Mora, Bosna, Semendere ve Hersek sancak beylerine Eflâk ve Bogdan beylerine, Kırım hanına, Venedik ve Sakız beylerine, Leh, Çek, Macar kıralları ile Rodos şövalye tarikati reisine ulaklar ile fetihnâme gönderildi (Celâl-zâde, *ayn. esr.*, var. 110). Çaldıran sahrasında iki gün dîvan kurularak, diğer daha bâzı işler görüldükten sonra, ordu Tebriz'e hareketle 6 eylûlde (16 recep) Azerbaycan baş şehrine girdi (bk. mad. SELİM I.).

Bir imha muharebesi vasfı taşıyan ve yalnız bir günde neticesini alan bu meydan harbinden sonra, osmanlı ordusu hiç bir mukavemete rastlamadan, Tebriz'e girmiş ve bu suretle devletin şark hudutlarında o zamana kadar büyük bir tehdit ve tehlike kaynağı teşkil eden Şah İsmail'in kudretine büyük bir darbe indirilmişti. Diğer taraftan doğu Anadolu'nun ve o zaman Kürdistan tesmiye edilen cenup doğu Anadolu'nun Osmanlı devletine kat'î ilhakı da bu meydan harbi neticesinde sağlanabilmiştir. Bundan sonra 20 sene kadar Osmanlı—İran münâsebetlerinin, bir harbe lüzum göstermeyecek derecede, sâkin ve normal geçmesi yine bu harbin neticelerinden biridir. Çaldıran ovası, daha sonraki İran harplerinde de bâzı çarpışmalara sahne olduğu gibi, Azerbaycan harekâtında ekseriyâ Van beylerbeyinin serdara telâki ettiği bir yerdi (bk. mad. CIĞALA-ZÂDE). (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

ÇÂMPÂNÊR. [Bk. ÇÂMPÂNER.]

ÇÂMPÂNER. ÇÂMPÂNÊR (Chāmpānēr), Gucarât'ta, Bombay'da, Pāvāgarh dağ kalesinin aşağısında bulunan harâbe hâliode bir hind şehridir. 1484'te Gucarât şahı Maḥmûd I., burasını uzun bir müddet muhasaradan sonra, bir Rāçpût reisinin elinden aldı ve Maḥmûdâbâd Çāmpānēr namiyle bir şehir te'sis ederek kendisine payitaht yaptı. Şehir, 1535'te Humâyûn tarafından yağma olundu ve, az zaman sonra, payitaht Aḥmadâbâd'a nakledildi, Maḥmûd Şah'ın yaptırmış olduğu kal'a (Bhādar) ile, câmi-mescid ve bâzı binalar, bügün içinde kimse bulunmayan şehrin bütün arâzisini orman kaplamasına rağmen, oldukça iyi muhafaza edilmiş bulunmaktadır.

Bibliyografya: Sikander b. Muḥammed, *Mir'āt-i Sikandari*, tür. yer.; *Indian Antiquary* XLIII, 7 ve LXII, 5; *Archaeological Survey of Western India*, VI (London, 1876).
(J. S. COTTON.)

ÇANAKKALE, Marmara'yı, Ege denizi yolu ile, Akdeniz'e bağlayan **boğaz** ve bunun kıyısındaki en büyük **şehrin** adıdır.

1. **Çanakkale boğazının eski adları.** Boğazın eski çağdan kalan mârûf Hellespont (Hellespontos) adının Ὁ Ἑλλήσποντος (Ἑλλάσποντος) şekli ile yunan mitolojisinde kıral Athamaş'ın kızı Helle'nin, altın postlu koç

sırtında, garbî Kafkasya (Colchis) 'ya gitmek üzere boğazdan geçerken, denize düşmesi efsânesine bağlanarak, Helle denizi, veya geçidi (Ἑλλας πορος), mânasını ihtivâ ettiği söylenir. Bununla beraber eski çağda, bu isim ile, bâzan Akdeniz 'in şarkta kalan bütün bir kısmının kastedildiği, Marmara 'nın ve İstanbul boğazının da bâzan bu ad altında tanındığı (hattâ Bizans ve Kalchedon gibi şehirler de Hellespont 'un kıyısında sayılırdı), hiç değilse, Marmara 'nın cenup kıyılarının Hellespont 'a âit gösterildiği de mâlûmdur. III. (m. ö.) asır başlarında Hellespont 'u tasvir eden Elaia 'lı Menekrates, bu ad ile Marmara kıyılarının bir kısmını da kasteder. Mamafih Strabon (VII, 300), eski Pcinius, Batlamyus ve Herodot, sarih olarak, bu adı şimdi Çanakkale boğazı dediğimiz sâhaya tahsis etmişlerdir ve Hellespontos, Bizans müellifleri tarafından, şarkî Roma imparatorluğu devrinin sonuna kadar, bu mânada kullanılmıştır.

Orta çağda, ad verme bakımından, bir takım değişiklikler ve hattâ karıştırmalar olduğu anlaşılıyor. İtalyan deniz haritalarında boğazın çok defa isimsiz bırakıldığı görülürse de, bunların bâzılarında Romania boğazı adına da rastlanır: *Bucca Romaniae*, Parma Portulan 'ında *Stretto della Romana* [bk. ANADOLU]. Yine bu sırada kullanılan Avido veya Aveo boğazı (yahut koyu) adı, kadîm çağda bu kıyıların en mârûf şehri olan Abydos 'tan gelmektedir. Haçlı seferleri sırasında garp vekâyinâmecileri, boğaz için, *Brachium Sancti Georgii*, yâni St. George, boğazı adını kullanmışlarsa da, bununla bâzan boğazlardan biri yahut diğeri, bâzan her ikisi birden ve hattâ, bunlarla beraber, Marmara denizi de kastedilmiş ve çok defa, tasvirlerde iki boğaz birbiri ile karıştırılmıştır. Guillaume de Tyr, Hellespont adı ile, İstanbul boğazını kastetmiş, İdrîsî boğazlara ve Marmara denizine İstanbul boğazı demiş, yalnız Çanakkale boğazı için, „Abidos koyu" gibi, bir ad kullanmıştır (bk. *Geographie d'Edrisi*, trc. Jaubert, II, 301). Umumî olarak söylenebilir ki, İstanbul boğazına verilen isimlerin orta çağda Çanakkale boğazı için de kullanıldığı nâdir değildir [bk. BOĞAZİÇİ]. Avrupalılar tarafından bugün boğaza verilen Dardanel 'ler adı ise, kuruluşu Troya hükümdarı Dardanos 'a izâfe edilen ve onun ismini taşıyan bir şehirden gelmekte olup, daha orta çağda meydandan kalkmış olan bu şehir yerine, daha şimâlde ve boğazın en dar yerinde, türklerin inşa etmiş oldukları karşılıklı kalelerin ikisine birden avrupalılarca Dardanellia denilerek, boğaza Dardanel 'ler boğazı ve daha sonra, cemi hâlinde tek kelime ile, Dardanelles (Dardanellen, Dardanelli) denilmiştir. Osmanlı türklerine âit eserlerde, boğaza ekseriyetle Akdeniz boğazı adı verilmiştir: Pîrî Reis 'in *Kitāb-i baḥrîya* 'sinde bu böyle olduğu gibi, *Cihannümâ* 'nın İbrahim Müteferrika tabına dercedilmiş haritada da aynı ad görülmektedir; mamafih Kâtib Çelebi (*Tuḥfat al-kibār fî asfār al-biḥār*) 'nin metinlerinde burası, ekseriyetle sâdece b o ğ a z adı altında, zikredilmektedir. Türkler tarafından boğaz kıyısında inşa edilen kaleye ve bunun yanında meydana gelen şehre Kale-i Sultaniye denilmesi sebebiyle, boğaz, bilhassa resmî yazılarda, Kale-i Sultaniye boğazı şeklinde zikredilmiş ise de, bilâhare şehir, halk arasında, Çanakkale adını aldığından, boğaz da bu adı taşımağa başlamıştır. Bu ad bugün Türkiye 'de bütün diğerlerinin yerine kaim olmuştur. Hattâ bâzı yeni Avrupa atlas ve haritalarında da „Çanakkale boğazı" adı, esas olarak, alınmış ve Dardanelles kelimesi bunun yanında parantez içinde gösterilmiş bulunmaktadır (krş. *The Oxford advanced Atlas*, 1942).

II. Ç a n a k k a l e b o ğ a z ı n ı n c o ğ r a f y a s ı. Çanakkale boğazı, Anadolu yarım adasının garba doğru bir çıkıntı teşkil eden Biga (eski Troas) bölgesi ile Balkan yarım adasının cenûb-i şarkîsindeki Trakya 'ya Bolayır berzahı ile bağlanmış olan Gelibolu yarım adası (eski Kersones) arasında uzanmak suretiyle, Ege ve Marmara denizlerini birleştirir.

1. U m u m î g ö r ü n ü ş. Boğazın umumî istikameti şimâl-i şarkî — cenûb-i garbî olup, en fazla darlaştığı orta kısımda, şimâl — cenûp istikameti görülür. Çanakkale boğazının, oldukça keskin dirsekler ile birbirine eklenen parçalardan mürekkep olması, burasını İstanbul boğazına benzetmektedir. Karşılıklı kıyıları arasında da, İstanbul boğazında olduğu gibi, bir muvâzîlik mevcut ise de, vaziyet bilhassa Anadolu yakasında, sâhil çizgisinin denize doğru ilerilemesini intac ettirmiş bulunan akar su deltaları (cenup medhâlinde Menderes çayı, orta kısımda Kepez suyu, Koca-Çay ve Burgaz deresi deltaları) ve kum dilleri (Çardak ve Nagara burunları) tarafından az-çok bozulmuştur.

Boğazın karşılıklı kıyıları arasında, avârız bakımından, hemen göze çarpan bir tezat mevcuttur. Rumeli yakası, Gelibolu yarım adasının Saros körfezi kıyıları üzerinde irtifaı 400 m. bulan sarp bir duvar hâlindeki tepeler sırasından itibâren, kademeler teşkil ederek, boğaz kıyılarına dik yamaçlar ile iner. Şimâl-i şarkîde Bolayır civarından başlayan bu yamaçların, İstanbul boğazından geçerken görülenler gibi, üzeri yuvarlak tepeler hâlinde olmayıp, ekseriyetle düz taraçalar şeklindedir. Takriben

20, 50 ve 100 m. irtifaında bulunan bu taraçaların en yüksekte olanlarının üzerinde daha mürtefî tepeler, bâzan kıyının pek yakınında (Bakacak tepesi, 253 m.), bâzan daha gerilerde (Üveyik dağı, 363 m., Gâziler tepesi, 260 m., Koca-Çimen tepesi, 305 m. ve Maltepe, 167 m.) yükselir. Gelibolu yarım adasının Kilya koyu ile darlaşan kısmından itibâren, cenup ucuna doğru arâzinin umumî irtifaı daha az olmakla beraber, dik yarlar burada da kıyı üzerinden hemen yükselen sarp duvarlar hâlindedir. Boğazın Rumeli kıyısındaki yarları, ancak yarım adanın içerilerinden gelen boyları kısa, senenin büyük kısmında susuz, fakat arâzi içine derin surette gömülmüş vâdilerle inkıtaa uğrar. Bu vâdilerin ağızları alüvyonlarla dolmuş olan yerlerde, bâzan denize doğru hafifçe ilerileyen küçük bataklık ovalar meydana getirir (Galata burnu, Cumalı deresi ağzı ve Kilya ovası); dolmamış derin deniz sâhillerinde ise, gemiler için iyi yatak yerleri teşkil eden küçük koylar bulunur (İnci, Akbaş, Kilya ve Morto limanları).

Anadolu yakası, boğazdan geçerken, umumiyetle daha alçak bir kıyı intibaını verir; fakat bu intibâ, buradaki tepelerin karşıdakilerden daha az mürtefi olmalarından değil, çok yerde karşı taraftakilerden daha uzun ve daha kuvvetli akar suların getirip, serdikleri alüvyonlardan meydana gelen, geniş delta düzlüklerinin ve kumsal dillerin bu tepeler ile kıyı arasına girmiş bulunmasından hâsıl olur. Her ne kadar boğazın cenup medhâline doğru, Anadolu yakasında da, karşı taraftakileri andıran taraça düzlükleri görülürse de, burada boğaz çok genişlemiş olduğundan, iki kıyı arasındaki tezadı uzun bir mesâfe üzerinde tâkip etmeğe alışmış olan göz, bu benzerliği artık kolaylıkla fark edemez.

Hulâsa Çanakkale boğazı kıyılarının Rumeli yakasında vâdi ağızları ile inkıtaa uğramış düz yarlar, Anadolu yakasında ise, deniz seviyesinde düzlükler şeklinde göze çarpan manzarası, İstanbul boğazında rastlanmayan bir yeknesaklık ifâde eder. Yeknesaklık intibaı, kıyı tepelerini meydana getiren arâzinin tabiatı ve nebatî örtünün fakirliği ile büs-bütün artar. Çanakkale boğazı, baştan başa, üçüncü zamanın ikinci yarısına âit, hemen-hemen ufkî, kumlu, killi ve kireçli tabakalar içinden açılmıştır. Umumiyetle az mukavemetli olan bu tabakalar, sel suları tarafından, kolayca yarılıp süpürülmekte, yamaçlar toprak örtüsünden mahrum, sarımtrak veya güneşte göz kamaştıran beyaz yarlar hâlinde meydana çıkmaktadır. Arâzinin su tutmayan tabiatı ile beraber, nebatların en fazla suya muhtaç bulundukları yaz mevsiminin hemen tamamiyle kurak geçmesi yüzünden, boğaz etrafındaki tepeler orman örtüsünden mahrum olup, bütün bu açık renkli arâzi üzerinde yer-yer çalı kümelerinin koyu lekeleri görülür. Vâdi zeminlerinin genişlediği yerlerde ve kıyı ovalarında kavak ağacı dizilerine, zeytinliklere, bağlara ve ekin tarlalarına rastlanır.

Şiddetli akıntıların ve fırtınalı havaların yoklamadığı emin bir limanın bulunmaması ile beraber, boğazın iki tarafındaki karalar üzerinde, bilhassa Anadolu tarafına pek yüksek olmamakla beraber, müteaddit devamlı sıralar teşkil eden avarızın, kıyıdan içerilere doğru kolay geçilen yolların sokulmasına engel olması, tarih devirlerinde, burada İstanbul'a muâdil bir şehrin kurulmasını men'etmiş olmalıdır. Çanakkale boğazı boyunda, Boğaziçi'nin karşılıklı kıyılarındaki devamlı iskân şeridi görülmez. Burada ancak birbirleri ile teması az köyler ve küçük kasabalar bulunur. İskân nüvelerinden yalnız ikisi (şimâl medhâlinde, Gelibolu ve orta kısımda, Çanakkale) birer küçük şehir mertebesine varmış olup, kalanlar ya küçük iskele mevkilerinden (Lâpseki, Maydos v.b.) yahut kıyıdaki bataklık ovalardan kaçınarak, bir az içeride yamaçlar üzerine yerleşmiş kasaba ve köylerden (Bolayır, Erenköy v.b.) ibârettir. Bununla beraber, klâsik ilk çağ medeniyetinin Ege denizi kıyılarında temerküz ettiği sıralarda ve henüz Bizans ehemmiyet kazanmadan önce, Çanakkale boğazı kıyıları, Boğaziçi'nden belki daha canlı idi; boğazda ve civarında, zamanına göre, mühim şehirler vardı (Troya, Dardanos, Abydos, Lampsakos v.b.); fakat bunların hemen hepsi orta çağdan evvel, siyâsî ve iktisadî faâliyet merkezinin Boğaziçi kıyılarına geçmesi üzerine, ya büs-bütün sönmüş yahut ehemmiyetini tamamiyle kaybetmişti. Uzun asırlardan beri, Avrupa ile Asya arasındaki kara muvasalası İstanbul üzerinden yapılmakla, kıt'aların içinden gelen büyük yollar Boğaziçi kıyılarına varmakta olduğu hâlde, Çanakkale boğazı kıyıları bu türlü yollardan mahrumdur. Deniz yolları bakımından da, bu boğaz, İstanbul boğazı gibi, bir durak değil, sâdece bir geçit teşkil etmektedir. Buna mukabil Boğaziçi kıyısında imparatorluklara payitaht olan büyük bir şehrin kurulmasından ve Karadeniz kıyısındaki memleketlerde iktisadî faâliyetlerin artmasından beri, Çanakkale boğazının askerî ehemmiyeti meydana çıkmış ve müdafaa imkânlarını kolaylaştıran tabiat şartlarının müdâhalesi ile, bu ehemmiyet büs-bütün artmıştır.

2. Boğazın eb'adı ve deniz altının topografyası. Çanakkale boğazı için, boy ve en bakımından, İstanbul boğazının takriben iki mislidir denilebilir [bk. BOĞAZİÇİ]. Gerçek-

ten şimâl medhali olarak, Gelibolu — Çardak (fenerler arası) hattı, cenup medhâli olarak da, Seddülbahir — Kumkale hattı alınırsa, bunlar arasında, tam ortadan geçen bir çizgi boyunda, boğazın uzunluğu 61,8 km.'yi bulur. Aşağıda söylenecek genişlik mûtaları ile beraber, deniz haritaları üzerinden ölçmekle elde ettiğimiz, fakat doğrudan-doğruya boğaz kıyılarında yapılacak itinalı ölçme neticesine tamamiyle müsâvî çıkacağını söyleyemeyeceğimiz bu rakam, Fransa bahriye nezâretinin *Instruction nautiques* 'lerinde verilen mesâfeye (Seddülbahir — Gelibolu feneri arası 33 mil = 61,1 km.) uymaktadır. A. Merz boğazın boyunu 65 km. olarak zikreder ki, boğazın şimâl medhâli olarak eski fener burunları ve cenup medhâli olarak da Kumkale — Elles burnu feneri alındığı takdirde, bu rakam ancak gerçeğe yaklaşabilir.

Boğazın genişliğine gelince, şimâl medhalinde karşılıklı iki kıyı arasındaki mesâfe 3.200 m. olup, boğazın şimâl parçasında bu genişlik 5,8 km. (Gelibolu ve Çardak koyları arasında) ile 2,9 km. (Burgaz deresinin deltası önünde) arasında değişmektedir. Bundan sonra, boğazın şimâl-cenup istikametini alan orta kısmı, bilhassa iki yerinde ziyâdesi ile darlaşır. Darlaşma yerlerinin şimâlde olanı, eski Abydos ve Sestos mevkileri ve bir az daha ötede Nâra burnu ile Bigali kalesi arası olup, genişlik burada 1.950 m. bulmamaktadır. İkincisi ise, Çanakkale (Koca-Çay ağzı, Çimenlik) ile karşı kıyıdaki Kilitbahir (Namazgâh tabyası civarı) arası olup, burada boğazın genişliği 1.250 m. 'ye düşmektedir (*Instructions* ve Merz 'de 1.200 m. ve başka bâzı kaynaklarda 1.220 m.). Boğaz, cenup medhaline doğru, evvelâ ziyâdesi ile genişlemekte, karşılıklı kıyılar arasındaki mesâfe 8 km.'yi bulmakta, nihâyet tam cenup medhalinde, şimâldekinden az fark ile, 3.600 m. 'ye inmektedir.

Eski eserlerde boğazın eb'adına dâir verilmiş mâlûmat eksik değildir. Herodot 'a (Lib., IV,85) göre, boğazın uzunluğu 400 stad = 74 km., genişliği de Abydos — Sestos yakınında 7 stad = 1295 m., Skylax 'a göre, en dar yeri ancak 6 stad ve Xenophon 'a göre, 8 stada yakın idi. Plinius bu mesâfeyi 875 passus (1.294 m.) olarak ifâde etmiştir. Bütün bu eski metinlerde boğazın en dar yeri Abydos — Sestos arasında veya yakınında diye gösterilmiş olup, yukarıda işâret edildiği gibi, en dar yer daha cenupta şimdiki Çanakkale ile Kilidbahir (eski Kynos sema) arasına rastlamaktadır. Daha yakın bir devirde, Mehmed II. 'in İstanbul 'u fethettikten sonra, yeni payıtahtın müdafaasını te'min etmek üzere, Çanakkale boğazını tahkim işine, ilk önce boğazın genişliğini ölçtürmekle başladığı ve bu genişliğin, en dar yerde, 8 stad olarak bulunduğu kaydedilmektedir (Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed*..., trc. s. 165).

Şimdi boğazın derinliğini tetkike geçersek, ilk önce, genişliği mütehavvil ve derinliği 60 m.'yi bulan bir oluğun, boğazı boydan-boya kat'ederek, Marmara 'yı Ege denizine birleştirmekte olduğunu, bunun içinde göbek şeklinde, daha derin çukurlar dizili bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu oluk, Marmara 'nın cenup kıyısını tâkip ederek, boğazın şimâl medhâline girmekte, evvelâ hemen-hemen ortadan geçerken, sonra tedricen Rumeli kıyısına yaklaşmakta, Maydos önünde ikiye ayrılmak temâyülü göstermekte, daha cenupta boğazın ortasından yine Rumeli kıyısına sokulmakta ve Ege denizine çıkınca, Gelibolu yarım adasının cenûb-i garbî kıyısı açıklarında uzanmaktadır. Boğazın su altında kalan kısmı, bâzan iki tarafta, bâzan yalnız bir kıyı önünde, en bâriz olanı ekseriyetle 40 m. (bâzan 35 veya 50) derinlikte, dik yamaçlarla tahdit edilmiş basamaklar (deniz altı taraçaları) ihtivâ etmekte, bu taraçaların mevcudiyeti boğazın deniz altı profiline çok defa gayr-i mütenâzır bir şekil vermektedir. Yalnız en dar kısımlarda taraçalar ortadan kalktığından, iki yamaç burada dibe doğru hemen-hemen aynı meyille inmektedir. Boğazın şimâl kısmında çukurların dibi, en az iki yerde, 90 m.'den aşağıya iniyor. Boğazın dar olan orta kısmı, mâlûm olan âzamî derinlikleri ihtivâ etmektedir. Burada Sestos — Abydos arasında derinlik 101,9 (Merz), Çanakkale — Kilitbahir hattının bir az şimâlinde ise, 106 m.'ye (ingiliz ve fransız deniz haritaları) varmaktadır. Boğazın cenup kısmında derinlik yeniden 90, hattâ 100 m.'yi geçmektedir.

İstanbul boğazında olduğu gibi, Çanakkale boğazının da su altında kalan kısımlarında kayalık zemine hemen hiç bir yerde tesadüf edilmemekte; iskandiller kum, çakıl ve kavkaa nevinden enkaza ve bilhassa durgun yerlerde çamura rastlamaktadır. Boğaz oluğunun dibinde İstanbul boğazındakinden daha fazla rüsûp birikmekte ve ancak cereyan sür'atinin fazla olduğu dar kısımlarda bu birikintiler süpürülüp götürülebilmektedir. Genişliğinin en az olduğu kısımda boğaz profilinin su altındaki bir yamacı Koca-Çay deltası tarafından meydana getirilmekte, cereyanın sür'ati ile alüvyonların gelişi arasında bir muvâzene teessüs ederek, kıyı çizgisi burada bilfiil sâbit kalmaktadır (bk. B. Darkot, *Coğrafi araştırmalar*, İstanbul, 1938, s. 6). Boğazın geniş kısımlarında, sığ ve cereyansız yerlerde, sâhilin zamanla bâzı değişikliklere uğramış bulunması muhtemeldir. Meselâ Ilion (Troya) 'un denize olan mesâfe-

si Eski-Menderes (Skamandros) çayı deltasının genişlemesi ile, değişmiş olabilir. Bununla beraber kıyı çizgisinin boğazda ilk çağlardan beri büyük değişiklikler göstermiş olduğu iddia edilemez.

3. Çanakkale boğazının menşei. İki boğazın görünüş benzerliği, menşe bakımından, aralarında birlik bulunduğunu hatırlatır. Daha ilk ve orta çağlarda, boğazların teşekkülünü, fazla beslenen Karadeniz 'in taşmasına yahut büyük inşikaklara atfetmek suretiyle bu fikri ileri sürenler olmuştu. XIX. asrın son yıllarına doğru, bu bakımdan, az-çok ilmî bir şekilde ifâde edilen faraziyeler meydana çıkmış ve İstanbul boğazı gibi, Çanakkale boğazının da, aslında akar sular tarafından açılmış bir vâdi olup, sonradan; dördüncü zaman başında, deniz istilâsına uğradığı fikrine varılmıştır. A. Philippson (1898) ve J. Cvijic (1909), boğazları, akışı Karadeniz 'den Ege istikametine ve R. Hoernes (1909) ise aksi cihete doğru olan tek bir vâdinin parçaları gibi telâkki ediyorlardı; T. English (1904) ise, Gelibolu civarında bir su bölümü ile ayrılan iki ayrı vâdi tasavvur etmekte idi; nihâyet W. Penck (1917), iki boğaz için menşe birliği kabûl etmeyerek, Çanakkale boğazının, üçüncü zaman sonuna âit rüsûbî tabakaların iltivası ile husûle gelen ve boydan boya kırıklarla katedilmiş bulunan bir teknelcşme (synclinal) mihveri üzerinde, deniz itikâli ile, kazıldığını tasavvur eylemişti. Muhtelif faraziyeler arasında, ne kadar esaslı farklar bulunursa bulunsun, Çanakkale boğazının itikâl eseri olduğuna artık şüphe edilmemektedir.

4. Çanakkale boğazındaki akıntılar. İstanbul boğazında olduğu gibi, burada da bir çift cereyan sistemi bulunmaktadır. Üstteki cereyan Karadeniz 'in az tuzlu ve hafif satıh sularını Akdeniz 'e doğru akıtmakta, alttaki ise, Akdeniz 'in çok tuzlu ve ağır sularını Marmara 'ya götürmektedir. Üst akıntının varlığı öteden beri mâlûm ise de, Çanakkale boğazının, İstanbul boğazına nazaran, daha geniş olması ve akıntıların o derece sür'atli bulunmaması, bunların seyr-i sefere te'sirini azalttığından, eski kaynaklarda Çanakkale boğazı cereyanlarından nâdiren bahsedilmektedir. Alt akıntının mevcudiyeti ise, ancak geçen asır ortalarından sonra yapılan ilmî araştırmalarla meydana çıkarılmıştır. Bu araştırmalar Wharton (1872), Makarov (1881/1882), Magnaghi (1884), Wolf ve Luksch (Pola gemisi, 1892), Spindler (Selânik gemisi, 1894), Nielsen (Thor gemisi, 1910) ve nihâyet A. Merz (1917/1918) tarafından yapılmıştı. Anlaşıldığına göre, Marmara 'dan Ege denizine doğru akan sathî su tabakasının tuzluluğu (1000 : 25,5—27) ve kesâfeti az (1,0175) olup, bu tabakanın kalınlığı şimâl medhâli civarında 20 m. iken, cenupta 10 m. 'yi pek geçmemektedir. Marmara 'dan gelen dip akıntısının tuzluluğu (1000: 38—39) ve kesâfeti (1,0295) fazladır. Üst akıntı, bilhassa Rumeli kıyısına nisbetle, daha girintili-çıkıntılı olan Anadolu kıyısında, koylar içinde geçen ters akıntılara meydan vermektedir. Üst akıntının sür'ati, yer-yer değişmekte (dar kısımlarda, bilhassa burunlar önünde, daha hızlı ve âzamî sür'at sâniyede 150 cm.), rüzgârın esiş istikametine tâbi bulunmakta, şiddetli poyraz estiği sırada kütlesi ve sür'ati artmakta ve sürekli lodos esnasında ise, İstanbul boğazının orkosuna muâdil bir hareketle, boğazın satıh suları Marmara 'ya doğru akmaktadır. Bundan başka, boğaz akıntısının hacmi ve sür'ati, kendisini besleyen Karadeniz 'in şartlarına tâbi olmakla, yâni ilk baharda bu denize dökülen nehirlerin havzalarında kar erimesinden ileri gelen kabartılar boğazlardan geçip, Akdeniz 'e giden akıntının şiddetini arttırmaktadır. Nihâyet şiddetli ve sürekli rüzgârlar boğaz kıyılarında deniz seviyesini, oldukça mühim bir derecede, oynatmaktadır; med ve cezir hâdisesinin sebep olduğu seviye farkı 10 cm. 'yi bulmadığı hâlde, rüzgârların sebep olduğu seviye farkı 70 cm. 'ye varmaktadır. Alt cereyana gelince, bunun sür'ati, nâdir olarak, sâniyede 50 cm. 'yi bulur.

III. Boğaz kıyılarının tasviri. Boğaz kıyılarını tasvir ederken, 1. Gelibolu ile Nâra burnu arasındaki yukarı kısım, 2. Nağara ve Kepez burunları arasında, boğazın en dar sâhasına tekabül eden orta kısım ve 3. bunu tâkip eden aşağı kısım birbirinden ayrı mutalâa edilecektir.

1. Yukarı kısım. Çanakkale boğazı şimâl-i şarkîde Çardak burnu ile Gelibolu arasında başlar. Daha bu noktalara varmadan önce, Marmara kıyıları, Anadolu tarafında Zincirbozan kumsalı ile karşıdaki eski Fener burnu arasında, birbirine yaklaşır. Eskilerin Abarnis adı ile tanıdıkları Çardak burnu, sığ bir kıyı gölünü nâtamam olarak denizden tecrid eden, 3 km. uzunluğunda, ince ve alçak bir dil olup, ucunda bir de deniz feneri vardır. Bir az daha cenupta, Gelibolu 'nun karşısında, toprağı münbit bir ovanın kıyısında Çardak kasabası bulunur (2063 nüfus).

a. Boğazın Anadolu kıyısı cenûba doğru tâkip edilecek olursa, alçak ve az i'vicaclı bir sâhilde, kendi adı ile anılan bir koyun kenarında Lâpseki 'ye varılır ki, bugün 7.200 nüfuslu bir kaza merkezi olan bu kasaba ilk çağların mârûf Lampsakos 'u yerine kaim olmuştur. Mâzisi çok

eskilere çıkan bu şehir, efsâneye nazaran, trakyalı Bebriklerin daha evvelden mevcut Pityusa beldesi yerinde, hükümdarın müsaadesi ile, Foçalı iki kardeş tarafından, bir yunan kolonisi olarak, kurulmuştu. Hellespont medhaline hâkim, iyi bir limanı ve münbit toprakları olan ve Marmara cenûbundan gelen yolların müntehasında bulunan şehir, iyonyalıların isyanında, iranlıların intikamını kendi üzerine celp etmiş ise de, uğradığı musibetlere tahammül etmiş, bilhassa büyük İskender zamanında parlak bir devir yaşamıştı. 1892 'de Halil Bey ve Joubin tarafından yapılan araştırmalarda bir takım lahidler meydana çıkarıldığı gibi, burada vaktiyle basılmış sikkeler de mâlûmdur. Orta çağda Lâpseki 'nin ehemmiyeti azalmış ve oynadığı rol, karşı kıyıdaki Gelibolu 'ya geçmişti. Peutinger 'in *Tabula* (XII, 590) 'larında Lamsacum şeklinde gösterilen bu belde, orta çağda bir liman olarak, Lampsico, Lapsaco veya Lipso adı ile zikredilirdi.

Anadolu kıyısı, bundan sonra, alçak tepelerin tâkip ettiği düz bir sâhil hâlinde devam ederek, Burgaz deresinin denize doğru ilerileyen ve ucunda gemicilerin Kocuk burnu adını verdikleri fener bulunan bataklık deltasına varır. Gerek bu dere, gerek sâhilden içeride şimdi Umur-Bey isimli bir nâhiye merkezi olan Burgaz (veya Pirgos) köyü, adlarını eski Praktios 'tan almış olacaklardır. Bugün izi kalmamış Percote şehri de, bu civarda idi. Burgaz deresi ağzını, Saltık burnu ve koyu ile Yapıldak (eski Selleis) deresinin ağzı tâkip eder. Munsabı önünde Musa kumsalı bulunan bu derenin ağzı civarında, bir tepe üzerinde, adı Homeros (*İliad.*, II, 836) tarafından zikredilen, fakat Strabon (XIII, 590; XIV, 635) zamanında artık ortadan kalkmış olduğu anlaşılan Arisbe şehri vardı. Bundan sonra Anadolu kıyısı, kayıda değer bir hususiyet göstermeksizin, garba doğru döner; ucunda eski bir tabya ile deniz feneri bulunan alçak Nâra burnuna gelmeden evvel, kadîm Abydos mevkii önünden geçilir. Boğaz kıyılarının eski çağlarda en ehemmiyetli şehri olan Abydos, denize doğru şimâl istikametinde bir çıkıntı teşkil eden 30 m. irtifâda bir tepe üzerine kurulmuştu. Bugün artık kendisinden hiç bir iz kalmamış olan bu şehir (burada bugün bir mezarlık bakiyesi ve Delice-Baba türbesi bulunmaktadır), Homeros tarafından, Troya prenslerinden Asios 'a âit olarak, zikredilir (*İliad.*, II, 837). Sonradan burası traklar ve Giges zamanında miletliler tarafından iskân edilmiştir. Boğazın dar yerinde olduğu için, Serhas, Yunanistan üzerine yürürken, burada köprü kurmuş ve ordusu karşıya geçerken, o da bu muhteşem kuvveti kendi şerefine yapılan bir tepe üstünden seyretmiştir (Herodot, 34, 43). Abydos, ilk çağlarda, mevkiinin ehemmiyetinden zarar görmüş, bir rivâyete göre, Dârâ tarafından yaktırılmış, III. (m. ö.) asır sonlarında Makedonya kıralı Filip V. 'e karşı kendini müdafaa etmiş ve neticede tahrîp olunmuştur (Polyb, XVI, 29 v.d.). Roma devrinde serbest şehir pâyesini almış, Bizans devrinde piskoposluk merkezi ve liman rolünü oynamıştır. Orta çağda Abydos yahut ondan muharref Avido ve Aveo adı ile, şimdiki Çanakkale kasdediliyordu. Yâkût (*Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, I, 374), bunu Andus şeklinde kaydetmektedir. Leunclavius (*Historiae Musulmana*, Frankfurt, 1591, s. 182, 55) 'un, *Codex Hanivaldanus* 'tan naklen, buraya türklerce Aydos denildiğine dâir olan kaydı yanlış olup, bununla Kocaeli 'ndeki Aydos 'un kasdedilmiş olduğu şüphesizdir. Ne olursa olsun, boğaz hisarının kurulması ile eski Abydos sonradan büs-bütün sönmüştü.

b. Boğazın bu yukarı kısmında Rumeli kıyısını, Gelibolu yarım adasının şark kenarı meydana getirir. Trakya kara kütlesine, Marmara denizi ile Saros körfezi arasındaki Eksamil (genişliği 6 mil olduğu için, bu adla tanınan kadîm Lysimachia) berzahı ile birleşen yarım adanın bu dar kısmında, iki kıyı arasında takriben orta yerde, yayla üzerinde Bolayır kasabası bulunur. Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, V, 321). Bolayır 'ı bağ ve bahçeli, dağınıkça 7 mahalleye ayrılmış 1000 evli bir kasaba olarak tasvir eder Orhan Gâzî 'nin oğlu Süleyman Paşa 'nın ve Namık Kemâl 'in medfenini ihtivâ eden Bolayır (1935 sayımında 1.942 nüfus) 'dan sonra yarım ada, cenûb-i garbîye doğru uzanıp genişleyerek, Gelibolu civarından itibâren, boğazın Rumeli kıyısını teşkil eder.

Yakın zamana kadar avrupalılar tarafından Gallipoli tesmiye edilen Gelibolu, mâzisi kadîm çağlara çıkan Kallipolis 'in vârisidir. Şehir bu adını, muhtemel olarak, civarının bir derecye kadar ıssız ve çıplak oluşuna nazaran, mevkiinin güzelliğinden almış olacaktır. Boğazın şimâl medhalinde iki koy arasında denize doğru ilerileyen, üstü düz ve kenarları dik yarlarla kuşatılmış bir kara çıkıntısı üzerinde kurulan eski bir kale yanında genişleyen bu şehir, ilk zamanlarda, karşısındaki Lampsakos 'a nazaran, tâli bir ehemmiyete sâhip iken, sonradan ona tefevvuk etmiş, orta çağda venedikliler, katalanlar ve cenevizler tarafından tecâvüz veya istilâya uğramış, XIV. asır ortasında türklerin Rumeli 'ye geçişlerinde köprü başı hizmetini görmüş ve tahkim edilerek, ilk büyük türk tersânesi burada kurulmuş, uzun bir müddet, idâresi kapudan-ı deryaya verilen eyâletin merkezi olmuş

ve daha yakın devirlerde, Çanakkale şehrinin inkişafı ile, bir dereceye kadar ehemmiyetini kaybetmiştir. XVII. asır ortasında, Evliya Çelebî'nin kısa târifine göre, Gelibolu'da, kale içinde 300 ev vardı ve kale dışındaki şehir ise, 63 mahalleye ayrılmıştı. Küçük bir iç limanı olan Gelibolu XIX. asır sonlarında ise, nüfusu 18—20.000 tahmin ediliyordu. *Ḳāmūs al-aʿlam* Gelibolu'yu, çarşısı büyük ve mâmûr, evleri ahşap, sokaklarının çoğu dar ve intizamsız, nüfusunun ekseriyeti müslüman olan bir şehir olarak tasvir eder. Gelibolu'nun osmanlı edebiyatına Nâmık Kemâl'in *Gelibolu, tasvîr-i gurûb* adlı bir makalesi ve Rıza Tevfik'in *Hamza Bey sâhillerinde* adlı bir şiiri ile girmiştir. Gelibolu'da türk islâm âleminin tanınmış simalarından Yazıcı-oğlu Mehmed Efendi ile kardeşi Ahmed Bican [b. bk.]'ın mezarları vardır.

Cümhuriyetten evvel Edirne vilâyetinin bir sancağına merkez olmuş bulunan Gelibolu, kısa bir müddet vilâyet merkezi olduktan sonra, şimdi Çanakkale vilâyetine bağlanan bir kaza hâlinde idâre edilmektedir (1940 sayımında kasabanın nüfusu 12.713).

Gelibolu'dan sonra Rumeli kıyısı, yer yer dere ağızlarındaki delta ovaları ile inkıtaa uğrayan dik ve oldukça düz bir çizgi şeklinde, Kilya koyuna kadar, şimâl-i şarkî — cenûb-i garbî istikametinde uzanır. İlk önce Gelibolu koyunun cenûbunda, Karaman deresi ağızındaki Galata burnuna, daha cenupta, bir tepe üzerinde Galata köyüne rastlanır. Bunun cenûbunda Cumalı deresinin ağzı bulunur. Eski çağda Aigos Potamos (Aegos potami) adı verilen bu derenin ağzı civarında, 405 (m. ö.)'te atinalıların mağlûbiyeti ile neticelenen bir deniz muharebesi olmuştu. Kadîm Kressa beldesi burada bulunuyordu. Suları sâkin ve demir atmağa elverişli İnci limanı da, deltanın ucundaki deniz fenerinin yanıbaşında, hafifçe içeriye sokulur. Bundan sonra sâhil, hemen-hemen bir hamlede 250—300 m. irtifaa kadar yükselen tepelerin (mahrûtî şekli ile hemen göze çarpan Bakacak tepesi ve Sarı-Yar tepeleri) önünde pek az i'vicaclı bir hat şeklinde uzanıp, yalnız Ulgar (Ilgar yahut Çamlı) dere ağzındaki ovada inkıtaa uğrayarak, Ak-Baş limanına gelir. Gelibolu yarım adasının garp tarafında büyük Anafarta'ya ve Suvla körfezine giden yolun tâkip ettiği Yalova deresi ağzında bulunan ve gemilerin demirlemesine çok elverişli olan koy, 1915 senesinde boğazı müdafaa eden kuvvetlerin ikmâl işlerinde ehemmiyetli rol oynamıştır. Koyun şimâl-i garbîsindeki tepe üzerinde bir Bizans hisarının harâbesi ile bunun eteğinde eski bir bektaşi tekkesi bulunur.

Akbaş koyundan sonra gelen dik sâhil gerisinde, deniz seviyesinden 100 m. irtifâda bir taraça üzerinde, kadîm Sestos şehrinin yerine rastlanır. Bu şehir, hemen dâimâ, karşıdaki Abydos ile beraber zikredilir ve mâbedini bekleyen Hero'yu, Abydos'tan her gece yüzerek ziyârete gelen Leander'in efsânesi hatırlanırdı. Bu meşhûr efsâneden bahsedenler arasında, akıntıların şiddeti yüzünden, boğazın bir kıyısından öteki kıyısına yüzerek geçmenin güçlüğünü ileri sürenler olurdu. Byron'un meşhûr teşebbüsünden sonra, iyi bir yüzücü için boğazı geçmenin ciddi bir zorluk arzetmediği anlaşıldı.

Çanakkale boğazının yukarı kısmı, bundan sonra, Nağara burnu karşısında denize dökülen Bigalı deresi ağızındaki harap Bigalı (Buğalı) kalesi ötesinde nihâyete erer.

2. Orta kısım. Anadolu kıyısında Nağara burnu ile karşı taraftaki Kilya koyu arasında, Çanakkale boğazının, umumî istikameti şimâl-cenup olan, orta kısmı başlar.

a. Garba doğru uzanmış bir dilden ibâret olan ve öteden beri boğaz tahkimatından Anadolu yakasında en şimâldekini ihtivâ eden Nağara burnundan itibâren, kıyı, alçak tepelerin önünde, bir takım küçük koylar ve çıkıntılar resmeder; Nâra koyu, üzerinde harap bir tabya (Köse kalesi) bulunan Köse burnu, Mecidiye tabyası ve bununla Çanakkale şehri arasında Çanakkale koyu. Bu kıyı, sür'atli ana cereyanın yakından tâkip ettiği karşı sâhile nisbetle, gemilerin tevekkufuna daha elverişlidir. İşte bugünkü Çanakkale şehrine nüve olmuş bulunan kale, burada Koca-Çay ağzında, karşı kıyıya doğru ilerleyen bir düzlük üzerinde inşa edilmişti. Boğazın bu en dar yerindeki kaleyi inşa ettiren Sultan Mehmed II., kale içindekinden başka yeni kurulan şehirde ayrıca bir câmi ve hamam yaptırmıştır. Evliya Çelebi, kale üzerinde Fâtih Mehmed'e âit kitâbenin 856 (1452) tarihini taşıdığını ve boğaz hisarlarının bilâhare Kanunî Süleyman tarafından tâmir olunarak, 958 (1551) tarihli bir kitâbe konulduğunu da söyler (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1315, V, 303). Vezir Rüstem Paşa câmii bu sırada yaptırılmış olmalıdır. Pîrî Reis (*Kitāb-i baḥrīya*, s. 86) buraya verilen Kale-i Sultaniye adını, kalenin Fâtih Mehmed'in oğlu „sultan" Mustafa tarafından bina ettirilmiş olması ile izah ettiğine göre, bu adın Mehmed IV.'in vâlidesi Turhan Sultan'a, hattâ *İslâm ansiklopedisi*'nin Leyden tab'ında F. Babinger'in yazdığı gibi, vezir Köprülü Mehmed Paşa'dan müzaheret gören Kösem Sultan'a izâfe edilmesi yanlıştır. Ancak seyyah Evliya Çelebi'nin söylediği gibi, Sultaniye isminin 1658'de, Mehmed

IV.'ün vâlidesinin himmeti ve Köprülü'nün teşebbüsü ile, boğazın cenup medhâlinde inşasına başlanan yeni kalelerden Anadolu tarafındakine verilmek istenmiş olması mümkündür. Evliya Çelebi'nin tasvirine göre, şehir düz bir ova üzerinde bağlı bahçeli, üstü kiremit örtülü, gâyet mâmûr ve 2.000 kadar ev ihtivâ etmekte idi. Bir az sonra (1680), buradan geçen Grelot (*Relation nouvelle d'un voyage de Constantinople*, Paris, 1689, 2 v.d.), Anadolu Eski-Hisarı adını verdiği murabbâ şekilli, her köşesinde burelar ve ayrıca ortasında büyük bir kule bulunan kalenin gerisinde, 3.000 nüfuslu büyük bir köy mevcut olduğunu kaydediyor. Daha yakın bir devirde, Pococke (*A Description of the East*, London, 1743—1745, II, 102 v.d.)'un tasvirinden, şehrin oldukça mâmûr bulunduğu anlaşılıyor. Şehrin çevresi 2,5 km.'ye yakın ve nüfusu da 1.200 kadar idi; bu nüfus faâl bir ipek, yelken bezi ve çanak çömlek ticâreti ile geçiniyordu. O sırada yeniyeni inkişaf ettiği tahmin edilen tezgâhlarda yapılan çanak ve çömlekler, memleketin bir çok taraflarına sevkediliyordu ki, bâzan Boğaz-Hisarı denilmiş olan Kale-i Sultaniye'nin Çanakkale adını alması, bundan ileri gelmiştir. Şehrin nüfusuna dâhil bulunan akalliyetlerden ermenilerin ilk önce 1529'da İran şahı Tahmasp'tan kaçarak, Türkiye'ye iltica edenler olduğu rivâyet edilmekte (V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, III, 689) ise de, gerçekten bir ermeni cemaati teşekkülü 1650'den sonra olsa gerektir. 1836 senesi baharında burayı ziyâret eden Moltke boğazın en dar yerinde, dik Avrupa kıyısı karşısındaki alçak Asya sâhilinde, kalenin yanı-başında, çınarların gölgesi altında, bağ ve bahçeler ile çevrili bir şehir bulunduğunu ve türklerin buna „Çanak kalesi" dediklerini ve boğaz paşasının burada oturduğunu kaydeder (Helmut von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, Berlin, 1841, s. 51 v. d.). XIX. asır sonuna doğru V. Cuinet (*ayn. esr.*, 744), Çanakkale şehrinin nüfusunu 11.062 olarak gösterir. Diğer kaynaklar, bu nüfusu, birinci cihan harbine tekaddüm eden yıllarda 10.000 ile 20.000 arasında göstermektedirler. Bu sırada Çanakkale'de renkli ipek, sırma ve mercan ile yapılan işlemecilik ve mülhakatta dokunan yürük halıları hârice sevkedilecek kadar şöhretli idi. Çanak ve çömlek işlerine gelince, bunlar Avrupa mâmulâtının rekabeti karşısında bir asır evvelki ehemmiyetlerini kaybetmiş ve çok gerilemiş bulunuyordu. Mamafih şehrin ihracatı arasında, hububat, zeytin yağı, şarap, meşe palamudu, mazı, deri ve yün ile beraber bir mıkdar halı, keçe ve çanak-çömlek de yer alıyordu. 18 mart 1915'te boğazın iç kısmında yapılan büyük deniz muharebesi sırasında — sivil nüfusu tahliye edilmiş olan — Çanakkale büyük zararlara uğradı (daha evvel 1860 ve 1865'te Çanakkale'nin bâzı mahalleleri büyük yangınlar ile harap olmuştu) ise de, harpten sonra şehrin yavaş yavaş kalkındığı, yeni inşaat ile iokişaf ettiği ve nüfusunun arttığı görülmektedir (nüfus, 1927 sayımında, 8.515, 1935'te 11.495 ve 1940'ta 24.600). — İdârî bakımdan Çanakkale, 1876 senesine kadar, Cezayir-i Bahr-i Sefid vilâyetinin merkezi iken, bu tarihte ihdas edilen müstakil Biga sancağına merkez oldu. Her ne kadar bu sancak 1881'de Karasi vilâyetine bağlanmış ise de, 1888'de yeniden eski hâline irca edilmişti. Şimdi Çanakkale, boğazın Anadolu tarafında Marmara'dan Edremit körfezine kadar uzanan arâzi ile Rumeli tarafından Gelibolu yarım adasından terekküp eden İmroz ve Bozca ada ile beraber 110 kazası bulunan Çanakkale vilâyetinin (9.879 km². arâzi ve 305.000 nüfus) merkezidir.

Çanakkale şehrinin hemen cenûbunda, yazın hayli kuruyan ve kışın ise, fazla çamur getirerek, denizin rengini değiştiren Koca-Çay (eski adı Rhodios) munsabı ile Kepez burnu arasında boğazın Anadolu kıyısı, muntazam bir yarım dâire çizer ki, buraya Sarı-Sığlar koyu adı verilmektedir. Burada Çanakkale'den itibâren Çimenlik ve Hamidiye gibi tabyalar boğazın iç müdafaasının esaslı unsurlarını teşkil etmekte idiler. Koyun bilhassa cenup kısmında büyük gemilerin sâhile yaklaşmasına mâni olan kumsallar bulunur ve buradan itibâren sâhil çizgisi garba dönerek, boğazın genişleyen aşağı kısmının başladığı Kepez burnu (eenebi haritalarında Kefez, yahut Pointe des Barbiers; eski adı Trapeza veya Dardanis) ile sona erer.

b. Boğazın orta kısmına âit Rumeli kıyısında ilk önce Bigalı ve Kilya derelerinin ağızları arasında bir çıkıntı teşkil eden ve dik yarlar ile denize inen Kilya tepesi (144 m.) göze çarpar ki, bu tepe, şimâl-i garbî istikametinde, Gelibolu yarım adasının içlerine doğru ilerileyen ve daha geride Maltepe (167 m.)'yi ihtivâ eden bir sırtın nihâyetini meydana getirir.

Nâra burnunun karşısına rastlayan Kilya koyu, boğaz kıyılarının bilhassa askerî bakımdan, ehemmiyetli bir köşesini teşkil eder. Bir kere burası, bir tarafta Kilya tepesi, diğer tarafta Meydos koyunu ayıran Kakma-Tepe arasında, boğaz kıyılarının kara içine en fazla sokulmuş bulunduğu derin ve muhafazalı bir limandır; diğer taraftan Gelibolu yarım adasının boğaz ile Ege denizi arasındaki genişliği, burada asgarî haddine inmiş bulunur (7.5 km.); nihâyet şimâlde ve cenupta irtifaı 150—200 m.

geçen ve vâdiler ile derin surette yarılmış bulunan arâzi arasında, geniş ve alçak bir düzlük (Kilya ovası; hiç bir yerde irtifaı 20 m. 'den yüksek değildir) yarım adayı baştan-başa kat'eder. Bu sâyede, Ege kıyılarına ihrâc edilen bir düşman kuvveti, karşılaştığı mukavemeti kırdığı takdirde, kısa yoldan boğazın en dar yerine varmak suretiyle, iç ve dış müdafaaları arkadan çevirmiş olur; buna mukabil, boğazın müdafîleri de Kilya ovasından geçerek, her istikamete doğru ayrılan yollar ile muhtelif cephelere kolaylıkla sevkiyatta bulunabilirler. Bu hâl, Kilya koyunun 1915 muharebelerinde oynamış olduğu büyük rolü belirtmeğe kâfidir. Bununla beraber, son yıllarda, Kilya koyu sâhilleriade iptidaî bir iskeleden başka hiç bir te'sis mevcut değildi. Choiseul-Gouffier de, XIX. asır ortalarında burada hiç bir mesken bulunmadığını ve yalnız eski bir duvar parçasına rastlandığını ve buraya ancak istiridye avcıları ile fırtınadan barınmak üzere, kayıkların geldiğini kaydeder. Hâlbuki burası, eski çağ kaynaklarında adı Koila veya Koela şeklinde geçen bir şehir olarak zikredilmektedir (*Ptolemaeus*, III, 11,9); ikinci İznik ruhânî ictimaına âit vesikalarda bir Madytos veya Coele piskoposundan bahsedilmesi, orta çağlarda bile buranın meskûn olduğunu gösterir.

W. Penck 'ın boğazın eski bir mecrâsı olarak tesbit ettiği Kilya ovasının şimâlinde hafif meyilli tepeler, tedricen yükselerek, şimâl-i şarkî — cenûb-ı garbî istikametli ve yamaçları kesîf fundalıklarla kaplı bir sırta müntehi olur ki, şimâlden başlayarak, Koca-Çimen tepesi (305 m.), Conkbayırı (261 m.) ve Kanlı-Sırt (125 m.; ingilizlerin verdikleri ad ile Lone Pine = Tek Çam) bunun üzerinde sıralanmakta ve bu sırt, Arı burnu civarında, sel yatakları ile delik-deşik olmuş bir yamaç hâlinde, Ege denizi sâhiline varmaktadır.

Denize doğru ilerileyen bir tepe, Kilya ovasını bundan küçük olan Maydos ovasından ayırır. İlk ve orta çağda Madytos adı ile tanınmış olan bu beldeyi istihlâf eden Maydos, XVII. asır ortalarında küçük bir rum kasabası idi (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, 315); şimdi burası Eceâbâd adlı ve 5.800 nüfuslu bir kazâ merkezidir. Burası da birinci cihan harbinde Gelibolu yarım adası cephelerine sevkedilen kuvvetler için ehemmiyetli bir üs hizmetini görmüştü. Maydos 'tan sonra boğazın Rumeli kıyısı, Kilitbahir 'e kadar, hemen-hemen düz denecek bir surette, cenûb i şarkîye doğru uzanır; Çam kalesi ve Derme burnu gibi harap istihkâmlardan sonra, Çanakkale şehri karşısında bir tepenin önünde inşa edilmiş Kilitbahir (Kilîd al-bahr) kalesine ve bu tepenin yamaçlarına doğru tırmanan aynı adlı kasabaya varır. Eski çağlarda buraya „dişi köpek mezarı" mânasına gelmek üzere, Kynos Sema deniliyor ve mârûf bir efsâneye göre, Euripides 'in trajedisine kahraman olan Hekube 'nin medfeni burada bulunuyordu. Atinalılar 411 (m. ö.) 'de kazandıkları zaferin hâtırasını yaşatmak üzere, buraya bir âbide dikmişlerdi. Evliya Çelebi, kendi zamanında burada 7—800 evli bir kasaba bulunduğunu kaydetmektedir (1935 'te 1.451 nüfus). Bunun cenûbunda, Namazgâh, Hamidiye, Mecidiye ve Yıldız gibi, tabyalar bulunur ve sâhilin bir dirsek ile cenûb-i garbîye dönmesi neticesinde, boğazın gittikçe genişleyen aşağı kısmı başlar.

3. Aşağı kısım, Anadolu yakasında Kepez burnu ile Kum-Kale arasında geniş bir kavis çizdiği hâlde, Rumeli cihetinde şimâl-i şarkî — cenûb-i garbî istikametinde ve ancak küçük koylar ile oyulmuş düz bir hat resmeder.

a. Anadolu yakasında, Kepez burnunun cenûbunda, kıyıya hâkim alçak bir tepe üzerinde, boğazın orta müdafaasına âit en ehemmiyetli bir unsur teşkil eden Dardanos tabyası ile avrupalılar tarafından boğaza verilen adın iştikak ettiği Dardanium şehrinin yeri bulunmaktadır. eolialılar tarafından te'sis edildiği rivâyet olunan bu şehir, romalılar tarafından zapt edildikten sonra, muhtariyet kazanmış, 84 (m. ö.) yılında Sylla ile Mithridates Eupator arasında burada sulh imzalanmış ve şehir orta çağda, inhitata uğrayarak, kaybolmuştur.

Buradan itibâren, Anadolu kıyısında açılan geniş kaviste sâhile hâkim bir tepe üzerinde kurulan ve eskiden Lampsakos ve Abydos 'tan Troya ve Bergama 'ya giden yol üzerinde ehemmiyetli bir merhale teşkil eden Ophrynium 'un yerine kaim olması muhtemel Erenköy 'e izâfeten Erenköy koyu denilmekte ve bu koyun garp kısmı ise, daha ziyâde Karanlık liman adı ile tanınmaktadır (eski adı Achaeorum Portus).

Boğazın cenup ucunu, Asya yakasından Eski Menderes (Skamandros) çayının meydana getirdiği bataklık delta çıkıntısı teşkil eder. Bu çıkıntının müntehasında bulunan Kum burcu yanında 1659 'da inşa edilmiş olan Yeni-Kale (sonradan Kum-Kale) ile bir deniz feneri vardır. Bu mevkiden itibâren cenûb-i şarkîye doğru uzanan alçak bir sırt, Menderes çayının geniş vâdisini Ege denizi kıyılarından ayırır. Kadîm çağların, Achilles 'in mezarını ihtivâ ettiği rivâyet olunan, Achilleion şehrinin yeri Kumkale civarında bulunduğu gibi, Sigeion şehri de bir az daha cenupta, tepe üzerinde, şimdiki Yeni-Şehir adlı köyün yerinde kâin idi. Bütün bu havâli, bir zamanlar — yeri Schliemann tara-

fından, Menderes vâdisinin aşağı kısmında, şimdiki Hisarlık köyü yanında keşfedilmiş bulunan — Troya (Ilion) kıralların a âit idi.

b. Boğazın aşağı kısmında Rumeli yalılarını, umumiyetle yüksek yarların düz çizgisi meydana getirmiştir. Burada Gelibolu yarım adasının iç kısımlarından gelen dar vâdilerin ağızlarında küçük koylara rastlanır. Şimâl-i şarkîde ilk koy Havuzlar olup, aynı adlı dere ağızındadır; kadîm Arriana (Arrhianoi) beldesi burada idi. Bunu müteâkip, Soğanlı-Dere ağızı ve onun cenûbunda Karanfil burnu gelir. Burada pek dik olan yarlar üzerinde arâzi takriben 150 m. irtifâında az ârızalı bir yayla şeklini alır ve tedricen yükselerek, 220 m. irtifaında üç taraftan denize hâkim basık bir tepe hâlinde sona erer. İşte 1915 senesinin ilk bahar ve yaz aylarında Gelibolu yarım adasının cenup kısmında vukua gelen kanlı savaşların esas hedefini teşkil etmiş, fakat müttefikler tarafından bir türlü ele geçirilememiş olan Alçı-Tepe budur. Yarım adanın cenûbuna doğru evvelâ Kereviz-Dere'nin ağızına rastlanır. Bundan sonra, VI. (m. ö.) asırda atinalılar tarafından te'sis edilerek, zeytin ağaçlarının bolluğu sebebiyle, Elaeus adı verilmiş olan beldenin yerindeki Eski-Hisarlık mevkiine gelinir. Burada Baron de Tott'un inşa ettiği tabyaların harâbeleri bulunur. Bundan sonra Hisar burnu ile Seddülbahir arasında, alçak yarların kuşattığı hilâl şekilli Morto limanı yer alır. Seddülbahir, ilk defa 1659'da, karşıdaki Kum-Kale ile beraber, tahkim edilmiş, bilâhare muhtelif fırsatlarda yeni tabyalar ile takviye olunmuştu. Buradaki tahkimat ve bunun gerisinde kurulmuş olan küçük bir köy, 1915 harekâtı esnasında tamamiyle harap oldu. Seddülbahir'den sonra Gelibolu yarım adası sâhili evvelâ garba dönerek, Elles (Hellas) burnunu ve sonra şimâl-i garbîye bükülüp, Teke burnunu teşkil ederek, şimâl-i şarkîye kıvrılır.

Bibliyografya: Metinde adı geçen kaynaklardan başka bk. bir de W. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 152 v.d.; Tomaschek, *Zur hist. Topographie von Kleinasien*, I, 17; Ch. Texier, *Asie Mineure*, I, 38; W. Dörpfeld, *Troja und Ilion* (Athen, 1902), s. 612 v.d.; M. Limpricht, *Die Strasse der Dardanellen* (Breslau, 1892). — Boğazın menşe'i hakkında bilhassa bk. J. Cvijic, *Grundlinien der Geographie und Geologie von Mazedonien und Altserbien* (*Petermann's Mitt.*, Erg. H. 162 1908); A. Philippson, *Bosporus und Hellespont* (*Georg. Zeitschr.*, 1898), IV, 16 — 26; N. Andrussow, *Kritische Bemerkungen über die Entstehungshypothesen des Bosporus und der Dardanellen* (*Sitzungsber. d. Nat. Gesell.*, Dorpat, 1901), XII, 378 — 400; T. English, *Eocene and later formations surroanding the Dardanelles* (*Quart. Journ. geol. Soc.*, London, 1904), LX, 243 — 295; R. Hoernes, *Die Bildung des Bosporus und der Dardanellen* (*Sitzungsber. Wiene Akad. d. Wiss.*, Math.-nat. Kl., CXIII, I, 1909); W. Penck, *Bau und Oberflächenform der Dardanellenlandschaft* (*Zeitschr. d. Gesel. f. Erdkunde*, Berlin, 1917), s. 30 = 49. — Jeoloji ve coğrafya bakımından, yukarıda adı geçen kaynaklar ile beraber, bk. A. Philippson, *Geologisch-geographische Reiseskizzen* (*Sitzungsb. Niedersh. Gesel. f. Natur- und Heilkunde* (Bonn, 1897), 121 — 141; F. Calvert und M. Neumayr, *Die Jungen Ablagerungen am Hellespont*, (*Denkschr. Wiener Akad. d. Wiss.*, Math.-nat. Kl. 1880), XL, 357 — 378; R. Wirchow, *Die Kuste der Troas* (*Zeitschr. f. Ethnologie*, Berlin, 1880), XII, 40 — 46; F. Toula, *Geologenfahrten am Marmarameer* (*Schriften d. Vereins zur Verbreit. naturw. Kenntn.*, Wien, 1896), XXXVI, 14; F. Frech, *Die Dardenellen und ihre Nachbargebiete* (*Zeitschr. d. Geesell. f. Erdkunde*, Berlin, 1915), s. 1—11. — Denizcilik bakımından bk. British Admiralty, *Sailing Directions for the Dardanelles, Mediterranean Pilot*, IV³, 11 v.d. *Sea of Marmara and Bosphorus* (London, 1877), 2; Reichsmarineamt, *Segelhandbuch für das Mittelmeer* (Berlin, 1906), 5. Teil, Levante, s. 261 — 298; Service hydrographique de la Marina, *Instructions nautiques, Méditerranée orientale* (Paris), I, 107 v.d. — İdrografya bakımından (bilhassa akıntılar) bk. W. J. L. Wharton, *Report on the Currents of the Dardanelles and Bosphorus* (London, 1886); C. B. Magnaghi, *Die alcune esperienze eseguite negli Streti die Dardanelli e del Bosforo per misurarvi le correnti a varie profondita* (*Atti del Primo Congr. Georg. Ital.*, Genua, 1894). I, 2, 440/53 J. Spindler, *Russische Untersuchungen im Marmara-Meer auf dem türkischen Dampfer Selanik im Jahre 1894* (*Adn. d. Haydr. Mar. Met.* 1895, s. 313); A. Merz ve L. Miller, *Hydrographische Untersachungen in Bosphorus und Dardanellen* (Berlin, 1928). (BESİM DARKOT.)

TARİH.

Çanakkale boğazı kıyılarında kurulmuş iskân nüvelerinin mâzisi, pek eski zamanlara kadar çıkmaktadır. Troya (Ilion) menkıbelerinde efsânenin hissesi ne olursa olsun, Ege kıyılarında tarihin kapısını açan bu hâdisenin azçok bir hakikate dayandığı inkâr edilemez.

Menderes çayının munsabına yakın bir yerde Schliemann'ın meydana çıkardığı ve Dörpfeld'in ilâna ile tetkik ettiği şehrin birbiri üzerindeki tabakalarından en alttakilerin en az XX. (m. ö.) asra âit bulunduğu ve Troya adı ile tanıdığımız şehrin XIII. (m. ö.) asır başlarına doğru Achaialılar tarafından zaptedildiği biliniyor. Klâsik eski çağın iptidasında boğazın Asya kıyılarının Troas hükümdarlarına âit bulunduğu ve Trakların erkenden bu kıyılara yerleşmiş oldukları rivâyet edilir. Ege denizi kıyılarında yaşayan kavimlerin denizciliğe başlamaları neticesinde, boğaza gelen yunan gemicileri buranın halkı ile ticâret temaslarına giriştiler ve ekseriyâ yerli hükümdarların müsaadesi ile, koloniler te'sis ettiler. Bu hususta en faâl rol oynayanlar Milet, Foça ve Midilli adasından gelmiş olanlardır. Koloniler, Anadolu'nun garbına hâkim devletlere tâbi bulunmakla beraber, az-çok geniş bir muhtariyetten istifâde ediyorlardı. VI. (m. ö.) asır ortalarında Lydia hükümdarı Kroesus'un mağlûbiyeti üzerine, bütün bu havâlide İran hâkimiyeti teessüs etmekle beraber, İran-Yunan rekabeti de kendini göstermekte gecikmedi. V. (m. ö.) asrın başında, boğaz kıyılarında Med harplerinin mühim hâdiseleri cereyan etti; Dârâ ve Serabs'ın muntazam orduları buradan geçti ve mağlûp olarak, yine bu yoldan döndü. Mykale deniz muharebesinden (m. ö. 479) sonra, boğaz kıyıları Atina hâkimiyetine girdi; daha sonra Peloponnes harpleri sırasında, Atina ile Isparta rekabetine sahne oldu. 411'de Kynossema'da gâlip gelen Atina donanması, 405'te Aegos Potamos'ta, Lisandros tarafından, mağlûp edildi. Daha sonra Asya'yı fethe çıkan İskender, 334 baharında boğazdan geçti ve Granikos'ta İran ordusunu ilk bozguna uğrattı. İskender'in ölümünden sonra boğaz sâhilleri, halefleri arasında elden-ele geçerek, Lisimakos'un ve Attalidlerin hükmüne girdi, Makedonya kıralı Philip'in, Pontus kıralı Mithridates'in istilâsına uğradı ve 191'de Anadolu'ya geçmiş olan romalılar milâda tekaddüm eden asırda buralarda hâkimiyetlerini, kat'î olarak, te'sis ettiler. Bunu tâkip eden asırlar boyunca, boğaz Bizans'ın deniz yolu üzerinde bir merhalesi hizmetini gördü. 337 (m. s.)'de imparator Konstantin'in oğlu Crispus, âsi Licinius'un donanmasını burada mağlûp etti. Daha şarkî Roma imparatorluğu teessüs etmeden evvel, Abydos (Aydos)'ta Bizans gümrüğü kurulmuştu; Akdeniz'den gelen her gemi muayyen bir geçiş resmi verirdi (*Agathias*, V. 12; Abydos'un gümrük nizamları hakkında bk. A. D. Mordtmann, *Athen. Mitteil.*, VI, 182 v.d.). İmparatorlar boğazı payitahtın kilidi telâkki ettiklerinden, müdafaasına ehemmiyet veriyorlardı. Bu hususta büyük bir gayret gösteren Justinian I., saltanatının son senelerine doğru, Chersonese berzahının sûrlarını yeniden yaptırmış, bu havâlideki bâzı kasabaları sûrlar ile çevirtmiş ve bir müddetten beri ehemmiyetini kaybetmiş olan Kallipolis (Gelibolu) sûrlarını kuvvetli duvarlar ile tâmir ettirdiği gibi, burada. kale muhafızları için, erzak anbarları vücuda getirmişti. Bundan başka aynı imparator, Abydos'un karşısında bulunan Sestos'ta bir kale ve o civardaki Eleonte'de yeni tahkimat yaptırmış ve bu suretle yarım adanın emniyetini te'min etmiştir. Mamafih Çanakkale'nin bu tahkimatı o zamanlar kuvvetli donanmaların boğazdan geçmesine mâni olamıyordu. Meselâ 668 ve 672 senelerinde Emevî donanmasının boğazı geçtiğini ve İstanbul'un muhasarasına iştirâk ettiğini görüyoruz. Daha sonra, arapların 717 senesinde İstanbul üzerine yaptıkları sefer esnasında Maslama b. 'Abd al-Malik karadan Abydos'a kadar ilerilemiş ve ordusunu, Çanakkale boğazını geçerek, aynı mahalle gelmiş olan arap gemilerine bindirip, Avrupa sâhiline geçirmiştir (Maslama'nın, boğazı, Lapseki civarından geçtiği de söylenir). Bu sırada, islâm gemilerinin boğaza girmesini menetmek üzere, buraya sağlam bir zincir gerildiği rivâyet edilir (İbn Ḫurdāẕbeh, nşr. de Goeje, *Bibl. geogr. arab.*, VI, 103 v.d.; Yāḳūt, I, 374; İdrīsī, *Nuzhat al-muštāḳ*, frns. trc. Jaubert, *Géographie d'Edrisi*, II, 135, 301, 305; Le Beau, *Hist. de Bas-Empire*, Paris, 1800, XXIX, XII, 115; E. Gibbon, *Hist. de la Decadence et de la chute de l'emp. Romain*, Paris, II, 499).

Haçlı seferleri devrinde, Venedik, Ceneve ve Piza gibi deniz ticâreti ile yaşayan italyan devletleri, Çanakkale'den istifâde etmek için, birbirleri ile rekabete girişmişler ve 1194 senesinde bir Piza filosu, Abydos'a gelmiş ve Bizans topraklarını yağma etmiştir. 1203'te Çanakkale'den geçen haçlı donanması, Abydos'a geldiği zaman ahâli tarafından iyi karşılanmış ve bu sâyede şehir yağmadan kurtulmuştur. 1204'te Bizans imparatorluğu haçlılar arasında taksim edilince, Çanakkale boğazının iki sâhili Baudouin'in hissesine düşmüş, Gelibolu ise, venediklilere bırakılmıştı. Bu vaziyet şark lâtin imparatorları ile Venedik cümhuriyeti arasında bir takım ihtilâflara sebebiyet verdiğinden, 1206'da iki taraf arasında yapılan anlaşma mûcibince, Gelibolu ile daha bir iki yer venediklilerde, Iplagia, Potamia gibi bir kaç yer de, lâtin devletinde kalmıştır. Boğazın kasabaları içinde en mühimi Gelibolu olup, venedikliler bu kasabaya hâkim

olmakla bütün boğazı kontrol edebiliyorlardı. Gelibolu 1235 'te İznik imparatoru Johannes 'in eline geçmiştir.

Paleologlar devrinde Bizans 'ın zâfından istifâde eden Venedik ve Ceneviz cümhuriyetleri, şark ticâretini kendi aralarında bir rekabet mevzuu yapmakta devam ettiler. XIII. asır sonlarında Venedik donanmasının müteaddit defalar, Çanakkale 'den geçerek, İstanbul önüne geldiğini ve cenevizler ile çarpıştığını biliyoruz. Paleologlar devrinde Bizans hizmetine çağırılan katalonyalı Roger de Flor, maiyetindeki askerler ile şarka geldiği zaman, Çanakkale boğazında bir müstahkem yer elde etmiş, sonra bütün yarım adayı hâkimiyeti altına almıştı. Roger, Bizans imparatoru Andronic II. 'in oğlu ve saltanat şeriki Michel 'in emri ile, 1305 'te katledildikten ve imparatorluğun muhtelif şehirlerindeki katalonyalılar katl-i âma uğratıldıktan sonra, Gelibolu 'da bulunan katalonyalılar imparatora karşı harp açtılar. Uzun süren bu harp esnasında Bizans 'a yardım eden cenevizler, Gelibolu 'yu muhasara ettilerse de, zapta muvaffak olamadılar. Nihâyet katalonyalılar kendi arzuları ile Gelibolu 'yu tahliye edip, Yunanistan 'a çekildiler (1311). Katalonyalılar daha Gelibolu 'da iken, bizanslılara karşı, Anadolu 'da bulunan türkmenler ile müşterek hareket etmeğe başladılar. Türkmen reislerinden Melik İshak ile Halil Ece, Gelibolu civarında, Bizans kuvvetleri ile çarpıştılar. Bu türkmen kuvvetleri reislerinin öldürülmesi üzerine, bu devirde boğazın Karasi beyliği idâresinde bulunan Anadolu yakasına çekildiler.

Çanakkale civarındaki Halil-İli, Lapseki cenûbundaki Saltık limanı ve Kemer civarındaki Şah-Melik limanı gibi bâzı yerler, bu türkmen reislerinin adlarını taşımaktadır. 1332 'de Aydın-oğlu Umur Bey, Saruhan-oğlu ile birlikte, Gelibolu 'yu muhasara ettiği gibi, 1341 'de ve yine Umur Bey, 250 tekneden mürekkep bir donanma ile gelerek, kasabayı bir kere daha kuşatmıştır (bk. Muralt, *Essai de Chronographie Byzantine*, II, 578; *Düstûrnâme-i Enverî*, nşr. Mükrimin Halil, İstanbul, 1928, s. 25 v.d.). Ertesi sene Karasi-oğlu Yahşı Bey 'in Çanakkale yarım adasına tecâvüzde bulunduğu ve imparator Kantakuzen tarafından sevkedilen fırkaya mağlûp olması üzerine, sulh yaptığı görülmektedir.

Osmanlıların, daha Orhan zamanından itibâren, akıncılık veya Bizans 'a yardım maksadı ile, Çanakkale bağazından Rumeli 'ye geçtiklerini ve boğazın Rumeli sâhillerini benimsediklerini görüyoruz. Osmanlılar, fütuhat maksadı ile, karşı yakaya 1356 senesinde geçmişlerdir. Karasi beyliği Osmanlı devletine ilhak edildiği için, boğazın Anadolu sâhillerine hâkim olan osmanlılar, Orhan Bey 'in oğlu Süleyman Paşa idâresinde, Çardak 'tan karşı sâhilde bulunan Çempe (Gelibolu 'nun 20 mil aşağısında; Çimenlik-Hisar; Hoca Sâdeddin, I, 54: Çimni) 'ye geçerek, kaleyi kolaylıkla ele geçirmişler ve buraya muhafız bir kuvvet yerleştirmişlerdir (*Hist. de la decadence de l'Empire Grec*, Paris, 1620, I, 14 v.dd.; Neşrî, *Cihannümâ*, Hâlis Efendi kütüp., T.Y., nr. 2438, var. 45; Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, İstanbul, 1277, I, 45; Solak-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1298, s. 23; İdris Bitlisî, *Heşt-behişt*, Millet kütüp., fars. yzm., II, 82).

Süleyman Paşa 'nın, fütuhatını genişletmek için, yeni hazırlıklarda bulunduğunu gören imparator Kantakuzen, Çempe 'nin, para vererek geri alınmasını teklif ile, müzâkerata giriştiği bir sırada, osmanlılar, bir zelzele neticesinde sûrlarının yıkılmasından istifâde ederek, Gelibolu 'yu zaptetmişlerdir (İdris Bitlisî, II, 82). Boğazın bu en mühim mevkiini zapt eden Halil Ece Bey ile Gâzî Fâzıl Bey bu sevinçli haberi Biga 'da bulunan Süleyman Paşa 'ya getirdikleri zaman, Çempe kalesinin iâdesi artık bahis mevzuu olmamış ve Süleyman Paşa, beraberinde bir çok türk mühâciri olduğu hâlde, Avrupa toprağına çıkmıştır.

Bu fütuhata iştirâk eden beylerden bâzılarının isimleri Gelibolu yarım adasında, yer ismi olarak, hâlâ mevcuttur (msl. Eceâbâd ve Ece limanı). Bundan sonra Süleyman Paşa 'ya hareket üssü olan Gelibolu baştan-başa tahkim edildiği gibi, onun karşısında Anadolu sâhilinde bulunan 'Çardak mevkiine de bir kale yapılmış ve 1357 senesinde Bolayır ve Malkara gibi, kaleler de birer birer zaptedilmiştir. Aynı sene içinde, bir kazâ neticesinde, vefat eden Süleyman Paşa 'nın mezarı, boğaz dâhilindedir. Hoca Sâdeddin Efendi bu mezarın, Süleyman Paşa 'nın Bolayır „saray-i âlileri civarında bina buyurdukları mescide muttasıl" olduğunu söyler. Bizans imparatoru Johannes V., türklerin Rumeli 'ye geçişi karşısında papalığa baş vurdu. Papanın, Bizans lehine bir sefer açmak dâvetine yalnız Savoia kontu Amedeo icâbet etti ve donanma ile Çanakkale boğazına girip, ağustos 1366 'da Gelibolu 'yu zapt ederek, bizanslılara teslim etti ise de, ertesi sene Murad I. bu kaleyi bizanslılardan geri aldı (Romanin, *Storia documentata di Venezia*, Venezia, 1858, III, 232; W. Heyd, I, 518). Gerek burada ve gerek İdincik limanında ne kadar gemi varsa, onlarla Kara-Biga 'ya yürüyerek, bu kaleyi de elde etti (Âşık Paşa-zâde, *Tarih-i âl-i Osman*, İstanbul, 1332, s. 56; bu hususta ayrıca bk. Joh. Dräse-

ke, *Neues Jahrbuch für klassichen Altertum*, 1913, XXXI, 476—504; Duckas, nşr. Becker, Bonn, 1834, s. 14, 8, 39, 13; Phrantzes, nşr. Becker, Bonn, 1838, 45, 15).

Çanakkale boğazı kıyılarının türk hâkimiyeti altına girmesi, osmanlı tarihinin kuruluş devrine âit hâdiseler arasında, neticesi itibariyle, en mühimlerinden birini teşkil eder. Bu suretle bütün Rumeli türk fütuhatına açılmakla kalmamış, Akdeniz âlemi ile şarkî Roma 'nın payitahtı arasındaki tek muvasala yolu da türklerin kontrolü altına geçmiş bulunuyordu. Bu kontrolü fi'len ifâ edebilmek için, kuvvetli bir donanmaya bile lüzum kalmadan, kalelerin mevcûdiyeti kâfi idi. Her ne kadar türk hâkimiyetinin ilk yıllarında boğaz istihkâmları bir müddet harap bir hâlde bırakılmış ise de, çok geçmeden, osmanlı hükümdarları boğaza sâhip olmanın ehemmiyetini tamamiyle idrâk etmişlerdir. Yıldırım Bayezid, Çanakkale boğazına çok ehemmiyet vermiş, boğaz muhafızlığını kurarak (1390), Sarıca Paşa 'yı bu mevkie getirmiş, muhafızlığın merkezi Gelibolu 'nun bir tepe üzerinde olan iç kalesini takviye ettirip, dış kaleyi yıktırmış ve sun'i limanı temizleterek, liman ağzında iki kule inşa ettirmişti. Bu liman, icabında, 3 katlı bir zincirle kapatılabiliyordu (1391; Ducas, fasıl 41; M. P. Tournefort, *Relation d'un Voyage du Levant*, Lyon, 1717, mektûp, XI, I, 178).

Osmanlı devletinin bahrî üssü hâline gelen Gelibolu, bir harp limanı olmuş ve burada harp gemileri inşa eden bir tersâne vücuda getirilmiştir. Çanakkale 'nin tahkiminde büyük bir gayret gösteren ve topçulukta ihtisas sâhibi olan Sarıca Paşa, teşkil ettiği donanma ile, artık boğazda osmanlı hâkimiyetini kuvvetle te'sis etmişti. Boğazdan geçen gemiler Gelibolu önünde durdurulup, muayeneye tâbi tutuluyor ve emri dinlemeyenler cezalandırılıyordu. Fakat Niğbolu muharebeleri sıralarında bir fransız amiralinin kumandasındaki müttefik donanma ile, onu tâkiben, Tomasso Moeenigo kumandasında, bir Venedik filosu Çanakkale boğazını, türk donanmasının mümanaatına rağmen, geçerek, İstanbul 'a varmıştır (2 eylûl, 1396). Bununla beraber bu donanma, Marmara 'da tâkip edilerek, hırpalanmıştır. 1399 'da, Bauciquaut kumandasında, yine bir filonun Çanakkale 'den geçerek, İstanbul 'a geldiğini ve bundan da hiç bir netice çıkmadığını biliyoruz.

Yıldırım 'dan sonraki fetret devrinde Gelibolu ehemmiyetini muhafazada devam etmiş ve Aragon kıralı tarafından Timur 'a gönderilen elçi Clavijo (*Timur devrinde Kadis 'ten Semerkand 'a seyahat*, tre. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, kısım 1), Çanakkale 'den geçerken, Gelibolu kalesinin askerle dolu olduğunu ve limanda harekete hâzır gemiler bulunduğunu görmüştür. Mamafih, Ankara hezimetinden sonra, kısa bir müddet için, Bizans 'a karşı müsamahakâr hareket eden ve hattâ 1403 'te imzalanmış bir muahedeye göre, kendi gemilerinin, imparator tarafından müsaade edilmedikçe, boğazdan geçmeyeceğini kabûl eden türkler, az sonra, boğazdaki deniz münakalesini fi'len ellerine almışlardır. Nitekim Süleyman Çelebî, Gelibolu 'nun karşısındaki Lapseki 'de, hizmetine giren Negro âilesinden bir ceneviz vasıtası ile, babasının Gelibolu 'da yaptırmış olduğu kulenin aynını yaptırmıştır. Çelebî Sultan Mehmed, saltanatı ele geçirdikten sonra, donanmaya çok ehemmiyet verdiği gibi, Gelibolu kalesini de tahkim ettirmiş ve boğaz muhafızlığını ihya etmiştir. Bu hükümdar zamanında, Gelibolu önüne kadar ilerleyen Venedik donanması ile ilk türk amirali Çalı Bey (Τσαλὲτ πεγης) kumandasındaki osmanlı gemileri arasında şiddetli bir deniz muharebesi cereyan etmiştir (29 mayıs 1416). Osmanlı kuvvetleri, muharebenin ilk safhasını kazanmış oldukları hâlde, gemilerin Gelibolu — Çardak kalelerini himâye âteşinden uzaklaşmaları üzerine, Venedik donanmasına mağlûp olmuşlardır. Bu muvaffakiyetten cesâret alan Venedik donanması, bir kaç gün sonra, tekrar Çanakkale 'ye girmişse de, Gelibolu 'ya taarruz etmeğe cesaret edememiş ve yalnız Süleyman 'ın Lapseki 'de yaptırmış olduğu kuleleri topa tutmakla iktifa etmiştir. Çok harap bir hâle gelen kule, müdafii Hamza Bey tarafından, büs-bütün yıkılmıştır.

Gelibolu kalesi, Murad II. zamanında çıkan şehzâde Mustafa isyanında, Mustafa 'nın tarafını tutmuşsa da, padişah kaleyi zapta muvaffak olmuş ve yeniden burasını tahkim ettiği gibi, donanmayı da takviye eylediğinden, boğaz yine yabancı gemilere kapanmıştır. Murad II. 'm Selânik seferi esnasında venediklilerin Gelibolu 'ya şiddetle hücum ettiklerini ve muvaffakiyet kazanamayarak, çekildiklerini görüyoruz. 1444 senesinde Szegedin muahedesinden sonra, muharebe tekrar başlarken, haçlı donanması boğazı abluka etmişse de, Murad II. 'ın İstanbul boğazından geçtiği ve bu ablukanın hiç bir işe yaramadığı mâlûmdur.

Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul 'un fethinden evvel, donanmaya büyük bir ehemmiyet vermekle beraber, Çanakkale boğazının tahkimatına itina göstermemiş ve bu yüzden, İstanbul muhasarası esnasında, Avrupa 'dan Bizans 'a yardıma gelen gemiler boğazdan geçmiştir. Fâtih devrinde Gelibolu muhafızı aynı zamanda donanma kumandanı vazifesini de ifâ etmekte idi. Bu muhafız kumandanlar boğazın dışındaki adaların fethin-

de de büyük rol oynamışlardır. Daha sonra Fâtih tahkimata büyük bir ehemmiyet vermiş ve boğazın en dar yerinde, Rumeli sâhilinde — Sestos civarında ve Anadolu sâhilinde — Abydos civarında karşılıklı 2 kale inşa ettirmiş (Kritovolos, *Tarih-i Sultan Muhammed Han-ı sânî*, trc. Karolidi, İstanbul, 1328, s. 165—174; ayrıca bk. Chalcondylas, nşr. Becker, Bonn, 1843, s. 529, 18 v. d.) ve bu kalelerden Rumeli sâhilindekine Kilitbahir ve Anadolu sâhilinde bulunan ve iki kalenin en kuvvetlisi olana Çanak-Kal'ası veya Sultaniye ismi verilmiştir (Dursun Bey, *Târîḫ-i Ebu 'l-fatḥ*, İstanbul, 1330, s. 67). Bu kalelere garp müellifleri umumiyetle Dardanel 'ler demişler ve bunları gören seyyahlar, bilhassa Anadolu sâhilindeki kalenin ehemmiyetini belirten haylı tafsilât vermişlerdir (msl. bk. H. Hauser, *Le Voyage du Levant de Ph. du Frense-Canaye*, Paris, 1897, s. 159 v.d.). Her iki kale, zamanına göre, çok mahâretle inşa edildiği gibi, topları sâyesinde, boğazı düşman kuvvetlerine tamamen kapatabiliyordu. Nitekim 1464 'te, venedikliler tarafından yapılan bir zorlamanın akamete uğraması, bunu isbat ediyor. Fâtih 'in inşa ettirdiği kale, 30 büyük ve daha bir çok küçük toplarla teslih edilmiş olup, boğaza giren her gemi bunun önünde demir atarak, müsaade almağa ve mürûriye resmi vermeğe mecbur tutuluyordu.

Pîrî Reis (*Kitâb-i baḥrîya*, yazılış tarihi 1526, s. 932, 86), Anadolu yakasındaki kaleye Fâtih Mehmed 'in oğlu sultan Mustafa tarafından inşa ettirildiği için, Sultaniye kalesi denilmiş olduğunu kaydeder. Yine aynı müellife göre, önceleri gemiler Rumeli kıyısı önünde durup, müsaade isterlerdi; fakat o tarafta akıntıların ve deniz derinliğinin fazla olması yüzünden gemiler güçlük çektiği için, daha sonraları bunların Anadolu kıyısında demirlemelerine müsaade edilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapılan teşkilâta göre, Çanakkale boğazı mıntakasında, merkezi Gelibolu olmak üzere, Eğri-Boz, İnebahtı, Midilli, Koca-Eli, Karlı-Eli, Rodos ve Mezistra livalarından mürekkep, bir „Kaptan paşa eyâleti" teşkil edilmiş ve bu eyâlet askeri donanmaya tahsis olunmuştur. Bu teşkilât Abdülhamid I. zamanına kadar devam etmiştir. Osmanlı imparatorluğunun en kuvvetli devri olan XVI. asır ortalarından itibâren boğazdan geçmiş bulunan seyyahların ifâdesi, boğaz kalelerinin kudretini belirtmek hususunda oldukça mütenakıstır. 1550 'de buradan geçen bir seyyah, Dardaneaulx adı verilen Hellespont hisarlarındaki 32 büyük toptan bahseder ve hiç bir geminin, bu hisarlar tarafından müsaade edilmedikçe, boğazdan geçemeyeceğini söyler (krş. Charriere, *Negaciations*, Paris, 1848, I, 374, 380). Bunun aksine olarak bâzı seyyahlar, tahkimatın boğazı zorlayacak bir donanmaya karşı gayr-i kâfi olduğunu kaydederler. Anlaşıldığına göre, XVII. asır ortasına kadar taarruz görmeyen boğazın tahkimatı, bu müddet zarfında kendi hâline bırakılmış olacaktır.

Çanakkale boğazı, 1645 'te başlayan Girit seferi dolayısiyle, Venedik donanmasının taarruzuna uğradı. Hanya 'nın osmanlılar tarafından zaptını müteâkip, Tomasso Morosini kumandasında, 20 kalyondan mürekkep, bir Venedik donanması, Çanakkale boğazını ve bu boğazın karşısında bulunan Bozca-Ada 'yı abluka etti (Naima, *Tarih*, İstanbul, 1280, IV, 191; Silâhdar, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 43 v.d.; Daru, II, 131; Girolamo Brusoni, *Historia dell' ultima guerra tra Veneziani e Turchi*, Venezia, 1674, I, 304). Bu harekete mukabele etmekte gecikmeyen Osmanlı devleti, bir taraftan Bozca-Ada 'ya imdat kuvveti gönderdiği gibi, Musa Paşa kumandasında, bir donanma da Çanakkale 'den çıktı ve Saros körfezinde bulunan Morosini filosuna hücum ile onu uzaklaşmağa mecbur etti ise de, bilâhare Musa Paşa 'nın Eğri-Boz civarında venedikliler ile bir deniz muharebesi esnasında şehit düşmesi üzerine, Çanakkale boğazı, venedikliler tarafından tekrar muhasara edildi (1647). Bu muhasara ertesi sene de devam etti. Osmanlı donanması Çanakkale 'den dışarı çıkamıyor ve Girit 'e takviye gönderilemiyordu. Fakat arasıra türk gemilerinin hurûc hareketi yaptıkları ve Girit 'e kuvvet sevk ettikleri de oluyordu. Bu hurûclardan birinde Ahmed Paşa, boğaz muhafızı Derviş Paşa 'nın yardımı ile, boğaz önünde Venedik amirali Ciacomo Riva 'yı mağlûp ederek, Sakız 'a gitmiş ise de, bilâhare Riva tekrar yetişerek, türk donanmasını Foça 'da bozmuştur (bk. Daru, II, 135; Hammer, *Hist. de l'Emp. Ott.*, trc. J. J. Hellert, Paris, 1827, 219; Zeinkeisen, *Geseh. des Osm. Reiches in Europa*, Gotha, 1854, IV, 732). Bu hurûcların en mühimi, kapudan-ı derya Kara Murad Paşa 'nın 1654 senesinde yaptığı teşebbüstür. Bu zat, garp ocaklarının da yardımını te'min ederek, vücuda getirdiği kuvvetli bir donanma ile, 13 mayısta Kilitbahir ve Çanakkalesi önünde Venedik donanması ile büyük bir muharebeye tutuştu. Düşman amirali Giuseppe Delfino kumandasındaki düşman kuvvetlerini ağır bir hezimete uğratarak, boğazı, bir müddet için, ablukadan kurtardı. Ertesi sene Murad Paşa 'nın halefi Zurnacı Mustafa Paşa 'nın Soğanlıdere civarında venedikliler ile yaptığı muharebenin neticesi belli olmamış, 1656 'da ise, kapudan-ı derya Sarı Kenan Paşa 'nın kumandasındaki

osmanlı donanması, Loranzo Marcello kumandasındaki Venedik donanmasına Karanlık liman civarında vukû bulan muharebede mağlûp olmuştur. Bu muharebenin neticesinde, Bozca-Ada ile Limni düşman eline geçmiş ve Çanakkale boğazı daha sıkı bir abluka altına alınmıştır. İstanbul'da büyük bir heyecana sebebiyet veren bu hâdisenin akabinde Köprülü Mehmed Paşa'nın sadârete geçtiğini ve donanma kumandanlığına getirilen Topal Mehmed Paşa'nın donanma ile boğazdan çıkarak, Sakız'a gittiğini görüyoruz. Osmanlı donanmasının faâliyete başladığını gören Venedik amirali Lazzaro Mocenigo (türk kaynaklarında, Kör-Kaptan), Sakız önünde Cezayir filosunu mağlûp ettikten sonra, boğaza koştu. Diğer taraftan Köprülü Mehmed Paşa, Boğaza irili-ufaklı 100'den fazla gemiden mürekkep bir donanma gönderdiği gibi, kendisi de, kara yolu ile, Gelibolu'ya ve oradan Çanakkale'ye gitti. Rumeli yakasında Soğanlı-Dere ile Anadolu yakasında Küçük-Kepez (Kepos) sâhillerine top koydurdu ve kazdırdığı siperlere asker yerleştirdi.

Bu sırada Venedik, papalık ve Malta gemilerinden mürekkep olan düşman donanması, Büyük-Kepez ile Kâfir-Bucağı koyu arasında bulunuyordu. 17 temmûz 1657'de başlayan deniz muharebesi 3 gün sürdü. İlk günkü çarpışmada osmanlı askeri öteye beriye dağıldığı gibi, yeniçeriler de muharebe sâhasından kaçmışlarsa da, Köprülü Mehmed Paşa'nın kaçan askeri şiddetle cezalandırıp, sıkı tedbirler alması, muharebenin daha fena bir şekle girmesine mâni oldu. Muharebe akşam üzeri nihâyet buldu ise de, geceleyin şurada burada çarpışmalar devam etti. Venediklilerin, 18 temmûzda, Büyük-Kepez'de türk kadırgalarını yakmak teşebbüsleri boşa gitti. Muharebenin en kat'î günü olan 19 temmûzda venediklilerin Büyük-Kepez'e yeni hücumları muvaffakiyetle devam ederken, Kum-Burnu (Küçük-Kepez)'ndaki metriste bulunan Topçu Kara Mehmed Ağa'nın attığı bir gülle, düşman amirali L. Mocenigo'nun gemisine isâbetle, bu geminin, içindekiler ile beraber, berhava olmasına sebep oldu (harbin seyrini değiştiren bu son muharebe hakkında bk. Daru, II, 140; Brusoni, II, 12; Hammer, XI, s. 22; Grelot, *Relation Nouvelle d'un voyage de Constantinople*, Paris, 1680, s. 16; Silâhdar, I, 87; Naimâ, VI, 271). Bu hâdise venediklilerin mağlûbiyetini intac etmiş ve bir kaç gün daha boğaz medhâlinde kalan ve ufak-tefek hareketlerde bulunan venedikliler, nihâyet Bozca-Ada'ya çekilmek mecbûriyetinde kalmışlardır. Bu muvaffakiyeti müteâkip, Köprülü Mehmed Paşa Bozca-Ada ve Limni'yi istirdat etmiş ve boğazı ablukadan kurtarmıştır. Bu muharebeler sırasında boğazdaki kalelerin kifâyetsizliği görüldüğünden, Köprülü Mehmed Paşa, gerek Mehmed IV.'i ve gerek Vâlde Sultan'ı ikna ederek, vaktiyle Kara Murad Paşa'nın tasavvur edip de, tatbik ettiremediği projeye göre (bk. Abdülaziz Efendi, *Ravżat ol-abrār* ve zeyli, Millet kütüp., T. Y., nr. 229, var. 537), Çanakkale boğazını tahkime başlamıştır. Mimar Mustafa Ağa ve Frenk Ahmed Paşa idâresinde faâliyete geçilerek, Anadolu sâhilinde Seddülbahir veya masrafını Vâlde Sultan te'min ettiği için, Kale-i Sultaniye adı verilen bir kale ile, Rumeli sâhilinde, masrafını bizzat padişah verdiği için, Kale-i Hâkaniye veya Kum-Kalesi denilen iki kale inşa edilmiştir (1659). Garp müelliflerinin „Yeni şatolar" dedikleri bu kaleler, Fâtih'in inşa ettirdiği diğer iki kale (Kilitbahir ve Çanak-Kalesi) ile muntazam bir murabbâ teşkil ediyordu. Fâtih'in kalelerine (garp müelliflerine göre „eski şatolar") türk kaynaklarında Boğaz-Hisarı denilmekte, Kilitbahir'e „Anadolu eski-hisarı" ve Rumeli'ndekine „Rumeli eski-hisarı" adı verilmekte idi. Her iki hisarı da tasvir eden müellifler, Anadolu sâhilindeki Çanak-Kale'den bahsederken, bu kalenin bir murabbâ teşkil ettiğini, her köşesinde bir burc bulunduğunu ve ayrıca ortadaki kalenin boğazı tarassut etmeğe yaradığını söylerler. Karşı taraftaki Kilitbahir'den bahsederken, bu kalenin, bir müselles teşkil etmek üzere, 3 kısımdan mürekkep bulunduğunu kaydederler. Mehmed IV. zamanında yapılan kalelere gelince, inşaatı esnasında Evliya Çelebî'nin Mehmed IV. ve vezir Köprülü refakatinde ziyâret ettiği bu kalelerden Kale-i Sultaniye'yi gören garp seyyahları, onun yüksek duvarlarından ve mazgallarından görünen büyük toplarından bahsederler ve deniz kenarında kayalık bir mahâlde inşa edilen Kale-i Hakaniye'nin kara tarafından iki kat sûr ile ve hendekle çevrildiğini anlatırlar. Mehmed IV., 1659 senesi eylülünde (muharrem 1070) yeni kaleleri ziyârete gittiği zaman, kaleleri bir çok toplarla techiz ederek, Seddülbahir'de yeni bir limar vücuda getirdiği gibi, Kum-Kale'de de yeniden bir zeâmet te'sis etti (Gelibolu'nun ve Çanakkale boğazında bulunan kalelerin XVIII. asır başındaki vaziyetini gösteren levhalar için bk. Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, Amsterdam, 1718, I, 174 v.d.).

Avrupalı seyyahlardan ikisi (Grelot ve Tournefort), kalede büyük toplar bulunmakla beraber, bunlardan bir kısmının işe yaramaz bir hâlde olduğunu, endahtlarının ağırlığını ve boğazı zorlayıp geçmek isteyen bir donanma için, ciddî bir engel teşkil etmeyeceklerini söylerler. Av-

rupa seyyahlarının yazılarında boğazın geçilmesine âit nizamlar ve kaideler de mufassal olarak mevcuttur. Her ticâret gemisi boğaza gelişini, toplar atarak, haber verir ve buna kaleden de mukabele olunurdu. Boğazdan geçen gemiler, muayene edilir ve mürûriye resmi verirlerdi (krş. Mr. Thévenot, *Relation d'un voyage fait au Levant*, Paris, 1665, s. 32 v.d.; Jacop Spon ve George Wheler, *Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant, Fait aux annees 1675 et 1676*, La Haye, 1724, I, 123 v.d.).

Ecnebi gemilerin beşten fazlasının bir arada boğazdan geçmeleri yasaktı; bu nizamlar, bir dereceye kadar ihmâl edilmekle beraber, XVIII. asırda da tatbik ediliyordu. Bu asır ortalarında boğaz tahkimatının bakımsızlıktan çok harap bir hâle gelmiş olduğu, Baron de Tott 'un tasvirlerinden anlaşılıyor (*Mémoires du Baron de Tott*, Amsterdam, 1784, III, 43 v.d.). Bu bakımdan Melling 'in tasvirleri de aynı hükmü verdirmektedir (A. I. Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople et sur les rives du Bosphore*, Paris, 1819, s. 12). 1768 'de başlayan osmanlı-rus muharebesi esnasında osmanlı donanmasının Çeşme limanında, rus donanması tarafından, yakılmasını müteâkip, ingiliz amirali Elphinstone 'un tavsiyesi ile, rus kumandanı Orlov, zorlamak niyeti ile Çanakkale boğazı önüne gelmiş (24 temmûz 1770), buna karşı osmanlı hükûmeti Baron de Tott ile Canım Hoca Mehmed Paşa 'nın oğlu Mustafa Bey 'i istihkâmların tahkimine memur etmiş ve elde kalan bir kaç gemiyi de Nâra körfezine göndermişti (bk. Baron de Tott, III, 44—51; *Çeşme deniz muharebeleri fâciası*, İstanbul, 1943, trc. Ali Rıza Seyfi, s. 31; Şam'dânîzâde, *Murî' al-tavârîḫ*, Millet kütüp., T. Y., nr. 552/1, II, 344).

Baron de Tott, Kum-Kale 'den Nâra 'ya kadar uzanan sâhili tabyalar ile kuşattığı gibi, Seddülbahir ve Kum-Kale 'deki topları takviye ederek, buralarda yeni tabyalar da vücuda getirmiştir. Bu sırada rus donanması boğazı zorlamış, fakat, Seddülbahir 'in mukabelesi karşısında, muvaffak olamamıştır. Bu hâdisede Baron de Tott 'un kısa bir müddet zarfında Moldovancı Ali Paşa ile muhtelif yerlerdeki ve bilhassa, Çanakkale ile Kum-Kale arasında boğazı müessir bir şekilde âteş altında tutacak olan Kepez burnundaki Beyaztaş limanında inşa ettiği tabya mühim bir rol ifâ etmişti. Baron de Tott bunlardan başka, boğazın muhtelif yerlerinde yaptığı tabyaları hâtıratında mufassalan anlatır (bk. *Memoires*, III, 61—97).

Bütün bu tahkimattan cesâretleri kırılan ruslar, 12 temmûzda yaptıkları neticesiz bir teşebbüsten sonra, boğaz önünden çekilip, Limni 'ye gitmişlerse de, boğaz seraskerliği vazifesini üzerine almış olan Cezâyirli Hasan Paşa 'nın hücumu üzerine, burada da tutunamamışlardır. Zamanla Baron de Tott 'un yaptırdığı tahkimat harap olmuş ve nihâyet 1805—1807 seneleri esnasında osmanlı hizmetinde bulunan istihkâm zabiti M. Juchereau de Saint-Denys, Selim III. 'in talebi üzerine, boğaz kalelerinin kıymeti hakkında bir rapor kaleme almıştır. Bu raporda kalelerin boğazı müdafaaya gayr-i kâfi olduğu ve boğazın kuvvetli bir donanma tarafından geçilebileceği ileri sürülüyor ve Nâra burnunun tahkimi tavsiye ediliyordu (bu rapor için bk. A. de Juchereau de St. Denys, *Revolution de Constantinople, en 1807 et 1808*, Paris, 1819, II, 53—57). Filvâki 19 şubat 1807 (1221 senesi kurban bayramı) 'de amiral Sir John Duckworth kumandasındaki ingiliz donanmasının, Bâbıâliyi tazyık etmek üzere, kuvvetli bir lodostan istifâde ederek, boğazdan cebren geçmesi, bu hususta J. de St. Denys 'nin haklı olduğunu göstermişti. İngiliz donanması, hükûmetin aldığı mukabil tedbirler karşısında, İstanbul 'dan çekildikten sonra, Çanakkale önünden geçerken, epeyce hasara uğramıştı. Ertesi sene ingiliz gemileri Ege denizinden çekilmiş olduğundan, Seydî Ali Paşa kumandasındaki donanma, boğazdan çıkıp, Bozca-Ada 'daki rus gemilerine taarruz ederek, onları ric'ate mecbur etti. Bu taarruzdan sonra Selim III., boğazın tahkimi işini yeniden ele aldı ve bu maksatla Galata muhafızı Çelebî Mustafa Ağa 'nın uhdesine vezâret pâyesi verip, Akdeniz boğazı seraskerliğine ve Çelebî Ömer Paşa 'yı da Limni muhafızlığına tâyin ederek, bunları boğazın her iki sâhilinde yeni kaleler inşasına memur etti. Nâra burnunda tabyalar yapıldığı gibi, körfezinde bulunan bir kale de tâmir edilmiştir (8 muharrem 1222). Ege sâhilinde bulunan Bakla-Burnu, Karaçalı-Altı, Kaynarca, Ece-Baba denilen mahallere de yeni tabyalar yapılmış, Şahin ve İnoz kaleleri ise, tâmir olunmuştur. Bunlardan başka, Nâra-Burnu karşısında Kilya adlı mahalde yeniçeri efendisi Rüştü Efendi ve Mehmed Ağa muâveneti ile, yeni bir tabya inşa edildiği gibi, Soğanlı-Dere 'de Kilitbahir ve Seddülbahir kaleleri arasında, Gelibolu civarında ayrı-ayrı tabyaların da yapıldığını ve bu yeni tabyaların nâzırlığına Gelibolu liman reisi Ali Bey 'in tâyin olunduğunu görüyoruz.

Boğazın bu son şekli müteaddit garplı seyyahlar, msl. 1836 'da Çanakkale boğazında dolaşan von Moltke (*Lettres sur L'Orient*, Paris, 1872, s. 55 v. d.), tarafından tasvir edilmiştir.

Von Moltke'nin verdiği izahatlan anlaşıldığına göre, boğazın medhalinde, eski tarzda inşa edilmiş olduğu hâlde, Yeni-Kale adı verilen Seddülbahir ve Kum-Kale istihkâmları bulunuyordu. Çanakkale ve Kilitbahir inşaatı kuvvetli idi ve boğazın müdafaası türlü çapta 580 kadar top ile te'min edilmekte idi. Topların hemen hepsi tunçtan mâmûl idi. Büyük toplar granit veya mermer gülleler atıyordu. Sûrların top âteşine pek mukavemet edemeyeceğini söyleyen von Moltke, eğer teslihatı iyi tanzim edilmiş olsa, hiç bir düşman donanmasının buradan geçemeyeceğini de ilâve etmektedir. Boğazın XIX. asrın ilk yarısına âit diğer tasvirleri hususunda bk. B. I. le Chevalier, *Voyage de la Propontide et de l'Hellespont*, 1801.

Müteâkip yıllarda boğaz tahkimatı, yeni tabyalar inşası suretiyle, takviye edilmek istenmiş ve bu suretle Anadolu yakasında Mecidiye, Hamidiye ve Mes'udiye, karşı tarafta da Namazgâh, Hamidiye, Mecidiye, Yıldız, medhaide ise, Ertuğrul ve Orhaniye gibi isimler taşıyan tabyalar meydana getirilmiş ise de, bütün bu tahkimat, yeni harp tekniğinin serî terakkilerine ayak uyduramamıştır. 1911/1912 Trablus harbi esnasında Çanakkale boğazında, İtalyan donanmasının hücumuna karşı bâzı mevzii tahkimat yapılmış ve bilhassa boğazın medhali mayınlandığı gibi, Soğanlı-Dere ağızına 7,5 cm.'lik toplar tabya edilmiş, boğazın medhalindeki Orhaniye ve Ertuğrul tabyaları takviye olunmuş, aynı zamanda Seddülbahir ve Karanfil-Burnu, Baykuş-Tepe gibi, boğaza hâkim mevkilere projektörler konmuştu. 18 nisanda amiral Presbitero kumandasındaki İtalyan filosunun bâzı boğaz istihkâmlarını bombardıman etmesi bir netice vermediği gibi, 5 temmûzda yaptıkları gece baskını da akamete uğramıştı.

Bibliyografya: Metinde ismi geçen eserlerden başka bk. Pauly-Wissowa, *Real encyclopädie d. Klass. Altertum-Wiss.*, bilhassa, VIII, 182—193 (*Hellespontes*, Bürchner, Oberhummer), I, 129 (*Abydos*, Hirschfeld), IV, 2163 (*Dardanos*), X, 1659—1660 (*Kallipolis*), XII, 590 v.d., (*Lampsakos*, Bürchner); Strabon, I, 49—56, II, 124; VII, 330; XII, 550; XIII, 591; Herodot, IV, 85; VII, 33; Aristoteles, *Meteorologika*, I, 14, 30; II, 1, 12; Procope, *Les Edifices*, frns. tre. Cousin (*Hist. de Constantinople*, Paris, 1671), II; Le Beau, *Hist. du Bas-Empire* (Paris, 1831), XII, 113 v.d.; A. A. Vasiliev, *Hist. de l'Emp. Byz.* (Paris, 1932), I, II, W. Heyd, *Hist. du Commerce du Levant* (Paris, 1936), I, II; Sæwulf, *Receuil de Voyages et mémoires*, IV, 853; G. I. Bratianu, *Recherches sur le Commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle* (Paris, 1929), s. 112 v.d.; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmaniye tarihi* (trc. M. Atâ), İstanbul, 1329, I, II; Girolamo Brusoni, *Historia dell' ultima guerra tra Veneziani e Turchi* (Venezia, 1674), I, 263 v.d.; II, 9 v.d.; J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osm. Reiches in Europa* (Gotha, 1854), IV, 720—853; Pîrî Reis, *Kitâb-i baḥrîya* (İstanbul, 1935), s. 86 v.d.; Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr fî asfâr al-biḥâr* (İstanbul, 1229), s. 130 v.d.; F. André Thevet, *Cosmographie du Levant* (Lyon, 1556), s. 56 v.d.; Antoine Galland, *Journal pendant son séjour à Constantinople, 1672/1673* (nşr. Ch. Schefer, Paris, 1881), II, 155 v.d.; Le Comte de Choiseul Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'emp. ott.* (Paris, 1842), III; Le Baron Félix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Emp. Ott.* (Paris, 1829), II, fasıl 4, s. 483—496, fasıl V, 496—502; Lechevalier, *Voyage dans la Troade* (Paris, an VIII); André Morellet, *Constantinople ancienne et Moderne et Description des Côtes et isles de l'Archipel et de la Troade* (Paris, an VII), II, fasıl, VIII, s. 146—218; M. Michaud ve M. Poujoulat *Correspondance D'Orient* (*1830—1831*), (Paris, 1833), I, s. 316—466; II, 1—92.— 1807 senesinden sonra Çanakkale'de vukua gelen harekât ve yapılan tahkimata dâir bk. Başvekâlet arşivinde Selim III.'in hatt-ı humâyunları kısmındaki vesikalar, sandık 30, nr. 4658f, 4665b, 4653, 4656, 4659 ve melfufları, sandık 115, nr. 28995 g (boğazda yapılacak tabyaların bir krokisi. 500 zirâ mıkyasındadır), melfufları; sandık 116, nr. 4653, 29179; son devirde boğazı tasvir eden eserler için bk. *Bahr-i sefîd ve siyah boğazları ile Marmara ve Karadeniz'in târifatı* (trk. tre. Faik), (İstanbul, 1294), s. 32—34; *Çanakkale ve Bahr-i siyah boğazları ile Marmara denizi rehberi* (İstanbul, 1311), s. 12—36.

(M. C. ŞİHABEDDİN TEKİNDAĞ.)

Çanakkale muharebeleri. (Birinci cihan harbi).

1. 1914—1918'de Türkiye'nin de merkezî devletler yanında harbe girmesi üzerine, bir taraftan ruslara yardım etmek, diğer taraftan garp cephesinin üzerindeki alman tazyıkını azaltmak maksadı ile ingiliz devlet adamları, donanmanın yardımı ile, Osmanlı imparatorluğunu en zayıf bir yerinden vurmağı düşündüler. Yakın şarkın hassas noktası olan İstanbul'u zapt etmek üzere, Çanakkale boğazı zorlanacak olursa, yalnız rusların karşılaştıkları

güçlükler azaltılmakla kalmayıp, Rusya ile doğrudan-doğruya temasa gelineceği, Süveyş kanalı ve Mısır üzerindeki tehditlerin ortadan kalkacağı, müteredditbir siyâset tatbik eden Balkan devletlerinin i'tilâf cephesine katılacağı ve bu suretle, bir çıkmaza girmiş gibi görünen harbin gidişi üzerinde büyük bir te'sir hâsıl olacağı fikri hâkim oldu.

Her ne kadar, teşebbüsün muvaffak olabilmesi için, deniz ve kara kuvvetlerinin müşterek hareket etmesi ve darbenin bir baskın şeklinde olması icap ettiğini ileri sürenler olmuşsa da, Çanakkale seferine, donanmanın boğazı zorlaması ile başlanmış, bunda muvaffak olunmayınca, tahkimatı karadan düşürmeğe teşebbüs edilmiş, yakın Balkan harbinin intibâlarına dayanılarak, türklerin ciddî bir mukavemette bulunamayacakları farz olunmuştu. Bu tahminlerin ne kadar yanlış olduğu çabuk meydana çıktı ve ingilizlerin „Gelibolu seferi" dedikleri Çanakkale muharebeleri, 1915 senesinde, buraya sevk edilen i'tilâf kuvvetlerinin sür'atle yıpranarak, geri çekilmeleri ile sona erdi.

2. Müdafaa tertibatı. İki sâhili tepelerden teşekkül eden dar ve dolambaçlı boğaz, müdafaaya pek elverişli bulunduğundan, iyi tabya edilmiş toplar, bol cephâne ve sağlam piyâde mevzileri sâyesinde, hemen-hemen ele geçirilmez bir hâle getirilebilirdi. Fakat 1914 ağustosunda boğazın tahkimatı, kuvvetli bir donanmanın tecâvüzüne dayanamayacak kadar zayıf görünüyordu; dış müdafaa denilen tahkimat, Seddülbahir ve Kum-Kale 'ye konmuş 20 toptan ibâret olup, bunlardan yalnız dördünün son menzili 14.800 m., diğerlerininki ancak 7.500 m. idi. Ara müdafaa mevzileri bu sırada hemen tamamiyle boştu. Elde mevcut bütün toplar, boğazın en dar kısmına tekabül eden iç müdafaa tertibatında toplanmıştı; 15—35,5 cm. çapında bulunan 78 toptan yalnız 18 'inin son menzili 14.800—16.900 m. arasında idi. Cephâne son derece kıt olduğu gibi, silâhların kifâyetsizliği, kat'î muharebenin boğazın içinde yapılmasını zarurî kılıyordu. 1914 senesinde, ağustos ile teşrin II. arasında, bu bakımdan bâzı ıslâhat yapıldı; ara müdafaa sâhasına bataryalar yerleştirildi ve boğazın aşağı kısmı mayın (sâbit torpil) hatları ile kapatıldı.

3. Boğazın denizden zorlanması. Harp ilânından bir kaç gün sonra (3 teşrin II. 1914) ingiliz abluka filosu, boğazın dış istihkâmlarını topa tuttu. Bombardıman kısa sürmekle beraber, Seddülbahir istihkâmları alt-üst olmuştu. Sonradan tabyalar tâmir edildi ise de, bunların kuvvetli bir donanmaya karşı bir şey yapamayacağı anlaşıldığından, kuvvetleri artırılmadı. Diğer taraftan, mayın hatlarının mevcudiyetine rağmen, düşman deniz altı gemileri boğaza sokulabiliyor (13 kânun I. 1914 'te Mes'ûdiye zırhlısı batırılmıştır) ve hattâ Marmara 'ya girerek, gemileri batırmak suretiyle, İstanbul 'dan Çanakkale 'ye asker ve levâzım nakline engel oluyorlardı.

Nihâyet amiral Carden kumandasında bir müttefik filosu Cevad Paşa 'nın kumandası altında bulunan Çanakkale istihkâmlarına karşı harekete memur edildi. Harp plânı ilk safhada dış istihkâmların düşürülmesini istihdaf ediyordu. Taarruz 19 şubat 1915 'te başladı. Dış tabyalar, top âteşi ile tahrip edildi. 26 şubat ile 4 mart arasında Seddülbahir ve Kum-Kale 'ye filodan düşman müfrezeleri çıkarılarak, tahrip işi tamamlandı. Büyük bir deniz hücumu, Carden 'i istihlâf etmiş olan amiral J. M. de Robeck kumandasındaki ingiliz ve fransız harp gemileri tarafından 18 mart 1915 'te yapıldı. Düşmanın gâyesi boğazın orta kısmındaki tabyalar ile mayın tarlalarını koruyan bataryaları susturmaktı. Bundan sonra mayın tarayıcılar donanmaya yol açacaklar, harp gemileri de boğaza girerek, iç istikâmları yakın mesâfeden tahrip edecek ve buradaki torpiller de temizlendikten sonra, Marmara 'ya geçmek imkânı elde edilmiş olacaktı. Plânlarının esası, muharebe gemilerinin torpilden temizlenmiş sâhada kullanılması idi. Bunun için boğazın aşağı kısmını dikkatle taramışlardı. Fakat 7/8 mart gecesi (bâzı raporlara göre, taarruzdan bir gece evvel) Nusret mayın gemisi, boğaza giren donanmanın dönüş manevrası yaptığı Karanlık limanın yukarı kısmına 20 torpilden mürekkep bir mayın hattı döşemişti. 16 harp gemisi, 18 mart sabahı boğaza girip, tabyalara karşı şiddetle ateş açtı. Karadan yapılan mukabele zayıf kalıyordu. Saat 14 'te Çanakkale ateşler içinde kalmış, tabyalar ile telefon irtibatı kesilmiş, topların bir kısmı tahrip edilmiş, bâzıları toprağa gömülmüş ve kamaları sıkışmış olduğundan, ateş çok zayıflamış bulunuyordu ki, öncülük etmiş bulunan fransız gemileri, nöbet değiştirmek üzere, manevra yaparlarken, Bouvet zırhlısı, bir torpile çarparak, battı. Yerlerini almağa gelen ingiliz gemilerinden Irresistible, iki saat sonra aynı âkıbete uğradı. Onun yardımına koşan Ocean suların dibine gömüldü ve Inflexible zırhlısı da ağır suretle yaralandı. Bundan başka, fransızların Suffren ve Gaulois zırhlıları da, top mermisi isâbeti ile, büyük hasara uğramışlardı. Bunun üzerine düşman donanması geri çekilmeğe mecbur kaldı. Bu suretle Cevad Paşa emrinde Çanakkale istihkâmları müttefik donanmasına karşı tam bir galebe kazanmış oldu. Onların ağır zâyiatına karşılık, türk-

lerin kaybı, bir cephânelik, bir ağır top, 25 şehit ve 61 yaralıdan ibâret idi. 18 mart hücumunun uğradığı bu âkıbet, karadan yardım görmedikçe, donanmanın boğazı geçemeyeceğini meydana çıkarmış oldu. Bundan sonra boğaz bir daha denizden zorlanmadı ve deniz hücumu ile karaya çıkış arasında 5 hafta geçmesi de, türklere vakit kazandırdı.

4. Kara muharebelerine hâzırlık. Deniz hücumunda uğradıkları muvaffakiyetsizlik, i'tilâf devletlerini karadan taarruza geçmeğe sevketti. Bunun üzerine, Akdeniz müttefik kuvvetleri baş kumandanlığına tâyin edilen Sir Ian Hamilton 'un emrine verilmiş 75.000 kişilik bir ordu, adalara yığılmağa başladı (umumî karargâh Limni adasında Mondros limanı). Bu ordu, Arı-Burnu cephesine çıkartılacak Avusturalya-Yeni Zelanda kolordusundan (general Birdwood) ve Seddülbahir kesimine ihrâe edilecek ingiliz (general Hunter Weston) ve fransız kuvvetlerinden (general d'Amade, sonra general Gouraud ve onun yaralanmasını müteâkip, general Bailloud) mürekkep bulunuyordu Bunlara karşı takriben 80.000 kişilik türk kuvveti, V. ordu adı altında toplanarak, 24 martta mareşal Liman von Sanders Paşa 'nın emriue verildi. Bu kuvvetlerin kumandanları şu zâtlar idi : Bolayır berzahı civarında 5. ve 7. fırkaların kumandanları miralay von Sondersteru, Remzi Bey; Gelibolu yarım adası üzerinde 9. fırka kumandanı kaymakam Sami Bey; 19. fırka — ordu ihtiyatı olmak üzere, Bigalı civarında — kumandanı kaymakam Mustafa Kemâl Bey; 11. fırka kumandanı kaymakam Refet Bey. Liman von Sanders bu kuvvetleri, her tarafa dağıtmak yerine, icabında derhâl harekete geçecek şekilde, toplu bulundurdu ve sâhile ancak ileri karakollar yerleştirdi.

İ'tilâf seferî hey'eti baş kumandanlığı, itinalı bir tetkikten sonra, iki cephe üzerinden harekete geçmeğe karar vermişti. 29. ingiliz fırkası ve fransız kuvvetleri yarım adanın cenup ucunda 4 yerde karaya çıkacak, ilk hedef olarak, Alçı-Tepe 'yi alacak ve sonra Kilitbahir üzerine yürüyecekti. Kaba-Tepe şimâline ihrâc edilecek Avusturalya-Yeni-Zelanda kuvvetleri de boğazın dar kısmına doğru kat'î bir hamle yapacaklardı. Bu kuvvetler ihrâc olunurken, Beşike limanında ve Bolayır berzahında şaşırtma hareketleri yapılacak ve fransız kuvvetleri tarafından da Kum-Kale civarında bir oyalama muharebesi verilecekti.

5. Kıyıda savaşlar. İhrac harcketleri 25 nisan 1915 sabahı erkenden başladı. Anadolu kıyısında Kum-Kale 'ye çıkarılan 3 fransız müstemleke taburu oradaki bölük tarafından karşılandı. Fransızlar, Kum-Kale 'yi ele geçirdiler ise de, Yenişehir 'e doğru ilerleyemediler, gittikçe artan tazyık karşısında, 26/27 nisan gecesi burayı terk edip, çekildiler ve karşı sâhilde ihrâc edilmiş bulunan esas kuvvetlere iltihak ettiler.

Seddülbahir kıyılarındaki ihrâc, sâhili delikdeşik ettiği hâlde, müdafilerin mâneviyatını sarsamayan şiddetli bir topçu âteşinden sonra, yapıldı. İlk gün Morto limanı kıyısına çıkan fransız kuvvetleri ile Teke burnunun iki tarafına çıkarılan ingiliz müfrezeleri, oldukları yerden ileri gidemediler. Seddülbahir 'e gelen ingilizler, kale harâbeleri arasında gizlenen bir iki ağır makinalı tüfekle mücehhez türk kuvvetleri tarafından karşılandılar ve akşama kadar 300 zayiat verdikleri hâlde, bir adım ilerleyemediler. Batıda Zığın-Dere civarına ihrac edilen 2 tabur, acele yetişen türk kuvvetlerinin tazyıkı ile, burayı terke mecbur oldu. Arı-Burnu 'nun hemen cenûbundaki koya çıkan düşman kolordusuna (Australian and New Zeeland Army Corps) ilk harfleri ile, ingilizler tarafından, Anzac denilmiş ve bu cepheye de kendilerince aynı ad verilmiştir. Bu cephedeki gözetleme postalarımız geri çekilmeğe mecbur kaldıklarından, her ne kadar 27. alayın yetişmesi ile, düşmanın ileri hareketi bir az geciktirilmiş ise de, vaziyet pek endişeli idi. İşte o sırada 19. fırka kumandanı kaymakam Mustafa Kemâl Bey, taarruzu haber alınca, asıl tehlikenin nerede olduğunu derhâl kavrayarak, ihtiyatta bulunmasına rağmen, emir beklemeden, Koca-Çimen tepesi istikametinde hemen mukabil harekete geçti ve düşmanı durdurdu.

6. İhracdan sonraki muharebeler. *a.* Cenup (Seddülbahir) cephesinde düşman ilk defa 26 nisanda taarruza geçti ve zayıf kalmış ve yıpranmış olan müdafaa kuvvetlerimiz ilkin geri çekilmeğe mecbur oldu ise de, sonra mukabil bir taarruz ile düşmanı püskürttü. Türk kuvvetleri 1/2 ve 3/4 mayıs geceleri düşmanı denize dökmek üzere, mukabil taarruzlar yaptılarsa da, geçen müddet zarfında takviye edilen ve donanmanın müessir yardımından faydalanan düşman, esas mevzilerinden çıkartılamadı. Bunu 6 mayısta başlayan ingiliz-fransız taarruzları tâkip etti. Müdafaa vaziyeti hiç elverişli değildi. Topçu kuvveti pek az olduğu gibi, tahkim mâlzemesinin noksanlığı esaslı müdafaa mevzileri hazırlamağa engel oluyordu. Geceleyin yapılan siperler, gündüzün donanma âteşi ile yıkılıyordu. Türk askeri açık arâzide ve üç taraftan donanma âteşi altında, emsâlsiz bir müdafaa savaşı yaptı ve 3 gün süren taarruz, hedefine varmadan kırıldı. Düşman 4 ve 5 haziran taarruzları ile 6 ağustosta başlayıp, 8 gün süren diğer bir taarruzundan da bir netice alamadı.

Bundan sonra cenup cephesinde siper muharebeleri devam etti. Cephenin şark kısmında bulunan fransız kuvvetleri Kereviz-Dere'yi aşamadıkları gibi, bunların solundaki ingiliz kuvvetleri, seferin sonuna kadar, Alçı-Tepe'ye ve sâhilden 4 km. içerideki Kirte köyüne bile varamadılar. Cenup cephesi, Vehib Paşa'nın kumandası altında idi. Bu cepheye bir müddet Weber Paşa da kumanda etmiştir.

b. Şimâl cephesinde (ki bu cephede evvelce Es'ad Paşa, daha sonra Ali Rıza Bey — Paşa — kumandanlık etmiştir) karaya çıkan kolordunun ilk kademesi, 25 nisan sabahı, harp tarihimizde Kemal-Yeri adı ile anılan mevkie kadar ilerlemiş ve ertesi gün taarruza geçmiş, bunu 27 nisanda türk karşı taarruzu ve 28 nisanda düşmanın mukabelesi tâkip etmişti. İki taraf da, bu kanlı savaşlarda bir kaç yüz metre ilerilemekten başka, bir şey yapamadılar. 2 mayısta karşılıklı yapılan taarruzlar da bir netice vermedi. Mareşal von Sanders 42.000 mevcutlu bir türk kuvvetini 19 mayısta taarruza sevketti ise de, dar sâhil şeridi üzerinde tutunan Anzac kuvvetleri, denize dökülmemek için, şiddetli müdafaada bulundular. Bu taarruzda türk zâyiatı 10.000'i aşıyordu. Bundan sonra bu cephede de siper muharebeleri devam etti. Düşman baş-kumandanlığı, bir netice alabilmek için, büyük takviyeler getirtip, bunların bir kısmını Arı-Burnu cephesine çıkararak, yarım adanın kilit noktası olan Koca-Çimen tepesine taarruz etti; diğer kısmını da türkleri arkadan çevirmek maksadı ile daha şimâlde Suvla limanı sâhillerine çıkardı. İngiliz taarruzu, 6 ağustosta, Anzac cephesinin cenup ucunda (Kanlı-Sırt) başladı; 6/7 ağustos gecesi, hedefi Koca-Çimen olmak üzere, daha şimâle sirâyet etti. Aynı gece, general Stopford emrine verilmiş olan 9. ingiliz kolordusunun Anafartalar kıyısında (Suvla limanı ve civarı) ihrâca başladığı haberi geldi. 4 gün süren Koca-Çimen taarruzu, miralay Mustafa Kemâl Bey'in kumandasındaki kuvvetler ile, Conk bayırında durduruldu ve 9 ağustos akşamı bizzat bu cepheye gelen kumandan, ertesi sabah, iki yandan yaptığı bir taarruz ile düşmanı geriye attı. Anafartalar önünde açılan yeni cepheye gelince, 20 tabura karşı burayı tutan $2\frac{1}{2}$ taburluk türk kuvveti, muntazam bir şekilde adım-adım cenupta İsmail-oğlu tepesi ile şimâlde Kireç-Tepe'ye çekilmiş ve Bolayır civarındaki 2 fırkamız da, cebrî yürüyüşle, cepheye yetişmişti. Düşman kuvvetleri, karşıdaki tepeleri tutmak üzere, derhâl harekete geçecekleri yerde, sâhile yapışıp kalmışlardı. 8/9 ağustos gecesi Mustafa Kemâl Bey, bütün Anafartalar grupu kumandanlığına tâyin edildi ve ertesi sabah yaptığı mukabil taarruz ile, düşmanı olduğu yere mıhladı. Bundan sonra ihrâc kuvvetlerinin bütün hücumları neticesiz kaldı. General Stopford azledildi. Artık Anafartalar cephesinde de siper savaşları sürüp gitti. Mutaarrız kuvvetler, kıyıdan itibâren, en fazla 4 km. ilerileyebilmişlerdi. Arı-Burnu'nda ise, düşmanın ileri siperleri kıyıdan ancak bir km. içeride idi. Anafartalar cephesi kumandanlığında bir aralık vekâleten Fevzi Paşa (Mareşal Fevzi Çakmak) da bulunmuştur.

7. Son safhalar ve düşmanın çekilmesi. Çanakkale muharebelerinin son safhası, bâzan birbirinin çok yakınında, hemenhemen oldukları yerlere mıhlanmış siperlerde karşı-karşıya duran kuvvetler arasında yapılan mevzî harpleri şeklinde oldu. Her iki muhasım taraf da büyük mahrumiyet ve meşakkatler içinde ve kahramanca döğüştü. Teşrin I. ortalarında i'tilâf kuvvetleri baş-kumandanlığına getirilen Sir Charles Monro tahliye fikrinde idi. Teşrin II.'de cepheyi ziyârete gelen ingiltere harbiye nâzırı Lord Kitchener de bundan başka bir çâre bulunmadığı hükmüne vardı. Tahliye işi, ihrâc hareketine nazaran, muvaffakiyetle ve zâyiatsız tatbik edildi. 1915 baharında parlak ümitlerle ayak bastıkları, fakat elim muvaffakiyetsizliklere uğradıkları Gelibolu yarım adası üzerindeki düşman kuvvetleri, 19/20 kânun I. 1915 gecesi Anafartalar ve Arı-Burnu cephesinden, 8/9 kânun II. 1916 gecesi de Seddülbahir'den çekilip gittiler.

8. Deniz hareketleri. Muharebelerin devamı sırasında zikre şâyân bâzı deniz hareketleri olmuştur. Yüz-başı Ahmed Bey'in idâre ettiği Mukavemet-i Milliye muhribi, bir gece boğazdan çıkıp, Goliath ingiliz zırhlısını torpil ile batırarak, bu geminin cephenin cenup yanına âteş etmesini önlemişti. Akdeniz'e giren Alman deniz-altı gemilerinin 25 mayısta Triumph ve 27 mayısta Majestic (her ikisi ingilizlere âittir) harp gemilerini batırması, i'tilâf donanmasının Mondoros limanına kapanıp kalmasına sebep oldu. Bu suretle harp gemilerinin askerî hareketlere yardımı azalmış bulundu. Yine sefer esnasında, 8 düşman deniz-altı gemisi tahrip edildi. Almanlar, Çanakkale seferine, teknisyen ve mutahassıs olarak, 500 — 600 kişi ve deniz-altıları ile Balkan yolu açıldıktan sonra da, silâh ve cephâne göndererek yardım ettiler.

Netice. Çanakkale seferinde i'tilâf devletlerinin uğradıkları muvaffakiyetsizliğin sebepleri araştırılırken, harekâtın iyi hesaplanarak hazırlanmamış olması, kara ve deniz kuvvetlerinin istediği kadar cephâne bulamaması, kumandanların çoğunun tecrübesizliği ve bir kısım kevvetlerin görgüsüzlüğü, taarruzun baskın mâhiyetini kaybetmiş bulunması, arâzinin tanın-

maması v.b. ileri sürülmekte ise de, en ağır basan âmil, şüphesiz ki, türk askerinin müdafaa sâhasındaki emsâlsiz kabiliyeti ve türk kuvvetlerinin pek mükemmel idâre edilmiş bulunması olmuştur. Yakın tarih hâdiselerinin tahatturu ile, düşmanlar türklerin ciddî bir mukavemet gösteremeyeceklerini zannetmişler ve bu, kendileri için, yanlış ve tehlikeli bir hesap olmuştur. Seferin devamı boyunca türkler, mevzi tutmak hususunda, fevkalâde cesâret göstererek, düşmanlarının bihakkın takdirini kazandılar ve bütün harp müddetince değerli ve mert bir hasım olduklarını isbat ettiler. Türk askerlerinin gösterdiği muvaffakiyetin mânasını iyi anlamak için, kendilerinin çok zayıf bir topçu ile desteklendiklerini, cephânelerinin az ve fena olduğunu ve Balkan yolunun kapalı bulunması yüzünden, Almanya 'dan gelecek mâlzeme yardımından da, harbin son safhalarına kadar, mahrum bulunduklarını hatırlamak yerinde olur. Türkiye hizmetinde bulunan L. von Sanders (*Fünf Jahre Türkei*, s. 97 v.d.): — „İstilâ ordusunun gerisinde bütün dünya kaynakları açık bulunduğu hâlde, türkler harp mâlzemesi bulabilmek için ingilizlerden ganimet almağı bekliyorlardı. Kum torbaları çok azdı, kıt'alara bu maksatla çuval gönderildiği zaman, askerler bunu elbiselerini yamamak için kullanıyorlardı" — demektedir. General C. F. Aspinall-Oglander (*Büyük harbin tarihi — Çanakkale*, II, 471; trk. trc. M. Hulûsi, İstanbul, 1940). von Sanders 'in çabuk karar vermek, cesâret ve soğuk kanlılık göstermek suretiyle muharebelerin mukadderatı üzerindeki müsbet rolünü anlatırken, o zaman bir fırka kumandanlığında bulunan Mustafa Kamâl 'den de bahsederek, 25 nisanda Anzac kuvvetlerinin hedeflerini zapta muvaffak olmayışını, 9 ağustosta Anafartalar Cephesine ihrâc edilen kuvvetlerin durdurulmasını, Conk bayırında parlak bir taarruzla Avusturalya-Yeni-Zelanda kuvvetlerinin kat'î olarak önlenmesinin doğrudan-doğruya bu kumandanın eseri olduğunu söyler.

İ'tilâf devletleri Çanakkale 'ye evvelâ nisbeten küçük kuvvetler göndermişler, sonra bunların mıkdarını hemen-hemen 500.000 'e kadar arttırmışlardır (400.000 ingiliz, 79.000 fransız). İngilizlerin zâyiatı 205.000 (115.000 ölü, yaralı, esir ve kayıp; 90.000 memlekete gönderilen hasta), fransızlarınki ise, 47.000 'dir. Türklerin zayiatı, şehit, yaralı ve hasta olmak üzere, 252.300 'e bâlig olmuştur.

Bibliyografya: Çanakkale muharebeleri hakkında bk. general C. F. Aspinall-Oglander, *Büyük harbin tarihi-Çanakkale, Gelibolu* (trk. trc. Tâhir Tunay ve M. Hulûsî, İstanbul, 1940); *Ofizielle deutsche Kriegsgeschichte* (cilt IX); *Official History of Australia in the War* (*The Story of Anzac*); L. von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*; Kannengiesser Pascha, *Gallipoli*; Sir Ian Hamilton, *Gallipoli Diary*; Fahri Belen, *Çanakkale savaşı*; Kadri Perk, *Çanakkale savaşları tarihi*; Fevzi Kurtoğlu, *Çanakkale ve 18 mart 1915*; Şefik Aker, *Çanakkale-Arıburnu savaşları*; Binbaşı Mahmud, *Seddülbahir muharebesi*. (BESİM DARKOT.)

[Çanakkale muharebeleri kısmı, Genel Kurmay başkanlığı harp tarihi encümeninin verdiği kıymetli mâlûmat ve krokilerden istifâde edilerek, yazılmıştır].

ÇANDARLI, Osmanlı hânedanı ile beraber tarih sahnesine çıkan ve takriben pek az fasıla ile, bir buçuk asırlık bir zaman, en yüksek ilmiye makamını ve vezir-i âzamlık mevkiini ellerinde tutmuş olan bir türk âilesinin adıdır. Bu isim, bâzı kitâbe, yazma ve basma tarihler ile tezkirelerde, Çandarlı, Çandarlu, Candarlu, Cenderî ve Cendereli gibi, muhtelif şekillerde görülmektedir.

Çandarlı âilesinin büyük ceddi Kara Halil Hayreddin 'in Anadolu 'nun neresinde doğduğu sarih olarak bilinmemekle beraber, âile arasındaki an'aneye göre, Eskişehir mıntakasından neş'et etmiş olduğu rivâyet edilmektedir. Müstakim-zâde, *Macallat al-niṣāb* isimli arapça eserindeki Candarî maddesinde, Kara Halil 'in Karaman bölgesindeki Sivrihisar köylerinden Cendere 'den olduğunu yazmaktadır ki, bu kayıt yukarıki an'ane ile karşılaştırılınca, büyük Çandarlı 'nın bügün Eskişehir kazalarından olan Sivrihisar 'ın Cendere köyünden olduğu anlaşılır. Halil Hayreddin Paşa 'nın, İznik 'teki câmi kitâbesi ile Serez 'deki eski câmi kitâbesinde, nisbesi Cenderî şeklinde gösterilmiş olduğundan, bu âilenin en doğru isminin Cenderî olduğu ve sonradan Çandarlı diye tahrif edildiği ve Halil Hayreddin Paşa 'nın babasının adının da Ali olduğu anlaşılmaktadır.

Çandarlı Kara Halil 'in tahsili ile İznik kadılığına tâyinine kadar olan hayatı hakkındaki mâlûmat hem karışık, hem de yanlıştır. Bu hususdaki tarihî rivâyetler birbirini tutmaz. Yalnız kendisinin ahîlerden olduğu ve ahî şeyhlerinden meşhûr Edebâlî 'nin akrabasından bulunduğu, bütün kayıtların ittifakı ile, sâbit olmaktadır. Bâzı tarihler onu Osman Gâzî zamanında ve bâzıları ise, Orhan Bey devrinde Bilecik kadısı olarak gösterirler ki, doğrusu da bu olsa gerektir. Çandarlı Kara Halil 'in, Osman Gâzî veya Orhan Gâzî tarafından hocası Kara Alâeddin 'den istenerek, kadılığa tâyin edilmiş olduğu tarihlerde görülmektedir. Muhammed b. Hacı Halil Konevî 'nin

farsça tarihinde padişahın Mudurnu'da bulunan Şeyh Fahreddin'i ziyâreti esnasında, kendisinden bir kadı istediği ve şeyhin tavsiyesi üzerine, Kara Halil'in hizmete alındığı yazılmakta ise de, bütün bunlar hiç bir vesikaya istinat etmemektedir. Meselâ Kara Halil'in hocası olduğu söylenen ve halk arasında Kara Hoca diye şöhret bulan Alâeddin, Orhan Bey tarafından yaptırılan İznik medresesinin üçüncü müderrisliğinde bulunmuş ve *Şaḳā'iḳ*'ın kaydına göre, 800 (1397) tarihinde vefat etmiş olduğu için, Kara Halil'in hocası olamazdı. Çünkü Kara Halil'in, XIV. asrın ortalarında, Osmanlı beyliğinin İznik kadısı olmasına ve bu tarihte ilk İznik müderrisi Dâvud Kayserî'nin hayatta bulunmasına göre, bu senelerde henüz genç olan Kara Hoca'nın, Kara Halil'e hocalık etmiş olması vârid değildir. Bundan başka Kara Halil'in hocası olduğuna yukarıda işâret edilen mudurnulu Şeyh Fahreddin ise, yine *Şaḳā'iḳ*'in yazdığına nazaran, Yıldırım Bayezid devri ulemasındandır. Binâenaleyh bu zat da Kara Halil'e ders vermiş olamaz. Hâsılı, ilim ve fazilet sâhibi olup, bir eseri de bulunan Kara Halil'in nerede ve kimden ders görmüş olduğu şimdilik bilinememektedir. Kara Halil'in, İznik medresesinin ikinci müderrisi olan, Tâceddin Kürdî (Geredî ?)'nin kızını aldığı bilindiği için, belki bu zâttan, belki de Şeyh Edebâlî'den ders görmüş olması hatıra geliyorsa da, bu hususta elde hiç bir delil yoktur. Ahîlerden olan Kara Halil'in, Osmanlı beyliğinin kurulmasını te'min eden ahîlerin ve bilhassa Şeyh Edebâlî'nin tavsiyesi ile, osmanlıların hizmetine girmiş olduğu şüphesizdir.

Kara Halil, rivâyete göre, Bilecik kadılığından sonra, 1330'da, Orhan Bey tarafından zaptedilen İznik kadılığına ve daha sonra da yeni devlete payitaht olan Bursa kadılığına tâyin olunmuştur. Orhan Bey vefat ettiği zaman, Kara Halil en yüksek şer'î makam olan Bursa kadılığında bulunuyordu (1360). Murad I.'ın hükümdarlığa geçmesi üzerine, 763 (1362)'te, Kara Halil osmanlılarda, en yüksek ilmiye makamı olarak, ihdas edilen kazaskerliğe tayin edilmiş (Âli, *Kunh al-aḫbār*, V, 43) ve Murad Bey ile beraber Rumeli'ye geçmiştir. Çandarlı Kara Halil, Orhan Bey zamanındaki, ilk muntaẓam asker teşkilatında mühim rol oynadı; Yaya ve Müsellem isimleri ile türklerden tertip edilen piyâde ve süvari kuvvetlerini te'sis etti ve bunu bir kanun hâlinde tesbit ettirip, asker ocaklarını kurdu. Bu asker, yine onun himmeti ile, Murad I. zamanında yeniçeri ocağının ihdasına kadar, Osmalı ordusunun muntaẓam kuvveti olarak kaldı.

Murad III. zamanı, Çandarlı Kara Halil'in pek mühim işler başardığı bir devirdir. Kara Halil, kazaskerlikte bulunduğu sırada, Rumeli'de fütuhatın genişilmesi üzerine, Osmanlı devletinde üç buçuk asırdan fazla süren yeni bir askerî teşkilât, yâni yeniçeri ocağı ile acemi ocağını, kurmağa memur edildi ve hemen faâliyete geçerek, orduya yeni bir sınıf ilâve etti (bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapı-kulu ocakları*, Ankara, 1944). Karamanlı âlim Molla Rüstem ile beraber bir devlet hazinesi kurdu ve Osmanlı beyliğini, zamanın icaplarına göre, tensik etmek suretiyle, aşîret hâlinden kurtarmaya çalıştı. Bu yenilikler, aşîret teşkilâtına alışmış olanların hoşuna gitmediğinden, bâzı tarihler, devlete bid'at soktuğundan dolayı, Kara Halil ile Molla Rüstem'i muahaze etmektedir (krş. Âşık Paşazâde, *Tevarih-i âl-i Osman*; Neşrî, *Cihannümâ* ve anonim tarihler).

Daha sonraki tarihlerde Kara Halil'i, Halil Hayreddin Paşa ismi ile, osmanlı veziri olarak görmekteyiz. Osmanlı tarihleri ile tercüme-i hâl kitapları, şehzâde Alâeddin ile Süleyman Paşa'dan sonra, hükümdar âilesi hâricinden ilk osmanlı vezirinin Çandarlı Halil Hayreddin Paşa olduğunu, sonra vezir-i âzamlığın bunun oğullarına verildiğini ve bu suretle XV. asır ortalarına kadar bu mansıbın o âilede kaldığını yazarlarsa da, doğru değildir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlılarda ilk vezirlere dâir mütalâa*, *Belleten*, III, 9, s. 99). Tarihlerin Halil Hayreddin Paşa'yı birinci vezir göstermelerine sebep şudur: Hayreddin Paşa'ya kadar ilk osmanlı vezirleri, İlhanlılarda, Memlûklerde ve kısmen de Selçuklularda olduğu gibi, yalnız idarî ve malî işlerle meşgûl olurlar, fakat askerî işlere karışmazlardı. Osmanlılardaki ilk vezirler, p a ş a unvanı ile ulemadan gelmekte idiler; nitekim Halil Hayreddin Paşa da onlardan biri idi. Fakat bunun vezirliği, *Şaḳā'iḳ*'te görüldüğü ve Neşrî'nin de kaydettiği gibi, askerî kumandanlık olan beylerbeyiliğin de ilâvesi ile, uhdesine verilmiş olduğundan, Halil Hayreddin Paşa mülkî ve askeri bütün işleri bir elde toplamış ve bu cihetten ilk Osmanlı veziri sayılmıştır ki, bu usul tanzimata kadar devam etti. Halil Hayreddin Paşa'nın hangi tarihle vezir ve kumandan tâyin edildiği sarih olarak bilinememekle beraber, İznik'te Yeşil câmi kitâbesindeki (780 = 1378) *Mavlānā ḫayr al-millat va 'l-dīn Ḫalīl b. 'Alī al-Candarī* ve Gelibolu'da yaptırmış olduğu Eski-Câmi kitabesindeki (787 = 1385) *Sayid al-'ulamā' ḫayr al-millat va 'l-dīn* kayıtları, Hayreddin Paşa'nın bu tarihlerde henüz vezir olmadığını gösterir. Fakat bu son

yıl içinde vezir tâyin edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir; çünkü 1385 yılında Halil Hayreddin 'in, osmanlı ordusu kumandanı olarak, Rumeli 'de faâliyette bulunduğu görülmektedir.

Halil Hayreddin Paşa 'nın garbî Trakya ve Makedonya ile şimâlî Yunanistan 'daki faâliyeti ve kendisinden evvelki askerî hareketler, Lala Şâhin ve Timurtaş Paşa 'ların faâliyetleri ile karıştırılmaktadır. Fakat bir kısım osmanlı kaynakları ile Bizans tarihleri (Aşık Paşa-zâde ve Chalcondyle), Hayreddin Paşa 'nın, maiyetindeki ordu ile Karaferye, Serez ve Selânik 'i aldıktan sonra, Tesalya ve Manastır 'ı işgâl ederek, Arnavutluk 'ta faâliyette bulunduğunu yazmaktadır. Arnavutlara karşı olan hareketler esnasında, Manastır 'dan sonra Ohri 'yi almış olan vezir Hayreddin Paşa, bu sırada Draç beyi bulunan prens Charles Topia 'dan bir mektup almıştı. Bu prens, kendisi ile mücâdele etmekte olan ve Arnavutluk 'un en kuvvetli prensi bulunan Zeta prensi (bu tarihlerde Arnavutluk 'ta Draç, Avlonya, Berat ve merkezi İşkodra 'da olan Zeta prenslikleri vardı) Balsa II. 'ya karşı, Hayreddin Paşa 'yı yardıma çağırıyordu (1385) Bu dâvetten memnun olan osmanlı kumandanı, Elbasan dağlarını aşıp, Devol nehrinin sol sâhilinde, Balsa ile karşılaştı ve çetin bir muharebeden sonra onu yendi. Bu muharebede Balsa ile ona iltica etmiş olan sırp beyi Vokasin 'in oğlu İvaniç maktûl düşmüşlerdi. Halil Hayreddin Paşa 'nın bu seferi, ileride tahakkuk edecek Arnavutluk fethine bir başlangıç oldu.

1386 'da Halil Hayreddin Paşa, Rumeli 'de bu faâliyette bulunurken, Murad I., Çandarlı 'nın oğlu Ali Paşa 'yı yanına alarak, Anadolu 'da Karaman-oğlu üzerine tasarladığı sefere hazırlanıyordu. Neşrî ve Rüstem Paşa tarihlerine göre, padişah, Halil Hayreddin Paşa 'yı Rumeli 'nin muhafazasına bırakıp, Anadoluya geçmişti. Hanivaldnus da, 1385 senesindeki Rumeli futuhatından sonra, (1386) Murad I. 'ın Anadolu 'da kaldığı sırada, Hayreddin Paşa 'yı Rumelide bırakıp genç oğlu Ali Paşa 'yı yanına almış olduğunu kaydeder (bk. *Der Islam*, XVIII, s. 75). Filhakika biz, Murad III. ile Karaman-oğlu Alâeddin Bey arasında 789 (1387) 'da vukû bulan muharebede Çandarlı-zâde Ali Paşa 'yı pâdişahın maiyetinde görmekteyiz ki, Halil Hayreddin Paşa 'nın vefatı da aynı seneye tesadüf etmektedir. Mamafih bâzı tarihlerde Karaman seferinin bir sene evvel vukû bulduğu yazılıdır. Her ne olursa olsun, Hayreddin Paşa, vefatı tarihi olan 10 zilhicce 789 (22 kânun II. 1387) 'da pâdişahın yanında olmayıp, Rumeli 'deki ordunun başında bulunmakta idi.

Çandarlı Halil Hayreddin Paşa, ordusu ile Yenice-i Vardar 'da bulunurken, hastalandığı için, Serez 'e nakledilmiş ve orada vefat etmiş ise de, cesedi İznik 'te defnedilmiştir. Türbesi İznik sûrunun hârieinde, Lefke kapısına yakın bir mezarlığın ortasındadır (İznik 'teki kıymetli tarihî eserler ve bu meyanda Çandarlıların yaptırdıkları binalar hakkında bk. Katharina Otto-Dorn, *Das islamische İznik*, Berlin, 1941; *Vakıflar dergisi*, I; C. Gurlitt, *Die islamischen Bauten von Isnik*, *Orientalisches Archiv*, 1912/1913, III). Türbenin bâzı kısımları ile mezarlar yunan işgâli (1922) esnasında tahrip edilmiş ve mezar taşları devrilmiş ise de, istirdâdı müteâkip yeniden tanzim edilmiştir. Türbesindeki farsça yazılı mermer kitâbede ise, 789 yılında Serez 'de vefat ettiği görülmektedir.

Halil Hayreddin Paşa vefat edince, Ali, İlyas ve İbrahim isimlerinde 3 oğlu kaldı. Müstakîm-zâde, Osmanlıların üçüncü veziri olarak gösterdiği Halil Hayreddin Paşa 'nın ilim ve fazlından bahseder ve Celâleddin Kazvînî 'nin ilm-i belâgatten *Talḫîṣ al-miftāḥ* isimli eserini şerh eylediğini yazar. Gerek osmanlı, gerek ecnebi tarihlerindeki kayıtlardan Hayreddin Paşa 'nın çok değerli, teşkilâtçı bir devlet adamı ve muktedir bir kumandan olduğu anlaşılıyor. Filhakika bu zât, idarî, askerî, malî ve siyasî sâhalarda ve Osmanlı devletinin kurulmasında birinci derecede âmil olmuştur. İznik 'te Yeşil câmi adındaki câmisi ve yine orada eski ve yeni imâret denilen iki imâreti (Evliya Çelebi, III, 8), Gelibolu ve Serez 'de câmileri vardır. Halil Hayreddin Paşa 'nın vefatı üzerine, padişahın yanında bulunan büyük oğlu Ali Paşa vezir oldu (bk. mad. ALİ PAŞA).

Tarihler Ali Paşa 'dan sonra, yanlış olarak, oğlu diye gösterdikleri kardeşi İbrahim Paşa 'nın kazaskerlikten vezir-i âzam olduğunu yazarlarsa da, doğru değildir. Çünkü İbrahim Paşa 'nın, birâderi Ali Paşa 'nın vefatından bir gün evvel, Bursa kadılığında bulunduğu, kendi tarafından tanzim edilmiş olan 808 recep tarihli vakfiyesinde görülmektedir.

İbrahim Paşa 'nın ne suretle kazasker, vezir ve vezir-i âzam olduğuna dâir tarihlerimizde sarih bir malûmat yoktur. Şehzâdeler mücâdelesinde ve Ali Paşa 'nın vefatından az evvel veya sonra Bursa kadısı olan Çandarlızâde İbrahim Çelebi, belki Edirne kadılığına nakledilmiş ve belki de Bursa 'yı işgâl eden Çelebi Mehmed tarafından, kazasker tâyin olunmuştur. Bu cihetlere dâir henüz bir vesika elde edilememiştir. Şehzâdeler kavgası esnasın-

da, İbrahim Paşa hakkında, tarihlerde iki türlü kayıt görülüyor: birincisi, İbrahim Paşa 'nın Edirne 'de hükümdar bulunan Musa Çelebi 'nin yanında bulunduğu ve onun tarafından, Bizans imparatorlarının Osmanlı devletine veregelmekte oldukları vergiyi almak üzere, İstanbul 'a gönderilmiş, fakat İbrahim Paşa 'nın oradan Musa Çelebi 'nin yanına dönmeyerek, Çelebi Mehmed 'e iltica eylemiş olduğudur. İbrahim Paşa 'nın Çelebi Mehmed 'e ilticasına, rivâyete göre, Musa Çelebi 'nin, ümerânın mallarını müsâdere eylemek istemesi sebep olmuştur. Bu rivâyete Neşrî, Rüstem Paşa, Âlî ve Chalcondyle 'de rastgelmekteyiz. İkincisi, Âşık Paşa-zâdenin mütalâası olup, ona göre, İbrahim Paşa Amasya 'da Çelebi Mehmed 'e kazasker olmuş ve hükümdar, Bursa 'ya gelince, onu vezir yapmıştır. Muhakkak olan cihet, İbrahim Paşa 'nın Çelebi Mehmed zamanında kazasker ve yine onun devrinde vezir olmasıdır ki, bu mutalâayı, aşağıdaki vesikalardan aldığımız kayıtlar da göstermektedir.

İbrahim Paşa 'nın, 818 muharrem (mart 1415) tarihli Sarıca Paşa zâde Umur Bey vakfiyesinde şâhit sıfatı ile yazılan adının yanında, kazasker olduğuna dâir bir kayıt bulnmadığı gibi, 820 (1417) tarihli, birâderi Ali Paşa kölesi Timurtaş Paşa b. Abdullah 'ın vakfiyesinde de vezirliğinden bahsedilmeden, şâhit olarak, gösterilmiştir. Şu hâlde tarih ve tercüme-i hâl kitaplarındaki kayıtlar tashihe muhtacdır. Yeni tetkiklere göre, İbrahim Paşa 'nın 1417 'den sonra vezir olduğu meydana çıkıyor. Çünkü 1420 tarihli meşhûr Timurtaş Paşa-zâde Oruç Bey vakfiyesinde İbrahim Paşa 'nın, vezir-i âzam amasyalı Bayezid Paşa 'dan sonra, vakfiyede vezir olarak imzası görüldüğüne göre, bu tarihte Bayezid Paşa 'nın birinci, İbrahim Paşa 'nın ikinci ve Hacı Ivaz Paşa 'nın da üçüncü vezir oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bu vesika kaydına uygun olarak, Bizans müverrihi Ducas da Çelebi Mehmed 'in son ve Murad II. 'ın ilk zamanlarında, Bayezid Paşa 'nın birinci vezir olup, İbrahim Paşa 'nın, Bayezid Paşa 'nın ölümünden sonra, vezir-i âzam olduğunu kaydetmekte (Fr. Taeschner und Paul Wittek, *Der Islam*, XVIII, s. 95 not) ve Âşık Paşa-zâde 'nin bâzı kayıtlarından da (s. 94) bunun böyle olduğu anlaşılmaktadır. Şu halde ikinci vezir İbrahim Paşa, Bayezid Paşa 'nın Düzme Mustafa denilen şehzâde Mustafa Çelebi vak'asında ve 1421 senesinde Sazlıdere 'de öldürülmesi üzerine, tahta yeni çıkmış olan Murad II. 'a vezir-i âzam olmuştur. Mustafa Çelebi 'nin, Sazlıdere 'de Murad II. 'ın kuvvetlerine galebesinden sonra, Anadolu 'ya geçerek, Bursa üzerine yürüdüğü sırada, Ulubad çayı önünde Sultan Murad ordusunun başında İbrahim Paşa ile Hacı Ivaz Paşa bulunuyorlardı. Bütün bu mütalâa ve kayıtlar, Çandarlı-zâde İbrahim Paşa 'nın birâderinin vefatını müteâkip kazaskerlikten vezir olmayıp, 1417 'den sonra vezir ve 1421 'de de vezir-i âzam olduğunu göstermektedir. İbrahim Paşa, Mustafa Çelebi 'nin Ulubad 'dan çekilip sür'atle Rumeli 'ye avdeti üzerine, padişah ile beraber kendisini tâkip etmiş ve mûtemedi olan adamları vasıtası ile, Gelibolu 'ya geçirilmesini te'min eylemişti (Âşık Paşa-zâde, s. 99). İbrahim Paşa bundan sonra, 24 zilkâde 832 (25 ağustos 1429) tarihinden vefatına kadar, 11 sene vezir-i âzamlıkta kalmıştır. Kendisinin ikinci vezir Tokatlı Hacı Ivaz Paşa ile münâferetleri sebebi ile, İvaz Paşa 'nın gözlerine mil çekilmesine sebep olduğunu, bâzı tarihler kaydetmektedirler. İbrahim Paşa 'nın kabri İznik 'tedir. Yine burada 828 (1425) 'de başlanıp, iki sene sonra tamam olan bir de imâreti vardır.

İbrahim Paşa 'nın ölümünden sonra oğlu Halil Paşa, tarihî kayıtlara göre, kazaskerlikten birinci vezirliğe getirilmiştir. O tarihlerde vezir adedinin artmış olmasına bakılırsa, babasının zamanında vezir bulunup, onun vefatı üzerine mi bu makama geldiği, yoksa kazaskerlikten mi bu mevkie getirilmiş olduğu mâlûm değildir. Bütün hâdiseler ve sonraki vak 'alar, Murad II. 'ın, vezir-i âzam Halil Paşa 'ya fevkalâde itimadı olduğunu göstermektedir. Janos Hunyadi ile yapılan muharebelerdeki muvaffakiyetsizlik ve aktedilen Szegedin muahedesi üzerine, Murad II. 'ın bu hâllerden müteessir olarak, padişahlığı oğlu Manisa Vâlisi Mehmed 'e terk edip, çekilmesi ve genç hükümdarın devşirmeden yetişmiş olan ricâlin ve bilhassa Zaganos Paşa 'nın te 'siri ve telkinatı ile hareket eylemesi, işlerinde serbest hareket etmeğe alışmış olan Halil Paşa 'yı müteessir etmiş ve Sultan Murad da oturmakta olduğu Manisa 'da saltanatı terk ettiğine nedâmet etmiş olduğundan, Halil Paşa ve devlet adamları ile kendi arasındaki gizli bir anlaşma üzerine, sultan Murad 'ın tekrar hükümdar olması kararlaştırılmıştı. Bu kararın kuvveden fi'le çıkması için, Halil Paşa fırsat gözetmekte iken, Szegedin muahedesini nakzeden düşmanın taarruza geçmiş olması, vezir-i âzamın aradığı fırsatı vermişti. Halil Paşa düşmanın hücum ve taarruzunu genç hükümdara anlatarak: — „Sultan Murad tekrar orduyu ele alırsa, bu işe bir çâre bulur, siz babanızı dâvet eyleyerek, düşman üzerine gönderip safanızda olun; bu vak 'a geçtikten sonra, saltanat yine sizindir" — demiş ve ümerânın da aynı fikirde olduğunu söylemiştir. Sultan Mehmed, bu teklifi iyi karşılamayarak: — „Evvelâ düşü-

nüp sonra yapmalı idi" — diye mukabele de bulundu ise de, babasını ordunun başına dâvete mecbur olmuştu. Murad, Çanakkale boğazının venedikliler tarafından kapanması üzerine, Manisa'dan hareket edip, mühim bir kuvvetle Anadoluhisarı taraflarına (Âşık Paşa-zâde'ye göre, Kocaeli'ndeki Akçahisar'a) gelmiş ve Halil Paşa'nın Rumeli sâhiline dizdirdiği topların himâyesi altında, o kıyıya geçerek, düşman üzerine yürümüştü. Sultan Murad Varna muharebesini kazandıktan sonra alınan tertibat üzerine Edirne'ye gelip, tekrar hükümdar olmuş ve oğlu Mehmed'i, Zaganos Paşa ile beraber, Manisa'ya göndermiştir. Diğer bir vesikaya göre (*Tāc al-tavārīḫ*), Murad, Varna muzafferiyetinden sonra, tekrar Manisa'ya dönerken, bir tahrik neticesinde, yeniçeriler ayaklanarak, Buçuktepe hâdisesi vukû bulmuş, asker sultan Murad'ı istemiş ve Murad yoldan çevrilerek, Edirne'ye gelip, ikinci defa hükümdar olmuştur.

Mehmed II. 1451'de ikinci defa hükümdar olduktan sonra, Halil Paşa'yı yine vezir-i âzamlıkta tutmuştu. Fakat bâzı rivâyetlere göre, her iki tarafın da birbirine itimadı yoktu. Saltanat tebeddülü hâdisesi, vezir-i âzam Halil Paşa tarafından tertip ve idâre edilmiş olduğu için, Mehmed II. bu hâlden, tabiî olarak, pek müteessir olup, Halil Paşa'ya karşı kin bağlamıştı. Bundan başka, Kritovulos'a göre, Manisa'da iken şehzâdenin bâzı isteklerine Halil Paşa'nın müşkilât çıkarmış olması aradaki münâfereti arttırmıştı.

İbn Kemâl tarihi, Halil Paşa'nın, Murad'ı tekrar hükümdar yapmakla, baba ile oğul arasına nifak soktuğunu ve sultan Mehmed'in bundan dolayı kin bağlayıp, İstanbul fethine kadar bu kinini sakladığını kaydetmekte ve müverrih Âlî de, sultan Murad'ın, Halil Paşa'nın gayreti ile, padişah olup, sonra Sultan Mehmed'den nice cefalar çekip, katlolunduğunu (V, 223) yazmaktadır. İşte etrafındaki devlet adamları ile birleşerek bir padişahı hal ve diğerini hükümdar yapacak kadar kudret ve nufuza sâhip olan Halil Paşa'nın, İstanbul fethi gibi, cihanı hayrette bırakan bir muvaffakiyeti müteâkip: — „İstanbul fethine mâni olmuş ve bizanslılardan rüşvet almıştır" — töhmeti ile, öldürülmesinin asıl sebebi, bu hal" meselesidir ve üst tarafı ise, bahâneden ibârettir. Çünkü Bizans'tan hükümdara, vezirlere ve diğer devlet adamlarına hediyeler gönderilmek mutad olduğundan, Halil Paşa'ya da böyle bir hediye yollanmış olabilir; fakat o devri bizzat idrâk edip, tarihlerini yazmış olan Dursun Paşa ile Kritovulos, rüşvet meselesine dâir hiç bir şey söylemiyorlar. Âşık Paşa-zâde ile İbn Kemâl de, bu gibi şeylerden bahsetmemektedirler. Bizans müverrihi Ducas, bir gece, pâdişahın Halil Paşa'yı çağırarak, İstanbul fethi hakkında görüştüklerini ve Sultan Mehmed'in, rumların parasına mağlûp olmamasını ve kendisine ciddî yardımda bulunmasını tavsiye eylediğini kaydeder. İtalyan müverrihlerinden Pusculus, rüşvetten bahsetmeyerek, Halil Paşa'nın İstanbul fethinin müşkilâtından bahseylediğini yazar. Müverrih Âlî, İstanbul fethine hâzırlık esnasında, imparatorun Halil Paşa'ya nâzırını göndererek, harac vereceğini ve İstanbul'da kadı ve subaşı bulunmasına muvafakat edeceğini bildirdiğini söyler ve daha sonra da bâzı ümerâ ile Halil Paşa'nın fethe mâni olmak ve bu münasebetle imparatordan para almak istediklerini kaydeder (V, 253—256). XVI. asırda yaşayan *Tāc al-tavārīḫ* sâhibi de, Halil Paşa hakkında aşağı yukarı aynı şeyi söyler.

Vezir-i âzam Halil Paşa, fethin ertesi çarşanba günü, çocukları ile beraber, tevkif edilip, bütün malları müsadere olunmuş ve 40 gün sonra da Yedikule'de katledilmiştir. Halil Paşa'nın ölümünden sonra oğulları ile maiyeti serbest bırakılmış ve müsâdere olunan malları da iâde olunarak, Halil Paşa hakkındaki kin ve husûmet evlatlarına teşmil edilmemiştir. *Sicill-i osmanî* Halil Paşa'nın İstanbul'da sûr hâricinde defnedildiğini yazar ise de, kemikleri, küçük oğlu İbrahim Paşa tarafından, İznik'teki türbesine naklettirilmiştir. Türbede, Halil Paşa'dan başka, oğullarından Yusuf, Süleyman çelebiler ile İbrahim Paşa medfundur. Türbe karşısında Halil Paşa'nın bir de imareti vardır. Ege sâhilinde, Çandarlı körfezi ağzında Halil Paşa tarafından yaptırılan ve bugün de Halil Paşa kalesi denilen bir kale vardır.

Halil Paşa'nın fevkalâde cömert olduğunu ve bu cihetten amcası Ali Paşa'ya benzediğini Hümamî ismindeki iznikli şâirde görmekteyiz. Hümâmî'nin, Halil Paşa adına, *Vesilenâme* isminde farsçadan türkçeye çevrilmiş bir eseri ve *Münâzara-i âşık ve mâşuk* adında manzum bir risâlesi vardır.

Halil Paşa vefat ettiği zaman, hayatta iki oğlu vardı. Bunlardan büyük oğlu Süleyman Çelebi, kazasker ve küçük oğlu İbrahim Çelebi de, Edirne kadısı idi. Süleyman Çelebi, pederinden pek az sonra, vefat etmiştir; 857 (1453) tarihli bir hüccetten kazasker bulunduğu anlaşılmaktadır.

Şaḳā'iḳ tercümesinde (s. 220/223) Halil Paşa'nın katlinden sonra Edirne kadısı bulunan oğlu İbrahim Çelebi'nin memuriyetinden azlolunarak senelerce zaruret içinde yaşadığı, Bursa'da ihtisâb memurluğuna kadar düştüğü, hattâ derviş olduğu, şeyhinin tavsiyesi ile İstan-

bul 'a gelince, padişahın sokakta kendisini tanıdığı ve arzusu üzerine, Amasya kadılığına tâyin edildiği, Fatih 'in vefatından sonra, padişah olan Amasya vâlisi Bayezid ile beraber, İstanbul 'a gelip, kazasker ve sonra da vezir-i âzam olduğu yazılı ise de, bu hikâye içinde, İbrahim Paşa 'nın vezir-i âzamlığa tâyininden maadası hakikate uygun değildir.

İbrahim Paşa, babasının tevkif ve katli sırasında, belki de daha sonra, azl ve nikbete uğramıştır. Fakat o devirde yaşayan Kritovulos 'un yazdığına göre, Halil Paşa 'nın vefatından sonra oğulları ve maiyeti serbest bırakılmış ve musâdere edilen malları tamamen kendilerine iâde olunmuştur. Bundan başka İbrahim Çelebi 'nin 865 (1461) tarihli bir hüccette Edirne kadısı olduğu ve 869 (1465) senesindeki diğer bir hüccette de kazasker ve 878 (1474) tarihinde ise vezir bulunduğu görüldüğüne göre, İbraham Çelebi 'nin, Edirne kadılığından itibâren, Fatih devrinde vezirliğe kadar çıkmış olduğu belirmektedir. *Şaḳā'iḳ* mütercimi tarafından ilâve edilen bir notta da İbrahim Çelebi 'nin, 855 senesinden 871 senesine kadar, Edirne kadılığında bulunmuş olduğu zikredilmektedir ki bu kayıt da yukarıki mutalâamızı te'yit eylemektedir.

İbrahim Paşa vezir olduktan sonra, Amasya vâlisi şehzâde Bayezid (Bayezid II.) 'in lalalığına tâyin edilmiş ve bu suretle şehzadeye intisap eylemiştir. 1481 'de padişah olan Bayezid 'in Kili ve Akkerman seferinde (1484) İbrahim Paşa vezir bulunmaktadır. (bk. *Der Islam*, XVIII, s. 108 not). İbrahim Paşa 903 (1497) 'te vezir-i âzam olmuştur. Çandarlı-zâde, bu hizmette bulunduğu sırada, 905 (1499) senesinde İnebahtı (Lepant) seferi esnasında vefat ederek, cesedi İznik 'e naklolunup, babasının türbesine defnedilmiştir. Tarihler ile tercüme-i hal kitapları İbrahim Paşa 'nın müdebbir, muktedir, iyi ahlâklı, son derecede cömert olduğunu ve şahsen babası Halil Paşa 'ya benzediğini yazmaktadırlar. İstanbul 'da Uzun-Çarşı 'dan Mercan 'a çıkılırken sağ tarafta görülen harap cami ile yanındaki arsada evvelce mevcut olan mektep ve medrese bu zâte âittir. Bunlardan başka, Saraçhâne-Başı 'nda, yıktırılan İbrahim Paşa hamamını da kendisi yaptırmıştır.

Halil Hayreddin, Ali, İbrahim, Halil ve İbrahim Paşa 'lardan maada, Çandarlı âilesinden başka vezir-i âzam çıkmamıştı. Bunlardan Halil Hayreddin Paşa 'nın, İlyas Paşa adındaki oğlu beylerbeyi rütbesine kadar yükselmiş olup, ve-

ÇANDARLI ÂİLESİNE MENSÛP İLK ŞAHISLARIN SİLSİLESİ

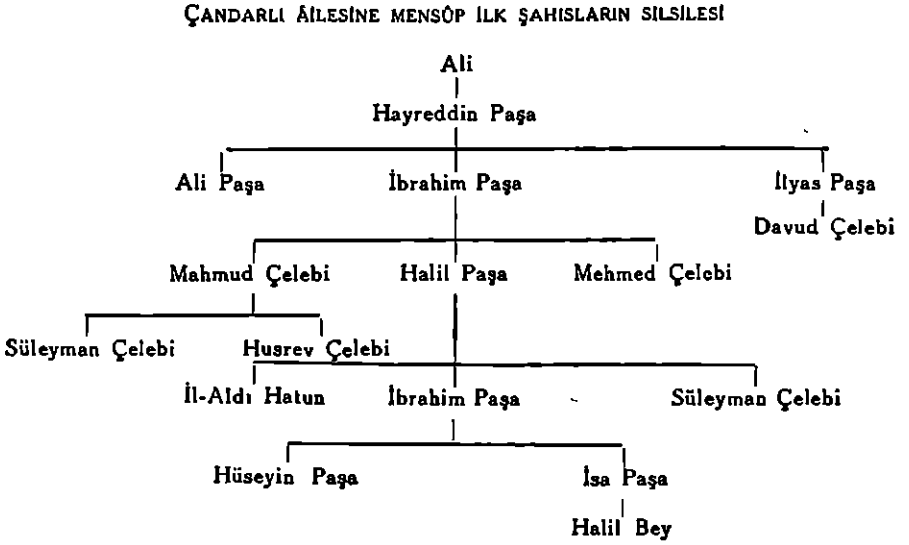

fatı tarihi belli değildir. Bundan başka ikinci İbrahim Paşa 'nın XVI. asır ortalarında Hüseyin Paşa ve İsa Paşa isminde ve beylerbeyi (iki tuğlu paşa) rütbesinde iki oğlunu görmekteyiz. Bunlardan Hüseyin Paşa, Diyarbekir beylerbeyi olup, 994 (1537) 'ten sonra ve İsa Paşa da Şam beylerbeyiliğinde bulunup, 950 (1543) 'den sonra vefat etmişlerdir. İsa Paşa 'nın oğlu şâir ve edip Halil Bey Karahisar Sâhib (Afyon-Kara-Hisar) sancak beği bulunurken, sultan Süleyman 'ın torunu ve şehzade Bayezid 'in oğlu Orhan 'a lala tâyin edilmiş (Kutub Mekki, *Seyahatnâme*) ve *Şaḳā'iḳ* tercümesine zeyil yazan Atâ'î 'nin kaydına göre, Halil Bey 976 (1568) senesinde, Budin defterdarı iken, vefat etmiştir. Bu zâtın, Muhlisî ve Defterî mahlasları ile, şiirleri vardır. Yine aynı âileden,

XVIII. asrın sonlarında sadâret kaymakamı ve Anadolu vâlisi olup, Konya vâliliğine tâyinini müteâkip, 1791 'de vefat eden vezir Ali Paşa da kayda değer.

Candarlı âilesinden birinci İbrahim Paşa 'nın oğlu Mahmud Çelebi, Murad II. zamanında, padişahın kız kardeşini, yâni Çelebi Mehmed 'in kızını, almış ve 1444 'te Bolu sancak-beyi iken, izladi mâğlûbiyeti esnasında, macarlara esir düşmüş ve harbi müteâkıp, akledilen Szegedin muahedesinde fidye-i necat verilmek suretiyle, esâretten kurtarılmıştır. Mahmud Çelebi 'nin İznik 'te 846 (1442) yılında hitam bulan güzel bir câmii vardır. Vefatı tarihi belli olmayan Mahmud Çelebi 'nin kabri, câmiin mihrabı tarafındadır. Ahfadı halâ mevcuttur.

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

ÇANKIRI, iç Anadolu 'nun şimâl kısmında, Kızılırmak 'a tâbi Acıçay 'ın Tatlıçay ile birleştiği yerde, deniz seviyesinden 730 m. irtifâda, Ankara-Zonguldak demir yolunun 174. km. 'sinde bulunan bir şehir ve aynı adı taşıyan vilâyetin merkezidir. Evvelce adı كنغرى şeklinde yazılan, halk arasında da Çangırı, Çengiri şekillerinde telâffuz edilen ve eski garp kaynaklarında Ḫaneara ve bâzan Caneara şekillerinde zikredilmiş bulunan bu belde, kadîm Gangra kalesinin yerine kaim olmuştur (Peutinger, *Tabula*, IX, 4: Gangaris; Caracalla sikkesi üzerinde Γάνγεων). Önceleri Paphlagonia 'ya tâbi olan Gangra, bilâhare Pontus devletine ve müteâkiben Galatia 'ya geçmiş, son hükümdar Deiotaros 'un merkezi olmuş ve milâttan bir az evvel Roma imparatorluğuna intikal etmiştir. Bu sırada adı geçen Germanikopolis 'in bu şehir olması icap eder. Orta çağda bâzan menkûp bizanslılara menfa olmuş bulunan bu şehir, islâm ordularının savleti sırasında, kalesinin sağlamlığı ile şöhret kazandı. Emevîler buraya bir kaç defa geldiler: 93 (711/712) 'te (Ṭabarī, nşr. de Goeje, II, 1236; İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, III, 457; Ya'ḳūbī, şehri Ḥisn al-Ḥadīd tevsim etmektedir, II, 350), 109 (727/728) 'de (Ya'ḳūbī, II, 395) ve 114 (731/732) 'te (Bar Hebraeus, *Ketābā de Maktebānūt Zabnē*, nşr. Bruns ve Kirsch, II, 125; krş. Ṭabarī, II, 1561 ve Theophanes, 6224 senesinde). 1071 'de Malazgirt zaferinden sonra Anadolu 'nun büyük kısmı türk hâkimiyeti altına girdiği sırada, Danişmend-oğulları, bu diyarın Amasya ile Kastamonu arasında bulunan şimâl taraflarına yayıldı ki, Çankırı, adı geçen hânedanın ilk hükümdarının fütuhatı arasında zikredilmektedir (krş. Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, İstanbul, 1322, II, 286 v.dd.; Ḥasan b. 'Alī Toḳādī (?), *Tārīḫ-i āl-i Dānişmand*, Hazârfann, *Tanḳīḥ al-tavārīḫ*, *ZDMG*, XXX, 470). Malatya 'da esir edilip Niksar kalesine hapsedilen Antakya hükümdarı Bohemond 'u kurtarmak maksadı ile tertip olunan, Raymond de Toulouse kumandasındaki haçlı ordusu 1101 senesinde İstanbul 'dan hareket ederek, Ankara 'yı zaptedip, Çankırı (praesidium Gangra) 'ya geldi ise de, kaleyi ele geçirmeğe muvaffak olamadı ve bu ordu, az zaman sonra, Selçuklular tarafından Amasya 'da yok edildi (Albertus Aquensis, 8. kitap, fasl. 8; İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, X, 203; krş. *ZDMG*, XXX, 476; Chalandon, *Les Comnène*, I, 224 v.dd.). 1134 'te imparator Joanis Komnen, bir yıl evvel boşuna muhasara etmiş olduğu şehri, bu sefer ağır muhasara makinaları kullanarak ele geçirebildi (Niketas, *Chronique*, I, 6 ve bilhassa Joannes Prodromos, bk. Chalandon, *ayn. esr.*, II, 84 v.dd.) ise de, avdetinden sonra şehir, çok geçmeden ve bir daha geri alınmamak üzere, Danişmend-oğulları tarafından istirdat edildi. Daha sonra Çankırı, Selçukluların hükmü altına girdi (bk. Chalandon, *ayn. esr.*, tür. yer.) ve bu devletin inkırazını müteâkip, Kastamonu 'daki Çandar-oğulları 'na geçti. Her ne kadar bâzı kaynaklar Çankırı 'nın Bayezid I. devrinde 795 (1392/1393, Neşrî) veya 797 (1394/1395, Âşık Paşa-zâde) 'de Osmanlı devletine ilhak edildiğini söylerlerse de, 'Azīz Astarābādī 'nin bâzı kayıtlarından burasının daha Murad I. zamanında osmanlı toprakları meyanına girdiği anlaşılmaktadır. Çankırı 1401 'de Timur tarafından eski sâhiplerine iâde edildi; fakat 822 (1439) 'de Mehmed I. şehri istirdat eyledi (Âşık Paşa-zâde, *Tārīḫ*, s. 88 v.d.; Leunclavius, *Historiae Musulmanae Turcorum*, Frankfurt, 1591, col. 475; von Hammer, *Gesch. des Osman. Reiches*, I, 70, 248 ve II, 176 'da verilen mâlûmat bir hatâdan ileri gelmektedir). Osmanlı hâkimiyeti altında, hudutlardan uzak bir yerde bulunan Çankırı, bundan sonra tarihî eserlerde pek nâdir olarak zikredilmekte ise de, büyük şuriş devirlerinde eşkiya hücumuna uğradığı ve bunlara karşı koymak üzere, kalede muhafızlar bulunduğu anlaşılmaktadır. İdârî bakımdan Anadolu eyâletinin bir liva merkezi olmuş bulunan bu şehir hakkında Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, III, 250) 'de ve *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika, s. 645) 'da oldukça etraflı tasvirler vardır. Evliya Çelebî 'ye göre, havası ve suyu iyi olan şehrin murabba şeklinde bir kalesi ve kale dışında 4.000 kadar bağlı, bahçeli mâmûr evleri vardı. Kâtib Çelebî 'de ise (*Cihannümâ*), şehrin başlıca iki câmii — Sultan Süleyman ve Bey câmileri — bulunduğu, ekseri binaların çam ve ardıç tahtasından ve üzerleri kiremit örtülü olduğu kaydedilmekte ve bir dizdar ve muhafızları bulunan kalenin sağlamlığından bahsolunmak-

tadır. Avrupalı seyyahlar arasında burayı ilk zikreden Dernschwam (1553 — 1555; *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien*, nşr. Babinger, München, 1923, s. 196) olup, bundan 300 sene kadar sonra ilk defa Ainsworth şehri görüp tasvir etmiştir. XIX. asırda bundan başka bâzı rus seyyahları (Tchihatcheff, Wrontschenko, Chanykow), asrın sonunda da alman seyyahları (Flottwell, Leonhard, Märcker, Prittwitz) buradan geçtiler. Emevîler, Danişmend-oğulları, bizanslılar ve haçlılar tarafından muhasara edilmiş olan heybetli kale bugün harap bir hâldedir. Eserine bu kalenin bir plânını da ilâve etmiş olan v. Flottwell'in ziyâreti sırasında (1893), şehrin hemen şimâlinde, iki vâdiyi ayıran sırtlardan dik yamaçlı boğazlar ile hemen tamamiyle ayrılarak, bu sırtlara yalnız bir kaç metrelik tabiî bir köprü ile, bir yarım ada gibi bağlanan ve ovanın alçak zemini üzerine sarp yamaçlar ile 150 m. yüksekten hâkim olan (kalenin râkımı 880 m.) dört köşeli bir satıh üzerine yerleşmiş hisardan, taş veya tuğla duvar parçaları, yarı yarıya yıkılmış tuğladan bir kule, bir câmiin yalnız eski bir minâresi kalmış bulunuyordu. Daha gerideki tepelerde ise, Ankara'da olduğu gibi, tarassut kulesi hizmetini görmüş olması muhtemel iki küçük bina vardı. Şehri fethetmiş olan Kara-Tigin'in kalede bulunan mezarının halk tarafından bir evliya türbesi telâkki edildiğini (filhakika eski Kastamonu sâlnâmelerinde bu zattan Şeyh Kara-Tigin diye bahsedilmektedir) kaydeden J. H. Mordtmann, hisar tepesi üzerinde tarihten evvelki zamanlardan kalma sarnıçların etraflıca tetkik edilmemiş olduğunu, Ainsworth'e söylendiğine bakılırsa, ilk arap halifeleri zamanına âit kitâbeleri bulunan taş mescidin de iyice bilinmediğini yazmaktadır.

Çankırı öteden beri bir türk-müslüman beldesidir. XIX. asır ortasına doğru Texier, şehrin 16.000 nüfusu içinde mevcut rum âileleri sayısının 40'ı geçmediğini bildirir. Tchihatcheff de 1849'da burada bulunduğunu tahmin eylediği 1.800 ev arasında ancak 40 tânesinin hıristiyanlara âit olduğunu söyler. Cuinet, yarım asır sonra, 15.632 olarak bildirdiği Çankırı nüfusu içinde yalnız 780 rum ve 472 ermeni bulunduğunu kaydeder. 1314 (1896/1897) Kastamonu sâlnâmesi 20 mahalleye ayrılmış 2.400 evde, 11.200 nüfus tesbit eylemektedir. Flottwell „türk şehri" diye vasıflandırdığı Çankırı'daki ev sayısını 4.000 olarak gösteriyor ki, bu XVII. asır ortasında Evliya Çelebî tarafından bildirilen sayıya müsavîdir. Leonhard (1903)'ın, 5.000 evde 25.000, J. H. Mordtmann'ın ise, 30.000 nüfus tahmin etmeleri bir az mubalâgalı görünüyor. Nihâyet 1927 sayımı şehrin nüfusunu 8.847 olarak tesbit etmiş ve bu nüfus, 1940 sayımında, 10.235'e çıkmıştır.

Bağlık ve bahçelik vâdi zemininden itibaren kalenin eteğine doğru yükselen şehirde, v. Flottwell'in tasvirine göre, kadîm çağlara âit hiç bir eser bulunmamakta, Çankırı şehri, evlerinin yapısı bakımından, daha şimâldeki şehirlere (Vezir-Köprü, Boyabat) nazaran, farklı bir manzara arzetmekte ve yüksek iç Anadolu yaylası şehirleri tipine dâhil bulunmaktadır. Dar ve i'vicaclı sokaklar, çoğu kerpiçten yapılmış ve iki katlı, üzeri eski kiremitle kaplanmış evlerin şahnişli üst katları ile âdetâ yarı yarıya örtülüdür. 1314 sâlnâmesi şehirde 717 dükkân, 5 han, 2 kütüphâne, 1 bedestan, 6 hamam ve 5 köprü bulunduğunu kaydediyordu (1940'ta, 512 dükkân, 7 otel). Evliya Çelebî'nin bir minâreli ve üstü kurşun örülü müzeyyen bir bina olarak tasvir ettiği câmi, 966 (1558/1559)'da, Kanunî Süleyman tarafından yaptırılmıştır. 1936'da esaslı surette tâmir edilen bu câmiden başka, XVII. asır içinde, Levend eşkiyası tarafından şehrin yakılması sırasında, harâp olan İsfendiyar-oğlu Kasım Bey câmii yerinde, sonradan yapılmış küçük bir imâret câmii kayda değer. Son senelerde Çankırı'da güzel bir halkevi yapılmış, memleket hastahânesi yeni pavyonlar ile tevsi' edilmiş ve şehir elektrikle tenvir olunmuştur. Çankırı'da bir orta okul ile halkın eskiden yağmur duasına çıktığı Hacet-Tepe üzerinde bir piyade atış okulu vardır. Şehirde bir kaç dokuma tezgâhı, deri atölyesi, un fabrikası ve alçı imalâthanesi bulunur.

Çankırı'nın mevkii, dağlık ve yağışları bol şimâlî Anadolu (Karadeniz bölgesi) ile az arızalı ve az yağışlı iç Anadolu'nun intikal sâhasına rastlamakta, bu itibarla, bir kenarında şehrin yerleşmiş olduğu ovanın — fazlasiyle mezrû su kenarları müstesna — ve vâdi etrafındaki tepelerin kuru ve çıplak bozkır manzarası, bilhassa daha şimâldeki dağların ormanlık tabiatı ile şiddetli tezat hâlinde bulunmaktadır (vilâyet topraklarının takriben 1/5'i ormanla örtülüdür). Bu hâvalide alçılı ve tuzlu arâzi çok geniş sâhalar işgâl etmekte ve Çankırı'nın iki akar suyunun adı da şüphesiz bundan doğmaktadır. Kâtib Çelebî (*ayn. esr.*), Acısu'yun kasabadan 3 saat şarkta bulunan bir tuzlaya uğramakla acılaştığını kaydeder. Filvâki, Çankırı civarında bir çok tuzlalar bulunup, bunlar arasında en meşhuru, şehrin 13 km. kadar cenûb-i şarkîsindeki kaya tuzu mağarasıdır. Çankırı'nın tuzu bizanslılar zamanında da mâlûm olup, buna Γαγγρηνόν ἅλας deniliyordu (Nicolaos Myrepsos, VIII.

asır sonu, bk. Du Cange, *Glossar. ad scriptores med. et inf. Graec*, mad.). Bu tuz şimdi de iptidaî bir şekilde işletilmektedir (senede 3—5.000 ton kadar).

Çankırı şehri, eski çağlardan beri şiddetli zelzele tahribatına uğramıştır. 1050 ağustosunda vukua gelen bir sarsıntıyı Ḳazvînî (*Âṯâr al-bilâd*, nşr. Wüstenfeld, s. 368) tasvir eder. Son olarak 1944 senesi şubatında vukua gelen bir zelzele Çankırı mülhakatında büyük hasarlara sebep olmuştur.

Çankırı havâlisinin başlıca geçim kaynakları, hububat, meyva ve sebze ziraati ile hayvancılığa dayanır. Bizanslı Stephan 'ın söylediği gibi, şehrin eski adının Paflagonya dilinde keçi mânasına gelmesi, esassız telâkki edilse bile, Çankırı havâlisinin öteden beri tiftik keçisi yetiştirmeğe elverişli bulunması, bu ifâdenin pek de yanlış olmadığını gösterir. Vilâyet hudutları içinde 300.000 'e yakın tiftik keçisi vardır. Evvelce Çankırı 'da epeyce ileri gitmiş olan dokuma ve deri sanayii sonradan çok gerilemiştir. Münakale bakımından Çankırı 'nın, Karadeniz kıyılarını (İnebolu, Sinop) Ankara 'ya bağlayan yol üzerinde oldukça ehemmiyetli bir mevkii vardı. Kalecik — Keskin havâlisinden gelen buğdayların burada toplanarak, öküz arabaları ile İnebolu 'ya, oradan da yelkenli gemilerle İstanbul 'a sevkedildiğini v. Flottwell yazmaktadır. XIX. asır sonuna kadar devam etmiş olan bu ticâret, bilâhare Ankara — Haydarpaşa demir yoluna geçmiştir. İç Anadolu (Ankara) ile Kastamonu arasındaki muvasala, oldukça iyi bir şose yolu ile, bugün de Çankırı üzerinden te'min olunmakta, Çankırı bütün Kastamonu havâlisinin demir yolu istasyonu rolünü oynamaktadır. Filvâki, inşası 1933 'te kararlaştırılarak, 1937 'de tamamlanan Ankara — Zonguldak demir yolu sâyesinde, Çankırı, modern bir nakil vasıtasına da kavuşmuştur.

Çankırı, Türkiye cümhuriyetinin ilk yıllarına kadar Kastamonu vilâyetine bağlı bir sancak merkezi iken, bilâhare bu sancak vilâyet şekline konulmuştur. Çankırı, Çerkeş ve Ilgaz (eski adı Koç-Hisar) adlı 3 kaza ve 465 muhtarlık ihtivâ eden Çankırı vilâyetinin 8,665 km². arâzisi üzerinde, 1940 sayımına göre, 183.782 nüfus yaşamaktadır.

Bibliyografya: Metin içinde zikredilenlerden başka, Ritter, *Erdkunde*, XVIII, 353 v.dd.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 158; W. Ramsey, *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 258; Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, VII, 707 ve 1258; W. F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor...* (London, 1842), I, 109 v.dd.; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 617; v. Flottwell, *Aus Stromgebiet des Qyzyl-Yrmaq* (Halys; *Petermann's Mitteilungen*, Ergz. H. 114 (1895), s. 38 v.d. ve 50); G. Märcker (*ZGErdk. Berl.* 1899), XXXIV, 368 v.d. ve 373; R. Leonhard, *Paphlagonia* (Berlin, 1915), s. 66, 120; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), IV, 551 v.d.; *Kastamonu vilâyeti sâlnâmeleri* (1286 = 1869/1870 senesinden itibâren).

(J. H. MORDTMANN.)

[Bu makale Besim Darkot tarafından ikmâl edilmiştir].

ÇARAGAN. [Bk. ÇIRAGAN.]

ÇÂRCŪY. [Bk. ÇÂRCÛY.]

ÇÂRCÛY. ÇÂRCŪY, Amu-Derya üzerindeki eski Âmul [b. bk.]'ün bugünkü adıdır. Bu şehir, yeni ismini Timurlular devrinde almış olsa gerektir; Babur 903 (1497/1498) senesi vakalarından bahsederken, Çârcūy nehrinin geçilmesini anlatır. 910 (1504) senesinde Çârcū kalesi (Muḥammed Ṣâliḥ, *Ṣaybânî-nâma*, nşr. Melioranski, s. 197: *Çârcū ḳal'asî*; Bannâ'î, *Ṣaybânî-nâma*, farsça metin: *Ḳal'a-i cahârcūy*; bk. Samoyloviç, *Zapiski vost. otd. arḫ. obşç.*, XIX., 0173 'te) Özbek 'lere teslim olmak zorunda kaldı.

Özbek hâkimiyeti devrinde olduğu gibi, orta çağlarda da Amu-Derya nehrinin en mühim geçit yeri Çârcüy 'da idi; bu sebepten orada dâimî surette gemiler bulunurdu; Nâdir Şâh 'ın 1153 (1740) 'teki ordusu gibi, aded itibariyle muazzam orduların nakli için bâzan orada tombazlar üzerine köprüler kurulurdu. Fakat bizim bildiğimize nazaran, hiç bir kaynak, bu devirde Çârcüy 'u büyük bir şehir diye zikretmez ve bir emîrin yahut mühim bir vâlinin ikamet mahalli olarak göstermez. 1832 'de, Burnes (*Travels*, III, 7 v.d.) oradan geçtiği zaman, şehir hâlâ bir kalmuk tarafından idâre ediliyordu. Sıcak mevsimde, ekseriyeti Amu-Derya kıyısında göçebe hayatı yaşayan ahâlinin sayısı 4—5.000 'i geçmiyordu. Şehre hâkim bir tepenin üzerinde güzel bir kale bulunuyordu. Şehrin hiç bir ticârî ehemmiyeti yoktu; çarşıda ancak kötü mal bulunuyordu.

Şüphesiz ki, 1844 'te Çârcüy 'un 14 sene evvel, yâni 1830 'da, 20.000 nüfusu olduğunu yazan Burnes, şehrin aşağı-yukarı 2.000 kişilik bir kasaba hâline düşmesindeki sebebi hivelilerin eşkıyalıklarına atfeden Joseph Wolff (*Narrative of a mission to Bokhara*, s. 162 v.d.) 'tan daha fazla itimada şâyândır. Merv tarikı ile İran 'dan Buhara 'ya giden eski kervan yolunun emniyeti hiveliler ve türkmenler tarafından bozulduğu müddetçe, bu mevkide hiç bir büyük şehrin inkişaf edemeyeceği âşikârdı. 1879 'da Muşketov (*Turkestan*, Petersburg, 1886, s.

606 v.d.) Çârcûy 'u ziyâret ettiği zaman, Buhara tahtının vârisi olan Türe-Can 'ın orada oturmasına rağmen, vaziyet yine eskisinin aynı idi. Her hâlde tâmir edilmiş olan kale ve Türe-Can 'ın hisarı müstesnâ olmak üzere, şehirde ancak fakir kulûbelerden başka bir şey yoktu. Yağmacı türkmenler hemen-hemen şehrin içerisine kadar hücumlarda bulunuyorlardı. Ahâlinin odun tedârik ettiği Çârcûy 'a 50 km. mesâfede bulunan ormanlar ancak askerlerin himâyesi altında işletilebiliyordu.

1884 'te Merv türkmenleri ruslara inkıyat etmeğe mecbur oldular. Eski kervan yolunun yerini, daha 1886 senesinde Amu-Derya 'ya varan bir demir yolu aldı. Bu suretle Çârcûy 'un ehemmiyeti sür'atle arttı. Şehrin XX. asır başındaki nüfusu aşağı-yukarı 15.000 idi. Şehir bir Buhara beyinin mahall-i ikameti idi. Eski Çârcûy 'a 17 km. mesâfede, Amu-Derya istasyonunun yanında, Buhara emîrinin rus hükûmetine verdiği arâzi üzerinde 4—5.000 nüfuslu bir şehir meydana gelmişti. 1901 'de açılan yeni demir yolu köprüsünün uzunluğu 2 km. 'ye yakın idi. Şehir gemi işlemesi bakımından da mühimdi. Bu noktadan, vapurlar Petro-Aleksandrovsk 'a kadar nehir boyunca inip, Termiz 'e kadar da çıkabilirlerdi. Ticâretin büyük bir kısmı ermenilerin elinde idi. Hem bir demir yolu üzerinde, hem de gemilerin işleyebildiği bir nehir kenarında bulunması dolayısiyle, Çârcûy, Türkistan 'ın bütün diğer büyük şehirleri arasında temâyüz etmişti; bunun içindir ki, 1894 'te hazırlanmış olan bir projede rus idâresinin Taşkend 'den Çârcûy 'a nakli düşünülmüştü. Yemişler ve hububat, Çârcûy havâlisindeki yaz sıcağı yüzünden, memleketin diğer kısımlarından daha evvel olur. Türkistan 'ın en meşhur kavunları Çârcûy 'da yetişir.

(W. BARTHOLD.)

Türkmenistan cümhuriyetinin ikinci büyük şehri olan Yeni-Çârcûy, 1932 'de, 19.867 'si türk olmak üzere, 28.743 nüfusu ihtivâ ediyordu. Aynı tarihte Eski-Çârcûy 'un 2.042 kişiden ibâret nüfusu vardı. Fakat Yeni-Çârcûy eskisine doğru büyümekte olduğundan, bu iki şehir birleşmek üzeredir. Sâhanın nüfusu, 1931 'de, 87.236 idi. 1931 'de Çârcûy istasyonu 204.000 ton ve Çârcûy limanı ise, 117.000 ton mal nakletmiştir. Şehirde bir ipek, bir pamuk tasfiye, bir grenaj fabrikası ile, bir tersâne, bir gemi tâmirhânesi, bir demir yolu depo ve tâmirhânesi, inşaat müesseseleri, elektirik istasyonu ve bir matbaa vardır. 1933 'te bir fennî pamuk fabrikası inşa olunuyordu ve projede kâğıt, et ve dokuma fabrikaları inşası da vardı. Aşağı Volga mıntakası ve Çârcûy 'un demir yolu hattı ile birleştirilmesi ve demir yolunun Çârcûy tarikı ile Kerki 'ye kadar uzatılması düşünüldüğü için, Çârcûy 'un yakında bugünkü hâlinden sekiz misli daha büyüyeceği tahmin edilmekte ve Türkmenistan merkezinin Aşkâbâd 'dan buraya nakl-edilmesi düşünülmekte idi. (M. B.)

ÇARŞI, üstü kapalı pazarlara verilen isimdir. Farsça *çâr-sû* („dört taraf") sözünden bozulmuştur. Farsça lûgatler bu tâbiri türlü türlü târif ederler. Bunlar arasında *Burhân-i ḳāṭi'* „dört pazara münşa'ib olan mevkidir" demekle, kelimenin en doğru târifini vermiş oluyor. Fars dilinde üstü kapalı alım-satım yerlerine *bâzâr* denildiği ve bu tâbir garp dillerine de geçmiş bulunduğu hâlde, bu kelime sonraları bırakılarak, yerine ç a r ş ı tâbiri kaim olmuştur. Bu cins çarşıların güzel bir örneği olan İstanbul 'daki b ü y ü k ç a r ş ı n ı n, krokiden de anlaşıldığı gibi, iptidâda bez satılmak için yapılmış olan Bedestan [b. bk.] binasının bir ç a r ş ı manzûmesinin ortasında oluşu, bunun dört tarafa açılır kapılarının bulunuşu ve bu dört kapının açıldığı taraflarda bez ve her türlü giyim eşyası ile ilgili bir çok dükkânların sıralanışı, „bedestanın dört tarafındaki dükkânlar" mânasına olarak, *çârşû* tâbirinin ortaya çıkmasına sebep olsa gerektir. Fâtih 'in arapça vakfiyesinde (nşr. İstanbul Belediyesi, 1945, s. 6) ç a r ş ı tâbiri yerine *al-cavânib al-arba'a* ve Fâtih 'in alman enstitüsü tarafından Tahsin Öz tarafından neşredilen diğer bir vakfiyesinde (*Zwei Stiftungsurkunden des Sultan Mehmed II. Fatih*, İstanbul, 1935) *ḥavalay* tâbirleri kullanılır ki, her ikisi de çarşının tam karşılığından başka bir şey değildir. Şarkta çarşılar ile bedestanların bu biçimde yapılışı, bütün giyim ve süs eşyasının bir yerde bulunup, satılması içindir. İstanbul 'un bizanslılardan kalma eski bedestan binasının (Bezciler çarşısı) dört tarafına bezciler, serpuşçular, terziler v.s. dükkânlarının böylece sıralanmış ve yerleşmiş olmaları, bu kanaati kuvvetlendiren delillerdendir.

Yine bu bakımdan kapalı çarşının çekirdeğini eski bedestan ile dört tarafındaki dükkânlar teşkil eder. Bizanslılardan kalma çarşı, Bedestan 'dan Bitpazarı 'na kadar uzanan müstatil şeklindeki kısımdır. Çarşının bu kısmının yapılış tarzı ve direkli oluşu eskiliğini gösterir. Bu kısımda 849 dükkân bulunduğunu Fâtih 'in arapça vakfiyesinde (nşr. Tahsin Öz) görmekteyiz. Bedestan 'ın üç tarafına düşen dükkânlar, alçak kubbeli ve direkli yolların iki tarafına dizilmiş olduğu hâlde, şarkına gelen ve bugün kuyumcular çarşısı denilen yerin direksiz ve yüksek kubbeli oluşu, bu kısmın tâmirat veya tâdilât sebebiyle, ihtimâl sandal bedestanı ile kalpakçılar çarşısının yapıldığı sıralarda, türk-

ler tarafından yeniden yapılmış olduğu zannını vermektedir. Yoksa Bedestan'ın üç tarafındaki yollar ile binalar aynı stilde olduğu hâlde, dördüncü cephesindekilerin başka üslûpta olmasının sebebi izah edilemez.

Bedestan ile dört tarafındaki dükkânların ilkin yalnız giyim eşyası satışına tahsis edilmiş olduğu, bu sokaklara verilmiş olan adlardan anlaşıldığı gibi, giyim eşyasının kullanılmış olanlarını satmak için binanın batı tarafına ve eski kayıtlarda *cidâr-ı atîk* denilen duvar yanına Bitpazarı denilmesi de bunu gösterir. Bitpazarı tâbirine Fâtih'in arapça vakfiyesinde, türkçe olarak, rast gelmekteyiz. Çarşının Bitpazarı kısmının üstü, 1310 (1894) senesine kadar, kapalı idi ve burası büyük çarşının parçalarından sayılırdı. Bitpazarı son tâmirde şimdiki hâlini almıştır; yeni adı Çadırcılar'dır.

Anadolu ile Rumeli'nin, bilhassa kervan yolları ve transit merkezleri üzerinde bulunan belli-başlı büyük şehirlerinde de bedestanlar ve kapalı çarşılar vardır. Fakat hiç birisi İstanbul'dakine benzemez. Bugün İstanbul çarşısının kaplamış olduğu 30.700 m². sâhada 3.000 dükkân ile, her biri birer küçük çarşı demek olan ve birer çeşit alış-verişe ayrılmış bulunan hanlar vardır. Bu hanlarda yine dükkân olarak kullanılan 1.000 kadar oda da yukarıdaki yekûna ilâve edilince, çarşıdaki dükkân adedinin 4.000'e çıkmış olduğu görülür. Çarşı bu vaziyeti ile bir kasabayı andırmaktadır. Çarşıdaki dükkânlar umûmiyetle birer ve hanlar ise, ikişer veya üçer katlıdır. Çarşının etrafında, 6'sı zelzeleden yıkılmış, 21 büyük han vardır. Bu hanların kapıları çarşıya açılır ve kendileri de çarşıdan sayılır. Kısmen duran hanlar şunlardır: Ali-Paşa, Yarım-Taş, Evliya, Hatib-Emin, Kürkçü, Sıra-Odalar, Zincirli, Varakçı, Çuhacı ve Yol-Geçen hanları. Harâp olanlar ise, Kebeci, Sarraf, Yüncü, Mercan-Ağa, Câmi-Evi ve Perdahçı hanlarıdır.

Çarşıda 5 câmi, 1 mektep, 7 çeşme, 1 dolaplı kuyu, 1 acı akar su, 1 sebil ve şadırvan vardır. Çarşının 4 tarafına, kolaylıkla girip çıkmağı te'min için, 18 kapı açılmıştır. Bunların her birinin ayrı adı vardır: Kalpakçılar, Yorgancılar, Lûtfullah-Ağa, Hacı-Memiş, Yüncüler, Örücüler, Mercan, Tığcılar, Mahmud-Paşa, Kökçüler, Nuruosmaniye, Kürkçüler, Sepetçi-Hanı, Sorguçlu-Han, Yol-Geçen, Hacı-Hüsnü, Bitpazarı, Çadırcılar. Yine çarşıda bir kaç sokağın kavuşağında, o sokaklardan bir az genişçe ve direkli bir de meydan bulunur. Sabahları işine gelen esnaf, önce bu meydanda toplanır; duacı tarafından yapılan duayı dinledikten sonra, gidip, dükkânlarını açar ve alış-verişe başlardı. İşte bundan dolayıdır ki, bu meydana hâlâ Dua-Meydanı denilmektedir. Çarşıdaki hanlar ile sokakların adları, bir dereceye kadar, hangi çeşit alım-satım eşyasının nerelerde yapıldığını veya satıldığını göstermek, aynı zamanda çarşının teşkilâtını bildirmek bakımından da ehemmiyetlidir. Nitekim 1927'de İstanbul'da numaralar konulurken, her sokağa tek bir ad verildiği sırada, çarşıdaki sokak adlarında, mümkün olduğu kadar, değişiklik yapılmamıştır. Çarşıda 61 sokak vardır (bk. kroki).

Çarşı, zelzele ile yangınlar yüzünden, zaman-zaman harâp olmuştur. En son olarak da 1310 (1894) zelzelesinden çok zarar görmüş ve tâmirat ancak 2 sene içinde bitirilebilmiştir. 1943'te çıkan bir yangın neticesinde Bitpazarı tarafına düşen Döşemeciler ile Yorgancılar kısmı yanmıştır.

Fâtih devrinde yaşamış ve onun adına rumca bir tarih yazmış olan Kritovulos, çarşının inşasını Fâtih'e mâl eder ve padişahın „şehrin ortasında, hemen sarayın yanında yapılmış, dışarıdan sûrlar ile çevrilmiş ve içeriden güzel ve şeffâf taşlar ile tavanı süslenmiş büyük bir çarşı" yaptırdığını yazar (bk. Kritovulos, *Tarih Sultan Mehmed Han-i sâni*, türk. trc. Karolidi, İstanbul, s. 102). Yine bu devirde yaşamış ve bir tarih yazmış olan Dursun Bey (*Târîḫ-i Abu 'l-fatḥ*, İstanbul, 1330, s. 60) de, İstanbul'un imârından ve başka şehirlerden buraya getirilen tüccar ve san'atkârlardan bahsederken, onları yerleştirmek için „... âlî bezzazistanlar ve çarşılar ve pazargâhlar ve... vâsî kervansaraylar yaptırdı" diyerek, çarşıyı, bedestanı ve kervansarayları Fâtih'in yaptırdığını söyler. Hâlbuki bu iki tarihçiden bir asır önce İstanbul'u ziyâret eden arap seyyahı İbn Baṭûṭa, çarşıdan bahsederken, „her sınaat erbabının mahsus yeri vardır. Biri ötekisi ile iştirâk etmez ve her çarşının bir de kapısı vardır. Geceleri kapanır; sokakları ise, kaldırım döşelidir" demekle, Çarşı ile Bedestan'ın Fâtih'ten önce mevcut olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan Fâtih'in arapça vakfiyesinde (nşr. Tahsin Öz), Bizans'tan kalıp, vakfedilen binalar arasında, Bedestan ile birlikte Bodrum kervansarayı, Bey kervansarayı gibi, çarşı yakınındaki binalardan da bahsedilmiş olduğuna göre, bu ibâredeki „yaptırdı" kelimesini „tahsis etti" mânasına almağa mecburuz. Fâtih yalnız kendi imâreti çevresinde bir kervansaray ve 200 dükkânlı Sultan-Pazarı ile Saraçlar çarşısını yaptırmıştı. Çarşı ile Bedestan'ın Bizans eseri olduğunun en büyük delili ise, Bedestan kapısı üzerinde hâlâ duran Bizans armasıdır.

Bütün bunlarla beraber çarşıdaki dükkânlar ile hanların bilhassa Sandal-Bedestanı'nın, son-

radan türkler tarafından yaptırılmış olduğunda şüphe yoktur. Bunu te'yid eden bir delil de, 869 ve 873 tarihli iki vakfiyesinde, Fâtih'in mimarı Usta Sinan'ın kendisi için yaptırmış olduğu Kumrulu-Mescid câmiine vakıf ve tahsis ettiği irad ve akarlar arasında (Bezzâzistan-ı eedîd kurbünde) 9 dükkândan bahsetmesidir. Şu hâlde bizanslılardan kalan bedestana a t î k ve yeni yapılana da e e d î d denilmiştir ki, bir kısım tarihçilerin bedestanın Fâtih tarafından yaptırıldığı yolundaki ifâde ve iddiaları, bu suretle, kısmen doğrulanmış bulunmaktadır. Bedestanlar mevzuunu aydınlatan ikinci mühim vesika da, 924 (1518)'te Mehmed Fenârî tarafından yapılmış olan Ayasofya vakıfları tahrir defterinde bulunmaktadır. Muallim M. Cevdet'in İstanbul Belediye kütüphânesine vakfetmiş olduğu vesikalar arasında görülen bu defter, her iki Bedestan hakkındaki tereddütleri tamamile kaldırmaktadır. Defterde Sandal-Bedestanı'na Bazzāziyat al-Kubrā („büyük Bedestan") deniliyor. Bu takdirde mücevherat bedestanı da küçük bedestan olmuş oluyor (bk. BEDESTAN). Büyük bedestanın dört tarafındaki binalar gösterilirken, Sinan'ın akarlarının bedestanın şark ve cenup taraflarında olduğunun gösterilmiş olması da dikkati çekmektedir. Bu vesikanın hallettiği meselelerden biri de, mücevherat bedestanının nasıl ve ne zaman yanmış ve sonra kimin tarafından yapılmış olması keyfiyetidir. Çarşı ile bedestanlardan bahseden eserler (Mamboury, *Rehber-i seyyâhin*, s. 337) bedestanın 865 (1461)'te, Fâtih Mehmed II. tarafından, tahtadan yapılmış olduğunu ve 1060 (1651)'ta yanınca, yeniden yapıldığını kaydederler. Hâlbuki 924 (1518)'te yazılan Ayasofya vakfı defterinden, bedestanın o tarihten önce yanmış olduğu anlaşılıyor. Yanan kısım ise, kâgir duvar ve kubbeler olmayıp, içindeki dolaplar ile kasalardır. Bu defterde verilen rakamlara göre, yangından önce mücevherat bedestanında 126 sandık (kasa) ve 15 zâviye (köşe) bulunmakta iken, yangından sonra kasaların sayısı 140'a ve köşelerinki de, 28'e çıkartılmıştır. Bedestan ile çarşının ilkin tahtadan yapılmış olduğu hakkındaki iddia ise, hiç bir kıymeti hâiz değildir. Sandal-Bedestanı'nın sokaklarının eğri-büğrü oluşu, yapılış tarzlarının birbirini tutmayışı da bunların vakit-vakit başka başka kimseler tarafından yaptırılıp, çarşıya eklenmiş olduğunu gösterir. Bunların hangilerinin ne zaman ve kimler tarafından yaptırılmış olduğu ancak vakıf kayıtlarının incelenmesinden anlaşılacaktır.

Fâtih'in bizanslılardan kalma eski bedestan ile 849 dükkân vakfetmiş olmasına bakılırsa, türklerin zamanla çarşıyı dört misline çıkarmış oldukları söylenebilir (krş. BEDESTAN).

Türk çarşılarının en güzel örneği 1072'de Yeni-Câmi yanında bina edilmiş olan Mısır çarşısıdır. Kapalı çarşıya nisbetle yüksek kubbeli olan ve bodrumları ile birlikte, 86 dükkânı ihtivâ eden bu bina, 1940'ta İstanbul belediyesi tarafından istimlâk edilerek, eski şekline irca olunmuş ve 1943'te bir yiyecek hali olarak açılmıştır. (OSMAN ERGİN.)

ÇAVUŞ, daha müslümanlıktan evvelki zamanlardan başlayarak, muhtelif türk devletlerinde „sarayda türlü-türlü hizmetlerde bulunan bir sınıf memurlara" verilen ve orduda „küçük bir askerî rütbeyi" ifâde eden ve bu son mânada hâlâ kullanılan eski bir ıstılahtır. 12 asırlık uzun bir hayatı olan ve kültür tarihi itibariyle de büyük ehemmiyeti bulunan bu kelimeyi, önce filoloji bakımından tetkik ettikten sonra, hukukî bir müessese olarak tarihî bakımdan da ayrıca izah edelim.

I. F i l o l o j i. F. W. K. Müller, eski uygur metinlerinde *çabış* şeklinde tesâdüf edilen (*Ein Doppibl. aus einem manichaischen Hymnenbuch, Maḫrnāmag*, Berlin, 1913, s. 11) kelimenin, osmanlı devrindeki *çavuş* kelimesinin eski şekli olması ihtimâlini ileri sürerken (*ayn. esr.*, s. 32), bize göre, hiç aldanmamıştı. Aynı ihtimâli kabûl eden P. Pelliot (*Neuf notes sur des questions d'Asie centrale*, *T'oung pao*, 1929, XXVI, 237) da Çin kaynaklarında, 735 ve 737 yıllarında Çin sarayına, T'u-kiü'ler tarafından, sefir sıfatı ile gönderilen bir adamın taşıdığı *çö-pi-şe* unvanının da bundan başka bir şey olmadığını söylerken, bu kelimenin eskiliğini te'yit etmiş oluyordu. Bu kelimenin Kök-türkler ve Uygurlardan Osmanlılara kadar geçen uzun asırlar esnasındaki tarihi hakkında biç bir bilgileri olmadığı hâlde, her iki âlimin de vardıkları bu netice, şimdi vereceğimiz izahat ile, artık tamamiyle kat'î bir mâhiyet alacaktır. XI. asırda Maḥmūd Kāşğarī'nin *çavış* şeklinde yazdığı bu kelime *çabış* < *çavış* < *çavuş*'tan başka bir şey değildir; uygurca *çabış* kelimesi ile bunun aynı olduğunu kat'îyetle söyleyebiliriz. J. Németh (*Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*, *Bibl. Orient. Hungarica*, 1932, II, 56 v.d.)'in bir çok misâller ile isbat etmiş olduğu gibi, Peçenek—Kuman lehçelerinde *çāūş* şeklini alan bu kelime, macarcaya girerken, bu dilin umûmî kaidelerine göre, *çōs* şeklini almıştır; yer ismi olarak, ilk defa 1093'te ve has isim olarak da, 1193'te bu kelimeye tesâdüf olunmaktadır (bk. Istvan Knyevfa, *Magyar Nyelv*, XXX, 1934, s. 104—106). Maḥmūd Kāşğarī (I, 107, 11)'de „orduda safları tertip ve tanzim eden ve askeri

zulümden men'e memur olan adam", yâni bir nevi askerî âmir mânasında izah edilen bu kelime, Kök-türkler, Uygurlar ve Peçenekler arasında da her hâlde askerî bir rütbe ve unvan olarak kullanılmış olsa gerektir. Kök-türk sefirinin *çavuş* unvanını taşıması, bu sınıf memurların sefirlik vazifesinde de kullanıldıklarını anlatıyor ki, buna asırlarca sonra Osmanlılarda da tesâdüf edilmektedir. Aşağıda, tarihî ıstılah olarak, kelimenin geçirdiği safhaları anlatırken, bu semantik tekâmülü de etrafiyle izaha çalışacağız.

Kök-türklerde, Uygurlarda, Peçeneklerde ve Kumanlarda, yine bir unvan olarak, *çavuşgar* şeklinde Hazarlarda mevcûdiyetini bildiğimiz bu kelimenin, daha Gazneliler ve Karahanlılar devrinde farsçaya girdiğini ve yalnız vekayinâmelerde, yabancı bir tâbir olarak değil, farsça bir kelime gibi, edebî eserlerde, şiirlerde, kasîde ve mesnevîlerde de kullanıldığını ve Selçuklular devrinde ise, büs-bütün çoğaldığını görüyoruz. Meselâ Gazneli Maḥmûd 'a, Ḫvârizm fethi münasebeti ile, şâir 'Unṣurî tarafından takdim edilen meşhûr *Rā'iga* kasîdesinde, Anvarî (*Dīvān*, Tahran, taş basm., s. 25, 190)'de Ḥakîm Sanā'î (*Suḫan va Suḫanvarān*, I, 289)'de Kamāl İṣfahānî (*Dīvān*, Tahran, taş basm., s. 19)'de, Niẓāmî (*Şaraf-nāma*, tab. Tahran, s. 130)'de ve Ḫusrav Dehlavî (*Tuğluknāma*, tab. Hind, beyit 1764 ve 2610)'da *çāvūş* ve *çāvişî* (çavuşluk) kelimelerine tesâdüf ediyoruz ki, bu misâlleri daha çoğaltmak ve sonraki asırlara doğru uzatmak kabildir. *Burhān-ı ḳāṭi'*, *Farhang-i Raşidî* ve *Bahār-i 'acam* gibi, farsça lûgat kitaplarında da işâret edildiği üzere, bu kelime, acemce *sarhang* ve *dārbāş* kelimelerinin mürâdifi olarak izah edilmektedir ki, tamamiyle doğrudur.

Irak, Suriye, Mısır, şimâlî Afrika ve Yemen gibi, muhtelif zamanlarda muhtelif türk sülâlelerinin hâkimiyeti altında bulunmuş olan arap memleketlerinde bu kelimenin *cāvūş* veya *şāviş* < *çāvūş* şekillerinde kullanıldığını biliyoruz (Dozy, *Suppl. aux Dictionnaires arabes*, I, 167, 717, 718; Muhammed ben Cheneb, *Mots turces et persans conservés dans le parler algérien*, Paris, 1922, s. 51). Tıpkı bunun gibi, asırlarca osmanlı hâkimiyeti altında kalmış ve onlar ile medenî münâsebetlerde bulunmuş olan muhtelif Balkan ve cenûb-i şarkî Avrupa milletlerinde, yâni rumen, bulgar, sırp, leh ve ukrayna dillerinde, bu kelimeye, osmanlıcadaki muhtelif mânaları ile, tesâdüf edilmektedir (bk. Karl Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1927, s. 33).

Bu kelimenin, daha Osmanlılardan çok evvel, türkler ile asırlarca siyâsî ve medenî münâsebetlerde bulunmuş olan Bizans sarayına da geçtiğini görmekteyiz. İptida Lebeau (*Historie du Bas-Empire*, XIII, 339), „daha IX. asırda Bizans sarayında, türk saraylarında olduğu gibi, çavuşlar, hattâ bir büyük-çavuş bulunduğunu" ileri sürmüşse de, bunun ne filolojik ve ne de tarihî bakımdan doğru olmadığı ve Bizans'ta bu çavuş kelimesine daha sonra tesâdüf edildiği tesbit olunarak, bu iddia red edilmiştir (*Byzantion*, VIII, 483, not 3). Hammer (*Histoire de l'Empire ottoman*, trc. Hellert, I, 98, 380) ise, çavuş teşkilâtının daha Anadolu Selçuklularında mevcut olduğunu ve Konya Sultanının imparator Aleksis'e bir çavuş gönderdiğini söyleyerek, Bizans sarayındaki çavuş teşkilâtının Anadolu Selçuklularından alındığını ileri sürmüştür. Sonradan A. Rambeaud ve Scala gibi bâzı tarihçiler, Codinus'a dayanarak, Bizans sarayında çavuşlar ve hattâ bir de büyük çavuş bulunduğunu ve bu müessesenin sonradan Osmanlılar tarafından da taklit edildiğini ileri sürerek, Lebeau ve Hammer'in nazariyelerine taban-tabana zıt bir iddiada bulunmuşlardır ki, bu çürük iddianın yanlışlığı 1925'te Ernst Stein tarafından, kat'î olarak, isbat edilmiştir: orta Bizans devrine âit *mandator*'ların halefi olan bu çavuş teşkilâtının ve bu kelimenin türklerden alınmış olduğunu ve bunlara ilk önce Manuel Comnenus zamanında tesâdüf edildiğini kat'î surette gösteren E. Stein (*Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassung und Wirtschaftsgeschichte*, *MOG*, 1925, II, 45)'in bu mutalâası bizce de tamamiyle doğrudur. Bu ismin ve teşkilâtın daha XI. asırda büyük Selçuklularda mevcûdiyeti hakkında bir az aşağıda verilen izahat, bu mutalâayı büs-bütün kuvvetlendirmekte ve bunun Bizans'a Selçuklulardan geçtiğini kat'iyetle meydana koymaktadır. Eğer bu kelime Bizanslılara Selçuklulardan evvel, yâni IX. asırda, geçmiş olsa idi bile, Hazar hakanlarının sarayları ile Bizans sarayları arasındaki çok sıkı siyâsî ve medenî münâsebetler ve bu unvanın Hazarlarda mevcûdiyeti göz önüne alınınca, bunun onlardan alındığına hükmedilebilirdi.

Kelimenin etimolojisine gelince, bunun eski ve yeni bir çok türk lehcelerinde mevcudiyeti bilinen *çav* kökünden geldiği hakkında, daha çok evvel Vámbéry (*Çagataische Sprachstudien*, s. 276; *Etymologisches Wörterbuch*, s. 130) tarafından ileri sürülen mutalâaya iştirâk etmemek imkânsızdır. „Bağırma, çağırma, ses, şan ve şöhret" gibi, bir takım mânalar ifâde eden bu çok eski ve umûmî türk kelimesinden gelen *çavuş* tâbirinin bu etimolojisi, bunların vazifeleri hakkında aşağıda verilen izahat ile de büs bütün kuvvetlenmekte-

dir. Türk filolojisi hakkındaki bilgilerin, bugüne nisbetle, çok geri bulunduğu bir devirde, Vámbéry 'nin böyle isâbetli bir mutalâada bulunması, kuvvetli bir seziş kabiliyetine mâlik olduğunu gösteriyor. Buna mukabil, bundan hiç haberi olmayan E. Blochet (*Patrologia orientalis*, Paris, 1920, XIV, fas. 3, s. 664 v.d.) 'nin, bu eski türkçe kelimeyi moğulca *tchugutchi* 'den iştikak ettirmek istemesi tamamiyle hayâlî ve mânasızdır. Yine aynı müellif diğer bir eserinin bir hâşiyesinde de (*Relation du voyage en Orient de Carlier de Pinon, Revue de l'Orient latin*, Paris, 1920, XII—XIII, s. 96), bunun moğulca *traghadsa* kelimesinden gelmesi ihtimâlini de ileri sürmüştür ki, bunun da hiç bir kıymeti olmadığı meydandadır.

II. Hukukî tarih. Her bakımdan bir askerî devlet, yâni „dâimâ harbe hazır bir ordu", mâhiyetini gösteren eski türk devletlerinde, *çavuş* kelimesinin askerî bir rütbe adı olduğu Maḥmūd Kāşğarī 'nin ifâdesinden açıkça anlaşılıyor. Ordunun tertibine ve inzibatın muhafazasına memur olan çavuşlar, daha büyük kumandanların ve bilhassa başkumandan olan hükümdarın emirlerini kıt'alara yüksek sesle bildirdikleri için, yahut şan ve şeref sâhibi insanlardan seçildikleri için, bu ismi almış olsalar gerektir. Maḥmūd 'un ifâdesi XI. asır Karahanlılar devrine âit olmakla beraber, bu müslüman türk devletinin askerî ve idârî bir çok müesseselerini, memuriyet, rütbe ve unvan adlarını daha müslümanlıktan evvelki türk devletlerinden ve bilhassa Uygurlardan aldığını bildiğimiz cihetle, çavuşluk rütbe ve vazifesinin, aynı şekil ve mâhiyette olarak, Uygurlarda ve Kök-türklerde de mevcut olduğunu ve eski uygur ve çin metinlerindeki *çabıs* ve *çö-pi-şe* kelimelerini bu mânada anlamak lâzım geldiğini söyleyebiliriz. Bu unvanın eski metinlerde zikri ve bu vazifede bulunan bir adamın Kök-türk hakanı tarafından, sefir olarak, çin sarayına gönderilmesi, eski türk devletlerinde bunun ehemmiyetini göstermeğe kâfidir. Bu devletlerin askerî kuvvetinin esasını saray teşkilâtı, yâni doğrudan-doğruya hükümdarın şahsına bağlı olan saray adamları, teşkil ettiği için, çavuşların bir nevi emir zabiti vazifesi gördükleri ve sulh zamanında da hükümdar tarafından kendilerine verilen her türlü vazifeleri ifâ ettikleri tahmin olunabilir. Hazarlarda, Peçeneklerde ve Kumanlarda da mevcut olduğu anlaşılan bu zümrenin yine aynı vazifeler ile mükellef oldukları söylenebilir ki, bu, Osmanlılara kadar sâir müslüman türk devletlerinde de aynı mâhiyeti muhafaza etmiştir.

Bir „türk memûkleri devleti" olan Gaznelilerde *çavuş* unvanı mevçut mu idi? 'Unṣurî 'nin bir kasîdesinde çavuşlardan bahsedilmesi bunların mevcudiyetini göstermekte ve bu kelimeye Sanā'î 'nin bir şiirinde de tesâdüf olunması bunu te'yit etmekte ise de, bu devreyo âit sâir tarihî ve edebî kaynaklarda buna rastlanmaması, bu hususta az-çok bir şüphe uyandırmaktadır. Mamafih belki Gaznelilerin saray ve ordularında çavuşlar bulunmakla beraber, o farsça eserlerde bu türkçe tâbir yerinde onun farsça mukabilleri olan *sarhang* ve *dūr-bāş* kelimelerinin kullanılması da imkânsız değildir. Türkçe *sü-başı* yerine, çok defa, *sipahsālār* kelimesinin kullanıldığına bu kaynaklarda dâimâ tesâdüf etmekteyiz. XII. asra âit olmakla beraber, Nizāmī 'nin *Ḫusrav va Şīrīn* 'indeki bir parça (bk. *Ḥamsa*, Tahran, s. 141 v.d.), *dūr-bāş* kelimesinin tamamiyle *çavuş* müradifi olarak, kullanıldığını göstermektedir. Esâsen bu kelimenin Sanā'î 'de mevcudiyetini Selçuklular devrinin bir te'siri olarak kabûl etsek bile, 'Unṣurî 'nin çavuşlardan bahsetmesini başka suretle izah mümkün değildir. Yine onun ifâdesinden, bunların türklerden mürekkep olduğu da anlaşılıyor. Gaznelilerin ordu ve saraylarında *sarhang* 'ler ile *dūr-bāş* 'ların mevcudiyeti hakkında ise, çok geniş mâlûmatımız vardır ki, bunları sonradan hemen aynıyle Selçuklularda da görüyoruz. Gazneliler devrinde islâmiyetten evvelki bir takım türk unvanlarına tesâdüf edildiği düşünülürse, bu ihtimâl daha kuvvetlenir.

Bilhassa büyük Selçuklulardan başlayarak, onun istitâleleri hükmünde olan bütün türk devletlerinde ve bunların siyâsî ve medenî te'siri altında kalmış muhtelif islâm sâhalarında *çavuş* kelimesine tesâdüf ediyoruz: Alp Arslan şi'î olduğunu itiraf eden bir memurunu saraydaki çavuşlara dövdürmüş idi (*Siyāsatnāma*, nşr. Ch. Schefer, s. 140; frs. tre. s. 207; Tahran, s. 117). Bunlar arasından yetişmiş bâzı büyük emîrlerin sonradan da bu unvanı taşıdıkları, Sultan Mas'ūd 'un büyük ricâlinden olup, onun Sancar ile harbinde (recep 526) ölen emîr Yūauf Çavuş 'un bu unvanı muhafaza etmesinden anlaşılıyor (İbn al-Aṯīr, frns. tre. *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens orientaux*, II, 78, 80; al-Bundārī, nşr. Houtsma, s. 46, 159; *Aḫbār al-dawlat al-salçuḳiya*, s. 70 v.d.). Bütün Selçuklu şûbelerinde çavuşların mevcudiyetini, İbn al-Ḳalānisī (*Zayl-i tārīḫ-i Dimaşḳ*, nşr. H. F. Amedroz, Leyden, 1908, s. 232) ve bâzı kaynaklardaki kayıtlar açıkça gösterdiği gibi, yukarıda bahsedilen çağdaş acem şâirlerinin şiirleri de bunu te'yit etmektedir. Selçuklu müesseselerini pek az farklar ile devam ettiren Ḫvārizmşahlar imparatorluğunda çavuşların mevcûdiye-

ti ise, Nasavî'nin kayıtlarından anlaşılıyor; Moğullar'dan kaçan 'Alā' al-Dīn Muḥammed'in ölümü sırasında yanında bulunan emîrlerden Şama al-Dīn Maḥmūd, ç a v u ş lâkabını taşıyordu ki, bu onun çavuşlar zümresinden yetiştiğini gösterir (*Siyrat al-Sulṭān Calāl al-Dīn*, nşr. Houdas, s. 48; frns. trc., s. 81). Bu çavuşlar zümresinin, imparatorluğun son zamanlarında, yâni Calāl al-Dīn zamanında da, mevcut olduğunu yine aynı kaynaktan öğreniyoruz (s. 123; frns. trc., s. 205). Abu 'l-Fidā' (*Tārīḫ*, II, 156)'nın ifâdesine göre, bunların kendilerine mahsus armaları vardı ki, yuvarlak bir çadır şeklinden ibâret idi. XI. asırdan beri Selçukluların saray ve idâre an'anelerinin te'siri altında kalan Bagdad Abbâsî halifelerinin saraylarında da çavuşlar zümresinin mevcûdiyetini görüyoruz (İbn al-Fuvaṭī, *al-Ḥavādiṯ al-cāmi'a*, Bagdad, 1932, s. 94). Türk idâre an'anelerini ve unvanlarını muhafaza eden Dehli türk sultanlığında çavuşların mevcûdiyeti Ḫusrav Dahlavī'nin *Tuġluḳ-nāma*'sinden ve *Tārīḫ-i Fīrūzşāhī* (*Bibl. Indica*, s. 116, 424)'deki bâzı kayıtlardan anlaşılıyor.

Çavuş teşkilâtının, Selçuklu an'anelerini tâkip eden sonraki siyâsî hey'etlerde ne mâhiyet aldığını izaha girişmeden evvel, Selçuklular ve Ḫvārizmşahlar devirlerinde bunların vazife ve ehemmiyetleri hakkında biraz mâlûmat vermek, bu müessesenin sonraki tekâmül safhalarını anlamak ve bir mukayese imkânı elde etmek için, zarurîdir. Bâzı farsça kaynaklarda *sarhang*, *dūr-bāş* kelimeleri ile de ifâde edilen çavuşlar zümresi, bu iki imparatorlukta da, doğrudan-doğruya sarayda hükümdarın emri altında bulunan askerî bir teşkilâttır. Hükümdarın hassa kuvvetini teşkil eden ve umûmiyetle kölelerden ve tabiî en ziyâde türk kölelerinden mürekkep olan zümreler arasında, çavuşlar hususî bir zümre hâlinde bulunurlar: hükümdar tarafından verilen her türlü emirlerin icrası ve tebligi, kendilerine havâle edilen muhtelif işlerin ifâsı bunların başlıca vazifeleridir. Her türlü merasim esnasında, alaylarda, bayramlarda, hükümdarın çıkışlarında, bellerinde gümüş kemerler ve ellerinde altın veya gümüş yaldızlı kıymetli murassâ asâlar bulunan bu çavuşların mevcûdiyeti şart idi. Hükümdar bir yere giderken, çavuşlar onun etrafını alırlar ve türkçe *savalun* (veya arapça *ṭarriḳā'* yahut farsça *dār* veya *dūr-bāş*) diye bağırarak, yol açarlardı. Bunların elbiseleri ve külâhları, Asadī'nin bir şiirinden anlaşıldığı gibi, siyah olduğu için, bunlara *siyāh pūşān-i dargāh* yâni sarayın kara elbiselileri de deniliyordu. *Bahār-i 'acam* (II, 137) müellifi, kendi zamanında bunların artık kırmızı kostüm ve külâhlar giydiklerini ilâve ederek, eskiden siyah rengin tercih edilmesini „daha heybetli görünmek" maksadına atfediyorsa da, bu tefsirin yanlışlığı meydandadır. Gazneliler ve Selçuklular devrinde çavuşların siyah kostümler giymeleri, eski Sâsânî—Abbâsî an'anesinin bir devamından başka bir şey değildir. Bunların ellerinde taşıdıkları, başlarında, boynuz şeklinde, iki kıvrık bulunan murassâ asâlara da *dūr-bāş* adı verilirdi. Eski kaynaklarda *ġulāmān-i dargāh*, yâni saray köleleri (osmanlılardaki k a p ı k u l l a r ı tâbiri bunun tam karşılığıdır) namı da verilen saray müstahdemlerinin mümtaz bir zümresi olan bu çavuşlar, saltanat alâmetlerinden biri olarak telâkki ediliyordu (*çetr*, *bayrak*, *nevbet*, *tırâz* ve daha sâir hâkimiyet alâmetleri gibi). 'Avfī'nin sultan Sancar zamanına âit bir hikâyesi bunu pek iyi gösterdiği gibi (*Cihangûşay-i Cüveynī*, I, 238), hükümdarların, taltif etmek istedikleri büyük emîrlerine *çetr* ve *dūr-bāş* verdikleri, yâni başlarında hususî bir şemsiye ve maiyetlerinde elleri asâlı çavuşlar taşımak imtiyazını bahşettikleri hakkındaki yüzlerce kayıtlar da bunu te'yit etmektedir. Baybaḳī tarihinde ve *Siyāsat-nāma*'deki mühim tafsilât sâyesinde mâhiyeti pek iyi anlaşılan ve Gaznelilerden evvel Sâmânîlerde de mevcut olan bu teşkilâtın, azçok farklar ile eski Abbâsî ve Sâsânî saraylarında, daha doğrusu Bizans'tan Çin'e kadar, saray teşrifatının büyük inkişaflar gösterdiği bütün eski şark imparatorluklarında mevcudiyeti söylenebilir. Mamafih Selçuklular devrindeki çavuş teşkilâtının, vazifeleri ve kıyâfetleri bakımlarından, Gazneliler devri *sarhang-dūr-bāş*'larının bir devamı olduğu anlaşılıyor.

Çavuş kelimesi ve teşkilâtı, Selçuklulardan sonra, Atabeyler ve Eyyûbîler vasıtası ile, Mısır — Suriye Memlûk imparatorluğuna da geçmiştir. 'İmād al-Dīn İṣfahānī (*Ḳadḥ al-ḳasī fī fatḥ al-ḳudsī*)'de gördüğümüz bu kelime, Memlûk devri kaynaklarında *çāvīş*, *şāvīş* şekillerinde dâimâ zikredilmekte ve muhtelif devirlere âit olan bu kayıtlardan onların vazifeleri hakkında sarih bir fikir edinmek kabil olmaktadır. Abu 'l-Maḥāsin'in bir kaydına göre, maiyetinde çavuşlar bulundurmak hükümdarlık şi'âr yâni alâmetlerinden biri idi ve Kahire'de sultanların, Suriye'de de sultan nâiblerinin maiyetinde çavuşlar bulunurdu (G. de Mombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, I, 232). Sultanın resmî çıkışlarında önünde 4 çavuş giderdi ki, bunlar ikişer-ikişer ayrı parçalar — tabiî, dua formülleri — terennüm ederlerdi-E. Quatremère, *Histoire des Sultans Mamelouks*, I, 1. kısım, s. 135 v.d.). Mamafih bunlar başka zamanlarda da hüküm-

darlar tarafından verilen muhtelif emirleri icra ederler, halka yapılacak tebligatı yüksek sesle bağırarak bildirirler ve yeni hükümdarın cülûsu merasiminde vesâir alaylarda alkış vazifesini (yâni yüksek sesle dua formülleri söylemek) yaparlardı (*al-Nucūm al-zāhira*; İbn İyās, *Badā'i' al-zuhūr*, v.b.). Sultan Aḥmed Calāyir, Timur 'dan kaçarak, Mısır 'a geldiği sırada karşılama merasiminde çavuşların da bulunduğunu *al-Manhal al-ṣāfī* 'den öğreniyoruz (Aḥmed Calāyir bahsi). Memlûklerin son devirlerinde, yâni 885 'te, hâlâ çavuşlar cemaatinin mevcut olduğunu İbn İyās kaydediyor (*Bibl. Islamica* külliyatı, III, 157). Bu kelime Mısır 'da osmanlı hâkimiyetinden sonra da tabiatiyle devam etti. Selim I. tarafından teşkil edilen asker ocaklarından birisi *çāvūşiya* adını taşıyordu; XIX. asrın başlarında Mısır 'daki 7 asker ocağından biri olan bu *çāvūştya* ocağı, mîrî adı verilen verginin tahsili ile mükelleftı ve *çavuş* kelimesi umumî olarak kavas, hademe mânasında kullanılıyordu (Quatremére ve Dozy tarafından verilen mâlûmata ilâve olarak: Van Berchem, *le Caire, CIA*, I, *Mem. Mis. Arch. franc.*, XIX, 614; burada *Description de l'Egypte*, XI. (s. 498, 510) ve XX. (s. 43, 112) cildleri ile, Cabartî, Marcel ve Norden 'den istifâde edilmiştir). Osmanlı hâkimiyeti te'siri ile şimâlî Afrika 'da da yayılmış olan bu kelimenin ve bu çavuş teşkilâtının Yemen 'de XIV. asırda Resûlîler sülâlesi zamanında mevcut olduğunu İbn Baṭūṭa 'dan öğreniyoruz (Defrémery-Sanguinetti, nşr. ve tre. Paris, 1853—1859, II, 174). Oradaki tafsilâta göre, bunların vazifesi Selçuklular ve Memlûklerdekinin aynıdır ki, bunun Yemen Eyyûbîleri vasıtası ile Resûlîlere geçmiş olması pek tabiîdir.

Çavuş kelimesi, Selçuklular devrinin bir çok idârî an'anelerini devam ettiren İlhanlılar devrinde büs-bütün unutulmamış ise de, eski ehemmiyetini muhafaza edememiş ve onun yerine *yasavul* kelimesi kaim olmuştur (Esad Efendi'nin *Lahcat al-luġāt* 'ında *çavuş* 'un müradifleri arasında *ḳā'id* ve *sarhang* kelimelerinden başka, bu kelime de zikredilmekte ve „alay çavuşu" olarak târif edilmektedir; hâlbuki Nevâ'î 'nin *Maḥbūb al-ḳulūb* (8. fasıl, s. 21) 'unda verilen izahat, bunların daha ziyâde adlî tâkibat ile uğraştıklarını, yâni osmanlılardaki „dâvî çavuşları" vazifesi gördüklerini anlatmaktadır. Mamafih çavuşlar, daha Selçuklular devrinde bile, bu gibi işleri görmekte idiler). İlhanlılar devrine âit olan İbn Muhannā (nşr. Kilisli Rifat, s. 156) lûgatinde *çavuş* kelimesi, askerî bir rütbe olarak, târif edildiği gibi, yine bu asra âit 'Ubayd Zakānî *Laṭā'if* (İstanbul, 1303, s. 19) 'inde de elleri çomaklı çavuşlardan bahsedilmektedir. Vaṣṣāf tarihinde bir defa Şiraz atabeklerinden bahsedilirken (I, 182), bir defa da Gazan Han 'ın cülûsu merasimi anlatılırken (III, 324), çavuşlardan bahsedilmekte ise de, bu devirde artık moğulca *yasavul* tâbirinin daha fazla kullanıldığı muhakkaktır. Yalnız Selçuklu an'anelerini az-çok muhafaza eden Şiraz saraylarında çavuş unvanının muhafaza edildiği tahmin olunabilir (İbn Baṭūṭa, *Sayāḥat-nāma*, IV, 172). İlhanlılar devrindeki vaziyet Calâyirliler ve Timurlular devrinde de devam etmiş olmalıdır; Şaraf al-Dīn Yazdī 'nin, Timur devrindeki merasim sahnelerini anlatırken, ellerinde altın yaldızlı asâlar taşıyan çavuşlar ve yasavullar bulunduğunu söylemesi ve çok defa sâdece yasavullardan bahsetmesi bunu gösteriyor (*Ẓafar-nāma*, *Bibl. Indica*, I, 722; II, 3, 616). İlhanlılar devrindeki şâir Pür Bahā-i Cāmī 'nin ve iki asır sonra Cāmī 'nin şiirlerinde bu kelimeye tesâdüf edilmesi (*Farhang-i şu'ūrī*, I, 328 ve 335), nasıl eski bir edebî an'aneye riâyetten ileri gelmiş ise, yukarıki kullanışların bir kısmı da belki aynı mâhiyettedir. *'Arż-nāma* (fars. metin, *TM*, sayı 5, s. 291; ingl. tre. V. Minorsky, *A Civil and Military Review in Fārs in 881/1476*, *BSOS*, 1939, X, I, 171) adlı risâlesinde Ak-Koyunlular teşkilâtı hakkında mühim mâlûmat veren Calāl Davvānī 'nin çavuşlardan bahsetmesi de bundan farksızdır ve Ak-Koyunlu teşkilâtında çavuş adını taşıyan bir zümrenin mevcudiyetini gösterecek bir delil değildir. Celâyirliler ve Timurlular teşkilâtına vâris olan bu devlette artık *yasavul* tâbiri iyice yerleşmiş, *çavuş* kelimesi sâdece tarihî bir hâtıra olarak kalmıştı. Bunların mirasçısı olan Safevî devletinde de *çavuş* kelimesine pek tesâdüf edilmemesi, yukarıki mutalâaları büs-bütün kuvvetlendirmektedir.

Çavuş kelimesi ve teşkilâtı, Anadolu Selçuklularında da mevcuttur. İbn Bibī tarihinin Ayasofya kütüphânesindeki mufassal nushasında (*tür. yer.*, msl. s. 88, 727) ve basılmış muhtasar nushasında (s. 47, 111, 137, 181) mevcut kayıtlardan anlaşıldığına göre, sarayda hususî bir zümre teşkil eden bu çavuşların vazifeleri hükümdar veya büyük emîrler tarafından verilen emirleri, yüksek sesle bağırıp, halka anlatmak, merasim esnasında alkışlarda bulunmak, memleketin içinde ve dışında kendilerine verilen vazifeleri yapmak gibi şeylerdir ki, büyük Selçuklulardakinin aynıdır. Bizans sarayına, sefir sıfatı ile, bâzı çavuşların gönderilmesi (Hammer, *Tarih*, I, 380) bu zümrenin ehemmiyetini gösterebilecek bir hâdisedir. Memlûk sultanı Baybars 'ın Kayseri fethi hakkındaki resmî bir vesikada Anadolu emîrleri

arasında çavuşluktan yetişmiş olduğu cihetle hâlâ o lâkabı taşıyan bir emîr Seyfeddin Çavuş'tan bahsedildiği gibi (*Ṣubḥ al-aʿşā*, XIV, 160), Konya'da da Mavlānā ile muasır Çavuşoğlu (İbn Çavuş) lâkabını taşıyan bir adamın mevcudiyetini (*Fîh mā fîh*, Tahran, s. 134 v. d.) biliyoruz. Mavlānā'nın şiirlerinde bu kelimeye rastlanması da, Anadolu'da çok yayılmış olduğunu anlatabilir (bk. Şerefeddin Yaltkaya, *Mevlânâ'da türkçe kelimeler ve türkçe şiirler*, *TM*, IV, 1934). Bunların elbiseleri itibarı ile de büyük Selçuklulardakiuden farksız oldukları şüphesizdir. Konya sultanlığına vâris olan muhtelif Anadolu beyliklerinde de bu teşkilâtın aynı şekilde muhafaza edilmiş olduğu, Aydın-oğullarında çavuşların mevcûdiyetinden anlaşılıyor (krş. *Dustūr-nāma-i Anvarî*, nşr. Mükrimin Halil, s. 26—31). Yine o devre âit bâzı edebî eserlerde, meselâ *Suhayl va Navbahār* mesnevîsinde, bunu teyid eden kayıtlar mevcuttur (nşr. J. H. Mordtmann, 1924, s. 343 ve 369).

Çavuş kelimesi ve müessesesi, işte bu suretle, Osmanlı imparatorluğunun daha ilk kuruluşundan beri, bir Selçuklu mirası olarak mevcut olmuştur. Gerek Hammer ve gerek *Tārîḫ-i andarūn* müellifi Ṭayyār-zāde 'Aṭā' Bey bunun Selçuklulardan kaldığını iddia ederlerken, aslâ aldanmamışlardır. Osman Gâzî'nin silâh arkadaşlarından Samsa veya Samsama Çavuş'un bu unvanı daha evvelki devirlere âit olmakla beraber, Orhan ve Murad I. devirlerinde saray ve ordu teşkilâtı vücuda getirilirken, bütün Anadolu beyliklerinde mevcut olan çavuşluk müessesesi de alınıp, muayyen usûle bağlanmış olmalıdır. İlk defa, XIV. asırdan kalma bâzı hükümleri de ihtivâ ettiği muhakkak olan *Fâtih kanunnâmesi*'nde bunlara âit sarih kayıtlara tesâdüf ediliyor. Buna göre, çavuşların âmiri olan çavuş-başı, divanda oturmaz; vezirler, kazasker ve defterdar divana geldikleri zaman, kapucular kethüdası ile berâber, onları karşılar; günde 60 akçe tahsisatı vardır. Çavuşlara gelince, bunların derecesi timar müteferrikalarından aşağı olup, kâtipler ile müsavidir. Çavuş oğullarına 10.000 akçe timar verilir. Çavuşlar bayramlarda padişahın elini öpebilirler. Bunların tâyini defterdara âittir. Vezirlerin ve defterdarların maiyetine ayrıca s e l â m ç a v u ş u tâyin olunur (*Ḳānūnnāma-i āl-i ʿOṣmān*, *TOEM*, s. 15 v.d., 19, 21 v.dd., 25, 29, 31). Bayezid II. devrinde 100 çavuş bulunduğunu, bunların orduda nizam ve intizamı muhafaza ettiklerini, ellerindeki demir (mâdenî) asâlar ile kabahatlileri dövdüklerini biliyoruz (Th. Spandouyn Cantacasin, *Petit Traicté de l'origine des Turcqs*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1896, s. 125, v.d. 160).

XVI. asra âit garp seyahatnâmelerinden, bu teşkilâtın sonradan daha büyüdüğü ve saray ihtişamının arttığı anlaşılıyor; ellerinde altın ve gümüş yaldızlı asâlar bulunan 300 divan çavuşu vardı (Jean Chesneau, *Le voyage du Monsieur d'Aramon*, nşr. Schefer, Paris, 1887, s. 41 v.d.). Sefirleri karşılama merasiminde, süslü elbiseler ile, mükellef atlara binmiş çavuşlar bulunduğu gibi, divana girip-çıkan vezirlerin önünde de 2 çavuş bulunması âdet idi. Padişahın resmî çıkışlarında, atlı çavuşlardan başka, padişahın atı önünde yayan giden elleri asâlı çavuşlar yol açarlardı. Hükümdarın huzuruna çıkarken, sefiri karşılamak çavuş-başının vazifesi idi. Bu gibi teşrifat işlerinden başka, padişah veya vezirler tarafından verilen her hangi bir emrin tebligi ve meselâ idam hükümlerinin icrası, yahut her hangi bir sebeple ikametgâhlarından çıkmaları menedilen sefirlere nezâret gibi işler de çavuşlara âitti (Philippe du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant*, nşr. H. Hauser, Paris, 1897, s. 51, 58, 60, 66, 68, 77, 122, 145). Bunlar elçi sıfatı ile yabancı hükûmetler yanına gönderildikleri gibi, içeride de meselâ bâzı mâdenlerin işletilmesi gibi işlere memur ediliyorlardı (İsmail H. Uzunçarşılı, *Kapu-kulu ocakları*, II, 80, 81). Bunların zeamet ve arpalıklarına ve aldıkları bâzı harçlara âit o devir kanunnâmelerinde bâzı hükümler mevcuttur (*MTM*, II, 323, v.d.). Bu divan çavuşlarından başka, başta yeniçeri ocağı olmak üzere, muhtelif kapı-kulu ocaklarında da baş-çavuşlar (bunların kendilerine mahsus bayrakları da vardı), küçük-çavuşlar, orta çavuşları (çavuş-i miyâne) ve çavuş vekil ve namzetleri de bulunuyordu (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, I, bk. *fihrist*).

XVII.—XVIII. asırlara âit yerli ve yabancı kaynaklarda da çavuşlar hakkında birçok mâlûmat ve tafsilâta rastlanır. Divan çavuşlarının sayısı bu asırlarda mütemadiyen artarak, 630'a kadar çıkmıştı. Bunların âmiri olan çavuş-başı, eskisi gibi, sadrâzam divanının reis muavini hükmünde olup, divandan çıkan hükümlerin icrası ve sefirlerin kabûl merasiminde onlara refakat gibi işler ona âit idi; yâni adlî icrâ ve teşrifat işlerinin en büyük âmiri sıfatını hâiz bulunuyordu. Bundan başka merkezin emirlerini vilâyet ve sancaklara tebliğ için, maiyetinde 200 gedikli zaim bulunduğu gibi, malikânelerin teftişi de ona âit idi. Yeniçeri ocağında, 330 eski ve tecrübeli yeniçeriden mürekkep, bir çavuşlar zümresi vardı ki, bunlar bir baş-çavuşun emri altında olup, sulh

zamanında habercilik ve harpte de yaverlik vazifesi görmekte idiler; yeniçeri zabitlerine verilmiş cezaların icrası da bunlara âitti (tafsilât için bk. D'Ohsson, bibliyografya).

Doğrudan doğruya saray (enderun) hizmetinde bulunan çavuşlar veya çavuş ağalara gelince, bunlar ile âmirleri olan baş-çavuşların vazifeleri, resmî kıyafetleri, tâbi oldukları terakki ve tekaüd usûlleri hakkında, 'Aṭā' Bey 'in *Enderûn tarihi*'nde etraflı mâlûmat vardır. Çavuşlar başlarına yelken külâh denen bir nevi serpuş (başlık) giyip, ellerinde iki ucu kıvrık gümüş asâlar (çevgân) taşırlardı; baş-çavuş ise, kontoş kürk ve paşalı kavuğu giyip, beline elmas hançer takardı. Çavuşlar arasında istidadı olanlar, enderunda seferli koğuşu civarındaki meşkhânede musikî tahsil ederek, müezzin, hânende ve sâzende sınıflarına ayrıldıkları (*ayn. esr.*, I, 140), bunların bayram, sürre ve ulûfe ihracı alaylarındaki rolleri hakkında orada uzun izahat vardır (*ayn. esr.*, s. 229, 234—241, 243 v.d., 269 v.d.). Bunlardan imamlığa geçenler ve ilmiye yoluna girerek kazaskerliğe kadar yükselenler olduğu gibi, müsahiplik vazifesine ayrılanlar da bulunurdu (Ḥâfiẓ İlyās, *Laṭā'if-i andarūn*, 264: Çavuş Abdi Bey ve Çavuş Aziz Bey gibi). Mahmud II. devrinde yapılan askerî teşkilât sırasında suvari hassa askerlerinin küçük zabitlerine çavuş vekili ve çavuş unvanları verildiği gibi, tersânedeki kalyoncu zabitlerine de çavuş deniliyordu ki (*Târîḫ-i andarūn*, I, 15 v.d.), bu sonuncular 1243'te ilga edilmişlerdir (Luṭfî, *Târîḫ*, I, 156, 250). 1241'den sonraki yeni askerî teşkilâtta küçük zabitlere verilen çavuş unvanı ordumuzda bugüne kadar devam etmektedir.

III. İctimaî tarih. Bütün bunlardan ayrı olarak, bâzı dinî zümrelerde, meselâ yezidîlerin [b. bk.], dinî teşkilât silsilesinde çavuş unvanının muayyen bir derece adı olarak kullanıldığını gördüğümüz gibi, bâzı tarikatların, meselâ rifâîlerin, iç teşkilâtında da çavuşlara tesâdüf ediyoruz ki, tamamiyle *naḳîb* ıstılahının müradifidir. Fütüvvet [b. bk.] esasına, yâni tasavvufî ahlâkî prensiplere dayanan türk esnaf teşkilâtlarında da çavuşlar mevcuttu (eski türkçe fütüvvetnâmelerde bu hususta tafsilât vardır). Evliya Çelebî bu esnaf çavuşlarını yukarıda bahsettiğimiz diğer çavuşlardan ayırarak, bunların 415 kişi olduğunu ve pîrlerinin de Selmân Fârisî [b. bk.] tarafından kendisine şedd kuşatılan 'Omar b. Ḥaddâm olup, kabrinin Yemen'de bulunduğunu söyler. Bu esnaf çavuşlarının, lonca tarafından verilen kararların icrası vazifesi ile mükellef oldukları tahmin olunabilir.

IV. Etnoloji. Türklerin eski ve yeni kabile teşekkülleri arasında bir takım rütbe ve unvan isimlerine nisbetle adlanmış olanlar vardır ki, XVI. asır Safevî devletinin askerî kuvvetleri arasında gördüğümüz Çavuşlu oymağı bunlardan biridir. XVI. asırda en büyük ve nufuzlu kızıl-baş kabîlelerinden biri olan Ustaclu kabîlesini teşkil eden daha küçük oymaklar arasında Çavuşluların da bulunduğunu çağdaş kaynaklardan öğreniyoruz (Hasan Big Rumlu, *Aḥsan al-tavārîḫ*, nşr. Seddon, I, 199; İskender Münşi, *'Ālam ārā-i 'Abbāsî*, I, 141, 154 v.dd.; *Şaraf-nāma-i Bitlîsî*, tab. Mısır, s. 532; *Fārsnāma-i Nāṣirî*, I, 100, 174). Bu küçük oymağın, tâyin edemediğimiz bir devrede çavuş unvanını taşıyan her hangi bir reisin etrafında toplandığı ve XVI. asırda büyük bir ehemmiyet kazanan Ustaclulara katıldığı tahmin edilebilir. Bu oymağın XVIII. asırda hâlâ mevcut olduğu buna mensup olan Baba Han çavuşlarının Lûristan beylerbeyiliğinde bulunmasından anlaşılıyor.

V. Toponimi. Çavuş tâbirinin Anadolu'da Selçuklular zamanından başlayarak, Osmanlıların son devirlerine kadar her tarafta yayılmış bulunması Çavuşlu, Çavuşlar, Çavuş-Köy, Çavuş-Oğlu v.b. gibi isimler taşıyan 50—60 kadar köyün mevcûdiyetine sebep olmuştur ki, bunlara Anadolu'nun muhtelif yerlerinde tesâdüf edilmektedir (bk. *Köylerimiz*, nşr. Dâhiliye vekâleti, 1933). Bunlardan bâzılarının belki de daha Selçuklular devrinde kurulmuş olduğu, eski osmanlı tarihçisi Âşık Paşa-zâde'nin XV. asırdaki Çavuş-Köyü'nün adını Osman Gazi zamanına ve Samsa (veya Samsama) Çavuş'a kadar çıkarmasından istidlâl olunabilir (*Târîḫ*, nşr. 'Âlî Bey, s. 24). Çavuşlu ismini taşıyan köylerden bâzılarının XVI. asırda İran'da gördüğümüz küçük Çavuşlu oymağı ile bir münâsebeti bulunması ihtimâli yoktur.

Bibliyografya: Çavuş kelimesi hakkında Cl. Huart'ın *İslâm ansiklopedisi*'nin Leyden neşrinde mevcut çok basit ve yalnız osmanlı devrine âit ÇAVUŞ maddesi bir tarafa bırakılırsa, umumî mâhiyetteki ilk tetkik için bk. Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâḥazalar* (*Türk hukuk ve iktisat tarihi* mecm., s. 211—215); E. Quatremère ve Dozy'nin makalede adları geçen eserlerindeki mâlûmat, daha ziyâde Memlûklere ve şimâlî Afrika'ya münhasır, küçük notlar mâhiyetindedir. Ṭayyār-zâde 'Aṭā, *Târîḫ-i andarūn*'unda, çavuşlar ve bilhassa divan çavuşları hakkında, nisbeten en etraflı mâlûmat vermişse de (bilhassa I, 169 v.d.), ne Cl. Huart ve ne de bu hususta bâzı notlar neşr-

eden Schefer ve Blochet gibi müsteşrikler bundan hiç istifâde etmemişlerdir. Abdurrahman Vefik (*Tekâlif kavaidi*, İstanbul, 1328, I, 224 v.d.) tarafından verilen mâlûmat çok sathî olup, Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmânî*'sinde kelimenin menşei hakkında ileri sürülen uydurma mütalâalar burada da tekrar olunmuştur. Osmanlılar devri hakkında Cevad Paşa'nın *Târîḫ-i askarî-i 'Oşmânî*'si ile İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Kapu-kulu ocakları* (I, II, İstanbul 1924—1944)'nda ve bilhassa XVIII. asır için M. D'Ohsson (*Tableau général de l'empire ottoman*, IV, 190; VII, 33—44, 166—324)'dan istifâde olunabilir. XIX. asır için bk. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, I, 451; Luṭfî, *Târîḫ*, I, 156, 250, 255, 266; II, 62, 70. Bu makaleyi yazarken istifâde edilen diğer bütün kaynaklar metin içinde ayrı ayrı gösterilmiştir.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ÇE. CİM, türkçede *t* ve *ş* seslerinin birleşmesinden çıkan sesin işâreti olan harftir. Arap alfabesinde bu harf bulunmadığından, iranlılar tarafından *cîm* harfine iki nokta eklenerek, bu harf alfabelerine ilâve edilmiştir.

ÇELEBİ. ÇALABI, menşe'i ve ilk mânası henüz kat'iyetle tesbit edilmemiş olan türkçe bir kelimedir. *Celebî*, ihtimâl ki, *çalab* („Allah") kelimesinden gelmedir. Bu kelime bugün Anadolu'da *çalāb* şeklinde telâffuz edilir ve K. Foy (*MOS, As.* II, 124)'un bir kaydına nazaran, Anadolu yürükleri nezdinde Allahın adıdır. Yazı dilinde *çalab*, ilk defa olarak, VIII. (XIV.) asırda Anadolu'nun türk şâirlerinde görülüyor; bu kelimenin çagataycaya da yabancı olmadığı hakkında ortaya atılmış olan iddiayı (krş. K. Foy, *göst. yer.*) şimdiye kadar hiç bir misâl te'yit etmemiştir. Melioranski (*Zapiski vost. otd. arḫ. obşç.*, XV, 042) *çelebî*'nin diyâr-ı rûmda (*ba-rūmī*) Allahın bir ismi olduğunu *Ḫulāṣa-i 'Abbāsî* (bu lûgat, Melioranski, *Arab filolog*, s. LIX, da isbat ettiği vecihle, Mîrzā Mahdî Ḫān'ın *Sanglāḫ*'ından, Muḥammed Ḫoyî tarafından yapılmış bir hulâsadır)'den naklediyor.

Çelebî kelimesi osmanlı yazı lisanında, XI. (XVII.) asra kadar, hânedan mensûplarının, yüksek dinî erkânın (bilhassa tarikatların başında bulunanların), meşhûr müelliflerin v.b. unvanı veya lâkabı olarak, kullanılmıştır. Bu lâkabı ilk defa olarak almış olan mârûf şahsiyet, muhakkak ki, mevlevî tarikatının pîri Mavlānā Calāl al-Dīn Rūmī'yi istihlâf eden Çelebî Ḥusām al-Dīn'dir (ölm. 683=1284; *Grundr. der iran. Philologie*, II, 288). Azerbaycanlı şâir Ḳāsim-i Anvār (ölm. 835=1431/1432)'ın şiirlerinde, *çelebî*, tasavvufî mânada, s e v g i l i, yânî Allah demektir (C. Salemann'ın notu, *Zapiski*... XVII, s. XXXIV). VIII. (XIV.) ve IX. (XV.) asırda Anadolu'da bir çok şâirler ile şehzâdeler ve bu meyanda Bayezid I. (ölm. 805=1402)'in bütün oğulları „çelebî" tesmiye edilmişlerdir. İbn Baṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, II, 270) *çelebî*'nin diyâr-ı Rûm'da, efendi (ar. *sayyidî* veya halk dilinde *sîdî*) mânasına geldiğini söyler. Bizanslılar *çelebî*'nin türkçe bir kelime olduğunu kaydederler. Phrantzes'in bir şerhine göre, *çelebî*, türklerin lisanında (Τῇ τῶν Τούρκων Τιαλέκτῳ) „bey-zâde" demek idi. *Ḫulāṣa-i 'Abbāsî* (Melioranskiy, *Zapiski* ..., XV, 042) *çelebî* kelimesine „müellif, şâir, okuyan, âlim ve keskin bir zekâ sâhibi" mânalarını veriyor. Bu kelime Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i osmânî* (I, 482)'sinde buna yakın bir şekilde izah edilmiştir. Bundan istidlâl olunduğuna göre, „okuma bilen" mânasına gelen *çelebî* kelimesi bilâhare rumeadan alınma *efendi* kelimesine yerini vermiştir. XVI. asrın avrupalı müellifleri tarafından verilip, V. Smirnov tarafından toplanan (*Zapiski* ..., XVIII, 13 v.d.) mâlûmat, *çelebî* kelimesinin o devirde, ispanyolca „don", fransızca „monsieur", yânî şimdiki *bey* mânasına kullanıldığını göstermektedir. Şâir ve âlimlerin lâkabı olarak, *çelebî* kelimesinin yerine, XVII. asrın sonuna ve XVIII. asrın başına doğru *efendi* kelimesi kaim olmuşa benzer; osmanlı cemaati lisanında *çelebî* kelimesi yerine *efendi* kelimesinin bu tarihte mi, yoksa bundan daha önce mi geçmiş olduğu (Avrupa seyahatnâmeleri ve başka menbâlardan) alâkaya değer.

Yakın zamanlara kadar muhafaza etmiş olduğu dinî mânaai (mevlevîlikte en yüksek dereceyi ifâde ederdi; tarikatın başına *çelebî-efendi* denirdi) istisna edilecek olursa, *çelebî*, fars lisanında hem şehzâdeleri, hem de umûmiyetle asil ve mâlûmatlı kimseleri gösteren, gerek tanınmış âlimlere ve gerek alelâde kâtib sınıfına hâs olan *mīrzā* (*amīr-zāda*) kelimesi ile hemen-hemen aynı mânayı hâiz olsa gerektir. Yakın zamanlara kadar, *efendi*'nin mukabili olarak, *çelebî* kelimesi gayr-i müslimleri (bilhassa avrupalıları) göstermeğe yarardı; hıristiyan ve yahudi kadınları da kocalarına *çelebi* derlerdi; yeni ermeni ilecelerinden birinde, nişanlı kız, nişanlısının erkek kardeşine *çelebî* der. Çelebî kelimesi „kibar adam ve centilmen" mânasına gelen eski *meḥumu* ile yalnız bâzı atalar sözünde kullanılmakla kalmıştır; msl. *sen çelebî, ben çelebî, atı kim kaşar*. Son zamanlara kadar, halk tarafından, z e n g i n veya k i b a r yerli ve ecnebi hıristi-

yanlara da bu unvan verilirdi (arapçadaki kullanılışı için bk. Kremer, *Mittelsyrien und Damascus*, Viyana, 1853, s. 95).

Baron Rosen (*Zapiski* ..., V, 305 v.d.; XI, 310 v.d.), *çeleb* ve *çelebî* kelimelerinin süryânî râhiplerinin hıristiyanlaştırma faâliyetlerinin bakiyesi olarak telâkki edilmesi lâzım geleceğini düşünür; bununla beraber bu faâliyetin XIII. asırdan çok daha eski bir devre bağlanması lâzım gelir; her iki kelime de orta Asya'dan Selçuklular ile garba gelmiş olmalıdır. Ne orta Asya türklerinde ve ne de İran Selçuklularında bu iki kelimenin mevcudiyetinin henüz isbat edilmemiş olması kat'î bir mâna ifâde etmez. Çünkü bu sâha iyice tetkik edilmemiştir.

Buna mukabil, 1898 tarihinde, Baron Tiesenhausen (*Zapiski* ..., XI, 307 v.d.) tarafından başka bir menşe' ileri sürülmüştür. Buna göre, *çelebî*, arapça „getirmek, idhâl etmek" mânasına gelen *calb* mastarından gelmedir (bu mastardan, *calab*, „emtia idhâl eden", *calîb* „köle" gelmiştir). Çelebî „kâtib" olarak, Kuṭb al-Dîn tarafından zikredilen (bk. *Die Chroniken der Stadt Mekka*, nşr. Wüstenfeld, III, 188 v.d., 242) *calab* (cemi *culbān*) ile bir sıraya konmak icap eder. Bunlar, Mısır'da, Memlûkler devrinde, okumada, yazmada ve bütün san'atlarda vukuf sâhibi olan hususî bir sınıf teşkil edip, sonraları en yüksek mertebelere erişmişlerdir.

Bu etimoloji ilmî muhitlerde hiç bir akis bırakmadı; Baron Rosen'in işâret ettiği gibi, böyle bir izah teşebbüsünün hak kazanması için, ilk önce *çelebî* ile *çalab* („Allah") arasında hiç bir münâsebet bulunmadığını isbat etmek lâzım gelir.

P. Melioranski tarafından bir kaç sene sonra yazılmış olan makalede (bk. *Zapiski* ..., XV, 036/037) bu münâsebet kat'î surette tesbit edilmiş bulunuyor, fakat müellif iki kelimenin nihâî şekillerini aldıktan sonra türklere geçmiş olduğuna işâret ediyor; zîra böyle bir kelime yapısı (nisbet *î*'si ile) türkçeye yabancıdır. Ahmed Vefik Paşa ve Rosen'in ileri sürdükleri ve bu iki kelimenin hıristiyan menşeinden olduğunu gösteren faraziye, sâdece muhtemel olmakla kalır; buna mukabil, Baron Rosen'in aksine olarak, bu kelimenin merkezî Asya'da ve nesturî râhiplerinin te'siri altında değil, sâdece Anadolu türklerinde ve belki de hıristiyan komşularının te'siri altında vücut bulmuş oldukları kat'iyetle iddia edilebilir.

Bunun aksine olarak, V. Simirnov (*Zapiski* ..., XVIII, 1 v.d.) *çelebî*'nin *çalab* ile hiç bir alâkası olmadığını, rumca „nutuk söyleyen, şarkı okuyan ve çok iyi yazan" mânasına gelen καλλιεπής kelimesinin mukabili olduğunu isbata çalışır; bu iptidaî mâna, sonraları bizanslılar nezdinde „mâlûmatlı, muktedir adam" şeklinde inkişaf etmiş olup, türkler de kelimeyi bu mânası ile benimsemişlerdir.

Çalab ve *çelebî* kelimelerinin menşe'i, son defa olarak, N. Marr (*Zapiski* ..., XX, 99 v.d.) tarafından tetkik edilmiştir. Bu zat, *çelebî* kelimesinin Baron Rosen'in Anadolu dervişleri nezdinde kaydettiği kullanış şeklini ve bu kelimelerin ancak türk olmayan bir kavimde vücut bulabileceği hakkında Melioranskiy tarafından serd edilen lisanî delilleri tetkiklerine başlangıç noktası olarak almıştır. N. Marr'a göre, bu iki kelimenin menşe'ini, *ḍeleb* „Allah" ve *ḍelebî* „asîlzâde" ve „seyyar şarkıcı" kelimelerinin bugün dahi tesâdüf edildiği kürtçede aramak lâzımdır. *Ḍeleb* kelimesi iranî olmamakla beraber, kürtlerin irancadan evvelki dilinin bakiyesi telâkki edilmek icap eder. Bu dil, muharririn „yafesli" tâbir ettiği ve „sâmî" grupuna yakın bulunan bir kola merbuttur. Kürtçe *ḍeleb*, „cenûbî-japhetique" bir kelimeden gelme imiş. *Ḳerb* ve *ḳereb* sâmî lisanında aram. *tzlem*'in ve arapça *ṣanam*'in mukabilidir. Anadolu türklerinin VIII. (XIV.) asırda *çelebî* kelimesine verdikleri tekmil mâna kürtlerce önceden mâlûmdu. Bunun iptidaî mânası „Allah yoluna sülûk eden" (*ḍeleb*) olmuşa benzer. Çelebî, aynı zamanda, bugün Yazîdî namı ile anılan (farsça *îzed* „Allah") mezhebin eski ismi imiş. Kürt putperestliği müslümanların dinî hayatı ve bilhassa Anadolu dervişleri üzerinde mutlak bir te'sir icra etmiştir; *ahl-i ḥaḳḳ* ve yahut *'Âlî-ilâhî* namı altında İran'da bir kürt tarikatinin çok yayılmış bulunması da bunu te'yit edebilir. Ehemmiyetli başka bir nokta da, yalnız Anadolu'da, Sivas civarında değil, Azerbaycan (Gence vilâyetinde)'da da Çelebîler namında bir köyün bulunmasıdır.

Mesele başka bir noktadan da tetkik edilecek olursa, mutasavvıf şâir Ḳâsim-i Anvâr'da *çelebî*'nin „Allah yoluna sülûk edenleri" değil de, tasavvufî mânası ile „sevgili" olan Allah'ın kendisini ifâde etmesini de nazar-ı itibara almak lâzımdır. (W. BARTHOLD.)

ÇELEBÎ-ZÂDE. ÇALABÎ-ZÂDA, İSMÂ'ÎL 'ÂṢIM EFENDİ (1685?—1760), XVIII. asır türk şâir ve müverrihlerinden olup, ilmiye ricâlindendir ve meşihat makamına kadar yükselmiştir. İsmail Âsım Efendi'nin, Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa himâyesinde yetişmiş olan ve Mustafa II. zamanında reisülküttâblıkta bulunan babası Mehmed Efendi (ölm. 1 mayıs 1706 = 17 muharrem 1118) Küçük-Çelebî lâkabı ile anıldığı için, Âsım Efendi'ye

bâzan Küçük Çelebî-zâde, bâzan da kısaca Çelebî-zâde denilmiştir ki, gerek kendi eserlerinde, gerek diğer müelliflerde ihtilâflı bulunan bu meseleyi bir az izah etmek lâzımdır. Kendisi (*Tarih*, İstanbul, 1153, var. 2b), şahsından bahsederken: — „Küçük Çelebî-zâde demekle şöhretyâb olan Abd-i nâçiz" dediği hâlde, bir takrizinin altına: — „Çalabī-zāda İsmā'īl 'Āsım, muftī al-davlat al-'Oşmānīya" — ibâresini kaydeylemiştir (bk. Haşmet, *Sanad al-şu'arā'*, İstanbul, 1287, s. 128). Vaktiyle Âsım Efendi'ye âit olup, şimdi elimizde bulunan bâzı kitaplarda, bizzat kendisinin ismini „Çelebî-zâde" şeklinde yazmış olduğunu ve sağlığında ölen 3 evlâdının mezar taşları ile kendi taşına da bu ismin aynı şekilde hak edildiğini, bundan başka, Âsım Efendi'nin oğlu kadılardan Mehmed Esad ve kızının oğlu şeyhülislâm Zeynelâbidin Efendi'lerin de Çelebî-zâdelik ile şöhret buldoklarını görüyoruz. Âsım Efendi'yi bahis mevzuu eden müelliflerin çoğu, kendisine Çelebî-zâde diyorlarsa da, bu hususta henüz müşterek bir hükme varılmış değildir. Bâzan aynı müellifin bir yerde Çelebî-zâde diğer bir yerde Küçük Çelebî-zâde dediğine tesâdüf edilmektedir (mes. bk. Müstakîm-zâde Süleyman Sâdeddin, *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭīn*, İstanbul, 1928, s. 650; ayn. mll., *Tarācim-i aḥālī-l fatvā'*, *Daw̱ḥa-i maşāyiḫ-i kibār* zeyli, hususî kütüp; Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1309, X, 184; XII, 89 v.d.). Bizim kanaatimize göre, Âsım Efendi, babasına olan nisbetini anlatırken, Küçük Çelebî-zâde künyesini kullanmış, âile ismi olarak da Çelebî-zâdeliği tercih etmiş olmalıdır. Filvâki, evlât ve ahfadının bu son şekli ihtiyar eylemeleri bu fikri takviye eder zannındayız.

Ecdâdı hakkında bir şey bilmediğimiz Âsım Efendi, babası gibi, istanbulludur. Bu cihet, İstanbul'da bir câmi tevliyetine dâir, darüssaâde ağası yazıcısına gönderdiği mektuptaki „matla-ı serimiz olan âşiyân-ı kadîmin mahallesi" ibâresinden açıkça anlaşıldığı gibi (Âsım, *Münşaāt*, İstanbul, 1286, s. 327), muasırlarının verdiği izahat da bu hususta şüpheye mahal bırakmıyor (bk. Kazasker Sâlim, *Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 452). Fakat, Âsım Efendi'nin doğum tarihine şimdiye kadar tesâdüf edemedik. Müstakîm-zâde (*ayn. esr.*) onun 77 yaşında vefat ettiğini bildirdiğinden, bu rivâyet esas tutulursa, Âsım Efendi'nin doğum tarihinin 1096 (1685) senesine tesâdüf etmesi icap eder. Muasırı ve yakın tanıdığı olmak itibariyle doğru mâlûmat vermesi lâzım gelen kazasker Sâlim Efendi, Çelebî-zâde'nin, 1108 (1696/1697)'de, şeyhülislâm Feyzullah Efendi'den icâzet aldığını söylüyor ki, bu tarihte Âsım'ın 12 yaşında olması lâzımdır. *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭīn*'deki kayıttan bihaber kalan bâzı muahhar müellifler, bu yaşta medrese tahsilinin ikmâl edilemeyeceğini göz önünde tutarak, Âsım'ı daha yaşlı tahmin etmişlerse de, o aralık reisülküttâb bulunan babasının hâtırı için, küçük yaşta olan ve henüz tahsilini bitirmeyen Âsım Efendi'ye teberrüken icâzet verilmiş olduğuna hükmedilebilir. Kendisinin çok sonra ancak recep 1120 (eylûl/teşrin I. 1708)'de Ebezâde Abdullah Efendi'nin meşihatinde müderrislik ruûsuna nâil olması bu ihtimâli kuvvetlendirir. Âsım Efendi'nin teberrüken aldığı icâzetle iktifa etmeyerek, mükemmel tahsil gördüğünü ve bilhassa zamanının en şâyân-ı dikkat ulemasından olup, şiirde, mûsikide ve hattatlıkta üstad sayılan kazasker Abdülbâki Ârif Efendi'den çok istifâde ettiğini biliyoruz. Safâî, Âsım Efendi'den bahsederken: — „Ârif Efendi gibi allâme-i enâmın meclis-i hâssına duhûl ve ilim hususunda müstefit olmuştur" — dediği gibi, şiir ve inşâttaki mahâretine kâtipzâdeliğini (yâni babasının aklâmdan yetiştiğini) sebep göstermiş ve bu suretle Âsım Efendi'nin, Küçük-Çelebî'den de feyz aldığını îmâ eylemiştir. Bizzat Âsım Efendi, Dâmad İbrahim Paşa'ya sunduğu bir bahâriyede (bk. Âsım Efendi, *Dîvan*, İstanbul, 1268, s. 11), nesir ve şiirde Vaysî ile Nef'î üstad iseler de, Ârif Efendi tarafından kendisine bu iki sâhanın „reh-i nâreftesi" açıldığını söylemek ile, hocasına karşı minnetdarlığını ifâde etmiştir. Müstakîm-zâde (*Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭīn*), „ta'lîk nüvisân" faslında gösterdiği Çelebî-zâde'nin „şikest tâlikte Ârif Efendi'den temeşşuk" ettiğini ve „elhak bir tavr-ı hâs peyda" eylediğini bildirir. Âsım Efendi'nin büyük bir kısmını bizzat yazdığı mecmua (hususî kütüp.) ile bir çok yazılarını muhtevî dîvan (Bayezid kütüp., nr. 5644) bu kaydın doğruluğunu isbat eder.

Âsım efendi'nin 1708 (1120)'den 1732 (1145) senesine kadar süren ve tamamen İstanbul'da geçen müderrislik hayatı hakkında, tarihinde, dîvanında ve münşaâtında bulunan kayıtlar ile, Sâlim tezkiresinde ve *Tarācim-i aḥālī-i fatvā'*'daki mâlûmata göre, kendisi, evvelâ 1708 (1120)'de, iptidâ-i hâric derecesinde olan Kenan Paşa medresesine tâyin olunmuş ve ağustos/eylûl 1713 (şâban 1125)'te hareket-i hâric derecesinde bulunan dizdâriyeye terfi etmiştir. Dört buçuk sene olduğu derecede kalan Âsım Efendi, akrabasından bir vezire (şüphesiz enîştesi Ahmed Bey'in babası, rikâb-ı humayun kaymakamı, tezkireci İbrahim Paşa'dır) müracaatla „rehzenân-ı tarikin tekaddümünden" şikâyet edip, „bir medrese-i dâhile tahrik" olunması ricasında bulunmuş (*Münşaat*, s. 137 v.d.) ve anlaşıldığına göre, bu ri-

casi yerine getirilerek, Demirkapı'da Ahmed Paşa medresesine ve biraz sonra da (nisan-/mayıs 1719 = cemâziyelevvel 1131) mûsıle-i sahn derecesinde olan Ârifiye medresesine nakil edilmiştir. Nihâyet sadrâzam Dâmad İbrahim Paşa, bütün ilim ve san'at erbabını etrafına toplar ve onlara büyük bir kıymet verirken, Çelebî-zâde'yi de ihmâl etmemiş ve Halep kadılığına tâyin edilen Râşid Efendi'nin yerine, 5 nisan 1723 (28 ramazan 1135)'te vak'anüvis yapmıştır. Devrin büyükleri ile esasen sıkı teması olan Âsım Efendi'nin, bu tarihten itibâren, bütün devlet erkânı ile yakından münâsebete giriştiğini ve o senelerde sık-sık yapılan resmî veya hususî toplantılara, helva sohbetlerine ve çırağan âlemlerine iştirâk ettiğini görüyoruz. Kendisi, reisülettibbâ kazasker Ömer Efendi'nin, İstanbul'da Molla Gürânî semtinde te'sis ettiği, mûsıla-i sahn derecesindeki medreseye bu sırada tâyin olunmuş, (1723) ve bu zâtın kızı ile evlenmiştir (Âsım, *Tarih*, var. 28 a). Âsım Efendi'nin, bâzı müverrihler tarafından (msl. Vâsıf, *Tarih*, İstanbul, 1219, I, 179) şeyhülislâm Ebu İshak İsmail Efendi'nin dâmadı olarak gösterilmesi bir çoklarını tereddüde düşürmüştür. Ahmed Tevfik (*Çelebî-zâde İsmail Âsım Efendi merhum*, *Tercüman-ı Hakikat*, 6 kânun II. 1900), iki rivâyetin kaynaklarını zikrettikten sonra, meselenin tetkike muhtac bulunduğunu, Ali Cânip (*Çelebî-zâde Âsım*, *Hayat*, Ankara, 1928, I, 20) ise, Âsım Efendi'nin evvalâ Ebu İshak İsmail Efendi'nin kızı ile evlendiğini ve bilâhare Ömer Efendi'ye dâmad olduğunu ileri sürer. Hâlbuki Ömer Efendi Ebu İshak Efendi'nin dâmadı olduğuna göre, Çelebî-zâde'nin, bâzan âilesinin reisi vaziyetinde bulunan Ebu İshak Efendi'nin, bâzan da Ömer Efendi'nin dâmadı gösterildiğini kabûl etmek, onu zevcesinden sonra baldızının kızı ile evlenmiş zannetmekten daha mantıkîdir. Âsım Efendi'nin mûsıla-i sahndan sonra, sahn müderrisi olduğu İzzet Ali Bey (Paşa)'in bir kıt'asından anlaşıldığı hâlde, sahn ile hâmise-i Süleymâniye arasındaki terfileri hakkında şimdilik mâlûmatımız yoktur. Çelebî-zâde'nin, 1142 (1729/1730)'de Dâmad İbrahim Paşa'dan hâmise talebinde bulunduğuna bakılırsa, o tarihte mûsıla-i Süleymâniye derecesinde müderris olduğu tahakkuk eder. Zamanı tâyin edilmemekle beraber, Âsım Efendi'nin, nihâyet „serlevha-i meratib-i medâris olan Süleymâniye'ye vâsıl" olduğunu biliyoruz (Müstakim-zâde, *Tarâcim-i ahâli-i fatvâ*'). Kendisinin vak'anüvislikten ayrılması, Mahmud I.'un cülûsunu müteâkip (1143 = 1730/1731) vukû bulmuştur (bk. Ârif, *Silsile-i vukûat-ı devlet-i âliyede zapt edilmeyen 1142 senesi hâdisâtı*, *TOEM*, I, 53 v.d.).

Memuriyet hayatında, emsâline nazaran, çok geç terfi etmekten müteessir olan ve teessürünü şiirleri ile mektuplarında izhar eyleyen, hattâ hakkında buna dâir fıkra nakledilen (Râmiz, *Tezkire*, Üniversite kütüp., TY, nr. 91, s. 191 v.d.) Âsım Efendi, Hekim-oğlu Ali Paşa'nın ilk sadâretinde, vazifeye şâban hidâyetinden başlamak üzere (rebiülevvel 1145) eylûl 1732'de, Kudüs pâyesi ile Yeni-Şehir-i Fenâr kadılığına tâyin edildi (Sâmi, Şakir, Supbî, *Tarih*, İstanbul, 1198, var. 46 b; *Münşaât*, s. 181). 2 şâban 1145 (19 kânun II. 1733)'te memuriyet mahalline varan ve kadılığın „müddet-i örfiyesine" kendi ricası üzerine, 3 ay zammedilerek 15 ay bu hizmette kalan Çelebî-zâde, İstanbul'a avdetten sonra, uzun bir mâzûliyet devrini müteâkip Bursa (1152 = 1738/1739), daha sonra Medine (1157 = 1744), kadılıklarına tâyin olundu ve her ikisinde de birer sene vazife gördü. Müstakim-zâde, Âsım Efendi'nin Medine'de bulunuşundan istifâde ile hac ettiğini yazdığı gibi, mâzûliyeti esnasında İstanbul'dan Hicaz'a gittiğini (veya gitmek istediğini) gösterir bir kayıt vardır (*Münşaât*, s. 312). Âsım Efendi'nin İstanbul kadılığına tâyini, zevcesinin dayısı olan Ebu İshak-zâde İshak Efendi'nin meşihatinde, 2 zilkâde 1161 (24 teşrin I. 1748)'de (İzzî, *Tarih*, İstanbul, 1199, var. 186 a) ve şeyhülislâm Halil-zâde Mehmed Said Efendi tarafından azli de, 3 teşrin I. 1749'da vukû bulmuştur (*Münşaât*, s. 241). bu defa, 6 seneden fazla bir mâzûliyet zamanı geçiren Âsım Efendi'yi, sadrâzam Hekim-oğlu Ali Paşa'nın Anadolu kazaskerliğine getirmek istediğini, fakat paşanın azlinden sonra kendisine muharrem 1169 (teşrin I. 1755)'da ancak Anadolu pâyesi verildiğini görüyoruz (Vâsıf, I, 70; *Münşaât*, s. 37 v.d.). Mamafih çok geçmeden, Râgıb Paşa'nın sadârete tâyini ile hayatının sonlarına yaklaşan Çelebî-zâde için tam bir ikbâl devresi açıldı. Şâir ve hakîm sadrâzam, eskiden tanıdığı ve takdir ettiği Âsım Efendi'yi bilfiil Anadolu kazaskerliğine getirmiş (şâban 1170 = nisan 1757) ve bir sene süren bu mansıptan sonra da ona Rumeli kazaskerliği pâyesini tevcih ettirmiştir (Vâsıf, I, 179). Âsım Efendi'nin arpalıkları hakkında, şimdilik *Münşaât*'ın verdiği mâlûmatla iktifaya mecburuz. Bu kaynağa göre, kendisine, İstanbul'dan mâzuliyeti esnasında, arpalık olarak Kuş adası (bunu tahminen 1168 = 1755 senesine kadar muhafaza etmiştir) ve daha sonra da, Keşan verilmiştir (*Münşaât*, s. 100, 255, 267 v.dd.).

Çelebî-zâde Âsım Efendi, bilfiil Rumeli kazaskerliğine tâyin edilmeden (5 zilkâde 1172),

30 haziran 1759 'da (Mustafa III. devri), Sâlih Efendi 'nin yerine şeyhülislâm oldu. Âsım Efendi 'nin meşihatine başta sadrâzam Râgıb Paşa olduğu hâlde, muhtelif şâirlerin söyledikleri kasîde ve tarihleri bir tarafa bırakıp, bu tâyine فاضل دوران terkibinin tarih düşürüldüğünü kaydedelim. Çoktan lâyık olduğu bu makama ancak yaşı kemale erdikten sonra yükselen Âsım Efendi, meşihatinin son aylarında vücuttan düştü. Ölümünden bir ay kadar evvel, hastalanmış ve 28 cemâziyelâhır 1173 (16 şubat 1760) gecesinde vefat etmiştir. Şeyhülislâmın hastalığı, halk arasında pek şuyû bulmamış olacak ki, bu ölüm Âsım Efendi 'nin zehirlendiği rivâyetini ortaya çıkartmıştır (Şem'dânî-zâde, *Murî' al-tavârîḫ*, basılmamış kısım, Bayezid kütüp., nr. 5144, s. 428b). Çelebî-zâde 'nin, meşihat müddeti 232 güne bâlig olmaktadır. Namazı Fatih câmiinde kılınan Âsım Efendi 'nin cenazesine, sadrâzamdan başlamak üzere, bütün devlet ricâlinin ve muazzam bir halk kütlesinin iştirâk etliğine bakılacak olursa, kendisinin ne kadar hürmet ve muhabbet kazandığı anlaşılır. Çelebî-zâde, oturduğu konak civarında bulunan, kayın babası Hekim-başı Ömer Efendi medresesi hazîresinde medfundur. Bu hazîrede Âsım Efendi 'nin akraba ve evlâdından bir kısmı da medfun bulunduğundan bunların mezar kitâbeleri, Çelebî-zâde âilesi için, tarihî bir kaynak sayılır.

Çelebî-zâde Âsım Efendi 'den bahseden bütün kaynaklar, onun ilim, san 'at ve ahlâk cihetinden kemâl sâhibi bir insan olduğunu söylemekte ittifak ederler. Daha talebeliği zamanından beri İstanbul 'un en münevver ve kibar meclislerinde yetişen ve daha sonraları ilim ve san'at erbabı ile, fikrî veya sıhrî karabetten dolayı yakından temas eden bu zâtın, tezkirelere ve letâif kitaplarında gördüğümüz fıkralarına bakılırsa, hoş sohbet ve sevimli bir insan olduğu anlaşılır. Zamanını dâimâ tetebbû ile geçiren, hele uzun mâzûliyet yıllarını tamamen kitaplarına veren Âsım Efendi, Seyid Vehbi Efendi, İzzet Ali Paşa, Şeyhülislâm İshak ve onun kardeşi *Aṭrab al-āṣār* sâhibi Esad Efendi 'ler gibi, zamanın fuzalası ile münâsebette bulunmuş, Dâmâd İbrahim, Hekim-oğlu Ali ve Koca Râgıb Paşa gibi münevver vezirler ile düşüp-kalkmıştı. Menkûp bulunan dostlarına karşı gösterdiği alâka da vefakârlığına delâlet eder. Kendisine halef ve rakip olabilecek bâzı kimselere karşı iyilikler etmesi, kendisinin iyi tabiatliliğini gösterir. Servet sâhibi olmayan, varını yoğunu kitaba verdiği anlaşılan Çelebî-zâde 'nin ikamet ettiği Molla Gürânî 'deki konak ile Rumeli-Hisarı 'nda olduğunu tahmin ettiğimiz yalı, zevcesine âit idi. Aneak ömrünün sonlarına doğru, Beşiktaş sırtlarında, mahlûlden bir ev satın almak istediğini, bâzı mektuplarından öğreniyoruz. Münşaât 'ındaki bir kaç mektup onun, uzak beldelerden kitap getirmek veya elden kaçırdığı bir kitabı geri almak için, nasıl uğraştığını gösterir. İstanbul kütüphânelerinde ve hattâ hususî ellerde Âsım Efendi 'nin imzasını taşıyan kitaplara dâimâ tesâdüf edilmesi, kendisinin büyük bir kütüphânesi olduğuna delildir.

Çelebî-zâde, samimî bir mü'min ve sûfiyeye mütemâyil bir zâhid idi. Şiirleri arasındaki pek meşhur na'tı, onun Peygambere beslediği derin hürmeti isbat ettiği gibi, münşaatında rastlanan bâzı mektuplardan da zamanındaki mutasavvıf şeyhlerle olan münâsebeti tezahür ediyor. Bu suretle, Âsım Efendi 'nin, Şam 'da oturan nakşbendî ricâlinden Şeyḫ 'Alîm Allâh Hindî, Edirne 'de bulunan Şeyh Sezâî Gülşenî, Yenişehir 'de Akovalı-zâde Hetem Efendi gibi zâtlar ile muhabere ettiğini öğreniyoruz. Âsım Efendi, mevlevî tarikatine girmiş ve Edirne 'de şâir Enîs Dede 'den inabe almıştır (Müstakim zâde, *göst. yer.*). Mamafih, züht ve tekvâda ifrata varmış bir insan olmayıp, Bâki ve şeyhülislâm Yahya gibi, oldukça rind bir mizaca mâlik bulunan Çelebî-zâde 'nin, ince hisli ve güzelliğe meclûp bir zevk sâhibi olduğuna, şiirlerinin ve bilhassa bâzı rübaîlerinin delâleti ile hükmedebiliriz.

Çelebî-zâde Âsım Efendi, metin, pürüzsüz ve bâzan pek samimî şiirleri ile, XVIII. asır türk edebiyatının mümtaz simalarından biridir. İran 'ın meşhur şâiri Sâib ile Nâbî ve Sâbit tarzının hüküm sürdüğü his ve hayâlden ziyâde fikrî unsurların kıymet kazandığı bir devirde yetiştiği için, kendisini ekser muâsırları gibi, daha ziyâde hakîmâne ve darb-ı mesel olacak mâhiyette şiir söylemeğe mütemayil görüyoruz. Ahmed III. devrinin zevk ve tarab âlemlerini şuh ve canlı şiirlerinde aksettiren Nedîm 'in, o devrin münevver meclislerinde kazandığı rağbet ve muhabbet göz önünde tutulursa, o zaman aşağı yukarı her şâirin Nedîm üslûbunu tanzir edeceği tabiî idi. Binaenaleyh, mizac dolayısiyle, Nâbî tarzına sâdık kalmakla beraber, Âsım da Nedîm 'i tanzirden geri durmamış ve hakikaten „nedimâne" diyebileceğimiz gazeller söylemiştir. İdrâk ettiği devirlerde şöhret kazanan şâirler ile her hâlde boy ölçüşebildiğini ve her zaman müverrih Râşid 'e ve daha sonra Râgıb Paşa 'ya yazdığı nazîrelerden anlıyoruz. XVIII. asırda âzerî edebiyatının osmanlı şâirleri üzerinde yaptığı te'sirin inkişaf ettiği ve Osmanlılar ile Safevîler arasında san'at sâhasında âdeta bir rekabet hüküm sürdüğü sırada, İstanbul 'a gelen

İran elçisi, Murtaza Kuli Han (Nâmî mahlâsı ile şiirleri vardır)'ın türkçe ve farsça şiirlerine nazîre yazdığını ve yine âzerî şâirlerinden Kavsî'nin *zamâne her kimi kim yıktı ben harâb oldum* mısraını bir gazeline aynen aldığını göz önünda tutarsak, Âsım'ın âzerî edebiyatına bigâne olmadığını anlarız (bk. Fuad Köprülü, *İslâm Ansiklopedisi*, ÂZERÎ; ayn. mll., *Âzerî edebiyatına dâir tetkikler*, Bakû, 1926, s. 46 v.d.; ayn. mll., *Divan edebiyatı antolojisi*, İstanbul, 1931; *XVIII. asır Anadolu türk şâirleri*, s. 452 v.d.; *Nedîm*, s. 516).

Âsım Efendi, bilhassa Ahmed III. devrinin mühim hâdiseleri münâsebeti ile epeyce kasîde ve tarih nazmetmiştir. Âsım, Bâkî ve Nef'î gibi büyük türk şâirleri ile, meşhûr İran şâiri Enverî'nin Nedîm tarafından tazmin edilen kasîdesini örnek tutmak üzere yazdığı manzûmelerde o büyük şâirlerin kâbına varamadığı gibi, muasırı bulunduğu Nedîm, Seyid Vehbî, Neylî ve Nevres derecesine bile çıkamamıştır. Gazelde daha kuvvetli bulduğumuz Âsım Efendi, bir gazele kasîde üslûbunda bir kaç beyit ilâvesiyle yapılan gazel-i müzeyyel tarzında muvaffak olmuştur denilebilir. Mamafih dinî hislere pek bağlı olup, Medine'ye giderken, derin bir heyecana kapılan Çelebî-zâde'nin en güzel manzûmelerinden biri *Ey sârıbân, zimâmı çek semt-i kûy-i yâre — virâne dilde zirâ yer kalmadı karare* matlâlı naatıdır. Velhasıl Âsım Efendi, edebiyatımızın en büyük üstadlarından biri değilse de, lisanının zarâfet ve metânet ile ve üslûbunda büyük ilmiye ricâli arasından çıkan şâirlerin (msl. Bahaî, İsmetî, Vlşne-zâde İzzetî ve Abdülbâkî Ârif Efendi) hususî edâsı ile, âşıkane mevzûlarda bile göze çarpan ölçülü ve ağır başlı ifâdesi ile temâyüz etmiş kıymetli bir türk şâiridir. Kaynaklar onun üç dilde şiir söylediğini yazar (msl. Vâsıf, *ayn. esr.*, I, 180). Dîvanında farsça bir kaç gazel ve rubâîsi varsa da, arapça eserine tesâdüf edemedik. Mamafih bu dilden tercüme yaptığını biliyoruz (Dâmâd İbrahim Paşa tarafından, Aynî'nin *'Iḳd al-cumān* adlı tarihini tercümeye memur edilenler arasında Âsım Efendi de vardır; bk. Âsım, *Tarih*, var. 90b).

Zamanının iyi münşîlerinden sayılan Çelebî-zâde, mevzuunun icabına göre, en müzeyyenden en sâdeye kadar, her türlü ifâde üslûbunu lâyıkı ile kullanabilmiştir. Msl. Lâlezâr Şeyhi Mehmed Efendi'nin çiçekçi-başı tâyin edildiğine dâir kendisine yazdırılan emirde (*Münşaât*, s. 4 v.d.) veya tarihinin mukaddimesinde cidden münşiyâne bir üslûp ihtiyar ettiği hâlde, samimî hislerini oldukça sâde bir surette ifâde eylemiştir (msl. bk. Bursa müderrislerinden Sahhaf Süleyman Efendi'ye iki mektûbu, *Münşaât*, s. 344 v.d.). Çelebî-zâde, tarihinde, müverrih Râşid Efendi'nin yolunu tuttuğunu, yâni „lûgat-i nâdire ve emsâl îrâd ve istimâli ile şive-i hüner-fürûşâneden ihtiraz" ettiğini söylerse de, bâzan bu iddiası hilâfına, eldukça muğlak bir lisan kullanmaktan geri kalmaz.

Çelebî-zâde Âsım Efendi, müverrih Râşid efendi'nin yerine, 5 nisan 1723'te vak'anüvis tâyin olunmakla beraber, selefinin zapt etmediği devri de almak üzere, tarihine 8 zilkâde 1134 (3 temmûz 1722)'ten itibaren başlamış ve 3 muharrem 1142 (29 temmûz 1729)'ye kadar yürütmüştür. Bu 1142 senesi vukuatı, gerek kendi ve gerek halefi Sâmî Bey tarafından zaptedilmediği için, vak'anüvis tarihlerinde eksik kalmıştır (bk. Ârif, aynı makale, s. 55 v.d.). Çelebî-zâde yaşadığı devrin vak'alarını, ya bizzat müşahade veya onlara âit vesikaları görmek suretiyle zaptettiği cihetle, tarihini kaynak mâhiyetinde telâkki eylemek mecburiyetindeyiz. Kendisinde, Naimâ gibi, büyük bir tasvir kudreti bulunmamakla beraber, iştirâk ettiği merasimi (msl. sefir kabûlü, helva sohbetleri, Sâdâbâd âlemleri ve sultan düğünleri gibi), oldukça mufassal yazması ve gördüğü vesikaların bâzılarını (msl. Rusya ile ahidnâme, İran seferi için fetvalar ve Dâmâd İbrahim Paşa'nın Bagdad vâlisi Ahmed Paşa'ya keimesi gibi) aynen alması, eserinin kıymetini arttırmakta ve İran harplerine dâir verdiği tafsilât müellifin ordudan gelen tahriratı gördüğünü isbat etmektedir. Âsım Efendi, resmî bir devlet memuru olduğundan, iktidar makamında bulunan zâtlara karşı tenkitli bir lisan kullanmamış ve İbrahim Paşa devrinin iç-yüzünü kapalı geçerek, ancak parlak tarafını belirtmek ve yazılacak hâdiselerin intihabında çok hesaplı davranmak yolunu tutmuştu. Yaşadıkları devri yazan vak'anüvislerin hepsinin müşterek vasfı olan bu hâlinden dolayı Âsım Efendi'yi kusurlu bulmak ve tarihini kıymetsiz görmek doğru değildir. Yegâne kaynak telâkki etmemek ve ihtiyatla mütalâa etmek şartiyle, 1134—1142 arasındaki vak'aların bir çoğu için, bu tarih bize mâlzeme te'min eylemektedir.

Bibliyografya: Çelebî-zâde'nin eserleri. 1. *Dîvan*. Âsım Efendi'nin dîvanı 1268'de İstanbul'da taş-basması ile tabedilmiş ise de, eksiktir. İstanbul kütüphânelerindeki yazmalarda, Âsım Efendi'nin *Tarih*'i ile *Münşaât*'ında ve Haşmet'in *Sanâd al-şu'arâ*' adlı eserinde, matbû dîvanda bulunmayan şiirler vardır. Çelebi-zâde'nin hazinedarı Ali Efendi hattı ile yazılı ve müellifin ilâvelerini hâvî Bayezid kütüphânesi nushası (nr. 5644) ile, yine müellifin kendi yazdığı mecmua (husûsî

kütüp.), onun tam dîvanını yeniden tertip için istifâde edilecek nushalardandır.

2. *Munşa'āt*. Âsım Efendi'nin mensuplarından Lûtfullah Efendi tarafından toplanmış ve sonradan 1268'de İstanbul'da basılmıştır. İhtivâ ettiği 234 parça yazının çoğunu Çelebi-zâde kendisi yazmış, Lûtfullah Efendi kaleminden çıktığı anlaşılan bâzılarını da tashihten geçirmiştir. Şimdiye kadar lâyıkı ile istifâde edilmeyen bu mühim kaynakta mevcut olmayan bâzı mektuplara, yazma ve basma inşâ mecmualarında rastlanır. Kütüphânelerde *Münşaât*'ın yazma nushaları vardır.

3. *Tārīḫ*. Râşid tarihinin zeyli olan bu eser, ilk defa 1153'te, İbrahim Müteferrika matbaasında *Tarih-i Çelebi-zâde* adı ile basılmıştır. 2. tab'ı, 1282'de Matbaa-i âmire'dedir. Çelebi-zâde tarihinin İstanbul kütüphânelerinde müteaddit nushası vardır (bk. *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları*, İstanbul, 1944, II, 131 v.d.); bu katalogda Âsım tarihinin 6 yazması gösterilmiyorsa da, bunlardan Hacı Mahmud Efendi (Süleymaniye kütüp., nr. 4791) ve Bagdadlı Vehbî Efendi (Süleymaniye kütüp., nr. 1230) nushaları, Çelebi-zâde'nin değil, mütercim Âsım Efendi'nindir).

4. *'Acā'ib al-laṭā'if* (*Hıtay seyahatnâmesi*), Hoca Ġiyāṯ al-Dīn al-Naḳḳāş'ın yazdığı ve Dâmad İbrahim Paşa emri ile Âsım Efendi'nin 1140'ta türkçeye çevirdiği bu küçük kitap 1331'de İstanbul'da basılmıştır (bu husûsla fazla mâlûmat almak için bk. Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Kitabiyat tenkitleri*, *'Acā'ib al-laṭā'if*..., *MTM*, II, 351 v.d.; bu isim tercümenin asıl ismi olmayıp, bir yazma üstündeki kayda bakılarak verilmiştir). Müstakim-zâde (*Tarācim-i aḥāli-i fatvā'*), Çelebi-zâde'nin bir *Mevlûd-i Şerif* risâlesi olduğunu söylüyorsa da, böyle bir eserin mevcûdiyeti hakkında şimdilik mâlûmatımız yoktur. Muhtelif eserlerde Âsım Efendi'nin fetvalarına tesâdüf ediyoruz (msl. Ahmed, *Naṭīcat al-fatāvī*, İstanbul, 1265, s. 24). Âsım Efendi'nin elyazısını muhtevî fetvanın faksimilesi için bk. *İlmiye sālnâmesi*, İstanbul, 1334, s. 533.

Kaynak mâhiyetindeki eserler metinde de gösterildiği gibi, bâzı makaleler hakkında da mâlûmat verilmiştir. Muhtelif tercüme-i hâl kitaplarında ve ansiklopedilerdeki makaleler ile garp müelliflerinin yazıları, Çelebi-zâde Âsım Efendi için, kâfi birer tetkik olmaktan uzaktır. (M. CAVİD BAYSUN.)

ÇENDERELİ. [Bk. ÇANDARLI]

ÇEREK. [Bk. ÇEYREK.]

ÇERKES MEHMED PAŞA. [Bk. MEHMED PAŞA.]

ÇERKESLER. Çerkes adı, şimâl-i garbî Kafkasya'nın Azak ve Karadeniz sâhilleri ile bu sâhillere yakın step ve dağlık bölge ahâlisine, muhtelif devirlerde verilmiş olan bir çok adlardan (msl. Σινδοί, Κερκέται, Ζίχχοι, Ζυγοί v.b.) en çok taammüm edenidir. Fakat muhtelif çerkes kabîlelerinin „kendilerini, sâir halktan temyiz makamında, birbirine Adıġe, yâni hemşehrî ve hem-millet" dedikleri, Abdülhamid I. devrinde Çerkesistan ile te'sis edilen sıkı münâsebat ve mahallinde yapılan müşahedeler neticesinde anlaşılmış olduğu gibi (krş. Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 176—178), bu keyfiyet rus işgâlinden sonra yapılmış olan yeni araştırmalar ile de teeyyüt etmiştir. Çerkeslerin Kafkasya'daki yurtlarına ne zaman ve nereden geldikleri münakaşalı olmakla beraber, umumiyetle VI. (m. ö.) asırda Karadeniz'in bütün doğu sâhillerini işgâl etmekte oldukları tahmin edilmektedir (krş. *Ents. slovar*, XXXVIII[a], 580). Vaktiyle çerkeslerin en kuvvetli bir kabîlesi olan ve İngur ile Kuban ırmakları arasında yaşayan Abazalar yunanlılar ile romalıların mâlûmu idi; bu kabîle VI. (m. s.) asırda Bizans'a tâbi iken, Hazar türklerinin yardımı ile, 756'da istiklâl kazandı, hattâ bütün Gürcistan'a hâkim olmağa muvaffak oldu; Abazalar XIII. asırda hâlâ müstakil idiler (*IA*, I, bk. mad. ABAZALAR; *Muḥīṭ al-ma'ārif*, bk. mad. ABAZA ve ĀBḪAZİYA).

Abazaların şimâle doğru uzanmış bir kolunu teşkil eden soydaşları Don ırmağına kadar yayılmışlardı. En eski Adıġe (çerkes) destanlarında Azak denizi ile Karadeniz'in ve Bsıj (Kuban) ile Ten (Don) ırmaklarının adları ısrarla tekrarlanmakta olduğu göz önüne alınırsa, çerkeslerin şimâl hudutları hakkında umumî bir fikir edinilebilir. XI.—XII. asırlara âit rus vesikaları çerkesleri Tamam tarhanlığının (Tmutarakan) komşusu olarak kaydeder (krş. *Kabardinskiy folklor*, Moskova-Leningrad, 1936, mukaddime, s. X). Bugünkü Ukrayna'da çerkes ile alâkadar şehirlerin bulunması bu kavmin vaktiyle daha şimâllere kadar yayılmış olduğuna ve belki de, İskit câmiasına giren kavimlerden birini teşkil ettiğine delâlet etmektedir.

Çerkeslerin daha cenûba çekilmesi XII.—XV. asırlar arasında vukû bulmuştur. Bununla beraber, XV. asrın ilk yarısında Kafkasya'yı ziyâret eden ceneveli Interiano Giorgio çerkeslerin, şimâl hudutlarını Don ırmağı teşkil etmek üzere, Karadeniz'in bütün doğu sâhili boyunca yaşamakta olduklarını ve karadan „iskitler ile, yâni tatarlar ile", hemhudut bulunduklarını kayd-

eder ki, bu „iskit, yâni tatar" tâbiri ile, daha XIX. asrın başlarına kadar şimâlî Kafkasya steplerinin hâkim unsurunu teşkil eden türk boyları kastedilmiş olduğu âşikârdır (krş. *Della Vita dei Zyhi*, Venise, 1563 — 1574).

XVII. asrın ortalarında, Kırım 'dan Kafkasya 'ya geçerken, Taman yarım adasını çerkesler ile meskûn bulan Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, VII, 698), Kuban ırmağına kadar olan Nogay türkleri ile meskûn karışık sâhayı tasvir ettikten sonra, Çerkesistan 'ın, cenûbunda abaza vilâyetleri olmak üzere, Elbrus dağları ile Kuban arasında, Karadeniz sâhillerinden şarka doğru 90 konak olduğunu söylemekte ve burânın şark hudutlarını Cengelistan ile Dağıstan 'a ve şimâl hudutlarını ise, Kalmukistan 'a kadar vardırmaktadır (*Seyahatnâme*, VII, 714, 764 ve 772).

Çerkesler XVIII. asırda da bu hudutları muhafaza ediyorlardı. Kırım hanlarından Feth Giray II.'ın dîvan kâtibi Kefeli İbrahim Efendi b. Ali Efendi tarafından, 1736 'da yazılmış olan *Tevarih-i tatar han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak ülkelerinindir* (Bazarcık, 1933) adlı esere göre, çerkes kavmi bir kabîle olmakla beraber, muhtelif adlar ile mâlûm olup, umumiyetle çerkes ve abaza isimleri ile tanınmış idiler ve Cuci Han [b. bk.]'ın istilâsından evvel, göçebe oldukları için, daha geniş bir sâha işgâl ediyorlardı. Sonraları çerkesler moğullar tarafından Kafkasya dağları eteklerine sıkıştırıldıktan sonra, çerkes memleketi ḳalîl al-ḥudûd kalıp, Tun suyunun başından Ejderhan (Astırhan) taraflarında vâki bâzı dağlar ile ve ondan Terek-Kalesi ile Ejderhan arasında olan Batak-ı Kebîr 'in nısfı ile mahdut kaldı.

XIX. asırda çerkesler arasında yaşamış olan ingiliz J. S. Bell 'in bu kavim hakkındaki eserine koyduğu Çerkesistan 'ın kavmî ve siyasî haritasında, Karadeniz 'in bütün doğu sâhillerini işgâl eden çerkeslerin hududunu, şimâlde Taman yarım adası, Azak denizi ve cenupta Mingrelya ülkesi olarak göstermektedir (krş. *Residence in Circasia* ..., London, 1840).

Cevdet Paşa (III, 146 v.d.)'ya göre, „Çerkesistan kıt'ası, garben Karadeniz sâhili ile mahdut olup, cenup tarafı Gürcüstan 'a muttasıldır; şimâl tarafı ise, nehr-i Kuban ile mahdut olup, şark tarafı Kafkas dağının en yüksek tepesi olan Elbrus dağına ve Terek ırmağının baş mecrasına, yâni Dağıstan 'ın hudûd-i garbiyesine, kadar mümteddir."

1864 'te, ruslara mağlûp olmaları üzerine büyük bir kısmı yurtlarını terketmek mecbûriyetinde kaldığı için, o zamana kadar bu hudutlar içinde yaşamış olan çerkeslerin nüfusları hakkındaki mâlûmat muhteliftir. Şemseddin Sâmî (*Ḳāmūs al-aʿlām*, bk. mad.) çerkeslerin nüfusunu 1864 'te, takribî olarak, 1.000.000 kadar göstermektedir.

Lord Ponsonby, İngiltere 'nin İstanbul sefiri iken, 1834 'te Londra 'ya gönderdiği resmî raporunda, çerkeslerin nüfusunu 4—6.000.000 arasında tahmin ediyor ki, bu rakama, her hâlde, Rusya ile harp hâlinde bulunan Kafkasyalı bütün müslümanlar da dâhil olsa gerektir (raporun türkçe tercümesi için bk. *Kafkasya dağlıları* mecm., Paris, 1933, sayı 46). Rus kaynaklarına göre ise, 1858 'de, Kafkasya dağ silsilesinin yalnız sağ yamaçlarındaki çerkeslerin erkek nüfusu 350.000 kişiden ibâret idi (*Ents. Slovar*, XXXVIII[a], 581). Bu hesaba göre, yalnız bu bölgede çerkes nüfusunun en az 700.000 olduğu tahmin edilebilir. Yine bu devirde çerkeslerin yalnız Tuapse mıntıkasındaki Şapsug kolu 300.000 tahmin edilmiştir (*Bolş. sov. ents.*, LXI, 845 v. d.). Çerkeslerin Karadeniz sâhillerinin diğer mıntakaları ile steplerde, dağlık kısımlarda ve abaza ülkesinde bulunan kesif kütleleri de hesaba katılacak olursa, 2.000.000 'a yakın bir yekûn elde edilmiş olur. Çerkes mehazlarına göre ise, muhâceretten evvel Kafkasya 'da 3.000.000 çerkes vardı (krş. Nüḥ al-Martūḳī, *Nūr al-maḳābis fī tavārīḫ al-ḳarākis*, Kazan, 1912, s. 10).

1860 'tan ve bilhassa 1864 'ten itibâren, çerkesler külliyetli mikdarda muhâcerete icbar edilmişlerdir. Rus kaynakları Türkiye 'ye hicret eden çerkeslerin mikdarını 400.000 olarak gösteriyorlarsa da, çerkes kaynakları Türkiye 'ye hicret için yola çıkarılan, fakat büyük ekseriyeti, rus kaynaklarının da itirafına göre, rus ve Anadolu limanları ile yollarda muhtelif hastalıklardan mahvolan çerkesleri 1.500.000 olarak zikrederler (*Kafkasya dağlıları* mecm., Paris, 1933, sayı 37). Muhâceretin elyevm devam etmekte olduğu kaydı ile Türkiye 'ye hicret etmiş olan çerkeslerin mikdarını 200.000 olarak zikreden Şemseddin Sâmî (*Ḳāmūs al-aʿlām*, III, 2347; V, 3547) bu mikdarı 1.000.000 'a yaklaştırmış ve Kafkasya 'da 460.000 çerkes kaldığını da tebârüz ettirmiştir. Martuḳī 'ye göre, muhâceretten sonra, Kafkasya 'da 500.000 çerkes kalmıştır (*ayn. esr.*, s. 10). Rus kaynakları 1880 tarihinde Kafkasya 'da ancak 130.000 çerkes kalmış olduğunu (*Ents. slovar*, XXXVIII[a], 581) iddia ediyorlarsa da, çerkes adı altında yalnız bir kabîlenin kastedildiği, meselâ Kabartay ve Abazaların hesaba katılmadığı unutulmamalıdır. Mamafih 1877/1878 osmanlı-rus harbi esnasında yeniden ayaklanmış olan çerkesler pek ziyâde telefat vermişler ve o yılların akabinde muhâceret edenlerin adedi de çok

artmıştır. Bununla beraber sovyetlerin 1926 nüfus sayımı cedvelinde 219.338 çerkes ve ayrıca da, 139.925 Kabartay zikredilmektedir. 1925 'te 174.125 kişilik bir nüfusa mâlik bulunan Abhazistan 'ı da ilâve edecek olursak (*Bolş. sov. enst.*, I, 101), sovyet kaynaklarına göre, 600.000 'e yakın bir yekûn hâsıl olur. Şimâlî Kafkasya dağlıları câmiasına dâhil Karaçay, Balkar, Nogay, Türkmen ve Kumuk gibi, türk boyları ile İnguş, Çeçen, Aset ve diğer dağıstanlılar, bu hesaptan hâricdir.

1925 ile 1933 yılları arasında çerkeslerin umumî nüfusunda büyük bir artma müşâhede edilmiştir. Bu müddet zarfında Kabartayların nüfusu 12.000, Adığe ve çerkeslerin 30.000 ve Abḫazların 50.000 kadar artmıştır.

Yapılan tahminlere göre, şimâlden göçen dolikosefal bir kavim, Akdeniz havzasından gelerek, Karadeniz sâhili ile şimâle doğru yayılan brakisefal bir kavim ile Kuban ırmağı boylarında karşılaşmış ve karışmış ve bu karışmadan mezosefal bir tip meydana gelmiştir. Fakat bu mutavassıt antropolojik tip daha çok dolikosefale yakındır (*Şimâlî Kafkasya* mecm., ağustos-eylûl, 1936). Pantiuḫov (s. 78 v.d.) çerkeslerin tam sub-dolikosefal tipinde olduklarını söylemektedir. Bu tiplerde açık renk gözlere siyah gözlerden daha bol rastlanır. Mamafih bunların esmer brakisefaller ile oldukça karışmış oldukları görülür. Kadınlarının meşhur güzelliğini kabûl etmeyen müşahitler bulunmakla beraber, erkekleri güzellikleri ile tanınmıştır. Hakikatte, bütün kafkasyalılarda olduğu gibi, bunlarda da fevkalâde güzel tipler ile beraber alelâde olanları da vardır (*EI*, bk. mad.).

Çerkes kabilelerinden, Evliya Çelebi seyahatnâmesinde (VII, 718—764), Şefâke, Kabartay, Abaza, Bozuduk, Mamşuḫ, Besni, Katuḫay, Mamaluk ve Birtkaç adları zikredilmektedir. Evliya Çelebî 'den takriben 120 yıl sonra, Soğucuk vâlisi bulunan Ferah Ali Paşa 'nın kâtibi Mehmed Hâşim Efendi ise, Abaza, Abazeḫ Natugay, Natuḫaç, Şabşığ, (=Şabşıḫ), Kemürgüy, Bjaduḫ, Batra, Çiget, Ubıḫ, Besleney, Sebilde ve Kabartay gibi, kâbile isim ve mahallerini verdikten sonra, „bunların dahi şuabât-ı kesiresi vardır" demektedir (krş. Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 147, 177 v.d.). Mehmed Hâşim Efendi 'den 100 sene sonra, yâni XIX. asır sonlarında, Rus hukûmeti memurlarından Lulier ise, çerkes câmiasını teşkil eden kabîleleri, Abazaları dâhil etmeden, 1. Abadzeḫ, 2. Şabsuğ, 3. Natakaç, 4. Kabartay, 5. Besleney, 6. Moḫoş, 7. Kemguy, 8. Ḥatukay, 9. Bjeduḫ ve 10. Zan olarak tasnif ettikten sonra, bunlardan başka Çöbein, Hegaik ve Hetuklar (yâni adalılar) varsa da, bunların zamanla diğer kabîleler arasında erimiş, yahut harpte mahvolmuş olduklarını ilâve etmektedir.

Cevdet Paşa, çerkes kabîleleri arasında *Pşe* (bey), *Özden* (asîlzâde) ve *tokav* (avam) olmak üzere, 3 sınıf mevcut olduğunu kaydettikten sonra, şunları ilâve etmektedir: — „Fakat Abaza ve Abazeḫlerde beylik olmaz. Onların âlâ derecesi *özden* sınıfındandır" (krş. *Tarih*, III, 178). Fakat ecdatları beylerin hizmetinde bulunmuş sipahi âilesinden gelen bu özdenler, *Pşe* itibarını hâiz idiler (*göst. yer.*). Abazaları çerkes câmiası hâricinde bırakan A. Dirr (*EI*), Şapsuğları da ilâve ettikten sonra, sınıf taksimatını şöyle anlatıyor: 1. *pşe* (*pçe*) „bey", 2. *uork* (*uorḫ*) „asîlzâdeler", 3. *tlokot* ki, bâzı hususlarda *pşe* ve *uork* 'ların arkasından gelirler ve 4. *pşitl* (*pçetl*) „köleler". İslâmiyetin çerkesler arasında yerleşmesinden sonra, bu feodalite teşkilâtı sarsılmıştır. Anapa seraskeri Hasan Paşa 1826 'da Abadzeḫ, Şabsuğ ve Natukaç asîlzâdelerinin imtiyazlarını kaldırmıştır.

Âile teşkilâtında da yukarıdaki sınıf taksimatına riâyet olunurdu. Her çerkes, dengi ile evlenirdi, „hattâ Abaza ve Abazeḫ özdenlerinden birisi diğer kabail-i çerâkiseden kız alacak olsa, beylere küfüv olmadığından onların kızını alamayıp, özdenlerden alabilür" (Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 178 v.d.) idi. Ferah Ali Paşa zamanına kadar şeriate uygun nikâh mevcut olmamakla beraber, her kesin riâyet ettiği çok sert cinsî ahlâk kaideleri mevcut idi ve evlenme muayyen şartlar dâhilinde yapılırdı. Kız kaçırma, evlenme merasiminin esaslı bir âdeti idi. Yeni evliler, ilk çocuğun dünyaya gelmesine kadar, birbirleri ile alenen görüşemezlerdi. Bir kız evleninceye kadar, yalnız zifaf gecesi kocasının açabileceği, iffet kemeri taşırdı (Cevdet Paşa, *ayn. esr.*, III, 189 v.d., 202 v.d.).

Çerkeslerin dili hakkında bize ilk mâlûmatı veren holandalı Vitzen (XVII. asır başlarında) 'dir. Onu Guldenstedt ve Klaproth takip etti. Lulier (*Zapiski kav. otd. rus. geogr. obşçestva*, 1896) Kabartay çerkeslerinin gramer ve lûgatini yazdı. Aynı devirde bu sâhada Baron Uslar ve Lopatinskiy çalıştılar (bk. *Literaturnaya ents.*, V, 6 v.dd.). Bu sonuncunun kabartaycanın kısa grameri ve rus-kabartay lûgatinden (bk. *Sbornik materialov dlya izaç. mest. i plemen Kavkaza*, Tiflis, 1891) istifâde eden macar âlimlerinden Balint kabartay-macar-lâtin lûgat ve gramerini yazmıştır (1904). Lopatinski 'nin bu eserine göre, Adığe dili aslında 3 lehceye ayrılmaktadır: 1. aşağı Adığe (Kiaḫ) lehcesi; Lulier buna „umûmî çerkesçe" adını vermiştir; 2. orta Adığe (Besleney) lehcesi; aşağı Adığe ile yukarı Adığe arasında mutavassıt

bir vaziyettedir; 3. Kabartay (yukarı Adığe) lehcesi. Son araştırmalara göre ise, Adığe dili geniş mânası ile, iki büyük grupa ayrılmaktadır: 1. Kabartay yahut yukarı Adığe lehcesi; 2. aşağı Adığe yahut Kiaḫ lehcesi. Birinci grupa Kabartaylılar ile Besleneyliler ve ikinciye Çemkuy, Bjeduḫ, Şabsuğ, Abadzeh ve Temirguy 'lar girer (*Bolş. sov. ents.*, Moskova, 1934, LXI, 254). Çerkesçenin arap dilinin kuvvetli te'siri altında kaldığı göze çarpmaktadır. Bu dil üzerinde türkçenin (Kırım ve osmanlı türkçeleri ile nogay, karaçay ve balkarca) te'siri de mühimdir. Çerkesçe üzerinde farsça, gürcüce ve kısmen asetçenin de te'siri vardır. (*Literat. ents.*, V, 8). A. Dirr 'e göre, çerkesçenin telâffuz tarzı son derece serttir; hemen her kelimede bir çok yumuşak ve sert gırtlak sesi vardır ve yan *ɬ* sesi de lisana âhenk vermez. Hattâ kelimenin başında bile şeddeler nâdir değildir (*sse* „ben", *dde* „sen" ve *ffe* „siz").

Grameri pek hususî bir mâhiyet arzeder ve tanınmış tiplerden her hangi birine raptedilmez; nitekim Finck 'in *Haupttypen des Sprachbaus* daki tiplerin sonuncusuna bile kolay kolay girmez. Fiilde bilhassa karakteristik olan taraf tasrifte zamir köklerinin fiillerin başına gelmesi, zaman ve sigaların büyük bir inkişaf göstermeleridir; lâtincede isimlerin kendi aralarında siga veya edatla ifâde edilen rabıtaları, tamamen ayrı unsurlar ile ifâde olunmaktadır (bk. *El*).

İslâmiyetin intişarı ile birlikte arap alfabesinin Çerkesistan 'da kullanıldığı kabûl edilirse de, hakikatte XIX. asra kadar çerkesçeye mahsus bir alfabenin bulunduğu mâlûm değildir. XIX. asırda ve XX. asrın başlarında, çerkesçeye mahsus bir alfabe vücuda getirmek için, gerek rus hükûmeti, gerek çerkes münevverleri tarafından bir çok teşebbüsler yapıldı. Rus çarının saray nâzırı Graf Benkendorf 'un teklifi üzerine, ilk defa olarak Rusya ilimler akademisi, çarın hassa alayında hizmet gören çerkesler için, rus harfleri ile bir alfabe tanzim etti. İkinci alfabe projesini, aslen çerkes olan Şora Bekmurzin-Nogmov, yine rus harfleri ile olmak üzere, tanzim ederek, 1841 'de Rusya ilimler akademisine vermiş ise de, akademi âzasından Şegren, bu alfabenin arap harfleri ile yazılması tavsiyesi ile, kendisine iâde etmiştir. Ömer Bersey adında diğer bir çerkes, rus harfleri üzerine tanzim ettiği başka bir alfabe ile 1855 'te ilk kıraat kitabını neşretti. Lulier, Uslar ve Lopatinskiy 'nin de birer alfabeleri vardır. 1904 'te Dr. Mahmud Peçeḫalluk lâtin harfleri ile yeni bir çerkes alfabesi neşretti. 1910 'da Mısır 'da, aynı günlerde de İstanbul 'da birer alfabe neşredildi. Bu iki alfabe arap harfleri ile tanzim edilmişti (*Kafkasya dağlıları* mecm., Paris, 1931, nr. 24). 1925 'te çerkesler için lâtin harfleri ile millî bir alfabe tanzim olundu. 1939 'dan itibaren de rus harfleri ile yeni bir alfabe yapıldı. 1925 'ten 1939 senesine kadar çerkesler arasında tatbik edilen lâtin harfli millî çerkes alfabesi, altısı sesli olmak üzere, 48 harften ibâret idi. Suriye 'de yaşayan çerkeslerin de, fransız harfleri esas tutularak yapılmış, bir alfabeleri vardır.

Edebiyatlarına gelince, bunun, bilhassa yazılı edebiyat kısmının, alfabeye bağlı olduğu âşikârdır. Bu sebepledir ki, çerkeslerin edebiyatları, son zamanlara kadar, şifahî idi. Çerkeslerin çok zengin olan folklorunda başlıca iki nevi göze çarpar; n a r t (kahramanlık) menkıbeleri ile tarihî destanlar. Şimâlî Kafkasya 'da yaşamış oldukları iddia edilen ve Nart adını taşıyan mitolojik kahramanların savaşlarını tasvir eden bu efsâneler, bütün Kafkasya dağlılarının umûmî malı olmakla beraber, bilhassa Asetler ile Kabartay çerkeslerinde çok zengindir. Diğer çerkes kabîlelerinde, sonraki tarihî hâdiselerin te'siri ile, tabavvüle uğradığı hâlde, Kabartaylarda eski şeklini muhafaza eder. Kafkasya 'nın Balkar ve Karaçay türklerinde de türkçe olarak mevcut olan bu menkıbelerin unutulmuş büyük bir Kafkasya destanının parçaları olduğunu iddia edenler bulunduğu gibi, bunların İran-Turan savaşının in'ikâsından ibâret olduğunu ileri sürenler de vardır (krş. *Kabardinskiy folklor*, s. 5 v.d.). G. N. Potanin (*Vostoçnıe motivı v srednovekovom evrop. epose*, Moskova, 1899, 1—4, 384—508, 841—856) ise, daha ileri giderek, Kafkasya milletlerindeki bütün destanların menşe'ini Altaylara kadar götürmüş, motif ve eşhas itibariyle, bunların tamamen turanî olduklarını iddia etmiştir. Çerkes n a r t menkıbelerinin kahramanı, çoban Sos 'un oğlu Sosruko 'dur. Doğuşu *Dede Korkut* hikâyelerindeki Tepe-Göz 'ün doğuşunu, vücudu onun çelik vücudunu bütün teferruatı ile hatırlatan bu kahramanın da, Tepe-Göz gibi, yalnız vücudunun bir yerine (dizine) silâh te'sir edebilir. Sosruko tek gözlü değildi. Fakat menkıbedeki eşhas arasında tek gözlü İnal vardır. Sosruko 'nun İnij ile mücâdelesi Basat ile Tepe-Göz çarpışmasının bütün motiflerini taşır (krş. *Kabard. folkl.* s. 11—19). Çerkes folklorunda rus istilâsına karşı savaşanların kahramanlıklarını tasvir eden destanlar mevcut olduğu gibi (msl. *Ḥocas*), lirik şiirler, âile ve ictimaî hayatı tasvir eden ciddî ve mizahî, manzûm ve mensûr hikâyeler de vardır (krş. *Literat. entsiklop.*, Mos-

kova, 1931, V, 3—5; *Bolş. sav. entsiklop.*, LXI, 253).

A. Dirr'e göre, çerkesler islâmiyeti kabûlden önce, şu tanrılâra taparlardı: Sozeris (ekinlerin koruyucusu, kânun I. de tes'it edilirdi), Aḫin (hayvanların koruyucusu), Zeigut (insanı kaza ve belaya karşı ve cenklerde koruyan tanrı), Mezitḫ (avcılar ve av tanrısı; altın tüylü bir damızlık domuz üzerinde gezer), Yemiş (koyun sürülerinin korukucusu), Tlepş (demircilerin tanrısı; ismi bilhassa yeminlerde anılır), Ḫepeguaş (deniz ilâhesi), Pseguaşaḫa (su perisi; yağmur duası ona hitâben yapılır), Ḫateguaş (bahçelerin muhafızı), Tloḫumiş ve şeberis, (bu tanrılar Sezeris'ten sonra anılırlar), Ḫakustaş (Natuḫay ve Şapsuğlarda kabîlenin bir nevi has tanrısı olup, çift öküzlerini de muhafaza eder), Kodeş (denizlere hâkimdir; balık şeklinde tasvir edilir), Tḫaḫalek ve Tḫakofesu (ev tanrıları), Meryem (arıların tanrısı olup, büyük tanrının anası addedilirdi; bu her hâlde hıristiyanlıktan evvelki bir tanrının sonradan hıristiyanlaştırılmış şekli olacaktır; hasat bayramları da bu tanrıya ithaf edilir), Şible (fırtına ve gök gürültüsü tanrısı) ve en büyük tanrı Tḫa.

Çerkeslerin ne mâbedi ve ne de kilisesi vardı. Kurbanlar ve dualar mukaddes ormanlarda veya mukaddes ağaçlar altında yapılırdı. Rûhânî bir sınıf da yoktu; kurbanlar, kayd-ı hayat şartı ile seçilen, bir ihtiyara tevdi edilirdi (*El*, bk. mad.).

İslâmiyetin çerkesler arasına girmesi XIV. asırda Kırım tariki ile vukû bulmuştur. İslâmiyetin tamamiyle zaferi Forah Ali Paşa'nın memuriyeti devrindedir.

Çerkeslerin eskiden beri ziraat ile iştigâl ettiklerini ve bu ziraatin de en mühim maddesini hububatın teşkil ettiğini Strabon'da görmekteyiz. Coğrafî ve topografik durumları hayvan beslemeğe de çok müsaitti. Koyunları ve atları meşhûrdu. Çerkesistan'da balıkçılık, arıcılık ve mâdencilik de inkişaf etmişti. Ev eşyalarını, silâhlarını, kumaşlarını ve kadınlarının altın ve gümüş sırma ile işlemekten zevk aldıkları deriden mâmûl eşyayı kendileri yaparlardı. Avcılık, dericilik ve dokumacılık da inkişaf etmişti. Ekseriyetle bir tek odadan ibâret olan meskenleri toplu bir vaziyette bulunurdu. Her evin bitişiğinde ayrıca „konak odası" adı ile misâfirlere mahsus bir oda vardı.

Adâlet, örf ve âdetlere istinat ederdi. Tövbe ve istiğfar câiz olmakla beraber, katil vukuunda kan gütmek bir hak ve vazife sayılmakta idi. Buna mukabil tâyin olunabilecek diyetler, kılıç, tüfek, yay yahut esir vermek suretiyle te'diye olunabilirdi. Bir çerkes, karısının hıyanetine vâkıf olunca kayın pederinden, nikâh esnasında verdiği malı geri ister ve geri alamadığı takdirde, karısını esir olarak satabilirdi. Karısını satmış olan koca, karısı ile münâsebette bulunan erkekten de aynı mikdarda diyet talep etmek hakkını hâiz idi ve alamadığı takdirde erkeği de esir olarak satabilirdi (Cevdet Paşa, *Tarih*, III, 188 v.d.).

Çerkeslerin en şâyân-ı dikkat âdetlerinden biri de atalık müessesi olup, çocuğu yabancı âileler nezdinde yetiştirmekten ibâret idi. Analık ve babalık çok saygı görürlerdi. Atalık usûlü çerkes kabîlelerinin ittihadına haylı yardım etmiş olan bir nevi süt kardeşliği yaratmıştır. Bu keyfiyet Kafkas kavimlerinin ictimaî ve âilevî münâsebetlerini belki anlamağa ve izaha hizmet eder.

Çerkes birliği, bir kadının göğüsüne dokunmak suretiyle, yapılan kardeşlik yemini ile de kuvvet bulmuştur: bir kardeşlik zümresine bağlı bulunan bir erkek alenen meydana çıkar, karşı zümreden bir kadının göğüsüne dokunur ve sonra *Kur'an* üzerine yemin edilirdi.

Çerkesler, bir çok noktalardan, diğer Kafkas kavimlerine örnek idiler. Bu kavimler yalnız erkeklerin kıyafetini değil (kuzu derisinden kalpak, keçe yamçı, kazak v.s.) bâzan (msl. Abḫaz ve Asetlerde) kadınların kıyafetini de taklid etmişlerdir.

Tarih. Çerkesler, tarihleri boyunca yunanlılar, romalılar, hun, avar, hazar, kıpçak, altın-ordulular ve kırımlılar, osmanlılar, gürcüler, doğu Avrupa slavları ve XI. — XII. asırlarda haçlı seferleri esnasında, çerkes masallarında *frang* şeklinde zikredilen, garbî Avrupa milletleri ile temasa gelmişlerdir Bu temasların bir kısmı geçici olmuş ve bir kısmı ise, asırlarca devam ederek, derin izler bırakmıştır. Yunanlılar ile olan temas, VIII—VI. (m. ö.) asırlarda Karadeniz'in şark sahillerinde kurulan, ve V. (m. ö.) asrın ortalarına doğru Bosphoros (Cimmerien) kıralığının paytahtı hâline gelen Pantikapea, ondan başka Dioskuria ve Tanais gibi, ticâret kolonileri devrinde başlar. Bu devirde yaşamış olan Scylax, ilk defa olarak, çerkeslerden „Kerketes" diye bahseder. Ondan sonra Strabon ve Plinus da bu havâli ahâlisini „Sirakes„ ve „Kerkete" şeklinde zikretmektedirler. Araplar VIII. asrın ortalarında hâkimiyetlerini Kafkasya'ya teşmil ettikleri sırada, Çerkesistan. „Kâfiristan" umumî unvanı altında, Hazarların nufuz dâiresinde kaldı. Doğu Avrupa'da, şimâlî Kafkasya'yı da içine alan Hazar devletinin kurulması, bir kaç asır için, orta Asya'dan gelen insan akınının önünü almış ve

çerkeslerin inkişafı üzerinde müsbet bir te'sir icra etmiştir. O zamana kadar Bizans'ın hâkimiyeti altında kalmış olan cenuptaki çerkesler, Hazarların yardımı ile, müstakil bir devlet kurmağa muvaffak oldukları ve bunlar ile sıhrî müânsebette bulundukların için, çerkesler ile Hazarlar arasında sıkı bir dostluk râbıtası mevcut olduğu anlaşılıyor.

Arap imparatorluğunun çökmesi ve orta Asya'dan gelen yeni türk dalgalarının tazyiki altında Hazar devletinin ortadan kalkması Bizans'a ve umûmiyetle Avrupalılara yeni faâliyet imkânları açtı. Ceneviz ve Venedik tüccarları Karadeniz'e geçmek müsaadesini alınca, Kırım sâhillerinde Kaffa (Kefe) şehrini te'sis ederek, mühim bir ticâret merkezi hâline getirdiler. Eski Pantikapea'nın bulunduğu arâziye venediklıler yerleşti. Tana (Azak)'da bu iki rakip cümhûriyetin mümessilleri yan-yana oturuyorlardı. Çerkes memleketi sâhillerine de tamamiyle cenevizler yerleşmişlerdi. Bunlar Kuban ırmağının munsabında, Ahtar körfezinde, bugünkü Anapa civarında ve Abhazistan'daki eski Dioskuria mahallinde ticâret kolonileri kurdular. Yerli ticâret yahut ithalât ve ihracat için depo rolünü Ahtar körfezindeki Bata (Batiario), Kuban ırmağı munsabındaki Kapario (Kapil) ve Anapa civarındaki Manario şehirleri ifâ ediyordu.

Cengiz imparatorluğu devrinde bu sâhanın transit ehemmiyeti fevkalâde artmıştı. İmparatorluğun henüz vahdetini muhafaza ettiği ilk devirlerde devletin merkezini hudutları ile birleştiren mükemmel ve emin yollar sâyesinde dört bir tarafa sevkedilen mallar Tana'dan geçerdi.

Bu devirde esir ticâreti de inkişaf etmiştir. Çerkesistan limanlarında kurulmuş olan büyük pazarlardan alınan kıpçak ve çerkes esirleri Venedik ve Ceneviz tüccarları tarafından Bizans'a, Mısır'a, hattâ İspanya'ya kadar götürülüp, satılırdı. 1263'te Mısır sultanı ile Bizans imparatoru arasında akdolunan muahede mûcibince, Karadeniz'de seyr ü sefer hakkı Mısır gemilerine de verildi. Mısırlılar bu hakkı bilhassa esir ticâreti için kullandılar. Bu esirlerin XIV. — XVI. asırlarda Mısır'da vücuda getirdikleri türk ve çerkes kölemen âile ve sülâleleri mârûftur. Esâret, eskiden beri, çerkesler arasında câri bir âdet olduğundan, osmanlı pazarlarında da her zaman çerkes köle ve câriyelerine tesâdüf edilmiştir. Sarayda ve konaklarda çerkes ve abaza köleler bulunduruluyordu; hattâ saraydan yetişenler içinde sadârete kadar yükselenler olurdu. Bu hususta misâl olarak, XVII. asırda Çerkes Mehmed Paşa'yı, abazalardan da Melik Ahmed, Siyavuş, Süleyman ve Husrev Mehmed Paşa'ları sayabiliriz. Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, I, 564), esircileri anlatırken, Çerkesistan'dan „gaza malı ile gelmiş ve iğtinam olunmuş" çerkes esirlerinden ve bunların „saray-i hassaya" alındığından bahseder. Çerkeslere daha fazla rağbetin, imparatorluk inhitata uğradıktan ve artık her taraftan bol-bol esir gelmez olduktan sonra, çoğaldığını söyleyebiliriz. XIX. asırda rus istilâsı neticesinde osmanlı topraklarına çerkes muhâcereti başlayınca, padişah sarayı ile kibar konakları çerkes câriyeler ile dolmuş ve son zamanlarda kadın efendiler ile vâlide sultanlar, çerkes saraylılar arasından çıkmıştır.

XIII. asrın ilk yarısında, Dağıstan'ı zaptettikten sonra, şimâlî Kafkasya'ya geçen moğul orduları çerkeslerin mukavemetini kırarak, Tana'yı aldılar ve Taman yarım adası ile Azak sâhillerindeki Ceneviz kolonilerini tahrip ettilerse de, müttefikleri olup, kendilerine kılavuzluk eden venediklilerin kolonilerine dokunmadılar. Bu devirden sonra teşekkül eden Altın-Ordu devleti zamanında çerkesler bizzat ulu hanlara tâbi ve Altın-Ordu hanlarının prenslerini terbiye ile mükellef mümtaz bir vilâyet hâlinde idâre edildi (krş. *Tavarih-i tatar han*).

Çerkes-rus münâsebetleri. Çerkeslerin millî varlıkları bakımından, feci bir netice ile sona eren çerkes-rus münâsebetleri daha X. asırda başlamıştır. Buna da sebep Taman tarhanlığı üzerindeki ihtilâf idi. Bu tarhanlık üzerinde hak talep eden Kiyev prensleri, çerkes reislerinden Redod ile çarpıştılar. Çerkesler ile Kiyev prensleri arasındaki çarpışmalar X. asrın ikinci yarısında da devam etti. Fakat Şarkî Avrupa'yı istilâ eden yeni türk boyları Kiev prenslerini daha şimâle çekilmeğe mecbur ederek, rus kavminin bir millet olarak teşekkül etmesine sebep oldu. Zaafa uğrayan Altın-Ordu devletinin hesabına Moskova etrafında varlık göstermeğe başlayan bu yeni kavim çerkesler ile yeniden karşı-karşıya geldi. O zaman kısmen hıristiyan, kısmen putperest olan çerkeslerin Kabartay kolu tarafından, Moskova çarı İvan III. (1462—1505) nezdine, Ankofo Adaşey'in reisliği altında, bir hey'et dahi gönderilmiştir. Bizans imparatorluğunun osmanlı türkleri tarafından ortadan kaldırılması üzerine, prenseslerinden biri ile evlenip, Bizans imparatorluğunun iki başlı kartalını dahi devlet arması olarak kabûl ve bu suretle Bizans imparatorlarının vârisi olduğunu ilân eden bu Moskova çarının torunu, müthiş lâkabı ile mârûf İvan IV. (1547—1584) çerkes hükümdarı Timurok'un kızı Meryem ile evlenmişti. Altın-Ordu devletinin enkazı üzerinde kurulan Kazan, Astırhan, Kırım ve Sibirya hanlıklarından iki ev-

vekileri istilâya muvaffak olan İvan, çerkesler ile olan bu dostluktan istifâde ederek, Hazar denizi yolu ile, Terek ırmağının munsabına çıkmış ve bu ırmağın aşağı mecrasında müstahkem bir kale inşasına dahi muvaffak olmuştu. Sonraları bu hareketin Çerkesistan'ın istilâsına bir başlangıç olduğu anlaşılınca, çerkesler ile rusların arası açıldı. İvan'in halefleri Fedor ve Boris Godunov zamanında (1594—1604), Hvorostin ile Buturlin'in kumanda ettikleri rus seferî kuvvetlerini çerkesler tamamiyle mağlûp ve perişan etmekle çerkes-rus münâsebetleri barış hâlinden çıkıp, savaş hâlini almış bulunuyordu.

Çerkeslerin Osmanlılar ile münâsebetleri. Çerkesler ile rusların araları açılırken, Osmanlı imparatorluğu ile sıkı bir münasebet kuruluyordu. Çerkeslerin ruslara yaklaşması esâsen osmanlı türklerinin Karadeniz'in şimâl ve şark sâhillerinde yerleşmeğe başlaması sebep olmuştu. Anadolu ve Balkanlara hâkim bulunan osmanlı türkleri XV. asrın ortalarında İstanbul'u fethederek, Karadeniz'in kapılarını da ellerine almış bulunuyorlardı. 1475'te osmanlı ordusu Kefe'yi, onu müteâkip Tana (Azak), Menkûp kal'eleri ile Taman yarım adasını zaptederek, bu havâlideki Ceneviz kolonilerine nihâyet verdiler. Bu fütuhat neticesinde Kırım hanlığı Osmanlı himâyesine geçmiş ve bu suretle de Kırım'ın Çerkesistan üzerinde, Altın-Ordu'dan intikal eden hâkimiyet hakkı da osmanlılara geçmiş idi. Mamafih resmen hiç bir muameleye tâbi olmayan bu hâkimiyeti te'sis eden, muahedelerden ziyâde, çerkeslerin islâmiyeti kabûl etmek suretiyle, hilâfet makamına mânen bağlanmaları keyfiyeti olmuştur.

Moskova çarlığı, osmanlı himâyesinde bulunan Kırım'ın Çerkesistan üzerindeki hâkimiyetini 1720'de tanımıştır. Fakat bundan önce Rusya ile Türkiye arasında 1700'de akdolunan İstanbul muahedesi ile Azak kalesi Rusya'ya terk edilerek çerkeslerin hududu Azak'tan 10 saat cenûbda tespit edilmiştir. 1707'de osmanlı-çerkes kuvvetleri Terek ırmağının aşağı mecrasında yerleşmiş olan ruslar üzerine muvaffakiyetli bir sefer icra ettiler. Fakat 1711 senesinde, Petro I.'nun Prut seferi esnasında rus orduları Kuban çerkeslerine taarruz ettiler. Rusların mağlûbiyeti ile biten 1735—1739 osmanlı-rus savaşından sonra akdolunan Belgrad muahedesi Kabartay çerkeslerinin istiklâlini tanıyordu. Fakat bu istiklâl rusların hareket serbestîsini te'minden başka bir işe yaramadı. Bununla beraber osmanlı-çerkes münâsebetleri burada tamamen kesilmiş değildir. Rus yayılışı hızını artırdıkça, çerkesler ile osmanlıların yaklaşması ve iş birliği de sıklaşmıştır.

Çerkes-Rus savaşları. XVIII. asrın başından itibâren rusların Kafkasya'ya akınları plânlı bir şekil almıştır. Petro I.'nun, Hindistan'a yeni yollar bulmağı istihdaf eden orta Asya siyâseti, Asya'daki bütün rus siyâsetinin başlangıcı olmuştu. Asya ülkelerinde rus faâliyetinin inkişafı gibi muazzam bir hedefin yolu üzerine duran Kafkasya, tabiatiyle ilk merhaleyi teşkil ediyordu. Bu sebeple, Petro I. bu mühim meselede eline geçen fırsatı kaçırmadı (Potto, *Kavkazskaya voyna*, Petersburg, 1886, I). 1720'de Terek ırmağının aşağı mecrasında 5 rus kazak kasabası te'sis etti ve bunlara dayanarak, İran seferine çıktı. Fakat 1724 muahedesi mûcibince, Dağıstan ile şimâlî Azerbaycan'ın Türkiye ve Rusya arasında taksimi ile neticelenen bu seferin mahsullerini Rusya 1735'te Nadir Şah'a terk etmeğe mecbur olmuştu. Bu kayıbın telâfisi için, Rusya Kafkasya'nın şimâl-i garbî bölgesini işgâl eden Çerkesistan üzerine yürüdü ise de, osmanlı-çerkes kuvvetlerine mağlûp oldu. 1768—1774 osmanlı-rus savaşına nihâyet veren ve 3. maddesine tevfikan Kırım'ın istiklâlini tanıyan Küçük-Kaynarca muahedesi, 9 sene sonra Kırım'ın Rusya tarafından tamamiyle işgâlini intac etmişti. Bu muvaffakiyetten sonra Kırım'ın hâkimiyeti altında addolunup, Küçük-Kaynarca muahedesi ile hudut hattı olarak kabûl edilmiş olan Kuban ırmağı şimâlindeki arâzinin Rusya'ya ilhakı, Katherina II. tarafından bir ferman ile ilân edildi ve bu steplerdeki nogaylar ile çerkesler, Suvorov tarafından kılıçtan geçirilmek suretiyle, imha edildiler (*Bolş. sov. ents.*, XXX, 486, 611).

Bu umumî kırgından kurtulan çerkesler ve nogaylar Kuban ırmağının sol sâhiline iltica ettiler. Aynı zamanda, 1768—1774 savaşları esnasında şimâlî Kafkasya steplerinin çerkes ve türk akınlarına açık bulunduğunu gören Katherina II. Mozdok'tan Azak denizine kadar Mozdok-Azak askerî hattını inşâ ederek, gerek bu hat üzerinde ve gerekse, Kuban ırmağının şimâlinde, çerkes ve nogaylardan boşaltılan yerlere rus kazak muhâcirlerini yerleştirdi.

Öteden beri Osmanlı devletine bağlı sayılmakla beraber, Kırım'ın mülhakatından addedildiği cihetle, Osmanlı devleti tarafından husûsi bir alâka gösterilmeyen Çerkesistan'a, rus yayılışının hızını arttırdığı Abdülhamid I. devrinde, birden bire ehemmiyet verildiğini görüyoruz. Kaynarca muahedesi ile istiklâl kazanan Kırım'ı bilâhare ele geçirdikten başka, Kuban, Taman ve hattâ Dağıstan ile Gürcüstan'a uzanan çarlık Rusya'sına karşı Osmanlı imparatorluğunun Asya'daki topraklarını muhafaza etmek üzere, Çerkesistan'ın bir serhad ülkesi

hâline konulması düşünüldü. Çerkesistan sâhillerini istikşâfa giden ve bu vesile ile çerkesler ile temas eden kapudan-ı derya Gâzî Hasan Paşa ile Canikli Ali Paşa, verdikleri raporda çerkeslerin, medenileştirilerek, devlete bağlanmaları mümkün olduğu ve bu suretle şimâlden gelecek istilânın önüne geçileceği, bundan başka, elden çıkan Kırım limanları yerine Çerkesistan sâhillerinin ikamo edileceği ileri sürülüyordu. Bu mütalâaları doğru bulan Bâbıâli, çerkeslerden icabında 80.000 kişilik bir kuvvet çıkarılabileceğini tahmin ederek, Çerkesistan 'da islâmiyetin neşri ve medeniyetin tâmimi yolu ile, bu kıt'ayı Osmanlı devletine bağlamağı faydalı gördü ve bu vazifeyi, muharebelerde kazandığı tecrübeleri, dindarlığı ve iyi ahlâkı ile müştehir Ferah Ali Paşa 'ya tevdi etti. 1781 (1195) 'de Soğucuk muhafızlığına tâyin edilen Ferah Ali Paşa, çerkesler üzerinde pek müsâit bir te'sir icra ederek, onları medenî hayata sokmak yolunda büyük bir muvaffakiyet kazanmış, Soğucuk 'u imârdan başka, Gelencik limanını ve bilhassa, o zaman bir harâbeden ibâret olan Anapa 'yı te'sis ederek, çerkeslerin büyük bir kısmını devlete bağlamıştır. Fakat bir taraftan Kırım muhâcirlerinin çıkardıkları karışıklıklar ile Mansur adını alan bir şeyhin zuhûru ve diğer taraftan İstanbul 'daki bâzı ricâlin Ferah Ali Paşa aleyhinde harekete geçmeleri bu mühim teşebbüsü yarıda bırakmış, Paşanın vefatını (1785 = 1199) müteâkip yerine geçenlerin iktidarsızlığı ve Bâbıâlice bu siyâsetin artık ciddiyetle tâkip olunmaması yüzünden, Çerkesistan 'ın Osmanlı devletine bağlanması işi tereddiye uğramıştır (Cevdet Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1309, III, 160 v.d.).

1787—1791 osmanlı-rus savaşları esnasında ruslar, ilk defa olarak, Kuban ırmağını geçtiler ise de ağır telefatla ric'ate mecbur oldular. Bu savaşlar esnasında Çerkesistan 'a gönderilen osmanlı kuvvetlerinin kumandanlığına ve Anapa seraskerliğine Battal Hüseyin Paşa tâyin edilmişti. Çerkesleri hafif suvari telâkki eden Battal Hüseyin Paşa, bunlar ile muntazam düşman kuvvetlerine karşı çıkılamayacağı kanaatinde olup, nakil vasıtasının kifayetsizliğini göz önünde tuttuğundan, Anapa 'da oturup, etrafa müfrezeler göndermek suretiyle düşmanı tâciz taktikini tutmuştu (*Naṭā'iḳ al-vuḳu'āt*, IV, 30 v.d.). Hâlbuki Selim III. islâm ordusunu behemehal Kabartaylar içine sokmasını emir ve te'kit ediyor ve bunun icrâsını te'min için de Mahmud adında bir mübâşir dahi göndermiş bulunuyordu. Battal Hüseyin Paşa bu emir karşısında ister-istemez zilhicce 1204 (ağustos 1790) 'te Anapa 'dan hareket ile safer 1205 (teşrin I. 1790) 'te Kuban ırmağını geçti ve Kabartay 'a dâhil oldu. Maiyetinde yeniçeri, gönüllü ve kapı halkından müteşekkil ve 40 kadar top ile mücehhez 30.000 asker bulunuyordu. Buna çerkes kuvvetleri de ilâve edilince, oldukça büyük bir kuvvet hâsıl olmuştu. Fakat harbin cereyan tarzı üzerinde çerkes reisleri ile çıkan ihtilâf, uzak sefere başlamadan, civardaki bir rus fırkasının izâlesi için gönderdiği bir mikdar askerin mağlûp olarak, avdet etmesi ve bunları tâkiben rus kuvvetlerinin yakınlaşması üzerine, ordu içerisinde baş gösteren kargaşalık, Mahmud 'da katlini mutazammın hatt-ı humayun mevcut olduğunu bilen, Battal Hüseyin Paşa 'yı, bir kaç adamı ile birlikte, ruslar tarafına firar ve dehalete sevk etti (*ayn. esr.*, IV, 30 v.d.; bugünkü muhtar Çerkes eyâletinin baş şehri, Battal Paşa 'ya izâfeten, Batalpaşinsk adını taşımaktadır). Bunun üzerine osmanlı ordusu, çerkes süvarilerinin ardçı himâyeleri altında, Anapaya çekilmeğe mecbur oldu. Fakat ruslar 1791 'de Anapa 'yı muhasara ettiler. Şehri müdafaa eden kuvvetlerin başında yeni tâyin edilmiş olan Sarı Abdullah Paşa 'ya vekâleten İpekli-zâde Mustafa Paşa bulunuyordu. 15 gün süren muhasaradan sonra kale düştü ve boğaz-boğaza devam eden kanlı sokak muharebesinden sonra umumî katl-i âm yapıldı.

31 temmûz 1792 'de akdolunan musalâha 1783 'te tesbit olunan Kuban ırmağını Türkiye-Rusya hudut hattı olarak kabûl ettiğinden, harpten sonra ruslar bu hattın arkasına çekilerek, bu sâhayı bir plân dâhilinde kolonileştirmeğe koyuldular. Aynı yıl içinde Kuban ırmağının sağ sâhiline Karadeniz kazak ordusu adı ile Bug ırmağı sâhillerinden getirilen rus kazakları iskân edildi. 1794 'te Bjeduḫ kabîlesine âit olan arâzide Yekaterinodar (bugünkü Krasnodar) şehri kuruldu. Yine aynı yıllar zarfında Kabartayları Kuman ırmağının ve bâzı yerlerde ise, Terek ve Malka ırmaklarının arkasına sıkıştırdılar ve Laba suyunun Kuban ırmağı ile birleştiği yerden başlayarak, cenup doğuya, Terek 'e ve Terek boyunca Hazar denizine doğru bir sıra müstahkem kaleler inşa ettiler.

Bu yeni tedbirlerin, siyâsî ve askerî olmak üzere, hususî bir mânası da vardı: 1783 'te Gürcüstan kıralı İrakli, rus himâyesini kabûl etmişti. Bu himâye Rusya 'ya cenûbî Kafkasya 'nın göbeğinde yerleşmek ve buradan Türkiye, Azerbaycan ve İran 'a doğru yayılmak imkânını verdiğinden, Gürcüstan 'ın merkezine götüren yolun emniyet altına alınması ehemmiyet kazanıyordu. Dağıstan ile Azerbaycan ve Çerkesistan tarikleri ile te'mini imkânsız olan

bu emin yol, yalnız Kafkasya dağ silsilesini şimâlden cenûba, orta yerde kat'eden Dar-Yol (Daryal) geçidini elde tutmak ile mümkün olacaktı. Laba 'dan Hazar 'a kadar uzanan yeni askerî hat, yalnız bu yolu emniyet altına almakla kalmayacak, belki aynı zamanda bu yol üzerinde bulunan Kabartay 'ı Dağıstan 'dan dahi ayıracaktı. Sonraları Şeyh Şamil 'in Dağıstan 'dan yaptığı hamlelerin önünü alması ile ehemmiyeti beliren bu yol, bu suretle te'min edildikten sonra, Pavel I., 1801 senesinde Gürcüstan 'ın Rusya 'ya ilhakını resmen ilân etti ve aynı zamanda bu memleketi işgâl altına aldı; 1803 'te Mingrelya, 1804 'te İmeretya ve Guriya ve 1810 'da Sukum-Kale rusların eline geçti. Ruslar artık Gürcüstan tariki ile de Karadeniz 'e çıkmış ve çerkesler, şimâlden olduğu gibi, şark ve cenuptan da çevrilmiş bulunuyorlardı. Bundan sonra çerkeslerin Karadeniz tariki ile olan irtibatlarını kesmek için, tedbirler alındı. Bu maksatla ruslar 1830 'da Gagri 'yi zapt ve 1831 'de Gelencik kalesini inşa ettiler. 1837 'de rus ordusu Karadeniz sâhili ile harekete geçti. 1838 'de Soçi suyu munsabına çıkarma yapan ruslar Novagin kalesini inşa ettiler. Diğer rus kuvvetleri de Tuapse suyu mansabında Velyamin kalesini ve Şapsugo suyu munsabında da Tengin kalesini bina ettiler. Çemes suyu munsabında eski Soğucuk kalesinin yerinde, sonraları Novorossiysk adını alan başka bir müstahkem kale meydana getirildi. Mayıs 1838 'de Kuban ırmağı munsabından Mingrelya hududuna kadar uzanan müstahkem kaleler, Karadeniz sâhil hattı adı ile, hususî bir idâreye bağlandı.

Hemen-hemen yarım asırlık bir çevirme faaliyetinin mahsûlü olan bu kaleler, Mozdok — Azak ve Laba—Terek askerî hatlarında mütemâdî savaşlar ile meşgûl olan çerkeslerin 1840 'ta yaptıkları akınlara bir yıl bile dayanamadı; aynı yıl içerisinde birer-birer zapt ve tahrip edildi. Çerkeslerin bu muvaffakiyetleri Dağıstan 'da Şeyh Şâmil[b. bk.] 'in ve Karadeniz 'in Kafkasya sâhillerinde ingilizlerin faâliyet gösterdikleri bir zamana tesâdüf eder. 1829 Edirne muahedesi ile Osmanlı imparatorluğunun Çerkesistan üzerindeki haklarından vaz geçmesi, kendilerini Osmanlı devletinin tâbiyetinde saymayan çerkesleri memnun bırakmadığı ve Rusya 'ya boyun eğmeyeceklerini hususi muhtıralar ile Bâbıâliye ve İngiltere 'ye bildirmiş oldukları gibi, Rusya 'nın Kafkasya 'ya yerleşmesini arzu etmeyen İngiltere 'yi de ciddî tedbirler ittihazına sevk etmişti. İngiltere 'nin Bâbıâli nezdindeki sefiri Ponsonby Kafkasya 'da cereyan eden hâdiseleri dikkatle takip ediyor ve Londra 'ya gönderdiği raporlarında çerkes millî dâvasının müdafaasını İngiltere için zarûrî görüyordu. 1830 senesi başlarında İngiltere 'nin İstanbul sefaretine müsteşar tâyin edilen David Urguhart, Lord Ponsonby 'nin tavassutu ile, İstanbul 'daki çerkes murahhası Zaniko Seferbey ile temasa gelerek, ondan aldığı mâlûmat ve tavsiye mektupları ile, 1834 temmûzunda Çerkesistan 'a gitti. Urguhart 2 hafta kaldığı Çerkesistan 'dan, çerkes muhibbi olarak, döndü ve hâricde Polonya muhâcirlerinin mümessilleri bulunan Kont Çartariyski ve general Zamoyki ile temasa gelerek, rus ordusundan çerkeslere iltica etmiş olan polonyalılardan gönüllü kıt'aları teşkiline muvaffak olduğu gibi, Londra 'ya dönüşünde te'sis eylediği *Portfolio* mecmuasında çerkesler lehinde hararetli neşriyata girişti. 1836 'da Lord Ponsonby *Morning Post* gazetesi muhabiri J. Stuart 'ı Çerkesistan 'a gönderdi. Bu muhabirin Çerkesistan 'ı ziyâreti J. S. Bell, J. A. Longworth ve J. Hudson 'un Çerkesistan 'da bulundukları zamana tesâdüf ediyordu. Bu temas ve faâliyet sâyesinde Çerkesistan 'a İngiltere 'den yardım gelmeğe başlamıştı. Karadeniz 'deki rus muhafız gemileri Çerkesistan sâhillerine yaklaşan ingiliz gemileri ile muvaffakiyetsiz mücâdele ediyordu. Rusya 'nın Karadeniz sâhillerini işgâl ve tahkim etmesi bu mücâdele tedbirlerinden biri idi. Fakat Edirne muhasarasının Çerkesistan hakkındaki ahkâmını tanımayan İngiltere 1837 'de, baş vekil Lord Palmerston 'un bir notası ile, Çerkesistan istiklâlini resmen tanıdı.

Çerkes millî dâvası dâhilde de yeni bir safhaya girmiş bulunuyordu. Şeyh Şâmil 'in Çorkesistan 'a tâyin edilmiş olan nâibi Mehmed Emin [b. bk.], esas temeli daha Ferah Ali Paşa tarafından atılmış olan dinî ve askerî teşkilât sâyesinde, çerkesleri muntazam bir hâle getirmişti. 1841 'de Abadzeḫ, Şapsug, Ubıḫ ve diğer kabîlelerin ilk defa olarak demokratik esaslar üzerine kurulu siyâsî ittifakları vukû buldu. 1848 'de yapılan Adagum müşaveresinde çerkesler Mehmed Emin 'i baş tanıdılar. Başta Zaniko Seferbey olmak üzere, çerkes feodalleri böyle bir ittifaka mâni olmağa teşebbüs ettiler ise de, bu zümrenin çok mahdut olan nufuzu millî birliğe engel olmadı.

Kırım harbi esnasında (1854) osmanlı-ingiliz-fransız kuvvetleri ile temas te'minine muvaffak olan çerkesler, Anapa ve Suhum tariki ile, silâh ve mühimmat dahi almağa başlamışlardı. Fakat Rusya 'nın Balkanlar tariki ile, Akdeniz 'e doğru yayılmasına muvakkat bir zaman için sed çeken 1856 Paris muahedesi rus yayılışında Kafkasya 'nın ehemmiyetini nazara almadı. Bunun neticesi olarak, Kırım harbi esnasında yalnız Gürcüstan ile Azerbaycan 'ın şimâl kısmına

hâkim bulunan Rusya, harp bitince, bütün kuvveti ile Çerkesistan üzerine saldırdı. Köyler ateşe verildi, çerkesler kütle hâlinde kılıçtan geçirildi ve boşalan yerlere rus muhâcirleri iskân edildi.

Şeyh Şamil'in esâretinden sonra (1859) Çerkesistan'daki nâibi Mehmed Emin de ruslara teslim olmak mecburiyetinde kaldı. Onun yerine millî meclis teşkili için yapılan teşebbüs akîm kaldı ise de, çerkes millî mukavemeti, dağınık bir hâlde olsa da, devam etti. Mukavemetlerinde devam eden çerkeslerden Natuhaylar 1860'ta mağlûp oldular. 1861/1862'de Laba ile Bela suları arasındaki sâha çerkeslerden temizlenmiş bulunuyordu. 1862/1863 yıllarında askerî harekât Pşeh suyu havzasına intikal etti. Ondan sonra Pşiş suyu, yâni Abadzeh ülkesinin içerilerine girildi. Yukarı Abadzehler, Ubıh ve Şapsugların bir kısmı bir yıl daha dayandılar. 1864'te Kafkasya dağ silsilesinin en yüksek sırtlarını aşan ruslar, Tuapse'ye çıkarak, Şapsugları da, diğerleri gibi, hicrete icbar ettiler. Bunları, mukavemetlerinde henüz ısrar eden, Ubıhlar tâkip etti. Ondan sonra 4 kola ayrılan ruslar Mzımta suyu vâdisindeki Ahçipsu ve onlarla beraber Hakuçey, Çiket ve Aibze gibi küçük çerkes kabileleri üzerine yürüdüler. 21 mayıs 1864'te Kbaada yaylasının zaptı ile çerkes-rus savaşları sona erdi.

Rus idâresinde çerkesler. Çerkesler, 1861'de Kafkasya'yı ziyâret eden Alexandr II.'a, bir hey'et vasıtası ile müracaat ederek, çerkes topraklarının zaptından vazgeçilmesini ve harbe nihâyet verilmesini rica ettikleri zaman, Alexandr II.'dan: — „Ya gösterilecek yerlere veya Türkiye'ye göçünüz" — cevabını almışlardı. Çerkeslerin henüz şiddetle mukavemet ettikleri yıllarda Petersburg'da çerkes muhâcereti ile meşgûl bir komisyon kurulmuştu. Mezkûr komisyon 10 mayıs 1862'de, „askerî ve siyâsî bir tedbir olmak, üzere, çerkeslerin tehcirine" karar vermişti. Bunun neticesi olarak takriben 100.000 çerkes dağlardan ovalık kısma göçürülüp rus ekseriyeti içinde dağınık olarak iskân ettirildiği gibi, 1.500.000 çerkes de Türkiye'ye sevk edilmek üzere, yurtlarından çıkarılmıştı. Çerkesler, ekilmiş tarlalarını, bağ ve bahçelerini olduğu gibi bırakarak, götürülmesi mümkün eşyaları, sürü ve hayvanları ile birlikte Karadeniz yolu ile Osmanlı imparatorluğunun muhtelif şehir ve limanlarına çıkarılıyor ve oradan da imparatorluğun muhtelif yerlerine sevk ve iskân ediliyordu. Fakat çerkeslerin asıl iskân mahallerine az bir kısmının vâsıl olabildiği, ekseriyetin ise bekleme kamplarında, limanlarda ve yollara muhtelif hastalıklar ve zaruretler yüzünden mahv ve telef oldukları resmî rus memurlarının Petersburg'a gönderdikleri raporlardan öğrenilmektedir.

Çerkesistan bu tehcirden sonra, yeni mülkî taksimata tâbi tutuldu. Kabartay çerkesleri, Çeçen, İnguş, Aset (İron), Balkar ve Nogaylar ile birlikte, Terek eyâleti ile Stavropol vilâyetine, Abadzeh, Şapsug ve diğer garbî Adıgeler Kuban eyâletinin cenup kısmı ile Karadeniz vilâyetine, Abazalar ise, Suhum sancağı adı ile kurulan yeni bir mıntakaya yerleştiler. Tehcir, sürgün, idam, zapt ve müsâdere ile geçen 13 yıldan sonra, çerkesler 1877'de başlayan rus-osmanlı muharebesinden istifâde ederek, yeniden ayaklandılar; Kabartay'dan Karadeniz'e indiler ve Suhum-kale'ye çıkarma yapan osmanlı kuvvetleri ile irtibat te'sisine muvaffak oldular. Fakat osmanlı ordusunun mağlûbiyeti çerkeslerin bu kurtuluş hamlesini neticesiz bıraktı. Mayıstan kânun I. ayına kadar süren kıyam, amansız bir şiddetle tenkil edildi. Kurulan harp divanları çerkeslerin bütün ileri gelenlerini idam, on binlerce çerkesi Sibirya'ya sürgün eylediği gibi, ahâlinin bütün emvâl ve emlâki de müsadere olundu. Abazalar ise, nüfuslarının hemen hemen yarısını kaybettiler.

Rusya'nın Japonya'ya mağlûp olması üzerine, 1905'te ilân edilen meşrutiyetin te'min ettiği nisbî hürriyet devrinde çerkesler bir az nefes almak imkânını buldular; kendilerini topladılar ve rus hâkimiyeti altındaki diğer müslümanlar ile birlikte millî kültür kalkınmasına giriştiler. Bu hazırlık devri, 1917'de patlak veren rus ihtilâlinden istifâdelerine yaradı.

Çerkes millî hareketi. Daha birinci dünya harbi sıralarında, çerkeslerin bilhassa hâricde siyâsî faâliyetlerine şâhit oluyoruz. Bu devirde İstanbul'da kurulmuş olan Kafkasya komitesine azerbaycanlılar ve gürcüler ile birlikte şimâlî Kafkasya namına çerkeslerden de Fuad Paşa, İsa Paşa ve Aziz Meker dâhil bulunuyordu (krş. *Şimâlî Kafkasya* mecm., Paris, 1935, sayı 20). 1916 senesinin kânun II.'de bu teşekkül, Avrupa devletlerine verdiği muhtırada, Kafkasya'nın istiklâli ve konfederasyon hâlinde kurulması için Kafkasya komitesine yardım edilmesini rica ediyordu. Aynı yıl içerisinde Lozan'da toplanan mahkûm milletler kongresine bu komite mümessilleri de iştirâk etmişti (krş. Prof. Dr. G. Jäschke, *1916 Lozan kongrasında Rusya mahkûmu milletler, Kurtuluş* mecm., Berlin, 1937, sayı 28, 29, 30).

1917 martında zuhûr eden rus ihtilâli üzerine istiklâl hareketine girişen diğer milletler ile beraber çerkesler dahi, şimâlî Kafkasya ile Dağıstan'ın diğer türk ve müslüman kavimleri ile

birlikte, „Dağıstan ve şimâlî Kafkasya" sonraları sâdece „şimâlî Kafkasya" umumî adı altında millî bir devlet kurmak teşebbüsüne giriştiler ve bu maksat ile, ilk defa olarak, bütün çerkesleri bir araya toplayan millî bir komite kurdular. 1917 nisanında Bakû'da toplanan Kafkasya müslümanları kurultayına ve aynı yılın mayısında Moskova'da in'ikat eden bütün Rusya müslümanları kongresine çerkesler de faâl bir surette iştirâk ettiler. 11 mayıs 1918'de Dağıstan ve şimâlî Kafkasya istiklâlini ilân ederek millî bir devlet kurdular. Bu tarihten itibaren çerkesler şimâlî Kafkasya câmiası içerisinde ve bu umumî ad altında faâliyette bulunmaktadırlar (bk. madd. DAĞISTAN, ŞİMÂLÎ KAFKASYA).

Çerkes muhtar cümhûriyetleri. 1919/1920 yıllarında rus beyazları ile kızılların mücâdelesine sahne olan şimâlî Kafkasya Lenin tarafından müstakil bir devlet olarak tanınmıştı (krş. *Kafkasya dağlıları* mecm., yıl 1933, sayı 45). Beyaz ihtilâlin mağlûbiyetinden sonra şimâlî Kafkasya cümhûriyeti, Dağıstan ve Dağlı (Gorski) adları altında iki cümhûriyete tefrik edildi. Çerkeslerden kabartaylar ve garbî Adıgelerin az bir kısmı dağlı cümhûriyetine isabet ettiler. Terek ile Kuma ırmakları arasındaki arâzinin garp kısmı ile, Mozdok, Psihuabe (Pialigorsk) ve bütün garbî adıgeler, Karadeniz'e kadar, bu cümhûriyet hâricinde kaldığı gibi abhazlar da Gürcüstan dâhilinde muhtar bir cümhûriyet hâline getirildi.

1922'de Dağlı cümhûriyetinden Kabartay-Balkar muhtar eyâleti, Karaçay-Çerkes muhtar eyâleti ve Çeçenistan muhtar vilâyeti tefrik edildi. Aynı zamanda garbî Adıge'de Kuban ırmağının orta mecrasında Adıga muhtar eyâleti teşekkül etti. 1924'te Dağlı cümhûriyeti tamamiyle ilga edilerek onun yerinde İnguş ve şimâlî Asetya adları ile iki muhtariyet kuruldu. 1928'de Karaçay-Çerkes muhtariyeti de iki vilâyet hâline getirildi. Aynı yıllarda Tuapse mıntakasında millî Şapsug nahiyesi te'sis edildi. Bu taksimat neticesinde Kafkasya'daki çerkeslerin bugünkü idârî ve siyâsî vaziyetleri şöyle bir şekil aldı:

1. Abhazistan. Karadeniz'in şark sâhilinin orta kısmında Gürcüstan'a tâbi muhtar sovet sosyalist cümhûriyeti olup, 8398 km². bir sâhayı ihtivâ eden ve 1925'te 174.124 (1933'te 230.760) nüfuslu bir memlekettir. Baş şehri Suhum-Kale'dir.

2. Adıge (çerkes) muhtar eyâleti. Kuban ırmağının sağ ve sol sâhillerindeki ovalıkta 2.645 km². bir sâhayı ihtivâ eden ve 1924'te 112.515 (1931'de 126.500) nüfuslu, bilhassa Bjeduh, Temirgoy, Şapsug ve Abadzehlerden ibâret aşağı Adıgeler ile Kabartaylardan mürekkep yukarı Adıgeleri içine alan muhtar bir ülkedir. Muhtariyetin şehir evsafını hâiz bellibaşlı bir kasabası mevcut olmadığından, idâre merkezi, muhtariyet hâricinde bulunan, Krasnodar'dadır.

3. Çerkes muhtar eyâleti. Cenuptan şimâle doğru Kuban ırmağı ve küçük ve büyük Zelençuk çayları ile kat'edilen 3.383 km². ve 80.800 nüfuslu muhtariyet olup, nüfusunun esas kütlesini Kabartay ve Abaza çerkesleri ile nogay türkleri teşkil eder. Muhtariyetin baş şehri Battal-Paşa şehridir.

4. Kabartaylar. Aynı zamanda yukarı çerkesler veya yukarı adıgeler adını taşıyan ve kısmen Adıge ve çerkes muhtariyetlerine dâhil bulunan Kabartayları, 1935 sayımına göre, 152.000 kişiden ibâret mühim bir kütlesi Kabartay Balkar sovet sosyalist cümhûriyeti hudutları dâhilinde bulunmaktadır. 15.560 km². bir sâhayı ihtivâ eden 301.000 nüfuslu bu muhtariyetin merkezi Nalçik şehridir.

5. Şapsug millî nahiyesi. Vaktiyle 300.000 nüfuslu büyük bir çerkes kabîlesi olan Şapsuglar bugün Karadeniz sâhilinde 10.000 nüfusa mâlik olup, Tuapse mıntakasında 746 km². bir arâzi işgâl ederler. 1932'de Şapsug millî nahiyesi dâhilinde bu nüfusun yalnız 6.500'ü oturuyordu. Millî nahiyenin merkezi Soçi'nin 61 km.'lik mesâfesinde bulunan 105 kişiden ibâret Kvace köyüdür.

Abhazistan hâriç olmak üzere, bütün bu muhtariyetler, şimâlî Kafkasya ülkesi tarihi ile, sovyetler birliğine değil, Rusya sovet cümhûriyetine dâhil bulunmaktadır.

Bibliyografya: Metin içinde adı geçen eserlerden başka bir de çerkeslerin adı ve coğrafyası için bk. M. Felhgerey Şoenu, *Çerkeslerin aslı* (İstanbul, 1922); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (Istanbul, 1145), s. 403; Mehmed Haşim, *Ahvâl-i abaza ve çerâkise* (Topkapı sarayı kütüp., Revân, nr. 1564, TY, var. 217); *Risâla fî aḥvâl-i Ḳırîm va Ḳubān* (Atıf Efendi kütüp., nr. 1886, var. 23); Emrullah Efendi, *Muḥîṭ al-ma'ârif* (İstanbul, 1318), I, 108—121, 170 v.d.. — Nüfusları için bk. Şemseddin, *Şimâlî Kafkasya'nın arâzisi ve nüfusu* (*Kafkasya dağlıları* mecm., 1934, sayı 48); N. Y. Marr, *Plemennoy sostav naseleniya Kavkaza* (Moskva, 1920); V. P. Şibayev, *Etniçeskiy sostav naseleniya evropeyskoy çasti soyuza SSR*, sovet ilimler akademisi neşriyatı (Leningrad, 1930), cedvel nr. 123. — Etnografya, antropoloji ve tarihleri için bk. Şora Bekmurzin-Nogmov, *İstoriya Adıgeyskago narada* (Petersburg, 1861—1891); Met-

Çunatuko — İzzet, *Evrinalarım*, cüz I ve II (İstanbul, 1331); M. F. Şoenu, *Çerkesler* (İstanbul, 1922); Aytek Namitok, *L'Origine des Circassiennes* (Paris, 1939); K. Gan, *Izvestiya drevniḥ i rimskiḥ pisateley o Kavkaze* (Tiflis, 1884); V.V. Latişev, *Izvestiya drevniḥ pisateley greçeskiḥ i latinskiḥ o Skifii i o Kavkaze* (Petersburg, 1893); N. A. Karaulof, *Svedeniya arabskiḥ geografov IX. i X. vekov o Kavkaze, Armenii i Azerbaycane* (arapça metinler ile rusça tercüme ve notlar, Tiflis 1901—1907); G. J. Bratianu, *Becherches sur la commerce genois dans la mer noir au XIII• siecle* (Paris, 1929); F. Brun, *Çernoye More* (Odesa, 1879); I. S. Bronevskiy, *Izvestiya o Kavkaze* (Moskva, 1823); J. Stanislaus Bell, *Journal of a Residence in Circassia during the years 1837, 1838 and 1839* (London, 1840), I, II; J. A. Longworth, *A vear among the Cricassians* (London, 1840), I, II; F. A. Kolenati, *Die Aereisung Circassiens* (Dresden, 1859); R. von Erckert, *Der Kaukasus u. seine Völker* (Leipzig, 1887); ayn. mll., *Die Sprachen des kauk. Stammes* (Leipzig, 1895); Kowalevski, *Gesetz u. Brauch im Kaukasus* (Moskau, 1890); Al. Petzholdt, *Der Kaukasus* (Leipzig, 1866), I, II; Chantre, *Recherche antropologiques dans le Caucase* (Paris, ve Lyon, 1885—1887), I—IV; J. Klaproth, *Beschreibung der russ. Provinzen zwischen dem Kasp. u. Schwarzen Meere* (Berlin, 1814); ayn. mll., *Reise in den Kaukasus u. nach Georgien ...* (Helle ve Berlin, 1812—1814), I, II; J. Comte Potocky, *Voyage dans les steppes d' Astrakhan et du Caucase* (Paris, 1829), I, II; Dubrovin, *Çerkesi* (Adıge), Krasnodar, 1927; L. Ya. Lulier, *Çerkesiya*, (Krasnodar, 1927); Şilling, *Çerkesi* (Moskova-Leningrad, 1931); *Entsiklopediçeskiy slovar* (Petersburg, 1903), XXXVIII•, 580 v.d.— Osmanlı-çerkes münâsebetleri için bk. Cevdet Paşa, *Tarih*, I, 240; II, 20—30, 112, 130, 135, 162, 164, 316, 359; III, 146—278, 304—309; [illegible], 479 v.d.; VI, 181—183; IX, 268 v.d.; X, 43 v.d.; Mustafa Nuri Paşa, *Natā'ic al-vuḳū'āt* (İstanbul, 1327), IV; Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (trc. Mehmed Ata, III, IV, VI, İstanbul, 1329/1332); Abdurraman Şeref, *Tarih-i devlet-i osmaniye*, I ve II (İstanbul, 1315—1318). Tarafsız olmamalarına rağmen, çerkes-rus savaşları hakkında en çok eser yazan ruslar olmuştur. Büyük çokluğu çerkeslerin millî mücâdelesini „isyan ve itaatsizlik" gibi tâbirlerle tavsif eden bu eserler arasında az-çok tavsiyeye şâyân olanlarından bâzısını aşağıya alıyoruz: M. N. Pokrovskiy, *Zavoevanie Kavkaza* (*Diplomatiya i voyni tsarskoy Rossii v XIX. v* Moskva, 1923); ayn. mll., *Kavkazskie Vayni* (Bolş. Sov. Ent., XXX, 483—505); L. N. Petrov, *Vtoraya Turetskaya voyna v tsarstvovanii imper. Ekatirini II.* (Petersburg, 1880); M. Y. Olşevskiy, *Russka-Truetskaya vayna za Kavkaze v 1853 i 1854 gg.* (*Russkaya Starina*, 1884, Okt. Dek.); N. Dubrovin, *Istoriya voyni i vladiçestva russkiḥ na Kavkaze* (Petersburg, 1886); A. L. Zusserman, *25 Let na Kavkaze* (1842—1867), Petersburg, 1879. — Çerkes-ingiliz münâsebetleri için bk. Dr. L. Widerszal, *The British Policy in the Western Caucasus 1833—1842* (Palmerston, Ponsonby, Urquhart) Warszawa, 1933; Edmund Spencer, *Travels Circassia* (London, 1837); G. H., Bolsver, *Lord Ponsonby and the eastern question* (1833—1839; *The Slavonic an east europaen Reviw*, temmûz, 1934); Harold T. Chashire, *The expansien of imerial Russia to the Indian border* (ayn. mecm., temmûz 1934); Çerkes millî savaşlarını destanlaştırmış olan millî şarkılarından biri J. S. Bell tarafından ingilizceye tercüme edilmiştir. Aynı şarkının daha mükemmel olan almancaya tercümesi için bk. Fr. Bodenstedt, *Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheistkämpfe gegen die Russen* (Berlin, 1855). — Çerkeslerin rus hâkimiyeti altındaki hayat ve mücâdeleleri ve bugünkü durumları için şimâlî kafkasyalılar tarafından Paris'te türkçe ve rusça olarak çıkarılan *Kafkasya dağlıları* (1928—1934) ve *Şimâlî Kafkasya* (1934—1939) mecmuaları ile yine Paris'te fransızca intişar eden *Prométhée* (1926—1939) mecmuasına müracaat edilebilir. Bunlardan başka bk. Aşenba, *Şimâlî Kafkasya'da* (*Milliyet ve bolşevizm* makaleler mecm., İstanbul, 1928, s. 82—101); Kadir Can Kaflı, *Şimâlî Kafkasya* (İstanbul, 1942); *Bolşaya sovetskaya entsiklopediya*, I, XXX, LXI (Moskova, 1926/1934).

(MİRZA BALA.)

ÇEŞME. ÇAŞMA, Anadolu'nun garbında Urla yarım adasının Sakız adası karşısında bulunan kısmında aynı ismi taşıyan koy üzerinde kâin bir kasaba olup, bugün İzmir vilâyetine bağlı bir kazanın (nüfusu 1940 sayımına göre, 4.292) merkezidir. Çeşme'nin eski adı Cyssus olup, Ionia mühim şehirlerinden Erythrea'nın iskelesi idi. Romalıların istilâ harpleri esnâsında, praetor Livius'un kumanda ettiği donanma ile Suriye kıralı Antiochus III.'a âit donanma arasında, Çeşme civarında, romalıların galebesi ile sona eren bir deniz muharebesi vukû bulduğu gibi, daha sonra yine bir Roma kumandanı olan Emilius Regiulus, aynı kıralın donanmasını Çeşme yakınlarında

Myonnesas'ta kat'î bir hezimete uğratmış (m. ö. 190) ve bu muharebe romalılara Asya kıt'asını açmıştır (*Tite-Live*, XXXVI, 43 v.d.; XXXVII, 29 v.d.).

Orta çağda Bizans imparatorluğuna tâbi olan Çeşme'yi türkler, ilk defa; Aydın-oğulları zamanında aldılar ve Ege denizi seferlerinde üss olarak kullandılar. Umur Bey'in Sakız adasına yaptığı akınlarda Çeşme mevkii mühim bir rol oynamıştır (bk. Enverî, *Düstûrnâme*, nşr. Mükrimin Halil, İstanbul, 1928, s. 23). Bu kasaba osmanlılar zamanında, Yıldırım Bayezid tarafından, zapt olunmuş. fakat Ankara muharebesini müteâkip, yine Aydın-oğullarına, daha sonra İzmir beyi Cüneyd'e ve bu zat ölünce, tekrar osmanlı devletine geçmiştir. Çeşme limanı osmanlı devrinde ticâret iskelesi ve bâzan da donanma üssü hizmetini gördü. XVII. asırda Girit seferlerinin devamı müddetince, osmanlı donanması Çeşme limanında toplanırdı (Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, IV, 113 v.d.). Bu asırda Çeşme'nin vaziyetini Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1935, IX, 107 v.d.) oldukça mufassal bir surette anlatır. Bu müellif, çevresi 700 adım olan ve bir dizdar ile 150 nefer tarafından muhafaza edilen Çeşme kalesi içinde, 50 hâne bulunduğunu söyler. Kale, kapısındaki kitâbede görülen *ḫōşābād* terkibinin delâlet ettiği 914 (1508/1509) tarihinde, Bayezid II. tarafından, inşa ettirilmiştir. Kaledeki câmiin bânisi de aynı padişahtır. Bir zaman venediklilerin taarruzu neticesinde harap olan Çeşme kalesi bilâhare tâmir edilerek, sâhile iki tabya ilâve olunmuş, kale „incü misâli beyaz kuğu gibi" lâtif bir manzara almıştı. Çeşme, Evliya Çelebî zamanında, Sığla sancağı hükmünde Cezair (adalar) kaleminde 150 akçelik kaza idi ve orada Sakız paşasının bir voyvodası bulunuyordu. Aynı müellif, Çeşme civarındaki ılıcaların Çarpan adı ile anıldığını ve buraya pek çok hasta geldiğini söylüyor. Çeşme kaplıcalarının eskiden beri meşhûr olduğunu biliyoruz.

Türk tarihinde Çeşme'nin şöhreti, osmanlı ve rus donanmaları arasında bir muharebeye sahne olmasından ileri gelmiştir. 1768'de başlayan harpte rusların Baltık donanması İngiltere'ye uğrayıp, başta amiral Elphinstone olmak üzere, bir kaç ingiliz zabiti ile bir mikdar efrad alarak, Akdeniz'e gelmiş ve Ege denizinde harekâta girişmişti. Kapudan-ı derya Hüsâmeddin Paşa kumandasındaki osmanlı donanması, Çeşme'den Çanakkale'ye dönmek için, Koyun adaları civarından geçerken, riyâle kalyonunun bir direği kırıldığından (4 temmûz 1770), bu direğin tâmiri için, bütün donanma Toprak adası önünde durdu. Ertesi gün (5 temmûz), sabahleyin erkenden 18 parçadan mürekkep olan rus donanması Koyun adaları istikametinde görüldü. İrili ufaklı 30 parça kadar gemiden terekküp eden osmanlı donanması, Çeşme'nin şimâlindeki Kayalık burun ile Toprak adası civarındaki sığlıklar arasında hilâl şeklinde bir nizam almıştı. 3 fırka hâlinde ilerleyen düşman donanmasının bir filosu osmanlı donanmasının sağ cenahına hücum etti. Amiral Spiridov ve Orlov'un bindikleri kalyon ile kapudane Cezayirli Hasan Bey'in kalyonu arasında şiddetli bir topçu muharebesi oldu. Pek ziyâde hasara uğrayan rus gemisi, kendini idâre edemeyerek, osmanlı kalyonunun üstüne düştüğü zaman, Cezayirli Hasan Bey bu kalyona rampa etti ve iki taraf askerleri arasında bir çarpışma başladı. Ruslar osmanlı gemisine ateş verdiler, fakat kendi gemileri de tutuşup, bir az sonra iki gemi birbirinden ayrılmış, rus kalyonu berhava olmuş ve türk gemisi de alevler içinde, Elphinstone'un kumanda ettiği filonun tehdidine mârûz bulunan osmanlı gemilerine doğru gitmeğe başlamıştı. Bunun üzerine osmanlı donanması Çeşme istikametine çekildiği gibi, Elphinstone filoları da açılmağa mecbur kaldı. Riyâle Câfer Bey filosunun Çeşme limanına girdiğini gören bütün osmanlı gemileri onu takip ederek, limana girip, birbirine yakın demir attılar. Hüsâmeddin Paşa, donanmadan bir mikdar asker çıkarıp, limanın ağızındaki burunu bataryalar yerleştiriyor ve bu suretle emniyet altına aldığı donanmaya, düşmanın artık taarruz edemeyeceğini zannediyordu. Yaralı olmasına rağmen, denize atlayarak, kendini kurtaran Cezayirli Hasan Bey, donanmanın tehlikede olduğunu kapudan-ı deryaya söylemiş, fakat onu ikna edememişti. Diğer taraftan rus donanması kumandanı Orlov ingilizlerin, derhâl osmanlı donanmasına hücum edilmesi teklifini, epey tereddütten sonra, kabûl etti. 6 temmûz gece yarısı rus donanması Çeşme limanının medhâline gelerek, osmanlı gemilerini topa tutarken, ingiliz zabitlerinden Greig'in hazırladığı âteş gemileri limana girdi. Bir âteş gemisinin ingiliz kaptanı gemisini bir türk kalyonuna bağlayarak, âteşlediği gibi, Greig filosundan atılan bir kumbara da osmanlı gemilerinden birini tutuşturdu. Bu suretle başlayan yangın, gemilerin birbirinin üstüne düşmesinden dolayı, sür'atle ilerlediğinden, bir kaç saat içinde hemen bütün donanma mahvoldu. Ertesi sabah (7 temmûz) âteşten kurtulan bir kalyon ile bir kaç küçük gemi, limandan çıkarken, rusların eline geçti. Bu kalyonun bilâhare müsettebatı tarafından batırıldığı anlaşılıyor. Kaptan paşanın bastardası ise, Sakız'a iltica ederek, kurtuldu.

İngiliz zabitlerinin sâyesinde kazandığı bu muvaffakiyet üzerine, Katerina II. tarafından Aleksey Orlov'a Çeşme kontu (graf Çesmenskiy) unvanı verilmiş ve muharebenin hâtırasını ebedileştirmek için, bir madalya ihdas olunduğu gibi, Petersburg'ta bir âbide dikilmişti. Çeşme limanında tahrip edilen donanmanın sonradan osmanlı hükûmeti tarafından çıkarılan bâzı topları, tophâne ve tersâneye gönderilmiştir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Pîrî Reis, *Kitab-ı bahriye* (İstanbul, 1938). fihrist; Şam'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman, *Murî al-tavârîḫ* (Fâtih Millet kütüp., TY, nr. 1/551), II, 326 v.d.; al-Sayid Mehmed Tâhir, *Menâkib-i gazavat-ı Gâzî Hasan Paşa* (Süleymaniye kütüp., Esad Efendi yazmalarından, nr. 2419, var. 9 v.d.); Vâsıf, *Tarih* (İstanbul, 1219), II, 82 v.d.; Baron de Tott, *Mémaires* (Amsterdam, 1784), III, 36 v.d.; Choiseul-Goulfier, *Voyage pittoresque dans l'Emp. Ottoman* (Paris, 1842), I, 152 v.d.; J. v. Hammer, *Hist. de l'Emp. Ottoman* (Paris, 1839), XVI, 252 v.d.; E. Lavisse ve A. Rambaud, *Hist. général* (Paris, 1896), VII; Brückner, *Katherina die Zweite* (Berlin, 1883), s. 280 v.d.; K. Waliszewski, *Autour d'un trône, Katherine II. de Reussie* (Paris, 1913), s. 71 v.d..

(M. C. ŞEHABEDDİN TEKİNDAĞ.)

ÇEVGÂN. ÇAVGÂN, güy-i çavgān veya çavgān-güy, orta zamanlarda, bilhassa yakın ve uzak şark saraylarında, çok yayılmış bir atlı top oyununun osmanlı türkçesindeki şeklidir (türkçedeki eski şekli olan *çögen* için bk. Maḥmûd Kāşġarî, *Dîvân luġāt al-turk*, I, 163, 198, 205, 337).

Şarkta ve garpta bu oyun için kullanılan tâbirler umûmiyetle *cavgān* kelimesinden gelmiş gibi görünüyor. *cavgān* orta hindee *chavgāna* („dörtlü, dört yüzlü"; Lokotsch, *Etm. Wört.*, s. 35) ve orta irancada (pehlevî) *çobegān* (*çwpyg'n*; bk. Nyberg, *Hilfsbuch d. Pehlevî*, Uppsala 1931, II, 45) olup, yeni farsçada *çūgān* şeklini almıştır. Hübschmann (*Persische Studien*, Strassburg, 1895, s. 53)'a göre, kelimenin aslı *çūb* („çomak, değnek") veya *çavl* („iğri")'den gelmektedir. Böylece *çavgān* kelimesinin bir ta attan oyunun oynandığı sâhanın ve diğer taraftan oyunun başlıca vâsıtalarından biri olan değneğin iğri şeklinden geldiği fikirleri meydana çıkmaktadır. Kelimenin *çavl*'den gelmiş olması daha doğru görünüyor. *Bahâr-i 'acam*'de *çūgān* kelimesinin aslında *çavlagān* olduğu ve normal bir ses değişmesi ile, arapçaya *şavlacān* şeklinde geçtiği tasrih edilmektedir.

Görünüşe nazaran, yunanlılar bu oyunu İran ile olan temasları neticesinde öğrenmişler, Τζυχάνιον tâbiri ile dillerine almışlar ve bundan fiil olarak, Τζουχανιζω şeklini yapmışlardır. Bizanslı tarihçi Cinnamus, (*Historica*, VI, 154) prenslerin ve asîl delikanlıların bu oyunu oynadıklarından bahseder. Arapçada bu oyun için, *şavlacān* (cem. *şavālica*) kelimesinden başka, *gūy* karşılığı *kurra* (top) ile ayrıca *la'b al-kurā* terkibi de kullanılmıştır. Ordu dilinde çevgânın bir nev'i için *rol* ve asıl çevgân oyunu için de, *balāh* kelimeleri kullanılmıştır.

Fransa'da eskiden beri bilinen ve köylere kadar yayılmış olan bu oyun için *chicane* ve *chicaner* tâbirleri kullanılmaktadır (Quatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte*, Paris, 1842, I, 123 v.d.). Bu tâbirlerin fransızcaya yunancadan geçmiş olduğu düşünülürse de, haçlı seferleri vasıtası ile doğrudan doğruya fransızcaya geçmiş alacağı da hâtıra gelebilir. Lâtincede bu mânada *chuqua* ve *chuca*, ispanyolcada *choca* ve *chaqua* ve almancada *Schagun* kelimeleri vardır.

Bugün hemen bütün dünyaya yayılmış olan polo oyununun ismi, çevgân oyununun tibetçedeki karşılığı olan *pulu* kelimesinden gelmiştir (krş. Barthold Laufer, *The Early History of Polo*, New-York, 1932, nr. 5).

Karşılıklı iki takım ile oynanan çevgân oyununda gâye, oyuncuların at sırtında oldukları hâlde, ellerindeki değnekler ile sürdükleri topu takımlarının hedeflerine ulaştırmalarıdır. Galebe, muayyen zamanda kazanılan isâbet sayısı veya muayyen sayıyı daha evvel tamamlamak yolu ile, elde edilir. Bu oyununun başlıca 2 nev'i vardır. Asya atlı sporlarını tetkik eden Carl Diem (*Asiatische Reiterspiele*, Berlin, 1941, s. 238 v.d.), çevgânı *polo*'nun menşe'i olarak kabûl etmektedir. Müellif, oyun âletlerini göz önünde tutarak, çevgânın bir nev'inden, kepçe polosu ve diğer bir nevinden de, çekiç polosu tâbirleri ile bahs ve kepçe polosu nev'inin bilhassa Japonya'da oynanmış olduğunu işâret etmiştir. Bununla beraber Annam ve Çin asıllı iki tablo ile Abu 'l-Faẓl A'lâmî (trc. H. Blochmann, *The Ā'in-i Akbarî*, Kalküte, 1873, s. 297 v.d.)'nin, Hindistan'da oynanan çavgân oyununun bir nevinden bahsederken, bu tarzı da târif etmesi bu nev'in Japonya'ya münhasır kalmadığını göstermektedir (krş. C. Diem, *ayn. esr.*, s. 163, 165). Çevgân oyununun bu çeşidinde gâye, atlı oyuncunun, hususî bir âlet ile, topu yerden kaldırıp, bir delikten geçirmesidir. Bu iş için ucu bir kavis veya zâviye ile nihâyetlenen, 1.20—1.50 m. uzunluğunda hafif ve mukavemetli değnekler kullanırlar.

Değneğin uçundaki zâviye veya kavisin içi, topun kaldırılıp nakledilmesini te'min maksadı ile, bir ağ ile kapatılmıştır. Toplar 10—15 cm. kutrunda, söğüt veya akça ağaç budağından yapılmış veya küçük bir çakıl taşı etrafına pirinç samanı sarılmak ve üstünü bir deri ile kaplanmak suretiyle hazırlanmış yuvarlaklardır. Çevgânın bu şekli müstatil bir sâha üzerinde oynanır. İki muhasım takım için bir tek hedef vardır. Galebe, umûmiyetle kabûl edildiği gibi, 7 topu hedef deliğinden geçirmek ile elde edilir. Oyunun bu şekli bütün teferruatı ile tesbit edilmiştir.

Bu oyunun daha çok yayılmış olan **çekiç polosu** çeşidi hakkında teknik teferruatı tesbit eden mâlûmat yoktur. Bu hususlaki bütün bilgilerimiz seyyahların müşâhedeleri ve vak'anüvislerin notları ile şiir ve plâstik san'at eserlerindeki akislerden ibârettir. Çevgân oyununun bu şekli aş. yk. 240×160 m. eb'adında büyük bir meydanda oynanır. Takımlar umûmiyetle 4'er kişiden ibâret olup, bu sayı 3 ile 10 arasında değişmektedir. Yalnız orta Asya ve Tibet mıntakalarında, sâhanın büyüklüğüne göre, takımların 50'şer oyuncuya kadar çıktığı görülüyor (bk. Fr. Drew, *The Jummoo and Kashmir Territories*, London, 1875, s. 380 v.d.) Oyuncular at üzerinden çevgân'ları ile çeldikleri topu, birbirinden 5—6 m. kadar açık 2 taş sütûnun işâret ettiği, hedeflere sürmeğe çalışırlar. Oyun, her biri yarım saatlik, 2 veya 3 devre içinde en çok sayı elde etmek esası üzerine oynanır. Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, IV, 122 v.d.), galebenin muayyen bir sayı üzerinden te'min edildiğini işâret etmektedir.

Çevgân oyunu hakkında en eski bilgiler İran'dan gelmektedir (Firdavsî, *Şahnâma*, nşr. J. A. Vullers, Leyden, 1878, II, s. 599). *Şahnâma*'de, Keyâniyân sülâlesinden Siyavuş (700 m. ö.)'un Turan hükümdarı Afrâsiyâb'ın yanına gidip, çevgân oynadığı hikâye edilmektedir. Bununla beraber *Şahnâma* ve onun menbâlarından *Ḫvâdaynâma*'de, Sâsânîler zamanında oynandığı bildirildiğinden, bu oyununun daha eski tarihlere götürülmesi de mümkündür. İlk sarih kayıt, Ḫusrav Nûşiravân zamanında te'lif edilen *Karnamak-i Ardaşîr-i Papâkan*'dedir. Sâsânî sülâlesinin müessisi olan Ardaşîr'in, Part hükümdarı Arduvân'ın sarayında çevgân oynadığı bu eserden anlaşılmaktadır. Bir çok kayıtlardan bu oyunun Sâsânîler zamanında çok rağbet gördüğü anlaşılıyor. Ardaşîr hiç görmediği yetişkin oğlu Şâpûr'u, bir çevgân oyununda, oturduğu tahtın altına kaçan ve kimsenin almağa cesâret edemediği topu cür'etle çelmesi üzerine tanır (Ṭabarî, *Târîḫ al-rusûl va'l-mulûk*, nşr. de Goeje, Lugd. Bat. 1838—1835, ser. I, c. II 825 v.d.). Ṭabarî (*ayn. esr.*, III, s. 316) ve Firdavsî, Bahrâm Gûr V.'un bu oyunu oynadığından bahsederler. Bizans imparatoru Theodosius II. (401—450) sarayının önünde bir polo meydanı inşa ettirmiştir (C. Diem, *ayn. esr.*, s. 121). Buraya sonradan, Michael III. (842—867) tarafından, büyük kubbeli ve mermerler ile süslenmiş ahırlar ilâve edilmiştir. Halefi Basilius I. (867—886) bu meydanda bir kilise inşa ettirmiş ve bu sebepten, oyun meydanı Marmara'ya doğru uzanmıştır (bk. Theophanes Continuatis, nşr. Becker, Bonn, 1838, III, 144). Bu oyun, muhtelif tarih ve seyahatnâmelere göre, Bizans'ın son devirlerine kadar tâkip edilebiliyor.

Arap dünyasında çevgân oyunundan Laḫmîler devleti zamanında (268—634) bahsedilir. Nu'mân b. al-Munẕir'ın sarayına mensûp şâir ve tarihçiler, Sâsânîlerden Bahrâm Gûr V.'un gençliğinde Ḥîra'ya gönderildiğini ve buradaki terbiyesi esnasında çevgân oynadığını nakletmektediler (Quatremère, *ayn. esr.*, s. 123). Emevîler devrinde saray hayatı Yazîd I. (680—683) zamanında saray eğlenceleri arasında çevgân oyunu da yer almıştır (Kremer, Alfred, *Kulturgeschicte des Orients unter den Chalifen*, Wien, 1875, II, 53). Abbâsîler'den Hârûn al-Raşîd (766—809)'in bizzat çevgân oynadığını biliyoruz (Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab*, Paris, 1871, VI, 287). Mısır memlûk'leri (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 369) ile Selçuklularda (Halim Bâki Kunter, *Eski türk sporları üzerinde araştırmalar*, İstanbul, 1938, 528) bu oyunun oynandığı tesbit edilebilmektedir. Osmanlılarda çevgân oyununun oynanıp-oynanmadığı hakkında mâlûmatımız yoktur. Yalnız Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, IV, 123 v.d.) Bitlis'te bu oyunun oynandığını hikâye eder. Bilinen kaynakların menşe'ini İran'a götürdüğü çevgân oyunu, orta zamanlarda, bilhassa yakın ve uzak şarkta çok rağbet gören bir spor ve eğlence olmuştur. Bâzı saraylarda hükümdarın çevgândâr resmî memurlar arasında yer almıştır (İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 369). İbn Sînâ'nın *al-Ḳânûn*'unda çevgân, sağlık veren beden hareketleri bahsinde ağır mümâreseler arasında sayılır (bk. İbn Sînâ, *Ḳânûn*, Mısır, 1294, I, 258—261).

(MUAMMER EROĞLU.)

ÇEYREK. ÇERÇ (< fars. *çahâr-yak* = 1/4), türkçede en ziyâde saat kesri olmak ve bir de mecidiyenin (20 kuruşluk gümüş akçe) 1/4 (beş'lik = 5 kuruş) kıymetinde sikkeye delâlet etmek üzere kullanılır.

ÇIRAĞAN SARAYI. ÇİRĀĞĀN SARAYI, farsça *çerāġ = çirāġ* („yağlı fitil, mum, kandil ve ışık") kelimesinin, bahçelerde, meydanlarda ve yazlık köşklerde yapılan mevsim donanması (kandil donanması) mânasına gelen cemi' şeklidir. Türkçede, zamanla, *çırağan* olarak söylenen bu kelime, umûmiyetle, İstanbul'da her hangi bir vesile ile yapılan gece şenlikleri hakkında kullanıldığı gibi, bilhassa, lâle devri (XVIII. asır başı) eğlencelerine („çırağan safası, çırağan sohbetleri") alem olmuştur. Bu devirde sadrâzam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın, zevcesi Fatma sultanın Beşiktaş ile Ortaköy arasında, vaktiyle Kazancı-oğlu bahçesi denen yerdeki yalısında (bk. BOĞAZİÇİ) büyük bir dikkat ve zevkle tanzim edilmiş bahçesinin lâle tarhları arasında türlü kandil ve meş'aleler ile, ekseriya padişahın da hazır bulunduğu, gece donanmaları („bazm-i çirāġān") tertibi (tafsilât için bk. Ahmed Refik, *Ahmed-i sâlisin hayatına dâir, Yeni mecmua*, nr. 37,38), bu sâhilsarayın, hattâ, bu yalının yerinde ve civarındaki arsa ve binaların ilhakı ile, bilâhare yapılan muhtelif sarayların da, bundan sonra, bu isimle tanınmasına sebep oldu.

Bu mevkide bilinen ilk mârûf yalıyı (Kaya sultan sâhilhânesi, ölm. 1058,) üst katındaki şadırvanını ve bunun sau'alkârane yapılmış fıskıyesini Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, I, 448) 'den öğreniyoruz. Fatma sultanın vefatından (1145) sonra da Çırağan yalısı ihmâl edilmedi. Bilâkis Mahmud I.'un, yalının büyük camlı köşkünün yandaki mevlevihâneye bakan tarafını, tâmir ve tanzim ettirdiğini ve zaman-zaman buraya geldiğini görüyoruz (1154=1741 tarihli bir vesika için bk. *Başvekâlet arşivi*, Cevdet, saray, nr. 2551). Diğer taraftan, aynı tarihlerde Sâhilhâne-i Çırağan tesmiye edilen bu yalıda sadrâzam Hacı Ahmed Paşa, daha sonra, Hakim-oğlu Ali Paşa Nemçe ve Fransa elçilerine vakit vakit ziyâfetler vermekte ve hattâ onlarla bâzan devlet işlerini müzakere etmekte idi (krş. Sâmi, Şâkir, Suphi, *Tarih*, İstanbul, 1198, s. 186, 194). Çırağan yalısının bu asrın sonlarında, Selim III.'in hemşiresi Beyhan Sultan (ölm. 1240)'a âit olduğunu görüyoruz (krş. 1206=1794 tarihli sâhilhâne defteri, Millet kütüp.; Dallavaj, *Constantinople ancien et moderne et description des Côtes et isles de l'archipel et de la Troade*, I, Paris, s. 226). Bir müddet sonra Beyhan Sultan bu yalıyı muayyen bir bedel mukabilinde padişaha terk etti ve Selim III. yaz mevsimlerini burada geçirdi. Padişahın bu yalıyı yeniden yaptırmak tasavvuruna vâkıf olan sadrâzam Yusuf Paşa (ölm. 1234), Çırağan yalısı ile R o d o s l u - y a l ı s ı denen bu yalıyı tamamen yıktırıp yerlerinde yapılacak yeni ve büyük bir sâhilsaray plânını Selim III.'e takdim etmiş ise de, o, memleketin her tarafında bir türlü gaile olduğunu ve devletin her şeyden evvel askerin ıslâhına çalışması lüzumunu ileri sürerek, böyle masraflı ve külfetli bina işi açılmasını doğru görmemiş, yalnız, Çırağan yalısının tâmirini tensib etmişti. Bu inşaata lüzumlu mâlzemeyi te'min etmeleri hususunda Selim III.'in Kocaeli mutasarrıfı ile diğer alâkadarlara verdiği emir, Çırağan sâhilsarayının ne çeşit mâlzemeden, ne suretle yapıldığı hususlarını aydınlatlığı kadar, memurların halkı ve hazineyi korumağa büyük bir ehemmiyet vermeleri lüzumunu belirtmek bakımından da kayda değer (krş. *Başvekâlet arşivi*, Cevdet, saray, nr. 5337). Mahmud II. de saltanatı boyunca, Çırağan'ı yazlık olarak kullandı ve saltanatının sonlarına doğru (1252 = 1836), sarayın bulunduğu sâhayı, yanındaki Hanım Kadın mescidi ve mektep ile etrafında bulunan diğer binaların yerlerini de katmak suretiyle, genişletti. Çırağan sarayını müteferrik binalar ile yine ahşaptan olmak üzere, daha büyük bir şekilde inşa ettirdi ise de, yapının bittiği sene vefat etti. Halefi Abdülmecid de yeni Çırağan sarayını yazlık ittihaz etmişti. Bâzan Beylerbeyi kasrına gitmekle beraber, mevsimin büyük bir kısmını burada geçirirdi (bk. Tayyar-zâde Ata, *Tarih*, İstanbul, 1293, III, 230, 235; Lûtfi, *Tarih*, İstanbul, 1328, VIII, 20, 73; Hayreddin, *Vesaik-i tarihiye ve siyâsiye*, İstanbul, 1326, s. 27; Dr. Spitzer, *Abdülmecid'in sarayında*, *TOEM*, 1331, sayı 34, s. 599—622). Beşiktaş ile Ortaköy arasında, Beşiktaş mevlevîhânesinin bulunduğu kısım müstesna, bütün sâhili işgâl eden ve zaman-zaman, ihtiyaca göre, tâdil ve tevsi edilen bu saray 5 binadan mürekkepti ve şimâlden cenûba doğru mâbeyn, dâire-i humayun, harem ve veliaht dâirelerini ihtivâ ediyordu. Valde sultan ile kadın efendilerin ve diğerlerinin ikametgâhlarını teşkil eden harem kısmında 20×50 m. büyüklüğünde geniş bir salon ve bu salona açılıp da bir kısmı denize bir kısmı bahçeye nâzır bulunan bir çok odalar vardı. Binanın iki nihâyetindeki merdivenlerde bir çok sütunlar bulunuyordu. Biri bahçe, diğeri deniz tarafındaki iki medhal ortada bulunuyor ve zemin katının mermer döşeli salonuna açılıyordu ki, bunlardan deniz tarafındaki, rıhtım yerine geçen bir nevi taraça idi. Bu kısmın ayrı bahçesi ve ağaçlı geniş bir avlusu olduğu gibi, mâbeyin dâiresinin bahçesi de, Mecidiye câmiinden Yıldız sarayına kadar uzayan, bugünkü Yıldız parkı idi. Çırağan sarayının bahçesi bu parka, o zaman bugünkünden çok daha dar olan sokak üzerinde, kenar-

ları demir parmaklıklı, bir köprü ile bağlanmıştı. Mâbeyin dâiresinin zemin katı, Dolmabahçe sarayında olduğu gibi, mızıka salonu olarak kullanılır ve burada, ekseriya padişahın da hazır bulunduğu, konser ve balo tertip edilirdi (tafsilât için bk. Leylâ Hanım ve Yusuf Râzî, *Le Harem Imperial et les Sultanes ou XIX. siècle*, Paris, 1925, s. 1—18; Blanchard, *Itinéroire historique et descriptif de Paris à Constantinople*, Paris, 1855, s. 410). Abdülmecid, Dolmabahçe sarayı yapıldıktan sonra, yeniden inşa ettirmek maksadı ile, son zamanlarında Çırağan sarayını yıktırdı ise de, mâlî darlık ve diğer bâzı sebepler ile bundan vazgeçti. Abdülaziz saltanatının ilk senelerinde başlayan Çırağan sarayı inşaatı, bir müddet geri kaldıktan sonra, eskisi gibi devam etmiştir. 1282 (1865/1866)'de Abdüllâziz, 750 m. uzunluğunda bir sâhayı kaplayan sâhilde, yine muhtelif dâireler hâlinde, inşâsı bitlen Çırağan sarayına geçti. Saray bu defa tamamen beyaz mermerden ve cephelerinde bir sıra sütunla süslü, muhteşem bir şekilde yaptırılmıştı. Ancak osmanlı-rönesans mimarî tarzında inşa ettirilen bu sarayın cephesi kâfi derecede mimarî bir tenâsüple yapılmadığı ve üzerini doldurân bir çok süs'er ile eski türk-osmanlı san'atı hususiyetlerinin kaybedildiği söylenebilir. İç tezyinatı bakımından ise, daha san'atkârane tertip olunmuştur (krş. *Tanin*, 8 muharrem 1328 = 20 kânun II. 1910, nr. 496/27; Edmondo de Amicis, *Constantinople*, Paris, 1885, 376 v.d.; Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, İstanbul, 1928, II). Bu esnâda mevlevîhâne. müştemilâtı ile birlikte saraya ilhak edilmiştir. Çırağan sarayı inşaatı için, Tophâne ve tersânenin mirî sarfiyatından başka bir buçuk milyon lira sarfedilmesi, hazîne-i hassa vâridatı ile istikraz fazlası ve diğer şekillerle te'min edilen ve Mısır'dan alınan paraların kâfi gelmemesi, sonradan bâzı dedi-kodulara yol açmıştır. Çırağan sarayının Abdülaziz'in bundan sonraki saltanatı devrine âit kayda değer bir tarafı yoktur. Ancak onun hal'i, ölümü ve daha sonraki bâzı hâdiselere sahne olması kayda değer. Abdülâziz dâima Çırağan'da ikamet etmemekle beraber, son zamanlarını daha ziyâde burada geçiriyordu (krş. Mahmud Kemâl İnal, *Son sadrâzamlar*, İstanbul, 1940, I, 110). Hal'inden bir kaç gün evvel, bir akşam üzeri Çırağan sarayından birdenbire Dolmabahçe sarayına naklettti. Hal'inden (7 cemaziyelevvel 1293 = 31 mayıs 1876 salı) sonra, ikametine tahsis olunan Topkapı sarayını „tengnây-i iztirap" diye tavsif etmişti. Murad V kısa süren saltanatını müteâkip, hal' edildikten sonra (11 şâban 1293 = 1 eylûl 1876), sadrâzam mütercim Rüştü Paşa, Abdülhamid II.'den aldığı emir üzerine, mâbeyin baş kâtibine keyfiyeti haber vererek, hal'edilen padişahın „kapalıca bir araba içinde riâyetle Çırağan sarayına nakli "lüzumunu bildirmiş (krş. *Mir'ât-ı şu'ûnât*, s. 105) ve bundan sonra Murad V.'ın 28 sene süren hayatı hep burada geçmiştir. Mâbeyin müşiri Dâmad Mahmud Paşa tarafından tertibatı haber alınan, bir rivâyete göre de, padişahı avucu içine almak maksadı ile bizzat kendisi tarafından tertip edilen bu hâdise hükûmetin bir beyannâmesi ile efkâr-ı umûmiyeye bildirildi ve hâdise böylece kapandı. Ali Suâvî'nin tertip ve icra ettiği bir Çırağan sarayı hâdisesi vardır: Etrafına, içlerinde filibeli Ahmed Paşa'nın da bulunduğu bir takım tarafdarlar toplayan Ali Suâvî, osmanlı-rus harbi sebebi ile Rumeli'den ve Kafkasya'dan kaçıp İstanbul'a gelen bir kısım muhâcirleri de kandırarak, 20 mayıs 1878 (16 cemâziyelevvel 1295 pazartesi)'de hareket geçti. Müteşebbisler. bir kısmı Mecidiye câmii önünde toplanarak, bir kısmı da Kuzguncuktan Ali Suâvî ile birlikte mavnalar ile gelip sarayın rıhtımına çıkarak, iki taraftan hücum ettiler. Bunlar paşa dâiresi ile Serdab köşkü önündeki kapılarda ve rıhtım tarafında mevcut muhafızların silâhlarını alarak, saraydan içeriye girmeğe muvaffak olduktan sonra, Ali Suâvî Murad V.'ı dâiresinde buldu ve ona, kendisini padişah ilân edeceklerini bildirdi ise de, derhâl vak'a mahalline yetişen ve başlarında mirliva Hasan Paşa bulunan Beşiktaş zabıtası ve zırhlılardan çıkan askerler ile, müteşebbisler arasında vukû bulan bir müsademe neticesinde, Ali Suâvî 21 refiki ile maktul düştü. Ahmed Paşa ve diğerleri yakalandı, dîvan-ı harp kararı ile kimi küreğe, kimi kalebendliğe, hapis ve nefy cezalarına çarptırıldı (krş. *Mir'ât-ı hakikat*, III, 139 v.d.; *Abdülhamid-i sâni ve devr-i saltanatı*, II, 434 v.dd.; Abdürrahman Şeref, *Tarih musahabeleri*, İstanbul, 1339, s. 287 v.dd.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Ali Suâvî ve Çırağan sarayı vak'ası*, *Belleten*, 1944, sayı, 29, s. 71 v.dd.). Murad V.'ın, âilesi efradı ile, birlikte vefatına kadar (17 cemâziyelâhır 1322=29 ağustos 1904) ikamet ettiği bu saray, Abdülhamid II.'in mütemadi ve sıkı bir kontrolü altında bulundu. Meşrutiyetin ilânından sonra Çırağan sarayı meclis-i meb'usana tahsis edildi ve 14 teşrin II. 1909'da meclisin ikinci ictimâ devresi burada parlak bir merasim ile açıldı. Sarayın yukarı katındaki çok müzeyyen 3 salonun Boğaziçi'ne nâzır olan birincisinde padişaha mahsus bir taht konmuş, ortadaki salon meb'usan meclisine ve İstanbul tarafındaki

salon da âyân meclisine tahsis edilmişti. Fakat bina 19 kânun II. 1910 'da, bir kaza yüzünden, yandı. Yangın meb'usan meclisi salonunun üst katında ve muhasebe dâiresinin üzerine tesâdüf eden, bahçeye nâzır çatı arasında kalorifer bacasından saat alaturka 5 'te çıkmış, 5 saatte saray kâmilen yanmıştır. Çırağan sarayının kıymeti bu esnada 3,5—5 milyon lira tahmin ediliyordu (krş. *Tanin*, 2 zilkade 1327 = 15 teşrin II. 1909; *İkdam*, 8 muharrem, 1328 = 20 kânun II. 1910, nr. 5510; Lûtfi Simâvî, *Sultan Mehmed Reşad Han 'ın ve haleflnin sarayında gördüklerim*, İstanbul, 1924, s. 73, 88 v.d.).

(M. Tayyib Gökbilgin.)

ÇİFTLİK, çift sürülen ve ziraat yapılan yer mânasına, muayyen büyüklükteki toprak parçalarına veya türlü hususiyetler arzeden zirâi işletme şekillerine verilen bir isim olup, ihtivâ ettiği toprakların hukukî durumuna, büyüklüğüne ve ziraî işletmenin şekil ve mâhiyetine göre, Osmanlı imparatorluğunda arâzi hukuk ve teşkilâtı ile mâliye işlerinde ve son devrin toprak meseleleri tarihinde, hususî bir ıstılah olarak, çok farklı mânalar ile, türlü şekillerde kullanılmıştır.

1. Reâya çiftliği. Osmanlı imparatorluğunda, mîrî topraklar rejiminin icaplarına uygun olarak, memleket arâzisinin büyük bir kısmı, müstakil bir köylü işletmesine yetecek büyüklükte olmak üzere, her yerin hususiyetine göre ayrıca hesap edilerek, reâya çiftlikleri (Balkan memleketlerindeki islavlar arasında baştineler) hâlinde, bir takım parçalara bölünür ve bu çiftlikler, onları işleyebilecek durumda olan çiftçilere tapu bedeli denilen bir peşin kira alınıp, dâimî ve irsî bir nevî kiracılık mukavelesi ile, bütün olarak, terkedilirdi. Bu suretle devlet topraklarından ayrılan çiftliklerden biri (veya yarısı) kendisine verilmiş olan ve bu durumu, nüfus ve arâzi tahrirleri neticesinde, defterlere geçirilmiş bulunan köylü bu toprakları işlemekle mükellef tutulurdu. Uhdesinde kayıtlı bulunan çiftliği işlemeyen köylünün elinden bu çiftlik, geri alınarak, başka birisine verilebildiği gibi, bu gibi çiftçiler, çift bozan resmi veya levendlik akçesi adı ile, bu toprakların boş bırakılmasından doğan zararları ödeme mâhiyetinde bir tazminat vermeğe de mecbur tutulurlardı.

Bu suretle teşkil ve muhafaza edilen reâya çiftliklerinin mesâhalarını tâyinde muhtelif usûller bulunduğu anlaşılmaktadır. Bâzı yerlerde „nadas ve ekim işleri bir çift öküz ile yapılabilecek büyüklükte olan" ziraî işletme bütününe çiftlik ve yarısına da öküzlük denilir. Aynı suretle reâya çiftliğinin „muayyen mikdarda tahıl (buğday) ekimine müsait olan bir toprak sâhası" olarak târif edildiği de vâkidir. Bununla beraber, kanunnâmelerde çiftliğin târifi yapılırken, halk arasında yayılmış olan bu kabîl anlayışlar kabûl edilmeyerek, resmî târifin icapları üzerinde ısrarla durulmaktadır. Resmî târife göre ise, bir çiftlik arâzi mahalline ve toprağın yetiştirme kabiliyetine göre değişmek üzere, âlâ yerden 60—80, orta halli yerden 80—100 ve ednâ yahut kıraç yerden 100—150 dönüm (eni ve boyu 40 'ar adım olan bir yüz ölçüsü) olarak, sarih bir şekilde hudutlandırılmaktadır. Bu ölçüleri göz önünde bulundurmayarak yapılacak bütün diğer târiflerin yanlış tefsirlere yol açtıkları görülerek, bâzı kanunnâmelerde, ayrıca tafsilât verilmek suretiyle, bu târifin hakikî mânasının ne olması lâzım geleceği tasrih edilmektedir. Meselâ mesâhası bu suretle tesbit edilmiş bulunan çiftliklerden (yahut çift) senede bir defa mart ayında alınması âdet olan çift akçesinin nasıl toplanacağı bahis mevzuu olduğu zaman: — „Çift resmi, arza bağlanmıştır, öküze değil" — denilmekte ve üzerlerine tamam çift yazılan kimselerden sipahilerinin — „sen iki veya üç çiftle ziraat edersin" — diye, tekrar çift resmi isteyemeyecekleri belirtilmektedir. Bununla beraber, bahis mevzuu çiftliklerin defterlerde reâya üzerine çiftlik yerine çift veya nîm-çift işâreti ile kaydedilmekte olması ve reâyanın tamam bir çiftliğe tasarruf edenlerden alınmakta olan resme „çiftlik resmi" yerine „çift resmi veya akçesi" denilmesi de kayda değer. Böylece, bir çok yerlerde halkın anlayış ve târifine uygun olarak, dönümler ile ölçülen hakikî bir reâya çiftliği ile „bir çift öküzle işlenebilen büyüklükteki yer" arasındaki münasebet meydana konulmaktadır. Fakat, yakından tetkik edildiği takdirde, böyle bir çift resmi, sâdece bir çift öküzle yer işleyenlerden alınan bir resim olmadığı gibi, devlet topraklarında kanunnâmenin târif ettiği şekilde bir çiftlik arâzi tasarruf edenlerin vereceği bir çeşit toprak kirası da addedilemez; bilâkis onu çeşitli mükellefiyetlerin bir mecmuu gibi anlamak lâzım geldiği görülür.

Gerçekten müslüman köylülerin elinde bulunan her tamam çiftlik mikdarı toprak, muhtelif mahal ve zamanlara göre, 22 ile 60 akçe arasında değen ve çift resmi veya akçesi tâbir edilen bir verginin mevzuudur. Aynı suretle, yarım çiftlik (nîm-çift) yer tutanlardan da bu çift akçesinin yarısı alınmaktadır. Elindeki toprağı yarım çiftlikten de az olan reâyadan ise, arâzinin verim kıymetine ve zamanına göre, her 3,5 veya 10 dönüme bir

akçe olmak üzere, dönüm resmi alınmaktadır. Buraya kadar bahis mevzuu olan şekilleri ile çift resminin, eldeki arâzinin büyüklüğüne göre verilen bir arâzi vergisi (veya kirası) olduğu âşikârdır. Bununla beraber, toprağı yarım çiftlikten az olan veya hiç olmayan, fakat evli bulunan her müslüman reâyadan, elinde bir çift öküzü olsun veya olmasın, alınmakta olan 12 akçelik bir bennâk resmi ile, hiç çifti ve çubuğu olmayan ve henüz evlenmemiş olanlardan alınan 6 akçelik bir mücerret resmi vardır ki, bu resimlerde çift akçesi ile aynı guruptan oldukları hâlde, bunlar, sâhip oldukları arâzi mikdarı her hangi bir şekilde göz önünde tutularak, hesap edilmez. Çift akçesi verenlerden bir de ayrıca bennâk veyahut mücerret resminin alınmaması da, çift akçesi yekûnu içinde bu nevi baş vergilerinin veya kullukların da dâhil bulunması lâzım geldiğini göstermektedir. Aynı surette, bâzı bölgelerde tesâdüf edilen ve defterlerde üzerlerine bir çiftlik yer yazılmadığı hâlde, tedârik ettikleri bir çift öküzle ve sipahinin izni ile timar dâhilinde ziraat yapmak imkânlarını bulan yağcı, yürük ve yamak gibi, hususî teşkilât ve vazifelere bağlı kimselerden alınan paraya boyunduruk resmi denilmesi ve çift resminin 33 akçe olarak alındığı bir memlekette bu resmin sâdece 12 akçeden ibâret bulunması da kayda şâyândır. Sipahi timarında bir çift öküzle çalışmakta olanların vermesi gereken 33 akçelik bir çift resmi üzerinden, sırf koştukları bir çift öküze (boyunduruğa) izâfe edilen bir vergi almakla iktifa edilmesinin sebebini *Kanunnâme* şu şekilde izah etmektedir: bu gibilerden, yer kulluğu adı ile, sipahinin toprağında ikamet resmi olarak, esâsen daha evvel 12 akçe alınmış bulunuyor; bu sebeple, tekrar çift akçesinin tam olarak alınması bunları mağdur edecektir (krş. Ömer Lûtfi Barkan, *Kanunlar*, s. 24, 235). Bu suretle de meydana çıkmaktadır ki, çift akçesinin içinde, yalnız bir çift öküzlük iş hacmi esasına göre, boyunduruk resmi olarak alınan bir nevi ziraî kazanç veya toprak kirası ile birlikte, topraksız köylülerin bile bennâk veya mücerret resmi ve yer kulluğu gibi, türlü adlar ile verdikleri diğer vergiler de vardır.

Çift resminin bu karışık ve katışık mâhiyeti, müslüman olmayan reâyadan alınan ispenç resmi veya ispence ile karşılaştırıldığı zaman, daha iyi meydana çıkmaktadır. Topraklı, topraksız, evli veya bekâr olduğuna bakılmaksızın, harac verme çağına gelmiş olan her gayr-i müslim erkek nüfustan alınan ve umûmiyetle, mâhiyet itibariyle olduğu kadar, mikdar itibariyle de çift akçesine muâdil bir vergi olan bu ispenç resmini veren musevî ve hıristiyanlardan, ayrıca bir de çift akçesi veya bu resmin bennâk, mücerret ve boyunduruk şekilleri ile yer kulluğu gibi yukarıda isimleri geçen türlü teferruatı alınmamaktadır. Bu vaziyete göre, ispenç resminin, çift resminden ayrı bir vergi olmayıp, elindeki toprak veya çift hayvanı mikdarı hesaba katılmadan, vergi mükellefiiyeti çağına gelmiş olan her gayr-i müslim erkek reâyadan müsâvî surette alınmakta olan çift resmi veya teferruatının diğer bir ismi olduğunu söyleyebiliriz. Çift resmi ve benzeri vergilerin reâya çiftliklerinin bütün olarak muhafazası hususunda alâkadarların dikkat ve ihtimamlarını celbedecek mâhiyette olduğunu da kaydetmek lâzımdır. Bu suretle müstakil küçük çiftçi işletmelerinin dağılıp-parçalanması ve netice itibariyle, bir kısım köylünün topraksız kalmasına mukabil, diğer bir kısım toprakların zenginlerin elinde toplanması gibi, köylülerden bir çoğunun vergi verme kabiliyetini azaltacak olan uygunsuzluklar, devlete âit topraklar üzerinde bir kiracı vaziyetinde yerleştirilmiş olduğu farz ve kabûl edilen çiftçilerin tarlalarını istedikleri gibi tasarruf edemeyeceklerine âit, bir hukukî prensipin ve mâliye sisteminin icaplarına uygun olarak, câiz görülmüyordu. Kendi vasıtaları ile kendi tarlası üzerinde çalışan müstakil köylü işletmeleri imparatorluk için çok verimli bir vergi mevzuu teşkil ettiği kadar, siyâsî ve ictimaî bir gâye olduğu için, bu işletmelere âit olan çift resminin serbest satış veya hudutsuz bir verâsetle intikalde toprağın parçalanması neticesi olarak, kaybolması tehlikesinin, parça hâlinde toprak alım ve satımının menedilmesi için en büyük bir sebep olduğunu kanunnâmeler zikretmektedir (krş. Ömer Lûtfi Barkan, *Türk toprak hukuku tarihinde tanzimat*, XVII). Aynı suretle ödeme mecburiyetinde oldukları ispenç resmi veya çift akçesi bedellerini tedârik için de, köylülerin devlet topraklarından, hiç olmazsa, bir çiftliği bütün olarak ellerinde tutup, işlemeğe çalışmaları, sıkışık vaziyetlerde satma veya borçlanma suretiyle çiftliğin bütünlüğünü bozacak şekilde bâzı tarlalarını ellerinden çıkarmamalarını intac etmektedir. Bulunduğu yeri gelişi güzel terketmek ve çiftliğini bozarak, başka işle meşgûl olmak hürriyetinin, bir takım kayıtlara tâbi tutularak, âdetâ menedilmiş olması ve mîrî arâzi zer'inin parça hâlinde tarla satışını ve islâm miras hukukunun parçalayıcı te'sirlerini bertaraf eden aslî bâzı kaideleri, reâya çiftliklerini hep bu gibi parçalanma tehlikelerine karşı müdafaa edecek bir görüş ve anlayışla vaz'edilmiş bulunmaktadır.

2. Hassa çiftlik. Osmanlı imparatorluğunda, bilhassa ilk devirlerin sipahi timarlarında, doğrudan doğruya sipahiler tarafından işletilen ve „kılıç yeri" tâbiri ile de anılan hassa çiftlikler ve çayırlar da vardır. Hattâ bâzı yerlerde hassa bağ, bahçe ve değirmen kayıtlarına da tesâdüf edilmektedir. Doğrudan doğruya sipahiler tarafından işletilen ve o zaman kullanılan bir tâbir ile „sipahinin çifti yürüyen" bu çiftlikler, kendisi ve âilesi efradı toprak işleri ile meşgûl olmak istemedikleri takdirde, sipahi tarafından, mîrî topraklardan ayrılıp, te'sis edilen reâya çiftliklerinden tamamen farklı olarak, şekil ve şartları devlet kanunları ile tâyin edilmiş bulunan umûmî ve tek bir tip kira mukavelesi ile değil, tamamen şahsî ve serbest bir anlaşma usûlü ile arzu edilen bir şekilde kiraya verilebilmekte idi. Hassa çiftlikler üzerinde bu suretle meydana gelen kiracılık münasebetleri ise, ekseriyâ mahallî örf ve âdetlere göre, ayarlanan bir ortakçılık şeklini almakta idi; bâzı yerlerde, tohum ve çift hayvanları sipahi tarafından te'min edildiği takdirde, mahsûl yarı-yarıya paylaşılmakta olduğu gibi, bazân da bu gibi hassa çiftliklerden sipahi ancak 1/4 almakta idi. Hassa bağlar ile, bahçe ve bostanlarda da sipahinin hissesi 1/3 veya 1/4 'dir. Bununla beraber, bu nevi tarla, çayır, bağ ve değirmenleri sipahinin mutlak mülkü addetmek de imkânsızdır; çünkü sipahi bunları kimseye satamaz. Satsa bile, bu satış ancak kendi zamanı için mûteber tutulmakta ve kendisinden sonra gelen sipahi tarafından bu gibi satış muameleleri feshedilebilmektedir. Bu suretle bu nevi hassa çiftlikler ile bağ, bahçe ve çayırlar, bâzı timarların tetimmatından olarak ve kılıç yerine bağlı demir başlar veya makam maaşları şeklinde hususî vaziyetlerini muhafaza etmekte idiler.

Osmanlı imparatorluğunun üzerinde kurulduğu memleketlerdeki eski mâlikâne sisteminin, bir zirâî işletme bütünü olarak, hâiz olduğu hususî bünye ve teşkilâtın izlerini muhafaza eden bu nevi timara mülhak çiftlik, çayır, bağ, bahçe ve değirmen gibi te'sisler, osmanlı devrinde timarlar dâhilindeki diğer reâya çiftlikleri arasında esâsen ehemmiyetsiz bir mevcudiyet ifâde ettikleri gibi, XVI. asırdan itibâren de hakikî ehemmiyet ve mâhiyetlerini tamamen kaybederek, ancak eski devirlere âit toprak münâsebetlerini hâtırlatan birer bakiye şeklinde, mevcudiyetlerini muhafaza edebilmiş'erdir. Osmanlı devrinin ekseri sipahi timarlarında hassa çiftlikler ortadan kalkmış ve timarlı sipahi, bu nevi büyük hususî çiftliklerini doğrudan doğruya veya yarıcılıkla işletmekle meşgûl toprak zenginleri olmaktan ziyâde, kendisine mümkün mertebe fazla çift akçesi ile diğer vergileri para hâlinde vermeğe muktedir müstakil çiftçi işletmelerinin çoğalması ile alâkalı gelir toplayıcı birer asker ve devlet memuru hâline girmişlerdir.

Sipahi timarında bir çift öküzle işletilebilecek büyüklükte olan bu hassa çiftliklerin bâzı padişah hasları ile büyük vakıflarda ehemmiyetli nisbetler kazanarak, ortakçı veya ellici toprağı adı ile, geniş sâhaları ve bilhassa münbit ovaları işgâl ettikleri görülmektedir. Bu nevi haslar ve vakıflar arâzisine de, tıpkı sipahi timarındaki hassa çiftlikler gibi, üzerinde çalışacak olan çiftçilerin hukukî statüleri ne olursa olsun, tapu ile alınan ve uşrüne işlenen reâya çiftlikleri şeklinde tesâdüf edilmekte ve ancak ortakçılık ile işletilmektedir (krş. *Osmanlı imparatorluğunda toprak işçiliğinin organizasyonu şekilleri, İktisat fakültesi mec.*, I, sayı 2). Mîrî arâzi hükümlerinden ayrı, hususî bir hukukî rejime tâbi bulunan bu gibi topraklar da, diğer hassa çiftlikler gibi ve belki de daha büyük bir kolaylıkla imparatorluğun topraklar rejimi içinde kaybolarak veyahut hususî mülkler şeklinde şahıslara mâl edilerek, son devrin büyük çiftliklerinden bâzılarının teşekkülüne yaramışlardır.

3. Askerî vazifelere bağlı çiftlikler. Osmanlı imparatorluğunda, timarlı sipahiler yanında, bir takım askerî vazifeler ile alâkalı çiftçi askerler de vardı ki, bunlar, işledikleri çiftliklerin her türlü vergilerinden muafiyet mukabili, kendi aralarında nöbetleşe sefer veya hizmetlere iştirâk ederler ve bu bakımdan teşkilâtlandırılmış bulunurlardı. Yaya, müsellem ve yürüklerin ellerinde bulunan çiftlikler ile voynuk baştinelerini bunlar arasında zikredebiliriz. Bu gibi askerî vazifelere bağlı topraklar, tabiatiyle, diğer reâya çiftlikleri ile sipahi timarlarındaki hassa çiftliklerden büs-bütün ayrı usûl ve kaidelere göre, tasarruf edilmekte idi.

4. Büyük zirâî mülk ve işletme çiftlikleri. Reâyâ çiftliklerinin müstakil çiftçiler elinde, bütün olarak, muhafazası için sarfedilen gayretler ne kadar büyük olursa-olsun, asırlar boyunca, çok değişmiş olan tarihî ve iktisadî şartlar içinde, bu gibi hukukî ve idârî mevzuatın kendilerine mahsus bir nizamı muhafaza edebilmelerine imkân bulunmamıştı. Bu sebeple, bilhassa son zamanlarda, merkezî devlet otoritesinin gevşemesi ve imparatorluğun kendisine hâs teşkilât ve müesseselerinin bozulması ile mütenasip olarak, memleketin

her tarafında ictimâî ve zıraî bir bünye tegayyürü ve çiftlik sâhipleri denilen, toprak zengini ağa ve beylerden mürekkep, ziraî bir derebeyi sınıfı ile topraksız ve varlıksız köylüler arasında bir toprak meselesi meydana çıkmıştı. Tarihî inkişafların bu safhasında osmanlı memleketlerinin büyük bir kısmı ve bunlar arasında bilhassa Bosna-Hersek, Vidin, Tesalya ve Makedonya gibi, bâzı Rumeli memleketleri, büyük bir kısım toprakları çiftlik hâline sokulmuş olan birer büyük çiftlikler memleketi manzarasını almıştı. 1840 tarihlerine doğru, bütün orta ve doğu Ayrupa'yı istilâ eden hürriyet için mücâdele hareketleri ve köylü isyanları, osmanlı memleketlerine de sirâyet ederek, topraksız köylüleri kendi istıraplarının hakikî sebepleri üzerinde düşünmeğe sevketti. Bu suretle sırp veya bulgar istiklâl dâvaları, köylü kütlelerinin toprak edinme ihtirası karşısında, sosyal bir mesele olarak anlaşıldığı ve bu sosyal mesele, din ve milliyet farkları ile, ayrıca güçleştiği için, hususî bir şiddetle kendini gösterdi. Her mıntakadaki hususiyetleri ile henüz kâfî derecede aydınlatılmamış olan bu meselenin tetkiki için, her şeyden evvel, şu cihetin de hâtırdan çıkarılmaması lâzım gelir: Osmanlı imparatorluğunda, sipahi timarından farklı olarak, ayrıca sâhiplerinin mülkü olan timarlar, veya askerî vazife ve mükellefiyeti olan mülk topraklar vardı. Nitekim şark vilâyetlerinin bir çoğunda, m â l i k â n e - d i v â n î sistemi şeklinde, bir çok köylerin topraklarına tasarruf eden mülk yahut vakıf sâhipleri de mevcuttu (krş. Ömer Lûtfi Barkan, *Mâlikâne-divânî sistemi*, *THİT* mecm., 1939, II, 119).

Sipahi timarlarında da bir takım hassa çiftlikler, mîrî arâzi üzerinde te'sis edilmiş o r t a k c ı y e r l e r i ve hususî çiftlikler de vardı. Esâsen mîrî arâzi rejimi de hiç bir zaman bütün memlekete tâmim ve teşmil edilememişti. Suriye, Mısır, Irak ve Girit gibi memleketlerde mîrî arâzi rejiminin esaslarına uymayan hususî toprak rejimleri bâki kalmıştı. Nitekim Bosna'daki çiftlikler rejimi de buradaki beylerin islâmlığı kabûlünden evvelki devirlere âit eski toprak münâsebetleri nizamının bir devamından başka bir şey değildi. Aynı suretle eski arâzi ahkâmı ile ona uyarak, 1274 tarihli arâzi kanunnâmesinin 130. maddesi, ahâlisi mevcut olan bir kariyenin çiftlik ittihazı ile topraklarının müstakilen bir şahsın uhdesine verilemeyeceğini emretmekte ise de, bu gibi memnuiyetleri hükümsüz bırakan çâreler her zaman bulunabilmiştir.

Teşekkül tarzına hâkim olan umumî şartlara gelince, son zamanlarda eski timar sistemi bozularak, muayyen bir mıntakanın gelirini toplamak san'at ve salâhiyetlerinin, m î r î m u k a t a a t şeklinde, bâzı nufuzlu kimselere, mültezimlere verilmesi için veya 10 senelik geliri peşin (*mu'accala*) alınmak suretiyle, mâlikâne olarak, satılması ile mîrî arâzinin tasarruf bükümlerinin git-gide mülk topraklar üzerindeki tasarruf hükümlerine yaklaştırılarak, satın almalarla toprak biriktirmek ve biriktirilen toprakları mülk gibi tasarruf etmek imkânlarının meydana çıkması gibi, hukukî ve mâlî esas'arı ön plânda hâtırlamak mümkündür. Fakat bunların arkasında, bu mıntakalarda harp ve karışıklık hâlinin dâimî bir tehlike teşkil etmesinden doğan ekonomik ve demografik vaziyetlerin, ziraî hayatın büyük senyör mâlikâneleri etrafında teşkilâtlanmasını zarurî kılması gibi, imkânları da unutmamak lâzım gelir. Gerçekten mâlikâne sistemi ile ortakçılık rejimlerinin ictimaî ve iktisadî bakımlardan, en tehlikeli tiplerinin, iktisadî bir kapanma ve boğulma devrinin, siyâsî karışıklıklar, kıtlıklar ve sârî hastalıkların küçük ziraî işletmelerin iktisadî varlığını zaafa düşürüp, köylüyü ilk buhranda, kayıtsız ve şartsız olarak, sığınacak kuvvetli bir adam aramağa mecbur ettiği zamanların mahsûlü olduğu unutulmamalıdır. Bu gibi devirlerde para azlığı ve mütemadiyen sermayesini kaybetme tehlikesi, köylüyü zengin komşusuna sığınmak ve onunla el ve iş birliği yapmak mecburiyetinde bırakmakta ve sıkışık vaziyette olanların çalışabilmesi için, lüzumlu vasıtaları te'min edebilecek mevkide olanlar ise, derebeyi şekline girmektedirler. İşte Osmanlı imparatorluğunun gerileme devrinde meydana çıkan iktisadî sarsıntılar ile mâlî müşküller, bu neviden, bir vaziyet yaratmış ve her mıntakanın kendi içine kapanıp boğulmasını ve toprak işçiliğinin nufuzlu ve varlıklı bir takım çiftlik sâhiplerinin elinde ve onların tabiî olarak teşkilâtlanmasını icap ettirmiştir. Bu beyler içinde, halkın şaşkınlığından istifâde ederek, ucuz fiyatlarla arâzi satın almış vurguncular ile memur veya asker sıfatı ile, hâiz oldukları devlet otoritesini fenâ istimâl ederek, servet kazanmış müteşebbis de vardı. Bu sâhadaki tereddî ne kadar ileri bir dereceye varmış olursa olsun, kendilerine mahsus hukukî statü ve imtiyazları ve silsile-i meratibi ile, hakikî bir sınıf teşkil edecek şekilde tam bir toprak aristokrasisinin, teşekkül etmek için, zaman bulamadığını da müşâhede etmemek imkânsızdır. Balkan yarım adasında Türkiye imparatorluğundan ayrılarak teşekkül eden devletlerin topraklarında toprak reformuna uygun devirlerde dahi türk bey ve ağalarının ellerinde bulunan toprakların vasatî sâhası Avusturya-Macaristan ve Rus-

ya memleketlerindeki arâzi asîlzadelerinin sâhip olduğu topraklar ile kıyas kabûl etmeyecek kadar küçük olduğu da anlaşılmaktadır.

Rumeli'deki çiftlik rejiminin bâzı hususiyetlerine gelince, öteden beri çiftlik hâlinde işletilen veya yeni şartlar altında son zamanlarda çiftlik hâline sokulmuş olan bu topraklar, umûmiyetle üzerlerinde âileleri ile birlikte yerleşmiş olan köylüler tarafından ve ortakçılık ile işletilmekte idi. Bu vaziyette ziraî işletmenin merkezini teşkil eden büyük çiftlik binaları ve bunlar arasında çiftlik sâhibinin konağı, ahırlar, hangar ve samanlıklar gibi te'sisler yanında çiftçilerin âileleri ile birlikte ikametlerine mahsus olan sıra-sıra sefil kulubeler, bize çiftlikler rejiminin dayandığı iktisadî ve ictimaî tâbiyetler nizamının maddî ve hâricî manzarasını vermekte idi (krş. J. Ancel, *Macédoine*, Paris, 1930, s. 31, 57, 118). Böyle bir esas üzerine teşkilâtlanmış olan bir ziraî işletmenin (çiftliğin) sâhibi, ortakçılarına (çiftçilerine) toprakla birlikte her türlü te'sisatı, kulube, çift hayvanı ve âletler ile birlikte tohumu da te'min eder ve bu sebeple mahsûlü olanlarla paylaşırdı. Bu paylaşma toprağın gelir imkânlarına, çiftlik sâhibinin te'min ettiği işletme sermâyesinin nisbeten, ziraat nevilerine ve ortakçıların te'min etmekle mükellef tutulabilecekleri hizmet ve angariyelerin mikdarına göre, yarıcılık, üçleme, dörtleme veya beşleme tarzında cereyan ederdi. Çiftçiler ile çiftlik sâhipleri arasındaki münasebetler, zâhiren serbest bir mukavele ile teşekkül edebilir görünürse de, zamanla kuvvetle teessüs etmiş bulunan ve teferruatı her kesçe mâlûm mahallî örf ve âdetler hâline girmiş ve çiftlik toprakları üzerinde yerleşen çiftçiler bu toprakların dâimî ve irsî kiracıları olmuşlardır. Bu hususta mevcut örf ve âdetler hakkında bir fikir edinmiş olmak için, „Bosna vilâyeti ile Hersek sancağı çiftliklerindeki müzarea muamelâtında câri olan tadilâtı mutazammın nizamnâmeyi" gözden geçirmek kâfidir : *Düstûr*, 14 safer 1276 birinci tertip, s. 765).

Aynı şekilde bu mıntakalarda çiftlik sâhipleri (eshâb-ı alâka) ile çiftçiler arasındaki ihtilâfların tetkiki, halli ve bir nizamnâmeye raptı işlerinde, gerek İstanbul'daki müzakerelerde ve gerek müfettiş olarak Bosna'da büyük hizmetleri geçmiş bulunan Cevdet Paşa da, *Ma'rûzat* (*TTEM*, nr. 47, 79)'ında bu havâlideki toprak münasebetlerinin hususiyeti ve onlar yüzünden çıkan meselelerin mâhiyet ve sebepleri hakkında kıymetli mâlûmat vermektedir.

Bosna'da umûmî kanunlar hâricinde mahallî örf ve âdet kaideleri ile idâresine cevaz verilen bu çiftlikler rejiminin çiftçilerine devlet toprakları üzerinde çalışan köylüden farklı ağır şartlar tahmil ettiğini ve sonra da mahsulün yarı-yarıya ikili-birli veya birli-üçlü paylaşılması mecburiyeti yanında, ayrıca çiftlik sâhibi beyin şahsına çeşitli angarya ve hizmetler ile hediyeler takdim etmek külfetine de tâbi tutuldukları anlaşılmaktadır. Aynı tâbiiyetleri diğer memleketlerdeki çiftlikler üzerinde mevcut farzetmek mümkündür. Bu çiftlikler rejiminin bahis mevzuu memleketlerdeki vüs'atı göz önünde bulundurulursa, bu memleketlerde toprak meselesinin ehemmiyeti meydana çıkar. Bununla beraber bu memleketlerden her biri çiftlikler rejiminin uygunsuzluklarına, aynı şekilde, mârûz değillerdir. Bulgaristan'da türk beylerine âit çiftlikler, umumiyetle 200—250 hektarı geçmiş topraklardan ibârettir. Asıl büyük çiftlikler rejiminin hâkim olduğu yer Tesalya ve Makedonya idi. Gerçekten bâzı tahminlere göre, Yunanistan'a ilhakında Tesalya'da mevcut 658 köyden 460'ı çiftlik arâzisi üzerinde ve çiftlik-köy hâlinde bulunmakta idi ve yalnız 198 köy toprak sâhibi müstakil çiftçilerden müteşekkil idi. Bahis mevzuu çiftlikler bu vaziyette işlenen toprakların 75 %'ni ve oradaki toprakların ise, hemen-hemen hepsini kaplamakta idi. Buralarda toprak sâhipleri ekseriya tohumluk, ev ve arâzi verir, mahsûlü yarı yarıya paylaşırdı; yalnız toprak verdiği yerlerde ise, mahsûlün 1/3'ni alırdı. Bu topraklardan büyük bir kısmı hıristiyan zenginlerinin elinde idi. Aynı şekilde, umûmî harpten sonra, yunan Makedonya'sında yapılan bir anketin neticelerine göre de, bu mıntakada mevcut 1.335 köyden 609'unun çiftlik arâzisi üzerinde olduğu ve yalnız 727'sinin toprağına sâhip müstakil çiftçilerden müteşekkil olduğu anlaşılmıştır.

Çiftlik toprakları üzerinde, ortakçılıkla yerleşen köylülerin toprak sâhibi bey ve ağalar ile olan münâsebetleri bakımından, zamanına ve memlekete göre, çeşitli tiplerin mevcut bulunduğu da göze çarpmaktadır. Siyâsî, ictimaî ve iktisadî bakımlardan, biribirlerinden çok farklı olan bu dikkate şâyân tiplerden çok taammüm etmiş bâzı nümûnelerin yayıldıkları sâhaları sarahatle tâyin edememekle beraber, mâhiyetleri üzerinde bir az durmak mümkün görülmektedir.

Siyâsî ve idârî emniyetsizliklerin umûmî bir şekil aldığı devirlerde merkezden uzak ve dağlık memleketlerdeki yerli beyler, çiftlikleri dâhilinde, müstahkem kuleler inşa ettirmişler, başlarına silâhlı adamlar toplamışlar ve âdetâ istiklâl ilân ederek, hükûmet memurları ile eşkiyanın zulmüne karşı, halkı müdafaa edici bir rol takınmışlardır. Buna mukabil halktan

daha büyük bir tâbiiyet ve hizmet istemek hakkını kendilerinde bulacakları tabiî idi. Bu hâl, onların diğer serbest köylüler üzerindeki tahakkümlerini arttırmalarına ve dolayısiyle çiftliklerini genişletebilmelerine sebebiyet vermiştir.

Bir çok yerlerde çiftlik sâhipleri beylerin, topraklarının başında bizzat çiftliğin idâresine iştirâk etmek suretiyle, çiftçiler ile temas hâlinde yaşamayıp, şehirlere çekildikleri ve oralardaki konaklarında gelirleri ile geçinen bir sınıf hâlinde yerleşerek, mıntakanın idâresinde ve devlete karşı temsilinde büyük bir rol oynamağa namzet bir zümre teşkil ettikleri görülmektedir. Bu hâl onları, siyâsî bakımdan, merkezlerden uzak ve dağlık mıntakalarda hükümran olan vahşi tabiatlı, âsî derebeyleri, milliyet hareketlerini teşkilâtlandıran öncüler ve istinatgâhlar rolünden çıkarıp, şehirlere yerleşerek, devletten unvanlar ve rütbeler koparmakla meşgûl beyler hâline koymuş ve bu suretle mukadderatlarını devletin mukadderatı ile birleştirmiştir. Bununla beraber bu durum, iktisadî ve ictimaî bakımdan, çok fena neticeler vermiştir. Bu kasabalılaşma cereyanının te'siri altında, bizzat kendilerinin işleyebileceği bir büyüklükteki tarlalarını da yarıcı ve ortakçılara terkederek, şehre inen ve orada ehemmiyetsiz bir toprak gelirine, devletten koparacağı vazife ve hizmetleri ilâveye çalışan işsiz-güçsüz, ictimaî nufuz ve kudreti ehemmiyetsiz ve köylülükten bozma bir ağalar sınıfı meydana gelmiştir. Hakikî bir toprak beyinin buhranlara ve emniyetsizliğe karşı köylüyü himâye etmek nevinden vazifelerini de terkeden beyler veya onların daha insafsız ve alâkasız kâhya veya mültezimleri tarafından çok fena bir şekilde istismar edilen ve bu vaziyette kendilerine âit olmayan bir toprak üzerinde çalışmak mecburiyetinde olan köylüler, kendi çalışmaları ile, artık tufeylî bir gelirci rolüne düşerek, her türlü nufuz ve itibarını kaybeden mülk sâhiplerini faydalandırmamak için, ortakçılık rejiminin psikolojisine uygun bir şekilde toprağı sathî ve tahripkâr bir tarzda işlemişlerdir. Bu yüzden fakirlik ve hastalıklar arttıkça, çiftlikler üzerinde yaşayanların vaziyeti daha fazla bozulduğu gibi, beylerin de geliri daraldıkça daralmıştır. Bu haller yüzünden, uzaktan idâre edilen çiftliklerin bulunduğu bölgelerde bir harâbiyet ve bozkırlaşma meydana gelmiştir. Osmanlı imparatorluğunun bugünkü Türkiye'nin hudutları dâhilinde kalan kısımlarında da, Balkan memleketlerindeki çiftlikler meselesi kadar hak ve siyasî bir mâhiyet arzetmemek ve aynı nisbetleri muhafaza etmemekle beraber, büyük çiftlikler hâlinde işletilen topraklar ve bu çiftliklerin ortakçı ve ırgatları hâlâ mevcuttur. Bu gibi büyük ziraî mülkler ve işletmeler üzerindeki ictimaî ve hukukî münasebetlerin tanzimi işi, ictimaî bir mesele olarak, ele alınmıştır.

Bibliyografya: J. Ancel, *La Macédoine* (Paris, 1930); Schultze Jena, *Makedonien Landschafts und Kulturbilder* (Jena, 1927); Dr. Richard Busch-Zantner, *Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Südosteuropa unter besonderer Berücksichtigung der Türkenzeit* (*Beiheft zur dreiziger Viertelsjahrschrift für Südosteuropa*, 3. kısım; Leipzig, 1938, VII. 158 sahife); Milnowitch, *L'évolution historique de la propriété foncière en Serbie* (Paris, 1929); Dr. Halil İnalcık, *Tanzimat ve bulgar meselesi* (Ankara, 1943); Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esasları* (İstanbul, 1942), I, fihrist; ayn. mll., *Türk toprak hukuku tarihinde tanzimat* (*Tanzimat*, İstanbul, 1940, bilhassa not 8 ve 43); ayn. mll., *Balkan memleketlerinin toprak meseleleri tarihine bir bakış* (*İktisat fakültesi* mecm., İstanbul, 1943, IV, sayı 4); ayn. mll., *Mâlikâne-divânî sist.*, *THİT.*, II, 1939. (Ö. LÜTFİ BARKAN.)

ÇİLE, farsça *çehleh* kelimesinin muhaffef şeklidir. 40 gün ve 40 gece temiz ve kimsenin gelip insanı rahatsız etmeyeceği bir yere çekilip, ibâdet etmek mânasına gelir. Arapçada yine *kırk* kelimesini ifâde eden *arba'în* kelimesi, *çile* kelimesinin tam karşılığıdır. Çile bütün dinlerde bulunan orucun aşırı bir şeklinden başka bir şey değildir. Esmâyı, yâni Tanrı adlarını, zikrederek, sülûk etmeği, hakikate ve Tanrıya ulaşmağa esas tutan tarikatlerde ve bilhassa halktan çekilip, bir yerde ibâdet etmeği tanrıya ulaşmak için bir vesile sayan halvetîlerde bu inziva *arba'în* diye anılır. *Kur'an* 'da Tanrının Mûsa peygambere, kırk gece ibâdetten sonra, kitap vereceğini vaad ettiği bildirildiği gibi (II, 51), İsrâ'îl oğullarının, savaştan çekindikleri için, ceza olarak, 40 yıl çölde kaldıkları (V, 26), Mûsa 'ya, Tanrının 30 gece vâde verdiği ve bu vâdenin 10 gece ile de tamamlanıp, 40 olduğu, bu müddet içinde İsrâ'îl oğulları arasında Hârûn 'un Mûsa 'ya vekâlet ettiği bildirilmektedir (VII, 141 ve 142). *Tevrat* 'a göre de, Mûsa Tûr dağında 40 gün 40 gece kalmıştır (*Kitab-ı mukaddes tercümesi*, İstanbul, 1908, XXIV, 18). Hıristiyanlarda da, paskalyadan 6 hafta önce, 40 gün süren bir perhiz vardır. Bu 40 sayısı ile 7 ve 3 gibi bâzı sayıların mukaddes sayılmasının, fisagurcular vasıtası ile Mısır 'dan ve bel-

ki de Hind 'den geldiği ve bu inanışın pek eski olduğu muhakkaktır. Tarikatlerdeki çile (*arba-'în*), diğer dinlerdeki oruç ve perhizler ile müslümanlıktaki îtikâfın aşırı bir şeklidir [bk. İ'TİKÂF]. İbn al-Cavzî (598 = 1201/1202), *Nakd al-'ilm va 'l-'alamâ' va talbîs İblîs* (Şam, 1340, s. 220—232) adlı kitabında, sûfîlerden az yiyenlor, ömründe et yemeyenler, kötü ve bayağı şeyleri yiyenler bulunduğunu bildirdiği gibi, bilhassa „arba'înîya" denen bir sûfî tâifesinin de bulunduğunu kaydetmektedir (*ayn. esr.*, *s.* 224). *Valâyat-nâma* adı ile tanınan Hacı Bektaş menakıbinde de Hacı Bektaş 'ın Necef 'te, Medine 'de, Kudüs 'te, Şam 'da Câmi' Umayya 'de, Elbistan 'da eshab-ı kehf mağarası etrafındaki makamlarda ve Anadolu 'ya geldiği zaman Suluca Kara Öyükün mescidinde *erbaîn* 'ler çıkardığı hikâye edilmektedir. Bütün rivâyet ve menkıbeler, bize *halvet* ve *erbain* 'in hemen bütün tarikatlerde bulunduğunu ve menşeinin eskiliğini gösterir. Halvet ekseriyetle tekkelerdeki odalardan birinde olur. Şeyh, halvete sokacağı dervişi bu odaya götürür ve dua edip, odadan çıkar. Dervişin yemeği ve suyu her gün ayağına götürülür. Bu yemek, dervişin meşrep ve tahammülüne göre, azaltılır. Bu müddet içinde derviş, zarûret olmadıkça, dışarı çıkmaz ve kimse ile konuşmaz. Gece gündüz ibâdet, zikr-ü fikr ile meşgûl olur. İçlerinde geceleri uzanıp yatmayanları, uykusu gelince, bir kayışı dizlerinin altından ve boynundan geçirip, dizleri dikik bir hâlde oturarak, uyuklayanları yahut müttekâ (dayanacak şey) denen ucu sivri, baş tarafı alın konacak tarzda yassı bir demiri yere saplayıp, alnını üstündeki yassı yere dayayarak uyuyanları vardır. Kırkıncı gün şeyh dervişin bulunduğu odaya gider ve dervişin bu müddet içinde gördüğü birsâm ve rüyaları dinler. O gün bir kurban kesilir, derviş *arba'în* 'den çıkarılır, yıkanır ve çamaşır değiştirir, baş suyu ile pişmiş bir çorba içer. Ertesi günü, yahut o günün akşamı kurban etinden yer ve dinî ziyâfette bulunur. Şeyh lüzum görürse, bir arba'în 'den sonra dervişi bir arba'în 'e daha sokar. Birbiri ardınca 3 arba'în çıkaranlar bile vardır.

Mevlevîlerin çilesi hizmet iledir ve *rızâ'* kelimesinin ebced hesabında tutarı olan 1001 gün sürer. Mevlevîlikte muhip, derviş ve şeyh dereceleri vardır. Muhip, bir şeyhe intisap etmek istiyen kişiye denir. Muhipler, *sema'ı* (mevlevî usûlünce dönmeği) meşk ederler, İsterlerse, ney üflemeği ve *âyinleri* (mevlevî mukabelesinde okunan ilâhileri) de öğrenirler. Muayyen günlerde mukabelede (mevlevî âyininde) bulunurlar ve bir dedenin hizmetinde, tarikat terbiyesi görüp yetişirler. Derviş muhiplikten geçerek, çile çıkarıp, tekkede bir hücreye sâhip olan ve muhipleri terbiye eden dededir. Dedeler, aynı zamanda şeyh namzedi tanınır ve bir yerde şeyhlik açılırsa, içlerinden ehil olan biri oraya şeyh tâyin edilir. Çile çıkarmağı ve derviş olmağı kabûl edene, âşık ve nevniyaz derler. Çileye ikrar veren nevniyaz, tekkenin mutfak kapısından girilince, sol tarafında bulunan, saka postunda iki dizi üstünde murakabe vaziyetinde 3 gün oturur, düşünür ve 3 gün sonra ikrarında sebat ederse kendisine bir tennûre (yakasız, kolsuz ve etekleri gâyet geniş ve ağır bir fistan) giydirilir; beline elifilâmet (*<alif-i nâmad*) denen ve elif harfi gibi ince uzun bir kuşak kuşanır, sırtına kollu ve kısa bir hırka giyer ki, buna da deste gül denilir. Başında da sikke vardır. Bu kisveye bürünmeğe soyunmak denir. Soyunduktan sonra, çileye girmiş sayılır ve pazarcılık hizmetine başlar. Mevlevî tekkelerinde meydancılık, çamaşırcılık, şerbetçilik, bulaşıkçılık, sumatçılık (sofra hizmeti), içeri meydancılığı (kahvecilik), tahmiscilik, kandilcilik, türbedarlık ve yatakçılık gibi, hizmetler görür. Bu hizmetlerin görülmesine nezâret eden dedeler vardır. Bu hizmetlerin sayısı 18 olup, bu aded mevlevîlerce mukaddes sayılır. Fakat derviş ve matbah cânı denen çilekeş az olursa, bir adam bir kaç hizmeti yapabilir. Matbah cânı, zaman geçtikçe ve başka nevniyazlar geldikçe, bu hizmetlere bakar. Nihâyet 1001 gün tamamlanınca meydancı dede matbak cânına çilesinin bittiğini haber verir. Can hamama gider, yıkanır, tekrar gelip tennûreyi çıkarır ve derviş elbisesini giyinir ve saka postuna oturur. Akşam meydan hazırlanır, huzur denen Mevlânâ tekkesinde dervişlerin başı olup, ser-tarik, yahut tarikatçı denen zât, diğer tekkelerde bu makama sâhip olan aşçı dede ve diğer dedeler gelirler. Yemek yenir; yalnız can yemek yemez, fakat yemekten sonra, aşçı dededen itibaren, bütün dedeler ile görüşür, yâni sağ eli ile sağ ellerini tutar, ağızına götürür, karşısındaki de eğilir, aynı zamanda ikisi de birbirlerinin ellerini öperler. Bundan sonra niyaza durur. Tarikatçi yahut aşçı dede: — „Vakt-ı şerif hayr ola, bayırlar feth ola, şerler def' ola, derviş kardeşimizin niyazı kabûl ola, âsitsne-i mevlevîyede râhatı müzdad ola, demler, safâlar ziyâde ola, dem-i hazret-i Mevlânâ hû diyelim" — diye bir gülbank çeker, hep birden baş kesip (başlarını öne eğip), belden itibaren vücutlarını da bir az eğerek, „hû" derler. Can, bu törenden sonra, mutbakta yalnız olarak, yemeğini yer. Meydancı dede mumu alır; o önde ve can arka-

da, hücreye giderler. Meydancı, hücre kapısında da aynı tarzda bir gülbank çeker ve dervişi odaya sokar. Odanın penceresindeki perdeyi örtüp, gider. Derviş odasında 3 gün kalır; meydancı, yemek vakitleri, yemeğini odaya getirir. 3 gün sonra gelip, perdeleri açar ve canı tarikatçiye (aşçı dedeye) götürür, Can, diz çöker; aşçı dede, tekbir alıp, hırkasını giydirir. Bundan sonra da 18 gün süren hücre çilesi başlar. Bu müddet zarfında yeni derviş, hücresinden ancak icap ettikçe çıkar. 18 gün sonra evradını, zikrini alır ve hücre sâhibi bir dede olur. Dilerse o tekkede kalır, dilerse başka bir tekkeye gider. Kendisine verilen hizmete bakar, nevniyazlar ile muhibleri yetiştirir. Farsça biliyorsa, onlara *Mesnevî* okutur; mûsikiye âşina ise, ney üfletir, âyin meşk eder yahut iyi bir sema'zen ise sema' tâlim eder (bk. Hâmid Zübeyr, *Mevlevîlikte matbah terbiyesi*, *Türk yurdu*, V, 280—286). Çileyi bitirmeyip, bu işten vaz geçmeğe **çile kırmak** denir. Çilesini kıran tekrar çileye girmek isterse, bitirdiği günden değil, yeni baştan başlamak mecburiyetindedir. Çileyi tamamlamağa da **çile çıkarmak** derler. Şeyh Gâlib (*Dîvân*, Bulak, s. 27)'in *matbah-ı mollâ* redifli 18 beyitlik bir medhiyesi vardır ki, mevlevîlerin mutbak telâkkilerini göstermek bakımından, değerlidir.

Eskiler, yılı yaz ve kış diye ikiye ayırmışlar, kış günlerine **kasım** demişlerdir. Kasım günleri 180 göndür, teşrin II.'in haftasında girer. Kasımın 45. gününden itibâren 40 güne **erbaîn** derler. Bu günler pek soğuk günlerdir. Eskiler erbaîne önceden hazırlanırlar, hattâ mühim işleri olmadıkça sokağa çıkmazlardı. Azerîler erbaîne farsça **çile** derler. **Çile** kelimesi, az-çok uzun süren her türlü sıkıntıya delâlet etmek üzere kullanılır. İmam Ḥusayn'in şehâdet günü olan ve hicret yılının ilk ayı bulunan muharremin 'âşûrâ denen onuncu gününden itibâren 40 güne de Şî'a-i İmâmîya — Ca'fariya mezhebinde bulunanlar 'arba'în-i sayyid alşubadâ' yahut kısaca **arba'în** derler. Erbaîn, safer ayının 20. gününe rastlar. Halk bu güne „İmam kırkı" da der.

Bibliyografya metinde zikredilmiştir.

(ABDÜLBAKİ GÖLPINARLI.)

ÇİLLA. [Bk. ÇİLE.]

ÇİM. [Bk. ÇE.]

ÇİMKENT, Türkistan'da bir bölge merkezidir. 42° 18′ şimâl arzı ve 69° 36′ şark tûlünde (Greenw.), Sır-Derya'nın kolu Arıs'a dökülen Badam nehrinin sağ sâhilinde bulunur; deniz seviyesinden 503 m. yüksekliktedir. Rus istilâsı zamanında, 1864'te, şehrin muhiti takriben 6 km. idi. Alçak bir toprak sûr ile çevrilmiş bulunan Çimkent'in, cenûb-i şarkîsindeki bir tepe üzerinde bir kale vardı. Gâyet güzel bir mevkide bulunan şehir, iklîminin letafeti ve suyunun fevkalâdeliği ile, diğer orta Asya şehirlerinin bir çoklarından ayrılır. Yazın bir çok taşkentli âileler buraya yazlığa gelirler.

Köyleri içinde en mühimi, eski devirlere âit bir çok türbeleri ve bugün de at pazarı ile bilhassa kayda şâyân olan, arap coğrafyacılarının Asbîcâb veya Asfîcâb dedikleri (İran yazmalarında İsfîcâb ve ekseriyetle Sincâb) Sayram köyüdür. Çimkent, santonin imâlinde kullanılan *Artemisia cinae* isimli nebatın yetiştiği nâdir mıntakalardan biridir.

Daha Şaraf al-Dîn Yazdî'nin *Ẓafar-nāma*'sinde (tab. Hind, I, 166) Çimîkent, Sayram civarında bir kasaba olarak, zikredilmiştir. Daha sonraki menbâlarda, hiç değilse XVIII. asrın ilk yarısına kadar (Sayram 1723 senesinde kalmuklar tarafından zaptedilmiştir), bu bölgenin şehri olarak, Çimkent değil, Sayram gösterilir.

[Çimkent bugün Kazakistan cümhuriyetinde 32.000 nüfuslu (1932) bir şehir olup, Türkistan-Sibirya demir yolu üzerinde, cenûbî Kazakistan eyâletinin merkezidir. 201 km². bir sâha teşkil eden ve ziraat bölgesi olan havâlisi ile birlikte, doğrudan doğruya merkeze bağlı bir idâre mıntakası hâline getirilmiştir. Çimkent'i cenûbundaki Lenger kömür mâdenlerine bir demir yolu bağlar. Ayrıca 121 km. uzunluğunda bir demir yol hattı Çimkent ile Taşkent'i birleştirmektedir. Kazakistan'ın büyük sanayi ve kültür merkezi olan Çimkent'te, santonin imalâthânesi, 1932'de, 5.350.000 ruble'lik imalât yapmıştı. 5.500.000 ton ham pamuk sarfeden pamuk imalâthânesinden başka, Çimkent'te 2 tuğla fabrikası, 1 kundura fabrikası, makarna imalâthânesi ve dikiş fabrikası, buharla çalışan bir değirmen, meyve ve sebze kombinesi mevcut olduğu gibi, şimâl-i şarkîde bulunan Karatay kurşun-çinko mâdenlerini işletmek için, 1933'te şehirde bir de metalurji imalâthânesi ve 150.000 kw. kuvvetinde bir elektrik merkezi inşasına başlanmıştır. Çimkent'te bir pamuksulama enstitüsü, hidroteknik, tıp teknikumları, deve besleme istasyonu, kazakıstan müzesi v.b, vardır. 1932'de şehir mülhakatında 10.000 kişi ziraat ve bahçecilikle iştigâl ediyordu].

Bibliyografya: P. I. Paşino, *Turkestanskiy kray v 1866 godu* (Petersburg, 1868), s. 76 v.d.; J. J. Geier, *Putevoditel po Turkestanu* (Taşkent, 1901), s. 185 v.d., 202 v.d., 214 v.d.; Sayram ve civarı hakkında bk. W. Barthold, *Zapiski vost. otd. arḫ. obşç.*, VIII, 339 v.d.; *Bolş. sovetsk. entsiklop.*, bk. mad.

(W. BARTHOLD.)

ÇİN. ÇİN müslümanları, türk ve çinli olmak üzere, iki etnik zümreye ve bunların her biri de bir çok kollara ayrılır. Çin'deki türkler hakkında bk. mad. TÜRK. Biz burada türklerden, yalnız Çin'de islâmiyetin yerleşmesine olan hizmetleri dolayısiyle, bahsedeceğiz. Bu maddede Çin, siyâsî mânada, bütün Çin ülkesine şâmil olarak değil, yalnız 18 eyâletten teşekkül eden, asıl Çin memleketine delâlet etmek üzere kullanılmıştır.

I. COĞRAFYA VE TARİH.

[Çin'in ön Asya ile ilk münâsebetleri 400 (m. ö.) senelerinde başlamış olacaktır. Bu tarihte, gâlibâ orta Asya yolu ile, Hind ve ön Asya coğrafya ve heyet telâkkileri (msl. kıt'alar ve 5 unsur nazariyesi; krş. Eberhard, *Lokalkulturen im alten China*, Leyden, 1943, I) Çin'e intikal etmiştir. Burada, son zamanlarda yeniden münakaşa mevzuu olduğu için (G. Anderson, *Researches into the Prehistory of the Chinese*, Stokholm, 1943), tarihten önce mevcûdiyeti tahmin edilen münâsebetleri (şimâlî Çin ve Anau'da bulunan resimli çini) dikkate almıyoruz. Yabancılar önce Çin'in en garp kısımlarını, yâni Kansu ve Shensi eyâletlerine dâhil bölgeleri, tanıdılar. O zaman burada Ch'in (Çin) hânedanı vardı ki, bu hânedan daha sonra (246—207, m. ö.) bütün Çin'e hâkim olmuştur. Çin için hindcede *çîn* şekli de bulunan *Ch'in* isminin kullanılması bu sebepledir. Türk Hsiung-nu'lar ile yaptığı mütemâdî mücâdele neticesinde orta Asya yolunu açıp, Türkistan'ın mühim bir kısmını hâkimiyeti altına alan Han sülâlesi devrinde (206 m. ö. — 220 m. s.), Çin ile ön Asya arasında münâsebetler arttı. Chang Ch'ien tarafından, Çin ile Yüeh-chih'ler arasında, Hsiung-nu'lar aleyhinde bir anlaşmaya varmak maksadı ile, tertip edilen hey'et çinlileri, ilk defa olarak, Suriye'ye kadar uzanan garp ülkeleri hakkında mâlûmat sâhibi kıldı. Bundan başka, bu suretle, garbın bir çok medeniyet eserleri Çin'e yol buldular (tafsilât için bk. B. Laufer, *Sino-Iranica*, Chicago, 1919). Çin'in orta Asya hâkimiyetinden sonra, yâni 105 (m. ö.)'ten itibâren, garp ile ticârî münâsebetler daha kuvvetlendi. Garba, birinci derecede, Çin ipekleri ihrâc ediliyordu. Ön Asya'da ipek için kullanılan kelimeler, anlaşılan çince ipek (*sih*) kelimesinin orta Asya dillerinden birinde değişmiş şekillerinden başka bir şey değildir (muahhar lâtincede çinlilere Seres denmesi bu sebepledir). Çin ise, garptan itriyat, hayvan ve bilhassa cam ve diğer hususî mâmûlât, yâni lüks eşya idhâl ediyordu. Bu sebepledir ki, Çin için uzak ticâret dâimâ iktisaden zararlı olmuş ve müteaddit iktisâdî buhranlar ile neticelenmiştir. Mutavassıtlar en ziyâde soğdlu ve iranlı tâcirler idi. Bunlar büyük kervanlar tertip ediyor ve kervan yolu boyunca, budhist (daha sonra maniheist) manastırları yanında, hattâ içinde şûbeler te'sis ediyorlardı. Bu manastırlar hisarları ile düşmandan korunmağı temin ettikleri gibi, tâcirler için de bir nevi banka ve kredi müessesesi vazifesini görmekte idi. II. (m. s.) asrın sonunda, Çin devletinin kuvvetini kaybetmesi üzerine, Hsiung-nu zümresine mensup türk kabîleleri kervan yollarını yine ele geçirdiler. Bu yüzden tüccar kolonisi sâyesinde, şarki Türkistan'da artmış olan sakalı — soğdlu — iranlı unsurlar, aslen burada yaşamakta bulunan türk unsuru lehine, tekrar ikinci plâna geçtiler. Takriben 600 senesine kadar ticâret yolu üzerindeki hâkimiyet muhtelif türk kavimlerinin elinde kalmış ve bundan hâsıl olan bütün vâridattan (vergi) onlar istifâde etmişlerdir. Bu tarihte tâcirlerin bir kısmı, hâlâ iranlı ve soğdlu idi; mamafih türk tâcirlerinin sayısı gittikçe artmış ve nihâyet Çin ile ticâretin en büyük kısmı uygurların eline geçmiştir. Çin ile ticâret esas itibariyle devlet ticâreti olduğu, yâni Çin memurları ile ticâret yapıldığı ve bu gibi ticâretlerde çok daha az ziyan etmek teklikesi bulunduğu için, türkler garpta da bu şekilde bir devlet ticâreti te'sis etmek ve bu suretle aynı zamanda iranlı tâcirleri de aradan kaldırmak istiyorlardı. Bu maksatla han Dizabulos ile Bizans imparatoru arasında müzakereler başladı (sefâret heyetleri ile Zemarch'ın verdiği mâlûmat için bk. Menander Protektor). Aynı zamanda bu maksat için eski yolun çok daha şimâlinden geçen yeni bir ticâret yolu da tasarlanıyordu. Mamafih Bizans'ın iç siyâseti ile alâkalı sebeplerden dolayı, bu müzakerelerden zikre değer bir netice elde edilemedi.

VII. asrın başlarında, çinliler, türk hâkimiyetini kırarak (629), orta Asya yolunu açtıkları ve burada hâkimiyetlerini yeniden te'sis ettikleri zaman, vasıtasız ticâret yeniden başladı. İdare Merkezi Ch'ang-an (bugünkü Hsian)'da ecnebilere âit büyük koloniler vardı. Bunlar burada bâzı imtiyazlara sâhip olup, kendi mâbedlerini kurup, âdet ve an'anelerini icrâ etmek salâhiyetine mâliktiler (çinlilerden bir çoğunun ecnebilere borçlandığını, bir çok ecnebilerin merkezler, meyhaneler açtıklarını ve şehirde ecnebi çalgı ve oyunlarının moda olduğunu öğreniyoruz). Buradan itibaren aşağıda bugünkü garp deniz yoluna ulaşan Kanton eyâletine kadar, bütün çin, ecnebi ticâret merkezleri ile örülmüştür (bu mesele için krş. Mustafa Köymen, *T'ang sülâlesi*

zamanında Orta-Asya ve Ön-Asya ile yapılan ticaretin Cin masallarına te'siri. T. D. C. fakültesi, Sinoloji enstitüsü neşriyatı, nr. 5, İstanbul, 1941). Aynı şekilde Çin 'e, biç değilse, I. (m. ö.) asırda, deniz yolu ile de gidildiği anlaşılmaktadır. Bu yol ilk zamanlarda yalnız bugünkü Annam ve Cochinchina 'ya, fakat bundan bir az sonra Kanton 'a ve nihâyet daha şimâle uzanmıştır].

İslâm âleminin Çin ile münâsebetlerine dâir elimizde pek çok kayıt vardır; bunlardaki mâlûmatın kısmen sahih alduğu anlaşılmış ise de, bu kaynaklar henüz tenkidî bir surette tetkik edilmiş değildir. Arap coğrafyacıları nazarında Çin, ancak pek cür'etkâr kimselerin gidebileceği mechûl ve esrarlı bir memleket idi. Şu cihet de kaydedilmek lâzımdır ki, eserleri bugüne kadar gelmiş olan en eski arap coğrafyacıları, Çin 'in şimâl ve cenup kısımları arasında irtibat bulunduğunu bildikleri hâlde, daha evvelki devirlerde Seres ülkesi ile Sinae ülkesi mutlak surette birbirinden ayrı addedilirdi; bunlar bir ve aynı ülke olup, sâhillerini Hind okyanusu (*Baḥr Fāris*, *Baḥr al-Hind* ; bk. madd.), dağları da Fergana dağları ve onlardan uzayıp giden dağlar ile birleşir; İşte İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal (sâhiller s. 40, 193, dağlar s. 109, 249), Balḫī 'den naklen, burayı böyle tavsif ederler. Müslümanların çinliler ile ilk münâsebetleri hakkında bizzat Çin müslümanları arasındaki an'ane ve rivâyetler, bir çok taş âbideler üzerine de hâkkedilmiş olmakla beraber, değersiz ve yanlıştır. Bu an'anelere göre, eshâbdan meşhûr Sa'd İbn Abī Vaḳḳāṣ, Peygamberin dayısı gibi gösterilmekte ve Kanton 'da bir mezar bu zâtın kabri diye ziyâret edilmektedir. Hâlbuki Sa'd İbn Vaḳḳāṣ, Çin 'e ayağını bile basmamıştır (Thiersant, Sa'd İbn Vaḳḳāṣ ile birlikte Vahb Abū Kabşa 'yi de, kanaat verecek bir senede dayanmaksızın, zikretmektedir; krş. Broomhall, s. 76 v.d.). Yine aynı an'anelere bakılırsa islâmiyet, Çin 'e, Hami (Ḳumul) yolu ile, karadan gelen arap elçileri vasıtası ile ve imparator T'ai Tsung (627—650) 'un gördüğü rüya üzerine, 3.000 çin ve arap askerinin mübadelesi ile girmiştir. Bu rivâyetler Thiersant ve, daha tenkidî bir şekilde olarak da, Devéria tarafından (*Origine*) toplanmıştır. Çin 'de islâmiyetin ilk zamanlarına âit en eski vesika, Hsi-an-fu 'nun büyük câmiinde bulunan bir sütundur ki, T'ien-Pao devrinin ilk senesinde (742) dikilmiştir. Bu kitâbeye göre, islâmiyetin Çin 'de, Sui sülâlesinden imparator Ka'i-Huang (581—601) zamanında bilinmekte olması icap ediyor. İslâmiyetin Çin 'e girmesi tarihi olmak üzere, bunlara benzer takvim bakımından imkânsız kayıtlar başka yerlerde de görülmektedir (bu muammayı Devéria şu suretle hall ve izah ediyor: 753 (1351) 'te yeni bir takvim usûlü konulunca, 753 yılına kadar geçen seneler, Çin senesi, yâni şemsî sene itibar edildiği için, bütün tarihler 23 veya 24 yıl geriye alınmıştır). Her ne olursa olsun, bahis mevzuu kitabenin sahte olduğu bes-bellidir. Sütunun da, Sai Tien-ch'ib (bk. aşağıda Sayyid Acall) 'in ıslâhatı sıralarında, câmiin tâmiri üzerine rekz edilmiş olması muhtemeldir. Çin 'de islâmiyetin zuhûru hakkında Çin hükümdar sülâlelerinin vekayinâmelerinde görülen resmî kayıtlarda, Çin müslümanları arasındaki an'ane ve rivâyetlerden fazla, itimada lâyık değildir. Bunlar da efsâneler ile dolu olup, derin bir millî gurur duygusu ile ve Çin tariblerinde mu'tad olduğu üzere, tenkidî görüşten tamamiyle uzak olarak yazılmıştır; bununla beraber coğrafya ve lingüistiğe ait bâzı mâlûmatı ihtivâ ettikleri için, büs-bütün ihmâl edilmeleri de câiz değildir. Şu noktaya hassaten dikkati çekmek isterim ki, VII. asırdan itibâren Çin te'lifatında müslümanlara dâima *ta-şih*, yâni tâcik adı verilmektedir. *Tācik* ve *tāzīk* kelimeleri aramice *ṭaiyāyē* kelimesinin farsçalaşmış şekli olup, aslında „Ṭay kabîlesinden olan arap" demektir. Mânasının sonradan değişmesinin sebebi şu surette izah edilmektedir: Ṭay kabîlesinden olan müslüman araplar, bir kısım iranlılarca, bütün arap âleminin mümessili zannedilmiş olduğu için, bu kelimenin mânası genişletilerek, „arap" ve „müslüman" yerine kullanılmıştır. İranlılar, sonraları müslüman-kavimlerin muhtelif şûbeleri arasındaki farkları anladıkları için, *tācik* kelimesini, yalnız İran 'ın şimâl-i şarkîsindeki müslüman ahâliye delâlet etmek üzere, kullanmışlardır (Pamirlerde yaşıyan tâcikler için bk. Justi, *Grundriss d. iran. Phil.*, II, 401 v.d.). Bu makalede *tācik* kelimesi, bu kelimenin, yanlış olarak, *tāc* kelimesinden iştikak etmiş gibi izah edilmektedir. Elimizdeki arapça kaynaklar daha iyidir. Msl. Ṭabarī 'nin muhteşem eseri, müellifin zamanında bulunabilen bütün tarihî mâlzemeyi o kadar iyi toplamıştır ki, bunlar ile o devrin tarihini yeniden vücuda getirebiliriz; daha evvelki zamanlara âit mühim vak'alardan her hangi birinin Ṭabarī 'nin gözünden kaçmış olması ihtimâli yoktur. Arapça te'lifat, çin kaynaklarını kontrol etmemize imkân vermektedir ki, bu fâideyi ihmâl edemeyiz; bu te'lifatla çin müslümanlarının an'ane ve rivâyetleri hakkında hiç bir kayıt, ve hattâ imâ bile yoktur.

Bu bahiste arap coğrafyacıları hasseten mühimdir. Tarihçilerde Çin 'deki mevkiler ve belli-başlı şehirler hakkında sarih tarifat bulun-

madığı hâlde, coğrafyacılar, mesleklerinin icabı olarak, bu mâlûmatı verirler. Muhtelif müellifler mukayese edilince, her birinin eserini yazarken, ne gibi hâkim mülâhazaların te'siri altında kaldığı bâriz bir surette görülür. Hele İbn Rusta (*al-A'lāḳ al-nafīsa*, 290 = 903) ile Mas'ūdī (*al-Tanbīh va 'l-işrāf* isimli coğrafyaya eseri, 345 = 956) arasındaki ayrılık, hassaten bâriz dir. İbn Rusta'ye göre (s. 96, 5 v.d.) birinci iklim, şarkta Çin'in en uzak hudutlarından başlayarak, Çin ülkesinden ve oradan da cenupta, Sind'in cenûbundaki sâhil memleketlerinden v.b. geçer; ikinci iklim (s. 96, 13 v.d.), şarkta başlar, evvelâ Çin'den, sonra Hind'den ve oradan sonra da Sind memleketinden v. b. geçer; Tibet dördüncü iklimin başladığı yerdir (s. 97, 12); beşinci iklim, şarkta Yâcūc memleketinden başlayıp (s. 98, 3 v.d.), fasılasız olarak, şimâlî Horasan'a geçer; altıncı iklim Mācūc memleketinden başlayarak, Hazarlar memleketinden geçer; yedinci iklim (s. 98, 13 v.d.), şimâlî Yâcūc da dâhil olmak üzere, şarktan başlayarak, türkler diyarından geçip, Hazer sâhilindeki memleketlerde sona erer ve ilh.; İbn Rusta (s. 98, 16 v.d.) şunları da ilâve ediyor: — „Tarafımızdan sayılan meskûn sâbalardan başka olarak, bu iklimlerin ötesinde kalan yerler, şarkta Yâcūc memleketinden başlar, oradan Toğuzğuzların (bu isim Moğulistan'daki eski türk kitâbelerinde Toḳuzoğuz olarak görülür; krş. Martin Hartmann, *Zur Geschichte Eurasiens, Orient. Lit. Zeitung*, 1904, kolleksiyon 293; Toğuzğuz kelimesine arapça metinlerde de rastlanır, bk. mad. GUZZ) ve türklerin ülkelerinden sonra Alanların, oradan Abarların (Avarların) memleketinden, oradan da Burcān (Bulgarların memleketi)'dan ve sonra Ṣaḳāliba (islâvların memleketi) memleketinden geçip, garbî okyanusta nihâyete erer". Bu târifden açıkça belli olur ki, İbn Rusta ile çağdaşları, yalnız deniz yolu ile gidilebilen, cenûbî Çin'i bilmekte idiler; Çin (onlarca) deniz kenarında bir memlekettir ve bunun içindir ki, İbn Rusta (s. 83, 15 v.d.) hindlilerin denizi, farsların denizi, çinlilerin (*Ṣīn* aslen „çinli" mânasına geldiği hâlde *bilād* kelimesi ile beraber olmaksızın da „Çin" mânasında kullanılır) denizi tâbirini kullanır: — „Hindlilerin denizi, şark tarafından Tīzmukrān adası ile muhattır, son tarafı Çin ile ve garp tarafında, Aden körfezinin baş kısmı ile, sonu da Cava ile muhattır." Bu sözü ile Hind okyanusunun şarkî ve garbî olmak üzere 2 kısma ayrılıp, birincisinin bir taraftan Tīzmukrān adasında (tabiî, bunun öbür tarafında da deniz vardır, ama o artık „hindlilerin denizi" değildir), diğer taraftan da Çin'de sona erdiğini ve Çin'in de şimâlde, dördüncü iklimde, Tibet memleketine ve beşinciden yedinci iklimlerde Yâcūc ve Mācūc memleketlerine kadar uzayan bir ülke olduğunu anlatmak istediği aşikârdır. İbn Rusta şöyle bir noktayı da belirtir. Basra'dan Çin'e giden gemiler Çin'e varıncaya kadar, hep aynı denizden geçerler, Hindistan da bu deniz üzerindedir; bununla beraber her biri rüzgârları, suyunun lezzeti, rengi ve hayvanlarının çeşidi ile ayrı hususiyetler gösteren yedi deryanın gerçekten mevcut olduğu da sanılmakta idi; bu bahiste Mas'ūdī (I, 325 v.d.) denizin bir olduğunu fakat muhtelif yerlerinde başka başka tarzlarda gemicilik edildiğini söyler (bu nokta s. 88, 11 v.d. tebârüz etmemektedir, gâlibâ *al-zābac* kelimesinin *al-ṣīn* okunması icap edecektir). İbn Rusta, Çin'e Kora'yı da kayıtsızca ekleyerek: — „Çin'den sonra gelen ve al-Sīlā adı verilen memlekette pek çok altın bulunur, oraya giden müslümanlar yerleşip kalırlar, bir daha geri dönmezler" (s. 82, 83) diyor; kitabının başka yerinde de müslümanların al-Sīlā'ya gitmiş olduklarından bahsedilmektedir. [Bu isim Kora'nın cenup ucunda bulunan bir devlete verilen ad olup, „Silla" (çince Hsin-lo)'nın transkripsiyonlu yazılışıdır].

Mas'ūdī'nin mâlûmatı daha iyidir; gerçi, iklimleri anlatırken, bir çok karışıklıklar yapmış (s. 32 v.d.) ise de, verdiği mâlûmat, esas itibariyle, başlıca Çin'in şimâlî bir vaziyette bulunmasına istinat ediyor; umûmî fikrine göre (s. 31 v.d.), altıncı iklim hassaten Yâcūc ve Mācūc memleketini, yedinci iklim *Yavamārī* (?)'ler ile çinlilerin memleketini ihtivâ eder; diğer taraftan, s. 26, 3 v.d., diğer bir mutalâanın ortaya çıktığını görüyoruz ki, buna göre Çin ile Japonya şarkta meskûn yerlerin en sonlarını teşkil eder: — „Şarkta medeniyetin son hududu, Çin ve al-Sīla (Kora) ülkelerinin ucudur, bu sınır İskender tarafından inşa edilmiş olan Yâcūc ve Mācūc sûru ile arkasındaki dağlara dayanır; Yâcūc ile Mācūc oradan aşağıdaki ovalara akın ederlerdi. Bu sûrun baş tarafı yedinci iklimde meskûn bölgenin dışındadır. Buradan cenup istikametini tutarak, dos-doğru uzayıp, nihâyet Karanlık okyanusa varır" (şark barbarlarına karşı yapılmış olan bu efsânevî sûra dâir mâlûmat için bk. de Goeje, *De Muur van Gog en Mogog*). Mas'ūdī Hindistan ile Çin'in birbirine yakın olduğunu da bilir: — „Müslümanların gemileri oraya giderken ve Cidda ile al-Ḳulzum'u geçtikten sonra, Sind memleketinin (Akdeniz'in *ṣavānī*'lerine benzeyen) *bavārig* denilen gemileri ile gezen ve Almayd adı verilen korsanların taarruzuna uğrarlar" (s. 55 v.d.). Mas'ūdī, *Mu-*

rāc al-ẕahab (336 = 947 'de yazılmış, 345 = 956 'da yeniden yazılmıştır) adlı eserinde, Çin hakkında daha çok mâlûmat verir. Onun zamanında deniz yolundan artık doğru irtibat yoktu, iki taraftan gelen gemiler hemen yarı yol olan Galla (= Pointe de Galle) 'da kalırlar, oradan Çin gemileri ile Ḫānfū (Huang-chou-fu = Canton) 'ya gidilirdi; „eski zamanlarda ise, keyfiyet başka idi, o zamanlar Çin gemileri 'Omān memleketine, Sīrāf 'a, Fars ve Bahreyn sâhillerine, Obolla ve Basra 'ya gelirler, keza buralardan kalkan gemiler de doğruca Çin 'e giderek, ticâret ederlerdi. Ancak artık ortada adâlet kalmadıktan ve Çin 'de yukarıda anlatılan hâller zuhûr ettikten sonradır ki, gemiler o noktada buluşmağa başladılar" (I, 308). Mas'ūdī 'nin çağdaşlarından olan semerkandlı bir tâcir, bu yoldan gemi ile seyahat etmiş ve macerasını Mas'ūdī 'ye anlatmıştır (I, 307—312), Basra 'da köle isyanı (869—879) sıralarında da bir kureyşî, Basra 'dan gemi ile Hindistan 'a gitmiş, oradan da kâh kara, kâh deniz yolunu tutarak, Çin 'e varıp, Ḫānlū 'da karaya çıkmış ve oradan da Ḫāmdān (= h'ang-an) sarayına giderek, imparatoru ziyâret etmiştir. Aynı eserde (I, 303) Ḫānfū (metinde görülen [illegible] kelimesinin doğrusu budur) 'dan mühim bir ticaretgâh şehri olarak da bahsedilmektedir ki, Basra 'dan, 'Omān 'dan, Sīrāf 'tan, Hindistan şehirlerinden, al-Zābac adalarından ve Ṣinf 'ten gelen gemiler, nehrin ağzından 6/7 gün süren bir yolculuktan sonra buraya varırlar. Daha eski devirde Çin gemileri Nacaf 'e kadar gelirlerdi. Her hâlde Mas'ūdī böyle söylüyor (I, 216): — „Fırat 'ın muazzam su kütleleri Ḥīra memleketine inerdi; Ḳādisīya muharebesinin vukû bulduğu mahâl olup, al-'Atīḳ adı verilen eski yatağı, halâ görülmektedir; sonra Habeşistan denizine (yâni Hind okyanusuna; Pallakopas 'tan bahsedilmek istenildiği bes-bellidir) akar oldu; o zamanlarda deniz şimdi Nacaf 'in bulunduğu yere kadar uzardı ve Hind ve Çin 'den Ḥīra kıtallarına gönderilen gemiler buraya gelirdi". Reinaud (*Relations*, s. XXXV) bu parçayı tam bir sıhhatle vermemiştir; Mas'ūdī 'de, Ḳādisīya muharebesinin cereyan ettiği devirden başka bir devre âit, hiç bir kayıt yoktur. Reinaud 'nun Ḥīra 'de Çin gemileri bulunduğu hakkında Ḥamza al-Iṣfahānī (s. 102) 'yi şâhit göstermesi de isabetli değildir. Çünkü Ḥamza, yalnız şöyle demektedir: — „Ḥīra o zaman Fırat 'ın sâhil (sâhil burada deniz kenarı mânasında değildir) havâlisi idi; çünkü deniz (Gottwaldt dikkatsizlik ederek, *al-Furāt* şeklinde yazmış ise de, *al-Baḥr* olmak lâzımdır; bu istinsah hatâsı *al-Furāt* kelimesinin o cümleden evvelki cümlede geçmiş olması ile izah edilir) oradan kara içerilerine (Babiliye 'nin alçak sâhil arâzisinin şimâl kenarlarına yakın olan yerler) uzanarak, Nacaf 'e kadar varır." Mânanın böyle keyfî bir surette değiştirilmiş olması Richthofen 'a şu yanlış fıkrayı (*China*, I, 520) yazdırmıştır: „Mas'ūdī ile Ḥamza al-Iṣfahānī 'nin şahadetlerine göre, Çin gemileri her sene (!), Hind 'den gelen gemiler ile birlikte, Ḥīra 'nin evleri önünde demir atarlardı."

Çin 'e giden yollar, en eski arap coğrafyacısı olup, eserleri bugüne kadar gelmiş olan İbn Ḫurdāẕbeh (ki yollar idâresinde reis'lik etmiş ve 235 = 849 'da ölmüştür) tarafından *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik* adlı eserinde (te'lifi 232 = 846), pek mufassal bir surette târif edilmiştir. Bu zâta göre, Çin ile, başlıca, deniz yolundan münâsebette bulunuyordu; kendisinin cenubî Çin limanları hakkında verdiği mâlûmat, şaşılacak derecede doğrudur. Çin 'e hareket eden bir yolcunun Basra 'dan, Ḳomār 'dan 3 gün mesâfede, sâhilde al-Ṣinf 'a gideceğini yazdıktan sonra, sözlerine şöyle devam eder (s. 69, 1—13): — „Ṣinf 'tan Çin 'in ilk limanı olan Lūḳin, kara ve deniz yolu ile, 100 fersah (1 fersah = 4 mil) mesâfededir... Lāḳin 'den en büyük liman olan Ḫānfū 4 gün deniz ve 20 gün kara yoludur... Ḫānfū 'dan Ḫānḳū 'ya 20 gündür... Ḫānḳū 'dan Ḳānḳū 'ya 20 gündür... Çin 'in her limanı büyük bir nehir üzerinde olup, gemiler bu sâyede içerilere kadar giderler; oralarda medd ve cezir vardır... Çin sâhillerinin uzunluğu, Armābīl 'den ülkenin son noktasına kadar 2 aylık yoldur. Çin 'de 300 mâmûr şehir vardır ki, bunlardan 90 'ı hassaten meşhûrdur. Çin 'in (şimâl) hududu denizden Tibet 'e ve türklerin memleketine kadar, garpta Hind 'e kadar uzar; Çin 'in şarkında, altını çok olan al-Vaḳvāḳ (Japon) memleketi vardır... (s. 70, 7 v.d.). Çin 'in ötesinde ve Ḳānḳū 'nun karşı tarafında bir çok dağlar ve bir çok hükümdarlar vardır, al-Silā (Kora) memleketi budur; orada çok altın bulunur; oraya giren müslümanlar, memleketin cazibesine kapılarak, yerleşip kalırlar (bk. İbn Rusta, s. 84[a]); ondan daha ötede ne bulunduğu mâlûm değildir." Seylan 'dan Ḳānḳū 'ya giden yolu Sprenger, *Post- und Reiserouthen* (s. 82 v.d.) adlı eserinde, bütün tafsilâtı ile tetkik etmiştir (Seylan yolu bahsinde şu noktaya dikkat etmek lâzımdır ki, „'Omān ile Çin arasındaki liman" şimdiki Malakka olması icap eden Kila değil, adı hâlâ Point de Galle 'de yaşamakta olan Galla 'dır; Sprenger, al-Ṣinf (Tschanf) 'ı (Reinaud ve Peschel ile birlikte) Tshiampa, cenûbî Koşenşin 'i Hind-i Çinî olarak teşhis edi-

yor ve Lūḳīn'in mevkiini de Songkoi munsabında gösteriyor. Yolun son kısmına gelince, İbn Ḫurdāẕbeh'in eseri tenkitli bir surette neşredilince (*Bibl. Geogr. Arab.*, IV), bu da kâmilen değiştirilmiştir. Şu noktalar muhakkaktır: Ḫānfū'nun Ḳanton olduğunda şüphe yoktur, Ḳānşū'nun İbn Baṭūṭa'da geçen Ḫansā olduğunu kolayca anlarız; Bunun da Hangchou olduğu âşikârdır (*hang*'ın evvelce *ḳān*, sonraları *ḫan* şeklinde yazıldığı şüphesizdir; *chou*'nun *ṣū* (*sā*) şeklinde tahrifine gelince, *ṣū*'yı benim *Chinesisch-Arabische Glossen*, s. 285'te olduğu gibi, *Chao* ile teşhis etmek belki mümkündür. Ben Ḫāncū'yu Ch'üanchou ile teşhis etmek fikrindeyim ve Cāncū kelime sinin, bir istinsah yanlışı olarak, o şekle girmiş olduğunu farzediyorum; bu tahminim mesâfelere uygun düştüğü gibi, sonraraları pek ehemmiyet kazanan, Zaytūn'un o devirde mevcut olduğuna da delâlet eder.

Fakat İbn Ḫurdāẕbeh Çin'e giden kara yolları hakkında da mâlûmat sâhibidir. O yalnız Rāẕānlı yahudi tâcirlerin frenklerin memleketinden (Akdeniz, al-Faramā ve yüklerini sırtlarında taşıyarak, berzahtan aşıp, al-Ḳulzum = Süveyş'e gitmek suretiyle) denizden seyahatleri münâsebeti ile bunların karadan tâkip ettikleri yolu muhtasar surette târif eder (s. 155, 4 v.d.): „Şarkî Roma'dan sonra islâvlar memleketine, oradan Hazarların merkezi Ḫamlīc'e, oradan, Hazar denizini aşarak, Balḫ ve Mâverâünnehr'e, oradan Toğuzğuzların *vurut* (*yurt*)'larına ve oradan da Çin'e giderler". Mâverâünnehr'den şarka giden yolları daha mufassal anlatır ve garp memleketlerinden şarka giden ana caddede geçen seyahati pek canlı bir surette tasvir eder (s. 178 v.d.). Amu-Derya'nın yukarı mecrası üzerinde, Pamirlerin Tuharistan (Badaḫşān)'dan ayrıldığı mahaldeki geçit yerinde, türkler Pamir tarafında yabancı tâcirlerin gelip, karşıdaki tepeden işâret vermelerini beklerlerdi; sonra nehrin karşı tarafına geçer, yabancı tâcirler ile eşyalarını alıp, kervan teşkil ederek, onları Çin veya Hind'e doğru yola çıkarırlardı; İbn Ḫurdāẕbeh bu dağlı türklerin, hiç bir iz görülmeyen büyük taşlık çöllerden geçişlerini insanı heyecanlandıracak bir tarzda tasvir ediyor; bu tasvir zamanımız seyyahlarının Pamir'in Darvāz ve Şugnān havâlisi (İbn Ḫurdāẕbeh'in bahsettiği yerdir) hakkında verdikleri mâlûmata tevafuk etmektedir; hattâ isimler bile bâki kalmıştır; çünkü İbn Ḫurdāẕbeh'teki *Şikinān* (s. 179, 1), kelimesinde Şugnān ismi kolayca tanınabilir; şarklı müellif o havâlinin türklerine de *Şikīna* adını verir (s. 178, 15). İbn Ḫurdāẕbeh o havâliye *Şikinān* ismini de vermektedir (s. 37, 173). İhtimâl ki İṣṭaḫrī'deki *al-Safīna* (s. 290; de Goeje bu kelimenin *al-Şaḳīna* diye okunmasını teklif etmiştir; *Bibl. Geogr. Arab.*, IV, 426) kelimesi *al-Şakīna* olacaktır. Bīrūnī, Şugnānların hükümdarı olmak üzere, bir *Şignān Şāh*'tan bahseder (*India*, s. 101, 6). Çinliler bu ismi *shih-eh'i-ni* şekline sokmuşlardır (bk. Yule, *JRAS*, VI, 97, krş. 113). İbn Ḫurdāẕbeh *Şiğīna* türklerinden bahsederken (s. 178, 15: *al-turk allaẕīna yusammawna Şiğīna*), bu tâbiri pek umumî bir mâna ile kullanmaktadır; Tuharistan'ın diğer kısımları gibi, Şugnān'ın ahâlisi de muhakkak ârî nesilinden idi ve gâlibâ o zamanlar da şimdi kullandıkları dil (*Şignî*) ile konuşurlardı. İbn Ḫurdāẕbeh'in bahsettiği yolun Barogil ve Wachdschir geçitlerinden (bunlar hakkında bk. Hartmann, *Chinesisch Turkestan*, s. 61 v.d.) geçen yol olması muhtemeldir.

İbn Ḫurdāẕbeh'in anlattıkları, onun zamanında, Çin ülkesi ile türk memleketleri arasındaki farkı sarih bir surette belirtmektedir. Bu cihet ise, ziyâdesi ile dikkate değer; çünkü onun yaşadığı zamanlarda asıl Çin ile T'ien-shan arasındaki türk memleketlerinde Çin nufuzu haylı çok idi; hakan ile küçük türk prenslerini Çin kendisine tâbi sayardı ve onlar da, kendi menfaatlerine uygun oldukça, meselâ islâm âleminden gelen zorlu taarruzlara karşı koymak mecburiyetinde kaldıkları zaman Çin *fuğfūr* (bu kelimeyi ilk defa olarak, Neumann, *buğpur* „gökün eğlu" *t'ien-tzŭ* olmak üzere, izah etmiştir; bk. Yule, *Cathay*, I, CXII, not 2) himâyesi altına girmekte tereddüt etmezlerdi. Türk prenslerinin müslümanlara karşı bâzan kendilerini çinli gibi göstermiş olmaları ihtimâli de vardır. Çin limanları ile olan münâsebetleri sâyesinde, müslümanlar çinlilerin hususiyetlerine, onlar ile türkler arasındaki farkı anlayacak derecede, vâkıf idiler. İbn Ḫurdāẕbeh'in dünyayı 4 kıt'aya ayırması da (s. 155) bir hususiyet arzeder: Arūfā (Avrupa), Lūbiya (Afrika), İşyūfiya (Ethiopya; Tihāma, Yemen, Sind, Hind ve Çin buraya dâhildir) ve İsḳūtiya (İskit diyarı; Ermeniye, Horasan, Türkler diyarı ile Hazarlar ülkesi buraya dâhildir); başka yerde görülmeyen bir taksime göre, Asya ikiye bölünmektedir.

Deniz yolu hakkında elimizde başka mühim kaynaklar da vardır: Abū Zayd al-Sīrāfī'nin *Aḫbār al-Ṣīn va 'l-Hind* adlı eserinde topladığı mâlûmat bunlardandır (bu mevzū'a dâir daha eski eserlerden Yule, *Cathay and the Way Thither* adlı eserde bahsedilmektedir). Gerçi bu eserin birinci kısmı tâcir Sulaymān (Reinaud, II, 61) tarafından, 237 (851)'de

cem'edilmiş olan notların sâdece tekrarı ile bunlara Abū Zayd 'in kendi bildiklerinin ilâvesinden ibâret ise de, ikinci kısımda deniz yolu ile yapılan ticârette vukua gelen değişiklikler, tarihî esaslara dayanılarak, mutalâa edilmiş ve kureyşî İbn Vahb (Banī Habbār 'dan) 'in anlattıkları da nakledilmiştir. Bu anlatılanın coğrafyaca hiç bir ehemmiyeti yoktur; yalnız iki şehir hakkında tam mâlûmat verilmektedir: Ḫānfū (yukarıda kendinden bahsedilmiş olan bu şehrin şimdiki Kanton olduğu söylenmiştir) ve Ḥamdān (= *ḫān* „han" + *t'ang* „saray"; daha doğrusu *Ch'ang-an*). Si-ngan-fū ki, devletin payitahtı olup, İbn Vahb tarafından ziyâret edilmiştir. Abū Zayd 'in kitabında araplar (bu kelime tabiî asıl mânası ile değil, umumiyetle müslümanlara delâlet etmek üzere kullanılmıştır) ile çinliler arasındaki münâsebetlerin en büyük merkezi Ḫānfū şehridir; bununla berâber sık-sık vâki olan yangınlar ve gemi kazaları yüzünden, mal çok değildir; ticâret korsanlıklar (II, 12) yüzünden de ciddî engellere uğrar; Çin hükümdarı tarafından, müslüman ahâliye bir müslüman kadı tâyin edilmiş olduğu, Sulaymān 'ın beyanına atfen, bildirilir; bu kadı aynı zamanda imam idi ve hutbede halifenin ismini zikrederdi. Hükümleri herkesçe mer'î idi (II, 13). Körfezden Ḫānfū 'ya kadar tatlı su üzerinde seyahat edilirdi (II, 13); Ḫānfū 'nun Çin vâlisi *dī/ū* (II, 37) [bu kelimenin çince *tai-fu* kelimesinden başka bir şey olmadığı söylenmektedir; mamafih *tai-fu* Kanton vâlisinin resmî unvanı olamaz] unvanını hâizdi. Banşua kıyamı Ḫānfū tarihinde felâketli bir devre olmuştu; âsîler sâhilden bir kaç günlük mesâfe içeride büyük bir nehir üzerinde bulunan şehre taarruz ettiler. Bu vak'a 264 (878) 'te oldu; şehrin âsîler tarafından zaptı üzerine, yalnız yabancılardan, müslüman, hıristiyan, yahudi ve mecûsî olmak üzere, 120.000 kişi telef oldu (II, 63 v. dd.). [Banşua çinli Huang Ch'ao 'dur; isyan hakkında tafsilât için krş. O. Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, II, 508, 511, 515, 520; burada Çin ile ön Asya münâsebetleri hakkında daha fazla mâlûmat vardır; ilâveler için bk. III, 420, Berlin, 1937]. Şimâlde en yakın ticâret şehri olan Ch'üa-chou-fu 'nun ön safa geçmesi de, gâlibâ Ḫānfū 'nun uğradığı bu darbenin neticelerinden biridir. Son olarak Abū Zayd bir horasanlıdan bahseder ki, bu adam yanındaki ticâret metâları ile Ḫānfū 'ya gelmiş ve oradan da iki ay yolculuktan fazla bir mesâfede bulunan payitaht Ḥamdān 'a gitmiştir (II, 106 v.d.).

Ancak daha sonraki devirdedir ki, arap te'lifatında, bir deniz limanı olmak üzere, Zaytūn 'dan bahsedildiği görülür. Gâlibâ ilk defa olarak İbn Sa'īd 'de geçen bu bahsi Abu 'l-Fidā (s. 365, tre. II, 124), orada bulmuş ve belki de Abu 'l-Fidā 'nın hemşehrisi olan bir adamın verdiği mâlûmat ile birlikte, kendi kitabına koymuştur. Ondan sonra Zaytūn şehrini anlatan İbn Baṭūṭa (IV, 268 v.d.) olup, bu zât Çin toprağına Zaytūn 'da ayak basmış ve içerilere yaptığı seyahata oradan başlamıştır. Zaytūn 'un Ch'üan-chou-fu şehri olacağını haylı zaman evvel Martini ile Deguigne öne sürmüş ve bu keyfiyet Marco Polo 'nun Yule—Cordier neşrinde (LXXXII, nr. 2, not) pek vâkıfâne bir suretle tesbit olunmuştur (bk. *Book of Ser Marco Pola* [3], II, 237 v. dd.). Elimizde Ch'üan-chou-fu 'ya âit bir taş kitâbe vardır ki, üzerinde görülen 1310 tarihinin, yeni takvime göre, 1010 yılının mukabili olduğu kabûl edildiği takdirde, o şehirde 1010 yılında bir câmi mevcut olduğunu isbat eder (bk. v. Berchem, *T'oung Pao*, XII, 1911, 704 v. dd.). Abu 'l-Fidā 'nın Zaytūn 'dan bahsederken, bunun *Şincū* (*i* harfi *ch'üan* 'ın *ū* harfi yerindedir) ile aynı şehir olduğunu söylemesi, o zamanlar Zaytūn 'un garpta çince ismi ile tanınmış olduğunu gösterir. Bence Zaytūn muharref bir isimdir; *zay* veya *zich'üan* 'dan bozmadır, buna *tūn* eklenmek suretiyle, her müslümanın, *Kur'an*, XCV, 1, dolayısiyle, bildiği bir kelime yapılmıştır). Burada şu ciheti de söylemeliyim ki, Abu 'l-Fidā 'nın Çin hakkında verdiği diğer mâlûmatta bir teşevvüş görülmektedir; Kanton ile Hang-chou-fu 'yu birbirine karıştırmıştır; nitekim kendisinin al-Ḫansā' 'sı ile Ḫāniḳū (Ḫānfū okunmalıdır) 'nun aynı şehir olması da bunu göstermektedir. Ḥamdān ile Ḫānbāliḳ 'tan yalnız „hâşiyelerinde" bahsediyor (II, 122 v.d.) ve kendisinin Ḫānḳū dediği beldeyi ayrı-ayrı iki şehir olan Ḫānbāliḳ ve Kanton ile karıştırdığının farkına varmıyor; Ḫānbāliḳ şimâlde (idâre merkezi olan bir şehir; bk. daha aşağıda İbn Baṭūṭa 'nın tavsifi) ve Kanton ise, cenupta olup, buna Ḫānfū adı verilmek icap ederdi.

Son olarak da, Abū Sa'īd 'Abd al-Ḥayy İbn Żaḥḥāk Gardīzī 'nin bir eserinde verilen Mâverâünnehr ile Çin arasındaki kara yoluna âit tavsifi zikretmek lâzımdır ki, bunun ehemmiyetini takdir eden Barthold o müellifin *Zayn al-aḫbār* (te'lif tarihi 1050) adlı kıymetli eserinin bir kısmını (bk. *Otçet o poezdke v srednyuyu Aziyu*, 1893/1894, Petersburg, 1897) neşretmiştir. Gardīzī 'nin Çin 'e âit tavsifi için bk. s. 92, 17—94, 5. En mühim kısmı Turfan 'dan Ḥamdān 'a kadar olan yola âit mâlûmatlır: (92, 9—16); Toğuzğuz memleketinde Çīnānckal (yâni Turfan—Kara Ḫoço) 'ten 8 günde Ḳumul 'a, Bağ Şūrā 'da nehir kayık ile aşılarak,

oradan çimen ve çayırlık olan stepten geçilip, 7 günde Şaçau (Sha-chou, fransız haritalarında umûmiyetle Sa-tscheu şeklinde; Prjewalski, *Reise in Westchina*, II, 159, not 5 „Scha-tschou (Sa-tschou)", bu şehir, VII. asır baş'arına kadar, Dun-chuan (Tun-huang) adı ile tanınmıştır. Bugün bu yol Şa-tschou'nun şimâl-i şarkîsinde An hsi-fu'dan geçer), oradan 3 günde taşlık bir çöle (*sanglāḫ*), oradan 7 günde Suḫçau (= Su-chou ; *suḫ* kelimesi, Abu 'l-Fidā', s. 366, trc. II, 125'de gördüğümüz daha eski Sükcū (Ḳāmcū = Kan-chou'den 4 günlük mesâfede) telâffuzunun bozulmuş şeklidir), oradan 3 günde Ḫamçau (= Kan chou, garbî Kansu'nun şimdiki merkezi, Abu 'l-Fidā'da *Ḳāmcū*), oradan 8 günde Kuçā (Ku-ch'üan ?)'ya ve oradan 15 günde Ḳiyān [Çince *chiang* kelimesinin karşılığı olup, „nehir" mânasına gelir ; her hâlde Wei nehri olacaktır] denilen ve kayıkla aşılan nehre varılır. Bağ Şūrā'dan Çin payitahtı olan Ḫamdān'a bir ayda gidilir (bu bir ay tâbiri, yukarıda geçen rakamlara tevafuk etmiyor, hattâ son nehir geçişinin Ḫamdān, yânî Hsi-an'da olduğunu farzetsek bile, seyahatle geçen günlerin yekûnu 43 olur); yol üzerindeki konaklarda iyi hanlar vardır. Bu kayıtta hâlâ tavazzuh etmemiş olan bir çok noktalar bulunmaktadır ; fakat bâzı konakların yerleri tâyin edilebiliyor. Çin'den garba giden en mühim kara yolunun dâimâ bu yol olduğu muhakkaktır. Görülüyor ki, payitahtları Karakurum'dan garptaki memleketlere seyahate çıkan moğul imparatorları T'ien-shan'ın şimâlinden geçen yoldan Bişbalık, Almalık, Talas, Sayram ve Taşkend (bk. Bretschneider, *Mediaeval Researches*, 4. kısım, krş. M. Hartmann, *Islam. Orient.*, I, 84). Gerçi moğullar devrinde orta Asya yollarında büyük münakale hareketi olduğu rivâyet ediliyorsa da, bundan o zamanlar büyük bir ticâret fâaliyeti mevcut olduğuna hükmedilmemelidir. Bahis mevzuu olan fâaliyet hemen tamamiyle askerî hareketlere inhisar ediyordu ; moğul idâresinin inhilâle uğradığı her ülkede kargaşalıklar ve haydutluklar baş gösterdiği için, artık oralarda ticâret faâliyetinin duracağı şüphesizdir.

Çin ülkesi hakkında müslüman müellifler tarafından verilen mâlûmatın yukarıdaki tahlili islâmiyetin Çin'de te'sîsine âit tarih tetkiklerini kolaylaştıracaktır. Çin'de islâmiyetin eski devrine âit tetkiklerimize iki ayrı sâhada girişmek icap ediyor. Müslümanların Çin'e gittikleri iki yol, karakteri ve maksadı itibariyle, birbirinden farklıdır ; şimâlî Çin'e götüren kara yolunu tutan, müslümanlar yalnız şimâl devletinin garp kısımlarına gitmişler ve oradan sâhillere kolonlar gönderememişlerdir ; deniz yolu ise, Çin sâhillerini tâkip ederek, Ḳānşū (Hang-chou-fu)'ya kadar uzuyordu ; bu yolu tutanlar her yerde kolonlar te'sis etmişler ve bu kolonlar memleketin iç taraflarına girmeğe hiç bir suretle kalkışmamışlardı. Müslümanların Çin'de ilerileyişine âit hususiyetlerden biri bu idi ; deniz yolu ile gelenler sâhilde kalmışlar ve kara yolundan gelenler de içerilerde oturmuşlardır. İslâmiyet umûmiyetle denizden çekinirdi. İslâmiyetin daha ilk zuhûrundan itibâren, Okyanus'taki kâfirlerin hâkim ve fâik durumları müslümanlar üzerinde kuvvetli bir intibâ bıraktığından, onların hâkimiyetlerine nihâyet vermek için, hemen-hemen hiç bir teşebbüste bulunmamışlardı. Müslümanlar her ne zaman deniz seferleriue girişmişlerse, netice, kendileri için, dâimâ felâketli olmuştur ; msl. Bizans'a karşı denizden yapılan bütün taarruzlar muvaffakiyetsizliğe uğramıştır. İslâmiyet ancak moğul devri başladıktan sonra, Çin'in iç taraflarına girebildi. Eğer Yüan sülâlesi tahta geçmese idi, Çin'in iç taraflarında geniş halk kütlelerinin islâmiyeti kabûl etmeleri hemen de mümkün olamayacak idi ; çünkü ilk defa olarak o sülâle zamanında Çin muhteşem inzivasından ayrılmıştı.

İslâmiyetin denizden ilerileyişi, kendiliğinden vâki olmuştur, denilebilir. Müslümanlar cenûbî Babiliye ile Basra körfezinin başlıca şehirlerini fethedince, bu memleketlerin denizcilik an'anelerine uymağa mecbûr kaldılar, aksi takdirde yeni fethettikleri bu toprakları muhafazasız bırakmış olacaklardı. Tabiî gemilerin idâresinde ve gemi efradında hemen bir değişiklik görülmedi ve seyr-ü sefer işleri, eskisi gibi, devam etti. Tecrübeli gemiciler müslümanlığı kabûl etmeselerdi bile, yerlerine yine onların hemşerilerinden adamlar almak icap edecekti. Arapların ilk zamanlarında gemiciliği ele almış oldukları tasavvur edilemez ; asıl araplar, yânî hicazlılar ile Suriye'nin çöl sâkinleri, gemiciliğe aslâ yarayamazlardı. Gemi taifelerinin cenûbî Arabistan ve Basra körfezi sâhilleri ahâlisinden seçilmesi zarurî idi (bu hususta iranî unsurun ne kadar mühim yer tuttuğuna bir alâmet olarak, eski arap kitaplarında „gemi kaptanı" mânasında dâimâ *nāḫodā* kelimesinin kullanılmış olduğu gösterilebilir, bk. Vullers, *Lex. pers.* ve Dozy, *Supplément*). Emevîlerin inhitatı üzerine bütün fikrî ve iktisadî kuvvetler Irak'ta birleşince, artık muhakkak surette bir islâm kapitalizmi doğdu ve islâm ordularının fütuhatından en yüksek bir kudret, azim ve nufuz ile istifâde ederek, her tarafta sağlam bir surette yerleşti ; böylece dört bucakta kendilerini karşılayacak dindaşlar te'min edildiği için, islâm ordularının bundan sonraki

fütuhatı da kolaylaştırılmış oldu. Aşılması fevkalâde müşkül tabiî mânialar yahut da kendisini tehdit eden tehlikeyi iyice kavramış kuvvetli ve hasım bir devletin hiç bir yabancı unsurunu toprağına sokmamak için tatbik ettiği sistemli tedbirler karşısında en becerikli iş adamlarının bile âciz kalacağı tabiîdir. İşte Çin ile etrafındaki eyâletler, yâni Mâverâünnehr ile Çin'in garbî Ḳānṣū (Yü-men-hsien) 'daki medhalleri arasında bulunan türk memleketleri kuvvetli bir mânia teşkil ediyordu; Mâverâünnehr'in fethinden çok sonraları da şarkta duvar gibi yükselen sarp T'ien-şan dağları genişce ticârî münâsebetlere engel olmakta devam ediyordu. [Mamafih bu engeller asırlardan beri sun'î idi. Müslümanlar istinat edebilecekleri bir ticâret şebekesine ve ticâret merkezlerine sâhip idiler. Bu büyük menfaatler te'min eden bir ticâret idi. Eski çağda olduğu gibi, şimdi de garba bir çok kıymetli Çin mâdenleri akıyordu. Ticâret araplar ile çinliler arasında, muharebeler cereyan ettiği zaman da, devam ediyordu. Çinliler orta Asya'yı tekrar tamamen kaybettikleri zaman da durmadı. Bu sefer garp ile Çin arasına bir türk devleti olan büyük Uygur devleti girdi. Bu devlet, uygurların bir çoğunun tâcir olmaları ve devlet gelirinin mühim bir kısmının ticâretten elde edilen vergiler ile te'min edilmesi yüzünden, ticârete her şekilde müzahir oluyordu. Uygurlar tâcirlere geniş ölçüde din serbestisi tanımak suretiyle de bu ticâreti teşvik ediyorlardı. Mamafih gerek uygur hükûmeti ve gerek bütün Çin hükûmetleri memurlarının mümkün olduğu kadar fazla vergi almak gayreti kazançların ölçüsüz olmamasını ve aynı zamanda ecnebi tâcirlerin hayat ve emniyetlerinin her zaman te'min edilememesini intac ediyordu. Müteâkiben X. asırdan itibâren şimâlî Çin'e hâkim olan moğul Kıtan (Ch'i-tan) 'lar da Çin ile yapılan beynelmilel uzak ticârete iştirâk ettiler ve siyâsî nufuzlarını orta Asya içlerine kadar yararak, İran ile doğrudan doğruya münâsebetlere girişliler (krş. W. Eberhard, *Kaylar kabîlesi hakkında sinolojik mütalâalar*, *Belleten*, Ankara, 1944 nr. 32,). Bu suretle bu devirde Kathay = Kitay v. b. ismi garpta şimâlî Çin'i bildiren bir mefhum olarak yerleşip kaldı].

Mahkemelerin adâletine karşı umumî bir itimad vardı. Pekin'den Mâverâünnehr'in göbeğine kadar bütün ülke kuvvetli bir elin hükmü ve ticârî münâsebetlerin icap ve zarûretlerini idrâk etmiş zeki bir hükûmetin idâresi altında bulunuyordu. Bu hâl Cengiz Han'ın etrafında toplanan ve bir çığ gibi, mütemadiyen büyüyen, muazzam orduları ile, şimâlî Moğulistan'da payitahtı olan Karakurum'dan şark ve garbı istilâ kararı ile, harekete geçmesine kadar devam etti. Görülüyor ki, XIII. asrın başında, yâni moğul devletinin zuhûrundan az önce, kara yolundan yapılan münakale hususî bir ehemmiyet kazanmıştı. Çünkü Basra körfezi sâhillerinde Hürmüz ve Kiş prensleri, deniz hâkimiyetini kazanmak için, birbirleri ile harbe tutuşmuş olduklarından, yabancı gemilerin o sularda seyr-ü sefer etmesi son derece güçleşmişti. Fakat bu hâl, deniz yolu ile yapılan ticâreti büs-bütün ortadan kaldırmış değildi. Çin'e deniz yolu ile yapılan idhalâtın kara yoluna nisbeten, şu büyük ruçhanı vardı, ki, Çin limanlarının idâresi hususî memurların elinde bulunuyordu ve bunlar vazifelerini, sâbit kaidelere göre, intizamla ifâ ediyorlardı. Düşünülmesi lâzım olan siyâsî bir vaziyet daha vardı. Çin'de idârenin, müslümanların memlekete girmelerine müsâit davranan moğul sülâlesine (Yüan, 1280—1368) geçmiş olması, müslümanların Çin deniz ticâretine iştirâkleri Vasco de Gama'nın Hind yolunu keşfetmesi sıralarında en yüksek mertebesine ermiş farzolunabilir. Dünyanın ticârî faâliyetinde bunca değişiklik husûlüne sebep olan o hâdiseden 150 yıl kadar önce, İbn Baṭūṭa bir çok Çin limanlarını ziyâret ve bunların hepsinde müslüman kolonileri bulmuştu (Yule, *Cathay*, II, 477—510'da bu Çin seyahatini tenkidî bir surette nakletmiştir; İbn Baṭūṭa'nın itimada lâyık olduğu hakkında, *ayn. esr.*, II, 433 v.d.; ziyâret ettiği muhtelif yerler hakkında bk. Yule, *Marco Polo*[3], tür. yer.). İbn Baṭūṭa Çin toprağına Zaytūn (Ch'üan-chou-fu) 'da ayak basmış, oradan *Ṣīn al-Ṣīn* („Çin'in Çin'i") 'e gidip, o şehri gezmiştir. Buraya *Ṣīnī Kalān* („büyük Çin") adını da veriyor; sonra yine Zaytūn'dan, kayık ile Ḳancanfū (bu kelime belki de sâdece Han-jen-fu „çinlilerin şehri" mânasında kullanılmıştır) yolu ile, 10 günde Bayvam (Pei-Vang ?), Ḳuṭlū, 4 günde al-Ḫansā = Hang-chou-fu, 17 günde Ḫānbālıḳ (yâni „hükümdar şehri", buna Ḫāniḳū = Pekin adı da verilir), 64 günde varmış ve oradan geri dönmüştür. Portekizlilerin Hind'e giden deniz yolunu keşfetmeleri müslümanların uzak şark ticâretlerine ağır bir darbe oldu; hususiyle bu yolu keşfeden devletin hem siyâset, hem ticâretçe pek kuvvetli olması ve kuvvetinden tam bir surette derhâl istifâde etmeğe âmâde vaziyette bulunması darbenin şiddetini arttırıyordu. Şarkî Afrika sâhilleri, Basra körfezi yalıları ve Hind'in garp sâhilleri portekizliler tarafından işgâl edilmişti; o sularda müslümanlar için ticâret inhisarı hakkı tanımağa aslâ arzuları olmayan bu frenklerin asıl emeli

bütün ticâreti portekiz gemilerine hasretmek idi. Bu ihtirasa karşı hiç bir müslüman devlet mukavemet gösterebilecek hâlde değildi. Garbî Asya'da kuvvet muvazenesinin büyük değişikliğe uğradığı o devirde Memlûk devleti artık inhitatının son safhasına gelmiş, yıkılmak üzere bulunuyordu; genç ve zinde bir ırk olan ve bir asır önce dünya tarihine heybet ile karışarak, sağlam bir devlet kurmuş bulunan Osmanlı türkleri, hâlâ bir cihan devleti olan Mısır ile karşılaşmağı ve bütün Mısır topraklarını bir osmanlı eyâleti hâline kalbetmeği göze alacak kudret ve kabiliyette idi. Fakat bunda portekizlilerin deniz kuvvetlerine doğrudan-doğruya dokunan bir cihet yoktu, çünkü Kızıl denizdeki türk donanması o kadar kuvvetli değildi. Hattâ daha sonraları bile türkler portekizlilere zarar veremediler. Albuquerque'in Basra körfezindeki hâkimiyeti sona erdiği günlerde islâmın uzak şark ile deniz ticâreti ortadan kalkmış bulunuyordu. Felemenkliler ve onlardan hemen sonra da ingilizler uzak şark ticâretini kendi hâkimiyetleri altına aldılar.

Bundan evvelki fıkralarda ticârî âmillerden bahsedildiği için, şimdi sıra islâmiyetin Çin'de ilerileyişi ile münâsebetdar sırf siyâsî ve harsî hareketleri mutalâa etmeğe geldi.

İslâmiyetin Çin ile münâsebetlerine âit, bahsedilmeğe değer en eski kayıtlar islâmiyetin yayılıp-genişlemesi neticesinde zuhûr eden siyâsî hâdiseler ile alâkalı olanlardır. Son Sâsânî hükümdarı Yazdgird III. 642'de Nihâvend muharebesinde mağlûp olunca, Çin'e kaçmış ve Çin hükümdarını kendi namına harekete geçirmeğe çalışmıştı. [Yazdgird'in Çin'e gönderdiği ilk sefâret heyeti 638'den öncedir]. O sırada Çin'de bir inkılâp vukû bulmuş olduğu için, Yazdgird'in tasavvurları esas itibariyle gayr-i müsâit görünmüyordu; Sui sülâlesi yerine geçen T'ang (618) sülâlesine mensûp ilk hükümdarlar azimli bir fütuhat siyâsetine sülûk etmişlerdi. Peygamber ile halefleri de garpta aynı yolu tutmuşlardı. Bu iki yeni kuvvetin arasında T'ien-şan dağlarının teşkil ettiği muazzam duvar ve asıl Çin toprakları ile bu dağlar arasındaki bariılmez Tarım havzası müslüman efsânesinin Peygamber ile eshabının bu uzak ülke ile münâsebetlere girişmiş olduklarını farzetmesine engel olmamıştır. Sık-sık zikredilen ve sahîh olduğu bilinmeyen bir hadise (Goldziher, *Moh. Stud.*, I, 270 v.d.) göre, Peygamber ümmetine türkleri kızdırmaktan ictinap etmelerini tenbih etmiştir. Müslümanlar Yazdgird'e karşı da aynı tavru gösterdiler. İmparator T'ai-tsung (627—650), Sâsânî hükümdarı tarafından, kendisine vâki olan yardım talebini kabûl etmedi (bu keyfiyeti Ṭabarî'den istihrac edebiliriz, I, 2685 v.d., hattâ elçinin verdiği haber efsâneden ibâret olsa bile; krş. I, 2876 ve O. Franke, III, 356 v.d.). [Yazdgird III. 651'de öldü. Tuharistan'da ikamet eden oğlu Pîrûz Çin'e, yardım ricası ile, bir sefâret hey'eti gönderdi. İlk arap sefâret hey'eti 651'de Çin'e geldi. Çinliler, gâlibâ bunlardan aldıkları mâlûmatla, garbî Türkistan işlerine karışmanın doğru olmayacağına kani oldular. Bundan dolayı Pîrûz 661'de Çin'e yeni bir sefâret hey'eti gönderdi. Kendisine Çin tarafından makarrı Chi-ling (Sîstân'ın Efganistan hududu civarında) olan „İran askerî vâlisi" unvanı tevcih olundu. Bu, kolayca anlaşılacağı gibi, boş bir unvandan başka bir şey değildi. Çin'den askerî yardım gelmedi. Araplar Pîrûz'u tekrar yerinden attılar. O da Çin'e kaçarak, orada sarayda yaşadı. Ölümünden sonra oğlu Narses (Ni-nieh-shih), çinli bir generali onu yine memlekete hâkim kılmak vazifesi ile, hareket etti (678 veya 679). Mamafih general bu teşebbüsünde ciddî davranmadı ve türklere müracaatla Narses'i Sui-shih (Tokmak)'te bırakıp döndü. Narses 20 sene Tuharistan'da kaldıktan sonra, 708'de yine Çin sarayına kaçtı ve az sonra burada öldü].

Emîr Ḳutayba b. Muslim, müslümanlar tarafından fethedilmiş olan Fergane'den, 707'de bir ordu çıkararak, dağları aşıp, öte taraftaki türk memleketine yürüdü. Fakat seferi muvaffakiyetle neticelenmedi; Ṭabarî (I, 1275—1279)'deki aslî vesikaların mukayesesinden anlaşılıyor ki, Ḳutayba bu seferinde Kâşgar elini fethedememiştir. Ṭabarî (II, 127 v.d.) ve çinlilerin (713) pek mâlûm sâikler ile, an'anevî şekilde süsleyerek, anlattıkları Çin imparatoru Hsüan-tsung (712—756)'a elçi göndermek hikâyesinin, tarihî bir hakikat olması ihtimâli vardır; fakat buna mukabil çinlilerin de elçi gönderdiklerine âit hiç bir kayıt görmüyoruz (daha evvelki bir devirde, Ḫusrav Nûşîravân zamanında Sâsânî sarayında Çin elçileri görülmüştü; bk. Ṭabarî, I, 89 = Nöldeke, s. 167). Müslümaular, Emevîler devrinde, türk hakanları ve yabġûlar ile pek çok münâsebette bulundukları ve bunlar ismen Çin imparatoruna tâbi oldukları cihetle, dolayısiyle Çin ile de münâsebette bulunmuşlardı; bir taraftan Nayzek ile Yabġû arasında, diğer taraftan Şad ile Sebel (belki Theophanes'teki Ζιεβηλ ile mukayese edilebilir, bk. Chavannes, *Tou-kiue Occidentaux*, II, 28) arasında geçen sahnenin ve Şad'ın Yabġû'nun huzurunda k'ou-t'ou vaziyeti almış olmasının (yâni çin usulünde tazimle iğilmesinin) Ṭabarî (II, 1224, sene 91 = 710)'de hikâye edilen şekli klâsik bir mâhi-

yet almıştır; Yabġū Şam'a gönderilmişti ve Suriye'nin gördüğü ilk çinli, daha doğrusu çin türkü, gâlibâ bu olmuştu. Çin siyâsetinin, doğrudan-doğruya veya dolayısiyle Çin'e tâbi olan türk hakanı ile Mâverâünnehr'deki küçük devletlerin mukavemetlerine desteklik ettiği muhakkak addolunabilir; bundan dolayıdır ki, müslümanlar mütemâdiyen harbetmek mecburiyetinde kalmışlardı; Pamirlerde bulunmaları muhtemel olan Ḫoltallar ancak 750 yılında mağlûp edildiler (Ṭabarī, III, 74); Kaşşların (krş. Iḫşīd) hükümdarı 751'de öldürülerek, hazineleri, çin mâmûlâtından kıymetli eşyası Semerkand'a Abū Muslim'e gönderildi (Ṭabarī, III, 79 v.d.). Arap imparatorluğunun yıkılması üzerine, müslüman fütuhatının hızı azalmağa başladı ve merkezlerde idâre başında bulunanlar gayretlerini fethetmiş oldukları memleketlerin âsâyişini te'sis ve müdafaasını te'min cihetine hasrettiler. O günlerde Çin'de de son T'ang imparatorları devrinde merkezî hükûmet zayıflamağa başladığı için, iki büyük devlet arasında, ilkin Uygurlar ile, sonra da İlhanlılar (Karahanlılar)'ın te'sis ettiği kuvvetli tampon devletler zuhûr etti. [Mamafih yabancılar istisna edilecek olursa, moğul devresine kadar, hiç bir çinlinin islâmiyeti kabûl etmemiş olduğu söylenebilir. 756'da Çin'e, askerî yardım maksadı ile, çağırılan arap kıt'aları geldiler ve bunlar anlaşılan burada kaldılar. Ancak hangi bölgede kaldıkları mâlûm değildir. Cenupta (aynı zamanda Hainan adasında) islâm kolonileri vardı. Belki de daha IX. asırda Yünnan eyâletinde bu kabîl koloniler mevcuttu. Fakat bunlar hep ecnebilerdi. Din meselelerine karşı alâkaları bulunmadığı için, aslında bütün yabancı dinlere karşı müsamahakâr olan çinliler, islâmiyeti büyük bir nefretle karşılıyorlardı, çünkü temasa geldikleri islâmiyetin tamamen siyâsî bir din olduğunu anlamışlar ve Çin işlerinde yabancı müdahalesini kabûl etmek istememişlerdir. Burada XVII.—XVIII. asırlarda hıristiyanlığın Çin'e nufuzu esnâsında gördüğümüz vaziyete şâhit olmaktayız]. Moğulların islâmiyete karşı tavırları farklı idi. Bizzat Cengiz Han tebeası arasında umûmî bir tecânüs bulunmamasını yalnız fâideli taraflarından görüyor ve ırk ve dinleri birbirinden farklı türlü-türlü kabîleler arasında, bunlar kendi maksatlarına hizmet ettikçe, hiç bir fark gözetmiyordu. Bir moğul sıfatı ile kendisi için asıl lâzım olan çinli unsurları dağıtmak ve ahâliyi, kendisine karşı kuvvetli bir ittihat meydana getirmelerine imkân bırakmayacak surette, birbirine karıştırmak idi. Kendi yurddaşlarından başka olarak, garbın muhtelif müslüman milletlerinden de, büyük hareket ve seferlerinde kendi maksatlarına hizmet edecek yardımcılar bulmuştu; bunlar cesâretleri ile meşhûr insanlardı. Kendi aralarında, gerek sayı ve nüfus, gerek silâh kullanmakta mahâret ve disiplin bakımlarından, türklerin mertebesi diğerlerinin hepsinden ileri idi. Cengiz Han ile haleflerinin ordularını terkip eden unsurlar hakkında sarih ve kat'î bir fikir edinmek imkânsızdır. Yalnız şunu farzedebiliriz ki, ordularındaki askerin en büyük kısmı civar ülkelerden, bir taraftan Çin seddi ile T'ien-shan arasındaki memleketlerden (şarkî Türkistan), diğer taraftan da Mâverâünnehr ve Horasan ahâlisinden toplanan türklerden teşekkül ediyordu. Bu keyfiyet, o zamandan bu günlere kadar Çin müslümanları arasında farsçanın niçin kibar bir dil sayıldığını ve bunların aslen çince olan yazı dillerine (bu dilin iyi bir nümûnesi küçük bir çin yazmasında bulunur; yazma Ms. Sin. Hartmann, I, Berlin devlet kütüphânesi bu yazma arap harfleri ile yazılmış çince bir metni ihtivâ etmektedir; bk. Forke, *T'oung Pao*, 2. ser., VIII, nr. 1) neden dolayı pek çok farsça kelime karışmış olduğunu izah etmeğe yetecek mâhiyette değildir. Çin'de yerleşmiş olan bu unsurun en ziyâde, sonradan ana dillerini kaybederek, yalnız arta kalmış bâzı kelimelerde onun hâtırasını muhafaza eden iranlılardan müteşekkil olması farzedilemez. Çin müslümanlarının dillerine farsça karışmış olması, daha ziyâde, moğul hükümdarlarının sancakları altında toplanmağa koşan garbî Asya kavimlerinin fars diline karşı duydukları hürmetten ileri gelmiştir. Kubılay Han'ın, Çin tahtına geçince, saraya ve devletin yüksek hizmetlerine pek çok iranlı aldığını da hesaba katmak lâzımdır. Gerek Marco Polo ve gerek İbn Baṭūṭa, Çin hizmetinde bulunan bu yabancılardan haylı tafsilâtla bahsederler. Bunlardan biri olan Achmath (Aḥmed) Baylo (Balyoz; Yule, *Marco Polo*[3], I, 415 v.d.) çirkin hareketleri ile şöhret bulmuştur; bu adamın kötü hâlleri yalnız, garezkârlık etmiş olmalarından şüphe edilebilecek çin kaynaklarında değil, venedikli'nin sadakatle anlattıklarında (Yule, *Marco Polo*[3], I, 415 v.d.) da okunmaktadır. Ekseriyeti iranlıların teşkil etmesi icap eden bu müslümanların, fars dilinin haysiyet ve itibarını korumak ve onu memleketin iç taraflarına götürmek hususunda, çok hizmetleri olmuştur. Moğul hükümdarları tarafından Çin'e getirilen müslümanların adedini kabaca tahmin etmek bile mümkün değildir. Moğul imparatorlarının Çin'e müslüman unsurlar idhâl etmeleri ile husûle gelen vaziyetler ve bu sâyede Çin'de islâmiyetin kazandığı büyük nufuz ve kudret hakkında elimizde doğruluğu

bir çok vesikalar ile sâbit olan bir nümûne vardır. Kubılay Han bu müslümanlar arasında, Buhara 'dan gelmiş olduğu söylenen ve kendisi de Peygamber sülâlesinden olduğunu iddia eden, Sayyid Acall (ölm. 1279) diye mârûf Şams al-Dīn 'Omar adında biri vardır. Elimizde bu adamın müteaddit hâl tercümeleri bulunmaktadır ki, en mühimi moğul sülâlesinin resmî tarihi (*Yüan-she*, kitap CXXV, biografya 12) olup, Vissière tarafından d'Ollone (s. 25 v.d.) 'un kitabında bahsedilmiştir. *Tien-hsi* (II, 1, s. 23 v.d.) 'de aynı zamanda oğulları Nāṣir al-Dīn (Marco Polo 'da Nesradin) ve Ḥusayn (*Hsin-Yüan-shih*, bahis 155) 'in hâşiyeleri ile birlikte başka bir hâl tercümesi bulunduğu gibi, *Ta-ch'ing-i-t'ung-shih* adlı mançu coğrafyasında (trc. Vissière, *Rev. Monde Mus.*, 1908) adlı büyük biyografyada da bir hâl tercümesi vardır; Fa-hsiang tarafından yazılmış olan hâl tercümesinin hususî bir ehemmiyeti vardır; bunu Lepage, d 'Ollone (s. 50 v.d.) 'da tenkitli bir surette tetkik eder ve nihâyet Raşīd al-Dīn 'in bundan bahseden bir parçası da, Blochet tarafından, tercüme edilerek, d 'Ollone (s. 26 v.d.) 'da neşredilmiştir. Fa-hsiang 'a göre Sayyid Acall Su-Fei-êrh (Sufayr ?) adında birinin beşinci batında torunu olup, sülâlesini 20. batında Peygambere ircâ etmektedir (Vissière Sayyid Acall 'in ecdat ve ahfadından, d 'Ollone 'un ayrı bir basımında, bahseder, s. 176—183). Sayyid Acall 'in adı Şams al-Dīn 'Omar olup, Kubılay (1260—1294) 'ın dâveti üzerine, yüksek bir makama geçmiştir. Çince ismi Sai Tien-ch'ih Chan-sih-ting olup, Sayyid Acall Şams al-Dīn 'in transkripsiyonudur. İmparator kendisini, âsâyişi îâde etmesi için, Yünnan vâliliğine tâyin ve daha sonra da „Hsien Yang prensi" unvanı ile taltif etmiştir. Ölümünde 5 oğul ile 19 torun bırakmıştır. Fa-hsiang Lepage 'deki şecerenin sıhhatinden, haklı olarak, şüphe etmektedir. Bu şecerenin bir taraftan Sayyid Acall 'e daha yüksek bir itibar kazandırmak ve diğer taraftan da, âilesinin yükselişi ile, çinlilerce menfûr sayılan moğulların istilâsı arasındaki münâsebeti gizlemek maksadı ile, daha sonraki vak'anüvisler tarafından uydurulmuş olması da muhtemeldir. Umumiyetle söylendiğine göre, Sayyid Acall aslen buharalı olup, Çin 'e gelerek, 1273 'ten 1279 'da ölümüne kadar, Yünnan 'da vâlilik etmiştir. [*Yüan-shih* 'e göre, Shan-ch'an şimâl-i garbîsinde (Yünnan şehri civarı) defnedilmiştir]. Oradaki, mezarı ile kitâbesi, ilk olarak, d' Ollone hey'eti tarafından keşfedilmiş ve Hsi-an 'da yine kitâbeli başka bir mezarı mevcut olduğu için, büyük bir merak uyandırmıştır. Şimdi tahakkuk ediyor ki, Shensi 'deki ikinci mezarı sâdece bir makam olup, burada müteveffa vâlinin resmî elbisesi gömülmüştür (bk. Vissière, *Études Sino-Mahometanes*, s. 41 not 1.; ayn. mil., *Études*, 2. seri, I, *RMM*, XV, 60 v.dd. ve III, *RMM*, XVIII, 171 v.dd.).

Sayyid Acall Yünnan 'da islâmiyetin yayılması için himmet etmişse de, bunda asıl muvaffak olanın büyük oğlu Nāṣir al-Dīn (çince Na-su-la-ting) olduğu söylenir. [Yünnan eyâletinde ve diğer bâzı yerlerde küçük memuriyetlerden sonra, 1279 'da Tal-li (Yünnan) 'deki orduya kumandan tâyin olundu. Askerî vazifelerini muvaffakiyetle başardıktan ve Yünnan vâlisi olan babasının ölümünden sonra, 1284 'e kadar, nâzır pâyesi ile, Yünnan vâliliğinde bulundu. 1291 'de Shensi 'de yüksek bir idârî vazife aldı ve 1292 'de öldü (krş. *Yüan-shih*; bahis 125, s. 6433 e). Ölümünden sonra kendisine asâlet tevcih olundu ve hakikî nâzır pâyesine yükseltildi. Kardeşi Ḥusayn (çince Hu-hsin) 1284 'te Yünnan, 1285 'te de Shensi nakliye komiseri oldu. 1297 'den sonra tekrar Yünnan 'a döndü. O da, babası gibi, Yünnan 'da Konfuzius mâbed ve mektepleri te'sis etti (Yüan-shih, 125, s. 6433 d). 1304 'te memuriyet yeri değiştirildi ve 1310 'da öldü].

Sayyid Acall 'in diğer oğulları ve haltâ torunları devlet idâresinde yüksek makamlar işgâl etmişlerdir. Bu zatın ahfadı arasında, kendini ilme veren ve 1685 'te meşhûr eserini („islâmın miknatisli ibresi") neşreden Ma Chu (14. batından; takriben 1630—1710) 'yu zikretmeliyiz. Bu zat, ceddi Sayyid Acall 'in türbesi ile câmiinin tâmirine nezaret etmiştir. Türbedeki kitâbelerden biri onun eseridir. XX. asrın başlarında âilenin reisi Na Va-ch'ing idi ve eyâlette bir câmiinin imamı bulunuyordu (d'Ollone, s. 182). İslâmiyet, kısmen Say eyâlet hânedanı devrinde taammüm ettiği gibi, müslümanlığın Yünnan 'da ehemmiyet kazanmağa başlaması da bu sıralarda vukû bulmuştur. O devirden sonra, hemen-hemen hiç bir kayda değer hâricî te'sire rastgelinmez. İslâmiyetin karadan ve şimâlden nufuz ettiği hakikati üzerinde ne kadar ısrar edilse azdır. Sâhil boyunca teessüs eden müslüman kolonilerinin bu harekete pek karışmadıkları görülür. Fakat şunu da kabûl etmek lâzımdır ki, Yünnan eyâleti müslümanları, Shensi ve Kansu gibi, şimâl eyâletlerinde oturan müslümanlar ile dâimî münâsebet hâlinde idiler. Bugün Çin müslümanları arasında taammüm etmiş bulunan ve kendilerini yabancılar ile temasa getiren *ma-fo* zanaatı, yâni yük ve binek hayvanlarını kiralama işi, eskiden de yine müslümanlara hâs idi ve onlar, enerji ve takatleri sâyesinde, bu meslekte kabiliyet göstermekte idiler.

Müslümanların yalnız kendilerine güvendikleri ve islâm âleminden kopup gelen muasır yakınları ile hiç bir zaman takviye edilmedikleri düşünülecek olursa, sayılarının çokluğu karşısında hayrete düşülür. Mamafih eskiden müslümanların sayısı çok mubalâga edilmiştir. Bu asrın başında onların 20—30 milyondan (bütün nüfusun 1/13—1/20'i) fazla olmadığı anlaşılıyor. D'Ollone heyeti, büyük kısmı itibariyle islâmlaşmış olan mıntakalardan geçtiği zaman buralardaki müslüman nüfusunun daha aşağı nisbetlerde bulunduğunu görmüştür. D'Ollone, tâkip ettiği yol üzerindeki ahâlinin ancak 1 % müslüman olduğunu söyler, fakat Kansu ve Yünnan eyâletleri için bu nisbet haylı büyüktür. Davies (*Yunnan*, 1908), Yünnan'da müslümanların 3 % nisbetinde olduğunu ve 10.000.000 halktan 300.000'inin bu dine sâlik bulunduğunu söyler; fakat Kansu ile Yünnan'ın heyet-i mecmuasından 4 defa daha kalabalık olan Szu-ch'uan eyâletinde bu nisbetin haylı düştüğünü kaydeder. Bu hesaba göre, Çin'de 4.000.0000 müslüman olmak lâzım gelir (d'Ollone, s. 429 v.d.).

Broomhall'in tahminleri, hayli su götüren bir takım takribî rakamlardan ve müslümanlar ile diğer ahâli arasındaki nisbet hakkında, her hangi bir netice çıkarılmasına elverişli değildir; zîra biz de Çin'deki umum nüfusun mıkdarı hakkında itimada lâyık mâlûmata sâhip bulunuyoruz. Çin'de 800 kadar kimseye birer sual varakası göndermiş ve ülkenin muhtelif noktalarından 200 cevap almıştır. Alınan cevaplara göre, Broomhall, eyâletlerin nüfusunu gösteren, şöyle bir codvel tertip edilmiştir.

K a n s u. Asgarî 2.000.000, âzamî 3.500.000. Müslümanlar dağınık bir hâldedir; garp kısmında daha kalabalıktırlar ve doğum nisbetleri Çin'inkinden fazladır. İsyanlar esnâsında bâzı mıntakalarda ahâlinin mikdarı azalmıştır. Nitekim mühim bir idâre merkezi olan Hsi-nin-fu'da, vilâyet merkezinin arâzisi de dâhil olmak üzere, 250.000 müslüman vardır. Lian-chou-fu'da, yâni merkezde, 25.000 müslüman bulunmaktadır. Mühim şehrin büyük bir kısmında bir çok câmi vardır. Bâzan müslamanların şehir içine girmesine müsamaha edilmediği için, câmiler kenar mahallelerde inşa edilmiştir. Ning-hsia ve P'ing-liang'da vaziyet bu merkezdedir.

S e h e n s i. İsyanlardan evvel muhtemelen 1.000.000, isyanlardan sonra Kansu eyâletine bir çok muhâceretler vukû bulmuştur. Hsi-an'daki nüfusun resmî mıkdarı 9.480; bütün eyâletteki nüfus ise, 26.000'dir. Ne olursa olsun, müslümanların sayısını 500.000'den fazla tahmin etmek mümkün değildir. Hsi-an'da 7, Han-chung fu'da ise, 3 câmi vardır.

S h a n s i. Bâzı mutalara göre, bütün müslüman nüfusu, 25.000 tahmin edilmektedir.

H o p e i. Mûtalar oldukça değişiktir ve tahminler 1.00.000 ile 250.000 arasındadır. Pekin'de 30—40 câmi (büyük câmi Ning-chieh câmiidir ki, türk ulemasından Ali Rıza Efendi burada ders vermişti) ve 10.000'den fazla müslüman vardır. Pekin'in cenup ve şimâlinde haylı kalabalık müslüman toplulukları vardır. Çin seddinin şimâlinde müslümanlar, Moğulistan hududu üzerindeki noktalarda otururlar.

S h a n t u n g. Müslüman nüfusu 100.000 ile 200.000 arasındadır. Bunlar şarkta pek az olup, merkez ile garpta oldukça kalabalıktır.

H o n a n. Gâlibâ 200.000'den bir az fazla. Huai-ch'ing-fu'da 40.000 müslüman vardır ve civardaki köyler kâmilen müslümanlar ile meskûndur. Cheng-chou'da 10.000 müslüman vardır. Huai-tien-chi'nin bütün ahâlisi müslümandır. Eyâlette bir çok câmiler vardır. Hemenhemen her kazada bir câmi bulunur.

K i a n g s u. Yapılan tahmin pek şüphelidir; belki 250.000 müslüman vardır. Nanking'de 10.000 müslüman ve 25 câmi bulunur. Hemenhemen bütün büyük şehirlerde bir câmi vardır. Su-chao'ya dâir istatistik yapılmamıştır.

S z u - c h ' u a n. Haklarında mâlûmatımız olan mıntakalarda takriben 50.000 müslüman bulunduğu tahmin ediliyor. Eyâletin geniş arâzisi üzerinde tahminen 250.000 nüfus bulunsa gerektir. Müslümanların toplu olarak bulundukları yer, mıntakanın şimâl-i garbî (Sung-p'an-t'ing v.b.) kısmıdır ve Tibet hududuna doğru uzanmaktadır. Ch'eng-tu'da, gerek Lao (chiu)-Chiao (12 imam ve 100 ahong) ve gerek Hsin-chiao mezheplerine mensûp olanlara rast gelinir.

K u e i - c h o u. Müslümanların sayısı 10.000'den bir az fazla olup, burada 4 câmi vardır.

Y ü n n a n. Tahminler 160.000 ile 1.000.000 arasındadır. İsyanlar yüzünden nüfus azalmıştır. Müslümanlar bütün ahâlinin ancak 3 % 'ünü teşkil ederler. Yünnan müslümanları, ne kıyafetleri, ne de zihniyenleri bakımından, çinlilerden ayrılırlar. Davies'e göre, ovada yaşayan müslümanlar da dağlarda yaşayanların 10 mislidir. Bu zat eyâletin bütün nüfusunu 10.000.000 olarak tahmin eder. Müslümanlar, 3 % nisbetinde olduklarına göre, 300.000 kadardır ki, bu rakam, Thiersant'ın tahmininden (4.000.000) pek küçüktür. Bununla beraber Soulié (*Rev. du Monde Mus.*, teşrin I. 1909), müslüman nüfusunu 800.000—1.000.000 ve misyoner Rhodes ise, 1.000.000 olarak tahmin eder. Evvelce müslümanların mühim câmileri bulunduğu hâlde (Ta-li-fu mâbedi câmi

olarak kullanılmakta idi), isyanlardan sonra câmi hayatı haylı sönmüştür.

Hu-pe. 10.000'den bir az fazla. Vu-chang'da 3 ve Han-k'ou'da 2 câmi vardır.

Kiang-hsi. 2.500'den bir az fazla.

An-bui. Tahminen 40.000. Müslümanlar şimâlde daha kalabalıktır. Merkez olan Anking'de, mülhakatı ile birlikte, 6.000 müslüman ve 2 câmi vardır.

Cbekiang. Tahminen 7.500. Bütün eski arap coğrafyacılarının zikrettikleri gibi, İbn Baṭūṭa'nın zamanında zengin ve kudretli bir müslüman topluluğunun merkezi olan Hang-chou-fu'da, mülhakatı ile birlikte, ancak 120—1.000 âile ve 3 (4) câmi bulunur.

Hunan. Tahminen 20.000; en büyük kolorinin Chang-te'de bulunması muhtemeldir (3000 kişi ve 3 câmi).

Kuang-tung. Haynan ile birlikte, takriben 25.000. Coğrafyacıların Ḫānfū ve İbn Baṭūṭa'nın da *Şīnī kalān* dediği büyük Kanton'da, varoşları ile birlikte, 7.000—10.000 müslüman ile 5 câmi vardır. Haynan'da birer câmii olan iki meydan bulunur.

Kuangsi. 15.000—20.000. Bu nüfusun 8.000'i Kuei-lin'de yaşamakta olup, her hâlde şimâlden muhâceret etmiş olmalıdır. Kuei-lin ile Wu-chou'da 6 câmi vardır.

Fukien. Ancak 1.000 kadar. Amoy, Fu-chou ve Chang-chou-fu'da birer câmi vardır. Amoy'daki 40—50 kadar müslüman, memur sınıfına mensuptur.

Mançuri. Tahminen 200.000. Mukden'de 17.000, K'ay-Yüan'da 2.000, Hsin-min-fu'da 2.500, Chin-chou-fu'da 3.500, Fa-ku-men'de 2.000, Liao-yang'da 2.500 ve Kuang-ying'de 7.500.

Moğulistan. Ancak cenupta müslüman vardır. Takribî bir rakam verilemez. Burada Türkistan'dan bahsetmeğe lüzum olmasa da, yine bu ülkede bulunan müslümanlar 1.000.000. ile 2.400.000 arasında tahmin edilebilir.

Türkistan hâric olmak üzere, yapılan tahminlere itimat edilemez; çünkü müslümanlar, çinlilerin gözüne batmaması için, sayılarını eksik söylemektedirler. Çin müslümanları ile sıkı temasta bulunanların söylediklerine göre, islâm nüfusu 40—50.000.000 arasında kabûl edilebilir.

II. Cemiyet hayatı.

Eski Çin'in müslüman ahâlisini bir tek ictimaî bünye saydığımız takdirde, cemiyet hayatının cereyan ettiği başlıca beş sâha şunlardır:

1. Âile hayatı (evlenme, âile ve akrabalık). Âile hayatının tezâhürleri, hanefî mezhebinin usûlünde olmak üzere, şeriatın hükmü altındadır. Bununla beraber, halk kütlesi evâmiri iyice bilmek ve harfi-harfine tatbik etmekten baylı uzaktır. Çin hayatının bu kaideleri ne dereceye kadar tahrif ettiğine gelince, bu meseleye dâir vesikalara mâlik bulunmuyoruz. Esâsen bu gibi vesikalar da mevcut olsa bile, bunlardan bütün Çin hakkında toptan bir görüş çıkarmanın imkânı yoktur; çünkü te'sir, yerine göre, değişmiştir. Thiersant (II, 266, not 1) bir müslümanın 4 karı alabileceği ve câriyesini istifraş edebileceği hakkındaki hükümden bahsederken: — „Çin'de müslümanlar evlenme hususunda imparatorluğun kanunlarına tâbi olmak mecburiyetindedirler"—der. Fakat evlenmeğe dâir kanunî hükümlerin umuma şâmil olması iktiza etse bile, Çin hükûmetinin bu şahsî hukuk sâhasına müdahaleye kalkışmak istemeyeceği âşikârdır (evlenme hakkındaki kanunî hükümler için bk. P. Hoang, *Le Mariage Chinois au point de vue légal*, *Var. Sinolog.*, nr. 14, Shanghai, 1899 [ve Van der Valk, *Modern Chinese family Law*, Peking, 1939]; ben bu eserde açıkça müslümanlara ayrı bir mevki veren ahkâma rast gelmedim). Kadının mevkii de umumiyetle her yerde aynı değildir; mahalle ve ictimaî sınıflara göre, değişir. D'Ollone'a göre, tesettür mecburiyeti yoktur; kadınlar yüzü açık dolaşır. Esasen Grenard da, zengin karıları müstesna olmak üzere, aynı vaziyete işâret etmiş bulunuyordu. D'Ollone, yalnız Ho-chou'da, başka bir âdete rast gelmiş: burada kadınlar, gözlerin altından yüzün aşağı kısmını siyah bir yaşmakla örterler (bu hâl, bana Ma Hua-lung tarikatine âit gibi görünüyor); fakat yine ata binerek, veya araba içinde sokaklarda dolaşırlar (s. 247). Ayakların küçük yaşta cendereye konulması âdetine gelince, d'Ollone bu hususta müslüman ve gayr-i müslim çinli kadınlar arasında hiç bir fark bulunmadığını söyler. Bilhassa Kansu'da, bu ayak çarpıklığı müslüman kadınları arasında pek yayılmış bir moda imiş. Bir çinli müslümanın müslüman olmayan bir kadınla evlenmesine hiç bir mâni yoktur. Hattâ evlenme ile, başka bir dine mensup olan bir kadını hak yoluna sokmak sevap sayılır. Buna mukabil bir müslüman kadının bir gayr-i müslim ile evlenmesi yasaktır ve böyle bir izdivaca büyük bir günah nazarı ile bakılır (msl. bk. Wassiljew-Stübe, s. 108, § 6'daki kısa ilm-i hâl, keza Thiersant, II, 266, nr. 1). Mamafih bu gibi vaziyetleri de kitabına uydurmak mümkündür; nitekim imparator Cb'ien-lung (1736—1795), bir türk prensesini baremine almıştı. Keza 1902'de Minjol (Kâşgar'dan bir günlük mesâfede)'a vardığım zaman, bir türk kadın ile evlenmiş bir çinli

görmüştüm. Şeriatın emrettiği ceza (40 sopa veya taşlama), diğer müslüman memleketlerinde olduğu gibi, istifraşlara pek şâmil değildir. Buna bakıp da müslüman çinlilerde ahlâkın sukut ettiğine hükmetmemek lâzımdır. Çinlilerde müşterek olan kusur ve fazahatler (bu mevzua dâir bk. Matignon, *Superstition, Crime et Misère en Chine* Lyon, 1902, s. 185 v.d. 'da âlimane fasıl), her hâlde müslümanlar arasında daha az yayılmış olsa gerektir. Çocukların terbiyesi ile hiç alâkadar olunmaz. Baba ve evlât sevgisi ile ecdada karşı saygı, âile hayatının bâriz bir vasfını teşkil eder. Baba ve evlât sevgisi Forke (Berlin, Ms. Sin. Hartmann, I) 'nin neşrettiği çince arapça yazmadaki fıkrada tebcil edilmektedir. Ecdada karşı hürmet, ana ve baba ile büyük ana ve baba için okunacak dualarda açıkça görülür. Keza Çin usûlünde şecereler de kullanılır. Peygamber sülâlesinden gelenler müstesna, soya dayanan hiç bir ictimaî tefrik yoktur. Bâzı islâm memleketlerinde seyidliğe ve sahte seyidlik pâyesini edinenlere karşı gösterilen ihtiramın tevlit ettiği karışıklıklar, çin müslümanları arasına girmemiş ve Çin 'de seyidler çoğalmamıştır. Bu da halkın büyük bir ekseriyetle ihtida ederek, müslüman olduklarının veya mühtedilerin *tungan* neslinden geldiklerinin şuuruna ermiş bulunduklarını gösterir. Her hâlde Çin 'de seyidler, *hsin chiao* ile birlikte zuhûr etmiş olmalıdırlar. Nitekim tarikatçi Ma Hua-luog seyid geçinmişti. Çin müslümanlarının, irsî beden hususiyetleri (ırk) bakımından, ayrılık gösterip-göstermedikleri meselesi henüz halledilmiş olmaktan uzaktır. Umûmiyetle etnik hususiyetlerin mevcudiyeti hakkında ittifak vardır ve müslüman çinlinin ilk nazarda diğerlerinden ayırt edilebilecek bir tipte olduğu kabûl edilir (bilhassa bk. Broomhall, s. 221 v.dd.; keza Hsi-an müslümanları da hâricî kıyâfetleri ile ötekilerden haylı ayrılır ve avrupalılar bunları kendileri ile aynı soydan gelmiş sayarlar, krş. Berthelot, *Comptes-Rendus de l'Ac. des Inscr. et Belles-Lettres*, 1905, s. 188). Bununla beraber, d'Ollone 'un buna muarız olan mutalâasını da nazar-ı itibara almak lâzımdır. Mamafih o da çehreleri türke veya araba çalan bâzı çin müslümanlarını tasvir eder, fakat karilerine bu istisnaî hâllerden mâna çıkarmamak tavsiyesinde bulunur ve müslüman kütlesinin diğer çinlilerden farklı olmadığını iddia eder. Her hâlde müşterek bir çin tipinden bahsetmeğe imkân yoktur. Çin 'de bir çok muhtelif tipler vardır ve tenevvû, tabiatiyle, çin müslümanları arasında da görülür. Gerek muhâceret ve gerek muhâcirlerin bol zürriyeti sâyesinde, arap ve türk tipi haylı yayılmıştır; fakat hakikatte müslümanların ekserisi çin ırkına mensûptur. Şüphesiz mühâcir tipi de aslında olduğu kadar hâlis kalamamıştır. İlk büyük müslüman istilâsından sonra bir çok müthiş kıtaller ile cemaatler haylı kuvvetten düşmüştür. Müslümanlar ile çinliler arasında evlenmeler de olmuştur. Doğan çocuklar, tabiatiyle, müslüman olmuş ve kendi aralarında evlenmişlerdir. Böylece bir kaç nesilden sonra, artık yabancı kandan eser kalmamıştır. Ekser ahvâlde müslüman, daha çocukken, bir mü'min tarafından evlât edinilip veya satın alınıp, islâm an'anesi içinde yetiştirilen bir çinliden başka bir şey değildir (çocuk satın alma meselesi hakkında bk. M. Hartmann, *Isl. Orient*, I, 45). Erginlerin ihtidası da sık-sık vukû bulur.

II. Etnografya ve dil. Dil birliği, millî birliğin bir alâmeti addedilecek olursa, çin müslümanlarını da hiç şüphesiz çinli saymak icap eder. Çünkü bunların konuşma ve yazma dili çincedir. Lehce hususiyetleri de nazar-i itibara alınacak olsa (Bromhall, s. 223 v.d. 'a göre, çinlinin müslüman olup-olmadığı ekseriya konuşmasından anlaşılır), bundan da müslüman çinlinin çinceden ayrı bir dil kullandığı mânası çıkarılamaz. Fakat din, müslümanlar ile diğer çinliler arasında, öyle bir uçurum meydana getirmiştir ki, her iki taraf da birbirlerine yabancı nazarı ile bakmaktadır. Müslümanlar kendilerini çinli hemşerilerinden pek üstün görürler; çinliler de müslümanlara *hanjen* adını vermekte haylı müşkülpesent davranırlar. Müslümanlara daha ziyâde *Hui-hui* veya *Hui-tse* denir; fakat müslümanlar bu isimlerden hiç hoşlanmazlar ve kendilerine *peishan* ("beyaz sarıklılar") adını verirler. Bu *Hui-tse* adı ile çin diline mutelif şekillerde geçmiş olan *uygur* kelimesi arasında bir münâsebet olup-olmadığı bir meseledir (krş. Chavannes, *Les T'ou-Kiue Occidentaux*, s. 87—94). [Mamafih bu kelime dâimâ Hui-ho şeklinde yazılır]. Asıl Çin 'de yalnız bir tek müslüman grupu dil câmiasının hâricinde kalmıştır; bunlar Hoang-ho nehrinin sağ yakasında Hsün-hua-t'ing ile civarındaki mahallerde ve Hsi-ning-fu — Ho-chou yolunun bir kısmında oturan Salarlardır. Bunların tipi, alelâde çin müslümanlarınınkine benzemez. Uzun boylu ve endamlıdırlar, burunları basık olmayıp, büyücektir, gözleri siyah ve düzdür, elmacık kemikleri pek az çıkıktır, yüzleri uzunca, kirpikleri ve sakalları sık ve siyah, derileri kat'îyen sarı olmayıp, esmerdir ve böylece şarkî Türkistan 'daki türklere pek benzerler. Başlıca hususiyetleri, bozuk bir türkçe (bk. Grenard ve Potanin 'deki deliller) diyebileceğimiz de-

lillerdir. Mezheplerine gelince, tamamiyle hanefîdirler ve din ulemâsına (*ahong*) büyük bir saygı gösterirler. Diğer cihetten içki de kullanırlar. Avam tabakasına mensûp olanlar da arap alfabesini bilirler. Buhur yakmazlar ve câmilerine çin imparatorlarının emirnâmeleri asılmasına tahammül etmezler. 1750 senelerinde aralarında yaşamış olan Ma Ming-hsin (Muḥammed Amîn) adında bir müceddidin vaazları ile bu yola girmişlerdir. Bu zat, bilhassa yüksek sesle namazda sûre okumağı tâlim etmiştir ki, bu da vahim karışıklıklara sebep olmuştur. Grenard (*Mission*, II, 457 v.d.) 'a göre bu salarlar gözünü budaktan esirgemeyen haydutlardır ve çinlilere karşı kin beslemekte yukarı Huangho haydut çeteleri ile iş birliği ederler. D'Ollone (s. 245 v.d.)'un anlattıkları haylı farklıdır. Buna nazaran salarlar, yalnız Huang-ho'nun sağ kıyısında Hsünha-t'ing bölgesinde 12 köyde otururlar ve nehrin sol kıyısı, bilhassa Hsi-ning-fu ile münâsebette bulunurlardı ki, burada onlardan 5 âile ikamet etmekte idi. Başlarını tamamiyle tıraş etmezler, fakat öteki çinliler gibi saç örgüleri vardır. Dört köşe külâh giymeyip, sarık biçiminde çinli serpuşu giyerler. Bir çok defalar isyanlara karışmışlardır; menşe'lerinin Semerkand olduğunu iddia ederler. Çin kaynaklarında salarlara dâir tarihî mâlûmat, d'Ollone (s. 307 v.d.) tarafından, bir araya getirilmiştir. Tunganalara ayrı bir grup nazarı ile bakılamaz. Seyyahların bir çoğuna göre, bu isim Kansu ve Shensi eyâletlerinde oturan çinli müslümanlara hastır. Şahsî müşâhadelerine göre, şarkî Türkistan türkleri, bütün çin müslümanlarına bu adı verirler. Bunun da sebebi aşikârdır, çünkü *tungan* „dönme" (yâni hakikî imana dönüş) mânasına gelir (müslümanlarda müşterek bir kanaate göre, her kes, müslüman olarak doğar ve âilesinin dininden çıkıp, müslüman olması, hakikatte islâma bir dönüşten başka bir şey değildir). Çinli müslümanlar, *tungan* sözünü hakaret sayarlar.

III. Geçim şartları. Müslümanların çoğunda görülen beden kuvvet ve enerjisi Çin ordusunda çalışmak hususundaki temâyüllerini izah eder. Hakikaten zâbitlerin mühim bir kısmı müslümandı. Sivil memuriyetlerin isteklisi pek yoktu; çünkü 1904 'ten önce, tâliplerden hükûmetin dinî ve ictimaî telâkkilerini benimsemeleri isteniyordu. Buna mukabil bâzı meslekler tamamiyle müslümanların eline geçmiş bulunmakta idi.

[1911 ihtilâli ve bunu tâkip eden hâdiseler çinli müslümanların vaziyetinde, esas itibariyle, bir değişiklik vücuda getirmedi. Vâkıa bir çok müslümanlar yüksek idârî memuriyetler elde ettiler, meselâ Kuanghsi eyâleti vâlisi ve Chiang Kai-Shek kumandanı müslümandılar ve müslüman matbuatı da memlekette, eskisine nazaran, daha inkişaf etmiş bulunuyordu. Aynı zamanda çinli müslümanlar, bilhassa Kahire ile münâsebetlerini yeniden te'sis etmişlerdi. Şimâl-i garbî Çin'de çinli komünistlerin faâliyeti ve daha sonra japonların islâmiyet lehine propagandası bu bölge müslümanları üzerinde te'sirsiz kalmadı. Bu hâl, bilhassa 1935 'ten sonra, bir çok çarpışmalara sebep olmuştur.]

1911 'den önce müslümanlar arasında en ziyâde taammüm etmiş olan meslek, kervancılıktan ibâret olan *ma-fu* mesleği idi. Bu meslek dirayet ve enerji ister, müslüman *ma-fu* 'lar, bâzan hoyratlığa kadar giden bir irâde kuvveti ile en müşkül bâllerden bile vaziyeti kurtarmak şöhretine mâliktirler. Tibet hududunda (Sung-p'an-t'ing) çay ticâreti çinlilerin elindedir. Müslümanlar ancak Kansu, Shensi ve Yünnan eyâletleinde ziraatle iştigâl ederler. Bu sahâda çinlilerden geridirler, fakat hayvan yetiştirmede onları geçerler; keza han işlettikleri de görülür. Müslümanlar hanlarının tabelalarına, dinî temizlik alâmeti olarak, bir su testisi resmederler.

IV. Fikir hayatı. Çin'de müslümanların fikir hayatında dinin damgası görülür. Müslüman ana, baba, oğullarına pek küçük yaşta şu prensipi aşılarlar: „Sen müslümansın ve müslüman olduğun için de, öteki çinlilere üstünsün". Şurası da muhakkaktır ki, büyük islâm câmiasına mensûp olmak şuuru Çin müslümanlarına, hâllerini daha vakarlı, bakışlarını daha cür'etkâr ve tavurlarını da daha efendice kılan bir şahsiyet bahşetmektedir. Bütün müşâhitler bu hususta müttefiktirler. Fakat bu insanlar aynı zamanda kurnazdırlar ve canlarının, mallarının selâmetini te'min için, hâkim sınıfa ve onun siyâsî-dinî politikasına dâimâ mümaşatkâr davranmışlardır. Devlet hizmetine girenler resmî mâhiyetteki çin âyinlerine iştirâk ederler. Mickie (*Missionaries in Chine*), hıristiyan çinlilere bu hâli örnek olarak gösterir. Mamafih müslümanlar ile çinliler arasında derin bir zıddiyet mevcuttur. Müslümanların devlet içinde devlet kurmak istemelerinden korkulmaktadır. Onlar, taassuplarına dokunulmadığı zaman, avrupalılara karşı dostluk gösterirler veya çinliler yahut „kara başlardan" ziyâde, onlara ırkdaş nazarı ile bakarlar. Her ne kadar bâzı yüksek müslüman kumandanlarında yabancı düşmanlığı görülürse de, bu hâli, müslüman olmayan çinlilerde bile, dinî âmiller ile izaha kalkışmaktansa, yabancıların Çin'in dâhilî işlerine hoyratça müdâhalesinden doğan hiddete atfetmek doğru olur.

Keza müslüman generallerinin hatt-ı hareketinde ihtiras ve tamaın rol oynamış bulunması da nâdir değildir. Meselâ Tung Fu-Hsiang katîyen mutaassıp bir müslüman değildi, fakat tam mânası ile bir mâceraperestti. 1861—1874 isyanının yarattığı anarşide kendisine tarafdarlar buldu ve mandarinlik pâyesi mukabilinde nâip Tso Tsung-t'ang ile general Liu-Sung-shan 'ın bir âleti oldu. General Liu Chin-T'ang, Chin-Chi-Pao şehrinden bir hurucu esnasında eline düşen isyanın elebaşısı ve yeni dinin peygamberi olan Ma Hua-Lung 'un kellesini uçurttu. Tung 'un eline muazzam mâlikâneler geçti. 1895 'te Hsining-fu ve Ho-chou isyanlarını da bastıran yine Tung oldu. Bu zat bu sefer de bermutad kendi dindaşlarından gasbettiği mallar ile bir kat daha zenginleşti. Serdar (*ta-yue*) unvanı aldı ve memleketin hakikî hükümdarı oldu. 1900 'de Pekin 'de Boxer 'lerin isyanı patlak verdiği zaman, sâdık tarafdarları ile hemen o tarafa koştu. Bunların başında Ho-chou 'lu t'ung-ling, meşhûr Ma An-Liang da vardı. General yabancılara karşı şiddetli hareketi ile mârûf oldu. Yabancılar da kendisini yalnız müslüman ve bir müslüman çetesinin başı olarak gördüler ve kendisinin islâmiyetle olan sıkı münâsebetlerinin farkına varmadılar. Gûyâ Kansu 'ya nefyedildi ve orada da derebeyi gibi yaşadı. Chin-chi-pao 'da gâyet muhkem 2 şatosu vardı ve yanında 500 eski askerden mürekkep bir muhafız kıt'ası bulunuyordu. Etrafta müslümanlardan gasbetmiş olduğu arâziyi ötekine berikine kiralamakta idi. Chin-chi-pao ve Lin-chou 'daki memurlar, rızâsı olmadan, hiç bir iş göremez olmuşlardı. 1908 şubatında öldüğü zaman, Avrupa 'nın tazyiki ile ref'edilmiş bütün unvanları iâde olundu ve cesedi memleketi olan Kuyüan 'da büyük merasimle defnedildi. Bu asrın başlarında diğer bir müslüman da büyük bir askerî mevki işgâl etmekte idi. Bu zat Yünnanlı Ma Ti-Kai olup, Ma hua-lung tarikatının reisinin yeğeni ve Szu-ch'uan ordusunun kumandanı idi.

Zulme hîle ile mukabele eden Çin müslümanları, bilhassa takriben 250 seneden beri, üreme yolundan başka bir tarzda nüfuslarını çoğaltmağa çalıştılar. Bu hususta ihtida işe yaradı. Çocukları ihtida ettirmenin en basit yolu, koyu bir sefalet içinde bulunan, çinli ana, babalardan çocuklarını satın almaktı (buna ve hıristiyan misyonerlerinin bu tarzdaki hareketlerine dâir bk. M. Hartmann, *China und der Islam, Islam. Orient.*, 45 ve not 1). Bu suretle yüzbinlerce çinli çocuğu islâm câmiasına girmiş oldu. Evlenmeden ve çinli kadınların evlenerek müslüman olmasından daha önce bahsetmiştik. Ergin çinlilere din propagandasının te'siri olmamaktadır ve müslümanlar da açıkça bu işe girişmeğe cesâret etmemektedirler. Fakat, kudret ve nufuz sâhibi bir müslümanın maiyetinde bulunanlar için vaziyet böyle değildir. Nitekim askerler, müslüman zabitlerinin te'siri ile, ihtida etmektedirler. Müslüman mandarinler, sık-sık yer değiştirdikleri için, bu hususta pek muvaffak olamamaktadır. D'Ollone, yeni ihtida etmiş bir çok müslümanlara rast gelmiştir. Bir çokları da cedlerinden hangisinin müslüman olduğunu hatırlamaktadır. İhtidaların sayısı, müslüman memurlarının kudret ve nufuzuna göre, muhtelif devirlerde farklar gösterir. 1911 'den önce ihtidalar nâdirdi; çünkü saray, büyük isyandan beri, müslümanlara karşı çekingen davranıyordu (d'Ollone, s. 431). [1911 'den sonra da vaziyette esaslı bir değişme olmamıştır]. 1912 kânun II. ortalarında matbuat çin ihtilâlcilerinin şu umdesini neşretmişti: „Mançu, moğul, müslüman, tibetli ve çinliler müsavi haklara mâliktirler". Burada müslüman kelimesi ile şarkî Türkistan türkleri kastediliyor ve bu musavatla onlara âit ufak-tefek bâzı imtiyazlar da kaldırılmış oluyordu. Asıl çin müslümanları bu tâbirin şumûlüne girmiyordu. Velhasıl pek hoşlanmadığı bâzı hususları (domuz eti, alkol ve afyon yasağı, ecdada taabbüdün men'i) ihlâl etmesine rağmen çin milletinin islâmiyete şiddetle muhalefet ettiği iddia olunamaz. Tarihten öğrendiklerimize göre, çin âlemi kendisine yabancı olanları temsil etmekte ve tamamiyle temsil edemediklerini de kendisinden uzaklaştırmaktadır. Bunun içindir ki, Çin 'de ancak islâmlıktan çıkmış bir islâmiyet yayılabilir. Fakat bu da ihtimâlden uzaktır. Çünkü bütün islâm dünyasında, islâmiyetin nufuz kabiliyetini arttırmak maksadı ile, dinî bir teceddüt temâyülü görülmektedir. Çinlileşmiş bir islâmiyet, umumî islâm âleminde, asıl islâmiyet telâkki edilemez. Daha ziyâde yeni bir muhtelit dinin teşekkülünü kabûl etmek icap edecektir. D'Ollone (s. 393 v.d.) 'da Vissière 'in *Ouvrages chinois Mahométans* adı ile topladığı bâzı eserler, islâmiyet ile Konfuzius mezhebini munis bir dinî felsefe hâlinde birbirine mezcetmek hususunda yapılan teşebbüse delâlet etmektedir (bk. bilhassa nr. 7 ve 9, bende de, Hackmann 'a âit, bu mealde bir vesika vardır). Her hâlde müslümanlar millî çin dinine girmek istemeyeceklerdir. Çünkü müslümanlar, bütün çin milleti gibi, haltâ diğerlerinden daha ziyâde olarak, cemiyet ve birliklere düşkündürler. Çin 'de müslümanlar, âzâsının birbirine yardım ettiği bir yardımlaşma (*Kur'an* 'ın tavsiye ettiği *ta'âvun*) cemiyeti teşkil etmektedirler. Müslüman cemaati men-

suplarına o kadar menafi te'min etmektedir ki, hiç kimse, dinle alâkası kalmamış olsa bile, bu teşekkülden ayrılmağı düşünmüyorlar. Bugünkü vaziyet, işâret etmiş olduğumuz tarihî hâdiseler ile, aydınlanmaktadır: D'Ollone, pek haklı olarak, çin tarihçilerinin, budhist veya hıristiyan misyonerlerinin gelişini kaydettikleri hâlde, müslümanlar hakkında hiç bir şey yazmamış olmalarına dikkati çekiyor. D'Ollone, aynı zamanda, yazılı vesikaların bu hususta pek kıymeti olmadığını da ilâve etmektedir. Bundan başka, islâmiyetin sâhilden dâhile yayılmadığı, bilâkis, müslümanların limanlarda müstamereler kurup, din hususunda mazhar oldukları müsaadeden faydalanmakla iktifa ettiklerini ve halktan ayrı yaşadıklarını tebârüz ettirmektedir. D'Ollone, T'ang devrinde „arap" = müslüman *ta-shih* 'ler ve Liao 'lar ile, Thsin'ler devrinde ise, Hui-ho (uygurlar) 'a âit kayıtlardan netice çıkarmaktadır.

[Ancak bütün Ta-shih 'lerin müslüman olup-olmadıkları kat'î olarak mâlûm değildir. X.—XIII. asırda bütün Hui-ho'ların müslüman olmaları ise, imkânsızdır. Liao sülâlesi (Liao-shih, bahis 30 ve 69) vekayinâmelerinde „Hui-hui" („müslüman") tâbiri iki kere, Kara-Hıtay devlet müessisleri münâsebetiyle, kullanılmıştır. Bütün bunlar islâmiyetin Çin 'de yayılmasını değil, çinlilerin garplı müslümanları tanıdıklarını ifâde eder. Çinlilerin müslüman yurddaşları hakkında bu kadar az mâlûmat vermelerinin sebebi, nazarlarında islâmiyetin sâdece bir „din" olmayıp, Çin 'de pek çok tesâdüf edilen gizli siyâsî teşekküller ve cemiyetlerden birisi olmasıdır. Resmî Çin tarihçisi dinler ile değil, siyâsî hâdiseler ile alâkalanır. Siyâsî gizli cemiyetlerden, bunlar ancak hükûmet ile açıkça çatıştıkları zaman, bahseder]. Mamafih bu hâdise, yalnız çinlilerin garp müslümanlarını tanıdıklarını gösterir, fakat islâmiyetin Çin 'e nufuz etmesine dâir bir delil teşkil etmez. D'Ollone 'da görüldüğü gibi, Sofeir 'in binlerce müslümanla Buhârâ 'dan gelmesi ve Çin ve Mogulistan hududu üzerine yerleşmesi, bir hikâyeden ibârettir. Hakikatte, Sayyid Acall 'Omar 'den evvel, ehemmiyetli bir islâm muhâcereti vukû bulmamıştır. Bununla beraber yalnız Marco Polo, bütün diğer mahallerde münhasıran putperestlerden bahsettiği hâlde, Seyyid 'in ölümünden bir sene kadar sonra geçmiş olduğu Yünnan eyâletinde müslümanların bulunduğunu kaydeder. Seyyid, Yünnan eyâletinde ilk iki câmi inşa ettirmiştir (d'Ollone, s. 35). Yünnan müslümanları, kendilerini onun ve oğlu Nâşir al-Dîn 'in nesli sayarlar. Kubılay 'ın sarayında da bir çok müslümanlar vardır. Daha o devirde Huysuz Aḥmed 'in mâcerâsı anlatılmakta idi. 1335 senesinde Sayyid Acall 'in ahfadından biri imparatordan islâm dininin „hakikî ve hâlis din" (*ch'ing-chen-chiao*) olarak tanınmasını istemiştir. Bugün de islâmiyete hakikî ve hâlis din denmektedir. 1420 'de Seyyid 'in torunlarından diğer bir zât, imparator tarafından Hsi-an ve Nanking merkezlerinde câmiler inşasına memur edilmiştir. Daha sonraları, yine Seyyid 'in ahfadından olup, yukarıda bahsi geçen Ma-chu, 1683/1684 'te imparatora, Konfuzius 'un ahfadı ile aynı muameleye tâbi tutulmasını talep eyleyen arizalar takdim etmiştir. Artık Mançu sülâlesi devrine gelmiş oluyoruz.

[Müslümanlar ile çinliler arasında siyâsî mâhiyette ilk ciddi çarpışma Mançular zamanında başlar. Bu, dinî bir mesele olmayıp, sırf siyâsî bir hâdisedir. Mançular, ana yurtları Mançurya ve şarkî Moğulistan 'ın emniyetini te'min maksadı ile, Moğulistan 'ı da hükümleri altına almak zorunda idiler. Bu sebeple garp moğulları ve türkistanlılar ile çarpıştılar. Bunda Kalmuk göçlerinin de mühim bir rolü oldu. Çinliler kalmuklar ile yaptıkları muharebeden sonra, tuttukları siyâsette muvaffak olabilmek için, kalmuklara tâbi sâhalara ve bilhassa Kâşgar 'a teveccüh etmek mecburiyetinde idiler. Bu sâha türkleri Çin tâbiiyetine, tabiatiyle, mukavemet ettiler. Çin hükûmetinin maksadı burada hâkim bulunan beylerin nufuzlarını kırmak veya, hiç değilse, tahdit etmek idi. Buna mukabil, beyler de, pek tabiî olarak, feodal hükûmetlerini devam ettirmek istiyorlardı. Bunlar maksatların din bayrağı arkasında gizleyerek, Türkistan 'da müslüman ayaklanmasının dinî bir manzara almasına müessir oldular. Hakikatte ise, bu çok daha fazla feodal beylerin Çin burjuva idâresine karşı siyâsî bir aksülameli idi. Din yanında türk millî duygusu gittikçe daha bâriz bir şekil alır. Mamafih bu nisbeten yeni olup, ilk olarak, asıl 1919—1940 Türkistan dâhilî karışıklıklarında kendini göstermiştir.

Çin me'hazlarında olduğu kadar garp eserlerinde de haklarında dâimâ pek az mâlûmat verilen Kansu ve Shensi müslümanlar ihtilâli iki cephelidir: *a.* iktisâdî zaruretlerin icap ettirdiği ihtilâller ve *b.* müslümanlar arasındaki iç ihtilâller. Birincisinin sebebi şimâl-i garbî Çin 'in aşağı yukarı 1000 seneden beri büyük kıtlıklar ve açlıkların sahne olduğu bir buhran mıntakası olmasıdır. Çin 'in iktisadî merkez-i sikleti cenûb-i şarkîye intikal etmişti. Şimâl-i garbî Çin 'in iktisadî zarûretleri, köylü halkın bir çok gizli teşekküller kurmasını intac etmiştir ki, bünye itibariyle, islâm cemaatlerini de bunlar arasında saymak lâzımdır.

Bir çok hâllerde isyan sâiki, cereyan etmekte olan iktisadî bir buhran veya çinli memurların idaresizliği yüzünden, ehemmiyetsiz bir hâdisenin büyüyüp, esâsen mevcut olan asabiyetin alevlenmesi oluyordu. Şimâl-i garbî Çin'de müslüman ihtilâllerinin ikinci nevine sebep, müslümanlar arasındaki ayrılıktır. „Yeni doktrin" Çin'de, Türkistan'da olduğu gibi, islâmî bir feodalite te'sis etmek istiyordu. Buna mukabil „eski doktrin "daha muhafazakâr idî. Feodal grupların (Ma Hua-Lung) iktidarı ele geçirmek teşebbüsü önce müslümanlar arasında, daha sonra da müslümanlar ile Çin makamları arasında çarpışmalara sebep oldu.

Türkistan'da daha büyük ölçüde müslüman ihtilâlleri Çungarların 1755 'te, kat'î olarak, mağlûbiyetlerinden sonra takriben 1758'de, başlar. 1764 ve 1765 'te yeni ihtilâller baş gösterdi; 1881'de Mançu generali A-Kui daha büyük bir muvaffakiyet elde etti]. Daha evvelki isyanlar meyânında Kansu ve Türkistan'da vukû bulan 1820—1828 isyanlarını kaydetmek lâzımdır (fakat bu iki hareket arasında henüz kat î bir bağlılık te'sis edilmiş değildir. Türklerin Tungan dedikleri Kansu müslümanları ekseriya Türkistan müslümanları ile açıktan-açığa mücadeleye girişmişlerdir). Yünnan eyâletinde 1855—1873, Kansu, Shensi ve Türkistan'da 1862—1877 ve Kansu'da 1895 tarihlerinde vukû bulan isyanlar zikre değer. [Beylerin siyâsî gâyeleri ile mütenâfik olarak, müslümanların sayısını arttırmak faâliyeti de görülür. Müslüman olmak hâdisesi, kendilerine bâzı menfaatler te'min edilen fakir çin tabakası (buna benzer sebeplerden, bir çok çinliler hıristiyan da olmuşlardır) ile fakirlerin satın alınarak, evlât edinilmek suretiyle müslüman edilen çocukları arasında görülüyordu. Yukarıda bahsi geçen hâdiseler ile alâkalı olarak, XVII. asırdan itibâren edebî bir faâliyet de başlamıştır].

Görünüşe göre, ancak Ming sülâlesinin sonlarına doğru Çin müslümanları, eser yazmağa başlamışlardır. Bu te'lifatın en eski nümûnesi 1643 tarihini taşıyan bir mukaddime ile birlikte *Cheng chioo chen ch'üan* („hakikî imanın doğru izahı") olsa gerektir (d'Ollone, s. 393 v.d., Vissière'nin listesinde nr. 1). Bunu müteâkip islâmiyete dâir bir çok tâlimî eserlerin yazıldığına şâhit olmaktayız. Fakat 1783'ten itibâren merkezî hükûmetbu eserler ile alâkadar olmuş ve imparator Ch'ien-Lung General A-Kui'ye bu hususta tetkikat yapmasını emretmiştir. Tetkikat neticesinde imparatora muvafık bir rapor takdim olunmuştur. Bu gibi dinî eserlerin intişarından endişe edilmemesi, müslümanlara ne kadar az ehemmiyet verildiğini gösterir.

XVII. — XVIII. asırlarda Mançuların takip ettiği siyâset ile Çin'de yeni bir müslüman tabakasının teşekkül ettiği kabûl edilecek olursa, nasıl olup da ayrı bir dinî temâyülün tedricen inkişaf etmiş olduğu kendiliğinden anlaşılır. Bu temâyül, bugün dahi memleketteki eski islâm an'anesi ile mücâdele hâlinde olup, bilhassa d'Ollone hey'etinin müşâhade ve tetkikleri sâyesinde, kat'îyetle tesbit edilebilmektedir. Hakikaten Kansu, Szu-ch'uan ve Yünnan müslümanları iki büyük muârız grupa ayrılırlar: *lao-chiao* („eski din tarafdarları") ile *hsin-chiao* („yeni din tarafdarları"). D'Ollone'un bolbol verdiği mâlûmat (ihtirazî kayıtlarla birlikte) ne kadar kıymetli olursa olsun, ancak elimize her iki tarafa âit daha çok vesikalar geçtiği zaman din bakımından aradaki ayrılık hakkında bir hüküm vermemiz mümkün olabilecektir. Yeni dinde evliyâ ile türbelerine saygı göstermek ve cenâb-ı hakkın hususî lûtfuna nâil olmuş cemaat reislerine inkiyat etmek gibi vasıflar bulan d'Ollone, diğer müslüman muhitlerinde görülen aynı misâllere dayanmaktadır. Şurası muhakkaktır ki, demokrasi prensipinin âmme hayatındaki hâkimiyeti, islâmiyetin aslında mevcuttur. Hâlbuki üstün bir tıynette oldukları kabûl edilen cemaat şeflerinin idâresi altında kuvvetli cemiyetler teşkil etmek fikri sonradan zuhûr etmiştir. Eski prensipin Çin müslümanları arasında da henüz mer'î olduğu görülmektedir. [Zira bu birlikler kendilerinde, feodal olmaktan ziyâde, demokrat temâyüller bulunan tâcir kolonilerden hâsıl olmuşlardır]. Seyyahların birbirine uyan ifâdelerine göre (d'Ollone'un müşahadeleri, s. 438 v.d.), çin müslüman âleminin bâriz evsafından biri teşkilâtsızlıktır. Cemaatler birbirinden tamamiyle müstakildir. Bunlar, ne eyâletlerinde, ne imparatorlukta ve ne de her hangi bir yerde her hangi bir otoriteye bağlıdır. Halifeye tâbi değildiler. Nazarlarında Mekke şerifi dinin mübârek bir hâdimi olmakla beraber, hiç bir otoriteye mâlik değildir. Velhasıl çin müslümanları arasında dinî meratip yoktur ve çin imamlarından (*ahong*) hiç biri diğerlerinin âmiri olamaz, cemaatle âmme hizmetlerini görenler kendilerini intihap eden, geçindiren ve icabında hiç kimsenin müdâhalesine hâcet kalmaksızın kapı dışarı eden mü'minlere tâbidirler (d'Ollone, s. 439).

Müslümanların *lao-chiao* ve *hsin-chiao* diye ikiye ayrılmaları meselesinde yalnız „yeni din"in Kansu isyanında öldürülen Ma Hua-lung tarafından te'sis edilmiş olduğunu söylemekle iktifa edeceğim. Bu zâtın Kansu eyâletinde çok sayıda bulunan ve Szu-ch'uan eyâletinde bu gün pek azalmış olan tarafdarları kendisi-

ne Peygamberin hakikî halefi nazarı ile bakmaktadırlar. Ahfadı ve şâkirtlerine tabiat üstü bir kuvvet izafe edilir. „Yeni mezhebin" esasını kavramak güçtür. Bu mezhepte bir nevi şi'îlik ve sûfîlik görenler olmuştur. D'Ollone'un verdiği mâlûmattan anlaşılıyor ki, Ma Hua-lung'un mezhebi, ehl-i sünnete uygundur ve orta Asya'da yayılmış olan sûfî telâkkilerinin bozulmuş bir şekli değildir. Ma Hua-Lung, şüphesiz, yabancı peygamber ve mâeeraperestin biridir. Bu çeşit adamlara şarkî Türkistan'da hocalar, yâni mufassal tarihini *Ein Heiligenstaat im Islam* (*Islamischer Orient*, I, 195 v.d.) adlı makalemde kaydettiğim gibi, hem layık, hem de ruhânî bir devlet kurmuş olan Mahdûm-i A'ẓem'in ahfadı arasında rast gelmek mümkündür. Ma Hua-Lung'un *mahdî* fikrinden ilham almış olması şüphelidir. D'Ollone'dan aldığımız mâlûmat, bu hususta bize hiç bir ip ucu vermemektedir. Her hâlde Ma Hua-Lung kendini ulûhiyetin bir tecessüdü, bir *sheng-jen* („velî"). Muḥammed peygamber gibi, hattâ ondan üstün bir „peygamber" gibi göstermiştir. Hiç bir tahsili olmaksızın her şeyi bilir gibi görünen ve hiç bir suâli karşılıksız bırakmayan bu şarlatana yalnız aşağı tabakanın kanmış olması, Kansu müslümanları için iftihara değer bir noktadır. Ma Hua-Lung, yeni bir mezhebin müessisi olmak hasebiyle, taraftarlarına ibâdet hususunda bâzı tenbihlerde bulunmuş ve böylece onları diğer müslümanlardan tefrik etmek istemiştir. Bu maksatla namazda yüksek sesle sûre okunması ve kıyamda ellerin gergin ve ufkî tutulmasını emretmiştir. Hâlbuki umûmiyetle diğer müslümanlar namaz sûrelerini içlerinden okurlar ve ellerini de kavuştururlar. Ma Hua-Lung mezhebinin namazda yüksek sesle sûre okumak âdeti kendilerine *cahrîya* (*chaiherinye* şeklinde bozulmuştur) adının verilmesine sebep olmuştur ki *ḫafiya* (halk dilinde *hufeye*) 'nin zıddıdır. Bu usûllerle Ma Hua-Lung'u, daha evvel garptan Çin'e nüfuz etmiş olan bir fikir cereyanına irca edebiliriz. Kendisinden 150 yıl önce s a l a r l a r arasında bir müceddit zuhûr etmiştir (yuk. bk.). Ma Hua-Lung câmilere gitmeği tamamiyle menetmemiştir; fakat evin bir odasında, hususî bir merasime tâbî olmaksızın namaz, kılınmasını münâsip görmüştür. Umûmiyetle her 3—4 evin bir namaz odası vardır. Bundan maksat, mezhep mensuplarına daha çok namaz kıldırtmaktır. Sung-p'an-t'ing'de yeni mezhebin mensupları, eski mezhep sâliklerinin devam ettikleri aynı câmiye giderler. Shentu'da ise, bilâkis her iki mezhep sâlikleri ayrı-ayrı câmilere devam ederler. Ch'eng-tu'deki câmide d'Ollone'un heyeti hüsn-i kabûl görmemiştir. Yeni mezhep sâlikleri, „frenkler"'e karşı pek düşman olmakla şöhret kazanmışlardır. Hâlbuki diğer müslümanlar bunlara dostâne muamele ederler. Ma Hua-Lung'un ölümünden (1871 kânun II.) sonra, mezhepte bir ikilik zuhûr etmiştir. Müceddidin dâmadı Ma ta hsi ile torunu Ma Erh-hsi makamı bir türlü paylaşamamışlardır. 1908'de 55 yaşında olan Ma ta-hsi, ekseriyeti elde etmişti ve Ku-yüan civarında Sha-ku'da oturuyordu. Burası bir medresesi bulunan mühim bir din merkezi olmuştu. Ma Hua-Lung mezhebi, müceddidin küçük kardeşi veya yeğeni olan Talasan (Talamasan) tarafından Yünnan eyâletine idhâl edilmiş ise de, bu zat Ma yu-Lung ile yaptığı bir savaşta ölmüştür. Mezhep sâlikleri Yünnan'dan ziyâde Szu-ch'uan'da kalabalıktırlar. D'Ollone bu eyâlette, Yünnan hududundan Kansu hududu üzerindeki Sung-p'an-t'ing'e kadar *hsin chiao* sâliklerine rast gelmiştir. *Hufeye* ve *chaiherinya* câmilerinden başka, şu 2 grup da mevcuttur: *kuberinye* ve *katerinye*. Kuberinye [Kubrenir hakkında daha fazla tafsilât için krş. M. Hartmann, *Zur Geschichte des Islam in China*, 1921, s. 136 v.d.] tâbirinin mânası bilinemiyor. Katerinye her hâlde kadirî, yâni 'Abd al-Ḳādir Gīlānī'nin kurduğu tarikat olsa gerektir. Bir *ahong*'a göre, bu 4 grup, her biri bir tarikat te'sis etmiş olduğu için hulefa-i râşidine bağlı imiş. Böylece *hufeye* — Abü Bakr'e, *chaiherinye* — 'Oṡmān'a, *kuberinye* — 'Omar'e ve *katerinye* — 'Alī'ye tâbi bulunuyormuş. *Katerinye* tâbiri, türbeleri tebcil edenlere de verilmekte imiş. İslâm memleketlerinin bir çoğunda olduğu gibi, Çin'de de evliyâ sayılan meşhûr mü'minlerin türbelerine saygı gösterilir. Nitekim Sung-p'an-t'ing'in takriben 1 km. şimâlinde, buraya 1668'de gelip Shensi'de bir müddet yaşamış ve 1673'te memleketi dualarıyle kuraklıktan kurtarmış ve 1680'de ölmüş, Medineli bir *ahong*'un türbesi vardır. Türbeyi bir *ahong* bekler. Hazirede bir az daha küçük bir kabir de vardır. Sünnî hocalar, türbelere karşı gösterilen bu saygıya şiddetle itiraz etmişlerdir. D'Ollone bu tâzim ve tebcilin yeni mezhebe âit bir fârika olduğunu iddia etmektedir. Fakat, aynı müellifin verdiği diğer mâlûmatla tenakuz hâlinde bulunan bu görüşü kabûl etmek mümkün değildir. Türbelere karşı gösterilen tâzim ve tebcil, bu havâliye kadar yayılmış bir an'aneden ibâret olup, yeni mezhebin merkezi bulunan Ho chou'da bir çok ziyaretgâh türbelerin mevcudiyeti, sâdece tâlî bir ehemmiyeti hâizdir. Keza yeni mezhebe verilen ve D'Ollone tarafından, bir delil olmak üzere, zikredilen *kumbe-chiao* tâbiri de, „türbeleri tebcil akî-

desi" 'nin bir fârikası olarak, izah edilmek ihtiyacındadır. Kavmî hususiyetlere sâhip olan Salarların dinî temâyülleri için yk. bk. Çin müslümanlarının büyük ekseriyeti, halifelerin bütün islâm câmiası üzerindeki nufuz ve iktidarlarından haberdar değildir. Mamafih evvelce hilâfetin merkezi olan İstanbul, geçen asrın sonlarında bu sâhada bâzı muvaffakiyetler kazanmıştı. Ya'ḳūb Bey, Sultan 'Abd al-'Azīz 'i emîrülmü'minin olarak tanımış ve Yünnan eyâletinin müslüman hükümdarı Süleyman, beyhude yere halifenin yardımını talep etmişti. Abdülhamid II.'in faâliyeti hakkında aş. bk.

Müslümanların fikir hayatı sıkı sıkıya dine bağlı olduğu için ilk tahsilin gâyesi Kur'an okutmak ve ilm-i hâl dersleri vermek suretiyle çocuklara dinî akîdeleri öğretmekten ibâretti. Tedriste iki dil kullanılıyordu Mahallî dil ile *Kur'an* dili, yâni bir arapça ve farsça halitası. Memlekette tercümeli tercümesiz bir çok *Kur'an* cüzleri ile veya iki dilde dinin başlıca akîdelerini ihtivâ eden risâleler görülmektedir. D'Ollone'un heyʾeti, bu çeşit eserlerden çince yazılmış 36 tânesini beraberinde getirmiş ve Vissière, D'Ollone'un eserinde (s. 393 v. d.) bütün diğer vesikaları da sayarak, bunların tavsifî bir listesini vücuda getirmiştir. Broomhall (s. 301 v.d.)'in listesinde bulunan eserlerden ancak üçü, Vissière'in listesinde bulunmuyor. Vissière'e göre (d'Ollone, s. 379 v.d.), Pekin'de 1912 de *Chen-tsung ai-kuo pao* („Vatanperverler") gazetesi adı ile, müslümanlar bir gazete çıkarıyordu. [Çin'deki müslüman neşriyatı hakkında en iyi mâlûmatı R. Löwenthal vermektedir. Ona göre, ilk olarak 1906'da, Çin (Peking)'de müslümanlar için bir ilk mektep te'sis edilmiştir. 1925 senesinde Çin'de islâmî harfler ile yazılmış 300 kadar kitap vardı. İlk *Kur'an* tercümesi 1856—1875'te yapılmıştır; ancak bunun mühim bir kısmı kaybolmuştur. 1927'de japonca metin esas tutulmak şartı ile, yeni bir kur'an tercümesi yabılmış, 1928'de, ingilizce tercümesinin yardımı ile, *Kur'an*'ın aslından yeni bir tercümesi ile 1931'de aslından iki tercüme daha yapılmıştır. En fazla rağbet gören Wan Wen chiang tercümesidir (1931).

Çin'de 100 kadar müslüman mecmuası vardı. Bunlardan ancak bir tânesi cümhûriyet idâresi (1911) tarafından te'sis edilmiş olup, o da Çin hâricindedir. 18 tânesi 1913 ile 1926 arasında te'sis edilmiştir ve bunlardan hâlen (1942) ancak iki tânesi devam etmektedir. 81 mecmua 1927 ile 1942 arasında (Chiang Kai-Shek zamanında) te'sis edilmiştir. Çin-Japonya harbi başladığı zaman (1937). 34 mecmua vardı. Bundan sonra daha 7 mecmua te'sis edildi. Bunların bastığı nusha sayısı, çin şartlarına göre, pek düşüktü: 400'den yukarı olanlar pek azdı. Bütün bu modern mecmualar çince olup, bâzan arapça veya ingilizce kelimeler ihtivâ ederler. Neşriyat merkezleri Hopei (Peking) ve Kiangsu (Shanghai) eyâletleridir. Gerek japonlar, gerek hıristiyanlar tarafından çinli müslümanlar arasında siyasî emelleri için tarafdarlar bulmak maksadı ile yapılmış neşriyat vardır.

Bilhassa 1927'den önce, İstanbul ve Kahire gibi şehirlerden, ecnebi islâmî neşriyat da Çin'e yol bulmuştur. Chung-king'de bir müddet, türkistanlılar için, arap yazısı ile, türkçe ve çince bir mecmua çıkarılmıştır.

Müslümanlar için çinliler tarafından yapılan neşriyat arasında en dikkate değeri XIX. asrın sonlarına doğru hükûmet tarafından neşredilen ve Türkistan ile şimâl-i garbî Çin müslümanları için en lüzumlu kanunî hükümleri ihtivâ eden, arap yazısı ile, türkçe-çince Li-kitabı'dır (bu eser için krş. W. Eberhard, *Li-Kitabı hakkında sinolojik mütalâalar*, *Türk hukuk tarihi dergisi*, Ankara, 1944, I, 193—199)].

Çin müslümanların hayatında san'atın yeri yoktur. Yalnız arap yazısının çin yazısından alınma pek mütenevvi üslûplar ile tezyini yegâne san'at hamlesini teşkil eder. Bu müslümanlarda arap yazısı ile güzel levhalara da rast gelinir. Fakat bu yazılar o kadar değişiktir ki gâyet güçlükle okunabilir (haltâ bizzat Blochet dahi, bu hususta tecrübesi olmasına rağmen, bu cinsten bir levhada *v* harfini yanlışlıkla *r* olarak okumuştur; bk. *Rev. Monde Mus.*, V, 291).

V. Devlet. Eski Çin müslümanları aslâ müstakil bir devlet hâlinde yaşamamışlardır. Bunlar Türkistan'da da, memleketin 1750'de ilhakından beri, ancak kısa ömürlü bir müslüman devleti kurabilmişlerdir (Ya'ḳūb Bey devrinde, yk. bk.). 1863—1874'te Kansu ve Shensi eyâletlerinde patlak veren ve Ya'ḳūb Bey'in muvaffakiyetinde âmil olan isyanın gâyesi de bu olmuştur. Bu hareket muvaffakiyetsizliğe uğramıştır. Başka türlü olmasının da imkânı yok idi. Çin müslümanlarının kendi dinlerini müslüman olmayanlara kabûl ettirmek ve böylece kuvvetli bir çin-müslüman imparatorluğu kurmak imkânından evvelce bahsedilmiştir. Böyle bir fikri tahakkuk ettirmek herhâlde müslümanların aklına gelmiştir. Fakat bu gâye, siyâset entrikaları içinde, kaybolmuştur. Abdülhamid II., Çin müslümanlarını kendi nufuzu altına almak gibi, geniş bir hayâle kapılmıştı. Abdülhamid'in bu hususdaki ilk icraatı, Avrupa devletlerinin Çin'e karşı müttehit bir cephe aldıkları sırada (1900), halife olarak tanınması için propaganda yapmak üze-

re yâveri Enver Paşa'yı Çin'e göndermek olmuştur. Bu teşebbüs tamamiyle suya düştü (*Rev. Monde Mus.*, I, 394). Daha sonraları büyük Wang Hao-shan (bu zata Wang Kuan da denir, diğer adı ile Pekinli 'Abd al-Raḥmān) İstanbul'u ziyâreti esnasında Abdülhamid'den Çin'e ülema gönderilmesini rica etmişti. Bunun üzerine Pekin'e giden Ali Rıza ve Hâfız Efendi'ler 1907'de bir mektep te'sis ettiler (*Rev. Monde Mus.*, II, 613 v.d.; VI, 698 v.d.). Bunlar Çin'de seyahat etmişler ise de, Kansu ve Shensi gibi islâmiyetin başlıca iki ocağı olan eyâletlere gitmemişlerdir. Her hâlde Çin hükûmeti Abdülhamid'in entrikasını, ustalıklı bir tarzda boşa çıkarmış olsa gerektir. Hey'et 1908'de İstanbul'a döndü.

[Bu teşebbüs siyasî bakımdan muvaffak olmamakla beraber, te'sirsiz de kalmış değildir. O zamandan beri islâm birliği çerçivesi içinde Çin'in ve ön Asyalı müslümanlar arasında dâimî bir münâsebet devam edegelmiştir. 1910 senesi sıralarında yılda 200 kadar çinlinin hacca gittiği tesbit edilmişti. 1934'te 18 çinli, tahsil için, Kahire'ye gönderilmişti. Bu münâsebet bugüne kadar devam ettirilmiştir. Rus ihtilâlinden sonra bir taraftan çinli müslümanlar ile Türkistan müslümanları arasında, diğer taraftan bunlar ile Japonya arasında siyasî bir birleşme teşebbüsü olmuştur. Bu hâl Çin cümhûriyet hükûmetinin islâmiyet ve ön Asya'nın müslüman memleketleri ve bilhassa osmanlı Türkiye'sine karşı menfi bir fikir beslemesini intac etti. Fakat yeni Türkiye'nin kurulması ve bu yeni devletin dış siyâsetini ilân etmesi ile vaziyet değişti. Daha 1926'da iki memleket arasında münâsebetlerin samimîleşmesi için teşebbüste bulunulmuş ve zamanın Çin umûmî vâlisinin buna karşı izhar ettiği endişeler yersiz telâkki edilmiştir. Bu sebeple, 1927'den itibaren Çin matbuatı yeni Türkiye'ye karşı sempati ve alâka ile doludur (krş. W. Eberhard, *Yeni Türkiye ve Çin, Belleten*, V, s. 625—633).

Çin'de islâmiyetin bugünkü ve müstakbel vaziyeti hakkında tahminlerde bulunmak çok güçtür. Nanking hükûmetinin ilk yıllarında müslümanlarla uyuşmazlıklar, hatta fi'lî mücâdele olmuştur. Bu, hükûmetin ilk zamanlarında takındığı din aleyhdarı tavırla alâkalıdır. Mamafih 1932'den itibaren arada anlaşma hâsıl olmuş ve hattâ hükûmette millî siyâseti tervic eden müslümanlar bulunmuştur. Bu anlaşma şarkî Türkistan'da da te'sirini göstermekten geri kalmamış ve 1940'tan beri merkezî hükûmete bir yakınlaşma olmuştur. Mamafih bu yakınlaşmada hâricî âmillerin de rolü vardır].

Bibliyografya: Broomhall, *Islam in China. A neglected Problem* (Shanghai, 1910); *Mission d'Ollone*, 1906—1909: *Recherches sur les Musulmans Chinois* (Com. d'Ollone, Kap. de Fleurelle, Kap. Lepage, Lieut. de Boyve taraflarından — Etudes de A. Visière — Notes de E. Blochet, Paris, 1911); Dabry de Thiersant, *Le Mahométisme en Chine* (Paris, 1878), I, II; Devéria, *Origine de l'islamisme en Chine* (Paris, 1895); ayn. mll., *Musulmans et Manichéens Chinois* (Paris, 1898); Davies, *Yunnan* (Cambridge, 1909); Rocher, *La Province Chinoise du Yunnan* (Paris, 1879), I, II; Reinaud, *Relations des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et dans la Chine* (Paris, 1845); Grenard, Dutreuil de Rhins, *Mission scientifique dans la Haute Asie*, III; Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources* (*Revue du Monde Musulman*, Çin'e dâir makaleler. Bu makalelerin en ehemmiyetlileri, d'Ollone heyetinde tekrar neşredilmiştir (yk. bk.), daha islahlar ve ilâveler görmüş olan bir takım makaleler de vardır); Vissière, *Etudes Sino-Mahométanes* (Paris, 1911); Yule, *Cathay and the way thither* (London, 1866), I, II; Yule-Cordier, *The book of Ser Marco Polo*[2] (London, 1903); M. Hartmann, *Der Islam., Orient*, I (Berlin, 1905), Forke, *T'oung Pao*, s. 1907, s. 1 v. dd.; Arnaiz vevan Berchem, *T'oung Pao*, 1911, s. 677 v. dd.

Chao Chen-wu, *Chinese Mohammedanism during the past 30 Years* (*Chinese Historical Geography semi-monthaly Magazine*, Peking, 1936; nr. 59, çince); Ha-Kuotung, *Mohammedanism* (*Chinesa Year Book*, 1935/1936 ve 1936/1937, Shanghai, 1936); Isaac Mason, *Notes on Chinese Mohammedan liberature* (*Joarn. North China Branch of the Royal As. Soc.* Shanghai, 1925, LVI, 172-215); S. M. Zwemer, *The fourt religion of China* (*Moslem World*, 1934, New-York, XXIV, nr. 1); Lyman Hoover, *China's Muslims must choose* (*Asia*, New-York, 1938, cilt 38, nr. 11 and 12); Ch. L. Olgivieand S. M. Zwemer, *A classified bibliography on Islam in Chinese and Chinese arabic* (*Chinese recorder*, Shanghai, 1917, cilt 48, nr. 10); R. Löwenthal, *The Mohammedan Press in China, The religious Periodical Press in China*, Peking, 1940, s. 211—249).

(MARTIN HARTMANN.)

Bu makale W. Eberhard tarafından tevsî ve ikmâl edilmiştir.

ÇİNGÂNE. [BK. ÇİNGENELER.]

ÇİNGENELER, Avrupa'nın muhtelif yerlerinde, İran, Belûcistan v. b. gibi, Asya memleketlerinde, Mısır'da, şimâlî Afrika'da ve Ame-

rika 'da yaşayıp, lisanları, yaşayışları, bedenî ve rûhî vasıfları ile diğer milletlerden ayrı bulunan, ekseriyâ gezici bir kavme verilen adlardan Türkiye 'de kullanılanıdır. Bu kavmin muhtelif isimleri başlıca iki menşe 'e irca edilebilir. Bâzıları *çingene* ve bâzıları da *egyptus* („kıptî") kelimesi ile alakâdar görürler; fakat bundan başka da Hind dilinde *toyeng* (musikişinas, dansöz) kelimesi ile veya *athinganus* (Athos, Aynâros) rum keşişleri ile alâkadar bulanlar veyahut brahman kitaplarında paryalara verilen *çandala* adının muharref bir şekli gibi telâkki edenler vardır. Çingenelerin lisanlarını hindlilerinki ile mukayese etmek suretiyle, onlar ile akrabalıkları açık bir şekilde isbat olunduktan sonra, vaktiyle İndüs sâhillerinde yaşayan *çangar* veya *zingar* denilen hâlkın adını taşıdıkları ve kendilerinin de onlardan geldiği hemen umûmiyetle kabûl edilmiştir. Çingenelerin Balkan milletlerinde, orta Avrupa ve İtalya 'da adları türkçedeki *çingene* kelimesinin muhtelif şekilleridir: *ciganin* (bulg.) (*ciganu* rumen ve buradan macar. *cigány* ve daha sonra çekçeden *cinkan*), *zigeuner* (alm.) *zingari* (ital.) *cingano* (venedik.) ve *tsigane* (frns.). Diğer taraftan, çingenelerin Mısır 'dan neş'et ettiği farz ve kabûl edilerek bunlara *kıptî* denilmiştir ki, *gipsy* (ingil.) *agypciano* (eski ispanyol.), *gitano* (bugünkü ispanyol.), *gitane* (frns.) kelimeleri bundan gelir. Fransızların bunlara, ilk defa Bohemya 'dan geldikleri ve çek kırallarından aldıkları mürûriye ile bâzı hakları tanıyan ve sikaları gösterdiklerinden dolayı, *bohémien*, holandalıların ise, evvelâ Macaristan 'dan geldikleri için, *ungern* ve sonra, Danimarka ve İsveç 'de olduğu gibi, tatar oldukları zannı ile, *tatern* veya *tätern* yahut putperesliklerine işâretle, *heidenen* demeleri, çingenelerin ne kadar muhtelif adlar ile anıldıklarını gösterir. (Şark memleketlerindeki adları ve menşeleri için bk. mad. LÛLÎ ve ZOT). Bundan başka halk arasında, teklifsizce, Türkiye 'de *pırpırı, kara-oğlan* Finlandiya 'da *mustaläinen* („kara"), Macaristan 'da *faraonépe* („firavun kavmi ve firavun oğulları"), yunanistan 'da *zapari*, şark ermenileri arasında *boşa* denilir. Fakat çingeneler, kendilerine *rom* („insan") bâzan da *kalo* („kara") derler.

Bir kısım çingeneler memleketlerinin küçük Mısır denilen yer olduğunu ve bu memleketin fazla kalabalık ve geçimi dar olması dolayisiyle, hicrete mecbur kaldıklarını söylemişlerdir. Küçük Mısır, Strassburg kronikçisi (XVI. asır sonu) Specklin 'e atfen Bataillard 'ın söylediğine göre, Epir 'dir. Diğer taraftan Thököly İmre 'nin kâtibi Komâromi János (*Diarium*, nşr. Nagy İmre, Peşt, 1861) 'e göre, XVII. asır sonlarında İzmit civarına küçük Mısır tesmiye edilmektedir ki, çingeneler de, belki uzun bir müddet burada ikâmetten sonra, Avrupa 'ya buradan geçip dağılmışlardı. Çingenelerin Mısır-'dan çıktığı, daha İsviçre 'de ilk defa görüldükleri bir sırada (1419), Bern kronikçisi Justinger Konrad tarafından ileri sürülmüşse de, aradan iki asır geçtikten sonra bile, bu meseleyi ilmî bir şekilde ve dil mukayesesi suretiyle Almanya 'da Bonaventura Vulkanis (ölm. 1614), isbata çalışıyordu ki, sonradan bir çokları bu tezi müdafaa etmişlerdir. Çingenelerin menşe 'lerinden uzun uzadıya bahseden Evliya Çelebi (VIII, 85 v.d.) „kavm-i kababete" dediği ve „kavm-i amalikanın" inkırazından sonra Mısır 'da, Firavun 'un bu kavimden olduğunu ve uzun müddet hâkimiyet kurduklarını bildirdiği çingene kavminin asıl vatanını Mısır 'a bağlamakta ve bunların Firavunlar zamanından beri Rumeli 'ye, bilhassa Gümülcine 'ye, geldiklerini ve, „Mısır hakkı için ve Gümülcine 'miz hakkı için" diye yemin etmek suretiyle, asıl vatanları ile o zamanki vatanlarını işâret ettiklerini kaydeder.

Bizans kroniklerine göre, 835 'te Kilikya 'da Anazarbas (Ayınzarba, Anazarva) şehrinde bir çingene gurupunun mevcûdiyeti anlaşılmaktadır. X.—XIV. asırlarda bir çok çingene grupları İran tarafından gelerek, Suriye üzerinde veya bir müddet Bizans arazisi üzerinde kaldıktan sonra, Mısır ve şimâlî Afrika 'ya geçtiler ki, daha sonra buradan İspanya ve Avrupa 'ya da yayıldılar. Daha ehemmiyetli gruplar Frygia, Bithynia ve Hellespontus 'tan geçerek, Balkanlara ve oradan Avrupa 'ya dağılmışlardır. Öyle görülüyor ki, Balkan yarım adasının muhtelif yerlerinde ve bilhassa Peleponez 'de, bir kaç asır kalmışlardı. Bir çok yerde, bilâhare Mora rumları arasındaki dâhilî harpler zamanında veya osmanlı fütuhatı esnasında yıkılan ve mısırlı diye zikredilenlerin çingenelere âit olduğu muhakkak bulunan Giftocastron adındaki kale harâbelerinin mevcûdiyeti bunu gösterir. Korfu adasına âit vesikalarda XVI. asır içinde çingeneler sık-sık bahis mevzuu idiler. Yunanistan 'dan buraya göçerek, 1326 'da frank baronlarının hizmetinde bulundukları kaydedildiği gibi, 1370 'te, yerli vassâl olarak, adları geçer. Bu adada, 1396 'da Anjou hânedanından venediklilere intikâl ettiği vakit, bir foedum acingarum („çingene cemaati") bulunuyordu. Daha sonra XV. asırda bir Bizans şâiri. Mazaris, Peleponez 'de yerleşen 7 milletten birinin de kıptiler yâni çingeneler olduğunu kaydettiği gibi, yine bu asır içinde Mora 'dan geçen seyyahlar Modon şehri yanında bir çok çingeneler yaşadığını söylerler. Sırp

kıralı Stephan Duşan 1348'de çingenelere bir manastır vermişti. 1370'te Eflak'a geçen çingenelerden 40 âileye 1387'de voyvoda Mircea'nın yer verdiğini görüyoruz. Yine bu asrın sonlarında Erdel'e de göçmüşlerdi. Almanya'da ilk defa 1417'de görünen çingenelerden, Alberto Krantius *Saxonia* adlı eserinde uzunuzadıya bahseder ve bunlara da *grande banda* der. Çingeneler 1427'de Fransa'da 1433'te İtalya'da görünmüşler ve bundan sonra diğer Avrupa memleketlerine de yayılmışlardır. Bunlar İngiltere'ye XIV. asırda geçmişlerdir. Amerika'ya münferit surette muhaceretleri XIX. asırdadır (Avrupa'daki yayılışları hakkında Colocci'nin *Gli Zingari* (Turin, 1888) adlı eserine göre hazırlanmış bir harita için bk. *A Pallas Nagy Lexikona*, IV).

Çingeneler, Avrupa'da ilk göründükleri vakit iyi karşılandılar. XV. asrın sonlarında Papanın himâyesini te'min ettikleri gibi, her memlekette hükümdarlar ve prensler tarafından ihsanlar, imtiyazlar ve hediyeler aldılar. Fakat çok geçmeden bunun bir aksülameli oldu ve hemen her yerde, bilhassa türklere, casusluk yaptıkları suçu yüklenerek, tâkiplere ve tazyiklere mârûz kaldılar. XVI. — XVIII. asırlarda çingeneler hakkında, çok defa ölüm cezasını da ihtivâ eden, şiddetli karar ve hükümler verildi. En büyük itham mevzuu büyü yapmak, çocuk çalmak ve insan eti yemek suçları idi. Habis ırk olarak, her yerde tel'in ediliyorlardı. İngiltere, Fransa ve Lehistan'da XVI. asırda, çingenelerin imhası hakkında, resmî makamlarca tedbirler alındı. Bunun neticesi olarak, Fransa'da, ancak küçük bir çingene grupu, Basklar arasında kalabildi. Lehistan'da ve İngiltere'de, kıral dedikleri reislerinin idâresinde, pek güçlükle ve mütemadiyen azalmak suretiyle yaşayabildiler. Çingenelere karşı girişilen bu imha hareketlerine XVII. asırda İsveç'te, Danimarka'da, uzun müddet kilise ve hükûmet makamları tarafından İtalya'da, XVIII. asırda Avusturya ve Rusya'da devam edildi. Nisbeten daha az tazyik gördükleri yer Eflak ile Macaristan'dı. Maamafih Eflak'da da esir sınıfına mensuptular. Hür vatandaşların hâiz oldukları haklardan mahrum idiler (krş. Galdi ve Makkai, *Geschichte der Rumänen*, Budapeşt, 1942, s. 135, 138). XVIII. asır nihâyetinden itibâren, çingenelerin iskânları hususunda bütün Avrupa'da alınan tedbir ve kararlar sâyesinde, vaziyetleri iyileşmeğe başladı ve bâzı şartlar altında serbestçe hareket edip, bir takım san'atlar ile de meşgûl olabildiler.

Çingeneler her yerde voyvoda, çeribaşı, kıral v.s. namlarını taşıyan reislerin idâresi altında, çingene çergesi denilen çadırlarda göçebe hayatı yaşarlar. Reisleri idâre ettiği çingene kabîlesinin hâkimidir. Çingeneler bulundukları memleketin kanunlarına ve içinde yaşadıkları milletin lisan, din ve âdetlerine kolaylıkla alışırlar. Bununla beraber, kendilerine mahsus vasıfları her yerde muhafaza etmişlerdir. Bütün çingeneler lisan, beden yapısı, ahlâk ve âdet, yaşayış bakımından, birbirine benzerler. Göçebe çingeneler bir nevi mâderşâhî âile şeklini muhafaza ederler. Evlenen çingene erkeği, kız tarafının mensûp bulunduğu kabîleye girer. Doğan çocuk, o kabîlenin malı sayılır. Erkek kadından, çadır, çadır eşyası, araba, at v.s. gibi, „drahoma" ister. Kabîlenin en ihtiyar kadını çingene âdetlerinin muhafazasına dikkat eder ve her kese nasihat verir. Bir çingene için en büyük ceza, kabîlesinden tard edilmektir. Çingenelerin kışlak ve yazlıkları vardır. Kışlaktan nisana doğru ayrılır ve yayladan da teşrin I. ortasında dönerler. Kışlakları hemen dâimâ aynı yerdedir. Köylerin hâricinde, ekseriyâ bir su başında çadırlarını kurarlar. Çingeneler bulundukları memleketin dinini kolaylıkla fakat zâhiren kabûl ederler. İsmen islâm veya hıristiyan olurlar. Avrupa'da kilise, çingeneleri hakikî hıristiyan yapmak için, çok çalışmışsa da, onlar kendi din ve hüviyetlerini muhafaza da sebat ve taassup göstermişler ve zâhiren vaftizi kabûl etmekle beraber, kalben kendi dinî an'anelerine bağlı kalmışlardır. Müslüman olanlar câmiye gittikleri ve hattâ bâzan imamları dahi bulunduğu hâlde, Evliyâ Çelebi'ye göre, „kâfirler ile kızıl yumurta, müslümanlar ile kurban bayramı ve yahudiler ile kamış bayramları" yapmışlardır.

Çingeneler hemen her yerde kalaycılık, bakırcılık, sepetçilik, at canbazlığı ve kerpiç dökücülüğü gibi, işler yaparlar; mamafih Avrupa'da ilk göründükleri zaman bu işler ile uğraştıklarına dâir bir kayıt yoktur. Kadınları falcılık yapar veya ilâçlık ot toplayıp, satarlar. Çingeneler yerleşmeğe başladıklarından beri bulundukları memleket halkları ile az-çok karışmışlardır. Hattâ bugünkü çingenelerin büyük bir kısmının asıl çingeneler ile yerli halkın karışmasından hâsıl olduğu ileri sürülmek) tedir. Yerleşik hayata geçen çingeneler köylerin kenarlarında ayrı bir mahallede ikamet ederler. Bunlar arasında, bilhassa Macaristan ve Romanya'da, kuvvetli musikişinaslar yetişmişti. Çingenelerin kıyafetleri, hemen her yerde, mahallî âdetlere uygundur. Ancak kadınları göz alıcı renklerden hoşlanırlar. Bütün dünyada 4.000.000 kadar çingene olduğu tahmin edilmektedir ki, bunun 1.000.000'u Romanya'dadır.

Osmanlı imparatorluğunda çingeneler. Hukukî vaziyetleri. XVI. asrın başlarından itibâren, Rumeli'deki çingeneleri, askerî maksatlar ile vücuda getirilen diğer bâzı teşekküller gibi, bir teşkilâta bağlı görüyoruz. Merkezi Kırkkilise olan ve Eski-Hisar-ı Zağra, Hayrabolu, Malkara, Döğenci-Eli, İncügez, Gümülcüne, Yanbolu, Pınar-Hisar, Pravadi, Dimetoka, Ferecik, İpsala, Keşan ve Çorlu mıntakalarını ihtivâ eden bir çingâne livâsı ihdas edilmiş ve çingeneler vaktiyle Anadolu'da vücuda getirilip, sonradan Rumeli'ye de nakl olunan müsellem teşkilâtına sokulmuştu. Yine Rumeli'de mevcut Çirmen, Kızılca ve Vize müsellemlerinden ayrı bir livâ olan çingene müsellemleri de 938 (1531)'de, diğerleri gibi, 3—4 müsellem ile 9—12 yamaktan mürekkep ocaklar hâlinde tahrir edilmişti ki, müsellemleri, seferlerde yamaklarından avârız-ı dîvaniye karşılığı olarak, 50'şer akçe harçlık alıp, nöbetle iştirâk ederlerdi. Sefer olmadığı zaman, hiç bir şey almazlar ve hizmete alınan nöbetli müsellem de o senenin agnam vergisini (âdet) vermezdi. Müsellemlere ayrıca birer çiftlik mikdarı yer tahsis edilmişti. Çiftliğin hâsılâtını sefere giden alır, nöbetli olmayanlar da, yamaklar gibi 50'şer akçe (987'de 55 akçe krş. Mahkeme-i şer'iye sicilleri arşivi, Rumeli sadâreti defteri, nr. 36, s. 235) harçlığı ve öşürlerini „eşen müselleme" verirlerdi. Bâzan zarûret hâlinde, üçü veya dördü de hizmete alındığı takdirde, çiftlik hâsılatını ve yamakların 50'şer akçe harçlığını aralarında mütesâviyen taksim ederlerdi. Çingene müsellemlerinin de vazifesi seferde top çekip yol yapmak ve askere erzak taşımak gibi, geri hizmetleri idi. Müsellemlerin başında çeribaşıları (seraskerân) olan timarlı sipahileri bulunuyordu ki, tahrir defterlerinde bunların statüleri (kanun-i seraskerân-ı livâ-i çingâne) ayrıca tesbit edilmişti. Buna göre, timarlarında olan göçebelerin resimleri „resm-i haymâne" olarak, kendilerinindir. Buna mukabil sancak beyinin haslarında sâkin olan göçebelerin vergileri çingâne livâsının sancak beyine âitti. Çeribaşı, timarındaki cürüm ve cinâyet resmi ile 'arüs (gerdek) resminin yarı hâsılatını alır, yarısı ise, sancak beyine verilirdi. Fakat badihava resimleri tâbir olunan vergiler (yuva, kaçkon v.s. resimleri) tamamen çeribaşınındı. Böyle bir timarda bulunup da yürük, tatar, canbaz gibi askerî ve yağcı, küreci gibi malî ve iktisadî sınıflara mensup olanlardan ziraat ile meşgûl ve çiftlik tutan kimseler, birinciler 12, ikinciler 20 akçe olmak üzere, resm-i çiftlerini çeribaşıya verirlerdi (diğer âidatları hakkındaki tafsilât için krş. Başvekâlet arşivi, tapu defteri, 1531=938, nr. 170).

Bu livânın çeribaşıları çingene olmayıp, bilakis öteden beri timarlu sipahileri sınıfına mensup beyzâde ve sipahizâdedir. Bunların timarları livânın muhtelif mıntakalarında olup, kendileri de bir veya bir kaç nâhiyenin müsellemlerini sefere sevkederlerdi. Meselâ 938'de çingâne livâsının bir timarlu sipâhisi Yanbolu'da muhtelif köylerde 11.463 akçe varidatlı bir timara ve Kızılağaç Yenice'sinde bir köyde 1555 akçe varidatlı ayrı bir timara sâhiptir ve kendisi seferde bu iki yerden başka Keşan, Malkara, Gümülcine v.s. gibi yerlerin müsellemlerini de idâresi altına almaktadır. Diğer taraftan çingâne livâsı timarlıları arasında dergâh-ı âli çavuşlarından ve serkürekçilerinden bâzılarının da bulunduğu görülmektedir. Hattâ bu tarihte Rumeli kethüdası Hüsam Bey'in, 963 (1555)'te Rüstem Paşa'nın ve serhazinedar Pirî Ağa'nın bu sancak teşkilâtı arasında hâsları vardı (krş. Başvekâlet arşivi, tapu defteri, nr. 299).

Çingâne livâsı sancak beyine gelince, bâzan çingâne müsellemleri zâbiti, bâzan Kırkkilise sancağı müsellemleri beyi denilen bu „mirliva-i çingâne", aynı zamanda, Vize yürükleri subaşısı ve Vize müsellemleri zabitidir ve ekseriyâ, çingâne sancağını yazan defter eminleri bunları Vize müsellemleri ve bâzan da Vize yürükleri ile birlikte kaydetmişlerdir. Gerek sancak beyi, gerek çeribaşıları, has ve timarlarından, yukarıda bahsettiğimizden maada diğer bâzı aynî ve nakdî vergiler de alırlardı. Mahallin hususiyetine göre, çeşit ve mikdarları değişen bu vergiler arasında, meselâ, bugday, arpa, yulaf, burçak, nohud, bakla gibileri bulunduğu gibi, öşr-i kovan (bal vergisi), öşr-i penbe (pamuk vergisi), öşr-i bağ, öşr-i bostan, öşr-i ketan, resm-i âsiyâbî (değirmen vergisi), resm-i ağıl v.b. nevinden olanları vardır (tafsilât için krş. yukarıdaki defterler).

Müsellenlere tahsis edilen çiftlikler veya bu çiftliklerin bir kısmını teşkil eden *zeminler*, *mezraalar* bâzan, muhtelif tahrirlerde başka başka müsellemlere ocak yazıldıkları için, bir ihtilâf mevzuu olmakta ve meselenin halli âit olduğu mıntaka kadısına bırakıldığı gibi, çeribaşılara timar olarak verilen köylere de müdahale yapıldığı vâki idi (krş. Başvekâlet arşivi, aynı defterler).

Murad III. devrinden itibâren, diğer askerî teşkilât gibi, çingene teşkilâtı da bozulmağa başladı. 987 (1579)'de, İran harbi sırasında, Bender tarafına hizmete memur edilen çingâne müsellemleri, defterin teslim edilmediğini bâ-

hane eden yamakların harçlık vermemeleri yüzünden, vazifelerine gidememiş ve çingeneleri yola getirmek hususunda Kırkkilise, Hayrabolu ve Babaeski kadılarına emir ve hükümler gönderilmesine mecburiyet hâsıl olmuştu (krş. Mahkeme-i şer'iye sicilleri arşivi, aynı vesika). Diğer taraftan devlet ve saray ricâlinin yolsuzlukları cümlesinden olarak, sipahi timarları ve hattâ zeametler çingenelere tevcih edilmeğe başlandı (krş. Hammer, türk. trc., VII, 156 v.d.). Nihâyet, XVII. asır başında, umûmiyetle yayalar ve müsellemler gibi, çiogâne müsellemleri de kaldırılmış ve mukataaya bağlanmıştır (Ayn-Ali, *Kavanin-i âl-i Osman der hulâsa-i mezâmin-i defter-i dîvân*, İstanbul, 1280, s. 45; Koçi Bey, *Risâle*, İstanbul, 1303, s. 52). 1032 (1622) 'de Rumeli çingenelerinin cizye ve ispençlerinin (bir nevi şahsî vergi) kıptiyân nezâreti muhâsebesi kanalından iltizam suretiyle ve mukataa şeklinde Sipahi-zâdelerden İbrahim Bey'e (1046 tarihli bir vesikadaki kıptıyan emîri Budak-zâde Hacı İbrahim Bey aynı şahıstır; krş. Başvekâlet arşivi, İbnülemin, dâhiliye, nr. 401) tevcih edildiğini görüyoruz ki, 1555 'teki çingâne livâsı hasları, timarları ve ocakları hâsılâtı yekûnu (6.244.462 akçe) bu tarihteki mukataa icmâlidir. Bu mıkdardan ne kadarının hangi vazife sâhiplerine sâliyane, mevâcip veya ocaklık olarak verildiğini bildiğimiz gibi ne kadarının Sultan Ahmed câmiine, Edirne 'deki Sultan Bayezid evkafına veya Enirne 'deki hassa cerrahları ile Hassa suyolcularına v.s. ye tahsis olunduğunu tesbit edebilmekteyiz (krş. Başvekâlet arşivi, mâden kalemi, defter nr. 5174).

Rumeli çingâneleri, mukataaya bağlandıktan sonra da, hususî durumlarını muhafaza etmişlerdi. Diğer reâyanın ödediği avârız-ı dîvaniye ve diğer resimlerden muâf (taife-i kıptiyan kadîmden mafruz al-kalem ve maktu al-kıdem serbest) tutuluyor, buna karşılık maktu olarak senede müsellem olanlarından 655 'er akçe alınıyor, fakat cizye talep olunmuyordu. Hıristiyan olanlardan ise 730 akçe cizye alınıyordu (krş. Başvekâlet arşivi, İbnülemin, dâhiliye, nr. 829). XVII. asrın sonlarına doğru kıptiyan mukataasına serhad çingenelerinin de (kıptiyan-ı serhadlûyân) 830.000 akçe maktu'a ve cizye ile dâhil oldukları görülmekte ve Serez, Ohri, Filibe, Niğbolu, Silistre ve Prezerin gibi yerlerdekilere de teşmil olunmaktadır (krş. *Başmukataa defteri*, nr. 5038). Bu sırada cizye veren çingenelere, Balkan yarım adasının her tarafında, bilhassa, Elbasan ve Avlonya gibi Arnavutluk taraflarında ve Üsküp, Vulçetrin, Preşline havâlisinde, Mora, İnebahtı ve Karlıeli 'nde, Ege adalarından bir çoğunda rastlanmakta idi (krş. İbnülemin tasn., dâhiliye, nr. 1028). Çingâne mukataasına, bu sırada, Anadolu 'da İzmit ve Bursa 'nın da dâhil olduğunu görüyoruz. D'Ohsson 'un, Anadolu 'daki kıptîler hakkında sarih olmayan kaydı buna telmih olsa gerektir (*Tableau général de l'Empire Ottoman*, VII, 299).

Çingenelerin vergisi, Avusturya harpleri yüzünden devletin fazlaca para sıkıntısı çektiği bir sırada, Mustafa II. 'nın ilk saltanat senesinde (1106=1695) baylı arttırıldı. O zamana kadar 45.000 kuruşa toptan verilen bu mukataanın, bundan sonra, hıristiyanlara tatbik edildiği şekilde, evrak ile cibâyet olunmasında mîriye çok fayda te'mini düşünülerek, Rumeli ve Anadolu 'daki çingenelerin yekûnu 45.000 kişi (erkek ve büyük) ve bunlardan 10.000 'i islâm ve 35.000 i hıristiyan olduğu tahmin edilmiş, müslümanlarına 5, hıristiyanlarına 6 kuruş tâyin olunarak, hâsıl olan 260.000 kuruşun parça parça, diğer havass-ı humayun mukataaları gibi, talibine satılması ferman olunmuştu (krş. Raşid, *Tarih*, II, 328 v.d.). Buna göre XVIII. asrın birinci yarısında, cizye ve maktuaların cibâyeti yer-yer muhtelif şahıslara havâle edilmekte olduğu için bundan sonra çingenelerin mâlî mükellefiyetleri, bâzan da suistimaller ile, artmış, bunun neticesi olarak, çingenelerin birer suretle cizye ve maktua resmi ödemekten kaçındıkları ve bâzı kimselerin de bunları himâye ettikleri görülmüştür (krş. Başvekâlet arşivi, İbnülemin, dâhiliye, tarih 1116, 1136, nr. 2516, 2622). Muhtelif yer ve zamanlarda devam eden bu gibi hâllerin önüne geçmek maksadı ile, 1155 (1742) 'te, padişahın yıllık masrafına tahsisen hassa bazirgân başısına ocaklık tâyin edilen İstanbul, Edirne, Çirmen ve Kocaeli sancakları dâhilindeki çingenelerin cizye ve maktuaları ile mirî mallarının tahsiline kadı, müteselim, voyvoda, selâtin evkafı zâbitleri v.s. taraflarından mümaneat gösterilmemesi hakkında alâkadarlara divan tarafından emir ve hükümler gönderilmesine mecburiyet görülmüştü (krş. Başvekâlet arşivi, Cevdet tasnifi, saray, nr. 3865). Bâzı yerlerdeki çingâne cizye ve maktualarının saray mensuplarına ocaklık suretiyle verilmesi keyfiyeti XIX. asır başlarında da henüz câri bir usûldü. Hâlbuki, vukua gelen harpler dolayısiyle, çingeneler, yaşayışları itibariyle de kolaylık görerek, sık sık yer değiştiriyor ve mukataa mültezimleri ile ocaklık sâhiplerini müşkül mevkie ve ehemmiyetli zarara sokuyorlardı (krş. Başvekâlet arşivi, Cevdet, saray, nr. 3230 ve 4263). Böyle bir zarûretin de sevki iledir ki, tanzimattan sonra bir taraftan çingenelerin tahrirleri ile iskânları cihetine gidilmiş, diğer ta-

raftan da vergilerinin cibâyetinde daha başka esaslar aranmıştır. Öyle görünüyor ki, çingenelerin tesbit ve tahrirleri yolunda yapılan teşebbüsler, imparatorluğun en uzak mıntakalarında bile başarı ile neticelenmiş, meselâ doğu Anadolu 'da, Diyarbekir, Beşiri, Çapakçur, Midyat, Mardin havâlisindeki müslüman çingeneler ayrı ayrı tesbit edildiği gibi, Bosna 'da da iskân şekilleri ile kimseye zarar ve ziyanları olmamak üzere, m ü r u r n i z a m ı n a tevfikan vakit ve mevsiminde göçüp gitmeleri te'min olunmuştur (krş. Başvekâlet arşivi, Cevdet, dâhiliye, nr. 7018, 7019 ve çingenelere tarhedilen vergiler hakkında 1261 ve 1281 tarihlerine âit yalnız iki misâl için bk. Başvekâlet arşivi, cizye muhasebesi kalemi, nr. 3925 defter; Cevdet tasnifi, dâhiliye, nr. 10884).

İ ş l e r i, y a ş a y ı ş v e â d e t l e r i. Cingenelerin XV. asırda Anadolu 'da ve Rumeli 'de nerelerde ve nasıl bulunduğunu tâyine yarayacak elimizde, şimdilik, tarihî kayıtlar yoktur. Ancak Selim I. 'in Çaldıran seferi esnasında Erzurum 'dan sonra konakladığı yer, Kara-çingene adlı bir köy olduğuna göre (Feridun Bey, *Munşa'āt al-salāṭīn*, I, 400) çingenelerin, her hâlde XV. asır nihâyetlerinden itibaren Anadolu 'da yerleşmiş bir hâlde de bulundukları anlaşılmaktadır. Anadolu 'nun bir çok yerlerinde Abdal adını taşıyan fakat balk arasında — kendileri bu isnâdı aslâ kabûl etmemekle beraber — çingene addolunan zümreler vardı ki, bunlar da hemen umûmiyetle çingenelerin görünüşünde idiler ve meşgûliyetleri aynı idi. Ahmed Vefik Paşa 'ya göre, Hasan Abdallu tâifesi de Ankara civârında ve Kızanlık 'da yaşayan bir çingene taifesi idi (Abdalların ve Teberci denilen zümrenin çingeneler ile ve diğer türkmen göçebe kabîleleri ile olan alâkası meselesine ve çingenelerin serserî derviş taifeleri arasına karışdıklarına v. b. dâir tafsilât için bk. Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Abdal, Türk halk edebiyatı ansiklopedisi*, İstanbul, 1935, s. 42 v.dd.). XVI. asrın ikinci yarısına âit diğer kayıtlardan hususiyle garbî Anadolu 'da çingene tâifesinin kalabalık bir hâlde bulunduğunu görmekteyiz. 975 (1567) 'te Beyşehir beyine, 977 (1569) 'de Antalya, Aydın ve Saruhan kadılarına verilen emirlerden öğreniyoruz ki, çingeneler, g u r b e t adı verilen yine göçebe bir taife ile birlikte, o mıntakalarda huzursuzluk âmili olmakta, yolları keserek adam soymak, tarla ve harmanlardaki mahsûlü yağma etmek, hattâ meseidlerin kilim v. b. eşyasını kaldırarak „şer'e dahi itaat" göstermemek suretiyle ahâliyi ve devlet otoritelerini kendilerine karşı mücâdeleye mecbur etmektedirler (krş. Başvekâlet arşivi, mühimme defteri, nr. 6 ve 7 s. 19, 41). Çingenelerin Rumeli 'de de dâima at besleyerek bu gibi yolsuzluklara teşebbüs ettiği görüldüğü içindir ki, gurbet ve çingâne taifesinin ata binmemesi, zaruret hâlinde, eşeğe ve arabaya binmesi, at ve kısrak beslememesi, hattâ İstanbul 'da at canbazlığı yapmaması müteaddit emirlerde ve Rumeli 'deki sancak beylerine, Kırkkilise ve İstanbul kadılarına bildirilmiştir (mühimme defteri, nr. 7, s. 294, 349; nr. 26,982= 1574, s. 142; Ahmed Refik, *XVI. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1935, s. 147).

Kendilerine İstanbul 'da Edirnekapısı dâhilinde, öteden beri, bir yer gösterilmişken sonra bir yolunu bularak, XVIII. asrın ortalarında, şehrin iç mahallelerine kadar sokulmuş, Fâtih câmii civarında büyük Karaman ve Dülger-zâde mahallelerindeki odalara yerleşmiş ve mürtekib-i nevâhî („suç işler") olarak tanındıkları için, vukû bulan şikâyetler üzerine eski yerlerine, şehrin kenarlarına çıkarılmalarına mecburiyet görülmüştü. Zâten daha evvel de, çingenelerin daha başka türlü yolsuz hareketlerinin önüne geçmek üzere zaman zaman şiddetli hükümler çıkarılmıştı (Ahmed Refik, *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı*, 1100 — 1200, İstanbul, 1930, s. 198; Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, XII, 400). Çingenelerin İstanbul 'a Gümülcene 'den ve Menteşe sancağından Fâtih tarafından getirilip yerleştirildiklerini Evliya Çelebî kaydeder. Mamafih Yenibahçe, Sulukule, Ayvansaray, Üsküdar, Kasımpaşa semtlerine de bilâhare yerleşmişlerdi. XIX. asrın ikinci yarısında, Paspati 'ye göre, İstanbul 'da 140 çingene âilesi vardı. Silivri, Çorlu, Çatalca, Büyükçekmece ve Tekirdağ kasaba ve şehirlerinde yerleşmiş çingeneleri de tesbit eden (123 âile) ve bilhassa Osmanlı imparatorluğundaki çingenelerin dillerini inceleyen bu müellif Rumeli 'nin diğer yerlerinde de yerleşenlerin göçebelere nazaran çok az olduğunu tasrih ve bu hususta yanlış rakam ve mâlûmat veren Ami Boué 'yi tenkit etmektedir (krş. *Etudes sur les Tshinghiané ou Bohémiens de l'Empire ottoman*, Constantinople, 1870, s. 1—37).

Göçebe ve yerleşmiş çingeneler arasında gerek dil, gerek yaşayış ve âdet bakımından ehemmiyetli farklar meydana gelmiştir. Göçebeler, kendilerine mahsus vasıfları ve dillerinin hususiyetlerini muhafaza ettikleri hâlde, yerleşenler yerli halk ile karışmalarından dolayı, hem dillerine türkçe ve rumca kelimeler girmiş, hem de göçebe çingene âdet ve yaşayışını terk etmişlerdi. Yerleşmiş çingeneler göçebeler ile temastan çekinir ve onları

sâhil ve kaba bulurlar. Buna mukabil göçebeler de onları bakir görür ve „kalp çingene, kalpazan çingene, reâya çingenesi ve lakhos" adları ile tesmiye ederdi. Göçebeler dillerine çingenece romanes demektedirler. Paspati 'ye göre, Rumeli çingenelerinin dili Avrupa ve Amerika 'da dağılmış bütün çingene dilinin anasıdır. Çingeneler türklere ve umûmiyetle müslümanlara khorakhai adını verirler. Rumlara verdikleri umûmî isim balamo 'dur. Hıristiyan çingenenin adı da balamorom 'dur. Bulgarlara das, arnavudlara da çibano adını vermişlerdir.

İstanbul 'da yerleşenler, ekseriyetle Macaristan ve Romanya 'daki çigan orkestraları derecesinde olmamakla beraber, musikişinas olurlar Fakat çingenelerin asıl görülecek hayatı harman yerlerinde, çergilerde, sepetler, maşalar, saçayaklar, ayılar, fal çıkınları arasındadır. İlk baharda kışlaktan çıktıkları zaman İstanbul civarındakiler ya Büyükdere 'de veya Çırpıcı ile Çörekçi arasında, dere kenarında çadır kurar, kakkava tesmiye ettikleri ve tencere bayramı demek olan 3 günlük hususî bayramlarını kutlar, bu müddet zarfında mütemâdiyen şarkı söyler, oynar, birbirlerine ziyâfet vererek eğlenirlerdi. Bayram sonunda çeribaşı senelik vergisini toplar, sonra dağılırlardı; rûmî 23 nisana (6 mayıs) tesâdüf eden ve Paspati 'nin devrinde Rumeli 'nin bir çok yerlerinde tatbik edilen bu bayram, bâzılarına göre, âidatını kolaylıkla toplayabilmesi için çeribaşılar tarafından âdet olarak konmuş ve çingeneler vergilerini başka usûller ile vermeğe başladıktan sonra artık bundan vazgeçmişlerdir.

İstanbul 'da ayı oynatanlar bu çingenelerdendi. Bunların hususî adları Orsar 'dır Evliya Çelebî, esnaf-i ayıciyandan bahsederken, Balat 'ta sâkin „pîrsiz kıptiler" olduklarını, avcı başılara mensup bulunup, alaylarda 70 kadarının resm-i geçide iştirâk ile Alay köşkü önünden geçtiklerini, o devirdeki meşhûr ayıcı çingenelerden Kar-yağdı, Bin-bereket, Bazuoğlu v. s. gibi kimseler bulunduğunu kaydetmektedir (*ayn. esr*, I, 561; René Muffat, *Pera de Constantinople*, Paris, 1881, s. 39 v.dd.).

Çingenelere âit dilimizde „çingene düğünü, çingene kavgası, çingene borcu, çingene çergesi gibi oradan oraya sürer, çingene çalar kürt oynar, çingene evinde musandıra" gibi tâbir ve darb-ı meseller kalmıştır. Diğer taraftan Ahmed Midhat Efendi 'nin Kâğıthane 'deki bir çingene kızının kendisine karşı alâka gösteren bir istanbullu tarafından terbiye ve tahsil ettirilerek olgunlaştığını gösteren bir romanı ile Osman Cemâl Kaygılı 'nın, Topçular 'da ve Erenköyü ile Çamlıca 'da çingeneler arasındaki hayatı tasvir eden, aynı zamanda İstanbul 'un muhtelif yerlerinde yerleşmiş meşhûr çalgıcı çingeneleri anlatan orijinal romanını, çingenelerin romancılığımıza da mevzû teşkil eden birer misâli olarak zikretmek lâzımdır.

Bibliyografya: H. M. G. Grellmann, *Die Zigeuner* (Leipzig, 1783); F. Predari, *Origine e vicende degli Zingari* (Milan, 1841); C. Hopf, *Die Einwanderung der Zigeuner in Europa* (Gotha, 1870); P. Bataillard, *Sur les Origines des Bohèmiens ou Tsiganes* (Paris, 1876); Wlislocki, *Aus dem Inneren Leben der Zigeuner* (Berlin, 1892); Miklosich, *Über die Mundarten der Zigeuner Europas* (Wien, 1872—1880). Bu hususta diğer eserler için bk. *Enciclopedia italiana*, ZİNGARİ; *Pallas Nagy, Lexicona*; LULY, ZOTT.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

ÇİNGİZ HAN. [Bk. CENGİZ HAN.]

ÇİNİ. İslâm çiniciliğinin kaynağını ictimâî ve siyâsî değişmelere sahne olan Suriye, Mısır, Irak ve İran gibi, araplar tarafından ilk fethedilmiş memleketlerin an'anelerinde aramak lâzımdır. Part çiniciliği, bilhassa kadîm şarkın te'siri altında şeklini almış olan Sâsânî çiniciliği, esas itibariyle, teknik, morfoloji ve ikonografî bakımından, müslüman çiniciliğine ilham menbaı olmuş ve Abbâsî halifeleri devrinde Irak ve İran 'da bu sâhada yapılan hamlenin istikametini tâyin etmiştir. Fakat sonraları çinicilik, orta Asya 'dan şimâlî Afrika ve İspanya 'ya kadar islâm fütuhatının aynı istikametteki büyük medeniyetler ile karşılaşmadığı memleketlerde inkişaf etmiştir.

Sırsız çanak çömlek (levha I, 5—8). Keramik tarihten önceki devirlerden beri, beyzî veya üstüvânî gövdeli gâyet kısa boyunlu, küçük ve büyük zahîre küpleri, hacı matraları, kâseler ve küçük kandillerden ibâret olan ve bütün islâm memleketlerinde mûtad olarak kullanılan kap-kacak, Irak 'ta, bilhassa Musul bölgesinde, Selçuklular (XI.—XIII. asırlar) devrinde kemâl derecesine erişmiştir. Tezyinat tekniği son derece çeşitlidir. Nemli kile baş parmak basılarak yapılmış kenar suları, kilden mâmûl istanpalar ile yapılmış süsler, kısmen tarak bastırma suretiyle vücuda getirilmiş çizgilerden ibâret tezyinat, arma kartalları, karşı-karşıya duran kuşlar ve diğer hayvan şekilleri ile kısmen fligran tarzında oyulmuş mücessem yapıştırmalar ve nihâyet modlaj usûlü ile veya kalıp hâricinde tazyık suretiyle veyahut sulu çamur (barbutin) tarzında yapılmış yassı kabartmalar (levha I, 5). Sır'atkârlık ağızın alt kısmı gövdenin iç cidarı ile birleşmiş bir nevi sızan testi imâlinde kendini göstermiştir.

Büyük su küplerinden maada hayvan başı biçiminde çeşme muslukları, hattâ orta çağın sonlarında, pişmiş topraktan humbaralar bile yapılmıştır. Orta çağın ilk devirlerine âit sırlı çanak çömlekler, F. Sarre ve E. Herzfeld tarafından, 838—883 'e kadar halifelerin payitahtı olan Sāmarrā (Dicle kenarında Bagdad 'ın üst tarafında) 'da yapılmış olan hafriyatta meydana çıkarılmıştır. Burada dipleri muhtelif şekillerde kâseler bulunmuştur ki, bunların tezyinatı, yaldız gibi parlayan suları ile, altın ve gümüş gibi kıymetli mâdenlerden yapılmış vazolardaki çekiç veya kalem işçiliğini hatırlatır. İslâmiyet mü'minlere altın ve gümüş vazolar ile, henüz o devirde hayatiyetini muhafaza eden Sâsânî çömlekçiliğinin (keramik) san'atkârane vücuda getirdiği, kısmen yaldızlı, gümüş ibrik, vazo ve kâselere sâhip olmağı men'etmişti. Yukarıda tasvir ettiğimiz tarzdaki çanak ve çömleklerin mevcudiyetini belki şu şekilde izah edebiliriz: Sâsânî mâden işçiliğinin vücuda getirdiği kıymetli kaplar, taklit yolu ile, topraktan imâl edilmişti. Mamafih bunların yerine ikinci bir nevi kaim olmuştur. Bunda ilk çağın islâm dünyası telâkkisi ile tezat hâlinde bulunan organik şekil duygusundan kalma plâstik unsurlar yerine, kalayı hâvî sırın teşkil ettiği beyaz zemin üzerine kırmızı, sarı, mâvî ve yeşil renkler veren mâdenî oksitler ile boyanmış nakışlar geçmişti. Bu mâdenî parlaklık içinde cilâlı nakışlar, Sāmarrā 'da yapılan çanak-çömlek keşfiyatının da gösterdiği gibi, islâmiyetin ilk asırlarında Irak 'ta kemâline varmış bulunuyordu. Bu bir müslüman icadı idi ve en mühim imâlâthâneleri ihtimâl Bagdad 'da bulunuyordu. Bulunan vazo kırıklarının tetkiki sâyesinde tesbit edilmiş olduğuna göre, İran (Sūs), Hindistan (Brahmanābād), Mısır (Fusṭāṭ), şimâlî Afrika (Ḳayravān) ve İspanya (Madīnat al-Zahrā') 'ya buradan mal gönderilirdi. Bu lüks eşyadan başka, süt beyazı sır üzerine kobalt mâvîsi ile nakışlar yapılmış çanak-çömlek de vardı ki, beyaz zemin üzerine mâvî nakışlı fayansların ilk nevini teşkil eder (levha I, 10).

Diğer bir nevi Sāmarrā çinisinde de Tang devri mâmûlâtının te'sirleri görülmektedir. Esâsen bu mâmûlâttan ithâl edilmiş bir çok nümûneler, hafriyat esnasında, meydana çıkmıştır (nitekim Çin porseleni ve mertebânî eşya da bulunmuştur). Bilhassa müteaddit renkli, sarı. kahve ve yeşil renkte (bâzan da mücessem ve mahkûk tezyinatlı) sırlar ile minelenmiş vazo, kâse ve tabaklar müslüman çömlekçileri tarafından, insanı aldatacak derecede, taklit edilmiş ve bir müddet sonra yerli bir hüviyet kazanmıştır (levha I, 11).

İmar ile uğraşan ilk halifeler devrinde ressamlar ile heykeltraşlar yetiştirmiş olan İran islâm san'at endüstrisinin (dokumacılık ve çanak-çömlekçilik) ve bilhassa çiniciliğin (krş. Sâsânî devrinde imâl edilmiş olan bakır yeşili sırlı kap-kacak, levha I, 4 ve süs çinileri) teşekkülünde büyük bir rol oynamıştır. Oyma ve çok renkli akıcı sırlar (bakır yeşili, kobalt mâvisi ve manganez) ile vücuda getirilmiş nakışları ile en eski İran çiniciliğinden sayılan gebrî çanak-çömlekleri eski iranlıların dünya telâkkisini açıkça gösterir. Orta ve yakın şark ve türk san'atında pek mergûp olan av motifi bunda, meselâ avcı ve köpek şeklinde, tekrar kendini gösterir. Kezâ çok stilize bir şekilde, kanatlı atlar, ejderhalar, arslanlar ve griffonlar gibi, efsânevî hayvanlar görülür ki, bunlar organik ve senbolik mâhiyette olan her şeye düşman olan ve iranlılar tarafından istemeye-istemeye kabûl edilmiş bulunan islâmiyete ve müslüman dünya görüşüne uymaktadır. Bundan başka, günün doğmasını haber vermek bakımından, mühim bir rol oynayan horoz (levha I, 12 ve II, 1) ve âteşkede motifleri gibi, zerdüşt kültüne âit bakiyelere tesâdüf edilmektedir. Aslında âteşe tapanları gösteren *gebrî* kelimesi, ihtimâl, bu eski külte sâlik olan çömlekçilerden, imâl ettikleri eserlere geçmiştir.

Tahran civarında Rey 'de yapılan hafriyattan orta çağ İran çiniciliğine dâir, gâyet kıymetli mâlûmat elde edilmiştir. Bir çok bakımlardan mâdenden yapılmış eşyayı hatırlatan kobalt ve fîrûze mâvîsi renginde kâseler, vazolar, kulplu kaplar ve kupalar, kalın sırlarında kullanılan madde bu kap-kacağın üzerinde bütün değerini gösterdiği için, bilhassa çini tarzında imâl edilmeğe elverişli görülmektedir. Hakikî bir heykeltraş elinden çıkmışa benzeyen bu nevi çanak-çömlekler ekseriya gâyet hafif bir kabartma ile tezyin edilmiştir (levha II, 3 ve 4). Bu cidarları delikli ve süt beyazı sırlı kâseler ve kupalar çiniciliğin gâyet ince işlenmiş eserlerinden olup, her hâlde Çin porseleninin taklidinden meydana gelmiştir. Keza yine Rey 'de, bâzan kobalt mâvîsi mine ile sırın, sırlı çiniciliğin de en yüksek kemâl derecesine varmıştır (levha II, 5 ve 7). Muhtelif şekil ve tezyinattan vazolar, düz ve çukur kâseler, tabaklar, kavatalar, üstüvânî vazolar, kulplu testiler, emzikli küçük ibrikler, mahrûtî karınlı ve dar boyunlu şişeler ve hayvan biçiminde ibrikler (levha II, 4) bir çok şekiller arzetmektedir. İran mitolojisinin ilham ettiği resimler ile arabesk tezyinatı o zamanlar klâsik vasıflarını aldılar. Daha ziyâde dikkate şâyân olan bir lüks matası da minâî çiniciliğidir ki, İran minyatür nakışları ile alâkalıdır ve vazolarının

şekil zenginliği efsânelerden alınma tezyinat bakımından, sırlı çinicilikten hiç de aşağı kalmaz (levha II, 6; atlılar cengi, saray sahneleri, Bahrām Gūr efsânesi v.b.). Bu çiniciliğin bâriz vasıfları figürlü ve çok renkli tezyinat ile beyaz, fîrûze ve daha nâdir olarak da, kobalt mâvisi sır üzerine altın yaldızdan (ekseriyâ mücessem olarak işlenilmiş şekiller üzerine vurulur) ibârettir. Rey'dekilerden başka, şimâl-i şarkîde Âmül'de ve bilhassa Semerkand'da çini imâlâthâneleri ve buralarda günlük ihtiyac için dikkate şâyân çanak çömlek imâl edilmekte idi (krş. yazı tezyinatlı kâseler ve kaplar).

Bizzat Rey şehri 1227'de tahrip edilmiş olmasına rağmen, merkezî imâlâthâneleri, kısmen, moğul istilâsından sonra da yaşamakta devam etti. Bu devirde sır üzerine yapılan çini tezyinatının yerine, esas itibariyle sır altına yapılan nakışlar kaim oldu. Koyu ve gayr-i şeffaf kalaylı sır yerine, üzerine renklerin konduğu bir zemin teşkil eden ve renkli veya renksiz sır tarafından muhafaza edilen bir astar geçti. Her ne kadar bu devirde ejderha, fung-hoang, lotus yaprakları ve Çin şakayikleri gibi, Çin'den gelme hayvan ve nebat motifleri şekil repertuarına girmiş ise de, çinicilik, üslûp ve teknik bakımından, orijinalliğini muhafaza etmiştir. Çini imâlâthâneleri, başlıca, moğulların kurmuş oldukları Sulṭāniya mıntakasında bulunmakta idi. Bu mıntakada bulunan daha yeni bir şehre izâfetle, bu çiniciliğe Sulṭānābād çiniciliği derler. Muahhar moğul devrinde kurşunu hâvî sır altında beyaz zemin üzerine mâvî ile tezyinat yapılmakta idi. Bunlarda, mertebânî taklitlerinde olduğu gibi, Çin te'siri, bir çok bakımlardan, kat'î bir rol oynamıştır.

Safeviler devrinde (1502—1736) sırlı çinicilik, son defa olmak üzere, bir kere daha parladı. Bu devirdeki mâvî, boz ve beyaz sırlı tabaklar, vazolar ve kapların cilâsında haddinden fazla bakır parlaklığı görülür. Bundan maada, çin porseleninin te'siri altında, mâvî ve siyah tezyinatlı ve beyaz sırlı fayanslar da görülmeğe başladı. O devirde saraylarda uzakşark porselenlerinden kolleksiyonlar yapılıyor ve tıpkı Avrupa'da barok devrinin şatolarında olduğu gibi, bu porselenlere mahsus vitrinler bulunuyordu. En son millî İran çiniciliği, Dağıstan'da Ḳubāça'da, her hâlde türk çömlekçiliğinin te'siri altında, doğmuş olan sarı, kırmızı ve yeşil toprak boyası ile yapılmış, çiçekler ile figürlü tezyinatı ihtivâ eden siyah ve desenli fayanstır.

Suriye'de, Fırat üzerindeki Raḳḳa'da, orta çağın ilk devirlerinden beri mühim çini imâlâthâneleri (çömlekçi fırınları ile çömlek kırıkları bulunması) vardı. Bunların en eski nümûneleri meyanında kurşunu hâvî kalın sırlı kandiller ve kulplu kaplar ile vazolar görmekteyiz. Burada çinicilik, diğer islâm memleketlerinden daha evvel inkişaf etmiş olan sır altına nakışçılık sâyesinde, en yüksek san'at mükemmeliyetine ermiştir (XI.—XIII. asırlar). İşlek bir fırça tekniği ile beyaz zemin üzerine, hatta göre üslûplaştırılmış hayvan ve nebat tezyinatı nakşedilmiş ve bu tezyinat büyük damlalar hâlinde akan, koyu, renksiz kurşunu hâvî, fîrûze yeşili veya mâvî sır ile örtülmüştür (levha III, 1). Bundan maada İran'ın minâî tekniğine tekabül eden ve beyaz kalaylı sır üzerine yapılan fayans nakışları da vardır (levha III, 3). Türlü-türlü kâseler ile fayans taburelerinden başka, bilhassa Albarello ismi ile tanınmış üstüvânî vazolar dikkati çeker. Bunlar, aynı şekillerde olmak üzere, İspanya'da da imâl edilmiş ve İtalya'da Majolika san'atında ecza kavanozlarına ilham menbaı olmuştur (levha III, 2).

Sāmarrā'dan idhâl edilmiş olan çini eşyanın yerli bir sırlı çiniciliğin (çini kırıkları ve Fusṭāṭ'taki fırınlar) doğmasına âmil olduğu Mısır'da bu san'at, bilhassa Fâtımîler devrinde, kemâle erişti (levha III, 5). Orta çağın ilk devirlerinde suriyeli san'atkârlar sır altına nakış yapmak usûlünü Mısır'a getirdiler. Akıcı sırlı çinicilikle birlikte (levha III, 4) Bizans'ın te'siri ile vücuda gelen çiniciliği de kaydetmek lâzımdır. Bu sgrafitto tezyinatlı Bizans çiniciliği Memlûkler devrinde pek muvaffak olmuş mâlûmatı ile (arma hayvanları, levha III, 6) dikkati celbetmiştir.

Endülüs'te yerli imâlâthâneleri, bilhassa Malaga imâlâthâneleri (Granata'da Elhamra sarayının inşası devresinde) büyük ehemmiyeti hâiz eserler meydana getirdiler. Üzerinde arapça „Malaga" işâreti bulunan sırlı bir kâse (levha III, 7), „elhamra vazoları" adı ile tanınan sırlı ve mâvi tezyinatlı geniş kulpları bulunan lüks vazoların (levha III, 8) Malaga'dan geldiğini isbat eder. Bu sırlı çiniciliğin yüksek kalitesini iranlı çinicilerin te'sirine atfetmek lâzım geliyor. İbn Baṭūṭa bunların İspanya'da bulunduğunu kaydeder (İtalya'ya ihracat, Pisa, S. Piero a Grado, Ravenna v.b. kiliselerinin duvar ve kalelerindeki „baciniler"). Bu te'sir yerli çiniciliğe bir hamle menbâi olmuştur. Hıristiyan hükümdarların istirdat ettikleri mıntakalarda, bilhassa Valencia mıntakasında, çömlekçilik erişmiş olduğu seviyeyi muhafaza etti (Manises'te sırlı çinicilik, kap-kacak, sırlı ve mâvî asma yaprağı tezyinatını hâvî geniş kulplu vazolar, levha III, 10; Paterna'da bakır yeşili ve manganez ve

kahve rengi tezyinatlı islâmî hayvan şekillerini ihtivâ eden çiniler, levha III, 9).

Yapı çiniciliği. Daha Sāmarrā'da sır boyaları ile boyanmış ve duvarların kaplanmasına yarayan dört köşe çiniler bulunmuştur (levha IV, 1). Ḳayravān'da Sīdī 'Oḳba câmiinde Bagdad'dan getirilmiş, mâdenî akisli çiniler ile örtülü bir mihrap bulunmaktadır. Duvar çiniciliğinin orta çağda en tam kemâline eriştiği İran'da bir taraftan manganez kahve rengi ile sırlı çapraz veya yıldız şeklinde duvar çinilerin (bunlardan tarihli bir çok örnekler mevcuttur, levha IV, 3), bir taraftan da daha büyük eb'adda müstatil şeklinde kısmen oluklu, kobalt mâvisine boyanmış ve sırlı mihraplarda kullanılan çinilerde görmekteyiz. Bunlar arasında Ḳāşān'daki meydan câmiinin mihrabı ile (1226; levha IV, 6) Ḳum câmiinin mihrabı (1264; her ikisi de Berlin Devlet müzelerindedir) dikkati çeker. Meydan câmiinde mihrap, bu mihrap çinileri imâlinde ün almış başlıca imâlâthâneleri Ḳāşān'da bulunması sebebiyle, bilhassa ehemmiyetlidir (Ḳāşān isminden almanca *Kachel* „duvar çinisi" ve fars. *kaşi* kelimeleri iştikak etmiştir). Bundan başka müteaddit renkli ve kalayı hâvî beyaz fîrûze veya mâvî sır üzerine yaldızlı tezyinatı bulunan duvar çinileri de vardı (levha IV, 2). Moğullar zamanında hafifçe kabartma olarak yapılan sırlı ve sırdan maada, ekseriya mâvîye boyanmış duvar çinileri ile birlikte, yalnız fîrûzeye veya kobalt mâvîsine boyanmış ve ekseriya çin efsânelerinden alınma hayvan tasvirleri ile süslü ve sırlı kabartma çiniler de görmekteyiz. Orta çağın son devirlerinde Semerkand ve Buhârâ'da çini imâlâthâneleri inkişaf hâlinde bulunuyordu. Bu imâlâthânelerde fîrûze, mâvî ve yeşil renkte koyu akıcı sırlı ve bir nevi oyma usûlü ile vücuda getirilmiş, oldukça büyük eb'adda, duvar çinileri yapılmıştı ki, bunlar türbe, câmi ve saraylarda kullanılmıştır. Bilhassa Türkistan'da hayli taammüm etmiş diğer bir duvar çinisi de vardı ki, bu eriyen boyanın boyanacak zemin üzerine toz hâlinde püskürtülmesi usûlü demek olan „powder-blue" tekniği ile yapılmış fayans mozayiklerinin taklit edilmesi idi. XVI. ve XVII. asırlarda, sarayların iç odalarında, beyaz veya fîrûze zemin üzerine, çeşitli boyalar ile ve efsânevî av menkıbeleri, saray hayatı sahneleri ve türlü mevzûlar resmedilmiş murabbâ veya müstatil şeklinde çinilerden yapılma duvarlar görmekteyiz (levha IV, 8). Her ne kadar ilhamını İran'dan almış ise de, yine orijinal vasfını muhafaza etmiş olan moğul devri Hind duvar çinileri hakkındaki mâlûmatımız pek azdır. Bu duvar çinilerinden maada, Selçuklu devrinin ilk zamanlarından itibâren, horasan yahut alçı zemin üzerine oturtulmuş küçük, dört köşeli, sırsız veya toprak sarısı manganez kahve renginde yahut mâvî sırlı tuğlalardan mürekkep tuğla mozayikinde (krş. Cureān, Rādkān, Dāmġān, Ray, Nahçivan mezar kuleleri) orta çağın daha ilk devirlerinde yapı çiniciliğinin nevi şahsına has bir tezahürüne, yâni fayans mozayikine (levha IV, 7), götüren bir nevi duvar kaplamasına rast gelmekteyiz. Ekseriya halıya benzeyen göbek veya arabesklerin zengin bir terkibinden ibâret olan desenin münferit parçaları, kilden, küçük ve aşağıya doğru darlaşan parçalar hâlinde kesilmiş ve duvar yahut kemer harcının içine oturtulmuştur. Yalnız desen değil, sarı, yeşil, kahve rengi, siyah ve beyaz renkteki resimler arasında kalmış kobalt mâvisi zemin de sıralanmakta ve böylece bütün duvar fayansla örtülmüş bulunmaktadır. İran ve Türkistan'da fayans mozayikli binalar ancak son moğul devrinden kalmadır (Meşhed-i İmām Riżā ve Gavharşād; Semerkand: Şāh-Zinda mezarlarının bulunduğu sokak) Bununla beraber daha XIII. asırda Ṭūs'lu İran çinicileri Konya'da Sırçalı medresenin fayans mozayikini de vücuda getirmiştir. İran'da bu tarz çiniciliğin en parlak örneklerini Tebriz, Erdebil ve İsfahan binalarında görmekteyiz. Orta çağın son zamanlarında Irak'ta yapı çiniciliğinde yalnız kesilmiş ve pişirilmiş toprak mâlûm olduğu hâlde, Suriye'de yüksek değerde bâzı duvar çinilerine rast gelmekteyiz (krş. Nashī Nür al-Dīn zamanına âit, koyu mâvî zemin üzerine beyaz yazıları ihtivâ eden bir kitâbe frizinin alâimüssema renkleri ile boyalı kaşîleri; levha IV, 4) ve Berlin devlet müzelerinde bulunan kahve rengi sırlı ve kaplan resimleri ile süslü iki duvar çinisi).

Mısır'da, İran'dan mülhem fayans mozayik ile Endülüs ve türk işi duvar çinilerinden maada, münferit olarak, gâyet basit, yerli bir duvar çiniciliği vardı. İspanya yapı çiniciliğinden, Elhamra ve Granata'da görüldüğü üzere (levha IV, 5), ekseriyâ hendesî şebekeli tezyinatı hâvi fayans mozayikinden maada, pek az şey kalmıştır. Büyük eb'adda bir kaç sırlı duvar çinisi, bu tekniğin yapı çiniciliğinde de kullanılmış olduğunu gösterir; bu çinicilikte tek renkli, sırlı duvar çinilerinde, pişmiş toprak zemini üzerindeki sırı kazımak suretiyle, yazıyı veya süsleri belirtmekten ibâret olan teknikten maada, „kuru kenarlar" (*cuerda secca*) tekniği de kullanılmıştır. Bâzan islâmî hayvan şekillerini ihtivâ eden ve göz alıcı renkler ile boyanmış ve Azulejos adı ile tanınmış olan çiniler, tam mânasiyle arap çiniciliğine âit olmamakla beraber, garp çömlekçiliği üzerinde islâm çiniciliğinin te'sirini gösterir,

İslâm san'atına âit mühim koleksiyonlar Berlin devlet müzeleri, Lahaye 'de Gemeente Museum, Kahire 'de Arap müzesi, Londra 'da British Museum ve Victoria and Albert Museum, Madrid 'de Museu Osma, New-York 'ta Metropolitan Museum, Palermo müzesi, Paris 'te Louvre müzesi ve tezyinî san'atlar müzesi ve Tahran 'da Gülistan müzesinde bulunur.

Bibliyografya: Başlıca *Burlington fine Arts Club, Exhibition of the Fayence of Persia and the Nearer East* (London, 1908); M. S. Dimand, *Loan Exhibition of Ceramic Art of the Near East* (New-York, 1931); O. v. Falke, *Majolika* (Berlin, 1907); R. L. Hobson, *A Guide to the Islamic Pottery of the Near East* (British Museum, London, 1932); D. K. Kelekian, *The Kelekian Collection of Persian and Analagous Potteries* (Paris, 1910); R. Koechlin Alfassa, *L'Art de l'Islam: La Céramique* (Musée des Arts Décoratifs, 1928); M. Pézard, *La céramique archaïque de l'Islam et ses origines* (Paris, 1920); R. M. Riefstahl, *The Parish Watson Collection of Mohammedan Potteries* (London, 1923); H. Rivière, *La céramique dans l'art musalman* (Paris, 1914); F. Sarre, *Die Keramik* (*Die Ausstellung von Meisterwerken Mohammedanischer Kunst in München*, 1912). — Arabistan, Mezopotamya ve Suriye: H. Th. Bossert, *Geschichte des Kunstgewerbes* (Berlin, 1929 v. dd.), IV; F. Sarre, *Die Keramik von Samarra* (Berlin, 1925); ayn. mll., *Die Keramik im Euphrat- und Tigrisgebiet* (Berlin, 1922); ayn. mil., *Die Keramik und andere Kleinfunde aus Baalbek* (Berlin, 1925); M. Abdullah Chaghatai, *Lustred Tiles from Samarra in Ashmolean Museam* (Lahore, 1933). — Mısır: A. Bahgat Bey ve F. Masoul, *La céramique musulmane de l'Egypte* (Kahire, 1930); A. T. Butler, *Islamic Pottery* (London 1926); D. Fouquet, *Contribution à l'étude de la céramique orientale* (Kahire, 1930); G. Marçais, *Les Faïences à reflets métalliques du mihrab à Kairouan* (Paris, 1927); Musée de l'Art Arabe du Caire, *La céramique égyptienne de l'époque musulmane* (Basel, 1922); C. Prost, *Les revêtements céramiqaes dans les monuments de l'Egypte*, *MIFAO* 1917). — Hindistan: J. Ph. Vogel, *Tile Mosaics of the Lahore Fort* (Calcutta, 1920); — İran: R. Koechlin, *Les céramiques musulmanes de Suse au Musée du Louvre*, *M. M. A. P.* XIX. (Paris, 1918); A. V. Pope, *Art. Ceramie* (*Survey of Persian Art*, Oxford,); E. Kübnel, *Datierte persische Fayencen* (*Jahrbuch der Asiatischen Kunst* (1924); ayn. mll., *Der Cicerone* (1924); *Oriental Art* (1931—1932); F. Sarre, *Denkmäler persischer Baukunst* (Berlin, 1908); H. Vallis, *The Godman Collection: Persian Ceramie Art* (London, 1894). — İspanya: Y. Folchi Torres, *Noticie sobre la ceramica di Paterna* (Barcelona, 1921); E. Kübnel, *Daten zur Geschichte der spanisch-maurischen Keramik* (*Jahrbuch der Asiatischen Kunst* (1925); A. van de Put, *Hispana Moresque Ware of the 15 th Century* (London, 1904); *Supplementary Studies* (London, 1911); F. Sarre, *Die Spanisch-maurischen Lüsterfayencen und ihre Herstellung in Malaga* (*Jahrb. der Preussischen Kunstsammlungen*, 1904). — Türkiye: C. Gurlitt, *Die Baukunst in Konstantinopel* (Berlin, 1912); G. Migeon, A. Sakisian, *La ceramique d'Asie mineare et de Constantinople* (Paris, 1923); A. Raymond, *Alttürkische Keramik in Klein-Asien und Konstantinopel* (München, 1922); F. Serre, *Denkmäler persischer Baukunst* (Berlin, 1908). (J. H. SCHMID.)

TÜRK ÇİNİCİLİĞİ.

Umûmî vasıflar. Selçuklular devrinde Konya 'da çininin inkişafı XIII. asırdan çok daha öncedir. Kılıç Arslan II. (1156—1192) 'ın sarayında kullanılan çiniler bunun en bâriz delilidir (Sarre, *der Kiosk von Konia*). Belki Selçuklu hükümdarlar veya büyükler tarafından daha evvel yapılmış ve çinili olan binalar vardı. Bu gün bunlar mevcut olmadığına göre, eldeki fotoğraflara bakarak, bu binayı ilk çinili bina olarak tanıyoruz. Çininin böyle bir sultan sarayında kullanılacak mevki hâline gelmesi o zamandaki inkişâfına bir delildir. Her hâlde çininin Selçuklulardaki inkişafını XIII. asırdan evvel kabûl etmek lâzımdır. Bu san'atta ilk te'sir İran 'dan gelmekle beraber, renk ve dekorda kendine has bir karakter göze çarpar: açık fîrûze mâvisi zemin üzerine açık kahve rengi, manganez kahve rengi veya siyah resimli fayans mozayiki taklidi, sır ve yaldız tatbik edilmiş kobalt mâvisi veya yeşil, mine tekniği ile beyaz zemin üzerine kırmızı, mâvi ve yeşil duvar çinileri ve sır altına resmedilmiş taştan duvar çinileri.

Selçuklu fayans an'anesi, ilk osmanlı devrinde, fayans ve mozaikte renk nüanslarının artması ile devam etmiştir (msl. XIV. asırda İznik 'teki Yeşil câmi). Bunun son örneklerini XV. asırda Bursa 'da Murad II. câmiinde, İstanbul 'da Mahmud Paşa türbesinde ve Çinili köşkte görmekteyiz (aş. bk.). Gerek bu duvar çinilerinin, gerekse Selçuklu fayanslarının imâl edildiği yerler mâlûmumuz değildir. Belki ilk

1. Yeşil sırlı testi. Parth. Berlin, Staatl. Museen

2. Parthlı okçu, pişmiş topraktan. Berlin, Staatl. Museen

3. Sırsız kulplu testi, Medâyin. Berlin, Staatl. Museen

4. Sırlı testi. Sâsânî, VI. — VII. asır. Berlin, Staatl. Museen

5. Sırsız testi, barbotin tekniği, Mezopotamya, X. — XI. asır. Berlin, Staatl. Museen

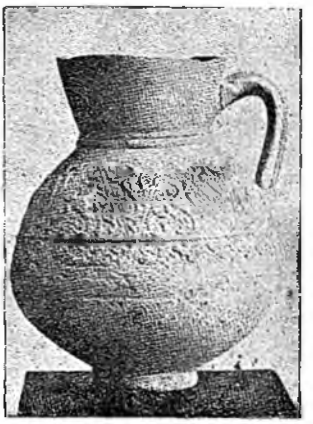

6. Sırsız kulplu testi, Mezopotamya, XII. — XIII. asır Berlin, Staatl. Museen

7. ve 8. Kil kâse ve tabak, Sûs. Paris Louvre

9. Kabartma tezyinatlı fayans tabak, Sâmarrâ, IX. asır. Berlin, Staatl. Museen

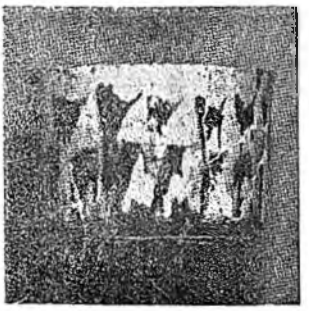

1. Beyaz sırlı kulplu vazo.
İran, X. asır.
Berlin, Staatl. Museen

2. Sgraffito tezyinatlı ve akıtma sırlı tabak, İran, X. — XI. asır.
Berlin, Staatl. Museen

3. Kobalt mâvisi sırlı ve kulplu testi, Rey, XII. asır.
Berlin, Staatl. Museen

4. Kobalt mâvisi sırlı, aslan biçiminde testi, Rey, XII. asır.
Berlin, Staatl. Museen

5. Mineli tezyinatlı tabak, Rey, XII. asır.
Eumorfopulos, Londra

6. Minâî tekniğinde süzahî, Rey, XII. asır.
Kelekian kolek., New York

7. Mineli ve kobalt vazo (İlâha Aştarte?), Rey, XII. asır.

8. Câmi kandili, Türkiye, 1549 tarihli.
Londra, British Museum

9. Fîrûze sırlı fayans tabure, Rey, XIII. asır.
Kitâbcılan kolek.

1. Sırlı fayans tabak, Suriye, XIII. asır. Berlin, Staatl. Museen

2. Albarello, sırlı tezyinatlı fayans, Suriye, XIII. — XIV. asır. Frankfurt a/M., Kunstgewerbemuseum

3. Fayans tabak, Suriye, XIII. asır. Berlin, Staatl. Museen

4. Fayans biblo, yaban domuzu, Mısır, XIV. asır. Berlin, Staatl. Museen

5. Sırlı vazo, Mısır, XI. asır. Kahire, Arap müzesi

6. Sırlı tabak, Mısır, XIV.—XV. asır. Berlin, Staatl. Museen

7. "Malaga" damgalı fayans kâse, XVI. asır. Berlin, Staatl. Museen

8. Sırlı fayans, Malaga, XIV. asır. Palermo, Museo Nazionale

9. Fayans tabak, Paterna, XV. asır. Berlin, Staatl. Museen

10. Sırlı fayans, Manises, XV. asır. Bologna, Museo Civico

1. Duvar fayansı, Sāmarrā, IX. asır. Berlin, Staatl. Museen

2. Minâî tekniğinde duvar çinisi, İran, XIII. asır. Paravicini koleksiyonu

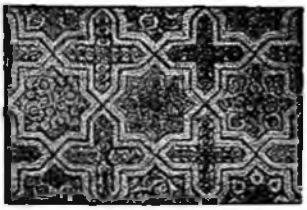

3. Sırlı duvar çinisi, İran XII. asır. Berlin, Staatl. Museen

4. Duvar fayansı, Suriye, XII. asır Berlin, Staatl. Museen

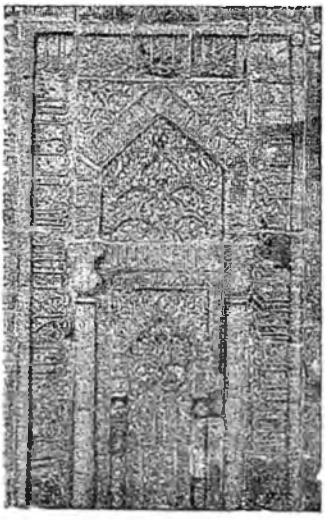

Berlin Staatl. Museen
6. Mihrap, Kāşān, 1226 tarihli.

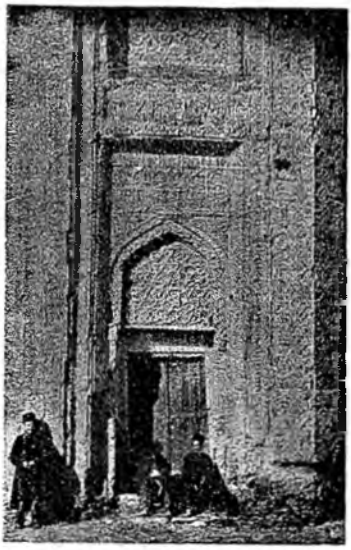

7. Mü'mine Hatun türbesi, XII. asır. Nahçıvan

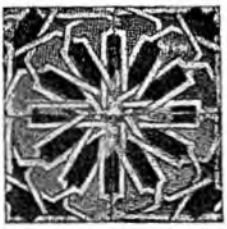

5. Duvar fayansı, Endülüs XV. asır. Berlin, Staatl. Museen

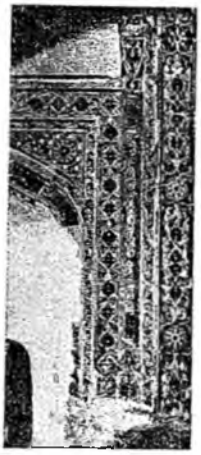

8. Kapı çinileri,

9. Kara - Tay medresesi, Konya

10. Duvar fayansı, 11. Duvar fayansı, İran, XIV. asır. Türkiye, XVII. asır. Berlin, Staatl. Museen

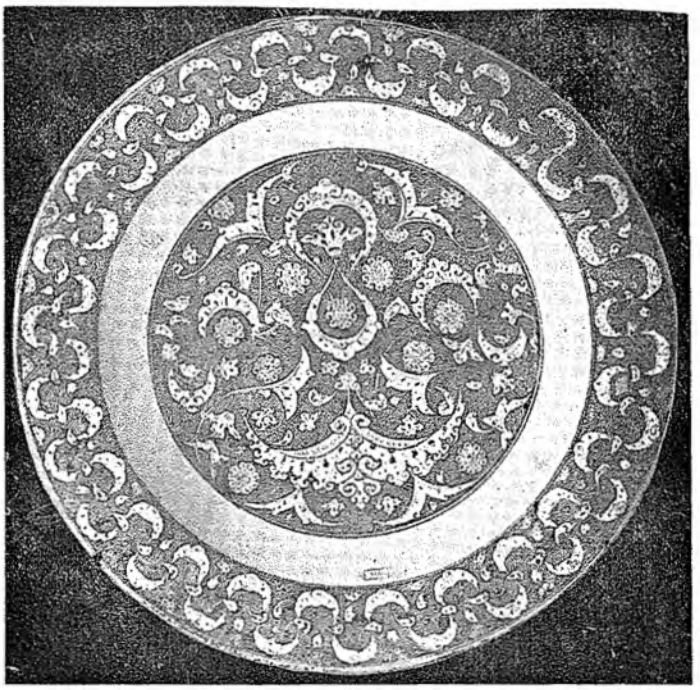

1

4

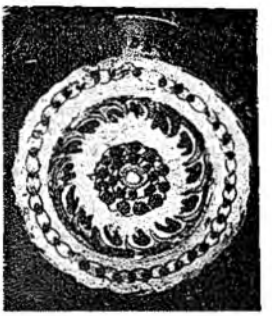

5

2

6

3

7

1. Açık ve koyu renkli bulut ve rûmî tezyinatlı tabak (İznik, XV. asır). — 2. Beyaz zemin, kırmızı, yeşil ve mor renkli yaprak, gül ve lâle tezyinatlı tabak (İznik, XVI. asır). — 3. Mâvî lâcivert ve kırmızı renkli nar ve çiçek motifli kâse (İznik, XVI. asır). — 4 Beyaz zemin, koyu mâvî ve sarı çiçek tezyinatlı matra (Kütahya, XVII. asır). — 5. Beyaz zemin, kırmızı, sarı ve morumtrak renkli çiçekli matra (Kütahya, XVII. asır). — 6. Beyaz zemin, mâvî renkli bulut mâvî motifli ve yazılı kandil (XV. asır). — 7. Beyaz

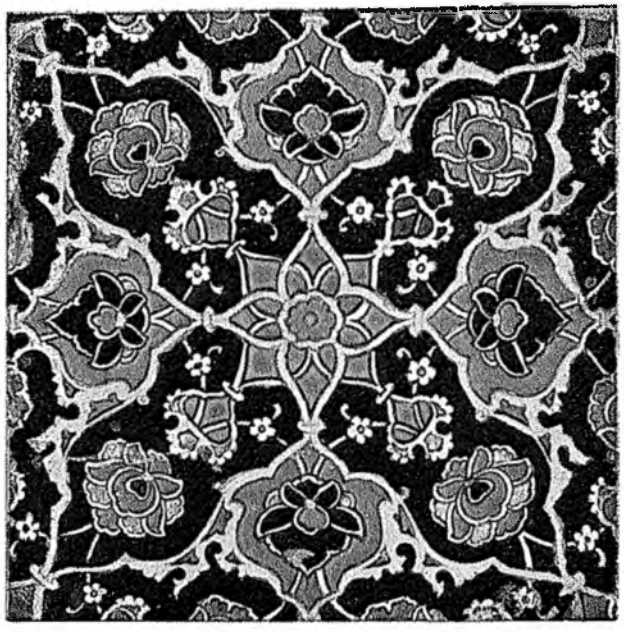

1. XVI. asrın ilk yarısı

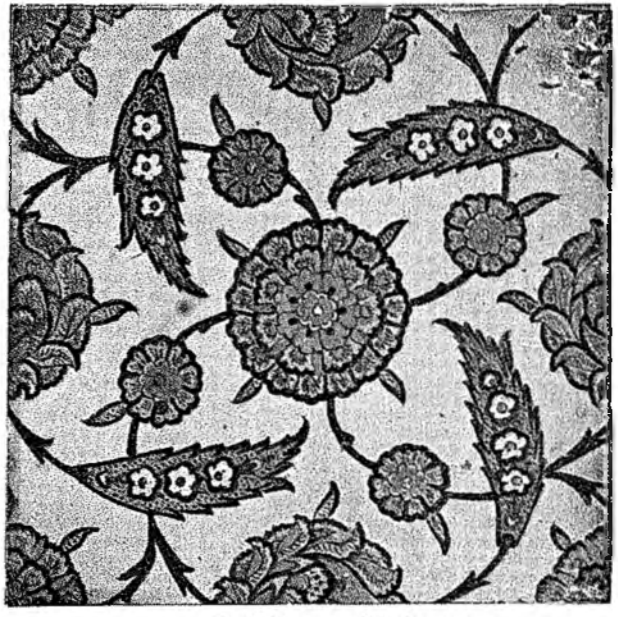

2. XVI. asrın ikinci yarısı

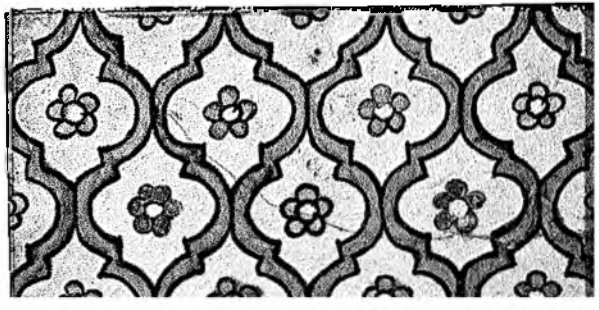

3. XVI. asır sonu

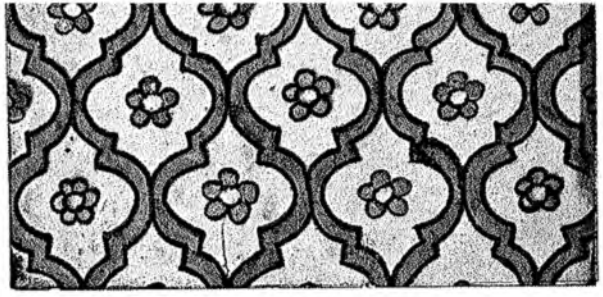

4. XVII. asır

5. XVII. asır sonu

6. XVIII. asır

Türk çiniciliğinden nümüneler

Topkapı sarayı, Çini dâiresi

1. XVI. asrın ilk yarısı

2. XVI. asrın ikinci yarısı

3. XVI. asır sonu

4. XVII. asır

osmanlı duvar çinileri İznik'te imâl edilmişti: Bizans'ın son ve Osmanlı devletinin ilk zamanına rastlayan pişirilirken bozulmuş bir sgraffito bakiyesi burada daha XIV. asırda bir çini imâlâthânesinin mevcudiyetine delâlet edebilir: aynı şey, Bursa'da Yeşil câmi, Yeşil türbe ve Edirne'de Muradiye câmiinde gördüğümüz XV. asrın sırlı ve renkli duvar çinileri için de câridir. Bu grupun mümeyyiz vasfı zengin bir renk nüansıdır: kobalt mâvisi, fîrûze, fıstık yeşili, ebegümeci rengi, koyu manganez moru, beyaz ve pişirildikten sonra tatbik edilmiş yaldız. Dekor olarak da tamamen tezyini mâhiyette motifler, arabesk ve örgü işlemesi yaprak tezyinatı, çiçek motifleri, yazı tezyinatı ve ayrıca daha fazla tabiata uygun düşmek temâyülü vardır.

İlk osmanlı devrinin en mühim grupunu, içine ilk Kütahya çinisi ile ilk Haliç çinisi denilen mâmulâtı da idhâl etmemiz icap eden mâvi-beyaz çini grupu teşkil eder. Kütahyalı bir şahsın ismini ve 1510 tarihini taşıyan testiden dolayı yanlış olarak ilk Kütahya mâmulâtı adını alan bu nev'in başlangıcını hemenhemen kat'îyetle XV. asra çıkarmak imkânı vardır. Bu grupun XVI. asır başında da mahsûller verdiğini bu testi ile görüyoruz. Bunlar beyaz ve ince kilden, mat sırlı, süt beyaz üzerine daha fazla kobalt mâvisi ile tersim olunmuş sır altı yüksek san'at değerinde eserler olup, anlaşılan Çin'den getirilen Ming porselenleri ile İran-Selçuklu şekil unsurunun te'sirini görebiliriz. Türlü türlü kap-kacak, câmi kandilleri ve duvar çinileri vardır (aş. bk.; Bursa'da Sultan Mustafa türbesi, Yeşil türbede Sitti Hatun sandukası, Cem Sultan türbesi ve Edirne'de Murad II.'ın câmii).

Bulunduğu yere izâfetle Haliç mâmûlâtı adı ile anılan grupun da ilk Kütahya mâmûlü ile sıkı bir münâsebeti vardır. İlk Kütahya mâmulündeki arabesk unsur gibi, Haliç mâmulâtında helezonî unsur İran-Selçuklu te'sirini hatırlatır ki, nümûneleri muhtelif şekil ve nevilerde kaplar ve duvar çini örneğidir. Bu grup dahi XV. asır mahsûlü olmalıdır. Bu devir için yüksek san'at değerinde başka mâmuller bulunmadığına göre, bu mâvi-beyaz grupunun imâl merkezi olarak faâliyetini 1495 ve 1505 hazine listelerinden tesbit ettiğimiz İznik'i kabûl etmek mecburiyeti olsa gerektir. Haliç mâmûlâtına tekâbül eden bu tipin aynı kil cinsinden mat gümüşü renk üzerine daha kaba ve daha iri tersimatlı bir nev'i İznik ve İstanbul'da bulunmuştur ki, gâlibâ Haliç nev'inin bir taklididir. Bu mâvi-beyaz grupuna bir de, bulunduğu yere izâfetle Milet mâmûlü adı ile anılan çiniyi ilâve etmek lâzımdır. Bu, kalın ve oldukça yumuşak bir kil mâmûlü olup, yukarı kısmı bir tabaka (engobe) ile örtülü, ekserisi yeşil veya manganez morunda basit örgü motifleri, dalga hatları ve yaprak tezyinatını hâvidir. Mâlzeme ve teknik Bizans çinisini andırır. Bundan dolayıdır ki, bu nevi, osmanlı çiniciliğine intikali gösteren mâmûl olarak tanınmıştır. Ancak kapların içinde görülen kobalt mâvisi (veya siyah, manganez yeşili v.b.) Bizans menşe'li değildir, yıldız motifi Selçuklu duvar çinilerine yakınlık gösterir ve diğer bâzı cihetlerde Çin te'siri göze çarpar. Riefstahl'a göre, bu nevi XIV. asır mahsûlü olup, mâvî-beyaz grupunun mübeşşiridir. K. Otto ise, bu karışık mâmûlde mâvi-beyaz grupunun köylüler tarafından yapılmış bir taklidini görmektedir. Milet, İznik ve İstanbul'da bulunan bu nev'in imâl merkezi mâlûm değildir.

XVI. asrın ilk yarısında İstanbul'da sırlı ve renkli duvar çinileri Yavuz Sultan Selim tarafından Tebriz'den getirilen fayans işçilerinin eseri olsa gerektir. Bunların İznik'e gönderildikleri hakkında muasır hiç bir kaynakta kayıt yoktur; mamafih İstanbul'a yerleştirildiklerine dâir mâlûmat vardır. Aynı zamanda Tebrizli Habib adlı bir kâşigerin 1525'te tanzim olunan saray e h l-i h i r e f' i listesinde zikrolunması da bu İstanbul'a yerleştirilmeği te'yit eder mâhiyettedir. Bu nevin ilk örnekleri 1522/1523'te yapılmış olan sultan Selim câmii ve türbesidir. Hatice Sultan türbesi ve hâlen Çinili köşkte mahfuz Haseki Hurrem medresesinin duvar çinileri de bu nev'e dâhildir (K. Otto bu sırlı ve renkli çinilerin XVII. asırda Evliya Çelebî tarafından zikredilen Haliç kapkacak fırınlarının mâmûlü olması ihtimâlini ileri sürer).

Bu suretle osmanlı çinicilik san'atını en yüksek devresine ulaşmış buluyoruz. Teşâdüfen Rodos'ta bulundukları için, Rodos çinisi adı ile tanınan bu çiniler hakikatte İznik malıdır. Bir de, kil ve dekorda bu nev'e benzemekle beraber, fazla stilize edilmiş çiçek motifleri ve sönük renkler (manganez moru, latlı zeylin yeşili) ihtivâ eden ve binaenaleyh renkte İran zevkini aksettiren Şam metaı tâbir olunan nevi vardır. Bu nevi, kap-kacak, XVI. ve XVII. asırlar boyunca, devam etmiş olup, en güzel eserlerini XVI. asrın ikinci yarısında vermiştir. Bursa'daki yeni kaplıca (XVI. asır ortası) duvar çinileri bu nev'e yakınlık gösterir. Bunların şekli ilk osmanlı devresinde çok rağbette olan 6 köşedir. Bu çininin nerede yapıldığı mâlûm değilse de, her hâlde Şam'da yapılmış değildir.

İznik çinisi gerek san'at, gerek teknik bakımından aşıl osmanlı devresi diyebileceğimiz

yep-yeni bir devreyi, yâni yeni bir san'at cereyanını temsil eder. Duvar çinileri esas itibariyle murabba (24×24 cm.), nâdiren altı köşeli, 2—3 cm. kalınlığında, üstü örtülü (engobe) çinilerdir. Bu mâmûlde, daha önce mâvi-beyaz mâmûlde gördüğümüz sır-altı tersimatı vardır; ayrıca tamamiyle yeni bir renk verme usulü göze çarpar: plastik bir şekilde tatbik olunan kil-ermeni kırmızımsı, kobalt mâvisi, fîrûze ve yaprak yeşili, parlak tonlar süt beyazı zeminle pek câzip bir tezat teşkil eder. Tezyinatlı kaplar bâzan da yaldızlanmıştır. Siyah bir tahrir renklerin taşmasına mâni olur. Aynı zamanda tamamiyle yeni bir tezyinat şeması tatbik edilmiştir: tabiatten alınmış çeşitli çiçek şekilleri tezyinî bir şekilde değiştirilmiş dekor yanında, tabiata yakın İran arabesk ve çiçek işleri, çin bulut şeridi ve çin (*tschi*), yâni bulut motifleri, yıldırım ve üç gülle motifleri, yâni benek — bunlar post üzerinde bulunan çizgi ve beneklerden ibârettir — ile canlandırılmış tabiattan alınma bir çiçek yığını. Bütün bunlar organik bir birlik hâline getirilmiştir. Dekorun münferit unsurları çok defa tezyinî terkipler hâlinde birleştirilmiştir. Tertip şeması baklava biçiminde tertip edilmiş münferit örnekleri ağ gibi satıh üzerine dağıtan bütün satıh doldurma prensipine uygundur. Mamafih bu tezyinat bu asırda kullanılan yegâne tezyinat değildir. XVI. asrın yarısından itibâren hâkim olan bu zevk, bütün osmanlı san'atında göze çarpar. Çinide olduğu kadar halıcılık ve dokumacılıkta da, lake ve duvar tersimatında ve nihâyet taş oymacılığında. Bütün bunlar bize, bu yeni yüksek osmanlı üslûbunda pek karakteristik olan organik bir imtizac ile hâsıl olmuş şekle bağlı orijinal bir tezyinat şemasının vücut bulduğunu gösterir. Osmanlı el işi san'atkârlarında saray işçileri listesinden istidlâlen, ihtisaslaşmanın bu mütecânis üslûbun teşekkülünde mühim bir âmil olduğu ileri sürülebilir. Meselâ 932 (1525/1526) senesine âit bir listede 550 san'atkâr içinde en kalabalık grupu, 41 kişi ile, ressamlar ve nakkaşların teşkil etmesine mukabil, kâşîgerlerin sayısı yalnız 10 idi. İznik'teki çanak-çömlekçilere ısmarlanan çini örneklerini, hiç şüphesiz, bu ustalar hazırlamışlardı. Yazı üstadları da ayrı bir grup teşkil ediyordu. İznik çanak-çömlekçileri bir lonca hâlinde teşkilâtlandırılmışlardı. Başlarında kâşîci-başı bulunuyordu. Bir sipariş vâki olduğu zaman bu zât ustalarını toplar, aralarında iş taksimi yapar ve siparişlerin zamanında yetişmesini te'min ederdi. Gâlibâ çanak-çömlekçiler tarafından müştereken te'min edilen boya ve diğer levâzım (Karahisar'dan boraks, yakacak odun v. b. gibi) da bu kâşîci-başı tarafından tedârik ediliyordu.

Rodos metaı diye tanınan, fakat kaynaklar ve mevcut âbidelerden, İznik'te imâl edildiğinde şüphe olmayan çininin imâline XVI. asrın ortasında başlanmış ve bu imâl çok kısa bir zamanda pek büyük bir inkişaf göstererek, şehre Çinili İznik ismini verdirmiştir. Bu inkişaf bu devirde artan inşaat faâliyetine sıkı-sıkıya bağlıdır. Bu Çiniler pek çeşitli idiler. Bu çeşitler arasında mâvi-beyaz çini kandil yanında, bir yenilik teşkil eden, armut biçiminde, kandili zikredebiliriz. Gerek bu, gerek karınlı kulplu testi yüksek osmanlı san'at üslûbunun hususiyetleridir. Tamamiyle tezyinî mâhiyette olan dekor yanında yelkenli gemi ve çiçekli dallar arasında, kulplu ibrik ve nâdir olarak insan (bunlar arasında yerli elbiseli kadınlara da tesâdüf olunur) tasvirleri de vardır. İnkişafın en yüksek merhaleye vardığı XVI. asrın ikinci yarısında Rüstem Paşa câmiindeki fayanslar veya Altın-Yol ve sarayda Murad III. dâirelerindeki duvar çinileri gibi, şâheserleri görmekteyiz. XVII. asrın başında çinicilikte, san'at ve teknik bakımından, bir gerileme görülür; terkip kalıplaşmış, şekiller şema hâlini almış, renkler birbirine vurmuştur. Yeni ve son bir yüksek noktaya XVII. asrın ortasında Bagdad köşkünde ve sarayın sünnet odasındaki duvar çinisi grupunda varıyoruz. Bu devrede çok defa tarih ve imza da ihtivâ eden ve diğer dekordan şiddetle ayrılan Mekke ve Medine'nin tasvirleri de vardır. Evliya Çelebî'nin çanak-çömlek imâlâthânelerinin azaldığına dâir kaydı da imâldeki umumî ve durdurulamaz gerilemeğe bir delil teşkil eder. XVII. asrın ikinci yarısında mahsullerin keyfiyet itibariyle sür'atle gerilemesi, inhitatı sarih olarak gözümüzün önünde canlandırır. 1716'da artık İznik çanak-çömlek imâlâthâneleri faâliyetlerini tâtil etmişlerdir.

1718'de sadrâzam Dâmad İbrahim Paşa'nın teşebbüsü ile İznik'ten çanak-çömlekçiler celbedilerek, Tekfur sarayı civarında yeni te'sis edilen fayans imâlâthânesi faâliyete geçirildi. Burada, kalite itibariyle İznik fayanslarından çok geri olan, terkibi hiç değişmeyen penbe veya kahve rengi ve boyası akmış mâmûlât elde edilmiştir. Mamafih bu nevi ile, anlaşılan Kütahya mâmûlâtının te'siri altında o zamana kadar görülen renk nüanslarına sarı renkler de ilâve edilmiştir. Hekim-oğlu câmii (1734) ve Ahmed III. çeşmesindeki fayans pervazlarının bu imâlâthâne mahsûlleri olduğu şüphesizdir. Bununla beraber, bu imâlâthâne faâliyeti de az sonra durmuşa benziyor.

İlk olarak Kütahya'da kap-kacak imâlelerinden bahseden 1608 tarihli bir fermandan öğ-

rendiğimiz Kütahya çini imâlâtının kıymeti bugüne kadar devam etmiş bulunan kap-kacak ve emsâli mâlzeme bakımındandır. Evliya Çelebî bu sanayide yerli hıristiyan ve gâlip ihtimalle ermeni işçilerinin çalıştığını da söyler. Bu mâmûlât aşağı kıymette ince ve kolay kırılır kilden yapılmış olup, beyaz zemin üzerine mâvî, fîrûze, yeşil, manganez moru, saf olmayan kil ermeni kırmızısı ve sarı renkleri ihtivâ eder. 1710 'dan önce burada duvar çinisi imâl edilip-edilmediğini bilmiyoruz. Bu tarihte Kütahya'ya, Ahmed III. 'in kızı için yaptılan saraya konmak üzere, duvar çinisi ısmarlanmıştır. Bunlardan hiç birisi zamanımıza kadar intikal etmiş değildir. Buna mukabil Kudüs ermeni klisesinde hıristiyan motifleri ihtivâ eden ve kitâbelere göre 1719 'da imâl edilmiş bulunan mâvî, beyaz ve karışık renkte çiniler vardır. Üsküdar 'daki Yeni Vâlide câmiinde büyük bir san'at kıymeti bulunmayan fayanslar da Kütahya mâmûlü olmalıdır (aş. bk.). Mamafih mahsûllerini XIX. asır içlerine kadar tâkip ettiğimiz bu çiniler İznik çinileri ile mukayese edilemezler. İnhitat devri mahsûlleri olan Tekfur sarayı ve Kütahya mâmûlleri umûmî ihtiyacı karşılayamıyordu. Bu sebeple yeni inşaatta ihtiyac hissedilen fayanslar eski binalardan sökülmeğe (msl. 1719 'da inşa edilen Ahmed III. kütüphânesi fayansları Boğaziçi 'ndeki Kara Mustafa Paşa köşkünden alınmıştır) veya dışarıdan te'min edilmeğe (XVIII. asırda Viyana 'dan getirtilenler gibi) başlandı.

Görülüyor ki, türk çiniciliğinde başlıca 4 devre vardır: 1. Selçuk devresi, 2. ilk osmanlı devresi, 3. osmanlı çiniciliğinin yükseliş devresi, 4. inhitat devresi. Mamafih türk çiniciliği meselesi halledilmiş olmaktan uzaktır. Meselâ yabancı (bilhassa İran) te'sirleri ve bunların yeni ve müstakil bir üslûp hâlinde belirmesi ve gelişmesi meselesiyle muhtelif çini mâmûlâtının muhtelif imâl merkezleri meselesi, aydınlatılması gereken cihetlerdir. Bunlar arasında pişirmek ve diğer işlerde elde edilen tecrübeler ve meslek sırrı olarak çanak-çömlekçi âilelerde ve imâlâthânelerde an'ane hâlinde ahfada nakledilen (msl. Tahsin Öz, nisbeten kısa bir inkişaf devresi idrâk etmiş olan kil-ermeni kırmızısı meselesini unutulan bir çanak-çömlekçi sırrı ile izah etmektedir) ve izaha muhtac olan hususlar vardır. Ancak bütün bunların aydınlanması için, daha önce en mühim imâlât mevkilerinde (İznik, İstanbul ve Kütahya) sistemli kazılar yapılması ve aynı şekilde zengin yazı kaynaklarından (bilhassa Topkapı sarayı arşivi) sistemli neşriyat ile lüzumlu olan esasların elde edilmiş olması lâzımdır. (R. ANHEGGER.)

Türkiye çini eserleri. Mevcut mâlzeme ile şimdiye kadar yapılan tetkiklere nazaran, Konya 'da Kılıç Arslan II. (1156—1192) tarafından yaptırılan sarayın bir köşküne âit çiniler, bugün elimizde bulunan en eski nümûnelerdir. Bunlar köşkün zemin katı ile birinci katının birleştiği yerde bulunan konsolların üzerinde, hendesî bir şekilde dizilmiş ve bir yüzleri açık, koyu mâvî, siyah, fîrûze mâvîsi renkte sıralanmış tuğlalar ile, yine birinci katın ön cephesindeki geniş kemeri üstten ve iki yandan mustatilî bir şekilde çerçiveleyen kitâbenin beyaz kabartma yazılı ve zemini koyu mâvî renkli dört köşe çinilerdir. Konya 'da Alâeddin câmiinde, Kılıç Arslan âilesinin yattığı sekiz köşe türbede bulunan sandukalarda, kabartma yazıları beyaz ve zemini koyu mâvî renkli çiniler vardır. 1217 (614) 'de Sivas 'ta yapılmış Keykâvus I. dârüşşifası, Tokat 'ta 1233 (631) tarihinde inşa edilmiş Abu 'l-Ḳāsim ('Alî Ṭūsî) türbesi ile Amasya Gök-Medrese câmii (XIII. asır), Niksar Kırk-Kızlar türbesi gibi mimarî eserlerde siyah, fîrûze mâvîsi, koyu mâvi renkli sırlı tuğlalar kullanılmıştır.

Konya 'da Keyhusrev II. zamanında, Bedreddin Muslih tarafından yaptırılan Sırçalı-Medrese 1242 (640), Akşehir 'deki Seyid Mahmud Hayrânî türbesi, Konya 'daki Karatay medresesi (1252 = 651), ince minâreli Darülhadis (1258 = 656) ve Sâhib Atâ câmii (1269 = 668), Sivas 'ta Gök medrese (1271 = 670), Berûcirdî medresesi ve Eşref-oğlu câmii (1299 = 699) gibi eserler de yukarıda zikrettiğimiz sırlı tuğlalar ile yapılmış hendesî tezyinatın yanında, mozayik usûlü ile vücuda getirilmiş tezyinatta görülmektedir. Selçuklular ve onları tâkiben Anadolu 'da teşekkül eden beylikler zamanında yapılan eserlerdeki çiniler, siyah, mâvî, fîrûze mâvîsi ve beyaz gibi, muhdut renkler ile boyanmıştır. Bu devrede murabba, mustatil ve sâir hendesî şekillerdeki sırlı tuğlaların yanyana getirilmesi ile meydana gelen tezyinat ile birlikte veya yalnız olarak, mozayik usûlü ile işlenmiş çiniler de mevcuttu. Mozayik usûlü ile işlenmiş çinilerde hendesî tezyinat mevcut olduğu gibi, arabeskler ile yapılma zencerekler ve satrançlı kûfî veya tezyinî kûfî olarak işlenmiş satıhlar veya kuşak hâlinde kitâbeler görülmektedir. Bunlardan başka, düz renk çiniler üzerine yapılmış altın yaldız tezyinat da mevcuttur. İstanbul 'un fethinden sonra yapılmış olan Mahmud Paşa türbesi (1463=868) ile Çinili Köşk (1472 = 877), osmanlılarda bu tarz tezyinat ile mozayik usûlünde işlenmiş çinilerin son nümûnelerini ihtivâ eder.

Osmanlılarda çiniyi ilk defa olarak Çelebî Sultan Mehmed zamanında, Bursa 'da yapılan Yeşil câmi ve türbede görmekteyiz. Gerçi Selçuklular ve beylikler zamanındaki renkler ve

teknik burada da kullanılmış ise de, bunların yanında daha üstün bir teknik ve daha zengin bir renk çeşidi göze çarpmaktadır (yk. bk.). Bursa 'da Yeşil câmi ve türbe (1420), Karaman 'da İbrahim Bey imâreti (1432) ve Edirne 'de Muradiye câmiinin (1433) mihrapları gerek nakış, gerek renk itibariyle, birbirine yakındır ve osmanlıların ilk devir çinilerindendir. Bu mihraplar, karakter itibariyle, Selçuklu mimarî eserlerinde gördüğümüz tak kapıların çiniden yapılmış bir eşi gibidir. Tezyinata çiçek motifleri girmiş ise de, daha ziyâde arabeskler ve hendesî şekiller hâkimdir. Renklerde sarı ve yeşilin bol-bol kullanıldığını görüyoruz. Bursa ve Edirne 'de gördüğümüz bu tarz çinileri, İstanbul 'da ilk defa olarak, Sultan Selim türbesindeki, tezyinatı ve renkleri eş, iki panoda görmek mümkündür. Panonun ortasındaki nakışları dört taraftan çevreleyen hendesî tezyinat, Selçuklu devri mihrapları ile binalarının tak kapılarını hatırlatmaktadır. Sultan Selim câmii (1522 = 929), Şehzâdeler türbesi (1525 = 932 ?), Haseki medresesi (1539 = 946), Şehzâde Mehmed türbesi (1543 = 950), Kara Ahmed Paşa câmii (1551 = 958) gibi eserlerde bulunan çiniler, yukarıdaki grupa dâhildir. Bu nevi çinilerde kullanılan renkler şeffaf değildir. Boya sır ile karıştırılmış ve icap eden yerlere sürüldükten sonra, çini pişirilmiştir. Bunların üzerinde ayrıca bir sır tabakası yoktur.

XVI. asrın birinci yarısına mâl ettiğimiz bu çinilerde sarı, yeşil, beyaz, siyah, kırmızı, siyahımsı kırmızı ve altın yaldız gibi renkler bulunmaktadır. Sarı rengin altın yaldıza astar vazifesi gördüğü, üzerinde yaldız olan bir çok çinilerde yaldızın altından bu rengin görünmesi ile anlaşılmaktadır. Zamanımızda sarı olarak görülen rengin üzerinde evvelce altın yaldız bulunduğu ve zamanla bunun dökülerek, sarının meydana çıktığı anlaşılmaktadır.

Silivrikapı 'da Hadım İbrahim Paşa câmiindeki (1551 = 958) çiniler, XVI. asrın ikinci yarısında en parlak devrini idrâk edecek olan çinilerin ilk nümûnelerini teşkil eder. Süleymaniye (1560 = 968), Rüstem Paşa (1560 = 968), Sokullu Mehmed Paşa (1571 = 979) ve Piyâle Paşa (1573 = 981) câmileri ile Topkapı sarayında Altın-Yol 'daki biri 982 (1574) tarihli üç pano, Selim II. türbesi (1576 = 984), Topkapı sarayında Murad III. 'ın yatak odası (1578 = 981), Kılıç Ali Paşa (1580 = 988), Üsküdar 'da Atik Vâlide (1583 = 991), Mehmed Ağa (1585 = 993), Mesih Mehmed Paşa (1586 = 995), Ramazan Efendi (1588 = 997) ve Takkeci (1591 = 1000) câmileri gibi eserlerde, çok kıymetli ve emsâlsiz parçalarına rastlanan bu devre çinileri, gerek renk, gerek tezyinat ve işçilik bakımından, bir çeyrek asır evvelki çinilerden ayrılır. Büyük bir ibda kudretinden nasip alan san'atkâr, her eser için ayrı bir şekil, ayrı bir tezyinat vücuda getirmiştir. Hâricî te'sirlerden kurtulmuş çini tezyinatını XVI. asrın ikinci yarısında başlayan bu devrede bulabiliriz. San'atkâr, gül, gül koncası, lâle, sünbül, karanfil, susam, tavşan kulağı, çiğdem, kadife çiçeği, nilüfer, peygamber çiçeği, zambak, servi, kandil, kayık, kuş, insan, üzüm, testi, saksı, bulut, türlü hayvanlar v. b. gibi tabiatta gördüğü hakikî varlıkları üslûplaştırmış ve bunları muvaffakiyetle kullanmıştır.

Bunların yanında arabesk şekiller de yer almaktadır. Tezyinat bâzan çiçekler ve rûmîler (arabeskler) ile birlikte yapıldığı gibi, bâzan ya yalnız arabeskler veya yalnız çiçekler ile yapılmaktadır. Gerek bundan evvelki devirde, gerek bu devirde yazı, çinide hususî bir mevki işgâl etmektedir. Selçuklularda ve Osmanlıların ilk devirlerindeki çinilerde yazı dâimâ tezyinat ile bir arada görülür. Yazının zeminini dolduran helezonî şekilde dallar veya arabeskler den mürekkep tezyinat, daha ziyâde tekemmül etmemiş bir hâlde bulunan yazıyı güzelleştirmek içindir. Hâlbuki XVI. asrın ikinci yarısında artık buna ihtiyac görülmemiştir. Başlı başına tezyinî bir mâhiyet alan ve tekemmül eden yazı, çinide diğer tezyinî unsurlardan istiâneye pek muhtac olmaksızın, başlıbaşına bir mevki kazanmıştır. Gerçi çini kitâbelerde bâzan çiçek, rûmî, bulut v. b. gibi ufak-tefek tezyinî unsurlara tesâdüf edilirse de, bu daha ziyâde yazının boş kalan yerlerini doldurmak ve göze bu boşluğu hissettirmemek içindir. XVI. asrın sonuna doğru, bu sanat, fevkalâdeliğinden ve güzelliğinden kaybetmeğe başlamıştır. Artık evvelki devrenin bâriz vasfını teşkil eden kırmızı renk, gittikçe soluklaşmış ve asrın sonlarına doğru ortadan kalkmış gibidir. Yeşiller mâvimsi, fîrûze mâvîsi de yeşilimsi bir renk alır. Mehmed III. türbesi (1608 = 1017), Topkapı sarayındaki Ahmed I. kütüphânesi, Sultan Ahmed câmii (1025 = 1616), Revan (1635 = 1045) ve Bagdad (1639 = 1044) köşkleri, Çinili (1641 = 1051) ve Yenicâmi (1663 = 1074), Turhan Sultan türbesi (1682 = 1093), Üsküdar 'da Yeni-Vâlide câmii (1710 = 1122) bu devre çinilerinin tezyinat, renk, işçilik itibariyle belli-başlı nümûnelerini ihtivâ eder. Bu devrenin çinilerindeki tezyinatın bundan evvelki devre çinilerinden kopye edilerek yapıldığı da görülmektedir. Bâzı renklerin zamanla kaybolması yüzünden, koyu ve açık mâvî ile fîrûze

mâvîsi ve yeşile inhisar eden mahdut renkler ile yine fevkalâde güzel eserler meydana getirilmiştir. Bagdad köşkü çinileri ile Topkapı sarayındaki sünnet odası kapısının iki yanında bulunan eş desenli iki büyük yekpâre pano ve diğer üçüncü pano, açık ve koyu mâvi renkler ile işlenmesine rağmen, tezyinat itibariyle çok güzeldir.

Bundan evvelki ve bu devre çinileri, menşe itibariyle, İznik'e mâl edilmektedir. Bu keyfiyet bir çok tarihî vesikalar ile de tesbit edilmiştir.

XVII. asrın sonlarına doğru çiniciliğimizde başlayan tedenni, osmanlı devletinin inhitatı ile alâkalıdır. Dâhilî ve hâricî bir çok gâile ve harpler ile yıpranan devlet sulh ve sükûn devrinde san'ata gösterilen alâkayı göstere memiştir. XVI. asrın hummalı san'at faâliyetlerine ve san'at severliğine bu devirde tesâdüf edemiyoruz. Mimârî faâliyetler çok azalmış ve mimâriyi kendisine bir tatbik sâhası addeden çinicilik de böylece inkıraza yüz tutmuştur.

XVIII. asırda Sultan Ahmed III. zamanında Nevşehirli Dâmad İbrahim Paşa'nın himmet ve gayreti ile İstanbul'da Tekfur sarayında 1725 senesinde açılan çini imâlâthânesinin yaptığı çinileri, Ahmed III. sebili (1728 = 1141) ile Hekim-oğlu Ali Paşa câmii (1734 = 1147) gibi eserlerde görmekteyiz. Tezyinat itibariyle çok sönük olan bu çinilerin renklerinde bir canlılık görülürse de, işçilik oldukça zayıftır. Tezyinatının bir çoğu evvelki asırların aynen kopyesi olan bu çinilerin tahrirleri, çok kalın olup, fırça oyunlarından mahrumdur. Sırları mâvimtrak olan bu çinilerde siyah, mâvî, yeşil, fîrûze mâvisi, kırmızı gibi renkler yanında kirlimsi-sarı renge de rastlanmaktadır.

Adbülmecid zamanında Beykoz'da Fethi Paşa'nın açtırdığı fabrikada klâsik tezyinatta bir çok eserler yapılmış ise de, bunlar daha ziyâde porselen nev'ine âittir. Nihâyet Abdülhamid II.'ia Yıldız'da açtırdığı fabrikanın da yine porselen işleri yaptığı görülüyor. Son senelerde hemen Kütahya'ya inhisar eden çini imâlâtı, gerek tezyinat ve renk, gerek işçilik bakımından, mühim bir hususiyet göstermez. Mehmed V.'in Eyyûb'daki türbesinde bulunan çiniler son devir çinilerinden olup, Kütahya'da yapılmıştır. Bugün Kütahya'da 3 imâlâthâne vardır. (FEYZULLAH DAYIGİL.)

ÇİRÂG DEHLÎ. ÇİRÂĞ DİHLÎ (? —1356), asıl ismi NAṢİR AL-DİN MAḤMŪD B. YAḤYÂ olup, Hindistan'da Oudh'da doğmuştur. 9 yaşında iken, babası ölünce, annesi tarafından Mavlânâ 'Abd al-Karîm Şirvânî nezdine gönderilmiş ve bu zât da onun terbiye ve tahsili ile meşgûl olmuştur. Çirâğ Dihlî, 'Abd al-Karîm'in ölümünden sonra, İftiḫâr al-Dîn Gîlânî'nin müridi olmuştur. 40 yaşında iken, Dehli'ye gitmiş ve orada Niẓâm al-Dîn Avliyâ'nın derslerini tâkip etmiştir. Bu zât kendisine çok hürmet göstermiş ve Çirâğ Dihlî („Dehli'nin meş'alesi") unvânını vermiştir. Bundan sonra kendisi bütün Hindistan'da bu isim ile anılmıştır. Talebesi Ḥamîd, 756 (1355) tarihinde, onun muhtelif risâlelerini *Ḫayr al-maǧâlis* adı altında toplamıştır. Çirâğ Dihlî 757 (1356) tarihinde ölmüştür.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḥaḳḳ, *Aḫbâr al-aḫyâr*, s. 80; Dârâ Şikûh, *Safînat al-avliyâ'*, s. 100; İmâm al-Dîn Muḥammed, *Târîḫ al-avliyâ'*, s. 200. (M. HİDAYET HOSAYN.)

ÇİRÂĞ DİHLÎ. [Bk. ÇIRÂG DEHLÎ.]

ÇİRÂĞÂN. [Bk. ÇIRÂGÂN.]

ÇİŞTÎ. [Bk. ÇIŞTÎ.]

ÇİŞTÎ. ÇİŞTÎ, MU'ÎN AL-DİN MUḤAMMED (1142—1236), Hindistan'da çok yayılmış olan bir sûfî tarikatının müessisi olup, bu memleketin en büyük velîlerindendir; nitekim lâkabı olan Âftâb-ı Mulk-i Hind („Hind ülkesinin güneşi"), bunu göstermektedir. Mu'în al-Dîn Sîstân'da 537 (1142) senesinde doğmuştur. 15 yaşında iken, babası Ġiyâṯ al-Dîn Ḥasan ölmüştür. Bundan sonra Horasan'ın muhtelif şehirlerinde yaşamış ve nihâyet Bagdad'a gitmiştir. Hayatının bu devresinde zamanının en meşhûr sûfîlerinden Nacm al-Dîn Kubrâ, Şihâb al-Dîn al-Suhravardî, Avḥad al-Dîn Karmânî ve diğerleri ile tanışmıştır. 589 (1193) tarihinde Dehli'ye gitmiş, fakat çok geçmeden, Acmîr'e geçmiş ve orada 633 (1236) senesinde ölmüştür. Bu şehirde bulunan mezarı sonradan çok ziyâret edilen bir yer olmuştur. Ekber Şah Çiştî'nin mezarını yaya olarak ziyârete gitmiştir. Çiştî için, muhteşem bir dergâh inşa edilmiştir. Mamafih kendisi Hindistan'ın, Çiştî ismi ile tanınmış olan, yegâne velîsi değildir. Meselâ Ekber Şah'ın muasırı olan ve Fatḥpûr'daki dargâhı el'ân tâzim ile ziyâret edilmekte bulunan Salîm Çiştî'yi hâtırlatmak kâfîdir.

Bibliyografya: Abu 'l-Faẓl, *Akbarnâmah* (Kalküte), II, 154 v.dd.; *Â'în-i Akbarî* (trc. Jarrett, III, 361); *Târîḫ-i Firişta*, II, 711 v.dd.

ÇİŞTİYA. [Bk. ÇIŞTİYE.]

ÇİŞTİYE. ÇİŞTİYA Hindistan'da bir fakîr tarikat veya kastıdır. Bu tarikat, bâzılarına göre, 'Alî'nin 9. batın ahfâdından olup, Anadolu'dan hicret ederek, Horasan köylerinden Çişt'te, bir menbâa göre de, Suriye'de yerleşmiş olan ve Akkâ'da medfun bulunan Abû İsḥâḳ, diğer bâzı menbâlara göre, Kalbarga'da medfun Banda Navâz ve bâzılarına

göre ise, Çiştli Ḫᵛāca Aḥmed Abdāl (ölm. 355=965/966) tarafından te'sis edilmiştir. Hindistan'a Sicz'li olup, Mu'izz al-Dīn b. Sām (589=1193) devrinde hicret eden ve Acmer'de yerleşen Mu'īn al-Dīn Çiştī [bk. ÇİŞTÎ.] tarafından getirilmiştir (D. Ibbetson, *Pancab Castes*, 1916, s. 224, bu zât hakkında 471 (1078/1079) tarihini kaydetmekte ve onun Banda Navāz ile aynı adam olduğunu ileri sürmektedir. Fakat unvânın şekli bu tahmine yer vermeyecek kadar yenidir). Halifesi Ḫᵛāca Ḳuṭb al-Dīn Baḫtiyār Kākī (ölm. 633 = 1235/1236)'nin türbesi Montgomery (Pancāb)'de, Pak Pattan'dadır. Akrabasının ahfadı ile hakikî veya mânevî evlâdı, aşağı Satluj ve bilhassa Montgomery bölgesinde yayılan bir kastın inkişafına hizmet etmişlerdir (İbbetson, *göst. yer.*).

Baba Farīd'in 2 müridi vardı; bunlardan biri 'Alī Aḥmed Ṣābir olup, türbesi Rurki civarında Piran Kaliar'dadır ve müridleri Ṣābir Çiştī adı ile tanınmıştır. Diğeri ise, Niẓām al-Dīn Avliyā' (630—725=1272—1324) olup, müridlerine Niẓāmī denir. Dehli'deki mezarı Ordu dilinde yazılmış *Āṣār Dihlī* (Dehli, 1911) adındaki eserde tasvir edilmiştir. Montgomery'deki Çiştîlerin ecdadının XIII. asırda Kâbil'den Lâhûr'a geldikleri sanılıyor. Bunlar daha sonraları Montgomery'ye gitmişler ve orada, bir haylı zaman göçebe hayatı yaşayarak, Kureyşîlerden olduklarını iddia etmişlerdir. Racput kadınları ile evlenmişlerdir. İbbetson, menşe'ini bilmediği şöyle bir darb-i mesel kaydeder: — „Çiştî, şaşı bakışı ile, kendini belli eder."

Tarikatın erkânı. Bu tarikata mensûp olanlar *illa 'llāhu* kelimesini ağızlarından düşürmezler ve ibâdette ilâhîler tegannî ederler. Toprak boyası veya akasya kabuğu ile boyanmış renkli elbiseler giyerler. *Murîd* olmak isteyenler, iki *rekat* namaz kıldıktan sonra, bâzı tâlimat alırlar; msl. hareketlerini, *faḳir*, *fāḳa* („fakirlik"), *ḳanā'a* („kanaatkârlık"), *yād Allāh* („Allahı anmak") ve *riyāża* („riyazet") kelimelerinin mânalarına göre tanzim etmek gibi. Bundan sonra kendilerine Allahın adlarından bâzıları fâşedilir ve kendisini bir hücreye kapayıp, 40 gün oruç tutması (*çilla kaşi*) söylenir. Nihâyet ona tarikatın silsilesi tebliğ edilir. Bundan sonra artık keşf ehli olabilir. *Bang* (afyon), *çaras*, tütün ve içkiler tamamiyle yasaktır.

Tarikatın tarihçesi. Crooke'a göre bu tarikattan mühim bir şahsiyet çıkmıştır; Şeyḫ Selîm isminde olan bu zâtın mânevî şefaati ile, Ekber'in aynı isimi alan bir oğlu dünyaya gelmiştir; fakat *Akbarnāma* (trc. Beveridge, II, 502)'de hâdise zikrolunmakla beraber, bu Şeyḫ Çiştî'den bahsolunmadığı gibi, Çiştî evliyâsını gösteren silsilenâmede (*Ā'în-i Akbarî*) de bu isim zikredilmemiştir. Bir zamanlar bu tarikat Bahavalpur (şimâlî Racputana)'da büyük bir hayat eseri göstermiş ve Şakkar-Ganc'ın hafidi Tāc al-Dīn Çiştî'nin ahfadı tarafından, bir Çiştî köyü kurulmuştur. Sonradan tarikat hayli sönmüş ise de, Karnal kabîlesinden Ḫᵛāca Nūr Muḥammed Ḳibla-i 'Âlam isminde bir racput Punvar tarafından tekrar ihyâ edilmiştir. Tarikatın 5 kolu vardır: Zaydî (Ḫᵛāca 'Abd al-Aḥad b. Zayd), İyāzî (Ḫᵛāca Fużayl b. İyāż), Adhamî (İbrāhîm b. Adham), Hubayrî ve Çiştî.

Tarikatın edebiyatı. Tarikatın, ruhun gıdası olarak telâkki edilen, bir takım ilâhileri (*ḳāfiya*) olduğu söyleniyor. Başlıca şâirleri Budha Şāh, Ġulām Şāh ve Ḫᵛāca Ġulām Farīd'dir.

Ziyâretgâhlarının bir listesi *Glossary of the Tribes and Castes of the Panjab and N. W. Frontier Provinces* (Lahore, 1919, I, 530 v.d.)'te bulunmaktadır. Mühim bir Ṣābirî dergâhı Karnal bölgesinde Thaska Miranc'dadır. Bu dergâh 1131 (1718/1719)'de Muḥammed Şāh'ın veziri Navvāb Rūşan al-Davla tarafından te'sis edilmiştir. Tarikatın ululârının bir listesi vardır (bk. *ayn. esr.*, I, 531—538). Cemaatlerinin bulundukları yerleri gösteren bir harita için bk. Crooke, *Tribes and Castes of N. W. Provinces and Oudh*, IV, 302. Yukarıda verilen mâlûmatın ekserisi bu eserlerden alınmıştır. Çiştî evliyâsının esâmisi Muḥammed Mubārak Kirmānî'nin *Siyar al-avliyā'* isimindeki kitabı ile Muftî Ġulām Sarvar Lāhūrî'nin *Ḫazînat al-aṣfiyā'* adındaki eserinde görülmektedir. (D. S. MARGOLIOUTH.)

ÇİTAL. [Bk. ÇİTAL.]

ÇİTAL. ÇİTAL (hindustânî), bugün tedâvülden kalkmış, bakırdan mâmûl küçük bir hind sikkesi olup, 1/25 *dām* [b. bk.] kıymetinde idi; krş. Yule ve Burnell, *Hobson-Jobson*², bk. mad. jeetul, s. 457.

ÇİTRĀL. [Bk. ÇİTRÂL.]

ÇİTRÂL. ÇİTRĀL (CHITRAL), umûmiyetle Kunār nehrinin Bārōġil boğazından (36° 50′ şimâl arzı) Başgöl ve Kunār'ın birleştikleri Arnavay'a kadar (35° 10′ şimâl arzı) imtidat eden yukarı vâdisine verilen isimdir. Evvelce Kāşkār adını taşıyan bir vâdi, bugünkü Çitrâl ismini en münbit kısmında bulunan bir küme köyden almıştır. En geniş mânası ile, Çitrāl ismi, idâreten bir müddet Çitrāl'a bağlanmış olan ve şarkta Punyāl hududuna kadar uzanan Yāsīn'e de şâmildir. Bu arâzi de dâhil olmak üzere, Çitrāl 71° 10′—73° 50′ şark tûlleri (Greenw.) arasında bulunur. 3736 m. râkımındaki bir bo-

ğazın kestiği Şandur dağları, Çitrāl 'in şark hududunu teşkil eder. Şimâl-i garbî hududu ise, Hindûkuş 'tur ve bu silsilenin en yüksek zirvesi (7450 m.) râkımlı Tiraç-Mēr tepesidir. Luṭhō vâdisinin medhalinde bulunan Durāh geçidi, Tiraç-Mēr 'in cenûbunda olup, Kāfiristān ve Badaḫşān 'a giden yollar buradan geçer. Cenuptan, yâni Hindistan ovasından, Çitrāl 'a giden başlıca yol, Svāt, Panckōra nehri, Dīr ve Lavaray geçidini (3156 m.) kat'eder. Mamafih Çitrāl 'e giden en müsâit yol aşağı Kunār vâdisidir. Bu vâdi, 1895 tarihinde yapılmış olan hudut tashihinden sonra, tamamiyle Efganistan 'a âittir ve Kābil nehri üzerindeki Calālābād 'dan, Asmār tarikı ile, Çitrāl 'a giden yol bu vâdiden geçer.

K a b î l e l e r v e l i s a n l a r. Çitrāl 'in başlıca ahâlisi Ḫolardan ibâret olup, bütün Kāşkār 'da, cenupta, Lavaray 'dan itibâren, Dīr civarına ve şarkta ise, Şandur dağlarından Ğizr 'e kadar bütün Kāşkār 'da yayılmış bulunmaktadırlar. Bu Ḫolar çiftçi ve çobandırlar. Fakat bunlardan üstün olmak üzere, Āşīmādakler („yiyecek verenler") vardır. Bu kütle mahallin prensi ile maiyetine yiyecek tedârik etmekle mükellef oldukları için, bu adı almışlardır. Zundrī yahut Rōnōslar ise, bu Āşīmādaklere üstündür. Bu kabîle gâlibâ arap soyundan olup, prensin vezirini bunlar arasından intihap etmesi âdet idi. İktidar mevkiinde bulunan kabîle, Şah-Sangāliē ismini taşır. Yukarı Kāşkār ile Yāsīn 'de uzun müddet saltanat sürmüş olan Ḫuşvaḳtī ve Çitrāl 'in Katōr âileleri dahi Şāh-Sangāliē soyundandırlar. Bu iki âile arasında akrabalık mevcuttur; her ikisi de cedlerinin kabîleyi kudretli bir hâle getirmiş olan ve Bābā Ayyūb isminde, horasanlı bir macerâperstin ahfadından olup, iik defa *Mihtar* unvânını taşımış bulunan Şāh-Sangālī olduğunu iddia eder.

Ahâlinin büyük ekseriyeti, ârî ırktan olup, nârin yapılı, güzel yüzlü ve gür saçlıdır. Hoş ve câzip tavırlı olmalarına rağmen, hâin ve gaddârdırlar. Kadınları güzeldir; bunlar son zamanlara kadar, câriye olarak, satılırdı. Halkın yüksek sınıflarının İran aslından olmaları muhtemel olmakla beraber, bunlar aynı tiptendirler ve aynı lisanı, yâni Ḫōvār lisanını, kullanırlar. Yāsīn 'de bu lisan, Ğizr 'e kadar hâkimdir. Memleketin diğer halkı Şînlerden müteşekkildir. Mamafih şimâlde ve Varşigüm arâzisi dâhilindekiler müstesnâ olup, buralarda Buruşaskī denilen bir moğul dili konuşulur. Ḫōvār ve Şīnā lisanları, Grierson 'un Piṣāça ismi ile gösterdiği dil grupuna girer; Kuhn ile hem fikir olan bu filologa nazaran, bu iki ârî dil, ne hind, ne de iran dillerinden olup, ancak hind-iran kollarının teşekkülünden evvelki intikal safhasını temsil etmektedir. Mamafih Konow, bu iki lisanın başlıca hususiyetleri dolayısiyle, İran dillerinden ma'dut olduklarını kuvvetle iddia etmektedir. Luṭhō vâdisinde oturan küçük bir topluluk arasında hâlis iranî bir dil olan Yüdğā konuşulmaktadır ki, bu dil Ğalça grupunun Muncanī diline yakındır. Hâlbuki cenup nihâyetinde Kalāşā dilini kullanan bir kısım Kāfirler de görülmektedir. İslâmiyetin zuhûrundan evvel, Çitrāl bir buddhist memleketi olduğu gibi, bugün de bu dinin izlerine tesâdüf edilmektedir. Mamafih Kalāşā Kāfirleri de dâhil olmak üzere, bütün ahâli bugün tamamiyle müslümandır. İsmā'īlīya mezhebinin kollarından biri olan mavlā'ī tarikatı Çitrāl 'de çok yayılmıştır.

T a r i h. Hânedanın taşıdığı Katōr ismi, âilenin bu makama gelmeden önce de mevcud olduğu anlaşılan bir unvandır. Cunningham ve diğerleri bunu, Kuşānların sonraları kullandıkları Kidāra ve Kitolo gibi, eski isimlere benzetmişlerdir. Menşei belirsiz bâzı rivâyetler, bu ismi İskender 'e kadar çıkarırlar; bu rivâyetler, İskender 'in Hindistan 'ı istilâ ederken, Kunār vâdisinden Svāt 'a geçmiş olması gibi, tarihî bir vak'a ile alâkadar bulunsa gerektir.

Son zamanlarda, hükümdar âilesi 2 kola ayrılmıştır; bunlar Çitrāl Katōrları ile Yāsīn ve yukarı Kāşkār Kuşvaḳtī 'leri olup, XIX. asırda sık-sık birbirleri ile harp etmişler ve neticede Yāsīn bir çok defalar Katōrlar tarafından istilâ edilmiştir. Fazla olarak, Yāsīn hükümdarları şarkta, Gilgit yolu ile Keşmir 'den gelen hücumlara da mârûz kalmışlardır 1870 'te Darkōt 'ta, ingiliz seyyahı Hayward 'ın katli, bu cinâyeti yapan Mīr Valī 'nin sukutunu intac etmiş ve bunun yerine kardeşi Pahlvān geçmiştir. Fakat 1880 'de Pahlvān da, Keşmīrliler ile Amān al-Mulk Katōr 'un adamlarının ânî tecâvüzleri neticesinde öldürüldü. Amān al-Mulk Katōr, 1857 'de, iktidar mevkiine geçmiş ve tedricen memleketini tevsî etmiş idi. 1877 'de Gilgit 'teki ingiliz siyâsî memuru Biddulph 'ün delâleti ile ingiliz hükûmeti ile müzâkereye girişmiş ve sonraları da Çitrāl 'e gitmiş olan (1889) Durand 'ın tavassutu sâyesinde, daha başka anlaşmalar yapılmıştır.

Amān al-Mulk 1892 'de öldü. Kardeşi Şer Afżal ile oğullarının karışmış oldukları bir çok entrikalar ile katil vak'aları, Çitrāl 'e bilâhare s i r unvânını alan G. Robertson 'un izâmını intac etmiştir. Amān al-Mulk 'ün ilk halefi olan Afżal al-Mulk, Şer Afżal tarafından katledilmiş idi. Bu da, kısa bir müddet sonra,

Amān al-Mulk'ün büyük oğlu Niẓām al-Mulk tarafından tardedilip, Kâbil'e iltica etti. Şēr Afżal'in tahrikâtı üzerine, Amīr al-Mulk'ün üçüncü kardeşi, Niẓām al-Mulk'ü öldürttü ve kendisini mihtar ilân etti. Bu hâdiseler üzerine, Şēr Afżal yine ortaya çıktı ve mühim Efgan rüesasından olup, Dīr'i eline geçirmiş olan Candōl Ḫān Umra, Lavaray boğazından, Çitrāl'e girdi.

O zamanlar Robertson, Gilgit'te ve Gurdon, ufak bir kıt'a ile, Çitrāl'de bulunmakta idiler. Daha zayıf kıt'alar da, yukarı vâdide bulunan Ġizr ve Mastūc'u işgâl etmekte idiler. Robertson alelacele Çitrāl kalesine sığındı ise de, orada muhasara edildi. Gilgit'ten gelmekte bulunan daha zayıf bâzı kıt'alar yolda kısmen imhâ ve kısmen ihata edildiler. Taş ve ağaçtan inşa edilmiş bulunan eski kale, zayıf garnizonu tarafından, 3 marttan 20 nisana, Kelly'nin kumandasındaki 400 sikhten mürekkep takviye gelinceye kadar, zorlukla müdafaa edildi. Gilgit'ten hareket etmiş olan bu kıt'a karlar ile örtülü bulunan Şandur boğazından geçmiş ve Mastūc ile Nisā Gōl boğazında da birçok defa çarpışmıştır. Hindistan'dan gelen daha büyük bir kuvvet, Malakand boğazı, Svāt, Panckōra ırmağı ve Lavaray boğazından geçerken, Umra Ḫān'ın taarruzuna uğradı ise de, onun mağlûp ederek, Efganistan'a kaçmağa mecbur etti. Efgan emīri de Umra Ḫān'ı hapise koydu. Şēr Afżal'e gelince, o da kaçtı ise de, Dīr Ḫān'ın eline düştü ve ingiliz Hindistanı'na götürülerek, hapsedildi.

Çitrāl kalesinde mahsur bulunduğu sırada Robertson'a iltica etmiş olan genç mihtar Amīr al-Mulk, küçük kardeşi Şucā' al-Mulk lehine saltanatı terketti. Şucā' al-Mulk 1895 senesi eylûlünde, Hindistan hükûmeti tarafından, Kişmīr'e tâbi bir hükümdar olarak, tanındı. Lavaray boğazından geçen yol, Hindistan hükûmeti tarafından muhafaza edilmekte ve Çitrāl'in Hindistan hükûmeti ile olan münâsebetleri, şimâl-i garbî Hindû vilâyeti nâibinin otoritesi altında bulunan Dīr, Svāt ve Çitrāl siyasî memuru tarafından idâre olunur. Yāsin'e gelince, bu da Gilgit siyâsî memurunun idâresine verilmiştir. 1897'de yol, bir müddet için, Svāt isyanı dolayısiyle kapalı kalmış ise de, Çitrāl bu karışıklıklardan masun kalmıştır.

Bibliyografya: Biddulph, *Tribes of the Hindoo Koosh* (Calcutta, 1880); T. H. Holdich, *The Indian Borderland* (London, 1901), fasıl XI, XIII; G. Robertson, *Chitral* (London, 1898); W. R. Robertson, *The Chitral expedition* (Calcutta, 1898); G. A. Grierson, *The Pisāça Languages* (*R. A. S. Monograph Series*, 1906); D. J. T. O'Brien, *Grammar and Vocabulary of the Khowār Dialect*; *Linguistic Survey of India* (Specimen translations in the Languages of the North Western Frontier, Calcutta, 1899); E. Kuhn, *Verwandtschaftsverhältnisse der Hidu-Kusch-Dialekte* (*Album Kern*, s. 29 v.dd.). (M. LONGWORTH DAMES.)

ÇİTTAGONG. veya CHITTAGONG (ÇATTAGRAM), Bengal körfezinin şimâl-i şarkî köşesinde, Hindistan'ın Bengal eyâleti dâhilinde ve Birmanya (Burma) hududu yakınında, 22° 21′ şimâl arzı ve 91° 50′ şark tûlünde bulunan bir şehir olup, aynı adlı idârî bölge merkezidir. Şehrin nüfusu 1941'de 84.000 olup, idârî bölgenin 6.291 km². arâzisi üzerinde yaşayan nüfusun % 75'ini müslümanlar teşkil ediyordu. Kalküta'dan sonra, Bengal'in başlıca limanı olan ve Assam'a giden demir yolunun açılmasını müteâkip, ehemmiyeti daha da artan Çittagong, Karnafuli ırmağının sağ kenarında ve munsaptan 17 km. mesâfede bulunmaktadır. Müslümanlar ancak 1666'da, Şāyista Ḫān'ın Arakan yahut Maghlar ile bunların müttefiki olan ve bu mevkie Porto Grande adını vermiş bulunan Firinghī'yi (portekizlileri) mağlûp etmesi üzerine buraya, kat'î olarak, yerleşmişlerdir. O zaman şehrin adı İslāmābād olarak değiştirilmiş ve adı geçen hükümdarın oğlu tarafından, burada bir câmi inşa ettirilmiştir. Çittagong'da daha 3 eski câmi vardır. Çittagong 1760'ta ingiliz işgâli altına girmiştir.

ÇİVİ-ZÂDE. ÇİVİ-ZĀDA, müteaddit ilmiye ricâli yetiştiren meşhûr bir türk âilesinin ismi olup, menteşeli müderris ve hattat Çivi İlyās Şahīd b. Muḥammed b. İlyās b. al-Ḥācc 'Omar'den gelmektedir (bk. Müstakim-zâde Süleyman Sâdeddin, *Davḥa-i maşāyiḫ-i kibār*, TY).

1. Çivi-zâde Muhiddin Şeyh Mehmed Efendi. Çivi İlyas Efendi'nin oğlu olan bu zât, خير الولد ibâresinden anlaşıldığı üzere, 881 (1476/1477)'de doğmuş ve Taci-zâde Sâdi, Muhiddin Fenârî, Mevlânâ Mehmed Paşa ve Karabâlî'den ders gördükten ve Edirne, Bursa ve İstanbul'da müderrislik ettikten sonra, 934 (1527/1528)'te Mısır kadılığına, 944 (1537/1538)'te Anadolu kazaskerliğine ve Sâdi Efendi'nin vefatında, şeyhülislâmlığa tâyin edilmiştir (şubat 1539 = şevvâl 945). Bu makamdan teşrin I. 1541 (recep 948)'de azline sebep olarak, iki rivâyet ileri sürülmektedir. Bunlardan biri, şeyhülislâmın bâzı fetvalarını Abu 'l-Su'ūd Efendi'nin şeriate muvafık bulmaması ve Rüstem Paşa'nın da bu itirazları Kanunî Sultan Süleyman'a arzetmesidir (Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih*, İstanbul, 1283, I, 49). Diğeri ise kendisinin, Muḥy al-Dīn 'Arabī ve

Mavlānā Calāl al-Dīn Rūmī gibi büyük mutasavvıfları şiddetle tenkit etmesidir (Müstakimzâde, *ayn. esr.*). Mâzûliyeti esnasında oğlu ile hacca giden ve avdetinde, ikinci defa olarak (birincisi kadılığından evveldir), sahn-ı seman müderrisliğine tâyin edilen Şeyh Mehmed Efendi, Abu 'l-Su'ūd Efendi'nin meşihate nasbı üzerine ondan inhilâl eden Rumeli kazaskerliğine getirilmiş ve bu makamda bulunduğu hâlde, 19 ağustos 1547 (4 şâban 954)'de vefat ederek, Eyûb türbesi civarına gömülmüştür. Çivi-zâde sözünü sakınmaz, adâletten ayrılmaz, mütevazi ve mütteki bir zat olarak tanınmış ve tefsir, hadis ve bilhassa fıkıhta devrin başlıca âlimlerinden biri sayılmıştır. — Eserleri. 1. *al-Īsār li-ḥall al-muḫtār*, Abu 'l-Faḍl Macd al-Dīn 'Abd Allāh b. Maḥmūd al-Mavṣilī'nin *al-Muḫtār fī furū' al-ḥanafīya* adlı eserine şerhtir (Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, İstanbul, 1940, II, sütun 1622 v.d.). Bu eserin ismini Müstakim-zâde (*ayn. esr.*) *al-Īṣār fī ṣarḥ al-muḫtār* olarak gösterir. 2. *Ḥusn al-ḳārī fī tacvīd*; 3. *Talvīḥ*'ten „ṭa'n rāvī" bahislerine dâir yazdığı risâle (sahn-i seman müderrisliğine tâlip olduğu vakit açılan müsabaka dolayısiyle te'lif edilmiştir; bk. *Kaşf al-ẓunūn*, I, sütun 848). 4. *Fatāvī*, Çivi-zâde Şeyh Mehmed Efendi'nin fetvalarına, Abū 'l-Su'ūd *Fatāvā*'sına ilhak edilmiş olarak, rastlanıyor (*Kaşf al-ẓunūn*, I, 1229 v.d.).

2. Çivi-zâde Mehmed Efendi. Şeyhülislâm şeyh Mehmed Efendi'nin oğlu olup, انه خير الولد tarihinden anlaşıldığı gibi, 937 (1530/1531)'de doğmuş, babası, Parvīz Efendi ve Taşköprü-zâde gibi, ulemâdan ders görüp, 1552 (959)'de 'Abd al-Raḥmān Efendi'den mülâzim olmuştur (Nev'î-zâde Atâî, *Şakayik zeyli*, İstanbul, 1268, s. 292). Müstakim-zâde (*Tuḥfat al-ḫaṭṭāṭīn*, İstanbul, 1928, s. 444) onun, Malûl-zâde Sayyid Mehmet efendi'den mülâzim olduğunu söyler. Uzun müddet muhtelif müderrisliklerde bulunduktan sonra, haziran 1569 (muharrem 977)'da, Mısır kadılığına, daha sonra Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıklarına ve teşrin I. 1575 (recep 983)'te Anadolu kazaskerliğine ve kânun I. 1577 (şâban 985)'de Rumeli kazaskerliğine tâyin edilmiş, fakat sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa ile araları açık olduğundan, bu mevkii muhafaza edememiştir. Bir müddet mâzûl kalan Çivi-zâde, mart 1581 (safer 989)'de tekrar Rumeli kazaskerliğine ve 21 kânun II. 1582 (26 zilhicce 989)'de, Mâlûl-zâde Mehmed Efendi'nin yerine, meşihate getirilmiş ve sadrâzamların şeyhülislâmları ziyâret etmesi âdeti, Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın Çivi-zâdeyi ziyâretiyle, başlamıştır. Murad III. devrinde pek büyük bir nufuza sâhip olduğunu bildiğimiz Hoca Sâdeddin Efendi tarafından himâye dilen ve mutasavvıflara, babası gibi, aleyhdar olan Çivi-zâde 6 mayıs 1587 (28 cemâziyelevvel 995)'de vefat etmiş ve Eyyûb'de babasının yanına gömülmüştür. Verdiği fetvâların kuvveti ile, ulemâ arasında şöhret bulan ve adâlet, dürüstlük ve nezâhet itibarı ile, pederinin tuttuğu yolu tâkip eden Mehmed Efendi'nin „ref'i mezalime sâ'i" bulunduğunu (Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, I, 109) ve ilim sâhasında da iştihar ettiği gibi, güzel sülüs ve nesih yazan bir hattat olduğunu biliyoruz (bk. *Tuḥfat al-ḫaṭṭāṭīn*, s. 444). — Eserleri. 1. İbn Nucaym'in *al-Aşbāh va 'l-naẓā'ir* adlı eserine tâlikat (*Kaşf al-ẓunūn*, I, sütûn 99; Bursalı Tahir Bey, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1333, I, 269'da bunu büyük Çivi-zâdeye âit olarak göstermiştir); 2. *Zubda-i fatāvā-i Ḳāżiḫān* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 1959, keza bk. *Kaşf al-ẓunūn*, II, sütun 1227; 3. *Mucmū'at al-fatāvā* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 2060). Çivi-zâde Mehmed Efendi, İstanbul'da Zeyrek'te bir câmi ile medrese ve Şehremini civarında bir mescid yaptırmıştır (bk. Ayvansarayî Hüseyin, *Ḥadīḳat al-cavāmi'*, İstanbul, 1281, I, 72 v.d.).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. *Şaḳāyiḳ-i Nu'māniya* tercümesi (İstanbul, 1269), s. 446 v.d.; Rifat Efendi, *Davḥat al-maşāyiḫ* (İstanbul), taşbasması, s. 19 v. d., 31 v.d.; Çivi-zâde'lerden her iki şeyhülislâmın el yazılarını hâvî fetvaların faksimilesi için bk. *İlmiye sâlnâmesi* (İstanbul, 1334), s. 262 v.d., 403.

(M. CAVİD BAYSUN.)

ÇOBAN yahut ÇOPAN, farsça *galabān* denilen at çobanına mukabil, bilhassa koyun ve sığır güdene delâlet eder. Göçebelerin nazarında çoban, halkın aşağı tabakalarını temsil eder. Kelimenin bâzan hakaret ifâde eden bir mânası da vardır; o zaman kelime, idâre eden sınıflara mukabil, kaba ve câhil halkı gösterir (krş. Raşīd al-Dīn, nşr. Berezin, *Trudı vost. otd. arḫ. obşç.*, XV, 179'daki Cengiz Han'a âit olduğu ileri sürülen hükümler). Bâzan da çoban kelimesi, aksine olarak, destânî hikâyelerde hodgâm ve nankör efendisinin kurtarıcısı ve yardımcısı olarak, asıl halk kuvvetinin mümessili mânasında kullanılır (bk. *Kitāb-i Dede Ḳorḳud, Zap. vost. otd. arḫ. obşç.*, XII, 038 'de de olduğu gibi). Bundan maada, *çoban* kelimesi en yüksek tabakaya mensûp şahsiyetlerin has ismi de olabilir. Misâl olarak, Abū Sa'īd devrinde, 1316'dan 1327'ye kadar İran'da saltanat nâipliği etmiş ve hânedan kurmuş olan Emîr Çoban'ı zikredelim. (W. BARTHOLD.)

ÇOBAN-ATA, Semerkand civarında Zerefşan'ın cenup kıyısında sıralanmış tepeler

olup, bugünkü ismi, aşikâr olarak, *Kitāb-i Ḳandîya*'de nakledilen efsaneye istinat eder. Bu efsaneye göre, Peygamberden bin sene evvel, Semerkand bir düşman ordusu tarafından tehdit edilmiş, halk Allaha ve peygamberlerine yalvarmışlar ve ertesi sabah uyandıkları vakit, düşman ordusunun izi bile kalmadığını görmüşler. Buna mukabil şehrin önünde o güne kadar kimsenin görmediği bir dağ peyda olmuş, dağın üzerinde bir çoban sürüsünü otlatıyormuş. Muhasaraya gelen ordunun bütün askerleri, yiyecekleri, atları ve silâhları ile, bir tek kişi bile kurtulmadan örten bu dağı, bir gece içinde, ilâhî bir kudretin Suriye'den buraya nakletmiş olduğu anlaşılmış. Diğer efsanelere göre Çoban-Ata müslüman velîlerindendir. Çoban-Ata'ya dâir efsâne ile halkın kendisine karşı gösterdihi tâzim ve tebcilin hangi tarihte başladığı mâlûm değildir. Şimdi Çoban-Ata tepesinde bulunan künbedin Timur tarafından inşa ettirildiği rivâyet edilmektedir. XIX. asırdan evvel coğrafî eserlerde Çoban-Ata ismine tesadüf edilmez. Hattâ XII. (XVIII.) asırda bile bu sıra tepeler, eserlerde ancak orta çağdaki isimleri olan ve farsça küçük dağ mânasına gelen Kūhak adı ile geçer. Zerefşan'ın akışı bakımından, Çoban-Ata'nın ehemmiyeti dolayısiyle (Semerkand'in garbındaki bütün nehir havzasının sulama sistemini tanzim eden ve her sene tâmir edilen sed, burada inşâ edilmiştir) asıl nehre de ekseriyâ Kūhak adı verilmiştir. Zerefşan ismi, eserlere ancak XII. (XVIII.) asırdan beri geçmiş bulunmaktadır. Çoban-Ata'nın yakınında, 120 m. uzunluğunda olan şimendifer köprüsü civarında, orta çağdan kalma bir köprü harâbesi vardır. Bu köprünün kat'î olarak tarihini tesbit etmek mümkün olamamıştır. Türkistan'daki bütün ehemmiyetli inşaat gibi, halk bunu da Timur veya ʿAbd Allāh Han'a izâfe etmektedir. Fakat bu hükümdarlardan biri böyle bir inşaat emretmiş olsa idi, şüphesiz, tarihî vesikalar bunun izini muhafaza ederdi. Bu köprü İbn Ḥavḳal (nrş. de Goeje, I, 371, 13)'in de Cird ismi ile gösterdiği ve inşasını Sâmânîler devrine atfettiği köprü ile aynı olsa gerektir. Bununla beraber, bunun da isbatı imkânsızdır; çünkü arap coğrafyacıları Zerefşan'ın mecrası hakkında pek karışık mâlûmat verirler ve bu nehrin başlıca kolu ile Siyāb kanalını birbirine karıştırırlar (krş. mad. SEMERKAND).

Buhara emîrinin ordusu, 13 mayıs 1868'de, Çoban-Ata sırtlarında mağlûp olmuş ve rus ordusu Semerkand'a girmiştir.

Bibliyografya: Krş. bilhasa W. Wyatkin, *Spravoçnaya knijka Samarkandskoy oblasti*, VI, VII ve VIII ve bundan başka, Abū Ṭāhir Ḫoca, *Samarîya* (nşr. N. Veselevskiy, Petersburg, 1904); G. Pankrat'ev, *Al'bom istoriçeskiḥ pamyatnikov goroda Samarkanda*, nr. 31 (Çoban-Ata tepesindeki türbenin resmi) ve 38 (iki köprü kemerinin resimleri). (W. BARTHOLD.)

ÇOMAKDÂR. CUMĀḲDĀR, Memlûk devleti zamanına mahsus saray ıstılahlarındandır; türkçe *çomak* ile farsça *dar* kelimelerinden mürekkep bir tâbir olup, „çomak tutan" demektir. *Çomakdâr* ile *bıçakdâr* veya *başmakdâr* ayrı ayrı vazifeler için kullanılmıştır. *Başmakdâr* merasim esnasında Memlûk sultanının ayakkabılarını taşıyan küçük rütbeli gılmandan olup, Osmanlı devletindeki padişahın birinci ve ikinci çukadarlarına muâdil idi. Mevzuubahs olan çomakdarlar ise, yine aynı küçük rütbeli kölelerdendi. Fakat bunlar alaylarda ve merasim günlerinde hükümdarın sağ tarafında yanı-sıra yürüyüp, ellerinde omuzlarına doğru kalkık şekilde yaldızlı ve başı topuzlu kısa bir çomak taşırlardı. Çomakdârlar heybetli ve yakışıklı kimselerdi. Bunlar, hükümdarın mülâkatı esnasında, çomakları kalkık ve gözleri sultanın gözüne bakar surette vaziyet alırlardı. Memlûk sarayının çomakdârları, vazifelerinin bu kısmı itibariyle, osmanlılardaki divan-ı humâyun çavuşlarına benzerlerdi.

Bibliyografya: Maḳrîzî, *Sulūk* (trc. Quatremère), I; Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-aʿşā*, V; Ḫalîl Ẓāhirî, *Zubdat kaşf al-mamālik*; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhâl*. (İ. HAKKI UZUNÇARŞILI.)

ÇORBACI, osmanlı ordusunun kapı kulu ocaklarına mahrec olan 31 bölüklü acemi ocağı ile bu ordunun yaya askerini teşkil eden yeniçeri ocağının bölük zâbitlerine, resmî ve umûmî bir tâbir olarak, çorbacı denilirdi. 196 orta ve bölükten ibâret olan yeniçeri ocağının zâbitleri, ocak ağaları ve orta ve bölük zâbitleri olmak üzere, iki sınıf olup, hepsi de bu orta veya bölüklerden birinin kumandanı idiler; fakat bunlardan ocak ağaları, orta ve bölük kumandanı olmakla beraber, yüksek rütbeli zâbitlerden olmaları sebebiyle, kendilerine âyân-ı bektaşiyân denilirdi. Bunlar da, başta kethüda bey veya kul kethüdası olmak üzere, zağarcı başı, sañsoncu başı, turnacı başı, dört haseki, muhzir ağa ve kethüda-yeri denilen ağalardı. Bunlardan gayri orta ve bölük kumandanlarına ise, çorbacı denilirdi. Bu izahattan anlaşılacağı üzere çorbacılar, acemi ocağı ile yeniçeri ocağındaki orta ve bölüklerin kumandanı olup, bunlardan cemaat denilen yeniçeri ortası (bölüğü) çorbacılarına yaya başı veya serpiyade-

gân ve bölük denilen ağa bölükleri çorbacılarına *bölük başı* ismi de verilmekte idi. Çorbacılar bâzan sü başı unvanını da alıyorlardı.

Çorbacılar bölüklerinin bütün işlerinden mes'ul idiler. Kendilerinin bir derece mâdunu olan zâbite cemaat ortalarında oda kethüdası ve ağa bölüklerine ise, oda başı ismi verilmişti; çorbacıların kıdemlisine cemaatlerde baş yaya başı ve bölüklerde ise, baş bölük başı denirdi. Çorbacıların atları vardı; başlarına „çorbacı keçesi" denilen kenarı sırmalı börk yâni üsküf giyip, üzerine bir tüy sorguç takarlardı; yaya başıların sorgucu daha makbûl olan turna tüyünden ve sonradan ihdas edilen bölüklülerin sorguçları ise, balıkçıl kuşu tüyündendi.

Bilâhare yeniçerilik, vilâyet ve kazalardaki eşraf ve zenginler arasında yayılıp da bunlar, şeref olsun diye veya bâzı menfaatler te'min etmek üzere, ocağa kaydedildikten sonra, bu kabîl eşhasa bir aralık çorbacı denilmiştir. Çorbacı tâbiri, pek yakın zamanlara kadar, vilâyet ve kazalarda, hattâ İstanbul'da bulunan bâzı zengin ve tüccar hıristiyanlara (patron) alem olmuştur.

Bibliyografya: İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kapı kulu ocakları*, I; Eyyûbî Efendi, *Kanunnâme-i devşirme*; Marsigli (trc. Ahmed Cevad, *Tarih-i askerî-i osmânî*); Mühimme defteri, nr. 31, s. 212 ve mühimme, nr. 80, s. 259; D'Ohsson, *Tableau général de L'Empire ottoman*, VII (yeniçeri ocağı kısmı); Naimâ, *Tarih*, IV, 345.

(İ. Hakkı Uzunçarşılı.)

ÇÖLEMERİK. CULAMERG (süryânîlerce Gûlârmak veya Gulmar, ermenilerce İlmar ve ecnebi eserlerde yazılışı Culamerg, Julamerk ve Dchulamerik), şarkî Anadolu'nun cenûb-i şarkî köşesindeki çok dağlık Hakkârî bölgesinin öteden beri idâre merkezi olan bir kasabadır. Çölemerik, Dicle nehrinin başlıca tâbilerinden olan Zâb (büyük Zâb) ırmağının sağ sâhiline 3 km. mesâfede, vâdiye doğru oldukça fazla bir meyil ile inen yamaçlar üzerinde, deniz seviyesinden 1650 m. irtifada bir düzlüğe yerleşmiş bulunan ve bugün 8 mahalle meydana getiren, çoğu kerpiçten yapılmış, düz damlı, dağınık ev kümelerinden mürekkeptir. Kasabanın ufku, etrafını kuşatan yüksek dağlar (şimâlde—Karadağ 3630 m., şarkta—Mere, cenûb-i şarkîde—Sünbül dağı 3740 m, ve cenupta—Samur dağı) ile daraltılmış olup, dağlar ve bunların arasındaki derin vâdiler, bütün Hakkâri bölgesi gibi, Çölemerik'i de hâricî âlemden hemen-hemen tecrit etmiş gibidir. Van ile Çölemerik arasındaki Gürpınar-Nordoz'dan geçen doğru yol araba işlemesine elverişli olmakla beraber, kasabaya varmadan evvel, Kara-Dağ'ı aşmak üzere, 3.000 m.'den fazla bir irtifaa tırmanır ve kar ile kaplı olan bu dağ yazın ancak bir kaç ayında geçit verir. Senenin diğer aylarında buraya gelebilmek için Başkale'den geçen ve vahşî Zâb vâdisini tâkip eden dolambaçlı bir patikadan faydalanmak icap eder ki, bunun üzerinden araba geçmek şöyle dursun, bâzı yerlerde hayvanları yedekte götürmek mecburiyeti vardır. Çölemerik'in cenup istikametindeki irtibatı da kolay değildir. Her ne kadar şimâlden Çölemerik'e gelen patika, Irak devleti topraklarında 'İmâdiya'ye varırsa da, gerek yolun tabiaten güç geçilmesi, gerekse siyasî bir hududun mevcudiyeti, münakaleyi tahdit eylemektedir.

Çölemerik'in kışları sert, yazları ise, sıcak ve ağırdır; bu yüzden, kasaba halkının büyük kısmı yazın yaylaya çıkarak, çadırlara yerleşirler. Esasen bütün Hakkâri bölgesinde halkın esas geçimini hayvancılık (koyun ve keçi yetiştirmek) teşkil ettiğinden, sürüler ile yaylaya çıkmak, umumî bir hayat kaidesidir. Yakın zamana kadar, komşu Irak'ın göçebe aşîretleri sürüleri ile beraber, her yaz mevsiminde bu yaylalara gelirler ve bu yüzden, cenuptan Hakkâri'ye gelen patikalar üzerinde büyük bir hareket müşâhade olunurdu; şimdi, siyasî hudut, bu türlü hareketleri tamamiyle men'etmiş bulunmaktadır. Hakkâri bölgesindeki dağ yamaçlarında ağaçlar şarkî Anadolu'nun diğer bölgelerinden daha az tahrip edilmiş olduğundan, yer-yer meşe ve ardıç ormanlarına rastlanır; ayrıca iri gövdeli ceviz ağaçları da vardır ki, bunların kerestesi ve urları, yakın senelere kadar, ihrac edilmekte idi. Eski devirlerde burada mahallî ihtiyacları karşılamak üzere, bâzı demir ve simli kurşun mâdenleri işletilmiştir. Kasaba civarında bâzı kaplıcalar da vardır.

Andreas'a göre, Küçük-Albak adlı bir belde Çölemerik civarında bulunuyordu (Pauly-Wissova, *Realancyclopädie*, I, 1699). Bu müellifin, eskiler tarafından *to CHlômârôn* denilen beldenin Çölemerik olduğu iddiası Marquart tarafından kabûl edilmemiştir (krş. M. Hartmann, *Bohtan*, *Mitteil. der Vorderasiat. Ges.*, 1896, s. 143). Kasabanın adının bir kürt sülâlesine verilmiş olduğu hususunda bk. İbn Fażl Allāh al-'Omarī, *Kitāb al-ta'rīf* ..., Kâtib Çelebî, Hakkâri beyliğine merkez olan Çölemerik'in bir dağ üzerinde kalesi olduğunu ve Hakkâri beylerinin burada müteaddit hayır müesseseleri, câmi ve medreseleri bulunduğunu kaydeder. Zâp suyunun sol kıyısındaki arâzi üzerinde nasturî aşîretleri yaşıyordu ve bunların patriği, Çölemerik'in şimâlinde Koçamis'te oturuyordu. Ermenilerin sayısı daha azdı.

Ekseriyeti türkler teşkil ediyordu. Birinci cihan harbi sırasında Çölemerik de harâp oldu ise de, Türkiye cümhuriyetinin kurulmasından sonra, 1935 'te ikinci defa te'sis edilen Hakkâri vilâyetinin merkezi kalmakta devam etti. Kasabanın nüfusu 1940 'ta 1821 idi; merkez kazasında 11.000 nüfus ve tekmil vilâyetin Hakkâri (merkez), Bayt al-Şabāb, Şemdinli (Şemdinan), Yüksek-Ova (Gevar) adlı dört kasabaya ayrılmış 15.505 km². arazisi üzerinde, 36.446 nüfus yaşamaktadır.

Bibliyografya: Metinde geçenlerden başka, bk. Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika) s. 416—420; Ritter, *Erdkunde*, IX, 625 v.d.; Elisée Reclus, *Nouvelle geographie universelle*, IX, 429 v.d.; G. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*, s. 230; W. F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, II, 283; St. Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, I, 177 v.d.; H. Binder, *Au Kurdistan*, s. 165 v.d.; Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, tür. yer.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 716 v.d. (BESİM DARKOT.)

ÇU. ÇU, Türkistan 'da bir nehir olup, Terskei-Alatau dağlarında çıkar ve yukarı mecrâsında Ḳoçḳar ismini alır. Issıḳ-Köl 'ün garp sâhiline 6 km. kadar yaklaşır ve Kutemaldi adı verilen kolu ile sularının bir kısmını o göle döker. Nehrin kendisi ise, Buam (Būġām) boğazından geçer, sağdan — büyük ve küçük Kebin, solda — ayakları ile birlikte, Aksu ile Kuragat 'ı alır ve takriben 920 km. 'lik bir mecrâdan geçip, Sır-Derya yatağından 110 km. mesâfede bulunan Saumal-Kul adlı küçük göle dökülür. Çu nehri şimâlde Sır-Derya arâzisi ile Semipalat ve Akmolla 'ya civar olan arâzi arasında ve şarkta da Sır-Derya ülkesi ile Yedi-Su (Semireçie) arâzisi arasında hudut hizmetini görür.

Çu 'nun yukarı mecrâsında bulunan mer'alar, göçebe kavimler için dâimâ pek ziyâde kıymetli idi. Buam boğazından aşağı olan yerlerde coğrafî şartlar ziraatin gelişmesine elverişlidir; onun için bu mıntakada pek eski zamanlarda bile yerleşmiş ahâli bulunurdu.

Daha islâmiyetten evvelki devirde, VII. (XIII.) asırda, bu mıntakada köyler, hattâ ticâretgâh bir şehir vardı. Hüan-çuang 'ın seyahatnâmesinden öğrendiğimize göre, buradaki medeniyet Mâverâünnehr medeniyetinin te'siri altında gelişmiştir. Çu nehrinden Amu-Derya menbalarına kadar uzanan memlekette Hüan-Çuang 'a göre, yerli bir medeniyete âit hususiyetler görünür. Bu seyyahın zamanında, Çin 'den garbî Asya 'ya giden iki büyük ticâret yolu Çu vâdisinden geçiyordu: biri İli vâdisinden ve Kastek geçidinden, ikincisi Aḳsu 'ya kadar şarkî Türkistan 'dan ve oradan Bedel geçidi ile İssiḳ-Kul 'un cenup sâhilinden. Çu vâdisinde, islâmiyetten evvelki zamandan kalma bir kaç coğrafî isme hâlâ tesâdüf edilir: Merke köyü ile Aşpara ırmağının adları böyledir.

En eski arap rehberleri (İbn Ḫurdāẕbeh, nşr. de Goeje, s. 29; Ḳudāma, *ayn. esr.*, s. 206) Çu mıntakasında o zamanlar bile mevcut bir çok şehirlerin adlarını zikrediyorlar ki, ismi Ṭabarī (II, 1595 son satır) 'de de geçen Navākaṯ bunlar arasındadır. Arap fütuhatı sırasında, Çu havzasının yalnız garp müntehası, o da muvakkat bir zaman için, istilâya mârûz kalmıştır (İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, VI, 164, tarafından işâret edilen 194 (810) 'te Kūlān (Tarti) 'a karşı yapılan sefer). İslâmiyet bu kenar mıntakalara ancak Sâmânîler devrinde girmeğe imkân bulmuş görülmektedir. Çin kaynaklarında Sui-ye yahut Sui-she ismini alan Çu nehrinin asıl kendisine gelince, moğul devrinden evvelki müslüman müelliflerinde bundan hiç bahsedilmez. Bununla beraber Sūyāb (*sui* + fars. *āb* „su, dere") şehrinin ismi ile nehir arasında bir mânasebet görülmektedir. Gardīzī tarafından Buam boğazına verilen Cīl adı (Barthold, *Otçet o poezdke v Srednyuyu Aziyu*, s. 89), hâl-i hâzırda boğazın medhaline verilen Cīl-ariḳ isminde itiraz götürmez surette mahfuz kalmıştır. Gardīzī 'ye göre, *cīl* kelimesi (gâlibâ mahallî bir lehcede) „dar" mânasına geliyormuş. *Būġām* ismini ilk defa olarak Şaraf al-Dīn Yazdī 'nin *Ẓafarnāma* (hind. tabı, I, 274) 'sinde görüyoruz; Ḳoçḳar ismi de öyledir (*ayn. esr.*).

Şarkî Asya 'dan kalkıp orta Asya 'nın garbını istilâ eden hemen bütün fâtihler Çu mıntakasından geçmişlerdir. Kara-Hıtaylara karşı vukû bulan 607 (1210) isyanı ve Balāsāgūn şehrinin tahribi o havâlide yerleşmiş diğer ahâliyi de, muvakkat bir zaman için bile olsa, felâkete uğrattı. 1218 'de memleket mukavemet göstermeden moğul hâkimiyeti altına girdi. Bundan 3 sene sonra, çinli Çang-Çun, bir ahşap köprüden geçerek, Çu nehrini aştı. Bu sırada Kastek geçidinin hemen cenûbunda küçük bir müslüman şehri ile, Çu ile Talas arasında, bâzı köyler bulunuyordu. Mıntaka ahâlisi ziraat ve bağcılık ile meşgûl oldukları gibi, ipek böceği de yetiştiriyorlardı. 1259 'da da çinli Çang-te, Çu havzasında kalabalık bir nüfusla karşılaştı, fakat bir taraftan da o yerlerdeki inhitata delâlet eden bir çok harâbelere tesâdüf etti. Raşīd al-Dīn (Barthold, *Otçet* ..., s. 38, nr. 2, bir çok el yazmalarında ve Blochet 'de dahi yok) 'e göre, „Cūy", onun zamanında, hâlâ bir çok köyleri ihtivâ edenve 701 (1301 son baharı) bidâyetinde

ölmüş olan Ḳāydū Ḫān'ın kızı prenses Ḳutulūn tarafından idâre edilen bir memleket idi.

Tokmaḳ ve Pīşpek'te keşfedilen hıristiyan mezarları da, tarihli kitâbelerinin de gösterdiği gibi, yine o devre (VII. — VIII. = XIII. — XIV. asır) âittir. Çu nehri üzerindeki bölgenin nestûrî hıristiyanlığı tarihindeki ehemmiyeti, Kāşġar şehri metropolidinin *Tabula Amri*'de görülen şu resmî unvanından anlaşılır: „Metropolita Chasemgarae et Nuachetae" (bu son kelimenin yukarıda zikri geçen Navākaṯ olduğu aşikârdır). Mezar kitâbeleri kısmen süryânî lisanı ile, kısmen de (süryânî harfleri ile) türkçe olarak yazılmıştır. Aynı mıntakada aynı zamana âit ermenice bir mezar kitâbesi de bulunmuştur. Çu mıntakasında hıristiyanlığı islâmiyetin nasıl ve ne zaman tamamen ortadan kaldırmış olduğunu bilmiyoruz. Katolik keşişi Paschalis 1338'de bir dinî itisaftan bahsediyor. Ertesi yıllarda yapılan itisaflarda bir kaç katolik misyoneri telef oldu. Kitâbelere göre, yine o zamanlarda memleket bir veba salgınına (bunun 9 sene sonra bütün garbî Avrupa'ya yayılan kara veba olduğu farzedilmektedir) uğramıştır. Bununla beraber Paschalis (ki Örgenç'ten Almalık'a yaptığı seyahat esnâsında Çu memleketini de ziyâret etmiş olması icap eder)'te ve diğer tarihî kaynaklarda bu salgından bahsedilmez.

Şu cihet muhakkaktır ki, VIII. (XIV.) asırdaki taht kavgaları (bk. ÇAĞATAY) bu memleketlerde gerek müslüman, gerek hıristiyan medeniyet ve umranı için felâketli olmuştur. Hattâ Timur seferlerine âit tarihlerde bile Çu mıntakasında hiç bir şehir ve köyden bahsedilmiyor. *Tārīḫ-i Raşīdī* müellifi Muḥammed Ḥaydar zamanında X. (XVI.) asrın ortasına doğru, bu ülkelerde isimleri bile kaybolmuş olan eski şehir harâbelerinden başka bir şey yoktu. Muḥammed Ḥaydar, 711 (1311/1312) yılına âit bir mozar kitâbesi ile hepsi harâbe hâlinde bir çok binalardan, bir minâreden, bir medrese ile bir kaç kubbeden bahsediyor; bu harâbelere, gâlibâ en yüksek binanın isminden mü.hem olarak, *Manāra* deniyordu. Bugün bu tarafta (Tokmaḳ'a yakın bir yerde) orta zaman bina'arından ancak tek bir bakiye, yâni Burana denilen yüksek bir kule kalmıştır. Bu kule bir çok'arı tarafından tasvir edilmiş ve resmi çıkarılmıştır (bk. Barthold, *Otçet* ..., tablo VI); belli ki kule bir câmiin minâresi olacaktır. Kuleye verilen Burana adına gelince, bunun Petrowski (*Zapiski vostoçnago otdeleniya imp. russk. arḫ. obşç.*, VIII, 352)'nin düşündüğü gibi arapça *manāra*'den bozma olması ihtimâli gâliptir. XIX. asıa kadar Çu vâdisi birbiri arkasından muhtelif göçebe kavimler tarafından işgâl edilmiş, bir müddet de putperest kalmukların hâkimiyeti altında kalmıştır. Bunlara halef olan Kırgızların müslümanlıkları tâ rus istilâsı devrine kadar bile pek sathî ve zâhirî kalmıştır. Hokand hanları Sır-Derya'nın aşağı mecrâsından İli havzasına kadar bütün göçebe kavimleri nuufzları altına almağa muvaffak olduklarından, Mâverâünnehr'den gelen bir kısım halk Çu ile tâbileri tarafında bir kaç koloni teşkil ettiler, bunların arasında Pişpek (Hokand tarihçileri Pişkek olarak yazmışlardır) ve Tokmak kalelerini kurdular. İli vâdisinden gelen ruslar Kastek (Hokand tarihçilerince Aştak) geçidi boyu ile Çu vâdisine dâbil oldukları zaman bu iki kale zapt ve tahrip edildi (1860). Rus hâkimiyeti altında Pişpek bir idâre bölgesinin merkezi oldu. Şimdi bir posta yolu Pişpek'ten şimâle doğru giderek, Çu nehrinden ve kolay geçilen Kurday geçidinden İli havzasına varır: Tokmak'tan ve Kastek'ten geçen eski yol terk edilmiş olduğundan, ana nehrin şimâl ve cenûbunda, bugünkü Tokmak şehri yakınında bulunan ülkeye orta çağlarda hâiz olduğu ehemmiyeti kaybettirmiştir. Avrupa Rusyası'ndan gelen bir çok rus mühâcirleri bu mıntakalarda yerleştirilmiştir. Şarkî Türkistan'dan kaçmağa icbar edilen Dunganlara da Çu havzasında arâzi dağıtılmıştır.

Bibliyografya: *Histoire de la vie de Hiouen-Thsang* (tre. Stan. Julien, Paris, 1853); *Mémoires sur les contrées occidentales* (tre. Stan. Julien, Paris. 1857/1858); E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux* (Petersbourg, 1903); W. Barthold, *Otçet o. poezdke v Srednyuyu Aziyu 1893/1894 gg.* (Petersburg, 1897); ayn. mil., *Oçerk istorii Semireçya* (*Pamyatnaya knijka Semireçenskoy oblosti*, II); E. Bretschneider, *Mediaeval researches from eastern asiatic sources*, I, II (London, 1888; bk. bilhassa I, 71 v.d., 129 v.d.); D. Chwolson, *Syrisch-nestorianische Grabinschriften aus Semirjeischie* (Petersburg, 1890), yeni devamı (Petersburg, 1897); P. K. Kokovtsov, *K siro-turetskoy epigrafike Semireçya* (*İzv. imp. akademii nauk*, 1909, s. 773 v.d.); Moshemii, *Historia Tartarorum ecclesiostica* (bilhassa zeyl XCII); Mirza Muḥammed Haydar, Duglat, *The Tarīḫ-i Roşidi* (iogl. nşr. N. Elias, tre. E. D. Ross, London, 1895; bk. bilhassa s. 364 v.d., tercüme bilhassa not hâlinde yalnız muhtemel bir okuyuş olarak işâret edilen Ç ū yerine *Cud* sehivli okuyuşun tesâdüf edildiği yer); W. Barthold. *Zapiski vost. otd. arḫ. obşç.*, XI, 107 v.d. (W. BARTHOLD.)

[Çu, seyr-i sefâine müsâit değildir; aşağı mecrâsında çok sığ, yukarı mecrâsında ise, bir

dağ ırmağı evsafını hâiz olup, manialar ile doludur ve büyük kaya parçalarını sürükleyen bir şiddetle akar. Bu bölgede Çu, diğer kolları ile birlikte, su enerjisi için büyük bir kaynak teşkil eder. Bir sulama kaynağı olmak itibariyle Çu, daha XIX. asrın sonlarında dikkati çekmeğe başlamıştı. Kolonizasyon işleri için ayrılan tahsisat ile ilgili olarak, XX. asrın başında yapılan büyük araştırmalardan sonra, Çu vâdisinde 250.000 hektar arâzinin sulanması için mârûf V. A. Vasil'ev projesi vücuda getirilerek, ihzarî faâliyete geçildi ise de, ırmağın te'min ettiği imkânlardan ancak son zamanlarda geniş mikyasta istifâde edilebildi. Bilhassa, Çu ırmağını aynı adı taşıyan mevkide geçen Yeni-Türkistan — Sibirya demir yolunun inşasından ve bu hattan ayrılan bir kolun Çu boyunca Tokmak'a doğru uzatılmasından sonra Çu vâdisinin ehemmiyeti bir kat daha artmıştır.

Çu ırmağının orta mecrâsında, Türkistan — Sibirya demir yolu üzerinde, Kırgızistan ve Karakistan cümhuriyetleri dâhilinde, büyük Çu kombinası inşa edilmiştir. 1933'te inşasına başlanan bu kombina müteaddit ziraî ve sanayi müesseselerini ihtivâ etmektedir. O zamana kadar hayvan besleme bölgesi olan Çu vâdisi, bu inşaatten sonra kendir, kınep, italyan kendiri v.b. lifî nebat ile pancar istihsâlinin büyük merkezlerinden biri hâline getirilmiştir. Çu vâdisinin sulama işlerine 1922'de başlanmıştır. 1930'da Samson, Kızıl-Su ve At-Başı gibi üç büyük bölgede kanal açma işi bitmiş ve aynı müddet zarfında Çumaş bendinin inşasına başlanmıştır. 1929'da 80—95.000 hektar arâzinin sulanmasına karar verilmişti. O tarihlerde Orta-Köy ile Alarçı mevkilerinde inşasına girişilen iki bend hazırlandıktan sonra ekilecek yeni arâzinin mikdarının 200.000 hektara yükseleceği tahmin edilmektedir. Bu arâzinin 68'% i Kazakistan ve 32 % 'si de Kırgızistan dâhilindedir. 1932'de bu mikdardan 32.000 hektarlık arâzide fi'len ziraate başlanmıştır (*Bolş. sov. ents.*, LXI. 695 745 v.d.)].

ÇUHA ADASI (KYTHERA, CERIGO). Mora'nın cenûb-i şarkî ucunu teşkil eden Maleas burnu açıklarında ve Mora ile Girit arasında bulunan adaya, geçen asırlar zarfında, türklerin verdiği addır. Yunan mitolojisinde dalgaların köpüğünden doğmuş Afrodit'in (bir rivâyete göre, ilk defa Kıbrıs'ta göründükten sonra) ayak bastığı yer olarak tasvir edilen ve efsânevî saadetlerin remzi gibi sayılan bu adanın eski adı Kythera = Cythere = Cetherıcum'dur. Adanın, uzun Venedik hâkimiyeti devrinden kalma Çerigo adı da, Pirî Reis'in eserinde, adanın şark tarafındaki bir körfezin adı olarak, zikredilmektedir (Porto Çiraga veya Porto Çerigo; *Kitāb-i baḥrîya*, s. 292).

Arâzisi kayalık ve çıplak olan bu ada, iyi limanları bulunmaması yüzünden, eskiden olduğu gibi, yeni çağlarda da deniz hayatına faâl surette iştirâk etmemiş ve halkı geçimini daha ziyâde ziraat ile te'mine çalışmıştır. Tarih devirleri boyunca burası yunan kıyıları önünden geçen deniz yolu üzerinde bir sığınak veya uğrak yeri (finikeliler ve romalılar devrinde yahut Venedik hâkimiyeti sırasında) yahut bir kara devleti için ileri karakol mevkii (kadîm çağda argoslular ve ıspartalıların yeni devirlerde Yunanistan'ın hükmü altında) rolünü oynadı. Orta çağda adayı Bizans zararına elde eden venedikliler, buradan Girit adasının yolu üzerinde bir uğrak yeri gibi faydalandılar ve şarkî Akdeniz adalarını birer birer kaybettikleri hâlde, burayı uzun zaman muhafaza edebildiler; Girit'in ziyaından (1669) sonra bu bakımdan ehemmiyetini kaybeden ada, 1127 (1715) senesinde sadrâzam Şehid Ali Paşa'nın Venedik seferi sırasında osmanlı donanması tarafından işgâl ve halkından bir kısmı Trablusgarp'a nakledildi ise de, Pasarofça muahedesi hükmüne göre, Venedik'e iâde olundu. XVIII. asrın son senelerinde, Avusturya ile imzaladığı Campo-Formio muahedesi (1797) neticesinde, Venedik cümhûriyetinin varlığına nihâyet veren Napoléon Bonaparte, tarihlerimizde C e z a y i r - i s e b ' a y - i Y u n a n i y e adı verilen İyon denizi adaları arasında bu adayı da Fransa'ya ilhak etti ise de, 1798 son baharında Çuha adası, müştereken hareket eden osmanlı-rus donanması tarafından, hücumla zaptedildi (bk. R. Leonhard, *Die Insel Kythera, Eine geographische Monographie, Petermann's Mitteil., Ergänzungsh.*, 9. 128, Gotha, 1899). Bir müddet kendi hâline bırakılan ve eşrafa karşı halkın isyan ve tenkil hareketlerine sahne olan ada 1814 ilk baharında ingilizlerin eline geçti ve Viyana kongresi hükmü ile, İngiltere himâyesi altına vaz'edilen İyon adaları cümhûriyetine idhâl olundu ve nihâyet 1864 Yunanistan'a terkedildi.

(BESİM DARKOT.)

D.

DĀBBA. [Bk. DÂBBE.]

DABBE. ŻABBA B. UDD B. TĀBIḪA B. AL-YĀS B. MUŻAR, pek mârûf bir arap kabîlesi olan Banî Żabba 'nin ceddidir. Kelerin derisi (*żabb* „keler", *Uromastix spinipes Merrem* = *U. aegiptius Linn.*) mânasına gelen bu isme Huẕayl kabîlesinden Żabba b. al-Ḥāriṯ b. Ḳurayṣ ve daha bir çoklarında rast gelmekteyiz (krş. Ṭabarî, I, 2710—2712; III, 1359). Żabba b. Udd, 'Abd Manât 'ın ve Muzayna (hakikatte 'Amr) 'nin kardeşi ve Tamîm b. Murr 'ün amcası idi. Gerçi dar mânası ile, yalnız 'Abd Manât 'ın 3 oğluna verilirse de, bu isim bâzan Banî Ribāb arasında da görülür.

Żabba kabîlesinin otlakları Yamāma 'de bulunuyordu; fakat Naed 'deki Vādî 'Aḳîl bu mer'alara dâhil idi (bk. Wüstenfeld, *Genealog. Tabellen*). Banî 'Abs ile Ẕubyān arasındaki muharebede Banî 'Abs Banî Żabba 'ye iltica etliler; fakat bir kavga yüzünden, onlardan ayrılmağa mecbur oldular. Banî Tamîm ile Banî 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a arasında harp çıkınca, Banî 'Abs bu öteki kabîlenin topraklarına çekildiler. Bunun üzerine Banî Ẕubyān, Asad ve Banî Tamîm 'in ekserisi, Banî 'Āmir ve Banî 'Abs 'e hücum etmek üzere, Banî Żabba ve Banî Ribāb ile birleştiler ise de, Cabala muharebesinde (579) bozguna uğradılar.

Abū Bakr 'in hilâfeti zamanında sahte kadın peygamber Sacāḥ çıktığı vakit, Tamîm kabîlesinin bir çok kolları ve bilhassa Yarbū' b. Ḥanẓala ona iltihak ettikleri hâlde, Banî Żabba ve Ribāb bir kenarda kaldılar. Abū 'Ubayd 'in 12 (634) senesinde Cisr muharebesinde bozguna uğraması ve ölmesine dâir rivâyetlerde Banî Żabba 'den al-Muṯannā 'nın kumandasındaki bedevî kabîleleri meyanında Banî Żabba 'nin de adı geçer. Banî Żabba, Camal vak'asında, 'Ā'işa 'nin tarafını tutmuş ve muharebede 1.000 kişi kaybetmiştir. Daha sonra Basra 'da yerleşmişler ve bu şehrin sahne olduğu bir çok isyanlarda faâl bir rol oynamışlardır. Muḫtār ile mücâdele ve hâricî harplerine de iştirâk ettiler. 132 (750) yılında Salm b. Ḳutayba Basra 'yı Emevîler namına müdafaa ederken, Banî Żabba Abbâsîlerin basımları tarafında yer aldılar. 'Abbās b. 'Amr al-Ġanavî 'nin 287 (900) 'de Karmatîlere karşı açtığı seferde Banî Żabba, istemeye-istemeye, Karmatîler ile muharebeye girişti. Bu kabîleye mensûp olanlardan bir kaçı İspanya 'ya hicret etmiştir (Maḳḳarî, I, 185). Banî Żabba başka kabîleler ile aslâ ihtilât etmeyen 3 camarāt al-'ārab 'a dâhildir; fakat nihâyet Banî Ribāb ile karıştılar. Kabîlenin ceddi olan Żabba b. Udd 'ün, darb-ı mesel olacak sözleri vardır (Maydānî, *Arab. Prov.*, I, 350, 599, 601).

Bibliyografya: Ṭabarî; İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd al-farîd* (Kahire, 1305), II, 48; Mas'ūdî, IV, 326; Caussin de Perceval, *Essai*, s. 460 v.dd.; Sprenger, *Alte Geographie Arabiens*, 164, 316 ve 339. (T. H. WEIR.)

DÂBBE. DĀBBA (A.), yerde yürüyen veya sürünen her hayvan. „Allah her *dābba* 'yi sudan yarattı; bunların bir kısmı karınları üstünde sürünürler, bir kısmı da ya iki yahut da dört ayak üstünde yürürler" (*Kur'an*, XXIV, 44). Burada *dābba* kelimesi, gerek idrâk sâhibi ve gerek idrâkten mahrum, varlıklar hakkında kullanılıyor. Fakat bu kelime bilhassa at, katır, erkek veya dişi katır ve eşek gibi, binek hayvanlarına delâlet eder.

Dābbat al-arż, kıyamet gününün başlıca alâmetlerinden biri olan bu canavar, 60 kulaç boyundadır ve vücudu muhtelif hayvanların âzasından teşekkül eder. Başı—boğa başı, kulakları—fil kulağı, ayakları—deve ayağı v.b. gibidir. Tihāma 'de veya Ṣafā ile Marv arasında zuhûr edeceğine inanılır. Dābbat al-arż münkirlerin yüzüne siyah ve mü'minlerin yüzüne ise, beyaz damga vuracak ve bu damgalar genişleyerek, bütün yüzler beyaz veya siyah olacak ve böylece mü'min ile münkir ayırt edilebilecektir. Bu canavar Mūsā 'nın asâsını ve

Sulaymān'ın mührünü beraberinde getirecek, asâ ile mü'minlerin yüzüne *mu'min* ve mühür ile de münkirlerin yüzüne *kāfir* damgası vuracaktır. Bu rivâyetler sûre XXVII, 84'e istinat etmektedir: „hüküm verildiği zaman yerden onlara bir *dābbat al-arż* göndereceğiz"; sûre XXXIV, 13'te zikredilen *dābbat al-arż* için bk. mad. ERDA.

Bibliyografya: al-Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān.*

DABBÎ. AL-ŻABBÎ, ABŪ CA'FAR AḤMED B. YAḤYĀ B. AḤMED B. 'AMÎRA (? — 1203), VI. (XVII.) asrın Endülüslü âlim. Şahsı, âilesi ve eserleri hakkında kendi verdiği mâlûmata nazaran, hiç şüphesiz, Lorca'nın garbındaki Vélez (Rubio, Blanco)'de doğmuştur. 10 yaşına basmadan, Lorca'da tahsile başladı. Şimâlî Afrika'da Septe (Ceuta), Merâkeş, Bicâya (Bougie) ve İskenderiye'ye olan seyahatleri hâriç, hayatının büyük bir kısmı Mursiya'de geçmiştir. Rebiülâhır 599 (1203 başında)'da öldüğü anlaşılıyor. Eserlerinden yalnız Endülüs arap âlimlerinin tercüme-i hâllerini ihtivâ eden kıymetli bir kitaba mâlik bulunmaktayız. Bu eserin başında Endülüs islâm tarihine âit kısa bir bahis mevcut olup, 'Abd al-Vāhid al-Marrākuşī (*History of the Almohades*, nşr. Dozy)'nin mukaddimesini tamamlamaktadır. Esâsen al-Żabbī, Ḥumaydī'nin 450 (1058)'ye kadar yaşamış eşhası ihtivâ eden *Cażvat al-muḳtabis*'ine dayanır ve müteâkip 150 seneye âit tercüme-i hâlleri buna ilâve eder. Al-Żabbī'nin *Buġyat al-multamis fī tārīḫ ricāl ahl al-Andalus* adlı eseri Escurial'de eski, güzel, fakat bâzı kısımları fena muhafaza edilmiş yegâne yazmadan 1885'te Ribera ve Codera tarafından neşredilmiştir. Bu tabı *Bibliotheca Arabico-Hispana* serisinin III. cildini teşkil eder.

Bibliyografya: Fr. Pons Boigues, *Ensayo biobibliografico sobre los historiadores y geografos arábigo-españoles* (Madrid, 1898), nr. 212, s. 257—259. Bibliyografyayı tamamlamak için, XVIII. asrın son yarısında Escurial'de yagâne yazmadan mârûnîler tarafından dikkatsizce istinsah edilmiş iki nusha ile Paris'te Société Asiatique'e âit olup, yakından bilmediğim bir nusha ve Faustino de Muscat y Gusman'ın Kopenhag'da bulunan (nr. 163) ve hiç bir bibliyografın gözüne ilişmemiş olan mârûnîlerin eserleri kadar yanlış, nushayı da zikretmek lâzımdır; bk. bir de Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 580. (C. F. SEYBOLD.)

DABBÎ. AL-ŻABBÎ. [Bk. AL-MUFADDAL.]

DÂBIK. DĀBIḲ, şimâlî Suriye'de 'Azāz nâhiyesinde (Yāḳūt, II, 513), Antakya (Ṭabarī, III, 1103)'dan Manbic'e giden yol üzerinde, Nahr Ḳuvayḳ kenarında ve Haleb'in yukarısında (İdrīsī, *ZDPV*, VIII, 35) bir mahâldir. Bu mâlûmat, şüphe götürmez bir surette, eski Dābiḳ ile aynı ismi taşıyan bugünkü köyün aynı yerde olduğunu göstermeğe kâfidir (civarda Duvaybiḳ = trk. Taypuk bulunmaktadır). Dābiḳ, Mervânîler ile ilk Abbasîlerin Bizans'a karşı yaptıkları seferlerde askerlerin konak mahalli ve harekât üssü hizmetini görüyordu. Dābiḳ'ta bilhassa halife Sulaymān b. 'Abd al-Malik uzun zaman ikamet etmiştir. Halife Sulaymān Dābiḳ'ta 99 senesi saferinde (eylûl 717) öldü ve burada gömüldü. Sulaymān'ın vefatından sonra Racā b. Ḥayva Dābiḳ câmiinde Sulaymān'ın kendisine halife olarak göstermiş olduğu kimse namına hutbe okumuştur. Hutbeden sonra, bir vasiyetnâme getirildi; bu vasiyetnâmeye göre, hilâfet 'Omar b. 'Abd al-'Azīz'e kalıyordu (bk. Wellhausen, *Arab. Reich.*, s. 165 v. d.). Zaferden sonra Abbâsîler Sulaymān'ın Dābiḳ'taki mezarına hürmetsizlik ettiler (Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab*, V, 471).

Dābiḳ'ın şöhret bulmasına yardım eden vak'a bilhassa Yavuz Sultan Selim ile Mamlūk Ḳanṣu Ġūrī arasında 25 recep 922 (24 ağustos 1516)'de Dābiḳ sâhasında (*Marc Dābiḳ*), bu gün dahî tebcil edilen Nabî Dā'ūd (bk. Yāḳūt, IV, 537, 18 v.d. ve *Maşrik*, XII, 902, nr. 5) makamının yakınında vukua gelen kat'î neticeli meydan muharebesidir. Mısır sultanı bu muharebede ölmüştür; onun ölümü ile Mısır memlûkleri sona erdi (bk. mad, MERC-I DĀBIK).

Halk arasında, Dābiḳ'ın esâsen kan içmiş topraklarında ikinci bir meydan muharebesinin vukû bulacağına ve bu muharebede türkler ile frenklerin karşılaşacağına dâir, bir inanış vardır.

Bibliyografya: G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 61, 426, 503; M. Hartmann (*ZGErdk.*, XXIX, 488, 518, 520 v.d. ve *Zeitschr. des Vereins für Volksk.*, I, 102.). (R. HARTMANN.)

DABİḲ. [Bk. DEBİK.]

DĀBIḲ. [Bk. DÂBIK.]

DABİL. [Bk. DEBİL.]

DABİR. [Bk. DEBİR.]

DABİSTĀN. [Bk. DEBİSTÂN.]

DĀBŪYA. [Bk. DÂBÛYE.]

DÂBÛYE. DĀBŪYA (DĀBŌĒ), Gīlānlı bir fars hânedanının müessisidir. Sâsânî hânedanına mensûp olan babası Gīl Gāvbāra (Gāvbāra b. Farruḫān Gīlānşāh b. Fīrūz b. Narsī b. Cāmāsp; bu sonuncusu, Nöldeke, *Sasaniden*, s. 428'e göre, 496—498 senelerinde hüküm sürmüştür)'nin ölümünden sonra, Dābūye Gīlān'a hükümdar oldu ve kardeşi Pāzūspān (arap. Bādūsepān hakikatte bir unvan olup, has isim değil-

dir; bk. Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 151, not 2) ise, Rüyān'a hükümdar olmuştur. Dābūya 660'tan 676'ya kadar hükümdarlık etti. Kardeşi Ḫurşīd onun yerine geçmiş (676—709) ve sonra Ḫurşīd'in oğlu Farruḫān 709'dan 722'ye kadar hükümdarlık etmiştir. Bu sonuncunun halefi olarak şunlar zikredilir:

Dād burz mihr (Dāzmihr) b. Farruḫān (722—734) ve Abbâsî halifelerinden al-Manṣūr ile mücâdeleye girişen Ḫurşīd, halifenin zoru ile, kaçmağa mecbur olmuş ve nihâyet 142 (759)'de, zehir içerek, kendini öldürmüştür (krş. Ṭabarī, III, 139).

Pāzūspān'ın ahfadına gelince, bunlar Kucūr, Nūr, Rüyān ve Rustamdār 1453'e kadar hükümdarlık etmişler ve bilâhare iki kola ayrılarak, 1567 ve 1576'ya kadar yine hüküm sürmüşlerdir.

Bibliyografya: Browne, *An abridged translation of the history of Tabaristan* (İbn İsfendiyār); Dorn, *Muhammedanische Quellen zur Geschichte der südlichen Küstenländer des Kaspischen Meeres*, I, 319 v.dd.; ayn. mll., *Mémoires de l'Acad, Impér. de St. Petersb.*, VI, 8,1 v.dd.; Mordtmann, *ZDMG*, XIX, 490 v.dd.; Melgunof, *Das südliche Ufer des Kaspischen Méeres*, s. 48 v.dd.; *Grundriss d. iran. Philolgie*, II, 548.

DACĀCA. [Bk. DECÂCE.]

DACCĀL. [Bk. DECCAL.]

DAD. ŻĀD, arap alfabesinin 15. harfi olup, ebced [b. bk.] hesabında 800 itibar olunur ve yazılışta *ṣād*'ın bir varyantıdır (bk. mad. ARAP YAZISI). Telâffuzda Sibavayh zamanında, anlaşılan, kalın sadalı sızıcı bir ses olup, hava, dil ucu ön üst dişlerin yukarı kısmına dayanmış olduğu hâlde, dilin arkasından iki taraftan çıkmakta idi. Aynı zamanda bunu „zayıf *żād*" adı ile anılan bir taraflı bozuk bir söylenişi de vardı. Bugünkü şivelerde *żād* ya kalın, sadalı, dil ucunun ön üst dişlere dayandığı süreksiz veya kalın, sadalı, diş arası (veya arka diş) ve sızıcı bir sestir (daha fazla mâlûmat için bk. mad. ARABİSTAN, arap lehceleri). — *Żād*'ın doğru söylenişi eskiden fasîh arapçaya delâlet eden bir fârika idi ve bu hususiyet hadîslerde de zikredilmektedir. Krş. A. Schaade, *Sibawaihi's Lautlehre*, fihrist. (A. SCHAADE.)

DAF, belûc dilinde „ağız" mânasına gelen bir kelime olup, yer isimlerinde „boğaz" yahut „geçit" mânalarında kullanılır. İştikakça da münâsebeti olan farsça *dahāna* („ağız veya delik") kelimesinin kullanıldığı yerlerde kullanılır (krş. av. *zafan*). Msl. Bolān geçidi yanında kâin Gandakin Daf; haritalarda ekseriyâ „Duff" şeklinde görülür.

(M. LONGWORTH DAMES.)

ĀĞ. [Bk. DÂĞ.]

ÂĞ. DÂĞ (1831—1904), ordu dilinde yazan son zaman şâirlerinin en tanınmışlarından biri olan Dehlili Navvāb Mîrzā Ḫān'ın mahlasıdır. Navvāb Şams-al-Dīn Ḫān'ın oğlu ve Aḥmed Baḫş Ḫān'ın torunu olan bu şâir 1831'de doğmuştur. *Kaşf al-laġāt* müellifi Mavlavî Ġiyāş al-Dīn'in yanında mükemmel bir tahsil gördü. Dehli'de bulunduğu zamanlar, Rampûr prensi Navvāb Yūsuf 'Alī Ḫān'dan farsça öğrendi. Dāġ şiire çok müstait idi; Şayḫ İbrāhîm Żavḳ'ın tâlim ve teşviki ile, o kadar terakki gösterdi ki, Dehli hükümdarı tarafından te'sis edilmiş olan muşaarelere, daha 12 yaşında iken, iştirâk edebiliyordu. Vācid 'Alī Şāb'ın tahttan indirilip nefyedilmesinden sonra, Dāġ, Dehli'den çıkarak Rampûr'a gitti ve burada Navvāb Yūsuf 'Alī Ḫān'ın oğlu Navvāb Kalb 'Alī Ḫān'a nedim oldu. 1865'te babasının ölümü üzerine, hükümdar Dāġ'a Rampûr'da bir vazife verdi; bu suretle Rampûr'da toplanmağı ihtiyat etmiş olan Lucknow'lu ve diğer şehirlere mensûp şâirler ile görüşmek ve şiirler yazmak fırsatına kavuştu. 1305 (1888)'te Dāġ Haydarâbâd'a gitti ve orada Niẓām ile yakınında bulunanlara edebiyat hocalığı etti. 1322 (1904)'de Haydarâbâd'da öldü. Cammu ve Keşmîr'de maarif müdürlüğünde bulunmuş olan Muḥammed Niṣār 'Alī Şuhrat, 1905'te Lahûr'da, Ordu dilinde, Dāġ'ın hayatı hakkında bir eser neşir ve buna şâirin eserlerinin bir çok parçalarını ve ölümü münâsebeti ile yazılmış olan gazete makalelerini ilâve etti. (J. F. BLUMHARDT.)

DAĞISTAN. DĀĞİSTĀN, Kafkasya'nın şimâl-i şarkî kısmında, 41° 15′—45° 8′ şimâl arz dâireleri ile 44° 33′—48° 35′ şark tûl dâireleri arasında bir memleket olup, 1918—1920 yıllarında müstakil Dağıstan ve şimâlî Kafkasya müttehit cümhuriyetinin şark kısmını teşkil etmekte iken, 1921'den itibâren, Rusya'ya dâhil muhtar bir cümhuriyet hâline gelmiştir. Şimâlde — Kalmuk ülkesi, şarkta — Hazer denizi, cenupta — Azerbaycan, cenûb-i garbîde — Gürcistan, garpta ve şimâl-i garbîde — Çeçenistan ve şimâlî Kafkasya ülkesi ile hudutlanmış olan Dağıstan cümhuriyetinin bugünkü mesâhası 57.300. km². olup, 1926'da 1.300.000 nüfusu ihtivâ ediyordu. Dāğıstan'ın Çerkesistan'a doğru temâdisinden ibâret olup, onunla her zaman tarihî ve coğrafî bir vahdet teşkil etmiş olan Çeçen — İnguş ülkesi, şimâlî Asetler ile Terek-Kale bölgeleri bu hesaba dâhil değildir. Dağıstan'ın Mahaç-Kale, Derbend, Buynak, Ḫasavyurt ve Kızıl-Yar gibi, 5 belli-başlı şehri vardır. İdâre merkezi 40.000 nüfuslu Mabaç-Kale (eskiden sırası ile Semender, Tarki, Anci-Kale, Petrovsk ve Şâmil-Kale)'dir.

Dağıstan adının türkçe *dağ* kökü ile farsça *-stān* ekinin terkibinden ibâret bir tâbir oluşunu, emsâline aslâ tesâdüf edilmeyen çok garip linguistik bir hâdise telâkki eden W. Barthold (*EI*, bk. mad.), bu gibi terkiplerde ekin dâimâ bir milleti, bir kavmi ifâde ettiğini göz önünde tutarak, Dağıstan kelimesinin *dağ* veya *daḳ* adını taşıdığı zannedilen, fakat mevcudiyeti isbat edilmemiş olan bir kavimden geldiği faraziyesine (krş. Ş. Sâmî, *Kamus al-aʿlām*, III, 2090) işâret etmek istemiştir. Filhakika Türkistan, Moğulistan ve Çerkesistan gibi, kavmî bir mefhumu değil, ormanlık, bataklık, kumluk, göllük kabîlinden, alelumûm dağlık veya dağlar ülkesi gibi, coğrafî-topografik bir mâna ifâde eden Dağıstan, ülke mânasına delâlet eden yegâne tâbirdir. Hele Kafkasya dağ silsilesinin yalnız mahdut bir bölgesine alem olması daha çok dikkate değer. Mamafih araplar da eski Medya'ya her hangi bir dağ yığınına verilmesi mümkün olan Elcibâl adını vermişlerdi (krş. *IA*, III, 158).

XVI. asırda Dağıstan artık bir memleket ismi olarak kullanılmaktadır. XVII. asrın ortalarında Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, II, 306, 312; VII, 781 v.d.) ve Olearius (s. 12 v.d., 972) Dağıstan'dan, bir devlet gibi, bahsederler. Bu devirde artık bir dağıstanlı câmiasının mevcudiyetini görüyoruz. Dağıstan adının bir havimden değil, türkçe *dağ*'dan geldiğini yerli ahâlinin kendisine „dağıstanlı" veyahut „dağlı" demesinden de istidlâl edilebilir. Olearius: — „İranlılar buradaki ahâliye l e z g i demekte ve bizzat ahâli ise, kendilerine Dağıstan tatarları adını vermektedir ki, mânası, onların dilinde ve türkçede, dağ tatarları demektir ve bu da dağlarda ve dağlar arasında yaşadıklarından ileri gelmiştir" — demek suretiyle, daha XVII. asrın ortalarında Dağıstan ile türkçe *dağ* kelimesi arasındaki münâsebeti tasrih etmiştir.

T a b i î c o ğ r a f y a bakımından, Dağıstan cümhuriyeti, adının asıl menşe'ini teşkil eden cenuptaki dağlık kısım ile şimâlde Sulak-Terek-Kuma munsaplarındaki düzlük kısım gibi, birbirine zıt iki ayrı manzara arzeder. Hududunu Mahaç-Kale — Ḫasavyurt hattı teşkil eden bu iki sâhanın cenuptaki asıl Dağıstan kısmı — büyük Kafkas silsilesi, Andı sıra dağları, Sulak ırmağı, Hazer denizi ve Samur ırmağı arasında olup, sâhil boyunca Derbend'den Mahaç-Kale'ye kadar uzanan 15—25 km. genişliğindeki düzlük hâric olmak üzere, aynı evsafı taşıyan, vasatî 3.000 m. irtifaında dağlık bir bölgedir. Barbalo ve Salatav zirvelerinden ayrılan Andı ve Anuḫ dağları, 180 km. uzunluğunda ve 196 km. genişliğinde olan büyük Dağıstan yaylasını kaplar. Bu yaylayı şimâl-i garbîden cenûb-i şarkîye doğru bir çok dağlar kat'etmekte ve aksi istikamette olmak üzere, Sulak ırmağına dökülen Andı-Koysu, Avar-Koysu, Kara-Koysu ve Kızı kumuk-Koysu çayları akmaktadır. Bu çaylar dag çaylarına mahsus bütün evsafı hâiz olup, mecraları dar, dik ve kayalıktır. Sert ve dik yamaçlı dağlar arasında derin boğazlar ve dar yaylalar vardır. Burasının meskûn yerlerinden en mühimi Andı sıra dağları ile Andı-Koysu çayı arasındaki Avar yaylasıdır.

Dağıstan'ın bu dağlık bölgesini, topografya, iklim, nebatat, hayvanat ve iskân bakımından, sâhildeki düzlük, dağlar ile düzlük arasındaki ormanlık sâha, iç ve yüksek Dağıstan olmak üzere, 4 kısma ayırmak mümkündür.

Dağıstan cümhuriyetinin şimâl kısmını teşkil eden Sulak—Terek—Kuma düzlüğü Stavropol yaylasının şarkındadır. En yüksek yeri 26 metreyi geçmeyen ve denize doğru gittikçe alçalan, susuz ve kıraç bir bozkırdan ibâret olan bu sâhada pek az nufuz yaşar. Bu bölgenin sâhil boyu bâzan su altında kalır. Kuma ile Terek arasında bir çok tuz gölleri ve bataklıklar vardır. Terek ile Sulak arasında ise, kumsallarda kaybolan Aktaş, Yarıksu, Yamansu ve Aksay çaylarından bugün ziraatle kısmen istifâde edilmektedir. Sâhil boylarına nisbeten sathı bir az yüksek olan şimâl-i garbî bölgeleri hâric olmak üzere, bu düzlüğün iklimi son derece kurudur; düz, ırmaktan ve ormandan mahrum, yağmursuz ve şimâl rüzgârlarına açık olan daha şimâldeki bölgede sühûnet yazın +40 ve kışın —40 dereceyi bulur. Ziraat Terek boyunda ve sun'î sulama usulü ile cenûb-i garp kısmında yapılır. Diğer kısımlarda muhtelif türk boyları göçebe hâlinde yaşar ve hayvan beslerler. Sâhil boyunda balıkçılık ile iştigâl edilir.

A h â l i n i n y a ş a y ı ş v e y a y ı l ı ş ı bakımından, Dağıstan cümhuriyeti bir hususiyet göstermektedir. Dağlık bölgesindeki ahâli düzlüklerde yaşayanların üç mislini teşkil ettikleri hâlde, bunlara nisbetle ekine müsait arazileri pek azdır. Çarlık Rusya'sının istilâ ve kolonizasyon siyâsetinin bir neticesi olan bu vaziyet, dağıstanlıların ictimaî ve iktisadî bünyeleri üzerinde müessir olmaktan hâlî kalmamış ve hürriyetlerini kormak için, birer müstahkem kale vazifesi gören dağlarına sığınmış olan cesur ve çalışkan dağıstanlıları, kabiliyetlerini başka sâhalarda inkişafa sevketmiştir. Düzlükte yaşayan ahâlinin ziraat, ticâret, balıkçılık v.s. meşgûliyetlerine mukabil, umûmiyetle koyun yetiştiren dağlık kısım ahâlisi arasında el sanayiinin müteaddit nevileri — mâden, deri ve ağaç işleri ile yün dokumacılık — kemiyet iti-

bariyle olduğu gibi, keyfiyet itibariyle de, ihracat yapacak derecede, terakki etmiştir. Bu havâlinin çok eski bir an'anesi olan bakır kalcıları, bakır üzerinde çalışan ustaları, çelikdemircileri, gümüş üzerine gravür yapanları, demir ve kemik hakkâkları, ağaç ve deri üzerine nakış san'atkârları ve kiremitçileri mârûftur.

Burada, orijinal bir mimarî tarzı meydana gelmiştir. Kubbe, kemer, kule, havuz v.s. bina inşaatında kullanılan an'anevî usûl, halâ tatbik edilmektedir. Yüksek dağların hemen-hemen dik olan yamaçlarında yapılmış avullar (köyler) birbiri üzerinde, basamak şeklindeki binaları ile muazzam bir amfiteatr intibaını verir. Damı üzerindeki evin taraçasını teşkil eden, alt katı hayvanlara mahsus olmak üzere, ekseriya iki kattan ibâret ve eşyaca fakir, fakat son derece temiz olan bir evde mâden veyahut ağaç ve derî üzerinde yapılmış, emsâli nâdir bulunur zarif san'at eserlerine ve dokumacılığın mükemmel örneklerine çok tesâdüf edilir.

Samur 'dan Sulak 'a kadar olan sâhil düzlüğü ile Sulak—Kuma arasında ve daha şimâldeki düzlükler kâmilen, sayıları 350.000 den fazla olan, muhtelif türk boyları (Âzerî, Kumuk, Nogay, Türkmen, Kara-Papak, Kırgız v.b.) ile meskûndur. Bu türkler Dağıstan cümhuriyetinin Avar, Darga, Lezgi ve Laklardan ibâret olan dağlık kısım ahâlisine Tavlu (dağlı) ve Lezgi adını verirler. Tavlu tâbiri ile şimâldekiler (bilhassa Avarlar), Lezgi adı ile de, cenup ahâlisi (bilhassa Samurlular) kastedilmektedir. Avarlar, 300.000 nüfuslu (1926) bir cemaat olup, muhtelif kabîleler hâlinde, dağlık kısmın garbinde, Çeçenistan hududunda bulunurlar. Kendilerine iki cemaat hâlinde Kara-Kaytak ve Kubaçı (köbeci) adını dahi veren Dargalar (Dargva, Ḫurkili) 130.000 kişilik bir kütle olarak, Avarların şarkında, sâhil boyundaki türk bölgesine komşu dağları işgâl ederler. Lezgiler ve Samurlular (Tabasaran, Ağul, Rutul, Çaḫur v.s. kabîleler hâlinde) cenûbî Dağıstan 'da, Samur ırmağı boyunda ve büyük Kafkas silsilesinin sırtlarında, 200 000 kişilik bir topluluk teşkil ederler. Laklar (Kazıkumuk) ise, 90.000 kişilik mütecânis bir kütle hâlinde Avar, Darga ve Lezgiler arasında, iç Dağıstan 'ın merkezinde otururlar.

Bunlardan başka Dağıstan cümhuriyetinde, bilhassa Ḫasavyurt ve Kızıl-Yar taraflarında azlık teşkil eden bir mikdar rus, asıl Dağıstan 'ın düzlük kısmında ise, çok az mikdarda Tat (iranî) ve tatça konuşan museviler (dağ cuhudları) ve ermeniler de vardır ki, hepsi, ruslarla birlikte, umum nüfusun 15 % sini teşkil ederler.

Dağıstanlıların menşe'i hakkında, âlimler son sözlerini henüz söylememişlerdir. Marr 'ın tasnifine göre, Dağıstanlılar, Çeçenler ile beraber, asıl Kafkasya yafesîlerinin şark veyahut Çeçen-Dağıstan grupuna mensupturlar (N. Y. Marr, *Plemennoy sostav naseleniya Kavkaza, Klassifikatsîya narodov Kavkaza*, Moskova, 1920). Fakat yalnız dil yakınlık ve hususiyetleri bakımından yapılan bu tasnif rus âlimleri mahafilinde bile umûmî tasvip kazanamamıştır. Marr 'ın nazariyesini tenkidî bir tarzda tahlil eden Jirkov (krş. *Azerbaycan'ı tetkik ve tetebbû cemiyetinin ahbarı*, Bakû, 1925, nr.I, s. 41—48) 'a göre, Marr yafesî nazariyesini meydana koymadan evvel, gürcü dilini tetkik etmiş ve bu çalışma onu gürcüce ile sâmî dilleri arasında bir yankılık olduğu neticesine vardırmıştır. Bu tahlil neticesinde Jirkov (s. 47) Marr 'ın nazariyesini şimdilik faraziye yahut faraziyeler sistemi telâkki edilebileceği hükmüne varmıştır. 1640 'ta Azerbaycan 'dan cenubî Dağıstan 'a geçen Evliya Çelebî, bugün ne moğulca ve ne de türkçe konuşan Kaytakların o zaman moğulca konuştuklarını nakleylediği bir lûgatçe ile tesbitten sonra, bunların aslen Mahan 'dan gelme „moğul türkleri" olduklarını, moğulca konuştuklarını, moğulcanın da türkçe demek olduğunu ilâve etmektedir (*Seyahatnâme*, II, 291 v.d.). Burada Hun, Avar, Bulgar, Hazar ve Oğuz türklerinin adlarını muhafaza eden Hunzak (Hun beldesi, Avaristan 'da), Hundaşı, Balkar ve Balḫar (Kazı-Kumuk nâhiyesinde), Kazar-Begüm (Kotur nâhiyesinde), Okuzkent (Korak nâhiyesinde), Bayat (Küre nâhiyesinde), Etrek ve Terekeme (Tabasaran 'da) ve Padar (aşağı Kaytak nâhiyesinde) gibi, mahal isimleri hâlâ mevcuttur.

Dil bakımından, Dağıstan bir tecânüs göstermez. Düzlük bölgelerde hâkim bulunan türkçenin ayrı zamanda kabîleler arasında bir anlaşma dili vazifesini gördüğü dağlık kısımda vaziyet başkadır. Bu dağlık bölge için, daha araplar tarafından verilen „diller dağı" tâbiri bugün dahi kullanılmaktadır (krş. A. Şamḫalov, *Liter. ents.*, III, 132 v.d.). Dağıstan dilleri hakkında araştırmalarda bulunan R. von Erkert, F. Müller, P. K. Uslar, A. Dirr ve A. Schiefner gibi, âlimlerden en çok dikkate şâyan sayılanları Uslar ile A. Dirr'dir. Yapılan en son tasniflere göre, Dağıstan dillerinin belli-başlıları şunlardır: 1. Avar, Andi, Didoy ve Arçi, 2. Darga (= Ḫurkili), 3. Lak (= Kazı-Kumuk) ve 4. Lezgi dil grupları. Yalnız bir köy halkının konuştuğu ve 200 = 300 âileden başka kimsenin anlamadığı diller de vardır.

Fonetik ve morfoloji bakımından, Dağıstan dillerini tetkik eden Jirkov'a göre, bu dillerde, bilhassa avarca, andice, didoyca ve arçicede, dil ile diş arası yandan hava almak suretiyle teşekkül eden *L* tipli yan sesler son derecede inkişaf etmiştir. Umûmiyetle Dağıstan lisanlarında dilin arka damağa dayanması suretiyle teşekkül eden sessizler, sâmî dillerindekilerinden daha kuvvetli olup, sayısız tipler vücuda getirirler. Nihâyet gırtlak sesleri de hind-avrupaî ve sâmî dillerdekinden daha çok inkişaf etmiştir. Bunlara ünsüzlerin, uzun ve kısa olmak üzere, iki grupa ayrıldığını da ilâve etmek lâzımdır. Bu dillerde ünsüzlerin bolluğu dikkati çekmektedir. Avarcanın 38 sesinden yalnız 5 'i, lakçanın 38 sesinden 6 'sı ve dargacanın 43 sesinden yalnız 6 'sı ünlüdür.

Dağıstan dillerinin, az bir istisna ile, müşterek gramer kaideleri, hind-avrupaî, türk ve sâmî diller mütahassıslarını hayrette bırakacak derecede, istisnâî bir mâhiyet arzeder. Cümle kuruluşu tamamiyle ayrıdır. Buna mukabil bu diller, muhtelif yerlerde çok değişen işâret zamîrleri ile iniş ve çıkış ifâde eden fiiller gibi hususiyetler bakımından, dikkate değer bir zenginlik arzeder. İsimlerin ve hâricî âleme âit eşyanın tasnifi de çok orijinaldir. Dağıstan dilleri türkçenin muhtelif lehce ve şivelerinden, arapçadan ve farsçadan bir çok kelimeler almıştır. Bu diller üzerinde muâsır türk şivelerinin te'siri bilhassa bârizdir.

Müşterek dil ve yazı meselesi, Dağıstan'da dâimâ ön safı işgâl eden meselelerin en mühimi olmuştur. Araştırmalar Dağıstan dillerinin türk dili etrafında birleşmeğe doğru bir tekâmül seyri tâkip ettiğini meydana koymuştur. Daha Baron Uslar, birbirine hiç de yabancı olmayan avar, lak, darga, lezgi (Uslar'da küre) ve tabasaran gibi, 5 mühim dil grupundan sonuncusunun sönmek üzere olduğunu tesbit etmişti. Jirkov'a göre, cenûbî Dağıstan'da lezgi dili, mevkiini âzerî türkçesine terk etmek üzeredir. Türkçenin daha şimâldeki avar, lak ve darga dilleri arasında bile müşterek dil vazifesini gördüğü yeni bir hâdise değildir. Arapçanın, müşterek yazı dili olarak, bilhassa din uleması tarafından kullanılmasına rağmen, yüksek Dağıstan'ın orta, şimâl ve garp kısmındaki kabileler arasında umûmî dil vazifesini gören avarcanın hâkim bulunduğu bölgede bile, türkçe her zaman kuvvetli bir mevki işgâl etmiştir. 1860'ta, Kaluga'da menfa hayatı yaşamakta olan, Şeyh Şâmil'i ziyâret eden ruslardan İ. Zaḫar'ın, kendi hâtıralarında Şâmil ile hep avarlardan mürekkep olan maiyeti erkânının âzerî türkçesi konuştuklarını ve Kazan türklerinden olup, rus ordusunda hizmet gören askerler ile bu dil ile anlaştıklarını kaydetmiştir (krş. *Poezdka k Şamilyu v Kalugu v 1860 godu*, *Vestnik Evropı* mecm., ağustos, 1898). Avaristan'da doğmuş ve Dağıstan'da büyümüş olan küreli Mirza Hasan Efendi Aldakarî 1889/1890'da meydana getirdiği *Âsâr-ı Dağıstan* adlı eserini âzerî türkçesinde yazmıştır. Lakların mârûf edibi Amitay-oğlu Hacı Murad'ın 1910'da Derbend'de neşrettiği gazetenin dili türkçe idi. Esâsen edebî dil olarak, her tarafta âzerî türkçesinin hâkim bulunduğunu Barthold da kaydeder (*EI*, bk. mad.) 1917 rus ihtilâlinden sonra dağıstanlılar, şimâlî Kafkasya'nın diğer türk ve müslümanları ile birlikte, millî bir devlet kurmağa teşebbüs ederken, müşterek devlet dilinin ehemmiyetini göz önünde tutarak, gerek Dağıstan ile Çerkesistan'da ve gerek Çeçen, İnguş, Aset, Balkar, Karaçay ve Nogay ülkelerinde tedrisatın ilk mekteplerde mahallî dilde, orta mekteplerden itibâren ise, türkçe yapılmasına ve umûmî devlet dili olarak, türkçenin (kumuk türkçesinin) kullanılmasına karar vermişlerdir. Türkçe Dağıstan'da bu mevkiini 1930 yılına kadar muhafaza etti. Ondan sonra, umûmî devlet dili olarak, rusça kabûl edildi (krş. *Şimâlî Kafkasya* mecm., Paris, teşrin I. 1936). Kabileler arasında irtibat dili vazifesini görmekle beraber, türkçenin tedrisi (cenupta âzerî ve şimâlde kumuk şiveleri) yalnız türkler ile meskûn mahallere inhisar etti. Dağıstan ise, avar, lak, darga ve lezgi olmak üzere, 4 dil grupuna ayrıldı.

Avarca müstesna olmak üzere, bu dillerin son zamanlara kadar yazısı yoktu. Arap yazısının, islâmiyet ile birlikte, Dağıstan'a girdiği mâlûm ise de, bu yazı arapça için kullanılmış, Dağıstan dillerine tatbiki mümkün olmamıştır. Gerçi Lakların, XV. asırdan itibâren, arap harfleri ile bir yazıya mâlik oldukları tahmin ediliyorsa da, elde mevcut vesikalara göre, bu yazı bilhassa Avarlarda inkişaf edebilmiştir. Avarlar XVII. asrın ortalarında arap yazısını kullanmağa teşebbüs ettiler. Ancak 1900'de taş basması kitap tab'ına başlandı. 1920'de Avarlar alfabelerini, avarcayı tamamiyle ifâde edebilecek yeni işâretler ilâvesi ile, ıslâh ettiler. 1926'da, ilk defa olarak, matbaa kuruldu. 1928'de ise, Azerbaycan'da tatbik edilen lâtin alfabesi esası üzerine, Avar, Lak, Darga ve Lezgiler için, 4 ayrı alfabe tertip olundu. 1940'tan sonra da rus alfabesi üzerine yapılmış bir yazı kabûl edildi.

Edebiyat, Dağıstan dillerinde, bilhassa şifâhî olarak, inkişaf etmiştir. Dağıstanlıların çok zengin olan folklorü, türklerinki de dâhil, her bakımdan bir kül hâlinde mutalaâ edile-

bilir. Hele Avarlarınkinden hiç de farklı olmayan Lak folkloru, bütün nevileri ile, zengin bir hazine hâlindedir. Bunlardaki halk türküleri *şanba* (üçlük) ve *ballay* (destan) gibi kısımlara ayrılır. Dinî ballay şekli Tanrıya niyâz ve du'a ifâde etmekte, Peygamberin ve eshabının hayat ve faâliyetlerini ve dinî akideleri manzûm olarak, anlatmakta kullanılır. Müellifleri bilhassa kadınlardan ibâret olan lirik parçalar ise aşk ve ıstırap motiflerini terennüm eder.

Halk masalları, tıpkı Türkiye'de ve Azerbaycan'da olduğu gibi, „bir varmış, bir yokmuş..." diye başlar ve „onlar erdi muradına..." diye sona erer. Atalar sözü, bilmece v.b. dahi, gerek mâna, gerek şekil bakımından, türklerde olduğu gibidir ve birbirinden iktibas edilmiş intibaını verir.

Yazılı edebî eserlerin tarihi Dağıstan kabîlelerinde, bilhassa Avarlar ile Laklarda, XVII. asırdan başlar. Lezgilerde ise, bu tarih ancak XIX. asrın başına kadar çıkar. XX. asrın başında Timurhan-Şura şehrinde taş basma matbaası kurulmuştur; lezgi dilinde hurufatla ilk matbû esere 1928'den sonra rastlanır. Bunlar ile yan-yana *Leyla ile Mecnun* ve *Tâhir ile Zühre* gibi türklerden alınarak yazılmış dünyevî eserler ile tıbbî mevzulara dâir bâzı tercümeler de vardır. Kafkasya-Rusya muharebeleri devrini tasvir eden edebî eserler bilhassa çoktur. Bu eserlerde Şeyh Şâmil, millî kahraman sıfatı ile, merkezî bir mevki işgâl eder. 1877/1878 rus-osmanlı savaşı esnasında Dağıstan'ın isyanını tasvir eden eserlerden başka, Türkiye'de 1908 ihtilâlinden bahseden, Balkan ve birinci dünya savaşını belirten eserler de az değildir (Dağıstan'da türk dil ve edebiyatı için bk. mad. ÂZERÎ, KUMUK).

Bibliyografya: Metin içinde adı geçen kaynaklardan başka, bk. bir de Binbaşı Nazmî, *Dağıstan vilâyeti* (coğrafî, sevkülceyşî ve istatistikî vaziyeti; rusçadan tercüme, İstanbul, 1334); Şemseddin, *Şimâlî Kafkasya'nın arâzisi ve nüfusu* (*Kafkasya dağlıları* mecm., Paris, 1934, sayı 48); A. Berje, *Materialı dlya opisaniya Nagornago Dagestana* (Tiflis, 1859); *Kavkazskiy kalendar* (Tiflis, 1893); N. Kuznetsov, *Dagestan* (*Ents. slovar*, Petersburg, 1893, X, 26—32); W. Tewzadze, *Kaukaz* (lehçe; Warszawa, 1934); Ş. Sâmî, *Dağıstan* (*Ḳāmūs al-a'lām*, İstanbul, 1308, III, 2090—2092); Evliya Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1314), II; VII (İstanbul, 1928); B. F. Dobrinin, *Geografiya Dagestanskoy SSR* (Buynak, 1926); Aytek Kunduḫ, *K probleme severokavkazskoy natsii* (*Şimâli Kafkasya* mecm., ağustos-eylûl, 1936, s. 21b—22a); N. Samurskiy, *Dagestan* (Moskova, 1925); Adam Oleari, *Podrodnoye opisanie puteşestviya Golştinskago posolstva v Moskoviyu i Persiyu v 1633, 1636 i 1639 godah* (rusça trc. Pavel Barsov, Moskova, 1870); *Bolşaya sovet. entsiklopediya* (Moskova, 1926), I, 123 v.d.; XX (Moskova, 1930), s. 117—162, 164—166, 474 v.d.; A. Samoyloviç, *Kavkaz i turetskiy mir* (Azerbaycan'ı tetkik ve tetebbû cemiyetinin ahbarı, Bakû, 1926, sayı 2, s. 3—9); M. Çarinov, *Lakskaya poeziya* (ayn. mec., s. 112—121); B. Bilatti, *Şimâlî Kafkasya'da dil uğrunda savaş* (*Şimâlî Kafkasya* mecm., teşrin I. 1936); *Literaturnaya entsiklopediya* (Moskova, 1930), III, 132—135, 164—166; VI (Moskova, 1932), s. 38—41, 147—152. Uslar, *Avarskiy yazık* (Tiflis 1889); ayn. Mll. *Lakskiy yazık* (Tiflis 1890); ayn. mll. *Ḫürkilinskiy yazık* (Tiflis 1892); ayn. mll., *Kurinskiy yazık* (Tiflis, 1896). (MİRZA BALA.)

TARİH.

Rusların işgâlinden evvel, Dağıstan'ın dağlık kısmı ile sâhil boyunca uzanan ova bir tek kavmin veya hânedanın hâkimiyeti altında uzun müddet kalmamıştır. Sâhil ovası da ancak 2 km. geniş olan Derbend boğazı ile 2 kısma ayrılmıştır. Ovanın cenup kısmı, esas itibariyle, ön Asya devletlerine âit olduğu hâlde, şimâl kısmı cenûb-i şarkî Avrupa'nın göçebe devletlerine tâbi idi. Tarihî devirlerden beri ne cenup ve ne de şimâl kavimleri dağlık mıntakanın etnografyası üzerinde mühim te'sir icra etmemişlerdir. Zaman zaman bu mıntaka ahâlisi sâhil ovasının muhtelif kısımlarını ele geçirmeğe muvaffak olmuşlar, fakat her defasında dağlarda kalan hemşehrileri ile bütün siyâsî bağlarını kesmişlerdir.

Sâhil ovasının Derbend'e kadar cenup kısmı eski çağlar tarihinde Albanya (Kafkasya Albanyası)'ya âit idi. Bu mıntakanın şimâlinde, dağda, Strabon (fasıl 503)'un Λῆγαι ve Γῆλαι ismini verdiği kavimler yaşıyordu. Romalılar gibi, IV. asırda onların yerine geçen iranlılar da göçebe kavimlere karşı Derbend geçidini tutmağa mecbur kalmışlardır. Arap fâtihlerinin geldiği sırada bu havâlinin vaziyeti Sâsânî imparatorluğu kültürü ile mazdeizmin civardaki dağlar ahâlisi üzerinde te'sirsiz kalmamış olduğunu gösterecek mâhiyette idi. Meselâ bugün Tabasaran denilen ve Derbend'in garbında bulunan memlekette hüküm süren Tabasaran-Şah gibi, bu havâlinin bir çok hükümdarları farsça unvanlar taşıyorlardı. Silâh yapmakla şöhret bulan Zirihgarân (fars. *zirih* „zırh") 'lar da Ta-

basaran'da yaşıyorlardı. Bugün Kubaçı (türkçede Köbeçi) ismini alan bu Zirihgarānların, Abū Ḥāmid al-Andalusī (Barthold, *Zapiski vost. otd. arḫ. obšç.*, metin, III, 0104) ve diğer bir takımları tarafından tasvir edilen cenaze merasimi vardır ki, menşe'inde İran dininin te'siri bulunsa gerektir. Vesikalar, o zamanda, hıristiyanlığın Albanya'dan Dağıstan'ın stepleri ve dağları halkı arasında yayılmağa başlayıp-başlamadığını kat'î bir surette tâyin etmemize elverişli değildir.

Arapların bilhassa halife Hişām (105—125= 724—743) zamanında Dağıstan'ın şimâl kısmında, kazanılan bir kaç askerî muvaffakiyete rağmen, Derbend, Sâsânîler hâkimiyetinde olduğu gibi, araplar hâkimiyetinde de bir hudut şehri olarak, ehemmiyetini kaybetmemiştir. Halife Hişām'ın kardeşi Maslama, Derbend'de devamlı olarak arap hâkimiyeti te'sis eden ilk şahıstır. Her tarafta olduğu gibi, burada da, arap istilâsını müteâkip, komşu kavimler ile münâsebetler artmış olsa gerektir. Bununla beraber, bu vaziyetten evvelâ hıristiyanlar ile yahudiler, sonra da müslümanlar istifâde etmişlerdir. „Hunlar" yâni Hazarların, ermeni patriki Sahak III. zamanında (677—703), hıristiyanlığı kabûl etmiş oldukları sanılıyor. Hārūn al-Raşīd zamanında (170—193 = 786—809) yahudiler bu kavmin hükümdarlarına ve yüksek zâdegân sınıfına kendi dinlerini kabûl ettirmeğe muvaffak olmuşlardır.

IV. (X.) asır coğrafyacıları, hem Dağıstan'ın etnografik vaziyeti ve hem de bu memlekette 3 dinin yayılışı hakkında, sarih mâlûmat veriyorlar. Bu zamanda araplar, Derbend'den maada, bu şehre yakın ve Mas'ūdī (*Murūc*, II, 40)'ye göre, şehirden bir fersah yâni 3 mil mesâfede bulunan hisarlara da sâhip bulunuyorlardı. Mas'ūdī (*Murūc*, II, 7) zamanında Derbend emîri 'Abd al-Malik'in kız kardeşinin oğlu olan bir müslüman hüküm sürmekte idi. İbn Rusta (nşr. de Goeje, s. 147 v.d.) komşu Ḫaydān (doğru okunuşu budur; bk. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. 492) ülkesinin hükümdarının 3 dine birden sâlik bulunduğunu ve cuma günü müslümanlar, cumartesi günü yahudiler ve pazar hıristiyanlar ile ibâdet ettiğini hikâye ediyor. Mas'ūdī (*Murūc*, II, 39)'de aynı hükümdar müslüman olarak görünür ve hattâ arap ırkından geldiğini belirten bir şecere tertip ettirmiş görünmektedir. Bununla beraber, kendisi memleketinde müslümanlığı kabûl etmiş yegâne adam idi. Siyâsî bakımdan, bunun hükümdarlığı, daha o zamanlar bile, Hazar imparatorluğunun bir kısmını teşkil ediyordu (*Murūc*, II, 7). Kendisi Salīfān unvanını taşıyordu. Daha şimâlde Gürcülerin beyi Barzbān hüküm sürüyordu. Bu bey de müslümandı. Bu beyliğin şimâlinde hıristiyan Ġumīḳler ve daha şimâlde ise, Zirīgarān veya Zirihgarānların sarp dağları bulunuyordu. Burada 3 dinin de sâlikleri ve nihâyet Fīlānşāh yahut Ḳīlānşāh unvanını taşıyan hıristiyan bey Sarīr'in memleketi vardı. İbn Rusta'ya göre, burada hıristiyan olanlar yalnız yüksek dağda kâin olan hükümdar hisarının sâlikleri idi. Beyin diğer tebeası ise, putperest idi. İbn Rusta Sarīr'e 'Avār unvanını veriyor. İṣṭaḫrī'ye göre, Sarīr'in hududu Semender sâhil şehrinden ancak 2 fersah mesâfeden başlardı. Sarīr'in hıristiyan beyi, Derbend müslümanları ile olduğu kadar, Hazarlar kıralının akrabası bulunan Semender'in yahudi beyine de bir muahede ile bağlı bulunuyordu. Derbend Semender'den, İṣṭaḫrī'ye göre, 4 günlük, Mas'ūdī'ye göre 8 günlük yolda bulunuyordu. Semender bâzılarına göre, 4.000 ve diğerlerine göre, 40.000 bağı ihtivâ eden mâmûr bir şehir olarak tasvir ediliyor. Burada müslümanların câmileri, hıristiyanların kiliseleri ve yahudilerin sinagogları vardı. Semender memleketi garpta Alanlar memleketine komşu idi.

Görünüşe göre, Semender sâhil mıntakasının şimâl kısmında bulunuyordu. Burada bilâhare Tarḳī yahut Tarḫū şehri (sonraları burada Petrovsk şehri kurulmuş ve bu şehir, 1917—1921'de Şâmil-Kale ve bugün ise, Mahaç-Kale adını almıştır) kuruldu. Sâhilin bu kısmının hemen yakınlarını işgâl eden Sarīrler memleketi bugün Avar (krş. İbn Rusta'deki unvanını) aşîretleri ile meskûn mıntakaya tekabül eder. Bu mıntakanın idâre merkezi gûya araplar tarafından kurulmuş olan ve eski Avar hanlarının makarrı Ḫunzāḳ („Hun beldesi") 'tır. Mas'ūdī Zirihgarānların ülkesinin mevkiini tam olarak göstermiş sayılmaz. Çünkü buna tekabül eden Köbeçi ismi bugün çok daha cenupta, hemen-hemen Kaytak-Tabasaran bölgesinde bir köye verilmektedir. Şüphesiz Ġumīḳlar ismi, Ġāzī-Ḳumuḫ yahut Ġāzī-Ġumūḳ aşîretinin idâre merkezi olan Ḳumuḫ kasabasının isminden başka bir şey değildir. Şimdi Dağıstan'ın şimâl kısmında yaşamakta olan Ḳumuḫ türklerinin bu lezgi aşîreti ile aynı ismi taşıması basit bir tesâdüften ileri gelip-gelmediği meselesi henüz halledilmemiştir. Marquart (*ayn. esr.*)'a göre, Ḫaydān ismi Kaytak kavminin ismine tekabül eder; bu mıntakanın idâre merkezine gelince, bunu bugünkü Macālīs köyünde aramak lâzımdır.

Bütün bu aşîretlere bugün Lezgiler müşterek ismi verilmektedir. Araplar Laḳz ismi ile ay-

rıca bir kavimden bahsederlerse de, bunların oturdukları yeri sarih bir surette göstermemektedirler. Balāẕurī (nşr. de Goeje, s. 208) 'ye göre, Lakzler memleketi Samur ile Şāberān şehri arasında ovada otururlardı ki, burası şimdiki Dağıstan 'ın cenup kısmına tekabül eder. Mas'ūdī (*Murūc*, II, 5) ise, Lakz kavminin bu havâlinin en yüksek dağlarında yaşadığını yazar. Şirvan emîrine itaat etmeyen „kâfirler" de bunlardandır. Bunların âile hayatı ve âdetlerine dâir „garip rivâyetler" vardır. Şirvan kelimesini kullanmasından anlaşılıyor ki, Mas'ūdī Lakzlerin memleketini dağlık yukarı Samur havâlisinde tasavvur etmektedir. Söylendiğine göre, rusların daha L e z g i ismini ilkin cenûbî Dağıstan ahâlisi için kullanarak, bunları şimâl tarafta oturan t a v l ı yâni „dağlı" halktan ayırıyorlardı.

Müteâkıp asırlarda da Dağıstan 'da islâmiyet ancak yavaş ilerlemişe benziyor. 354 (965) te Hazar imparatorluğunun kudreti ruslar tarafından kırıldı. O zamanlar ülkenin cenup kısmı, harpler yüzünden, büyük hasarlara uğradı. Bu kargaşalıktan hıristiyan Alanların istifâde ettikleri anlaşılıyor. Çünkü bunların ülkesi, moğul istilâsı zamanında IV. (X.) asra nazaran, çok daha şarka doğru uzanıyordu. Moğullar bu ülkelere ilk akınlarında İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg, XII, 552) 'e göre, Derden 'in şimâlinde, evvelâ, bu zamanda dahi „müslüman ve kâfirler" 'den terekküp eden lakzler kavmi ile karşılaştılar, daha şimâlde daha bir kaç aşirete, bundan sonra nihâyet Alanlara tesâdüf ettiler. Bu ülkeleri teşrin II. 1254 'te ziyâret eden Rubruk 'un anlattıklarına göre, dağlar hıristiyan alanlâr ile meskûn idi. Dağlar ile deniz arasında müslüman Lesgiler yaşıyordu. Bununla beraber Rubruk kendisi de Derbend 'in ancak bir günlük şimâlinde bulunan bir kaleye „castellum Alanorum" ismini vermektedirler. Moğullar o asırda henüz bu aşiretleri hükümleri altına almağa muvaffak olmamışlardı. Stepte otlayan sürüleri dağ adamlarının akınına karşı muhafaza için, dağlardan ovaya giden boğazların müdafaasını hususî müfrezelere tevdi ediliyordu (Fr. M. Schmid, *Rubruk's Reise*, Berlin, 1885, s. 84 v.dd.).

XIII. ve XIV. asırlarda Derbend boğazına kadar uzanan mıntaka, fâsıla ile, bu şehrin cenûbunda bulunan ülkeler de Altın-Ordu devletine âit bulunuyordu. Dağıstan 'ın iki başlıca kavmi Kaytak (yahut Ḳaytāḳ) ve Ḳāzī-Ḳümūḳlar, hâl-i hazırdaki şekilleri ile, ilk defa Timur seferleri (797/798=1395/1396) tarihinde görünüyorlar. Derbend boğazına en yakın olan Kaytakların ülkesi Toktamış 'a âit idi. Şaraf al-Dīn Yazdī (*Ẓafarnāma*, tab. Hind, I, 743 v.d.), Kaytakları „dinsiz" (*bī dīn*) yahut „fena itikatlı" (*bad kīş*) adamlar olarak tavsif ediyor ki, bu da Kaytakların henüz islâmiyete girmemiş olduklarına delâlet eder. Barbaro (Ramusio, *Viaggi*, II, 109) 'ya göre, Kaytaklar arasında daha XV. asırda ortodoks, ermeni veya katolik mezheplerinde olmak üzere, bir çok hıristiyanlar vardı Buna mukabil Afanasiy Nikitin 'in seyahatnâmesinde (1466) zikrettiği Kaytaklar beyi Ḫalīl-Beg ise, bir müslüman ismi taşımakta idi. Kazı-Kumuklar müslümandı ve bunlar kendilerini civarın putperest kavimlerine karşı islâm mücâhidi saymakta idiler. Bunların emîrlerinin adı Şavḳal idi. Kazı-Kumukların şimâlinde Aşkūcalar yaşıyordu. Kazı-Kumuklar Aşkücalara, Timur 'a karşı mücâdelelerinde, yardım etmişlerdi. Bunun için Timur Kazı-Kumukları kâfirler ile yaptıkları bu ittifak yüzünden dinin müdâfileri olarak kazandıkları şöhreti lekelemiş olmalarından dolayı muaheze etmiştir (*Ẓafarnāma*, I, 77 v.d.). Demek oluyor ki, Aşkūcalar o sırada henüz islâmiyeti kabûl etmemişlerdi. Timur seferlerine âit yazılarda Tarḳī şehrinin ismi de geçer. Binnetice Kazı-Kumuklar ile Kaytaklar arasında şimdiki Köbeçilerin bulunduğu yerde, demircilikteki eski şöhretlerini muhafaza etmiş olan Zirihgarān kabîlesi ikamet ederdi ki, bunlar Timur 'a kendi işleri olan zırhlı gömlekler takdim etmişlerdi (*ayn. esr.*, I, 782)

Aşkūcalar kavminin ismi ile Darga idârî bölgesinin merkezi olan Aküşa köyünün ismi arasında münâsebet bulunduğu âşikârdır. Bugün bu mıntakanın lisanı ile Kaytak dili arasında yalnız şive farkı vardır. Bununla beraber bu mıntakanın sâkinleri hiç bir zaman Kaytaklar idaresine tâbi olmamışlar ve dâimâ yalnız kendi büyüklerine itaat etmişlerdi.

Timur seferine dâir yazılardan sarahaten anlaşılmaktadır ki, osmanlıların kısa süren hâkimiyetleri sırasında (986—1015 = 1578—1606), Dağıstan 'da buldukları vaziyet ancak IX. (XV.) veya X. (XVI.) asırlardaki vaziyetin aynıdır. Bununla beraber, memleketin o zamanki hâli ancak bu devirde ortaya çıkarılmış tarihî bir an'ane ile, hicretin ilk asırlarına irca ettirilmiştir. Nasıl ki, yahudiler, arap fütuhatından evvelki zamanlarda bile, kendi efsâne ve tarihlerinin muhtelif vak'alarını Dağıstan 'da bâzı mevkilere nisbet etmişlerse (krş. Marquart, *Streifzüge*, s. 20) ve bugün bile bunlardan dağ-cufut yahut dağ yahudileri adı verilenler kendilerini bu havâliyi zapteden âsûrî ve geldanîlerin soyundan olduklarını söylüyorlarsa, aynı suretle müslüman ahâlinin de hepsi daha Abū Muslim tarafından islâmiyete sokulmuş olmak ve bütün beyler de Abū Mus-

lim 'in Dağıstan 'da bırakmış olacağı arap vâlilerinin neslinden geldiklerini iddia ederler. Tabasaran beyinin taşıdığı *maysum* unvanının arapça *ma'ṣūm* 'dan geldiği söylenir. Tıpkı bunun gibi Kaytakların *ūsmī* („meşhûr"; *arapism*) ve Kazı-Kumukların (bugün Ġāzī-Ġumūḳ şeklinde yazılır), Şāmḫāl unvanları içinde arapça iştikaklar uydurulmuştur. *Şāmḫāl* kelimesi Şam—Suriye 'den gelmekte imiş; ikinci heceye gelince, muhtelif tefsirlere uğruyor. Bu kelimeye, diğer bir menşe' daha, bilhassa Şāh Ba'l bulunmuştur. Bu gibi etimolojilerin de bahis mevzuu unvanlar üzerine te'sir icra etmiş olması imkânsız değildir. Bedihîdir ki, Kazı-Kumuklar beyinin unvanının en eski rus vesikaları ile Şaraf al-Dīn Yazdī 'de de aynı şekilde (Şevkal veya Şavkal) görülmesinin bir tesâdüf eseri olmadığı âşikârdır. Ruslar ile farsların, birbirlerinden habersiz olarak, Şāmḫāl 'i Şavkal şeklinde tahrif etmeyecekleri bedihîdir. Unvanın hâl-i hazırdaki şeklini yukarıda bahsedilen etimolojinin te'siri altında aldığını kabûl etmek hakikate çok daha yakın olur. Şāmḫāl 'in tebeası olan Kazı-Kumuklar daha Abū Muslim zamanında, islâm mücahidleri olarak, temâyüz etmiş ve araplardan Ġāzī unvanını almış görünmek istemişlerdir. Kumuk kasabasındaki başlıca câminin de aynı bey tarafından inşa ettirilmiş telâkki edilmekte olup, bu keyfiyete cümle kapısının iç tarafındaki (çok sonraları oraya konulmuş olduğu belli) kitâbe de delâlet etmektedir. Avarlar memleketinin merkezi olan Ḫünzaḳ 'ta hâlâ Abū Muslim 'in mezarı ile kılıcı ve üzerinde 150 (h.) tarihi yazılı olduğu söylenen hırkası gösterilir. Âlimler Abū Muslim 'in Dağıstan 'a aslâ gitmediğini, elbette, bilmez değillerdir. Efsâne ile tarihî uzlaştırmak için, buradaki Abū Muslim 'in Abū Muslim Marvazī değil, başka bir zât olduğu iddia edilir; iki ismin benzeyişi yüzünden, Abū Muslim adı Maslama ile karıştırılmıştır. Bundan dolayıdır ki, tarihî eserlerde ve hattâ kitâbelerde bâzan Abū Muslim b. 'Abd Al-Malik 'in Dağıstan 'ın fâtihi ve câmiler bânisi olarak zikredildiği görülür.

Ūsmī unvanını taşımış olan ilk tarihî Kaytak beyinin 996 (1587/1588) 'de vefat eden Sultan Aḥmed Han olduğu anlaşıldığı gibi, Maecālīs köyünün de bu emîr tarafından kurulduğu zannediliyor. Kabile efradı, işlerini müzâkere etmek için, burada toplanmışlardı. Maecālīs ismi bundan gelir. Kabîle örf ve âdetlerini toplatıp, bir kanun mecellesi vücuda getirerek, kadıları hükümlerinde buna göre hareket etmeğe mecbûr tutan Aḥmed Han 'dır. Bu işi *Āṣār-i Dāġistān* (s. 65) müellifi Mirza Ḥasan Efendi büyük bir cesâret telâkki etmektedir. Aḥmed Han tarafından konulan yenilikler arasında, bir beyin oğullarını, anaları bey soyundan olmadığı takdirde, babalarının arâzisine tevârüs etmekten men'eyleyen kanun da zikredilebilir.

XI. asrın ortasına doğru Kaytakların bir kısmı hemşehrilerinden ayrılarak, Dağıstan 'ın cenup kısmında bulunan mıntakalara göçtüler. Bunların reisi olan Ḥusayn Han Sālīyan ve Kūba 'da yeni bir beylik kurmağa muvaffak oldu. XVIII. asırdaki Kūba ve Derbend hanı olan Fatḥ 'Alī Han Kaytakların bu kolundan gelmiştir. Evliya Çelebî (*Seyahatnâme*, II, 291 v.dd.), Şakī (=Nuha) ile Şamāḫı arasına hicret etmiş olan bu Kaytaklara 1640 'ta tesâdüf etmiştir. Evliya Çelebî 'nin nümûne olarak gösterdiği lûgatçeden Kaytakların, bugünkü gibi, lezgi dili değil, moğulca konuştukları sâbit oluyor. Eğer bu meselede sebebi anlaşılmaz bir hatâ muvacehesinde değilsek, bu keyfiyetin Lezgilerin menşe'i meselesinin halli için, büyük bir ehemmiyeti hâiz olacağı tabiîdir.

Kazı-Kumukların (Ġāzī-Ġumūḳ) şāmḫālları hâkimiyetlerini yavaş-yavaş kendi dağlarının ötelerine, şimâl-i şarkî istikametinde, sâhile kadar genişlettiler. X. (XVI.) asırda bu beyler kışları sâhil ovasında Būynāḳ köyünde, yazları da Ḳumuḫ 'ta geçiriyorlardı. Şāmḫāl Çūbān 986 'da Būynāḳ 'ta ölünce, emlâki oğulları arasında taksim edildi; bu hâlin tabiî neticesi olarak, âilenin nüfuzu azaldı. Dağlarında kalan Ġāzī-Ġumūklar, bey âilelerinden tedricen ayrılarak, büs-bütün müstakil oldular. 1049 'da Şāmḫāl Sūrḫāy Mīrzā 'nın ansızın ölümü üzerine, Būynāḳ yahut Tārḫū (Tarki) 'da oturan şāmḫālın hükümranlıkları yalnız sâhil mıntakasına inhisar etti. Sonraki şāmḫāldan hiç biri Ḳumuḫ 'a dönmemiştir. Ḳumuḫ 'ta hânedanın ilk beylerinin mezarları hâlâ gösteriliyor.

Ġumūḳ ismi (Dağıstan 'ın çarlık ve 1917—1920 = istiklâl devrinde idâre merkezi olan) Timurhan-Şura 'ya yakın bir yerde bir köye daha alem olmuştur. Bugün bu köye Kâfir-Kumuk denilir ve bu tesmiyenin menşe'i şu suretle izah edilir: osmanlı hâkimiyeti zamanında Kırımlılar da, padişahın emri ile, Dağıstan 'a gitmişlerdi. Muḥammed-Girāy 'ın kardeşi, 'Âdil-Girāy Şirvan 'da iranlılar tarafından mağlûp edildi ve zindanda öldü. Annesi, fidye-i necatını vermek üzere, kıymetli hediyeler ile İran 'a gitti ise de, vaktinde yetişemedi; avdette şāmḫālın memleketinden geçerken, beraberinde geri götürdüğü hediyeler Lezgilerin hırsını tahrik ettiğinden, bunlar kadını Ḳumūḳ köyünde soydular; kendisi de

bu köyde öldü. Bir kadına karşı irtikâp ettikleri zulümden dolayı, Ḳumūḳ halkına hâlâ „kâfir" diye tezyif edilir ve köye de bu sıfat verilir.

Esâsen Dağıstan ahâlisi, osmanlılar nazarında, hiç bir vakit hakikî müslüman sayılmamışlardır. 1578 seferine istirâk etmiş ve bu seferi *Nusrat-nāma* 'sinde hikâye eylemiş olan tarihçi Âlî Çelebî, Dağıstan ahâlisinin vahşiyâne âdetleri üzerine şāmḫālın dikkatini celbetmişti.

Rusların Astırhan 'dan itibâren şimâlî Kafkasya memleketlerini ve bu meyanda Dağıstan 'ı elo geçirmeğe mâtuf ilk gayretleri de bu devirde belirmeğe başlar. 1594 'te Ḫvorostin kumandasında bir rus müfrezesi Tārḫū 'yu almağa ve Ḳoy-Su yahut Sulaḳ üzerinde bir kale kurmağa muvaffak oldu ise de, şāmḫālin oğulları tarafından mağlûp edildiği için, Sulaḳ 'tan geriye dönmeğe mecbur kaldı. 1604 'te Buturlin ve Pleşçev tarafından Tārḫū 'ya yapılan yeni bir hücum öteki kadar bile başarılı olmadı.

Bu devirden itibaren üç devletin (Türkiye, Rusya ve İran) Dağıstan 'ı ve Hazer denizinin garbında bulunan diğer memleketleri ele geçirmeğe çalıştıklarını görürüz. Yerli beyler bu üç devletten bâzan biri ve bâzan diğeri ile birleşiyorlardı. Mücadele ancak XIX. asırda. Rusya 'nın lehine olarak, sona erdi. 986 (1578) 'dan sonra Tabasaran (ismi bu devirde hâlâ Tabarsarān şeklinde yazılıyordu) beyi de şāmḫāl ile üsml 'nin yolunu tutarak, padişahın hükmüne inkiyat etti. 1015 (1606) 'te Şāh 'Abbās bu mıntakalarda İran hâkimiyetini te'sis edince, Ūsmī Rustem Han ona iltihak ettiği hâlde, şāmḫāl türklere sâdık kalmıştı. 1021 (1612) 'de aktedilen muahededeki şartlarından biri de Şāmḫāl ile Babıâliye sâdık kalan diğer beylerin İran tarafından bir kötülüğe mârûz bırakılmayacakları idi. 1048 (1638) 'de Rüstem Han türkler tarafına geçtiği için, rakibi şāmḫāl, şahın teveccühünü kazandı ve hükümdarlığı Şah tarafından tasdik edildi. Şāmḫāl esâsen evvelden de çar Miḫael 'dan böyle bir teveccüh görmüştü (*Āṣār-i Dāġistān*, s. 81).

Şah Ḥusayn 'in zayıf hükûmeti zamanında Safevî devleti inkıraza yüz tutunca, Dağıstan da İran hâkimiyetine karşı bir ayıklanmağa sahne oldu. Bu hareketin başında Ġāzī-Ġumūḳlar memleketlerinde yeni bir beylik kurmuş olan Çülāḳ-Sūrḫāy Han bulunuyordu. Ūsmīler ile ve bir halk hareketinin başında bulunan müderris Hacı Davud ile birleşerek, 1124 (1112) 'te Şamāḫī 'yi zapta muvaffak oldu. Bundan sonra müttefikler İstanbul 'a bir sefâret heyeti gönderdiler. Bu hey'et, müttefikler hesabına, padişahtan hil'at, unvan ve fermanlar ile Bâbıâlinin tebeası meyanında kabûl edilmek teveccühünü elde etti. İşte bu sırada Rusya 'nın müdâhalesi vekayiin seyrini değiştirdi. Şamāḫī 'nin zaptı esnasında 300 rus tâciri öldürülmüştü. Petro bu sebeple şimâldeki harbi bitirdikten sonra, İran 'a karşı bir sefer açtı ve 1722 'de Derbend 'i işgâl etti. Bundan bir az sonra, Hazer sâhillerinde bulunan diğer eyâletler de Rusya 'ya tâbi olmak zorunda kaldılar. 1724 muahedesi ile Rusya 'nın bu sâhil üzerindeki hakları Bâbıâli tarafından tanındı.

Rus işgâli uzun müddet devam etmedi. Nādir Şāh İran birliğini te'sis edince, Rusya 1732 muahedesi ile İran 'a Kür 'ün cenûbunda bulunan bütün ülkeyi ve hattâ 1735 muahedesi ile, Kür ile Sulaḳ arasında kalan araziyi de iâde etti. Ruslar Kırımlıların Dağıstan 'a yaptıkları bir seferi püskürtünce, Bâbıâli de 1733 'te iddialarından vazgeçti. Fakat mücadele sonra yeniden başladı. Yerli ahâliye gelince, bunlar yeni şaha karşı, bilhassa dağlarda, çetin bir mukavemet gösterdiler. Nādir Şāh hâkimiyetini devamlı surette ancak sâhilde te'sis etmeğe muvaffak oldu. 1718 'de Şāmḫāl 'Ādil-Girāy Petro 'ya sadakat yemini etmiş ve hattâ 1722 seferinde, Petro 'nun yanında bulunmuştu. Fakat sonradan ruslara karşı isyan ettiğinden, 1725 'te Laponya 'ya nefyedilmiş ve şāmḫāl makamı ilga edilmişti. Nādir Şāh bu makamı ihya etti ve 'Ādil-Girāy 'ın oğlu Ḫāṣ-Pulād Han 'a verdi. Dağıstan 'daki ahâli bilhassa 1742 ve 1744 senelerindeki pek şiddetli hücumlara rağmen, istiklâlini muhafaza etti.

1160 (1747) 'ta Nādir Şāh 'ın katlinden sonra İran yarım asir müddetle bu hudut ülkesinde İran hâkimiyetini idame ettirebilecek oldukça kuvvetli bir hükûmetten mahrum kaldı; devletin kendi eyâletleri bile Dağıstan beylerinin akınlarına karşı müdafaa edilemedi. Buna üsmīlerden Ḥamza tarafından yağma edilen Erdebil şehri bir misâl teşkil eder. Buna mukabil Rusya, 1735 muahedesine rağmen, Dağıstan 'da yeniden nufuz kazanmağa başlamıştı. Seyyah Gmelin üsmīlerin memleketinde yakalanıp, 1774 'te burada öldüğünden, Medem 'in kumandasında bir rus müfrezesi 1774 'te mıntakayı harâbeye çevirdi. 1784 'te Şāmḫāl Murtażā 'Alī yeniden Rusya 'ya iltihak etti. 1785 'te Kafkasya vâliliğinin ihdası, bu ülkelerde Rusya hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Şeyḫ Manşūr tarafından sevk ve idâre olunan dinî bir ayaklanma, Dağıstan 'a ancak sathî bir surette te'sir etti. Beylerin çoğu harekete işlirâkten imtina ettiler. Kacarlar bütün İran eyâletlerini yeniden tek bir devlet hâlinde birleştirmeğe muvaffak olunca, Kafkas memleketlerini de tekrar ilhak etmeği tasarladılar. Fakat bu defa Rusya, Nā-

dir Şâh zamanında yaptığı gibi, harp etmeden, iddialarından vazgeçmeğe yanaşmadı. Harp 1796 'da Katerina II. devrinin son senesinde başladı. Derbend ruslar tarfından işgâl olundu. Fakat çok geçmeden, çar Paul 'un emri ile tahliye edildi. 1806 'da şehir yeniden zaptedildi ve böylece Dağıstan 'da İran hâkimiyetine nihâyet verildi. Bununla beraber İran ancak 1813 'te, Gülistan muahedesi ile, bu memleket üzerindeki iddialarından, kat'î surette, vazgeçti.

Yerli beylerin ve bilhassa ahâlinin ruslara karşı gösterdiği mukavemet daha uzun zaman devam etti. 1818 'de şāmḫāl müstesnâ, Dağıstan 'ın hemen bütün beyleri ruslara karşı bir ittifak aktettiler. Bu isyan vâli Yermolov tarafından, büyük zorlukla, bastırılabildi. Kaytakların *āsmî* unvanı 1819 'da ilga edildi. 1828 'de Tabasaran 'ın *maysām* unvanı kaldırıldı. Kalan beylerin yanına, 1830 'dan itibâren, rus zabitleri gönderildi. Vaizlar tarafından kâfirlere karşı cihada teşvik ve tahrik edilen halk kütleleri beylerden daha şiddetli mukavemet gösterdiler. Nakşbendiye mensûpları Dağıstan 'a kadar nufuz ederek, burada tarikatlerini muvaffakiyetle yayabilmişlerdi. 1830 'a doğru bu tarikat şeyhleri Avarlar memleketinde hem bey âilesine, hem de kâfirlerin müdâhalesine karşı halkı ayaklandırdılar. Şeriatin hâkim olmasına yardım etmek ve şeriat ahkâmı ile tezat hâlinde bulunan bütün mahallî örfleri kaldırmak lâzım geliyordu. Kıyamcıların reisi ruslarca Kazı-Molla ismi verilen Ġāzi Muḥammed, müridleri tarafından, arapçada bir üstad olarak medhedilmektedir. Kendisinin yerli hukuka karşı, *İḳāmat al-burhān 'alā irtidād 'urafā'i Dāġistān* nami ile, bir risâle yazdığı söylenmektedir.

17 (29) teşrin I. 1832 'de Ġāzi Muḥammed, bir rus müfrezesi tarafından, Gimri köyünde kuşatıldı ve öldürüldü. Haleli Ḥamza Bey de daha 1834 'te Ḫünzāḳ yakınında yenildi ve telef oldu. İsyanın üçüncü reisi Şeyh Şâmil [b. bk.] daha talihli çıktı. Seleflerine nazaran ilimde geri olan Şâmil onlardan daha idâreci ve asker idi. Kendi dağlarında ruslara karşı 25 sene mücâdele etti. En büyük muvaffakiyetlerini 1843 ve 1844 'te kazandı. Bu senelerde ruslar yalnız sâhili ve cenup bölgesini işgâl ettiler. Dağlardaki bir çok rus kaleleri Lezgiler tarafından zaptedilmişti. Bunlar bir çok esir, silâh ve mühimmat ele geçirdiler. 1849 'dan itibâren Şâmil dağlar bölgesinin garp tarafına sıkştırıldı ise de, daha 10 sene mücâdeleye devam etti.

Şeyh Şâmil, hiç şaşmayan adâleti ile, tebeasının derin hürmetini kazanmıştı. Bununla beraber bir şeyh tarafından idâre edile bu devlette bile, yalnız seriat hükümlerinin nazar-ı itibara alınması prensibine tamamen sadık kalınamamıştı, Avar beyleri tarafından mer'alardan alınan vergiler, şeriate değil, örflere dayandığı hâlde, ilga edilmedi.

25 ağustos (6 eylûl) 1859 'da Şeyh Şâmil 'in Baryatinskiy 'ye teslim olmasından sonra, ruslar Dağıstan beylerinin otoritesini bir müddet için te'sis ettiler. Baryatinskiy 'ye göre, hocaların nufuzunu kırmak için, beylerin ve zâdegânın otoritelerini sağlamlaştırmak lâzımdı Fakat rus hükûmeti bu siyâseti terkte gecikmedi. Avar hânedanı 1862 'de iskat edildi ve bir müddet sonra, diğer beyler da ismen muhafaza ettikleri hükümranlıktan feragat etmek zorunda kaldılar. Şāmḫāl 1865 'te tahtından indirildi.

Bibliyografya: Erckert, *Der Kaukasus und seine Völker* (Leipzig, 1888); G. Weidenbaum, *Putevoditel po Kavkazu* (Tiflis, 1888); Kozubskiy, *Pomyatnaya Knijka Dagestanskoy oblasti* (Timur-Han-Şura, 1895); *Dagestanskiy sbornik*, I, (1902), II, (1904); *Istoriya goroda Derbenta* (1906). Bu eserlede toplanmış olan bibliyografik ve istatistik mûtalar birinci derecede bir kıymeti hâizdir. XIX. asırda Dağıstan 'ın yerli tarihçisi Mirzā Ḥasan Efendi 1307 (1889—1890) 'de ʒzerî türkçesinde yazdığı *Kitāb āṯār-i Dāġistān*, 1312 (1894/1895) 'de Petersbug 'da tab'edilmiştir. Fakat kitap, şüphesiz, sonradan intişar etmiş olacaktır. Rus sansörünün müsaadesi 5 ağustos 1902 tarihlidir. Müellif 11 cemâziyelâhır 1250 (15 teşrin I. 1834) Avarlar memleketinde doğduğunu söyler. Bu zat bilâhare, akrabaları ile birlikte, memleketleri olan Alḳadar köyünün bulunduğu Küre nâhiyesine geldi. 1294 (1877) vak'alarına iştirâk ettiğinden, Tambov vilâyetine sürüldü. 4 yıllık bir sürgünden sonra, memleketine dönmek müsaadesini aldı. Eseri, bilhassa Dağıstan 'ın son zamanlar tarihine dâir bir çok kıymetli mâlûmatı ihtivâ etmektedir. (W. BARTHOLD.)

Rus idâresinde Dağıstan, beyliklerin ilgasından sonra, askerî bir idâreye tâbi tutuldu. Başında, iki muavini ile beraber, askerî bir vâli bulunan Dağıstan, her biri 3—7 olmak üzere, bir takım nâipliklere taksim edilmiş olan 9 sancağa ayrıldı. Sancakların başında askerî memurlar ve nâipliklerin başında ise, ahâlinin itimadını kazanmış olanlar arasından askerî vâli tarafından intihap ve tâyin edilmiş aksakallar duruyordu. Sancaklar: Timurhan-Şura, Darga, Kaytak, Tabasaran, Küre, Samur, Gunip, Andi ve Avar 'dan ibâret idi. Her sancakta, nâipliklerin adedince âza-

dan mürekkep ve kaymakamın riyâset ettiği birer mahallî sancak mahkemesi vardır. Merkezde ise, vâli muavininin riyâseti altında, sancaklardan seçilmiş âzalardan mürekkep ve, vâlinin intihabı ile, iki kadının da iştirâk ettiği bir „millî mahkeme" teşkil olunmuştu. Mahallî sancak mahkemeleri, şeriat ve âdete göre, hüküm ve karar vermekle beraber, rus kanunlarının ruh ve esâsına ve hükûmetin tarz ve şekl-i idâresine uygun olmayan ve ancak müslümanların şeriat ve âdetlerine tevafuk eden hüküm ve kararlar doğrudan-doğruya vâliye arzolunurdu. Merkezdeki „millî mahkeme" temyiz mahkemesi vazifesini yapardı. Hususî ehemmiyeti hâiz olan davâlar da, vâli tarafından, bu mahkemeye tevdi olunurdu.

Bütün bu teşkilât dağıstanlılar nazarında menfur addolunuyordu. Şeyh Şâmil 'in telkin ettiği dinî devlet sistemi bütün kuvveti ile bâki idi. Bu dinî sistem telâkkisine göre, bir müslümanın gayr-i müslim bir âmire itaati câiz olmadığından, dağıstanlılar, rus esâretinden kurtulmak için, fırsat bekleyip duruyorlardı. Bunun üzerine Rusya 'nın getirmiş olduğu orta çağ derebeylik idâre tarzını da ilâve etmek lâzımdı. Şeyh Şamil derebeylerin nufuzunu kırmış ve islâmî esaslar üzerine demokratik bir idâre te'sis etmişti. Hâlbuki Rusya, Şeyh Şâmil 'in esaretinden 2 yıl sonra, dâhilî Rusya 'da köylünün tâbi tutulduğu kölelik rejimini resmen kaldırdığı hâlde, Dağıstan 'da hiç bir islâhat yapmamıştı. Bilâkis rus çarlığı, Azerbaycan 'da olduğu gibi, burada da ihdas ettiği yeni toprak derebeylerine istinat etmeği tercih ediyordu. Bunlara sürgün, idam ve müsadere gibi tedbirleri de ilâve edecek olursak, Dağıstanlıların rus hâkimiyetine karşı besledikleri his hakkında bir fikir edinilebilir.

1877 senesinin mayısında, osmanlı-rus harbinden istifâde eden dağıstanlılar, çerkesler ile aynı zamanda, isyan ederek, eski millî müesseselerini ihya ettiler. Kısa bir zamanda bütün Dağıstan ruslardan temizlendi. Anada mevkiinde yapılan millî bir kurultay şeyh Şâmil 'in nâiplerinden 'Abd al-Raḥmān Efendi 'yi Dağıstan millî hareketine reis intihap etti. Ruslarıu tazyikına karşı dağıstanlılar dayanıyor ve osmanlı ordusunun yardıma geleceği ümidi ile, ruslara büyük telefat verdiriyorlardı. Harp ise, rusların lehine dönmüştü. Ruslar türk cephesinden çektikleri kuvvetlerini, general Melikov 'un kumandasında, Dağıstan mücahitlerine karşı sevkettiler Yeni yıl başında çara tebrik telgrafı çekerken, Melikov Dağıstan 'da artık isyandan eser kalmadığını bildiriyordu. Guni 'de kurulan harp divanı 'Abd al-Raḥmān Efendi ile arkadaşlarını idama mahkûm etti.

1905 ihtilâli esnasında dağıstanlılar bir daha ayaklandılar. Bu ayaklanma tenkil edildi ise de, Rusya 'da ilân edilen meşrutiyet dağıstanlıların işine çok yaradı 1912 'de rus dilinin kullanılmasına karşı dağıstanlılar öyle bir mukavemet gösterdiler ki, Rusya bu kararından vazgeçmeğe mecbur oldu. 1917 senesinin martında patlayan büyük rus ihtilâli arifesinde dağıstanlılar artık, modern mânası ile, millî bir mefkûreye bağlanan münevver bir zümreye mâlik bulunuyorlardı. Bu zümre Azerbaycan 'da 1905 'ten sonra, bilhassa Türkiye 'de meşrutiyet ilânını müteâkip, kuvvetlenen türk milliyetçiliği ile sıkı bir temas te'sisine de muvaffak olmuştu (*Bolş. sov. ents.*, XX. 154). İhtilâl patlak verir vermez, aynı mart ayında, Timurhan-Şura 'da teşekkül eden millî komite Dağıstan 'da hâkimiyeti eline aldı. Rus memurları, mukavemet göstermeden, hükûmeti teslim ederek, uzaklaştılar.

Dağıstan ve şimâlî kafkasya cümhuriyeti, adı altında, müstakil millî bir devlet kurmak için, dağıstanlılar siyasî ve askerî sâhalarda çok çalıştılar ve bir aralık muvaffak da oldular. 1917 senesinin nisan iptidasında Bakû 'da toplanan Kafkasya islâm kurultayına dağıstanlılar da iştirâk etti. Bu kurultayın, bir ay sonra Rusya türklerinin Moskova kongresında tasdik edilen ve bütün milletlere istiklâl ve millî devlet kurmak hakkı verilmesini talep eden kararını dağıstanlılar da kabûl etmişlerdi. 1917 senesinin mayıs iptidasında Terek-Kale (Vladikafkas) şehrinde millî bir kurultay toplandı. Bu kurultaya, Hazer 'den Karadeniz 'e kadar, bütün şimâlî kafkasya dağlıları iştirâk ediyordu. Kurultay, federasyonlu Rusya cümhuriyeti dâhilinde, millî bir devlet kurmağa karar verdi. Bu millî devletin iki meclisi olacaktı. Birinci meclis ahâliyi, ve ikinci yüksek meclis ise, muhtar kabîleleri temsil ve her iki meclisin müşterek celsesinde icra hey'eti ve yüksek mahkeme intihap edilecek idi.

11 mayıs 1918 'de Dağıstan istiklâlini ilân etti ve Abdülmecid Çormoyî riyâsetinde millî Dağıstan hükümeti kuruldu. Fakat yeni hükûmet henüz vaziyete hâkim olmadan, Mondoros mütârekesi haberi alındı. Dağıstanlıların yardımına gelmiş olan türk ordusu Kafkasya 'yı tahliye etti ve dağıstanlılar, yekdiğeri ile mücâdele hâlinde bulunan beyaz ve kızıl rus kuvvetleri arasında kaldılar. Denikin kuvvetleri kızıllara mağlûp olunca, daha cenûba çekilerek, Çerkes, Karaçay, Balkar ve Aset ülkelerini işgâl etti ve doğrudan doğruya Dağıstan hududuna dayandı. Bu vaziyet Dağıstan 'da bir buhran yarattı. Abdülmecid kabinesi istifa ederek, yerine Pşimaḥo Kosok hükûmeti kuruldu. Yeni

kabine, askerî ve siyâsî olmak üzere, iki cephede faaliyete geçti. İlk iş olarak millî bir ordu kurulmasına girişildi. Diğer taraftan sâbık başvekil ve millî meclis reisi Abdülmecid Çormoyî riyâsetinde, Paris sulh konferansına bir murahhas hey'et gönderildi. 1919 kânun II 'de dağıstanlılar ile beyaz ruslar arasında çarpışma başladı. İngilizlerin müdâhalesi ile başlanan müzakereler bir netice vermedi. Denikin Dağıstan 'ı „büyük ve parçalanmaz Rusya" 'nın bir kısmı telâkki ediyordu. Şubatta Denikin kuvvetleri yeniden taarruza geçtilerse de, telefat vererek, çekildiler. Çeçenistan 'ın Alhanyurt mevkiinde Sunç ırmağını geçen dağıstanlılar taarruza başladılar ve Satilov kuvvetlerini imha ettiler. Beyaz ruslar iki koldan yeniden hücuma geçince, dağıstanlılar, 7 günlük mukavemetten ve Alhanyurt ile Güdürmes tamamiyle harap olduktan sonra, Vedeno mevkiine çekildiler.

12 haziran 1919 'da Pşimaḫo hükûmeti istifa etti. Hükûmet reisliğine general Mikâil Halilov geldi. Yeni başvekilin beyaz ruslar ile bir anlaşmağa varabileceği zannedilmişti. Fakat anlaşmağa varılamadı ve harp devam etti. Artık mukavemete imkân kalmamıştı. Dağıstan millet meclisi ağustos 1919 'da tatile karar verdi. Vekiller ve hükûmet azaları memleketi terke mecbur oldular. Dağıstan yeniden rus işgâline geçti. Sonraları yazdığı eserlerde Rusya ihtilâline sâdece bir „kargaşalık" adını veren Denikin için, milletlerin hakkı diye bir mefhum mevcut değildi. Şimâlî Kafkasya 'nın türk ve müslüman bölgelerini işgâl eder-etmez, hemen eski çarlık müesseselerini ihya etti ve kurduğu askerî idârelerin başına da çarlığın kullandığı yerlilerden koydu. Kabartay 'daki askerî idârenin başında Bekoviç Çerkasskiy, Asetistan 'da general Habayev, Çeçenistan 'da Aliyev ve Dağıstan 'da ise, Mikâil Halilov bulunuyordu. Halkın memnuniyetsizliğini ve mukavemetini teşkil, sevk ve idâre edecek bir şefin yokluğunu göz önünde tutan Denikin burada general Halilov 'un emrindeki millî kuvvetleri kâfi görmüştü. Fakat millî cümhuriyet devrinde teşkil olunan bu millî kuvvetler halka silâh çekmiyordu. Bilâkis bir çok yerlerde âsiler ile birleşiyordu. Bunun üzerine Denikin bu kuvvetleri Volga sâhillerine, bolşeviklere karşı sevketti. 1919 senesi ağustos sonlarında dağlarda umûmî bir ayaklanma başladı. Bir kaç gün içinde Denikingarnizonları imha edildi. İsyan dalgası ova kısmına yayıldı.

Denikin kuvvetleri ile dağıstanlılar arasındaki mücâdelenin daha ilk devirlerinde sovet kühûmeti dağıstanlıların tarafını iltizam etmişti. Sovet hükûmeti şimâlî Kafkasya dağlılarının istiklâlini resmen tanıdığını da ilân ediyordu. Bu vaziyet Dağıstan dâhilindeki yerli bolşevikler ile milliyetçi dağıstanlıların Denikin 'e karşı işbirliğini kolaylaştırıyordu. Bolşevik Celâl Korkmaz-oğlu 'nun riyâset ettiği „müdafaa şurası", muktedir ve nufuz sahibi umûmî bir şeften mahrum bulunan kıyam hareketinin reisleri ile ayrı-ayrı anlaşmağı fâideli bulmuştu. Denikin 'in kızıl orduya tamamiyle mağlûbiyetinden sonra, Dağıstan bolşevikleri ile millî kuvvetlerin arası açıldı.

1920 senesi martında kızıl ordu Timurhan-Şura 'ya girdi ve Dağıstan 'ı işgâl altına almağa başladı. Son baharda Dağıstan 'da umûmî bir ayaklanma daha oldu ve bu kıyam hareketi 1921 'in ilk baharına kadar devam etti. 1921 senesi kânun I. ayında bolşeviklerin dâvet ettikleri „halk kurultayı", o zamana kadar „Şimâlî Kafkasya cümhuriyetinin" bir kısmı olan Dağıstan 'ı Rusya 'ya tâbi muhtar sovet sosyalist cümhuriyeti ilân etti. Çeçenistan, İnguşistan, Asetistan ve garp bölgelerdeki diğer dağlılar, bu cümhuriyet hâricinde, ilk önce „Dağlı cümhuriyeti" adı ile, sonraları birer muhtar vilâyet hâlinde kalıyorlardı. 1922 ve 1923 'te, Moskova 'nın kararı ile, Ḫasav-Yurt, Kızıl-Yar ve Acı-Köl sancak ve bölgeleri de Dağıstan 'a ilhak edilmek suretiyle, Dağıstan cümhuriyeti bugünkü şeklini almış oldu.

Bibliyografya: ÇERKESLER maddesinde, Kafkasya-rus savaşları ve şimâlî Kafkasya 'nın rus hâkimiyeti altındaki hayat ve mücâdeleleri ile bugünkü vaziyetleri için gösterilen umûmî kaynaklardan başka bk. bir de Resûl-zâde Mehmed Emin, *Dağıstan cümhuriyeti* (*Türk yılı*, İstanbul, 1928, s. 542—552); Süleyman İzzet, *Büyük harpte 15. piyâde tümeninin Azerbaycan ve şimâlî Kafkasya 'da hareket ve muharebeleri* (103 sayılı *Askerî mecmua* 'nın 44 sayılı tarih kısmı, İstanbul, 1936); Resûl-zâde M. E. ve Ahmed Sâlih, *Şekl-i idâre hakkında iki bakış* (Rusya türkleri kurultayında milletlere istiklâl hakkı etrafında bir münakaşa), Bakû, 1917; *Dokumenti i materiali po vneşnoy politike Zakavkazii i Gruzii* (Tiflis, 1919); A. İ. Denikin, *Ocerki russkoy smuti* (Berlin, 1925), IV, V; N. Samurskiy (Efendiev), *Dagestan* (Moskova, 1925); A. Taḫo-Godi, *Revolyutsiya i kontrrevolyutsiya v Dagestane* (Mahaç-Kale, 1927), A. Dodorovskiy, *Krasnaya armiya v gorah Dagestana* (Moskova, 1924). (MİRZA BALA.)

DAHEKAN. TAHEGAN (erm.) = frs. DAHKĀNĪ, bir altın (ve gümüş) sikke = d ī n ā r [b. bk.].

DAHHÂK. AL-ŻAḤḤĀK B. ḲAYS AL-ŞAYBĀNĪ (?— 747?), hâricîlerin reisi olan Sa'îd b. Baḥdal al-Şaybānī 127 (745) tarihinde Kûfe 'ye giderken, vebadan vefat ettiği zaman, Żaḥḥāk kendisine halef oldu. Hâriciler ber taraftan koşup geldiler. Żaḥḥāk, kendi tarafdarları ile birlikte, Kûfe üzerine yürüdüğü zaman bu şehirde Marvān II.'ın vâlisi bulunan al-Naẓr b. Sa'îd al-Ḥarashī ile Ḥîra vâlisi 'Abd Allāh b. 'Omar birleştiler. Fakat 127 senesi recebinde (nisan 745) her iki vâli, toplamış oldukları rivâyet edilen 30.000 kişilik kuvvete rağmen, mağlûp olup, kaçmak zorunda kaldılar. Żaḥḥāk Kûfe 'yi zaptetti. İbn al-Ḥarashī, Marvān 'a iltihak etmek üzere, Suriye 'ye gitti; İbn 'Omar ise, Vāsiṭ 'ta kaldı ve Żaḥḥāk tarafından muhasara edildi. Aynı senenin şevvâlinde (ağustos), bir kaç ay muhasaradan sonra, İbn 'Omar teslim olmağa mecbur kaldı ve Żaḥḥāk ile bir muahede akdetti. Bu muahede mûcibince, İbn 'Omar Kaskar, Maysān ve Dastmaysān ve Dicle 'nin alt kısımları ile, al-Ahvāz ve Fāris vâlisi oluyordu. Bundan sonra Żaḥḥāk Kûfe 'ye avdet etti; İbn 'Omar ise, Vāsiṭ 'ta kaldı. Ertesi sene Musul ahâlisi Żaḥḥāk 'a müracaat edip, bu şehri zaptetmesini istediler. Gûya 20 aylık bir gaybûbetten sonra, Żaḥḥāk Musul üzerine yürüdü ve Marvān tarafından nasbedilmiş bulunan vâliyi kovarak, şehri ele geçirdi. Yüksek aylık verdiği için, bayrağı altına toplanan askerin mikdarı çok artmıştı. O derecede ki, mübalâgaya kapılmış olmaları melhuz bulunan şarklı müellifler Żaḥḥāk 'in 120.000 kişilik bir orduya kumanda ettiğini naklederler. O sırada Suriye 'de olup, Ḥimṣ şehrini muhasara ile meşgûl bulunan halife, hâricîlerin reisi üzerine oğlu 'Abd Allāh 'ı gönderdi. 'Abd Allāh Naṣîbîn 'e kadar ileriledi. Fakat neticesi aleyhine dönen bir müsademeden sonra, bu şehre çekildi. Żaḥḥāk şehri muhasara etti. Ḥimṣ 'i zapteylemiş bulunan Marvān bizzat hâricîlerin üzerine yürüdü ve 128 (746 eylûlüne doğru) senesi sonlarında al-Żaḥḥāk ile Kafartūsā civarında karşılaştı. Harp bütün gün devam etti. Żaḥḥāk muharebede öldü. Yerine geçen Ḥaybarī, yeniden hücuma geçmek istedi ise de, öldürüldü. Bunun üzerine hâricîler Musul 'a çekildiler. Başka bir rivâyete nazaran, Żaḥḥāk ev Ḥaybarī 129 (746/747) senesinde öldürülmüşlerdir.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), II, 1897 v.dd.; İbn al-Aşîr (nşr. Tornberg), V, 254 v.dd.; Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 687 v.dd.; Wellhausen, *Das arabische Reich*, s. 242 v.dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

DAHHÂK. AL-ŻAḤḤĀK B. ḲAYS AL-FIHRĪ (?—684), Ḳays kabîlesinin reisi ve Mu'âviya 'nin gayretli tarafdarıdır. 39 (659/660) senesinde Mu'âviya Żaḥḥāk 'i, 3.000 kişilik bir kuvvetle, Hicaz 'a 'Alî tarafdarlarının üzerine gönderdi. Żaḥḥāk Mekke yolunu hacılara kapadı ise de, Alî 'nin ona karşı gönderdiği Ḥucr b. 'Adî al-Kindî tarafından, firara mecbûr edildi. 55 (674/675) ve bâzılarına göre 54 tarihinde al-Żaḥḥāk Kûfe vâlisi oldu. Bu vazifede bir müddet kaldıktan sonra, 58 (677/678) senesinde azledildi. Mu'âviya 'nin 60 (680) tarihinde vefatından sonra, esâsen müteveffa hakkında bir mersiye söylemiş olan Żaḥḥāk, halifenin vasiyetine uyarak, oğlu Yazîd b. Mu'âviya 'nin hilâfete intihabına bütün kuvveti ile yardım etti. Mu'âviya II. hastalığı esnasında, kendisini Şam 'da imâmete memûr etti ve Żaḥḥāk, yeni halifenin intihabına kadar, bu vazifede kaldı. Żaḥḥāk Mu'âviya II.'nin 64 (684) tarihinde vefatını müteâkip, Suriye 'de vukua gelen entrikalarda da rol oynamıştır. Mamafih bu hâdiselerin tafsilâtı hakkında kat'î mâlûmata mâlik değiliz. Halifenin çocuğu yok idi ve en yakın akrabası 16 yaşındaki kardeşi Ḫālid b. Yazîd idi. Bu delikanlının vasîsi Yazîd 'in büyük nüfus sâhibi dayısı Ḥassān b. Mālik b. Baḥdal al-Kalbî idi. Bununla beraber Irak hilâfete 'Abd Allāh b. al-Zubayr 'i intihap etti. Bu zatın esasen diğer yerlerde de pek çok tarafdarları bulunuyordu. Bu sıralarda Mekke 'ye giderek, İbn al-Zubayr 'e bizzat Suriye 'nin biatını arzetmeğe niyet etmiş olan Marvān b. al-Ḥakam, Emevîlerin en yaşlısı ve en ziyâde itibara mazhar olanı kendisi olduğu hakkında, 'Ubayd Allāh b. Ziyād tarafından yapılan telkin ve ısrarlara uyarak, hilâfete hak iddiasına başladı. Bâzıları bu esnada Suriye 'de muvakkat hükümdar bulunan Żaḥḥāk 'ın bidâyetten beri İbn al-Zubayr partisinden olduğunu ve bâzıları da münasip zamanda bizzat kendi namzetliğini kabûl ettirebilmek fikri ile bitaraf bir vaziyet takındığını iddia ederler. Bununla beraber, bir az tereddütten sonra, açıktan-açığa İbn al-Zubayr tarafına iltihak ettiği mâlûmdur. Akla mülâyim gelen bir rivâyete göre, hilekâr 'Ubayd Allāh Żaḥḥāk 'ı, hilâfete hak iddia etmek hususunda, ikna etmiştir. Fakat Żaḥḥāk, bu suretle hemşehrilerinin itimadını kaybedince, bu tasavvurdan vazgeçti ve hemen tekrar İbn Zubayr 'e tarafdarlık etmeğe başladı. Bir müddet sonra Marvān, kendisine Ḫālid b. Yazîd 'i halef olarak kabûl etmek şartı ile, Cābiya 'de halife ilân olundu. Artık ihtilâfın halli kılıca kalmıştı. 64 (684) tarihinde muhâsım ordular Marc Rāhiṭ civarında karşılaştı. Banî Ḳays 'e al-Żaḥḥāk, Banî Kalb 'e Marvān kumanda etmekte idi. 20 günlük bir çarpışmadan sonra, Marvān tarafı gâlip geldi. Żaḥḥāk öldü ve tarafdarları da dağıldı.

Bibliyografya: İbn Sa'd, V, 27 v.dd.; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, bk. zeyl; II, 170 v.dd., 468—479; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), III, tür. yer.; IV, 120—125; Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 245, 276, 341 v.dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 371 v.dd.; Wellhausen, *Das arabische Reich*, s. 107 v.dd.; Buhl, *Die Krisis der Umajjadenherrschaft im Jahre 684*: *ZA*, XII.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

DAḪÎL. [Bk. DAHÎL.]

DAHÎL. DAḪÎL, kafiye ıstılahı olarak, *ravî* ile *alif al-ta'sîs* arasındaki harfe (msl. *nâṣib* kelimesinde ṣ harfi) verilen isimdir. Kafiyede *daḫîl*'in, harekesi sâbit olmak şartı ile, değişmesi mümkündür; msl. *'âmir* ile *vâtir* kelimelerinde *r ravî*'leri ile *alif al-ta'sîs*'ler arasında gelen *m* ve *t daḫîl*'leri kafiyeye girebilir. *Luzûm mâ lâ yalzam* (bk. mad. ḲĀFİYA) san'atında *daḫîl*'lerin değişmemesi lâzımdır. Değişmesi hiç bir şekilde câiz görülmeyen *daḫîl*'e yine iki harfin arasında bulunması göz önünde tutularak, *ḥâ'il* dahi diyenler vardır.

Bibliyografya: Sîbavayh, *al-Kitâb* (Bulak, 1316), II, 296; İbn Raşîḳ, *al-'umda* (Kahire, 1325), II, 238 v.d.; Taḥânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn* (*Bibl. Indica*, Kalküte, 1862), II, 485; Şams al-Dîn Muḥammed b. Ḳays al-Râzî, *al-Mu'cam fî ma'âyir aş'âr al-'acam* (Tahran, 1314), s. 199; Freytag, *Darstellung der arabischen Metrik* (Bonn, 1830); W. Wright, *A Grammar of the arabic Language* (Cambridge, 1933), II, 353.

DÂḪİL. [Bk. DÂHİL.]

DÂHİL. AL-DÂḪİL, Kurtuba hükümdarı 'Abd al-Raḥmân I. [b. bk.] 'ın lakabıdır.

DAHLAḲ. [Bk. DEHLEK.]

DAḪLÂN. [Bk. DAHLÂN.]

DAHLÂN. DAḪLÂN, AḤMED B. ZAYNÎ (? —1886), XIX. asır başlarında Mekke'de doğmuş arap müverrihidir. 1871'den itibâren o şehirde şâfiî müftüsü ve şeyhül'ulemâ olmuştur. Şerif 'Avn al-Rafîḳ 1886'da, 'Oṯmân Paşa ile vukua gelen mücâdeleleri neticesinde, Medine'ye çekilmeğe mecbur olduğu zaman, Daḥlân kendisine refakat etti; fakat bu seyahatin tahammülün fevkinde olan yorgunlukları onu o derece bitap düşürdü ki, aynı sene içinde Medine'de vefat etti. Daḥlân, hem islâmın ilk devir ilimlerine âit bir çok eser vücuda getirmiş, hem de kendi zamanının tarihi ile alâkadar olmuş ve muhtelif meseleler hakkında fetvalar çıkarmıştır. 1278 (1861)'de Medine'de telif edilip, diğer bir iki eser ile birlikte, 1292'de Kahire'de tabolunan bir mantık kitabı gibi, bâzılarının te'lif tarihi eski olmakla beraber, eserlerinin çoğu XIII. asrın sonlarında veyahut XIV. asrın başında (1875—1895) Kahire'de intişar eylemiştir. Tarihî eserlerinin en mühimleri şunlardır: 1. *al-Duval al-islâmîya bi 'l-cadâvil al-Marżîya* (Kahire, 1306). Bu eserde Daḥlân umûmî tarihî sırayı tâkip etmeyerek, Peygamberden başlayıp, sülâleleri birbirini müteâkip ele alır; bilhassa Arabistan ve Mısır üzerinde daha ziyâde durmak suretiyle, zamanına kadar olan sünnî ve şi'î halifelerden bahseder. 2. *Ḫalâṣat al-kalâm* (Kahire, 1305; Mekke, 1311), Peygamber zamanından XIII. (XIX.) asrın sonuna kadar olan zamana âit Hicaz tarihidir. Kısmen Sincârî'nin Hicaz tarihinin (1095 = 1684'le yazılmıştır) muhtasar bir tekrarından ibâret olan bu eserin son iki asırdan bahseden kısmı tamamen orijinal bir te'liftir ve o devre dâir eserlerin en mârûflarındandır. Bu tarih Wüstenfeld'in *Chroniken der Stadt Mekka* (krş. Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, XVI) adlı eserinin devamını teşkil etmektedir. 3. *Sîrat al-nabavîya* (yazılışı Mekke, 1278, tab. Kahire, 1292). Bu eser *Sîrat al-Ḥalabîya*'nın hâşiyesinde basılmış olduğu için, ondan ayırabilmek maksadı ile, umûmiyetle bu kitaba *Sîrat al-Daḥlânîya* adı verilmektedir. 4. *Al-Futûḥât al-islâmîya*, islâmiyetin siyâsî tarihine dâir olup, müellifin vefatından bir sene evvel Mekke'de tab'edilmiştir. 5. *Al-Fatḥ al-mubîn* (Kahire, 1302); ilk 4 halifenin meşrûiyetini hususî bir itina ile bahis mevzuu eden bu eser islâmın ilk asrına âit mücmel tarih kitaplarının en iyilerindendir.

Diğer eserleri şunlardır: Vehhâbîlere karşı yazılmış olan *Durar al-sanîya* (Kahire, 1299), Mekke'de ikamet eden Hind mutasavvıflarından Sulaymân Efendi aleyhine yazdığı bir *Risâla* (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 241 v.dd.); 'Abd al-Ḳâdir ile diğerlerinin salavatlarını ihtivâ eden *Şiyaġ ṣalavât* (Bulak, 1292); Ġazzâlî'nin *Minhâc al-âbidîn*'in telhisi olan *Tanbîh al-ġâfilîn*; bir *Acurrûmîya* şerhi; bir de akaid, kelâm ve din bahisleri hakkında muhtelif eserler.

Bibliyografya: Snouck Hurgronje, *Een Rector der Mekkaansche Universiteit*: *Bijdr. t. d. Taal-, land- en Volkenkunde van Nederl. Indië*, 5. seri, II, 344—405 (bk. Brockelmann, *Gesch. der arab. Litt.*, II, 499); Van Dyck, *İktifâ' al-ḳanû' bimâ huva matbû'* (Kahire, 1896), bk. fihrist. (T. H. WEIR.)

DĀḪLE. [Bk. DÂHLE.]

DAHLE. DĀḪLE, Libya çölünün cenûbundaki vâha gruplarından biridir (krş. BAḤRÎYA). Şimâle doğru 4 günlük bir mesâfede bulunan Ferâfra vâhasını da bâzan bu grupa ilhak ederler. Hâlen Dāḫle Asyūṭ eyâletinin bir kısmını

teşkil eder. Merkezi takriben 1.300 nüfusu olan Müṭ'tur. Vâhanın tarihçesi, kat'î olarak, bilinmiyor. Rivâyetler ekseriyetle hayâlî olup, efsânevî hükümdarları ve hârikulâde vak'aları ihtivâ eder. Msl. Dâḫle'de üstünden geçen bütün kuşların içine düştüğü meşhûr bir göl bulunduğu söylenir. Yine söylendiğine göre, şehrin bakır putlar ile muhafaza edilen 4 kapısına yaklaşanlar derin bir uykuya dalarlar ve ancak şehir halkının nefesi ile bu uykudan uyanırlarmış. İbn Vaṣîf Şâh'a göre, Müsâ b. Nuṣayr Dâḫle'de eski çağ'arda, tufandan korunmak için, inşa edilmiş olan müstahkem bir şehri 7 gün muhasara etmişse de, zapt etmeğe muvaffak olamamıştır. Bakrî vâhanın münbit olduğundan ve burada kalabalık bir nüfus bulunduğundan bahseder. O zamanlarda vâha her hâlde Ġâna'ye giden yolun başlangıç noktası olmalıdır. Fakat bu yol, ikinci asırdan itibâren, metrûk kalmıştır. Hâlbuki İdrîsî, bir kaç batın sonra, aynı vâhayı korkunç bir çöl olarak tasvir eder. Şunu kabûl etmek lâzımdır ki, gâyet münbit bir çok topraklar tedricen birer kum çölü hâline gelmiştir. Eserlerde böyle bir hâdiseye bir çok telmihler görülür. Maḳrîzî, buranın asıl ahâlisi ile berberîlerin karışmasından, Dâḫle'yi inhitata düşüren rekabetlerin husûle geldiğine işâret eder. Vâhanın sık-sık adı geçen şehirleri al-Ḳaṣr ve al-Ḳalamûn'dur. XX. asrın başlarında vâhada 12 köy ile takriben 17.000 nüfus vardı.

Bibliyografya: Ya'ḳûbî (nşr. de Goeje), s. 332; Bakrî, *Description de l'Afrique* (trc. de Slane), s. 38 v.dd.; Yâḳût, *Mu'cam*, IV, 873; İdrîsî (nşr. Dozy ve de Goeje), s. 43; Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 234 v.d.; Ḳalḳaşandî (trc. Wüstenfeld), s. 102; İbn Duḳmâḳ, *Kitâb al-intiṣâr*, V, 11 v.d.; 'Alî Bâşâ Mubârak, *Ḫiṭaṭ cadîda*, XVII, 29 v.dd.; Amélineau, *Géographie de l'Egypte*; Boinet Bey, *Dictionnaire géographique de l'Egypte*; Baedeker, *Ägypten*[6], s. LI v.d.; J. Marquart, *Benin*, s. CX v.d. (E. GRAEFE.)

DAHNÂ'. [Bk. DEHNÂ.]

DAHNAC. [Bk. DEHNEC.]

DAHR. [Bk. DEHİR.]

DAHRİYA. [Bk. DEHRİYE.]

DAHŞÛR. [Bk. DEHŞÛR.]

DÂ'Î. [Bk. DÂ'Î.]

DÂ'Î. DÂ'Î, aslında „dâvet eden, hak dinine çağıran" mânasına gelir. Bu tâbire en ziyâde ismâ'îliya, ḳarmaṭîya ve durzî tarihinde rastgelinir.

Dâ'î, ismâ'îliya mezhebinin mertebe silsilesinde 5. derecede bulunur. [Fâtımî halifelerinden al-Mustanṣir bi'Allâh'ın Horasan dâ'îliğine tâyin ettiği meşhûr şâir Nâṣir Ḫusrav (kendisine ḥuccat-i mustanṣirî, ḥuccat-i Ḫorâsân ve ṣâḥib-i Cazîra unvanları verilmiştir)'in *Vach-i dîn* (s. 76, 79, 90) isimli eserinde görüldüğü gibi, isnâ' 'aşarîya'nın 12 imamına mukabil, bâtınîlerin de, dâ'îlerden maada, akîdelerini yaymakla mükellef 12 hüccetleri vardır, bunların her biri dünyanın ayrıldığı Horasan, Irak ve 12 Cezîre'nin birinde dâvet ile meşgûl bulunur ve imamın ilmi, yalnız sâhib-i cezîre olanlar vasıtası ile, âleme yayılırdı. Ṣâbî'îlerin Ḳudamâ-i ḫamsa ıtlak ettikleri *bârî ta'âlâ*, *'aḳl*, *nafs*, *makân* ve *ḫalâ'* 'larına mukabil, bâtınîlerin de, sırası ile, *sâbiḳ* (bârî ta'âlâ) *tâlî* (aḳl), *cadd* (hayûlâ), *fatḥ* (ḫalâ-i muṭlaḳ) *ḫayâl* (zamân-i muṭlaḳ) tâbirleri vardır. Bu tâbirleri şer'î mefhumlara uydurmak isteyenlere göre, *sâbiḳ* = kalem, *tâlî* = levha, *cad* = baht, men' ve îtaya memur edilmiş olan melek, *fatḥ* = ced'in veziri olan Mikâ'il ve *ḫayâl* = peygamberlere Allahın emirlerini getiren melek (Cabrâ'il) tir].

Dürzîlerde, Ḥamza'nın mezhep teşkilâtına göre, dâ'îler 5 yüksek rûhânî reis arasında bir yer almazlar ve o reisler gibi, rûhânî mebde'lerin tecessüdü veya mümessili de değildirler. Dâ'îler daha aşağı mertebede olan rûhânîlerin başında bulunurlar ve vazifelerinde kendilerine yardım etmek üzere, *ma'ẕûn* ve *muḳaṣṣir* denilen maiyetleri vardır. Selâhiyetlerini *tâlî* adı verilen 5. büyük rûhânî reisten alırlar. Dâ'îlere bâzan *al-cad* ismi de verilir; *dâ'î 'l-iclâl* („yüceliğe dâvet eden kimse") denildiği de vardır. Çünkü, itikatlarına göre, *daccâl*'ın da „kör daccâl'ın dâ'îleri" adı verilecek da'îleri olacaktır.

Ḥamza'nın çekilmesinden sonra, dürzîlerin başına geçen moḳṭanî („hizmetkâr"), mümkün olduğu kadar sür'atle, her zâviyeye 12 *dâ'î* ve 6 *ma'ẕûn* tâyinini tavsiye etmişti. Bu hey'etlerin reisleri mezhebin üstadlarından, mü'minlere okunmak üzere, risâle ve sicil alırlar.

Dâ'î kelimesi biri diğerinin mâdunu olan muhtelif mertebede şahıslara delâlet etmek üzere do kullanılır. Ḳarmaṭîler ile Fâtımîlerin tarihlerinde büyük dâ'î veya „dâ'i al-du'âd" tâbirinin kullanıldığını görüyoruz. 'Ubayd Allâh, m a h d î ilân olunduktan sonra, 297 (910) senesinde Raḳḳôda'ye gidince, şeriflerden biri, etrafına dâ'îleri toplayarak, bir umûmî meclis kurmuş ve 'Ubayd Allâh burada, büyük dâ'î sıfatı ile, mevki almıştı.

[Dâ'îlerin vazifelerini nasıl yaptıklarını Maḳrîzî ve Nuvayrî'den öğrendiğimiz gibi, Ġazâlî de al-Mustaẓhir bi'Allâh namına te'lif ettiği *al-Mustaẓhirî* de, bunların dâvet tarzlarına dâir, mâlûmat vermektedir. Buna göre dâvet 7 mertebeden mürekkeptir. 1. *tafarrus*, mez-

hebe alınabilecek kimseler ile alınamayacakları birbirinden ayırt etmek; 2. *ta'nîs*, celbedilecek kimsenin ahlâkına göre hareket etmek; 3. *taşkîk*, şüphe ilka ederek, hiç izahat vermemek; 4. *rabṭ* ve *ta'lîḳ*, sual soranların cevaplarını savsaklamak ve askıda bırakmak suretiyle, onları bağlamak; 5. *tadlîs*, izahat vermek zamanı gelince şeriatın zâhirî hükümlerinin kulları ta'zip etmekten başka bir şey olmadığını söyleyerek, etraftakileri batınî mânaları kabûle müstait hâle getirmek; 6. *ḫal'*, mezhebe sokmağa çalıştığı kimseleri şeriatın zâhirî hükümlerinden tamamen çıkarmak ve 7. *salḫ*, islâmiyetten tamamen uzaklaştırmak (tafsilât için bk. Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn*)].

Dinleyici bu dereceleri geçtikten sonra, imama tam bir teslimiyet ile inkiyada dâvet edilir. İsmâ'îlîler arasında dâ'îlerin kendileri bile, büyük bir ekseriyet olarak, mezhebin sırlarına agâh edilmeyen vekillerdi. Çünkü mezhebe kabûl merasiminin bu 7 mertebesi sonraları 9'a iblâğ edilmiş ve dâ'îlerin çoğu ise, ancak 6. mertebeye kadar çıkabilmişlerdir.

Bu dâ'îleri sırf din misyonerleri saymak isâbetli olmaz; dâ'îler seferlere de iştirâk ederlerdi, içlerinde kumandanlıkta epeyce ün almış olanlar da az değildi.

En meşhûr dâ'îler şunlardır: 'Abdân ve Hamdân Ḳarmaṭ (ḳarmaṭî mezhebini te'sis etmişlerdir), Hamdân (Irak'ın ilk büyük dâ'îsi). Zikravayh (maiyetindeki dâ'îler sâyesinde Suriye ve Irak hudutlarındaki kasabaları tahrip edebilecek derecede bir kuvvet toplamağa muvaffak olmuş ve nihâyet 294 = 906/907 senesinde mağlûp edilerek, katlolunmuştu), Abû Sa'îd al-Cannâbî (bk. mad. CANNÂBÎ, halîfe Mu'tażid'in askerlerini Basra civarında mağlûp etmiş, bütün Baḥrayn şehirlerini istilâ etmiş, hilâfeti yıkmasına ramak kalmış ve 300 (913) senesinde ölmüştü), Abû A'bd Allâh Muḥtasib, en küçük mertebede bir dâ'î olarak, işe başlamış, hakikî ve askerî dehası ile, Ketâma kabîlesinin başına geçmiş ve 'Ubayd Allâh namına, bütün şimâlî Afrika'yı fethe muvaffak olmuştu. 'Ubayd Allâh daha sonra mehdî ilân olunarak, 296 (906) senesinde Fâtimîler hânedanını te'sis etmiş ve Abû 'Abd Allâh'ı kıskandığı için, tahta geçtiği sene (298 = 911) onu öldürtmüştür (bir de bk. DEREZÎ).

Bibliyografya: Stanislas Guyard, *Fragments relatifs à la doctrine des Ismaëlis*, s. 12 v.dd.; de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, II, 15 v.dd., 390 v.d., giriş s. CXVII; de Goeje, *Memoire sur les Carmathes du Bahreïn et les Fâtimides*; Müller, *Islam*, I, 589 v.dd. (B. CARRA DE VAUX.)

Bu makale ikmâl ve tevsî edilmiştir.

DAḲAHLÎYA. [Bk. DEKAHLİYE.]

DAḲHAN. [Bk. DEKKEN.]

DAḲİḲÎ. [Bk. DAKİKÎ.]

DAKÎKÎ. DAḲİḲÎ, ABÛ MANṢÛR MUḤAMMED B. AḤMED, iranlı bir şâir olup, 'Avfî'ye göre, Ṭûs'lu ve başka kaynaklara göre, Buhara'lı veya Semerkand'lıdır. San'at hayatının parlak devri IV. (X.) asır ortalarına tesâdüf eder. Hayatı hakkında mufassal ve kat'î mâlûmat yoktur. 'Avfî (*Lubâb al-albâb*)'ye göre, Daḳîkî Sâmânî emîrlerinden Abû Ṣâliḥ Manṣûr (b. Nûḥ), Naṣr b. Aḥmed (350—356) ve bunun halefi Abu'l-Ḳâsim Muḥammed b. Manṣûr b. Nûḥ b. Manṣûr b. Nûḥ (366—387)'u medhetmiştir. Bundan maada Çaganiyan emîri ve Horasan vâlisi Abû Sa'îd Muḥammed b. Muẓaffar b. Muḥtâc için söylediği kasîdelerden bir kaç parça *Lubâb al-albâb* (II. 11) ve *Macma' al-fuṣaḥâ'* (I, 216 v.d.)'da bulunmaktadır. Asadî'nin *Luġât-i furs* (var. 5)'ünde Abû Sa'îd ve Muẓaffar isimleri geçen beyit de aynı şahıs için söylenmiş olsa gerektir. Fakat müverrihler Muḥtâc âilesine mensûp bu isimde bir kimseden bahsetmezler (bk. Mirzâ Muḥammed Ḳazvînî, *Çahâr makâla*, s. 163—166). Daḳîḳî'nin 329'da vefat eden ve künyesi Abû Bakr olan Muḥammed b. Muẓaffar ile muasır olamayacağı anlaşılıyor. Diğer taraftan 429'da ölen şâir Farruḫî'nin *Daġgâh* kasîdesinde medhettiği Faḫr al-Davla Abû Muẓaffar (kasîdede ismi Aḥmed b. Muḥammed şeklinde geçer)'i Daḳîḳî'nin de medhetmiş olduğu muhakkaktır. Bu kasîdede Farruḫî (*Çahâr makâla*, s. 165 v.d.; Farruḫî, *Dîvân*, Tahran, 1311, s. 181), Faḫr al-Davla'nın, kendisinden evvel, Daḳîḳî tarafından medh edildiğini, fakat bu şâirin kabirde bulunduğunu söylüyor. Maalesef bu 'Alâ' Faḫr al-Davla hakkında bu kasîdeden başka mâlûmat yoktur. Mirzâ Muḥammed Ḳazvînî, Faḫr al-Davla'nın 344'te vefat eden ve o hânedanın en meşhûr uzvu olan Abû 'Alî Aḥmed b. Muḥammed b. Âl Muẓaffar'ın oğlu yahut yeğeni olduğunu kabûl eder. Bu zâtın hangi seneye kadar yaşadığı bilinmemekledir. Bununla berâber, *Daġgâh* kasîdesî Farruḫî'nin ilk kasîdelerindendir; eğer 429'da ölen Farruḫî'nin 80 yaşında vefat etliğini ve bu kasîdeyi söylediği vakit 20 yaşında olduğunu kabûl edersek, bu kasîdenin tarihi 369 olabilir. Daḳîḳî o zaman ölmüş bulunuyordu. Daḳîḳî'nin, 366'dan 387'ye kadar hükûm süren Muḥammed b. Manṣûr'u medhetliğine göre, 366—370 arasında ölmüş olacağı neticesine varılır. Firdavsî'nin *Şâhnâma*'sine göre 365'te başladığı rivâyeti göz önünde tutulursa, *Şâhnâma*'nın Daḳîḳî'nin ölümünden evvel yazıl-

mağa başladığı istidlâl edilir. Hakikaten *Şâhnâma* 'de Daḳîḳî 'nin ölümüne âit olan beyitler ilk nazmedilen beyitlerden değildir.

Daḳîḳî 346 'da, Ṭûs vâlisi Abû Manṣûr b. 'Abd al-Razzâḳ için, 4 zerdüştînin yardımı ile toplatılan mensûr *Şâhnâma* (bk. Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî, *Bîst maḳâla*, cüz II, Tahran, 1313, s. 1—64) 'yi nazmetmeğe karar vermişti. Fakat Daḳîḳî, Guştâsp ile zerdüşt dininin iranlılar tarafından kabûlüne âit takriben 1.000 beyitlik kısmı (*Şâhnâma*, nşr. Vullers, s. 1496, beyit 14 — s. 1553, beyit 1001) nazmettikten sonra, öldü. Firdavsî, bu kısma tekaddüm eden ön sözde, Daḳîḳî 'yi rüyada gördüğünü, Maḥmûd Ġaznavî 'nin müstakbel büyüklüğünden haber verdiğini ve nazmetliği 1000 beyti Maḥmûd 'a takdim etmesini rica ettiğini söyler. Firdavsî, Daḳîḳî 'nin bu 1000 beytini *Şâhnâma* 'sine aldıktan sonra, Sultan Maḥmûd 'a takdim etmiş ve ona kendi şiirinin Daḳîḳî 'nin nazmından daha iyi olduğunu söylemekten çekinmemiştir.

Daḳîḳî eceli ile ölmemiştir. *Şâhnâma* 'nin mukaddimesinde (nşr. Vullers, 1, 9) bir köle tarafından öldürüldüğü nakledilmektedir. Daha sonraki menbâlarda (msl. *Macma' al-fuṣaḥâ'*) bu kölenin şâirin maḥbûbu olduğu ve katlin de bir aşk meselesi ile alâkadar bulunduğu söyleniyor ise de, Firdavsî 'de, Baysungur 'un yazdırdığı *Şâhnâma* mukaddimesinde, 'Avfî 'de ve Aḥmed Râzî 'nin *Haft iḳlîm* 'inde böyle bir kayda rastgelinmemektedir. Firdevsî, *Şâhnâma* mukaddimesinde Daḳîḳî 'nin ölümü sebebini şu beyit ile telmih eder:

cavânîşrâ ḫûy-i bad yâr bûd
abâ bad hamîşa ba paykâr bûd

Tahran 'da 1310 (h. ş.) 'da basılan *Şâhnâma* 'de bu beyit şu şekildedir:

hama sâla tâ bud bapaykâr bûd
na bûd az cihân dilş yak rûz şâd
badân ḫûy-i bad cân-i şîrîn bidâd

(„Gençliğinde huysuzluk ona arkadaş idi, Kötüler ile her zaman çekişmede idi; Bütün ömrünce çekişmede bulundu; bir gün bile gönlü dünyadan memnûn olmadı; o, huysuzluk yüzünden, tatlı canını verdi„).

Ḫûy-i bad tâbiri *Şâhnâma* 'de her zaman zâlim ve huysuz hükümdarlar için kullanıldığından, Daḳîḳî 'nin geçimsiz, kavgacı ve şirret tabiatlı bir adam olduğu, bu sebepten bir gün rahat ve huzûr içindeyaşamadığı ve nihâyet bu şirretliği yüzünden, öldüğü anlaşılıyor. Fakat bu beyitlerden daha fazla bir mâna çıkarmak doğru değildir.

Daḳîḳî 'nin *Guştâspnâma* 'sindeki üslûp hakikaten Firdavsî 'ninkinden daha kuru ve yeknasaktır. Onda Firdavsî 'nin zarâfet ve hayâl zenginliği yoktur. Diğer taraftan Firdavsî bir beyitinde (*Şâhnâma*, nşr. Vullers, s. 1551, beyit 1009), Daḳîḳî 'nin hep şehriyârları medhettiğini, fakat tahkiyede üslûbunun gevşek (*sust*) olduğunu söylüyor. Firdavsî, bu telmih ile, belki Daḳîḳî 'nin destanda o kadar muvaffakıyetli olmadığını, fakat kasîdeciliğinin iyi olduğunu söylemek istiyor. Firdavsî 'nin bu hükmü doğru olsa gerektir. Daḳîḳî 'nin bize kadar gelen gazel ve kasîde parçaları çok güzeldir. Bilhassa gazellerinde kuvvetli bir hassasiyet göze çarpmaktadır. Kasîde ve gazellerinden kalan parçaları, ilk defa, Ethé toplamış ve tercüme etmiştir (Browne 'un tercümeleri Ethé 'ninkilerden daha doğrudur). Schaeder 'in 'Avfî (*Lubâb al-albâb*) Şams-i Ḳays (*al-Mu'cam fî ma'âyir 'aş'âr al-'acam*) ve Asadî (*Luġat-i furs*) 'den naklettiği beyitler de dikkati çekmiştir. Bununla berâber *Macma' al-fuṣaḥâ'* 'da, Daḳîḳî 'ye âit Schaeder 'in topladığından daha fazla beyitler vardır; bir kasidesini 'Abbâs İḳbâl *Ḫadâ'iḳ al-siḥr* 'in notlarında toplamıştır. Daḳîḳî, Asadî 'nin *Luġat-i furs* 'ünde kaydedilen beyitlerden anlaşıldığına göre, sonradan ortadan kalkmış kelimeler kullanmıştır. Gazellerindeki şu beyitlerden:

Daḳîḳî çâr ḫaşlat bar guzîdast
bagitî az hama ḫûbî u zişti
lab-i yâḳûtrang u nâla-i çang
may-i ḫûnrang u dîn-i zarduhuştî

(„Daḳîḳî, dünyanın bütün güzellik ve çirkinliklerinden dört şey beğenip, seçmiştir: yâḳut renkli dudak, çeng nağmesi, kan renkli şarap ve zerdüşt dini"), Ethé ve Nöldeke Daḳîḳî 'nin zerdüştî olduğunu kat'iyetle istidlâl etmişlerdir. Browne daha ihtiyatlı davranır; Schaeder ise, bu mevzua hasrettiği bir makalede, Daḳîḳî 'nin şiirinde zerdüşt dini hakkında görülen çok müphem bâzı işâretlerin şâirin o dinde büyüdüğünü isbata kâfi gelmediğini göstermiştir. Filhakika babası müslüman bir isim taşıyan, arap harfleri kullanan, cennet ve hûrîlerden bahseden bir adam zerdüştî olamazdı. Fakat öyle ise, yukarıdaki beytin mânası nedir? Browne *dîn-i zerdüşt* ibaresinden Daḳîḳî 'nin şarap içmeği kastettiğini zannetmiştir. Fakat Sâmânîler zamanında şarap içmek için zerdüştî olmak lâzım gelmezdi. Schaeder, Daḳîḳî 'nin bu beyti kafiye için yazdığını zannediyorsa da, bu da pek uzak bir ihtimâldir. Bundan maada Schaeder bu hususta Ethé (s. 59) 'nin *Maḫzan al-asrâr* 'dan, yanlış olarak, naklettiği bir cümleye istinat ediyor ki, doğrusu şu şekildedir:

agar i'tiḳâd-i în mard badîn-i zarduşt bâşad. ki lâzim-i ẓâhir-i alfâẓ-i şi'rast, ḫudâ az sar-i taḳşîraş biguẕarad

(„Eğer bu adamın itikadı, sözünün dış mânasından anlaşıldığına göre, zerdüşt dinine ise, tanrı taksirini affetsin").

Jacob kendisine ithaf edilen *Festschrift*'deki bir makaleye verdiği cevapta, Daḳīḳī'nin iki dinli olduğunu söylemiştir. Badī' al-Zamān (*Suḥan u Suḥanvarān*, I, 14) Daḳīḳī'nin *taḳiyya* erbâbından olduğunu söylüyor. Fakat *taḳiyya* şi'îrlere mahsus bir usûldür. Muammanın hallini Sehaeder (s. 300). aynı makalenin başka bir yerinde bulmuş gibi görünüyor: — „Daḳīḳī eski millî dine romantik bir alâka besleyen serbest fikirli bir müslümandı". Bu fikir Sâsânîler zamanındaki kültür cereyanlarına dâir bilgimize tamamen uygundur. Sâsânîler zamanı, eski iranî an'anelere hararetli bir alâka duyulduğu devirdir. Büyük adamlar neseplerini eshaba değil, *Şāhnāma*'deki kahramanlara bağlıyorlar ve Sâsânîler devrine âit eserleri yeni farsçaya tercüme ettiriyorlardı. O zaman Horasan'da yeni farsça edebî dili bu cereyandan inkişaf etmiştir. Bertels bu kültür cereyanlarının Sâsânîlerin siyâsî dâvaları ile olan alâkasını göstermiştir. Daḳīḳī'yi bu cereyanın en hararetli öncülerinden saymak lâzım gelir. Meşhûr beyit Daḳīḳī'nin şarap içmek, aşk ve bunlardan başka İran'ın islâmdan evvelki dini ile meşgûl olmağı en çok sevdiği şeyler arasında gösteriyor. Bundan daha fazla bir mâna çıkarmak doğru olmaz.

Bibliyografya: Firdavsī, *Şāhnāma* (nşr. Vullers, Leiden, 1877—1884); Asadī, *Luġat-i furs* (nşr. Horn), Göttingen, 1897; Muḥammad 'Avfī, *Lubāb al-albāb* (nşr. E. G. Browne), London-Leiden, 1903, II, 11 v.dd. Cāmī, *Bahāristān*, VII. *rawża*); Aḥmad Rāzī, *Haft iḳlīm* (nr. 1468); Rizā Ḳulī Ḫān Hidāyat, *Macma' al-fuṣaḥā*, I, 214—217; Badī' al-Zamān Bişrōya-i Ḫorūsānī, *Suḥan suḥanvarān* (Tahran, 1308) 1, 12—19; Hermann Ethé, *Rūdagī's Vorläufer und Zeitgenossen* (*Morgenländische Forschungen*), *Festschrift... Fleischer*, Leipzig, 1875, 57—62); Theodor Nöldeke, *Das iranische Nationalepos* (2. tab., Leipzig, 1920), s. 19—23; E. G. Browne, *A Literary History of Persia* (London), I, 459—462; Hans Heinrich Schaeder, *War Daqīqī Zoroastrier?* (*Festschrift Georg. Jacob Zum siebzigsten Geburtstag*), Leipzig, 1932, 288—303); Georg Jacob, *Bemerkungen zu der mir gewidmeten Festschrift* (makina yazısı ile hususî neşir), Kiel, 1932, 7—9; 'Abd al-Wahhāb 'Azzām, *al-Şāhnāma* (Kairo, 1932), medhal, 37—39; E. Bertels, *Persidskaya poeziya v Buḥare X. vek.* (Moskova-Leningrad, 1935), 39—40; ayn. mll., *Abu 'l-Ḳāsim Firdousi i yego tvorçestvo* (Leningrad-Moskva, 1935), 1516; Raşīd al-Dīn Vaṭvāṭ, *Ḥadā'iḳ al-siḥr fī daḳā'iḳ al-şi'r* (nşr. 'Abbās İḳbāl), Tahran, s. 103—106. (H. RITTER.)

DAKKA. [Bk. DHĀKĀ.]

DAKKE, Nubya'da, Nil'in sol (garp) sâhilinde ve bu nehrin kolu ile Vādī al-'Allāḳī [b. bk.]'nin karşısında bir köy olup, altın mâdenleri ile mârûftur. Yunanlılar tarafından Pselchis tesmiye edilen eski Per-Selket şöhretini bu vaziyetine medyun olsa gerektir. Yunan devrine âit bir mâbedin harâbeleri Dakke civarındaki bu eski yunan şehrinin yerini göstermektedir. Krş. Baedeker, *Ägypten*[6], s. 367 v.dd.; Wallis Budge, *Egyptian Sûdân*, I, 549; II, 110—114, 168, 297, 329 v.d.

DĀL. [Bk. DAL.]

DÂL. DĀL, arap alfabesinde 8. ebcedin 4. (sayı kıymeti bu sebeple 4'tür) harfidir. Bugünkü telâffuzunda da, eski arapçada olduğu gibi, sadalı veya patlayıcı bir diş sesidir. Krş. A. Schaade, *Sībawayhi's Lautlehre*.

DALĪL. [Bk. ḲIYĀS.]

DALLĀL. [Bk. DELLĀL.]

DALV. [Bk. DELV.]

DĀM. [Bk. DÂM.]

DÂM. DĀM, Hindistan'da bir bakır sikkenin adıdır. *Damrā* ve *damrī* şeklindeki ism-i tasgirler *dām*'ın aksamını gösterir.

Dām, ilk defa olarak, Şēr Şāh ile Sūri sülâlesinden olan halefleri, sonra da Ekber ve bu hânedanın inkırazına kadar, Ekber'in halefleri zamanında bastırılmıştır. *Dāmrī* bugün şimâlî Hindistan'da küçük bir sikkenin halk arasındaki adıdır. *Dām* Şēr Şāh ve Ekber tarafından fazla mıkdarda, sonraları ise, az olarak tedâvüle çıkarılmıştır. Müteâkip devirlerdeki türk-hind hükümdarları zamanında *Dām* o kadar nâdir idiler ki, son zamanlara kadar Avrupa'nın en mühim kolleksiyonları bile bu sikkeden mahrum kalmışlardı. Son 20 sene zarfında C. J. Rodgers, Oliver, Burn, Wright, White King ve diğerlerinin gayretleri sâyesinde bu sikkenin bir çok nümûneleri meydana çıkarılmıştır. Ekber'in *dām*'ları 303—327 gran (19, 8364—21,3896 g.) ağırlığında idi. Abu 'l-Faẓl'a göre, 1/2, 1/4 ve 1/8 'lik *dām*'lar da mevcut idi ki, isimleri, *adhēlā* yahut *nişfī*, *pāulā* yahut *damrā* ve *damrī* idi. 625 gran ağırlığında bir çifte *dām* da vardı (krş. C. F. Rodgers, *Joarn. of the As. Soc. of Beng.*, XLIX, 1, levha 20). Ekber'e âit sikkelerde *dām* ismi yoktur; bunların adı sâdece *fulūs*'tur. Buna mukabil küçük bir takım sikkeler üzerinde *damrā* ve *damrī* tâbirleri bulunmaktadır. Abu 'l-Faẓl'a göre, bir *muhar*'e 360 dām ve 40 *dām* bir rupiye tekâbül etmekte idi.

Bibliyografya: E. Thomas, *Chronicles of the Pathān kings of Dehli*; Kataloga des Brit. Mus.: Sultāne von Dehli und Mongolenkaiser (mukad. S. Lane Poole, *Copper*

Currency); C. J. Rodgers, *Journ. of the As. Soc. of Beng.* (*Ind. Antiquary* ve *Numismatic Chronicle*). (M. LONGWORTH DAMES.)

DÂMÂD. [Bk. DÂMÂD.]

DÂMÂD. DÂMÂD, ilk osmanlı padişahları devrinde padişah kızları (sultanlar) icap ettikçe Çandar, Karaman-oğulları ve Ak-Koyunlu sultanları gibi, Anadolu hükümdarları ile veyahut osmanlı hânedanının istinatgâhı olan vüzerâ ve ümerâ evlâtları ile evlendirilmekte idi. Bûzan sadrâzamlar ve diğer ileri gelen devlet erkânı ile evlendirildikleri de olurdu. Bayezid I. 'in kızı ile evliyadan Bursalı Emir Sultan 'ın izdivacı osmanlı saltanatının ilk devirlerinde, ve hattâ müteâkip asırlarda, istisnaî bir hâdise teşkil eder. Daha sonraları dâmâdlar arasında sadrâzamlara, kaptan paşalara, yeniçeri ağalarına, bostancıbaşılara ve diğer devlet büyüklerine tesâdüf etmekteyiz. Aralarında en meşhûrları şunlardır: Kanunî Süleyman 'ın sadrâzamı İbrahim Paşa, Mihrimah Sultan 'ın zevci Rüstem Paşa, Esma Han Sultan 'ın zevci Sokullu Mehmed Paşa, Mehmed III.'in enistesi İbrahim Paşa ile Ahmed III. zamanında İbrahim Paşa (Hammer, *Gesch. d. Osm. Reiches*, X, 607, bk. mad. *Sulṭānin*), Saliha Sultan 'ın zevci sadrâzam Râgıb Paşa v.b. Gerek eskiden, gerek son zamanlarda *dâmâd* sıfatı padişah dâmâdlarından bâzılarının lâkabı olmuştur (msl. Dâmâd İbrahim Paşa, Dâmâd Ferid Paşa). Sultanların düğünleri büyük debdebe ve ihtişamla yapılırdı. Gerek saltanat tarihlerinde, gerek garplıların seyahatnâmelerinde bu hususta mufassal mâlûmat vardır (Hammer, *ayn. esr.*, X 'da, *Hochzeit und Vermählung* bahsindeki cedvelde, bunlardan istifâde etmiştir). Sultan düğünlerini anlatan surnâmelerden başka vak'anüvis tarihlerinde de bu hususta uzun tasvirler yapılmıştır (msl. Ahmed III. 'in üç kızının aynı zamanda yapılan düğünleri için bk. Çelebî-zâde Âsım, *Tarih*, İstanbul, 1282, s. 97—109). Kanunî Süleyman sultanların mihr-i muaccelini (ağırlık) 100.000 duka altını, dâmâdların tahsisatlarını da günde 1.000—1.500 akçe olarak tâyin etmişti (Barozzi ve Berchet s. 72, Venedik raporları; v. Hammer, *Gesch. d. Osm. Reiches*, VIII, 211). Bundan başka sultanlara büyük bir saray da tahsis edilirdi. Kanunî Süleyman devrine kadar devlet işlerinde şahsî te'sir icra etmelerini önlemek üzere, dâmâdların sancak beyliklerine gönderilmesi âdet olmuştu (Koçibey, *Lâyiha*, İstanbul, 1303, s. 94, 97). Dâmâdın evvelki zevcelerini boşaması usûl icabından olduğu gibi, bittabi padişah kızına ortak da getiremezdi (v. Hammer, *ayn. esr.*, IV, 103).

Dâmâd zevcesinin bir bendesi gibi idi ve bu mâdun vaziyet karı koca arasındaki her günkü münâsebetlerde dahi görülürdü (de la Mottraye, *Voy.*, s. 338 v.d.; v. Hammer, *Osm. Staatsverfssg.*, I, 476—483 = *Gesch. d. Osm. Reiches*, VIII, 211 v.dd.; C. White, *Three years in Constantinople*, III, 180 v.dd.).

Bu izdivaclardan doğan erkek çocukların doğar-doğmaz öldürüldükleri hakkındaki rivâyetin (Eton, *Survey of the Turkish Empire*, 3. tab, s. 101; v. Hammer, *Gesch. d. Osm. Reiches*, IV, 463) doğru olmadığı anlaşılmıştır. Çünkü sultanların (yâni Osmanlı hânedanına mensup kadınlar), erkek evlâtları için saltanat iddiasına kalkışmak mümkün değildi (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1286, VI, 196 v.d.; adı geçen Venedik raporları, s. 181, 372). Binaenaleyh, sultan-zâde olan âilelerin uzun müddet devam ettiğini ve bu âilelerden devletin en yüksek makamlarına kadar çıkan kimselerin yetiştiğini düşünecek olursak, iddianın çürüklüğünü daha iyi anlarız. Msl. Sokullu Mehmed Paşa ile Esma Han Sultan 'ın oğlu İbrahim Paşa müteaddit vâliliklerde bulunduğu gibi, Rüstem Paşa ile Mihrimah Sultan 'ın ahfadından olup, Civan Kapıcı-başı ve Sultan-zâde diye tanılan Mehmed Paşa da, Sultan İbrahim zamanında bir müddet sadrâzamlıkta bulunmuş ve Murad IV. 'ın kızı Safiye Sultan ile Hüseyin Paşa 'nın sülâlesi son zamanlara kadar devam etmiştir

(J. H. MORDTMANN.)

DÂMÂD İBRAHİM PAŞA. [Bk. İBRAHİM PAŞA, DÂMÂD.]

DAMAĞÂN. [Bk. DAMGAN.]

DÂMÂN. [Bk. DÂMÂN.]

DÂMÂN. DÂMÂN, farsça bir kelimedir; asıl „etek" mânasına gelmekle beraber bir dağ silsilesinin eteğinde uzanan bölgeye de dâmân denir; tam şekli: *Dâmân-i Kōh*, „dağ eteği-dir" Hindistan 'ın şimâl-i garbî hududundaki eyalette bugün Dêra İsmâ'îl Ḫân bölgesine âit bulunan Deracat 'ların bir bölgesine de bu ad verilmektedir. Dâmân, İndüs nehrinin geçtiği ve Naşêb veya Kaçhi adı ile bilinen alçak arazi müstesna olmak üzere, dağların eteğinde bulunan yayladır. Bu yaylanın eskiden Makkalvâẕ denilen şark kısmı şimdi Dâmân 'a dâhildir. Daha cenupta Dêra Ġāzî Ḫân bölgesindeki mütekabil arâzi de bâzan Dâmân adı ile anıldı ise de ekseriyetle buralara *Paçhāẕh* veya garp denilir. Dâmân, tamamiyle düz, seyrek nebatlı, yazın pek fazla sıcak ve kurak, yağmuru nâdir olan susuz bir ovadır. Bu arâzinin dağlardan inen seller ile sulanması, iyi düşünülmüş bir sel şebekesi ile temin edilmektedir ki, yağmuru müteâkip kabaran sular, bu seller vasıtası ile, toplanmakta ve tarlalara taksim edilmektedir. Yalnız pek az mevkiler, dâimî olarak akan dağ nehirleri (*kālāpānî*)

vasıtası ile sulanmaktadır; bu akar sulardan Tānk civarındaki Takvārā, ovaya indiği zaman Lūnī ismini alan Gōmal ve Vahōā en mühimleridir. Dāmān 'daki en mühim şehirler Kulāçī, Drāband, Caudhvān ve Tānk 'tir. Ahâli ekseriyetle efganlıdır ve eenûbî Peştu lehçesini kullanır. Bunlardan maada, bilhassa Catāthar ismi ile tanınan Tānk mıntakasında Lahndā konuşan bir çok Cat cemaatleri vardır; Dāmān 'da bir miktar belûç da vardır. Bundan maada, Vahōā 'da efganlılar ile karışmış bir hâlde bulunan Ḫetrān yerli kabîlesini de zikretmek icap eder. Başlıca Efgan kabîleleri Gandāpur, Miānḫēl, Bābar, Ustarāna ve Kundī 'dir. Göçebe hâlinde yaşayan ve ticaretle meşgûl bir Afgan kabîlesi olan Pavindahlar her sene son baharda Gomal geçidinden bu memlekete girerler ve Dāmān 'a yayılarak, develerini otlatırlar. Satıcıları ise, bu esnada Hindistan 'ı bir baştan bir başa dolaşırlar. Sıcak mevsimin başlangıcında ise, bu kabîle tekrar Afganistan yaylasına döner. O zaman ticaret bilhassa Sulaymānḫēl ve Ḫarōtîlerin eline geçer.

Bibliyografya: [Tucker], *Settlement report of Dēra Ismā'il Ḫān District* (Lahore); *Gazetteer of D. J. Hān* (Lahore, 1884). (M. LONGWORTH DAMES.)

DAMANHŪR. [Bk. DEMENHŪR.]

DAMĀVAND. [Bk. DEMÂVEND.]

DAMGAN. DĀMĠĀN (DĀMAĠĀN), şimâlî İran 'da bir şehrin ismidir. Parthlar zamanında Hekatompylos ismini taşıyan bu eski şehir, 36° 10′ şimâl arz ve 54° 20′ şark tûlünde, Alburz dağ silsileleri ile Kevir çölü arasındaki dar arazi şeridinde, Tahran 'dan Horasan 'a giden büyük yol üzerinde, Tahran 'ın 343 km. şarkında, bugünkü Simnan-Damgan vilâyetindedir. Bu şehir orta çağda Kumis vilâyeeinin merkezi idi. Muḳaddasī 'ye göre, IV. (X.) asrın sonunda, şehir, sûr ve istihkâmları mevcut olmakla berâber, harâp bir halde idi. Takriben 350 (961) de yazan Abū Dulaf Mis'ar b. al-Muhalhil al-Ḫazracī Dāmġān 'da islâmdan evvelki zamana âit bir su bendini tavsif eder. Bu bend dağdan gelen suyu 120 cedvele ayırıyormuş. Yāḳūt 613 (1216) senesinde şehirden geçtiği zaman, bendden hiç bir esor kalmamıştı. Abū Dulaf 'ın muasırı İbn Ḥavḳal 'in verdiği mâlûmata göre, şehir su sıkıntısı çekiyor ve eski su te'sisatı artık işlemez bir hâlde bulunuyordu. Şehrin şimâlinde pek az su veren bir çeşme vardı ve Fatḥ 'Alī Şāh (1217 = 1802) bunun etrafında bâzı inşaat yaptırmıştı. Ḳazvīnī, şehrin civarında gûya suyu bulandırıldığı zaman şiddetli bir rüzgâr kopan, bir çeşmeden bahseder. Şehir 1136 (1723/1724) 'da, efganlılar tarafından, tahrip edilmişti. Bugün ehemmiyetsiz bir kasabadır. Zayn al-'Ābidīn Şirvānī zamanında (1247 = 1831) şehirde 3.000 ev vardı. Dāmġān 'da her zaman çok şiddetli rüzgârlar estiği hususunda bütün kaynaklar birleşmektedir. Şanī' al-Davla 'ye göre, bu rüzgârlar şehrin inkişafına mânî olmuştur. Şehrin şimâlinde ve bir günlük mesâfede Girdküh denilen, uzun bir zaman ismā'īlīlerin işgâli altında bulunan ve *Şāhnāma* 'de Gumbadān-Dīz diye anılan bir kale vardı. Guştāsp, İsfandiyār 'ı bu kalede hapsetmişti. Şehrin civarında Küh-i Zar denilen bir altın mâdeni vardır ki, Mustavfī 'nin zamanında (740 = 1340) İran 'ın yegâne altın mâdeni idi. Son zamanlarda şehirden 25 km. mesâfede mâden kömürü bulunmuştur. Orta çağda şehir yetiştirdiği meyva ve bilhassa armutları ile meşhur idi. Ahalisi güzel ve süslü kumaşlar yapardı. Bugün dahi pamuklu bezler dokunmaktadır.

Şehrin ve içindeki tarihî âbideleriu en mufassal tavsifini Şanī' al-Davla 'de buluyoruz. Şehrin çevresi 8.700 zirâ idi. Kalesinin 166 burcu ve 5 kapısı vardı. İçeride de 6 mahalle, 4 hamam ve 3 medrese bulunuyordu. Çihil-Sulṭān câmii (V. asır), üzerilerinde insan ve hayvan resimleri bulunan güzel çiniler ile süslü Oṣmān-zāde Ca'far türbesi (VII. asır), IV. asra âit olup, halk tarafından Çibil-Duḫtarān denilen bir kümbed, Pīr-'Alam adında başka bir kümbed (417 = 1026), İmām-zāda 'Alī kümbedi (230 = 844) ve İmam-zâde Nūrullah kümbedi şehrin mühim binalarındandır. Bu binaların kitâbelerini Şanī' al-Davla aynen naklederse de, yeni bir tetkik belki daha başka neticeler verebilir. Bu şehir İran şâirlerinden Minūçihrī 'nin memleketidir.

Bibliyografya: Iṣṭaḫrī, *Masālik al-mamālik* (nşr. De Goeje), Leiden, 1927, *BGA*, I, 210 v.d.; İbn Ḥavḳal, *Ṣūrat al-arż* (nşr. J. H. Kramers, Leiden, 1939), *BGA*, II, 330; Muḳaddasī, *Aḥsan al-taḳāsīm fī ma'rifat al-aḳālīm* (nşr. De Goeje, Leiden, 1906), *BGA*, II, 555; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), Leipzig, 1867, II, 539; Ḥamdallāh Mustavfī Ḳazvīnī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange), Leyden, 1915, *GMS*, XXIII, 161, 195, 201, 277; Zayn al-'Ābidīn Şirvānī, *Bustān al-siyāḥa* (Tahran, 1248); Şanī' al-Davla Muḥammed Ḫān, *Maṭla' al-şams* (Tahran, 1301—1303 = 1884—1886), III, 266—302, Girdküh hakkında bk. 302—308; Mas'ūd Gihān, *Coğrāfyā-i mufaṣṣal-i Irān* (Tahran, 1310—1311 ş. h.), II, 208 v.d.; G. le Strange, *The Land of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905) s. 364 v.d; Khanikoff, *Memoire sur l'Asie Centrale*, s. 73 v.d.; Paul Schwarz, *Iran im Mittelalter* (Leipzig, 1929), VI, 814; *Ḥudūd al-'ālam*

(trc. ve izah V. Minorsky, *The Regions of the World* Oxford-London, 1937, *GMNS*, II, 135, 387) (H. RITTER.)

DAMÎRÎ. [Bk. DEMÎRÎ.]

DÂNAḲ. [Bk. DÂNAK.]

DÂNAK. DÂNAḲ, DÂNĀK (pehlevîce *dānak*, farsça *dāna* „habbe, dane"; krş. pehlevîce ve farsça *dāng*, ermenice *dank*, *dang*, eski farsça δauάκη), ağırlık ölçüsü ve sikke aksamıdır, dinar ve dirhemin altıda biri idi. Câhiliyet devrinde mekkelilerde dânaḳ $8^2/_5$ *ḥabba* lik (orta boy arpa dânesi) bir vezin idi; daha sonra $^{31}/_8$ *ḳîrāṭ* = 10 *ḥabba* (arpa) = 40 *aruzza* (pirinç dânesi) muâdili gibi gösterilir. İspanya'da, umûmiyet üzere, 2 *ḳîrāṭ*'a muâdil idi (Casiri, *Bibl. ar. hisp.*, I, 366, ve bir de Golius).

Bibliyografya: H. Sauvaire, *Métrologie musulmane* (*JA*, 7. ser., XIV, 526; XV). 247; 8. ser., III, 413, 423. (CL. HUART.)

DANĀḲİLA. [Bk. DENÂKILE.]

DÂNÎ. [Bk. DÂNÎ.]

DÂNÎ. AL-DÂNÎ, ABŪ 'AMR 'OṢMÂN B. SA'ÎD B. 'OMAR AL-OMAVÎ (981—1053), 371 (981/982)'de Kurtuba'da doğmuştur. Uzun müddet Valencia eyâletinde Denia'da ikamet ettiği için, Abū 'Amr al-Dānî adı ile tanılır. Bizzat kendisi de:— „Tahsilime 385'te 14 yaşımda (384, 386 ve 387) iken başladım ve 2 muharrem 397 (29 eylûl 1006) pazar günü şarka mütevecciben yola çıktım. Ḳayravān'da 4 ay kaldıktan sonra, aynı senenin şevvâl ayında Kahire'ye vardım. 398 (1007)'de Mısır'dan çıktım ve hac maksadı ile, Mekke ve Medine'ye gittim. Bu iki sene içinde pek çok okudum ve zilkâde 399 (ağustos 1009)'da Kurtuba'ya döndüm" — der.

O zamanlar bu şehirde sürüp giden karışıklıklardan kaçarak, evvelâ Almeria'ya, sonra da Denia'ya gitmiş ve 444 senesi şevvâlinin 14. pazartesi günü (8 şubat 1053) yine bu şehirde ölmüştür. Kendisine pek muhteşem bir cenâze merasimi yapılmış ve bizzat emîr cenâze alayının başında yürümüştür. Kendisine Kurtuba, Eciya, Pechina, Zaragoza, Ḳayravān, Kahire, Mekke ve Medine'de ders veren hocalar meyanında, Abu'l-Muṭarraf 'Abd al-Raḥmān b. 'Oṣmān al-Ḳuṣayrî, Abū Bakr Ḥâtim b. 'Abd Allāh al-Bazzār, Abū 'Oṣmān Sa'îd b. al-Ḳazzāz, kadı Yūnus b. 'Abd Allāh, Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Abd Allāh b. Abî Zamnîn, Abū Muḥammed İbn al-Naḥḥās, Abu'l-Ḳāsim 'Abd al-Vahhāb b. Aḥmed b. Monayyir b. al-Ḥasan al-Ḫaşşāb, Abu'l-Ḥasan al-Ḳābisî v.b. zikre değer.

Kendi talebesine gelince, bunlar da *Kitāb al-tanzîl fi 'l-rasm* müellifi Abū Dā'ūd b. Naḥ, Tuleytulalı Ḫalat b. İbrāḥîm v.b. Bir mâlikî fakihi olan Abū 'Amr al-Dānî bilhassa *Kur'an*'a ve hadise müteallik bütün ilimlerde geniş bilgi sâhibi olarak görünür. İlim ve fazlından başka, tercüme-i hâlini yazanlar, muâsırlarından hiç birinin erişemediği derecede mükemmel bir hafızaya sâhip olduğunu kaydederler. Abū 'Amr al-Dānî, Denia'da, tedris ettiği ilimlere karşı büyük bir meyil gösteren ve eski hıristiyan vekayinâmecilerinin Mugetus dedikleri emîr Mucâhid ile pek dost olmuştu.

Te'lîf etmiş olduğu ve adlarını bir urcuza içinde bizzat saydığı eserleri 120'yi geçerse de, bunlardan ancak şunlar elimizdedir.

1. *Al-Taysîr fi 'l-ḳirā'āt al-sab'*, *Kur'an*'ın yedi vücûh üzere kıraatine dâir bir risâle (Berlin, 579—589; Gotha, 550; Brit. Mus., *Suppl.* 84; Cezayir, 367, 368); — 2. *Cāmi' al-bayān fi 'l-ḳirā'āt al-sab' al-maşhūra*, aynı mevzua dâir (Hidiviye kütüp., I, 94); — 3. *Kitāb al-muḳni' fi ma'rifat rasm* (var. *ḫaṭṭ*) *maṣāḥif al-amṣār, Kur'an* imlâsına dâir (Berlin, 419; Viyana, 1624; Paris, 593; Brit. Mus. *Suppl.*, 88); — 4. *Kitāb al-îcāz va 'l-bayān* (var. *îcāz al-bayān*) *'an uṣūl ḳirā'āt varş 'an nāfi'*, Nāfi' b. 'Abd al-Raḥmān'ın talebesinden Varş 'Oṣmān b. Sa'îd'in kıraatinin vecihlerine dâir (parçalar, Paris, 592^3); — 5. *Kitāb al-taḥzîb fi 'l-ḳirā'a* (Ayasofya, nr. 39); — 6. *Kitāb al-ta'rîf fi 'l-ḳirā'āt al-şavāzz*, Nāfi'in talebeleri, İsḥāḳ b. Muḥammed, İsmā'il b. Ca'far, 'Îsā b. Mūsā ve Varş denilen 'Oṣmān b. Sa'îd'in muhtelif kıraatlerine dâir (Cezayir, 367^2); — 7. *Mufradāt al-ḳurrā' al-sab'a*, yedi kariin kıraatlerine dâir (Hidiviye kütüp., I, 114); — 8. *Kitāb al-muktafā fi 'l-vaḳf va 'l-mubtadā*, *Kur'an*'daki duraklara dâir (Paris, 592^1); — 9. *Kitāb al-idġām*, idgama dâir (Brit. Mus., *Suppl.*, I, 92).

Bibliyografya: Żabbî, *Buġyat al-multamis fi tārîḫ ricāl al-Andalus* (nşr. Codera, Madrit, 1885), nr. 1185; İbn Başkovāl, *Kitāb al-ṣila* (nşr. Codera, Madrid, 1883), nr. 873; İbn Ḫayr, *Fahrasa* (nşr. Codera y Ribera, Zaragoza, 1894); al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (Leyden), I, 550 (Kahire, 1302), I, 386; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II. 540; İbn Farḥūn, *al-Dibāc al-muẕhab fi ma'rifat a'yān 'ulamā' al-maẕhab* (Fas, 1316), s. 191; Murtażā, *Tāc al-'arūs*, DÂNİYÂ; al-Ẕahabî, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ* (Haydarâbâd, ts.), III, 316; Suyūṭî, *Ṭabaḳāt al-ḥuffāẓ* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1833, XIV, 5; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke* (Göttingen, 1882), s. 197; Brockelmann, *GAL*, I, 407; Pons Boygues, *Ensaya bio-bibliografico* (Madrid, 1898), nr. 91;

Cl. Huart, *Littérature arabe* (Paris, 1902), s. 257. (MOH. BEN CHENEB.)

DÂNİŞMANDİYA. [Bk. DÂNİŞMENDLİLER.]

DÂNİŞMENDLİLER. DÂNİŞMANDİYA, Sultan Melik Şah ümerâsından emîr Dânişmend 'in kurmuş olduğu bir türk emâret ve sülâlesi olup, *Battāl-nāma* tarzında te'lif edilmiş olan *Dānişmand-nāma* adlı türkçe hurafat kitabına, mevsûk bir kitap zannı ile, istinat ederek, bu emîr ve bu emâret hakkında bize mâlûmat veren Canābî ile 'Alî ve bunlardan naklen Abu 'l-'Abbās al-Ḳaramānî, Kâtib Çelebî ve Hezârfen Hüseyin Efendi gibi, şark müelliflerince, menşe'i Malatya (Melitene) 'dır. *Dānişmand-nāma* 'ye göre, 360 (970) 'ta Bagdad halifesinden aldığı izin üzerine, emîr Dânişmend, maiyetinde Tursan, Çavuldur Çaka, Kara-Doğan, Hasan, Süleyman b. Nu'man, Eyyûb b. Yunus ve Kara-Tigin gibi, gaza arkadaşları ve Malatya mücâhitleri ile gazaya çıkmış ve evvelâ Sivas 'a gelip, uzun zamandan beri harâp bir hâlde kalmış olan bu şehri tâmir ettirmiş, sonra mücâhitlerden bir kısmını Tursan ile İstanbul 'a doğru göndermiş ve bunlar Alemdağı 'na kadar gelip, orada şehit olmuşlardır. Mücâhitlerin bir kısmı da Karaman diyarına gitmiş, emîr Dânişmend ise, yanında kalan kuvvetler ile birbiri arkasına Tokat, Kömenek (eski Komana) ve Turhal kasabalarını almış, karşısına çıkan hıristiyan ordularını perişan ettikten sonra, Amasya 'yı zaptetmiş ve Niksar 'ı alıp, ümerâsından bir kısmını Kastamonu ve havâlisinin, bir kısmını da Canik taraflarının fethine memur eylemiştir. Biraz sonra kendisi Canik bölgesine yürür ve burada bir kalenin muhasarası sırasında yaralandığı hâlde, isyan eden Niksar şehrini istirdat için, geri dönüp, tekrar fethettikten sonra, ikinci defa Canik 'e yürürse de, karşısına çıkan hıristiyanlar ile yaptığı muharebede ağır yaralanarak ve bozguna uğrayarak, Niksar 'a dönünce, orada ölür ve gömülür. Dânişmend 'in şahâdetinden sonra müslümanlar bozguna uğrarlar, Niksar, Amasya, Tokat ve Sıvas başta olmak üzere, bütün alınan yerler rumların eline geçer.

'Alî ile Canābî tarafından nakil ve 360 senesine 100 sene zammedilmek suretiyle, Selçuklular fütuhatı devri içine sıkıştırılmak istenilen bu masalın tarihî hakikat ile hiç bir alâkası olmadığı gibi, 934 senesinden beri islâmların elinden çıkmış olan Malatya şehrinden böyle bir gaza ordusunun çıkmasına ve Dânişmend 'in bu şehir ümerâsından biri olmasına da imkân yoktur. Bu hikâye, yine bu masal kitabına göre, Dânişmend 'in anasının babası olan Malatya emîri 'Ömar b. 'Ubayd Allāh b. Marvān al-Sulamî (b. bk.; ölm. 863 = 249) 'nin menkibelerini az-çok andırmaktadır. Emîr Dânişmend, mensûplarının iddiasına göre, 740 (başka bir rivâyete göre, 731) 'ta bizanslılar ile bir muharebede ölen meşhûr islâm kahramanı Battāl Ġāzî [b. bk.] neslinden gelmektedir ve kendisinin islâmî adı Ahmed 'dir. Niketas 'ın rivâyetine göre (tab. Bonn, s. 45), İran ve ermeni imparatorluk ve kırallık hânedanlarının mensûp olduğu Arşak (Eşkâniyân) soyundandır. Emîr Dânişmend ile bir zamanda yaşamış olan ermeni müverrihi Urfalı Matthieu (frns. trc. Dulaurier, Paris, 1858, s. 256), onun aslen ermeni olduğunu söyler. XIII. asır ermeni müverrihlerinden Vardan (türk trc. Hrant Andreasyan, İstanbul, Edeb. fakült., *Tarih semineri dergisi*, I, kısım 2, s. 188), aynı mâlûmatı tekrarlar. XVIII. asır ermeni tarihçisi Çamiçyan ise, emîr Dânişmend 'in bir ermeni prensi olup, rumların tazyikına dayanamayarak, İran 'a gidip, müslüman olduğunu ve sultan tarafından Sıvas 'a ve rum hududuna Danişman tâyin edildiğini zikreyler (türk. trc. H. Andreasyan, yazma). İbn al-Aṯīr ise, Dânişmend 'in adının Taylu (Tablu) olup, türkmenlere muallimlik etmekte olduğunu ve nihâyet git-gide hükümdarlığa kadar yükseldiğini zikretmektedir (Kahire 1303 X, 104,). Karîm al-Dîn Maḥmūd Aḳsarāyî (*Musāmarat al-aḫbār*, Ankara, s. 17) ise, Malazgirt muzafferiyetini müteâkıp, Dânişmend 'in Niksar, Tokat Elbistan ve havâlisini zaptettiğini söyler ki, bu mâlûmat Niğdeli Kadı Ahmed 'in *al-Valad al-şafîḳ* 'ında aynen tekrarlanmıştır (Fatih kütüp., nr. 4519, Selçuklular fasl). Abū Ḥāmid Muḥammed b. İbrāhîm 'in *Âl-i Selçuk* tarihine ve ondan naklen, Ḥāfiẓ Abrū 'nun *Macma' al-tavārīḫ* 'ine ve diğer İran müverrihlerinin nakillerine nazaran, Dânişmend 'in islâmî adı Muḥammed 'dir ve Sultan Alp Arslan ümerâsından olup, Malazgirt savaşına iştirâk etmiş ve sultan muzafferiyetten sonra, kendisine Kayseri, Sıvas, Tokat, Niksar ve Amasya şehir ve havâlilerini ayırmış ve o da bu bölgeleri açarak, burada bir emâret kurmuştur. Bu rivâyet Karîm al-Dîn Aḳsarāyî 'nin verdiği malûmatın bir başka şeklinden ibâret olup, tarihî hakikatlere tamamiyle zıttır. Bu seneler içinde yaşayıp, vukuatı zapteden Bizans müverrihleri ise, Dânişmend 'den hiç bahsetmezler ve bilâkis 1072 senesinden itibâren büyük Sultan Melik Şah 'ın maiyeti erkânından emîr Tutak ile emîr Artuk 'un büyük ordular ile Anadolu 'ya girip, bütün orta Anadolu 'yu açtıklarını söylerler. Emîr Dânişmend 'e isnat edilen fütuhat mıntakasının büyük kısmı Artuk Bey tarafından açılmış ve bu emîr, arap memleketlerini fethe memur olarak, Irak 'a gittikten

sonra, belki de onun yerine Dânişmend gönderilmiştir. Süryânî Mihail (Irns. trc., III, 173) Emîr Dânişmend'in 1085'ten itibâren Kapadokya'ya hâkim olduğunu söylemiştir. 'İzz al-Dîn b. Şaddâd (*al-A'lâk al-ḫaṭîra*, I, var. 159, Topkapı sarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1564) ise, Dânişmend'in Anadolu fâtihi Sultan Süleyman b. Kutulmuş'un dayısı olduğunu zikretmiştir. Emîr Dânişmend'in adı, aslı ve menşe'i ile Anadolu'ya gelişi hakkında muhtelif kaynakların münakaşası için bk. Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye tarihi, Selçuklular devri*, cüz I, 74, 80, 82, 89—103.

Bu suretle Artuk Bey'in açtığı bölgelere emîr tâyin edilen ve ona halef olan Dânişmend Yeşil-Irmak ve Kızıl-Irmak munsapları ile Kelkit havâlisinde fütuhatını ileriletmiş ve Sultan Süleyman'ın ölümünü müteâkip, Anadolu'daki ümerâ arasında vukua gelen münazaalar sırasında kuvvetlenerek, emâretini daha fazla büyültmeğe muvaffak oldğu gibi bilâhare Kılıç Arslan I. zamanında, haçlı muharebesi sırasında, Malatya'yı da ele geçirmiştir. Emîr Dânişmed 1097'de, Godefroy de Bouillon'un haçlıları Anadolu'dan geçerken, Sultan Kılıç Arslan I. ile birlikte, onlara karşı İnönü—Eskişehir muharebesinde savaştıktan başka, 1101'de muhtelif garp prenslerinin kumandaları altında Anadolu'ya giren üç büyük haçlı ordusuna karşı, bu sultan ile birlikte, karşı çıkarak, her üçünün de perişan olmasında başlıca âmillerden biri olmuş (bk. Anna Comnena, *Alexias*, nşr. Reifferscheid, II, 111; bu eserde Τανιςμάν ὁ σουλτάν = Tanisman Sultan diye zikredilir) ve daha evvel 1100'de Malatya'da Antakya prensi Bohémond'u esir etmiştir. Dânişmend'e Guillaume de Tyr — Danisman, Albert d'Aix — Doniman, Anna Comnena — Tanisman, Foulcher Charters — Danisman, Raoul de Caen — Donisman, Orderic Vital — Daliman ve Süryânî Mihail — Tanuşman adını verirler. İslâm müelliflerinden yalnız İbn al-'Aẓīmī onun adını Dânüşmand şeklinde yazmıştır. Diğerleri Dânişmend şeklinde kaydederler. Bizans imparatoru Alexis Comnenos Emîr Dânişmend'e büyük bir meblağ vaadederek, Boemond'un, ölü veya diri olarak, kendisine teslimini istemiştir. Rum diyarı sultanı olmak dolayısıyle, Anadolu'daki diğer ümerâ gibi, Dânişmend'i de kendine hukukan tâbi addeden sultan Kılıç Arslan, bu meblağın bir kısmının kendisine verilmesi icap ettiğini ona bildirmiş ve fakat Dânişmend'in muvafakat etmemesi üzeriue o zamana kadar pek mütesanit olan bu iki hükümdarın araları açılmıştır. Hele bir az sonra Dânişmend'in Bohémond'u muayyen bir fidye-i necat mukabilinde şerbest bırakarak, Antakya'ya göndermesi sultanı büs-bütün hiddetlendirmiş ve o 1104 senesi ağustosunda Antakya prensliğine taarruz etmek üzere, Maraş'a gelirken, geriye dönerek, Dânişmend'in üzerine yürüyüp, onu mağlûp ve perişan etmişti (İbn al-Ḳalānisī, s. 143; İbn al-Aṯīr Dânişmend'in oğlu Kümüş-Tigin'in, Abu 'l-Farac b. al-'İbrī ise, Dânişmend'in diğer oğlu İsmail'in Bohémond'u esir ettiğini söylerler). Süryânî ve ermeni kaynaklarına göre, emîr Dânişmend 1104'te ölmüştür.

Dânişmend'in fazîletini medheden urfalı Mathieu, 12 oğlu olduğunu söylemektedir. Bunlardan Gazi, İsmail, Kümüş-Tigin, Yağısıyan ve İbrahim'in adlarını bilmekteyiz. İsmail ile Kümüş-Tigin Bizans ve haçlı ordularına karşı muvaffakiyetle savaşmışlardır. Kılıç Arslan, Dânişmend'in ölümü üzerine, onun ülkesinin bir kısmını ve bu arada Malatya'yı Yağısıyan b. Dânişmend'in elinden (diğer bir rivâyete göre, İsmail b. Dânişmend'in oğlu Sungur'dan) almıştır. Halefi olan büyük oğlu Emîr Gâzî, urfalı Mathieu (s. 256)'ye göre, bütün kardeşlerini öldürterek babasının ülkesine tek başına hâkim olmuştur. Canâbî ile 'Âlî ve bunlardan naklen Kâtib Çelebî ile Hezârfen bu Gâzî ile oğlu Mehmed'i bir şahıs add ve Gâzî'yi bir isim değil, Mehmed'in unvanı zannetmek hatasında bulunmuşlardır ki, bu hata baştaki iki müellifin *Dânişmand-nāma* ile, Emîr Gâzî'den hiç bahsetmeyen İbn al-Aṯīr'in *al-Kāmil*'inden başka bir mehaz görmemiş olmalarından ileri gelmiştir. Sultan Kılıç Arslan I. ile iyi geçindiği ve onu metbû tanıdığı anlaşılan Emîr Gâzî, bu sultanın ölümünden sonra, ülkesini aralarında paylaşan ve her biri ayrıca kendilerini sultan ilân eden oğullarının saltanat kavgalarına karışmış ve bunlardan kendi damadı olan Mes'ûd [b. bk.] ile birleşerek, onun 1116'da Konya'yı almasına ve ağabeyisi olan Sultan Şehinşah'ı hal'etmesiue yardım etmiştir. Bundan sonra kendisi, Malatya sultanı Tuğrul Arslan b. Kılıç Arslan ve onun atabeği emîr Belek [b. bk.] ile ittifak ederek, 1120'de Erzincan emîri olan Mengüçek oğlunun ve onun müttefiki bulunan Trabzon dukasının mağlûbiyetinde âmil olmuş ise de, esir ettiği Erzincan emîrini kendi dâmadı olduğu için, serbest bırakmış ve bundan dolayı emîr Belek ve Malatya sultanı ile bozuşmuştur. 1124'te Belek'in ölümünü fırsat bilen ve Malatya sultanının kendine mukavemet edemiyeceğini anlayan Emîr Gâzî, Sultan Mes'ûd ile birleşerek, Malatya'ya yürüyüp, bu şehri kuşattı ve uzun bir muhasaradan sonra, aldı. Fakat Harput'u almak için yaptığı teşebbüsle muvaffak olamayarak. yalnız Masara (Menşar) kalesini ele geçirdi. Mes'ûd'un, Malatya'yı zapt hususunda Gâzî'ye yar-

dım etmiş olması, onun diğer bir kardeşi ve Ankara ve Kastamonu bölgelerinin hükümdarı olup, öteden beri kendisiyle ittifâk hâlinde bulunan Melik Arab b. Kılıç Arslan'ı hiddetlendirdi. Arab Mes'ûd'un üzerine yürüyerek, onu mağlûp etti ve Konya'yı kuşattı, Mes'ûd ise Gâzî'ye iltica itti. Her ikisi 1126'da Arab'ın üzerine yürüyerek, onu bozguna uğratıp, Kilikya'ya kaçtılar. 1127'de Arab ikinci defa tekrar kuvvet toplayarak, Mes'ûd ile Gâzî'nin üzerine yürüdü ise de, bozguna uğradı ve Kayseri ile Ankara Gâzî tarafından zaptedildi. Arab bundan sonra yine kuvvet cemederek, bunlar ile mücâdeleye girişti ise de, yine mağlûp olduğundan, yardım istemek üzere, Bizans imparatoruna iltica etti ve ondan aldığı yardım ile Anadolu'ya döneceği sırada öldü.

Artık Emîr Gâzî damadı olan Sultan Mas'ûd'dan maada, Sultan Kılıç Arslan'ın diğer oğullarının ülkelerini, yâni Malatya, Elbistan, Kayseri, Ankara, Çankırı ve Kastamonu bölgelerini, ele geçirmişti. Bu suretle kendisi Fırat'tan Sakarya menbâlarına kadar uzanan orta ve şimâlî Anadolu'ya hâkim oluyor ve babasının miras bıraktığı emâret arâzisini 2—3 misli genişleterek, Anadolu'daki devletlerin en büyüğü ve en kuvvetlisi hâline gelmiş ve Mes'ûd'a o zamanki Suriye atabeyi tarzında, tahakküm ve tefevvuk edecek bir vaziyete girmiş bulunuyordu. 1129'da Karadeniz sâhillerinde bir kaç şehir ve kale zaptına muvaffak olan Gâzî de, Kilikya ermeni prensi Turus'un ölümünü duyarak, bu bölgeye bir mıkdar kuvvet gönderdi. Bu kuvvetler burayı zapta gelmiş olan Antakya prensi Bohémond II.'u Ayınzarba ovasında yaptıkları muharebede mağlûp ve telef ettiler (21 ağustos 1130 perşembe; *al-A'lâḳ al-ḫaṭîra*, I, var. 213). 1131'de Emîr Gâzî Kilikya'ya girerek, müteaddit kaleler zapt ve ermeni prensi Leyfon'u itaate mecbur ettikten sonra, Urfa kontluğu arâzisine geçip, Sumeysat (Samsat)'ın şimâl-i şarkında bulunan Koures (Gouris) kalesini kuşattı. Kont Josselin, çok hasta olduğu hâlde, kalenin yardımına koştuğundan Gâzî geriye döndü. Bunun akabinde ölen Urfa kontunun halefi ve oğlu olan Josselin II.'e tâziye için elçiler gönderdi ve zebûnküş olmadığından dolayı, kontun ölümünü fırsat saymayacağını ve şimdilik hücuma kalkmayacağını bildirdi. Türklerin Urfa kontluğuna taarruzlarından ve bu kaleyi muhasara ettiklerinden bahseden haçlı vak'anüvisi Guillaume de Tyr (Frns. tre., Guizot, Paris, 1824, II, 320 v.d.), Emîr Gâzî'yi Konya sultanı Mes'ûd zannetmek hatasında bulunmuştur.

Bu esnâda Bizans imparatoru Yohannes Comnenos'un kardeşi Isak, İstanbul'dan kaçarak, Emîr Gâzî'nin yanına iltica etmişti. Trabzon dukasını da kendine taraftar kılan bu prens, imparator olmak için, çalışıyor ve Gâzî ile Sultan Mes'ûd'u rumlar ile harbe teşvik ediyordu. Diğer taraftan imparator, Melik Arab'ın kendi yanında bulunmakta olan eski ümerâsının teşviklerine kapılarak, Anadolu'ya sefer hazırlığında bulunmakta idi. Sultan Mes'ûd'un Menderes kaynaklarındaki bölgelere hücum etmesi ve Emîr Gâzî'nin Karadeniz sâhillerine taarruza geçerek, Zinin'i kuşatması üzerine, imparator kararını tatbik mevkiine koydu ve 1132 senesinin son aylarında İstanbul'dan çıkarak, Kastamonu'ya gelip, bu şehri aldıktan sonra, Kızıl-Irmak kenarlarına kadar olan sâhaya askerler gönderip, yağma ve tahrip ettirdi. Bu sırada Gâzî'nin tefevvuk ve tahakkümünü çekemeyen bir çok türk emîrleri imparatora iltihak etmişler veya tâbî olmuşlardır. Amasya emîri Tuğrul ve Çankırı emîri Alp Arslan ile İbrahim, Alâeddin, Alp Engû, Çik, Inal, Kalınoğlu, Ay Doğdı ve Ensar Eri gibi beyler bu meyandadır. 1133 yılının ilk ayları içinde imparator İstanbul'a döner-dönmez, Emîr Gâzî derhâl taarruza geçti ve Kastamonu'yu muhasara ve zaptettiği gibi, rumların eline geçmiş olan diğer yerleri de geri aldı. Emîr Gâzî'nin bütün hayatı müddetince yaptığı gazalar ve hıristiyanlar üzerine kazandığı zaferler her tarafta kendine büyük bir muhabbet ve hürmet kazandırmıştı. Halîfe al-Mustarşid ile bu sıralarda bütün sultanların, meliklerin ve emîrlerin yüksek başbuğu olan büyük sultan Sancar kendisine 4 siyah sancak ve bir hükümdar sıfatı ile huzurunda çalınmağa mahsus kös, boynuna takılmak üzere, bir altın klâde ve gerek kendisine gerek sülâlesine bahşedilmiş olan hükümdarlığın tasdik ve te'yidi makamında bir de altın asâ göndermişler ve onun bir müddetten beri kullanmakta olduğu Melik unvanını tasdik etmişlerdi. Halîfe ile büyük sultanın elçileri Malatya'ya geldikleri zaman onu pek ağır hasta buldular. Bir kaç gün sonra Emîr Gâzî öldüğünden (528 = 1134), getirdikleri ferman, hil'at ve hediyeleri onun hâlefine vermişlerdir. Emîr Gâzî dâmadı bulunan Anadolu Selçuklu sultanına, kudret ve arâzi genişliği bakımından, tefevvuk etmişti. Anadolu'nun büyük bir kısmına hâkim olan bu cesûr zatın, bütün ülkesinde âsâyişi te'mine muvaffak olduğu da görünmektedir. Kendisinin, Mehmed, Yağıbasan, Aynüddevle ve Yagan adlarında, 4 oğlunu bilmekteyiz. Bunlardan birincisini veliahd tâyin etmişti. Canâbî ve ondan naklen Hezârfen'e göre, evvelce babası tarafından zapteddilmiş olan Gümüş, Çorum ve Bor'un fetihlerini Evliyâ Çelebî (II,

405, 407 ; III, 159) Emîr Gâzîye atfediyor. Melik Gâzî 'nin oğlu ve halefi Mehmed 1134 senesi son baharında Malatya 'ya gelip, hükümdarlık tahtına cülûs etti. Bu sırada imparator Yohannis Comuenos Dânişmendliler üzerine yeniden sefere çıkmıştı. İmparator bir taraftan Dânişmendliler hükûmetinde vukua gelen tebeddülün husûle getirdiği zaaftan istifâdeye çalışıyor ve bilhassa kardeşi Arab 'ın ülkeleri olup, Dânişmendlilerin eline geçmiş olan yerleri geri almak isteyen Sultan Mes'ûd 'un arzularını okşayarak, onu ittifaka çağırıyordu. Sultan Mes'ûd 'dan imdat kuvvetleri alan imparator Çankırı 'ya gelerek, bu şehri kuşattı. Mamafih Melik Mehmed, belki de Arab 'ın eski memleketlerinden bir kısmını (msl. Ankara) sultana vaad ederek, onu imparatordan ayırdı. Sultanın birden bire kuvvetlerini çekmesi üzerine, her iki türk hükümdarının kendi aleyhinde birleştiğinden şüphelenen imparator muhasarayı bırakarak, Ryndacus (Atranos) çayı kenarına çekilip, 1135 senesi baharı başlarında Kastamonu 'yu zaptetti ve ondan sonra, ikinci defa olarak, Çankırı 'yı aldı. Fakat imparatorun İstanbul 'a dönüşünden bir az sonra, türkler her iki şehri de geri aldılar. Ankara ile Çankırı 'nın bu tarihlerde Sultan Mes'ûd 'un eline geçip-geçmediği hakkında kat'î bir şey söylenemez.

Mehmed aynı sene içinde kendisine karşı emâret münazaasında bulunan kardeşleri ile uğraştı ve bunlar üzerine yürüyerek, Yağan 'ı telef etti. Aynüddevle ise, Malatya havâlisinde yağmagerlik yapmakta devam eyledi. 1136 'da Mehmed Maraş senyörlüğü arâzisine girerek, Keysûm önüne kadar ilerledi ve Baudouin 'in o sırada Kilikya 'ya gelmiş olan imparator Johannes ile bu şehri kurtarmağa gelmekte olduklarını işiterek, geri döndü. Bu sene içinde İran Selçuklu sultanı Gıyâseddin Mas'ûd b. Mehmed ile münazaa ve mücâdele hâlinde bulunan Abbâsî halifesi al-Râşid bi 'llâh Bagdad 'dan Musul 'a gitmeğe mecbur olmuş, oradan da Sincar 'a ve Nusaybin 'e gelerek, Artuk-oğullarından, Dânişmend-oğlu Melik Mehmed 'den ve Konya sultanı Mas'ûd 'dan yardım ricasında bulunmuştu. Bizans imparatorunun Kilikya 'da bulunduğu ve islâm devletlerine taarruz hâzırlıkları yaptığı bir sırada kendi ülkelerini korumak mecburiyetinde kalan bu hükümdarlar halifeye yardım edecek bir vaziyette bulunmadıklarından, onun arzusuna müsbet cevap vermemişlerdi.

1137 'de Melik Mehmed affederek, kendisine Elbistan ve havâlisini ikta etmiş olduğu kardeşi Aynüddevle 'yi te'dip ve ülkesinden tard eylemiştir. 1138 'de Bizans imparatorunun İstanbul 'a dönüşünü müteâkip Melik Mehmed Kilikya 'ya girerek, rumların eline geçmiş olan Feke ile Keban kalelerini almış ve diğer taraftan Cânik havzasında da fütuhat yapmıştır. 1139 başında ise, Menderes menbâlarına kadar ilerilenmiştir. İmparator, bunun üzerine, ilk bahar sonunda ona karşı harekete geçti ve türklerin Karadeniz sâhillerindeki rum bölgeleri üzerine gaza üslerinden biri ve en mühimi olan Niksar 'a doğru, sâhil yolunu tâkip ederek, ilerileyip, 1140 senesi başında muhasara etti. 6 ay kadar devam eden bu muhasara esnâsında Sultan Mes'ûd 'dan da yardım kuvvetleri alıp, Niksar civarına gelmiş olan Dânişmend-oğlu 'nun kuvvetleri ile imparatorun kuvvetleri arasında bir çok çarpışmalar vukua geldi. Neticede muvaffakiyetsizliğe uğrayan imparator çekilmeğe mecbur oldu. 1141 'de Mehmed 'in gönderdiği kuvvetler Maraş senyörlüğü arâzisine girip, bâzı manastırları yağma ettiler. Frenkler de bilmukabele, evvelâ Zubtara ve Arga 'ya ve daha sonra da Elbistan 'a girerek, bir çok tahribat yaptılar. Bunu duyan Mehmed Maraş kontluğu arâzisine girip, kalelerinden birini zapt ve halkını esir ederek, geri döndü. Aynı sene içinde Melik Mehmed Bizans imparatorunun tekrar göndermiş olduğu kuvveti perişan etmişti. Kayseri 'yi, yeniden te'sis ve imâr ettikten sonra, kendi devletine merkez yapmış olan Mehmed, 8 sene hükümdarlıktan sonra, bu şehirde ölmüştür (536 = 1141/1142).

Dindar ve fazîletkâr bir hükümdar olan bu zat da, babası gibi, gaza ve cihad ile meşgûl olurken, diğer taraftan Anadolu yerlileri arasında islâm dininin yayılmasına çok çalışmış, 'Abd al-Macîd b. İsmâ'îl al-Haravî başta olmak üzere, bir çok âlimleri muhtelif memleketlerden Anadolu 'ya getirtmiştir. Niketas ona Kayseriye hükümdarı der ; kendisi de sikkelerine, rumca bir ibâre ile, bütün Adadolu ve bilâd-ı Rûm (küçük Asya ; dar mânası ile, Amasya havâlisi) hükümdarı unvanını koydurmuştur. Mehmed kendi sağlığında ülkesinin birer tarafına vâli tâyin etmiş olduğu Zünnûn, İbrahim ve Yunus adlı oğullarından birincisini veliaht tâyin etmişti. Fakat Mehmed 'in kardeşi olup, onun sağlığında Sivas vâlisi bulunan Nizâmeddin Yağıbasan, merhum birâderinin zevcesi ile izdivac ederek, kendini hükümdar ilân etti. 549 (1154) 'de Yağıbasan 'ın yanına gitmiş ve görüşmüş olan İbn al-Azrak onun adını bu şekilde yazdığı hâlde, eserinin diğer yerlerin de ondan bahsederken, ermeni ve süryânî müverrihleri gibi, Yâkub Arslan diye zikretmektedir. İbn al-Aşîr, Ẕahabî ve diğer arap müverrihleri ise, Yağı Arslan tesmiye etmektedirler. Yağıbasan

yeğeni Zünnûn'un, Kayseri'yi alıp, orada hâkim olmasına mâni olamadı. Birâderi Mehmed'in zamanında koğulan ve Artuk-oğullarının ülkesi ile Urfa kontluğunda bir melce' bulabilen Aynüddevle de ortaya çıkarak, evvelâ Elbistan'ı ve daha sonra da Malatya'yı zaptetti. Meşrû veliahd olan Zünnûn'u himâye eder görünen, fakat hakikatte Dânişmendliler arasındaki ayrılıklardan istifâde ederek, Ankara, Çenkırı, Kastamonu, Kayseri ve Malatya bölgelerini Dânişmend oğullarının elinden geri almak arzusunu tâkip eden Sultan Mes'ûd, Sivas'a kadar giderek, Yağıbasan'ı daha gerilere kaçırmış ve oğlu Şahinşah'ı aldığı ilk üç bölgeye vâli yapmıştır. Sultan Mes'ûd ertesi sene (1143) Yağıbasan ile müttefik olan Aynüddevle'nin üzerine yürüyüp, Malatya'yı kuşattı ise de, alamadı; fakat onun elinde olan yukarı Ceyhan bölgesini, yâni Elbistan'ı, zaptetti. 1144'te Sultan Mes'ûd ikinci defa Malatya'yı kuşattı ve Aynüddevle'yi kendini metbû tanımağa mecbur etti. Yağıbasan, Niketas (s. 132)'a göre, Konya sultanı Mes'ûd'un dâmadı ve Kılıç Arslan II.'ın eniştesi olmuş (patrik Mihail de aynı şeyi söylemektedir), Sivas ve Amasya'da hüküm sürmüştür. Kayseri'de hükümdar olan Yağıbasan'ın yeğeni 'İmâd al-Dîn Zu'l-Nün b. Malik Muhammed ise, Sultan Mes'ûd'un diğer bir kızını almıştı.

Yağıbasan imparator Manuel'in Selçuklulara karşı müttefiki ve bir nevi mahmisi olmuş ve buna mukabil Sultan Mes'ûd, ondan sonra Kılıç Arslan II. ile dâimî bir savaş hâlinde bulunmuş idi (Kinnamos, s. 39 v.d., 1145). Mamafih bu vaziyet Bizans topraklarına akınlarda bulunmasına mâni oluyordu. 1150'de Yağıbasan Mes'ûd'a dâmad olduktan sonra onu metbû tanımış ve onunla birlikte Kilikya'daki ermeni prensliğine taarruz etmiş olduğu gibi, bir müddet sonra, belki 1155'te, Karadeniz sâhilinde Oenaeon (Ünye) ve Paurae (Bafra)'ye hücum etmiş, fakat imparator Kilikya'ya gittiği vakit, hususî bir sefâret hey'eti göndererek, onu selâmlamakta kusûr etmemiş ve 1158'de onunla Kılıç Arslan II. aleyhine ittifak etmiştir (Kinnamos, s. 176, 183, 200). 1155'te Sultan Mes'ûd'un ölümünü ve yerine geçen Kılıç Arslan II. ile onun küçük kardeşi Şahinşah arasındaki ihtilâfı fırsat addeden Yağıbasan, Şahinşah ile yeğenleri Zünnûn ve İbrahim ve Malatya emîri olan Zülkarneyn b. Aynüddevle'yi de yanına alıp, Sultan Kılıç Arslan'ın üzerine yürüdü. Fakat ulemâ ve şeyhler araya girince, muharebe vukua gelmedi ise de, bir az sonra Anadolu Selçuklu sultanlığının Suriye hududundaki bâzı topraklarını almağa kalkışan Suriye hükümdarı Nûr al-Dîn Mahmûd'un teşviki ile, yeniden harp başladı. Fakat Yağıbasan ve müttefikleri Aksaray önünde 1155 (teşrin I.)'te vukua gelen muharebede Kılıç Arslan'a mağlûp oldular. Ertesi sene Yağıbasan Elbistan havâlisini vurdu ise de, Kılıç Arslan'ın yetişmesi üzerine, Sivas'a çekildi ve yeniden kuvvetler toplayarak, sultanın karşısına çıktı; fakat yine ulema ve şeyhler araya girerek, bir sulh akdolunmuştur. İşte bu sırada Sultan Kılıç Arslan da Kayseri hükümdarı Zünnûn'u, amcasının ittifakından ayırıp, kendine bağlamağa muvaffak olmuştur. 1158'de imparator Manuel'in gönderdiği elçi Alexis Gifard ile görüşerek, bir ittifak muahedesi imzalayan Yağıbasan bütün gayret ve faâliyetini Sultan Kılıç Arslan aleyhine çevirmiş ve onun himâyesini kabûl etmiş olan Zünnûn'u kendi tarafına çekmeğe muvaffak olmuştur. 1159'da Sultan Kılıç Arslan ile Manuel arasında şiddetli harplerin başlangıcı sırasında imparator ile ittifak eden Yağıbasan, Erzurum emîri Saltuk'un kızı olup, Sultan kılıç Arslan'a nikâhlı olan hatunu bütün gelin alayı ile yolda çevirip, yakaladı ve sonra şer'î hiyle ile nikâhını feshettirerek, onu yeğeni olan Zünnûn'a tezvic etti. Bu hâdise Sultan Kılıç Arslan'ın ona harp açmasına vesile verdi. Diğer taraftan kendinin saltanat rakibi olan kardeşi Nusretüddin Emîr Mîrân'ı sarayına kabûl ve himâyé etmiş olmasından dolayı, Sultan Kılıç Arslan'a muğber olan Nûreddin Mahmud da onunla harbe hazırlanıyordu.

1160 senesinde bir taraftan Nûreddin Mahmud, Behesni, Râbân, Maraş ve diğer şehir ve kasabaları işgâl ederken, Kılıç Arslan ile Yağıbasan ve müttefikleri arasında şiddetli bir harp vukua gelmiş ve bu harpte Kılıç Arslan mağlûp olarak, Elbistan'ı Yağıbasan'a terke mecbur olmuştur. Mısır veziri Şâlih b. Ruzîk'ın tavassutu sâyesinde, Kılıç Arslan ile Nûreddin arasında sulh akdolunduktan sonra, Yağıbasan ve müttefikleri ile Kılıç Arslan arasında da sulh takarrür etmiştir. Fakat imparator Manuel ile Kılıç Arslan arasındaki muharebeler şiddetle devam etmekte idi. Sultan Kılıç Arslan imparatorun Yağıbasan ve Şahinşah ile kendi aleyhine tekrar ittifak etmiş olduğunu görünce, onunla musalâhaya tâlip olmuş ve sulhu te'kit etmek üzere, 1161'de Nusretüddîn Emîr Mîrân ile İstanbul'a gelmiştir. Sultan Kılıç Arslan İstanbul'dan döndükten sonra, yeniden harbe hazırlanmağa başlamış ve amcasının tahakkümünden usanan Zünnûn'u kendi tarafına kazandıktan sonra, Elcezîre melik ve emîrleri tarafından takviye edilmiş olan Yağıbasan ve müttefikleri ile karşılaşmışlarsa da, harp olmamış ve birbirlerinin ülkelerine tecâvüz

etmemek üzere yeminleşip, memleketlerine dönmüşlerdir.

1162 'de kendine isyan eden yeğeni Zünnûn 'u itaat altına aldıktan sonra, Kılıç Arslan tarafdarı olan Kemah emîrini mağlûp ve telef eden Yağıbasan Hısn-ı Keyfâ ve Harput hükümdarı Artuk-oğlu Fahreddin Kara Arslan tarafından kuşatılan Âmid şehrinin emîri Inaloğlu Camâl al-Dîn Şams al-Mulûk Maḥmûd ile onun veziri Nisân (Yesân) oğlu Kamâl al-Dîn Abu 'l-Ḳâsim 'Alî 'nin yardım taleplerine icâbet ederek, 1163 'te, kendi dâmadı olmasına rağmen, onun ülkesine girdi ve Harput ile Çemişkezek bölgelerine taarruz edip, bâzı kasabaları, bütün köyleri yağma ve halkını esir ederek, geri döndü. Bunu duyan Kara Arslan amcazâdesi olan Mardin hükümdarı Necmeddin Alpi ile Erzen ve Bitlis emîri Fahreddin Devletşah 'ı yardımına çağırdı. Her üçü Harput 'ta birleşip, Yağıbasan 'a haber gönderdiler ve muharebeye dâvet ettiler. Fakat Yağıbasan gelmekten imtina etti. Bunun üzerine ertesi senenin (1164) mayısında Harput 'ta toplanan müttefikler Fırat 'ı geçerek, Malatya bölgesini yağmaladıktan sonra, Sıvas 'a doğru yürüdüler. Yağıbasan, bunların kuvvetlerine mukavemet edemeyeceğini anlayarak, ülkesinin daha içerilerine çekildi. Bu sırada Anadolu 'daki vukuatı yakından takip eden Suriye hükümdarı Nûreddin Mahmud Artuk-oğullarına elçi göndererek, franklar ile olan muharebelerin çok şiddetlenmiş olduğu şu sırada, müslümanların birbirleri ile savaşmamalarını ve barışıp, kendisine yardıma gelmelerini rica ediyordu. Onlar bu ricayı kabûl ederek, Harput 'a döndüler ve Yağıbasan ile musalâha yaptılar. Yağıbasan bundan sonra dâmadı ve Ankara, Çankırı ve Kastamonu bölgelerinin hükümdarı Şahinşah 'ı ziyârete gitti ise de, dönerken, Çankırı 'da birden bire öldü (ramazan 559 = ağustos 1164). Bunu böylece bildiren İbn al-Azrak Yağıbasan 'ın Sıvas 'ta medfun olduğunu yazmaktadır. Osmanlı devrinde ve XVI. asır sonunda yazılan eserler ile bunlardan naklen XVII. asırda vücuda getirilen tarihler ise, Niksar 'da gömülü olduğunu bildirmektedir. Belki de lahdi bilâhare buraya getirilmiştir.

Yağıbasan öldüğü zaman birâderi Mehmed 'in iki oğlundan Zünnûn — Kayseri 'de ve İbrahim — başka bir bölgede hâkim bulunuyordu. Kendi oğulları ise, küçük yaşta idiler. Yağıbasan 'ın zevcesi olan Sultan Mes'ûd 'un kızı, ne Zünnûn 'u ne de İbrahim 'i onun yerine oturtmadı; bilâkis henüz 16 yaşında olan İsmail b. İbrahim 'i, babasına tercih ederek, hükümdar ilân edip, onunla izdivac eyledi (İbn al-Azrak, var. 188). Bu hâdise Danişmend hânedanına mensûp prensler arasında dâhilî harp çıkmasına sebep olduğu gibi, Elbistan ve havâlisi emîri olan Mahmud b. Mehdi 'nin bütün bütün istiklâlini ilân etmesine meydan verdi. Karşısındaki kuvvetli rakibinin ortadan kalktığını ve Danişmend-oğullarının birbirlerine düştüklerini gören Sultan Kılıç Arslan onların emâretlerini ortadan kaldırmak zamanının geldiğini anladı ve evvelâ Zünnûn 'u himâye ederek, Elbistan 'a yürüdü; burasını ve Tuhma havzasını aldığı gibi (1165), müteâkip senelerde diğer Danişmendli meliklerinin ülkelerini zaptetmeğe başladı. Kılıç Arslan bundan sonra kardeşi Şahinşah 'ın üzerine yürüyerek, 1168 ve 1169 senelerinde Ankara, Çankırı ve Kastamonu bölgelerini onun elinden almış ve daha sonra o zamana kadar dost olduğu Zünnûn ile muharebelere başlamış ve süryânî kaynaklarına nazaran, 1169 yılı içinde, fakat daha mevsûk olduğunu zannettiğim eski bir takvime göre (Konya müzesi kütüp., nr. 2120, mecmua), 1173 'te Kayseri ve Zamantı şehirlerini zaptederek, onu ülkesinden tardeylemiştir. Dânişmendler ülkesinin bir kısmına hâkim olan İbrahim 'in bu tarihlerden bir az evvel (belki de 1166 'da), vefat ettiği anlaşılmaktadır. Memleketlerinden tardedilen Şahinşah ile Zümnûn Suriye 'de Nûreddin Mahmud 'a iltica ederek, onun yardımını istediler. Diğer taraftan Sultan Kılıç Arslan Malatya emâretindeki kargaşalıktan istifâde ederek, burasını ve Sıvas 'ı zapta hazırlanıyordu. Bundan dolayı Malatya emîri Afridun b. Zülkarneyn b. Aynüddevle ile Sıvas meliki İsmail, Suriye hükümdarı Nûreddin ile Sultan Kılıç Arslan arasında zuhûr edecek olan harpte İsmail de Nûreddin tarafına geçmiş ise de, harp vukû bulmamıştır. Kışın şiddetli bir zamanında Sıvas 'ta çıkan bir karışıklık neticesinde, İsma'il ile zevcesi telef oldular. Sıvas ümerâsı Nûreddin 'in yanında bulunan Zünnûn 'u dâvet ettiler. O da kayın pederinden aldığı bir mikdar yardım sâyesinde, kış mevsiminde Malatya 'dan geçerek, 1172 senesi başında Sıvas 'a gelip, orada hükümdar oldu ise de, bir kaç ay geçmeden, Sultan Kılıç Arslan onun üzerine yürüyüp, Niksar 'a kaçmağa mecbur etti. Zünnûn kayın pederi Nûreddin 'den yardım diledi. O da bütün kuvvetlerini toplayıp, Kılıç Arslan 'ın ülkesine girdi ve Keysum, Behesni ve Maraş şehirlerini aldıktan sonra, Elbistan sahrasına geldi. Bunu duyan Kılıç Arslan Sıvas 'tan hareketle, Nûreddin 'i karşılamağa gitti. Ceyhan nehri arada kalmak üzere, iki ordu karşılaştı ise de, muharebe vukua gelmedi. Sultanın Sıvas, Tokat, Amasya ve Niksar havâlisine taarruz etmemesi ve Zünnûn 'un buralarda hâkim

olması, buna mukabil de Nûreddin'in zaptetmiş olduğu yerleri geri vermesi şartı ile, Kılıç Arslan ile arasında sulh muahedesi akdolundu ve her iki hükümdar geri döndüler. Mamafih Nûreddin'in, himâyesine almış ve yeniden hükümdar yapmış olduğu Zünnûn'u sultanın hücumlarından koruyabilmek için, ümerâsından Fahreddin Abdülmesîh'i bir mikdar askerle Sıvas'a gönderip, orada oturtmak mecburiyetini duymuştu. Fakat Nûreddin'in 1174 senesi mayısında ölümü üzerine, Abdülmesîh Suriye'ye döndü. Sultan Kılıç Arslan ise, Zünnûn'un yardımsız kaldığını görerek, derhâl onun üzerine yürüyüp, Sıvas, Tokat ve Komane şehirlerini birbiri arkasına zaptetmiştir (570 = 1174/1175). Sultan yalnız Amasya ve Niksar şehirleri önünde mukavemete mârûz kaldı. Sultanın kendi taarruzlarına karşı mukavemet edeceğini gören Zünnûn, eski felâket arkadaşı olan Şahinşah'ın tuttuğu yolu takip ederek, İstanbul'a gitti ve imparator Manuel'in himâyesine sığındı. Her ikisi de, imparatoru kendi ülkelerine almak üzere, onu sultana karşı harbe tahrik ediyorlardı (571 = 1175). Zünnûn bundan evvel İsmail'in zevcesinin yardımı ile, Amasya'yı zaptetmeğe uğraşmış ise de, bir netice alamamıştır; diğer cihetten imparator Manuel, Yağıbasan'dan kalıp, Kılıç Arslan'ın eline geçirdiği yerleri himâyesi altına aldığı Dânişmendli soyundan emîrlere iâde ettirmek niyetinde idi. Nihâyet Amasya Kılıç Arslan'ın eline geçmiş ve Niksar imparatora teslim olmak istemiştir (Kinnamos, s. 296 v. d., 300). Fakat imparatorun Niksar'ı alabilmek ve Zünnûn'a geri vermek için yaptığı teşebbüs de muvaffakiyetsizlikle bitmiş ve burası da Sultan Kılıç Arslan'ın eline geçmiştir. Bundan sonra Manuel tarafından Kılıç Arslan aleyhine açılan ve bizanslıların hezimetleri ile nihâyet bulan harp neticesinde, imparator ele geçirmiş olduğu yerleri terketmeğe mecbûr kalmıştır (Niketas, s. 230 v. d.).

Hezârfen Yağıbasan'ın halefllerini şu şekilde sıralar: 1. Ebû Mahâmîd Cemâl Gâzî (Yağıbasan'ın oğlu), 2. Melik İbrahim (Mehmed'in oğlu ve Yağıbasan'ın yeğeni), 3. Ebulkadir İsmail (İbrahim'in oğlu, ölm. 564 — 1168/1169), 4. Zünnûn (İbrahim'in kardeşi). Hezârfen Hüseyin'in başlıca mehazı olan Canâbî, Cemâl Gâzî'den bahsederse de, hükûmet sürdüğünü söylemez. (Bunlardan Cemâl Gâzî ile İbrahim'in Yağıbasan'a halef oldukları hakkındaki mâlûmat asılsız olup, bu zata doğrudan-doğruya yeğeni İsmail b. İbrahim halef olmuştur. İbrahim b. Mehmed, Yağıbasan'ın sağlığında, Dânişmendli arâzisinden bir kısmına hâkim olduğundan, Canâbî, 'Âlî, Kâtib Çelebî ve Müneccimbaşı, Yağıbasan'ın yerine İbrahim'in geçmiş olduğunu zannederek, hata etmişlerdir).

Elimizde İsmail'in hakikaten hükümdarlık ettiğini gösteren bir sikke vardır; Zünnûn'un sikkeleri daha çoktur. İbrahim'in sikkesi de Rauf Paşa-zâde Osman Bey'de bulunmakta idi. Canâbî'ye ve *Nuḫbat al-tavārīḫ* müellifine göre (von Hammer, *Gesch. d. Osm. Reiches*, I, 22), Kılıç Arslan son Dânişmendli hükümdarını, yâni Zünnûn'u, zehirletmiştir; süryânî Mihail ise, onun rumlar tarafından hapsedildiğini yazar (III, 368). Dânişmendliler hakkında yalnış mâlûmat veren Karîm al-Dîn Akşarâyî, Zünnûn'un Kılıç Arslan'ın önünde Niksar'a kaçıp, orada vefat ettiğini ve yerine küçük yaşta olan oğlu İsmail'in hükümdar ilân edildiğini, fakat bu melikin, sultan tarafından elde edilmiş olan ümerâsı vasıtası ile öldürülmüş ve bu suretle Dânişmendli devletinin sona ermiş olduğunu zikreder (*Musāmara al-aḫbār*, s. 30) ki, bu rivâyet tamamiyle hatadır ve Zünnûn'un böyle bir halefi olmadığı gibi, bu hikâye İsmail b. İbrahim'in ölümünden galattır.

Malatya Dânişmendlilerine gelince, yukarıda zikri geçen Aynüddevle b. Emîr Gâzî bu şehre emîr olmuş ve vaktiyle bu şehrin hükümdarı olduğunu gördüğümüz Tuğrul Arslan b. Kılıç Arslan I.'ın kızı ile izdivac etmiş ve bu izdivac neticesinde oğlu Zülkarneyn dünyaya gelmiştir. Aynüddevle, çok yaşamadan, 1152 haziranında öldü ve yerine oğlu Zülkarneyn, annesinin vesâyeti altında olarak, emîr ilân olundu. Yeni emîrin amcası Yağıbasan, onu Sultan Mes'ûd'a itaat etmemeğe teşvik etmiş ve bunun üzerine, Sultan Mes'ûd, Konya'dan gelerek, Malatya'yı sarmıştır. Mukavemet edemiyeceğini gören genç emîr, sultanın yeğeni olan annesi ile birlikte, ona tâbi olmağı kabûl ettiğinden, sultan bu şehri onun elinde bırakmıştır. Fakat genç emîr, vâlidesinin tegallübü yüzünden, hiç bir işe karışamıyordu. Bu hatun, rivâyete göre, oğlunu bertaraf edip, kendisi fi'len hükümdar olmak sevdasına düşmüştü. Fakat emîr annesini iş başından uzaklaştırmağa ve hükûmet idâresini kendi eline almağa muvaffak oldu. Bu emîr, Sultan Mes'ûd'un ölümünden sonra, 1155'ten itibâren amcası Yağıbasan'ı metbû tanımış ve Kılıç Arslan ile onun mücâdeleleri esnâsında, amcasının maiyetinde bulunmuştu. Zülkarneyn 1162 senesinde (teşrin I.) Malatya'da ölmüştür. Tabip İbrāhîm İbn Abı Sa'îd al-'Alā'î, *Taḳvîm al-adviya* adlı kitabını buna ithaf etmiştir. Bu kitabın ithafnâmesinde Aynüddevle'nin emîrülisfehsâlâr unvanı ile 'alā' al-dîn ve 'imâd amîr al-mu'minîn lakap-

larını almış olduğu görülmektedir (Rabat kütüphânesinde bulunan bu kitap H. Renaud tarafından bastırılmıştır). Zülkarneyn 3 oğul bırakmıştı. Bunlardan Nâsıreddin Mehmed emârete geçti ise de, işret ve sefahatle vaktini geçirdiğinden, onun hâllerine tahammül edemeyen maiyetinin tazyiki ile şehri bırakmağa mecbûr oldu. 1170'te onun kardeşi Fahreddin Kasım (yahut Ebülkasım) emâret mevkiine getirildi ise de, bu mevkide çok kalamadı. Mayıs 1171'de Hısn-Keyfa ve Harput emîri Artuk-oğlu Fahreddin Kara Arslan'ın kerimesi ile izdivac etti; düğün esnâsında at koşuları yapılırken kazara atından düşen emîr, henüz 15 yaşını bitirmemiş bir hâlde, vefat etti. Malatya ümerâsı sâbık emîr Mehmed'i sevmediklerinden, onu emâret mevkiine getirmeyerek, Zülkarnayn'in 3. oğlu Efridûn'u emir ilân edip, dul kalan gelini ona tezvic ettiler. Dânişmendli âilesine mensûp diğer melik ve emîrlerin ülkelerini zaptetmekle meşgûl olan Kılıç Arslan II. Malatya emâretinin zayıflığını fırsat bilerek, yürüyüp, bu şehri kuşatmışsa da, almağa muvaffak olamamış; fakat dönerken, Malatya halkının bir kısmını esir ederek, Kayseri'ye götürmüştür. Sâbık emîr Nâsıreddin Mehmed ise, ötede-beride sergüzeşt içinde ömür geçirmekte idi. Suriye'ye gittiği zaman, Nûreddin Mahmud taralından hapsedilmiş, daha sonra Antakya prensinin yanına gitmiş ve onun yanında da duramayarak, Anadolu'ya gelip, Kılıç Arslan'a iltica eylemiş ve o da kendisini Ereğli'ye vâli tâyin etmişti. Lâkin o sultandan, Malatya'yı zapt ile, kendisine vermesini istemekte

DÂNİŞMENDLİLERİN ŞECERESİ

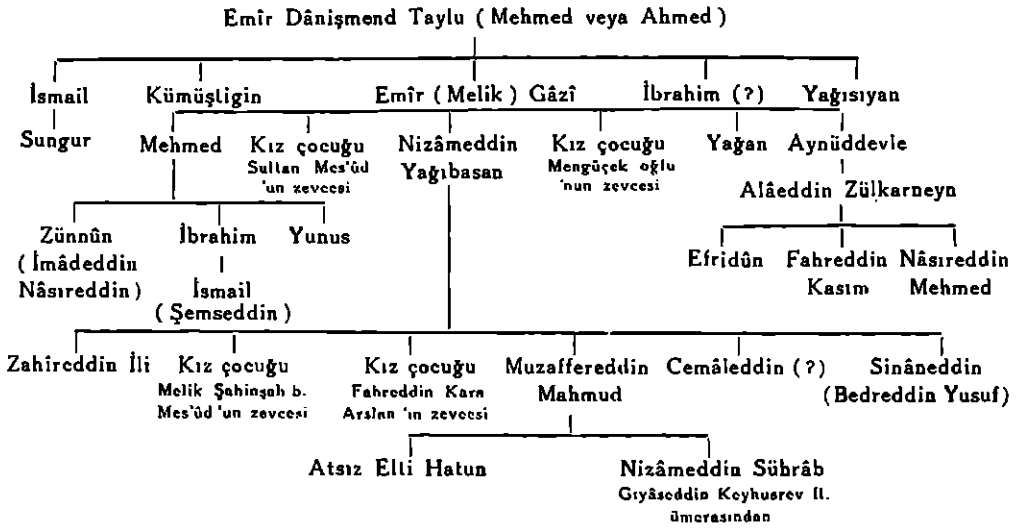

idi. Arzusunun yerine getirilmediğini görünce, Anadolu'yu bırakarak, tekrar Suriye'ye döndü ise de, Nûreddin Mahmud'un emri ile, Birecik'te hapsedilmiştir. Onun ölümünü müteâkip zindandan kurtulan Mehmed, hatunun ve Artuklu prenslerinin teşvikleri ile, Malatya'yı almağa karar verdi. 1175 senesi şubatında gece yarısında kendi tarafdarları ile saraya girip, kardeşini öldürdü ve ertesi gün emâret makamına oturdu. Sonra da maktûl kardeşinin zevcesi ile evlendi ve Kılıç Arslan'ın tâbiiyetini kabûl ederek, bu emârete sâhip oldu ise de, ancak bir kaç sene kadar hâkim olabildi. 1178'de bu sultan Malatya'yı muhasara ederek, onu teslim olmağa mecbur etti. Böylece Malatya Anadolu birliğine katılmış oldu. Emîr Nâsıreddin Mehmed ise, zevcesi ile berâber, Harput (Ḥışn-Ziyâd)'a gitmişti. Devlet ve emâretlerinin ilgası üzerine, Dânişmendli âilesine mensûp kimseler öteye-beriye dağılmışlar ve bir kısmı da Selçuklu sultanlarının hizmetine girip, onların ümerâlığına yükselmişlerdir. İbn Bîbî (*al-Avâmir al-Alâ'iya*, Ayasofya kütüp., nr. 2965, s. 75, 79), Yağıbasan'ın, Muzafferedddin Mahmud, Zahîreddin İli ve Bedreddin Yusuf adında, 3 oğlunun, Rükneddin Süleyman Şah II. zamanında, uc beyleri olduğunu ve bunların Giyâseddin Keyhusrev I.'i Rûm diyarından getirterek, tahta çıkarmağa çalıştıklarını nakleder. Zahîreddin İli, Sultan İzzeddin Keykâvus I. aleyhine isyan eden kardeşi Alâeddin Keykubâd'ın maiyetine girdiğinden dolayı, bilâhare Anadolu'dan kaçarak, Telbaşır'a gitmiş ve orada ölmüştür (*ayn. esr.*, s. 114—119).

Kayseri şehrinin Ulu câmiinin 602 tarihli kitâbesi Muzaffereddin Mahmud namınadır (bk. Halil Edhem, *Kayseriye şehri kitâbeleri*, İstanbul, 1334, s. 18). Bu câmiin Melik Mehmed b. Emîr Gâzî tarafından yapıldığı rivâyet olunduğuna göre, onun yeğeni olan bu zat orayı tâmir ettirmiş olabilir. Bu Muzaffereddin Mahmud'un kızı Atsız Elti Hatun'a âit, 607 tarihli kitâbe yine Kayseri şehrinde Gülek câmii kapısı üzerindedir (*ayn. esr.*, s. 33).

Anadolu'nun mühim bir kısmına bir asra yakın bir zaman hâkim olan Dânişmendlilerin oralarda bir çok câmi, medrese ve diğer hayrat vücuda getirmiş olmaları lâzım gelir. Fakat şimdiye kadar yapılan bütün tetkiklerde bunlara âit kitâbe bulunmamıştır. Ancak Niksar şehrinde Yağıbasan'a âit bir kitâbe mevcuttur (İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, İstanbul, 1927, s. 59). Dânişmendlilerin medfenleri de mevsûk olarak, belli değildir. Çünkü onlara nisbet edilen mezarların hiç birinde kitâbe yoktur. Yalnız hânedanın müessisi olan Emîr Dânişmend'e nisbet edilen türbe Niksar'dadır ve öteden beri, büyük bir velî türbesi gibi, ziyâretgâh olmuştur. Malatya'da vefat etmiş olan Emîr Gâzî'nin bugün Punar-Başı denilen Aziziye kazasına tâbî Melik-Gâzî köyünde, Melik Mehmed'in ise, Ulu câmiin yanındaki medrese içindeki türbede, ve Yağıbasan ile diğerlerinin de Niksar'da medfun oldukları rivâyet edilir.

İlk Dânişmend emîrlerinin paralarında yalnız rumca yazılıdır. Yağıbasan'dan sonraki hükümdarlar bâzan arapça ve bâzan da arapça ve rumca yazılı sikke bastırmışlardır; bu paralar ekseriyetle insan resimlidir.

Anadolu'daki Selçuklu sultanlığına hukukan ve şeklen merbût olmak üzere, teşekkül eden bu Danişmendli emâretinin emîrleri, sultanlıkta arada sırada vukua gelen fetret ve karışıklıkları fırsat bilerek, bu sultanlara âit ülkenin bir kısmını zapta ve onlara tegallübe çalışmışlar ve bu suretle Anadolu kıt'asında Selçuklu sultanlığından sonra gelen 7 sülâlenin emâretleri arasında en büyüğüne ve en kuvvetlisine sâhip olmuşlardır. Hattâ haçlılara ve Bizanslılara karşı türk ve islâm ülkesini müdafaa edenlerden Emîr Dânişmend, Emîr Gâzî ve Melik Mehmed'in hâtıraları sonraki nesiller arasında dâimâ taziz ve onlara nisbet edilen mezarlar birer meşhet hâlinde ziyâret olunagelmiştir. Mehmed'den sonra gelen melik ve emîrler ise, Anadolu'nun birliğini bozmağa çalışan birer fesat unsuru hâlinde kalmaktan daha ileriye giderek, Bizans imparatorunun birer mahmisi ve aynı zamanda onun tahrik ve nifak âleti olan, Suriye hükümdarını ve daha sonra da Bizans imparatorunu Anadolu'yu istilâya çağırıp, onlara yardım eden tehlikeli birer hiyânet unsuru olmuşlardır.

Dânişmendlilerin esas teşkilâtı, Selçuklu-devletinde ve Selçuklu ümerâsı tarafından kurulan emâretlerdeki teşkilâtın aynı olduğu, yâni hânedan efradının ülkenin birer tarafında hüküm sürmeleri ve içerilerinden birinin hepsine baş olması usûlünün câri bulunduğu görülmektedir. Bu devletin idârî teşkilâtı hakkında hiç bir mâlûmata mâlik değilsek de, idârî teşkilâtını iyi bildiğimiz diğer Selçuklu ümerâsının emâretleri ile, msl. Zengî ve Artuk-oğullarının devletlerinin idâre teşkilâtlarına benzeyeceğini ve yalnız hıristiyanlardan yeni alınmış, eski sâkinleri ekseriyetle gayr-i müslim olan bir ülkede kurulmuş olması dolayısiyle, onlardan bir az farklı olacağını söyleyebiliriz. Dânişmendli emâretinin resmî devlet s a n c a ğ ı, diğer Selçuklu devlet ve emâretleri gibi, s i y a h renktedir. Fakat devletin hususî bayraklarının, armalarının ve devlete âit diğer alâmetlerin ne renk ve ne de şekilleri hakkında bir şey bilmiyoruz.

Dânişmendli devletinin yıkılmasından sonra, bu devlete bağlı olan ve Dânişmendli adında bir ulus vücuda getiren türkmenler muhtelif boylar ve oymaklar hâlinde Anadolu'nun muhtelif taraflarına dağılmışlar, bir kısmı bu kıt'da göçebe hayatını bırakarak, köyler vücuda getirmişler ve bir kısmı da Rumeli'ye geçirilerek, orada iskân edilmişlerdir. Anadolu'da Dânişmend, Dânişmendli, Danışman, Tanışman adlarında bir çok köyler mevcut olduğu gibi (krş. *Köylerimiz*, İstanbul, 1933, s. 192 v.d.), bu ulusun en mühim şûbesi olan Yağıbasanlı boyunun adını taşıyan muhtelif köyler, mezrea ve yerler mevcuttur (*ayn. esr.*, s. 763). Osmanlı devrinde ve XVII. asır başlarında Karaman eyâletinde Dânişmendli adında bir kaza bulunmakta idi (Ahmed Refik, *Anadolu'da türk aşîretleri*, İstanbul, 1930, s. 77, 169). Mühim bir kısmı göçebe hayatını muhafaza eden Dânişmendli ulusunun XVI. asırda Sıvas, Dulkadriye, Karaman, Adana ve Halep eyâletlerine yayıldıkları görülmektedir. Elbistan'da yaylak yapan Dânişmendli cemaati reislerinden Pîr Ali-oğlu Mehmed Bey şimdi Afşin adı ile teşkil edilmiş kazanın merkezi bulunan Efsus'un câmiini yaptırmıştır ki, kapısı üzerindeki kitâbe Sultan Selim II. adına yazılmış olup, 978 (1570/1571) tarihini taşımakta ve yaptıranın ismini göstermektedir.

XVII. asırda Celâlî isyanlarına iştirâk ettikleri görülen ve te'dip olunan göçebe Dânişmendlilerin bir kısmı 1101'de Avusturya seferine götürülmüşler ve 1102 senesinde Adana ve Halep eyâletlerindeki Dânişmendli cemaatine mensûp boy-

lar ve oymaklar, fesat çıkardıklarından dolayı, Balıkesir ve Ayasuluğ taraflarına sürülmüşlerdir. 1103 'te garbî Anadolu 'da da bunların fesat çıkarmaları üzerine kontrol altına alınmaları ve yerleştirilmeleri hakkında İstanbul'dan emir gönderilmiş, bilâhare aynı sebepten dolayı, Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki bütün Dânişmendli cemaatinin iskânları hakkında, 1112 ve 1113 senelerinde Anadolu 'daki muhtelif sancak beyleri ile mütesellimlere ve kadılara hükümler yollanmıştır. Bundan sonra Afyon-Karahisar havâlisinde Sandıklı, Keçiborlu v.b. mahallerde kendilerine iskân mıntakası olarak gösterilen yerlere yerleşmeyerek, fesat çıkaran Dânişmendli cemaatine mensûp boy ve oymakların Rakka 'ya gönderilmeleri hakkında, 1132 senesinde Anadolu beylerbeyisine emir gönderilmiştir. 1181 'den sonra divan defterlerinde ve devlet arşivinde aşîretler hakkında mevcut olan kayıtlar ve hükümler neşredilmemiş olduğundan, XIX. ve XX. asırlarda bu cemaatin vaziyeti hakkında bir şey yazamayacağız. Diğer aşîretler gibi, bu cemaatin muhtelif kolları, yaylak ve kışlakları ve Anadolu ve Suriye ve Rumeli 'deki yayılışları hakkında defter-i hakani kuyudatındaki eski defterleri birer birer tetkik etmek lâzımdır. Divan defterlerinde Dânişmendli cemaatine mensûp Selmanlı, Kaşıkçı, Gölegir, Civanşir, Sermayeli, Karalı, Harmandalı, Ocaklı, Karaca ve Hacılı adlı boyların ve oymakların adı geçmekte ve boyların boy beylerinin, oymakların da kethüdaların idâresinde bulundukları ve bu reislerin devlete karşı mes'ûl oldukları ve ayrıca bu cemaatin bir de kadısı bulunduğu görülmektedir (Ahmed Refik, *Anadolu 'da türk aşîretleri*, s. 226 ve fihrist).

Anadolu 'nun muhtelif taraflarında bu Dânişmendli cemaatine mensûp boy ve oymak reislerinin evlâdından olan bir takım kimseler ve asıl Dânişmendlilere isnat edilen türbelerin türbedarları kendilerinin Dânişmendli hânedanına mensûp olduklarını iddia etmişlerse de, ellerinde bunu te'yit edecek mâhiyette hiç bir vesika yoktur.

Bibliyografya: Makalede zikredilen eserlerden başka bk. kitâbeler. Max van Berchem, *Epigraphie des Danichmendides* (*ZA*, Strassburg, 1912, XXVII, 87.). — Meskûkât. Ahmed Tevhid, *İstanbul müzesi meskûkât-i kadîme-i islâmiye katalogu* (İstanbul, 1321), 4. kısım; A. von Sallet, *Die Griechischen Münzen der türkischen Dynastie der Danischmende* (*Zeit. f. Numismatik*, Berlin, 1879, VI, 52 v.d.); Sauvaire, *Lettre sur quelques pièces rares ou inédites* (*Annuaire de la soc. franç. de numismatiques et d'archéol.*, Paris, 1886, 245 v.d.); Schlumberger, *Les monnaies à légende grecque de la dynastie turque des fils de Danichmend* (*Melange d'archeologie*, Paris, 1895, s. 7, 47); ayn. mil., *Monnaie à légende grecque d'Amir Ghazi* (*Revue numismatique*, Paris, 1888, 3. seri, IV, s. 264); Ouspenskiy, *Melik Ghazi et Dhoul Noûn* (*Les Annales de la Société impériale d'histoire et d'antiquité*, Odessa, 1879); Casanova, *La Numismatique des Danichmendites* (*Revue numismatique*, Paris, 1894—1896, 3. seri, XII, XIII, XIV). — Vakfiyeler. Evkaf idâresi arşivi, Anadolu 5. defterde (s. 139), 509 tarihli Dânişmed-oğlu İbrahim 'e isnat edilen bir vakfiye mevcuttur; fakat bu vakfiyenin Dânişmend-oğluna âit olması imkânı yoktur. Bunun Karamanoğlu Sultan İbrahim I. 'e âit olup, tarihinin tahrif veya büs bütün uydurulmuş olması da muhtemeldir. Anadolu 4. defterde (s. 349) mevcut ve 560 tarihini taşıyan melik Yağıbasan evkafına âit diğer bir vakfiye ise, uydurmadır. Bu iki vakfiye ile 500 tarihli Emîr Alemeddin 'e âit diğer bir vakfiyenin doğruluğunu zanneden Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, II. 'de XVI. ve XVII. asır osmanlı müverrihlerinde Dânişmendliler tarihine dâir olan yanlış bilgileri bu uydurma ve tahrif edilmiş vakiyeler ile telfik etmeğe çalışmış ve büs-bütün yanlış bir bahis yazmış ve nesep şeceresi tanzim eylemiştir. Vekayinâmeler. Grek kaynakları makalede zikredilmiştir. — Süryânî kaynakları. Urfalı Bazil 'e isnat edilen anonim vekayinâme için bk. arap. trc. İshak Armalat al-Suryānī, *al-Ḥurūb al-ṣalibiyat fi āṣār al-suryāniya* (Beyrut, 1929), s. 32, 33, 83, 85, 129 (ingl. trc. M. A. S. Tritton, *JRAS*, 1933, s. 69—101, 273—305); Michel le Syrien (frns. trc. Chabot), Paris, 1910, III, 173, 175, 188 v.d., 194, 205, 219 v.d., 223 v.d., 227, 230, 232 v.d., 237 v.d., 245, 248 v.d., 253 v.d., 258, 283 v.d., 297, 304, 310, 312, 319 v.d., 324, 326, 332, 336, 343, 345, 349 v.d., 356, 362, 368, 373; Bar Hebraeus (Abu 'l-Farac İbn al-'İbrī), ingl. trc. E. W. Budge (London, 1932). Bu müellifin bu bahiste en fazla istinat ettiği me'haz Mihail 'in eseridir. Me'hazında mevcut olmayan veya ona uymayan mâlûmat için bk. s. 229, 236 v.d., 239, 243, 251 v.d., 255, 258, 264, 266 v.d., 297. — Arap kaynakları, 'Aẓīmī, *Tārīḫ* (İstanbul, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kütüp., nr. 490, 493, 495, 500, 520, 524, 527, 528, 535, 536, 538 seneleri vukuatı); İbn al-Ḳalānisī, *Ẕayl-i tārīḫ-i Dimaşḳ* (Beyrut, 1908), s. 138, 143, 236, 275, 333; İbn al-Azrak, *Tārīḫ-i Mayyāfāriḳīn* (Brit. Mus. kütüp., nr. or.

5803, bir nushası da hususî kütüp., var. 180, 186 v.dd., 197, 200); XII. asır arap tarihçileri içinde Dânişmendliler hakkında en fazla mâlûmat veren İbn al-Azraḳ'tır. Bu asırda yazılan *al-Anbā' fī tārīḫ al-ḫulafā'* 'da, yine bu asır müelliflerinden İbn Ḥamdūn'un eserinde bu hânedan hakkında verilen mâlûmat ehemmiyetli, fakat pek azdır; İbn al-Aṯīr (Kahire, 1303), X, 104; XI, 6,30—35, 118 v.d., 146. Bu asrın müverrihlerinden İbn al-'Adīm ile 'Izz al-Dīn b. Şaddād'ın eserlerinde de az, fakat faideli mâlûmat vardır. —İran kaynakları. Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ* (Topkapısarayı Sultan Ahmed III. kütüp., nr. 2935); Karīm al-Dīn Aḳsarāyī, *Musāmarat al-aḫbār* (Ankara, 1944), s. 17, 27 v.dd., 34—45 (bu müellifin Dânişmendliler hakkında vermiş olduğu mâlûmat kâmilen yanlıştır). — Ermeni kaynakları. Matthieu d'Edesse ve Gregoire le Prêtre, *Chronique* (frns. trc. E. Dulaurier), Paris, 1858, s. 230 v.d., 243, 252, 256, 315, 320 v.d., 323, 325, 342 v.d., 361; *Recueil des Historiens des Croisades, do. Armeniens* (Paris, 1859), I, 780, 786 v.d., 798, 807; XIII. asır müverrihi Vardan'da mevcut olan mâlûmat bunun aynıdır; Michel le Grand (frns. trc. V. Langlois), Venis, 1868, s. 293, 299, 345, 347, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359 v.d., 366, 373—375, 379 (*R. h. Groi. Arme.*, I, frns. trc. de Dulaurier tarafından). — Lâtince kaynaklar. Alber d'Aix, Foucher de Chartres, Raoul de Caen, Orderic Vital ve Guillaume de Tyr gibi, *R. h. Crois. His. Occidenteux*, I., II., IV. ve VIII. ciltlerinde metinleri neşredilen XII. asır vak'anüvislerinin eserlerinin frns. trc. için bk. *Collection des mémoires relatifs à l'hist. de Franee*, XVII, XXI, XXIII, XXIV, XXX, s. 83. — Osmanlı devrinde yazılan eserlere gelince, bunların başında gelen ve hepsine esas olan *Dânişmendnâme*'nin nasıl bir hurâfe ve masal kitabı olduğunu yukarıda söyledik. XIII. ve daha kuvvetli bir tahmin ile XIV. asırda, Canābī'ye göre, Tokatlı Ḥasan b. 'Alī'nin eseridir; Âlî'ye göre ise, İbn al-'Ulā denmekle meşhûr bir zat tarafından vaktiyle XIII. asırda yazılmış ve fakat bilâhara Ârif Ali isminde bir kimse tarafından bir kerre daha te'lif edilmiştir. Anadolu'da hususî ellerde müteaddit nushaları mevcut olan bu kitabın 985'te istinsah edilmiş eski ve çok iyi bir nushası Paris (Biblioth. Nat., Ancien fonds, nr. 317)'tedir. İstanbul'da İnkılâp müzesi kütüphânesinde M. Cevdet kitapları arasında bir nusha mevcuttur. XVI. asır türk tarihçisi Âlî Çelebî bu eseri, *Marḳāt al-cihād* adı ve zamanının inşası ile, ikinci defa te'lif eemiştir (Topkapısarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 364; Râşid Efendi (Fevziye) kütüphânesi, nr. 678); Âlî bundan başka *Fuṣūl al-ḥal va 'l-'aḳd*'inde de bu hânedana âit bir fasıl yazmıştır. Bu müellif her iki eserinde de *Dânişmendnâme* masalını ciddi bir şekilde karşılamak gaflet ve safdilliğinde bulunmuş ve bunu İbn al-Aṯīr'in ve ondan naklen Malik al-Mu'ayyad Abu 'l-Fidā'nın tarihlerinde mevcut olan mâlûmat ile uzlaştırmağa çalışmış ve bu suretle gâyet fena, zayıf ve hatalı bir telfik yapmıştır. Âli ile bir zamanda yaşayan Canābī daha evvel, gerek *al-'Aylam al-zāhir* (Ayasofya kütüp., nr. 3033)'inde ve gerek bu eserinin türkçe hulâsası olan *Gulşan-i tavārīḫ* (Nurnosmaniye kütüp., nr. 3097)'inde bu devlet hakkında yazmış olduğu fasıllarda *Dânişmandnâme* ile Abu 'l-Fidā'nın kayıtlarını birbirleri ile uzlaştırmağa çalışmıştı. Tetkik ve tetebularının azlığı nisbetinde tenkit ve tahkik kabiliyetleri de çok çürük olan bu iki müellifin eserlerindeki mâlûmat XVII. asrın müelliflerinden Abu 'l-'Abbās al-Ḳaramānī'nin *Aḫbār al-duval*'inde (İbn al-Aṯīr kenarında, Bulak, 1290, III, 185 v.d.). Hezârfen Hüseyin Efendi'nin *Tanḳīḥ al-tavārīḫ al-mulūk*'ünde (Fâtih kütüp., nr. 4302), Kâtib Çelebi'nin arapça *Faẕlaka al-tavārīḫ* (Bayezid Umûmî kütüp., tek nusha)'i ile *Cihānnumā*'sında (tab. Müteferrika, s. 629) ve onlardan sonra gelen müelliflerin eserlerinde tekrarlanmıştır. Yalnız Müneccimbaşı, Canābī'nin mâlûmatına İbn al-Aṯīr ve Karīm al-Dīn Aḳsarāyī'nin eserlerindeki kayıtları ve *Cāmi' al-tavārīḫ-i Raşīdī*'deki bilgiyi ilâve etmek suretiyle, ikinci defa bir Dânişmend hânedanı tarihçesi yazmış ise de, *Cāmi' al-duval* (Bayezid Umumî kütüp. nr. 5019; *Ṣaḥāyif al-aḫbār* tercümesi, İstanbul, II, 575 v.d.) Aḳsarāyī'nin kayıtlarının hatalı olması yüzünden bu telfik evvelkilerden daha yanlış ve kusurlu olmuştur.

Bu kitapların mâhiyet ve kıymetlerini iyice ölçememiş olan zamanımızın garp tarihçileri de bunları kullanmak gafletine düştüklerinden eserlerinde çok yanlış şeyler yazmışlardır. Bunlardan P. Casanova yukarıda zikrettiğimiz *Numismatique des Danichmendites* adlı kitabında Hezârfen'in kayıtlarını XII. asrın Lâtin, ermeni, grek ve XIII. asrın arap ve süryânî kaynakları ile telfik etmeğe çalışmışsa da türkçe mehazının temelinin nihâyet bir masala dayanmasından dolayı eseri karışık ve hatalı olmuştur. Mordtmann, *Die Dynastie*

der Danischmende (*ZDMG*, XXX) adlı eserinde münderecatları birbirlerinin aynı olan Canâbî, Âlî, Hezârfen ve Kâtib Çelebî'nin eserleri ile Müneccimbaşı'nın tarihinde bu hânedana tahsis edilen kısmı yine Casanova'nın yaptığı gibi, eski me'hazlar ile ve kitâbe ve meskûkat ile karşılaştırıp bu hânedanın bir tarihini yazmış ise de, bu eser de aynı sebepten dolayı, aynı mâhiyette kalmıştır. Necib Âsım, *Türk tarihi* (İstanbul, 1316, s. 398—406)'nde Dânişmendlilere tahsis ettiği faslı Casanova'nın eserinden hulâsa etmiştir. Halil Edhem, Melik Gâzî makalesinde (*TOEM*, 1331, s. 449 v.d.) bâzı müfid tenkitler yapmışsa da, esaslı bir neticeye varamamıştır.

Dânişmendliler ile Bizans imparatorluğu arasındaki münâsebat hakkında bk. Chalandon, *Alexis I. Comnène* (Paris, 1900), s. 221, 227 v.d., 233, 241 v.d.; ayn. mll., *Jean II. Comnène et Manuel I. Comnène* (Paris, 1912), s. 39—46, 77, 89, 100, 104, 109—112, 151, 175 v.d., 179 v.d., 242 v.d., 246, 249, 424, 429 v.d., 445, 457, 461 v.d., 466, 468, 493 v.d., 501, 506 v.d. Haçlılar ile Dânişmendliler arasındaki muharebeler ve münâsebetler için bk. R. Grousset, *Hist. des Croisades* (Paris, 1934), III, 704, 803, 830 (bk. fihrist); J. Laurent, *Sur les Emirs Danichmendites* (*Melanges offerts à M. Nicolas Iorga*, Paris, 1933), s. 499—506); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler* (İstanbul, 1927), adlı kitabında Dânişmendlilere dâir bir çok mâlûmat vermiş ve *Sivas şehri* (s. 16—45 İstanbul, 1928) adlı eserinde de bu hânedanın oldukça mufassal bir tarihini yazmıştır. (MÜKRİMİN H. YINANÇ.)

DÂNİYA. [Bk. DENİA.]

DÂNİYÂL. [Bk. DÂNİYÂL.]

DÂNİYÂL. DÂNİYÂL, Banî İsrâ'il peygamberlerinden olup, islâm te'lifatında adı pek az görülür. Ṭabarî'nin anlattığına göre, Dâniyâl Buḫt Naṣr tarafından Kudüs'te alınan esirler arasında idi; hükümdar, akıl ve irfanını takdir ettiği için, onu kendisine sır kâtibi yapmıştır (krş. *Ahd-i atîk, Dâniyâl*, I, 1—6). Bundan sonra Dâniyâl Kayḫusrav'e hak dinini kabûl ettirmiş (krş. *ayn. esr.*, fasıl XIV, 42), Kayḫusrav ona vezirlik teveih etmişti. Dâniyâl ḫükümdardan İsrâ'il oğullarının Kudüs'e dönmelerine ve şehir ile mâbedi yeniden inşa etmelerine müsaade istemiş, Kayḫusrav de İsrâ'îlilerin bu arzûlarını is'af etmiş; fakat Dâniyâl'i bırakmayarak, yanında alıkoymuş ve peygamberin yurduna gitmesine, ancak hükümdarın, ölümünden sonra izin verilmiştir. Başka bir rivâyete göre de, hükümdar onu, İsrâ'il oğulları ile birlikte ve onların başında olarak, yurdlarına iâde etmiştir.

Arslan inine âit menkıbesi ile dünya saltanatlarının âkıbetine dâir kehâneti de Ṭabarî tarihinde, mühimce değişiklikler ile, mevcuttur.

Bundan başka Dâniyâl'in 1.000 yıl önce ölmüş 1.000 kişiyi diriltmiş olduğundan bahsedilir ki, bunun *Dâniyâl* kitabının XII. bâbının yanlış tefsirinden ileri gelmiş olduğu anlaşılıyor.

Mas'ûdî'nin *Murûc* (II, 128)'unda iki Dâniyâl'dan bahsedilir. Biri Bâbil esâretinde bulunmuş olan genç Dâniyâl'dir, diğeri daha eski zamanlarda Nûḥ ile İbrâhîm arasındaki devirde yaşayan Dâniyâl'dir. Dünya saltanatları hakkındaki kehânet bu ikinci Dâniyâl'e atfedilmekte, onun bir de *Kitâb al-cafr* adı altında, kehânete dâir, bir kitap yazmış olduğu bildirilmektedir. Mas'ûdî (*ayn. esr.*, s. 115)'ye göre, Bâbil adı verilen bir köyün yakınında Dâniyâl peygamberin olduğu söylenen bir kuyu vardır; hıristiyanlar ile yahudiler bâzı bayramlarda burasını ziyâret ederler. Bîrûnî'nin naklettiği bir rivâyete göre de, Dâniyâl irfanını „bazineler mağarasından" almıştır; bu mağara Âdem'in hikmet esrarını saklamış olduğu yerdir (*Chronology*, nşr. Sachau, s. 300; bu fikir hakkında krş. *Die Schatzhöhle*, nşr. ve trc. Bezold, Leipzig, 1883—1888). Aynı müellif yahudiler ile hıristiyanlar arasında Dâniyâl kitabının XII. bâbının 11. ve 12. âyetleri hakkındaki ihtilâf hakkında mâlûmat verir.

Süs yahut Tustar'deki Dâniyâl kabri hakkında krş. *ZDMG*, LIII, 58 v.d. ve *Jewish Encyclopedia*, IV, 430; burada arap muharrirleri de gösterilmiştir. Bundan başka bk. Ṯa'labî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyâ'* (Kahire, 1325), s. 213 v.dd. (B. CARRA DE VAUX.)

DAR. [Bk. DER.]

DÂR. [Bk. DÂR.]

DÂR. DÂR (A.) „ev", ekseriyâ mürekkep isimlerde görülür. Başlıcaları için aş. bk.

DÂR AL-BAYŻÂ'. [Bk. DÂRÜLBEYDÂ.]

DÂR AL-CİHÂD. [Bk. DÂRÜLCİHÂD.]

DÂR FÛR. [Bk. DÂRFÛR.]

DÂR AL-ḤARB. [Bk. DÂRÜLHARB.]

DÂR AL-İSLÂM. [Bk. DÂRÜLİSLÂM.]

DÂR AL-NADVA. [Bk. DÂRÜNNEDVE.]

DÂR AL-SALÂM. [Bk. DÂRÜSSELÂM.]

DÂR AL-ṢİNÂ'A. [Bk. DÂRUSSINÂ'A.]

DÂR AL-ṢULḤ. [Bk. DÂRUSSULH.]

DÂRÂ. [Bk. DÂRÂ.]

DÂRÂ. DÂRÂ, DÂRAYAVAHUŠ (Darius) adının arapçalaştırılmış şeklidir; Dârayuş iran. yazılışında Dârâb ve Dârâv şekillerine de rastgelinir. İslâm müellifleri iki Dârâ tanırlar: biri — İsfendiyâr'ın oğlu Bahman'in oğlu kadîm

Dārā ve diğeri—kadîm Dārā 'nın oğlu Dārā'dır ki, onlara göre, Dārā 'nın hikâyesi şöyledir: Bahman, mecusî dininin ahkâmına uyarak, Humāy veya Humāya adındaki kendi öz kızı ile evlenmişti. Bahman, kızını hâmile bırakarak, öldü; kızı hükümdarlık etmeğe başladı; fakat çocuğu dünyaya geldiği zaman, kendi yerine tahta geçirirler korkusu ile, onu bir sandıka içinde, Balḫ (Dehās) nehrine attırdı. Çocuğu bir değirmenci bularak büyüttü ve ona Dārāb adını koydu. Dārāb 20 yaşına gelince, Humāy kendisini tanıdı ve tahtını ona bıraktı Annesinin ölümünden sonra, Dārāb İran'da yerleşmek üzere, Balḫ 'ten çıktı. İran 'da Dārāb şehrini kurdu, ve sonra Babilon 'da oturdu, Saltanat müddeti 12 senedir.

Oğlu Dārā, 14 sene hükümdarlık ettikten sonra, İskender tarafından mağlûp edilip, öldürülmüştür. Makedonyalı Philipp gerek kendisine ve gerek babasına vergi verdi. Fakat Philipp 'in ölümünden sonra, Dārā vergiyi İskender 'den istediği zaman İskender: — „Ben, altın yumurtlayan tavuğu öldürdüm ve yedim" — diyerek, red etti. Mas'ūdī 'ye göre (*kitāb al-tanbih*, trns. tre, s 247), İskender 'i Dārā 'ya karşı muharebe etmeğe teşvik ve tahrik eden Aristo olmuştur. İskender, Dārā 'nın mâbeyincilerinden ikisine para vererek, onu harp meydanında vurdurttu; Dārā 'nın ölüm derecesinde yaralandığını görünce, kendisine yaklaşarak, son vasiyetlerini istedi; bilâbare kızı ile evlendi. Yunanca İskender menkıbelerinde adları Bessus ve Ariobarzanes olarak geçen bu iki mâbeyincinin tarihte de adları Bessus ve Nabarzanes 'tir; Dārā hakkındaki farsça mâlûmat yunanca İskender menkıbelerinden alınmıştır (Ṭabarī, trc. Zotenberg; Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, s. 3).

Genç Dārā Fars eyâletinde bulunan Sābur 'da bir âteşkede inşa ettirmişti (Mas'ūdī *Murūc*, IV, 78). Dārā 'nın ölüm günü, tarihî çağlar hesabı için, bir başlangıç noktasıdır. Bu hükümdar Sâsânîlerin ceddi telâkki edilir

Firdavsī 'de her iki Dārā 'ya birer uzun fasıl tahsis edilmiştir. Humāy 'ın oğlu olan ilk Dārā 'ya Dārāb der ve bu zâtın Dārābgird şehri ile bu şehirdeki âteşkedeyi bina ettiğini söyler. Şâire nazaran Dārā Makedonya hükümdarının (Makedonyalı Philipp) Nāhid adındaki kızı ile evlenmiş ve kızı gebe olarak, babasına iade etmiştir ki, İskender işte bu kadından doğmuştur Bu suretle İskender genç Dārā 'nın ağabeyi olmuş oluyor (*Şāhnāma*, tre J. Mohl, V, fasıl XVIII. XIX)

Dārā veya Daras-Anaatasiopolis, Mardin ile Nusaybin arasında bir kele olup, Ḫusrav Anūşirvān tarafından, 540 seferinde bizanslılardan alınmıştır (Nöldeke, *göst. yer.*, s. 239). — Dārā-i Taḫt, Efganistan 'dadır.

(B. CARRA DE VAUX.)

DĀRA ŞİKŌH. [Bk. DÂRÂ ŞİKÛH.]

DÂRÂ ŞİKÛH. DĀRĀ ŞIKŌH 1615—1659), Şāh Cihān 'ın büyük oğlu olup, 20 mart 1615 'te Acmir 'de doğdu. Annesi Arcümand Bānū Mumtāz Maḥall idi. 1633 te kendisinin teyze-zadesi, Parvīz 'in kızı ve Cihāngir 'in torunu Nādira Begim ile evlendi. Bu kadından Cānī Begim ve Cihān Zīb Bānū adında bir kızı ile Sulaymān Şikōh ve Sipihr Şikōh adlı iki oğlu oldu. Elphinstone 'un söylediğine göre, Dārā dürüst ve âlicenap, vakur, eli açık ve hür düşünceli, düşmanlarına karşı açık sözlü, fakat itiraza tahammül edemeyen ve en güç bir tedbiri bile zaaf ve hiyânet alâmeti telâkki ederek, istihkar eden mütehevvir tabiatlı bir hükümdar idi. Bu itibarla kendisinin *namāzī* („riyakâr") teamiye ettigi küçük kardeşi Avrangzib 'e hiç benzemedi. Büyük babası Ekber gibi, tetebbu'u severdi ve tasavvuf ile diğer dinî meslelere karşı büyük bir alâka gösterirdi; fakat büyük babasının askerî meziyetlerine ve cesâretine Mâlik olmadığından, bütün teşebbüslerinde muvaffakiyetsizliğe uğradı. 1653 'te uzun müddet Kandahar 'ı ele geçirmeğe uğraştı ise de, muvaffak olamadı. 1657 'de, babası hastalandığı zaman, memleketin bilfiil hükümdarı oldu. Fakat küçük kardeşleri onun hükümranlığını çekemediler. Avrangzīb kendisini önce 1658 haziranında Agra 'da, daha sonra 1659 martında Acmīr'de mağlûp etti. Bunun üzerine Dādar (krş. *Imperial Gazetteer of India*) beyi efganlı Malik Civān 'ın ihanetine uğradı, esir edildi ve Dehli 'ye götürüldü. Burada Avrangzib 'in emri ile, 1659 ağustosunda öldürüldü. Rieu (*Catalogue of Persian Mss.*) 'de gösterilen bir çok eserlerin müellifidir. Bunların en mârûfu, evliyanın kısa hâl tercümesini ihtiva eden *Safīna-i avliyā* (Lucknow 'da 1872 'de litografya baskısı; Ethé 'nin *Catal. of the Persian Mss. of India Office*. nr. 647, s. 274—316'da tafsilâtlı bir rapor mevcuttur) 'dır. Dārā hakkında kendisini şahsan tanımış olan Bernier ile Manucei 'de de bir çok mâlûmat vardır.

Biliyografya: *Grundriss der Iran. Philol.*, II, 352—354, 365. H. BEVERIDGE.)

DARĀBGİRD. [Bk. DERABGİRD.]

DĀRAḲUṬNİ. [Bk. DÂREKUTNÎ.]

DARAZÎ. [Bk DEREZÎ.]

DARB. [Bk. DERB.]

DARB. ŻARB (A.) „vurma" (bundan *żarbḫāne* „sikke basılan yer"); hesapta mâlûm ameliye ve arûzda, ikinci mısraın son tef'îlesidir,

DARBUKA. DARBUKKA veya DARABUKKA (Mısır), DİRBEKKİ (Suriye) ve DERBÜKA (Magrib). Bu kelime arap lûgatçileri tarafından, bir icâd olarak, *durâbukka* şeklinde kaydedilmiş olup, bir tarafı geniş veya şişkin bir gövdeden müteşekkil bir nevi dünbelek ifâde eder; gövdenin bu tarafı bir deri (Mısır'da balık derisi, Magrib'de keçi derisi) ile kapatılmış ve diğer ucu ise, açıktır. Şarkta darbukanın gövdesi tahtadan veya topraktan yapılır (ekseriya üzeri boyalı ve süslüdür) ve daha nâdir olarak da, bakırdan imâl edilir. Bu çalgıyı çalmak için, şişkin ve kapalı tarafı öne gelmek üzere, koltuğun altına alınır ve sada çıkaran bu dünbeleğin derisine, iki elin parmakları ile vurulur. Mısır'da darbuka hokkabazların, sokak satıcılarının ve aynı zamanda kadınların ve Nil kayıkcılarının kullandıkları bir çalgıdır. Magrib'de kadınlar çalar; bundan başka şehirlerde saz heyetinin esaslı unsurlardan birini teşkil eder. — *Darbuka* kelimesi, yabancı bir menşe'den gelmektedir; fakat nereden geldiği vâzıh bilinmiyor (krş. Dozy, *Supplément*, I, 430; Vollers, *ZDMG*, 1897, s. 326).

Bibliyografya: Lane, *Modern Egyptians*[5], II, 73 v.dd.; Delphin et Guin, *Notes sur la poésie et la musique arabes*, s. 43 v.d.; Bel, *La population musulmane de Tlemcen*, s. 49, not 1, levha XXVI. (W. MARÇAIS.)

DARBUKKA. [Bk. DARBUKA.]

DARCİNÎ. [Bk. DERCİNÎ.]

DARD. [Bk. DERD.]

DÂREKUTNÎ. AL-DÂRAḲUṬNİ, ABU 'L-ḤASAN 'ALİ B. 'OMAR B. AḤMED B. MAHDİ (917 — 995), tanınmış muhaddislerdendir; *amîr al-mu'minîn fi 'l-ḥadîṯ* unvanı verilen bu zat 305 (917/918)'te Bagdad'da Dâr al-Ḳuṭn mahallesinde doğmuştur. Zamanının âdetine uyarak, devrinin en meşhûr muhaddislerinden hadîs öğrenmek için, seyahat etmiş ve böylece Basra, Kûfe, Vâsıt, Suriye ve Mısır'a gitmiştir. İbn Mucâhid (ölm. 323=935)'den, Muḥammed b. al-Ḥasan al-Naḳḳâş (ölm. 351=962) ve diğerlerinden (İbn Ḥallikân) kıraat ilmi ile Abû Sa'îd al-İṣṭaḫrî (ölm. 328=939/940)'den fıkıh öğrenmiştir; edebiyat tahsili ile de meşgûl olmuştu. Nitekim Ḥimyarî'nin bütün divanını ezberden bilir ve bu yüzden şî'îlik tarafdarlığı ile itham edilir idi. Talebesi arasında Ḥâkim al-Nîsâbûrî (ölm. 405=1014/1015), Abü Ḥâmid al-İsfarâ'înî (ölm. 406=1015/1016), Abu 'l-Ṭayyib al-Ṭabarî (ölm. 450=1058) ve *Ḥilyat al-avliyâ'* müellifi Abü Nu'aym al-İṣfahânî (ölm. 430=1038/1039) bilhassa zikre değer. 385 senesinin 8 zilkâde (4 kânun I. 995) çarşamba günü, 80 yaşında olarak, Bagdad da vefat etmiştir. Bâb al-Dayr mezarlığında Ma'rûf al-Karḫî yakınında defnolunmuştur.

Dârakuṭnî hadîs ilminde tenkidî usûlü bir hayli ilerletmiş olan ulemadan biridir. Hepsi elimize kadar gelmemiş olan eserleri, en ziyâde hadîse dâir olanlardır:

1. *Al-Sunan* (Debli, 1310). Bu eser, hadîs mecmualarının mûtad tarzlarına muhalif olarak, yalnız mühim fıkıh meselelerine dâir hadîsleri ihtivâ eder ve bunların farklı şekillerini ve muhtelif isnatlarını birlikte gösterir. Ḫaṭîb (s. 35,3)'in dediği gibi, bu eser ancak muhtelif mezheplerin fıkıh meselelerindeki anlayış farklarına derin vukuf sâhibi olan bir adam tarafından yazılabilirdi. Onun bir de İḫşîdîlerin veziri İbn Ḥinzâba tarafından yazılan bir *Musnad*'in te'lifine yardım ettiği ve mukabilinde bol mükâfatla taltif edildiği söyleniliyor (İbn Ḫallikân; Yâḳût, *İrşâd*, II, 408). Fakat Yâfi'î bu rivâyeti pek şüpheli görmektedir; Yâḳût'a göre de (*İrşâd*, II, 406, 13), *Musnad* Dârakuṭnî'nin eseri olup, kendisi bunu İbn Ḥinzâba için te'lif etmiştir. 2. *Kitâb 'ilal al-ḥadîṯ*. Dârakuṭnî bu eseri hafızasından ve imlâ ettirmek suretiyle vücuda getirmiş; bu eser, tilmizi al-Birḳânî tarafından, *Musnad* şeklinde istinsah ve neşredilmiştir (Ḫaṭîb, s. 37, 14 v.dd.). Eserin 2. 3. ve 5. cildleri bugüne kadar kalmıştır (*Catalogue Bankipore*, nr. 301—303), Navâvî (*Taḳrîb*, trc. Marçais, *JA*, 9. seri, 1901, XVIII, 94) adlı eserinde bu eserin mutalâasını tavsiye eder. 3. *İlzâmât 'ala 'l-ṣaḥîḥayn*. Bu eser, sahih hadîslerden müteşekkil, bir mecmuadır. Bu hadîsler Buḫârî ve Muslim'in koydukları şartları hâiz olmakla beraber, onların eserlerinde bulunmamaktadır (bk. *Kaşf al-ẓunûn*, nr. 1132). 4. *Kitâb al-istidrâkât va 'l-tatabbu'*. Bu eser Buḫârî ve Muslim'deki 200 zayıf hadîs hakkında mâlûmatı ihtivâ eder (Kâtib Çelebî, nşr. Flügel, II, 545 ve nr. 9956). 5. *Kitâb al-arba'în* (Kâtib Çelebî, nşr. Flügel, nr. 406). 6. *Kitâb al-afrâd*. Müfret hadîsler hakkındadır (Suyûṭî; Kâtib Çelebi, nşr. Flügel, nr. 9874). 7. *Kitâb al-amâli* (Suyûṭî). 8. *Kitâb al-mustacâd* (Kâtib Çelebî, nşr. Flügel, nr. 10.488, 11.923). 9. *Kitâb al-ru'ya*, beş cüzdür (Kâtib Çelebî, nşr. Flügel, nr. 10.150). 10. *Kitâb al-taṣḥîf*. Hadîse dâir kitaplardaki hatalar hakkında (Navavî, *ayn. esr.*, s. 115; Kâtib Çelebî, nşr. Flügel, nr. 9975). 11. *Kitâb al-mudabbac*. Muasırların birbirlerine karıştırmış oldukları hadîslerden bahseder (İbn Ḥacar al-'Asḳalânî, *Nuḫbat al-fikar*, nşr. Nassau Lees, s. 51, 11; Yâḳût, *İrşâd*, II, 406'da bu kelime yanlış olarak *M z b ḥ* harfleri ile gösterilir. Ẕahabî onu *M d l c* ve Suyûṭî *M d y ḥ* şeklinde gösterir). 12. *Ġarîb al-ḥadîṯ*

(Kâtib Çelebî, nr. 8620). 13. *Kitâb al-muḫtalaf va'l-mu'talaf fî asmâ' al-ricâl* (İbn Ḫallikān; Kâtib Çelebî, nr. 708). 14. *Kitâb al-ḍu'afâ'* (Navāvî, *ayn. esr.*, s. 142). Eser, İstanbul'da yazma olarak mahfuzdur (bk. Spies, *Beiträge zur arabischen Literaturgeschichte*, s. 105). 15. *Kitâb al-ḳirâ'ât* (*Fihrist*, s. 35; Kâtib Çelebî, nr. 10.387). Talebeye mahsus muhtasar bir kitaptır; müellif bunda emsâli arasında, ilk defa olarak, eserin başında *Kur'an*'ın tilâvet esaslarını izah eder (Ḫaṭîb, s. 34). — Kâtib Çelebî (nr. 12.413)'nin zikrettiği bir eser olan *Ma'rifat maẕâhib al-fuḳahâ'*'dır; fakat Ḫaṭîb (s. 35) ve müstensihleri ile karşılaştırınca, bunda Kâtib Çelebî'nin hatâ etmiş olduğu anlaşılıyor. 16. *Kitâb al-aḥiyâ' va'l-acvâd*, bugüne kadar meçhûl kalan bu eser, Vacâhat Ḥusayn tarafından, Patna'da Oriental Public Library'de keşfedilmiş ve *JRAS*, N.F., XXX (1934), 39—149'da neşredilmiştir. Bu eserin müellife âit olduğu Yâḳût'un *İrşâd* ve İbn Ḥacar'in *İṣâba*'sinde zikredilmiş olması ile sâbittir.

Bibliyografya: al-Ḫaṭîb al-Baġdâdî, *Târîḫ Baġdâd* (Kahire, 1931), XII, 34—40; Sam'ânî, *Ansâb*, *GMS*, XX, var. 217 (kaynak: Ḫaṭîb); Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 523; İbn Ḫallikān, *Vafayât* (Kahire, 1310), I, 331; Ẕahabî, *Taẕkirat al-ḥuffâẓ* (Ḥaydarâbâd, ts.), III, 199—203 (asıl kaynak: Ḫaṭîb); Subkî, *Ṭabaḳât al-şâfi'iyya al-kubrâ* (Kahire, 1324), II, 310—312 (kaynak: Ẕahabî); Yâfi'î, *Mir'ât al-cinân* (Ḥaydarâbâd, 1338), II, 424—426 (asıl kaynak: Ḫaṭîb ve İbn Ḫallikān); Suyûṭî, *Liber classium* (nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1833), II, 113 (kaynak: Ẕahabî); Wüstenfeld, *Der Imâm el-Schâfi'î* (Göttingen, 1890), nr. 235; Maz, *Renaissance des Islâms* (Heidelberg, 1922), s. 184; Brockelmann, *GAL*, I, 165; *Suppl.*, I, 275. (HEFFENING.)

DÂRESSELÂM. BANDAR AL-SALĀM, eski alman şarkî Afrikası'nın ve birinci cihan harbinden sonra İngiltere'ye geçen Tanganyika müstemlekesinin merkezidir. 6° 49′ cenub arz ve 39° 10′ şark tûlünde, denizin iyi bir liman teşkil eden derin bir girintisinde bulunmaktadır. Şehrin, münevver yerlilerinin bugün de tesmiye ettikleri gibi, Bandar al-Salâm („selâmet limanı") 'ın kısaltılmış şekli olan adı, bundan ileri gelmektedir. Müsâit mevkiine rağmen, Dâresselâm tarihî bir şehir değildir. Orta çağın ilk devresinde, daha ziyâde Ḳilva ve sonraları Zengibar hâkim olmuşlardı. İçerilere doğru giden esas kervan yolunun nihaî noktası Bagamoyo idi. Dâresselâm'daki balıkçı köyü, Zengibar sultanı Sayyid Macîd'in bir saray inşasından sonra (1862), ehemmiyet kazanmağa başladı. Sâhil boyu daha henüz resmen Zengibar sultanının hâkimiyeti altında sayıldığı sırada, alman devletinden müzaheret gören bir şarkî Afrika alman şirketi, buralara el uzatarak, 28 nisan 1888'de Zengibar sultanını bütün bu kıyılarda hâkimiyeti kendisine devreden bir muâhede imzalamağa icbar eyledi. Bu hareket yerliler arasında 2 sene süren (1888 — 1890) bir isyana sebep oldu ve bu isyanın bir alman sefer kuvveti tarafından tenkilini müteâkip, bütün memleket alman idâresi altına konuldu ve Dâresselâm, alman şarkî Afrika müstemlekesinin merkezi oldu (1 kânun II. 1891).

Almanlar başlangıçta geniş caddeli ve müteaddit resmî binalı, sâkin ve kibar bir memurlar şehri olan Dâresselâm'ı şarkî Afrika'nın iktisadî bir merkezi hâline koymağa çalıştılar. İnşası birinci cihan harbinden az evvel tamamlanan bir demir yolu, şehri Tanganyika gölü kıyısında Kigoma'ya bağladığı gibi, Tabora'dan ayrılan bir kol, Victoria gölünün cenup kıyısında Muanza'ya uzanmaktadır. Almanlar bütün şarkî Afrika'da Avrupa ticâretinin ağırlık merkezini Zengibar'dan Dâresselâm'a çekmeği tasavvur ediyor, fakat bu sâhada memleketin şimâl komşusu olan Kenya müstemlekesindeki ingilizlerin rekabetine uğrayorlerdi. Dâresselâm 1916'da ingilizler tarafından işgâl edildi ve Versailles muâhedesi alman şarkî Afrikasının hemen tamamını İngiltere'ye verdi (1919). Bu günkü şartlar içinde Dâresselâm yalnız kendi hinterlandının ticâretinde oldukça ehemmiyetli bir rol oynamakta, fakat bunun dışında geniş bölgelerin iktisadî faâliyetleri, daha şimâldeki Mombasa limanına intikal etmiş bulunmaktadır.

İslâm dini, bütün sâhilde olduğu gibi, Dâresselâm'da çok alacalı bir karakter arzetmektedir. Arapça ve hind dillerine âit unsurların da karışmış bulunduğu bir Bantu lehçesi konuşan Suaheli adlı sâhil halkı tamamen islâmlaşmıştır. Bunlar şâfiî mezhebinden olup, ihtimâl Ḥaẓramavt arapları tarafından, biç değilse, VIII. asırdan itibâren islâm cemiyetine katılmışlardır. Hattâ İbn Baṭûṭa, Ḳilva'da şâfi'îlere rastlamıştır. Dâresselâm'a ve bütün sâhile oldukça büyük bir mikdarda gelip yerleşmiş olan Ḥaẓramavt arapları, oldukça seçkin bir hayat yaşarlar; bunlara, vatanlarının başlıca limanından kinâye olarak, ekseriya **ş i ḥ i r i** da denir. Sosyal bakımdan, Maskaṭ arapları ile Zengibar'ın eşrafı ve memleketin eski asilzâdeleri çok daha yüksek bir seviyededirler. Bunlar İbâżîdirler. Bu derece itibarlı olmamakla beraber, Dâresselâm'ın en varlıklı sâ-

kinlerinden, takriben üçte ikisi, islâm dinine mensûp olan hintlilerdir. Gucarât sâhillerinden gelmiş olan bu hintliler, ana vatanlarında olduğu gibi, burada da muhtelif mezheplere mensûpturlar. Başlıca 3 grubu, Ḫōca, Bōhorā ve Mayman adlı tâcir sınıfları teşkil eder. Maymanlar hanefî, ḫōcalar ile bōhorâların ekserisi hem şi'î hem de ismā'ilîdirler ve ḫōcalar ise, ismā'ilî mezhebinin nizārî koluna mensûptur. Bōhorā'lar ise, Musta'lî efkârını temsil ederler; bu sonunculara dā'ûdî de derler ve bunların dinî reisi Sürāt'ın mullāyi'sidir. Ḫōca cemaatlerine mensûp olanlardan bir çoğu işnā 'aşarîya (bunlara, suaheli dilinde, „senaşari" derler) mezhebine geçmişler, Bōhorā'lar arasında da sünnî mezhebine geçenler olmuştur. Dâresselâm'da 8 câmi vardır. Bunlardan 2'si, iki ḫōca gurubuna ve 2'si de birbirine muhâlif olan Bōhorā cemaatlerine âittir; bir tanesi ibāżî, 2'si sünnî ve bir tânesi de, yine sünnî olan Comor'lulara âittir.

Bibliyografya: Hans Meyer, *Das deutsche Kolonialreich, I. Ostafrika* (Leipzig — Wien, 1919); *The Handbook of Tanganyika* (nşr. G. F. Sayers), London, 1930; Leue, *Dar es-Salaam* (Berlin, 1903); C. H. Becker, *Materialien zur Kenntnis des Islam in Deutsch-Ostafrika* (*Der Islam*, II, 1 v.dd.); W. Klamroth, *Der Islam in Deutsch-Ostafrika* (Berlin, 1912). (C. H. BECKER.)

DÂRFÛR. DĀR FŪR veya DĀR FŌR („Forlar memleketi"), ingiliz-mısır Sudanı'nın fransız istivâî Afrika'sı kolonisine komşu olan garp kısmıdır ki, gayr-i kat'î hudutlar ile 10°—15° şimâl arzları, 22°—27° şark tûlleri arasında uzanır ve takriben 375.000 km². bir sâha kaplar. XVIII. asırdan beri idâre merkezi El-Fâşer olan Dār Fūr hakkındaki ilk esaslı mâlûmatı veren alman seyyahı Nachtigal buranın nüfusunu 1875'e doğru 3—4.000.000 kadar tahmin etmiş olmakla berâber, geçen asrın ikinci yarısında Zibēr Paşa istilâsı ve Mahdî hareketleri esnasında bu nüfus çok azalmıştı; öyle ki, yeni tahminler, zencilerden, bilâhare buraya gelmiş olan araplardan ve bunların melezlerinden mürekkep olan Dār Fūr nüfusunu ancak 5—700.000 kadar gösteriyorlar. Nüfusun başlıca unsurları, Nachtigal'in tesbitine göre, *d*, *t*, *f*, *z*, *n* harfleri ile tefrik olunurlar ki, aşağıda bunlardan bahsedilirken, mezkûr seyyahın kullanmış olduğu imlâ şekli muhafaza olunmuştur: 1. Dādscholar, İdrīsī'den itibâren bütün arap coğrafyacıları Slatin Paşa tarafından Tācō tesmiye edilirler; bunların memleketin, diğer unsurlara nisbetle, eski sâkinleri olmaları muhtemeldir. 2. Tuncerler (belki *tuccār*'dan muharref), aslen arap olmakla berâber, diğer unsurlara çokça karışmışlardır. Bunların 400 sene kadar evvel şimâlî Afrika'dan buraya geldikleri söylenir. Hâlâ arapça konuşan Tuncerler, memleketin orta kısmındaki Marra dağının şark eteklerinde ve Vaday ile Bornu'da ikamet ederler. 3. Fōrāvalar, Dādscholar ile beraber, nüfusun en büyük kısmını teşkil etmek üzere, memleketin cenup ve garp tarafları ile Marra kütlesinde yaşarlar ve kendi dilleri ile konuşurlar. 4. Zoġāvalar, kısmen veya tamamen göçebe hâlinde, daha ziyâde şimâl taraflarında yaşarlar. 5. Navā'ibeler, bunların memlekete ilk hicret etmiş araplar olması muhtemeldir; her ne kadar müteaddit kollara ayrılırlarsa da, hepsi kendi kendilerine Cuhayna [b. bk.] adını verirler ve çoğu sığır yetiştirmekle geçinirler.

Bu unsurlardan Zoġāvalar, Dār Fūr dışında XI. asırda büyük bir rol oynamış iseler de (bk. *Der Islam*, I, 162 v.dd.), memleketin tarihinde zikre değer bir iş görmemişlerdir. Bu bakımdan asıl faâl unsurlar, sırası ile Dādscholar, Tuncerler ve Fōrāvalardır ki, bu sonuncuların adları memleketin bugünkü isminde hâlâ muhafaza edilmektedir. Nachtigal (III, 360)'e göre, Dādscholar bir kaç asır müddetle memlekete Marra dağlarından hâkim olmuşlar, sonra dışarıdan gelen araplar (yâni Tuncerler) karşısında, bunlara mukavemet etmeksizin iktidarı terk etmişlerdir. Bu gelenlerin ilk reislerinin adı Ahmed „al-Ma'kūr" (Slatin'in te'viline göre, „ayağının veteri kesik adam" mânasına) idi. Bunun ne zaman yaşadığı tesbit edilemediği gibi, esâsen Tuncerler devri pek karanlıkta kalmıştır. Son Tuncer hükümdarı Schau, Ahmed'in toruularından olup, anası tarafından Fōrāvalardan Kēra kabilesine mensûp bulunan bir akrabası tarafından, tahtından indirildi. Kēra hânedanının ilk hükümdarı Dāli yahut Delīl Bahar idi ki, hâtırası bugün bile halk arasında saygı ile anılmaktadır. Bu efsanevî şahsiyetin XV. asır ortalarında yaşadığını ve bâzı kanunlar vazettiğini iddia ederler.

Bu sülâlenin sonuncusu, bir arap anadan doğmuş olan Sulēmān Solon tarafından, 1596'da tardedilmiştir. Biz bu zat ile tarihî sâhaya girmiş oluyoruz. Belki Tuncerler ile memlekete giren, fakat kök salmamış olan islâmiyet bu devirde, artık devletin dini olmuştur. Hakikî bir devlet hâline gelen ülkenin hudutları haylı genişlemiş ve söylendiğine göre, Nil'in ötesine ve Atbara'ya kadar varmıştır. Bu memleketin en muktedir hükümdarı ve devletin ikinci müessisi Sulēmān Solon'un torunu Ahmed Bokkor'dur. Bu zat Dār Fūr'u hakikî bir müslüman devleti hâline getirmiş

ve yurduna daha üstün kültürlü ecnebi unsurlar yerleştirerek, daha yüksek bir medeniyet seviyesine varmak istemiştir. Bu suretle Bornu ve Bagirmi 'den bir çok mühâcirler gelmiştir. Her tarafta câmiler ve medreseler kurulmuş, âteşli silâhlar memlekete girmiştir. Mehmed Ali 'nin şarkî Sudan 'ı fethine kadar, buranın en kuvvetli devleti Dâr Fûr idi. Dâr Fûr sultanları Bâbıâli ile münâsebete girişmişlerdir. Nitekim osmanlı padişahlarından Abdülmecid ve Abdülaziz bunların hükümdarlığını tasdik eden fermanlar göndermişlerdir. Fakat ahvâl ve şerait bu fermanlardan daha baskın çıkmıştır. Mısır hükûmetinin köle tâcirlerini tâkip vesilesi ile bu memlekete nasıl nufuz ettiği Bahr al-Ġazâl maddesinde izah edilmiştir. Zibêr Paşa Bahr al-Ġazâl 'den hareketle, Mısır hükûmetinin emri ile, Dâr Fûr 'a girmiş ve bu sırada şimâlde İsmail Paşa 'dan yardım görmüştür. 1874 son baharında Dâr Fûr sultanı İbrahim (Brahim) Zibêr Paşa ile Manoaschi 'de yaptığı bir müsâdemede maktûl düşmüş ve çok geçmeden, Fâşer yağma ve tahrip olunmuştur. Memleketin idâresi Hartum 'a bağlanmış ise de, içine güç girilir bölgelerde taht kavgaları bir hayli devam etmiştir. Hükümdar Boş Zibêr Paşa tarafından öldürtülmüş, bundan sonra gelen vâliler Boş 'un halefi Hârûn ile uğraşmak mecburiyetinde kalmışlardır. Hârûn 'un mısırlılara karşı tahrik ettiği umûmî bir isyan derhâl bastırılmış ve o sırada Sudan vâlisi tâyin edilen Gordon, için-için kaynayan Dâr Fûr 'da da sükûnu te'sis etmiştir. Gordon buraya, müdür olarak, Hasan Hilmi Paşa 'yı bırakmıştır. Bu zâta italyan Messedaglia ve daha sonra avusturyalı Slatin halef olmuştur. Slatin 'in zamanında Mahdî hareketi başlamış ve Slatin 1883 kânun I. 'da teslim olmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu hâdiseler cereyan ederken, Mısır hükûmetine karşı açtığı mücâdelede maktûl düşen Sultan Hârûn 'un amcazâdesi Dud Benga, Marra dağlarından tahta hak iddia etmiş ve bu zat 1885 'te, kendi isteği ile, Hartum 'a, Mahdî 'nin yanına gitmiştir. Mahdî devleti inkıraz bulunca, 'Alî Dînâr eski Dâr Fûr sultanlığını yeniden kurmak imkânını bulmuştur.

Bundan sonra, birinci cihan harbine kadar, İngiltere memleketin dâhilî işlerine karışmayıp, diplomatik münâsebetler te'sis ettiği 'Alî Dînâr 'dan küçük bir vergi almakla iktifa etti. Bu sırada Kızıldeniz kıyısında Port Sudan 'dan başlayıp, Hartum 'dan geçen demir yolunun Dâr Fûr 'a şarktan komşu olan Kordofan 'ın merkezi El-Obeid 'e varmış bulunması ile, memleket ticârete açılmak imkânını elde etmiş oluyordu. 'Alî Dînâr 'ın hükûmeti sırasında memleketin yakın mâzide geçirdiği dâhilî harplerin ve Mahdî hareketinin tenkili sırasında uğranılan büyük zararların yarası az-çok kapatılmıştı. Ancak bu sırada, dârfûlular fırsat buldukça Kardofan 'a tecâvüz ediyor ve ticâret yolları üzerindeki faâliyetleri sekteye uğratıyorlardı. Birinci cihan harbi sırasına 'Alî Dînâr mühim bir mıkdar silâh tedarik ederek, türklerin teşvikı ile isyan bayrağını açtı ve Kordofan ile berâber yukarı Mısır 'ı istilâya hazırlandı. Fakat üzerine gönderilen kuvvetler 1916 'da payitahtını aldılar ve kendisini öldürdüler. Bunun üzerine Dâr Fûr bir eyâlet hâlinde İngiliz-mısır Sudanı 'na ilhak olundu ve ancak ikinci cihan harbi yıllarında, Mısır ile Guine körfezi arasındaki, çok faâl hava nakliyatı bakımından, bir uğrak yer olduktan sonra, esaslı bir şekilde tanınmağa başlandı. Dâr Fûr 'un tarihî sultanlarının şeceresi için bk. Helmolt, *Weltgeschichte*, III, 573.

Nachtigal 'in, eski ülkenin inkırazından bir az evvel, Dâr Fûr devletini tetkik edebilmiş olması ilim için büyük bir kazanç olmuştur. Bilâhare Slatin 'in toplamış olduğu büyük koleksiyonlar Mahdî hareketi sırasında mahvolmuştur. Slatin bize sarayın gâyet karışık teşrifatı ile memurların mertebeleri hakkında pek alâkabahş tafsilât verir. Sultandan (Alâ Kûri veya Ari) sonra, sultanın annesi gelmektedir. Abo unvanını hâiz olan bu kadın *abonga* (*abo*) denilen 7 annenin (hânedanın en yaşlı dulları veya akraba kadınları) başı olmak üzere, devletin dinî merâsiminde mühim rol oynar. Aynı ehemmiyeti hâiz olan *kamene* („sultan boynu") unvanında bir zat sultanın bir nevi benzeri, Nachtigal 'in dediğine göre, hükümdarın gölgesidir. Hiç bir fi'lî otoritesi olmamasına rağmen, bu memura hükümdara lâyık tazimat gösterilirdi. Eskiden bir sultan ölünce, onun *kamene* 'sini de öldürürlerdi. Baş harem ağası ve şark eyâletinin vâlisi Abū Şayḫ Dâli 'nin büyük mevkii vardı. Bu zat haremi idâre ederdi ve devlet umurunda büyük bir nufuz sâhibi idi. Başlangıçta sultanların tahta çıkmalarında bile kuvvetle âmil olurdu. Kendisine Dâli kanunlarının muhafızı nazarı ile bakılırdı. Esâsen ismi de bundan gelmektedir. Bunun bir vazifesi de ancak sultanın ölümünde söndürülen mukaddes âteşi beslemekti. Buna benzer diğer bir âteş de sultanın sarayında yanardı. Teşrifatta dördüncü sırayı sultanın kız kardeşi olan *iye-basi* („baş kadın") işgâl ederdi. Bu kadının da hakikî bir şahsî otoritesi vardır. Ata binerek, halk içine çıkar ve ekseriya nufuzu, teşrifatta kendisinden önce gelen sultanın annesininkini bile geçerdi. İşte belli-başlı makamlar bunlardır.

Yukarıda bahsettiklerimizden müslüman Dâr Fûr'da islâmiyetten evvelki âdetlerin ne nisbette devam ettiği anlaşılır. Bilhassa senenin belli-başlı bayramı olan büyük davul bayramında eski putperestlikten kalma törenlerin sonradan nasıl islâmîleştirilmiş olduğu derhâl fark edilir. Bu bayram hadd-i zatında bir bahar bayramından başka bir şey değildir. Şemsî seneye göre kutlanan bu bayramda eski hükümdarların mezarları önünde kurban kesilirdi. Bu merasim o şekilde islâmlaştırılmış ve kurban kesmekle berâber müslüman sultanların ruhuna *Kur'an* okumak da âdet olmuştu. Her ne kadar putperest kıralların mezarında *Kur'an* okunmasa da, onlara yine kurban kesilirdi. Sultan yere 7 çukur kazarak, bu çukurlara tohum koyardı. Bu çukurlar sonradan 7 *abonga* tarafından kapatılırdı. Bunu müteâkip öküz ve inek kurban edilir, derisi sultanın al-Manşûr adındaki büyük davulu ile bunun küçüğüne, „yavrusuna" geçirilirdi ki, bayramın adı da bundan gelmektedir. Sultan davulun üzerine gerilmiş deriye bir hayvan kaburgası ile vurunca, bu kemiğin kırılması lâzımdı. Davul Fulbeler arasında da, bir kabîlece mukaddes bir şey olarak, rol oynar (Strümpell, *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg*, XXVI, 1912, s. 51 v.d.). Bayramın üçüncü kısmında bir koyun kesilip, parçalanır ve her itibarlı şahsa muayyen bir parçası verilirdi. Hayvanın yarı taaffün etmiş iç âzası, sarayda muhafız askerlerinin gözleri önünde, saray erkânı tarafından yenilirdi. Eskiden bunu yemeyenler idâm edilirlerdi. Rivâyete göre, bu tuhaf ziyâfette vaktiyle bir genç kızı yemek âdet iken, islâmiyetin te'siri ile, genç kız yerine koyun yenilmeğe başlanmıştır. Esâsen Dâr Fûr'da eski bir yamyamlığın eserleri görülür.

Bibliyografya: Gustav Nachtigal, *Sahârâ und Sûdân* (Leipzig, 1889), III, 299 v.dd.; Rudolph Slatin Paşa, *Feuer und Schwert im Sudan* (Leipzig, 1899); Muhammed Ebn Omar el-Tounsy, *Voyage au Darfour*. (trc Perron). Paris, 1845. (C. H. BECKER.)

DAR-I ÂHANÎN [Bk. DEMİR KAPI.]

DÂRÎM. [Bk. DÂRİM.]

DÂRÎM. DÂRİM, MÂLIK B. ḤANẒALA B. MÂLIK B. ZAYD-MANÂT B. TAMÎM'in oğludur. Asıl adı Bahr idi. Çocukluğunda bir gün, tıpış tıpış yürüyerek, para kesesini babasına getirdiği için, ona Dârim lakabı verildi (krş. *Ḳâmûs*).

Dârim kabîlesi Yamâm'de yerleşmişti (krş. Wüstenfeld, *Genealog. Tabellen*). Bir gün bir dârimî, bilmeyerek, Ḥîra kralı 'Amr b. Hind [b. bk.]'in en küçük kardeşini öldürdü. 'Amr, intikam hissi ile, Ḥanẓala kabîlesinden 100 kişi öldüreceğine and içti; Ṭayy kabîlesi de, eski bir hesabın tasviyesi için, Ḥanẓala'yı cinâyetle itham ediyordu. 'Amr Dârim kabîlesinden 98 kişi öldürdü ve Barâcim kabîlesinden bir adam ile (Maydânî tarafından zikredilen darb-ı mesel işte bundan ileri gelmiştir, *Arab. Prov.*, I, 5) Nahşal kabîlesinden bir kadını da öldürerek, yüzü tamamladı. Barâcim Ḥanẓala ahfadından idi; Nahşal ise, Dârim'in oğludur. Dârim kabîlesinin reisi o vakit Zurâra idi. Ḥîra kıralı Nu'mân Abû Ḳâbûs nezdinde büyük itibâra sâhip olan oğlu Ḥâcib ona halef oldu. Ḥâcib, Ḥîra hükümdarı Nu'mân'ı Tamîm kabîlesi kollarından Yarbû'a öteden beri âit bulunan *Ridâfa* imtiyazını alıp, Dârim kabîlesine vermeğe ikna etti. Bununla berâber Yarbû'lar Ridâfa'yi iâde etmekten imtina ettiler. 9 (631) senesinde Tamîm kabîlesi Peygambere biat ederek, müslüman oldu. Peygamberin, Hicaz'ın en necîp arapları saydığı dârimlerden 'Uṭârid, bu sırada, kabîlesini Peygamberin nezdinde temsîl etti. Dârimler, yalancı kadın peygamber Sacâḥ ile birleşerek, reisleri al-Aḳra'ın idâresi altında Abû Bekr'e karşı isyan eden Tamîm kabîlesinin kollarından biri idi. Bunlar Ḫâlid b. al-Valîd'e ilk inkiyad edenler arasındadır. Dârim kabîlesinin en mârûf mensûbu şâir al-Farazdaḳ [b. bk.]'tır. Diğer bir mârûf dârimli de Savra b. al-Ḥurr'dur (bk. Ṭabarî, II, 1418).

Bibliyografya: Caussin de Perceval, *Essai*, II, 121 v. dd. (T. H. WEIR.)

DÂRİMÎ. AL-DÂRİMÎ, ABÛ MUḤAMMED 'ABD ALLÂH B. 'ABD AL-RAḤMÂN B. AL-FAẒL B. BAHRÂM B. 'ABD AL-ṢAMAD AL-TAMÎMÎ (797—869), 181 (5 mart 797—27 şubat 798)'de Semerkand'da doğmuş vo 255 senesi zilhiccesinin 8 veya 9 (18/19 teşrin II. 869)'unda yine orada ölmüştür.

Ḥadîs araştırmaları için, Horasan, Suriye, Irak, Mısır ve Hicaz'a seyahatler etmiştir. Hocaları şunlardır: Abu 'l-Yamân al-Ḥakam b. Nâfi', Yaḥyâ b. Ḥassân, Muḥammed b. 'Abd Allâh al-Raḳâşî, Muḥammed b. al-Mubârak, Ḥibbân b. al-Hilâl, Zayd b. Yaḥyâ b. 'Obayd al-Dimişḳî, Vahb b. Carîr v. b. Talebesi ise, Muslim, Abû Dâ ûd, al-Tirmizî, al-Nasâ'î (*Sunan*'de zikredilememektedir), 'Abd Allâh b Aḥmed b. Ḥanbal, 'Îsâ b. 'Omar al-Samarḳandî v.b.

Samarkand'a kadı tâyin edildiği zaman, yalnız bir dâvaya bakmış ve hemen istifasını vermiştir. Zühd ve takva sâhibi, fakir gayretli, zekî bir âlim idi.

Eserleri şunlardır: 1. *al-Musnad*, hadîs kitabı, fıkhın muâmelâta âid kısımlarına taallûk eden hadîsleri ihtiva eder. Burada hadîsler, muâmelâtın muhtelif şekillerine göre fasıllara

ayrılmıştır; 1293 'te Cawnpore 'da taş basması ile tabedilmiştir. 2. *al-Tafsîr* ve 3. *Kitâb al-câmi'*, her iki eser de bugün ortada yoktur.

Bibliyografya: al-Ẕahabī, *Taẕkirat al-huffāẓ* (Haydarâbâd, ts.), II, 115; İbn al-Ḳaysarānī, *al-Gam' bayna kitābay Abī Naṣr al-Kalābāẕī va Abī Bakr al-Iṣbahānī* (Haydarâbâd, 1323), I, 270; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Kahire, 1303), VII, 71; al-Diyārbakrī, *Tārīḫ al-ḫamīs* (Kahire, 1283), II, 341; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (İstanbul, 1286), II, 49; Brockelmann, *GAL*, I, 165; Ben Cheneb, *Etude sur les personnages mentionnés dans l'Iḥāza de Sīdī 'Abd al-Kādir al-Fāsy* (Paris, 1907), nr. 150; Huart, *Littérature arabe* (Paris, 1902), s. 221.

(MOH. BEN CHENEB.)

DAR'ÎYA. [Bk. DER'ÎYE.]

DARÎYYE. ŻARÎYA, orta Arabistan 'da bir eyâlet olup, adını, bir kaynak ile, onun hemen civarında, Mekke — Basra yolu üzerinde, Cadîla 'den 32 ve Ṭîḥfa 'den 18 (İbn Rusteh 'e göre 28) arap mili mesâfede bulunan bir köyden almıştır. Araplara göre bu köyün adı, Rabî'a 'nın kızı ve Banî Ḳuẕā'î Ḥulvān 'ın annesi olan Żarîya 'den gelmektedir. Baḥrayn yolu buraya da vardığı için, köy haylı işlek bir menzil olmuştu. İdârî bakımdan Medine 'ye tâbi idi. Bakrî 'nin suyundan ve dağlarından mufassalan bahsettiği Żarîya eyâleti, Doughty 'nin haritasında Ḥemmey (her hâlde = Ḥimā) adı ile iyi bir otlak olarak gösterilen bölgeyi de ihtivâ ediyordu. Fakat eyâlet al-Nîr dağının şimâl-i garbî yamacına kadar uzanıyordu. Bu havâlide bilhassa Banî Kilâb oturmakta idi. Peygamber bunların üzerine hicretin 6. ve 7. yılında, Abū Bakr 'in kumandası altında asker göndermişti. Halife 'Omar, arâzinin bir kısmını, sadaka olarak verilen ve muharebelerde kullanılan develere otlak olarak tahsis etti (krş. İbn Sa'd, III, 1, s. 220, 13 ve 236, 3); fakat develerin sayısı mütemâdiyen arttığı ve 'Oṯmān 'ın devrinde 40.000 'e vardığı için, halife bu işe ayrılmış olan arâziyi haylı genişletti. Bu keyfiyet sonraları 'Oṯmān 'a yüklenen kabahatlerden biri olmuştur (*Kāmil*, nşr. Wright, s. 606, 6). Söylendiğine göre, Abbâsîler devrinin ilk zamanlarında eyâletten senede 8.000 dirhem vâridat alınıyordu.

Żarîya adı ile anılan sâha, Doughty haritasında, Therîe olarak, zikredilmiştir. Wüstenfeld burasının Vehhâbîlerin idâre merkezi al-Dar'a'îya olduğunu kaydeder. Hâlbuki bu iki yer birbirinden 3,5 arz derecesi mesâfede idi. Doughty 'de Ḥemmey adı verilen mıntaka ile eski coğrafyacıların küçük Ḥimā Kulayb adını verdikleri al-Ḥimay veya al-Ḥimayān kasdedilmiştir ki, Hamadānī (172, 24) 'de buna dâir şu kayıt vardır: Ḥimā Żarîya 'nın Ḥimā Kulayb olduğu söylenirse de (bununla) Ḥimā ile Żarîya arasında Cabal al-Nîr vardır. Mamafih Yāḳūt (II, 343, 13) Ḥimā Żarîya ile Ḥimā Kulayb 'in aynı şey olduğunu kaydettikten sonra, Ḥimā al-Nîr adlı diğer bir mıntakadan bahseder (II, 343, 2 ve 344, 5). Ancak aynı müellif (IV, 856, 8) al-Nîr 'de Kulayb b. Vā'il 'in de makberi bulunduğunu söyler. Bu itibarla Hamadānī 'ye hak vermemiz lâzımdır.

Bibliyografya: al-Bakrī (nşr. Wüstenfeld), s. 626—639; *BGA*, III, 109; V. 26; VI, 146 ve 190; VII, 181; VIII, 251 ve 256; Yāḳūt, *al-Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 471; Vāḳidī (trc. Wellhausen), s. 226 ve 297; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1107; Balāẕorī (nşr. de Goeje), s. 372; Sprenger, *Alte Geogr. Arabiens*, s. 227; ayn. mll., *Post- und Reiserouten*, s. 115 v. dd. ve *ZDMG*, XLII, 330, 336; Wüstenfeld, *Die Strasse von Baçra nach Mekka mit der Landschaft Dharijja*. (FR. BUHL.)

DARUGA veya DARUGAÇI, moğul idâre teşkilâtında idârî ve mâlî, hattâ siyâsî salâhiyetlere mâlik bir kısım büyük memurlara verilen bir isimdir ki, moğul istilâsından sonra onların hâkimiyeti altındaki geniş sâhalarda kurulan imparatorluklarda ve sonradan bunların yerine geçen muhtelif türk devletlerinde idârî bir ıstılah olarak, asırlarca devam etmiştir. Bu kelimenin ifâde ettiği muhtelif mânaların, yâni darugalık müessesesinin, XIII.—XIX. asırlar esnâsında, hukuk tarihi bakımından, ne gibi değişikliklikliklere uğradığını tesbite girişmeden evvel, umûmî mâhiyette, küçük bir filolojik izaha ihtiyac vardır.

Farsça metinlerde ve lûgat kitaplarında umûmiyetle *daruga* şeklinde zikredilen (moğ. *daruḫa* ve *darnḫaçı*) kelime moğulcada „sıkmak, sıkıştırmak, daraltmak" ve mecâzî olarak da „mühürlemek" mânalarını ifâde eden *daruḫu* fi'linden gelir (Kovalevskiy, *Dict. Mongol-russe-français*, s. 1871 v.d.) ki, uygur metinlerinde tesâdüf edilen ve zâbıta memuru mânasına gelen *yarḳan*, *yarğan* kelimesi ile (V. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*, s. 163; F. W. K. Müller, *Uigurica*, I, 9; Ramstedt, *Zwei aigurische Rannenschriften...*, 3, 6) bu *daraḫa* kelimesini birleştirmek hususunda Ramstedt tarafından ileri sürülen fikre Poppe de iştirâk etmekte ve bunu eski türkçe ve moğulcadaki $y = d$ sesi değişmesi ile izah eylemektedir (*Ung. Jahrb.*, IV, 103). Bu faraziye henüz isbata muhtac bulunmakla berâber, bu moğul kelimesinin, türkçe aynı mânalara gelen *dar* kökü ile alâkası, daha sarih olarak, göze

çarpmaktadır. Daha moğulların gizli tarihinde tesâdüf edilen bu *daruḫa*, *daruḫaçin* kelimesi (Haenisch, s. 33), moğullar arasında bir memûriyet adı olarak, asırlarca devam etmiş olduğu gibi (Vladimirtsov, *Moğulların ictimâî teşkilâtı*, tre. A. İnan, 1944, s. 204, 324), bugün dahi küçük bir memûriyet adı olarak kullanılmaktadır (R. Grousset, *l'Empire mongol*, Paris, 1941, s. 528).

Moğulların Mâverâünnehr ve İran'daki hâkimiyetleri zamanında türkçe ve farsçaya da geçen bu kelime hakkında, farsça ve çağataycа lûgat kitaplarında ve onlardan naklen Zenker, Vullers, Velyaminov-Zernov, Pavet de Courteille, Steingass ve Radloff gibi müsteşriklerin lûgatlerinde izahata tesâdüf edilir (Ahmed Caferoğlu, *Azerbaycan yurd bilgisi*, nr. 25, s. 7/8'de, bu mâlûmatı oldukça etraflı surette toplamıştır; ayrıca bk. bir de ayn. mll., *TM*, IV, 29, not 1). Kelimenin muhtelif zamanlarda ve muhtelif sâhalarda ifâde ettiği muhtelif mânaları birbirine karıştıran bu eserler, tarihî bir tetkik için, hiç bir suretle istifâdeye lâyık sayılamaz. Şarkî Türkistan'da *dorga*, âzerî lehcesinde *darga* şekillerini alan bu kelimenin, semantik bakımından, ne gibi değişikliklere uğradığını anlayabilmek ve lûgat kitaplarında verilen muhtelif mânaların hangi zamanlara ve hangi sâhalara âit olduğunu kat'î surette tesbit edebilmek için, tarihî bir tetkike ihtiyac vardır.

Hukuk tarihinde *daruga* veya *darugaçı* kelimesine, idârî bir ıstılah olarak, ilk defa moğul istilâsından sonra tesâdüf olunuyor. Ç'ang-Ç'un'un seyahatnâmesinden anlaşıldığına göre, 1221'de Almalığ'da moğulların yüksek hâkimiyetini kabûl etmiş olan yerli türk hükümdarının yanında *darugaçı* denilen yüksek bir moğul memûru bulunuyordu. Rus sinologu Palladiy'in, Juan-che'nin VII. babındaki izahata dayanarak, verdiği mâlûmata göre, moğul hanının mümessili (yüksek komiseri) olan darugacının vazifeleri başlıca şunlardır: 1. nüfus ve mal sayımı (vergi defterlerinin tanzimi için), 2. yerli halktan yardımcı askerî kıt'aları tertibi, 3. merkezî idâre ile muhabere ve münakale vasıtalarının (moğul ıstılâhına göre, *yam* teşkilâtının) tanzimi, 4. vergilerin toplanması (moğul hanına verilecek muayyen hissenin tahsili için, vergi işlerinin murakabesi) ve 5. vâridatın hükümdara gönderilmesi (bk. Barthold, *Turkestan*, *GMNS*, V, 401). P. Ratchnevsky (*Un code des Yuan*, Paris, 1937, s. 32), Juan-che'nin VII. babında bu izahata tesâdüf etmediğini söylemekte ise de, moğul devrine âit islâm ve rus kaynaklarının verdikleri mâlûmat, Palladiy'in bu izahatını tamamiyle te'yit ettiğinden, bu hususta her hangi bir şüphe yer kalmamaktadır.

Çin'deki moğul hükümdarları, yânî Yuan sülâlesi, zamanına âit tarihî resimlerde ve resmî vesikalarda *ta-lu-hua-ç'e* şeklinde çince transkripsiyonuna tesâdüf edilen (msl. Mengü Han zamanına âit 1258 tarihli bir vesika için bk. E. Chavannes, *Inscriptions et pieces de chancellerie chinoises*, *T'oung Pao*, 1905, V, 389) bu darugacıların, daha Cengiz zamanından başlayarak, fethedilen memleketlere ve moğul hâkimiyetini kabûl eden hükümdarların yanına, yüksek komiser sıfatı ile, tâyin edildiklerini biliyoruz. Bunlar, vazife ve salâhiyetlerinin timsâli olarak, birer hususî mühür (nişan, damga) takıyorlar ve emirnâmelerine bunu basıyorlardı. Çin moğul imparatorluğuna âit resmî vesikalar sâyesinde, bu mühim vazifeye bilhassa moğulların, uygurların, müslümanların, nayman ve tangutların tâyin edildiğini ve bunların salâhiyet derecelerini öğreniyoruz (Ratchnevsky, *ayn. esr.*, s. 32—35).

Moğul hâkimiyeti altına geçen garp memleketlerinde de, daha Cengiz zamanından başlayarak, *daruga* (veya onun müteradifi olarak kullanılan *baskak*) unvanlı memurlara tesâdüf ediyoruz; msl. Buhara zaptedildiği zaman, idâresi için böyle büyük bir memur tâyin edilmişti (Cuvaynî, *Cihânguşây*, I, 83); 1257'de, rusları ve alanları idâre etmek üzere, Laçın (moğulca Naçın) adlı bir moğul beyi, darugacı olarak, gönderilmişti (P. Pelliot, *Apopos des Comans*, *JA*, avril-juin, 1920, s. 166). XIV. asır başlarına kadar, moğul hâkimiyeti altındaki moskof prensliklerinde Altın-Ordu hanlarının yüksek komiseri mâhiyetinde, büyük salâhiyetlere mâlik memurların bulunduğu rus kroniklerinden anlaşılmaktadır ki, bunlar daha ziyâde *baskak* unvanı taşıyorlardı (Grekov ve Iakoubovski, *La Horde d'Or*, Paris, 1939, s. 35, 211). Bu türkçe unvanın moğulca *daruga*, *darugaçı* unvanının tam müteradifi olduğu, bu devre âit tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır. Cuvaynî ve Raşîd al-Dîn, hemen umûmiyetle *baskak* tâbirini kullanıyorlar ki, bu İlhanlı şansöllerisinin önce uygurlar ve sonra da İran türkleri te'siri altında sür'atle türkleştiğini gösteren delildir; aynı ıstılahın Altın-Ordu hanlığında da büyük ehemmiyet kazanmasını bulgar ve kıpçak te'sirine atfetmek kabildir. Bu devre âit arapça ve farsça metinlerde bâzan *şaḥna* tâbirinin de *daruga* ve *baskak* mukabili olarak kullanıldığı görülüyor (Cuvaynî, *ayn. esr.*, III, 479). Böyle olmakla berâber *daruga* tâbirinin bütün moğul devletlerinde devam ettiğini kat'iyetle söyleyebiliriz.

İlhanlılar devrinde *baskak = daruga*'ların, idâre ve âsâyiş meseleleri ile meşgûl en büyük memurlar olduğu, tarihî metinlerden ve bilhassa Gazan tarafından neşredilen muhtelif yarlıklardan çok açık olarak anlaşılıyor. Bunlarda zikredilen memurlar arasında *baskak*'lar ilk olarak gelmektedir (*Târîḫ-i mubarak Ġazânî*, nşr. Karl Jhan, XIV, *GMNS*, s. 225, 229, 253, 257). Aynı vaziyetin Altın-Ordu'da da mevcut olduğu rus kroniklerinden anlaşılıyor. Hiç bir askerî mâhiyeti olmayan bu memuriyeti askerî vâlilik zanneden Hammer ve Berezin'in yanıldıkları muhakkaktır; ancak âsâyişi te'min vazifesi ile mükellef oldukları için, mâiyetlerinde bir zâbıta kuvveti bulunması tabiî idi. Celâyirliler devrinde, Selçuklular ve son Abbâsîler zamanına âit idârî an'anelerin te'siri altında, bu vazifede bulunanlara *şaḥna* unvanı verildiği, *Dustūr al-kātib*'den anlaşılmaktadır (Esad Efendi kütüp., yazm., nr. 3346). *Baskak* ve *şaḥna* unvanlarının müterâdif olduğunu, haklı olarak, ileri süren Hammer'e karşı Berezin'in şüpheli davranması tamamiyle yersizdir.

İlhanlılara vâris olan türk devletlerinde, msl. Celâyirlilerde, Timurlularda, Ḳaraḳoyunlularda ve Akkoyunlularda *daruga* tâbirinin „her hangi bir şehrin veya idârî bir sâhanın idâre ve inzibat işlerine bakan büyük memur" mânasında devam ettiği, çağdaş metinlerden ve tarihî şehâdetlerden anlaşılıyor (msl. Clavijo, ingl. tre., s. 30; Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafarnāma*, I, 263, 327, 347; *Rawżat al-ṣafā*, VI, 381, 383, 388, 402; Navā'ī, *Maḥbūb al-ḳulūb*, s. 50; Ḥasan Big Rumlū, *Aḥsan al-tavārīḫ*, nşr. Seddon, I, 87; Ḫvāndmir, *Dustūr al-vuzarā'*, nşr. Said Nefisî, s. 379). Bunlardaki izahata göre, yalnız büyük şehirlerin değil, hattâ küçük kasabaların da darugaları vardı; askerî ehemmiyeti hâiz büyük merkezlerde, en büyük idâre âmiri olan darugadan başka, askerî âmir ve kale kumandanı vazifesi ile mükellef *kotvāl*'lar da bulunuyordu. Mamafih bâzan bu iki vazifenin bir adamda birleştiği de oluyordu (*Rawżat al-ṣafā'*, VII, 48).

Altın-Ordu, Kırım ve Kasım hanlıklarında da bu tâbirin aynı mânada kullanıldığı, Toktamış, Mengli Giray I. ve Hacı Giray yarlıklarından anlaşılmaktadır (Berezin, Han yarlıkları, s. 45; Abdullah-oğlu Hasan, *Birinci Mengili Giray Han yarlığı*, *TM*, IV 104; Akdes Nimet Kurat, *Topkapı sarayı müzesi arşivindeki yarlık ve bitikler*, İstanbul, 1940, s. 69) Bunun özbeklerde de mevcut olduğu, hattâ Şeybanî Han'ın Şah İsmail'e gönderdiği bir mektupta, tahkir maksadı ile, ona İsmail Daruga diye hitap ettiği mâlûmdur (*Aḥsan al-tavārīḫ*, I, 112). Moğul hâkimiyeti esnâsında uygurlara geçmiş olan bu tâbire, XVII. asra âit Kâşgar vesikalarında da tesâdüf ediliyor (G. Raquette, *Eine Kaschgarische Wakf-Urkunde*, Lund, 1935). Darugalık memuriyetinin XIX. asırda Hive hanlığında hâlâ mevcut olduğunu görüyoruz (Riza Qouly Khan, *Relation de l'Ambassade au Kharezm*, nşr. Schefer, Paris, 1879 s. 219). Baburlular devrinde Hindistan'da orduda muayyen bir vazifede bulunan memurlara da bu unvan veriliyordu (A. von Le Coq, *Türkische Namen und Titel in Indien*, 1917, s. 5).

Daruga kelimesi, bilhassa Safevîler devrinden başlayarak, İran'da çok kullanılmıştır. Karakoyunlular ve Akkoyunlular vasıtası ile intikâl eden İlhanlı-Timurlu idâre an'anelerini büyük nisbette devam ettiren Safevîler devletinde, daha ilk zamanlardan başlayarak, *daruga* unvanının kullanıldığına şâhit oluyoruz. Tarihî ve edebî vesikalardan istidlâl edilebildiğine göre, büyük şehirlere, küçük kasabalara ve hattâ köylere darugalar tâyin ediliyordu. Merkezî idârede büyük vazifeler başında bulunanlara, tahsisatlarını arttırmak maksadı ile, her hangi bir şehir darugalığının tevcihi de usûlden idi; böyle vaziyetlerde onun tarafından tâyin edilen bir vekil, onun nâibi sıfatı ile, bu vazifeyi görüyordu (*Aḥsan al-tavārīḫ*, s. 82). Merkezdeki bâzı memuriyetlere muayyen şehirlerin darugalığı vazifesinin tahsis edildiği de görülmektedir. Meselâ hükümdarın kılıcını saklamak vazifesinde bulunanlara (*korcıgerî-i şimşir*), Kum şehri darugalığının verilmesi usûlden idi (*Tezkire-i Naṣrâbâdî*, nşr. Vâbid Destgerdî, s. 27). Tiyûl [b. bk.] sâhiplerinin, asıl vazifeleri başında kalarak, tiyûllerine birer daruga göndermeleri usûlü de bununla alâkalıdır (*ayn. esr.*, s. 185). Safevîlere tâbi kabîlelerin idâre ve murakabesi için, kabîlenin yaşamakta bulunduğu vilâyetin hâkimi tarafından *daruga* unvanlı memurlar tâyin edildiğini de görüyoruz (*Aḥsan al-tavārīḫ*, I, s. 347, 397, 402; *Ẕayl-i 'ālam ārā-i 'Abbāsī*, nşr. Suhaylī Ḫvānsārī, Tahran, 1317, s. 272) ki, tarihî kaynaklarda, bu vazifede bulunan memurlar hakkında *tuşmal*, *kelânter* ve *şaḥna* unvanları da, *daruga* müterâdifi olarak, kullanılmaktadır. Bir vilâyet dâhilindeki küçük kasabalara ve köylere daruga tâyini salâhiyeti, doğrudan-doğruya o vilâyetin başında bulunan vâliye âit idi. Şiraz gibi büyük merkezlerde, darugadan başka onun mafevki olarak, Timurlu devriudeki kotvâller gibi, bir de kelânter bulunuyordu (*Farsnāma-i Nāṣirī*, I, 207).

İmparatorluğun baş şehrinde (önce Tebriz, sonra İsfahan ve Kazvin) bulunan daruganın

ehemmiyeti büyüktü Umûmiyetle şehrin inzibat ve âsâyiş işlerine hattâ eski islâm devletlerindeki muhtesibler [b. bk.] gibi, ahlâkî zâbıta ve belediye işlerine bakan bu darugalar, bu gibi hususlarda kazaî salâhiyetlere de mâlik idiler ve suçlulara bedenî ve mâlî cezalar da verebiliyorlar ve hükümlerini derhâl icra ediyorlardı. Ṭahmâsb I, Tebriz şehrindeki tâcir ve san'atkârlara bir takım vergi muafiyetleri bahşettiği sırada, darugaların keyfî hareketlerinden hoşnut olmayan halkı memnun etmek maksadı ile, onların yanına, şeriat hükümlerine göre hareket etmek üzere, „ḳāżī-i aḥdās" namı ile bir de kadı tâyin etmiş ve darugaların para cezası almalarını men'eylemişti (*Tārīḫ-i 'ālam ārā-i 'Abbāsī*, I, 225). Mamâfih bunun uzun müddet devam etmediği ve darugaların tekrar para cezası almağa başladıkları, daha sonraki kaynaklardan anlaşılıyor.

Safevî İranı'nın 1660'taki idârî teşekkülâtına ve ictimâî vaziyetine dâir mühim bir eser bırakmış olan Raphael du Mans (*l'Etat de la Perse en 1660*, nşr. Ch Schefer, Paris, 1890, s 39 v.d)'ın verdiği mâlûmata göre, baş şehirdeki daruga 400 tümen maaş alırdı; bunun yanında müşerrif, yâni bir kontrol memuru, bulunurdu ki, daruganın tahsil ettiği para cezalarının hesabını tutardı Âsâyişi bozan her hangi bir işte yahut her hangi bir şikâyet üzerine, maiyetindeki adamları vasıtasiyle maznûnu yakalatıp, hapishâneye koydurur, küçük alacak davâlarına bakar ve salâhiyetinin dışında olan işleri de divan beyine gönderirdi. Bu izahat da gösteriyor ki, daruga bâzı kazai salâhiyetlere de mâlik bir polis müdürüdür. Chardin'in meşhûr seyahatnâme'sinde buna âit ehemmiyetli tafsilâta tesâdüf olunur (V, 263, 334. VII, 319: ayrıca bk. Jhon Malcolm *Histoire de la Perse*, Paris, 1821 IV, 196 v.d.)

Safevî teşkilâtına âit olarak ahiren W Minorsky tarafından neşredilen mühim metinde (*Taẕkira al-mulūk*, *GMNS*, XVI 77 v.d.) İslahan darugalığı hakkında verilen mâlûmat, avrupalı seyyahların izahatını tamamlamaktadır. Buna göre, daruga ve maiyetindeki adamlar, her gece şehrin muayyen mahalle'lerini dolaşmakla mükelleftirler. Ona bağlı olarak, her mahallede inzibatı te'min ile mükellef memurlar vardır. Çalınan mallar bulunduğu takdirde, daruga ve nâibi ondan muayyen bir hisse alırlar; bulamadıkları takdirde zararı tazmine mecburdurlar. Darugalar 300—500 tümen arasında bir tahsisat alırlar; 5—12 tümene kadar olan dâvalara doğrudan-doğruya bakar ve bundan fazlasını divan beyine gönderirler. Divan beyinin yahut adamlarının el koyduğu bir işe daruga müdâhale edemez. Bunlardan başka, hükümdar sefere çıktığı zaman, ordugâhın inzibat ve âsâyişini te'min ile mükellef olan bir „ordubazar darugası" bulunurdu ki, bu vazifenin ehemmiyeti büyüktü; bu işte bulunanların büyük eyâletler vâliliklerine tâyin edilmeleri bunu isbat etmektedir (*Farsnāma-i Nāṣirī*, I, 195, Nâdir Şah zamanında). Yine Safeviler devrinde, defterhâne (mâliye dâiresi) darugalığı, ferrashâne darugalığı vazifelerinin de bulunduğunu görüyoruz. Defterhâne darugaları, 1660'ta, mâliye işlerinin en büyük âmiri olan mustavfî al-mamâlik'in 1/3'i nisbetinde, yâni 200 tümen, tahsisat alıyorlardı (bk. Raphael du Mans, s, 26).

Bibliyografya: *Daruga* kelimesi hakkında, bâzı küçük notlar bir tarafa bırakılırsa, monografi mâhiyetinde değil, hattâ bir taslak şeklinde bile hiç bir tetkik mevcut olmadığından, istinat ettiğimiz bütün kaynakları makale içinde, yerli yerinde göstermeği zarûrî bulduk. (M. FUAD KÖPRÜLÜ).

DARŪM. [Bk. DÂRÛM.]

DÂRÛM. AL-DĀRŪM, Muḳaddasî burasını Bayt Cabrîn [b. bk.]'in bulunduğu eyâlet olarak kaydeder. İbranî dilinde cenup mânasına *darom*'dan gelen bu kelime ile yahudiler, bilhassa, Yehuda ülkesinin cenûb-i garbîsindeki sâhil ovasını kasdetmişlerdi Bu kelime Eusaeb'de (Eleutheropolis'ten ayırt edilerek) Daroma şeklinde görülür Bâzı arap müverrihleri, Peygamberin, ölümünden pek az evvel, Usâma b. Zayd'i burasını almağa memur ettiğini söylerler ise de, doğru değildir. Hakikatte bu seferin hedefi, sonradan bu sefer hakkında verilen mâlûmattan anlaşıldığı üzere, Şeria'nın şarkındaki havâlinin cenup kısmı idi.

Bu Dârûm ismi, sonraları Gazza'den Mısır'a giden yol üstünde kâin ve kıral Amori'nin aynı addaki bir manastırın harâbeleri üzerinde inşa ettirdiği bir kaleye verilmiştir. 566 (1170)'da girişilen muvaffakiyetsiz bir teşebbüsten sonra, Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī 584 (1188)'te bu kale ile civardaki sâhil şehirlerini zapta muaffak oldu. Fakat burası 588 (1192)'de kıral Richard tarafından alınmış ve yıkılmıştır. Şehrin yeri Gazza'nın 20 km. şimâl-i garbîsinde Dēr al-Balaḥ harâbelerinin bulunduğu yerdir.

Bibliyografya: Neubauer, *Géographie du Talmud*, s. 62 v. d.; Buhi, *Geographie des alt Pal.*, s 88; Muḳaddasî (nşr. de Goeje), s. 174; İbn Sa'd (nşr. Sachau), IV, 1 47. 9. Ṭabarî, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1795 ve 1851; Mas'ūdî, *Tanbîh* (*Bibl Geogr Ar.*, VIII), s. 277, krş. de Goeje, *Bibl. Geogr. Ar.*, VII, 329, not; Yā-

ḳūt, *Mu'cam*, I, 56; II, 525; Bahā' al-Dīn, *Vita Saladini* (nşr. Schultens), s. 72; İbn al-Aṯīr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), XI, 326; XII, 52 ve 63; Wilken, *Gesch. der Kreuzzüge*, III, 2, s. 135 ve 138; IV, 458—500; Robinson, *Palästina*, II, 637 v.d.; *Palestine Exploration Fand, Survey of Western Pal. Memoires*, III, 247 v.d.; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 437; A. Musil, *Arabia Petraea*, II, 1, s. 220 v. dd.; II, 2, s. 55. (FR. BUHL.)

DÂRUSSINA'A. DĀR AL-ṢİNĀ'A, DĀR AL-ṢANĀ'A ve DĀR AL-ṢAN'A da derler; gemi inşaat tezgâhları mânasına gelen arapça bir kelimedir. Lûgat mânası „iş evi" 'dir. Bu bakımdan kelimenin, sâdece gemi tezgâhından başka, her hangi bir fabrika veya imâlathâneye (msl. kuyumculuk gibi, krş. Dozy, *Supplément*, mad.) delâlet edeceği de âşikârdır. Bununla berâber, Dār Ṣinā'at al-Baḥr, mânası daha baskın çıktığı için, gerek baḥrî inşaata ve gerek ticârete dâir daha bir çok arapça tâbirler gibi, roman dillerine geçmiştir. Bu kelime, *darsena* ve *arsenale* (ital.), *arsenal* (frns. ispanyol.) olarak görülür. Buradan bilâhare hemen bütün Avrupa dillerine intikal etmiştir (Dozy ve Engelmann, *Glossaire des Mots Espagnols et Portugais dérivés de l'Arabe*, s. 205 v.d.). [Türkçede bahriye destgâhı demek olan *tersâne* de bu kelimenin italyanca şekli olan *darsena*'dan gelir]. Gemi tezgâhları, aslında, harp gemilerinin inşa edildikleri yerlerdi. Böyle bir *dār al-ṣinā'a*'nın Mısır'da hilâfetin ilk zamanlarında mevcut olduğu zannedilmektedir (Balāẕorī, *Futūḥ*, s. 117). 49 (669) senesinde, Mu'āviya, 'Akkā'da böyle bir tersâne inşâ ettirmiştir ki, bu tersâne sonradan, Emevî hükümdarları zamanında, Ṣûr şehrine nakledildi. 'Abd al-Malik, daha o zamandan, Tunus'ta harp gemileri yaptırıyordu (Dozy ve Engelmann, *ayn. esr.*). Maḳrīzī'nin, *Ḫiṭaṭ* (II, 189 v. dd.)'ta bu bahse uzun bir fasıl tahsis etmesi sâyesinde, Mısır'daki tezgâhlar ve tersâneler hakkında mufassal mâlûmata sâhip bulunuyoruz. Eski çağlardaki Mısır tersânelerine dâir de Aphrodito papyruslarında (H. I. Bell, *Greek Papyri in the British Museum*, Catalogue IV, s. XXXIII; C. H. Becker, *ZA*, XX, 84 v. dd.) haylı mâlûmat almaktayız. Daha sonraları, bütün mühim sâhil şehirlerinde bu gibi tersâneler vücuda getirildi. Bu nevî müesseselerin müdirlerine *mutavalli 'l-ṣinā'a* derlerdi. İbn Mammāṭī, *Ḳavānīn al-davāvīn* (s. 16) adlı eserinde devletin idâresi altında bulundurulan tersânelerin işleyişi hakkında bâzı izahat vermektedir. (C. H. BECKER.)

DÂRUSSULH. DĀR AL-ṢULḤ, bâzı fıkıh mezhepleri *dār al-ḥarb* ve *dār al-islām* [b. bk.] taksimine ilâve olarak, *dār al-ṣulḥ* veya *dār al-'ahd* adı ile, üçüncü bir kısım daha kabûl ederek, bu ismi henüz islâm hâkimiyeti altına girmemiş olmakla beraber, umûmiyetle kullanılan şer'î tâbiri ile, cebren (*'anvatan*) değil, rıza ile (*ṣulḥan*) islâm câmiasına bir vergi râbıtası ile bağlanmış olan memleketlere delâlet etmek üzere, istimâl ederler. Nacrān ile Nubya ülkeleri, bu hukukî durumun iki tarihî misâlini ve gâlibâ bu tâbirin delâlet ettiği bütün meſhumun da menşe'ini teşkil eder. Nacrān hıristiyanları ile bizzat Peygamber bir muâhede akdederek, bir vergi mükellefiyeti mukabilinde olmak üzere, onların emniyet ve selâmetlerini taahhüt eylemişti; bu vergiyi bâzıları *ḫarāc* [b. bk.], bâzıları da *cizya* [b. bk.] addetmişlerdi. Bu vak'anın tafsilâtı için bk. Balāẕorī, *Futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 63 v.dd.; Sprenger, *Leben Mohammads*, III, 502 v.dd. Nacrānlıların nâil oldukları bu himâye, hâdisâtın cereyanı ve Arabistan içindeki coğrafî vaziyetlerinin icâbı olarak, pek az bir mâna ifâde etmişti. Nubya'nın vaziyeti ise, haylı farklı idi. Nubyalılar, ok kullanmaktaki mahâretleri sâyesinde, islâm taarruzlarına karşı koyarak, istiklâllerini asırlarca muhafaza edebilmişler ve bu hâlin neticesi olarak da, 'Abd Allāh b. Sa'd, akdettiği bir muâhede (*'ahd*) ile, onları kafa vergisine (*cizya*) değil, ancak bir mikdar esir vermek mükellefiyetine bağlamıştı (bk. mad. BAḲT). Diğer mezhepler ise, bes-belli, *dār al-salām* ile *dār al-ḥarb* arasında, ne islâm ülkesi ne de harp diyarı durumunda olmayan arâzinin mevcudiyetini hoş görmediklerinden olacak ki, bu durumun hakikatte bir *ṣulḥ* veya *'ahd* vaziyeti olmayıp, sâdece bir mütâreke (*hudna*) ve emtia mübâdelesi için bir anlaşmadan ibâret bulunduğuna kaildir (Balāẕorī, *ayn. esr.*, nşr. de Goeje, s. 236 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Califen*, I, 16 v.dd.; Lane Poole — Maḳrīzī'ye uyarak — *Hist. of Egypt*, s. 21 v.d.; İbn 'Abd al-Ḥakam, trc. Torrey, *Yale Bibl., Sem. Studies*, s. 307 v.d.). Hıristiyan devletler ile ahdî münâsebetler te'sisinin câiz görülmesine de, gâlibâ, az çok müphem şekilde olmak üzere, yine bu telâkki esas teşkil etmiştir; hıristiyan devletlerinden gönderilen hediyelerin *ḫarāc* addedilmesi de, bundan dolayıdır. Meselenin hükm-i şer'îsini Māvardī şu suretle ifâde eder: idâre ve murakabesi muhtelif tarz ve derecelerde olmak üzere, müslümanların elinde bulunan bütün arâzi 3 kısma ayrılır: 1. silâh kuvveti ile alınanlar; 2. eski sâhiplerinin kaçıp-gitmeleri üzerine, harpsiz zaptedilenler; 3. muâhede (sulh yolu ile) alınanlar. Bu sonuncuda arâzi, *a*. müslüman ahâliye vakıf olarak,

telvîz edilen, *b.* aslî yerli ahâli elinde bırakılan olmak üzere, toprağın aldığı isme göre, ikiye ayrılır. Birinci hâlde arâzinin eski sâhipleri, *zimmî* [b. bk.] sıfatını alıp, topraklarına fi'len tasarruf etmekte devam ederek, *ḫarâc* ve *cizya* verirler ve arâzi de *dâr al-islâm* [b. bk.] olur. İkinci hâlde ise, muâhede hükümlerine göre, arâzi sâhipleri topraklarını muhafaza ederek, mahsulât üzerinden, *ḫarâc* verirler; bu harac ise, *cizya* hükmünde olup, toprak sâhipleri islâmiyeti kabûl edince, bu mükellefiyetten kurtulurlar; bunların memleketleri, ne *dâr al-islâm* ve ne de *dâr al-ḫarb* [b. bk.] olmayıp, *dâr al-ṣulḥ* (yahut *dâr al-'ahd*) olurdu ve ahâli de topraklarına, satmak ve terhin etmek hakları da dâhil olarak, tam bir surette tasarruf ederlerdi. Topraklar bir müslümanın eline geçince, artık *ḫarâc* alınmazdı. Arâzi sâhiplerinin bu durumu, muahede icaplarına riâyet ettikleri müddetçe, mahfuz kalırdı ve memleketleri *dâr al-islâm* sayılmadığı için, kendilerinden *cizya* istenemezdi. Mamafih Abū Ḥanîfa, bu durumda olanların memleketleri *dâr al-islâm* hükmüne gireceği için, ahâlinin *zimmî* sayılarak, *cizya* ile mükellef tutulmaları lâzım geldiğine kaildir. Muâhede hükümlerini kabûl ettikten sonra, bunlara riâyet etmeyenlerin vaziyetleri ne olacağı meselesine dâir mezhepler arasında ihtilâf vardır. Şâfi'î'ye göre, bu durum üzerine böylelerinin memleketi fethedilince, toprakları harben alınmış arâzi hükmüne girer; fethedilmediği takdirde *dâr al-ḫarb* olur. Abū Ḥanîfa'ye göre ise, o arâzide bir müslüman mevcut ise, veya onunla *dâr al-ḫarb* arasında bir müslüman memleketi bulunuyorsa, böylelerinin memleketi *dâr al-islâm* sayılır; fakat kendileri âsî (*buġât*) addolunur. Bu şartlardan biri mevcut olmazsa, o hâlde o memleket *dâr al-ḫarb* olur. Fakat diğerleri her iki hâlde dahi *dâr al-ḫarb* olacağına hükmetmektedir (*Aḥkâm al-sulṭâniyya*, tab. Kahire, 1298, s. 131 v.dd.). Fakat vaziyetin müphem ve anormal olduğu da açıkça bellidir. Bizzat Māvardî (s. 150, 164) islâm memleketlerini (*bilâd al-islâm*) sayarken, *dâr al-ṣulḥ*'u da bunlar arasında gösterdiği hâlde, Balâẕorî haraca âit hükümleri anlatırken, böyle bir arâziden bahis bile etmemiştir.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. Yaḥyā b. Ādam, *Kitâb al-ḫarâc* (nşr. Juynboll), s. 35 v.dd. Garp müellifleri bu mesele ile az meşgûl olmuşlardır; mamafih bk. Juynboll, *Handb. des islam. Gesetzes*, s. 340 ve 348 (burada bibliyografya verilmiştir). (D. B. MACDONALD.)

DÂRÜLBEYDÂ. DĀR AL-BĒŻĀ (BAYŻĀ'), avrupalılar tarafından, aynı mânada olmak üzere, Casablanca tesmiye edilir; son seneler den beri, bütün Atlas memleketlerinin en kalabalık şehri ve Fas ülkesinin birinci limanı olup, Atlas okyanusu kenarında 33° 40′ şimâl arzı ve 7° 35′ garp tûlünde bulunmaktadır. Nüfusu 1905 'te 25.000 'i geçmezken, 1926 'da 106.000 ve 1936 senesinde de 257.430 'a yükselmiştir ki, bunun 146.000 'i müslüman ve 39.000 'i yahudi olmak üzere, 185.000 'i yerli, geri kalanı, başta ispanyollar ve fransızlar gelmek üzere, fransız vatandaş ve tab'ası (46.000) ile ecnebilerden (26.000) mürekkep bulunmakta idi.

Dār al-Bayżā' 'nın yerinde orta çağda Anfā adlı küçük bir belde vardi ki, İdrîsî (nşr. de Goeje, s. 84) buradan ticâret gemilerinin uğradığı bir yer gibi bahsetmekte, yeni çağlar başında Leo Africanus (nşr. Schefer, II, 9), bu şehri çok mâmûr, kalabalık ve güzel mimarî eserleri ile süslü bir belde gibi göstermekte, Marmol ise, burası için „bir tarafında deniz, öte tarafında büyük sürülerin beslendiği geniş ovalar ile Afrika 'nın en güzel yeri" demektedir (*Description general de Africa*). XV. asırda Berberistan sâhil şehirlerinin korsanlığa girişmeleri ve ispanyol, portekizli hıristiyanlarının mukabelesi şehrin ümrânına ağır bir darbe indirdi. 1468 senesinde portekizliler, 50 gemiden mürekkep bir filo ile, Anfā 'yı basarak, şehri kâmilen yağmaladılar ve tahrip ettiler. Burası 1515 senesine kadar ıssız kaldı; O tarihte portekizliler burada Casablanca adlı bir koloni te'sis ettiler ise de, bu da dâhilden gelme tecâvüzlere karşı pâyidâr olamadı ve tahliye edildi. Ancak XVIII. asırda Fas sultanı Mülāy Muḥammed, memleketi için bir ticâret limanı olmak üzere, burada evvelce portekizlilerin vermiş olduğu adın arapçası ile, Dār al-Bēżā adında bir belde kurdu. Her ne kadar 1789 'da ispanyollar, bu mevkiin ticâretine inhisar koymak sureti ile, müdâhale etmek istediler ise de, tutunamadılar. XIX. asrın ilk yarısında Dār al-Bayżā' fakir bir köyden ibâret idi ve 1830 'da, Wellington 'un ziyâreti sırasında, nüfusu 700 kişiyi geçmiyordu. Gemiler açıkta demirlemek zorunda kalıyorlar ve okyanus 'un iri dalgaları yüzünden, yükleme ve boşaltma işleri ancak güçlükle mümkün oluyordu. Bununla berâber, şehrin gerisinde avrupalılar tarafından Şāviya adı verilen memleket Fas 'ın en mümbit ve kalabalık toprakları olduğundan, Dār al-Bayżā' inkişaf etmekte pek gecikmedi. Bu inkişaf bilhassa Mülāy 'Abd al-Raḥmān ve halefi zamanında vukua geldi. 1906 beynelmilel Algesiras konferansı ile burada bir liman inşası kararlaştırılmış ve teşebbüse geçilmişti; 30 temmûz 1907 'de liman inşaatında çalışan bâzı avrupalı işcilerin katledilmesi, Fıns 'nın

askerî müdâhale ve işgâline vesile teşkil etti. Pek sür'atli inkişafının ilk yıllarında intizamsız bir şekilde büyümeğe başlamış olan bu şehir için iyi bir plân tatbik edilerek, yeni şehir, 4 kapılı bir sûrun ihata etmiş olduğu eski şehir etrafında bir yarım dâire şeklinde, büyüdü. Ticâret mahallesi, fabrikalar semti ve ikâmet mahalleleri birbirinden ayrıldı, geniş kenarlı ve ağaçlı caddeler etrafında büyük binalar, zârif köşkler, parklar yapıldı. Bugünkü Casablanca inkişafını, her şeyden evvel, Fas ülkesinin hâricî ticâretinin gelişmesine borçludur. Memleketin iç taraflarına doğru uzanan demir yolları, bu ticâreti kendisine çekmiş bulunduğu gibi, okyanus dalgalarını önleyen büyük bir dalga-kıranın muhafaza ettiği 146 hektarlık bir liman da en büyük gemilerin rıhtımlara yanaşmasına imkân vermektedir. Casablanca Fas'ın hâricî ticâretinin 80 % 'ini kendi üzerine çekmiş bulunmakta, memleketin ithâlâtının en büyük kısmı bu limandan geçtiği gibi, bilhassa Tadla fosfatlarını ihrâc etmektedir. 1937 senesinde limana uğrayan gemilerin tonajı 4,4 milyonu bulmuş, idhâl edilen eşya 562.000 tona ve ihracât ise, 1.518.000 tona varmış idi. Ticâretin inkişafı neticesinde, Casablanca'da büyük sanayiin (ziraî san'atlar, şeker tasfiye hâneleri, süper fosfat fabrikaları v. b.) temeli de atılmıştır. Bu suretle bir asır evvelki küçük köy ve XX. asır başının iskele mevkii yerinde, bugün modern bir Avrupa şehri kurulmuş bulunmaktadır.

Bibliyografya: I. Célérier, *Le Maroc*, 1931; G. Hardy ve I. Cétérier, *Les grandes lignes de la géographie du Maroc* (3. basm.), 1933; G. Lecointre, *Casablanca et région* (1913), II; *Revue de Géographie marocaine* (1916'dan beri Casablanca'da intişar etmektedir). (BESİM DARKOT.)

DÂRÜLCİHÂD. DÂR AL-CİHÂD. [Bk. DÂRÜLHARB.]

DÂRÜLHARB. DÂR AL-ḤARB, islâm telâkkilerine göre, dünya, *dâr al-ḥarb* ("harp ülkesi") ve *dâr al-islâm* ("islâm ülkesi") olarak, ikiye ayrılır. *Dâr al-islâm*, esâsen islâm hâkimiyeti altına girmiş bulunan bütün memleketleri ihtivâ eder. *Dâr al-ḥarb* ise, müslüman hükmü altına henüz geçmemiş olan, fazla olarak da, fetih yolu ile "islâm ülkesi" kılıncaya kadar, müslümanlar için, ister bilfi'il ve ister bilkuvve, harp sahnesi teşkil eden yer demektir. *Dâr al-ṣulḥ*'a verilen istisnâî ve münakaşalı mâna için bk. mad. DÂR AL-ṢULḤ. *Dâr al-ḥarb*'ı *dâr al-islâm* hâline getirmek, cihadın [b. bk.] vazifesidir. *Dâr al-islâm* aşağıdaki hâllerde *Dâr al-ḥarb* olur: 1. kâfirlerin kanunî hükümleri mûteber olur, fakat islâmın kiler ise, mûteber olmaz, 2. memleket *dâr al-ḥarb*'in pek yakınında bulunur ve 3. islâmlar ile onların zimmîleri [bk. ZİMMA] artık hiç himâye göremez olurlar. Bu şartların en mühimi birincisidir. Hattâ bâzı kimseler, şerîatin tek bir hükmü mer'iyet mevkiinde bulundukça, o memleketin *dâr al-islâm* olarak kaldığı ictihadındadırlar. Hindistan'da bu hususa müteallik vaziyete işâret eden *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn* (*Bibl. Indica*, s. 466, not) şu izahatı vermektedir: — „Bu memleket mel'unlara âit olmak ve hâkimiyet de bu ibâhîlerin elinde bulunmakla beraber, müslümanların ülkesidir". Bu vaziyete göre, her hangi bir isyan harekeli, bir islâm hükümdarı tarafından sevk ve idâre edilmez ise, bilfi'il muhik ve meşrû sayılmaz. Bu şerâit dâhilinde, *dâr al-islâm*'ın kâfirlerin murakabesi altında bulunması, abes ve gayr-i meşrûdur. Bir islâm ülkesinin *dâr al-ḥarb* olması hâlinde, bütün islâmların vazifesi, oradan çıkıp gitmektir. Böyle bir vaziyette kocasını tâkip etmekten imtina eden bir kadın, bu hareketinden dolayı, kendiliğinden boşanmış addedilir.

Bibliyografya: Juynboll, *Handb. des Islam. Gesetzes*, s. 340; Snouck Hurgronje, *Nederland en de Islâm*, s. 8; Hughes, *Dictionary of Islam*, s. 69 v.d.; W. W. Hunter, *Indian Musulmans*.

DÂRÜLİSLÂM. DÂR AL-İSLÂM ("islâm ülkesi"), içinde şeriat tatbik edilen ve bir islâm hükümdarının hükmü altında bulunan memleket demektir. İslâm ülkesinde gayr-i müslimler de, müslüman hâkimiyetine tâbi olmak şartı ile, tam bir vatandaş hakkından istifâde etmek üzere, bulunabilirler; bu hâllerde can ve malları ilâm devletince emniyet altına alınır [bk. ZİMMA]. Bu suretle himâye görebilmek için, gayr-i müslimin kitabı olan bir dine sâlik, yâni *ahl kitâb* olması lâzımdır; putperestler bu himâyeden hâric tutulur. Krş. bir de mad. DÂR AL-ḤARB DÂR, AL-ṢULḤ ve bibliyografyaları.

DÂRÜNNEDVE. DÂR AL-NADVA ("toplantı yeri"), arap şehirlerinde, cemaate âit işlerin görüşüldüğü bir nevi şehir meclisi binası mânasına gelir; bu isim bilhassa Mekke'deki büyük toplantı yerini gösterir. Kâbe'nin cenûb-i garbî tarafında yükselen ve Ṭavâf al-Şarîf'e bakan bu bina, rivâyete göre, esasında Ḳuṣayy'ın ikametgâhı olup, 440'ta inşa edilmiştir. M. Hartmann'a göre ise, bu bina, hakikatte, Ḳuṣeyy âilesine adını vermiş olan kahramanın mâbedidir. Binaya vaktiyle *dâr al-nadva* denilmesinin sebebi, Kureyşîlerin burada toplanıp, umûmî işleri görüşmesi idi. Bu ictimaa iştirâk hakkını hâiz olmak için, 40 yaşından aşağı ol-

mamak lâzımdı. İzdivaclar burada kararlaştırılır ve bulûga eren genç kızlar da, ilk defa olarak, *dir'* (bir nevi gömlek)'lerini burada giyerlerdi. Seferlerde askerin başına geçenler de, bayrağı (*livā*) Ḳuṣayy'ın elinden burada alırlardı. Beyaz kumaşı mızrağa bağlamaktan ibâret olan ve an'anesi arap imparatorluğunun nihâyetine kadar devam eden bu merasime *'aḳd al-livā* (İbn Hişām, s. 80) denilirdi. Ḳuṣayy, kendisine âit 5 imtiyazı (*ḥicāba, siḳāyo, rifāda, livā* ve *nadva*) oğlu 'Abd al-Dār'a bırakttı. Fakat 'Abd al-Dār öldüğü zaman, birâderi 'Abd Manāf'ın oğulları, servet ve nufuzlarına güvenerek, bu imtiyazları kendilerine mâl etmeğe çalıştılar. Nihâyet 'Abd Manāf zümresi, imtiyazlardan ikisini (*siḳāya* ve *rifāda*) ele geçirdi ve diğer 3 imtiyaz ise, 'Abd al-Dār oğullarına kaldı. 'Abd al-Muṭṭalib ilk 2 imtiyazı elde ettiği zaman, diğer salâhiyet ve vazifeler de, 'Abd al-Muṭṭalib'den daha az nufuz sâhibi bulunan kimseler arasında taksim edildi.

Kureyşîler, hiçretten hemen bir az evvel, Peygamberin mukadderatını tâyin etmek üzere, *dār al-nadva*'de toplandılar; gûyâ yemenli bir ihtiyar kıyafetinde İblîs de bu ictimaa kabûl edildi (İbn Hişām, s. 323 v. dd.). Bina vaktiyle Ḳuṣayy'ın inşa ettirmiş olduğu bina idi. Kezâ 'Abbās'ın naklettiği bir badîse göre, Kureyşîler, Peygamberi ve eshabının tavâf edişini görmek üzere, bu binanın önüne dizilmişlerdi.

Dār al-nadva, bilâhare 'Abd al-Dār oğullarından 'İkrima tarafından, Mu'āviya'ye satılmış, ve o da burasını *dār al-amāra* ittihaz etmiştir (krş. Ya'ḳūb, *Mu'cam al-buldān*).

Bibliyografya: Caussin de Perceval, *Essai*, I, 235 v. dd.; Ṭabarī, I, 1098; Lammens, *La republiqae marchade la Mecque* (*Bull. Inst. Egypt*; V. seri, IV, 32); M. Hartmann, *Quṣaij, ZA*, XXVII, 43 v d. (T. H. WEIR.)

DÂRÜSSELÂM. DĀR AL-SALĀM ("sulh ve sükûn yeri"), evvelâ *Kur'an* (sûre VI, 127 ve X, 26)'da cennet e delâlet eder. Nitekim Bayżāvī'ye göre, cennet, huzursuzluk ve adaletsizliğe mukabil, selâmet (*salāma*) bahşeder; çünkü oraya dâhil olanlar Allahın rahmetine ve meleklerin duasına (*sallama*) mazhar olurlar. Madînat al-Salām (krş. mad. BAGDAD ve Yāḳūt, *Geogr. Lexikon*, II, 520) denilen Bagdad şehrine al-Manṣūr ayrıca Dār al-Salām adını da vermiştir. (T. H. WEIR.)

DARVİŞ. [Bk. DERVİŞ.]

DARYA. [Bk. DERYA.]

DARYÂ-İ ŞÂHÎ. [Bk. URMİYE.]

DAŞİNA. [Bk. DESİNE.]

DASKARA. [Bk. DESKERE.]

DASTACİRD. [Bk. DESTECİRD.]

DASTÛR. [Bk. DESTÛR.]

DASÛḲÎ. [Bk DESÛKÎ.]

DÂTÂ GANC BAḪŞ LÂHÛRÎ. [Bk. DÂTÂ GENÇ BAḪŞ LÂHÛRÎ.]

DÂTÂ GENÇ BAḪŞ LÂHÛRÎ. DĀTĀ GANC BAḪŞ LĀHŌRĪ (? — 1072), asıl adı 'ALĪ B. 'UṢMĀN B. 'ALĪ AL-CULLĀBĪ AL-HUCVĪRĪ olup, Hindistan'ın büyük mutasavvıflarındandır. Ġaznîn'de doğmuştur. Kendisine al-Cullābī ve al-Hucvīrī denilmiştir; çünkü bu şebirin bu adları taşıyan her iki vâroşunda da sırası ile ikamet etmiştir. Bütün müslüman âleminde seyahat etmiş ve kendi zamanının (V. = XI. asır) bütün büyük mutasavvıfları ile münâsebete girişmiş olduğu görülüyor. Ömrünün sonlarına doğru yerleşmiş olduğu Lâhûr'da 465 (1072)'te ölmüştür. Bir çok kitaplar ve bilhassa mütasavvıfların hayatı, tâlimat ve nasayihine dâir *Kaşf al-maḥcūb* adlı bir eser yazmıştır; eserleri meyanında en mârûf olan ve en çok okunanı budur. Eserin farsça metni, Jukovskiy tarafından, 1926 senesinde Leningrad'da neşredilmiştir.

Bibliyografya: Rieu, *Cat. of the Persian Mss. Br. Mus.*, s. 343ᵃ; *Ḥadā'iḳ al-Ḥanafiya*, s. 197; 'Ali b. 'Uthman al-Jullabi al-Hujwiri *The Kashf al-Maḥjúb* (*Gibb Memorial*; trc. Reynold A. Nicholson), London, 1911. (M. HİDAYET HOSAIN.)

DÂ'ÛD. [Bk. DÂ'ÛD.]

DÂ'ÛD. [Bk. DAVUD.]

DÂ'ÛD. DĀ'ŪD, Banî İsrā'îl peygamberlerinden biri olup, *Kur'an*'da bu peygamberin kıssasına âit bir çok âyetler vardır. Bu âyetlerin birinde (XXXVIII, 25): — "Yâ Dā'üd, dünyada insanlar arasında hak ile hüküm etmeğe seni vekil kıldık..." — denilmektedir. Fakat diğer peygamber kıssalarında da olduğu gibi, bundaki haberler de Kitab-ı mukaddes'teki haberlerden farklıdır. *Kur'an*'da Dā'üd'un Cālüt'u öldürdüğü (II, 250), Allah tarafından kendisine *Zebûr* gönderildiği yazılıdır; *Zebûr*, *Kur'an*'da geçen 4 kitaptan biridir. Dā'üd'un nedâmeti *Kur'an* (XXXVIII, 16)'da mezkûrdur. Dā'üd da hikmette Sulaymān ile müşterek idi (II, 252; XXVII, 15). Bir gün sürülen bir tarlada yaptıkları zarar hakkında her ikisi birlikte şâyân-ı dikkat bir hüküm vermişlerdir (XXI, 78—79); müfessirler diyorlar ki, o vak'a esnâsında henüz 11 yaşında olan Sulaymān, babasının verdiği hükmü düzeltecek, kendi hikmetini göstermeğe başladı. Zâhiren bir hüküm istemek, fakat hakikatte, hatasından dolayı, onu muahaze maksadı ile Dā'üd'a müracaat eden iki dâvacı diğer âyetlerin mevzuunu teşkil eder (XXXVIII, 20—25). Dā'üd zırh gömleğin mûcidi, yâni zırh levhaları yerine bu gömleği ikame eden zât olarak nazar-ı itibâre

alınmıştır; demir sânki onun eliude yumuşadı (XXI, 80 ve XXXIV, 10); sesi güzel idi, teganni ettigi zaman, dağlar ve kuşlar ona refakat ederlerdi (XXI, 79; XXXIV, 10; XXXVIII, 17—18).

Dā'ūd efsânesi Ṭabarī'de tefsir olunmuştur ve esaslı noktaları Kitab-ı Mukaddes'e uygundur; 'Âd ve Şamūd kavimlerinden olan Câlūt (Goliath) Ṭālūt (Saul)'a hücûm ettiğinden, Dā'ūd gelip, Câlūt'u sapanı ile öldürüyor; Ṭālūt'un kızı ile evleniyor ve onun saltanatına şerik oluyor. Ṭālūt onu, kıskanarak, öldürmek istiyor; Dā'ūd kaçıyor ve bir mağaraya saklanıyor. Bir örümcek de mağaranın medhaline ağını örüyor. Ṭabarī Dā'ūd'un nesebnâmesini veriyor. Uria'nın karısı Bathseba (Batşabā') 'nın hikâyesini naklediyor, kralın nedametini ve mâbedin binası tasavvurunu söylüyor ve daha bâzı kıssalar da ilâve ediyor.

Mas'ūdī, bu kıral tarafından Kudüs'te bina edilen ve müverrihin zamanında henüz mevcut bulunmakta olan, Miḥrāb Dā'ūd'u biliyor; bu Miḥrāb'ın şehrin en yüksek binası olduğunu söylüyor; oradan Lūṭ gölü ve Şarī'a nehri görünür. Orası Dā'ūd'un iç hisarı veya kulesi olsa gerektir. Mas'ūdī'nin mezmurlar hakkındaki mâlûmatı oldukça eksiktir. Dā'ūd'un kabri yahut türbesi Kudüs'te, Sion dağı cenûbunda kâindir. Müslümanlar 1561'de oraya yerleşmişlerdir.

Dā'ūd'un mutasavvıflar indinde oldukça ehemmiyeti vardır. Calāl al-Dīn Rūmī *Maṣnavī*'sinde bâzan ismini zikrediyor. Çok eski bir tasavvuf kitabı olan *Kaşf al-maḥcūb*, sesinin füsûnkâr te'siri hakkındaki efsâneleri, gülünç bir tarzda mübalaga ile naklediyor (s. 402—403): vahşi hayvanlar, onu dinlemek için, inlerinden çıkarlardı; akar sular dururdu ve uçan kuşlar düşerdi. Halk, günlerce yemek ve içmeği unutarak, çöldo onu tâkip ederdi Dinleyenlerin çoğu bu füsûn içinde helâk oldular. Bir defa bu yüzden 700 genç kız ve 13.000 erkek ölmüştü. Aynı kitapta (s. 197) bâzı daha güzel tasvirler de vardı. Nitekim Allah Dā'ūd'a şöyle diyor —: „Sen kendini sevme, çünkü sen kendini ne kadar sevmezsen, ben seni o kadar severim".

Kürdistan'da hâlâ küçük bir dā'ūdîler cemaati mevcuttur; Ḥānikîn civarındaki Kirnid dağlık bölgesinde ve Bagdad'ın şimâlinde Mandala'de oturmaktadırlar; onlar için, Dā'ūd, nebilerin en ehemmiyetlisidir (bk. P. Anastase, *La secte des Davidiens*, *Maşrik*, 1903, nr. 2, s. 60—67).

Kur'an ve nebilerin kıssalarından bahseden kitaplardan başka bk. Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard), I, 106—112; Ṭabarī; al-Cullabī, *Kaşf al-maḥcūb*.

Bibliyografya: Zikredilen, eserlerden başka krş. bir de Ṣa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1325), s. 170—180; Weil, *Biblische Legenden der Muselmänner*; Grünbaum, *Neue Beiträge zur semitisehen Sagenkunde*, s. 189 v.dd. (B. CARRA DE VAUX.)

DÂ'ÛD. DĀ'ŪD B. ḪALAF AL-İṢFAHĀNÎ ABŪ SULAYMĀN (815—883), *Kur'an* ile hadîse harfi harfine riâyetten başka bir yol tanımayan ve ẓāhirîya denilen bir arap fıkıh ve kelâm mezhebinin müessisidir. Dā'ūd, 200 (815)'de Kûfe'de doğmuş, Bagdad'da büyümüş, daha sonra Basra ve Nisâbur'da, Isḥāḳ b. Rāhvayhi nezdinde, tahsil etmiş, sonra Bagdad'a dönmüş ve orada 270 (883)'te ölmüştür. Babası fıkıhta hanefî mezhebine sâlik olduğu hâlde, kendisi şâfi'iliğe teveccüh etmiş, hattâ yalnız *ra'y*'ı değil, *ḳiyās*'ı da reddetmek şureti ile, şâfi'î mezhebinden de ileriye gitmiştir. Böylece *taḳlīd*'i de yâni sünnî fakihlerin zarurî telâkki ettikleri imamın ictihadına temamiyle uymak keyfiyetini de red eylemiştir. Yalnız ismen *icmā'*'ın kıymetini tanımış ve bunu da ancak Peygamberin sahabelerine hasretmiştir. Zühd ve takvası pek sena edilen bu müellifin eseri pek takdir edilmediği için, bir çok kitaplar yazmış olmasına rağmen, bunlardan hiç biri zamanımıza kadar gelmemiştir. Fakat etrafına bir çok talebe toplamış ve bunlar arasında şâyân-ı dikkat bir sima olan İbn Ḥazm [b. bk.] bilâhare hocasının tâlimlerini hararetle müdafaa etmiştir (krş. mad. ZÂHİRİLER).

Bibliyografya: *Fihrist*, I, 216 v.d.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 222; al-Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'iya*, II, 42 v.d.; Wüstenfeld, *Der Imām al-Şāfi'i*... nr. 46; Goldziher, *Die Ẓāhiriten* (tür. yer); ayn. mll. (Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, IV, 405); Brockelmann, *GAL*, I, 183 v. d.

DÂ'ÛD-POTRA. DĀ'ŪD-PŌTRA, Bahâvalpûr nevvâbları hânedanının mensûp olduğu kabîlenin adıdır. Bu isim, Dā'ūd'un nesli mânasına gelir ve kabîle Dā'ūd Ḫān neslinden geldiğini iddia eder. Bu Dā'ūd Ḫān ise, Sind Kalhōrā'larının da mensûp olduğu 'Abbās ismi ile tanınmış Sind âilesindendir. Bu 'Abbās âilesinin Rācpūt veya Catlardan gelmesi muhtemel ise de, yerli bir âile olduğunda hiç şüphe yoktur. Abbâsîlerin menşe'i hakkındaki efsânenin son zamanlarda uydurulmuş olduğu muhakkaktır (bu efsâneye göre, âile gûya Mısır Abbâsî halifelerinden birinin soyundan gelerek, sultan Muḥammed Tuğluḳ devrinde, Sind'e muhâceret etmiş imiş). Bu âile ilk defa XVIII. asırda kendini göstermiş ve tam zamanında Nādir Şāh'a inkiyat ederek, ondan, Şi-

kârpur da dâhil olmak üzere, Kalhôra 'lara âit arâzinin bir kısmını koparmıştır. Âilenin reisi Şâdik Muḥammed, Kalhôrâ 'lar ile vukû bulan bir muharebede ölmüş ise de, âilenin mevkii gittikçe kuvvetlenmiştir. Şâdik Muḥammed 'in oğlu Bahâval Ḫân, 1162 (1748) 'de Bahâvalpûr şehrini kurmuş ve nevvâb unvanını almıştır. Aḥmed Şâh Durrânî ile halefleri devrinde bu âilenin mülkü haylı genişlemiş bulunuyordu. Bahâval Ḫân II. da Durrânîlere karşı harbe girişmiş ve Timûr Şâh Bahâvalpur 'u istilâ etmiş ise de, burada tutunamamıştır. Halefleri, bu meyanda Şâh Şucâ' al-Mulk (1219 = 1804) buraya fâtih olarak değil, mülteci sıfatı ile gelmiştir. 1808 'de Elphinstone, ingiliz murahhası sıfatı ile bir muâhede imzalamak üzere, Bahâvalpûr 'a gitmiştir. Şâdik Muḥammed II. 1224 (1809) 'te iktidarı eline almış ve İndüs 'ün öte yanındaki belûc kabîleler ile harbe girişmiştir. Ranjît Singh ile dost olmuş ve bu zat Durrânîlerin elinden aldığı Dêra Ġâzî Ḫân 'ı, senede 250.000 rupye mukabilinde, kendisine iltizâma vermiştir. Bu vaziyet, hiç rahat durmayan belûc kabîleleri ve Hâsâ kabîlesi ile yeniden münazaalara yol açmış ve Hâsâ kabîlesi reisi kızını Şâdik Muḥammed 'e vermekten imtina etmiştir. Şâdik Muḥammed II. 'in halefi Bahâval Ḫân III. sikhlara karşı olan mükellefiyetlerini yerine getirmemiş ve bu sebepten Ranjît Singh, general Ventura 'nın kumandası altında bir ordu göndererek, Bahâval Ḫân 'ı Dêr Ġâzî Ḫân 'dan dışarı atmıştır. Şehrin sikhlar tarafından tahrip edilmesine mâni olmak için, Bahâval Ḫân ingilizler ile birleşmiş ve onlara 1839—1842 arasında efganlılar ile olan muharebe müddetince, arâzisinden geçit hakkını verdiği gibi, Multân muhasarasında (1848/1849) Edwardes 'a yardım etmiştir. Pencâb 'ın ilhakından sonra, Bahâvalpûr nevvâbları eski mevkilerini muhafaza etmişlerse de, dâhilde zuhûr eden karışıklıklar ile uğraşmak mecburiyetinde kalmışlardır.

Bibliyografya: *Gazet. of Bahāwalpur* (Lahor); Şahâmat 'Alî, *Hist. of Bahāwalpur* (London, 1846). (M. LONGWORTH DAMES.)

DAVÂ'. [Bk. DEVÂ.]

DA'VÂ. [Bk. DÂVA.]

DÂVA. DA'VÂ, gerek medenî ve gerek cezâî mâhiyetle hukukî bir talep veya şikâyet demektir. Bu bahiste şu noktayı kaydetmek gereklir ki, islâm hukukuna (*fiḳh*) göre, tekâbut dahi, ahvâl-i âdiyede, kısmen şahsî hukukla alâkalı bir iş addolunduğundan, bizzat mağdûr veyâ vârisi (*ūlū 'l-amr* değil") mücrimi cezalandırmak veya onun cezaya uğratılmasını talep etmek hakkını hâizdir. Bununla beraber fıkıh insan hakkı (*ḥaḳḳ âdamî*, *ḥaḳḳ al-nās*) ile Tanrı hakkını (*ḥaḳḳ Allāh*) birbirinden ayrı tutar. Meselâ bir kimse bir katlin tazmini için diyet (*diya*) ister veya satmış olduğu bir şeyin bedelini veyahut bir malını çalmış olan hırsızdan çaldığı şeyi geri vermesini talep ederse, buradaki hak, insan hakkı sayılır. Buna mukabil, hiç kimsenin hiç bir hakkına dokunulmayarak, yalnız Allaha âit bir hakka tecâvüz edilmiş olursa, mücrimin cezası *ḥaḳḳ A'llāh* hükmüne girer; bu hâlde her mü'min, mücrimi Allah rızası için ("dei causa") yakalayıp, lâyık olduğu cezaya uğratması (*ta'zîr*) için, onu hâkim huzuruna çıkarmak hakkını hâizdir. Bu türlü tâkibata *da'va 'l-ḥisba* denilir. Allah hakkına tecâvüz edenleri bu tarzda tâkip etmek hakkından da *muḥtasib* 'lik vazifesi zuhûr etmiştir; muhtesipler çarşı veya pazarlarda alış-verişlere nezâret ederek, icabında âmme dâvacısı sıfatı ile müdâhalelerde bulunurlar. Ancak bedenî mücazatı gerektiren suçlarda *da'va al-ḥisba* 'ye cevâz verilmez. Böyle bir hâl vâki olup da, her hangi bir sebeple, vak'a ile alâkasından şüphe edilen bir şahıs mevcut bulunursa, hâkim işi bizzat tahkik ederek, ilgili kimseyi, suçu kat'î ve kanaat verici bir surette sâbit olduğu takdirde, şeriat ahkâmına harfiyen uygun bir şekilde cezalandırmak ile mükelleftir. Bununla beraber, münhasıran Allah hakkı ile ilgili davalarda, mücrimin cezadan korunması umûmiyetle (hâkim için bile) müstahsen bir fiil addolunur (bk. AZÂB).

İnsan hakkına (*ḥaḳḳ al-nās*) taallûk eden davalara dâir başlıca ahkâm şunlardır: davacı (*al-mudda'î*) şikâyetini gereği gibi ifâde ve izah edebilirse, hâkim dâvalının (*al-mudda'ā 'alayhi*) cevabını dinler. Dâvalı dâvacının haklı olduğunu kabûl ederse, dâvanın ayrıca isbatına hâcet kalmaz. Fakat dâvalı dâvacının şikâyetinin haklı olduğunu kabûl etmez ve itirazda bulunursa, umûmiyetle hâkim, dâvacı dâvasını isbat edecek delil ve beyyineler getirmedikçe, hüküm veremez. Ancak bâzı hâllerde, eğer dâva mevzuu kendisince mâlûm ise, hâkimin, iki taraf usûlü dâiresinde sarih beyyineler getirmeden de, "kendi şahsî kanaatine" dayanarak, hükmünü vermesi câizdir; iki tarafın ibraz ettiği usûlen makbûl delil ve beyyineler hâkimi kendi kanaati hilâfına hüküm vermeğe de aslâ mecbur edemez. Bu neviden dâvalarda hür olan ve *'adl* (doğru insan) tanınmış bulunan mü'minlerin şahadetleri de hassaten beyyine hükmünde tutulur; yazılı vesikalar, muhtevâları itimada lâyık şâhitler tarafından tasdik edilmedikçe, şer'an makbûl beyyine sayılmazlar. Dâvalı dâva mevzuunun asılsız olduğunu yemin ile beyan edince, dâva

sâkit olur ve dâvâcı artık hiç bir beyyine gösteremez. Dâvalı yeminden imtina ettiği takdirde, dâvacı iddiasının doğruluğunu yemin ile te'kit ederek, dâvayı kazanır. Şâhitlerin ifâdelerinin kıymetini sarahaten te'yit ettirmek için, hâkim de taraflardan birine yemin teklif edebilir. Nihâyet şu noktayı kaydetmelidir ki, hâkim, makbûl sebeplere müstenit olmaksızın, pek geç ikame edilmiş olduğu sâbit olan dâvaları, mürûr-i zaman esasına dayanarak reddetmeğe mecburdur; çünkü böyle gecikmeler ancak dâvanın doğruluğunu isbat edecek beyyinelerin fıkdanından ileri gelmiş sayılarak, ona göre hüküm verilir. Fakat mürur-i zaman müddeti kat'i surette tâyin ve tesbit edilmiş de değildir. Bâzı fakihlere göre, 15 yıl, ve bâzılarına göre ise, 30 yıl ve hattâ daha bile ziyâdedir.

Bibliyografya: Hadîs kitaplarından başka bk. Juynboll, *Handbuch des islâmischen Gesetzes*; Sachau, *Muhamm. Recht nach cha- fiit. Lehre*, s. 683 v. dd.; C. Snouck Hurgronje, *ZDMG*, LIII (1899), s. 163—166 ve *Tijdschr. van het Bataviaasch Geneotschap van Kunsten en Wetensch.*, XXXIX (1897), s. 431—457; J. Wellhausen, *Reste arab. Heidentums* (2. tab.), s. 186—195; Schacht, *Bergsträssers Grundzüge des islamischen Rechts* (Berlin-Leipzig, 1935).

(TH. W. JUYNBOLL.)

DAVĀ'İR. [Bk. DVĀ'IR.]

DAVĀR. [Bk. DEVĀR.]

DĀVAR. [Bk. ZAMİN-I DĀVAR.]

DAVĀSİR. [Bk. DEVĀSİR.]

DAVĀTDĀR. [Bk. DEVĀTDĀR.]

DAVLATĀBĀD. [Bk. DEVLETĀBĀD.]

DAVLAT-ŞĀH. [Bk. DEVLET-ŞĀH.]

DAVR. [Bk. DEVİR.]

DAVRAḲ. [Bk. DEVRAK.]

DAVSA. [Bk. DEVSE.]

DAVUD PAŞA. DĀ'ŪD PAŞA (1774—1851), Bagdad'daki kölemen vâlilerin sonuncusu olup, 1188 (1774)'de doğmuş bir gürcü esiridir, 11 yaşında Bagdad'a getirilmiş ve Süleyman Paşa tarafından satın alınmıştır. 27 yaşında hazinedarlığa tâyin edilen Davud Efendi, kayını Said Paşa tarafından, kethüdalığa getirildi ise de (1814), bir az sonra bu vazifeden azlolundu. Bunun üzerine, etrafına topladığı kuvvetle Süleymaniye'ye çekildikten sonra, Bagdad'a doğru yürüyerek, vâliliği ele geçirdi (bk. BAGDAD) ve selefini idam ettirdi (5 rebiülâhır 1232 = 22 şubat 1817). İktidar mevkiinde bulunduğu 15 sene zarfında, yezidîler ile, Aneze'ye karşı harekete geçerek, memleketle sükûn ve âsâyişi te'min etti (1234 = 1818). İlerilemekte olan İran ordusunu durdurdu, zorbalığı kaldırdı, bir çok nafia işleri yaptı (kanallar açılması, câmiler inşa ve tâmiri), yünlü kumaş ve tiftik fabrikaları te'sis etti; vücuda getirdiği 10.000 kişilik muntazam kuvveti tâlim ve terbiye ettirmek üzere, Deveaux adında bir, fransız zâbitini, İran'daki vazifesinden ayırarak, kendi hizmetine aldı (1824). Rus harbinin başlangıcında Bâbıâlice istenilmiş olan vergiyi göndermekte teahhur edince, hükûmet Bagdad vâliliğinin hemen-hemen tam olan muhtariyetine son vermeği düşündü. Bu vazife ile gönderilmiş olan Sâdık Efendi'nin Davud Paşa tarafından öldürtülmesi hükûmet nazarında isyan telâkki olunduğundan, tenkiline Halep vâlisi Ali Rıza Paşa memur edildi. Bagdad, açlık ve hastalık yüzünden, 27 eylûl 1831'de Ali Rıza Paşa kuvvetlerine teslim olduğu vakit, Davud Paşa da İstanbul'a gönderilmiş ve affa mazhar olarak, Mahmud II. ve Abdülmecid devirlerinde muhtelif memuriyetlerde (Bosna ve Ankara vâlilikleri, dâr-ı şûrây-i bâbıâli reisliği ve iki defa şeyhülharemlik) istihdam edilmiştir. İlim ve irfan sâhibi olan ve talebe yetiştirmekle tanılan Davud Paşa, şeyhülharem iken, Medine'de vefat etti (temmûz 1851 = ramazan 1267) ve halife hazret-i Osman'ın türbesi karşısında defnedildi. Arap şâiri 'Abd al-Ġaffār al-Aḫrās, kendisini medh-ü sena etmiştir.

Bibliyografya: Amîn b. Ḥasan al-Ḥolvānî, *Maṭāli' al-su'ūd* (Bombay, 1304); Şânî-zâde, II, 306, 379; Aḥmed 'İzzet al-Fārūḳî, *al-Ṭirāz al-anfas* (İstanbul, 1304), s. 249; Ṣâbit Efendi, *Baġdād'da kölemen hükûmeti*; Aucher-Eloy, *Relations de voyages en Orient*, I, 325 v. d.; Cl. Huart, *Histoire de Bagdad*, s. 168, 175. Bagdad maddesinin bibliyografyasından da istifâde edilebilir.

DAVUD PAŞA. DĀ'ŪD PAŞA, DERVİŞ veya **KOCA DAVUD PAŞA** (?—1499), arnavut devşirmelerinden olup, osmanlı sadrâzamlarındandır (1483—1497). Enderunda yetiştikten sonra, sancak beyi ve daha sonra, Fâtih zamanında, Anadolu beylerbeyi olmuş ve 877 (1472)'de, bu hizmette iken, Konya vâlisi şehzâde Mustafa ile Uzun Hasan'ın yeğeni Yusufça Mirza arasındaki muharebede şehzâdenin maiyetinde bulunmuştur; Davud Paşa 1473 senesinde Osmanlılar ile Ak-Koyunluların çarpıştıkları Otlukbeli savaşında da ordunun pişdar kısmına kumanda etmişti (R. Rahmeti Arat, *Fâtih Sultan Mehmed'in yarlığı*, s. 300 ve 304). 1476 baharında, padişahın, gerek Boğdan seferinde ve gerek aynı senenin kışında osmanlı arâzisi üzerinde kale yapan macarlara karşı olan harekelinde, yine aynı vazife ile, hizmet etmiştir. Rumeli beylerbeyi Süley

man Paşa'nın birbirini müteâkip Arnavutluk ve Boğdan seferlerindeki muvaffakıyetsizliği ve zaptına memur olduğu İnebahtı (Lepant) kalesini de alamayarak, eli boş dönmesi neticesinde, beylerbeyilikten azledilmesi üzerine, Davud Paşa Rumeli beylerbeyisi olmuştur (1478). Fâtih Sultan Mehmed'in Arnavutluk harekâtında ve İşkodra muhasarasında bulunan Davud Paşa, buranın elde edilmesini kolaylaştırmak için, Göl-Başı, Dergos ve Leç kalelerinin zaptına memur edilerek, bu mevkileri almıştır. Davud Paşa, Bayezid II.'in cülûsundan az sonra, 1482'de Rumeli beylerbeyiliğinden alınarak, yerine Yahya Paşa tâyin edilmiş ve aynı tarihte Gedik Ahmed Paşa'nın katli üzerine, Davud Paşa'ya vezirlik verilmiş (Behiştî tarihinde vezirliği takriben 887 şâban olarak gösteriliyor, s. 153) ve o sırada vezir-i âzam bulunan İshak Paşa (Gedik Ahmed Paşa'nın kayınpederi)'nın yerine, 1483'te vezir-i âzam olmuştur. Hammer (tre. Ata Bey, IV, 8) Davud Paşa'nın Anadolu beylerbeyiliğinden vezir-i âzamlığa getiridiğini yazarsa da, yanlıştır.

Tarihlerin müttefikan kayıtlarına göre, Davud Paşa 15 seneye yakın bu makamda bulunmuş ve iki seferden başka, hiç bir muharebeye iştirâk etmemiştir. Bunlardan biri bizzat padişah ile beraber 1492'de yapmış olduğu Arnavutluk seferi olup, bir kayda göre, cenûbî Arnavutluk ve Epir taraflarına kadar giderek, Tepedelen'i almış ve arnavut kuvvetlerini bozmuştur (*Tāc al-tavārīḫ*) ve diğer bir tarihe göre de (Orue Bey, s. 137), Yahya Paşa Arnavutluk içerilerine girip, Davud Paşa, her hâlde şimâlden gelmesi ihtimâli olan bir taarruza karşı, Üsküp'te kalmıştır.

Davud Paşa'nın ikinci seferi Memlûk devleti ile yapılmakta olan muharebe sebebi iledir. Bu muharebelerin üçüncüsünde ve 1486 senelerinde serdar olan Anadolu beylerbeyisi Hersek-zâde Ahmed Paşa maġlûp ve esir olduğundan, bu hâlden fevkalâde müteessir olan Bayezid II. yapılacak dördüncü sefere vezir-i âzam Davud Paşa'yı memur etmiştir. 1487 tarihinde maiyetinde 4.000 yeniçeri ve 10.000 azabdan başka, Rumeli ve Anadolu kuvvetleri olduğu hâlde hareket eden vezir-i âzamın karşısına Memlûk ordusu çıkmamış ve o da Memlûklerin geri aldıkları Adana ile Tarsus'u tekrar işgâl ile iktifa etmiştir.

Davud Paşa bundan başka iki devlet arasındaki mücâdelenin devamına sebep olan ve Memlûkler ile anlaşarak, Osmanlılara muhâlefete kalkan Turgut-oğlu Mahmud Bey (Bayezid II., Karaman-oğlu Kasım Bey'den sonra, halkın istirhamı üzerine, kendisini Karaman beyliğine tâyin etmişti)'i yakalamak istemişse de, muvaffak olamamış ve nihâyet Bulgar dağlarını aşıp, o taraflardaki Varsak aşîretinin itaatlerini te'min ile, geri dönmüştü.

Bundan sonra Davud Paşa'ya dâir bir şey bilmiyoruz; yalnız kendi 4 recep 902 (8 mart 1497)'de vezir-i âzamlıktan azlolunarak, Dimetoka'da ikamete memur edilmiş olduğunu görüyoruz. Azline sebep olan hâdise Ak-Koyunlulardan Göde Ahmed Bey'in birden bire İstanbul'dan kaçarak, Tebriz'e gitmiş olmasıdır (Leunclavius, s. 644). Kuvvetli bir ihtimâl dâhilinde olan bu firar hâdisesi şöyle olmuştur: Uzun Hasan Bey'in oğlu Oğurlu Mehmed Bey, babasının yanından kaçarak, osmanlılara iltica eylemiş ve Fâtih Sultan Mehmed buna kızını vermişti. Yukarıda adı geçen Ahmed Bey bu izdivacdan doğmuş ve o da dayısı olan Bayezid II.'in kızını almıştı. Ak-Koyunlu hükümdarı Sultan Yâkub'un vefatından sonra (1490), bu devlette saltanat mücâdelesi başlamış ve bâzı tarafdarları, Ahmed Bey'i hükümdarlığa dâvet için, İstanbul'a adam göndermişlerdi. Bunun üzerine Ahmed Bey gizlice hazırlanmış ve Üsküdar'a geçip, 6—7 günde hududu olan Erzincan'a gelmiş ve oradan Tebriz'e giderek, hükümdar olmuştur (1496). Ahmed Bey'in böyle birden bire kaçması Davud Paşa'nın ihmâl ve müsamahasına hamlolunarak, azlolunup, senede 300.000 akçe tekaüdiye ile (Hammer, tre. Ata Bey, IV, 31), Dimetoka'da oturtulmuştu. Müverrih Âlî, Göde Ahmed'in kaçmasını 902 senesi cemâziyelâhırında (şubat 1497) gösterip (külliyâtımızdaki nüsha, s. 137), Davud Paşa'nın azli de aynı sene recebinde olduğuna göre, yukarıda Leunclavius'un mütalâası gibi, azlinin bu hâdise ile alâkalı olduğu anlaşılıyor.

Davud Paşa azlinden 2 sene sonra rebiülevvel 905 (teşrin I. 1499)'te vefat ederek, İstanbul'daki câmiinin mihrabı önündeki türbesine defnedilmiştir. *Sicill-i osmânî* vefatını bir sene evvel göstermekte ise de, türbesinin kapısı üzerindeki kitâbede vefatı tarihi yukarıda kaydedildiği gibidir (*Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 105). Davud Paşa yaşadığı devirdeki vezirlerin fevkalâde zenginlerinden olup, vefatından sonra terekesinden Rumeli kazaskerinin alacağı binde yirmi akçe resm i kısmet 2.000.000 akçeyi geçecek derecede çok olduğu görülerek, veresesi 500.000 akçe vermek suretiyle, kazaskerle anlaşmışlardı.

Davud Paşa'nın kendi adına mensûp semtle 890 (1485)'de yaptırmış olduğu câmi, imâret, medrese, mektep ve çeşmesi vardır. Câmiin ve türbenin arapça kitâbeleri İbn Kemâl'in ve yazıları da meşhûr hattat Şeyh Hamdullah'ın-

dır. Yine Davud Paşa 'nın adı ile anılan „Davud Paşa sahrası" osmanlı tarihinde büyük bir şöhreti olan yerdir. Avrupa tarafına yapılacak seferlerde padişah veya serdar-ı ekrem olan sadrâzam kumandası altında çıkan kapı kulu ocaklarının ilk karargâhı burası idi. Padişahların sefere gitmediği zamanlar hükümdar, sancak-ı şerifi ve orduyu teşyî ve avdette karşılamak üzere, Davud Paşa sahrasına kadar gelir ve orada bulunan kasr-ı humayunda bir kaç gün kalırdı. Bu sahrada sonradan yapılan ve şimdi mevcut olan Kışlaya paşanın adı verilmiştir.

Tarihler, Davud Paşa 'nın tedbir sâhibi, muktedir, şecî, ilim ve mârifet sâhiplerinin hâmisi, iyi ahlâklı ve şefkatli olduğunu yazmaktadırlar. Hâricî siyasette venediklilere müzahir olmuştur (Hammer, trc. Ata Bey, IV, 31, not). Oğlu Mustafa Paşa 894 (1489) 'te Bayezid II. 'in kızlarından biri ile evlenmiştir.

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

DAVUD PAŞA. DĀ'ŪD PAŞA, KARA (? — 1623), osmanlı sadrâzamlarındandır. Aslen bosnalı olup, enderunda yetişmiş, 1604 'te Rumeli beylerbeyiliğinde, kısa bir zaman kapudan-ı deryalıkta ve daha sonra muhtelif hizmetlerde (dördüncü vezirlik, Rumeli ve Silistire beylerbeyilikleri) bulunmuştur. Osman II. Hotin seferine iştirâk eden Davud Paşa 'ya, son zamanlarında, arpalık olarak, Köstendil sancağını vermiştir. Davud Paşa, Musfata I. 'nın ana baba bir kız kardeşinin kocası olduğundan, Osman II. aleyhine çıkan isyanda, Mustafa 'nın tarafını tuttu ve kayın vâlidesi tarafından sadarete tâyin ettirildikten sonra (20 mayıs 1622 = 9 recep 1031), Osman II. 'i Yedikule 'de öldürttü. Davud Paşa, herkesi kendinden nefret ettiren bu hâdisenin te'sirini izâle içiu, ağız açanlara mansıp vermek ve ifrat derecede temelluk göstermek yolunu tuttu ise de, yine mevkiinde kalamadı; 20 haziran 1622 (3 şâban 1031) 'de sadrazâmlıktan azlolundu. Bir kaç ay sonra, asker Osman II. 'i öldürenlerin tecziyesini istediği zaman, Davud Paşa, Eyyûb 'de saklandığı yerde yakalanıp, Yedikule 'ye götürülerek idam edildi (9 kânun II. 1623 = 7 rebiülevvel 1032). Osmanlı tarihinde, ilk defa padişah katline sebebiyet veren Kara Davud Paşa, İstanbul 'da Aksaray 'da Murad Paşa câmii hazîresinde gömülüdür.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Fezleke* (İstanbul, 1287), II, 13 v.d.; Naimâ, *Tarih* (İstanbul, 1280), bk. fihrist; Osmanzâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarā'* (İstanbul, 1271), s. 67 v.d.; Ayvansarayî Hüseyin, *Ḥadîḳat al-cavāmi'* (İstanbul, 1281), I, 204; Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1837), VIII.

DAVUD PAŞA. DĀ'ŪD PAŞA, KARABEḌ-ARTİN (1816 — 1873), osmanlı vezirlerindendir. Ermeni katoliği olup, mart 1816 'da İstanbul 'da doğan bu zat, hâriciyeye intisap ederek, Berlin sefâret maiyetinde, daha sonra Viyana konsolosluğunda bulunmuş, 1857 'de matbuat müdürlüğüne, müteâkiben telgraf nezâretine, 1861 'de yeni te'sis olunan Cebel-i Lübnan mümtaz mütasarrıflığına vezâret ile tâyin edilmiştir. Davud Paşa, bu vazifede 3 sene muvaffakiyetle çalışlığı cihetle, hizmeti 5 sene uzatılmışsa da, bu defa mahallî rüesa ile ihtilâfa düştüğünden, Cebel-i Lübnan 'dan alınmış ve nafia nezâretine getirilmiştir (1868). Bir müddet sonra, istikraz akdi için, Avrupa 'ya gönderilen Davud Paşa, hükûmetin rızasına muhalif hareketi ve suiistimal yüzünden azlolunduğu gibi, vezâreti de ref'edilmiş, bunun üzerine bir daha Türkiye 'ye dönemeyerek, ömrünü Avrupa 'da geçirip, 9 teşrin II. 1873 'te Biarritz 'de vefat etmiştir.

Bibliyografya: M. Jouplain, *La question du Liban* (Paris, 1908), s. 484; G. Vapereau, *Dictionnaire universel des contemporains* (Paris, 1880), s. 507; Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmani*, IV, 874.

DAVUL. ṬABL (A.), islâmî an'aneye göre, Tübal b. Lamak (Mas'ūdī, Paris, VIII, 88 v.d.) tarafından icat edilmiştir. Mamafih diğer bir rivâyete göre, İsmā'îl peygamber davulu ilk çalanlardandır (Evliya Çelebi, *Seyāḥatnâme*, I, 644). Kelime âsûrca *ṭabbalu* ve belki de mısırca *ṭabn* 'ın muâdili sayılabilir. Fayyūmī (1333/1334) 'ye göre, *ṭabl* ile, tek derili (*cild*) olduğu gibi, çift derili davul da kastedilirdi. Ancak buna *duff* (tef) dâhil değildir. Davul iki grupa ayrılabilir; 1. üstüvâne şeklinde ve 2. çanak şeklinde.

1. Üstüvâne şek'inde olan davul tek ve çift derili olmak üzere, iki çeşittir. Tek derililerin muhtelif şekillerde olanı vardır; mamafih gövde (*cism*), umûmiyetle üstüvâne veya ayaklı kadeh şeklindedir. Üstüvâne şeklindeki tek derili davula verilen ilk isim anlaşılan Ya'ḳūb al-Macistūn (ölm. 780/781) 'da da tesâdüf edilen *kabar* idi (İbn Ḫallikān, IV, 270). Mufaḍḍal b. Salama (ölm. 920) bu kelime ile davul kastedildiğini (İstanbul yazması, var. 38) ve İbn Ḫallikān (IV, 272) bu davulun tek derili olduğunu tasrih eder. Garp lûgatçileri bu kelimeyi karıştırırlar (krş. bir de *Glossarium Satino-Arabicum*, s. 85, 562 ve Farmer, *Studies*, s. 59). Bu isim her hâlde amharice *kabaro* 'dan gelmektedir. Filhakika arapların Habeşistan 'dan, hiç değilse, bir davul tipi aldıkları mâlûmumuzdur (Lane, *Lexicon*, 2013). Bu cins davulun mâhiyeti hakkında daha kat'î bir ip ucu Şakundī (ölm. 1231/1232) 'de vardır. Burada *aḳ-*

vīl adlı bir âletten bahsedilir (Maḳḳarī, *Analectes*, II, 144) ki, bu Magrib'de hâlâ kullanılmaktadır. Dozy'ye göre, bu kelime berberîcedir. Meaken bunu *agvāl* şeklinde yazar. Höst bu ayaklı kadeh şeklindeki davulu tavsif ile ona *aḳvāl* adını verir (s. 262, XXXI, 9). Bu âlet bugün Fas'ta *gullāl* adı ile tanınmış olup, takriben 60 cm. uzunluğundadır. Trablusgarp 'ta halk arasında buna benzer *tabdaba* denilen bir âlet kullanılmaktadır (Delphin ve Guin, s. 39; Lavignac, s. 2794, 2932).

Ayaklı kadeh şeklinde olan davul, Mufażżal b. Salama gibi, ilk arap müellifleri tarafından zikredilen *dirrīc* olabilir (*ayn. esr.* s. 21). Mamafih bu müellif de, diğer bir çok arap lûgatçileri gibi, bunun bir *ṭunbūr* olduğunu bildirir. Bunun bir davul olduğunu Maydānī (ölm. 1124)'den öğrenmekteyiz. İbn Mukarrem (ölm. 1311)'e göre, doğru söylenişi *durrayc*'dir ve bugün Magrib'de yerine göre değişiklikler ile, kullanılan bu isimdir (Crosby Brown, III, 51, 53 *AM*, XX, 239). Maḳḳarī'de görülen كرع veya كرع (*Anal.*, I, 143 ve tre. Gayangcs), درع 'in yanlış istinsah edilmiş şekilleridir. Fas'ın şarkında aynı âlet başka bir isim almıştır. Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'ta buna çoktanberi *darbūka* denilmekte idi (Salvador-Daniel s. 79; Christianowitseh, s. 31; Delphin ve Guin, s. 43; Laffage, VI, XXXII; Lavignac, s. 2935). Buna mukabil Mısır ve Suriye'de bu âlet *darbūka* [b. bk.], *darabukka*, *dirbakka* *darābukka* veya *żarābukka* isimleri ile anılır (Villoteau, s. 996; Lane, *Mod. Egypt.*, bahis, XVIII; Derviş Muḥammed, s. 13; El-Hefny, s. 660). Dozy ve Brockelmann kelimenin süryânice *ardabkū*'dan türemiş olması ihtimâlinden bahsederler. *Bin bir gece*'de görülen دربلة ile muhtemelen دربكة kastedilmiştir. Her iki âlet hakkında daha fazla mâlûmat için, yukarıda zikredilen menbâlara bk. Bir çok müzelerde ve bilhassa Paris (nr. 954—957, 1457), Bruxelles (nr. 112, 330—334, 680) ve New-York (nr. 335, 345 ilh.) müzelerinde bunlardan nümûneler vardır. Bâzı mıntakalarda *darbūka*, *ṭabla* adı ile tanınır (Farmer, *Studies*, I, 86).

İran'da *dunbak* veya *tanbak* adı ile tanınan bu âleti lûgatler, yanlış olarak, t u l u m diye kaydetmişlerdir (bk. Advielle, s. 13 ve levha; Kaempfer, s. 742, resim 6; Lavignac, s. 3076).

Çift derili davulun da muhtelif çeşitleri vardır. 'Abd Allāh b. 'Omar (ölm. 639) zamanından beri müslümanlar tarafından kullanılması yasak olan ve kum saati biçiminde, *kūba* adında, bir davulun mevcudiyetinden haberdarız. İçlerinde İbn Abi 'l-Dunyā (ölm. 894) da bulunan bir çok fakihler, bu âleti, aşağı halk tabakalarının malı olduğu için, günah sayarlardı (Berlin yazması, nr. 5504, var. 58v). İḫvān al-ṣafā' (X. asır)'da bu davulun adı *ṭabl al-muḫannaṣ* (I, 91)'tir. Cavharī (ölm. takriben 1002) bunun o r t a s ı i n c e, küçük bir davul olduğunu ve Ġazālī (ölm. 1111) ise, u z u n olduğunu kaydeder (*İḥyā'*, II, 186). *Kūba* 'nın orta zamanda vücuda getirilmiş resimleri için bk. Palermo'da XII. asra âit oymacılık işleri (*BZ*, II, 384), XIII. asırda Musul'dan gelme (Victoria ve Albert müzesi, Londra, 1856, nr. 2734/56) çanak ve İstanbul'da 1354 tarihli al-Cazarī yazması (Martin, *Miniature Painting and painters of persia*, II, levha 2) *Kitāb al-Aġānī* (VIII, 161; IX, 162)'de, musiki fasıllarında kullanılan tempo âleti olarak, pek sık adı geçen *ṭabl* anlaşılan *kūba* veya *dirrīc* (= *darbūka*) idi. Bugün bu âlete, Hindistan müstesnâ, şark islâm âleminde pek az rast gelinir.

Üstüvâne veya varil şeklinde davul daha çok kullanılmıştır. Üstüvâne şeklindeki davul, anlaşılan IX. asırda Abbâsîlerde mevcudiyetini tesbit ettiğimiz harp davulu biçiminde idi (*Aġānī*, XVI, 139). Cazarī'nin XIII. ve XIV. asırlara âit makine ile hareket eden insan modellerine dâir muhtelif yazmalarında bu davulun resimleri vardır (Schulz, *Die persisch-islamische Miniaturmalerei*, levha II; *The Legacy of Islām*, resim, 91). Bu uzun gövdeli üstüvâne davul, XIX. asrın başına kadar, pek çok kullanılmıştır; resimleri için bk. Höst (levha XXXI) ve Niebuhr (levha XXVI). Villoteau (s. 996) buna *ṭabl al-turkī* der. Orta zamanlardan beri bu davul, garip biçimli eğri bir değnekle çalınırdı. XVIII. asırdan itibâren bununla birlikte, diğer bir çalma âleti olan çubuk da kullanılmağa başlandı. Bugün bu davul yerini daha kısa gövdeli bir davula bırakmıştır. Eski zamanlarda İran'da ve arap ülkelerinde bu davula *duhul* dendiği anlaşılmaktadır. Nāṣir Ḫurav (ölm. 1060/1061) bunun Fâtımilerde (*Safarnāmeh*, s. 43, 46, 47) ve Ẓāhirī (ölm. 1468) memlûk sultanlarında (al-Maḳrīzī, I/1, 173 v.d.) cenk âletleri arasında bulunduğunu bildirirler. Bu davulun bildiğimiz *ṭabl*'dan farklı olduğunu Nāṣir Ḫusrav ve Calāl al-Dīn Rūmī (*GMNS*, IV/3, s. 159)'den öğreniyoruz. Bugünkü Mısır'da bu davul *ṭabl al-baladī* adı ile tanınmaktadır (Villoteau, s. 996; Lane, *ayn. esr.*, bahis, XVIII). Nümûneleri Bruxlles (nr. 366, 338, 341) ve New-York 'ta (nr. 417, 1321) da mahfuzdur. Kaempfer (nr. 740, şekil 4) İran'da görülen üstüvâne şeklindeki davula *danbāl* adını vermiş ve bir resmini çizmiştir. Taḫt-i Bustān'da kabartma heykellerde de aynı âleti görürüz (Flandin ve Coste, *Voyage en perse*, levha 10, 12). Firdavsī

'de bahsi geçen *tabîr* buna benzer bir şey olabilir. Bk. bir de Hindistan'daki *dhol*. Evliya Çelebi'ye göre, Türkiye'de davulu ilk kullanan Orhan Gâzî'dir (Evliya Çelebi, I, 622); mamafih mevcudiyetinden selefi Osman I. zamanında haberdarız. Araplar gibi türkler de, bu davulu çalmak için, „çangal" ve değnek kullanıyorlardı.

Bugünkü İran'da *dohol* varil şeklinde bir davuldur (Advielle, *ayn. esr.*, s. 743, şekil 12; Lavignac, 3.3076; kaempfer, s. 743,12). Arapça *ṭabl* veya farsça *tabîr* kelimesi Avrupa dillerindeki *tabel*, *atabal*, *tabor*, *tambour* v. b. kelimeler menşe' olmuştur.

2. Tencere biçiminde olan davulun başlıca örneği dünbelektir. Rivayete göre, hindli Bâbâ Savindik, Peygamberin gazvelerinde dünbelek (*kūs*, *naḳḳāra*) çalmış ise de (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 622), İbn Ḫaldûn'un da söylediği gibi (*NE*, XVII, 44), arapların o devirde harpte davul kullanmış olmaları daha muhtemeldir. İlk islâm fakihleri davulu, *ṭabl al-ḥarb* („harp davulu"), *ṭabl al-ḥacc* („hacc davulu") ve *ṭabl al-lahv* („oyun davulu") olmak üzere, 3 nev'e ayırırlar. Bunlardan ilk ikisi eâiz olduğu hâlde, sonuncusunun kullanılması eâiz görülmezdi (Ġazâlî, II, 186). İlk ikisi, hiç şüphesiz, bugünkü *naḳḳāra* ve *ṭabl al-ṣāmî*'den başka bir şey değildir.

Müslümanlar tarafından kullanılan en büyük dünbelek moğullarda çok gördüğümüz *kürga* ve *kürgā*'dır. Hükümdarın emirleri davul ile tebliğ olunurdu. İbn Baṭṭûṭa'da zikri geçen *ṭabl al-kabîr* (II, 127) *kürga*'den başka bir şey olmasa gerektir. *Kürga*'nin yüksekliği, *Â'în-i Akbarî* (Blochmann, I, 50 v. dd.)'dan çıkarılan malûmata göre, bir adam boyunda idi. Abu 'l-Faẓl *kürga* ve *damâma*'nın aynı şey olduğunu söyler ise de (I, 50), Hindistan'daki *damâma* çok daha küçük bir dünbelek tipidir (örnekleri için bk. New-York, ur. 26). 'Abd al-Razzâḳ al-Samarḳandî (ölm, 1482), *Kürga*, *Damâma* ve Naḳḳâra'nin birbirinden tamamen ayrı şeyler olduğunu söyler (*NE*, XIV, 129, 331). Bk. bir de Farmer, *Studies*, II, 12 v. d.

Dünbeleğe büyüklükte en yakın olan âlet *kūs* idi. X. asırda arapların en büyük dünbeleği bu davul idi (İḫvân al-ṣafâ', I, 91) ki, bu da bir harp davulu olup, kullanılışı için bk. mad. ṬABL-ḪĀNA. Sehulz tarafından ihya edilmiş XIII. asra âit bir metinde (*ayn. esr.*, levhâ 8) üç çift *kūsāt* vardır.

Âdî dünbelek, İḫvan al-ṣafâ' (X. asır)'da *ṭabl al-markab* (hayvan sırtındır taşınan) adı ile anılan davuldur, Söylendiğine göre, bunun sesi *ṭabl al-kūs*'ten daha tatlı idi. Buna verilen ilk isimlerden biri de *dabdâb* veya *dabdaba* idi. Daba sonra, bu kelimenin yerine, *naḳḳāra* sözü kaim olmuştur ki, bu âletin Avrupa'ya intikali ile burada *naker*, *nacaire* v. b. şekli ile kullanılmıştır. Diğer taraftan farsça *ṭınbal* Avrupa dillerine *timbale* ve *tymbala* hâlinde girmiştir. *Naḳḳāra*'nin orta zamanda yapılmış resimleri için bk. Sehulz (*göst. yer.*, levha II), *The Legacy of Islâm* (şekil 91), *Kitâb al-Bulhân* (Bodleian yâzması, Or, 133, var. 38) ve *Câmi' al-tavârîḫ* (Edinburg nushası, var. 54v, 157). Bk. bir de ṬABL-ḪĀNA. Bugünkü nümuneleri için bk. Villoteau (s. 992 v. d.). Hakikî nümûneleri için bk. Brüksel (or. 335) ve New-York (nr. 1232). Türk dünbelek veya *ṭablak*'ı için bk. *JARS*, 1936.

Orta boydaki dünbeleğe Villoteau *naḳrazân* (!) adını verir. Türkiye'de bu kıt'adâ âlete *ḳudüm* denir. Peygamber ile Ḫadîca'nin düğününde böyle bir âletin çalındığı rivâyet olunur (Evliya Çelebi, I, 622). Evvelce tekkelerde kullanılırdı.

Nuḳayra veya *ṭubayla* adı verilen dünbeleğin en küçük boydaki tipi musiki fasıllarında kullanılır. Bunlardan birincisinin XI. asırda Endülüs Abâdilerinde kullanıldığını bilmekteyiz (Dozy, *Abbad*, II, 243) ve *Vocabalista Aravigo* (1505)'da kelimenin ispanyolca karşılığı *atabalia*'dır. Russell'in *Alepço* (1794)'sunda *naḳḳāra* (= *nuḳayra*)'nia resmi vardır (levha IV). Diğer resimler için bk. Höst (levha XXXI. 10) ve Christianowitsch (s. 32, levha 12). Sonuncusundaki resimlerin kopyeleri için bk. Fétis (II, 163) ve Lavignac (s. 2793).

Villoteau XVIII. asrın sonlarında Mısır'da bir çok el dünbeleklerinin mevcudiyetinden bahseder; ancak *ṭabl-i bâz* adlı bir tânesi istisnâ edildiği takdirde, bunların bugün isimleri mâlûm değildir (Villoteau, s. 994). Aslında, anlaşılan, kuşları tuzağa düşürmek veya av kuşlarını (*bâz*) çağırmak için kullanılan bu davul, zamanla ramazan münâdilerinin ve dervişlerin çalgı âleti olmuş ve *ṭablat al-musaḥḥira* adı ile tanınmıştır. Nümûneleri Bruxelles (nr. 329) ve New-York (nr. 421, 2661)'da mahfuzdur. Bir elle tutulur ve diğer bir elle çalınırdı. Bir de kayış ile çalınan ve diğerinden az daha büyük *ṭabl al-micrî* (!) vardı.

Dünbeleğin yayvanca diğer nevileri *ṭabl al-ṣāmî* ile *ḳaṣ'a*'dır. Bunların birincisi anlaşılan fakihlerin sık-sık bahsettikleri *ṭabl al-ḥacc* idi. Beşi veya dersi gövdeye amûd gelmek suretiyle, boyuna asılırdı. Bodleiana kütüphânesinde yanlarında bu davul bulunan XVI. asra âit bacılar gösteren bir resim vârdır (Or. 430, var, 25). Bugünkü şeklinin resimleri ve teferruat için bk. Villoteau (s. 992 v. dd) ve Lane (*Mod. Egypt.*, bahis, II, VI, XVIII);

nümûneleri New-York (nr. 386; 494). Bugün Mağrib'de kullanılmakta olan *ḳaṣ'a* alt tarafı tabak (*ḳaṣ'a*) gibi düz olduğundan bu adla anılır ve *maṭārik* adı verilen değnekler ile çalınır (Delphin ve Guin, s. 44; Lavignac, s. 2932). Eskiden harpte kullanılırdı (bk. *Kitāb al-faḫrī*, metin, s. 30; frns. tre. *kişa'* yerine, „cymbales" kelimesi kullanmıştır (*AM*, XVI).

Bibliyografya: al-Mufażżal b. Salama, *Kitāb al-Malāhī* (İstanbul, yaz.); Höst, *Nachrichten von Marokos und Fes*; Delphin ve Guin, *Notes sur la poëzie et de la musique arabe*; Lavignac, *Encyclopédie de la Musique*; Crosby Brown, *Catalogue of the Grosby Brown, coll. of Masical Instrumentes...*, New-York; Salvador Daniel, *La musique arabe*, 1879; Christianowitsch, *Esquisse historique de la musique arabe*; Laffage, *La musique arabe* (Tunus); Villoteau, *Description de l'Égypte, état moderne*, I; Darvīş Muḥammed al-Ḥarīrī, *Şafā' al-avḳāt* (Kahire); El-Hefny, *Congrès de musique arabe* (Kahire); Kaempfer, *Amoenitatum exoticarum...*; Mahillon, *Catalogue descr... du Musée Instrumental da Conservatoire royal de Musique de Bruxelles*; Chouquet, *Le musée du Conservatoire National de Musique* (Paris); İḫvān al-Ṣafā', *Rasā'il* (Bombay); al-Ġazālī, *İḥyā'* (Kahire, 1908); *Kitāb al-Aġānī* (Bulak); Niebuhr, *Voyage en Arabie*; Advielle, *La Musique chez les Persans*; Farmer, *Studies in Oriental Musical Instraments*, I; Fétis, *Hist. gén. de la musique*; Sachs, *Reallexikon der Musikinstrumente*. (H. G. FARMER.)

DAVVĀNĪ. [Bk. DEVVĀNĪ.]

DAY. [DEY.]

DAYBUL. [Bk. DEYBÛL.]

DAYILAR. *Dayı* (yerlilerce *day* ve frns. *dey*), Tunus ve Cezâyir beylerinin unvanı. Venture de Paradis tarafından nakledilen bir rivâyete göre (*Alger au XVIIIe siècle, Rev. Afric.*, 1896, s. 257), Barbaros kardeşlerin babası, oğullarına: — „O sizin dayınız (bölük başı) olacak" — diyerek Ḫayr al Dīn'e itaat etmelerini emretmiştir. Hakikatte bu kelime, ilk defa, küçük rütbeli yeniçeri zâbitine verilen bir ad olsa gerektir. *Dayı* kelimesi, Tunus'ta, XVI. asrın sonunda, Sinan Paşa'nın 40 bölüğe ayırdığı yeniçeri askerinden her bölüğün başında bulunan zabite delâlet ediyordu. 1591'de bu 40 dayı, ağa ile birlikte, ordunun kumandanlığını yapmak üzere, içlerinden birini seçtiler. Bu suretle seçilen dayı, çok geçmeden, hükûmetin yegâne reisi oldu ve nufuzu Bâbıâlinin mümessili olan paşanın nufuzunu gölgede bıraktı. Fakat XVII. asrın ikinci yarısından itibâren, ordunun ikinci derecedeki kumandanları olan beyler, dayıların yerini almağa başladılar. XVIII. asrın başlangıcında İbrāhīm Bey dayı unvanını aldı; sonraları bu unvan 1705'te, Ḥusayn b. 'Alī tarafından, büs-bütün kaldırıldı [bk. TUNUS].

Dayılık, Tunus'ta olduğu gibi, Cezayir'de de bir ihtilâl neticesinde meydana çıkmıştır. 1671 senesinde ağaların keyfî idârelerinden usanan reisler veya korsan gemisi kaptanları içlerinden birini, dayı adı ve kayd-ı hayat şartı ile, ağaların yerine geçirdiler. Başlangıçta reisler tarafından intihap edilen dayıları, 1689 senesinden itibâren, yeniçeri zabitleri seçmeğe başladılar. 1671'den 1880'a kadar 30 dayı birbirini tâkip etmiştir. Bunlardan 14'ü, seleflerinin katl'edilmesi üzerine, iktidar mevkiine geçmişlerdir. Bu gibi hâllerde intihap bir gösterişten başka bir şey değildi; nâmzet evvelden seçilir ve zorla kabûl ettirilirdi. Dayılık için hiç bir ehliyet ve menşe' şartı aranmazdı. En âciz ve câhil yeniçeri bile bu makama göz dikebilirdi. Fakat fi'liyatta ekseri dayılar, intihaplarından evvel, *ḫaznacī*, *aġa* veya *ḫōcāt al-ḫayl* vazifelerinde bulunmuşlardı [bk. mad. CEZAYİR].

Dayıların nazariyatta dîvanın kontrolü ile tahdit edilen iktidarları, hakikatte, mutlak idi. Dayı nazırlarını kendi seçer, eyâlet beylerini istediği gibi tâyin eder, adâleti yerine getirir ve ecnebi devletler ile müzakerelere girişirdi. Dayılar yeniçerilerin aldıkları aylıktan (ayda 50 sağ akçe ve tayın) başka, para almazlar; fakat beylerden ve diğer memurlardan tevcih hakkı ile korsanların aldıkları ganîmetlerden hisse alırlar, vazifeye başlayan konsoloslardan ve sulb muâhedelerinin imzası veya yenilenmesi hâlinde, ecnebi devlet reislerinden hediyeler kabûl ederlerdi. Sonra müslüman ve yahudi tüccarlar ile ortak olarak, para kazanabilirlerdi. Dayıların, devlet hazinesinden ayrı, hususî hazineleri vardı, Bir çok dayılar muazzam servetler toplamışlardı; fakat bu servetler, dayılar idama mahkûm olurlarsa, devlet hazînesi hesabına, müsâdere olunurdu.

Dayıların nufuz ve kudreti ilk nazarda zannedildiğinden daha az korkunç ve iktidarları daha az müessir idi. Filhakika dayılar makamlarından indirilmek veya katledilmek korkusu ile, yeniçerilerin istediklerini nazar-ı itibara almak mecburiyetinde idiler. Husus' hayatları da gâyet sıkı kaidelere tâbi idi Hakikaten dayılar, intihaplarından sonra, âilelerinden ayrılırlardı ve saraylarına, resmî kabüllerden başka, hiç bir kadın giremezdi. Dayılar yalnız perşembe öğleden sonra ve cuma günleri evlerine gitmeğe me'zun idiler. Juan Cano adında bir ispanyol müverrihi Cezâyir dayılarını şöyle tasvir eder: — „Zengin adam

lardır, fakat servetlerinin sâhibi değildirler; çocuksuz baba, karısız koca, hürriyetten mahrum müstebit, kölelerin hükümdarı ve tebealarının köleleridirler". (G. YVER.)

DAYLAM. [Bk. DEYLEM.]

DAYR. [Bk. DEYR.]

DEBDŪ. [Bk. DEBDÛ.]

DEBDÛ. DEBDŪ, Fas'ın şarkında, Tlemsen-Debdû sıra dağlarını teşkil edeo kalker silsilenin garp ucunda bir **şehirdir**. Râkımı 1134 m. (De Foucauld'a göre) olup, düz hat üzerinde denizden takriben 130 km. mesâfededir. Şehrin iklimi mûtedildir. Şehir orta Mulûya ırmağının sağdan bir kolu olan Vâdi Debdû'nun yukarı kısmında kâindir.

Debdû'nun menşeini tesbit etmek mümkün değildir. Müverrihler VII. (XIII.) asırda, 'Abd al-Ḥaḳḳ'ın Marînî kabîleleri arasında arâzi taksim etmesi dolayısiyle, Debdû'nun adını kaydederler. Debdû arâzisi Banî Urtâcin'e düşmüş ve bu onların merkezi olmuştur. Bir nevi **maḫzen** kabîlesi şeklinde teşkilâtlandırılmış olan bu berberîler Fas ülkesini Tlemsen'den gelecek taarruzlara karşı korumakla mükelleftirler. Bu vaziyet bir çok mücâdelelere sebep olmuştur. Bunların en belli-başlısı Tlemsen emîri Abû Ḥammû II.'nun Debdû hâkimi İbn Zegdân ile onun müttefiki olan Gersîf hâkimi ve Debdû'nun şimâlinde Angâd memleketinde yaşayan Ma'ḳil arapları (Suîd, Aḥlâf ve Secâ'a) reisi Venzemmâr b. 'Arîf'e karşı açtığı harplir. VIII. (XIV.) asırda vukû bulan bu harpte Debdû ve Gersîf arâzisi, Tlemsen emîri tarafından, tamamiyle tahrip edilmiştir.

Marînîlerin sukutu ve Banî Vaṭṭâs'ın mevki-i iktidara gelmesi Angâd diyarında oturan araplar arasında bir değişiklik vücuda getirdi ve bunlar Tlemsen hânedanına inkiyat ettiler. Debdû'daki Urtâcin Marînîleri ile araplar arasında mücâdeleler başladı. Araplar şehri muhasara ettiler; Marînî reisi İbn Raḥû onlar ile anlaştı ve Debdû'ya yerleşti. Bu zat 1430 senelerine doğru Debdû'da hemen-hemen müstakil bir emâret te'sis etti. Bu küçük devlet 100 seneden bir az fazla sürdü. İbn Raḥû'nun üçüncü halefi Muḥammed kaleyi ve kale içindeki câmi ile uzun minâresini inşa ettirdi ve şehre bir çok yabancı, bilhassa ispanyol istilâsı ile memleketlerinden koğulmuş olan Endülüs yahudilerini aldı. Emîr Muḥammed zamanında, Fas tahtında bulunan Banî Vaṭṭâs, bu emâretin hemen-hemen tam istiklâlini tanımak zorunda kaldılar. Bunlar Fas'ın garbında ve şimâlinde portekizli ve ispanyollar ile savaşmakla meşgûl oldukları için, Debdû emîrini zorla inkiyat ettireçek bir hâlde değildiler.

Bununla beraber, İbn Raḥû'nun ahfadı kendi metbûları olan Marînîlerin tarafını iltizam ve Fas ülkesini ele geçirmek isteyen Sa'dî şeriflerine karşı muharebe etmişlerdir. Şarîf Muḥammed al-Mahdî'nin elinden 1554'te Fas'ın alınması sırasında, Debdû emîrini, Marînîlerden Bû Ḥessûn ile türk beylerbeyi Sâlih Reis'in müttefiki olarak, görmekteyiz. İkinci Sa'dî sultanı al-Ġâlib bi 'llâh son Debdû emîri 'Ammâr'ı Fas'ta oturmağa mecbur etti. 'Ammâr ölünce sultan emâreti lağvetti ve Debdû havâlisine bir paşa gönderdi (1563).

Bu andan itibâren, Debdû'nun tarihi pek karanlıktır. Arap ve berber kabîleleri arasında sürüp-giden rekabet ve kavgalara şehir halkı da iştirâk etmiş ve Debdû bu yüzden zarar görmüştür. Şehir o kadar boşalmıştır ki, yahudi tâcirler nihâyet müslümanlardan daha kalabalık olmuşlardır. Debdû, şarkî Fas'ın bir pazar yeri olup, mühim bir askerî garnizon olmaktan çıkmıştır. Zâten Cezâyir türkleri ile Fas şerifleri arasında vukû bulan hudut kavgaları daha şarktaki mıntakalarda, yukarı Vâd Zâ' vâdisinde Ucda ve Tafna havzasında cereyan etmiştir.

Mülây Ḥasan (1873—1894)'dan itibâren, Fas fransız hududuna 150 km. uzak bulunan Debdû'ya artık **paşa** gönderilmemiştir. Debdû, bir çok müstakil berberî memleketleri gibi, *mi'âd* ve *şiûḫ* tarafından idâre olunmuştur. Buranın müslüman ahâlisi Tâzâ âmiline tâbî idi ve bu da her sene vergileri toplamak üzere, Debdû'ya halifesini gönderirdi. Debdû yahudileri Fâs al-Cadîd paşasına tâbi bulunuyorlar ve her sene vergilerini ona gönderiyorlardı. Bu hemen-hemen tam bir istiklâl idi, fakat berberî *laff* (siyâsî birlik) veya araplar arasında vukûbulan çekişmeler yüzünden, anarşiye döndü.

Tesbit edilemeyen bir tarihte XIX. asır ortalarına doğru yukarı Mulûya ile Rekkam (Gada'nın cenûbunda)'ın sağ sâhiline daha önceden hâkim olmuş bulunan Ulâd al-Ḥâcc arapları nihâyet Debdû'yu ele geçirdiler ve bunların Ulâd Yûsuf ve Ulâd 'Abîd adındaki iki kolu burada, kat'î olarak, yerleştiler. Bu devirden itibâren arap te'sir ve lisanı Debdû'da o kadar hâkim olmuştur ki, berberce ancak civar dağlarındaki kşûrlarda kullanılır.

Mülây 'Abd al-'Azîz (1894)'in tahta çıkması ile, tahta bak iddia eden Bû 'Amâra'nin isyanı bu havâlide anarşinin artmasına sebep oldu. Banî Snassen berberî kabilesine mensûp olup da, Bû 'Amâra'nin çıkardığı isyanda şöhret kazanmış olan Bû Ḥaşîra Debdû'da nufuz sâhibi oldu ve burada müstakillen hüküm sürmeğe teşebbüs etti ise de, 1904'te Dûdû b. Ḥayda adında bir berberî yahudişinin teşviki

ile, şehir halkı ve civardaki kabîleler taht dâvacısını sultan tanıdılar. Bu zat kendi zabitlerini kabîlelere, *ḳā'id* olarak, gönderdi. Fakat bu yabancı *ḳā'id*'ler kabîleler arasındaki kavgaları yatıştıramadıkları için, anarşiyi ortadan kaldıramadılar. Sâdece vergileri toplamak ve ahâliyi soymakla kaldılar. Yalnız muhalifleri tarafından „müstebit" diye anılan Debdû *ḳā'id*'i Dûdû b. Ḥayda metin davrandı ve basımları olan Endülüs yahudilerine karşı harekete geçmek için, bu fırsattan istifâde etti. Debdû'daki Endülüs yahudileri kendisini Fas ve hattâ Kudüs haham mahkemelerine şikâyet ettiler. Dûdû b. Ḥayda mahkûm oldu ise de, Endülüs yahudilerine karşı ika ettiği zulümlere ancak şehrin fransızlar tarafından işgâli ile mâni olunabildi. Şehir Debdû'daki Endülüs yahudileri ile müslüman arapların Mülây Ḥâfiẓ'ı sultan tanımasından sonra, 1911'de işgâl olundu. Bu işgâle sebep dâhilde karışıklığın artması ve berberîlerin şehri yağma etmek teşebbüsleri ile bilhassa bir çok fransızın öldürülmesidir. Esâsen Debdû Cezâyir — Fas hinterlandında Fransa ve Fas sultanlığı tarafından birlikte teşkil ve idâre edilecek olan 4 pazar yerinden biri (20 nisan 1902 tarihli Fransa — Fas muahadesinin 3. maddesi) bulunuyordu.

Debdû'nun coğrafî mevkii burasını orta ve yukarı Mulûya havzasında yaşayan berberî ve arap kabîleleri için bir merkez ve biricik alış veriş yeni hâline getirmektedir. Şehrin civarındaki dağlar ve dağlarda kṣûrlarda Banî 'Amar, Banî Ya'la, Banî Feşat, Banî Uşḳal, Banî Riis, Ahl Reşîda, Ahl Admer, Banî Ḥelef gibi berber kabîleleri oturur. Oraları araplara âittir. Cenupta Ulâd al-Ḥâcc, şimâlde ve garpta da Ulâd Unnan, Havâra, Aḥlâf, Kerarma v.b. yaşarlar. Arap ve berberî unsurlarının girift bir hâlde bulunduğu bu halk kütleleri, garpta kendilerini dağıtmak isteyen Banî Varâynlerin tazyikına mârûz bulunmaktadır. Debdû iki mesken yığınından ibârettir: eski Debdû ile kalesi ve bundan başka vâdinin sol yamacı üzerinde Mşellâ adında bir kenar mahalle vardır. XX. asrın başlarında Debdû'da, 729'u müslüman ve 1303'ü yahudi olmak üzere, 2.032 kişi bulunmakta idi. XX. asır başlarında vukua gelen karışıklıklardan evvel, halk tarafından her sene seçilen üç şeyh şehrin beledî işlerine bakmakta idi.

Debdû'da evlenme âdetleri o havâlideki berberî âdetlerine uygundur. Kadınlar evde halı dokurlar. Bu halılar Tlemsen'de satılır. Yine onların dokuyup da, sonradan erkeklerin işlediği *sboġa* adındaki kumaşlar, bu havâiide her yerde satılmaktadır. Debdû'da kara sabun, elek ve bir çok arap tarzında marangoz işi yapılır. Debdû havâlisinde ziraat iklimin mûtedil oluşu sâyesinde pek gelişmiştir. Debdû'nun cenûbunda bir çeşme bulunur ki, yerliler bunun romalılar tarafından yapıldığını söylerler. Zâten yerliler, şehirlerinin Fas şehrinden hiç olmazsa 5 asır evvel inşa edilmiş olduğu iddiasındadırlar. Gerek bu ve gerek diğer çeşmelerden mükemmel bahçelere su akar. Suyun taksimi arâzinin ölçüsüne göre yapılır. Debdû'da yetişen meyvalar, Banî Snassen'in yetiştirdiği meyvalar ile birlikte, bütün Ueda 'Amâlat'ine götürülüp, satılır.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn, *'İbar* (trc. de Slane), IV; Leo Africanus (nşr. Schefer), II, 330 v, dd.; III, 140, 329, 331; De Foucauld, *Reconnaissance au Maroc*, s. 248 v. d.; Marmol, *L'Afrique*, II, 296; Massignon, *Le Maroc*; Le Martinière et Lacroix, *Documents pour servir à l'étude du Nord Quest Africain*, I, 1, s. 122 v. dd.; A. Bernard, *Les confins Algéro-Marocains*, s. 28 v. d.; Nehlil, *Notice sur les tribus de la region de Debdou*; makalede Bureaux des Affaires Indigènes d'Oudjda raporlarından da istifâde edilmiştir. (A. COUR.)

DEBÎK. DABİḲ, Mısır'da orta çağda kumaş imâlâthâneleri ile şöhret bulmuş bir mahaldir. Burası evvelâ Dimyat nahiyesine ve sonra da Ġarbîya eyâletine bağlı idi (İbn Duḳmâḳ, *Kitâb al-intiṣâr*, V, 89; İbn Cî'ân, *al-Tuḥfa al-saniya*, s. 76). Mahallin ismi muhtelif şekillerde kaydedilmiştir (krş. İdrîsî, nşr. de Goeje ve Dozy, s. 156, not r; Yâḳût, *Mu'cam*, II, 546, 548). Şehrin mevkii hakkında kat'î mâlûmatımız yoktur. Fakat şehir Dimyat ve Tinnîs sanayi çevresinde olduğundan, yerini belki Survey Department'in büyük haritasında (krş. Boinet Bey, *Dictionnaire Géographique*, s. 165), Sinbellavain'in 12 km. cenûbunda gösterilmiş olan bugünkü Dabîe mahallesinde aramak lâzımdır. Dabîe ise, eski Tinnîs'in bulunduğu mahalden ancak 50 km. kadar uzaktadır. Dabîḳ'ta yapılan kumaşlar keten idi ve gâlibâ bâzan veya umûmiyetle sırma ve ipekle işlenirdi. Dabîḳ, evvelâ münhasıran Dabîḳ'ta imâl edilen kumaşlara has bir isim iken, sonraları tinnîsî, dimyâṭî ve şaṭavî kumaşları gibi, o da başka taraflarda, meselâ Asyûṭ (Yâḳût, *Mu'cam*, I, 272)'ta yapılan kumaşlara da alem olmuştur. Bununla berâber Mısır'da bu kumaşlardan daha kıymetli kumaş'ar vardır. Cidde'de alınan idhâlât vergileri buna te'sir etmektedir (al-Muḳaddasî, nşr. de Goeje, *BGA*, III, 104, 11). Fâtımîlerden al-'Azîz, Dabîḳ mâmûlâtından sırmalı sarık kullanırdı ve her sarığın yalnız sırması

500 dinara mâl olmakta idi. Bir sarık için lâzım olan kumaş 100 endâze tutuyordu (Makrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 226, 20). Bu takdirde kumaşın son derece ince olması icap eder. Fakat *dabîḳî* denilen kalın elbise kumaşları da vardı (Ya'ḳûbî, ngr. de Goeje, *BGA*, VII, 338, 6). Mısır *dabîḳî*'si meşhûr bir ticâret metaı idi (*Maḥâsin al-ticâra*, tab. Kahire, 1318, s. 26).

(C. H. BECKER.)

DEBÎL. [Bk. DVİN.]

DEBÎR. DABÎR, Lucknovlu Mîrzâ Ġulâm Ḥusayn'in oğlu olan şâir Mîrzâ Salâmat 'Alî'nin mahlasıdır. Żamîr lakabı ile anılan Muẓaffar Ḥusayn'in talebesi idi ve bilhassa Kerbelâ şehidleri hakkında yazdığı mersiyeleri ile meşhûrdur.

DEBİSTÂN. DABİSTÂN, muhtelif dinleri ve bilhassa Hindistan'ın XI. (XVII.) asırdaki dinî vaziyetini tasvir eden farsça bir eserin adıdır. Eserin menbâları, kısmen muhtelif dinlerin mukaddes kitapları ve kısmen müellifin ağızdan topladığı bilgiler ve kısmen de kendi şahsî müşâhedeleridir. Müellif bir çok fasıllarda, bu mevzuda daha önceleri yazılmış arapça eserlerden de istifâde eylemiştir. Parsîlerin dini en başta, büyük bir ehemmiyet ve itina ile, etraflıca tetkik edilmiştir. Bundan sonra hindûların dini gelir ve tibetlilere, yahudilere ve hıristiyanlara tahsis edilmiş kısa fasılalardan sonra, müellif islâmiyete ve islâm mezheplerine geçer. Feylesof (Aristo ile yeni-Eflâtuncular) ve sûfîlere dâir yazdığı bahisler, kitabın hâtimesini teşkil eder. Bir çok zamanlar devam eden bir yanlışlık eseri olarak, bu eserin müellifi Muḥsin Fânî sanılmıştır. Şüphesiz Dabistân'ı yazan parsîler mezhebinin münevverlerinden biridir ve ihtimâl ki, eserin tertibini Sirâc al-Dîn Muḥammed Ârzû (*Taẕkira*'sindeki bir fıkrasına göre) ile mutâbık olarak, Mûbad Şâh yahut Mullâ Mûbad'a isnad eden el yazmalarına hak vermek icap eder. Kitabın kendisinden anlaşılan şudur ki, müellif, 1028 yılından az önce, Hindistan'da doğmuş, gençliğinde Agra'ya gelmiş, Keşmir ve Lâhûr'da bir çok yıllar kalmış, İrân (Meşhed)'ı ziyâret etmiş ve Hindistan'ın garp ve cenup taraflarını da görmüştür. Her hâlde *Dabistân* 1064 ile 1067 arasında ikmâl edilmiş olmalıdır.

Bibliyografya: *Dabistān al-maẕāhib* (Kalküte, 1224 = 1809; — diğer tab'ları Tahran, Bombay ve Lucknov); *The Dabistan or school of manners* (tre. David Shea ve Anthony Troyer), Paris, 1843, I—III; *JA*, 4. seri, VI (1845), 406—411; Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts of the British Museum*, I, 141 v. d.; Ethé, *Catalogue of the Persian Manuscripts of the India Office Library*, I, 1369. (J. HOROVITZ.)

DECÂCE. AL-DACĀCA, tavuk. Arap astronomları *dacāca* kelimesini, *al-ṭā'ir* adı da verilen şilyak (Cygnus) burcu için kullanırlar.

DECCAL. AL-DACCĀL (yahut *al-Masīḥ al-daccāl*; nâdir olarak, *al-kaẕẕāb*; Buḫârî, *Fitan*, bab 26 ve *Masīḥ al-ḍalāl*; Ṭayâlisî, nr. 2532), *Kur'an*'da bulunmayan bu kelimenin arapçaya ârâmî dilinden geçmiş olması muhtemeldir. Süryânî dilinde „yalancı Masîḥ" için bir sıfat olarak kullanılır; nitekim Meta incilinin XXIV. babının 24. âyetinde bahsi geçen ψευδόχριστος („yalancı Masîḥ") ismi Peşittâ („Basile" Kitab-ı Mukaddes'in mûteber sayılan süryanî tercümesi)'da *meṣīḥē daggālē* diye tercümo edilmiştir. Süryânî dilinde *nebiyā daggālā* („yalancı peygamber") ve *śāhedā daggālā* („yalancı şâhit") gibi tâbirler de görürüz. Diğer taraftan, lûgat kitaplarında hiç bir menşe ve mercî göstermeksizin, „aldatmak" mânasına olarak kaydedilen *dacala* kelimesinin arapça olması şüphelidir. *Kur'an*'da bulunmayan bu fi'le hadîslerde de rast gelinmez. M. Bousset tarafından gösterildiği gibi, hıristiyanların Antechrist tasavvurları, eski hıristiyan neşriyatında müteaddit unsurlardan teşekkül etmiştir. Bunların müslümanların *daccāl* telâkkisine de bâzı noktalarda uygun gelen belli başlıları şunlardır: *a*. âhirette Allahın rakibi olan şeytan, *b*. âhirette İsrâ'îl'e karşı milletleri tekrar birleştirecek olan hükümdar, *c*. insanları baştan çıkaran ve tarafdarları en ziyâde yahudilerden teşekkül eden Masîḥ muhalifi ve *d*. Dan kabîlesine mensûp bir cebbâr ki, Kudüs'te bir saltanat vücuda getirecek ve orada gerek kendisi, gerek emrindeki kuvvetler Masîḥ tarafından imha edilecektir.

Bu sıfatlar, ekseriyâ birbirine karıştırılmış olarak, mûteber hadîslerde de bulunur.

a. Daccâl ile şeytan arasındaki münâsebet, daha doğrusu ayniyet, meşhûr bir hadîste geçer. İslâm orduları Konstantaniye ganimetini paylaşırlarken, şeytan aralarında onları telâşa düşüren bir yalan havâdis yayar. Güyâ Deccal, onların uzakta bulunmalarından istifâde ederek, âilelerine taarruz ediyormuş. Bunu duyar duymaz hepsi oradan çekilip giderler. Suriye'ye vardıkları zaman, Allahın düşmanları gerçekten zuhûr eder; fakat Masîḥ ile karşılaşınca, tuzun suda erimesi gibi, kaybolup gider (Muslim, *Fitan*, hadîs 34; İbn Mâca, *Fitan*, hadîs 33). Diğer cihetten Antechrist ile şeytan arasındaki münâsebet, Daccâl'ın hâricî şekline âit târiflerde belli olur,

Daccāl kızılca renkli (Buḫārī, *Ru'yā*, bab 33), kıvırcık saçlı (Buḫārī, *Libās*, bab 68), iri cüsseli (Buḫārī, *Libās*, bab 33), kalın boyunlu (Ṭayālisī, nr. 2532) ve tek gözlüdür (Buḫārī, *Anbiyā'*, bab 3; *Ru'yā*, bab 11). Tek gözü geniş alnının ortasında (Ṭayālisī, nr. 2532), sallanan bir üzüm tânesi gibidir (Buḫārī, *Maġāzī*, bab 77). Alnında „kâfir" yazılıdır (Buḫārī, *Ḥacc*, bâb 30; *Anbiyā'*, bab 8) yahut, başka bir yerden anlaşıldığı gibi, gözünün biri yeşil renkli cama benzer (Ṭayālisī, nr. 544); öteki gözünün yerinde de, yırtıcı kuşların tırnağı gibi sert bir tırnak vardır (Ṭayālisī, nr. 1106). Daccāl'ın ana ve babası da c a n a v a r diye tavsif edilir.

b. Daccāl, *malāḥim*'e göre, kıyamet günlerinde meydana çıkacak alâmetlerden (İbn Māce, *Fitan*, bâb 35) olup, Ahd-i atik'ın kıyamet günlerinde çıkacağını bildirdiği e e b b â r gibi, uzak bir yerden zuhûr edecektir. Burası şimâlde olmayıp, şarkta bulunan bir yerdir (İbn Māce, *Fitan*, bâb 33) ki, Horasan (İbn Ḥanbal, I, 4, 7) yahut da İsfahan'dır (İbn Ḥanbal, III, 224; VI, 75). Daccāl'ın zuhûruna tekaddüm eden günler son derece sıkıntılı geçecektir (İbn Ḥanbal, VI, 125, 435 v.d.) ki, bunun hakkında da uzun-uzadıya tafsilât verilmektedir (Muslim, *Fitan*, hadîs 110; bu hadîste Daccāl'ın Ahd-i atik'ın kıyametle zuhûr edeceğini bildirdiği iki şimâl kavminden Yācūc ve Mācūc ile olan münâsebetleri görülür, hadîs 111—117; Abū Dāvūd, *Malāḥim*, bab 14; Tirmiẕī, *Fitan*, bab 57—59 v.d.).

c. Büyük bir baştan çıkarıcıdır ve bu hâl de onun Masīḥ'a benzemesinden ileri gelmektedir (Masīḥ'ın zıddı mânasına olmak üzere, Antichristos budur; çünkü bu da, tıpkı Masīḥ gibi, bir eşeğin sırtında olarak zuhûr edecek ve böyle gezecek (İbn Ḥanbal, III, 367) ve tıpkı peygamberler gibi, yalnız gözleri ile uyuyacak, kalbi dâimâ uyanık kalacaktır (Ṭayālisī, nr. 865). Ona hassaten imansızlar, münafıklar (İbn Ḥanbal, III, 238), kadınlar (*ayn. esr.*, II, 67) ve yahudiler (Muslim, *Fitan*, hadis 124; İbn Māca, *Fitan*, bab 33; İbn Ḥanbal, III, 224, 292; VI, 75) iltihak edecektir. Her peygamer ümmetine bu baştan çıkarıcıdan korunmağı emretmiştir (Buḫārī, *Tawḥīd*, bâb 17; Abū Dāvūd, *Malāḥim*, bab 14; İbn Ḥanbal, I, 195, II, 135; III, 79, 103, 173 v.b.). İncilde olduğu gibi (Meta XXIV, 24; Markus XIII, 22), hadîslerde de Masīḥ'in iddiası ile bir çok kimselerin zuhûr edeceği ayrıca bildirilmektedir.

d. Daccāl yanında bol mikdarda yiyecek, su ve âteş ile zuhûr ederek (Muslim, *Fitan*, hadis, 106—108; İbn Māca, *Fitan*, hadîs 33 v.s.), Mekke ve Medine müstesna olmak üzere, dünyayı fethedecek, 40 gün veya 40 sene saltanat sürdükten sonra (Abū Dāvūd, *Malāḥim*, bab 14; İbn Māca, *Fitan*, bab 33; İbn Ḥanbal, II, 166; IV, 181 v.b.), Suriye veya Filistin'de Masīḥ veyâ Mahdī tarafından öldürülecektir (Muslim, *Ḥacc*, hadîs 486; İbn Māca, *Fitan*, bab 33; İbn Ḥanbal, II, 397 v.d., 407 v.d.).

B i b l i y o g r a f y a : Hadîslerdeki mâlûmat ve hususiyle Tamīm al-Dārī'nin Daccāl'ın bir deniz ifriti olduğuna dâir, anlatılıkları için bk. Wensinck, *Handbook of Early Muh. Tradition*, mad. DACCĀL; Peygamber ile Daccāl olduğu söylenen İbn Ṣayyād (Ṣā'id)'ın telâkisinin hikâyesi için bk. *ayn. esr.*

(A. J. WENSINCK.)

Araplar arasında deveran eden bir efsâneye göre, Daccāl Mahārāe ülkesi adalarından birinde veya Zābac (Cava)'ta ikamet eder. Sīrāf ve 'Ummān gemicileri, bu adanın yakınından geçilirken, ut, zurna, tef ve diğer âletlerden gelen lâtif bir musiki ile raks ve el çırpma sesleri işitildiğini söylerler. Geniş bir surette yayılmış olan bu hikâyeye İbn Ḫurdāẕbeh, Bīrūnī, Ḳazvīnī, Dimaşḳī, Curcānī ile İbn İyās'ta ve Mas'ūdī'nin *Murūc al-ẕahab* (Meynard et de Courteille, I, 343)'i ve *Kitāb al-tanbīh* (Carra de Vaux, s. 92)'i ile *'Acā'ib al-Hind* v.b. 'da rast gelinir ve Sindbād Baḥrī hikâyesinde de geçer. İbn Ḫurdāẕbeh (s. 48) bu adaya Braṭā'īl adını veriyor; *Muḫtaṣar al-'acā'ib* (s. 38 ve 57)'de aynı ismi vermekte ve baharattan karanfilin buradan satın alındığını yazmaktadır. Bu ticâret adanın ahâlisi meydana çıkmaksızın, yapılır; bunlar metalarını sâhile bırakırlar; tâcirler de bundan istedikleri kadarını alarak, yerine bedelini koyarlar. Aynı esere göre (s. 150), Daccāl denizde bir adada bir kayaya bağlı idi ve gıdasını ifritler taşırdı. Peygamberin çağdaşlarından Tamīm al-Dārī'nin oraya giderek Daccāl'ı görmüş olduğu (*Murāc al-ẕahab*, IV, 28) da söylenir.

Daccāl'ın bir canavar olduğunda müellifler ittifak ederlerse de, hüviyet ve şekli ile kıyamet gününde ne suretle ve nerede meydana çıkacağına dâir olan sözleri birbirinden farklıdır. Bâzılarına (İbn al-Vardī, s. 143 v.d.) göre, Daccāl Ṣā'if b. Ṣā'id adında bir peygamberin çağdaşı olan bir yahudidir; diğerleri onun Şikk adında ve bu adı taşıyanların ilki olarak, bir kâhinin oğlu olduğuna kaildir (*Muḫtaṣar al-'acā'ib, gôst. yer.*). Ṭabarī (farsça muhtasarı, trc. Zotenberg, I, 67 v.d.) Daccāl'ı, yahudilerin kıralı bir dev, bütün cihana hâkim olacak bir nevi *Ẕu 'l-ḳarnayn* gibi gösterir; Ṭabarī bu bahiste, yahudilerin Masīḥ'a âit olan kehânetlerini Daccāl'e tatbik etmektedir. Daccāl, Yā-

cüc ile Mâcûc'un seddi yıktıkları zaman, kendi büyüklüğünde bir merkebin sırtında olarak zuhûr edecektir. Saltanatı ancak 40 gün sürecektir; fakat bu müddet zarfında bütün dünyayı maşriktan magribe veşimâlden cenûba dolaşacaktır. 'İsâ ile Mahdî'nin önünde Daccâl'ın hem kudreti, hem de dev gibi bedeni zâil olacaktır; Mahdî Daccâl'ı öldürecektir. Ṭabarî hikâyesinde Mahdî'nin asıl adı 'Abd Allâh al-Şayātîd olduğunu söyler.

Mahdiya Horasan'da ya Kûfe'de veya İsfahan'ın yahudi mahallesinde zuhûr edecektir (İbn al-Vardî, *ayn. esr.*); bk. Bîrûnî, *Chronology*, s. 195 v.d. (CARRA DE VAUX.)

DEDE, „baba"; *ata* ve *baba* sözleri ile yan-yana kullanılmış olan bir kelimedir. Bu mânada tesbit edilebilen en eski kullanışı *Dîvân luġāt al-turk* (bk. C. Brockelmann, *Mitteltürkischer Wortschatz*, Budapest, Leipzig, 1928)'le oguzca olduğu kaydedilen bu kelime, *d-* ile başlayan nâdir türkçe sözlerden biridir. Daha sonra edebî şark ve garp türkçelerinde „baba, dede, ced, ihtiyar adam" ve şark türkçesinde aynı zamanda bir de „amca ve dayı" mânalarında kullanılmıştır (bk. W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuchs der Türk-Dialecte*, Petersburg, 1905, III, 1682; Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turk-oriental*, Paris, 1879; J. W. Redhouse, *Türkçeden ingilizceye lûgat*, İstanbul, 1921).

Kelimenin bilhassa Anadolu sâhasında daha ilk zamanlarda, diğer sâhalardaki *ata* ve Anadolu'daki *baba* kelimeleri gibi, millî efsâne kahramanlarına ve din ulularına verilen lakap şeklinde kullanıldığını görüyoruz, Korkut-Ata hikâyelerinin kahramanı Korkud-Ata, aynı zamanda Dede-Korkut adı ile de anılmaktadır (hikâyelerde her iki kullanış için bk. msl. O. Ş. Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul, 1938, s. I). *Dede* kelimesinin bu şekilde isimden önce kullanılması için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 173: Germiyan-oğullarına âit bir evkaf kaydında: — „Resûl Beg'den Dede Bâli'ye miras değmiş" denilmektedir, Tarikatlerde ve bilhassa mevlevîlikteki *dede* için bk. mad ÇİLE.

Dede kelimesi yukarıda söylenen kullanışları ile farsça ve arapçaya da geçmiştir (bk. Steingass, *Persian-English Dictionary*, London, 1930; R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Leyden, 1881, I, 419). Farsça kaide ile, ccm. *dedegân*'dır.

Bibliyografya: Metiude gösterilenlerden başka bk. bir de J. T. Zenker, *Dictionnaire turc-arabe-persan* (Leipzig, 1866), II; Hüseyin Kâzım Kadrî, *Türk lûgati* (İstanbul, 1928); Şeyh Süleyman Buhârî, *Lûgat-i çagatay ve türkî-i osmanî* (İstanbul, 1928); Abū Ḥayyān, *Kitāb al-idrāk li lisān al-atrāk* (nşr. A. Caferoğlu), İstanbul, 1931.

(MECDUD MANSUROĞLU.)

DEDE-AĞAÇ, garbî Trakya'da, Meriç nehri munsabının garbında Ege denizi kıyısında bir liman olup, evvelce bir köyden ibâret iken, XX. asrın ilk senelerinde demir yolu ile İstanbul'a ve Selânik'e bağlandıktan ve bilhassa Meriç nehri boyunca şimâle doğru çıkan demir yolu sâyesinde, Bulgaristan'ın bir kısım toprakları için Akdeniz'e doğru açılan bir mahrec rolünü aldıktan sonra, inkişafa başlamıştır. Balkan harbinden evvel Dede-Ağaç Osmanlı devletinin Edirne vilâyetine bağlı bir sancağın merkezi ve nüfusu takriben 9.000 idi. Şehirde 8 ecnebi devlet konsolosluğu ve 7 vapur acentalığı vardı (*Edirne vilâyeti sâlnâmesi*, 1903, XXVIII). 1912 senesinde bulgarlar tarafından zaptedilmiş ve 1913 senesinde onlara terkedilmiş ise de, birinci cihan harbinden sonra, Neuilly muahedesi ile, Yunanistan'a ilhak edilerek, bu sırada yunan kıralı bulunan Alexandr I.'a izâfeten, şehre Alexandropolis adı verilmiş ve garbî Trakya'nın ayrılmış olduğu iki vilâyetten Evros'a merkez ittihaz olunmuştur. 1929 sayımında şehrin nufusu 14.019 idi.

DEDE-KORKUT. [Bk. KORKUT-ATA.]

DEDE SULṬĀN. DEDE SULṬĀN, Sultan Mehmed I. zamanında çıkan dinî ihtilâlde rol oynamış bulunan Börklüce Mustafa'nın lakabıdır. Tafsilât için bk. BEDREDDİN SİMÂVÎ.

DEFTERDÂR, *defter* ile *dâr* kelimelerinden teşekkül etmiş bir tâbir olup, „defter tutan" demektir. Şark islâm devletlerindeki *mustavfî*'ye osmanlılar defterdâr demişlerdir ki, bugünkü mâliye bakanına tekabül eder ve İlhanlıların daftardārī-i mamālik'inden alınmıştır.

Osmanlılar, XIV. asrın son yarısında ve Murad I. zamanında, mâliye teşkilâtının temelini atmışlar ve tedricen tekâmül ettirmişlerdir. Mehmed II. tarafından tedvin ettirilmiş olan *Kanunnâme-i âl-i Osman*'da ve diğer kanunnâmelerde (Abdurrahman Paşa ve Ni'metî Efendi kanunnâmeleri) defterdâr, padişah malının (devlet hazinesinin) vekili olarak, gösterilir. Dış hazine ile mâliye kayıtlarını ihtiva eden devlet hazinesinin açılıp-kapanması defterdârın huzuru ile olurdu. Fatih kanunnâmesine göre, baş defterdâra, dirlik olarak, has verilecek olursa, senede 600.000 akçelik has ve şâyet hazineden maaş verilecekse, 150.000 ile 200.000 akçe arasında tesviye olunacaktı (s. 28). Bu dirlik veya maaştan başka, mâliyenin illi-

zam ve emânet suretiyle idâre ettiği haslardan, baş defterdâr, her yük (bir yük 100.000 akçedir) başına imza hakkı olarak, 1000 akçe ve hazineye para teslim edildiği zaman da, kesr-i mîzân olarak, binde yirmi akçe alırdı (s. 29). Bundan başka padişaha gelen peşkeş (hediye) ve haraç ile âdet-i agnam hâsılatından da hissesi vardı.

Kanunnâme'ye nazaran, XV. asrın son yarısında baş defterdârın derecesi, vezirden bir rütbe aşağı olan beylerbeyi derecesinde sayılmıştı. Bu tarihlerde vezir sayısı 4'ü geçmediğinden, defterdârın mevkii ehemmiyetli demekti. XV. asrın son yarısına kadar osmanlılarda bir baş defterdâr ile onun maiyeti olarak hazine ve mal defterdarları vardı. Bütün mâlî işlerden baş defterdar mes'ûl idi fakat daha sonraları, memleketin genişlemesi üzerine, iki defterdâr tâyin edildi; bunlardan Rumeli'deki haslar ile mukataalara bakana baş defterdâr veya Rumeli defterdârı, Anadolu'da haslar ile mukataalara bakana da Anadolu defterdârı denildi. Defterdârlığın böyle ikiye ayrılması Bayezid II. zamanındadır.

Yavuz sultan Selim'in doğu Anadolu ile Suriye'yi istilâ etmesini müteâkip, oraların devlet merkezine uzaklığı dolayısiyle, mâlî işlere bakmak üzere, arap ve acem defterdârlığı ismi ile, merkezi Halep'te olan bir defterdarlık daha teşkil edildi. XVI. asrın ortalarında Rumeli ve Anadolu defterdârlıklarına bağlı olan yalılar (sâhil memleketler) ile İstanbul mukataaları ayrılmak suretiyle, devlet merkezinde, şıkk-ı sânî unvanı ile, bir defterdârlık daha ihdas olundu ve böylece, derece sırası ile, İstanbul'da baş defterdârlık (Rumeli defterdârlığı veya şıkkı-evvel defterdârlığı), Anadolu defterdârlığı (veya şıkk ı sânî defterdârlığı) isimleri ile, 3 defterdarlık vücuda geldi. Bu 3 defterdâra maaş olarak hazineden, sırası ile, senevî 160.000, 140.000 ve 130.000 akçe verilirdi. Eyâletlerdeki kenar defterdârlarından gelen ve sorulan işler hakkında padişaha mârûzatta bulunmak baş defterdâra âitti. Baş defterdâr mâlî muamelâtta müstakil olan defterdarların bu cihetten âmiri gibi idi.

XVI. asır sonlarında ve Mehmed III. zamanında, Tuna nehri havzasındaki haslara bakmak üzere, senevî 120.000 akçe maaşlı, şıkk-ı sâlis unvanı ile daha bir defterdarlık meydana getirildi ise de, çabuk kaldırıldı; bunun bir adı da Macaristan defterdârlığı idi. Yine XVI. asrın son yarısında içinde (1574'ten evvel), mâlî zarûretler yüzünden, arap ve acem defterdârlığı dağıtılarak, Diyarbekir, Şam, Erzurum, Trablus ve Halep eyâletleri için 5 kenar defterdârlığı ihdas edildi. Bundan başka, 1584'te Anadolu defterdârlığı kalemindeki mâlî işlerde, Anadolu, Karaman ve Sivas olarak, 3 kenar defterdârlığına ayrıldı.

XVII. asrın ortalarından itibâren defterdârlar, şıkk-ı evvel, şıkk-ı sânî, şıkk-ı sâlis isimleri ile anılmışlardır. XVIII. asır sonlarında ve Selim III. zamanında nizam-ı cedid'in ihdasını müteâkip, şıkk-ı sânî defterdarı, yeni ihdas edilen nizâm-ı cedit hazinesine memur olmuş ise de, nizâm-ı cedidin kaldırılması ile beraber, bu makam da lağvedilmişti. Bu defterdârın idâre ettiği hazineye irâd-ı cedid hazinesi denildiğinden kendisine de irâd-ı cedid defterdârı denilmişti. Şıkk-ı sâlis defterdarı da, 1219'da tersâne hazinesine bakıyordu.

Baş defterdâr ile Anadolu ve şıkk-ı sani defterdarları, XVII. asır ortalarına kadar, kendi dâirelerine âit işlerde müstakil idiler. Mâlî muameleler ve şikâyetler ile defterdâr-kapısı denilen dâirede akdettikleri dîvanda meşgûl olurlardı. Bütün mâlî hükümler (berat, ferman) defterdâr-kapısında yazılırdı ve her defterdâr kendi dâiresinden çıkan evrakın arkasına imzasını kordu. Fakat bu asır ortalarından itibâren, mâliyeden yazılan bütün hükümlerin arkasına yalnız baş defterdârın kuyruklu imzasını atması ve defterdâr-kapısında yalnız onun divan kurması ve mukataatı tevcib ile hüküm vermesi kanun oldu. Bütün başka mâliye hizmetine alınacak olanlar da, yine bu şıkk-ı evvel defterdârının arzı ile tâyin olunurdu. Bundan dolayı diğer iki defterdarın vazifesi şekilden ibâret kalmış ve bu işsiz defterdârlıklara devlet ricâlinden ileri gelenlerin kayırılması âdet olmuştu. Şıkk-ı evvel defterdârı, sadrâzama re'sen yazdığı tezkire veya telhise veyahut sadrâzam tarafından kendisine havâle edilmiş olan muameleli evrakın altına kuyruklu imzasını atardı. Kuyruklu imza hazineye âit işlerde kullanılırdı.

Kanunnâme-i âl-i Osman (Fâtih Sultan Mehmed'in kanunnâmesi, nşr. *TOEM*)'a göre, bir zamanlar baş defterdârlığa, mal veya hazine defterdârı ile defter-emini, şehr-emini ve 300 akçe yevmiyeli kadılardan münâsibi tâyin edilirdi ve bâzan bir teveccüh eseri olarak, reisülküttâb da baş defterdar olabilirdi. Fakat daha sonraki tarihlerde ikinci defterdar, baş muhasip kalemi reisi ve hattâ mâli işler ile hiç alâkası olmayan ağa v.b. devlet adamlarından tâyin edilenler de çok görülmüştür. XVII. asırdan itibâren baş defterdârın vezir olduğu görülmektedir; fakat XVIII. asır içinde vezir defterdârlara pek seyrek rast gelinir.

Her üç defterdâr, dîvan ı humayun toplantılarında azâ olarak bulunurlar ve kazaskerlerin alt tarafında, vezir-i âzamın soluna otururlardı. Padişah tarafından kabullerinde (arz günleri), vezirler ile beraber, yalnız baş defterdar arza girip, mâliye işlerine dâir hükümdara mârûzatta bulunur ve kapı kulu ocaklarına maaş verilmişse, maaş icmalini okuyup, hemen dışarı çıkardı; baş defterdârın mâliye vaziyetine dâir padişaha arz eylediği şeyler hakkında daha evvelden vazir-i âzam ile görüşerek, onun muvafakatini alması lâzımdı. Baş defterdâr, her gün akşam üzeri hazine muamelâtına dâir aldığı icmâllere istinâden, haftada 2—3 defa mâliye tahsilât ve tediyatı hakkındavezir-i âzama mâlûmat verirdi. Defterdârın maiyetindeki mâlî icra memurlarının en ehemmiyetlisi baş bakı-kulu idi. Bu baş bakı-kulu ile maiyetindeki bakı-kullar borçlulardan devlet vâridatını tahsil ederler ve borcunu vermeyenleri hapsederlerdi

Bizzat padişah veya vezir-i âzam sefere gittiği zaman, lüzumlu mâliye ve hazine defterleri ile beraber, baş defterdâr da gider, yerine devlet merkezinde ikinci defterdâr veya başka bir münasibi, vekil olarak, kalır ve bu vekile de rikâb-ı humayun defterdârı denilirdi.

Defterdârlık 1253 (1838)'le kaldırılıp mâliye nezareti teşkil edilmiş ve buraya ilk defa, vezirlik ile, Nâfız Paşa tâyin olunmuştur.

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

DEHÂS. [Bk. DEHÂS.]

DEHÂS. DEHÂS, İbn Ḥavḳal, bu kelimeyi *dih Âs*, yâni „10 değirmen" (döndüren) den geldiği şeklinde izah etmiştir. Eski çağda Baktros (bk. Pauly-Wissowa, *Real-Enzyclopädie*, II, 2814) denilen bugünkü Balḫ-âb nehrinin adıdır. Balḫ şehri topografik vaziyetinin ehemmiyetini bu nehre medyûndur (mamafih arapların ekseriya, Âmû Daryâ'ya *Nahr Balḫ* dediklerini kaydetmek lâzımdır). Bâlığı fevkalâde mebzul olan Dehâs, Kōh-i Bâhâ mevkiinde Bend-i Amir'den çıkar, bir çok tabiî bentlerden geçerek, ovaya iner, Balḫ'in cenubûnda bir çok kanallara ayrılarak şehir etrafını münbit bir hâle getirir ve suları Âmû-Daryâ (bk. Yate, *Northern Afghanistan*, s. 283)'ya varmadan buralarda dağılır. Irmakların akışını tanzim etmek, XIX. asırda olduğu gibi her hâlde eski çağda da gâyet mühim ve kârlı bir iş idi (bk. *Asiatic Journal*, XXII, 169]. Bu havâlinin bataklık ve dolayısiyle gayr-i sıhhi bir mıntaka olması her halde kanalların bakımı hususunda gösterilmekte olan ihmâlin bir neticesi olsa gerektir. mütemmim bibliyoğrafik mâlûmat için bk. BALḪ.

(R. HARTMANN.)

DEHİR. DAHR kelimesi, feylesoflarca zaman mukabili olarak, istimrar mânasını ifâde eder. Zaman geçen ve akan bir şey olarak tasavvur olunmuştur, istimrar ise, bilâkis sâbittir. Zaman hareket eden veya değişen şeyin mahallidir; feleklerin hareketleri ile ölçülür. Hareket etmeyen ve edebî olan şeyler, Eflâtun'un ideaları gibi zamanda değil, istimrar üzere bulunur.

Ta'rîfât kitabı *dahr* kelimesi hakkında şu târifi veriyor: „bu içinde ilâhî huzurun imtidad ettiği dâimî andır; zamanın temelinde olan ve ezel ile ebedi nefsinde toplayan şeydir" (diğer tafsilât için bk. mad. DEHRİYE).

DEHLEK. DAHLAK, Kızıl denizde Musavva (Massava)'nın karşısında bulunan ve aynı adı taşıyan takım adalardan en mühiminin ismidir. Kelimenin menşe'i mechûldür. Dahlak isminin, Artemidor'un zikrettiği ve *Periplus maris Erythraei*'de bu takım-adalara verilen Elaea (Ἐλαία) veya eski Plinius (L. V, XXXIV, 1)'taki Aliaeu ile bir olduğu pek iddia edilemez. Ahâlisi aslen Tigre'li olup, habeşçe konuşur. İslâmiyet Dahlak'e pek eskiden girmiştir. Emeviler devrinde burası menfâ ittihaz edilmişti. Şâir Aḥvaṣ ile medineli fakih Arrâk buraya sürgün edimişlerdir. Bu âdet Abbâsîler zamanında da devam etmiştir. Fakat onların hilâfet devrinde Dahlak kendilerine tâbi olmaktan çıkmış ve Zabîd emîrlerine iltihak etmiştir. Habeşistan ticareti sâyesinde, bu üçra yer zengin olmuştur, zîra adada XI. asırdan itibâren arapça kitabeler bulunduğunu görmekteyiz. Bunlar ancak kısmen Valentia, Salt, Rüppel ve Malmusi tarafından toplanmıştır. Ada, Maḳrîzî'nin melîk dediği reislerin idâresi altında mustakil oldu. Bu reisler, şüphesiz Yemen'in iddialarına daha kolay karşı koyabilmek için, Mısır'daki Memlûk sultanları ile münâsebette idiler. Bununla berâber Affonso d'Albuquerque ve portekizliler oraya geldikleri zaman (1513), dahlak tekrar Yemen'e tâbî oldu. O sırada adayı idâre eden ve ismi, bir mezar taşı kitâbesi dolayısı ile, mâlûmumuz bulunan Aḥmed, bunları zâhiren iyi karşıladı fakat bilâhare ihânet etti. Ceza olarak, ada tahrip edildi (1520) fakat ahâli adayı daha evvel terketmiş bulunuyordu, bununla berâber, bir sulh akdedildi ve portekizlilere vergi vermek şartı ile, Aḥmed adanın idâresini tekrar eline aldı. Lâkin bu anlaşma Aḥmed Grāñ'ın bütün habeş imparatorluğunu hükmü altına aldığı vakit, şeyhin ona iltihak etmesine ve ondan Daḥono (Arkiko) vâliliğini kabûl etmesine mâni olmadı. Halefi de, Şeyh Aḥmed gibi, bareket etti ve D. Estevam da Gama kumandası altında, bir Portekiz donanmasının yaklaştığını

(1541) gördüğü zaman, bütün ahali ile bilrikte, adadan kaçtı. Adanın tarihi, Özdemir Paşa ordusunun, Yemen ile birlikte, burayı zaptedinceye kadar meçhûldür. Ada bundan sonra Mussava'nın mukadderatına tâbi oldu ve Mısır'a bağlandı. Sonunda İtalya idaresine geçti. Nüfusu 2.400 tahmin edilmektedir.

Bibliyografya: Issel, *Viaggio nel Mar Rosso* (Mailand, 1889), s. 75—83; R. Basset, *Les inscriptions de l'île de Dahlak* (Paris, 1893), ayn. mll., *Histoire de la conquête de l'Abyssinie, trad. d'Arab Faqih* (Paris, 1897), II, 450 v.d., not I (burada diğer menbâlar zikredilmiştir). (RENÉ BASSET.)

DEHLİ. DİHLİ (hind. DİHLİ), 602 (1205)'den itibâren, Hindistan'ın eski müslüman hükümdarlarının, 1053 (1642)'ten sonra da hind-türk imparatorlarının payitahtı olmuştur. 12 kânun I. 1911'de Dehli'de toplanan derbârda imparator ve kıral George V. bu şehri Hindistan imparatorluğu hükûmetine makarr ittihaz etti. Dihli 28° 38′ şimâl arzı, 77° 13′ şark tûlünde, (Greenw.) Ganj nehrinin büyük kolu Cumna ırmağının sağ sâhili üzerinde, Hindistan'ın hem Ganj, hem de İndüs (Sind) havzalarına hâkim ehemmiyetli bir mevkide bulunmaktadır. Dehli'nin nüfusu, 5/7'i müslüman olmak üzere, 1931'de 447.442 idi. Aynı adı taşıyan küçük eyâletin 1.536 km². arâzisi üzerindeki nüfus sayısı da, 636 246 idi. Zamanımızda Dehli ismi başlıca şu hâdiseler dolayısiyle de mâruf olmuştur. Yerli ordunun isyanı ve Timur sülâlesi ahfadının ayaklanmasını müteâkip eylül 1857'de şehrin ingilizler tarafından zaptı; ilki kânun I. 1877'de kıraliçe Viktorya'nın imparatoriçe unvanını alması münâsebeti ile, sonuncusu da, evvelce zikredildiği veçhile, kıral George V. zamanında, 1911'de, olmak üzere 4 büyük derbârın burada toplanmış olmasıdır. İngiliz Hindistan imparatorluğunun payitahtı olarak seçildikten sonra, eski şehrin garbında bulunan eski avrupalı mahallelerinin yerine kaim olmak üzere, cenûb-i garbîdeki yüksek arâzi üstünde, 1912'den itibâren New-Delhi denilen ve umumî vâlinin sarayını, hükûmet binalarını, hind parlementosunu, üniversiteyi ihtivâ eden yeni bir şehir kurulmuştur; bununla berâber yüksek idâre makamları, yaz aylarında Dehli'den ayrılarak, Himalaya dağları arasında Simla'ya gider. Dehli, 6 demir yolu hattının birleştiği bir nokta olup, şimâlî Hindistan'ın en mühim ticâret merkezidir ve ayrıca, burada un, şeker ve pamuklu dokuma v.b. fabrikalarını ihtivâ eden bir sanayi şehri de meydana gelmiştir.

Adedi umûmîyetle 7 olarak kabûl edilen Dehli adlı şehirlerin en eskisi, Çavhân-Râcpût soyundan gelme bir prens olan Ray Pithôra'nın, diğer ismi ile Râjâ Prithvî'uin, te'sis ettiği şehirdir. Bu şehir 589 (1193)'da Şihâb al-Dîn Gôrî'nin vâlisi Ḳuṭb al-Dîn Aybek tarafından zaptedilmiştir. Ḳuṭb al-Dîn Aybek 602 (1205)'de müstakil hükümdar olmuş ve 689 (1296) senesine kadar hüküm sürmüş olan Dehli-türk veya Memlûk sülâlesi ismi ile mârûf sülâleyi te'sis etmiştir. Aşağıda zikredilen âbideler Aybek ile, 607 (1210)'de cülûs eden imparator İltutmış tarafından vücuda getirilmiştir: 79 m. yüksekliğinde olan Ḳuṭb Minâr ismi ile meşhûr, muhteşem minâre, Cayna mâbedlerinin arsası üzerinde ve bu mâbedlerin enkazı ile vücûda getirilen meşhûr Ḳuṭb al-İslâm camii, bu câmiin garp tarafında zarif bir sıra teşkil eden yüksek kemerler ve Şah İltutmış'ın zengin tezyinatlı türbesi; Ḳuṭb al-İslâm camii dâhilinde Râcâ Prithvî'nin selefi bir Tomarlı taralından dikilmiş meşhûr demir sütûn bulunmaktadır. Aybek sülâlesinden sonra gelen Ḫalacî sülâlesine mensup hükümdarlardan (sülâlenin ikinci hükümdarı olan) 'Alâ' al-Dîn yukarıda zikredilen âbidelere 'Alâ'î Darvâza adı verilen güzel takı ilâve etmiştir. 'Alâ' al-Dîn câmii genişleterek, ikinci bir minâre inşa ettirmeği de düşünmüşse de, bu tasavvuru ancak kısmen tahakkuk etmiştir. 'Alâ' al-Dîn'in mezarı ile bu mezardan yarım mil cenûb-i şarkîde bulunan ve Şah Balban (ölm. 686 = 1287)'a âit olan mezar tamamiyle harâbe hâlindedir. Şehir duvarlarının hâricinde ve şehrin cenûb-i garbîsinde evliyâdan Çiştî Ḳuṭb al-Dîn Ḳâkî (ölm. 632 = 1234)'nin türbesi bulunmaktadır. Bu türbenin etrafında Dehli'nin son hükümdarlarından bir kaçının ve diğer mühim zatların mezarları vardır. 634 (1236)'ten itibâren 3 sene hükûmet süren ve İltutmış'ın kızı olan Raẓîya Sultan, Dihli'nin yegâne kadın hükümdarıdır.

İkinci payitaht olan Sîrî birinci payitahtın 3 km. şimâlinde 'Alâ' al-Dîn Ḫalacî [b. bk.] tarafından te'sis edilmiştir. Bu iki şehri birbirine bağlayan sûrlar içinde bulunan Cihâa-Panâh ismi ile mâlûm sâha üçüncü şehir telâkki edilmektedir. Timur tarafından 800 (1397)'de zaptedilen yer Dehli'nin bu kısmıdır. Bu şehirde ve civarında bu gün mevcut harâbeler daha sonraki sülâle devrine âittir. Bu tarihî âbidelerden Ḫirkî câmii, Gulbarga ve Kurtuba câmileri gibi, üstü kâmilen dam ile örtülü olmasından dolayı dikkate değer. Ṭuğluḳ hükümdarları 2 payitaht kurmuşlardır: biri Ṭuğluḳâbâd, diğeri Fîrûzâbâd. Bu şehirlerin Sîrî'nin 4 mil cenûb-i şarkîsinde bulunan birincisi tamamiyle harâbe hâlinde ise de, şehrin ve kalenin kara yüzlü yüksek sûrlarını her cihetten bir kaç km. mesâfeden görmek mümkündür. Şehrin 725 (1325)'te ölen müessisinin mezarı

bir gölün ortasında müstahkem duvarlı türbe içinde idi, şimdi kurumuş olan bu göl eskiden türbeyi çepe-çevre sararak, muhafaza ediyordu. Sasarām'da bulunan Şēr Şāh (ölm. 952 = 1545) mezarının şekil ve tertip itibarı ile bu mezardan mülhem olduğu farzedilebilir. Beşinci payitaht için Fīrūz-Şāh (752—790 = 1351—1388) Sīrī'nin takriben 5 mil (8 km.) şimâlinde bulunan yeri intihap etmiştir. Bu şehrin hind-türk imparatorluğunun Dehli'sinden daha büyük olduğu anlaşılıyor. Bu şehir, büyük bir ihtimâl ile, şimâlde türk hükümdarları Dehli'sinin cenup mahallelerine ve cenupta da Humayun'un türbesine kadar uzanıyordu. Şāh Cihān'ın en büyük câmiinin cenûbunda bulunan Kālān (veya Kālā)-Mascid bu devire âittir. Bugünkü şehrin garbında ise, imparatorun, moğullara karşı harp ederken, maktûl düşen oğlu Fatḥ-Ḫān'ın mezarını ihtivâ eden ve mukaddes bir mahal sayılan Ḳadam Şarīf bulunmaktadır. Hükümdarların Kūşk-i Şikār denilen av köşkü Dehli'nin yukarısındaki tepenin üzerindedir. Bu köşke, etrafa hâkim vaziyetinden dolayı, Cihān-numā denilmiştir; bunun içine vaktiyle imparator Asoka tarafından bir taş sütûn konulmuştu. İmparator şehrin Kōṭila denilen kalesinin içine de diğer bir taş diktirmiştir. Kalenin cenûbunda Timur tarafından çok beğenilmiş olan câmi-mescid bulunuyordu. 790(1388)'da vefat etmiş alan Fīrūz Şāh, Sīri'nin garbında, 3 km. mesâfede 'Alā' al-Dīn tarafından yaptırılmış olan Ḥavż 'Alā'ī'nin kenarında, kubbeli muhteşem bir türbede medfundur. Şehir Timur tarafından tahrip edilince, Dehli hükümdarlarının nufuz ve hükümleri haylı azaldı. Fīrūzābād'ın cenup ve cenub-i garbîsindeki Kilokrī ve Mubārakpūr şehirleri muvakkat bir zaman için Sayyid ve Lōdī sülâleleri tarafından payitaht ittihaz edilmiş iken, Lōdī sülâlesinin son hükümdarları hükûmet merkezlerini buradan Agra'ya nakletmişlerdir. Türk fâtihi Babur ile oğlu Humâyûn da Dehli'de oturmuşlardır. Humâyûn'u çekilmeğe mecbur ederek, yerine geçmek suretiyle Babur sülâlesinin hâkimiyetine fasıla vermiş olan Paṭhān hükümdarı Şēr Şāh Dehli'de Fīrūzābād kalesinin cenûbunda Purāna Ḳila kalesini ve bu kalenin içinde renkli taşlar ile tezyin edilmiş olan meşhûr güzel câmii yaptırmıştır. 962 (1554)'de tahtını istirdat eden Humayun, bir müddet Dehli'de ikamet ettikten sonra, umûmiyetle İndrapat kalesi ismi ile tanınmış olan Purāna Ḳila'da bir kazaya uğrayarak, vefat ermiştir. Dul kalan zevcesi Hadice Begim ile oğlu Ekber tarafından Humayun'a muhteşem bir türbe yaptırılmıştır. Bugün bir sûr ile çevrilmiş bir park içinde bulunan bu türbe şehrin cenûbunda ve şehirden 1,5 km. kadar mesâfede bulunmaktadır. Humâyûn'un türbesi türklerin Hindistan'da vücuda getirdikleri ilk büyük mimarî eserdir. Bu güzel âbide bir taraça üzerinde inşa edilmiş ve büyük divanhânesinin kubbesi beyaz mermerden yapılmıştır. Binanın büyük bir kısmı kırmızı kum taşındandır; bâzı yerleri bol-bol kabartma ve kakma tezyintla bezenmiştir. Türbenin yakınında bulunan diğer âbideler şunlardır: 'Īsā Ḫān (ölm. 954 = 1547)'ın türbe ve câmii; genç Akbar namına Hindistan imparatorluğunu yeni baştan fethetmiş olan meşhûr Bayrām Ḫān'ın oğlu olup, türklerin yüksek zadegân sınıfına mensûp bulunan, Ḫānān-Ḫān ın türbesi (harâbeleri) ile Niẓām al-Dīn Çiştī (ölm. 724 = 1324)'nin türbesi; Çiştī'nin mezarı ile bâzı imparatorların kabirleri ve daha evvelki bir devire âit bulunan Cāmi'-Ḫāna câmii çok güzel ve alâkaya değer eserlerdir. Bu mezarlardan 6,5 km. mesâfede Oudh vilâyetinin ikinci Navvāb veziri Safdar Cang (ölm. 1167=1753)'ın mezarı bulunmaktadır. Bu mezar türkler tarafından inşa edilmiş olan san'at bakımından oldukça değerli son mimarî âbidelerden biridir. Bu mezara giden yolun iki tarafında, 817—849 (1414—1445)'a kadar hükûmet süren Sayyid hükümdarları ile, 849—899 (1445—1494)'a kadar hükûmet süren Lōdī hükümdarlarının mezarları bulunmaktadır.

İmparator Ekber (963—1014 = 1556—1605) payitaht olarak Agra'yı Dehli'ye tercih etmiştir. Oğlu Cihangir de, Āgra'yı bırakarak, evvelâ Lahor'u, sonra Kaşmīr'i payitaht ittihaz etmiştir. Dehli'yi teşkil eden şehirlerin sonuncusu olan Şāhcihānābād'ı te'sis etmek şerefi, evvelce Agra kalesindeki güzel binaları da yaptırmış olan, imparator Şāhcihān'a âittir, Şāhcihānābād şehrindeki Lāl Ḳila („Al-Kale") adı verilen saray 1048 ile 1058 arasında inşa edilmiştir. Büyük câmi ise, takriben bir sene sonra ikmâl edilmiş, şehirdeki diğer câmiler, islihkâmlar ve saraylar da bu tarihten sonraki 8 sene zarfında vücuda getirtilmiştir. Dehli'nin binaları, Cāmi' Mascid müstesna olmak üzere, Agra'daki Mōtī Mascid ile Tāc'ın kemâl mertebesine varan güzellikleri ile mukayese edilemezse de, iç kaledeki sarayın kızıl kum taşından yapılmış duvarları ile iki büyük cümle kapısı, Naḳḳār-Ḫāne denilen musikî salonu ve dīvān-ı 'amm ile dīvān-ı ḫāṣṣ, mimarî ve tezyinat sâhasında, her zaman, yer yüzündeki en büyük şâheserlerden sayılacaklardır. Cāmi' Mascid dünyadaki câmiler arasında, gerek dış, gerek iç hatlarının âhenk ve tenâsübü itibariyle, nâdir âbidelerden biridir. Sahn sâhası 450 kadem² (137 m².) boyunda olup, eni de o kadardır. 1070 (1659) yılından sonraki devre âit olan âbideler-

de hızlı ve bâriz inhitat alâmetleri görülmektedir. Safdar Cang [yk. bk.]'ın mezarı bu bakımdan karakteristik bir misâldir. Ġāzī al-Dīn Ḫān'ın 1165 (1752)'te yapılmış olan türbesi de, aynı derecede olmamakla berâber, inhitat emâreleri belirten âbidelerdendir. Bunun sebebi, teessüsünü takip eden 50 sene zarfında Dehli'nin tam mânasi ile payitaht olmamış olmasıdır. Çünkü daha yerleşme hazırlıkları bitmeden, babasını iskat ederek, yerine geçen imparator Avrangzēb, Dekken'de yerleşmek üzere, Dehli'yi 1690'da bırakmış ve bir daha oraya dönmemiştir. 1712'de Avrangzēb'in oğlu Bahādur-Şāh'ın vefatı zamanında türk sülâlesinin kuvvet ve satveti hakikatte gevşemiş bulunuyordu. Bu sülâlenin şevket ve itibarı, 1153 (1740)'te İran hükümdarı Nādir Şāh'ın istilâsı ile, haylı sarsılmış ve 1170'te Aḥmed Şāh Durrānī tarafından memleketin yağma edilmesi üzerine, tamamiyle zail olmuştu. Bu ikinci felâketten sonra, sıra ile Caṭlar, Rohilla Pathānları ve Mahrattalar Dehli'ye hâkim oldular ve imparator 'Ālam Şāh II., 10 sene kadar, sözde payitahtı olan Dehli'nin hâricinde, gurbette yaşadı. Nihâyet 1803'te ingilizler Dehli'yi işgâl ettiler ve fi'lî nufuzları kalmamış olan Dehli hükümdarlarının saltanatı da 1858'de sona erdi. Dihli'nin son hükümdarı Bahādūr-Şah II., 1862'de Rangoon'da vefat etti.

XVII. asırda Dehli'yi ziyâret eden Bernier ile Tavernier şehirdeki hârikalar ve saraydaki ihtişam ve debdebeyi tafsilâtla anlatan alâka verici yazılar bırakmışlardır. Şehrin karakteristik âbidelerinden bir çoğu, ezcümle Zâdegân sarayı, 1857'den sonra harâp olmuştur. Keza, saraya giden Çāndnī Çauk caddesi de hususiyet ve güzelliğini teşkil eden şarklı karakterini kaybetmiştir.

Bibliyografya: Elliot-Dowson, *History of India* (bk. fihrist); E. Thomas, *Chronicles of the Pathán Kings of Dehli* (1871); Sayyid Aḥmad Ḫān, *Āṣār al-ṣanādīd* (1847, 1876'da tekrar basılmıştır); Garein de Tasay, *Description des monuments de Dehli, d'après le texte hindoustani de Saiyid Ahmad Khan* (*JA*, 1861); Carr Stephen, *Archaeology of Delhi* (1876); H. C. Fanshawe, *Delhi Past and Present* (1902); G. R. Hearn, *The Seven Cities of Delhi* (1906); *Archaeological Survey of India, Annel Report 1905/1906 and 1907/1908*; J. Fergusson, *History of Indian and Eastern Architecture* (1910); F. Bernier, *Travels in the Moghal Empire* (*1656/1668* nşr. A. Constable, 1891); J. B. Tavernier, *Travels in India* (nşr. V. Ball, 1889).

(H. C. FANSHAWE.)

DEHNÂ. DAHNĀ' ("kızıl"; kumun rengi dolayısiyle), Arabistan'ın Rub' al-Ḫālī ("issiz iller") adı ile de tanılan büyük bir çölünün ismidir. Bu çöl Ḥarīḳ ("yanık") bölgesinden cenûba doğru Yemen ile Ḥaẓramavt hudutlarına ve Vādi Davāsir'den şarka doğru, 'Omān'a kadar uzanmaktadır. Bu çöl, gâyet ender tesâdüf edilen çalılıklar ve bodur hurma ağaçları, ile yerleri sihhatle tâyin edilemeyen bâzı vâhalar hâric, tamamiyle çıplak olup, büyük sâhaları müteharrik kum tepeleri ile kaplıdır. Hemen hiç yağmur yağmayan, gündüz ile gece arasında suhûnet farkları pek fazla olan bu çöle bedevîler bile iyice sokulamamaktadırlar. Dahnā' çölünde son senelerde yapılmış seyâhatler hakkında bk. mad. ARABİSTAN.

İslâm ansiklopedisinin Leyden tab'ında Arabistan maddesinde (I, 388) şimâlî Arabistan çölü al-Dahnā' veya al-Nufūd isimleri ile, aynı yer olarak, gösterilmekte iken, burasının geniş cenûbî Arabistan çölüne, yâni boş bölgeye, tekabül ettiği söyleniyor. Demek oluyor ki, orada Arabistan'ın üç büyük çöl mıntakası bir isim altında toplanmaktadır. Doğrusu 1867 tarihli Kiepert haritasında olduğu gibidir. Ancak burada "Nufūd veya Dehnā' çölü" ibâresi yerine, al-Dehnā' ibâresini koymak lâzımdır. al-Ḥarika (bk. Mengin, II., 602, Ritter, II, 522, Pelly 180 ve Doughty 2, 426; bugünkü telâffuzu al-Ḥarīż)'ya gelince, burası al-'Āriż silsilesinde el-Ḥōṭā (Ḥōṭāt Banī Tamīm)'ın şimâl-i garbîsinde bir şehirdir. Bu şehirlerin şarkında uzanan çöle eski coğrafyacılar da el-Biyād diyorlardı.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), II 635; Hamdānī, *Cazīrā*, tür. yer.; Dougty, *Travels in Arabia Deserta*; Palgrave, *A Year's Journey through Central and Eastern Arabia*, II, 130 v.dd.

(A. S. FULTON.)

DEHNEC. AL-DAHNAC, farsçada *dahne* ("malakit") denilen mâlûm bakır filizidir. *İḫvān al-ṣafā*'da bu mâdenin târifi Aristo'ya atfedilen *Kitāb al-aḥcār*'e istinat eder. Buna göre, malakit, bakır ocaklarında tavazzû eden kükürt buharlarının bakır ile birleşmesinden labaka hâlinde teşekkül eder. Malakit yeşil rengin muhtelif tonlarını arzeden yumuşak bir mâdendir. Tīfâşī, Balīnās (Apollonius)'a dayanarak, *dahnac* ("malakit") *lāzvard* (azurit; burada lâcivert taşı değil) ve *şāẕanac* (oxydule bakır; oxydule demir değil)'in aslında bakır olduğunu, bu bakırın evvelâ *şāẕanac* hâline tahavvül ettiğini, sonra hararetin te'siri altında ve bir az da rutubet kalmış ise, yeşil *dahnac* rengini aldığını ve nihâyet toprağın son derece kuraklığından dolayı, içine siyah karışırsa, rengi mâvî lâciverde döndüğünü kaydeder. O zaman bu muhtelif taşlardan en saf

bakır çıkarılabilir. Eğer bir çok mânaya gelen isimleri doğru ifâde edebilmiş isek, bu târifler ham cevherlerin bâzı bakır mâdenlerinde niçin başka maddeler ile karışık bulunduklarını îzah etmek imkânını verir. Tîfâşî'ye göre, malakite hususiyle Kirman ve Sicistan'da ve Arabistan'ın sahra kısmındaki Banî Sulaym memleketinde tesâdüf olunur. Aynı müellif, kaplar, hançer sapları v.b. yapılan en güzel malakitlerin çıktığı damarları târif eder. Bu târif alacalı akik damarlarını hatırlatmaktadır. *Dahnac*, sertliğinin az olmasından dolayı, eskidikçe cilâsını kaybeder.

Dahnac güya açık havada, berrak ve kapalı havada ise, bulanık olan taşlardandır. Aynı zamanda, bir kanaata göre, zümrüdün rengini bulandırır. *Kitâb al-aḥcâr*'da olduğu gibi, *İḫvân al-ṣafâ*'da dahi malakitin kırık altını lehimlediğine dâir bir kayıt vardır; ona borax katılırsa, te'siri daha kuvvetli olur. Bu müşâhede eski kimya an'anesine (hırisokolla „altın zamkı") uymaktadır. Hâlbuki Ḳazvînî'nin eserinde malakite atfedilen te'sir bunun aksidir.

Eski menbâlardaki bir rivâyete göre, *dahnac* sihhatli bir kimseye zehir gibi te'sir eder. Fakat arı v. b. ısırmaları ile cüzam ve göz hastalıklarına karşı hâricen kullanılan *dahnac*, sirkede eritilip, müessir bir panzehir hâlinde, dâhilen de istimâl edilir idi.

Bibliyografya: *Das Steinbuch des Aristoteles* (nşr. Ruska), s. 103, 145; *İḫvân al-ṣafâ'* (tab. Bombay), II, 81; Tîfâşî, *Azhâr al-afkâr* (trc. v. Raineri Biscia), s. tab., s. 94; Ḳazvînî, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), I, 224; İbn al-Bayṭâr (Leclerc *Notices et extr. des Mss.*, II, 132; Clément-Mullet, *Essai sur la min. arabe* (*JA*, 6. seri, XI, 185 v.dd.) (J. RUSKA.)

DEHRİYE. DAHRİYA, *Kur'an* (XLV, 23)'ın, müşrikler hakkında nâzil olan — „Onlar: — hayat dünyadakinden ibârettir; yaşar ve ölürüz; bizi ancak zaman (*al-dahr*) helâk eder — derler" — âyetine atfen, Allahın vücudunu ve dünyanın Allah tarafından ve yine Allahın lûtf ve keremi ile yaratıldığını inkâr ile iktifa etmeyerek, dinlerin başlıca ahkâmını (ilâhî kanunları, âhireti ve ceza gününü) tamamen reddeder ve zaman ile maddenin ebediliğini ileri sürerek, dünyadaki hâdiseleri ancak tabiat kanunlarına (veya feleklerin devrine) uymak sureti ile husûle geldiğini tâlim eden zümreye verilmiş olan isimdir. Bunların itikatlarının en bâriz tarafı, zamanın mebde'i olmadığı fikridir. Ehemmiyetle üzerinde durdukları bu nokta diğer bütün akîdelerin temelini teşkil eder (*Mafâtîḥ al-'ulûm*, nşr. van Vloten, s. 35 son ve 40, 1). Hakikî mânası tamamiyle tâyin edilemediği içindir ki, bu tâbiri menfi tarafından târif etmek, onun müsbet bir târifini yapmaktan daha kolaydır. Kelâm kitaplarında *dahrîya* sâliklerinin akîdelerine dâir verilen tafsilât arasında aykırılık eksik değildir. Nitekim Şahrastânî, kitabının bir yerinde, bunların mâkulâtı inkâr ile mahsûsâta kıymet verdiklerini (nşr. de Cureton, s. 201, 7) söylediği hâlde, diğer bir yerinde (nşr. Cureton, s. 202, 13) mâkulâtı kabûl eylediklerini, hattâ *dahrîya* târifinde de bu mezhep erbabının Allahın varlığını kabûl ettiklerini, fakat tıpkı atomcular (cevher-i ferdciler) gibi, âlemin menşe'ini mekânda başı boş dolaşan atomların tesâdüfî buluşmaları ile izah eylediklerini (Camâl al-Dîn al-Ḳazvînî, *Mufîd al-'ulûm va-mubîd al-hamûm*, Kahire, 1310, s. 37) görmekteyiz. *Dahrîya* tâbirine, maddeci veya tabiatçı mânası verilirse, kelimenin asıl medlûlünden uzaklaşılmış olmaz. Bu tâbiri, eskiden olduğu gibi, *cabrîya* kelimesi ile tercüme etmek asıl medlûlünden tamamiyle uzaklaşmak olur. — *Dahrîya* mefhumunun en eski târifi Câḥiẓ, *Kitâb al-ḥayavân* (Kahire, 1325, VII, 5) da görülür ki, yukarıdaki izahatımızda biz de o târife uyduk. Câḥiẓ'in eserinde, „hava-i nefsini ilâh ittihaz eden..." (*Kur'an*, XLV, 22. âyetine atfen) dehrîlik lezzetiye (hedonism) mezhebini tervic eden dinsiz ve tabiiyeci bir fırka gibi kabûl edilerek, *dahrî* şu suretle tavsif edilir: *dahrî*, hayvan ile insan arasında bir fark kabûl etmez; nazarında hazlarına engel olan her şey kötüdür; onca her şey haz ve elem meselesinden ibârettir; kendisine fâydalı olan şey, hattâ birinin ölümüne sebep olsa bile, iyidir. Dehrîlerin akîdeleri icabı olarak, halk arasında revâcda olan hurafeleri reddettikleri, meleklerin ve ifritlerin mevcudiyetine inanmadıkları, rüya tâbirini ve sihrin te'sirini istihfaf ettikleri görülmektedir (Câḥiẓ, *ayn. esr.*, II, 50,4 v.dd.). Diğer taraftan dehrîlerden bir taifenin insanın hayvan şekline girmesinin (*maskh*) aklen mümkün olduğuna inandıkları da söylenir (*ayn. esr.*, IV, 24, 5 v.dd.). Eserlerini arapça yazan yahudi ilâhiyatçısı Sâ'adyah (ölm. 942) da, kelâmcılar gibi, sık-sık dehriyeye hücum eder ki, bu hücumların ilki, *Sêfer yeṣîrah* (nşr. Lambert, Paris, 1891)'a yazdığı tefsirinin mukaddimesiudedir. Sonraları *Kitâb al-amânât va'l-i'tikâdât* (nşr. Landauer, Leyden, 1880, s. 63 v.dd.)'ının ilk kitabında, dünyanın, zaman bakımından, mebde' olduğunu inkâr edenlerin fikirlerini red ederken, dehriyeye hücum ederek, onların mâkulâtı, mahsusâta inhisar ettirmelerini iptâle gayret gösterir. Sâ'adyah, Eyyûb, kıssasını (XXII, 15) arapçaya tercüme eder-

ken, hassaten dehriyeyi imâ ile, *ōrach ʿōlām* terkibini *maẕāhib al-dahrīyīna* şeklinde tercüme eder; *emsâl-i Süleyman'a* yazdığı şerhin muhtelif kısımları için krş. B. Heller, *Revue des Études juives*, XXXVII, 229.

Dahrîya'nın menşe'i yunan felsefe mekteplerine kadar vardırılmaktadır; Ġazālī bu mekteplerden (*al-Munḳiẕ min al-ẓalāl*, Kahire, 1309, külliyat 8) yaratıcı ve gözetici bir ilâhın mevcûdiyetini kabûl, fakat ruhun cevheriyetini ve dolayısiyle ebedîliğini inkâr eden *ṭabīʿīyūn* (Φυσικοί)'u *ilāhīyūn* (Θεολόγοι, Sokrat, Eflâtun, Aristo)'dan ayırır. XIX. asırda Avrupa tabiat ilimleri şark âlimleri üzerine te'sir edince, tekâmülcülük maddecilik v.b. bunlar arasında haylı ilerlemiştir (Büchner, *Kraft und Stoff*'un, Şiblī Şumeil al-Lubnānī tarafından arapçaya tercümesi, İskenderiye, 1884; ayn. mll., *al-Ḥaḳīḳa* risâlesi, Kahire, ts.). Bu gibi temâyüllere karşı reddiye kabilinden bir çok eser yazılmıştır. Bunlar arasında beyrutlu İbrāhīm al-Ḥavrānī'nin Darwin'e karşı yazılan eseri (*Manāhiḳ al-ḥukamā ay ibṭāl maẕhab Darwīn va uṣūl al-falāsifat al-māddīyīn*, Beyrut, 1884; *al-Ḥaḳḳ al-yaḳīn*, Beyrut, 1887, Şiblī'ye cevap) zikredilebilir. Hıristiyan mahfillerde bu nevi yazılar alıp yürürken, müslümanlar arasında şuyûʿ bulmuş olan maddî felsefe, şeyh Camāl al-Dīn Afġānī [b.bk.] tarafından, dehriye mezhebi sayılarak, hücuma uğradı. Şeyhin buna dâir olan risâlesi farsça yaşılmış olup (Bombay, 1298, taş basması), ordu diline (Kalküte, 1883) ve arapçaya (trc. Muḥammed 'Abduh) tercüme edilmiştir. Arapça tercümesi ilk defa Beyrut'ta (1303) ve bilâhare Kahire'de (1312; 76, s. 8°) *Risālat fī ibṭāl maẕhab al-dahrīyīn va-bayān mafāsidihim va-iṯbāt anna-l-dīn asās al-madanīya vāl-kufr fasād al-ʿumrān* unvanı ile, basılmış ve müslüman âleminde haylı revâc bulmuştur. 'Abd Allāh 'Alā' al-Dīn al-Baġdādī al-Dihlavī'nin *al-Durra al-sanīya fī 'l-radd ʿalā-l-māddīya va-iṯbāt al-navāmīs al-šarʿīya bi 'l-adillat al-ʿaḳlīya* (Kahire, 1313; 192, s. 8°) isimli eseri de bu kabil kitaplardandır. İşte bu münâsebetlerden dolayı *māddīya* ile *dahrîya*'nın aynı mânada kullanıldıkları anlaşılır. Lisan ilimleri *dahrîya* kelimesinin, nisbelerde umûmiyetle vâki olan hareke değişmesi dolayısiyle, *duhrîya* şeklinde de okunmasını tecviz ederler (Sībavayhi, nşr. Derenbourg, II, 64, 19—21).

Bibliyografya: *Rasā'il iḫvān al-ṣafā'* (Bombay, 1306), III, 39; Cāḥiẓ, Sā'adyah ve Şahrastānī; *Dictionary of the Technical Terms* (*Bibl. Ind.*), s. 480; Ed. Pococke, *Notae miscellaneae philolog. Bibl.* s. 251 (Lips. 1705, s. 239); krş. W. L. Schramaier, *Über den Fatalismus der vorislamischen Araber* (Bonn, 1881), s. 12—22; M. Horten, *Die philosophischen Systeme der spekulativen Theologen im Islam* (Bonn, 1912), fihrist. (I. GOLDZIHER.)

Goldziher tarafından gösterilen âyet (*al-Cāṯiya*, XLV, 23: *mā yuhlikunā illā al-dahru* „Bizi ancak zaman bitirir"), „ihtiyarlık, ölüm ve mukadder felâketler, Allah tarafından değil (yarı mistik bir şahsiyet telâkki edilen), zaman tarafından gelir" — diyen müşrikler hakkında nâzil olmuştur. Bu fikre c â h i l i y e şâirlerinde sık-sık rastgelinir. Onlar d e h r d e n şikâyet ederler ve ona söverler (bk. Fr. Bubl, *Das Leben Muhammeds*, alm. trc. H. Schaeder, Leipzig, 1930 s. 92; Schrameier, *Über den Fatalismus der vorislamischen Araber*, 1881; W. Caskel, *Das Schicksal in der altarabischen Poesie*, 1926).

Dehre sövmek, bâzı hadîsler ile de men' edilmiştir; msl. *lā tasubbū 'l-dahra fa inna Allāha huva 'l-dahr* (Ṭabarī, *Tafsīr* (XLV, XXIII) sene 45, âyet 83; Munāvī, *Fayż al-ḳadīr šarḥ al-cāmi' al-ṣaġīr*, Kahire, 1938, nr.9785) („zamana sövmeyiniz, zira zaman tanrıdan başka bir şey değildir"). Bu men'e rağmen, islâmî şâirlerin şiirlerinde dahi bu fikir devam etmektedir, msl. İbn al-Mu'tazz'de ihtiyarlık ve ölüm çocuklarını yiyen zâlim bir zâta benzetilir (bk. *Dīvān*, nşr. Bernhard Lewin, IV. nr. 139, 198, 212, 215, 218, 225, 240, 298, 299, 323 v.d.). Bir mersiyesinde (nr. 21 bu telâkkinin dine muhâlif olduğunu hatırlayarak,

yā dahru vayḥaka mā abḳayta lī aḥadā
va anta vālidu sau'in ta'kulu 'l-valadā
astaġfiru 'llāha bal ẓā kulluhū ḳadarᵘⁿ
raẓītu bi 'l-llāhi rabbaⁿ vāḥidaⁿ ṣamadā

beyitlerini söyler.

İranlı şâirler, *dahr* yerine, *falak*'tan şikâyet ederler. Böyle telâkkiler Allaha bir inanan dinin zayıfladığı devirlerde meydana gelebilir. Nitekim câhiliye şâirlerinde bu hakikatin görüldüğünü Buhl (*göst. yer.*) tesbit ediyor.

Diğer taraftan *firaḳ-i dīnīya* hakkında yazılan arapça kitaplarda, *dahrîya* fırkasından bahsedilince, arap müşriklerinin dehrîliği değil, felsefî bir fikir sistemine sâhip bir fırka kastedilir. Bu fırka Allahı münkirdir ve sistemi bütün hadiselerin *zamān*, *dahr* veya *falak* tarafından meydana getirildiği itikadı üzerine kurulmuştur (bk. Cāḥiẓ, *Kitāb al-ḥayavān*, Kahire, 1325, III, 5). Zamanın hadsiz olduğu ve bütün mevcudâtın zaman tarafından dâimî bir hareket ve değişmeğe tâbi tutulduğu iddiası, bu akîdenin en karakteristik taraflarından sayılıyor (bk. Cāḥiẓ, *ayn. esr.*; al-Ḥayyāṭ, *Kitāb al-İntiṣār*, nşr. Nyberg, Kahire, 1925, s. 17—33). Bu suretle *ḳadīm*, *ḥādis* ve yaratış

gibi mefhumlara da yer kalmaz (Horten, *Die Philosophischen Systeme*, s. 81 v.dd.). Nyberg bu akîdenin islâmın ilk devirlerindeki kimyagerlerin, tabiplerin ve başka bir tâbir ile, eski çağların son devirlerinin felsefesi olduğuna zâhiptir. Bununla berâber akîdenin İran asıllı olması da ihtimâlden uzak değildir. Zâten Ḥasan āl-Navbaḫtī gibi eski bir müellif, *dahrîya*'yi, İran asıllı oldukları mâlûm olan ḫurramdînîya, mazdâkîya ve zindîḳîya ile berâber, zikrediyor (bk. *Firaḳ al-şī'a*, nşr. H. Ritter, *Bibliotheca Islamica*, İstanbul, 1931, IV, 41). Sâsânî devletinin inkırazından sonra *Şkand gumānigvizār* adlı, pehlevi dilinde yazılmış bir risâle de, arapça kitaplarda *dahrîya* diye anılan fırkanın fikirlerine çok benzeyen bir fırka reddedilir. Bu fırkaya *dahrî* ismi verilmektedir, Christensen (*L'Iran sour les Sasanides*, Copenhague, 1936, s. 431) bu *dahrî* kelimesinin farsça *zarvānig* kelimesinin tercümesinden başka bir şey olmadığını kabûl etmektedir. Sâsânîler zamanında çok yayılmış olan bu akîdeye göre, her şeyi değiştiren, her şeyden daha kuvvetli olan ve bütün hâdisatın kendine tâbi olduğu en yüksek ilâhî zât Hürmüz değil, hadsiz zamandır (*zamān-i akanārak*; bk. Christensen, *ayn. esr.*, 143—153; Nyberg, *Questions de Cosmogonie et de Cosmologie Mazdeénnes*, *JA.*, 1929, s. 193 v.d, 1931, s. 139 v.d.; H. H. Schaeder, *Der iranische Zeitgott und sein Mythos*, *ZDMG* (1941), XCV, 268—299.

Zurvānîya akîdesinde başlangıçta mevcut olan bâzı iptidaî esâtir Sâsânîler devrinde münevverler tarafından terkedilerek, bu akîdenin yarı felsefî bir mâhiyet almış olması muhtemeldir. Ḫusrev Nūşiravān zamanında İran'da dinî nassların bir dereceye kadar ehemmiyetten düşerek, daha serbest ve daha felsefî fikirlerin yayıldığına dâir bâzı müsbet delillar mevcuttur (bk. Paul Krauss, *Zu Ibn al-Muḳaffa'*, *RSO*, 1933, *XIV*, 14—20). *Milal va niḥal* kitablarında *dahrîya* ile belki *zurvānîya*'nin bu inkişaf merhalesi kastediliyor. İslâm'dan evvelki arapların *dahr* mefhumu buna benzer dinî bir vaziyetten ileri gelmiş gibi görünüyor. Şu kadar var ki, İran gibi eski bir kültür sâhasında inkişaf etmiş olan bu mefhuma nispetle, islâmdan evvelki arapların fikirlerinin daha iptidaî olması tabiîdir.

Sanavîye, mananîya, ġulāt-i şī'a ve şī'î müşebbihlerin reddi ile meşgûl olan *mu'tazila*, *dahrîya*'yi de reddetmeğe çalışmışlır. Abū 'l-Huẕayl Ma'mar, al-Asvārī ve İbrāhīm Naẓẓām'ın, *dahrîya*'ye karşı, kitaplar yazdıkları zikredilmektedir (al-Ḫayyāṭ, *Kitāb al-intiṣār*, s. 17, 34 v.dd.). (H. RITTER.)

DEHŞÛR. DAHŞŪR, Kahire'nin cenûb-i garbîsinde, Nil'in garp sâhilinde, Mısır'ın Cîza vilâyetinde (al-'Ayāṭ kazasında) bir mevkidir. Dahşūr, coğrafyacıların inşasını, Ḳalḳaşandī ve Şadāḳ b. Aẕīm gibi, efsânevî kıraallara izâfe ettikleri ehramları ile eski çağlardan beri meşhûrdur. Abū Ṣāliḥ Dahşūr'da bir hıristiyan manastırı ile bir kilise bulunduğunu kaydeder. Bilâhare kilisenin câmiye kalbolunduğu ve manastırın ise, Nil'in bir feyezanı neticesinde, barâp olduğu rivâyet edilir. Demir yolu yapılmadan evvel, burası Fayyūm'dan Kahire'ye giden kervanların bir uğrağı idi. 'Alī Mubārak, bizanslılara karşı harp ederken' şehit düşen din müeâhidlerinin kabirlerini ziyâret etmek isteyenler için, diğer yerler arasında, Dahşūr'u da bir ziyâret mahalli olarak kaydediyor. Esâsen her sene bu şehidlerin ruhuna bir mevlût okunmaktadır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 633; Abū Ṣāliḥ (nşr. Evetts), var. 53b; Maḳrīzi, *Ḫiṭaṭ*, I, 113; 'Ali Bāşā Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadida*, XI, 67 v.dd.; Boinet Bey, *Dictionnaire géographique de l'Egypte*; Baedeker, *Ägypten*9, s. 155. (E. GRAEFE.)

DEKAHLİYE. AL-DAḲAHLİYA, bugün Daḳhelîya dahi te'lâfuz edilir. Nil'in şarkî deltasında bir vilâyet olup, ismini Daḳahla şehrinden almıştır. Amélineau (*Géographie de l'Egypte*) bu ismin kıptîce Tkehli'den geldiğini söyler. Abū Ṣāliḥ Daḳahlîya'nin Mısır vilâyetlerinden biri olduğunu ve irâdının 53.761 dinar tuttuğunu kaydeder. Buna mukabil Yāḳūt burasını kariyeler veya kazalar arasına sokar. Nēşir b. Ḳalā'ün zamanında gâlibâ burası, Murtāḥîya ile berâber, Uşmūm Ṭannāḥ vilâyetini teşkil ediyordu. XX. asrın başında Daḳahlîya müdiriyetinde, Boinet Bey'e nazaran, 9 mıntaka ve takriben 736.000 nüfus vardı. Başlıca şehri Manşūra'dır. 1927 sayımında vilâyetin nüfusu 1.080.693 ve Manşūra'ninki ise, 63.700'dür.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 581; Abū Ṣāliḥ (nşr. Evetts), var. 76; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 72 v.dd.; Ḳalḳaşandī (tre. Wüstenfeld), s. 97; İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣar*, V, 43; Amélineau, *Géographie de l'Egypte*, s. 509 v.d.; Boinet Bey, *Dictionnaire géographique de l'Egypte*; Baedeker, *Ägypten*6, s. 160. (E. GRAEFE.)

DEKKEN. DAKHAN (hindüstan.; sanskrit. *dakṣina*, prākrit *dakkhiṇo* „cenup"; yunan. Δαχιναβάδης < prākrit *dakkhiṇābadha* „cenup memleketi"), irgl. DECCAN, geniş mânası ile Hindistan'ın cenup kısmını ve dar mânası ile yalnız şimâlden Vindhya dağları, Gedāvarī, yâni şimâl ile cenup arasındaki tabiî hudutlar ile şarktan ve garptan deniz ve çe-

nuptan Krişna (Kistna) nehri ile çevrili bulunan kıt'ayı ifâde eder. Krişna'nın cenûbunda kalan memleketler asıl Hindistan yarım adası addolunur. Coğrafya ve etnografya bakımından, Dekken muhtelif bölgelere ayrılır. Garp Ghâtları ile Hind denizi arasında uzanan dar arâziye Konkan denilir. Ghâtların ötesinde bulunan memleketin adı Mahārāştra olup, marāṭhî dilini kullanan halk kütlelerinin vatanıdır. Mahārāştra'nın şarkında Bengâle körfezine kadar uzanan Telingâna bulunur ki, drâvid telingalarının memleketidir. Şimâlî Dekken'de Gondvâna vardır; buradaki ormanlarda drâvid gondları oturur. Dekken'in şimâl-i şarkî ve cenûb-i garbî uçlarında u r i y a ve k a n n r e s e dillerini konuşan halk kütleleri yaşar.

Hind efsânelerine göre, tarihten önceki devirlerde Dekken'in en büyük kısmı, her hâlde bugünkü Bîdar olan Vidarbha'da oturan bir hükümdarın ülkesi idi. Bilinen en eski tarihî devirde Dekken Hindistan'ın şimâlini işgâl eden Mauryalıların ülkesine dâhil idi. Bu devletin inkırazından sonra, Dekken'de Çendhra, Saka, Pahlava, Yavana, Rāştraküta, Vākātaka, Çālukya, Yādava ve Kākatîyalar olmak üzere, bir sürü yerli hânedan birbirini tâkip etti.

Dekken'de ilk müslümanlar 1294'te görülür. O tarihte dehlili Fîrūz Ḫalcî'nin yeğeni ve damadı 'Alā' al-Dîn Devagirî ülkesine akın etmiş ve raca Rāmaçandra'yı haraca bağlamıştı. O zamanlar Yādavaların idâre ettiği Devagirî veya Mahārāştra ile Kākatîyaların idâre ettiği Varangal veya Telingāna cenûbun en mühim iki devleti idi. 1315'te Yādavalar artık inkiyat ettiklerinden, memleketleri Dehli devletine ilhak edildi. Muḥammed b. Tuğluk zamanında müslüman fâtihler, cenûpta pek uzaklara kadar, ilerilediler. Fakat Muḥammed'in tâyin ettiği vâliler, istibdadına tahammül edemeyerek, 1347'de ona karşı isyan ettiler ve Dekken'de müstakil bir devlet kurdular. Bu devletin ilk reisi Ḥasan Gāngū Ḫān, 'Alā' al-Dîn Bahman-Şah unvanını aldı ve Bahmanî hânedanının müessisi oldu. Bu hânedana mensup olan Ahmed I., 1424/1425'te Telingāna ülkesini, kat'î olarak, hükmü altına aldı. Fakat 1490'dan sonra, Bahmân-Şāh'ın ahfadının zaafa düşmesi, ülkelerinin parçalanmasına sebep oldu ve bu tarihten 1525'e kadar, Dekken'de 5 müstakil devlet kuruldu. Bîcāpūr, Aḥmadnagar, Golkonda, Berār ve Bîdar. Bu devletleri 'Âdil-Şāhî, Nizām-Şāhî, Ḳuṭb Şāhî, 'İmâd-Şāhî ve Barîd-Şāhî hânedanları kurmuştu. Bütün bu hânedanların müessisleri, son Bahmanî şahlarının tâyin ettikleri vâliler idi. Berār devleti, Aḥmadnagar devleti ile ve Bîdar ise, Bîcāpūr devleti ile birleşmekte gecikmedi. Böylece Dekken'deki devletlerin sayısı 3'e inmiş oldu. Ekber devrinde imparatorluk orduları Dekken'de harekâtta bulundular ve Berār türk-hind imparatorluğuna ilhak edildi. Bununla berâber Nizām-Şāhî hânedanının son mümessillerinin veziri olan Malik 'Ambar adında enerjik ve mâhir bir afrikalı, uzun bir müddet, türk-hind hükümdarlarının daha geniş fütuhatta bulunmasına mânî oldu. Ancak bu zatın ölümünden sonra, Nizām-Şāhî hânedanı devrildi ve Şâhcihân'ın tâyin ettiği vâliler, Aḥmadnagar'ın imparatorluğa ilhakını te'min ettiler (1633). Artık Dekken'de müstakil olan yalnız Bîcāpūr ile Golkonda devletleri kalmıştı. Bu iki devlet, Marāṭhalar ile birlikte, yaptıkları entrikalar ve Dekken'in aç gözlü vâlilerine yedirdikleri paralar sâyesinde, daha yarım asır kadar mevcudiyetlerini muhafaza edebildiler. Fakat Avrangzēb 1686'da Bîcāpür'u ve 1687'de de Golkonda'yı ele geçirdi. Böylece Dekken tamamiyle türk-hind imparatorluğuna ilhak edilmiş oldu. Bununla berâber, vâliler, Marāṭhaların gittikçe artan nufuz ve kuvvetleri karşısında, kendi otoritelerini göstermekten âciz kaldılar. Marāṭhalar garbî Dekken'de müstakil yaşadılar ve türk-hind imparatorlarının mülkünü yağma ve harâp ederek, haraca kestiler. Dekken nâibi olan Ḳılıç Ḫān Nizām al-Mulk, 1723'te, Berār devleti dâhilinde Şakarkhelża'da Mubāriz Ḫān'ı tam bir bozgunluğa uğrattı. Dehli sarayında hüküm süren iki seyyid, Ḳılıç Ḫān Nizām al-Mulk'ün yerine, Mubāriz Ḫān'ı geçirmek niyetinde idiler. Bu gâlibiyet, Ḳılıç Ḫān'a Dekken'de filen müstakil bir devlet kurmak imkânını verdi. XVIII. asır ile XIX. asır başlarında, ingilizlerin fransızlar ve Marāṭhalar ile yaptıkları muharebeler ve musalehalar neticesinde, Dekken'in şark ve garp bölgeleri ingiliz hâkimiyetine geçti. Nizāmlar devletinin en şimâldeki eyâletini teşkil eden Berār, 1903'te Hind Britanya hükûmetine, uzun vâdeli bir mukavele ile, kiralandı. Bununla beraber Dekken'in en büyük kısmı, XX. asır başlarından ihtibâren, Ḥaydarābād nizâmına tâbi kalmıştır.

Bibliyografya: T. W. Haig, *Historic Landmarks of the Deccan.*

(T. W. HAIG.)

DEKKENÎ. DAKHANÎ (DECCANI, DEKHANI veya DEKKANI imlâsı ile de yazılır), hindustani dilinin bir nev'i olup, Dekken (cenûbî Hindistan)'de ve hususiyle Ḥaydarābād ülkesinde yaşayan müslüman ahâli arasında kullanılır. Garbî hindû diline türk fâtihler tarafından farsça, arapça kelime ve tâbirler ile gramer şekilleri katılmak suretiyle, vücuda gelmiş olan bu dil Hindistan'ın yukarıda adı geçen

yerlerinde geniş bir surette yayılmıştır. Cümle terkibi bakımından da daha yeni ve daha düzgün bir manzara arzeden, yukarı hindustanî dilinden farklıdır. Dekkenîde farsçanın cemi lâhikası olan *-ān* eki, hindû dilinin gerek eşhas ve gerek isimlerine, *lokān* („ahâli") ve *ānḥān* („gözler") misâllerinde görüldüğü gibi, takılabilmektedir. Hindû dilindeki *casus agentis* (*ne*) kullanılması ve müteaddit fiiller yapılması gibi hususiyetler dekkenîde umûmiyetle ihmâl edilmektedir.

XVII. asırda belirmeğe başlıyan Ordu edebiyatı dekkenî dili içinde doğup, gelişti. Dekken'in ilk müellifleri şi'î mezhebinde idiler. Bunların, arap harfleri ile yazdıkları eserler, halk için yazılmış arapça ve farsça dinî eserlerin tercümelerinden, Peygamber, halifelere ve imamlara dâir, kıssalar ile halk destanlarının adaptasiyonundan veya tercümesinden ibâret idi. Dekkenî müelliflerinin ilk eserlerinden bugün elimizde *Ḳiṣṣa-i Sayf al-Mulūk* ile Muḥammed Ḳādirī'nin eseri olan muhtasar *Ṭūṭīnāma*'nin tercümesi mevcuttur. Her iki eserin de müellifi, Ḥaydarābād'da Golconda sultanı olan 'Abd Allāh Ḳuṭb Şāh'ın saray şâiri bulunan Ġavvāṣī'dir. İlk zikredilen eserin tarihi 1027 (1618), ikincinin 1049 (1639)'dur. Aynı hükümdar zamanında, İbn Nişāṭī 1066 (1655/1656)'da farsça *Bisātīn*'i tercüme ederek, *Phulbun* adı altında, bir destan yazmıştır. Yine bu sıralarda Bīcāpūr saray şâiri Nuṣratī, *Gulşan-i 'işḳ* (1068 = 1657/1658) namı altında, prens Manohar ile Madhumālatī destanını ve hükümdarı 'Ālī 'Ādil Şāh II. (1071 = 1660/1661) hakkında, *'Alīnāma* adındaki medhiyesini vücuda getirmiştir. Yine aynı zamanda, 'Āciz, Sevak, 'Azīz, ḥaydarābadlı Ġulām 'Alī Ḥān Laṭīf v.b. gibi, bir çok küçük şâirler de yetişmiştir.

Dekken'in en büyük şâiri Gucarāt'taki Aḥmedābād şehrinden Şāh Valī eserlerini, imparator 'Ālamgīr I. zamanında, XVIII. asrın başlangıcında yazmıştır. Bu zat, ilk defa olarak, Lucknow, Dehli ve türk-hind imparatorluğunun diğer merkezlerindeki şâirlerin umûmiyetle kabûl etmiş oldukları edebî şekil olan, fars arûzu ile bir Urdu divanı tertip etmiştir.

(J. F. BLUMHARDT.)

DELHEME (ZU'L-HİMMA). [Bk. SİRET-I ANTER.]

DELHİ. [Bk. DEHLİ.]

DELİ, aklı yerinde olmayan, pervasız, pek gözlü, âteşli v.b. mânalara gelir. Deliler, Osmanlı devletinde XV. asır sonu veya XVI. asır başlarında ilk defa Rumeli'de teşkil edilmiş olan bir sınıf süvârî askeri olup, sonraları kendilerine her nedense hakikî adlarının hilâfı olarak, hükûmetçe delî denilmiş ise de, halk arasında son devirlere kadar asıl adları ile anılmışlardır.

Delilerin bir kısmı türk ve bir kısmı da boşnak, hırvat ve sırp gibi, islâv ve Rumeli halkından olup, ilk teşekküllerinde yalnız Rumeli beylerbeyi ile hudut beylerinin maiyet askerlerinden idiler. Bunlar fevkalâde cesûr, şecî ve pervasız olduklarından dolayı, kendilerine deli denilmiştir; ocaklarını halife Ömer'e nisbet ederlerdi; muharebede korkunç kıyafetleri ve gözlerini budaktan sakınmayarak düşman üzerine atılganlıkları ile hasımlarını şaşırtırlar ve galebe çalarlardı. Şiarları „Yazılan gelir başa" düsturu idi.

Deli süvârilerinin ellerinde silâh olarak eğri palaları ile tekne kalkanları, mızrakları ve atlarının eğerine takılmış bozdoğanları vardı. Başlarında benekli sırtlan veya pars gibi vahşi hayvan derisinden yapılmış ve üzerine kartal tüyü takılmış külâh taşırlardı. Kalkanlarını da böyle kuş tüyleri ile süslerlerdi. Üzerlerine giydikleri elbiseler ile atlarının çulları arslan, kaplan ve tilki postundan yapılmış olup, tüylü kısmı dışarıda olan şalvarları da kurt veya ayı derisindendi. Ayaklarında bacaklarının yarısına kadar uzanan burunları sivri ve arkaları yüksek „serhadlik" denilen mahmuzlu çizmeleri vardı. Bindikleri atlar çok kuvvetli ve mütahammil idi. Hizmet ettikleri hudut beyi veya beylerbeyinden muayyen maaşları vardı. Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Ṭabaḳāt al-mamālik fī daracāt al-masālik*'te, Muhaç seferi münâsebetiyle, Semendere beyi Yahya Paşa-zâde Bâli Bey'in delilerinden baksederken, bunların kıyafetlerini de göstermektedir. XVI. asrın ilk yarısında Rumeli'de Yahya Paşa-zâde Bâli ve Mehmed Bey'ler ile Bosna sancak beyi Gâzî Husrev Bey'in deli kuvvetleri meşhûrdu. Husrev Bey'in diğer kuvvetlerinden başka 10.000 kişilik deli kuvveti vardı.

Deli süvârisi teşkilâtı yalnız Rumeli'ye inhisar etmeyerek, daha sonraları genişlemiş, Anadolu'daki vezir ve beylerbeyilerin maiyetlerinde de vücuda getirilmiştir. XVIII. asırdan itibâren delilerin kıyâfetlerinde değişiklik yapılmış olup, başlarına siyah kuzu derisinden bir endaze uzunluğunda, boru gibi, üzeri sarıklı kalpak giydikleri görülmektedir.

Delilerin 50—60 kişisi bir bayrak sayılarak bir kaç bayrak bir delibaşının emrine verilmişti. Deli ocağına intisap eden bir genç, ağalardan birinin maiyetine verilip yetiştirilir, ocağın usûl ve âdetlerini öğrenir, liyakatini isbat ettikten sonra, din ve devlete hizmet edip, hiç bir muharebeden geri dönmeyeceğine dâir söz verdikten ve merasim ile duadan sonra

başına deli kalpağı giydirilip, ağa-çırağı adı ile, kaydı icra edilirdi. Verdiği sözü tutmayanın, ocak kanun ve nizamına riâyet etmeyenin, muharebeden kaçanın başından külâhı alınıp, keçe külâh edilerek, ocaktan kovulurdu. Delilerin yevmiyelerinin XVII. asır ortalarında 12 ile 15 akçe arasında olduğunu Ricaut yazıyor. Marsigli, daha sonraki tarihlere âit olarak, delilerin, yalnız muharebe zamanlarında tahsisat aldıklarını beyan etmektedir.

Delilerin bilhassa XVI. ve XVII. asırlarda mühim hizmetleri görülmüş ise de, sonradan diğer askerî teşkilât gibi, bunların da nizamları bozulmuştu. Maiyetinde bulundukları vâlilerin azilleri veya delilerin vezirin yanından ayrılmaları („yemleri kesilmek") üzerine, bunlar yeni bir kapı buluncaya kadar, toplu surette gezip, köylere musallat olurlardı. XVIII. asrın son yarısında bunların şekavet mıntakaları Kütahya ile Konya havâlisi idi. Bu asır sonlarında Kütahya'da kalabalık maiyeti olan Koca-Başı ismindeki deli-başı pek meşhûrdu. 1801'de Konya taraflarında şekavet yapan deli-başı İsmail ve maiyeti o tarafları sindirmişti. Nizâm-ı cedit aleyhine Konya'da vukua gelmiş olan 1803 ayaklanmasında, deli-başı İsmail âsilere yardım etmiş ve elindeki mühim bir kuvvetle Konya'ya girerek, Konya vâliliğine tâyin edilmiş olan Kadı Abdurrahman Paşa'yı şehre sokmamıştı.

Delilerin en itaatsiz devirleri XVIII. asır sonu ile XIX. asrın ortalarına doğru olan yarım asırlık bir devir olup, bu tarihlerde Anadolu halkının bunlardan çekmedikleri kalmamıştır. Bundan dolayı sadrâzam Yusuf Ziya Paşa, Mısır seferinden avdetle Halep'e geldiği vakit, bunları yeni bir teşkilâta tâbi tutup bir kısmını Bagdad'a yollamış ve maiyetindeki diğer delileri terhis etmeyerek, İstanbul'a getirip Üsküdar'da bir kışlaya yerleştirmiştir. Bundan başka Rumeli'de bulunan ve serkeşâne tavurlar takınan Gürcü Osman Paşa'nın yanındaki çok sayıda deliler de, gizlice ayartılarak, İstanbul'a getirilip, Davudpaşa'ya yerleştirilmiş ve sonra İstanbul'dakilerin hepsi, 200 bayrak olarak, Bagdad'a yollanmıştı.

Deliler 1829'da rus muharebesinden sonra, 18 deli-başı ve bir hayta-başı kumandasiyle 2.000 kişilik bir kuvvetle Anadolu'ya geçip Konya taraflarında toplanıp, yine şekavete başlamak istemişlerse de, kat'î ıslâhata devam etmek isteyen Mahmud II., aynı sene içinde bunları ortadan kaldırmış kaçabilenler Mısır ve Suriye'ye savuşmuşlardır. Bunların teşkilâtı bozularak, çift ve çubukları ile meşgûl olmaları hakkındaki emre itaat etmeyenleri Karaman vâlisi Esat Paşa tepelemiştir. (İ. HAKKI UZUNÇARŞILI.)

DELİL. [Bk. KIYAS.]

DELİ-ORMAN, başlıca kısmı Bulgaristan'ın şimâl-i şarkîsinde ve kalanı da Romanya'nın cenûb-i şarkîsinde bulunan bir mıntakanın adıdır. Bu isim ile kastedilen memleket, siyâsî bakımdan tahdit edilmiş bir mıntaka olmaktan ziyâde, halkın isimlendirdiği bir bölge olduğu için, kat'î hudutlar ile tahdit edilemez. Ummiyetle Deli-Orman mıntakasından, zirvesi Rusçuk şehri yakınında bulunan ve kenarları Tuna ve Rusçuk—Varna demir yolundan müteşekkil pek kat'î olmayan kaidesi, muayyen bir mesafeden, Karadeniz sâhilini tâkip eden 3 köşeli bir saha anlaşılır. Deli-Orman şimâl-i şarkîde — Dobruca ve cenupta — bulgarların Tozluk ve Gerlovo vilâyetleri ile çevrilir. Deli-Orman'ın en mühim yerleri, Balbunar, Kemanlar, Razgrad, Akkadınlar ve Kurtbunar'dır. Buraları evvelce, kışın yapraklarını döken ağaçlardan (bilhassa meşe cinsleri) mürekkep, geniş bol orman ile kaplı idi ve bunun izleri zamanımıza kadar kalmıştır. Bu mıntaka bu orman sâyesinde ağaçtan mahrum ve hakikî bir bozkır olan Dobruca'dan, fevkalâde bâriz bir surette, ayrılır.

Tuna'nın sol kıyısındaki bir mıntakaya da aynı isim verilir; Aluta ve Vede ırmaklarının kavşağı arasında Eflâk ovasında, Teleorman adında, bir memleket vardır (C. Jireček, *Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen, sowie die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Surguči im heutigen Bulgarien, Sitzungsber. d. K. böhmischen Gesellschaft der Wiss.*, Philos.-gesch. Klasse, 1889, s. 11). Jireček'e göre, bu isim, evvelce Karpatların eteğinde, cenûbî Boğdan ve şarkî Eflâk'te bulunan, yuvarlak tepecikler ile kaplı bütün orman mıntıkasına şâmildi. Tomaschek, Teleorman kelimesini, XII. asır Bizans müellifi Johannes Kinnamos'ta değişik bir şekilde bulunduğuna kanidir. Bu doğru ise, Deli-Orman ismi, osmanlılardan evvel şimâlden gelen türk akıncılarından kalma olacaktır.

Deli-Orman, son nesle kadar, türkler ile meskûn bir mıntaka idi. Fakat XIX. asrın yarısından beri bulgar kolonizasyonu burada gittikçe ehemmiyet kazandı. Bununla berâber, bugün dahi ahâlinin heyet-i mecmuasının mühim bir kısmını türkler teşkil eder. Burada her yerde, hattâ Tozluk ve Gerlovo gibi, Deli-Orman ile sınırdaş vilâyetlerde bile türkçe konuşulur. Deli-Orman'daki türkler hususî bir tiptendir. Yüksek boyları ve bâzan hakikaten atletik vücutları ile, nazar-ı dikkati celbederler. Dilleri osmanlı türklerinin hâkim oldukları sâhaların hiç bir tarafında rastlanılmayan, fakat hâl-i hazırda Beşarabya'da oturan Gagauzlarda mev-

cut lehce hususiyetlerini gösterir. Bu sebepten muhtelif âlimler, onları bâzan bulgar türklerinin (K. ve Ch. V. Škorpil, *Pametnici na gr. Odessos-Varna*, Varna, 1898, s. 4—6), bâzan da kumanların ahfadı telâkki etmişlerdir (V. Moşkov, *Tureekiya plemena na Balkanskom poluostrove*, *Izv. imp. russk. geogr. obşç.*, XL, 1904, 409—417). Fakat ancak ince bir dil tetkiki ile, onların dillerinde, şimâl türklerinden gelme unsurların mevcudiyeti anlaşılabilir. Bu unsurlar, ihtimâl, şilmâlde oturan eski bir türk halkından gelmiştir; fakat bu halk sonradan, dil bakımından, hiç olmazsa iki dalga hâlinde gelen cenup türk unsuru tarafından temsil edilmişti (krş. T. Kowalski, *Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord-Est*, *Mémoires de la Commission Orientaliste de l'Académie Polonaise des Sciences. et des Lettres*, nr. 16, 1933).

Her hâlde Balkan yarım adasında en kesif türk kütlesinin cenûb-i şarkîde değil, şimâl-i şarkîde bulunması şâyân-ı dikkat bir hâdisedir; bu da aşağı Tuna'nın şimâl mıntakalarında türklerin çok eski bir devleti bulunduğu faraziyesini pek takviye eder. Selçuklu devrinde, komşu Dobruca'ya doğru olan türk muhacereti, tarihî bir hâdise olsa gerektir (krş. F. Babinger, *Isl.*, 1921, XI, 24). Osmanlı devrinde, Deli-Orman, siyâsî ve dinî her nevi mülteciler için bir sığınak olmuştu. Bugün dahi din bakımından, muhtelif tarikatlerden mürekkep karışık bir manzara arzeder.

1416'da, Şeyh Badr al-Dīn Simāvî dahi Deli-Ormân'ı hareket noktası alarak, taraftar toplamak faâliyetine girişmişti (F. Babinger, *Scheich Bedr ed-dīn, der Sohn des Richters von Simāw*, *Isl.*, 1921, XI, 60). Muhtelif devirlerde ekseriyâ kuvvetle şi'îliğe kaçan mezhepler, yine orada barınmıştır. Bugün de, Deli-Orman'da alevî yahut kızılbaş denen 'Ali taraftarlarından mühim bakiyeler vardır. Küçük-Kemanlar şehri onların merkezleri gibidir. Civarda bektaşi velisi Demir Baba'nın, hâl-i hâzırda metrûk, meşhur tekkesi vardır (F. Babinger, *Das Bektaschi-Kloster Demir Baba*, *MSOS*, XXXIV; *AS.* 1931, Evliya Çelebi'nin *Ssyahatnâme* V, 589). Bektaşî şâiri Derdli Kâtib (XVII. asır)'in bu tekkeyi tebcîlen söylediği bir nefes hakkında bk. Sadettin Nüzhet, *Bektaşi şairleri*, İstanbul, 1930, s. 55 v.d.

Deli-Orman türk halkının en çok zevk aldığı halk eğlencelerinden biri olan ve bektaşî velîlerinin âyînî ile âşikâr bir şekilde münâsebeti bulunan güreşler burasının tamamiyle orijinal bir tarafını teşkil eder.

Bibliyografya: Makalenin içinde adı geçen eserlerden başka bk. F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan* (Leipzig, 1879), III (çok mufassal fihristler ile); C. Jireček, *Das Fürstenthum Bulgarien* (Prag-Wien-Leipzig, 1891); W. Stubenrauch, *Kulturgeographie des Deli-Orman* (*Berliner Geographische Arbeiten*, 1933, cüz. 3, mufassal bir bibliyografya ile). — Nüfus meselesi hakkında bk. L. Miletiç, *Staroto bılgarsko neseleniye v sěveroiztoçna Bılgariya* (Sofya, 1902); S. S. Bobçev, *Za deliormanskite Turçi i za Kızılbaşitě* (*Sbornik na Bılgarskata Akadamiya na Naukitě*, 1929, XXIV). — Dil meselesi hakkında bk. D. G. Gadzanov, *Anzeiger der philos.-hist. Kl. d. k. Akad. d. Wiss. in Wien*, 1911, nr. V. ve 1912, nr. III (iki kısa makale).

(T. Kowalski.)

DELLÂL. DALLĀL, tellâl; aslında „işâret levhası" demek olan *dallāl* kelimesi, halk dilinde, *tellâl* şeklinde, simsār ve sensal yerine kullanılır. *Tāc al-'arūs*'ta *simsār* kelimesi hakkında şu izahatı buluyoruz: „bu halkın *dallāl* dediği adamdır; alıcıya malların ve satıcıya da fiatların yolunu gösterir". *Sensal*'ların ticâret tarihince pek mühim olan faâliyetleri hakkında arapların verdikleri mâlûmat az ve dağınıktır. Bu mâlûmata göre, *dallāl* bizanslıların μεσίτης'lerine tekabül ediyordu. Bu mevzû üzerine daha evvel yapılmış tetkikler mevcut olmadığı için, burada tesâdüfen toplanmış bâzı notları nakletmek ile iktifa edeceğiz. Fıkıh kitablarında dellâllara ticârette mûtat olan hiyle ve hud'alardan çekinmeleri ihtar olunur (İbn al-Ḥācc, *Kitab al-madḫal*, III, 75). Bâzı hâllerde onların resmî bir mâhiyet alan işlerine *dalāla* ismi verilirdi. *Al-dallāl* kelimesinin, şahıs ismi olarak, pek eskiden beri kullanıldığı görülüyor (*Tāc al-'arūs*). Fatımîler devrinde bâzı ticâret malları kacan *sansal*'lar vasıtası ile satılabilirdi (Muḳaddasī, nşr. de Goeje, *Bibl. geogr. arab.* III, 213, 6). Memlûkler devrinde eskiden beri simsarlara verile gelmekte olan 2 % dallâliye (*ucrat al-dallāl*) üzerinden, bir resim alınması nizamı konuldu ve buna göre, dellâliyenin 50 %'sinin, resim olarak, verilmesi mecburî idi. Fakat simsarlar bunu da alıcılardan çıkarmakta gecikmediler. Bu resme *niṣf al-samsāra* adı veriliyordu (Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 89,5). Şimâlî Suriye'de böyle bir nizam hüküm sürüyordu (krş. Sobernheim, *Corpus inecriptionum arabicarum*, II, nr. 55'teki yazısı ve C. H. Becker, *Isl.* I, 100). En mühim ticâret muâmeleleri limanlarda gümrük dâirelerinde cereyan ederdi; buralarda sensallar frenk tüccarlar ile olan muâmelelerde tercümanlık da ederlerdi. Sensallar ile tercümanların münâsebetleri ticâret muâhedelerinde şarih bir surette

tâyin ediiirdi (Amari, *Diplomi Arabi*, 106 203). Heyd, *Levantehandel*, I'de bu cihetler, hakkında mâlûmat toplamıştır. Garbî Akdeniz sâhası için bk. De Mas Latrie, *Traités de paix et de commerce* (Paris, 1866, s. 189). Sonraları simsarlık işleri garp memleketlerine geçti (krş. Schaube, *Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes*, s. 761).

Şarklılar yalnız ecnebiler ile olan ticârî muâmelelerinde değil, kendi aralarında yaptıkları işlerde de, dellâllarına müracaat ederlerdi. Fazla olarak, bunların müstakil tüccâr (msl. kendi hesabına eski elbiseler satan satıcı) olarak da görüldüğü vâkidir (*Description de l'Egypte, Etat moderne*, XVIII, 2,421). Umûmiyetle bitpazarı mezatlarında arttırmaları bağırarak ilân edenler ile küçük mutavassıt ve komisyoncular da *dallâl* adı verilir. Bu simsarların örf ve âdetleri Lane, *Manners and Customs of the modern Egyptians* (5. tab, II, 13)'te etraflı bir surette târif edilmiştir. Simsarlık eden kadınlara da rastlanır. *Dallâla* adını alan bu kadınlar eskiden yüksek haremlere girerek, mal satmağa delâlet ederlerdi (Lane, *ayn. esr.*, I, 200, 239, 242). *Dallâl* kelimesinin diğer mânaları için bk. Dozy, *Supplément*.

(C. H. Becker.)

DELV. AL-DALV („su kovası"), 12 burcdan birinin adıdır. Krş. Ḳazvînî, *'Acâ'ib al-maḫlûḳât* (nşr. Wüstenfeld), I, 37.

DEMÂVEND. DAMĀVAND, İran yaylasını şimâlden çevreleyen Elbürz dağ silsilesinin en yüksek noktası olup, 36° şimâl arzının biraz altında ve Tahran'ın 80 km. kadar şimâlindedir. De Morgan'a göre, 4.000 m. irtifaında olan bu dağın kaidesini Rêhne yaylâsı teşkil etmiş gibidir. Dağın yüksekliği hakkında muhtelif rakamlar verilmektedir. Thomson bunu 6.300 m. (= 19.400 Paris kademi, her hâlde fazla olacak), de Morgan 6.080 m., Houtum Schindler 5.896 m. ve Sven Hedin 5.465 m. tahmin eder. Stieler atlası da (1910) bunu 5.647 m. olarak tesbit eder. Dâimâ karla örtülü ve hemen her zaman bulutlar ile çevrili olan tepesi, bu hâli bizzat müşâhede etmiş olan Yâḳût'un bir kaydına göre, bir kaç günlük mesâfeden bile görülebilir. Melgunov'a göre, Hazer denizinden 245 km.'den daha uzak olan bu tepeyi „iyi bir havada ve müsait bir aydınlıkta, oradan görmek mümkündür". Ḳazvînî'nin bu hususdaki müşâhedeleri, mübalâğalı olmakla berâber, Demâvend dağının bütün Māzanderān (Taberistan) hâvalisine hâkim olduğu muhakkaktır.

Demâvend, esas itibariyle, yeni bir volkan kütlesi olup, bunun üzerinde 70 kadar krater vardır. Bizzat dağın mahrûtî tepesi, kükürtlü kalın tabakalarla örtülü bir krater ile nihâyetlenir. Bundan başka burada bir çok kükürtlü kaynaklar vardır. Ḳazvînî (s. 198), daha o zamanlar „gündüzleri duman ve geceleri alev saçan Damâvend kuyusundan" bahseder. Bütün Māzanderān havâlisini kaplayan zelzele sâhasının başlıca merkezi Demâvend'dedir. Eski arap seyahatnâmelerine göre, merkezî volkanın içi, o zamanlar, bugünkü gibi, tamamiyle sönmüş değildi.

Demâvend'de çok miktarda kükürt bulunur; Pollak (*ayn. esr.*, II, 178), 'a göre bütün İran'ın en güzel ve en iyi cins kükürdü zirvenin yakınlarından çıkarılmaktadır. Yazın Ask ve Demâvend ahâlisi, ticâret maksadı ile gelip, buradan kükürt toplar. Demâvend eteklerinin her tarafından bir çok mâden suları da fışkırmaktadır. Bunlardan, bilhassa, biri Ask kasabasında ve diğeri bir az daha şimâlde, Herâz (Herhaz) çayı yakınlarında bulunan iki tânesi, ilıca olarak, büyük bir rağbet kazanmıştır. Bunların çoğu ehemmiyetli birer depo teşkil etmektedir. Nitekim Ask kasabası tamamiyle bu depolar üzerine kurulmuştur Demâvend vâdilerinde yetişen kayısılar İran'da çok şöhret kazanmıştır (Pollak, *ayn. esr.*, II, 146,229).

Ön Asya'nın diğer büyük dağları gibi (msl. Aġrı-Dağı), uzun zamanlar, Demâvend'in de tepesine çıkılamaz sanılıyordu. O vakit umûmileşmiş olan bu kanaat, arap coğrafyacıları tarafından, sık-sık tekrarlanmıştır. Bununla berâber, zirveye kadar çıkıldığına dâir, bu eserlerde bir kayıt da görülmektedir (bk. Ḳazvînî, s. 159). Avrupalı seyyahlar arasında Demâvend'e ilk çıkan, fakat zirveye kadar varamayan Olivier'dir (1798). W. Taylor Thomson 1837'de, ilk defa olarak, tâ zirveye kadar çıkmıştır. Bu zattan sonra, zirveye çıkanlar arasında, 1843'te nebatatçı Th. Kotschy ve 1852'de avusturyalı mühendis Czarnotta vardır. Keza H. Brugsch ile baron Minutoli'nin de en yüksek noktaya vardıkları görülüyor (1860; bk. *Petermann's Geogr. Mitteil.*, 1861, s. 437). Son zamanlarda, bu dağa muvaffakiyetle bir çok çıkışlar yapıldığını da (msl. Napier v.b.) kaydetmek lâzımdır. Bu son çıkışlara, ekseriyâ, zâten çok yüksek bir râkımda bulunan Ask şehrinden başlanmıştır (bu mevzû için bk. bilhassa Sven Hedin). Bundan başka Ask ve Demâvend şehirleri ahâlisi, zirve etrafında bulunan kükürtü toplamak için, senede 1—2 defa buraya çıkarlar.

Eski İran tarihinde Demâvend, Pēşdādiyān ve Kayāniyān hükümdarlarının efsânevî menkıbelerine merkez teşkil eder. Bugün bile Māzanderān halkı buralarda, Camşîd, Farîdūn, Şām,

Zāl, Rustam ve emsâli gibi, *Şāhnāma*'de geçen kahramanların menkıbe sahneleri olarak, bir çok yerler gösterirler. Demâvend'e masallardaki Simurg kuşunun mekânı nazarı ile de bakılır. Zâlim Daḥḥāk (eski iran dilinde Dahāka veya Bēvarasp)'in pek eskiden beri mahbesi olarak gösterilen yer de burasıdır. Rivâyete göre, Farīdūn (eski iran. Thraetana) Daḥḥāk'i bu dağın tepesindeki mağaraya hapsetmiştir. Halk zincire vurulan bu zâlimin yaşadığına hâlâ inanır. Gûya zaman-zaman dağın içinden işitilen boğuk gürültüler onun iniltileri ve yer-yer kaya yarıklarından ve menbâlardan fışkırmakta olan buhar ve dumanlar da onun soluklarıdır. Bunlardan açıkça anlaşılıyor ki, Demâvend'in volkanik bünyesi menkıbeler teşekkülüne esas olmuştur. Başka bir rivâyete göre, Süleyman peygamber tarafından yakalanmış olan ifrit Şaḫr da Demâvend'e kapatılmıştır. İran ülkesinin en yüksek noktası olan Demâvend, bura halkınca, Nuh gemisinin oturduğu dağdır. Demâvend efsâneleri hakkında krş. bilhassa Yāḳūt, II, 606—610; Ḳazvīnī (*göst. yer.*); Melgunof, s. 22 v.dd.; Grünbaum (*ZDMG*, XXXI, 238 v.d.).

Demâvend'in sırtlarında ve vâdilerinde evvelce bir çok kaleler ve hisarlar vardı. Bugün bunanın en mühim mevkii, yine aynı dağın ismini alan ve onun cenûb-i garbî yamaçlarında bulunan Demâvend (de Morgan'a göre, rakımı 1.925 m.) kasabasıdır. Burasının mâzisi her hâlde çok eski devirlere kadar çıkmakta olup (bk. Mustavfī), eski ismi de Pişyān idi. İki ırmağın suladığı ve aynı isimdeki şehirden maada, daha 10 köyün bulunduğu güzel Demâvend vâdisi bugün artık Māzanderān'a değil, Irak-ı Acem'e bağlıdır. Bu yüksek ve dağlık mevkiin çok hoş ve mûtedil bir iklimi vardır. Bundan dolayı İran şahları, eskiden beri, yazları Demâvend vâdilerine gelirlerdi. Bu havâlinin halkı arasında bilhassa müfrit şi'î mezheplerinden biri olan 'Alī İlāhī mensûpları haylı kalabalıktır.

Nihâyet Demâvend ismine fars ve arap dillerinde muhtelif şekillerde rast gelinmektedir: farsçada Danbāvand (Vullers, *Lex. Persic.-lat.*, I, 907 b), Damāvand (*ayn. esr.*, 902 b), Dēmāvand (*ayn. esr*, 955 b) ve Dēmavend (*ayn. esr.*, 956 b) ve arapçada Dunbāvand, Dubāvand ve Dumāvand. Bu ismin en eski şekli Dunbāvand olduğu zannediliyor; bugünkü şekli Demāvend'dir.

Bu ismin muhtelif yazılış tarzları için bk. Quatremère, *ayn. esr.*, s. 200 v.dd.; Abu 'l-Fidā', *Histor. Anteislamica* (nşr. Fleischer, Lips., 1831), s. 213 v.dd., 232 ve H. Hübschmann, *Armenische Grammatik* (Leipzig, 1897), s. 17.

Bibliyografya: *Bibliotheca geograph. arab.* (nşr. de Goeje), *tür. yer.*; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 544, 585, 606 v.dd.; Ḳazvīnī, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), I, 82, 158 v.dd., 198; *Marāṣid al-iṭṭilā'i* (nşr. Juynboll), I, 388, 408; V, 429, 432, 483; Quatremère, *Hist. des Mongols*, s. 200 v.dd.; le Strange, *The lands of the east. Caliphate* (1905), s. 371; K. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 10, 502—505, 550—570; Fr. Spiegel, *Eranische Altertumskunde* (Leipzig. 1871), s, 70; W. Ouseley, *Travels in var. countries of the east* (London, 1819 v.dd.), III, 326—334; W. Taylor Thomson, (*JRGS*, VIII, 1838, s. 109 v.dd.); Hommaire de Hell, *Voy. en Turquie et en Perse* (Paris, 1854 v.dd.), bu esere ek olan tarihî atlas ile birlikte levha 74, 76ª; Th. Kotschy, *Petermann's Geograph. Mitteil.*, 1859, s. 49 v.dd.; J. E. Pollak, *Persien* (Leipzig, 1865), I, 313, 315, 349; II, 146, 178, 229; G. Melgunof, *Das südl. Ufer des Kaspisch. Meeres* (Leipzig, 1868), s. 21—27, 52, 149, 183; Fhr. v. Call-Rosenberg, *Das Lārthal bei Teherān und der Demāvend*, (*MGG. Wien*, N. F., IX, 1876), s. 113—142); G. Napier (*Alpine Journal*, 1877, s. 262—265); ayn. mll. (*Peterman's Geograph Mitteil.*, 1877, s. 434); Tietze, *Der Vulkan Demavend in Persien*, 1877 (*Jarhb. der k. k. geolog. Reichsanst.*, Wien, XXVII.); de Morgan, *Mission scientif. en Perse. Étud. geograph.* (Paris, 1894), I, s. 115, 120—133 (resimli); Sven-Hedin, *Der Demawend* (*Verh. der Gesellseh. f. Erdkunde*, Berlin, XIX, 304—322); Sarre (*ZG Erdk. Berl.*, 1902, s. 100 v.dd). (M. Streck.)

DEMENHÛR. DAMANHŪR, kıptî dilinde TIMINHŌR („Horus şehri"). Mısır'da ekserisi deltada bir çok mahallin adı olup, başlıcaları şunlardır:

Yāḳūt, (I, 601)'un Fustāt yakınında İbn Ci'ān'da da Kahire kenarında bulunduğunu kaydettikleri Damanhūr al-Şahīd veya Damanhūr Şubrā bilhassa zikre değer. Bu mahallin şöhreti, burada eskiden hıristiyanların 8 paşons'ta tes'id edip müslümanların da iştirâk eyledikleri „şehidler bayramı" dolayısiyledir. O gün hıristiyanlar, Nil'in feyezânını temin gâyesiyle, içinde bir azîzin parmağı bulunan tahta bir sandukayı nehre atarlardı. Bu merasim, şüphesiz, eski bir Horus-Osiris-bayramının değişmiş bir şeklidir. 703 (1302)'te menedilen bu merasime 738 (1338)'de tekrar izin verilmiştir. Fakat 755 (1354)'te azîzin parmağını ihtivâ eden sanduka yakılmış ve merasim lağvedilmiştir (*Notices et Extraits*, IV, s. VII—XI; Maḳrīzī, *ultans Mamlouks*, trç. Quatremère, II, 2, s. 213).

Muḳaddasî, Rîf'te bir Damanhûr'dan bahseder. Hâlbuki kopt metinlerinden anlaşıldığına göre civarında bir Damanhûr kasabası bulunan Büşîr Banâ, hiç şüphesiz, Rîf'tedir. Buna göre, her iki mahallin aynı olduğunu ve muahhar arap müelliflerinin Garbîya'de kâin bulunduğunu söyledikleri Damanhûr Vaḥşî (Boinet Bey'de: Damanhûr al-Vaḥş)'nin de aynı mahalden başka bir şey olmadığını ileri sürmek mümkündür. Fakat bugün Ġarbîya'de Damanhûr adında iki mahallin mevcud bulunması, bu tahminleri şüpheli kılmaktadır.

Damanhûr Vaḥşî'yi arap müelliflerinde adı geçen ve eskilerin Hermopolis parva dedikleri Damanhûr al-Vaḥş ile karıştırmâmak lâzımdır. Damanhûr al-Vaḥş bilâhare Buḥayra [b. bk.] vilâyetinin merkezi bile olmuştur. Bu şehir 792 (1390) de tahkim edilmiştir. *Ṭarîḳ al-ḥâcir* (bk. Maḳrîzî, Quatremère, *Sultans Mamlouks*, II, 2, s. 188) denilen garp yolu üzerinde kurulmuş bulunan bu şehirden şimdi Kahire — İskenderiye demir yolu geçmektedir. Damanhûr al-Vaḥş, dar hatlı mühim bir demir yolu şebekesinin münteha noktası olmak dolayisiyle mâmûr bir şehir olup, pamuk ekimi ve sanayiinde de mevkii vardır.

Bibliyografya: Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reinaud), s. 106; İbn Faḍl Allâh al-'Omarî, *Ta'rîf* (Kahire, 1312), s. 175 ve 189; Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şâ* (Kahire, 1906), s. 239; *ayn. esr.* (trc. Wüstenfeld), s. 114; İbn al-Cî'ân, *al-Tuḥfa al-saniya*, s. 116; İbn Duḳmâḳ, *Kitâb al-intiṣâr*, s. 101; Boinet Bey, *Dict. Géogr.*, s. 286; Quatremère, *Mémoires*, I, 358—366; Amelineau, *Géographie de l'Egypte à l'Epoque Copte*, s. 113—116; Baedeker, *Ägypten*[6], s. 25. (R. HARTMANN.)

DEMİRÎ. AL-DAMİRÎ, MUḤAMMED B. MÛSÂ B. 'ÎSÂ KAMÂL (1349—1405), bir arap müellifi olup, Kahire'de takriben 750 (1349) tarihinde doğmuştur ve orada 808 (1405)'de vefat etmiştir. Kendisine Delta'da Samannûd civarında her ikisi de Damîra tesmiye edilen ('Alî Paşa Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda*, XI, 59) iki şehirden şimâldekine nisbet ile Damîrî nisbesi verilmiştir; şâfi'îdir. Başlangıçta hayatını terzilikle kazanmış, sonra ilim tahsili ile meşgûl olmuş, Bahâ' al-Dîn Subḳî (ölm. 775; Brockelmann, *GAL*, II, 12, *Suppl.*, II, 5), Camâl al-Dîn al-Asnâvî (ölm. 772; bk. Brockelmann, *GAL*, II, 90, *Suppl.*, II, 107) ve diğer âlimlerden ders okumuştur. Sonraları Kahire'de Ezher ve Zâhir câmileri ile Ḥusaynîya ve diğer medreselerde, tefsir, hadis, fıkıh, nahiv ve edebiyat gibi, muhtelif mevzûlarda ders okutmuştur. Bâb al-Naṣr dâhilindeki İbn al-Baḳarî medresesinin bânisi tarafından vâiz tâyin edilerek, vaazlar vermiştir (Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, 1. tab, I, 391). Yine Baybars Çâşnigîr hankahında (Maḳrîzî, *ayn. esr.*, 1. tab, II, 416) hadîs tedrisine memur edildi (İbn Şubba, *Ṭabaḳât*, bk. Wüstenfeld, *Ärzte*, s. 17). Bir kaç kere hacca gitti ve Mekke'de, müeâvir kalarak, tedrisatta bulundu. Talebesinden biri, kendisinin onun Kâbe'de okuttuğu derslere devam ettiğini söylüyor. Zühdü ve vaazları dolayısiyle, mensûp olduğu Dâr Sa'îd al-su'adâ' (Maḳrîzî, *ayn. esr.*, 1. tab., II, 415) dervişleri arasında şöhret kazanmıştır. Kendisinden daha genç olan muâsırı Maḳrîzî, *'Uḳûd* adlı eserinde, onu sevdiğini, kendisi ile sohbet ve istifâde ettiğini yazıyor. Kendisine bâzı kerâmetler de atfolunurdu. Eserlerinin büyük bir kısmı şerh, ihtisar ve nazım kabîlinden olup, bunların çoğu kaybolmuştur. Damîrî başka şerhler telhis ederek, Navâvî'nin *Minhâc* (*GAL*, I, 497, *Suppl.*, I, 681)'ına, *el-Necm al-vahhâc* adlı bir şerh yazmış, fıkıh ve kelâm ilimlerine dâir *Rumûz al-kunûz* adlı uzun bir ürcuza nazmetmiş ve al-Ṭuġrâ'î'nin meşhûr *Lâmîya al-'acam* manzûmesine, Ṣafadî'nin şerhini (Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 439) telhis ederek, bir şerh yazmıştır ki, müellifin yazısı Ayasofya kütüphânesinde (nr. 415) mahfuzdur. Bütün bu eserler asıl ilim ve tedris sâhasına âittir. Fakat kendisini şarkta ve garpta tanıtan büyük eseri *Ḥayât al-ḥayavân* mukaddimesinde bu tarz mesaî için tabiî istidadı bulunmadığını söylüyorsa da, yine onun özene-bezene yazdığı eserdir. Bu eser bir hayvanat lûgati olmakla berâber, verilen zoolojik mâlûmât asgarî hadde irca edilmiştir. Hayvan isimleri harf sırasına göre sıralanmış olup, bir az uzunca olan maddeler 7 kısma ayrılmıştır: 1. İbn Sîda, Cavharî ve kendisinden evvel bir *Kitâb al-ḥayavân* yazan Câḥiz gibi müelliflere göre, filolojik kısım, 2. hayvanın ve âdetlerinin tasviri, 3. hayvanın adı geçen hadîsler, 4. muhtelif fıkıh mezheplerine göre, hayvana âit şer'î ahkâm, 5. bilhassa Maydânîya'ye istinat edilerek, o hayvana dâir darb-ı meseller, 6. hayvanın her kısmının tıbbî hassaları ve 7. hayvanın rüyada ne mânaya geldiği. Bu suretle meydana gelen bu eser istidratlarla dolu muazzam bir komplasyon (*cam' al-cavâmi'*) mâhiyetinde olup, okunması bir az sıkıcıdır. Fakat folklor, hadîs, tarih, halk tababeti ve ırk psikolojisine dâir tükenmez bir hazine teşkil eder. Damîrî bir çok defa bahis mevzuu ettiği hayvan hakkında doğrudan-doğruya mâlûmat sâhibi değildi. Fakat bunlara dâir söylenen sözlerin hemen hepsini toplamıştır. Büyük bir emekle derlenen bütün bu mâlûmat karma-karışık olarak, bir araya getirilmiştir. Kitap biri tam, biri muta-

vassıt uzunlukta ve diğeri kısa olmak üzere, 3 şekilde yazılmış olduğu kabûl edilmektedir (Bankipore kataloğunun müellifi buna itiraz ediyor, IV, 118—120). Bunlardan en uzunu Kahire'de Bulak matbaasında tab'edilmiştir. Bunlardan başka Mehmed b. Süleyman tarafından 773'te yapılmış bir türkçe tercümesi (Topkapı sarayı Revan köşkü, nr. 1664). Selim I. zamanında Hakimşah Kazvinî, bu eseri, padişah için, farsçaya tercüme etmiştir. Bir de esere 'Abd al-Raḥmān al-Sivāsî tarafından yapılan türkçe tercümesi İstanbul'da 1272'de basılmıştır. Jayakar (London ve Bombay, 1906, 1908) kitabın 3/4 ünü teşkil eden kısmını (*Abū Firās* kelimesine kadar) ingilizceye tercüme etmiştir.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, II, 138, *Suppl.*, II, 170 v.dd.; Saḫāvî, *al-Żav' al-lāmi' li-ahl al-ḳarn al-tāsi'* (Kahire, 1353 1355), X, 59—62; al-Şavkānî, *al-Badr al-ṭāli' bi maḥāsin man ba'd al-ḳarn al-sābi'*, I, 272; 'Abd al-Ḥayy ibn al-'İmād, *Şaẕarāt al-ẕahab fî aḫbār man ẕahab* (Kahire, 1350—1351), VII, 79; *Catalogue of the Arabic and Persian Manusripts in the Oriental Public Library at Bankipore* (Calcutta, 1910), IV, nr. 118; F. Wüstenfeld, *Geschichte der arabischen Aerzte und Naturforscher* (Göttingen, 1840), nr. 265; L. Leclerc, *Histoire de la médicine arabe* (Paris, 1876), II, 278; Jayakar'ın tercümesine medhâl; *Encyclopedie Britannica*, 9. tab. (11. tabıdan daha mufassal); J. de Somogy, *Index des sources de la Ḥayāt al-ḥayawān de ad-Damīrī*, (*JA*, 1928, 5—128); ayn. mll., *Die Chalifengeschichte in Damīrī's Ḥ. al-ḥ.*, *Isl.*, 18 (1929), 154—158; ayn. mll., *The Interpretation of dreams in the Ḥ. al-ḥ.* (*JRAS*, 1940, 1—20).

(D. B. MACDONALD.)

Bu makale, H. Ritter tarafından, ikmâl edilmiştir.

DEMİR-KAPI, fars. DAR-I ĀHANİN veya DARBAND-I ĀHANİN, arap. BĀB AL-ḤADİD ve eski türkçede Temir-Ḳapıġ olup, islâm âleminde çok defa mühim b o ğ a z veya g e ç i t l e r e delâlet eden bir isimdir.

1. Bu adı taşıyan geçitler arasında en mârûf olanı Baysun-Tag silsilesindeki geçit olup, boyu, 3 km. olduğu hâlde, genişliği ancak 10—18 m. kadardır; Semerkand ve Buhârâ'dan Belh'e giden ana yol buradan geçer. Bu geçidi ilk defa olarak, farsça ismi ile zikreden Ya'ḳūbî (nşr. de Goeje, s. 290,5) olmuştur; fakat Ya'ḳūbî'nin burada bu isimde bir ş e h i r bulunduğu hakkındaki ifâdesini başka hiç bir kaynak veya kitap te'yit etmemektedir. Temir-Ḳapıġ adı, her hâlde, islâmiyetten evvelki bir devre âit olup, bunu meşhûr çinli seyyah Hüan-Tsang bile biliyordu (*Mémoires sur les contrées occidentales*, tre. Stan. Julien, I, 23). Bu geçidin şarkında, arapların Toharistan (çin. Tu-ho-lo) namı ile andıkları ve Amu-Derya'nın mecrâsı üzerinde bulunan dağlık mıntaka başlıyordu ki, burada, Semerkand ve Buhârâ havâlisinin aksine olarak, budizmin hâkimiyeti VII. (XIII.) asra kadar devam etmiştir. Bundan sonraları da, Demir-Kapı dâimâ, asıl Mâverâünnehr ile Amu-Derya'nın her iki sâhilinde kâin ve Belh'a tâbi memleketler arasında tabiî bir hudut sayılmıştır. Demir-Kapı'dan başka Baysun-Tag'ı aşan diğer bir yol daha mevcut olduğu VII. (XIII.) asırda dahi biliniyordu. Bu yollardan biri, oradan 1223 son baharında geçmiş olan çinli Ç'ang-Ç'un tarafından târif edilmektedir (E. Bretschneider, *Mediaeval Researches ...*, I, 91); fakat bu keyfiyet geçidin sevkülceyşî değeri veya ticârî ehemmiyeti üzerinde bir te'sir icra etmişe benzemiyor. Bu mıntakalarda vukû bulmuş olan muharebelerin tasvirinde hemen dâimâ Demir-Kapı'dan babsolunmaktadır. IV. (X.) asırda, Çaganiyân [b. bk.] hükümdarının burada bir kalesi vardı ki, bu kale, Sâmânîlerden Nūḥ b. Naṣr (krş. Gardîzî, bk. *Turkestan...*, I, 9)'ın ordusu tarafından, 337 (948) senesinde tamamen tahrip edilmiştir. Hindistan'ın mallarını Belh yolu ile Semerkand ve Buhârâ'ya getiren kervanlar, Demir-Kapı'dan geçerlerdi; geçidin şimâlinde bir günlük mesâfede Kandak'in yakınında, yol, bir taraftan Naḫşab (arap. Nasaf, bugün Ḳarşî) ile Buhârâ'ya ve diğer taraftan da Kaş (arap. Kiss, bugünkü adı ile Şehr-i Sebz) ile Semerkand'a doğru ikiye ayrılıyordu; Clavijo (nşr. Sreznewski, s. 231)'nun te'yit ettiği gibi 1404'te burada hâlâ bir gümrük binası vardı ki, Timur bundan küllîyatlı mıkdarda vâridat te'min ederdi. Mevcut mâlûmata nazaran, 1875'e kadar, Clavijo, Demir-Kapı'dan geçen yegâne avrupalıdır. Geçit gerek Şaraf al-Dîn Yazdî (*Ẓafarnāma*, tab. Hind, I, 49 v.b.), gerek Babur (*Babur-nâme* nşr. Beveridge, s. 124) tarafından moğulca Ḳahlaġa (arap. harfl. böyle yazılmış. Bugün de Moğulistan'da Ḳālġa veyahut Ḫālġa diye telâffuz edilir ki, Kalgan şehrinin adı da bundan gelir) adı ile anılır (kelime, le Strange, *The Lands of the Eastern caliphate*, s. 441'de zannedildiği gibi, türkçe değildir). Buzġala-Ḫāna („dağ keçilerinin meskeni") ismi, ilk rus kâşifleri tarafından kaydedilmiş olup (1875), Muḥammed Vafā Karmînagî (*Tuḥfat al-ḫānî*, yazma Asiat. Mus. c 581[b], f. 184[b], 1171 = 1757 senesinde Muḥammed Raḥîm Han tarafından yapılan bir seferin naklinde) tarafından zikredilmektedir.

Bugün, Semerkand'dan Tirmiz'e giden posta yolu, Demir-Kapı'dan geçer. Bu yolun artık ne sevkülceyş ve ne de ticâret bakımından hiç bir ehemmiyeti kalmamıştır; bu itibarla Demir-Kapı bugün seyyahlar tarafından ancak jeoloji için, dikkate şâyân bir mevki olarak tasvir edilmektedir. Orada artık orta çağ yapılarından hiç eser kalmamıştır. Geçidin Reclus (*Nouvelle Géographie universelle*, VI, 503) tarafından tasvir edilişi rus ressamı Karazin tarafından 1879'da yapılmış bir resminden mülhemdir; aynı resim, Muşketov tarafından istinsah edilmiştir (*Turkestan*, I, 555).

2. Kırım'da Gurzuf yaylasındaki 1.540 m. irtifaında dağın tepesinden geçen yolun en yüksek noktası Demir-Kapı adını taşımaktadır.

(W. BARTHOLD.)

3. Avrupa'nın en geniş nehri olan Tuna, Macaristan ovasından Romanya ovasına inmek için, Banat ve şimâl-i şarkî Yugoslavya'nın kısmen kalkerli dağları arasından kendisine yol açar. Belgrad ile Turnu Severin (141 km.; Constantin Porphyrogénète'in menzillerine göre, 3 günlük yol, *De adm. imp.*, Bonn, s. 173: ἔπειτα δὲ καὶ Βελαγράδα ἀπὸ τριῶν ἡμερῶν) arasında nehir bâzı noktalarda daralır ve iki sâhil, Clisura (lâtin-bizans tâbiri Κλεισούρα „boğaz") 'da birbirine 80 m. kadar yaklaşir. Bu mevkide orta Avrupa, Adriyatik, Balkanlar, Karadeniz ve cenûb-i şarkî Avrupa steplerinden gelen yollar birbirine kavuşmakta idi.

Boğazda iki jeolojik hâdise görülür: rumen ve sırp dillerinde, Kazan biçiminde olmalarından dolayı, türkçeden alınarak, *cazane* denilen derin çukurlar (bunlara XVII. asır vekayinâmecilerinde, Miron Costin'de görüldüğü gibi, yine türkçe *girdâb* kelimesinden alınmış, *gherdapuri* de denilmektedir) ile nehrin aşağısında demir kapılar (romen. *porti de fer*, macar. *vaskapu*, sırp. *jeleznya vrata*). Evliya Çelebî bu „acâib ve garâib" (VII, 442) hakkında „Tuna içinde, balık sırtı gibi, tahta döşeli taşlar ve kayalar olduğu için, bu mahalle Tahtalu-Girdâb derler" demektedir. Müellif bundan başka „bu girdâba her sene 70—80 pâre Tuna gemileri pâre-pâre olup, bu kadar bin adam helâk olur" kaydını da ilâve etmektedir. Râşid (*Tarih*, I, 201) de bunları görmüş ve „Tahtalu-Girdâb" ile „demir-kapı" tâbirlerini kullanmıştır. Tuna'nın 25 km. aşağısında Varciorova adındaki Romen köyünün karşısında bulunan asıl Demir-Kapı'ya gelince, Evliya Çelebî burasını dünyadaki diğer demir-kapılar ile mukayese ettikten sonra: — „Amma zikri sebkat eden demir-kapulardan eşedd-i ukûbet çekecek bir bu Tuna demir kapusudur, kim behor sene nice yüz pâre gemi ve nice bin adam helâk olur" — der. Tuna'yı bu mevkide âdeta kapatan bu billûrî şist tabakalarını Miron Costin „manda sırtına", Evliya Çelebî ise, hamam kubbesine benzetir. Hattâ Evliya Çelebî, bu hâdiseyi izah etmek gayreti ile, bir efsâne anlatır (VII, 453).

Eski çağlarda Karadeniz'den gelen yunanlılar Demir-Kapı'ya kadar çıkmışlardır. Sonra garptan gelen romalılar nehre asıl kelt menşe'li D a n u b i u s tâbirini kullanmışlardır ki, islavcadaki D u n a v, D u n a y ve macarcadaki D u n a ile türkçedeki T u n a bundan gelir. Romenlerin bu nehre verdikleri D a n â r e adını filologlar trak aslından saymaktadırlar. Roma imparatoru Tiberius milâdın I. asrında, Tuna'nın bütün cenûbunu işgâl ettikten sonra, şark ile garp arasında daha iyi bir irtibat te'sis etmek maksadı ile, nehrin cenup sâhili boyunca bir yol açtırmağa başlamış ise de, bu yol ancak Traianus (98—117) zamanında tamamlanmıştır. Ogradena adındaki romen köyünün karşısında yalçın kaya üzerine hâkkedilmiş T a b u l a T r a i a n i, bu çetin teşebbüsün bir hâtırasıdır. Nehirde Roma'nın Tuna filosu (classis flavia moesiaca) dolaşmakta ve emniyeti te'min etmekte idi. Boğazın her iki yakası bu devirde tahkim edilmiştir. Traianus'un bugünkü Romanya'da oturan Daçlara karşı açtığı iki sefer arasında (102—105) romalı mimar Apollodorus Tuna üzeriode meşhûr köprüyü kurmuştur. Böylece Balkanlar ile Daçia birbirine bağlanmıştır (krş. Aurel Decei, *Podul lui Traian de la Turnu Severin*, *l'Annuaire Institutului de Studii Clasice*, Cluj, 1932). Köprü roma ordularının 271'de Daçia'dan çekilmesinden evvel tahrip edilmiştir.

Roma devrinden sonra buraların ahvâli yine mechûl kalmıştır. Attila zamanında elçi Priseus Rbetor, Banat hakkında mâlûmat verir; fakat Demir-Kapı'yı meskût geçer. Daha sonraları avarlar ile yaptıkları muharebelerinde Bizans kıt'aları, Belgrat bölgesine varabilmek için, Tuna'nın cenûbundan dolaşmak mecburiyetinde kamışlardır (krş. Pauler Gyula, *A Magyar nemzet története Szent Istvánig*, Budapeşt, 1900, s. 34). Orta çağ müverrihleri Demir-Kapı civarında Bizans kayıklarının (κελάδια) görüldüğünden hiç bahsetmezler. Bizans icabında sâdece Tuna'nın muneaplarını kontrol ederdi. Tabiatiyle Traianus'un yaptırdığı sağlam yol da metrûk kalmış ve sâdece balıkçılar ile çobanların işine yaramıştır. 950'de imparator Constantin Porphyrogenetus, Macaristan'ın şark hududu olarak, Demir-Kapı'yı gösterir (*De adm. imp.*, Bonn, 173); Demir-Kapı'nın cenûbunda Bizans ülkesi başlıyordu. Lâtince yazan en eski macar vak'anüvisi (XII.

asır) Orşova'yı pek eskiden beri macar hâkimiyetinde olarak gösterir. XIII. asır macar kıralı Andras II., merkezi Turnu-Severin olmak üzere, Severin Banat eyâletini kurmuştur. Bu eyâlet, memleketi şarka karşı müdafaa etmek maksadiyle, te'sis edilmiştir. Banat'ın şark yarısı, Basarab cel Mare tarafından, 1330 senesinden evvel Eflâk'a ilhak edilmiştir.

Demir-Kapı osmanlı devrinde tekrar eski ehemmiyetini kazanmıştır. Buranın ele geçirilmesi için, XV. asırda mücâdele başlamıştır. Orta Avrupa'ya karşı yönetilen hamlelerin te'sirli olması için, Tuna yoluna ihtiyac vardı. Çelebî Sultan Mehmed inhilâl hâlinde bulunan devletin idâresini eline alıp, devleti takviye etmeğe muvaffak olduktan sonra, bu istikamette harekete geçti. Bilâhare imparator olan macar kıralı Luxemburglu Sigismund padişahın taarruzunu önlemek maksadiyle, 1419'da bizzat Orşova ve Demir-Kapı'ya indi ve burada meşhûr sergerde Pippo Spano'yu bırakarak, bölgenin müdafaa tedbirlerini aldı. Türkler Transilvanya'da yaptıkları bir seferden dönerken, şimâlden gelip, buralarını ilk defa olarak 1421'de yokladılar (W. Miller, *The Cambridge Medieval History*, Cambridge, 1923, s. 567'de Turnu-Severin'in türkler tarafından 1418'de zaptedilmiş olduğu hakkındaki iddia yanlıştır; krş. C. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, 4. tab., Bucureşti, 1943, II, 526). Türklerin Tuna hattına hücumları tevâli etti. 1428'de Murad II.'ın kıt'aları Golubac (türk. Güvercinlik, macar. Galamböc)'ı ele geçirdi. Burası Demir-Kapı'nın üst ucunda kayalar üzerinde bir kalè idi. Aynı sene Sigismund, Teuton şövalyelerini celp edip kendilerine Tuna'daki küçük büyük 20 kaleyi (krş. E. Joachim, *König Sigmund und der deutsche Ritterorden in Ungarn, 1429—1432, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 1912, XXXIII, 87 v.d.) ve Iorga'nın bilâhare Ada-Kale adını alan ada olduğunu zannettiği Saan adasını tevdî etti (Iorga, *Istoria Românilor*, IV, Bucareşti, 1937, s. 20). Sultan Murad II., Sırbistan'a boyun eğdirmek ve Macaristan'a hücûm etmek gâyesi ile, Tuna'nın aşağısında harekete geçti. Tuna ile Mora ve onun kavuşağında Djuradj Brankovic tarafından inşa ettirilen büyük Semendere kalesi (Semendero, 1393'de Güvercinlik ile birlikte adı geçer; krş. Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1333, s. 69) 1439'da zaptolundu. Böylece o devirde Transilvanya'nın asîl romanyalıları tarafından müdafaa edilen Demir-Kapı civarı garptan çevrilmiş oldu (krş. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor*, I—II, 655).

Hunyadi, türklerin orta Tuna'daki ilerleyişlerini, bir müddet için, durdurmağa muvaffak oldu. Bu transilvanyalı voyvoda Tuna Demir-Kapı'sında değil, fakat Transilvanya'yı Banat'tan ayıran ve Haţeg ve Caransebeş şehirleri arasında bulunan Demir-Kapı'da 1442'de yaptığı muharebeyi kazandı ve Tuna Demir-Kapı'sından girmek isteyen Rumeli beylerbeyi Şâhin Paşa ile Mezid Bey'i bozguna uğrattı. 1444 seferi Tuna Demir-Kapı'sında yapıldı. Macar kıt'aları Tuna'yı buradan geçerek, cenûba ve Varna'ya doğru yürüdüler. Hunyadi'nin ölümünden sonra, sadrâzam Mahmud Paşa 1458'de tekrar Güvercinlik'i kuşatarak, zaptetti (Hammer, *GOR*², I, 445) ve Mehmed I. ertesi sene, evvelce Hunyadi tarafından ele geçirilen Semedere'ye girdi.

Kanunî Süleyman'ın, Muhaç'ta macar ordusunu ezerek, Banat'ı hükmü altına aldığı 1526 tarihine kadar Demir-Kapı bölgesi Macaristan ile Osmanlı imparatorluğu arasında hudut teşkil etmiştir (macarların 1419'da ele geçirdikleri Turnu-Severin türkler tarafından 1524'te zapt olunmuştu; krş. Guirescu, *ayn. esr.*). Bu tarihten itibâren Tuna Osmanlı devletinin bir dâhilî irtibat yolu olmuştur. Yine Mehmed II. zamanında Belgrad'ın muhasarası için bu havâlide çarpışmış olan Âşık Paşa-zâde (*Tarih*, s. 147): — „... Belgrad'a vardı ve Tuna suyuna dahi gemiler yürüttü" — der. Demir-Kapı'da Tuna büyük bir şiddetle aktığı için karşıdan karşıya geçmek haylı güçtü. Nitekim Evliya Çelebî (VII, 448) bu güçlüğü, lâtif üslûbu ile, şöyle anlatır: — „Yukarı giden gemiler bu akabe mahallinden aşağıda cümle yüklerinin bâzıların boşaltıp, cümle esbabları arabalara ve ufak kayıklara devir idip, Demir-Kapı'dan yukarı ve her gemiyi kalın palemarlar ile biner ve binbeşer yüz adamlar boş gemileri dert ve belâ ile Allah Allah diyerek çekip ....". Müellife göre, boğazdan çıkmak için 5—6 gün lâzımdı. Şu hâlde ufak kayıklar ile bu işi ancak 3 günde başarmak mümkün olduğuna göre, Constantin Porphyrogénète'in kaydı hakikate uygundur. Eski Moldova aşağısında Ali Bey derbendini bir yakadan öbür yakaya geçebilmek için, klavuza ihtiyac vardı (VII, 443). Nehirde seyr-i sefer iyi tertip edilmişti. Evliya Çelebî bu hususta (VII, 449): —„Hattâ kefere zamanı bu boğazdan cümle gemilerden gümrük alınırmış" ve türk hâkimiyeti devrinde „her gemiden gemisine göre, beşer yüz, ikişer yüz kuruş alıp, eğer gemilere bir zarar olursa şer'an ol adamlara gemilerin bahâsını ödetirler" — der.

Fermanlar da bunu te'yit etmektedir. 1680'de Mehmed IV. Tamşvar (Timişoara) eyâletinde

satın alınıp, Pançevo'da depo edilen 71.000 kile arpanın İsakça'ya nakledilmesini emreder: — „Her İstanbul kilesi için peşinen, gemi navlunu olmak üzere, 1—1 para ve Isakça'da da 2—2 para verilsün" (Karácson İmre, *Török-Magyar oklevéltár 1533—1789*, Budapest, 1914, s. 283). Ahmed II. Tököli'ye Belgrad'a gönderilecek iâşe ve mühimmatı temin için Semendere ve Demir-Kapı'da gemilerin seyr-i seferini nezâret altında bulundurmasını emreder (*ayn. esr.*, s. 301). Râşid'de bir Tuna kaptanından bahsedilmekte ve bu boğazlardaki bir çok palanganın efradına tahsis edilen aylıklar hakkında tafsilat verilmektedir. Evliyâ Çelebî (VII, 456) bir çok „balık dalyanlarından" bahseder ve idârî bakımdan cenûbî Tuna eyâletlerinin hudutlarını belirtir. Güvercinlik „hâlâ Budin eyâletinde Semendere sancağı toprağında voyvodalıktır" (VII, 437). Bu kayda göre, Semendere ile hinterlandı Budin'e bağlı idi. Hâlbuki Milanovaç (Üç-Kule'nin karşısında)'tan itibâren: „bu mahal Vidin sancağı toprağı ve Feth-i İslâm kalesi kadısının niyâbetidir" (VII, 443). Demir-Kapı'dan itibâren Tuna'nın şimâli Tamşvar eyâletine tâbi idi. Orşova'ya dâir Mustafa II.'nın 1701 tarihli fermanı Tamşvar beylerbeyi İbrahim Paşa'ya hitap etmektedir. Bu devirde Tuna havâlisinde oturan ahâli hakkında tam bir fikir edinebilmek için, Evliyâ Çelebî'nin şu sözlerini nakl edelim: — „Zira Tuna suyunun hükmü oldur, cümle halkı boşnakça ve türkçe ve eflâkça dahi bilirler" (VII, 457).

Avusturyalılar 1688'de Belgrad'ı zaptedince Demir-Kapı'yı da ele geçirmeği düşündüler. General Veterani bir raporunda Demir-Kapı'yı „Transilvanya, Macaristan, Eflâk, Sırbistan ve Bulgaristan'ın anahtarı" sayar (krş. Mihalik Sándor, *Ada-Kaleh története*, Budapest, 1908, s. 28) ve Demir-Kapı'yı tahkim etmeği teklif eder. Bu sıralarda Belgrad vâlisi Ali Paşa hazineyi nehir yolu ile kurtarmağa ve Veterani'yi Orşova'da mağlûp etmeğe muvaffak olmuştur. Rumeli beylerbeyi Arap Receb Paşa'nın yaptığı sefer muvaffakiyetsizlikle neticelenmiş ve 1689'da Orşova ve hattâ Feth-i İslâm Avusturya orduları tarafından işgâl edilmiştir (Hammer, *GOR*², III, 837). Aynı sene sadrâzam Köprülü Mustafa Paşa Ali Paşa ile bilâhare Transilvanya vâlisi olacak olan Tököli İmre'ye avusturyalılar ile muharebe etmek emrini verdi. Fakat yeni general Heissler, derhâl Orşova ile Yeni-Orşova'yı, yâni karşıda, Tuna'nın ortasındaki adayı tahkim etti. Binbaşı Lauches burada hendekler ve istihkâmlar inşa edip, adayı kale hâline koydu (Ada-Kale). Türkler Avusturya ordularını püskürtmüş iseler de, 1692'de Orşova ile Ada-Kale'yi tekrar kaybettiler (Hammer, *GOR*², III, 868). Mustafa II. tarafından 1697'de „Demir-Kapı girdâbları için" gönderilen yeni Tuna kaptanı İbrahim Ağa zamanında da muharebeler devam etti (Karácson, *ayn. esr.*, s. 311). Karlofça muahedesi ile, 1699'da Osmanlı imparatorluğu bütün Banat eyâletini ve binnetice Demir-Kapı'yı da muhafaza etti.

Şimâlden gelen tehlike Bâbıâliyi bâzı tedbirler itthazına mecbur etti. 1701'de Mustafa II. Tamşvar vâlisi Elhac İbrahim Paşa'ya Tuna'nın cenûbundaki arâziyi tahkim edip, asker ile takviye etmek emrini verdi. Bu hükümle Kuvin, Güvercinlik, Poraça ve Feth-i İslâm palangalarına günde 5.340 akçe ile 453 asker konacaktı (Karácson, *ayn. esr.*, 315). Ahmed III.'in bir fermanından 1706'da eski Moldova palankasında 32, Orşova'da 205 ve yeni palankada 228 nefer bulunduğunu öğreniyoruz. Bütün bu Tuna boyu islâm serhaddi addedilmekte idi. 1701 tarihli diğer bir vesikada eski Orşova kalesinin işgâl esnâsında harap olduğu ve ortada yalnız hendekler kaldığı yazılıdır. Adadaki Büyük-Hendek palankasında 220 nefer bulunuyordu. Demir-Kapı kumandanı İbrahim Paşa 1716'da Tuna'nın kilidi mesâbesinde bulunan adada tuğladan bir hisar ile bir câmi inşasına başladı. Eflâk voyvodası Mavrocordato kendisine, bu hususta yardım için, 3.000 kişi göndermiştir, fakat Türkiye-Avusturya harbi yeniden başlamış ve Avusturya generali Ada-Kale'yi ele geçirince burasını zaptedilmez bir hâle sokmak istemiştir. Böylece 1717'de bugün dahi mevcut olan dört köşe hisar meydana gelmiştir. Pasarofça muahedesi ile Banat Oltenia (Eflâk'ın garp kısmı) 1718'de, Tuna'nın bütün kıyısı ile birlikte, Habsburgların hâkimiyeti altına geçmiştir.

Avusturya ile Osmanlı imparatorluğu arasında yeniden açılan harpte Vidin vâlisi Hacı Mehmed Paşa, kumandan Genç Ali vasıtası ile, Ada-Kale muhafızı baron Kehremberg'i teslim olmağa mecbur etmiştir. 15 ağustos 1738'de ahâli adayı boşaltmış ve Avusturya kıt'aları bu mıntakadan çıkıp gitmiştir. Orşova'dan Feth-i İslâm'a kadar Tuna boyuna kumanda eden Tos Mehmed Paşa bu harpte bir çok muvaffakiyetler kazanmıştır. Belgrad muahedesi ile Oltenia Eflâk'a ve Osmanlı imparatorluğuna iâde edilmiştir (1739). Ada-Kale ile nehrin şimâl sâhilindeki eski Orşova (Tekija adındaki Sırp köyünün tam karşısında olup, burada bir tekke vardır) türklerin elinde kaldı. Ada-Kale câmiinin kemeri altına 1739'da konmuş olan Mahmud I. kitâbesi, adadaki osmanlı hâkimiyetinin yeniden te'sis edildiğine işâ-

ret eder. Bu tarihten itibâren türk nufuzu Ada-Kale'den nehir boyunca yukarıya geçememiştir.

1789'da vukû bulan Türkiye-Avusturya harbinde Ada-Kale muhafızı Mehmed Tâhir Paşa teslim olmuş ve 2.740 kişi 32 gemi ile adadan ayrılmıştır. Adada 162 top ile 1.500 kental barut kalmıştır. Fakat 4 ağustos 1791'de, Ziştovi muahedesi ile, Ada-Kale tekrar Osmanlı devletine iâde olunmuştur.

Sonraları Ada-Kale sevkülceyşî ehemmiyetini kaybetti. Yalnız bir tek defa buralarda muharebe olmasına ramak kaldı. 1854'te Kırım harbi esnâsında general Coronini kıt'alarının nehir boyunca aşağı inmesi ihtimâli karşısında, Vidin vâlisi Sâmî Paşa nakliye gemilerini Ada-Kale ve Fath-i İslâm'daki bataryalar ile batıracağını söyledi (krş. Iorga, *IR*, IX, 250). Fakat bu ihtilâfın önü alındı. Bundan sonra Ada-Kale Demir-Kapı'da osmanlı hâkimiyetinin bir izi olarak devam etti (Ahmed Ali, *Monografia insulei Ada-Kaleh*, 2. tab., Turnu-Severin, 1937; Ada-Kale'ye dâir alâka verici mâlûmat vardır).

İlk buharlı vapur Demir-Kapı'dan 1835'te geçmiştir. 1857'de demir yolu yapılmıştır. 1837'den itibâren karşıdaki Traianus yolu gibi yer-yer kayalar içinde açılmış olan muhteşem bir yoldan maada, Tuna'nın akışı da düzenlenmiş ve bilhassa Yugoslavya sâhilinde 2,5 km. uzunluğunda açılan bir kanal sâyesinde 1896'da ilk yolcu vapuru Demir-Kapı'nın o korkunç girdaplarından geçebilmiştir. Demir-Kapı 1856 Paris muahedesi ile bütün Tuna boyu gibi beynelmilel Tuna komisyonunun himâyesi altında bulunmaktadır.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. Iorga, *GOR*, I, IV—V; Szilágyi Sándor, *Erdélyország története tekintettel mivelödésére* (Budapest, 1866), I, 130, 175; Höman B. — Szekfü Gy., *Magyar Történet*, 3. tab. (Budapest, ts.), II, IV—V; C. Jireček, *Geschichte der Serben* (Gotha, 1918), I; Ami Boué, *Die europäische Türkei* (Wien, 1889), II; D. A. Sturdza, *La question des Portes de Fer et des cataractes du Danube* (Berlin, 1899); A. Giannini, *La questione di Ada-Kalé* (*Oriente Moderno*, Roma, 1923). (AUREL DECEI.)

DEMİR-KAPI. [Bk. BİBÂN.]

DENÂKILE. DANĀḲİLA, müfr. DUNḲULĀVĪ; Dongola [b. bk.] ahâlisine verilen isimdir.

DENDERA (ANDARĀ şeklinde de görülür), yukarı Mısır'da, Ḳenā vilâyeti dâhilinde, Nil'in sol kenarında bulunan bir mevkiin adıdır. Kıptî dilindeki Nitentōri (Tentyra)'den gelir. Dendera Hathor mâbedi ile meşhûrdur. arap edebiyatında, âdet olduğu üzere, bu mâbed hakkında bir çok efsâneler mevcuttur. Gûya şehir Manfā'ūs zamanında „kıptî kızlarından biri" tarafından (Abū Ṣāliḥ) veya Ḳafṭurīm b. Miṣrāyim tarafından te'sis edilmiş ise de, mâbedin inşası devlere etfedilmektedir; yine onlara âit büyük bir kuyu bulunduğu da söylenir ki, Abū Ṣāliḥ bunu bizzat görmüş ve inceden inceye târif etmiştir. Mâbedi himâyesi altında tutan cin, iki boynuzlu ve arslan başlı bir insan şeklinde imiş. Bu fikirler orada bulunan Hathor tasviri ile buna benzer diğer şekillerden çıkarılmış olacaktır. Buraya âit efsâneler arasında çok geçen bir „'Abbās ağacı" da vardır ki, gûya kesileceği söylenirse, hemen yapraklarını büzer ve bağışlandığı bildirilince, tekrar açarmış. İslâm devrinin ilk zamanlarında, Dendera bir *kūra* („nahiye") merkezi olarak tanınır. Hicretin VI. asrı sonuna doğru, şehrin mâmûrluğu ve bu havâlideki hurmalıkların büyüklüğü hakkında bir çok şehâdetler vardır. İbn Duḳmāḳ Dendera'nın vâridatını 8.000 dinar kadar tahmin eder. Bu gün ehemmiyetsiz bir köy olup, Boinet Bey'e nazaran, nüfusu 6.159'dan ibârettir.

Bibliyografya: İbn Ḫurdāẕbeh (nşr. de Goeje), s. 247; Ya'ḳūbī (nşr. de Goeje), s. 332; Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 610; Abū Ṣāliḥ (nşr. Evetts), var. 102b; Dimaşḳī (nşr. Mehren), *tür. yer.*; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 233; İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār*, V, 31 v.d.; 'Alī Bāşā Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadīda*, XI, 60 v.dd.; Amélineau, *Géographie de l'Egypte*, s. 140 v.dd.; Boinet Bey, *Dictionnaire géographique de l'Egypte*; Baedeker, *Ägypten*6, s. 231 v.dd. (E. GRAEFE.)

DENEB. [Bk. ẒANAB.]

DENİA. DĀNİYA, eski Valencia kırallığını teşkil eden şimdiki 3 vilâyetten (Castellón de la Plana, Valencia ve Alicante) en cenupta bulunan Alicante vilâyetinin şimâl-i şarkîsindeki bölgenin merkezidir. XX. asır başında 14.000 nüfusu olan bu şehir, Valencia körfezinin hemen-hemen cenûb-i şarkîsinde (Sinus Sucronensis) 712 m. yükseklikte bulunan Mongó dağının (ar. Cebel Ḳā'ūn = Mon(t)go) şimâlindedir. Eski Promontorium Artemisium, Ferrarium yahut Tenebrium (bugün Cabo de St. Antonio, St. Martin yahut de la Nao)'un şimâl-i garbîsinde bulunan Denia, güzel limanından dolayı, eski foçalılar (bunlar Massilia-Marseille yahut Emporium-Ampurias'tan buraya gelmişlerdir) tarafından, VI. (m. ö.) asırda te'sis edilmiştir. Buraya evvelâ τὸ Ἡμεροσκοπεῖον (Strabon), Hemeroscopium, („gündüz gözcüsü") adı verilmiş ve sonraları

hisarın bulunduğu tepede inşa edilmiş meşhûr Ephesli Artemis mâbedi dolayısiyle, Artemisium ve Roma devrinde Dianium („Diana'nın şehri") denilmiştir. Bu Dianium adı arapçada *Dāniya* ve imâle ile *Dēniya* ve ispanyolcada ise, *Denia* şeklini almıştır. Şehir yunan müstemlekesi olmak dolayısiyle romalılarla müttefiki bulunduğu için, kartacalıların taarruzuna mârûz kaldı. Cato 195 (m. ö.)'ten evvel şehrin civarında ispanyollara karşı bir zafer kazanmıştı. İspanya'nın kurtarıcısı Sertorius, burada kendisine son bir istinat noktası ve kuvvetli bir deniz üssü bulmuş ve büyük bir ihtimâle göre, 73 yılında orada öldürülmüştür. Şehir, Pompeius'un tarafını tuttuğu için (Dianium stipendiarium), Sezar tarafından tahrip edilmiştir. Bununla beraber, orada yapılan hafriyattan anlaşıldığına göre, Roma imparatorluğu idâresinde pek mâmûr bir kasaba idi. Fakat şehir, memleketin Ṭârik tarafından, 713'te fethini müteâkip, arap hâkimiyeti devrinde ikbâlinin en yüksek noktasına ermiştir (nüfus 50.000). Kavimlerin muhâcereti ile gotlar devrinde şehrin vaziyetine dâir hemen hiç mâlûmatımız yoktur. Denia 'Abd al-Raḥmān I. aleyhindeki isyanlarda rol oynamıştı. 1013'te Kurtuba hilâfeti inkıraz bulup da, 'Abd al-Raḥmān b. al-Manṣūr'un azadlı kölesi 'Āmirīlerden Abu 'l-Cayş Mucāhid (b. bk.; bu isim garp kaynaklarına Musett, Mugeto şekline girmiştir) al-Muvaffaḳ, evvelâ müşterek nâip (halife) âlim al-Mu'ayṭī'nin (1015—1030) yardımı ile, Denia'yı ve Balear adalarını [b. bk.] ele geçirerek (405—436 = 1014/1015 — 1044/1045), Sardonya adasını da zaptetmek isteyince, Denia bir kat daha ehemmiyet kazanmıştır. Bu zatın oğlu 'Alī Iḳbāl al-Davla 436—468 (1044/1045 — 1076) arasında Denia'da hüküm sürmüş ise de, Hūdīlerden Saragossalı al-Muḳtadir tarafından, tahtından indirilmiştir. Denia 1076'dan 1081'e kadar Saragossa devletine bağlı kalmış ve bu ülkenin inkısamında, Lerida ve Tortosa ile birlikte, al-Muḳtadir'in ikinci oğlunun hissesine düşmüş ve 1090'a kadar bu vaziyette kalmıştır. Daha sonra Munẕir'in oğlu Sulaymān Sīd al-Davla, Banī Betīr'in vesâyeti altında, 1092'ye kadar hüküm sürmüştür. Bu tarihten itibâren Denia Murabıt ve Muvaḥḥidlerin nâipleri tarafından idâre olunmuştur. Fakat bu sırada bir çok isyanlar ile inkıyatlar birbirini tâkip etmiş ve 1244'te burası Aragon kıralı Don Jaime I. el-Battallador'un kumandanı alman Carroz tarafından, müslümanlardan, kat'î olarak, alınmıştır. Denia 1356'da, Pedro IV. tarafından, kontluk ve sonra Isabella ve Ferdinando tarafından da uç beyliği hâline getirilmiştir. 1610'da Plilipp III. tarafından san'at sâhipleri olan moriskoların kovulması üzerine, *Denia* nüfusunun büyük kısmını ve ehemmiyetini kaybetmiştir. Bununla beraber İspanya verâset harbinde, limanı müstahkem bir hâle konulan Denia, Arşidükün tarafını tutarak, inatla çarpışmış ve Philipp V. tarafından 3 kere muhasara edildikten sonra, 1708'de zaptolunmuştur. Burası 1812—1813'te fransızlar tarafından işgâl edilmiştir.

Denia'da yetişen en meşhûr arap âlimi müfessir Abū 'Amr 'Oṣmān b. Sa'īd al-Dānī [b. bk.]'dir.

Bibliyografya: Roque Chabas, *Historia de la Ciudad de Denia* (Denia, 1874 — 1876) 2 cilt; ayn. mll., *Mochehit hijo de Yusuf y Ali hijo de Mochehid in homenoye á Codera* (Zaragoza, 1904), s. 411—434; Madoz, *Diccionario geogr.-estadistico-histór.*, VII, 377 v.d.; İdrīsī, *Description de l'Afriqae et de l'Espagne*, s. 192 = 232; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, II, 540 (Denia limanına al-Summān adı verilmiştir); Buṭrus al-Bustānī, *Dā'irat al-ma'ārif*, VII, 572; *Lexicon geographicam*: *Marāṣid al-iṭṭilā'*, V, 426; Mucāhid'in hâl tercümesi için bk. al-Żabbī, *Buġyat al-multamis*, s. 457—459, krş. Amari, *Biblioteca Arabo-Sicula* (Versione Italiana), I, 437; Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne* IV, 48, 304; İbn Ḫaldūn (Būlāḳ), IV, 164; Münzen, Franc. Codera, *Tratado de Numismática arábigo-española* (Madrid, 1879), s. 174—181; Franc. Caballero-Infante, *Estudio sobre las monedas árabes de Denia* (S. A., *El Archivo*, IV), 17 s. (Denia 1889); Ant. Vives y Escudero, *Monedas de las Dinastías arábigo-españolas* (Madrid, 1893), s. 212—221. (C. F. SEYBOLD.)

DENİZLİ, Anadolu'nun cenûb-i garbîsinde, Büyük-Menderes havzasında, vilâyet merkezi bir şehir olup, İzmir—Eğridir demir yoluna Goncalı istasyonundan ayrılan 9 km. bir şûbe hattı ile bağlı ve iskelesi olan İzmir'e 261 km. mesâfededir. Denizli, Baba-Dağı (2308 m.) ve Honaz-Dağı (2571 m.) gibi, yüksek dağlara dayanan bir ovanın cenûp kenarında bulunur ki, Büyük-Menderes nehrinin Sandıklı ve Dinar havâlisinden gelen esas mecrâsı, bu ovanın garp uounda, cenuptaki yüksek dağlardan inen bütün dereleri toplayan Çürük-Su (eski Lykos) ile birleşmektedir. Gerçekte Denizli, irtifâı 250 m. daha az olan Çürük-Su ovası üzerinde olmayıp, ondan bir tepeler dizisi ile ayrılan ve şimâlden cenûba tatlı bir meyil ile yükselen hafif dalgalı düzlükler üzerinde, deniz seviyesinden 400—450 m. irtifâda yer alır (istasyonun râkımı 380). Ova şehrin cenûbunda 600 m. irtifâa kadar yükselerek, Baba-Dağı'nın dik yamaçları önünde sona erer.

Yüksek kenarına Denizli'nin yerleşmiş olduğu ova, oldukça sert, fakat ziraate elverişli iklimi, sularının akışı tanzim edilmek şartı ile, pek feyizli olan toprakları, civarında hayvan üretmeğe müsâit yayla ve otlakları ile, tarihin en eski çağlarından beri iskân mıntakası olmuş, mahallî istidatları, Ege denizi kıyılarını (Ephes, Milet) iç Anadolu üzerinden Suriye ve Mezopotamya'ya bağlayan ehemmiyetli yol üstünde, Karya ve Frigya arasındaki intikal sâhasında bulunmakla büs-bütün artmıştır. Gerçekte Denizli, bu havâlinin kadîm şehirlerinden değildir; ovanın kenarında muhtelif noktalarda, eski çağlara âit yahut sonradan bunları istihlâf etmiş bir takım şehirlere rastlanmaktadır ki, bunların en mühimi, Denizli'nin şimâlinde bir tepe üzerinde bugün Eski-Hisar adı ile harâbeleri bulunan Laodikea idi. Bunun hemen karşısında, ovanın şimâl kenarında, bir kaplıca şehri olan Hierapolis vardı ki, burada bir dağ yamacını örten kireç teressübatının meydana getirdiği eşsiz manzara, Pamuk-Kale adı ile meşhûrdur. Aynı ovanın garp tarafında — Hydrela, şark ucunda — Kolossai, nihâyet şimâlde, Menderes'in dar vâdisi başında — Tripoli şehirleri bulunuyordu ki, bu son iki eski şehirden birincisinin yerini, sonradan, bir az cenûpta Chonae (şimdi Avşar nâhiyesinin merkezi olan Honaz) almış, sonuncusunu da bir az daha garpta, şimdiki Buldan istihlâf etmiştir. Aynı kaideye uyarak, bugünkü Denizli şehri, kadîm Laodikea'nın yerini almış bulunmaktadır. Bu itibarla, Denizli'nin tarihi, vârisi olduğu ve hattâ uzun zamanlar adını taşıdığı, kadîm şehrin tarihini devam ettirmektedir.

Laodikea, III. (m. ö.) asır ortalarında, Selefkilerden Antiochos II. tarafından, zevcesi Laodike'ye izâfeten, te'sis edilmiştir. Plinius (V, 105)'a göre, daha evvel burada Diospolis (bilâhare Rhoas) tesmiye edilen meskûn bir mevki vardı. Mithridates harplerinde muhasaraya uğrayıp, kısmen harâp olmuş, Neron ve Tiber devrinde, daha sonra Denizli için de mukadder olduğu gibi, zelzeleden zarar görmüş bulunmakla beraber, bilhassa Roma imparatorluğu devrinde, Ege bölgesiuin büyük şehirleri ile sıkı iktisadî münâsebetleri olan mâmûr bir şehir derecesine yükselmiş, zengin hemşehrilerinin teberrûları ile süslenmiş, Laodikea ad Lycum (aynı adı taşıyan diğer şehirlerden ayırt edilmek üzere, Lykos Laodikyası) ismi ile, Frigya'nın güzel şehirleri arasında yer almıştır (Strabon, XII, 578).

Bu havâli VII.—X. asırlar içinde islâm mücâhidlerinin akınlarına uğradı ve XI. asrın ikinci yarısında, Malazgirt zaferinden (1071) 4—5 sene sonra Anadolu'nun büyük bir kısmı fethedilirken, buralara da büyük türkmen kabileleri yerleşti. Denizli havâlisinin tarihi XI. asır sonları ile XV. asrın başı arasında çok hareketli ve karışık oldu; buraları Selçuklular ile Bizans imparatorluğu arasında elden ele geçti. XIII. asır ortasında, kat'î olarak, türk hâkimiyeti altına girdi ise de, osmanlı hükümranlığı teessüs edinceye kadar, Selçuklular, moğullar ve türk uc beyleri arasında münazaalı bir sâha oldu. Denizli şehrinin Laodikea yerine kaim olması da bu devre rastlar. Kadîm şehrin, kat'î olarak, ne zaman ve ne sebeple terk edilmiş olduğu hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Her ne kadar Bizans vekayinâmelerinde Laodikea adı XIV. asırda henüz zikredilmekte ise de, şark kaynaklarında Denizli şehrine daha yakın devirlerde bile Lâdik (لاذق, لاذيق, لاديق veya لاذقيه) denildiğine bakılırsa, bahis mevzuu olan beldenin kadîm Laodikea veya şimdiki Denizli olduğu her vakit sarahatle kestirilemez. Bununla beraber Kolossai, Tripolis, Tralles ve Sardis gibi, Ege bölgesinin kadîm şehirlerinin bir çoklarının mukadderatında vukua gelen terk edilme ve yer değiştirme hâdisesinin normal bir tarihî vak'a gibi karşılanması icap eder; ancak Laodikea'nın birden bire veya yavaş-yavaş terkedildiği ve bu hâlin harp tahribatından veya zelzele gibi tabiî âfetlerden ileri gelipgelmediği pek belli değildir. Yalnız aşağıda görüleceği gibi, Denizli adının, şimdikinden az-çok farklı bir şekilde, XIII. asır başlarında meydana çıktığı ve o tarihlerde, şimdiki şehrin Laodikea'yı, kat'î olarak, istihlâf etmiş olduğu söylenebilir.

XI. asrın son senelerinde Selçukluların elinde bulunan Ladik, haçlıların Kılıç Arslan I.'ı mağlûp etmelerindeu istifâde eden imparator Alexis I. tarafından, Juannis Dukas eli ile geri alınmış (Anna Comnena, nşr. Reifferscheit, II, 118 v. dd.), fakat tekrar terk edilmiş, 1119'da, Sultan Mas'ūd I.'a sefer açan imparator Juannis Comnenus tarafından yeniden ele geçirilerek, sûrları tahkim edilmiştir (Cinnamos, *Hist. Byzant.*, Bonn, 5; Niketas, s. 17); 1158 ve 1189 senelerinde şehir, civardaki türk kabîleleri tarafından tahrip edilmiş (Cinnamos, s. 198; Niketas, s. 163 ve 523), fakat Bizans imparatorluğu elinde kalmıştır. Bizans'ın lâtinler tarafından zaptını (1204) müteâkip, imparatorluğunu İznik'te kuran Teodor Lascaris, 1206'da Laodikea'yı, müverrih Niketas (Nicetas Choniates)'ın vatanı olan Honaz kalesi ile berâber, Mauel Mavrozomes (Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I.'in kaynatası)'e terke mecbûr oldu (Niketas, s. 842; Houtsma, *Recueil des textes relatifs à l'hist. des Seldj.*, III, 66 v.d.; IV, 26). Bu sırada

Denizli civarındaki yaylalar, uç beylerinin türkmen kabîleleri ile meskûn idi. İbn Sa'îd 'den naklen Abu 'l-Fidâ', Antalya şimâlinde Toğurlu dağlarında ve civarında türkmenlerin 200.000 (1) kader çadırı olduğunu yazar (*Taḳvîm al-buldân*, nşr. Schier, Dresden, 1848, 11; tre. Reinaud, II, 134); P. Wittek 'e göre, bu kaydın 1204 senesinden evvele âit olmaması lâzım gelir (*Menteşe beyliği*, Türk tarih kurumu yayınları, seri IV, 1; Ġiyâs al-Dîn Kayḫusrav I.). 1210 senesinde Selçuklu sultanı Ġiyâs al-Dîn Kayḫusrav I. 'in, imparator Teodor Laskaris 'e karşı vukua gelen bir muharebede, Ladik civarında şehid düştüğü kaydedilmekte (Karîm al-Dîn Maḥmûd, *Musâmara al-aḫbâr*, Türk tarih kurumu yayınları, 1944, seri III, 1) ise de, bu muharebenin Büyük-Menderes vâdisi üzerinde daha garpta, kadîm Antiochia yakınlarında, vukua gelmiş olması daha muhtemeldir (Mükrimin Halil Yınanç, *İA*, I, s. 292, bk. mad. ALAŞEHİR). XIII. asır ortasında, moğul istilâsı sırasında, 'İzz al-Dîn Kaykâvus II. Ladik 'i Mihail Paleolog 'a iâde etti ise de (1255), türklere âit topraklar arasında âdetâ mahsûr vaziyette bulunan Bizans garnizonu burada uzun müddet tutunamadı (Akropolites, 153, 154) ve şehir, kat'î olarak, türk hâkimiyetine girdi. Fakat bu safhada hıristiyanların mezhebî sâhada serbest oluşları, Laodikea piskoposunun İstanbul patriği tarafından Pyrgion (Birgi) 'da tahkikata memur edilmiş bulunmasından da anlaşılmaktadır.

XIII. asrın son yarısında burası, bir serleşker merkezi olarak, Selçuklu veziri Ṣâḥib Ata 'nın oğullarına ıkta edilmişti (İbn Bîbî, nşr. Houtsma, s. 308). Fakat Selçuklu devleti zaafa düştüğü nisbette, Kütahya Germiyanlılarının nüfuzu artıyordu. Denizli havâlisi 1276 'da bunların eline geçerek, aynı âile mensuplarından Ali Bey 'e verildi; her ne kadar Selçuklular onu mağlûp edip, şehri yeniden Ṣâḥib-oğullarına iâde ettilerse de, 1277 'de germeyanlılar Ladik 'i istirdat ve beyliğine Badr al-Dîn Murâd 'ı tâyin ettiler. Bu zâtın Selçuklular ile yaptığı bir muharebede (1289) maktûl düşmesi üzerine, şehir tekrar Ṣâḥib-oğullarına geçti (bk. *Selçuknâme*, Paris Millî kütüp., Mükrimin Halil Yınanç 'ın tebliğine göre; bu hususta bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri*, s. 38 v.d.). Daha sonra Germiyanlılar burayı üçüncü defa ele geçirerek, sonuna kadar muhafaza ettiler. Ladik havâlisi, XIII. asır sonundan itibâren, bir asra yakın bir müddetle, yukarıda adı geçen germeyanlı Ali Bey 'in âilesi (Ladik beyleri yahut Inanç-oğulları) elinde kaldı. Bunların, Ladik 'ten başka, 400 köy ve 10.000 kadar askerleri vardı. Toprakları garpta Aydın-oğulları arâzisine komşu bulunduğu gibi, cenûpta Baba-Dağı ve Honaz-Dağı 'nın (eski Salbakos ve Kadmos) teşkil ettiği tabiî ḥudut ile, 1330 tarihlerine doğru henüz müstakil bulunan Davas beyliğine ve bilâhare bu arâziyi ilhak etmiş olan Menteşe beyliğine komşu oluyordu (P. Wittek, *ayn. esr.*; ayrıca bk. Şihâb al-Dîn al-'Omarî, *Masâlik al-abṣâr*). Bu sırada Denizli havâlisi birbiriyle iyi geçinemeyen uç beylerinin akınlarına uğruyordu. Hattâ 691 (1292) 'de moğul hanı Keyhatu 'nun Karaman ve Eşref-oğulları ile Menteşe beylerine karşı açtığı harbin dalgası bu şehrin civarına kadar gelmişti (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, II, 166). Seyyah İbn Baṭûṭa 732 (1332) senesinde Denizli 'yi ziyâret ettiği sırada burânın hükümdarı Yınanç Bey (Ali Bey 'in oğlu Şucâ' al-Dîn Yınanç) idi. Seyyahın verdiği mâlûmata göre, bu büyük ve güzel şehrin 7 câmii, çarşısı, bağ ve bahçeleri ve dâimî akar suları vardı. Burada pek iyi cinsten yetişen pamuk ile sırma işlemeli nefis kumaşlar dokunurdu. Seyyah, şehirde rum reayasının çok sayıda bulunduğunu, kumaşların bilhassa rum kadınları tarafından dokunduğunu ve müteaddit Ahı zâviyeleri mevcut olduğunu kaydetmektedir ki, zâviye sâhibi olarak bildirdiği Ahı Sinan ve Ahı Toman, tam üç buçuk asır sonra Denizli 'ye uğramış bulunan Evliyâ Çelebî tarafından, burada medfun kibâr-ı evliyâ arasında zikredilmektedir. Ladik beyleri, yukarıda adı geçen Yınanç Bey 'den sonra, kardeşi Toğan Paşa ve oğlu Murad Arslan Bey ile onun oğlu İshak Bey olup, Murad ve İshak Bey 'ler namına basılmış paralar mâlûm olduğu gibi, Germiyanlıların da Ladik 'te bastırılmış paraları vardır. Denizli, 1365 senelerine doğru bilâvasıta germiyan hâkimiyetine geçmiş olmalıdır (Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, s. 295). Şehrin adı, bugünkü şeklini almadan önce, Donguzlu (Donuzlu) idi; bu ad Germiyanlılara âit kitâbelerde (Halil Edhem, *Âl-i Germiyan kitâbeleri*, *TOEM*, I, 118) bulunduğu gibi, Münecccim-başı 'nın *Câmi' al-duval* 'inde de zikredilmektedir; keza bk. Schildberger, nşr. Langmantel, s. 53; Leunclavius, *Hist.*, 659, 684; Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, s. 42. İbn Baṭûṭa, 1332 'de ziyâret ettiği bu şehre (Lâzik) دنيزلو, yâni Balad al-Ḫanâzîr denildiğini söylemektedir (*Seyahatnâme*, s. 317). Şaraf al-Dîn 'in Ṭonguzlık şeklinde kaydettiği bu isim, sonradan Dengizli (Deñizli) ve Denizli 'ye çevrilmiş ve daha yeni eserlerde (*Cihannümâ* ve Evliyâ Çelebî seyahatnâmesinde) bu ad, sularının bolluğu ile te'vil edilmiştir.

XIV. asır sonlarında tekmil Germiyan-oğulları arâzisini osmanlı mülküne katan Yıldırım

Bayezid, 792 (1390) senesinde Denizli'yi de zaptetmiş ise de, Ankara muharebesini müteâkip, garbî Anadolu'ya gelen Timur, burada bir müddet tevakkuf etmiş (1402) ve bu havâliyi yeniden Germiyanlılara vermiştir (Şaraf al-Dîn, Dukas, s. 77). Bununla beraber, çok geçmeden osmanlı hâkimiyeti tekrar teessüs etmiş ve Denizli şehri, Anadolu eyâletine tâbi bir livanın merkezi olmuştur. Bayezid II. zamanında bu hükümdarın bir oğlu bu şehirde ikamet ediyordu (Leunclavius, *Hist.*, s. 659). Bununla berâber XVII. asırda Denizli, artık bir liva olmayıp, Kütahya sancağına bağlı bir kaza hâline inmişti. O asrın ikinci yarısına âit tasvirleri Kâtib Çelebî'nin *Cihannümâ*'sında ve şehri 1082 (1671—1672) senesinde ziyâret etmiş olan Evliyâ Çelebî'de buluyoruz. Bu tasvirlere göre, Denizli'nin ovada 4 köşeli küçük bir kalesi vardı. Kale içinde ev yoktu; sâdece dükkânlar, bir bedesten ve tahıl pazarı bulunuyordu. Her sabah buraya gelen halk, akşam olunca bağlardaki evlerine giderler, kapıları kapatılan çarşı, bekçiler tarafından muhafaza edilirdi. Sayısı 3.600'ü bulan evler, kalenin dışında, bağ ve bahçeler içinde, 24 mahalleye ayrılmış idi (tafsilât için bk. Evliyâ Çelebî). Denizli civarında türk mimârisine âit eserler arasında zikredilmeğe değer birisi de, şehrin 3 km. kadar şimâl-i şarkîsinde, ova kenarında, süslü bir cümle kapısı olan mermerden yapılmış dört köşeli Ak-Han olup, bu bina her hâlde Laodikea'nın terk edilmesinden sonra inşa edilmiştir. XVIII. asır başında (1114 = 1702/1703) Denizli, bir rivâyete göre, 12.000 kişinin ölümüne sebep olan şiddetli bir zelzelenin tahribatına uğradı (Râşid, I, 274). Denizli'ye âit mâlûmat veren eserlerin çoğunda, Denizli halkının, zelzeleden sonra harâp olan şehri terkedip, kale dışındaki bağ ve bahçeler arasında evlerini inşa ettiklerinden bahsolunmakta ise de, Evliyâ Çelebî'nin zelzeleden evvele âit tasvirlerinden de açıkça anlaşıldığı gibi, kale denilen yer, içinde esasen ev bulunmayan, etrafı yüksek duvarlar ile çevrili bir çarşıdan ibâret olup, meskenler öteden beri, kale dışındaki sâhaya yapılmıştır ve bu dağınıklık, belki de bu havâlide zelzelelerin kesreti ile izah olunabilir. XIX. asrın ilk yarısında Denizli'yi ziyâret etmiş olan Texier, bahçeler arasına kurulmuş evlerin şehre bir hususiyet kazandırdığını, bol meyva yetiştiren güzel bahçelerin buralara eşsiz bir şirinlik verdiğini, etrafı sütunlu büyük ahşap câmilerin, duvarlarına boyanmış türlü türlü resimler ile bezendiğini kaydetmekte, daha yakın bir zamanda şehri ziyâret eden seyyahlar, sayısız kanallar ile sulanan vaha manzaralı bahçelerin, Denizli'ye „Anadolu'nun Şam'ı" denilmesinin haklı olduğunu söylemektedirler. Şehrin umûmî görünüşü son yıllarda yapılmış olan yeni inşaata rağmen, geçen asırlardaki tasvire hâlâ uymaktadır; demir yolu istasyonunun bir az garbında, etrafı bir sûrla çevrili bulunan ve evvelce olduğu gibi, yine akşam olunca kapıları kapanıp, hususî bekçiler ile muhafaza edilen çarşının dar sokaklarında ve duvarların dışına sıralanmış dükkânlarda, canlı bir alış-veriş faâliyeti hüküm sürmektedir. Ekserisi kerpiçten yapılmış üstü kiremitle örtülü evler, yine istasyon ve çarşıdan itibâren cenûba doğru Kayalık, Delikli-Çınar ve İstiklâl mahallelerine doğru, bir kaç km. mesâfe üzerinde, bahçeler içinde dağılmış bulunmaktadır. Birinci cihan harbi senelerinde sıkıntı çeken ve millî mücâdele sırasında müdafaa cephesine yakın bulunan Denizli, şimdi yeniden kalkınma yolunu tutmuştur. Şehrin nüfusu, birinci cihan harbinden evvel, Aydın salnâmesine göre, 14.689, Cuinet'ye göre, 16.917 (1.600 kadar rum, 400 kadar ermeni, gerisi türk), Philippson, Vannutelli (*Anatolia Meridionale*, 1911) ve Banse (*Die Türkei*, 1915, s. 123)'ye göre, 20.000, hattâ Baedecker'de çok mubalâgalı olarak, 30.000 gösterilmiş olup, Türkiye cümhuriyeti kurulduktan sonra, 1927 sayımında 15.787 iken, 1940'ta 19.461'e varmıştır. Şehir, başta İnönü lisesi olmak üzere, müteaddit kültür müesseseleri kazanmıştır. Denizli, bahçelerinde yetişen meyvalar, türlü hububat, tütün, pamuk, susam ve haşhaş gibi, mezruatı, iyi cins yünleri ile zengin bir ziraat sâhasının merkezini teşkil etmekte ve ziraatin te'min ettiği bu iptidaî maddeler, dokumacılık, dabbaglık, değirmencilik gibi mahallî san'atları beslemekte, civarında halı, kilim ve at kebesi gibi, yünlü dokumalar yapılmaktadır. İbn Baṭûṭa'nın ve daha sonra Evliyâ Çelebî'nin medhettikleri pamuklu dokumalar, evvelki gibi, ihrâc edilecek kadar ehemmiyetli değilse de, bugün de ev tezgâhlarında peştemal ve alaca bezi dokunur. Münakale bakımından Denizli, Büyük-Menderes ve Çürük-Su vâdilerini tâkip eden ana yola nazaran, sapa kalmış vaziyeti ile, kadîm Laodikea'ya ve hattâ bilhassa son asırda gelişmiş bulunan Saray-Köy'e nazaran, epeyce geri durumdadır. Bu hâl Denizli'nin „memerr-i nâs" olmadığını kaydeden Evliyâ Çelebî'nin bile gözüne çarpmış idi. 1891'de Denizli'ye varmış olan demir yolu bu vaziyeti bir dereceye kadar islâh etmiş olup, Denizli şimdi, civarının çeşitli istihsâli sâyesinde, mahallî bir ticâret merkezi rolünü oynamaktadır. Demir yolundan başka, Denizli şose yolları ile, Saray-Köy üzerinden, Buldan'a, şimâl-i şarkîde — Çal'a, cenûb-i şar-

kîde — Garbî Kara-Ağaç (Acı-Payam)'a ve cenupta — bir dağ yolu ile, Tavas (Yerengüme)'a bağlıdır. Ayrıca, Denizli, civarında bir çok kadîm şehir harâbelerinin mevcudiyeti bakımından, ehemmiyetli bir turizm merkezi olmak istidadındadır.

Denizli, XIX. asrın sonlarından itibâren, Aydın vilâyetine bağlı bir sancak merkezi iken, cümhuriyet devrinde, bu sancak vilâyet hâline konulmuştur. Denizli vilâyeti Saray-Köy ile Çivril arasında Büyük-Menderes vâdisinin iki tarafında uzanmakta, Baba-Dağı ve Honaz-Dağı'nın cenûbundaki ârızalı arâziyi, Acı-Payam ve Tavas ovalarını da ihtivâ etmektedir. Denizli, Acı-Payam, Buldan, Çal, Çivril, Saray-Köy ve Tavas kazalarına ayrılan vilâyetin toprakları 9.930 km², olup, 420 köy ihtivâ etmekte ve nüfusu da, 1940 sayımına göre, 285.225'e varmaktadır.

Bibliyografya: Metinde kaydedilenlerden başka, Denizli havâlisinin eski tarihi hakkında bk. Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der class. Altertumswiss.*, XII, 722 v.d. (Laodikeia); W. M. Ramsay, *Cities and Bishoprics of Phrygia*, I, tür. yer.; ayn. mll., *The Historical Geography of Asia Minor*, tür. yer.; K. Humann, *Hierapolis*; daha yeni devirler için bk. İbn Baṭūṭa, *Seyahatnâme* (trc. Mehmed Şerif, İstanbul, 1333 = 1917), s. 317 v.d.; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 634; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 192 v.d.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri* (1937), tür. yer.; E. Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle*, IX, 633; Ricaut, *Present state of the Greek Church*, s. 58 v.d.; R. Chandler, *Travels in Asia Minor* (1775), 2. tab., s. 221; Pococke, *Description of the East*, II, 2, 71; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 436 v.d.; W. J. Hamilton, *Researches...* I, 512; F. Sarre, *Reise in Kleinasien* (Berlin, 1896), s. 10 v.d.; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien* (*Pet. Mitt.*, Ergänzungsh., 180, Gotha, 1914), IV, 68 v.d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III, 614 v.d.; *Sâlnâme-i vilâyet-i Aydın*, nr. 25 (1326 = 1908/1909), s. 518 v.d. (BESİM DARKOT.)

DER. DAR (P.; skr. *dvāra* ve z.-aves. *dvara*), kapı, bilhassa padişah sarayının kapısı (diğer mânaları için bk. Steingass ve Vullers). *Dar-gāh* (pehl. *dargās*) „kapu yeri", aynı mânâda *Dar-i davlat*, *Dar-i sa'ādat* ve *Dar-i 'aliya*, İstanbul'a verilen tavsifî isimlerdendir. *Dar-bār* (ingl. imlâsı *durbar*), Hindistan'da büyük saray törenleri ile kabûl resimler için kullanılan tâbir.

DER'A. DRA, Nūn burnunun 60 km. cenûb-i garbîsinde Atlas okyanusuna dökülen bir Fas nehri olup, arap müelliflerinde Dar'a şeklinde geçer. Fas nehirlerinin en uzunudur; mecrâsının 1.200 km.'den fazla olması muhtemeldir.

Dra, yukarı Atlas dağlarının merkezî kısmından gelen 2 ırmağın birleşmesinden teşekkül etmiştir; garpta — Vād İdermi ve şarkta — Vād Dades. Vād İdermi, cebel Tideli'den akan suları boşaltan Vād Tideli veya İmini ile Cebel Sirva'nın sularını getiren Vād Verzazat'tan vücuda gelmiştir [bk. mad. ATLAS]. Vād Dades, Ayt Merġādların memleketinden çıkar. Bu 2 ırmak yukarı Atlas dağlarını Anti-Atlas dağlarından ayıran tulânî hat boyunca bir birinin aksi istikamette akarlar. Bu ırmakların oldukça dar olan vâdileri çayır ve ekin ile çerçevelenmiştir; bununla berâber bu vâdilerin üst kısımlarının irtifâından dolayı, buralarda ender olarak zeytin ağaçlarına tesâdüf edilir; hurma ağaçları ise, hemen-hemen yok gibidir. Burada yaşayan ahâli ekseriyetle berberîlerden müteşekkildir.

Vād Dra, teşekkül ettikten sonra, Ḥeneg Tarea (geçit) ile Anti-Atlas'ı kateder, sonra cenûb-i şarkîye doğru döner, ikinci bir geçitle Cebel Bani'yi aşar ve çöle varır. Mecrâsının bu kısmında yüksek dağlarla çerçevelenmiş olan vâdi, nehrin suladığı ekilebilir arâzinin genişliği 2 km.'yi aşmamak şartı ile, git-gide genişler; hattâ bâzan ekilebilen arâzi yalnız bir sâhili tâkip eder. Dra memleketini teşkil eden Mezgita, Tinzulin, Ternate, Fezvata ve Ḳtava gibi, Dra nehrinin katettiği bölgeler, Fas sulatanlığının en zengin memleketleri arasındadır. Yemiş ağaçları ile palmiyeler arasında, 150—160 km. boyunca köyler, hemen-hemen hiç inkıtaa uğramadan, birbirlerini tâkip eder. En mühim kasabalar, nehrin sol sâhilinde, Nāṣirīya tarikatının müessisi Muḥammed b. Nāṣir'in kurduğu ve Fas'ın en ziyâde hürmet gören zâviyelerinden birinin merkezi olmakla şöhret kazanan Tamegrut ve Banī Sbiḥ'dir. Bakrī der ki: — „Bu ırmağın sâhilleri baştan başa yemiş ağaçları ve koruları ile örtülüdür. Bu bölge o kadar geniş ve nüfusu o kadar çoktur ki, her hafta pazar mahalli olarak tâyin edilen yerlerden birinde, hattâ bâzan iki yerde birden pazar kurulur. Ekilmiş arâzi, fasılasız, 7 günlük bir mesâfeyi kaplar".

Dra'nın aşağı mecrâsı, her bakımdan, orta mecrâsından farklıdır. Mamid al-Ġoslan'dan itibâren, nehir Sahra bölgesine girer ve munsabına kadar bu bölgeden uzaklaşmaz. Yerleşik ahâli yerine, nehirden bir az uzakta yaşayan göçebelere rastgelinir. Garba doğru büyük bir kavis çizen ve denize kadar bu istikameti

muhafaza eden nehrin suyu git-gide azalır. Bir kaç gün süren feyezan devri müstesna, ırmak, bütün sahra vedleri gibi, kuraktır. Mamafih yer altında bir su tabakasının mevcûdiyeti, vâdinin bazı kısımlarında ziraat yapılmasını mümkün kılar. Uzunluğu iki günlük ve genişliği ise, bir buçuk günlük bir yürüyüşe tekabül eden ve büyük feyezanlar sırasında sular ile dolan kum ovası Delaya da böyledir. Dra'nın yatağında, tâbi vâdilerin nehir ile birleştikleri noktalarda, *mader* ismini alan ekilebilir yerler de bu nevidendir. Çorak arâzi ile birbirinden ayrılmış olan ve mıkdarları 6'yı bulan bu *mader*'ler, buğday ve bilhassa mısır ziraatine elverişlidir.

Bibliyografya: al-Bakrī, *Description de l'Afrique septentrionale* (trc. Slane), s. 388; Panet, *Relation* (*Revue Coloniale*, 1850); Rohlfs, *Mein erster Aufenthalt in Marokko*; de Foucauld, *Reconnaissance au Maroc* (Paris, 1888), s. 208 v.d.; 268—320; de Castries, *Notice sur la région de l'Oued-Draa* (*Bull. de la Soc. de Géogr. de Paris* (1880), XX, s. 497—519); R. Basset, *La relation de Sidi Brahim* (Paris, 1883); Schnell, *Das marokkanische Atlasgebirge* (*Pet. Mitt.*, Ergh. 103), Gotha, 1892.

(G. YVER.)

DERÂBGİRD. DARĀBGİRD, İran'ın Fars eyâletinin bir şehir ve bölgesi. Bu bölgenin başlıca merkezleri Fasā ile Yazd-Ḫvāst'tır. Etrafı bir sûr ve varoşlar ile çevrilmiş olan şehrin 4 kapısı ve ortasında kubbeye benzer bir kayalık vardı. Civarındaki demir kapılı, kubbeli bir magaranın içinde toplanan mâdenî zift (*mūmyā*, bk. mad. BİRÛNÎ, s. 636, not) senede bir kere haziran ayında, şehrin büyük memurları huzurunda açılarak, alınır. Bu sâf *mūmyā* şahın hazinesinde muḥafaza edilirdi (Yāḳūt). Şehirde sanayi de hayli ilerilemişti; her nevi kumaşlar, hasırlar, *sūzan-gird* denilen örtüler zikre değer. — İran masal ve menkıbelerinde bu şehrin te'sisi Dārā (Darius III., Codomannus)'nın babası Dārāb'a isnat edilir. Şehir havâlisinde muhtelif renklerde kaya tuzu mâdenleri de bulunmaktadır.

Bibliyografya: İṣṭaḫrī, s. 154; İbn Ḥavḳal, s. 214; Muḳaddasī, s. 422, 428, 442; Spiegel, *Erānische Altertumskunde*, I, 88 v.d.; II, 585; G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 288, v.d.

(CL. HUART.)

DĒRACĀT. [Bk. DERECÂT.]

DERB. DARB, cem. *durūb*, „geçit ve yol". *Al-darb* kelimesi bilhassa eski Roma memleketine giden yollara delâlet eder (krş. msl. Balāẕurī, s. 137, 3). Amanus (Belen) geçidi gibi, Torosları aşan yollar ve hassaten Pylae Ciliciae'lerden geçerek, Tarsus'tan Tyana ve Bazandūn (Podandos, bk. POZANTI) ve Lu'lu'a (Lulon) tarikı ile Ereğli (Heraclea)'ye giden yol ile Maraş (Germanicia)'tan Kades (Ḥadaş)'e uğrayarak, Malatya'ya giden şark yoluna bu ad verilmişti. Geçilmesi güç meşhûr geçide, uğur getirmesi için, *Darb al-salāma* deniliyordu (bk. İbn Ḫurdāẕbeh, s. 100 ve Balāẕurī, s. 189 v.dd.). Torosların Ceyhan şimâlindeki geçit mıntakası Kilikya ermeni kırallığı devrinde Bilād al-Durūb adını taşıyordu (bk. İbn Faḍl Allāh al-'Omarī, *Ta'rīf*, s. 181 ve 183; İbn al-Aṯīr, XI, 20 ve 145).

Daha İmru 'l-Ḳays'te, teknik mânası ile, geçen *al-darb* kelimesi arapça ile izah edilemeyeceği için, ekseriyâ bu kelimeyi Anadolu'daki Derbe şehrinin adından iştikak ettirirler. Mânası (*durūb* = πλεισοῦραι) daha ziyâde farsça *derbend*'e yaklaşıyor gibi görünmektedir (krş. 'Omarī, *ayn. esr.*, s. 56, ermeni Toros'u yerine, *Cibāl al-Derbendāt*). Belki al-Darb ile Derbe Anadolu'nun yerli dillerinin birinden gelmiş gibi izah edilebilir. Yalnız şu şekil vardır ki, kelime önce arapçada bir has ismi kıymeti, fakat bir cins ismi şekli ile (sonraları hârf-i târif ile kullanılmıştır) görülür ve tedricen arapçaya „kapı, yol ve sokak" umûmî mânası ile yerleşmiştir (krş. *Darb al-Ḥacc*, *Darb al-Sulṭān*).

Bibliyografya: G. le Strange, *Eastern Caliphate*, s. 122, 133 v.d.; Quatremère, Maḳrīzī, *Sultans Mamlouks*, II, 1, s. 147; H. Lammens (*Mélanges de la Fac. Or., Beyrouth*, I, 15); bk. bir de Sarre, *Reise in Kleinasien*, s. 86.

(R. HARTMANN.)

DERBEND, araplarda AL-BĀB („kapı"), BĀB AL-ABVĀB („kapılar kapısı") veya AL-BĀB VA 'L-ABVĀB („kapı ve kapılar"), Hazer denizinin garp sâhilinde (42° 4' şimâl arzında) bir şehirdir. Burası bilhassa, emsâli bulunmayan uzun sûrları ile meşhûrdur. Bu sûrlar Sâsânîler ve sonraları müslümanlar devrinde deniz ile dağlar arasındaki 2—3 km. geçidi kapatarak, ön Asya'yı, şarkî Avrupa göçebe kavimlerinin istilâsına karşı, koruyordu.

Derbend'den geçen yolun askerî ve ticârî ehemmiyeti olduğu gibi, bu mıntaka ziraate, Hazer denizi kıyılarının her hangi bir yerinden daha müsâittir. Bakû civarının çorak olmasına mukabil, burada bağ ve meyva yetiştirmeğe elverişli çok münbit topraklar hemen-hemen denize kadar uzanır. Bu yüzden buraları çok eskiden beri meskûn olsa gerektir. Hérodot (I, 203 — kürekli gemi ile en geniş yerinden 8 günde gidilir) ve İṣṭaḫrī (nşr. de Goeje, s. 226 v.d. — bu denizden, genişliğine, müsâit bir rüzgârla Bāb al-Abvāb'dan Taberistan'a, bir

haftada gidilir) 'nin Hazer denizinin genişliği hakkındaki fikirlerinde görülen birlik, orta çağlarda olduğu gibi, hıristiyanlıktan evvel de bu denizin garp sâhilinde oturan ahâlinin en ehemmiyetli bir kısmının, bugünkü Derbend civarında bulunduğu zehabını uyandırıyor. Derbend geçidinin şimâl kısmı, her hâlde eski Albanya [yahut Agvanya, bugünkü şimâlî Azerbaycan] ile hudut teşkil ediyordu ve Albanya, Roma-Yunan dünyasınca, ancak Pompeius seferinden (m. ö. 64) sonra tanınmıştı. Bu devirden itibâren bu geçidin cenûbunda bulunan mıntakalar, göçebe kavimlerin istilâsına mâruz kalmağa başladı (krş. Dio Cassius, 69. 15. 1. ve m. s. 134/135 'te Alanlar istilâsı). Böyle olmakla beraber, Roma hâkimiyeti devrinde burada her hangi bir tahkimat işine girişildiğine dâir bir kayda tesâdüf olunmuyor.

Hâkimiyetlerini ancak IV. (m. s.) asırda, Derbend geçidine kadar genişletip, romalıları bu mıntakadan koğan Sâsânîler, geçidin müdafaası için, tedbirler almışlardır. Göçebe kavimlere karşı alınan bu tedbirler, Roma ve İran devletleri için hayatî bir ehemmiyeti hâiz olduğundan, İran hükümdarları Roma imparatorluğunun da bu işe iştirâkini istiyorlardı. Fakat muâsır mebâlarda bu arzunun yerine getirildiğine dâir hiç bir kayda tesâdüf edemiyoruz; yalnız ermeni Levond 716 'da, halife Sulaymân devrinde, arapların Derbend 'de, şehrin imparator Markianos (450—457) tarafında inşa edildiğini gösteren bir kitâbeye rastladıklarını iddia ediyor (Marquart, *Ērānšahr*, s. 105). Her hâlde Yazdgird I. (438—457) burada muhkem bir kale inşa ettirmiştir; bu kale, saltanatının son devirlerinde isyan eden albanyalılar tarafından tahrip edildi ve bu keyfiyet 454 'te hunların istilâsını kolaylaştırdı (Elişe, bk. Marquart, *Ērānšahr*, s. 97). Mahallî bir efsâneye göre, Yazdgird (*Derbend-nāme*, nşr. Kazem-Beg, s. 11), yine efsâneye nazaran, Büyük İskender tarafından inşa edilmiş olan sûru temizleyen ve tâmir eden ilk kıral olarak görünüyor.

Ḫusrav Anōšarvān (531—579) 'ın daha muhkem bir kale inşa ettirmiş olduğu söylenir. Bu hususta yalnız arap devrine âit bir efsâne olduğu açıkça görülen fıkralara rastgelmekteyiz. Her hâlde bu pek pahalıya mâl olan muazzam inşaatın, bu kıralın son senelerinde, İran ülkesini şimâlden tehdit eden tehlikeler sebebiyle yapılmış olduğu anlaşılıyor. Karadeniz ve Çin hudutları arasındaki bütün göçebe kavimler, türkler tarafından bir devlet içinde birleştirilmiş ve bu devlet de iranlılara karşı romalılar ile bir anlaşma yapmıştı; Hazer denizinde iranlılara en yakın komşu olan Alanlar [bk. mad. ALLÂNLAR], 569 'da müstakil idiler; fakat türk hükümdarı, 576 'dan itibâren bunların kendi hâkimiyeti altına girdiğini Roma imparatorluğunun elçilerine söyleyebiliyordu (krş. *Fragm. histor. Graec.*, IV, 229 v.d. ve 246). Büyük göçebe türk devleti de artık İran 'ın şimâl hudutlarına erişmişti. Eğer Derbend 'in tahkim edimesi bu hâdiseler yüzünden vukû bulmuş ise, inşaatın ancak Ḫusrav devrinin son senelerinde yapılması icap eder. Ḫusrav 'in, bizzat buraya gelerek, inşaata nezâret ettiği hakkındaki rivâyet de, halife Hārūn al-Raşīd 'in Derbend 'e gelerek, 7 sene kaldığına dâir (180—187 = 796—803), yine oralarda daha sonraları meydana çıkan müslüman rivâyeti gibi, itimada şâyân değildir (*Derbend-nāme*, s. 108 v.d. ve 140). Müslümanlar arasında Derbend 'in inşaatına dâir bir rivâyet daha vardır; buna göre, şehri ve sûrunu, bizzat Ḫusrav değil, onun veziri ve Şirvānşāhların ceddi olan Narsē b. Cāmāsp inşa ettirmiştir (Ẓāhir al-Dīn al-Mar'aşī, nşr. Dorn, s. 38).

Sûrların hâricî manzarasına ve inşa tarzına dâir bütün bildiklerimiz yalnız arap devrinden kalma mâlûmat olup, daha aşağıda izah olunacaktır. İslâmiyetten önceki devre âit İran hikâyelerine irca edilebilecek olan mâlûmat elde yoktur. Hattâ Sâsânîlerin şehre ve kaleye ne isim verdiklerini bile bilmiyoruz. Marquart (*Ērānšahr*, s. 101), yunanlı Τζούζ ve ermeni Çol 'a dayanarak, buranın farsça adının Çor olduğunu farzetmiştir. Derbend („kapı") ilk defa, sahte Moses Ḫorenaçi (trc. Patkanov, s. 38) 'nin coğrafyasında geçer ki, bu eser VII. asırdan evvel yazılmıştır, hattâ (Marquart 'a göre) ancak VIII. asırda kaleme alınmıştır.

Yunanlılar ile ermeniler, kalenin muhkem sûrlarına rağmen, 627 'de Herakleios 'un müttefiki olan Hazarlar tarafından zaptedildiğini naklediyorlar (krş. Théophanes, tab. Bonn, s. 486 ve bilhassa Manandian 'da Moses Kalenkatuaçi, *Beiträge zur albanischen Geschichte*, s. 41, burada büyük „göl şehri ve muhteşem sûrları" zikredilmiştir). Araplar da Derbend 'i Hazarların elinden bir kaç kere almağa teşebbüs etmişlerdir. Arap menbâlarında bu savaşlara âit haberler, ekseriyâ I. (VII.) asrın seferlerine âit olanlar gibi, bir kısmı asılsız ve bir kısmı da hayâlî vak'alar ile süslenmiştir. Salmān b. Rabī'a (22 = 643) ile 4.000 muharibin kahramanca ölümleri hakkındaki hikâyede (Balāẕorī, nşr. de Goeje, s. 203 v.d.; Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, II, 194), bu şehitlerin mezarları Derbend 'in Kırklar-Kapısı kabristanında gösteriliyor ki, bu Ṭabarī 'nin verdiği mâlûmata uymaz. Ṭabarī (I, 2669) 'den bu muharebede Salmān 'ın değil, kardeşi 'Abd al-Raḥmān 'ın öldüğü ve 34 (654/655) 'te Salmān 'ın

hâlâ Derbend vâlisi olarak göründüğü anlaşılmaktadır (I, 2928, 3). Bu rivâyet her hâlde sonraları Derbend'e izâfe edilmiştir. Orta çağda Salmān'ın mezarı Belencer'in yanında, şimdiki Dağıstan'ın şimâl kısmında olarak gösteriliyordu ve 1638'de Adam Olearius (*Reise*, s. 721—728) Kırklar-Kapısı'ndaki mezar taşları hakkında başka bir efsâne dolaştığını duymuştu.

Maslama b. 'Abd al-Malik Derbend'de arap hâkimiyetinin hakikî müessisi olarak görünüyor. Ermeni Moses Kalankatuaçi (tre. Patkanov, s. 261)'nin verdiği mâlûmâta göre, yine Maslama „bu Derbend'i, tazikler (araplar) namına tekrar inşa ettirmiş olacaktır". Ṭabarī'ye nazaran, bu inşaat 115 (733/734)'te yapılmış olmalıdır; bütün bunlar Ṭabarī (II, 1562)'nin arapça aslında kısaca zikrediliyor (bk. bir de İbn al-Aṯīr, V, 134); buna mukabil Bal'amī'nin farsça tercümesinde bunlardan mufassalan bahsedilmiştir (krş. Dorn, *Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und Völker*, IV ve bâzı değişiklikler ile, Balāẕorī (s. 207 v.d.) Maslama'nın Derbend'e 24.000 suriyeli askeri yerleştirmiş olduğunu kaydeder; Bal'amī'ye göre, bu araplar Şam, Humus, Kûfe ve Cezîreli idiler; bundan dolayıdır ki, şehir 4 mahalleye ayrılmıştı ve bu ayrılış Bal'amī (veya onun me'hazı) zamanında dahi bâki idi. Aynı zamanda bu askerlerin ihtiyacları için 3 depo (*hury*) meydana getirilmişti. Bunlardan biri yiyeceğe, diğeri arpaya (hayvanlar için) ve üçüncüsü de silâhlara tahsis edilmişti.

Bütün bu tedbirlere rağmen, Derbend 183 (799)'te, Hārūn al-Raşīd zamanında, kısa bir zaman için, bir defa daha Hazarların eline düştü; Hazarlar memleketi Kür'e kadar tahrîp ettiler ve buradan çok mikdarda esir götürdüler. Arap menbâlarına göre (Ya'ḳūbī, II, 518; Ṭabarī, III, 648; *Derbend-nāme*, s. 132 v. d.), Hazarlar, hiyâneti yüzünden öldürülen bir Derbend vâlisinin oğlu Hayyūn b. Naʿım (veya al-Munaccim) al-Sulamī tarafından, çağrılmıştır.

Sonraki asırlarda Derbend'in, müslüman dünyasının bir hudut kalesi olduğu gibi, Hazar denizinin bir limanı olarak da çok ehemmiyet kazanmış olduğu görülüyor. Şehir o zaman Ardabīl ve Tiflīs (İṣṭaḫrī, s. 184 v.d.)'ten daha büyük olup, genişlik ve uzunluğu 3,5 km. kadardı ve sonradan olduğu gibi (VII. = XIII. asırdan beri), taştan iki sûr boyunca dar bir sâha içinde sıkışmış değildi (şimâl ve cenûp arasındaki genişliği hiç bir yerde 400 m. bulmuyordu). Bu hâli İṣṭaḫrī'deki mâlûmat da te'yit eder; buna göre, taş sûrlardan başka, tuğladan ve kerpiçten yapılmış duvarlar da vardı. Bunlar taş sûrların dışında kalan mahalleleri cenûptan ihâta ediyorlardı. Şimâlden gelmesi muhtemel düşmanlara karşı ayrıca taştan sûrlar inşa edilmişti, Taş sûrlar 300 zirâ genişliğinde olacaktır (bk. İbn al-Faḳīh, s. 288; Ḳudāma, s. 260; Yāḳūt, I, 440; Zakarīyā Ḳazvīnī, II, 341; de Goeje de yanlış tercüme, *Bibl. Geogr. Arab.*, VI, 201: 300 zirâ yüksekliğinde); bu mâlûmat tabiî ancak iki sûr arasında bulunan sâhaya âittir. Sâsânîler bu inşaatı kurşun ve iri taşlar ile yaptırmışlardı; yalnız Muḳaddasī (s. 380) bu iki mâlzemenin kullanış nisbetlerini gösteriyor; kurşun harç (*milāṭ*) olarak kullanılıyordu. Hilāl al-Ṣābī (nşr. Amedroz, s. 217 v.d.)'ye göre, her taşta iki delik ve her delikte erimiş kurşunla yapışık bir demir çubuk (*ʿamūd*) vardı. Filhakika, Ṭabarī (I, 2492)'ye nazaran, bu inşaat tarzını, Ḫusrav Parvīz'in eski mimarı Kûfe araplarına öğretmişti. Aḥvāz (Huzistan) dağlarından getirilen taşlar deliniyor ve deliklere kurşunla demir çubuklar (*safādīd*) geçiriliyordu. Filhakika Derbend sûrlarından düşen taşlarda böyle deliklerin bulunduğu müşâhede edilmektedir; fakat demir ve kurşun izleri çoktan beri kaybolmuştur.

Muḳaddasī (s. 376)'ye göre, bu sûrlar, câmiler ve nöbetçi (*masācid* ve *ḫurrās*) mevkileri bulunan kuleler ile techiz edilmişti. Şimâl cihetinde, Hazar devleti tarafında, yânî şimdiki şimâl duvarında, yalnız iki kapı vardı: büyük (*al-bāb al-kabīr*) ve küçük (*al-bāb al-ṣaġīr*) kapılar; bunlara ilâveten denizden çok uzak olmayan kapalı bir kapı da bulunurdu. Bu kapılara İbn al-Faḳīh (s. 291 v.d.) *Bāb al-Cihād* ve *Bāb al-imāra* demektedir. İbn al-Faḳīh tarafından zikredilen arslan tasvirleri bugün dahi Kırklar-Kapısı ve Taş-Kapı denilen kapıların üzerinde zamanımıza kadar kalmıştır. XII. (XVIII.) asırlarda Kırklar-Kapısı *Bāb al-cihād* ismi ile de anılıyordu. Buna benzeyen tasvirleri şimâl sûrundaki orta kapıda da görmek mümkündü. Burada bir de 435 recep (3 şubat = 3 mart 1044) tarihli kûfî bir kitâbe vardır. Orta çağ coğrafyacıları şimâl sûrunun ne bu kapısını ve ne de diğerlerini zikrederler; yalnız Muḳaddasī Derbend'de, deniz cihetinde, islâm ülkesi tarafında „bir takım kapılar" bulunduğuna işâret etmiştir.

Şehrin evleri, bugün olduğu gibi, eskiden de taştan yapılmıştı. Orada bulunan bir çok mâbedlerden yalnız büyük câmi Muḳaddasī'de kısaca tasvir edilmiştir. Câmi pazarın ortasında (*vasṭa 'l-asvāḳ*) idi ve bunun yanında bir menbâ veya pınar vardı. Mahallî bir rivâyete göre, büyük câmi bugün dahi Maslama veya Abū Muslim'in 115 (733)'te inşa ettirmiş olduğu yerde bulunmaktadır. XII. (XVIII.) asırda, büyük câmiin kapısı üstünde „Tāc al-Dīn

ustanın eseridir" (*'amal ustād Tāc al-Dīn*) ibâresi ve bunun yanında 770 (1368/1369) tarihi vardır. Sonraları mimarın ismi kaybolmuştur. Muahhar kitâbe (1840'ta ilk defa zikredilmiştir) kısmen arapça (kitâbenin bu kısmında câmiin 115'te te'sis edildiği görülmektedir) ve kısmen de farsçadır. Farsça kısmında şunlar vardır: *uftād mascid dar haftṣad va haftād 'imārat kard Afrīrūz b. Tahmūz bayārī-i ḥaḳḳ ta'ālā* („câmi 770 senesinde yıkılmış ve Afrīrūz b. Tahmūz onu, Allahın yardımı ile, tekrar inşa etmiştir"). Bu zamana kadar bilinen tarihî menbâlarda, bu kitâbede geçen Afrīrūz (her hâlde Afrībarz diye okumalıdır; Derbend veya Şirvan prensi olacaktır) adına rastlanmıyor. Bu câmiin hakikaten 770 (1368/1369)'te (belki zelzeleden) tamamiyle yıkılıp, sonradan tâmir edilip-edilmediği henüz tesbit edilmemiştir. Binanın zevksiz iki kubbesi ile ortadaki sahnın (giriş şimâl cihetinde bulunur) yan dehlizlerden daha sonraki bir zamana âit olduğu zannediliyor; bu dehlizlerden her biri, bir sıra taş sütûn ile, iki kısma ayrılmıştır. Sütûnların üstlerinde kemercikler vardır; kubbeler gibi, bunlar da tuğladandır. Bugünkü hâli ile, câmiin dâhilî tertibatı tamamiyle son zamanlara âittir. Hanway (*Travels*, I, 256) XVIII. asrın ilk senelerinde Nādir Şāh'ın müslümanlarca mukaddes telâkki edilen bu binayı dünyevî işlerde kullandığını ve orayı bir depo hâline getirdiğini nakleder. Bina ancak XVIII. asrın ortalarında, câmi olarak, tekrar kullanılmağa başlanmıştır.

Derbend'de bugün bir hisar varsa da, X. asırda böyle bir şey yoktu. Sonraları şehri tahdit etmiş olan iki taş sûr arasındaki sâha, şehri içine almağa bol-bol kâfi idi. Şehre en yakın olan Ẓi'b („kurt") dağı üzerinde belki şimdiki hisarın bulunduğu mevkide, her sene yenilenen bir odun yığını bulundurulurdu; düşman yaklaşınca, huduttaki eyâletler halkını tehlikeden haberdar etmek üzere, bu odunlara ateş verilirdi.

Ḫusrav Anōşarvān'ın inşa ettirdiği sûrlar, yalnız sâhil geçidini değil, aynı zamanda kalenin kuşatılmasına imkân verecek olan bitişik dağların boğazlarını da kapatıyordu. Bundan dolayıdır ki, sûrlar „dağların en yüksek zirvelerine" kadar uzatılmıştı. Deniz kenarı ile sûrların müntehası arasındaki mesâfeler hakkında muhtelif rakamlar verilir: İbn al-Faḳīh (s. 291), bu mesâfeyi 7 fersah, Ḥamza İṣfahānī (nşr. Gottwaldt, s. 57), 20 fersah ve Mas'ūdī (*Murūc*, II, 2), 40 fersah olarak gösterir. Bu uzun sûrların izleri müteahhir seyyahlar tarafından dahi görülmüştür. Fakat bu izlerin garpta nerelere kadar uzadığı hiç bir zaman tâyin edilememiştir.

Şehri bütün taarruzlara, hattâ denizden gelebileceklere karşı dahi müdafaa edebilmek için, Ḫusrav bu sûrları, yalnız sâhile kadar değil, aynı zamanda denizin içerilerine kadar da uzatmıştı. Bu inşaatın tarzına dâir Ḳudāma (s. 260 v.d.) ve Mas'ūdī (*Murūc*, II, 196 v.d.)'de iki muhtelif rivâyet vardır; fakat hiç birine itimat edilemeyeceği muhakkaktır; yalnız bu rivâyetler sonraki nesillerin bu işin nasıl yapıldığını anlamağa çalıştıklarını göstermektedir. Bu sedlerin sâhilden denize doğru açıldıkları mesâfeye dâir de birbirine uymayan kayıtlar görülür. İbn Rusta (nşr. de Goeje, s. 148) ve Ḳudāma 3 milden bahsederler; Mas'ūdī (*Murūc*, II, 2)'ye göre, yalnız 1 milden ibâret idi; Ḳazvīnī'ye nazaran 1/2 mil ve Hilāl al-Ṣābī'ye göre, 600 zirâ idi. İṣṭaḫrī'yi farsçaya tercüme edene göre (nşr. de Goeje, s. 185, ş. 2), sûrun bu kısmı 6 burcu ihtivâ ediyordu. Biz her hâlde bu son iki mâlûmatı kabûl edebiliriz. Burclar arasındaki mesâfe 100 zirâdan daha az idi. İṣṭaḫrī'nin farsça tercümesindeki mâlûmat Hilāl'in kayıtlarına az-çok uygundur.

Derbend'de bugünkü açık ve tehlikeli iskele yerine, o zaman düşman hücumlarına karşı olduğu gibi, fırtınaya karşı da mahfuz bir liman bulunduğunu anlıyoruz. Gemiler için ancak dar bir geçit bırakılmıştı ve bu geçit, mecburiyet hâlinde, kilitli (*ḳufl*) bir zincir ile kapatılırdı. Hiç bir gemi kilit muhafızının (*ṣāḥib al-ḳufl*) rızası olmaksızın, girip-çıkamazdı (İbn Ḥavḳal, s. 242). Bu suretle Derbend'in, IV. (X.) asırda rus korsanlarının akınlarına karşı korunmuş olduğu izah edilmiş bulunuyor.

Aynı sebepten Derbend limanı, ticârî bakımdan, bugünkünden daha ehemmiyetli idi. Derbend'e Hazer'ın müslüman veya müslüman olmayan bütün memleketinden mal getiriliyordu. İhracatın başlıca unsuru bir nevi dokuma bezleri (Arrān, Ermenistan ve Azerbaycan'da, hattâ, hiç bir yerde böyle dokumalara rastgelinmezdi) ve kök-boya idi. Bunlardan başka „mü'min olmayan memleketlerden" alınan köleler de başlıca bir ihracat unsuru idi (İṣṭaḫrī, s. 184).

İşte Derbend'in parlak devrine dâir bizim bildiklerimiz aşağı yukarı bunlardan ibârettir. Derbend'in siyâsî vaziyetine, hususiyle Bagdad ile olan münâsebetlerine, dâir doğru bir fikir edinmek daha güçtür. Balāẕorī zamanında buraya yeni gelen her vâlinin ahâliye bir mıkdar bahşiş dağıtmadan Derbend'e giremeyeceğini söylemekle (s. 207), bize bu hususta karakteristik bir şey öğretmiş oluyor. *Derbend-nāme* (s. 134)'de Hārūn al-Raşīd'in, Derbend ahâlisine, cihad hususunda ihmâlkâr davrandığı veya halka haksızlık ettiği takdirde, halife tarafından mansûp bir vâliyi azletmek hakkını

verdiğini kaydeder. Ölen veya azledilen vâlinin yerine halefi gelinceye kadar, şehri idâre etmek hakkı Aġlab al-Sulamī'nin ahfadına verilmişti. Bu hususta bir çok mubalâġalı rivâyetler olmakla beraber, hakikaten, halife Hişām'ın muâsırı Usayd b. Zāfir'den VI. (XII.) asırda seyyah Abū Ḥāmid Andalusī (bk. Dorn, *Melanges Asiatiques*, VI, 702)'nin zikrettiğini, Sayf al-Dīn Muḥammed b. Ḫalīfa'ye kadar, Sulamī kabîlesinden gelen bir çok Arrān ve Derbend emîr ve vâlileri gördüğünü tarih kaydeder.

Yāḳūt ve İbn al-Aṯīr ile muahhar kaynaklarda şehir çok defa „Şirvan Derbend'i" adı ile anılıyor ve IV. (X.) asırdan beri şehrin Şirvānşāh emîrliğine âit olduğu zannediliyor. Böyle olmakla berâber, bâzı zamanlar Derbend'de Şirvānşāh'a tâbi olmayan müstakil emîrler de bulunmuştur. Umûmiyetle mücâhit olmaları hasebiyle serhad halkı gibi, Derbend ahâlisi de halifeler zamanında olduğu kadar Azerbaycan vâlisi Yūsuf b. Abi 'l-Sāc (288 = 315 = 901 = 927) zamanında vergi vermiyorlar ve yalnız hediyeler takdim ediyorlardı. Ancak Marzabān Sallār b. Muḥammed zamanında, hediye yerine, sâbit bir vergi ihdas olundu. İbn Ḥavḳal (s. 254) 344 (955/956) senesinin vergilerini gösteriyor. Bu değişiklikten halkın memnun olmayacağı tabiî idi. İbn al-Aṯīr'in bahsettiği (VIII, 376) aynı yıl (344) zarfında zuhûr eden ve bastırılması için Marzabān Sallār'ı harekete mecbur kılan hâdiseyi bu keyfiyet ile izah etmek icap edeceği âşikârdır.

Derbend sonraları da, fi'len müstakil bir hudut şehri olarak, görülüyor. Hilâfet merkezinden ancak tehlike zamanında yardım istemek için müracaat edilirdi. Nitekim İbn al-Aṯīr (X, 434)'de görüldüğü gibi, Sultan Maḥmūd b. Muḥammed, hudut memleketleri ve bilhassa Derbend tarafından kıpçak ve gürcülere karşı yardıma çağırılması üzerine, 517 (1123)'de bu havâliye sefer etmiştir.

Mühim bir hâdise de bugüne kadar pek az dikkati çeken Derbend'in VI. (XII.) asırda bir müddet müslümanların elinden çıkması ve gürcülerin yardımı ile, istirdat edilmiş bulunmasıdır. Bu cihet Ḫanikov (*Mélanges Asiatiqae*, III, 127 v.d.)'un neşrettiği şâir Ḫāḳānī'nin bir kasîdesinde açıkça gösterilmiş bulunuyor. Şâir 70 yelkenliden müteşekkil bir rus donanmasını Bakû yakınında imhâ eden ve Alanlar ile Hazarları yenen „Derbend'i cehenneme çeviren ve Şāberān'ı mâteme boğan" Şirvānşāh Aḫistān b. Manūçahr'i medheder. Şâir Şāhānşāh'ın „gerek Derbend'de ve gerek ruslar arasında bu it yürekli insanların vaktiyle Şirvan'da vücuda getirdikleri kargaşalığa sebep olduğu ve Allahın yardımı ile kılıcının Derbend ile Şāberān'ı fethettiğini" ilâve eder.

Bu sözler yalnız Derbend'in değil, hattâ daha cenûpta ve şimdiki Kuba'nın yakınında bulunan Şāberān'ın da bir müddet müslümanların elinden çıkmış olduğunu gösterir. Kunik (Dorn'da zikredilen *Caspia*, s. 304 v.d., mukaddime, s. XXXVII)'in de gösterdiği vecihle Ḫāḳānī tarafından terennüm edilen Şirvānşāh'ın zaferleri takriben 1175'te vukua gelmiştir. Gürcüstan vekayinâmeleri, Şāberān'ın zaptını Gürcüstan kıralı Georg III. (1156—1184)'a izâfe eder. Kıral bu şehri, geri alarak, müttefiki Şirvānşāh'a teslim etmiştir. Derbend'in, daha sonraları hâkimiyetini Hazer denizine kadar genişletmiş olan Gürcüstan kıraliçesi Thamar (1184 — 1212) zamanında Şirvānşāh'ın hâkimiyeti altına geçmiş olması muhtemeldir.

İbn al-Aṯīr (XII, 252, 264 v.d.), moğulların zuhûrlarını (619/620 = 1222/1223) anlatırken, Şirvānşāh Raşīd'i, Derbend emîri olarak, gösterir. Moğullar Şirvānşāh'ın elçisinden kalenin yanı-başından geçilip-gidilebilecek yolu öğrendikleri için, şehir bu defalık onların tahribinden masun kaldı (Sâsânîlerin büyük sûrları daha o devirde ehemmiyetini kaybetmiş bulunuyordu). Bir kaç sene sonra Derbend Nasavī (nşr. Houdas, s. 172 v.dd.)'de, Şirvānşāhlardan müstakil bir emîrlik olarak, görülmektedir. Şirvān'da Şāh Afridūn, Derbend'de ise, vasîsi al-Asad'in nâipliği altında, bir çocuk emîr bulunmakta idi. Şehir zaptedilemez ve ancak ihânet ile ele geçirilebilir bir kale sayılıyordu. Bununla berâber moğullar gittikten sonra, daha Raşīd'in saltanatı devrinde, Kıpçaklar şehri basmış ve kısa bir müddet ona hâkim de olmuşlardı. 1239'da Derbend moğullara teslim olmak zorunda kaldı. Bir gün buradan geçen (17/18 teşrin II. 1254) Rubruk'un seyahatnâmesinde, kalelerin üst kısımları ile mazgallarının moğullar tarafından tahrip edilmiş olduğu görülmektedir. Derbend'in hisarlarından ilk defa bahseden Rubruk olmuştur. O zamanlar şehir 1 mil (fransız) uzun olduğu hâlde, genişliği bir taş atımını geçmezdi. Demek ki, şehir o devirde iki sûr arasına münhasır bulunuyordu (krş. F. Schmidt, *Über Rubruk's Reise*, Berlin, 1885, s. 84). Derbend'in bundan sonraki bütün tasvirlerinde genişlik ile uzunluğu arasında bir nisbetsizlik göze çarpar. Araplardan ilk defa Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld, II, 340), Yāḳūt ile IV. (X.) asır coğrafyacılarının rivâyetlerine muhâlif olarak, şehrin 2/3 fersah uzunluğunda ve yalnız bir ok atımı genişliğinde olduğunu söylemektedirler.

Moğulların hâkimiyetleri zamanında Derbend'in kâh Şirvānşāhlara ve kâh kendi emîrlerine

tâbi olduğu zannedilmektedir. Şehir ve memleketin metbuu olarak, bâzan Altın-Ordu hanlarını ve bâzan da İlhanlıları zikrederler. Altın-Ordu hanı Toktamış burada kendi namına para bastırdı. Timur'un gerek Toktamış'a karşı seferinde (797 = 1395) ve gerek bu seferden dönüşünde (798 = 1396) Derbend'den geçmesi şehirde haylı sarsıntıya sebep olmuştur. Derbend, eskiden de olduğu gibi, Timur tarafından kurulan devletin de hudut şehri olarak, Şirvânşâh'a tevdi edildi. 1428'de Derbend'de müstakil bir emîrin bulunduğu kaydedilir. İtalyalı tâcir Giovanni della Valle, bu emîr için, küçük bir gemi inşa etmiş ve o da bununla Astarâbâd'dan gelen gemilere hücum ederek, korsanlığa başlamıştı (Ramusio, *Viaggi*, II, 92ª).

Bu asır içinde şehir liman olmak ehemmiyetini tamamiyle kaybetmiş gibi görünmektedir. Ambrosio Contarini'nin burada bulunduğu zaman (teşrin II. 1475 — eylûl 1476) yalnız hisar ile şehre en yakın olan yerler, tahminen sûrlar arasındaki sâhanın 1/6'i, meskûn idi. Denize kadar diğer mahalleler tamamiyle boştu (Ramusio, *Viaggi*, II, 120ª). Derbend'in inhitatı, yağmaların ve hudut harplerinin sebebiyet verdikleri zararlardan başka, Bakû'nun inkişafı ile izah edilebilir. Filhakika yerli küçük emîrler, IV. (X.) asır coğrafyacılarının tasvir ettikleri geniş rıhtımları tâmir için lüzumlu vasıtalardan mahrum idiler. Bunlar harap olduktan sonra, gemiler tabiîdir ki, Bakû'nun mahfuz limanını Derbend'in açık iskelelerine tercih ettiler.

Bu devirde Derbend, bir arap şehri olarak değil, bir türk şehri olarak tasvir ediliyor. XVI. asrın başlangıcında, ismi bilinemeyen venedikli bir tâcir, ahâlinin „çerkesçe veya türkçe" konuştuklarını nakleder (Ramusio, *Viaggi*, II, 86ᵇ). Türklerin ne zaman ve ne şekilde buralara gelip, arapların yerini aldıklarına dâir elimizde hiç bir mâlûmat yoktur. Fakat bu değişmeler, Selçuklu hânedanının hâkimiyetinden başlayarak, Azerbaycan ve İran'ın şimâl-i garbî hudutları ile diğer eyâletlerinin tedricen türkleşmesi ile münâsebetdardır. Bununla berâber yukarıda zikri geçen Sayf al-Sulamī ismi, Derbend'de VI. (XII.) asırdaki üstünlüğün o zamanlar türklerde olmayıp, araplarda olduğunu gösterir. Yalnız geçidin moğulca adı (Ḳahalḳa, bu kelime için bk. mad. DER-I ÂHENİN) değil, türkçe adı da (Temir-Kapı = Demir-Kapı) ancak moğul devrinde zuhûr etmiştir. Olearius (*Reise*, s. 721 v. d.)'ta zikredilen türk halk efsânelerinin ne zaman Derbend'e nisbet edildiğini tâyin etmek imkânsızdır. Bu efsânelerden de yalnız Olearius'un muasırı Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, II, 312) bahseder. [Olearius, Derbend civarında Korkud-Ata'nın mezarını ziyâret ettiğini söyler]. Kantemir „oğuzların mezarlarına" âit efsâneleri Derbend'de (1722) duymuştu. Bundan sonra türk halk efsânelerinin yerini yeniden dinî menşe'den gelen bir takım masallar almıştır. Bugün Derbend'de hiç bir kimsenin, ne Ḫān Ḳāzān, ne Korkud-Ata ve ne de Oğuz nesli hakkında bir şey bildiği vardır.

892 (1487)'de Derbend Şeyh Ḥaydar tarafından muhasara edildi ise de, bundan hiç bir netice çıkmadı. Şeyh Ḥaydar, Şirvânşâh'ın dâveti üzerine gelen Ak-Koyunlular ile harp ederken, öldü. Fakat buna mukabil, 915 (1509)'te Şeyh Ḥaydar'ın oğlu ve Safevîler hânedanının müessisi Şâh İsmā'îl Şirvan ve Derbend'i zapta muvaffak oldu. Derbend'in muhasarası İran (Ḫvândemir, *Ḥabîb al-siyar*, Tahran, III, 352 — 355) ve Venedik (Ramusio, *Viaggi*, II, 73 v.d., 90 v.d.) menbâlarında nakledilmektedir. 40.000 kişilik iranlı ordunun yaklaşması üzerine şehir, ahâlisi tarafından, terkedildi. Burcları daha yakınlarda tâmir edilmiş olan hisar, ancak şiddetli bir mukavemetten sonra, sukût etti.

Safevîler zamanındaki Derbend hakkında çok az şey biliniyor. Şah tarafından nasbedilen Derbend sultanı, Şirvan hanına tâbi idi. 986 (1578)'da Özdemir Osman Paşa şehri zapta muvaffak olmuş, bundan sonra Derbend, 1015 (1606)'e kadar, türk hâkimiyeti altında kalmıştır. Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, s. 394 v.d.)'nin şehir hakkında verdiği mâlûmat her hâlde bu devre âittir. O zaman şehir 10.500 zirâ uzunluğunda ve 550 zirâ genişliğinde idi. Üzerinde 70 burc bulunan sûrları, İstanbul'un kara cihetindeki sûrları kadar, yüksekti.

İran hâkimiyeti yeniden teessüs ettikten sonra, Şâh İsmā'îl sûrları tâmir ettirdi. Denizin buradaki sığlığı, ehemmiyetli bir gümrük yeri olan şehirden kaçakçılığa imkân verdiğinden, „denizin ortasında" taştan yüksek bir kule yaptırılmış ve bu kule karadaki sûra raptedilmişti. İskender Munşî (*Târîḫ-i ālam ārāy-i 'Abbāsî*, Tahran, s. 516)'nin rivâyet ettiğine göre, bu inşaat esnâsında, eski zamana âit aynı cinsten inşaat bakiyeleri meydana çıkmıştı (büyük yapı taşları ile demir çubuklar, *mīlhā-i āhan*). Şâh 'Abbās'ın yaptırdığı bu inşaat, Hazer denizinin dalgalarına çok az bir zaman mukavemet edebilmiştir. Seyyahlardan ancak rus tâciri Fedot Kotov'un bu deniz içindeki kuleyi gördüğü (1623) zannolunur. Olearius (1638), şehir sûrlarının dağlardan denize kadar uzandığını, bu yüzden bâzan dalgaların duvarları dövdüğünü nakleder. Aynı şah iki eski sûru, bir taraftan hisarı asıl şehirden ve

diğer taraftan şehri şarkta denize kadar uzanan mıntakadan ayırabilecek sûrlar ile birleştirdi. Bu mıntakaya o zaman yunanlılar şehri (*şahr-i yūnān*) denilirdi. Bâzı seyyahlar bu adı, türk fâtihlerinin burada yunanlı tâcirler ile meskûn bir şehir bulmuş olmalarına hamlediyorlardı. Hakikatte bu isim Büyük İskender'e izâfe edilen efsâneler ile izah edilebilir. Arzânî sûrlar ancak 1824'te ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Derbend 23 ağustos (3 eylûl) 1722'de, Petro I. tarafından zaptedilip bir rus kalesi hâline getirildikten sonra (bugün bile Petro I. 'nun bizzat oturduğu evi gösterirler), 1735'te iranlılara iâde olundu. Nâdir Şâh da, Petro I. gibi, şehri eskisi kadar ehemmiyetli bir liman hâline getirmek istedi. Bunun için sâhildeki boş mahallere ahâli yerleştirmek lâzımdı. Bu maksat ile, halka örnek olsun diye, Şah orada kendisine bir saray yaptırdı ise de, bunun hiç bir te'siri olmadığı ve hiç bir iz bırakmadığı görülmektedir.

Nâdir Şâh'ın ölümünden ve İran devletinin inhitatından sonra, Derbend'in yine fi'len müstakil bir hanlık olduğu görülüyor. 1765'te şehir Kūba hanı Fatḥ 'Alī'nin eline geçti ve bu zât, hükûmet merkezini Derbend'e nakl ile, kendisine hisarda bir saray inşa ettirdi. Muâsırları tarafından muhteşem bir bina olarak medthedilen bu saray, şimdi kaybolmuş ve yalnız harâbeleri kalmıştır. Fatḥ 'Alī, 1789'a kadar hüküm sürmüştür. Kaçar hânedanının müessisi ile birleşen oğlu Şeyh 'Alī zamanında Derbend, Zubov'un kumandasındaki ruslar tarafından 10—21 mayıs 1796'da zaptedildi. Aynı senenin sonlarına doğru, şehir çar Paul I.'ün emri ile, yeniden tahliye olundu. Fakat 21 haziran — 3 temmûz 1806'da şehir tekrar, general Glasenapp tarafından, işgâl edildi.

Derbend rus hâkimiyeti zamanında eski askerî ehemmiyetini tamamiyle kaybetti. İstihkâmlar 1867'de ortadan kaldırıldı. Daha zaptı tâkip eden ilk senelerden itibâren, şehrin yeni kale ve istihkâmlar ile tahkimi fikrinden vazgeçilmişti. Bundan böyle eski sûrlar ancak bir mâzi yâdigârı olarak tâmir ediliyordu. Hattâ bâzı kısımlar, bilhassa cenûp cihetindekiler şehrin genişletilmesi uğurunda feda edilmişti. Derbend'i mendirekler vasıtası ile kapalı bir liman hâline getirmeği istihdaf eden ve bir kaç defa ele alınan proje (son olarak, 1903'te) artık tatbik edilmedi. Orta çağ coğrafyacılarının zikrettikleri sanayiden yalnız kök-boya istihsâli işi rus hâkimiyeti zamanında da devam etti. Fakat alizarin boyasının icadı, 1875'ten itibâren, bu madde hakkındaki talebi ziyâdesiyle azaltmış ve binnetice halk için mühim bir iktisadî buhran doğmuştu.

Bu eski müstahkem mevki şimdi yetiştirdikleri bağları ile, diktikleri meyva ağaçları ve balık sanayii ile yaşayan sâkin bir şehirdir. Derbend geçidinden geçen eski yol, yerini 1898'de inşası biten ve Kafkasların ortasındaki eyâletleri Avrupa Rusyası'na bağlayan ilk trene terk etmiş ve bu keyfiyet tabiatiyle şehrin inkişafını kolaylaştırmıştır. [Bugün Derbend, cenûbî Kafkasya demir yollar şebekesinin bir istasyonu ve Dağıstan cümhuriyetinin 26 sancağından birinin idâre merkezidir. 1926'da Derbend'in, büyük bir ekseriyeti türklerden ibâret, 25.000 nüfusu vardı. 1930'dan itibâren, burada bir yünlü kumaş dokuma fabrikası ve bir halıcılık imâlâthânesi faâliyete başlamıştır. Şehirde demir yol tâmirhâneleri, elektrik merkezi, nümûne ziraat istasyonu ve bir cenûp nebatları isyasyonu vardı. Derbend'in yakınında bulunan „tabiî ateşlerden" istifâde eden cam fabrikası da mevcuttur. Derbend'de balıkçılık müesseseleri, bağcılık, şarapçılık ve zerzevatçılık inkişaf ettiği gibi, şehrin civarında, sun'î sulama usûlü ile, buğday ziraati ile de iştigâl olunmaktadır. Derbend aynı zamanda bugün Dağıstan'daki türklerin kültür merkezlerinden biridir. Şehirde bir de memleket müzesi vardır.]

Bibliyografya: *Derbend-nāme*, kaybolmuş farsça bir eserden mülhem olarak, Muḥammed Avābī Aḳtāşī tarafından, XVI. asrın sonuna doğru ve XVII. asrın başlangıcında türkçe yazılmış olup, ancak 456 (1064)'ya kadar gelir. Petro I.'nun seferinden beri bilinen bu eser yazmalar hâlinde saklanmıştır; tenkitli neşri henüz yoktur; ingl. trc. ve notlar ile neşredilen nushası (*Derbend-Nāmeh, or the history of Derbend, translated from a select Turkish version and published with the text and with notes by Mirza A. Kazem-Beg*, Petersburg, 1851) ilmin icaplarına hiç bir vecihle cevap vermemektedir. *Derbend-nāme* müellifi iyi menbâlardan istifâde etmiştir; fakat umûmiyetle dağıstanlı muâsırları gibi, hiç bir kayda tâbi olmayarak, zamanındaki bütün hâdiseleri, arap muhariplerı ile haleflerinin Derbend'inde cereyan etmiş gibi göstermiştir. Petro I. zamanından itibâren Derbend'in sûrları ve mâzinin muhafaza edilen diğer bakiyeleri hakkında yazılan eserlerin çoğu bu menbaın te'siri altında kalmışlardır; krş. *Operele principelui Demetriu Cantemiru publicate de Academia Romana, Tomu VII, Collectanea Orientalia* (Bucuresci, 1883); Th. S. Bayeri, *Opuscula* (nşr. Klotzius), Halae, 1770; E. Eichwald, *Reise auf dem Caspischen Meere* (Ch. M. Frähn, *Die Inschriften von Derbend*; Berezin, *Puteşestvie po Dages-*

tanu i Zakavkazyu, v.b.). Arap menbâlarının neşirleri hususunda en çok gayret gösterenlerden bilhassa B. Dorn (*Bericht über eine wissenschaftliche Reise in den Kaukasus; Beiträge zur Geschichte der kaukasischen Länder und Völker aus morgenländischen Quellen; Auszüge aus morgenländischen Schriftstellern, betreffend das Kaspische Meer und angrenzende Länder; Caspia*) ve Ḫanikov (*Bull. de l'Acad.* ve *Zap. kavk. otd. imp. russk. geogr. obşç.*, 1853 v.b.)'u zikredebiliriz. G. le Strange (*The lands of the Eastern Caliphate*, s. 180)'de arap menbâlarından alınan malûmat kâfî değildir. Derbend'e rus hâkimiyetinin 100. senesi vesilesi ile E. Kozubskiy (*İstoriya goroda Derbenta*, Temir-Ḫan-Şura, 1906) şehrin bir tarihini neşretti; müellifin bütün gayretine rağmen, şark menbâlarını ancak tercümeler vasıtası ile anlayabildiğinden ve tarih arama metodlarının da tamamiyle yabancısı olduğundan, bu eser, verilen emek derecesinde, mükemmel olamamış tır; krş. W. Barthold, *Zap. vost. otd. imp. russk. arḫ. obşç.*, XIX, s. XI v.d., 073 v.d.; XXI, s. IV v.d. (W. BARTHOLD.)

DERBEND-İ ÂHENİN. [Bk. DEMİR-KAPI.]

DERCİNÎ. DARCİNÎ, ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. SA'ĪD B. SULAYMĀN B. 'ALĪ B. İḪLEF, VII. (XIII.) asrın abâdiye âlimlerinden olup, tarihî kıssalar ve hâl tercümelerini ihtivâ eden *Kitāb ṭabaḳāt al-maşā'iḫ* adlı bir eser müellifidir. Bu eser henüz tabedilmemiş ise de, Mzāb'da yazma hâlinde mevcuttur.

Abu 'l-'Abbās'ın eseri, birbirinden tamamiyle ayrı, iki kısmı ihtivâ eder. Birinci kısım, M. Masqueray tarafından tercüme edilmiş bulunan (Cezayir, 1878) Abū Zakarīyā vekayinâmesinin tekrarından ibâret olup, buna müellif tarafından bâzı müta'âa ve mülâhazalar ilâve edilmiştir. İkinci kısım, islâmın ilk senelerinden VI. (XII.) asrın sonuna kadar abâdiye mezhebine mensup şarklı veya afrikalı ileri gelenlerin, tarih sırası ile ellişer senelik tabakalara tasnif edilmiş, mufassal hâl tercümelerini ihtivâ eder.

Darcīnī, bu kısımda, Varglalı Abū 'Ammār 'Abd al-Kāfī tarafından XI. tabakanın sonuna kadar tertip edilmiş bulunan bir cedvelden istifâde etmiş ve XII. tabakada zikredilen meşhûr şahsiyetlerin hâl tercümelerini ilâve etmiştir (bk. *Kitāb al-ṭabaḳāt*, II. cedvel, M. de Motylinski tarafından *Les livres de la secte abadhite*, s. 30'da neşredilmiştir (Cezayir, 1889).

Darcīnī'nin eseri, Maġrib abâdîlerinin tarihçesi bakımından, kıymetlidir. — Rustamî hânedanının sukutundan sonra Vehhâbî berberî cemaatlerinin yaşamış oldukları Vargla, Vād Rīġ ve Sūf vâhalarındaki gruplara dâir, ehemmiyetli malûmatı ihtivâ eder.

Cabal Dammar abâdîlerinin ileri gelenlerinden birinin, Abu 'l-Ḳāsim b. İbrāhīm al-Barrādī [b. bk.]'nin IX. (XV.) asırda telif ettiği *Kitāb al-cavāhir al-muntaḳāt*'ta *Ṭabaḳāt*'ın nasıl vücuda geldiğine dâir dikkate şâyan malûmat vardır. Al-Barrādī der ki: — „Abu 'l-'Abbās'ın kitabı şu şartlar dâhilinde vücuda getirilmiştir: Al-Ḥācc 'Īsā b. Zakarīyā 'Oman'dan henüz gelmiş ve İbn Us'af'ın *Ḥull*'ünü, şeyh Abu 'l-Ḥasanī ve İbn Ca'far divanlarını ve başka mühim eserleri getirmişti. Kendisinden, şarklı kardeşleri, ilk asırlar abâdîlerinin hâl tercümelerini ihtivâ eden ve garplı ecdadın fezâilini nakleden bir eser göndermesini istemişlerdi. Al-Ḥācc 'Īsā o sırada Cerba'da bulunan *'Azzaba* âlimlerine danıştı ve onlara şarktaki dindaşları tarafından izhar olunan arzuyu bildirdi. Evvelâ Abū Zakarīyā'nın kitabı hâtıra geldi. Fakat onun kâfi derecede tam olmadığına ve berberî diline alışık olup da, arapçanın kaideleri ve ıstılahlarını yerli yerinde kullanmak hususunda bilgisi eksik olan müellifin üslûbunu kusurlu buldular. Binaenaleyh Rustamîlerin tarihini ve eski ulemanın fezâilini belirten yeni bir eser yazılması düşünüldü. Bu vazifeyi başarmak için Abu 'l-'Abbās'tan daha lâyık bir kimse olmadığından, bu iş ona havâle edildi."

Kitāb al-cavāhir (s. 219)'in bir fıkrasına göre, Darcīnī 616'da Vargla'ya gitmiş ve orada kalmıştır. (A. DE MOTYLINSKI.)

DERD. DARD, tam olarak ḪVĀCA MĪR DARD (1717—1785), nakşbendî tarikatı müessisi Ḫvāca Bahā' al-Dīn (ölm. 1389, Buhârâ)'in ahfadındandır. Şiirde mahlası 'Andalīb olan babası Ḫvāca Mīr Naşīr, Cihāngīr Şāh devrinin meşhûr kumandanı nevvâb Ca'far Ḫān ahfadından ve Dehli'nin çok eski ve çok muhterem bir âilesine mensûp idi. Orduya girdi, fakat sonra inzivaya çekildi ve Ḫvāca Muḥammed Zabīr'in irşâdı ile, nakşbendiye tarikatına dâhil oldu.

Ḫvāca Mīr Dard, babası gibi, önce askerliği meslek edindi, sonra zühd ve tekvaya kendini verdi. Onun tercüme-i hâlini yazan mevlevî Muḥammed Ḥusayn Āzād, *Āb-i ḥayāt* (2. tab., s. 170)'ında der ki, Dard 15 yaşında iken, *Asrār al-ṣalāt* adında, namaz hakkında bir risâle ve 29 yaşında iken, *Vāridāt-i Dard* adlı bir eser yazmıştır. Bu sonuncu eseri üzerine, *'Ilm al-kitāb* adı ile, tasavvufa dâir 111 bahsi hâvî, bir şerh kaleme almıştır. Kendisi daha bir çok dinî risâleler ile acemce kısa bir divan ve Dehli'de sık-sık taş basması olarak tab'edilmiş olan Ordu dilinde diğer bir divanın müel-

lifidir. Saudā, Mīr Taḳī ve Maẓhar'ın muâsırı olup, bir çok talebe yetiştirmiştir; Ḳiyām al-Dīn Ḳā'im, Ḥidāyat Allāh Ḫān Hidāyat ve Sanā' Allāh Ḫān Firāḳ bunlardan başlıcalarıdır. Tercüme-i hâlini yazanların çoğuna göre, Dard 1199 (1785)'da, 68 yaşında iken, Dehli'de vefat etmiştir. Fakat Mīrzā Luṭf, (*Taẕkira gulşan-i Hind*), 1202'de öldüğünü kaydeder.

(J. F. BLUMHARDT.)

DEREBEYLER, XVIII. asrın başlangıcından itibâren, Anadaolu'da kendi başlarına buyruk kesilen ve Bâbıâlinin memuru iken, tedricen vassali hâline gelen nufuz ve kudret sâhibi kimseler mânasına gelir. Hükûmetçe müsâmaha edilen ve tanınan, fakat memleketin âsâyişini açıkça ihlâl ettikleri takdirde, üzerlerine asker gönderilen derebeyler, tam mânası ile birer hânedan kurmuşlar ve geniş bölgelerde hüküm sürmüşlerdir; öyle ki XIX. asrın başlangıcında yalnız Karaman ve Anadolu eyâletleri Bâbıâlinin gönderdiği vâliler tarafından idâre ediliyordu. Derebeyler padişahın ordusuna katılmak mecburiyetini tanıyorlardı. Bâbıâli bunları, *muḥaṣṣil* veya *mutasallim* nami ile, asıl vâlilerin yerine kaim birer şahsiyet sayıyordu. Sultan Mahmud II. tahta geçer-geçmez, derebey âilelerini, reislerinin vefatı akabinde ellerindeki eyâletlere Bâbıâliden gönderilen vâliler nasbetmek suretiyle, ârazilerinden mahrum etmiş ve efradını diğer vilâyetlere dağıtmıştır.

En meşhûr derebeyi âileleri şunlardır:

1. Kara Osman-oğulları, XVIII. asırdan beri Aydın, Manisa ve Bergama'da; Aydın ve Saruhan sancaklarını idâre etmekle berâber, nufuzları İzmir ve Bursa'ya kadar uzanıyordu. Bâbıâlinin Rusya'ya ve XVIII. asrın sonu ile XIX. asrın başlangıcında Rumeli âsîlerine karşı olan seferlerinde vermekle mükellef oldukları kuvvetleri muntazaman gönderdiler. Bir çok defalar bölgelerinin civarında ayaklanmaları bastırmağa, Bâbıâli tarafından, memur edilmişlerdir. O zamanki avrupalı seyyahların eserlerinde bunların hakkaniyet ve iyi idâreleri sitayiş ile zikredilir. 1816'dan itibâren, Bâbıâli Saruhan ve Aydın idâresini tekrar eline aldı. İdâreden uzaklaştırıldıktan sonra bile, Kara Osman-oğullarının nufuzları devam etti ve bunlar sonraları Bâbıâliye büyük hizmetlerde bulundular. Meselâ 1829'da Zeybek Kel Mehmed vak'asında ve 1833'te İbrahim Paşa'nın Anadolu'yu istilâsı sırasında, Kara Osman-oğlu ahfadı bugün dahi Manisa ve Kırk-Ağaç'ta yaşamaktadır.

2. Bozoklu Çapan (Çapar)-oğulları, türkmen aslından olup, aşağı-yukarı Kara Osman-oğulları ile çağdaştırlar. Bozok (Yozgat), Kayseri, Amasya, Ankara ve Niğde'yi idâre ediyorlardı ve en kudretli devirlerinde Tarsus dahi onlara tâbi idi. Hakkında mufassal mâlûmata sâhip olduğumuz ilk Çapan-oğlu, Ahmed Paşa'dır. Bu zat Bozok mutasarrıfı idi; 1178 (1764/1765)'de, Bâbıâlinin emri ile, Sıvas vâlisi tarafından, azledildi (Vāṣıf, I, 233 v.dd., 268); yerine geçen oğlu Mustafa Bey 1781'de, kendi adamları tarafından, öldürüldü (Cevdet, I, 243 v.d.) ve onun yerine Ahmed Paşa'nın ikinci oğlu Süleyman Bey geçti. Çapan-oğullarının en nufuzlusu olan Süleyman Bey, Selim III., Mustafa IV. ve Mahmud II. zamanında, Kara Osman-oğullarının oynadığı rolü oynamıştı. Ölümünden sonra (1229=1814), o mıntakada yine Bâbıâlinin idâresi teessüs etti. Oğulları, vâli ve ordu kumandanlığı gibi, büyük mevkiler işgâl ettiler.

3. Canikli Haci Ali Paşa âilesi, Trabzon ve havâlisinde; bu âilenin reisi 1133 (1720/1721)'te İstanbul'da doğmuştur. Rusya'ya karşı yapılan muharebede Tuna ordularından birine kumanda ederek, kendisini göstermişti. 1773'te Kırım'a akın etti ve 1778'de, ikinci defa serasker olarak, büyük donanmanın da iştirâki ile, Tuna üzerine gönderildi. 1779'da Bâbıâlinin tahriki ile, kendisine öteden beri düşman olan Çapan-oğullarının hücûmuna uğradı ve Rusya'ya kaçtı. 2 sene sonra döndü ve affedildi; şâban 1199 (haziran 1785)'da, Sıvas vâlisi iken, öldü. Ölümünden sonra yerine, sırası ile, 2 oğlu geçti: Mikdād Aḥmed (1206=1791/1792'de idam edildi) ve Ḥusayn Baṭṭāl Bey (ölm. 1215=1801)'in büyük oğlu Hayreddin Bey. Bu sonuncusu, 1206'da idam edilmiş ve bu âileden gelen son derebeyi olmuştur. Canikli Ali Paşa ve oğulları, Selim III. tarafından yapılıp, Kara Osman-oğulları ve Çapan-oğulları tarafından kabûl edilen askerî islâhata karşı koydular. Selim III. tahttan indikten sonra, mürteci halefi Mustafa IV.'nın saltanatı esnâsında, Hüseyin Baṭṭāl'ın genç oğlu Tayyar Mahmud Paşa 1807'de sadâret kaymakamı nasbedildi. Fakat bir kaç ay sonra, Mahmud II. zamanında, azil ve idam olundu.

4. Kuş-Adalı İlyas-oğulları, aşağı yukarı XVIII. asrın ortalarından beri Menteşe sancağını kendi kendilerine idâre ediyorlardı. Tarihleri hakkında hiç bir şey bilinmiyor.

Bibliyografya: Kara Osman-oğlu hakkında bk. *Altertümer von Pergamon*, I, 84—91; Çapan-oğlu hakkında bk. Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor*, s. 84 v.dd.; Georges Perrot, *Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure*, s. 386 v.dd.; Canikli Ali Paşa hakkında bk. Cevdet, III, 326 v.d., V, 102.

(J. H. MORDTMANN.)

DERECÂT. DĒRACĀT, Hindistan'da şarkta İndus ve garpta Süleyman dağları arasında bulunan ve bugünkü Dēra İsmā'īl Ḫān ile Dēra Ġāzī Ḫān bölgelerini ihtivâ eden bir mıntakadır. — 1901'e kadar bu iki bölge, Bannū bölgesi ile birlikte, Pancāb'ın Dēracāt bölümüne tâbi idiler; bunlar İngiliz Hindistanı'nın şimâl-i garbîdeki hudud eyâletinin teşkili ile, birbirinden ayrılmıştır. Şimâl kısmı bugün hudud eyâletine tâbidir; hâlbuki Dēra Ġāzī Ḫān, Pancāb'ın bir kısmını teşkil etmektedir. Dēracāt isminin, hind kelimesi *dēra* ("çadır" yahut "ordugâh") 'nın cemi şekli olması muhtemeldir ve "Dēraların memleketi, yâni XVI. asrın başında belûc [bk. BELÛCİSTAN] sergerdelerinin te'sis ettikleri 3 şehrin, yâni Dēra İsmā'īl Ḫān, Dēra Ġāzī Ḫān ve Dēra Fatḥ Ḫān şehirleri diyarı" mânasına gelir. Bu 3 şehir İndus'un tam kenarında bulunuyorlardı ve nehrin i'tikâl faâliyeti yüzünden çok tehlikeye mârûzdu. Sikhlerin hâkimiyeti altında iken, Dēra İsmā'īl Ḫān tahrip edildi; bugünkü şehir son zamanlarda kurulmuştur. Dēra Fatḥ Ḫān tamamen ortadan kayboldu ve Dēra Ġāzī Ḫān'ı 1910 ve 1911 yıllarında hemen-hemen tamamiyle sular alıp götürdü.

Dēracāt'ın ve Dēra'nın darphâneleri, Dürrânî şahları zamanında, Dēra İsmā'īl Ḫān ve Dēra Ġāzī Ḫān'da bulunuyordu; bakır sikkeler Dēra Fatḥ Ḫān'da darp edilmişti. Dēra İsmā'īl Ḫān bölgesi 8.813 km². olup, 1901'de 252.379 nüfusu vardı ve bunların 218.338'i müslümandı. Dēra İsmā'īl Ḫān şehrinin, garnizonu ile birlikte, 31.737 nüfusu vardı. Diğer mühim şehirler şunlardır: (evvelce müstakil olan Tānk nevvâbının hâkimiyetinde bulunan) Tānk ve Kulāçī-Efganlar, bilhassa Dāmān, yâni garp kısmında ahâlinin en mühim unsurunu teşkil ederler ve beluclar bilhassa cenupta kalabalıktırlar. Şerānī efganlarının dağlık memleketi de bu bölgeye dâhildi (krş. DĀMĀN). Dēra Ġāzī Ḫān bölgesi, beluc kabîleleri ile meskûn bulunan dağlar hâriç, 13.742 km². olup, nüfusu, 412.012'si islâm olmak üzere, 471.149 idi. Dēra Ġāzī Ḫān şehrinin tahrip olunmadan önce, 23.721 nüfusu vardı. Başka mühim şehirler şunlardır: Cāmpur, Dācil ve Mithankōt. Bölgede 167.322 belûc vardır.

Bibliyografya: *Gazetteer of Dēra İsmā'īl Ḫān* (Lahur); *Gazetteer of Dēra Ġāzī Ḫān* (Lahur); H. Edwardes, *A Year on the Pandjāb Frontier* (London, 1849).

(M. LONGWORTH DAMES.)

DEREZÎ. DARAZÎ (?—1019), dürzî mezhebinin müessislerinden biridir. Bunların en mühimi Ḥamza olduğu hâlde, mezhebe adını vermek şerefi Darazī'ye düşmüştür. Müslüman ve hıristiyan bir çok müverrihler kendisinden bahsettikleri gibi, dürzîlerin kitaplarında da adı geçer. Yazık ki, kaynaklardaki mâlûmat birbirini pek tutmamaktadır.

Darazī'nin bir bâtınî *dā'ī*'si olarak işe başlamış olduğu muhakkak görünüyor. Hıristiyan müverrihlerden kendisi ile muasır olan antakyalı Johannes ve al-Makīn'in kayıtlarına göre, asıl adı Muḥammed b. İsmā'īl olup, kendisi iranlı idi; dürzî kitaplarına göre, türk olup, adı Neş(?)-Tigin idi. Dürzî kitaplarında ise, Darazī ismi ile zikredilir.

408 (1017)'de Mısır'a gitti. Daha bir yıl önce, 407'de Ḥamza'nın imamlığını kabûl etmiş bulunuyordu; çünkü Darazī'nin *ma'ẕūn* (aşağı rütbeli *dā'ī*) 'Alī b. Aḥmed Ḥabbāl'ın irşâdı ile, tevhideiliği kabûl etmiş olduğunu Ḥamza risâlelerinde kaydeder.

Kahire'de halife Ḥākim'in hizmetine girerek, ilk zamanlarda ondan iltifat gördü. Sonra Ḥamza'nın yerine göz dikti. Daha 409 (1018)'da kendisinin darazîler adını verdiği tarafdarları vardı; bunlar Ḥamza'nın gadrine uğradılar. İçlerinden en mühimi Berẓā'il idi. Ḥamza'nın elde bulunan yazılarında Darazī'nin teşebbüslerinden bahsedilir; Ḥamza ona "küstah, şeytan" demekte ve onu imamın, yâni kendisinin, zıddı olarak göstermekte ve onun "imamın cübbesi altından çıkmış" olduğunu söyleyerek, *sayf al-īmān* ("imanın kılıcı") unvanını takınmış olmasından dolayı, hayıflanmaktadır.

Halife Ḥākim'in ülûhiyetini ilk tanıyan Darazī'dir; ona göre, akl-i küll, dünya yaradılırken, Âdem'de tecelli etmiş ve oradan nebîlere, sonra 'Alī'ye ve onun ahfadı olan fâtımî halifelerine geçmiştir. Darazī daha evvelki batınî akîdesinin tatbikî bir şekli olan bu nazariyeyi izah etmek üzere, bir kitap yazdı. Kahire'nin büyük câmiinde bu kitaptan vaaz etti ve halife Ḥākim itiraz etmedi; fakat bu vaaz dedi-koduya sebep oldu. Onun şaraba, memnû nikâhlara izin verdiği ve tenasühu tâlim eylediği de söyleniyor.

Abu 'l-Maḥāsin'e göre, Darazī, bu dedi-kodular üzerine, Suriye'ye çekilmeğe mecbur kalmış ve orada akîdesisini dağlılara, bilhassa Taym-Allāh vâdisinde ve Panceas arâzisinde yaymış olacaktır. Sonra türklerle ihtilâfa düşmüş olduğundan, vukû bulan bir muharebede öldürülmüş olsa gerektir.

Antakyalı Johannes ve ondan faydalanmış olan al-Makīn Darazī'nin âkıbetini başka bir şekilde anlıyorlar. Bu müverrihlere göre, akîdesinin sebep olduğu dedi-kodu üzerine, Darazī Kahire'de halife Ḥākim'in arabasında iken, sarayın türk iç-oğlanları tarafından vurulmuştur. Ölümünden sonra evi yağma edilmiş,

şehirde 3 gün kargaşalık olmuş ve şehir kapıları kapatılmıştır. Darazî'yi öldüren türk tevkif edilerek, başka bir bahâne ile, idam olunmuştur. Dürzî kaynakları Darazî'nin, Ḥamza'nın tahriki eseri olarak, öldürüldüğü fikrini vermektedir. Tarafdarlarından bir çoğu ve bu meyanda Berẓā'il, kendisi ile beraber, ölmüşlerdir (410 = 1019).

Bibliyografya: S. de Sacy, *Exposé de la Religion des Druzes*, I, mukaddime, s. CCCLXXXIII v.d.; II, 157 v.d., 170, 190; Jean d'Antioche, *Chronique* (nşr. Chéïkho, Carra de Vaux ve Zayāt).

(B. CARRA DE VAUX.)

DERÎ. DARÎ (F.), aslında „saray dili" mânasına geldiği hâlde, yeni farsça demektir. *Iḫvān al-ṣafā* (Bombay, 1884) risâlelerinin farsçaya muhtasar tercümesinde bu eserin, Timur'un emri ile, *pārsî darî* diline tercüme edildiği kayıtlıdır. Eser ise, sâdece fars diline tercüme edilmiştir. Yezd zerdüştîlerinin konuştukları leheeye *darî* adını vermeleri, bir yanlışlık eseridir. Bu kelimeye dâir şarkta revâc bulan diğer etimolojiler kıymetsizdir.

Bibliyografya: Cl. Huart, *JA* (1888), 8. seri, XI, 298 v.d. ve *ZDMG*, 1898, LI, 196; W. Geiger, *Grundr. der iran. Philol.*, I, 2, 382; F. Justi, *ZDMG*, 1881, XXXV, 327; Anquetil-Duperron, *Mémoires de l'acad. des inscr.*, 1768, XXXI, 410; Edw. G. Browne, *A year amongst the Persians*, s. 187; ayn. mil., *Literary history*, I, 26.

(CL. HUART.)

DER'İYE. AL-DAR'ĪYA (Dreyeh, Deraya, Daraaije, Drahia), Arabistan'ın Neǧd ülkesine dâhil al-'Āriż havâlisinde bir şehirdir. — Kızıldeniz'den Basra körfezine giden kervan yolu üzerindedir. Güzel bir uslûpta inşa edilmiştir. Yüksek dağların eteklerinde, dar bir vâdinin içinde bulunur. İçinden yazın ekseriyâ kuru olan bir vâdî (Vādî Ḥanîfa) geçerdi. Bir çok mescid ile gâyet büyük bir câmii ve bir çok medresesi vardı. Bu şehir pek münbit bir mıntakada kâin olup, geniş buğday ve arpa tarlaları, bol hurma, şeftâli, kayısı ve incir ağaçlarını ihtivâ eden zengin meyva bahçeleri ile çevrilmiş bulunuyordu. Bu civarda yetişen cins atlar bütün Arabistan'da meşhûrdur. Bu mıntakada bir çok kabîleler ve bilhassa 'Anaza kabîlesi otururdu. XVIII. asrın sonu ve geçen asrın başında, müstakil hükümdar olan Sa'üd, 'Abd al-'Azīz ve 'Abd Allāh'ın devirlerinde, Vehhâbî [b. bk.] devletinin makarrı olduğu zaman, ikbâlinin en yüksek mertebesine ermiştir. 1818 senesinde bu şehir, 5 ay süren çetin bir muhasaradan sonra, Mısır serdarı İbrahim Paşa tarafından hücum ile ele geçirilmiş ve yakılarak, etrafında bulunan zengin meyva bahçeleri ve hurmalıklar ile birlikte harap edilmiştir. Vehhâbîler şehri tekrar ihya etmeği uğursuz addetmiş ve makarrlarını 10 km. mesâfede bulunan al-Riyāż şehrine nakletmişlerdir. Dar'iya'nin, mâmûr olduğu zamanlarda, 30.000—40.000 (bâzı menbâlara göre, 60.000) nüfusu vardı. Bugün şehir civarında, ekseriyâ köylere dağılmış olarak, hurma toplama zamanında, takriben 1.500 kişi yaşamaktadır.

Dar'iya'nin mâmur olduğu zamanlarda şehri ziyâret etmiş olan yegâne avrupalı, ingiliz Reinaud olmuştur; bu zat 1805 nisanında sâhilde bulunan Gran şehrinden, oradaki ingiliz mümessili Manesty tarafından siyâsî bir vazife ile tavzif olunarak, sultan Abdülaziz'in nezdine gelmiştir. Tahrip edildikten biraz sonra, şehri ingiliz Hindistan hükûmetinin İbrahim Paşa'yı Dar'iya'deki karargâhında selâmlamağa memur edilmiş olan ingiliz yüz-başısı Sadlier görmüştür. Daha sonraları şehir seyyah Palgrave tarafından ziyâret edilmiştir.

Bibliyografya: C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 343, 345 v. dd.; Corancez, *Histoire des Wahabis* (Paris, 1810), s. 176 v. dd.; G. F. Sadlier, *Account of a Journey from Katif on the Persian Gulf to Jambo on the Read Sea* (*Transactions of the Lit. Soc. of Bombay*, (London, 1823, III, 471); K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 149, 228, 399, 567 — 569, 579 — 582; XIII, 449, 455 v. d., 494, 523; W. G. Palgrave, *Reise in Arabien* (alm. tre., Leipzig, 1867), I, 295; II, 31 — 68.

(J. SCHLEIFER.)

DERḲĀVĀ. [Bk. DERKAVA.]

DERKAVA. DERḲĀVĀ (kavmî nisbet ismi olan DERḲĀVÎ'nin cemi), Mülāy al-'Arbî al-Derḳāvî'nin tilzimlerinden mürekkep ve nufuz dâiresi Afrika'nın şimâl-i garbına, bilhassa Fas'a ve Cezayir'e şâmil olan müslüman tarikatı mensûplarına verilen müşterek isimdir. Müfredi *derḳāvî*, cemi *derḳāvā*'dır. Magripli mutasavvıf Abu 'l-Ḥasan 'Alî Şāẓilî tarafından te'sis edilmiş olan daha eski tarikatın bir kolu olmasından dolayı, *derḳāvā* tarikatına *şāẓilîya derḳāvā* adı da verilir.

Derḳāvî mezhebi, evvelâ, Fas'ın şimâl-i garbında Banî Ḥasan kabîlesinin işgâl ettiği mıntaka ahâlisinden ve 'İmrāniyūn grubundan bir İdrîsî şerif tarafından, te'sis ve neşredilmiştir. Şerifin adı 'Alî b. 'Abd al-Raḥmān al-Camāl olup, gençliğinde Mülāy İsmā'îl'in vefatını tākip eden anarşi ve dâhilî harp devri esnâsında, *maḫzen*'in hizmetinde bulunmuştu. Mülāy İsmā'îl'in oğlu, Sultan Muḥammed lehinde çalışarak, kendi kabîlesine mensup şe-

riflere kötü muamele ettiği için, 1151 (1738) 'de bu hükümdarın sukutu üzerine, Magrib 'den kaçmağa mecbur kalarak, Tunus 'a iltica etmiştir. Vazzān zâviyesi şeyhi Mūlāy Ṭayyib tarafından Fas 'a gönderilen 'Alī b. 'Abd al-Raḥmān artık orada ikamet edip, Abū 'Abd Allāh Cassūs 'tan tasavvuf tahsil etti; bundan sonra şāẕilī tarikatı akîdelerini tâlim etmekte olan Abu 'l-Maḥāmid Sidi al-'Arbī b. Aḥmed b. 'Abd Allāh Ma'an al-Andalusī koluna sülûk etti. 16 sene Sidi 'l-'Arbī b. Aḥmed 'in tarikatını tâkip edip, onun vefatında makamına geçerek, Fas 'ta Humat al-Ramīla denilen mevkide bir zâviye yaptırmış, bâzılarına göre, 1193 ve bâzılarına göre de, 1194 (1779/1780) 'te 105 yaşını geçmiş olduğu hâlde, vefat etmiştir. Etrafına topladığı bir çok tilzimlerin en meşhûru Mūlāy al-'Arbī al-Derḳāvī olup, ölümünde yerine geçerek, tarikatına kendi adını vermiştir.

Mūlāy al-'Arbī, tarikatın başına geçince, evvelâ onun teşkilâtını kuvvetlendirmiş, müridlerinin sayısını pek çok arttırmış ve tâlimat mâhiyetinde *Rasā'il* 'i ile, onlara seyr ve sülûk tarzlarını târif ederek, aralarında akîde birliğini te'min etmiştir. O zamandan itibâren, Derḳāvā (yâni Derḳāvī müridleri) unvanı ile anılmağa başlayan tarikat *ḫvān* 'ı her tarafta çoğalmıştır. Bu dervişler, Mūsā peygamberi taklit ederek, dayandıkları asâ'ları, eshabdan Abū Hurayra gibi, boyunlarına geçirdikleri iri ağaç tâneli tesbihleri, umûmiyetle uzatılmış sakalları ve en mutaassıplarının Abū Bekr ve 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb 'ı taklit ederek, lime-lime olmuş elbiseler ile gezmeleri (bundan dolayı kendilerine *abū darbala* „palas-pâreli adam" lâkabı takılmıştır) ile mârûfturlar. Bâzıları, hususiyle Fas 'ın cenûp taraflarında, yeşil sarık sarmağı âdet etmişlerdir. Bundan başka, şeyhlerî onlara raksederek, tahmid ve tekbiri, uzlette yahut çölde ibâdet etmeği, çıplak ayakla yahut sâdece nalınla gezmeği, açlığa dayanmağı ve nefsi kırmak için, sık-sık oruç tutmağı, mevki sâhibi adamların cemiyetlerinden çekinerek, ancak zâhid insanlar ile görüşmeği tavsiye etmişti.

Dinî unsurlar ve şerifler ile bir anlaşma siyâseti tâkip eden Fas sultanı Mūlāy Slīmān, Mūlāy al-'Arbī 'nin teşebbüslerine karşı pek müsaadekârâne davranmıştı. Bu sultan yeni tarikatın şeyhi ile doğrudan-doğruya mektuplaşırdı. Çok geçmeden, bu tarikata mensûp bulunmak Fas sarayında moda olmuştu. Bu suretle Fas topraklarında derḳāvîler arttıkça artmışlardır. Kolları Cezayir ülkesinin garp taraflarını da kaplayıp, Fas sultanlarının siyâsetlerine bir istinat noktası teşkil etmiştir.

Yerlilerin rivâyetlerine bakılırsa, Oran vilâyetinde türkler ile derḳāvîler arasında ilk çarpışmalar Tlemsen civarında mukîm 'Ayn al-Ḥūt 'lu murabıt Derḳāvī Muḥammed b. 'Alī ile Oran beyi Ḥācc Ḫalīl arasında çıkan ve beyin ölümü ile (1195 = 1780) nihâyet bulan ihtitilâfla başlamıştır. Fakat müverrihler, ancak XIX. asrın başlangıcından itibâren vukû bulmuş olan savaşları kaydederler.

Cezayir dayıları Rîf âsîlerine yardım etmişlerdi; buna karşı Fas sultanı Mūlāy Slīmān da, türkler ile araları açılan murabıtları, mülteci olarak, Fas 'a kabûl etmiştir. 1803 'te, birden bire, Derḳāvī tarikatında Bū Dali lâkabı ile anılan al-Ḥācc Muḥammed b. al-A'rac adında faslı bir dervişin dâveti üzerine, Cezayir 'de Babor kabîlîleri, reisleri Zebūşī kumandası altında, isyan etmişlerdir. Bir iki küçük muvaffakiyetten sonra âsîler, türklerin Constantine (Ḳostanṭīna) kalesine hücum etmek gibi, bir ihtiyatsızlıkta bulunarak, mağlûp olmuşlar ve Bū Dali de, yaralı olarak, kaçmağa mecbur kalmıştır. Fakat müteâkip sene âsîler Rummel 'in aşağı vâdisindeki boğazlarda Constantine beyi 'Oṯmān 'ın askerini gâfil avlayarak, beyi de öldürdüklerinden, türkler 'Abd Allāh b. İsmā'īl 'in kumandasında Constantine 'e tâze kuvvetler göndermeğe mecbur olmuşlardır. Yeni bey kânun II. 1805 'te Bū Dali ve müttefiklerini mağlûp etmiş ve sonra 1806 şubatında, türklerin za'îmleri olan Mecāna emîrleri, Moḳrānîlerin yardımı ile, garp cihetinde yüksek yaylalardaki Derḳāvī kuvvetlerini Cezayir ve Constantine arasındaki dağlık mıntakanın cenûbuna sürmüştür. Türklerin orada da bir takım karışıklıkları bastırmaları icap etmiştir. İsyan etmiş olan Ulād Nāil kabîlesi türklerin Şūr al-Ġuzlān (Fort d'Aumale) kalesini hücum ile zaptettikten sonra, Medea 'yı sıkı bir muhasaraya almış bulunuyorlardı.

Bū Dali Cezayir dayılığının şark tarafını ateşe verdiği sırada Mūlāy al-'Arbī al-Derḳāvī 'nin baş *muḳaddem* (tarikat nâibi) 'i olan 'Abd al-Ḳādir b. Şerīf adında biri, Tlemsen vilâyetini dolaşarak, türklerin pek yakında şimâlî Afrika topraklarından atılacaklarını ilân ediyordu. 1805 'ten itibâren, Şelif 'ten Fas 'a kadar bütün memleket isyan hâlinde idi. Oran beyi Muṣṭafā 'Ayn Forṭāsa ordugâhında baskına uğradığından, kaçmağa mecbur kalmış ve Oran kalesine iltica ederek, kalenin kapılarını ördürmüştür. Bu sırada Derḳāvîler, Tlemsen arapları ile birlik olarak, bu son şehirdeki türkleri Maşvār adı verilen kalelerinde muhasara ederek, Fas sultanı Mūlāy Slīmān 'a bi'at eyliyorlardı.

Darḳāvîler tarafından çıkarılan isyanın gittikçe genişlemesi üzerine, Cezayir dayısı, Oran

beyi Muṣṭafā'yı azledip, yerine faâl ve cesûr Muḥammed al-Muḳalliş'i tâyin etmiş ve yeni bey derhâl âsîlerin aleyhine harekete geçmiştir. B. Şerîf'in ilerilemesi, muhtelif kabîleler tarafından, durdurulup, kuvvetleri şark cihetine atılmıştır. Muvaffakıyetli bir darbe ile Mascara şehrini zapteden bey hasmının âilesini bile ele geçirmiştir. Tarafdarları ile beraber, Muḥammed b. 'Avda'nin zâviyesinde tahassün etmiş olan B. Şerîf ağır bir hezimete uğrtılmış ve tarafdarlerının kafaları kesilerek, yerli müverrihlerin hikâye ettiklerine göre, beyin ayaklarının önüne atılmıştır (1807). Muḥammed al-Muḳalliş Banî 'Amir topraklarında Sūḳ al-Aḥad muharebesini de kazanıp, orada da 600 Derḳāvî kafası daha kestirdikten sonra, Tlemsen'i muharsaradan kurtarmış, âsîleri cezalandırmağa ve şehri yeniden türk idâresi altına almağa muvaffak olmuştur. Fakat Cezayir askerleri şarkta, merkezde ve garpta meşgûl bulundukları sırada, Mūlāy Slīmān 1805'te Figig'i ve 1808'de Gürara ve Tuât'ı zaptederek, Oran vilâyetinin bütün cenûb-i garbî tarafını türklerin elinden almıştır.

Cezayir divanı, Muḥammed al-Muḳalliş'in muvaffakiyetleri sâyesinde kazandığı ehemmiyetten ürkerek, onu gülünç bir bahâne ile ansızın tevkif ettirmiş ve hapishânede boğdurmuştur. Yerine eski Oran beyi Muṣṭafa geçmiş, fakat bu da Derḳāvîler ile başa çıkamamıştır. Cezayir dayısı, bir sene sonra, onun yerine Bū Kābūs'u bey tâyin etmiştir (1808/1809). Yeni bey, derhâl Derḳāvîler üzerine yürümüştür. Türk vâlisi aleyhine yeniden harekete geçen 'Abd al-Ḳādir b. Şerîf cenûba 'Ayn Mahdî taraflarına püskürtülmüştür; fakat bunlar oralarda sığınacak bir yer bulamayınca, gizlice geri dönerek, Banî Snassen'e iltica etmiş ve oradan, damadı Bū Terfās'ın yardımı ile, Oran — Fas hududu boyundaki ahâliyi, bilhassa Traraları ayaklandırmıştır. Bey, Traraların üstüne yürüyerek, onları mağlûp etmiş ise de, dönüşte kumandasındaki kuvvet, kar fırtınasına tutulup, pek çok zayiata uğradığından, intizamı bozulan askeri ile beraber, sür'atle çekilmeğe mecbur kalmıştır ve bir müddet sonra, Oran'a çağırılarak, azledilmiş ve boynu vurulmuştur.

O sırada bütün şimâlî Oran'ın isyan etmesi üzerine, kudretli bir asker olan 'Alī Ḳarabaġlı, türkleri yanına alarak, Mazūna'ya kapanıp, âsilere mukavemet etmiş ve Cezayir divanı tarafından gönderilen 'Omar Ağa harekete geçerek, hudut üzerindeki Nedroma muhafızlarını kurtarmıştır. 'Alī Ḳarabaġlı, bey tâyin olunmuştur ve iki kumandan ahâliyi yıldırıp, itaat altında tutmak için, Traraların mıntakalarında ve Tlemsen'de askerî yürüyüşler yapmışlardır.

Dayılığın garp tarafında, sulh bir müddet muhafaza edilebilmiş ise de, 1816'da ingilizler Cezayir'i topa tuttukları esnâda, 'Abd al-Ḳādir b. Şerîf tekrar meydana çıkarak, hudut boyundaki Aḥrar'i ayaklandırıp, türklerin aleyhine yürümüş ise de, bey bu çeteleri dağıtmış ve B. Şerîf de Figig'e çekilmiştir.

Fas sultanı Mūlāy al-'Arbî al-Derḳāvî'nin ve müridlerinin nufuzlarından kuşkulanmakta gecikmedi. Onu, memleketteki âsîleri tutmakla itham ederek, hapsettirdi. Mūlāy al-'Arbî 1821'de Mūlāy Slīmān'ın vefatı üzerine, hapisten kurtulmuştur. Bundan sonra, bir müddet türkler aleyhindeki hareketlerde Derḳāvîler ön safta görünmemişler ise de, fransızlar Cezayir'i istilâ edince, tekrar faâliyete geçmişlerdir.

1834'te Derḳāvî Si Mūsā, Ulād Nāilleri ayaklandırarak, hıristiyanlar aleyhine cihada kışkırtıp, Medea'yı işgâl etmeğe muvaffak oldu ise de, hareketi emîr 'Abd al-Ḳādir'in plânlarını güçleştirdiği için, 1835'te onun tarafından mağlûp edilmiştir. Si Mūsā daha sonraları Zaatşa isyanında da ortaya çıkmış ve o sırada öldürülmüştür.

Bir sıra askerî muvaffakiyetsizlikler, hiç olmazsa Cezayir taraflarında, Derḳāvā'nın mücâhidlik devresine nihâyet vermiştir. Zâviyeler, akîdelere gâyet sıkı riâyet etmek suretiyle, mutaassıp ahâli nazarında itibar kazanıp, mevkilerini sağladıktan ve memleketin içinde kol budak saldıktan sonra, ana zâviyeye gönderdikleri teberrûları toplamakla iktifa etmişler ve zâhiren bile olsa, resmî makamlara karşı itaatkâr bir tavır takınmışlardır.

Cezayir ve şarkî Fas Derḳāvîleri ise, bilâkis 1907'de Cezayir — Fas hinterlandının işgâline kadar, fransız makamları aleyhine hareketten geri durmamışlardır. 1881'de 'Ayn Sefra'nın işgâli üzerine, fransız makamları ile doğrudan-doğruya temasa gelince, hıristiyanlar aleyhine Fas zâviyelerinin, Bū Berīḥ zâviyesinden sonra, en ehemmiyetlisi olan Gaūz şeyhi Şerîf Si Muḥammed al-Hāşimî b. al-'Arbî tarafından cihad ilân edildi.

Cezayirlilerin askerlik hizmetine tâbi tutulmaları tasavvuru Derḳāvîlerin Cezayir'de fransız makamları aleyhine husûmetlerini tahrik etmiştir. 1908'den itibâren, al-Habrî'nin Tlemsen taraflarında bulunan Ḥācc Muḥammed b. İlles adında bir *muḳaddem*'i, kabîledaşlarını açıktan-açığa ayaklandırmağa cesâret edemediği için, onları islâm topraklarına ve bilhassa Türkiye'ye hicret etmeğe teşvik eylemiştir ve bu yolda bir hareket çıkarmağa muvaffak olarak, Tlemsen ve civarında bir kaç yüz âile 1909 ve 1911 yazı arasında Trablusgarp'a ve-

ya Suriye'ye hicret etmişlerdir. Fakat Türkiye — İtalya harbi bu hareketi kısmen durdurmuş ve diğer taraftan *muḳaddem* b. İlles de mes'ûliyet altında kalmaktan korkarak, şarka gitmiştir (1911). Bu sırada hayâl sukûtuna uğrayan 200 kadar mühâcır Tlemsen'e dönmüşler ve mahallî me'murlar tarafından durdurulmağa çalışılan hicret hareketi de nihâyete erer gibi olmuştur.

Fas'ın en ehemmiyetli tarikatlarının biri ve belki de birincisi olan bu tarikatın pek çok zâviyeleri vardır. Başlıcası, Mülây al-'Arbî Derḳâvî tarafından, kendisinin mensûp bulunduğu Banî Zerval kabîlelerinin topraklarında, Bû Berîḥ denilen mahâlde kurulmuş olan ana zâviyedir. Tarikatın büyük teşkilâtçısı, her türlü devlet teşkilâtından uzak bulunan bu mevkide oturmağı tercih ederdi; halefleri de hâlâ orada oturmaktadırlar. Bu zâviyenin bütün diğer zâviyeler üzerinde umûmiyetle itaat edilen idârî ve mânevî bir nufuzu vardır. Bütün gruplar, istisnasız olarak, senevî teberrûlarını oraya yollarlar. Nufuzu Banî Zervaller arasında rakipsizdir; Temsamamlar, Ġumâra ve Rîf kabîleleri arasında hâkim bir mevkidedir.

Fas'ta, Derḳâvî tarikatının muaddel bir şeklinde, ondan daha sıkı ve mutaassıp bir kaç dinî zümre daha çıkmıştır. Kittâniyûn (*Ṣalavât al-anfâs* müellifi Sidi Muḥammed al-Kittânî'nin tilzimleri); hakikî bir anarşist olan Ḥarrâḳiyûn (Mülây al-'Arbî al-Derḳâvî'nin 3. halefi Sidi Muḥammed al-Ḥarrâḳ'ın tilmizleri) v. b.

Bibliyografya: R. Basset, *Recherches sur les sources de la Salouat al anfâs* (Alger, 1905), s. 1. v.dd.; Abû Ḥâmid Muḥammed al-'Arbî al-Fâsî, *Mir'ât al-maḥâsin* (Fas, 1323); Mülây al-'Arbî al-Derḳâvî, *Rasâ'il* (Fas, 1318); al-Salâvî, *Kitâb al-istiḳṣâ* (Kahire, 1312), IV, 140 v.dd.; al-Kittânî, *Ṣalavât al-anfâs* (Fas, 1316), *tür. yer.*, bilhassa I, 176, 267, 358; A. Cour, *Etablissement des dynasties des Chérifs* (Paris, 1904), s. 227 v.dd.; Depont et Coppolani, *Les confréries musulmanes* (Alger, 1897), s. 503 v.dd.; E. Doutté, *L'Islam en 1900* (Alger, 1901); Féraud, *Histoire de Gigelli* (Constantine, 1870); De Grammont, *Histoire d'Alger* (Paris, 1887), s. 349 v.dd.; Lacroix, *Les Derkaoua d'hier et d'aujourd'hui* (Alger, 1902); Montet, *De l'Etat présent et de l'avenir de l'Islam* (Paris, 1910), s. 96 v.dd.; ayn. mll., *Les confréries religieases de l'Islam marocain*, s. 16 v.dd. (*Revue de l'Hist. des Religions*, XLV, 1902); Nehlil, *Notice sur la zaouia de Zegzel* (Alger, 1910); Rinn, *Marabouts et Khouan* (Alger, 1884), s. 233 v.dd.; Rousseau, *Chronique du Beylik d'Oran* (Alger, 1854), *tür. yer.*; Delpech, *Résumé historique sur le soulèvement des Derk'aoua de la province d'Oran* (*Revue Africaine*, XVIII, 39 v.dd.).

(A. Cour.)

[Bu makale aslından hulâsa edilmiştir.]

DERVİŞ. DARVİŞ kelimesi, umûmiyetle, aslında farsça „kapı-kapı dolaşan" yâni „dilenci" mânasına gelen bir kelime diye izah olunur (Vullers, *Lexicon*, I, 839ª, 845ᵇ; *Grundr. d. iran. Phil.*, I, 260; II, 43, 45). Fakat *daryôš* varyantı bu izahla tezat teşkil etmekte ve kelimenin doğru etimolojisi hakikatte mechûl kalmaktadır. İslâm dünyasının en büyük kısmında bu kelime bir „tarikat mensûbu" mânasına gelir. Fakat farsça ve eskiden türkçede „sadaka toplayan kimse" gibi daha dar bir mâna ifâde eder ki, arapçada bunun mukabili *faḳîr*'dir. Fas'ta ve Cezayir'de geniş mânada dervişleri göstermek için kullanılan kelime, *ḫvân* şeklinde telâffuz olunan ve „kardeşler" mânasına gelen *iḫvân*'dır. Bu *iḫvân* teşkilâtı (*ṭuruḳ*, müfr. *ṭarîḳa* „yol" yâni „tâlim, sülûk ve ibâdet yolu") islâm âleminde dinî hayatın teşkilâtlandırılmış şeklidir. Asırlar boyunca bu dinî hayat ferdî esasa dayanmıştır [bk. TASAVVUF]. Ruhlarının necat ve selâmetini riyazette ve yahut da derin istiğraklarda arayan münzeviler ile birlikte, bâzan etrafına müridler toplamış mürşidler de görülürdü. Müridlerin teşkil ettiği bu halkanın bâzan mürşidin ölümünden sonra da, makama lâyık bir müridin riyâseti altında, daha bir veya iki nesil devam ettiği olurdu. Fakat daha uzun bir müddet, aynı isim ile, âdâb ve erkânı hiç değişmeden devam eden mustakar bir tarikata benzer bir teşekküle rastgelmiyoruz. Ancak VI. (XIII.) asırda, Selçukluların karışık devrinde, mustakar tarikatlar görülmeğe başladı. 'Abd al-Ḳâdir al-Gîlânî (b. bk.; ölm. 561) tarafından kurulmuş ḳ ā d i r î y a tarikatı bugün de yaşayan ve tarihî menşe'i kat'î tâyin edilmiş olan ilk tarikat olarak görülüyor. Bundan sonra, bâzıları bizzat velîler tarafından kurulmuş ve bâzıları da eski tarikatlarda halifelik suretiyle veya tecezzî hâllerinde meydana gelmiş bir çok tarikatların zuhûr ettiğine şâhit oluyoruz. Mamafih bu tarihî menşe'leri, tarikatların hususî evrad ve âdâbının nereden geldiği hakkında deveran eden menkıbelerden kat'iyetle ayırmak lâzımdır. Tasavvufun menşe'i, ehl-i sünnete uygunluğunu te'min maksadı ile, bizzat Peygambere kadar çıkarıldığı gibi, bu evrad ve âdâb dahi, müntehası Peygambere ulaşan bir sıra mârûf evliyâ vâsıtası ile, yine Peygambere (daha doğ-

rusu Peygamber ve Cebrâil yolu ile Allaha) atfolunur. Bu tarikat silsilesine, müessisinden zamanımıza kadar tarikat şeyhlerini ihtivâ eden buna müşabih bir silsile tekabül eder. Her derviş kendisini bizzat Allaha bağlayan silsileyi öğrenmeğe ve tarikatı tarafından tâlim edilen itikadın islâmiyetin öz cevheri olduğunu bilmeğe ve tarikatın âdâb ve erkânının namaz kadar müessir olduğuna inanmağa mecburdur. Derviş bu silsileye, kendisini tarikata sokmuş olan mürşidi (*şeyḫ, murşid, ustāz, pīr*) vasıtası ile, bağlanır. Tarikata duhûl imanı ikrar ve muhtelif tarikatlara göre, değişen bir nevi adanmadan ibâret olan bir *'ahd* („mukavele") yolu ile olur. Mürid evvelâ oldukça uzun bir sülûk merasimine tâbidir. Bunun şekli bazan açıkça gösteriyor ki, derviş, bu devrede mürşidin telkini, hüküm ve nufuzu altında bulunurdu. Bu da mürşid ile mürid arasında gâyet sıkı bir münâsebet te'sis ederdi. Kelâm dâimâ tasavvufun bir şekli olmuştur; fakat muhtelif tarikatlara göre, riyazete dayanan Allah aşkından vahdet-i vücudcu antinomizme kadar, değişik şekiller gösterir. Nitekim İran'da dervişler *bā-şar'* (şeriata uygun) dervişler, yâni şeriata tâbi olanlar ve *bī-şar'* (şeriata uymayan) dervişler, yâni sâdece şeriatı değil, aynı zamanda ahlâkî kaideleri de red edenler diye, ikiye ayrılırlar. Umûmiyetle iranlılar ile türkler, suriyeliler, araplar ve afrikalılara nazaran, din nokta-i nazarından, daha serbesttirler. Aynı tarikat muhtelif memleketlerde ayrı-ayrı şekiller alabilir. Tarikat âdâb ve erkânı dâimâ dinî heyecanlar uyandırır ve telkin (kendi kendine telkin v.b.) hâdiseleri ile vecd ve istiğrak hâletlerine sebep olur. Tarikatlardan biri olan h a l v e t i y e [b. bk.] diğerlerinden şu hususiyetle ayrılır ki, bütün sâliklerinden en sıkı bir oruç ve sayısız evrâd ile geçirilen bir senelik bir h a l v e t ister. Bunun asabî sistem ve muhayyile üzerindeki te'siri âşikârdır. Bütün tarikatlarda müşterek âyin *zikr* [b. bk.]'dir ki, „anmak" mânasına gelir; bundan maksat Allahı anmak, yâd etmektir (*Kur'an*, XXXIII, 41); zikrin gâyesi mü'mine görülmeyen âlem ve kendisinin bu âleme tâbiiyeti düşüncesini ilham etmektir. Bundan başka zikrin derin bir dinî vecd ve hoş bir istiğrak tevlit ettiği de bedihîdir. Fakat hipnoz hâline bâzı bedenî hâl ve hâdiseler refakat eder. Bunların bâzıları tenebbüh ve bâzıları da bilâkis hipnoz hâlinin neticesidir. İşte dervişlerde görülen bu hâller sebebiyle, garpta dervişler için, havlayan, uluyan, raks eden v. b. sıfatları kullanılmıştır. Celâl al-Dīn Rūmī (ölm. 672 = 1273)'nin kurduğu mevlevî tarikatı mensupları, semâ etmek suretiyle, vecde gelirler. Sa'diler [b. bk.] d e v s e [b. bk.] yaparlar ve tekkelerinde dünbelek (*bāz*) kullanılır. XX. asrın başlangıcında bu dünbelek çalmak usûlü Mısır câmilerinde bid'at telâkki edilerek, yasak edilmiştir (Muḥammed 'Abdū, *Tārīḫ*, II, 144 v. dd.). Sa'diler, Rifā'iler ve Aḥmadīler, tarikatlara göre, değişen hayret verici hareketlerde bulunurlar. Âteş, canlı yılan veya akrep ve cam kırıkları yutarlar; vücutlarına şiş veya gözlerine çivi batırırlar. Kısmen göz boyama kabîlinden şeyler olan ve kısmen de hipnoz hâli sâyesinde te'min olunan bu temsillerden başka, dervişlerde uzak veya gizli bir şeyi görme ve işitme, hattâ bâzan da uzakta bulunan eşyaya dokunmaksızın, yerinden oynatmak gibi hâdiseler vukua gelir ki, bunlar şimdiye kadar lâyık oldukları dikkatle tetkik edilmemiştir. Mamafih bu hâdiseler ancak hakikî v e l î l e r d e [b. bk.] vukû bulur ve Allahın onlara bahşettiği kudret sâyesinde icrâ ettikleri *karāmāt* (καρίσματα) diye izah olunur. Fakat tarikatların dâimî müridleri olan ve *ḫānḳāh, ribāṭ, zāviya* ve *takīya*'lerde yaşayan yahut seyahat eden (bektaşılıktan çıkmış olan k a l e n d e r î l e r mütamâdiyen dolaşmak mecburiyetinde idiler) dervişlerden başka, mühim mıkdarda muhipleri de vardır ki, bunlar, her kes gibi, kendi evlerinde yaşarlar ve sâdece muayyen günlük evrâda devam etmek ve ara-sıra da tekkelerde zikre iştirâk etmekle mükelleftiler. Mısır'da Memlûkler zamanında tekkeler pek çoktu ve zengin vakıflara sâhip idi. O zamanlarda dervişlerin hayat şartları ve itibarları bugünkünden daha yüksekti. Bugün dervişler ekseriyet itibariyle, cemiyetin aşağı sınıflarındandır ve bunlar için tekke hem ibâdethâne hem de imâret hizmetini görmektedir. Bunların tekkeye karşı vaziyetleri, câmiye karşı takındıkları vaziyetten çok daha şahsîdir ve bundan dolayı tarikatlar, hıristiyanlıkta protestanlıktaki birbirinden ayrı ruhânî teşkilatlarınkine yakın bir ehemmiyet kazanmıştır. Bunun neticesinde, son zamanlarda hükûmetler tekkeler üzerinde vasıtalı bir murakabe vaz'ına mecbur olmuştur. Mısır'da bu murakabe bütün tarikatların reisi olan Sayḫ al-Bakrī tarafından icra olunurdu (*Kitāb bayt al-ṣiddīḳ*, s. 379 v. dd.). Başka memleketlerde her şehirde buna benzer bir reis vardır. Yalnız s e n û s î l e r [b. bk.] Arabistan ve şimâlî Afrika çöllerine çekilmek ve bilhassa teşkilâtlarının merkezini Büyük-Sehra'nın ortalarında muhafaza etmek suretiyle, müstakil kalmışlar ve bu kontroldan kurtulmuşlardır. Bundan başka s e n û s î l e r diğer tarikat dervîşlerinin mensûp olduğu sınıflardan tam mânası ile yüksek bir ictimâî sınıfa mensupturlar. İslâmiyette kadınlar, erkeklerin tâbi olduğu şartlara tâbi oldukları için, derviş

kadınlar da vardır. Bunlar tarikata şeyh tarafından kabûl olunurlar, fakat çok defa kadınlar tarafından tâlim edilirler ve hazırlanırlar ve zikirlerini hemen-hemen dâimâ kendi aralarında yaparlar. Orta çağ müslüman dünyasında bu derviş kadınlar çok defa tekkelerde yaşarlardı; bunlar için yine kadınlar tarafından idâre edilen vakıflar ve hususî tekkeler vardı. Burada tarikatların tam bir listesini vermek imkânsızdır. Yukarıda adı geçen maddelerden başka bk. 'ARŪSİYA, AŞRAFİYA, BADAVİYA (bk. AHMED BEDEVİ), BAKRİYA, BAYYŪMİYA, BEKTAŞILIK, DERKAVA, GÜLŞENİLİK, İSĀVA, HALVETİLİK, NAKŞBENDİLİK, ŞÂZİLİLİK, SÜHREVERDİLİK, SÜNBÜLİLİK, TİCĀNİYA.

Bibliyografya: Bu mevzua âit bibliyografya çok vâsîdir. Aşağıda belli-başlı kitaplardan ancak bir kısmı gösterilmiştir: Depont et Coppolani, *Les confréries religieuses musulmanes* (Alger, 1897); A. Le Chatelier, *Les confréries musulmanes du Hedjaz* (Paris, 1897); Goldziher, *Vorlesungen*, s. 168 v. dd. ve 195 v. dd.; Lane, *Modern Egyptians*, fasıl X, XX, XXIV, XXV; J. P. Browne, *The derviches or oriental spritualism* (London, 1868); Hughes, *Dictionary of Islām*, mad. Faqīr; d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman* (Paris, 1790), II; Sir Charles N. E. Eliot, *Turkey in Europe* (London, 1900); E. G. Browne, *A Year amongst the Persians* (London, 1893); T. H. Weir, *Shaikhs of Morocco* (Edinburg, 1904); B. Meakin, *The Moors* (London, 1902), fasıl XIX; H. Vambéry, *Travels in Central Asia* (London, 1864) ve Vambéry'nin bütün seyyahate ve tarihe âit kitapları; W. T. H. Gairdner, *The 'Way' of a Mohammedan Mystic* (*Moslem World*, nisan 1912 v. d. sayılarda); D. B. Macdonald, *Encyclopaedia Britannica*, 11. tab., mad. DERVISH (fakat oradaki mâlûmatı bu makalemizde verilenler ile tashih etmek lâzımdır); bir de ayn. mll., *Religions Attitude and Life in Islām* (Chicago, 1909); ayn. mil., *Aspects of Islām* (New-York, 1911).

(D. B. MACDONALD.)

DERVİŞ MEHMED PAŞA. DARVİŞ MUḤAMMED PAŞA (1585? — 1655), Osmanlı sadrâzamlarındandır. Aslen çerkes olan ve nasıl yetiştiği hakkında şimdilik elimizde mâlûmat bulunmayan bu zatı ilk defa sadrâzam Mehmed Paşa (Tabanı-Yassı)'nın kethûdâsı olarak görüyoruz. Murad IV.'ın Revan fethini tâkip eden İran harbinde, evvelâ mîr-i mîranlığa ve sonra Şam eyâleti beylerbeyiliğine tâyin edilen Derviş Mehmed Paşa, padişahın Bagdad seferi esnâsında, Diyarbekir beylerbeyiliğine (5 eylûl 1638) naklolunmuş ve Bagdad muhasarasına iştirâk eylemiştir. Padişahın İstanbul'a avdetinden sonra, kuvvetli bir vâliye muâtae olan Bagdad'a beylerbeyi nasbedildiği gibi (5 mayıs 1639), bundan 5—10 gün sonra uhdesine vezâret tevcih edilmiştir. 3 sene süren Bagdad beylerbeyliği esnâsında, Derviş Mehmed Paşa eyâlet dâhilinde emniyet ve âsâyişi yoluna koymuş ve bir kaç muhasara görüp, harâp bir hâle gelen Bagdad'ın imârına, ticaret ve ziraatin inkişafına çalışmıştır. Bu memuriyetten sonra, Halep (1644), Anadolu (1646) ve daha sonra Silistre ve Bosna eyâletlerine tâyin olunmuştur. İkinci defa Silistre'ye tâyin olunduğu sırada, Girit harbi dolayısiyle, Çanakkale boğazını abluka eden Venedik gemilerine karşı boğazın kara taraflarında tertibat almağa memur edilmiş ve yerleştirdiği toplar sâyesinde, düşman gemilerini kaçırıp, osmanlı donanmasının boğazdan çıkmasını (7 mayıs 1649) mümkün kılmıştır. 1651'de Silistre'den Anadolu beylerbeyiliğine getirilen Derviş Mehmed Paşa'ya, Celâlîlere karşı Bursa'nın muhafazası vazifesi verilmiş ve daha sonra, deniz seferlerinde muvaffakiyetsizliği görülen Hüsâm Bey-zâde Ali Paşa'nın yerine, kapudan-ı deryalığı tâyin edilmiştir (haziran 1652). Sadrâzam Tarhuncu Ahmed Paşa, devrinin en zengin ve nufuzlu vezirlerinden olan Derviş Mehmed Paşa'nın sadârete göz dikmiş olmasından şüphelenerek, donanma ve tersâne için lüzumlu olan parayı vermiyor ve onu fena techiz edilmiş bir donanma ile sefere çıkarmak ve muvaffakiyetsizliğe uğratarak, gözden düşürmek istiyordu. Fakat işin iç yüzünü bilen ve bu kabîl hiylelere aldanmayan Derviş Mehmed Paşa, sadrâzamla ve defterdar Zurnazen Mustafa Paşa ile mücâdeleden çekinmedi; esâsen irâd ile masrafı tevzin etmeğe çalışmak yüzünden, her kesi gücendiren Tarhuncu Ahmed Paşa, Mehmed IV.'in huzurunda yapılan bir ictimâdan sonra azl ve idam edildi ve sadârete Derviş Mehmed Paşa tâyin olundu (20 rebiülevvel 1064 = 20 mart 1653).

Derviş Mehmed Paşa devletin bütün işlerini mîr-i mîranlıkla baş defterdarlığa getirdiği Moralı Mustafa Paşa'ya bıraktı. Bu zat, zâhiren sadrâzama bağlı görünmekte beraber, Vâlde Tarhan Sultan'a intisap ederek, sadâreti ele geçirmek emeline düşmüş, fakat Vâlide Sultan, sarayın bütün isteklerini yerine getiren ve türlü vasıtalarla para bulup, her kesi hoşnut eden bu çok zengin sadrâzamı feda etmemişti. Derviş Mehmed Paşa'nın en çekemediği adam, daha evvel bir müddet sadrâzamlık etmiş olan ve o sırada kapudan-ı deryalıkta bulunan Kara

Murad Paşa idi. Derviş Paşa, vaktiyle Tarhuncu'nun kendisine yaptığını bu defa kendisi Kara Murad Paşa'ya yapıyor, donanma ve tersâne için lüzûmlu parayı vermekten imtina ediyordu.

İrtikâp ve irtişanın alıp-yürüdüğü bu devirde Derviş Mehmed Paşa, verilen rüşvet ve avâidi hükûmete irad kaydettirmiş, gerek bundan ve gerek müzâyede ile mansıp satışından elde edilen para ile, hazinenin açığı kapatılmağa çalışılmıştı. Bu suretle saray masrafları ve kul mevacibi te'min edildiği cihetle sadrâzamdan memnun olmamak için bir sebep yoktu. Mâlî işleri gûya yoluna koyan Derviş Mehmed Paşa, devlet erkânına, sarayı kızdırmadıkça ve dedi-koduya yol âçmadıkça, kimseyi azletmeyeceğini vaad etmiş ve „tarik-i ilmiyeyi — müftiye, kuzatı — sadreyne ve ocakları — zabitlerine havâle" ederek, vaktini zevk ve sefa içinde geçirmeğe başlamıştı. Bu sırada (zilkâde 1064 = teşrin I. 1654) padişaha, vükelâ ve ulemanın zulm ve irtikâbından bahseden imzasız bir arıza sunulduğundan, Üsküdar sarayında Mehmed IV.'in huzurunda bir ictimâ yapıldı. Tertipli bir sahne gibi hazırlanmış olan bu toplantıda şeyhülislâm Ebû Said Efendi ve Derviş Mehmed Paşa, arizadaki yazıların iftiradan ibâret olduğunu izah ile beraber, birbirlerini uzun uzun sena ederek, gûyâ meseleyi hallettiler. Fakat içtimada yorulan ve soğuk alan sadrâzam, sarayına avdetinde, hastalandı ve bir kaç gün içinde hastalığı artarak, felce uğradı. Sadârete bir başkasının tâyini tekarrür etmekle beraber, kurban bayramında bu zengin sadrâzamın saraya takdim edeceği hediyelerden mahrum kalmamak için, sadâret tebeddülü bir az tehir edildi. Nihâyet 17 teşrin I. 1654 (17 zilhicce 1064)'te mühr-i humâyûn Derviş Mehmed Paşa'dan alınarak, İpşir Mustafa Paşa'ya gönderildi. Yaşı 70'e yaklaşmış bulunan ve mührü elden kaçırmakla „rûh-i izâfîsinden" ayrılmış olan Derviş Mehmed Paşa, 13 kânun II. 1655 (5 rebiülevvel 1065)'te vefat ederek, İstanbul'da Çemberlitaş'ta Atik Ali Paşa câmii hazîresine defnedildi. Muazzam bir yekûn tutan serveti de hazineye alındı.

XVII. asır sadrâzamlarının en zengin ve ihtişamlılarından biri olan Derviş Mehmed Paşa, daha Şam beylerbeyi iken, mâlik olduğu mükemmel kapı halkı ile her kesin dikkatini çekmişti. Bagdad'da iken maiyetinde, levend, iç-oğlanı ve ağavattan mürekkep olmak üzere, 10.000 adamı bulunduğu ve beylerbeyiliklerinde „yedi bin ata yem astığı" söylenmiştir. Derviş Mehmed Paşa'nın sadârete kadar yükselişinin sırrını, iktidar ve liyâkatinden ziyâde, bu servet ve ihtişamında aramak doğrudur. Kendisi daha ağalığı zamanında, paşalara ve mültezimlere fâizle para vermek suretiyle, zenginliğin yolunu tutmuş, Bagdad beylerbeyliğinde bulunduğu zamanlarda ise, eyâlet dâhilinde geniş ölçüde ziraat yaptırmak, koyun yetiştirmek, Hindistan ve İran ile ticârî münâsebetlerde bulunmak gibi, şahsî işlere girişmişti. Böylece kendi kapı halkının da ihtiyacını te'min eden paşa, eyâletin bütün tahsisatını biriktirir ve bir eyâlet vâlisinin, reâya malına el sürmeden servet te'min etmesi için, en muvafık yolun kendi tuttuğu yol olduğunu ileri sürmekten çekinmezdi. Mamafi şecâati ile temeyyüz etmiş olan Derviş Mehmed Paşa'nın beylerbeyiliği zamanında, bâzan hükûmete karşı Celâlîlere has bir tavır takındığı da olmuştur. Müverrih Naimâ, Halep'te Derviş Mehmed Paşa hazinedarlığından çıkma Murtaza Ağa'dan naklen, paşanın şemâili, kıyafeti ve hususiyetleri hakkında epey mâlûmat verir. Bundan anlaşıldığına göre, güzel elbiseler giymekten hoşlanan Derviş Mehmed Paşa, acâip bir şekilde sarılmış sarığı, köse denilecek kadar kısa sakallı ve her biri iki sakal kadar gümrah ve uzun bıyığı ile „zati levendâne, meşrebi rindâne, lâtifeye mâil, muhteşem" bir vezir idi. Bu zat adâletsizliğin şiddetle hüküm sürdüğü ve devlet nufuzunun azaldığı bir devirde iş başına gelen ve büyük icraat ile temâyüz etmeden giden sadrâzamlardan biri olmakla beraber, onun hayatını ve sadâretini tetkik osmanlı tarihinin bir sahifesini aydınlatmağa yardım eder.

Bibliyografya: Naimâ, *Tarih* (İstanbul, 1280), III, 277, 330, 347, 407; IV, 100, 220; V, *tür. yer.*; VI, 22 v.d.; Kâtib Çelebî, *Fezleke* (İstanbul, 1278), II, *tür. yer.*; ayn. mil., *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār* (İstanbul, 1329), s. 130, 145; ayn. mll., *Taḳvīm al-tavārīḫ* (İstanbul, 1146), s. 229; Mehmed Halife, *Tārīḫ-i ġilmānī* (İstanbul, 1340, *TTEM* ilâvesi), s. 34; Nazmî-zâde Murtaza, *Gülşen-i hulefā* (İstanbul, 1143), var. 79b v.d.; 'Osmān-zāde Tā'ib, *Ḥadīḳat al-vuzarā'* (İstanbul, 1271), s. 98 v.d.; muhtelif tercüme-i hâl kitaplarındaki mâlûmata fazla itimat edilemez. XVII. asrı ihtivâ eden osmanlı tarihlerinde de dağınık mâlûmata rastgelinir; msl. bk. J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1837), X.

(M. CAVİD BAYSUN.)

DERVİŞ MEHMED PAŞA. DARVİŞ MUḤAMMED PAŞA (1730—1777), osmanlı sadrâzamlarındandır. Yağlıkçı Kadri Ağa'nın oğlu olup, 1730 (1142)'da İstanbul'da doğmuştur (doğum tarihini 1146 olarak kaydedenler varsa da, yanlış olacaktır). Hiz-

mets defterdar Behcet Efendi'nin mühürdar yamaklığı ile başlayan Derviş Mehmed Efendi, sıra ile Nâilî Abdullah, Silâhdar Ali ve Said Mehmed Paşa'ların devatdarlığında bulunduktan sonra, defterdar kesedarlığına ve 1768 seferi esnâsında evvelâ vekâleten, bilâhare asâleten mâliye tezkireciliğine ve 26 şubat 1772 (22 zilkâde 1188)'de Şumnu ordugâhında, mâlî vaziyetin bozukluğu dolayısiyle kimsenin kabûl etmek istemediği şıkk-ı evvel defterdarlığına tâyin edilmiştir. Kendisi, ordunun İstanbul'a avdeti esnâsında bu vazifeden infisâl etmekle beraber, kısa bir zaman sonra (25 teşrin II. 1774 = 21 ramazan 1189), eski memuriyetine iâde edilmiş, nihâyet 5 nisan 1775 (3 safer 1189)'te kethüday-i sadr-i âlî ve 6 temmûz 1775 (8 cemâziyelevvel 1189)'te sadrâzam olmuştur.

Küçük-Kaynarca muahedesinin akdini tâkip eden devirde iktidar mevkiine gelen Derviş Mehmed Paşa, Abdülhamid I. [b. bk.]'in sadrâzamlarına vermek itiyadında bulunduğu salâhiyetten istifâde ile, devletin harp esnâsında uğradığı zararları telâfiye çalışacak yerde, vaktini zevk ve sefa içinde geçirmeği tercih etti. Kendi mensupları da paşalarının zevke olan meylini dile düşürdüler. Devlet işlerinde gösterdiği gevşekliğe inzimam eden dedi-kodular neticesinde, Derviş Mehmed Paşa 19 kânun I. 1776 (25 zilkâde 1190)'da sadâretten azil ve Gelibolu'ya nefyedildi ise de, 10 şubat 1777 (2 muharrem 1191)'de Hanya vâliliğine nasbolundu. Fakat memuriyetine giderken, yolda hastalanarak, Sakız'a çıktı ve orada vefat etti; İbrahim Paşa câmii hazîresine defnedildi. Sâkin tabiatlı bir adam olan ve devlete hemen hiç bir faidesi dokunmayan Derviş Mehmed Paşa, İstanbul'un Eyyup ve Üsküdar semtlerinde, Bursa'da ve Mısır'da bâzı hayır eserleri yaptırmış veyahut bâzı hayır binalarını tâmir ettirmiştir. Bunlardan bâzılarının tekke olduğuna bakılacak olursa, kendisinin sûfiyeye muhabbeti olduğuna hükmedilir.

Bibliyografya: Vâsıf, *Tarih* (İstanbul, 1219), II, 197 v.d.; Cevdet Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1309), II, 11, 24, 49 v.d., 70; IV, 246; Ahmed Câvid, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* zeyillerinden (*Ḥadîḳat al-vuzarâ'* ile birlikte), İstanbul, 1271, s. 27 v.d.

DERVİŞ MEHMED PAŞA. DARVİŞ MUḤAMMED PAŞA (1765 — 1837), osmanlı sadrâzamlarındandır. Mora'nın Anapoli çehri ahâlisinden Rüstem Ağa'nın oğlu olup, moralı vezir Ahmed Paşa'nın mühürdarlığından yetişmiş ve onun sâyesinde mîr-i mîranlıkla bir sancak beyliğine tâyin edilmiştir. Daha sonra Hamîd livası muhassıllığında ve 1817'de vezâretle Hudavendigâr, Eskişehir ve Kocaeli mutasarrıflığında bulunmuştur. O sırada devletin en nufuzlu şahsiyeti olan Hâlet Efendi sadârete gevşek birini getirmek istediğinden, Mahmud II.'a, Derviş Mehmed Paşa'yı tavsiye etmiş ve bu suretle 6 kânun II. 1818 (27 safer 1233)'de Derviş Mehmed Paşa sadrâzam olmuştur. İki sene süren sadâretinde, hiç bir iktidar göstermeyen, hattâ İstanbul'un âsâyişini bile te'mîn edemeyen ve zorbaları cezalandırmaktan çekinerek, her kesi taltif yoluna giden Derviş Mehmed Paşa'nın hâl ve tavrı devrin ricâline, ezcümle Hâlet Efendi'ye, muvafık gelmekle berâber, padişah, sadrâzamın aczini anlamış, fakat „hifz-i nâmûs-ı sadâret" için, onu bir müddet mevkiinde bırakmağa mecbur olmuştu. Nihâyet 5 kânun II. 1820 (9 rebiülevvel 1235)'de onu azlederek, Gelibolu'ya nefyetti; bir müddet sonra da emîrülhaclık ve Nablus livası imzimamı ile, Şam eyâletine tâyin eyledi (16 kânun II. 1821). Bu memuriyet esnâsında, Sayda vâlisi Abdullah Paşa ile bozuşarak, Bâbıâlinin emri mucibince Abdullah Paşa'yı Akkâ'da muhasara eden Derviş Mehmed Paşa, onun affedilmesi üzerine, Anadolu eyâletine naklolundu ise de, burada da damadı Hamdi Bey'in derebeyi tavrı takınarak, halka tahakküm etmesi Kütahyalıların şikâyetine sebebiyet verdi. Derviş Mehmed Paşa, bu yüzden, vezâreti ref ve malları müsâdere edilmek suretiyle, Anadolu eyâletinden azlolunarak, Afyonkarahisar'da ikamete memur edildi. Daha sonra, ricası yerine getirilerek, menfası Bursa'ya tahvil olundu. Haziran 1837'de şeyhülharemliğe tâyin edildi ise de, memuriyeti mahalline giderken, Yanbu'da vefat etti (teşrin I. 1837).

Derviş Mehmed Paşa, zayıf, nahif, sâkin ve şahsan iyi bir adam olmakla beraber, osmanlı sadrâzamlarının en silik simalarından biridir. Bursa'da ve İstanbul'da bâzı hayrat yaptıran bu zat, vefatında 70 yaşını geçmişti.

Bibliyografya: Şânî-zâde Ataullah Efendi, *Tarih* (İstanbul, 1290/1291), II, 304, 331, 356 v.d.; III, 88 v.d., 149; Cevdet Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1301), XI, 38, 72, 80; XII, 23, 84 v.d., 125; Lûtfi Efendi, *Tarih* (İstanbul, 1302), V, 88 v.d.; Rif'at Efendi, *Vaḳa'i-ḥadâ'iḳ* (taş basm., İstanbul), s. 15.

(M. CAVİD BAYSUN.)

DERVİŞ PAŞA. DARVİŞ PAŞA (1560?— 1603), XVI. asrın türk şâirlerinden olup, Bosna beylerbeyiliğine kadar yükselmiş bir zattır. Mostâr şehrinde dünyaya gelen ve daha çocuk iken, Selim II. devrinde enderûna alınarak, At-Meydanı sarayında (İbrahim Paşa sarayı) senelerce tahsil ve terbiye gören Derviş Ağa, ilim ve mârifette ve bilhassa edebiyatta büyük

bir istidat göstermiş ve genç yaşında şiir söylemeğe başlamıştır. Kendisi Murad III. zamanında saray-i âmireye nakledilip, doğancılık hizmetinde kullanıldığı gibi, padişaha sunduğu kasîde ve gazeller ile dikkati çektiğinden, has odaya alınmış ve hükümdarın mukarribleri arasına girmişti. Derviş Ağa, farsça öğrendiği için, Murad III. 'ın emri ile, şâir Banna'î 'nin *Saḥânâme* adlı manzûm eserini bu sırada nazmen türkçeye çevirip, *Murâdnâma* ismini vermiştir. Daha sonra doğancı-başılığa yükselen Derviş Ağa (Hasan Çelebi *Tezkire* 'sinde onun doğancılar kethüdalığına tâyin olunduğu kaydedilir), Murad III. 'ın pek ziyâde itimadını kazandığından, huzur-i humâyûnda yapılan en mühim ictimalarda hâzır bulunur ve hükümdarın „kapı kethüdalığını" yapardı. Meselâ 1592 'de padişahın huzurunda, sadrâzam Sinan Paşa 'nın Nemçe 'ye sefer açılması lehindeki sözlerini ve buna karşı Hoca Sâdeddin Efendi 'nin meşhûr itirazını bu meclîste hâzır bulunan Derviş Ağa, bilâhare müverrih Peçevî İbrahim Efendi 'ye nakletmişti. Derviş Ağa 'nın hangi tarihte saraydan çırağ edildiğini bilmiyorsak da, kendisi, her hâlde Murad III. 'ın vefatına (1595) kadar, sarayda kalmış ve ancak Mehmed III. 'in cülûsunu müteakip çıkabilmiş olmalıdır. Riza (*Tezkire*, İstanbul, 1316, s. 15) onun çakırcıbaşılık ile saraydan çıktığını kaydeder (krş. Riyâzî, *Tezkire*, yazma).

Derviş Paşa 'yı, saraydan ayrıldıktan sonra, dâimâ Macaristan 'daki harp sâhalarında görüyoruz. Kendisi evvelâ 1599 'da, uhdesinde Bosna beylerbeyiliği bulunduğu hâlde, İstolni Belgrad (Székesfehérvár) muhafazasına memur edilmiş, bir müddet sonra elden çıkan bu kalenin, sadrâzam Yemişçi Hasan Paşa tarafından muhasara ve istirdadına (12 temmûz — 6 ağustos 1602) Derviş Paşa da iştirâk eylemiştir. Aynı senenin sonlarında, Bosna beylerbeyiğine Celâlî Deli Hasan 'ın tâyin olunduğuna bakılırsa, Derviş Paşa 'nın bu memuriyetten o sıralarda ayrıldığı anlaşılır.

Osmanlı — Avusturya harplerinin en buhranlı bir devrinde [bk. mad. BUDİN] düşman elinde bulunan Peşte civarına gelip, Budin kalesine yardım etmeğe teşebbüs eden serdar Lala Mehmed Paşa 'nın ordusunda, Bosna 'dan mâzûl Derviş Paşa 'da bulunmakta idi. Düşmanın kuvvetli bir tabya ile tahkim ettiği Csepel adasına köprü kurmağa ve çoğu Celâlî segbânlarından mürekkep olmak üzere, asker geçirmeğe başlandığı zaman, mecmuu 15.000 kadar olan bu askerin başına Derviş Paşa tâyin edildi. Derviş Paşa adaya köprü kurmanın büyük tehlikesini ileri sürdü ise de, serdar Lala Mehmed Paşa 'nın ısrarı karşısında, korkaklıkla itham edilmekten çekinerek, adaya geçti. Maiyetindeki askerde inzibat ve itaatten eser bulunmadığı gibi, köprü de henüz tamamlanmamıştı. O gece Derviş Paşa 'ya, her hâlde ümidsizlikten, büyük bir uyuşukluk çöktüğünden, lâzım gelen askerî tedbirleri alamadı. Ertesi gün (14 temmûz 1603 = 4 safer 1012) erkenden iki taraf arasında çarpışma başladı. Türklerin, geri ile irtibat te'min edememelerine mukabil, avusturyalılar, daha evvel, adayı bir köprü ile kendi taraflarına bağlamışlardı. Bu itibarla muharebe daha ilk safhalarda türkler aleyhine bir cereyan aldı. Derviş Paşa, bütün gayretine rağmen, Celâlîlerin firarına mâni olamıyor; bunların bir kısmı düşman hücumu ile telef olurken, bir kısmı da Tuna 'da boğuluyordu. Bozgun yeniçeri kuvvetlerine de sirayet etti ise de, Derviş Paşa, kuşluk vaktinden ikindiye kadar süren muharebede düşmandan yüz çevirmeyerek, ona büyük zâyiat verdirdi; nihâyet her kesin muharebe sâhasını bırakıp kaçtığını görünce, 10 kadar iç-oğlanı ile düşmanın büyük bir askerî kıt'asına saldırdı; kendisi ve adamları döğüşe-döğüşe şehid oldular. Bu muharebeye giden osmanlı askerinden ancak bir kaç yüz kişi kurtulabilmişti. Bilâhare Csepel adasını ziyâret eden Evliyâ Çelebî 'nin Derviş Paşa hakkında verdiği yanlış mâlûmatı bir tarafa bırakalım. Türk seyyahı, serhadliler arasında senelerce destan gibi söylenen bu muharebenin cereyan ettiği yerleri gezerken, orada Derviş Paşa ile diğer şehidler için yapılan türbelerden başka bir de kasır görmüştür. Derviş Paşa 'nın velâdet tarihi mâlûm değilse de, Selim II. zamanında küçük yaşta olduğuna bakılırsa, vefatında 43 yaşlarında bulunduğu tahmin edilebilir.

Derviş Paşa XVI. asrın az tanınmış şâirlerinden biridir. Başlıca eseri olan *Murâdnâma* 'nın sâde ve akıcı ifâdesi, oldukça güzel tahkiye üslûbu, kendisine, mesnevî tarzını kullanan şâirler arasında, iyi bir mevki te'min etmiştir. Derviş Paşa 'nın görebildiğimiz mahdut mıkdardaki gazelleri, *Murâdnâma* 'ye kıyâsen, daha kıymetsiz şiirler olmakla beraber, Peçevî İbrahim Efendi 'nin de beğenip, tarihine derc ettiği (kaza ve kaderden bâhis) gazel, hakîmâne edası ile, müellifinin kudretine iyi bir misâl teşkil eder ve onun sûfiyeye olan intisabını gösterir. Müretteb divanı olup-olmadığı hakkında şimdilik mâlûmatımız olmayan bu zatın şiirlerine mecmualar ile tezkirelerde ve bâzı tarihlerde tesâdüf etmekteyiz. Enderûn mektebinde yetişip, senelerce saray hizmetinde bulunan ve Peçevî tarafından „bir şâir-i metîn ve fazîlet ve mârifet ile kibar-i ulemaya karîn bir âdem" olarak gösterilen Derviş Paşa, serhad diyarlarında da temâyüz etmiş ve bilhas-

sa Csepel muharebesinde kahramanlığını isbat eylemiştir.

Bibliyografya: *Murâdnâma*'nin (Fâtih Millet kütüp., Ali Emîrî, müze, nr. 1010) mukaddimesi, paşanın saraydaki hayatı için kıymetli bir kaynaktır. Mukaddimenin mühim bir kısmı, Derviş Paşa'nın diğer bir kaç şiiri ile birlikte, Sâdeddin Nüzhet Ergun (*Türk şâirleri*, III, 1172 v.d.) tarafından neşredilmiştir. Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283), II, 132, 228 v.d.; Kâtib Çelebî, *Fezleke* (İstanbul, 1286), I, 98, 114, 126, 178 v.d.; Naimâ, *Tarih* (İstanbul, 1280), I, 218, 286 v.d., 314 v.d.; Hasan Çelebî, *Murâdnâma*'de mukaddimesi esas tutulmuş ve diğerlerinde (Riyâzî, Kaf-zâde Fâizî) ise, kısa ve bâzan yanlış mâlûmat verilmiştir. 'Aṭâ (*Tarih*, İstanbul, 1293, IV, 135) tarafından Murad III. şâirleri sırasında gösterilen Mostârî Tophâneci-başı hazineli Derviş Hacı Bey'in, Derviş Paşa olması icap eder. Bu zata âit olmak üzere, dercedilen şiirlerin çoğu Derviş Paşa'nın Hasan Çelebî tezkiresinde de gördüğümüz şiirleridir. Caepel adasındaki muharebe yeri için bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1318, VI, 211 v.d.). Derviş Paşa'nın Mostâr'daki köprüsü için bk. *Wissenschaftl. Mitteil. aus Bosnien* (Wien, 1843), I, 511. (M. CAVİD BAYSUN.)

DERVİŞ PAŞA. DARVİŞ PAŞA (? — 1606), Osmanlı sadrâzamlarındandır. Aslen bosnalı olup, İstanbul'daki Bostancı ocağından yetişerek, bu ocağın kethüdalığında bulunan Derviş Ağa, Ahmed I.'in vâlidesi Handân Sultan'ın pek ziyâde itimadını kazandığından, 1604'te bostancı-başılığa yükseldiği gibi, devlet işlerinde de sarayın âdeta müşâviri kesilmişti. Rivâyete göre, Vâlide Sultan Ahmed I.'e Derviş Ağa'nın aslâ sözüuden çıkmamasını tenbih etmiş ve bir zaman bütün işler, bostancı-başının reyi ile yürütülmüştür. Bâzan padişah Derviş Ağa'yı „bağçe-i hassa" 'da alıkoyup, onunla istişârede bulunur ve bunu tâkip eden gün, muhakkak bir „hâdise-i azîme" zuhûr ederdi. Vâlide Sultan'ın vefatından sonra, Ahmed I. Bursa'ya gittiği zaman (teşrin II. 1605), genç padişah üzerindeki nufuzu devam eden Derviş Ağa'nın İstanbul muhafızlığına tâyin edildiğini, fakat idâresizliği yüzünden, bir kaç gün içinde kendisinden bu vazifenin alındığını görüyoruz. Mamafih çok geçmeden vezâretle kapudan-ı deryâlığa tâyin edilmesi (18 kânûn II. 1606 = 9 ramazan 1014), nufuzunun arttığına delildir. O esnâda Macaristan işlerini yoluna koyarak, Avusturya devletini sulha yanaştırıp, İstanbul'a dönen sadrâzam Lala Mehmed Paşa, Murad Paşa (Kuyucu)'yı Macaristan'a, Nasuh Paşa'yı İran serhaddine göndermek ve kendisi de merkezden her iki sâhayı idâre etmek düşüncesinde idi. Derviş Paşa, yerine göz diktiği Lala Mehmed Paşa'nın bütün tasavvurlarını alt-üst ederek, haklı itirazlarına rağmen, onu İran seferine çıkmak mecburiyetinde bıraktı ve orduyu Üsküdar'a geçirtti. Bununla da kalmayıp, sadrâzamın en ziyâde güvendiği adamlardan yeniçeri ağası Hüseyin ve kapucubaşı Mustafa Ağa'ları taşrada başka vazifelere tâyin ettirmek suretiyle, uzaklaştırdı. Ahmed I., Derviş Paşa'nın teşvikı ile, Lala Mehmed Paşa gibi, devlete çok hizmet etmiş bir zatı o kadar hırpaladı ki, biçare adam teessüründen felce uğrayarak, vefat etti (21 haziran 1606 = 15 safer 1015) ve yerine Derviş Paşa sadrâzam oldu. Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi'nin defterdar Bâkî Paşa'ya söylediğine bakılırsa, Lala Mehmed Paşa hasta iken, Derviş Paşa tarafından elde edilen bir hekim vasıtasiyle, zehirletilmiştir. Ahmed I. ölen sadrâzamın yalnız nakdini hazineye almak emrini verdiği hâlde, Derviş Paşa, Lala Mehmed Paşa'nın altı yetimine pek cüz'î şey bırakıp, bütün mallarını müsâdere ettirdi. Sadâretinde ilk işi, beylerbeyiliğinden mütekâit bir ihtiyarın haksız yere boynunu vurdurmak oldu ve halkın nefretini celbeden bu hareket, kendisinin de er-geç idam edileceği kanaatini uyandırdı.

Selefini hasta hâlinde sefere çıkmağa zorlayan Derviş Paşa, sadâret mührünü ele geçirdikten sonra, İstanbul'da kalmanın çâresini arıyordu. Ahmed I. bütün devlet erkânını toplayarak, akdettiği bir meşveret meclisinde, o sene seferin geri bırakılması fikrini ileri sürdüğü zaman, şeyhülislâm Sun'ullah Efendi büyük bir tecellüt gösterip, padişahın fikirlerine itiraz etti ve aylardan beri Üsküdar'da bekleyen ordunun geri dönemeyeceğini söyledi ve bu hareketi meşihatten azline sebep oldu. Derviş Paşa ordunun başına, devrin en değersiz adamlarından Deli Ferhad Paşa'yı tâyin ettirmekle, kendisi İstanbul'da kalmanın yolunu buldu. Anadolu'da öteden beri mevcut olan celâliliğin bu sırada çok genişlemesi, Derviş Paşa'nın da zulmünü ve idâresizliğini günden güne arttırması devlet ve saray erkânını, ciddî olarak, endişeye düşürmüştü. Abu 'l-Mayâmîn Muṣṭafâ Efendi'nin vefatından sonra, tekrar meşihate getirilen Sun'ullah Efendi ile muallim Sultanî Mustafa Efendi'nin yaptıkları te'sir sâyesinde, Ahmed I. Derviş Paşa'nın mâhiyetini anladı. Bir gün Sun'ullah ve Mustafa Efendi'ler ile yaptığı istişâreden sonra, sadrâzamın izâlesine karar verdiği gibi, 3 gün sonra onu saraya dâvet edip huzurunda otağ ipi ile boğdurdu (9 kânun II. 1606 = 8 şâban 1015). Bir rivâyete göre, Der-

viş Paşa, Demir-Kapı tarafında yaptırdığı sarayın inşaatına bakan musevînin gösterdiği masrafı fazla bulunca, adam, hayatını kurtarmak için, bu masrafı paşaya bağışlamakla beraber, yeni bina ile saray-i âmire duvarının altına doğru bir dehliz kazdırmış ve bunu sadrâzamın, padişaha suikast yapmak üzere, hazırlattığını ihbar etmiştir ki, Derviş Paşa'nın idamına sebep olan hâdise budur.

Pek kısa bir zaman içinde devletin en yüksek makamına yükselen ve sukutu da o nisbette çabuk olan bu adam, ikbâlini Vâlide Sultan himâyesine ve padişahın tecrübesizliğine medyundur. Bütün tarihçiler, en küçük bir meziyete bile mâlik bulunmayan ve devlete hiç bir hizmeti geçmeyen Derviş Paşa'yı, zâlim, inatçı, hiylekâr ve insafsız bir şahıs olarak gösterirler. Bâzıları daha ileri gidip, onu „zehiri gözünde" bir yılana teşbih ederler. Sadâretinin son zamanlarında, İstanbul evlerine şahniş başına 1000 akçe vergi koymak gibi, münâsebetsizliğe kalkışan Derviş Paşa'nın idamı ile, halk geniş bir nefes almış ve müverrih Naimâ'nın dediğine göre, Azmî-zâde Hâletî *Hadd-i mestân* adlı 80 beyitlik „garâib-nümâ" bir kasîde yazarak, onu tehzîl etmiştir. Derviş Paşa, bâzı eserlerde Derviş Mehmed Paşa ismi ile de gösterilmektedir.

Bibliyografya: Ahmed I. devri vekâyiini muhtevî bütün osmanlı kaynaklarında Derviş Paşa hakkında mâlûmata rastlıyoruz. Bunlar arasında Peçevî (*Tarih*, İstanbul, 1283, II, 293—329, 354), Lala Mehmed Paşa'nın adamı olduğundan, Derviş Paşa'dan epeyce bahseder. Derviş Paşa'nın biraderi olup, gençliği dolayısiyle Civan Bey diye anılan zat ile yakından temas ettiği için, mâlûmatının bir kısmını ondan almış (II, 294, 316 v. d.), Lala Mehmed Paşa'nın vefatına dâir tafsilâtı da bu hâdiseyi yakından bilen defterdar Bâkî Paşa'dan dinlemiştir. Kâtib Celebî, *Fezleke* (İstanbul, 1287), I, 271—281.; ayn. mll., *Takvim al-tavārīḫ* (İstanbul, 1146), s. 178, 226; ayn. mil., *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār* (İstanbul, 1329), s. 100, 141; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1298), s. 691 v. d.; Muḥammed b. Muḥammed, *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbar* (İstanbul, 1276, s. 231 v. d., mehazlar arasında bulunduğu gibi, memuriyetleri ve şahsiyeti hakkında bilhassa bk. Naimâ, *Tarih* (İstanbul, 1280, I, 390, 422, 434); Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmanî* (İstanbul, 1311), II, 329 (Derviş Paşa'nın Miskinler civarında medfun olduğunu kaydetmiştir). Bu eserlerden başka bk. Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarā'* (İstanbul, 1271), s. 54 v. d.; J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1837), VIII. (M. CAVİD BAYSUN.)

DERVİŞ PAŞA. DARVİŞ PAŞA (1812—1896), İbrahim Derviş Paşa, osmanlı müşirlerindendir. Aslen Lofçalı olup, bu kasaba âyânından İbrahim ağa'nın oğludur. Gençliğinde İstanbul'a gelip, gönüllü olarak, askerliğe giren, zekâ ve faâliyeti sâyesinde, zâbitliğe yükselen bu zat, 1252 (1836/1837)'de binbaşılığa terfi edildiği gibi, (Serdar-i Ekrem) Ömer Paşa'nın yâverliğine getirilmiş, daha sonra muhtelif askerî hizmetlerde bulunup, nihayet 28 nisan 1862 (28 şevvâl 1278)'de müşir olmuştur. Karadağ'a karşı yapılan harekâtın başında bulunduğu ve müteâkiben Yanya vâliliğine tâyin edildiğini bildiğimiz Derviş Paşa, uhdesinde IV. ordu müşirliği bulunduğu hâlde, 1865 (1282)'te Cevdet Efendi (Paşa)'nin, komiser olarak, iştirâk ettiği Anadolu ıslâhat heyetine, kumandan sıfatiyle, dâhil olmuş ve Kozan havâlisinde yapılan harekâtı idâre eylemiştir. Sonraları müteaddit ordu müşirliklerinde ve Sırbistan harekâtında Bosna vâliliğinde hizmet eden bu zat Bosna'da iken, Hersek sancağında zuhûr eden isyanın tevsiine mânî olamadığı için, azledilmiştir. Kendisinin 1877/1878 turk-rus harbinde Lâzistan hududunun muhafazası için kurulan ordunun kumandanlığını muvaffakiyetle başardığını ve hattâ rus kuvvetlerini oldukça ehemmiyetli bir mağlûbiyete de uğrattığını ve mütârekeye kadar rusları Batum'a sokmadığını biliyoruz. Derviş Paşa, uzun memuriyet hayatında pek çok ve mütenevvi vazifelere getirilmiş, bilhassa Diyarbekir ve Selânik vâliliklerinde, bahriye nezâretinde, serasker kaymakamlığında, dâr-ı şurây-i askerî ve erkân-ı harbiye-i umûmiye reisliklerinde bulunmuş, „memuriyet-i mahsusa" ile Mısır'a gönderilmiş ve nihâyet Rumeli fevkalâde kumandanlığına tâyin edilmiştir. Uhdesinde yâver-i ekremlik de bulunan Derviş Paşa, 84 yaşlarında, 22 haziran 1896 (10 muharrem 1314)'da vefat ederek, Sultan Mahmud türbesi hazîresine defnolunmuştur.

Bibliyografya: Cevdet Paşa, *Mâruzât*; *TTEM*, nr. 10 (87) 14 (81); Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i ḥaḳîḳat* (İstanbul, 1326), I, 46, 48, 79; II, 118; Mehmed Ârif, *Başımıza gelenler* (İstanbul, 1328) s. 205. (M. C. ŞİHABEDDİN TEKİNDAĞ.)

DERYA. DARYĀ (eski fars. *drayah-*, pehl. *daryāk*), deniz ve büyük nehir. *Daryā-i Ḫazar* (Hazar denizi); *Āmū-Daryā* ve *Sîr-Daryā* (eskilerde *Oxus* ve *Jaxartes*, arap. Cayḥûn ve Sayḥûn), Lâristân'ın ve Kirman'ın cenûp sâhiline, *Daryā-bār* derler (Quatremère, *Not. et extr.*, XIV, 281, not 1). Bandar-Bū-

şahir liman reisine *Deryā-begi* unvanı verilirdi; türklerde en büyük amirale *kapudân-i deryâ* denirdi. İdâresi kapudan paşaya mevdû olan Gelibolu-Çanakkale sancakları ile Cezayir Bahr-i Sefîd (Ege adaları) eyâletinin merkezdeki teşkilâtına, tanzimattan önce, *Daryā-ḳalemi* adı verilirdi. — *Daryā-i nūr* („ışık denizi"), İran şahları hazinesinin en büyük elmaslarından birinin adıdır (Polak, *Persien*, I, 374). — *Daryā-i rūd* Azerbaycan'da Sabalān (Savalān) dağından çıkan ve şimâlde Aras (Araxes) nehrine dökülen bir ırmaktır; W. Jackson (*Zoroaster*, s. 194) bu ad ile, Vendidad (19,15) ve Bundahiş (51, 3)'e göre, Zerdüşt'ün kenarında doğmuş olduğu ve avest. *darey*, pehl. *dāraya* denilen nehir arasında bir münâsebet görmektedir.

DESÎNE. DAS̱ÎNA, Arabistan yarım adasının cenûbunda bir m e m l e k e t olup, Cebel Kavr'de, 'Avāliḳ kabîlesine âit arâzinin garp tarafındadır. Orta derecede dağlık olan bu bölgenin iklimi, esas itibariyle, kurudur. Toprak yalnız şimâl-i garbîde münbittir ve burada tütün, buğday ve mısır yetişir. Başlıca vâdiler şunlardır: pek münbit olan Vādī Marrān (Mirān) ve Vādī al-Zura. Das̱îna'de, iki büyük kabîle yaşar: Ahl um-Sa'īdī (Ahl al-Sa'īdī) ana kabîlesi ve 'Ölah (al-'Ulah, 'Ulah al-Kavr, 'Ulah al-Bahr) kabîlesi. Bölgenin başlıca kasabası, Blad Ahl um-Sa'īdī olup, bir kaç yüz nüfusu ve büyük bir hisarı vardır. Das̱îna'nin başlıca pazar yeri, Hafa (Sūḳ ahl um-Sa'īdī de denilir)'dir. Das̱îna, ismen Faẓlîlerin [b. bk.] hâkimiyeti altında bulunmakla beraber, şimâlî 'Avāliḳlere harac vermek mecburiyetindedir.

Das̱îna çok eski bir memlekettir. Burası hakkında Hamdānī, *Cazîra*'sinde, mufassal mâlûmat verir. Onun zamanında burası şimdi olduğundan daha büyüktü ve her hâlde bugünkü 'Avẓilla [b. bk.] sâhasını da ihtivâ ediyordu. Hamdānī Das̱îna'ye Ġāyṭ adını veriyor. *Ġāyṭ* kelimesi, kuru, kısır bir ülke ve bozkır demektir ki, bölgenin mühim bir kısmı için, bugün de doğrudur. Müellif, buraların sâkini olarak, gâyet iyi arapça konuşan Banī Avd (bugünkü 'Avẓilla)'i zikreder.

Coğrafya kitaplarında, Das̱îna ile birlikte, Dafîna adı da geçmektedir. Bundan maada müteaddit Das̱îna'ler vardır. Bunlardan bir tânesinin Basra ile Mekke arasında bir şehir olduğu gösterilmekte ve ekseriyâ Dafîna olarak yazılmaktadır.

Bibliyografya: Hamdānī, *Cazîra* (nşr. D. H. Müller), s. 78, 3, 80, 7, 91, 11—92, 6, 96, 4—19, 125, 5, 134, 23; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 391, 550; *Biblioth. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), III, 89; V, 26; VI, 146, 190; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 81 (§ 96), 187 (§ 307), 275 v.d. (§ 410); H. v. Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig, 1873), s. 269—274; Comte de Landberg, *Notes préliminaires sur les tribus du pays libre de Daṭîna et du Sultanat des 'Awâliḳ supérieurs ...* (*Arabica*, IV, Leyden, 1897), s. 9—35; ayn. mll., *Etudes sur les dialectes de l'Arabie Méridionale, Daṭîna*, I, II (Leyden, 1905—1909). (J. SCHLEIFER.)

DESKERE. DASKARA, Irak'ta 3 m e v k i i n ismidir: 1. Bagdad'ın şimâl-i şarkîsinde, Diyālā (Diyâle) üzerinde bir kasabadır, 2. Nahr al-Malik bölgesinde bulunan bir yerdir ve 3. Hûzistan taraflarında Cabbūl yakınında bulunan bir köydür (krş. Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, II, 575; *Marāṣid al-iṭṭilā'i, Lexic. geograph.*, nşr. Juynboll, Lugduni, 1850 v. dd., I, 402; IV, 468). *Daskara*, İran dilinden gelen ve orta-fars dilindeki *dast(i/a)karta* ve yeni-fars *dast(i/a)ger* (harfiyen tercümesi „el ile yapılmış, el işi" ve ayrıca „bina, mahal ve şehir" mânalarını ifâde eder) kelimesinden araplaştırılmış bir kelimedir. Bu kelime hakkında bk. Cavāliḳī, *al-Mu'arrab* (nşr. Sachau), s. 67; Vullers, *Lexicon Persico-Lat.*, I, 871, 872, 878 (yk. bk. *Daskara, Dastikār, Dastkara*); Fleischer (Levy, *Chaldaeisch. Wörterb.*, II, 577, bk. bir de II, 430[1]); Perles, *Etymol. Studien*, s. 83; H. Hübschmann, *Armenische Grammatik* (1897), s. 135. Daskara, bu 3 yer arasında en tanınmışıdır. Fazla tatsilât için bk. mad. DESTECİRD. (M. STRECK.)

DESTECİRD. DASTACİRD, İran ve Irak arâzisinde bulunan bir kaç y e r i n a d ı d ı r. *Muṣtarik* bu adı taşıyan 10 yer sayıyor. Irak'ta bulunanların adını araplar D a s k a r a şeklinde tahrif etmişlerdir. Dastacird = Daskara'nin mânası hakkında bk. mad. DASKARA. Bu mahallerin en mühimi, Bagdad'ın şimâl-i şarkîsinde ve Diyālā üzerindeki Dastacird (= 1. Daskara) idi ki, Bagdad'dan 16 ferseng (takriben 91 km.) mesâfede, 34° şimâl arzının bir az üstündedir. Arap müverrihleri bu şehrin te'sisini Sâsânî hükümdarı Hormizd (Hürmüz) I. b. Şāpūr (383 — 385)'a atfederler. Fakat her hâlde eski bir iskân yeri üzerinde yeniden kurulan bir şehir bahis mevzuu olsa gerektir. Böylece Strabon'da geçen Artemita'nın takriben aynı mahalli işgâl ettiğini farzetmek mümkündür. Dastacird ikbâlinin en yüksek mertebesine, şehri kendisine idâre merkezi yapan ve bir çok muhteşem binalar ile süsleyen Ḫusrav II. Parvēz (590 — 628) devrinde erişti. Hükümdarın bu tevcihi sebebiyle Dastacird'e aynı isimde olan diğer yerlerden ayırt edilmes

için, Dastacird-i Ḫusrav yahud Daskarat al-Malik, yâni „hükümdarın Dastacird'i" denmişti. Krş. Δασταγεϱχοσάϱ (*Chronicon Paschale*) ile Deskarṣā de Malkā (Guidi, *Syr. Chronik, Verhandl. des VIII. Orientalisten Kongr.*, Sect. I[b], 21); umumiyetle bizanslılar ile suriyeliler sâdece Δασταγέϱδ (bir de Δασταγέϱ) yahut Deskarṣā veya Destḳarṣā yazarlar; Talmud'da Diskarṣā'dır (bk. Berliner, *Beitr. z. Geogr. u. Ethnogr. Babyloniens im Talmud*, 1883, s. 30).

Dastacird'in bu parlak devri bir çeyrek asır bile devam etmedi. Heraklius'un yeni-İran devleti için felâketli olan büyük Asya seferi ile birden bire nihâyete erdi. 628 senesinin ilk günlerinde, Ḫusrav tarafından terkedilen bu şehir, Bizans imparatorunun eline düşüp, tamamiyle yağma ve tahrip edilmiş ve düşman buradan İstanbul'a büyük bir ganimet götürmüştü. Bu muzafferiyet hakkında krş. E. Gerland, *BZ*, III, 368 v.dd. Dastacird bu dehşetli darbeden sonra, artık bir daha kalkınamadı. Bu keyfiyet romalılar ile vukû bulan muharebeler neticesinde sarsılan Sâsânî hâkimiyetinden bir kaç sene sonra, arapların şiddetli hamleleri karşısında, kat'î olarak, ortadan kalkması ile izah edilebilir.

İslâm devrinde eski arap coğrafyacılarının bile hayranlığını uyandıran eski devir debdebesinin mehip harâbeleri üzerinde (krş. bilhassa Ya'ḳūbī ile İbn Rusta'nın kayıtları) küçük bir şehir yükselmiş, Bâbil'den yüksek İran yaylalarına giden yol üzerinde (*ṭarīḳ Ḫorāsān*), kervan durağı vazifesini görmek gibi, oldukça mühim bir rol oynamıştı. İṣṭaḫrī ile İbn Ḥavḳal burasını ekilmiş tarlalar ve hurmalıklarla çevrilmiş bir mâmûre olarak gösterirler. Dastacird'in hangi devirde tamamiyle ıssız bir vaziyete düştüğü mâlûm değildir. Irak'ın mâmûr diğer bir çok şehirleri gibi, bu şehre de, şüphesiz, son darbeyi vuran moğul istilâsı olmuştur.

Dastacird'de bugün bile, Sâsânî ve islâm devrine âid mühim bakiyeler mevcuttur. Dastacird ismine gelince, o havâlide bu ismin tamamiyle unutulmuş olduğunu görüyoruz. Harâbelerin yeri Eski-Bagdad adı ile tanınmıştır. Irak'taki diğer harâbelere de bu ad verilir ki, mühim harâbeleri civardaki büyük şehirlerin adı ile anmak gibi, oldukça yaygın bir türk âdetinin mevcûdiyeti bu hâli izah eder. Krş. mad. BAGDAD ve Ritter, *Erdkunde*, X, 216; XVIII, 934 v. dd., 972; XIX, 627 (bk. Ritter, *göst. yer.*, IX, 502). Dastacird harâbeleri XIX. asrın ilk yarısında C. Rich ve H. Rawlinson gibi Avrupa seyyahları (Keppel v. b.) tarafından, bir çok defalar ziyâret edilmiş ve tavsif olunmuştur. 1905 senesi eylûlünde E. Herzfeld buraya gelmiş ve harâbeler hakkında mâlûmat vermiştir. Bu zâtın anlattıklarına göre, harâbeler, Diyālā'nın sol sâhili üzerindeki Şahrabān'ın takriben 14 km. cenûbunda ve Maḥrūd ırmağının gerisindedir. Harâbeler bataklık ve hemen-hemen geçit vermeyen pirinç tarlaları ile çevrilmiştir. Bunları 3 grupa ayırmak lâzımdır: 1. Zindān, burclu (bunlardan 11'i halâ mevcuddur) kale sûru. İranlılar ne işe yaradığını ve hangi menş'eden geldiğini bilmedikleri binaların bakiyeleri ile mağara gibi yerlere *zindān* adını verirler. Maşhad Mādar-i Sulaymān (Murġāb ovası) kurbünde Zindān-i Sulaymān ile Taḫt-i Sulaymān (Azerbaycan) ve Yezd yakınlarında Zindān İskandar buna birer misâl teşkil eder. Zindān, her hâlde İbn Rusta tarafından Dastacird'in dışında Sâsânî hükümdarlarının hapishânesi diye târif edilmiş olan yüksek bir duvarla çevrilmiş binanın aynıdır. İṣṭaḫrī ile İbn Ḥavḳal burasını killi topraktan yapılmış bir tabya telâkki ederler. 2. Dulāb, Zindān'ın 1,5 km. şimâlinde bulunur; kerpiçten yapılmış ikinci bir sûrun bakiyesi olup, Sâsânî mimarisinin bir örneğidir. 3. Eski-Bagdad, Dulāb'ın 3 km. şimâline düşer. Bunlar hakikî Dastacird harâbeleridir. Yuvarlak burclar ile tahkim edilmiş bir tabya hâlinde takriben 1 km. mesâhasında bir trapez şeklindedir. Bu harâbe grupu, şüphesiz, islâm şehrinin bakiyesidir. Zindān ile Dulāb'ı, Bizans müverrihi Theophanes'in Dastacird civarında mevcudiyetine işâret ettiği Sâsânî hisarlarından (Bebdarch, Beklal v.b.) biri saymak mümkündür. Theophanes bizzat Dastacird havâlisinden olduğu için, Βαϱασϱώ ismini de bize bildirir (Theophanes, *Chronogr.*, nşr. de Boor, s. 321). Bu kelimeyi sâdece Sâsânîlerin idâre taksimatına âit eski bir eyâlet ismi addetmek lâzımdır. Araplarda (krş. Yāḳūt, I, 534, 793, 813): Barāz al-Rüz adı, bu gün dahi, halk etimolojisinin arapçalaştırdığı Bilād al-Rüz (her hâlde „pirinç bölgesi"; *rāz* = *ruzz*) şeklinde müstameldir, bk. bir de, *Luġat al-'arab* (Bagdad, 1911/1912), I. 369 v.dd.

Bibliyografya: İbn Rosteh (nşr. de Goeje), s. 164; Ya'ḳūbī (nşr. de Goeje), s. 270; İṣṭaḫrī (nşr. de Goeje), s. 87; İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje), s. 168; Muḳaddasī (nşr. de Goeje), s. 121; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 575; ayn. mll., *Muştarik* (nşr. Wüstenfeld), s. 179; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), I, 402; IV, 468; le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate* (1905), s. 62; Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (1879), s. 46, 2, 295; G. Hoffmann,

Auszüge aus syrisch. Akten persisch. Märtyrer (1880), s. 120; C. Rich, *Narrative of residence in Koordistan* (London, 1836), II, 251—256; H. Rawlinson, *JRAS* (1841), X, s. 96; Ritter, *Erdkunde*, IX, 445, 500—510; Sarre-Herzfeld, *Iranische Felsreliefs* (Berlin, 1910), s. 237. (M. STRECK.)

DESTÛR. DASTŪR, parsîlerde r â h i b e verilen isimdir; vezir, nizam, peşin tediyelerde örfen tâyin edilmiş olan yüzdelik ve ana-yasa mânalarına gelir; krş. Yule and Brunell, *Hobson-Jobson*, Destoor ve Dustoor.

DESÛḲÎ. DASŪḲÎ veya DUSŪḲÎ, ABU 'L-'AYNAYN AL-SAYYID İBRÂHÎM BURHÂN AL-DÎN B. ABI 'L-MACD AL-DASŪḲÎ (1238—1277), 4 kutubdan biri ve dasūḳîya tarikatının pîridir. Aşağı Mısır'da Dasūḳ kasabasında 636 (1238) 'da doğmuştur. Babası, Abu 'l-Fatḥ b. Abi 'l-Ġanā'im al-Vasiṭî 'nin damadı ve halifesi Abu 'l-Macd'dir. Nesebi, al-Ḳāsim a'l-Zakî b. 'Alî al-Ḥādî yolu ile, halife 'Alî'ye müntehi olur. Al-Vāsiṭî, rifā'îya tarikatına sâlik idi. Bu cihetle babasından rifā'îya hırkasını giyen Dasūḳî bilâhare hem rifā'î ve hem de suhravardî olan Şayḫ Nacm al-Dîn al-İsfahānî'ye intisap etmek sureti ile, her iki tarikattan da hırka giymiştir. Kendisinin şāzilîya tarikatına da sülûk ettiği rivâyet edilir. Diğer taraftan Şayh Abū Madyan al-Maġribî'ye müntehi olan bir silsilesi de olduğu göz önünde tutulacak olursa, Dasūḳî 'nin, zamanın meşhur şeyhleri ile sohbet ve mülâzemette bulunarak, her tarikattan nasîb almış olduğu anlaşılır. Hayatının 20 senesini Dasūḳ'taki halvethânesinde eser yazmakla geçiren Dasūḳî 676 (1272; *Tāc al-'arūs*'a göre, 693 = 1294) 'da 43 yaşında vefat etmiştir.

Tarikat ehli arasında, her birisinin hulafā-i râşidîn'den birinin hidâyet ve irşadına mazhar olduğu kabûl edilen dört kutubdan Dasūḳî, imām 'Alî'nin mâneviyatına vâris addedilerek, kitaplarda kerâmet ve hâriku'âde hâl sâhibi velîlerin en önde geleni olarak zikredilir. Velîler arasında cömerdliği ile temâyüz etmiştir. Dasūḳî, şeriata son derece kuvvetle yapışmış bir zat olduğu için, tarikatinde şeriatten ayrılmamağı esas ittihaz etmiştir. Müridlerine şeriate âzamî derecede ittibaı tavsiye ettiği gibi, şeyhin telkin ettiği şeyleri de bizzat nefislerinde tatbik etmek suretiyle, hakikat ile şeriati mezcetmeleri üzerinde ısrarla durur. Şeriatten inhiraf eden kimse, evlâdı dahi olsa, onun nazarında makbûl değildir. Bununla berâber şeriate tutunan kimseyi, dünyanın neresinde bulunursa bulunsun ve her kim olursa olsun, evlâdı telâkki eder. İtikadınca, şeriat asıl ve tarikat da fer'dir. Ş e r i a t — meşrû ve h a k i k a t ise — gizli ilimleri ihtivâ ettiğinden, k e m â l â t ancak bu ikisini cemetmekle elde edilir. Mürid, şeyhin huzurunda, izinsiz konuşmamak ve giyabında ise, ruhâniyetinden izin talep etmek sureti ile tam bir teslimiyet gösterirse, terakki kendisi için kabildir. Dasūḳî ibâdet ve zühde fazla ehemmiyet vermekle berâber, ilimlerin nâfile ve farz ibâdetleri tâlim eden kısımlarını elde ederek, belâgat ve fesâhat gibi, nefs isteklerini ifâde ve te'mine yarayan fenler ile uğraşmamağı tavsiye etmektedir. Şeyh Abū Madyan al-Maġribî'ye bağlı şeyhlerde görülen v u c û d i y e akîdelerine Dasūḳî'de de rastlanmakta ise de, o daha ziyâde ṣūfîya meşrebine mütemâyildir. Tarikatı dünyevî menfaatlere âlet edenlere şiddetli hücum ederek, eserlerini sâdece bâzı meseleleri izah maksadı ile te'lif ettiğini söylemektedir. Eserlerinde (*al-Ḥaḳā'iḳ*, *al-Cavāhir* ve *al-Cavhara*) hayatına dâir mâ'lûmat da verir. Bu mâlûmat, dasūḳîya halifelerinden al-Bulḳînî'nin *Ṭabaḳāt al-ṣayḫ Aḥmad al-Şarnūbî* (Kahire, 1280) isimli eserinde, iktibas sureti ile, dercedilmiştir.

Dasūḳî, badavîya, şāzilîya ve rifā'îya tarikatlarının âdâb ve erkânını mezcetmiştir. Hizblerinde eski hutbelerde görülen secîli ve garip kelimlerden mütevellit bir âhenk ve te'sir mevcuttur. Bu hizbler, Ḥasan Şamma tarafından, *Masarrat al-'aynayn bi şarḥ ḥizb Abî 'l-'aynayn* (Kahire, ts.) adı ile şerh edilmiştir (bâzı hizbler için bk. Ziyā' al-Dîn Gumuşhânavî, *Macmu'at al-aḥzāb*, İstanbul, 1298, I, 176 (*Ḥizb al-şāmiḫ*), 194 (*Ḥizb al-ḥiṣn*), 195 (*Ḥizb al-ḥirz* ve *Ḥizb al-laṭîfat al-şamsîya*).

Dasūḳî'nin oğlu olmadığı için, tarikatını, kendisinden sonra, kardeşi al-Sayid Abū 'Imrān Şaraf al-Dîn Mūsā yaymıştır. Bunun için Dasūḳîya silsilenâmeleri, bu zat yolu ile, Dasūḳî'ye ulaşır. Arap memleketlerinde ve bilhassa Mısır'da yayılan bu tarikat şu kollara ayrılır: s u y ū ṭ î y a (Calāl al-Dîn Suyūṭî ile ayrılan kol), ş a r n ū b î y a (al-Sayid Aḥmed a'l-Şarnūbî ile ayrılan kol), t ā z î y a (al-Şayḫ İbrāhîm al-Tāzî ile ayrılan kol) ve 'a ş ū r î y a (al-Sayid Şālîḥ 'Āşūr a'l-Maġribî ile ayrılan kol).

B i b l i y o g r a f y a: Dasūḳî'nin hayatına âit mâlûmat pek nakıstır. Baştan aşağı şathiyyat mâhiyetinde olan hayat hikâyelerini eserlerinde yer-yer zikretmiştir ki, bunları al-Bulḳînî eserine almıştır. Bu kabil bâzı iddialarının tenkidi için bk. Şāliḥ b. Maḥdî, *al-A'lām al-şāmiḫ* (Kahire, 1328), s. 476; akîdelerini ist hraca yarayan mâlzeme için bk. Şa'rānî, *Lavāḳiḥ al-anvār* (Mısır, 1315), I, 140—154; ondan naklen 'Alî Bāşā Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda* ... (Bulak, 1305), I, 7, keza al-Bustānî, *Dā'irat al-ma'ārif*, I, 247, ve Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*; Abu 'l-

Falāḥ al-Ḥanbalī, *Şaẕarāt al-ẕahab* (Mısır, 1351), V, 350 ('Abd al-Ra'ūf al-Munāvī 'den naklen); 'Abd al-Ḳādir al-Ṭabarī, *Kaşf al-niḳāb* (dört risâle ile birlikte; Mısır, 1309), s. 93 v.d.; Ahmed Hilmi, *Ḥadīḳa al-anbiyā'* (6. kısım, *Sayyid Aḥmed Badavī va Sayid İbrāhīm Dasūḳī*; İstanbul, 1318), s. 30 v.d. (desukiye şûbelerine dâir mâlûmatı ihtivâ etmekte olup, Ziyā' al-Dīn Aḥmed al-Vitrī 'nin *Manāḳib al-ṣāliḥīn*'inden iltikatlarda bulunur). (KASIM KUFRALI.)

DESÛḲÎ. AL-DASŪḲĪ, İBRĀHĪM B. MUḤAMMED B. 'ABD AL-RAḤMĀN (1429—1513), arap mutasavvıfı; 833 (1429)'te Şam'da doğmuş, 9 şâban 919 (11 teşrin I. 1513)'da yine orada ölmüştür. Bazı duâ mecmuaları yapmıştır (bk. Berlin yazmaları; Ahlwardt, *Verzeichnis*, nr. 3778; krş. bir de al-Nu'mānī, *Kitāb al-ravż al-'āṭir*, cod. Wetzst., II, 289; Ahlw., *Verz.*, nr. 9886, var. 17b); C. Brockelmann, *GAL, Suppl.*, II, 153.

(C. BROCKELMANN.)

DESÛḲÎ. AL-DASŪḲĪ, AL-SAYYID İBRĀHĪM B. İBRĀHĪM ('ABD AL-ĠAFFĀR; 1811—1883), mutasavvıflardan İbrāhīm Dasūḳī [b. bk.]'nin kardeşi Mūsā'nın ahfadındandır. Mâlikî mezhepli fakir bir âileden 1226 (1811)'da Dasūḳ'ta doğmuştur. Doğduğu mahalde ilk tahsilini bitirdikten sonra, Ezher câmiinde, büyük şeyhlerden ve bilhassa meşhur mâlikî Muḥammed 'Illēş (ölm. 1299 = 1882)'ten ders gördü. Orada kendisi de kısa bir müddet ders okuttuktan sonra, 1248 (1832)'de devlet hizmetine alındı. Arap filolojisindeki esaslı vukufunā binâen, muhtelif yüksek tahsil müesseselerinde okutulan ders kitaplarının tashihine me'mur edildi ve hidiv İsmā'īl Paşa zamanında baş musahhih tâyin olununcaya kadar, bu hizmette kaldı. Bu sırada bir aralık resmî *al-Vaḳā'i' al-Miṣrīya* gazetesinde baş-muharrir muavinliğinde de bulundu. Dasūḳī 1300 (1883)'de ölmüştür. Burada kendisinden bahsedilmesi şu sebeptendir: E. W. Lane (Manşūr Efendi)'in Mısır'da ikinci ikameti zamanında Dasūḳī, Fresnel'in tavsiyesi ile, onun yanında çalışarak, Lane'in *Arabic-English Lexicon* adlı lûgat kitabının te'lifine mühim yardımlarda bulundu; bu sebeptendir ki, Lane lûgatinin mukaddimesinde Dasūḳī'nin mesâisini sitâyişle öğmüştür. Lane İngiltere'ye döndükten sonra da, Dasūḳī, arapça eserleri istinsah suretiyle, kendisine fâideli hizmetler ifâ etmiştir (mukaddime, I, XXII, XXIII). Dasūḳī'nin kaleminden çıkmış ve sâbık Mısır nâzırlarından 'Alī Mubārak [b. bk.]'in ansiklopedi tarzında tertip edilmiş bir eseri için hazırladığı *sacī'*'li bir muhtırası elimizdedir. Dasūḳī bu muhtırada Lane'e tesâdüfünü ve onunla münâsebetlerini, onun Kahire'de yaşama tarzını, evinin iç hâlini ve şahsiyetinin hâsıl ettiği intibâları, bu şehrin müslümanları ile (bilhassa *Manners and cstums of the Modern Egyptians* adlı eserinin mukaddimesinde ismi ebediyete tevdi edilen Şeyh Ahmed ile) münâsebetlerini, arap lisanını kullanmakta cidden üstâdâne kudretini (bu dilde anadan doğma bir 'Adnānī veya Ḳaḥṭānī gibi konuşurdu), filolojik kaynakları birlikte tetkik ederken, tuttukları usûlü ve yapılacak lûgat kitabı için toplanan maddelerin kullanılma tarzını, Lane'in arap mesâî arkadaşlarına karşı cömertliğini ve diğer bir çok tafsilâtı, itina ile, anlatır.

Bibliyografya: 'Alī Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-ẕadīda li-Miṣr al-Ḳāhire va-mudunihā va-bilādihā al-ḳadīma va'l-şahīra* (Bulak, 1305), XI, 9—13; Lane Poole, *Life of E. W. Lane*, s. 117 v.d.; C. Brockelmann. *GAL, Suppel.*, II, 726. (I. GOLDZIHER.)

DEŞT. DAŞT, İran ve Belûcistan'da (telâffuz şekli *daşt*) çöl veya ekilmemiş bir mıntaka ifâde eder. İran'da bu isim takriben 700 mil (1120 km.) uzunluğunda, şimâl-i garbîdeki Tahran mıntakasından cenûb-i şarkîdeki Sīstān'a kadar uzanan, umûmiyetle Deşt-i Lūṭ veya sâdece Lūṭ tesmiye edilen büyük merkezî çöl için kullanılmaktadır. Bu çölün şimâl-i şarkî kısmına *kavīr*'lerin, yâni tuzlaların, çokluğundan dolayı, ekseriyetle Deşt-i Kavīr denilmektedir. M. Sykes'e göre, bütün bu çölün asıl ismi Lūṭ'tur ve Kavīrler her tarafında bulunur. Lūṭ ismi, her hâlde „Lūṭ veya Lot yerleri" tâbir olunan, zemin üzerindeki garip tabiî teşekkülâta verilen isimden gelmektedir.

Deşt-i bī-davlat („sefâlet ovası"), Belûcistan'da Bolān geçidi medhalindeki yayla üzerinde, ikamete elverişsiz ve ruzgârlara mârûz bir ovadır. Deşt-i Gorān („yabanî eşekler ovası"). Mekrān sâhilinde kurumuş bir mıntakadır.

Bibliyografya: M. Sykes, *Ten thousand miles in Persia* (London, 1902), s. 31; Curzon, *Persia* (London, 1892), II, 246; Houtum Schindler, *JRAS*, NS, X, 627; Khanikoff, *Mémoires*, s. 120; *Grundr. der iran. Philol.*, II, 376. (M. LONGWORTH DAMES.)

DEV. DĪV (F.; eski şekilde *dēv*, aves. *daēva*, sanskr. *dēva* „ilâh"), günahların müşahhas şekli olan habîs ruhlar; zulmet hâkimleri; Ahriman'ın mahlûkları, bunların sayıları pek çoktur. Bunlar arasında, 7 Amşaspand'e mukabil olmak üzere, başlıca 7 iblis (Ahriman da dâhil) ayırt edilir. Efsâneye göre, Camşīd, devleri hükmü altına almıştı (Firdavsī, *Şāhnāma*, nşr. Mohl, I, 49; krş. Süleyman peygamber hakkındaki müslüman efsânesi).

İran destanında „ak dev" (*dēv-i sapēd*) bükümdar Keykâvus ile muharebe eden Mâzenderân hükümdarının yardımına gelir; bu devin ülkesinde sihirde mâhir devler otururlar (Firdavsî, *Şâhnâma*, I, 497). Zâl-oğlu Rüstem hem bu dev ile, hem de Akvân (Akōman) ve Arzhang adlarında diğer iki dev ile savaş eder. Hükümdar Tahmuraş, devleri bir meydan muharebesinde ve sihir kullanmak suretiyle, mağlûp ettiği için, *Dīv-band* („devleri mağlûp eden") lâkabını almıştır; Tahmuraş'in karşısındaki orduya „kara-dev" (*siyāh-dēv*) kumanda ediyormuş. Tahmuraş'e yazıyı öğretenler bu devler olmuştur (*Şâhnâma*, I, 43 v.dd.).

Bibliyografya: W. Jackson, *Grund. der iran. Philologie*, II, 139, 165, 175, 178, 196, 646 v.dd., 653 v.dd., 662; Spiegel, *Erânische Alterthumskunde*, II, 126 — 136.

(Cl. Huart.)

DEVÂ. DAVĀ' (cem. *adviya*, b. bk.), „ilâc, deva ve ecza". Kelime evvelâ ecza (bir ilâcın terkibinde bulunan ecza) mânasında kullanılmıştır. Arapça reçetelerde ilâcın terkibindeki ecza birer-birer sayıldıktan sonra „alınsın" mânasına gelen *yu'ḫaẕ* (lat. *recipe*) kelimesi konur ve bundan sonra da ekseriyâ şu sözler gelir: *tucma'u hāẕihi 'l-adviya madḳūḳa manḫāla* („bu ecza dövülecek, elenecek ve karıştırılacak").

Davā' kelimesi, daha geniş mânası ile, müteaddit unsurlardan terekküp etmiş „ilâc" mefhumunu ifâde eder. Bu sebeple tedâvi, *al-'ilāc bi 'l-davā'* ismini alır. Bunun aksi olan cerrahî tedâviye de *al-ilāc bi 'l-ḥadīd* denir. Tıbbî eserlerde reçetelere *ṣifat davā'* yahut *nusḫat davā'* veya sâdece *davā'* denir. Muhtelif ilâclar, nevilerine göre, ayrı-ayrı isimler alırlar. Msl. *davā' mushil* („müshil ilâcı"), *davā' ḥādd* („keskin ilâc"); diğer sıfatlar için bk. mad. ADVİYA. (E. Mittwoch.)

DEVÂSİR. DAVĀSİR yahut DOVĀSİR, Arabistan'da Necd'in cenûb-i garbî kısmında 21° — 24° şimâl arzı ile 44° — 46° şark tûlü arasında bir memleket tir. Vâdî Davāsir, görünüşe göre, Vâdî Taraba ile Vâdî Bîşa [b. bk.]'nin şimâl-i şarkîdeki temâdisini teşkil etmekte olup, kendisi de Vâdî Aflāc'a kadar imtidat eder. İsmini bir arap kabîlesinin adından alan bu ülke, Dahnā' [b. bk.] adı verilen cenûbî Arabistan büyük çölünün şimâl kenarı ile doğrudan-doğruya mücâvir, tamamiyle çorak bir sâha diye tasvir edilmiştir. Ülkenin 200 arap milinde, veya 10 günlük yoldan fazla imtidat eden münhat orta ovalarında, hurma dallarından yapılmış kulübelerden müteşekkil dağınık köyler görülür. Köylüler de, toprağın kendisi gibi, nasipsiz ve hayırsız kimselerdir. Fırsat buldukça çapulculuk ederler; bunların bütün Vehhâbîlerin en mutaassıp ve en tehlikelileri oldukları rivâyet olunur. Palgrave Mutanabbî'nin bunlar hakkında hicivler yazdığını ve bunların „bütün arap ırkının en hakir görülenleri ve buna da ziyâdesiyle müstahak" olduklarını bildirmektedir. Doughty, bu yerleri bilen bir kimseden öğrendiğini iddia ederek, şunları da ilâve eylemektedir. Vâdî Davāsir'de, deve ile 3 gün mütemâdiyen gidildiği hâlde, hep sık-sık hurmalıklardan geçilirmiş, fakat Davāsir hakkında verilmiş olan mâlûmatın çoğu yukarıda söylenene uymaktadır. Vâdide pek çok güzel köyler bulunduğu da rivâyet edilmektedir; Doughty bunlardan bir kaçının adını bildiriyor. Aflāc'dan Vâdî Bîşa'ye kadar olan mesâfe âdi deve yürüyüşü ile 12 günde katedilir. Bu vâdide yaban öküzlerine de rastgelinir.

Bibliyografya: Palgrave, *Central and Eastern Arabia*, II, 72, 75 v.dd.; Doughty, *Arabia Deserta*, II, 38, 324, 397; Sprenger, *Alte Geogr. Arabiens*, §§ 279, 363, 371, 372. (T. H. Weir.)

DEVÂTDÂR. DAVĀTDĀR (DAVĀDĀR, DAVİDĀR, DUVAYDĀR; *davāt* veya *davā* ile *dār* 'dan mürekkep bir kelime olup, „divit tutan" mânasındadır; Avrupalı seyyahların eserlerinde *diudar*'dır), Memlûk imparatorluğunda bir mansıp unvanıdır. Davātdār, cāndār [b. bk.] ve sır kâtibi ile birlikte sultana gelen mektup ve evrakı alır ve gönderilecek bütün evrakı sultana imza ettirir. Devâtdâr, memlûklerin aylığını tanzim ettiği gibi, timarların tevzii işlerine de bakar. *Amīr davādār al-kabīr* (büyük *davādār*) memuriyeti başlangıçta ekseriyâ yabancı soydan olup da arapçaya kâfi derecede vâkıf olmayan bir memlûke tevdi edilirdi. Keza sultan Ḳalā'ūn, çok geçmeden, Fâtımîler devrinde mevcut olduğu gibi, bir sır kâtipliği te'sis etmek lüzumunu idrâk etti. Büyük Davādār'ın ehemmiyeti gün geçtikçe arttı. Devâtdâr, Sultan Ḥasan devrinden itibâren, 1.000 memlûke kumanda edenler (generaller) arasından seçilirdi. XV. asır ile XVI. asır iptidasında devâtdârların nufuzu ağır basmağa başladı. Bu nufuz o kadar arttı ki, büyük davādār, aynı zamanda sık-sık saray nazırlığı (*ustādār*) ve timarlar eminliği (*kāşif al-kuşşāf*) işlerini de görüyordu. Büyük davādār'dan maada, 40 memlûk emîri pâyesini hâiz bir ikinci davādār, 20 memlûk emîri rütbesinde bir üçüncü davādār ve nihâyet Kahire'de ve her vilâyette hasekiler arasından seçilen 10 davādār daha vardı. Ekseriyâ, *davādār sikkīn*'den de bahsedilmiştir ki, İbn İyās'a göre bunun vazifesi, sultan ile memlûkleri arasında haberleşmenin tanzimini te'min etmekten ibâret idi. Fazla olarak büyük me'murların hep-

sinin, bugünkü hususî kâtiplere muâdil, bir çok davâdârı vardı.

Bibliyografya: Quatremère, Maḳrīzī, *Histoire des sultans mamlouks*, I, 118; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1. tab.).

(M. SOBERNHEIM.)

DEVE BOYNU, türkçe bir coğrafya tâbiri olup, bilhassa dağlar arasındaki bâzı boyun yerlerine ve sâhildeki burunlara verilmektedir. Dağ boyunlarından en mârûf olanı, Erzurum ile Hasan-Kale arasında bulunan Deve-Boynu olup, burası Erzurum'un müdafaasında büyük bir rol oynamıştır. Trabzon — İran transit yolu ve Erzurum — Kars demir yolu buradan geçmektedir (bk. F. B. Lynch, *Armenia Travels and Studies* (1898), London, 1901, II, 194 v.d.; E. Nolde, *Reise nach Innerarabien, Kurdistan und Armenien*, 1895, s. 260 v.d.). Elaziz — Ergani (Diyarbekir) yolu üzerinde, Gölcük civarında da başka bir deve-boynu bulunur (bk. Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie*, IV, 83; E. Chaput, *Voyages d'études géologiques et géomorphogéniques en Turquie*, s. 193 v.d.). Bunlardan başka aynı adı taşıyan bâzı boyunlar (Gaziantep ile Besni arasındaki Karadağ üzerinde) ile köyler (biri Elbistan — Göksu arasında) vardır ki, Deve-Geçidi (Diyarbekir'in şimâl-i garbîsinde bir köy ve bir vâdi), Deve-Çayırı (Gürün'ün garbında bir köy), Deve-Tepesi (Bulgar dağı üzerinde; bk. T. Kotschy, *Reise in den Kilik. Taurus*, 1858, s. 201), Develi (b. bk.; meskûn mevki veya dağ) adları da buna yaklaştırılabilir. Buna benzer ieimlere, Suriye ve Irak gibi, komşu memleketlerde de rastlandığı gibi, kadîm Âsuriye'de mârûf muharebe yeri olan Gaugamela (aram. Gab Gamela) da „deve sırtı" mânasına gelmektedir (bk. Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie d. klass. Altertumswiss.*, VII, 865, bk. M. Streck, mad. *Gaugamela*). Deve boynu adını taşıyan burunlardan üçü, Pîrî Reis tarafından, Anadolu'nun Ege denizi kıyılarında olmak üzere, zikredilmiştir (*Kitāb-i baḥrīya*, s. 140, 151, 240) ve bir diğeri de yeni haritalarda, Dadya yarım adasının garp ucunda gösterilmektedir. Van gölünün cenûp sâhilinde de aynı adlı bir burun vardır. (BESİM DARKOT.)

DEVELİ KARAHİSAR. [Bk. KARA-HİSAR.]

DEVİR. DAVR, *dāra* „dolanmak = dâirevî bir hareketle dönmek", aslında ism-i mastar olup, hakikî ve mecâzî mânada, bir şeyin, kısa veya uzun bir hareketten sonra, ilk vaziyetine dönerek, tekrar aynı harekete geçmesidir. Muhtelif ilimlerde bu aslî mânadan muhtelif ıstılahlar iştikak ettirilmiştir.

Astronomide sâbite veya seyyârelerin bir dolanım müddetidir. Meselâ felek-i sevâbitin her noktası, 24 saat sonra, tekrar o müddetten evvel bulunduğu yerde bulunur. Sonraları dâirevî hareket kaydına ehemmiyet verilmeyerek, sırf muttarlden vâki olan astronomik hâdiselerin başlamaları ile sona ermeleri arasındaki müddete, meselâ iki yıldızın kırânının üst üste iki defa vukuu arasında geçen müddete (*revolutio*) de devir denilmiştir. Devir hesapları (bu gibi hesaplar için bk. msl. Bīrūnī, *al-Āṯār al-bāḳiya*, nşr. Sachau, s. 54 v.dd., 144) felekin dönüşüne bağlı olduğundan, takvimde muttariden tekerrür eden hâdiseler arasındaki müddete, gerek dinî mülâhazalar ile ve gerek itibarî olarak tahdit edilen adedi muayyen zaman birliklerinden mürekkep daha imtidatlı bir zaman birliğine de devir denilir (msl. yahudilerde 50 seneden ibâret bir *daur yūbil* ve 7 seneden ibâret bir *daur al-ṣābu'* vardı (Bīrūnī, *ayn. esr.*, s. 176 v. dd.).

Astrolojide yıldızların hareketleri yer yüzündeki hâdiselerin yalnız zamanı ile değil, belki onların mahal, vukû, nevi ve keyfiyetleri ile de ilgilidir. Menşei Bâbil astrolojisi olup, islâm âlemine Hindistan'dan gelen bir nazariyeye (Sind-hind) göre, âlemin mebdeinde bütün seyyareler Hamel burcunda toplanmış bulunuyordu. Bir kaç milyon sene sonra yine orada toplanacağı zaman bu âlem eski hâline dönecek, mahvolacak ve sonra yeniden başlayacaktır (Boll-Bezold, *Sternglaube und Sterndeutung*, Leipzig, 1926, s. 200 v.dd.; Nallino, *'Ilm al-falak*, Roma, 1911, s. 151; Bustānī, *Dā'irat al-ma'ārif*, bk. mad. DEVİR). Bâzı astroloji kitaplarında bu âlemin sıra ile 7 seyyare tarafından idâre edildiği anlatılmaktadır. Her seyyarenin „hükümranlığı" 1.000 veya 7.000 sene sayılır, hattâ her seyyare „devrine" âit bir hakîm (peygamber) gösterir (Chwohlson, *Die Sabier*, II, 908; bundan başka neşrolunmamış, menşe'i mechûl bir kitap İstāmāṭie, bk. Pseudo-Maǧrīṭī, *Das Ziel des Weisen*; *Ġāyat al-ḥakīm*, nşr. H. Ritter, Leipzig, 1933, s. 10 ve 188, notlar). Her devrin, mensûp olduğu yıldızın tabiatına göre, ayrı husûsiyeti vardır. Bu devirlerin en kötüsü, bugün içinde bulunduğumuz, kamer devri imiş. Tarih ilminde zaman ölçmek için kullanılan takvim sistemlerinin semavî ecrâmın hareketlerine göre hesap edildiği mâlûmdur; bu sistemlere („aera") bâzan tarih veya takvim, bâzan da *davr* denilir (msl. *al-davr al-Masīḥī*). Bundan farklı olarak tarihçiler ve muharrirler, devir tâbirini, daha serbest mâna ile kullanarak, tarihi, itibarî surette, muhtelif devirlere ayırıyorlar ve bu devirlerin tahdit ve tesmiyesinde her birinde göze çarpan kültür hususiyetlerine, büyük şahıs-

lara ve mühim hâdiselere itibar ediyorlar; msl. demir devri, büyük İskender devri, Napoleon devri, lâle devri, elektrik devri, tayyare devri v. b. gibi. Kelime bu tarzda kullanılınca, tabiî, aslî mânasından uzaklaşılmış olmaktadır.

İslâm fırkalarından bilhassa İsmâilîler âlemin dinî tarihini bir aded sistemi ile devirlere ayırmışlardır. Âlemin tarihi Âdem'den kıyamete kadar yedi devre ayrılır ve bunlardan her biri de yine yedi devre bölünür. Gerek büyük, gerek küçük devirlerin başında birer nâtık bulunur. Peygamberin devri altıncı büyük devir idi. İsmâ'îl b. Ca'far veya onun oğlu Muḥammed, yedinci ve sonuncu devrin başında bulunur (bk. mad. SAB'İYA).

Mantıkta devir Κυκλός, Orbis, circulus vitiosus, petitio principii denilen ve Aristo (*Analytica priora*, II, 5—7 ve *Sophistica*, s. 5)'nun bahsettiği, târif veya kıyas hatâsına verilen isimdir. Târif veya isbat edilecek şeyin târif veya isbat için getirilen mukaddimelerde zâten mevcut olmasından ibârettir. Hem tasavvurat (*orbis in definiendo*)'ta, hem tasdikat (*orbis in demonstrando*)'ta olur. Tasavvurat için misâl: güneş — gündüz yıldızıdır ve gündüz ise, güneşin doğmuş bulunmasıdır. Bu misâldeki devre, „devir-i sarih" denilir. Eğer devir ikincide değil, üçüncü veya daha sonraki bir cümlede meydana çıkarsa, ona „devr-i muzmar" denilir (Abu 'l-Barakāt Hibat Allāh al-Bagdādī, *Kitāb al-mu'tabar*, Haydarâbâd, 1357, s. 178 v. dd., Aristo'ya göre ve Tahānavī, *Iṣṭilāḥāt al-funūn*, s. 467, orta çağ nazariyelerine göre).

Tıp ilminde bir hümmâ nöbetinin müddetine devir denilir.

Aruzda *muvaşşaḥ* ve *zacal*'de *ġuṣn* ve *ḫufl*'den gayri olan ve manzûmenin en büyük kısmını teşkil eden beyitlere de *davr* adı verilir (bk. mad. MUVAŞŞAH). Zecel için bk. İbşîhî, *al-Mustaṭraf* (Bulak, 1268), s. 263 v. dd.

Bibliyografya: Tahānavī, *Iṣṭilāḥāt al-funūn* (*Bibliotheca Indica*, 1864, s. 467 — 469). (H. RITTER.)

DEVLETÂBÂD. DAVLATĀBĀD, Niẓām devletinin şimâl-i garbî köşesinde bugün harabe hâlinde bulunan bir şehrin adıdır. Batlamyus'un Τάγαρα'sı ile aynı olduğu iddia edilen eski DEVAGİRÎ yahut DEOGİR'dir. 1187'den beri şimâlî Yādavalerin merkezi idi. Müslümanlar burayı 1318'de, kat'î olarak, ele geçirdiler. Dehli'deki Fîrūz Şāh Ḫalacî'nin yeğeni ve damadı olan 'Alā' al-Dīn 1294'te şehre hücum etti, fakat şehri, Yādava racası Rāmaçandra, tazminat vermek ve cizye ödeyeceğini vaad etmek suretiyle, kurtardı. 1318'de Ḳuṭb al-Dīn Mubārak Şāh Ḫalacî şehri zaptetti; Harpāl Deva'yı esir edip, derisini yüzdürdü. Harâbeleri bugün de görünen câmii yaptıran odur. Muḥammed b. Tuġluḳ (1325—1351), Dekken'deki geniş fütuhatından sonra, Devagirî'yi yeniden inşâ ve itina ile tahkim ettirerek, şehre Davlatābād adını verdi. Bütün Dehli ahâlisini bu yeni şehre naklettirdi ve burasını kendisine payitaht yaptı. Fakat bu tedbir muvaffakiyetle neticelenmedi ve Muḥammed, saltanatının sonlarında, memleketinden uzaklaştırılmış olanları vatanlarına iâde etmeğe mecbur oldu. 1347'de Dekken bölük-başıları isyan ederek İsmā'îl adlı bir efganlıyı kendilerine hükümdar ilân edince, şah bu zâtı bir müddet Davlatābād'da kuşattı ise de, Gucarāt'ta bir fitne çıktığını duyunca, muhasaradan vazgeçmeğe mecbur oldu. Şah uzaklaştıktan sonra, İsmā'îl, 'Alā' al-Dīn Ḥasan'ın lehine, tahttan feragat etti; bu zât, da Bahmān Şāh adı ile, tahta çıktı ve Gulbarga'yi payitaht ittihaz etti. Hâlbuki Davlatābād, Ṭaraf'in, yâni aynı adı taşıyan eyâletin, merkezi oldu. 1490'dan sonra, kale Aḥmadnagar Niẓām Şāhî'lerine geçti. 1630'da Şāhcihān bu hânedanı bertaraf etmeğe karar verince, afrikalı Malik 'Ambar'ın oğlu Fatḥ Ḫān Murtażā Niẓām Şāh II.'yi öldürdü. Onun oğlu Ḥusayn Niẓām Şāh III.'ü hükümdar ilân etti ve Davlatābād'a kapandı; hind-türk imparatoruna bi'at etmiş gibi göründü; bunun üzerine Bîcāpūr'dan bir ordu gelip, Niẓām Şāh'ın ülkesini istilâ etti. Fatḥ Ḫān şahtan imdat istedi, fakat şahın ordusu yaklaştığı sırada Bîcâpurlular ile birleşti. Dört aylık bir muhasaradan sonra, 1633 haziranında teslim olmağa mecbûr oldu. Bunun üzerine, Davlatābād Şāhcihān'ın eline geçti.

Hisarın bulunduğu tepe dört tarafı sarp ve yüksek yarlar ile çevrili olup, eteklerinde derin ve geniş bir hendek vardır. Hisara yalnız, tepenin içinde kazılmış helezonî bir tünelden geçilerek, çıkılır. Yolun medhali bir demir kapı ile kapanmıştır; yukarı müntehasında ise, bir ızgara vardır. Kapıyı zorlayıp içeriye girmeğe muvaffak olanları boğmak için, bu ızgara üzerinde ateş yakılırdı. Topçuluğun o zamanki durumuna nazaran, kaleyi zaptetmek imkânsızdı; Şāhcihān'ın ordusu hisarı, muhasara edilenlerin yiyeceksiz kalması üzerine, ele geçirebilmişti. Eski beldenin geniş harâbelerinde, bugün bir kaç köylü kulübesinden başka bir şey yoktur.

Bibliyografya: T. W. Haig, *Historic Landmarks of the Deccan*.

(T. W. HAIG.)

DEVLETÂBÂDÎ. AL-DAVLATĀBĀDĪ, ŞIHĀB AL-DĪN AḤMED B. ŞAMS AL-DĪN B. 'OMAR AL-ZĀVULĪ AL-HİNDÎ (?—1397), Dekken şehirlerinden Davlatābād'da doğmuş hidli bir kelâm âlimidir. Gençliğini memleketinde ge-

çirmiş, fakat Dehli ulemasından birinin şöhretini duyunca, Davlatâbâd'dan Dehli'ye gitmiştir. Orada Mavlânâ 'Abd al-Muḳtadir ile Mavlânâ Ḫvâcagî'ye talebe olmuştur. Timur Hindistan'a inince, Mavlânâ Ḫvâcagî emin bir yere sığınmanın yolunu aradı; talebesi Şihâb al-Dîn Aḥmed ile Kâlpî'ye giderek, orada uzun müddet kaldılar. Fakat bir zaman sonra Şihâb al-Dîn Cävnpur'a gitti, orada Sultan İbrâhîm Şarḳî tarafından iyi karşılandı ve melikül'ulema unvanı ile, Cävnpur'a *ḳāżî al-ḳużāt* nasbolundu. Ömrünün sonuna kadar orada kaldı ve 849 (1397)'da vefat etti. Sultan İbrâhîm Şarḳî câmiinin sağ tarafına gömüldü. Bu zâtın, Lucknow'da litografya ile neşredilen, *Baḥr al-mavvāc* adlı, farsça bir tefsiri ile diğer bir çok eserleri vardır.

Bibliyografya: *Subḥat al-marcān*, s. 39; *Abcad al-'ulūm*, s. 893; *Mufīd al-mufīd*, s. 124; *Ḥadā'iḳ al-ḥanafiya*, s. 319; Brockelmann, *GAL*, II, 220.

(M. HİDAYET HOSAYN.)

DEVLET-ŞAH. DAVLAT-ŞĀH B. 'ALĀ' AL-DAVLA BAḤTĪŞĀH ĠĀZĪ SAMARḲANDĪ (1431? — 1495?), XV. asırda yetişen en tanınmış İran edebiyat tarihçisidir. IX. asırdan kendi zamanına kadar başlıca İran şâirlerinin biyografilerini ve eserlerinden örnekleri ihtivâ eden *Taẕkira al-şu'arā'*sı, ondan sonra yazılan farsça ve türkçe şuara tezkirelerine bir örnek olmuş ve iran şiirinin tarihi için en ehemmiyetli kaynak olmak şerefini aslâ kaybetmemiştir.

Timur ve çocukları devrinde büyük bir nufuz kazanmış aristokrat bir türk âilesine mensup olduğu cihetle, emîr lâkabını taşıyan Devlet-Şah, Şâhruḫ zamanının en kudretli şahsiyetlerinden biri olup, uzun müddet emirülümeralık (beylerbeyi) vazifesinde bulunan büyük emîr Calâl al-Dîn Fîrûz Şâh'ın amcazâdesi emîr 'Alâ' al-Davla İşfarâyinî'nin oğludur. Bu adamın Şâhruḫ'un nedîm ve mahremlerinden olduğunu Devlet-Şah tezkiresinden (s. 292 v.d.) öğrendiğimiz gibi, ömrünün sonlarında bir dimağ hastalığına tutulduğunu, *Macālis al-nafā'is*'te Devlet-Şah hakkında verilen mâlûmattan anlamaktayız. Devlet-Şah'ın büyük kardeşi emîr Raẓi'l-Dîn 'Alî, şecaat ve cesâreti ile olduğu kadar, türkçe ve farsça şiirleri ile de tanınmış bir adamdı; önce Şâhruḫ'un, sonra da Sultan Abu'l-Ḳâsim Bâbur'un maiyetlerinde bulunmuştu (*Taẕkira al-şu'arā'*, s. 455).

Taẕkira al-şu'arā''sını yazmağa 50 yaşından sonra başladığı ve uzunca bir çalışmadan sonra, 892 (1487)'de tamamladığı göz önüne alınırsa (*ayn. esr.*, s. 11—14), müellifimizin 830—840 (1427—1436) tarihleri arasında doğduğu tahmin olunabilir. Gençliği ve tahsil hayatı hakkında sarih bilgilere sâhip değiliz. Ömrünün bir çok yıllarını Timur sülâlesine mensup prenslerin saraylarında geçirdikten sonra, kendi arzu ve irâdesinin dışında bâzı sebepler ile, resmî vazifesini bıraktı ve Horasan'da, babasından kalan mâlikânesine çekilerek, çiftçilik ile geçinmeğe başladı; işte bu sırada *Taẕkira al-şu'arā'*'sını yazmak hevesine düştü. Timurlular devrinin bir çok türk beyzâdeleri gibi kuvvetli bir tahsil görmüş, Horasan ve Mâverâünnehr'in yüksek ilim ve san'at muhitlerinde yaşamış olan Devlet-Şah, devrinin umûmî temâyüllerine uygun olarak, İran edebiyatına büyük bir alâka göstermiş ve bu hususta zengin mâlzeme toplamıştı. Çiftliğinde geçirdiği sâkin ve münzevî hayattan istifâde ederek, acem şâirleri için bir tezkire vücuda getirmek istemesinde, o sırada Herat'ta Ḥusayn Bayḳara ve 'Alî Şîr'in himâyeleri altında inkişâf eden kültür faâliyetlerinin de büyük bir hissesi olduğu muhakkaktır. Çünkü o, muhtelif vesileler ile, sık-sık Herat'a gidiyor, Navā'î'nin ve Ḥusayn Bayḳara'nın meclislerinde hazır bulunuyor, Herat'taki âlimler, şâirler ve mutasavvıflar ile görüşüyordu. Hattâ, Sultan Ḥusayn Bayḳara ile şehzâde Sultan Mahmud arasındaki Çekmen-Saray harbinde de hâzır bulunduğunu kendi ifâdesinden öğreniyoruz (s. 522 v.d.). Eserini Sultan Ḥusayn ve 'Alî Şîr namlarına yazması, her vesile ile onlar hakkında medih ve dualarda bulunması, hattâ 'Alî Şîr hakkında farsça-çağatayca mülemmâ bir kasîde tanzim etmesi (s. 506—508), onu Herat sarayı etrafındaki san'atkârlar arasında saymak için kâfi sebeplerdir.

Devlet-Şah, kendi mâlikânesinde geçirdiği mütevâzı inziva ve tetebbû hayatından aslâ memnun olmadığını, kitabının muhtelif yerlerinde (bilhassa s. 291 v.d.) türlü-türlü vesileler ile göstermekte ve zamanı hakkında bâzı şikâyetler ve tenkitlerde bulunmaktadır. Msl. hezelci şâir 'Ubayd Zākānî [b. bk.]'nin *ḳarż* redifli bir gazelini naklettikten sonra, kendi hâlinin ondan daha acıklı olduğunu, Timur devrinden beri bu sülâleye hizmet etmiş bir âileye mensûp olduğu hâlde, emîrlikten raiyet derecesine düştüğünü, *muhassil* ve *ameldar*'ların, yâni idâre ve mâliye memurlarının, zulümlerinden baş alamadığını ve babasından kalan mülklerini yavaş-yavaş satmağa mecbur olacak derecede sıkıntı çektiğini anlatıyor. Âlimlerin ve şeyhlerin riyakârlık ve dalkavukluklarından, ilim ve san'ata kıymet verilmediğinden bahsediyor (*ayn. esr.*, s. 80, 179, 377, 433, 437); hattâ tenkitlerini daha ileri götürerek, babalarını öldüren şehzâdeler ve çocuklarını öldüren padişahlardan acı-acı şikâyetlerde bulunu-

yor (s. 461). İşte bütün bunlar da gösteriyor ki, Devlet-Şah'ın inziva hayatını tercih etmesi ve emîrlikten çekilip, sâdece bir toprak sâhibi (kendi ifâdesine göre, raiyet ve 'Alî Şîr'in kullandığı tâbir ile, fakirlik ve dehkanlık) vaziyetine düşmesi, Navâ'î'nin aksi iddiasına rağmen, aslâ kendi arzu ve irâdesi ile olmamıştır.

Tamamiyle aristokratik fikirlere sâhip olan Devlet-Şah, askerî veya idârî aristokrasiye mensup olmayan çiftçi ve esnaf çocuklarının devlet hizmetine alınmasını en büyük bir felâket saymakta ve bunun önüne geçilmediği takdirde yalnız devlet işlerinin değil, zirâî nizamın da bozulacağını söylemektedir (s. 179—181). Sâsânîlerden Selçuklulara ve hattâ Osmanlılara kadar orta çağın bütün yakın şark imparatorluklarında hâkim olan bu prensipin, XV. asır Timurlularında artık bozulduğunu gösteren bu mühim kayıt, Devlet-Şah'ın siyâsî ve ictimâî akîdelerini anlatmak bakımından da, çok mânalıdır. Müellifimiz aristokrasiye mensûp olmayan bir takım adamları emîrlik mertebesine yükselten Abu 'l-Ḳâsim Bâbur'un bu hareketini şiddetle tenkit etmek suretiyle de bu prensipe ne kadar bağlı olduğunu gösterir (s. 431). Mamafih bütün bu gibi tenkitlerine rağmen, Ḥusayn Bayḳara ve 'Alî Şîr hakkında bir çok medihlerde bulunması, tekrar ikbâle kavuşmak ümit ve arzusunu beslediğini açıkça anlatmaktadır. Fakat bir türlü bu emeline kavuşamamış ve bir rivâyete göre, 896'da veya bir az evvel, diğer bir rivâyete göre de, 900 (1495 ?)'de ölmüştür. Birinci rivâyet, *Macālis al-nafā'is*'e dayanır; Navā'î, 896'da tamamladığı bu eserinde ondan bahsederken, „bu yakınlarda ölümü haberi geldiğini" söylerse de, „eğer doğru ise, Allah rahmet eylesin" cümlesini ilâve etmek suretiyle, bunun yanlış olabileceğini de anlatır. İkinci rivâyet ise, *Mir'āt al-ṣafā* adlı tezkireye dayanır (Rieu, *Cat. of Pers. Mss., Brit. Mus.*, I, 364).

Devlet-Şah'ın şöhretini te'min eden başlıca eseri, *Taẕkira al-şu'arā*'sıdır. Abū Tāhir Ḫātūnī'nin bugün meydanda bulunmayan tezkiresi ile 'Avfî [b. bk.]'nin *Lubāb al-albāb*'ını görmüş olan Devlet-Şah, ilk defa olarak İran şâirlerinin umûmî bir tezkiresini vücuda getirmek istemiş ve bu maksat ile bir çok mecmua ve risâlelere, divanlara, ilmî, edebî, tarihî mâhiyette eserlere müracaat ederek ve muasırları hakkında da şahsî mâlûmatını kullanarak bu eseri meydana koymuştur. 10 arap ve 143 acem şâirinin biyografisini ve eserlerinden örnekleri ihtivâ eden bu tezkire, mûtad başlangıç kısımlarından sonra, arap şâirlerine âit bir mukaddime ile acem şâirlerine âit yedi tabakayı ve bir hâtimeyi ihtivâ eder. Hâtime, Herat sarayının büyük şahsiyetlerine ve Ḥusayn Bayḳara'ya âittir. Devlet-Şah, bahsettiği şâirlerin muhitlerini ve hâmilerini anlatmak için, yer yer, oldukça geniş tarihî tafsilâta da girişmiştir. İstifâde ettiği kaynakların mâhiyet ve kıymet derecelerine göre, Devlet-Şah'taki tarihî ve edebî mâlûmatın kıymet dereceleri de tabiî birbirinden farklıdır ve bu sebeple, bu mâhiyetteki diğer eserler gibi, dâimâ sıkı bir tenkide tâbi tutularak, kullanılması icap eder. Eserin en mühim kısmını, XIV.—XV. asırlara mensup şâirler hakkındaki biyografiler teşkil etmekle berâber, daha eski şâirler hakkında da bâzı mühim bilgilere tesâdüf olunur. Fakat ara-sıra çok büyük tarihî yanlışlıklara rast gelindiği de aslâ unutulmamalıdır. Yalnız edebî tarih bakımından değil, ictimaî tarih bakımından da, bu eserin zengin bir kaynak olduğu muhakkak ise de, şimdiye kadar bundan bu hususlarda hiç istifâde edilmemiştir.

Devlet-Şah'tan sonra yazılan türkçe (osmanlı ve çağatay) ve farsça şuarâ tezkireleri, tertip ve ifâde bakımından, onu taklit ettikleri gibi, umûmî mâhiyette yâni menşe'lerden başlayarak, zamanlarına kadar bütün acem şâirlerinin biyografilerini ihtivâ eden (mes. *Haft iḳlīm*, *Macma' al-fuṣaḥā* gibi) eserler de onu başlıca kaynak olarak kullanmışlardır. Ayrıca *Nigāristān-i Ġaffārī*, *Navādir-i Suhaylī* gibi, acemce ve türkçe muhazarat ve lataif kitaplarında da, Devlet-Şah'ın eserinden geniş mıkyasta iktibaslarda bulunulmuştur. Edebî mutalâalarının ekseriyetle isabetli ve umûmî telâkkilere uygun olması, temiz ve açık bir üslûp ile yazılmış bulunması, bu eserin kazandığı rağbette şüphesiz bir âmil olmuştur. Elimizdeki pek mahdut farsça şiirlerden başka, 'Alî Şîr hakkında farsça-çagatayca mülemmâ bir kasîde yazmış olması, onu çağatay şâirleri arasında saymak için bize hak kazandırmaktadır. 'Alî Şîr'in, *Macālis al-nafā'is*'in altıncı meclisinde „derviş mizaçlı, edebî zevke mâlik, bilgili" bir adam olarak tavsif ettiği bu türk beyzâdesinin gerek farsça, gerek çağatayca daha bir takım şiirler yazmış olması tabiî ise de, şimdiye kadar bunlara tesâdüf olunmamıştır. Mamafih, XVI. asırdan beri âdetâ klâsik bir eser kıymetini kazanmış olan *Taẕkira al-şu'arā*'sı, ona İran edebiyatında sarsılmaz bir şöhret te'min etmiştir.

Bibliyografya: *Taẕkira al-şu'arā*', şarkta ve garpta muhtelif yazmaları mevcut olup, iptidâ 1305'te Bombay'da taş basması ile tenkitsiz bir surette bastırılmış ve sonra 1901'de, E. G. Browne tarafından, *Persian Historical Text* külliyatının birincisi olarak neşredilmiştir. Muhtelif yazmalara da-

yanılarak yapılan bu neşirde, nusha farklarını gösteren tenkit cihazı mevcut olmamakla beraber, metnin te'sisi büyük bir dikkat ve salâhiyet ile yapılmıştır. Buna rağmen, ara-sıra küçük-büyük bâzı hatalara tesâdüf edildiği unutulmamalıdır. Msl. s. 164, satır 11. 'deki *gāvışmış* kelimesi *garışmışt* olacaktır; s. 192'de şeyh Ḳutb al-Dīn Ḥaydar hakkındaki mühim parça (satır 13) 'daki *Şāhār* kelimesi, vaktiyle *Mines de l'Orient*, II, 5 'te neşredilen aynı metin parçasında şüphesiz doğru olarak kaydedildiği vecihle *Sālūr Ḫān* olacaktır; s. 195 'te ve sonundaki indekste *bāzr* olarak yazılan coğrafî isim, *yāzır* olacaktır; s. 443 'te indekste zikredilen *Tārīḫ-i Bayhaḳī*, hiç şüphesiz, *Tārīḫ-i Bayhaḳ* olacaktır. Müsteşrikler arasında, bu eserden geniş nisbette iktibasta bulunanların ilki von Hammer (*Geschichte der schönen Redekünste Persiens, mit einer Blüthenlese aus zweihundert persischen Diehtern*, Wien, 1818) 'dir, ondan sonra Ouseley (*Biographical Notices of Persian Poets*, London, 1846) ve Silvestre de Sacy (*Notices et Extraits*, IV, 220—272) de bu yolda devam etmişlerdir. Türkiye 'de, Hoca Fehim 'in 1259 'da İstanbul 'da basılan *Safīnat al-şu'arā* 'sında, Devlet-Şah 'taki bir çok biyografiler, hulâsa olarak, tercüme edilmiştir.

Tedkikler: Devlet-Şah hakkında ilk tedkik olarak, *Taẕkira al-şu'arā* 'yı neşreden E. G. Browne 'un bu neşre ilâve ettiği ingilizce ve farsça mukaddimeleri gösterebiliriz. Aynı müellifin, bu eserin kaynakları hakkındaki tetkiki de, muhtelif bakımlardan, ehemmiyetlidir (*Sources of Dawlatshah, JRAS*, 1899, s. 37 — 67). Yine onun *A History of Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 436 v.d. 'ındaki kısa biyografisi Devlet-Şah hakkındaki başlıca bilgileri hulâsa etmektedir. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

DEVLET-ŞAH. DAVLAT-ŞĀH (1789—1820), Fatḥ 'Alī Şah 'ın oğlu olup, 7 rebiülâhır 1203 (6 kânun II. 1789) 'te doğmuştur. Bir müddet Kirmānşāh vâliliğinde bulunduktan sonra, 26 safer 1236 (3 kânun II. 1820) 'da, iranlıların tecâvüzü üzerine, türkler ile iranlılar arasında vukua gelen harpte Süleymaniye mutasarrıfı Maḥmūd Paşa 'ya karşı giriştiği muharebeden avdeti sırasında vefat etmiştir. Bir kaç şiirde yazmıştır.

DEVRAK. DAVRAḲ, Hûzistan 'da bir şehir, Davraḳ al-Furs („farslar Devrakı") adı da verilir. Davraḳ orta çağda kâh bu ismi, kâh Surraḳ ismini taşıyan bir bölgenin idâre merkezi idi ve 30° 35′ şimâl arzı ile 48° 37′ şark tûlü üzerinde ve Kürün 'a müvâzî olarak akan aynı isimdeki nehrin kenarında kâin idi. Arap coğrafyacıları burayı, geniş bir sâha üzerine yayılmış, bir çok çarşı ve pazarları olan bir şehir diye tavsif ederler. Davraḳ 'ta imâl edilen tüller meşhûr idi; şehirdeki bir kükürtlü su kaynağından, tedâvi maksadı ile, istifâde edilirdi. Sâsânî devrinden kalma dikkate değer bir çok binalar vardı. Daha yeni bir devirde Davraḳ ahâlisi şehri terk ederek, takriben onun iki saat cenûbunda şimdiki Fallāḥiya şehrini kurmuşlardır ki, buna bâzı eski Davraḳ halk dilinde Doraḳ ismi de verilir. Hûzistan (yahut Arabistan) sâḥil şehrinin en mühim yeri olan bu yeni şehir 30° 30′ şimâl arzı üzerinde ve Basra körfezinden 25 km. mesâfede Carrāhī nehri kollarının teşkil ettiği deltada bataklık ve alçak bir zeminde te'sis edilmiştir. Nehirden ayrılan sayısız küçük kanalların suları tarlaları sulamağa hasredildiği için, nehir sularının en büyük kısmı zâyî olduktan sonra, Fallāḥiya civarında, bataklığın cenup taraflarında kaybolur. Carrāhī, kanallar ile, Kārūn 'a merbuttur. Fallāḥiya 'nin çevresi 4 yeni mildir (takriben bir saatlik mesâfe). İç şehir burclarla tahkim edilmiş bir toprak tabya ile çevrilmiştir; etrafında hurma ağaçlarının gölgelediği varoşlar geniş bir sâha kaplar. Kendisine mülhak 7 köyü ile birlikte, şehrin nüfusu 8.000 kadardır. Şehrin başlıca sanayii abacılıktır. Burada yapılıp dikilen abalar külliyetli mikdarda Arabistan ve İran 'a gönderilir. Davraḳ isminden teşkil edilen Davraḳistān (Dōraḳistān, halk dilinde Dōrgestān) ismi orta çağdan beri sâhası hemen-hemen bütün Hûzistan bölgesi kadar geniş olan bataklık mıntakaya alem olmuştur ki, uzunluğu 5 fersah kadardır. Davraḳ ile Kārūn nehirlerinin munsapları da orada bulunur. Basra körfezinin bu bataklık mıntakadaki girintisine Ḫavr Davraḳ (Ḫōr Dōraḳ) adı verilir.

Bibliyografya: *Bibl. Geograph. Arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Balāẕorī, *Kitāb al-futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 382, 415; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 618, 620; *Marāṣid al-iṭṭilā'ī* (nşr. Juynboll), I, 414; V, 502 v.d.; Ḳazwīnī, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), s. 191; G. le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate* (1905), s. 242; Nöldeke; *Gesch. der Perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden* (1879), s. 13, 2; 146; Ritter, *Erdkunde*, IX, 158 v.dd., 227; XI, 1028 v.d., 1060; Tomaschek, *Sitz.-Ber. der Wien. Akad. der Wissensch.*, 121, Abh. VIII (1890), s. 73. (M. STRECK.)

DEVSE. DAVSA, DŌSĀ (A.), asıl mânası „ayak ile çiğneme" olup, Kahire Sa'dīye tarikati şeyhi tarafından bâzı günlerde gündüz icra edilen bir âyîn idi. Bu âyîn mevlûd günleri ile

al-Şāfi'ī 'nin, Sultan Ḥanafī (ölm. 847; meşhûr Kahireli bir veli; *Ḫiṭaṭ cadîda*, III, 93; IV 100) 'nin, şeyh Daştūṭī (veya Ṭaştūṭī, bir diğer velî; bk. Lane, *Modern Egyptians*, fasıl XXV, ve *Ḫiṭaṭ cadîda*, III, 72, 133; IV, 111) 'nin ve Şeyh Yūnus (aş. bk.) 'un doğum günlerinde de yapılırdı. Buna benzer bir âyîn Daştūṭī 'nin doğum gününde, şeyh al-Bakrī tarafından, geceleyin yapılırdı. *Davsa*, Lane tarafından, uzun-uzadıya tasvir edilmiştir. Âyîn kısaca şundan ibârettir: tarikata mensûp 300 kadar sa'diye dervişi yan-yana yüzü koyun yere yatar ve şeyhleri atla üzerlerinden geçerdi. Tarikata has bir kerâmet neticesi olarak, bu çiğnenmeden kimse incinmezdi ve bu maddî temas yolu ile şeyhin feyzi (*baraka*) müridlerine geçerdi. Bu âyîn başka yerlerde de yapılırdı. Lady Burton buna Şam civârında Berze 'de tesâdüf etmiştir (*Inner Life of Syria*, fasıl X). Dozy (*Supplément*, *dawsa*) Perron tarafından tercüme edilen *Voyage au Ouday* 'den istişhad eder. Diğer tarikatlarda de şeyhin ayağına, hattâ ayağının tozuna sürünmekle feyze mazhar olunacağına inanılırdı. Sa'diye tarikatı mensûplarının at kullanması, müessislerinin sâdâttan olması ile alâkalıdır. Kahire 'de icra edilen Davsa 'nin menşe'i karanlıktır. Fakat rivâyete göre, sa'diye tarikatının müessisi Sa'd al-Dīn al-Cibāvī 'nin oğlu şeyh Yūnus Kahire 'ye gelince, sa'diye dervişleri kendisinden her zaman veliliğini ve tarikatın mübârek menşeini isbat edecek bir kerâmet izhar etmesini ve böylece yeni bir âyîn (*bid'a ḥasana*) vaz ve te'sis etmesini istemişlerdir. Şeyh Yūnus da onlara yere sırça kaplar dizmelerini emretmiş ve hiç birini kırmadan, üzerlerinden atla geçmiştir. Halefi bunu yapamadığından, kolayca kırılan sırça kaplar yerine, yere dervişleri yatırmıştır (Goldziher, *ZDMG*, XXXVI, 647 v.d.; Muḥammed 'Abdū, *Tārīḫ*, Kahire, 1324, II, 147 v.d.). Bu şeyh Yūnus 'un, rivâyete göre (msl. Goldziher), Bāb al-Naṣr 'da, diğer bir rivâyete göre de, bu kapının dışında ve 'Abbāsîya yolu üzerinde medfun olduğu söylenir. Tarikatın ne zaman kurulmuş olduğu, bu hususta sa'dîler ile rufâîler arasındaki ihtilâftan dolayı kat'î olarak belli değildir. İhtimal Yūnus, tarikatın müessisi olan şeyh Yūnus al-Şaybānī (*Maẓūb*) ile de karıştırılmaktadır (Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, 1. tab., II, 435; 2. tab., IV, 304 v.d.). Umûmiyetle Sa'd al-Dīn 'in VII. (XIII.) asırda yaşadığı kabûl edilir. Nihâyet Mısır başmüftisinin bir fetvasına istinaden, 1881 'de Davsa, hidiv Muḥammed Tavfīḳ Paşa tarafından, men' edilmiştir. Bu âyînin, müslümanları tezlîl edici mâhiyeti nazar-ı itibara alınarak, bir *bid'a ḳabîḥa* olduğuna hükmedilmiştir. Sa'diye tarikatı mensupları hiç olmazsa şeyh Yūnus 'un doğum gününde bu âyîni icra etmelerine izin verilmesi için müracaat etmişler ise de, buna da müsaade edilmemişti. Bu âyinden bugün yalnız şu kalmıştır: yukarıda zikredilen doğum günlerinde şeyh, kapısının önünde, bir takım dervişlerin yüzü-koyun yerde yattıklarını görür ve üzerlerinden yürüyerek, geçer (A. Le Chatelier, *Confréries musulmanes*, s. 225).

Bibliyografya: Makalede zikrolunanlardan başka krş. *Ḫiṭaṭ cadîda*, IV, 112; Depont et Coppolani, *Confréries religieuses musulmanes*, s. 329 v.dd.

(D. B. MACDONALD.)

DEVŞİRME, Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında ve Orhan Gâzî devrinde türklerden teşkil edilmiş olan, yaya ve müsellem denilen piyâde ve suvari askeri, fütuhat genişleyince, kâfi gelmemeğe başladığından, yeni bir askerî teşkilâta ihtiyac hâsıl oldu ve bunu karşılamak için muharebelerde ele geçirilen güçlü kuvvetli esirlerden istifâde edilmesi düşünülerek, bir müddet için pençik-oğlanı adı ile, beşte bir nefer olarak alınan bu esirler ile iş görülürdü. Bu pençik-oğlanı teşkilâtı Murad I. zamanında sıkı esaslara istinat ettirilerek, Gelibolu acemi ocağı ismi ile bir de ocak kuruldu. 1361 veya 1363 'te kurulan bu müessese ile kapı-kulu ocaklarının temeli atılmış oldu.

Daha sonraları bu ocak ihtiyac nisbetinde genişletildi ve zamanla mükemmel bir hâle sokuldu. Bâzı tarihler yaya ve müsellem teşkilâtı ile pençik-oğlanı ve daha sonra tatbik edilmiş olan devşirmeyi birbiri ile karıştırarak, hepsini Orhan Gâzî devrine kadar çıkarmışlar ise de, doğru değildir ve bunlar zamanla ve lüzumuna göre, tedricî surette ihdas edilmişlerdir.

Ankara muharebesinden (1402) sonra osmanlı istilâsı, muvakkat bir zaman için, durmuş ve dâhilî mücâdele ve saltanat kavgaları yüzünden, fütûhat yapılamadıktan başka, bizanslılar ile sırplara bâzı yerler bile terkedilmiş olduğundan, askere olan ihtiyac sebebiyle, Murad II. zamanında çıkarılan devşirme kanunu ile, ilkin Rumeli 'de osmanlı tebeası hıristiyan çocuklarından istifâde edilmesi muvafık görülmüştü. Bu yeni kanun ile hem askerî ihtiyac te'min edilecek, hem de Rumeli 'de (Balkanlarda) yavaş-yavaş müslüman mıkdarı artmış olacaktı.

Hıristiyan tebeadan alınacak çocukların mıkdarı, lüzum ve ehemmiyetine göre, yeniçeri ağası tarafından tesbit olunarak 3, 5 ve hattâ 7 senede bir ve 8 ile 18 ve bâzan da 20 yaş arasındaki gençlerden gürbüz ve sıhhatli olanlar seçilerek, devşirilirdi. Devşirme alınması hakkındaki kanun ile, Rumeli 'de Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk ve Yunanistan ile daha sonra Bosna, Hersek ve Hırvatistan 'dan çocuk toplan-

mıştı; bu kanun XV. asrın sonlarından itibâren tedricî surette Anadolu'da da tatbik edildi ve daha sonraları orada da umûmî bir şekil aldı.

Devşirme her zaman umumî şekilde olmaz; ihtiyac mıkdarına göre, mıntaka-mıntaka yapılırdı. Bu iş ile, yeniçeri ağası ile acemi ocağı ağası (İstanbul ağası) meşgûl olurdu. Acemi ocağı için devşirme tedariki ve acemi ocağından yeniçeri ocağı ile sâir ocaklara acemi verilmesi yeniçeri ağasının lüzum göstermesi ile olurdu. Devşirme için her hangi bir mıntakaya veya sancağa yeniçeri ocağı zabitlerinden bir devşirme ağası ile bir de kâtip tâyin edilmesi kanundu; bu iş daha evvel, yâni ilk devirlerde, beylerbeyi, sancak beyi ve mahallî kadılar vasıtası ile yapıldı ise de, suiistimâl edilmesi sebebiyle, bunun ocak vasıtası ile yapılması münâsip görüldü. Devşirmeye çok zaman ocak yaya başılarından, yâni ocağın **cemaat** denilen bölük zabitlerinden, biri memur edilirdi.

Devşirmeye gönderilen ocak zâbitinin eline talimatı ihtivâ eden bir ferman ile, aynı meâlde olarak yeniçeri ağası tarafından devşirme mıntakasındaki kadılara hitâben yazılan bir mektup verilir ve devşirme me'muru, maiyetine aldığı bir kısım ocak efradı ile, vazifesine giderdi. Devşirme işi suiistimâle çok müsait olduğundan, hükûmetçe icap eden takayyüdler yapılırdı; fakat buna rağmen devşirme sâhasındaki çocuk babalarından rüşvet alınarak, devşirmeye yazmamak yahut hâricten birisini onun yerine yazmak ve para ile kanunun müsaade etmediği türk ve sâir müslümanlardan devşirme almak gibi hâller de görülürdü; mahallî kadılar veya halk tarafından hükûmete haber verilen bu türlü yolsuzluklar müfettişler vasıtasiyle tahkik olunur ve sâbit olduğu takdirde, devşirme memuru şiddetle cezalandırılırdı.

Devşirme memuru vazifesinde tamamen serbest olup, işine hiç kimse müdâhale edemezdi. Gittiği sancakta elindeki ferman ile, ağa mektubu hükmüne göre, hareket ederdi. Gittiği yerin sancak beyi, kadıları, timar sâhipleri v. b. iş erleri onun işini kolaylaştırmak ile mükellef idiler. Devşirme memuru kazalara kadar gidip, çocuk devşirmeğe geldiğini, tellâllar vasıtasiyle, köylere bildirirdi; bunun üzerine yukarıda yaşları bildirilen hıristiyan çocukları, başta papazları olarak ve babaları ile birlikte ve vaftiz defterleri ile kaza merkezindeki toplantı mahalline (çok zaman mahkeme-i şer'iye) gelirlerdi. Vaftiz defterini tetkik eden yaya başı, çocukları bizzat görerek, bunlardan kanunî vasıfları hâiz olanları ayırırdı; ekseriyâ her kazada, 40 hâneden bir oğlan hesabı üzere, devşirme alınırdı. Fakat her zaman böyle yapılmaz ve mıkdar, ihtiyaca göre, değişebilirdi.

Devşirmeye ayrılan çocuğun köyü, kaza ve sancağı ile baba ve anasının ve mensûp olduğu sipahinin adı veya hangi vakıf veya çiftlik sâhibinin reayâsı olduğu, doğum tarihi ve bütün eşkâl-i vechiyesi, yaşı ve devlet merkezine sevki esnâsında sürücü denilen sevk mamurunun ismi, ayrı-ayrı, iki deftere yazılırdı. Bu iki defterden biri devşirme memuru olan yaya başıda ve diğeri de devşirmeyi götüren sürücü de bulunur ve sürücü getirdiği efradı bu defter ile teslim ederdi. Devşirilen çocuklara giydirilmesi kanun icabından olan kızıl aba ile kırmızı külâhın bedeli çocukların devşirildikleri mıntaka reayasından alınırdı; bundan başka devşirme memuru, kâtibi ve maiyeti efradının ücretleri de yine kanunun tâyin ettiği mikdar üzerinden, bunlar tarafından te'diye edilirdi.

Devşirme kanununa göre, hıristiyan çocuklarının asîlleri ile papaz oğulları alınmak lâzımdı. İki çocuğu olanın biri ve meteaddit çocuğu olanların en sıhhatlisi seçilirdi; bir oğlu olanın çocuğu alınmayarak, babasının hizmetine terkedilirdi. Anası, babası ölmüş çocuk, noksan terbiyeli ve aç gözlü olacağı mülâhazası ile alınmazdı. Köy kethüdasının oğlu yüzü gözü açılmış olduğu için devşirmeye ayrılmazdı. Sığırtmaç ve çoban oğulları ile kel, fodul (serkeş, inatçı), köse ve doğuştan sünnetli olanların alınmamaları da kanundu. Bunlardan başka, hıristiyan iken evlenmiş olan ve san'at sâhibi bulunan çocuklar ile uzun ve kısa boylular da seçilmezlerdi. Yalnız uzun boylu ve mütenâsip endama mâlik olanlar, ancak saray hizmeti için alınırlardı. Çocukların orta boylularının alınmasına dikkat edilirdi. Bir de devşirmeye alınacak çocuklar arasında Potur-oğulları denilen müslüman Bosna halkının çocukları da vardı. Bunlar ancak saray ve bostancı ocağı için alınırdı. An'aneye göre, Bosna halkının islâmiyeti kabûllerinden dolayı, Mehmed II. memnun olarak, Bosna halkının kendisinden bir dilekleri olup-olmadığını sordurmuş, onlar da padişah hizmetini istemeleri üzerine, müslüman bosnalıların çocuklarının saray için alınmaları kanun olmuştu.

Devşirmeler mutlak surette her yerden alınmayıp, bâzı hizmetler sebebi ile, bunun tatbik edilmediği yerler de vardı. Buralardaki ahâlinin ellerinde devşirmeden affolunduklarına dâir fermanları bulunurdu. Ermenilerden yalnız saray hizmeti için — o da pek az — devşirme alınmıştır.

Devşirilen çocuklar sürü ismi verilen 100—200 kişilik kafileler hâlinde ve sürücüye verilen bir defter ile devlet merkezine gönderilirlerdi. İs-

tanbul'a gelen devşirmeler, iki—üç gün istirahatten sonra, müslüman olurlar ve sonra ağa kapısında yeniçeri ağası dâiresi sürücü defteri ile ağanın teftişine arzolunurlardı. Bu suretle, iyice muayeneden geçen sürü, kanuna uygun olarak devşirilmiş ise, eşkâl defterine kaydedildikten sonra çocuklar sünnet edilirler ve eşkâl defteri de yeniçeri ağasının mührü ile mühürlenip, icabında bakılmak üzere, saklanırdı. Eğer devşirme sürüsü içinde kanuna muhalif olarak birinin girdiği anlaşılırsa o sürü yeniçeri ocağına ayrılmayarak, tophâne veya cebehâne hizmetine verilir ve sürücüler de ağır ceza görürlerdi. Sürü içerisinden saray için ayrılacak olanları ya yeniçeri ağası arzeder veya doğrudan-doğruya sürüyü hükümdara göndererek, bunların arasından alınacak çocuklar saray ağası tarafından seçilir, sonra saray hocası bunları, çehrelerine bakmak suretiyle, ayırırdı. Bu devşirmeler, Edirne sarayı, Galata sarayı ve İbrahim Paşa sarayı gibi, hâric saraylara verilerek, yetiştirilirlerdi. Bu çocuklardan yetişen müstaitler yeni saraya, yâni Topkapı sarayına, alınır, diğerleri kapı kulu suvari bölüklerine verilirlerdi.

Devşirme sürüsü gelip, ağa-kapısında yoklama bittikten sonra, devşirmeler, acemi ocağı zabitlerinden Anadolu ağası ve Rumeli ağası vasıtaları ile, az bir ücret ile ve muvakkat bir müddet için Anadolu ve Rumeli'deki çiftlik sâhiplerinin ve türk köylüsünün hizmetlerine verilirlerdi. Devşirme, Rumeli'de yapılmış ise, bunlar Anadolu'ya ve Anadolu'da yapılmış ise, Rumeli'ye yollanırlardı. Buna da sebep, arada deniz olduğundan, memleketlerine kaçmalarının önüne geçmekti. Çünkü yaşı 15 ile 20 arasındakilerden kaçanlar olurdu. Her sene Anadolu ve Rumeli kethüdaları bu devşirmeleri yoklarlardı. Bu suretle, devşirme çocuklar, hem çift sürüp hizmet ederek, mütemâdî bir cevvâliyet hâlinde meşakkate alışır ve hem de, muhiti icabı olarak, türkçeyi ve müslüman âdetlerini öğrenirdi. Bu tertip üzere hizmet eden devşirmelerden kıdemlileri, sırası gelince (bu acemi ocağından yeniçeri ocağına verileu asker ve acemi ocağındaki münhaller ile alâkadardı), yeniçeri ağasının arz ve divan-ı humâyânun kararı ile, İstanbul'a getirilerek, yeniçeri ağası tarafından eşkâl defterine bakılıp, hüviyetleri hakkında kanaat hâsıl olduktan sonra, acemi ocağına kaydedilirlerdi. Acemi ocağına kaydedilen devşirmeye artık bundan sonra acemi oğlanı denilir ve kendisine de bir akçe (daha sonraları iki olmuştu) yevmiye verilirdi.

Yeniçeri ocağı teşkilâtı kuvvetinî muhafaza ettikçe devşirme kanunu sıkı tutulmuştur; fakat XVI. asır sonlarından itibâren, ocak nizamı eski kuvvetini kaybedip, yeniçerilerin kuloğlu denilen çocukları ve uzun süren muharebeler sebebi ile, hâricten, kul kardeşi ve ağa çırağı namı ile, yeniçeri yazılmağa başlayınca, tabiî olarak, devşirmeye ihtiyac azalmış ve bu teşkilât ihmâl edilmeğe başlamıştır.

XVII. asırda ve Murad IV. zamanında yapılan askerî ıslâhat arasında devşirme işine de ehemmiyet verilmiş, hattâ devşirme işine hile karıştıran ve rüşvet alan üç devşirme memurunun ikisi idam edilmiş ve biri de istirham ve şefaatle ölümden güç kurtarılabilmişti. XVII. asrın son yarısından itibâren, yavaş-yavaş devşirme usûlü terkedilmiş ve XVIII. asır başlarında yalnız sarayın bostancı ocağı için 1.000 kadar devşirme verildiği görülmüştür.

Devşirme kanunu dikkatli olarak tatbik edildiği sıralarda, bilhassa türk kültürü ile yetiştirilmiş olan saray devşirmeleri arasında (sarayda bunlara „iç oğlanı" derler) hükümet idâresini ele alan bir çok kıymetli vezir, beylerbeyi v.b. devlet adamı yetişmiş ve içlerinden bir haylısı da vezir-i âzam olmuştur. Devşirme teşkilâtı, ortalama olarak, XV. asrın ilk yarısından XVII. asrın hemen sonlarına kadar, iki buçuk asır devam etmiştir.

Bibliyografya: Bu makale *Kapı kulu ocakları* isimli eserimizin birinci cildindeki devşirme kısmından kısaltılmış olup, bütün me'haz ve vesikalar orada gösterilmiştir.

(İ. Hakkı Uzunçarşılı.)

DEVVÂNÎ. DAVVĀNĪ, Muḥammed b. Sa'd al-Dīn As'ad al-Ṣiddīḳī (828—908), Fars'ta Kāzarūn şehrinin Davvān nâhiyesinde doğmuş ve orada gömülmüş, bilhassa kelâm, matematik ve felsefe mevzûlarında, arapça ve farsça bir çok kıymetli risâle te'lif etmiş iranlı bir âlimdir. Farsça risâleler ve güzel şiirler yazan, babası ve cedleri tamamen iranlı olan Davvānī halife Abū Bekr al-Ṣiddīḳ'a intisap etmektedir. Davvūnī ilk tahsilini Kāzarūn'da Cāmi' al-Murşid'de hadis okutan babasının yanında yaptı. Medrese tahsili için, Şiraz'a gitti ve orada Ḥusayn Lārī ve Ḥasan Baḳḳāl gibi, hocalardan ders okudu (Saḫāvī, *al-Żav' al-lāmi'*, Kahire, 1354, VII, 133). *Anmūzac al-'ulūm* (Üniversite kütüp., TY, nr. 1681, s. 9a) adlı eserinin mukaddimesinde hocalarının isimlerini sayar. Medrese tahsilinden sonra, tâkip edebildiğimiz ilk vazifesi Kara-Koyunlu hükümdarı Cihan Şah (ölm. 1476)'ın Tebriz'deki Muẓaffarīya medresesindeki müderrisliğidir. *Zavrā'* isimli risâlesi ile *Şavākil al-ḥūr* (krş. H. Ritter, *Philologika*, IX, *Isl.*, XXIV, 283) adlı eserini bu medresedeki müderrisliği sırasında yazmıştır (bk. *Rasā'il*

Molla Calāl, Murad Molla kütüp., Hamidiye kitapları, nr. 1438, s. 131a—135a). Bundan sonra Uzun Hasan'ın hizmetine girmiş ve Şiraz'da Madrasa al-Aytām'da müderrislik etmiştir. Memleketinde çok saygı görmüş, derslerinin şöhreti her tarafa yayılmış, Mâverâünnehr, Horasan ve Anadolu'dan kendisine bir çok talebe gelmiştir (krş. Saḫāvī, *ayn. esr.*, VII, 133). Tebriz'de Gülşenîye tarikatinin müessisi İbrâhîm Gülşenî ile tanışmış ve münâsebette bulunmuştur (*Manāḳib-i İbrāhîm Gulşanī*, Millet kütüp., nr. 1045, var. 55 b. v.b.). Ak-Koyunluların idârî teşkilâtı ve saray teşrifatına âit çok mühim mâlûmat veren *'Arż-nāma* (nşr. Kilisli Rifat, *MTM*, nr. 5, II, 273—305; bu eserin izahlı yeni ingl. tre. için bk. V. Minorsky, *A Civil and Military Review in Fāris in 881/1476*, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, X, cüz 1, London, 1939) adlı eserini de bu zamanda yazmıştır. Uzun Hasan'ın oğullarından Ya'ḳūb (1478—1490) ve Murad (1496—1508) zamanında Fars eyâleti kadılığını yapmıştır (Saḫāvī, *ayn. esr.*, VII, 133). Bir rivâyete göre, Hindistan'a seyahat etmiş ve hind sultanları namına, bâzı risâleler te'lif etmiştir (krş. Riżā Ḳulī Hidāyat, *Riyāż al-'ārifīn*, Tahran, 1316, s. 328).

Davvānî'nin İstanbul kütüphânelerinde tesbit edilebilen 28 arapça ve 7 farsça eseri vardır. Arapça eserlerinin mühim bir kısmı şerh ve hâşiye nev'inden olup, umûmiyetle medrese dersleri ile alâkalı mevzûlar üzerinedir. Bunların içinde talebeliği ile hocalığı arasında yazmış olması muhtemel ilk eseri sayılabilen *Anmūzac al-'ulūm* (Üniversite kütüp., A., nr. 1681), fıkıh, tıp, tefsir, hendese, hey'et, mantık ve aritmetik mevzûlarında 10 meseleyi ihtivâ eden 35 varaklık küçük bir ansiklopedik eserdir. Bundan başka bâzı dinî meselelerin vaz' ve izahlarını veren iki eseri de *Kāfirūn* ve *Fātiḥa* sûrelerinin tefsiridir. *İṡbāt al-vācib*, *Af'āl al-'ibād*, *Ḥaḳīḳat al-nafs*, *Risāla al-tavḥīd* ve *Ta'rīf 'ilm al-kalām*, kelâmî meselelere âit, küçük risâlelerdir. Bunlar arasında sayılacak bir eseri de *Risāla fī īmān al-fir'avn*'dır. Bu risâlede üstadı Muḥy al-Dīn 'Arabī'nin yolunu tutarak, X. sûrenin 90. âyetini ele alır; ayrıca aklî ve naklî deliller yardımı ile, Firavn'ın Tanrıya imân getirdiğini isbata çalışır. Çok meşhûr eserlerinden olan *Al-Zavrā'* ile onun şerhi *Ḥavrā'* (trk. tre. Musa Kâzım, İstanbul, 1333)'da insanın kâinattaki dinî ve metafizik vaziyetini izah eder. Muhtelif risâlelere yazdığı şerhler arasında Suhravardī al-Maḳtūl'ün *Hayākil al-nūr* isimli eserine yazdığı *Şavākil al-ḥūr* isimli bir şerhi vardır. Ali Kuşçu'nun Naṣīr al-Dīn Tūsī'nin *Tacrīd al-kalām*'ına yazdığı *Şarḥ-i cadīd* (Tebriz, 1301)'i üzerine yazdığı hâşiye (Üniversite kütüp., A., nr. 1038, A., 145) eserin aslı ve şerhi kadar mühimdir (*IA*, bk. mad. ALİ KUŞÇU). Ḳāżī 'Ażud al-Dīn'in *Risāla-i 'Ażudīya*'sine, yine Ali Kuşçu'nun şerhi üzerine, yazdığı bir hâşiyesi (Üniversite kütüp., A., nr. 2341) vardır.

Farsça eserleri arasında yukarda zikredilen *'Arż-nāma* ve amelî felsefe hakkında belli-başlı bir metin sayılan *Aḫlāḳ-i Calālī* (bk. Rieu, *Cat. of the Persian Maruscripts in the British Museum*, II, 442b) adlı eserleri tanınmıştır. *Şarḥ-i bayt-i Ḥāfiẓ*, *Şarḥ-i ġazal-i Ḥāfiẓ* ve *Şarḥ-i rubā'iyāt* (mukaddimesinde Bayezid II.'e ithaf edildiği yazılıdır) kelâm meselelerinin mütedil bir tasavvufî görüş ile tetkik edildiği orijinal eserlerdir. Bayezid II.'in tevecciihüne mazhar olup, senelik 500 altın tahsisat (Hammer, *Tarih-i devlet-i osmaniye*, türk. trc., IV, 92) alan Davvānî bu hükümdara farsça mektuplar yazmıştır (H. Derenbourg, *Les Manascrits Arabes de L'Escurial*, Paris, 1984).

Hâl tercümesi kitapları ile kütüphâne kataloglarında Davvānî'nin mürettep bir divanına tesâdüf edilmemekle berâber (Riżā Ḳulī Ḫan Hidāyat, *Macma' al-fuṣaḥā*, Tahran, 1295, II, 111). Ayn. mll., *Riyāż al-'ārifīn* (s. 329) ve Süleyman Fehim, *Safīna-i şu'arā'* (İstanbul, 1259, s. 291)'da Sultan Ebü Sa'îd'in şehâdetine tarih düşürdüğü güzel bir gazeli nakledilmektedir. Şarabı medheden tasavvufî bir beyti, aleyhinde bir çok dedi-kodulara yol açmıştır (Süleyman Fehim, *ayn. esr.*, s. 292).

Basılmış eserleri şunlardır: *Ḥāşiya 'alā şarḥ al-'ażudīya* (İstanbul, 1817 ve taş-basm., Petersburg, 1313), *Şarḥ-i tahẕīb al-manṭiḳ va 'l-kalām* (Lucknow, 1293), *Risālat al-zavrā'* (Kahire, 1326), *Aḫlāḳ-i Calālī* (Kalküte, 1810, Navalkishor, 1283; ingl. tre. W. T. Thompson, *Practical Philosophy of the Muhammedan People*, London, 1839), *Risāla-i iṡbāt al-vācib* (taş-basm., İstanbul, ts.) ve *Ḥāşiya' alā 'l-taṣavvurāt* (taş-basm., İstanbul, 1292).

Bibliyografya: Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar* (Bombay, 1857), III, 4, 111; Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, II, 442b; Brockelmann, *GAL*, II, 217, *Suppl.*, II, 306.

(MUAMMER EROĞLU.)

DEVVÂR. [Bk. DÜVVÂR.]

DEY. DAY, Dai, iranlıların takviminde 10. ayın ve aynı zamanda her ayın 8., 15. ve 23. günlerinin ismidir ki, buna, birbirlerinden tefrik için, ertesi günün ismi ilâve edilir, mes. *day ba āẕar* (*āẕar* „ayın 9. günü"; bk. mad. ÂZÂR), *day ba mihr* (*mihr* „ayın 16. günü"; bk. mad. MİHR) ve *day ba dīn* (*dīn* „ayın 24. günü"; bk. mad. DİN) gibi.

DEYBŪL. DAYBUL (DĒVAL), Sind'de daha Sâsânîler tarihinde ismi geçen bir şehir ve ticâret limanıdır. Araplar daha Hindistan'a yaptıkları ilk seferde (154) Daybul civarında bir zafer kazanmışlardı. Şehir, Muḥammed b. al-Ḳāsim tarafından, her hâlde, 934'te zaptolunmuştur. Bir çoğu Daybul'ü bizzat görmüş olan arap coğrafyacıları, şehrin (Mihrān'ın munsabından pek de uzak olmayan) mevkiini târif ederler ve bir ticâret limanı olarak, hâiz bulunduğu ehemmiyeti belirtirler. Buranın tacirleri, Muḳaddasī zamanında, sindce ve arapça konuşurlardı. Yāḳūt, Daybul'de yetişmiş muhaddislerin isimlerini zikreder. Hind'in farsça yazan müverrihleri, tâ Avrangzēb devrine kadar, bu şehrin mevcubiyetinden bahsederler. XVII. asrın ortalarına kadar avrupalı seyyahların eserlerinde bu isme rast gelinir. Coğrafî ve diğer eserlerdeki mâlûmata rağmen, Daybul'ün mevkiini, bilhassa İndus nehri mecrasını haylı değiştirmiş olduğundan bolayı, kat'î surette tâyin etmek kolay değildir; aynı zamanda eski ismin sonraki devirlerde başka yerlere de verilmiş olması imkânı vardır. Bu şehrin Karāçi, Tatta veya Lāhurī-Bandar ile aynı olduğu kabûl edilemez. Haig, Baghār kanalının sağ sâhilindeki Kakar-Bukēra harâbelerinin Daybul'e âit olduğunu iddia eder.

Bibliyografya: Balāẕorī (nşr. de Goeje), s. 432, 435 — 438, 443; *Bibl. Geogr. Arab.*, bk. fihrist; Ya'ḳūbī, *Tārīḫ*, II, 330 v.d., 345 v. d., 448; Ṭabarī, I, 868, trc. Nöldeke, s. 108; Mas'ūdī, *Murūc* (tab. Paris), I, 207, 378; al-Bīrūnī, *Taḥḳīḳ al-Hind*, s. 102; İbn al-Aṯīr, *Tārīḫ* (Bulak), IV, 257, 258; Gavālīḳī, *Mu'arrab*, s. 67; Yāḳūt; II, 638; *Marāṣid al-iṭṭilā'*, I, 421; *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (Raverty), I, 294 v. d., not 452, not 2; *Ā'īn-i Akbarī* (Jarrett), II, 337; Elliot, *History of India*, bk. fihrist; Raverty, *JASB*, XLI, levha I (1892), s. 206 v.dd. ve 317, not, 315; Haig, *The Indus Delta Country* (London, 1894), s. 42 v. dd. (J. HOROVITZ.)

DEYLEM. DAYLAM (asıl telâffuzu Dēlam ve belki de Dēlim), İran'ın şimâlinde bugünkü Gīlān eyâletinin bir kısmını teşkil eden dağlık arazinin ve orada yaşayıp, bilhassa IX. — X. asırlarda islâm tarihinde çok mühim bir rol oynamış bir kavmin adıdır.

Coğrafya. Ülkenin adı kavim adı ile aynı olduğu için, hudutları, hemen hiç bir zaman, vâzıh olarak tesbit edilememiş, bilâkis deylemlerin tarihte işgâl ettikleri yerlere ve kazandıkları ehemmiyete göre değişen, ekseriyâ müphem, bâzı hudutlar çizilmiştir. Daha Batlamyus'ta Delymais (Δελυμαῖς) adlı bir memleketten bahsedildiğini görüyoruz. Bizans tarihçilerinden Procope deylemlerin İran'da oturduklarını söyler ve Agathias ise, onların memleketini Dicle ile İran arasında gösterir (Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopedie*, IV, sütûn 2432, bk. mad. *Delemitai*).

İlk arap coğrafyacılarından Ya'ḳūbī (*Kitāb al-buldān, BGA*, VII), İbn Rusta (*al-A'lāḳ al-nafīsa*), İbn Faḳīh (*Muḫtaṣar kitāb al-buldān, BGA*, V) deylem hakkında coğrafî mâlûmat vermezler. İlk defa olarak İṣṭaḫrī'de tam bir kayda rastlanır. Ona göre (bk. *Masālik al-mamālik, BGA*, I, 204), bu memleketin cenûbunda — Kazvin vilâyeti, Azerbaycan ve Rey arâzisinin bir kısmı, şarkında — Rey arâzisinin diğer kısmı ile Taberistan, şimâlinde — Hazer denizi ve garbında — Azerbaycan ve Arran dulunur; fakat bu sâhanın hepsi Deylem arâzisi olmayıp, asıl Deylem (Daylam al-maḫż) düzlük ve dağlıklardan ibâret olan bu ülkenin dağlık kısmıdır ve hükümdarları Rūẕbār (Âlmūt civarında bugün de mevcut bulunan bu şehir için bk. Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihān-guşā, GMS*, XVI, 3, 268 ve Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī'nin hâşiyeleri, s. 393, 434; H. L. Rabino, *Les Provinces Caspiennes de la Perse: Le Guîlân, RMM*, XXXII, 209 v.dd.)'da oturur. Oraya Taberistan'dan Sālūs (Şālūs) yolu ile gidilir (*ayn. esr.*, s. 206) ve Taberistan'ın merkezi olan Āmul'den Deylem'e şu yoldan varılır: Āmul — Nātil — Şālūs — Kalār — Daylam (*ayn. esr.*, s. 217).

İbn Ḥavḳal (*Kitāb al-masālik va 'l-mamālik, BGA*, II, 267 — 276) aynen İṣṭaḫri'yi iktibas etmekle iktifa eder. Eserini deylemlerin en kuvvetli zamanlarında yazmış ve bizzat Deylem'de bulunmuş olan Muḳaddasī (*Kitāb aḥsan al-taḳāsim fī ma'rifat al-aḳālīm, BGA*, III, 353) Ḳūmis, Curcan, Taberistan ve hattâ Hazer denizini de bu ülkeye ithâl eder. Ona göre, merkezleri (*ḳaṣaḳa*) Barvān idi; diğer meskûn yerleri Samīrūm (şimdiki Şamīrān), Haşm, Tārim (şimdiki Tarom) ve Tālikān (merkezi Şahristān, bugünkü hâli için bk. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i cihān-guşā* hâşiyeleri, III, 394 v. d.) idi.

Ḥudūd al-'ālam (nşr. V. Minorsky, *The Regions of the World, GMNS*, XI, 137 ve 384 — 391)'de Taberistan, Cibāl, Gīlān, Curcān v.b. Deylem arâzisine karıştırılır; fakat asıl Deylem (Daylam-i ḫāṣṣa)'in hudutları şöyle gösterilir: „Deylem, Taberistan, Cibāl, Gīlān ve Hazer denizi arasında bulunur" (s. 136). Eserde sâhilde Deylem'e âit olmayan şehirler sayıldıktan sonra, asıl Deylem'de minberi olan şehirler bulunmadığı ve mühim kasabalarının Kalār ile Şālūs olduğu kaydedilir. Hâlbuki bu iki yer İṣṭaḫrī (s. 206)'de, Taberistan'ın şehirleri olarak, gösterilmektedir. *Ḥudūd al-*

ʿālam müellifi, Minorsky'nin dediği gibi, her hâlde bu şehirleri deylemlerin sık-sık geldikleri pazar yerleri olması sebebiyle, asıl Deylem arâzisine idhâl etmiştir (s. 388).

Bütün bu izahlardan anlaşıldığına göre, Deylem, Hazer denizine dökülen Safîd-Rûd ve Şâlûs ırmakları ile İran yaylası ve deniz kıyısında bulunan ovalar arasında, Elbürz dağlarının Hazer denizine bakan yamaçları üzerindeki sarp arazidir. En mühim tepeleri Dalfak (veya Darfak; yüksekliği takriben 3.000 m.) ve Tûrâr'dır. Burası, iklim bakımından, ne deniz sâhilindeki Gîlân kadar rutubetli ve gayr-i sıhhî, ne de İran yaylası kadar kuraktır. Kışın soğuk ve yazın ise, mûtedildir. Burada İran yaylasında yetişen meyva ağaçları, büyük ormanlar ve yabanî güller vardır. İleride görüleceği vecihle, şimdi asıl deylemliler ile o kadar alâkası bulunmayan halk arpa, buğday, darı ziraati ve çobanlık ile geçinir. Memlekette iptidâî bir dokumacılık vardır; kaba kadife ile yünlüler dokunur. Toprak altı servetleri bakımından, Chodzko bu havâlide civa bulunduğunu söylemiş ise de, daha sonra buraları dolaşmış olan H. L. Rabino (bk. *Le Gulân*, s. 47) bu hususta hiç bir mâlûmat elde edememiştir.

A h â l i. Bu mıntakada oturan ve II. (m. ö.) asırdan beri mâlûm olan deylemlerin menşe'leri hakkında kat'î bir şey söylemek mümkün değildir. Bâzı arap eserlerinde, meşhûr İbn Durayd'e dayanılarak, onların Żabba b. Udd kabîlesinden olduklarına dâir bir rivâyet vardır. Sözde, Żabba'nın Su'ayd ve Bâsil adlı oğullarından Bâsil İran'a gitmiş ve oralı bir kadın ile evlenerek, Daylam adlı bir oğlu olmuştur ki, deylemler işte bunun çocuklarıdır (bk. Ṭabarî, *Târîḫ al-rusûl va 'l-mulûk*, Leyden, III, 2367, onun evlâtları, Ṭabarî zamanında, cedlerine âit eyer ile eşyaya hâlâ sâhip olduklarını söylerlermiş.; Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab*). Son zamanlarda 'Abbâs al-'Azzâvî'nin bulduğu ve Şerefeddin Yaltkaya (*İbn Ḥassûl'ün türkler hakkında bir eseri*, *Belleten*, nr. 14/15) tarafından tercümesi ile birlikte bastırılmış olan İbn Ḥassûl'ün, 'Amîd al-Mulk Kundurî vasıtası ile, Tuğrul Bey'e ithaf ettiği *Fażâ'il al-atrâk 'alâ sâ'ir al-acnâd* (s. 254)'a göre, deylemlerin en büyük devletini kurmuş olan Büveyh-oğulları, gâlibâ araplar ve bilhassa Kureyşîler ile akraba olmak için bu nesebi memnuniyetle kabûl etmişlerdir.

İbn Durayd tarafından ortaya atıldığı söylendiği hâlde, müellifin meşhûr *Kitâb al-iştiḳâḳ*'ında bulunmayan bu iddia hiç bir ciddî esasa dayanmamaktadır ve zâten İbn Bucayr adlı bir şâir, böyle iddialarından dolayı, arapları ayıplamış (bk. İbn 'Abd Rabbih, *al-'Iḳd al-farîd*, III, 150, 291, 358) olduğu gibi, İbn Ḥassûl da bu fikri uzun uzun tenkit etmiştir (bk. *Fażâ'il al-atrâk*, s. 255 v.d.).

Diğer taraftan Bizans müverrihi Theophylactos Simocatta (VII. asrın ilk yarısı)'da görülen (IV, 3) Zoanab ve Seramès gibi, Deylem adları, iranî kelimelere benzemekle berâber, bunlara istinâden bir şey söylemek kabil değildir. Yunan müellifleri onları ekseriyâ sabir, türk ve kürtler ile bir arada zikrederler (Weissbach, *göst. yer.*). Binaenaleyh deylemlerin Hazer denizi cenûbunda oturdukları mâlûm olan ve iranî olmayan kavimler ile akraba veya onlardan neş'et etmiş bir kavim olması muhtemeldir (bk. V. Minorsky, *La Domination des Dailamites*, *Publ. de la Société des Études Iraniennes*, nr. 3, Paris, 1932, s. 3).

D i l. İṣṭaḫrî (s. 204) deylemlerin kullandığı dilin arapça ile farsçadan ayrı olduğunu söyler. İṣṭaḫrî'yi eskeriyâ iktibas eden İbn Ḥavḳal (s. 268)'e göre, bunların dili arapçadan, farsçadan arrancadan ve ermeniceden ayrıdır; hattâ bâzı dağlık yerlerde dilleri deylemlerinkinden ayrı kavimler de vardır. Muhtelif dil âileleri arasındaki münâsebetleri fark edememiş olmaları muhtemel olan bu coğrafyacıların ifâdeleri doğru olabilir. Fakat şurası da muhakkaktır ki, deylemlerin islâm tarihlerinde ilk göründükleri sıralarda tarihî eserlerde tesâdüf edilen şahıs ve yer isimleri, onların hemen-hemen tamamiyle iranlılaşmış olduğu kanaatini vermektedir. Bu hususta Minorsky (*ayn. esr.*, s. 3 22, n. 9)'nin gösterdiği misâllerden bir kaçını zikretmek kâfi bir fikir verebilir: Marddûst, Mardâvîc, Vaşmgîr, Gürgîr, Şîrzil (*zîl* = fars. *dil*), Purdasar (*purd* = fars. *pul*), Rûẕbâr v. b. Deylem dilinde, bu has isimlerden başka, bir kaç kelime de bugüne kadar gelebilmiştir: *lvk* („iyi"; krş. kürt. *levk* „genç adam"), *uştulum* (harp nidası; fars. „şiddet, zor, tecâvüz").

Bu kelimelere bakılırsa, islâm devrinde deylemcenin, klâsik farsçadan oldukça ayrı bir iran lehcesi olduğuna hükmedilebilir. Zâten Tanûḫî (*Nişvâr al-muḥâżara*, nşr. Margoliouth, *Oriental Translation Fund*, *New Series*, 27, Kahire, 1921, s. 88)'de, kendini deylemli göstermek isteyen birinin, farsça yerine, deylemceyi öğrendiğine dâir fıkra da bu suretle izah olunabilir. Hemen aynı zamanda deylemlerin farsça konuştuğunu yazan İbn Miskavayh (*Tacârib al-umam*, nşr. ve trc. Amedroz ve Margoliouth, Oxford, 1920/1921, II, 86, 154)'in bu kaydı yanlış gibi görünürse de, resmî ve edebî dilin arapça olmasına mukabil, şarkta Sâmânîler sarayında başlayan ve buralarda da kendini gösteren İran te'siri göz önünde tutularak, Deylem sarayında kullanılan

dilin arapçadan sonra, farsça olması ihtimâli kabûl olunabilir.

D i n. Deylemlerin islâmiyetten evvelki dinleri hakkında elimizde hemen-hemen hiç bir mâlûmat yoktur. Mas'ûdî (*Murûc*, VIII, 279; IX, 5, 10)'ye göre, halkın bir kısmı zerdüştî idi ve bir kısmı ise, hiç bir din tanımıyordu. Deylemler islâmiyeti de çok güç kabûl ettiler. İleride görüleceği gibi, muhtelif gazalardan sonra, bâzıları islâmiyeti kabûl ve müslümanlara yardım etmişler ise de, sonraları yine müslümanlığı bırakmışlardır (bk. İbn Ḫurdâẕbeh, s. 261). IV. (XI.) asırda bile dağlık kısımlarda islâmiyeti hiç kabûl etmemiş deylemler bulunduğu gibi, kabûl ettikten sonra bırakmış olanlar da vardı (bk. Mas'ûdî).

A h l a k ve h u s u s i y e t l e r. Arap coğrafyacıları deylemleri umûmiyetle zayıf, ufaktefek ve aceleci olarak tavsif ederler (İṣṭaḫrî, s. 205; İbn Ḥavḳal, s. 268). Gâlibâ hâricen en belli-başlı hususiyetleri, karışık, uzun ve iranlı şâirlerin mızraklara benzettikleri saçları idi. Kendisini deylemli gibi göstermek isteyen biri, yukarıda söylendiği vecihle, yalnız onların dilini öğrenmek ile kalmamış, aynı zamanda saçlarını da onların saçlarına benzetmişti. Tanūḫî'nin yine bu hikâyesinden anlaşıldığı üzere, deylemler fevkalâde pis idiler ve pek fena kokarlardı (bk. *Nişvār al-muḥāżara*,). Çok sarmısak, bâzan deve ve at eti yerlerdi (*Tacārib al-umam*, II, 140). Yalnız Muḳaddasî, yüzleri ile sakallarının güzel olduğunu söyler (s. 268); umûmiyetle kıskanç ve aç-gözlü idiler (*ayn. esr.*, II, 272).

Bununla berâber, deylemler fevkalâde cesûr (Muḳaddasî; Minorsky, s. 2) ve meşakkate pek mütehammil idiler. Büveyh-oğulları zamanında yazılmış olan *Tacārib al-umam* (II, 140)'de, türkler ile deylemleri mukayese eden bir deylemliye göre, deylemler türklerden daha tahammüllü ve daha kanaatkârdırlar.

Bu vasıfları ile çok iyi asker olan deylemlerin kullandıkları silâhları arasında en meşhûr olanı *jōpîn* (arap. *zūbîn*, cem. *zūbînāt* „yalmanı çatallı kısa harbe)'dir. Faḫr al-Dîn As'ad-i Gurgānî, gâlibâ aslı pehlevî dilinde yazılmış olan *Vays-u Rāmîn* mesnevîsinde (bk. Kisravî Tabrîzî, *Şahriyārān-i gumnām*, Tahran, 1307, I, 4) deylemlerin *jōpîn*'i, okçular gibi, mehâretle attıklarını kaydettiği gibi, harpte yan-yana gelince duvara benzeyen ve yüzlerce renge boyanmış kalkanlarından da bahseder. Zâten daha Sâsânîler zamanında, deylemler ok atmaktan ziyâde, kılıç, mızrak ve kamalar ile savaştıkları muharebelerde daha çok mehâret gösterirlerdi (Agathias, 3, 17; A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Kopenhague, 1936, s. 204, not 6'dan naklen). Onların petrol ve âteş atmak için hususî mızrakları da vardı (*Tacārib al-umam*, I, 272); fakat türkler petrolü kullanmakta, bâzan onlardan fâik idiler (Ṭabarî, III, 1693).

Harplerde hususî bir tâbiyeleri vardı: kıt'alarını büyükçe bölüklere ayırırlardı; bunlardan biri muharebeyi kabûl eder, yorulunca, çekilir, yerine başka bir bölük gelirdi ve bu suretle karşılarındakileri de aldatmış olurlardı (*Tacārib al-umam*, III, 382). Bundan başka muharebe esnâsında kumandana bir çadır kurulurdu; bu çadırın kaldırılması mağlûbiyet alâmeti idi (*ayn. esr.*, II, 77).

İ c t i m a î t e ş k i l â t, ö r f v e â d e t l e r. Görüldüğü vecihle, deylemler kasabalarda veya sarp tepeler üzerindeki kalelerde oturmakta idiler. İbn Ḥusṣūl'ün sözlerine inanmak lâzım gelirse, bu tabiî şartların neticesi olarak, deylemler belli-başlı 2 zümreye ayrılmışlardı: dağlarda ve kalelerde oturanlar (*istānîya*) ile düzlüklerde oturanlar (*lancîya*; *Fażā'il al-atrāk*, s. 253; krş. *Ḥudūd al-'ālam*, s. 136: halk, biri dağlarda ve diğeri sâhilde olmak üzere, iki „gürûh" olup, aralarında üçüncü bir sınıf vardı). Her zümrenin başında bir hükümdar bulunurdu. Bundan başka, müstakilen hareket eden reisleri de vardı (bk. Ṭabarî, III, 1528). Diğer teşkilât hakkında hiç bir mâlûmatımız yoktur.

Âileye gelince, Bîrûnî (*al-Āṯār al-bāḳiya*, nşr. E. Sachau, Leipzig, 1923, s. 224; Minorsky *ayn. esr.*, s. 4)'nin bir kaydına göre, İran hükümdarı Afrîdûn, Żaḥḥāk'ı esir ettikten sonra, halka evlerine, âilelerine ve akrabalarına sâhip olmağı emretmiş ve onlara *kaẕẖuẕāh* (*rabb al-bayt*, âile reisi, pater familias) denilmişti. Yine onun ifâdesine göre, alevî Nāṣir al-Ḥaḳ al-Ḥasan b. 'Alî al-Uṭrûş (301—304'te Taberistan'da hüküm sürmüştür) bu sistemi ortadan kaldırmış, âsîlerin ve eşkıyanın da, halk ile berâber, kethüdalığa iştirâkini iâde etmişti. Binaenaleyh başlangıcı ne zaman olursa olsun Deylem'de, esas itibâriyle, pederşâhî âileye benzemekle berâber, ona tamamiyle uymayan, eşkıyanın da âile reisi ile aynı haklara sâhip olduğu hususî bir âile sistemi vardı.

Başka bir kayda göre (*Tacārib al-umam*, III, 313), kadınlar karar vermekte ve işlere iştirâk etmekte erkeklere müsâvî idiler.

Deylemler başka soydan olanlara kız vermezlerdi; bir yabancı ile evlenen kızı öldürmek lâzım gelirdi (Muḳaddasî, s. 368 v.d.). Bir kadın ile evlenmek isteyen erkek, kadının evine gider ve üç gün orada kaldıktan sonra, nikâhları kıyılırdı. Kadınlar ile erkeklerin berâber bulundukları oyun ve eğlenceler de vardı (Muḳaddasî, s. 369). Ekmek satılmaz-

dı; misafir deylemlerin evlerine girince, yiyeceklerden ne isterse, onu alabilirdi. En çok sevdikleri çalgı, tanbur idi (*Murūc*, VIII, 91).

Deylemlerin mühim âdetlerinden biri de, ölüler için, mâtem tutmaktı (Muḳaddasī, s. 369; *Tacārib al-umam*, II, 137, 182; Minorsky, s. 19, 25, not 53). 10 muharremde şi'îlerin yaptıkları mâtem âyînlerinin, ilk defa olarak, deylemli Büveyh-oğulları zamanında görülmesi (bk. İbn al-Aṯīr, VIII, 407, 413, 435), onların şi'îliği resmî din hâline getirmek temâyülleri kadar, bu âdetlerinin bir tezâhürü sayılmalıdır. Binaenaleyh 10 muharrem mâtemi ile ona bağlı merâsim ve dinî şi'î passiyon temsillerinin (*şabīh*) bu Deylem âdetlerinden çıkmış olduğu iddia olunabilir.

T a r i h. Dağlar arasında yaşayan ve hangi soydan oldukları, kat'î olarak, tesbit edilemeyen deylemlerin, tarihin eski zamanlarında büyük devletler kurmuş olduklarına dâir elimizde bir kayıt yoksa da, kendilerinin yeni bir kavim olmadıkları ve mevcudiyetlerini bâzan uzak komşularına bile duyurdukları muhakkaktır. II. (m. ö.) asırda yaşamış olan Polybe, Delimaioi adında bir kavimden bahsettiği gibi, Batlamyus (m. s. II. asır) da bu memleketi tanımaktadır. VI. asır Bizans müverrihi Procope ise, onların iranlılar arasında yaşadıkları hâlde, hiç bir zaman İran hükümdarlarının idâresine girmemiş barbar bir kavim olduklarını söyler (Weissbach, *ayn. esr.*).

Bunlardan anlaşıldığına göre, deylemler, en eski zamanlardan beri, hiç bir İran devletine, hiç olmazsa devamlı bir surette, tâbi olmamıştır. Faḫr Gurgānī'nin, *Vays-u rāmīn* mesnevîsinde: — „O ülke henüz bâkir kalmıştır" — demesi de bunu gösterir. Bununla berâber, daha muahhar devirlerde olduğu gibi, bir çok devletlere, bu arada Sâsânîlere, ücretli asker olarak hizmet etmişlerdir (A. Christensen, *ayn. esr.*, s. 204; Weissbach, *ayn. esr.*). Daha evvel Şāhpuhr (Şāpūr)'un, ilk saltanat yılında, yânî 241'de buraya bir sefer yaptığı mâlûm ise de (A. Christensen, *ayn. esr.*, s. 214), bundan bir netice çıkmadığı anlaşılmaktadır. Daha sonra Ḫusrav Anūşirāvn, Arabistan'ı istilâya teşebbüs eden habeşlere karşı, araplara yardım olmak üzere, Yemen'e bir mikdar deylem askeri yollamıştı (VI. asrın ikinci yarısı; A. Christensen, *ayn. esr.*, s. 365, not 1; Ṭabarī, I, 899). Bunlar Yemen'den habeşleri koğduktan sonra, oraya yerleşmişler ve içlerinden bir muhaddis, Fīrūz al-Daylamī, çıkmıştır (Ṭabarī, III, 2367; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, V, 389; İbn Ḥacar, *Işāba*, III, 417 v.d.).

Tarihî eserlerdeki bu mahdut mâlûmata mukabil, arap coğrafyacılarında muhtelif vesilelerle, deylemler ile Sâsânîlerin münâsebetlerine dâir daha mühim ve mânidar kayıtlara rast gelmekteyiz. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre, deylemler yalnız müstakil yaşamakla kalmamışlardı; her fırsatta civarlarında bulunan şehir ve kasabalara hücum ederek, oraları yağma ederlerdi. Bu hâl halk ve hükümeti rahatsız ediyor ve memleketleri zaptedilip deylemler tenkil edilemediğinden, geçitlere müstahkem mevkiler kurmak zarureti hâsıl oluyordu. Deylem'den gelen belli-başlı iki yol vardı ve her yolun ağzında, deylemlere karşı, iki kale kurulmuştu. Biri cenûba, İran'ın mâmûr şehirlerine inen yol üzerinde bulunup, farsçası Kaşvīn („uc, kale") olan Ḳazvīn (bk. Mas'ūdī, *Murūc*, XI, 9; İbn Faḳīh, s. 278; İbn Ḫurdāẕbeh, s. 261; Balāẕorī, *Kitāb-i futūḥ al-buldān*, nşr. de Goeje, s. 321), diğeri şarka, Mâzenderan'a giden yol üzerinde, yüksek ve sağlam duvarlar ile çevrili olup, sonraları Nāṣir al-Ḥaḳ al-Uṭrūş tarafından yıkılmış olan Şālūs (Mas'ūdī, *Murūc*, IX, 5; İbn Rusta, s. 151; İbn Faḳīh, s. 305). Buralarda kuvvetli garnizonlar bulundurulur ve deylemlerin dağlardan inmelerine mâni olmağa çalışılırdı. Deylemler yalnız böyle yakın hedefli baskınlar ile iktifa etmezler ve daha çok uzaklara da seferler yaparlardı. Böyle hâllerde, evvelâ Şahr-i Zōr'a 9 fersah mesâfede olan Deylemistan kasabasına gelirler ve ağırlıklarını orada bırakıp, etrafa dağılırlardı. Yağmadan sonra, tekrar orada toplanarak, memleketlerine dönerlerdi (bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, mad. *Daylamistān*).

Deylemler islâmiyetten sonra, tam üç asır, bu vaziyetlerini muhafaza ettiler. Deylemler müslümanlar ile çok erken karşılaşmışlardı. Ḳādisiya ve onu tâkip eden muharebelerden sonra, Sâsânî devleti birdenbire çökmüş ve bunun üzerine her vilâyet kendi başına hareket eder olmuştu. Deylemlerin Mūtā (veya Mūrgā) adlı hükümdar veya kumandanları bir ordu toplayarak, Kazvin ile Hemedan arasında bulunan Dastabā'da, müslüman öncüleri ile karşılaştı; yanlarında Azerbaycan ve Rey orduları da vardı. Arap ordusu kumandanı Nu'aym b. Muḳarrin o civardaki Vāḳrūd'da muharebeyi kabûl etti (22 = 644). Şiddet itibarı ile diğer mühim muharebelerden hiç de aşağı kalmayan bu muharebede araplar gâlip geldi; Mūtā'nın ölüler arasında bulunduğu, Nu'aym'in bu harbi tasvir eden güzel bir şiirinden anlaşılmaktadır (bk. Ṭabarī, I, 3650 v. dd.; İbn al-Aṯīr, III, 16 v.d.; Yāḳūt, *Mu'cam*, mad. *Vāḳrūd*; bu son eserde muharebe tarihi 29 = 649/650 olarak gösterilmiştir).

Bundan sonra arap orduları İran'da baş döndürücü zaferler kazanmış iseler de, bunların deylemleri korkutup sindiremediği anlaşılıyor.

Hakikaten deylemler ne cizye vermişler ve ne de müslüman olmuşlardı. Her fırsatta şehirlere taarruz ediyorlar ve buna mukabil müslüman gâzîleri de bu küfr diyarına akınlar ediyordu. Belâẕurî (*Futūḥ al-buldān*, s. 318, v.d., 321—324) ile İbn Faḳîh (s. 278, 283; krş. Kasravî, *Şahriyārān-i gumnām*, I, 7—20; Minorsky, s. 5), Ṭabarî ile İbn al-Aṯîr'de de rastlandığı gibi, deylemler ile müslümanlar arasında vukû bulmuş bir çok muharebelerden bahsederler. Anlatıldığına göre, Ḥaccâc b. Yûsuf, Irak vâliliği sırasında, deylemlere haber yollayıp, onları islâmiyeti veya cizye vermeği kabûle dâvet etmiştir. Fakat deylemlerin bu şıklardan hiç birini kabûl etmemeleri üzerine, mufassal bir Deylem haritası yaptırmış ve onu Deylem mümessillerine göstererek: — „Dediklerimi kabûl etmezseniz, memleketinize ordu gönderir ve oraları harap ederim" — demiştir. Deylem mümessilleri ise, haritaya bakıp: — „Sana memleketimizin doğru bir haritasını yapmışlar, şu kadar var ki, bu haritada yolları ve dağları koruyan atlılar gösterilmemiş. Onları da, ordunu gönderince, öğrenirsin" — demişler. Ḥaccâc oğlu Muḥammed'i bir ordu ile göndermiş ise de, hiç bir netice elde edememiştir. Meşhûr arap şâiri A'şâ Hamdân da Ḥaccâc tarafından tertip edilen seferlerden birine iştirâk etmiş ve deylemlere esir düşmüştü [bk. A'ŞÂ HEMDÂN].

Bu hâdiselerin neticesi olarak, Sâsânîler devrindeki hudut kaleleri tekrar eski ehemmiyetini kazandı. Öyle ki, 75—95 (694—714) yılları arasında Irak vâliliğinde bulunmuş olan Ḥaccâc, deylemlerin taarruzundan vaktinde haberdar olabilmek için, Ḳazvîn ile Vâsiṭ arasında, âteş ve dumanla haberleşmeğe yarayan kuleler yaptırmıştı (Yâḳût, *Mu'cam*, bk. mad. *Vāsiṭ*).

Kâh bir tarafın, kâh diğer tarafın muvaffakiyeti ile neticelenen bu gazalar, araplar arasında, türklere karşı olduğu gibi, deylemlere karşı da derin bir korku hâsıl olmasına sebep olmuştur (bk. Ṭabarî, II, 285: — „Bunu sizden türk ve deylemler istemiş olsalar idi, kabûl etmeniz lâzımdı"; krş. Kisravî, s. 5, not 8; Ṭabarî, 740: — „Biz sizin dininizdeniz, ne türk ve ne de deylemiz"; II, 1391: — „Şamlılara karşı cihad, türk ve deylemlere karşı cihaddan daha savaplıdır"). Kazvin'de oturmanın savabı hakkındaki hadisler, her hâlde, her an tehlikeye mârûz bulunan bu havâli halkını teskin ve onları koruyacak gâzîler bulmak maksadı ile, o sıralarda uydurulmuş olmalıdır. Bunlardan biri şudur: — „Kazvin cennet kapılarından biridir; cihad niyeti ile bir gün bir gece orada oturana cennet nasip olur" — (Yâḳût, *ayn. esr.*, bk. mad. *Ḳazvîn*). Abû Hurayra ile İbn 'Abbâs'tan rivâyet edilerek nakledilen bir başka hadise göre de, Peygamber bir gün ağlamış ve sebebi sorulunca, Kazvin'deki kardeşleri için ağladığını, onların Bedr günündeki şehâdete ereceklerini söylemiştir (bk. İbn Faḳîh, s. 283).

Müslümanlara ve islâmiyete karşı bu kadar mukavemet göstermiş olan deylemler, başka yollar ile yavaş-yavaş islâmiyeti kabûl ettiler. Bu hususta en büyük rolü Abbâsîler tarafından hakları gasbedilmiş olan 'Alî evlâdı oynadı. Bunlar arasında Abbâsî halifelerinden tazyık gören bir çokları, hem bu tazyıklardan kurtulmak, hem de islâmiyeti yaymak için müsâit olan Deylem ülkesine gitmişlerdir. Buraya iltica ettiği mâlûm olan ilk 'Alî evlâdı, Yaḥyâ b. 'Abd Allāh'tır (175 = 791/792). Bu zât Deylem hükümdarları ile münâsebet te'sis etmiş ve orada isyan çıkarmıştı. O bu suretle şöhret kazanıp, etrafına topladığı halkın bir kısmını islâmiyete dâvet etmişti. Onu, bir az fâsıla ile, yine 'Alî evlâdından dâ'îlerin tâkip ettiği görülmektedir.

Bu sıralarda Deylem'de iktidar Castān (Custān veya Cistān okunuşu yanlıştır; bk. Cuvaynî, *Tārîḫ-i cihān-guşā*, nşr. Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî, *GMS*, XVI, 3, s. 432, not 1)-oğulları elinde idi. Tarihlerinin burada yazılmasına imkân olmayan (bu hususta bk. E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover, 1927, s. 192 ve orada gösterilen bibliyografya; Cuvaynî, *Cihān-guşā*, nşr. Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî, III, 432—445, not; Kisravî, *ayn. esr.*, s. 23—37) ve hükümdarlarının adları ekseriyâ alevîler ile Abbâsîler arasındaki mücâdeleler dolayısiyle islâm tarihine geçmiş bulunan bu devlet hakkında şunu söylemekle iktifa edelim: İbn Ḥassûl, dağlarda yaşayanların (*istānîya*) hükümdarlarına „Vahsûdânîya", düzlüklerdeki Lancîya'ninkilere, Castānîya denildiğini ve onların kendi zamanında da (eseri 'Amîd al-Mulk vasıtası ile Tuğrul Bey'e takdim ettiğine göre, 447—455 (1055/1056—1063) arasında yazılmıştır) öyle olduğunu söylemektedir (*Faḍā'il al-atrāk*, metin s. 31, trc. s. 253). Buna nazaran, bu âilenin şeceresini (Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî, en son 342 yılını gösterir) yeniden gözden geçirmek ve saltanat devrini de daha ziyâde uzatmak lâzımdır.

Bu sıralarda alevîler bu taraflara gelmeğe devam etmekte ve Taberistan ile Deylem'de kendilerine tarafdarlar bulmakta idiler. 250 (864) yılında, al-Musta'în'in hilâfeti esnâsında, al-Ḥasan b. Zayd b. Muḥammed ... b. 'Alî b. Abû Ṭâlib isyan ve istiklâlini ilân etti. Yerine 270 (883)'te kardeşi Muḥammed b. Zayd geçti ve 277 (890)'de Deylem'e taarruz

ederek, orayı zaptetti. Deylem'de, müstakil olarak, hüküm süren üçüncü alevî Nâṣir al-Ḥaḳ, Nâṣir Kabîr ve bilhassa al-Uṭrûş diye meşhûr olan Ḥasan b. 'Alî al-Ḥusaynî (301—304 = 914—917) zamanında deylemlerin hemen ekserisi islâmiyeti ve tabiatiyle şi'î mezhebini kabûl ettiler (bk. Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, s. 171; E. de Zambaur, s. 192; *Cuvaynî, Târîḫ-i Cihân Guşâ* (nşr. Ḳazvînî), notlar, III, 306—309; burada gösterilen menbâlara, Mas'ûdî, *Murûc*, VIII/IX'daki müteferrik mâlûmat ilâve edilmelidir).

Bunun üzerine Deylem, bir çok arap coğrafyacılarının kaydettiği gibi (msl. İṣṭaḫrî, s. 205; İbn Ḥavḳal, s. 368), bir „dâr-i kufr" olmaktan kurtuldu. Deylemler de yavaş-yavaş, Abbâsî hilâfetinde mevcudiyetlerini hissettirdiler. Eskiden beri Deylem'de hüküm sürmekte olan Vahsûdânîler ile Castânîlerden başka, memleketlerinden çıkmış olan deylemler, yine türkler gibi, o zamanki hilâfet ülkesinde merkezî otoritenin sarsılmış olmasından istifâde ederek, bâzı devletler kuruyorlardı. Bunların ilki, Şamîrân ve Ṭârim'de hüküm süren Kangarîler (bk. E. de Zambaur, s. 180 ve orada gösterilen bibliyografya; Kisravî, *ayn. esr.*, s. 38—54)'dir. Kangarîler ile akraba olan Salârîler (330 = 942 'dan itibâren; bk. Zambaur, *ayn. esr.*; Kisravî, s. 55—126), Selçukluları zamanına kadar, Azerbaycan'da hüküm sürdüler. Fakat deylemlerin kurdukları devletlerin en mühimi, Bagdad'ı zaptedip, 12 gün sonra halife al-Mustakfî'yi hal'etmiş olan Büveyh-oğullarının kurmuş olduğu devlettir (320—447=932—1056 arasında; bk. Zambaur s. 212—215, menbâlar ve bibliyografya orada gösterilmiştir; buna yalnız, hepsinden çok daha mühim olan, şu eseri ilâve etmek lâzımdır: İbn Miskavayh, *Tacârib al-umam, The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, nşr. Amedroz ve Margoliouth, Oxford, 1920—1921, 7 cilt ve Minorsky, *ayn. esr.*, s. 9—16).

Büveyh-oğulları, büyük bir devlet kurmuş olmalarına rağmen, yağmacı asker derecesinden ileri geçememiş oldukları gibi (Minorsky, s. 18), ismen de olsa, Bagdad halifelerini ortadan kaldıramamışlardı. Onların Bagdad'da bile 10 muharremde açıkça mâtem tuttukları söylenmişti; fakat sünnîleri şi'îleştirmek maksadı ile, Fâtımîlerin Ezher câmii medresesini kurmaları kabîlinden, bir propaganda merkezi kurdukları mâlûm değildir. Üstelik ordularında külliyetli mıkdarda, ekserisi sünnî olan, türk askerleri vardı. Hâlbuki deylemler türkleri, gâlibâ her zaman, bir düşman telâkki ediyorladı. Meselâ 376 (986) yılında, Şamşâm al-Davla zamanında, 9.000 deylem askeri ile 3.000 türk askeri kavga etmişti (Minorsky, s. 25, not 60). Bilhassa 379 (990) yılında deylemler ile türkler arasında münâferet ve devamlı bir mücâdele vardı (*Tacârib al-umam*, III, 158). Şî'î olan deylemli hükümdarlar, böyle zamanlarda bile daha kuvvetli ve disiplinli (*ayn. esr.*, II, 158) olan türklerden vazgeçemiyorlardı. Nitekim 346 (958)'da, Rûzbihân'ın isyanından sonra, Mu'izz al-Davla deylemlerden yüz çevirip, türkleri yanına almıştı (*Tacârib al-umam*, II, 166). 379 (990)'da türkler ile deylemler arasında çıkan hâdisede Bahâ' al-Davla, çadırını türklerin ordugâhına nakledererek, onları barıştırmıştı (*ayn. esr.*, IV, 158; Minorsky, s. 26, not 61). Büveyh-oğulları devrinde türklerle deylemler arasında bu gibi hâdiseler eksik olmamıştır. İlk defa olarak, Mu'izz al-Davla'nın oğlu Baḫtiyâr (356 — 367 = 967—978) türkleri ortadan kaldırmak istemiş (Minorsky, s. 14) ise de, netice kendi aleyhine çıkmıştı. Yine onlardan Şamşâm al-Davla, 385 (995)'te Fars'taki bütün türklerin katl-i âm edilmesini emretmişti (Minorsky, s. 21). „Bununla berâber... Deylem'den olan hükümdarlar, asırlarca, türklerin kendileri ile boy ölçüşmelerine ve hükümdarlıklarında kendilerine... rakip olmalarına ve yavuzluklarına sabr ve tahammül etmeğe mecbur oldular. Kendilerinde onları sindirmek kudretini bulamadılar" (İbn Ḫassûl, metin s. 42, trc. 260)

Böylece, evvelâ halifeler yanında çalışarak, devlet idâresini eline alan yahut müstakil devletler kuran sünnî türkler ile alevî dâ'îler elinde müslüman olmuş ve dâimâ sünnî otoriteyi yıkmak isteyen şi'î deylemler arasında, mezhep zıddiyeti ile birlikte, başka siyâsî ihtirasların da alevlendirdiği ve kökleştirdiği uzun bir mücâdelenin cereyan etmekte olduğuna şahit olmaktayız. Bu mücâdelenin başlangıç tarihi olarak, alevî dâ'îsi al-Ḥasan b. Zayd'in müstakil bir devlet kurduğu 250 (865) yılı kabûl olunabilir. Çünkü o zamanlar Rey vâlisi (*'âmil*) olan Mûsâ b. Buġa, cenûba, yâni Kazvin'e inmeğe uğraşan bu şi'î deylemleri dağlarına çekilmeğe mecbur etmişti (bk. Ṭabarî, III, 1693; Mas'ûdî, *Murûc*, VIII, 3). Yukarıda görüldüğü gibi, muhtelif vesileler ile tezâhür eden bu mücâdele, Büveyh-oğulları devletinin son zamanlarında, büs-bütün şiddetlendi. Ordusunda deylemli unsurlar da bulunan (bk. Niẓâm al-Mulk, *Siyâsat-nâma*, nşr. Ch. Schefer, s. 92) Maḥmûd Ġaznavî, garba doğru ilerilemek isterken, deylemlerin, şi'î ve bâtınîlerin hareketlerini bahâne etmişti. Buna çok ehemmiyet vermiş olan meşhûr Niẓâm al-Mulk'ün *Siyâsat-nâma*'sında bulunan (nşr. Schefer, s. 59 v.d.) Maḥmûd Ġaznavî'nin Kirman emîri

Abū 'Alī İlyās'a yazdığı mektup çok mühimdir. Sultan Maḥmūd bu mektubunda, hulâsaten, Hindistan'a sefer etmek dururken, Irak'a gelmesinin, orayı zaptetmek gâyesi ile olmadığını, ancak deylemlerin fesat, zulm ve bid'atlarını, müslümanlara taarruz ... zındık ve bâtınî mezheplerini izhar ettiklerini duyduğunu, bu yüzden müslüman, temiz dinli ve hanefî olan türkleri deylemler ile zındıklar ve bâtınîler üzerine me'mur ederek, köklerini kazıdığını anlatmaktadır.

Sultan Maḥmūd hakikaten deylemlere ve Büveyh-oğullarına karşı bâzı küçük hareketler yaparak, Rey'deki şûbelerini 420 (1029)'de ortadan kaldırmış ise de, onlara asıl darbeyi daha şarktan gelen ve baş döndürücü bir sür'at ile büyük bir devlet kurmuş olan Selçuklular vurmuştur. Mâlûm olduğu vecihle, Tuğrul Bey 447 (1055)'de Bagdad'a girmiş, halifeler ile sünnîlik yeniden eski itibarını kazanmış ve Büveyh-oğullarının muhtelif şûbeleri ortadan kaldırılmıştır (Bagdad, Fars ve Hûzistan şûbelerini 447 = 1056 'da bizzat Tuğrul Bey ortadan kaldırmıştı; Kirman şûbesinin son hükümdarı Abū Manṣūr Fulād-Sutūn Faḍlōye tarafından, 448 = 1057 'de hapsedilmiştir). Bunun üzerine, görünüşe göre, muhtelif yerlerdeki deylemler, yavaş-yavaş, yerli halka karışmış ve ortadan kalkmışlardı. Bununla beraber asıl Deylem ülkesinde deylemler ile, bilhassa onlara istinat eden şi'î-bâtınî tehlikesi henüz ortadan kalkmış değildi ve onlar henüz kendilerine bu kadar iktidar te'min eden vasıflarını kaybetmemişlerdi. Hattâ deylemlerin tamamiyle iktidardan uzaklaştırılmasını isteyen Niẓām al-Mulk bile, sefer ve hazerde hükümdarın yanında bulunacak, yakışıklı, boyu posu yerinde ve cesur 200 kişilik „müfredler„ bölüğüne 100 deylemli alınmasını tavsiye ediyordu (*Siyāsat-nāma*, s. 85 v.d.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 57, not 1). İbn Ḥassūl'ün, Selçuk hükümdarı Tuğrul Bey zamanında, yâni deylemli Büveyh-oğulları devleti yıkılırken, yazmış olduğu *Faḍā'il al-atrāk* risâlesine, deylemler için Şābī tarafından yazılmış olan *al-Tācī* adlı eseri tenkit ederek başlaması, bu itibarla, çok mühimdir. Bu yüzden Niẓām al-Mulk, haklı olarak, şi'î ve bâtınîler ile olan mücâdelesine bir az da türk-deylem mücâdelesi şeklini verir ve *Siyāsat-nāma* (tab. Tahran, s. 116 v.d.)'sinde, bâtınîlerin deylemler ile aynı mezhepte oldukları, kuvvet bulurlarsa, türklere ziyan verecekleri, eskiden beri türkler ile deylemler arasında düşmanlık olduğu, türklerin bir az zaaf gösterdikleri takdirde, hem mezhep uğurunda, hem de hâkimiyeti elde etmek için, bir kişiyi bile yaşatmayacakları hususunda ısrar eder.

Niẓām al-Mulk'ün bunları yazdığı sırada, eski Deylem'in idâre merkezi bulunan Rūdbār yakınında bulunup, 246 (861)'da Castānîler tarafından kurulmuş olan Alamut'u eline geçirerek, orada bir hükûmet kuran Ḥasan Ṣabbāḥ'ın (bk. Cuvaynī, *Tārīḫ-i Cihān-guşā*, III ve hâşiyeleri) ve diğer bâtınîlerin faâliyeti mâlûmdur. Ḥasan Ṣabbāḥ burada hakikaten hazırlanmış bir zemin bulmuş ise de, deylemlere, hudutlarından hârice çıkıp, Selçuklular devletini yıkacak bir iktidar kazandıramamıştır. 654 (1256) yılında Alamut'un Hulagu tarafından zaptı deylemleri büs-bütün zayıf düşürdü. Buraları evvelâ küçük beyliklere ayrıldı; sonra Gīlān'da 760 — 999 (1358 — 1590) yılları arasında hüküm sürmüş olan Kārkiyāların eline geçti. Lāhicānlı Sayid Riżā ile kardeşi Sayid Muḥammed 819 (1416)'da deylemlerden 2 — 3.000 kişiyi öldürdüler (bk. Minorsky, s. 17 ve 24, not 47; Kisravī, s. 2, not 1). Geri kalan deylemler, gillere karıştılar ve Deylem coğrafî adı ortadan kalkıp, yerine Gīlān adı kaim olnu.

Buraları ancak 1000 (1592) tarihinde Gīlān'ı zapteden 'Abbās I. zamanında Safevî devletine, yâni asıl büyük İran devletine, ilhak edilerek, Gīlān'a tâyin edilen vâliler tarafından idâre edilmeğe başlandı (bk. H. L. Rabino, *Le Guîlân*, s. 281).

Bugün, mühim bir kısmı Gīlān'a, şark tarafı Mâzenderân, cenûp tarafı Tahran ve Ḳazvīn eyâletlerine taksim edilmiş olan eski Deylem arâzisinde, gâyet az olan asıl deylemler, kışın ovada Kelārdeh ve Çavsal kasabalarında yazın Kelaç-Ḫānī'de bulunurlar; hâlâ adlarını taşıyan Deyleman kasabasının sâkinleri olan deylemler de topraklarını satmış olup, bugün Barfcān'da yaşamaktadırlar (H. L. Rabino, *ayn. esr.*, s. 280). (AHMED ATEŞ.)

DEYR. DAYR, hıristiyan manastırı; keşiş hücresine de denilir. *Ra's al-dayr* (asıl mânası „manastır reisi") „arkadaşlarının başına geçen adam" demektir. Bu tâbir *dayr* kelimesi gibi, süryânîcedir.

DEYR MÜRRÂN. DAYR MURRĀN, mevkii kat'î olarak tâyin edilemeyen bir mahaldir. Bugün Şam'da böyle bir yer bilinmiyor. V. (XI.) asırdan beri arap müelliflerinde Dayr Murrān'ın mevkii hakkında kat'î mâlûmat yoktur. Bâzıları, yanlış olarak, buranın Baradā vâdisinin medhalinde Dummar olduğunu iddia etmişlerdir. Dayr Murrān Şam'ın banliyosu olan Ġūṭa'ya âittir. Şehirden pek uzak olmayan, yâni görülebilir (*ẓāhir*) bir yerde, Cabal Ḳāsiyūn'un eteklerinde bağ ve bahçelere hâkim bir tepecik üzerinde bulunuyordu. Civarında 'Aḳaba yahut Dayr Murrān geçidi vardı.

Emevî devrinden sonra yazılan şiirlerde bu yerin adı, dâimâ Şam civarındaki bâzı köyler ile birlikte, geçer. Dayr Murrān „Bāb al-Farādīs 'in karşısında" idi, yânî oraya varmak için bu kapıdan geçmek icap ediyordu. Emevî halifesi Valīd II.'e karşı çıkan isyanda Dayr Murrān ahâlisi Şam'a bu kapıdan girmişlerdi. Bütün bu emârelerden Dayr Murrān'ın Şam'ın şimâl-i şarkîsinde, şimdiki geniş Şāliḥiya semtinin garp ucunda, Baradā'nın Ġūṭa'ya dâhil olduğu noktadan uzak olmadığı anlaşılıyor.

İsminden de anlaşılacağı gibi, Dayr Murrān'da mozayık ve kıymetli mermerler ile süslü ve içinde bir çok keşiş yaşayan bir manastır vardı. Fethi müteakip, manastıra dokunulmamıştır. Emevîlerin Dayr Murrān'daki sayfiyesi şiirler ile ve bilhassa İstanbul'un muhasırasına gitmeden evvel, bir müddet orada kalan Yazīd I.'in şiirleri ile şöhret bulmuştur. Dayr Murrān her hâlde Ġūṭa mâlikânesine dâhildi. Yazīd I., Baradā'nın Nahr-Yazīd denilen kanalını bu mâlikâne için açtırmış veya genişletmiştir. Valīd I. orada öldü. Valīd II. Dayr Murrān'ı kendisine sayfiye yaptı. Halife Hārūn al-Raşīd oraya gider ve Emevîlerin mâceralarını dinleye-dinleye şarap içerdi. Dayr Murrān bâkî kalsa bile, artık unutulmuş ve IV. (X.) asırdan sonra, ancak Şam şâirlerinin kasîdelerinde bir isim olarak mevcudiyetini muhafaza etmiştir.

Bibliyografya: İbn Şaddād (Leyden, yazm.), s. 127, 129; Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), s. 362; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 865; II, 896 v.d.; IV, 480, 604; İdrīsī (nşr. Gildemeister), s. 14; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), II, 1270; *Aġānī*, VI, 112, 145; *JA*, 1896, I, 381 v.d.; H. Lammens, *Etudes sur le règne du calife omaiyade Mo'āwia I*, 378 v.d.; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), I, 440.

(H. LAMMENS.)

DEYR-İ ZOR. DAYR AL-ZŌR, sâdece DAYR veya AL-ZŌR da denilir. Suriye çölünde, Fırat nehrinin sağ sâhilinde kâin bir k a s a b a olup, XIX. asrın ortalarına kadar, yağmacı kabîlelerin sığındıkları bir mevkiden ibâret iken, 1857 'de serdar-ı ekrem Ömer Paşa kumandasında sevkedilen kuvvetler tarafından, bu kabîlelerin tenkil edilmesini müteâkip te'sis olunan Zor sancağına merkez ittihaz olunmuş, bu suretle Halep ile Bagdad arasındaki yol üzerinde âsâyişin takarrür etmesi neticesinde, inkişaf etmiştir. XIX. asrın son yıllarında Deyr-i Zor'un düz ve muntazam sokakları, 2.500 kârgir veya kerpiç evi, eski pazarın yerine, 1886'da inşa edilmiş kârgir bir çarşısı, yeni bir hükûmet konağı, kışla ve askerî hastahânesi vardı. Nüfusu, Cuinet'ye göre, 20.000, Banse'ye göre, 8—9.000 ve diğer bâzı kaynaklarda 15.000 olarak gösteriliyordu. Deyr-i Zor'un bahçeleri, Fırat'ın bir kolu ile kendisinden ayrılan ve şehre bir köprü ile bağlı olan Hāvica („koru") adlı bir adada bulunmakta ve buradan asıl Fırat'ın sol sâhiline *turayma* denilen büyük bir sal ile geçilmektedir. Osmanlı hâkimiyetinin son senelerinde inşa edilmesi kararlaştırılan köprü, birinci cihan harbi sonunda henüz yapılmamış bulunuyordu. Harpten evvel Deyr-i Zor'un kervan nakliyatı, Halep'e olan 320 km. mesâfe üzerinde 8 konakta, Şam'a olan 483 km. üzerinde (Tedmür yolu ile) 11 konakta yapılıyor ve Fırat'ı tâkiben 9 konakta Bagdad'a gidiliyordu. Ayrıca birinci umûmî harpten evvelki yıllarda Halep ile Bagdad arasında, atlı arabalar ile yolcu nakliyatı yapılıyor ve bu nakliyat, kervan yolculuğuna nazaran, bir az daha kısa (15—18 gün kadar) sürüyordu (Baban-zâde İsmail Hakkı, *Irak mektupları*, İstanbul, 1329). Deyr-i Zor'un ehemmiyeti Halep — Bagdad, Şam — Bagdad ve Şam — Musul yolları üzerinde yegâne büyük kasaba ve başlıca merhale teşkil etmesinde olup, bu sâyede, bütün Suriye çölünün ortasında, cenûptan gelen bedevî kabîlelerinin sürüleri ile beraber, şimâle geçtikleri bir mevki hizmetini görmekte, pazarlarında bedevîlerin muhtac oldukları eşya ile onların getirdikleri canlı hayvan ve hayvanî mahsûller satılmaktadır. Fırat nehrinin iki tarafındaki arâzi, kuru ve tamamiyle çıplak olmakla berâber, serin ve oldukça nemli geçen bir kış mevsiminden sonra, bahar mevsiminde buraları koyun sürüleri için otlak olmakta, geniş Fırat vâdisi, bilhassa Deyr-i Zor'un aşağısında, bahçeler ve tarlalar ile kaplı bulunmakta ve Irak hurmalıkları buradan başlamaktadır.

Deyr-i Zor 1918 senesi son baharında ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl edilmiş, bilâhare cemiyet-i akvam tarafından Fransa idâresine bırakılan Suriye'ye ilhak olunmuş ve son senelerde Suriye — Irak otomobil yolları üzerinde oldukça ehemmiyetli bir mevki almıştır. 1870'e doğru Bagdad vâlisi Midhat Paşa tarafından Fırat üzerinde vapur işletme teşebbüsü, bugüne kadar tekrarlanmamıştır.

Bibliyografya: Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (1891), II, 275 v.d.; von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, I, 329 v.d.; E. Banse, *Die Türkei* (1915), 272.

(BESİM DARKOT.)

DEYRÜL'ÂKÛL. DAYR AL-'ĀḲŪL, Bagdad'ın 17 fersah (takriben 96 km.) cenûb-i şarkîsinde kâin bir B â b i l i y e ş e h r i d i r. Bir hıristiyan manastırının etrafında vücuda getirilmiş olan bu şehir, arap orta çağında orta Nahravān bölgesinin (*tassūc*) merkezi

olup, Muḳaddasī 'nin zamanında (375 = 985 'e doğru), Bagdad ile Basra arasında, Dicle vâdisinin, Vāsiṭ 'tan sonra, en mühim şehri addolunmakta idi. Yāḳūt 'un zamanında, yâni VII. (XIII.) asrın başlarında, Dayr al-'Āḳūl inhitat hâlinde idi. Bu inhitatı, şüphesiz, arada Dicle 'nin mecrâsında husûle gelen değişikliğe atfetmek iktiza eder. Filhakika ilk nrap coğrafyacılarının Dayr al-'Āḳūl 'ü Dicle 'nin garp sâhilinde ve nehrin kenarında göstermelerine mukabil, Yāḳūt bu şehrin nehrin şarkında ve bir arap fersahı (1,8 km.) mesâfede olduğunu kaydeder. Sonraki asırlarda Dayr al-'Āḳūl 'de nihâyet kimseler kalmamıştır. Mamafih yeri bugün dahi bellidir. Zîra Dicle 'nin sol sâhilindeki tepeler üzerinde ve bataklıklar arasında yükselen ve al-Dayr tesmiye olunan 3.000 ayak kutrundaki bir harâbe şehrin yerini göstermektedir. Bâzılarının yaptığı gibi, Dayr al-'Āḳūl ismini arapça ile izah ederek, buna „deve dikeni manastırı" (*'aḳūl*, halk lisanında *'acūl*) mânâsını vermeğe mahal yoktur. Bilâkis bu ismin Irak 'taki bir çok mahallerin islâmiyetten evvelki isimleri gibi, ârâmîceden gelme olduğunu kabûl etmek lâzımdır. Arapça *al-'āḳūl*, ârâmî dilinde *'āḳōlā* („eğri") 'ya tekâbül eder. Binaenaleyh Dayr al-'Āḳūl „(nehrin) eğri yerindeki manastır" mânâsına gelecektir. Dicle 'nin büyük bir kıvrıntı yaptığı bir yerde te'sis edilmiş olan bir kasaba bahis mevzuudur. Bâbiliye 'de arapların Kûfe (bu ismin de ârâmî dilinden tercüme edilmiş olduğu kuvvetle muhtemeldir) şehrinin yerinde bulunan şehir gibi, 'Āḳōlā ismini taşıyan bir çok mevkiler vardır. Süryânî menbâları bu 'Āḳōlā 'nın dahi ismini Fırat 'ın bu mevkide yaptığı bâriz bir kıvrıntıdan aldığını sarâhaten göstermektedir (krş. *SBAk. Wien*, CXXIII, cüz 9, s. 43; bk. Nöldeke). Bagdad 'a verilmiş olan al-Zavrā' („eğri") namını da belki aynı suretle izah etmek lâzımdır. Dayr al-'Āḳūl, harp tarihinde, civarında 262 (876) 'de yapılmış olan kat'î neticeli muharebe ile meşhûrdur. İsyan etmiş olan vâli Ya'ḳūb b. Layṯ al-Ṣaffār orada, halife al-Mu'tamid 'in kumandanı al-Muvaffaḳ 'ın ordusu tarafından, tam bir hezimete uğratıldı ve Abbâsîleri tehdit etmekte olan büyük tehlikenin bu suretle önü alındı.

Bu muharebe hakkında krş. Ṭabarī, III, 1893; Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (tab. Paris), VIII, 41 v.dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 441; Müller, *Isl.*, I, 583; Nöldeke, *Oriental. Skizzen* (1892), s. 202.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 676; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll, *Lugdun. Batav.*, 1850 v.dd.), I, 435; V, 556; Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen*, II, 289—295; G. le Strange, *JRAS*, 1895, s. 41; ayn. mil., *The lands of the eastern Caliphate* (1905), s. 35; K. Ritter, *Erdkunde*, X, 191, 232; H. Kiepert, *Zeitschr. der Gesellsch. für Erdkunde*, XVIII (Berlin, 1882), 18 ve bir de s. 444.

(M. Streck.)

DEYRÜLCÂSELİK. DAYR AL-CĀṢALĪḲ („katolikos manastırı"), Bâbiliye 'de bir hıristiyan manastırı olup, Dicle nehrinin sağ (garp) sâhilinden az bir mesâfede ve Dicle ile bu nehirden Sāmarrā 'nın cenûbunda ayrılan al-Ducayl kanalı arasındaki eski arâzide kâindir. Bu eski manastır binası Astān al-Ālī dâiresi bölgelerinden (*ṭassūc*) birinin merkezi olup, yeri al-Maskin civarında bir tepecik üzerindedir; Maskin Bagdad 'ın takriben 9—10 fersah (51—56 km.) yukarısında olarak kabûl edilebilir. Hâlen Abū Ṣaḫr harâbesi burasının yerini gösterse gerektir.

Dayr al-Cāṣalīḳ islâm taribindeki şöhretini 72 (691) senesinde hemen civarında vukû bulan muharebeye borçludur. Halife 'Abd al-Malik burada Hicaz halifesi 'Abd Allāh b. al-Zubayr 'in Irak vâlisi Muṣ'ab b. Zubayr 'i bozguna uğratmıştı. Ordusunda şâir İbn Ḳays al-Ruḳayyāt 'ın da döğüştüğü Muṣ'ab, tarafdarlarının kendisini terketmesi üzerine, ümitsiz bir çarpışmadan sonra, öldürüldü. Bu zat aynı mahalle defnedildi ve kabri üzerine kurulan meşhet bir ziyaretgâh olmakta gecikmedi. „Katolikos manastırı" adına gelince, bu her hâlde nastûrî patrikinin vakit-vakit burada kalması ile izah edilebilir. Aynı isimde Bagdad 'da bir manastır daha vardır; krş. Streck, *ayn. esr.*, I, 167; G. le Strange, *Baghdād*, s. 210.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 251, 650; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll, *Lugdan. Batav.*, 1850 v.dd.), I, 426; V, 539; Ṭabarī, II, 2, s. 809; Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (tab. Paris), V, 246—253; İbn Ḳays al-Ruḳayyāt, *Dīvān* (nşr. Rhodokanakis), nr. XXVIII ve zeyil, nr. 10 (*SBAk. Wien*, cilt 144, fasıl X, s. 3,15 287, 300); *Kitāb al-Aġānī* (Guidi, alfabetik levha, s. 629, 752; Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen*, II, 236 ve XV; Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 406—410; A. Müller, *Der Islām im Morgen- und Abendlande*, I, 385; Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz* (1902), s. 120—123. (M. Streck.)

DEYRÜLCEMÂCİM. DAYR AL-CAMĀCİM, Bâbiliye 'de bir hıristiyan manastırı olup, Yāḳūt 'a göre, Kûfe 'den 7 fersah (aş. yk. 39 km.) mesâfede, Basra yolu üzerinde, çölün kenarında kâindir. Bunun yakınında, Ḳādisīya 'deki al-Ḳurra (krş. Yāḳūt, II, 685;

IV, 76) olması lâzım gelen Dayr al-Ḳurra adında, başka bir manastır daha vardı. Ḳādisīya ile Kûfe arasındaki mesâfe 5 fersah (32 km.; H. Wagner, *Nachr. der Götting. Gesellsch. der Wissensch.*, 1902, s. 257 v.dd.) idi. *Kitāb al-Aġānī*'nin bir hikâyesinden anlaşıldığına göre, Dayr al-Camācim Fırat'a pek uzak olmayıp, gâlibâ bu nehrin sağ (garp) kenarında bulunuyordu. Bütün bu emârelerden anlaşılıyor ki, manastır Maşhad 'Alī (Nacaf)'nin 10—12 km. şarkında bulunan Kûfe harâbelerinin cenûbunda, belki de bugün eski Fırat mecrâsının şarkında uzanan Baḥr al-Nacaf batakgölünün cenûb-i şarkî kısmında bulunuyordu.

Dayr al-Camācim, „kafa-taşları manastırı" demektir. Bu ismin menşe'i hakkında arapça eserlerde türlü hikâyeler vardır. Fakat hepsi bu mahalde kafa-taşlarının gömülü olduğunu söylemekte ve bu kafa-taşlarının da muharebede ölen askerlere âit bulunduğunu kaydetmektedirler. Hâlbuki burada islâmiyetten evvelki zamanlarda cereyan eden muharebe ve buna iştirâk eden askerler hakkındaki fikirleri muhteliftir. Bâzıları bu kafa-taşlarının buradaki kabîle kavgasında ölen Banī Tamīm kabîlesi mensûplarına âit olduğunu iddia ederler; diğerleri ise, bunların İyādlar tarafından öldürülmüş iranlıların kafaları olduğunu söylerler. Bâzıları da İyād ve Ḳuḍā'a kabîleleri arasında vukû bulan bir çarpışmada mücâdele meydanını dolduran cesedlerin bu manastır civarına gömüldüğünü kaydederler. Bu ismin hakikatte böyle bir vak'a ile alâkadar olması şüphelidir. İsmin asıl menşe'ini bu manastırda gömülmüş olan azizler ile din şehidlerinde aramak daha doğru olur. Bâbil harâbelerinin cenûp ucunda *al-Cumcuma* („kafa-tası") isminde bir köy vardır. Aradaki isim benzerliği dikkate değer. *Al-Cumcuma* isminin menşe'i hakkında iki muhtelif fikir vardır; bk. J. Cl. Rich, *Collected Memoirs* (1839), s. 61; Meissner, *Archiv für Religionswissensch.*, V, 232, 1 ile *Mitteil. des Seminars für orient. Sprach.* (Berlin), IV (1901), 2. kısım, s. 137, 1.

İslâm tarihinde bu manastır, civarında 'Abd al-Malik'in vâlisi olan al-Ḥaccāc ile 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammed al-Aş'aṯ arasında cereyan eden muharebeler (82 = 701) dolayısiyle meşhûrdur. Ḥaccāc'ın karargâhı yukarıda bahsedilen Dayr Ḳurra civarında bulunuyordu. 'Abd al-Raḥmān ise, Dayr al-Camācim civarında müstahkem bir ordugâh kurmuştu. Bu iki ordu birbirleri ile 2 aydan fazla çarpıştılar. 'Abd al-Raḥmān, kuvvetlerinin, Irak'tan gelen takviyeler sâyesinde, 100.000'e çıkmış olmasına rağmen, muharebe meydanından çekilmeğe mecbur oldu. Ḥaccāc'ın suriyeli kıt'aları, Sufyān'ın kumanda ettiği şiddetli bir süvari hücumunu müteâkip, muharebeyi kazandılar.

Bibliyografya: İbn al-Faḳīh (nşr. de Goeje), s. 135, 182; Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 364; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 652; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll, *Lugdun. Batav.*, 1850 v.d.), I, 427; V, 540; Balāẕurī, *Kitāb al-futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 283; Mas'ūdī, *Murūc* (tab. Paris), V, 304—310, 348, 355, 358; Farazdaḳ, *Dīvān* (nşr. Boucher), s. 210 veya 631 (trc.); *Kitāb al-Aġānī* (Guidi, alfabetik cedvel), s. 752; Th. Nöldeke, *Benfey's Orient und Occident*, I (Göttingen, 1862), s. 692 yahut 705 (*Kitāb al-Aġānī*'den seçilmiş parçalar); Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 454—457; A. Müller, *Der Islām im Morgen- und Abendlande*, I, 391; Wellhausen, *Das arabische Reich and sein Sturz* (1902), s. 147—149. (M. STRECK.)

DHĀKĀ. [Bk. DHÂKÂ.]

DHÂKÂ. DHĀKĀ (DACCA), *ḍhāk*-ağacına (*butea frondosa*, bir nevi tik ağacı) göre adlandırılmış olan şarkî Bengâle'nin tarihî p a y i t a h t ı ve ayrıca 2.781 ingiliz mili murabbaında (7.202,79 km²) ve 3.125.965 nüfusu olan bir b ö l g e n i n de ismidir. Müslüman nüfusu 3/5 nisbetinden ziyâdedir. Bu bölgede, bugün tamamiyle harap olmuş, iki eski payitaht vardır ki, bunlardan biri iki hindû hânedanının an'anevî makarrı olmuş bulunan ve bugün de yüksek sınıflara mensûp bir çok hindûların vatanı olan Bikrampur ve diğeri de, memleketin 1296'da, 'Alā' al-Dīn tarafından fethinden sonra, müslüman hükümdarlarının ve vâlilerin makarrı olan Sōnārgāōn'dur. Ganj ile Brahmaputra'nın birleştikleri noktada bulunan bu bölge, hind keneviri ticâretinin bir merkezini teşkil eder ki, bunun başlıca piyasası da Nārāyanganj'dır.

Dhākā şehri, Ganj'ın eski yatağı Burhīganga üzerinde bulunmaktadır. 1872'den beri 54 % nisbetinde artmış olan nüfusu, 1911'de 108.551 ve 1941'de 213.218'i bulmuştu. Bu şehir, tarihte ilk defa olarak, 1608'de Cihāngīr zamanında Bengâle vâlisi olan Şayḫ İslām Ḫān'ın Arakan haydutlarının akınlarına ve portekiz korsanlarının hücumlarına karşı hudutları muhafaza gâyesi ile, o zamana kadar Rācmaḥāl'de bulunan payitahtı buraya nakletmesi dolayısiyle, ismi geçer. Bu zat şehre Cahāngīrnagar adını vermiştir ki, müslüman vekayinâmelerinde bu isim altında görünmektedir. Filhakika şehir bir deniz üssü idi; denizcilere ve bahriye askerlerine *navārā* („gemi hakkı") esasına göre, toprak veriliyordu. Gemi inşaatı hâlâ şehrin bu mühim sanayiin-

den biri olarak kalmıştır. Vâliler arasında en meşhûrları Mîr Cumla ile Şâyista Ḫân idi. Mîr Cumla, Assam'daki muvaffakiyetsiz nehir seferinde Dhâkā'yı umumî karargâh yapmıştır; Şâyista Ḫân'ın ismi mahallî mimarîde çok tanınmış bir üslûba alem olmuştur. 1704'te Murşid Ḳulî Ḫân makarrını ve aynı zamanda hükûmet merkezini Murşidâbâd'a nakletti; böylece Dhâkā ancak bir asır müddetle Bengâle'nin payitahtı olmuştur. Bunun üzerine mahallî idâre bir nâibe tevdî edilmiştir. Nâipler sülâlesi 1845'te inkıraz bulmuş ve bu tarihte Dhâkā n e v v â b ı unvanı da ortadan kalkmıştır. Bu nevvâb unvanı bilâhare, hiç bir mülkî vazife ve salâhiyete tekabül etmeksizin, ingilizler tarafından, bir zamanlar ticâretle zengin olmuş ve geniş arâziye sâhip bir müslüman âilesine verilmiştir. Bu âileye mensûp olan Sir 'Abd al-Ġanī şehre su te'sisatını ve bunun oğlu Aḥsan Allāh da elektrik te'sisatını yaptırmıştır. XX. asır başındaki nevvâb Salîm Allāh şarkî Bengâle'de müslüman cemaatinin reisi idi. 1905'te, şarkî Bengâle ve Assam vilâyetinin teşekkülü esnâsında, Dhâkā mahallî hükûmetin merkezi oldu.

Dhâkā ismi, fevkalâde bir nefâsette olan muslin imalâthâneleri dolayısiyle, daha XVII. asırda Avrupa'da tanınmıştı. İngilizler, holandalılar ve fransızlar tarafından burada imalâthâneler de te'sis edildi. Bu sanayi bugün hâlâ mevcuttur, fakat artık ihracat yapılmamaktadır. Bugün bilhassa, bütün müslüman âleminde sarık ve diğer süs eşyası imâlinde kullanılan mensûcat ile işlemeler üzerinde çalışılmaktadır. İşleme ve nakışlardan başka, pamuklu kumaşların ağartılması, mücevhercilik, kuyumculuk ve sedef işleri de mühim sanayidendir. Dhâkā'da mevcut 3 medrese arasında, bilhassa 1874'te Muḥsin vakfı sâyesinde kurulmuş olup, çok rağbet gören ve biri arapça ve diğeri ingilizce — farsça tedrisatta bulunmak üzere, iki kısmı ihtivâ eden medrese zikre değer.

Dhâkā'da müslüman vâliler zamanından kalma saraylar, iklimin te'siri ve ihmâl yüzünden, hemen-hemen harap bir vaziyettedir. Eski liman tamamiyle kaybolmuştur. Hiç bir zaman tamamlanmamış olan Lāl Bāġ sûrları dâhilinde, Şâyista Ḫān'ın kızı ve Avrengzîb'in oğullarından birinin zevcesi Parī Bībī'nin muhteşem mezarı bulunmaktadır. Lāl Bāġ için, hâlâ Şâyista Ḫān'ın ahfadından birine icâre bedeli verilmektedir. İptidâ saray olarak kullanılmak üzere yapılmış olduğu hâlde, bugün âdî işlere tahsis edilmiş bulunan iki büyük bina, Barā ve Çhōṭā Kaṭrāa (büyük ve küçük Kaṭrās) daha karakteristiktir. En eski iki câmi, 1456 ve 1458 tarihlerinde yapılmıştır. Şâyista Ḫān tarafından inşa ettirilmiş olan Satgumbaz câmii ile son nevvâbların defnedilmiş bulundukları Ḥusaynī Dālān câmii zikre değer.

B i b l i y o g r a f y a: James Taylor, *Topography and Statistics of Dacca* (Calcutta, 1840); F. B. Bradley-Birt, *The Romance of an Eastern Capital* (1906); Sayyid Avlād Ḥasan, *Antiquities of Dacca* (Dacca, 1904); *Bengal District Gazetteer*, bk. Dacca (Calcutta, 1910); *Tārīḫ-i Nuṣrat*, *Cangī* (*Memoirs of the Asiatic Society of Bengal*, Calcutta, 1908), II, nr. 6. (J. S. COTTON.)

DHĀR. [Bk. DHĀR.]

DHĀR. DHĀR, orta Hindistan'da bir d e v l e t olup, Marāṯhā prensi tarafından idâre edilmektedir ve mesâhası 1.775 ingiliz mil mürabbaı (5.097,25 km²) ve nüfusu da, en yeni istatistiklere göre, 253.258'dir. Bunun 9 %'u müslümandır. Arâzinin büyük kısmı münbit Mālvā yaylası üzerinde bulunmaktadır ve tarihî Māndū kalesi de bu arâzi dâhilindedir. 1901'de nüfusu 17.792 kişi olan Dhār şehri, çok eski bir belde olup, Paramāra rācpūtlarının merkezi olmuştur ki, bugünkü râcâ da bu hânedana mensûp olduğunu iddia etmektedir. Bu şehir 1300'de 'Alā' al-Dīn tarafından işgâl edilmiş ve orada bir çok evliyânın medfun bulunması sebebiyle, Pīrān Dhār adı ile tanınmıştır. 1399'da Dehli vâlisi Dilāvar Ḫān Ġūrī müstakil Mālvā kırallığını kurmuş ve oğlu payitahtı Māndū'ya nakletmiştir. Bugün hâlâ ayakta duran kalesinin Muḥammed b. Ṭuġluḳ (1325 — 1351) zamanında inşa edilmiş olduğu rivâyet edilmektedir. Hindû mâbedlerinin enkazı ile iki câmi inşa edilmiştir ki, bunlardan biri Dilāvar Ḫān tarafından yaptırılmış olup, Dehli'deki meşhûr demir sütûna benzeyen ve hâlen kırılıp, bir kaç parça olmuş bulunan bir demir sütûna izâfe ile, Lāṯh Masjid tesmiye edilmektedir. Şah Ekber'in 1598'de Dhār'ı ziyâretini bu sütûn üzerinde bulunan bir kitâbe kaydetmektedir. Diğer câmiye, zemininin sanskrit grameri kaidelerini ihtivâ eden tuğlalar ile kaplanmış olması dolayısiyle, halk ağızında „Rācā Bhōc mektebi" denilmektedir. Mihrabın arkasında bir sanskrit piyesinin bir sahnesi yazılmış bulunmaktadır ve iki sütûnda yılankavi sıralanmış sanskrit tasrif eklerinin garip bir tablosu görülmektedir. Türbeler arasında, müslümanların oraları fethinden evvel, o devrin hindû râcâsını müslüman ettiği rivâyet edilen 'Abd Allāh Şāh Çangal'in ve Şayḫ Kamāl al-Dīn'in mezarları kayda şâyândır. Şayḫ Kamāl al-Dīn mezarında, bunun 1457'de yapıldığını gösteren mâvî çini üzerinde kûfî hatla yazılmış bir kitâbe vardır.

Bibliyografya: *Central India Gazetteer*, V, 389—515; *Journal of the Bombay Branch of the R. As. Soc.*, XXI, 332—354; *Archeological Survey of India, Annual Report 1903/1904* (Calcutta, 1906), s. 43 v.dd. (J. S. COTTON.)

DHARVAR, Hindistan'da Bombay vilâyetinin en cenûbunda bir bölgedir. 14° 17'—15° 50' şimâl arzında ve 74° 48'—76° şark tûlündedir. Mevkiinin uzak olmasından dolayı, uzun müddet islâm idâresine tâbi olmadı. Fakat 1472'de Behmenîlerden Humâyûn Şâh'ın Belgaum kalesini Vicayanagar'dan aldıktan sonra, Dharvar'ın büyük bir kısmı Behmenî hükümdarlarının idâresine geçti ve bu hânedanın sukutu üzerine, Bîcâpûr 'Âdil Şâhîlerine geçti. Bir zamanlar tekrar Vicayanagar'a tâbi oldu ise de, 1575'ten itibâren, yine Bîcâpûr hânedanına geçti ve Avrangzîb'in ortadan kaldırdığı bu bölge 1686 tarihine kadar onların idâresinde kaldı. Bundan sonra, evvelâ Ḥaydarâbâd nizamlarına ve sonra da Mysorlu Ḥaydar 'Alî'nin idâresine geçti. Bu zat ile Marâṯhalar arasında burada çok kanlı muharebeler oldu. Nihâyet Marâṯhalar, ingilizler ile birlikte, Dharvar'ı muhasara edip, Tîpû Ṣâḥib'in vâlisi Badr al-Zamân Ḫân'ı esir ettiler. Marâṯhalar devletinin inkırazı üzerine, 1818'de bu bölge ingilizlerin idâresi altına geçti. Bölgede islâm nüfusu 100.000'den fazla olup, ahâlinin 12 %'sini teşkil eder. Dharvar şehrinde bu nisbet 25 %'i bulur. Müslümanlar arasında bir kaç *cāgîrdār* da vardır. Bölgenin garbı dağlık ve ormanlıktır; şarkı ise, pamuk ziraatine elverişli kara topraktan ibâret ve ağaçsız bir ovadır.

Bibliyografya: *Gazetteer of the Bombay Presidency*, XXII.

(H. C. FANSHAWE.)

DIBÂB. ŻIBÂB, Ma'addî grupuna mensup bir arap kabîlesidir. Bunlar Żibâb, Żabb ve Mużibb namındaki üç oğluna izâfeten al-Zibâp lakabını alan Mu'âviya b. Kilâb'ın neslinden gelmişlerdir. Nesepleri şöyledir: Mu'âviya b. Kilâb b. Rabî'a b. 'Amr b. Ṣa'ṣa'a b. Mu'âviya b. Bakr b. Ḥavâziu.

Bu kabîle Need diyarında Ḥima Żarîya bölgesinde otururdu.

Żibâblar diyarında şu köyler zikredilir: Caz' Banî Kûz, Dûra Culcul ve Ṭulûḥ. Dağlara gelince: Aḫzum, al-Cavşanîya, Żât Ârâm, al-Yaḥmûm (büyük Karadağ), Kabşa (Dâra al-Kabaşût ile birlikte), al-Ḫanzara (Dâra Ḥanzara ile birlikte büyük dağ silsilesi), Numayra Baydân, Ṣu'abâ (bir günlük mesâfede büyük dağ silsilesi) ve Żuhlûl (demir cevherini ihtivâ eden Karadağ).

Żibâblara âit vâdiler: Żu 'l-Cadâ'ir al-Rayyân (Ca'far b. Kilâb kolu ile müştereken), Hażb Ġavl Ḳâdim ve Turaba (hurma ağaçları ve hububat tarlalarına mâlik büyük vâdi, Hilâl ve 'Âmir b. Rabî'a kolu ile müştereken). Su aldıkları yerler: Arṭâ, al-Asvara, al-Baradân (Dâra Culcul civarında), Buṭḥân, Şurayyâ, al-Cifâr, al-Ġadîr, Ḳurâḳira, al-Ḥişâfa, Şubayrima, Şufayya, Ma'rûf ve Manîy.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr, *Chronicon* (nşr. Tornberg), VI, 172; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 60, 209, 271, 552, 663, 791, 834, 924; II, 38, 71, 156, 259, 266, 477, 963; III, 293, 544, 826; IV, 50, 233, 574, 814, 958, 1012 ve fihrist; İbn Ḳutayba, *Kitâb al-ma'ârif* (nşr. Wüstenfeld), s. 43; Muḥammed b. Ḥabîb, *Über die Gleichheit u. Verschiedenheit der arabischen Stammnamen* (nşr. Wüstenfeld), s. 34; F. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen der arabischen Stämme und Familien* (Göttingen, 1852) kısım II: *Ismâ'ilitische Stämme*, levha E 17; ayn. mll., *Register zu den genealog. Tabellen* (Göttingen, 1853), s. 154 ve 299.

(J. SCHLEIFER.)

DIRGÂM. ŻIRĠÂM („arslan"), tam ismi ile, ABU 'L-AŞBÂL AL-ŻIRĠÂM B. 'ÂMIR B. SAVVÂR (? —1164), Fâtımî sülâlesinin son hükümdarı al-'Âżid [b. bk.]'ın veziri idi. Hâlis arap olduğu ısrarla rivâyet olunmaktadır. Filhakika al-Laḫmî ve al-Munżirî lakaplarından da eski Ḥîra hükümdarları nesline mensûp bulunduğu istidlâl edilebilir. Żirġâm Barḳîya kıtaatına mensûptu ve Ṭalâ'i' b. Ruzzîk [b. bk.]'in samimî dostlarından idi. Ṭalâ'i' kendisini 553 (1158)'te serdar tâyin ettirmişti. Aynı sene Żirġûm, Ġazza civarında, hıristiyanları bozguna uğrattı. Banî Ruzzîk ile olan sıkı dostluğuna rağmen, Şâvar [b. bk.] Ruzzîk b. Ṭalâ'i'i devirmeğe teşebbüs ettiği zaman, Żirġâm ona bu işte yardım etmiştir. Hâlbuki Ruzzîk ve Ṭalâ'i' 'e askerliğe taallûk eden bütün hünerleri kendisi öğretmişti. Şâvar'in vezirliği zamanında kendisine *Ṣâḥib al-bâb* makamı tevcih edildi. Fakat Żirġâm ihânetinin mükâfatını kâfi bulmamış olacak ki, 9 ay geçmeden (ramazan 558=ağustos 1163), Şâvar'e karşı isyan ederek, onu mevkiinden koğdu ve oğlunu öldürttükten sonra, vezirliğe kendisi geçti. Halife de onun vezirliğini tasdik etmekle iktifa etmeyip, kendisine *al-malik al-manṣûr* unvanını verdi. Żirġâm'ın o zamana kadar taşımış olduğu *fâris al-muslimîn* unvanı ise, kardeşi Nâşir al-Dîn'e geçti. Fakat Żirġâm uzun zaman tâlihin lûtfuna mazhar olmadı. Şâvar'in, nezdine iltica etmiş olduğu Nûr al-Dîn ile, yapmak istediği ittifak muvaffakıyetsizliğe uğramış, Mısır'da

ise, Barḳîyaların husûmeti, her şeyden vehme düşen müstebidi, memleketi en iyi unsurlarından mahrum eden gaddarane hareketlere sevketmiştir. Diğer taraftan Kudüs kıralı Amaury I. evvelce kendisine vaad edilmiş olan vergilerin te'diyesine mecbur etmek için Mısır'ı istilâ etti. Amaury mısırlılara Bilbays civarında büyük kayıplar verdirdi ve ancak, Żirġām tarafından, bütün memleketin su altında kalması göze alınarak, sedlerin yıktırılması neticesinde çekilmeğe mecbur oldu. Bu sıralarda Żirġām, düşmanı olan Şāvar'ın Nūr al-Dīn'i Mısır'da harp etmeğe teşvik ve ikna etmiş olduğunu haber almıştı. Bunun üzerine, bu hususta gecikmiş olmakla beraber, Mısır'ın hükümranlığını esaslı surette sarsacağında şüphe olmayan vaidlerde bulunarak, Amaury ile devamlı bir ittifak akdine teşebbüs etti. Fakat Şîrkūh, Ṣalāḥ al-Dīn ve Şāvar Mısır'ı istilâ etmişlerdi. Nāṣir al-Dīn, kumandanlarının büyük bir kısmı düşman tarafına celp edilmiş olan ordusu ile birlikte, Bilbays civarında mağlûp oldu ve çok geçmeden, Şāvar Fusṭāṭ'a girdi. Żirġām'ın tarafdarları gittikçe azalıyordu. Kendisi de yeni vâridat menbâları te'min etmek maksadı ile, yetimlere tahsis edilmiş olan vakıf paralara bile el koymakla, halkın son teveccühünü de kaybetti. Yardım etmesi için halifeye yalvarması da neticesiz kaldı. Nihâyet herkesin kendisinden yüz çevirmesi neticesinde, kaçmağa teşebbüs ettiği sırada, Sayyida Nafîsa türbesi yanında halk tarafından öldürüldü (receb veya ramazan 559 = mayıs-haziran veya temmûz-ağustos 1164). Kafası Kahire sokaklarında dolaştırıldı ve cesedi ise, ancak 3 gün sonra, Birkat al-Fîl civarında defnedildi. Mezarının üzerine bir türbe inşa edilmiştir.

Żirġām bize, bütün müverrihler tarafından, kuvvetli ve parlak bir şahsiyet olarak gösterilmektedir. Bilhassa her nevi sporda gösterdiği büyük mahâret ile temâyüz etmişti. Kendisi çok cesûr bir adam olduğu kadar, fevkalâde zeki, ilim ve irfan muhibbi idi. Aynı zamanda iyi bir şâir ve mükemmel bir hattat olarak tanınmıştır.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (trc. Slane), I, 609 ve 611; IV, 485 v.d.; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 358; İbn al-Aṯīr, XI, 191, 196 v.d.; H. Derenbourg, *'Oumâra du Yémen*, tür. yer.; Wüstenfeld, *Fatimiden-Chalifen*, s. 329 v.dd.; Stanley Lane-Poole, *History of Egypt*, s. 175—178; ayn. mll., *Saladin*, s. 80 v.d.; R. Röhricht, *Gesch. des Königreichs Jerusalem*, s. 314 v.d.; G. Schlumberger, *Campagnes du roi Amaury Ier*, s. 36 v.dd.

(E. GRAEFE.)

DİBÂ. [Bk. DİBÂC.]

DİBĀC. [Bk. DİBÂC.]

DİBÂC. DİBĀC, alacalı ipek kumaş (atlas nevinden). *Dībāc* kelimesi farsça *dībā* veya *dībāh* kelimesinin arapçalaşmış şekli olup, hem çözgüsü hem atkısı ipek ipliği (ibrişim; *abrîşam*, ar. *ibrîsam*) olan alacalı dokuma bir kumaş çeşidine verilen isimdir ve arapçaya, ârâmî dilinden dolaşarak, girmiş olsa gerektir. Mamafih Ḥassān b. Ṯābit'in bir beyitinde (*Kitāb al-Aġānī*, IV, 17, 1, Fraenkel, *Aram. Fremdwörter*, s. 41) geçmesine bakılırsa, kelimenin daha Peygamber zamanından beri araplarca mâlûm olduğuna hükmedilebilir. Bu kelimenin *dīv-bāf=nisācat al-cinn* („cin dokuması") tâbirinden gelmiş olması fikri (*Tāc al-'arūs*) ise, bir halk etimolojisinden başka bir şey değildir. Erkeklerin ipekli giyinmesi haram sayılmasına rağmen, *dībāc* şark orta çağında erkek elbiselerinde de kullanılan bir kumaştır. Hassaten merâsimde giyilen elbiseler *dībā*'dan yapılırdı. Kahire'deki Fâtımîler sarayında hususî bir *dār al-dībāc* (Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 464; krş. Karabacek, *Die pers. Nadelmalerei Susandschird*, s. 84) vardı; rivâyete göre, bu türlü kumaşlar orada imâl edilir, daha doğrusu, gâlibâ sâdece üst işlemeleri yapılırdı; ismi gibi, kumaşın kendisi de İran'ın Sâsânîler devrine mensûp olsa gerektir. *Dībāc* kelimesinin çok defa *ḫusravānī* sıfatı ile kullanılması yanlış bir „tezyin-i kelâm" tarzı olarak değil, kumaşın asıl ve menşe'ine delâlet eden bir tavsif gibi telâkki edilmelidir. Şurası muhakkaktır ki, *dībāc* makbûl bir ticâret metaı değerindedir; bu babta Abu'l-Faḍl Ca'far b. 'Alī al-Dimaşḳī, *Kitāb al-işāra fī maḥāsin al-ticāra* (Kahire, 1318) adlı eserinde (s. 25) diyor ki: — „*Dībāc*'ın muhtelif nevileri vardır. Bunların bâzıları elbise kumaşı olarak ve bâzıları da askı, perde ve döşemelerde (halı, seccade) istimâl edilmektedir. *Dībāc*'ın en âlâ cinsi boyası iyi, tezyinatı âhenkli, ipeği ince, dokuması tok, rengi parlak, tartıda ağır olan ve perdahında hiç bir yanık ve kavruk eseri bulunmayanıdır. Bu vasıflardan hiç biri mevcut olmayan *dībāc*'lar en âdî cinsten sayılır. Elbiselik *dībāc*'ların parçası yekpâre 120, perdelik ve döşemelik cinslerinin parçası ise, 200 karış (*şibr*) boyunda olmalı idi. Fazla veya eksik de olabilir; fakat bir elbisenin biçilmesine yetecek büyüklükte olması şarttır. Aksi takdirde, kumaş parçasının ikiye ayrılması mümkün olmadığı için, ondan lâyıkı ile istifâde edilmesi güç olur ve böyle parçalar çok kusurlu sayılır. Tamamlamak için aynı cinsten başka parça bulunsa bile, onun bir kısmını kesmek câiz değildir". *Dībāc* veya *dībāça* is-

mi, bu kumaşın yüksek kıymeti ve kazandığı umûmî şöhret dolayısiyle, başka mânalar dahi almıştır. Bu cümleden olarak, zengin bir üslûp ile yazılmış bir beyitin veya bir kitabın mukaddimesine *dîbâca* denilir. Ağaç ve taşların (msl. mermerin) „damarlarına" da bu isim verilir (İdrîsî; kelimenin diğer mânaları için lûgatlere bk.). Bunlardan başka *dîbâc* kelimesi, metin içinde, türlü mânâ münâsebetlerinde başka isimler ile birlikte, güzel, parlak ve kıbar mânalarını ifâde etmek için de kullanılmıştır. *Kur'an*'ın, başlarında ﺣ bulunan harfleri dolayısiyle, *ḥavâmîm* denilen XL.—XLVI. sûrelerine İbn Mas'ûd *Dîbâc al-Ḳur'ân* adını vermiştir. (C. H. BECKER.)

DİBÂN. [Bk. DİBÂN.]

DÎBÂN. DÎBÂN, bugün daha ziyâde ZÎBÂN (Yâḳût, II, 717: Ẓibyān; Ḫalîl al-Ẓâhirî, nşr. Ravaise, s. 120, 9: Dibyān; İbn Fażl Allāh al-'Omarî, *Ta'rîf*, tab. Kahire, 1312, s. 194, 18: Dîbāc), Moab'da eski bir kasaba olup, *Tevrat*'ta Dîbon diye geçer. Ḥusbān ve al-Rabba arasında henüz Memlûkler zamanında kaydedilen Roma yolu üzerinde idi. Kıral Mêşa'a âit kitâbenin 1868'de keşfi ile şöhret kazanmıştır.— Krş. A. Musil, *Arabia Petraea*, I, 376 v.dd.

DİʿBİL. [Bk. DİʿBİL.]

DİʿBİL. DİʿBİL (cins ismi olarak, „ihtiyar dişi deve"), Abbâsî devrinde yaşamış meşhur bir arap şâirinin (765—861) lakabıdır. *Kitâb al-Aġânî*'ye göre, asıl adı Muḥammed ve diğer bâzılarına göre, al-Ḥasan yahut 'Abd al-Raḥmān idi. Künyesi Abū 'Alî yahut Abū Ca'far'dır. Ceddi Razîn, halife 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb'a kâtiplik etmiş olan Ḫuzā'î 'Abd Allāh b. Ḫalaf'in bir mahmîsi idi.

Di'bil 148 (765)'de doğmuştur; nerede doğduğu belli değildir. Aslen kûfeli yahut, başka bâzı kaynaklara göre, Karkîsiya (Circesium)'li olan âilesi Bagdad'da sâkindi. Her hâlde şâir gençliğini Kûfe'de geçirmiştir. Uygunsuz bir sergüzeşten sonra (*Aġânî*, XVIII, 31), haylı zaman saklanmış ve bir takım tezkiyeleri bozuk şahıslarla berâber, ötede-beride dolaşmıştır. Sonra Bagdad'da yerleşmiş gibi görünür. Orada şâir Muslim b. al-Valîd ile tanışmış ve bu zat kendisine şiir tâlim etmiştir. Di'bil, mes'ûd bir tesâdüfle, Hārūn al-Raşîd'in sarayına getirmiştir.

Hārūn ve al-Amîn'in devirlerinde geçen hayatına dâir elde edilebilen mâlûmat şunlardır: bir müddet Horasan'ın bir nâhiyesi olan Toharistan'da Simincān kasabasında müdürlük etmiştir. Yâḳût (*Mu'cam*, bk. mad. *Simincān*), doğrudan-doğruya âmirleri olarak, al-'Abbās b. Ca'far ve Muḥammed b. al-Aş'aṯ'ı kaydeder. Hakikatte, bu iki şahıs Ṭabarî (III, 609 ve 612)'nin al-'Abbās al-Ca'far b. Muḥammed b. al-Aş'aṯ diye zikrettiği adam olsa gerektir. (Di'bil ile aynı kabîleden olması muhtemel bulunan) bu şahıs Hārūn al-Raşîd devrinde, 173—175 (789—792) senelerinde, Horasan'da vâlilik etmiştir. Di'bil de bu sıralarda müdürlük etmiş olacaktır. — 200 (815/816) senesinden bir az evvel hacca gitmiş ve ondan sonra, 198'den ramazan 200 (813 = nisan/mayıs 816)'e kadar, Mısır'da vâlilik etmiş olan hemşehrisi al-Muṭṭalib b. 'Abd Allāh'ın yanına gitmiştir. Di'bil onun hakkında medhiyeler yazarak, parlak mükâfatlara nâil olmuştur; Usvān (Assuan)'a müdür bile tâyin olunmuştur. Fakat (belki daha önce yazmış bulunduğu) hicviyelerinden dolayı, hâmîsinin gözünden düşerek, yine azledilmiştir.

Bir müddet sonra Irak'a dönmüş olacaktır. Filhakika Horasan'a gitmiş bulunan al-Ma'mūn'un gaybûbeti esnâsında, amcası şâir ve nüktedân İbrāhîm b. al-Mahdî, Abbâsî hânedanı âzasının ve tarafdarlarının teşebbüsü ile, Bagdad'da halife ilân edilince (25 zilhicce 201 = 14 temmûz 817), Di'bil onun ve umûmiyetle Abbâsîlerin aleyhinde gâyet ağır hicviyeler yazmıştır: — „Eğer İbrāhîm hilâfet yükünü taşıyacak kadar kuvvetli ise, ondan sonra bu vazife Muḥārik, Zu'zul ve Mārik (para ile şarkı söyleyerek, geçinen 3 muganni)'a münâsip gelir". „Olur şey mi bu? — bir rezil başka bir rezilden hilâfeti tevârüs etsin — imkânı yok!". İbrāhîm, tabiî, bir takım serseriler ile bir sıraya konulduğundan dolayı, çok kızmış ve yeğeni al-Ma'mūn'a inkiyat ederek, affedilince, Di'bil'in ağır cezalara çarptırılmasını istemiştir. Fakat halife eski rakibi aleyhindeki bu hicviyeleri okuduğu vakit o kadar samimî ve tabiî bir memnuniyet duymuştur ki, şâirin, bizzat kendisi (Ma'mūn) ve âilesi aleyhinde söylemiş olduğu hicviyeleri, hattâ kardeşinin cellâdı (Ma'mūn'un Bagdad'ı zapteden kumandanı Ṭāhir b. al-Ḥusayn) ile aynı kabîleye mensûp bulunduğundan dolayı, övündüğü bir beyiti bile affetmiştir.

Bu rivâyet olmayacak bir şey değildir. Fakat Bagdad Abbâsîlerinin kıyamı ve İbrāhîm'in halife ilân edilmesi al-Ma'mūn tarafından, Horasan'da ikameti esnâsında, 8. şi'a imamı 'Alî b. Mūsa 'l-Riżā [bk. ALİ RIZA]'yı kendisine halef tâyin etmesinden ileri gelmişti. Di'bil bütün hayatında mutaassıp bir şi'î kalmıştır. 'Alî al-Riżā hakkında medhiyeler yazmış ve onun, mükâfat olarak, kendisine hediye ettiği hırkayı, mukaddes bir yâdigâr gibi, muhafaza etmiştir. İmamın kendi namına bastırdığı sikkelerden (?; *Aġânî*, XVIII, 42 v.d.) 10.000

dirhem nakdî mükâfat aldığı da rivâyet edilir. Maʾmūn tarafından ʿAlī evlâdına karşı, belki de sûrî olarak, gösterilmiş olan dostluğun Diʿbil ʾin halife ile arasının düzelmesine sebep olmuş bulunması mümkündür. Her hâlde bundan sonra Abbâsîlerin lehinde bile bâzı şiirler yazmıştır. ʿAbd Allāh b. Ṭāhir bu şiirlerden birini halifeye takdim etmiş imiş.

Diʿbil belki de kendisini faydalı bir âlet telâkki eden halifenin teveccühünü haylı zaman muhafaza etmiştir. Maʾmūn ile barışmış olan İbrāhīm b. al-Mahdī ʾnin ve muʿtezile kadısı Aḥmed b. Abī Duvād ʾın düşmanlarından bile zarar görmüş ve Maʾmūn ʾun kâtibi Abū ʿAbbād aleyhinde yazdığı hicviyeler halifeyi güldürmüştür. Fakat safer 203 (ağustos—eylûl 817) sonlarında ʿAlī al-Riżā ölmüş ve 29 zilkâde 207 (15 nisan 823) ʾde ʿAlī hânedanının resmî rengi olan yeşil, yerine tekrar Abbâsîlerin siyah rengi kabûl edilmiştir. Çok muhtemeldir ki, bu sırada ve en geç 207 (823) ʾde Diʿbil Abbâsîlere karşı hasmâne tavrını yeniden takınmış olsun. Hārūn al-Reşīd ʾin pek fena bir adam olduğu ve bütün Abbâsîlerin hilâfete Banī Umayya ʾden bile (?) daha az lâyık oldukları meâlindeki şiirini bu devirde yahut bir az sonra yazmış olsa gerektir.

Abbâsîler ile dostâne münâsebetlerin kesilmesinden evvel, Diʿbil ile şâir Abū Saʿd al-Maḫzūmī arasında, Bagdad cemiyetinin büyük bir kısmını uzun yıllar merak ve heyecan içinde bırakan başka bir kavga başlamıştı. Bu şâir, Diʿbil ʾin zıddına, yalnız şimâl araplarını (*nizārī*) takdir, cenûp araplarını (*ḳaḥṭānī*) de tezyif ederdi. Abū Saʿd söğüp-saymalarında uzun müddet, bir dereceye kadar, itidâli muhafaza ettiği ve bundan başka bedevîlerin eski kasîde şeklinden ayrılamadığı hâlde, Diʿbil onun aleyhinde, en bayağı halk dili ile, pek sefil küfürler ve iftiralar yağdırmıştı. Bu suretle, Abū Saʿd ʾın şiirleri ile ancak münevver tabakalar alâkadar olduğu hâlde, hasmının manzûmeleri, Bagdad gençleri tarafından, sokaklarda şarkı gibi söyleniyordu ki, bu nümâyişlere bizzat Diʿbil ʾinde yabancı kalmadığı mervîdir. — Bu kavganın Maʾmūn ʾun halefi al-Muʿtaṣim ʾın zamanına kadar devam ettiği, Abū Saʿd ʾın bize kadar gelen bir şiirinin son beyitinde bu halifeyi kavgaya müdâhale ettirmeğe ve Diʿbil aleyhine harekete getirmeğe çalışmasından anlaşılmaktadır.

Diʿbil bütün hayatında tuttuğu yola ve takındığı tavra uygun bir âkıbete duçar olmuştur. Şimâl arapları aleyhinde söylemiş olduğu bir hicviye dolayısiyle, Basra vâlisi İsḥāḳ b. al-ʿAbbās tarafından, merhametsizce cezalandırılmıştır. Diʿbil, hapisten çıktıktan sonra, al-Aḥvāz topraklarına iltica etmiş ve orada, al-Ṭīb köyünde, gâyet ağır bir hicviye ile kızdırmış olduğu Mālik b. Ṭavḳ adında biri tarafından, 246 (860/861) ʾda ihanetkârâne bir surette öldürtülmüştür. Fakat bu katil hikâyesinin tafsilâtı pek şüpheli görünmekte, Diʿbil ʾin Basra ʾda gördüğü fena muameleler yüzünden ölmüş bulunması akla daha mülâyim gelmektedir. Vefatında 98 (hicrî yıl hesabı ile) yaşında idi.

Diʿbil ʾin şiirlerine atfettikleri ehemmiyeti gösteren bir vakʿa, yukarıda adı geçen Basra vâlisinin şimâlî arabistanlı şâir Abu ʾl-Dalfāʾ ʾı, Diʿbil ve İbn Abī ʿUyayna tarafından şimâl arapları aleyhinde yazılan hicviyeleri red ve cerhede cekbir manzûme yazmağa memur etmesi ve onu *al-Ḳaṣīda al-dāmiġa* unvanı ile dağıtmış olmasıdır. — Diʿbil ʾin mensûp bulunduğu Banī Ḫuzāʿa kabîlesinin kendi dâvalarını müdafaa eden şâirleri ile iftihar ettiklerini söylemeğe hâcet yoktur.

Diʿbil ʾin eserlerine nasıl bir kıymet biçilmesi münâsip olacağı bahsine gelince, bunlardan pek azına oldukça yüksek bir şiir kıymeti takdir edebiliriz. Cidden yüksek bir ilham mahsûlü parçalar pek nâdirdir (Muslim b. al-Valīd ʾe meydan okuması ve amcasının oğluna yazdığı mersiye için bk. *Aġānī*, XVIII, 34 ve 47). Bâzıları zararsız ve sâdece eğlencelidir (burada bilhassa, İbn Ḳutayba ʾnin *Kitāb al-şiʿr* (nşr. de Goeje, s. 541) ʾindeki manzûmeyi zikredelim. Abū Nuvās ʾın lâübâlî şiirleri (*mucūn*) arasına konulabilir!), ekserisi kin ve garazla dolu hicviyeler, gayet kaba sokak şarkılarıdır. Fakat bizim için asıl bunların, bir takım tarihî ilgilerle pek çok şiirlerin tarihlerini kestirmek (arap şiirlerinde bu kaideye rîâyet edilmediği hâlde) ve içlerinde zikri geçen tarihî şahsiyetleri tavsîf etmek itibariyle, hususî bir ehemmiyetleri vardır. Diʿbil tarafından, diline düşenler aleyhinde sarfedilen bütün ithamların doğru gibi kabûl edilmeyeceklerini söylemeğe hâcet yoktur. Bk. mad. AL-KUMAYT.

Diʿbil ʾin divanı, maatteessüf, bütün olarak muhafaza edilmemiş olacaktır. Belki de halk tarafından (burada halkın aşağı tabakası kast edilmektedir) fevkalâde rağbet görmüş olması ciddî filologlarca etraflı bir surette tetkik edilmesine engel olmuştur.

Bibliyografya: *Aġānī* (1. tab.), VIII, 29—60; XX, 38; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şiʿr* (nşr. de Goeje), s. 539—541; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 226, trc. de Slane, I, 507—510 (İbrāhīm b. al-Mahdī, krş. Ṭāhir ve oğlu ʿAbd Allāh ʾın tercüme-i hâlleri: trc. I, 17—19, 649—655; II, 49—55); İbn al-ʿAṣīr (nşr. Tornberg), VII, 60; Kâtib Çelebi, III, 279 v.d.; Brockelmann, *GAL*, I, 78 v.d.

Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 83, 156. (A. SCHAADE.)

DİCLE. DİCLA (arap. harf-i târifsiz), keldân. (İ)DİGNAT, (İ)DİGLAT, ibrân. חִדֶּקֶל ve süryân. ܕܩܠܬ olup, yakın şarkın meşhûr nehridir. [Türkiye'nin cenûb-i şarkî mıntakasında, Toros dağlarının hâricinde silsileler arasında deniz seviyesinden 1.155 m. irtifâda bulunan Gölcük (şark müntehasında açılan bir vâdi ile Dicle'ye iltihak eder; bk. E. Chaput, *Voyages d'études géologiques et géomorphogéniques en Turquie*, Paris, 1936, s. 131, 141 v.d.) civarında doğarak, Diyarbekir'den geçip, Van gölünün cenûbundaki dağlık Hakkâri bölgesinden gelen ve bâzan şarkî Diele adı da verilen Buhtan suyunu alır, Cezîrat İbn 'Omar'ın hemen cenûbundan itibâren sol tâbii olan Ḫābûr ırmağına kadar, Türkiye — Suriye arasında hudut teşkil eder ve Ḫābûr kavuşağından itibâren Irak topraklarına girerek, Musul ve Bagdad'dan geçer; nihâyet Kurna ve Gurmat-Ali mevkilerinde Fırat ile birleşip, Şaṭṭ al-'Arab adı ile Basra körfezine dökülür. Dicle nehrinin Türkiye toprakları dâhilinde uzunluğu 452 km. (bk. *İstatistik yıllığı*, XIV, Ankara, 1942/1943) ve tekmil mecrâsı ise, takriben 1.900 km. Nehrin suyu yağmurların kıt ve tabahurun çok şiddetli olduğu yaz mevsimi sonunda azalmakta, hâlbuki yukarı mecrâsı civarındaki dağlarda karların erimesi ile, nisan ayında âzamî seviyesine varmaktadır. Feyezan sırasında nehrin seviyesi Bagdad civarında 6 m. kadar yükselmekte ve akımı teşrin II.'de 800 m³.'den nisanda 3—4.000 m³. çıkmaktadır]. Eski arap coğrafyacılarına göre, Dicle'nin menbâı Meyyâfârikîn (Tigranokerta)'in şimâlinde, 249 (863)'da ermeni 'Alî'nin yaptırdığı kat'-i âm dolayısiyle, meşhur olan Holûris namındaki kasabaya yakın bir mahalde bulunmaktadır (bk. Tomaschek, *Susan*, s. 23). Dicle Ḥişn Ẕi 'l-Ḳarnayn'in aşağısında bulunan karanlık bir mağaradan çıkmaktadır. Dicle mağarası (bk. *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie*, 1900; Belek tarafından yazılmış kısım, s. 459) ismi ile mâlûm olan ve İlice (Holûris = İllyrisis = Elegerda = İlice; bk. Lehmann-Haupt, *ayn. esr.*, s. 523 ve Herzfeld, *Memnon*, I, 133)'ye yakın bir mahalde bulunan bu mağaranın uzunluğu 1 km.'dir. Mağaranın karşısında „keldânî" devrine âit bir kale vardır. Bu mahalle bugün de Ẕu 'l-Ḳarnayn adı verilmektedir (Lehmann-Haupt, I, 439).

Dicle'nin yukarı mecrâsı ve ona dökülen nehir ve çaylar hakkında eski coğrafyacı'ar ve bilhassa İbn Serapion ile Muḳaddasî ve Yâḳût bize pek çok mâlûmat bırakmışlarsa da, bu mâlûmat biribirine pek uymamaktadır ve doğruluklarını tâyin de her zaman mümkün değildir. En iyi menbâlardan Yâḳût'un istifâde etmiş olduğu anlaşılıyor. Yâḳût, Dicle'ye dökülen ilk nehir olarak, Nahr al-Kilâb („köpekler nehri")'ı zikreder. Bu nehir, her hâlde, Muḳaddasî'de bahsi geçen Nahr al-Ẕi'b („kurtlar nehri") olsa gerektir. Muḳaddasî'nin Şimşāṭ havâlisinden geldiğini bildirdiği (İṣṭaḫrî, s. 75; Ghazarian, *Armenien unter der arabsichen Herrschaft*, s. 72; Huntington, *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie*, 1900, s. 149), bu nehrin Ergani suyu olduğu anlaşılıyor. Bundan sonra, Diyarbekir [b. bk.]'den itibâren, Dicle'ye şu nehirler dökülmektedir; Vâdî Şalb (acebâ Muḳaddasî'nin al-Rams'ı mı? — bugünkü Ambar-Çay olması da muhtemeldir), Vâdî Sātîdamā (her hâlde Muḳaddasî'de bahsi geçen Batman suyu, belki de al-Masūliyāt; bk. Marquart, *Ērānṣahr*, s. 141 v.d., 161), daha aşağıda Vâdi 'l-Sarbaṭ (İbn Serapion'da Nahr al-Ẕi'b) ismi verilen Arzan [b. bk.]. Bitlis çayı ile birleştikten sonra, Dicle'nin Tell Fāfān'da (bugün Till; âsûrîlerde Tila; bk. Lehmann-Haupt, I, 337 v.dd.) husûle getirdiği dirsekte, Bohtan suyu veya şarkî Dicle isimleri ile de anılan ve kuvvetle akan Vâdi 'l-Zarm Diyarbekir'den gelen garbî Diele kolu ile birleşmektedir (bk. M. Hartmann, *Bohtān*, s. 65 v.dd.).

Dicle'ye daha aşağıda dökülen nehir Yâḳût tarafından Nahr Yarnā şeklinde yazılmış ise de, Andreas'a göre (Hartmann, *Bohtān*, s. 131), bu isim Bezhnevî denilen kürt kabîlesinin isminden geldiği için Nahr Baznā şeklinde okunmalıdır. Fakat bu nehrin ve keza ondan sonra gelen Nahr Bā'aynāṣā (bk. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 31 ve 136 v.d.)'nın bugünkü hangi nehir veya çaylara tekâbül ettikleri hususunda bir kanaat hâsıl etmek mümkün değildir. Bu son nehrin İbn Serapion'un bahsettiği Bāsānfū (*JRAS*, 1895, s. 262, 263 v.d.) ile Mas'ūdî'nin bahsettiği ve nehrin garp tâbii olan Saffân (Mas'ūdî, *Tanbîh*, s. 54, 10)'ın bir olduğuna hükmetmek (von Oppenheim, II, 158, Şaffân Dere) ve bu iki ismin de Batlamyus ve diğer eski âlimlerin zikrettikleri Sapphe ile bir olduğunu tahmin etmek daha tabiî'dir (mamafih bu hususta bk. M. Hartmann, s. 101, n. 1; bir de s. 99 v.d. ve 133). Daha sonra gelen ve Yâḳût'ta al-Büyār ismi ile anılan nehir hakkında hiç bir mâlûmatımız yoktur; Vâdî Düşa'ye gelince, bu ismin bugünkü Nahrdüş (Nerdüş) isminde muhafaza edilmiş olduğu tahmin edilebilir.

Al-Zavazān'dan gelerek, Fayṣābür'un şimâlinde Dicle'ye dökülen ve Bohtān'ın cenup

hududunu teşkil eden Ḫabūr al-Ḥasanīya hakkında arap coğrafyacıları fazla mâlûmat vermemektedirler. Mamafih Muḳaddasī (s. 139 ve 147)'ye göre, al-Ḥasanīya (Zāḫō?) ırmağı üzerine yapılmış olan meşhûr Ḳanṭarat-Sinca köprüsü zikre şâyândır (bu hususta bk. M. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 39, 70 v.d.; bugünkü köprü hakkında bk. G. L. Bell, *Amurath*, s. 287, 289 ve levha 181; Preusser, *Nordmesop. Baudenkmäler*, s. 22 v.d.). Yāḳūt, garptan gelen ve Beled (eski Musul)'in yakınından Dicle'ye dökülen küçük Abū Marya ırmağını, ismini söylemeksizin, kaydettikten sonra (von Oppenheim, II, 159 ve 163), al-Mavṣil [b. bk.]'i de zikretmeksizin, hemen al-Zāb al-A'ẓam, yâni yukarı Zāb („büyük Zâb") nehrine geçiyor. Yukarı Zāb Muşanghar havâlisinden itibâren Zergün ile Bābağîş'in yanından geçerek, Ḥeftōn vilâyetini kat'etmekte idi (bk. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*, s. 227 v. dd., 233 v. dd.) ve nihâyet bugün mevcut olmayan Ḥadīṯa'nin yukarısında Dicle'ye dökülüyor. Keza al-Ḥadīṯa gibi, Şehr-i Zor havâlisinden gelen küçük Zāb (Hoffmann, *ayn. esr.*, s. 257)'ın munsabında bulunan al-Sinn (Herzfeld, *Memnon*, I, 232) şehri de bugünkü haritalarda mevcut değildir.

Dicle, Zāb nehrinin sularını da alarak, büyüdükten sonra, al-Fatḥa civarında, buraya kadar sağ sâhilini tâkip etmiş olan Cebel Ḥamrīn (eskiden Bērimmā, b. bk.)'in öbür tarafına geçiyor. Tekrīt'in yukarısında bulunan al-Sarsār (menbaı Naṣībīn'in yanında olan Nahr al-Hirmās'tan ayrılmış bir kol dır) vaktiyle, Ḥażr'ı geçtikten sonra, Dicle'ye kadar gelmiş olduğu tahmin ediliyor (bu hususta bk. Herzfeld, *Memnon*, I, 218 v.d.). Bugün çöllerde kaybolup giden bu nehrin Yāḳūt devrinde dahi senenin ancak bâzı mevsimlerinde aktığı farzedilebilir. Dicle ile Fıratı birleştiren dar su yolunun da o zaman, Yāḳūt (I, 921)'un iddia ettiği gibi, seyr-i sefâine müsâ'it olduğu şüphelidir.

Bâbiliye'nin büyük kanal şebekesi al-Mu'taṣim devrinde hükûmet merkezi olan Sāmarrā [b. bk.] civarında başlamaktadır. Dicle ile Fırat'tan ayrılan ve karışık bir şebeke teşkil eden kanallar bu şebekenin yukarı kısmında Fırat'ın sularını Dicle'ye ve aşağı kısmında ise, bunun aksine, Dicle'nin su'arını Fırat'a götürüyor. En eski devirlerden beri mevcut olan bu kanal sistemi ahâlinin vücuda getirdiği te'sisat yahut bilâkis ihmâlleri neticesinde olduğu kadar, suların aşındırıcı kuvvetinin te'siri altında da derin tahavvüllere mârûz kalmıştır; kat'î surette hal-edilmesi belki imkânsız olan bu meseleyi Streck (*Die alte Landschaft Babylonien*), bilhassa İbn Serapion'un verdiği mâlûmata istinaden, etraflı surette tetkik etmiştir. Vardığı neticelere göre, arap coğrafyacıları bu kanal sistemini şöyle tasvir etmektedirler: Tekrīt'in bir az aşağısında Dicle'den garba doğru ayrılan Nahr al-İsḥāḳī, Ṭirḥān vilâyetini sulayarak geçtikten sonra, Sāmarrā'nın ötesinde tekrar Dicle ile birleşiyordu. Bu nehir Dicle ile birleşir-birleşmez, aynı tarafta olmak üzere, Nahr-Ducayl isminde mühim bir kol daha Dicle'den ayrılıyordu. Bu kol Fırat'ın ayni ismi taşıyan kanalın sularına karıştıktan sonra, 'Ukbara'nin cenûbunda yeniden Dicle'ye dökülüyordu. Dicle'ye gelince, bu nehir vaktiyle Şuṭayṭ ismini taşıyan bugünkü yatağının bir az daha garbında akıyordu (Streck, *ayn. esr.*, s. 24, 33, 220 ve 226). Dicle'nin mecrâsında husûle gelen ve tâ X. asırda emârelerine tesâdüf ettiğimiz değişikliklerin al-Mustanṣir (1226—1242) devrinin sonunda nihâyet bulduğu anlaşılıyor; bu değişiklikler eski müelliflerin verdikleri mâlûmatın anlaşılmasını çok müşkilleştirmektedir (Herzfeld, *Memnon*, I, 134). Dicle nehri eskiden Nahr İsḥāḳ'ın başladığı noktaya yakın bir mahalde, Dür civarında, şarka doğru Ḳaṭūl-Tāmarrā-Nahravān kanalını ayırıyordu. Bu kanal uzun bir mesâfe üzerinde al-'Aẓēm ve Diyālā'nın şarktaki dağlardan getirdikleri suları da toplayarak, Dicle'ye muvâzî istikamette aktıktan sonra, Carcarāya veya daha evvel Māsarāya (Streck, *ayn. esr.*, s. 298, 300 ve 310) civarında yeniden Dicle ile birleşmekte idi [bk. DIYĀLĀ].

Bu iki nokta arasında Dicle evvelâ garp tarafında Fırat'tan gelen dört büyük kanal ile birleşiyordu ki, bunlar Bagdad'ın ötesindeki Nahr 'Īsā (bugünkü Nahr Ṣaḳlāvīya) al-Mada'in'in yukarısında Nahr Ṣarṣār) (Abū Ġurab), ve bu şehri geçtikten sonra, Nahr al-Malik (Raẓvānīya, bk. bir de Harzfeld, *Memnon*, I, 134) ve nihâyet munsabı al-Madā'in'in 16 km. kadar aşağısında bulunan Nahr Kūsā (Nahr İbrāhīm)'dır. Buradan itibâren dahi Dicle'nin yatağının yerini, kat'î olarak, tesbit etmek müşküldür; zîra 1000 senesinden takriben 1200 senesine kadar Dicle, yatağını garba doğru çevirmek suretiyle, mecrâsının yerini değiştirmiştir (Streck, *ayn. esr.*, s. 292).

Bugün Hindīya ismi ile mâlûm olan kanalı İbn Serapion Fırat zannetmiştir. Dicle'nin bugünkü esas yatağının bir kısmını teşkil eden ve o zaman nehrin bir kolu olan Nahr Sūrā, eskiden al-Ṣarāt al-Kabīra adı altında al-Nīl (krş. bugünkü Ṣaṭṭ al-Nīl) ve Dicle ile, evvelâ yukarı Zāb kanalı vasıtası ile (Goeje, *ZDMG*, XXXIX, 8), al-Nu'mānīya (Streck, s. 299) civarında birleştikten sonra, Nahr Sābus ismi

ile (aşağı Zāb kanalı; Streck, s. 314) bu ismi taşıyan köyün yakınında Dicle'ye dökülüyordu. Nahr Sābus'ten sonra, Şaṭṭ al-Ḥay'a gelmiş bulunuyoruz ki, bu nehri orta çağ arapları asıl Dicle diye telâkki ederlerdi. Bu nehirden Māzarāya (Kūt al-'Amāra civarında)'de ayrılan bu günkü Dicle o devirde ikinci derecede bir nehirdi. Arapların Dicle'si Vāsiṭ (bu şehrin mahalli hakkında bk. H. Wagner, *Göttingen Nachrichten*, Phil.-hist. Kl., 1902, s. 271)'i geçtikten ve bir kaç kanala sularını verdikten sonra, al-Ḳaṭr civarında al-Baṭā'iḥ [b. bk.] gölüne dökülüyor. Bu gölün hafif gemi ve sandalların geçmesine müsâit kanallar' ile birbirine bağlanmış olan havuzların suları, en sonunda Abi 'l-Asad nehrine dökülmekte ve bu nehir ise, bugünkü Dicle'nin aşağı mecrâsına tekabül ettiği anlaşılan Dicla al-'Avrā („kör Dicle") 'ya dökülmekte idi (Streck, s. 41; Herzfeld, *Memnon*, I, 135). İbn Rusta (s. 94)'ye göre, o devirde gemiler Dicla al-'Avrā'nın tâ denize döküldüğü noktadan itibâren, arapların Dicle'sine kadar çıkabilmişlerdi. O zaman arapların Dicle'si Dicla al-'Avrā'ya Vāsiṭ'ın yukarısında bulunan Ḥayzurāniya civarında, belki Fam al-Şilḥ (belki Sellas üzerindeki Apamea?; Fam, Yāḳūt'un bahsettiği Vāsiṭ'ın yanında bulunan Fāmiya'nin isminin halk lisanındaki kısaltılmış şeklidir; Herzfeld, *Memnon*, I, 140 ve zikrettiği Stephanus fıkrası da bunu te'yit etmektedir, bk. s. 136) vâsıtası ile dökülmekte idi. Bâzı sedlerin yıkılması ve gölün garbında bulunan bir kanal hâricindeki bütün kanalların bozulması neticesinde buralarda gemilerin işlemesine imkân kalmamıştır.

Bu noktadan itibâren Dicla al-'Avrā (Şaṭṭ al-'Arab) ismini alan nehrin aşağı mecrâsında yeniden bir kaç kanal ayrılıyor; garp tarafında bulunan 9 büyük kanaldan Dicle'yi al-Baṣra [b. bk.] ile birleştiren iki kanal zikredilmelidir. Bunlar Nahr Ma'ḳil ile Nahr al-Obolla'dır; şark tarafındaki en mühim kanal Dicle ile Ducayl al-Ahvāz (bugünkü Kārūn) arasında seyr-i sefâine müsâit bir vâsıta teşkil eden Nahr Bayān'dır. Dicle, vaktiyle, denize 'Abbadān [b. bk.]'da dökülüyordu. Burada geceleri yakılan âteşler gemilere nehrin nihâyet bulduğunu haber veriyordu. Fakat 'Abbadān'ın XIV. asırdan itibâren, karanın genişleyerek, denize doğru ilerlemesi yüzünden, ehemmiyetini kaybetmiş olduğu anlaşılıyor.

Dicle nehri mecrâsının orta çağ arap âlimlerinin bıraktıkları mâlûmata istinaden çizdiğimiz şeması bu mecrânın ancak esas hatlarını ihtivâ etmektedir. Nehrin yatağını bir kaç defa değiştirmiş olduğunu ve bu değişmelerin hatminî tarihini bir çok müverrihler kaydetmişlerdir. Fakat bu meselenin teferruatı hakkında şimdiye kadar kat'î bir fikir hâsıl edilememiştir. Dicle'nin, Kūt al-'Amāra'den itibâren, mecrâsını hangi tarihte şarka doğru çevirmiş olduğu meselesi şimdiye kadar halledilmemiştir. Streck (*ayn. esr.*, 312) bu hareketin Abbâsî halifeleri devrinin sonlarına doğru başlamış olduğunu zannediyor. Fāo'da denize döküldüğü noktada ağzı kapatılmış olması yüzünden, gemilerin geçmesine gayr-i müsâit olan Şaṭṭ al-'Arab „delta"sının nasıl büyümüş olduğu hakkında dahi sarih mâlûmata mâlik değiliz.

Dicle nehrinin, gerek ticârî yol olmak ve gerek Bâbiliye ovalarını sulamak ve bu sâhaların inbat kuvvetini arttıran bir âmil olmak itibariyle, en eski zamanlardan beri, çok büyük bir ehemmiyeti hâiz bulunduğu muhakkaktır. Dicle üzerindeki seyr-i sefâin bugün de Diyarbekir'den itibâren başlamakta ve nakil vâsıtası olarak, hâlâ âsûrî âbideleri üzerine hâkedilmiş resimlerde gördüğümüz „kelek" ismi verilen, şişirilmiş tulumlar üzerine konulmuş sallar kullanılmaktadır. Bagdad'dan, XIII. asırdan beri Şaṭṭ al-Arab'ın ağzına kadar gelmiş olan ve deniz üzerindeki seyr-i sefâinin son iskelesini teşkil eden Basra'ya kadar ingiliz vapurları ve Midhat Paşa zamanından beri de türk vapurları işlemekte idi. [XX. asrın başlarına doğru, Fırat ile beraber Dicle nehirleri üzerinde evvelce mevcut olan sulama te'sisatını, yeni bir plâna göre, ihya etmek tasavvurları canlandı ve birinci cihan harbine tekaddüm eden senelerde, Türkiye (mühendis Willcocks) tarafından faâliyete geçildi. Bu plânın Dicle'yi alâkadar eden kısmının ana hatları şunlardır: Bagdad'ın şimâlinde kadîm Opis (Beled) civarında evvelce mevcut olan seddin yerinde bir yenisini yaparak, buradan bir ana kanal vâsıtası ile alınacak su sâyesinde, Dicle'nin sol sâhilindeki geniş arâziyi sulamak ve eski Nahravān mecrâsını ihyâ etmek, Bagdad'ın bir az aşağısında Dicle'ye iltihak eden Diyālā nehri üzerinde bir sed inşa ederek, bu havâlideki 800.000 hektar arâziyi pamuk, hububat, sebze ve meyva zeriyatına açmak, Dicle'nin çok alüvyon yüklü feyezan sularını Bagdad'ın garbında bulunan Akkar-Kuf gölünde toplamak ve buradan itibâren cenûba doğru uzanacak ve kadîm Ducayl'in yerine kaim olacak bir kanal açarak, Dicle ile Fırat arasındaki geniş sâhaları sulamak, aynı zamanda bu kanalın seddi ile ovayı Dicle'nin feyezanlarından korumak, nihâyet Dicle'nin aşağı kısmında Kūt al-'Amāra'de ikinci bir sed inşa ederek, bunun arkasında biriken suların bir kısmını Dicle'nin eski bir mecrâsı olan Şaṭṭ

al-Ḥay'a sevketmek ve bu sâyede, yakın asırlarda hemen-hemen çöl hâline gelmiş bulunan münbit Tello ovasını ihya etmek ve tamamlandığı zaman 2.500.000 hektar arâzi üzerinde kışlık ve 1.500.000 hektar arâzi üzerinde de yazlık zeriyata imkân vermek üzere yapılan projenin tatbikine osmanlı hâkimiyetinin son senelerinde başlanmış ve cihan harbinden sonra yeniden ele alınmıştır].

Bibliyografya: *Bibl. geogr. arab.* (nşr. de Goeje), I, 72—77, 90; II, 138, 162; III, 20, 124, 136, 144; VI, 174; VII, 94 v.dd; VIII, 52 v.dd.; Ibn Serapion, *JRAS*, 1895, s. 1—76, 255—315; Mas'ūdī, *Murūc* (nşr. Barbier de Meynard), I, 223—230; Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 551 v.dd.; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 53 v.dd.; Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 95—98: Ḳazvīnī (nrş. Wüstenfeld), I, 178; le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 24—114; M. Streck, *Die alte Landschaft Babylonien*, bilhassa s. 22—43; Hommel, *Geographie u. Gesch. des alten Orients*², s. 263—298; E. Herzfeld, *Memnon*, I, 89—143 ve 217—238; — Ritter, *Erdkunde*, IX—XI; Chesney, *The Exped. for the Survey of the Rivers Euphr. and Tigris*, I, 13—62; Rich, *Records of the Bombay Government*, XLIII, 1857; M. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, II, 192—235, 252 v.dd., 282—319; J. Wünsch, *Die Quelle des westlichen Tigrisarmes*, *Mitt. K. K. Geogr. Ces. Wien* (2), 28, 1885, 1—21.; Sachau, *Am Euphrat und Tigris*; Müller-Simonis ve Hyvernat, *L'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie*, s. 323—489; Lehmann-Haupt, *Armenien*, I, 327—462; Sarre ve Herzfeld, *Archaeol. Reise im Euphrat- u. Tigris-Gebiet*, I; Willcocks, *The restoration of the ancient irrigation works on the Tigris* (Kahire, 1901); ayn. mll., *The irrigation of Mesopotamia* (Kahire, 1905). (R. HARTMANN.)

DİHḲĀN. [Bk. DİHKAN.]

DİHKAN. DİHḲĀN, fars. *dih* (< esk. fars. *dahyu* „köy") + *gān* 'ın arapçalaştırılmış şekli olup, „köy ağası, arâzi sâhibi" mânalarına gelmektedir. Mas'ūdī (*Murūc*, II, 241)'ye göre, *dihḳān*'lar 5 sınıfa ayrılmış olup, birbirlerinden kıyafetleri ile tefrik edilirlerdi. Araplar, ziraat hakkında, bunlara akıl danışırlardı (V, 337). Firdavsī, *Şāhnāma* (nşr. *Mohl*, VIII, v.d.)'sinde eski fars hükümdarlarının menkıbelerine dâir ağızda dolaşan rivâyetlerin bunlar tarafından hıfzedildiğini söyler. Sâsânîler hakkında M. C. İnostrantsev'in tetkikleri (*Sasanidskie etyūdi*), İran millî destanının muhafazası hususunda, dihḳānlardan başka, menbâlar bulunduğunu göstermiştir (msl. Fārs'ta, Arracān yanında Cişş kalesindeki resimli tirşe tomarlar). Bu arâzi sâhipleri, belediye memuru vazifesini ifâ etmekte ve arâzi vergisinin tahsilini üzerlerine almakta idiler. Bu gün bile Türkistan'da ziraat yapan çiftlik sâhiplerine *dihḳān* isimini verirler (*Revue du monde masulman*, XIII, 1911, s. 568).

Dihḳān, bir de Belûcistan ve cenûbî Efganistan'da yerleşmiş olan ve farsça konuşan ahâlinin ismidir. Bu isim *Dehvār* şeklinde de mevcuttur, ikisi de köylü demektir. Dihḳānların tâcik ve sartlar ile karabet'leri vardır. Bunlar evlerde oturan ve göçebe kavimlerden kat'î bir surette tefrik edilen yerli ve pek kadîm fars halkının bir kısmını teşkil ederler.

Bibliyografya: Quatremère, *JA*, 2. seri, XVI, 532; P. Horn, *Grundriss der iranischen Philologie*, I, 2, 178; Nöldeke, *Geschichte der Perser*, s. 440; Max van Berchem, *Propriété territoriale*, s. 25; Alfr. von Kremer, *Gulturgeschichtl. Streifzüge*, s. 14.

DİHLAVÎ. [Bk. DİHLEVÎ.]

DİHLEVÎ. AL-DİHLAVÎ, NŪR AL-ḤAḲḲ B. 'ABD AL-ḤAḲḲ (1572—1662), babasının talebesi idi [bk. 'ABD AL-ḤAḲḲ]. Gençliğinde Dehli'de dine âit dersler vermiştir. Fakat edebî şöhreti ve tekvası sâyesinde Şāh Cahān tarafından mühim bir mansıp telâkki olunan Akbarābād kadılığına tâyin olunmuştur. Dehli'de 1073 (1662)'te 90 yaşında vefat etmiştir.

Bibliyografya: Āzād Bilgrāmī, *Subḥat al-marcān*, s. 53; Ṣiddīḳ Ḥasan, *Itḥāf al-nubalā'*, s. 426; Faḳīr Muḥammed al-Lāhōrī, *Ḥadā'iḳ al-ḥanafīya*, s. 418; Rieu, *Catalogue of Persian Mss. in the British Museum*, s. 224, 617. (M. HİDAYET HOSAYN.)

DİHLEVÎ. AL-DİHLAVÎ, VALĪ ALLĀH (1702—1774), asıl ismi ḲUṬB AL-DİN AḤMED B. 'ABD AL-RAḤİM olup, zamanında Hindistan'ın en meşhûr kelâm ve hadîs âlimi idi. *Al-Cuz' al-laṭīf fī tarcamat al-'Abd al-Ża'īf* adı ile yazmış olduğu kendi hâl tercümesinden 1114 (1702) tarihinde doğmuş olduğunu, 15 yaşında nakşbendî tarikatına intisap ettiğini ve 2 sene sonra babasının yerine geçerek, şeyh olduğunu öğreniyoruz. 43 yaşında hacca gidip Mekke'de iki sene kalmış ve bu müddet zarfında bilhassa hadîs tetkiki ile meşgûl olmuştur. Dehli'ye avdetinde kitap yazmağa başlamış ve hadîs ile kelâm ve fıkha dâir bir çok eserler kaleme almıştır.

Bibliyografya: Ṣiddīḳ Ḥasan Ḫān, *Itḥāf al-nubalā'*, s. 428 ve *Abcad al-'alūm*, s. 912; Faḳīr Muḥammed al-Lāhōrī, *Ḥadā'iḳ al-ḥanafīya*, s. 447; 'Abd al-Avval al-Cavnpūrī, *Mufīd al-muftī*, s. 134; Brockelmann, *GAL*, II, 418. (M. HİDAYET HOSAYN.)

DİHLÎ. [Bk. DEHLÎ.]

DİḤYA. [Bk. DİHYE.]

DİHYE. DİḤYA (yahut DAḤYA) B. ḪALÎFA (? — 670). Rivâyelere göre, Uḥud gazasından beri, hakikatte ise, Medine'nin Kureyşîler tarafından muhasarasından sonra, eshap arasına, Diḥya b. Ḫalîfa isminde, Kalb kabîlesine mensup birinin de katılmış olduğunu görüyoruz. Bu esrarengiz şahsiyetin her şeyi gibi, nesebi hakkında da muhtelif rivâyetler vardır. Bu zat hoş tavırlı, kibar ve zengin bir tâcir olup, Peygamberin dostudur ve bir rivâyete göre de, ticârette ortağı idi. Peygamber kendisini Cebrâîl'e benzetir ve Cebrâîl'in bâzan bu zat kılığında göründüğünü ihsas eder. Diḥya'nın kervanı Medine'ye girince bütün şehir halkı, Peygamberi yalnız bırakarak, karşı çıkardı. *Kur'an* (LXII, 9—11)'da buna dâir bir telmih vardır. Kelbî olmak itibariyle Roma devrindeki Suriye hududları civarındaki bölgeleri pek iyi bilmesi icap eyliyordu. Ticâret ile meşgûl olması, şüpheyi celp etmeden, her tarafta serbestçe dolaşmasını mümkün kıldığından, Peygambere habercilik ediyordu. *Sîra*'ye nazaran, Heraklius'u islâmiyete dâvet etmek vazifesi kendisine verilmişti. Efsânevî tafsilât ile şişirilmiş olan bu rivâyeti kabûl ettirecek bir delil yoktur. Fakat ticâret münâsebeti ile yaptığı seyahatler arasında Diḥya, eski Cafnî emîrlerinin ahfadından olan bir zâta yahut Suriye'nin sahra bölgesi şeyhlerine hulûl etmeğe teşebbüs etmiştir. Nitekim bir müddet sonra, bu bölgelerde yaşayan arapların Medine ile münâsebete giriştikleri görülüyor. Peygamber Diḥya'nın kız kardeşi ile evlenmek istemiş ise de, kadının ömrü vefa etmemiştir.

Yarmûk gazasında Diḥya küçük bir müfrezeye kumanda etmiş ve Suriye'nin fethinde ikinci derecede bir rol oynamıştır. Kendisine Tadmur'ü ele geçirmek emri verilmiş olsa gerektir. Bu tarihten itibâren, Diḥya'nın, hayatının tıpkı ilk kısmında olduğu gibi, sahneden çekilerek yine kayıplara karıştığı görülür. Tek bir hâşiyede kaydedildiği gibi, Diḥya'nın Mısır'a gitmiş olması muhtemeldir. Kelbîler ile elçilerin hâmisi olan Mu'âviya zamanında, kendisinin her hangi bir rol oynamamış ve hattâ adının bile geçmemiş olması taaccübe şâyandır. Diḥya, söylendiğine göre, bu halifenin zamanında 50 (670) senesinde vefat etmiş ve Şam civarında Mizza'ye defnedilmiş olsa gerektir. *Sîra* müellifleri, Diḥya'yi, İbn al-Ḥaẓramî, 'Amr b. al-'Âṣ ve diğerleri ile birlikte, Peygamberin kendi siyâseti uğurunda bütün Arabistan ile hudut eyâletlerinde kullanmış olduğu müteaddit gizli haberciler arasında gösterirler. Diḥya'nın kervanı tehlikeye düşünce veya bedevîler tarafından yağma edilince, Peygamber kendisini kurtarmak veya mallarını istirdat etmek maksadı ile, sefer tertibinden çekinmemiştir. Muhaddislerin bütün gayretlerine rağmen, Diḥya efsânevî ve âdetâ ustûrevî bir şahsiyet olarak kalmıştır [bk. CUẒÂM].

Bibliyografya: İbn Sa'd, *Ṭabaḳât*, III, 1, s. 173; IV, 2, 184 v.d.; VIII, 46, 114 v.d.; İbn 'Abd al-Barr, *Istî'âb* (Ḥaydarâbâd), s. 172; Ṭabarî, *Annalen*, I, 1755 v. dd., 1741, 2093, 2154; II, 1836; III, 2349; *Aġânî*, VI, 95; Balâẕorî, *Ansâb al-aşrâf* (yazm., Paris), 300; Sim'ânî, *Ansâb* (yazm., Paris), 85; İbn Ḥanbal, *Musnad*, I, 262; II, 107; İbn Ḥacer, *İṣâba*, I, nr. 2378; Navavî, *Taḥẕîb*, s. 239; Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorans*, I, 22—24, 186; Goldziher, *Ẓâhiriten*, s. 178 v.d.; H. Lammens, *Etudes sur le règne du calife omaiyade Mo'âwia I*, 292 v.d.; İbn Hişâm, *Sîra*, s. 685, 758, 971, 974; Bakrî, *Mu'cam*, s. 530. (H. LAMMENS.)

DİK AL-CİNN. [Bk. DİKÜLCİN.]

DİKKA. [Bk. DİKKE.]

DİKKE. DİKKA, câmide mihrabın tam karşısında, revakın ön veya orta kısmında bulunan etrafı parmaklıklar ile çevrili ve sütunlar üzerinde duran bir mahfildir. Bu isim odanın duvarları boyunca konmuş bir kerevete veya tahta bir sıraya da delâlet eder.

Halk arasında uçkur mânasında da kullanılır. Bu uçkurun uçları umûmiyetle süslüdür. Fakat elbise altında bulunduğu için görünmez.

DİKÜLCİN. DİK AL-CİNN ("cinlerin horozu"; 777—850), suriyeli arap şâiri 'Abd al-Salâm b. Raġbân'ın lakabıdır. Ceddi Tamîm, Mu'ta [b. bk.] de, Abû 'Ubayda, 15 (636/637)'te Halep civarında Ḳinnasrîn vâlisi Ḥabîb b. Maslama al-Fihrî'nin irşâdı ile, islâmı kabûl etmiştir. Dik al-Cinn 161 (777/778)'de doğdu; hayatının büyük bir kısmını Ḥimṣ (Emessa)'ta geçirdi ve halife al-Mutavakkil zamanında, yâni 235 (849/850) yahut 236'da öldü; yeğeni Abî Vahb (*Aġânî*, XII, 142)'in sözüne bakılırsa, bu şâir "zevk ve safâdan başka bir şey düşünmeyen, iyi yemek ve içki düşkünü, maddî hazlar uğrunda varını-yoğunu sarfeden bir sefih idi". Şiirleri için, Hâşimîlerden Aḥmed ile Ca'far b. 'Alî kendisine bol câizeler verirlerdi. Bu iki emîr için yazdığı kasîdelerden başka, bâzı hicviyeleri ile Ḥusayn b. 'Alî b. Abî Ṭâlib için söylediği mersiyeleri vardır. Şâir mûtedil şî'îlerden idi; zamanının düşkün zevkine uygun âşıkâne şiirleri, msl. zamanımıza kadar gelmiş olan tipik bir manzûmesi (*Aġânî*, XII, 146) mevcuttur ki, Suriye araplarının kabalığı ile İran ahlâksızlığını

gösteren garip bir terkiptir. Arap müellifler bu şâiri, kendisini zamanın diğer şâirlerinden ve bilhassa Abū Nuvās ile bir seviyede gördüğünü zikrederek, hakkında şu vak'ayı nakleylerler: Abū Nuvās Mısır'daki hâmisi al-Ḫaṣīb'i görmeğe gittiği zaman, Dīk al-Cinn'i ziyâret etmek istemiş, fakat suriyeli şâir mumtaz bağdadlı şâiri ilkin kabûl etmek istememiştir.

Dīk al-Cinn'in bize kadar gelen bâzı beyitleri bu şâirin, kelimenin dar mânası ile, vatandaşları olan araplaşmış suriyelilere asıl arapların hâiz oldukları hukuku te'min için mücâdele etmiş olduğunu göstermeleri bakımından, alâkayı çeker; bunlardan şimâl arapları ile cenup arapları arasındaki husumeti de ara-sıra şiddetli bir dil ile kötüler. Dīk al-Cinn vatanı olan Suriye'den hiç ayrılmadı; ne Irak'a ve ne de başka bir yere gitmediği gibi, hilâfetin büyüklerini de şiirleri ile tâciz etmedi. Bu hâl yalnız onun Suriye bölgeciliği ruhunu değil, şiirde yüksek bir değeri olmadığı hakkındaki hissini de tebârüz ettirebilir.

Bibliyografya: *Aġānī*, XII, 142—149; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 394; tre. Slane, II, 133; Goldziher, *Muham. Studien*, I, 156. (A. SCHAADE.)

DİLĀVAR ḪĀN. [Bk. DİLÂVER HAN.]

DİLĀVER HAN. DİLĀVAR ḪĀN (? — 1405), Dehli'de hükûmet sürmüş olan Muḥammed Şāh IV. (792—795 = 1390—1393) tarafından Mālva vâlisi tâyin edilmiş olan 'Amīd Şāh Dā'ūd (Şihāb al-Dīn Gūrī'nin ahfadındandır) 'un lakabıdır. Dilāvar Ḫān 801 (1398/1399)'de Timur istilâsından kaçan Maḥmūd Şāh II.'i hükümdar tanıyarak, onu icap eden merâsimle karşılamış olduğu hâlde, 804'te Dehli'den ayrılmış ve istiklâlini ilân etmiştir. Bu suretle Dilāvar Ḫān, Mālva'de ilk müstakil islâm sülâlesini kurmuştur. Bu sülâle 839 (1435/1436)'da, Dilāvar Ḫān'ın torununun vefatı ile, inkıraz bulmuştur. Dilāvar Ḫān'ın, 804—808 (1401—1405)'e kadar Dhār'da hüküm sürmüş olduğu hâlde, kendi namına para bastırmış olduğu anlaşılıyor. Buna mukabil, onun tarafından Dhār'da yapılmış olan (bugün Lāt Mascid ismi ile mârûf) câmi-mescid üzerinde onun devrinden kalma iki kitâbe bugün dahi mevcuttur. Dilāvar Ḫān, rivâyete göre, 808 (1405)'de, oğlu Hoşang tarafından zehirlenmek suretiyle, öldürülmüştür.

Bibliyografya: Firişta (tab. Lucknow, 1323), II, 223 v.d.; *Āīn-i Akbarī* (Jarret), II, 218; *Tūzūk-i Cahāngīrī* (nşr. Allygurh), s. 201; *Epigraphia Indo-Moslemica*, 1909/1910, s. 11—13 ve III., IV., levhalar; *Catalogue of the Coins in the Indian Museum*, II, 242. (J. HOROVITZ.)

DİLÂVER PAŞA. DİLĀVAR PAŞA (? — 1622), Osmanlı sadrâzamlarındandır. Aslen hırvat olup, enderûnda tahsîl ve terbiye görmüştür. Çâşnîgîr başılık ile „taşra çıkıp" evvelâ Kıbrıs, sonra Ciğala-zâde Mahmud Paşa'nın yerine, vezirlikle Bagdad beylerbeyiliğine tâyin edildi (zilhicce 1022 = kânun II. 1614). Bir seneden fazla kaldığı Bagdad'da, iranlıların bir müddetten beri Ẕakīya kalesi yanında iki kale inşa ettikleri ve hududa tecâvüz hareketlerinde bulunmaları muhtemel görüldüğü için, yeni beylerbeyi, bahsi geçen kale muhafazasına Bagdad'dan kâfi kuvvetler ve müdafaa vasıtaları göndererek, emniyeti te'min ettiği gibi, Hilla taraflarında, yasakçı namı ile, reayaya taadi ve tecâvüzlerde bulunan Bagdad yeniçerilerinden yasakçılığı kaldırdı ve Bâbıâlinin emri ile, mîrliva hası olan Hilla sancağında mîrlivalar ile Seyyidler arasındaki bâzı vergilerin kime âit olduğu hususunda mevcut ihtilâfı halletti (krş. Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 80, s. 138, 219 v.d., 233 v.d.).

Dilâver Paşa, 1024 (1615)'te Diyarbekir beylerbeyliğine tahvil olundu ve bu vazifede, fasılalar ile, uzun müddet, sadaretine kadar kaldı. 1027'ye kadar devam eden ilk vazifesi, kısmen iranlılar ile Nasuh Paşa musalehasını tâkip eden, sulh devresine ve kısmen de yeni ihtilâf ve harpler zamanına rastlar ki, birinci devrede, Diyarbekir'de kale-kapısı önünde vaktiyle Nasuh Paşa tarafından yaptırılıp da bilâhare onun katlinden sonra diğer emlâki ile birlikte, Sultan-Ahmed câmiine vakfedilen dükkânlarda ticâret edenlerin eski çarşıya gitmeyerek, yerliyerinde kalmalarını te'min etmek, yine bu câmiye vakıf tahsis edilen Eğil (Ergani ile Diyarbekir arasında bir nâhiye ve o zamanki teşkilâtta ayrı bir sancak) livasına başkalarını müdahale ettirmemek, Ḥişn Kayfā'ya tâbi Aştı aşîreti beyi iken, Ağça-Kale (Diyarbekir'e merbut bir liva idi) ve havâlisinde şekavet ederek, umûr-ı şer'iyede sancak beyi ve kadıya müracaat etmeyen Mîr Ali'yi yola getirmek ve nihâyet o havâlideki ümerâ arasında anlaşmazlıkları hal ile âhenk kurmak gibi, başarıları görüldü (*Mühimme defteri*, nr. 81, s. 22, 32, 73 v.b.). Sonra 1616 ilk baharında sadrâzam Mehmed (Öküz) Paşa'nın yaptığı İran seferinde Dilâver Paşa'nın Van beylerbeyi Tekeli Mehmed Paşa ile birlikte, Revan üzerine memur olduğunu görüyoruz ki, Tekeli'nin bir kısım İran kuvvetlerine karşı gâlibiyet kazanmasına rağmen, 44 günlük bir muhasaranın, mühimmatın tükenmesi, kasımın hulûlü sebepleri ile ref edilmesi ve avdette ise, Soğanlı yaylasında ordunun zayiata uğraması, bilâhare sadrâzamın azline sebep oldu. Öyle görünüyor ki, Dilâver

Paşa da bir müddet gözden düştü ve mevkiini, evvelâ kapıcı-başı ve sonra yeniçeri-ağası olan Mustafa Ağa (Paşa)'ya terketti (rebiülevvel 1027 = şubat 1618). Mamafih çok geçmeden, Kırım hanı Can-Beg Giray'ın mağlûp olduğu Serav ovasındaki muharebede (mayıs 1618) şehid düşen Arslan Paşa'nın yerine, Rumeli beylerbeyi olduğu gibi, müteâkiben, İran elçisi Kasım Bey (Burun lâkabı ile mârûftur) ile yapılan Serav musalahasında (şevvâl 1027 = eylül 1618) da bir rol oynadı (krş. Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1268, I, 375 v.d., 390; Naîmâ, *Tarih*, II, 142 v.d., 163, 166, 168).

Bundan sonra Dilâver Paşa ikinci defa (1028 = 1619) Diyarbekir'e tâyin edildi ki, Peçevî, Kâtib Çelebî ve Naîmâ'nın temas ettikleri fakat Hammer'in Venedik raporlarına atfen kaydeylediği gibi, Güzelce Ali Paşa (ölm. 1030)'nın sadâretinde darussaâde ağası Mustafa Ağa'nın Mısır'a nefyinden sonra, mahmisi bulunan Dilâver Paşa'nın Diyarbekir beylerbeyiliğinden azledilmesi doğru ise (türk. trc., VIII, 296), Leh seferine iştirâk edip, eyâleti kuvvetleri ile 20 ramazan 1030 (8 ağustos 1621)'da Bağdad'da Tataran mevkiinde orduya iltihakında paşa bu memuriyette üçüncü defa bulunmuş olacaktır.

Dilâver Paşa'nın devlet hizmetinde birinci derecede rol oynaması, Hotin muhasarası esnâsında (1621) Budin beylerbeyi Karakaş Mehmed Paşa'nın şehâdetinden mes'ûl tutulan Hüseyin Paşa'nın azlinde vezir-i âzamlığa tâyin edilmesi ile başlar. Diyarbekir'de kaldığı seneler içinde ve İran harplerinde büyük bir servet ve şöhret te'min eden ve „ekser atlısı giyimli ve yollu" olduğu gibi, ordu ve devlet erkânı içinde mümtaz bir durumda bulunan Dilâver Paşa, yine Venedik raporlarına göre, şahsan ve parası ile hizmet etmek üzere, kendisi sadâreti istemiş ve padişah da, bu teklifi kâbul ile, onu sadrâzam tâyin etmiştir (1 zilkâde 1030 = 17 eylûl 1621; Hammer, *ayn. esr.*, s. 208).

Hotin muhasarası uzayıp, muvaffakiyet te'min edilemeyince ve Rusya'ya gönderilen bir çavuş vasıtası ile, rus-leh anlaşması da öğrenilince, Dilâver Paşa sulh tarafdarlarına katıldı ve lehliler ile musalaha yapılmasında padişah üzerinde müessir oldu. Ordu İstanbul'a döndükten sonra ise, osmanlı tarihinin en fecî hâdiselerinden biri ile sona eren sadrâzamlığı ancak iki ay kadar devam etti.

İngiliz elçisi Thomas Roe'nin ciddî, mûtedil ve akıllı olarak tasvir ettiği, fakat bâzı türk menbâlarının „nisâb-ı rey ve tedbirden bîbâye" gösterdikleri Dilâver Paşa, bu müddet zarfında ingilizler ile mevcut anlaşmaları yenilediği hâlde, diğer bâzı isteklerini kâbul etmedi ve devletin menfaatini korumak hususunda bir dereceye kadar anlayış ve kabiliyet gösterdi. Ancak, esas itibariyle padişah ve mukarripleri aleyhinde ayaklanan askerin, müracaat için gittikleri vezir-i âzam sarayında paşanın adamlarının âsîlere karşı silâh kullanarak, içlerinden bâzılarını katil ve cerh eylemelerinden sonra, idamını talep ettikleri kimseler arasına karışmak bedbahtlığına uğradı. Hoca Ömer Efendi, defterdar Bâki Paşa, dârüssaâde ağası Süleyman Ağa v. b. ile birlikte, Dilâver Paşa'yı da teslim etmeğe epeyce tereddüt gösteren Osman II. [b. bk.], nihâyet, sadrâzamı, saklandığı Üsküdar'da Mahmud Hüdayî Efendi tekkesinden getirterek, Süleyman Ağa ile birlikte, âsîlere vermek zorunda kaldı. Saray kapısı dışına bırakılan iki bedbaht zorbalar tarafından derhâl parçalandı (8 recep 1031 = 19 mayıs 1622). Üsküdar'da Miskinler mezarlığında medfundur. Dilâver Paşa, Urfa ile Bilecik arasında Çâr-Melik denilen mahâlde büyük bir han inşa ettirdiği gibi, Seyid Gâzî'de de bir han yaptırmağa başlatmıştı ki, bu, bilâhare Murad IV. devrinde tamamlanabilmiştir (tafsilât için bk. Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, II, 15 v.d., 31; Naîmâ, II, 202, 207, 214 v. dd.; Kara Çelebî-zâde Abdülaziz, *Rawżat al-abrār*, tab. Mısır, 1248, s. 546; Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarā'*, s. 31; Hammer, s. 209, 216; Tayyar-zâde Ata, *Tarih*, II, 53). (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

DİLFE. [Bk. AYN DİLFE.]

DİMAŞK. [Bk. ŞAM.]

DİMAŞKÎ. [Bk. DİMEŞKİ.]

DİMEŞKÎ. AL-DİMAŞḲÎ, ABŪ 'ABDULLĀH MUḤAMMED B. ABÎ ṬĀLİB AL-ANṢĀRÎ AL-ṢŪFÎ ŞAMS AL-DÎN (?—1327), arap coğrafyacısı olup, Suriye'de Rabva'de imam iken, 727 (1327)'de öldü. *Nuḫbat al-dahr fî 'acā'ib al-barr va 'l-baḥr* adlı kitabı, A. F. Mehren tarafından, *Cosmographie de Ch. A. Abd. M. ed-Dimichqi* (Petersburg, 1866) unvanı ile neşredilmiş ve aynı zat tarafından *Manuel de la cosmographie du moyen-âge* (Copenhague, 1874) adı ile tercüme olunmuştur. Al-Dimaşḳî, bundan başka, *Kitāb al-siyāsa fî 'ilm al-riyāsa* adlı bir kitap da yazmıştır. Bu eser, yalnız *GAL*'da gösterilen yazmalarında değil, başkaca Leipzig'de dahi mevcuttur (krş. K. Vollers, *Katalog der islam. u. s. w. Hdss. der Universitätsbibl.*, nr. 857, I).

Bibliyografya: Reinaud, *Géographie d'Aboulféda*, trc. I, s. CL; Chwolson, *Die Ssabier*, II, XXVIII, nr. 647; Mehren (*Annaler for nord. Oldkundigheid*, 1857, s. 54, nr. 25); H. Dehérain, *Quid Schemseddin al-Dimaschqui Geographus de Africa cognitum habuerit* (Paris, 1898); Brockelmann, *GAL*, II, 130, 138; *Suppl.*, II, 161. (C. BROCKELMANN.)

DİMETOKA, DİMETOḲA, yunan. Dimotika, eski Διδυμοτεῖχος, garbî Trakya'da bir kasaba olup, Kızıl-Deli çayının Meriç nehrine karıştığı yer yakınında, Edirne ve İstanbul'dan Dede-Ağaç'a giden demir yolu üzerinde, Edirne'nin 31 km. (demir yolu ile 50 km.; istasyonun rākımı 21 ve kaleninki 111 m.) cenûbunda, Türkiye hududuna 5 km. mesâfededir. Dimetoka 1362 (763) tarihinde, Murad I. tarafından, fethedilmiş ve aynı yıl içinde fetholunan Edirne'de inşa edilmekte olan sarayın tamamlanmasına (1367) kadar fi'len devlet merkezi olmuştur ki, bu keyfiyet, fetih sıralarında Dimetoka'nın, Edirne'ye nisbetle, daha mâmûr olması ve hükümdar tarafından ikamete lâyık görülmesi ile izah edilebilir. Bundan sonra Dimetoka, Edirne'ye bağlı bir kazanın merkezi olmuş ve civarının avcılığa müsâit olması yüzünden, ava meraklı osmanlı padişahları tarafından sık-sık ziyâret edilmiştir. Bugün Kızıl-Deli çayına hâkim bir tepe üzerinde harâbesine rastlanan kalesi, Evliyâ Çelebî'nin tasvirine göre, gâyet metîn idi ve en yüksek kısmında bir padişah sarayı, iç kalede Kız-Kulesi ve Cephâne-Kulesi adlı iki kule bulunduğu gibi, seyyahın ifâdesine göre, hıristiyanların kale içinde oturmalarına müsaade edilmiş olduğundan, sûrlar dâhilinde kale dizdarından başka müslüman bulunmayıp, 100 kadar kâgir mâmûr hıristiyan evi mevcut idi. Müslümanların oturdukları 12 mahalle, Kızıl-Deli çayı kenarında üstü kiremit örtülü, bağlık bahçelik evi ihtivâ ediyordu ve bu mahallelerin etrafında sûr bulunmuyordu. Şehirde, en mühimi Yıldırım Bayezid câmii olmak üzere, 12 câmi, müteaddit medrese ve hamamlar vardı. Bu tasvire göre, osmanlı hâkimiyetinin ilk asrında çok gelişmiş olan Edirne'ye nazaran, Dimetoka'nın bir derece geri kalmış bulunduğu anlaşılıyor. XVIII. asrın başında Türkiye'ye iltica etmiş olan Demirbaş Şarl, 1713 şubatından 1714 teşrin I.'e kadar, Dimetoka'da ikamet etti. XIX. asır sonunda kasabanın bir az inkişaf etmiş olduğu görülüyor. Bu sırada Dimetoka'nın, 22 mahallesinde ve ekseriyeti müslümanlardan mürekkep olmak üzere, 9.300 nüfusu, 7 câmi ve 3 mescid, 3 tekke, 3 kilise, 1 hıvra, 2 kışla, 1 hastahane ve 3 mektebi bulunuyor ve Dimetoka kazasının nüfusu da 30.000'e yaklaşıyordu (*Edirne vilâyeti sâlnâmesi*'ne göre, 19.000 rum, 8.500 islâm, 1.400 bu'gar, 700 yahudi, 200 ermeni).

Balkan harbi sırasında (1912) Dimetoka bulgarların istilâsına uğradı ise de, 1913 İstanbul muahedesi ile Osmanlı devletine iâde olunmuş, fakat Bulgaristan'ın birinci cihan harbine iştirâkini te'min maksadı ile, 1915 Sofya muahedesi neticesinde, Meriç nehrinin sağ sâhili ile berâber, bu devlete terkedilmiş, ve Neuilly muahedesi ile (1919), bütün garbî Trakya ile beraber, Yunanistan'a verilmiştir.

Bibliyografya: *Edirne vilâyeti sâlnâmesi* (1319, 28. defa, s. 996 v.d.); Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1928), VIII, 71 v.dd.; Osman Nurî Petemeci, *Edirne tarihi* (İstanbul, 1940); *Ḳāmūs al-aʿlām*, III, 2216. (BESİM DARKOT.)

DİMİŞKÎ. [Bk. DIMEŞḲÎ.]

DİMOTİKA. [Bk. DİMETOKA.]

DİMYAT. DAMİETTE, Mısır'da Nil'in şark kolunun ağzından 18 km. cenupta bir şehirdir. Mısır halk lehcesinde DUMYĀT telâffuz edilen bu şehrin nüfusu 34.907 (1927) olup, aynı isimdeki *muḥāfẓa*'nın merkezidir. Dimyat, demir yolu üzerinde bulunmakla berâber, sönük bir şehir olup, Mısır şehirlerinin, nüfusu itibariyle, 14.'südür. Hâlbuki burası orta çağlarda parlak bir sanayi merkezi ve ehemmiyetli bir liman idi; şehir 616 (1219)'da haçlılar tarafından muhasara edilince, Malik Kāmil, Dimyat'ı kurtarmak için, Selâhaddin'den evvelki Kudüs kırallığının ihyasını teklif ettiği hâlde, haçlıların kabûl etmemesi de şehrin ehemmiyetine delâlet eder. Dimyat'ın ikbâl devrinin ne zaman başladığı, kat'î olarak, tâyin edilemiyor. Kıptî kaynaklarında bu şehre Tamiat veya Tamizti adı verilir ki, bu kelime, rivâyete göre, efsânevî kahraman Uşmūn b. Mişrāyim'in bir oğlunun isminden gelmiştir. Şehrin islâm devrinden evvelki hâli hakkında sarih mâlûmata sâhip değiliz.

Muḳavḳis'in akrabasından birinin mühim bir rol oynadığı fetih hikâyesi (Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 213 v.d.) henüz efsânevî mâhiyetinden kurtulmamıştır. Al-Miḳdād b. al-Asvad Dimyat'ın fâtihi sayılır. Şehir açık arâzide bulunduğu için, Mısır'ın kat'î surette fethinden sonra da, sık-sık düşman hücumlarına mârûz kalmış, evvelâ bizanslılardan ve sonraları da haçlı ordularından çok çekmiştir. Dimyat 90 (708/709) ve 121 (738/739) yıllarında ve III. (IX.) asrın başında, böyle taarruzlara uğradı. 238 (852) senesinde diğer bir taarruz halife Mutavakkil hükûmetini Dimyat'ı tahkim etmeğe mecbur kıldı. Bir asır süren sulh ve sükûndan sonra, şehir 357 (967/968)'de tekrar bizanslıların tecâvüzüne uğradı; 2 asır sonra 550 (1155)'de Sicilya normanları tarafından tahrip olundu. Dimyat için yapılan muharebelerin tarihçe en meşhûr olanları haçlı seferlerinde cereyan edenlerdir. Mukaddes topraklarının ancak islâmiyetin büyük kalesi olan Mısır'ın mağlûp edilmesi ile emniyet altına alınabileceğine hıristiyanlar iyice akıl erdirmişlerdi. İşte bu kanaatin

neticesi olarak, Dimyat'a karşı büyük askerî hareketlere teşebbüs edilmiştir. Birinci sefer Kudüs kırallığının, bizanslılar ile birlikte, 565 (1169)'te yeni iktidar mevkiine geçen Salâhaddin'e karşı yaptığı taarruz idi. İkinci sefer 615—618 (1218—1221)'de Kudüs kıralı Jean de Brienne tarafından Malik al-'Âdil ve onun ölümünden sonra, Mısır hükümdarı Malik al-Kāmil aleyhine yapıldı. Şiddetli bir muharebeden sonra, Dimyat düştü ise de, Kāmil şehri geri almağa muvakffak oldu.

Louis IX. tarafından idâre edilen haçlı seferlerinde (647/648 = 1249/1250) taarruz neticesiz kaldı. Bu vak'a Mısır hükümdarlığı Eyyûbîlerden Memlûklere geçtiği sırada cereyan etmiştir. Bundan sonra, böyle hâdiselere imkân bırakmamak için, Memlûkler 648 (1250)'de Dimyat'ı tahrip ettiler; yalnız bir câmi müstesna olmak üzere, bütün şehir yer ile berâber edildi. Cenupta gayr-i müstahkem yeni bir şehir doğdu. Baybars al-Bunduḳdārī Nil'in Dimyat ağızını gemi geçemeyecek bir hâle getirdi. Dimyat'ın mâmûr devirlerinde Nil'in medhali, zincir gerilerek, kapatılır idi. Yeni Dimyat da hemen eski şehir ile birleşti. Şehrin te'sisi zamanından beri Dimyat'ın başlıca câmisi olan Cāmi' Abu 'l-Ma'āṭī yahut Cāmi' Fatḥ, Salmon'un kat'î olarak isbat ettiği gibi, yeni Dimyat'ın şimâlinde harâbe hâlinde bir varoşta hâlâ duran câmidir. Yerinin tâyini için tarihî esaslara dayanan bir çok mutalâaların öne sürüldüğü eski Dimyat'ın mevkii de bu sâyede meydana çıkmıştır. Fransız istilâsı devrine kadar Dimyat tarihte bir rol oynamadı. Napoléon'un dönüşünden sonra, teşrin I. 1799 'da Kleber burada karaya çıkan türk kuvvetlerini mağlûp etti. Bilâhare ingilizler şehri işgâl edip, sonra tekrar Türkiye'ye teslim ettiler.

Şimdiki Dimyat'ta yalnız ehemmiyetsiz bir iki zanaat (kaba keten dokumacılığı, balık tuzlama ve çömlekçilik) mevcuttur; orta çağlarda ise, şehir orada dokunan kumaşların bir ihrac merkezi idi. Dimyāṭī (*ṣarb*, *ḳaṣab* v.b.) denilen keten bezleri bütün müslüman diyarında meşhûrdu. Dimyat'ta yalnız beyaz kumaş ve civarında ise, renkli kumaşlar dokunuyordu (Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, II, 604, 8). Sırma ve hâricden ihrac edilen ipekle karışık el işleri de pek meşhûr idi. Sanayi hem devletin, hem de hususî şahısların elinde idi. Bu işler imâlâthanelere yerleştirilmiş olan adamlar (hıristiyanlar) tarafından yapılırdı; bunlar kendilerine verilen muayyen miktarda mâlzemeyi işlerlerdi (krş. DABĪḲ; fazla mâlûmat için bk. C. H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Egyptens*, III). Fâtımîler devrinde bu sanayi en yüksek mertebesine ermişti. Eyyûbîler devrindeki harp ve karışıklıklar içinde, hattâ Salâhaddin zamanından önce bile, bu sanayi yaşamaz hâle gelmiş veya ehemmiyetini pek ziyâde kaybetmişti; fakat bu hususta elimizde fazla mâlûmat yoktur. Bugün o sanayiden ancak ehemmiyetsiz bir kaç bakiye kalmıştır. 1819'da Maḥmūdîya kanalının açılması üzerine, ticâretin İskenderiye'ye intikal etmesi, Dimyat'ı büs-bütün söndürdü.

Bibliyografya: Makrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 213 v.dd.; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, II, 602 v.dd.; 'Alī Mubārak, *Ḫiṭaṭ cadīda*, XI, 36 v.dd.; Bädeker, *Egypt*[6], s. 171 v.d.; diğer mâlûmat için bk. Georges Salmon, *Rapport sur une Mission à Damiette* (*Bulletin de l'Institut Franç. d'Archéologie Orientale aa Caire* (mayıs-haziran 1901), II.

(C. H. BECKER.)

DİN. [Bk. DİN.]

DİN. DĪN, kalemi muhafazaya müekkel melek ile iran takviminde her ayın 24. gününe verilen isimdir. İranlılar arasında bu günde çocuklarını mektebe vermek ve evlenmek uğurlu addedilirdi. Bk. *Tereūme-i burhān-i ḳāṭi'*, krş. bir de Wullers, *Lexicon Persico-latinum* ve Steingass, *Persian. English Dictionary*.

DİN. DĪN şeklinde yazılan kelime için arap lûgatçileri bir çok mânalar vermekte (bk. Lane, *Lexicon*, s. 944) olup, bu mâna kargaşalığı içinde, birbirinden ayrı, 3 *dīn* kelimesi seçilir: 1. ârâmî-ibrânî dilinden arapçaya geçmiş olan ve „hüküm" mânasına gelen kelime, 2. hâlis arapça olup, „örf ve âdet" mânasına gelen ve 1 işâretli kelime ile karabeti olan kelîme (krş. ibrânîce *mišpāṭ* ve *šāphaṭ*), 3. „din" mânasını ifâde eden ve farsça vasıtası ile gelen *dīn* (< *daēnā*) kelimesi (Nöldeke, *ZDMG*, XXXVII, 534, not 2 ve *Grundr. de Iran. Phil.*, I, 1, s. 107, 270; I, 2, s. 26, 170; II, 644). Vullers, asıl arapçada *dīn* kelimesinin varlığına itiraz ile, mânası „din" olan farsça *dīn*'in islâmiyetten evvel de arapçada kullanılmış olduğunu göstererek, „örf ve âdet" mânasının bundan çıkmış olduğunu iddia etmiştir (*Zeitschr. f. Assyriol.*, XIV, 351). Bu karışıklık *Kur'an* müfessirlerini, tabiatiyle, sonu gelmez güçlükler içinde bırakıyordu. *Māliki yavmi 'l-dīn*'de olduğu gibi (*Ḳur'ān*, I, 3; krş. Bayżāvī, Rāzī ve Ṭabarī, I, 51), müfessirlerin hemen hepsi buradaki *dīn* kelimesini „muhasebe, ceza ve mükâfat" mânasında anlamak zarûrî olduğunu teslim ederlerse de, bu mânaya nasıl vardıklarını anlamak pek güçtür. Bununla berâber bu üç mânadan biri veya diğeri ile *Kur'an*'da bu kelimenin geçtiği bütün âyetler izah olunabilir. Kelâm ilminde *dīn* Allah tarafından vazedilip (*vaż' ilāhī*), sâliklerini dünya ve âhirette necata yeden itikat

ve amellerden ibâret bir müessesedir, diye târif olunur (*Dict. of tech. terms*, s. 503). Bu târif *dîn*'i en geniş mânası ile ifâde ettiğinden dolayı müphem kaldığı için, bunun *milla* [b. bk.] „dinî câmia", *maẕhab* [b. bk.] „büyük müctehidlerin meslekleri" ve *şarî'a* „şeriat ahkâmı" mefhumlarından farkını tâyin etmek zerureti duyuldu. *Dîn* kelimesi, her hangi bir d i n mânasını ifâde edebilirse de, müslümanlar arasında tahsisan „Allah indindeki din" (*Kur'an*, III, 17), olan islâm için kullanılır. Bu söz 3 şeye şâmildir. 1. *İslâm*'ın beş şartı (Allahın birliğine ve Muḥammed'in onun peygamberi olduğuna şehâdet getirmek, namaz, zekât, oruç ve hacc) ile islâm, 2. *îmân* ve 3. *iḥsân* („sözde ve işte doğruluk"). İslâm *dîn*'i bu rükünden teşekkül eder (Peygamberin Cebrâîl'e verdiği cevaplar hakkındaki hadis için bk. Şahrastânî, s. 27). Keza, aklî bilgilerin mukabili olarak, peygamberlerin *vaḥy* ve evliyânın da *ilhâm* tarikiyle iktisap edip, başkalarının onlardan öğrendiği bütün dinî bilgilere de ulûm-i diniye (*al-'ulûm al-dîniya*) ismi verilebilir.

B i b l i y o g r a f y a: Yukarıda gösterilenlerden maada bk. bir de Juynboll, *Handbuch des islâmischen Gesetzes*, s. 40, 58.

(D. B. MACDONALD.)

DÎNÂCPŪR. [Bk. DİNÂCPÛR.]

DÎNÂCPÛR. DİNÂCPŪR, Hindistan'da şarkî Bengâle'de bir idârî b ö l g e d i r. Mesâhası 10.220 km². ve nüfusu ise, 1.687.863 olup, hemen yarısı müslümandır. XV. asrın başlarında Dînâcpūr'un sâhibi olan Râcâ Kâns isminde bir hindû Bengâle'nin müslüman hükümdarını mağlûp edip, tahtını ele geçirdi ve müslüman oldu. Kendisinden sonra oğlu Calâl al-Dîn Muḥammed ve torunu Şems al-Dîn Aḥmed (1414—1442) tahta çıktılar. Nêkmard isminde bir pîrin mezarı ziyâretgâh olmuştur. Burada her sene kurulan hayvan panayırına takriben 100.000 kişi gelir.

B i b l i y o g r a f y a: W. W. Hunter, *A statistical account of Bengal*, VII, 355 v. dd.; *Bengal District Gazetteer*; H. Blochmann, *Contributions to the geography and hist. of Bengal* (*Journ. of the As. Soc. of Bengal*, 1. kısm., XLII, 262 v. dd.). (J. S. COTTON.)

DİNÂR. [Bk. DİNÂR.]

DİNÂR. DİNÂR, grek-lâtin *denarius* (*aureus*)'tan gelir. İlk islâm devrinde a l t ı n s i k k e v â h i d i. Arapların bu altın sikkeye neden *dînâr* adını verdikleri, gerek kitâbe ve gerek eserler vasıtası ile, grek-lâtin kaynaklarından kat'î surette anlaşılamamaktadır. Vâkıa Plinius'ta (*Hist. nat.*, lib. XXXIII, § XIII) *aureus*'un bir defa *denarius* adı ile geçtiğini görmekteyiz. Sonraları şarkta sık-sık d e n a r i u s yahut *denarius aureus* veya δηνάριον χρυσοῦν tâbirlerine ve δηνάριον = νόμισμα χρυσοῦν muadeletine rastlıyoruz. Fakat arapça ve süryânîcedeki *dînâr* kelimesi, Suriye'de altın sikkeye umûmiyetle sâdece δηνάριον (Konstantin'in sikkeler hakkındaki nizamnâmesi, 309—312) adı verildiğine delâlet etse gerektir.

Araplar, islâmdan evvel, bu Roma altın sikkesini tanımış ve kullanmışlardır (*Kur'an*, III, 75). Bütün islâmdaki rivâyetler şu noktada müttehittirler ki, halife 'Abd al-Malik'in 77 (696) yılında itmam edilmiş olan para islâhatı, bu altın sikkeyi değiştirmemiştir. İslâhatı müteakip, ilk *dînâr*'lar o kadar itina ile basılmıştır ki, bu sikkenin hakikî ağırlığını tesbit etmek pek kolaydır. *Dînâr* 4,25 gr. ağırlığındadır. Bu ağırlık, son devir Atina drahmisine dayanan o zamanki Bizans *solidus*'unun hakikî veznine tekabül etmektedir. Mısır'ın camdan yapılmış vezinler (*şancât*, b. bk.) sâyesinde, bir kontrol imkânı da vardır. Eskiden beri şarkta te'diyat, altın sikkeler ile sayıp vererek değil, tartarak yapıldığından, 4,25 gr. resmî *dînâr*, zaman-zaman hakikî dinardan çok farklı olmuştur (aksi iddia için bk. Muḳaddasî nşr. de Goeje, s. 240; bu ancak istisnâî hâller için doğrudur).

Bizce mâ'ûm olan en eski tarihli *dînâr*, 76 (695) yılına âittir; Bizans tipinde (halifenin tasviri ile) basılmıştır; buna benzer başka bir sikkenin tarihi de 77'dir; 'Abd al-Malik'in aynı yıla âit muaddel dînârları mâ'ûmdur. Bu yeni sikkelerde, dirhemlerde olduğu gibi, darp yerinin adı yoktur. Emevîlerin yalnız Şam ile Kahire'de ve 100 (718) senesinden itibâren de Kurtuba'da altın sikkeleri darbettirdikleri hemen-hemen kat'îdir. Emevîlerin inkırazından sonra da altın basan başlıca darphanenin bir müddet daha Şam'da kalmış olması mümkündür; harphâne 146 (763)'da yeni te'sis edilmiş olan Bagdad'a naklolunmuştur. Ma'mûn (198—218 = 813—833) zamanında, altın sikke darbı merkeze hasredilmekten çıkmış ve dirhemin tipine benzer yeni bir tip kabûl edilmiştir. 212 (827)'den itibâren, eyâletlerin en mühim şehirlerinde altın sikke darbolunuyordu. Tâîî hânedanlar da *dînâr*'ı değiştirmemişlerdir; yalnız cenûbî Arabistan'da bu sikke, başka bir esas üzerine (2,97 gr.), basılmıştır.

Bagdad'da son *dînâr*, Abbâsîlerin sukutundan az sonra darbolunmuştur. Bu altın sikkede, 661 (1262)'e doğru, *dînâr* kelimesi kaybolmuştur. Mısır'da son dînârlar, Sayf al-Dîn Ḥâcci'nin zamanında basılmıştır (747 = 1346). Belki daha al-Aşraf Şa'bân (764—778 = 1362—1376), daha büyük bir ihtimâl ile al-Aşraf Barsbay (825—842 = 1421—1438) zamanında

bütün ön Asya'da *dînâr*'ın yerine geçen *aşrafî* (3,47 gr.) adlı bir altın sikke basılmağa başlanmıştır. Hindistan'da hiç bir zaman esaslı surette yerleşmemiş olan *dînâr*, millî altın-tenke'yi kabûl eden Nâşir al-Dîn Maḥmûd (644—664 = 1246—1265)'un zamanında ortadan kalkmıştır. Magrib'de, dînârlar V. asrın sonuna kadar basılmış ise de, sonraları da dâimâ *dînâr* üzerinden hesap görülmüştür.

Her devirde *dînâr*'ın ez'afı ve eczası da darbedilmiştir. 92 senesinden kalma bir sikke göz önünde tutularak, tahmin edildiği vecihle, 'Abd al-Malik'in 1,40 gramlık *sulṣ*'ü kabûl etmiş olması muhtemeldir.

Fâtımîlerin devrinde *dînâr*'ın 1 gramlık çeyreği pek boldu. Sicilya'da yalnız bu çeyrek *dînâr* tedâvülde idi ve hattâ bu sikke, *tari d'oro* adı ile, yeni zamanlara kadar devam etmiştir. *Dînâr*'ın ayarı, tekniğin usûlleri müsaadesi nisbetinde, yüksek idi. *Dînâr* Akdeniz ticâret tarihinde mühim bir rol oynamıştır. Bir çok hıristiyan hükümdarlar arap-altını (*bezant sarrasinat*) şeklinde, *dînâr* basmışlardır.

Muamelâtta resmî 4,25 gr. *dînâr*, bugüne kadar mûteber kalmıştır. Arap müelliflerinin verdikleri mâlûmata dayanan kıymet hesaplarında, başka bir râyie ayrıca bildirilmediği takdirde, dâimâ 4,25 gr. saf altını hâvî *dînâr* nazar-ı itibâra alınmalıdır.

(Bk. bir de madd. DİRHEM, FELS ve SİKKE).

Bibliyografya: Maḳrîzî, *Kitâb al-şudûd al-'uḳûd* (nşr. O. G. Tychsen), 1. tab.; [C. O. Castiglioni], *Monete Cufiche dell' J. R. Museo di Milano*, LX v. dd.; Henri Lavoix, *Catalogue des Monnaies Masulmanes de la Bibliothèque Nationale*, I, mukaddime; E. v. Bergmann, *Die Nominale der Münzreform des Chalifen Abdelmelik* (*Sitz.-Ber. Phil. hist. Cl. d. kais. Ak. d. W.*, Wien, 1870), s. 239—266; H. Sauvaire, *Matériaux pour servir à l'Histoire de la Numismatique et de la Métrologie Musulmanes* (*JA*, 1879—1887); ayn. mll., *Arab. Metrology* (*JRAS*, 1877—1884, beş makale); J. G. Stickel, *Handbuch zur morgenländischen Münzkunde*, I (1845) ve II (1870); W. Tiesenhansen, *Monnaies des Khalifes Orientaux* (rusça); E. Th. Rogers, *Notice on the Dinars of the Abbaside Dynasty* (*JRAS*, 1874) ve islâmda para bahsi hakkında müteaddit tasvirî eserler; Ruggiero, *Dizioniario epigrafico*, II, 1661 (bk. Cesano, *Denarius aureas*); Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertümswissenschaft*, V, 202 (mad. *denarius*). (E. v. ZAMBAUR.)

DÎNÂR. DÎNÂR, MALIK, oğuzların reisi olup, Kirman Selçuklularının sukutundan sonra, 582 (1186) senesinde bu eyâleti zaptetti ve vefatına (591=1195) kadar orada tutunmağa muvaffak oldu.

Bibliyografya: *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoue.*, I, 130 v.dd.; *ZDMG*, XXXIX, 392 v.dd.

DİNAVAR. [Bk. DİNEVER.]

DÎNEVER. DİNAVAR (çok defa, yanlış olarak, DAYNAVAR yazılır), orta zamanlarda Cibâl (Media)'ın en mühim şehirlerinden biri olup, şimdi harâbe hâlindedir. Th. Strauss (*göst. yer.*, bk. bibliyografya)'un en son yol haritasına göre, 48° 25′ şark tûlü (Greenw.) ve 34° 35′ şimâl arzı üzerinde bulunan Dînavar, cenûb-i şarkîsindeki Kengaver (Kanguvâr) ile cenûb-ı garbîsindeki Kirmânşâh (Ḳarmîsîn) arasında, doğru hat üzerinde ve bu iki şehirden hemen-hemen ayni mesâfede (45—48 km.) kâindir; Âb-i Dînavar ile sulanan, denizden 1.500 m. kadar yüksek, münbit bir ovanın şimâl-i şarkî kenarındadır. İsmini şehirden alan bu nehir yaylanın cenûb-i garbî köşesinde dik kenarlı dar bir vâdiye (Tang-i-Dînavar, „Dînavar geçidi") ve oradan geniş bir vâdiye açılarak, nihâyet Kerḫâ versanından inen Camas-Âb nehri ile birleşir. İbn Ḫurdâzbeh (nşr. de Goeje, s. 176), Nahr al-Sûs (= Kerḫâ)'un Dînavar civarından çıktığını söylemekle, Âb-i Dînavar'i bes-belli onun asıl kaynağı saymış olacaktır.

Süryânî te'liflerinde de görülen Dînavar (Dînahvar) islâm devrinden önce kurulmuştur; 'Omar zamanında Hamaẕân bölgesinde nüfusu en çok olan şehir bu idi. Kat'î neticeli Nihâvand muharebesiuin (tahminen 21 = 642) hemen akabinde Dînavar, İran vâlisi tarafından, araplara teslim edildi. Ma'üviya zamanında şehre Mâh al-Küfa ismi verildi; çünkü buradan alınan harac, Küfa ahâlisine ve hususiyle oradaki garnizona tahsis edilmişti. Hilâfet ülkesinin idârî taksimatında resmî Mâh al-Küfa ismi yalnız Dînavar'in adı değildi; bu isim Cibâl bölgesine de verilmişti kı, bu da 2 kısımdı: yüksek arâziyi ihtivâ eden Dînavar ve alçak arâziden teşekkül eden Ḳarmîsîn. Mâh al-Küfa garpta — Ḫulvân mıntakası, şarkta — Hamaẕân, cenupta — Mâsabaẕân ve şimâlde — Azerbaycan ile çevrilmişti (bu hususta bk. Ḳudâma, *Bibl. Georg. arab.*, nşr. de Goeje, VI, 243 v. dd.). Mâh ismi, arap müelliflerinin yaptıkları gibi, arapça *ḳaṣba* („şehir, merkez") mânasında fârisî bir kelime diye izah edilmemelidir; Mâh, şekil ve mânaca, daha ziyâde Mâda = „Mediya"'ya tekabül eder; bütün Mâh kelimesi ile teşkil edilmiş ve yerlerî kat'î surette tesbit olunmuş bir çok coğrafî isimler vardır ki, bunlar hep Media bölgesinde bulu-

nurlar (krş. msl. Māh nl-Başra = Nihāvand, Māh al-Küfa tarzında teşkil edilmiş bir isimdir). Bundan dolayıdır ki, Māh al-Küfa ismi Kûfe Mediası, yâni Media'nın Kûfe'ye âit kısmı, diye tercüme edilmelidir; Māh için bk. Nöldeke, *ZDMG* XXXI, 559 v.d. ve aya. mll., *Gesch. der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (1879), s. 103, 2; J. Marquart, *Ērānşahr* (Berlin, 1901), s. 18 v.d.

Dînavar, Emevîler zamanında olduğu gibi, Abbâsîler zamanında da pek mâmûr olmuştur. İbn Ḥavḳal kitabını yazdığı zaman (IV. = X. asır) Dînavar şehri Hamazān'ın $^2/_3$'si kadar idi. Muḳaddasî Dînavar'in iyi inşa edilmiş çarşıları ile şehrin etrafındaki zengin meyva bahçelerini medhediyor; o da, Ḳazvînî gibi, orada yapılan pek nefis peyniri hasseten zikrediyor. Ahâlisi arap ve acemlerden ibârettir; Mas'ūdî (*ayn. esr.*, III, 253) kürd Şūhacān aşîretinin de o civarda göçebe hayat sürdüğünü söylüyor. Al-Muḳtadir devrinde çıkan karışıklık şehri harap etti. Âsî serdar Gîlānlı Merdāvīc, halife tarafından üzerine gönderilen kuvvetleri mağlûp ederek, Cibāl eyâletini baştan-başa zaptetti ve Dînavar'i de ele geçirdi (319 = 931); çok geçmeden orada binlerce (7.000 ile 25.000 arasında tahmin ediliyor) insan telef oldu. Bu mıntakada yaşayan türklerin emîri Ḥasanvayh (Ḥasanūyah) küçük bir müstakil devlet kurarak, Dînavar'i merkez yaptı ve şehir takriben 50 yıl (369 = 979'da ölümüne kadar) onun elinde kaldı. Mustavfî'ye bakılırsa, şehir VIII. (XIV.) asırda hâlâ meskûn idi. Timur devrinde Dînavar âkıbetine erdi. Şimdi büs-bütün metrûk olan Dînavar harâbesi Morgan ve Th. Strauss tarafından ziyâret edilmiştir. Strauss burası hakkında şu kısa mâlûmatı veriyor: — „Dînavar'in mevkii, sikke aramak bahânesi ile, bir çok yerleri alt-üst edilmiş olan höyüklerden belli olur. Köylüler tarlalarını sürerken, hâlâ bir çok şeyler bulunmaktadır". Aynı seyyaha nazaran, yukarıda bahsedilen Tang-i Dînavar'in bir çok yerlerinde Dînavar'i Bagdad'a raptetmiş olmasına ihtimâl verilen kayalar arasında oyulmuş eski bir yolun izleri görülüyor.

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer., bilhassa, III, 395 v.d.; V, 259; VI, 119 v. dd., 226 v. dd., 243 v. dd.; VII, 271; Balāẕorî (nşr. de Goeje), s. 194, 306 v. dd., 310; Mas'ūdî, *Murūc*, III, 253; IX, 24 v.d., 31; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 704; IV, 407; Ḳazvînî (nşr. Wüstenfeld), II, 250; *Kitāb al-Aġānî* (Guidi, fihrist, s. 752); G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (1905), s. 189, 227; A. v. Kremer, *Culturgesch. des Orients unter den Chalifen* (1875), I, 337 v.d., 365; Nöldeke, *ZDMG*, XXVIII, 102; Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 93; II, 620 (yanlış olarak, *Deynevr* şeklinde herekelenmiş); de Morgan, *Mission scientif. en perse, étud. géogr.*, II, 95 v. dd.; Th. Strauss, *Pet. Mitt.*, 1911, I, 69 (yol haritası ile levha XII).

(M. Streck.)

DÎNEVERÎ. al-Dînavarî, Abū Ḥanîfa Aḥmed b. Dā'ūd (? — 895), arap lisanlyatçısı ve tabiiyeciei olup, III. (IX.) asrın ihtimâl ilk 10 senesinde Irak-ı Acem'de Dînavar kasabasında doğmuştur. Lisaniyatı kûfeli nahivci İbn al-Sikkīt'ten ve onun babasından tahsil etmiştir. 235'te, hey'et rasadları yapmak için, İsfahan'da oturmuş ve bumüşâhedelerinl *Kitāb al-raṣad* ismindeki eserinde derc etmiştir. Bundan sonra hayatını doğduğu yerde geçirmiş olsa gerektir; nitekim bir kaç asır sonra da oradaki rasadhânesi gösterilmekte idi. Ölüm tarihi hakkında verilen mâlûmat birbirini tutmamaktadır; mamafih 26 cemâziyelevvel 282 (24 temmūz 895) tarihi, umûmî olarak, kabûl edilmiş gibidir. Aralarında çok defa mukayeseler yapılan Cāḥiẓ gibi, Dînavarî'nin eserleri de, tâlimî mâhiyette olmakla beraber, lezzetle okunmak için kaleme alınmıştır. Eserlerinden yalnız *Kitāb al-aḫbār al-ṭıvāl* ismindeki eseri, tam olarak, elimize geçmiştir. Bu eserde umûmî tarihin an'ane sâyesinde mufassalan anlatılabilen kısımları ele alınmıştır. Bundan başka iranlılar için alâka verici olan vak'alar tetkik edilmektedir. Böylece muhtasar bir halifeler tarihi kadrosu içinde müellif İskender ve Sâsânîlerin tarihi, Ḳādisîya muharebesinin bütün teferruatı ile birlikte, Irak'ın araplar tarafından fethi, 'Alī'nin Mu'āviya ile muharebeleri ve hâricîlerin savaşlarını mufassalan anlatmış ve Ḥusayn'in şehâdeti, Azraḳîlerin ve Muḫtār'ın isyanları, Emevîlerin sukutu, 'Alī tarafdarlarının bilhassa Horasan'daki faâliyeti üzerinde haylı durmuştur (krş. W. Guirgass, Leyden, 1888; I. Kratchkovsky, 1912). Nebatlara dâir kitabı (*Kitāb al-nabāt*), ilim tarihi bakımından, büyük bir ehemmiyeti hâiz olup, aslı kaybolmuştur; fakat bilhassa lugatçilerden İbn Sīda ve bir de İbn Bayṭār'ın eserlerinde bir çok parçaları iktibas edilmiş bulunmaktadır. Hakikatte bu eser, Abū Zayd ve Aşma'ī'nin zamanımıza kadar gelen aynı addaki eserleri gibi, fakat onlardan daha muhtasar olarak, eski şâirlerin eserlerinin tetkikinden meydana gelme filolojik bir risâle olup, bu şâirlerin zikrettikleri bir çok nebatların kolayca anlaşılmasını te'min etmek maksadı ile kaleme alınmıştır. Böylece müellif aslı Arabistan'da yetişenleri ele almakla beraber, yabancı memleketlerden getirilerek,

bu memlekette yetiştirilen nebatları da ihmâl etmemiştir. Bir kısmı daha eski eserlerden alınmış olan açık ve seçik tasvir ve tavsifleri, şahsî müşâhedelerine istinat etmeyip, gerek kendisi ve gerek kendisinden evvel gelenler tarafından sorguya çekilen çöl araplarının anlattıklarına dayanmaktadır. Esasen bedevîler gâyet dikkatli müşâhedelerde bulunmak ve etraflarında bulunan her şeyi pek sahih bir şekilde tasvir etmek kabiliyetinde idiler. Bundan başka onlara nebatlar ile nebatların kısımlarına ilmî denebilecek mahiyette ıstılahlara mâlik bulunuyorlardı. Büyük bir kısmı zamanımıza kadar muhafaza edilmiş olan bu tasvirlerden maada, *Ḥizānat al-adab* müellifinin 6 büyük cild hâlinde gördüğü bu eserde misâl olarak kaydedilmiş bir çok beyitlreden başka, bu beyitlere âit bir haylı lisanî ve tarihî şerhler de vardır. Kitap, Arabistan'ın muhtelif memleketleri ve türlü cins arâzisi, iklimi, suları ve nebatların yetişmesine dâir umûmî şartlar hakkında mufassal bir tasvir ile başlamakta idi. Bundan sonra nebatların umumî tasnifinden ve muhtelif nebatların morfolojik teşekküllerinden bahsediliyordu. Nihâyet eserin asıl kısmında nebatlar üçe ayrılıyordu: 1. ekilen gıda nebatları, 2. yabani nebatlar ve 3. meyvaları yenilen nebatlar. İkinci grupa âit olan nebatlar, evvelâ yetişme mahalleri ve sonra umûmî teşekkülleri ve kısmen bunların sanayide kullanılmaları bakımından, tetkik ediliyorlardı.

'Alī b. Ḥamza al-Baṣrī'nin *Kitāb al-tanbīhāt 'alā aġlāṭ al-ruvāt* ismindeki eserinin bir kısmında oldukça sıkı bir surette tenkit ettiği bu kitap, tamamiyle lisanî tafsilâtı ihtivâ ettiğinden, sonradan gelen bütün lûgat müelliflerinin, nebat isimleri için istifâde ettikleri başlıca menbâ olmuştur.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Irşād al-arîb ilā ma'rifat al-adîb* (nşr. Margoliouth), I, 123—127; Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt* (Kahire, 1326), s. 132; 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādī, *Ḥizānat al-adab* (Bulak, 1299), I, 25; de Sacy, *Relation de l'Egypte*, s. 64 ve 78; Steinschneider, *ZDMG*, XXIV, 373; E. Meyer, *Geschichte der Botanik* (Königsberg, 1856), III, 163 v. dd.; Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber* (Leipzig, 1862), s. 190 v.dd.; Leclerc, *Histoire de la médecine arabe* (Paris, 1876), I, 298; Wüstenfeld, *Die Geschichtschreiber der araber*, nr. 79; Brockelmann, *GAL*, I, 123; *Suppl.*, I, 187; G. van Vloten, *Tweemaandlijk Tijdsehr.*, 1897, 1; Br. Silberberg, *Das Pflanzenbuch des Abū H. A. B. D. ad-D.*, *ZA*, XXIV, 225—265; tez olarak, Breslau, 1910), XXV, 39—88.

(C. BROCKELMANN.)

DİRHEM. DİRHEM, 1. arap para sisteminde gümüş sikke vâhidi. Bu isim (δραχμή, fars. *direm*) eski çağlardan beri kullanılmaktadır; kelimenin delâlet ettiği gümüş parayı araplar farslardan almışlardır. Dirhemin resmî ağırlığını tesbit etmek *dînâr*'ın ağırlığını tâyin etmekten daha güçtür. Çünkü dirhemler hiç bir zaman büyük bir sıhhat ve ihtimamla basılmamıştır. Dirhemin resmî râyicinin tesbiti hususunda müverrihlerde gördüğümüz kayıtlar birbirini tutmaz. Yalnız hepsinin birleştiği nokta şudur: *dirham*'ın ağırlığı ile *miṣḳāl*'in birbirine nisbeti, 7 : 10'dur. Fakat *miṣḳāl* [b. bk.] kelimesi muhtelif mânalara geldiği için, ancak miskal hakikî *dînār* (Mekke *miṣḳāl*'i 4,25 gr.)'a nisbet edildiği zaman, bir mâna ifâde eder. Dirhemin en muhtemel ağırlığı 2,97 gr.'dır ki, bu siklet, gerek mevcut sikkelere ve camdan yapılmış vezin olçülerine, gerek E. T. Rogers tarafından Fayyüm'da bulunan al-Muḳtadir devrine (295—320=908—932) âit sikke vezinlerine uymaktadır.

İlk defa 2,97 gramlık resmî dirhemin darbı halife 'Omar tarafından emredilmiş olsa gerektir. 'Abd al-Malik bu dirhemi gümüş sikke vahidi itibar etmiştir. Arap dirheminin Sâsânî dirheminden gelmiş olduğunda şüphe yoktur. Sâsânî dirhemi, Ardaşīr I. (226—241) tarafından, 4,25 gramlık yeni Atina drahmisinin ağırlığında olarak, kabûl edilmiş ve Sâsânî devletinin ikıraza kadar, hemen-hemen hiç değişmeden, olduğu gibi kalmıştır (Ardaşīr III.'in 628 yılından kalma drahmilerinin vezni 4,10 gr.). İran'daki arap vâlileri, eski tipi muhafaza etmekle beraber, daha hafif sikkeler darbetmişlerdir; bunların bir çok sikkeleri 2,90 gr. ağırlığında olup resmî dirheme uygundur.

Tamamiyle islâmiyete âit en eski dirhemler (bâzı şüpheli sikkeler müstesnâ) 75 (694) yılından kalmadır; İran'da bir müddet daha Arap-Sâsânî dirhemleri darbına devam olunmakla beraber (Taberistan'da 180 = 796 yıllarına kadar), bu tarihten itibâren bütün eyâletlerde sikkeler, yeni tipe göre basılmıştır.

VI. (XII.) ve VII. (XIII.) asırlara âit olup, Artuk-oğulları, Zengîler ve Ön-Asya'nın diğer türk hânedanları tarafından bastırılan bakır dirhemler dikkate değer. Bunlar resimler ile süslü ve bilhassa hıristiyan tâcirler ile yapılan alış-verişlerde kullanılmak maksadı ile darbedilen büyük bakır sikkelerdir (vasatî olarak 12 gr. ağırlığında). Dirhem şimâlî ve şarkî Avrupa'da mühim bir rol oynamıştır. Buralarda, 600 ile 1000 yılları arasında tedâvülde bulunan yegâne para dirhem olmuştur.

Dirhemin ez'afına ve eczasına ilk hicrî asırlarda pek rast gelinmez. Eczasından en ziyâd

kullanılanı, 1/6 (*dānaḳ = obolus*), en çok taammüm etmiş olanı da 1/2 dirhem idi. Dirhem dînâr ile aşağı yukarı aynı zamanlarda ortadan kalkmıştır. Gümüş ile altın arasındaki kıymet nisbeti, ialâmiyetin başlangıcında, 14 : 1 olarak, tesbit edilmişti (bir *dînār = 20 dirham*).

2. Dirhem, aynı zamanda, dirhem adındaki sikkeden tamamen başka, 3,148 gramlık bir veznin (*dirham kayl*) adıdır. Dirhem, yer-yer bâzı değişikler ile ecza ve kıymetli mâden ölçmeğe yarayan bir vezin olarak, zamanımıza kadar devam etmiştir. 1799'da Kahire'de bulunan fransız işgali zamanında dirhemin vezni 3,0884 gr. olarak tesbit edilmiş iken, 1845'te teşekkül eden tahkikat komisyonu bu veznin 3,0898 gr. olduğunu görmüştür. Ağırlık vâhidi olarak kg. kabûl edilmeden önce İstanbul da 1 dirhem = 3,207 gr. idi.

Bibliyografya: J. Karabaček, *Über mohammedanische Vicariatsmünzen und Kupferdrachmen* (*Wiener Num. Zeitschr.*, 1869); E. v. Zambaur, *Orientalische Münzen in Nord- und Osteuropa* (*Monatsblatt Num. Ges. Wien*, 1912); J. A. Decourdemanche, *Étude métrol. et numism. sur les Misqals et Dirhems arabes*, 1908; bk. mad. DİNĀR. (E. v. ZAMBAUR.)

DİRİZOR. [Bk. DEYR-I ZOR.]

DİU (DVİPA), 64,75 km². bir ada olup, Hindistan'da Kathiavar yarım adasının cenup ucundadır. Ada, müslümanlar tarafından 1330'da Rācpūtlardan alınmıştır. Gucarāt sultanı Maḥmūd Bîgara (1458—1511) zamanında Diu zengin bir müslüman limanı idi; fakat burası, çok geçmeden, portekizliler tarafından alınmıştır. El'an da onların elindedir. Hindistan ile Basra körfezi ve Kızıldeniz arasında ticâret gemilerinin uğrağı olmak dolayısiyle, XIV.—XVI. asırlarda oldukça ehemmiyet kazanmıştı.

Bibliyografya: *Gazett. of the Bombay Presidency*, VIII. (H. C. FANSHAWE.)

DİV. [Bk. DEV.]

DİVĀN. [Bk. DIVAN.]

DİVAN. DİVĀN (cem. *davāvîn*), islâm fütuhatının ilk yıllarında arapçaya ve islâm kültürüne dâhil diğer dillere geçmiş, muhtelif mânalarda aslen farsça bir söz olup, esasında (yazı veya insan hakkında) topluluk ifâde eder (bk. I. A. Vullers, *Lexicon persico-latinum etymologicum*, I, Bonne, 1855). Kelimenin türk, fars ve arap dillerinde belli-başlı mânaları şunlardır.

1. Kuyudât defteri. Eski Suriye ve Mısır'da yunan dilinde umûmî hesap defterleri tutulurdu. Bu usûl buradan İran'a intikal etmiş ve bunlara pehlevî dilinde *dēvān* adı verilmiştir. İslâm fütuhatının ilk yıllarında araplar da İran'dan bu şekilde defter tutma usûlünü ve onunla birlikte tâbirini almışlardır (bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhâl*, İstanbul, 1941, s. 4 v.d.).

2. Devlet işlerinin idâresi ile alâkalı encümen. Abbâsîlerden başlamak üzere, bu tâbir müslüman devletlerinde ilk defa mâlî işlerle meşgûl olan dâireye (*dīvān al-zimām*) alem olmuş ve bilâhare mânası genişleyerek, daha Abbâsîler zamanında, bununla en yüksek idâre makamı (*dīvān al-tavḳī'*) kasdedilmiştir (v. Kremer, *Culturgesch.*, I, 198). Bundan sonra da muhtelif devlet encümenleri bu adı almışlardır. Msl. muayyen bâzı arâzinin idâresi ile iştigâl eden *dīvān al-birr* adlı bir dâirenin mevcudiyetini biliyoruz. Bu dâire daha sonra *vaḳf* adını almıştır (Faḫrî, s. 315). Bir de mühür dâiresi olan *dīvān al-ḫātam* vardı. Müslüman türk devletleri arasında divan teşkilâtının Selçuklularda, Anadolu beyliklerinde, İlhanlılarda ve Ak-Koyunlularda, Memlûklerde ve Osmanlılarda mevcudiyetinden haberdarız. Bu devletlerin divan teşkilâtı, esasında, birbirine pek benzemekte idi. Merkezde vezirin, bâzan hükümdarın, reisi bulunduğu büyük divan (Selçuklularda *dīvān-ı 'āli*, İlhanlılarda *dīvān-ı kabîr*, Memlûklerde *dīvān-i sulṭān*), teknik ve askerî işler hâricinde, umûmî devlet işlerini idâre eden dâire idi. Bu divanın âzası, esas itibariyle, mâliye nazırı (asıl ismi *ṣāḥib zimām va 'l-istîfā* veya *mustavfî*, Memlûklerde ise, *dīvān istîfā ṣaḥba*), askerî işler nâzırı (*amîr 'āriz al-cayş*), yazı işleri nâzırı (*ṣāḥib tuġrā, tuġrā'î, munşî* ve *parvānçî*) ve umûmî devlet müfettişi (*muşrif*) olup, muhtelif devletlerde tâlî derecede diğer bâzı âza da bulunurdu. Büyük divan âzasının her biri de, ayrıca kendi mesaî sâhasını alâkalandıran işlerin idâresi için, reisi bulunduğu bir divana sâhip idi. Böylece büyük divana tâbî ve devlet idâresinde rolü olan muhtelif devlet dâireleri, yâni divanlar, vardı. Bu divanlardan başka Memlûkler devletinde mühim sayılabilecek bir dâire de *dīvān al-maẓālim* veya *dār al-'adl* adı ile anılan ve hükümdarın haftada iki gün, halkın dâva ve şikâyetlerini dinlediği divan idi. Bu devletlere tâbî mühin. eyâletlerde de büyük divana bağlı, aynı esaslar dâhilinde, eyâlet divanları bulunurdu (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 42 v.dd., 95 v.d., 101, 149 v.d., 223, 228 v.d., 294, 297 v.d., 396—410).

3. Her hangi bir mevzû üzerinde tedvin edilmiş eser. *Dīvān luġāt al-turk* gibi, kullanılışlarda tesbit edilen bu en geniş mâna, zamanla, darlaşmıştır. İlk olarak müteaddit şâirlerin seçme manzûmelerini toplayan mün-

tahabât mânasına (msl. Abū Tammām'ın, *Dīvān al-ḥamāsa* adı ile, arap şâirlerinden topladığı şiirler) gelirken, sonraları bir şâirin manzûm yazılarını toplayan kitaba alem olmuştur. Önceleri bu gibi kitaplarda yalnız bir kaç nazım şekli bulunması kâfi idi (msl. türk edebiyatında Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-i ḥikmat*'i; bk. mad. Ahmed Yesevî; Kadı Burhaneddin divanı; Mevlâna ve oğlu Sultan Veled'in divanları). Divan tâbiri daha sonra bir şâirin klâsik nazım şekillerini bir sıra dâhilinde tertip eden manzûmeler mecmuasına alem olmuştur. Bu şekilde tam divanda, sıra ile, şu nazım nevileri bulunur: tevhid, münacât, na'at, din ulularının, padişah ve devlet adamlarının medhini hâvî kasîdeler, doğum, ölüm, muzafferiyet ve bina inşası gibi hâdiselerin tarihine dâir manzûmeler, kafiyeleri arap alfabesi sırasına göre tertip edilmiş gazeller rubaîler, kıt'alar, murabbalar, muhammesler, müseddesler, tuyuğlar, şarkılar, terci ve terkib-i bendler, lûgazlar, muammalar ve mesnevîler. Buna göre, klâsik edebiyatta divan sahibi olabilmek için, bu nazım nevilerinin mühim bir kısmı ile ve bilhassa arap alfabesindeki bütün harfler ile kafiyeli gazeller yazmış olmak şart idi. Türk edebiyatında bu neviden bugün bilinen en eski divanlar *Niyâzî divanı* (bk. M. Süreyya, *Sicill-i osmanî*, IV, 596; eser bugün elde yoktur), *Ahmed divanı* (Murad Molla kütüp., Hamidiye, nr., 1082), Dukakin-zâde Ahmed Bey'in *Divan-ı Ahmedi*'si (Üniversite kütüp., nr. 840) ve *Şeyhî divanı*'dır.

4. Divanın yukarıda sayılan mânalarından çıkmak suretiyle islâm milletleri diline geçmiş, kültür tarihi bakımından, ikinci derecede mühim muhtelif mânaları daha vardır. Bunların başlıcaları şunlardır: *a.* arşiv (bk. Zenker, *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan*, Leipzig, 1866, I); *b.* hükümdarın oturduğu sedir (bk. Vullers, *ayn. esr.*) ve bundan Avrupa dillerine geçmiş mânasiyle şarkkâri kanape; *c.* Osmanlı devletinde bir kaç köyden müteşekkil küçük bir idârî birlik (Redhouse, *Türkçeden ingilizceye lûgat kitabı*, İstanbul, 1921); *d.* mahkeme, *divan-ı harb*, *divan-ı âli*'de olduğu gibi (bk. Zenker, *ayn. esr.*); *e.* bir âmir huzurunda eller önde kavuşmuş olarak ihtiram vaziyetinde durmak ve buradan türkçede *divan dur-*, *el pençe divan dur-* (bk. Redhouse, *ayn. esr.*). Eskiden yabancı tâcirlerin barındığı kervansaray ve bir nevi gümrük dâiresi olan büyük bir han mânasında bilhassa Magrib arapçasında nüstâmeldi. (Dozy, *Suppl.*, I).

Bibliyografya: Metin içinde verilen bibliyografyada umûmiyetle divan tâbirinin muhtelif mânaları hakkında mâlûmat vardır. Bu itibarla bunların bir çoğundan diğer kısımlar için de istifâde edilmiştir. Metiude gösterilenlerden başka bk. bir de İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri ve Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu devletleri* (Ankara, 1937), s. 71; Steingass, *Persian-English Dictionary* (London, 1930). Max van Berchem, *La propriété territoriale et l'impôt foncier*, s. 45, not 2; Müller, *Islâm*, I, 42 (not 1), 273. (MECDUD MANSUROĞLU.)

DÎVÂN-I ARZ. [Bk. ARZ.]

DÎVÂNÎ. [Bk. ARABİSTAN.]

DİVRİĞİ (DİVRİKİ veya DİVRİK de denir), Sıvas'ın müstakim hat ile 303 km. cenûb-i şarkîsinde, Sıvas — Erzurum demir yolunun 179. km.'sinde, deniz seviyesinden 1.250 m. irtifâda bulunan bir k a s a b a olup, cenuptan şimâle doğru akarak, 1 km. kadar şimâlde Fırat nehri tâbilerinden Çaltı ırmağına kavuşan bir dere boyunca uzanır. Gerçekte Divriği'nin büyük kısmı bugün derenin sol tarafında (garpta), bağ ve bahçeler içine dağılmış düz damlı evlerden mürekkep mahalleler hâlinde olup, müteaddit taş köprüler ile bu kısma bağlanmış olan sağ tarafında pek az ev mevcuttur. Böyle olmakla berâber, eski Divriği o tarafta bulunmakta, şimdi şehrin şimâl-i şarkîsinde Çaltı vâdisine hâkim dik yamaçlı bir kaya çıkıntısı üzerinde yükselen eski kalenin eteğinde yayılmakta idi; hemen hepsi de XII. — XIII. asırdan kalma bütün mebâniye bu şark kısmında rastlamakta olup, bunlar Divriği'nin orta çağda ehemmiyetli bir belde olmuş bulunduğuna delâlet etmektedir.

Divriği'nin kadîm tarihi hakkında esaslı bir bilgimiz yoktur. Buranın Mithridat'ı mağlûp eden Pompeus tarafından kurulmuş Nikopolis'in yerine kaim olduğuna dâir ileri sürülen rivâyetler esassız olup, Nikopolis'in çok daha şimâlde, şimdiki Su-Şehri (Enderes) civarında tesbit edilmiştir. Bununla berâber, Bizans devrinde Tephrice (= Tefrike) denilen bu şehrin, muhtemel olarak, buna benzer bir ad taşıyan bir kadîm çağ beldesi yerine kaim olmuş bulunması şüphesiz gibidir ve bu beldenin adı, Grimme tarafından, hitit aslına irca edilmektedir. Bizans devrinde verilen ada, XIII. asırda İbn Bîbî'nin *Selçuknâme* (bk. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'hist. des Seldjoucides*, IV, 318)'sinde دبرك şeklinde rastlanmaktadır; fakat câmi ve türbe kitâbelerinde olduğu gibi, XV. asra âit eserlerde دبرگی, (Ḫalîl Ẓāhirī, Sa'd al-Dīn), XVII. asırdan itibâren ve دیوریگی (Divrigi) şekli görülmekte (*Cihannümâ*, Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*), bugün ise, şehrin adı Divriği olarak yazılmaktadır.

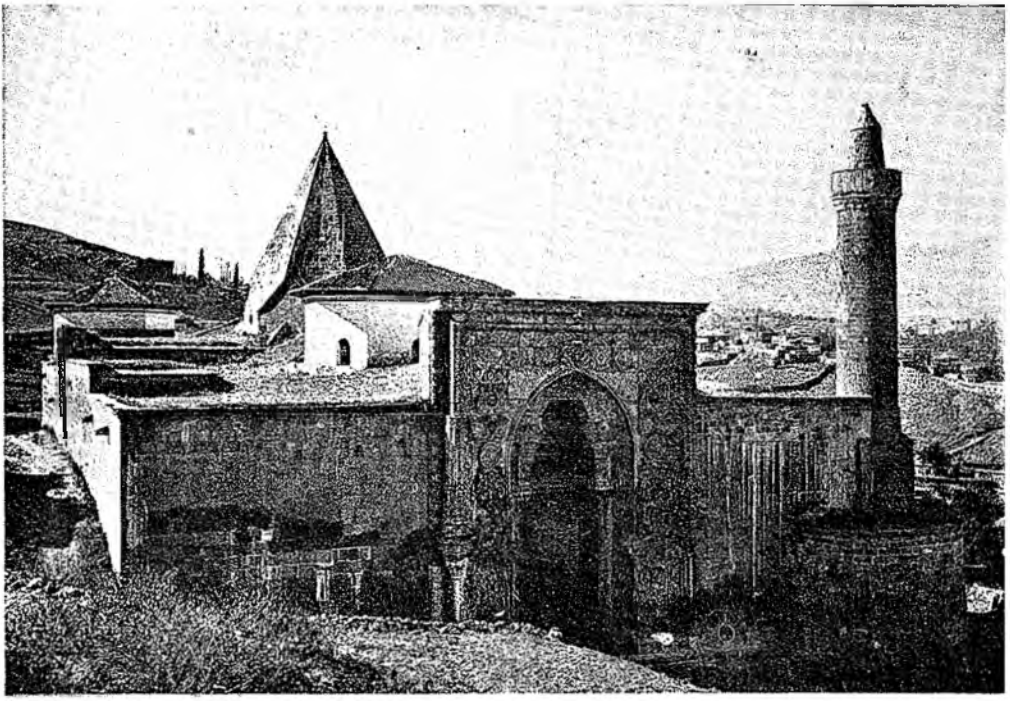

DIVRIĞI Ulu-Câmi, şimâl yüzü.
(Ahmed Şah tarafından yaptırılmıştır)
İnşa tarihi : 626 (1228/1229).

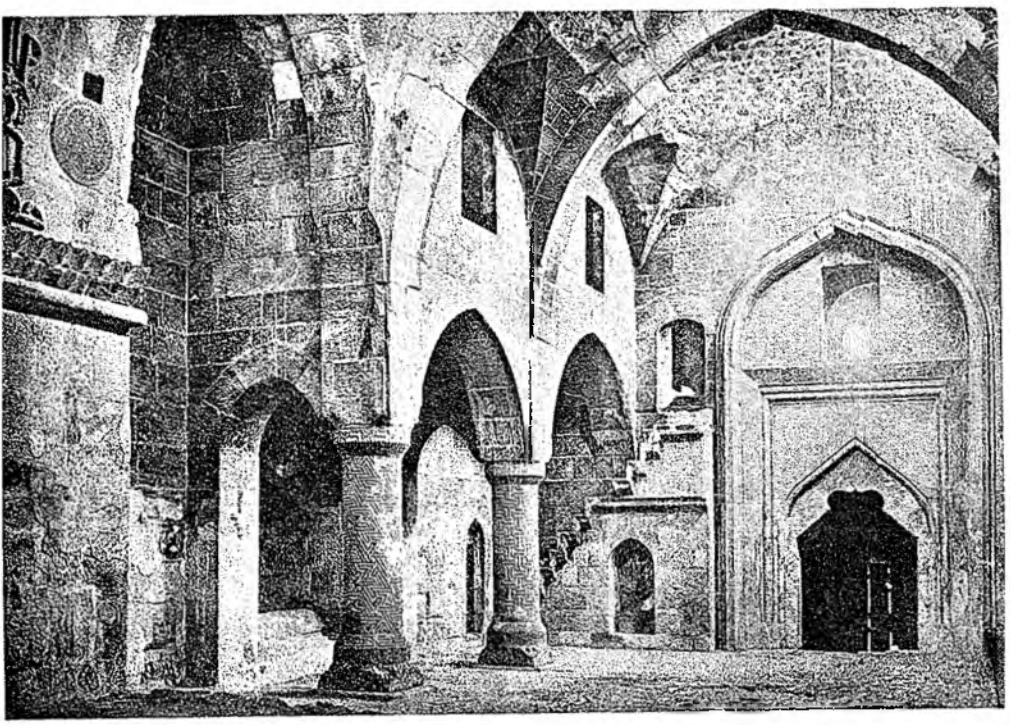

DIVRIĞI. Dârüşşifâ (Medrese)'nın orta sahnı.
(Turan Melik tarafından yaptırılmıştır)
İnşa tarihi : 626 (1228/1229).

[illegible] II (Paris, 1934), leyha LXIV ve LXXVI.

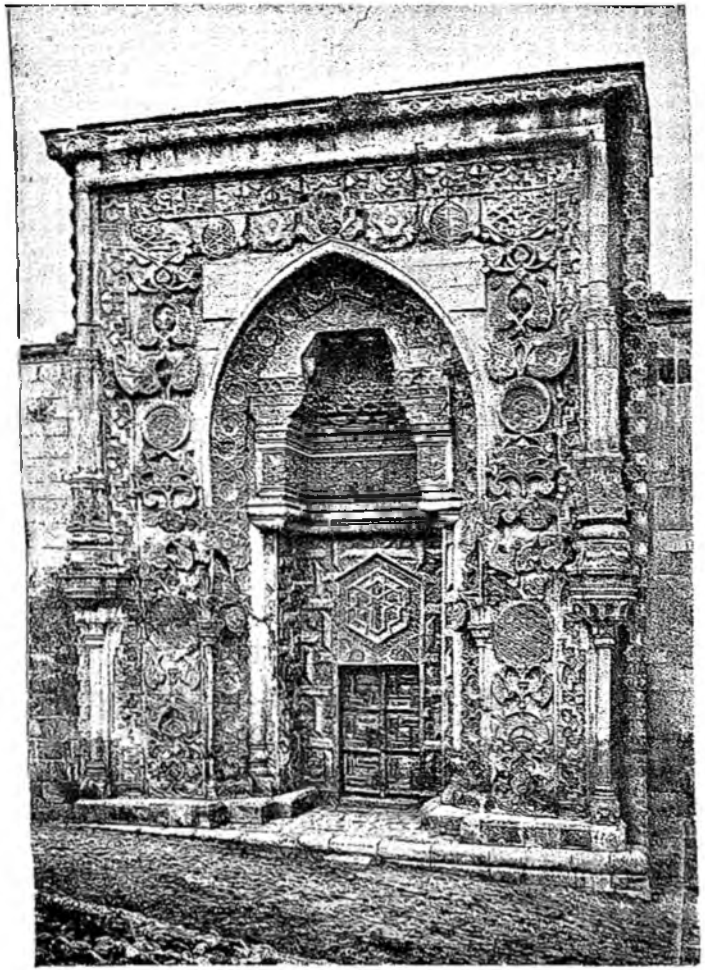

DİVRİĞİ. Ulu-Câmi, şimâl kapısı.

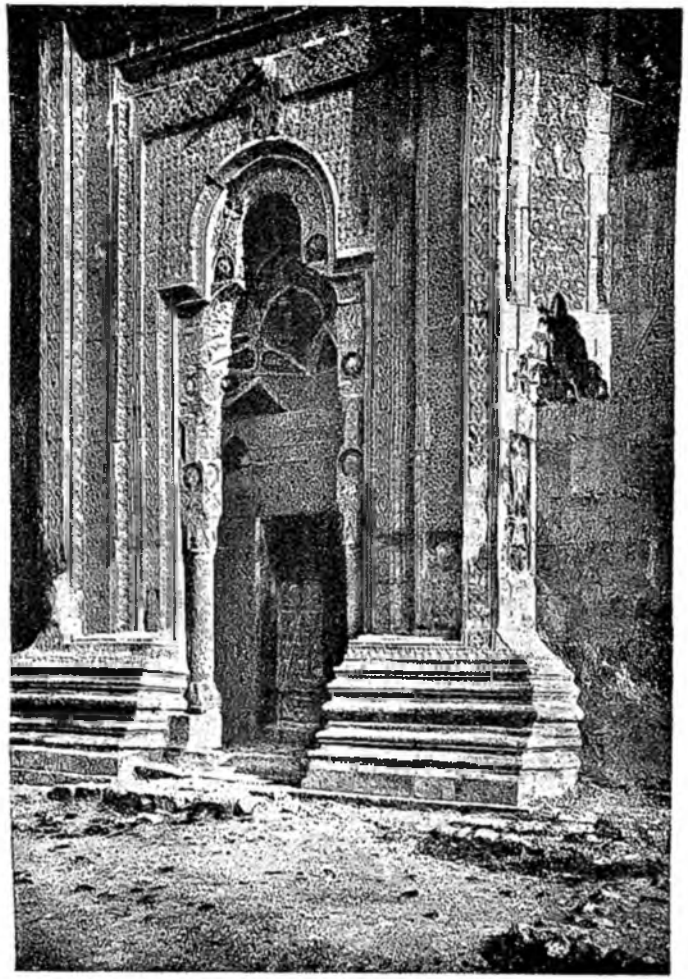

DİVRİĞİ. Ulu-Câmi, garp kapısı.

(Ahmed Şah tarafından yaptırılmıştır)
İnşa tarihi : 626 (1228/1229).

A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie*, II. (Paris, 1934), levha LXV ve LXIX.

Divriği havâlisi VII. asır başında Sâsânîlerin istilâsına uğramış ve bunların Heraklius tarafından mağlûp edilmelerini müteâkip, çok geçmeden, arap ordularının hücumuna ve Malatya, Maraş ve Samsad gibi merkezlere yerleşmiş askerî kolonilerden gelen akınlara hedef olmuştur. Eski arap coğrafyacıları, muhtemel olarak kelimenin baş harfinin yanlış istinsah edilmesi yüzünden, burayı Ebrik şeklinde kaydederek, Fırat menbâlarını da bu civarda göstermişlerdir (İbn Rusta, s. 93; G. le Strange, *JRAS*, 1896, s. 766; *Kitāb al-buldān*, IV, s. 54; bk. bir de Yāḳūt, I, 87). Müdafaaya çok müsâit sapa bir mevkide bulunduğu için istilâlardan masun kalmış olan Divriği (Tefrike), IX. asır ortalarında arapların al-bayālika dedikleri pavlikianların başlıca merkezi olmuş ve bu sebeple şehre Madīnat al-Biyālika denilmiştir. Şark pagenismine dayanan râfızî bir hıristiyan tarikatı telâkki edilmekle beraber, aralarında türlü itikat erbabını barındıran pavlikianlar, serkeş ve zorlu bir cemiyet teşkil ediyorlardı (bk. Karapet Ter-Mkrttchian, *Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreich*, Leipzig, 1893). Bunlar daha evvelden Bizans imparatorları tarafından tenkil edilmiş iseler de, müslüman arapların sahneye çıkmaları üzerine, imparatorluğa karşı kuvvet kazandılar ve reisleri Karbeaz ve Chrysscheir kumandasında, Anadolu içinde büyük akınlar yaparak, Marmara ve Ege denizi kıyılarına kadar ilerilediler. 870 senesinde Divriği'ye karşı Basilios I.'un bizzat kumanda ettiği bir ordu ağır mağlûbiyete uğradı. Ertesi sene Chrysscheir Ankara önlerine kadar uzandı ve muhtemel olarak, bir müddet için, şehri ele geçirdi (Genesios, tab. Bonn, s. 122). Pavlikianlar bâzan araplara karşı düşman ve muzaffer görünüyorlarsa da, bâzı defalar onların seferlerine iştirâk etmişlerdir. Hattâ Wittek (*Zur Geschichte Angoras im Mittelalter, Festchr. für Georg Jakob*, 1932, s. 329—354)'in zikrettiğine göre, Tchamtchian'ın, eski ermeni kaynaklarından faydalanarak, meydana getirdiği bir eserde Chrysscheir'in Kurşahr adlı bir müslüman olduğu kaydedilmektedir. Bunların hıristiyan ve müslüman âlemleri arasında kurmuş oldukları hükûmetin ne zamana kadar pâyidâr olduğu, kat'î şekilde,mâlûm değildir.

Divriği havâlisinin türkler tarafından fethedildiği tarih de iyi bilinmiyor; bununla berâber Bizans imparatorunu Malazgirt'te mağlûp eden Alp Arslan'ın zaferinden sonra, bir az bütün bu havâlinin türklere geçmiş olduğunda şüphe edilemez. Şarkî Anadolu, türk emîrleri arasında, taksim edilirken, Erzincan (yukarı Fırat) havâlisi emîr Mengüçük'e düşmüş, bu sülâlenin bir kolu Divriği'de hüküm sürerek, bugün gördüğümüz âbideleri bırakmıştır. Mevcut kitâbelere nazaran, bunların devri XII. asrın ikinci yarısından (576=1180/1181) XIII. asır ortasına (650=1252) kadar devam etmiş, bundan sonra, Divriği Mengüçük hânedanının mülkü, Erzincan'dakiler gibi, Selçukluların eline geçmiştir. 675 (1276/1277)'te Hulagu'nun oğlu İran İlhanlı hükümdarı Abaka, Mısır Memlûklerine karşı Elbistan seferine giderken, Divriği'ninsûrlarını yıktırmış (İbn Bībī, nşr. Houtsma, IV, 318; ayrıca bk. d'Ohsson, *Hist. des Mongols.*, III, *tür. yer.*) ve şehir, 700 (1300/1301) senesine doğru, İlhanlılara tâbi bulunan son Selçuklu hükümdarı Kayḳubād III.'ın akıncıları tarafından, yağmalanmıştır. Bu devirlerde Divriği'nin mukaddederatı, Anadolu tarihinin çok karışık safhaları içinde, karanlıkta kalmaktadır. XIV. asırda şehrin adı belki de mevkiinin sapalığından dolayı, nâdir olarak geçmekle berâber, buraya en yakın büyük merkez olan Sıvas'ın İlhanlıları ve Eretna-oğullarına tâbi bulunmasına karşılık, Divriği kalesinin, daha XIV. asır başlarında Mısır Memlûk devleti eline geçtiği tahmin olunur. 1398 senesinde Sıvas emîri Kadı Burhān al-Dīn'in, Zara ile Divriği arasında vukua gelen bir çarpışmada, Ak-Koyunlu hânedanı müessesi Kara Yülük Osman tarafından katledilmesini müteâkip, Sıvas'a giren Bayezid I., Divriği'yi mısırlıların vâlisi İbrahim b. Muḥammed Şuhrī'nin oğlu elinden alıp, osmanlı mülküne ilhak etti (Sa'd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ*, I, 150) ise de, o sırada Timur'a karşı tedbir almak lüzumunu hissettiğinden, 1401 senesinde Memlûk hükümdarı Sultan Farac ile akdettiği ittifak muahadesi ile, mısırlıların almış olduğu yerleri onlara iâde etti (bu hususta bk. madd. AKKOYUNLULAR ve BAYEZİD I.). Bugün Divriği'de mevcut bulunan ve 874 (1469/1470) veya 894 (1489) tarihli bir kitâbeyi ihtivâ eden türbede, Memlûk sultanı Sayf al-Dīn Ḳaytbay'ın adını taşıyan ve onun devrinde burada bulunan bir Mısır vâlisi medfundur ve bunun yanında da, muahharen inşa veya ihya edilen ve halk tarafından Kuntabah câmii tesmiye edilmiş olan bir câmi vardır. Mısır hâkimiyeti esnâsında Divriği Halep eyâletine bağlı ve az ehemmiyetli bir ileri karakol rolünü oynamış, XV. asrın ikinci yarısında Uzun Ḥasan'ın muharebelerinde ve XVI. asrın başında Şah İsmail'e mensup kuvvetlerin hareketleri esnâsında, mevkiinin sapalığı yüzünden, tecâvüzden masûn kalmıştır. Divriği'de Mısır hâkimiyetinin ne zaman sona erdiği iyi bilinmiyorsa da, bu hâkimiyetin Marc Dābiḳ zaferi senesine (922 = 1516) kadar devam etmiş olması mümkündür (bk. Ḫalīl al-Ẓāhirī, *Zubda*, nşr. Ravaisse, s. 51; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā*, s. 295).

Bu suretle Selim I. devrinde osmanlı mülküne katılan Divriği, Sıvas eyâletine bağlanan bir sancak merkezi olmuş ve daha sonra kazaya tahvil edilmiştir. Âsâyişin yerinde olduğu yıllarda Divriği, Harput'u Arapkir üzerinden Zara'ya ve Karadeniz kıyılarına rapteden yol üzerinde bir merhale rolünü oynardı. Kâtib Çelebî (*Cihânnüma*, nşr. İbrahim Müteferrika), burayı iki saatlik bir mesâfe üzerinde uzanan bahçeler içinde „azîm bir kasaba" olarak tasvir eder. 1059 (1649)'da Divriği'ye uğramış bulunan Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, nşr. Ahmed Cevdet, İstanbul, 1314, III, 210—214)'ye göre, muhkem kalenin eteğinde uzanan asıl şehrin bağlı bahçeli evleri, üstü kapalı gâyet müzeyyen bir çarşısı, müteaddit câmi, tekke ve hamamı vardı. XVII. ve XVIII. asırlarda devletin nufuzunun zayıflaması, esâsen mevkii itibariyle tecerrüde mütemâyil bulunan Divriği havâlisini, orta çağda olduğu gibi, fi'len mahallî sergerdelerin hükmü altında bıraktı ve şehrin mukadderatı, bunların kuvvetlerine ve komşuları ile iyi geçinip-geçinmemelerine göre, değişik safhalar gösterdi. XIX. asrın ilk yarısında merkezin nufuzu yeniden teessüs edince, şehrin ehemmiyeti büs-bütün kayboldu. Bütün bu asırda, Divriği havâlisi, Dersim dağlarında tahassün etmiş bulunan eşkıyanın tecâvüzünden masûn kalamadı ve âsâyişsizlik Türkiye cümhuriyetinin kuruluş yıllarına kadar sürüklenip gitti. XIX. asır sonunda Cuinet (*La Turquie d'Asie*, 1892, 685), burayı 5.600 nüfuslu bir kasaba (4.500 müslüman) olarak tasvir ediyor ve evvelce kaplamış olduğu geniş sâhanın kısmen metrûk mahalleler ve harâp evler hâlinde bulunduğunu, bilhassa ortadan geçen derenin cenûb-i şarkîsine düşen kısmın bâzı dükkânlar ile bir kaç ev hâriç, hemen-hemen bir enkaz yığını hâlinde olduğunu söylüyor. Divriği'ye, yakın senelere kadar, Sıvas—Erzincan caddesinden Zara'da ayrılarak, Karabel'i aşan bozuk bir yol üzerinden güçlükle gidiliyordu. Son yıllarda iki mühim hâdise, Divriği'ye geniş inkişaf kapıları açtı. Bunlardan birisi, daha evvel hiç bir yolun tâkip etmediği gâyet menaatlı Çalt-ı vâdisinden geçirilen Sıvas—Erzurum demir yolunun 1937 senesinde Divriği'ye varması, değeri şehrin pek yakınında bulunan zengin demir yataklarının garbî Karadeniz bölgesinde kurulan Karabük fabrikaları için işletilmeğe başlanmasıdır. Kâtib Çelebî (*ayn. esr.*, s. 624), Divriği civarında bir dağda mevcud saf demir cevherinin yer-yer işletildiğini ve şehrin şimâl-i garbîsinde, yakın bir dağda, miknatıs taşı bulunduğunu zikreder ki, bu mâlûmat, Divriği'nin 6 km. şimâl-i garbîsinde bu gün işletilmekte olan magnetit yataklarının yerine tevafuk etmektedir. Divriği kasabasının inkişafı, nüfusunun 1927 senesinde 4.789 iken, 1940'ta 8.101 olması ile de belirmektedir. Divriği kazasının 2.935 km². arâzisi üzerinde, 36.040 nüfus yaşamaktadır.

Geçen asırlardan beri Divriği'yi ziyâret etmiş hemen bütün seyyahlar, burada mevcud orta çağ türk âbidelerinden bahsederler. Bu âbideler, birinci cihan harbinden evvel, van Berchem ile Halil Edhem ve daha yakın zamanda da A. Gabriel tarafından esaslı bir şekilde tetkik ve tavsif edilmiştir. Bu hususta bk. *Materiaux pour un Corpus inscriptionum Arabicarum*, 3e partie: *Asie Mineure*, 1re section: Max van Berchem et Halil Edhem, *Sivas, Diwrigi*, Le Caire, 1910 (*Mém. Inst. Français d'Archéol. du Caire*, s. 55—99); Albert Gabriel, *Monaments turcs d'Anatolie*, Paris, 1934, II (*Publ. Inst. fr. d'Archéol. de Stamboul*), s. 165 v. d. Bu gün görülen başlıca eserler 576—650 (1180/1181—1252) arasında, yâni Mengüçük bânedanının hüküm sürdüğü devirden kalmadır. Dik yamaçlı bir sırt üzerinde yükselen müstatil şekilli harap hisarın menşei, muhtemel olarak, çok eski ise de, bugün kalan kısımlar orta çağdan daha evvele âit olmasa gerektir. XVII. asır ortalarında, Evliyâ Çelebî'nin tasvirine göre, hisar içinde 300 kadar üstü toprak örtülü ev, anbar ve sarnıçlar bulunduğu anlaşılıyor ise de, bunlar sonradan terk edilmiş ve harap olmuşlardır. Aynı seyyahın bahs ettiği nehre kadar inen kaya basamaklarından da şimdi eser kalmamıştır (bu hususta bk. G. de Jerphanion, *Mélanges d'archéologie anatolienne, Mél. de l'Univ. St.-Joseph*, Beyrouth, 1928, XIII, I, s. 25). Hisarın ortasındaki kule veya iç kaleden bu gün ancak bir kaç duvar parçası görülmektedir. Hisarın 4 kapısında 634 (1236/1237), 640 (1242/1243) ve 650 (1252) tarihlerini taşıyan kitâbeler bulunmaktadır. Yine hisar içinde Mengüçük emîri Şahinşah b. Süleyman tarafından 576 (1180/1181) senesiude inşa ettirilmiş olan hisar câmii vardır; kızılımsı bir taş ile yapılmış, hendesî tersimat ile süslenmiş olan bu zarif câmiin içi harap olmuş ve minâresinin de yalnız temeli kalmıştır. Emîr Şahinşah'ın mezarı, kalenin eteğinde, 592 (1195/1196) tarihli bir kitâbeyi ihtivâ eden Sitte-Melik türbesinde bulunmaktadır. Gerek bu türbe ve gerek Ulu-Câmi yakınında, aynı tarihli bir kitâbesi olan Ḳamar al-Dīn türbesi, ehram şeklinde bir dam ile örtülü sekiz köşeli binalardır.

Divriği'nin en mühim orta-çağ âbidesi, Anadolu'daki türk eserleri arasında en ziyâde dikkati çekenlerden biri olan Ulu-Câmi'dir. Diğer Divriği âbidelerinin hemen hepsi gibi, bugün-

kü şehrin sâhası dışında kalmış bulunan bu câmi, Mengüçük emîri Ahmed Şah b. Süleyman Şah (Hisar câmii bânisi Şahinşah'ın torunu) tarafından yaptırılmış olup, mimarı Ahlatlı Ḫurramşâh'tır. Câmiin inşa tarihi 626 (1228/1229) olup, kitâbesinde, Ahmed Şah'ın tâbi olduğu Selçuklu hükümdarı 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd I.'ın ismi de yazılıdır (bu sebeple, Sultan 'Alâ' al-Dîn, Evliyâ Çelebî *Seyahatnâme*'sinde sitâyişle bahs edilen Ulu-Câmi'in bânisi gibi gösterilir; *Cihannümâ*'da da Ulu-Câmi'e Ahmed Paşa câmii denir). Câmiin Ahmed Şah ve vâlidesi Fatıma Hatun tarafından Divriği mahkemesinde tanzim edilmiş olan ve bir takım arazi ve köylerin buna tahsis edildiğini kaydeden bir vakfiyesi 641 (1243) tarihini taşımaktadır. Güzel bir kireç taşı ile inşa edilmiş olan câmiye, cenup tarafında, umumiyetle Medrese ismi verilen ve Turan Melik (Erzincan Mengüçük sülâlesinden Behram Şah'ın kızı ve muhtemel olarak Ahmed Şah'ın zevcesi)'e izâfe olunan dârüşşifa eklenmiştir ki, hey'et-i umumiyesi ile, 64×32 eb'adında bir mustatil meydana getirir ve câmi kısmı, bu manzûmenin 3/5'ünü teşkil eder. Ulu-Câmi, sonradan bir kaç defa tâmir görmüş, yıkılan kemerler yerine künbedler ikame edilmiş, istinad duvarları yapılmış (ezcümle Kanûnî Süleyman devrinde, sonra XVIII. asır ortalarına ve nihâyet asrımızın başına doğru) ve bu tâmirler ile ilk şekli az çok bozulmuş olmakla berâber, bu sayede harap olmaktan kurtulmuştur ve bu gün de câmi olarak kullanılmaktadır. Binanın şimâl cephesinde bulunan cümle kapısı, gâyet zengin bir takım dal, çiçek ve girift şekiller ile âdetâ fazla yüklü olup, islâm sanatının en şâyânı dikkat eserlerinden biri sayılabilir (bu hususta ayrıca bk. E. Diez, *Die Kunts der islamischen Völker*, s. 122). Câmiin güzel bir mihrabı ve 638 (1240/1241) tarihini taşıyan abanozdan yapılmış bir minberi vardır.

Bu şehre en son zamanlarda Sıvas millet vekili merhum Abdürrahman Naci Demirağ tarafından 24,50 km. uzaktan tatlı içme suyu getirtilip, çeşmeler yaptırılmış ve kardeşi Nuri Demirağ tarafından da bir orta okul binası ile bir tayyare meydanı inşa ettirilmiştir.

Bibliyografya: Metinde adı geçenlere ilâveten, G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1895), s. 119; Houtsma, *Dynastie des Benu Mengutchek*, tür. yer.; C. Ritter, *Erdkunde*, X, 795; I. St. Martin, *Mémoires sur l'Arménie* (Paris, 1818), I, 188; V. de St. Martin, *Asie Mineure*, II, 680; W. F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*... (London, 1842), II, s. 7 v.d.; Ch. Texier, *Asie Mineure*, 591; Yorke (*Geographical Journal*), 1896, 6. VIII, 454 v.d.; Taeschner, *Das anatolische Wegenetz*, tür. yer.; Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, tür. yer.; *Sivas vilâyeti sâlnameleri*; V. Kovenko, *Divrik mıntakası turmalinli manyetit yatakları*, Maden tetkik ve arama enstitüsü yayınları, B 3 (Ankara, 1939).

(BESİM DARKOT.)

DİVRİK ve DİVRİKİ. [Bk. DİVRİĞİ.]

DİYA. [Bk. DİYET.]

DİYĀLĀ. [Bk. DİYÂLE.]

DİYÂLE. DİYĀLĀ, Dicle nehrine sol taraftan kavuşan en mühim kollardan biridir. Menbaı İran'da Ardilān [b. bk.] eyâletinin ortalarındadır. Ana kol (buna Gabe- veya Gāvē-rūd adı verilir) Asadābād'ın garbında 34° 50' şimâl arzından çıkar ve ilkin şimâl-i garbî istikametinde akar. 35° şimâl arzının bir az yukarısında şimâlden gelen ve Sihna (Sinna)'nin cenûb-i şarkîsindeki tepelerden çıkıp, ismini Şîrvān adlı bir mevkiden almış olan Āb-i Şîrvān ile birleşir ve bundan sonra Diyâle artık Şîrvān ismini alır. Oradan cenûb-i garbîye kıvrılan nehir tekrar ilk istikametini (şimâl-i garbî) tutar ve şimâlde vardığı en ileri noktada Zeribār (Zeribōr) gölünden çıkarak, cenûba akan Derūd nehri ile birleşir. Bu birleşmenin Diyâle'nin bundan sonraki mecrâsını teşkilde kat'î bir te'siri olmuştur. Çünkü nehrin şimâl-i garbîye doğru istikameti değişerek, ilkin cenûb-i garbîye ve nihâyet hemen büs-bütün cenûba dönmüştür. Yukarı mecrâsı yüksek dağ silsileleri arasından geçen Diyâle artık Darna adında dar bir geçitte nihâyet bulan uzun ve yüksek bir vâdiye girer ve burada soldan Zamakān (Zamakān-rūd) adındaki mühim kolu alır. Zamakān Kerind mıntakasından çıkan küçük çaylardan vücuda gelmiştir. Diyâle'nin yukarı vâdisi Zamakān'ın ağzında nihâyet bulmuş sayılabilir. Büyük bir kısmı dağlık yerlerden geçen orta mecrâsı ise, Cabal-Ḥamrīn'e kadar varır.

Diyâle bundan sonra geniş Şamīrām vâdisine girerek, orada şimâlden, Şahrizōr'dan geçerek, gelen Tanc-rūd (yahut Tāc-rūd, menbâı Sulaymānīya'nın yukarısındadır) birleşir ve garbî Zagros silsilesi arasından akar. Zamakān'ın ağzından itibâren, bir kaç saatlik mesâfe ötede Türkiye ile İran arasındaki şimdiki hududu teşkil ederek, 34° 30' şimâl arzına varıncaya kadar, iki ülkeyi birbirinden ayırır. Zangābāz civarında Diyâle Ḥulvān ile birleşir. Ḥulvān Kerind'in cenûbundan çıkar. Bu ırmak adını bir zamanlar Bâbiliye'nin mühim bir hudut şehri olan Ḥulvān [b. bk.]'dan almıştır. Kızıl-Robāṭ [bk. CALŪLĀ]'tan geçtikten sonra, Cabal-Ḥamrīn'i yarıp, derin Bâbiliye ovasına girerek, yavaş-yavaş alçalır ve Dicle'nin suse -

viyesine kadar iner. Mecrâsının son kısmında, hemen-hemen 100 km. boyunca, Dicle'ye müvâzî olarak, akar. Yerliler nehrin Ḳızıl-Robāṭ'tan sonra başlayan aşağı mecrâsına Diyâle adını verirler. Mecrânın Ḳızıl-Robāṭ'tan yukarıdaki kısmının halk arasındaki ismi Şîrvān-rūd'dur. Gerçi Diyâle'nin suları, Bâbiliye'de arazi sulamak için, pek büyük mıkdarda istihlâk edilirse de, nehir yukarı ve orta mecrâlarında dağlardan inen suyu bol kolların iltihakı sâyesinde, Dicle'ye kavuştuğu yerde bile onun bir buçuk misli kadar geniştir. Dicle'ye kavuştuğu nokta 33° 15′ şimâlde idi ve Bagdad'dan cenûba doğru 3 saatlik bir mesâfede (arap coğrafyacılarına nazaran, 3 fersah = 17 km.) ve Bagdad ile Madā'în (Ktesiphon) harâbelerinin arasında yarı yoldadır ve Chiha (*La province de Bagdade*, Kahire, 1908, s. 88)'ya göre, oraya al-Maḥlāṭ („karışma yeri") denilmektedir. Bu noktadan bir az ötede Diyâle nehrinde dombazlı bir köprü vardır.

Diyâle, Bâbiliye ovalarına girdikten sonra, ilk zamanlardan beri geniş ölçüde etraf mıntakaları sulamak için kullanılmıştır; akışını intizama sokmak ve etrafını feyezan tahribatından korumak için, kanal ve bendler inşa edilmiştir. Bu sulama sistemi Abbâsîler devrinde en mükemmel hâlde idi. Moğul devrinden sonra, kanallar ve bendler gittikçe bakımsız kaldı; neticede bir çok münbit arazi çöl hâlini aldığı gibi, yer-yer bataklıklar (*ḫōrs*) peyda oldu.

Diyâle, Dicle'nin kolu olup, yakınından geçen 'Aẓaym ile iki (belki daha ziyâde) kanal ile birleşir. Bu kanallar, karların erime mevsimi hâricinde, umûmiyetle kurudur. Sâsânîler devrinden kalan büyük Ḳāṭūl-Nahravān kanalı Dicle ile Diyâle'yi bir çok yerlerde her iki taraftan, tâlî cedveller ile, birbirine rapteder. Bir çok yerleri şimdi çamur ile kapanmış olan bu muazzam kanalın (Herzfeld'in faraziyesine göre, Dicle'nin eski bir yatağından ibârettir) mecrâsı hâlâ iyice bellidir; İmâm Dūr (Sāmarrā'nın şimâlinde)'un 7 km. aşağısında, Dicle'den ayrılarak Kūt al-'Amāra mıntakasına kadar ona müvâzî bir istikamet tâkip eder. Nahravān'da kalan su, Dicle'nin Şaṭṭ al-Ḥayy ve onun şimdi başlıca bir kolu olan şarkî kısmı ile birleştiği noktada, tekrar Diele'ye dökülür. Bu kanalın yukarı ve aşağı mecrâ'ları için ilkin kullanılan Ḳāṭūl ve Nahravān isimlerinden başka arap müelliflerinde nehrin muayyen bir kısmına Diyâle'nin kendilerine yabancı olmayan iki ismi (Diyālā ile Tūmarrā) verilmiş olduğunu da görürüz. Bu keyfiyet Ḳāṭūl-Nahravān'ın Ba'ḳūbā'dan aşağıda 30 km. kadar Diyâle'nin yatağı boyunca akması ile izah olunmuştur. Diyâle'nin kanal kısmının izini Bahrīz (Ba'ḳūbā'nın cenûbunda)'den Şifvah (Bagdad'ın şimâl-i şarkîsinde) harâbelerine kadar hâlâ görebiliriz; bununla berâber nehir son zamanlarda eski yatağını bırakarak, Bahrīz ve Şifvah arasından 1,5—3 km. garpta başka bir kanaldan akmağa başlamıştır; krş. R. Kiepert'in haritası (şark paftası; v. Oppenheim, *ayn. esr.*).

Abbâsîler devrinde Diyâle Bagdad ve civarı Dicle'nin şarkında bulunan Nahr Ḫāliṣ ve Nahr Bīn adlı iki kanal ve bunlardan ayrılan ve hilâfet merkezinin sokaklarına kadar yapılan bir çok cedveller ile sulanırdı.

Al-Ḫāliṣ ismi, Diyâle kanallarından birinin ismi olarak, hâlâ yaşar; fakat orta zamanlarda Ḫāliṣ ile şimdiki Ḫāliṣ birbirinden büs-bütün ayrı iki su mecrâsıdır. Eski Ḫāliṣ, Bācisrā'da Diyâle'den ayrılıp, nisbeten kısa bir mecrâ tâkip ettikten sonra, Baradān'ın garbında, Bagdad'dan aşağıya doğru 4 saatlik mesâfede Dicle'ye karışır. Yeni Ḫāliṣ kanalı ise, daha yakın bir zamana âit olup, mecrâsı daha uzundu. Bu kanal Deli-'Abbās'ın şarkında o mevkiin bir az ötesinde Diyâle'den ayrılır ve cenûb-i garbî istikametini tâkip ederek al-Cedēde (33° 40′ şimâl tûlü)'de Dicle'ye karışır. Bâbiliye'de Diyâle'den ayrılan kanallar arasında en mühimi yeni Ḫāliṣ'tır. Bu su ile müteaddit kollarının suladığı mıntaka bugün Bagdad vilâyetinin en mâmûr yerlerini teşkil eder. Kurak yıllarda Ḫāliṣ'ın artan suları Dicle'ye kadar erişecek mıkdarda olmadığı için, Cedēde'ye yakın bataklık bir delta içinde kaybolur.

Bütün Diyâle vâdisi o yerlerin kadîm devirlerde meskûn olduğunu belirten izler ile doludur; hususiyle gerek nehrin ve gerek kollarının (hassaten Şîrvān-rūd ile Ḫulvān-rūd) sâhilleri Sâsânîler devrine âit olup, henüz ilmî bir surette tetkik edilmemiş pek çok harâbeler ile örtülüdür. Bagdad'dan İran yaylalarına (Hemedan'a) uzanan kadîm yol Ḫulvān-rūd kavuşağına kadar, Diyâle vâdisinden geçer ve o noktada Ḫulvān-rūd'a müvâzî bir hat tâkip ederek, yüksele-yüksele meşhûr „Zagrî kapısına" varır. Diyâle'nin aşağı mecrâsının iklimi gayr-i sihhîdir; şimdi orada çok mikdarda pirinç yetiştirilmektedir. Diyâle'nin diğer iki ismi olan Şîrvān ve Gabe-rūd'dan birincisi Ḥamza al-Iṣfahānī'nin tarihinden, Yāḳūt tarafından iktibas edilmiş bir parçada görülür. Bu parçada Azerbaycan eyâletinden gelen Diyâle'ye farsça Cūrvān ve süryânî dilinde Tāmarrā ismi de verildiği söylenmektedir. Cūrvān isminin şimdiki Şîrvān'a tekabül ettiği âşikârdır.

Diyâle (Yāḳūt'ta Dayālā şeklindedir) kelimesinin menşe'i hiç bilinmiyor. Yunanca ve

lâtince yazan eski müelliflerin nehrin ismini yazış tarzları (Σίλλα, Δέλας; Dialas okunuşu pek kat'î değildir, belki Diabas=Zāb okumak daha iyi olacaktır) da bu kelimenin pek eski zamanlardan kalmış olduğunu gösterir. Araplar tarafından verilen Tāmarrā adı belki daha eskidir; bunun süryânî dilindeki asıl şekli Tōrmarā'dır ki, Plinius'un Tornadotus ve Theophanes'in Θορνᾶ (bunun Tacitus'ta Corma ve Zosimus'da Δοῦρος olmak üzere, muharref şekilleri vardır), Zosimus'un Τούμμαρα ve çivi yazılı kitâbelerdeki Turnat kelimelerinde fark olunur.

Turnat, IX. (m. ö.) asrın ilk yarısında (krş. bir de 'AŻAYM), Assurnāsirpal II. (III.) kitâbelerinde bile görülür.

Bibliyografya: bk. bir de mad. DİCLE; bundan maada bilhassa Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 672, 812; II, 638; IV, 847; Ritter, *Erdkunde*, IX, 318, 412—516; X, 206; XI, 526 (eski seyahat eserleri verilmiştir); Fr. Spiegel, *Eranische Altertumskunde* (1871), I, 114 v.d.; Czernik (*Pet. Mitt.*, zeyil II, nr. 44, s. 30 v.dd.); G. Hoffmann, *Auszüge aus syrisch. Akten persisch. Märtyrer* (1880), s. 254 v. d.; de Morgan, *Mission scientif. en Perse, étud. géogr.*, II; H. Kiepert, *ZGErdk.* (Berlin 1883), s. 16—20; A. Billerbeck, *Das Sandschak Suleimania* (Leipzig, 1898); ayn. mll., *Mitt. VAG*, III (1899), s. 66—69, 83; E. Herzfeld (Sarre-Herzfeld, *Archäolog. Reise in Euphrat- und Tigrisgebiet*, 1911, I, 53—64); M. Streck, madd. *Dialas*, *Gorgos* ve *Gyndes* (Pauly-Wissowa, *Real. d. klass. Altert.* ve *Corma*, *Suppl.*, I, 327). (M. STRECK.)

DİYĀR. [Bk. DİYÂR.]

DİYÂR. DİYĀR (A.) „ev" müfr. *dār* [b. bk.], bilhassa aşağıdaki kelimelerde terkip hâlinde kullanılır.

DİYÂR MUDAR. DİYĀR MUŻAR, Mezopotamya'da Mużar araplarından Ḳays kabîlesinin muhtelif şûbelerinin d i y â r ı olup, Sumaysāṭ'tan 'Āna'ye kadar Fırat bölgesini ve aynı zamanda Balīḫ civârını ihtivâ eder. Merkezi Harrān'dır; Urfa, Raḳḳa, Surūc, Bīra, Ca'bar, Ḳarḳīsiya bu bölgenin en meşhûr şehirleri idi. Sumaysāṭ ile Malatya bu bölgenin Bizans'a karşı *şugūr* ve müdafaa şehirlerini teşkil ediyordu.

Bibliyografya: 'İzz al-Dīn b. Şaddād, *al-A'lāk al-ḫaṭīra fī umarā' al-Şām va 'l-Cazīra*, II (Berlin ve British Museum'da); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 86 v.d., 101 v.dd.; fazla mâlûmat için bk. mad. MUDAR.

DİYÂR REBĪ'A. DİYĀR RABĪ'A, Mezopotamya'da Rabī'a araplarının ve bilhassa Tegallüp kabîlesinin d i y a r ı olup, Dicle boyunca Tell Feġān'dan Tegrit'e kadar uzanır ve nehrin sağ sâhilinde Ḫabūr — Hirmās — Sarsār arazisi ile sol sâhilinde küçük Ḫabūr'un aşağı mecrâsı ile Zāb'ın aşağı ve yukarı mecrâsını ihtivâ eder. Merkezi Nusaybin'dir. Cazīrat b. 'Omar, Dārā, Sencer bu bölgenin meşhûr şehirleridir. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 87 v.d., 101—108; fazla mâlûmat için bk. mad. RABĪ'A.

DİYARBAKIR, Diyarbekir'e 1938 tarihinde verilen resmî addır. Bu ad değiştirmenin tafsilâtı ve mûcip sebepleri için bk. *Türk dili* (türkçe-fransızca belleten), haziran, 1938, sayı 29/30.

DİYARBEKİR. DİYĀR BAKR, kadîm çağda verilen Amida adından alınarak, bir müddet Âmid (veya Kara-Âmid) adı ile de anılan, Türkiye'nin cenûb-i şarkî bölgesinin e n b ü y ü k ş e h r i olup, Dicle'nin yukarı havzasında, nehrin sağ kıyısına hâkim bir mevkide ve 650 m. irtifâda bulunur.

Diyarbekir'in coğrafî vaziyetindeki hususiyetlerinden biri, şimâlde — şarkî Toros dağları, garpta — Karaca-Dağ, cenupta — Mardin tepeleri arasında ve ortası — çanak gibi çukur bir bölgeye merkez oluşudur. İkliminin sert, yazları çok sıcak, kışlar soğuk olmasına ve yağışların azlığına rağmen, burası hububat ekimine, sulama mümkün olan yerlerde çeşitli bahçe ziraatine ve geniş yaylalarda koyunculuğa pek elverişlidir. Bununla berâber Diyarbekir'in asıl inkişafı, buranın mahallî ehemmiyeti hâiz bir merkez olmasından değil, fakat şimâldeki dağlık yaylalar ile cenuptaki çöl manzaralı ovalar arasında yerleşmeğe elverişli olan intikal sâhasında, büyük mıntakaları birbirine bağlayan ana yollar üzerinde bulunuşundan ileri gelmiş olmalıdır. Bu yollardan biri, Anadolu ve Suriye'den gelerek, Irak'a giderdi. Akdeniz kıyılarını Basra körfezine bağlayan bu en kısa yoldan Diyarbekir'de bir ikinci yol ayrılarak, şimâldeki dağ seddini tabiatın hazırladığı bir geçit ile [bk. DEVE-BOYNU] aşıp, Harput ve Sıvas üzerinden, Samsun'a iniyor ve bu suretle Mezopotamya ile Karadeniz kıyıları arasında irtibat te'min ediyordu. Nihâyet ikinci derecede başka bir yol da, Diyarbekir'i Bitlis ve Van gölü havzası üzerinden, Azerbaycan ve İran'a bağlıyordu. İşte bir taraftan çeşitli geçim kaynakları bulunan bu bölgenin merkezi olmak, bir taraftan da ehemmiyetli yolların düğüm noktası teşkil etmek sâyesinde, Diyarbekir, tarih boyunca, inkişak imkânını bulmuştur. Hakikaten Diyarbekir şehri, Karaca-Dağ sönmüş volkan kütlesinden çıkıp, üçüncü zamanın kumlu, killi ve kireçli rüsûbî

tabakaları koyu renkli kahn bir örtü gibi örten bazalt lavlarının meydana getirdiği yaylanın Dicle vâdisine takriben 100 m. irtifâdan hâkim dik kenarı üzerinde, sahanlık şeklinde, düz bir zemine yerleşmiştir. Bu zeminin biç olmazsa bir taraftan dik yarlar ile çevrilmesi ve Dicle 'nin bir büklümü ile yarı kuşatılmış olması, mevkiin sûr inşası ile müdafaasını kolaylaştırmış, müstahkem şehir işlek yollar üzerindeki münakale faâliyetini göçebe kavimlerin taarruzundan korumak, kervanlar için emin bir durak yeri ve eşya deposu te'min etmek gibi rolleri üzerine almıştı. Ayrıca Diyarbekir 'in bulunduğu yer, Dicle nehrinden Musul 'a doğru k e l e k denilen sallar ile akış aşağı yapılan nakliyat için de başlangıç noktası oluyordu. Bu mülâhazalar Diyarbekir 'in neden ehemmiyet kazandığını ve hattâ son asırlarda Urfa ve Mardin 'i neden geride bıraktığını da izaha hizmet eder.

Amida (Diyarbekir) ana yollar üzerinde müstahkem şehir ve ticâret mevkii rolünü daha ilk çağda oynuyordu. Bu şehrin Batlamyus tarafından (Ptol., *Geogr.*, V, 18, 10) zikredilen Ammaia olması muhtemel bulunduğuna dâir Baumgartner tarafından ileri sürülen iddia (bk. Pauly-Wissowa, *Realencycl.*, I, 1833) kuvvetli görünmemektedir. Diğer taraftan buranın kadîm Tigranocerta 'ya tekabül ettiği faraziyesi de artık terk olunmuş bulunmaktadır. Bizans imparatoru Constance (Constantius) tarafından 349 'da etrafı bir sûr ile çevrilen Amida, 10 sene sonra Şâpûr tarafından muhasara edildiği sırada burada bulunmuş olan Ammien Marallin (XVIII, 9, 1) 'e nazaran, küçük ve ehemmiyetsiz bir mevkiden ibâret idi. Bir kaç defa iranlıların tezâvüzüne uğramış ve bâzan bunların eline geçmiş olmasına rağmen, imparatorluğun ileri kalesi rolünü oynamaktan geri kalmamıştır.

Diyarbekir 'i ziyâret eden bütün seyyahların dikkat nazarını her şeyden evvel çekmiş bulunan cihet, şehri tamamiyle kuşatan muazzam sûrlardı. Kara bazalttan yapılmış olan bu sûrlar, şarkta — doğrudan-doğruya Dicle vâdisinin dik yamaçları üzerinde yükselmekte ve cenûb-i garbîde — zemini hafifçe yaran bir sel yatağına hâkim bulunmakta olup, diğer taraflarda arâzinin meyli pek hafif bir şekilde dışarıya, cenûba, garba ve şimâle doğrudur. Şehir, iç kalenin bulunduğu tümsek müstesnâ, hemen-hemen düz bir zemin üzerine yerleşmiş olup, bu düzlüğün etrafını çeviren sûrlar, bu düzlüğe uymak zorunda kalarak, kaleye oldukça gayr-i muntazam bir şekil vermiştir. Kaleyi esaslı bir surette tetkik eylemiş bulunan A. Gabriel 'in verdiği mâlûmata göre, sûrların kuşattığı sâha şarktan garba — 1.700 ve şimâlden cenûba — 1.300 m. bulur, sûrların çevresi 5 km. varır; esas duvarın kalınlığı 3—5 m., sûr üzerindeki devriye yolunun yerden yüksekliği 8—12 m. olup, bu yol dışarıya doğru, 70 cm. kalınlığında bir mazgal duvarı ile korunmuştur. Sûrlar üzerinde türlü boyda çok köşeli, müstatil ve müdevver 78 burç sıralanır ki, bunlardan kapıların yanında bulunanlar daha büyük olduğu gibi, cenûb-i garbîde, sûrun dirsek yerlerine tekabül etmek üzere, sonradan yapılmış 3 büyük takviye burcu (Ulu-Beden, Yedi-Kardeş ve Kiçi-Burc vardır), vardır. İç kale sûrlar dâhilinde kalan sâhanın şimâl-i şarkî köşesine rastlar ve dâirenin dörtte biri şeklinde bir duvar ile, şehirdeu ayrılır. Sûrlar şarkta doğrudan-doğruya yalçın kayalar üzerinde yükselmekte ve diğer taraflarda 6—15 m. genişliğinde ve bugün kısmen dolmuş hendekler ile çevrilmiş bulunmaktadır. Diyarbekir kalesinin 4 cihette 4 kapısı vardır. Bunlardan şimâldekine — Harput (yahut Dağ) kapısı, garptakine — Urfa (evvelce Rum yâni Anadolu) kapısı, cenuptakine — Mardin kapısı ve şarktakine — Yeni-Kapı (yahut Şatt = Dicle kapısı) denilir. Bu sonuncudan Dicle vâdisine doğru dolambaçlı bir patika iner ve ötekilerden ise, isimlerini taşıdıkları şehirler istikametinde, şöseler çıkar. İç kaleye gelince, bunun Dicle tarafına doğru açılan küçük bir gizli kapısı (Oğrun kapı) bulunur. A. Gabriel 'e göre, iç kalenin bulunduğu tepe Amida 'nın en eski yerine ve ilk tahkimatına tekabül etmekte olup, Bizans devrinde, şehri kuşatan sûrlar inşa edildikten sonra burası iç kale rolünü oynamış, Artuk-oğulları zamanında ehemmiyetli istihâlelere uğramış ve XVI. asırda osmanlılar tarafından fethedildikten bir az sonra, yeni bir duvar inşası ile, iç kalenin sâhası genişletilmiştir. İç kalede ne Artuk-oğullarının sarayından, ne de Bıyıklı Mehmed Paşa 'nın yaptırmış olduğu ve büyüklüğü ile manzarası Evliyâ Çelebî tarafından medhedilen konaktan eser kalmamış olup, bugünkü hükûmet dâirelerine âit binaların en eskisi XIX. asrı geçmemekte ve eski olarak, yalnız bir iç kale câmii bulunmaktadır. Bu câminin murabbâ maktâlı geniş mi ıâre kaidesinde 555 (1160) tarihine rastlanmakta ise de, bu tarihin hakikî inşa tarihi olduğu şüphelidir. Üzerlerinde, bilhassa kapılarda, müteaddit Bizans tezyinat ve kitâbeleri, islâm devirlerine (Abbâsî, Mervânî, Selçuklu, Artuk-oğulları) âit kabartmalar ve arap harfleri ile kitâbeler bulunan sûrlar, menşe bakımından, Bizans devrine âit olup, islâm fethinden sonra şehir fazla büyümediğinden, sûrları yıkıp, yeniden daha geniş olarak yapmağa lüzum olma-

mış, ancak muhtelif vesileler ile ezcümle Artukoğulları ve osmanlı hükümranlığı sırasında tâmir edilmek suretiyle, ancak küçük tâdillere uğramıştır. A. Gabriel, ilk defa Constantius tarafından inşa edilen sûrun şimdiki sûrun yalnız şark kısmına tekabül ettiğini ve eski sûrun garp parçasının bugün şehrin ortasında Harput ve Mardin kapıları arasında, şimâl-cenup istikametinde uzanan geniş bir caddenin yerine, rastladığını kabûl ediyor. Ona göre, şehir büyüyünce, sûrların dışında garba doğru taşan mahallelerin etrafı yeni bir sûrla çevrilmiş, eski sûrun batı kısmı kaldırılmış, Diyarbekir kalesi kat'î şeklini 367—375 arasında almış ve Justinien devrindeki tâmirler ile esas şekli değişmemiş olup, bugün gördüğümüz sûrlar, IV. asır Bizans tahkimatının zamanımıza mevcut en mühim ve tam nümûnesi olarak kalmıştır. Bugün bu sûrlar şehri tamamiyle kuşatmakta olup, yalnız üç yerde insanların yol açmak veya şehri havalandırmak gâyesi ile yaptıkları yıkıntılar ile zelzele tahribatından ileri gelen gedikler bulunmaktadır.

Sûrların kuşattığı sâha, bugün baştan-başa meskenler ile kaplanmış olmayıp, bâzı yerlerde harap olmuş bina yığınları, boş sâhalar üzerinde tek-tük kulubeler ve bahçeler görülür. Tamamiyle meskûn olan kısımlara gelince, bu sâhanın plân üzerindeki manzarasında, hemen bütün sokakların eğri-büğrü ve çok defa dar olduğu bilhassa göze çarpar. Belli-başlı bir cadde, Mardin ve Harput kapıları arasında şehri boydan-boya geçmekte ve diğer bir cadde ise, Urfa kapısından başlayarak, şark-garp istikametinde uzanıp, evvelki caddeye ulaşmaktadır. Diyarbekir 'in çarşısı şehrin ortasında ve yukarıda adı geçen iki caddenin birleştiği noktada kurulmuş olup, bunun şimâlinde şehrin başlıca meydanı (Cümhuriyet meydanı) bulunmakta ve bu meydanın garp kenarında ise, Diyarbekir 'in en büyük âbidesi olan Ulu-Câmi yükselmektedir. Son senelerde Diyarbekir 'de yeniden geniş yollar ve iç kalede bulunan hükûmet dâirelerinden istasyona doğru büyük bir cadde açılmıştır.

Diyarbekir 'in, sûrları gibi, âbideleri de bâzan bir sıra beyaz kireç taşı ve bir sıra kara bazalttan yapılmış olup, evlerin çoğu da yine bazalttan inşa edilmekte, umûmiyetle düz olan damların üstü koyu renkli balçık ile sıvanmaktadır. Son senelerde beton ve tuğla ile yapılan bâzı yeni inşaat bir tarafa bırakılacak olursa, şehrin eski evlerinin sokak tarafındaki duvarları penceresiz olup, kapıdan müstatil şekilli, bâzan havuzlu ve ağaçlı, bir avluya girilir, evlerin bir zemin katı üzerinde ekseriyetle iki katı vardır.

Diyarbekir 'in câmi, medrese, han ve hamam nevinden büyük yapıları, şehrin her tarafına yayılmış vaziyettedir. XIX. asrın son yıllarına âit bir Diyarbekir vilâyeti sâlnâmesinde verilen mâlûmata bakılırsa, şehirde 24 câmi, 21 mescid, 11 kilise, 3 kütüphâne, 11 medrese, 8 hamam, 20 han ve üstü örtülü bir çarşı bulunmakta idi. A. Gabriel 'in 1932 senesinde yaptığı plân üzerinde yalnız 14 câmi ve 3 mescid görülmektedir. Mevcut mâbedler arasında câmilerden bir çoğu ile bugün ekseriyetle cemaati kalmamış kiliseler yeni devirlerde inşa edilmiş olduklarından, arkeoloji bakımından, büyük değerleri yoktur. Câmilerin en büyüğü ve belki en eskisi şehrin hemen-hemen ortasında bulunan Ulu-Câmi 'dir. İlk defa 1839 'da Ch. Texier tarafından kısmen planı alınmış, daha sonra Guden ve G. L. Bell ve bilhassa 1932 'de A. Gabriel tarafından, esaslı bir surette tetkik edilmiştir. Câmi, müştemilâtı ile beraber, kenarı 80 m. dıl'ında olan murabbâ bir sâha işgâl eder. Dört köşeli ve ortasında iki şadırvan olan bu avluya nazaran, asıl câmi cenupta bulunmakta, şarkta ve garpta câmiin cenahları, şimâlde ise, bir mescid ile Mes'ûdiye medresesi yer almaktadır. 73×16,40 eb'adında olan câmiin cümle kapısından başlamak üzere, minber ve mihrabı ihtivâ eden orta kısmı 10,75 m. genişlikte olup, şarkta ve garpta kalan parçaları ikişer sıra istinatgâh ile, 3 kısma ayrılmıştır. Sütûnlar kırık kavis şekilli kemerlerle birbiri ile birleşmektedir. Câmiin iki tarafa meyilli damları kurşunla örtülü olup, minâre binanın cenup duvarına dayanmakta, alt kısmı murabbâ maktâlı bir kule hâlinde iken, bunun üstünde mahrutî bir dam ile nihâyetlenen üstüvânî bir gövde bulunmaktadır. Bir rivâyete göre, Ulu-Câmi, sonradan müslüman ibâdetgâhı hâline çevrilmiş bir kiliseden ibâret olup, minâresi de evvelce çan kulesi idi. Bu rivâyet, Evliyâ Çelebî 'de rastanıldığı gibi, Nilebuhr ve Oppert tarafından da tekrarlanmış olup, binanın ancak fotografını görmüş olan van Berchem bunun yalnız hıristiyan devrine değil, kadîm çağa ve belki hıristiyanlıktan mukaddem olan devre âit olması muhtemel bulunduğunu söylemektedir. A. Gabriel 'in esaslı tetkik ile çıkardığı neticelere bakılırsa, sütûn v. s. gibi, bâzı inşa mâlzemesinin IV. asırdan kalma ve müteaddit eski mebaniden alınma olması, belki de câmiin daha eski bir mâbed yerinde inşa edilmiş bulunması gibi kayıtlar dışında, binanın kiliseden çevrilmc olduğu rivâyeti hiç bir ciddî temele dayanmamaktadır. Aynı müellife göre, avlunun dört tarafındaki inşaat mütecânis bir kütle teşkil etmemekte, mevcut kitâbelerden en eskisi Melik

Şah'a âit olmak üzere, 484 (1091) tarihini taşımaktadır. Müteaddit tâmirler gören câmi, bir rivâyete göre, 1123 (1711)'te bir yangından büyük zarara uğramış, son esaslı tâmir bundan sonra 1127 (1714)'de yapılmıştır. A. Gabriel, câmiin dâhilî tertibatının yangından sonra değişmiş ve eski müelliflerin medhettikleri ihtişamın bu yüzden kaybolmuş bulunmasını mümkün görüyor. Câmiin karşısındaki Mes'ûdiye medresesi, son zamanlarda tâmir edilerek, müze hâline konulmuştur. Osmanlı hâkimiyetinden evvelki devre âit eserler arasında bir de 595 (1198) senesine doğru inşa edilmiş olan Zincirli (veya Sincâriya) medresesi sayılabilir.

Diyarbekir'in diğer câmilerinin çoğu XIV. asırda ve şehrin 920 (1514)'de osmanlılar tarafından fethinden az sonra inşa edilmiştir. Bunların ekserisinin çok köşeli bir istinatgâh üzerinde yükselen birer kubbesi bulunur; minârelerinin maktaı, eski olanlarında murabbâ ve daha yenilerinde ise, müdevverdir. Hâricî duvarlar bir tabaka kara bazalt ve bir tabaka beyaz kireç taşı ile yapılmıştır. Bu câmilerin başlıcaları, şehrin osmanlılar tarafından fethinden 2 sene evvel Ak-Koyunlu Cihangir-oğlu Kasım tarafından inşa edilmiş Kasım Padişah (veya Şeyh Matar) câmii, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın yaptırdığı Fâtih Paşa câmii (inşa tarihi 928=1522), Husrev Paşa ve Peygamber câmileri, şehir eşrâfından Hacı Hüseyin Ali tarafından 938 (1532)'de itinalı bir şekilde inşa ettirilmiş Safa câmii, Hadım Ali Paşa ve İskender Paşa câmileri, osmanlı devri câmilerinin en mühimi sayılan cümle kapısı tezyinatlı Behram Paşa câmii (980=1572), Melek Ahmed Paşa ve Nasuh Paşa câmileri v.b. Diyarbekir'de mevcut müteaddit han ve kervansaraylar arasında, A. Gabriel'e göre, ikisi bilhassa kayda değer: Mardin kapısı civarındaki Deliller hanı, müstatil şekilli bir avlu etrafında sıralanmış iki katlı dört kanattan mürekkep olup, XVI.—XVII. asır yapısıdır; öteki ise, şehrin orta kısmında 983 (1575)'te inşa edilmiş olan Hasan Paşa hanıdır. Evliyâ Çelebî Diyarbekir kalesinin su sıkıntısı çekmediğini, Karaca-Dağ'dan çıkan Hamravat suyunun Kanunî Süleyman zamanında 941 (1535) senesinde şehre getirildiğini yazar. Büyük su kemerlerinin izleri sûrlar dışında görülmektedir. Evvelce toprak künkler ile gelen su, künklerin kırılması yüzünden, hem azaldığı, hem de bozulduğu için, su getirtme işi son zamanlarda yeniden ele alınmış, 1931'den itibâren, Diyarbekir, demir boru ile getirilen bol ve iyi suya kavuşmuştur. Sûr dahilinde bir kaç büyük menbâ vardır.

Diyarbekir şehrinin eski nüfusu hakkında elde mevcut kaynakların verdiği mâlûmat mütenakızdır. XVI. asır başında hıristiyanların müslümanlardan daha fazla olduğuna dâir bir venedikli tüccarın verdiği mâlûmatın, daha sonra J. Chesneau da hemen-hemen aynı şeyi söylemekle beraber, mübalâgalı olduğuna şüphe yoktur. O sırada her mezhep erbabının ayrı bir kilisesi olduğu anlaşılıyor. Portekizli Tenreyro'ya göre, 1529'da hıristiyanların sayısı 4.000 kadardı. 1065 (1655)'te Diyarbekir'i ziyâret etmiş olan Evliyâ Çelebî, ahâlinin kürt, türkmen, arap, acem ve ermeni olduğunu yazar. XIX. asır başlarında müslümanların büyük bir ekseriyet meydana getirdikleri anlaşılıyor. Seyyah A. Dupre (*Voyage*, I, 71)'ye göre, şehirde 50.000 türk, 4.000 ermeni, 300 süryânî-yâkubî, 50 âile yahudi, bir o kadar rum ve 80 keldânî vardı. Cernik, şehrin nüfusunu XIX. asrın ikinci yarısında 40.000, Cuinet ise asrın sonunda 35.000 olarak tahmin ediyor ki, bu sonuncu müellife göre, müslümanların sayısı 20.000'i aşmakta, hıristiyanların 13.000'den az fazla, yahudiler ise, 300 kadar idi. Şehirde hâkim dil türkçe olup, ikinci derecede kürtçe, üçüncü ve daha az olarak, arapça konuşulurdu. 1927'de yapılan sayımda şehrin nüfusu 30.709 idi. Bu sayı 1935'te 34.642 ve 1940'ta ise, 42.555 olmuştur. 1935 sayımının verdiği rakamlara göre, Diyarbekir nüfusundan 93 % müslüman, 4 % 'e yakını hıristiyan, 10 % 'dan azı yahudi idi. Ana dili türkçe olanlar 85,9 %, kürtçe 10 %, arapça 2,5 % ve ermenice 1 % olarak geliyordu.

Osmanlı hâkimiyetinin bilhassa ilk asrında Diyarbekir'in büyük bir umran safhası geçirdiği anlaşılıyor. Bu sırada sûrlar tâmir edildi, iç kale tevsî olundu, bir çok câmiler yapıldı ve ticâretin gelişmesi ile mütenâsip olarak, büyük kervansaraylar kuruldu. 1660'ta burayı ziyâret etmiş olan Poullet (*Nouvelles relations* ..., II, 415 v.d.) „Dierbeg"'in mevkiini gördüğü şehirlerin hepsinden güzel bulmakta, taştan ve tuğladan yapılmış evleri medhetmekte, sokakları geniş ve temiz olduğunu kaydeylemektedir. Bu tasvir biraz mübâlagalı olsa bile şehrin inhitatının XIX. asra doğru vukua geldiği düşünülürse, büs-bütün boş olmadığı anlaşılır. Bu umran, şehrin o sıaadaki iktisadî faâliyetlerinde canlılığı da belirtir. Poullet, şehrin pazarlarının Türkiye'de başka yerlerdekinden daha büyük ve daha şüzel olduğunu tekrarler. İran, Mısır, Kafkasya, Polonya ve Rusya tâcirlerinin buraya gelip, ipek, pamuk, tiftik ve sahtiyan alarak, memleketlerine götürdükleri ve deri işlerinin en güzellerinin hemen tamamiyle burada yapıldığını söyler. Di-

yarbekir'in ipekli dokumaları ve renkli sahtiyanları meşhûrdu. Şehirde pamuklu bezler de dokunduğu gibi, bir çok dıbağhâneler bulunur; şişe, çömlek ve Ergani bakırından türlü eşya yapılırdı. Bu türlü san'atler, bilhassa hâricî rekabetin te'siri ile, XIX. asırda çok geriledi; birinci cihan harbi sırasında sönme derecesine düştü ve bâzıları tamamiyle ortadan kalktı. Diyarbekir, uzun harp senelerinde büyük sarsıntılar geçirdikten sonra, yeniden kalkınmağa başladı ki, bunun en kuvvetli müşevvikı 22 teşrin I. 1935'te demir yolunun Diyarbekir'e ulaşması olmuştur. Demir yolu şimdi Irak hududuna doğru uzatılmaktadır.

İdârî bakımdan, şehir, osmanlı devletine ilhak edildikten sonra, Van, Erzurum, Sıvas, Rakka ve Musul eyâletlerinin çevirdiği geniş bir eyâletin merkezi olmuştu. O sırada Diyarbekir adı bütün eyâlete teşmil ediliyor, bu eyâletin paşa sancağına, şehrin eski adından gelen Âmid ismi veriliyor ve şehre ise, her hâlde sûrlarının ve ekseri binalarının rengi ile alâkalı olarak, Kara-Âmid deniliyordu. Evliyâ Çelebî, „defterhâne-i padişahîde" şehrin böyle kayıtlı olduğunu söyler. *Cihannümâ*'ya göre, Diyarbekir eyâleti, 8'i kürt beylerinin ocaklığı ve 11'i osmanlı sancağı olmak üzere, 19 sancağa ayrıldığı gibi, ayrıca devlete tâbi 5 „hükûmet" ihtivâ eylemekte idi. İlk defa 1284 (1867)'te kurulan Diyarbekir vilâyeti, hudut teşkilâtı bakımından, muhtelif değişikliklere uğradıktan sonra, bugün Diyarbekir havzasının büyük kısmını, şarkta Batman çayı vâdisine kadar ihtivâ etmek üzere, şarkî Toroslar, Karaca-Dağ ve Mardin tepeleri arasında uzanmakta, 14.875 km². arazi üzerinde Diyarbakır, Çermik, Eğil, Ergani (Osmaniye), Lice, Kulp, Silvan, Bismil ve Çınar adlı 9 kazaya ayrılmaktadır. 1945 sayımına göre, Diyarbekir şehrinin nüfusu 41.260'a ve vilâyetinin nüfusu ise, 251.073'e varmakta idi.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 436; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (nşr. Ahmed Cevdet), IV, 24 v. d.; C. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1844), II, VII; E. Reclus, *Nouvelle géographie universelle* (Paris, 1884), IV; I. Chesneau, *Le Voyage de M. d'Aramon* (nşr. Schefer, Paris, 1887); M. Poullet, *Nouvelles relations du Levant* (Paris, 1668), II; C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und umliegenden Ländern* (Kopenhagen, 1774—1778); A. Dupre, *Voyage en Perse* (Paris, 1819), II; J. M. Kinneir, *Journey through Asia Minor* (London, 1818); J. S. Buckingan, *Travels in Mesopotamia* (London, 1827), II; J. Brant, *Journey through a part of Armenia, Journal Geogr. Soc.* (London, 1836), s. 187—223; Ch. Texier, *Description de l'Arménie, de la Perse et de la Mésopotamie* (Paris, 1842—1855), II; W. F. Ainsworth, *Travels and researches in Asia Minor* (London, 1842), II; X. Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse* (Paris, 1854); Garden, *Description of Diarbekr, Journ. Roy. Geogr. Soc.* (London, 1867), s. 182 v. d.; J. Çernik, *Technische Studien-Expedition durch die Gebiete des Euphrats und Tigris, Petermann's Mitteil. Ergänzungst.* (1875/1886), s. 44 v. d.; E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883); K. Humann ve O. Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien* (Berlin, 1890); Cte de Cholet, *Arménie, Kurdistan et Mésopotamie* (Paris, 1892); E. Nolde, *Reise nach Innerarabien, Kurdistan und Armenien* (Braunschweig, 1895); v. Oppenheim und Lucas, *Inschriften Syrien, Mesopotamien und Kleinasien* (*Byz. Zeitschr.*, 1905, s. 62 v. d.); G. L. Bell, *Amurath to Amurath* (London, 1911); ayn. mll., *Palace und mosque at Ukhaidir* (Oxford, 1914); Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* (Berlin, 1910—1931), 3 cild; Max von Berchem, *Arabische Inschriften aus Armenien und Diarbekr Lehmann-Haupt Materialen* (*Abhandl. d. Königl. Gesells. d. Wissen. zu Göttingen, philol.-hist. Kl.*, N. F. IX, 3); ayn. mll., *Arabische Inschriften Max von Oppenheim, I, Inschriften aus Syrien* (Leipzig, 1909); M. van Berchem ve J. Strzygowski, *Amida* (Heidelberg — Paris, 1910); J. Strzygowski, *Kara-Amid, Orient. Archiv*, I, 5; J. Marquart, *Südarmenien und Tigrisquellen* (Wien, 1930); E. Banse, *Die Türkei, eine moderne Geographie* (Berlin, 1915); E. Chaput, *Voyages d'études géologiques et géomorphogéniques en Turquie* (Paris, 1936); Gabriel, *Voyages archeologiques dans la Turquie orientale* (metin, Paris, 1940), I; R. Blanchard, *Asie occidentale, Géogr. universelle* (Paris, 1929), VIII, I.

(BESİM DARKOT.)

DİYARBEKİR ŞEHİR VE BÖLGESİNDEKİ VUKU'ÂTIN TARİHİ.

Diyarbekir bölgesi asırlarca Bizans ile İran arasında mücâdele sâhası olmuştur. Bu bölge başta Âmid, Mayyâfârikîn, Erzen ve Mardin olmak üzere, 4 şehir ile Dunaysir, İs'ird (Siird), Ḥiṣn-Kayfā (Ḥasan Keyif), Ḥiṣn al-Hayṣam, Ḥiṣn-Ṭālib, Ḳurayṣa, Bāhmūrd, Ṣāf, Ḳiṭlīs, Cüvārā, Arūḳ, Ma'dan (iki yerde), Buḥayra (şimdi Gölcük, iki yerde), Bātāsā, Ḥiṣn-

Ḥāriṣ, Ḥiṣn al-Ḥadīd, Ḥiṣn Ẕu 'l-Ḳarnayn, Ṣāvūr, Hattāḥ (bugünkü Atak), Bārī'iya, Ḥīnī ve Salāsila kasabaları ile Agīl, Cabābira, Şaḳīḳayn, Ḥanī, Arḳanayn (Ergani), Carmük (Çermik), Bāg'īn, Kafrizāl, Suvaydā, Faṭīnā, Baldanayn, Tal-Arcūk, Bābildā, Haylār, Ḥuṣūr, Ḳif Unẕur, Ṭabūs ve Yamānīya hisarları olmak üzere, 30'dan fazla kaleyi ihtivâ etmekte idi. Bu kalelerin bir kısmı islâmdan evvelki devreye âit olup, bir kısmı da müslümanlar tarafından inşa edilmiştir.

639 senesinde Elcezîre'nin fethine memûr olan 'Iyāż b. Ġanm bütün bu kıt'ayı ve bu arada Diyarbekir bölgesini de açmıştır. Ordunun sol kanadına kumanda eden Ḫālid b. al-Valīd Āmid şehrini fethetmiştir. Vāḳidī (*Kitāb al-futūḥ*, Mısır, 1302, II, 138—154) bu bölge şehirlerinin her birinin nasıl fethedilmiş oldukları hakkında mufassal mâlûmat vermiştir. Bu müellife göre, muhasarayı bizzat 'Iyāż idâre etmiş ve Ḫālid b. Valīd, Mu'āẕ b. Cabal ve Sa'īd b. Zayd gibi sahâbeler şehrin kapılarını tutmuşlar ve şehir Ḫālid'in mahâreti ile alınmıştır. Rivâyete göre, bugün iç kalede türbesi mevcut olan Sulaymān b. Ḫālid b. al-Valīd ile türbesi şehrin tam ortasında bulunan Ṣa'ṣa'a adlı bir sahâbe şehrin fethi esnâsında şehit olmuşlardır (bu ikinci türbe son zamanda ortadan kaldırılıp, sâhası belediye meydanına ilâve edilmiştir). Bu Ṣa'ṣa'a'nın şahsiyetini tâyin müşküldür. Yalnız Mu'āviya'nin hilâfeti zamanında sahâbeden ve Kûfe eşrafından Ṣa'ṣa'a b. Ṣavḥān'ın Elcezîre'nin bir kısmına *'āmil* tâyin edildiği nazara alınarak, bu türbeniu bu zata âit olması ve sonradan ona şehitlik isnat edilmiş bulunması hâtıra gelebilir.

İbn al-Azraḳ, 'Iyāż b. Ġanm'ın kendisi Ḥimṣ'ta ölmüş ise de, âilesinin Āmid'de kaldığını ve kendi zamanında bu şehrin eşrafından olan Abū Ayyūb âilesinin onun soyundan olduğunu söylemektedir. Bu müellife göre, 'Iyāż, Suriye'ye dönerken, Diyarbekir bölgesini idâre etmek üzere, 'Utba b. Marvān'ı bırakmıştır.

Arap kavminin islâmdan evvel Elcezîre kıtasında yerleşmiş olduğu yerlere arap Elcezîresi tesmiye edilirken, bu kavmiu yerleşmediği ve intişar etmediği mıntakalara da acem Elcezîresi denilmekte idi. Bu ikinci tâbir ile arap unsurunun henüz yerleşememiş olduğu Elcezîre kıt'asının şimâl kısımları, yâni Diyarbekir, Harran ve Urfa bölgeleri kasdolunuyordu. 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb zamanında 'Acam al-Cazīra'ye evvelâ Ḥabīb b. Maslama, sonra da Firāt b. Ḥayyān âmil tâyin olunmuştu.

Milâttan evvel Elcezîre kıt'asına yayılmış olan arap nüfusu milâttan sonra arttıkça artmıştı. Bunlardan bilhassa Rabī'a araplarının iki büyük kabîlesi Taġlib b. Vā'il ile Bekr b. Vā'il Elcezîre'nin şark kısmına yayılmışlardı. Taġlib kabîlesi Ḫābūr havzasında, Bekr kabîlesi de Dicle kenarlarında göçebe yaşıyorlardı. İslâm fethinden sonra, Bekr kabîlesine mensûp muhtelif batınlar ve bilhassa bunlardan Şaybānler Dicle ile bunun ilk kollarının etrafına daha fazla yayıldılar ve açılan şehir, kasaba ve kalelere yerleşmeğe başladılar. Daha sonraları Bekr kabîlesinin işgâl ettiği bu yerler, kabîlenin mensûp olduğu Rabī'a reisinin yurtlarından tefrik edilerek, Bilād Bekr veya Diyār Bekr ismini almıştır. Eski arap tarih ve coğrafyacılarından bâzıları bu bölgenin daha islâmdan evvel, bu kabîle ile meskûn olup, bu ismi taşıdığına zâhip olmuşlarsa da, Bizans ile İran arasında dâimî bir mücâdele sâhası olan bu bölgede arapların islâmdan evvel yerleşmiş olacaklarını isbat ve tahmine imkân yoktur. Diyarbekir tâbirinin bu kıt'aya ne zamandan itibâren alem olduğunu söylemek kabil değilse de, Vāḳidī'de bu ismin geçmiş olması nazar-i dikkate alınarak, bu adın VIII. asırdan itibâren resmen kullanılmağa başlamış olması istidlâl edilebilir. Halife 'Oṯmān zamanında ayrı bir vilâyet hâline konulan Elcezîre kıt'ası, Diyār Mużar, Diyār Rabī'a ve Diyār Bekr adları ile, 3 âmilliğe ayrılmıştı. Diyār Mużar'ın ve aynı zamanda bütün Elcezîre'nin merkezi olan Ḥarrān'da oturan vâliler, Bizans hududunu muhafazaya memur olduklarından, Diyār Mużar şehir ve kaleleri gibi, Diyarbekir bölgesindeki şehir ve kalelerin tahkimâtını attırmak mecburiyetinde bulunuyorlar ve hemen her sene gazaya çıkmakla mükellef oluyorlardı. Elcezîre vâlilerini sırası ile ve birer birer biliyorsak da, bunlar tarafından Diyarbekir'e tâyin edilmiş olan âmillerin hepsini maalteessüf tesbit edemiyoruz.

Muḫtār al-Ṯaḳafī'nin Küfa'ye tegallübünden ve 686'da İbrāhīm b. Mālik al-Aştar'in Emevî ordusunu bozguna uğratmasından sonra, Elcezîre bölgesine İbrāhīm tarafından âmiller tâyin edilmiş ve bu arada 'Abd Allāh b. Musāvir de Diyarbekir âmili olmuştu. 690 senesinde 'Abd al-Malik Musul, Azerbaycan ve Ermeniye bölgelerini Irak'tan ayırıp, Ḥarrān vilâyetine bağlamak suretiyle, Elcezîre hudutlarını genişleterek, vâliliğine kardeşi Muḥammed'i tâyin edince, bu zat da 'Āmir b. Nufayl'i Diyarbekir'e âmil nasbeylemişti. Yine 'Abd al-Malik zamanından itibâren hâricîlerden ṣufrîya mezhebinin sâlikleri Elcezîre'ye gelerek, kendi akîde ve kanaatlerini bu bölge müslümanlarının ekseriyetini teşkil eden Bekr ile yeni müslüman olan Taġlib kabîleleri arasında yaymağa başlamışlardı.

Meşhûr hâricî Şabîb b. Yazîd al-Şaybānî ile Şāliḥ b. Musarriḥ 695 'te Diyarbekir bölgesinde hurûc etmişler ve Muḥammed b. Marvān 'ın Ḥāriṯ b. Ca'vanat al-'Āmirî ve Ḫālid b. Caz' al-Sulamî kumandalarında kendi üzerlerine sevketmiş olduğu kuvvetler ile, Āmid önünde harp etmişlerdi. 'Omar b. 'Abd al-'Azîz zamanında Maymūn b. Mihrān 'ı ve Yazîd II. zamanında da Mihrān b. Maymūn 'u, Hişām zamanında ise, Abū 'Āmir b. Abān 'ı ve ondan sonra İsmā'îl b. Sa'îd 'i Diyarbekir âmili olarak görmekteyiz. Marvān II. zamanında bu bölge bir müddet bütün Elcezîre ve Musul 'u zaptetmiş olan şufrîya hâricîlerinin ellerine düşmüştü. Abbâsîlerin ilk zamanlarında da Elcezîre kıt'asında bir çok hâricî hareketi görmekteyiz. Bunlardan Burayka 750 'de, Mulabbad al-Şaybānî 755 'te, Şaḥṣaḥ 787 'de, Faḍl 792 'de, Valîd b. Ṭarîf al-Taġlibî 794 'te, Ḫurāşat al-Şaybānî 796 'da, hurûclar yaparak, bir çok gâileler çıkarmışlar ve Diyarbekir bölgesini de bu arada gâret etmişlerdir. 803 'te Āmid 'den çıkan 'Abd al-Salām adındaki hâricî Diyarbekir âmili Yaḥyā b. Sa'îd al-'Uḳaylî tarafından mağlûp ve telef edilmiştir.

Abbâsî halifeleri zamanında Diyarbekir Elcezîre vilâyetine merbut âmilliklerden birini teşkil etmişti. Al-Mahdî ile oğlu al-Hādi zamanlarında — Abū Hurayra Muḥammed b. Farūḫ ve Muḥammed b. İbrāhîm ile 'Abbās b. Muḥammed 'i, Hārūn al-Raşîd zamanında — Şaybat b. 'Abd Allāh ve 'Alî b. Sulaymān ve Muḥammed b. Şāliḥ ve bunun kardeşi 'Abd al-Malik 'i, al-Amîn zamanında — 'Abbās b. Mūsā ile Sa'îd b. 'Umrān 'ı, al-Mu'taşim zamanında — Naşr b. Sa'îd ile 'Abd Allāh b. Başîr 'i ve Muḥammed b. Ma'rūf 'u, al-Vāsiḳ zamanında — 'Abd Allāh b. al-Zayyāt ve Muḥammed b. al-'Abbās b. al-Ma'mūn ve Sa'îd b. 'Abd Allāh ile Muḥammed b. al-Rabî' 'i ve al-Mutavakkil zamanında — Naşr b. Sa'îd ve 'Alî b. Ḫāḳān ile 'Ubayd Allāh b. Muḥammed 'i âmil görmekteyiz. Bu halife zamanında ermenilerin isyanını teskine memur olan Emîr Buga Diyarbekir 'e gelerek, buradaki karışıklıkları düzeltmiş ve bu arada Erzen 'i tagallüben ele geçiren Mūsā b. Zurāra 'yi yakalayarak, Bagdad 'a göndermişti (851). Bu sıralarda sugūr ve gazā emîri olan ve Anadolu 'yu alt-üst etmekte bulunan islâm mücâhidi 'Alî b. Yaḥyā al-Armanî 'nin hücumlarına mukabele etmek isteyen rumlar 856 'da taarruza geçerek, Āmid şehrine kadar ileriledilerse de, muhasaraya cesâret edemediler. Halife al-Muntaşir zamanında — Sa'îd b. al-Ḥusayn ile 'Abd Allāh b. Yassār 'ı ve al-Musta'în zamanında da — 'Abd Allāh b. al-Maymūn ile Naşr b. al-Şāliḥ Diyarbekir âmili bulunmuştur. Al-Musta'în zamanında (863) Ermeniye Vâlisi bulunan 'Alî b. Yaḥyā al-Armanî bir kaç ay evvel bir gazada şehit düşen Malatya emîri 'Omar b. 'Ubayd Allāh al-Aḳṭa' 'ın yokluğunu fırsat bilerek, Elcezîre 'ye tecâvüze geçen rumların taarruzunu durdurmak üzere, Ahlat 'tan Mayyāfāriḳîn ve Āmid 'e gelirken, yolda Dicle nehrinin çıktığı Halūres (bugünkü Ẓu 'l-Ḳarnayn) mağarası önünde rumların taarruzuna uğrayarak, telef olmuştu. Her iki mücâhidin birbiri arkasına şehit olması ve rum baskısının artması islâm şehirlerinde ve bilhassa Bagdad 'da büyük heyecanlara ve halk ile asker arasında mühim karışıklıklar çıkmasına sebep olmuş ve tehlikeye düşen Diyarbekir bölgesi kalelerini müdafaa için, her bir taraftan pek çok mücâhit bu bölgeye gelmişti. Filhakika Bizans kuvvetleri taarruza geçerek, Mardin ve Diyarbekir ovalarında bir çok gâretler yapmışlar ve esir alarak, dönmüşlerdi.

Al-Mu'tazz bi 'llah zamanında — Abu 'l-Faḍl b. 'Iaā ile 'Abd al-Raḥmān b. Sa'îd 'i Diyarbekir 'de âmil görmekteyiz. Ermeniye (Ahlat) bölgesi ucunun mühim kalelerinden biri olan Şimşāṭ (Arsamosata) ahâlisi sâbık halife al-Musta'în tarafdarı oldukları için, yeni halifeye bi'at etmemişlerdir. Al-Mu'taz 'in göndermiş olduğu Ḥātim b. Zurîḳ Şimşāṭ 'ı kuşatarak, oranın kumandanı olan İbn Mucâhid 'i ve bu kalenin büyüklerinden bir kısmını yakalayıp, Āmid 'e göndererek, orada öldürtmüştü.

İbn al-Azraḳ halife al-Mu'taz 'in Abū Mūsā 'Isā b. al-Şayḫ b. al-Salîl al-Şaybānî 'yi Diyarbekir bölgesine *'āmil* tâyin etmiş olduğunu ve bu zatın al-Muhtadî zamanında isyan ederek (255 = 868), istiklâl kazandığını ve bu suretle bu bölgede bu tarihte Şayḫ-oğulları emâretinin kurulmuş olduğunu söyler. Diyarbekir bölgesine yerleşen Bekr b. Vā'il araplarının ekseriyetini teşkil eden Şaybān kabîlesine mensûp aşîret'lerin reisi olan ve daha evvel al-Mutavakkil zamanında Azerbaycan 'daki bâzı isyanları (849) bastırmakta hizmeti sebkeden ve daha sonra da Suriya vâliliğine nâil olarak, Aḥmed b. Tolun ile mücâdeleye başlamış olan 'Îsā 256 (869) 'da halife al-Mu'tamid 'Alî Allāh tarafından, Ermeniye ve Diyarbekir vâliliğine tâyin edilmiştir. 'Îsā 'dan sonra oğlu Aḥmed ve ondan sonra bunun oğlu Muḥammed, sıra ile, emîr olmuşlardır. 30 sene kadar hükûmet süren Şeyh-oğullarının hâkimiyeti zamanında Āmid şehri havâlisi ve bütün Diyarbekir bölgesi, gerek Elcezîre ümerasının birbirleri ile ve gerekse hâricîler ile yaptıkları muharebe ve mücâdelelere sahne olmuş ve bu arada 880 'de Āmid İshāḳ b. Kendaciḳ 'ın mu-

hasarasına uğramıştır. 'İsā (ölm 269 = 882/883) 'nın yerine geçen oğlu Aḥmed 892 'de Mardin 'i Muḥammed b. İsḥāḳ b. Kendacıḳ 'ın elinden almışsa da, pek az sonra bu şehir Ḥamdān b. Ḥamdūn nl-Taġlibī 'nin eline geçmiştir. 898 'de Aḥmed ölmüş ve yerine oğlu Muḥammed geçmiş ise de, öteden beri Bagdad 'da âsî telâkkî edilen Şeyh-oğullarının emâretini lağvetmek isteyen halife al-Mu'taẓid 'ın gazabını teskin edememiş ve bu halife 899 'da bizzat yürüyerek, Āmid 'i kuşatmış ve sûrlarını mancınıklar ile döğerek, Aḥmed 'i teslime mecbur etmiştir. Aḥmed 'i Bagdad 'a gönderip, hapsettiren ve Şeyh-oğullarının emâretini ilga eden bu halife Āmid 'in Dağ-kapısı (Ḥarput kapısı) civarındaki sûrlarından bâzı kısımlarını yıktırmış ve bu suretle bu şehrin âsîler ile mütegallibeye melce olmasına mâni olmak istemiştir. İbn al-Azraḳ gerek bu halifenin ve gerekse al-Mu'tamid 'in adlarını bildiren kitâbelerin mezkûr kapı civarındaki burc üzerinde okunmakta olduğunu söylüyorsa da, bugün bu kitâbelerden eser yoktur.

Al-Mu'taẓid, oğlu ve veliahdı olan 'Alī al-Muktafī 'yi Elcezîre vâliliğine tâyin etmiştir. Onun namına Faẓl b. 'Umrān Diyarbekir 'i idâre etmiş ve onun hilâfeti zamanında da yine bu zat âmil olarak kalmış ve ondan sonra da 'Alī b. Manṣūr tâyin edilmiştir. Al-Muḳtadir zamanında evvelâ 'Alī b. Abī al-Salāsil ve onu müteâkip Ḥafīf Er-Tigin Diyarbekir bölgesini idâreye memur olmuşlardır. 908 'de rumların Diyarbekir bölgesine hücuma geçerek, Cabābira, Agīl (Egil) ve Yamānī kalelerini almaları şarkî Elcezîre (Diyarbekir) ucunun en müstahkem iki beldesi olan Āmid ile Mayyāfāriḳīn 'i istilâ tehlikesine mâruz bırakmıştı. Diyarbekir emîri Ḥafīf bu vaziyeti Bagdad 'a bildirmiş, zedelenmiş ve ihmâl edilmiş bulunan bu iki şehrin sûrlarının acele tâmiri lâzım geldiğini yazmıştı. Bunun üzerine halife al-Muḳtadir ile veziri 'Alī b. Muḥammed al-Furāt, Bagdad 'dan 'Abd al-Raḥman b. Sa'īd al-Ṭūşī 'yi göndererek sûrların tâmirine, istihkâmların takviyesine, mücâhid ve murabıtları çoğaltmağa memur etmişlerdi. Bu zat Diyarbekir 'de devlete ve umûma âit bir çok emlâki zaptarak, bol para tedarik edip, sûrları yeniden tâmire ve harap kısımlarını tekrar yaptırmağa muvaffak olmuştu. Bugün Āmid şehri sûrlarının Mardin ve Harput kapıları üstünde ve civarındaki burclar ile duvarların üzerinde bulunan tâmir kitâbeleri halife al-Muḳtadir ile veziri İbn al-Furāt 'ın ve Āmid şehri âmili olan Yaḥyā b. İsḥāḳ al-Carcarā'ī 'nin ve sûrların harap kısımlarının yeniden inşa ve tâmiri ile şehrin tahkimine nezaret eyleyen Āmidli mühendis Aḥmed b. Cumayl 'in adlarını taşımakta ve 297 (909/910) tarihini göstermektedir. Vaktiyle 349 'da imparataor Constantius tarafından yaptırılan ve VI. asırda Justinianus zamanında tahkim edilen Āmid sûrları işte bu suretle X. asrın başında yeniden tâmir ve islâh edilmişti. X. asırda Bizans ordularının muhasara ve taarruzları karşısında, bir kaç müstahkem mevki müstesnâ olmak üzere, bütün uç (*sugūr*) kaleleri teslim oldukları hâlde, Āmid şehri, sûrlarının metâneti sebebinden, bütün muhasara ve taarruzlara göğüs gererek, islâmların elinde kalmıştır. Bu asrın ilk yarısında Āmid 'i ziyâret etmiş olan İbn Ḥavḳal (Leyden, 1928, s. 222 v.d.) şehrin sûrunun ehemmiyet ve azâmetinden bahsetmekte ve en müstahkem bir uc beldesi olduğunu söyledikten sonra, onun burc ve bârularının bâzan müdâfilere bile lüzum göstermediğini zikretmektedir. İbn al-Azraḳ halife al-Muḳtadir zamanındaki diğer Diyarbekir vâlilerinin adlarını vermektedir. Tabarī 'ye zeyil yazan 'Arīb b. Sa'd (Mısır, 1326, s. 29 v.d.) ise, 303 (915/916) senesi vukuatında, Bizans 'a yapmış olduğu gazayı bitirip, dönen Münis al-Ḫādim 'in Āmid 'e uğradığını ve isyan hâlinde bulunan Ḥusayn b. Ḥamdān 'ı yakaladığını ve bu arada Āmid âmili olan Saymā 'nın da Ḥusayn 'in oğlunu ve birâderzâdesini ele geçirdiğini yazmaktadır. 926 'dan itibâren Bizans orduları, gerek Şam ucuna (Adana, Tarsus ve Maraş), gerekse Elcezîre 'nin Diyār Muzar ucuna (Malatya ve Sumaysāt = Şamşat) ve gerekse Ermeniye ucuna (Şimşāt, Aḫlāt ve Ḳalikala = Erzurum) karşı tazyıklarını arttırdılar. Halife al-Muḳtadir 930 'da Ḥamdān-oğlu Nāşir al-Davla Ḥasan 'ı Diyarbekir ve Rabī'a vâliliğine ve Elcezîre ucunun şark kısmının muhafazasına memur etmiş ise de, ertesi sene bunun amcası Sa'īd 'i onun yerine tâyin eylemiş ve bu emîr Bizans ordusunu bozguna uğratarak, geri çekilmeğe mecbur etmişti.

934 'te Bizans imparatorluğunun şark domestiki olan Joannis Kurkuas (Courcuas) 'ın Malatya 'yı ve ondan sonra Şumayşāt 'ı zaptetmesi Elcezîre kıt'asını tehlikeye düşürmüştü.

Bunun üzerine halife al-Rāżī bi 'llāh Musul ile birlikte bütün Elcezîre kıt'asının vâiliğini zikri geçen Ḥamdān-oğlu Nāşir al-Davla 'ye vermiş ve 935 senesi sonunda Diyarbekir 'e gelip, burasını tesellüm eden bu emîr oranın âmili 'Alī b. Ca'far al-Daylamī 'yi yerinde bırakmış ve hemen gazaya çıkarak, rumları bozguna uğratıp, Şumayşāt 'ı geri almıştır. Bu gazadan dönen Nāşir al-Davla kardeşi Sayf al-Davla 'Alī 'yi Diyarbekir ve Diyār Muzar 'ın idâresine memur eylemiş ve kendisi yalnız Musul ve Diyār Rabī'a 'nın işleri ile meşgûl olmuştur. Ucun muhafaza ve müdafaası işini üzerine alan Sayf al-Davla ile Bizans or-

duları arasında 936'dan itibâren ardı-arası kesilmeyen şiddetli muharebeler başlamış ve bu güzide emîr o sene Āmid'e kadar ilerleyen Joannis Kurkuas ordusunu bozguna uğratarak, çekilmeğe mecbur etmiştir. 942 son baharında Bizans orduları Diyarbekir bölgesine girerek, Mayyāfāriḳīn ve Arzan havâlisinde bir çok tahribat yaptılar ve esir alarak döndüler. 950'de rumlar, hiyle ile Āmid şehrini almağa çalıştılarsa da, muvaffak olamadılar. Şehrin civarına yaklaşmış olan rum ordusu birden bire Halep'ten gelmiş olan Sayf al-Davla'nin taarruzuna uğramış ve mağlûp olarak, çekilmiştir. 952'de rum akıncıları Āmid ovasına gelip, Arḳanayn'i zapta teşebbüs ettiler. Malatyalı Şaşı Abdullah adında biri bunlara kılavuzluk etmekte idi. Mayyāfāriḳīn kumandanı Tigin ile Āmid kumandanı Ḥusayn b. Aḥmed kuvvetleri ile yetişip, rumlara baskın yaptılar ve hepsini çekilmeğe mecbur ettiler. Fakat o senenin eylûlünde şark domestiki Bardas Phocas Āmid ovasına girdi ve bu geniş ovanın muhtelif taraflarına akınlara başladı ise de, karşısına çıkan Sayf al-Davla'ye mağlûp olduğundan, kaçmak mecburiyetinde kaldı. 956'da Sayf al-Davla'nin orta Anadolu'ya yapmış olduğu büyük gazaya karşılık olmak üzere, bu senenin son baharında rumlar Diyarbekir bölgesine taarruza geçerek, bilhassa Mayyāfāriḳīn etrafında bir çok tahribat yapmışlar, esir ve ganimet toplayarak, dönmüşlerdir. Yaḥya b. Sa'īd al-Anṭākī (krş. *Patrologia orientalis*, Paris, XVIII, 774/776) 347 (958) senesinde Juannis Tzimisces'in, bir Bizans ordusunun başında, Diyarbekir bölgesine gidip, evvelce rumlar tarafından zaptolunmuş iken, müslümanlar tarafından geri alınmış olan Āmid mülhakatından Ḥiṣn al-Yamānī'yi kuşatmış olduğunu, Halep'te bulunan Sayf al-Davla'nin kendi azatlısı Nacā al-Ḫaskī'yi 10.000 kadar kuvvetle, mukabeleye gönderdiğini, fakat onun rumlar karşısında bozguna uğrayarak, ordusunun mühim bir kısmının telef ve esir olduğunu nakletmiştir. Aynı müellif (s. 81) ertesi sene Bardas Phocas'ın Diyarbekir'e yürümüş ve fakat Sayf al-Davla'nin Halep'ten kendi üzerine geldiğini duyar-duymaz çekilmiş olduğunu da zikreder. 964'te rumlar Āmid sahrasına girerek, Ḥiṣn al-Yamānī'yi zaptetmişlerdir. Bu sene içinde Nacā, Sayf al-Davla'ye isyan ederek, Diyarbekir ve Ahlat bölgelerini zapta muvaffak olmuş ise de, Sayf al-Davla tarafından katledilmiştir. Sayf al-Davla onun yerine oğlu Abu 'l-Makārim'i Diyarbekir ve Ahlat bölgelerine vâli ve muḥāfız tâyin etmiştir. 965 baharında rumlar, Diyarbekir bölgesine giderek, Āmid etrafını yağmaladıktan sonra, Mayyāfāriḳīn'e yürümüşlerse de, Sayf al-Davla tarafından mağlûp edilmişler ve topladıkları ganimet ve esirleri bırakarak, kaçmağa mecbur olmuşlardır. Meşhur 'Abd al-Raḥīm b. Nubāta cihad ve gazaya dâir meşhûr hutbelerini bu sıralarda kaleme almıştır (bk. *Dīvān ḫuṭab Ibn Nubāta*, Beyrut, 1311, s. 177—238, 275—283). Tarsus'tan Erzurum'a ve Ahlat'a kadar uzanan *ṣuġūr rūm* dedikleri Bizans imparatorluğunun bütün kuvvetlerine ve en güzide generallerine karşı tek başına müdafaaya çalışan Sayf al-Davla bu arada Diyarbekir bölgesini ve bilhassa Āmid şehrini zikrettiğimiz taarruzlardan kurtarmış olmakla berâber, o bu bölgede daha tehlikeli bir durumda gördüğü ve istihkâmlarını zayıf bulduğu Mayyāfāriḳīn şehrini tahkime ve sûrlarını tâmire ehemmiyet vermiş, fakat Āmid şehrinin sûrlarını ve tahkimatını kâfi gördüğünden, orada hiç bir tâmir ve ilâve yaptırmamıştır. Bundan dolayı Āmid sûrlarında onun adına hiç bir kitâbe yoktur.

966 senesi eylülünde bizzat imparator Nikephoros Phokas kumandasında olan büyük bir Bizans ordusu ile Āmid'i kuşattı ve bir müddet şiddetli tazyık ve hücumda bulundu ise de, zapta muvaffak olamayarak, muhasarayı kaldırdı ve Diyār Rabī'a'ya ve oradan da Suriye'ye gitti (krş. Yaḥyā b. Sa'īd, s. 107; İbn al-Aṯīr, VIII, 189).

Sayf al-Davla'nin 8 şubat 967 senesinde vukû bulan ölümünden sonra, Diyarbekir bölgesi bir müddet oğlu Sa'd al-Davla Abu 'l-Ma'ālī Şarīf ve onun adına Sayf al-Davla'nin azadlısı Taḳī tarafından idâre edilmiştir. Bunun vâliliği zamanında 968'de imparator Nikephoros Phokas ikinci defa Diyarbekir bölgesine girmiş ise de, Āmid şehrine uğramamış ve bölgedeki diğer şehir ve kasabaların civarını yağmalamakla iktifa etmiştir. Bundan bir az sonra da Taḳī, Halep ve Elcezîre hükümdarı olan efendisi Sa'd al-Davla ile bozuşarak, Diyarbekir bölgesini Musul hükümdarı bulunan Abū Ṭaġlib Ġazanfar'e teslim etmiş ve o da kendi azadlısı Hazārmard'i bu bölgeye vâli yapmıştır.

973'te rum imparatorunun şark domestiki olan Meleh, Diyarbekir bölgesine girerek, Āmid'i kuşatmıştır. Hazārmard'in istimdadı üzerine, Abū Ṭaġlip kendi kardeşi Abu 'l-Ḳāsim Hibat Allāh'ı yardıma göndermiştir. Bununla Bizans ordusu arasında 4 temmûzda şiddetli bir muharebe vukua gelmiş ve müslümanlar gâlip olmuşlardır. Domestik Meleh ile Bizans ordusunun mühim bir kısmı esir edilmiştir (bk. Yaḥyā b. Sa'īd, s. 145; Etienne Asolik de Taron, *Hist. Universelle*, frs. tre. F. Macler, II, Paris, 1917; Matthieu d'Edesse, frs. tre. E. Dulaurier, Paris,

1858, s. 12 v.d.; İbn al-Aṯīr, VIII, 207). Bu muvaffakiyetsizliğin intikamını almak isteyen imparator Juannes Tzimisees, ertesi sene bütün kuvveti ile yürüyerek, Āmid'i kuşattı. Sayf al-Davla'nın hemşiresi Camîla ile Diyarbekir vâlisi Hazārmard şehri müdafaa ediyorlardı. Şehrin zaptından âciz kalan imparator, müdafilerden eman parası aldıktan sonra, muhasarayı kaldırmış, çekilirken, Dicle köprüsünü yıktırmış ve ondan sonra Diyarbekir bölgesinin başka şehir ve kasabalarını gârete gitmişti (Matthieu, s. 15).

X. ve XI. asır Bizans vak'anüvisleri Āmid ve Mayyāfārikīn şehirlerinin, hem de iki defa, rumlar tarafından zaptedildiğini ve müslümanlar tarafından geri alındığını söylemişlerdir. Eserlerini vukuatın cereyan mahallinden uzakta yazan bu müellifler, Diyarbekir bölgesindeki bâzı kalelerin Bizans imparatorluğu eline düşmesinin İstanbul'da husûle getirdiği mübalâgalı havâdislerin te'siri altında kalarak, doğru zannı ile, bunu eserlerine kaydetmişlerdir. Bizans tarihi yazan büyük garp tarihçileri de bu eski vak'anüvislere itimat ederek, bunu böylece almışlardır (Lebeau, *Hist. du Bas-Empire*, Paris, 1833, XIV, 135, 136; E. de Muralt, *Essai de chronographie byzantine*, Petersburg, 1855, I, 528, 558; Schlumberger, *Nicephore Phocas*, Paris, 1923, s. 110; ayn. mll., *L'Epopée byzantine*, Paris, 1925, I, s. 223). Hâlbuki Elcezîre kıt'asının vukuatını muntazaman kaydeden ve vukuatın hem cereyan mahalline yakın olan, hem de o zamanda yaşamış bulunan İslâm müverrihleri ile süryânî ve ermeni müellifleri böyle bir şeyden bahsetmezler. X. asrın ikinci yarısında Şuğūr-ı Şāmiya (Kilikya, Antakya, Maraş ve havâlisi) ile Diyār Muḍar ucu ve hattâ kısmen Ermeniye ucu kâmilen rumların eline geçtiği hâlde, Diyār Rabī'a ucu olan Diyarbekir bölgesi şehirlerinden hiç biri, kısa bir zaman bile, rumların eline geçmemiştir. Zâten Āmid ile Mayyāfārikīn istihkâmlarının metânet, islâmlardan sür'atle yardım alabilmek ve Bizans hareket üssü uzak ve muârız olmak bakımından, coğrafî vaziyetleri bunların kolay-kolay sukut edemeyeceğini gösterir. Bu suretle bütün garp tarihçilerinin kapılmış oldukları bu hatayı tashih etmek lâzımdır. Diyarbekir vâlisi Hazārmard'ın ölümünden sonra, Musul hükümdarı Abü Taġlib, kendi hâcibi Münis'i onun yerine göndermiştir.

Irak hükümdarı 'Aḍud al-Davla'nın önünden kaçarak, evvelâ Diyarbekir bölgesine gelen ve sonra Bizans ülkesine iltica eden ve bu esnâda imparator Basil II.'e karşı isyan hâlinde bulunan Bardas Skleros ile birleşen Abū Taġlib, 978'de Āmid'e gelerek, burada tutunmağa çalışıyordu. Hâlbuki 'Aḍud al-Davla'nın hâcibi Abu 'l-Vafā'nın uzun zamandan beri kuşatmakta olduğu Mayyāfārikīn'in teslim olması üzerine, Āmid'i terke mecbur olmuş ve hâcip tarafından muhasara edilen bu şehir de deylemlere kapılarını açmıştır. Abu 'l-Vafā, Diyarbekir'e Abū 'Alī al-Ḥasan b. 'Alī al-Tamīmī'yi vâli nasbetmiştir. 'Aḍud al-Davla'nın 983'te ölümünden sonra, Halep hükümdarı Sa'd al-Davla, pek az bir müddet, Diyarbekir'i ele geçirmiş ise de, Ḥamdān âilesinin ve Taġlib araplarının zaafı dolayısı ile, bu bölge ellerinden çıkmıştır.

984'ten itibâren Diyarbekir bölgesi kürtlerin en büyük şûbelerinden Ḥumaydiya kabîlesinin bir kolu olan Ḥārbuḥtī oymağının reislerinden Bād [b. bk.] bütün Diyarbekir ve Diyār Rabī'a'yı ve hattâ Ahlat bölgesini ele geçirmiş ve kardeşi Abu 'l-Favāris Ḥusayn b. Dōstak'i Diyarbekir'de vekil bırakmıştır. Bād'ın 990'da telef olması üzerine, Ḥamdān-oğullarından Abū Ṭāhir Āmid'i zapta teşebbüs etmiş ise de, Bād'ın eniştesi olup, aynı oymağın reislerinden Marvān b. Lakak al-Ḥārbuḥtī'nin oğlu Abu 'l-Ḥasan 'Alī onu hezimete uğratmış ve bütün Diyarbekir bölgesi ile Ahlat hıttasını ele geçirerek, Marvāniya yahut Marvān-oğulları [b. bk.] emîrliğini kurmuştur. Bu emîr, 997 sonlarında Āmid'e girerken, Dicle kapısı medhalinde şehrin reislerinden 'Abd al-Barr'in teşvîki ile, Abü Ṭāhir Yūsuf b. Dimna tarafından, öldürülmüştür. Şehre hâkim olan 'Abd al-Barr maktûl emîrin kardeşi Mumahhid al-Davla Abū Manṣūr Sa'īd adına hutbe okutmuş ise de, şehri fi'len kendi idâre etmiştir. Fakat pek az sonra 'Abd al-Barr, damad edindiği İbn Dimna tarafından, öldürülmüş ve şehir onun idâresi altına geçmiştir. Emîr Mumahhid al-Davla'yi ve ondan sonra bunun kardeşi ve halefi olan Naṣr al-Davla, Abū Naṣr Aḥmed'i metbû tanımış ise de, her iki emîri de şehre sokmamış ve âdetâ müstakillen hâkim olarak, komşu devlet ve hükûmetler ile münâsebetlere girişmiş ve 995 senesindeki büyük zelzele neticesinde sarsılıp zedelenmiş olan şehir sûrlarını yeniden tâmir ettirmiştir. 990 senesinde imparator Basil II. Diyarbekir bölgesine girerek, Āmid önüne gelmiş ise de, Mumahhid al-Davla onu ağır hediyeler ile karşılayıp, tâbiiyetini kabûl ettiğinden, şehre taarruzdan vazgeçip, geriye dönmüştür. Mumahhid al-Davla'den sonra Naṣr al-Davla de aynı şeyi yaptığından, Diyarbekir bölgesi taarruzdan masûn kalmıştır. 1024 (415) senesinde İbn Dimna, damadı Marīḍ tarafından öldürülmüş, bundan sonra Āmid şehri doğrudan-doğruya Naṣr al-Davla'nın idâresi altına girmiş ve Mayyāfārikīn ile birlikte, onun iki hü-

kûmet merkezinden biri olmuştur. Yarım asır emâret süren Naṣr al-Davla'nın zamanı hakikaten bu bölgenin altın devri olmuştur. Kendisi bütün Diyarbekir bölgesi şehirlerini, bilhassa Āmid şehrini ve sûrlarını imâr ve tahkim ettirdiği gibi, bunun oğlu Niẓām al-Davla Naṣr da şehrin yakınındaki Dicle köprüsünü yaptırmıştır. Şimdiye kadar Āmid sûru üzerinde, Marvān-oğullarına âit olmak üzere, 13 kitâbe bulunmuştur. Marvān-oğulları zamanında tıpkı Sayf al-Davla zamanında olduğu gibi, Diyarbekir bölgesi muhtelif âlim, şâir ve tabiplerin (msl. İbn Buṭlān) ikametgâhı olmuş ve burada Āmid şehri de islâm âleminin dördüncü derecede gelen ilim ve edebiyat merkezlerinden biri hâline gelmiştir.

İslâm fethinden evvel bu bölgenin hıristiyan ahâlisi arasında süryânî ve ermeni dilleri revaçda idi. İslâm fethinden sonra bu bölgeye evvelâ Bakr b. Vā'il arapları, Ḥamdān-oğulları zamanında da, Taġlib arapları kesâfetle yayılarak, ekseriyeti kazanıp, bölgeyi araplaştırmışlardı. Marvān-oğulları zamanında kürt unsuruna mensûp Ḥumaydîya, Başnavîya, Zuzānîya (yâni Zaza) ve Ḥakkārîya kabîlelerinin muhtelif kolları bu bölgenin her tarafına yayılmağa başladığından, bölgede mühim etnik değişme olmuşsa da, şehirlerde yine arapça konuşulurdu.

Emevîler ile Abbâsîleriu ilk zamanlarında bütün Elcezîre kıt'ası gibi, Diyarbekir bölgesi halkının ekseriyeti de kendi aralarında *şārî* (cm. *şurāt*) denilen hâricî fırkasına ve bunun ṣufrîya mezhebine sâlik bulunmakta idi. Bütün Elcezîre kıt'ası IX. asır içinde yavaş-yavaş hâricîliği terketmeğe başladı. Başta kıt'anın hem idâre, hem de en büyük fikir merkezi olan Ḥarrān şehri olmak üzere, bütün Elcezîre beldeleri, siyâsî kanaatler müstesnâ olarak, hâricîliğe en yakın ve ictihâda yer vermeyen hanbelî mezhebini ve ondan sonra da mâlikî mezhebini kabûle başlamışlardır. Şehirler ve kasabalar bu suretle sünnîleşmiş olmakla berâber, hâricîlik de büs-bütün kalkmamış ve köylüler arasında kalarak, bir takım iptidaî veya müslümanlıktan evvelki dinlerin ve mezheplerin bâzı akîde ve âyinleri ile karışıp, yezidîlik (hâricî fırkasının bir şûbesi) adı ile, zamanımıza kadar gelmiştir. Şâirliği ile de mârûf olan Abu 'l-Ḥasan 'Alî al-Āmidî, Abu 'l-Ḳāsim 'Ubayd Allāh b. al-Farrā', Abū 'Abd Allāh al-Baradānî, Muḥammed b. 'Alî b. Salāmat gibi, büyük hanbelî fakihleri, Marvān-oğulları zamanında, Diyarbekir'de ve bilhassa Āmid'de fıkıh okutmuşlardır. Mamafih Naṣr al-Davla zamanında Āmid ve Mayyāfārikîn'in müşterek kadısı olan Ḥusayn b. Salma mâlikî fakihi olup, bu mezhebe göre, icrâ-i kaza etmiştir. Bunun ölümünden sonra İbn al-Baġal lâkabı ile mârûf olan ve Āmid sûrları kitâbelerinin birinde adı geçen Abū 'Alî al-Ḥasan b. 'Alî al-Āmidî kadı olmuştur. Bu fakih hanbelî mezhebinde idi. Naṣr al-Davla zamanında şâfi'î mezhebinin büyük fakihlerinden Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Bayān al-Kāzrūnî Diyarbekir'e gelmiş ve kendi mezhebini yaymağa başlamıştı. Bundan sonra XI. asırda bu bölgede Faḫr al-İslām Abū Bakr al-Şāşî, İbn al-Şaḥnā' ve Abu 'l-Ġanā'im gibi, şâfi'î fakihlerini de görmekteyiz. XI. asır sonunda Diyarbekir'in türkler tarafından işgâlinden ve bu bölgede muhtelif türkmen emâretlerinin kurulmasından sonra, hanefî fakihlerinin de bu diyara geldikleri ve bu mezhebin de yavaş-yavaş intişar ile kuvvet kazandığı görülmektedir. XII. asırda bir çok büyük islâm şehirlerinde olduğu gibi, Āmid'de de 4 sünnî mezhebi bir arada yaşamakta bulunuyordu. Nitekim bu şehirde bulunan Mas'ūdîya medresesi içindeki 590 (1194) tarihli kitâbe, medresenin 4 mezhep fakihlerinin tedrisi için te'sis edilmiş olduğunu göstermektedir. XIII. asrın ikinci yarısından itibâren, bütün Elcezîre'de olduğu gibi, Diyarbekir'de de mâlikî ve hanbelî mezhepleri sönerek, diğer iki mezhep kalmıştır. Osmanlı idâresinde hanefî mezhebi, devletin resmî mezhebi olması dolayısı ile, daha ziyâde kuvvet kesbetmiş ve bugün Diyarbekir bölgesi halkının, Āmid şehri başta olmak üzere, ekserisinin, bilhassa türk halkının, mezhebi olmuştur. Kürtler ise, şâfi'î mezhebinde kalmışlardır.

Arap şiir ve edebiyatı bakımından da Diyarbekir bölgesi ve Āmid şehri X. ve XI. asırlarda dikkate şâyân bir hâle gelmişti. Meşhûr hatip ve edip İbn Nubāta ile muhtelif tezkire, tabakat ve edebî eserler yazmış olan Abu 'l-Ḳāsim Ḥasan b. Bişr al-Āmidî, X. asırda yetişen ediplerin başında gelirler. XI. asırda ise, Naṣr al-Davla'nın veziri Abu 'l-Ḥasan al-Maġribî, Abū Naṣr al-Manāzî, Şarî' al-Dallā', İbn al-Ṭarîf, İbn al-Maṭîr ve İbn al-Savdāvî gibi, edip ve şâirler şöhret almışlardı. Tihāmî, İbn Sinān al-Ḫafâcî ve İbn Ḥayyūş al-Ḥalabî gibi, şâirler de, hâricden gelerek, Naṣr al-Davla'yi medh ile, onun ikramına nâil olmuşlardı. Bundan başka hatip İbn 'Aḳîl ve İbn Bakrūn da ayrıca temâyüz etmişlerdi.

Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in öncüleri olan bir kısım türkmenler 1042—1045 senelerinde Diyarbekir bölgesine de şiddet'li akınlarda bulundularsa da, Naṣr al-Davla'nın onlarla barışması ve Tuğrul Bey'in yüksek hâkimiyetini kabûl etmesi üzerine, burayı bırakarak, Bizans

ülkesine tecâvüze geçtiler. Tuğrul Bey bu türkmen reislerinden bâzılarına Diyarbekir bölgesinde yerleşmek emrini verdiğinden, onlar da Naṣr al-Davla 'nin müsaadesi ile, Āmid 'de muhafızlar ikame ettiler. Fakat bilâhare 1047 'de, gene Naṣr al-Davla 'nin müsaadesi ile, Büveyhoğullarından emîr Abū Kālīcār Fanā' Ḫusrav, kuvvetleri ile, Āmid 'e gelmiş ve bunların bir kısmını telef ve geri kalanını da esir etmiştir.

1057 senesinde Tuğrul Bey, Musul 'da bulunduğu esnâda, Naṣr al-Davla 'nin âsî arap ümerasına ve Basāsīrī 'ye yardım ettiğini duyduğu için, Diyarbekir bölgesini tahrip maksadı ile, mühim akıncı kuvvetleri göndermişti. Naṣr al-Davla, ancak İbrahim Yınal 'ın tavassutu ile, kendisini sultana affettirebilmişti.

Naṣr al-Davla 'nin 1061 'de ölümünden sonra, onun sağlığında vâli olan, büyük oğlu Sa'īd Āmid şehrine ve Diyarbekir bölgesinin bir kısmına ve küçük oğlu Niẓām al-Davla Naṣr ise, Mayyāfārikīn ile bölgenin diğer kısmına hâkim olmuşlardı. Mervanlı emâretinin Selçuklu sultanlığı himâyesini kabûl ettiği zamandan itibâren, Āmid sahrası, Bizans eline geçen şimâlî Suriye ile orta Anadolu 'ya karşı yapılmakta olan gazalara hareket üssü olmuştu. Türk mücâhidleri ile iş birliği eden Marvân-oğullarına ders vermek isteyen imparator Constantin Ducas, Francopoule adı ile meşhûr normandiyalı Herve 'ye bir ordu verdi ve Urfa vâlisi Tavadanos 'a onunla birleşmesi yolunda emir gönderdi. 1063 senesinin son baharında Bizans ordusu, Āmid önüne gelerek, şehri kuşattı. Hurûc hareketi yapan türkler ile bizanslılar arasında vukû bulan bir savaşta Urfa vâlisi telef olduğundan, Bizans ordusu, muhasarayı kaldırarak, geriye çekildi.

1070 'te sultan Alp Arslan, Suriye yürüyüşü sırasında, Diyarbekir bölgesine girmiş ve vaktiyle bizanslılar tarafından alınmış olan kaleleri istirdat eylemiştir. Diyarbekir 'in iki kardeş hükümdarı tarafından istikbâl edilen sultan, Āmid şehrinin önüne gelmiş, sûrlarını pek beğenerek, elleri ile okşamış ve Dicle kenarında Harşafīya denilen yerde karargâh kurmuştu. Sultan ertesi sene Bizans imparatoru ile savaşmak için, Halep 'ten döndüğü zaman, bir kere daha bu şehre uğramıştır. Āmid emîri Sa'īd 'in ölümünden sonra, kardeşi Niẓām al-Davla Naṣr bu şehre hâkim olmuş ve bu suretle Diyarbekir emâreti tekrar birleşmiştir.

1084 senesinde Faḫr al-Davla Muḥammed b. Cuhayr, Sultan Malik Şāh tarafından, Diyarbekir 'in zaptına memûr edilmiş ve maiyetine Artuk Bey ile emîr Çubuk başta olmak üzere, bir çok türk ümerası verilmişti. Diyarbekir emîri Manṣūr b. Naṣr ise, Musul ve Halep hükümdarı olan Şaraf al-Davla Muslim 'den yardım istemiş ve o da, bütün kuvvetleri ile Āmid önüne gelmişti. Fakat 19 temmûzda türkler arapları fena bir bozguna uğrattılar. Muslim ile Manṣūr canlarını zor kurtararak, Āmid duvarları içine sığındılar. Sonra bunlardan birincisi kendi ülkesine, öteki de Mayyāfārikīn 'e gitti. Bu vak'adan bir az sonra Artuk Bey, Faḫr al-Davla ile bozuşarak, Elcezîre 'ye çekildi. Faḫr al-Davla maiyetinde kalan diğer türk emîrlerinin her birini bir tarafa gönderip, Diyarbekir şehir ve kalelerini birer-birer muhasaraya başlattı ve bu arada Āmid şehri Faḫr al-Davla 'nin oğlu Za'īm al-Davla Abu 'l-Ḳāsim tarafından kuşatıldı. Bu şehir ile Mayyāfārikīn 'in muhasarası çok uzun sürmüş ve diğer şehirler ise, kolaylıkla alınmıştır. Āmid nihâyet 1085 mayısında ve Mayyāfārikīn de o senenin eylûlünde zaptedildi. Yeni zaptedilen Diyarbekir bölgesi, büyük sultanın divanına tâbi olmak üzere, ayrı bir vilâyet itibar edildi ve arâzisi türkmen reislerine iktâ ve tevzî olunarak, her biri bir şehre muhafız tâyin edildi. Bu reislerin maiyetini teşkil eden türk askerleri şehirlere yerleşirken, türkmen boy ve oymakları da reislerine iktâ edilmiş olan bölgelerin dağlarında ve ovalarında yaylak ve kışlaklar te'sisine başladılar. Yazın Diyarbekir bölgesine gelmekte olan arap göçebeleri bundan sonra Ḫābūr menbâlarından şimâle çıkamamışlardır. Kürtlere gelince, bunların bir kısmı sarp dağlara çekilerek, yaşayışlarına devam etmişler, bir kısmı ise, türkmenlere karışıp, onların adlarını almışlar ve onların teşkilâtına uyarak, asırlar boyunca dâhilî mücâdelelerde ve hâricî yâni haçlılar ve güreüler ile olan harplerde, onlarla berâber hareket etmişlerdir. Ahâlisi arapça konuşan ve arap kültürünün oldukça mühim merkezleri olan şehirler ise, zamanla, yavaş-yavaş türkleşmişlerdir. Bunların hangi asırda, artık arapçayı büs-bütün unutarak, türkçe konuştuklarını kat'î surette tâyin etmek kabil değilse de, XII. ve XIII. asırlarda burâlarda yetişmiş olan şâir ve müelliflerin eserleri hakikî arap selikası ile yazılmış olduğu göz önünde tutulunca, türk dilinin ancak XIII. asrın sonlarından itibâren, bu şehirlerde halk dili olabildiğini istintac edebiliriz. Bununla berâber bu bölgede Mardin, Siird ve Ḥiṣn Kayfā gibi, bâzı şehir ve kasabalar hâlâ arapça konuşmaktadırlar.

Diyarbekir emîri Faḫr al-Davla Āmid 'in idâresini oğlu Za'īm al-Davla 'ye bırakmış ve emîr Çubuk 'u da şahneliğe tâyin eylemiştir. 1087 'de Sultan Malik Şāh, Faḫr al-Davla 'yi azlederek, meşhûr bir fakih olup, amîdlik mesnedinde bulunan Ḳivām al-Mulk Şams al-Dīn

DİYARBEKİR ŞEHRİNİN PLÂNI
(1932)

İç-kale:

1. Eski kilise
2. Hapisâne
3. Câmi
4. Hukûmet binaları

Şehir:

1. Ulu câmi
2. Mes'ûdiye medresesi
3. Zincirli medrese
4. Vahab Ağa hamamı
5. Safa câmii
6. Kara câmi
7. Tâceddin mescidi
8. Kasım Padişah câmii
9. Behrâm Paşa câmii
10. Eski süryânî kilisesi
11. Ali Paşa câmii
12. Hızır-İlyas kilisesi
13. Deve hamamı
14. Deliller hanı
15. Husrev Paşa câmii
16. Hamam (harap)
17. Şeyh Said mescidi
18. Protestan kilisesi
19. Keldânî kilisesi
20. Kadın hamamı
21. Veza câmii
22. Hasan Paşa hanı
23. Fatih Paşa câmii
24. Nasûh Paşa câmii
25. Peygamber câmii
26. İskender Paşa câmii
27. Melik Ahmed Paşa câmii
28. Sarı Saltık mescidi
29. Lâle Bey câmii

A. Gabriel, *Voyages archéologique dans lo Turquie orientale* (Paris, 1940), s. 92—93.

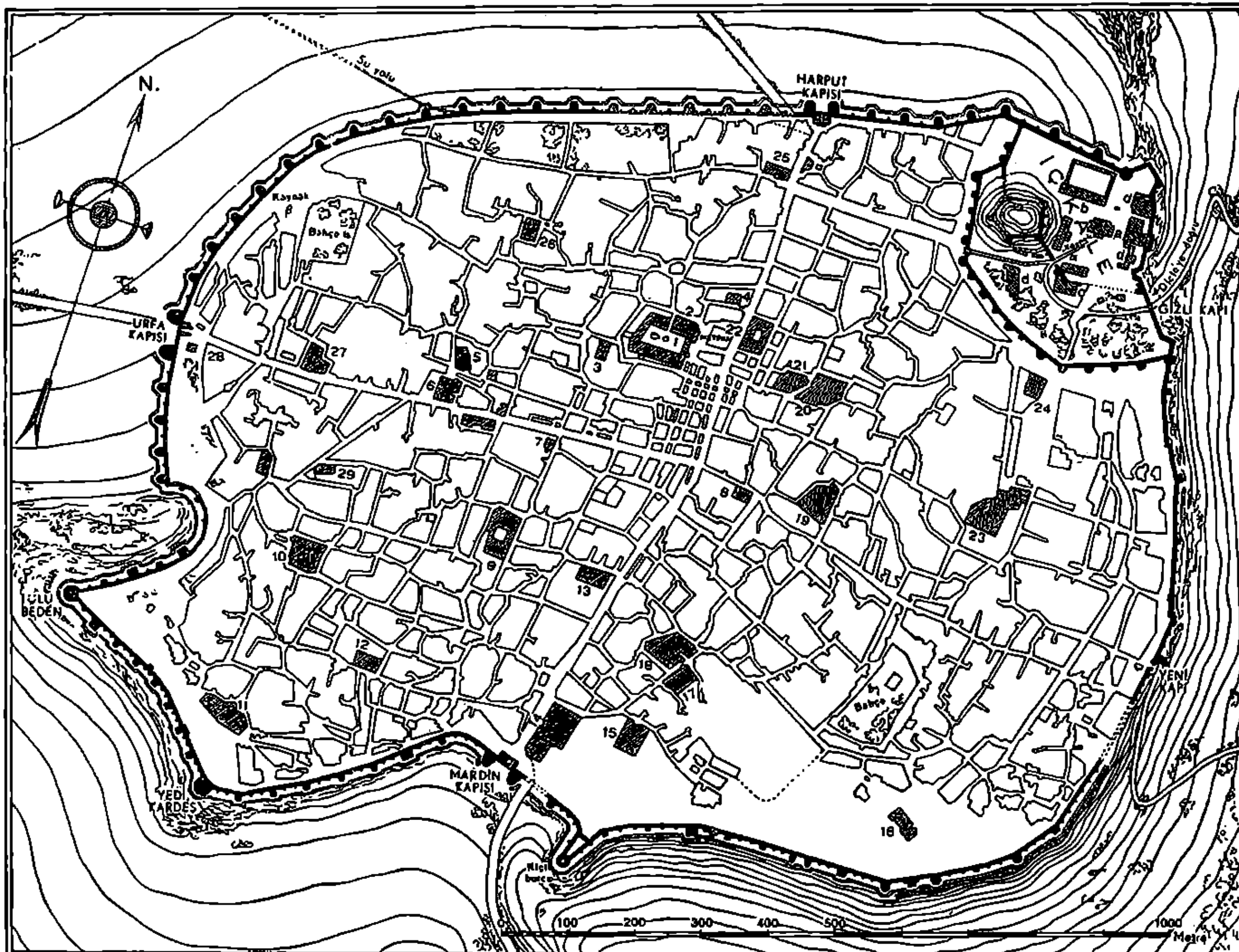
N.
Su yolu
HARPUT KAPISI
URFA KAPISI
MARDİN KAPISI
YENİ KAPI
GİZLİ KAPI
İÇ KALE
ULU BEDEN
YEDİ KARDEŞ
Bahçe
Kaynak
Metre
100
200
300
400
500
1000

Abū 'Alī al-Ḥasan b. 'Abd al-Malik al-Baṭḥī 'yi Diyarbekir emâretine tâyin etmiştir ki, bu zatın ismi ile o zaman Āmid kadısı olan Muḥammed b. 'Abd al-Vāḥid 'in adlarını taşıyan 482 (1089) tarihli kitâbe şehrin burclarından biri üzerinde okunmaktadır (Berchem, *Amida*, nr. 16; A. Gabriel, *Voyages archéologique dans la Turquie orientale*, nr. 58). 1089 'da Faḫr al-Devla 'nın oğlu olup, evvelce Abbâsî halifesine vezirlik etmiş olan 'Amîd al-Devla Diyarbekir vâlisi olmuştur. Diyarbekir vilâyetini tanzîm, vâridatını tesbit ve iyi idâresi ile halkı hoşnut eden bu zat iki sene kadar emârette kalmış ve ilk islâm fâtihleri tarafından vücuda getirildiği rivâyet edilen Ulu câmiyi tâmir ettirmiştir; bu câmideki 484 (1091) tarihli en eski kitâbe onun nâmınadır. Aynı kitâbede kadı Muḥammed b. 'Abd al-Vāḥid 'in de ismi geçmektedir (bk. *ayn. esr.*, nr. 18 ve 82). 'Amîd al-Devla, tekrar hilâfet veziri olmak üzere, Bagdad 'a giderken, küçük kardeşi Kāfi al-Devla Abu 'l-Barakāt Cuhayr 'i yerine vekil bırakmıştır ki, Āmid burclarından birinde 485 (1092) tarihli bir kitâbede edı geçmektedir (*ayn. esr.*, nr. 17 ve 60). Bu zat 1092 'de, İsfahan 'a çağırıldığı zaman, yerine oğlu Abu 'l-Ḥasan 'ı vekil bırakmıştı.

Sultan Malik Şāh 'ın ölümü üzerine çıkan büyük kargaşalık sırasında Irak 'ta oturmakta olun Marvān-oğlu Nāṣir al-Devla Manṣūr, emâretini tekrar ele geçirmek üzere, Diyarbekir bölgesine gelip, bâzı şehirleri aldı ise de, 1093 (486) senesi nisanında Diyarbekir 'e gelmiş olan Suriye melîki Tāc al-Devla Tutuş evvelâ Āmid 'i, sonra da diğer şehirleri ele geçirdi ve Mervan-oğlu 'nu kaçırdı. Diyarbekir 'de Mervan-oğlu 'na tarafdar bir çok büyükleri öldürten, fakat halkına hüsn-i muamele ederek, bir çok vergileri ve angariyeleri kaldıran Tutuş, Sultan Berkyaruk ile mücâdele etmek üzere, şarka giderken, maiyeti erkânından meşhûr Tugtigin 'i bu bölgeye vâli olarak bırakmıştı. Zikri geçen Mervanlı emîrlerinin sonuncusu olan Manṣūr da firar etmiş olduğu Diyār Rabī'a 'da ölmüş ve cenâzesi, Āmid 'e getirilerek, Ḳaṣr civarında defnedilmiştir. Zevcesi Sit al-Nās ona burada bir türbe yaptırmıştır ki, kendisi de orada medfundur.

Āmid burclarından birinde Sultan Tutuş adına 486 (1093) tarihli bir kitâbe mevcuttur ki, onun o zaman bu şehre kadı tâyin etmiş olduğu Abu 'l-Makārim Mahdī b. 'Alī 'nin adı da bu kitâbede geçmektedir (A. Gabriel, *ayn. esr.*, nr. 61).

1095 'te Tugtigin 'in Āmid 'de vekil bıraktığı emîr Altaş aleyhine bir isyan çıktı. Tugtigin Meyyāfāriḳīn 'den gelerek, bu isyanı bastırdı ve âmidlilerden bâzılarını öldürttü. Aynı sene içinde Tugtigin, atabeyi olduğu Melik Dukak 'ın hükûmet işlerini çevirmek üzere, Dimeşk 'e gittikten sonra, Diyarbekir bölgesi muhtelif türk ümerası elinde şöylece paylaşılmıştır. Altaş — Mayyāfāriḳīn 'e, Şadr — Āmid 'e, Şahruḫ — Hūni ile Erzen 'e, Kızıl Arslan — Siird ve Bahmurd 'a ve Türkmen Mūsā — Ḥişn Kayfā 'ya hâkim oldular. Çok geçmeden, Bitlis emîri Yeltigin Erzen 'i Şahruḫ 'un elinden almıştır. Bilâhare 1102 'de Ḥişn Kayfā Artuk Bey 'in oğlu Suḳman 'ın eline geçmiş ve daha sonra Mardin şehri de bunun kardeşi İlgâzî tarafından zaptolunmuştur. İlgâzî sonraları Mayyāfāriḳīn 'e de hâkim olmuştur. Bu suretle türkler tarafından işgâl edilen Diyarbekir bölgesinde evvelâ 5 türk emâreti teessüs etmiş ise de, 1131 'de Siird 'in ve mülhakatının Ḥişn-Kayfā Artukluları tarafından zaptı üzerine, 4 'e inmiştir. Araplar devrinde oldukça ehemmiyetli merkezler hâlinde olduğunu gördüğümüz Diyarbekir bölgesi şehirleri türkler zamanında daha ziyâde kıymet ve vüs'at kazanmış, bilhassa emâret merkezi olan şehirler çok mâmûr olmuş ve kültür bakımından da hayli ilerilemiştir. Başta Āmid ve Mayyāfāriḳīn gelmek üzere, bu şehirler aynı zamanda, bir az evvel Bizans elinden kurtarılarak, „dār-i islām" hâline gelmiş olan asıl Anadolu kıt'asını islâm medeniyetine intibak ettirmek hususunda da mühim âmil olmuşlardır. Emîr Şadr zamanında Musul emîri Kerbuka Āmid önüne gelerek, burasını zapta teşebbüs etmiş ise de, muvaffak olamamıştır. Şadr bir az sonra ölmüş ve yerine kardeşi Inal Āmid emîri olmuştur ki, Inal-oğulları [b. bk.] adı ile, bu şehirde bir asra yakın hükûmet icra eden bir sülâlenin kurucusudur.

Āmid emîri inal da çok yaşamamış ve onun yerine oğlu İbrahim geçmiştir. 1098 'de haçlılara karşı yapılan büyük yürüyüşe emîr Kerbuka 'nın maiyetinde iştirâk eden Diyarbekir emîrleri, idare bakımından, Dimeşk Selçuklu melikinin tâbii idiler. Nitekim 1097 'de Melik Dukak Dimeşk 'tan Mayyāfāriḳīn 'e geldiği zaman, onun maiyetinde toplanmışlardı.

1105 'te Anadolu sultanı Kılıç Arslan I. Mayyāfāriḳīn 'e geldiği esnâda, Āmid emîri İbrahim başta olmak üzere, diğer Diyarbekir emîrleri de onun tâbiiyetini kabûl ederek, etrafında toplandılar ve onunla birlikte, Musul seferine iştirâk ettiler. Kılıç Arslan kendi atabeyi olan emîr Ḫomurtaş 'ı Mayyāfāriḳīn 'e vâli tâyin etti. 1109 'da Mayyāfāriḳīn 'in Tebriz ve Ahlat emîri olan Suḳman Ḳutbī tarefında işgâlinden sonra, Diyarbekir bölgesi emâretleri onun tâbiiyetine girdi. 1115 'te Sultan Giyāṣ al-Dīn Muḥammed Tapar b. Malikşāh, Ḳaraca

Sāḳī 'yi Mayyāfārikīn 'e göndererek, Diyarbekir ümerasını onun maiyetine verdi ve bu bölgeyi Musul vâlilerinin emri altına koydu. Musul vâlisi olan atabey (cuyüş beyi), maiyeti erkânından Ildız Bey 'i Mayyāfārikīn 'e gönderdi ise de, 1118 'de sultan Mayyāfārikīn 'i Mardin emîri İlgāzī b. Artuḳ 'a verdi. Diyarbekir bölgesi emîrleri, gerek bunun, gerekse yeğeni Belek 'in maiyetinde olarak, haçlı harplerine iştirâk etmişlerdir.

503 (1109/1110) 'te Āmid emîri İbrāhīm ölmüş ve yerine oğlu Sa'd al-Davla İl-Aldı geçmiştir. Bu emîrin adına sûr üzerinde 1, Ulu câmiin avlusunda 2 ve minâresinde de 1 olmak üzere, 4 kitâbe vardır. Bunun zamanında, 1119 'da, Āmid 'in Ulu câmii yanmıştır. Yanlış olarak, bu yangının ermeni takviminin 564 (1115/1116) senesi içinde vukû bulduğunu söyleyen Urfalı Matthieu, bunun müslümanlara karşı Allah tarafından gönderilmiş bir ceza olduğunu söyledikten sonra, müslümanların bu yangını söndürmeğe çalıştıklarını, tafsilâtı ile nakletmiştir (s. 291). Bu suretle yanmış olan bu büyük câmi bu emîr zamanında yeniden tâmir olunmuştur.

1122 'de Āmid mülhakatından Ẓu 'l-Ḳarnayn ve Ergani kaleleri civarında bakır mâdeni keşfolunmuş ve o tarihten itibâren işletilmeğe başlanmıştır (İbn al-Aṯīr, X, 215).

1124 'te Āmid ahâlisi şehirde çoğalmağa başlayan ismâilîlere hücûm ederek, onlardan 700 kadarını telef, kalanlarını da kaçmağa mecbur etmişlerdir (*ayn. esr.*, X, 222). Bu sebepten dolayı bu mezhep bu bölgede yayılamamıştır.

1126 'da vâki olan istimdat üzerine, Diyarbekir ümerası haçlılara karşı Şam atabeyi Tug-Tigin 'in yardımına asker göndermişlerdir.

1134 senesinde Musul ve Halep emîri olan atabey Zangī ve Mardin ile Mayyāfārikīn emîri Artuk-oğlu Ḥisām al-Dīn Timur-Taş birleşerek, Āmid 'i kuşattılar. Āmid emîri İl-Aldı, bundan bir az evvel Siird emîrliğinin ülkesini alarak, Diyarbekir bölgesinde kuvvetli hükümdar hâline gelmiş olan Ḥişn-Kayfā ve Harput emîri Artuk-oğlu Dāvud 'dan yardım istedi. Dāvud kendi oğlu Kara Arslan ile birlikte yardıma geldi ise de, nisan ayı içinde şehrin önünde vukû bulan muharebede bozguna uğradı. Zangī ile Timur-Taş şehrin muhasarasına devam ettilerse de, zaptedemediler ve havâliyi yakıp yıkarak, çekildiler.

1142 senesinde Āmid emîri İl-Aldı ölmüştür. Veziri olan Nisan-oğlu Mu'ayyad al-Dīn, İl-Aldı 'nın oğlu Camāl al-Dīn Şams al-Mulūk Maḥmūd 'u emâret tahtına geçirmiştir. Yeni emîrin annesi olan Yumnā Ḫatun Naḳm al-Dīn İlġāzī 'nin kızı idi. 38 sene kadar emâret mesnedinde kalan bu zatın namına, veziri bulunan Nisan-oğlu Mu'ayyad al-Dīn ve ondan sonra bunun oğlu Camāl al-Dav'la Kamāl al-Dīn 'Alī ve daha sonra da bunun oğlu Bahā' al-Dīn Mas'ūd fi'len hükûmeti idâre etmişler ve emîrî işe karıştırmayarak, bir kukla gibi kullanmışlardır. Āmid sûrlarında, biri emîr Maḥmūd 'un adını da ihtivâ etmek üzere, Nisān-oğulları namına 3 kitâbe okunmaktadır. Ulu câmide ise, biri İl-Aldı 'nın ve ikisi Maḥmūd 'un adlarını da taşımak, diğer ikisi müstakillen kendi namlarına olmak üzere, Nisān-oğullarına âit 5 kitâbe mevcut bulunmaktadır. Bundan başka iç kale câmiinin minâresinin kitâbesi de doğrudan-doğruya Nisān-oğlu 'Alī 'nin namınadır.

1144 'te atabey Zangī Diyarbekir bölgesine girerek, Artuk-oğullarına âit bir çok yerleri aldığı gibi, Āmid emîrliğine bağlı olan Arḳanayn, Ḥālār, Talḥām ve Carmūk kale ve kasabalarını zaptetmiş ise de, bilâhare Zangī 'nin şehâdetinden sonra, bu yerler Ḥişn-Kayfā emîri Kara Arslan 'ın eline geçmiştir. 1145 'te Bārīya kalesinin sâhibi Kerç Gāzī Āmid 'de ölmüştür.

1148 'de vezir Mu'ayyad al-Dīn 'in oğullarından İzz al-Davla Abū Naṣr Mayyāfārikīn 'e gelerek, Ḥisām al-Dīn Timur-Taş 'ın kızı Şafīya Ḫatun 'u Āmid hükümdarı Maḥmūd 'a 50.000 altın ağırlık mukabilinde tezvic eylemiş ve nikâhı, tāc al-'ulamā Yaḥyā b. Salāma al-Ḥaskafī kıymıştır. Āmid 'e götürülen gelin ertesi sene orada ölmüştür. Emîr Timur-Taş bu kızının ağırlığını alamamıştı; müteaddit defalar istedi ise de, Nisān-oğlu vermediğinden, 1151 senesi martında gelerek, Āmid 'i kuşattı; mülhakatını tahrip ve yağma ettirdi, sonra Mardin 'e döndü. Nisān-oğlu ise, Timur-Taş 'ı bu harekete teşvik eden onun veziri Zayn al-Dīn 'den nefret ediyordu; iki fedaî gönderip, Mardin 'de onu öldürttü. Bu vak'a üzerine emîr Timur-Taş ikinci defa Āmid 'e yürüyüp, şehri kuşattı ve şiddetle tazyika başladı. Ahlat ve Ermeniye hükümdarı Sukman II. 'ın veziri Bahā' al-Dīn Avs, bizzat gelerek, iki tarafı barıştırdı. Mu'ayyad al-Dīn ve oğulları ve ondan sonra emîr Maḥmūd 'un karısı ve oğulları Āmid eşrafı ile şehirden çıkıp, Timur-Taş 'a arz-ı tâzimat ile, onun isteğini kabûl ettiler. Bundan sonra Āmid emâreti Mardin ve Mayyāfārikīn melikliğinin bir tâbii olmuştur.

1156 'da Mu'ayyad al-Dīn Āmid 'de vefat etmiş ve oğlu Camāl al-Davla Kamāl al-Dīn Abu 'l-Ḳāsim 'Alī, onun yerine vezir olarak, emâreti idâre etmiştir. Bunun kardeşi 'İzz al-Davla Abū Naṣr ise, Eğil kalesine hâkim olmuştur.

1162 'de Camāl al-Davla b. Nisān Erzen ve Bitlis emîri Dılmaç-oğlu Faḫr al-Davla Davlat-

şāh'ın hemşiresine tâlip olmuş ve Āmid'in, hanefî ve şâfi'î kadıları olan Nāṣiḥ al-Dīn ile 'Alam al-Dīn Abu 'l-Ḥasan b. al-Baġalī'yi ve büyük ulemadan Abū Ṭāhir b. al-Curcānī'yi nikâhı kıymağa ve gelini getirmeğe memur etmiştir.

1163'te Ḥiṣn-Kayfā ve Harput meliki Faḫr al-Dīn Kara Arslan ile Nacm al-Dīn Alpı Āmid emîri Maḥmūd'un, veziri olan Nisān-oğlu Camāl al-Davla elinde mahcûr bulunduğunu ileri sürerek, mütegallibin tardına karar verdiler. Kara Arslan bizzat gelerek, şehri kuşattığı gibi, Alpı da, Şams al-Dīn Sevinç kumandasında, asker gönderdi. Magribli mancınıkçılardan birinin hazırladığı müteharrik kule burclardan birinin karşısına konuldu. Etrafa mancınıklar tesbit edilerek, duvarlar döğülmeğe başlandı. Muhasara 4 ay devam etti. Camāl al-Davla ile emîr Maḥmūd Danişmend-oğlu Yağı-Basan'dan yardım istediler [bk. DÂNİŞMENDLİLER]. Onun Harput havâlisine yürüyerek, bir takım şehir ve kasabaları yağma ettiği haberi gelince, Kara Arslan Āmid muhasarasını kaldırdı ve Alpı ile birleşerek, Yağı-Basan ile harbe hazırlandı.

1164'te Kara Arslan ikinci defa Āmid'i kuşattı ise de, alamadı ve sulh yaparak, çekilmeğe mecbur oldu. Aynı sene içinde, evvelce Ḥarrān vâlisi iken, ağabeyisi Nūr al-Dīn Maḥmūd b. Zangī tarafından tardedilmiş olan Nuṣrat al-Dīn Amīr Mīrān Diyarbekir'e gelmiş ve Egil'de de bir müddet Nisān-oğlu 'İzz al-Davla'nın yanında kaldıktan sonra, Konya'ya gitmiştir.

Aynı senenin son ayında Kara Arslan'ın kızı, Alpı'nın oğlu İlgâzî'ye tezvic edilmiş ve Mayyāfāriḳīn'de muhteşem düğün yapılmıştır. Komşu melik ve emîrler bu düğüne gelmişlerdir. Bu meyauda Nisān-oğullarından iki kardeş (Āmid veziri Camāl al-Davla ve Egil hâkimi 'İzz al-Davla) ağır hediyeler ile düğünde hâzır bulunmuşlardır. Artuk-oğulları bunlara hil'at vermişler ve Āmid emâretinin Mayyāfāriḳīn ve Mardin Artuklu-oğullarına tâbi olduğunu bir kere daha kabûl ettirmişlerdir. 1165'te Āmid kadısı Nāṣiḥ al-Dīn, Ḥiṣn-Kayfā'ya giderek, Kara Arslan ile Āmid emîri arasındaki musalehanâmeyi tanzim ve imza ettirmeğe muvaffak olmuştur. 1166'da melik Alpı, Cabal Cūr (bugün Çapakçur)'dan dönerken, Hizo nâhiyesinde Zabadīya'ye geldiği zaman, Nisān-oğlu Camāl al-Davla, Āmid büyüklerinden bâzı kimseler ile, onun istikbâl ve ziyâretine gitmiştir.

1175'te Sultan Kılıç Arslan II.'ın kardeşi melik Şāhinşāh b. Mas'ūd Āmid'e gelmiş ve burada bir müddet kaldıktan sonra, Mayyāfāriḳīn'e giderek, büyük babası Kılıç Arslan I.'ın türbesini ziyâret etmiş ve oradan Ahlat'a ve sonra Azerbaycan'a ve daha sonra gürcü kıralının yanına gitmiş; bunu müteâkip Şcḫīm iskelesinden gemiye binerek, İstanbul'a imparator Manuel'in yanına erişmiş ve ağabeyisi aleyhine faâliyete başlamıştır.

1179 (575) senesine doğru Nisān-oğlu Camāl al-Davla Abu 'l-Ḳāsim 'Alī ölmüş ve oğlu Bahā' al-Davla Mas'ūd Āmid veziri ve emâretin hâkimi olmuştur. 'İzz al-Dīn b. Şaddād, bu Bahā' al-Davla'nın adını yanlışlıkla İbrāhīm olarak kaydetmiş ve bunun vezâreti zamanında emîr Maḥmūd'un öldüğünü ve vezirin bunun oğlunu hükümdar ilân ettiğini zikreylemiştir. Hâlbuki Abū Şāma (*al-Ravżatayn*, Mısır, 1288, II, 29), 'İmād al-Dīn al-Kātib'in *al-Barḳ al-Şāmī* adlı Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī'nin hayatına tahsis ettiği meşhûr eserinden naklen, 1183 (579)'te Ṣalāḥ al-Dīn'in Āmid'i zaptından bahsederken, bu şehrin hükümdarının Maḥmūd adında ihtiyar bir zat olduğunu söyler.

Ḥiṣn-Kayfā ve Harput meliki Artuk-oğlu Nūr al-Dīn Muḥammed b. Kara Arslan öteden beri Ṣalāḥ al-Dīn'i metbû tanımış ve bir çok muharebelerde ona yardım etmiş ve Ṣalāḥ al-Dīn de Āmid'i alıp, ona vermeği vaad eylemişti. Bu vaadi yerine getirmek üzere, Ṣalāḥ al-Dīn 1183 yılı başında Nūr al-Dīn Muḥammed ile birlikte gelerek, şehri kuşattı. Şehir halkı devleti zorla alan Nisān-oğlu'ndan nefret ediyordu. XII. asır içinde İbn Ḥavḳal'a hâşiye yazan ve adını bilemediğimiz bir zat, 534 (1139/1140) senesinde Āmid'e uğramış olduğunu, bu şehirde ulema, hükemâ ve üdebâdan pek çok zat bulunduğunu, fakat Nisān-oğullarının zulm, tazyık ve müsâdereleri ve halka tahmil ettikleri ağır teklifler yüzünden, ahâlinin hicrete mecbur kaldığını ve şehrin harabaya yüz tuttuğunu söylemekte ve nihâyet Artuk-oğlu Nūr al-Dīn Muḥammed'in 579 (1183) senesi başında şehri zaptederek, angaryalara ve gayr-i meşrû vergilere son verdiğini ve ahâlinin vücuduna yeniden hayat geldiğini zikretmektedir (İbn Ḥavḳal, s. 223). Ṣalāḥ al-Dīn Āmid sûrunun etrafına mancınıklar yerleştirip, duvarları döğdürürken, bir taraftan da lağımcıları ve nakapçıları faâliyete geçirdi. Muhtelif yerlerde lağımlar açıldı ve hattâ sûr bir kaç yerden delindi. Müdâfiler ile şehir halkı sûr üzerinde mukavemet göstermediler. Nisān-oğlu, şehir halkının intikamına hedef olmaktan çok korktuğundan, Mısır sultanının münşisi olan meşhûr kadı Fāżil [b. bk.] vasıtası ile, kendisi, âilesi ve tarafdarları için eman aldı, ona servetini serbestçe götürebilmek için 3 gün müsaade verildi. Pek çok olan bu servet bu müddet zarfında taşınamadı, bir kısmı çalındı ve bir kısmı da şehirde kaldı. 9 nisanda

Ṣalāḥ al-Dīn şehre girdi, Nisān-oğlu da Anadolu sultanı Kılıç Arslan'ın yanına gitti. Şehrin burcları zahîre, eşya ve silâh ile dolu idi, bilhassa büyük bir kütüphâne mevcut idi. Bu kütüphânede rivâyete göre, 1.040.000 kitap bulunmakta idi (bu rakamın pek mubalağalı olduğu meydandadır). Ṣalāḥ al-Dīn bu kütüphâneyi kadı Fāżil'a hediye etmiş, o da kitapların bir kısmını seçip ayırarak, 70 develik bir kervan ile Mısır'a göndermiştir. Ṣalāḥ al-Dīn, vaadi mucibince, şehri Nūr al-Dīn Muḥammed'e verdiği gibi, ele geçen eşyanın hepsini de ona bağışladı. Ṣalāḥ al-Dīn'in hareketine müteşekkir olan Nūr al-Dīn Muḥammed ona ağır hediyeler vermiş, bütün ömrünce onu metbû tanımış ve muharebelerinde, Diyarbekir askeri ile, onun maiyetinde bulunmuştur. Nūr al-Dīn Muḥammed Āmid halkına iyi muamele etmiş ve adâlet göstermiş olduğundan, her kese kendisini sevdirmiştir (Āmid'in Ṣalāḥ al-Dīn tarafından zaptı hakkında bk. Ḳāżī al-Fāżil, *Rasā'il*; biri Ṣalāḥ al-Dīn tarafından halifeye yazılmış olan Āmid'in fethine dâir iki mektup, Veliyüddin kütüp., nr. 2728, var. 13 v.d.; İbn al-Aṯīr, Mısır, 1303, II, 185 v.d.; Abū Şāma, *al-Ravżatayn*, Mısır, 1288, II, 38—42).

Nūr al-Dīn Muḥammed sûrun harap olan kısımlarını tâmir ettirdiği gibi, halefleri de aynı şeyi yaptırmışlardır. Sûr üzerinde bu Nūr al-Dīn Muḥammed adına 3, halefi Sukman II. namına 2, bunun halefi Maḥmūd adına 4 kitâbe bulunmaktadır; Āmid'in iç kalesini de bu Malik al-Ṣāliḥ Maḥmūd yaptırmıştır (Gabriel, *ayn. esr.*, nr. 65—76).

Sukman II. aynı zamanda (595—596=1199—1200) Āmid'in meşhûr olan Mas'ūdiya medresesini yaptırmıştır ki, bu bina üzerinde onun adına 3 kitâbe mevcut bulunmaktadır (*ayn. esr.*, nr. 97—99). Artuk-oğlu Sukman sülâlesinin Āmid ve Ḥiṣn-Kayfā'da son hükümdarı olup, amcası gibi Malik Mas'ūd lakabını taşıyan Mavdūd namına ise, Ulu câmi avlusunda yalnız bir kitâbe mevcuttur. Bu melik bâzan Mısır, bâzan da Anadolu Selçuklu sultanını, daha sonra da Calāl al-Dīn Ḫvārizmşāh'ı metbû tanımış ve bu sonuncu hükümdar moğulların baskınından kurtulup kaçtıktan sonra, onun teşviki ile Diyarbekir'e gelmiş ve Āmid köprüsü yanında karargâh kurmuş ise de, ağustos 1231'de geceleyin moğulların baskınına uğramıştır [bk. CALĀL AL-DĪN ḪVĀRIZMŞĀH]. Ḫvārimşāh'ı öldüren moğullar Diyarbekir bölgesinde bir çok tahribat yapmışlar, rastgeleni öldürmüşler ve bir kaç defa da Āmid önünde görünmüşlerse de, şehri muhasara etmemişlerdir (İbn al-Aṯīr, XII, 194 v.d.; İbn Vāṣil, *Mufarric al-kurūb*, Molla Çelebî kütüp., 628 senesi vukuatı). Malik Mas'ūd Mavdūd'un Ḫvārizmşāh'ı metbû tanımış olması Mısır ve Anadolu sultanlarının kin ve gazaplarını tahrik ettiği gibi, sefahati yüzünden de, bütün tebeasının nefretine uğramıştı. Mısır sultanı Malik al-Kāmil Muḥammed, bütün Eyyûbî meliklerini de maiyetine alarak, 1232'de Āmid'i kuşattı. Tebeası tarafından müdafaa edilmeyen Mavdūd, şehri teslim etti (teşrin I.), daha sonra Ḥiṣn-Kayfā da onun elinden alındı ve bu suretle Artuk soyunun Sukman şûbesinin hâkimiyeti sona erdi. Daha evvel Mayyāfāriḳīn ve Erzen de Eyyûbîler eline geçmiş olduğundan, bu defa Āmid ve Ḥiṣn-Kayfā'nın da zaptedilmesi, Mardin müstesnâ olmak üzere, bütün Diyarbekir kıt'asının onların hâkimiyeti altına girmesini intac etti (Āmid'in Malik al-Kāmil tarafından zaptı hakkında bk. İbn Vāṣil, *ayn. esr.*; Şibṭ b. al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān*, Feyzullâh Efendi kütüp., nr. 1524; Abu 'l-Fidā al-Malik al-Mu'ayyad, *al-Muḫtaṣar*, İstanbul, 1286, III, 159; İbn al-Şākir al-Kutubī, *'Uyūn al-tavārīḫ*, Fatih kütüp., nr. 4440). Nuvayrī, *Nihāyat al-arab* (Köprülü kütüp., Ahmed Paşa, nr. 224)'in Eyyûbîlerden bahseden XXVII. cüz'ünde Malik al-Kāmil'in Āmid'i alması hakkında uzun izahat vermekte ve onun Āmid büyüklerinden bir çoklarını Suriye'ye ve Mısır'a götürdüğünü ve bunların oralarda mansıplara ve memuriyetlere nâil olduklarını söylemektedir. Bu müellif Malik al-Kāmil'in Āmid muhasarası esnâsında yanında bütün Eyyûbî melikleri ile diğer Elcezîre mülûkünün bulunduğunu söylerken, Anadolu sultanı 'Alā' al-Dīn Ḳayḳubād I.'ın da adını saymakla büyük bir yanlışlık yapmıştır. XIII. asırdaki islâm sultanlarının en büyüklerinden biri olan bu Anadolu sultanının Mısır sultanının maiyetinde olarak bu muhasaraya iştirâki hiç bir zaman vârid olamaz).

Malik al-Kāmil Āmid'in dış sûrunu yıktırıp, taşları ile iç sûru daha ziyâde tahkim ettirmiş ve şehre amcazâdesi Şams al-Mulūk Aḥmed b. Malik al-'İzz Şaraf al-Dīn Ya'ḳūb İbn Sultan Ṣalāḥ al-Dīn'i vâli tâyin etmiş ise de, bu zat ancak 12 gün kadar yaşayabilmiş ve öldüğü zaman şehrin kapısında defnedilmiştir. Malik al-Kāmil bunun oğlu Şihāb al-Dīn Ġāzī'yi babasının yerine tâyin etti ise de, bilâhare onun şehri sultan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād'a teslim edeceğini haber alarak, kendisini azl ve hapis etti ve Ḥiṣn-Kayfā ile birlikte Āmid'i ve oğlu Malik al-Ṣāliḥ Naǧm al-Dīn Eyyūb'a tevcih eyledi ve kendinin en büyük ümerasından Şams al-Dīn Şavāb'ı onunla birlikte Āmid muhafazasına memur kıldı. Āmid'in mısırlılar eline geçmesi ve Eyyûb-oğullarının iyice Diyarbekir'e

yerleşmesi bu bölgeyi almak isteyen Anadolu sultanı 'Alā' al-Dīn Kayḳubād ile Mısır sultanı ve Eyyûbî melikleri arasında büyük harplerin başlamasına sebep oldu. Bu harplerde bir çok fedakârlık gösteren Şams al-Dīn Ṣavāb 1235 'te hastalanarak, Āmid 'de öldü. Aynı sene içinde Sultan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I., Tāc al-Dīn Parvāna kumandasına büyük bir ordu vererek, Āmid 'i muhasara ettirdi; şehrin etrafına mancınıklar tesbit edilerek, duvarları şiddetle döğüldü. Orduda bulunan ḫvārizmli kıt'alar bütün Diyarbekir havâlisini yağmaladılar. Şehrin kumandanı Mubāriz al-Dīn b. Hefter Özkeş ile maiyetindeki müdâfilerin şiddetli mukavemeti ve sûrların metânetinden dolayı, şehir zaptedilemedi; muharebe bütün yaz mevsimi devam etti. Kış yaklaşınca Anadolu askerleri muhasarayı kaldırıp, yerlerine döndüler. Fakat ertesi sene Sultan 'Alā' al-Dīn daha büyük bir ordu ile baş kumandanı olan emîr Kamāl al-Dīn Kāmyar 'ı göndererek, Āmid 'i tekrar kuşattırdı ve şehrin duvarlarını şiddetle döğdürdü. Bu defa şehrin müdafii olan Ḥisām al-Dīn b. 'Alī al-Ḥazbānī de gene metânetle mukavemet etti. Āmid bir türlü alınamadı. Sultan 'Alā' al-Dīn, neye mal olursa olsun, burayı almak istiyor ve muhasırlara mütemâdiyen yardım ve silâh gönderiyordu. Mısır ve Suriye sultanı Malik al-Kāmil bütün kuvvetlerini cemederek Salamiye 'ye gelmiş, Anadolu sultanı da bütün kuvvetlerini toplamağa başlamıştı. Moğul tehlikesinin gittikçe büyümekte olduğu o sırada iki büyük islâm hükümdarının muhacım olmasını muvafık görmeyen halife al-Mustanṣir bi 'llāh, Muḥy al-Dīn b. al-Cavzī 'yi elçilikle göndererek, bu iki sultanı barıştırdı; arada musaleha akdolundu ve bunun üzerine Āmid muhasarası kaldırıldı (bk. İbn Abu 'l-Favāris al-Ḥazrecī, *Tārīḫ*, 632—634 seneleri vekayii, Hekim-oğlu Ali Paşa kütüp., nr. 695; İbn Bībī, *Muḫtaṣar Selçuknâme*, Leyden, 1902, s, 200—202).

Ḥişn-Kayfā ve Āmid emîri Malik al-Ṣāliḥ Naṣm al-Dīn Ayyūb namına Āmid sûrlarında 2 ve Ulu câmi avlusunda 1 kitâbe mevcuttur. Sultan 'Alā' al-Dīn Kayḳubād 'ın ölümünden sonra onun ülkesinden ayrılmış olan ḫvārizmlileri maiyetine alarak kuvvetlenmeğe ve Diyarbekir 'de tutunmağa çalışan Malik al-Ṣāliḥ, babasının ölümü üzerine buradan ayrılmış ve evvelâ Dimeşk 'ı sonra Mısırı zaptederek, sultan olmuştur. Malik al-Ṣāliḥ Ayyūb, oğlu Malik al-Mu'aẓẓām Turānşāh 'ı Diyarbekir 'de bırakmıştı. ḫvārizmliler bunun yanından ayrılıp bütün Elcezîre ve Halep bölgelerini yağma ve tahribe başladılar. 1240 'ta Suriye mülûkünün istimdatları üzerine, Sultan Ġiyāṣ al-Dīn Kayḫusrav II. bir mıkdar kuvvet göndermiş olduğundan, ḫvārizmliler mağlûp edilmişti. Bunların eline geçmiş olan Diyār Mużar bölgesinin Halep meliki nâmına zaptedildiğini gören ve aldatılmış olduklarını anlayan Anadolu ümerası sultana müracaat ederek, Āmid 'in zaptı için ondan müsaade ve yardım istediler. Sultan, bunların başında bulunan Malatya subaşısı Ẓahīr al-Dīn Manṣūr 'a, derhâl gidip, Āmid 'i kuşatması emrini gönderdiği gibi, Sıvas, Harput, Niksar ve Elbistan subaşıları olan Mubāriz al-Dīn Çavlı, Sinān al-Dīn Yāḳūt, Şams al-Dīn Yutaş, Ḥisām al-Dīn Mīr Maydān başta olmak üzere, bir çok ümerayı, askerleri ile birlikte, Āmid 'in muhasara ve zaptına memur ederek, emîr Çavlı 'yı baş kumandan tâyin eyledi. Malik Mu'aẓẓam bunu duyunca, ümerasını şehrin müdafaasında bırakıp, Ḥişn-Kayfā 'ya çekildi. Bir az sonra Āmid her taraftan kuşatıldı ve mancınıklar ile döğülmeğe başlandı. Muhasaranın devamı sırasında şehrin bir kısım burclarını müdafaa eden kürt reislerinden Faḫr al-Dīn b. Dīnārī Selçuklu ümerasından Kaymaz-oğlu Nāṣir al-Dīn ile haberleşerek, 400.000 dirhem mukabilinde muhasırları içeriye almağı vaad etti ve filhakika geceleyin iplerle askerleri burclara çıkarmağa hazırlandı. Bunu gören şehirliler, başlarında kadı ve eşraftan Naṣm al-Dīn b. Ḥubayr al-Car ve mancınıkçı Ca'far oldukları hâlde, muhasara kumandanları ile müzâkereye girişip, şehri teslim eylediler. Āmid 'e bağlı olan on — on beş kadar kasaba ve kale de inkiyad etti. Bu suretle bu muazzam ve tarihî şehir Selçuklular devrinde Anadolu birliğine katılan ve Konya 'ya bağlanan bir vilâyetin merkezi oldu. Saltanatın en büyük ümerasından Mubāriz al-Dīn 'Īsā Cāndār oranın subaşılığına tâyin olundu (638 = 1240; İbn Bībī, *al-Avāmir al-'alā'iya*, Ayasofya kütüp., nr. 2985, s. 490—498; İbn al-'Adīm, *Zubdat al-Ḥalab*, Paris, Bibl. Nat., arapça yazm., nr. 1666, var. 265; İbn al-Vāṣil, *Tārīḫ al-vāṣilīn*, Paris, Bibi. Nat., arap. yazm., nr. 1702, var. 344; ayn. mll., *Mufarric al-kurūb*, III, ayn. kütüp., arap. yazm., nr. 1703, var. 33 v.d.).

Mayyāfārikīn emîri Malik al-Muẓaffar Ġāzī 'nin hizmetine giren ḫvārizmliler 1241 'de Āmid 'i zapta teşebbüs ettilerse de, mağlûp oldular.

Sultan Ġiyāṣ al-Dīn Kayḫusrav namına Ulu câmi avlusunda bir kitâbe mevcuttur. Yarım asırdan fazla Anadolu Selçuklularına bağlı kalan Āmid 'de bu kitâbeden başka, onlara ve onların ümerasına âit diğer bir mahkûk vesikaya mâlik değiliz. Gene vesika azlığından-dır ki, Anadolu Selçuklu sultanlarının buraya tâyin etmiş oldukları subaşıların, yâni askerî kumandanların, hepsini de sırasiyle tesbit edemiyoruz.

1257 'de moğulların orta Anadolu'ya doğru istilâları ve Sultan 'İzz al-Dīn Kaykāvus II. ordusunun mağlûbiyeti yüzünden, devletin büyük bir fetrete düşmesi üzerine, Āmid'deki muhafız askerlerin sefere çıkmış olması şu neticeyi doğurmuştur: evvelce adı geçen İbn Ḫubayr al-Cār, Musul hükümdarı Badr al-Dīn Lu'lu' tarafından, vaidler ile kandırılmış ve bu adam ile şehrin zaptı hususunda uyuşulmuştu. Bunu duyan Mayyāfārikīn emîri Malik al-Kāmil, Musul hükümdarı gelmeden evvel Āmid'i almağa hazırlanmış ve bu hususu Mardin hükümdarı Malik al-Sa'īd Naṣr al-Dīn Ġāzī'ye bildirerek, onun da müsaade ve yardımını alıp, toplayabildiği kuvvetleri amca-zâdesi Malik al-Muşammir ile kendi ümerasından Naṣr al-Dīn Muḫtār'ın kumandalarına vererek, bu senenin martı içinde şehri muhasara ettirmiştir. Bu sırada Anadolu Selçuklu sultanlığı ümerasından ve kürt rüesasından Şaraf al-Dīn Aḥmed b. Şuca' al-Dīn Dāvūd b. Balas al-Hakkārī al-Mamavī, mühimce bir kuvvet ile, Āmid'i kurtarmağa gelmişse de, yolda al-Muşammir'in baskınına uğrayarak, telef olmuş ve askeri dağılmıştır. Yardımdan mahrum kalan Āmid de teslim olmuştur. Malik al-Kāmil, Āmid'e Sayf al-Dīn b. Mucallī'yi subaşı tâyin etmiştir. Fakat Hulagu Han bu vak'adan haberdar olunca, Āmid'in, o sırada Anadolu Selçuklu sultanı olan Rukn al-Dīn Kılıç Arslan IV.'a geri verilmesini emrettiği gibi, yapmak üzere olduğu Bagdad yürüyüşüne iştirâk için onu yanına çağırmıştır. Fakat Mayyāfārikīn hükümdarı bu emirlere itaat etmemiştir.

Bagdad'ı zaptetmiş olan Hulagu'nuu 1258 'de, oğlu Yaşmut'u büyük bir kuvvetle kendi üzerine göndermekte olduğunu öğrenen Malik al-Kāmil, evvelâ Āmid'e gelerek, burada mukavemete karar vermişse de, sonra Mayyāfārikīn'e dönmüştür. Moğullar tarafından uzun süren bir muhasaradan sonra, 1259 nisanında, Mayyāfārikīn zapt ve tahrip edilmiş ve esir edilen Malik al-Kāmil de Hulagu tarafından öldürülmüştür. 1259'da Āmid önüne gelen Hulagu Āmid subaşısı Sayf al-Dīn Żel b. Mucallī'yi yanına çağırtmış ve şehri ondan teslim alarak, Anadolu Selçuklu sultanlığına geri vermiştir. Bu suretle iki sene müddetle tekrar Eyyûb-oğulları elinde kaldıktan sonra Anadolu sultanlığı ülkesine ikinci defa katılmış olan Āmid şehri bu sultanlığın iki kardeş arasında, Hulagu tarafından yapılan taksiminde, Kılıç Arslan IV.'ın hissesine düşmüş ve onun subaşısı tarafından idâre edilmiştir.

Hulagu ise, diğer taraftan, Musul şehri merkez olmak üzere, bütün Diyarbekir, Diyār Rabī'a ve Diyār Mużar'ı bir araya getirerek, bir askerî eyâlet vücuda getirmiş ve ekserisi Oyratlardan ibâret olan bir tümen asker ile bu tümeni vücuda getiren boy ve oymakları bu eyâlette yerleştirmiştir. Diyarbekir unvanını taşıyan bu eyâletin kumandanına asıl Diyarbekir bölgesi de tâbi bulunmakta ve onun şehirlerinde, bu meyanda Āmid'de, dahi bir moğul şahnesi ikamet etmekte ve cibâyet edilen vâridatın bir kısmını ilhanın hazinesine göndermekte idi. Hulagu Han Tudan Noyan'ı Diyarbekir eyâleti vâlisi tâyin etmişti. Abaka Han zamanında ise, evvelâ Durbay Noyan'ı, sonra Raẓī al-Dīn Baba ile Calāl al-Dīn Ṭarīr'i bu eyâletin vâlisi olarak görmekteyiz. Abaka Han üvey annesi Kutı Hatun'a Mayyāfārikīn'i „tonluk" (elbiselik) olarak verdiği gibi, bu bölgenin bir kısım vâridatını da Olcay Hatun'a bağışlamıştı. Argun Han şehzâde Cūşkāb-Oğul'u Diyarbekir eyâletini idâreye memur eylemiş ve bunun zamanında hanın beylerbeyisi olup, öldürülen Buka Noyan'ın taraftarlarından Erük Noyan Diyarbekir'de mağlûp ve telef edilmiştir. 1289'da isyan etmiş olan Cüşkāb Mayyāfārikīn ve Erzen arasında bulunan Kuman suyu kenarında mağlûp ve telef olmuştur. Yahudi Sa'd al-Davla, ilhan Argun'un veziri olunca, kardeşi Amīn al-Davla'yi, Keyhatu Han, Bayıtmış (Basmış) Noyan'ı, Ġāzān Han da Mulāy Noyan'ı Diyarbekir eyâletine vâli yapmıştır. 1296'da Ġāzān Ḫān'a aleyhdar olan bir kısım Oyrat boyu ve oymakları, başlarında Turkay Gurgān olduğu hâlde, bu eyâletten kaçıp, Suriye'ye hicret etmişlerdir. Bundan bir az sonra Bisutay Noyan fitne çıkarmış ise de, telef edilmiştir.

Bu müddet zarfında Anadolu Selçuklu sultanlarının subaşıları tarafından moğulların nezâret ve kontrolü altında idâre edilen Āmid şehrinin, XIII. asrın sonuna kadar, Anadolu saltanat divanına tâbi kaldığı anlaşılmaktadır.

Abu 'l-Farac İbn al 'İbrī (Bar Hebraeus)'ye zeyil yazan zât, 20 haziran 1297 salı günü Halep'teki türkmen ümerasından ve aslen Anadolu'nun meşhûr hânedana mensup Caca-oğlu 'Alā' al-Dīn'in maiyetinde bulunan arap ve türkmen akıncıları ile âni bir baskın yapıp, Āmid'i zaptettiğini, bu akıncıların 12.000 kadar esir aldıklarını, bir çok adam öldürdüklerini, Meryem kilisesini yağma ettiklerini, şehirde yangın çıkardıklarını ve bu yangının bir ay kadar devam etmiş olduğunu bildirdikten sonra, Āmid halkının Mardin emîri Malik al-Ṣāliḥ'i yardıma çağırdığını, Malik al-Ṣāliḥ'in Mardin'den geldiğini, 'Alam al-Dīn adlı bir emîrin sûr kapılarını açması sâyesinde, Mardin askerlerinin şehre girmiş olduklarını, şehri yağma,

tahrîp ve ahâlisini telef ve esir eylediklerini yazmaktadır (bk. süryaniceden trc. E. W. Budge, *The Chronography of Gregory Abul Faraj Bar Hebraeus*, London, 1932, s. 509). Bu mâlûmatın doğruluğu kabûl edilirse Âmid'in 1297 'den itibâren, Anadolu Selçuklu saltanatının elinden çıkıp, tıpkı bu saltanat gibi, moğulların himâye ve hâkimiyeti altında bulunan Mardin melikinin idâresi altına girdiğine hükmedilmek icap eder. Hâlbuki XIV. asır iptidasında Irak ve Suriye 'de eserlerini yazmış olan ve bu vak'aları idrak etmiş bulunan İbn al-Fuṭī, Şams al-Dīn Muḥammed b. İbrāhīm al-Cazrī, Ḳuṭb al-Dīn Yūnīnī, Melik al-Mu'ayyad Abu 'l-Fidā', Nuvayrī, Barzālī, Emîr Baybars, İbn Aybek al-Davādār, Ẕahabī ve Şihāb al-Dīn al-'Omarī gibi arap tarihçileri ile vezir Raşīd al-Dīn böyle bir vak'adan bahsetmezler. Bundan başka 1297 'de Mardin hükümdarı, Malik al-Ṣāliḥ değil, Malik al-Manṣūr Naṣr al-Dīn Ġāzī 'dir; Malik al-Ṣāliḥ ise, 1312 senesinde Mardin hükümdarı olmuş ve 1363 senesine kadar emârette kalmıştır. Suriye müverrihleri 1315 'te Halep askerlerinden bir mıkdarının emîr Nāṣir al-Dīn kumandasında olmak üzere Diyarbekir bölgesine girerek 'Arḳanayn (Ergani)'i zapt ve havâlisini yağma ve gâret ederek, ganimet topladıklarını naklettikleri gibi (Nuvayrī, *ayn. esr.*, s. 130; İbn al-Vardī, *Tārīḫ*, Mısır, 1285, II, 263), 1317 haziranında Halep nâibinin bu bölge askerlerinden bir mıkdarı ile türkmenleri ve göçebe arapları Halep ümerasından Caca-oğlu denilen bir türkmen reisinin maiyetine verip, Diyarbekir hıttasına gönderdiğini, mıkdarı 10.000 atlıyı geçen bu kuvvetlerin Âmid şehrine gelerek, baskınla içeriye girip, müslüman ve hıristiyan ayırmaksızın, şehir halkını esir ettiklerini, malları yağma edilmiş olan müslümanların serbest bırakıldığını, askerlerin yağmacılıkta çok ileriye gittiklerini, hattâ câmileri bile soyduklarını, müslümanlara bile türlü fenalıklar yaparak, haram mal ile geri döndüklerini ve Âmid şehrinin, sanki gayr-i meskûn imiş gibi, ṣhâliden hâli kalmış olduğunu zikrederler (Abu 'l-Fidā', *ayn. esr.*, IV, 84; Barzālī, *al-Muḳtafī*, II, Topkapısarayı, nr. 2951).

Acaba Abu 'l-Farac İbn al-'İbrī 'ye zeyl yazan zât, arap müverrihlerinin 1317 'de zikrettikleri bu Âmid yağması vak'asını 20 sene evvel, yâni 1297 'de göstermiş olmakla büyük bir yanlışlıkta bulunmamışmıdır? Yoksa Caca-oğlu 20 sene fâsıla ile hakikaten iki defa mı Âmid'i yağmalamıştır? Bu vukuat sırasında hayatta olan arap müverrihlerinin eserleri tahkik ve tafsil bakımından çok kıymetli ve ehemmiyetli olduğu göz önünde tutulursa, süryânî vak'anüvisinin rivâyetini zayıf addetmek ve onun 20 sene sonra vukû bulan vak'ayı 20 sene evvele almış olmasını kabûl eylemek lâzım gelmektedir. Yalnız muhakkak olan cihet Ġāzān Han'ın ikinci Suriye yürüyüşü esnâsında 1302 (702) 'de Diyarbekir bölgesi ile Diyār Rabī'a 'nın hükümdarlığını Mardin hükümdarı Malik al-Manṣūr Naṣr al-Dīn Ġāzī 'ye vermiş olmasıdır (Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ*, *GMNS*, 1940, XIV, 147).

Âmid şehrinin Mardin Artuklularının idâresinde bulunduğu bütün XIV. asırdaki tarihi hemen-hemen mechûldür. Yalnız, Nuvayrī başta olmak üzere, bütün Suriye müverrihleri 1318 (718) 'de bütün Diyarbekir bölgesi şehirlerinin çekirge, kuraklık ve tatarlar arasındaki dâhilî harpler yüzünden büyük kıtlık ve açlığa mârûz kaldığını, binlerce insanın açlıktan öldüğünü, insanların çocuklarını satmak ve ölüleri yemek mecburiyetinde kaldığını, zuhûr eden vebanın da pek çok telefata sebebiyet verdiğini, bu felâketler neticesinde ahâliden pek çoğunun telef olduğunu veya başka yerlere dağıldığını naklederler. Hakikaten Âmid'in bir sene evvel vukû bulan yağma ve tahribine inzimam eden bu felâket şehrin maddî ve manevî kıymetini hiçe indirmiştir. Arap devrinde olduğu gibi, türkler zamanında da ehemmiyetini muhafaza eden ve XII. asırda Abu 'l-Ḳāsim Hibat Allāh al-Ḥanafī, İbn Salāma, Ẓahīr al-Dīn b. al-Farā, şâir Abu 'l-Makārim Muḥammed b. al-Ḥusaynī, XIII. asırda bütün islâm dünyasının büyük âlim ve mütefekkirlerinden biri olan Sayf al-Dīn Āmidī [b. bk.], Âmid şehrinin tarihini yazmış olan vezir Şaraf al-Dīn İsmā'īl Şaybānī ile bunun oğlu Şams al-Dīn Muḥammed ve Muḥammed b. al-Hedād al-Ḥanbalī, muhaddis 'Afīf al-Dīn İsḥāḳ, ḫatib Zayn al-Dīn 'Alī b. al-Ḫiżir gibi zevat başta gelmek üzere, bir çok büyük zatlar yetiştiren Âmid'in XIV. asırda zikre değer bir kimse yetiştirmemiş olması uğramış olduğu harabinin ve felâketlerin bir neticesidir. Nitekim XIV. asrın ilk yarısında eserini yazan Ḥamd Allāh al-Mustavfī, kitabının Diyarbekir ile Rabī'a ve Muḍar diyarlarına tahsis etmiş olduğu faslında Âmid şehrinden alınan verginin mıkdarını bu bölgenin diğer şehirlerine nisbetle çok az, yâni 30.000 dinar olarak, göstermiştir (*Nuzhat al-ḳulūb*, *GMNS*, 1915, XXIII, s. 102—106).

Mardin Artuklularından yalnız Malik al-Ṣāliḥ Şams al-Dīn adına biri 731, diğeri 735 tarihini gösteren, Ulu câmi duvarındaki iki kitâbe mevcut bulunmaktadır (Gabriel, *ayn. esr.*, nr. 92 v.d.). Mardin kapısı civarındaki burcların biri üzerinde Ḥiṣn-Kayfā Eyyubîlerinden Malik al-'Ādil Şihāb al-Dīn Ġāzī b. Mucīr al-Dīn Muḥammed'in bir kitâbesi vardır (*ayn. esr.*, nr. 39). Bu kitâbe, muvakkat bir müddet için,

Âmid'in Ḥiṣn-Kayfā melikinin eline geçtiği zannını husûle getirebilir. Fakat bütün sultan ve emîrlerin kitâbelerinde unvan ve lakap olduğu hâlde, bu kitâbede, pek mütevâzî bir şekilde, yalnız „al-faḳîr ilā Allāh Ġāzī b. Muḥammed b. al-Ayyūbī" ibâresinden başka bir vasıf bulunmaması bu melikin şehre hâkim olmadığını, belki metbû tanıdığı Mardin hükümdarı Malik al-Ṣāliḥ'i memnun etmek için, şehrin bir burcunda bâzı tâmirat yaptırmış olduğunu düşündürebilir.

Musul'da oturan moğulların Diyarbekir vâli-i umûmîlerinin idâresi altında bulunan asıl Diyarbekir bölgesinde zikredilen bu Mardin ve Ḥiṣn-Kayfā melikliklerinden başka, kendi asıllarının Selçuklulardan indiğini iddia eden bir de Erzen melikliği mevcut idi (al-'Omarī, *al-Taʿrīf bi 'l-muṣṭalaḥ al-ṣarīf*, Mısır, 1312, s. 32—34; Begtemir b. 'Abd Allāh al-'Ilmi al-Āmidī, *Nadīm al-ḥāżir*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2432). XIV. asrın ikinci yarısında ise, bu üç meliklik ile berâber, Mısır devleti ile doğrudan doğruya muhabere eden Hani, Şungūş (Çungūş), Siird, Egil, Cermuk, Ergani, Mayyāfāriḳīn, Bari'īya ve Hayzan'de küçük emâretler görmekteyiz (*İcābat al-sāyil*, Paris, Bibl. Nat., arap. yazm., nr. 4437, 13—15, 48; *Kitāb al-maḳṣat al-rafīʿ al-munṣaʿ*, ayn. kütüp., nr. 4439, var. 258—261; Kalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿṣā*, Kahire, 1332, IV, 318—320, 326, 354, 379; VI, 128; VII, 274, 276, 279, 286 v.d.; VIII, 19, 225). Bunlardan maada bir de Baṭmān, yâni Şāṣun, bölgesinin hâkim ve serdarı mevcut olduğunu ve bu serdarın 1394 (796) 'te diğer Diyarbekir ümerası arasında Timur'a itaat etmiş bulunduğunu Ḥāfiẓ Abrū bildirmektedir (*Zubdat al-tavārīḫ*, Fatih kütüp., nr. 4371, 796 senesi vukuatı).

Moğulların Diyarbekir eyâleti ise, Ġāzān Han'ın halefi olan Olcaytu Han zamanında da Mulay Noyan tarafından idâre edilmiş ve bunun ölümü üzerine 1312'de Sutay Noyan tâyin edilmiştir. 1317'de Sultan Abū Sa'īd Sutay'ı Ermeniye (Ahlat) vâliliğine naklederek, yerine evvelce Anadolu umûm vâliliğinde bulunan İrincin Noyanı getirmiş ise de, bir müddet sonra devlete hâkim olan emîr Çoban onu azlettirerek, emîr Sutay'ı tekrar bu eyâlete vâli yaptırmıştır. Sutay da, buna mukabil, Çoban aleyhine yapılan isyanda diğer noyanlar ile birleşmemiş ve onun tarafını tutmuştur. Sutay Noyan, 1332'de pek ihtiyar bir yaşta vukû bulan ölümüne kadar, Diyarbekir eyâleti vâliliğinde kalmış ve ondan sonra da bu bölgede pek kalabalık olan oyratların büyük reislerinden 'Alī Paşa (Padişah) vâli olmuştur. Sotay'ın üç oğlu, yâni Barımbay, Hacı Togay ve Fulad ise, Sutay'ın ulusunu paylaşarak, Diyarbekir eyâletinin bâzı bölgelerinde, vâlinin emri altında olmak üzere, beylik etmeğe başlamışlardır, 1336'da 'Alī Paşa, Abū Sa'īd Han'dan sonra ilhan ilân edilen Arpa Han ile harp etmek üzere, Azerbaycan'a gittiği zaman oyratların mühim bir kısmını da berâberinde götürmüştü. Hâlbuki Hacı Togay ile kardeşi Barımbay evvelce Arpa Han tarafdarı oldukları için, 'Alī Paşa'nın ilhan ilân ettiği Musa Han'ı tanımamışlar ve Anadolu vâlisi Şayḫ Ḥasan Calāyir ile birleşerek yeni ilhanı ve beylerbeyisi 'Alī Paşa'yı devirmişlerdir. Hacı Togay ile Barımbay, 'Alī Paşa'nın kardeşi olup, Diyarbekir eyâletinde yerine vekil bıraktığı Sayf al-Dīn Ḥāfiẓ'ı da mağlûp ederek, bu vilâyeti ele geçirmişler ve 1338'den itibâren muhtelif bölgelerinde müstakillen devlet kurmağa çalışmışlardır. Barımbay'ın „al-Sulṭān al-Aʿẓam Barımbay" ibâresini hâvî bir sikkesi (merhum Ahmed Tevhid Bey'in sikke koleksiyonunda) mevcut idi. Onun ölümünden sonra oğlu İbrāhīm Şāh babasının yerine boy beyi olmuştur. 1339'da Çobanlılar ile Celâyirliler arasında mücâdele ve muharebe olduğu zaman, Hacı Togay, iki oğlu Pīr Muḥammed ve Pīr Ḥasan ve yeğenleri, yâni Barımbay'ın oğulları İbrāhīm Şāh ve 'Arab Şah ile birlikte, Çobanlıların tarafını tutmuşlar ve Şeyh Ḥasan Calāyir'in hezimetine sebep olmuşlardır (Erzurum civarındaki Ḥasan-Kalesi, ne Şeyh Ḥasan Calāyir'e, ne Şeyh Ḥasan Çobānī'ye, ne de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Ḥasan'a âitti; bu kale Hacı Togay'ın oğlu Şeyh Ḥasan tarafından inşa edilmiştir). 1340 'ta Şeyh Ḥasan Calāyir ile müttefiki Sayf al-Dīn Ḥāfiẓ, Mısır sultanı Malik al-Nabāşir Muḥammed'e elçiler gönderip, Hacı Togay ile kendilerini barıştırmasını ve onu Çobanlıların ittifakından ayırmasını rica etmişlerdir. Sultanın tavassutu üzerine, Hacı Togay Çobanlılardan ayrılmış ve ülkesine dönmüş ise de, yeğeni İbrāhīm Şāh onlar ile ittifakta sâbit kalmış, Çobanlıların ilhan ilân ettikleri Sulaymān Han'ın Mardin'e kadar vukû bulan seferinde onun maiyetinde bulunmuş ve kendisi Diyarbekir eyâleti vâlisi ve Sutay ulusu reisi tâyin edilmiştir. İbrāhīm'in bu hareketi yüzünden oyratların bir kısmı Çobanlıların tarafını tutmuşlardır. Çobanlıların Diyarbekir'de yaptıkları yağmalar ile Hacı Togay tarafdarlarına karşı gösterdikleri vahşetler İbrāhīm'in, onlardan ayrılarak, amcası ile birleşmesine sebep olmuştur. Bunlar 1341 baharında Çobanlılar ile harp etmek üzere birleştiler ise de, mağlûp oldular. Çobanlılar onların Ala-Dağ ve Bulanık'taki karargâhlarını yağma eylediler. Bu yüzden Hacı Togay Bagdad hükümdarı Şeyh Ḥasan Calāyir ile birleşti. Her ikisi Mısır sultanına elçi gönderip, Ço-

benlılara karşı yardım istediler. Hacı Togay 'ın oğlu Pîr Muḥammed, yanında Bagdad, Musul ve Diyarbekir kadıları da olduğu hâlde, Kahire 'ye gidip, babasının ve Şeyh Ḥasan 'ın mektuplarını sultana vermiş ve yardımını rica etmiş ise de, bir netice çıkmamıştır. Bundan sonra Hacı Togay ile İbrâhîm Şâh tekrar bozuştular, bu yüzden Sutay ulusu ve bu ulusun ekseriyetini teşkil eden Oyratlar, biri Togay, diğeri Barımbay olmak üzere, iki ulusa ayrıldılar. Hacı Togay Celâyirler ile, İbrâhîm Şâh da Çobanlılar ile ittifak ettiler. Birincisi Musul ve Diyâr Rabî'a 'ya, ikincisi de asıl Diyarbekir bölgesi ile Ahlat havâlisine hâkim oldu. İbrâhîm Şâh Mardin meliki al-Şâliḥ Şams al-Dîn 'in kızını almıştı. Amcası ile müteaddit defalar harp eden İbrâhîm, 1343 senesi iptidasında, kendisine karşı yaptığı bir muharebede gâlip gelerek, onu eli ile öldürdü ve Musul 'a da hâkim oldu. Çoban-oğlu Malik Eşraf 'ten korkarak Diyarbekir 'e gelmiş olan Süleyman Han 'ı himâye eden İbrâhîm, 1350 senesinde, uzun zamandan beri çektiği feleden ölmüş ve bu ölüm neticesinde Sutay-oğullarının devleti sona ermiştir. Bu hânedanın hâkimiyeti altında bulunan Musul, Diyâr Rabî'a, Diyâr Mużar ve Ahlat bölgelerinin mühim kısımları Celâyirlilerin eline geçmiş ve bunlara bağlı olan oymak ve boylardan bir kısmı bu devletin hizmetine girmiştir. Celâyirlilere tâbi olmak istemeyen Barımbay ulusu ise, onlara mukavemet edemeyerek, orta Anadolu 'ya hicrete mecbur kalmış, melik 'Alâ' al-Dîn Eretna 'nın hizmetine girerek, ondan yaylaklar ve kışlaklar almış ve diğer kara tatarlar ile birlikte, bu kıt'adaki dahilî harplerde fa'âl bir rol oynamışlardır (Sutaylar hakkında bk. Mufażżal b. Faḍâ'il, *al-Nahc al-sadîd*, Paris Bibl. Nat., arap. yazm., nr. 4525, var. 233 v.d., 242, 244, 259—262; İbn Ḳâżî Şuhba, *Târîḫ*, ayn. kütüp., nr. 1598, 741 senesi vukuatı; İbn Aybek al-Şafadî, *A'yân al-'aṣr*, Ayasofya kütüp., nr. 2962, I, nr. 2964, III.; İbn Ḥabîb al-Ḥalabî, *al-Durrat al-aslâk fî davlat al-atrâk*, Yenicâmi Sultan Ahmed kütüp., nr. 849; bundan evvel zikredilen inşa kitapları: Ḥâfiẓ Abrû, *Zayl câmi' al-tavârîḫ*, Tahran, 1317, s. 54, 66, 73, 84, 99, 125, 148, 152, 159, 162, 164 v.d., 175 v.d.).

1335 'ten itibâren faâliyet sâhasında görülen ve zikrettiğimiz moğul tevâif-i mülûkü arasındaki mücâdelelere iştirâk eden Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu türkmen boyları, moğulların Diyarbekir eyâletinden çekilmesi üzerine, bu eyâleti teşkil eden bölgelere hâkim olmağa başlamışlardır. Birinciler Musul ile asıl Diyarbekir bölgesinin doğu kısımlarında ve Ahlat hıttasında hâkimiyet te'sis ederken, Ak-Koyunlular da, Erzen 'den itibâren, bölgenin garp kısımlarını nufuzları altına almağa çalışıyorlardı. XIV. asrın ilk yarısından itibâren Trabzon rum devleti topraklarına mütevâli akınlar yapmakta olan bu Ak-Koyunlular, Mısır ile Celâyirli saltanatlarının himâyesini kabûl etmiş olan Mardin Artuklu hükûmetine bağlı görünüyorlardı. Âmid, Mayyâfârikîn ve Mardin sahralarındaki dağlarda yaylaklar, Ḥişn-Kayfâ, Nuṣaybin ve Urfa havâlisinde kışlaklar kurup, etrafa akınlar eden ve dâimâ rakipleri olan Kara-Koyunlular ile çarpışan Ak-Koyunlular, ötekilerden yemiş oldukları müthiş darbeden sonra, Diyarbekir bölgesini rakiplerinin nufuz ve hâkimiyetine bırakıp, orta Anadolu 'ya çekilmeğe mecbur kalmışlardı [bk. AK-KOYUNLULAR].

Mardin Artuklularına tâbi olan ve İran müverrihleri tarafından bâzan 'İmâd, bâzan Ḥâmid ve bâzan da Ḥamîd şeklinde adlandırılan, Timur müverrihleri tarafından bir adının da Karaca-Kaya olduğu söylenen, Âmid şehri Niẓâm al-Dîn Şâmî 'ye göre, 24 cemâziyelâhır 796 'da, Şaraf al-Dîn Yazdî 'ye göre ise, aynı ayın 23 'ünde (26 nisan) Timur tarafından kuşatılmıştır. Timur 'un vak'anüvislerine göre, şehir şiddetli hücumlarla cebren alınmış, 'Azîz Astarâbâdî 'ye göre ise, eman ile teslim olmuştur. Timur, maiyetindeki askere şehri yağma ve ahâlisini esir ettirmiştir ('Azîz Astarâbâdî, *Bazm-u razm*, İstanbul, 1928, s. 454 v.d.; Niẓâmi-i Şâmî, Praha, 1937, s. 151; Ḥâfiẓ Abrû, *Zubdat al-tavârîḫ*, 796 vekayii; Şaraf al-Dîn, *Ẓafarnâma*, Kalküttа, 1887, I, 682 v.d.).

Timur 1401 senesi başında Suriye 'den Elcezîre 'ye ve oradan Irak 'a döndüğü zaman, Kara Yülük Osman Bey [b. bk.]'i Mardin muhasarasında bırakmış ve o senenin nisanında kendisine Âmid şehrini ve Diyarbekir bölgesinin emâretini vermiştir ki, bu tarihten itibâren Ak-Koyunlular bu şehri merkez ittihaz ederek, devlet kurmuşlardır.

Kara Yülük 'ün zamanında Mardin hükümdarı Malik al-Ẓâhir Macd al-Dîn 'Îsâ ile Halep bölgesinde tegallüp etmiş olan emîr Çikem birleşerek, 1207 senesi baharında, Âmid 'i sımsıkı kuşattılar. Şehir hâricinde vukua gelen harpte Kara Yülük 'ün en seçî oğlu İbrahim Bey bizzat Çikem elinde maktûl oldu ise de, bir az sonra o da, sûrdan atılan bir mancınık taşı ile, telef olduğundan, muhasırlar hezîmete uğradılar (26 nisan). Bizzat Mardin hükümdarı ve veziri Fayyâż ile Halep baş hâcibi Nâşir al-Dîn Muḥammed b. Şuhrî, Ayıntap nâibi emîr Ḳamûl da telef olanlar arasında bulunuyordu ('Aynî, *'Iḳd al-cumân*; İbn Taġribardî, *al-Nucûm al-żâhira*, VI, Ayasofya kü-

tüp., nr. 3498; Ḥasan Rumlu, *Aḥsan al-tavārīḫ*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3317; bk. bir de Maḳrīzī, *al-Sulūk* ve İbn Ḥacar, *Anbā' al-ġumr*; 809 senesi vukuatı).

1409'da Kara Yusuf, maiyetinde bir çok türkmen ve kürt ümerası olduğu hâlde, Batman çayını geçip, Āmid sahrasına geldi. Āmid şehrini iyice tahkim eden Kara Yülük şehrin hâricinde onunla muharebeye tutuştu ise de, mağlûp olarak, sûrların içine çekildi. Kara Yusuf da muhasaradan vazgeçerek, Mardin yolunu tuttu.

1411'de ikinci defa Āmid önüne gelen Kara Yusuf, şehrin etrafını tahrip ettikten sonra, Çermük'e gidip, burasını zapt ve tahrip eylemiş, sonra da Ergani'ye giderek, kasabayı tahrip ve kaleyi muhasara etmiştir. Kaleye imdada gelen Kara Yülük ile Kara Yusuf arasında müteaddit muharebeler oldu (bk. yukarıdaki eserler ile Ḥāfiẓ Abrū, 812, 814/815 vukuatı). 1418 (821)'de Kara Yusuf tekrar gelerek, Āmid'i kuşatmış, fakat Kara Yülük'ün Suriye'ye kaçtığını görünce, muharasayı kaldırıp, tâkibine çıkmıştır. 1423 (826)'te İskender b. Kara Yusuf Mardin'de Kara Yülük'ü hezimete uğrattıktan sonra, Āmid'e gelmiş ve şehri kuşatmış ise de, Şahruh'un yürüdüğünü duyup, ona karşı gitmiştir.

1433'te Mısır sultanı Barsbay, bütün devlet erkânı ile Suriye nâiplerini ve saltanatın bütün kuvvetlerini maiyetine toplayarak, mayıs sonunda Āmid'i kuşatmış ve etrafına mancınık ve top dizdirerek, sûrları döğmeğe başlamıştır. Kara Yülük Ergani'ye çekilmiş ve oğullarından Murad Bey'i şehrin müdafaasında bırakmıştı. Mısır tarihçilerinin bütün tafsilâtı ile naklettikleri ve Abu 'l-Maḥāsin b. Taġrîberdī'nin bizzat iştirâk ederek, bize uzun-uzadıya bildirdiği bu muhasara 35 gün sürmüş ve Āmid'in uğradığı en büyük kuşatılmalardan biri olmuştur. Murad Bey ile bir kısım Ak-Koyunlu beylerinin telef oldukları bu muhasarada, mısırlılar da bir çok telefat vermişlerdir. Sultana yardıma gelmekte olan Ḥişn-Kayfā hükümdarı melik Aşraf Ayyūbī de bu arada şehid olmuştu. Āmid'i zapt etmekten âciz kalan Mısır sultanı, elçi göndererek, Kara Yülük ile sulh akdedip, geriye dönmüştür. Mısırlılara ağır mal olan bu sefer aynı zamanda Diyarbekir bölgesinde de bir çok haraplığa sebebiyet vermiştir (bk. Maḳrīzī, 'Aynī, İbn Ḥacar; İbn Taġrîberdī, *al-Nucūm al-ẓāhira*, VII, Ayasofya kütüp., nr. 3499).

Kara Yülük'ün katlinden sonra oğullarından Ali Bey Āmid'e hâkim olmuş ise de, Mardin hükümdarı olan diğer oğlu Hamza Bey, bu şehri 70 günlük bir muhasaradan sonra zaptederek, Ali Bey'in oğulları Cihangir ve Hasan Bey'leri tard edip, şehre hâkim olmuştur.

Cihangir Bey'in hâkimiyeti zamanında Āmid şehri bir kaç defa Kara-Koyunlular tarafından muhasara edilmişse de, alınamamıştır (bk. CİHAN-ŞAH). Cihangir Bey'e âit olmak üzere, Āmid sûru üzerinde 853 tarihli bir kitâbe vardır (Gabriel, *ayn. esr.*, nr. 79). Bunun halefi olan kardeşi Uzun Hasan namına, üçü sûr üzerinde ve biri de Ulu câmide olmak üzere, dört kitâbe mevcuttur (Gabriel, *ayn. esr.*, nr. 80 v.d.; Basri Konyar, *Diyarbekir tarihi*, II, 144 v.d.).

Uzun Hasan Kara-Koyunlu ülkesini zaptedip, payitahtını Āmid'den Tebriz'e götürmüş ve bu şehri kendisine merkez yapmıştır. Hemen her tarafı Kara-Koyunlulara mensûp boy ve oymaklar ile meskûn olan Azerbaycan'da tutunabilmek için, Ak-Koyunlu ulusuna mensûp boy ve oymakların büyük kısmını Diyakbekir bölgesinden naklettirerek, İran'a götürmüştür ki, bu hâdise bu bölgede etnik değişiklikler vücuda gelmesine sebep olmuştur. Bundan başka Ak-Koyunlu payitahtı olduktan sonra ehemmiyet kazanmağa başlayan Āmid şehri de eski kıymetini kaybetmiştir. Bundan dolayı, XV. asır içinde Sa'd al-Dīn Sa'd b. 'Abd Allāh al-Āmidī (ölm. 832) ile bir çok aklî ilimlere vâkıf meşhûr ulemadan Ḫayr al-Dīn 'Abd Allāh b. 'Abd al-Raḥmān al-Āmidī (ölm. 835) ve bir de bu asrın sonunda yetişen ve Mısır sultanı Ḳanşu Gürī adına *Şahnāme-i Firdavsī*'yi nazmen türkçeye çevirmiş olan şâir Şarîfî'den başka, zikre değer büyük bir âlim ve edip yoktur.

Ak-Koyunlu imparatorluğu zamanında, İlhanlıların zamanındaki aynı hudut ile Diyarbekir eyâleti yeniden vücuda getirilmekle berâber, bu sefer bu eyâlete Musul değil, Āmid şehri merkez ittihaz edilmiştir. Ak-Koyunlu hükümdarları, büyük boy beylerinden ve bâzan da şehzâdelerden birini buraya vâli nasbederlerdi. Msl. Şehzâdelerden sultan Yâkub ile Kasım Bey b. Cihangir, Diyarbekir vâliliği yapmışlardır. Kasım Bey, Āmid'de bâzı eserler vücude getirmiştir. Kasım, Şah İsmail'in önünden kaçan Elvend Bey tarafından, 1502—1503 senelerinde öldürülmüş ve şehir onun eline geçmiş ise de, 1504'te ölümünden sonra, Ak-Koyunlu beyleri tarafından çağırılan Zeynel Bey b. Ahmed Bey b. Uğurlu Mehmed bu havâlinin hükümdarı olmuş, fakat saltanatta tutunamamıştır. Āmid şerine ve bütün Diyabekir bölgesine hâkim olan Musullu türkmen boyu reisi Emîr Bey, 1507'de Dulkadır-oğlu 'Alā' al-Davla Bey'e galebe eden Şah İsmā'īl'e Elbistan'da mülâki olarak, Āmid başta olmak üzere, bütün Diyarbekir ülkesini ona teslim etti. Şāh İsmā'īl de, Muḥammed Ḫān Ustaclu'yu bu bölgeye vâli

tâyin eyledi. Muḥammed Han, Diyarbekir eyâletindeki bir takım şehirleri ele geçirdi ise de, bu bölgenin muhtelif kalelerine hâkim olan kürt reisleri sünnî oldukları için, Şâh İsmâ'îl'e tâbi olmak istemediler ve Muḥammed Ḫân ile mücâdeleye girişip, ona çok telefat verdirdiler. Diğer taraftan Emîr Bey'in Safevîlere pek aleyhdar olan kardeşi Kaytmış Bey de, hâkim bulunduğu Āmid'i Muḥammed Han'a teslim etmeyerek, Dulkadır-oğlu 'Alā' al-Davla'ye arz-i tâbiiyet edip, ondan yardım istedi. 'Alā' al-Davla kendi oğulları Saru-Kaplan ve Erduvane Bey'leri mühimce kuvvetle gönderip, Āmid'i işgâl ettirdi. Fakat Muḥammed Han ile Dulkadırlılar arasında Āmid ovasında vukua gelen muharebede, Dulkadırlılar mağlûp ve Saru-Kaplan ile Erdüvâne maktûl oldular. Muḥammed Han Āmid'i muhasara etti ve Kaytmış Bey de şiddetle mukavemette bulundu ise de, şehir eşrafından Ahmed Çelebî, hiyânet ederek, gizlice Safevî askerlerini burclara çıkardığından, şehir Muḥammed Han'ın eline geçti. Safevîler, şehirde bulunan Ak-koyunlu ve Dulkadırlıları, başta Kaytmış Bey olmak üzere, öldürdüler. Safevîlerin Diyarbekir bölgesini istilâları etnik bakımından da mühim olmuştur. Onlar rakipleri olan Ak-Koyunluları, bilhassa ana yurtları olan bu Diyarbekir bölgesinde iyice ezip, kaçırmışlardır.

Yavuz Sultan Selim, İran'a yürürken, yanında bulunan Ak-Koyunlu hükümdarı Sultan Murad'ı Diyarbekir eyâletini zapt etmeğe memur etmişse de, bu zat Safevîlere karşı mücâdelede mağlûp ve telef olmuştur. Diyarbekir eyâletinin sünnî mezhebinde olan yerli halkı, şî'î olan Safevîlerin idâresinden memnun kalmamışlardı. Bilhassa kürt beyleri, kalelerinde tahassün ederek, onlarla mücâdele ediyorlardı. 1514'te vukua gelen Çaldıran harbinden sonra, Yavuz Sultan Selim, İdris Bitlisî'yi, kürt beylerini Safevîler aleyhine çevirmeğe ve bütün Diyarbekir eyâletinde isyanlar çıkarmağa memur etmişti. Çoğu Şeyh Ḥisām al-Dīn 'Alī'nin müridi olmak dolayısiyle, onun oğlu İdris'e karşı hürmet besleyen kürtler, silâha sarılıp, Safevîler ile mücâdeleye tutuştukları gibi, şarkî Anadolu'daki muhtelif şehirlerin ahâlisi de isyan ederek, onları tard ve Osmanlı tâbiiyetini kabûl ettiler. Şâh İsmâ'îl'in Diyarbekir vâliliğine tâyin ettiği Kara Han Ustaclu, bu vilâyeti muhafaza için, Mardin'de kuvvet toplamağa çalışıyordu. Kara Han Uslaclu, Āmid şehrinin mütevelli ve hâkimi olan Ahmed Çelebî'nin Safevî tarafdarlarını ve askerlerini koğup osmanlılara tâbiiyet gösterdiğini duyunca, Mardin'den hareketle şehri kuşattı. Fakat halkın müdafaa ve mümanaatı karşısında zapttan âciz kaldı ise de, muhasarayı kaldıramadı. Şehir bir sene kadar süren uzun bir muhasaraya dayandı ve bunun neticesi olarak, pek çok ıstırap çekti. Sultan Selim, Dulkadırlılara karşı sefer yapmakta olduğundan, büyük bir yardım kuvveti gönderemedi. Mamafih Yiğit Ahmed kumandasındaki bir osmanlı müfrezesi, muhasara hattını yararak, şehre girmeğe ve mahsurları takviyeye muvaffak oldu. Dulkadırlı ülkesi alındıktan sonra, Sultan Selim, Bıyıklı Mehmed Paşa'yı Diyarbekir bölgesinin fethine memur ettiği gibi, Şâdi Paşa'yı da onun yardımına gönderdi. Osmanlı kuvvetleri yaklaşınca Kara Han Mardin'e çekildi ve Āmid işgâl olundu (1515). Mardin, Ḥiṣn-Kayfā, Nuṣaybīn, Urfa, Musul, Çermik, Erbil ve Sencer başta olmak üzere, bütün Diyarbekir eyâletinin zaptı kolay olmamış ve muhtelif osmanlı paşaları ile Safevî ümerası arasında 2 sene kadar sürekli ve kanlı bir mücâdele vukua gelmiştir. Nihâyet mücâdele, 1517 senesi son baharında, osmanlıların kat'î gâlibiyeti ile, bitmiş ve bütün kıt'a osmanlıların eline geçmiştir (bibliyografya: Abu 'l-Faẓl Mehmed Efendi, *Zayl-i heşt behişt*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2447; Hoca Sa'd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ*, İstanbul, 1280, II, 299—323; Ḥasan Rumlu, *Aḥsan al-tavārīḫ*, Kalkütta, 1931, II, 93—96, 101, 156—159; Hammer, *Osmanlı tarihi*, türk. trc. Ata Bey, İstanbul, 1930, s. 154—181). Osmanlılar, yeni fethettikleri bu kıt'a içinde Diyarbekir, Musul, Diyar Rabī'a ve Muẓar bölgeleri ile, Bitlis kıt'asını bir araya toplayarak, merkezi Āmid şehri olmak üzere, gâyet büyük bir vilâyet vücuda getirmişlerse de, bilâhare Kanunî Süleyman zamanında, Irak'ın fethinden sonra, ayrı bir eyâlet hâline konulduğu gibi, Urfa da vilâyet olmuş ve Bitlis bölgesi de Ahlat bölgesinde vücuda getirilen Van vilâyetine bağlanmıştır. Buna rağmen Diyarbekir eyâleti yine osmanlı eyâletlerinin en büyük ve mühimlerinden biri olarak kalmış ve osmanlı devletinin 4 asırdan fazla süren hâkimiyeti zamanında, istilâ ve harplerden masun kalması sâyesinde, 2 asra yakın zamandan beri kaybettiği umran ve irfanı yeniden kazanmağa başlamıştır. İran hududundaki vilâyetlerin en ehemmiyetlisi olmak dolayısiyle, osmanlı padişahları, devlet adamları arasında, güzîde ve mütemayiz zevatı buraya beylerbeyilik ve vâlilik ile göndermişlerdir. Şehri iranlılardan kurtarması sebebi ile, Fâtih Paşa adını alan Bıyıklı Mehmed Paşa, vilâyetin ilk beylerbeyisi olmuştur. Husrev, Rüstem, İskender, Behram, Özdemiroğlu Osman, Çığala-zâde Sinan, Hafız Ahmed, Bosnalı Husrev, Tayyâr Mehmed, Melek Ahmed, Kaplan Mustafa, Daltaban Mustafa, Köprülü-

zâde Abdullah, Hekim-oğlu Ali, Hasan, Reşid Mehmed, Esad Muhlis ve Kurt İsmail Paşa'lar gibi, bir kısmı sadrâzam olan, büyük vezirler bu eyâlette beylerbeyilik ve vâlilik eden zevatın en meşhûrlarıdır. Bıyıklı Mehmed Paşa, te'sis etmiş olduğu Fâtih Paşa câmii adını alan mâbedin hazîresinde medfun olduğu gibi, Özdemir-oğlu da yine bu hazîrede ayrı bir türbede medfundur. Bundan başka diğer vâlilerden İskender, Hasan, Çeteci Abdullah, Abdi, Ali, Mehmed, Reşid Mehmed, Esad Muhlis ve Mahmud Paşa'lar da burada medfundurlar. Kanunî Süleyman adına, biri Ulu câmi avlusunda arapça, diğeri iç kale kapısı üstünde farsça olmak üzere, iki kitâbe mevcut olduğu gibi, yine Câmi-i kebîrde Sultan Mehmed IV.'in türkçe uzun bir fermanı mahkûk bulunmaktadır (Basri Konyar, *ayn. esr.*, II, 130—133).

Osmanlı devrinde en büyük ve en ehemmiyetli eyâletlerden birinin merkezi ve İran'a sefer eden orduların hareket üssü ve kışlağı olan Âmid, diğerlerine nisbetle, en çok muharip çıkaran beylerbeyilerin karargâhı olmuştu. Sultan Süleyman Kanunî, birinci İran seferinden dönerken, 20 teşrin I. 1535'te, Âmid'e uğramış, kalesine çıkmış, Ulu câmide namaz kılmış ve 20 gün kadar burada kalmış olduğu gibi, 1554'te, ikinci İran seferine giderken, yine buraya uğramış ve 8 gün kalmıştır. Sultan Murad IV., Bağdad seferine giderken, (1638), Âmid'e uğradığı gibi, dönerken (şubat 1639) yine bu şehre uğramış ve burada bulunduğu esnâda çok nufuzlu ve müridi pek kalabalık olan, Rumiye şeyhi lakabı ile meşhûr Şeyh Mahmud Urmevî'yi idam ettirmiştir.

Osmanlı vâlilerinden Husrev, İskender, Behram, Nasuh, Murteza, Melek Ahmed, Daltaban, Ali ve İsmail Paşa'lar şehirde birer câmi yaptırdıkları gibi, Hasan Paşa da bir han inşe ettirmiştir. Melek Ahmed Paşa'nın da ayrıca bir hanı vardır. Mehmed, İskender ve Behram Paşa'lar da birer hamam, Köprülü-zâde Abdullah Paşa bir darülkurrâ yaptırmışlar, Sarı Abdurrahman Paşa da bir kütüphâne te'sis etmiştir. XIX. asırda Süleyman Paşa sûrların bâzı kısımlarını tâmir ettirmiştir (1815).

Osmanlılar zamanında bu suretle ehemmiyet verilip, imâr edilen Âmid (Diyarbekir) şehri, kültür bakımından da kıymetli bir merkez ve şarkî Anadolu'nun büyük bir ilim beldesi hâline gelmiştir.

Tarikat müessisi ve büyük bir şâir olan İbrahim Gülşenî [b. bk.] ile müverrih Kadı Hüseyin [b. bk.], XVI. asırda Diyarbekir'in yetiştirdiği iki büyük şahsiyettir. Bu asırda meşhûr âlim ve müverrih Muşlih al-Dîn Lârî, Âmid müftisi olmuştur. XVIII. asırda ise, mahlaslarına Âmidî kelimesini izâfe eden bir çok şâirler arasında Labîb, Hâmî, Vâlî, Ahmed Murşidî ve tabiplerden Mehmed Rıza ile riyaziyûndan İsmail ve ulemadan Küçük Ahmed-zâde Abû Bakr zikre şâyândır.

XIX. asırda ise, Refi', Ragıb, Tâlib gibi yine Âmidî mahlasını kullanan şâirler ile müverrih, edip ve şâir Said Paşa, zamanımızda ise, Said Paşa'nın oğulları Süleyman Nazif ve Fâik Âli Bey'ler ile, Millet kütüphânesinin müessisi Ali Emîrî Efendi ve Ziya Gök Alp Diyarbekir'in yetiştirdiği ulema ve üdebadandır.

Bugün Diyarbekir şehrinde, bâzı eski âileler mevcut olduğu gibi, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu uluslarını vücuda getiren oymak ve boy beylerinin soyundan inmiş bir takım ocaklar, Gülşenî-zâdeler, İskender Paşa-zâdeler gibi, XVI. asırdan bu zamana kadar gelmiş olan hânedanlar ile, vaktiyle Diyarbekir bölgesinin muhtelif kaza ve nahiyelerini yurtluk, ocaklık ve emâret suretiyle idâre eden bâzı mahallî reislerin evlâtları da bu şehirde mutavattın bulunmaktadır. Osmanlı devletine pek çok güzîde vezir yetiştirmiş olan 'Abd al-Calîl-zâde'ler de, aslen bu şehre mensuptur.

XIX. asrın ikinci yarısında Osmanlı devletinin vücuda getirdiği islâhatı kabûl etmek istemeyen emâret, yurtluk ve ocaklık sâhibi reisler ile müsellimler, bir çok yerlerde olduğu gibi, Diyarbekir bölgesinde de muhalefet ve mukavemete, hattâ isyanlara teşebbüs etmişlerdi. Bu yüzden o havâlide uzunca süren bir te'dip hareketi vukua gelmiş ve Bedr Han Paşa başta olmak üzere, bâzı reisler itaat altına alınmış, yahut te'dip ve tenkil olunmuş veya başka mahallerde ikamete me'mur edilmiştir. Tanzimattan cümhuriyete kadar geçen zaman zarfında, bu bölgede islâhata devam edilmiş olmakla berâber, yine orta çağın teşkilât ve müessesatı büs-bütün kaldırılamamıştı. Emâretler, yurtluk ve ocaklıklar her ne kadar büsbütün ilga edilmiş ise de, göçebe hayat süren veya muhtelif köylerde yerleşmiş olan aşîret reisleri nufuzlarını muhafaza ediyorlardı. Bu reisler, eski emâret, yurt ve ocaklıkların sâhiplerinin yerine, tarikat şeyhlerinin etrafında toplanmağa başlamışlardı.

Cümhuriyet idâresinin yapmak istediği islâhat ve teceddüt hareketine muhalefet eden bu şeyhler, 1925 senesi başında, Şeyh Said'in idâresinde olmak üzere, bir isyan çıkardılar. Hani'de başlayan bu isyan, az zamanda, büyüyerek, Diyarbekir bölgesinin büyük bir kısmına yayıldı. Âsîler Diyarbekir şehrini zapta teşebbüs ettilerse de, şehir sûrları etrafında bozguna uğrayıp, çekildiler. Bunun üzerine hükûmet kısmî seferberlik ilânı suretiyle, isyanı sür'atle

bastırdı. 1928 senesinde, bu bölgede daha esaslı islâhat yapmak maksadı ile, bütün Diyarbekir ve Ahlat bölgelerini ihtivâ etmek üzere, bir umûmî müfettişlik vücuda getirildi. Bu müfettişlik idâresi zamanında, Sasun'da vukua gelen ufak bir isyan hareketi de bastırıldı.

XVI. asır sonuna kadar bütün âsâr ve müellefatta yalnızca Âmid şeklinde görülen şehrin adı, XVII. asırdan itibâren, merkezi bulunduğu eyâletin adına, yâni Diyarbekir'e tahavvül ettiği ve Âmid isminin unutulmağa başladığı, o asırdan itibâren zamanımıza kadar yazılmış olan eserlerden anlaşılmaktadır.

Bibliyografya: Diyarbekir bölgesinin ve Âmid şehrinin orta zaman islâm tarihi tamamiyle mazbut denilebilecek bir hâldedir. Bölgenin ve şehrin orta çağdaki vukuatı için belli-başlı 3 mühim eser vardır: 1. İbn al-Azrak, *Târîḫ-i Mayyâfârikîn*, Brit. Mus. kütüp., or. 5803 (bir nushası hususî kütüp.); 2. 'Izz al-Dîn İbn Şaddâd, *al-A'lâḳ al-ḫaṭîra*, II (*Târîḫ Alcazîra*), Berlin kütüp., arap. yazm., nr. 9800; 3. Abû Bakr Ṭahrânî, *Kitâb-i Diyârbakrîya* (bir nushası hususî kütüp.). — Şaraf al-Dîn İsmâ'îl al-Şaybânî'nin *Târîḫ-i Âmid*'i henüz bulunamamıştır; Ṭabarî, *Târîḫ al-umam va 'l-mulûk* (Mısır, 1326), IV, 198; VII, 221; IX, 149, 169; X, 62, 68, 89; XI, 45, 85, 215, 258, 280, 342, 344, 364; Ya'kûbî, *Târîḫ* (Leyden, 1883), II, 180, 611; İbn al-'Aṣam al-Kûfî (fars. trc., Bombay, 1867, s. 59 v. d.); Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab* (Paris, 1874), VIII, 134 v.d.; Şulî, *al-Avrâḳ* (Mısır, 1345), s. 71, 106, 229, 232; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (Mısır, 1303), VI, 38, 47, 49; VII, 110, 120, 152 v.d.; VIII, 67, 90 (bu eserde bu mevzua müteallik diğer kısımlar makale metninde gösterilmiştir); İbn al-Farrâ', *Ṭabaḳât al-ḥanâbila* (Dimaşk, 1350), s. 374, 390, 392; İbn Racab, *Ṭabaḳât al-ḥanâbila* (Köprülü kütüp., nr. 1115, var. 2, 166, 219, 253, 261); 'Abd al-Raḥîm al-Asnâ'î, *Ṭabaḳât al-şâfi'îya* (Köprülü kütüp., nr. 1114), var. 43, 52, 90, 103; 'Abd al-Ḳâdir al-Ḳarşî, *al-Cavâhir al-mûḍî'a fî ṭabaḳât al-ḥanafîya* (Haydarâbâd, 1332), I, 76; II, 205; İbn Ḥacar, *al-Durr al-kâmina* (Haderâbâd, 1348), I, 25, 339, 358; III, 21, 489; IV, 253; Suḫâvî, *al-Żû' al-lâmi'* (Mısır, 1353), III, 119, 247; V, 25; Yâḳût al-Ḥamavî, *Mu'cam al-udabâ'*, *GM*, III, 54 v.d., 181; İbn Munḳiz, *Kitâb al-i'tibâr*, 1930, s. 83 v.d., 155.

Süryânî müellifleri: Denys de Tell Mahré, *Chronique* (fr. trc. Chabot, Paris, 1895), s. 196, fihrist; Elie bar Şinaya, *Chronographie* (fr. trc. L. Y. Delaporte, Paris, 1910), s. 383, fihrist; Michel le Syrien, *Chronique* (fr. trc. Chabot, Paris, 1924), fihrist, s. 5; Bar Hebraeus, *Chronography* (ingl. trc. E. A. W. Budge, London, 1932), I, 516 fihrist; II, appendix; diğer arap ve İran mehazları ve ermeni müverrihleri metinde zikredilmiştir. Bunlar Âmid şehrini Tigranokert zannederek, hatâ etmişlerdir.

XIII. asır islâm coğrafyacıları (yâni İbn Ḫurdâẕbeh, İṣṭaḫrî, İbn Ḥavḳal, İbn Rusta, Ya'ḳûbî, Muḳaddasî, İbn Faḳîh) Diyarbekir bölgesi ile Âmid'den bahsetmişlerse de, pek az mâlûmat vermişlerdir. XI. asrın meşhûr seyyahı Nâṣir Ḫusrav Âmid hakkında fazla mâlûmat vermiştir (*Sefernâme*, Berlin, 1922, s. 11 v.d.). XII. asır coğrafyacılarında, yâni İdrîsî ve Bakrî'de olan mâlûmat X. asır müelliflerinin tekrarından ibârettir. XIII. asır müverrihi Yâḳût, gerek Âmid, gerekse diğer Diyarbekir bölgesi kasaba ve şehirleri hakkında fazla mâlûmat vermiştir. XIV. asır müelliflerinden Şafî al-Dîn 'Abd al-Mu'min Yâḳût'un mâlûmatını ihtisar ve pek az ilâve yapmıştır. Bu asırda büyük bir coğrafya kamusu yapan 'Abd al-Mun'im al-Ḥamirî, *Ravż al-mi'ṭâr*'ında Âmid şehri hakkında uzun bir fasıl yazmıştır. Fakat bu fasıl, tasvirden ziyâde, şehrin tarihine tahsis edilmiştir.

Osmanlı coğrafyacı ve seyyahları arasında Kâtib Çelebî bir dereceye kadar ve Evliyâ Çelebî de gâyet mufassal mâlûmat vermiştir. İbrahim Gülşenî *Manâkib*'inde, Âmid'in ve Diyarbekir bölgesinin ictimâî ve bilhassa kültür bakımından vaziyeti hakkında istifâdeli bilgiler vardır. XIX. asır coğrafyacısı Abû Bakr Fayżî Diyarbekir (Âmid) şehrine tahsis ettiği uzun bir fasılda bu şehir halkının âdetlerinden bahsederken, bir çok şâyân-ı dikkat şeyler yazmıştır (hususî kütüphânemizde). XIX. asır sonunda diyarbekirli Said Paşa *Mir'ât al-'ibar*'inde Diyarbekir bölgesinin orta çağ islâm tarihini yazmıştır. Fakat bu kitapta İbn al-Aṯîr ile Müneccimbaşı'nın eserlerinde mevcut olan mâlûmattan fazla bir şey yoktur. Ali Emîrî Efendi, *Taẕkira-i şu'arâ'-i Âmid*'inde (İstanbul, 1227), kendi şehrinin ulema ve udebası hakkında uzun-uzadıya mâlûmat vermiştir. Fakat bu eserin ikinci cildi basılmamıştır. Aynı müellifin *Mir'ât al-favâ'id*'inde ve *Âmid* adlı çıkardığı mecmuada bu şehrin tarihi ve meşahirinin teracimi hakkında bâzı haberler mevcuttur.

XVI. asırdan itibâren Avrupa seyyahları Türkiye içinde seyahatler yaptıkça, Diyarbekir bölgesini ve Âmid şehrini de târif ve tasvire başlamışlardır. Bundan başka bir çok âlimler buraya gelerek, bu bölge ve şehrin arkeoloji, coğrafya ve tarihi hakkında

bir çok eserler yazmışlardır. Bunlar pek büyük bir yekûn tutuğundan, burada zikrine imkân bulamıyoruz. Şehrin kitâbelerini ve eserlerini tetkik etmiş olan van Berchem ile Strzygowski (*Amida*, Heidelberg, 1910), bu seyyah ve müelliflerin bir kısmını bize bildirdiği gibi, A. Gabriel de adı geçen kıymetli eserinde çok geniş bir bibliyografya vermiştir. Van Berchem'in kitabında eksik kalan ve okunamayan kitâbeler J. Sauvaget tarafından tamamlanmıştır. Bu eserde eksik kalmış ve unutulmuş olan bir kaç kitâbe de Basri Konyar'ın zikri geçen eserinde mevcuttur. (MÜKRİMİN H. YINANÇ.)

DİYÂRBEKRÎ. AL-DİYĀRBAKRĪ, ḤUSAYN B. MUḤAMMED B. AL-ḤASAN AL-DİYĀRBAKRĪ (? — 1582), Diyârbekir'de doğmuş; Mekke'ye giderek, orada kadı olmuş (981 = 1573) ve 990 (1582)'da ölmüştür. Ḥanbalī yahut mālikī idi. Bu hususta Wüstenfeld'in müracaat ettiği Kâtib Çelebî, Diyārbekrī'nin *Tārīḫ al-ḫamīs*'ini 8 şâban 940 (23 şubat 1534)'ta bitirmiş ve 966 (1559)'da ölmüş olacağını söyler. Fakat bu kitabın elimizde bulunan muhtelif basmalarında Sultan Murad III.'ın tahta çıkışı (982 = 1574) da kaydedilmiş bulunduğu için, şâyet her hangi bir müstensih tarafından ilâve olunmuş bir zeyil bahis mevzuu değilse, Diyārbakrī'nin bu tarihte ölmüş olması kuvvetle muhtemeldir.

Diyārbakrī'nin eserleri şunlardır: 1. *Tārīḫ al-ḫamīs fī aḥvāl anfas al-nafīs* (Brockelmann: *nafs nafīs*, Kâtib Çelebi ve Huart: *al-nafs al-nafīs*), Peygamberin hayatına dâir bir eser olup, müellif bu kitabında muhtelif hikâyeleri inceden-inceye tetkik etmek ve doğrularını yanlışlarından ayırmak v.b. ile sözü haylı uzatmış ve sonuna, Sultan Murad III.'ın tahta çıkışına kadar gelen halifelerin kısa bir tarihini eklemiştir. 2. Kâbe'nin ve mescid-i harâmın mufassal tasviri; bu eser, yazma olarak, Berlin (nr. 6069)'de ve Hidiv kütüphânesinde (III, 177) bulunmaktadır.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, III, 177; F. Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke* (Göttingen, 1882), nr. 526; Brockelmann, *GAL*, II, 381, *Suppl.*, II, 514; Cl. Huart, *Litt. Ar.* (Paris, 1902), s. 371. (MOH. BEN CHENEB.)

DİYET. DİYA veya 'AḲL, bir insanı öldüren veya yaralayan kimsenin verdiği k a n b e d e l i yahut t a z m i n a t demektir. Câhiliye devrinde insan öldürenler, ölenin kan bedeli olarak, 10 dişi deve verirlermiş. 'Abd al-Muṭṭalib, bir adak yüzünden Kâbe önünde kurban etmeğe mecbûr olduğu oğlu 'Abd Allāh'ı 10 dişi deve keserek, kurtarmıştı; fakat 10 defa bu mıkdar kurban kesmeğe mecbur olduğu için, o zamandan beri bir insanın hayat bedeli 100 deve itibar edildi. Peygamberin 'Amr b. Ḥazm'e gönderdiği bir mektubunda tâyin edilen bedel de budur. Aynı mektupta beyine kadar varan yahut karnı deşen yaralar için, yukarıki mıkdarın 33; bir göz, bir el veya bir ayak ziyaı için, 50 ve kırılan bir diş veya, kemik meydana çıkacak derecede olan yara için de, 5 deve tazminat tesbit edilmiştir. Halife 'Omar 100 devenin nakden mukabilini 1.000 *dīnār* veya 12.000 *dirham* olarak tâyin etmiştir. Ahl al-ẕahab denilen Mısır ve Suriye ahâlisi 1.000 *dīnār*; ahl al-fiżża denilen Irak ahâlisi 12.000 *dirham* diyet verirlerdi; diyetler 3—4 senelik bir müddet zarfında taksitle verilirdi. Bu „şehirler halkının" deve ile diyet vermeleri uygun görülmediği gibi, *ahl al-fażża*'nın — altın, *ahl al-ẕahab*'in — gümüş vermesi de câiz değildi; „çadır halkı" ise, ne altın ve ne de gümüş vermeyerek, diyeti dişi deve ile ödemesi gerek idi. Bu hayvanların yaşları ile adedleri de bâzı şartlara tâbî idi. — *'Amdan* (bile bile ve hazırlanarak) insan öldüren kimse 1 yaşında 25, 2 yaşında 25, 3 yaşında 25, 4 yaşında 25 dişi deve ve *'amdan* olmayan öldürmeler için ise, 1 yaşında 20, 2 yaşında 20, 3 yaşında 20, 4 yaşında 20 dişi deve ile 2 yaşında 20 erkek deve verirdi. Kadınlar 100 develik diyetin 1/3'ine kadar tazminat verilen hâllerde tıpkı erkekler gibi aynı mıkdarda tazminat alırlar, diyet mıkdarı 1/3'den yüksek olan hâllerde ise, erkeklere verilenin ancak yarısını alabilirler. Mâlikî mezhebinin diyet hakkındaki hükmü budur. Şâfiî mezhebine göre, kadın bâzı hâllerde erkek diyetinin yarısını, msl. bir parmağın ziyaı mukabilinde, 10 deve yerine, 5 deve verir (krş. Lane, mad. *'aḳala*). Umûmiyetle *ṣaġīr* ve *macnūn*'lar şahsan diyet vermekle mükellef tutulmazlar; delilerden alınacak diyet, devlet tarafından verilir. Bir *ṣaġīr* ile bir *raşīd* birlikte bir müslümanı *'amdan* öldürürler ise, *raşīd* idam olunur ve *ṣaġīr* de diyetin yarısını verir. Kezâ bir köle ile hür bir insan birlikte *'amdan* bir köleyi öldürürler ise, köle idam olunur ve hür adam da öldürülen kölenin bedelinin yarısını öder. Bir köleyi yaralayan kimse, eğer yara kemik görünecek derecede ise, kölenin bedelinin 1/20'ini diyet olarak verir; beyine dayanan veya karnı deşen yaralar için, kölenin bedelinin 1/3'i verilir; diğer hâllerde de kölenin kıymetinin tenezzülü nisbetinde tazminat ödenir. Kısas, hür kimseler arasında olduğu gibi, köleler arasında da cârîdir. Bir köle diğer bir köleyi öldürürse, öldürülenin sâhibi öldürenin idamını veya öldürülen kölesinin bedelini isteyebilir veyahut öldüren kölenin

sâhibi, kölesini, diyet bedeli olarak, ölen kölenin sâhibine teslim edebilir. Eğer bir müslüman köle bir yahudi veya hıristiyanı yaralar ise, kölenin efendisi, icabında köleyi satarak, tazminat vermek mecburiyetindedir. Fakat müslüman kölesini onlara teslim edemez. Bir hıristiyan veya yahudinin katli dolayısiyle verilecek diyet, hür bir müslüman için talep olunan diyâtin yarısı kadardır. Bir müslüman bir gayr-i müslim için, idam olunamaz; meğer ki, onu hiyânetle öldürmüş olsun. Bir mecûsînin diyeti 800 dirhemdir. Hıristiyan, yahudi ve mecûsîlere, yaralar için, verilecek tazminat dahi bu nisbet üzerinden hesap edilir. Gayr-i ihtiyarî öldürme veya cerh hâlinde, yalnız öldüren veya yeralayan tazminat vermeğe mecburdur ve veremez ise, tazminat bedeli zimmetinde borç kalır; fakat yakın akrabası isterse, dâvayı sulhan kapatmak için, tazminatı onun namına ödeyebilir. Öldürenin babasının erkek kardeşleri ile babasının bütün oğul ve erkek torunları bu meselede yakın akraba sayılır. Bir katil ister *'amda*n, ister taammütsüz surette öldürdüğü kimsenin ne diyetine ve ne de emvâline vâris olamaz; çünkü mirasa konmak emeli kendisini katil işlemeğe sevketmiş olması ihtimâli vardır.

İki türlü diyet vardır. 1. *'Amda*n vukua getirilen zarar karşılığı olan *diya al-'amd* ve 2. *'amda*n olmayarak vukua getirilen zarar için olan *diya al-ḫaṭâ'*; yalnız katil için değil, belki dudakların, tek gözlü bir adamın yegâne gözünün, dilin, eğer sağırlığı mûcip olmuş ise, kulaklar gibi, bâzı âzanın tahribine karşılık olarak da, tam diyet verilir. Bir gözün kör olmasına sebep olan kimse 100 dinar diyet verir; yüzde derin bir yaranın diyeti başın başka taraflarında vukua getirilen yaranın diyetinden fazladır. Kadınlar ve çocuklar, yaptıkları zararlar için, diyet ödemekle mükellef değildirler. İşlerinde *ṣaġîr*'leri istihdam eden patronlar, bunlar tarafından yapılan suçlardan dolayı mes'ûl tutulurlar. İki taraf arasında vukua gelen döğüşte bir tarafın ölen veya yaralananları için, diğer taraf diyet verir. Hayvanların yaptıkları zararlardan sâhipleri ve kazalardan da kazaya sebep olanlar mes'ûldür. Bir çok zararlar vardır ki, bunlar için diyet tâyin edilmemiştir. Böyle hâllerde fıkhın dört esasından istinbat edilerek, hüküm verilir.

Bibliyografya: Mâlik b. Anas, *Muvaṭṭa'*, *'aḳâl* bahsi; Buḫârî, *diyât* bahsi; al-Marġînânî, *Hidâya* (ingl. trc. C. Hamilton, London, 1870), kitap L; Th. W. Juynboll, *Handbuch des islâm. Gesetzes*, s. 294—300.

(T. H. Weir.)

DİZ. (F.; eski şekli *dizh*, avest. *daēza*), „istihkâm, iç kale". Arap müelliflerinde de Horasan ile Mâverâünnehr şehirlerindeki (Semerkand, Buhârâ, Belh, Merv, Nişapur, Herat v.b.) Sâsânîlerden kalma iç kalelere verilen *ḳohandiz* adını buluyoruz. İç kalenin kumandanına *dizdâr* denilirdi.

DİZFÛL. [Bk. DİZFÛL.]

DİZFÛL. DİZFÛL, Ḫûzistân'ın merkezi olup, 32° 25′ şimâl arzı ve 48° 35′ şark tûlünde (Greenw.), ismini aldığı Dizfül-rûd yahut Âb-i Diz kıyısındadır. Burûcird mıntakasından gelen bu ırmak ise, Band-i Ḳîr [bk. 'ASKAR MUKRAM]'den bir az sonra, Nahr Kârûn'a dökülür. Herzfeld'e göre, Dizfûl deniz sathından 200 m. yüksekliktedir ve Sus ovasında yükselen dağların son yamacını teşkil eylemekte olup, irtifâı 20 m. geçen bir kaya yığını üzerindedir. Sus mâdenleri, cenûb-i garbîde takriben 22 kilometreden itibâren başlar. Farsça Dizpûl denilen Dizfûl ("köprü kalesi") ismini her hâlde ırmak üzerinde kurulmuş muhteşem bir köprünün müdafaası maksadı ile yapılmış olan kaleden almıştır. Araplara nazaran, bu köprü Sâsânî hükümdarı Şâpûr II. tarafından inşa edilmiş ve sonraları bir çok defalar, hiç değilse kemerleri, tâmir olunmuştur. Mustavfî (740 = 1340) 42 kemerden bahseder. İranlı müellif 'Alî Yazdî (828 = 1425) 28 büyük ve 27 küçük kemer zikreder. Loftus'a nazaran, hâlen 21 kemer mevcuttur ve müteaddit tâmirat yüzünden, bunların tuğla kısmı tamamiyle yeni bir manzara arzetmektedir. Köprünün ancak ayakları, şüphesiz, eski olup, belki Sâsânî devrine kadar çıkabilir. Köprünün kalesi etrafında toplanmış olan evler mecmuuna, eski arap coğrafyacıları tarafından, muhtelif isimler verilmiştir. Ḳaṣr al-Rûnâş ve Ḳanṭarat al-Rûm ("Roma köprüsü"), Ḳanṭrat nl-Rûd ("nehir köprüsü"), Ḳanṭarat al-Zâb (nehir adı olarak, Zâb kelimesine çok tesâdüf edilir. Menşe'i sâmî olup, נזל "akmak" kökünden gelir). Sâdece al-Ḳanṭara de denilmektedir. Bundan başka, Ḳanṭarat Andâmiş adına da tesâdüf olunur (Andâlmişk bu mevkiin asıl adıdır). Benim bildiğime göre, farsça Dizpûl adına, ilk defa olarak, Yâḳût'ta tesâdüf edilmektedir.

Bugünkü Dizfûl'da 34 câmi ve hemen o mıkdarda evliyâ türbesi vardır. Şehrin sûrları harâp bir hâldedir. Evlerin inşasında en çok kum taşı kullanılmış olduğu görülmektedir. Bütün İran şehirlerinde bulunan serdaplara (yer altı odaları) burada da rastgelinir. Yukarıda bahsedilen kaya ve üzerinde evler yükselen enkaz yığınlarının altında, Herzfeld bir çok geçitler ve mahzenler olduğunu yazıyor. Bu seyyahın ifâdesine göre, ikamete mahsus evler ile serdaplar aynen Musul'dakilerin üslûbundadır.

Dizfûl Ḫûzistân'ın en mühim sanayi merkezidir. Kumaş boyacılığı ile çivitçilik ve keçe

imâlâtı, âdetâ, buraya mahsustur. Çivit bu mıntakaya ancak XIX. asrın ilk yıllarında idhâl olunmuştur. Yetiştirilmesi de şehrin civarında büyük bir sür'atle taammüm eylemiş olup, bugün Dizfûl'un başlıca ticâret maddelerinden biri sayılmaktadır. Başlıca kebe imâl edilir ve bundan keçeler, beygir örtüleri, kepenekler ve külâhlar yapılır. Yün bilhassa Lûristan'dan gelmekte olup, Herzfeld'e nazaran, reçina, zamk, kitre zamkı, mazı, kürkler ve deriler de oradan gelmektedir. Şarkın en iyi kalemleri telâkki edilen ve Hindistan'a ve bir vakitler İstanbul'a kadar sevkedilen kamış kalemlerin en iyileri Dizfûl'da imâl edilir. Bu kalemlerin imâli için, bilhassa Fırat ile Dicle'nin cenup sâhilinde bulunan ve Baṭîḥa denilen bataklık sâhanın bitirilemeyecek kadar mebzûl kamışlarından istifâde edilir [bk. AL-BAṬÎḤA]. Bu izahattan anlaşılıyor ki, Dizfûl'da pek canlı olan sanayi ile birlikte mühim bir ticâret faâliyeti de vardır. Evvelâ şimâl ve şimâl-i garbîye giden kervan yolları (Ḫurramâbâd, Burûcird) buralarda mevcut olan âsâyişsizlik yüzünden, âdetâ tamamen kapalı bulunduğundan, bu ticâret ancak büyük Şüster yolundan faydalanmaktadır. Son senelerde Dizfûl, İran'ı baştan-başa geçen demir yolu üzerinde mevki almış ve civardaki petrol ve asfalt menbâlarının işletilmesi ile, yeni bir ehemmiyet kazanmıştır.

Son asır ortalarına doğru nüfus, Loftus tarafından, 15—18.000 müslüman olarak tahmin edilmişti. Houtum Schindler 1879'da nüfusu 25.000; Well 1883'te 20.000; Herzfeld 1907'de, iranlı, kürt, lûr ve arap olmak üzere, takriben 15.000 olarak hesap etmektedir. Şehirde İran'ın bir kaymakamı (*nā'ib al-ḥukūma*) otururdu. Âb-i Diz üzerinde ve Dizfûl'un bir az yukarısında Rûband mevkii vardır ki, kubbeli câmii ve hâricî manzarası ile, Sus'ta Danyal peygamberin mezarını ihtivâ eden mâbedi hatırlatır.

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), tür. yer.; Yâḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 372 (mad. *Andāmiş*), IV, 111 (mad. *Ḳaṣr Rūnāş*); G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (1905), s. 233, 238 v.d.; *Cihānnumā, geographia orient.* (vers. latina a M. Norberg, 1818), I, 332; W. Ouseley, *Travels in various countries of the East* (London, 1819 v. dd.), I, 358 v. dd.; Ritter, *Erdkunde*, VIII, 390; IX, 164, 170, 193—195, 322; A. H. Layard, *Descript. of Khuzistan* (*Journ. of the Roy. Geograph. Society*, 1846); W. K. Loftus, *Travels and researches in Chaldaea and Susiana* (London, 1857), s. 310—314; Spiegel, *Eranische Altertumskunde* (1871), I, 110, 375; Houtum-Schindler, *Zeitschr. der Gesellsch. f. Erdkunde* (Berlin), XIV (1879), s. 38 v. dd.; Well, *Surveying tours in the southern Persia* (*Proceed. of the Roy. Geograph. Societ.*, 1883, s. 138 v. dd.); de Morgan, *Mission scientif. en Perse, étud. georg.*, II, 274 v.d., 316; E. Herzfeld, *Petermann's Geograph. Mitteil.*, 1907, s. 73 v. dd. (M. STRECK.)

DŌ'AN. [Bk. DO'AN.]

DO'AN. DŌ'AN (DAV'AN), Ḥaẓramūt'ta bir v â d i olup, boyu 80 km. kadardır ve 48°—49° şark tûlü arasında şimâl-i garbî istikametinde uzar. Bu vâdiyi, von Wrede, 1846'da, Vâdî Ḥaẓramūt'a ulaşmak için, yaptığı neticesiz teşebbüs esnâsında görmüştür. Bent, bu şehrin Hamdānî'nin Dō'an, Batlamyus'un Θαναή ve Plinius'un ise, Thoani adını verdiği şehir olması ihtimâlini ileri sürüyor. Bent, Vâdî Dō'an'dan, bunun Ḥayla'nin aşağısında 5 km. mesâfede, Vâdî al-'Îsâ'ya karıştığı mahâl civarından geçmiştir. Vâdinin iki kolu olduğunu ve bunlardan geniş olanına Dō'an ismi verildiğini bu seyyah söyler. Aynı sene zarfında, Bent'ten önce, Leo Hirsch de Vâdî Dō'an'dan von Wrede'nin varmış olduğu noktaya gitmiş ve oradan ilerileyerek, Şibām'a kadar yolunu uzatmıştır. Günlük ticâretinin çok geliştiği devirde Dō'an kasabası bu maddenin pazar yeri idi.

Bibliyografya: A. v. Wrede, *Reise in Hadhramaut* (nşr. v. Maltzan, 1870); Sprenger, *Alte Geogr. Arabiens*, § 254 v. dd., 310, 439; Leo Hirsch, *A Journey in Hadramaut* (*Geographical Journal*, 1894, s. 198 v.d.); Bent, *Southern Arabia* (London, 1900), s. 90 v. d.; Hamdānî, *Geogr. der Arab. Halbinsel* (nşr. Müller), s. 86, 21, 24, 87, 18, 21; Ptolemaeus, *Geogr. Lib. VIII* (nşr. Wilberg), s. 411; van den Berg, *Le Ḥadhramout*, s. 13, 23 v.d., 42; de Goeje, *Revue Colon. Internat.*, 1886, I, 106 v.d.; Landberg, *Ḥaḍramoût*, bk. fihrist. (T. H. WEIR.)

DOBRUCA, evvelce Osmanlı imparatorluğuna âid olup, bugün Romanya'nın bir sâhil eyâletidir.

C o ğ r a f y a. Fransız coğrafyacısı Emm. de Martonne (*Europe centrale, IV, de la Géographie universelle publiée sous la direction de P. Vidal de la Blache et L. Gallois*. Paris, 1931, s. 781)'un dediği gibi, „tabiî bir bölge" olan Dobruca 50—500 m. irtifaında bir yayla olup, şarktan Karadeniz, şimâlden Tuna ve Tuna'ya karışan Lom ve Karadeniz'e dökülen Pravadi ırmaklarının derin çöküntüleri ile tahdit edilmiştir. Bu suretle Dobruca platosu, Rusçuk—Varna hattı ile, ön Balkan platosundan ayrılmış bulunmaktadır.

Dobruca'nın cenup hududuna gelince, bu hususta tam bir ittifak yoktur. Fransız seyyahı

Allard 'ın, Silistire — Pazarcık — Balçık olmak üzere, tesbit ettiği hattı kabûl etmeyen bulgar coğrafyacısı İşirkof (*Fiziçeska geografiya, Dobruca...*, s. 5), „kolaylık bakımından", Bükreş muahedesine (1913) göre tâyin edilmiş olan Romanya hududunu benimser ki, bu da aynı hatta tekabül etmektedir. Şu noktayı da hatırda tutmak lâzımdır ki, *Scythia Minor* (Dobruca 'nın eski zamanlardaki adı), cenûptan bugün Batova vâdisi (Velea fara iarna „kış yüzü görmeyen vâdi") denilen Zyras ırmağı ile çevirilmişti. Kâtib Çelebî 'de de aynı mâlûmata rastlanır. Muâsırı Evliyâ Çelebî de, Pazarcık 'tan bahsederken: — „Tulça kalesinden tâ bu muhalle gelince Dobruca vilâyeti addolunur" (VIII, 57) — diyor. Fakat münşi Aḥmed b. Maḥmûd, 1711 seferinin menzillerini kaydederken (*Preussische Staatsbibliothek, Berlin, Hss.*, Or. nr. 1209, var. 216): — „Hacıoğlu pazarından Musa Bey kariyesi 5 saattir. Dobruca 'nın evvelidir" — demektedir. Şu hâlde, 1913—1940 arasındaki siyâsî hududu Dobruca 'nın cenup hududu saymak icap ediyor.

Dobruca 'nın şimâl hududu her zaman vâzıh olarak çizilmiştir. Hoca Sa'd al-Dīn, büyük türk coğrafyacılarından daha bir asır evvel, „Dobruca vilâyetinden Tuna kenarına varıp ..." (II, 42) tâbirini kullanmaktadır. Kâtib Çelebî (s. 33) İshakçı 'nın Tuna üzerinde meşhûr bir geçit yeri olduğunu kaydeder. Evliyâ Çelebî (VIII, 56), „menzil-i Tulça, yâni hudûd-i vilâyet-i Dobruca" demektedir. Mamafih Dobrotiç (bu yerlere adını veren kahraman) prensliğinin şimâlde nerelere kadar uzandığı mâlûm değildir. Öteden beri mevcut mahallî bir an'aneden asıl Dobruca 'nın hudutlarını çıkarmak mümkündür. Görünüşe göre, Dobruca, Köstence — Mecidiye hattının şimâlinde, Dobruca ağızı (Gura Dobrogei) denilen ve Kara-Harman ile eski Histria 'dan pek uzak olmayan küçük bir vâdiyi aşmamış olsa gerektir.

Asıl Dobruca 'nın cenûb-i garbîsinde Deli-Orman [b. bk.] bulunmaktadır. Evliyâ Çelebî, (VIII, 58) Pazarcık 'tan bahsederken: — „Ondan kalkup yine cânib-i cenûba 4 saatte vilâyet-i Deli-Orman içre menzil-i karye-i Gökçe-Delik" — der ve Yenipazar (Novibazar) 'dan sonra da: — „2 saatte karye-i Madara ... bu mahalde Deli-Orman vilâyeti dahi tamam oldu" kaydını ilâve eder. Kâtib Çelebî ise, Şumnu 'nun Dobruca 'da olduğunu kaydeder.

Dobruca 23.349 km². büyüklüğünde olup, tamamiyle Romanya 'nın idâresinde iken, 4 vilâyete ayrılmış bulunuyordu: Tulcea (Tulça), Constanta (Köstence) vilâyetleri ile 1940 'ta Bulgaristan 'a terkedilen Durostor (Silistire) ve Caliacra.

Coğrafyacılar bu jeolojik ve morfolojik hâdiselerin kavuşak noktasında 3 mıntaka ayırt etmektedirler. 1. Tulça kütlesi, 2. asıl Dobruca ve 3. Deli-Orman. Baba-Dağı ve Telitsa platoları, Pricopan tepesi (451 m.) ile birlikte, itikâlden hâsıl olma bir sıra yamaçlar hâlindedir ve aynı zamanda çöl önündeki arâziyi andırır. Dobruca 'nın merkezi 50—120 m. irtifâında daha alçak bir bölge olup, denize (Tekir-Göl, Mangalya ve Batova) veya Tuna 'ya (Pecenegaga, Karasu, Urluia) doğru inen dar vâdiler ile çevrilidir. Burası en çorak, fakat ziraate elverişli bir mıntakadır. Buradan üçüncü mıntakaya geçilirken, pek değişiklik görülmez. Üçüncü mıntaka, irtifâı 200 ile 500 m. arasında değişen bir miocene plâtosu olup, şimâl-i garbî istikametinde vâdiler ile kesilmiştir. Dobruca umûmiyetle susuz bir mıntakadır. Evliyâ Çelebî (III, 357) „amma Dobruca içi olmağ'a gâyet susuzdur" der ve ayrıca (VIII, 57) Pazarcık sâhili memleketlerinden su getirildiğini, fakat Köprülü-zâde Ahmed Paşa kethüdası İbrahim Ağa 'nın, 50.000 kuruş sarfederek, şehirde 8 çeşme yaptırdığını kaydeder. Polonyalı müverrih Dlugosz XV. asırda, Varna muharebesinden bahsederken, hıristiyan ordusunun susuzluktan pek ıstırap çekmiş olduğunu söyler.

T a r i h. Bu havâlinin bilinen ilk ahâlisi, Traklardır. Dârâ, iskitlere karşı olan meşhûr seferinde (m. ö. 512), İran 'dan gelerek, „Trakların en şecî ve en âdil kabîlesi (Herodot, IV, 93)" olan Getler ile çarpıştıktan sonra, Tuna 'dan geçmişti. Dârâ, delta civarında, çok daha sonraları osmanlı padişahlarının yaptığı gibi, İshakçı (rum. Isaccea ve eskiden Oblucista; krş. Kog. II, 33) 'da kurulan bir köprüden geçerek, nehri aşmıştı.

Yunanlılar VII. (m. ö.) asırdan itibâren, ziraat ve çobanlıkla geçinen Getlerin mesaisinden faydalanmak maksadı ile, Karadeniz sâhiline yerleştiler. Bu civarda yunanlıların ikamet etmiş oldukları başlıca şehirler, delta civarındaki Histria (Karanasuf), Tomis (Köstence), Kallatis (Mangalya), Bizone (Kavarna civarında), Kalliakra (osmanlı menbâlarında Geligra), Kruni („kaynaklar", daha sonra Dionysopolis; bugün Balçık), Kranea ve Gerania (Ekrene) ve Odessos (Varna) 'tur. Bu şehir adlarından bâzıları orta çağa ve hattâ zamanımıza kadar devam etmiştir.

İskitler de buralara inmişlerdir. Dobruca, eski çağlarda bu kavmin çekilip gitmesinden sonra da, Scythia Minor („küçük İskit ili") adı ile tanınmıştır (Strabon, 311). Keltler Anadolu 'ya geçişlerinde, Roma devrinde kullanılan adları getirdiler: Noviodunum (Ishakçı)

ve Durostorum (Silistire). Cermen Bastarnları (cermenlerin en şarkta oturan kolu), Roma 'nın buraları fethetmesine kadar, Dobruca 'da kaldılar. Roma, Dobruca 'yı 29 (m. ö.) 'da işgâle başlamış ve 105 (m. s.) 'te Traianus 'un fütuhatı ile istilâ tamamlanmıştır. Roma medeniyeti, şehir hayatı, geniş ölçüdeki inşaatı, yolları ve garnizonları ile, bu eyâlete öyle kök salmıştır ki, izleri hâlâ seyyahların dikkatini celbetmektedir.

250 (m. s.) senelerine doğru Dobruca tekrar kavimlerin uğrağı (*via gentium*) olmuştur. Gotların ve aynı soydan olan Herullerin (bâzan 500 'e varan) gemileri, Tuna ağızlarında görünmüşler ve sâhil şehirleri yağmaya uğramıştır.

Vizigotların İtalya 'ya gitmesinden (408) sonra, türk ırkından olan bir kavmin, yâni hunların, buralara ayak bastığını görüyoruz. Theodosius II., hunlar ile yaptığı bir muahedede, kagana Tuna 'nın cenûbunda bir kaç köprü-başı terk etmiştir. Carsium (Harşova) müstahkem mevkii bunlar arasındadır (Priskos Panites, C. Müller, *Fragmenta historicorum graeeorum*, Paris, 1881, IV, 72). Nitekim osmanlılar da, XVI. asırda Eflâk 'te, Harşova 'nın hemen karşısında İbrail (Brail) köprübaşını kurdukları zaman, aynı şeyi aksi istikamette yapmış oluyorlardı. Attila 'nın ölümünden sonra, küçük oğlu Hernac, deltanın cenûbuna yerleşti ise de, burada uzun müddet kalamadı. Aynı devirde Allanların [b. bk.] da adı geçmektedir. Ostrogotlar da bir aralık Dobruca 'da görünmüşlerdir. Aşağı Tuna 'da bunların yerlerine islavlar ile bulgarlar geçmiştir.

İslavlar, aynı soydan olan Antalar ile birlikte, 534 'te bu havâlide zuhûr etmişler ve 551 ve 552 'de Balkan yarım adasını istilâ eylemişlerdir. 562 'de imparator Justinianus, orada yerleşmek maksadı ile, şimâlî Dobruca 'yı işgâl etmiş olan Avarlar ile müzakerata girişmek mecburiyetinde kalmış ve kalkıp gitmeleri için bunlara Pannonia (Macaristan) 'da arâzi vermiştir. Köstence 'de bulunan, VI. asırdan kalma yunanca bir hıristiyan kitâbesinde Tzeiuk oğlu Atala (Ἄταλα υἱὸς Τζειουκ) gibi bir türk (turanlı) adına rastgelinmektedir (V. Pârvan, *Contributii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bukresti, 1911, s. 63). İslavlar ile diğer kavimlerin mükerrer taarruzları karşısında Justinianus, Prokopios (*De aedificiis*, IV, 7 ve 11) 'a göre, yalnız Dobruca 'da 50 şehir ve kaleyi tâmir ve yeniden inşa ettirmiştir. Bu devirde bütün Balkan yarım adası, geniş bir müstahkem ordugâh manzarası arzediyordu. Tuna üzerindeki Boğazköy (Cernavoda) 'ünü Köstence 'ye bağlayan toprak, taş ve tuğladan üç sıra kale duvarını (*vallum*) Evliyâ Çelebî (III, 366) şöyle târif eder: „Zaman-ı kadîmde küffâr İstanbul Tekfûr 'u korkusundan ve tatar-i adûvşikâr derdinden, bu Köstence 'den tâ Karasu kurbunda Tuna nehri ırmağından bir hendek-i azîm hafr idüp, nehr-i Tuna 'yı Kara-Harman 'a akıdup ... hâlâ memerr-i nas üzere hendek kenarında olan âsâr-ı bina ve kuleler nümâyândır". Aralarında islav unsurları da bulunan Avar kütlelerinin 587 'deki büyük istilâsı, Dobruca üzerinde Roma hâkimiyetine âdetâ son verdi. Yalnız sâhil şehirleri kısmen dayanabildiler.

Daha III. asırda buralara yayıldığını gördüğümüz hıristiyanlık, şehir harâbeleri arasında, orta çağa ve zamanımıza kadar mevcudiyetini muhafaza etmiştir.

Bulgar adı, ilk defa olarak, 481 'de, imparator Zenon devrinde geçer. Fakat bunlar ancak 678 'de kütle hâlinde Tuna 'yı aşmışlar ve evvelâ Delta bölgesinde yerleşmişlerdir. IX. asrın ermeni coğrafyacısı Muses Horen (A. Soukry, *Géographie de Moise de Chorène d'après Ptolomée, texte armenien tradait en français*, Venise, 1881, s. 20) bulgarların bu havâlide bulunduklarını kaydeder. İshakçı 'nın cenûbunda Nicolitzel müstahkem ordugâhını inşa etmek suretiyle, buraya kök salmışlardır. Mamafih bulgarlar daha ziyâde cenûba doğru yayıldılar. Sonraları 679—1020 seneleri arasında islavlar ile birleşip, bir devlet kurdular ve türk ırkından olduklarını unutarak, kurmuş oldukları devletin adı ile anılmağa başladılar.

Dobruca, vareglerin zuhûru ile yeniden tarihî hâdiselere sahne olmuştur. Bu devirde yaşayan Photius 'un tâbiri ile bu „müthiş şimâl fırtınası" 866 'da İstanbul 'a kadar inmiştir. Bizans 'a karşı yapılan akınlar hep deniz yolu ile oluyordu. Bu korsanların tâkip ettikleri güzergâhı — kazaklar da aynı yollardan geçmişlerdir — eserini 950 senelerine doğru yazmış olan Konstantin Porphirogennetos 'ta görmekteyiz. Tuna ağızlarına gelinceye kadar peçeneklerin taarruzuna uğramak tehlikesi vardı. Tuna ağızlarından sonra bulgar sâhilleri başlıyordu. Korsanlar Konopa (neresi olduğu tâyin edilememiştir), sonra Konstantia (Köstence), daha sonra Varna ırmağı ile Ditzina (Kamçı) ırmağı ağızına uğruyordu. Varegler bu havâliye yerleşmek istediler. İlk rus vekayinâmesinde (*Pervonaçalnaya Lêtopis*, fasıl XXXII, krş. frns. trc. L. Leger, *Chronique de Nestor*, Paris, 1881) bu mevzua dâir şunları görüyoruz: „sene 967. Svyatoslav bulgarları yendi ve Tuna 'da onlardan 80 (1) şehir aldı. Pereyaslavetz 'te bir vâli tâyin ettikten sonra bizanslıları cizyeye bağladı". Ertesi sene Pereç-

yaslavetz adı verilen bu yeni payıtahta (Tulça civarında, bugünkü Domintsa Maria) yerleşti ve oradan, Kiev'de bulunan annesine, 969'da, Dobruca'nın askerî ve iktisadî ehemmiyetini bildirerek, burası hakkındaki niyet ve kararlarından bahsetti (*ayn. esr.*, fasıl XXXIV).

Tzimiskes bulgar hânedanını ele geçirdi; Tuna ağızlarına kadar bütün şarkî Bulgaristan'ı işgâl etti (972) ve burasını tekrar imparatorluğa kattı. Dobruca yeniden bir Bizans eyâleti olmuştu. Burası, Bulgaristan'ın şimâl-i şarkîsi ile birlikte, Taristrion veya Paradunavon adı ile bir „Tuna boyları" dukalığı hâline getirildi. Bu dukalığın merkezi Silistire idi ve idârî teşkilâtı, XIX. asırda Midhat Paşa'nın teşkil ettiği „Tuna vilâyeti"ne benziyordu. Yeniden hayata kavuşan şehirlerde ticaret canlanıyordu. Bu devre âit Bizans sikkeleri Dobruca'da haylı taammüm etmiştir. Bizans, bu eski ülkelerini muhafaza etmek için, büyük bir gayret sarfetmiş ve bir kaç fasılayı istisna edersek, 1186'ya kadar, iki asır müddetle, buna muvaffak olmuştur.

Fakat başka bir türk kavmi, peçenekler, aşağı Tuna'da Bizans'ın yerine kaim olmağa gayret ettiler. 1048'de bir Kegen (Κεγένης), 20.000 peçenek ile, kagan Tirak (Τύρακ)'a karşı ayaklandı, Tuna'yı Silistire'den geçti ve Paristrion vâlisi Michel'e iltica etti. Fakat Tirak, kışın, buz üzerinde Kegen'in peşine düştü, Bizans kıt'alarını mağlûp etti ve bir an, o da „100 tepe adı ile anılan hârikulâde ormanlık ve sulak" bir mahalde yerleşmeği düşündü ki, burası Dobruca'nın şimâlindeki tepeler bölgesinden başka bir yer olamaz. Türk uzları da 1065'te buralarda peyda oldular. Vâli Botaniates ve Apokapes bunları durduramadı. Uzlar sal, kayık ve tulumlar üzerinde Tuna'yı geçtiler ve cenupta yerleştiler. Fakat 1084'te Paristrion eyâleti, hemen-hemen tamamiyle peçenekler tarafından işgâl olundu. Bizanslı vekayinâmeci Attaliates (tab. Bonn, 204): — „Bu nehir boyunda, bir çok büyük şehir ile, her dilden konuşan ve oldukça mühim bir ordu besleyen ahâli vardır. Vaktiyle nehrin öbür yanından gelmiş olan iskitler, bu şehirlere kendi hayat tarzlarını sokmaktadırlar" — der. Müverrih Dobruca ahâlisini „karışık barbarlar" olarak tavsif eder. 1086—1091 arasında Bizans kaynakları, Tuna'nın cenûbunda yeni siyâsî teşekküllerden bahsederler. Bu teşekküllerin reislerinden Tatos veya Halis adında olanı, daha 1072'de Silistire'de hüküm sürmekte idi. Diğerlerinin adları Sestlav ve Satzas idi (Anna Komnena, Bonn, s. 14). Bunların hangi kavme mensup oldukları kat'îyetle mâlûm değildir. İsimlere (Satzas bir türk adı olabilir: Saça, krş. Abu 'l-Fidā'daki سقجى; fakat Sestlav her hâlde islav adıdır; diğerleri ise tamamiyle meşkûktür) bakılacak olursa, Attalistes'in Bizans'a nisbetle kullandığı „karışık barbarlar" tâbirine hak vermek icap eder. Bizans kaynaklarından biri bunların, boş vakitlerinde, ziraatle meşgûl olduklarını kaydeder; buğday ve darı yetiştirirlerdi. Dobruca'nın şimâlinde Pecineaga ırmağının adı, bunlardan kalmıştır.

1150 senelerine doğru Şarîf İdrîsî, bize Bizans hâkimiyeti zamanında bu memleketler hakkında mâlûmat vermektedir. Arapçası henüz basılmamış olan eserinin Jaubert tarafından fransızcaya yapılan tercümesinde, Dobruca'ya dâir şu kayıtları görmekteyiz. Müellif, bilhassa İstanbul'dan Tuna ağızlarına, yâni مرابنى şehrinin bulunduğu mevkie kadar olan güzergâhı bildirir (II, 385). Müellifin bahsettiği Meriş şehrinin, bu imlâ şekli ile, neresi olduğu kestirilememektedir. Sonra (II, 386) دوسترة (Dristra ki, türkçe Silistire bundan gelse gerektir) sokakları geniş olan ve bir çok çarşısı ve türlü mahsûlü bulunan bir şehirdir. Dristra'dan, kara yolu ile, şarkta 4 günlük mesâfede bulunan Berisklava'ya gidilir ki, burası bir ırmağın kenarında ve bir bataklık civarında kurulmuştur. Buradan da Desina'ya varılır. Burası da şarkta, 4 günlük mesâfede, mahsûldar ve etrafı münbit bir şehirdir (krş. Tomaschek, *Zur Kunde des Hämus-Halbinsel*, II, 302, *SBAk. Wien, Philhist. Cl.* CXIII, s. 302). „Emineh'ten Barnas'a 50 fersah; Varna'dan Armocastro'ya 25 fersah; Armocastro'dan Tuna'ya 3 fersah" olduğunu söyler (II, 394). Sonra Bulgaristan'ın şimâl-i şarkîsinde bâzı şehirleri müteâkip „Kirkisia'dan Desina'ya şark istikametinde 1 gün; Tuna ağızından pek uzak olmayan Desina (Jaubert'in yanlış bir izahına göre Sulina)'dan denize 40 fersah" bulunduğunu kaydeder (II, 397). Zâten büyük arap coğrafyacısı da, Bizans kaynağına uyarak, iki Preslava ayırt etmektedir (II, 382). „Desina" her hâlde, orta çağın Vicina'sı olmalıdır. XII. asırda henüz Bizans'a tâbi olan ve bir çok mâlûm yolların kattettiği bu eyâlette, oldukça inkişaf etmiş bir ticâret faâliyetinin hüküm sürdüğünü istidlâl edebiliriz. Bir Bizans kaynağında „Tuna şehirleri"nin (1143), dinî bakımdan, İstanbul patrikliğine bağlı bulunduğunu görüyoruz (Migne, *Patrolgia Graeca*, CXXXXII, 1105).

Mamafih 1186'da, ikinci rumen bulgar devletini kuran Petru ve Asan kardeşler arasında, Balkanlarda oturan rumenlerin isyanından sonra, bizanslılar, hiç olmazsa, bâzı nazarî haklara sâhip olmakla berâber, Balkanlar ile Tuna arasındaki arâziyi kat'î surette eldan çıkardılar. 1241'de moğulların istilâsı ve devlet kur-

ması ile, Dobruca bulgar devleti ile birlikte Cengiz Han evlâtlarının tâbiiyeti altına girdi. Guillaume de Rubruck (1254), Tuna'nın cenûbundaki bütün arâzinin moğullara vergi verdiğini kaydeder (*Recueil des voyages et des mémoires publiés par la Société de Géographie*, IV, 2,216). Her ne kadar moğullar daha ziyâde ismen metbû olmuşlar ise de, bu hâl, Bizans ve bulgar metbûluğuna engel olduğu için, bu havâlinin tedricî bir şekilde ayrılmasında rol oynamıştır.

İşte Anadolu türklerinin Dobruca ile temasları, böyle bir vaziyet sâyesinde vukû bulmuştur. İmparator Mihail VIII. Paleologos (1261—1282) zamanında Konya'dan kaçıp gelen sultan 'İzz al-Dīn Kaykāvus, eski Paristrion üzerindeki nazarî hukukunu te'yit edebilecek bir vaziyette bulunan imparatordan maiyetini yerleştirmek üzere, „bir mıkdar arâzi" koparmağa muvaffak olmuştu (Nikephoros Gregoras, Bonn, I, 82). Bu arâzi Dobruca'da bulunuyordu. Bu hâdiseleri, 1601'de henüz hayatta bulunan Seyid Lokman'ın bir *Oğuznâme*'sinde görüyoruz (*GOW*, 164). Viyana yazması esas tutularak J. J. Lagus tarafından yapılan tabıda (*Seid Locmani ex libro Turcico que Oghuzname inscribitur*, Hensingforsiae, 1854) bu hususta şu fıkralar vardır: — „Ve evliyâdan Saru (nâşir dâimâ yanlış olarak ساور okumuştur) Saltık, aleyhirrahme, bâzı türk obaları ile Rumeli'ne göçüp, Dobruca nevahisinde sâkin oldu" (s. 3). Sonra „Saru Saltık ubûru Rumeli'ne 662 (1263/1264) idi (s. 3)". Merhum sultanın Bizans'ta başına gelenleri anlattıktan sonra: „Bir gün sultan 'İzz al-Dīn ve 'Alī Bahādır Fasiliyos (imparator)'a gittiler: — biz türk taifesiyüz, dâimâ şehre duramazız. Taşrada bize bir yer virüp, tâyin olsa, Anadolu'dan bize taallûk türk evlerin götürüp, onda yaylasavuz ve kışlasavuz, dediler. Fasiliyos Dobruca ilini ki, eyü divar bî-hark tenderest ve âb-ü havası hûb اوزلی'dir; onlara yer ve yurt verdi ve Anadolu'dağı kendülere taallûk türk obalarına el altından haber ittiler, kışlak bahanesi ile, Saru Saltık ile İznik'e inip, İznikmid'den Üsküdar'a gelüp, çok türk evi geçti ve haylı zaman Dobruca ilinde iki — üç pare müslüman şehri ve 30—40 bölük türk obaları vardı" (s. 9). Fakat 'İzz al-Dīn, çok geçmeden, hapse atıldı ve Deşt-i Kıpçak hanını imdadına çağırdı: — „Ol yıl muhkem kış oldu, Tuna suyu katı dondu; Berke Han'ın çerisi buz üstünden geçüp" (s. 11) 'İzz al-Dīn'i kurtardı ve Kırım'a götürdü. Dobruca'ya gidip yerleşenlere gelince, „ve Dobruca türklerin Saru Saltık ile Deşt-i Kıpçak'a iletüp, Solcad (Solgad) ve Suğdak (Sudak)'ı sultana timar ve türklere yer ve yurt verdi". Aynı hâdiseler, bir az müphem olmakla berâber, Seyid Lokman'dan bir buçuk asır evvel yaşamış olan diğer bir türk vekayinâmecisinde, Yazıcı-zâde Ali (krş. P. Wittek, *Der Islam*, XX, 202; *GOV*, 15)'nin Murad II.'a ithaf ettiği *Tarih-i âl-i Selçuk*'undaki „hikâyat-ı meâl-i ahval-i memleket-i Rûm ba'd ez vefat-i sultan Ebû Seyid Gazan Han" bahsinde âdetâ te'yit edildiğini görmekteyiz (Revan köşkü, yazm., nr. 1391, var. 445a—445b): — „Ol tarihte Rumeli'nde Dobruca vilâyetinde revan müslümanlar Halil Ece ile göçüp, gemi ile Karasi iline geçtiler, zirâ Anadolu'da fetret olup ahbar munkat oldu idi ve Rumeli'nde Ulgar (Bulgar) beyleri huruc idüp, fasiliyos üzerine müstevli olup, Rumeli'nün ekserin almışlardı. Ol sebeple onlardan üşenüp, göçüp Anadolu'ya geçtiler. Rumeli'nde kalanlarun Saru Saltuk fevt olduğundan sonra, ahiryan oldular".

Böylece, Bizans kaynaklarının isim zikretmeyip, sâdece hâdiseleri kaydetmelerine rağmen, selçuk türklerinin, asıl adı Mehmed Buhârî olan (Evliyâ Çelebî, II, 134; krş. III, 366'da müellif Baba-Dağı'ndan bahsederken, Özü vâlisi Kenan Paşa'nın kaleme almış olduğu bir *Saltuknâme* kaydeder ki, „Yazıcı-zâde menâkibi„ ile „Fütuhat-i Tohtamış Han" 'dan muktebestir) Hacı Bektaş'ın muâsırı ve müridi Saru Saltuk Dede'nin idâresi altında, Anadolu'dan Dobruca'ya mühaceret etmiş ve o havâlide devamlı bir şekilde yerleşmiş olduklarını kabûl edebiliriz. Bunların, Lokman'ın dediği gibi, Kırım'a geçmiş olmaları, Kırım'da izlerine rast gelinmediğine göre, vârid olmasa gerektir. Diğer cihetten bu anadolululardan bir kısmının Karasi'ye dönüp, diğerlerinin Dobruca'da kalmış olmaları da mümkündür. Mamafih 1290 senelerine doğru, Tirnovo çarı, kuman soyundan Georges Terteriy Nogay hanın (ölm. 1299) metbûluğunu kabûl etmişti. Fakat Nogay'ın oğulları Çeke ile Teke (Tuklubuga da denir), Toktay Han ile bozuştukları için, garba iltica ettiler (krş. V. Tiesenhausen, *Sbornik materialov otnosyaşčihsya k istorii Zolotoy Ordı*, Petersburg, 1884, I, 93). Teke Tuna üzerindeki İshakçı şehrini zaptetmiştir (krş. Nuvayrī, *ayn. esr.*, s. 139; İbn Ḫaldūn, *ayn. esr.*, s. 37c, tab. Bulak I, 534, bu fasıllar yoktur). Tuna'yı geçmeğe en müsâit nokta olan İshakçı'yı, aynı devirde yaşayan arap coğrafyacısı Abu 'l-Fidā' da zikreder ve şimâl memleketleri, yâni Karadeniz memleketleri hakkında mâlûmat bulunmadığına hayıflanır (krş. *Géographie d' Aboulfeda*, II, Texte arabe par Reinaud ve de Slane, Paris, 1840, s. 34; frns. trc. Reinaud, Paris, 1848, s. 41);

sonra Tuna'yı tasvir eder (II, 63; I, 80). Fakat en mühim kaydı şudur: وغالب اهل صقچی مسلمون. Bu, Dobruca ahâlisi arasında, islâmiyetin mevcudiyetini gösteren kat'î mâhiyette ilk şahâdettir. Bu müslümanların Anadolu'dan muhâceret etmiş olan türkler olması kuvvetle muhtemeldir.

İbn Baṭūṭa Altın-Ordu'dan gelirken, türklerin evvelce yerleşmiş oldukları bu diyardan 1334'te geçmiştir. Seyyah eserinde (trk. trc. Mehmed Şerif, İstanbul, 1333, I, 386), „ba'dehu Baba Saltuk nami ile mârûf bir beldeye muvasalat ettik... Baba Saltuk türk bilâdının sonudur. Bununla rum memâlikine mübde'i beyninde, umran ve sükkândan hâli bir berriye dahilinde olmak üzere, 18 günlük mesâfe bulunur" der ve Dobruca'nın kuraklığından şikâyet eder. Altın-Ordu ile Rûm'u birbirinden ayırt etmesi, arada bir devlet hududu bulunduğu zehabını verirse de, bu sâdece tarihî bir hâtıradan ibârettir.

O zamanlar siyâsî vaziyet şöyle idi; türklerin tâbi bulunduğu eski bulgar devleti inkıraza yüz tutmuştu; nitekim çok geçmeden de bir çek prensliklere ayrılacaktır. Bizans bir hâtıradan ibâret kalmıştı. Altın-Ordu bile pek uzakta kaldığı için, Dobruca, bütün eski metbûlarının hüküm ve nufuzundan kurtulmuş ve yeni bir devletin teşekkülüne müsâit bir sâha hâline gelmişti. Nitekim Kantakuzenos (Bonn, II, 584 v. d.), imparatoriçe Anna'nın 1346'da bu mıntakanın mahallî hânedanlarından birinden, Karbona hâkimi Balika'dan yardım istediğini kaydeder. Balika (isminin türkçe *balık*'tan gelmesi kuvvetle muhtemel bulunan bu zat, ister kuman, ister anadolulu olsun), imparatoriçeye Theodoros ve Dobrotiç adlarında iki küçük kardeşini gönderdi. Dobrotiç imparator hânedanı ile sıhriyet peyda etti ve Kavarna'ya, daha doğrusu, bugün dahi harâbesi mevcut olan Kaliakra (Evliyâ Çelebî, II, 234) şatosuna dönmeden önce, bir müddet Bizans sarayında kaldı. 1354'te Dobrotiç, ağabeyisinin idâre etmiş olduğu memlekete hâkim olmuştur. Dobrotiç 1359'da şimâlî Dobruca'yı ele geçirdi. Bilâhare kızını Mihail Paleologos'a vermek suretiyle, Bizans ile sulh akdetmiştir. 1376'da Dobrotitza, damadını Trabzon tahtına geçirmek maksadı ile, Venedik ile anlaşmış ise de, bu teşebbüsünde muvaffak olamamıştır. 1374 ve 1384'te, XIII. asırda Bizans ile yaptıkları bir muahede mûcibince, Karadeniz'de ticâret imtiyazını ellerinde tutan cenevizler ile bir çok muharebeler yapmıştır. Mamafih şunu da kaydetmek lâzımdır ki, Dobrotitza, hiç bir zaman Silistire'yi ele geçirememiş ve bu şehir Tırnovo çarlığının elinde kalmıştır. Kezâ, Tuna'nın şimâl sâhilinde bulunması icap eden mühim bir ticaret şehri Kili'de de, daha sonraları (1381) bir Ceneviz kolonisi ile vâlisi bulunuyordu. Bu tarihte Kili'nin cenevizler elinde bulunduğuna bakılırsa, cenevizlerin düşmanı olan Dobrotiç'in ülkesi de sâhil şehirleri ile asıl Dobruca'dan ibâret kalmak icap eder. Kaynaklarda Dobrotiç'a dâir son kayıt 15 şubat 1385 tarihini taşımaktadır. Kendisi bu tarihlerde vefat etmiştir.

Dobrotiç ismi islavcadır. Mezar taşı Balçık'ta bulunmuş olan kardeşi Teodoros, bütün hıristiyanlık âleminde yayılmış bulunan yunanca bir ad taşımaktadır. Bu devlet bânisinin adı (Dobrotiç + türkçedeki *-ca, -ce* eki) Osmanlı, Selçuklu, Boğdan ili v. b. da olduğu gibi, kurduğu devlete alem olmuştur. Dobruca adına dâir yapılan diğer etimolojiler kabil-i müdafaa değildir. Meselâ Cl. Huart (*EI*, bk. mad.) Herodot'un (V, 16) Δόβεθης'u istihşat etmektedir. Coğrafyacı F. Kanitz (*La Bulgarie danubienne et le Balkan*, Paris, 1882, s. 480) Dobruca adının, bugün dahi bâzan Bulgaristan ve Sırbistan bölgelerinde „taşlık arâzi" mânasına gelen islavca *dobritze* tâbirinden iştikak ettiği fikrindedir. C. Bratescu (*Dobrogea în secolul XII: Bergean, Paristrion, Analele Dobrogei*, 1920, I, 3) şöyle bir faraziye ortaya atmaktadır: *do* + *bercan*. Fakat „bercan", arap coğrafyacılarında pek çok geçen ve Bizans imparatorluğunun şimâlinde sâkin bir kavme delâlet eden برجان isminden başka bir şey değildir. Bütün bu etimolojiler, yakıştırmadan ibârettir.

Acabâ Dobruca'yı „Dobrotiç'in ülkesi" olarak tesmiye eden ilk kayıt, hangi devre âittir? 1298 ve 1464 seneleri arasındaki vekayiin tarihini yazmış olan bizanslı müverrih Laonikos Halkokondilas (Bonn, s. 326) meşhûr Varna muharebesinden (1444) bahsederken, macar kıralının Karadeniz sâhili boyunca, Varna ile Kaliakra arasında „*Dovrotikeō... hōran*" bulgar bölgesinde ordugâh kurduğunu söyler. Türk vekayiinâmecilerine gelince, bu eyâletin adı, ilk defa, İdrîs Bitlîsî (ölm. 1520) ile Sa'd al-Dîn'de „sahray-i Dobruca" olarak geçer. Âşık Paşa-zâde'de bu tâbire rastgelinmez. Şu hâlde, bu coğrafî ismin XV. asrın ilk yarısında şeklini aldığını tahmin edebiliriz.

Yakın komşularından sarf-ı nazar, Bizans, Venedik, Ceneve ve Trabzon gibi büyük devletler arasında mühim bir rol oynamış olan Dobrotiç devleti XIV. asrın sonlarında tarihe karışmıştır. Dobrotiç'in oğlu ve halefi İvanko, cenevizler ile dost geçinmiş ve Joan Asan II.'ın 1241'de raguzalılar ile yaptığı gibi (*HD*, 1/2, s. 781) onlar ile bir ticaret muahedesi akdetmiştir. Bu sâyede Dobruca'nın iktisadî

vaziyeti, bu devirde pek düzelmiştir. Silistire, Rusçuk ve Dobruca 'nın diğer yerlerinde İvanko 'nun kendi adına kestirdiği bakır sikkeler bulunmuştur. Bu sikkelerde, yunanca olarak, „Dobrotitza 'nın oğlu despot İoan" ibâresi okunmaktadır.

İşte Yıldırım Bayezid 'in orduları, Tuna sâhillerine vardıkları zaman, vaziyet şu merkezde idi. Türkler Dobruca 'yı şu şekilde işgâl etmişlerdir: Murad I. 778 (1376) 'de, Sa'd al-Dīn 'in ifâdesi ile „Silistire ve Niğbolu 'da vâli" (I, 93) bulunan Tırnova bulgar çarı Şişman 'a karşı bir sefer açtı. Çar „harac-güzâr olmağı ihtiyar idüp" (Âşık Paşa-zâde), inkiyat etti. Ploçnik (1387) 'ten sonra Murad, isyan etmiş olan Şişman 'ı te'dibe karar verdi ve üzerine 30.000 asker ile Firûz Bey 'in oğlu vezir Ali Paşa 'yı gönderdi (İdrīs Bitlīsī, Berlin yazm., Petermann, nr. 391, var. 21a). Timurtaş 'ın oğlu Yahşi Bey 'in yardımı ile Pravadi, Şumnu ve Tırnova işgâl olundu. Anonim vekayinâmelerde İvanko 'ya dâir bir kayıt da vardır (Leunclavius, *ayn. esr.*, kol. 273). Türk ordusu Dobruca 'da İvanko 'ya karşı yürüdü. İvanko 'nun, muahedeler hükmünce, padişaha inkiyad etmesi lâzım geliyordu. Mamafih Varna işgâl olunmadı. Şişman Niğbolu 'da muhasara edilince, Silistire 'yi vererek, teslim oldu. Silistire, bulgar çarının söylediklerine göre (Leunclavius, *göst. yer.*), büyüklük, binalarının ihtişamı, ahâlisinin çokluğu ve kalesi ile, diğer bütün şehir ve kalelerine üstün bulunmakta idi. Sa'd al-Dīn (I, 112) „amma Silistire kalesini *bi 'l-ṭav' va 'l-rižā* teslim etmesi istida olundu" der. Fakat Silistre 'nin allak vâlisi Şişman sözünden döndü ve „teslim-i kaleden imtinâ eyledi". Böyleçe yeniden harp başladı. Hoca Sa'd al-Dīn 'den daha eski bir vekayinâmeci, Ruhî Çelebî Edirnevî (ölm. 1527; krş. *GOW*, 42, yazm. Berlin, *Preussiscshe Staatsbibliothek*, Quart 821, var. 34) bu vekayiin 1386 'da geçtiğini kaydederek, oldukça mühim bir şekilde anlattıktan sonra: — „Susmanor (Şişman olacak) dahi gelüp, Ali Paşa ile mülâkat idüp, Silistre kalesinin miftahların getirüp, ol vilâyeti teslim etti" — der. Cenûbî Dobruca ele geçtikten sonra, bütün Tuna hattının fethine başlandı. Bu harekât neticesinde, Şişman ile İvanko 'nun diğer ülkeleri ile birlikte, Dobruca 'nın hiç olmazsa bir kısmının işgâl edilmiş olduğu muhakkaktır. Sa'd al-Dīn, çarın tekrar Ali Paşa 'ya teslim olmasını anlatır. Çar Tavuslu 'da padişahın huzuruna götürülmüş ve yeniden affedilmiştir.

Anonim vekayinâmelerde (Leunclavius), Şişman 'ın kat'î tesliminden evvel ve Ziştova 'nın zaptından sonra şöyle bir vak'a görülür: Ali Paşa, evvelce Tuna Bulgaristanı 'na geçen ulahların işgâl etmiş oldukları kale ve hisarlara karşı seferine devam etti ve bu garnizonlar alındı. Şu hâlde ulahların istilâsı ile hemenhemen aynı zamanda başlayan osmanlı fütuhatı, şu tarzda vukû bulmuştur (Panaitescu, *ayn. esr.*, s. 212): Eflâk voyvodası Mircea cel Batrân (1386—1418), 1388 'de, henüz iyice yerleşmemiş olan türklerin elinden Dobruca 'yı almıştır. İvanko ile Şişman 'ın artık mukavemet edemeyeceklerini görünce, askerini Tuna 'nın cenûbuna göndermiştir. Artık adı geçmeyen İvanko, her hâlde Ali Paşa tarafından, esir alınmış veya öldürülmüştür. Romanyalılar da İvanko 'nun bir kısım arâzisini işgâl etmişlerdir. Her tarafta garnizonlar bırakan Ali Paşa 'nın gitmesinden sonra romanyalılar bütün Dobruca 'ya ve bu meyanda Yahşı Bey 'in muhafazasına tevdi edilen Silistre 'ye hâkim oldular.

1390 'da Mircea cel Batrân, „Dobrotiç ülkesi despotu ve Silistre hâkimi" (*terrarum Dobrodicii despotus et Tristri dominus*) unvanını aldı (*HD*, 1/2, 322). Rumen voyvadasının 1389—1394 seneleri arasında Dobruca 'ya hâkim olduğu, „Silistre rüesasına" emirler verdiği muhakkaktır. 1394 'te Yıldırım Bayezid tarafından bozguna uğratılınca, Mircea Tuna 'nın beri yakasındaki arâzisini kaybetti ve ancak Ankara hezimetinden sonra, 1404 senelerine doğru, cenevizlerin elinden aldığı Kili ile birlikte, tekrar buraları ele geçirdi.

Bu devirde Musa Çelebî, Emîr Süleyman 'a karşı, Rumeli 'deki osmanlı mülkünü kendi eline geçirmeğe gayret ediyordu. Bu vak'aları Âşık Paşa-zâde (nşr. Giese, s. 73) pek kısa geçmiştir. Sa'd al-Dīn (I, 248) bu hususta daha çok mâlûmat verir ve bu teşebbüsü, bizzat rumen voyvodasının bir hareketi olarak gösterir. Karaman-oğlu ile İsfendiyâr-oğlu, bu harekete yardım ettiler. Mircea 'nın gemisi osmanlı şehzâdesini Sinop 'tan alıp, Eflâk 'e getirdi. Musa Çelebî 'nin Eflâk 'te karaya ayak bastığı nokta her hâlde Kaliakra olmuştur. Mircea kızlarından birini Musa 'ya verdi ve kendisine osmanlı hududuna kadar refakat etti. Musa Çelebî 'nin âkıbeti mâlûmdur. 1413 'te öldürülmüştür.

Dobruca, 1417 'ye kadar, bir rumen eyâleti olarak kaldı. 1415 tarihli bir vesikada Mircea, „bir çok türk şehrinin hâkimi" unvanını takınır (*HD*, 1—2, 825) ki, bu diğer vesikalardaki Dobruca ve Silistre mânasına gelmektedir. Evvelce Musa Çelebî 'nin yaptığı gibi, kendisine iltica etmiş olan Düzme Mustafa 'yı himâye ettikten sonra, Mircea, Mehmed I. 'e karşı da, meşhûr Şeyh Badr al-Dīn [b. bk.] 'i tutmuştur.

Mircea 'nın bu hareketleri, Mehmed I. 'in kendisine karşı bir sefer açmasına sebep oldu (819

= 1416/1417). „Orduları Tuna'yı geçip, Eflâk diyârını ılgar ettiler ve nehrin kenarında Yer-Kökü adı ile bir hisar bina eylediler; İshakçı ve Yeni-Sale kalelerini de tâmir ettiler" (Sa'd al-Dîn, I, 284; Rûhî Çelebî Edirnevî, *ayn. esr.*, var. 104 v.). Sûrları Baba-Dağı ve Razelm gölleri arasındaki geçit tepesine hâkim olan Yeni-Sale kalesi, 1938'de inceden-inceye tetkik edilmiş ise de, hangi devirde inşa edilmiş olduğu tâyin edilememiştir. Yalnız burada, Bizans sikkeleri ve Mircea cel Batrân ile Boğdan voyvodası Petru Muşat (1375—1391)'a âit, bir çok sikkeler bulunmuştur (bu kazılar için bk. *Revista Istorica Romana*, 1939, IX, 498). Görünüşe göre kale, türklerin fethinden sonra metrûk kalmıştır. Evliyâ Çelebî (III, 363) bu „yalçın kayalar" önünde durup seyrettiğini ve içinde koyun çobanları sâkin olduğunu söyler.

Dobruca, kat'î olarak, 1417'de Osmanlı imparatorluğuna ilhak olundu ve 1877'ye kadar, 460 sene müddetle bir türk eyâleti olarak kaldı.

Eflâk voyvodası Dan II., macar kıralı Sigismund ile ittifak ederek, Tuna berisindeki kaleyi ve bilhassa Silistre'yi ele geçirmeği tasarladı. 1423'te bu şehir taarruza uğradı ve yakıldı. Murad II., bu hareketin intikamını aldı. Türk müverrihi Fîrûz Bey'in „ol etrafta olan ümera ile memleket-i Eflâk'e akın ettiğini kaydetmesine göre, Murad II. daha ziyâde Mehmed I.'in ümera, yâni sancak beyi tâyin etmek suretiyle, bu vilâyeti idârî bir teşkilâta bağladığı anlaşılmaktadır.

1444'te Dobruca'yı oldukça harâbîye uğratan meşhûr Varna seferi vukû buldu. Memleket ahâlisinin acıklı istimdadı üzerine (Âşık Paşa-zâde, s. 121), Murad II. Dobruca sahrasına geldi. O devirde yaşamış olan polonyalı müverrih Dlugosz, mağlûpların günlerce Dobruca'da aç ve susuz dolaşıp, rumenlerden kılavuzları olmayanların türkler ile meskûn mahallere düşerek, mahvolduklarını anlatır. Rûhî Edirnevî (var. 118 r): — „Bâki kalan kâfir dahi Eflâk tarafın tutup, Dobruca sahrasına düşüp kaçtılar" — der.

Dobruca'nın mukadderatını tâyin etmek için, başkaca büyük bir muharebe vukû bulmamıştır. Mamafih 1445'te, papalık ve Burgonya gemilerinin yardımı ile, Hunyadi'nin tertip ettiği bir sefer, bu sefere iştirâk etmiş olan Wavrin tarafından, anlatılmıştır. Bu zat, aynı zamanda, bu eyâletteki türklerin hayatına dâir, kıymetli mâlûmat vermektedir (Dupont, *Enchiennes chroniques d'Engleterre, par jehan de Wavrin, seigneur de Forestel, Paris*, 1859, II; daha iyi neşri için bk. Iorga, *Buletinul Comisiei istorice a Romaniei*, 1927, VI, 59—148). Vlad Dracul'un da aralarında bulunduğu müttefikler İstanbul'dan „Morathbay" adındaki türkün ağa-beyisinin oğlu „Saoussy" isminde bir türk hâkimi getirtmeğe karar veriyorlar (s. 107; krş. Iorga, *IR*, IV, 86). Fakat Murad I.'ın oğlu ve Yıldırım Bayezid'in kardeşi Savcı Bey 787 (1385)'de ölmüştür (krş. Abdülâziz Kara Çelebi-zâde, *Ravżat al-abrār*, Bulak, 1284, s. 350). Muhasırlar „Triest" (Silistre) ve „Turquant" (Turtucaia, Tutrakan) adındaki türk şehir ve kalesini ele geçirmeğe çalışıyorlar. Bu sefer teşrin I. 1945'te sona ermiştir. Fakat zâlim voyvoda Vlad Tzepeş, „kazıklı voyvodanın" öldürmüş olduğu Hamza Bey'in evvelce yaptığı gibi (Sa'd al-Dîn, I, 487), buz tutan Tuna'dan geçmiş ve Niğbolu'dan İshakçı'ya kadar Dobruca'da büyük bir katl-i âma başlamıştır. İshakçı havâlisi, Yeni-Sale, Hirsova, Tutrakan (Silistre hücuma mârûz kalmıştır) bilhassa harâbiye uğradı. Bizzat Tzepeş'in ifâdesine göre, 23.809 kişi öldürülmüş ve 884 kişi de evlerinde yakılmıştı.

Fâtih Mehmed aynı siyâseti Boğdan'a karşı da tâkip etmek istedi. İshakçı'da bir çok köprülerden geçerek, Tuna'yı aştı ve Stefen cel Mare, Valea Alba'da, yine „ağaç denizi" denilen (Hammer, *GOR*, I², 527) bir mahalde bozguna uğrattı. Fakat bu seferin neticesi çıkmadı. Fâtih Mehmed'e refaket etmiş olan italyan Donado de Lezze, türk ordusunun Varna ile İshakçı arasındaki mesâfeyi 10 günde kestirdiğini, burada yaşayan halk bulunmadığından, tam tenhalık ve ıssızlık hüküm sürdüğünü, ordunun su ihtiyacını deniz kenarındaki kumlarda birikmiş su ile te'min ettiğini ve sâhilde çekirge bulutları ile çarpışmak mecburiyetinde kaldığını yazmıştır (Müstecip H. Fâzıl, *Dobruca ve türkler*, Köstence, 1940, s. 35).

Bayezid II., babasının tâkip etmiş olduğu siyaseti kısmen tahakkuk ettirdi. 1484'te Kili ile Akkerman'ı zapteyleyerek, Dobruca'nın şimâl tarafını Osmanlı devletine ilhak etti. Kaynaklarda bu hâdisenin izlerini görmekteyiz. Sa'd al-Dîn (II, 42): — „Dobruca vilâyetinden Tuna kenarına varıp, onda olan gemiler ile İshaklı demekle mârûf olan iskeleden cemâziyelâhırın yevm-i sânisinde ubur ettiler" — der. Padişaha sâdık olan Eflak voyvodası Vlad Calugarul 20.000 ve Kırım hanı Meñli Giray 70.000 asker ile, kendisini beklemekte idi. Bayezid II. dönüşte „Kili önünde ovaya geçip, Saru Saltuk baba yolundan, Edirne suyuna tevecküh" etmiştir (Sa'd al-Dîn, II, 44). Evliyâ Çelebî'nin XVII. asırda Baba-Dağı'nda kaydetmiş olduğu bir rivâyete göre (III, 367), Bayezid II. „muzafferen Baba-Dağı'na gelip, bir sene anda kışlayıp,... Baba-Dağı şehrini imâr idüp, cümle hayrat ve hasenatını Baba Sultan'a

vakıf ve hibe eylemiştir". Bu şehrin en eski câmii olan Ulu-câmi, Bayezid II.'in eseridir (II, 367). Yine rivâyete göre, Saru Saltuk'un kubbeli türbesi Meñli Giray tarafından inşa ettirilmiştir.

Sa'd al-Dîn (II, 45)'e göre, Bayezid II., Rumeli ümerası meyanında Malkoç-oğlu Bâlî Bey'e Silistre vilâyetini vererek, onu Boğdan hudud muhafızlığına tâyin etmiştir (krş. Muḥammed b. Muḥammed, *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār*, İstanbul, 1276, s. 38). Bu tâyin hâdisesi 1484'te, ihtimâl padişahın Dobruca'da bulunduğu sırada, vukû bulmuştur. Bundan evvel Dobruca'ya vâli tâyin edilmiş olduğuna dâir hiç bir kayıt yoktur. Bu yeni vilâyet, şüphesiz, Rumeli beylerbeyine tâbi bulunuyordu. Akıncı beylerinin büyüklerinden olan Bâlî, 1462 Boğdan seferinde Fâtih Mehmed'e refakat eylemiş, 1473'te Semendere beyi sıfatı ile, tâ Karintia'ya kadar nufuz eden akına kumanda etmiş ve Silistre paşası olarak, iki defa Boğdan'a girmiş ise de, 1485'te Ştefan tarafından Catlabuga (krş. Kog., I, 168)'da mağlûp edilmiştir. Bâlî Bey en müthiş akınını 1497'de Lehistan'a karşı yapmıştır (Sa'd al-Dîn, II, 79).

Aşağı Tuna hattı bu iki padişah devrinde böylece kat'î şekli almış oldu. Her iki rumen memleketi, ilhak edilmemelerine rağmen, inkiyada mecbur oldular ve diğer harekât için birer üs hâline getirildiler. Silistre paşaları, aynı zamanda, âdetâ bu memleketlerin vâlileri idi.

Bayezid II., aşağı Tuna'da müslüman unsurunu takviye için, 1502'de Volga türklerini („Zavolhenses"), aynı zamanda Boğdan'ı tarassut etmek üzere, Kili havâlisinde yerleşmeğe dâvet etti (*DH*, II-2, 493). Fakat Yavuz Selim, Kırım'da kayın babası Meñli Giray'ın nezdinde bir müddet kaldıktan sonra, bu havâliye gelip, memleketi babasının bölgesine karşı girişmeği tasarladığı harekâta bir üs hâline getirdi. Kırım türklerinin bir kısmının Dobruca'ya naklini, Yavuz Selim'e atfetmek icap eder. Daha 1514'te, Dobruca'daki Kırım türklerine dâir bir kayıt görmekteyiz („Tartari dobricenses", *HD*, II, 3, 158). Yavuz Selim kışlağını Kili'ye nakletmek fikrinde idi. Yeni zaptettiği ülke Bahçesaray'dan Dobruca'nın cenûbundaki Kaliakra'ya kadar uzanıyordu.

Dobruca'da Malkoç-oğlu Bâlî Bey'i istihlâf eden Mihal-oğlu Ali Bey-zâde Mehmed de gâyet kudretli bir sancak beyi idi. 1509'da ilk defa adı geçen Mehmed Bey, Craioveşti âilesinin akrabasından olduğunu söyleyerek (Iorga, *IR*, IV, 265), Eflâk'teki taht kavgalarına karıştı. Kendisinden 1521'de romence yazılmış ilk mektupta bahsedildiği gibi (*HD*, XI, 843; krş. Giurescu, *IR*, II-1², 588), Kanunî Süleyman rûznâmesinde (Feridun Bey, *Munşa'āt*, 1², 509) Belgrad muhasarasına iştirâk ettiği yazılıdır. Daha sonra kendisini Eflâk'te görüyoruz. Voyvoda Vlad, mağlûp edilerek, esir düşüyor ve boyarları ile birlikte Tuna'nın öbür yakasına götürülerek, idam ediliyor (*HD*, XI, 845). Yerine bir başka voyvoda gelince, Mihal-oğlu Mehmed Paşa, Radu dela Afumati'ye karşı Tuna'yı sık-sık geçmiştir. Fakat bununla da kalmayarak, Tuna'nın cenûbundaki diğer vilâyetler gibi, Eflâk'i de Osmanlı devletine ilhak etmeği tasarlamıştır. Ulah vekayinâmesinde Mehmed Paşa'nın bütün şehirlerde subaşılar tâyin ettiğini görüyoruz (*Magazin istoric pentru Dacia*, 1856, IV, 269). Bu hâl, sâdece memleketin osmanlılar eline geçtiğini gösterir. Nihâyet Radu padişaha müracaat etti ve Tuna'nın cenûbunda sulh ve sükûn isteyen Kanunî tarafından makamına iâde olundu.

Kanunî 1538'de Petru Rareş'e karşı giriştiği seferde Dobruca'yı gezmiştir. Padişah bütün ordusu ile Petru'ya karşı yürümüş, fakat harekât bir tenezzüh mâhiyetinde olmuştur. Rûznâme'den (Feridun Bey, *Munşa'āt*, *MS*, 1², 602 v.d.) padişahın, denize muvâzi olarak, hemenhemen hepsi türkçe isimler taşıyan Dobruca kasaba ve köylerinden geçişini günü-gününe tâkip ediyoruz. Ordu Baba-Dağı'na gelince, padişah burada dört gün (16—20 ağustos) kalır. Padişah Saru Saltuk Baba'yı ziyâret eder ve şehir halkı ile sürgün avına çıkar. İsakçı'ya ulaşılıncak muharebe için tedbirler alınıyor. 21 ağustosta İsakçı iskelesi konağına varılır, Tuna üzerine köprü yapılıp, Boğdan üzerine gidilir. Fakat daha önce burada bâzı merâsim yapılmış ve bu merâsim bilâhare âdet olmuştur: „Yahya Paşa-oğlu Semendere askeri ile orduya mülâki oldu... Divan olup, hazır olan Rumeli beyleri el öptüler. Hüsrev Paşa Rumeli'ne geçüp vezir olan Mehmed Paşa, Anadolu'ya beylerbeyi olan Rüstem Paşa gelince serasker olmak buyuruldu ve sabıka defterdar olan Haydar Çelebî İshakçı'da Tuna üzerinde yapılan köprüyü beklemek buyuruldu ve bâdehu Anadolu geçmek buyuruldu. İkindüden sonra Rumeli geçmek iptida idüp sabaha değin geçüp tamam oldu" (Sultan Mehmed IV. de 1673'te hemen aynı güzergâhı tâkip etmiştir, krş. Râşid, 1. tab., I, 75). 26 ağustosta Kanunî, Dobruca topraklarından çıktı. Padişaha bu seyahatinde refakat etmiş olan türk âlimi Nasuh Matrakî'nin *Fetihnâme-i Kara Boğdan*'ında sefer hakkında tafsilât vardır (tek yazma Revan köşkü, nr. 1284; krş. L. Forrer, *Handschriften osmanischer Historiker in Istanbul*, *Der Islam*, XXVI, 1942, s. 182). Bu seferin neticesinde Bender (Tighina) osmanlı

imparatorluğuna ilhak olundu ve Boğdan voyvodaları 1.000 sipahi ile 500 yeniçerinin muhafazasında bulunmağı kabûl ettiler.

Türkler Eflâk voyvodası Radu Paisie zamanında, 1543 'te mülhakatı ile birlikte İbrail (Braila) 'i ilhak etmeleri ile, „Tuna 'nın sol sâhili üzerinde yeni bir tarassut ve murakabe noktası, padişahın emirleri yerine getirilmediği takdirde yeni tehdit üssü yaratmış oldular" (C. C. Giurescu, *IR*, II-1[3], 163).

1551 'de Petru 'nun oğlu Boğdan voyvodası Iliaş islâmiyeti kabûl etti ve Silistre sancak beyi tâyin edildi. Boğdanlı vekayinâmeci Ureche (*Kog.*, I, 206), rumenler arasında pek nâdir vukû bulan bu ihtida hâdisesini teessüfle kaydeder: „voyvoda Sultan Süleyman 'a gitti, padişahın tevecciihüne nâil olacağını ümit ederek, hazret-i İsa 'yı red ve inkâr eyleyüp müslüman oldu ve Mehmed ismini aldı". Bu sıfatla padişahın emri üzerine, Silistre akıncılarının başında olarak, Boğdan 'a bir sefer icra etti. Fakat aradan 2 sene geçince azledildi, Bursa 'da hapsolundu ve pek az sonra da öldü.

Dobruca, idam edilen Süleyman 'ın oğlu olduğunu iddia eden yeni Düzme Mustafa 'nın melce'i oldu. Mustafa, Varna 'nın şimâlinde küçük bir ordu hazırladı, padişahlığını ilân etti ve İstanbul 'a doğru yürüdü ise de, 1555 'te vezir Sokullu Mehmed Paşa tarafından ortadan kaldırıldı (*HD*, XI, 578; Albèri, *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato*, Firenze, 1862, XIV, 134).

Bu devirde imparatorluğun şimâl hudutları kazakların taarruzuna uğramağa başlar. Kazaklara karşı giriştikleri muharebelerde türkler ile Bucak ve Dobruca tatarları da, 1575 ve 1576 'da Lehistan 'ı tahrip ve talan etmişlerdi. Leh elçisi, Sienski, Silistre sancak beyi Davud Bey 'in azlini istemiş ve Lehistan 'da esir düşmüş Dobruca türklerinin iâde edilmeyeceğini bildirmiştir (*HD*, XI, 674). Mesele halledilmiş, fakat 1583 'te Rumeli beylerbeyi Ali Paşa kazakların harekâtını tarassut maksadı ile Baba-Dağı 'na gelmiş ise de (*HD*, XI, 674), Avusturya sefirinin 1587 'de İstanbul 'dan bildirdiğine bakılırsa, kazakların her hâlde denizden Baba-Dağı 'na hücum ederek, şehri yakmaları ve ahâlisini alıp götürmeleri üzerine, geri dönmüştür (*HD*, XI, 702). Kazaklar Kili 'ye de ansızın hücum etmişlerdir. Bu hücumlar bütün bir neslin hafızasında gâyet canlı hâtıralar bırakmıştır. Evliyâ Çelebî (III, 362) „nice kere kazak beyi Salâ nam mahâlden Tuna yana kayıkları ile gelüp bu Baba-Dağı şehrini basarak, âsitâne-i Saltik Bey 'in sahan, tencere, filâteni alup..."; fakat velînin müdahalesi sâyesinde, bütün gasbolunan eşya yerine iâde olunmuştur. Murad IV. zamanında, Koca Kenan Paşa Baba-Dağı kalesini bina ettirdi.

Eflâk voyvodası Mihai Viteazul ile Boğdan voyvodası Aron cel Cumplit 'in isyanı üzerine, Dobruca yeniden harp sâhası olmuştur. Aron kazak reisleri Loboda ve Nalivayko ile birleşmiş, Bucak 'ta türk şehirlerine saldırmış ve 1595 'te Dobruca 'da Tuna 'yı geçmiştir. İshakçı ile havâlisi talan edilmiştir (*HD*, XII, 26: kazaklar 100.000 sığır ile 400.000 koyun götürmüşlerdir, *HD*, I-2, 340). Mihai de aynı şekilde hareket etmiş, 1595 'te Hırsova 'yı almış ve Silistre şehrini yakmıştır. Mehmed III. bunun üzerine Memleketeyn 'e başka voyvodalar göndermiştir. Ban Mihalcea 'nın kumandasında başka bir müfrezeye türkler Silistre kalesi önünde mağlûp oldular ve şehir yeniden yakıldı (*HD*, XII, 35). Ban Manta ve Albert Kiraly 'nin kumandasındaki müfreze İbrail 'i, kalesi ile berâber, zaptetti; sûrları bulunmayan, fakat 20.000 evlik büyük bir şehir olan Baba-Dağı 'na dayandı. Burası da, civardaki köyler ile birlikte, tahrip ve talan edildi (*HD*, XII, 45, 276). Mihai harekâtına devam etti, Maçin, Hırsova ve Razgrad 'ı yaktı, sonra Niğebolu 'ya gitti. Bu akınlar neticesinde Dobruca 'nın türk ahâlisi, Balkanların cenûbuna kaçtı (*HD*, XII, 178). Naimâ: „Kili ve Akkerman ve Kursova (Hırsova) yakasına geçip, Rusçuk 'tan muhzirler ile âsitâneye haber gönderilip, ahvâli bildirdiler. Rusçuk halkı kalkup, Balkan 'a ve etrafa dağıldılar" der (*Tarih*, nşr. Müteferrika, İstanbul, 1147, 55; keza krş. Peçevî, II, 159 ve 165). 1593 'ten sonra kurulmuş olan ve Silistre 'yi de ihtivâ eden yeni Özü eyâletinin teşekkülü, bu devirde vukû bulmuştur.

Baba-Dağı, şimâle yapılan seferler için, osmanlı ordularının yığınak yeri olmuştur. 1614 'te Silistre paşası Yahya Paşa 'nın kazaklara karşı gönderilmesi istenmiş ve Rumeli beylerbeyi Nasûh Paşa, 3.000 yeniçeri ile Silistre 'ye gelmişse de, Wiszniewiecki 'nin kazakları Balçık, Kavarna, Sünne ve Köstence 'yi yağma ettikleri hâlde, harekâta girişilmemiştir (*HD*, I-1, 172).

Osman II. 'ın Hotin seferi müddetince şimâlî Dobruca 'ya hususî bir ehemmiyet verilmiştir. Belki bu havâlide, ilk defa olarak, otağ-ı humayuna âit develerden mamda, kös taşıyan 4 İran fili de görülmüştür (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 404). Ishakçı 'da köprü kurulmuş ve padişahın ilk seferinde dağıtılması mûtad olduğu üzere, merâsimle yeniçeri ve sipâhilere biner akçe tevzî edilmiştir. Rumeli kazaskeri ve *Tarih-i saf* müellifi Taşköprü-zâde Kemâl Efendi, bu aralık İshakçı 'da vefat etmiştir (*GOW*, 149).

Padişah Tuna 'nın bu mühim noktasını tahkim etmeği ihmâl etmemiş ve nehir kenarına bir „hisar-ı cedîd" inşasını emretmiştir (Naimâ, I, 335). Evliyâ Çelebî (V, 360), bu hisarın kapudan Çelebî Hasan Paşa tarafından, bir câmi ile birlike, inşa ettirilmiş olduğunu kaydeder.

1621 'de o civarda henüz yerleşmiş olan Bucak nogaylarından Kantemir Mirza Silistre sancak beyi tâyin edildi. Ertesi sene de Özü beylerbeyi oldu (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 441). 1624 'te Kırım türkleri ile Dobruca türkleri arasında büyük bir muharebe vukû buldu. „Tuna kenarında" bir mahalde müthiş bir çarpışma oldu. Kırımlılar mağlûp edildiler; Şâhin Giray, Tuna 'yı geçip, kaçtı (Naimâ, I, 412 v.d.).

Mamafih kazaklar, deniz yolu ile, akınlarına devam etmişlerdir. Bu akınlara en ziyâde mâruz kalan yerler Dobruca şehirleri idi. Evliyâ Çelebî (II, 138) kazakların sâhil boyunca nerelerden geçtiklerini kaydeder. 1622 'de serdar Receb Paşa (krş. Mehmed İzzet, *Harita-i kapudan-i deryâ*, İstanbul, 1285, 46) bunları öyle mağlûp etmişti ki, tarihte böyle galebe olmamıştı. Receb Paşa 660 şaykadan 18 'ini Keligra burnu önünde vukû bulan bir deniz muharebesinde ele geçirmiştir (Naimâ, I, 316). Fakat 1626 'da Sinoe gölü kenarlarında, Kara-Harman 'da yapılan muharebe, çok daha mühim olmuştur. Receb Paşa 'nın 43 kadirgadan mürekkep olan donanması, Varna „Keligrad", Balçık, Mangalya, Karaharman, Sünne (Solone), Kili, Akkerman yolu ile, Kıl-Burnu 'na kadar çıkmış, dönüşte Kara-Harman önünde bir çok kazak şaykasına rast gelmiştir. Vukû bulan muharebede, her 20—30 şaykanın bir kadirgaya saldırmasına rağmen, türk donanması kazakların hakkından gelmiştir (Naimâ, I, 421 ve Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 72). Kenan Paşa da, 1629 'da, „kazak-i aklar" ile muzafferâne çarpışmıştır (Naimâ, I, 489).

1672 'de Kamieniec 'e giden Mehmed IV. 'ün otağı Kara-Harman 'dan geçmiştir. Ordu İshakçı 'ya vâsıl olmuş ve otağ-ı humayun, „Sultan Osman Han tepesi kurbünde" kurulmuştu (Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, I, 575). Belgradlı Za'îm Yusuf Ağa köprüyü kurmuş ve ordu levazımı o zaman Boğdan ve Eflâk yakalarından gelmiştir. Silâhdâr 'ın verdiği ölçülere göre, köprü 565 m. uzunluğunda ve 7 m. genişliğinde idi.

1673 'te yeni bir sefere zarûret hâsıl oldu. Padişah ile sadrâzam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa İshakçı 'ya ancak son baharda geldiler (*AD*, V-2, 139). Silistre vâlisi Sarı Hüseyin Paşa lehliler ile muharebeye devam ederken (Râşid, I, 76), Mehmed IV. Silistre 'de kışlamak istedi. Padişah cenûba doğru indi ve Silâhdar Ağa 'nın dediğine göre, gâyet mâmûr bir türk şehri olan Hacıoğlu-Pazarcığı 'nda konakladı. Oğlu Ahmed (Ahmed III.) 15 nisan 1673 'te („ramaza-ı mübarek 22 bazar gecesi"; Râşid, I, 77 ve Silâhdâr, I, 641) bu şehirde dünyaya geldi. Şehzâdenin doğumu münâsebetiyle her yerde şenlikler yapıldı.

Daha sonraları, Çehrin (Czehryn) 'in fethi ile neticelenen 1676 seferi esnâsında Mehmed IV., Deli-Orman 'da „Silistre şehrinden 1 saat yukarı Mustafacık nam mesiregâhın zîrinde, Tuna kenarında vâki Kum-Burnu demekle mârûf mahalde" 2 ay kaldı. Evliyâ Çelebî (III, 335) Silistre 'yi süsleyen iki mükellef sarayın inşasından bahseder ve „Tuna kenarında vüzeraya mahsus saray-i azimi" tasvir eyler.

Ruslar, ilk defa olarak, 1768—1774 harbinde Dobruca eyâletine ayak bastılar. Serasker Gül Ahmed Paşa 1769 'da Tuna 'yı geçti ise de, Kartal 'da durdu ve ordu, kışı geçirmek üzere, İshakçı 'ya çekildi. Baba-Dağı 'nda patlak veren bir yeniçeri kıyamı (*HD*, IX-273, 77), orduda keşmekeşe sebep oldu. Yeni serasker Abdi Paşa, askerin mâneviyatını yükseltmek isteyerek, cihad ilân etti. Tuna boylarından ve bilhassa Dobruca 'dan bir çok türk, gönüllü asker yazılmağa geldi (*HD*, I-1, 798; IX-2, 65). Nehir taşıp, sular köprüyü götürdü (Enverî, var. 121 r). Bu köprü, osmanlıların bu mevzide inşa ettikleri son köprüdür. Bir rus zaferini müteâkip, general Rumyantzev 'in ordusu Tulça 'ya ve dağıstanlı Ali Paşa 'nın müdafaa ettiği İshakçı 'ya geldi. Her iki şehir de tahrip olundu. Harp uzamakta idi. Orlov, Kırım türklerini Tuna 'nın cenûbuna ve rumenleri de Kırım 'a götürüp, yerleştirmeği teklif etmişti (*HD*, VII, 95). Ruslar Tutrakan 'a kadar gelip, şehri yaktılar. Rus ordusu başkumandanı Silistre'yi almak istedi ise de, kale kumandanı al-Sayyid Ḥasan Paşa ile serasker Osman Paşa Rumyantzev 'i geri çekilmeğe mecbur ettiler (Vâsıf, II, 263; Enverî, var. 336 r; bu vak'alara bizzat şâhit olan Mahmud Sâbit, *Tarih-i cedid-i Silistre* 'sinde bu muvaffakiyetleri uzun-uzadıya anlatır, krş. *GOW*, 308,309). General Weissmann, Nûman Paşa ile karşılaştığı küçük Kaynarca 'da maktûl düştü. Sadrâzam Muhsin-zâde, Şumnu 'daki ordugâhına kapanmış olduğu için, Kamenski 1774 'te Pazarcık 'ı zaptetmiş, Rumyantzev ise, tekrar Silistre önlerine gelmişti. Muhsinzâde mütareke talep etmiş; Resmî Ahmed ve reisülküttab Münib İbrahim Efendi 'ler, Silistre civarında küçük Kaynarca 'da, 17 temmûz 1774 'te, ruslar ile bir muahede akdetmişlerdi. Bundan sonra Dobruca 'da meşhûr Pazvand-oğlu ile karşılaşıyoruz. Merkeze karşı isyan eden bu taşra âyânı 1797 'de Pazarcık 'ı ele geçirmiş,

Silistre'de bile kendisine tarafdar bulmuştur. Fakat harekâtı daha ziyâde garba inhisar etmiştir (krş. 'Abd al-Raḥman Şaraf, *Tarih-i devlet-i osmaniye*, İstanbul, 1318, II, 280).

1806—1812 türk-rus harbi, bütün fâsılaları ile, bilhassa 1809'dan itibâren, Dobruca'nın yeniden harap olmasına ve ahâlisinin azalmasına sebep olmuştu. 1809'da general Pozorovskiy, İshakçı, Tulça ve Baba-Dağı'nı işgâl etmiş, halefi Bagratın ise, Maçin, Hırsova, Köstence ve Küçük-Kaynarca'yı ele geçirmiştir. Bagratın, Silistre önünde mağlûp olmuş ise de, halefi Kamenskiy, 1810'da, kaleyi zaptetmeğe muvaffak olmuştur. İlk defa ruslar tarafından işgâl edilmiş bu mühim şehir, 1811'de istirdat edilmiş, fakat 1812'de, Tutrakan ile birlikte, yine düşmüştür. 1808'de yapılan müzakeratta baron Tolstoy, Tuna deltasından başka, Razelm köyü ve Baba-Dağı ile birlikte, Dobruca'nın şimâl tarafını istemiş (Cevdet, *Tarih*, 2. tab. IX, 268—270, X, 10 ve Iorga, *GOR*, V, 200) ve ruslar 1912'de aynı taleplerde bulunmuşlardır. Mahmud II. türkler ile meskûn bir vilâyetin ruslar eline geçmesine muvafakat etmemiş, para ve techizat noksanına rağmen, ordusunun başına geçip, memleketi müdafaa etmeğe hazırlanmıştır. Avrupa'da cereyan eden hâdiselerin bilâvasıta bir neticesi olmak üzere, yine birden bire sulha kavuşulmuştur. 28 mayıs 1812'de Bükreş'te imza edilen muahede ile, ruslar Dobruca'da zaptetmiş oldukları yerleri iâde etmişlerdir (Noradounghian, *ayn. esr.*, II, 86).

1828/1829 türk-rus harbi daha sür'atli ve tahripkâr olmuştur. Haziran sonlarında, Mangalya'ya kadar, bütün Dobruca işgâl edilmiştir. Kara-Su umûmî karargâh olmuştur. General Roth, her zamanki gibi, kuvvetle müdafaa edilen Silistre'ye hücum etmişti. Diebiç, sadrâzam Reşid Paşa'yı Pravadi'de bastırmış ve ordusunu dağıtmıştı. Bunun üzerine, Silistre teslim oldu (Ahmed Lûtfi, *Tarih*, II, 39). Edirne igâl edilmiş ve 14 eylûl 1829'da Edirne'de yapılan muahede ile, osmanlı ve rus imparatorlukları arasında iki rumen tampon devleti teşkil edilerek, Dobruca ruslar tarafından tahliye edilmişti. Mamafih Tuna deltasında hudut değiştirilmiş ve Hızır-İlyas ırmağı, bundan sonra iki devleti birbirinden ayıran bir sınır olarak kabûl edilmiştir (Noradounghian, *ayn. esr.*, II, 166). İbrail de Eflâk'e verilmiştir. Muahedeye, işgâl altında bulunan arâzinin, Türkiye, harp tazminatı olarak, 15.000.000 Holanda dukasını ödedikten sonra, tahliye olunacağına dâir bir madde konulmuştur. Rumen memleketlerine general Kiselev vâli tâyin edilmişti. Bu zat 1834'te Rusya'ya döndüğü hâlde, Silistre'deki rus garnizonu 1836'ya kadar kalmıştır (Lûtfi, V, 57; krş. G. Rosen, *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856*, Leipzig, 1866, I, 242 v.d.).

Mahmud II., 1837'de buralara bir tetkik seyahati yapmıştır. Yanından Moltke ve diğer Prusya zabitleri olduğu hâlde Varna'da karaya çıkmış, Şumnu, Rusçuk ve garp taraflarını dolaşmıştır (Rosen, I, 234 ve *HD*, I-2, 599—603).

Kırım harbi Dobruca'da patlak vermiştir. 1855'te general Gorçakov ile Lüders, Tulça, Maçin ve Hırsova'yı almışlardı. Rus baş kumandanı Paskieviç, Silistre'yi muhasaraya hazırlanıyordu. Burası, Moltke'nin maiyetinde bulunan Blühme adında bir zabit tarafından, bu esnâda, tahkim edilmişti. Kale kumandanı Musa Paşa mukavemet etmiş ve kahramanca ölmüştür. Ömer Paşa Şile'deki garnizonu takviye etmiş, yapılan muharebelerde general Sehilder ölmüş ve Gorçakov ise, yaralanmıştır. 2 ay süren muhasaraya rağmen Silistre rusların eline düşmemiştir. Bu muhasaranın tarihi, vak'alara bizzat şâhit olmuş bulunan Ahmed Hafız tarafından kaleme alınmıştı (*Silistre muhasarası*, İstanbul, 1290). Türk mukavemeti Avrupa'da büyük akisler uyandırmıştır. E. Hollander'in *La Turpuie devant l'opinion publipue* (Paris, 1858, s. 57) adlı eserinde şunları görmekteyiz: „tarih ve cihan, Silistre müdafilerine dâimâ hayran olacaktır". Namık Kemâl'in *Vatan veyahut Silistre* adlı dramının uyandırdığı heyecan da mâlûmdur. Avusturya'nın müdafaası ve müttefik kuvvetlerin Dobruca'ya ihracı Nicolas I.'yı buralardan çekilmeğe mecbur etti. Harp 1856'da Paris muahedesi ile sona erdi ve Tuna ağızlarının şimâl tarafı Boğdan'a iâde olundu.

Tanzimat devrinde Dobruca, bâzı terakkilerden istifâde etti. Bir ingiliz demir yolu kumpanyası Köstence ile Boğaz-Köy (Çernavoda) arasında ilk tren hattını inşa etti. Tuna vilâyeti vâlisi (sonradan sadrâzam) Midhat Paşa'nın himmeti ile, Rusçuk ile Varna birbirine bağlandı (1868).

1877/1878 türk-rus harbinde, Dobruca kat'î olarak osmanlı devletinden ayrıldı. Büyük muharebeler başka yerlerde vukû bulduğu için, Dobruca harekât sâhası teşkil etmediği hâlde, buraları XIV. ve XX. rus kolorduları tarafından işgâl edildi (Iorga, *GOR*, V, 571). Bu kuvvetler cenûba doğru yürüyüşlerine devam ettiler. 13 temmûz 1878'de Berlin'de akdedilen muahede ile, Dobruca, Silistre dâhil olmaksızın, istiklâli tanınmış olan Romanya'ya verildi. 46. maddede şu kayıt bulunur: „Tuna deltasını teşkil eden adalar ile Yılan adası ve Kili,

Sulina, Mahmudiye, İsakçı, Tulça, Maçin, Baba-Dağı, Hırsova, Köstence, Mecidiye kazalarını, ihtivâ eden Tulça sancağı Romanya'ya ilhak olunmuştur. Ayrıca bu prenslik, Silistre'nin şarkından başlayıp, Mangalya cenûbunda Karadeniz'e varan hatta kadar, Dobruca'nın cenûbundaki arâziyi de alacaktır" (Noradounghian, *ayn. esr.*, IV, 148). Aynı devletlerin o sene İstanbul'da toplanan mümessilleri, Romanya — Bulgaristan hududunu tâyin eden vesikayı da imzaladılar. Dobruca'nın arta kalan kısmı, Osmanlı devletine tâbi sayılan Bulgaristan prensliğine âit bulunuyordu.

A h â l i v e i d â r e. Hiç bir yerde, Dobruca gibi dar bir sâhada olduğu kadar, etnografi ve antropolojiyi alâkadar edecek bol çeşitli mâlzemeye rast gelinmez. Balkanlara dâir tetkikleri ile tanınmış etnograf E. Pittard, *Les peuples des Balkans* (Ceneve ve Paris, 1920, s. 26) adlı eserinde, bu „ırk mozayiki" hakkında bize gâyet canlı bir tablo çizmektedir.

Türklerin işgâli sırasında Dobruca'da türlü ırklara mensûp unsurlar vardı. Türklere gelince, XIII. asırda gelip yerleşen anadolululardan maada, XV. asrın başlangıcından itibâren ve bilhassa XVII. ve XVIII. asırlarda, mühaceretler ve nesil artışları ile, türk nüfusu bir hayli çoğaldı. Daha Kanunî Süleyman'ın XVI. asırdaki seferine dâir rûznâmede tamamiyle türkler ile meskûn mahallerin isimlerini görüyoruz. Fakat asıl XVII. asırda Evliyâ Çelebî'nin *Seyahatnâme*'sinde görülen Dobruca'ya dâir mâlûmat bu hususta daha kanaat vericidir.

O devirde Dobruca diğer osmanlı vilâyetlerinden farksız bulunuyordu. Evliyâ Çelebî Silistre'den bahsederken: „mahallelerinden 10 adedi nasârî mahallesi, biri yahudi mahallesi olup, maadası mahalle-i müslümandır"; „ekser halkı Eflâk ve Boğdan tüccarıdır... Bunlardan başka Dobruca akvamı da vardır: Çıtak kavmi (III, 338). Silistre'nin şarkındaki Adalı kariyesinin ahâlisi eflâk ve bulgardır; Çayırlı Renkler ahâlisi müslümandır. 78 mâmûr kariye ile birlikte, Hacıoğlu-Pazarcığı da müslümandır. Kodoman, Batova, Akyazılı'da da müslümanlar sâkindir". Mangalya'nın „ekser âyânı laz tâifesidir; rum ve yahudi tâifesi dahi çoktur" (III, 356). Bir „cây-i imân" olan Baba-Dağı, o devirde aşağı Tuna'nın mühim bir merkezi olup, bir türk şehri idi. Mamafih şehrin iktisâdî faâliyeti Ragusa (Dubrovnik) tâcirlerinin elinde bulunuyordu.

Bütün kaynaklar da Dobruca'yı bize müslüman diyarı gibi göstermektedir. Burası dinî hayatın tam bir inkişaf safında bulunduğu bir köşe idi. Sarı Saltuk ile Simavnalı Şeyh Bedreddin bunun birer delilidir. Evliyâ Çelebî bir çok tekkelerden bahseder. Deli-Orman'daki Küçük-İlhanlar'da bektaşı Mustafa Baba tekkesi, Silistre'de nakşbendî tarikatinden üsküdarlı Mehmed Efendi ziyâretgâhı, Kaliakra'da, tamamiyle efsânevî mâhiyette, tekke-i Keligra Sultan, Mangalya yakınında Muharrem Baba ziyâreti tekkesi ve Balçık civarında Batova sahrasında Akyazılı ziyâretgâhı vardır. Hemen her mühim kasabada hamam vardı. Mekteplere gelince, Silistre'de 40 mekteb-i sıbyan, Hacıoğlu-Pazarcığı'nda 11, Baba-Dağı'nda 20, Mangalya ve Kara-Su'da 7'şer mektep vardı. Her şehirde yüzlerce dükkân bulunuyordu.

Fakat XVIII. ve XIX. asırlarda vukû bulan türk-rus harplerinden sonra, müslüman unsuru gerilemeğe ve azalmağa başladı. Her harp arkasında, gittikçe büyüyen, bir boşluk bırakıyordu.

Kırım türkleri Dobruca halkının ve tabiatiyle müslümanların mühim bir kısmını teşkil ederler. Bunların tarihi, evvelce de gördüğümüz gibi, türklerin mâzisine bağlanmıştır. Bunlar, geldikleri yere göre, 3 grupa ayrılırlar: 1. Kırım türkleri, 2. Or ve Gözleve v. b. gelen Keriç ve Çongarleri ve 3. Bucak ve Azak denizi nogayları. Bir kaç asır süren müşterek hayat sonunda, bunlardan bir kısmı diğer türkler ile kaynaşmıştır. Fakat büyük bir ekseriyet, Kowalski'nin tetkiklerine göre, şive hususiyetlerini muhafaza etmektedir.

Dobruca ahâlisi arasında arap aslından olanlar da vardır. Bunlar 1844 senesinden önce Suriye'den gelmişler ve Silistre, Pazarcık mıntakasındaki köylere bilhassa Dokuz-Ağaç ve Arap-Köy'e yerleştirilmişlerdir. Araplar ziraatle meşgûl olurlardı (bk. Başvekâlet arşivi, idâre, mâmliye h. 1260 senesi, nr. 2950 vesika ile h. 1264 senesi, nr. 2733 vesika).

1864'ten sonra Kafkasya'dan gelme bâzı çerkes grupları da Dobruca'da Armudlu, Ortaköy, İshakçı ve Slava Cerchezeasça'ya yerleştiler ise de, 1877 harbinden sonra, buraları terkettiler. XIV. asırdan itibâren Dobruca'nın cenûbunda bulgarların mevcudiyetinden bahsedilir. Fakat bunların türk-rus harpleri esnâsında, bilhassa XIX. asırda, sayıları artmıştır. 1895'te İşirkov, Dobruca bulgarları hakkında, yaptığı tetkikleri müteakip, şu neticeye varır: — „Dobruca'da 50.000'den fazla bulgar olduğunu zannetmek doğru değildir". Daha XIII. asırdan itibâren Dobruca'nın Runa havâlisinde rumenlerin bulunduğu, arap ve garp kaynaklarından anlaşılmaktadır. XIV. asrın sonlarından itibâren rumenler, Dobruca arâzisinin içlerine doğru nufuz etmişlerdir. XIX. asır istatistikleri, sayılarının hayli artmış olduğunu gösterir.

Silistre vâlisi Said Paşa'nın büyük çiftliklerini idâre etmiş olan rumen [illegible] dela Brad,

1850 'de Tulça ile Silistre — Balçık arasında 388 köyü gezmiş ve bu köylerde 4.800 türk, 3.656 rumen, 2.225 Kırım türkü, 2.214 bulgar, 1.092 kazak ve 747 lipovan (deltadaki rus balıkçıları), 300 rum, 212 çingene, 140 arap, 126 ermeni, 119 yahudi ve 59 alman âilesi bulunduğunu tesbit etmiştir (fazla tafsilât için bk. Müstecip Fâzıl, *ayn. esr.*, s. 76—79 ve 72). Bütün bu mâlûmat, müellif tarafından, İstanbul 'da 1850 'de, *Excursion agricole dans la plaine de la Dobroudja* adı ile neşrolunmuştur.

Dobruca 'ya dâir ilk türk sayımı 1284 (1868/1869) mâlî senesinde, Midhat Paşa zamanında, yapılmıştır (bk. *Sâlnâme-i vilâyet-i Tuna*, 1. yıl, Rusçuk, 1286, s. 101). Bu sayıma göre, yeni idârî teşkilât bakımından, Dobruca 'ya âit sancaklarda (Rusçuk, Varna ve Tulça), müslümanlar 125.945 ve diğerleri 135.055 olmak üzere, 361.850 nüfus vardı. 1930 'da yapılan nüfus sayımına göre, Dobruca (Dobruca, Kaliakra, Köstence, Durostor ve Tulça) 'da 1.630.950 nüfus olup, türkler bunun 21.2 % 'sini teşkil etmek üzere, 345.720 idi. 1930—1938 seneleri arasında Dobruca 'daki türk ahâlisinin azaldığını görüyoruz. Bu devrede 51.859 türk ve 54 gagauz Türkiye 'ye hicret etmiştir.

Dobruca osmanlı câmiasına girer-girmez, Rumeli beylerbeyinin idaresine verilmiştir. XVI. asrın sonlarında Murad III., memleketi bir çok sancakları ihtivâ eden geniş eyâletlere ayırmak suretiyle, idârî bir ıs'âhata girişmişti. 1593 'ten sonra imparatorluğun bu kısmında, Özü ırmağı boyunda, kazak akınlarına karşı (*HD*, XI, 770), yeni bir eyâlet kurulmuştur. Bu eyâlete, Dobruca ile birlikte, Bender, Akkerman, Kili ve Silistre sancakları dâhil bulunuyordu. Evliyâ Çelebî, bu eyâletin teşkilini, yanlış olarak, Kanunî Süleyman 'a atfeder (III, 330) (Vâridat hakkında bk. Ali Aynî, *Kavanîn-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1280, s. 12 ve seyahatler hakkında bk. s. 41). Küçük-Kaynarca muahedesi (1774) ile Rusya Dneper üzerinde Kıl-Burun 'a hâkim olmuş ve Yaş muahedesi (1792) ile de Dnester nehri, iki devletin hududunu teşkil etmiştir. Böylece Özü eyâleti budanmış oluyordu. Rusların Basarabya 'yı alması üzerine (1812), bu eyâletin Tuna şimâline düşen bütün arâzisi ruslara geçmiştir.

1848 'de, osmanlı imparatorluğunun ilk sâlnâmesine göre (krş. T. X. Bianchi, *Le premier annuaire imperial de l'empire ottoman*, Paris, 1848, s. 42), Bulgaristan 'ın şimâl-i şarkîsi ile Dobruca iki livalı (Varna ve Tırnova) Silistre eyâleti hâline getirildi (1848, s. 42). O devirde Silistre vâlisi müşir Sâdık Paşa idi.

Abdülaziz devrinde teşkil edilen Tuna vilâyeti, Rusçuk, Tulça, Niş, Sofya, Vidin, Tırnova ve Varna sancaklarını ihtivâ ediyordu. Vâliler Rusçuk 'ta otururdu. Bu vilâyete tâyin edilen vâliler arasında Midhat Paşa bilhassa temâyüz etmiştir. 1870 'te Âkif Paşa ve 1875 'te Mehmed Âsım Paşa vâli tâyin edilmişlerdi. 1877 'de Tuna vilâyetinde, vâli olarak, Said Paşa bulunuyor ve harbin ilânı sırasında, Tulça 'da ikamet ediyordu. Bu zatın yerine Fahri Bey gönderildi. Fahri Bey, böylece, Dobruca 'nın son türk vâlisi olmuştur. Şumnu, Hezargrad, Ziştovi, Niğebolu, Plevne, Cuma-i Atîk, Silistre ve Tutrakan kazaları Rusçuk sancağına tâbi idi. Silistre ve Tutrakan kazaları, Dobruca 'ya dâhildir. Tulça sancağında Köstence, Mecidiye, Sünne, Maçin, Baba-Dağı ve Hırsova kazaları bulunuyordu. Varna sancağı ise, Pravadi, Balçık, Hacıoğlu-Pazarcığı ve Mangalya kazalarından müteşekkildi.

Romanya 'ya ilhakından sonra (1878), Dobruca 'da müslüman hayatı, yeni devletin kadrosu içinde, devam etmek ve gelişmek imkânlarını buldu. 1880 'e kadar yeni vilâyet muvakkat kanunlar ile idâre edildi ve o tarihten itibâren Dobruca teşkilâtı, kanunun 3. maddesi ile, bütün osmanlı tebeası rumen tebeası addolundu. 1913 'te cenûbî Dobruca Romanya 'ya ilhak edilince, aynı kanunların hükmü, Durostor ve Kaliakra vilâyetlerindeki müslümanlara teşmil edildi.

1880 teşkilâtı (21. madde) ile Baba-Dağı 'nda bir medrese açılmasına karar verildi. Zâten Dobruca 'da ilk medrese de orada açılmıştı. Eski Baba-Dağı seraskeri Gâzî Ali Paşa, medrese için, 8.000 hektarlık bir arâzi vakfetmişti. 1837 'de Mahmud II. bugünkü medreseyi inşa ettirmişti. Bu medrese, 1877—1889 arasındaki bir fâsıladan sonra, 1901 'e kadar tedrisata devam etti. Rumenlerin idâresinde iken bu medresenin ilk müdürü Demircan Efendi olmuştur. Havâlideki türklerin toptan mübâcereti üzerine, medrese Mecidiye 'de müslüman cemaatinin inşa ettirdiği bir binaya naklolundu. Sekiz sınıfı olan bu müessesede 15 hocasından 7 'si türk, 8 'i de rumendir. Talebesinin sayısı, 1928 'de 136 idi. Bu medreseyi bitirenlere üniversiteye girmek hakkı tanınmıştır. Medresenin hocaları arasında şâir Mehmed Niyâzî (ölm. 1931) bilhassa temâyüz etmiştir.

Masraflarının te'mîn edilebildiği yerlerde ilk mektep ve rüştiyeler de vardır. Dobruca 'nın 4 vilâyetinde 1340 'ta, maaşları devlet tarafından verilen 168 ilk mektep hocası bulunuyordu (Durostor 'da 73, Kaliakra 'da 41, Köstence 'de 45, Tulça 'da 9). Bunlardan başka, müslüman cemaati tarafından maaşları verilen 39 ilk mektep hocası daha vardı. Bütün bu hocalar merkezi Silistre 'de bulunan muallimler birliğine kayıtlıdırlar.

Müslüman cemaati bütün müslümanların menfaatini korur, mekteplere ve câmilere bakar, vakıfları idâre eder. Cemaat işleri, müfti Halil Fehim 'in reisliğinde, 1921 'de toplanan kongra tarafından ıslâh edilmiş ve 1928 'de çıkan mezheplerin umûmî idare kanunu ile de tanzim olunmuştur. Köstence, Tulça, Silistre ve Pazarcık müftileri bu teşekkülün vilâyetlerdeki mümessilleridir. 1937 'de, baş müfti Edhem Kurt-Molla Efendi gelmiş ve Adakale türkleri de dâhil, bütün Romanya müslümanlarının reisi olmuştur.

Dobruca 'da 419 câmi ile 243 hatib, 194 imam ve 139 müezzin vardır ve ekserisinin maaşı devlet tarafından verilir. Carol I. Köstence 'de güzel bir câmi yaptırmıştır (1913). Keza Carol II. da Silistre 'deki meşhûr Bayraklı câmiini tâmir ettirmiştir.

1878 'den sonra Dobruca 'da iki kadılık vardı. Fakat 1921 tarihli mahkeme teşkilâtı kanunu ile (madde 95), Silistre, Tutrakan, Ak-Kadınlar, Kurpınar, Pazarcık ve Balçık 'ta da bir kadılık tes'sis olunmuştur.

Dobruca türkleri, ana vatan ile dâimâ alâkadar olmuşlardır. 1895 'te İstanbul 'dan Köstence 'ye iltica eden Dr. İbrahim Temo, 1894 'te gelmiş olan Kırımî-zâde Ali Rıza ile birlikte, ittihat ve terakkî cemiyetinin Balkan şûbesini kurmuştur. Dr. İbrahim Temo, mecidiyeli Mahmud Çelebî ile birlikte, 1907 'de Paris 'teki İttihat ve Terakkî kongresına iştirâk etmiştir. Türk millî ideolojisi de, Dobruca türkleri arasında derin akisler uyandırmıştır.

Dobruca 'da ilk türkçe gazete (Dobruca gazetesi) 1 eylûl 1888 'de çıkmıştır. Bu gazete 1894 'e kadar Köstence 'de intişara devam etmiştir. Bükreş 'te Dr. İbrahim Temo 'nun neşrettiği *Hareket* (1896), *Sadakat* (1897) ve *Şark* (1898) gazeteleri çıkmıştır; Kırımî-zâde Ali Rıza Köstence 'de *Dobruca* gazetesini çıkarmış (1901), fakat bu gazete Abdülhamid II. 'e karşı şiddetli yazılar neşrettiği için, satın alınarak, ortadan kaldırılmıştır. Mehmed Niyâzî *Dobruca sadâsı* (1910) ve *Işık* (1914) gazetelerini çıkarmıştır. Pazarcık 'ta Müfti Halil Fehim 'in neşrettiği *Dobruca* ile aynı şehirde çıkan *Yıldırım* (1932—1937) ve İsmail Zandallı 'nın idâre ettiği türkçe-romence *Romania* (1912) zikre değer. İbrahim Kadrî 'nin *Tuna* (1925) 'sı, Habib Hilmî 'nin *Hak sōz* (1929) 'ü, Hakkı İbrahim 'in *Deli-Orman* 'ı Silistre 'de çıkan gazetelerdir. Kültür ve edebiyat mecmuası olarak, İrfan Fevzî 'nin Silistre 'de çıkardığı *Bora* (1938) ile Müstecib H. Fâzıl 'ın Köstence 'de 1930 'dan beri çıkarmakta olduğu *Emel* dikkate değer.

Dobruca 'nın Romanya 'ya ilhakından sonra, türk ahâlisi, Türkiye 'ye hicrete başlamıştır. Türk-rus harplerinde hicret edenlerden başka, 1883 'te türklerin askere alınmasına karar verilmesi üzerine ve müthiş bir kıtlığın hüküm sürdüğü 1899 'da mühâcirlerin sayısı büs-bütün artmıştır. 1900 'de Türkiye ile Romanya arasında, mühâcir olmuş Dobruca ahâlisinin arâzi mülkleri hususunda ilk anlaşma yapılmıştır (Noradounghian, *ayn. esr.*, IV, 567). Dobruca türklerinin Türkiye 'ye göç etmesi, zamanımıza kadar, muhtelif âmillerin te'siri altında, devam etmiştir (krş. Müstecib, *ayn. esr.*, s. 106 v.d.).

1913 Bükreş muahedesi ile Durostor ve Caliacra vilâyetlerinin Romanya 'ya ilhak edilmesi üzerine, bütün Dobruca rumen hudutları içine girmiş oldu. 1914—1918 cihan harbinde, türk-alman ve bulgar kıt'aları bütün eyâleti işgâl ettiler ve Dobruca, Buftea muahedesi (1918) ile, Bulgaristan 'a ilhak olundu ise de, Sèvres muahedesi (1921) ile tekrar Romanya 'ya iâde edildi. Bununla berâber, 1940 yazında Dobruca 'nın iki cenûp vilâyeti tekrar bulgar hâkimiyeti altına geçti.

Bibliyografya: Metinde adı geçen eserlerden başka bk. Hurmuzaki, *Doeumente privitoare la istoria Românilor* (Bucuresti, 1889—1939), 10 cild; Iorga, *Istoria Românilor* (Bucuresti, 1936—1940); C. C. Giurescu, *Istoria Românilor* (Bucuresti, 1937), III, muhtelif tab'ılar; Kogalniceanu, *Cronicele Românici sau leiopisetele Moldaviei şi Valahiei* (Bucuresti, 1872), 2. tab., III; *Dobruca. Ceografya, istorya, etnografya, stopansko i dirjavno politiçesko znaçeniye* (Sofya, 1918; Işırkov, Zlataraki, Miletiç, Arnaudov, Çilingirov, Şkorpil, Romanski, Mişaykov, Mollov 'un tetkiklerini ihtivâ eder); *1878—1928. Dobrogea, Cincizeci de ani de viatsăa românească* (Bucuresti, 1928; bir çok romanyalı ve ecnebi âlimlerin coğrafî, tarihî, etnografî, iktisadî ve kültürel tetkiklerini ihtivâ eder); *La Dobroudja* (Bucuresti, 1938; Romanya akademisi tarafından, bâzı fransızca tetkiklerle birlikte, neşredilmiştir); *Analele Dobrogei* (Constanta, 1920 'den itibâren); J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum. Historische Landschaftskunde* (Sarajevo, 1911); C. Schuchhardt, *Die sogenannten Trajanswälle in der Dobrudscha* (Berlin, 1918); N. S. Derjavin, *„Troyan" v „Slove o polku igoreve"*, s. 1—51 (*Sbornik statey i izsledovaniy v oblasti slavyanskoy filologii*, Moskva, 1941); Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja* (*La Dobroudja*, s. 35—454); G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă* (Bucarest, 1935); N. Bănescu, *La question du Paristrion Byzantion*, VIII, 1933, s. 277); Akdes Nimet Kurat, *Peçenek tarihi* (İstan-

bul, 1937); *The Cambridge Medieval History* (Cambridge, 1923), IV (*Bizans imparatorluğu ve komşuları*); V. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, I—II (trans. trc., Paris, 1932); C. Jireçek, *Geschichte der Bulgaren* (Praga, 1876); J. Kulakovskiy, *Gdê nahodilas' vicinska eparhia Konstantinopolskago patriarhata* (*Vizantiski Vremennik*, 1897, IV., 328); Iorga, *Les premières cristallisations d'état des Roumains* (*Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*, 1917—1920), V, VIII; C. Necşulescu, *Ipoteza formatsiilor politice române la Dunăre în secolul al XI — lea* (*Revista Istorică Română*, 1937), VII; XIII. asırda Dobruca'daki türkler için krş. J. K. Dimitrov, *Spisanie na Bilgarskata Akademiya na Naukite* (Sofya, 1915); F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* (Oxford, 1929), II, 429, 433; P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân* (Bucuresti, 1943); P. Mutaftchief, *Dobrotitza et la Dobroudja* (*Revue des études slaves*, 1927, VII, 27—41); Iorga, *Dobrotich, Dobrotiç, Dobrotici* (*Revue historique du sudest européen*, 1928, V; 133 v. d.); V. Andronescu, *Contribusiuni istorice şi numelede Dobrogea* (Constanta, 1901); Sylvestre de Sacy, *Mémoire sur un traité fait entre les Génois de Péra et un prince des Bulgares* (*Notice et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Royale de Paris*, 1827, XI, 65—71); V. Zlatarski ve G. Katzarov, *Dogovorit nakneza Ivanko sin Dobrotiçev si Genuezite ot 1387 god.* (*Izvestiya na Istoriçeskoto Drujestvo*, Sofya, 1911, III, 17—37); T. Gerasimov, *Moneti na Despot Ivanko* (*Izvestiya na Bilgarski Arheologiçeski Institut*, 1939 XIII, 288—296); P. Nikov, *Turskoto zavladevane na Bilgarya i sidbata na poslednite Şişmanovtzi* (*Izv. Ist. Druj*, 1928, VII—VIII); *Histoire des campagnes du comte Alexandre Suworow Rymnikski* (London, 1799), I, 78 v. d.; Ad. Slade, *Records of travels in Turkey, Greece and of a cruise in the Black Sea with the Capitan Pasha, in the years 1828, 1830 and 1831* (London 1833), *tür. yer.*; B. Brunswick, *de trite de Berlin annoté et commenté* (Paris, 1878); G. Lejean, *Ethnographie de la Turquie d'Europe* („*Petermann's Geographische Mitteilungen*", Gotha, 1861); A. Ubicini ve Pavet de Courteille, *Etat présent de l'empire Ottoman* (Paris, 1876); *Lettres du Maréchal de Moltke sur l'Orient* (trc. A. Marchand, Paris, 1856); Dr. C. Allard, *Souvenirs d'Orient. La Bulgarie orientale* (Paris, ts.); Âli Mustafa, *Kunh al-aḫbār* (İstanbul, 1284), IV, 1; Kara-Çelebî-zâde, *Ravżat al-abrār* (Bulak, 1248), s. 349; Mehmed İbn Mehmed, *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār* (İstanbul, 1276), s. 38; Ali Riza Seyfî, *Bir milletin bir imparatorlukla savaşı: 1828—1829 türk rus harbi* (1940); O. N. Peremeci, *Tuna boyu tarihi* (1942).

(AUREL DECEI.)

DOFĀR. [Bk. ẒAFĀR.]

DOĞU-BAYEZİD. [Bk. BAYEZİD.]

DOLMA-BAHÇE. [Bk. BOĞAZ-İÇİ.]

DŌMBKÎ. [Bk. DÔMBKÎ.]

DÔMBKÎ. DŌMBKÎ, bugün idâre merkezi küçük Lēhrī kasabası olan Kaççhī ovasında sâkin bir b e l û c k a b î l e s i n i n adıdır. Bu kabîle, gerçi şimdi büyük bir ehemmiyeti yok ise de, en hâlis Rindlilerden sayılmaktadır. Bir aralık Sind havâlisine akınları ile şöhret almış olan bu kabîle Jacob tarafından tenkil edildikten sonra, uslanmıştır. Kabîlenin 1901 'de 4938 nüfusu vardı. Bir rivâyete göre, bunların Dōmbkī adının göçebe bir şarkıcı âileden geldiği söylenirse de, İran Belûcistanı 'ndaki Dōmbak mevkiinden gelmiş olmaları akla daha yakındır (krş. BELÛCISTAN).

(M. LONGWORTH DAMES.)

DONGOLA (DUMḲULA, DUNḲULA), Nubya 'da, Nil 'in her iki sâhilinde, 19° 42' ile 18 şimâl arzları arasında, takriben 26 km. uzunluğunda bir e y â l e t olup, hâlen Mısır ingiliz Sudanı 'nın bir müdürlüğüdür. Buranın ahâlisi (Danāḳila, Danāgla ve müfredi Dongolāvī) takriben 56.000 kişidir. Bu ahâli zamanla araplar ile çok karışmış olup, Nubye dili lehcelerinden birini konuşur. Merkezi takriben 15.000 nüfuslu yeni Dongola yahut al-Urde 'dir.

Memleket ismini eski Maḳurra hıristiyan devletinin payitahtından almaktadır. İslâm hâkimiyeti esnâsındaki mesâhası bugünkü Dongola 'nın mesâhasına aşağı-yukarı muâdildi (daha fazla tafsilât için bk. Marquart, *Benin*, s. CCL v.d.). Bu isim arap menbâlarında, ilk defa olarak, 'Abdallāh b. Abī Sarḥ 'ın Nubye 'ye karşı 31 (652) senesinde yaptığı sefer münâsebeti ile geçer. Bu seferde memleketin merkezi muhasara edilmiş ve kilisesi yıkılmıştır. Bunu müteâkip, mâlûm olan muahede imza edilmiş ve bu muahede mısırlılarca verilen bir takım hediyelere karşılık olarak, devlete bâzı mükellefiyetler (bk. BAḲṬ) tahmil ediyordu. Dongola 'da nubyelilerin masarifini tesviye ve muhafazasını temin etmeği taahhüt ettikleri bir câmiden yine bu muahededе bahsolunmaktadır. Muahede buna rağmen, daha bir çok asırlar, yerli hıristiyanların bir melcei hâlinde kaldı. Hâttâ II. (IX.) asırda, kıral (Kyriakos), bir Emevî vâlisi tarafından hapsedilmiş kopt

patriğini kurtarmak üzere, Mısır'a girdi ve bu teşebbüsünde muvaffak oldu. Cavhar Mısır'ı Fatımîler hesabına 358 (969)'de zaptetmişse de, Nubye hükümdarına Georg'a, islâmiyeti kabûle dâvet etmek üzere, gönderdiği sefâret heyetinin teşebbüsü neticesiz kaldı. Abū Ṣāliḥ'e göre, kıral Rafael 392 (1003)'de Dongola'da, Irak yapılarını andırır, kırmızı tuğladan, müteaddit kubbeli büyük bir saray bina ettirdi. Eyyûbîler devrinin başlangıcında, Nubye'ye seferi münâsebeti ile, Şamsal-Davla Turan Şāh'a takdim edilen bir rapordan, o tarihte Dongola'da zahîre namına ancak *durra* ekildiğini ve bundan başka küçük hurma ağaçlarının meyvalarının da halkın gıdasını teşkil ettiğini öğreniyoruz. Şehrin vaziyetine gelince, kıral sarayı müstesnâ, sâdece, kulübelerden mürekkep idi. Takriben 100 yıl sonra, Nubye devletinin istiklâli Baybars zamanında nihâyet buldu. 671 (1272/1273) yılından itibâren, kıral David *baḳṭ*'ı redeylediği ve yukarı Mısır'a bir takım tecâvüzlerde bulunduğu için, kendisine karşı kuvvet gönderildi. 674 (1275)'te Dongola zaptedildi ve David tahttan indirilerek, amcasından kaçıp, Mısır'a sığınmış olan yeğeni Şekenda onun yerine geçirildi. Bu suretle Nubye krallığı Memlûk devletinin fi'lî hâkimiyeti altına girdi. İlk defa olarak, kıral hânedanından müslüman olmuş bir zat 716 (1316)'da tahta çıkmıştır Asvan civarında yerleşmiş Banu 'l-Kanz kabîlesine mensûp olup, az bir müddet sonra iktidar makamına geçen ve İbn Baṭṭūṭa'da Kanz al-Dīn diye anılan Kanz al-Davla dahi müslüman idi; fakat halk hıristiyan kalmakta devam etti. Gerçi onun saltanatı esnâsında, 1325 senesinde, krallık tekrar müstakil olmuştu. Fakat Banī Ca'd Banu 'l-Kanz ve Akramī tarafından mütemâdiyen çıkartılan dâhilî karışıklıklar sebebi ile, Mısır 767 (1365—1366)'dan itibâren Nubye işlerine tekrar müdâhaleye başladı ve payitaht olan Dongola, sâkinleri tarafından, terkedilmiş bulunduğu için, kıralı Dav kalesinde oturmağa mecbur etti. Müteâkip asırların tarihi de oldukça karanlıktır. İnhitatı gittikçe bâriz bir hâl alan memleket, arap kabîlelerinin eline düştü ve bu devrede tedricî bir şekilde islâmlaştı. Cuhaynaların bu vak'alarda da mühim bir rol oynamış oldukları İbn Ḫaldūn (V, 429)'un sözlerinden anlaşılmaktadır. Barth'a nazaran, XVI. asırda Dārfūr ve mütâkiben Vaday krallıklarını te'sis etmiş olan Tuncerler Dongola'dan gelmiş olduklarını söylemektedirler (*Reisen*, III, 384; fakat krş. Carbau, *La région du Tchad*, I, 73 v.d.). Bruckhardt'tan iktidarın uzun müddet Zubēr ve Funnīye âilelerinin ellerinde bulunduğunu öğreniyoruz. Bu Funnīyeler 1500 yılından sonra Sennār krallığını te'sis eden ve Dongola'ya kadar ülkelerini genişleten Funjeler olsa gerektir. Fakat XIX. asır başlangıcında Şāyiḳīya arapları memleketin hâkimi oldular. 1811 ve 1812 katliâmlarından kurtulmuş bulunan memlûklerin, Dongola'ya sağlam bir surette yerleşmelerini müteâkip, ahâli ile gâyet samimî münâsebetler te'sis edip, onları arapların zulümlerine karşı himâyeye çalışmaları ve ziraatin inkişafına muvaffakiyetli gayretler sarfetmeleri Şā'iḳīya'nin hüküm ve nufuzunu haylı azaltmıştır. Memlûkler Şā'iḳīya'ya eski Dongola'nın 120 km. şimâlinde bulunan Maraka (bugünkü yeni Dongola) kalesinden de çıkardılar ve sonra burasını ellerine geçirdiler. Fakat 1820'de İsmā'īl Paşa Sudan'ı fetbe başlayınca, Şā'iḳīya mısırlılara inkiyat etmeden önce, iki noktada kuvvetli fakat beyhûde bir mukavemet gösterdikleri hâlde, memlûkler Şendi'ye iltica eylediler. O zaman Dongola memlekette te'sis olunan 5 müdürlükten biri oldu. Mamafih yerli reisler mevkilerinde bırakıldı. Kendisi de Dongolalı olan Mahdī'nin 1885'teki kıyamına, burası da, bütün diğer eyâletler gibi, alâka gösterdi. O tarihteki vâli Muḥammed Paşa Yavr'ın müstevlîleri iki defa, Debbe ve Korti'de, püskürtmeğe muvaffak olmasını müteâkip, 1885 haziranında eyâletin tahliyesine karar verildi ve bunun üzerine, Dongolo dervişlerin eline düştü. Burası ancak 1896'da iki çarpışmadan sonra, 20 eylûlde Dongola'ya giren Kitchener tarafından zapt edilebilmiştir. Bunu müteâkip, memleket 19 kânun II. 1899 anlaşmasına göre, ingiliz Mısır Sudanı'nın bir müdürlüğü oldu.

Bibliyografya: Ṭabarī, tür. yer.; Yāḳūt, *Geogr. Wörterbuch*, s. 599; Abū Ṣāliḥ (nşr. Evetts), var. 95b; İbn al-Aṯīr, tür. yer.; İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), IV, 396; İbn al-'Umarī, *al-Ta'rif bi'l-muṣṭalaḥ al-şarif* (Kahire, 1312), s. 30; İbn Ḫaldūn, V, 429; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 199 v.d.; ayn. mil., *Kitāb al-ilmām*, s. 21 ve 24 v.d.; Quatremère, *Mémoires*, II; Burckhardt, *Travels in Nubia*, s. 60 v.dd.; Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord- und Zentral-Afrika*, III, 384; Slatin, *Feuer und Schwert im Sudan*; Wingate, *Mahdiism and the Egyptian Sudan*; Lane-Poole, *A history of Egypt in the Middle Ages*; Dehérain, *Le Soudan Egyptien sous Mehmed Ali*; Earl of Cromer, *Modern Egypt*; Schurtz, *Geschichte Afrikas*, Helmolts *Weltgeschichte*, III, 545 v.dd.; Baedecker, *Ägypten*0; C. H. Becker, *Zur Geschichte des östlichen Sūdān* (*Der Islam*, I, 153 v.dd.); Marquart, *Benin*, s. CCLI—CCLVII, CCLXIV v.d. (E. GRAEFE.)

DŌST MUḤAMMED. [DOST MUHAMMED.]

DOST MUḤAMMED. DŌST MUḤAMMED (1788—1863), Efganistan'da Bārakzay idâresinin müessisi olup, Durrānīlerden Timur Şāh zamanında kabîlenin riyâsetine geçirilmiş ve sonra Ġalzayları da kendi hükmü altına almış olan, Pāyinda Ḫān'ın oğludur. Dost Muḥammed büyük bir nufuz kazanmış ve nufuzu, Zamān Şāh devrinde, Vafādār Ḫān'ın, şahın itimadını kazanarak, Pāyinda Ḫān'ı fesat çıkarmağa kalkışmak ithamı ile, idam ettirmesine kadar sürmüştür. Pāyinda'nın 21 oğlu kalmıştır. Bunların en büyüğü Fatḥ Ḫān olup, anası aslen iranlı olan Dōst Muḥammed ise, 20. oğlu idi. Bu hâle göre, Dōst Muḥammed, kan bakımından, hâlis efganlı değildi. Babasının ölümünde küçük Dōst Muḥammed, 12 yaşına bastığı 1215 (1800) senesine, yâni ağabeyi Fatḥ Ḫān'ın, Zamān Şāh'a karşı Maḥmūd Şāh'ın başlıca tarafdarı sıfatı ile ehemmiyet kazanarak, onu kendi yanına almasına kadar, annesinin akrabaları yanında büyüdü. Bundan sonra Dōst Muḥammed kendi mukadderatını Fatḥ Ḫān'ın mukadderatına bağlamış oldu ve Maḥmūd Şāh'ın 1224 (1809)'te başlayan ikinci hükümdarlığı esnâsında yüksek mevkiler elde etti; yüksek kabiliyetleri her kes tarafından tanındı. Maḥmūd'un Şāh Şucā'ı mağlûp etmesinin başlıca âmillerden biri olan ve bu vesile ile kendi rakiplerinin hepsini ortadan kaldırdı. Dōst Muḥammed Kaşmīr ve Herat isyanlarını, maiyetindeki ordu ile, bastırmağa muvaffak oldu (1232 = 1816). Rivâyete göre, Herat alındıktan sonra, prenslerden birinin karısını — ki, Maḥmūd Şāh'ın oğlu Kāmrān'ın hemşiresi idi — kabaca tahkīr etti. Dōst Muḥammed Kaşmīr'e kaçtı ve Kāmrān evvelâ Fatḥ Ḫān'ı yakalayarak, gözlerini kör ettirmek suretiyle, intikamını aldı ve sonra da Maḥmud Şāh'ın huzurunda idam ettirdi. Bu cinâyet efkâr-i umûmiyeyi Maḥmūd Şāh'ın aleyhine çevirdi. Öyle ki, Dōst Muḥammed kuvvetli bir ordu toplamağa muvaffak oldu ve Maḥmūd ile Kāmrān'ı 1235 (1818)'te mağlûp etti. Kābil'i eline geçirdi ve buna mukabil Herat, evvelâ Maḥmūd'un ve ölümünden sonra da Kāmrān'ın elinde kaldı.

Kābil ve Kandahar şehirleri de dâhil olduğu hâlde, merkezî Efganistan ile, büyük Durrānī ve Ġalzay kabîleleri üzerindeki hâkimiyet Dōst Muḥammed'in elinde bulunuyordu. Dōst Muḥammed Sadōzay hükümdarlarının vârisi sıfatı ile, şah unvanını almak iddiasında bulunmadı, yalnız emīr unvânı ile iktifa etti. Şāh Şucā' al-Mulk'ün istilâları da dâhil olduğu hâlde, devrinin başlıca vak'aları (ingilizler ile muharebesi, Buhârâ'ya firarı, Kalküte'de hapsedilmesi ve nihâyet 1258 = 1842 'de Kâbil'e dönmesi) için bk. mad. EFGANİSTAN. Kâbil'e döndükten sonra; Dōst Muḥammed mevkiini sağlamlaştırdı, fakat küçük oğlu olup, ingilizlere karşı olan muharebede ordunun başlıca serdarlarından biri olan Akbar Şāh ile uğraşmak mecburiyetinde kaldı. Akbar Şāh 1266 (1849)'da öldü. Aynı senede ikinci Sikh muharebesinde Efgan kuvvetleri, Sikhlere yardım için, Peneâb'ı istilâ ettiler; fakat teşebbüsleri muvaffakiyetle neticelenemedi. Bunlar Gucarat muharebesini müteâkip, karma-karışık, Efganistan'a dönmek mecburiyetinde kaldılar. Dōst Muḥammed, bizzat kendi mevkiini tahkim etmenin daha âkilâne bir hareket olduğunu anladı ve Durrānī hükümetinin sukutundan sonra elden çıkmış olan eyâletleri, yâni Hindūkuş dağlarının öte tarafındaki eyâletleri, istirdat etti. Ölümünden az evvel, Kāmrān'ın 1258 (1842)'de katlinden beri mütemâdiyen iranlıların elinde kalmış olan Herat'ı da almağa muvaffak oldu. Herat 1280 (1863)'de zaptedildi. Dōst Muḥammed de aynı sene Herat'taki ordugâhında öldü. Kendine halef olarak, 5. oğlu Şīr 'Alī 'yi göstermişti; bu suretle daha yaşlı olan oğulları Muḥammed A'ẓam ve Muḥammed Afẓal 'i uzaklaştırmış oluyordu. Bu da bir sürü karışıklığa yol açtı.

Dōst Muḥammed'in muvaffakiyetleri, son Durrānī şahlarının (Zūmān Şāh, Maḥmūd Şāh ve Şucā' al-Mulk) iktidarsızlıkları ve aynı zamanda kendisinin itiraz götürmez ehemmiyeti ile gâyelerine varmak için, vâsıtaları intihapta maddî ve mânevî hiç bir mânî ve mahzur tanımayışı sâyesinde olmuştur. Dōst Muḥammed hiç bir zaman ne katilden ve ne de hiyânetten çekinmiş, fakat bununla berâber, memleketin o zamanki hâline bakılırsa, iyi bir hükümdar olmuş ve âdil bir adam olarak tanınmıştır. Ölürken, her ne kadar daha geniş değilse bile, yine kendi selefleriniin zamanındakinden çok daha kuvvetli bir ülke bırakmıştı: Peşāver, Dēracāt, Multān, Kaşmīr ve şimālî Sind'in elde bulundurulması, ülkenin idâresi bakımından, kuvvet değil, bir zaaf menbaı oluyordu ve bunların elden çıkarılması dâhilî idâreyi kuvvetlendirdi. Öyle ki, dâhilî ve hâricî harplere rağmen, ülkesi zamanımıza kadar, olduğu gibi, tamamiyetini muhafeza etti.

Bibliyografya: Bk. bir de mad. EFGANİSTAN. Burns, *Cabcol* (London, 1842); Mohan Lal, *Life of Dost Muhammed* (London, 1846), I, II; L. White King, *History and coinage of the Bārakzais* (*Numism. Chronicle*, 1896); Ferrier, *History of Afghans* (London, 1858). (M. LONGWORTH DAMES.)

DOVİN. [Bk. DVİN.]

DÖNGEN. DUNGAN (DÖNGAN, TUNGAN), Çin müslümanları (bk. mad. ÇİN, TÜRK ve TÜRKİSTAN).

DÖNME, XVII. asırdan beri Türkiye'nin muhtelif şehirlerinde ve bilhassa Selânik'te müslüman adı ve kıyafeti altında yaşayan „gizli müslüman-mûsevi cemaati" ferdlerine, Osmanlı türkleri tarafından, mûsevilikten islâma döndüklerini belirtmek üzere, verilen isimdir. Dönme kelimesi yerine eskiden, nezâket kasdı ile *avdetî* kelimesi de kullanılırdı.

Dönmeler kendilerine *ma'aminim* („mü'minler") ve *haberim* („ortaklar") veyahut *ba'ale milhamah* („mücâhidler") isimlerini vermişlerdir. Bu cemaat mensûplarına yalnız Edirne'de *sazanicos* („küçük sazan balıkları") lâkabı verilmişti. Bu lâkap menşeini, bir rivâyete göre, bu gizli cemaat mâbedinin Edirne'de balık pazarı yakınında bulunmasından veyahut cemaat mezhebinin mesihi ve bânisi olan Şabbetay Sebi'nin musevîleriu halas ve necatlarının mıntaka-i burucdan Ḥût („balık") burcu altında vaki olacağı yolundaki bir kehânetinden almıştır.

Bu gizli mezhep, İzmir'de türkler arasında Kara-Menteş lâkabı ile anılan ispanyalı muhacir yahudi Modeḥay Sebi („geyik") 'nin oğlu Şabbetay Sebi (1632—1675)'ye bağlanır. Hahamlık tahsil ederken, bilhassa *Zoḥar*'ın mutalaâsı ile, „Kabbala" adı altında toplanan teosofik fikirlere merak sardıran bu genç yahudi, o asırda zuhûru beklenen Mesih'in kendisi olduğu iddiası ile, ortaya çıkmış ve İzmir'de 1648 senesinde mesihliğini ilân etmiş ise de, bu iddiada fazla ısrar etmemiş, fakat Mısır, Kudüs ve Atina'ya bir seyahattan sonra, 1666 'da (bu tarih hıristiyanlar tarafından da Mesih'in zuhûru tarihi diye kabûl edilmişti) tekrar mesihliğini ilân etmiştir. İzmir'de yahudiler arasında kendisine bir hayli „mü'minler" toplamış ve şöhreti bir taraftan osmanlı memleketinde tâ Budin'e, diğer taraftan Lehistan Almanya, Holanda, İngiltere, İtalya ve şimâlî Afrika'ya kadar yayılmıştır. Hattâ İran'a kadar varan bu şöhret ve nufuz İran yahudileri arasında bile bir hareket uyandırmış ve onlar: — „Bizim mesihimiz geldi, artık toprak bellemeyiz, vergi vermeyiz" — diye tutturmuşlardı.[1] Musevî itikat ve ibâdetinde farklar yapmağa kalkışan bu hahamın hareketini İstanbul haham-başılığı hoş görmeyerek, kendisini aforoz etmeğe ve hattâ bir rivâyete göre, öldürtmeğe kalkışmış ve diğer taraftan yahudilerin her günkü dualarında padişahın adı geçen fıkrayı kaldırarak, yerine kendi ismini „padişahlar padişahı" ve hattâ „Dâvûd'un oğlu Sulaymân" unvanı ile koyması Osmanlı hükûmetinin nazar-ı dikkatini çekmiş ve genç haham ancak bu suretle osmanlı türk tarihine geçmiştir.

Filhakika İzmir'de yahudîler arasında türlü kargaşalıklara sebep olan bu hahamı sadrâzam Köprülü-zâde Fazıl Ahmed Paşa evvelâ İstanbul'a getirip, hapsettikten sonra, Girit seferi sıralarında İstanbul mûsevilerinin yalancı mesihin hapishânede de rahat durmadığı ve musevileri ızlâl ettiği yolundaki şikâyeti üzerine, Çanakkale'ye naklettirerek, Kumkale (Abydos)'de kalebend etti. Kendisine Avrupa'nın bir çok yerlerinden ziyaretçiler gelen Şabbetay burada da faâliyet göstermekten geri durmuyordu. İkinci bir mesih olmak iddiası ile, Kum-Kale'ye gelen ve uzun münakaşalardan sonra fikrini kabûl ettiremeyen Nehemya Cohen adlı bir lehli haham, Şabbetay'ı, fesatçılık töhmeti ile, hükûmete ihbar etti. Bunun üzerine Şabbetay Edirne'ye getirilmiş ve Mehmed IV.'in kafes arkasından iştirâk ettiği bir divanda saderet kaymakamı Mustafa Paşa ve şeyhülislâm Minkarî-Zâde Yahya Efendi ve Şeyh Vanî-zâde Mehmed Efendi tarafından, Hekim-başı Hayotî-zâde Feyzî (mühtedi Moşe ben Rephael) Efendi'nin tercümanlığı ile, istiçvap olunmuştur (15 rebiülevvel 1077 = 1666). Şabbetay kendi hakkında ileri sürülen ithamları reddetmiş ve islâmiyeti kabûl etmek veyahut idam olunmak arasında muhayyer bırakılınca, birinci şıkkı tercih ederek, müslüman olmuş ve Mehmed Efendi adını almış, kendisine 150 akçe „kapı ortası tekaüdü" ihsan olduğu gibi, müslüman olan arkadaşına da „çavuşluk" verilmiştir (Silâhdâr, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 431 v. d.; Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, I, 133; Abdi Paşa, *Vekayiname*, Köprülü kütüp., Fazıl Ahmed Paşa yazm., nr. 216 (1077 senesi vekayii); Kâmil Paşa, *Tarih-i siyâsî*, İstanbul, 1327, II, 103; burada hahamın adı, yanlış olarak, Sapatay Levi yazılmıştır).

Artık Mehmed (Aziz) Efendi ismini taşıyan Şabbetay Vanî-zâde Mehmed Efendi'den islâm akaidini öğrenerek, Edirne sarayında yaşarken, eski kanaatlerinden vaz geçmiş değildi. El altından yine faaliyete devam ediyor ve mûseviler ile olan temâsını onları hidâyete eriştirmek için, yaptığını söylüyordu. Filvâki Türkiye'nin uzak köşelerinden, meselâ Kudüs ve Bagdad'dan gelip, ihtida eden mûseviler vardı. Hü-

1 Bergama civarında Trahalla köyünde 1628,1629 senelerinde oradan geçen Mac Farlane adlı bir seyyahın söylediğine göre, bu köyün sâkinleri, tip itibarı ile, sâmî ırkına mensup gibi gözükmekte olup, cumartesi günleri tâtil ederlerdi. Bunların İzmir'de Şabbetay Sebi'ye uyanlardan olup, sonradan Bergama havâlisinin mâmurlyetinden dolayı, oraya hicret eden bir zümre olması mümkündür (bk. F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford, 1929, II, 473 v. d.).

kûmetin her nedense Şabbetay'ın faâliyetini genişletmesini fâideli gördüğü ve havralarda vaaz etmesine göz yumduğu hakkında rivâyetler vardır.

O bu sayede fikirlerini daha müsâit bir şekilde yaymağa muvaffak oluyor; fakat ona inananlar kendisine alenen mesih gibi tapmağa cesâret edemeyerek, müslüman kisvesine bürünmeği muvafık görüyorlardı. Esasen Şabbetay'ın 18 emrinden (aş. bk.) 16.'sında, türklerin gözünü boyamak için, müslüman gibi görünmek lüzûmu tavsiye edilmişti (bk. A. Danon *Une secte judéo-musulmane en Turquie, Actes da XI. congrès international des orientalistes*, 3. section, Paris, 1899, s. 65).

Bu gizli mezhebin ilk ululari saray hekimlerinden Guidon Daniel Israel ve Bonafoux ile aşağıda ismi geçecek olan Yacob'un oğlu Berakyah adındaki zâtlardır. Bir müddet sonra Şabbetay'ın, propagandadan men'edilerek, İstanbul'a alındığını ve Kuru-Çeşme'de bir kaç musevi ile *Mezamir* okurken görüldüğünü biliyoruz. Mûsevi müelliflerine göre, bu Şabbetay hareketi Osmanlı imparatorluğunda dinî olmaktan ziyâde padişahın otoritesine karşı siyâsî bir hareket gibi telekki olunmuş ve mûsevilere karşı emniyetsizliğin başlangıcı olmuş ve onların yerini rum ve ermeniler almıştır (bk. *Jewish Encyclopedia*, mad. CONSNANTİNOPLE). Bundan sonra bir müddet, gözden ırak olmak üzere, Kâğıthane'de bir yere gizlenen Şabbetay, yine mûsevilerin şikâyeti üzerine, Arnavutluk'ta Berat şehrine sürülmüş ve 5 sene yaşadığı bu şehirde veyahut bir rivâyete göre, tebdil-i hava için gittiği Ülkün'do, 30 eylûl 1675'te vefat etmiştir.

Şabbetay'ın bu kadar mâceradan sonra, iddiasından vazgeçerek, müslüman olması arkasından giden bir çok yahudi ve bâzı hıristiyanlar arasında şiddetli gazap ve hiddet uyandırmış ve ancak mahdut sayıda müridleri asıl mesihin göğe çıkıp, müslüman kıyafetinde dolaşan zatın onun „zıll ve hayâli" olduğuna inanarak, kendisine sâdık kalmışlardır. İşte bunlar, Şabbetay'ın vefatından sonra, yalnız zahirî değil aynı zamanda bâtınî karısı olduğunu iddia ede.. ikinci zevcesi Ayşe kadının etrafında Selânik'te toplanmışlardır. Toplananların çoğu mûsevi olmakla berâber, aralarında türklerin ve Makedonyalı diğer unsurların da bulunduğunu zannettirecek emâreler eksik değildir. Bu kadın kendi öz kardeşi Jacob'u, Şabbetay Sebi'nin oğlu ve gûyâ mezardan çıkan kocasından hâmil kalıp, 12 yaşına erişmiş bir oğlan boyunda doğurmuş olduğu iddiası ile ortaya çıkarmıştır. Bu kadın, o devirde dünyada hüküm süren mesih iştiyakı sevki ile, Selânik'te oğlunun mesihin „lâhut" âleminden tekrar „nâsut" âlemine intikal şekli olduğuna inanan ve ona Allah imiş gibi tapan bir çok tarafdarlar bulmuştu. Bunlar Jacob Sebi'ye ispanyolca Querido („sevgili") unvanını da takmışlardır. Hepsinin bir mûsevi adı bulunmakla beraber, dâimâ müslüman adları ile çağırılan ve hemen-hemen tamamiyle İspanya muhâciri yahudilerden müteşekkil bulunan bu cemaat, cumartesi günleri ateş tutmamak müstesnâ olmak üzere, bâzı mûsevi ibâdet ve âyînlerine sâdık kalmışlarsa da, asıl mûsevilerden temamen ayrılmış ve onlara *koferim* („kâfirler") ismini vermiştir. A. Danon'un neşrettiği bâzı dualara bakılırsa, dönmelerin ibâdetleri pek azının anladığı ibrânî dilinde veyahut *ladino* denilen ispanyolca ve lâtinceden mürekkep bir dildedir (bk. A. Danon, *ayn. esr.*, s. 62—66). Şunu söylemek lâzımdır ki, bu iddia 1875—1877 seneleri arasında bir zamanda Selânik'te bir dönmenin, tâmir edilmek üzere, terziye bıraktığı yeleğinin cebinden çıkan bir kâğıtta bulunmuş ve ilk defa oradan Selânik gazetecilerinden Saadi Lévy tarafından kopya edilmiş bir vesikaya dayanır. Böyle tesâdüfen ele geçmiş bir vesika da, İbrahim Alâeddin Gövsa'nın Bakırköyü'nde bu cemaate âit bir kız mektebinin müdürü iken, bir kızın defteri arasında bulduğu ibrânîce ve ispanyolca Şabbetay Sebi'nin adı ile başlayan bir besmeledir (bk. İbrahim Alâeddin Gövsa, *Sabatay Sevi*, İstanbul, ts., s. 6).

Selânik'te birbirine muttasıl ve birinden diğerine kolaylıkla geçilebilen evlerde yaşayan bu cemaat efradının evlerinin birinde yeşil abajurlu lâmbaların zayıf ziyası ile aydınlatılmış gizli toplantı yerleri vardı. *Kal* (*kahal*) denilen bu yerlerde *payyetan* adı verilen din ululari tarafından dualar okunur ve *ah-bet-din* denilen reisler tarafından vaaz edilirdi. Bu vaazlar, bilhassa *Tevrat* ve *Zohar*'dan çıkarılır ve dâimâ Şabbetay'ın tebcili ile neticelendirilirdi. Hem bu mesihin ve Yacob Querido'nun günün birinde ümmetlerini kurtaracakları itikadı üzerinde ısrar olunduğu gibi, umumiyet itibariyle iyiliğe, hayra ve fıkaraya yardıma teşvik olunurdu ki, bu teşviklerin neticesi olarak, ekserisi çalışıp zarûret ve ihtîyac derdinden kurtulmuş bir hâlde yaşayan cemaat efradı kendi aralarında fakirlere iş bulurlar ve çalışmayanlara ise, doğrudan-doğruya yardım etmek suretiyle, mûavenet ederlerdi.

1888 senesinde *Ausland* mecmuasına (s. 186—190 ve 206—209) *Die Dönmes oder Mamenin Salonichi* unvanı ile bir makale yazan J. T. Bendt dönmelerin şu suretle 3 zümreye ayrıldıklarını söyler: 1. Doğrudan doğruya

Şabbetay Sebi'ye îman edenler ki, bunlara izmirliler (2500 kişi) denilir. 2. Jacob'un tarafdarları ki, bunlara yakubî (4000 kişi) derler ve 3. XVIII. asırda ölen Osman Ağa (Baba, Bevvab)'nın müridleri ki bunlara Kuniosos (3500 kişi) ismi verilir. Bu müellife göre, birinci zümredeki dönmeler sakallarını, ikinci zümredekiler başlarını tıraş ederler; üçüncü zümrede ise, sakallarını da, saçlarını da tıraş etmezler. Fakat bu taksim tamamiyle kat'î bir taksim sayılamaz. Meselâ Bendt'den sonra 1889'da Danon (*ayn. esr.*) birbiri ile aslâ uyuşamayan şu üç zümreden bahseder: 1. Başlarına hususî şekilde bir sarık saran tarpuşlular, 2. Ucu sivri bir pabuç giyen cavalieros, 3. Kısa ve basık burunları ile tefrik edilen honiosos. Lâkin bu taksimi de bugün tahkik ve tesbit etmek mümkün değildir.

En mevsûk mâlûmata nazaran, Şabbetay Sebi'nin ölümünden bir müddet sonra Jacob'u çekemeyenler çoğaldı. Cemaat işlerine âit ihtilâflar neticesinde, günün birinde Mustafa Çelebi isminde biri Jacob'dan, cemaatin ekseriyetini arkasına takarak, ayrıldı (1689). Pek mümkündür ki, kendilerini Jacob vasıtası ile Şabbetay'a daha kuvvetle merbut sayan Jakubî'lere o vakit izmirliler adı verilmiş ve kendilerine bir nevi asâlet izâfe edilmiş olsun. Ayrılan zümre ise, Şabbetay'ın ölümünden tam 9 ay sonra Abdurrahman Efendi adında bir zatın sulbünden dünyaya gelen Osman isminde bir çocuğun vücudunda Şabbetay'ın temessül ettiğini, çünkü çocuğun mesihin vefatından tam 9 ay sonra doğduğunu, hâlbuki Jacob'un onun vefatından çok evvel doğmuş olduğunu iddia ediyordu. İşte bu Osman adındaki çocuktur ki, sonradan Osman Ağa, Osman Baba, Osman Bevvab isimleri ile mezhebin hâkim ve bir dereceye kadar hurâfevî bir şahsiyeti olmuştur. Fakat 1720 senesine doğru bu zümre içerisinde de, Osman Ağa'nın vefatını müteakip, İbrahim Ağa adlı birisi tarafından, bir ayrılık daha vukua getirilmiştir. Bu ayrılık Osman Baba'da mesihin temessül etmediği ve kendisinin ancak mesihin vekili olduğu itikadı yüzünden husûle gelmiştir.

Osman Bevvab'ın adına XVIII. asırda kurulan zümre ticaret yoluna girerek, dünya ile temasları arttırmış ve geniş düşünceye, terakkiye tarafdar gibi görünmüştür. Velhâsıl zümreler arasında iki asır evvel başlayan kavgalar, XIX. asrın sonuna kadar, öyle bir kin ve nefret dalgası içinde cereyan etmiştir ki, bu üç zümrenin mensupları birbirleri ile her türlü dostane temastan kaçınmışlar ve birbirlerini tahkir ve tezyife kadar varmışlardı. Bu ayrı ve gayrılık, birine mensûp bir ahçı veya bakkaldan yiyecek alıp yemek, diğeri için haram sayılacak kadar ileri gitmişti. Bu zümrelerden Jakubîlerde cemaatin esrarlı hayatı bir tarikat hayatı vaziyetini muhafaza ediyordu. Mamafih çocuklar türk ve müslüman olarak terbiye gördükten başka, ortalıkta bir ayrılık ve bir cemaat hayatı bulunduğu kendilerinden şiddetle gizleniyordu. İzahat isteyen çocuklar ve gençler kat'î bir inkâr şeklinde mukabele görüyorlardı. Bu zümrede cemaat esrarını öğrenmek hakkı ancak evlenmek ile kazanılırdı. Hâlbuki Osman Baba ve İbrahim Ağa zümrelerinde çocuklara 13 yaşına gelince itikat, ibâdetler ve dinî merasim öğretilirdi.

Dönmelerin itikatları ve ibâdetlerinin esasları hakkında mâlûmatımız hemen-hemen yukarıda söylediğimiz Şabbetay Sebi'nin 18 emrine münhasır kalıyor. Bu emirlerin hulâsası, gerek Saadi Lévy'nin Selânik'te tesâdüfen bulduğu vesikaya ve gerek Graetz ve Bendt (bk. *bibliyografya*) adlı müelliflerin bildirdiklerine göre, Allahın birliğine ve Şabbetay Sebi'nin mesihliğine îmandan, katilden, yalancı şahitlikten, ihtidaya cebirden, zinadan ve müslümanlarla izdivacdan çekinmekten, hayır ve şefkat işlerine ehemmiyet vermekten, müslüman âdetlerine ve dinî merasime zâhirî riayetten ve kamerî aylarının ilk günlerine dikkat ve hürmetten ve her gün gizlice *Mezamir* okumaya devamdan ibârettir. Yine bu vesikaya göre, dönmelerin müslümanlar ile beraber bayram ettikleri günlerden başka, 12 kadar bayramları vardır. Bunların mühimlerinden biri *Kislev* (teşrin II) ayının 16. günü ictimâ hâlinde tes'id edilen bayram ile *ab* (ağustos) ayının dokuzunda Şabbetay Sebi'nin mevlût bayramıdır. *Kislev* bayramının arifesinde oruç tutmak da farzdır. Bu hususî bayram günlerinde gündüzleri aslâ bayram edilmez; ancak geceleri evlerde toplanılarak, bayram edilir. Bundan başka dönmeler kendi mesihlerinin öldüğüne kat'iyyen inanmadıkları için, bilhassa Yakubîler her cumartesi bir kadını, çocukları ile beraber, deniz kenarına gönderip, mesihi getirecek geminin gözüküp-gözükmediğine baktırdıkları gibi, ihtiyarlar da her sabah ufuklarda böyle bir gemi ararlar. Diğer taraftan da cemaat ferdleri umumî hayatta müslümanlar arasına karışıp, câmilere namaza giderler ve ramazan orucunu tutarlar; hattâ arada-sırada hacca gönderilenleri bile olurdu.

İşte bu esas itikat ve ibadet menasikinden başka bir takım eski kavimlerde emsâline tesâdüf edilen bir kanaat ile, zümrelerden her biri kendini hilkatin (*beria*) sebep ve hikmeti, dünyayı dolduran diğer insanlar ise, ancak hilkatin neticesi sayarlardı. Cennetin has bahçelerine girmek inhisarı kendilerine âit

olup, diğer iyi insanlar ancak cennetin parmaklıkları olabilirlerdi. Eğer iyi bir müslüman tenasuh yolu ile dünyaya 40 defa gelip, her gelişinde yalnız hayır işlemiş, şerden kaçabilmiş ise, has bahçeye girmek imtiyazını kazanabileceğine inanırlardı.

Üç dönme zümresinin „nesl-i şerîf" denilen en yüksek asîl âilelere mensûp birer reisi vardı ki, bunlar cemaat ihtiyarlarının reyleri ile seçilir ve ölünceye kadar o mevkide kalırlardı. *Ab-be-din* denilen reisler tarafından tâyin olunan ruhanî reisler mârifeti ile nikâh, talâk ve pek küçük yaşta — bâzan doğumun 8. günü — sünnet merasimi, ölülerin techiz ve tekfini ve Selânik ve İstanbul'daki hususî mezarlıklarında definleri gibi, camaatin iç işleri ifa ve bilhassa muhtaclara bakılmak için yapılan vakıflar ve toplanan ianeler idâre olunurdu. Bu reis-i ruhanîler *Tevrat* okudukları gibi, *Zohar* denilen kitabı da hemen-hemen ezber bilirler, vaktiyle bir çoğu ibrânîce ve yahudi ispanyolcasını mukaddes bir dil gibi, öğrenirlerdi.

Dönmelerin bu 3 zümresi dışarıdan veya birbirlerinden kız alıp-vermedikleri gibi, zümrelerin içinde ayrıca tahditler de mevcuttu. Bir defa a r i s t o k r a t ve a v a m diye, ictimaî mevki ve meslek bakımından, vaktiyle ayrılıklar yapılmıştı. Evlenmek hususunda bu ayrılıklar gûyâ küfv aramak suretinde tecellî ediyordu. Bu suretle müslümanlardan veya başka bir zümreden kız alanlar veya yabancı erkeklere varanlar „cemaat dışı" sayılarak, „kararmış" diye anılırlardı.

İmdi bâzı şifâhî haberlerden ve türkçe mecmua ve gazetere yazılıp, tekzip edilmeyen makalelerden öğrenildiğine göre, en son zamanlara kadar bu 3 zümre mevcudiyetini muhafaza ettiği gibi, aralarında ayrılık-gayrılık devam edip gitmiştir. Bunlardan birinci zümre XIX. asır içinde Selânik belediye riyâsetinde bulunan Hamdi Bey'in ismine, ikinci zümre ise, cemaatin hatırı sayılan zengin bir âilesi olan Karakaşlar'a, üçüncü zümre ise, yine zengin bir âile olan Kapancılara izafetle yad edilegelmiştir. Bu zümrelere şaka tariki ile diğer bâzı isimler dahi verilmişse de, bunlar burada zikre bile değmez. Bu üç zümreden birinci zümre şiddetle tesettür tarafdarı ve teceddüt aleyhdarı olduğu gibi, türk müslümanlar ile sıkı münâsebâta girişmiş ve bilhassa devlet me'muriyetini ticârete tercih etmişler, halbuki diğer iki zümre kuvvetli bir ticârî insiyak ile, mühim ticaret ve sanayi işlerine atılmışlardır. Mamafih bunların arasında da kendini tıp ve hukuk gibi ilimler tahsiline verenler ve mekteb-i mülkiyeye girerek, idare me'murluklarında vâlilik ve müsteşarlığa ve siyâsette meb'usluk ve nâzırlığa kadar yükselenler eksik olmadığı gibi, hocalık mesleğinde ve gazetecilikte muvaffak olanlar da vardı. Bilhassa XIX. asrın son 20—25 senesi zarfında bu cemaat ilk tahsile büyük bir ehemmiyet vermiş ve ikinci ve üçüncü zümreler, kendi aralarında topladıkları iâneler ile, Selânik'te evvelâ iki mektep ve sonra da lise derecesine iki müessese (Feyziye ve Terakki) açmışlardır ki, bunlar, aralarında bir nevi rekabet hâsıl olması üzerine, o vakit Selânik'in en iyi mektepleri hâline geçmişti. İşte bu mektepler sâyesinde, yaşlılar müstesnâ olmak üzere, cemaat efradı arasında okumazyazmaz hemen-hemen hiç kimse kalmamıştır. Mektepler son iki zümreye mahsus olmakla beraber, devlet mektepleri programını tamamen (yâni islâm akaid ve ilm-i hâli de dahil olduğu hâlde) tâkip ettiği için hususî mektebi olmayan birinci zümre (Yakubîler) ve hattâ türk ve müslümanlar tarafından da rağbete mazhar olmuştu. Muhâceretten sonra İstanbul'a nakledilen ve ecnebî dil derslerine bilhassa fransızcaya büyük ehemmiyet veren bu mektepler me'zûnları ve ticaret maksadı ile sık-sık Avrupa'ya gidip-gelen gençler cemaat arasında yeni ve ileri fikirler yaratmaktan hâlî kalmamışlardı.

XX. asrın iptidalarında Selânik'te her üç zümrenin münevverleri azîm bir türk kitlesi içinde böyle bir avuç azlık zümrenin uğradığı ve uğrayacağı müşkilâtı düşünerek, üç zümre arasındaki ayrılığı kaldırmak şartlarını müzâkere etmek üzere, bir hususî komite teşkil etmişler ve eğer bu komite muvaffak olursa, ikinci merhale olarak, en kuvvetli bir bağ olan dil bağı ile bağlı oldukları türkler ile (çünkü dönmelerin ana dilleri yalnız türkçe idi) büsbütün kaynaşmak yollarını aramağı düşünmüşlerse de, o vakit bu işte ne dereceye kadar muvaffak olduklarına dâir mâlûmat alınamamıştır.

Balkan harbi ve muhâceret cemaatleri fi'len dağıtarak, XVII. asırdan beri devam eden gizli hayata bir dereceye kadar nihâyet vermiştir. Muhâceretten sonra Selânik hâricinde yapılan teşkilât teşebbüsleri mahdut ve ömürsüz olmuştur. Teşkilâttaki zaaf birinci dünya harbinden sonra ve bilhassa mütâreke esnâsında daha ziyâdeleşerek, nihâyet 1924 senesi başında ikinci zümreye mensûp olan Rüştü Karakaş, Büyük Millet Meclisine bir istida ile müracaat ederek, bir kanun ile bu gizli cemaat ve mezhebin feshi, türk ve müslüman vatandaşlar ile „ihtilat ve tesâlübün" teminini talep etmiş ise de, bu husus bir karara iktiran etmemiştir. Mamafih yeni nesil, kendi günah ve kusuru

olmadan, mâzinin üzerlerine bastığı bu ayrılık damgasından ve işitmeği hiç sevmedikleri dönme unvanından bir an evvel kurtulmak gayreti ile, eski zümreler mensuplarından kız alıp-vermemeği bir taassup derecesine çıkarmışlardır. Bir taraftan bu sebeple, diğer taraftan ictimaî inkılâplar dolayısiyle, artık büyük şehirlerde böyle kapalı cemaatler yaşatmak haylı güçleşmiş olduğundan, dönme cemaatleri ana dilleri ve vatan birliği ile bağlı oldukları büyük türk câmiası içinde erimek üzredir.

Bibliyografya: Bu maddenin garp ve şark kaynaklarından ibâret pek zayıf bibliyografyasına geçmeden evvel, şunu söylemek lâzımdır ki, garp menbâlarının en çoğu bitaraflıklarından ve objektif görüşlerinden şüpheye hakkımız olmayan müellifler tarafından yazılmış olmakla beraber, eski bir dinî ihtilâfın, daha ilmî tâbiri ile teşeyyü'ün (schisme), gayr-ı şu'ûrî bir surette kalemler üzerine tesiri düşünülebilir. Şark menbâları yâni türkçe eserlere gelince, bunların ekserisi yalnız padişah ve sadrâzama temas eden cihetleri yazdıktan sonra ne cemaat, ne de mezheb hakkında bir kelime bile yazmağa lüzûm gören eski vakayinameler ile Türkiye'de meşrutiyetten sonra yazılmış gazete ve mecmua makaleleri ve onlara verilen cevaplardan ve en doğru tâbiri ile hücum ve müdafaalardan ibârettir. Bir de bibliyografya da Şabbetay Sebi'nin, maddeyi ancak dolayısı ile alâkadar eden, hayatına dâir pek çok eserlerden ancak bir kaçı zikredilmiştir. Metinde zikredilenlerden başka, Graetz, *Überbleibsel der Sabbat. Secte in Salonichi, Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* XXXIII, 49 v. d.; ayn. mll., *Geschichte der Juden*, 3. tab., X. 3c6; *Revue du monde musulman*, VI, 1908; A. Danon, *Allg. Zeit. des Jud.*, 1887, s. 538 v.d.; ayn. mll., *Revue des études juives*, XXXV, 264 v.d.; ayn. mll. *Sefer ha-Shanah*, 19cc, I, 154 v.d.; *Revue des écoles de l'Alliance Israélite* (Paris, 1902), nr. 5, s. 289—323; Richard Gottheil, *Jewish Encyclopedia*, IV, 639; A. Galante, *Nouveaux documents sur Sabatay Sevi* (İstanbul, 1935); v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1838, XI, 239 v.d.; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* (Oxford, 1929), II, 153, 21c, 471, 473, 474. İbrahim Alâeddin Gövsa, *Sabatay Sevi* (İstanbul, ts.); *Vatan* ve *Vakit* gazeteri (1924 senesi nüshaları); *Resimli gazete* ve *Resimli dünya* mecmuaları. (T. H.)

DÖNÜM. Türkiye'de cümhuriyet devrine kadar kullanılan bir arâzi ölçüsü olup, 1.600 arşın [b. bk.] murabbaıdır (939,3 m²). Bir de „yeni dönüm" vardı ki, bu âşârî sistemin mâlûm olan hektarının aynıdır.

DRA. [Bk. DER'A.]

DRAHAM. [Bk. 'AYN DRAHAM.]

DRİŞAK. [Bk. DRİŞEK.]

DRİŞEK. DRİŞAK, bilhassa Rācānpūr'un Dēra Gāzī Ḫān idârî bölgesinde Rācānpūr civarında bulunan Āsnı mıntakasına yerleşmiş belûc kabîlesidir. Bu kabîle Rindlerden gelir; fakat bugün çiftçilik ile geçinen Caṭlar ile karışmıştır. Bu kabîlede belûc dili yerini yavaş-yavaş Lahndā diline bırakmaktadır. Bk. mad. BELÛCİSTAN.

DU'Ā'. [Bk. DU'A.]

DU'A. DU'Ā' aslında „çağırmak" mânasına olup, *Kur'an*'da *'ibāda* (VI, 56; XVII, 110; LXXII, 19), *istiġāṯa* („yardım istemek"; II, 23) ve *ṭalab* (XL, 60) mânalarına gelmektedir. *Du'ā'*, istilah olarak, bir şeyin yapılması veyahut yapılmamasını, Allahı medih ve sena yollu ve kulun zillet ve ihtiyacını ifâde eden bir dil ile istemekten ibârettir. Müstecâp olacağına dâir âyetler (XL. 60; II, 186 v. b.) ile hadislerin vürûdu (krş. Zabîdî, *Itḥāf al-sāda, Iḥyā'* şerhi, Mısır, 1311, V, 29 v.d.) üzerine *du'ā'*'ya çok rağbet gösterilmiştir. *Kur'an*'da ibâdetlere dâir âyetlerde du'anın mühim bir yer işgâl ettiği görülür (bk. msl. XXI, 90). „*Du'ā'* ibâdetin özüdür" (Tirmizî, *Sunan*, Bulak, 1292, II, 242) meâlindeki hadis ile ehemmiyeti belirtilen du'a, kulun bütün ümitleri kırıldıktan sonra, Allaha iltica ederek, yalvarması ve onu tek yardımcı tanıması demek olduğundan, hakikî bir tevhid addedilerek, en iyi ibâdet şekli sayılır. Bir şey istemek mânasına alınacak olursa, sûfîlere göre, *du'ā'* ancak daha ziyâde şer'î mükellefiyetler ile meşgûl bulunan sâlikler için, bahis mevzuu olabilir. Muhakkiklerin bu zikredilen mânada du'a etmeleri, tövbeyi istilzam ettiren bir günahtır. Mamafih *ḳabż* (tasavvufta nefs-i emmâre mertebesinde bulunan sâlikin, her şeyi kaybetmek ve gâyesine erememek korkusu ile, duyduğu ruh sıkıntısı) ve *baṣṭ* (nefs-i emmâre mertebesinde rûhun hâlinden memnun, ferah, geniş ve rahat bulunması) hâlinde bulunanlar için, hâle göre hareket etmek en mâkûl yoldur. Msl. *riżā* (kulun Allahın ona ve kâinata müteveccih her türlü ef'âline boyun eğmesi, her şeyi doğrudan doğrudan-doğruya kabûl etmesi) hâlinde bu'unan bir kimse sükût ederken, *iżṭirār* hâlinde bulunan kimse du'a ve taleplerde bulunur. Fakat her hâlde du'a müridlere mahsustur. Zîra muhakkikler her türlü isteklerini Allahın irâdesine terketmişlerdir (krş. 'Arüsî, *Natā'ic al-afkār*, Bulak, 1290, III, 218). Tarikat ehli arasın-

de nefs, büründüğü zulmet içerisinde, insanın mârifet-i ilâhiyeye ulaşmasına mânidir. Ancak Allahın esmâ, sıfat ve ef'âlinin zikri ve bunlardan mürekkep du'âlar ile meşgûl olunacak olursa, zulmet ortadan kalkar ve Allaha yakınlık elde edilmiş olur (krş. Ġazālī, *İḥyā'*, Bulak, 1296 I, 280; Kamāl al-Dīn Muḥammed, *Mavżū'āt al-'ulūm*, İstanbul, 1313, II, 367). İşte mutasavvıfların gâyesi olan *ma'rifat Allah*'a böylece du'a ve zikir [b. bk.] tariki ile ulaşmanın mümkün olması keyfiyeti müdâvemet edilecek du'aların müstecâb olabilmesi çârelerini araştırmak lüzumunu doğurmuştur. Du'anın müessir olabilmesi için, du'a edenin bir takım yollara ve âdâba riâyet etmesi gerektir. Ġazālī'ye göre, 10 olan bu âdâp şunlardır: 1. şerefli gün ve vakit gözetmek, 2. şerefli ve mübarek hâl gözetmek, 3. yüzü kıbleye dönük du'a etmek, 4. hafif sesle du'a etmek, 5. du'anın secîli olmasına gayret etmemek, 6. tevazû ve huşû ile du'a etmek, 7. du'anın müstecab olacağına kani olarak, Allahın inâyetine inanmak, 8. ısrar ile talebini üç defa tekrar etmek, 9. du'aya Allahın adı ile başlayarak, talebi bir az tehir etmek, 10. bâtınî edep addedilen nedâmet ve tövbe. Bir de diz üstü çökerek, Peygambere veya velîlere tevessül edip, akıl ve mantığın kabûl etmeyeceği du'alarda bulunmamak da şart olarak zikredilir (bk. Zabīdī, *ayn. esr.*, s. 44 v. d.). Bütün bu edep ve şartlar müptedilere mahsus olup, müntehiler Allah ile münacattan (hasb-ı hâl yollu du'a) bir an bile geri kalmazlar (*Kur'an*, III, 191; XXIV, 37). Sâlik bu hâle gelinceye kadar, gün ve gecenin muayyen zamanlarını du'a ve ibâdet ile geçirmelidir. Tâyin edilen zamanlarda okunan du'aya ve yaptığı ibâdete *vird* (cem. *avrād*) denir (krş. İbn al-Aṯīr, *al-Nihāya*). Gece ve gündüz yapılaa bu ibâdet ve du'alar kitaplarda *'amal al-yavm va 'l-layla* (krş. Abū Ṭālib al-Makkī, *Ḳūt al-ḳulūb*, Mısır, 1310, I, 14) namı altında zikredildiği gibi, bu hususta müstakil kitaplar da telif edilmiştir (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, mad. *'Amal al-yavm* ...).

Du'aların tertibinde Peygamberlerin *Kur'an*'da zikredilen du'aları ile Peygamberden rivâyet edilen du'alara ve nihâyet velîlerin ve şeyhlerin terkiplerine itibâr edilir. Ancak Peygamberden rivâyet edilen du'alar, şeriatın tâlim ettiği şeyin kulun kendi icadından daha hayırlı olması hasebi ile, tercihan devam edilen terkipler olmuştur. Mahiyet itibariyle, du'anın 3 şekli vardır: Allahın esmâ ve sıfâtını matlûba muvfık bir şekilde sıralayan du'a, 2. zillet ve zarûret ifâde eden du'a ve 3. bütün ihtiyaçları birden arzeden du'a. Bu üç mertebeyi birden ihtivâ eden du'a gâyet makbuldür ki bu hâl Peygâmberin du'alarında görülür.

Namazda edilen du'alar ise, ilk tekbirden sonraki *iftitāḥ* duası (hanefî mezhebinde *subḥūnaka allāhumma va biḥamdika* ..., şâfi'îler indinde *vaccahtu vachi* ...) ile rükûda *subḥāna rabbiya 'l-'aẓīm*, sücudda *subḥāna rabbiya 'l-a'lā* ve secde aralarında celseler ile teşehhütte okunan *al-taḥiyyāt* du'aları ile, hanefîler indinde *vitr*'in son rekâtının rükû'undan kıyama rücûda, şâfi'îlere göre ise, sabah namazının ikinci rek'atında aynı vaziyette okunan *Ḳunūt* du'ası ve cenaze namazı du'asından ibârettir (krş. NAMAZ). Şâfi'îlerde ilk tekbirden evvel de bir du'a okunur (*Allāhumma rabba hāẕihi 'l-da'va* ...). Namazdan sonraki tesbihat esnasında da du'a edilir. Her hangi bir işe du'a ile başlayıp, o iş bittiği zamanda da du'a etmek müslüman âdetlerindendir. Bu cihetle dinî merasim ile toplantılarda söze du'a ile başlanıldığı gibi, mevlidlerde hatim esnâsında ve bir kitabın okutulmasına başlanırken ve kitap sona erdiği vakit cemaat hâlinde du'a edilir. Yağmur duası da ehl-i islâmın meşhûr dualarındandır.

En meşhûr du'a mecmuası *Ḥilyat al-abrār va şi'ār al-aḫyār fī talḫīṣ al-da'avāt va 'l-aẕkār*'dır. Abū Zakarīya al-Navavī (ölm. 971), du'a ve zikr hadislerini toplamak suretiyle, bu eseri meydana getirmiştir. Kitap Muḥammed b. 'Allān al-Makkī (ölm. 1057) tarafından, *al-Futūḥāt al-rabbāniya 'alā 'l-aẕkār al-Navaviya* ismi ile, şerhedilmiştir (Mısır, 1529). Aynı şekilde hadislerin toplanmasından meydana gelen diğer bir kitap da Muḥammed b. Muḥammed al-Cazarī (ölm. 833)'nin *Ḥiṣn al-ḥaṣīn min kalām sayyid al-marsalīn* isimli eseridir. Her iki eserin diğer şerhleri için bk. *Kaşf al-ẓunūn*; Sarkīs, *Mu'cam al-maṭbū'āt*). Meşhur du'a hizb ve virdleri Gümüşhâneli Ziyâeddin Efendi, *Mecmu'āt al-aḥzāb* namı altında toplamıştır (3 cilt, İstanbul, 1298).

Bibliyografya: Metinde zikredilen âyetlerin tefsirlerinden başka bk. Buḫārī, *Ṣaḥīḥ* (İstanbul, 1315), VII, 144—196; İbn Mâca, *Sunan* (Dehli, ts.), s. 280—286; Tirmizī, *Sunan* (Bulak, 1292), II, 242—281 (bu 3 eserin şerhlerinde kâfi mâlûmat vardır); Abū Ṭālib al-Makkī, *Ḳūt al-ḳulūb* (Mısır, 1330), I, 7—14; Ġazālī, *İḥyā'* (Bulak, 1296), I, 286—340; Zabīdī, *Itḥāf al-sāda* (*İḥyā'* şerhi), Mısır, 1311, V, 25—118 (Peygamberin du'aları için bk. s. 43 v.d.); Ḳuşayrī, *al-Risāla* (Mısır, 1330), s. 119—122; Arūsī, *Natāyiç al-afkār* (Bulak, 1290), III, 218—229; Tahanavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (İstanbul, 1317), s. 553; Abu 'l-Baḳā, *Kulliyāt*; sıkıntı ve

musibetin def'ine yarayan du'alar için bk. Suyūṭī, *Kitāb al-arac fī adʿiyat al-farac* (*Tafrīḥ al-muhac*, nşr. Hancı, kenarında s. 158 v.d.); duanın kabûl olması için lâzım gelen şartlar ile müstecâp olabilecek dualar için de bk. ayn. mll., *Sihām al-iṣāba*, trk. tre. Mehmed Zihnî (İstanbul, 1313); Abşahî, *al-Mustaṭraf* (Mısır, 1318), II, 222 v.d.; Zurḳānî, *Şarḥ al-mavāhib* (Mısır, 1328), VIII, 217—249; Abū Su'ūd, *Du'ā'-nāma* (Üniversite kütüp. türkçe yazmalar, nr. 3745, 7263, burada bir çok nushaları vardır); Kamāl al-Dīn Muḥammed, *Mavżū'āt al-'ulūm* (İstanbul, 1313), II, 371—413 başlıca *Iḥyā' al-'ulām*'dan istifâde eden bu eserde du'a mahiyetindeki meşhûr kasîdeler de dercedilmiştir; Ahmed Mahir, *al-Muḥkam fī şarḥ al-ḥikam* (İstanbul, 1323), s. 15, 54, 562.

(KASIM KUFRALI.)

DŪ-ĀB. [Bk. DÛ-ÂB.]

DÛ-ÂB. DŪ-ĀB (F.) „iki su", Hindistan'da, umûmiyet itibariyle, iki nehir arasında kalan arâziye ve bilhassa Cumna ile Ganj arasında Sevâlik dağlarından itibâren, bu iki nehrin Allâhâbâd yakınında birleşmelerine kadar imtidat eden ve pek bol hububat yetiştiren alüvyonlu ovaya verilen isimdir (krş. *Imperial Gazetteer of India*, XI, 365 v.d.). W. Rickmer Rickmers aynı ismi Amu-Derya ile Sır-Derya arasında bulunan arâziye de vermektedir (*Geograph. Journal*, XXX, 357).

DUBAYS. [Bk. DÛBEYS.]

DUBB. [Bk. DÛBB.]

DUCAYL. [Bk. ḲĀRÛN.]

DŪD AL-ḲAZZ. [Bk. İPEK BÖCEĞİ.]

DUFF. [Bk. TEF.]

DUĞLAT. DŪĠLĀT yahut DŪḲLĀT, aslında bir moğul kabîlesinin adıdır. Raşîd al-Dîn (nrş. Berezin, *Trudi vost. otd. arḫ. obşç.*, XIII, Text, s. 47 ve 52), Cengiz Han'ın büyük ceddinin kardeşi Büdancar Dūḳlān'ı bu kabîlenin ceddi diye gösterir. Berezin'in işâret ettiği gibi (*Trudi vost. otd. arḫ. obşç.*, XIII, 180), moğulcada „topal" mânasına gelen bir *dogolan* kelimesi vardır; Abu 'l-Ġāzī'nin otoritesine dayanan Berezin ile ona uyan diğer bâzıları kabîlenin ismini Doġolan ve cemini de Doġolat şeklinde yazmışlardır; fakat bugün orta Asya'da kullanılan Dulat şekli Doġolan ve Doġolat şekillerini ortadan kaldırmıştır.

Kabîlenin tarihi hakkında, Raşîd al-Dîn'in bize verebildiği mâlûmat da, sonradan moğul imparatorluğunun vücut bulmasına sebep olan dâhilî mücâdeleler esnâsında bu kabîlenin dâimâ Cengiz Han tarafını tutmuş olan devirde ne de sonraları, Duğlat kabîlesinden hiç bir mühim adam yetişmemiş olduğunu (*Trudi*..., VII, 275) bildirmekten ibâret kalıyor. VIII. (XIV.) asrın ikinci yarısında Duğlat kâbîlesi mensûplarının zamanında orta Asya'da, gerek Timur ve onun halefleri kabîlesi mensûplarının, gerekse eski Çağatay imparatorluğunun şark vilâyetlerinde itibarlı bir mevkî işgâl ettikleri görülür. Şaraf al-Dîn Yazdî, *Ẓafar-nāma*'sinde Duğlat kabîlesine mensûp olan Timur'un kız kardeşi Ḳutluġ Terkn'in kocası emîr Dā'ūd'u bir çok defa elçi ve ordu kumandanı ve bir defa da (tab. Hind, I, 216) Semerkand askerî vâlisi (*daruga*) olarak zikrediyor. Duğlatlar şarkî Türkistan'da daha nufuzlu idiler; orada geniş bir sâhada yerli bir devlet kurmuşlardı; hattâ bâzan imparator nâibi gibi hareket ederek, bütün ülkede hüküm sürüyorlar, diğer yerli beylerden istediklerini tahta geçiriyorlar ve istemediklerini tahtlarından atıyorlardı. Duğlat hükümdarlarının tarihi hakkında bütün bildiklerimiz, sülâlenin sonuncusu olan Muḥammed Ḥaydar Duğlat'ın *Tārīḫ-i Raşīdī*'sinde naklettiği, pek de itimada lâyık olmayan âile ve an'ane rivâyetlerine istinat etmektedir. Mâverâünnehr'de Timur için yapıldığı gibi, *Tārīḫ-i Raşīdī*'de Duğlat sülâlesi için bir efsâne icat edilmiştir. Buna göre, bu sülâlenin müessisi daha Çağatay ve hattâ Cengiz Han zamanında bile, sonraları ahfâdının hükûmet sürdüğü ülkeleri aynı imtiyazlar ile idâre etmişlerdir. *Tārīḫ-i Raşīdī*'nin bir yerinde (tre. Ross, s. 7) Duğlat sülâlesinin müessisi olarak, Urtubu gösterildiği hâlde, başka bir yerinde (*ayn. esr.*, s. 294) Babdaġan (yahut Baydaġan) gösterilmiştir. Ahfadından Buluçi (Abu 'l-Ġāzī, nşr. Desmaisons, s. 156 v.d.; Pūlādçī diyor ki, lengüistik bakımından pek uygun olan bu izah hiç bir metne istinat etmiyor). Aksu'da, 748 (1347) han Tuğluk-Timur'u tahta çıkarmış (*Tārīḫ-i Raşīdī*, s. 6 v. d.), buna mukabil, aynı menbâ (s. 14) imparatorluğun birinci emîri (*ulus-beyi*) olarak, Tuğluk-Timur devrinde, Bulacı'yı değil, büyük kardeşi ve selefi (s. 38) Tülek'i zikrediyor. Bulacı, Tuğluḳ'tan domuz yılında Kunduz'da, sülâlenin „dokuz imtiyazını" tanıyan bir *hanlık* fermanı almış olsa gerektir (krş. *Tārīḫ-i Raşīdī*, s. 54 v. d.). Türk takviminin domuz yılı 1359 senesine tekabül eder; Tuğluk-Timur ise, *Ẓafar-nāma* (I, 59)'ye göre, Kunduz'a ancak 1361 senesinde (öküz yılında) gelmiştir ki, bu hâl, bahis mevzuu vesikanın sihhatini şüpheye düşürmektedir. Muḥammed Ḥaydar „moğul lisan ve harfleri ile" yazılı vesikayı kendi gözü ile gördüğünü iddia ediyor ve vesikanın sonradan" Şıybanî (Şaybk) Han zamanındaki kargaşalıklar esnâsında" kaybolduğunu ilâve ediyor (s. 56). Şıbanî 916 (1510)'da

öldüğünden ve müellif, kendi ifâdesine göre (s. 305), 920 (1514)'de 15 yaşında olduğundan (burada gösterilen domuz yılı 1515 senesine tekabül eder) o fermanı ancak ilk çocukluğu zamanında görebilirdi.

Târîḫ-i Raşîdî, Bulacı'nın Şams al-Dîn ve ve Ḳamar al-Dîn adlarında iki kardeşinden daha bahseder ki, bu hususta başka hiç bir yerde bir kayıt yoktur. Bunlardan birinci *Ẓafar-nâma* (I, 104 v. d.)'de de, 1365'te (yılan yılında) moğul ordusunun başında, cesûr bir emîr olarak, görülmekte ise de, onun ne Duğlat kabilesine mensûp olduğundan ve ne de Ḳamar al-Dîn ile karabeti bulunduğundan bahseder. O *Ẓafar-nâma* (I, 178)'de ilk defa 1368 (maymun yılında)'de moğul ordusu kumandanı olarak görünüyor. Bu emîr metbuu olan han İlyâs Ḫōca (Tugluk Han'ın oğlu)'yı öldürerek, iktidarı eline almıştı. Aynı menbâda (I; 494 v. d.) onun nihâyet 1390'da Timur tarafından mağlûp edilince, önce Irtış'a oradan da, şimâl tarafında deha uzaklara „pek çok samur ve kakum bulunan" Tula havâlisine kaçtığı yazılıdır. *Târîḫ-i Raşîdî*'de adı geçen kardeşi Ḳuṭb al-Dîn, Timur'un hizmetine girerek, 1393'te Irak'ta Takrît muhasarasına iştirâk etti (*Ẓafar-nâma*, I, 650). Ḳamar al-Dîn'in firarından sonra, iktidar Bulacı'nın oğlu Ḫudâydâd'ın eline geçti. Ḫudâydâd, Tuğluk-Timur'dan az önce, yâni 1360—1362'ye doğru babasının vefatında 7 yaşında olsa gerektir (*Târîḫ-i Raşîdî*, s. 38). Ḫudâydâd gâlibâ Tuğluk-Timur'un oğlu olan Ḫiżr Ḫōca'yı han nasbetti ve sonraları moğul ülkesi içinde 5 hanı daha o tâyin etmişti *ayn. esr.*, s. 67 v. d.) *Ẓafar-nâma*'de Ḫudâydâd zikredilmemiştir; 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandî [b. bk.]'nin *Maṭla' al-sa'dayn* adlı eserindeki kayda göre (müellif bu parçayı Ḥâfiẓ-Abrū'nun *Zubdat al-tavārîḫ*'inden, bir iki küçük tâdili ile, aynen iktibas etmiştir), Ḫudâydâd hattâ kendi hanları aleyhine bile olsa, dâimâ Şâhruh ile Uluğ Bey'in (Uluğ Bey, babası namına olarak, 812 = 1409 yılına kadar Semerkand'da saltanat sürdü) tarafını tutmuştur. 825 (1425)'te Uluğ Bey moğul imparatorluğuna karşı açtığı seferde, Ḫudâydâd, Çarin'in ötesinde şimdiki Yedi-Su bölgesinde, ordusu ile ona iltihak edince, kendisine, ilerilemiş olan sinnine hürmeten, parlak bir istikbâl töreni yapıldı (*Maṭla' al-sa'dayn*, Petresburg Üniversite yazmaları, nr. 157, var. 230b). Âile an'anesi, onun, memleketinin düşmanına bu suretle iltihakını, dinî sâikler dolayisiyle, mâzûr göstermektedir; Ḫudâydâd gûya çoktan beri hacca gitmeğe niyet etmişti; fakat hanından bu müsaadeyi alamıyordu ve ancak Uluğ Bey ile ittifak sâyesinde, bu niyetini tahakkuk ettirebilmişti. Ḫudâydâd Medine'de ölmüş ve orada gömülmüştür (*Târîḫ-i Raşîdî*, s. 69 v.d.). Aynı menbâ Ḫudâydâd'ın 90 sene saltanat sürdüğünü ve hacca gittiği zaman, 97 yaşında olduğunu gösteriyorsa da, zikredilen tarih rakamlarına göre, yaşı 70'ten ziyâde olamazdı.

Ḫudâydâd ülkesini önceden oğulları ve kardeşleri arasında taksim etmiştir (*ayn. esr.*, s. 100). Babasının ihânetine rağmen büyük oğlu Muḥammed Şâh Veys Han'ı ulus-beyliğinde ibka etti; aynı menbaa göre (s. 78) Muḥammed Şūh'ın sarayı Yedi-Su'yun cenûp kısmında At-Başı'nda idi. Ḫudâydâd'ın en küçük oğlu Seyid Aḥmed babasından Kâşgar ve Yârkend'i almış ise de, Timurlular tarafından oradan çıkarıldı ('Abd al-Razzāḳ, Kâşgar'ı Timurluların 819 = 1416'da fethettiklerini söylüyor; krş. *Notices et Extraits*, XIV, 1. kısım, s. 296) ve babasından evvel öldü. Seyyid Aḥmed'in oğlu Sayyid 'Alî sonradan Timurluları Kâşgar'dan koğmağa ve orada 25 sene hüküm sürmeğe muvaffak oldu. Ulus-beyi rütbesi ile, amcasına halef olduğu sanılmaktadır. Kâşgar'daki mezarının kitâbesinde, ölüm tarihi 862 (1457/1458) olarak gösterilmiştir. 80 yaşına ermiş olsa gerektir (*Târîḫ-i Raşîdî*, s. 87 ve 99, bu vaziyette büyük babası Ḫudâydâd, doğumu esnâsında 20 yaşından fazla olması gerektir). Ölümünden sonra, oğulları Sāniz Mirza (862—669 = 1457/1458—1464/1465) ve sonra Muḥammed Ḥaydar (869—885 = 1464/1465—1480) Kâşgar'da kendisine halef oldu. Muḥammed Ḥaydar'dan sonra Sāniz Mirza'nın oğlu Ebû Bekr Mirza iktidara geçti. Amcası ile Yunus Han'ı bugünkü şarkî Türkistan'ın garbî kısmından koğmağa ve merkezi Yarkand olmak üzere, kendi namına müstakil bir hükümdarlık kurmağa muvaffak oldu. Kurduğu saltanat 920 (1514) yılına kadar sürdü ve o sene Sa'îd Ḫān tarafından ortadan kaldırıldı. *Târîḫ-i Raşîdî*'nin müelliifi (s. 293) Ebû Bekr'in bu ülkede 48 sene müddtle hüküm sürdüğünü söylerse de, bu müddet yine verdiği tarih rakamlarına uygun düşmüyor. Ebû Bekr'in sukutu ile Duğlat sülâlesinin şarkî Türkistan'da nufuzları sona erdi. Sa'îd Han zamanında, bu sülâleye mensûp emîrler artık müstakil birer bey gibi değil, sâdece hanın ordularında tümen kumandanları olarak görülmektedir. Diğer taraftan Duğlat'ların Kâşgar'da saltanat sürdükleri devirde de aynı kabîleye mensûp diğer emîrlerin, müstahkem mevkileri ellerine geçirerek, taht kavgalarına karıştıkları ve bunlar da ekseriyâ kendi soydaşları olan Duğlat emîrleri aleyhinde harp ettikleri vâkidir; nasıl ki, Ebû Bekr'e karşı açılan harpte de müverrih Mu-

ḥammed Ḥaydar ile amcası Sa'îd Muḥammed Mirza Sa'îd Ḥan tarafına geçmişlerdi. Tarihçinin büyük babası, Muḥammed Ḥaydar, Kâşgar'dan koğulduktan sonra, Ak-Su'da Yūnus Ḥan'a karşı isyan etmişti; fakat pek çabuk onunla barışarak, Fergana eyâletinde Uş vâlîliğine tâyin edildi ve orada Ebû Bekr'e karşı harekete geçti ise de, mağlûp oldu ve esir düştü; fakat Ebû Bekr onu, Bedahşan'a gitmek üzere, serbest bıraktı. Muḥammed Ḥaydar ilkin Semerkand'da Timurlulardan Aḥmed Mirza nezdine, oradan da Taşkend'de eski efendisi Yūnus'un yanına gitti; rivâyete göre, son hastalığında hekim sıfatı ile, tedâvisine ihtimam etmiştir (892 = 1487). Muḥammed Ḥaydar'ın büyük oğlu, müverrihin babası olan Muḥammed Ḥusayn 885 (1480)'te 12 yaşında idi (*Târîḫ-i Raşîdî*, s. 106); Muḥammed Ḥusayn babasının Fergana'dan ayrılmasından sonra, iki sene Timurlulardan 'Omar Şeyḫ'in yanında kalmış; sonra, sıkı bir dostluk ile bağlı olduğu, Yūnus'un oğlu ve halefi olan Sultan Maḥmūd Ḥan'ın yanına gitmişti. 900 (1495)'de Sultan Maḥmūd onu Ura-Tepe'ye vâli tâyin etti; Maḥmūd Ḥan Aḥsı muharebesinde mağlûp olunca, Muḥammed Ḥusayn bu şehri beylere terke mecbur kalarak, Kara-Tigin'e ve oradan da özbekler diyarına gitti. Orada eski düşmanı Şıbanî ve kardeşi, Maḥmūd ile samimî bir dostluk kurdu. Dostunun ölümünden sonra (909 = 1504), tekrar özbeklerden Timurlulara geçti; evvelâ Horasan'a Sultan Ḥusayn Mirza Ḥan'a ve oradan da Kâbil'e Babur'un nezdine gitti 912 (1506/1507)'de Babur'un aleyhine bir fesâda iştirâk etti, fakat Babur kendisini affetti; bunun üzerine, yine Şaybānî'ın yanına gitti. Şıbanî de onu 914 (1508)'te Herat'ta idam ettirdi. 920 (1514)'de *Târîḫ-i Raşîdî*, s. 305) 41 yaşında olan Seyid Muḥammed Mirza da daha önce Sultan Maḥmūd Ḥan'ın hizmetinde bulunmuş ve düşmanları tarafından özbeklere teslim edilmişti; Şıbanî'nin amcazâdesi Cânî Bey tarafından kurtarılarak, serbest kalınca, Endican'a yerleşmek için, bir defa daha harekete geçti ise de, o havâliden tardedildi ve bunun üzerine, Sa'îd Ḥan ile berâber, şarkî Türkistan'a gitti. Orada Sa'îd Ḥan'ın 939 (1533)'da ölümüne kadar, mühim bir mevki işgâl etti; fakat 940 (24 temmūz perşenbe 1533)'da Sa'îd Ḥan'ın halefi 'Abd al-Raşîd'in emri ile öldürüldü (*Târîḫ-i Raşîdî*, s. 450). Müverrih Ḥaydar Duğlat'ın hayatı hakkında bk. mad. HAYDAR DUĞLAT.

Bugün Dulat (Vambéry, *Das Türkenvolk*, s. 286'da: Tulatai) adı kazakların („ulu yüz") büyük bir şûbesine verilmektedir (ki, Arsitov'a göre, *Zametki ob etniçeskom sostave plemen...*, s. 77, tahminen 40,000 çadırlı kalabalık bir kütledir). Bunlar İli ile Sır-Derya arasında yerleşmişlerdir. Duğlat'tan bozma olduğu belli olan Dulat ismi, bir çok tâli Kazak kolları isimleri gibi, garba moğullar tarafından getirilmiş olmalıdır; Aristov'un Dulat ismini çince Tu-lo ve Bulgar hükümdar âilesi Dulo ile münâsebetli göstermeğe çalışması muhakkak boş bir emektir. Moğuleadan gelen diğer bâzı kabîle isimlerinin (Nayman, Calayır v. b.) zıddına, Duğlat kelimesine Moğulistan'da bu mâna ile artık hiç rastgelinmez; bu hâle bakılırsa, Duğlat'lar Moğulistan'dan XIII. asırda ya kâmilen veya pek az kısımını geri bırakarak, çıkıp gitmiş, orada kalanlar da başka kabileler ile kaynaşarak, kaybolmuş olmalıdırlar. (W. BARTHOLD.)

DŪḤÂ. DŪḤĀ (A.), „kuşluk vakti", namaz saati. Bk. mad. ṢALĀT. Aynı zamanda 93. sûrenin ismidir.

DUḤĀN. [Bk. DUḤĀN.]

DUḤÂN. AL-DUḤĀN (A.), „duman", XLIV. sûrenin ismidir.

DULAF, BANÎ. [Bk. DÜLEFİLER.]

DULDUL. [Bk. DÜLDÜL.]

DULFİN. [Bk. DÜLFİN.]

DULKADIRLILAR. Arap tarihlerinin çoğunda Dulġādir, Mufażżal b. Fażā'il ile İbn Şākir al-Kutbî'nin eserlerinde Ṭulġādir, eski osmanlı tarihlerinde Dulḳādir ve İran tarihleri ile onların te'siri altında kalan türk müverrihlerinde Ẕu 'l-Ḳadr şeklinde yazılan bu kelime, XIV. asırda teşekkül edip, Maraş ve Elbistan'da iki asra yakın hukûmet sürmüş olan bir türkmen hânedanının adıdır. [Bu hânedanın ilk emîri olan Zayn al-Dīn Karaca Bey Ceyhan ve Ṭoḫma havzasında Biñ-Buga dağları ile Akça-Dağ ve Düldül-Dağı arasında ve Maraş dağlarında yaylamakta ve Maraş altında, Pazarcık'tan başlayıp, Antakya'ya kadar uzanan geniş vâdi ile Amık ovasında kışlamakta olan Boz-Ok türkmen şaabine mensûp bâzı ulusların boyları ile Ağaçeri ilinden muhtelif boyları etrafında toplayarak, Dulkadirli ulusunu vücuda getirmiş ve aynı zamanda cenûbî Anadolu'daki Bozokların da reisi olmuştur. Karaca Bey'in adı, ilk defa, 735 (1335) yılı vukuatında geçmektedir. *Mir'āt al-zamān*'a zeyil olarak Şams al-Dīn Muḥammed b. İbrāhîm al-Cazarî tarafından yazılan *Cavāhir al-sulūk* adlı büyük vekayinâmede bu sene içinde türkmen reisi Karaca'nın, 5.000 kadar atlı ile, Kilikya ermeni kıralığı arâzisine girdiğinden bahsolunmaktadır.

Sultan Abū Sa'îd Bahadır Ḥan'ın ölümü üzerine İlhanlı imparatorluğunda vukû bulan büyük karışıklık sırasında, Elbistan havâlisindeki türkmen reislerinden Taraklı-oğlu Halil

Bey, 737 (1336/1337)'de, İran'a gitmiş olan Anadolu umûm vâlisi Şeyh Hasan Celâyir'in bu ülkede vekil bırakmış olduğu emîr Eretna'nın elinden Elbistan'ı alarak, Mısır sultanından nâiplik menşûru istihsâl etmiş ise de, ertesi sene Dulkadır-oğlu Karaca Bey, oğlu Halil Bey'i göndererek, Taraklı-oğlu'nu bozguna uğratmış ve Elbistan'ı zaptetmiştir. Halep vâlisi Altın-Buga'nın Taraklı-oğlu'nu himâye etmesine karşılık, Şam vâlisi Teñiz'in muzaharetini kazanan Karaca Bey, Kahire'ye giderek, sultan al-Malik al-Nāṣir Muḥammed'den Elbistan naipliğinin menşûrunu almıştır ki, işte Dulkadırlı emâreti 738 (1337)'de teessüs etmiş demektir. Karaca Bey bundan sonra Eretna'nın elindeki memleketleri gârete başlamış ise de, sultanın ihtarı ile vazgeçmiş; mamafih 1338 eylûlünde Dârende'yi zaptederek, Şam vâlisinin adamlarına teslim etmiştir. Bu yüzden Eretna ile Karaca Bey arasında harp çıkmış, neticede Eretna'nın askerleri bozguna uğramış ve Mısır sultanının tavassutu ile, iki taraf tekrar barışmıştır. Buna rağmen orta Anadolu'ya akınlardan vazgeçemeyen, kendisine itaat etmek istemeyen türkmen beylerini ve bu arada Taşkun (Tanışku)-oğlunu mağlûp eden Karaca Bey, hâmisi ve dostu olan Şam vâlisi Teñiz'in katlinden sonra, Mısır devletine itaatten vazgeçmiş ve nitekim 742 (1341/1342)'de, Eretna ile ittifak ederek, Halep'i zapta hazırlanmıştı. Aynı sene içinde Mısır atabeği olan emîr Kosun'uu sultan Abū Bekr'i hal' ve katl ile, yerine Malik al-Aşraf Küçük'ü hükümdar ilân etmesine kızan Halep vâlisi Taş-Timur al-Sāḳī isyan ederek, Elbistan'a gelmiş ve Dulkadır-oğlu ile birleşmişti. Bilâhare Malik al-Nāṣir Aḥmed'in iclâsı ve Kosun'un katli üzerine, vukû bulan dâveti ile, Taş-Timur ile birlikte Kahire'ye giden Karaca Bey, bir az sonra Taş-Timur'un nikbete uğraması üzerine, Mısır devletine karşı isyana hazırlanmış ve Halep şehrini tehdide başlamıştı. 743 (1342/1343) senesinde ilhan Süleyman Şah ile Eretna arasındaki muharebede Eretna gâlip gelmiş ve ilhan ordusundan aldığı ganimetlerden bir kısmını Halep vâlisi Yil-Buga al-Yaḥyāvī'ye göndermişti. Karaca Bey kendi ülkesinden geçen bu hediyeleri alında, Yil-Buga hiddetlenerek, onun üzerine asker göndermiş, fakat Karaca Bey bu kuvvetleri perişan etmiştir. Bunun üzerine 744 (1343/1344)'te Yil-Buga bütün kuvveti ile Karaca Bey üzerine yürüdü. Düldül dağında bir muharebe vukua geldi. Karaca Bey büyük bir muzafferiyet kazandı ve bu zafer onun nufuz ve kuvvetini daha ziyâde arttırdı. Fakat Karaca Bey mısırlıların intikamından korktuğu için, aldığı esirleri ve ganimetleri Kahire'ye göndermiş ve harbin mes'ûliyetini Yil-Buga'ya atfetmiştir. Karaca Bey'in yeni bir gâile çıkarmasından endişe eden Sultan Malik al-Ṣāliḥ İsmā'īl onun mâzeretini kabûl etmiş görünerek, ona emanı ve Elbistan nâipliğinde ibkayı tazammun eden bir ferman göndermiştir. 1346 senesi başlarında Karaca Bey Sīs (Kozan) ermeni kıralllığının müstahkem bir kalesi olan Gaban (bugünkü Geben)'ı harben almış ve ondan sonra burayı kurtarmağa gelen kıral Konstantin III.'ü ağır bir hezimete uğratmıştır. Karaca Bey bu muzafferiyeti Mısır sultanı Malik al-Kāmil Şa'bān'a bildirip, onun ikrâmına nâil olmuş ise de, Halep vâlisi emîr Arıktay ile aralarında çıkan ihtilâf yüzünden, ermeniler bu kaleyi geri almağa muvaffak olmuşlardır. 1347'de Argun Şah al-Nāṣirī'nin Halep vâlisi olmasından, Karaca Bey memnun olmuştur. Bu emîrin, gerek Halep ve gerek daha sonraki Dimeşk (Şâm) vâliliği zamanında, Karaca Bey kendisi ile dost kalmış ve bu sâyede Dulkadırlı türkmenleri muvakkaten Mısır devleti için, bir gâile olmaktan çıkmışlardı. Argun Şah, Karaca Bey'i devlete daha ziyâde bağlamak için, onun oğullarından Ṣārim al-Dīn İbrāhīm Bey'e Dimeşk'te *amīr ṭablḫānāt* vazifesini tevcih ettirmişti. 1348'de sultan al-Malik al-Nāṣir Ḥasan Karaca Bey'in düşmanı olan emîr Arıktay'ı Halep vâliliğine tâyin edince, Dulkadırlıların emîri bunu kendi aleyhinde bir hareket telâkki etmiş ve Mısır sultanına itaatten vazgeçip, Halep vâliliğine bağlı olan şehir ve kasabalara akınlara başlamıştı. Kendisini müstakil bir hükümdar addeden Karaca Bey, Malik al-Ḳāhir unvanını aldıktan başka, Sīs'teki ermeni kıralına haber göndererek, Mısır sultanına yollamakta olduğu vergi ve hediyelerin kendisine verilmesini istemiştir. Hele 1349'da Dimeşk vâlisi Argun Şah'ın öldürülmesi, Karaca Bey'i Mısır devletine büs-bütün düşman etmiş ve o da Halep bölgesine karşı akınlara devam etmiştir. 1352 senesinde Sultan al-Malik al-Ṣāliḥ zamanında Halep vâlisi Bay-Buga Urus al-Ḳāsimī, Hama vâlisi Aḥmed al-Sāḳī ve Trablus vâlisi Beklemiş başta olmak üzere, Suriye ümerasının bir kısmı müştereken isyan ettikleri zaman Karaca Bey de, onlar ile birleşip, Dimeşk'a gelmiş ve maiyetine bu şehrin etrafını yağma ettirmişti. Fakat bir müddet sonra, Mısır sultanının gelmekte olduğunu haber alınca, derhâl Elbistan yolunu tuttu. Diğer âsî emîrler de Elbistan'a kaçtılar.

Karaca Bey, sultan ile ümerasının ısrarlarına ve teminatlarına rağmen, mültecileri vermedi. Bunun üzerine sultan, Karaca Bey'in emâreti ile iktâlarını ve Suriye şimâlindeki türkmenlere reislik vazifesini onun rakibi ve Üç-Ok türk-

menlerinin reisi Ramazan Bey (Adana havâlisinde emâret süren hânedanın kurucusu)'e tevcih etti. Bir taraftan sultanın bu hareketi, diğer taraftan Halep vâlisi Argun al-Kāmilī'nin yaptığı tehditler Karaca Bey'i telâşa düşürdü. Emâretinin ve türkmen reisliğinin elden gideceğinden korkan Karaca Bey mülteci emîrleri tevkif ederek, Halep'e gönderdi; bunlar orada öldürüldüler. Mamafih Mısır hukûmeti Karaca Bey'i de ezmeğe karar vermişti. Onu hiyle ile yakalamak yoluna gidildi. Kendisine hil'at ve teşrif ile türkmenlere başbuğluk menşûru gönderildi. Halep vâlisi onu yanına çağırarak, merasim ile hil'at ve teşrifi giymesini ve menşûru almasını bildirdi ise de, Karaca Bey mâzeret göstererek, gitmekten istinkâf etti. Bunun üzerine Mısır devletine hâkim olan emîr Şayḫū ile emîr Taz, Karaca Bey'in üzerine sefer yapılmasına ve Elbistan'ın tahrip edilmesine karar verdiler. Harp etmeyeceğine evvelce söz vermiş olduğunu ileri sürerek, seferden istinkâf eden Halep vâlisini ilzâm için, emîr 'İzz al-Dīn Toktay al-Davēdār'ı Halep'e gönderdikleri gibi, diğer Suriye vâlilerine de sultanın emirlerini bildirdiler. Piyâdeler ile Dulkadırlılara düşman olan diğer türkmenlerden toplamış olduğu kuvvetlerden maada 10.000 kadar süvari asker ile hareket eden Halep vâlisi Argun, Elbistan'a kadar, ileriledi ve bu şehir ile ovasındaki köyleri kâmilen yakıp-yıktıktan sonra, Karaca Bey'in sığınmış olduğu Düldül dağına doğru yürüdü. Burada mısırlılar ile 20 gün kadar savaşan Karaca Bey nihâyet bozguna uğradı. Bütün ağırlıkları ve maiyeti mısırlıların eline düştü. Kendisi müşkilâtla Kayseriye'ye kaçabildi; fakat moğul ümerasından Kutlu Şah tarafından yakalanarak, Eretna Bey'in oğlu Mehmed Bey'e gönderildi. Babası gibi, Mısır sultanını metbû tanıyan Mehmed Bey, bir az sonra vukû bulan talep üzerine, Karaca Bey'i tevkif ederek, Halep'e gönderdi (22 eylûl 1353). Sultandan gelen bir emir üzerine, 22 teşrin I.'de Kahire'ye götürülen Karaca Bey, Sultan al-Malik al-Ṣāliḥ'in tevbih ve tekdirine uğradıktan sonra, hapsedildi. Bundan bir az sonra Karaca Bey'in oğullarının yeniden kuvvetler toplayarak, Halep vâlisi ile harp ettikleri haberi gelince, Mısır sultanı onun öldürülmesini emretti. 48 gün hapiste kalan Karaca Bey 11 kânun I. 1353 pazartesi günü hapisten çıkarıldı ve teşhir edildikten sonra, kale altına getirilip, orada işkence ile öldürüldü ve ölüsü 3 gün Zuvayla kapısında teşhir olundu.

Karaca Bey'in ölümünden sonra, Boz-Ok türkmenlerinin reisliği Ramazan Bey'e tevcih edilmiş se de, Üç-Okların reisi olan bu zat, ötekilere hâkim olamamıştır. Karaca Bey'in oğullarından her biri, Dulkadırlı ulusunu teşkil eden boy ve oymaklardan bir veya bir kaçının başına geçerek, etrafa akınlara başlamışlardır. Suriye şimâlindeki âsâyişsizliği ortadan kaldırmak için, Karaca Bey'in oğullarından birini bu Boz-Ok türklerinin başına geçirmeği zarûrî gören Mısır hükûmeti, bunların şecî ve değerlilerinden olan Halil Bey'i Elbistan emâretine tâyin etmiştir. Halil Bey'in tâyini senesi belli değildir. Ğars al-Dīn Halil Bey, babasını mısırlılara teslim etmiş olan Eretna-oğlu Maḥmūd Bey'den intikam almağa kalkarak, onun ülkesine akınlar yapmağa ve şehir ve kasabaları yağmaya başlamış ve bir müddet sonra da Halep bölgesini tehdit eylemiştir. Sultan Malik al-Nāṣir Ḥasan zamanında, 762 (1361)'de Halep vâlisi Aḥmed b. al-Kuş-Timurī, Halil Bey'in üzerine yürüdü ise de, bozguna uğrayarak, geri döndü. Diğer taraftan Eratnalılarda vukua gelen zaaf ve teşettüt Halil Bey'in fütuhat hırsını arttırmakta idi. O sene Malatya emîri Ömer Bey'in ölümünü fırsat bilen Halil Bey, bu şehri Eratnalılar elinden almağa hazırlandı ise de, malatyalılar türkmen reisinin emrine girmek istemediklerinden, şehirlerini mısırlılara teslim ettiler. Halil Bey muvaffakiyetsizliğe uğrayınca, yine Eratnalılara tâbi olan Harput'u muhasara etti. Bu şehrin hâkimi 'Alā' al-Dīn 'Alī al-Malkīşī (yâni Malikşāhī), mukavemet edemeyerek, teslim oldu. Diğer bir rivâyete göre, Halil Bey bu şehri para ile satın aldı. Dulkadırlının Harput'a yerleşmesi ve Malatya'yı tehdide başlaması, mısırlıları telâşa düşürdü. Sultan Malik al-Aşraf Ş'abān'ın emri ile Halep vâlisi Sayf al-Dīn Carcī, 767 ramazanında (mayıs 1366), Harput'ta Halil Bey'i muhasara etti ise de, şehri alamayarak, geri döndü. Bunu müteakip Halil Bey, sultandan afve nâil olarak, Mısır'a gitti, hil'at ve teşrifi aldıktan sonra, ülkesine döndü. Fakat onun Harput'u geri vermemesi üzerine, Mısır kuvvetleri, Ay-Demür al-Şayḫī ile Esen-Demur al-Yaḥyāvī'nin kumandaları altında, aynı senenin teşrin I.'de bu şehri tekrar kuşattılar. Halil Bey teslime mecbur oldu. Fakat sultan, yine Halil Bey'i Elbistan emâretinde bırakarak, hil'atler ile memleketine gönderdi. Muḥammed b. Eretna'nın ölümü ve halefi 'Alā' al-Dīn 'Alī'nin iktidarsızlığı yüzünden, Halil Bey bu hükümdarın arâzisine akınlara başlamış ve hattâ kardeşi İbrahim Bey'i Ali Bey aleyhine, erzincanlılara yardıma göndermişti. Halil Bey'in Mısır devletinin hoşuna gitmeyecek hareketlere devam etmesi ve bu arada Harput'u tekrar almış olması, nihâyet devlete hâkim olan atabey Berkuk'u çok kızdırmış ve Berkuk, onun yerine, ümeradan

Mubārakşāh al-Ṭāzī'yi Elbistan emâretine tâyin etmiştir.

1378 temmûz ayında Halep askeri ile Elbistan'a kadar ilerileyen Mubārakşāh, evvelâ gâlip geldi ise de, bilâhare eylûl ayında mağlûp olup, Halil Bey tarafından öldürüldü. Bu vak'adan sonra Dulkadırlılar Malatya'yı tazyika, diğer taraftan da Halep etrafını gârete başladılar. Halep vâlisi 1381'de bütün kuvvetlerini toplayarak, Ḥācib Çögen'in kumandasına verdi. Birecik nâibi Sudun al-Muẓaffarī, Malatya nâibi olup, Miī-Taş lakabını taşıyan Timur-Buga da bu orduda idiler. Mayıs 1381'de Halep kuvvetleri Maraş önüne kadar ilerilediyse de, fena hâlde bozuldu. Emîr Çögen maktûl düştüğü gibi, Mintaş da yaralandı. Bu muzafferiyetten sonra türkmenler, Halep vilâyetinin şimâlini işgâl ederek, Amık ve Tīzīn'e kadar indiler. Bunun üzerine atabey Berkuk, Suriye'deki bütün vâlilere kuvvetlerini toplayarak, Dulkadırlılar üzerine müştereken yürümelerini emretti. Dimeşk vâlisi Işık-Timur al-Mārdānī, Halep vâlisi Inal a!-Yūsufī, Trablus vâlisi Kümüş-Buga al-Ḥamavī, Ḥama vâlisi Taş-Timur al-Ḳāsimī, Şafad vâlisi Taş-Timur al-'Alā'ī, kuvvetlerini toplayarak, Halep'te birleştiler. Mısırlılara mutî olân türkmenlerin bir kısmı da, Boz-Doğan-oğlu Żiyā' al-Mulk'ün kumandasında, bu kuvvete iltihak ettiği gibi, muhtelif kürt ve arap aşîretleri de orduya katıldı. Müverrih 'Aynī'nin, genç yaşında, Ayıntab'a gelmiş olduğunu gördüğü bu büyük ordu, 1381 temmûzunun sonunda Maraş önüne vardı. Halil Bey'in küçük kardeşi Süli Bey'in kumandasında olan türkmenler şiddetle taarruza geçtiler; fakat mağlûbiyete uğrayarak, dağıldılar. Maraş mısırlılar tarafından alındı. Süli Bey Elbistan'a ve oradan Harput'a çekildi. Halil Bey buradan Malatya'ya akınlar yapıyordu. Mısır ordusu Elbistan'dan Malatya'ya geldi ise de, Fırat'ı geçmeğe cesâret edemedi. Bir az sonra Halil Bey ile kardeşleri Suriye ümerasına mektuplar gönderip, itaat edeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Mısır ordusu Suriye'ye döndü. Ordu Ayıntab'a geldiği sırada, Dulkadır-oğlu ümerasından ve Boz-Ok reislerinden Başan-oğlu Haydar Bey gelerek, eman diledi. Fakat Halil Bey, itaat vaadini yerine getirmeyerek, gâretlerine devam ediyordu. 1382 nisanında Halep vâlisi Yil-Buga al-Nāşirī, onun üzerine yürüdü ve 26 nisanda Aslan-Tu geçidine girdi. Halil Bey mukavemet edemeyerek, çekildi. Yil-Buga ise, yürüyüş istikametini değiştirip Gâvur dağında (Amanos) bulunan ve Halil Bey'in müttefiki olan Özer-oğlu'nun üzerine yürüyerek, karargâhını yağmaladı. Onun sarp yerlere çekilmesi üzerine, tâkipten sarf-ı nazar eden Yil-Buga, Telhamdun'dan Maraş'a ve oradan da Halep'e döndü. Diğer taraftan atabey Berkuk'un kendini sultan ilân etmesini hoş görmeyen türk memlûk ümerasından bir kısmı ve bu meyanda mısırlıların Elbistan'a nâip tâyin etmiş oldukları 'Alā' al-Dīn Altın-Buga isyan ederek, Dulkadırlılar ile birleşti ve Dârende'yi almağa teşebbüs etti ise de, muvaffak olamadı; Halep vâlisine karşı mukavemet edemeyeceğini görünce, Sıvas'a Kadı Burhaneddin'in yanına kaçtı. Dimeşk ümerasından şeyh 'Alī al-Ḳāzānī onun yerine Elbistan nâipliğine tâyin edildi. Kadı Burhaneddin Sıvas'ta hükümdarlığını ilân ettiği zamandan itibâren, rakibi olan diğer Eretnalı ümerası ile mücâdele edebilmek için, Dulkadır-oğulları ile dostluk te'sis etmiş ve onlardan yardım almak mecburiyetinde kalmıştı. Halil Bey, kardeşlerinden Osman Bey'i, bir mikdar kuvvetle, onun maiyetine göndermiş, o da Kadı Burhaneddin'in ümerası arasına girmişti. Kadı Burhaneddin, Amasya vâlisi emîr Ahmed ile Kaz-Ova'da vukua gelen muharebede büyük bir tehlikeye düşünce, Dulkadırlılardan Halil adında bir bahâdırın yardımı ile, canını kurtarabilmişti (1383). Fakat bundan bir az sonra Osman Bey'in kadı Burhaneddin'i öldürmeğe hazırlanan bir suikast tertibine dâhil olduğunun meydâna çıkması üzerine, bu zat Sıvas'tan ayrılmak ve kardeşlerinin yanına dönmek mecburiyetinde kalmıştır. 1384 iptidasında Dulkadırlılar Elbistan ve Maraş'ı almağa muvaffak oldular. Bunu duyan Halep vâlisi Yil-Buga, Maraş'a gelerek, onları bozguna uğratıp, dağlara kaçırdı. Bir müddet Maraş'ta kalan bu zat, Halil Bey'in Kadı Burhaneddin ile birleştiğini ve mısırlılara bağlı olan Divriği ve Dârende havâlisini gâret ettiklerini haber aldı. Bunun üzerine Maraş'tan hareketle Elbistan'a geldi ve Dârende yakınında Arslan-Taş mevkiinde mukavemete hazırlanan Dulkadır-oğlu'nu, 6 temmûzda bozguna uğratarak, kaçmağa mecbur etti. 1385'te Halil Bey ile kardeşi Süli Bey'in arası açıldı. Süli Bey Yil-Buga'ya müracaat ederek, eman aldıktan sonra, Halep'e geldi (4 nisan). Sultan Berkuk bunu duyunca, Süli Bey'in hapsini ve Mısır'a gönderilmesini emretti. Fakat Süli Bey, bir fırsatını bularak, rivâyete göre, Yil-Buga'nın gizli müsaadesi ile, geceleyin kaçmağa muvaffak oldu. 1386 başında Halil Bey ile bozuşan kardeşleri 'Osmān ve Şārim al-Dīn İbrāhīm Bey'ler, Van'dan ayrılarak, Mart iptidasında Mısır'a gidip, Sultan Berkuk'un iltifatına nâil olup, vazifelere tâyin edildiler. Sultan Berkuk, mütemâdiyen akınlarından bıktığı Halil Bey'i çok tehlikeli görmekte idi. Onu te'dip etmek veya itaat

altına almak için o ana kadar yapılan teşebbüslerden hiç bir netice çıkmadığına bakarak, onu suikast ile ortadan kaldırmağa karar verdi. Halep'te bulunan türkmen beylerinden Umur-oğlu (Makrîzî: Humur, 'Aynî: Yuḥmur, İbn Şuhba: 'Omar şeklinde yazarlar) İbrahim Bey'i onu öldürmeğe gönderdi. Halep'ten hareket eden Umur-oğlu, Halil Bey'e haber gönderip, hususî mülâkat istedi. Halil Bey bunu kabûl ederek, maiyetinden ayrılıp, tek başına yarım fersah kadar ileriledi. Hâlbuki Umur-oğlu adamlarını pusuya koymuştu. Her ikisi konuşurlarken, pusudaki adamlar meydana çıkarak, Halil Bey öldürüldü ve başı Mısır'a getirilip, teşhir edildi. Sultan Berkuk da Mısır'da bulunan Osman ve İbrahim Bey'leri hapse attırdı. Babası gibi Mısır devletine baş belâsı olan Halil Bey fevkalâde şecaati ve aşırı derecede cömertliği ile, her kese karşı mültefit ve nufuzlu bir emîr olup, öldürüldüğü zaman, yaşı 60'ı geçmişti.

Halil Bey'in ölümünü müteâkip, Dulkadırlı ulusunun çoğu, küçük kardeşi Ṣa'bān Süli Bey'in etrafında toplanıp, onu emîr yaptılar. Halep'te Hama askerlerine derhâl Süli Bey'in üzerine yürümeleri için, emirler gönderilmişti. Bu kuvvetler Maraş'a geldikten sonra, Elbistan'a doğru hareket ettiler. Süli Bey Göksün yaylasında bunları karşıladı. 1386 mayısında vukû bulan şiddetli muharebede Mısır ordusu mağlûp oldu. Hama vâlisi Sudun al-'Alā'î başta olmak üzere, Suriye ümarasından 17'si ile askerin çoğu telef ve mütebâkisi esir oldu. Bunu duyan Sultan Berkuk, Süli Bey'e karşı rakip çıkarmak üzere, onun mevkuf olan kardeşleri Osman ve İbrahim Bey'leri serbest bıraktı ve memleketlerine gönderdi. Osman Bey, Süli Bey'e itaat ettiği hâlde, İbrahim Bey dâimâ onunla muhasama yolunu tutmuştu. Sultan Berkuk, Süli Bey'i Elbistan'dan ve Maraş'tan koğmak maksadını güttü. Halil Bey'in katili olan İbrahim Bey'i, Elbistan emîri nasbetti. Bu zat, Mısır devletine mutî olan türkmenlerin başına geçip, Maraş'a doğru ilerledi ise de, 1387 mayısında bozguna uğrayarak, geri döndü. Bunun üzerine, şimâlî Suriye'de âsâyişin te'min olunabilmesi ancak Süli Bey'in tatmin edilmesi sâyesinde mümkün olacağını anlayan Sultan Berkuk, ister-istemez, onun emâretini tasdika mecbur oldu. Fakat ertesi sene Süli'nin sultana âsî olan emîr Mintaş ile birleşmesi, sultanın bu hareketinden hiç bir faide çıkmadığını gösderdi. Bunun üzerine Sultan Berkuk, Dulkadırlı ulusunun boylarını etrafına toplamış olan ve amcasının emâret ve hil'atini tanımayan Nāṣir al-Dīn Muḥammed Bey b. Ḫalīl Bey'i onun aleyhine teşvik etmeğe başladı. Sultanın ümerası ile ve bilhassa Sîs nâibi Sunkur ile birleşen Mehmed Bey, 1388 senesinde amcası Süli Bey ile Miñ-Taş'ı mağlûp etmeğe muvaffak oldu. 1389'da Süli Bey, Develi kalesine çekilerek, kadı Burhaneddin'e isyan eden Cüneyd Bey'e yardım ettiği gibi, Miñ-Taş, Yil-Buga ve diğer türk Memlûk ümerasının Berkuk'a karşı yaptıkları büyük isyana da iştirâk etti ve maiyetindeki beylerin bir kısmını onların maiyetine verdi. Bu tükmenler Kahire yürüyüşüne ve bütün harplere iştirâk ettiler. Bu esnâde Mehmed Bey, dâimâ Berkuk'a sâdık kaldı ve battâ Yil-Buga ile birleşen Sîs nâibi Sunkur'u hapsedip, bu şehri ele geçirdi (1389). Sultan Berkuk'un düşürülerek, Kerek kalesinde hapsedilmesinden bir az sonra, Mısır atabeyi olan Yil-Buga ile Miñ-Taş'ın aralarının açılması ve Miñ-Taş'ın gâlip gelerek, Yil-Buga'yı hapsedip kendini atabey tâyin etmesi üzerine, Süli de işi azıtarak, Halep havâlisini zapt ve yağmaya başlamıştı. 1389 senesi sonunda Berkuk'un Miñ-Taş'a gâlip gelmesi ve tekrar saltanatı eline geçirmesi, emâretini kuvvetlendirmek ve ḥâkimiyet hudutlarını genişletmek isteyen Süli Bey'in geniş emellerini suya düşürdü. Mamafih Suriye'nin bir kısmında mukavemet edip, sultan Berkuk kuvvetleri ile harp etmekte olan Miñ-Taş'a dâimâ yardımda bulundu. Hâlbuki kendine muhalif ve Berkuk'a tarafdar olan biraderi İbrahim Bey, Miñ-Taş'ın kardeşi Tuman-Timur ile harp ederek, galebe kazanmıştı. Süli Bey Miñ-Taş tarafdarlığı yapmakta devam etti ve Ayıntap'a gelerek, burada bâzı mezâlimde bulunduktan sonra, kardeşi Osman Bey'i iç kalenin muhasarasına memur etti. Osman Bey bir ay kadar muhasara edip, şehir halkına bir çok zararlar verdikten sonra, çekildi. Süli Bey Miñ-Taş ile berâber Maraş'a gitmişlerdi. Fakat çok geçmeden ikisi birlikte gelerek, Ayıntap şehrini işgâl ve kalesini tekrar muhasara ettiler. Süli Bey'in yanında 10.000 kadar türkmen mevcut bulunmakta idi. Bu esnâda kalede mahsur olan müverrih 'Aynî, bu muhasarayı uzun-uzadıya nakleder ve Ayıntap halkının uğradığı felâketleri ve musibetleri ve kendisinin geçirdiği tehlikeyi de bize bildirir.

Eylûl sonunda başlayan bu muhasara 4 ay sürmüştür. Süli ile Miñ-Taş Halep vâlisi Kara-Demirdaş'ın kendi üzerlerine yürüdüğünü duyunca, çekilmeğe mecbur kalmışlardı. Bundan sonra Miñ-Taş'ın teşebbüslerinde muvaffak olamayarak, mütevâli mağlûbiyetlere uğradığını gören Süli Bey, Mısır sultanının kin ve intikamına büsbütün hedef olmaktan korkarak, eski müttefikinden ayrıldı. Elbistan'da mahpus tutulan Berkuk tarafdarı ümerayı Halep'e gönderdi ve sul-

tan Berkuk'a doğrudan-doğruya müracaat ederek, eman talebinde bulundu. Büyük gâileler ile meşgûl olan sultan, Süli Bey'in çıkarabilmesi muhtemel karışıklıkları önlemek için, 1391 yazında ona bir emannâme ile türkmen emîrliği ve Elbistan nâipliğini tevcih etti. 1391 eylülünde sultan Berkuk Dimeşk'tan Halep'e doğru gelirken, Süli Bey'in devatdarı Muḥsinî gelerek, efendisinin mektubunu ve hediyelerini getirdi. Süli Bey Sîs şehrini zapt etmiş olduğundan dolayı itizar ederek, mezkûr şehrin anahtarlarını Halep vâlisine göndermiş olduğunu bildiriyor ve şehri tesellüm için, ümeradan birinin gönderilmesini rica ediyordu. 1394'te Timur Mardin'i muhasara ve Âmid'i zapt ve Avnik kalesi önüne vardığı ve Anadolu emîrlerinin bir kısmı ile haberleşerek, itaate dâvet ettiği sırada, Süli Bey ona elçiler gönderip, Suriye'nin fethine teşvik etmiş ve maiyetinde bulunacağını ve bu kıt'anın zaptında rehberlik yapacağını bildirmişti. Bundan haberdar olan sultan Berkuk, şimdiye kadar bütün kusurlarını af ve hareketlerini müsamaha ile karşıladığı Süli Bey'e karşı büyük bir nefret duymuş ve onu mahvetmeğe karar vermişti. Sultanın emri ile Halep vâlisinin kumandasında hareket eden büyük bir kuvvet 1395 martında Süli Bey'i ağır bir hezimete uğrattı. Süli'nin maiyeti dağıldı, kendisi müşkilâtla canını kurtarabildi. Bundan sonra Süli Bey ile Mısır sultanının arası hiç düzelmemiştir. Artık Süli Bey Suriye bölgesine akınlar yapmağa cesâret edemiyordu. Buna mukabil başka ülkelere akınlar yaptırıyordu. Sultan Berkuk isyanlarından usandığı ve nihâyet hayatından nefret duyduğu Süli Bey'i, ağabeyisi Halil Bey gibi, bir suikast ile ortadan kaldırmağa karar verdi. Mısır vak'anüvislerinin ekserisinin nakillerine göre, Süli Bey'in oğlu Sadaka Bey'in maiyetindeki adamlarından Ali Han adında biri, Sultan Berkuk'un teşviki ile, 1398 mayısı sonlarında, Maraş yukarısına yaylaya çıkan Süli Bey'i, geceleyin zevcesi ile birlikte uyumakta olduğu esnâda, çadırının içine girerek, bıçakla öldürüp, kaçmağa muvaffak olmuş ve Berkuk'un yanına gelerek, ondan bir çok ikrâm görmüş ve Antakya'da emîr-i aşereliğe nâil olmuştur. Mısır tarihçilerinin *haykal al-turkmān* diye, şecaat ve şöhret sâhibi, kendi ülkesinde çok âdil ve fakat başka memleketler ahâlisine karşı gâretçi, zâlim ve gâsıp olarak tavsif ettikleri Süli Bey ile Ayıntap muhasarası sırasında görüşmüş olan 'Aynî kendisinin şahsiyeti hakkında oldukça uzun mâlûmat vermiştir. 'Aynî, diğer Ayıntap uleması ile birlikte, ona zulümden ve günahtan sakınması yolunda naṣihatlerde bulunduklarını, Süli Bey'in zâhiren bu naṣihatleri dinler ve vaazlardan müteessir olur göründüğünü, fakat hakikatte kötülük ve günahtan aslâ çekinmediğini zikreder ve ölümü ile müslümanların büyük bir belâdan kurtulmuş olduğunu söyler. Maḳrîzî ise, Süli Bey'in katlini başka bir tarihte gösterir ve ayrı bir şekilde nakleder. Süli Bey'in ölümünden sonra, oğlu Sadaka Bey, sultan Berkuk'un yanına giderek, Elbistan nâipliği ve türkmen emâretinin menşûrunu almak istedi ise de, bütün hayatında Süli Bey'e karşı rekabet ve mücâdelede bulunan amcazâdesi Nâṣir al-Dîn Mehmed Bey b. Halil onunla mücâdeleye girişmiş ve aralarında dâimî bir harp başlamıştır. Belki de bu Mehmed Bey'in teşvikı ile, sultan Yıldırım Bayezid Elbistan'a yürümüş ve 2 ağustos 1399'da burasını zaptederek, Sadaka Bey'i kaçmağa mecbur etmiştir. Yıldırım Bayezid Elbistan vâliliğini ve Dulkadırlı ulusu beyliğini Mehmed Bey'e vermişti].

Nâṣir al-Dîn Mehmed Bey [b. bk.] Kadı Burhaneddin'in kızı ile evli idi. Onun vefatından sonra, kayın biraderi 'Alî Zayn al-'Âbidîn'i himâyesi altına aldı (Aşık Paşa-zâde, s. 73). Sıvas muhasarasında (803 = 1400) Elbistan türkmenleri tarafından, ordusunun ağırlıkları yağmalanmış olan Timur, Elbistan ve Dulkadırlı topraklarını işgâl ettikten, Malatya ile Behesni'yi de aldıktan ve bütün memleketi yıkıp harap ettikten sonradır ki, Dulkadır-oğullarını itaati altına alabilmişti (Şaraf al-Dîn, trc. Pétis de la Croix, V, fasıl 16). 1401 senesinin başlangıcında Suriye'den dönüşünde Timur, Tedmur yanında konaklamış olan Dulkadırlılara saldırarak, sürülerini zaptetti (Şaraf al-Dîn, *ayn. esr.*, V, fasıl 28). Timur gittikten sonra Nâṣir al-Dîn, kızlarından biri ile evli olan sultan Çelebî Meḥmed ile ittifak etmiş buluyoruz (Leuncl., *Hist.*, s. 412). 815 (1412)'te Nâṣir al-Dîn'in oğlu Süleyman Bey kardeşi Musa Çelebî'ye (Sa'd al-Dîn, I, 264; Leuncl., *Hist.*, s. 452 v.d.) karşı yaptığı harpte Çelebî Mehmed'e refakat etti (Sa'd al-Dîn, I, 264; Leuncl., *ayn. esr.*, s. 452 v.d.). Bilâhare Nâṣir al-Dîn Karaman-oğlu ve adanalı Ramazan-oğullarına karşı harp etti. 822 (1419)'de Sultan al-Mu'ayyad Nâṣir al-Dîn'i himâyesi altına aldı ve kendisine Kayseriye'yi zeâmet olarak verdi. 840 (1436)'ta Murad II. bu şehri zaptetti ve onu Dulkadırlı-oğullarına bıraktı. [Hayatının mühim bir kısmı, kardeşi Ali Bey ile ve sonra onun oğlu Hamza Bey ile mücâdele içinde geçen, Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şayḫ ve Sultan Barsbay ile muhtelif zamanlarda muhasım ve muharip olan Sultan Çakmak ile çok dost olup, ona kızlarından birini vermiş olan

ve 843 (1440)'te 80 yaşında, bu damadını ziyâret için Kâhire'ye giden] Nâṣir al-Dīn 44 seneden fazla hükûmet sürdükten sonra, çok yaşlı olduğu hâlde, 846 (1443)'da öldü. 1432 'de Anadolu'da seyahat eden Bertrandon de la Broquière, Hama civarında Dulkadırlı türkmenlere rast gelmiştir (s. 102). Aynı zat eserinin diğer bir yerinde (s. 119) bu Dulkadır emîrinin „30.000 türkmen silâhşora" mâlik olduğunu zikreder.

Nāṣir al-Dīn'in yerine babasının saltanatı devrinde Maraş beyi olan oğlu Süleyman Bey (846—858) geçti. Süleyman Bey 853 (1449)'te kızı Sitti Hatun'u müstakbel sultan Mehmed II. ile evlendirdi (Sa'd al-Dīn, I, 398 v. dd.; Dukas, s. 224). Dukas'a nazaran, Murad II. Karamanlılara ve Kara-Koyunlara karşı bir müttefik bulmak için bu evlenmeyi arzu etti. Oğlu Melik Arslan (1454—1465) Süleyman Bey'e halef olmuştu. Bunun saltanatı devrinde Uzun Hasan Harput'u zaptetmiştir. 870 (1465)'te Elbistan'da kardeşi Şah-Budak'ın tahriki ile İbn Taġribardī ve Âşık Paşa-zâde'nin rivâyetlerine göre, sultan Hoş-Kadem tarafından gönderilen bir fedâî tarafından öldürüldü.

Ölümünden sonra kardeşi Şah-Budak Sultan al-Malik al-Ẓāhir Hoş-Kadem tarafından, iktidar

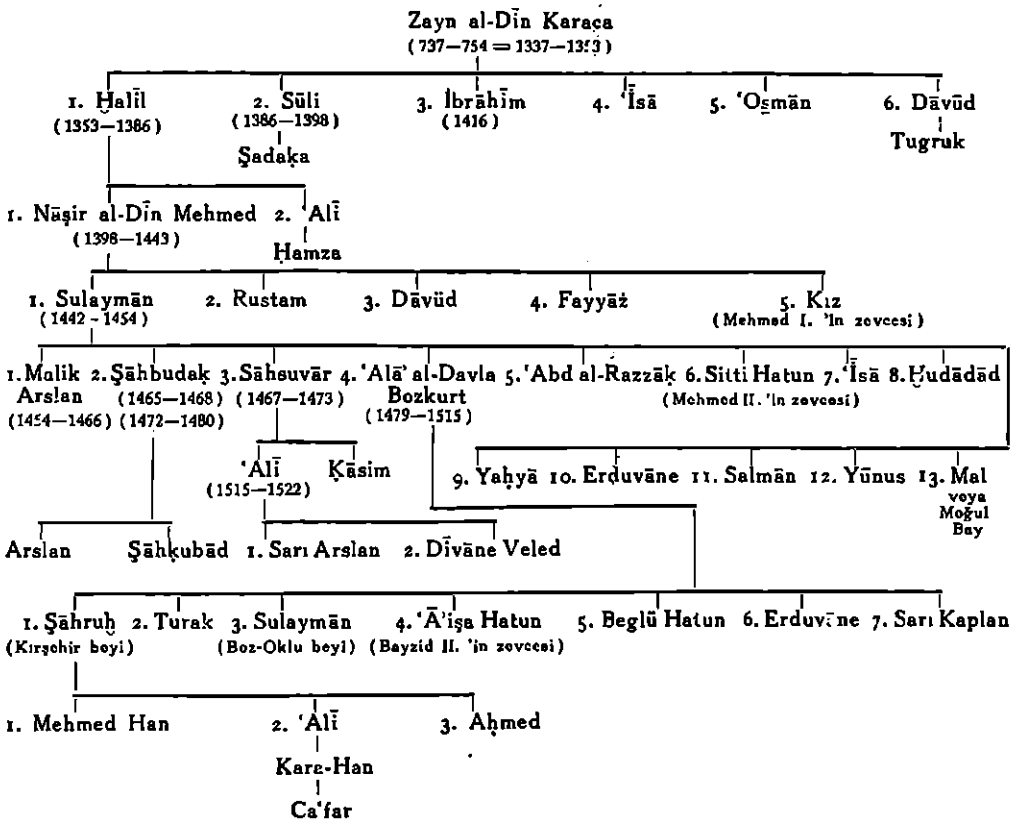

mevkiine getirildi; hâlbuki sultan Mehmed II. Dulkadır ve Boz-Oklu aşîretlerinin prensi ve Süleyman Bey'in Şahsuvar namındaki diğer bir oğlunun bu mevkie getirilmesini istiyordu. 872 (1467)'de Şah-Budak Mısır'a kaçtı ve hâkimiyeti Şahsuvar'a terketti. [Osmanlı padişahından teşvik ve yardım gören Şahsuvar sultan Hoş-Kadem'in Berdi Bey kumandasındaki orduyu 1467 son baharında bozmuş ve sonra sultan Kayıtbay'ın emîr Kulaksız kumandasındaki büyük ordusunu da mayıs 1468'de perişan ettikten sonra, Dârende'yi mısırlıların elinden almış ve mısırlılara tarafdar olan Ramazan-oğlu ile mücâdeleye girişmiştir. Şahsuvar Bey bundan sonra Kayıtbay'ın atabey Özbek kumandasında gönderdiği orduyu da fena bir bozguna uğratmış ve Malik al-Muẓaffar lakabını almıştır. Bundan sonra Ramazan-oğlu'nu mağlûp,

Ayas'ı zapteden ve Sîs şehrini ondan geriye almağa muvaffak olan Şahsuvar Bey, Sultan Kayıtbay'ın emîr Yeşbey kumandasındaki ordusuna mukavemet edememiş ve 1471 yazında evvelâ Ayıntab'ı ve daha sonra Ramazan-oğlu'ndan aldığı ülkeleri zayetmiş ve mezkûr senede Ceyhan nehri kenarında vukua gelen muharebede fena hâlde mağlûp olarak, Zamantı kalesine çekilip, kapanmış ise de, mısırlılar tarafından uzun bir muhasaradan sonra, 1472 haziranında esir alınarak, Kahire'ye götürüldü ve 1472 ağustos (rebiülevvel 877) ayı içinde Züveyle kapısında üç kardeşi ile birlikte, çengele vurulmak suretiyle, öldürüldü].

Şah-Budak uzun müddet bu iktidardan istifâde edemedi. 1479'da kardeşlerinden 'Alâ' al-Davla Sultan Mehmed II.'in himâyesinde isyan ederek (Sa'd al-Dîn, I, 570 v. dd.; II, 163), kendisini koğdu. Şah-Budak 'Alâ' al-Davla'nin tarafdarı bulunan mısırlılar tarafından hapsedildi ve 895 tarihinde Bayezid II.'in yardımı ile kardeşinin elinden hâkimiyeti almağa teşebbüs etti ise de, 'Alâ' al-Davla onu yenerek, mısırlılara teslim etti ve onlar tarafından öldürüldü. Bu zamandan itibâren 'Alâ' al-Davla osmanlılar ile dostâne geçindi; kızı Ayşe Hatun Bayezid II.'in karısı oldu (Taşköprü-zâde Kemâl, I, 60). Bu kadın 1467'de bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Bu çocuk Selim I.'dir. Fakat diğer taraftan 'Alâ' al-Davla, kızı Beglu Hatun'u, zevce olarak, vermediği ve bir de Ak-Koyunluların bozulması ile Diyarbekir'i ele geçirdiğinden dolayı, Tebriz şahı İsmail ile arası açıldı. 913 (1507)'te Şah İsmail, 'Alâ' al-Davla'nin yurduna hücum ederek, onu büyük bir mağlûbiyete uğrattı; Diyarbekir ve Harput'u aldı (Sa'd al-Dîn, II, 130 v. d.; *Hist.*, s. 652 v. dd; J. v. Hammer, *Gesch. des osm. Reiches*, II, 345). 'Alâ' al-Davla'nin bir oğlu ve iki torunu iranlıların eline geçti ve öldürüldüler. Selim I. 'Alâ' al-Davla'nin hâkimiyetine nihâyet verdi. 921 (1515)'de Hadım Sinan Paşa sözde osmanlılara karşı hasım vaziyeti aldığından Dulkadırlı emîrin cezalandırılmasına memur edilmişti; 29 rebiülâhırda (12 haziran) ihtiyar türkmen emîri ile Sinan Paşa arasında bir muharebe oldu. 'Alâ' al-Davla 90 yaşında idi (Feridun, I, 362; Sa'd al-Dîn, II, 293—297; J. v. Hammer, *ayn. esr.*, II, 425 v. d.). Şahsuvar'ın oğlu Ali Bey, 'Alâ' al-Davla'nin yerine, iktidar mevkiine getirildi; Ali Bey 'Alâ' al-Davla'nin zamanında Bayezid II.'e iltica etmiş ve Selim I. 'in Şah İsmail'e karşı yaptığı harpte temâyüz etmiştir. Bundan sonra Selim I.'in yanında Mısır harbini yaptı. Kanunî Süleyman zamanında Can-Berdi Gazâlî isyanını bastırdı, Bilâhare Ferhad Paşa tarafından sultana fitnelendi. Cezalandırılmasına memur edilen Ferhad Paşa Artukâbâd yanındaki ordugâhına Ali Bey'i getirterek, iki oğlu ile birlikte öldürttü (928; krş. Leuncl., *Hist.*, s. 759 v.d.). Dulkadırlıların emâreti, beylerbeyliğine tahvil edildi. 'Alâ' al-Davla'nin Şah İsmail'e iltica etmiş olan iki torunu ve Şahruh'un oğulları Ali Bey ve Muhammed Han bilâhare sultan Süleyman tarafına geçtiler ve sultandan sancak beylikleri alıp, bu mevkii işgâl ettiler. Muhammed Han, 977 (1569) senesinde Rumeli'de öldü (krş. Evliyâ Çelebî, I). 'Alâ' al-Davla'nin 'Abd al-Razzâk Bey namındaki bir kardeşi, çocukları ile birlikte, esir olarak, İstanbul'a götürüldü (1515). 'Abd al-Razzâk sonradan Köstendil sancağı beyi olmuştur.

Osmanlı hâkimiyeti devrinde Dulkadır-oğulları tâbî emîrler sınıfına dâhil idiler (bk. Evliyâ Çelebî, *göst. yer.*). XVII. asırda dahi, sinoplu Kızıl-Ahmedli ve Kırım hanları ile birlikte, hükümdar âilesi meyanında sayılıyorlardı (Sagredo, *Memorie Istoriche*, s. 1068, Venedik, 1677). [Dulkadırlı hukümdarlarından yalnız Şahsuvar Bey para bastırmıştır. Memleketlerinde evvelâ Mısır ve daha sonra osmanlı parası kullanılmıştır].

Dulkadır ismi (Dukas Τουρχατίρης yazıyor, 224; krş. Bertrandon de la Brocquière; *Surgadiroli*, Sagredo; *Durcadurli*); Khalkondylas ve *Historia Politica* Dulkadır-oğullarını Taş-Eli (Kilikya) Turgutlu türkmenleri ile karıştırıyorlar ve bâzan Dulkadırlıları ifâde için, Τουργούτης ve bâzan da Turgutluları anlatmak için, Τουρχατηλίδες yazıyorlar) Maraş'taki türkmen aşîretleri arasında bâki kalmıştır. Eski Dulkadır eyâleti Maraş, Malatya Ayıntap, Kars-i Zu'l-Kadrîya ve Sumeysat sancaklarını ihtivâ ediyordu ('Aynî 'Alî, *ayn. esr.*, s. 50). Dulkadır eyâleti 'Alâ' al-Davla memleketi olarak da tanınıyordu.

Bibliyografya: [XIV. asırdaki ilk 3 Dulkadırlı hükümdarı zamanına âit kaynaklar: Mufażżal b. al-Faḍā'il, *al-Nahc al-Sadîd* (Paris Bibl. Nat., arap. yazm., nr. 4525, var. 240, 267); Şafadî, *A'yān al-'aṣr* (Ayasofya kütüp., nr. 2964, 2967); İbn Kaṯîr, *al-bidāya va 'l-nihāya* (Ayasofya kütüp., nr. 3002); İbn Şākir al-Kutubî, *'Uyūn al-tavārîḫ* (Kara Çelebî-zâde Husâmeddin kütüp., nr. 272); İbn Ḥabîb al-Ḥalabî, *al-Durrat al-aslāk fî davlat al-atrāk* (Yenicâmi, Sultanahmed ve Turhan Sultan kütüp., nr. 849 ve 233); İbn al-Vardî (Mısır, 1285), II, 339, 343, 350; İbn al-Firūt (Beyrut, 1938), IX, 484 (diğer bibliyografya için bk. AK-KOYUNLULAR]; Müneccimbaşı, III, 167—171; 'Âlî, *Ḳunh al-aḫbār*, IV, 3, 38—45; ayn. mll., *Fuṣūl*

al-ḥall va 'l-'aḳd... (hususî kütüp., var. 98 v. dd.); J. v. Hammer, *Gesch. d. osm. Reiches*, I, 175—179; Ch. Schefer, mukaddime; Bertrandon de la Brocquière, *Voyage*, s. LIX v.dd. (J. H. MORDTMANN.)

[Bu makale MÜKRİMİN H. YINANÇ tarafından ikmâl edilmiştir.]

DULŪK. [Bk. DÜLÜK.]

DŪMAT AL-CANDAL. [Bk. CEVF SİRHÂN.]

DUNAYSİR. [Bk. DÜNEYSİR.]

DUNGAN. [Bk. DÖNGEN.]

DUNYĀ. [Bk. DÜNYÂ.]

DURAYD. [Bk. DÜREYD.]

DURKĀNÎ. [Bk. DÜRKÂNÎ.]

DURR. [Bk. DÜRR.]

DURRĀNÎ. [Bk. DÜRRÂNÎ.]

DUŞMANZİYĀR. [Bk. MUḤAMMED B. DUŞMANZİYĀR.]

DŪZAḪ. [Bk. CEHENNEM.]

DÜBB. AL-DUBB AL-AṢĠAR ve AL-DUBB AL-AKBAR (küçük ve büyük ayı), şimâlî iki yıldız kümesinin grekçe Ἄρκτος μικρά ve Ἄρκτος μεγάλη adlarının tercümesidir. Bu iki yıldız kümesinin daha eski arapça isimleri, küçük ayı için *banāt na'ş* (veya *banāt al-na'ş al-ṣuġrā* „sedye kızları") ve büyük ayı için de — *banāt na'ş al-kubrā* idi. Ḳazvînî, dört köşeyi teşkil eden yıldızlara *al-na'ş* („sedye") ve kuyruğu teşkil eden üç yıldıza da *al-banāt* („kızlar") adlarının verildiğini zikretmektedir. Golius (al-Farġānî, s. 64 'teki notlar) bu kızların, tabut önünde giden ağlayıcı kadınlar olduklarını zanneder. *Dubba* müennes şekli (orta çağda garpta *Dubhe* şeklinde yazılmıştır), daha hususî olarak, α *Ursae majoris* (büyük ayı) yıldızını göstermektedir; bu ismin, kastilyan dilinde yazılmış (1252) olduğunu bildiğimiz, Alfonso zîcinin latince tercümelerinden gelmiş olması muhtemeldir.

Bibliyografya: al-Ḳazvînî, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), I, 29 v.d.; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung u. die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809) s. 3—32; al-Battānî, *Opus astronomicum* (nşr. Nallino), II, 144 v.d.; III, 245 v.d. (H. SUTER.)

DÜBEYS. DUBAYS B. ṢADAḲA ABU 'L-A'AZZ NÜR AL-DAVLA AL-MAZYADÎ (?—1135) haçlılar zamanında, sergüzeştçi emîrlerden olup, ecdadı gibi (bk. MEZYEDİLER) Malik al-'arap unvanını taşırdı. Mâcera dolu bir hayat yaşadıktan sonra, 529 (1135)'da bir pusuya düşerek, öldü. 501 (1108)'de babasının öldüğü kanlı muharebede, Dubays Selçuk sultanı Muḥammed tarafından esir edildi. Sultanın cebren sadakat yemini ettirdikten sonra, kendisine hürmetle muamele ettiği doğrudur. Fakat âilesinin merkezi olan Ḥilla'ye avdetine müsaade edilmedi. Ancak Muḥammed'in vefatından sonra, 511 (1118)'de onun halefi Maḥmûd kendisine bu hususta izin verdi. Bunun üzerine, Dubays Ḥilla'de babasının nüfuzlu mevkiini işgâl etti. Fakat, babası gibi, selçuk emîrleri arasındaki tefrikadan istifâde ederek, otoritesini bir kat daha arttırmak ümidi ile, Maḥmûd'un kardeşi Mas'ûd'a yanaştı ve onu tahta geçirmek için, kendisi ile ittifak etti. Fakat vukua gelen muharebede Maḥmûd gâlip geldi ve Dubays Mardin beyi olan kayın babası İl-Gazî'nin yanına iltica etmek mecburiyetinde kaldı. Bununla beraber, sultanın askerleri Ḥilla ve kûfe'yi zaptettikleri vakit, ona itaat etti. Bir müddet sonra halife al-Mustarşid ile mücâdeleye girişti; al-Nîl civarında 517 (1123)'de tutuşulan muharebe, Dubays'in tam bir mağlûbiyeti ile neticelendi. Dubays kendisini güçlükle kurtarabildi. Sonra Müntefik kabîlesinin çapulcu bedevîleri ile Basra'ya hücum etmek suretiyle, yeniden meydana çıktı. Fakat halife bunlara karşı asker gönderdigi vakit, Dubays muharebeye girişmeğe cesâret edemedi, haçlılara kaçtı ve bunları Halep'e taarruz etmeğe ikna etti. Haçlıların teşebbüsü muvaffakiyetsizliğe uğradı ve onlar çekildikleri vakit, Dubays Selçuklu şehzâde Tuğrul'a yanaştı ve onu Bagdad üzerine yürümeğe ve Irak eyâletini zaptetmeğe kandırdı. Fakat halife bu projenin tahakkukuna mâni olabildi ve neticede Tuğrul ve Dubays, selçuk sultanı Sancar'ın yanına sığınmak mecburiyetinde kaldılar. Sultan o zaman Rey üzerine yürüdü, yeğeni sultan Maḥmûd'u da çağırdı ve o bu dâvete icabet etti. İki sultan müşterek bir hareket yapmak hususunda anlaştılar. Sancar, Dubays lehinde idare-i kelâm etti ve onun Ḥilla'ye dönüp, halife ile barışmak arzu ettiğini Maḥmûd'a haber verdi. Fakat Dubays'in hatası yüzünden, her şeyi suya düştü. Dubays, ikinci defa Basra'yı yağma ettikten sonra, Arabistan çölüne kaçmağa mecbur oldu. Orada Şarḥad'dan bir dâvet mektubu aldı; bu mahallin emîri ölmüştü ve gözdesi sâyesinde memleketin hükümdarı olmağa muvaffak olacağı ümidi Dubays'e, ile, kendisi ile evlenmesini teklif ediyordu. Dubays bu dâvete icâbet etmekte tereddüt etmedi, fakat çölde yolunu şaşırdı ve Kelb kabîlesinden bir kaç bedevînin eline düştü; bunlar onu Şam emîri Tāc al-Mulūk Böri'ye teslim ettiler. Tāc al-Mulūk Dubays'i, Musul beyi 'İmād al-Dîn Zengî'ye gönderdi; çunkü bu zât, kendi maksadları hususunda faydalı olabileceğini düşünerek, Dubays'in kendi yanında bulunmasını arzu ediyordu. Bir müddet sonra her ikisini, halifeye (526=1132)

karşı bir sefer açmak için, birleşmiş olarak buluyoruz. Fakat onların bu teşebbüsü muvaffak olmadı ve halife onları hezîmete uğrattı. Dubays bir müddet daha Ḥilla ve Vāsiṭ'ta tutunmağa muvaffak oldu; fakat nihâyet harpten vazgeçmek mecburiyetinde kaldı. 526 (1132) 'de halifeye galebe çalıp, onu Marāġa'ya götürerek, orada katleden sultan Mas'ūd ile birleşti. Bâzı rivâyetlere göre, bu cinâyet sultanın teşviki ile işlenmiştir ve sultan kendi üzerinden şüpheleri atmak maksadı ile, bu aralık Dubays'i de katlettirmiştir. Dubays huzura kabûl edilmeği beklediği sırada, sultanın adamlarından biri ansızın ona yaklaştı ve kafasını kesti. Weil (*Geschichte der Chalifen*, III, 231 v.d.) 'in dediği gibi: — „böylece 529 (1135) senesine doğru, bir ay ara ile, birbirine karşı ebedî bir düşmanlık içinde yaşamakla berâber, ecnebi hâkimiyetine bir nihâyet vermeğe kalkışmak kabiliyetinde bulunan iki arap da ölmüş oldu. Fakat her ikisi de çok sebatsız idiler ve çok kısa görüşlü bir siyâset tâkip ediyorlardı. Bununla berâber her ikisi de, birer merd insan olarak, sevilmişler ve şâir, edip ve âlimler hâmisi olarak, saygı ile anılmışlardır. Ḥarîrî'nin *Maḳāmāt*'ından biri (39) ile Dubays'in hâtırası tebcil edilmiştir. Burada şâir onu islâmın en büyük adamlarından biri olarak gösterir".

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), X ve XI; İbn Ḫallikān, *Vafāyāt*, yk. bk. *Dubays*; *Hist. Orient. des Croisades*, I, 509, 522; III, 661 v.d.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 214 v.d.

DÜLDÜL. DULDUL, Peygamberin beyaz dişi katırının adıdır. Peygamber gazvelerinde ona binerdi. Katır Peygamberin irtihâlinden sonra da yaşadı, ihtiyarladı ve dişleri dökküldü; öyle ki, yesin diye arpayı bile ağzına koyuyorlardı. Denildiğine göre, Mu'āviya zamanına kadar yaşadıktan sonra, Yanbu'da öldü. Şi'îlerden çıkmış bir rivâyete nazaran, Düldül haylı yaşamış ve 'Alî onun sırtına binerek, hâricîler ile muharebe etmiştir. Bu katır Peygambere, 'Ofayr adındaki eşek ile birlikte, Muḳavḳis tarafından hediye olerak gönderilmişti; müslümanlar katırı, ilk defa olarak, o vakit gördüler. Yine denilir ki, bu hayvan Peygambere Farva b. 'Amr al-Cuẕāmî tarafından gönderilmiştir. İhtimâl Fiżża adında olan diğer bir katır ile karıştırılıyor. *Duldul* kelimesi, asıl kirpi demektir (*Tāc al-'arūs*, VII, 324; *Lisān al-'arab*, XIII, 264). Fakat bu katıra verilen bir ad olamıyacağından, onun hızlı yürüyüşüne bir telmih olsa gerektir.

Bibliyografya: Navavî, *Biographical Dictionary*, s. 46; İbn al-Aṯîr, *Kāmil*, II, 238; Ṭabarî, I, 1783; Damîrî, *Ḥayāt al-ḥayavān*, I, 420. (CL. HUART.)

DÜLEFÎLER. BANÎ DULAF, III. (IX.) asırda Karac (Hemeden ile İsfahan arasından)'de az-çok müstakil bir mevkie sâhip olan ve bu yüzden bâzı arap vekayinâmecileri tarafından müstakil bir hânedan telâkki edilen Abū Dulaf al-Ḳāsim b. 'Îsā al-'Iclî [bk. AL-ḲĀSIM] ahfadının adıdır. Âilenin ceddi 228 (842)'da ölünce, oğlu 'Abd al-'Azîz babasının makamına geçti ve kendisinden sonra da (260 = 873) oğulları Dulaf (ölm. 265 = 878/879), Aḥmed (ölm. 280 = 893), 'Omar ve Abū Laylā lakabı ile anılan al-Ḥāriṯ hükûm sürdüler. Ḥāriṯ'in 284 (897)'te ölümü ile Dülefîlerin saltanatı da sona ermiş oldu.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr, *Kāmil* (Tornberg), VI, VII.

DÜLFİN. AL-DULFİN, grekçe ὁ δελφίς (ve δελφίν)'in arapça şekli, arap astronomları tarafından, Delphinus yıldız kümesine verilen isimdir. Araplar arasında daha eski ve daha âmiyâne olan ismi *al-Ṣalîb* („haç") ve burcun en dışında bulunan yıldızın adı da *'Amūd al-ṣalîb* („haçın kazığı veya temeli"; (astronomlar buna *Ẕanab al-dulfîn* „Dülfin'in kuyruğu" demektedirler)'dir. Birbirlerine yakın olup, bir *ma'în* teşkil eden dört yıldız için de Ḳazvînî'de *al-Uḳūd* („inciler, ve gerdanlığın incileri") adına tesâdüf edilmektedir.

Bibliyografya: al-Battānî, *Opus astronomicum* (nşr. Nallino), II, 153, III, 253; Ḳazvînî, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), I, 34; L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung u. die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809), s. 110 v.d. (H. SUTER.)

DÜLÜK. DULŪK, Ayıntap'ın 10 km. şimâl-i garbîsinde, Germanicia (Maraş) ve Nicopolis (Islâhiye civarında) şehirlerinden Apamea (şimdiki Birecik)'ya giden yolların birleştiği yerde bulunan kadîm Doliche olup, buraya sonradan araplar tarafından Dulūk ve şimdi de türkler tarafından Dülük denilmektedir. Eski çağda Δῆβα (Diba, Diva) diye adı geçen yerin burası olması mümkün bulunduğu gibi, orta çağ arap kaynaklarında buraya Teluk ve Tulupa da denilmiştir. Dülük ilk defa, 'İyāż b. Ġanm'ın kumanda ettiği islâm ordusu tarafından, bizanslıların elinden alınarak, bir hudut kalesi hâline gelmişti (bk. 'Adî b. al-Riḳā' 'nın Yāḳūt tarafından zikredilen bir şiiri, II, 583 ve Nöldeke'nin, *ZDMG*, IV—XI, 700'de buna dâir bir notu) ve daha sonra, Harûn al-Raşîd'in te'sis ettiği 'Avāşim [b. bk.] bölgesinde idhâl edildi. Ḥamdānî Sayf al-Davla ile şâir Abū Firās'ın bizanslılara karşı yaptıkları harplerde rol oynadı (bk. Yāḳūt) ve İbn al-Aṯîr (VIII,

404)'e göre, 351 (962) senesinde bizanslıların eline geçti. XI. asrın ikinci yarısında, Alp Arslan'ın kumandanlarından Afşîn ve daha sonra 1081'de Anadolu Selçuklu sultanı Süleyman Şah tarafından fethedildi. Aynı asrın sonunda haçlılar tarafından işgâl edilerek, XII. asır ortasında Konya Selçuklu sultanı Mas'ûd'un damadı Nûr al-Dîn Maḥmûd tarafından geri alındı. Fakat daha o sıralarda, komşu Ayıntap [b. bk.] şehrinin inkişafı ile berâber, Dülük'ün ehemmiyetini kaybettiği anlaşılmaktadır. Kadîm Doliche ismi şimdi burada Dülük adlı bir köy ile bu köyün cenûbunda Tell-Dülük adlı bir tepede kalmıştır. Bu tepede, belki Zeus Dolichenus'un yerine kaim olmuş bulunan Dülük-Baba adlı bir türbe vardır.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencycl. f. Altertumswiss.*, IV, 1276; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 36, 386 v.d., 438; v. Kremer, *Beiträge zur Geogr. des nördl. Syriens*, s. 25; Ritter, *Erdkunde*, X, 1034 v.d.; Humann und Puchstein, *Reisen.*, s. 116 v.d., 169, 400; ayrıca bk. *İA*, mad. AYINTAB (bibliyografya), II, 64—67.

(R. HARTMANN.)

DÜNEYSİR. DUNAYSİR, 37° 12′ şimâl arzında Mardin'in takriben 15 km. cenûb-i garbîsinde bir kasabadır. Orta çağda ve bilhassa Artuk-oğulları devrinde burası ticâret merkezi olduğundan, büyük bir refah ve umrana kavuşmuştu. Hâlâ mevcut olan heybetli hârâbeleri (bilhassa iki câmi bakiyesi) bu hususta gâyet belîgâne şehâdette bulunmaktadır. Eski şehirin kapladığı sâhada Ḳoç Ḥiṣār (kısaltılmış şekli Ḳosar; bu ad eski seyyahlarda ekseriya türlü bozuk şeklinde geçer) adında, yarı yıkık, bir köy vardır. Bu ada deha Yâḳût'ta bile tesâdüf ediliyor. Dunaysir'in şarkında Tell-Ermen'de muazzam bir harâbe yığını bulunmaktadır. Burada her hâlde eskiden bir şehir bulunsa gerektir. Sachau burasının Tigronokerta adındaki meşhûr payitaht olduğunu iddia etmişse de, C. F. Lehmann'ın araştırmalarına göre, bu payitaht daha ziyâde şimdiki Meyyâfârikîn'de idi. Bu hususta krş. Streck (*ZDMG*, LXVI, 302) ve G. Hoffman'a göre (*ZDMG*, XXXII, 741) burasının, Dio Cassius (68, 22)'ta adı geçen Adenystrai kalesi olması icap etmektedir. Teli Ermen'de cenûb-i şarkî tarafında evvelce ermeniler ile meskûn olan mühim bir kasaba vardır.

Bibliyografya: 610 (1213)'da Ḫiżr b. İl-Almış b. İl-Düzmiş tarafından yazılmış bilhassa biyoğrafik mâhiyette bir Dunaysir tarihi vardır. C. Brockelmann, *GAL.*, *Suppl.* I, 569; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld); *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), *tür. yer.*; İbn Cubayr (nşr. de Goeje, 2 tab), s. 240, 241; G. le Strange, *The Lands of the East. Caliphate* (1905), s. 96; Ritter, *Erdkunde*, XI, 42, 366, 373 v. d.; Petermann, *Reisen im Orient* (1861), II, 347 v.d.; E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotam.* (1883), s. 400 v.dd. (bir harita ile birlikte); ayn. mll., *Über die Lage von Tigranokerta, Abh. der Berlin. Akad.* 1880, s. 57—62, 80; Streck (Pauly-Wissowa, *Real-Encyklopedie, Suppl.*, I, 10; Adenystrai).

(M. STRECK.)

DÜNYA. DUNYĀ (A.), yer yüzündeki âlem; „öbür dünya"'nın *uḫbā* mukabili olan „bu dünya" *danî'a* „kötü olmak" aslından gelen bu kelime *Kur'an*'da islâm teolojisinde „öbür-dünya"'ya mukabil olmak üzere ve istihfafkâr bir mâna ile, bu fânî dünya için kullanılmıştır. Bu tâbirin *Kur'an* (II, 86)'da tarzı, aynı kelimeyi hıristiyan müelliflerinin kullanışlarına pek benzer — „Dünya hayatını ahirete bedel satın alanların azâbı hafifletilmez ve onlara yardım edilmez" (*Kur'an*, LXXXVII, 16—19); — „Siz bu dünya hayatını tercih edersiniz; hâlbuki ahiret daha hayırlı ve dahâ bâkîdir. Bu daha önceki kitaplarda, İbrâhîm ve Mûsâ'nın kitaplarında da mevcuttur".

İmâm al-Aş'arî'nin *Kur'an*'dan naklettiği diğer bir fıkra güzel bir teşbihi ihtivâ eder; — „Göz kamaştırıcı ve aldatıcı bir yeşillik olup, sâkinlerini yanıltan dünyaya karşı, sizi ikaz ederim" *Kur'an*'ın bize bildirdiği gibi—: „Onlara dünya hayatının timsâlini gösterir; o bizim gökten indirdiğimiz suya benzer; toprağın nebatları onunla karışır; ertesi gün onlar kurur, rüzgâr onları savurur; çünkü Allah her şeye kadirdir..." (XVIII, 43); — „Yer yüzünde olan her şey fânidir" (LV, 26); — „Şimdi amellerinizi bâkî olan mesken ve ebedî olan hayata göre hazırlayın".

Ġazâlî, *al-Durra 'l-fâḫira* adlı eserinde, Allahın, zamanların sonunda, bütün mevcudat öldüğü vakit, şöyle nida edeceğine kaildir: — „Ey dünya, ey deni, hani nerede reislerin, bübüyüklerin? Câzibelerinle onları ayarttın, şa'şanla onları gelecek âkıbetlerine karşı gâfil bıraktın". Haşirden sonra da müellife göre, dünyayı ak saçlı gâyet çirkin bir acûzeye suretinde gözükür; o zaman insanlara: — „Bunu tanıyor musunuz?" — diye sorulur; onlar cevap verirler: — „Ondan kurtulmak için, Allaha sığınırız". — Onlara denir: — „İşte bu dünyadır ki, onun uğrunda sizler birbirinize haset etmiş ve kin bağlamıştınız".

Bibliyografya: V. Mehren, *Abou 'l-Hasan Ali al-Aş'ari, Travaux de la 3ème sesion du Congrès internatinal des Orientalistes*, s. 45, II, 'den alınmıştır; Lucien Gautier

La perle précieuse de Ghazali (Genève, 1878), s. 25 ve 88. (B. CARRA DE VAUX.)

DÜREYD. DURAYD B. AL-ṢİMMA AL-CUŞAMÎ, CUŞAM B. MA'ĀVİYA B. BAKR B. HAVĀZİN neslinden bir arap şâiridir. Asıl ismi Mu'āviya ve babasınınki, al-Ḥāriṯ'tır. Arap suvarilerinin en seçilerinden ve şâirlerinin en iyilerinden biri idi ve 'Antara'ye bile tercih olunurdu. Babası Ficār harbindeki Maḥla meydan muharebesinde Cuşam kabîlesine kumanda etmiş ve bir az sonra başka bir muharebede öldürülmüştür. Be harbin hitamından az zaman sonra, Banī Cuşam'in himâye ettiği Banī Sulaym ile Bani Kinâna arasında yeni bir nizâ çıktı. Durayd, Banī Kinâna'ın bir şûbesi olan Banī Firās tarafından, esir edildi, fakat salıverildi; çünkü geçmiş bir vak'ada bu kabîleden birine mızrağını iâde etmiş ve muvaffakiyetle neticelenen 100 kadar talanda bulunmasına rağmen, Banī Firās'a karşı artık bir daha harp etmemiştir. Ömrünün sonlarına doğru, kendi kabîlesine karabeti olan Sulaym kabîlesinden meşhûr şâire al-Ḫansā ile evlenmeğe tâlip oldu. Hepsi kendinden evvel muharebe meydanında ölen dört kardeşinden en ziyâde mârûf olanı Banī Ġaṭafān'a karşı bir akında telef olan 'Abd Allāh idi. Bizzat Durayd'in de bu bâdirede hayatını kaybetmesine ramak kalmıştı. Şâir pek güçlükle canını kurtarabildi. 'Abd Allāh'ın Ḳirāb namındaki meşhur cenk atı da sâhibinin katli günü düşman tarafından iğtinam edildi (krş. Ḥarīrī, *Maḳāma*, s. 45; Freitag, *Arab. prov.*, II, 210). Ölümünden bir az evvel, şâire al-Ḫansā'nın kardeşleri Mu'āviya ve Ṣaḫr'ın vefatından sonra, Sulaym kabîlesinin şeyhliği hakkında çıkan ihtilâfa Durayd, aracı olarak, müdahâle etti. 8 (630) senesinde Ḥunayn gazasından sonra, müslüman Rabī'a tarafından, soğukkanlılıkla katledildi. Durayd müslüman olmamıştı. Son derece musrif olduğu için, ömrünün son senelerini en derin sefâlet içinde geçirmiştir. Mûtad ismi „Havāzin'in kardeşi" idi (bk. Ṭabarī, I, 3344, burada 'Alī onun beyitlerinden birini zikreder; bk. bir de 3368).

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 1255—1257, 1666/1667; Caussin de Perceval, *Essai*, II, 539 v. d.; III, 245 v. d.; *Aġānī*, IX, 2—20; Goldziher, *Muh. Studien*, I, 233, 252.

(T. H. WEIR.)

DÜRKÂNÎ. DURKĀNĪ, Gurçānī kabîlesine bağlı bir belûc klanıdır. Durkāniler, pek eskiden belûc birliği içine karışmış bir rācpūt kabîlesi olan Dōdāîların neslindendir. Durkānī'ler, Sulaymān sıra dağlarından Drāgal dağında otururlar ve belûc dilini kullanırlar.

DÜRR. [Bk. İNCİ.]

DÜRRÂNÎ. DURRĀNĪ, başlıca efgan kabîlelerinden biri olup, önce (Avdāl tesmiye olunan bir cedde nisbetle) Abdālī adı ile mârûf idi. Aḥmed Şāh kendisi *durr-i durrān* unvanını aldığı vakit, bu ismi de Durrānī'ye tahvil etmiştir. Bu devre kadar kabîlenin tarihi için bk. ABDĀLĪ, AḤMED ŞĀH ve EFGANİSTAN. 1747'de Aḥmed Şāh tarafından te'sis edilen devlet Durrānī devleti namı ile tanınmış ise de, Sadōzay devleti denilmesi daha doğru olur; zîra bu devletin hükümdarı Durrānîlerin büyük Pōpalzay klanının Sadōzay zümresine mensûp idiler ve Sadōzaylara halef olan Bārakzaylar de yine Durrānîlerden idi. Filhakika kabîle başlıca 3 klanı ihtivâ ediyordu ki şunlardır: Pōpalzaylar, Bārakzaylar ve Alakōzaylar. Durrānī kabîlesi Kandahar'ın cenûbunda Belûcistan hududuna kadar olan arâziyi, aşağı Helmand ve Tarnak vâdilerini, Arġandāb Argasān ve Zamīndāvar'i işgâl eder. İngiliz Belûcistanı'ının Quetta Pişīn bölgesinde, Ḫvāca Amrān dağlarında yaşayan Açakzaylar bu kabîlenin bir şûbesidir ve aynı eyâlette oturan Tarīnler bunlar ile yakın akrabadır.

Durrāniler büyük ve kuvvetli bir kabîle olup, nüfusunun bugünkü mıkdarı hakkında hiç bir istatistik mâlûmatı yoktur.

Bibliyografya: *Vāḳi'āt-i Durrānī* (Kānpūr, 1293); Bellew, *Races of Afghanistan* (Calcutta, 1880); Elphinstone, *Caabool* (London, 1839—1842); Longworth Dames, *Coins of the Durrānis* (*Num. Chron.*, 1889); Rodgers, *Coins of Aḥmed Shāh Durrānī* (*Journ. As. Soc. Beng.*, 1885); Ni'mat Allāh, *Maḫzan-i Afġānī*, HS.; Dorn, *Hist. of the Afghāns* (London, 1836).

(M. LONGWORTH DAMES.)

DÜRZÎLER, Fâtımî halifelerinden olup, ulûhiyet iddiası ile Ḥākim bi-amrih adını alan al-Ḥākim bi-amr Allāh al-Manṣūr b. al-'Azīz bi 'llāh (375—411)'ın veziri Ḥamza b. 'Alī [b. bk.]'nin te'sis ettiği bir mezhebin sâlikleridir. Dürzîler evvelce Suriye'nin orta kısmındaki Bıḳā' vâdisi ile bu vâdiyi kuşatan Lübnan ve Anti-Lübnan dağlarında, Marc 'Uyūn ve Banyas'a kadar uzanan yerlerde, ilk intişar sâhaları olan Vādī al-Taym (Rāšçyā ve Ḥāṣbēyā'nın bulunduğu havâli)'de Hermon (Cabal al-Şayḫ, eskiden Cabal Durūz) dağında yaşamışlar, bilâhare bunların bir kısmı Ḥavrān (Cabal Durūz) taraflarına çekilmişlerdir.

Dürzîlerin menşe'i meselesi henüz halledilmiş değildir. Bunlardan ilk bahseden Yaḥyā İbn Sa'īd al-Anṭākī ve al-Makīn, bu hususta hiç bir şey söylemedikleri gibi, kaynak mâhiyetindeki islâm eserlerinde de mâlûmat yoktur. Dürzîler kendilerini arap ırkından saydık-

ları gibi, Avrupa müelliflerinden bâzıları da onları arap aslından gösterirler; bâzıları ise, dürzî mezhebinin mezdekîliğe benzemesine bakarak, onların eski İran kavimlerine (medler, persler) mensûp bulunduklarını ileri sürerler. Dürzîlerin bititler ile hattâ galatlar ile aynı menşe'den geldiklerini iddia edenler de vardır. Dürzîleri franklara bağlayan eski bir rivâyete göre, XII. asırda Suriye'de kalıp, memleketlerine dönemeyen bir kısım haçlılar, müslümanların tazyiki karşısında, Comte de Dreux'nun kumandası altında dağlara çekilmişler ve yerliler ile evlenerek, islâm ülkesinde bir hıristiyan cemaati teşkiline muvaffak olmuşlar ve Dreux isminin muharref şekli olan „dürzî" adını almışlardır. İsim meselesini bir tarafa bırakmakla berâber, rivâyeti tevsika çalışan Puget de St. Pierre, *Capitaine N. Bouron, Histoire du Liban et de la Montagne Hauanaise*, Paris, 1930, s. 92 v.d.) de aynı mâlûmatı verdikten ve her iki cemaatin müslümanlara karşı müştereken hareket ettiklerini kaydeyledikten sonra, haçlılar sâyesinde, dürzîlerin monarşi idâresine alıştıklarını ve hükümdarlığın Godefroy de Bouillon sülâlesinden birine, irsî olarak, verildiğini ileri sürer ki, XVII. asırda dürzîlerin başında bulunan Fahreddin II. bu suretle Lorraine hânedanına ve ilk Kudüs kıralına bağlanmış olur. Fahreddin için uydurulduğu söylenmekle berâber, ondan bir asır evvelinden beri mâlûm bulunan bu rivâyetin sihhatini iddiaya imkân yoktur.

Bir çok müellifler dürzîlerin tarih sâhasına çıkmasını V. (XI.) asırda Fâtımî halifesi Ḥâkim bi-amr Allāh'ın ulûhiyet iddia ettiği ve Ḥamza b. 'Alī'nin vezâret mevkiinde bulunduğu 408 (1017) senesi olarak kabûl ederler ki, o yıl dürzîlerce takvim başı itibâr edilmiştir. Dürzîlerin sonraları ele geçen yazılarında 408 yılında başlayan bu seneye „Ḥamza senesi" adını verdikleri görülüyor. Nitekim Ḥamza da akdettiği bir muahedeye, tarih olarak, bu yılı koymuştur (bk. Silvestre de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, Paris, 1838, I, 98).

İtikatları. Fâtımî halifesi Ḥâkim, ulûhiyeti neşr ve tâlim için, Anüştegīn al-Darazī [b. bk.]'yi Suriye'ye göndermiş ve bu da Ḥâkim namına dâvette bulunmuş ise de (408), Ḥâkim'in veziri Ḥamza b. 'Alī, Anüştegīn'i bertaraf etmek için, haylı uğraşmış ve nihâyet kendisine bu işin ehli olmadığını ihtar etmiştir. Ḥamza, kendi hakkı olan imâmeti Anüştegīn'in gasbetmeğe kalkmış ve bunun için, isyan etmiş olduğunu ileri sürüyordu. Nihâyet 410 senesinde, Anüştegīn'in katli üzerine meydanı boş bulan Ḥamza, Allahın 7 imama hülûl ederek, nasutî kisveye büründüğüne, son defa da Ḥâkim suretinde göründüğüne ve kendisinin de onun peygamberi olduğuna dayanan akîdelerinin esaslarını neşre başlamıştır. Teferruatı fevkalâde karışık olan bu esaslar 4 rükün etrafında toplanır. 1. Ḥâkim bi-amr Allāh'ı Allah bilmek; 2. emri tanımak; 3. hudûdu tanımak; 4. vasayaya riâyet etmek.

1. Ḥâkim'i Allah bilmek. Ḥâkim hem Allah, hem de insandır (lâhût ve nâsût); yalnız bu iki veche birbirinden ayrılamayacak derecede imtizac etmiş olmakla berâber, lâhûtî vechesi nâsûtî vechesinin aynı değildir. Bu varlık (Allah, Ḥâkim) *vācib al-ulūhiya* olan yegâne vücut olup, akıl ile idrâk edilemediği gibi, *maḳūlāt-i 'aşara*'nin dışındadır. Bir çok defa insan ve son defa da Ḥâkim bi-amr Allāh suretinde zuhûr etmiştir. Fitne ve fesat dolayısiyle gizlendiği yerden, halk günahlarından tövbe ve istiğfar edip de fitne ve fesâdı ortadan kaldırdığı zaman, tekrar çıkacak ve muvahhidleri (dürzîleri) mükâfatlandırıp, münkirleri de cezalandıracaktır. Hakikî Ḥâkim bi-amr Allāh imameti, kendi iddiasına göre, veziri al-Ḳā'im al-Muntaẓir Ḥamza b. 'Alī'ye tefviz eylemiştir.

2. Emri tanımak. Buna *ḳā'im al-zamān*'ı tanımak da denir. Al-Amr, *ḳā'im al-zamān* ve diğer bir çok isimler ile anılan hep Ḥamza b. 'Alī'dir ki, mahlûkatın en şereflisi olup, insana hulûl etmiş bir cevherdir. İlk yaradılan varlık odur. Kâinat ondan zuhûr etmiştir. Akl-i küllîdir. Yer, içer, görür ve el ile tutulur. Babası ve anası vardır. Karısı ve çocukları yoktur. Allahın öz nurundan yaratıldığı için, imamların da imamı olup, kıyamet gününde sevab ve ikab onun eli ile yapılacaktır. Dünyevî ve uhrevî işleri idâre eden, ruhlara tasarruf eden hep kendisidir.

3. Hududu tanımak. İlâhî emirleri tâlim ve telkine memur olanlara *ḥudūd* denir. Ḥamza bu ruhânî *ḥudūd*'un başı olup, sayıları kendisi ile birlikte 5'e bâlig olur. Bunlara *vazīr* ismi de verilir ki, bu 5 vezire *ḫamsa al-cavāhir al-maknūna* denilir. Bu Dört hudûda *al-imām al-a'ẓam* (Ḥamza b. 'Alī)'dan sonra mahlûkatın en şereflileridir. Bunlar evlenmedikleri gibi, her türlü günahtan berî kimseler olup, hilkat esnâsında *al-'ilal al-ruḥānīya*, ilâhî şeriatler devrinde peygamber, keşf zamanında ise, din imamı olarak meydana çıkmışlardır. Kıyamette de hakikî şâhit olacaklardır. Din büyükleri zümresini tamamlayan üç hudûd daha vardır: *dā'ī*'ler, *ma'ẕūn*'lar ve *mukāsir*'ler. 'Arş, Ḥamza'ya göre, Ḥâkim'in ulûhiyetini tâlimden ibârettir.

4. Yukarıki itikatlardan çıkan ahlâkî ve amelî kaideler 7 vazife ile diğer bâzı mecburiyetlere inhisar eder ki, bunlara *vaṣāyā* veya *ḫisāl* is-

mi verilmektedir. *a. al-dā'im al-sab' al-taklīfiya* veya *al-nāmūsiya* dedikleri 7 vazife (*al-vaẓā'if al-sab'*), islâm dininin esası olan kelime-i şehâdet, namaz, oruç, hac ve zekât ile bunlara ilâve edilen cihad ve vilâyet yerine konulmuştur. Ḥamza, ehl-i sünnetin şeriatına *al-tanzīl*, batınîlerin esasatına da *al-ta'vīl* dediği için, birincilere *ahl al-tanzīl* ve ikincilere *ahl al-ta'vīl* adını vermektedir. Ḥākim 'in meydana çıkması ile hakikî bâtın da zuhûr ettiğinden, bu iki şeriatın ikisi de mensûh olup, ancak Ḥamza 'nın mezhebi olan „tavḥîd" makbûldur. *Nāṭiḳ* 'lar (Nūḥ, İbrāhîm, Mūsā, 'Īsā, Muḥammed, Muḥammed b. İsmā'il, Sa'îd al-Muḥdī) zâhirî ilim erbabı olup, bunlar şeriatlarının hakikî cephesini, yâni batınını muayyen bir kimseye ifşa etmişlerdir ki, bu zâta *asās* adı verilir. *Asās*, *nāṭiḳ* 'tan sonra, onun şeriatını te'vile girişmiştir. Bu hâle göre zâhir ile bâtın, nâtık ile esâs birbirini ikmâl etmektedir. Kendilerini „tevhîd" erbabı addettikleri için, cismânî şeriat ehlini müllhid sayarak, 5 büyük *tavḥîd* hududuna mukabil, 5 *ilḥād* hududu zikrederler.

İbtâl edilen islâmî akîdeler yerine, şu 7 vasiyet konulmuştur: 1. doğru sözlü olmak (*ṣidḳ al-lisān*), 2. mezhep kardeşlerini korumak (*ḥifẓ al-iḫvān*), 3. ademe ve buhtana tapmaktan vazgeçmek (*tark 'ibādat al-'adam va 'l-buhtān*), 4. iblislerden ve azgınlardan uzak durmak (*al-tabarrī min al-abālis va 'l-ṭāġut*), 5. Ḥākim 'in tek tanrı olduğuna inanmak (*tavḥīd al-Ḥākim*), 6. Ḥākim 'in emrine ve fi'line rıza göstermek ve 7. teslimiyet (*taslīm al-nafs*).

Yukarıdaki 7 vasiyetten başka dürzîlerin riâyete mecbur oldukları diğer vasiyetler de vardır ki, bunların en mühimmi „iffet" 'tir. Ḥamza 'nın kitaplarında üzerinde ehemmiyetle durulan „iffet" temiz ahlâk sâhibi olmaktan ibârettir. Binaenaleyh tevhîd erbabının bütün kötülüklerden berî bulunmaları gerektir. Avam tabakasından ve umûmiyetle başka din ve mezhep sâliklerinden uzak yaşamak mânasına gelen inziva da dürzîlerce riâyet edilen vasiyetlerdendir. İnzivayı Ḥākim 'in, ilkin gizlenerek, sonradan zuhûr edip, kendilerini mükâfatlandırmasının bir remzi addederler. İbâdet için toplandıkları mâbedlerine *ḫalavāt* adını verirler. Câmilere benzediği söylenilen bu mâbedler 40 kadar olup, sarp kayalıklarda bina edilmiştir. Bunların en meşhûru *Ḫalavāt al-biyāża* olup, Ḥāşbēyā 'ya yarım saat mesâfede bir kayalık üzerine bina edilmiştir. Dürzîler *'uḳḳāl*, *acāvid* veya *ṭā'ifun* (din işlerini bilenler), *euhhāl* veya *şarraḥūn* (din işlerini bilmeyenler) olmak üzere, ikiye ayrılır. Ḫalavāt 'ta ictimâ edildiği zaman, *'uḳḳāl* dinî kitapları okur. Ancak bunlar, mertebelerine göre, muayyen kitapları okumağa me'zundurlar. Bunu okuyup bitirince, meclisten çıkıp gitmeğe mecburdurlar. *Cuhhāl* ancak bayramlarda bu ictimâlara iştirâk edebilir. Bunlara ancak bâzı şerhleri okumak müsaadesi verildiği için, *şarraḥūn* denilmiştir. Dürzîlerin senede *al-'īd al-ṣaġīr* ve *al-'īd al-kabīr* isimleri verilen ve ramazan bayramı ile kurban bayramına tesâdüf eden iki bayramları vardır.

Dürzîlerin tarihi. Dürzîlik Vādī al-Taym, Sayda, Beyrut ve Şam 'da sür'atle yayıldıktan sonra, bu civar halkına dürzî ve Vādī al-Taym civarındaki dağa (Hermon) da Cabal al-Durzîya (Cebel Dürûz) ismi verildiğini görüyoruz (bk. ayn. mll., *'Iḳd al-cumān*, III, var. 143; İbn Baṭūṭa, *Tārīḫ*, nşr. L. Cheikho, s. J, 1906, II, 223). Ancak bu devirde dürzîler ile o havâlide yaşayan İsmā'ilîler arasındaki münâsebet hakkında sarih bir fikir edinmemiz mümkün değildir. Bir çok müelliflerin iki mezhep erbabını birbirine karıştırdıkları görülüyor. Bizim bildiğimiz her iki zümrenin de müslümanların düşmanı olarak, yüksek yerlerde, haçlı seferlerinin sonuna kadar franklar ile müttefik kaldıklarıdır. Bununla berâber, bir müddet sonra, Dürzîlerin Şam nâipleri tarafından ücret mukabilinde, sâhilleri gözetmek vazifesi ile mükellef tutulduklarını ve bâzan da dürzîlerin Ḥavrān 'dan Lübnan 'a doğru ilerileyerek, meşhûr haçlı şatosu Beaufort (arap kronikleri, Şaḳîf Arnūn şeklinde kaydederler) 'a ve Châteauneuf 'e karşı dâimî bir mücâdele hâlinde bulunduklarını ve Sayda baronluğuna tâbi Ḥāşbēyā kalesini zaptettiklerini görüyoruz (bk. G. Rey, *Les colonies franques de Syrie au XIIe et XIIIe siècle*, 1883, 98, fasıl V). 1129 'da Banyas Şam askerinin eline düşünce, dürzîler ile haçlılar müştereken Anti-Lübnan dağlarında tutunmağa gayret etmişler, bilâhare dürzîler nuṣayrī dağlarına iltica ya mecbur kalmışlardır. Bu mıntaka bir müddet müslüman ahâli ve asker tarafından muhasara edildi ise de, dağlardaki mağaralarda müdafaada bulunan dürzîler şiddetle mukavemet ettiler. Buradaki dürzîlerin müslüman ahâli arasında uyandırdığı korku ve dehşet o zamanlarda yazılıp, bugüne kadar intikal eden menkıbelerde açıkça görülmektedir.

Ancak şurası muhakkaktır ki, Suriye 'nin şimâlini kazanan İsmā'ilîler arasında dürzîler, Ḥākim 'in ulûhiyetini reddeden nuṣayrîlerin propagandası ile hayli sarsılmış, bundan sonra, dürzîler, Halep 'in cenûb-i garbîsinden ileri geçememişler ve hissolunacak derecede çoğalamamışlardır. Dürzîlerin ekseriyeti Vādī al-Taym, Ġarb, Matn, Şūf ve Beyrut civarına

kadar olan sâhada idiler. Bir çok âileler daha o zamandan dâhile doğru muhâceretle Ḥavrân 'ı işgâle başlamışlardır. Bu dürzî kolonileri cenûpta mutavālî, şimâlde nuṣayrîler ile mücâdele hâlinde idiler. Bu sırada da dürzî dâ'ileri gizlice propagandalarını şimâle doğru yaydılar. Bunun neticesidir ki, Kasrvân ve Curd ahâlisi dürzî tarafdarı olarak, hareketlerine muhalefet eden sünnîleri katlettiler (1287). Mısır sultanı Lübnan 'daki bu isyanı bastırmak teşebbüsünde bulundu ise de, askeri bu çetin mıntakada mağlûp oldu (1293).

1305 'de Ḥavrân 'a kaçmağa muvaffak olamayan âsîlerin ekserisi imha edildi (1305; bk. Ṣâliḥ b. Yaḥyā, *Târîḫ-i Beyrut*, Beyrut, 1902, s. 49—51). Bu mağlûbiyeti Memlûklerin tazyik siyâseti tâkip etti ve bu da mârûnîlerin işine yaradı. Dürzîler ile müştereken hareket eden Nuṣayrî ve mutavālî 'lerin mağlûbiyetleri, sonra da katl-i âm, nefy ve teb'îd gibi hareketler Kasravan 'ı âdetâ boşalttı. Hıristiyanlar (bilhassa mârûnîler) bu kazanın boşluğunu doldurmağa çalışarak, XV. asırdan itibâren Kasravan 'ı işgâle başladılar. Nuṣayrîleri Lübnan 'dan tard ederek, mutuvālî ve dürzîlerin intişarını durduran Memlûk idâresi, hiç ilerisini düşünmemiş ve Lübnan 'daki hıristiyan unsurlarının çoğalmasına ve hâkimiyetin bunlara geçmesine âdetâ yardım etmiştir (bk. H. Lammens, *La Syrie*, Beyrut, 1921, II, 17).

XV. asırdaki dürzî tarihi pek mâlûm değildir. Mamafih sâhil muhafazası ile meşgûl dürzî emîrlerinin mârûnî ve mutavālî emîrleri ile birlikte yaşadıklarını, bilhassa bu asrın ortasında mârûnîler ile müştereken hareket ettiklerini görüyoruz. XIV. ve XV. asırlar zarfında Memlûklere ve XVI. asrın başında da Osmanlılara tâbi olan dürzî emîrlerinin XVI. asırda birden bire yeni bir intişarla bu asrın ikinci yarısında, Faḫr al-Dīn I. Korkmas ve nihâyet büyük Faḫr al-Dīn II. 'in idâresinde mühim bir mevki kazandıkları ve XVI. asrın başlangıcında garpta Buḥtur ve Şûf 'ta Ma'n-oğullarının dürzîler üzerinde mühim bir te'sir yaptığı diğer bir çok âilelerin de aynı şekilde nufuz kazandığı mâlûmdur. Garptaki arap kabîleleri bilhassa, Āl Tanūḫ üzerinde hüküm süren, Ḳaysî ve Yamanî kolları arasında uzayıp giden ihtilâf, tenuhîleri zayıflattığı gibi, aynı ihtilâf tenuhîler ile müşterek hareket eden Cebel Lübnan 'daki dürzîlere de sirâyet ederek, onları da iki kola ayırmış ve Cebel 'de dâimî bir ihtilâf kaynağı husûle gelmiştir. Bilhassa Āl Tanūḫ 'tan sonra Cebel hâkimiyetini ellerine geçiren Ma'n-oğullarının Yamanî kolunu tutmalarına mukabil, Şihabîlerin Ḳaysîlere tarafdar olması bu münafereti çoğaltmıştır.

XVI. asrın başında Memlûklerin sukûtunu ve Suriye 'de osmanlı hâkimiyetini görüyoruz. Osmanlı ve Memlûk orduları, 1516 'da, Marc Dābiḳ 'ta karşılaştığı zaman, dürzîler şu şekilde vaziyet almışlardı: garp tarafındaki Buḥturlar Memlûkler ile birlikte hareket ediyorlar, buna mukabil Şûf 'lu olan Ma'nlar, Şam nâibi Ġazālî ile birlikte hareket etmek suretiyle, osmanlıların tarafını tutuyorlardı. XVI. asrın sonuna kadar dürzîler, hıristiyanların te'sîri altında kalmamakla berâber, onlar ile aynı sâhada yaşamışlar ve ticarî münâsebetlerde bulunmuşlardır. Ancak her iki unsur arasındaki din farkı onları birbirinden ayırmış ve bir çok kanlı çarpışmalara yol açmıştır. Bu asrın sonlarına kadar Lübnan halkı hüriyetlerini muhafaza edebilmişlerdir. Dürzîleri idâreleri altında toplayan belli-başlı âileler arasında Āl Tanūḫ, Ma'n-oğulları ve Şihabîleri görüyoruz. Cebel hâkimiyetinde esaslı rolleri olan Ma'n-oğulları ve Şihabîlerin tarihini gözden geçirmekle, son asırlarda dürzî tarihi tetkik edilmiş demektir (bunların şeceresi için bk. Zambaur, *Manuel de généralogie et de chronologie de l'his. de l'Islam*, Hanovre, 1927, I, 108 v. d.).

1. Ma'n-oğulları. Bu âile, menşe itibâriyle, Amîn Ma'n b. Rabī'a 'ya nisbet olunur ki, bunların asıl vatanı Necd ve Diyār Rabī'a idi (bk. Ḥaydar Aḥmed al-Şihābī, *al-Ġurar al-Ḥasān fī tārīḫ ḥavādiṯ al-zamān*, 1. cüz, Mısır, 1900, s. 316; Ṣadyāḳ, *Aḫbār al-a'yān fī Cabal Lubnān*, Beyrut, 1859, s. 162; Tornberg, *ZDMG*, 1851, V, 486). Emîr Ma'n 'ın babası Ayyūb arap Eyyūbîlerini temsil ediyordu. Bu zatın ölümü ile âilenin başına geçen Ma'n zamanında âile Halep civarına yerleşmiş idi. Bu âileden emîr Faḫr al-Dīn I. 'in idâresi altında dürzîlerin tarih sahnesinde faâliyet gösterdiklerine şâhit oluyoruz. 1515 senesinde onun Ḳansu Ġori 'nin maiyetinde Marc Dābiḳ 'ta bulunduğu ve harbin en şiddetli bir zamanında firar ederek, Şam 'da Yavuz Sultan Selim 'e iltica ettiğini görüyoruz. Selim Faḫr al-Dīn 'i Cebel 'de sâkin bulunan diğer emîrlere üstün tutmuştu. Seyda ve Sūr gibi şehirleri muhafaza etmekle mükellef bulunan Āl Tanūḫ bu seneden itibâren, artık Cebel 'in hâkimiyetini Ma'n-oğullarına bırakmağa mecbur kalmıştı (Blau, *Zur Geschichte Syriens*, *ZDMG*, 1854, VIII, 480 v. d.). 1544 'te âilesinin başına Faḫr al-Dīn 'in oğlu Korkmaz geçmiştir. Onun zamanında (1584), dürzîlerin osmanlı idâresine karşı tecâvüzkâr harekette bulunması üzerine, Mısır vâlisi İbrakim Paşa tarafından te'dip edildiği gibi, oğlu Faḫr al-Dīn II. de Trablus vâlisi Sayf oğlu Yūsuf Paşa ile muharebeye girişmiş ve bir dereceye kadar muvaffak ol-

muştur. Fakat Kuyucu Murad Paşa ile Canbulat-oğlu arasındaki çarpışmada (1607) âsîlerin mağlûp olması üzerine Fahr al-Dîn memleketine çekilmiştir. Bunun üzerine Canbulat âilesi bir dürzî âilesi hâline gelmiştir. Fahr al-Dîn üzerine Şam vâlisi Hâfiz Paşa'nın karadan ve kapudan-ı derya Öküz Mehmed Paşa'nın denizden yaptıkları seferler (1609—1613) sâyesinde, dürzî ittihadının çözüldüğünü ve Fahr al-Dîn'in segbanlarından (ar. menbâlarında *sukmân*) büyük bir kısmının Hâfiz Paşa tarafına geçtiğini görüyoruz. Fahr al-Dîn düştüğü fena vaziyete karşı bir çâre aramak üzere, 1608'de floransalılar ile yapmış olduğu ittifak muahedesinde istifâde etmek düşüncesi ile, 15 eylûl 1613'te İtalya'ya gitti. Floransa'da Medicilerin sarayında iyi karşılandı (Mariti, *Geschichte Fakkardin's, Gropss-Emire der Drusen*, Gotha, 1756, s. 125 v.d., 162 v.d.). Beş sene süren bir seyahatten sonra, 1618'de, ihtirasları bir az sükûn bulmuş olarak, döndü. Fakat Ma'n-oğulları kendi mıntakalarında yine az-çok kuvvetli kalmışlardır. Fahr al-Dîn Avrupa'da iken, Louis XIII.'ye vaad ettiği üzere, fransızlara karşı hoş görünmek için, memleketin muhtelif yerlerindeki kilise ve manastırların tâmirine de müsaade etmiştir. Bu kurnaz emîr, İstanbul'da ve Şam'da bulundurduğu adamlar vasıtası ile, olan bitenden haber alır ve kendisine karşı yapılacak hareketleri önleyecek tedbirlere tevessül ederdi. Fahr al-Dîn hükmü altında bulundurduğu yerlerin hâsılâtı, ezcümle Sayda ve Beyrut gümrüklerinin geliri sâyesinde, büyük bir servet edinmiş ve büyük bir ordu teşkiline muvaffak olmuştu (bk. Muḥibbî, *Ḫulâṣat al-aṯar fî a'yân al-ḳarn al-ḥâdî ʿaşar*, III, 267). Bir taraftan Fahr al-Dîn ümidini garp âlemine bağlar, avrupalı misyonerleri, konsolosları, mühendisleri ve tâcirleri etrafına toplar, onlardan istifâde etmeğe bakardı ve diğer taraftan limanlarını Malta gemilerine açardı. Bu gemiler ekseriyotle türk gemilerinden yağma ettikleri eşyayı bu limanlarda, kendilerine lâzım olan erzak ile mübâdele ederlerdi. Fahr al-Dîn'in hıristiyanlığa karşı takındığı bu vaziyet üzerinedir ki, onun hıristiyan olduğu ve ağır hastalığı esnâsında bir misyoner tarafından vaftiz edildiği ileri sürülmektedir (bk. H. de Baraton, *La France catholique en orient*, Paris, 1902, s. 158). 1704'te Fransa kıralı, genç dürzîlerin Paris'teki cezvit kollejinde yetiştirilmesini düşünmüştür. Fahr al-Dîn I.'den evvel tenuhîlerin Yemen kolu iş başında bulunuyordu. Bunları istihlâf eden Ma'nlar da aynı fırkanın tarafdarları olarak kalmışlardır (Şidyâḳ, *ayn. esr.*, 118). Dürzîlerin bu iki kolu bilhassa bayraklarının rengi ile de ayrılıyordu. Ḳaysî'lerin kırmızı, Yamanî'lerin ise, beyaz renkte idi (C.-F. Volney, *ayn. esr.*, I, 414, not 1). Osmanlı kaynaklarında „aklı" ve „kızıllı" adları ile mârûfturlar (bk. Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 215). Dürzîler arasındaki bu ihtilâf Şihabîler zamanında Canbulatî ve Yezbekî ismi ile tekrar meydana çıkmıştır. Dürzîlerin aralarındaki bu ayrılığa rağmen, yaşayışları, emîrlerin iyi idâresi sâyesinde, gürültüsüzce devam etmiştir.

Fahr al-Dîn Suriye limanlarını bilhassa felemenk ve fransız gemilerine açmakla ticareti teşvik etmiş bulunuyordu. Bu asırda mârûnî âlimleri İtalya'da ikamet ediyorlar, papaların yardımı ile tahsîl ettikleri Roma mekteplerinde, süryânî edebiyatını garba tanıtıyorlardı. Fahr al-Dîn evvelâ şahsan bu âlimler ile, bilhassa Abraham Echellensis (al-Hâkilânî) ile, münâsebata girişti. Bu zat 1631—1632 seneleri arasında Suriye'ye gelerek, Fahr al-Dîn'in Medicilerin sarayı ile yaptığı münâsebette mutevassıt bir rol oynadı (F. Wüstenfeld, s. 139). Bundan sonradır ki, Şûf Capucin misyonerlerine açılarak, orada tarikat manastırları inşa edilmiştir. Osmanlı devleti 1625 (1035)'te Fahr al-Dîn'e gönderdiği bir fermanla kendisini, Halep hududundan Kudüs'e kadar olan yerlerdeki dürzîlerin emîri tanıyordu (bk. Emîr Ḥaydar, I, 715). Emîr, Murad IV.'ın Şam vâliliğine getirdiği küçük Ahmed Paşa'nın mütemâdi taarruzları önünde, gerilemek mecburiyetinde kaldı. Ahmed Paşa Fahr al-Dîn'in askerini her seferinde mağlûp etmiş ve 1634'te Maǧârat Carzîn'de emîr, 3 çocuğu ile, esir olarak, İstanbul'a gönderilmiş ve oğullarından Hüseyin Bey'den başkaları, idam edilmişlerdir (daha fazla mâlûmat için bk. 'Isâ İskandar Ma'lûf, *Târîḫ al-amîr Fahr al-Dîn al-Ma'n al-sânî*, Ginniyeh, 1934).

Fahr al-Dîn'in ölümü ile Ma'n-oğulları eski ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir. Âilenin başına 1635'ten sonra emîr Melḥem geçti ise de, temsil ettiği Ḳaysî dürzîleri ile Yamanî dürzîleri tarafdarı emîr 'Alî 'Ilm al-Dîn'in birbirlerine karşı cephe almaları, dürzî ittihadını zayıflattı. Bilhassa Osmanlı devleti tarafından Trablus'a tâyin edilen vâlilerin Cebel işlerine karışması, dürzîlerin nufuzunu büs-bütün kırdı. 1651 senesinde Trablus vâlisi Hasan Paşa'nın müdahalesi buna bir misâl teşkil eder (bk. Şidyâḳ, s. 338).

1654 senesinde emîr Melḥem Şam vâlisi ile uyuşarak, Şafad havâlisinde hâkimiyet te'sisine muvaffak oldu ise de, 4 sene sonraki ölümü üzerine Ma'n-oğullarının hâkimiyeti büsbütün kırılmış ve Şihabîlerin nufuzu kendini gös-

termeğe başlamıştır. Mamafih Melḥem'in oğlu emîr Aḥmed'in Cebel'deki hâkimiyeti iyi-kötü vefatına kadar devam etmiştir.

1660 senesinde Köprülü Fâzıl Aḥmed Paşa Şam vâlisi olunca, emîr Aḥmed'den Şihâb ümerasını istedi. Bu arzunun yerine getirilmemesi üzerine, vukua gelen muharebelerde Şihâbîler Ma'nlar ile müştereken hareket ettiler ise de, Kasravân'da Fâzıl Aḥmed Paşa'ya, Trablus vâlisinin de yardımı ile, mağlûp oldular. Bir müddet sonra Şihâbîler temsil ettikleri Ḳaysîlerin başında Yamanîlere karşı cephe aldılar. 1666'da vukû bulan al-Fulful harbinde yemenîler gâlip gelerek, bir müddet daha Cebel'in hâkimiyetini ellerinde tuttular (İbn Sabāṭa, *Ṣāliḥ b. Yaḥyā*, zeyil, s. 237). Ancak bu hâkimiyet emîr Aḥmed'in şahsı ile kaim olduğu için, onun ölümü ile (1697) Yamanîler müşkül vaziyete düştükleri gibi, Ma'n-oğulları sülâlesi de inkıraz ederek, Cebel hâkimiyeti Ḳaysîlere, yâni Şihâbîlere intikal etti.

II. Şihâbîler cedlerini Şihâb lakabını taşıyan emîr Mālik b. al-Ḥariṯ b. Hişām al-Maḫzūmī al-Ḳarşī al-Cāzī'ye çıkarırlar. Halife 'Omar zamanında Hicaz'dan hicretle Ḥavrān'a yerleşen Mālik'ten sonra bu âile, 1161'de Munḳiẕ'ın idâresi altında, Vādī al-Taym'e mühâceret etmiş ve haçlılara karşı muharebelerde bulunmuştur.

Osmanlılar zamanında, Şihâbîler devlet tarafını tutmak suretiyle Ma'n-oğullarına muhalif bir cephe almışlardır. Kaysîlere taraftar olmaları da bu ayrılığı ziyâdeleştirmiştir. 1697'de emîr Aḥmed al-Ma'nī öldükten sonra, Osmanlı devletinin muvaffakati ile, Cebel Lübnan büyükleri toplanarak, Rāṣēyā emîri Başīr b. Ḥusayn al-Şihābī'yi seçtiler. Yamanîler, Şihâbîlerin bu hâkimiyetini kabûl etmeyerek, isyan ettilerse de, muvaffak olamayarak, Şam'a kaçmağa mecbur oldular. Fakat emîr Faḫr al-Dīn'in oğlu olup, İstanbul'da enderûnda bulunan Ḥusayn, Ḥāşbēyā emîrleri sülâlesinden Ḥaydar al-Şihābī'nin dürzîlerin başına geçmesini te'min etti. Emîr Ḥaydar o tarihte 12 yaşında bulunduğu cihetle, emîr Başīr, nâip sıfatı ile, emârette kaldı. Başīr'in 1706 senesinde, Ḥaydar tarafdarı Ḥāşbēyā'lılar tarafından zehirlenmesini müteâkip, Ḥaydar riyâsete geçti. Faâl bir emîr olan Ḥaydar'ın zamanı, Yemenîlerin tamamen mahvolduğu bir devir olmuştur.

Bunların imhası ile neticelenen 'Ayn Dārā muharebesi, Cabal Durūz'un feodâl teşkilâtında değişikliğe sebep oldu. Ḥaydar Yemenîlerin muhalefetini kırmış, Şūf'a Canbulatlar, Matn'e ise, Abu 'l-Lami' hâkim olmuştur. Bundan başka garpta oturan Yemenîlerden Arslan âilesi al-Şuvayfāt üzerindeki nufuzu Talmūḳ Kaysîleri ile paylaşmak zorunda kalmıştır. Bu feodâl teşkilâtın başında Şihâbîler bulunuyordu. Ḥaydar, Sayda ve Trablus vâlilerine dayanarak, dürzî ve mārūnîlerin birbirleri ile mücâdelesine mâni olmuş ve Faḫr al-Dīn II. tarafından başlanılan „Cabal Durūz ittihadını" te'mine mâtuf gāyenin gerçekleşmesine çalışmıştır. Şihâbîler Osmanlı vâlilerinin müdâhalesine mukabil, Lübnan'daki şeyh adedini ziyâdeleştirmek siyâsetini tâkip ettiler ve bunun neticesinde dürzî şeyhleri kuvvetlenerek, emîri tazyika kalkıştılar. Cabal'in hâkimiyeti bu şeyhlerin kontrolüne tâbi oldu. Şeyhler emîre muayyen bir vergi ödemek mecburiyetinde idiler. Buna mukabil harp ve sulh kararı vermek için, şeyhlerden mürekkep bir heyetin tasvibi lâzım geliyordu.

Emîr Ḥaydar 1729'da, oğlu Melḥem lehine, emâretten feragat ettikten sonra, 1732'de Şihâbîlerin merkezi olan Dayr al-Ḳamar'de vefat etti. Melḥem, Faḫr al-Dīn'in ölümünden beri ehemmiyetini kaybetmiş olan Beyrut limanının kendi nufuzu altına verilmesini te'mine muvaffak oldu. Bu şehir Şihâbîlerin, Dayr al-Ḳamar'den sonra, ikinci bir merkezi olmuştur. Melḥem 1754'te, işten çekildi. Çocuklarının çoğu katolikliği kabûl ettiler. Bunları müteâkip bir çokları hıristiyan oldular. Bu suretle Cebel Lübnan'da hıristiyanların mıkdarı gittikçe artıyor ve bu husûsta avrupalı misyonerlerin büyük faâliyeti göze çarpıyordu. Dürzî emîrlerinin de hıristiyanlığa girmeğe başlaması, hıristiyanların Cebel Lübnan'da nufuz sâhibi olmasını te'min etmişti. Hâkimiyetini şeyhler arasında tefrika uyandırmak suretiyle idâme ettiren Melḥem hıristiyan ve müslüman unsuru arasında bir muvâzene te'minine muvaffak olmuştu. 1758 senesinde rus bayrağını taşıyan bâzı yunanlı korsanların Beyrut'a yaptıkları bir taarruza karşılık olarak, müslümanlar da bu şehirdeki bir fransisken manastırına taarruz ettiler. Emîr Melḥem bu vaziyet karşısında yağmaya iştirâk eden iki elebaşıyı asmakta tereddüt etmedi.

Melḥem'den sonra, yerine kardeşleri Aḥmed (müverrih emîr Aḥmed al-Şihābī'nin babasıdır) ile Manṣūr geçti ise de, Osmanlı devleti Sayda vâlisi Nu'mān Paşa'ya gönderdiği fermanla Ḳāsim İbn 'Omar'in emîrliğini kabûl etmiş, fakat Ḳāsim, Aḥmed ile Manṣūr'un mukavemeti karşısında ancak Ḥaẕīr mıntakası ile iktifaya mecbur olmuştur. 1768'de hıristiyan olarak ölen emîr Ḳāsim'ın oğlu Başīr II. hıristiyanlığı tamamen açığa vurmuştur (bk. Blau, *Zur Geschichte Syriens*, *ZDMG*, VIII, 496; Lammens, II, 100 v. d.). Diğer taraftan dürzî ekseriyetinin müslüman kalması onlarla hıris-

tiyaların arasında ilerideki büyük ihtilâflara zemin hazırlamıştır.

Emîr Manṣûr 1770 senesinde Sayda vâlisi Derviş Paşa tarafından azil ve yerine emîr Yûsuf tâyin edilmiştir. İsyan eden Şafad ve Akkâ hâkimi Ṭâhir 'Omar'in o zamanlar Akdeniz'de bulunan rus donanması kumandanı Aleksey Arlov'u Beyrut'u bombardumana teşvik ettiğini görüyoruz (1771). Manṣûr rusların Beyrut'a tecâvüzü esnâsında onlara 25.000 kuruş vermek şartı ile, sulh istemiş, hâlbuki buna mukabil emîr Yûsuf sâdık kaldığı Osmanlı devletinden yardım talep etti. Bunun üzerine Şam vâlisi 'Oṣmân Paşa Cezzâr Ahmed Paşa'yı Beyrut'a yardıma gönderdi. Cezzâr Ahmed Paşa Beyrut'u, emîr Yûsuf'un mütesellimi sıfatı ile, idâreye başladı. Fakat emîr Yûsuf, bir müddet sonra bütün kuvveti ile Beyrut'u muhasaraya kalkıştığı gibi, Kıbrıs'ta bulunan rus donanmasını Beyrut'a çağırarak, birlikte şehri tazyika başladı (1773). 4 aylık bir muhasarayı müteâkip şehir tekrar Şihâbîlerin idâresine geçti. Ancak Akkâ ve Sayda gibi şehirlerde Cezzâr Ahmed Paşa Şihâbîler üzerinde devamlı bir tazyikta bulunarak, onlar arasında büyük bir nufuz kazanmağa muvaffak olmuş ve bu nufuz gittikçe artarak, onları azil ve nasbe kadar varmıştır. İki rakip zümrenin mevcudiyetine rağmen, Cebel Lübnan nisbî bir sükûnet muhafaza etmiş ve Başîr II. vasıtası ile, hıristiyanlık git-gide yayılmıştır. Cezzâr Ahmed Paşa'nın nufuzuna tâbî olan ve ona maktû bir vergi veren Başîr II. 1799'da, Akkâ seferi esnâsında, general Bonopart'm vaad ve tehditlerine kapılmamış, aynı zamanda Ahmed Paşa'ya az-çok yardım göndermekten de hâli kalmamıştır. Fakat Cezzâr Ahmed Paşa, fransızların mağlûben Mısır'a çekilmelerini müteâkip, Başîr'i tazyika kalkışmış ve Cebel'e emîr Yûsuf'un oğullarını tâyin etmek istemişti. Bonapart'a karşı gönderilen osmanlı kuvvetlerinin başında bulunan serdar Yusuf Ziya Paşa, emîr Başîr'e iyi muamele ederek, onun nufuz sahaları olan Cabal Durûz, Vâdî al-Taym, Ba'albak, Biḳā' ve Bilâd Cubayl havâlisine, Sayda vâlilerinin müdahalesini men'etmiş ve bu havâlinin, eskisi gibi, Cebel hâkimleri tarafından idâre olunmasını ve vergisinin de doğrudan-doğruya hazineye cibâyet edilmesini emretmişti (Cevdet Paşa, *Tarih*, VII, 118 v. d.). Fakat Cezzâr serdarın bu emrine ehemmiyet vermemiş ve emîr Yûsuf'un oğulları Ḥusayn ve Sa'd al-Dîn'in idâresinde gönderdiği kuvvetler ile, Başîr'i memleketinden tardettirmiştir. Başîr de ingiliz amirali Sidney-Smith'e sığınarak, amiral gemisi ile, al-'Arîş'e gitmiş ve bir müddet memleketinden uzakta yaşadıktan sonra, Suriye'ye dönmüştür. Cezzâr Ahmed Paşa, Başîr ile uğraşmaktansa, onun oğullarından birini rehîne makamında nezdinde alıkoyarak, Başîr'i Cabal Durûz'a dâvet etti. Cezzâr'ın ölümünden (1804) sonra dürzîlerin üzerinden tazyik kalkmış ve onlar artık osmanlı hükûmetine daha mutî bir vaziyet almışlardır. Başîr'in bundan sonra hukûmete müzaharet ettiğini görüyoruz. Vehhâbîler Şam önüne geldikleri zaman (1810), Şam vâlisi Yusuf Paşa, Akkâ sancak beyi Süleyman Paşa'ya müracaat etmiş, o da Başîr II.'den yardım istemiştir. Bunun üzerine Başîr II., Başîr Canbulat kumandasında, 15.000 kişilik bir kuvvet sevkederek, Şam'a girmeğe muvaffak olmuş ve Şam'a dürzîleri sokmak istemeyen Yusuf Paşa'yı kaçırmıştır.

Süleyman Paşa'nın yerine tâyin olunan Abdullah Paşa'nın tazyiki üzerine, Başîr Ḥavrân'a çekilmek mecburiyetinde kaldı (1820). Başîr'in Cebel'den bir müddet için uzaklaşması dürzîler arasında o kadar ihtilâf husûle getirdi ki, Şam vâlisi ile Abdullah Paşa, meşayih meclisine Başîr'i çağırması için, müsâade etmek mecburiyetinde kaldılar. Başîr'in dönüşünü müteâkip, iki rakip arasında çok nâzik bir vaziyette kaldığını ve Abdullah Paşa tarafını tuttuğunu görüyoruz. Akkâ'da devlete karşı isyan ederek, Halep ve Şam vâlileri tarafından muhasara altına alınan Abdullah Paşa, Başîr'e yardım göndermesini bildirdi ve Başîr'in yardımı üzerine de rakibi olan şeyh Canbulat emîr 'Abbâs al-Şihābî'yi Lübnan emîri ilân eyledi. Cebel Lübnan'da husûle gelen bu yeni vaziyet üzerine, Başîr için, iki oğlu Ḫalîl ve Amîn ile, Mısır'da Mehmed Ali'ye ilticadan başka çâre kalmamıştı.

Başîr Lübnan'a döndükten sonra, Cebel'in en nufuzlu adamlarından biri olup, daha evvel kendisiyle çalışan Canbulat ile uğraşmağa başladı. Hukûmete vermeğe mecbur olduğu verginin mühim bir kısmını (1.000 kese) ona yüklediğinden, Canbulat isyan etmiş; fakat Muḫtâra muharebesinde mağlûp ve idam edilmiştir (1825).

Fakat Melkîlerin Cebel'e kabûlü dürzîler arasında hoşnutsuzluk ve halkta Başîr'e karşı nefret hisleri uyandırmıştır. 1826'da Beyrut'a yunan korsanlarının baskını vesilesi ile, müslüman ahâlinin hıristiyan evlerini yağmaya kalkışmaları, Beyrut hıristiyanlarından büyük bir kısmının Cebel Lübnan'a hicretine yol açmıştır. Bu da Cebel'de hıristiyan nüfusunun çoğalması sebeplerinden biridir. Debdebeli bir hayat geçirmekten zevk alan ve parayı çok seven Başîr, Bayt al-Dîn'de bir saray yaptırmıştır ki, bu saray hakkında bir çok avrupalı seyyahlar tafsilât verirler. Abdullah Paşa ile iyi geçin-

mek zorunda kalan ve ona verdiği paraları vergi suretiyle halktan çıkaran Başîr, bu sırada Nablus havâlisinde zuhûr eden bir isyanı bastırmak üzere, Abdullah Paşa'ya yardım göndermiş (1830) ve bu yardım sâyesinde âsîlerin tenkili mümkün olabilmiştir. Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı devletine karşı isyanında, İbrahim Paşa kuvvetleri Suriye'ye girdiği zaman, Başîr'in, mısırlılara tarafdar bir vaziyet aldığı ve İbrahim Paşa'nın muvaffakiyetini kolaylaştırdığını görüyoruz [bk. mad. BEŞİR ŞİHÂBİ.]

Dürzîler hakkında başlıca kaynaklar metinde gösterilmiştir. Diğer eserler için bk. Lammens ve Bouron (bibliyografya); Suriye ve Lübnan'ı gören hemen bütün ecnebi seyyahların seyahatnâmelerinde dürzîlere âit mühim mâlûmata tesâdüf edilmektedir.

(M. C. ŞİHABEDDİN TEKİNDAĞ.)

1833—1840'ta dürzîler. Kütahya anlaşmasından mayıs (1833) sonra, Başîr bütün kuvveti ile mısırlılara yardım etti ve Cabal Durûz'u oldukça geniş bir muhtariyet ile idâre etti. İlk zamanlarda vukû bulan bâzı icraât, bilhassa Şaydâ vâlilerinin öteden beri reâyâya yükledikleri mükellefiyetlerden bir kısmının mısırlılarca kaldırılması ve her yerde emniyet ve âsâyişin hâkim kılınması, dürzîler de dâhil, bütün Suriye halkını memnun etti ise de, bu uzun sürmedi. Zîra İbrahim Paşa'nın sert idâresi kendisi ile dürzîler arasında bir ayrılık yarattı ve bu gittikçe bir uçurum hâline geldi. İbrahim Paşa'nın aldığı bâzı tedbirler, bilhassa silâhların toplanması ve dürzîlerin askere çağırılması, her tarafta derin bir aksülamel uyandırdı ve Mısır hâkimiyetine karşı Suriye'de ilk kıyam hareketini doğurdu. İbrahim Paşa, ihtiyatkâr bir hareketle, bir aralık (1835 ilk baharı) gizlice Dayr al-Ḳamar'e asker sevkederek, bilhassa hıristiyan ahâlinin silâhlarını topladı ise de, dürzîleri öfkelendirmemeğe, asker alınması ve silâh toplanması mükellefiyetlerini bir müddet onlara tatbik etmemeğe çalıştı.

Mısırlılara karşı dürzî hareketlerinin 1837'de tekrar ve daha şiddetli olarak başladığını görüyoruz. Bu sırada Mısır hukûmeti Ḥavrân dürzîlerinden bir kaç yüz kur'a efradı toplanacağını ilân etmişti ki, bu karar, bütün o havâli dürzîlerini heyecana getirmeğe kâfi geldi ve İbrâhîm Paşa'nın bu işle tavzif ettiği memurlarının katline sebep oldu. Bu arada Ḥâsbêyâ ve Râşêyâ mıntakası da ayaklandı. Diğer taraftan Bâbıâli de gizlice ve çöl tarikı ile silâh ve mühimmat göndererek, dürzîleri mücâdeleye teşvik etmekte idi. Bunu sezen İbrâhîm Paşa ise, karşılık olarak, Bâbıâliye isyan eden kürtlere yardım ediyor ve karantina bahanesi ile Suriye limanlarını osmanlı gemilerine kapayarak, ihtilâtı men'e çalışıyordu. İbrâhîm Paşa bir müddet vaziyete hâkim olamadı, ancak frenk Süleyman Paşa (kolonel Sève) Lacā'daki dürzî kıyamını bastırmağa memur olduğu vakit iş ciddî bir renk aldı. Buradaki kıyam, İbrâhîm Paşa'ya sadakatte sebat gösteren ve fransız diplomasisinin dâimî surette müzâhareti sâyesinde mısırlıların sonunda kazanacaklarını ümit eden Başîr tarafından tenkil edildi.

Lacā'da mahsûr dürzîler mukavemette devam ettiler. Bu esnâda Şibl al-'Uryān'ın bir baskın neticesinde Râşêyâ'yı zaptettiği ve Ḥâşbêyâ üzerine yürüdüğü haberi geldi ki, bu, bütün Lübnan'ı âteşe vermeğe, sönmek üzere bulunan isyanın büyümesine ve yayılmasına sebep oldu. Mamafih İbrâhîm Paşa'nın, Bayt al-Dīn'de ikamet eden ve mârûnîleri elinde tutan, Başîr'den yardım istemesi ve onun da bir beyannâme neşretmek suretiyle bu işi başarması vaziyeti değiştirdi. Dürzî isyanının Ḥavrān'dan Cebel'e sirâyet etmemesine ve Şibl al-'Uryān'ın da teslim olmasına büyük mikyasta te'sir etti. Ancak bu âsî reisin tesliminden sonra da isyan yer-yer devam etti. Sene sonlarına doğru (1838), başlıca dürzî reislerini İbrâhîm Paşa'nın karargâhına çağırdılarsa da, silâhlarını bırakarak, bu dâvete gelenler ihanete uğradılar ve kısmen hapis, kısmen de nefyolundular ki, ancak kısa bir müddet sükûnu sağlayan bu tedbir dürzîlerin kalbinde yer etti.

Abdülmecid'in tahta çıkmasından, Suriye mukadderatının büyük devletlerce bir karara bağlanmasına çalışıldığı anlaşılmasından ve bilhassa ingilizlerin Lübnan'daki dürzîler arasında şu veya bu maksatla te'sir ve teşviklerde bulunmasından sonra, bu havâlideki sükûnun muvakkat olduğu ve bâzı zümrelerin, baş kaldırmak için, fırsat kolladıkları görülüyordu. Tam bu esnâda İbrâhîm Paşa silâhların toplanmasını emretti ki, bu tedbir, bu defa mârûnîler de dâhil olduğu hâlde, bütün Cebel'de bir isyan patlamasına sebep oldu. Abū Ġanm âilesi mârûnîlerin, Dager âilesi cenûbî Lübnan'daki mütevâlilerin, Bellema' âilesi ve Başîr'in düşmanı olan Şihâbîler dürzîlerin başına geçtiler. İsyanın merkezi Beyrut civarında hâkim bir mevkide idi ve âsîler, bu şehirdeki Mısır kuvvetlerinin Şaydâ, Trablus, Biḳā' ve Şam ile olan irtibat yollarını ellerinde bulunduruyorlardı.

Osmanlı — Mısır münâsebetlerine yeni bir cereyan veren Londra anlaşmasının (15 temmûz 1840) ilânından önce Beyrut önlerinde görünen ingiliz komoduru Sir Charles Napier

âsîler ile temasa geçmeğe (14 ağustos) muvaffak oldu; osmanlı ve Avusturya harp gemileri ile birleşerek, Beyrut'u bombardıman ettikten sonra (11 — 14 eylûl), dürzîlere kolaylıkla silâh ve mühimmat çıkardı. Bu sırada İbrâhîm Paşa, boş yere fransız yardımı bekliyor, Dayr al-Ḳamar'de dürzî kıyamının arzettiği tehlike ve tehdit karşısında bulunan Başîr'in imdat taleplerine de cevap veremiyordu. Dürzî emîri, zâten bir müddetten beri ingilizler ile ve Barrîyat al-Şām saraskeri unvanı ile Suriye'yi istirdada memur İzzet Mehmed Paşa ile haberleşmekte idi ve 5 teşrin II.'de bir anlaşma ile padişahı metbû ve velinimet tanıyarak, sadakatle hizmeti taahhüt etmiş, buna karşılık kendisine, can ve malının masuniyeti te'min olunmuştu. Mamafih bu anlaşmaya rağmen, kendisinin azil ve yerine aynı âileden Başîr Ḳāsim Melḥem geririlmiştir. Başîr'in mağlûbiyetini kabûl ederek teslim olması mısırlıların suriye hezimetinin mukaddimesini teşkil etti.

1840 — 1860. Osmanlı hâkimiyetinin Suriye ve Lübnan'da yeniden teessüsü ve Başîr Şihāb'ın dürzî emîrliğinden çıkarılması yeni bir vaziyet doğuruyordu. Başîr 55 senelik emîrliği esnâsında Cebel'i iyi idâre etmiş ve muhtelif unsurlar arasında muhasamayı kaldırmağa çalışmışsa da, Mısır idâresi zamanında, İbrahim Paşa'nın tâkip ettiği umûmî siyâsete uyarak, dürzî reislerine ve dürzî feodalitesine karşı aldığı, sürgüne göndermek ve mallarını müsâdere etmek gibi, sert tedbirler, dürzîler ve hıristiyanlar arasındaki eski rekabeti düşmanlık şekline çevirmişti. Mârûnîler ise, eskisinden daha fazla iddialı idiler; son zamanlarda Mısır kuvvetlerinin tardında gösterdikleri hizmete mukabil Bâbıâli tarafından mükâfatlandırılmağa müstahak olduklarını düşünüyor ve Mısır idâresi zamanında dürzîlere karşı elde ettikleri bir çok hak ve menfaatlerden fedakârlıkta bulunmak istemiyorlardı. Menfadan dönen dürzî reisleri eski mevkilerini ve imtiyazlarını tekrar almağa ve Mısır idâresi zamanında felâketlerine sebep saydıkları mârûnîlerden ve Şihāb âilesinden intikama hazırlanınca, zıddiyet daha hâd bir şekil aldı.

Diğer taraftan, tanzimatı ilân ile vilâyetler idâresini ıslâh ve kuvvetli bağlar ile merkeze raptetmeği isteyen Bâbıâli karşısında iki mesele vardı. Biri Cebel'deki muhtelif unsurlar arasında âhengi te'min ile âsâyişi te'sis etmek ve diğeri de bu mıntakada Şihāb âilesi zamanında teessüs eden bir nevi idârî muhtariyeti ibka etmek veya kaldırmak. İşte 1840'tan sonra Suriye ve Lübnan'da, dürzîler ile münâsebeti olarak, meydana çıkan bu iki mevzû Bâbıâliyi senelerce uğraştırmıştır.

Başîr Ḳāsim'ın bir sene kadar süren emîrliği zamanında müşkilât daha fazla arttı ve bâzı karışıklıklar da çıktı. Selefine nazaran, kabiliyetsiz görünen Başîr Ḳāsim, vilâyet merkezi Beyrut'a nakledilen, Şaydā müşîri Selim Paşa tarafından bir çok yardımlar gördü. Selim Paşa, halkın ilk mercii olmak ve yeni emîrin maiyetinde bulunmak üzere, her cemaatin büyüklerinden mürekkep muhtelit bir divan teşkil etti.

Cebel'in eskiden senelik vergisi 3.650 kese akçe iken, mısırlılar bunu 6.500 keseye çıkarmışlardı. Bu defa yeniden vergi tarhedilirken, bâzı şikâyetler üzerine, vergi 3.500 kese akçeye indirilmiştir. Bir taraftan bu mesele, diğer taraftan son muharebe esnâsında zarar gören Cebel ahâlisinden bâzılarına tazminat verilmesi gibi, ehemmiyetsiz işlerin düzenlenmesine çalışılırken, dürzîler ve mârûnîler arasında, birden bire bir mücâdele başladı ve sür'atle büyüyerek, bâzı dürzî ve mârûnî köylerinde mukatele şeklini aldı. Dayr al-Ḳamar hududundaki Ba'aḳlîn civarında vukû bulan bir münazaa zâten gergin olan vaziyeti büsbütün âteşledi; iki taraf arasında muharebe bir kaç yüz kişinin ölümü ile Dayr al-Ḳamar çarşılarının yağma edilmesine ve bâzı dükkân ve evlerin yakılmasına müncer oldu (27 şâban). Gerginlik dürzî ve mârûnîlerin tarafdar toplamaları ve daha büyük mıkyasta bir mücâdeleye hazırlanmaları ile şümûl ve sirâyetini arttırdı. Bir taraf Kasravān'dan ve Trablus eyâletinden kuvvet celbederken, Şam vâlisinin hizmetinde bulunan dürzî sergerdelerinden Şibal al-'Uryān da haylı fâaliyet gösterdi. Nihâyet Eyyûb Paşa ve Akkâ mahafızı Reşid Paşa'nın yaptıkları harekât neticesinde, Şibl al-'Uryān Zaḥla'den Şam'a gitmeğe mecbur oldu ve Dayr al-Ḳamar'de de nisbî âsâyiş teessüs etti (krş. Başv. Arşv., Cebel Lübnan dosyası, 27 şevvâl 1257 evrakı).

Hâdise bu şekilde had safhasını kaybetmekle berâber, dâhilî ve hâricî akisleri uzun müddet sürdü. Gerek İstanbul'daki ecnebi elçiilikleri, gerek Avrupa merkezleri bu mesele ile yakından alâkadar oldu ve Bâbıâliye şu veya bu suretle telkin veya şikâyetlerde bulundu. Dürzî emîri Başîr Ḳāsim'ın aczi ve idaresizliği tahakkuk etmişti. Malta'da ikamet ettikten sonra, isteği üzerine, İstanbul'a gelen sâbık emîrin mârûnîlerce nasbı arzu ediliyordu. Fakat sâbık ve lâhik emîrlerin ikisinin de devletçe uygun görülemeyeceğine hükmolunmuştu. Bu vaziyet karşısında Bâbıâli, Cabal Durūz idâresinin devlet tarafından her hângi bir memura tevdiini düşündü ve muvakkaten Barrîyat al-Şām'a hususî bir memuriyetle ve müstakil-

len harekete me'zûn olarak, sarasker Mustafa Nuri Paşa 'yı tâyin eyledi.

Mustafa Nuri Paşa Beyrut 'a muvasalatında hâlâ huzursuzluk devam ediyordu. Beyrut 'taki konsolosların iki tarafı iltizam ederek, gizlice tahrikâtta bulunduklarını gördü. Bütün ümerâ ve meşâyihi çağırıp, her iki tarafı dinledikten sonra, Cebel dürzîlerinin Ḥavrān ve diğer yerlerdeki dürzîler ile ittifakını ve hepsine Şihâb âilesinden bir emîr kabûl ettirilmesinin imkânsızlığını, Ḳâsim 'dan hıristiyan ahâlinin bile hoşnutsuzluğunu düşünerek, fakat Mîr Amîn 'in Mısır tarafdarı olması sebebiyle, ileride bir tahrike yol açılabileceği ve diğer taraftan mârûnîleri tatmin etmemenin de ecnebi müdâhalesine sebebiyet vereceğini göz önüne alarak, ihtiyatla hareket etmiş, bir takım teşvik ve taltiflerde bulunmak suretiyle, devletçe nasbolunacak her hangi bir kimseyi kabûl edecekleri hakkında, kendilerinin muvafakatlerini almıştı. Mustafa Nuri Paşa, refakatinde bulunan piyâde kumandanlarından Mirliva Ömer Paşa 'yı emârete tâyin etti. Fakat saraskerin bu kararı Bâbıâlide bâzı mülâhazalara ve beş devlet sefaretinin de bu mesele hakkında hâriciye nezaretinden istizahta bulunmalarına yol açtı. Nitekim Avusturya elçisi, Metternich 'in iş'arına atfen, Ömer Paşa 'nın azli ile Cabal Durūz 'un hıristiyanlardan bir emîre tevcih edilmesinin Bâbıâli tarafından derhâl ilânını istedi (krş. aynı dosya, 5 safer 1258 evrakı). Ancak meclis-i vükelâ, Bâbıâlinin doğrudandoğruya aldığı mâlûmatla sefaretlerin iddialarının birbirine uymadığını düşünerek, yeniden ve tam bir mâlûmat elde etmek için, saraskerin nezdine hususî bir memur göndermeğe karar verdi ve beş devlet elçisine yaptığı tebligatla keyfiyeti bu me'murun tam bir tahkikatla avdetinden sonra, kendilerine, müştereken bir yol tutulacağını bildirdi. Bu iş ile tavzif edilen Selim Bey, Beyrut 'a muvasalatından (nisan 1842) sonra vaziyeti tetkik edince, dürzî ve mârûnî bütün Cebel ahâlisinin mevcut idâreden memnun olduğunu, dürzî veya mârûnîlerden birinin emîr nasbı takdirinde, emniyet ve âsâyişin tekrar bozulacağını bildirdiklerini müşâhade etti ise de, beş devlet elçisi, bu iş için hâriciye nezaretinde yapılan bir toplantıda (16 rebiülâhir 1258) bu tahkikata inanmadıklarını iddiada devam ettiler. Bu suretle dürzî ve mârûnîlerin dürzî emîrliği hakkındaki hakikî fikir ve mutalâalarının bilinmesini ve gönderdikleri mahzarların hangilerinin doğru ve hangilerinin sahte olduğu, Şihâb âilesinden emîr isteyip-istemedikleri meselesi daha uzun müddet Bâbıâliyi meşgûl etti. Cebel 'de iki kaymakam bulundurulması hakkında müzâkereler cereyan ederken, orada ve Şam taraflarında bâzı hâdiselerin vukû bulduğu haberleri gelmeğe başladı ki, bu hâdiseler üzerine Şaydā müşirliğine Es'ad Mühlis Paşa gönderildi ve onun Beyrut 'a muvasalatından sonra, saraskerin de vazifesinin hitam bulduğu kabûl olunarak, İstanbul 'a celbedildi (şevvâl 1258).

Es'ad Paşa Bayt Abi 'l-Lami' 'den Ḥaydar 'ın mârûnîler arasında mârûf bir adam olduğunu ve dürzîlerin de kendi aralarında Bayt Arslān 'dan Mîr Aḥmed 'in nasbını iltizam ettiklerini öğrenince, kaymakamlıklara tâyin olunacaklarını kendilerine teblig etti. Ayrıca Cubayl mukataaları adı ile mârûf olan mıntakanın Cebel Lübnan 'dan ifrazı ve zaptiye memuru namı ile tâyin olunan biri mârifetiyle, Trablus tarafından idâre ettirilmesini uygun gördü.

Bâbıâli İngiltere ile Rusya 'nın Türkiye 'ye tarafdar olduklarını öğrendikten sonra, mesele bir an evvel halledildiği takdirde, Fransa ve Avusturya 'nın maksatlarını te'mine vesile bulamayacaklarını düşünmüş ve kapudan paşa ile Es'ad Paşa 'ya bu yolda tâlimat vermiştir.

1845 'te Cebel ve dürzîler işinin dâhilî bir gâile ve hâricî bir mesele olmakta devam ettiğini görüyoruz. Bu sırada dürzî ve mârûnî meşâyihi arasında bâzı kargaşalık çıktı. Aynı sene içinde Halep vâlisi Vecihî Paşa Şaydā müşirliğine tâyin olundu (krş. 18 rebiülevvel 1261 evrakı). Çok geçmeden vukûundan korkulan ihtilâl çıktı ve bir çok kan döküldü. Sayda müşirinin tavsiyelerinin dürzîler üzerinde faydası görülmek ve cemiyetleri dağılmakla berâber, mârûnîler nüfuslarının çokluğuna ve bir müddetten beri kuvvet toplamış bulunmalarına güvenerek, bu nasihat ve tavsiyelere ehemmiyet vermediler ve 10 mayıs 1845 (3 cemâziyelevvel 1261) 'te birden bire Matn mukataası dâhilindeki dürzî köylerine hücum ile, muharebeye başladılar. Cebir kuvveti istimâlinin artık zarûrî olduğuna kanaat getiren Vecihî Paşa, mevcut kuvvetleri lâzım gelen yerlere sevketmiş ve bir müddet için vaziyete hâkim olmuşsa da (26 cemâziyelevvel 1261 evrakı), dürzîlerin intikam hareketlerine ve bu arada Âbî ve Sulimā manastırlarının yağma ve ihrakına, râhip Charl 'ın öldürülmesine ve daha bâzı kıtallere mânî olamamış, bu yüzden, kendisi evvelâ fransız sefir ve konsolosunun, sonra da, fransız hâriciye nâzırı Guizot 'nun, dürzîlere tarafdarlıkla ithamına mârûz kalmıştır. Bu vaziyette ve fransız elçisinin mütemâdi şikâyetleri karşısında, Canning 'in, fransızların mârûnîleri tahrik emelinde bulundukları, hattâ bu karışıklıklar esnâsında mârûnîlerin ellerinde bir küçük fransız bayrağı görüldüğünün kendisine

haber verildiği yolundaki mahrem tebligatını da öğrenen Bâbıâli, Cebel idâre usûlünün de henüz kat'î şekilde kararlaştırılamamış olduğunu ve bu mesele halledilmedikçe, ileride müşkilâtın ve zararın artacağını göz önüne aldı. Hâricin müdâhalesi üzerinedir ki, hâriciye nâzırı Şekib Efendi'nin memuren Cebel'e gitmesine karar verildi. Şekib Efendi Beyrut'a muvasalatından sonra konsolosları nezdine celp ile, Cebel'de âsâyişin takarrürü için alacağı tedbirlerden bahsederken, ğâyet cebir ve şiddete lüzum görülürse, iç taraflarda yaşayan ecnebi tebeasının bir tehlikeye mârûz kalmamak üzere, hemen Beyrut'a nakledilmelerini, bunların gayr-i menkullerini muhafazayı tekeffül ederse de, hayatlarından dolayı mes'ûliyet kabûl edemeyeceğini onlara bildirdi ve sonra da Dayr al-Ḳamar'e gelerek, Arabistan müşiri ile, Lübnan'ın müstakbel âsâyişi için, her şeyden evvel ahâlisinin silâhlarının toplattırılmasını kararlaştırdı. Aynı zamanda, 1845 igtişaşlarında medhâldar olanlar hakkında aff-ı umûmî ilânını, ve münasip görülen bir tazminat itasını ve muhtelit köylerde her iki tâifenin mukataalarının kendi vekilleri tarafından idâre olunmasını, vekillerin intihap şekilleri ile vazifelerini bildiren arapça bir beyannâme neşretti (13 şevvâl 1261 tarihli tercümesi için bk. Lûtfî, *Tarih*, İstanbul, 1328, VIII, 395 v. dd.).

Silâhların toplanmasına, bâzı rüesâ ve râhiplerin de telkini ile, her tarafta müşkilât gösterilmesi zaptiyelerce bâzı taşkın hareketlere, bâzı papasların tahkir ve hapsedilmelerine sebep olmuştu. Gerçi Nâmık Paşa hemen Kasrayān'a giderek, yolsuzlukları görülenleri tecziye için, divan-ı harpler teşkil etti ise de, bu mesele, dâhilde ve hâricde, Şekib Efendi aleyhine türlü iftiraların çıkmasına vesile verdi. Bu sebepledir ki, Bâbıâli, hâriciye nâzırının, başladığı işi bitirmek için, konsoloslara karşı sebat ve metânet göstermesine rağmen, bu işte bir az gevşedi ve şiddetin azaltılması hususunda kendisine emirler göndermeğe başladı (krş. 11 ve 26 şevvâl 1261 evrakı).

1845 senesi nihâyetlerinde beş devletin muvafakati ile askerî erkândan birinin, tahkikat yapmak üzere, Cebel'e gönderilmesi Bâbıâlice takarrür etmiş olmakla, kânun II. 1846 'da, ferik Emin Paşa, bir tâlimat ile, Beyrut'a gönderildi ve kendisine, Şekib Efendi, Nâmık Paşa, Şaydâ müşiri Kâmil Paşa ve sâbık müşir Vecihî Paşa ile müzâkere ederek, birlikte mütebâki işleri hal ve tesviye etmek ve neticelerini Bâbıâliye bildirmek vazifesi verildi. Emin Paşa Beyrut'a vardıktan sonra, fiilhakika, Şekib Efendi büyük bir gayret ve liyakat göstererek, bu müzmin meseleyi hal ve tanzime muvaffak oldu ve haziran 1846'da birlikte İstanbul'a döndüler.

Şekib Efendi'nin kurduğu nizam başlıca 3 esası ihtivâ etmekte idi: Cebel idâresinin yine iki kaymakama tevdii, her iki kaymakamın maiyetinde birer muhtelit meclis teşkili ve muhtelit köyler için, vekiller nasb ve intihabı. Şekib Efendi, mülkî, adlî ve mâlî bakımdan, teferruatı o kadar iyi tesbit etmişti ki, bu her kes tarafından kabûl edildi. Şekib Efendi, kaymakamlıklarda emîr Arslan ile Ḥaydar al-Lam'î'yi ibka ve her birine ayda 12.5000 kuruş tahsis etti. Azil ve nasblarının Şaydâ müşirinin emri ile yapılmayıp, onun inhâsı üzerine, irâde-i seniye ile icrâ olunması usûlünü koydu. Kaymakamlıklar, devletin mülkî taksimatına göre, iki kaza şeklinde teşkil edilmişti. Bir nevi idârî imtiyâzı varsa da, bu, mahallî icaplara göre, kanunen tâyin olunmuştu ve kaymakamlar, elerindeki bu kanun ve nizamlara göre, hareket edeceklerdi. Bu suretle, derebeylik kökünden sallanmağa başlamış bulunuyordu.

Meclislere gelince, her kaymakamın maiyetinde, kaza meclisi idârelerine benzeyen, birer muhtelit meclis teşkil edildi. Sonradan İngiltere sefaretinin ihtarı ve Şaydâ müşiri Kâmil Paşa'nın inhâsı üzerine, bir iki noktası tâdil ve ikmâl edilen bu teşkilâta göre her meclis 12 kişiden mürekkep olacak, meclise kaymakam, bulunmadığı takdirde mütesellimi (vekil) reislik edecek, islâm, dürzî, mârûnî, rum, melkî ve rum-katolik cemaatlerinden ikişer ve mütevâlîlerden bir âzâ bulunacaktı. Meclis aynı zamanda adlî vazifeyi de hâiz olacağı için, her cemaatin ikişer âzâsından biri hukukçulardan bulunacak, buna k a d ı tesmiye edilecek ve diğeri de m ü ş t e ş a r unvanını taşıyacaktı. Ancak mütevâlîler arasındaki dâvalara müslüman kadısı bakacağı için, bunlara bir müşteşar kâfi addedilecektir. Âzânın maaşlı ve memur sıfatını hâiz olması, kaymakamlıktan havâle edilmeyen işleri görmemesi v. b. gibi hususları da düzenleyen Şekib Efendi, ilk meclisleri aranan vasıfları hâiz kimselerden teşkil etmeğe muvaffak oldu. Diğer taraftan Cebel'in bütçesinin tanzimi de bu meclise âit idi. Hulâsa Şekib Efendi, Cebel'de kurduğu nizam ile, hem dâimâ birbirleri ile mücâdele hâlindeki dürzî, mârûnî ve diğer ahâlinin haklarını te'min eden iyi bir idâre te'sis etmiş, hem de bu havâlinin devlete bağlılığını mümkün-mertebe kuvvetlendirmiş, aynı zamanda da feodaliteyi ve imtiyazlı âileleri kanunun hâkimiyeti altına sokmuş oldu (krş. N. Bouron, *Les druzes*, Paris, 1930, s. 204).

1847 senesi iptidalarında bir dereceye kadar Cebel'de âsâyişin tekarrür ettiğini görüyoruz.

Mamafih Cebel 'den çıkarılmalarında fayda görülen şeyh Sa'îd Canbulat ile kardeşi şeyh Nu'mân 'ın ve yine dürzî şeyhlerinden Ḳâsim Ḥammâda ve şeyh Nâṣîf Abû Nakad 'in ve daha bir kaç fesatçı dürzî reislerinin, ingiltere konsolosu himâye ettiği için, Kâmil Paşa tarafından, memleketden çıkarılamamış idi. Bu sırada Ṣaydâ müşirliğine, Kâmil Paşa 'nın yerine, Mustafa Paşa tâyin edildi. Kendisine verilen mufassal tâlimatta, Cebel 'e ayrılan 3.500 keselik vergiyi tahsil eden mukataacılar ile zengin şeyhlerin kendi hisselerine isâbet eden parayı vermedikleri, bütün emlâk ve arâzinin mesâha veya tahmini ile vergilerin ona göre tahsisi isteğinin meclis-i vâlây-i ahkâm-i adliyece tasvip edildiği bildirilmekte ve yeni vâlinin Beyrut 'a gidergitmez icabına tevessül etmesi tavsiye olunmakta idi. Bundan başka 1994 kesesi mârûnî ve 1506 kesesi dürzî kaymakamlığına tahsis edilen bu verginin ahâliye tevzii işi her kaymakamlığın meclisi tarafından yapılması emredilmişti (tafsilât için bk. 14 ramazan 1263 evrakı). Fransa eski iddiasından vazgeçmiş gibi göründüğü hâlde, muhtelif vesileler ile fesadlar karıştırmakla berâber, Cebel 'in idâresi artık takarrür ve her kesi az-çok tatmin etmiş gibi idi. Çünkü müteâkip senelerde, ehemmiyetli bir harekete, her hangi bir tahrik ve feseada rastlanmamaktadır.

Mustafa Paşa 'yı istihlâf eden Vâmık Paşa zamanında (1265 = 1849) bilhassa mesaha işine çalışıldı. Bir ecnebi mühendis bu işle tavzif edilerek, Beyrut 'a gönderildi.

1860—1914. Cebel 'de dürzî ve mârûnî ihtilâfının, daha geniş mânası ile islâm-hıristiyan mücâdelesinin bundan sonra da tezâhürleri ve buhranları görüldü. 1856 hatt-ı humayununun gayr-i müslim tebea hakkındaki müsaadekâr kayıtları bu sâhada bulunan bütün hıristiyan ahâli arasında da te'sirini gösterdi ki, öteden beri dürzîlere karşı kendilerini zayıf hisseden mârûnîler, bu vesileden de istifâde ederek, kendi aralarında teşkilâtlanmağa daha büyük bir hız verdiler ve bunun ilk tezâhürleri 1859 'da göründü. Ertesi sene ilk baharında dürzî ve mârûnîler arasında bir mukatele olunca, Hurşid Paşa, konsolosların teşebbüsü ile, iki kaymakamlık arasındaki hududu emniyet altında bulundurmak maksadı ile, bir mıkdar kuvvet gönderdi ve vaziyete hâkim oldu ise de, bilhassa şimâlde Beyrûn ve Kasravân mıntakasındaki mârûnîler galeyan hâlinde idi. Mârûnî patriki Matran Tobie 'nin, cenûbî Lübnan 'daki vaziyeti mubalâgalı şekilde tasvir ettiği ve tahrikler yaptığı görülüyordu. Bunun te'sirinde kalan mârûnî reislerinden Yusuf Kerem ile Tanus Şahin, Matn ve sonra garp mukataaları üzerinde bir tehdit yapmışlar, dürzîler de buna karşılık Dayr al-Ḳamar üzerine yürümüşler ve Ḥavrân dürzîlerini de yardıma ve harekâta iştirâke çağırmışlardı.

Bu sırada dürzîlerin başlıca iki şefi vardı: Sa'îd Canbulat ve Ḥaṭṭâr Aḥmed. Ḥusayn Talḥûḳ ile Nakid ve 'Abd al-Malik âilelerinin şeyhleri ikinci derecede şerefler telâkki olunuyordu. Ḥavrûn dürzîleri İsmâ'îl al-Aṭraş kumandasında idiler. Vukû'u beklenilen hâdise mayıs nihâyetinde (1860) çıktı. Matn mukataası köylerinde birden bire tecâvüze geçen dürzîler bir çok yerde kitallere ve ihraklara teşebbüş ettiler. Ḥavrân dürzîleri de haziranın ilk yarısında İsmû'îl al-Aṭraş kumandasında harekete geçmişlerdi. Meclis-i umûmî, vâlinin üzerilerine asker göndermek tasavvurunu tasvip etmedi. Nihâyet dürzîler, hiç bir teşebbüse vakit bırakmadan, Ḥâṣbêyâ hükûmet konağına hücum ve muhafızları ile bütün hıristiyanları öldürdüler. Aynı hâl Râṣêyâ kazâsında vukûbulduğu gibi, Ba'albek 'te mahallî hukûmet Ḥarkûbîn âilesi reisleri tarafından basıldı; kıtal ve yağma Zaḥla ve Dayr al-Ḳamar 'de de aynı dehşetle cereyan etti.

İhtilâlin bir an önee söndürülerek, müsebbiplerin cezalandırılmaları ve âsâyişin iâdesi için, fevkalâde memuriyet-i mahsusa ile müstakillen hareket etmek ve o havâlideki bütün mülkî ve askerî memurların mercii olmak üzere, İstanbul 'dan hâriciye nâzırı Fuad Paşa gönderildi (kendisine bu hususta verilen emir için bk. Başvekâlet arşivi, mühimme-i mektûme, nr. 10 s. 23, evâhir-i zilhicce 1276).

Fuad Paşa Beyrut 'a muvasalat ettiği sırada, Şam 'da da şehrin islâm ahâlisinden bâzı ayak takımı ve onlara uyan bir kısım dürzî ve bedevî arapların te'siri ile, hıristiyanlara karşı kıtal ve yağma yapılmıştı (20 zilhicce 1276 = 9 temmûz).

Hurşid Paşa, Fuad Paşa 'nın Beyrut 'a gelişinden az evvel, mârûnîler ile dürzîleri barıştırmış ve iki tarafa, hâlde ve istikbâlde yekdiğerinden dâva ve iddiaya kıyam olunmamak şartları ile ve her kesin rızası ve ittifakı ile, bir senet imzalatmıştı ki, gelir-gelmez alınan tedbirlerden haberi olan hâriciye nâzırı, bunu doğru görmedi ve bu takdirde devletin, adâletin icap ettireceği te'dip ve tecziye işinde eli kolu bağlı kalmış olacağını düşündü. Ancak bu barışın mukateleye hitam verdiğini göz önüne alarak, feshini de câiz görmedi ve neticede musalahanın bozulduğunu kabûl etmeyerek, ikisi ortası bir hâl ile bir müddet vaziyeti idâre etmeğe karar verdi.

Cebel ve Şam vak'aları Avrupa 'ya aksedince, efkâr-ı umûmiye heyecana gelmiş ve Fransa

müdâhaleye karar verip, İngiltere'yi de kendine uydurarak, Beaufort d'Hautpoul'un kumandasında, 5.000 askeri Toulon'dan sevketmişti. Fuad Paşa alınan tedbirler ile iktifa olunmasının ve başkaca bir harekette bulunulmamasının zaaf izharı demek olacağını göz önüne almış ve Suriye sâhillerine mütemâdiyen gelen bahrî kuvvetlerin karaya çıkmamaları hususunda askerî tedbirler düşündüğü gibi, Şam vâlisi Ahmed Paşa'yı muhakemesi İstanbul'da yapılmak üzere, muhafaza altında göndermeğe, Hurşid Paşa'ya da memuriyetini terk ettirerek, İstanbul'a izamına karar verdi ve bundan sonra da Şam'a gitti. Fuad Paşa'nın Şam'daki icraatı şiddetli, sür'atli ve cezrî olmuştu. Şam hâdiselerine dürzîlerin iştirâk derecelerine gelince, Bouron'un İsmâ'îl al-Aṭraş'ın Şam'a ancak pek sonra girmiş olduğunu söylemesine rağmen, Fuad Paşa'nın tesbitine göre, Şam civarındaki arap ve dürzî kariyeleri ahâlisinin de yağma ve kıtalde müşterek oldukları muhakkaktı.

Beyrut'a dönünce, Fuad Paşa fransız askerlerinin Cebel işlerine karışmağa, hiç değilse, bâzı askerî hareketlerde bulunmağa kuvvetli bir arzu gösterdiklerini gördü. Hâlbuki ingilizler bunu hoş görmüyor, Beyrut'taki komiserleri Lord Duffrin fransızların hareketlerini ve emellerini endişe ile takip ediyordu. Fransızlar muhtelit köylerden dürzîleri tamamen çıkarmağı düşünmekte idiler ki, bu Cebel'i büsbütün hıristiyanlara vermek demek olacaktı. Fuad Paşa, dürzîler aleyhine bir harp açmaktan ziyâde, işi onların reisleri ve şahsî cinâyet irtikâp edenlere karşı bir dâva şekline koyarak, bu gibileri mahkeme huzûruna getirmeği, firar ve mukavemetleri hâlinde, bunları te'dip etmeği memleket ve devletin menfaatleri icabından gördü. O sırada devletleri tarafından birer tâlimatla Beyrut'ta toplanan komiserlerin çoğuna da bu fikrini kabûl ettirdi. Yaptığı dâveti kabûl ederek, muhakeme olunmak üzere, dürzî rüesasının Beyrut'a gelmesi onun iyi düşündüğünü gösterdi. Ḥavrān dürzîlerine iltihak etmek üzere, Cebel'in yüksek yerlerine kaçtıkları haber alınanları da Şam tarafından ordu müşirinin, Şaydâ cihetinden de ferik İsmail Paşa ile kendisinin takip etmesi, Cebel'deki gerginliği hayli azalttı. Evvelâ Dayr al-Ḳamar'de sonra Muḫtāra köyünde karargâhını kurdu. Cebel ve Ḥavrān dürzîlerinin birleşmesine fırsat vermemek için, çok çalıştı (krş. Muḫtāra'den 7 rebiülevvel 1277 tarihli rapor).

Avrupa komisyonunun üzerinde meşgûl olduğu dürzîlerin cezalandırılmaları ve hıristiyan ahâliye tazminat verilmesi işinden sonra, üçüncü ve en mühim mesele dürzî ve mârûnîlerin, daha doğrusu Cebel'in, müstakbel durumunu tâyin ve tanzim işi idi. Bu hususta beş devlet komiserinin düşüncesi birbirine uymuyordu. Fransızlar dürzîleri tamamen Cebel'den çıkarmak, bu mümkün olmazsa, Şaydâ, Beyrut ve Trablus-Şam şehir ve livalarının da ilhak edileceği Cebel'e, âdeta bir prenslik salâhiyeti ile, mümtaz ve müstakil bir idârenin başında olarak mârûnîlerden bir reis nasbettirmek istiyordu. Rusya bu türlü bir idâre şeklinin katolikleri hâkim bir hâle getireceğini ve ortodoks mezhebinde olup da, kendilerince bu havâlideki nüfusun ekseriyetini teşkil eden diğer hıristiyan ahâliyi mahkûm bırakmak demek olacağını iddia ediyor ve Lübnan ile Antilübnanların ve Cebel Şayḫ havâlisinin devlet idaresinden çıkarılarak imtiyazlı iki prenslik hâlinde katoliklere ve ortodokslara tahsis edilmesini ve böylelikle bu mıntakayı, gûya diğer yerlerde zulüm gören hıristiyanlara bir melce' yapmayı düşünüyordu. Hâlbuki Fransa bu havâlide kazandığı ve arttırmağı düşündüğü nufuzu Rusya ile paylaşmağa râzı değildi.

Fuad Paşa Cebel Lübnan'daki müttehim dürzîler ile Card ve Matn mukataaları, Bal'albek, Biḳā', Ḥāṣbēyā ve Rāṣēyā kazaları, Şam civarındaki dürzî kariyelerinin suçlu dürzîlerini âsâyişe hiç noksan getirmeden, çok kısa bir zamanda ele geçirip tevkif ettikten sonra, muhakemelerini askerî kuvvetlerin merkezi bulunan Muḫtāra'ye nakletti (22 cemâziyelâhır 1277=5 kânûn II. 1861). 1861 senesi iptidalarında bir taraftan muhakemeleri ve Cebel'in idaresi üzerinde müzâkereler cereyan ederken, diğer taraftan da Fransa askerinin Cebel'i tahliye etmesi bahis mevzuu oluyordu. Devletler arasında diplomatik teşebbüslere de mevzû teşkil eden tahliye tarihi nihâyet, haziran iptidası olarak, tesbit edildi ve muayyen zamanda bu kuvvetler Suriye'den çekildi. Yapılmak istenilen müdahaleye rağmen, muhakemelerin cereyanı tabiî seyrinde devam etti ve suçlu dürzîler Muḫtāra divan-ı harbinde nefy ve ölüm cezalarına çarptırıldılar.

Merkezi İstanbul'a nakledilen Avrupa komisyonu ile Bâbıâli arasında Cebel idâresi hakkında 9 haziran 1761'de bir anlaşmaya varıldı. Cebel Lübnan teşkilâtına dâir olan bu nizamnâmeye göre, burası Beyrut ve Şam vâliliklerinden tamamen müstakil ve yerli olmayan tebeadan bir hıristiyan mutasarrıf tarafından idare edilecek ve her cemaat mutasarrıfın yanında birer vekil bulunduracaktı. Merkezde ikişer âzadan mürekkep, bir idâre meclisi teşkil edilecek ve evvelki mukataalara az-çok tekabül eden 7 kazada muhtelif cins ve mezhepteki ahâli tarafından tâyin olunan 3—6 âzalık

birer meclis bulunacaktı. Âsâyiş ve emniyet muhtelit bir zâbıta heyetine tevdi edilecekti. Elçiliklerin tervic ettikleri Davud Paşa (David Efendi) isminde katolik bir ermeni mutasarrıf iş başına getirildi. Evvelâ 3 sene için tâyin olunan ve kendisine vezirlik rütbesi verilen bu zatın memuriyeti sonradan 5 sene temdid edildi.

Davud Paşa, hıristiyanlarda olduğu gibi, dürzîler arasında da tahsil ve terbiyenin inkişafı için gayret gösterdi. Bir çok dürzî köyünde mektepler açtı (krş. Cebel Lübnan dosyası, 13 şevvâl 1278 = 23 muharrem 1280 evrakı). Son senelerinde nufuzunu kaybeden Cebel mutasarrıfı vazifesinden ayrılınca, Bâbıâli hıristiyan arap olan Franko Efendi'yi, devletlerin de muvafakatı ile, bu vazifeye tâyin etti. Vezâret rütbesi alan Franko Paşa'nın zamanı da Cebel dürzîlerinin iyi bir devresi oldu.

Cebel teşkilâtına girmeyen Ḥavrân dürzîlerinin bundan sonra da zaman-zaman isyan ettikleri, o havâlinin zengin köylerinde müslüman, ortodoks ve mütevâlîler tarafından işlenen yerleri yağmaladıkları ve bu sebeple hukûmet kuvvetlerini uğraştırdıkları görüldü. 1860 hâdiselerinde bu havâli dürzîlerini sevk ve idâre eden İsmâ'îl al-Aṭraş'tan sonra, Aṭraş âilesi diğer büyük dürzî âileleri üzerinde nufuz te'sis etmişti. Son hâdiselerde bir çok dürzînin iltica etmesi dolayısı ile, Cebel Durūz da tesmiye edilen, Cebel Ḥavrân'ın merkezi olan Suvayda ve civarı, İsmâ'îl'in oğlu olan İbrâhîm al-Aṭraş tarafından, 1879'da yağma edildi ki, bu, Şam vâlisinin dürzîlere karşı, şiddetli bir mukavemetle karşılaşan bir tenkil hareketine girişmesine sebep oldu. 1880'de bir mütâreke ile sükûn avdet etti ise de, 6 sene sonra İsmâ'îl'in diğer oğlu Şiblî, dürzîler arasında menşe'i ictimâî ve iktisadî olan, hukûmet kuvvetlerinin de müdâhaleye mecbur kaldığı, bir tefrika çıkardı. Şiblî'nin tevkifi ve Zarʿa'da hapsi dürzîlerin yeni bir ayaklanmasına sebep oldu ve bu kıyam ancak Şiblî'nin tahliyesinden sonra yatıştı. İbrâhîm'den sonra, Ḥavrân dürzîlerinin başına millî kahraman saydıkları bu adam geçti. Bu sırada Cebel Lübnan mutasarrıflığı dâhilindeki dürzîlerin bir hareketi görülmemektedir.

Buna mukabil Şiblî al-Aṭraş'ın bundan sonra da Ḥavrân havâlisinde daha bâzı kıyam hareketlerinin muharrik ve fâili olmakta devam ettiği görüldü. Şöyle ki, 1893'te Ḥavrân dürzîlerini Banî Faer aşîreti ile ittifak ettirerek, yine aynı mıntakadaki Ruvâla aşîreti üzerine hücuma teşvik eden bu dürzî reisi nihâyet tutulmuş, fakat askerî muhafaza altında Suvaydiye'den celbedilmekte iken, dürzîlerin hücumuna mârûz kalınarak, Şiblî'yi tahliye etmeğe mecburiyet hâsıl olmuştu. Harekât bir çok dürzî âilelerinin Anadolu'ya nefyedilmesi ile neticelendi ise de, Lacā'da mukavemet ve mücâdele senelerce sürdü. Bir müddet sonra, son hâdiseye kısmen sebep olduğu anlaşılan dürzîlerden kur'a efradı toplamak tasavvurundan vazgeçildiği gibi, Aṭraşîler affedildi ve nefyedilenler de serbest bırakıldı (krş. Makam-ı saraskerî, mektubî kalemi, eylûl, 309=teşrin I. 1893 evrakı, nr. 2917; Bouron, *ayn. esr.*, s. 214).

Meşrutiyetin ilânına kadarki zaman zarfında Cebel Durūz'da ve Ḥavrân havâlisinde daha bâzı dürzî kıyam ve şakavet hareketleri eksik olmadı.

Cebel Lübnan mutasarrıflığında, bir kavgaşma ve hoşnutsuzluk hareketine 1897'de şâhit oluyoruz. Suriye vâliliğine 19 muharrem 1315 (20 haziran 1897) tarihi ile verdikleri istidalarında, Cebel Lübnan müslümanları, mârûnîlerin hiç bir şeyle iktifâ etmediklerini, Cebel'i teşkil eden 7 kazadan yalnız tek müslüman kazası olan Şūf arâzisinden bile dört nâhiyenin Dayr al-Ḳamar müdürlüğüne ilhakını sadaretten istediklerini ve Beyrut konsolosları vasıtası ile altı devlet elçisine de istidalar gönderdiklerini bildiriyor ve dürzîlerin hattâ aleluumum islâm ahâlinin ehemmiyetini düşürmeğe çalıştıkları üzerine nazar-ı dikkati çekiyorlardı. Diğer taraftan mârûnîlerin istekleri tervic edildiği takdirde, kendileri de Matn kazasında yalnız bir yerde bulunan 10.000 dürzî için ayrı bir kaza teşkili v.b. gibi, bâzı mutalâalarda bulunuyorlardı. Meşrutiyet ilânından sonra dürzîlere karşı te'dip hareketâtına Sâmî Paşa memur edildi. Evvelâ örfî idâre ilân etmekle işe başlayan Sâmî Paşa, esaslı tedbirler aldı ise de, dürzî rüesasının Lacā'ya kaçmalarına ve köylerin boşalmasına mânî olamadı. Anlaşma için topladığı Şam'da reislerini tevkif ve idam ettirdi ise de, reislerinden mahrum olan dürzîler 1911 senesine kadar, mevzii mâhiyette mücâdeleye ısrar gösterdiler. Mamafih harb-ı umûmî başlangıcında kapitülâsyonların ilgası sırasında Cebel Lübnan muhtariyetinin de ilga edilerek, aleläde bir müstakil mutasarrıflık hâline konulmuş ve ilk mutasarrıf olarak, İsmail Hakkı Bey gönderilmiştir.

1914—1940. Umûmî harp esnâsında dürzîler arasında bâzı hareketler görüldü. Mârûnîlerden olduğu gibi, dürzîlerden de fransız ve ingilizlere son derece taraftar olanlar vardı ve bunlar alttan-alta fesâd çevirmekten hâlî değildiler. IV. ordu kumandanı Cemâl Paşa, bâzı Cebel ümerasının tavsiye ve teklifi üzerine, bir ihtiyatî tedbir olarak, Kanal seferinin sonuna kadar bu gibileri misafireten Kudüs'e dâvet etti. O zaman Suriye'de hâkim olan

kanaat, harp esnâsında, Cebel Durûz'ua rahat duramayacağı merkezinde idi. Bunun için Cemâl Paşa'ya dürzîlere şiddetli bir darbe indirmek lâzım geldiğini tavsiye ediyorlardı. Hâlbuki Cemâl Paşa onlarla bir itilâf te'minine çalıştı. Şam'a gelerek, hilâfet ve saltanata bağlılıklarını arzeden diğer cemaatler gibi, dürzî şeyhlerinin ve reislerinin de bu tezâhürü göstermesini isteyen Cemâl Paşa, buna muvaffak oldu. Kendilerinden maddî bir fayda ümit etmemekle berâber, umûmî kıyamlarına mânî olmak maksadı ile, iyi idâre edilmelerine dikkat gösterdi. Bu hususta o sırada dürzîlerin reisi Yaḥyā al-Aṭraş ölünce, yerine oğlu Selîm al-Aṭraş'ın geçmesinin de te'siri olmuştu. Zîra ecnebi entrikalarına âlet olarak, devlet aleyhine bir çok defalar ihtilâl etmiş ve ele geçen vesikaların da tesbit ettiği gibi, fransızlar tarafından satın alınmış bulunan Yaḥyā al-Aṭraş, Suriye'nin fransızlar tarafından işgâline teşebbüs edilmesi hâlinde, dürzîler ile birlikte Fransa'ya yardım edeceğini vaad etmiş olduğundan, Fransa hukûmeti kendisine açıktan silâh da göndermişti (krş. Cemâl Paşa, *Hatırât*, İstanbul, 1339, s. 179). Cemâl Paşa, Aṭraşlardan Nasîb ve 'Abd al-Ġaffâr'ın harp esnâsında çok işe yaradığını söylemekle berâber, bu âileden, babası evvelce Sâmî Paşa'nın idam ettirdikleri arasında bulunan Sultan al-Aṭraş'ın da dâimâ muhalif kaldığı ve müşkilât çıkardığı muhakkaktı. Nitekim harbin sonunda 2 teşrin I. 1918'de ingiliz ve fransızlar ile birlikte, Şam'a giren ilk dürzî reisi de o olmuştu.

Mütâreke senelerinde, bütün Suriye'de olduğu gibi, dürzîler arasında da Fransa veya İngiltere'ye teveccüh ve tarafdarlık bakımından, bir ikilik müşahade edilmektedir. Bilhassa bir çok şamlı dürzîyi etrafına toplayan Şarîf Fayṣal dürzîleri ingiliz mandasını kabûl etmeğe imâleye çalışmakta idi. Cebel'de Fâris Bey al-Aṭraş başta olduğu hâlde, dürzîlerden bir çok dinî reisler ve diğer nufuzlu âileler Fransa tarafını, Suvaydiya ve Salḫad Aṭraşîleri ise, İngiltere tarafını tuttular. Lübnan'dakiler de iki taraf olmuşlardı. Mamafih yapılan plebisitte kâhir ekseriyet Fransa mandasını tercih etti ve yüksek komiser olarak, Suriye'ye gelen ceneral Gouraud dürzî şeflerinin ekserisinin itimadını kazandı. Hattâ dürzî süvarilerinden müteşekkil bir maiyet alayı teşkil etti. Bilhassa dürzî şeyhlerinin fransızlara merbutiyetlerinden istifâdeyi düşünen yüksek komiserin Şam'daki delegesi kolonel Catroux Cebel dürzîleri ile alâkadar yeni bir teşkilât düşündü (teşrin I. 1920). Bu dürzî şeyhlerine dayanarak onlar vasıtası ile dürzî ümerasını, mandater hukûmetin tavsiyelerini kabûl edecek tek bir idâre etrafında mümkün olduğu kadar sıkı bir surette toplamak meselesi idi. Bu hususta hâkim âilenin başlıca şefi bulunan Selîm al-Aṭraş intihap edilmişti. Filhakika 4 mart 1921'de fransız delegesi ile dürzîlerin murahhası arasında bir anlaşma imza edildi, Buna göre, Cebel Durûz için bir emîrlik ihdas edilecek, bu emîrlik meşrûtî bir hükûmeti ihtivâ edecek ve Fransa mandası altında, geniş idârî bir ekonomiyi hâiz bulunacaktı. Diğer taraftan mandater devlet, kontrolünü, emîrin nezdine tâyin edeceği bir fransız idarî müşaviri vasıtası ile yapacak ve Cebel Ḥavrân'da bir garnizon bulundurmak hakkını hâiz olacaktı. Bir az soara ceneral Gouraud Selîm al-Aṭraş'ı Cebel Durûz emîri ve devlet reisi ilân etti. Haziran nihâyetlerinde de (1921) ilk fransız delegesi Cebel Durûz'un merkezi Suvayda'ye yerleşti.

O sırada Suriye — Filistin hududunun tesbiti yapılıyordu. Bir aralık Şarîf tarafdarlarından As'ad al-Aṭraş bir kısım kuvvetle Suvayda'ye gelerek (12 ağustos 1921), Şarîf 'Abd Allāh namına hukûmeti ele geçirmeğe teşebbüs etti ise de, muvaffak olamadı. Fakat Aṭraş âilesi arasında bir tesânüt bulunmaması, bilhassa Sultan al-Aṭraş'ın, yeğeni Selîm'i kıskanması yine devam etti. Fransız müşavirinin gelmesinden sonra bu âile kendi nufuzunun azaldığını görmüştü. 1922'de bir hâdise çıkarıp, dağa çıkan Sultan al-Aṭraş ertesi sene, dürzîlerin istiklâl günü (5 nisan 1923) addedilmekle berâber, o sırada Selîm al-Aṭraş'ın ölümü ile inhilâl eden emîrliğe geçmek isteyen diğer nufuzlu şahsiyetler arasında mücâdele devam etti. Neticede de bunlardan biri değil, fakat fransız idârî müşaviri yüz-başı Carbillet muvakkaten emirliğin idâresini ele aldı ve 1924 senesi sonlarına kadar bu vazifede kaldı.

Carbillet ve sonra halefi Raynaud zamanında dürzîler arasında bir kımıldanma sezilmekte idi. Daha 1919'da şamlılar ile dürzîler arasında bir anlaşma yapılmıştı. Bu defa her iki tarafın gayr-i memnunları tekrar fransızlara karşı müşterek bir cephe için çalışmağa başladılar. Haziran ve temmûz 1925'te bir çok müzâkereler yaptılar ve kararlar aldılar. Buna mânî olmak için, Raynaud'nun sarfettiği gayret ve bâzı dürzî rüesasını bilhassa Aṭraş şeflerini tevkif etmesi bir fayda te'min etmedi. Bilâkis 20 temmûzda ilk hareket görüldü. Bu tarihte dürzîlerin Kafer köyünde yüz-başı Normand kuvvetlerini imha etmeleri, 2 ve 3 ağustosta Mazra'a muvaffakiyetleri dürzîlere büyük bir gurur ve cesâret verdi. Ancak dürzîlerin bütün Suriye'nin kıyamı namına attıkları ilk adım

bir akis yapmadı. 23 ağustosta Şahbā'da yapılan bir toplantıda şamlılar Sultan al-Aṭraş'ın Şam üzerine yürüdüğü takdirde, şehrin kapılarının kendisine açılacağı ve fransızlara sulhu dikte edebileceği yolunda telkinlerde bulundularsa da, 29 ağustosta, Cād Allāh al-Aṭraş kumandasında, Şam üzerine yürüyen dürzîler 'Ādila mevkiinde, sonra (16 eylûl) Mu'tab al-Aṭraş kumandasındakiler Musayfara'de ağır bir hezimete uğradılar ve bu suretle fransızlar karşısında yalnız kaldıklarını anladılar. Fransız yüksek komiserine muavin olarak gönderilen general Gamelin, Suvayda'deki mahsur kuvvetleri kurtardı (23 eylûl 1925). Her ne kadar Sultan al-Aṭraş ve Şahbandar gibi, dürzî reisleri daha bir müddet Cebel'de isyana devam ettiler ve âsilere yardım için „Suriye — Filistin komitesi" adı altında teşekkül eden yardım komitesi kıyamı körüklemek üzere, gayretler sarfetti ise de, 1925/1926 kışı esnâsında Ḥavrān yatıştırıldı; dağlara çekilmiş âsîler de 1926 ilk baharında mağlûp edildiler; bu suretle dürzî hareketi sona ermiş bulundu.

1921'de kurulan Cebel Durūz emîrliği, 1925 başından itibâren, fransız mandası altında bulunan arâzinin (Etats du Levant) ayrılmış olduğu dört devletten birini teşkil ediyordu ki, 14 mayıs 1930'da ilân edilen teşkilât kanununa (statut organique) göre, bunun adı Cebel Durūz hükümeti (gouvernement) şeklinde değiştirilmiştir. Sâhil bölgesindeki dürzîlere gelince, bunlar 23 mayıs 1926'da isdar edilerek, 17 teşrin I. 1927 ve 8 mayıs 1929'da tâdil edilen kanun-ı esâsî ile kurulan ve ikinci cihan haribinden sonra istiklâlini ilân eden Lübnan [b. bk.] cümhuriyeti dâhilinde yaşamağa devam etmektedirler.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

DÜSTÛR. [Bk. DESTÛR.]

DÜVVÂR. DUVVĀR, bedevîlerin halka şeklinde olan *karargâhına* verilen isimdir. Bu kelimenin daha doğru söylenişinin şarktaki *davār* şekli olduğu doğru değildir. Ḳēḥaṭān bedevîleri Banī Ḥazar al-Ḳasīm'de *douvār* ve cem. *duvāvir* şekilleri işitilir. Eski lûgat kitapları da kelimeyi *duvvār* şeklinde (Dozy'de olduğu gibi, *davvār* değil) yazarlar (bk. *Tāc*, III, 218).

Bibliyografya: Dozy, *Supplément*, I, 473; şark bedevîlerinin *davār*'ı hakkında bk. Burckhardt, *Voyages en arabie*, III, 24; M. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Pers. Golf*, II, 44; A. Musil, *Arabia petraea*, III, 130 v. d. ve şekil 18; Magrib araplarının *dūvār*'ı hakkında bk. Delphin, *Recueil des textes pour le 'étude de l'arabe parlé*, s. 204; A. Bernard ve N. Lacroix, *L'évolution du nomadisme en Algerie*, s. 276 v. d.; Urquhardt, *Pillars of Hercules*, I, 452; *Archives Marocaines*, IV, 105 v. d.

DVĀ'İR. [Bk. DVĀ'İR.]

DVÂ'İR. DVĀ'İR (DAVĀ'İR, müfr. DĀ'İRA), bilhassa bir yerli reisin şahsına ve hizmetine bağlı *âilelerin heyeti mecmuasına* verilen isimdir. Cezayir'in fransızlar tarafından istilâsından evvel, Dvā'ir ismi, bilhassa Oran'ın cenûb-i garbîsinde yerleşmiş bulunan ve bu mevki ile beyinin hizmetine bağlı olan dört âile veya kabîle grubuna verilmiştir. Bunlar bir nevi derebeylik rejimini hatırlatan bir milis hâlinde teşkilâtlandırılmış olup, türk hükûmetinin kendilerine tahsis ettiği topraklardan elde ettikleri mahsûller ve bilhassa âsî veya vergi vermk istemeyen kabîlelere karşı açılan seferlerden aldıkları ganimetler ile geçinirlerdi. Şurasını da unutmamak lâzımdır ki, türkler Magrib'e gelince, ahâlisi arasında milliyet bağı bulunmayan gayr-i mütecânis bir memleket buldular. Bâzı kimselerin iddia ettiği gibi, burada hüküm sürmek için türklerin halk arasına nifak sokmasına luzum yoktu; zâten mevcut olan nifaktan istifâde etmek kâfi idi. İşte bu sâyededir ki, bir avuç türk böyle koca bir ülkeye hâkim olabildi. Nâibliğin her vilâyetinde kabîleler, vergi veren ve bütün mükellefiyetlere tahammül eden kabîleler ile vergi vermeyen fakat verginin hazineye intikalini te'min etmek suretiyle, efendileri ile birlikte, bundan istifâde eden kabîlelere ayrılmıştır. Maḫzan [b. bk.] kabîlesi namını taşıyan Dvā'ir, Zmāla, Hāşim v. b. gibi kabîleler, bilhassa Dvā'irler, Cezayir tarihinde mühim bir yer işgâl etmişlerdir. Alelâde milis efradına *maḫzenī* deniliyordu.

Kabîleler hakkında mevcut mahallî hikayelerin hepsi bir tek noktada birleşirler: buna göre, Dvā'irler, türklere karşı harp ederken (1701), Fas sultanı Mūlāy İsmā'īl'in Oran'da ve civarında yerleştirdiği muntazam askerden neş'et etmişlerdir. Bu sefer neticesiz kaldı, fakat türkler bu seçme süvarileri kendi hizmetlerine aldılar. Bunlar da memlekette yerleşip, ev bark sâhibi oldular. Cezayir dayısı bunların başına türklere sâdık Boḥaysīya isminde yerli bir âileyi geçirdi.

Bu âilenin ceddi olan Başīr, Şalīf vâdisi arapları ile türkler arasındaki mücâdelelerde şöhret kazanmış bir cengâverdir. Maḫall konfederasyonunun bir kolu olan Ūlād Bū Bekr kabîlesinden Ūlād Mas'ūd koluna mensûp idi. Fakat intikam maksadı ile bir amcazâdesini öldürünce, türklere iltica etti ve bu suretle türk ordusuna dâhil oldu. Dvā'irler teşkilâtlandırılırken, bu kıt'anın ağası naṣbedildi. Ölü

münde yerine Şarîf al-Kurdî isminde birisi geçti. Başîr 'in oğlu İsmā'îl de halîfe oldu. Şarîf ölünce, İsmā'îl Dvā'irlerin idaresini eline aldı ve Şarîf'in oğlu halîfe oldu. O tarihten itibâren de bu meşhur kıt'anın ağalığı bu iki âilenin içinde kaldı. Fransız istilâsı zamanında ağalık mevkiini İsmā'îl 'in oğlu ve Başîr 'in torunu Muṣṭafā işgâl ediyordu. Halîfelik makamında da 'Abd al-Ḳādir b. Şarîf bulunuyordu.

Oran beyinin emrinde, kabîleler nezdinde kendisine yardım eden dört ağa vardı. Bu makamlardan ikisi Dvā'ir 'e, yânî Başîr al-Buḥayşî ve Şarîf al-Kurdî âilelerine, diğer ikisi de Zmālalara tahsis edilmişti. Bu mühim mevkiler sahiplerine karşılıksız verilmişti. Dvā'ir ağaları tâyin edildikleri zaman mevkilerinin alâmeti olan *gandūra* ismindeki libası giyebilmek için Cezayir divânına 40.000 *riyāl būcū* (takriben 72.000 frank) tediye etmekle mükelleftiler. Zmāla ağaları ise, aynı vesile ile ancak 20.000 *riyāl būcū* verirlerdi. Vazife başında bulunan ağa, beyin hazînesine 6 ayda bir defa aynı meblagı tediye etmek mecburiyetinde idi. Her iki ağa her sene münâvebe ile iş görürlerdi. Bunların askerleri her sene beyin hazînesine „mahmuz hakkı" namında cüz'î bir meblag te'diye ederlerdi; diğer bütün vergilerden muaf idiler. Dvā'ir ile Zmālaler cenûbî Oran mıntakasında Ya'ḳūbîya namını taşıyan ve Mascara civarı ile Tiemcen dağlarından Cebel 'Amūr 'a kadar uzanan büyük sâhanın vergilerini tahsil etmek imtiyazına mâlik idiler.

Cezayir şehrinin 1830 'da fransızlara teslim olması, Fas sultanlarının tahrikâtı ile galeyana gelen kabîleler arasında göz yıldırtıcı tedbirlerle âsâyişi te'min eden Oran eyâleti türkleri ile onların Maḫzenlerini şaşırttı. Türk hâkimiyetinin nihâyete erdiğini zanneden arap kabîleleri her tarafta türklere karşı isyan ettiler. Fas sultanı, fırsattan istifâde ederek, Tlemsen ahâlisi ile bütün eyâlet halkı tarafından, kendisini hükümdar ilân ettirmeğe teşebbüs etti. Oran beyi Ḥasan, Oran ve Tlemsen 'de oturan türkler ve Ḳuluġlı (Kul-oğlu), Maḫzenler ile fransızların kendi uzlaşma tekliflerine cevap vermediğini görünce, başka bir çıkar yol aramağa koyuldular. Bey şarka hareket etti. Tlemsen Ḳuluġlıları ile maḫzenler, bilhassa eyâleti tesellüm maksadı ile gönderilmiş olan Fas sultanının yegeni Halîfe Mülāy 'Alī 'ye dayanarak, vaziyetlerini kurtarmak istediler. Dvā'ir ağası Muṣṭafā b. İsmā'îl vazifesinde bırakıldığı gibi, Mascara ve Mostaganem mıntakalarına gidip, Fas sultanının resmen hükümdar olarak ilân edilmesini tesrî için, sultanın yeni muhafız kıt'asından (*'abîd*) 100 suvariye kumandan tâyin edildi. Fakat etrafındakilerin tezvirine kapılan Mülāy 'Alī, Tlemsen ḳuluġlılarını kendisine bağlayamadı. Yağma ve ganimete teşne ve yerlilerin teşvikleri ile kendilerinden geçen zâbitlerini, müttefikleri olan Dvā'ir 'e hücûm edip, paralarını ve hayvanlarını gasbetmelerine mânî olamadı. Yeğeninin beceriksizliğini gören Fas sultanı onu geri çağırmak mecburiyetinde kaldı. Muḥyi al-Dīn 'in oğlu meşhur emîr 'Abd al-Ḳādir onun yerine tâyin edildi. 'Abd al-Ḳādir başlangıçta Muṣṭafā b. İsmā'îl ile diğer Maḫzenleri fransızlara karşı mukaddes cihada sürüklemeğe teşebbüs etti. Fakat o zaman fransızlar ile müzâkere hâlinde bulunan Muṣṭafā yerinden bile kımıldamadı; bilakis yeğeni Mazarî, emîrin tarafına geçti. Bu andan itibâren, kabîleleri ikiye ayrıldı: bir kısmı, Mazarî ile berâber, 'Abd al-Ḳādir 'e iltihak etti; diğer bir kısmı ise, Muṣṭafā ile kaldı. 1833 mayısında 'Abd al-Ḳādir bütün kabîleleri cihada dâvet ettiğinden, Dvā'ir, reisleri ile berâber, kendisine iltihak etti. Muṣṭafā kendi adamlarından, diğer arapların 'Abd al-Ḳādir 'e gösterdikleri hürmet ve itibarı görerek, tek başına harekâta geçti. Bozgundan sonra, Muṣṭāfa b. İsmā'îl ile berâber, Dvā'ir ve Zmāla yine bir kenara çekildiler. Fransız tarafına geçmelerine mâni olmak için, 'Abd al-Ḳādir bunları kendi yanında meşgûl etmek istedi. Emîr Banū 'Āmir 'in hak iddia ettiği meraları eski türk maḫzenlerine mensûp Angad kabîlesine vermiş ve bu suretle bu kabîleyi kendisine tâbî kılmıştı. Banū 'Amer bundan çok mütessir oldu ve evvelce tediyesini kabûl etmiş olduğu vergiyi vermek istemedi. Emîr bunlara karşı Muṣṭafā b. İsmā'îl ile Dvā'irlerini yolladı. Banū 'Amer derhâl inkiyad etti; Emîr, Muṣṭafā 'nın harekâtını durdurmak istedi ise de, iş işten geçmiş; Banū 'Amer mağlûp olmuş ve reisleri öldürülmüş idi. Tabiatı ile Muṣṭafā ile emîrin arası derhâl açıldı; kahramanca döğüşler oldu. Emîr sırası ile Hennaya ve Tlemsen civarında Sikkak 'de mağlûp oldu; araplardan müteşekkil disiplinsiz kıt'alar, Dvā'ir süvarileri karşısında tutunamamışlardı. Emîr, kendisi hakkında yanlış mâlûmat edinmiş olan fransızların yardımı olması idi, hiç şüphesiz mahvolurdu. Böyle bir yardım karşısında Muṣṭafā, Fas 'a iltica edip, sultanın emrine girmeği münâsip gördü. 'Abd al-Ḳādir 'den aldığı bir çok ganimetler ile birlikte, vaktiyle ḳuluġlıların emîre hediye etmiş oldukları bir altın şemsiyeyi de sultana gönderdi. Bu zengin hediyelere rağmen, sultan Muṣṭafā 'yı çok soğuk karşıladı ve onu 'Abd al-Ḳādir ile barıştırmak vazifesi ile mükellef bir sefâret hey'eti ile be-

râber, geri gönderdi. Musalâha güçlükle akdedildi. Bununla berâber Dvā'-irler inkiyad ettiler; Muṣṭafā bunların başında kalmak istemedi ve Dvā'irlerden 50 âile ile birlikte, Meşvar ('Abd al-Ḳādir'e mukavemet eden Tlemsen ḳuluġlılarının kalesi)'a kapandı. Bunlar emîre karşı şiddetle mücâdele ettiler.

Emîr 'Abd al-Ḳādir, ḳuluġluları yola getiremeyeceğini anlayınca, Meşvar'ın muhasarasını ḳuluġluların düşmanı olan Tlemsen magribîlerine bıraktı ve karargâhının bulunduğu Mascara şehrine çekildi. Muṣṭafā'nın Fas'tan avdetinden ve her iki reis arasında imzalanan sahte sulhnâmeden sonra, emîre iltihak etmiş olan Dvā'irler ile Zmālalar, Zamālalerin ağası al-Mazarī'nin emrine verildiler. Fakat bu kabîleler, emîrin kendilerini fransızlara karşı himâye edecek kabiliyette olmadığını anlamakta gecikmediler. 1833 ağustosunda Mostaganem'in işgâlini müteakip, general Desmichels, hasmına yaptıkları yardımdan dolayı, bunları cezalandırmak için, âilelerini dağıttı ve sürülerini yağma ettirdi. Âilelerini ve mallarını tekrar ellerine geçirebilmeleri için, bunları kendisinden sulh istemeğe mecbur etti. Bir çokları inkiyad etti ve fransız kıt'alarının nezâreti altında, Oran civarındaki arâzilerinde çadır kurdular.

Birdenbire, bir taraftan Şelif vâdisinde Sīdī 'l-Aribī'nin cenupta Derḳāvī Sī Müsā'nın 'Abd al-Ḳādir'e karşı çıkardıkları isyanlar, diğer taraftan general Desmichels'in yerine general Trezel'in tâyin edilmesi, 'Abd al-Ḳādir'in barışmaz düşmanı olan Muṣṭafā b. İsmā'īl'in ümitlerini uyandırdı. Muṣṭafā b. İsmā'īl Tlemsen ḳuluġluları ve Dvā'irler namına fransız generaline tekliflerde bulundu ise de, general bunların hiç birini kabûl etmedi. Fakat bu uzlaşma teklifleri sâyesinde fransız zâbitleri bilhassa emîri müşkil mevkide bırakacak olan bir takım münâsebetler te'sis etmeğe muvaffak oldular. Emîr bu teşebbüsleri bilmiyor değildi ve müslümanları hıristiyanlara yardım etmekten men'eden Fas ulemasının kararlarından kuvvet alarak, tatlılıkla veya zorla Dvā'irleri ve Zmālaleri kendi tarafına çekmek istedi. Zâten bunları örnek alan diğer yerli kabîleler de fransızlar ile münâsebatta bulunmağa ve ticâret yapmağa başlamışlardı. 'Abd al-Ḳādir 1835 haziranında, kendisine sâdık olan Zmālaler ağası al-Mazarī'yi, Oran civarında oturan Dvā'ir ve Zmālalere, icabında cebir kullanarak, Mascara'ya dönmelerini te'min etmek vazifesi ile gönderdi. Mazarī vazifesinde muvaffak olamadı; hiddetinden Oran Dvā'irleri ağası olan kendi yeğeni İsmā'īl uld Ḳāżī'yi zincire vurdurup, emîr 'Abd al-Ḳādir'e teslim etmeğe hazırlanırken, kendi Zmālaleri eğer İsmā'īl'i serbest bırakmazsa, isyan edeceklerini söylediler; Mazarī, Zmālalerin bu talebini yerine getirmek mecburiyetinde kaldı. Meseleden haberdar olan fransızlar, kendisini tâkibe çıktıkları sırada, Mazarī yerine döndü.

General Trezel 16 haziranda, 'Abd al-Ḳādir'e karşı vaziyet almış olan Dvā'irler ile Zmalâleri müdafaa etmek için, Oran'dan bir kaç fersah mesâfede kâin Figuier mevkiini tuttu. Burada her iki kabîlenin elçilerini kabûl etti ve onlar ile bir muahede akdetti ki, bu mahalde 'Abd al-Ḳādir'in general Trezel'e harp ilân etmesine sebep oldu.

Muṣṭafā b. İsmā'īl vaziyetten memnun idi; bu defa yine uzlaşma tekliflerinde bulundu ve bu teklifler kabûl edildi. 'Abd al-Ḳādir'in tarafdarları Tlemsen magriplileri tarafından Meşvar kalelerinde muhasara altına alınmış bulunan Tlemsen ḳuluġlılarını kurtarmak maksadı ile, fransızlardan büyük bir sefer açmalarını te'min etti (kânun II. — şubat 1836). Muṣṭafā da bizzat Dvā'irlerin başına geçti. Bu tarihden itibâren, garbî Cezayir'de vukua gelen bütün askerî seferlerde Dvā'irler ve Zmālaler büyük yararlıklar göstermekten ve temâyüz etmekten geri kalmadılar. Muṣṭafā Sikkak (1837) yaralanıp, sağ elinin sakat kalmasına rağmen, kendi kabîlesi efradına Fransa'ya karşı gösterebilecek en büyük sadakat örneği oldu. Nihâyet kıral Louis-Philippe kendisini *Maréchal de Camp* („hassa mareşalı") tâyin etti. 1841 Mascara ve Taḳdemt seferlerine bu sıfatla iştirâk etti. 1843'te Smala'nın zaptına iştirâk ettikten sonra, ganimetler ile yüklü olan Dvā'irler ile berâber, Oran'a avdet etmek üzere, Flitta'ların memleketinden geçerken, bir arap tarafından atılan kurşun göğsüne isâbet ettiğinden, o anda öldü. O zaman Muṣṭafā takriben 80 yaşında idi.

Bibliyografya: Anonym, *Douaïr et Zmala* (Oran, 1833), *tür. yer.* (Aġa al-Mazarī'ye atfedilen ve Oran müzesinde hıfzedilen bir yazmadan muktebes eser); Pelissier de Reynaud, *Annales Algériennes* (Paris ve Algier, 1854), *tür. yer.*; W. Esterhazy, *Notice sur le Maghzen d'Oran* (Algier, 1838); ayn. mll., *De la Domination turque dans l'ancienne Régence d'Alger* (Paris, 1840), s. 266 v. d.; Desmichels, *Oran, sous le commandement du Gén. Desmichels* (Paris, 1835), *tür. yer.*; C. Rousset, *Les Commencements d'une conquête* (*Revue des deux Mondes*, 1885 v. d.), *tür. yer.*; Aḥmed b. Ḫālid al-Naṣīrī al-Slāvī, *Kitāb al-istiḳṣā* (Kahire, 1312), IV, 184—192. (A. COUR.)

DVİN. DVİN, evvelce Ermeniye'nin en ehemmiyetli şehirlerinden biri olup, bugün Erivan

'ın cenûbunda 40° şimâl arzının altında ve Artaxata (Artaşaṭ) harâbelerinin bir az şimâlinde bulunan ehemmiyetsiz bir köydür. Süryânî Devin, yunan. Δούβιος (Prokopius) ve arap. Dabīl dedikleri bu mahallin ermeniee ismi olan Dvīn'in etimolojisi mechûldur; sık -sık tesâdüf edilen Dovin (Tovin) şekli yanlıştır. Şehir, Ermeniye'nin İran'da bulunan kısmına merkez olmak üzere, Sâsânîlerden Ḫusrav II. (Keyhusrev) tarafından inşâ edilmiştir. Arşakî sülâlesine mensup son hükümdar Artaşēš (429)'in tahtından indirilmesinden sonra, Ermeniye'nin İran dâhilinde bulunan kısmı, yeni İran imparatorluğu içerisinde eriyince, İran idâre merkezi Dvīn e nakledildi Dvīn arapların idaresinde de, o zamana kadar oynamış olduğu rolde devam etti ve halifeler devri imtidadınca müslüman Ermeniye'nin merkezi olarak kaldı. Orta çağda şehir son derece kalabalık idi; şehir ve havâlisi halı ve kumaşları ile meşhur olup, bilhassa güvez rengindeki halıların büyük bir şöhreti vardı.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), bk. mad. *Dabīl*; G. le Strange, *The Lands of the East. Caliph.* (1905) s. 182; Ritter, *Erdkunde*, IX, 616; Fr. Spiegel, *Eranische Altertumskunde* (1871), I, 149; H. Hübschmann, *Indogerm. Forsch.*, XVI, 365, 422; H. Thopdschian, *Zeitschr. f. philol.*, II, s. 51 v. d.; Ghazarian, *ayn. esr.*, s. 209 ve Topdschian, *MSOS As.*, 1904, s. 115 v. dd., 147; 1905, s. 170; Tournebize, *Hist. polit. et relig. de l'Arménie* (Paris, 1910), s. 868. (M. STRECK.)

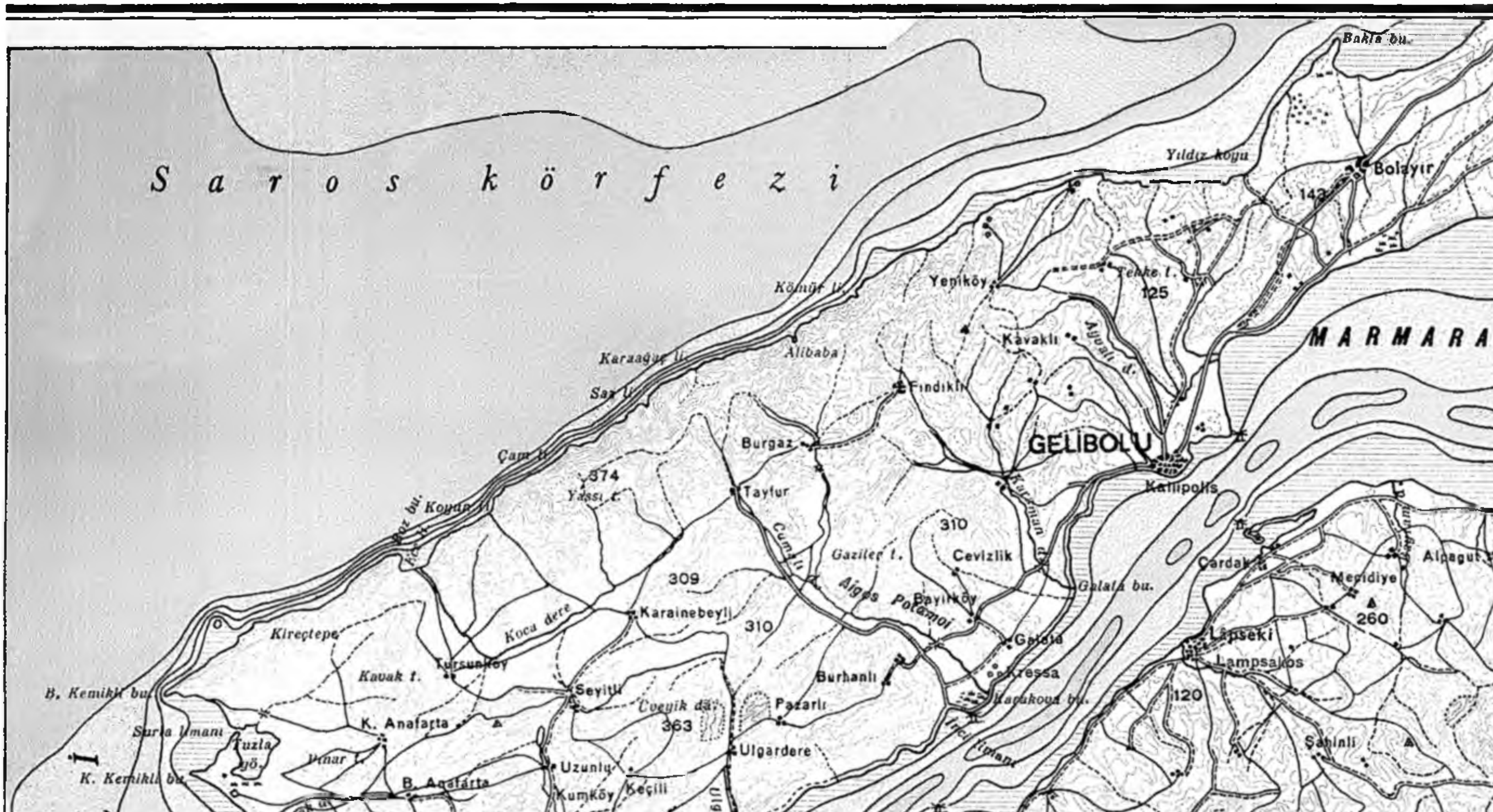

Saros körfezi
MARMARA
GELIBOLU
Kallipolis
Bolayır
Bakla bu.
Yıldız koyu
143
Yeniköy
Tekke t.
125
Kavaklı
Ayvalı d.
Kömür li.
Alibaba
Karaağaç li.
Sar li.
Fındıklı
Burgaz
Çam li.
374
Yassı t.
Tayfur
Karaman d.
310
Cevizlik
Gaziler t.
Cumalı
Aigos Potamoi
Bayırköy
Galata bu.
Galata
Kressa
Karakova bu.
İnci limanı
Burhanlı
Pazarlı
Ulgardere
309
Karainebeyli
310
Koca dere
Kireçtepe
Kavak t.
Tursunköy
Seyitli
Coşyik dağ
363
K. Anafarta
B. Anafarta
Uzunlu
Kumköy
Keçili
Tuzla gö.
Suvla limanı
B. Kemikli bu.
K. Kemikli bu.
Çardak
Alpagut
Mecidiye
260
Lapseki
Lampsakos
120
Şahinli

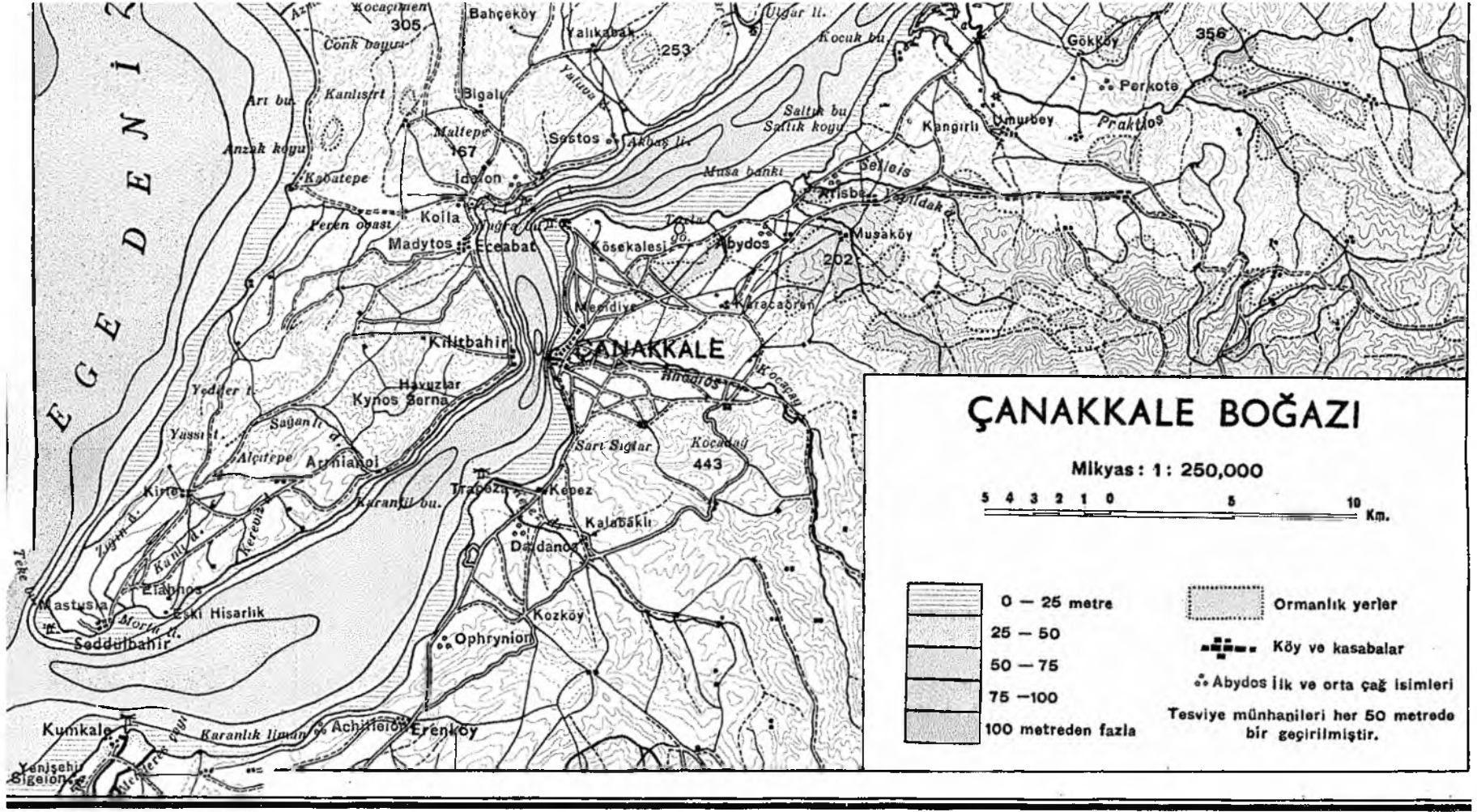

ÇANAKKALE BOĞAZI

Mikyas : 1 : 250,000

5 4 3 2 1 0 5 10 Km.

0 — 25 metre
25 — 50
50 — 75
75 —100
100 metreden fazla

Ormanlık yerler

Köy ve kasabalar

Abydos İlk ve orta çağ isimleri

Tesviye münhanileri her 50 metrede bir geçirilmiştir.